Ajrarat

bnašharh Hajataneajc̣ tełagreaç

Leuond W. M. Ališan

Ališan, Ġewond

urn:nbn:de:hbz:5:1-9201

ԱՅՐԱՐԱՏ

ԲՆԱՇԽԱՐՀ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՏԵՂԱԳՐԵԱՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Մ· ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Ի ՆԱԻԱՍԱՐԴՍ Դ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԻՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս· ՂԱԶԱՐ

ՏՋՂՐ = 1890 = ՌՃՂՔ

2950

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԱՏ կամ սակաւ Թերեւս անագանեալ քան զակնկալութիւն սպասողացն, աճաւադիկ ընծայի ի լոյս տեղագրութեամբ եւ պատկերածեւութեամբ՝ բնաշխարհն համօրէն Հայոց, Աշխարհս· այլ ոչ իբրեւ բոլորածոյլ մենագրութիւն՝ ընտրեալ եւ զատուցեալ ի միջի այլոցն, որպէս տային արդեօք կարծել լրագիրք ոմանք՝ կանխեալք ի ծանուցանել զպատրաստութիւն գործոյս. եւ ոչ՝ որպէս այլք համբաւեցին՝ ճնունդ քառասնամեայ երկանց. զի եթէ այնպիսի ինչ Թեւակոխեալ էր առնել, ապաքէն արժան էր եւ մեծագոյն եւս ինչ ծայրագիր արտադրել. ընդարձակօրէն եւ մանրամասին եւս ճառելով զտարերաց, գրուսոց եւ գրերոց երկրին, գշինուածոց նախնեաց եւ յետնոց, զկիսակնդան աւերակաց, ոչ զարտաքինն եւեթ երեւոյթ սոցին յանդիման առնելով, այլ եւ զմասանցն, զսփի եւ զարուեստ զարդուց եւ քանդակաց, եւ որ այլն եւս, հանդերձ ազգաբանութեամբ բնակչացն, եւ բարուց, կրօնից եւ քաղաքավարութեան նոցին, եւ զանցս անցս դիպաց պատահելոց անդէն ի հեղինակեալ ընծայս յորնաթիւ դարուց· Աչսոցիկ եւ որ ըստ սոցին՝ Թէպէտ եւ իցեն ոչ սակաւ չիշատակք եւ կերպարանք ի մատենիս յայսմիկ, այլ ոչ լիապատում· զի ոչ ՅԱյրարատ միայն կամ յայլ մի մասն դէտ ակն եդեալ էր իմ, այլ ի բովանդակն ըղձակերտ եղեալ, ի քանեսին Աշխարհս Հայաստանեայց·

Փափագողք եւ խրախուսիչք հրատարակութեան մատենիս՝ քանզի յաւէտ յորդորեցան ի ճաշակէ անտի ինգիւք ամօք կանխագոյն երեւեցելոյն Նշոյլ Աստուածոյ, գիտեն կամ գտցեն ի յառաջաբանի նորին՝ զդիտումն իմ, ապա եւ զնարկ՝ առ ժլատութեան ժամանակի եւ պիտոյից, եւ ի ստիպմանէ ձաղկեալ ծերութեան, նախ քան զակամայն՝ կամովին հրաժարելոյ ի յուսոյ բովանդակութեան ըղձացելոյս, շատանալով զմտան ինչ կամ մասունս ի բոլորէն ողջ բերել, իբրու, ըստ առածի Ս. Գրոց, անդամս ինչ Թափելով զգայլատար գառին· յորում՝ գուցէ եւ բարերաղդ հաւաքեցայց, զի ոչ բլթակ մի ունկան կամ աքեացս երկուս, այսինքն անշան մասունս ինչ ի կազմակերպ մարմնոյն, այլ զգլուխն իսկ աջողեցայ կորզել (զՅԱյրարատ աշխարհն Հայոց Մեծաց)· զոր եւ յառաջ քան զՅիսուսեան յօրինեալ էր իմ ի միջոցի 1878–80 ամաց, եւ յոր՝ ցկէտ տպագրութեանն յաւելի զոր նոր ինչ գտի·

Քննողաց գրոցս է դատել զբարին եւ զՓերին· այլ կանխեմ եւ իմովսանն նշանակել երկուս ի յետնոյն· մի, զերկբայութիւն եւ զանստուգութիւն վիճակազրութեան կամ զաշխարհաճամարի բնակչաց, մանաւանդ փոքունց տեղեաց, այլ եւ միահամուռ գաւառաց եւ դիւից, որք եւ յար ի փոփոխման կան, յաւելմամբ եւ նուազմամբ· եւ միւս, որ առաւել խէթ է ինձ, զանշշդութիւն դրից (գուցէ եւ զկրկնութիւն) տեղեաց ոմանց· եւ այս յաւէտ յանճշդութենէ տեղացոյց տախտակաց եւ տեղագրողաց· Ամենազդիր լիցին բնակիչք կողմանցն· զի զոր գտի՝ զայն աւանդեցի· հարցանել գիւրաքանչիւր հայրենեաց եւ տեղեաց՝ գործ ծանր եւ յերկար էր, Թող զի եւ բազմաց գիտելով զվէտս եւ զփափագ իմ՝ ոչ ոք ծանոյց ինչ բնաւ զայսպիսեաց· Մարթ էր առ ի զերծ լինել ի բասրանաց՝ չառնել իսկ բնաւ յիշատակ մանուանց շինից, եւ գլխաւորացն միայն ունել ուշ· այլ իմ կամք էին զամենայն անուն ծանուցեալ՝ նշանակել ի գրքիս, ըստ իմում կարի քննութեան· յայտ է Թէ եւ ոչ ի բարւոյն, զի զայս՝ ոչ շատ բնդարձակել ներէին պէտք յօրինուածոյ նորին, եւ ոչ ի չափաւորին յայնմ ներմուծանել զայն ամենայն (իբրեւ 2500) անուանս՝ բնական եւ շինական տեղեաց· եւ որ աւաղելի եւս է, բազմաց ինն եւ հայրենասուշ անուանց՝ ի սպառ անծանօթացեալ են ցանկալի նիստք եւ նիշք· բայց ջան եդի չառնել զյայտնեօքն զանց, մանաւանդ զորոց երկարօրէն ճառեալս եմ· ոչ խնայելով աշխատ առնել եւ զճայրոտեալ ծրագ շիշելափառ աչացս՝ յերկար ԹարԹափմամբ ի քարտէնս· նպատակ ինձ եդեալ, որպէս եւ այլուր ծանուցի, ոչ այնքան տեղաբանել բնագրութեամբ, որքան պատմաբանել իրագրութեամբ· առաւել քան ի վայրն՝ ի վայրաբնակն յառեալ, ի մարդն, եւ յաւէտ ի Հայ մարդ, յայն՝ որ նախ եկաց, գործեաց եւ էանց, կամ դեռ եւս կայ առ ետեղ ի բնին իւրում երկրի· զորոյ նախընծայ ժառանգական եւ նուիրական անուն՝ անհնար է ջնջել ի մտաց եւ ի գրոց՝ երիկամնօք ոմամբք եւ եկամուտ օտարոտեօք· ցայս սակս իսկ ուր եւ ուրեք ի սաղապաՀեմ տեղաբնութեանս՝ ընդ առաջ ել ինձ՝ որպէս ի մառախլապատ ամայութեանց եւ ի գերեզմանաց անյուսից՝ ոգետեսակ սօսափմամբ՝ վեհակերպ ոմն եւ մեծագործ անձն, (օրինակ իմն երէցն այն Վանանդացի, կամ անդրանիկն առաջնորդաց քրիստոսադրօշ խմբից՝ անհամեմատն Ցրդատ), բուռն էր անդամօր զկայ առնուլ, եւ յերկարել նուագս եւ դրուագս ի վեհակերպ մեծութիւնս ոարանց եւ նախնեաց՝ փոքրկացելոցս յայժմուս եւ յետնելոց Հայկազանց· Ա յսպէս եւ ուր կարեւոր պատմական անցից կամ կարգաց մեծութիւն էր եւ պահանջ յայտնութեան· Ա յլ զի՞նչ իցեն այսքան յայտնաբանեալքս առ յինէն՝ առ այսքան թաքնութեամբք՝ որ պատեալ պաշարեալ կան զՀայաստանեօքս·

Ա՛ս այս՝ ինքնին վկայեն վերծանողք, քանի՛ սատարութիւն մատուցանեն մեզ բազմերախտ Պատմիչք մեր, Թէ եւ ոչ ըստ ըղձից մերոց Ճոխարանք, եւ ցիշատակարանք գրչագիր մատենից, յորոց մարթ էր բազում ինչ օգտել եւ յաւելուլ կարեւոր գիտելիս, եԹէ դիւրամուտք էին հաւաքարանք նոցին որ ի կայս եւ ի կոյս, եւ դիւրագիւտ՝ բանիբուն ընդօրինակողք· այլ յորոց ի մեր ձեռս էին՝ ոչ միայն բանքն յեռան ի մատենիս, այլ եւ ձեռք գրուածոցն Ճշգրիտ նոհանատպութեամբ· որպէս է տեսանել (յէջս 42. 56. 64. 66. 69. 76. 117. 149. 430. 473. 498)· երկրորդ աղբերք պիտանիք՝ Ճանապարհագրութիւնքն եւ տեղացոյցք եւրոպէացի գիտնոց, որոց գլխաւորացն անուանք եւ խորագիրք՝ կարգեալ են ի վերջ կոյս մատենիս, զանց եւ զբազմօք արարեալ· եւ քանզի շատք ի մատենից անտի սակաւագիւտք են եւ բազմաց անձեռնհասք, հատուածք ի բնագրէ նոցին ըստ իւրաքանչիւր լեզուաց եդան ի ստորեւ իջից ուր բանքն կիշեալ կամ Թարգմանեալ էին, ի վկայութիւն վաւերականի եւ ոչ առ ի ցոյց պերճութեան· ի յիշելն զօտարազգիս՝ անհնար է ինձ ի մոռացօնս արկանել զվերազնեայս, որք երբեմն, եւ արդ յաճախագոյն, հրատարակեն զ*Ամսագրութիւնս եկեղեցական* իւրեանց, որպէս սովորեցան անուանել· յորոց՝ զի սակաւք կամ սակաւ ինչ գրեալ էին զԱյրարատայ, սակաւիկ եւ ես շահեցայ· բայց ոչ փոքր օժանդակութիւն մատոյց՝ գրեաԹէ արդ հնացեալ այլ արդիւնական Ստորագրութիւն Շ ա հ ա թ ա հ ե ա ն եպիսկոպոսին Էջմիածնի, կարգեալ ի ցանկի անդ վերոյիշեալ ճանապարհագրացն· Ինչ ինչ եւ լրագիրք ազգային, յաւէտ հրատարակեալք ի Տփղիս, այլ եւ օտարք, մատուցին տեղեկութիւնս ի պէտս գործոյս·

Եթէ պիտանիք եղեն ինձ այսգունակ սոցին վաստակք, հաճոյագոյն եւս եւ արգոյ՝ տենչ ազգասի-

բաց եւ ջան բարեսիրաց· որք եւ ինքնայօժար յորդորակօք, (յորս յառաջադէմ գտաւ Պր· Գրիգոր Խալաթեան գիմնական վարժապետ հայ լեզուի ի Լազարեան Ճեմարանի), կամեցան հայթհայթել ինձ ծանօթութիւնս եւ տեսարանս տեղեաց եւ անձանց· ոչ երկբայիմ կրկին վկայել ջանից եւ սիրոյ նոցին, որ մեծագոյն է ի ստացուածս· այլ եւ ոչ զանգիտեմ ասել՝ զի ոչ ըստ ըղձից ի գլուխ ելին արդիւնք· ոչ յանկամութենէ, այլ յանկարութենէ կամ առ ի չգոյէ· հազիւ ուր կամ տան անձինք նշմարս ինչ ընծայեցին, որոց եւ կէս չեղեն ինձ ի պէտս, եւ կամ զի արդէն իսկ ունէի զնաւասար նոցին· այլ ամենեցուն նոցա շնորհ ունիմ սրտի մտօք· եւ առանձինն սիրեմ յիշել յանուանէ զերկոսին հօրամոյն հարազատս **Կոստանեան**, զԿարապետ եւ զՅովհաննէս· սա դեռ ուսանող ի համալսարանի ուրեք ի Գուսաց, միւսն՝ յիջմիածին՝ որպէս կարծեմ ուսուցիչ, զի մտադիւր գուն գործեցին՝ յոր ինչ եւ ձեռնհաս էին, առաքել ինձ լուսատիպ տեսարանս, յիշատակարանս եւ ծանօթութիւնս ինչ· այսպէս եւ Պր· *Աղեքսանդր Գաբրիելեան*՝ առաքելով զանուանս բուսոց ինչ Ալրագած լերին, որպէս տեսանի ի ճառելոցն գրոցս· իսկ ի վեհագունից, պատուեալն եւ սիրեցեալն ի հօտէն իւրմէ եւ այն ինչ հրաժարեալ՝ Տէր Ալեքս· Սեդրակեան եպիսկոպոս Վրաստանեայց, խնամով հոգացաւ հայթհայթել լուսագիր տեսարանս ինչ, եւ զգեղեցիկ տապանագիրն գտեալ ի հայրենիս իւր (տես յէջ 125)· Գիտելով իմ եթէ գտանի ի Պետրպուրկ՝ ի վաճառ՝ հաւաքածոյ այդպիսի պատկերաց, քառասնիւ չափ նշանակեալ խնդրեցի եւ ընկալայ ի քաջածանօթ օժանդակէ ազգայնոյ բանասիրաց՝ ի Մ· Սահակեանց Տեառնէ, ի ձեռն հաճարգւոյ նորին Պր· Կարապետի Եքսեան, որոց յայսմհետ եւ աստէն զշնորհակալիս·

Մեծագոյն եւ մեծագունից կամ յոլովից հաս պարտիմ շնորհս, նաեւ ի դիմաց Ուխտիս եւ վերատեսչաց Տպագրատանս, հարիւրաւոր ազգասիրացն եւ բարեսիրաց, որք յօժարեցան կանխել՝ զոգջիր ամաւ եւ կիսով՝ բաժանագրիլ եւ հատուցանել զգինս միոյ կամ աւելի օրինակի գրոցս, ի դիւրութիւն ծախուց պատրաստութեան պէսպէս պատկերացն եւ աշխարհացոյց տախտակին· զորոց հանգանակութիւն յանձին կալեալ գլխաւորն Կենդրոնական գրավաճառութեան Տփղեաց՝ Պր· *Նիկ· Տէր Զաւռնդեանց*, մի ըստ միոջէ հրատարակեաց յԱրձագանգ օրագրի՝ զթիւ եւ զանուանս նոցին· որոց հետեւողք գտան ոչ սակաւք եւ այլք՝ անդ եւ յայլեւայլ կողմանս· յորոց կարդի պարտ վարկանիմ յիշել ուրոյն զվաղեմի բարեկամ արհիասլատիւ առաջնորդ Թեմին Շամախեայ՝ Տէր Մեսրոպ Սարաստեան, որ հաւսոյց 20 բաժինս· Եթէ այսքանեաւ առատամիտ օժանդակութեամբ դիւր եղեւ հրատարակութեանս, եղեն եւ ինձ պարտք, եւ առաւել եւս խնդութիւն՝ ընդ յօժարութիւն օժանդակացն, եւ տիրապէս ընդ հայրենասիրութիւն նոցին· զի զսոյս իսկ գիտեմ՝ որպէս գրողիս նոյն եւ ընծերցասիրացն յորդորիչ· եւ ընդ այս ոչ միայն խնդալ՝ այլ իրաւունս համարիմ եւ պարծել·

Այլ յո՞չ աստանօր բարեկամաց եւ ոչ բարեկամաց, զի իմ միտք եւ բարք՝ որպէս եւ վիճակ եւ կնիք՝ հայրենասիրութիւն խնդրեն զեաղաղականն, այնպէս սիրեմ եւ հաճրուրեմ զհայրենիս՝ որպէս ի մանկութեանս զհայր եւ զմայր· եւ ո՞եւ որպիսի՞ ոք ըստգիւտ լիցի այսպիսւոյ սիրելութեան· եւ ոչ գիտեմ որպիսի՞ ինչ մտօք կամ կարծեօք՝ վայրապար կասկածանս եւ խծրիծս յուզիցէ յանձին յիւրում եւ յօտարս, մինչեւ յաւագամեծար առեանս· որոց պատկառ կալ եւ յարդել՝ պարտք են մեր· Սակայն, եթէ կրօնական եւ քաղաքական օրէնք ուսուցանեն ինձ եւ ամենայն զգաստից՝ տալ զկայսերն՝ կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ, ոչ եւ ընդարձոյս ազդումն ողջախոհիակ՝ Թելադրիցէ հատուցանել զՀայրենեացն՝ Հայրենեաց· Այսու անաւասիկ եւ ես աւանդեմ Նմին՝ զայս որ զիարդ եւ է վաստակ,

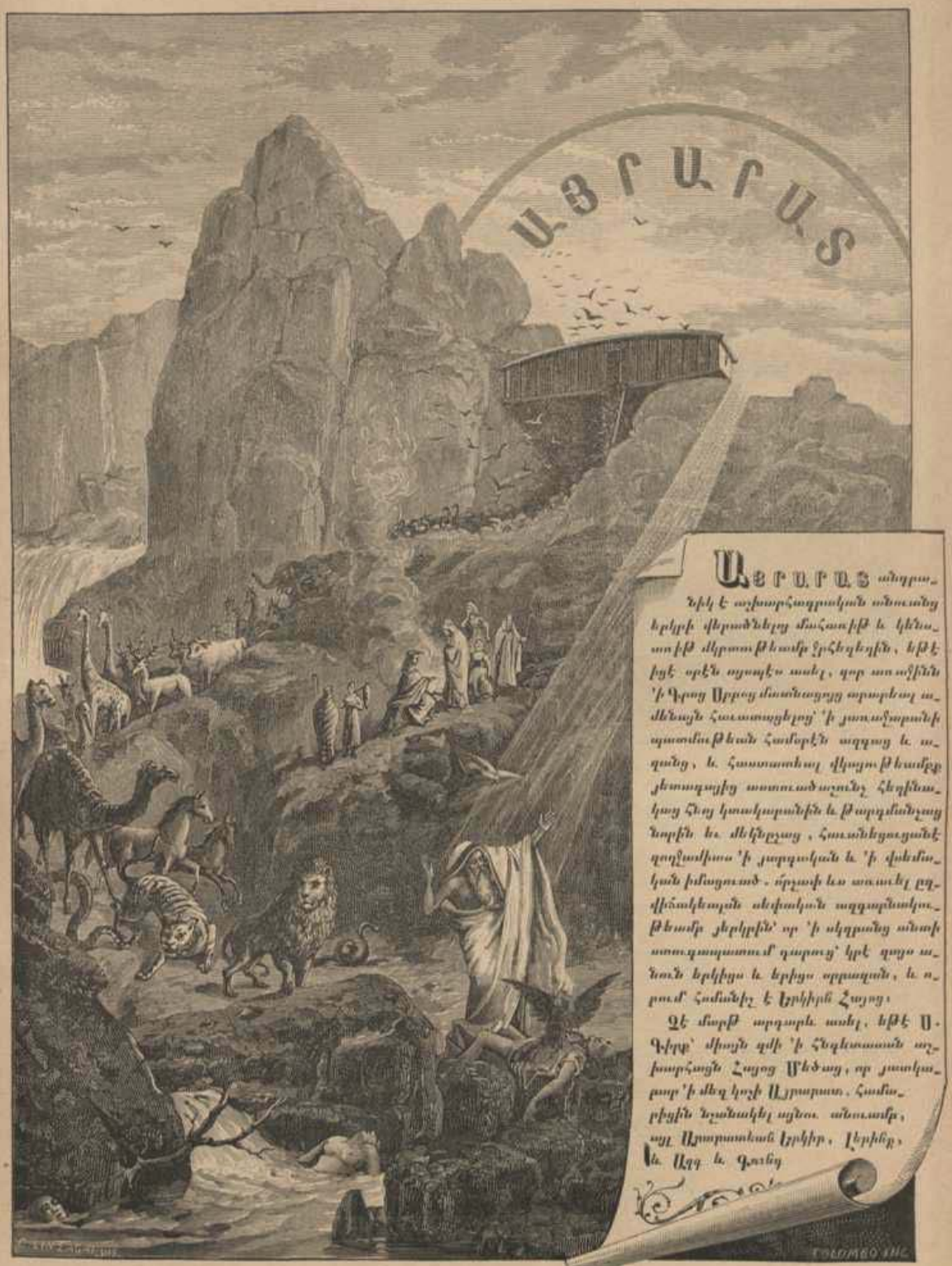
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՁՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԻՆ·

յորոյ եւ ի մուտս իսկ (յամի Տեառն 1888) սկիզբն եղեւ տպագրութեան Տեղագրութեանս Այրարատայ·

Եւ ՈՐ Էն գարուց յարդարիչ, ժտիմ երկրպագութեամբ, ուղղեսցէ զնոլովումն սորին եւ պսակեսցէ գբոլորումնն, ի փառս իւր, եւ ի բարեբաստութիւն Ազգի՝ որում ժառանգեցոյց յերկրի զԿատարն ընկալուչ պաճարանի նորոց նախաճնողաց մարդկան· Տայր Թէ եւ սա, ըղձագրեալս առ յինէն, լինէր ինձ եւ յոլովից իմայնոցս՝ աստիճան մի եւս վերամբառնալոյ մտօք եւ հոգւով՝ ի գերունական

եւ ի մշտնջենաւոր լերինս յարակայ յաւիտենին· յորոց զագաթանց, յետ վայրկենի կենաց եւ ժամանակաց, մինչ ոչ եւս իցեն ոչ շրջանք Հայկին եւ ոչ անիւք դարուց, եթէ արկից զակն ի խոնարհ՝ որոնել զպանծալիդ ինձ յայժմուս, Աշրարատ, իբրեւ զինչ մի երեւիցիս ի համասփիւռ հիւլեայս ստորանկելոցն այնոցիկ եւ ստուերացելոց աշխարհաց, ի խաժամուժ խառնի վերստին ի թոռն եւ ի բոն լուծելոց տարերաց՝ երբեմն եղելոց երկրագնտիս այսորիկ,... Թաքերո՛ւք, երկինք, առ վայր մի, ի ցառելս եւ ի փարելս մերում՝ գորովանօք՝ զերկրաւս· — նա՛ մանաւանդ յայմնեցարո՛ւք եւ եւս առաւել· որպէս զի ի նշուլից անտի ձերոց առ սակաւ մի փայլատակելոց զսովաւ, յորդորագոյնս եւս կառուսցուք զաչս եւ զլոյս՝ ի վեր, ի վեր անդր· — Ո՜հ, եթէ չէր ի շողոյ եւ ի ցօղոյ գերերկրեայ կայանիցն ոեղեալ եւ խառնեալ յարիւն եւ յոսկերս Նահատակաց, յարտասուս ցգնազգեցից, ի քրտունս տարապարհակ տաժանելոցն եւ յարդիւնս առաքինեաց մերոց Նախընթացից, զի՞ փոյթ ո՛ր շահ էր յառնել եւ պշնուլ, ծող թէ դեգերել պարագայք ամօք՝ յանկայունն եւ յանմնացականս, թէպէտ ի ծաղկեալ ծնօտս դաշտաց երկրի, եւ թէպէտ ի խոժոռ եւ ի խոշոր կոճակս եւ անդունդս նորին· Եւ դարձեալ, եթէ ամենաբաւ Բարձրեան ինքն՝ աճող իւր քարոզչով զերկինս, ոչ գարշի եւ պատուանդան ոտից՝ հռչակել զերկիրս զայս, միթէ օտար եւ վնաս ինչ իցէ երկրաճնացս՝ ոհտազօտել եւ ոիանալ ընդ աստուածակոխ կնիքսն ի սմա, ուր գոյացաքս եւ եղաք որ ինչ եմքս, եւ ուստի կայ մնայ եւ անկ է մեզ յետ պէսպէս պանդխտօրէն տարադիմութեանցս եւ տարադիպութեանց, օ՜ն առեալ խոյանալ հոլաթեւել ի վերնախորանն հանդերձեալս ի յաւիտենից, յիսկաձեմ եւ ի համաշխարհական եւ յանկողոպտելի հայրենիս՝ արժանացելոցն արութեամբ սրբութեամբ եւ սիրով·

ԱՅՐԱՐԱՏ անպրա-
նիկ է այնարհպրական անուանց
երկրի վերածնելոյ մահաբեր և կեն-
սաւէտ վկրատքեամբ Յրհեղեղին, եթէ
իցէ օբէն այսպէս ասել, զոր առաջինն
'ի Դրոց Աբրոյ մանուցոյց սրսրեալ ա-
մենայն հաւատացեալոց' 'ի յառաջաբանի
պատմութեան համօբէն ազգաց և ա-
զանց, և հաստատեալ վկայութեամբ
յետագային առուածաշունչ հեղինա-
կաց հնոյ կտակարանին և թարգմանչաց
նորին եւ մեկնչաց, հաւանեցուցանէ
զողջամիտս 'ի յարգական և 'ի վեհա-
կան խնացուած. արդարև առաւել ըզ-
վիճակեալն անփակաւն ազգաբնակու-
թեամբ յերկրին' որ 'ի սկզբանց անտի
առագապատում գտաւ' կրէ զոյս ա-
նուն երկիցս և երիցս սրբագոն, և ո-
րում համանիշ է Երիվրն Հայոց,

Զէ մարթ սրդարև ասել, եթէ Ա-
Գիրք' միայն գոի 'ի հնգեւառաան աշ-
խարհացոյն Հայոց Մեծաց, որ յատկա-
բար 'ի մեզ կոչի Այրարատ. համա-
րիցին նշանակել այնու անուամբ,
այլ Այրարատեան երկիր, Լերինք,
և Ագգ և Գաւեզ

COLUMBO INC

իմանան զերկիր, որոյ բնիկ և իրր հարազատ ծանուցեալ Հայն յամենայն ժամանակս, և յորում առաջին և պատուականագոյն վիճակ՝ էր Աչխարհս այս Այրարատ, ի միջի յոգւոյն աչխարհաց կամ նահանգաց Հայաստանեայց։

Զանգի և առ մերայինս իսկ պէտս էիմանի Այրարատեան կամ Այրարատ անուն, է զի նշանակէ զրոմանգակ երկիրն Հայոց, է զի զմի՝ ի հնգետասանից մեծամեծ մասանց նորին, և է զի զսեփական կալուած և վիճակ արքունի, որ յաճախակի ևս նշանակ կամ Գաւառս սպասեալ կոչի. և երբեմն անձնագոյն ևս՝ զՊատուճն, այսինքն զաշխարհս մայրաքաղաքին, իրրև զմի՝ ի գաւառաց նորին Այրարատոյ կամ այլոց աչխարհաց Հայոց։ Բայց եթէ ընդարձակ և եթէ անձնագոյն առնուին՝ միշտ վերադոյն հասարի և անուանի հանապազ մասանց և վիճակաց հայկազանց, մինչեւ Ջիհանեանական աչխարհ կոչել Մոլսիսի Կազանկատացւոյ պատմի՝ ի կարգի բանիցն, զոր՝ զոր՝ ի խորագրին Այրարատեան կոչէր գաւառս։ Իսկ մեզ աստանօր կայ նկատել զԱյրարատ՝ իրրև զմի՝ ի հնգետասան բաժնից Հայոց Մեծաց, որք՝ զի հաւասարապէս Աչխարհ կոչին՝ արժան էր զԱյրարատեանս զայս Բնաչխարհ կոչել՝ ի միջի այլոցն ամենեցուն։

1. Գաւառագոյզ Այրարատ Աչխարհի

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԱՅՐԱՐԱՏԱՅ

Ա.ՀՄԱՆՔ. — Ըստ բանից հին աշխարհագրին մերոյ, « Այրարատ 'ի մէջ կայ յատաչատացեալ աշխարհացդ », այսինքն է այլօրն ևս չօրեքտասանից մեծամեծ բաժնից երկրին, զորս նախ քան զամ ասացագրէր. իսկ Բուզանդ՝ ճահապէս կոչէ « Միջնաշխարհն Հայոց, գաւառ Այրարատու », իբրու զկենդրոնականն ունելով տեղի։ Եւ արդարև իսկ 'ի միջակի կայ երկայնութեան երկրին, որ յարևմտեան ծագաց Ցոփոյ՝ ցարևելեան սահմանս Ուտիոյ, իսկ ըստ լայնութեանն՝ յաւէտ հիւսիսային վիճակեալ է, յայնմ կողմանէ միայն զԳուգարս ունելով անջրպետ 'ի վերաց աշխարհէ, և կից նմին զԱբինխ. 'ի հարաւոյ՝ զՎասպուրական և զՏուրուբերան, յարևմտից զՏայս և զԱրտազ Հայս. ամենեքին աշխարհք նշանագրով և առանձնակ ցեղից սեփականք 'ի հնումն։

Եւ որպէս անկ էր Թագաւորական վիճակի՝ ընդարձակագոյն է Այրարատ քան զայլ ամենայն աշխարհս Հայոց, իբրև 160 մղոն ընդ երկայնն, 'ի ծագաց վերին Բասենոյ ցլերինս Գեղաքունեաց, և իբր 120 ընդ լայնն, յԱշտոյ՝ ցլեառնագօտին որ բաժանէ ընդ Ծոփական և ընդ Աղիովիտ գաւառս Վասպուրականի։ Ըստ ընդարձակութեանն և 'ի բազմութիւն մասանց տրուհել է քան զայլ աշխարհս մեր, 'ի քանի Գաւառս. և այս յաւէտ յետ բարձման հարստութեան Արշակունեաց, զի առ սովոք գլխովս յատանձնակ գաւառացդ՝ մի միայն գաւառ մեծ կամ արքունի նահանգն Այրարատ՝ բովանդակէր. վասն որոյ յորինակս հինս Աշխարհագրութեան Խորենացւոյն՝ վերտառն գաւառք գրին Այրարատայ. զորեսին կամ գՆիգեսին համարելով միակ և սեփական Այրարատեան երկիր, բնակութիւն հին Հայկազանց յԱրմենակայ և անդր, և ապա Ասաւ եղեալ արշակունի Թագաւորաց։ Այս նահանգ կամ բուն Այրարատեան երկիր՝ է միջոց երկոցուն բարձրագոյն լերանց Հայոց, Մասեաց և Արագածու, տարածեալ 'ի Հր. ընդ Հս. և 'ի սահմանաց Շիրակայ կամ յԱխուրեան գետոյ՝ ցլերինս Գեղաքունեաց։

Երկուց հարազատ հայկական գետակտրատաց վիճակ է Այրարատ, Երասխայ և Արածանւոյ. վարչագարգի և եկամուտ իմն գոլով Աշօցք գաւառի՝ որ 'ի հիւսիսային ծագս, 'ի հովտի Կուր գետոյ, զոր՝ քանզի և բնութեամբ Գուգարաց աշխարհի պատշաճի, 'ի բաց Թողուք 'ի տեզագրութենէս, մինչև առաւգագոյն ծանիցին սահմանքն։

Ցերկոցուն գետակտրատաց ասի՝ առաջինն է ընդարձակագոյն. քանզի երասխ յականց խրոց, այսինքն է յաբեմտից Բասենոյ՝ գրեաթէ ուղղակի ընթացեալ ընդ արևելս՝ կարէ զբովանդակ երկայնութիւն աշխարհին, մինչև 'ի գաւան մեծ՝ որ ընդ մէջ Շարուրոյ և Նախճաւանայ, ուր յանգի արևելեանն Նորին սահման, ոչ այնքան բնական դրից օրոշակի զատացմամբ՝ որքան պայմանական իմն սրինաց։ Մեծագոյն մասն երկրին յահեկէ Երասխոյ է, այսինքն 'ի հիւսիսակողմն, և յայսմ կողմանէ են ամենայն արքունական քաղաքք և ասացիք։ Իսկ Արածանի փոքր ինչ մասն ունի յԱրարատեան բաժնից, այլ զգեղեցիկ գաւառս Վաղարշապատ և Բագրեւանդայ. յիսոյնս ոչ կարի ընդարձակ է, և կղզորդելով առաջնոյն՝ թաւ 'ի սկզբանն առանձին ինչ սահմիկամ նահապետութեան վիճակեալ, և յետոյ յարքունիս գրաւեալ։

2. Լերինք. — Ջերկոսին գետակտրատաց յայսմ մասին Այրարատայ անջրպետն Աղրի անասնելով լերինք, որ 'ի Մասեաց սկսեալ ձգին ընդ արևմուտս ցլեառն Նուկաւոտ (Ջէօսէ տաղ), և անտի ևս (ոչ քաջերով գաւառս լերանց) ընդ Մա. Հր. ցլայնանիստ լեառն Արմանց (Պինկէօլ), ընդ մէջ Բարձր Հայոց և Տուրուբերանց. որով գրեաթէ ընդ բովանդակ երկայնութիւն Երասխոյ յաջմէն կամ 'ի հարաւակողմանէ՝ տարածանի լեառնապատ մի երկայնատար. Աստ Աղրի լերանց համարի 'ի Թուրքական կոչմանէ Մեծին Մասեաց՝ Աղրը կամ Աղրը տաղ. յորում լերինք գլխաւորք մի ըստ միոջէ են, սկսեալ յարևելեան կողմանէն, նախ Փոքր և Մեծ Մասիք, զորոց երկաթորէն ճահեցեալք 'ի գաւառի Մասեաց – ասին. յարեւիկ Մեծին՝ յարևմտից՝ փառկուզ կամ փառկուղ, որ և Խալկետուկ, Գարագուռնակ, Սըլտաղը (Մկնատ), Այրըլան 9650', Սիմկ, Շիրխփե որ և Ջօր, իբր 12,000', յարոյ անուն կոչին և մերձակայքն, Փիրիկի կամ Ագ տաղ (Այկատակ լ.) զի գրեաթէ զմեծ մասն տարուց ձիւնապատ երեւի, 10,650'. Ջեօր օղլու, 8320'. բուն Աղրի-տաղ, 9054'. Մասատաղ?, Հիմաղ, Պոզ-տաղ, բարձրն Նուկաւոտ (Ջէօսէ տաղ) 11,726'։ — Իսկ արևմտեան մասին Այրարատայ՝ անջրպետ կրկին գետակտրատայ այլ իմն պարք են հարաւագոյնք, և ոչ միանշաք որպէս զվերինն. զի Մուրց գետ (Պինկէօլ սու) եկեալ 'ի հարաւոյ կուսէ՝ կարէ զնոսին, և խազալով ընդ հիւսիս անկանի 'ի դեւսբուզին

Երասխ, 'ի գաւառին Բասենոյ. և են լերինքն՝ յորմէն յարևելից՝ Շէխաւ, ստուեք իրարք. յահեկէն՝ Թօփ տաղ և այլք, մինչև 'ի լերինս արեւելակողմանն Կարնոյ, որ ըստ նախնեաց Թափն կոչեցեալ Մեղեդուխ (թէ ոչ Մեղբաւխ) լեառն. զորոց լիցին ուրոյն բանք 'ի տեղագրի իւրաքանչիւր գաւառաց՝ որոյ և պատշաճիցն. որպէս և զլերանց որ 'ի մէջերկրեայս աշխարհին Ա.յրարատեայ են. այսինքն են, լայնանիստն Մօղունք՝ լերինք Բասենոյ և Վանանդայ, որք չարախօսեալ ընդ այլոց՝ ձգելով ընդ Հս. կս. անջրպետեն 'ի Մ. Հր. զգեստաւորիա Կըրի և Երասխայ, և այլ առանձնակ անկապ լերինք յայսմ կողմանն. որպէս, Ագրակ, Ագ-մէգրի, Ջաւար 9222', Մ. Խալ 9562', առ Մժնկերտաւ, և այլն, ամենեքին յընդարձակն Բասէն. իսկ 'ի սահմանակցի Նորին 'ի Վանանդ' չիան բարձր բարձր լերինք, այլ լեռնակք անչափք. բայց 'ի սահմանակցութեան Շիրակայ՝ կանգնին և չափաւոր բարձունք, որպէս ,('ի Հր. ընդ Հս. երթալով) Լոպրքա 9752', Քադուր 9145', Հաճի Թաղիլ 9130', և այլն։ — Իսկ յԱ.րարատեան Նահանգի' գլխաւոր լեառն է և առաջին 'ի բարձրութեան յեա Մասեաց՝ լայնատարած և ըստ նագագաթն Ա.րագած, 12,606', և 'ի նմին գաչաի' անջատ. Ա.րայի յ. (Գաւիթ-ևարրգ), Շամիրամայ յ. (Հատիս) և Քէօրան տաղ. Ձանիկ, որ 'ի Հս. կուսէ Ա.րագածու՝ կցորդիլ իմն է Նորին ընդ պարս Խամբակի լերանց Գառգարայ։ — Ցարևմտից Հս. Ա.րագածու՝ կան առանձնակ կատարք 'ի լեռնուտն Վարաժնունեաց, որպէս, Միսխանայք կամ Բլնոյ լեառն, Լոռիքիւր, Գուրու-պօղազ, և այլն. թազ գլխիւնն սահմանակիցս և անջրպետս Տաշրայ և Հովասայ Կուր գետոյ։ Իսկ արևելակողմն Ա.րագածոյ մինչև յարևելեան սահմանս աշխարհին, այսինքն գլխիւնս Ախնեաց՝ գաչապին է համակ, միայն գյիչեալ մեկնակ լերինգ ունելով. վասն որոյ և հասարակաբերն Ա.բարաւեան գաչս կոչի, փոխանակ Նահանգ կամ գաւառ ասելոյ։ — Մարթ է և գրաբարեալ աշխարհն իսկ Ա.րարատայ՝ դաչապին ասել, որպէս և 'ի վաղուց իսկ կոչէր Երասխեան գաչս. քանզի բաց 'ի պարուէ Ա.ղրի լերանց' որ և չին չափանիշաւք, չիան այլ ապառաժեալ լերինք, այլ կամ ընդլանն և մեկնակք են, և կամ կոհակացեալ ալէձև երկիր, որպէս գաւառք Գաբելեղենից, Վարաժնունեաց և այլ բիչ կազմունք. իսկ մեծագոյն մասն երկրին' 'ի նախնեաց այ անտի գաչս անուամբ կնքեալ' գրեաթէ Ծագէ 'ի Ծագ չարունակ է տարածութեամբ գաւառաց կրկին Բասենոյ, Վանանդայ, Շիրակայ և Ա.րարատեան Նահանգի, որ է ինքն բաժանգակ երկայնութիւն աշխարհին, և 'ի փարս մասին անդ գետահովին Ա.րածանոյ քաչ քնդարձակ գաչս է Բագրեւանդ, ըստ Պատմչին վկայելոյ։

3. Գ.ՆՅՒ. — Չայս մասն, այսինքն զերկոսին գաւառս ա.չերասխեանս՝ արբուցանէ արևելեանն այն Եփրատ, որ է Ա.րածանի (Մուրատ չայ Թարգոյ), բազմաթուիւ աղբերաց առատաբեր և անպակաս, և քաչ արգիւնաբեր առնելով զերկիրն։ Իսկ վերնոյ և մեծի մասին Ա.ղրատասի' մասամբ է սեփական գետն այն Հայոց երասխ, ոչ յայժ բազմութիւ այլ և ոչ նուազ ժամանգակօք իւրովք. որոց առաջին և եկամուտ իմն յԱ.ղրատաս' Մուրդն վերոյիչեալ, զի յառաջ նահանգէ գոյ, որպէս հին աչխահագիրն միր ասէ, գետացուցանել զերասխ Նորընծայ, զրգիսեան 'ի Թիկանց լերանց Կարնոյ, 'ի գոգս Բասենոյ, զորոյ բնիկ ազբերակունս 'ի դէպ է խնդրել և քննել 'ի առաջագրութեան այնր գաւառի. Թէպէտ և յորդաձիր և հզօրագոն իցէ Մուրդ քան զերասխ' 'ի խառնուրդն անդ. 'ի հարաւոյ կասէ գիմելով ոչ փոխէ զընթացս սարին մտելով ընդ հիւսիս, այլ ըստ առաջնոյ ուղղութեանն խաղոյ երասխ զուգելով և վաղարեալ, փոքուս ինչ վտակս ընդունելով յահեկէն' 'ի հարաւոյ. քանզի լերինք անջրպետք Նորին և Ա.րածանւոյ' մերձք կան և չիք սահման ընդարձակելոյ ջուրց. այլ յահեկէն, զի դաչտային է երկիրն, ընդունի ոչ սակաւ ժամանգակս. նախ զիջևանն 'ի Թիկանց լերանց Կարնոյ և Տայոց, յորոց տասնիս չափ ընկալեալ, ապա ընդունի մեծագոյնս ևս, որպէս զԱ.ղասպ առ. Ա.ղասպ չայ, Խանի չայ, Սարիգաղիչ որ 'ի Սօղանլու լերանց, յորոց առաջինոյ և այլ տասնիս չափ վտակս, յետ որոց զՊայազատ առ (?) Կաղզուանայ, և այլս փոքունս ինչ և անհնչեալ վտակս մինչև ցԱխուրեան։ Ասս հզօրագոն քան զամենայն ժամանգակս Երասխայ' ընդմիջելով զՇիրակ 'ի սահմանակցութեան Նորին և Ա.ղաբաւնեայց և Ճակատայ' Թափի 'ի գետն մեծ, հասանելով 'ի հիւսիսոյ գամենայն ջուրս որք իջանեն 'ի կողոպ լերանց Տայոց և Գուգարաց. և ոչ սակաւ հզօր ժամանգակք են Նորա. բայց անտանդ նոցին չիթոթափիճն իմն երևի առ նախնիս, կամ Թէ մեք ոչ քաչ իմանամք. Գետս այս Ա.խուրեան, որ 'ի Թուրքայ Ա.րփա-չայի կոչի, չայն անուն լնակէ բղխելով 'ի հիւսիսոյ' 'ի սահմանակցութեան Գուգարաց աչխարհի, և ուղղակի իջանէ 'ի հարաւ, գէթ երկուց գետոց խառնուրդ է. և որպէս յառաջին առաջագրութեան Շիրակայ ցուցի' ոչ բոլանդակի միայն ուղղագիծ ընթացիւքն որ 'ի լճակէն (Ա.րփայ) ցԵրասխ, այլ և ժամանգակութեամբ այժմեան գետոյն Կարսայ (Ղարս-չայի). և այն իսկ գետս Կարսոյ, գէթ բան վերինն մասին, որ չարևելից քաղաքին և որ 'ի Շիրակ' Ա.խուրեան է. իսկ առաջին մասն Նորին, այսինքն որ չարդերացն 'ի առաջագիս Սօղանլուի և չայոց լերանց Բասենոյ և Տայոց' մինչև 'ի քաղաքն 'ի Կարս, ոչ գիտեմ Թէ կոչէր և այն 'ի հնումն Ա.խուրեան, եԹէ այլ ազգ. բան մի պատմութեան Խորենացւոյ Թուեցուցանէ Մօր-մեծ կոչիլ նաև միջամասին գետոյն, քանզի ասէ վասն Վաղարշակայ, երեալ 'ի Կողոպ գաւառէ' գալ 'ի Վանանդ, և առաջ « իջանէ 'ի Դաչան Մեծ. և անդ գա» փամբք Մօրին մեծի բանակի 'ի տեղւոջ ուր գետն Մեծ' » 'ի ծովակէն Հիւսիսոյ սկիզբն առեալ' իջանէ և խառնի » 'ի Մօրն մեծ »։ Այդ Ծովակն Հիւսիսոյ չայս է կոչեցեալն և Պազակացիս և այժմ Զրլոբր-կիւլի, չորել երանէ արդարև համանուն գետակ և իջանէ 'ի գետն Կարսայ, և ըստ այսմ լինի Մօր Մեծ, և Ջուրն Զրլոբրոյ Մեծ գետ. իսկ Մեծ գաչս պատչաճի անհնչաւոր' Ջրլոբրոյ վիճակին, զի Ջուրն այն Զրլոբրոյ կոչէ գետս ընդ բանդակ չայնութիւնն 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ։ Սակայն Թափ ինձ Մեծ կամ Մեծագոյն անուն' պատչաճագոյն վերին կիսոյ մասին այժմեանս Ա.րփոյ չայի, այսինքն ցհատնուրդս Կարսոյ գետոյն ընդ նա. քանզի ճոխագոյն օրինակ մի աչխարհագրութեան Նորին Խոր-

նացեց, յիշելով զգաւառան « Վանանդ և Շիրակ, (յարե
» ’ի Նոյն), յորոց եկեալ գետն Ախուրեան, հանդերձ
» Մեծագետովն, անցանելով յելից կուսէ Մաւրիկոպոլսի
» այսինքն Շիրակաւանի և Մրենոյ և Երասնդաշատ
» քաղաքի, իջանէ յերասխ »։ Ակդ· քանզի առասպել
որոշակի ցուցանի Ախուրենի գալ ’ի Վանանդայ և ’ի Շի-
րակայ՝ ճանկերձ Մեծագետովն պատչառագոյն թուի այս
անուն՝ Արփայի, քան Զրկաբրայն՝ որ փոքրիկ ինչ է առ
միւսոյն. եթէ ոչ ’ի բանս պատմչին այլայլութիւն ինչ
գոյւցէ, կամ ’ի դիպս երկրին և լճին և գետոցն. զոր օրի-
նակ յայտնապէս և վկայութեամբ իսկ եղեալ է յայնկոյս
Ախուրենոյ և յերասխ և յօժանդակս իւր, որպէս տեսցի
ընդ հետոյ։ Ակդ այս գիտելի և է, ’ի տեղագրութեանս
Նոյն համարեցայց զՄեծագետն և զԱրփայ – չայ ցնոսա-
նուրդս սորին ընդ գետոյն կարաւց, և անտի և ’ի վայր
ցերասխ՝ լիցի Ախուրեան. նոյնպէս Ախուրեան համա-
բեաց, որպէս և է իսկ, գետն Կարաւց՝ ’ի քաղաքէն և
այսր ’ի խառնուրդսն. իսկ զառաջին մասն կոչեցից յա-
նուն քաղաքին՝ գետ Կարաւց, (Դարա չայը), մինչև առա-
գագոյն ևս ինչ գիտացի լինել Մօր կամ Մօր Մեծ կամ
ոչ[1]. միայն ոչ հաւանիմ զՄեծագետն այն կոչեցեալն
մասն Արփայ չայի՝ լինել Ոսո գետ, որպէս համարեցան
ոմանք յարդեացս[2]։ — ի բազում վտակաց սկզբնաւորի
գետս այս Կարաւց, ’ի Մ· և ’ի Հր· քաղաքին՝ ’ի տարա-
տսից Սօղանլու լերանց իջնելոց, յորոց ոչ գիտեմ սր իցէ
բուն առաջն կամ սկիզբն գետոյն. այլ Թուի ինձ կոչե-
ցեալն Գարիպլը–առ ’ի Հս· , զի հզօրագոյն է, և զի առ-
նուազ է Պաշ–քէոյ, իբր գլուխ կամ առաջին չէն Վա-
նանդայ. զայս այսպէս համարիլով, ապա յոյժն, որ է
’ի Հր· Մ· ընդունի այլ և այլ վտակս զուգընթացս, յորս
մեծագոյն Աւրիպտմիչ–առ. և գետակցութեամբ նոցին
յօրացեալ դիմէ ընդ Հս· ե· ’ի կուս, իբրև ընդ 15 մղոն.
ընդունելով յոյնմ միջոցի յահկէն՝ յարևմտից՝ ոչ սա-
կաւ վտակս. սուղ ինչ ’ի վերոյ քաղաքին գառնայ ընդ
արևելս, և ապա ընդ Հր· ել· Հր· մինչև ’ի խառնուրդսն
ընդ Մեծագետն, ընդունելով ’ի Զարիչաս տասներս
չափ գետակս, որոց գլխաւոր՝ երևան այն ’ի Գոլակէն
Հիսխոյ։ Բազումս և ինքն Մեծագետ (Արփա) ժո-
ղովէ վտակս յաջմէ և յահկէ, յերկոցունս մասանց
Շիրակայ, մինչև ’ի նշանակեալ գետախառնուրդսն. իսկ
յետ այնր մինչև ’ի մուտս յերասխ՝ սակաւս և նիւազս,
յորս գլխաւոր մարթի է առել յարեւմտեանն Շիրակ՝ զՑի-
կորոյ գետակն։

Ցելից կողմանէ Խառնոյ գրեաթէ ցայսմայր խառ-
նեսման Ախուրենոյ՝ երկայնաձգ զսպեալ երասխոյ ’ի լե-
բանց՝ ընթանայ ընդ անձուկ հովիտ, վասն որոյ և երկիրն
այն կոչէր երասխաձոր. իսկ յետ ընդունելոյ զՀախուրեան՝
փոքր մի ևս գնալով ընդ նեղուցս ընդ մէջ յետին հարա-
ւային բլրակաց Շիրակայ և հիւսիսոյ ձախակողմ գետափ՝
եւանէ ընդ հարաւ ’ի լայնածաւալ դաշտն Ախթամարեան,
և ուղղակի խաղայ ընդ Եւ· գրեթէ կէտս ցհարաւակողմն
Լջմիածնի, և անտուստ խոտորեալ առ սակաւ սակաւ
ընդ Հր·, նովին ուղղութեամբ Հր· Եւ· Հր· յառաջէ մին-
չեւ անդր քան զԱխթամարեան և զՋուղա։ Բայց ’ի մեծի
դաշտագետնէն անդ Ախթամարայ և ’ի յարակից նորին ’ի
Շարուրեայն, մեծաւ իմն համաձայնութեամբ և յախուռն
խազալով յերկուց և յերից հազար ամաց հետէ՝ ոչ սա-
կաւ տեղափոխեալ է, և Թուիլ գինն հունն՝ բացեալ
նոր յատակ, որով և զդիպս կամ զթերանս ժամանակաց
իւրոց գետոց՝ մեծապէս սլայլեալ. ասաի ոչ փոքր չխոթ
և մթութիւն ’ի պատմութեան մերում, որ յառաջ և յետ
ժամանակի առաջին մատենագրաց մերոց Դ և Ե դարուց
մինչև ցայժմ. Եւ այսմ պատճառաք՝ նախ անտրտկել և ան-
պարիսպ տարածութիւն դաշտագետնոյն, և մանաւանդ
կակուղ և տաղտախիր բնութիւն նորին, ուր դիւրաս տա-
զանդին և ասպետքն տաղտապաձեմ ջուրք և երկրորդ,
Թուի, թուան տատանութիւնք երկրի, յորոց և լերինք
փլուզուք՝ փոխեալ են դէմս գետոյն մեծի։ Եւ դի-
տելի աներկբայ ’ի պատմութենէ, այլ և ’ի քննութենէ
գետանցն, զի Երասխ բազում մղանօք ’ի հիւսիսոյ խոտո-
րեալ է ընդ հարաւ, և հեռացեալ յԱյրմաբրայ, ’ի վա-
զարշապատայ, յԱրտաշատայ, ’ի հին մայրաքաղաքացն
Հայոց, զորմէ քերբէր և փարէր երբեմն, և կամարջս
կրէր ըստ պիտոյից բազմամարդ բնակութեանցն· յոր
տակս երկիցս և երիցս տոկացան ազատշահեալք մեր
փոխել զարգանիս իւրեանց և հաստատել դրամնալ յե-
զերս գետոյն կամ այլոց ջրոց։ Վասն այսորիկ անմոքի և
անդէպ է ըստ այժմեան ընթացից նորին և ըստ զրից
մեռացեալ հին քաղաքաց կամ աւերակաց նոցին՝ հաստա-
տել զրանս առաջին պատմչաց մերոց, զԱգաթանգե-
ղեայ, զԿորեան, զԹորնեացւոյ և զՂազարայ։ Ոչ միայն
ինքն Խորենացի երկից՝ վկայէ դյատակափոխութիւն Ե-
րասխոյ ’ի յիշեալն գպատճառս չինութեան Երուանդաշա-
տի՝ յելս կոյս Ա. Դարու, և զԱռնոյ՝ ’ի կէս Դ դարու[3],
(որ ասկաւաք յետոյ քան զԵրուանդաշատ չինեալ էր, և
’ի միջոց ժամանակի երկուց և կէս դարուց այնքան հե-
ռացեալ էր անտի գետն՝ մինչև ջրակարաս լինել Թագաւո-
րանիստ քաղաքին), այլ և յատուկ նորին Պատմի ցկար-
հասեալ և ժամանակ՝ դարձեալ հեռացեալ գառնէր գետն·
մինչ զի հարկ լինել գրչի Ն դարու (որպէս համարիմ)
նշանակել զայս յարիմնիի աչխարհագրութեան նորին
Թորնեացւոյ. և գետինն ինքնին ցուցանէ սրդ գնոյնն
ընդ որ անհնարագ մասաւանկն այն Ագրարատայ՝ սահեալ
անցեալ է անգորձորէն, և սրդ յայլագետաց կոչի Գոր-
յու–Ագաց (Ցամաքեալ երասխ)· բայց ոչ որպէս զբնա-
կեալսն յատուկս իւր՝ անցեալ գնացեալ անհետացեալ և
ինքն· այլ սակաւուք մնդնագ տարակայեալ՝ հասէ անսպաս
որպէս ’ի սկզբանէն։

Ցետ Ախուրեան գետոյ ընդունի երասխ յահկէն յԱ-
րարատեան դաշտի՝ գնուրս արձակեալս ’ի յուսքի կողից

1 Փասա մի հաւանութեան եա Մոչ համարելոյ զայս գետ՝ է գիրք և մեծութիւն կամ յորդութիւն նորին՝ համեմատութեամբ այլոց գետոց կոզմանցս· որում վկայէ և հաստատ մի բանի կրօնասէր Պատմչի մերոյ Հայոց (Սահմանաւք)։ « Գետոցն հաստկացութեամբ ծա-
վանոյ երասխ, նոցինգնակ և Մոր „ և. գիտելոգոյն է բանս գե-
տոյ կոչմանս քան Մեծամորի Աբրաժատան։

2 Տէր Սարգիս Զալալեան և Շահէն։

3 Խորենացի, Բ· Լթ· և Գ· Ը։

Արագածա, քէպէտ և չառք յայնցանէ առաջախիր լեալ՝ ոչ ժամանեն 'ի ծոց Նորին. և է առաջին գետ յայսմ կողմանէ հարաւակուռն և գառականն Մեծամօր, ի հարաւային սառոյցից լերինն 'ի հնգիէ միջէ կամ 'ի մերձաւոր առմամբ հեղն (Ախցս-կէօլ) բղխեալ, և այժմ կոչեցեալ Սնաւ ջուր (Գառա առ) կամ Շամբի ջուր, և ուղղակի իջեալ ընդ հարաւ յերասխ՝ առաւել ճանապարհաւ. քանզի 'ի հնումն յոժ այլ ազգ երևի եղեալ ընթացից Նորին, որպէս և որ յահեկէն կամ յելից Նորին գետացն, որք առ մինչեւքին Թաւին փոխանակ ուղղակի 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ իջանէին՝ յարևմտից ընդ եղ. կայս խոտորեալ. մինչ Նաւանդ եթէ այն առ իսկ Մեծամօրն՝ որ խոյացեալ յաբևելս անցանէր առ Արաքսատաւ, և ոչ որպէս ամենայն քեւ եթէ Ազատ, որ արդ մերձ է աւերակաց մեծին այնմ մայրաքաղաքի՝ կրկնանուն եղեալ և Մեծամօր կոչեցեալ իցէ. քանզի զարգիս մարդ է անբաւ ասել զհեռաւորութիւն բերանոյ կրկին գետոցն, զՄեծամօրին և զԱզատոյ, կամ զԱրտաշատայ աւերակացն 'ի Մեծամօրէ։ Սակայն հին աշխարհագիրն բացայայտաւին ասէ 'ի յիշելն զընթացս Ազատոյ, անցանելով ընդ Դաւին անկանել ընդ հարաւ յերասխ. « յորոց 'ի միջի, ասէ, չինեալ է » Արտաշատ քաղաք, ուր յառաջին ժամանակին խոտո- « նուրդ Մեծամօրի [1]. իսկ այժմ փոխեալ զընթացսն » Մեծամօրոյ՝ խոտնի 'ի մոխ կուտ »։ Զայսոսիսի նախնական դիրս գետոցդ Թաւ ինձ նշանակել և նկարագիրս Արտաշատան գաւառին 'ի պատմութեան Խորենացւոյ՝ անդրադարձ յաւուրց Արմենակայ. « Դաշտասիայր մի 'ի բար- « ձրագագաթանց պարապեալ լերանց, գետոց կարկաչա- « տահիւ՝ յարևմտից ընդ միջ անցանելով »։ Անհատապէս կամ ափչեցուցիչ իմն Թուխին բանս յայժմեան աշխարհացոյցս հայելով. սակայն ոչ վայրապար առացեալ է յաւրէն քերթողին (Քէպէտ և անգիտանալոյր զայս), անժամ և ըմբռատ 'ի կամիչսց գերասխ. ոչ է գիւրին մարդոյ առ կատակեցի՝ 'ի վերայ հատանել պատկերի՝ զոր բնութիւն գծէ և ընկէ յերկուս երկրի։ — Ի հարաւոյ կուսէ լերին Արագածա և 'ի Վիգ գառատէ բղխէ գարասխ կամ փառատ գետ և գարձեալ ատաւ մի յարևելս՝ ուղղակի իջանէ 'ի հարաւ յերասխ, անցեալ 'ի մոխ կուսէ վաղարշապատ, ոչ կարի հեռի 'ի բերանոյ Մեծամօրի, ընդունելով յաջմէն՝ յարևմտից՝ 'ի նոյն Արագածոյ. վտակս ինչ կոչեցեալս յանուն Ագարան, Աքորգ, Փարպի, Լազրեան գիւղից, և ինքն կոչի այժմ կարսոյ ջուր, յանուն աւանին՝ որ 'ի միջին գաւս չէն էր Նշանաւոր։

Հարկ էր առաւօտ խնդրել զգետն զայն Ոսկի, զոր Կորիւն յիշէ 'ի վարս Ս. Մեսրոպայ, և ցաւին Նորին ընդ առաջ երեալ Նմա ասէ զիագագարն վաւրիպագուհ և զմեծն Սահակ, 'ի բերել Նորա զաւազաշնարհ տառս հայկական լեզուիս՝ յարևմտից Հայոց, և հարկ է քէ չէր հեռի 'ի վաղարշապատ քաղաքէ, վասն որոյ ոմանք զՄեծամօրն ինքն կարծեցին զայն. լաւ ևս էր զհատաղ ասել. սակայն անմոռաց Թուխ հաւատակաց ծանօթ գետացս ոչ ոսոցիկ ոչ յոլով իմն (Ոսկ) անուամբ կոչել. վասն որոյ յայսպիսի յեղյեղուկ յառաջի երեսեսեան գաւրս՝ մարթ է և անեղեւս թացեալ ասել զգետն, որ հարկ է քէ նաւազաւոր վտակ մի էր. փաստ ինձ առ այս ունելով բազմակնեւս այլայլութեանց երկրին և ջրոցն, նաև զվկայութիւն հին աշխարհագրին մերոյ՝ զոյլոց ևս մերձաւոր առցին գետակաց, որոց և անուն և գոյութիւն իսկ անծանօթ է և անհետացեալ. քանզի ասէ զերասխայ, « անցանէ յելից կուսէ վաղարշապատ քաղաքի, (մօտ ա- « բեղիս քերէր առ նովաս), յորմէ մոյր եկեղեցեաց (Եջ- « միածին) և Պատմութիւն (Ս. Հոիփսիմեանց). յորոց « եւից բղխեն ագրիւրք Ազատենի գետոյ, որ է խոզմոր, « և խոռնի 'ի Մեծամօր ». աւագիկ երկոտասն գետակ (քեւրևս և երկու վտակք), որոց և ոչ մին լսի այլուր, իսկ այժմ և ոչ անգամ նշմարի. և գուշակի ըստ բանիցն՝ յաբևմտեան իմն ունել զգաբձաւածն՝ զի խոռնեսցի 'ի Մեծամօր։

Գիտելի է զուգահեռական ընթացս ընդ գետաղոյց ունի յարևելից Նորին և Հոյզման կամ Հոռոստան գետ, այժմ Զևնկի կոչեցեալ, որ և Երևանայ չուր, զի անցանէ յարևմտից քաղաքին, և Թափի Ջերասխ ասկաւաք հեռի յելից բերանոյ գետոյդ. իսկ աղբերք Նորին են 'ի լեռ- Նավսյրս Նգայ և Վարաժնանից. բայց են Նորա միւս ևս արևելեան առաջք, 'ի Գեղամայ Ծովէն եղեալ կամ հանեալ և հան բացեալ ընդ արեւմտեան, և այս ոչ 'ի բնէ՝ այլ յարուեստ մարդկան համարի. Զարմանք են զի աշխարհագիրս մեր որ զվիրապգրեալ գետոց ծանուցանէր՝ ոչ յիչէ զՀրազդան. իսկ յետին ասի աշխարհագիր, որ միայն զգետոց ծագումն գրէ, զորպես 'ի Գեղազունջ կամ 'ի Գեղամայ ասէ. զարևելեան ուրեմն զայս վտակ՝ գլխաւոր համարեալ, և ոչ զմիւսն՝ գհիւսիսայինն, եթէ ոչ չփոթիցէ ընդ Ազատ գետոյ, որ արդարև յելից Հրազդանոյ բղխէ 'ի լերանց Գեղամայ, և անցեալ առ Գառնեաս, յորոյ անուն արդ Գառնոյ չուր (Գառնի չայ) կոչի, առ աւերակաւքն Գառնոյ և Արտաշատայ՝ ասկաւաք հեռի 'ի բերանոյ Հրազդանոյ՝ Թափի յԵրասխ։

Ասյսպիսկ չորք կամ հինգ գետք 'ի բուն Արտաշատեան նահանգին ժամանակին գերասխ յահեկէն. իսկ արտաքոյ նահանգին՝ այլ 'ի նմին աշխարհի Արտաշատայ և 'ի միմի երկարաձիգ գաշտին որ 'ի Գառնոյ մինչև 'ի սպառատ աշխարհին՝ 'ի լեռնակողմանոյ Մխենեաց եկեալ և հատեալ զգաչան՝ անկանին յերասխ, մի ըստ միոջէ՝ յետ Ազատոյ, Վեհ, Ախին?, որ 'ի յորոգութենան միայն ժամանէ մինչև գերասխ, Զարան-արքին կամ Զանախաի այլ և այլ ժամանակք. և Թաւ կոչեցեալ 'ի հնումն յաշխարհագրէն մերմէ՝ Արտանկեան կամ Արտաւանական գետ.—Արխա, գետ Սիւնեաց, որոյ ստորին հոսանք են 'ի գաշտին Շարուրոյ, ուր և մատչի յերասխ. և այս վերջին գետ է յահեկէ երասխոյ յԱրտաշատ աշխարհի. զի տաճ և անդր Նախճաւանու տահմանք են, Սիւնեաց և վաղարշականի պատշաճեալք.— Իսկ յահեկէն, որպէս կանխաւ ասացաք, յաշխարհս Արտաշատայ՝ երասխ մանուսն ինչ և անհնաւս ընդունի գետակս, Արշրաւանիս, 'ի Գաբելեան (Կաղզուան) և 'ի Ձակատս. և ևս յարևելեան կամ 'ի բնիկ Արտաշատեան

1 Արդէն ասէ և Խորենացի, 'ի պատմութեան, Բ. խթ. և որպէս Թուխ 'ի նմանէ ասեալ երկրորդէ գիտի և Թովմա Արծրունի։

սահմանս՝ զԴարասու գետակս Մասեաց Ոտին, որց գլխաւորին՝ վերին կամ Մեծ կոչեցելոյ, ժողանդակ է և գետակն Ալյասուց՝ զոր հինքն կոչէին Դիմիգոյն գետ.

4. Թէպէտ այսպան գետք և գետակք են յաշխարհին Աղբատասց, բաւականք յոգոցումն երկրի արեւմտեան մասինն, այլ անբաւականք արեւելեանն և բնիկ Աղբատասեան երկրի կամ Նահանդի, վասն նախայիշեալ սաստկութիւն և փոշիասեակ բնութեան հողոյն և լանջից լեռանցն, որք ծակոտկէնք և փոսաւորք գոլով ընկլուզանեն զջուրս ի խորս իւրեանց. այլ և կլիմայ երկրին ցամաք և չոր է, ժակաւանդրև և սակաւաձիւն. և թէպէտ ամենայն լերանց հալին ձիւնք ամպարանի, բայ ՅԱւազ Մաւեաց, այլ վասն սասպեալ պատճառացդ ոչ բաւեն ընդ զգէտս երկրագործութեան, մինչև թէ ոչ խնամով հատցին և հանցին առաք ի գետոց ընդ ագռգոյս. որովք արաւեան և հնարք ի վաղեմի գործուց անտի քաջ յարդարեալ են զոգոցումն երկրի, որպիսի սակաւ ուրեք է տեսանել յայլ աշխարհս, և ասիկանք ջրարաշխք կարգեալ են հին օրինօք ըստ գեհից գեհից և ըստ գիւղից. այլ սակաւին բազում անգամ կամ առ անգործութեան նոցին և կամ ագահութեան, յանախ լսի կաթսութիւն ջրոյ և երաշտ. թաւ թէ ի հնումն առասել էր խնամ, կամ հասատանն և արգտարաշխ օրէնք լաւագոյն անտեսէին և մտաւաւակէին, որպէս զի և յառակս իմն համբաւէր և առ օտարս՝ արգաւանդութիւն և գալստեգեղ տեսիլ Եբասխեան գաշտի, իբրև գրախտական վայրի, այնքան մերձ իսկ գոլով անապատաց եւ գաշտաց Միջագետաց և Ասորեստանի.

5. ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐԻՒ· ԿԼԻՄԱՑ· ԲՈՒՍԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆ.· — Բայ ի գետոց են յԱղբատաս և յանկ, այլ ոչ մեծամեծք, բայ ի միոց, որ յելից հարաւոյ Երասխայ՝ ի կողմէ գաւառի, անուանեալ Շամր Նորին որ և Ջրովակ Գայլուսոյ, այժմ Պայազ կոչի (Զկնալիճ), զի կարի շատ ձկնաբեր է· են և մերձս կամ ճախճախուտս վայրք ի գաշտին Բասենոյ, որպէս և յեզերս Երասխոյ յարեւելեան մասին աշխարհին· Թերևս ի հնումն յոլովագոյն ևս էին ճախճախուտք կազմանցն Բասենոյ, որք և յիշին ուրեմն ի Բիւզանդացի պատմէ ի Զ գարս. և ոչ անճահ թուի՝ սակնևին հարթածաւալ գետնոյ նորին երբեմն յատակ գոլ ծաւալական ջրոյ, և յաւէտ ջրային ունել կազմութիւն, որում նշանակ իցէ արդեօք և անուն գետոյն Մօր մեծ, զոր վերագրեցուց եղեալ Խորենացի ի վաղնանդ կամ ի Զարիշատ· Էէմիլդըն Ազդիացի նկատեալ զմնանուտ տափարակ կազմանս Խորասանոյ՝ ի Բասենոյ, ուր ժամանակ երբորգակ հողոց գետնին յընդարձակ սահմանս, և զգեղնորակ աւազախիր գետին ի Հ. Աղոյ առ Մաւրիկոպօլիս, ուր նոյնպէս գետնին խեփորք ժամանակաց, ոչ միայն գլրևղէն կազմածն հաւատալ, այլ և համարի հետս համախարհական ջրհեղեղին, մանաւանդ առ կատն ունելով զԱղբատասեան լերինս[1]· Բայց ընդհանուր բնութիւն երկրին, մանաւանդ՝ արևելեան մասին և բնոյն Աղբատասց՝ հրաղանդուած կամ պղտուռնային է, որում ակներև հակայաշափ վկայք են երեքին բարձրագոյնք լերանց համարէն Հայոց աշխարհի՝ Մասիք Մեծ և Փոքր և Ագրագած, և որ չորք գնաքօք լերինք Կոգովիտ և Ագրագծատան, և սահմանակից լերինքն Գեղամայ, ընդ սահեղագոյն երբեմն հրաբուղխս երկրի հանդիսացեալք, և յետ չիշման կատարարեալ վառարանացն, անդադարք ի ներքին ներգործութեանց և ի սակալի սասանութեանց, հանդերձ պատահմամբ կողից և ժայթմամբ սկզ և ոտմց և մեծամեծ քարանց թռուցմամբ, և ամենայն ազետալի արգասիօք և պղպղութեամբք երեսաց գետնոյ, որպիսիք լեալ իցեն յայլ կողմանս երկրի. և այս նաև ի պատմական ժամանակս, և յառաջ քան մեր, որպէս յիշեցաք ի տեղագրութեան նոցին լերանց. և զգալի նշանակք նոցին ոչ միայն կան առ եւս՝ ըստ բնական արտադրութեանցն, կարկառակոյս հեղուկք սառեմ, զուշակի, խանձից և մոխրոյ և պէսպէս հրային նիւթոց, այլ և արուեստակեալքն հրաքղխային քարինք պէսպէս գունովքն հարտարապետեալք ի տաճարս աղօթից և յերկնակառոյց կաթողիկէս. յորս ակնարկողք և աղօթողք՝ ընդ արշաւից բնութեան զոյգ պաշտից են և զվերին խնամն, որով նոյն նիւթք ազատարերք՝ յատուցուր բանին փոխին ի բեմ և ի սեղան կենսատէս.

Կազմած կամ բնութիւն հողոյն, մանաւանդութիւն ջրոյ, բարեխառնութիւն կլիմայի՝ ըստ աշխարհագրացն դրից, այլ և ի հակառակէն բարձրութիւն երկրին յ'2500 ոտից յ6000', և անպատապար ի լերանց և յանտառաց տարածութիւնն, զանազան գործեն զկերպարանս և զդէմս. կամ հակառակք իրերաց առաջին յատկութիւնք՝ վերջնոցն, զիրար չափաւորեն. զի ըստ առաջնոցն հարկ էր Աղբատասց ընդ բարեխառնագոյն վիճակս երկրագնեաս լինել, և ըստ երկրորդացն՝ ընդ ոչ նոյնպիսիս. և ի տակս սոցին՝ նախ զուրկ է ի մեծէ իմն վայելչութենէ, որ և միայն պակաս գոանի ի գովութիւնս՝ զոր սովնոյն մատուցք ընծայեն նմա նախնիք մեր, այն ինքն է ի ճոխութենէ ծառոց և անտառաց, զի զոյս չյիշեն և նոքա. և երկրորդ՝ ցրտութիւնն, զոր յայտնապէս խառնուիանի հին աշխարհագիր մեր յետ գովեստին և բարութեանցն յիշեցելոց, յաւելլով [2], « բայց ցրտային է յոյժ »· Բայց ուրեմն զի և անտառացն նուազութիւն լանչեանց վկայի և յայնժամ. որում միւս ևս վկայ, Խոսրովաս Բ' ի կէս Գ դարու անկեալ անտառս ընդ մէջ Գառնոյ և Գառնոյ, որպէս յատացն երբեմն Երևանդայ, առ իւրով դաստակերտաք ի սահմանս խառնդոյ Ախուրենոյ և Երասխոյ. Թողից գքաջ ի բաց հին ասսան Արմատաց, զոր Աբասենական որդւոյ նախնեացն մեր Հայկայ հասանի անկեալ, և որոց կարծին մեծամեծ կռէզք երևել ի լրեին գհող երկրին· կենդանի անտառ ոչ ուրեք երևի ի բնին Աղբատաս, բայ ի պուրակէն Թըխտենեաց ընդ մէջ երկոցուն Մասեաց· այլ յորմէտեան մասի աշխարհին են հանդատանօք մայրիք Մեծ բայ (Ո-

1 « As there is no raison to suppose that these elevated plains have ever been subsequently flooted, it does not seem presumptuous to imagine that this shell-bed was the result of the Noachian Deluge, and was deposited during the period when the accumulated waters remained in this portion of the World ». HAMILTON, Researches, etc, II. 387.

2 Թէ և ոչ յամենայն օրինակս Աշխարհագրութեան Խորենացւոյն գտանի այս վկայութիւն·

զանլու լերանց), 'ի վանդագ և 'ի Բասէն. որք յայտ է թէ ընդարձակագոյնք ևս էին 'ի հնումն, և 'ի հետաւոր կողմանց գային հասանել անտի փայտ 'ի պէտս շինութեան· որպէս և յ'ԺԴ դարս Հուլագու-գան առաքեաց անդր զՄմբատ Օրպելեան « վասն անտառի փայտից, զի չինէին « զմեծ արքունիսն՝ որ 'ի Դաւան գաշտին »։ Աղգ ազգ առնուաց են անդ և կազմածեալաց, զորս յիշէ և Դաւանըֆար, որ ('ի 26 օգոստ. 1701) էանց ընդ այն՝ 'ի Պարսս գնալով 'ի Կարին [1]. և զորս յայնկան գարուց հետէ մինչև յաւուրս մեր հասանելով անհմտապէս և ոչ փոխանակ անկելով կամ թողլով բարունակս յաճումն, տակաւին անապատ է տեսանել, և յատպի է յայմհետէ տալուել և յապահովել զնոսին խնամով Աստուծոյ, որոց երբեմն յատաջնումն մասին՝ մատակարարեալ էին մայրիքդ՝ զհիմունս բերդին Ագէքսանդրապոլեայ.

ԵՒԷ չար և եթէ տակաւ սերևագարգութիւն տեսանէին նախնիք մեր յԱՅրարատ, տակայն ոչ ինչ պակաս 'ի պիտանեացն և 'ի գեղեցկէն՝ նմանբերէին 'ի նմա, յաստիճանն անտի պատմչաց մերոց մինչեւ ցյաւրինն (Զաքարիա Սարկաւագ), զնոյն վկայելով բերանագիր. և նախ աշխարհագիր մեր՝ յետ զընդհանուր մատանեալ բնութեան երկրին ցուցանելոյ, եթէ « ունի Ա յրարատ « բաս յերինս և ('ի նոսին) բերդս ամուրս և անառիկս, « և գետս և ցուրս պիտանիս », յաւելու, « և զանհնայն « պատարագուիս », կամ՝ քան այլ օրինակաց « զանազ « նայն բարութիւնս »։ Եւ զոր միով բառիւ բանդակեին հանճարաւորքն օրինակիւ, այլք առ ի ինչ մանրամասն յընչեն զգլխաւորս 'ի բերոյն, կոչելով զերկիրն՝ « ագնիս, « հացաբեր և խոտաբեր ». և առանձինն խոտելով զբերան. « Եւ յինի 'ի նմա արչաւս բազումս և ոչխարս. ունի և « երես յոլով, և ձուս պիտանիս և տյգաւնս սիգարբե « բեալս 'ի զարդ կարմրութեան գործոյ ». կամ քան այլ օրինակաց « և զոր ցարմատոյ սիզոյ, առ 'ի զարդ կարմրութեան գործոյ ». որ է ախարշամանօք Ոյրդի կարմիոյ կամ Ոյրդանի կարմիր, որ գոյանի յաւէտ 'ի կնիգրանագոյն վայրս բնիկ նահանգին Ա յրարատոյ. քան նոքին օրինակի և յոլովք 'ի բերոյ, զոր 'ի տարեգ յիշելոյ եմք, այսմ նահանգի պատշաճին, քան բանից նախնեաց· բայց զի միայն զայսմ մասնէ հասանն նոքա յերկարօրէն՝ չէ ինչ անգէպ պատմեցուցանել և այլոց կողմանց նորին. որոց՝ և յայլոց բանից նոցին և յակներև արդեանցն իսկ՝ յայտ է քաջարերութիւն. զոր օրինակ Շիրակայ և Վանանդոյ, Բասենոյ և Բագրեւանդոյ, և այլն։ Բայց զի յաւելիկայ տարաբերութեան ախարհիս, քան խրթնանչիւր գտանելոց եմք ուրոյն, հարկ է առաւել միանգամ կարգել որ ինչ զամենայնի պատմութիւնէ կամ գրութենէ նոցին ախտական արգասեաց նահանգին ասի բան, և տիրապէս 'ի Պազաբոյ փաթաթ-

ցոյց. որ զի և այնքան արտաքուստ և կենդանատիպ իմն հանէ, ախտժելի լիցի որպէս ինձ՝ և այլոց ընթեռնուլ զբանս նորին միանգամ, զիսակաց թողլով զատել և դասակարգել զերբան բնականս, բուսականս և կենդանականս, եթէ այնպէս ինչ հանդ թուիցի· զի և զերից ազգաց բնութեան յիշէ նա զնոխութիւնս, թէպէտ, ասէ, ոչ մանրաբանն և քան տեսակաց ցուցանել զրատականն, յորմէ մարթ էր մեզ ասանել զանուանս բազմագի անկոցն և ծաղկանց· և 'ի տեսանելն զհանճարեալս նոցին՝ թերևս և արտաքուստ առգանել· զի և ոչ անմասն աշաց մարթ է ազգանախանձ հայկազին նշմարել և 'ի գրի գնկարագրեալ նահանգին այնորիկ, 'ի յոչ սահելով զդէպն՝ յոր սակս գրեցանն, և յանդիման մատցն աչաց նկատել զԱրչակ Գ, դյնտեղ միագնա երկրի Հարց իրոց, որոց տեսեալ յոյնժամ, « թէ խոխառնել և քաղքայեալ մատանեցաւ 'ի բաժանումն (ընդ Պարսիկն և ընդ Հոյն) մեծ « իշխանութիւն Թագաւորութեան ազգին իւրեանց, մեծ « ծաւ տրամանութեամբ խոտվեալ տարակուսէր յանձն իւր· « տեսանէր զմեծ մասն, զյառն և զոչխարսին և զարգանս « տանցն աշխարհիս Հայոց՝ անկել 'ի բաժին արքային Պարսից· « սկս· քանզի թէպէտ և հասեալ (էին) բազում գաւառք « այլ՝ 'ի ժառանգութիւն մասին Թագաւորին Քաջաց, « սակայն համեմատէին այն միայն Ա յրարատեան գաւառաւն· Թարհարդ բազմաժամ հանդերձ իւրով սիրեցեալ « կոք 'ի մէջ արկեալ Թագաւոր Ա յրակ... (տայտ կամ « մայ անասայ յանձն առնոյր և ասէր). Ընտրելագոյն « յիցի ինձ Թագալ զանձկալի և զամենատնէ վայրս Ա յրատոյ, զրնիկ և զանպհական տեղիս նախնեացդ իմոց, և գնալ ինձ ազգատութեան և կենալ բազձալի « կարօտանաք... Եւ խորհելով զայս ամենայն... լքեալ « մերժեալ Թագոյր զյարի և զրնիկ ժառանգութիւն նախնեացդ իմոց՝ զգաւառն Ա յրարատոյ, զնոյսկատն և զդաշտս Նախճաւանայ և զանձաւորն և զանձաւորն, զամենայրան, զամենատեսիլ, զամենաբերութիւն, զամենագիտուն 'ի չարս և 'ի զարմանս մարդկային պիտոյիցս կենաց և վայելչութեան և սքանչելութեան, Զդաշտս մեծատարած և արտալիցս, զերբինս չորքոտանի գեղեցկանիստս և պարարտս, զտաս, զհաժեալսն էրէմիքն կնդակարաժնիւք և որձոյք· Նոքա՝ [2], և այլոք ևս բազմք ընդ նոսին. յորոց 'ի վերս ասացաք 'ի կատարացն՝ ըստ հասանիք անկարօտ ատգման, արբուցանելով զդաշտս մատակարարել անքաթ թագմութեամբ յատանն, կանամիք, արտիք և ընտանեաք, զանազանութիւն հացի և գինւոյ, զանուշահոտ զմիգրաշամ քաղցրութիւն բանջարացն և զպանազան· Նոսա իշտարտին սերմանցն· Իսկ 'ի լանջակողմանեան կամ 'ի տարահարթ տեղիս՝ յոր գիպեցուցեալ զՀայկ· « ցած նորագտանելիս մարգոց, հանդերձս ինչ և ոչ ծաղ· « կատոյս գոյնս կարծեցուցանեն տեսանելքս պարարտա-

1 * On passa sur une des plus hautes montagnes du pays couverte de pins, de peupliers noirs et de trembles „. — Tournefort. Lett. XIX.

2 Զմանրամասն 'ի Փարպեցւոյն, գկարևարագոյնն 'ի տեսս կնճռանեաց և գկերևագոյն, իբրև ընդարտյս իմն Թեւագրութենեամբ բնծայէ' յետ գարս միոյ' յոյն պատմիչն Պռոկոպիոս, ընդ ազնատութեան ազգ և չրոց սահմանաց Դաւանոյ կարգեալ և գդաչտան չէ-թիչն։ Աստղ խրխատագրած երիվարին' – որ, ըստ Պերոյ վկայասոց, * Աիտա է Թագաւորաց, և պարեալ ամրութեան հնձելատրաց „ – անմարթ է յանդիման առնել գՀոյ' յաւուրս Ներսիանեան Թերոյ, և ոչ գտասակեր գոյս Ա յրարատոյ լրացուցանել։

"Εστι δὲ τὸ ἀοῦρες χῆρα τις τῶ τε ἄλλα ἀγαθὴ καὶ ἀέρων τε καὶ ὑδάτων ἀνέζιαν τινὰ διαρκῶς ἔχουσα. Ἄεζία μὲν ἀντῶνδα ἐπηλατὰ ἐστί. — Procop. Pers. II. 25.

» քրդք և պարթևատարազ, պարթևաշահաճք. որոց Թան-
» դիբախտ անմահք խառնեն՝ զանթիւ սրսուականս բի-
» զանի իշանց և զանհամբոյր բոյս վայրենի երբեմն յա-
» գեցուցեալ, Թանձրաթաւզանիս, առագաստակս, սան-
» քացեալս գիրութեամբ գինւոյ մարմինն ցուցանեն։ Իսկ
» սատակարարումն անուշահոտ ծաղկանցն, որ զարանցն
» քաշաց սրսուէր նեռազան և գհօտարած բացօթեայսն
» ընձեռելով առողջութիւն, զօրացուցանեն զզգայութիւն
» խելացն և նեռգեն։ Այդ գառնին և ազգի ազգի Ար-
» մատք բուսոց ՚ի պէտս սգակարութեան գիզոց, ըստ
» հարատագէտ հանուշզութեան ոտանգահմտաւ թժըշ-
» կացն յօրինուածոց, երագահաս սրատաշափած ապեզա-
» նիք, և կամ արբամբք՝ յերկարելոցն ՚ի ցաւս՝ պատա-
» հացուցանեն առողջութիւն։

» Իսկ գաղտից ամենայարութիւն՝ զկամս սրխատա-
» սիրացն կորգելով յինքեանց՝ իրրև բանիւ, և առյեալ
» որ գինւ և է բարով, և առաւել փութանակի ըզ-
» գարձն առ ինքեանս հրատիրէ միանգամայն. որք ու
» միոյն երևելութեամն ցուցանեն վերաբերեալ գշա-
» հաւորութիւն սգոից մարդկան, այլ առաւել յորդորա-
» խոց սչխատասէրացն զառ ընդ երկրաւ ծաժկեալ սգուտս,
» ուսուցանեն գանձել անձանց գշահս և գվայելս սյսր
» սչխարհիս ՚ի մեծաւթիւն թագաւորաց, և ՚ի հաստա-
» տութիւն հարկահանաց, զՄսկի և զՊղինձ և գերկաթ և
» զպատուական Քարինս. զոր ընկալեալ արուեստող ձե-
» ռաց՝ զարդարեն զթագաւորս, մեծատեսիլ զարդուքն.
» յօրինուածովքն, զոր ՚ի խորան և ՚ի թագան և ՚ի հան-
» դերձան ականհատս պատուհեսաս ընդելուզանեն։ Այլ
» և մածմամբ ջրոց ? համամբին անուշութիւնս մատուցա-
» նեն զթաթրակացն որուտիւնս. Նաև զարմանս էջից-
» նաստր բուսոցն՝ ոչ ընդունայն անուցանէ յինքեան ամե-
» նազաղձ գաշտն Ադրբատական. այլ և ՚ի նմանէ ծնեալ
» Որդուն ՚ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց բնծայէ սգատա-
» սիրացն շահս և չքեղութիւնս։ Եւս և գեւացն գնացք
» բազմակերպ Զկամբք մեծամեծօք և փոքուիքք, զանա-
» զանեալ հասմբք և այլ և այլ տեսմբք, սրբախացուցեալ
» լցուցանէ զշնորհս ընչից, և յոգւոյդ սրտխայնից ժրա-
» ցելոցն և անվհեհեր ջանացողացն։

» Անուցանէ յինքեան երկիրն՝ չրոմբ սրաւետսիւք՝ և
» զառատելութիւն Հասոյն յուրախութիւն և ՚ի սքա-
» փանչ սրսատանել սղատացն. զկրկնածայն քաղցրա-
» ձայն առատպրատակր վիմատղդ սօրամատս երանի էա-
» քատացն և Ադարտիացն [1], և կամ զեղգնաբնակ թփա-
» մատ մացառազոզ պարարատմոքմին զանուշահամ
» ազգ Ազքատացն փայտենից. այլ և զքրատզակ մանուա-
» խնդիր խոզակեր մեծանձանձք և յօդթ ամբոխիկք հաս-

[1] Ադարտք կամ Ադալ՚, որ և Դահաճ կոչի բան Պարսից Տէ-
րեց. ﺩﺮﻭﻳﺶ. և Francolin բան փառաւկաց։ Բնչկարան մեր գրէ.
“ Տեհաճ, որ հայերէն Ադարտ ասեն. ինքն ՚ի Զէլ կու նմանի. և
» ինքին ներքեւն սպիտակ և սեւ կու լինի. և ԹԷ քաջահասկ եփեն
» և ուտեն՝ սպառ լուծման. և լաւն այն է որ գէր լինի և ածան ա-
» մեան պատան. և որ ՚ի հեռացութենէ յոտն նշնէ. և կամ սչխա-
» տասէր մարդ լինի՝ զեր հերթան եփեն և ուտեն. սպառ Ադատա-
» ծով ,, ։ Զինի յիշեալ՝ ապդ է կոչատաս։ — վայրենի Ադաբդն են
Ադարդք բան ռամկաց, նոյն կամ ապդակից Bécassine և Coq de
bruyère հասաց։ — Փոքր՝ նոյն է ընդ կաչաղ, սպիտակփոսս Թա-
ղատար կամ Թագուհի Հրատիր հասաց։ — Թռչնէրն է Otis, ևԹԷ
սաղպ և բնեհրդուածն. սպա ԹԷ Թռչնի իցէ՝ Հաւասատան է. Pélican.

[2] Երբեմն ՚ի միում բանի պարբերութենէ հանդիպի գործածել մակ-
դեր երկրին, որ զամենայնն բովանդակէ. վասն որոյ հանապազ և
այլ Պատմիչ (Մխոտվով) զոյդ միասին փոխանակ ամենայնի ասէ,
“ Ադրատատան յամենայնի գաւառին ,, ։ Թարգմ. և. զոյդ Հինս՝
յեռին պատմչացս Զորբրիա Աորկատաց ասէ և կրկնէ. “ Երկիրն
» Ադրատատան պարարտ է և առատ ամենայն իրաց և թևթևա-
» դիւ, վասն որոյ յամենայն կողմանց գան յէրևան և գնեն զոր

» հիմնարկութիւնն արդ տանն Աստուծոյ՝ մեծի եկեղե-
» ցւոյն (Էջմիածնի), և զայնց վկայարանաց նգնազգեցիկ
» երանելի կաւանացն.... քեռայ գլխոյ Ժառանգութիւն
» զնախնեաց իւրոց, գնայր ՚ի ծառայութիւն Թագաւո-
» րին Յունաց »։

Աբժանի մատենագիրն է և յիշատակ անթիւ բար-
ձրաբերձ ապտրանիցն այնր ժամու Յատանին Հայոց, և
եկեղեցւոյն մեծի, որ հարկ է թէ յայժ մեծավայելուչ էր
հոթութեամբ. զի և աչխարհագիրն յետ համառօտ յիչա-
տակի բերեցն՝ իբրև նչանաւոր ինչ ՚ի նմին, ընդ անառիկ
բերդին՝ յաւելու և « զմայր եկեղեցեացն ՚ի Թագաւո-
րարնակ և յարքայանիստ վաղարչապատ քաղաքի »։

Ընդ բնականին և անքան սեռից, Պատմիչն՝ որոյ
և հայրենիք իսկ ՚ի սմին նահանգի էին, ՚ի Փարպի,
հարևանցի իմն նչանակէ և զպանծալի հրաշանգս ինչ
անձնականս, զագաւաց և զնախարարագանց և զանե-
կանց նոցին, զորոդոց և զձկնորսաց և զձարձակ [1] կո-
րովածիգ արանց. բայց աչխարհագիր մեր՝ իբրև պատկ
արգասեաց և գլուխ քաջերութեանց երկրին՝ չմոռա-
նայ համառօտել և գյաւէս պանծալին և զնազելին, եթէ
« ճաջ մուրացանելով զՔրս, եւ ուժաւորս առնելով.
» և կանայս՝ գեղեցկագեղս, բարձրայօնս եւ ցար-
» տարանս »։ Այնպիսւոց թագաւոր՝ այսպիսիք արդարև
արժանաւոր հանդիսականք. այլ հարազատքն ծնունդք և
ոչ աստրախարքիք։

6. Այեսաւ Հայոց ասէ. — Բայց մեր թագեալ՝ ըստ
խառնման մերում՝ զայլ ինչ գիտելիս ՚ի ատորագրութեան
իւրաքանչիւր գաւառաց աչխարհին, անցցուք յաչխար-
հագրութիւն Հայաստանեայն. յորում՝ հարկաւ առաջին ՚ի քննութիւն
պահանջի անուն և ծագումն Այրարատայ. Քայամիկ՝ նախ
զայս յիչեցուցանել պարտ վարկանիմ, զի անուանս որ և
՚ի հին Աստր Գիրս լսի առ երրայեցիս, և անտի ՚ի Թարգ-
մանութիւնս նոցին, և ապա ՚ի նոր լեզուս Եւրոպեա-
ցւոց, Ararat գրի և լսի. իսկ առ մերայինս երբեմն
այսպէս և երբեմն յաւելմամբ ՚ի տառի Այրարատ, և փո-
փոխմամբ վերջին տառին ՚ի դ՝ Այրարատ, և հոլովի այս-
պէս, Այրարատայ, Այրարատոյ և Այրարատս։ Եւ եր-
կրորդ, զի առ մեզ յանախ ևս յատկական ձև յանգեալ՝
Այրարատեան, այլ և այլ տեղանիւք գոյականաք վարի-
պէս՝ Այրարատեան աչխարհ [2], և այսու ըստ նախա-
գրեցելոցս՝ սովորաբար բովանդակ քան գաւառաք եր-
կիրն իմանի, և երբեմն արքունի կալուածն։ — Երկիր Այ-
րարատեան [3], որով մերթ բովանդակ երկիրն Հայոց
իմացեալ լինի, և մերթ բնիկ աչխարհն. Հնագոյնք վա-
խճանակ այսր՝ յանախ գոյականագործին, Երկիր Այրարա-
տայ ասելով [4], որպէս նախ ՚ի հայ Թարգմանութեան մե-
ծում Ս. Գրոց, « Ձերծան (որդիքն Աննեքերիմայ) յեր-
կիրն Ararատայ ». զոր այլուր (Եսայի. ԼԷ. 38) պար-
զապէս ասէ. « յԵրկիրն Հայոց ». խակ առ Լատինս՝ ներ-
հակաբար՝ յառաջնումն տեղւոջ Երկիր Հայոց ասի, յեր-
կրորդումն՝ Երկիր Ararատայ [5], — Տուն Այրարա-
տեան [6], որպէս գրի ՚ի մէջին կամ յետին դարուց յիչա-
տակս, և որպէս ասէ գինքն՝ Ջաքարիա առաջնորդ Քա-
ղհանանավանից, ՚ի կէս ԻՎ. դարու, « ի Տանէս արարա-
տեան ՚ի վաղարչապատ չորակաթիկ սուրբ աթոռոյս »։
— Դուն արդք և Այրարատեան կողմն [7], որպէս հա-
հազակի կոչեցաւ յետ Դ. դարու, ՚ի բաժանելն յերկուս
պետութեանն Հայոց, և նախարարք յատնական մտոքն
գրէին առ իշխող մերս, « Տէտան մերում խորովս,
արքայի կողմանն Ararատայ »։

Անփական կալուածն արքունի, այսինքն արևելեան
մասն աչխարհին, որպէս ՚ի սկզբան ակնարկեցաք, առ
հին նախնիս մեր և գրիչս Դ և Ե դարուց՝ սահ և սահ-
մանաւ Այրարատեան գաւառ կամ Այրարատ գա-
ւառ, կամ Գաւառ Այրարատու կոչի. ըստ որոյ և
յետագայ պատմիչք, այլ սոքա ընդարձակագրէն և առ-
նեան զաշխարհն կամ գինուած գաւառին [8]; իսկ Նահանգ
Այրարատեան սովորաբար ըստ եկեղեցական բաժնից
կամ թեմից իմանի. որպէս գրի ՚ի յիչատակարանս, յա-
մի 1267, « Գրիգոր արքեպիսկոպոս Այրարատեան Նա-
հանգի... ՚ի Բջնի ». յամի 1444, Սիմէոն վարժապետ
նորագէ գմանաւոյս Այրարատեան Նահանգի. — 1447,
« Յաթոռ Էջմիածնի վաղարչապատ Այրարատեան Նա-
» հանգին ». — Մովսէս վարդապետ յամի 1666 կոչի « արք-
» եպիսկոպոս Բջնւոյ մեծ Նահանգի Այրարատեան
» երկրին »։ Բազում անգք ևս յիչի Այրարատ սոակ
միայնակ առանց յարադրութեան այլոց տեղանիւ ա-
նուանն, և նչանակէ զարգանի կալուածն, կամ գԱս-
տանն, որպէս, յորինողքին Ագաթանգեղոսի [9], « ոչ կեալ
(արքայազանց) յԱյրարատ, ՚ի բնակութիւն արքայի [10] ».

[1] Ընդ միւսոյ արձնակի (վաթսիկանեան)։

[2] Ռուսագ. Գ. ԱՒՐ. « Հասանէր յԱյրարատեան աչխարհն »։ Խոր. Հնբրն. « ի ծագս հիւսիսոյ յաչխարհն Այրարատոյ »։ Ասողկ. ԽԱ. « Ագաթանգեղոսն աչխարհս... մանաւանդ աչխարհն Այ-
» րարատոյ »։

[3] Խորեն. Պատ. Հնբրն. « Գնալ ՚ի Հայք յերկիրն Այրարա-
» տեան »։ Ցիշատակարան յամի 1382. « ՚ի յերկիրս Այրարատեան,
» յանապատս Աբշուառեկ »։ և այլն։ — Ասողկ. Ջաքարիա. Ա-
բրահամ կրետացի. և այլք. բազում անգամ այսպէս կոչեն։

[4] Խոր. Ա. գ. «Գնաց (Հայկ) յերկիրն Ararատայ »։ — Նոյնպէս և Սեբէոս. և այլք։

[5] In terram Armeniorum. — In terram Ararat.

[6] Ցիշատակարան 1458 ամի. « ՑԱյրարատեան տանէն Հայոց մինչև յերկնկոյն »։

[7] Կաթողիկոս. ԻԲ. ԻԳ. « ՑԱյրարատեան կոզմանցն և ՚ի վ.բոց
» աչխարհէն »։

[8] Ագաթ. (տպագր. 1862) էջ 8-19-22-41-43-48-52. և այլն։ Բնագրոց Գ. գ. ԻԳ. Ե. 2։ — Խոր. Պատ. Հնբրն. « Յայրարատեան գաւառ ի վաղարչապատ քաղաքի »։ Կաղանկատ. Ա. Կորիւն. Ղևոնդ. Ստեփաննոս. (Բ. ԼԷ.) Յովհ. Կաթողիկոս. Թովմա Արծր. Մամիք. Վարդան. Կիրակոս. Մխիթար Ապարան. և այլն. և այլն։ — Ու յաջորդաբերս. ի սկիզբն ժԱ դարու. Անանիա կոչէ զինքն Կոփռ-
կայոց Աբշուառեանց. Ճակատագ և Այրարատեան գաւառի։

[9] Խորեն. Պատմ. Բ. ԻԲ։

և 'ի Թագուն Արշակայ Գ. « գրան Թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱրտաշատ[1] ». և յասել Փարպեցւոյն վասն ասնախմբելոյ գլխաւորի արքայն Մեծոփպայ, « Բազմաբիւրիք ժողովրդոյն Արտաշայ[2] ». և այլուր՝ անձ կագոյն եւս ասհմանաւ նշանակէ զանուն. « Զև եւս հե » ասցեալ տեսանէր[3] օթևանս ոչ բազումս յԱրտաշ » ատ[4] », ուր բուն իսկ գաստան մայրաքաղաքն գԹուին կամ զԱրտաշատ է խնամալ։ Բայց յատկապէս Արտաշատ անուն չէին կամ քաղաք ոչ ուրեք լսի առ մեզ, այլ առ ատաշտ վարկպատգի իմն՝ Արտաւադ կոչի քաղաքն՝ յորում սահն նահատակեալ զառաքեալն Յուդա Քահանաեան։

Զատ 'ի չինեալսն և բնակեալ իմաստ, Արտաշեան կոչումն յարի առ յորում 'ի Լերինս, որպէս յայտ է, որով յաճախ լերինք Մասեաց իմանին, մանաւանդ յայժմուս. այլ ըստ Ս. Գրոց անարձ իմն, և յաճախագոյն և Դաշտն, որպէս ասէ Բուզանդ (Գ. ը). « Իջանէր 'ի դաշտն Արտաշատեան գաւառին, 'ի վաղարշապատ քաղաքի ». և վարդան՝ վասն Ցամհանեաց Թագաւորի Խազրատեանց՝ ժառանգել « զԱներդ և զԴաշտն Այրարատեան, զԿարան, և այլն ». և պատմիչն վ յոց՝ վասն ապստամբելոյ Խազրոյ « մինչև ցԱրտաշատ գաշտն և Մասեաց ». Եւ է գաշտս՝ նոյն ինքն գաւառն Արտաշատ, յորում Ոստանն արքունի. որ 'ի սկզբան Գ. դարու 'ի վաղարշապատ էր, յորոյ անուն եւս կոչի. զոր օրինակ ասէ Եւթրոպ վասն զօրավարի կայսեր Հերակլի. « Հասանէր 'ի գաւառն Արտաշատ և բանակի 'ի ԴԱՇՏԻՆ ԱՐԱՐԱՏԱՑՈՑ քաղաքի ». Այլ յաչս եւս յանուն Արտայի կոչի, որպէս ասէ Խորէն, (Ա. ժ) զՇամիրամայ, « գոյ 'ի Դաշտին Արտայի, որ և յաւնոյն նոցա անուանեալ Արտաշատ ». և ըստ նմանէ ա. մենայն պատմիչք մեր, սկսեալ 'ի Եւթրոպէ. « Արտայն » Գևդեցիկ, որով անուն իսկ գաշտին այնորիկ, կոչեցաւ » յանուն Արտաշատ ».

Եւ առաւիկ հասաք 'ի պատճառ կամ 'ի ծագումն անուանդ ԱՏՐԱՐԱՏԱՑ, ըստ առանձնութեան մերոց պատմչաց, զորոց և գՀնութիւն անհերքելոյ երաշխաւորեն նախապէս շեալ Ս. Գիրք հին կտակարանաց, հնագոյնք և առաւագոյնք 'ի պատմութիւնս ազգաց. և եթէ ինչեան մեծին Մովսիսի նախամարգարէի գրեալ էջ զպատմութիւն Ջրհեղեղին 'ի գիրս Ծննդոց, որպէս չիք երկրագիր մեզ հաւատացելոցս, յերբոյեցի լերս, ահա 2000 և աւելի ամիք յառաջ քան զմեր պատմիչքս՝ Արտաան անուն ծառեացեալ և գրեալ է 'ի հակառ առաջին գրոց աշխարհի. և ոչ է անգէպ հաճարել հռչակեալ յայնժամ զանուն երկրիս մերոյ բուռ ազգային առանձնութեան, բուռ որոյ Արայ երեց է ժամանակաւ քան զՄովսէս 300 ամիք, առելի կամ պակաս։ Բայց գործ է հաւաստել զառաքանութիւն կոչմանն յԱրայէ անտի, զորոյ թէպէտ կրէ զանուն՝ առաջին մեռելոյն Արտաշ, այլ յետին մանն անծանօթ է այժմ մեզ 4000 ամիք կրսերացս. և յայժ երկրայական է կարծելն զմահ կամ զվերս Արայի արտաշ յաւելուածոյն. կամ զպարտուցեալ նորին 'ի բէտ արաբացի բառէ. այն զի յաճախ դ տառիս յանգիմ անուանդ. և ըստ Եղիշեայ Նահ. բ իւ[5]։ Հաւանագոյն ինձ Թուի՝ եթէ որպէս Արտագծէն՝ բնակութեամբ Ամենակալ կոչեցաւ այնպէս՝ (թէպէտ և չիք և 'ի առաջ հանդիսութիւն ձայնիդ ըստ այժմեան առածգաբանութեան), նոյնպէս և Արարատ առ կենօք Արայի և ասկ բնակութեանն 'ի կողմանս իրանեան լերինն կոչեցեալ իցէ։ Օտարազգի մեկնիչք Ս. Գրոց, անգէտք մերոյ ազգիս պատմութեան, յերբայական լեզու արմանն և զմեկնութիւն անուանն Արարատայ, և շատք համարէին նշանակել Աւետիք առաւելման ? միթէ ասկս ասէ պատմութեանցն 'ի հրաբուղխ զօրութեանց, եթէ սակ ըստ նշանակի բառին. այլ հմտագոյնքն ասեն արմատ անուանդ զ' Հարաւարատ, այսինքն լերինք լերանց, վասն կարի լեռնոտ լինելոյ երկրին. մինչև ասի յայժմ անգղիացի գիտնոց զրանն Էսայեայ (ԽԴ. 2–4) « Զայն զօրաց բազմաց 'ի վերայ լերանց », համարի զՀայոց այնարհէս ասացեալ, վասն բազմութեան լերանցն, կամ թէ և անդ Հարկ իցէ ընթեռնուլ յերբայեցին՝ Արարատ, որպէս 'ի գերահաչակ հրաւիրականն բանի Երեմիայ (ԽՒ. 27) « Պատուէր տաք յինէն Արարատեան թագաւորութեանցն և Մանեայ գնդին », զոր և մերս Պատմահայր Խորենացի առնու 'ի վկայութիւն. « զի արդարև, ասէ, զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ Թագաւորութիւնս Նաև երիցագոյնն 'ի գրաւոր մատենագիրս՝ Էսայի, 'ի նոյն անուն կոչէ զերկիրն՝ ուր փախեան Հայրատպան որդիք Սենեքերիմայ. իսկ ըստ մերում Թարգմանութեան՝ « գնացին փախստական 'ի Հայս », որպէս և 'ի գիրս Յովբիմայ (ԺԶ. 24), « փախեան նոքա 'ի լերինս Հայոց ». այլ 'ի Դ Թագաւորութեան (ԺԹ. 37) ըստ Երբայականին գրեն և մեր Թարգմանիչք, « Զերծան յերկիրն Արարատայ »։

Նորք ունիք՝ բանասէրք բազմախոյզք՝ համարեցան և 'ի բեւեռաքանդակ վէմս ընթեռնուլ զանուն Արարատայ՝ Հուր-արտա, իբր Աստուածային հուր կամ հրաբուղխ նշանակելով, և ըստ զանգիկ լեզուի աստղաբանելով՝ Ահեղրա-արտա[6], մանաւանդ զի առաջին երկիր բնակութեան մարդկան, ըստ աւանդութեան Հրիտական ազանց, 'ի սանկրիտ հին գիրս՝ կոչի Այխա-վարտա[7]. Նշանակելով Աստուց երկիր. և այս հաւաստագոյն Թուի քան զընթերցած որ 'ի բեւեռաքանդակաց. — Ակնարկ վարկանիմ հանդէս առնել և այլոց կարծեաց զիմաստէ Արարատ անուան, այս շատ է և ասոյգ, զի այդու անուամբ հանապազ երկիրս Հայոց 'ի Գիրս սուրբս, և յառաջ քան զԱրամեն կամ զայլ անուանս, որովք յետոյ և այժմ՝ ճանաչի ազգս մեր. և երկրորդ, զի Ս. Գիրք միշտ զերկիրն կամ գաշխարհ կոչեն յայդ անուն, և ոչ զ յատուկ լեռան ինչ՝ այլ նշանակեն զլերինս յԱրարատ աշխարհի, կամ որ

1 Նոյն. Գ. իԲ։
2 Փարպ. 106. 187։
3 Բառգ Փռանձէր խառնակ կամ սխալ իմն Թուի։
4 Սիբէոս. 147. Կոստանդին կոչար « գնաց յԱրարատ.. 'ի Դվին, նստաւ ի տան կաթողիկոսին »։ — Թովմ. Արծր. Բ. Վեղդ և վաստակ խոստահան Յունաց « յերկրէ Հայոց... մինչև յԱրարատ, գԴուին քաղաք »։
5 Այս վարդապետ ասէ եւս ուրեք 'ի մեկնութեան Ծննդոց գրոց. « Գոյ և 'ի Պազեսարիկայ և 'ի Դամիրս' Արարատ, այլ մեծ Աշտարակ լսի »։
6 Ղափղազ Գևբրմանագէ։
7 Ըստ Ուիլկինի։

նայն է՝ 'ի Հայս. և չէ մարթ ասել եթէ Ս. Գիրք զՄատեան երբեմն կամ զայլ որ և է լեառն 'ի բնիկ յայսմ Աբրահամեան աշխարհի՝ խնդրեան, այլ անդրադարձ զի կամ զամեն 'ի լերանց աշխարհին Հայոց, և հաւանօրէն 'ի հաւատացեալ մասին երկրիս մերոյ. քանզի ապաստանք որդւոցն Աննէքերիմայ վկայեալ են և 'ի մերոց պատմչաց լինել 'ի կողմանս Ազձնեաց և Արծրունեաց. որոց գրոցի աշխարհն կոչոյաւոյ, և բարձր բարձր ազխապհեալ լերինք նորին՝ համարեցան 'ի թարգմանութիւնս Հազդեզեցոց և Աւրուց առնել զապաստանիկիր լեառնն. և յայս կարծիս եղեն ոչ միայն Հարք նոցին եկեղեցեաց, այլ և մերոյս խակ, երբորդ. հաւանագոյն, զի 'ի գեղեցկին Աբրէ նահապետէ մերմէ ածանցեալ է անուանդ, որ և է պատճառաւ, ապա ուրեմն և անդի բնակութեան նորին էր բնիկն Աբրահամ, յորմէ քէ չէր լեառնն ապաստանիկիր (որպէս կարծեցին ոմանք 'ի մերոյս և յայլոց 'ի հնումն, և յոլովք արդ յերբայեցւոց), հարկ է ասացդ' զի անուն Աբրահամայ վաղվաղ տարածեցաւ և 'ի մերոյ հարաւային կողմանց երկրիս մերոյ. — Բայց զի ոչ է խնդիր մեզ այժմ զընդհանուր Հայոց երկրէ, այլ զմիջնաշխարհէ նորին, շատ համարեալ զայդքանս, առ սա խակ դարձցուք վերստին։

7. ՊԱՏՄՈՒԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Աչխարհս այս Աբրահամայ՝ ըստ չլմնծիր սահմանից զոր 'ի սկզբան անդ նշանակեցաք, և ըստ յետին բանիցս գանուանէն, յայտ եղև զի զառաջինն բովանդակիւր արեւելեան մասամբն, ուր բնակութիւն որդւոցն և թոռանց Հայկայ եղև, այսինքն 'ի միջ լերանց Մասեաց և Արագածոյ, և 'ի շուրջ դաշտին որ Աբրահամեանն կոչեցաւ. ուր նախ ինքնին անդրանիկն Հայկայ՝ Ամէնակ, ըստ մերոյս պատմութեան, հաստատեաց զտոհմ այնր ժամանակի՝ յորմէ Աբրահամ, ապա որդի իւր Աբրամոսիս չինեաց ընդարձակագոյն և ամրագոյն բնակարան յեկեղեցն Ագբրմանիք. որ յայնմ հետէ ցամս իրրև 2000 եղև իշխանանիստ նահապետութեան Հայոց և սիոտ մարգարէահարսեր Աբրահամեան թոռնատութենանցն. և որպէս զգուշացաք՝ յիւր անուն, նայն և յանուն որդւոյ իւրոյ Շարայի, տոհմ կոչեալ զգրակիցն Աբրահամ՝ գՇերակ. և գգեան յանուն թոռին իւրոյ՝ Ագբասիս. որ ոչ զոչի քոյլ անուան թոռինն եթէ Աբրահամ կոչէր, ապա ուղղագոյն ասել օտարք Աբրահամ կամ Աբրահ զգեան. այն զի յետին տառն Ագբահիս՝ խորհ է 'ի հայկականս պայծառ բարբառոյ՝ Աղգրանիկն Ամասիա՝ անցեալ զգետսոյն 'ի հարաւ կամ յայլ կողմն, բնակէ յՈտին Մասեաց՝ յիւր անուն կոչեալ զնահանն մեծ, և յանուն երկուց որդւոց իւրոց կրտսերաց՝ չինեալ զՇղարակերտ և զՓառատոս, առ սոսրատոմբ Նորին և անդրէն գարձ առնէ յԱրմաւիր։ Իսկ անդրանիկ սորա Գեղամ, Քաղեալ զայն որդւոյ իւրում Հարմայ, « ինքն գնաց զվիւռ լերանցն արեւելեան հիւսիսոյ, « յեզր Ծովակի միոյ (Սևանայ), չինէ զեզր Ծովակին, և « Թոզու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեառնն « անուանէ Գեղ, և զչինան Գեղաքունի, որով կոչի և « Ծովք։ Սա ծնաւ զորդի իւր զՄիասակ «, որում ետ Ժառանգութիւն 'ի Ծովք անտի Գեղաքունից դքաղաքացս Երասխայ, և երկիրն այն կոչեցաւ յանուն նորա Միասական կամ Միասնիք. բայց երկիրս այս՝ եթէ յայնժամ հանգոյն նախապրելոցն անդաստան մասն էր Աբրահամայ, յետոյ գատաւ 'ի նմանէ և եղև առանձին աշխարհ, մի 'ի 15 բաժնից Հայոց, և երկրորդաբար կամ ընդհանրապէս կոչեալ՝ մասն Աբրահամեան երկրի և թագաւորութեան։ « Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն « 'ի գաղա անդր, և առ առասիս նորին լերինն . . . չինէ « ձեռակերտս մի, և կոչէ գանուն նորա Գեղամի, որ յե« ռայ 'ի Գառանիկայ Թառանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»։

Աչսու գաղարեն ծանօթ չինութիւնք և սահմանք նահապետացն մերոց Հայկազանց յաչխարհին Աբրահամայ, և հայրենասէր իմն արէնք մի բան միջնէ նախ պայազատեալ գՀայրենիսասնն, և ապա թողեալ զայն կրկին եղբօր կամ որդւոց, մինչև գՀարմա, որդի Գեղամայ. որ նկաց միաց յառասնն յԱրմաւիր. այսպէս և յաջորդք իւր և պայազատք, Աբամ արին և աչխարհակալն, և յետ նորա որդի իւր Գեղեցիկն Աբրայ, և սորա որդի Աբրայեանն Աբայ, և սորա՝ Աքուչաան ձօնեաղն 'ի Մասիս Աբմենակայ յԱրմաւիր։ Ի սմա գազարէ ազգակի յաջորդութիւն ազգատոհմին Հայկայ յորդւոց յորդիս, ցոսան ազգ. յետ որոց նահապետացն և թագաւորացն Հայկազանց ոչ է յայտ ազգատերութիւն, և ոչ չինութիւն երկրի և ընդարձակութիւն սահմանաց. այլ միայն զի գահ ազգութեան նոցին էր Արմաւիրն հին. և ծանուցեալ սահմանն արքունի կալուածոցն՝ 'ի ծովէն Գեղամայ յարեւելից՝ ցկոմանս վանանդայ յարեւմուտս. իսկ որ անտի և անդր ցերկրին Կարնոյ, արեւմտեան մասն աչխարհին Աբրաքատոյ, այսինքն յետոյ անուանեալ գաւառքն Վանանդ և Բասենիք և յարակից սոցին փոքր գաւառք ինչ, յայն հին ժամանակս երեսին այլոց և սոսր 'ի Հայկայ տոհմի լինել կալուած և ժառանգութիւն, Բազմազգ ազգի, զորոց յառաջին տեղապրի երկրին լինին բանք. և ոչ է յայտ երբ Նուաձեցան 'ի Հայկազանց և եղեն մասն Աբրահամեան աչխարհի։ Այլ երբ և իցէ՝ այս յայտ է զի ոչ որպէս զարեւելեանն մասն՝ եղեն անփոփոխ կալուածք արքունական, այլ իրրև ընդ ձեռամբ կամ ընդ հարկաւ նահապետացն և թագաւորաց, ունելով առանձին նախարարս և գաւառս. զոր և բան կամի կարգեալ և անօրինեալ յետ բաժնման հարաւութեան Հայկազանց և խառնափոթ ժամանակի իշխանագլխութեան յաջորդացն Ագեքսանդրի, Նորոգող պետութեանն Հայոց և հնդկեան երկրորդի հարաւութեան մերոյ՝ վաղարչակն Արշակունի. որոյ՝ թէպէտ 'ի Մծբին յետ հարաւային սահմանաց Հայոց սահ հաստատեալ զգահ իւր, այլ ոչ սարսր անտես և զԱրմաւիր, նա մանաւանդ 'ի մեհենատն սորին հաստատեալ զանդրիս նախնեաց իւրոց։ Ա և երեքին յաջորդք իւր, որդին (Արշակ), Քառն (Արտաչէս), և Քառնարդին (Տիգրան) ընդարձակեցին զսահմանս տէրութեան իւրեանց, առաւել քան զոր 'ի հնումն երբեմն Աբրահամ էր սրսրեալ, և զոր ոսկատուր յառաջ քան զինքեանս՝ իշխանք ոմանք Հայկազանց ազատամարտեալք 'ի Մակեդոնացւոց և 'ի Սելևկիացւոց՝ հաստատեալ սահմանս 'ի դրբոցեալ հնոյն Աբրահամ կամ Հայաստանի։ Ա զոգք բոցեալ հնոյն Աբրահամ արեւելեան մասին, այսինքն է որ 'ի հովտին Արածանւոյ՝ յաւելեալ յարեւմ աչ-

խարհս, և նոքա լրացեալ միշնախարհին այնմ և վիհա-
գունի հնգետասաներորդ աշխարհս Հայոց, և ոչ ևս այլ
ընդարձակեալ, մինչև ի բարձումն Արշակունեաց Թա-
գաւորութեան, յետ առ վայր մի յերկուս սրահնելոյ եր-
կրին, ըստ նախայիշեալ բանից Ղազարայ Փարպեցւոյ. յո-
րում ժամանակի անգրէն հին նահապետական կամ հայ-
կազնեան Այրարատ գաւառ՝ եռամս յանձուկ սահմանն
և եղև միանձն Թագաւորի՝ ընդ Պարթից հովանաւորու-
թեամբ. այլ ոչ ընդ երկար տեւեալ, տագրանաց նախարա-
րաց և իշխանաց այլոց աշխարհաց և գաւառաց Հայոց՝ բար-
ձառաբանի պայազատութիւն միապետական տերանցն
Այրարատայ, և տեփականն նոցին կալուած, զոր առա-
ջին պատուիչք մեր Ագաթանգեղ և Բուզանդ, և յետոյ
գաւառական գրիչք ե գոբա՝ Գաւառ Այրարատեան կո-
չեն, կարեալ զառացուս՝ ի հինգ կամ ի վեց առանձնակ
գաւառս, եղեալ ժառանգութիւն ազատագունդ ոմանց
կամ առհմից, որք շատ կամ սակաւ իշխանութեամբ ըստ
ձեռանէ Թագաւորաց՝ երբեմն բնակէին ի նոսին։

8. Գաւառք Այրարատայ. — Ի սկզբանն՝ որպէս տեսաք
փոքր մի ի վերոյ, երկու միայն անուանք գաւառականք
լսին ի մեծի աստ նահանգի, Արագածոտն յԱմենա-
կաց, և Մասեաց ոտն յԱմասիայ. յորս յաւելլի է և Շի-
րակ՝ որ ոչ սերտագոյն յարեալ էր յԱյրարատ. իսկ Գե-
ղաքունին՝ որպէս ցուցաք, եթէ և ի սկզբան անանջըր-
պետ մասն էր Այրարատայ, այլ վաղ ուրեմն զատուցեալ
յայնմանէ։ Ի բառնալ Թագաւորութեանն՝ երկոքին այ-
դոքիկ լեռնատափ՝ եղեն առանձնակ գաւառք, ոչ է յայտ
ընդ որմ առհմի ձեռամբ. առաջնումն միհակեցւոց հին
մայրաքաղաքն Արմաւիր և մեծաթոռն վաղարշապատ.
իսկ որ յետ այնր չինեցաւ Դաւին, միրձաւորաւն՝ հնոյն
Արտաշատ՝ որք բուն Մասեաց կոչին ի և գոբա, բա-
փանգակեցւոց ի Մազազ կոչումն, յանուն առհմի Մա-
զազունեաց. այլ երբեմն և իրեն ուրոյն կամ նոյն ընդ
Մազազայ՝ Դուինոյ դաշտ կոչի երկիրս այս, յորից կուտ
առհմանակից ունելով Գնդազունեաց երկուս փոքրիկ մի-
ճակս, զՈւրծն և զԱյրած, նոյնպէս և ի հարաւոյ Գըր-
նայ գաշտի մասինն՝ զՇարուր։ — Մինչի մասն Այրարա-
տայ եղև կոտսյք գաւառ, որ ի վերինն գոբա և մինչև
ցարդ՝ երեւան բերդագաղաքաւ համարեցաւ բնավայր
Այրարատեան աշխարհի և նոր իմն ոստան, յորմէ
նախնի մայրաքաղաքացն չորեցուն (Արմաւիր, Այտա-
չատ, Վաղարշապատ, Դաւին), Թոզ գլխոն երեսունեցոյ,
որ առ սակաւ մի ժամանակ եղեն Թագաւորանիստք։

Ի հիւսիսի Կասպից՝ ի սահմանակցութեան Գուգարաց
աշխարհի՝ ձեւացան այլ ևս երկու կամ երեք գաւառք,
Նիգ և Շաղկոտնիք, որ և վարաժնունիք։ Յարեւմտից
հիւսիսոյ ասպին է Աշոցք գաւառ՝ գոտեալ ընդ Այրա-
տեանս, որում ոչ բնական մասն վարկուցեալ Թոզամբ
միհակել Գուգարաց։

Չորեսունիկ համարիմք սեփական միհակս Այրարատ
նահանգի արքունականի, իրրև հաստատեալ մեծի ա-
տենչ միոյ կառուցելոյ ի մանանս, ըստ ասեղգաբաշխիցն
ասից. քանզի և ի բանս պատմչաց տեսանեմք, զի զոր
առաջինքն միայն յանուն Այրարատ գաւառի ասեն, նո-
քա միհակեցւոցմանէն միոյ յայժմ յիշեցելոցս առանձին
գաւառաց. զոր օրինակ զԱղդք և զԳղիվարդ՝ յԱյրագած-
ոտն, զԳառնի և զԱղձոյ վանս՝ ի Մազազ, զԱյնի ի Նիգ,
զՈրկովի՝ ի Մասեաց-ոտն, զԱրշաւանիկ՝ յՈւրծ, այլոքն
հանգերձ, զորս ամենեսեան Բուզանդ, Եղիշէ, Ղազար և
հին յիշատակարանք՝ յանուն Այրարատ գաւառի միաց-
նոյ նշանակեն։ Միւս ևս փոստ առ այս ընծայէ եկեղե-
ցական տեղագիրն ազգիս, զի ոչ գոյանին Թիմք կամ
եպիսկոպոսունք յանուն գաւառացդ՝ զորս համարեցաք
բնական մասունս Այրարատեան նահանգի, որպ սե-
փական վերագիրսդ էր ինքն քահանայապետեան կամ
կաթողիկոսն Հայոց. միայն եպերական կոչմանցն յիշին
եպիսկոպոսք ի Հեռումն, Մազազունեաց, Ամատունեաց,
և Գառնոյ գաւառին՝ մինչև ասրս եղեալ ոստան. բայց ան-
չուշտ քորեպիսկոպոսունք կային յայլ և այլ վիճակս եր-
կրին։ — Զրպէսեանն, Թէ և կրեալ ժամանակաւ, հնա-
ոստեայ գրչագրելոյ յանգին վասն Ղազար ոստիկանի յըս-
կիզբն ԻԹ. դարու, « ասպատակ եղեալ խոպան Ընդհաց
» զամենայն աշխարհս Հայոց, ևս և զԱյրարատեան երիք
» գաւառսն », որք էին անշուշտ Ոստան և յապակիյք Նմին,
Նոյն պատմիչ ծանուցանէ զի առ իւրովք ժամանակիք
վասն ժառանգելոյ Զարարեանց գկոմսութեան՝ յանուն
Նոցին կոչէր. « Երկիր Աւագեան՝ Այրարատ ». Իսկ Շի-
րակ՝ որ ի Հայկազանց հաստատեալ և արքունի սեփա-
կանութիւն էր՝ անդադրի ի Տրդատայ Մեծէ տուեալ եղև
ժառանգութիւն տոհմի, առհմին Կամսարականաց, որ-
պէս և Երասխաձոր, որ և անուանեցաւ բուն Նահա-
պետ առհմին՝ Այշարունիք։ Ըստ սոցին սակի արքու-
նի սեփականութիւն՝ որով և մնան իմն Այրարատայ Քը-
րիէ որ ի հարաւոյ կուսէ սոցին և Երասխայ՝ Ճակատք,
յարակցեալք յիշեալ ընդ բուն կամ կենդրոնականն Այ-
րարատայ, և ոչ գիտեմ երբ եղեալ առանձին գաւառ.
Դարձեալ և Կոգովիտ որ ի Բիկունս, ի (Հարաւոյ) Մա-
սեաց, էր երբեմն սեփական արքունեաց, և առաւ ի կա-
լուած կրեալ արքայորդեաց։ — Այրարատոյ այսոցիկ միան
երկոքեան Երիտասարդ գաւառքն՝ Ծաղկոտն և Բա-
գրեւանդ, յայտնապէս ասորք ի բուն յԱյրարատեան
հին Նահանգէ, և արեւմտեան գաւառք աշխարհին, Վա-
նանդ, երբեմն Ախլայոց Բասենոյ կոչեցեալ, և ապա
բնակութեամբ Վանդոյ ուրումն Բուշղարի՝ այսպէս Բա-
սենեանք՝ յերկուս զատուցեալ վասն մեծի ընդարձակու-
թեան, և որք ի հարաւոյ՝ հաստատէին հին մասունք Նա-
խիջեւանի՝ Աբեղեանք, Գաբեղեանք և Հաւնունիք, որպէս
անուանքն իսկ յայտ առնեն, այլոյ մեծի երկրի մասն էին,
և ազատաց և պատուականաց ոմանց պարգեւեցան ի վա-
զարշակայ, և հաստատեցան ընդ առանձին գաւառս։

Առիւք գուսպի թէ քանիցդ գաւառացն՝ որպէս հա-
ստատակօրէն կարգին յաշխարհագրութեան Թորնեցւոյ.
այլ յորինակս ինչ փոխանակ քանից՝ 16 գրին գաւառք,
ոչ ունելով գկոստս, զԱրաժնունիս, զՄազազ, զՁա-
կատ, զՄասեաց ոտն և զԱշոցս. և փոխանակ սոցին ա-
ռանձնաբար յիշեն զԱստան և զՇարաւր, և մինգամ

1 Գլ. կԶ. Այսինքն յանուն Աւագոյ որդւոյ Իսահեկի, եղբօր Զարեհայի Սպասալարի, որում իբրև Թագաւորի չուզ գնէին։

մայն գՈւթ և գԱրած. յառաջնումն (յՈտառն) անշուշտ համարելով լռելեայն և զանչիւտական զայնաւորիկ։

Ան կ է և մեզ ըստ աչխարհագրին մերոյ և ըստ ամենայն պատմչաց՝ յետ առաջնոյն ի Դ և ի դարս հայելոց, ընտրել գքան – գառատեան բաժանումն, և կարգել այսպէս, սկսեալ յարեւմտից, որպէս և հին աչխարհագիրքն առնէ ճահապէս, ըստ ընթացից երասխոյ. վասն ո՞րոյ և յետագասել զԵփրատականան զերկսին. Գիտելի է և այս՝ զի յօրինակս հինս աչխարհագրութեան Թովմայ եւոյ՝ ամենք ոչ յիշեն բնաւ զՈւթ և զԱրած, ամենք միայն Արածակողմն անուանեն, և ամենք առանձին կարգեն զՄազազ և զՈտառն. ամենք զՈտառն, և զգաչտն Դունայ և Շաբուր մի հանապին, և այլք այլազգ, զրան թագաւո-

բարնակ կոչմանեաք։ Իսկ մեր տեսեալ զի ի միամ փո-քու ձորաձոփոխ են Գառնի սեփականն Մազազայ և Ոտառն Գարն, և ոչ հեռի անտի Արտաչատ, մի գառա-զնասին հանարեցաք, և առանձինն՝ զՇաբուր կամ զդաչտ Շաբուրայ։ Դարձեալ, յերկուս բաժանեալ կարգեաք զընդարձակ տարածութիւն երկրին Բասենոյ, միանգա-մայն և խառն ի նոսին ի տեղագրութեան զգաւառան Հառնառնա և Արեգեանս, համարելով բնական մասունս նորին մերոյ մեծի երկրի դաշտականի, ոչ կարելով այլ-ազգ ճշդել զսահմանս չորեցուն այնոցիկ գաւառաց։

Արդ եղիցին մեզ քաղելքին գաւառք Արտաշատայ ստե-ղագրելիք ըստ ցուցակիս այսմիկ, յորոյ զմիոյն (Շիրա-կայ) վաղ ուրեմն հատուցեալ է մեր գծանօթութիւն։

ԳԱՒԱՌՔ ԱՑՐԱՐԱՏ ԱՇԽԱՐՀԻ

Ա · ԲԱՅԵՆ ՎԵՐԻՆ
Բ · ԲԱՅԵՆ ՍՏՈՐԻՆ
Գ · ՀԱՅՆՈՒՆԻՔ
Դ · ԱՐԵՎԵՄՆՔ
Ե · ԳԱՐԵՎԱՄՆՔ
Զ · ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ որ և. ԵՐԱՍԽԱՁՈՐ
Է · ՎԱՆԱՆԴ
Ը · ՇԻՐԱԿ
Թ · ՃԱԿԱՏՔ
Ժ · ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ
ԺԱ · ՆԻԳ
ԺԲ · ՎԱՐԱԶՆՈՒՆԻՔ
ԺԳ · ԿՈՏԱՅՔ
ԺԴ · ՄԱԶԱԶ և. ՈՏԱՆ
ԺԵ · ՈՒՐԾ և. ԱՐԱԾ
ԺԶ · ՇԱՐՈՒՐ
ԺԷ · ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ
ԺԸ · ԿՈՂՈՎԻՏ
ԺԹ · ԾԱՂԿՈՏՆ
Ի · ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ

Արեւելեան Ասիա
Արեւելեան Եւրոպա
Արեւելեան Եւրոպա
Արեւելեան Ասիա

Ա.

ՎԵՐԻՆ ԲԱՍԵՆ

ԱՆԵՆ՝ առաջին և ընդարձակագոյն է՝ի գաւառս Աբարատա աշխարհի, և՝ի ծայր արեւմտեան հարաւային կողման նորուն տարածեալ, և ըստ հասարակօրէն սովորութեան այսպէս եզակի կոչեցեալ, բայց ըստ նախնեաց յաճախ գրի Բասեանսք· որպէս և մինչև ցայժմ՝ի Փարբեռքաց Բասենիէր կոչի· քանզի և յերկուս տրոհեալ էր և է գաւառակս, ՝ի Վերին և ՝ի Ստորին, անգամին յաւուրց ինքնիշխանութեան ազգիս, Թէպէտ յաչխարհագրութեան չիցեն նշանակեալ այսպէս։

Սկիզբն կամ գլուխ Բասենոյ յարևմտակողմն անդ երկրին է, ՝ի գագ կամ յանկեան լերանցն, որք ՝ի հիւսիսոյ պարսպին զարևելակողմն գաւտին կարնոյ. և են փալանտէաքիճ և Ցէվկոյտուն, անդրպատք եփրատայ և կարնոյ, յայսմ կողմանէ· ապա Փիրուձի, Գարկուզագար կամ Հասան-Կէրկի, Ազ-մկրտի և Մօղանդու անդրպատք Տայոց և գետահովտին Ճորոխի. յորս յարին անդրպատք հիւսիսակողմանն՝ գետահովտին Կըրի և Գուգարաց աշխարհի։ Սահմանահատ գիծն Բասենոյ և Վանանդայ ոչ է յայտնելական, և լերինք մեկնակքն են յայնմ միջոցի, Ձիարէք 7180՝, Աչատաղ 9680՝, և այլն։ Հարաւային սահմանն անցանէ յաչակողմն Երասխայ յարևելից յարևմուտս, անդրպատեալ ընդ Գարեդէնս և ընդ Բագրեւանդ, մինչև ՝ի Սրմանց լերինս (Պինկէօլ-տաղ), յորս կցին ծագք երեցուն աշխարհաց, Կարնոյ, Աչրարատայ և Տուրուբերանի. Գաւառս իմանն առաջին վտակք Երասխայ, որ խազայ ընդ արևելս խառնակուսք ընթացիք, այլ ոչ շատ հեռանալով յաւազնոյ ուղղութենէն, և երկուտեք, այսինքն ՝ի հիւսիսոյ արևմտից՝ ՝ի լերանց անդրպատաց Տայոց աշխարհի, և ՝ի հարաւոյ՝ յանդրպատաց Տուրուբերանոյ՝ հզօրագոյնս ևս գետակս ընկալեալ, ըստ տակաւ ընդլայնելոյ գաւտին՝ գոծէ ըստ գիպող կոչման նախնեաց, «գլայարձակ ձորվիսն Բասենոյ», որ և ըստ յաւագնէ գետոյն ընդարձակեալ տարածանի յարևելս կոյս, ընդ անորոշ սահման. քանզի և որ յելից հիւսիսոյ նորին կոյ Վանանդ գաւառ, ՝ի քաղ հնումն՝ մասն հանդերձ Բասենոյ. և առանձին նշանակաւ կոչիւր Աղիայտ և Վերին Բասեան [1], այլ և փոքր Բասեն [2], և յանգէր կամ խառնէր մինչև ՝ի սահմանս Շիրակոյ. որով ոչ գաւառ մի լոկ, այլ ուրոյն աշխարհ մի ՝ի դէպ էր կոչել զԲասենան։

Եւ արդարև այսպէս իսկ էր ՝ի վաղ ժամանակս առ Հայկազեամբք, մինչչև էին սահմանագրեալ հնգետասան աշխարհք ՝ի Մեծ Հայս. և մի ՝ի հնագոյն յիշատակեալ սահմից ազգայ երկրիս Հայոց են Բասենադ. ՝ի հնութենէ ժամանակի կամ ՝ի վրիպութենէ լրոյ և գրոյ՝ այսպէս ի տառիս ծանուցեալ առ մեզ, մինչ հնագոյն յիշատակողն Փաւստոս՝ փ· գրէ. և կոչէ զգնահատն ազգ ՝ի նմա սահմանակից Տայոց՝ Փասեանս, Փասեաւոյ, և ըստ Դիոդորի Սիկիլիացւոյ երկիր Փասիտեանա, Փասեաւոյ, ընդ որ էանց զօրավարն այն Ալեքսանդր՝ առաջնորդելով ճանապարհ բիւրեաւ՝ ի փոխոխել օրինաց և վարչութեան ազգին՝ առ Թագաւորութեամբ Աչրակունեաց, անխափանս կամ որոշեցան սահմանք Բասենոյ. ոչ ևս աշխարհ կամ ազգ առանձնակ, այլ զաւառիկն՝ պայազատութեան մի մեծ համարեցաւ, անշատեալ յարևելեան չՈՒփայտ մասնէն, որ կոչեցան Վանանդ, և առանձինն երկիր կամ գաւառ եղև. այլ զի տակաւին կարի ընդարձակ էր

1 Նախնեացդ Վերին կոչեցեալ Բասեան՝ այլով ինչ անուամբ է. զի այժմեան՝ նմին հակառակ արեւմտագոյն մասն երկրին՝ Վերին կոչի. և արդարև իակ բաժանագոյն է քան զայլ մասունս։

2 Աչագէս անուանի՝ ի հնագիր պատմութենէն Խորենացւոյ։

արեւմտեանն մասն, բուն Բասենն, զոր վազարշակ ի Նահապետիքն հաստատեալ էր առաջին Որդւոցն, յերկուս վիճակեալ երեք, Քերթս յետ սպառման ցեղի սոցա յաւուրս Թոսրովս Բ. զի և մուտ մի յետ այնր յիշին առ Բագրատեայ երկու եպիսկոպոսունք Բասենոյ, Քէպէտ և ըստ բարձրագոյն քաղաքական անուանութեան՝ տալ կարի մեծագնաբար յիշի իշխանն ի Սահակեան գահնամակին՝ այսպէս, Բասենոյ դատաւորն. որ և ունի ի կարգին զքառասերդ բարձ իշխանաց, իսկ ի Ներսիսեանն Բասենն Հէ բարձ է, ըստ Մեսրոպեպ պատմչի։

Յետ կնոջ Դ դարու յիշատակի յանուանէ իշխանն Բասենոյ՝ Մանակ. և ի սկիզբն կոյս Զ դարու՝ Ներսեհ, որոյ բազում արութիւնս ցուցեալ է ի պատերազմունս Գ֊ից աս. Յատորինեանս կայսերաց ի զօրաժողովն՝ նոցին պէս եղակի յիշի Բասենացին, և ասէ 600 գինուորս, որիշ յԱրդաւնեաց, որք ասին 700, որիշ և ի գրացեայ նոցին առնմից՝ Աքեզենից, Հաւնունեաց և Գաբելենից, որք առ յին մէն 300 արս. և ասի յայսմ լինի չափաւոր մեծաքիւն Բասենոյն՝ առանձինն, և առաւել ևս՝ հանդերձ մերձաւորաբն, զոր ոչ վայրապար յիշեցաք, այլ աս ի նշանակել, զի գէթ երկոք ի զոյնէ, Հաւնունիք և Աբեղեանք, վիճակք են հին ընդարձակ երկրին Բասենոյ, և այնպէս յարակից և ընդհանրականք, մինչև անհնար լինել գիտել կամ նշդել զսահմանս նոցին. մանաւանդ զի աս պատմագիրս մեր և ոչ մի տեղի կամ անուն ազգաբնական յիշի յերկասեան ի գաւառս յայդոսիկ. որոց սահմանք կամայականք Քաւին և ոչ բնականք. այլ և գրականան իսկ՝ նիհ գոյին, ազատագիալ է փոքր ի չատէ ինքն ձևակերպողն՝ Երասխ գետ, ազատարէն շրջելով ըստ ներելոյ դաշտագետնացն. վասն որոյ ըստ այժմեան քաղաքական անջատութեան չիք նշմար գոյին սրոյն վիճակաց, այլ յերկոսին Բասենոս պատգրին։

Շերեփ –էսանի Փրկաց պատմիչ՝ չորս գետս կամ վիճակս յիշէ վերին Բասենոյ, Գասեի, Իլենի, Կուռի, և Ջիմագրայ. յորոց՝ յետինս միայն ծանօթ է մեզ իրրև գետ մի ի հարաւոյ Թոպասեանց. իսկ Սպանդն Բասենոյ կամ Մժնկերաց՝ երիս գետս, Թոպասեի, Ջուրի և Սոդան. Նոր աչխարհագիրք՝ զսահմանս Բասենոյ, յամաս ընդարձակագոյն ձգեն ընդ արեւելս, ի հիւսիսոյ մինչև ի Սոգանլուղերինս, ի հարաւոյ՝ մինչև ի Ջրբաժին գաւառին Աշնակերոյ կամ Շէռնան վիճակի, և ի միջոյ երկայնի մինչև ի Զալարդան, կամ յարեւմտից կէշտան և Կաղզուան վիճակաց։ Այլ փանզի ուսուցանէ մեզ Լաստիվերացին ի սպասուած Բասենոյ լինել գտեղին՝ որ կոչի Մայրորա, և ցոյսոր ծանօթ է գա յանկեան խառնրդոց խաւի–չոյ գետոյ յերասխ, նորին գետոյ հովտաս ինձ ի գէպ Քաւ աւարտել զսահման Բասենոյ. զիջոյն որ անտի մինչև ի հնչակաւոր կամարջն Հաւասի՝ ըստ հարաւոյ արեւմտից՝ համարել Ատորին Բասեն, զնորատան ունելով չինագլուխ, և զարեւմտեանն հարաւային մասն՝ զսահմանս կիցն Կարնոյ և Մարդաստոյ՝ վերին Բասեն, Հասանգեղէիս չինագլխով։ Իսկ որ յարեւելս հովտին խառն գետոյ երկիցն է՝ մինչև ի Վանանդ և ի Կէշտան, բան ի Արեղինից գաւառն է. զՄժնկերաս անելով չինագլուխ. և որ ինչ մասն ի հարաւոյ կողմանէ ընդ մէջ Մարդ գետոյ և անջրպետութեան Ալաշկերտ գաւառին՝ Հասնունիք, որոյ չինագլուխ և յարանուն համարիմ զԱրեփ։

Բովանդակ երկրին ի չորս գաւառակս որոշելոյ աս ի մէջ, և յերկուս միայն ըստ Յասնեանն վարչութեան, զորդիս իրր 250 չինավարք ասին [1], յորմէ զգոյիք ի վերինն Բասեն. զոր՝ անկ է մեզ ի տեղագրիս որոշել ըստ մերում տեսութեան ի չորեսին վերոյիշեալ վիճակաց. սկիզբն առնելով, որպէս արժանն է՝ ի վերնոյն Բասենոյ։

9. ՎԵՐԻՆ ԲԱՍԵՆ (Բասիլ–իչկա ըստ Տաճկաց), ոչ միայն գաւառին՝ այլ ըստ իմք և բովանդակ Աշրարատ աչխարհի գլուխ է, որպէս և առաջին գասի յաչխարհագրաց ի գաւառս նորին, զի ունի յինգեան գառաջս բնիկ հայկական գետոյն Երասխոյ, վասն որոյ և հնչապէս վերին կամ բարձր կոչի, գոլով իսկ 5000 ոտիկ կամ պատկան՝ բարձր յերեսաց ծովու. և ըստ վերոգրելոցդ՝ կոչ յանկեան լերանց անջրպետաց Կարնոյ՝ Գարկոտագարի կամ Հասան կոչեցելոյց, և Փիրեձի՝ Տայոց՝ ընդ արեւմտաս, և Մարդաստոյ՝ ընդ հարաւ. և ձգի ընդ արեւելս մինչև ի գետախառնուածս Երասխոյ և Մարդոյ. ճնորհս այս գետ՝ յառաջ աչխարհէ Տարաբերդոյ՝ ի Արմանոյ լերանց իջեալ. որ որդ կոչին Պինկէօլ, ըստ որոյ և գետն Պինկէօլ–սու, կարելով գբարձրաբերին աչխարհագաւառին՝ մտանէ ի Բասեան, և զգոյա անուն առնու այժմ Բասիլ սու, ընդմիջելով զսա և զՀասնունիս՝ սա Հաւասկասիրքն Խառնի յերասխ, որով և Հասնեի լինել Մարդ նախնեաց։ Իսկ որ յառաջ քան զհասնելդ սոցա երկուսեքն՝ ի Հս. և ի Հր. յաջմէն և յահեկէն Թափին յերասխ գետակք՝ իջեալք ի Թիկանց փայտասէզքէն, Տէվէպոյնն և Փերէհլի լերանց կարնոյ, և որք ի Թէքմանայ լերանց (յորոց մի ի Բասեն կոյս Թոփ–տաղ կոչի), բազմաթիք են այլ մանուկք. և մին ի բուն ի գոգոյ կամ յանկեան անդ կցորդութեան երկոցուն լիշեալ լեռնագաւառացդ՝ գոյ, եղեալ ի Թոփլագ լճակէ, յոր անուն և կոչ։ Բայց վըտակք բուն ազբերականց Երասխոյ, որպէս ի ներսագոյն Քեանդ նշանակեալ եմք, համարին արեւմտեայքն որք ի Թիկանց անտի լերանց Կարնոյ իջանեն, և կոչին ի հնումն Ազման–աղբերք, և աս յոլովութեան նոցին՝ երկիրն իսկ կոչեր Աղբերականց դաշտ, և ազբք մինչև խառնեալ ընդ Մուրց [2] յարանոյ և վայոցի Երասխ, և կոչի գառաջինն Գայի–սու, Քոխ վասն Հասանգալէի. և զի հարթայատակ է դաշտն, ասկաս ամանս ունելով բըլուրս կամ լեռնակս, որպէս զերիբանիացն և զԱյդոյդ յիշատակեալս ի նախնեաց, ուրեք ուրեք ճապաղին ջուրքն և մօրանան, որպէս ի կողմանս Հասանգալէի. Քարդ

1 Խոհրենաց. ի Նոր Հայոցասան. 87. ի Քեզի վասոյ Հասանգալէի 300 գեղս լինել ասէ։

2 Զիշեսցուք և սասս զի ամենք յարգեսցս Մուրց համարին ըզգրգխաւն ի Թիկանց կարնոյ. և Երասխ՝ զնկեալն ի Պրմանց լեռնէ, իրրս զի սա հզորագոյն է. ասկաս քան նախնեայ՝ և Երասխ ի Բասենոյ նկատէ. որպէս ասի ի կարգի բանին "Գագաղ Գետոյ,. և ի միասի սրինակի յատկիչ է և բուն ազբերավայրն. այլ ազաւաղ իմն և անատղդ գրութեամբ. ի Պրմանց լեռանէ. սասրալուր. Նիհ է չանելի ինչ լծորդութիւն ընդ յատեանդնեն Նրմինագոյ. այլ արժանի քննութեան. մանաւանդ իհ յայտնութեան։

պատմիչն Շերեֆիէտտին ասէ և լիճ մի մեծ լինել ՚ի Բասեն, և իջուցանել վտակ յԵրասխ. այլ արդ միայն մնաք և ճախիճք երեմն և ոչ լիճ չատաջուր։ Ոչինչ ընդհատ ՚ի վանանդայ՝ ՚ի հետումն Ազիսայա Բասեան կոչեցելոյ, և բնիկս Բասեան անիպայտ անծառ է. և զի հարթավայր է և ջրաչէտ, ապա և քաղ խոտաւէտ և արգաւանդ [1], — Քարևմտից հարաւոյ ընդ արևելս հիւսիսոյ ձգի վէրինս Բասեն իրրեւ 40 մղոն ընդ երկայնն, և 25 ընդ լայն ՚ի հիւսիսոյ ՚ի հարաւ. և են ՚ի նմա սփռեալ գեօղք հարիւրից չափ։

Դիւր և գիպան դիրք երկրին, արքունի ճանապարհի և կարաւանաց անցք ընդ այն, մերձաւորութիւն մեծի քաղաքին Կարնոյ, ՚ի հնգետասան գարուց հետէ ոչ միայն ամուր և շահաստան կանգնելոյ գրեթէ ՚ի բովանդակ միջոցի Կապադովկեան և Պոնտոս Ծովուց և մինչև ՚ի Կ. Պոլիս, այլ և սահմանագլուխ երկուց պետութեանց, երբեմն Բիւնաց և Պարսից, և յետոյ ոտից և Օսմանեանց, բազում անգամ թաւր մեծամեծ ճակատամարտից կացուցին զգաստաս զայս, որպէս տեղի յընթացս տեղւոյդ պատմութեանս. վասն այնորիկ և չէր յուսալի չինուածս հինս գտանել ՚ի նմա, այլ միշտահաս պատմականաց ոչ սակաւ։ Եւ զի սա է գլուխ բովանդակ Բասենից՝ սասանեալ ՚ի դէպ է լինել և բնակչացն կամ չինագլխոյ՝ յորմէ զանազնի իցէ առեալ երկիրն ընդգարձակ, կամ հին ազգն այն յիշեալ ՚ի Քսենոփոնտէ, որպէս Թաւ յանուն ազգապետի ուրումն։ Մերս պատմութիւն, որպէս խոն մի յառաջ ասացաք, ոչ ելանէ յայն հնութիւն, այլ ՚ի սկիզբն Արշակունեաց հարստութեան. յորում վաղարշակ «՚ի հարմին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն գՈրդունին անուանեալ «որ ՚ի զաւակացն Հայկայ»։ Խորենացի որ զայս ասացեալ (Բ. ը), յԱլանցին գիրան (ՃԿ) ստուգագոյն ևս ասէ յորդւոց Հայկայ ՚ի Խոտոյ և Մանուագոյ լեալ զնահապետութիւնս Մանուագեան և գԲզնունեանց, և Որոտունին անուանեալ. արդ եթէ Որդունիքդ սերեալք և եկեալք ՚ի կողմանց Հարքայ՝ սփռեալ էին յայս կողմանս, և ոչ առ վաղարշակաս փոխադրեալք այսր, այլ միայն ՚ի պատիս նահապետութեան բարձրացան, և զի վկայեցան ՚ի պատմահօրէն սերնդակից լինել Բզնունեաց, ապա հաւանութեան է թէ և ՚ի նմին հօրէ Բազոյ՝ որդւոյ Մանուագոյ, որդւոյ Հայկայ՝ սերեալք են. և նոցն ինքն Բազ իցէ ազգապետ տոհմին Բասենոյ. որ անուն՝ եթէ ՚ի փոսիան փոխեցաւ ՚ի Բզնունս, չեն զարմանք թէ և այլ տուն մի անուան ՚ի ծորգակիցն յեղուցու. և ահա նոյնանուն և նոյնատոհմն են Բագռատիք կամ Բագրեւանք Հայկայ, փառեալք Բզնունս և Բասենոք յետին ժամանակս մինչև ցայժմ. այն զի և միւս ևս այլայլեալ չծորդաստութիւն անուանդ՝ Թաւ վազանս կամ ՎԻգռանիս Bigavá, զոր Պրոկոպիոս յիշէ, և հաւանագոյն է լինել տեղւոյ, ոչ լոկ իբր գասս այլ և քաղաք. որոյ և հարկ է հնագոյն և գլխաւոր չէն լինել համարէն Բասենոյ, անչքացեալ անծանօթացեալ ՚ի նահապետութեան Որդունենաց, և յետ բառնալոյ Թագաւորութեան Հայոց՝ վերայայտնեալ ՚ի կայսերաց Բիւզանդացւոց. այլ առ անգամ տգոյդ գալոյ տեղւոյն և խնամութեամբ՝ լքեալ զայն և երիս մղոնաք բացագոյն ՚ի գիպան վայրի Գուլինա Tzsuμνά կոչեցեալ՝ կառուցեալ նոր բերդաքաղաք, և անուանեալ Գուստինիանուպոլիս. զոր մերս Խնհիճեան համարի զայժմեանս Հասանգալէ, որում՝ և գլխաւորութիւն տարին և մերձակայ մարզն ՚ի ճահ գան. բայց ոչ զվայրագս յիշի Գաւմենայդ, այլ ՚ի Աստրին Բասեան գեօղն Զաբին և բերդն ասեր յանկագոյն են անուամբ։ Իսկ մեր ընդ երկայսութեամբ Թողեալ զայս, մատիցուք ՚ի քնին յայսնեացն, սկսանելով ՚ի գլխոյ դաշտին և յայրերականց երասխոյ։

11. Առաջնոր հաւաստէ պատմիչն Բուզանդ լինել զոստանն Նահապետին Որդունեաց «Բասնգիւղն Որդունոց» կոչելով, որ է ասել չինագլուխ Բասենոյ, և մերձաւոր առնուամբ տոհմին կոչեցեալ է Որդորու-կամ Որդրու [2], և այժմ ճանաչի անուամբ հին զուգակցին Դու գիղքանդի ՚ի հետումն յառաջ ՚ի միասին յիշին Դաւ և Որդորու, յորժ մերձակիցք գտցեմ, և որպէս Թաւ՝ միոյ անձին գտանելոյդ կամ ժառանգութիւն. իսկ զարգիս կոչին Միճ և Փորր Դու, զոր Թաւրքք՝ Թիւչ սրտառացնեն. և կան առ ստորոտամբ համանուն լերին՝ Թիւչ տապի բուռ նոցա, ՚ի Քիկանց Տէվէպոյնի, յորմէհետս հիւսիսոյ միճակին և բովանդակ Բասենոյ, վասն որոյ և ճանաչէս «Գլուխ Բասենոյ» կոչին [3], — Որդորու՝ ոչ միայն նախատրեալ երկրին՝ այլ և եպիսկոպոսին Բասենոյ աթոռ էր, և աթոռ մեծ. ոչ միայն գի ՚ի Կ գարս յիշին անդ՝ որպէս ՚ի վերդ ակնարկեցաք՝ երիս եպիսկոպոսունք, այլ և առաջին ամենայն եպիսկոպոսաց յետ Նոխազաճ եպիսկոպոսին, որ յամէմ հայրապետին բազմէր, սա էր նախադաս յաճախկէն, ՚ի Ս. Լուսաւորչէն կարգեալ. իսկ յետ նորա սա վրթանիսիս՝ Տուրք եպիսկոպոս Բասենոյ իշխեաց դինքնագլխութեան և կամ ուազգային իշխանութեան թնկնածել [4]։ Նախադասութիւնդ յայտ լինի և այնու, զի յերկպատակել երբեմն ախոյ եկեղեցւոյն Հայոց ՚ի Զ գարս, սա բռնաբարութեան Պարսից և Բասենոց, ասացն զլուխ եպիսկոպոսաց եկայ Բասենոցին։

Ներանդն ՚ի Հայկայ և Նահապետութիւն ՚ի վաղարշակայ՝ յայտ առնեն զմեծութիւն տոհմին Որդունենաց և զաւագութիւն տոհմապետին, որ և յարքունի զօրաթաժնի տայր 700 մարտիկս. և այս քէպէս նուազ երևելոյն քան զյաջորդից մեծագոյն տոհմից, այլ առաւելագոյն է քան զյոլովից զօրաւորացն. բայց գտակարգ իշխանին ոչ յիշի ուրոյն ՚ի գահնամակս, քանզի վազ ուրեմն բարձաւ և սպառեցաւ պայազատութիւնն. այն ինչ յետ մահուան մեծին Տրդատայ խռովութիւն մեծ եղեալ ընդ երկոսին հին տոհմակից՝ Մանուագեանս և Որդունիս [5], պատերազմս սպառէին զիրեարս. և իրրև ոչ լուան պատգամաց Թագաւորին խորովս և Ս. Վրթանայ, այլ և իշխեցին ընդդէմ գտանալ և սպառատակել յարքունի տահ-

1 Քննողք անգիտացի ուղեւոր ասէ, երբոյս ծածել ՚ի տարաշ յայսմ վիճակի։— Macd. Kinneir, Journay through Asia, etc.

2 Աիբիա զրե Ուզզա, յորմէ նոյնպէս կրկնէ Ասողիկն։

3 Աբիտակէս Լատինագրացի. Գլ. ՃՉ։

4 Կանոնագիրք. Թուղթ Մակարայ առ վրթանէս։

5 Խորեն. Ա. ՃԴ. յաւելու և զերբորդ առմնակիցն՝ գԵղնատիս,

մանաւ, սպասապետն Հայոց Վաչէ՝ կատարեաց զայրեալսն ’ի սրոյ հակառակամարտիցն, մինչև չթողուլ « զերկոցուն առհմիցն զարձ կորնչի և ոչ զմի », ըստ Բուզանդայ. և խրճանաձիան Ոդրդոու արքունի հրամանաւ տուաւ ’ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյ։

Յաւուրս նահատակութեանց սիծին Վահանայ Մամիկոնոյ՝ զոյսու վայրագս բանակեցան Հուպ ’ի « Դուռ Դաշտին Աղբերականաց » Քշտամիք Նորա[1]. Նախ Մհհրան զօրավար, մինչ Վահան ոչ հեաի ’ի նմանէ դադարեր ’ի Մկնատինն գեօղ, երկու հրասախաւ բացական, որպ սեզի այժմ անծանաթ, այլ բանքն յայս առանն ’ի կոչմն Տայոց լինել (Թորթառնոյ և Պարտիզի). և յետոյ Հազարաւոր. երկոքին ևս առանց մարտի մնինեցան, կաշեցեալք ’ի Դրանէ Պարսից։ — Բայց յետոյ « եղև պատերազմ մեծ ’ի Դուռ և յՈրդոու », ’ի սկզբան արքայութեան Փիլակաւոյ կայսեր, յամի 605. զի Թոսրով Բ Պարից արքայ՝ իբրև ’ի վրէժ սպանմանն Մաւրկայ առաքեաց զՆշտատ սպի զօրավար [2], որպ եկեալ ’ի վերայ Կարնոյ քաղաքի, յարձակեցաւ եհար խորտակեաց զզօրս Յունաց բանակեալս առաջոր, « և ոչ գոյր թիւ սպանելոցն ’ի դաշտին ». և սպրեալքն հալածական գնացին մինչև յելս սահմանաց Հայոց Մեծաց ’ի Սատաղ։

Զսպին վայրագ դարձեալ թաւ մղեալ բառն մարտի բազում ազգաց միաբանելոց, այսինքն Յունաց, Հայոց, Վրաց և այլն, ընդ նորահաս աշխարհակալ Սկիւթացիս (Ազշլակեանս), յամին 1049, յետ աւերելոյ նոցա զՄանծն մեծափարթամ առան Կարնոյ. քանզի սին [3] ’ի բազում պատմչաց գիպաց՝ ասէ վասն նոցա, եթէ « կատրէին » Նախ զՈրդոու գիւղ, և առպաստակեալ էին զամենայն » գառառան, և բանակէին ’ի նոյն դաշտի ». զոր՝ հասուռառիս՝ ժամանակակիցն Լատիվարացի « ’ի մեծ գաշտին Բասենոյ » ասէ. այլ Մատթ. Ուռհայեցի և Կեդրենաց Բիւզանդացի՝ մանրապատում արարեալ նշանակեն զբան հակառակայրն Արջուիտ կոչմամբ, և առ կապուտուռ բերդաւ (Կապուտրու, Καπετρου φρούριον ըստ յունին), որոյ անուանք ոչ յիչին այլուր. այլ իցէ Թերևս նշանակ հովտին՝ Արձա կամ Արջա [4] գրեալ գիւղ մի յարևարչացոյցս, յարևելից հիւսիսոյ Դաբ, ուր կամ առան մղնաու հեաի. և Քէ իցէ նոյն՝ հարկ է Քէ և բերդն Կապաւռուռ խընդբելի է ’ի միջաձոր անտրս Գարկապազար լերին, զի հասոյ յիրար էին. և կանխագոյն գառնարեալ անդ զօրացն Յունաց, որոց առաջնորդէին Կամինաս և Ազան կամ Ահան արդի Բալղարին, կողմնապահն Աիւոյ և վասպուրականի, և Գրիգոր Մագիստրոս արդի վասակոյ. այլ ոչ իշխէին զդէմ առնել Թուրքոյ, որոց առաջնորդէր Իպրահիմ Ինալ՝ եղբայր Տուղրիլայ սուլտանի, և ապաստեալ մնացին քաջին Լիպարիտայ Օրպելեանց. որպ հասեալ 24,000 արամբք և 700 պատուարելով, մինչդեռ բանակքն երկոքին դէմ յանդիման հակառակալք զրդուէին քինախանձք, նա խղճէր կամ խորհէր մարտանդել զայն օր, զի չաթաթ էր, 18 սեպտեմբերի ամսոյ. այլ իրրև ’ի մուտս գիշերոյն քեռորդի նորա Զորգառանէլ՝ ոչ ևս ժուժելով « Բախեալ » զնակատ այլազգեացն, և մինչդեռ վարէր զնոսա, գիպելով եղև նեռ մի ’ի բերան նորա, և ընդ ծոծրակն ելաւ » Նէր, և այնպէս մեռանէր. (յայնժամ) Լիպարիտն . . . որ » պէս զգաստ՝ զայրացեալ երևէր ’ի պատերազմ. և վա » բեաց զամենայն այլազգիսն յերես դարձուցանել, որպեսզի » հանճախս արարեալ գնոսա ». այլ ’ի սասակագունս հալածեն գնոսա, ըստ գիպոյ կամ ըստ գառաձանաթեան ջրաթեկ եղեալ երիվարին՝ անկանէր, և ըմբռնեալ լինէր յայլազգեացն՝ և վարեալ ’ի Թորսան, ուսոի յետոյ դարձաւ, և այլով գառաձանաթեամբ կրթեալ։ Յոյն պատմիչն յիչէ և զանիւնն՝ յոր խոյս տային Թուրքք, ասելով ընդ իւրեանս զգերեզն Լիպարիտ, Գասպրոգոմիոն (Κασπροκόμιον) անուն, որ ’ի գէպ գոյ և հասանիլ Ամրագոմ գիղջ որ կայն անդր քան զԹառնորդս Մուրցի և Երասխոյ ի հարաւոյ սորին, և ըստ իս ’ի Հաւռանեաց բաժնի, Թէպէտ կայ մերձագոյն ևս գիւղ դոմ անուն յարևելակողմն փալանտէքէնի։ — Յետ հնգից ամաց (1054) ինքն իսկ Տուղրիլ զօրս ծանու եկն ’ի կոչմանս յայսոսիկ, անցեալ առ Աչընկաս, մինչև ’ի Դու. « և եղեալ անաի սակաս » արամբք յանգէաս՝ ’ի վերայ գահին՝ որ հայի ’ի կարին, » ևտես զգաղաքն վառեալ ամենայն պատրաստու » թեամբ, և հայեցեալ յերկար ժամս՝ դարձաւ անդրէն »։

12. Ընդ անծանաթ բերդին կապեսաւռ զոր յիչեցաքս, յիչեցուք միւս ևս, նոյնպէս անծանաթացեալ գիրք և անուամբ, որ և ’ի սոյն յայս կողմանս Թուխ լինել. այն է Բաղբերդ, զոր « ամուր բերդն Բասենոյ » կոչէ Ղազար Փարպեցի. քանզի զօրավարն Պարսից Շապուհ՝ ’ի չտիլ գնալն ’ի Դու գեղջէ յԱքաղ (Թորթառ), զկանայս կամ առական իչխանացն Կլերսեհի և Հրահատայ՝ եթող յայսմ բերդի, « յանձն արարեալ Ցրտաւ-Վշնապայ բերդակալի... ոտեպ պատուիրելով բազում գթութեամբ պահել ». ապա ընդ մէջ Դուռ և սահմանակցութեան կարնոյ և Թորթառնոյ, ’ի լանջս լերանց որ հային ’ի դաշտն Բասենոյ՝ ’ի գէպ է խնդրել զբերդս։ Կին էին արդեաք և այլ բերդօրայք առ նորաք, քանզի գաշտագետին գոյով մինչ գառարին՝ հարկ էր յազգական լերինն կայկայել զամրոցն։ — Ի նոյն սակի գրնայի և Խնձոր-բերդ, որ յառաջագոյն խրատու գիւտի Համառիւռ ծաղկան՝ յիչի լինել ’ի Բասեն։

Ընդ մէջ լեռնագաւառ անջրդիտի Կարնոյ և Աքաղոյ, Սատրին Բասենոյ և ձախակողման երասխոյ, նշանակին գեօղք, սերձ ’ի Դու., ’ի Հո. Նորա, Բաբակ (որ յայլում քարտ՝ Բերդակ գրի), և մերձ Նմին յելից հիւսիսոյ Աչգորդ, որ յիչատակի ընդ խնձոր բերդի ’ի խրատու գիւտի Համառիւռն ծաղկան, յոր և հարկանի ասի յաբևելից կասկ առուոր լերինն՝ յորում լինի ծագիկն – Եփլից Բաթակի և ասկաւռաքհեաի՝ Եկօղնիզագ, և ’ի նորին Հո. Պալտիզի կամ Պալտրգի, ըստ այլոց՝ Պաշտիղի. յորոյ Հո. Աչջա, որ վերագոյիդ համարեցաս. նշանակ Արջնոյմի. որում մերձագոյն նշանակի Մանուգամ գիւղ,

1 Ղազար Փարպեցի. Հն. ՀՔ։

2 Յովհ. Կիլիկ. և ըստ նմանէ Վարդան՝ զԻրքն իսկ զկայսրն Փոկաս եկեալ ասէն սպոր, և փոխան Աւռաստոյ Պարսից՝ զԱստ Հայ։ Սերբիս յաւելու առ նմին և զՅեղաստոյ անուն՝ իբր մեծա-

նան, այլ սխալագիր օրինակն մերթ պատճառ գրէ և մերթ իբր արէշ անձն։

3 Սամփադաս Օրպելեան. 42։

4 Յայլում առխառակի Աճ- գրի։

Իսկ 'ի Հարաւոյ Արլեայ՝ Քուռնիճ, ուստ որով անցանէ վտակն Համանուն և 'ի Մ· Հասանկլեայի Թափի յԱրուսթ· 'ի հոսի նորին են Ցալլար, որոց միջն Թուխ լինել Նիւատ գիւղ, հնակերպ հայկական անուամբ, որպիսի է և Գեղուանք որ եւ Թաւոնց, 'ի Հար· Տալլարայ· – 'ի Մ·նորա փոքրագիւղ (?), և յելից ինս՝ նշանակեալ յարխարհացոյց տախտակի· որոյ յելից Հար· Ասա յարևմտեան ստորոտս Միրանեաց լերին, երբեմն բազմաբնակ, ուստանաւոր Հայոց· և 'ի հարաւոյ՝ Դիզկայ գիւղ կամ Դիզկի[1]։

13· Ձիւռատակեալ Միրանեաց լեառն՝ կոչեցեալ ամբառնայ 'ի միջակայք գաշտագետնոյն ց' 2218 Զաբ՝ յերեսաց Ծովու, և յայնմհետէ գոլ· և Թուխ ըղձըրձուեալ գոգացեալ գագաթանն նշանակել վերոյիշեալն իսրաա գիւտի հրաշարուեստ Համատիպ· Ծաղկանն, որ յայսմ առնմանէ· « Ե՛րթ· ասէ, 'ի Բասէն, և խնդրեա » զգեազն որ կոչի Գարոյնս, ուր Ջիբուռին է, և ել 'ի կո· » տար լերինն (Միրանեաց)· անդ գտանես զՇաղիկն· » և են վէմք երեք, և գտանի 'ի մէջ երից վիմացն· իսկ » նշանք երից վիմացն այս են· միոյն՝ չորեքկուսի է, և միոյն » նեղագոյն և տափակ և այլ տեսք և զմիոյն յայլ լերին տես, » որ իւր չափն յարևմտեան կողմն կայ, զոր անուանեն » Ալյոդդ, և արեգական 'ի մուտս որ այն տեղն չափն հա· » ւասի՛ անդ է Շաղիկն »։ Միրանեաց լեառն մերձ է և 'ի հիւսիսոյ Հասանկլեայի, յորոյ անուն եւս կոչի։

2· Հասանկլեայ

Իսկ գեղն այն հին՝ Գաբղնք կամ Գաբղնս[2], այժմ՛քաղաքատան լեալ՝ գլուխ է ամենայն շինից ընդհանուր Բասենոյ և ամենայն երկրին որ ընդ մէջ կաբնոյ քաղաքի և Կարսոյ, վից կամ եօթն ժամուս միայն տարածեալ յատաջ նայն· և է Հասանգալէ կամ Հասանգալայ, حسن قلعه բերդաքաղաք փոքր, (ընդ 39° 58′ Հս· աստիճանաւ)· յաբևմտեան հարաւային ստորոտս լերինն, 'ի 5140′ բարձու, իբր 400′ վերագոյն քան զդաշտն, յահեկէ էրասխայ, որ և յիւր անուն ասա Հասանղալայու ջուր կոչի[3]։ Աշխարհս մի 'ի հնագոյն շինավայրից Բասենոյ է, այլ անկայուն և շինուն և երբն[4]· բազմայ կարծիք են 'ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ կամ յայգագիւղ միոյ նորին Հասանայ· չինեալ, մանաւանդ թէ նորոգեալ· զի այլք 'ի Յատենիանոսկայսէ և 'ի Փոքրն Թէոդոս Հանեն զշինութիւնն, յորոյ անուն իսկ կոչելով՝ չիսթն երբեմն ընդ Թէոդոսուպոլսոյ մեծի քաղաքին Կարնոյ· ոմանիկն համարի մի յօթևանաց Գնեհատոյ վաճառականաց· և բազմայ հատանագրն Թուխ Հասան սմն մահմետական կառուցող մանաւանդ թէ նորոգող լինել բերդին՝ յիւր անուն, և ասցս 'ի դէպ գոյ Ուզուն Հասանոյ ի ԺԵ դարս· Յանուն համօրէն գաւառին կոչի ուրեք Բերդ Բասենոյ՝ քաղաքաւն Հանգիպ[5]· զոր օրինակ Թովմա Մեծոփեցի՝ ասա ասէ զտէր Նոթա Թուրք Զաղագոյ՝ 400 սպասիք եկեալ յօգնութիւն Ամիրէպոհեի՝ սերոցին Աշոխա, ընդդէմ Գաբա–Կաւսուֆի·

Բերդն բոլորաձև 'ի կրային ատիպաբար բլրի 1700′ վերագոյն կալով՝ կարկառի 'ի քաղաքն 'ի Հս· և Հս· Մ· իբր

1 Ոչ կարեմ երաշխաւորել գտաւգաբերեան անուանց յայսմիկ 'ի գիւղիս· մանաւանդ զդերեան· զի պղտղտութեամբ նշանակին 'ի տախտակս, իսկ 'ի գիրս ոչ գտանին։

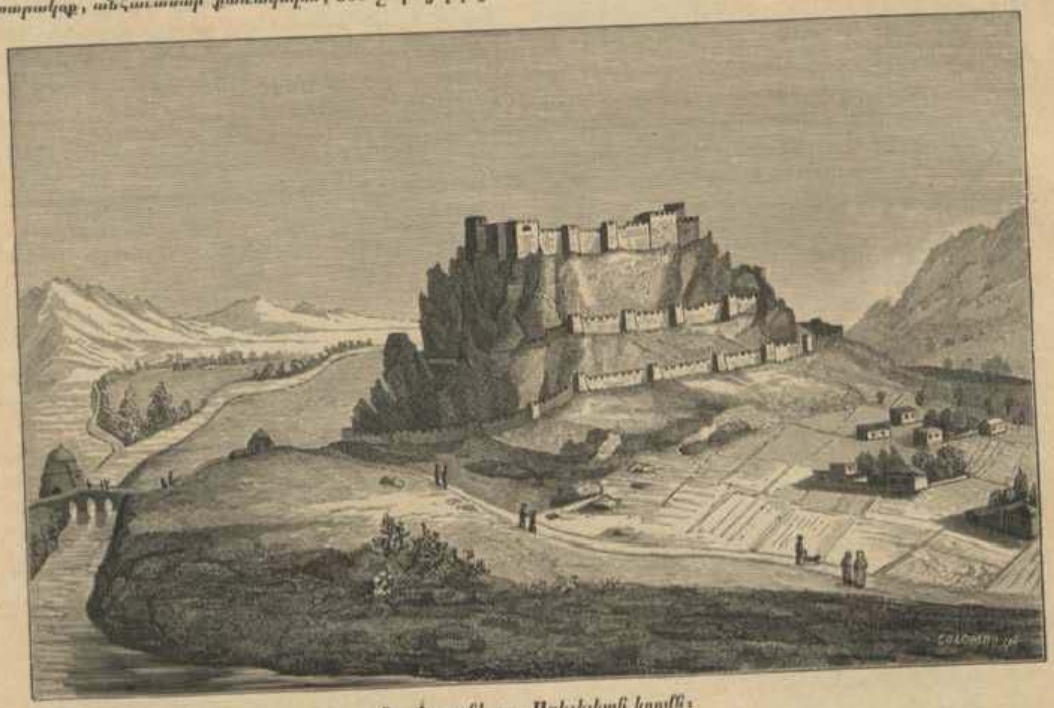
2 Ջոքար· Պատ· յ' ժէ· գլուխ (Բ· ժ·) պատէս եղակի գրե· « Փաշային Գաբուղնց' որ է Հասանգալայ։ Եւ հինս' քաց 'ի բժշկապանէ, կամ 'ի պատանեքենէ Համատիպ· Ծաղկին' ոչ յիշի այս Գաբղին, այլ բազում անգամ Գաբղնիք կոգովի։

3 Ոչ գիտեմ հին տակս Թէխէ (Texier, Ա· 77) Ասֆալա—ղչի կոչէ զլուրս այս (Aspuga-tchai), և 'ի տախտակին Aspuger.

4 Թերևս ցոյց Ծաղիկանն իսկ բեւեռագրանգամ արձանագրելն գտեալ 'ի տաճարս իւր։ Տես յԷջ 26։

5 Ի Թղթէ զոր Աւետան Ամիրէպոհի գրեաց յամի 1553 ատ. Եբրիկ Բ Թագաւոր Փառեհկաց, (զոր խոսելոցի Թագաւորեան Քեան)· « Giongessimo nel regno nostro nella provincia d' Esdron (Էջդռուտ) in castello di Hasam „· Եր յոգեժամ (1548) 'ի բառնակի Թագաւորին և գեղապան Փառեհկաց Տ' Ալամմե, որ և կոչէ զերդան' ազգագրական անուամբն Cassancala, chasteau fabriqué de bois, assis sur une montagne. և պատճէ զի 'ի գալ անդ Ամիրապեն յեկս ամենան յանդիման, եկին յոգեցին խնամք վերոց· Հանձակեք յերկրագործս փոքունս և երկպատս· բերելով յընծայ' պանիր և պատղս և ոչխարս, եղնիկս և ամ· ինչ գեղապան։ – Charrière, Negotiations de la France dans le Levant.

3000 Ձ. չրջանակաւ, ոչ աներկևան կացուցանէ զայն ի ամրակոծութենէ. այն զի և ի հիւսիսոյ կողմանէ բարձրագոյն քարաժայռ ի վերայ հային. վասն որոյ և յառաջ նում նաւագին արևելեան պատերազմաց, (1829. ի 5 յունիսի, ն. տ.) Օսմանեանք առանց կառուց թողին զայն Ռուսաց և մեկնեցան ի կարին. նոյնպէս և ի յետոումն յամին 1877. — Կրկնապարիսպ է բերդն՝ ժայռաձև աշտարակք, անհաւասար քառակողմն, 300 չափ յերկայնութիւն և երիս մասամբ ի լայնութիւն. պարսպապատ է և քարաշէն իսկ. վասն որոյ և եռապարիսպ համարի Չամանգալէ, և այնպէս անառանեաց Վիւլըրի (Newberie), հին ուղեւոր Անգղիացի, որ յամի 1581 էանց ընդ այն. երկու դրունք են բերդին յԱ. և ի Մ. կողմանս, և խրամ զպատսպարէն. Անդ յանխնամութենէ՝ բազում անգամ ջուրն հատուցանէ՝ ախտաբեր լինի ամպանի, և վընաս մեծ գործէր՝ մինչ ոչ և ախտահատ ջուրք բաղա-

3. Հասանկայ. Արտիւեան կողմն։

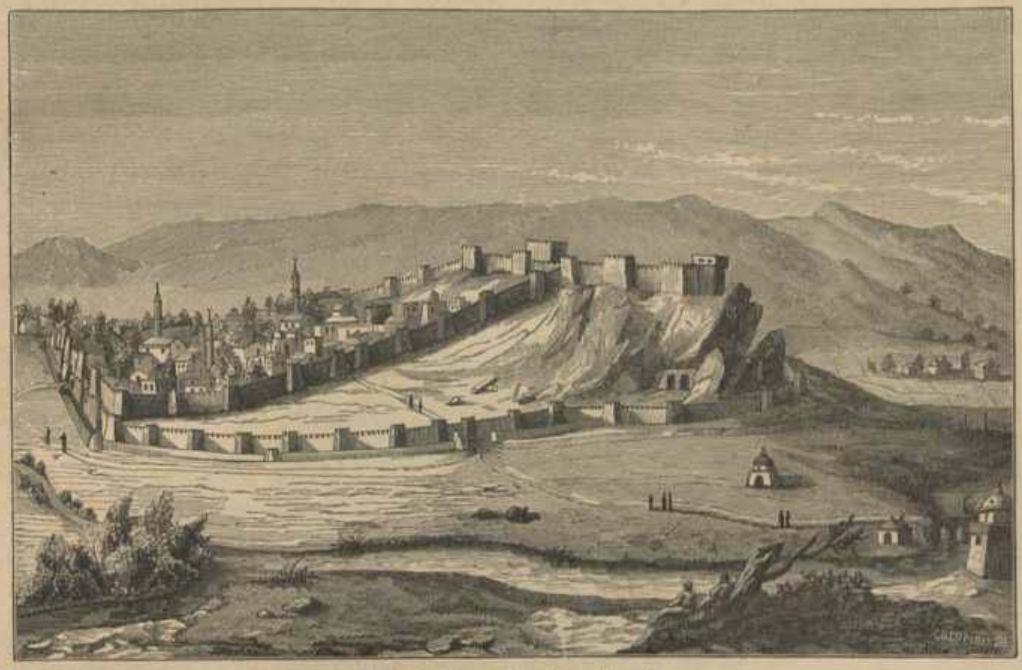
Նեաց տանըներ կային։ 300 տուն բնակչաց էր քաղաքին յառաջին ատենն ի Թուրց, որք նախ փոքր ի ամրացուցեալ զայն, ապա և զհին ամրութիւնան խարխարեալ մեկնեցան, վաթեալ ընդ իշխանս զՀայ բնակչն. յերկրորդումն նուաճի նուաղագոյն տունք ասին լինել [1]; Պոյզն հետք հին բնակարանաց Հայոց նշմարին ի քաղաքին. այլ ի քարաժեռի միւսմ կարկառելոյ ի վերայ բերդին՝ կոյ քարայր ձեռագործ, Ծանօթ ամենեցուն մատրա կոչմամբ, յորոյ ձեղուան և յորմունս եղիերք են ցցուեալք, ուստի և Թուրք ասանց մեհեան զհաղագործ Ծաքեան եղեալ ի հնումն [2]։ Ի Հ. և ի Մ. բերդին են անարգիլ քարակոյտք, և ատրճ նոցին կոհակ մի, ընդ որով ապաստանին ըմպանողքն ի մրրկէ։ Ի կատար լերինն՝ ջրամարք են, հանդերձ քարակուռ ատերկրեայ ճանապարհաւ որ իջուցանէ ի գետեզրն, և ուխտատեղի մի Հասան-ահուտ մականուանեալ։ Նմին կամ յայլում սեռնկի եռակս ճանապարհարդ ոմն՝ և վէմ մի պորփիւր քաղ յղկեալ, իբր 4՛ երկայն և 2՛ լայն. և մի տան բարձրութեամբ ի գետնոյ ի վեր, ի միջակին փոսորակ

քառակուսի, որ Թուեցաւ տարուշան լինել։ — Թէպէտ և չունի Հասանկայ ցոյցս ձեռագործս, այլ ի բնութենէ չքեղ ընծայի յոյժ, զորմէ այսպէս գրէ մերս Հ. Ղևրաէս Մարգս. « Ահա ուրեք յայսոսիկ կողմանս գեղեցկագոյր » վայր քան զատ. մինչև եղեալ ի միջոց անդր բերդին, » ուստանան ընդարձակածաւալ դաշտին Բասենոյ հիացու- » ցանէ զաչս, իսկ ևքէ ի ներքնաբերդ անդր մտանիցէ ոք՝ » հատեալ մինչև ցծայր չինուածոյն ի վերայ անդնդախոր » քարափանն կատուցեալ, յամէնակալ յիմարին միտք » ընդ ահիզ և վանմ բարձրութիւն և ընդ անօրինակ ընդ- » արձակութիւնն՝ յոր ձգի տեսութիւնն. զի ոչ համե- » րէն վերին Բասէն միայն տառիի նորա նկարի իբրև ի » հայելւոջ, այլ մատամբ և ատրինն. ի հանդիպոյ ի բա- » զում հեռատեսանէ ախտափոյք լերանցն Թէքմանոյ, և » ի դաշտին գետն Արտ և Երասխ մանուածաւալ ընթա- » ցիք պատուական. Զկարեմ որպէս արժանն է գովեստ- » քիւն վայրացն ի գրի հարկանել, այլ նա միայն գիտէ » զոր անձամբ առ տեղեաւն կացեալ և չկամի ի բաց » անցանել՝ Ներքնաբերդն դատարկ է ի բնակչաց և ամա-

1 Ի սկիզբն դարուս ԺԸ-ից հանին 1700 տուն զբէ. (Նոր Ձայ. 78)։

2 Քան գերմանացի մատենագրի (Բ. 528) չափ, տաէ, զոյդ։

» յի. ամենայն քարակերտ չինուածք և գեանափոր պա-
» հարանք քանդելով և կործանելով. միայն պարիսպքն
» անեղծ կանի ի անգ և առաքելակրկնյ ճանապարհ ՚ի վե-
» րուստ մինչև ցեզր Մարց գետոյ, որ անընդմիջապար առ
» բերդին անցանէ. ՚ի սկզբան ընդ այլ աւերակաց և այն
» ևս խանգարեալ է, որ և արտաքուստ երևի յանցանելն
» առաջի բերդին: Աբեանագիր չիք ամենևին ոչ ՚ի վերոյ
» դրանց արտաքնոյ բերդին և ոչ ՚ի վերոյ ներքնաբերդին
» Հայոցզգի բնակիչք բաղում էին անգ. այլ ընդ արշաւա-
» նին Ռուսաց գաղթեցին առ Հասարակ. մինչև շնչոյդ
» ՚ի նոցանէ և ոչ մի, և արդ տունկարնակ է: Ցուղք և
» այլ չինուածք և տակաւաքիւ կրպակքն ըստ օրինի գեղջ-
» կաց, և ոչ ինչ այլ նշանաւոր ՚ի նմա»: — Ի ձմեռանի 1631–2 ամին Թաթարք եկեալք յոգնութիւն Թուրքաց ընդդէմ Պարսից՝ բանակեցան առ Հասանգալէից: — Ի սկիզբն տարւոյս (1878, յորում գրեմս) առա մեռաւ քաղ

4. Հասանկեյ. Արևմտեան կողմն:

զարմարն մերազնեայ Բեհերուդ Մարտիրոսեան Շել-կովնիկեանց, որ առ յոլով աթաթեանցն ՚ի պատերազմին հնախընթաց ամին՝ ամրարձեալ էր յայն ատեանն և պիտեաւորական գաւառապետ կարգեալ կար՚ոյ ՚ի նուաճելն զուա Ռուսաց: — Հասանկեյ հայրենիք է Ղևիթի քրդոյի Թուրքաց: — Զարգիս իրրև 1500 երդ բնակչաց համարին ՚ի Հասանկեյ, յորովհետև Թուրք և Պարսիկք, յորոց ձեռս կատարի և տուրեւառ յաղօղակ:

14. Ի հիւսիսային արևելակողման լերին Ճիրանեաց կառուցեալ է Բասենոյ վանքն՝ անուանեալ Ս. Աստուածածնին, այժմ կարմիր վանք, որպէս ասեն, ՚ի Գրիգոր Մագիստրոսէ. փոքրիկ և հատակառոյց եկեղեցեաւ, երբեմն գմբեթաւոր՝ այլ այժմ խարխափեալ. առ որոյ դիւրամբ ցուցանիւր կարծեցեալ գերեզման Մագիստրոսի, և խաչվէմ բազմատիւնեան, եղծ գրով. զոր ումն ՚ի յեսին առաջնորդաց տեղւոյն ետ խախտել՝ առ ՚ի քննութիւն ինչ:

Ցելս ձիւ դարձ եկաց ՚ի վանքս յայս՝ Հայր մեր Մխիթար Աբբայ՝ ՚ի արկաւագութեան իւրում. և պատմէ, յառաջ միում կալով առ դրան եկեղեցւոյն ՚ի գնին ծագկաւէտ մարգացն՝ ՚ի բանջակողմն լերինն, տեսեալ պի գայիկ ուղևորք ՚ի հատարակաց հանապարհէն, ընդ որս և այսակիրք երկու. որք և անկեալք առ ոտս խորանացն որ յաջմէն և յահեկէ եկեղեցւոյն, կարգացին զանառանս Սրբոցն, գնաւագեալսն ՚ի բնակչացն վասն ընդ երկար ժամանակս առ աշի առպատակաց լքեալ լինելոյ տեղւոյն: Իսկ վայրն արդարև գեղեցկագիտակ է յոյժ, շրջահայեաց ՚ի վերոյ ընդարձակութեան ծավծաւալ դաշտին, յորում չերեի բնաւ ծառ կամ թուփ և ոչ առաւպրք և փուք, այլ մանուածաւալ խոզացք և խառնուրդք գեառակաց ՚ի մատառակն Աբրաթասայ՝ Հերասխ: Ոչ լոկ քաջ գիտան է տեղին ՚ի տեսլեան բնութեան, այլ նահաղակի ընտրեալ իրրև նախամարտակոյ պատպանութեան կարնոյ և Կարսոյ, և եռաձիգ չահապատ պատսպարիւ որ տանին ՚ի նոսա և ՚ի Պայէզիտ ընդ հարաւ արևելից:

Իրրև կիսով փարատեաւ հեռի ՚ի քաղաքէն յարևմտից հարաւոյ, և ՚ի նմին կողման գետոյն՝ կան բովք Ալոթրակի, և անուանի Ջերմուկքն՝ յանուն Պարբիւնից ի-ջեալք ՚ի հնումն, և այժմ յանուն Հասանգալէի, 5100 բարձր յերեսաց ծովու առ գետեզերբն. չատ ՚ի հարա-

ւոյ կուսէ. բազմաթիւ և բազմարակ են ցոյցք ջրոյն զա-
նազանելոց առաքմանաւ ջերմութեան և համավ, է որ
ծծմրոյին և է որ երկաթահամ կամ ազոյին. ջերմագոյնն
է իրրև 30° բէօմ. և յակն անդ բղխմանն մինչև 39° և
40°. Նաև 'ի մէկոյ իսկ գետոյն ցոյանն պղպջան գետա-
բուղխ ջերմակք։ Ըստ քննութեան Ապիխոյ, 'ի հատա-
րակի ածգուածն ջերմակքն իրրև 32/100 մասանց, առկա-
ինչ անելով մանն երկաթոյին. արձակի և դոյդն ինչ հօտ
նաւթի։ Բազանիս՝ նախ Անաուխոյ, առեն, զօրավարին
Թէոդոսի Փոքու հաստատեալ առա, որպէս և 'ի Կոքին.
և են այժմ երկք, երկուքն ծածկեալք գմբեթաւորք, և
մին մեծ աւազան ութանկիւնի քարտրմով, իրր 30 առ-
նաչափ տրամագծաւ, յորոց վերոյ ամրանալոյ գմբէթ
գեղեցիկ, ըստ ասելոց՝ հռոմէական կամ բիւզանդացի հար-
տարպետութեամբ, և ըստ այլոց՝ չինած խոսրովի ա-
բաւնի մոգպետի Կար-
նոյ. բայց հնութեան ունի
կերպարան. կարծեաց
ամն 'ի մերոց՝ զազաժա-
մանակ զազակ Ռիփպոյից
Կարնոյ քաղաքին — Յերի
սոյին յանդս կարաւանաց
'ի վերոյ գետոյն արկեալ
երկք կամ չորեքտնեայ
կամարք քարաշէն, այլ
մասամբ ինչ քայքայեալ և
փայտեղինաւ կարկա-
տեալ։ — Ոչ միայն ջեր-
մակք և բոլակ, այլ գետն
ածուղ ևս յայտնեցաւ 'ի
ս. Հմայն Հասանկեցի,
այլ ոչ խաչեցան խնա-
մով[1]. Նշանակք հրաբուղխ
կազմութեան երկրին, որ
յայտնագոյն ևս երևի 'ի
Գարկապադար և 'ի Կէ-
բէկ լերինս[2]։

15. Իրր կիսով փարսա-
խաս հեռի յելից հիւսիսոյ
քաղաքին, և մերձագոյն
ևս 'ի լճաձեն, որպէս ըս-
տուգագոյնս զրէ ոդոս-
ասոյ պատմիչ ազիսից տե-
ղւոյն 'ի ԺԱ. դարս, Աբիս-
տակէս Լաստիվարացի (Գլ. ԺԸ) «մերձ ս. սոսրո-
տով լերինն' որ կոչի Ծիրանիս», է գիւղն և յայնժամ
ասէն՝ «Ոկոմի» (որ և Օկոմի), մարդապատ և ըն-
չաէս». որպ և անուն ցուցանէ հնութիւն իմն հայ-
կական, և թէպ գլխաւոր չէն լինել կոչմանցս և երի-
ցագոյն քան գինութիւն բերդին Հասանկեցւոյ։ Ցամին
1021 եկեալ այսր կայսրն Վասիլ և ոչ գտեալ պատճառ ըստ
ակնկալութեանն՝ հանդիպմանն Գէորգեայ Վրաց թագա-

5. Բնիրուդ Արտիրոսեան Շիլկովնիկեանց.
ծն. 1837. † 1878 փետր. 10.

ւորի, որոյ վիճակեալ էին յայնժամ կողմունքս, «'ի բար-
» կութիւն չարժեալ թագաւորն (Վասիլ) հրամայն տալոյ
» հրով և սրով և գերութեամբ ապականել զմեծ ասանն
» որ կոչի Օկոմի, և որ չարչ գնաման գեօղք և ագարակք որ
» 'ի բաժինն էին. զորոյ զգերիսն առեալ' հրամայն տալ
» խաղացուցանել 'ի գաւառն Խաղեաց»։ Բայց դի կարե-
ւոր և բարգաւաճ տեղի էր' վերատին չինեցաւ և մեծա-
ցաւ, որպէս դի յետ աչ քարտէզ ամոց (1056) ասելի քան
30,000 ոգիք էին 'ի նմա, 'ի ժամանակի ասպատակի Ակե-
չակեան Թուրքաց, որոց գլխաւորն եկեալ «յատուր մեծի
» Աղաւաժայայանութեան ասէին... մատ 'ի չէնն, զարն
» խոտ բազում 'ի գարմանս անասնոց դիտելոյ, որում
» հուր հարեալ, և 'ի հրատին բորբոքմանէ առ հասարակ
» զաշան ամենայն իրրև մինչօրէիս լուսաւորեցաւ. առ որ
» կացեալ չնաշն ինքեանք և երիվարք իւրեանց, և ապա
» լցրեալ զազեզանան և
» մերկացեալ զգէնան'
» յարձակեցան 'ի վերոյ
» չինին, հեշտացեալք
» իրրև յամարայնի. եւ
» սուր 'ի վերոյ եդեալ'
» կոտորեցին ոդոս իրրև
» 30,000, ոչ մնալով 'ի
» բնակչոց տեղւոյն եւ
» ոչ մի, բայց եթէ 'ի
» հանապարհի տրեք ոք
» կայր։ Եւ արարեալ 'ի
» տեղւոյն աւարս երիս,
» և բարձեալ եզանց և
» իշոց և ձիոց զամբարս
» ցորենոյ և գմիեղս ըն-
» չից, և ապա ինչ 'ի
» պիտանեաց' զորս ա-
» նել գերի, գնացին
» յայրարդն իւրեանց»։
— Բայց 'ի կրկին հա-
րուածոց այսոցիկ' այլ
ինչ ոչ չիւն առնախնա
գտեղւոյս [3], որ և ցարդ
չէն է և բնակեալ 'ի մե-
բաղնեացց, առնելով և ե-
կեղեցի. առ որմ գտա 'ի
կուտակեալ ահկերաւոյ
կատարելոցն յանդորմ
Սկիւթացւոցն, մարթ է հետաքննել և այլ ինչ Հեռացեալ։

Ի հիւսիսոյ Ոկամոյ կան գեօղք Ալիսար, Աղլուա-
ման, Թիմար, և այլն։ Երկրորդիդ անուն ազատագեալ
'ի Թուրք բնակչաց տեղւոյն է Ս. Յովհաննէս. Յովհաննէ
այդ էր գիտական վարդապետ սպանեալ 'ի վերայ, յետ
ժ դարու, և թագեալ անդ 'ի վանան, որ յառաջն կոչէր
Ալսիգոմս, զորմէ այսպէս գրէ ժամանակակիցն Ասողիկ
(Գլ. թ)։ «Յովհաննէս խաչակիրն Քրիստոսի, որ սկսար

1 Annales de Commerce, N.° 1854.
2 Ապիխ. Geolog. Forschungen. II. 69.

3 Կարծեմ վերոգրեալ քաղաքս սոյն 'ի ԺԻ. դարս կոչէ զա-
Հաճա ֆէյ. մերձ 'ի վանս Ս. Աստուածածնէ. այժմ ոչ լսի անուն։

» բանիւ և մեծ գիտութեամբ բացայայտէր զգիտութիւն
» Գրոց սրբոց։ Սա մեռաւ՝ ի մոլեալ ազգէն Վրաց՝ որով,
» և Թագեցաւ՝ ի վանս՝ որ Ակոիգոմս ասի, ի Բասեան
» գաւառի, և այժմ Ց. Յոհան, և (է) առ ստորոտով
» լերին Ջերանեաց »։ Զի՛ք այլ յիշատակ վանացս, ոչ առ
հինս և ոչ առ նորս, բայց նշանակի՛ ի քարոս՝ ի հարաւոյ
կուսէ համանուն գեղջ, որ է անշուշտ հինն Ակոիգոմս։
Իսկ բան պատմիդ զկառանէն՝ ցուցանէ զնա յայնանիատ,
կամ զմերձակայ ևս բարձունս յայն անուն կոչել։ զի են
իսկ՝ ի Հա։ կողմանէ ցայտվայր յիշատակեալ գիւղորայից՝
լերինք անջրդուք Տայոց և Բասենոյ, յորոց մայրեաց, ասէ
Ինճիճեան, Թուրք բնակչաց գեղջն Սուրպահանայ՝ չինել
անօթս փայտեայս։

Պատժվան կամ Պատիճվան գիւղ չեփ։ Հա։ Ոկո-
մեայ, առ որով անցանեն ջուրք իջնելք՝ ի Թիկանց լե-
բանց Տայոց և Թափին Ղերասխ։ Մեղրաբեր են առհասարակ
Մերձաւորք՝ ի Պատժվան, մերձ Թոփ և գրիւք Վաղժ-
վան գիւղ, որ ոչ լսի յայժմեայս։ այլ որիշ գերկոսին յիշէ
Վարդան Բաղիշեանեան յամի 1671, ՝ի ժողովելն յայնցանէ
արդիւնս վասն Ս. Աստուածածնի վանացս, ասելով.
« Օրհնեա զՎաղժվան, որք տալ փութացան գերիս քոյս
» ցորեան ... Իսկ՝ ի Պատժվան՝ եւ մագի ևեթ հազիւ Թէ
» փրծան »։ – Ժամս հնոյ կայ ասի Էգեպատ գիւղ
հայարնակ։ երբեմն խառն բնակեալ՝ ի Վրաց։ – Դանիշ-
մանի տունկարնակ գիւղ, մերձ՝ ի Հասանկալա։ Ի նոյն կոզ-
մանս Թոփ և Միատուն։

16. Դարձ արարեալ անդրէն յարևմուտս, ՝ի հարաւոյ
Դուայ և առ արքունի ճանապարհաւ որ՝ ի Կարնոյ տանի
՝ի Հասանկալայ, կայ Ալղոյն Աղմկոտ գիւղ՝ ի բարձրաւան-
դակի, ուր բանակեալ էր նախ Թեւ Թուրքայ՝ ի յետին
պատերազմին Տէվէպոյնի, (4 Նոյեմբեր 1877) և՝ ի մեր-
ձակայ Ջորան-տաղթարաւերքին հանդէպ նոցա կայր Տէր
Ղուկասով զօրավար աջոյ Թեւին Ռուսաց, որոց ճակատ
ձգէր ցկիւղիւ գետոյ և ցՀանճռղոյզ կամ Կնանձիղազ,
որ գրեաթէ խափան խանգարեցաւ՝ ի մարտին. և իբր
2500 ոգիք՝ ի Թուրքաց ասին անկեալ կամ վիրաւորեալ
յայնմ աւուր։ – Յարևելակողմն Ալղոյն Աղմկոտ Բաւսի-
տեղի գիւղ, որ ասց յիշել զԲոյնինց տեղի, զորմէ յետոյ
լիցի բան։ իսկ յետից հիւսիսոյ Նորին կայ իգիպրիկ որ և
Էհոիրմէն գրեալ, առ Երասխաւ. ազատաղ ևս գրեալ
Yusueri յանդղիացի ուղեւորէ, յամի 1877, որ և յիշէ
զկանայս Հայոց բնակչացն չինաղս կաւեղէն կաթսաից։ –
Ցետից սորա, որպէս և՝ ի Հր. Եղ. Այգորդի Սոս կամ Սօսի
գիւղ Հայանիչ և Հնանիչ, այլ ոչ գիտեմ մերթ իցէ անդ-
արդիւ յԱնուշաւանն ասաւնեաէր՝ ՝ի Թոռն գեղեցիկն Ա-
բասի։ իսկ ըստ բառական նշանակութեան արգաբեր
գաւանին անդ քանի՛ ինչ ասի ծառք առ երի ազօրեաց։
Ի Հր. ասէին կայ Գաղտառուց։ Ցետից Սօսի և՝ ի Մ. Դեզ-
կայ՝ Ուրչայօղագ։

Իսկ՝ ի վերայ կողմնական ճանապարհի, որ զոյգ պողո-
տային անցեալ ընդ Տէվէպոյնն՝ տանի յարևելս կոյս,
առաջին գեղ և հանդոյց է Նոպի կամ Նէպի, յոր անուն
կոչի և վտակն որ խառնեալ ընդ սյլսւմ՝ գետացուցանէ
զԵրասխ։ Ա՛ս եղերք կամ յանձուկ հովտի Նոպեայ՝ բա-
նակեցան զօրք Բասգեւիչայ յառաջնում արշաւանին
Ռուսաց՝ ՝ի վերայ քաղաքին Կարնոյ (յամի 1829, ՝ի 26
յուլ։), այլ առանց պաշարման և մարտի առաջ քաղաքն
՝ի վաղուն. իսկ՝ ի վերջնում մարտին (1877–8) գրեաթէ
՝ի ապառ աւերեցաւ գեօղն, որպէս և Հաճիխր, որոյ մերձ
է Զաքմաք, և այլք։ — Ընդ մէջ սորա ընդ արեւելս և՝ ի
հարաւոյ արեւմտից Հասանկալայի, իբր փարախաւոր հեռի
յերկոցունս՝ կայ հին գիւղն Ալվար, ուր յամի 488 բանա-
կեալ էր Շապուհ Միհրանեան զօրավար Պարթից, հետա-
մուտ լինելով քաջին Վահանայ Մամիկոնենոյ, յորժամ
եհաս առ նա բոթ սպանման Թագաւորին իւրոյ Պերոզի՝ ի
Հեփթաղացն մարտի, և դարձաւ յետս։ Ասա գիշերօթե-
ցին՝ ի 22 յունիսի 1830 ամին՝ ամերիկացի քարոզիչքն
Սմիւհ և Տուայթ, մինչ Հայք տեղւոյն՝ 16 տունք՝ պատ-
րաստէին գաղթել՝ ի բաժին Ռուսաց։ Ա՛ն նովին ճանա-
պարհաւ բացագոյն յարեւելս, իբր երկու փարախաւ՝ ի
Հր. Հասանկալայի է Հերթեւ կամ Հերդեւ գիւղ, յորում
70 տուն բնակիչք էին յամի 1877, ըստ անգղիացւոյ ու-
րումն ուղեւորի (Burnaby)։ Ցիշէ և զգիւղս այս Վարդան
Բաղիշեանեան ընդ վերոյգրելոցն.

« Տարքն Հերթեւեան՝
Ի կիրակէ գան,
Որպէս է պայման »։

Ցելից սորա է Գեմիխան կամ Քեմիխ՝ առ համանուն
գետակաւ, առ որով 6785՝ բարձր լեռնանցք։ — Սուղ
ինչ հեռի՝ ի Հս. կուսէ և հաւասարաչափ յայնմէն՝ կայ Թե-
փեձիկ գիւղ, որ Թոփ առեալ զանուանն՝ ՝ի մերձաւոր հին
Բլուրս բարձրադիր գեղջէ՝ այժմ Բլուր կոչեցեալ։ և
էր աւան մեծ՝ ՝ի ԺԱդարու՝ պարսպապատ, այլ՝ ի բացա-
վայրի, որպէս անհնարիկ բան ազգասաց պատմիչն. « Քան-
» զի բնակիչք տեղւոյն չրինպատեալ պարսպաւ գԲլուրն՝
» ՝ի վերայ հողոյ նորին զհինանալ նորա. վասն որոյ ՝ի գալ
» անօրինացն (Ազկուկանց յամի 1057), զօրէն յորգե-
» ւանդն հեղգի, ՝ի բախել գնա՝ ոչ կարացեալ վայրկեան մի
» կալ ընդդէմ, այլ վաղվաղակի կոթծանեցաւ. և քանզի
» որ յայս կոյս Երասխայ էին գեօղք և կրօնաւորանք՝
» ամենեքեան անդ էին հաւաքեալք, այլ և յԱրծիւնն
» աւանէ բազումք, յորոց վերայ հասեալ Թշնամեացն »
կոտորէին զայրագոյն ՝ի փախստենէ՝ չարաչար առնջա-
նոք, յորմէ քաջանեալ ինքեանս պատմիչն՝ գօշ. « Ո՜հ, քանի՛
դառն է պատմութիւնս ». և մեզ իսկ զգուանս ածեալ՝ ոչ
ներէ երկրորդել ասասեաւք։ « Իսկ զԹիւ հաւատոյ անկե-
ղոյն և գերեացն 7000 ասացին, և կրօնաւորս 60 »։

Ցարևմտից Բլրոյ ամառաւք հեռի կայ Կնտեղի գիւղ։
Ցարեւմտեան հարաւային մասին վիճակիս ընդ մէջ
կաթնոյ և Մարդագոյ նշանակին գիւղք Զաւղամ, Զա-
փարու, Լրիսրլիսան, Կեօղիւ. առ յետնագոյս բառն մտաս
եգին Թուրքք ընդ Ռուսաց ՝ի 4 Նոյեմբ. 1877. – Մղրղր,
Ալիսպիրկեան, Լօրրիւլիւ, Գարապէկետ? – Ցելից Ալի-
պաղիրկեանի առ հզօր վտակաւ՝ որ իբր ժամս ՝ի բացեայ
՝ի Հասանկալայէ խառնի յԵրասխ, և իբր ժամս ՝ի Հր.
Ալվարայ՝ նշանակի Մատաղ գիւղ, որ ինձ Թոփ հինն
Մազդատ բերդ. յոր անկեալ սպատինեցաւ Վասիլ կայ-
սեր յամի 1022, յորժամ բանակեալ էր ՝ի կողմանեքս, և
ամանք յիշխանացն խորհեցան սպառամարել ՝ի նմանէ և
Թագաւորեցուցանել զՆիկեփոր, զորդի Ցովհէն անառա-

Նեալ փոխառու, այլ ոչ յայդանց նոցա. քանզի, ըստ պատմութեան մերոց Աբիատարեայ Լատիվարացոյ, մի՛ի խորհրդակցացն՝ Մեհենքերիմ Դաւիթ՝ երբեմն թագաւոր Ասիրեստանեաց, ասջնացեալ Հնաբերեաց կալաւ զգաւառն, և առաքեաց զգլուխ նորա առ կայսր. որպ հրամայեալ՝ի վերայ ձաղոյ բարձրացուցանել զայն՝ի տեսիլ ամենեցուն, եւեալ մեկնեցաւ յարգելանէն։

Ի Հո. ել. Մասագաց և՝ի Մ. Հերգեւաց կայ Պղղատն գիւղ, որոյ կէս բնակչաց Ցոյնք էին՝ի սկիզբն դարուս, և անուն իսկ գեղջն յանձանձոյն է։ — Սոցա մերձաւորմեան է, ՝ի հարաւոյ Բլրոյ և յելից Հերգեւի Թորդ.ան գիւղ, ՝ի գաւառավայրի, 100 տամբք Հայոց (՝ի սկիզբն դարուս), եկեղեցի ունելով յանուն Ս. Գրիգորի։ Վարգան Ցովնանեան՝ի նուիրակութեան իւրում (1671) անդնաէր Ցոյցեալ ասա, գրէ.

" Մի յիշեր գԹորգան.
Զի քան զԹԹա քան
Զատամնա առան " ։

Քան ասէք եւս յաւել (1652) յիշատակի գեօղս, եկեղեցեաւն և երիցամբ, և այլով[1]։

Ի հարաւակողմն վիճակիս՝ի ձորմէ Բասենոյ գեաղն կամ Մուրցոյ՝ նշանակին գեօղք ըստ ընթացից Նորին Ազնար? (Akyar), Լրջանցր, Գարագաշ, և այլն։

17. Ղանձասար քան զգեօղանդ, և մի յայժմեան հռչակաւոր և ասանգաւոր չինից աշխարհիս մերոյ՝ է կամարջ մի առ երի համանուն գեղջ, իբր 30 տամբ, որ արդ Քուրքաբէն Քեօփրի։ քեօյիւ կոչի. և կամարջն Զօպան քեօփրիւսի, այս է Հաւասի կամարջ, ՝ի վերոյ Երասխոյ, յարեւելից խառնրդոց Նորին ընդ Մուրցոյ, ՝ի 1902՝ բարձրութեան յերեսաց ծովու։ Ազանդի չինեալ՝ի հովտէ միջէ, կամ հովտակերպ ծալտելոյ մեծատաւն, որոյ կամեցեալ ցուցանել զճոխութիւն իւր և գնարտարութիւն, զի բազմաց փորձեալ և ոչ յաջողէին առնել կամրջաւ զնբոսիս, արկ զհաստակառոյց չինուածն՝ի վերոյ երկոցուն գետակացացն Մուրցի և Երասխոյ, Թէ և այժմ սակաւ մի խոտորեալ է գետոյն. գլուխ մի կամրջոյն յեցեալ է՝ի սպառուած Հըմնաբ լերին բարձու 1900 Ջ. և միւսն՝ի դաշտավայրն Հարաւակողման. ունի քան զ700՝ յերկայնութիւն և իրր 30՝ ՝ի լայնութիւն. ճոխագոյն մեծամեծ այլ անհատապ որանկիւն կամարաք, համակ՝ի սպիտակ և գորշագոյն որձաքարէ, յորս նշմարին և գիծք քանդակեալք առ նշանակիչ ինչ։ Արդարև ճարտար և ամուր շինուած, որոյ զդէմ կալեալ է այնքան բուռն բաղխանն ալեաց գարս յարտն։ Գլուխք կամարացն ձեւակերպեալ են՝ի վեցանկիւնի իմն անկանս. յորոց յերերագոյնն՝ որ՝ի հարաւոյ կուսէ՝ սենեակ մի է փոքրիկ գրասէր և փոքրագոյն լուսամուխ, և համարի կայան պահապանին. երկուսակք կողք կամրջին՝ բարձր են իրր չափ մի։ Յարեւմտեան կողման կամրջին նշմարին երկու արձանագիրք[2], այլ չեւ եւս ստուգեալք, յորոց մերքն էր արդեօք ճանչել և գնշմարիսն չինողն, զոր ամենք համարեցան գնոյն իսկ գԶաբուհ Վչաստակաց, 500 ամաւ նախ քան զԳրիգոր լուսաւորիչ, ոչ միտ եդեալ՝ զի թէ գոյր յայնժամ չինուածդ՝ ոչ անմոռանայր վիրգիլեանն հանճարեղութիւն՝ անհանգուրժող կամրջոյ չինել Երասխոյ։ Այլք համարին մերոյս Վաղարշոյ չինեալ զայն յելս Բ դարու՝ ընդ դաստատիւրն, և այլք Արտաշեայ չինած. և կէսք մտագայն եւս ժամանակաւ, յուցանելով և գծերեզման չինողին՝ ի գտհաձեւ. ստրատիրքի բլրոյ մերձաւորի, որ կարկաւ՝ի գետափնն՝ յահեկէ կոզմանէ, նոճի ծառազք շրջապատեալ. որ եթէ ստոյգ և եթէ ոչ, սակայն արժանաւոր էր չինողն այնպիսւոյ գեղեցկագիտակ վայրի և հոյակապ եւս մտահղանի, զի յաղթասղագոյն գտեալ քան զոհեզերական Հաւասնեցեաց՝ լծագիր եղև լծընկէց ալեացն։ Բայց յերկրորդ պատերազմին Ռուս-Թուրքաց՝ յամին 1854, Յանանեանք քաջքաջեցին գնոսա մի կամրջին առ արգելուլ զանցս Քշտաեացն՝ ՝ի կարին. յայս է Թէ յետոյ կարկատեցաւ վարկպարապի։ Մի՛ի կամարացն վազագոյն եւս խարխարեալ էր, որպէս ասեն, ՝ի սասնոյ երկրի, ոչ բազում ամաք յառաջ, զոր Հաճըզ փաշայ Կարնոյ եւս կարկատել կոտսեալ քարամբք մեծի ընթերակայ իշխանատեղւոյն. այլ յետ 13 ամաց կործանեցաւ և այն, և փայտակերպ զուգեցին յայնմհետէ։ Վասն հին չինուածոյն է հրաշալեայ տուիսքաւ սեաւ և կարմիր գունով, նման քարանց հրաշակերտիցն Շիրակայ, յորմէ յայտնի և երկրաբանական նմանութիւն կողմանցն. իսկ կազմուած գետափնոյ Երասխոյ առ կամրջաւն՝ ցուցանի խճանիստ՝ի վերոյ, կանաչագոյն կա-

[1] Այս ինչ է յիշատակն գրեալ՝ի Մաշտոցի տարեք. " Ես Մարգ. " դիս վարդապետս, աշակերտ Ցեսան Յակոբոյ որբազան կաթող. " գիտուի ամենայն Հայոց, եկի՝ի Թորգան գիւղ. տեսի գիմ ամեն. " նամի Մաշտոցի ծառատ, Բասխաստանի՝ Ղարսաստանի, և Գարտ. " սւրին եգեալ է յիշատակ՝ի Թորգան. ՝ի Ս. Գրիգոր.. և մեք " գոհ արարաք, գնացաք ծառատ մարգոցն առ մատիքին՝ի մոգ. " բազգացքն Արզուսում. Թուխք և հրամանն եա չտրուվ, ասի գիմ " գերք. Ալա գնդի մեծ և փոքր՝ խնդիրք արարան կրկին առաջի " Ստեպոսի Մամիշ չալապան, Չաման չալապան, տոհմէ Ալի ա. " դին, Բագդր չալապան, ասէր Աստուածատուրին, Գալուստին, " Ալոյանին, Բաթիրզոյի Ամիր ապին, Ղազի խանին, Ջափ գնդի մեծի " և փոքու վկայութեամբ. ես Սարգիս վարգապետս, անգար քեա. " ղաղ? և ազգայինք իմ՝ չնորհեցաք Ղարսաստի՝ առաջի յիշատա. " կին՝ի Թորգան գնդին, յիշատակ Ս. Գրիգորին։ Արդ ով որ յի. " ծոց կամ յառաջոց կամ Ղարսաստի ազգէն, կամ գուսոր կամ " որդի՝ գոհ անէ... Նոյազ Հարքիսն չ գուրիշ Ջրէյմ ասց, այն. " քան Թուրքց և Հայք վկայ. Աստուածի Մամիշ չալապին վկայ, Հա. " սանն վկայ. Արզրումեցի Ալի ապէն վկայ. Բագդր չալապին

[2] Հատուածքն առաջինն է արձանագրեն. զոր յիշէ և Թուրք հեղինակ Աշըգ Քէչէմ վիպասանութեան, գովութեամբ քան գոհոց չինուածոյն, այսպէս երգելով.

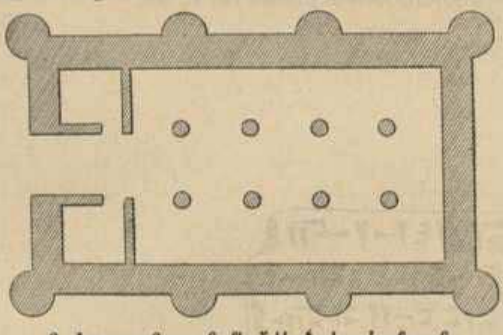
Պիտիլ իւէ գուրմուշ պինասը.
Գուտրէթմէգէն խիչ հասթասը.
Գունա ասէրէր Զօպան քեօփրիսիւ։
Ղուչէթ գյոլլը սըր Թաչլը.
Գուլուհունդ ժէնէէսին էչլին.
Իչտիք սէչէլ սիր առ ալդն։
Ֆոտրիսի հագրլմըշ սըր հագդն.
Գիր չտպան վէրմիչ պինասդն։

վկայ։.. (Յիշեցէք) գտասցոյ առըր գրացս՝ որ կուչի Հայր Մաշ. " Թոց՝ գասատուէր Ղարսաստ, և կողակիցն գԱյթաք խաթուն, և " գծնողն գԱբրահամն և գնուածս խաթուն, և գորդիքն՝ Աբրահամն, " Շահպաթան, գԱյաչաստուրն՝ որ փոխեալ է առ Քրիստոս, որ առաջ " քան զառ՝ի Հալէ արդեանց խրնամոյ և հառն յիշատակ՝ի գեօ. " ղըն Թորգման, ՝ի գաւառն Ս. Գրիգոր հեկեղեցւոյն " և այլն։

2 Հատուածքն առաջինն է արձանագրեն. զոր յիշէ և Թուրք հեղինակ Աշըգ Քէչէմ վիպասանութեան, գովութեամբ քան գոհոց չինուածոյն, այսպէս երգելով.

ւուա 'ի միջի, և դեղնասպիտակ կուա մառնական (marne) 'ի ներքոյ, ոչ ունելով միացուածս գործարանաւոր մարմնոց։

18. Ոչ չատ պակաս 'ի կամընդդէմ նշանաւոր է և որ առ երի նորին չինուածն՝ արտաքոյ գեղջն, ընդարձակ քառակողմն, ունելի քան 120 ոտնաչափ ընդ երկայնն և 70 ընդ լայն, կիսով չափ թաղեալ 'ի հող. երկրաւոր գեղաքանդակ ութեքանւոքը սեամբք, յերիս սրանկիւն կամարակապ տրահեալ, իբր 30' բարձրութեամբ. պարիսպքն քանձունք են յոյժ՝ ունելի քան զչափ և կէս, քարակիր ձուլեալք, և ոտնաչափ մեծութեամբ տաշածոյ վիմօք պատեալք. 'ի չորեսին անկիւնս և յերկոսին երկայն կողմանն՝ որ ընդ Եւ. և ընդ Մ. հայեին՝ գործեալ են կէս աշտարակաձեւք։ Մուտքն են 'ի Հր. կողմանէ. գաւիթն յառաջոյ, և երկուսակք մի մի անհաւասարաչափ՝ իբր 22', ոչ ունելով պատուհանս։ Բայց անհնամ քա-

6. Կարաւանատուն մերձ 'ի Հովուականաւրջն.

դեալ է արդ չինուածն, ձեզուն անկեալ, և վէմք 'ի հնութենէ և 'ի բռնութենէ ձեռին՝ 'ի բաց խլեալք։ Բայց է երբեմն իշեան կարաւանաց լինել տեղւոյդ, յորում՝ մարդիկն 'ի միջոցի երկրաւոր սեանցն կային, իսկ անասունք և բեռինք առ օրմամբ. և յայտնանէ ոամիկն՝ ըստ սովորութեան՝ գինուացւոց վաճառականաց ընծայել զինուքիւնն. բայց ոմանք 'ի մերայոցս՝ համարին միացուած Վաղարշաւանի, զոր չինեացն անդ Վաղարշ թագաւոր հայոց մեծին Խոսրովու, (յամի 196–7 ըստ Սամուէլի Անեցւոյ), առ յիշատակ ծննդեան իւրոյ անդ. քանզի, « ի » գնալն մեր իւրոյ 'ի ձմերոց՝ յԱկբատան, յանկարծակի » պատեալ երկանց 'ի գնացս, ծնաւ 'ի մերոյ ճանապար» հին, 'ի գաւառին Բառեան, 'ի տեղւոջ ուր խառնին Մուրց » և Երասխ, զոր չինեաց յիւր անուն, և կոչեաց Վաղարշ» աւան »։ Պատմիչն (Մովսէս Խորն. Բ. կե) որ զոյս աւանդէ, 'ի խորագրի այնր հատուածի՝ Աւան Բասենոյ կոչէ զտեղին։ Ոչ գոաւ սրման կամ նշան ինչ չինողի, և արժանի է մանրախուզիւ քննութեան, որպէս և մերձակայ գերեզմանատեղին Հայոց, խոյանձ և ձիաձեւ տապանօք և բազմախաշեան քանդակօք. որք թուին հսկել տակաւին 'ի վերայ արժանաւոր յիշատակաց, զորոց պատմագրութիւն միթիթարին միայն ծաղկունքն վարդի և անուշահոտ ծորբին առատապէս խառնեալ յինքնաբոյս ճակնդեղ, որպէս դիտեաց ոմն ուղեւոր անգղիացի։

Ցկէս ԺԱ. դարու յիշի Վաղարշաւան իբրեւ գաստակերտ մեծ, և ըստ խորենացւոյ՝ առաւ մեծ. և յայնժամ (յամի 1046–7) Թուխ աւերեալ 'ի Թուրքաց Սելջուկեանց. քանզի 'ի Վասպուրական աշխարհէ մինչեւ ցայս վայր՝ ասէ պատմիչն զարշաւանս նոցա, քանդելով և ապականելով գաւառս քան և չորս. և հարկ է՝ թէ ընդ Թանձրաքեամբ հողակուտին Թագուցեալ կայցեն հետաքննելի միացուածք ինչ չինուածոց քաղաքին Թագաւորին Վաղարշայ. որոյ, թէպէտ և ըստ դիպաց եղեւ ծնունդ 'ի տեզուին, այլ ոչ յանդէպս Թուխ մերն « լինել 'ի գնացս 'ի վերոյ ճանապարհին », և ոչ վայրապար անդ կանգնուածոց տակերտին, այլ Թուխ թէ և վաղ աւերեաց էր անդ կարեւոր անցատեղի երասխայ, և վաղարշ ոչ միայն առ յիշատակ այլ և 'ի զգուշութիւն, գայլ և 'ի բաժանումն արգանի ճանապարհի՝ հաստատեաց զայն. քանզի և այն սա իսկ է անշուշտ Բոլորապահական անուանեալ տեղի՝ 'ի բառնան, « ուր Մուրց և Երասխ խառնին », որպէս ասէ և Սերբեաս պատմիչ յԱ դարու, զոր օրինակ և Խորենացի ասէր վասն Վաղարշաւանի յիւրումն ժամանակի։ Աստանօր յամի իբր 578 Ցամ-խոսրով (Տէն-թասրու) մեծ զօրավար Պարսից՝ արար կռիւ ընդ Յունաց, յաղթեաց և գնաց։ – Զարմանալի իմն է՝ զի անուանդ Բոլորապահակ և պատճառ տեղւոյն կամ չինուածոյն՝ յանակնկալս և անագան ուրեմն և ցմահ իսկ մեր ժամանակս՝ ասանդեալ միայ առ օտարայ ոմանց, անծանօթացեալ առ ժողովրդենս. Փլորենտացի խրատագիրն վաճառականութեան յամի իբր 1335, 'ի տեղագրութեան ճանապարհի կարաւանոյ՝ յԱյասայ չահատանէ Հայոց Կիլիկիոյ՝ մինչև ցԴովբէժ Աբդպատականի, յիչէ յետ Կարնոյ քաղաքի և Բաշանեացն (Չաուկլոյ), զոյս հանգոյց 'ի Սերխոսէ յիչեալ, Polorbecche (Բոլորպէքքէ) կոչելով. նոյն և առաւգագոյն եւս՝ 'ի սկիզբն մերոյ դարու՝ Պաժար փաշանկ 'ի Զինուորական ճանապարհագրութեանն՝ Bagaktoun կոչէ. և համազգի նորուն Ճապէր՝ Պայազատան, որ է աներկրայապէս Պահակատուն. երկոքին իսկ անուանքդ և ձեւ չինուածոյն յայտ առնեն, զի արգարեւ պահակաց տուն և տեղի էր անդ յանցս Երասխայ, 'ի Վաղարշոյ կամ յայլմէ կանխագոյն քան զնա կարգեալ, թէպէտ 'ի զգուշութիւն ճանապարհորդաց և թէպէտ վասն արքունի բաժից կամ զինուորական տեսչութեան։

19. Իբր կիսաժամու հեռի 'ի Հս. արեւելից այժմեան Կամրջագեղջն, և 'ի Մ. Օփուկ գեղջ, 'ի գետին՝ որ նշանակս ունի հրաբղխեալս զօրակի, տափի և չէչաքարի, բղխեն հանքաջուրք տապահամք և երկաթախառն, և թափեալ 'ի վտակ մի փոքր որ խառնի ընդ խոխոմն անձուկս՝ գառնացուցանեն զայն. Ջէլի Ջերմիկ կոչի տեղին 'ի 5066' բարձու. հաշակեալ են յոյժ ջուրքն իբր ախտահատիկ, և խուռն բազմութիւն ախտաժէտից և ախտասուրց դիմէ անդր. և ըստ սնոտիական սովորութեան՝ պատառս ձորձոց գունագոյն երանգօք կախեն յոտս վայրենի վարդենեաց՝ առ աղբերօքն։ — Փոքր մի 'ի բացեայ այլ ջերմուկ յորդաբուղխ անխառն յերկաթոյ, ածղուտ, սպիտակագոյն ջրով (14° Ռէաս.) և եղկագոյն, հոսի յատակն խոր իբրև 20' տրամագծու., և անցեալ թափի 'ի վտակն նախատացեալ. Թէ և գառն է՝ նախիրք ըմպեն 'ի ջրոյ անտի։ Խարերեր է երկիրն չուրջանակի, և գետին ծածկեալ երկփեղկ խեփորոք ժժմանկաց։ Աղբիւր սորին

է 'ի պատալդեան պատառածի, ուր երեւին և երկաթեա խառն տարերք խառն ընդ չեչտա զոդակի։ — Մերձ է 'ի Ջերմիկ Մեհիտոփ։ գիւղ և համանուն լեառն՝ որ կոչի և Թալիլ տիվանեէ. և զի երկայնեալ ձգի յահեկէ կրաստաց ընդ հիւսիս՝ մարթի քան մասին անկրպետ համարիլ վերին և Ստորին Բասենոյ, կամ վիճակաց Հասանկրեայի և Թորթառնոյ. Նշանաւոր է և երկրաբանական կազմուածովք, նմանեալ (ըստ Ասիխոյ) Բանցա և Բալմսթոլոյ կղզեաց Խաղիոյ [1]։

Ի խոյղ հնութեանց վազարշաւանի յիշելի է և մեծ գեօղն Էշտան, իբր փարախաւ հեռի 'ի կամբրջէն, յաջմէ երթեալ և Մուրցի. 'ի բարձրանիւտ գեղաշուարճ վայրի, և վկայի 'ի բնակչացն հին քաղաքաւերի լինել. 60 տուն Հայոց էր անդ իբր 40 ամաք յառաջ և տակաւուց թուրքաց. չգիտեմ զիարդ այժմիկ։ Ի գերեզմա-

1 ABICH, Geologische Forschungen, 62–3.

նատունն ցուցանեն գեղեցիկ և փոքրիկ մատրանաձեւ չինուած՝ իբր ինն ոտնաչափ երկայն, չորք լայն, և տաճն խարուկակէզ մարմրոսի չիրիմ լինել կամ դաւեր թաղուրի։ Աւանդի և ժամուք ինչ հեռի 'ի գեղջէն լինել խաղադիզի քարացեալոյ, որ գուցէ կոնաձեւ քարինք ինչ իցեն [2], որպիսիք գտանին և ստ Թաւունց գիւղիւ։ Մերձ 'ի սոսին կարծեմ և զԱխտձիկ գիւղ, զոր Ախտձոց գրէ Վարդան Յաղնանեան 'ի թղթին ստ. Մկրտիչ եպիսկոպոս Բասենոյ, և ժողովեալ ասէ 'ի նմին արդեամս,

« Երկուհկէս ցորեան,
Գարի՝ կէս քառան »։

Յայս վայր համարեալ մեր գեօղական մասն հիւսիսային արեւմտեան վերին Բասենոյ, անցցուք յարեւելեան հատուածին, զոր Հանդանեաց ոստիկան համարեցաք։

2 KOCH, Reise in Grusien, etc. II, 336.

7. Բեւեռագրեան մերձ 'ի Հասանկիայ *.

* Համաձայն բերեալ զոքանչս բեւեռագրեցի, ասեն յիշատակ լինելիեան ազգաբանից Մանուագոյ թագաւորի կողմանց վանայ։

Բ

ՀԱՒՆՈՒՆՔ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԵՐԻՆ ԲԱՍԵՆ

ԱՏՃԱՌ մի գլխաւոր՝ համաբերլոյ մեր Հաւնունեաց գաւառ՝ զարեւելեան հարաւային մասն այժմեան վերին Բասենոյ, ծանուցաք յառաջագոյն՝ զրերդն Աչնիկ. քանզի չկիլի առ նախնիս բնաւ և ոչ մի չէն 'ի Հաւնունիս, և աներկբայ է այնմ առնմի՝ ժառանգել զնոսն ինչ ընդարձակ երկրին Բասենոյ, որպէս և Աբեղենից. քէպէս և ընթեռնում յընդարձակել օրինակի միում Աշխարհագրութեան Խորենացւոյ՝ զերասխայ, եթէ «բաժանէ զԳաբելեանս 'ի հարաւ, և զԱբեղեանս [1] և զՀաւնունիս 'ի հիւսիսի». այլ հարկ էր առ առաւգութիւն՝ ունել մեզ ընտրագոյն օրինակս գրոց, և յիշատակս զանգեալց գաւառին Հաւնունեաց, և զառնմէն՝ որ գաւչկի փոքր և ոչ քաջնշան լինել, և ոչ 'ի հին Հայկազանց պայազատեալ, այլ 'ի վաղարշակայ կարգեալ 'ի դասս արքունի պալատականէից, և առնմանեալ նոցա զկոչումն մի Բասենոյ 'ի վիճակ, և պալատան ազա՝ լինել «բազէակիրս և բազէակալս, յազգս 'ի մայրիս բնակելոց».

Ցօրինակագիրս պէսպէս ընծայի անունդ, Հաւնունիք, Հաւնունիք, Հաւնունիք, և վրիպակաւ չփոթեալ երբեմն ընդ վահեւունիս՝ Դաւազութեան առմին վկայ և այն՝ զի 'ի վահանական Գաշնանակին զ'ոչ բարձ անուի Հաւնունին, ոչ յիշի 'ի Ներսեսեանն, և զօրաքաժին իւր էր 300 այր։ Ձիշխանաց կամ 'ի պայազատաց առմին՝ յիշատակին, յամի 554 'ի ժողովի Բ Ներսիսի՝ Աստուածատուր Հաւնունի, և 'ի կէս Թ դարու Վահան առն նիզակակից իշխանացն Աշոթաւնեաց՝ ընդդէմ Հաշոթացւոց։ Ի սկիզբն ԺՆ յիչի առանց անուան՝ այլ իշխան առն Հաւնունի, զգաւառ իւր առեալ 'ի կնութիւն Հասանայ Գնթունւոյ, և միաբանեալ ընդ նմին 'ի գահել զԱրմաւիր Աշոթոյ։ Ի նմին ժամանակի և «Գէորգ Հաւնունի 'ի կրօնաւորական կարգէ», զոր Գաղիկ արքայ Վաստակ բանակի պատգամաւոր առաքեաց առ Ներսէս առաքիան[2];

21. Ի հարաւակողմն վիճակին միոջ 'ի լերինս Թէքմանայ և Շուշարայ՝ որք 'ի սահմանակցութիւն Աղբարատայ և Տուրուբերանոյ, յեղջ ուղիընթացս Այրս-ափրկ գետակի՝ (երկու փարախաւ յելից վաղարշապատի) թափելոյ յերասխ, ընդունելով զմեռակն կիւռիւր. կայ գեօղն Աչնիկ կամ Աչնրկայ գեօղ, իբրեւ 60 կէս տասերկրեայ տանրք մահմէտականաց, որք թուին սերունդք Հայոց, և տեղին՝ իշխանանիստն Հաւնունեաց։ Ի հիւսիսոյ նորին յաղդորդ և 'ի սեպ կատմրագաւնակ քարայերին 600 բաքմո՝ ամրաւնայր մի 'ի քաջնշան և հզօրագոյն բերդերէից աշխարհիս Հայոց, 'ի բնէ և յարուեստէ ամրացեալ և հարատարեալ. յատակն 'ի պատառնական բանաքենէ քարէ պատակիտեալ 'ի մէջի նեղապատնեան բլրոյ և բարձանց. որոց հարաւակողմն միապատղ լերկ և տափասերեւի, իսկ հիւսիսակողմն իբրեւ պարիսպ զարտարուղ պատեալ. յայսմ կողմանէ ամրաւնայ և քարակտոր մի ահռելի՝ առորատնին եւեթ կցեալ ընդ մեծին, և 'ի վերոյ երկոցուն գագաթանց, տանն երբեմն կամարջ արկեալ, զի երեսին և հետք ինչ չինուածոց. իսկ արեւմտեան կողքն պարակցին ընդ այլոց բլրոց. սակայն երիր մնասամբ բարձրաքերձեանն իապատ անդաստ մեաց և այն. որպէս զի չէ մարդի անտեսանելի վերելս գործել, այլ միայն յարեւելից կուսէ.

1 Ցօրինակին սխալ գրի Բոբիչեանց։

2 Յովհաննէս կաթողիկոս Ա. Ծոմայ. Աշոթաւնի. պատմիչք։

առ թէպէտ և զատուցեալ է յայլոց բարձանց, սակայն ունի գաթա և կատար, ընդ որ բազում ճգամբ և արուեստիւ. Ճանապարհ ելից բացեալ է նախնեացս։ Լեառնագագաթինն հերձեալ է յերիս ժայռս մերձակից իրր 40–50՝ բարձունս, և՝ ի միջի նոցին պնդեալ և հաստատեալ է բնական թիւն բերդին, նոյնպէս և արտաքոյ նորին յարեւելեան և յարևմտեան կողմանն, ուր ուրեք դիւր ինչ գնային գտեալ է. և ըստ բարձր և ցած զրից նոցին՝ եռայարկեան երեք բերդն։ Սորին կարգն հաստատուր է բարձրութեան վերոյիշեալ առանձնակ քարաբերդն, և պատեալ քաղաքօրմով, այժմ կիսակործան, և տեղին գահավէժ յոյժ՝ հազիւ կառուն ինչ ոտից ընծայելով՝ ի հարաւակողմանն. միւին կարգն՝ զաւթիւք ևս է, այլ գարաձև չարչ անելով ժայռս ցցուելս և մեացուածս պարսպաց, և տեղի մի գահաձև, հաստեալ իրր՝ ի բնակութիւն. բայց չերևին հետք չինուածոյ՝ ի նմին, այլ միայն մատոյց կամարակապ միմիայն տեղւոյ, որպէս ասեն, և ջրամբար մի։ Իսկ վերին կարգն ունի զանձուկ եռահարկաւոր գագաթին, ուր երևին մեացուածք սրմոյ այլ ոչ չինուածոյ. և առ արևմտեան կողմանն՝ գուբ ջրամբար, և՝ ի վերոյն անձաւանման բլուր, և առ նմին թուխ մի վայրենի վարդի, յոր բազում հիւանդք կախեալ են պատառս՝ ի գրկելոյ իւրեանց՝ յուսով առողջութեան, անհնարին աշխատութեամբ և վտանգաւ յափրիքերս և մագլցի գնալով, ձողոք և պարանոք կախեալ և քարչելով ընդ դժուարաւս ժայռն։ Գերմանացի Ճանապարհորդն Ռոխ յամի 1842 յինն հակառմերը ամենան՝ եւ յայս կատար, և ոչ այլ ինչ ձեռագործ եգիտ, բայց՝ ի միմիայն քանդակեալ զանուն Աստուծոյ սրաբոյն առաւիք. այլ անժլատն բնութիւն բուսարերէր և յանօթ բահոյ վայրի անդ, ուր և ուելի քան զ'12 ազգս ծաղկանց քննեաց, յորս և նորատունկ Թրթնջուկն Տնտրանն՝ ի բարձանց անտի ոչ ընդդատնակ ծառուի. քանզի լերինք բարձունք մատ կան, և Աղնիկ կոչի արևելեանն լեառն, իսկ ար՝ ի հարաւոյ՝ Մերքէլ?, յորում փայլէ կիճ գեղեցիկ կարմիր և սպիտակ, և Թիւրքմէն գոչեն լեառն (հաւանաբէն և բերդ) 8830՝ բարձր. ՝ի հիւսիսակողմն, հուպ յերեսաց ամբառնան փոգու պատք լերինք բարձունք և երկայնանիստք, և յոմանց կոչին Պուզլու գիտեր։

Ոչ չինուն և ոչ ժամանակ չինութեան բերդիս է յայտ, և զարմանալի՝ ձեռնարկին անգամ յայսպիսի դժուարամատոյց վայրի, և հանումն անգր նեղեալ չինուածոյն. յոր սակս ամենին Քաջայչինած համարի. Թուրքք կոչեն ձիխան գալէ։ Ոչ յիշի առ հին պատմիչս մեր, այլ նոքա՝ ի պատմութեան գիւտի Նշխարացն Ս. Լուսաւորչին՝ զգնացն Գառնիկ առեն՝ ի կրկնոյ գեղջէ լինել, որ քէ չիցէ Գեղեվանն՝ մերձ՝ ի Բզուբս, խնդրելի է յայսմ վիճակի։

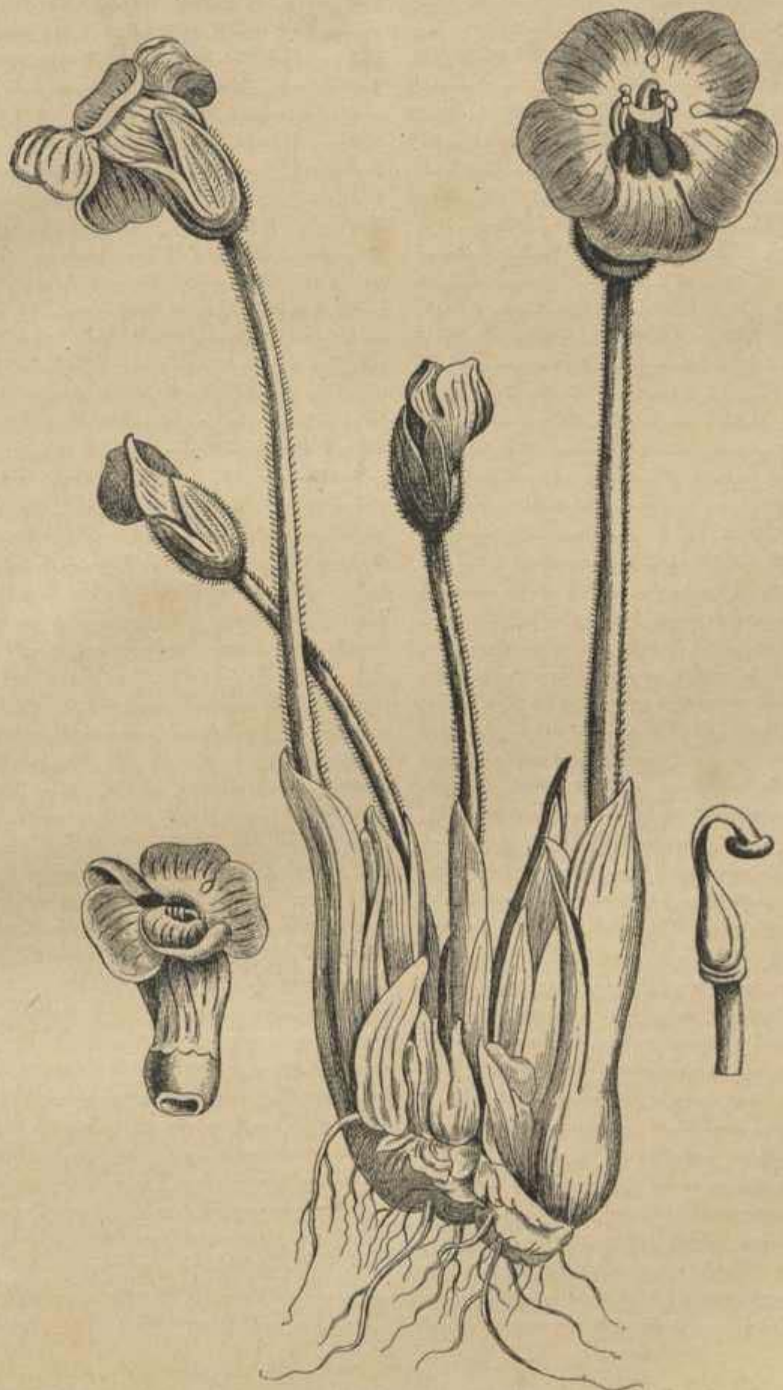
22. Հանգոյն Աղնկայ թուխ և այլոց բարգաւաճ չինից և ամրից լինել յայսմ վիճակի, ամայացելոց և անմարդաբնակեալ այժմիկ. յորոց մի արդեօք իցէ Վաղաւերն յիշեալ յԱծհիմեանէ լերից Աղնկայ և՝ ի Մ. Բագին լերին, 100 տամբք Թուրքաց, դեղեցիկ և զուարճալի դրիւք, որք ոչ նշանակին արդ յայնարշացոյց տախտակս։

Ի հիւսիսոյ Աղնկայ առ նորին գետակ կայ Թառս կամ Թառոնց գիւղ, որոյ անուն ցուցանէ հնութիւն. ոչ հեռի յայնմանէ Թուխ սեռաժագոյնն ևս անուամբ Հարսնեաթար գետոյ՝ ի հիւսիսոյ Թառոնց յերասից կոյս իջանելով լերդ խշ գետակի, կայ խշնու կամ խիս գիւղ. այժմ իրր 30 երդ միայն տան ունել Հայոց, այլ՝ ի սկիզբն դարուս իրր 100 կամ 150. իսկ՝ ի հնումն յայնմէ յոյժ ցուցանել հգնէր, էառ քանդեալ նախ զառանն (4 յուլ. 1394), ապա երկար պաշարմամբ՝ ի նեղ արկ և զբերդն անմատոյց, հողարլուր բարձր քան զքարաբլուրն կանգնեալ, փայտիւ և քարամբք և տզմով, յորմէ քարաձիգ մեքենայիւք բաղխեր և խանդարեր զբերդն. և ելեալ անցեալ պաշարողացն մի ըստ միոջէ ընդ բազում կամբակապան, յորոց մին յիւր 300 կանգուն լայն, հաւասն յատս պարապաց բերդին և սկսան խարխարել. և զի ջուր ևս նուազեալ էր, և ոչ Թուխլուցք Թիմուր, յետ բազում անգամ պատգամաւորութեանց, ազաչանաց և ժխտանաց, զիջաս բերդատէրն Մահր որդի Գարա Մուհամէտի ցեղապետի Ալաֆոյից (Գարագոյունլու.), և արկեալ գառաքակ՝ ի պարանոցն և սակր մերկ՝ ի ձեռին, էջ առ բռնաւորն (յօգս. 16), որոյ խնայեալ՝ ի կեանս առաքեաց զնա՝ ի Սմրղանտ, և հինգ օր ոտն կառարեալ անդ՝ յանձնեաց զամուրն յԱղէմիշ ումն, և գնաց։ Բայց առ քէն վրիժառն ոտն անանք, արս հարիւր գահավէժ պարտ՝ ի բարձանց բերդին։ — Ցետ ոչ բազում ամաց (1412) ՝ի ժամանակի դեսպանութեան առ Պայէզիտ սուլտան Օսմանեանց՝ դարձեալ եկն և առս գագաթեաց Թիմուր. և յետ երկուց ամաց (1414) յիշի այլ բերդապահ (Տուլաձեր?), զոր վասն հաւատարմութեանն՝ մեծարեաց յոյժ, ցետ մահուան Թիմուրայ՝ որդիք նորին և Ալաֆոյքն բազում անգամ մատուցեալ կորզելին յիրերաց զամուրն, որ՝ ի ստէպ բռնաբարութենէ առ փոքր փոքր աւերեալ կործանէր։ — Ցիշատակագիր ումն մեր ասէ վասն Սուլտան Մուրէյմանի, յամի 1534–5 «բռնացեալ էառ՝ ի հիւսիսային կողմանէն մինչ՝ ի բերդն Աղնկայ». յայս է թէ՝ ի ձեռաց Պարսից կամ առ՝ ի նոցանէն պաշտպանելոց։

Աղբան յիշատակք յայս առնեն զի Աղնիկ ընդ երկար գոյս բարգաւաճ չէն եղեալ է, թերևս և վասն անցի կոբաւանաց ընդ այն. որպէս և յիշի՝ ի դիւանս վենետկաց, յամի 1373 գանգատեալ վաճառականաց նոցին որ՝ ի Տօպիզան՝ առ Իւվէիզ խան աէրն Դավրիժու և կողմանց Հայոց, վասն կողոպտելոյ Հպատակաց նորին զամուռս՝ ի վաճառականաց՝ յԱղնիկ (Afnich). և նոքա կալեալ և պատուհասեալ զնոսա՝ ի ձեռն խանայ Ալպատամի (Albaram, Խարամի?), և յորգորեալ զի անդրկիզ երթեւեկեսցեն այնուհետև. — Փոխանակ Աղնկոյ այլ օրինակք պատմութեան նշխարաց Լուսաւորչին՝ զգնացն Գառնիկ առեն՝ ի Կրկնոյ գեղջէ լինել, որ քէ չիցէ Գեղեվանն՝ մերձ՝ ի Բզուբս, խնդրելի է յայսմ վիճակի։

22. Հանգոյն Աղնկայ թուխ և այլոց բարգաւաճ չինից և ամրից լինել յայսմ վիճակի, ամայացելոց և անմարդաբնակեալ այժմիկ. յորոց մի արդեօք իցէ Վաղաւերն յիշեալ յԱծհիմեանէ լերից Աղնկայ և՝ ի Մ. Բագին լերին, 100 տամբք Թուրքաց, դեղեցիկ և զուարճալի դրիւք, որք ոչ նշանակին արդ յայնարշացոյց տախտակս։

Ի հիւսիսոյ Աղնկայ առ նորին գետակ կայ Թառս կամ Թառոնց գիւղ, որոյ անուն ցուցանէ հնութիւն. ոչ հեռի յայնմանէ Թուխ սեռաժագոյնն ևս անուամբ Հարսնեաթար գետոյ՝ ի հիւսիսոյ Թառոնց յերասից կոյս իջանելով լերդ խշ գետակի, կայ խշնու կամ խիս գիւղ. այժմ իրր 30 երդ միայն տան ունել Հայոց, այլ՝ ի սկիզբն դարուս իրր 100 կամ 150. իսկ՝ ի հնումն յայնմէ յոյժ

8. Ագրեթաց արիւն ծաղիկ. — Տես յէջ 30.

առաւելեալ. քանզի չորք կան զնոսա կիսաւեր Շուշւոյ ամրոցք լայնանիստ քաղաքաւանի, զոր Ինճիճեան ասէ յաւանդութենէ երբեմն իշխան կոչեցեալ. բայց ես կարծեմ զՊսխաս, տեղի Բասենոյ. զոր անգամին 'ի Դ. դարս յիշէ Ռուզանդ երկիցս, թէ և առասպելախառն իմն պատմելով. Ներսեհի Քագաւորի Պարթից յանակեալ անդաձոր, յետ գերութեանն Տիրանայ Բ, և կայսեր Յուլիանոս (իմն գէթ զօրավարի) Ծպտեալ 'ի կազմածախաճաի կերպարանս՝ մտանել լրտեսել և ապա հարկանել զքանակն Պարթից, և զքագաւորն միաձի հալածել։ Զնոյն օրինակ յետ ամենայն ասոյ գործել և մերոյս Արշակայ Ք' ընդ Շապուհ արքայ Պարթից, նոյնպէս անդաձոր բանակեալ, և միաձի ճողոպրեալ։ Զայրդ և իսկն զէպք պատմութեանցս՝ աներկրայ է տեղին, և ուխտակքն պատմեն զվիճակութիւն նորին. մանաւանդ որ 'ի դերբուկան անդ ամրառնայ աշտարակն մեծ և բոլորշի ինն սանդաղաւ սրամագծաւ, և իբր 50' 'ի բարձրութիւն, ուղղաշար տաշածոյ վիմօք և սառակիմեան կամ հայկական բարձրաքանդակք, պատուանդանէ սանդաղս վերկից ունելով 'ի միջի. Թէ և 'ի բազում կողմանս ապարակեալ է, այլ չէ ինչ 'ի բաց անկեալ 'ի կարևոր մասանցն, բաց 'ի ծայրից ինչ գագաթանն, որ և ոչ բարձրագոյն լեալ երևի քան զոր ինչ մնայն այժմ. և ձև տարրին կողմանն և խարբեխացն և յարակից ուխտակք՝ ցուցանեն զանգակատուն լեալ, որպէս և ասանդեն ցարդ բնակիչքն.— Հինգ վայրկենիւ հեռի կայ ուխտ հին և վայելչաշէն եկեղեցւոյ փոքր, իբր 30' ընդ երկայնն և սուղ ուխտի փան զկէսն ընդ լայն. Քանձրութեամբ որմոցն յայտնի երևի 'ի բանաքենէ ձևին և ոչ 'ի հնութենէ կործանեալ. չորք զնոսա խանեալ կան գերկմանք Հայոց, սեփական տարազու անառակերպ մահաբանաց։ — Իրքև հարիւր քայլիւ բացագոյն 'ի քարաժայռ հառեալ է սենեակ խուցանև, ոչ գիտեմ յինչ պէաս, 'ի բնակութենն եթէ 'ի կրօնական պաշաօն։ — Իսկն անշուշտ և այլ չինուածոց նչխարք, գուցէ և արձանք յեկեղեցւոյն և 'ի տապանաքարս, յորոց մերթ իցէ գուշակել ժամանակ չինութեանցն։ Իսկ ահերակն գուցէ 'ի Լէնկթիմուրայ գործեալ է 'ի ժամանակի առման Անկիպայ.— Հետաքննին սակս անդղիացի, որ եւս մեզ զայս ծանաքս՝ յոյժ գեղեցիկ, բարեբեր և դիպան երկրագործութեան ասէ զանկս զայս, աշխարհ և ժիր գրնակիչն Հայս, այլ առաւելապէս և նեղեալս 'ի հաշրջառաւելութենանց Ջրոյց և յանհրահանգ զինակրաց. յետ երկրորդ Պատս-Օսմանեան պատերազմին յայց եղեալ էր նա տեղւոյս, ('ի 16 մայիսի, 1857)։

23. Ի հիւսիսոյ Ոսխայ և մերձ յերաւսիս, իբր փարասխան հեռի 'ի վաղարշապատէ և կիսով չեղաձայոյ, 'ի վերայ հատարակայ ճանապարհի կոյ Ամրագոմ գիւղ, զոր վերջ գոյնդ կարծեցաք լինել Գառատրագոմին Ցուանայ։ Կրէնդ Ազգել ամերիկացի քարոզիչ և գրիչ՝ առաւ զիչերութեանց յ'30 տեպտ. 1835 ամի։ — Ի վերայ նորին արքունի կամ կարաւանաց ճանապարհի՝ որ ընդ արևելս հարաւախառն տանի յԱշտարակ, չելից Ամրագոմայ մի քան միոչէ կան գեօղք. Գոմատոր. երբեմն մեծ չէին, այի և գիւղաքաղաք կոչէ զոյն Աստիկ (Բ. Լ.), որ յաւուրս Թէոփիլոսի կայսեր (836–7) եկեալ ինքնագլուխ տպաւորակաց Ցուանց՝ զորս Հռոմոդի կոչէ, «զրազմսն խողխողեցին որով»։ այլ ապա և ինքեանք կոտորեցան 'ի կողմանս Վանանդայ։ Ըստ ինձիճեանի՝ գեօղս այս էր երբեմն խապաս հայոյնակ, յետոյ խառն և 'ի Թուրքաց։ Են արդ 'ի նմա, 80 երդ [1] Հայք, որոց գեօղատապին տոհմն կոչէր Գամառոյ-օղլի։ — Մնտեղան Քաի Նշանակել զդաստակերտ Մեղոյ ուրումն կամ Մանգակաւանայ։ — Ջաւարդուս. Եիւզվերնե. Պտղան. Ցկիհնձա և Ցկիպտպա, երկոքին ևս բարգաւաճք Ցհոհնս Քաի այսպէս կոչեցեալ 'ի քրիստոս Հայ կամ Թուրք ազօթականի ուրումն, որոյ չիրիմ գրիներաւոր կանգնեալ էր, և ոչ միայն մահմետականք այլ և քրիստոնեայք երկոցին յատուկ շարաթս. Գեօղ կարևոր է սա, մերձ գոլով յանդրպետս և 'ի լեռնանցս Բասենոյ և Աշտարակի, ուստի որով և հանգոյց Քղքաստարի էր կամ կարաւանի, սա վտակի միոչ, որ երկժամս 'ի տաբև Քափի յերասխ. բնակիչքն Հայք իրր 35 տունք, քահ հողագործք. սա որս գիշերօթեայ եղիս Սմիռն Ամերիկացի քարոզիչ (1830) 'ի գաս, և ըստր զդանգատ ծանր հարկացն և տարջանս վասն ոչ գաղթելոյ ընդ այլս 'ի բաժին Թաւասց. զի ասացն գեղջապագ պահանջէր 'ի նոցանէ հարիւր քսս (ռուբլի) ցորենոյ։ Զնոյն գանգատ յիշէ և այլ ամն գերմանացի որ 'ի գարնանին 1850 ամի անցեալ գինէր զվայրան։ — Յանձնակ ձորակի տրեալ՝ ընդ մէջ գեղջս և լերանցն անջրպետաց Աշտարակի, արձագանգք ձայնից եւսակրկին լսին 'ի բախմանէ չորքկայ լերանցն, և անցորդաց զրոյանք լինին։ Գեղեցիկ և զբաւարալի են և հովիտքն 'ի միջի որձաքար և տուֆաքար պարապայ հերձելոյ 'ի վիժանաց ջրոց, որք յայսմ կողմանէ (յարևմտից) օժանդակին զերասխ, և յայնմ կողմանէ (յարևելից) զԱրածանի. բայց ստ բարձրութեան երկրին անագանէ բուսարերութիւնն. Վանկէր գերմանացի յ'19–20 յունիսի անցանելով ընդ մէջ Ցէլիպապոյ և Ակոյսկ կամ Լճակ գեղ, (որ յարևմտից հարաւոյ կոյ ասկաւաք հեռի յարգանի հանապարհէն), ցրուագին գտանէր զառաւտան, նուազ ծագկունս, նուազագոյն ևս միջատս, (յորոց յիշէ զգեղեցիկն Eupropia Hebe, և զPlusia gamma), — և լսեալ՝ զնոյն գեղեցիկ կրկնագիսակ արտաւակին բարձրաւանդակաց Հայոց [2]. այլ միայն հաստատուն բարձրաւանդակաց Հայոց [2]. այլ միայն սարակ կկուն արկանէր զվանդ իւր, և անգղն սևաթոյր սաւառնէր 'ի բարձունս։ Այլ 'ի մերձակոյ լանջս լերանցն եգիտ զգեղեցկագոյնն վայրի ծաղկանց Հայոց, զՀղրիտոց արիւն, Anoplantus, որ Քարդմանի Լերկածաղիկ, զի անաւերև է, կարմիրփթիան յոյժ պայծառ և Քաւչանման, որոյ ցօղան է Քզաշափ Քխագոյն, և ծաղիկ միակ բոլոր և բոլոր երկեակ միջատանման սեռս պիտակաց [3].

1 Փարպ տրագիր. Գ. Բ. 89.

2 Die schöne armenische Alpenlerche, Alauda Bimaculata.

3 Վարդեր (Ա. 28). Die schönste Alpenblume Armeniens Anoplantus Bibersteini. — Զարմանալի իմն հանգիստութեամբ գրեաթէ 'ի նմին ժամանակի (1849) այլ ևս քաւարերին Համազգի նորին, Պուշէ, եգիտ զնոյն ծաղիկ 'ի հովիտս Ձագրու (Ձաւկոյ) Աբխազաց, և կոչէ Anoplantus Tournefortii. քանզի նախ Tournefort փառն գտաւ և կիսով յատուկ հռչակեալ էր զոն։

24. Հասպ՝ի Տէլիպապա այլ վտակ գործէ գնորակին Զոլ — տէրեսի, յանուն գեղջ մից որ այժմ լքեալ և գրեթէ աւերեալ է՝ ի հարաւահարաւելնէ Քրդաց, որոց բազում ՚ի նա հաւուցեալ կոչմանցս իբր 40 ամաք յատուկ. գրեա- թէ անանցանելի առնէին գկիրճս լերանցն. վասն որոյ և ասի և անդր ցանկրպետ լերինս՝ ոչ գտանին չէնք. այն գի և չէ դիւրին բնակութիւն վայրացն ՚ի սահակութենէ տարափոյ ձեանց ՚ի ձմերանի, և ՚ի մթաձայոյց ջուրց ՚ի հալս նոցին։

Ցելից Տէլիպապայ և ՚ի հուսկ սահման վիճակիս՝ մերձ ՚ի սովորական լեռնանցան, ՚ի սահմանս Նոցին՝ կայ Հասի խոշոր գեղ, իսկ անդրն կոչին Գարա – տէրեկեա (Սեաւ Ձորագետ), կարևոր տեղի առևտրական ամբութեան և գգուշութեան իբր 1/4 մղոնի ընդ երկայնն, և 40 կանգուն ընդ լայնն[1], ՚ի միջի պատրաստեալ ուղղաբերձ ահաւոր ժա- ռից, յորոց ուղեսորին իջանելն առաւք և գեղացեալ անցա- նէն առ Տէլիպապային, Թողեալ յաջմէ գՏոսի գիւղ, և մերձ յԱրուճագրակ կամ Ալիձագրակ՝ Թուխին յերասխ Ցարեան գեղջ և սահմանացն ընտիր յոյժ ասի։ Պատե- նիէ հանապարհորդ փառակ որ էանց ընդ այս, յամին 1655, յ7 մարտի, կոչէ *Haliscarcara* գիւղ մեծ, համակ քրիստոնէական, գեղեցիկս տամբք, ուր և վասն ահեղ կատակութեան ձեան՝ ստիպեալ մնայ աւուրս ութ, մինչև հէն մարգասպետ Կարնոյ քաղաքի 500 ձիաւորաք և այլ ևս բազմութեամբ մարդկան, ահ գործել և բա- և այլ նաղ զձիանոթաղ բեռինս վաճառուց կարասանին։ Իրրև 90 տաւնք Հայոց են ՚ի սմա, յորս և սակաւ կաթոլիկք և Ցոյնք։

Ի Հա· Մ· Ալիձագրակայ առ խառնրդով գետակին յերասխ՝ կայ Զիֆտլիկ գիւղ՝ ար նոյնպէս Ագարակ նշա- նակէ, ՚ի 4710՝ բարձու։ – Ասեն մեծի գեղջն ածանցեալ է յԱլիձա գետակէ իջելոց յայրերականց Հաճի-կէտիկ և Ցորիկ (Sorik) լերանց։ Նշանաւոր է ձորակն երկրաբա- նական կազմութեամբ խճաքարուտ և մաձանուտ կա- ատկօք, որք ուրեք սիւնաձև ամրաձեան. երևին և այլ բազում ազգք քարանց, րիւրեղակերպ պոյծառ ֆիւտ- սպաթ, կրային եղընգնաքար (obsidiane), և այլն։ Ի հովտի այլոց գետակի որ ՚ի Մ· Տէլիպապայ նշանակին գնօգք, ՚ի հարաւոյ ՚ի հիւսիս գնալով. Սայիհօղլա ?· Փէփէճիկ, Ալակիօղ, Անդուկ կամ Լճակ զոր ՚ի վերդ յիշեցաք, և ՚ի Մ· Նորա Մուչին, և մերձ ՚ի գետախառնուն Երասխայ՝ Թայխանճա Վերին և Ստորին։ Հասպ ՚ի Հաճի-խալիլ ՚ի Հր· կասպ՝ Մօղոլ Ալմաս գիւղ Թուրքմանաց, որպէս և որ ՚ի Նորին հարաւոյ՝ Էշմէկ Իլիսա, և յարևելից հարաւոյ Թայար կամ Բայար, ուր յամի 1877 (յաձնխա) ուժգին բախեցան Թուրքք ընդ Ռուսաց, և տեղի եռան։

Միւս ևս գետակ յարևմտից վերնոյն նշանակի իջեալ ՚ի Գուղլու-գիարէզ լեռնէ որ յելից Հա· Ալնըկայ· և ՚ի հովտի Նորին՝ Յերասխ կոչ իջանելով Գաձատաւր? Խոսրովիտան, երբեմն համակ հայաբնակ, զորդիս խոռն, մերձ յԱձամպօնձուղ լեռան, յորում և ՚ի առջակայ հով- տին մարդք Ցաբրիք և յոյժ Ծաղկազարդք, յորս առաւել գոմի Հօրսան Ծաղիկ։ — Բնիսատուս. Թուրքմանաք[2], նոյնպէս և Արտի գեղ մեծ. յարևմտից Նորին Թոդո- վերան կամ Թէհտէվրէն, ոչ հեռի ՚ի Գամաձորոյ, յԱլ- Հա· շատք ՚ի բնակչացն Հայոց՝ բազմքանիք են·– և մերձ Յերասխ՝ Ձիճագրակ ՚ի վերոյ արքունի հանապարհի, Հայանուն և հայաբնակ, և երբեմն գլխաւոր գիւղա- բոյիս գհհի մեզ։

Ի միջոցի կրկին գետին հովտացս Թուխն լինել գեօղ- քըն Օրթաձա Քրքրմանակ[3], խոշոր 20 հայ և 30 Թուրք տաներք, որ է անշուշտ Թաւչըս յիշեալ ՚ի յիշատակարա- նըս գրոց ՚ի Թուխն ՌՈՄԱ (1602–3), հանգերձ Ս· Ա- տաւածածնին եկեղեցեաւ, որոց նշմարին ցարդ աւերակք 4։

Յանկալի էր ընդ ձեռն կերպատանել տաս և գՀրաչալի գոյնն յոր գրանչացեալ և ոսկիկ երգոյց մերոց, առ սերտւն որինակե- լով տասդեալ են գայս տուն, այլոյսլուծեամբ գրեալ յբերդրնա- կազոյց։

Ա՜յ իմ Աղբիւրդ տրտուն, Ա՜յ իմ Աղբիւրդ տրտուն.
Որ բաւար ՚ի մէջ քարերուն, Ագատաժ քարքն կենաս գուն.
Աչուխ ՚ի նարկիզ նըման, Աչերդ ուռնայի ? նըման,
Մէկն ՚ի քուն ու մէկն արթուն։ Ու ՚ի քուն ես ու ոչ արթուն։

Առաջ բժիշկ մեր գԱղբիւրդ տրտուն համարի Parthenium, փո- Matricaire, Ծաղիկ։

1 The famous pass of Deli-baba; it is about a quarter of a mile long: high and precipitous rocks are on either hand, and the gorge is not more than forty yards wide at the exit from the defile towards Bayazid. It is a spot where a thousand resolute men, well supplied with ammunition, might keep at defiance a force of a hundred times their number. — F. Burnaby, On Horsback, etc. II, 140

2-3· Ըստ Ինճիճեանի աշխարհագրութեան· 83· 89։

4 Աստղագ գրոցն էր կարապետ. երէց գեղջն. որդի Աստուածատ- րոյ և Ախտախաւնեի. յորոց տան գրեր թուղթ գտէր. որդի Աստուածա- տրոյ և Թանգատոյի. յիշէ գԳրիգոր եպիսկոպոս, որ Հայրական գիմով գմեզ պահեաց (ասէ) ՚ի գարնանութեան տաս. Աստուած գինքն հոգով գարգասէ, և գՀաս իւր 5 գԱշտեսի Տէր Աստուածոյն և գեօթնգրայրն՝ Տէր Մեսրոպ»։

Գ

ՍՏՈՐԻՆ ԲԱՍՏԵՆ

ՏՈՐԻՆ կամ Ներքին և ամենօրեայ Վարի Բաստեն, ըստ Թուրքաց Բասթ սիճ Միւիւէ, յելից կայ վերնոյն և յահեկէ երեսի, զի ար յոյժ փոքր մասն՝ զոյն Աբեղենից գաւառի համարձակացաւ։ Ըստ անառանն՝ ի հատարակի ամակաւ մի գնատպոյն է, քան ի հիւսիսային մասնէն, բայց ոչ հարթ հաւասար, այլ ալէձև բարձանիք և լեռնաթլրաք։ Ջուրի բնական յայտանիչ սահման յարեւմտից՝ ար բաժանի ի Վերնոյն, այլ յարեւմտից հիւսիսոյ կողմ կաւէ սմբատնոյ Աչրակ լեռան 2693 Չ. բարձրութեամբ, և ի հարաւ Հո. Մ. Ա-Մկրտ. Ջագրր Պատ, որք Տայոց են պատշաճագոյն. և յԱ. Նոցա ի Ծայր հիւսիսային սահմանոյ վիճակին Գրրոյ Խոզար?. յորոց ելից մեծ և երկարաձիգ լերինքն Ծօղակու, և որք բան Նոցա նէ՝ բան Նոյն գրից՝ լեռնաթլրուք անջրդեկք գետոց Խաչիչայի և Մժնկերտոյ՝ սահման հատանեն յարեւելից. իսկ ի հարաւոյ ինքն Երասխ գետ ձեռ զսահմանն, ի խառնրդոյ անտի խանիչայ գետոյ՝ մինչև մերձ ի Ծանօթ գետախառնուածս Մուրդի և ի Հախտակամուրղն Աչրակս լերից կողմանց չրջապատեալ լերամբք՝ ընդունի ի Նոցանց վտակս յոլովս. թէպէտ և ցարդ չին քաջ հետազօտեալ վիրքն ազատաճարէն, և ոչ ծանօթ անուանք յոլովից ի Նոցանէ. այլ զի արեւմտագոյնքն մնանուք են և յամառանի գրեաթէ ցամաքին, առաջին մյուսոյն յելից Նոցին համարելի է Աչրակ-առ յանուն սա երի գեղջն. Նովին պատճառաւ և որ յելից Նորին յորագոյն գետոյն՝ Արտոյ չայ. և ի միւս գեղջ անուն յելից կողմանէ հզօրագոյն չարց վիճակիս՝ Գառա-առ կամ Խանի չայ, որ ի սկզբան ժամանակիս յոյժ խոր-առ վտակաւ, իջանէ յԱչրակայ լեռնէ, որոյ մերձ և Ջաւար լ. 2812 Չ. բարձր։

Ի գրից ասի յայտ է և Սոպենայ Բասենոյ անել հովիտս մարգուէտս և լանջակոզմանս ծաղկածին, թէ և ոչ բնիկ ազգեան բուսարերութեամբ։ Ի հովտի անդ Խանի գետոյ կան ատազաքար բլուրք և ատազախառն գետին հանդերձ խիփորոք ժժմակայ (որպէս Ջըլ ականջք, Mytilus և Avicula), նշանակք քաղցրաջուր մոլրից կամ լճայց. այլ գառնին ի Նոսին և հրաբղխային սեաւ փայլուն քարանց կտորք, որք յայտնագոյն ևս երևին ի հարաւակողմեան եզերք Երասխոյ։

26. Յարեւմտեան սահմանագայր վիճակիս ի կողմն Հրիւսար լերին և վազարշատեան, առաջին չէն նշանակի Գառա-չոխա գիւղ, զոր ազարակ մեծ կոչէ Խնձիճեան, և մերձ նմին Թոտիկ կամ Թատիկ. և ի Հո. սորին Գղղձա, և վերագոյն ևս ի Հո. Ել. Հարան գիւղ, ընդ որ էանց Ֆէր-բորդըր անգղիացի, (5 Նոյ. 1819), և Ջրան կոչէ (Aran)։

Ի սորին կողման Աչրակ վտակի՝ ի վերոյ սրբանի հասնապարհին որ տանի ի Խորասան, կայ համանուն գիւղն Աչրակ կամ Աչրափ, որոյ մասն մի բնակչոյ Հայք գաղթեցին ի Ռուսս, յամի 1829–30. յառաջագոյն բնակիչն անդ և նեռաորականք ոմանք, ըստ Ֆէր-բորդըրի։ Ցետ վերջին պատերազմին Ռուսաց, Հայք տեղւոյս առաջնորդութեամբ Թ. Ֆիլպանեան՝ արարին սաս ընդունելութիւն մեծ՝ Լազարէվի զօրավարի Համազգեայ իբեանց, ի գառնալ նորին ի Կարնոյ (16–28 յունիս, 1878); — խնդրոյ գետ սա. Համանուն գետակաւ, որ բերէ ազնիւ կարմրախայտ ձկունս։

Ի վերնակողմն Հովտին և յեզր Ռուսոյ գետոյ ի հարաւային սորոտս Աչրակ լերին կայ Էվրեկ կամ Գևրեկ գեղջուկն, սա Համանուն լերին, յորում կիրճ անձուկ և երկար՝ ի կրոյին և կաւուտ գետնի։ Ի հարաւոյ նորին սա

գետեզերքն՝ Այտձա կամ Այա գիւխէ գիւղ, այսպէս կոչեցեալ վասն գունոյ կաթիր և սպիտակ քարանց օրոցաձև հին եկեղեցւոյն, նկարակերպ տեղւոյնմէ, որ՝ ի ժամանակս վերջին պատերազմին (1877) ասկաս ինչ խանգարեալ՝ արդ մնացագ է Քրդաց։ Մերձ՝ ի սա և՝ ի Խուխերան կամ Ջուխերան քրդաբնակ գիւղ՝ են երկու կարմրաթաք գմբեթաւոր եկեղեցիք, մին և փոքր, ուր որովք և գերեզմանք և խաչվէմք անգիրք։ Իսկ՝ ի լեռնակողմանն՝ յարևմուտս կոյս՝ խնդրելի է ամայի մենաստանն Քէքլիկի (Կաքաւոց), յանուն Ձորակի՝ Քէքլիկ տէրէսի, ուր կայանք են Քրդաց։ Խանարշագոյն ևս՝ ի վերայ ճանապարհի որ իջուցանէ ընդ անձաւկան՝ Խորասան քաղաքաւան, Ջանճալ՝ ի գեղեցիկ ձորակի. և յելս լեռնանցիցն՝ Նորակ գիւղ։ Ի հր. սորին և՝ ի վերոյ ճանապարհին՝ Արտոսդ գիւղ մեծ, յորմէ և գետն առնուն, և Թուխ՝ ի հնումն նշանաւոր չէն լինել Հայոց, գուցէ յանուն Արտաւազդայ, որպէս մերձաւորմանն Մժնկերտ՝ յանուն Մաժանայ եղբօր Արտաւազդայ Ի, զոր և յիչէ պատմութիւն՝ ի կողմանս յայսոսիկ, որպէս առ դինի տեսցի, Խորև փոքրասխատ յարևելից Ազապոյ, և նոյնպան հեռի՝ ի հարաւոյ նորին՝ է Ջարս կամ Ջարս առ նոյն գետեզերբ, և մերձ յԵրասխ։ Աստ նստէր երբեմն պետն վարիչ վիճակիս, Ծնունդ գոլով տեղւոյն, որ յամին 1839 (11–2 տպար.) ասպնջական եղև Դէսիէ (Texier) նկարագրման ուղևորի. բնակիչք 30 տուն Թուրք, 20 տուն Հայ։ Այլ օրինական խնամանախտ վիճակիս և համարէն Սորբն Բասենոյ է Խորասան քաղաքաւան, خراصان, ժամս. հեռի՝ ի Ջարայ և՝ ի գետակէն, հուսկ

9. Ճամբար Զէրքէզից՝ ի Խորասան, յամի 1877.

յԵրասխ, հանդէպ Թայհօճայ գեղջ Հաւենունեաց։ Յետ գաղթելոյ Հայոց, առ Բասգեւիչաւ, Նուազեալ է բնակութիւն ասանիս, և է իրրև 100 տանց Թուրքաց, որոց մզկիթ է փայտաչէն։ — Յերկուս բաժանի ասա արքունի ճանապարհն որ տանի՝ ի Կաթս. մին ընդ Մժընկերտայ՝ յարևելից կողմանէ, միւսն ընդ Ջուբին՝ յարևմտից, իրր զուգահեռականք, և զատուցեալք՝ ի լերանց անջրպետաց Խանի գետոյ և գետոյն Մժնկերտայ։ Արևելեալ կողմն Խորասանայ երկիր է խճապարսուտ, յոր չետոյ մշխալ են որձաքար ժայթմունք, անգրագոյն ևս՝ կրային վարդագոյն գանգուած մառնախառն։

Ի հիւսիսային արևելեան ծագ գետաշխարհն Աղտոսդայ, անդր քան զԱգրակ լեառն՝ ի կողմն Ջայոց ամրառնայ այլ լեառն Աց-մեգրէ. զոր վերագոյն յիշեցաք, և Թուխ բնիկ «մայրաքաղաք Լեառն Մեծրաց,» որպէս առնուանէ Աստղիկն Պատմիչ, (Գ. ԽԴ). և՝ ի սմին «Գիւղն» որում Ս. Աստուածածնին կոչի՝ անուամբ եկեղեցւոյն «որ՝ ի Նմա». և ցուցանէ սահմանամէջ գոլ Մամրուա-նայ (Նաւխան) և Բասենոյ. յաւաշնաւմն բանակեալ էր Գուրգէն Ի Թագաւոր Վրաց, և յերկրորդումն Կանիկլ? Մագիստրոս զօրավար Ցունայ՝ առաքեալ՝ ի Վաղէ կոյսեքէ, զաղջոյն Ձմեռնն 1001–2 ամի, այլ չետոյ առանց մոռանալ «հանդիպեալ միմեանց և խօսեցեալ գիտաղութիւն, գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս»։ — Աննմանօթ է տեղիք որդի ուղևորաց, որպէս և բովանդակ լեռնակողմն այն արևմտեան վերին Բասենոյ՝ անչէն անընտանակ ինոյ յաշխարհացոյցս. բայց՝ ի բանից գերմանացի Ճանապարհագրի ուրումն (յամի 1859), յոյսնեի ընդ մէջ յիչեալ գեղջ Աստուածածնի և Աղագիլիսէի լինել Սըլան-գալ. ուր Թագմանի Մկան բերդ, զոր մարթ էր կարծել զՄկնաւենն, եթէ ոչ երկու պարսիկ հրապարակ միայն հեռի՝ ի Դու գեղջէ համարեաք, ըստ Ղազարայ Փարպեցւոյ։

Ցելից Արտազայ ձգի անձուկ հովիտ Ջանտուր գետակի, որ այսպէս կոչի յանուն գեղջ միոյ (Ջանտայր) եղելոյ ի գլուխ հովտին ի հիւսիսակողման, և առ Ջարատ. խառնի յԱրտազ. 20 տունս Թուրքաց ի սմա և վեց Հայոց՝ յերեսանից անտի տանց՝ որք գաղթեցին ի Ռուս յամին 1829, Թուէր վերոյիշեալ ուղևորն գերմանացի (Պլուտ)։ — Ի հովտի այսր գետակի ի լեռնակողմն Թուի գոլ Պետրեվանց գիւղ, ընդ որ էանց և գիշերօթեաց Ա.ուղէյ անգղիացի հանապարհադիր (ի 23 յուլ. 1812), և կոչէ Պետրովաս, ցուցանելով և դհեռաւորութիւնն՝ իբր 15 մղաց՝ ի Հասանկլայէ, և իբր 24 ի Մժնկերտոյ. և ասէ բնակել ի նմին 30 երդ Ցունաց, 2 Հայոց և 5 Թուրքաց [1], որոց տունք կէս գետնափորք և կէս ի վերայ չորից հիմանց բոլորաձև ամրաքարեալ և հողակուռեալ, բարձունք քան զյոգունս ի հողափոր բնակարանաց այլոց կողմանց երեւէին, վասն որոյ և ձևապրէ զմի յայնցանէ այսպէս։

Հովիտ Թանի կամ ըստ ոմանց Թաին գետոյ՝ ընդար-

10. Պետրեվանց.

ձակագոյն քան զարևմտեայս վիճակին, տակաւին անձուկ է, այլ ոչ աննշան Թուի լեալ քաղաքական մասամբ ի հնումն, որպէս և ի նորումս՝ պատերազմաց Ռուսաց և Թուրքաց։ Առաջին գետ որ ի գլուխ հովտին՝ կոչ ընդ մէջ Խոզի—առ և այլոց վտակի ժամանակի՝ Գայիլի կամ Գայրլար, հաշակեալ համատամպարին որ յառաջնում նուագի ընդդիմամարտութեան նոցին յամի 1829 (13 յունիսի)։ Ստակաւք հետի կոյ ի հարաւոյ կուսէ Ալի Պեկրի–Օղրամ կամ Ալլանիքարի–Օրղան փոքր գետ կամ հանգրուան. և յելից նորին սարահարթ փոքր՝ Հիւքեար տիւզիւ անուանեալ, որպէս և վտակն համապատասխ առ երի՝ Հիւնքեար – առ. և Թուի վասն բանակելոյ երբեմն անդ Օսմանեան սուլտանաց ի խաղալն ի վերայ Պարսից՝ այսպէս կոչեցեալ։ Պատմիչք նոցին յիշեն և

11. Ալեւտաւկողմն Սողանլու լերանց.

գնորափորն Սիւրմէլի չուգուր ի Բասէն, յորում ասեն նախահայր նոցին Էրթողրուլ և եղբայր իւր Տունդար գաղաբէին 400 վրանաբնակօք, մինչև չունել ի Փոքր Ասիա, այլ ոչ գիտեմ յորում կողմն գաւառին իցէ տեղի։ — Ստակաւք ի սոպին ի հարաւոյ սա գետակերքն կոյ Էհնիքեօյ գետ մեծ ի 3960՝ բարձու, չինեալ ի բնակ շոց Ուխտաց (Ալքի) յամի 1837, սա. ի դիւր հասանել-

լոյ փայտս յանտառաց Սողանլուի. և ի նորին հարաւոյ սա կցաւածով երկուց վտակաց գետոյն՝ դոյզն Ջացաւածք Ջաղին կամ Ջղին բերդի, զոր և յանուն Քեօրօղլուի կոչեն, հաշակեալ և գիւղաքաղաքեալ գոլ քերդողի. կայ և գետ ի նմին անուն։ Ցելից նորա կոյ սա. (Խանէհրէ) վտակս գետոյ Համամնուն, սա. որով և Ակրպհան կամ Ըրզրսան։ Ցերի ասցս և Հիւնքեար–սիւղի է գժուա-

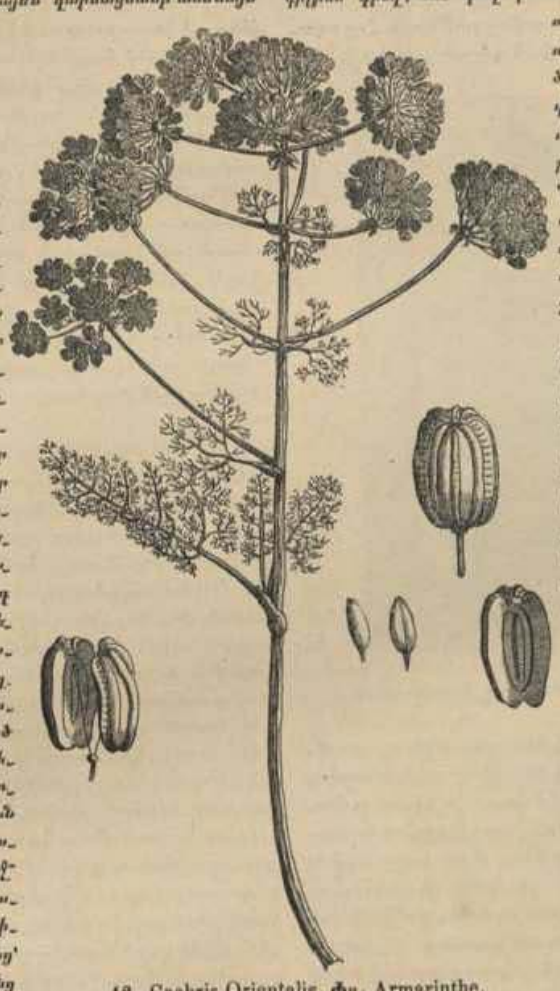
1 Ինդզէր մեծ աշխարհագիր (ֆ. 406) վերոգրեալ՝ փոխանակ ասից ասէ 2 հակզնոխ Հայոց. 3 Ցունաց և 5 մահմետ Թուրքաց։

Ա
Ա
Ա

բագնաց կողմանն Զագրը-պատպ ։ընդ որ անցանէ հիւսիսային հանապարհ Կարուց, ընդ արևելս գառնալով, իբրև 20 ժամուց, ՚ի Գաբաւրկանէ ղպաղաքն Վանայ։

Սահմանք չինէին յիշեցեալց տրհնեալք ՚ի խառն վտակաց և խոռոձորց՝ բաւական իմն գժուարավայրք են, ապառաժուտք և մացառուտք, նաև գոգացեալ մթառուտ ճահճաք, քաշոդէպք ՚ի պաշտպանութիւն, ըստ պատերազմական հրահանգաց, որում վկայեն զարմացմամբ ամենայն հմուտ անցորդք. և յայն առկըս կանգնեալ են ՚ի հնոց անտի բերդօրեայք ՚ի բարձունս. վասն այնորիկ և Օսմանեանք ընտրեալ էին զայն առ արգելուլ զարշաւանս Ռուսաց (1829) յառաջ և յետ անցից ընդ Սզանլու լերինս, այլ ոչ քալ զգուշացան. զմեծ մասն բանակի իւրեանց եդեալ էին ՚ի հարաւոյ Գայինկայ, զոր յերից այլոց կողմանց պատեցին Ռուսք. յ՚17 յունիսի մտեցաւ բառն կազաւմատա յափառնս Հիւնքեար գետակի, ուր ամրացեալ էր Օսման փաշայ, և յետ երկար ընդդիմութեան՝ տէր եղաւ Զօրավարն Մարտիրոսեան Էջմիածնի էանց յայնժամ ընդ կառաւր Զագըր-պատպ լերինն, և էջ ՚ի հովիտն Հատամատ լինել նոցա ընդ կողմն Պարտիզպատփոյ Ցաղոյ. ընդ նոյն էանց և մեծ մասն բանակին Բայազիտ՝ առ ՚ի խափանել զճառնորդ Քեռւց օսմանեան բանակին, որոց միոյն՝ յաբեւմտից կողմանէ՝ առաջնորդէր սպարապետն Յաւհ փաշայ, գալով ՚ի Զաբինոյ, և միւսոյն՝ յարեւելից՝ Հակքի փաշայ, ՚ի կողմանց Մժնկերտոյ. և ինքն Բառգերիչ յ՚18 յունիսի բանակեցաւ յափառնս Հիւնքեար վրայակի. ՚ի վաղիւն մտեցաւ պատերազմի հզոր ընդ մէջ Գայինկայ և Զաղինոյ բերդի, յորում հարտարութիւն սպարապետին Ռուսաց յաջողեաց վանել զԹուրքսն և փախըստեայ արկանել ՚ի Հասանկալա. որպէս և յերկրորդում առաւ խորտակել զալ Քեռ Նոցին ՚ի սահմանս Մըժընկերտոյ. հանդերձ գերութեամբ զօրավարի նորուն, Ռաշիդ պաշտոյ՝ խազազական և խնդամիտ էին խորհուրդք Դաւանըթորի բանտարանի, որ ՚ի սկիզբն ԺԸ դարու՝ յայսպիսի յայժմեան արիւնքաւչ վայրս ծաղկաբազ լինէր, և իրրև նշանաւոր մի ծաղիկ՝ գծագրեր զկաչեցեալն կիրճ մէջ Cachris Orientalis[1]։

27. ՚ի հարաւոյ ատերակաց Զաղին (Քէօրողլու գալէ) բերդի և խառնըրդոց խոդի վտակի ընդ խանի՝ կոչ Գըղլըվիխի գիւղ, առ օրով կամ ոչ հեռի, Անդղիացի ոմն ուղևոր յիշէ ատերակ քառակուսի չինուածոյ, մեծամեծ անասուն և անհնգեղ վիմաց, ՚ի հարաւոյ նորին առ եզերբ խանի՝ կոչ Գաբաւրկայի գիւղ, բնակեալ ՚ի Հայոց և ՚ի Թուրքաց, ուր հակառակորդք բառգերիչ զհետևակագունդն ՚ի պնդեին զհետ Պայիհի, մինչ ՚ի բերդապետն Զուլին, ՚ի հարաւկողմն, ՚ի խորշ մի քարաժեռից և ՚ի յանկս լերին, ուր էր բուն բանակին Թուրքաց, զոր և յընկըրկեալ՝ Թողին հանդերձ կազմածովն ՚ի ձեռս Ռուսաց. այլ ոմանք ՚ի քէն վրիժու՝ ական եդեալ ՚ի ներքոյ գիմաւոր չինուածոյն՝ յոգս հանին, ապանմամբ ոչ սակաւուց ՚ի Ռուսաց։ Բայնմ ժամանակէ հետէ ասկաս ինչ կարկառեալ կիսաւեր մնայ տէրն, որպէս և Քեռագոյն բերդն այն, Զեվին գայէ առնաւանեալ ՚ի Թուրքաց, ՚ի կառաւր արձաքար, ձուքս կոյս և տափստառն լերանց լրոյ մէջ՝ 1750 Զ. բարձու, յորոյ վերայ կարկառի բարձրագոյն և կառաւր։ Իվաղուց յայսմիկ ընտրեալ վայրըն քաշադէպ՝ ՚ի պաշտպանութիւն գառաւին Բաղեշոյ, և անուանն տայ կարծիս լինել զՇուսմինա յիշեալն ՚ի Պաւկոպիոսէ[2], որում երկրաչափն և մեծատ ձորակըն մերձաւորք. առ նոսա ասէ չինեալ Քաւսոյինեանս զիւրանուն քաղաքն կամ նորոգեալ զառաջինն, որ կոչէր Յուստնդուպոլիս կամ. սակայն ոչ յայտնեցան առատ հին շինացուածք, և ընդ երկրացութեամբ են իրեք։ Ցերկրորդում նուագի պատերազմայ Թուրք – Ռուսաց անգդիա-

12. Cachris Orientalis. փա. Armarinthe.

1 Ցաղդէ Հովանոցանման (Ombellifère,), ՚ի ցեղէ Անիսոսանից (Sesseli), տերեւք նմանք Խոզիանի (Fenouil), բառն կարծ և ուղղիկ իբր բմբուլ սաուսք։ Ն ամառուան բոլոր Մայիս սեպտեմբեր ծաղկաբեր բուսոյս, յորոց մի և հայկական այս, երկարաբեր սաղարթակաղ, ՚ի Գաւանըթոր՝ ՚ի ԺՌ. Թղթին։

2 Պաւկոպիոս, Յաղագս Շինուածոց։

Գիրքի ճակատագրերի ի Հայաստան երկիրս
Ա. Բանակը Օսմանեան
Ա. Բանակը Ռուսաց

ցի ապագը ունէք եկին 'ի կատար լերինն (5 յունիս ամ. առան, 1855) 'ի քննութիւն աւերակաց բերդին, այլ ոչ ինչ կարացին տեսանել, բայց միայն զի յոյժ դիպան էր տեղին յամրաւթիւն, նաև յոյժ ահա արուեստ հաստից անօթոց։ Ի յետնում կալուին (1877) պարապետան Թուրքաց Մուխթար փաշայ՝ 'ի սկզբանն զրան բանակին հարեալ էր 'ի Ջաւին և քաղ ամրացուցեալ զայն և զրկազապար, և զհին մահն Թողեալ 'ի խորասան. վասն որոյ 'ի յարձակել Ռուսաց ('ի 25 յունիսի) առաջնորդութեամբ Հայ սպարապետին Լազար Մէլիքովի, և զօրավարութեամբ Պօ-

13. Ամմո Մուխթար փաշայ, Օսպարապետ։

մարթեայ, Ջէլզի փաշա (Ականկարացի ազգաւ) առաջնորդ Թուրքայ՝ ընդ ձեռամբ խանգել փաշային կուսակալի Կարնոյ, քաղաքականաբ զդէմ կալաւ, և զիպող ռազմաձգութեանն 'ի բարձուէ բլրի մերոց, զոր երիցս յարձակեալ չկարացին առնուլ Ռուսք, վանելոց զնոսա. որոց լուցեալ խարոյկս խիտ առ խիտ գիշերային մեկնեցան, կորուսեալ ընդ մեռեալս ընդ վիրաւորս ոչխս իբրև 900 կամ 1000, իսկ Թուրքք 500. ապա զպատերազմս զայս խորհրդ – տիւզիւ կոչեցին յանուն ապահարքին, ուր բան բանակի Ռուսաց էր, իսկ Ռուք յանուն Ջաւինայ կոչեն։ — Մերձ են 'ի Գարաւարկան Ջաք կամ Ջիկ գիւղ սակաւարնակ և Ա-պուլվարդ ամայի։

28. Ի սորին մասին գետահովտին Խանենայ, որոյ հր-

1 Թուղթ Հ. Երիցեանց Ակիւռեան, 1830, Նոյեմ. 8։

բարըգիսեայ զանգուած յայտնի զօրակաւ և սահիւս, 'ի հարաւոյ Ջաւինայ նահանգին գետոյք՝ Եղոտիկ, յորոմ հին մահարձան մի էր բրգաձև կամ կոնաձև, որպէս Թահ միոյ 'ի մերոց նախնեաց պայազատաց երկրիս կամ մարտկի ուրուք, ունելով քանդակ ասի՝ վահան և նիզակ 'ի ձեռին և երիվար առ երի, այլ սրձանագիրն եղծեալ քաջ զկարևոր գիտելին [1]։ – Գալիճաճի, Ազալըգ, Խոտելիգ, Ջերմիկ (Ագիկիբար Պարսից) 'ի վերոյ ճանապարհին որ 'ի Խորասանայ տանի 'ի Մժնկերտ, այսպէս կոչեցեալ վասն ծծմբային [2] ջերմուձուց ապրեր, 'ի 3040′ բարձու, յորոյ վերոյ կայր գեղեցիկ չինուած քարակերտ, այժմ քայքայեալ, և կարի ջերմ է ջուրն (32° Ռէամ.). ոչ ջերմուկն միայն, այլ և բնաւթիւն երկրին յայտ առնէ հրաբխային ներգործութիւնս, որոյ արգասիք Թուին և սեպագ պաղպաջուն քարինք գիտաչափ մեծութեամբ կամ ևս նուազ. զոր քննեալ ասրրաբանաբերն ասացին լինել անուանեալն Խորանական ակաս, կամ սրսիդեան քար (Lapis obsidianus), զի նախ յԱբիսիդիասէ գտաւ յԵթովպիա։ Ընդանուր է տեղեաւք և գանով երկրաբանական զանգուած հովտին և բարձանցն, գեղակարմիր մառնիւ և կրային ապիւղ, և քարացեալ ժժմակօք, յորս յատկապէս մեծաւակ մի Բազմակերպ Ցլակաձկի (Mytilus polymorphus)։

Ի Հար. Ջերմիկ է՝ ժամու հեռի յԱբասխայ՝ խառնակնձի գիւղ. և հուսկ բնաւից յանկեան անգ խառնըրդոց և յոյժ խոնի գետոյն յԱբասխ՝ Սալքորի, որ 'ի սկզբան գարուս սմայացեալ էր, և նուագեալ յ'200 սուն բնակչաց Հայոց։ Սա է պատմական հին տեղին Սալքորա 'ի սկիզբն ԺԱ. դարու, և վկայեալ լինել «'ի սպառասածն Բասենոյ». ուր եկն կայսրն Վասիլ 'ի Մարդատայ յամի 1022, յետ սպանման բռնաւորին Փոկասայ, և զի միւս ևս բռնաւոր, Փերա անուն և Թագաւորն Աբխազաց հակառակ կային, 'ի տեղւոջն «խոր փոսիս պատ» «նէշ սրարեալ շուրջ զրանակատն՝ գագաթէ անդ տանս» «կան առ սրբք կամ ևս առաւելագունիւք». վասն այսորիկ և կոչի «բանակատ իշխանին Սալքորայ» Ցետ այնր յաւել խաղալ կայսրն «'ի տեղւոջ որ կոչի Շղխալ», երթալով ընդ հիւսիս 'ի վերոյ Գէորգեայ Թագաւորի Աբխազաց, որ գրաւեալ էր երիս բերդս 'ի բաժնէ Գաղիք կից բազագատի Տայոց. և երեւի լինել 'ի սմին պատերազմիս կան Հովտի՝ զոր գետ տեզագրեցաք, ուր Հարին զօրք կայսերն զԱբխազաս Նենգութեամբ եկեալս, և Թագաւոր նոցա բանագաւեցաս Թողուլ 'ի կայսր զերդան յանիրաւի գրաւեալս. իսկն Քերեա այնպիսի չայամ վիճակի կամ 'ի սահմանակիցն 'ի Պարսիգ. բայց ոչ լուաք 'ի նորումն Շղխա անուն կամ նման նմին, զոր յիշէ պատմիչն մեր Աբիսաակէս Լաստիվերացի (Գլ. Ը)։

2 Քէօրօղլու. Բ. 660։– Ասիա, Բ. 61։

Դ

ԱՒԹՂԵԱՆՔ
ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ՍՏՈՐԻՆ ԲԱՍԵՆ

ՐՊԷՍ Հառնունեաց՝ նոյնպէս և յանուն Աբեղենից գաւառի ոչ յիշի առ նախնիս բնաւ և ոչ մի չինավայր, և գան ուրեք գաւառն խոկ, այլ միայն տաճիմ. յորմէ յայտ է և ամս անագան ուրեմն ժառանգել զվիճակ հնագունի տաճմի, կամ զնոսն մի մեծի երկրին Բասենոյ, 'ի սկիզբն հաստատութեան Աշխարհանեաց, 'ի յորինել վազարշակայ, որ և կարգէր « զԳաւազ ան 'ի վերայ կուսից և զԱբեղ Սպասպար » և Գառնւոր, և չէնս պարգեւէ նոցա, յորոց անուն և կո- » չին տապէս և նախարարութիւնքն Աբեղէն և Գարե- » զէն», որք զոյգ անուամբ և տաճմանակիցք՝ միբնաւորք նշանակին և բարեբեր 'ի կարգի ազատացն Հայոց, և զոյգ յիշին 'ի պատմութեան, այլ ոչ անդր քան զքն դար. Նոյ Աբեղեանքն վաղ ևս 'ի Զ դարու անհետացան 'ի պատմութեան, և տարակարգ քան զԳաբեղեանս երևին. Թէ և 'ի Գահնամակի Ո. Սահակայ երկու իշխանք կամ գահակալք իցեն յանուն նոցին. մին՝ Իէ. Աբեղենից տէր, երկրորդն ԼՋ. Միւս Աբեղենք. որ ցուցանէ զյատկութիւն և զմեծութիւն տաճմին, զի տակաւք 'ի տաճմէ մէկ և մեծամեծք միայն կրկին ունին բարձս. 'ի Ղերսխոս ասեն՝ յ'Զէ կարգի յիշին Աբեղունիք 'ի 400 բարձից անտի, յորոց իբր զերիր մասն միայն յիշէ Պատմիչն Պաւստոս՝ յոր կարգեաց զնոսա Վազարշակ՝ ոչ 'ի պատուականագունից է, եթէ Սպասպար՝ զմատակարարութիւն տաճարի կամ տեղանոյ արքունեացն ծանուցէ. և Գահնամակն [1] զյարգարուս գահոյից և զրազմեցուցանողս կամ հանգուցիչս թագաւորաց, կամ համարէն յարդարիչս կահից տանն արքունի։

Յաչխարհագունիս բանակին հառաջ Գարեգինից և Հառնունեաց 300 միայն էր զօրաթաժինն Աբեղենից, — Ի սկիզբն կոչս Բ գարու յիշի Հառնանեն նահապետ տաճմեն՝ Աբեղոյ, » այր շուտ և չղամաքար և առատապարս », որոյ մեծ իմն կամեցեալ ցուցանել խնամ 'ի խթութեան Աշտիշատի Բ, խնդրէ և երթայ երեկ 'ի մեհեան Անահտայ խնդրել 'ի կառոյն գուժկութիւն թագաւորին. այլ առ մեհեանի յառոյ քան զդառնալ ընթաց չտհասանիին, — Յառաջս Քաջին վաղգանայ Տէր Աբեղենից էր Գազրիկ, զոր ընդ այլոց հաւատարիմ և զգօն իշխանաց և ընդ Վէռնդեայ երիցս՝ ազատչարս առ նա առաքեալ վաստակ, զի յետս դարձցի յառանձնութենէն. Հաւատարիմ եկաց նա վաղգանայ և 'ի մեծի հակատամարտին (451), յորում և վիրաւորեցաւ 'ի ազգիչ Թագաւորին Բասենոյ. Զկնի գարու միոյ 'ի ժողովին Դունոյ առ Բ Ղերսխոս, (544) յիշի Գրիգոր Աբեղեան իշխան. խոկ յետ այսորիկ ոչ գտանեմ յիշատակեալ զԱբեղեանս։

30. Աբեղեանս այս մասն Ղերքին Բասենոյ ընդարձակ կագոյն է քան զյուրեմեանն, ըստ չսնելոյ հովին եբասխոյ, յորոյ յերկոսին ևս կողմանս՝ գրեթէ հաւասարաչափ տարածանի. և յոյնմ կողմանէ ոչ քաղաքիչ տահմանաւ զատանի 'ի Թանի գետահովտէն. յարևելից՝ Աղանդու լերամբք, և որ ըստ նոցանէ՝ Գաւգաք գետի. Գաւգայ գայա, և այլն, լերամբք անշնաւի 'ի Վանանդայ և 'ի Գարեգենից. գայս լերինքս որ ընդ մէջ վիճակիս և Կաղզուանոյ Գառւ կամ Գառզ տագի կոչէ Քրդաց պատմիչն, كوس طاغى. 'ի հարաւոյ՝ լերամբք անջրպետաւք Աղտծանոյ՝ յԱշտիկերտոյ։ — Ի լերանց տատի երկաւանք իլանեն յերթսին վտակք ոչ սակաւ, այլ ոչ երկարագնացք և հզօրք, վասն որոյ և ոչ նշանակին անուանք նոցին, խոկ գետինն՝ Թէ և ալէձևեալ բարձանք ինչ՝ այլ մարթի հարթաճաձալ կոչիլ, քանզի ոչ յիշի և ոչ նշանակի 'ի նմա

[1] Մարթ էր ասել ապատարար պաշտաման՝ Խոհարար ընթեանալ զԳահնամակ. այլ զի բնիկ Նորին (Գաղթող) 'ի վերոյ կատարէ ձեռս կարգեցաւ. ոչ է անդեմ Գահնամակ լինել միոյ յերկոցուն անտի նմանանման պաշտօնէից Թագաւորին Աշխարհանոյ։

լեռան. սակայն եղերակողմանքն բերին զնմանութիւն արեւմտեան մասին, հրաբղխային բնութեամբ քարանցն, ժանգահար, փայլուն, թխորակ և քիթեղնակերպ, յորոց երևին ցիր ասատանդ կոտորք գլխաչափ մեծութեամբ, որպէս և 'ի Սօղանլու լերինս — երկաթագոյն գետակացն է արեւմտագոյնն, իրրև զուգահեռական Թանի գետոյն, որոյ չիխի անուն, այլ զի առ եզերբն ունի գլխագլուխ վիճակին գՄժնկերտ, 'ի գէպ է յանուն նորա կոչել։

31. Մժնկերտ (*Միհինիխտ ըստ Թուրքաց,*) որ թուի անշուշտ կրել զանուն Մաժանոյ ուրումն, և հաւանօրէն գքրմապետին՝ զորդւոյ Բ Ադրատիսի, որ և եղբարքն հանդերձ յիշատակի 'ի պատմութենէ 'ի կողմանս Բասենոյ։ Բերդաւան է մերձ 'ի առորոտս մոյրևոր լերանց Մժնբոց, 'ի կիսս երկուց քարակոկոն ձորակաց, 'ի խորշ մի արևմտայնոյն, յորոց իջնալ ուղիք և խառնեալ՝ գործեն զգետակն Ջնկայ, ըստ հաւանութեան այսպէս կոչեցեալ յանուն նախայիշեալ Ջնկ գեղջ, որ և այսու գուշակի 'ի հնումն քաղաքան ինչ չէն լինել։ Մժնկերտ նաւագնալ է այժմ 'ի բնակութենէ և անշուք չինութեամբ. ոչ յիշի 'ի հին պատմութիւնս, այլ յայտ է թէ էր նշանաւոր և իշխանական տեղի ամուր, որպէս զի յետ ՃՒ դարու զաշխարհակալութիւն հարազատացն Զաքարէի և Իւանէի՝ 'ի Բարկուշատայ մինչև ցայս վայր՝ 'ի Մժնկերտ՝ ձգէ Պատմիչն. և 'ի սկիզբն ԴՐ դարու (1307) 'ի ժողովի Սոց բազմի և եպիսկոպոս Մժնկերտոյ Կիրակոս անուն, բայց ոչ նախորդ և ոչ յաջորդ յիշի նորա։ — Բերդն այժմ աւեր է, և մեծամեծ կոփածոյ քարինքն թաւալեալ գնին 'ի բազում երկայնանիստ քարայրին, 'ի գլուխ կցատոյ երկոցուն ձորակացն։ Շէն բարգաւառ և բազմամարդ եւս զտեղին Հեմիլլի խաւարտի ուղևոր յամի 1694. Նա և 'ի սկիզբն գարուս և յառաջ քան զառաջին պատերազմն Թուրքաց և Ռուսաց՝ էին 'ի նմա աւելի քան զ'500 երդումարդ, որք ցրուեցան և գաղթեցին, որպէս զի երկու ամաւ յետոյ յանցանելն ընդ այն Ալմհաչայ քաղաքի՝ 35 տունք միայն համարէին. կրկին անգամ յաւեր և յաւար մատնեցաւ Մժնկերտ 'ի յետնում պատերազմի 1877 ամին։ Ադժմ Մատրին կոչի տեղիս այս, զի գեղ մի եւս նորաբնակ՝ կոչեցաւ Վերին Մժնկերտ, 'ի հիւսիսոյ կուսէ Հնոյն, 'ի յաժնի Ռուսաց։ — Մերձ է 'ի սա Շիր Ալմնա գիւղ փոքրիկ։

Ի զառիվայր քարաժեռին Մժնկերտոյ կան երեք կամ չորք անչափ մեծամեծ կոկոզք վիմաց, իրր 25' 'ի բարձրութիւն և 20' 'ի լայնն և յերկայն, փորեալք և տաշեալք 'ի մատրունս հանդերձ սեղանօքն։ Ազգս Թուրն յիշեալքն յինհիճանէ 'ի Ս. Խաչ լերին։ Են և սա տատանուն աւերակք եկեղեցւոյ և գերեզմանք խոյանեալք. և հուսք 'ի գագաթն լերինն էտգըր դաշ (Արձանագրեալ վէմ), աւերակ տեղի, ուր և գերբուկք հին եկեղեցւոյ։

Լեռնոտ այս Ս. Խաչ, արձաքար գմբեթաձև իրրև 9000' բարձր, Մատրձա կոչեցեալ 'ի Քրդաց, ամբառնայ յարևելից հարաւոյ Մժնկերտի իրրև մի 'ի յետին ատաղ լերանցն Մեծոց-յորում, ասէ Ինճիճեան, «կանգնեալ «կայ եկեղեցի մեծակառոյց Աւուրբ Խաչ կոչեցեալ, և այլ «և ևս վեց կամ եօթն եկեղեցիք քարաշէնք ատա և անդ 'ի «լեառնն, ցրիւ կառուցեալք. մերձ ատ միմեանս, որք «կան ձեռն ամրողջ, այլ լքեալ և ամայի։ Ատկա ինչ «հեռի 'ի ատյանէ է փոքրիկ եկեղեցի կամ մատուռն բո«լորակ և գմբեթայարկ Քիւրի-քիլիսէ անուանեալ, ոզ«ջոյն 'ի միջէ վիմէ կոփեալ յորկ նորա և որմունք, և «ատ նոսա քանի մի սենեակք քարաշէնք, ամբողջ այլ «անթակ ամենևին»։ Աւստր Խաչ եկեղեցի՝ հաւանօրէն է վանքն Բաշինց անուանեալ, զորմէ ատ 'ի պատմութեան միում Խաչին Քրիստոսի գերեզմանի արարելոյ 'ի Հերակլեայ կոյսերէ, եթէ յառաջել նորա զայն ընդ Հայս 'ի մայրաքաղաք իւր, 'ի մերձենալն այսր 'ի Բասեն, իշխանք նորին թախանձանօք խնդրեցին և ընկալան մասն մի, յոր ասկս և կառուցին վանս յանուն Ս. Խաչի։ Ադժմ խոպան աւերեալ է, որմունքն ևթէ կան ըստ մասին. այլ տակաւին մերձակայ Հայք երթան անդր յտիտս յամարանի։ Ի սկիզբն ամսոցմերոյ 1882 ամի ընդ Ղոկասի Ռուսաց որ երթայր հետազօտել 'ի Սօղանլու լերինս գհերձ ատագան, եւ և Ա. Մկրտիճանեան քահիկ 'ի կատար Ս. Խաչի, և ետես քարինս ևթէ ցրուեալս և հիմունս որմոց, և յանկեալ վիմի միում քանդակ խաչի, և յայլում բոլորակ վիմի արձանագիր ևս, այլ ոչ կարաց վերծանել[1]։

Ցհիւսիսոյ Քիւրի-քիլիսէ կայ բացագոյն 'ի ատորոտս Ս. Խաչ լերին, 'ի հիւսիսոյ կողմանէ. և է զոյգ եկեղեցեաց փոքրոյց 'ի սպիտակ քարաբլրի. հանգոյն Ադրխանից եկեղեցեացն, և 'ի միում տախտին կախեալ կայ ատեն շղթայ կանթեղին։ Կան ատ երի աւերակք բնակարանաց, ընդարձակ գերեզմանատեղի և խաչարձանք։ Հ. Ինճիճեան[2] 'ի սկիզբն գարուս և Կիւրեղ Ս. վարդապետ Էջմիածնի ականատես յամի 1879, կարծեն լինել զատ Թրլին վանս. և չէ անգէտ, յիշատակեսն յԱղուկայ, յառնէն վան կնոջ Մուշեղի առաջին Թագաւորի Կարուց, եթէ «Մայր Թագաւորին Ադաստ բարեպաշտաւէհ 'ի «բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր Թագաւորացն Փառիսատոյ, Սենեքերիմայ և Գրիգորայ, 'ի բաց ընկեցեալ «զերկրաւոր պատկն... զվարս կրօնաւորութեան յանձն «առեալ, երթեալ բնակէ 'ի տեղին որ Թրին վանք ա«նուանի. զի են եկեղեցիք փոքրագոյ 'ի սպիտակ քարի «ընդդէմ հարաւոյ. և աղբիւր և գոբծոյ բարեաց պա«րապեալ և հոգևոր առաքինութեան»։ Խակ սկզբ 'ի վեց կամ եօթն քարաշէն եկեղեցեացն են, մին 'ի խոշ կամ խոշգիւխ կոչեցեալ գեղջ յԱլ. Ս. Խաչի, ուր երեք աւերակ վանատեղւոյ, ընդարձակ գերեզմանատեղի և մեհարձանք, և 'ի միջի եկեղեցեակ մի կարմրագոյն, զոր արդ Ջէրքէզք արարեալ են իւրեանց 'ի մատան. որպէս և զայլ եկեղեցի մի 'ի Հր. կուսէ փոխեալ 'ի գոմ անասնոց, որ երևի անսխուն ամբարեալ արմատաբեր միայն. մեհան և բոլորի առնդուզք 'ի կողմանէ բեմին։ Կայ և 'ի Հր. կողմանէ 'ի վերոյ բարձրաւանդակի միոյ եկեղեցի մեծ կամարակապ հանդերձ ժամատամբ, և արտաքոյ նորին 'ի գաւթի գմբեթարդ մատուռն կամ չիրիմ 'ի վերոյ վեցից սիւնակաց. 'ի մարդ փոխեալ են և գայս եկեղեցիս։ — Ջամաս հեռի ատոր 'ի հարաւակողմն յերկոսին

1 Մշոյ օրագիր, ՃԱ. 171։

2 Նոր Հայաստան, 91։

Թաթուլիկոս կամ Թաթախուրուա գիւղատեղիա, ՚ի ըլեր միջակաց երկուց ձորակաց՝ կան ընդարձակ աւերակք չինից և ագարակաց, գերեզմանք և խաչվէմք շուրջ գետնից և ագարակաց, գերեզմանք և խաչվէմք շուրջ գետնից, որոց ձեղուն կործանեալ է, և ՚ի Զերքէզաց փայտիս ծածկեալ և ՚ի մզկիթ փոխեալ։ Եւ ոչ ՚ի միում յեկեղեցեացս և ոչ ՚ի մահարձանաց չյայտնեցան արձանագրք. Թուի թէ և բարձեալ կամ քանդեալ են թշնամութեամբ։ — Ղամամին և յԽղնոց գեղջ որ ՚ի հիւսիսային կողմն լերինն Թաշագիլիսէի՝ կան աւերակք վանաց և կարմիր քարամբք կերտեալ, և գերեզմանք յարևելից կողմանէ։

32. Իբր երկու փարսախաչ կամ ժամու հեռի ՚ի Հա. Մժնկերտոյ. ՚ի ստորոտս և ՚ի կիրճս լերանց ստոց Մեծ բաց՝ կայ Մխլի-տուզի գեղ հանդէպ լերդին Զուխնոյ, ՚ի գժաւարամատոյց, յամուր և ՚ի դիպան վայրի, ուր բանակեալ էր Հագքի փաշայ յարշաւանդ Ռուսաց առ Բագրեւիշս. որ և անդէն յերկրորդում աւուր (20 յունիսի, 1829) յաղթութեան ՚ի Գայինլի և առման Զուխնոյ, յանկարծոյն եհաս ոյար ՚ի վերայ ազոյ թևոյ բանակի Օսմանեանց, ծանուցանելով զերիկան պարտուման սպարապետին, որով լքոյց զնա, և բազումք ՚ի զօրացն խոյոյն զինաթափ փախեան. իսկ Հագքի առ վայր մի մարտուցեալ արիաբար հատատութիւն՝ անձնատուր եղև իբր 2000 արամբք և ամենայն զինու զարդու։ Կարաստ տեղւոյս երից յաղթականին զգրուռն Հասան-կլույի, յետ սակաւուց և զկարնոյ քաղաքի։ — Քանցս լեռանցս և ՚ի պատերազմանս յայսոսիկ ՚ի բանակի Ռուսաց էր մեծահռչակ քերդուձն Նոցին Բուշքին, որ սէնով տասարանաք բնութեան և կրից՝ զանգոն նկրտեր վառել և առեղծասանել, յանդգնօրէն միշտամուխ լինելով ՚ի վտանգս, յորմէ կորզեցին զնա զօրավարքն։

Ի Մ. Հար. Մժնկերտոյ առ եղերբ վտակին ածանդակի Թանի գետոյ՝ է Սրնաբ կամ Մադատ գիւղ լքեալ, որ երբեմն ձմերոց էր. մերձ Նմին Իսրամեոր Մատրին, բնակեալ ՚ի Լազիկացւոց, և Իսրամեոր վերին, և Թաշանձրգ։ Գաբձեալ, Գուռիստք-գայա, և Մասրդրդ մերձ ՚ի խառնուրդն յերեսաբ։ — Ի Հո. Ս. Թոյլ յայլում լերին՝ Պուղա-գոլ (Ցլաբերդ) կամ Պոյագալ գեղ։ Ա ստորոտ սահմանահատ Դագախ-բէվի լերին՝ նշանակի Ցաւկորդում անուն գիւղ, և բացագոյն ՚ի հարաւակողմն՝ Թոյրա-եայլա, և այլն։ Ա յորիկ ամենայն ըստ ասխարհս ցոյց տախտակաց՝ ՚ի հիւսիսային կամ յահեակ կողմն երասխայ են, ընդ մէջ Տայոց և Վանանդոյ։

Իսկ ՚ի հարաւոյ երասխայ ընդ մէջ Նորին և Ա յրկերտ գառատ, յարեւմտից յարեւելս գնալով. ըստ ընթացից գետոյն, մերձ ՚ի Նոյն՝ փիրվալի կամ փիրալի գիւղ, յորոյ Հար. Գաղագիխէ առ վտակի միոյ, ՚ի 5886՝ բարձր, գեղ մեծ, յորում գոյր եկեղեցի հին, մեծ և հոյակապ, որ ՚ի սահմանաքեան 1766 ամին խափան կործանեցաւ։ — Ցելից սորա առ Նովին վտակաւ և ՚ի ստորոտս Դարակիւրեկ լերին՝ Պլիջղի գիւղ, այժմ աւերակ. Դանիշման միւս. Ա յղրան, Ա յտ Ա յման, Փուրիկ, Շէյխ Եուսուֆ, քրդաբնակ։ Իսկ ՚ի Հար. Սարդրան կամ Սրբոնան, զոր քրդաբնակ ասէ Ինճիճեան։ Ցիշատակէ Նա և զերկոսին Զաբարեւիզոյր կամ Գաբարեւիար վերին և Ներքին գեղս, մին ՚ի հիւսիսոյ և միւս ՚ի հարաւոյ Սաթօրանի, երկոքին ևս Թուրքարնակք։ Ցարևելից հարաւոյ Ա յիճագրակի և ՚ի հիւսիսոյ Շէյխ Եուսուֆի և Տոտի գեղք՝ կոչ Ճռասոն կամ Ձիրասան, 40 և աւելի տամբք Հայոց, յորոց շատք կաթոլիկք են։ Մերձ են ՚ի Ճառան և ՚ի Գաբարեւնդոր՝ այլ ևս գեղք, Մազարաձոր, Թէքնիճիկ, Ա յխայայիր, Ըղդր պղդրր կամ Ա ղդր պղդրր։ Սորին մերձաւոր Թուի և Ա ղ գիւղ (Սպիտակ եկեղեցի) երբեմն քրդաբնակ գիւղ, ասոյի մինաստանաւ. որ իցէ Թերեւս Ձերմակ վանք կոչեցեալն ՚ի Ցիշատակարանի գրչոյ յամի 1570 « յերկիրս » Բասենու... ՚ի գաւառ Սուրբ Ա ստուածածնին... յա» ռաջնորդութեան տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոսին և » Մկրտիչ եպիսկոպոսին». գրոյն ևս եպիսկոպոս է Պետրոս անուն. որով երեւի տեղին մեծ աթոռ և կամ եպիսկոպոսարան լինել[1]։

Գաբձեալ առ եղերբ երասխայ առ վտակի միում՝ գեղն Ձիճանանք. « առ որով կային, ասէ Ինճիճեան, հին » չինուածք, զորս ՚ի փարախ անասնոց վարէին. այլ յա» հագին երկրաշարժութենէ անտի՝ հասարակացեալ եւան » մեծ անկեալ ՚ի վերայ՝ գլխովին հեռախաղաղ ծածկեաց » զփարախն հանդերձ անասնովք »։ — Գաբևելակողմանս վիճակիս՝ կիւրանցոյ կամ Գաւռանցոյ. զոր ՚ի Քրդաց բնակեալ ասէ Ինճիճեան, և նախաբաժան լինել ՚ի Ա օզանլու լերինս և տանել վաճառել զնոսին ՚ի փոքր Ա սիա. յետ վերջին պատերազմին գաղթեալ ՚ի բաց գընացին. գիւղն կոչ յաղէ և հուպ երասխայ. իսկ յահեկէն հանդէպ նորին՝ Գաբագոյտա (Ա ետ գոյլ) գեղջիկ գրիւք, բնակեալ արդ Յեգերցւոց, և ՚ի պահանորդաց Կապան Ղազախայ։ Ընդ մէջ երկոցուն գիւղից արկեալ է կամարջ փայտեղէն ՚ի վերայ երասխայ, ընդ որ ճանապարհն տանի ընդ հարաւ ՚ի Տէվիպոյնու, և անտի ընդ արեւմուտս ՚ի Կարին։ — Ի հիւսիսոյ Գաբագուրտի, առ Նովին գետակաւ որ իջանէ ՚ի Ա օզանլու լերանց, կայ Մէյխալի գեղ. յելից սորին՝ Թոզաղբիւր, ըստ Թուրքաց՝ Տօնուզ-պուլաղ, և ՚ի սորին հարաւոյ՝ Ա խօ։

Ցելից հարաւոյ գառատ ՚ի առնմանս Ա յրկերտոյ և Գաբէպէնից՝ խնդրելի է Զիւրիւկ գեղ, յորում գոյր հոյակապ քարաշէն եկեղեցի հին, որ կործանեցաւ ՚ի նահապետել մեծէ սատանաթենէն, և մատրանաձև ութանկիւնի չիրիմ առ երբ, և այլ գերեզմանք։ Շրջակայքն պտղաբեր հարուստ ընծային արտասանաց. իսկ զարգիս տուչ մնակել կարենցի ոմն (Քակոր Շէյխմանեան) գանձագին պարբեալ։ — Ցարևմտակողմն՝ մերձ ՚ի Պաղ քէօյ է Ա ինուպու (Տանձատ), ՚ի 5390՝ բարձր, յորում 60

1 Գանձի խափան անհետացեալ են արդ ՚ի տէրէ և չիշատակք ձերմակ վանաց, ներով հաւանեմք ընդունելի լինի նկարագրել անդ խոշորագոյնս պատկեր խաչիս յԱ ետատրանէ. (յորում են և այլ 15 պէսպէս պատկերք. զոր յԱ ետատրանէցւոցն). զոր արժան է գրել։ " Ա ետատրանէցի ն. ընտրեալ, քրիստոնեայս Տէր Ա վետարար ". որոյ յիւր հոգւոյ՝ Գ ետրոս՝ Մոյսէս՝ Մինէնոճան, եղբարք՝ Մկրտիչ, Խոյատար, Բոյն ըստ †, քոյր՝ Թոմրէնդէ†, կին՝ Վ ոսկէնոճան, և այլն։ — Տես յէջ 42։

Ռ
Ռ
Ռ

տունք են Հայոց, յոր տան է կաթուղիկոս Ս· Աստուածածին եկեղեցեաւ։

Ի հարաւային արեւելեան կողման գաւառիս ընթանայ կիւրիւձիր վտակ Ձերասխ, առ որով գիւղ համանուն. յետ և Սիսկիտուի (Ռուենեան) գեղ առերակ։ Նոյն վտակ թուի յայժմեան կոչիլ Զարպիանիւ առ, որոյ և սահմանքն Զարպիանեի ձոր· քանզի, ըստ Ինճիճեանի, են անդ գաւրք կամ ոմք պեղեալք ի հնումն ի հանս ժամանակաց, որ թէ որպիսիք ինչ էին՝ մեզ չէ յայտ, այլ արժանի են քննութեան. մանաւանդ դի և մերձաւոր և զուգընթաց նմին վտակ մի՝ յարեւելից կուսէ՝ Տէրմրիսան կոչի. երկոքին ևս ի հարաւոյ յանջրպետից Ա. լաչկերտոյ իջեալ անկանին Ձերասխ։ Թուի ինձ յանուն Զարեհաւանի կամ Զարեհաւանէ պղպատան), էր գիւղ հին չէնն (որիշ ի Զարեհաւանէ Ծաղկոտան), էր գիւղ Ա. լաչկերտենից սահմանի, ուր գտաբեալ էր Աշոտ իշխանաց իշխան յամի 878, յորժամ եկն առ նա Նիկողիմոս դեսպան Վասլի Ա. կայսեր, «հանդերձ պատուոյ ընծայիւք և վայելչական պարգեւք ազգի ազգի բերեալ ի թագաւորէն... զոր ընկալեալ իշխանաց իշխանին զյաւնական պարգեւսն զանձախտիղան և գերեզիկան, մեծաբեր և զաւազեալ ներքինին». որ և անդ պատմեաց նմա զնոր յայտնութիւն նշխարաց Սրբոյ Լուսաւորչին և զՀոգեխփիմեանց ի Կաստանդնուպոլիս. և յայն սակս ասի կարգեալ տօն Սրբոյն ի Քաղաքապետս Զարեհաւանոյ, ի վերայ երեսից գետոյ։ Մաստիճեանք ընթացեալ երևանոյ հրամանաւ զանին յերկրորդ քաղաքի ժէ դարու գերեզմանն Գրիգորի, և քակեաց զչէնն,

15. Լերասխաձոր ի սահմանս Աղուանից և Գուգարաց գիւղից·

և մնաց աւեր մինչև ցայսօր։ Հին պատմիչ վարուց Ս. Թաթղէոս, որպէս թուի յ'Ի գործս, ասէ, երբեմն «ի Զարեհաւանի բազաքագիղն յաշխանային ժամանակին՝ հազն կարիճ բղխեալ որպէս զաւազ խաժանէր գնացին, և հազիւ թէ ապրէր ոք, և մեծ տագնապ հասանէր ցանէր. խորհեցան թագոլ գգիօղն. և եկեալ ի սուրբ տեղիս (վանաց Թաթղէոս), և զգիշերն հանգիցին. և այգուն առեալ զաւրբ նշխարան՝ դիմեցին ի Զարեհաւան. և շրջեցան ընդ սահմանան տաղտկալք և արտասուօք սաղալով զԱստուած. և ապա աթեւանս կալեալ զգիշերն հանգիցաք. և այգուցն գոտարակօք և ազօթութեամբ մխիթարեցաք զաղքատս. և Աստուած շնորհեաց գիւր ազօթութիւնն. և ես յայնմ օրէ մինչև ցայսօր ոչ ոք եամս կարիճ ի Զարեհաւանի, և ոչ մի. և ապաթութեամբ օրհնեցին զԱստուած. և ոմանկունքն ի սուրբ տեղիսն՝ յիշատաւն զրիս ցորեան ամ յամէ, զոր և ցայժմ ամենայն ոմանք հաւատով անխափան կատարեն»։

Ի վերնակոզմն նորին վտակի նշանակի Պաշ քիօղ, մեծ գիւղ, իբրև գլուխ չինից վիճակին, և ի բարձրաւանդն կիսի հանապարհին, 6100'. ի սկզբան գարուս բազմաբնակ էր ազգաւնովք, ունելով եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնի. այժմ բնակեն անդ իբր 110 տուն Հայք, և Ղազախք պահանորդք։ Մերձ է ի սա ամպի և անբնակ գետն Գարարոսնզոր միւս, և ի հարաւոյ եղից սորին՝ Թուրքաբնակքն Պուլաղլը, Խոզան, Օյրա գաղ (Մինջաբերդ), երկրորդն կոչի և Կիւղ բէիկ (Վարդասար)։

33. Ի վիճակագրութիւնս մերազնեայց անանց չիշատակին և այլ ոչ սակաւ գեօղք ի ներքին Բասենն, զորոց ոչ գիտեմ զգիրս՝ յորում մասին իցեն, յաւելմտեացն եթէ յաւելուած. թերևս ոմանք պատշաճիցին վերնոյն Բասենոյ. յոմանս սրդ բնակին եղեալ բոյք (Ձերքեզք)· և են այսոքիկ·

Իշէն	Գարակեօղ
Զինարջուր	Ագձալար
Հունուտ	Զուլու
Մաճուցանց	Մաճրատ
Մեզերեկ	Փայլրան
Հայքուրտ	Մաժրխ / Մայր
Խոցեվանց	
Ստահան	Գուզու-գայա
Կիզինքար	Կիւրկչիկ / Կերկչիկ
Փէքէնիկ	
Ղատայայ	

1 Յաւուրս ապստամբեան բանիս (յունիս, 1888) բնիկերացաք ի Նոր Դար օրագրի (էջ, 98)· եթէ երկուք տանք (Յովհ· Կաստաղիկ

16. Պատկեր յԱստուածամէր գրեալ ի Հիրսնոյ վանս. (տե՛ս յեղ 39).

Այլ եւս գեօղք՝ որք ոչ գիտեմ յորում մասին Բասենոյ իցեն.

* Գալէ պաչի	Խաւախլըխ	Միհրևէմ
Գաֆու գիլիսէ	Դլագու գալէ Թերևա Նոյն որ	Մուհրան
Լագ–օղլի	Մամաշ [Գուզու Գայա	Տօգուզ–պուդաղ
Լանդուն Հասան	Մէչիտի	Փորանկիր
Իմանգոմ	Շատէվան	Քէօր–պունար
Իրքիր	Շէրաֆիա և Պալօխլու	Օտպար

Գեօղ մի եւս անծանօթ գրիչք և անյիշատակ՝ ի Նորոց, յիշէ Ալեւոիք պատմիչքն (յամի 1680–90), «Ներքին Բա» սեն Պապա–քեօյիւն՝ քնաւ չունէին եկեղեցի, նոր չինե» ցաք ողորմութեամբն Աստուծոյ»։

34. Ի պատմական յիշատակաց զոր ուրիք ուրիք խոտնե» ցաք՝ ի կարգի տեղագրութեանս, տեսանի՝ զի ոչ աննշան թուոր պատերազմունք եղեալ է Բասեն յ'2300 ամաց հետէ. և որպէս գաղթք՝ հալածուց, բերդեանն՝ պաշարմանց և բախմանց եղեն հանդիպարանք սաստիկք և սգալիք. յիշատակին և այլ ոչ սակաւ համանման դէպք, առանց որոշակի ցուցման յատուկ տեղւոյ կամ չինի. զոր օրինակ պատերազմն Հռոմկլայեցւոց առ Դամեսիանոս կայսեր, որք հարեալ զարևմտեան գունդ զօրուն Հայոց, «ածէն տագնապալ մինչև ցքաղ ընդարձակ հովիտն Բա» սենոյ. յորում՝ ընդդէմ դիպեալ Արտաւազդ (որդի Ե» Արտաչէսի) արևելեայց և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ» ամենայն որդւովքն արքային, և պատերազմեալ սաստկա» պէս՝ վտանգին. յորոյ՝ ի վերջս պատերազմին հասեալ» Սմբատ (Արքաքաղ) հարաւային զօրօքն, ընդ մէջ անց» ցեալ սպրեցուցանէ զորդիսն արքային, յաղթութիւն և զրուտ պատերազմին արարեալ։ Զի թէպէտ և ծերա» գոյն էր՝ երիտասարդապէս յորդորեաց և մխոց զհա» կառն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զղօրսն Հռոմ» մայեցւոց մինչև ի սահմանս կեսարու»։ Մի արդեօք զանդի ճակատամարտին և զանուն եռանգուն արքայորդւոյն՝ նշանակիցէ գեօղն Աստղ, որպէս և Զաբնհան զԶարնհի՝ եղբօր Նորին։

Ցետ բազմազեպ յեղափոխութեանց և իշխողութեանց, ի նուաճել Օսմանեանց զերկիրս զայս, բազում անգամ ծանր բանակք անցին, գաղարեցին և մնացեան ի գաւառս իսկ յայսմիկ Աստանօրեայ ազարակաց (Պէկլէբակէ) Նոցին Հիւսէինի՝ յամի 1522 ևհար զազատումն Զմիռնի, յորչառնս Սուլթան Սիւլէյմանի ի վերայ Շահ Թահմազայ Պարսից՝ յամի 1548, և վաղագոյն (ի 1545) ի վերայ Վյաց. Թագաւոր սոցա Լուարսաբ, և Բագրատ՝ Խովյաց. Թագաւոր սոցա Լուարսաբ, և Բագրատ՝ Խոհրեայ և իշխանն Մոկաց Գէչխոսրով, Հարան բուռն բեթայ և իշխանն Մոկաց Գէչխոսրով, Հարան բուռն պատերազմս ընդ զօրս Օսմանեանց. այլ զկնի երկար դիմակալութեան՝ յետս նշանչեցան. տեղի հակառակ մասրեն՝ ի Բասեան՝ կոչի առ վիրս՝ Աղայիս կամ Աղախոյիզ, Թերևս Ակօկիւլիս՝ յարևելեան Ներքին Բասեն կամ յԱրեղեանս։

Ցեկեղեցական տեսութեան, որպէս և ի սկզբանն հարկ եղև յիշել, Բասենոյ եպիսկոպոսն ոչ գիտեմ վասն գինչ պատճառի, առաջին էր ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց, յետ աթոռակալի կամ փոխանորդի կաթողիկոսին (եպիսկոպոսին Հարքայ), այսպէս կարգեալ ի Ս. Լուսաւորչէն. զոր յայս իսկ առնէ և Ագաթանգեղ, զի ընդ առաջինս որ յորդւոց քրմաց ընծայեցան յեպիսկոպոսութիւն, կարգէ «նախ՝ Եւթաղիոս եպիսկոպոս Բասենոյ»։ Գահերիցութիւն եպիսկոպոսին Բասենոյ՝ տեսաւ և ի բաժանման աշխարհին Հայոց յերկուս իշխանութիւնս՝ ի Պարսից և Յունաց. յետնոցս բաժնի եպիսկոպոսաց գԸնտիս կալով Բասենացւոցն։ ՅՈՒստահեան գաւակաց. դի աթոռակալ եպիսկոպոսաց՝ ԺԱ. գրի Բասենոյն՝ ի Քիւս երեանից։ Ցետ նահատակեալ յիշին եպիսկոպոսք Բասենոյ՝ Տուրք, ի կէս Դ դարու, որ և եպիսկոպոս Բասգրեւանդայ, և Թիկնաժու ինքնագլխութեան. յետ նոքա Թոմ յերկուս բաժանեալ վիճակին Բասենոյ, զի զդդ զդդ յիշին եպիսկոպոսունք յայնմ դարու և ի յետագայս.

364. Ջաւէն և Տրդատ. սա Թոմ և Աբտիմն յիշեալ ի Բասգանդայ.
կիւրեղ և Փոստոս.
370–3. Մովսէս և Տիրիկ.
450. Թադիկ, նահատակեալ ընդ Վահանայ.
496–500. Փռվկաս և Սամուէլ.
525. Գրիգոր.
593. Մանասէ, գլուխ եպիսկոպոսաց Հայոց բաժնին Բասենոյ.
605. Ներսես, որ և եպիսկոպոս Մարգպատոյ.
645. Քրիստոսատուր.
726. Յեսու.
1307. Տիրատուր.
1585. Վազար.
1571–603. Գրիգոր արքեպիսկոպոս.
1671. Մկրտիչ Պատժվանցի.

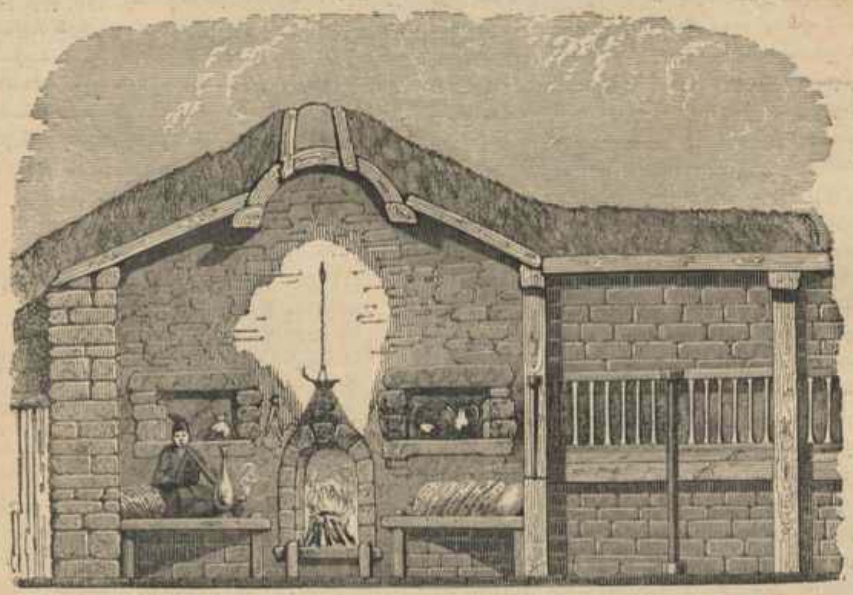
Ի հազարամեայ միում գարու 305–1307 այսքան միայն գոն եպիսկոպոսունս յանուն Բասենոյ, մերթ զդդ երկոցուն վիճակաց և մերթ առանձնակ. աթոռ գլխաւորին ցուցաւ Յորդոր՝ ի վերին և յայլմանան Բասեն. երկրորդին՝ ոչ է յայս, այլ Թոմ՝ ի Մժնկերտ լինել, ուր ընդ յետին յիշատակեալ եպիսկոպոսի Բասենոյ՝ Տիրատոյ, յիշի և եպիսկոպոս Մժնկերտոյ, ի ժողովի Ասոյ. յետոյ մանակաց՝ ի Հասանկլայ երևի փոխեալ աթոռ առաջնոյն, մինչ Դարոյնք կոչէր տեղին (որիշ՝ ի Դարունիկ Կոգովիտ՝

Ա Զուրթխան Ֆրանկաղուլը) գտեալ են Աղթամարայ մերձ ի Զօղըթխան գիւղ կապրուանոյ. որ է անշուշտ Զարպխանէ և Զաբնհան ասու ասուածէ դիտարք տեսուն տեղւոյն, զոր ազանգն Հայկականն, եթէ ոչ և զոգանիկ։

* Աղաթիկ ըստ Աբասատ Օրագրի, ժԲ. 336

† Յամի 628 ի ժողովի Երզնկայ յիւր Քրիստոփոր Եպիսկոպոս Դաբասենից։ չէ յայտ որդի, այլ ինձ Թոմ Բագրատունեացն։

որ Բագրատունեաց էր աթոռ). և յետ չինութեան վանացն Ս. Աստուածածնի՝ ի լերին Վէրանեաց, անդր հատատեալ, որպէս և ցայժմանդ է աթոռ առաջնորդի կողմանց Բասենոյ։ Զյետինն՝ ի ցանկիդ (Մկրտիչ), որպիսի իսկ Պարտևեաց եպիսկոպոս մակագրէ Վարդան Ցովնանեան՝ ի չափաթան թղթի ուրումն գրելոյ առնս, յորմէ և առաքեալ էր յամի 1671 ժողովել արդիւնս՝ ի գիւղոքայից, վասն սովու եղելոյ՝ ի նախընթաց տարւոջ։ Ցետոք ասէ՝ ի վերոյ և դձերմակ վանս՝ Նախա եպիսկոպոսաց յետ կիսոյ ԺԶ գարու. այլ ոչ է յայտ առաջին տեղի վանացն և լինելն իսկ աթոռ եպիսկոպոսի։ — Իսկ յանուն Հաւատացեալ և Աբեղինից ոչ ոբիք յիշին եպիսկոպոսք. կամ պի երկրորդն յանուն միւսոյ Բասենոյ և ապա Մժնկերթի կոչեցաւ, և կամ զի երկոցունն ևս տեսուչք քորեպիսկոպոսունք էին ընդ վերատեսչութեամբ միոյ կամ միւսոյ եպիսկոպոսացն Բասենոյ։

17. Գետնափոր տուն Գնդևիոց.

Ե

ԳԱՒԹՂԸՆՔ

ԿԱՂՋՈՒԱՆ ԵՒ ԿԷՋՈՒԱՆ

Ինգաւառն Գաբեղենից՝ զգալիցն Աբեղենից՝ անուամբ, ժամանակաւ եւ քաղաքական հանգամանաք, կայ յարեւելից և ի հարաւոյ նորին, և մեծագոյն մասամբն յամուխ երասխայ. ոչ գիտեմ քանի՞ եթէ ձախակողմն գետոյն մեծի կամ հիւսիսակողմն՝ որ ի յետին ժամանակս առանձին վիճակ կամ գաւառակ մի փոքր եղեւ՝ Կէչուանն կամ Թուշնվանն անուն, Գաբեղենից էր սեփական և ի հնումն՝ եթէ այսմամ մեքձաւոր գաւառաբ, զի ի հիւսիսոյ և յարեւելից ոչ նշմարին յայտագիծ սահմանք և անջրպետք. մանաւանդ թէ և խառնուրդ իմն է ասասնօր այլևայլ գաւառաց (գէթ երկուց), Գաբեղենից ասեմ՝ զորմէ բանքս եմն և Աբշարունեաց. և այսմ գլխաւոր պատճառ՝ բնութիւն գետահովին յայսմ վայրի. որ յարեւելեան սահմանաց անտի նախագրեալ գաւառաց Հառնունեաց և Աբեղենից կամ Ներքին Բասենոյ՝ մինչև ի խառնուրդս Ախուրեան գետոյ և անդրագոյն ևս, պարապեալ ի մեծ ի շարափիգ լերանց [1], – որք անտի ի ձախմէն ընդ հիւսիս՝ զաւուցանեն զվանդ և զձերակ, և ասի յայմէն՝ ընդ հարաւ՝ գիագրևանդ և զձակատս, – խաղոյ թուի ընդ թուի ընդ ձոր անձուկ. վասն որոյ և ի սկզբանց անտի կոչեցաւ բազմադակ երկիրն այն՝ երասխաձոր. որոյ արևմտեան մասն լայնագոյն՝ համարի Գաբեղեան գաւառ, միւսն անձկագոյն յարևելս՝ յատկագոյն կոչեցաւ Աբշարունիք կամ Կամսարականաց երկիր՝ ի սկիզբն Դ դարու. բայց ի միջին դարս թէպէտ և տակաւին լսին երկոցան ևս անուանք, այլ տեղիքն կամ չէնք՝ մերթ միայն և մերթ միւսոյն ընծային, և յանախ բազմադակն իսկ յանուն Աբշարունեաց մեծի տհմի.

Քառասի քան զաւառս մեծին Տրդատայ՝ որ զԱբշարունեաց գաւառս տհմանեալ, և յաւելի իսկ քան զվաղարշակ՝ որ Գաբեղենից վիճակեցոյց զարևմտեան մասնեն, հաւասարէ բազմադակ միջոցին՝ ուր երասխ զգալով ի վերոյիշեալ լերանց՝ անձկացեալ ձորանայ. կոչիլ բնականաբար երասխաձոր. սկիզբն կամ գլուխ ձորոյն, է վիճակ Կէչուանայ ընդ հիւսիսի և Թանտուտի ձորն ընդ հարաւ. զի վկայէ Ասողիկ՝ զներմայ գիւղ լինել ի դաշտս Աբշարունեաց գաւառի [2], (պարունակելով ի նմին և զԳաբեղենս, քանզի առ պատմչաւդ խառնեալ էր անուն Գաբեղենից). իսկ վերջն համարելի է անդր քան զխառնուրդս Ախուրենի՝ ի Աւրմաւի վիճակի, զի անտի և անդր ընդլայնի հովիտն երասխայ և գոյժէ զդաշտն Աբրաւաւոյ. Սոյն գլուխ Աբշարունեաց քաղաքն և ի թորենացւոյ կոչեցեալն «Կատար Ձորոյն մեծի» (Բ. 2), զի գետս Տրդատայ առ Աբշուիր՝ սկսանի յիջել ի քաղաքէն երասխադոյ մինչև ցԿատարն այն, յարևելից յարևմուտս. որով յատուկ անուն սպառաւածոյ երասխաձորոյ ոչ նշանակի ի նախնեաց՝ որպէս գլուխն, բայց տհմանք երասխադոյ չինից, քան բանից Խորենացւոյ: Մեք քան հաւանական ևնթ կարծեաց՝ Գաբեղեանս հանապետիք ասասնօր գոյժ մեան վիճակն Կաղզուան, որ յոյժ նապէս իսկ վկայի լինել ի հնումն յայնմ, հանդերձ կէչուանայ, տհմանեալ յարևմտից կուսէ՝ լերամբք անջրպետաք Աբեղենից, որք ընդ Հա. արևմտից խառնին

1 Քէբբոտզէր Աւգուստ՝ ի Հասան-կալէ ցՇահի Գոլոմէր՝ ցոյցանէ զերասխաձոր ամէն վէմ և ժայռակոփ քարաժայռ վիմօք ապատ պատեալ. The whole land from Hassan-kala eastward, as far as Hadjy Bairamloo, is one series of frightful chains and isolated rocky fortresses. – Ker Porter, II. 665.

2 Ասողիկ. Գիրք Գ. Գլ. ծԶ.

'ի պարս Մեծրաց. 'ի հիւսիսոյ՝ լերինք ցածունք և անջուրք, որք զգետակս ժամանդակս Մեծագետոյ (Ղարա չայի) և զԱխուրենի անջրպետեն, և ըստ նշանակելոց յաշխարհացոյցս՝ են Ագ-սեվիլեր, Ջիարկդ?, Պուղա-բէիկ (Ցօղ գլուխ), և չիչեալ հրաբուղիքն Փոքուր տաղ, 8580′, և Լալդիա, 9148′։ Արեւելեան անձուկ սահման համարիմք գՀովիտ Ջաղարան գետակի. հարաւային՝ զԱյրի լերինս՝ որք սահմանեալ ձգին մինչեւ ցՄակու, ընդ մէջ Ալաչկերտոյ և Կերբին Բասենոյ, յոր գլխաւոր Մահաքար, յորմէ և ձոր մի համանուն Մահաձոր յարեւելից հիւսիսոյ կազմանայ։

Ըստ վերոյգրելոցս՝ սահմանափակ գաւառն Գաբէղենից կամ Կազզուան՝ երկիր անհարթ է, ոչ միայն ձորաթոր, այլ և 'ի մանանց վտակաց հատեալ 'ի ձորակս, ափափայիք և քարաբլրեք. 'ի հարաւակողման էրուխոյ գոյ և լեառն ոչ փոքր, յորում և անցք 2900 Ձ. բարձու. Նշանակի և ևս 'ի հարաւոյ լեառն Ըմնուզուա անուն, յորմէ թաթ իջանել գետակն՝ որ անցեալ ընդ Կազզուան՝ թափի յԷրասխ. ընդունի սա յայնմ (ահեակ) կողմանէ զՊուզամ-սու՝ եկեալ 'ի Հս. Մ. Ծագաց վիճակին և անցեալ ընդ Կէշուան. 'ի հիւսիսակողմն՝ որ է 'ի ձախմէ էրասխոյ՝ նշանաւոր է բարձրութեամբ գմիսիթամն լեառնն Ալաւադի, 3144 Ձ. 'ի հարաւոյ Կէշուանոյ, և համարիմ յետին սա Մեծրաց լերանց, թէ և անկցուղ նոցին, և է չիչեալ հրաբուղիս, զուգակաս ծածկեալ և տարածեալ. 'ի հարաւակողմանն ամբառնայ Թխորակ գագաթն, և այլ բազում ցոկոմն կամարք մանունք։ Են և լճակք ոչ առկոյք, որպէս յարեւմտեան հարաւային ծայր ձախակողմեան բաժնին՝ Ջաղի-կէօլ, և Զանկիի՝ փոքրիկ, իբր կիսաժամու չրջագայութեամբ, 'ի միջի բլրոց գոգացեալ, և խոր յոյժ, զի 'ի ձմերանի բեկեալ զառանն և չափ արկեալ գտեալ են գիրկս 60։ Ցերի սորա ամբառնայ խոժոր լեառն բարձր. և յարեւելեան ծայր վիճակին յահեկէ Երասխայ՝ ինձէ կէօղ. 'ի Հս. արեւելակողման՝ Դաւանա-կէօղ (Կոբընկի լիճ) մերձ 'ի Պուղա-բէիկ լ. 'ի սահմանս վանդայ և Շերակայ։ Մերձ 'ի Զանկիի՝ միւս ևս լճակ է, Նահանանգ բաժակ հրաբղխի, Ուռնգարի անուն [1], առ որով սեաւ ապառիկք հին եկեղեցւոյ։ Իսկ 'ի հարաւային յարեւմտեան ծայր Կազզուանոյ՝ փոքրիկ լճակն Ջուղուրչաւ (յանուն Պալրոյ ձորոյ)։

Թէպէտ և հասարակ գետնոյն քարուտ և ափափայ է, այլ և բարձունքն քաջ պտղաբերք են, և ամենայն ազգ անուշահամ պտղոց գաւառին 'ի գաւառս, հանդերձ այգեաք և թթենեաք, որք և քաջ մշակեալ շահ բազում առն առնուցանեն, որպէս զի մի 'ի քաղաքացագոյն և արժանաւոր մասանց երկրիս մերոյ համարել։

36. Որպէս Աբեղենից երկիրն 'ի նախնեան մեռն էր բառնոյ, յայտ է թէ և սա այլոց հզօր առնմի վիճակեալ էր, յորմէ գաւառեալ Վաղարշակայ՝ եւս 'ի ժառանգութիւն Գաբաղայ ուժեալն՝ հանդերձ նախարարութեամբ, կարգեալ գնա տեսուչ 'ի վերոյ կոտից՝ այսինքն արքունական ձիոց և անդրավարաց. և որպէս 'ի տեղագրութեան գտագակցին առացաք՝ առ նախապատիւ կամ նախաաթոռ է քան զնա. 'ի Գահնամակին (Սահակայ) առն զտեղի Իլ, իսկ Աբեղենն զԻՋ. այլ ոչ յիշի 'ի Կերասխեանն. զօրաժողն իւր է զոգ նմին 300 այր։ Թուի թէ էր և Գարեղինից երկրորդ ցեղ քանզի 'ի ժամանակի երկպառակութեան Հայոց՝ 'ի հալածանս Քագկերտի՝ յիւր իշխան Գաբեղինից [2] Աբասէն՝ կոչմանակից Վասակայ, և իշխան Խոսրով՝ միաբան Վարգանայ. որպէս և հզօրագոյն նորին Վահանայ Տիգականից գոլով։ Գաբաղ միայն » տեսուչն Գաբեղեանց՝ կամաւորութեամբ կառավարեալ և մեծ » արութիւն ցուցեալ՝ խոցեցաւ ('ի սահմանս Երիզոյ Հաշ » տենից), յորոյ վիրաց և կատարելութեան պակուկ յետ » ասկաս ինչ ատուրց արժանի եղև ընդունել յԱստուա » ծոյ »։ Աչուն սորա յայտ առնէ զի և յետ 600 ամաց նահապետն իւրեանց (Գաբաղ) անմահաց պահեաւ 'ի պարսպատան. մի 'ի սոցանէ յիշի 'ի կէս Զ դարու, Վարազ իշխան, 'ի ժողովի Բ Կերասխի, և թէ նոյն ընդ կոչեցեալն Վարազդ, որոյ խնդրանաւք Յովսիա ամն այր երկիրզած և հնմարտասիրն՝ առաքեալ գրեաց « զԳառնամէքիեն » երանելեացն՝ Թաթղոյ և Գիւտի և Թովմասու և Վարսի » ձգնաւորացդ Քրիստոսի »։ Թէ ոչ 'ի նմին առհմէ, այլ 'ի նմին վիճակէ էր գոյեալ ժամանակաւ Յովհաննէս Բ կաթողիկոս։ Վերջին յիշատակեալ Գաբեղենից պայազատք են գկիսով Թ դարու, Վարդան (որ Գաբոյենցի գրի առ Թովմայի Արծրունոյ) նիզակակից իշխանաց Աշոտոյ, նոյնպէս յետ նորա խոսրով, որ յամի 833 նահատակեցաւ 'ի Բաղայէ։

Եկեղեցական տեսչութեան ոչ յիշի ոչ եպիսկոպոս և ոչ աթոռ եպիսկոպոսի յանուն Գաբեղենից, այլ յայտ է թէ գոյր գէթ քաղեպիսկոպոս մի վիճակին. 'ի յետին դարս միայն ցուցանի վարդիվէր առան՝ նշանաւորն վանական օրինաց, եղեալ նմա եպիսկոպոսի. և զառաջինն յանուանէ գտանեմ զԳրիգոր եպիսկոպոս յամի 1470. յառաջ քան զկէս ԺԷ դարու բարձեալ էր եպիսկոպոսական աթոռ տեղւոյն, ըստ Անանիայ վիճակագրութեան. այլ գրեաթէ յետ կիսոյ այնր դարու Շաբաէն Հանապարհագիր փառանչ՝ յիշէ զեպիսկոպոսն առ Կազզուանաւ, որում և ողջմբութիւն ետ, զի այլազգւոյ հարեալ թափեալ էր զմի յայլոց նորին։ Եւ 'ի սկիզբն դարուս (1802) 'ի ժողովի Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննու՝ գառն Մանուէլ եպիսկոպոս Վարդիվար վանից։ Իբրև գարս միով և յառաջ քան զվերոյգրեալդ Գրիգոր՝ վկայի աթոռն այն եպիսկոպոսական 'ի Մեծոփեցւոյ, զի առ վասն Գեւորգ գիշնանին թագուցելոյ կերկուց կրնաւորացն Վարդիկ Հոր ասէին, եթէ « բազում անգամ յետոյ պատեալ զտեղին՝ եպիսկոպոսք նոցին՝ ոչ կարացին գառանել »։

37. Երկուս վիճակս բովանդակէ գաւառս այս՝ բուն բագոյնս յիշատակութեան, զկէչուան 'ի հիւսիսոյ կամ յահեկէ էրասխոյ, և զկաղզուան 'ի հարաւոյ՝ յանմէն. միւս ևս փոքր վիճակ երբեմն համարեալ երևի արեւելեան մասին, Ագ-ցագալէ անուամբ, որպէս յիչէ Ստեփ. Տարօնեցի. այլ զի չեն մեզ յայտ միով միով 'ի սոցանէ անփոխան գեօղք, այն զի և սակաւք յանուանէ կամ 'ի տախտակս նշանակին, յիշատակք անորիշ որ ինչ 'ի գրոց և յար-

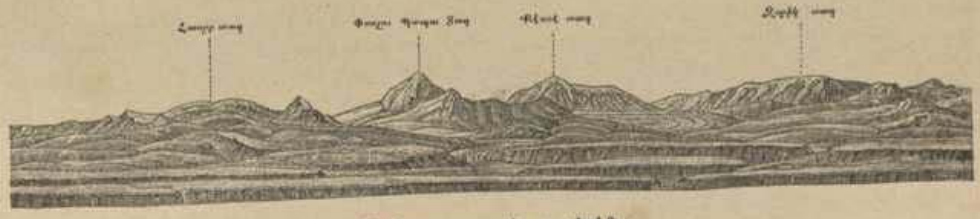
1 Ըստ Ապիխոյ. Geologische Forschungen, etc. I. 140.

2 Ա. Փարպեցւոյ վերոյգրեալ զբի Աբեղենից իշխան։

գեաց Ժանօթք են, սկսեալ 'ի հիւսիսոյ կամ յահեկէն եղեսիոյ [1]։

Կէչուան վիճակ և քաղաքաւանն է 'ի գլուխ Պասեան գետակի. Թուրքք կոչեն Կէչիվան [2]. և յայտնի ածանցեալ 'ի Կէչ անասնէ, և այսպէս ասակ Կէչ կոչեն զտեղին ունենք 'ի մերոցս աշխարհագրսց յԺԲ. դարու. և թէ ոչ այսպէս 'ի հնումն, այլ յաւելուածոյ իմն անասոյ մանրակերտի 'ի Կէչրոր, կամ Կէչրօր։ Զաւալինն յԺԲ. դարու յերևան գայ, որպէս տեղի ամուր ընտրեալ 'ի բնակութիւն իշխեցողի կողմանցս, որպիսի ոք էր, յերրորդ քառորդի յիշեալ դարուն, Ղարաչայ կամ Խառաչայ ամիրայ Թուրք, որոյ համարէն Եղեսիաձորայ և կողմանց իսկ Ռէխթեաց. այլ յամի 1182 տապնապեալ 'ի խղճէ և յարհատրայ՝ վասն գերութեան սորա ապաստաց Ցառաջարայ, կամաւ նիզոյ գիշխանութիւնն և զամենայն ինչս և նա զանձն 'ի ձեռս Շահ-Արմենի տեառն Խլաթայ, և պահատու։ Սակայն տեղին երևի անկեալ ընդ իշխանութեամբ այլոց բռնաւորի. քանզի յիշատակին յայտնապիս Խծկոնենց՝ Նահատակեալք Տէր Աստուածոյ 'ի Թուին գիրս Խծկոնենց՝ Նահատակեալք Տէր Աստուածոյ 'ի Թուին 1208, «'ի Կէչրոր քաղաքի, գանգատան տանջանաց». և Գրիգոր սմն (կամ այլ անուն) յամի 1222 ՁՀ տէր կուց և զարուց յիշի Կէչրոր քաղաք յաշխարհագրէն վ. տրպատայ։

Վերոյիշեալ տեղիք Ցառաջարայ՝ 'ի բանից պատմչացն և վկայութեամբ աշխարհագրին յիշեցելոց, յայտնի լինել մերձ 'ի Կէչրոր, յ'ամրագոյն տրիք վայրի լեռնակոզմանն. Նախ չինեալ վիմափոր վանք, ոչ է յայտ ևրբ և յամէ. այլ յառաջ քան զԺԱ. դար. քանզի յամին 1028 վկայեն Յարգիս՝ որ չինող վանորէից և բերդոցէից կոչի, «ՁՇա» ռաջար վանիցն՝ բերդ արարեալ պատպեալ հաստահաղ զոյս » բրգամիջ. յորում ընդ որով խորանարդ տաճարին կան» գնելոյ յաճուն Ս. Գիորգոյ, չինէ այլ երկուս յարակից» գմբեթաւորս, զՍ. Յովհաննէս և զՍ. Միքայէլն»։ զոր այլ պատմիչ կոչէ եկեղեցիս փառաւորս [3]։ Յամիսքին տեղւոյն և որ 'ի Նմա հաւաքեալ Թանկագին ս պատուց՝ ա. գահեալ Նախայիչեալդ Ղարաչայ, յեղակարծական յարձակեալ 'ի բառն Էարկ յամի 1178–84, և վաճառեալ զտեղին՝ Խզըլ-Արսլանայ (որդւոյ Էլտկուզի). և Նա թնակեցոյց անդ «որս Ջնաւակարս, որք ոչ գտագարէին յարենհեղու» Թենէ, 'ի տաէ և 'ի գիշերի. մինչև զբրիստոնեայս 'ի խա» տարին անդադրոյ ընկղմեալ և գարշ հոտով տառապեալ » մեռելոյն սպանանէին. որ և հինգ կրճատորս անասա» Նիս գանակոցն՝ փղոտէին»։ — Էր անդ և խաչ մի նշանաւոր՝ Գորոզոյ Ս. խաչ անուանեալ, կամ 'ի պատուական կարծր նիւթոյ, կամ գեղեցիկ քանդակոք, և

18. Փոգոյ տաղ, և այլ լերինք.

իբր ութից նպատակ, զոր Թշնամութեամբ «խորտա» կեաց կատնաւ». վասն այնորիկ յետոյ ասի յարհատրայ անասնել յանարջն՝ «այր մի ահաւոր՝ որ ասէր ցնա. Էս » եմ խաչն Գագոյոյ՝ զոր կոտրեցեր, և ահա ապանանեմ » զքեզ ձեռաք սիրելոյն քո Շահի Արմենին»։ որպէս և եղեն՝ 'ի Մանազկերտ։ — Ցառաջար՝ հայրենիք էր Տճառն Բարսղի եպիսկոպոսի Անոյ, և համարեր սեփական ժառանգութիւն տան նորա. վասն որոյ յետ սպանման Վաբարայ՝ 'ի քէն վրիժու վառեալ Անեցւոց (յամի 1186), և «որպէս զվայրենիս երինջ աւարական և անկրթական 'ի » Նախկին կրեցոյն (ասէ պատմիչ քաղաքին) յարեան » զօրաք... և քանզեալ զայն, և զօրս գոին սրա՝ կոտորե» ցին, բաց 'ի կանանց և 'ի տղայոց։ Եւ լուսեալ զայս Ալի» չէր ամիրայն Դաւնայ՝ հողէր զինուսն, և սեաւ զգե» նայր 'ի վերայ կնաջն և որդւոցն, զի 'ի նոյն բերդին էին » կինն և որդիքն. բայց ոչ մեռանչեցին նոցա, այլ միայն » զզօրան կոտորեցին և գինչս և զկարասիս նոցա յափըշ» տակեցին, և սիրեցին բերդին, և օրհնեցին զԱս» տուած»։

38. Ոչ գիտեալ այլ ինչ զկողմանց Կէչուանայ, նշանակեցից զզեօղեանն որ յաշխարհացոյցս՝ յահեկէ Պասեան գետոյն. Ագծապակ 'ի Հա. Մ. քաղաքաւանէն 'ի սահմանակցութեան Վանանդայ. յկից կուսէ՝ Սկիմ քեղ, Գանահրիկ ?, փեղու, Քիւմբրիլ, Լայտրզ տաղ, Գիմիքլի. — 'ի Հր. Կէչուանայ՝ Խոզամ կամ Բատատ, Զիլսխանա, Բատրատ. և 'ի հարաւոյ սոցին որպէս և գետոյն, յորմէն՝ Ձամուշղու (Գամչուա), Տամուր-գուրու, Քիչաք կամ Գեղագ, Գղղ-վերան, Քոզու, Մանկար կամ Մանդար, և մերձ յԵրասխ՝ Շամի և Զանկու.

Ձաւալին 'ի գիւղորայիցդ ոչ սղնգան անուամբն (Սկիմ), զոր բազում անգամ կամաւ և ակամայ խանգարեն Թուրքք, որշափ դրութեամբն, հաւանելի է ինձ լինել

1 Կէչուանայ մեռասան գեօղք համարեալին, կազդուրանայ վէչասան, 'ի ժամանակի սահմանին Ցառաջ պատերազմին, յամի 1828։

2 Ինձէ. փոխան Կէչուանայ՝ զրկ Խաճէն, և չփոքէ ընդ խաչաձևութեան. յայժմեան սահմանադրութեան չէք այդ անուն, այլ 'ի հնումն՝ զոր 'ի սկիզբն ժԸ. դարու (1600) գրեալ է Ալի-Ալի Մխէտսին-գաւազ՝ որիշ յիշին Կէչիվան և խաչվան։ — Ի նոր աշխարհացոյցս սահմանադրութեան գաւառս Կէչուան և Կազդուրան՝ մեռելոյն նշանակին 'ի Զալշըրան սահմանս, չգիտեմ ընդէր. զի մեռելոյն Զալշըրան հնագոյն սրբեմն է 'ի Պարսկաստան Հայոց։

3 Սամուէլ Անեցի, և Կիրակոս։

Շիրիմ կամ Շիրմաց գիւղ. քանզի Աբաս Թագաւոր վանդակ՝ որ սահմանակիցն է գաւառիս, կամելով » չինել » փոխն ի փրկանս անձին իւրոյ՝ ի յիշատակ հոգւոյ յա» հմենական, և ընտրեաց տեղի ընտրանաւ ի գլուխս » Այրարատեանց Գաւառին՝ որում Շիրիմն կոչիւր». և արդարև այժմեան գիւղն Սէլիմ՝ կոչ ի գլուխ վիճակին կէչուանայ, ի Քիկանց բարձանցն որ անջրպետեն զվրտակս գետոյն կարաց ի վտակաց կէչուանայ, որով և ի գլուխ Այրարատեանց. իսկ զվանան չինեաց նորընծայ Թագաւորն՝ ի միջոց ամաց 984—9, « ընդարձակագոյն » պարսպեալ զրաքար վիմօք չորեքկուսի ձևով, յիւրոց » գանձուց մեծաժախս աշխատութեամբ յարդարեալ զա» մենայն չինուածս՝ պիտոյից, բնակութիւն կրօնաւորաց » եւ ըստ հաշակատար տեղւոյն՝ կացուցանել առաքինորդ » ուխտին զսյրն Աստուծոյ զՄովսէս, ընտիր երևելի յա» մենայն աշխարհին Հայոց. զի էին տքա արք երեք, Մով» սէս և Յովհաննէս և Ամիքա եղբարք ըստ մարմնոյ, » սէս և Յովհաննէս և Ամիքա եղբարք ըստ մարմնոյ, » եւ առաւել հոգւով միաբանութեամբ միակրօնք ի կարգս » Աստուծոյ.... և այսպէս կեցեալ առաքինութեամբ և » բարի անուամբ՝ ի միում ամի վախճանեցան ի ՆԾԱ

« (1002) Թուականին »[1], — վասն ևս յիշատակի դիտ» ասյս Շիրմաց ի Վաղարշ փարպեցւոյ, այլ ի տպագրին փոխան Այրարատեանց՝ Արշամունեաց եղեալ է, սակայն յիշատակ անձինն իսկ յայս առնէ զԱրշարունիս, որ էր թուրս գայեսպորդի Ներսեհի Տհեան Կամսարականնայ, որք են Արշարունիք, և հարկ է Թէ ի միում վիճակի ծնեալք էին. սա է որ յարձակեալ Նիզակաս սպան զՊարսիկն հետամուտս Հայ մշակի գերեաց ծամակին Կարնայ: Այլ Թէ գուցէն հետք վանացն սա գեղիւղ, ոչ գիտեմ, զի չէ ուրուք քննեալ զվայրսն. ընդ որս հարկ է յայտնել և զԱխսերաձոր գիւղ, որ նպաստս ասի լինել « ի գլուխ գագաթան երասխաձորոյ». ուր յամի 903 ձմեռնային Ամբաս Ա. Թագաւոր Բագրատունեաց. քանզի հաստատուսյր իւր ջաւսւթ ձմերէր ի Դաւին, և սէր ցուցեալ միմեանց՝ երկուսեքեան ընծայս առաքէին իրերաց « առատ ձեռաձրիւք ըստ պիտոյից Թանձմերանցն իսկ » անդ ապա Թագաւորն վասն Աբրնեբակ ըստ պատուա» սէր պայմանի, և արընթացս առիւք արագել ի տեղարքս » յին Ամպատայ, առ ի միասին տանախմբել զօր մեծի պա» սէքի պատկին, յուզարկեցաս յարյայկ բազմապատիս և

19. Սահմանք Գնեսի.

« երեսելի բնծայիւք »[2]. Զայսոսիկ յիշեցաք առ ի յայտնել զի տեղին մեծ իմն կամ ամրոշէն էր, և ոչ վարկպատրաստ գիւղ. նա և հնագոյն (և քաջ քննելի) առանդ հասատառ զնոյն. և է անուն մեծի տաշմի մերձ որ ի Վանա» կան Գաշնատակին՝ ի մէջ եօթանասնից՝ զՄՓ տեղին ասէն և կոչի Նախնէրին, բայց այլուր ի գիրս ոչ յիշեսյլ մարթի է կարծել՝ բնակեալ զվայրագս յառաջ քան զժա» անգնէն Կամսարականաց.

Ցետին յիշեալ գեղն Զանկի յերի կոչ համանուն լճակին (5760'), ի գագ բարձրաբերձ ափափայ լերանց. յարամ քննեաց մերս Հ. Ներս. Ասրգիսեան զհոյակապ և հեղեցին գմբեթարդ մեհեանն փարատրք չինեալ, 20 Զ. յերկայնն և 14½ ի լայն. են ի նմին արձանագիրք Վրաց լեզուաւ և ոչ հայ, յարեւելից կուսէ ի վերայ դրանն, յորոց Թամ Մոսակոսիա? ամն չինող Նորին, և իգնատիոս որպէս Թամ եպիսկոպոս՝ յամի 1030 կարգէ հոգեպատան վասն Թէոդորի ուրումն, և հայ և գինի՝ հետուրաց և պաշտանէից.

Ցարեւելակողմն վիճակիս մերձ ի սահմանս Շիրակոյ ի լեռնավայրի նշանակի Ագամ-գալա բերդ, յորոյ անուն համարիմ և կռմանցն կոչեցեալ, իբր ուրոյն վիճակ՝ ըստ

Նախագրելոցս. որոյ հանդէպ յարեւելից ի սահմանս եպիսկոպոսական լերին երեւի հակառակ գտնոյ կոչմանի Գալա-գալ (Սեաւ բերդ) մեծ, ի սահմանակցութեան Վանանդոյ և Շիրակոյ: Ի Հր. Եղ. Նորին՝ Թանասրյու գեղ սահմանակից Շիրակոյ. իսկ ի Մ. Գաբատպղ, յորում Թուի լինել մենաստան կամ եկեղեցի հնաշէն[3]. — Ի Հր. Նորին մերձ Ինձէ լճակ և Լերասխ գետ՝ Քեռս գետ մեծ, ի խորս յորդաջուր լերանց, ի 1838 Զ. բարձս, ընդ որ էանց Դէսթէ փոանկ հաստատագործ նկարիչ, (20 սեպտ. 1839)։ — Հուպ ի Գաբատպղ ի Մ. Հ. կայ Թար գիւղ, անշուշտ յիշեալն ի Համամրոզական առեղծուածս Աշտնեսյի Շիրակացւոյ, որ յառաջս գՇիրակայ և զԱրշարունեաց անվրնջնեբուածանէ, զիւրոյ տաճմի խրատանաց. և առաջ « Քանի յաշակերտաց իմոց առեալ խնդրոյ գնալոցիկս ի » Թարսոն՝ գոյր ընծայեցուցանել ինձ. պատասխանի ետու » երեք պարս ի խորոց», և այլն։ Կոչի տեղի Թուի և յիշեալն ի Վռանդեայ պատմէ, յամի 773, յորում, ասէ, Մուշեղ Մամիկոնեան որդի Հրահատայ կոմսի ապստամբեալ Աբրատայի տաճկաստանց, և սպանեալ զնոյնիչեան « գաղթէր յամրոցն Աբտագերոյ », և ապա գառնայր ի Բագրեւանդ. բայց յետադարձեալ ի պատմութիւնն՝ « Նախ

1 Ասողիկ. Գ. ԺԷ.

2 Ցովհան Կաթողիկոս.

3 Քանզի խաչի նշան եղեալ է առնմին ի սուտ տեղագրուսի.

» քան զայս (զարձն 'ի Բագրեւանդ) ասէ, որք 200 իմայե-
» լացիք 'ի քաղաքէն Կարնոյ հասին 'ի վերայ Նորա. յորոց
» վերայ հասեալ 'ի գիշերի 'ի գիւղն խոր, սակաւ արամբք
» զի էին բանակեալ 'ի մէջ այգեստանեացն, շուրջ կացեալ
» զնոքօք՝ փլուզին զդուզնոքեայ պատուար այգեստանեա-
» ցըն, զի էր կոթկատակոյս քարանց ատանց հողոյ. և յայն-
» շափ գղջմանէ քարանցն՝ բախեալ երիվարացն, զրա-
» զումս առաքուր հարեալ սատակէին, և սակաւ զղէնս
» և զկապուտ անկէացն՝ տայր զօրաց խրոց, և զերիվարս
» և զամենայն կազմած զինուց. և ինքն խաղացեալ գնայր
» 'ի կողմանս ամրոցի խրոյ »: Երկոցուն ևս հեղինակագիր բանք՝ ըստ գրից գեղջն հաւատանն և գքաջապաղաքիւն կողմանցն։ — Ընդ գիւղս այս էանց 'ի սկիզբն մայիսի յամի 1877, գունդ մի զօրաց Ռուսաց եկեալ 'ի կողմանց Կողբայ առ 'ի նուաճել զԿապզուան։

39. Անփական վիճակ կապզուանայ որ Ձալտըրան կոչի, կայ 'ի հարաւային և յայլ կողմն Երասխայ, որ սկսի զնոսա սակաւ մի ընդարձակել, որպէս 'ի հարաւոյ՝ լերինք անջրպետք Նորին և Եփրատայ, հասարակօրէն Ագրի տաղ և Շադին տաղ (ըստ Ակիխայ) կոչեցեալք, իսկ առանձնա-
կի արեւմտագոյնն և սահմանաժայր՝ Պօղտաղ. յԱլ. Նորա Հինոյ, և Հարաւախառն՝ Թրթնաւեսիկն Մամախատ, և յարեւելեան սահմանաժագն՝ բնիկ Ագրի լ. 2760 Ձ. 'ի միջակոցմն՝ 'ի հիւսիսոյ Հինոյ՝ Ընկուզուտ լ. և 'ի Նորին յայնմ կողման գետոյն Կապզուանոյ՝ այլ լեռան, յորում և անցք բարձր 2900 Ձ. և այլ խառն լերինք ապփափոյք և քարաշլաւք՝ զոր զանձկավոյր գաւառն հատակաւ առնեն 'ի Ձորակս Ձորաց, երագահոս և կարկաչահեղ գետակօք ամէն քան զտան, և ամենեքին ժերաժիր թափին 'ի Ծոց Ժրագունի մեր Երասխայ, (որոյ հուն առատաւոր իբր 60 Ձ. լայն է և ատպատ), և զտարբացուցանեն զհովիտն, այգեւէտս և պտղաբեր յոյժ յարդարելով, միանգամայն և վայելչատեսիլ 'ի միջի ա-
հաւոր և անհեղեղ կերպարանաց լերանց և ժայռից, գժըն-

20. Ագռաւանք Կապզուանայ.

դակագունից ձեավ և կերպարանօք քան զյոլով 'ի գըժ-
նեայ լերանց ազխարհիս մերոյ. յորում չիք թերեւս վիճակ
այսպէս սահմանաւոր՝ ուր արշաւիլք և գեղեցկութիւնք
վայրի մրցիցին ընդ միմեանս, և ուր յայսպատժուտ ձո-
րահովտայ այնքան անուշահամ ազդ ազդ պտղոց առատու-
պէս ընձայիցին, ծիրանն, դեղձն, խնձորն, տանձ, յա-
նապ, և այլն, հանդերձ այգեօք, յորոց մանաւորին և լիա-
նան մերձակայ մեծամեծ գաւառքն անպատուք՝ Բասէն,
վանանդ և Շերակ։ — Լեռնակողմն կէշտանայ ցուցանէ
հրաբղխեայ երևոյթս ևնիւթս. իսկ 'ի կապզուան յանա-
խագոյն երեւի կրայինն և կաւատ կազմած գորշագոյն,
ապիտականիչ երակօք, յորս նշմարին բնիկորք բրածոյ խե-
ցեմորթից։ Են և երկու Ագռաւանք 'ի վիճակիս, մին՝ ժա-
մանակ և կիսով հեռի յատանէն, որպէս թուի նման մեր-
ձաւորին կողբոյ, թէպէտ ոչ մեծութեամբն, ուստի և
հանեն ցորդ ազ առատ։

Յարեւմտակողմն վիճակին է Խանտուտի ձորն, գետա-
կաւն՝ որ թուի ելանել 'ի Ձուգար-չամ լճակէ փոքուէ։
Գիւղն Խանտուտ մերձ է 'ի խառնուրդս Նորին յԵրասխ,
հանդէպ Շամի գեղջ Կէշտանոյ. յիւր և բերդ Նորին, և
ամենայնն, ըստ առանգութեան, յանուն դաւառ Թագա-
ւորի միոյ Հայոց առ բնակեցելոյ, զորմէ հանգոյն դի-
պայ Տիգրանակերտ վիպէին ծերունիք կողմանցն։

Ընդ առաւ ևս 'ի հարաւէն գաւառին Գաբեղենից և Կապզուանայ՝ է մերձաւոր արեւելեան ձորաշղթան, վասն հին ծգնարանացն և վարդապետարանի որ 'ի նմ դարձ հետ ցամս հազար հաչակեցան 'ի Հայս, և ցորդ իսկ թէպէտ ամայացեալք՝ տակաւին ուխտաւորիք են սրբազանեալք, յանուն սրբոցն Թաթլոյ և Վարոսի [1], զոր առնէ եկեղեցիս Հայոց. եղելոյ գոլով հարազատք, ծննդեամբ 'ի Բաղուջ գեղջէ, (զորոյ դիրս փափագելի է գտանել), աշակերտակիցք Սրբոցն Սահակայ և Մեսրովպայ, աշակերտակիցք Թարգմանչաց և վաստակակիցք. այլ և ըստ կենսագրի նոցին, վերհպոյն բնաւից գտեալ Թաթլոյ, և փոխանորդ

1 Յայտնաւորք ասագ համարին զՎարոս։ — Իսկ հոգեսէր հանձ-
նոյ Թաթլոյ վկայ Մեծ ցորդ խոշոխան խոչոցն առաքեալք առ
աշակերտս իւր և յաջորդ Թարմաս. հաւատարիք սակեգիրիկ վկոյց
հնգոյս. Ոսկիբերանի և կղեկեան։

վարդապետութեամբ սրբոյն Մեսրոպայ և Ղեւոնդի »... և առաւել քան զառաս իսկ։ Ի յետափոխութեան և ի վրդովման աչխարհիս՝ յետ Նահատակութեան վարդանանց, և ցրուելոյ և թաքչելոյ Թարգմանչացն սրբոց անգր, խնդրեաց և Մուտն-Թաթուլ ինքեան վսյր անգրից, և զհետ իւր ձգեալ զկրեր եղբարցն վարս՝ երեր յանմատղգաձոյն և ի խոժոռագեղ ափափայս խորձարոցս այսոցիկ, զոր և հին վկայագիրք և արդի տեսողք տեղեաց՝ միաբան նկարագրեն տակաւին իմն ի դրից վսյրացն, ի վաղուց իսկ հաչակելոց այնպիսիս լինել, և որջս ոձից և գազանաց. վասն այնորիկ և Ձորակին կոչեր Վիշապաձոր, և ափանքն Գազանաձակք [1]. առանձոր « ի մէջ անձաւս քարանձաւաց, վկայեն Ցայտնութիւք, » յորում ազգի ազգի գազանք և վիշապք որջացեալ էին, » որք հալածեցան անտի ազօթիւք սրբոցն.... նկեցեալ » ժամանակս բնչ միաբան... վարս՝ որչեալ ի Թաթևոյ » բնակէր ի գաւա... զի ափափանքն ի միմեանց հատցին, » և յԱստուծոյ լցին միխիթարեալք միշա.... եւ ապա » յետոյ յայտնեցաւ յորժորգոյ սուրբն Թաթուլ. և համ » բաւն հաչակեալ ընդ գաւառս աչխարհին... վաղվա » զակի հիմնարկեալ չինեցին եկեղեցի (յանուն Սրբոյն » Գրիգորի), և խուցս ձգնաւորաց պատչաճաբար, և սրա » բին վանս միաբանակեցաց, որ մինչև ցայսօր կոչի Թաթ » յոյ վանք »։ Յանուն նորին կոչէր և ազբիւր մի բղխեալ ի քարանձաւացն, ուր յանուանեալին ժամանակին ձգնէին եղբարքն երկոքին, « և ըստ խաւսութեան Ամէրեցւոյն՝ ի խորաձորս իջանէին », ըստ հին պատմչին, « եւ ամն յեզ » բարցն... որոյ անուն էր Թուխմաս՝ նա լինէր հեռուզ » մեծին Թաթևոյ կարգաց և կրօնից խաւսակերբութեան. » և... սուրբն Թաթուլ հաւսաւսեաց զնա առաչնորդ վա » նացն ի տեղի իւր. և ինքն գնաց ի տեղին՝ զոր Մայրա » ձոր կոչին, և անդ որպէս զանմարմին զառանձնական » հանդէսն իւր կատարէր. և հաւսել ի բարիոք ծերու » թիւն՝ փոխեցաւ յաչխարհէս ի նոյն մեհեանին Մայ » բաձորոյ. և անտի բարձեալ զսուրբ մարմին երանելոյն, » և տարեալ ի վանան՝ հանգուցին ըստ արժանեացն մե » ծաւ պատուով». առ որով հանգուցաւ յետոյ և Թոմխաս։

Պատմիչ վարուց Սրբոյն՝ Մայրաձորն գրէ զտեղի նշդնարանին, որ լսեալ սրդ ի հայերէն կոչմանէ՝ յայս լինի վերոյիչեալ Թուրք կոչմանն Ջուղուր-լաւ, զի զնոյն բան նչանակէ, ի գլուխ Թանաւսա ձորագետոյ։ Ի հաչակել հանգաւսեան Ս. Թաթևոյ, « Աչխարհն ամենայն գոյին » (առ հին պատմիչն), ի հանգիսացն սուրբ նչխարացն. » եկն (և) Վարազդ—տիրոջ իչխանն Բագրեւանդեայ և » Աշշարաձնեաց, մեծ ամենախմբութիւն կատարեաց. ա » ւաւսձեան ազգմութեամբ միխիթարէր զազքաւս. և » զԲզքոյլ՝ ծննդեան գեղ Սրբոյն՝ տայր ի վանան հաս » տատուն կանկով. և եդեալ զկանչն ի վերոյ տապա » նի Սրբոյն՝ ասէր. Սուրբ հզնաւոր, մի թոզուր զանաթ » ժանս յազնականութենէ քումէ. և զքո հայրենի գեղոյ » քեզ եմ ասանդեալ. եթէ ոք հակառակ կայցէ՝ դու լեր » վրիժառան »։

Իսկ տեղի հզնութեան Ս. վարուց էր ի լերանցսակէզս զանխուլս, « յանապատ որ կոչի Դից մայրի, (զի) ասէ » բութիւն էր՝ զանձնոյն որ լաւագոյն լինէր Դիցն ա » նուանէին. անապատն կարի պատչաճագոյն և վսյելուչ, » ինքնագործիսկ, և ծառատունկ բազում և բանջարք պի » տանիք». Այս վախճանեցաւ վարս՝ անծանօթ սուրբ, և գտաւ յորժորգոյ. որոյ « իջեալ ի Քնաձորն, տեսին տեղի » պատչաճ, քար փորրիկ ի վերոյ Աղրերն. անդ եդին ի » հանգստի, և անուանեցին զնա Գտուկ, ոչ գիտելով » եթէ վարս է եղբայր Թաթևոյ սրբոյն Աստուծոյ։ Ապա » Գաւիթ իչխան Կամսարական չինէ զտեղին, անուա » նելով զնա Գտկոյ վանք. և զՀզ գիւղ ի Բագրեւանդ » դայ՝ Հաստատուն գրով սոց ի վանքն, և ի Հորգնաց[2] (?) » հարիւր կալի հայ և հազար փաս գինւոյ»։ — Յետ այսոց անանց՝ առաչնորդ Թաթևոյ վանացն եկաց Յովհաննէս ի Գաբեղինից, որ ապա ընտրեալ ի կաթողիկոսութիւն՝ « առաւել գութ առնէր առ սուրբ տեղիան. եկեալ չինէր » զտեղին վսյելուչ յօրինուածով. պատսպարան և պաշ » ծառ զարգուք զարդարէր զկեզեցին. և գիտցի որ » կոչի Տղմակա, առացաւ արծաթոյ. և նա ի սուրբ տե » դիան. և չինէր հիւրանոցս ի վերոյ գնացն Էջմիածոյ, » և կարգէր դարմանս առ ազքաւս. և քահանայ մի » և երկու եղբայր երթային ի սպասաւորութիւն հիւրա » նոցին՝ միաչաբաթէ ի միաչաբաթ. և զԳաբեղինից » զաբերանական ասանդն՝ հրամայեաց ի սուրբ տեղիան»։ — Ցերանական ասացեալ անուչս սուրբ գաւառին են յաթոռն Հայրապետական։ Յաւկին և խրանք բագ բանդեայ և Բագրատունեաց ի ռոճիկ և ի հասոյթ վա նացն. ամի չինեալ հիւրանոց մի և անուանեալ Ալգի, յոր ուխտացին առ ամ յամէ Կաղզուանեցիք՝ հարիւր վեցկի և երկերիւր ապր, և այլք՝ յետոյ վեցկի և հարիւր ապր. և ամի ետ գԵպիսկոպոս գեղ կամ ագարակ՝ հաս տատուն վնոյ գրով։

40. Վարդվիներ, հաչակեալն բարգաւաճութեամբ՝ ոչ միայն հրաշանգեաց կրօնաւորական կարգաց, այլ և գի տութեանց, իբր մեղաւս կամ կիսաժամս. ի հարաւս կոյ վիչապաձորոյ քարանձաւացն, զորս այսպէս անգ գրէ մեր Հ. Ղերսէս Սարգիսեան՝ միակ ծանօթ մեզ քնն նող վսյրացն. « Զորից ժամուց հանապարհս հեռի է ի » կաղզուանոյ, հանապարհ անելով առ ի կողաց » ափափայ լերանց ի ձախմէ, և յաջմէ՝ խորանդունդ » գաւափաս աչագնաստելիս. և ի սպասաւածի լե » բանցդ՝ ուր ազեղնաձև խաւսրին յաջ կոյս անդ ի լերան » ցամէջս խաւսրմանն ի վերոյ լեռնագաչտակի միալ տե » ասնի վարդիներն կոչեցեալ տեղի։ Եկեղեցին միջակ մե » ծաքեամբ և անչուք և վարկպարագի սրմովք և անցարկ » ևս՝ յայսմանի ցուցանէ թէ նշխար ևս ի նախնի չինուա » ծոց չէ մնացեալ ի տեղւոջն, թէ և հիմնեալ և նորոգեալ » ընդ ժամանակս ժամանակս. այլ ուխտաւորաց բազմու » թիւն ոչ ստ չքոյ ինչ չինուածոյն կամ վայրացն գեղեց » կութեան խառնելոցդ պիտին անդր, առաւելապէս » յաւուր վարագոյ խաչին, այլ զի Թաթևոյ և վարուց

[1] Առոգիկ (Բ. Ե) ասէ. « ի վայրս գժգոհս ընդ գազանաց և վիչապաց թնակեալս, ի տեղի որ այժմ ասի Գազանաձակք » կամ Թաթևոյ վանք »։

[2] Թուի անուն այլոց գեղ, եթէ ոչ թնական ինչ նչանակէ։

» գերեզմանք 'ի նմին եկեղեցւոջ կան. առաջինն՝ յահե-
» կամ առանդաստանն, և երկրորդին 'ի նոյն կողմն առ-
» որմով եկեղեցւոյն. յիրիկը նոցա 'ի հատակաւոր ան-
» շուք քարանց առ միմեանս եդեալք, կամ ամրողջ լինել
» լոյն նախ և ժամանակաց երկարութեամբ և կամ 'ի բրբռ-
» նութենէ խոթակեալք, և կան մնան այնպէս յանփո-
» թութենէ մարդկան։ Ազընթեր եկեղեցւոյդ յարեւելից
» քարակոյտ մի կայ, զոր Ալչոյ գերեզման կոչեն. իրրու
» զի գազանդ 'ի կենդանութեան ծառայէր անդ մինչդեռ
» չէն էր տեղին։ Իսկ բնակարանք ուխտաւորաց կամ
» թէ առել բան մնասականն՝ յայլում բլրակի է քարընդ-
» կէսիւ մով բացատ յեկեղեցւոյն, անցարկ առ հատա-
» րակ և 'ի նմին անչքութեան. վանականց ընդ ուխտաւորաց
» գնան քահանայք պատարագել և գառնան։ Յառաջ
» քան զյարձակել Ութասց չէն էր Վարդիվէր. զի յան-
» գազար երթևեկութենէ ուխտաւորաց՝ և ա 'ի հեռաւոր
» տեղեաց՝ չպակասէին երբէք երբէք և ոտիւտասէր
» անձինք 'ի վարդապետաց ջան դնել և 'ի չինութեան պա-
» հել զտեղին, և վանական առաջնորդութեամն հսկել
» անդէն, ոչ ինչ փոյթ կալեալ զանմարդի վայրենութենէ
» տեղացն. սակայն ընդ գազթականի ազգիս՝ գտատար-
» կացեալ յամենայնէ անապատացաւ։

» Հեղիւք վայրկենիւք հետ ընդ մէջ գժուարակոխ
» ապառաժից է քարանձաւ փոքր՝ տեղի հզնութենան
» Աբրոցն, որպ անձկութենէն տանի ոգիս երիս կամ չորս-
» և 'ի կողմանէ այրիդ սոյ վիմափոր տեղի 'ի նմին ապա-
» ռաժի և փոքր քան զվիսան, յորում կայ անապատ ջուր
» ցուրտ։ Ի վերայ ապառաժիդ է գերեզման՝ Հարտիճ և
» տասիլ կոչեցեալ. զորոց զրուցին մահ խնդրեալ յԱս-
» տուծոյ՝ առ անդացն ջերմեռանդութենան և ուսան-
» գնալ զգիս իւրեանց և թաղեալ անդէն։ Ի վերայ
» բարձր և գժուարաւերձ լերանց որ հանդէպ է քար-
» անձաւացն, գոյ գերեզման Մատաղ միայնակեցի։

» Զորամէջ կամ գտատիս վայրն որ անընդմիջաբար
» զառաջնում կան Վարդիվէրայ, Վիշապաձոր կոչին
» մինչև ցայսօր. իրր զի ձիից բազմութիւն եղեալ անդէն
» 'ի հնումն, անհնար լինին ապա ազօթիւք Աբրոցն ըստ
» վկայելոյ գրոց։

» Են և այլ ևս ուխտատեղիք կրկին 'ի համապարհին
» Վարդիվէրայ. զի ըստ աւանդելոյ Յայսմաւուրաց՝ Վա-
» րսի երբեմն յառաջ քննելով երթալ 'ի միայնարան իւր,
» քառանայ 'ի Թիկունս իւր զԿրիստոս 'ի խնդրոյ նորա 'ի
» կերպարանս ազքատի և ախտացելոյ. և հանդիպ առ-
» Նու 'ի համապարհին յերկուս տեղիս, ուր են երկու
» ապառաժ քարինք. առաջինն փոքր և իրր 'ի կէս ճա-
» նապարհին ընդ մէջ Կապուտանոյ և Վարդիվէրայ. և
» երկրորդն մեծ, յորոյ առ 'ի կողաց նորա բանաձև տե-

» ղի, և առ նմա ադրիւրն պանդխտաբար, քառորդա-
» ժամու հեռի 'ի Վարդիվէրայ»։

Թառ 'ի չինութեան անդ վանացն Թաթլոյ՝ առ իւրով կենդանութեամբ սկզբնաւորեալ և առանց ծագկելոյ 'ի վանն, որով և առաջին կամ ընդ առաջինս յոյսպիսի պիտանի վանորէից ոչխարհս գտանի. որ և 'ի սկզբան ի գործս նախամեծար համարէր 'ի վարդապետարանս Հայոց, յետ Միհնեցւոյն, յոր առաքեաց Կամսարական կաթողիկոս զքեռարդի իւր Թէոդորոս [1]։ Ի յայնժդ գործս ոչ գտանեմ դիւրատակ վանաց Թաթլոյ և վարդապետաց բանին. այլ 'ի կէս գ-ին վիրատն փայլեցաւ 'ի ձեռն առն միոյ համանունի Թաթլոյ հզնութեամբ, պանդխտիւք և բնակութեամբ 'ի գաղտեաւս վայրս. և էր նա հայրն Վարդուկ կամ Վարդիկ 'ի Սպերոյ [2]։ Աչագիկն՝ որ առաջին յիշող է սորա, և որք զհետ նորին՝ առնն վանն նորա չինեալ զվանկոյս, որ թերևս նշանակէ զվանկունս, ուրանօր և Հանգեստն և Թագեցաւ. և յայնմհետէ հրաշակեցաւ յոյժ տեղին հանգերձ այլովք և վանն Նշանին վանկոյ, կամ Խաչի միոյ՝ զան գյօգուտս նա և զան գրնաւ նախապատիւ եղելոյ, վանն ամրութեան և թաքնութեան տեղւոյն առ յապահովել, որպէս և այլ բազում նշխարս Աբրոց և սպասս՝ Գագիկ Բ անդ «եդեալ՝ 'ի պահեստ 'ի կործանման ժամանակի»։ Այս Խաչ է զոր Շնորհալին և յետ նորա կաթողիկոսք Հայոց՝ 'ի կանգակս իւրեանց նախադասեն քան զայլ օրհնաբանչիս սրբութիւնս, կամ թէ միայն զսա յիշեն, առաքելով օրհնութիւն առաքելական» «յատուկ ընկալ Ս. Նշանէս վանկոյ». որպէս և Գրիգոր Լամբրունցի 'ի յիշելն զՀոռոմկլայ աթոռ կաթողիկոսի, յաւելու զսա միայն, «Ընդ հովանեաւ առաքելական Նշանին վանկոյ» [3]։ — Ի կէս գ-ի զսրա Ամրամ Օրպէլեան «եկեալ յԱշոցին» գնաց 'ի վանն Թաթլոյ», և էառ 'ի նչխարաց Ս. Գրիգորեանց և այլոց «հաւաքելոցն անդր 'ի Գագկայ Թագաւորէ»։ Հանգերձ այլովք անդ պահիւր և Գևոտպրել Ս. Նշանեն, զոր յարշաւանս Լենկթիմուրի, յամի 1387, «երկու կրօնաւորք 'ի առաքելական Կաղզուանայ Ս. Հօրն Վարդիկ» [4], Թագուցին 'ի զերծ տեղի, և զի բերելոք ապա Նան յետոյ՝ անցեալ միաց տեղին և Խաչն։ Յայնց ժամանակաց և թերևս յառաջնէ իսկ աթոռ եպիսկոպոսի վիճակին Կաղզուանայ եղեալ էր Վարդիվէր, որպէս 'ի սկզբան յիշեցաք. և ամենայն Աբրոց յիշելոյց և որութեանց՝ հաւաքարան եղեալ է տեղիդ մի ըստ միոջէ փոխադրութեամբ, այլ երբն ոչ է յայտ. վանն այսորիկ և յիշատակարանք զոյգ և իրրև 'ի միում վայրի յիշեն զԹաթուլ և զՎարդիկ. որպէս և 'ի կէս գ-ին դարս գտանեմք ուխտաւորան մի եղեալ յիշատակ «Ս. Թաթուլոյ և Վարդիկ Հայր... գերեզմանին» [5]։ — Բայց սկիզբն չինութեան և վարդապե-

1 Առեփ. Օրպէլ. ԽՌ. յիշէ զայս. այլ խառնակ են բանքն, և Թուի երկուս վարդապետարանս ցուցանել որչ. որչ. զԱշտարաշեցւոյն և զՎարդիկ-Հայրն։

2 Մխիթ. Այրիվանեցի պատէս ասէ. այլ վրիպի գնելով գնա 'ի մէջտի 1050–60 ամաց եկեալ 'ի Վանանդ առ Գագիկ արքայ և չիներալ զՎանկոյս. քանզի Աղագիկ գարս միով յառաջ յիշէ գնա։ Ի Յայսմաւուրս չիք պատմութիւն վարուց նորին. այլ 'ի միում միայն նշանակի այսչափ ասելի, 'ի գ յունիսի ս. Վ մարգոց. « Ցիշատակ է առաքելասանց հզնաւորին Վարդիկ Հօրն. որ 'ի Մեծ Հայս »։

3 Ցիշատակարան Թագմանութեան Մեհնութեան Յայտնութեան։ — Կղեմպէս և 'ի յիշատակարանի գրոց յամի 1254 վանն կոչ. ասիգեալ Ա. կաթողիկոսի, ասէ. « ընդ հովանեաւ Ս. Գրիգորի և Ս. Նշանին վանկոյ և այլ բազմաշուք Աբրոցս »։ — Յառաջ Հայոց յամի 1295 գերեզման Ս. Խաչն այն. այլ յետս գտնեցեալ չէ. Թուի Բ. և գտնեալ եղեն արձեսաբեր 'ի ձեռն կաթողիկոսաց. որպէս ընթերցուք 'ի կոնդակի Յակոբոյ Գ. յամի 1469։

4 Թովմա Մեծոփեցի։

տաքանի վանկոյդ տեղւոյ՝ հնագոյն է յոյժ քան զժամանակս վարդկոյ. քանզի Յովհաննէս Բ կաթողիկոս ՚ի Զ դարու՝ ընդ վանայ Թաթէոյ և Գանձոյ՝ արծարծեաց և զանս, սերմականելով զնայրապետական աւանդն Աղբատունեաց գաւառի, « ՚ի պէտս վարդապետացն, որք զԳեղ- » ւոյ եւ զՏարօն, և զՄոկս, և զԱրտազ, և զԱրշարունիս, և զԱրճէշ, և զԿոգովիտ, և զԱրտանուջ, և զԿողբ, և զԱրծկէ, և զԱրտահար, և զԱրտանիս, և զԱրծուր, և զԱրտամետ, և զԱրծն, և զԱրտագերս, և զԱրտագունիս, և զԱրտագանիս, և զԱրտագոս, և զԱրտագոսիկ, և զԱրտագոսիկս, և զԱրտագոսիկսն, և զԱրտագոսիկսնն, և զԱրտագոսիկսննն, և զԱրտագոսիկսնննն, և զԱրտագոսիկսննննն, և զԱրտագոսիկսնննննն, և զԱրտագոսիկսննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնննննննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսննննննննննննննննննննննննննննննննննննննն, և զԱրտագոսիկսնն, և զԱրտագոսիկսնն

ումիւնքն. «վասն որոյ, ասէ, համբառ հաճոյական վա-
» րուց նորա եղ առ հեռաւորս և առ մերձաւորս։ Քան-
» զի էր հասարակաւն վայելուչ, տեղեանքն գեղեցիկ, և մը-
» տաքն ընտրագ, բարուքն հանգարտ, վարուք հղնազ,
» խարհրդովքն վեհ, հաւատովքն ուղղափառ, յուսովքն կա-
» տարեալ, սիրովքն անկեղծաւոր, մարմնովքն կորովի, հո-
» գւովքն առոյգ և խոնարհ, և պտուղն սուրբ։ Այս անցու-
» ցանէր զամենեքումբք որ յաւուրս նորա էին սուրբք և
» առաքինիք»։ — Ընթերցիր և զպանդխտեան զոր գոր-
ծեաց Գետարդել նշանաւն, ի Հաւսմոսի վանս, ի տե-
զագրութեան Շիրակոյ գաւառի։

Դէսիե (Texier) որ յամի 1839 էանց ընդ գետոյն Գա-
բախանք և գիշերօթեաց (21–22 սեպտեմբ.), եգիտ ի
նմա յիանիւ չափ կաւակերտ անկանս. նշանակէ և զեկե-
զեցին կոփած ոչ քարամբք շինեալ, որովհ պղնձութիւնն հե-
տագնելի։ Նոյն ինքն, ասէ ընդ Հր· Մ· գնալով ի
Բագրեւանդ կոյս, էանց ընդ լերինս անմարդեաս Երասխայ
և Եփրատայ, զորս Ա-պուլայ կոչէ, այլ հասարակօրէն
Շահ-ևոլ լերինք, և զկատար նոցին հայկական իմն կոչ-
ւմամբ՝ Արծուտի կամ Արդրատի, զոր այլ ուղեւոր (Քոխ
բրաւսիայի)[1] սուտդ լինել Արսի-հարբ, այսինքն բնակ-
եալ Արսի տոհմի Քրդաց, որ ի հիւսիսային լանջս անդ
Շահեօլի օթևանան։ Երկիր լեռնակողմանցս հրային է, այլ
կատարս այս՝ հերձաքարաւտ և խայտ օձաքարաւտ (ser-
pentine)։ Բազում գետոց լքեալք և անբնակք են յԱր-
ծուտւտ լերինս՝ իխզտուց հետ, որպէս ասեն բնակքն մեր.
ձակալ վայրացն և չէ ուրեք քննեալ զորպէսն և զերբն.
այլ Թուխ ինձ ի սկիզբն ծիլ գարու և յետոյ ևս, նախ
յարշաւանս Շահաբասայ, զորմէ ասէ Աւանքել Պատմիչ
(Գ), «Եւ զՔորն Կաղզուանու բնակին» ամայացու-
ցեալ ի գաղթ տանելով զբնակիչսն. և թէ Ճագին ո-
մանք, յետ ոչ բազմոց՝ ըստ այլոց պատմի (Զաքարիա
Սարկաւագի) Թահմազգուլի խանն Երևանոյ ապատա-
կեալ ի Կաղզուան՝ «զամենայն վայրան գերեալ և տե-
ղեաց»։ Յետ գարու միոյ նոյնպէս ապար և համանուն
խանին բռնաւոր Շահն Պարսից՝ Նադիր, ըստ վկայու-
թեան գրեաթէ ականատես կաթողիկոսի Աբրահամա.
Թող զհին ապատակ և զգերութիւն յայլազգեաց՝ որ
առ բազատանեօք և որ գինի. վասն որոյ չեն զարմանք
լինել անդ բազում աւերակաց քննութեան արժանեաց.
այլ ասէին մերձաւորացքն զանգիտել յահէ եղիտեաց գե-
գերելոց ի կողմանան։ Նոյն Ճանապարհորդ (Դէսիե)
նշանակէ ընդ մէջ Արծուտւտ լերին և Գարավանից
գետոց մի ևս Շիքոյտո?, որ անծանօթ է մեզ այլուստ[2]։

42. Յարևելից ցայսմկողմ նշանակեալ ձորակաց խան-
տուտոյ և խաւարձորոյ, կայ ընդարձակագոյնն և գըլ-
խաւոր համօրէն վիճակին և բնիկ Ջորն Կաղզուանայ,
համանուն առնուն, թէպէտ և որ ի վերոյիշեալ պատ-
մըչացդ կոչի Ջոր Կաղզուանայ՝ իմանալի է վասն բուսա-
դակ վիճակին։ Համանուն գետակն որ և Շուտակի կոչի
յետոպէտացի ճանապարհորդաց[3], յայլևայլ լերանց աղբե-
բաց ժողովակեալ և յօրոցեալ՝ իքանէ կարկաչուտակ ի
հիւսիսոյ կողմանէ յԵրասխ, պատեալ գառնաւն յա-
րևելից կուսէ, որ կառուցեալ կայ ի բլրակոյրի 1532 Ձ·
բարձու, իբրու փարախաւոր հեռի յԵրասխայ։ Ի գրիցն
և ի գլխաւորութենէն գուշակի չէն վաղեմի լինել, և
ըստ անուանն կաղազուանն, որպէս գրի ի հին Պատմու-
թեան Ս· Թաթևոյ, կապագի կամ կադեզի ուրումն կամ
խիմք՝ ասան, զոր Թուրքք Գաղզման قاغزمان կոչեն.
ի հին պատմութեան անդ Գադաքացեզ վկայի, և բաւա-
կան բարգաւած, զի ուխտեաց Հարիկ վանայ Թաթևոյ՝
100 վիցկիս և 200 այր. յետ այնր գան ուրեք յիշատակի
ի գիրս, և այն յետ Թ դարու, և երևի ի բազում ապա-
տակութեանց անշքացեալ. վասն որոյ մերս քննիչ Հ·
Ներս· Ստրգիսեան այսպէս անդադրէ. «Կաղզուան, թէ-
» պէտ և ասան Համարի ի գաւառի ասա, այլ ի հնոյ և
» ի նորոյ չունի ինչ արժանաւորս ասկաւաթիս ասելոյն ոչ
» ինչ ընդհատ ի գեղկականաց, և չուկայն իրր քան կըր-
» պակաք ասհմանի. Նորաչէն եկեղեցին անչուք է· և ապ-
» գայինք ասկա, զի բազում գաղթեցան առ Ռուս։ Ա-
» կայն հանդերձ այգու ամենայնիւ անուանի եղեալ է նա
» այգեստանաքն և մեծամեծ պտղաբերք պտղատուծառոց,
» յորոց գործ են ամենևին սահմանակից գաւառքն· Շի-
» րակ և Վանանդ և Բասէն· որոց մասնակարաբ լինի ա-
» գիներաւ և պտղովք, մասնաւորեալ և ինքն նոյնն ցորե-
» նով։ Այգեստանաք և պարտէզք կազդուանոյ զոր ասա-
» ցաք՝ հանդերձ աւանաւն ի բարձր և ի լայնածաւալ դաշ-
» տավայրս կան մեծաւ մասամբ և չորքանակի զգիւղաքա-
» ղաքաւն, մանաւանդ ի հիւսիսոյ նորա որ փորք մի զառ
» ի վայր է. և հարաւակողմեանքն մտ ի սարերաս կան
» բարձրաբերձ տղմաղեխալ լերանց. զաւարտալի են առհաս
» տարակ ամենայն վայրքն, որք տեղւոյն բարձրաբերձմանն
» և չրջահայեաց տեսարանաւ լերանցն և պտղատիպց լայ-
» նածաւալ տարածութեամբք, հանդերձ կանաչագեղ սի-
» զարոյս հարթ յատակօքն՝ մասայագանեն խոպան զա-
» մենայն անչքաբեխն աւանին, զոչխոյժ հիւրոյն վա-
» ռեալ մեծապէս, որ գժուարաւ մեկնի ի ցանկալի վայ-
» բացն։ Հիւսիսային և արևմտեան եզերք կամ ափունք
» որ սահմանն հասանեն այգեացն և պտղատիպց, գարա-
» փոք են, որոց առաջի չառաչմամբ անցանէ Երասխ։
» Թարմ լայնածիգ և ուժիգ ի հիւսիսոյ աւանին յերկուս
» մասունս բաժանէ զայգիս և զպտղաբերս. մի ծայր իր-
» բամին է անդ ուր աւարտի չէն աւանին, և միւսն միշտ
» ցգետն կամ ցեզերս ափանցն զոր ասացաք, այլուստ
» գետակի անցեալ ընդ ձորդ և խառնեալ յԵրասխ,
» չուրջանակի զգետակաւգ լինելով այլ ևս այգեաց ընդ
» մէջ խրամիցն»։ — Թէ հայ բնակչաց Կաղզուանայ
զարգիս աւելի է քան զ'2000. յորս 100 տուն նոր
գաղթականք, և մեծաւ մասամբ պտղապերոյք ի դար-
ման պատրիզաց և ի վաճառ արգեանց նոցին։ — Ոչ
նուազ քան զքաղաքերութիւնն նշանաւոր է ի Կաղզուան
և գաւառն, զոր Թեղեա մարթ իսկ արևմտեան եզր ասել
գերահռչակ աղհանից Կողբաց. բայց այլևայլ երկրաքանա-
կան զանգուածովք խառն երևի. յիկագոյն մասն աղային

1 Koch, Reise in Grusien, etc. II, 450.

2 Դէսիե չգիտէ զանուն ընդ Ախուրգեաց, և համարի տասէն
գնասս քնակել, իբրու զի գտանի ազանգատուրք Եղեխէ։

3 Bluhm, Routen in Türkische Armenien, etc. 358.

'ի ներքոյ սրձաքար ձուլակոյս պղտիրի և գեղին տափ, և 'ի վերոյ սորին տոլերիա զոգակ։ Բուն քարայն Կազգաւանայ 'ի կղզուս քյոբայիի բարակ տագռելաւ՝ 'ի մինակ գոյն կաւի կայ, սեպաձև կառուցիկք ձուլեալ. մէն Քերթ կամ շերտ ապի 1½ կամ 2՝ Քանձր է. կոպիճքն խոշոր, բիւրզակերպ, Ծամածուռ խորանարդ իմն ձևով. իսկ տախտք քարայրին զատուցեալ են յիրերաց կանաչորակ նաւրբ Քերթիւք գոճի։

Առաջին և յաջող յիշատակ Կազգուանայ յանուանէ՝ յետ կիսոյ Թ դարու գտանեմք առ Ասողկոյ, յամի 863. յորում Ջահակ կամ Շահակ որդի Սևադայ Կայսիկ այլազգոյ՝ այլ 'ի մօրէ (Աբուսեակ) Բագրատունոյ, « ամ- » բախտաւոր զօրու..... եկեալ յԱշշարաւնիս գաւառ, » իջանէ յեգերս Երասխոյ 'ի հարաւոյ կուսէ, 'ի տեղի » որ այժմ ասի Քառասունք։ Իսկ մանուկն Աբու- » սպարապետն Հայոց (որդի Աշոտոյ՝ յետոյ Ա. Թագաւորի » Բագրատունեաց) եկեալ 'ի Կազգուան առանէ 40,000 » արամբք՝ ամենայն Հայոց զօրուն, քաջք և մրցողք, » զոյ հասանէ 'ի վերոյ նորա. զրոյր բանակն ցիր և ցան » վայրացն ընկեցեալ, սրախաղիալ և գետավէժ զամե- » նեսեան առնելով. ապա որոյ և անուն տեղւոյն, ըստ » Թուոյ մանկանցն Սերբատաւ, մինչև ցայսօր կոչի Քա- » ռասունք։ Իսկ Ջահապոյ վերստաւն արամբք մնաց- » պարտ պրծեալ՝ անցեալ գնայր ամօթալից »։ Ոչ գիտեմ Թէ լրիւք այժմ պահծալի անուանդ Քառասնից, որոյ վայր յայս է հաւս լինել յառաջն. այլ ոչ յորմէր Թուի ինձ ըստ Թուոյ Քառասնից Սերբատիոյ անուանիլ տեղւոյդ. դիպուածոյն էր կարծել յաղագս Քառասնից նահատակացոյ Ս. Հմայեկոյ եղբօր մեծին Վարդանոյ, զորոյ Նշխարս և զընկերացն՝ որդի Նորա Գրիգոր Մամիկոնեան բերեալ 'ի տեղւոջէ նահատակութեան նոցին՝ 'ի Պարխար լերանց, հանգոյց 'ի լերինս Կապուտոյ, ընդ Խաչին Ս. Նշանէն։ Բայց գրեալ վկայութիւն ոչ անիմ հաւատանութեան, և փափագեալ միամ յայտանութեան վկայաբանութեան Արբոյն, զոր յ'Թ դարու նորագիւտ համաքէր և Հայրն Ակոան Վանանդեցի՝ – Միւս ևս քաջնչան և ազախաւն դէպք պատմին գկղմանց Կազգուանայ, յԼը ՖԱ. դարս, (1099), յորժամ Սէլճուկեանք բանանային 'ի վերոյ երկրիս մերոյ, և էլշլգազի Օրթոք Թուրք առ- պատակէր 'ի կողմանս Աղձոյ. իսկ « Գրիգոր Կուրապա- » զան[1] յաթելիք, եղբայր Տեառն Բարսղի Հայոց կա- » թողիկոսի, գնացեալ 'ի վերոյ Թուրք բանակին, 'ի » գաւառն Աշրնէք, վասն զի էր այր քաջ և հզոր և պա- » տերազմող, գնացեալ զօրօքն իւրովք 'ի գեղն որ ասի » Կաղեզուան, և հասեալ 'ի վերոյ Թուրքին, և պատեր- » բազմաւ հարեալ զնոսա, և սրոք հալածականս, և » զրազուսս 'ի նոցանէ սրով առատակեաց. և գարձաւ, » գնալով 'ի քաղաքն Անի։ (Ալ. ուսող.) յայնժամ մի » ամն 'ի գարանի կայր 'ի Թուրք զօրացն ընդ Ծառով » միով, և գաղտ նետիւ հարեալ զնա 'ի բերանն, և 'ի » սառաւիկ խոցոյն յերկիր անկեալ և առանգեալ զհոգին. » և եղև սաստ մեծ Շիրակայ և ամենայն տանն Հայոց։ » Եւ տարեալ Թագեցին գնա 'ի Կեչառաւս. և Մանու- » չէ (ամիրային Անւոյ) և ամենայն զօր բանակին Հայոց՝ » զկնի գնոյն »։

Նման այսմ գործոյ են և դէպք Ծառաքարայ զօր վերագրոյդ յիշեցաք յառաջս միասոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Անւոյ՝ կաթողիկոս կոչեցելոյ. առ որոյ ժամանակաք 'ի Թագաւորութեան վերոյ Թամարայ դչիսայի՝ Զաքարէ և Իւանէ քաջք՝ հանգերձ այլովք Թափեցին և զգաւառն Կազգուանայ յայլազգեաց անտի։

Ի վիճակէն Կազգուանայ Քերևս (և 'ի հռչակաւոր ախթից նորին) յիշին երկու անուանի վարդապետք յամի 1332, Կոստանդին և Յովհաննէս, որք գոան 'ի ժողովն Քոնայ, եւ 'ի վերջ անցելոյ դարուն նշանաւոր եղև յիկեղեցական դէպս ազգիս՝ Զաքարիայ Կազգուանեցի, որ երկար ամս եկաց պատրիարգ Կ. Պոլսի (1772—1799), և մեռաւ յիշխանութենան (մերա 11–22)։

Ի վերջնում պատերազմի Ռուս–Թուրքայ յամի 1877, Ռուք առանց կռուոյ տիրացան Կազգուանայ (6 մայիս), յորում էին յայնժամ 8000 ոգիք, Թուրք և Հայք։

43. Ի հարաւոյ Կազգուանայ և ընդ Ձորաշէնեան 'ի վեր նշանակին գետք Լմիրլէր, Ոստրդ, և վերագոյն ևս հին անունն Մանաւազ, որ սոյ յիշեցուցանել գծագումն Նահապետութեան Որդանեայ և Մանուագեանց, որպէս նշանակեցաք 'ի տեղագրին Բասենոյ, և հաստատել գկարծիս. Հասպ Նմին 'ի առագաս Ընկուզակի լերին նշանակին 'ի քարտս, Աչտիր, Փիճճիկ? որ Թուի փանիկ յիշեալ յԱրտաւազ օրագրի [2], բայց 'ի քարտս Դաւիթանակ գրի անուն գեղջս։ — Գեղիս սոցին և իրր փարախաւ հեռի 'ի Կազգուանայ (ըստ տեղագրութեան աշխարհացոյց քարտեսի) և յայլում գետառորակի՝ Զաքի կամ Զաքիրի գիւղ։

Յայլում արևելագոյն գետառորակի Պուլանըգ կոչեցեալ և միւռ յԷրասխ, նշանակի Աղաղրիւր, այսինքն հանգստաւոր ազբիւր, և ոչ է անճաշ, զի 'ի սահմանակցութեան Քեան Ճակատաց գտանին են տեղիք, յորում հռչակաւոր Աշտհանքն կողոպ։

Ի միջակայմանս Ձորակին Նշանակի Գոլղ գիւիսակ գետ, որ Թուի աւերակ։ — Գետին արևելագոյն ևս գետառաբակ՝ կոչի Ագ–առ, առ որով ամրաւանան լինանակ Աշխատաղ? 'ի հարաւոյ, Քիւռաղաշ? 'ի Հո. Նորին. Նը. Հանակին և աւերակք գիւղոցոյիկ, այլ չէն ոչ. որոյ ոչ միոյն տեղիք այլ և անուանք տագաբերեան կարաճին։

Ա. Նախնիս յիշատակի 'ի Գաբեղեանս գտանի՝ գիւղ մի եւս, այն է Սիւնձեղուն[3] կամ Սիւնձեղնոյ նա և Մնձեղուան անուանեալ, յորմէ էր Յովհաննէս Բ. Երբեմն վանական Թաթիոյ վանից և ապա կաթողիկոս, յերրորդ քառորդի Զ. դարու, վասն որոյ և Գաբեղինացի կոչի. այլ այժմ չէ յայս տեղի գեղջն։

1 Որոյ Վստակոյ. որդւոյ Ապիրատոյ, որդւոյ Հասանոյ Պահլաւունւոյ, որոյ սակաւուք յառաջ ազանեալ էր զգոգիագանման հզօրսն Իշխագեայ. 'ի կողմանս Անւոյ։ — ՄԱՏԹ. ՈՒՌՀ. ՀՀԲ.

2 Ի հատ. 1867, էջ 125. յիշելով գմաւ Մաթեթոսի Տէր Յովհաննէսեանց սարկաւագի յԱշմիածին, ծննդեամբ յայսմ գեղջէ։

3 Մխիթ. Այր. և Գնդ. չիսատոյ նշանակիցէ անուանդ։

Զ

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ=ԵՐԱՍԽԱԶՈՐ

ՐՈՇԵՑԱՒ կանխաւ հաւանաբէն իմն համարիլ զարևելեան և զանձկագոյն մասն Երասխաձորոյ՝ յանուն Աշտարունեաց. զի ոչ է մեզ յայտ սահմանս ց'որ վայր ձգեր 'ի հնումն անուն ձորոյդ. զբաւէր զոլշոյն իակ զԿաթնեղէնս՝ որպէս 'ի յետին գաւս, եթէ ոչ. կամ եթէ Գաթնեղանգի՝ յաւել քան զակիզն Դ դարու՝ ց'որ վայր ժառանգէին զերկիրն ընդ արևելս. և պարզաբար ևս ասել, որմէ գաւառի՝ բան քաղաքական տեսչութեան՝ վիճակեալ էր բնական մասնդ այդ Երասխաձորոյ, և գիտիդ կոչէր, Թուի ինձ եթէ յ'Ր դարէ հետէ արքունի սեփականութիւնք էին կողմանցս, և թերևս յանուն Երասխաձորոյ կոչէին Երասխանդունիք, (որիշ 'ի գաւառէն որ 'ի հարաւային Հայս). որպէս և Շիրակ ինքնին գաւառն մեծ, զոր Տրդատ ետ կամաւոյ որդւոյ Պէրոզամատի կաբէնեանն Պահլաւի. և 'ի փախանակել նորա՝ յետ եօթն աւուրց, « Տրդատայ մխիթարել զդլուխ որդւոյն կամաւոյ՝ « զԱՐՇԱՒԻՐ, զինքն փոխանակ ծնողին ահմանելով, ազգ « զնա սիրելով յանուն հօրն, և կարգէ 'ի թիւ նախա« րարութեանց. յաւելու և այլ պարգևս, զքաղաքն Ե« րասխաձոր և զնորին գաւառն մինչև ցկատար Ջորոյն « մեծի... իակ Աշտարի սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անունն « անուանէր ԱՇՏԱՐԱՏՈՒՆՔ քանզի յառաջ Երասխա« ձոր կոչիւր »։ Այլ զի արքային Տրդատ յանուն հօր նորա կոչեաց զնախարարութիւնն, 'ի նոյն և ասէին կոչեցաւ ԱՇՏԱՐԱՏՈՒՆՔ, և նշանաւոր եղև ընդ դարս հինգ 'ի Հայս, և արտաքոյ՝ 'ի ապառս կայսերաց, բազում գործովք արութեան՝ 'ի Ցոյնս, յԱսորիս և յԱիփրիկէ. վասն որոյ և նախարարքն կամ Նահապետք՝ թէպէտ կոչէին տէրք Շիրակայ և Աշտարունեաց, այլ Հայրանուն նորաբար միշտ կամաւորական. և ոչ միայն ընդ արևելս և ընդ արևմտեան բնիկ սահմանին իւրեանց (զորինքն ընդ Շիրակ և ընդ Գաթնեղէնս), այլ թուի և ընդ հարաւ տարածեալ կամաւորական տէրմի և իշխանութեան. քանզի երբեմն՝ ըստ ակնհայեցական վարչութեան՝ Բագրեւանդ գաւառ ևս վիճակ էր Կամսարականաց կամ Աշտարունեաց հսկականացն, որում և Շիրակ գլխովին. զի ոչ բոլոր յիշի Շիրակայ հսկականս յաւագին դարս, այլ յետ մահուան Մամիսի Թորենացւոյ ասի բաժանեալ բազմանդամ վիճակին Աշտարունեաց անտի. Այսպէս և միակի տէր կոչի երբեմն երկոցուն գաւառացն, Բագրեւանդայ և Աշտարունեաց, որպէս վարազտիրոց յիւր կոչս ե դարու, Աղոտ որդի Սմբատայ 'ի կէս Զ^ի։

Զպայազատս մեծի նախարարութեանս, որ գրեաթէ հուսկ բնաւին ետուն 'ի շարս գահոյից Հայոց, այլ բարձրագահ քան զյոլովս կարգեցաւ, և գործովք և չինութեամբք յոյժ հռչակեցաւ, արժան համարեցայ յիշել 'ի տեղագրութեան գաւառին Շիրակայ, քանզի այն եղեւ նախկին ազգայատուր կալուած նոցին և ընդարձակագոյն մասն ժառանգութեան. զայս միայն յիշեցից սահմանօք, զի 'ի խառնակութեան ժամանակին՝ յետ նահատակութեան Վարդանանց և ցրուելոյ իշխանացն, ասի Գրիգորի որդւոյ Հմայեկայ եղբօր Մեծին Վարդանայ առնել առ ժամանակ մի զԳԱՒԱՌՆ ՏՐԱԶԱՏԱՆ և զկաղզուան, որպէս և զվանանդ և զԲասենն. այլ 'ի յաջողչն վաշտայ՝ միւսոյ եղբարդւոյն՝ Ներսեհի կամաւորական և եղբարքն կալան զմիաժառանգութիւն իւրեանց, յոր և հաստատեցան արքունի հրամանաւ Պարսից, և պահեցին յաջողութեամբ ցվերջ Ը դարու. յորում ժամանակի նահապետն Բագրատունեաց Աշոտ Մսակեր՝ « զանձագին սպառ զգաւառն Աշ« տարունեաց յազգէն Կամսարականաց, և զարքունիան « 'ի կոգովսէ Աշտարունիս փոխեաց ». յայտ է զի նաւագեալ էր յայնժամ տոհմի հինգհարիւրամեան, զի և 'ի պատմութեան լռէ այնուհետև անուն նորին։ Ընդ Աշտարունեաց՝ իմանալի է և գՇիրակ գնեալ, քանզի որպէս այն էր գլխաւոր վիճակ Կամսարականաց, անդ և

Բագրատունիք հաստատեցին զոտան իւրեանց, վասն որոյ բնիկն Աբշարունիք կամ Երասխաձոր՝ չէր մեծապատիւ ինչ տեղի, և ոչ խնամեալ իրրև այնպիսի. յորմէ ասկս և իշխեաց հանճարեակ ձեռնամուխ լինել Ջահայն այն կայսիկ՝ զորէ վերագոյնդ հառնցաք (լէՀ 54), իբրու փեսայ Բագրատունեանց, կին ունելով յայնմ առհասկ՝ զԱբասեանակ զուստր Մուշեղի. այլ հարեալ հալածեցաւ 'ի ձեռն բնիկ պայազատացն, յորոց կապուիլն յիշխանութենէ և 'ի թագաւորութենէն՝ անդէն մատ գոհն և յայս գաւառս Սկիւթացիքն Ակրուկեանք աւերածուք, յամի 1048, և յետոյ. այլ 'ի սկիզբն ԺԲ դարու 'ի զօրանալ Վրաց՝ Դաւիթ Թագաւոր նոցին, յամի 1119, յայսմ գաւառի չարաչար «եհար զբանակս Թուրքացն, մինչև չհնալ սպացող 'ի բանակս նոցա». այլ յետ սակաւուց զարձեալ բռնացան նոքա, կամ նոցին ժառանգակութեամբ (Շահ-Արմէնի՝ թոռնէ տեառնն) Թիրքաշ՝ որդի Խանէի որդւոյ Աղուղիի՝ որ գրկեալն էր 'ի Թագաւորէն Վրաց՝ Եսա զԱբշարունիս և աւերէր զտիմանս Վրաց (1132). Ցկէս կամ այնր գարու (ԺԲ) Զաքարեանք հաստատեցին և սոա զիշխանութիւն իւրեանց։

44. Այնուհետև գաւառիս ծագիլ յԱբշարայ, որպէս 'ի վերդ տեսաք, պէտպէտս գրի 'ի յետնոց, սպասպելով ըստ տաճմապետին հարկ էր Աբշարունիս կոչել, այլ հնագոյնք միշտ ԱԲԵԱԲՈՒՆԻՍ գրեն. յետնագոյնք Թողեալ երբեմն զառաջինն ը տառ ԱԵԱԲՈՒՆԻՍ գրեն, որպէս Յոհաննէս Կամրջաձորեցի [1]. իսկ յետ այնր յԺԴ դարու 'ի յոգունց ոտանաւորէն իմն Աշորնիք գրի. Թէ կամաս և Թէ վիպական՝ անունք կոչեն և Աբշակունիս, որպէս և Ռոմանդ [2] (Գ. ԹԵ), գուցէ դի և չէնքն որ անդ յիշին և ազգն իսկ գաւառն՝ Աբշակունեաց արքայից սեփականատիրն էր, նաև կամաբակունքն իսկ՝ Աբշակունիք էին 'ի Կաբենեանն Պահլաւէ։ Գրի ուրեք և ԱԲԵՈՒՆԻՔ. Թէ բևս և սխալմամբ կարծեմ գրեալ և ԱԵՈՏԱՆ ՍԻՒՆԻՔ փոխանակ Աղշօրաց, և այլուր ԱԵԱՎՍՐՏԵՍԱՑ ՍԻՒՆԻՔ։ Կոչի դարձեալ և ըստ բնական դրիցն՝ փոխանակ Երասխայ՝ Աշորնեաց Ձոր։

Իսկ ըստ այժմեան քաղաքական վարչութեան՝ մասն մի գաւառիս՝ կազմուանայ վիճակէր, և մասն մի՝ Շօրեկէղի՝ յահեկէ Երասխայ, ցխառնուրդս Ախուրենի. իսկ յայմէն անձկագոյն սահմանն ձորախոյր՝ 'ի Ռուսոց բաժնէ էր և խառն ընդ վիճակաց Ճակատուց գաւառի. երկոքին կազմունք Ախուրենին ստէպ և անտի խառնրդոցն՝ յառաձնձակ գհՀ մի գրէին սակաւութիւ գիւղորայիք, մեծ մասն Ռուսոց վիճակեալ՝ Սիսեանցու կոչեցեալ 'ի Թուրքաց, և Սահակայ երկիր 'ի մերոցս յետին պատմչաց, որպէս Թուխ յանուն Սահաքի Թուրքման իշխեցողի կազմանցս և Ճակատուց, յառաջ արշաւանաց Լենկ-Թիմուրի։ Առաքէլ պատմիչ երկրիցս ևս 'ի յիշելն «յայնկոյս գետոյն Երասխայ», ասէ, զայն կամ զհարաւակողմն իմանալով. (զի ինքն ինչմիանդ յահեկէ և 'ի Հնկոյր), և 'ի միում նուագի սրոշակի ևս «'ի կողմն Կողբոյ», ասէ. այլ այժմ հիւսիսակողմեան գեօղքն յաւէտ Համարին այսմ փոքու գաւառի սեփական, որպէս 'ի տաբրեւդ կարգեցաք։ — Եւ քանզի զանձուկ և զիրար մանս այս արևելեան Երասխաձորոյ՝ կայ մեզ տեղագրել առաւմբ Աբշարունեաց գաւառի, չանիմք ինչ յուցանել նշանաւոր ըստ բնական հանգամանաց երկրին, զոր ընդ մէջ կաղզուանայ և Ախուրեան գետոյ՝ պարագրեն լեռնադաշտք Գարամատաղ կոչեցեալք, սակս մղձաւք հեռից 'ի գետոյն, վասն այնորիկ և արդարև ձորացուցանեն զնա. նոյնպէս և 'ի հարաւոյ աննշան ինչ բարձունք զառուցանէն 'ի ձակատուց կամ 'ի կողբոյ գաւառէն։

45. Ցեկեղեցական տեսչութեան՝ ըստ բախտի գաւառիս կանոնագիրս ուրեք նշանակեալ զեպիսկոպոսունս գաւառիս յ'Ը դար, այսպէս ունելով.

« Լեպիսկոպոսք կամաբական տանն.

« Ի օրդոյն Գրիգորէ՝ Բագրեւանդ և Աբշարունիք՝ միոյ » եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին, մինչև ցվախճան » Քերդոզահօրն երանելոյն Մովսէսի եպիսկոպոսի. ապա » զառուցեալ, Աբշարունեաց և տան կամաբականացն՝ » նախ եկաց եպիսկոպոս,

Կնդակ կամ Թնդակ տան		46
Ցովհան		11
Թաթեւ		9
Թովմաս	20 կամ	40
Հաւուկն	11 կամ	16
Թովմաս	10 կամ	16
Մովսէս	10 կամ	15
Ցոյս		1
Թէոփիլոս		36
Մովսէս	13 կամ	12
Ղազար		37
Գրիգորիս		23

» մինչև ց'ձՄԵ Թուականն Նոյոյ տուաբիս լինի այս. յո» բում սրաբզնաւակատիս եկեղեցւոյն Վարդանակեր» տի՝ Գագիկ Կամսարական. և եհաս լար աւետեաց, Թէ » Շուշան Կամսարական գուստր Վահանայ Պատրկին՝ » գխոստովանող անուն Ժառանգեաց վասն Քրիստոսի » Աստուծոյ, չարշարեալ 'ի Թուական Մինչգհառայ — Գրի» գորիս նոյն ևս այլ ամս եօթն »։

Այս Գրիգորիս է որ Քեռեպիսկոպոս յորջորջի և Աբշարունեաց մականուանի, քանզի գրիչ և մեկնիչ Ընթերցուածոց, 'ի խնդրոյ յիշելոյ Վահանայ Կամսարական Պատրկին 'ի կանոնագիրս՝ 'ի ժողովին Դաւնայ առ Ղեբսեսիս յամի 645 յիշատակի և այլ Գրիգոր եպիսկոպոս Աբշարունեաց՝ որ 'ի գաւազանագրիդ պակասէ. իսկ յետ գտցեն յիշին Ցովհաննէս 'ի կէս Ժ Դարու [3],

Թայիկ որ եղեւ կաթողիկոս	965–72
Սահակ	992
Անանիա	1012

Ցետինս այս յարձանագրի ուրեք [4] կոչէ զինքն եպիսկոպոս Աբշարունեաց, Ճակատուց և Աբթարատեան գաւառին. յետ նորա ոչ ևս գտանիմք եպիսկոպոս յանուն գաւառացդ այդոցիկ։ Ուխտանէս Պատմիչ Հակառակ կա-

1 Որոյ դրատոհմ է ստ. մեզ սրինակ Ծագիր։
2 ԵՒս յատկն 'ի Գէ. ԺԲ. Աբշարունիս գրէ։
3 Ստորիկ. Գ. ԳՀ. Ը։
4 Ի Ս. Գէորգ Ակոց, 'ի Հանգաստարանի Բագրատունեաց։

նանագրական բանիցդ ասէ. զի ՚ի Թիւս երեսուն աթոռ-
ընկալ եպիսկոպոսաց՝ զոր Հաւաքի այնպէս կարգեալ ՚ի
Լաւասարչէ, ուրոյն գրին՝ ԺԹ. եպիսկոպոս Բագրեւան-
դայ, ԺԱ. Աշտարունեաց։ Ի սկզբան բաժանման աշխար-
հին Հայոց ընդ երկու ինքնակալութեամբք, յանուկան
բաժնին գլխաւոր՝ Բասենոյ եպիսկոպոսն էր, այլ ՚ի Ժ
դարու զԱշտարունեացն գտանեմք. որպէս զԱհակեայ
յայտնապէս ասէ Ասողիկ (Գ. ԼՐ)։ Նոյն և զԴաւիթի յու-
ցանէ գլուխ կացեալ յաթոռելոյն ՚ի վերայ Վահանայ
կաթողիկոսի (Գ. Ը)։

46. Ա՛ ՚ի Նախնեաց Հայիս տառիս չափ անուանք տե-
ղեաց գտանին հաւանել առ մեզ յԱշտարունեաց գաւառիս,
զոր յայնցանէն զոր ՚ի Գաբեղենս յիշեցաք, և զի երբ-
կոքեան եւս երասխաձորոյ հաւասարակ են, և այժմ յայս-
վից յիշեցելոց անցեալ են տեղիք, ապա կարգեմք ասաս-
նոր զնոսին՝ յանուանէ, և ոչ ըստ գրից՝ զոր անգիտա-
նամք. և մարթ է՝ եթէ զոր ասէիցես տեղագրելիք՝ պատ-
շաճիցին արեւմտեան մասին Երասխաձորոյ, Կէշուան և
Կազդուան վիճակաց՝ զոր կանխեցաք ստորագրել, իբրև
սեփականս Գաբեղենից, և երբեմն հարկ լինի մեզ ընդ
կրունկն գառնալ և անդր համարել զյետագոյսս. վասն
որոյ անմեղադիր լինել ազգիդ ընթերցողաց, մինչև ա-
կանատես քննութեամբ ստուգեսցին երկրացքն և ան-
ցեալք։

Առաջին հետութեամբ, ծանօթութեամբ և առ սրատ-
քինն՝ նշանաւոր պատմական գիրքք տեղի՛ է Արտա-
գերս կամ Բերդն Արտագերից, որ ՚ի մերոյսդ նախ
յիշի ՚ի Բուզանդայ, այլ յատարաց անդստին ՚ի սկզբանէ
փրկչական թուականին. ՚ի Ճառնայՙ Արտάγερα կամ Ἀρτα-
γῆρα կոչմամբ, և ՚ի Լատինոյս՝ Artagera, կամ Artoge-
rassa,[1] և քան զամենայն նոյն կոչեցեալն ՚ի Պատմիչսն (ԺԹ.
ԽՌ) Ἀρτακήκηρα Ἀρταγάρτα. քանզի ՚ի Նուաճել Հաւա-
մայեցւոց զաշխարհս մեր, յերկրորդում ամի փրկչին, Ա-
տոր կամ Ատոմն [2] իշխան կամ պահապան բերդին
զգէմ ունէր, և ոչ ուրեմն մատնեցաւ ՚ի ձեռս նոցա, և
պարիսպքն քանդեցան. այլ ծանրակշիռ տուգանաւք Հա-
ռումոյ. քանզի Գայիոս կեսար՝ սիրելի Թոռն և յոյս Օ-
գոստոսի ախոյեանական, անդ հարեալ ՚ի Հայոց անթըշ-
կելի վիրաւք՝ մեռանէր, ՚ի տուգ մեծ կայսերական տահ-
կելի վիրաւք՝ մեռանէր, ՚ի տուգ մեծ կայսերական տահ-
մին։ Որպէս յայնժամ և մեռ ՚ի Գ դար՝ ՚ի յամրագոյն
բերդսբերից Հայոց էր Արտագերս, համարձեալ գաւառաւն
վիճակեալ կամաւրականաց՝ յարքայէն Տրդատայ. այլ
անարժան Թագաւորի նորա Արշակ Բ վասն ամբարձմանն
և գրից, Թերևս և վասն հոգակալ չինուածոց, հանդերձ
այլովք՝ « չարակենդանի ազահեալ յանձնէ Կամսարականաց,
ազգաս սրտի գաւառս նոցին գաւիճն Կամսարականաց,
յորոց գերծաւ մանուկն Պապեգաբատ, հայր սպարապ-
պայազատացն. և եա արքայավայել յարդարել զանգին.
վասն որոյ իբրև նոր չինութիւն համարեալ՝ ասէ Բուզանդ.
« Թագաւորն Արշակ հրաման տայր յԱշտարունեաց գա-

1 Ամմիանոս Մարկէլլինոս։

2 Ագաթագեղ է անուն հոգեկան, զոր այլազգ եա գրեն Հո-
ռումՙ Ատաս կամ Պաճէս։

3 Լաւթն Ամմիանոս (ԻՀ. ԺՌ) զԲերկաբն գաւառակըչէ. Բուզանդ՝
զՁիկ և զԿաղբէն իշխանս Պարսից. իսկ Խորենացի (Գ. ԼԲ.) զԲեր-

« տառին չինել իւր բերդ մի ամուր, Արտագերս անուն. և
» զգաւառն՝ յանուանէ ՚ի պատրաստութիւն համարեալ
» Թագոյր բերդին. վասն զի կարի ամուր էր բերդն
» այն »։ Վկայէ և Խորենացի (Գ. ԼԲ) « վասն անմատչե-
լի ամրութեանն »։ այլ և ժամանակակից յատին պատմիչն
Ամմիանոս Մարկէլլինոս, որ ըստ երկոցուն մերոցս պատ-
մչաց մանրագոյնս պատմէ զպաշտօնի դէպս պաշար-
ման բերդին ՚ի Պարսից, յետ ըմբռնմանն Արշակայ և
արգելանաց Աիւնեաց բերդին Խաժտառանի. քանզի կին
Նորա Փառանձեմ տղայ մանկտին Պապա և 11,000
արամբք և 6000 կանամբք և արքունի ապրանս՝ անկեալ ա-
պարիսէբ անդր, և ամենայն բռնութիւն և արուեստ բիւ-
բուտուցն Պարսից ոչ բաւէր առնուլ տեղւոյն զամուր
չարքաշառան. յորում ժամանակի և գլխաւորք ՚ի Հայոց
ոչք ՚ի ծառայութեան Պարսից, զոր առաջ Պատմիչն՝
Գողակ Ներքինի նախարար, և Արտաւան պետ զօրաց
կոչէ [3], ախորժեալք ընդ ժամկալութիւն պաշարելոյն՝
գաղտ բանագնաց եղեալ մտին ՚ի ներքս, և գաւառանու-
թեամբ կատարեալ զՊարսիկս, առեալ զԱրտ արքայար-
դին զերծուցին ՚ի դառն կացութ, ուստի և խռատանային
ածել զօրս յօգնութիւն, զնպատակ առեալ զաքին, որք
« ընդ գաղտնի գառն ուրեմն մեքենաւորութեամբ ՚ի բեր-
» դըն մտանէին, ապին քաջալերս տիկնոջն... զի ժա-
» կսկ լինելի բերդին, և մի ձեռս առցէ ՚ի Պարսիկս »։
Այլ ՚ի յաճել ակնկալեալ օգնականացն և ՚ի հարանել
պատերազմի ՚ի ներքս, մինչև՝ ըստ ասելոյ Բուզանդայ՝
որ ըստ օրէ մեռանել հարիւր և երկու հարիւր և հինգ
հարիւր ազգս, և յանդուգն պնդել պաշարեան Պարսից,
« ասկաքն ապրեալք ոչ անասցին միայ հանդերձն Պա-
» պայ, այլ անձնատուրք եղեն՝ ՚ի կամաց և ոչ ՚ի բռնու-
» թենէ »։ զի գան զինեցան բռնագոյն էր հարկ ասոյն և
պատերազմեան [4], « էր եկին, կարան զսիկինն և իջուցին
» ՚ի բերդէն. ելանէին ՚ի բերդն ՚ի վեր զօրավարքն Պար-
» սից, գնէին գաւառս Թագաւորին Հայոց, որ կային
» ՚ի բերդին.... զինն տիս և զինն գիշեր հանակ իջուցին
» զոր գոն ». գրեցին հրով խանդավառեցին. ասկայն վազ
նորոգեցաւ ՚ի Հայոց. զի իբրև զմի յարքունի զօրանիստ
ամրոցաց յիշի յաւուրս Վարդանանց, վերստին թափեալ
՚ի ձեռաց Պարսից և նոցին համախոհից։

Ցիչի և յետ կիսոյ Ը դարու բերդն Արտագերից, ուր
ամրացեալ կայր Մուշեղն Մամիկոնեան որդին Հրահա-
տայ, զոր վերագոյն յիշեցաք հարկանել զԱրտաշիս
յայգեստանն Խոր գեղջ (48)։ Ոչ յիշի այնուհետև ա-
նուն Արտագերից, ոչ չինութիւն, ոչ աւերումն, այլ յե-
տին պատմիչք յիշեն անգամս զբերդն Կասպից, զոր
աշխարհագիրն Վարդան նոյն ասէ լինել ընդ Արտագերից.
բայց գի առ եզիլեալ ընդ Արտագերից առանձինն յիշի
և կապեալ բերդ, (թէպէտ չասի ուրն ոչ միոյն և ոչ մի-
ւսոյն, այլ միոյն իբրև արքունի տեղի), հաւանական թուի
հասս առ հասս լինել, կամ թէ երկուց գոլով ընդհա-

Գրոսին ուրացողսն զվաչան և զՎիրաժան։

4 Բուզանդ զգրաժութիւն ասէ պատեալ մանաւանդ թերդին.
Ամմիանոս զպատեալ զգրականսն ՚ի ատեչ և չերկար պատերազ-
մաց. իսկ Մ. Խորէն. (Գ. ԼԲ) զի « բարկութիւն Աստուծոյ էր ՚ի
վերայ Արշակայ », վասն որոյ ոչ երկայնամտեցին պահապանքն։

Նաւր անուամբ Կապոյտ կոչիլ, և առանձինն միայն՝ Արտագերս. յայս կրթի ըստ իս և բան Ցովհաննու կաթողիկոսի, որ ասէ վասն Սմբատայ Ա. « Երթեալ յամրոցս քաջանձա-
» ւին 'ի Կապուտայ, որ 'ի Ջորն էրասխայ, անդ դարեալ
» դագաղէր, վասն զի անառիկ էր 'ի մարդկանէ ». և այլուր· « Երթեալ զողէր յամրոց վայրս էրասխաձորոյ ». և
յառաջ քան զնա եղիչէ (Ի)· « Թագուհին 'ի միջոց աշ-
» խարհին, մարտ եգեալ կռուէին ընդ մեծ ամուրս կա-
» պոյտ լերինն ». Եւ որպէս այսոցմանց բանք ցուցանեն՝ 'ի լերինս և 'ի քաջանձաւս անդեացն էին բազում բրնական ամրոցք և ևս ամրացեալք յայսուհետէ։ Ժամանակէ այսմ և յետին պատմչաց Կապուտաքար կոչել զմեծ վանան՝ որ անդ յԱրշարունիս չինեցաւ. վկայէ և յաւելն պատմիչն Ամմիանոս վասն Արտագերից՝ լինել 'ի քաջաժայռ լեառնավայրի '։ — Արդ եթէ նոյն և եթէ մեր Նմին՝ Կապոյտ հաշակի ամրութեամբ յամրոցս էրասխաձորոյ 'ի Եղ դարէ և այսր, և ընդ Արտագերից նաւ-
ձեալ վկայի յաւետապահ գնդէն Հայոց յաւուրս վարդա-
նանց. յետ նահատակութեան նոցին պաշարեցին վաս-
կեանք· այլ « որ 'ի ներքս էին՝ քաջութեամբ մարտու-
» եալ հարկանէին զթագուհս 'ի գնդէն Պարսից, և
» զմեացեալսն՝ փախուցանեն 'ի բանակն սրկանէին ». բայց միայն անանց յաւաքմանեացն՝ հաւատացեալ սատ երդմանց ազատելոյն՝ իջին առ նա ընդ Արշնի երիցս, և մատնեցան 'ի գերութիւն։ — Ցետ այնորիկ միայր թերդն 'ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնենի՝ եղբօրորդւոյն Վարդանայ, որ զհաշակաւոր խալն Ղաւնայ՝ (զոր երա-
նելի տիկինն Շուշանիկ դաւաճ Վարդանայ, մինչ 'ի կա-
պանս էր, առաքեաց առ տոհմայինն), բերեալ 'ի կազ-
մանց Սպերից, պահեաց յամրի անդ յապահովի, ուր մեացեալ տակաւ ժամանակս՝ փախուցեալ 'ի վանանդ։

Առաւել նշանաւոր եղև բերդս այս 'ի սկիզբն Ժ. դարու՝ զժգոհ դիպուք պաշարմանն և առաքինութիւնն մատնու-
Քեան Սմբատայ Ա. Թագաւորի, որոյ անգամ հալածեալ 'ի Ցաւսեփայ և լքեալ յազգայնոցն՝ հաւուկ ապաստանեալ էր յանառս այս ամրոց քաջանձաւեայ, ժամկալեալ տա-
բեկան ժամանակաւք ամենայն հնարից պաշարմանն. քանզի հաւատարիմք իւր « մարդիկ ամրոցին» անձնընտրք
» լեալք, և կարաւթեամբ կշռեալ զնկատմն մեքենայից
» և զենատեիցս՝ 'ի լայնալիճ ազեղանց, և զքարինս 'ի
» պարատակաց, յաւէտ իմն և անհնարին խորհրդաւմն
» 'ի վերոյ մարտիկ զօրացն հատուցանէին։ Եւ վասն
» զի ընդ ձեռամբ Հպատրացւոյն բազումք էին գի-
» նուրեալ 'ի հաւատացելոց Քրիստոսի, զնաս միշտ
» դիպել ոստր ընդդէմ պատերազմի ամրոցին, յիւրան
» խնայելով։ Իսկ զայն ոչիրս տեսեալ արքային Սմբատայ
» և զկարատարքիսանէիցն, որ իրրև մատաղատ իմն գահ-
» ոյս լինէին խորհրդակալք, այնուհետև զմահ մարմնոյն
» նպատակ ինքեան հոգւոյն առաքի գնէր, և անձամբ
» անձին վճիռ հատանել, և փրկութեան այլոց հոգացող
» գտեալ՝ գիր փրկութիւնն անտես արար։ Եւ... յետոյ
» երդման ուխտ յատիկանէն խնդրեալ՝ զէմ եդեալ
» էջս առ նա առնէ, և այնպէս փրկէ առ հատարակ
» զքրիստոսապրոյմ ժողովուրդն », որք յամրոցին և որք արտաքոյ, ի վերոյ սպոյի և միանգամայն սերալի գի-
պուածոյս՝ ծածկել Թաի պատմութեան և մատուցանել զանազն անմահանալի, զի ոչ ևս յիշի 'ի գիրս, և ոչ յա-
միքէ ցարդ յայտնեցաւ տեղի կամ անուն՝ ոչ սորա և ոչ Արտագերից։ Այլ ես կարծեմ եթէ զկէս անուանչանոյս՝ յայտնիցէ Ծանեթ գեղն Գերս կամ Քեաս զոր կանխա-
գոյն անդրապրեցաք 'ի վիճակին Կէշտանայ (48). այն զի իրրև փարատաւս և կիսով ևեթ հետ է 'ի Թորայ՝ յոր յաթանկեցաւն Մուշեղ Մամիկոն՝ եկեալ յԱրտագերից. և մարթ է 'ի հիւսիսոյ գեղջն լինել Ճաղատածոյ հանա-
նատան բերդին, յայժմեան Գաղա տաղ անուանեալ լերինն՝ որք 'ի հիւսիսոյ պարապին զՋորն էրասխայ ասեաս մեղ-
նոք բացագոյն իսկ Կապոյտ բերդն Թաի ինձ հատանէն ատեսակ բերդն Մանահր գաւիսի գրեալ 'ի Ռաս տիսար-
հայոցն, 'ի խաղ մի տղրերականց գետոյն Կաղզուանոյ, զոր և գերմանացի ուղեցոյն Քոխ՝ յանուանէ իսկ կապոյտ գետ լատ և կոչէ, և զժանգակ մի նորին՝ վանք-առ, վասն ատերեալ վանից որ առ նովաս, և անշուշտ կապոյտ-
ագարակ է։ — Ի գալ Ցուսոյ և Հայոց անանց հալածե-
լոց 'ի կայսերէ Թէոդոսեդիոյ՝ յաւագին կէս ժ. դարու, ընդ այլոց երևելի վանորէից՝ չինեցաւ « և վանեցչազարդ
» տեղին՝ որ Կապուտաքարն անուանի, յԱրշարունեաց
» գաւառի »։ Գետակն Կապոյտ յ'ոփոյ ասատք, այսինքն յատագանաձև խոր ձորակէ փոքրիկ հեղեղէ, և ընկղմեալ գետ 'ի վերոյիշեալ վտակէն և այլ վտակ՝ անցեալ ընդ Կաղզուան՝ Թաի յերասխ. Այլ պատուոյ կոչէ զվտակս զոյս ժամանակիս՝ նոյն գերմանացի, իսկ 'ի Ռաւսոյ աշ-
խարհացուցի զուգընթաց գետոյն Կաղզուանոյ և որիշ գետ նշանակի Ագ-չայ անուն։ Նոյն այր զլեառն ընդ մէջ Կապոյտ գետոյ և երասխոյ՝ Գզլ-կիտիք կոչէ. և զլեառն մի ևս ականջ կապուտոյ 'ի հիւսիսային էջս Շահէազ անուցիչ՝ ճիմանաշ։

47. Ճիշտացաք ևս առաջ զմիս զ'եւ ևս հաշակաւոր մինասական գաւառս, զԿամրջաձոր, որոյ անուն ասի իմն կարծել ևս կամրջով սրեմն երասխոյ կամ մանա-
ւանդ միոյ յաժանգակաց նորին չինեալ, զի և Կամրջաց-
ձոր կոչէ զանդին՝ պատմիչն Արիստակէս. և զի ընդ իշ-
խանութեամբ կապուտ Թագաւորին էին անդիքն, Արտաշ այրպայի չինեալ հանարի զայն Կիրակոս Պատմիչ, զոր ա-
ռաջին յիշատակողն Ասողիկ վերագասելով սյլոց՝ ասէ.
« Նախ առաջին մեծահռչակ ասխան Կամրջաձոր 'ի գա-
» ւառին Արշարունեաց, որոյ առաջնորդ կայր Հայր Յով-
» հաննէս, որ հալածեալ յարևմտեան աշխարհէն եգե-
» բացաց գաւառէն... բերեալ ընդ իւր զՀրագին Նշանն
» տէրանական, և ընդ որ անցանէր' բազում գթանելիք
» և նշանք և բժշկութիւնք լինէին 'ի ձեռն պատուական
» խաչին, որպէս և 'ի մերում ժամանակիս այնք մերալք
» տեսաք, զի բազում հիւանդք և ախտաժետք առաջնա-
» ցան. և հանապազ կայ և կատարէ գիւր հրաշագործու-
» թիւնն.... Կանան կարգի ունելով զառիմանագրու-
» թիւնն Ա· Խորոյն... յոր ժողովեալ սրք ճգնազգեացք
» Թուով երեք հարիւր· Եւ զկնի նորա նոյն ասխան առա-

(48) Oppidum muris et viribus validum... Munimentum positum in asperitate montana. — AMMIAN. MARCEL. XXVII. 12.

» Ընդդէմ եղեալ և հաւատաւի կրօնիցն պահպանն այրեաց
» Պօղիկարպաս [1]. և զկնի նորա իմաստասին Սամուէլ՝
» բազմաշնորհ ՚ի գիտութիւնս Գրոց սրբոց և յերգս և
» բաժշտութեանց »: Այս յատկապէս Կամրջաձորեցի
կոչի և գովի, և է իսկ գովելի, թէ ոչ աստուածաբանական
իմաստիւքն, այլ հնոտիքեամբ, չափաւոր և ընտիր շարա-
բանութեամբ, որպէս երևի ՚ի Տօնապատառաց բանեն:
Մերձակից նմին ժամանակաւ և յերկարակեաց լեալ մե-
ռաւ և թաղեցաւ անդ յամի 1092–3, Գէորգ վարդապետ
Թառիճեցի, զորմէ ժամանակակիցն Մատ. Ուռհայեցի
ասէ. « Էր լուսաւորիչ ամենայն Հայոց, և ապրեալ մինչեւ-
» բազում վտակաց և լեզու հրեղէն հրոյն ներկեալ, զի
» լցեալ էր աստուածային շնորհօք, և էր հաւատարեալ
» գիտութեամբն իւրով՝ առաջին աստուածախօս տէր
» վարդապետացն... պանդխտի վարուք կատարեալ ըղ-
» կեանս իւր, և էր ամաց հարիւրից, և թաղեցաւ ՚ի մեծ
» յանապատն ՚ի Կարմնջաձոր, մեծ ՚ի գերեզման Սա-
» մաւելի վարդապետին և ՚ի Թաչկայ, որ էր երաժիշտ ՚ի
» վերոյ ձայնաւոր եղանակսդ. և եղև սուգ ՚ի վերոյ ամե-
» նայն երկիրզաձոյ Աստուծոյ, զի զրկեալ եղեն յայն-
» պիսի լուսաւոր վարդապետէն »: — Ցետ գրեաթէ ութ
հարիւրամեայ անյիշատակութեան՝ առ մեզ հասկնալու
յայտնութիւն լքեալ վանացս, առ Ջոր գիւղիս Սուրմա-
ւոյ, վանն սրոյ և Ջօրաւանք կոչի, ոչ գիտեմ որպիսի
փոստիս. որ եթէ արդարև նոյն իցէ, հարկ է թէ ՚ի Ճա-
կատուց գաւառի եղեալ իցէ Կամրջավանգդ, կամ ցոյն
վայր հարկ է ընդարձակել զԱրշարունիս, որ անհնար և-
բևի, այլ մարթ է իշխանութեան տերանց նորին ձգել
անդր ևս:

Անծանօթք մեզ գրիք՝ յիշատակին «Արշարունիս՝
՚ի նախնեաց, կալոց գիւղ, յորմէ էր Տեառնմագ յա-
ւուրս պատերազմաց Վահանայ Մամիկոնենի, և նահա-
տակեցաւ քաջութեամբ ՚ի Ջաւախիս Հայոց պատե-
բամարտ Պարսից. Քաւ ՚ի տաճկանս Աղթամարեան գա-
ւառի, ուր անկան ՚ի մարտի և երկու քաջ սեպուհք, բայց
զսա ոչ յիշէ ժամանակակից պատմիչն Ղազար. և թաւ
անկեալ ՚ի բառն Պարակին և խոտովանաթար վկայեալ,
վանն սրոյ նշխարք նորին հանգուցան ՚ի Բեռնաւս գիւղ
Շիրակոյ և չինեցաւ եկեղեցի յանուն նորա:

Միւս ևս տէր Եփրեմաւրդ՝ Ագրցկոյս, գաստակերտ
Ամթատայ Խոտովանոցի, զոր չինեաց յաջորին տրձակ-
մանն ՚ի բռնութենէ Աբասայ, յամի 836, «Արշարու-
նեաց գաւառիս և այսպէս անուանեաց, եթէ չիցէ խան-
գարեալ անուանդ, զոր միայն Աստղին յիշէ:

Յայսմ գաւառի և մերձաւոր Փեռապ Քաւ ինձ և
Գազկմնք (Թերևս Գագկաւան), այգեձէս, որ յարձանի
միւսմ Թէոդոսիոյ եկեղեցւոյ Ս. Սարգսի՝ յիշի տուեալ ՚ի
ժառանգութիւն վանացն Տեկորոյ, յորդւոց Լազաւս ա-
բուաին, որք գրեն՝ կատեցեալ յամի 1033, « տալ զմեր
» արկեալ էգին որ ՚ի Գագկաւան՝ յեզերն Երասխայ՝
» ՚ի վանքս »:

ԵՐՈՒԱԶԴԱՑ ԳԱՒԱՌ· = ՍԱՀԱՔՈՒ ԵՐԿԻՐ

48. Ահեղեան մասն Երասխաձորոյ՝ ՚ի տեղագրելացս
ցարդ վայրաց մինչև յընդարձակել հովտին ՚ի տահմանս
Սաբանաց, և յատկ ձախակողմեան կամ հիւսիսային
անձուկ ձորերքն՝ կոչին (որպէս ՚ի սկզբան տացաք)
Սահաձոյ երկիրք, ՚ի վերջոյ ԺԴ գաւառ և այսր, և
գետոց սակաւս ունին, բայց այժմեան իմացութեամբ. զի
ըստ առաջնոյն՝ գոյր և ՚ի հարաւակողմն գետոյն մասն երկ-
կրին Սահաթոյ: Այդ սակաւարանակ գետոցդն, յարևմը-
տից սկսեալ՝ ՚ի հիւսիսոյ խառնըրդոյ Ջաղարան վտակի
յԵրասխ, (զոր տահմանաժէղ համարիմք Կաղզուանայ և
Ճակատուց), և յաջմէն Ախուրենի՝ են. Գառակիւնի վի-
րին և Սաորին, որպէս նշանակին յոյժաբհաստեցս, Ցալ-
չար, Գարագալ, Սագանձա, Աղտալը, Թեփէպաշի, Ար-
տաւար ?, Ճորխոր կամ Ջրրտխոյս, Հիւսէինքենտ, Հէյիմ-
չան և խոյի դիշդոր յարևմտեան անկեան խառնըրդոյ
Ախուրենի յԵրասխ, ուր և Գզըլբէփէ, զորմէ ընդ հառ մի-
ցին քանք: Իսկ յարևելից և յահնկէ Ախուրենի՝ Չամի
պայրաղը, յարմըկան անդ խառնըրդոյն, մինչ ևս թէ-
փէ-պաշի, Թէրպէկիի, Հիսար, Շամվարտան:

Կացմուած գետոյդ ձորերքս այսորիկ Երասխայ՝ ՚ի
հասարակի կրանիթ է և խոտ ՚ի խոտ նատիք. ՚ի նմին
գանգուածոյ կուտակեալ է լայնանիստ և ափափուկ բլուրն
այն Գզըլբէփէ՝ յարևմտեան անկեան խառնըրդոյդ Ա-
խուրենի յԵրասխ. զոր վայր երթալն նկատեալ միակ բլու-
նակոյն ՚ի չարս թագաւորաց մերոց Արշակունեաց, այն է
Երուանդ Բ, ընտրեաց և կառոյց քաղաք և ամրոց յիւր
անուն ԵՐՈՒԱԶԴԱՑՑ [2], զորոյ զպատճառս և զձև չինու-
թեան այսպէս ստորագրէ Խորենացի (Բ. ւԽ). « Յաւուրս
» որս փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլրոյն.
» քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և յերկարել ձմե-
» րայնոյն, և ՚ի դառնանալ հնձմանէ հիւսիսոյ՝ պատա-
» ճեալ ձուլեալ վտակն, ոչ ուսանէք արբուցանել բուս-
» կան թագաւորականին գտանէր տեղւոյ: Ընդ որ նե-
» ղեալ երուանդայ, նաև ամրագունի ևս տեղւոյ եղեալ
» ՚ի խնդիր, փոխէ զարքունական յարևմտեաս կոյս՝ ՚ի քա-
» րակառ մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ ընդ-
» գէմ Ախուրենան հասի գետ: Պարագէ զբլուրն, և ՚ի
» ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կրա-
» ծեալ զքարինան մինչև յատակս բլրոյն հաւասար գե-
» տոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ՚ի փորատէն, յըմ-
» պեղեալ պատրաստութիւն: Եւ զմիջնաբերդին ամրացու-
» ցանէր բարձր պատրաստ, և դրունս պղնձիս կանգնէր ՚ի
» միջոցի պատրսին, և ելանելիս երկաթիս ՚ի ներքուստ
» ՚ի վեր մինչև ցդրանն. և ՚ի նմա որոգայթս իմն ծածու-
» կըս ընդ մէջ ատիճանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի՝ թէ ոք

[1] Ցէրի սա յամին 966, ՚ի ժողովի Անոյ, յորում ընկէրկէ արարին
զվաճան կաթողիկոս:

[2] Ներկայացաւէս յայսմ կոչման էր Երասխագաւառ, զի յընդ-
արձակել սրինակի ազխարհագրութեան խորենացւոյ որպիսի ասի
վասն Ախուրեան գետոյ անցանել Արևելս կուսէ Մբենոյ և Երասխ-
գաւառ քաղաքի:

» գաղտ եւանելով դաւել կամիցի զարքայն։ Եւ էր, ասէն, » երկդիմի. որպէս զի մինն լիցի սպասաւորացն արքունի » և ամենայն եղեւմեից հանապարհ տուընկինացին, իսկ » միւսն գիչերացին և մարդադաւաց »։ Այլ այս ամենայն ամրութիւնք և մեքենայք ոչ բաւեցին զերծուցանել զնա ինքն Երուանդ՝ 'ի ձեռաց օրինաւոր պապազաւի Թագին՝ Արտաչիսի Բ, որ առաջնորդութեամբ Աքրոպաչն Սմբատայ՝ նախ հարեալ զրանակ բանաւորին յԵրուանդոպանն կոչեցեալ տեղւոջ, հալածական վարեաց զնա 'ի քաղաք իւր։ և » Սմբատայ գիչերոյն զհետ Երուանդայ եկեալ՝ » տակաւ վաչականաւ, զդուռն քաղաքին պահէր մինչև » 'ի գայն Արտաչիսի և զորացն առնելոյն։ Եւ 'ի մար- » տընելոյ քաջացն ընդ ամրոցին, անձնատուրք եղեն մար- » զիկ ամրոցին, և բացին զդուռն քաղաքին։ Իսկ մի ոմն » 'ի զինաւորացն մոռացեալ նշոյր վազերք զդէմսին Երուան- » դայ, և զգրուելոյ զոյիցն 'ի յատակս տանն։ և այսպիսի » Հնարամտի վախճանեցաւ, կալեալ զիագաւորութիւնն » ամս քսան։ Բայց Արտաչիսի յիչեալ՝ թէ խաղնուած » արշակունեաց է Երուանդ, հրամայէ զնի նորա թաղել » մեհարձանաց »։ Յետ չինեալեան Արտաչատայ՝ անդր փոխադրեաց Արտաչէս զարքունի վայելչութիւնան Երուանդալատի, հանդերձ կարեւոր բնակչաւք, յորս և Հրեայք բազումք։

Յայս է թէ անդիս այս անձկավոյր այժմ Գղըլթէփէ կոչեցեալ՝ միայն բերդ և կիւղրան էր Երուանդաշատ քաղաքի, այլ արուարձանքն կամ բնակութիւն քաղաքացոց սփռեալ էին 'ի միւս և կողմն՝ յարեւելեան անկեան խառնըրդոց գետոցն, ուր այժմ կոյ գետոյն Հաճի Պայրամի, իբր 75 Պարսիկ տամբք. ըստ որժանի Թագաւորանիստ մայրաքաղաք լինելոյ՝ կարի ընդարձակ և բազմաբնակ լեալ 'ի հնումն. յոր սակս Քաղաք մեծ կոչէ զայն Բուզանդ՝ նաև յետ երից դարուց, յորում Ժամանակի չհաւուն հազար երդ միայն գերի վարեցան անտի 'ի Պարսից, եթէ չիցէ վրիպակ 'ի Թուիդ։ — Զայս քա-

22. Երուանդաշատ.

զաք հանդերձ ոյլովք զաւառակերտաք Երուանդայ և համարձեն նահանգաւն և Երասխաձորով, իբրև յարքունի սեփականութենէ պարգեւեաց Տրդատ՝ Արշաւիր որդւոյ Կամսարայ, և եղև այնուհետև Քաղաք ստացուի Կամսարականաց. զոր տա վայր մի ազատեալ՝ յարքունեաց գրաւեաց Արշակ Բ, այլ ոչ ընդելոյր վայելեաց. ինքն գերեցաւ, և քաղաքն յատար և յաւեր մնանեցաւ 'ի հրամանէ հակառակորդի իւրոյ Շապհոյ Պարսից արքայի. և յայնժամ ըստ վերոյգրեալ ասից Բուզանդայ՝ « խաղացաւ » ցանէքեան անտի երդս քսան հազար Հոյ և երդս երեսուն

» հազար Հրեայ [1], և գերազքն 'ի հիմանց տապալեալ ըն- » դել յատակէին »։ Հաւանելի է յայնմ ժամանակէ հետէ ասել մեալ բազմաթուեաց բերդին, զի ոչ ևս յիշի ընդ այլ ամուրս և զօրանիստս Հայոց. տակայն քաղաքն վերընշին չինեցաւ և եկաց որպէս յատակն ասառն Կամսարականաց ց'Ը դար, նոր անուամբ Մարմէտ [2], Ծագեալ 'ի Մար-առատ պարսիկ ձայնէ, որպէս հրամայեացն գոչել Աքաչէս՝ 'ի հասանելն 'ի դուռն քաղաքին, բաբելով զԵրուանդ զի Մար կոչէր զնա, և արդ իմայուցանէր թէ նոյն Մարն այն. յայս անուն երկիցս յիշէ Անանիա Շիրա-

1 Մեծ յոյժ թուոմբերն Հրէից գոլթինալ կամաւ կամ քանի ածեալ երեք յԱղատաս Հայոց, զի նոքա յԱրմատիր էին, և անտի փոխեաց զնոսա Երուանդ յիւր քաղաքն. իսկ Աքաչէս փոխադրեաց յԱքաչատա. ոմանք Ասորւոցդ գտանեալ երեսին ամենեցուն յոյժ, թէ՝ նոքա հանդերձ նկուղ յաբեղցիւղ 'ի նոսին։

2 Ի պատմութենան պատերազմի Արտաչխի և Երուանդայ. Խոբենացի (Բ. ԽԵ) առնէ յիչելով զքաղաք և զգաւառակերտ ասորա չիմի արկանէ, և Խուիցյանէ զԵրուանդաշատիս կոչել Մարմէտ, որպէս խնամոց և մեծ խնդիրեան. այլ զի ոտանէն կամարաձև-

նաց Երուանդաշատ էր, և ոտ էր քաղաք, և զի Անանիա Շիրակացի գոտանան նոցին Մարմէտ կոչէ, հաւանելով իմ նիմէ Երուանդաշատ ինքն է Մարմէտ. այն զի ոմն 'ի դէպ էր' իբր 'ի քան սիմոտ Երուանդայ' ազգագրիկ գրուռն. Մոլ ոմոտ, քան 'ի գաւառակերտն, որ զրասանաց տեղի հնի Երուանդ։ — Իսկ քանք Անանիայի այս հն.

[1] Նա 'ի Մարմէտ էր, յոտանեի կամարաձևանաց, և երբեմն յիչէր " գետոյն, որում Աքաչէսեան կոչեն, տեսի Երասխ Հիանց " ։ — Պարս. Ձեռ. յայլում տառիճ տան. [2] Լոկ (Ձեռին մի) մեծ կոլոն 'ի Մարմէտ' 'ի գետ Երասխ " և այլն։

կացի՝ ի համարգահականան. բայց յաճախ ևս ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔ կոչի՝ ի նմին իսկ ի Խորենացւոյ (Բ. ԽՁ. ԽԸ. Գ.) և յայլոց. և վասն բնաթեան և գրից ամրոցին՝ այլք ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏ կոչեն զնոյն։ Մարմէտ անուամբ յիշի յաթաբան Բագնայրի. ՝ի սկիզբն ԺԳ. դարու յամի 1209 Խաչերես անի Լաւեցի որդի Աբրահամու շնորհէ վանաց Ս. Աստուածածնի զոյգի իւր. և անի Սարգիս ՝ի մերձաւոր ամս՝ գիւր « այգին որ ՝ի Մարմէտ՝ ՝ի վերայ Երասխայ » և յաթաբան Մարմաչինի՝ յամի 1215, այլ այգիք շնորհելոյ վանացն ՝ի Գրիգորէ Աղուզամրենց յարքեպիսկոպոսէ Անւոյ։ — Երբ խոպան անշքեցաւ քաղաքս այս՝ ոչ գիտեմ, այլ թէ ՝ի յետին դարս, ՝ի ժամանակի պատերազմաց Թուրքաց և Պարսից։

Առաջին խնամով քննող վայրացս Յէրթոլիացւոց՝ Տիպաւս Հելուետ, յամի 1834, յ՚17 մարտի, (որ չիմոթէ միայն զանուանեն՝ Երուանդակերտ կոչելով զաս և Ներ-Հակաբատ զվիան Երուանդաշատ), չնայ ինչ ասէ յատեղեակաց ամրոցին, զորոյ և զպատկեր ընծայէ, բայց հաստատ ինչ պարագայ, նորանէ, իմն կատուցելոց եռաշար կարգաւ կոփածոյ կարմիր քարանց և միջոցաս խառնարդ սեաւ քարամբք զուզակի, յորոց միջի երեք բացուած գետնափ՝ ընդ որ իջանէին առնուլ ջուր Երասխայ՝ մոտելոյ ընդ ստորերկրեայ անցս։ Աստանօր արկեալ էր և կամուրջ ՝ի վերայ Երասխայ, որոյ ՁՏան միայն չորք մոյթք խարխափելոք ՝ի կարմիր կրաքարանց. և ՝ի գլուխ կամրջոյն հետք գետզերեայ բնակարանաց։ Կից ՝ի քարաբլուր բերդին և մերձ ՝ի քարահատս երկանի՝ կոյ այլ բլրակ, յորում գերեզմանք անապատք ՝ի սեաւ զուզակէ[1], ուր և բազմախազ գրաւագիրք ստացանաքար մի, վեց սանաչափ յերկայնութիւն, հանդիպատ ուրուն Մարտիրոսի, յամի 1424, յորմէ և գուշակի ցայնժամ հայրապետակ լինել սեզոյն. որոյ Ձեռագրաւք հոգւոկերպ որոյ ընդարձակել ձգին ցՄխաբեան գետ, ընդ որոյ հատ էանց ուղևորն. զոր ոչ միայն յոյժ սրընթաց ասէ անդ, այլ գժուարին և զհնձան, մեծամեծ հրաբղխեալ քարամբք. ասկայն գրաւեալ հատանցն յոգւոյ արկեալ բնակչաց գեղջն (Հատի Պայրամլը) ջրատուցս յոլովս հաստատեալ են անդանօր։ Են նորա և պարսէզք և այգիք բարեբուսիք. քանզի և պահանջատ Պաղատ զօրականի Ռուսաց հաստատեալ էր անդ, սահմանաւորս գոլով յոյնժամ բաժնի Ռուսաց և Թուրքաց։ — Բէր Բարդըր անգղիացի որ յամի 1829 (31 հնկտ.) գիշերօթեալ ՝ի գեղջս, յոյժ նկարագիր գիրս բերաց և ձորահովտաց ասէ լինել ՝ի խորի անգ կցուածոյ գետոց, և ՝ի գեղեցկագունի տեղեան զգիւղն ՝ի Թաւուսս նշենեաց և արքակաղնեաց, յորոց ականակիս ջրոց խորաձոր Ախալենի, ուր քաղցր յոյժ Թուեցաւ նմա և ընկերացն՝ հանդիսատ գիշերոյն։ Ի մերոց ունի ընկոյզ և ծիրան, և այլս. այլ գիտաւոր բերք կոզմանցս են բամբակ, ցորեան և բրինձ։ — Շահխաթանեանն՝ ՝ի վերոյ ՝ի հիւսիսոյ այժմ բնակարանաց գեղջն յիշէ և լքեալ հին բնակարանս, յորոց միջի և ամրոց մի ուրեքակ այլ կիսականգուն բրգաձև, ունելով յարևմտեան հակատսն արձանագիր հայերէն, զոր վասն բարեբեթեան գրիցն և կիսեզծ տառիցն չկարաց ընթեռնուլ։ Թերևս այս իսկ է կամ այլ ՝ի նմին չինուածի ընդօրինակեալ ՝ի Գերմանացի պատկերահանէ, Թուականաւ 1201 ամի (կամ 1210) հակիրճ յիշատակ Կոստերի ուրուն, նորանէ տառիւք։ Յարևելից նորին քարընկէցիս հեռի կոյ կիսաւեր մատուռն փոքր կոթմրապար կոփածոյ, և յորմն հիւսիսային ՝ի ներքուստ արձանագիրս այս.

« ԹՎ. ՈԿԷ. Շնորհիւն ամենակալին Քրիստոսի Տեառն Աստուծոյ այս մեր դիր յիշատակի է վասն երկ(ար կենդան)ութեան մեծ պարոնին մերոյ Շահնշահի. Եւ Սարգիս որդի Գրիգոր աւագերէց քահանայի չինեցի զիմ հայրենի զատրը Աստուածածին Էկեղեցիս... ի հիմանէ մինչեւ ի կատարումն եհաս յիմոյ արդեանց եւ որդւո իմո Գորգիանն եւ որդոյ նորա Սարքսի. որ չկայ այլ որ հակառ ոչ ի մերոց եւ ոչ յաւտարաց. եւ եդի լուծ ի վերա սպասաւորաց սորա որ ի տարին Գ աւր ժամ կատարեն ինձ զՅայտնութիւնն զԱւագ եւ շարաթին եւ ըՁատիկն. որ զգրեալս առնէ աւրհնեալն Աստուածոյ եւ որ խափանէ գասի ի Տեառնէ »։

Աստաքատա ՝ի հիւսիսային արմն կոյ արձանագիրս 1299 ամի.

« ՁԹԸ. կամաւքս Աստուծոյ Բեստաին հրամանաւն արձանագիր եղեւ որ զՁիթին հարին ի տուրս Աստուածածինս տան անխափան. եթէ որ հակառակ կա բանիս մի առցէ զիմոզութիւն ի Քրիստոսէ. Կատարիչքն աւրհնին Աստուծոյ. Ամիրսթեանն Պարոն Շահն...

[1] Խորհրդաւէտ ասասանար հանապարհագիրն. « Le temps, les « guerres, les tremblements de terre, ont tout ravagé, nivelé « en Arménie; les tombeaux seuls sont restés intacts, et bravent l'oubli ». Իսկ Քէ Ա պղտիկ Ասիոյն անհգէ։

Ի սմին իսկ կարծեմ մատան յորմէ հարաւային է արձանս (Թիւ. 25) ձեւագրեալ ՚ի հարաւոյ գերեզմանացի նը-

կարչէ (Գէորգեր) Քէպեան յանգիտակէ մերոյ լեզուս, զոր և ընդօրինակեմք ՚ի դիւրութիւն ընթերցանելոց.

Ի Թուա. ՈՃԵ եւ ի թագաւորութեան Լատյային յամիր սպասալարութեան—անն Ջաբարէի եւ որդւոյ իւրոյ Շահնշահի եւ եղբաւր իւրոյ Յով—անէ նեսի Հայր Սամուէլ եւ այլ մի—արանքս չիներեցաք զնկեղեցիս վասն յիրկար կենդան—ութեան Պատրոնացս մերոց ի յիշատակ հոգւոց մերոց եւ—ծնող զաց մերոց. որք երկրպագէք մեզ յաղաւթս յիշեսջիք։

Ի նոյն կողմանս գտանի և մահարձան այս կանգնեալ յամի 1425, ՚ի յիշատակ քահանայի միոց, որպէս կարծեմ ՚ի յետին տառէ արձանագրին, որոյ հետեւորդ բանք խնդրելի են ՚ի կատ արձանին իսկ ար տեսանիդ՝ ասէ.

ԹՎ· ՊՀԴ· Այս է հանգիստ Տէտուն։

49. Ի գէպ և վայելուչ է առ երուանդաշատի կարգել և զծանօթն ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏԵՑ զգեղեցիկ զուգակից անգիտաց հեղինակի նոցին, որպէս և Պատմիչն (Թորենացի) առանց հչդրտելոյ զդիր սորին, արտաքոյ պատմականն ոճոյ՝ ազատաբար իմն ստորագրէ գՀէնն, գուցէ ՚ի վիպասանութեանց Արտաչէսի վերառեալ, այսպէս ունելով բանին. « Քաղցր է ինձ » ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուան» գակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ, » գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք։ Ռանգի գմիջոց » հովին մեծի ընդ մարդկութեամբ և պայծառ չի» նաւածովք, լաւաւոր որպէս ական բիր. իսկ շուրջ » զմարգութեամբն՝ ծաղկոցաց և հատարանաց կազ» մութիւն, որպէս շուրջ զրրոցն զոյլ բոլորակութիւն » ական։ Իսկ գրագմութիւն այգեստանոյ, իբր զար» ուեստաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսուածին » կազմանն գիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կա» պից յանից գարեւանդաց Համեմատ։ Իսկ ՚ի հարա» ւոյ հարթութիւն գաշտաց, ծնօթից պտղութեանն » գեղեցկութիւն. իսկ գետն բերանացեալ գարա» ւանդաք ափանցն՝ զերկիրերթիան նշանակէ շրթու» նըս։ Եւ այսպիսի գեղեցկութեան գիր՝ անգթելի » իմն գազես ՚ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն » գհայեցուածան ունի. և արգարև բերրի և թագաւո» րական գաստակերտն »։

Որպէս ՚ի նկարագրէգ քաղուածոյս երևի, երուանդակերտ հռետորեալ էր գեղեցկութեամբ և ոչ մարութեամբ, վասն որոյ և գիւրաթուռամ եղև գեղեցիկն քան զՀզօրն, և բարձաւ նշան նորին, զի ոչ ևս յիշի ՚ի պատմութեան, և յայն ասկս ընդ երկրայութեամբ անկեալ է տեղին. գորմէ Թորենացի այսչափ տայ գուշակել ՚ի նկարագրին, եթէ մերձ էր ՚ի քաղաքն և յերասս, ՚ի հարաւոյ սորին անելով զդաչտագեաձին, և ՚ի հիւսիսոյ՝ գարեւանդս, և շուրջ բնակութիւնս և այգեստանս։ Ասացեալ Պատմիչ միայն յիշէ (գ) գտեղիս զայս և ասէ. « Երուանդակերտն՝ որ այժմ ասի Աղջաղալայ ». քան զնմանէ և Բաղրամ յաղաթարհագրութեան, և Գէորգ յՕմանեան պատմութեան. յայտ է թէ

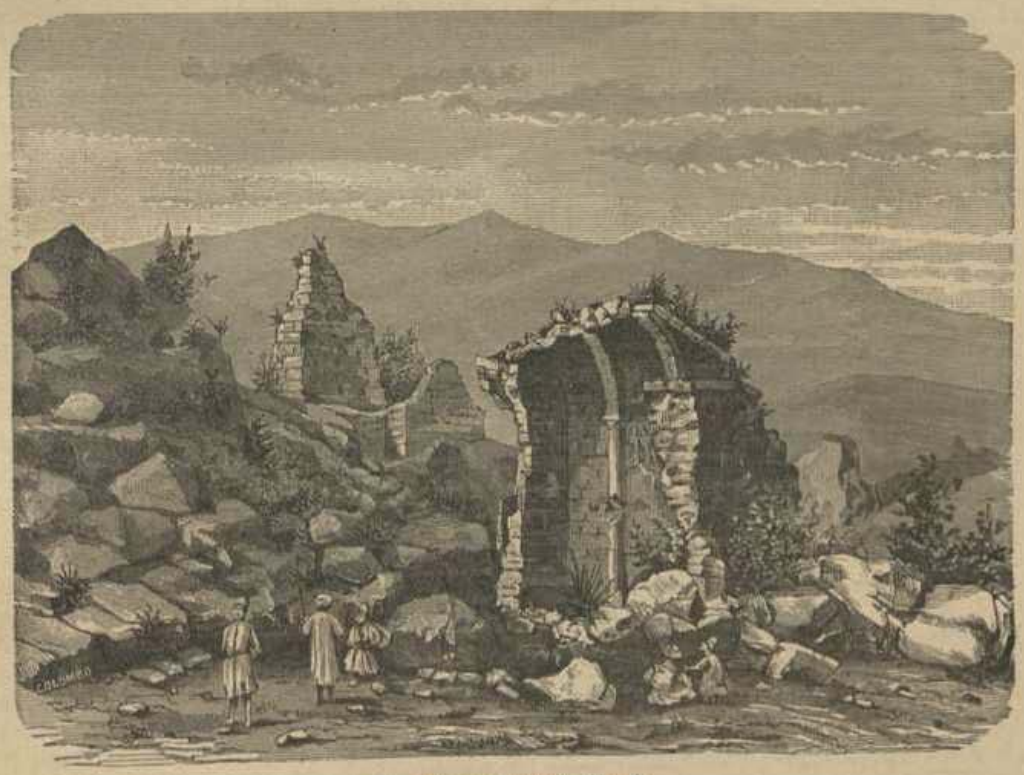

23. Մահարձան յերուանդաշատ.

չէ այս Աղջաղալայ բերդն հանանուն վիճակին, և ոչ միւս գեօղն հպագոյն ՚ի Կէչուան. զի կարի հեռի են ոտքս յերասոյ, և ոչ ունին գհայեցուածն ՚ի թագաւորանիստն. և զի յիշեալ Ագճագալէ երևի բերդ ամուր լինել, իսկ և

բուանգակերտ չէր այնպիսի։ Զարդին, սնանք փոխանակ Աքճագալէի՝ Գաբագայի կոչեն և համարին զայն՝ որ ի հարաւոյ կող Սիւրմէլիի յելից կողքոյ, հեռագոյն և յաջմէ եկեսիոյ. այլ ինձ հեռի թուի և այդ տեղի և արուագոյ իսկ ընկի եկեսիոյ. հաւանական՝ Հէրեւտոյի ճանապարհագրին նշանակեալն է [1], հուպ ի քաղաքն Եբուանգոյ, յահեկէ, այսինքն յելից Ախուրենի, ի հարաւոյ Հաճի Պայրամլուի, և սակաւ հեռի ի նմանէ, կամ ընդ մէջ նորա և խարպէկլի գեղջ, ուր յընդարձակ ախարհացուցի Ուռւսոց նշանակի Գրքոյ գոյա տեղի. և աւագագրութիւնն իսկ զոր ասէն՝ համաձայնի Թորնեացոյն. քանզի յարևելեան անկեան անդ գեւտակցացն գը-

նէ մեծաւարած ուերակս միմեանսյսի սեռեալ ընդ արեւելս ի վերոյ բարձրաւանդակ գաշտակի առ Եբուանգոյ, (որ ի գէպ գոյ ի հարաւոյ՝ հարթութեան գաշտացն Թորնեացոյն), ունելով ի հիւսիսոյ երկար շարս չերտաձև կաւուտ բլրոյ՝ յորոյ վերոյ հասուածք զոզակի. և այս ի գէպ գոյ հիւսիսային կոյսանն կարակնաձև [2] դրից, և յոնակերպն դարևանդացս Աբդ գի առ հինան յետ չինութեան Երուանդակերտի ոչ ևս յիշի անուն նորա, և առ նորս ոչ Երուանդաւան, ես հաւանեալ եմ եթէ ամենայն մնացորդքն որ ի Հաճի Պայրամլու և որ ի հարաւոյ նորին, միոյ մեծի քաղաքի մասն են, և նոյն իսկն Դաւանակերտն՝ մասն ևեթ է համարելի Քաղաքին Երուանդայ, որ միոյնկամ

24. Նշխարք Երուանդակերտի.

բացն և գկարևոր չինուածս կառոյց յարևմտեան անկեան գետակցացն, և յարևելակողմն զընակարանս մարդկութեանն, որ տակաւ առեալ՝ ի կէս անդ Դ դարու առաւելոյր քան զ50, 000 երդ։ —ի գերբուխս ասերակացն՝ որոշեն երկու հնկզեցիք հիմնատաւակք ի սահմանութենէ երկրի, առ որով և հնագ փողոցաց. այլ յարևելից կողմն նորն ի սահմանս հասանաց գտուցին՝ սեռեալ կան գերեզմանք բազումք պէսպէս ձևով և անեղծ մնացեալք. չատք յայնցանէ մեծամեծ տապանաքարերինք են տափակք կամ

կանգունք ի սնու հրապոյխ քարէ. ի միումն գրեալ է « Ի Թվ. ՉԽԱ (1292) էս Թաչատուր կանգնեցի զիաչս բարեխաչս առ Աստուած վասն իմ եւ հոգւոյ իմոց »[3].

Եթէ արդարև զայս տեղի Ծանեան և վերոյիշեալքն յետին պատմիչք մեր՝ Երուանդակերտ, ապա ի լըս կիպրն Ֆ½ գաւս Աքճագալ կոչէր, և ունէր ինչ տմրոց, և չէն մեծ. զի ոչ վայրապար ասէ Առաքել եկեալ անդր գԵսահաքան, ի լսելն գհամբաւ գաւառին Ձէլայողլի Սինան փաշայի սպարապետի Օսմանեանոց, և անդ յայտնել

1 Շփոթելով գանան, որպէս վերագոյն ազգեցաք, այլ ոչ սրչափ Յակոբ Դաւեան՝ որ գԵրեան քաղաք համարի Երուանդայաս։

2 Յորինակի մեում գրէ. Հիւսիսային կողմն Նկարագիր։

3 Թարգմանեցաս արձանս ի փառն Թարգմանութենէ։

խորհրդակցացն զոր » առնէր ՚ի մոի, զքեզն ոգոյն քրիս-
տանէից և զաւերեցն աշխարհին Հայոց » . զնոյն յայտնեաց
կեղծաւորաբար և աւազակ Հայոց, « որոց գլխաւորի ա-
նունն էր Տէր Յովանէս, որ պերճական մականբ ամ
անուանէին Աղա Տէրտէր. և նոքա ծանեան զդաւաճա-
նեալ նենգութիւնն » , այլ ոչ կարացին զերծանել. զի
մինչ գեռ ևս անդ նստէր Շահաթաս՝ սկսան վաթել զՀայս
՚ի Պարսս, և ՚ի հասանել զօրացն Թուրքաց ՚ի Կարս, ա-
պա մեկնեցան և ինքն գնաց դարձականին, իսկ զաւգիս
այս Աղճագալէ՝ յաւուրսդոյն նուաճեալ էր ՚ի ձեռն Ա-
միրգունայ խանի կուսակալին Երևանայ, որպէս ասէ
Պատմիչն Թուրքաց, պատերամբք և ահաբեկով չրկակա-
յիցն վայրաց, և վարելով զՀայ բնակիչն ըստ վերոյգրելո-
ցըն, և զքեզնեան-սիկի՝ վերակացու կոչմանցն՝ կալեալ ա-
ռաքեալ առ Շահաթաս, իսկ սա ՚ի բերան հրամանաց ե-
գեալ գնա՝ առաջի բերդին Երևանայ՝ մանրակատար պարս

Փարամխառ կամ Ժամուռ հեռի ՚ի Հաճի Պայրամլը գեղ-
ջէ ՚ի Հա. Ե. Նորին և յարեւելագոյն մասին Ախուրեան
գետոյ՝ ուրանօր արմատն իմն գտնէ, կոյ սրատաքուստ,
այսինքն յահեակ գետափին՝ Աշրիսլխատ գիւղ փոքր,
ուր պահանջիտ Յատաց էր (Ղազարեայ) ։ Ի Հա. Նորին
նոյնպան և ուխտի հեռագոյն, ուր տանի քարուտ ճանա-
պարհ գժուարակոխ, կոյ Մխրզա-խան տեղի և անցք
ընդ հուն Ախուրեան գետոյ, որ և համարի սպատաւած
Սահաթայ երկրին։

Յայս կողմանս՝ ուր ընդարձակագոյն է Ձորաձովիտ Ե-
րասխոյ քան յաղկոյնն Ախուրենի, թէպ եղեալ և
Աւտառն Ծննդոց, միւս ևս կազմած բազմայարգար
բանաւորին Երուանդայ, զորմէ այսպէս գրէ Խորենացի,
(Բ. ԽԱ)· « Տնկէ և մայրի մեծ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ գե-
» ղոյն, և որմունք ամրացուցանէ· արգելով ՚ի ներքս այ-
» ծեմունս երազանս և գեղանց և գեղջերաւոյ ազգ, և
» ցեաս և վարազս· որք ՚ի բազմութիւն աճեցեալ լցին
» զանտառն, որոյ սրտիանայր թագաւորն յատուս
» սրոց » ։ — Անանիա Շիրակացի՝ որ որպէս ասացաք՝
յիշէ յաւելուածան թուաբանականս այլ և այլ տեղիս
Արշակունեաց, յիշէ և սրոյ տեղի մի. « Որս էր Կամսա-
» րականացն ՚ի Գէն, և կալեալ երէ բազում, և ինձ որ-
» ոտման հատն բերել վարազ մի », և այլն։ Զիւէ ան-
դէպ համարիլ զայն ՚ի տեղւոջս Աղտատի Ծննդոց, մա-
նաւանդ զի ուր կարծեցուք զսա, յերի Մխրզախան գեղջ,
նշանակի յաչխարհացոյց քարտս և փոքր տեղի մի Գիհնոյ
կամ Գիհնոս գրեալ, որ հոլովական Գէն անուան երևի։

30. Ի փոխադրել հնարագիտին Երուանդայ զարքու-
նիսն յԱրմաւիրայ յիւրաչէն քաղաքն, հարկ էր ընդ ո-
ստանիկ բնակչացն և այլոց արքունական պերճանաց՝ և
զկրօնական պաշտամանցն տաճիս և հանդէսս անդր ա-
ծել. այլ մխանգամանցն և զանձին զգուշութիւն հոգալով,
« ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել քաղաք (զկուռ-
» սըն), զի մի ՚ի գալն և ՚ի գոհել անդ աչխարհն, ոչ
» զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն· այլ հնագոյն ՚ի
» նմանէ իքր քառասուն ասպարիզաս գհիւսիսոյ՝ նման
» իւր քաղաքին չինեաց քաղաք փոքր ՚ի վերայ գետոյն
» Ախուրենայ, և անուանեաց Բագաւան, որ ինքն թէ ՚ի
» նմա յօրինեալ է զկազմութիւն տաճարացն. և փոխեաց
» անդր զամենայն գկուռսն որ յԱրմաւիր։ Եւ մեհեանս

25. Արձանագիր յեկեղեցւոյ Ախուր Վանդակ. (Տես յէջ 63).

» չինեալ, զեզբայր իւր զերուազ քրմապետ կացուցա-
» նէր » : Որպէս ոչ երկար վայելեաց Երուանդ ՚ի թա-
գաւորութեանն՝ և ոչ Երուազ ՚ի քրմապետութեանն.
քանզի ՚ի նուաճելն Ախոյեան զաթոռն, » հրաման տայ
» Սմբատայ՝ երթալ յանուն Բագրատեան, որ հասեալ ՚ի քա-
» զաքն Երուանդայ ՚ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպան-
» ցէ զերուազ եղբայր Երուանդայ : Զոր կալեալ Սմբա-
» տայ՝ երկան զուլանէ հրամայէ կապել, և ընկենուլ ՚ի
» պատյա մի գետոյն. եւ ՚ի տեղի նորա ՚ի վերայ բա-
» դնացն կացուցանէ զընտանեաւն Ախոյեան, աշակերտս մե-
» ղի ուրումն երազահանի, որ յայն ասկս և Մոգպաշտ
» անուն կարդացին, եւ ապա ասար առեալ զդանձան ե-
» րուազայ, և ծառայս անձինս հինգհարիւր, նա և զըն-
» տիր ընտիր գանձուցն մեհենից, բերէ Ախոյեան։ եւ
» Ախոյէն պարգեւէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ.
» բայց զդանձան հրամայէ տանել Դարեհի Պարսից ար-
» քայի » : — Ցեղիս այս քաջանշան՝ յայնժամ իբր գլուխ
հեթանոսական պաշտօնատեղեաց Հայոց, և ՚ի միջին
դարս՝ աւերք կրօնից պաշտամանց և Բագրատունեաց
բնակութեամբ և չինութեամբք, քաջայայտ յերեւանի
կայ ցարդ և անուանին և նշանակեալ գրիչք և չափով հե-
ռաւորութեան. քան. ՚ի ցանկալի կենդանութենէն։ Ո-
զիղ գծաւ յամրոցէն Երուանդաշատի մինչև ՚ի Բագա-
րան՝ իբրև հինգ մղանք են, որ է հնգերիւր 40 (փոքր) ա-
պարէգ Հայկական[1]. և կայ գրեաթէ ՚ի սպառած Զո-
բոյն Երասխայ ՚ի Հա- Ելից, ՚ի հարաւոյ օժանդակաց Ա-
խուրենոյ, վասն որոյ և պատշաճեալ Աշխարհնեայ՝ քան
Շիրակայ։ Զայժմեան հանգամանս Բագարանայ հան-
դերձ բազմաունաշէն մեացուածոցք՝ այսպէս առաջա-
գրէ քաջ քննող վայրացս Հ. Ղևոնդ Սարգիսեան. « Ի
» մէջ խորաձորոյն՝ ընդ որ Ախուրեանն հոսի գնա, չի-
» նեալ է քաղաքս այս Երուանդայ Բ. դիւրաւս ՚ի

26. Զոր Ախոյեան գետոյ.

» հարաւոյ կուսէ՝ ընդ որ երկայնեալ ձգի լայնատարած
» ձորն, դժուարամուտ է յոյլ կողմանց, սակս լեռնա-
» ցեալ քարակարկառ վախիցն և բարձր ափանց ձորոյն,
» սակայն երկարութեամբ ժամանակաց յանձանձիր աշ-
» խատութենէ մարդկանն, օժանդակելով և աւերակա-
» ցըն՝ դիւրամուտ գործեալ է և ՚ի կոչմանցն։ Ընդ հա-
» նանել յատն ձորոյն՝ երեւութանայ վայրն առ հասարակ
» հիմնայատակ եղեալ. այնպէս զի՝ ոչ միայն նախնի չի-
» նուածոցն հաչակելեաց, այլ և ոչ օրինցն հետք երեւին.
» օրինակ իմն իրրև ՚ի յանկարծաւորեալ հրաւիրիչ կամ
» ՚ի առաւելութենէ մեծէ հիմն ՚ի վեր տապալեալ՝ չէ մնա-
» ցեալ քար ՚ի քարի վերայ։ Եւ գուցէ այդ ազէտք ան-
» ցեալ իցեն ընդ նա. քանզի և քարանցն կոյսք առհա-
» ապակ սևացեալք իրրև ՚ի հնոյէ բորբոքելոյ՝ վկայ լի-
» նին արդեաք տեսողացն. և չիք զի որ հաւաստիանէ
» մեզ թէ երբ և որպէս կործանեալ է քաղաքդ։ Ցառակ
» քաղաքին թէպէտ և գաչտավայր ըստ հարաւոյ կողման
» ձորոյն, այլ ըստ հիւսիսոյ դարափոս է. ամենայն վայրն
» քրտնէև բարձունք են մինչև ցվերին ծայր քաղաքին յա-
» հեղ բարձրութեան. և է անդ դոյզն մեացորդ բերդին,
» զոր ոչ կարծեմ չինուած հեթանոսութեան ժամանա-
» կի։ Իսկ անդր քան զբերդն՝ խորանդունդ մի ձորոյ ան-
» ջրպետ զառիման քաղաքին, և բարձրութիւն բերդին
» հաւասարի հանդիպակաց գետնոյն։ Հայրենասէր ոգին
» սքրա ՚ի բերան չղջի ՚ի Բագրատ՝ Նշմարտաձև ինչ տեսա-
» նել ՚ի նշխարսդ անաստուած ժամանակացն, հիմունս

[1] Երկու ասպարէզք յոյսնէն Հայոց. մին մեծ $\frac{1}{3}$ մղանէ. միւս $\frac{1}{7}$. ա. է սա իբր 238 Զ. քան զայսմ է 40 ասպարէզ միջոցիւ։

» կամ քէ քար մի գուշաքեայ ՚ի բագնեացն նախնեաց,
» այլ ՚ի զուր. զի և ոչ մեծահասոյր քար մի երևի տրէք,
» և ոչ մի քանդակ ՚ի միւս ՚ի մեծր քարանց տեսանիցէք,
» որք կոյտս կոյտս դիզեալ են ցրիւ։ Այդպէս մերկա-
» ցեալ Բագրատնոյ ՚ի նախնի հնութեանց՝ ծագկի առ
» Բագրատունեաք, սկիզբն ՚ի սմբատեանն Աշոտոյ ա-
» նեալ, որ անդ եդ զաթոռ իւր մինչև էր ընդարձա-
» կեալ Անւոյ։ Այլ որդ ուերակդ այդ մեծ՝ չինականաց
» ժամուք իրրև ՚ի տան տանց բնակացեալ է։ Սակայն
» ըստ օրինակին Անւոց նշանք աստուածպաշտութեան
» ոչ սակաւք են ՚ի տեղւոջն, գեղեցկաչէն եկեղեցիք,
» զոր մի առ մի առարարեմք, և նախ քան զայնոսիկ
» զերդն։

» Ընդ. — Արդ ՚ի բարձր քարաժեռին, որպէս ա-
» սացաք, հինն արկեալ բերդին՝ խորանգունդք են կող-
» մանք նորա երկքին, հարաւ և հիւսիս և արևելք՝ ընդ
» որ գետն անցանէ, և չորրորդն անմերձենալի, մի ևեթ
» մերձս անելով ՚ի հարաւոյ քաղաքին. տարած-
» քեամբ անձակ և երկայնաձև, աշտարակ մի յարևմ-
» տեան ծայրն ունելով. իսկ պարիսպքն կիսափուլ։ Ա-
» պարպատ որ հանդիպոյ է քաղաքին՝ հիւսիսն կամա-
» րակերտ իմն չինուածոյ է տեսանել խառն հողով և ա-
» ղերակաք քարանց, զոր պատչգամբ տրգունի կոչեն,
» կարծեմ վասն տեղւոյն բարձրութեան, որ համարձակ
» դիտէ ընդ ամենայն քաղաքն. և ամք սակաւք են յոր-
» մէ հետէ կործանեալ է։

» Յարևելեան ծայր բերդիդ հանդիպ աշտարակին՝ է
» առաջին եկեղեցին Սուրբ Գէորգ կոչեցեալ, փոքր և
» կիսափուլ. զոր սակաւ ամք յառաջ նորոգեալ են
» տախտակամած կարկատիւք, չինեալ նմին և գաւիթ,
» ի մէջ եկեղեցւոյն է փորիկ մատուռն յորմէ խորանին,
» և ՚ի նմա չիրիմ որթորացն, ընդ որով ամփոփեալ ասի
» մանն ՚ի նախարաց որթոյն Գէորգոյ, անյիշատակ ամե-
» նեքին քէ յորմէ և երբ, և ոչ արձանագիր ինչ ճա-
» ցեալ է ՚ի քարակերտ ճեպատաժս որմոյ եկեղեցւոյն,
» քէ գուցէ հատատեր գկարեւոր յիշատակութիւնն Ա-
» կոյն ՚ի յանախութենէ ախտաւորաց, մնատանդ ՚ի
» ատեի վարագոյ խաչին, և յանվրէպ բժշկութենէ հա-
» տատ մերձեցուցոյն՝ ոչ երկրայական ինչ է. քանզի և
» նորոգութիւն եկեղեցւոյն եղեալ է ըստ ոյժ օրինա-
» կի։ Գիւղականի ազգաւն ախտիւ անգամալուծութեան
» հարեալ և չգտեալ ուսանք բժշկութիւն, ձեռնաուա-
» քեամբ այլոց գնալ յախտ անգր. և ապաքինեալ յախ-
» տէն ՚ի տապանէ նախնեաց Արրոյն, ինքնին անօգնա-
» կան յաւիտ ՚ի վայր իջանէ. և յաժարակամ վանա-
» ական գինւոջ իւր՝ նորագէ զեկեղեցին, յանձն առնել
» ծառայութեամբ անցուցանել գկեանս իւր ՚ի տեղւոջն.
» և մինչև յօրս յոյս կենդանի կայ այրն սակաւին։ Յոյժ
» զուարճանան դիրք եկեղեցւոյն սակս մեծի բարձ-
» րութեան վայրացն, որպէս զի ուերակ քաղաքն առ
» հասարակ անշերեփ կայ առաջի։ — Երկրորդ եկեղեցին
» է ՚ի կէս ճանապարհին վերնոյ ՚ի բերդն, ՚ի տափա-
» րակ վայրի, և մեծ քան զԱ. Գէորգայն. սակայն միայն
» հիւսիսային կողմն կայ անկործան, և թաւկան մի ՚ի
» վերայ ՁՃ, և առընթեր եկեղեցւոյն չիրիմք վազ-
» միք։ — Երրորդ եկեղեցին փոքր է և գմբէթաւոր, հան-
» գեպ քաղաքին յարևելից կասկ ՚ի գլուխ քարաժայռի
» միոյ, որ ՚ի հանդիպակաց կողմանէ քարափանց գե-
» ղոյն երկայնեալ է ՚ի քաղաքն կոյս՝ իրրև ցամաքա-
» կղզի անմերձենալի գետով, և ՚ի նմին կողմանն խրամ
» անջրպետ կացեալ ՚ի միջի. է առ նովաւ և հիմունս
» բնակարանաց տեսանել։ Չեկեղեցւոյդ առանդու-
» թիւն է՝ ՚ի գաւառէ քաղաքին չինեալ վասն իւր. իբր
» զի նախ քան զչինուածիւն նորին, քանզի անդ բնակէր,
» յատուր միոյ ՚ի մեծահանդէս ուրեք անագանեալ նորա
» անցանել ընդ կամուրջն, որոյ ուերակն կայ մինչև ցայս-
» օր, առ ՚ի գնալ յեկեղեցի որ յայնկոյս գետոյն, ուար-
» միժամն. յորմէ սահիպեալ չինէ զեկեղեցիդ առ բնակա-
» րանաւ իւրով։ — Չորրորդ եկեղեցին քառորդաս հեռի է
» արտաքոյ ուերակաց քաղաքին ՚ի հարաւ կոյս. և սորա
» հիւսիսային արմն ևեթ կանգուն կայ։ — Հինգերորդն
» առ երի կոյ չորրորդին, և շուրջ զնովաւ պարսէգքն,
» յաւաղագոյն և ոչգիք՝ որք որոյք են խաչնարաձաց.
» և էր առ մոյր եկեղեցին կամ ախտ միանձանց. ար-
» տաքին ձևովն քառաթեւ է բազմանկիւնի. և առ իւրա-
» քանչիւր թևով գարձեալ երկառուակք այլ ևս անկիւնք.
» իսկ ՚ի ներքուստ կիսաթոյր են չորիքին ևս թեւքն.
» երկայնութիւն և լայնութիւն հաւասար թևէ ՚ի թև
» 17 մետր։ Զորս սիւնք են ՚ի նմա ոչ միակաւորք.
» կործանեալ է գմբէթն միայն և մատուռն, որ սորա-
» քառս կիս էր ընդ եկեղեցւոյն. հին խաչաքարք և չի-
» րիմք բազում են գտեալ։ — Եկեղեցեացն Բագրատու-
» նեաց գմին ևեթ յիշատակէ Ղեվոնդեան կաթողիկոս, չինեալ
» յԱշոտոյ որդւոյ Շապհոյ ՚ի սպարապետէ Հայոց յա-
» ւուրս Սմբատայ առաջնոյ, պձնապետ եկեղեցի կո-
» չելով. որոյ չինուածիւն արձանագիրն էր թեև ա-
» իրրև փաթոյթ մի ածեալ էր զեկեղեցեաւ չորիցանա-
» կի, խաչաքառաս ՚ի բարձ անընդմիջաբար ընդ եր-
» դիս, խանգարեալ ուրեք ուրեք վասն ՚ի վայր հոսելոյ
» քարանց տեղւոյն. իսկ յայլոյ արձանագրաց վերծանե-
» լիքն են սոքա, և առաջինն ՚ի ներքս եկեղեցւոյն.

***վահան քահանա գծող ✠ ՆՁԳ թուականութեանս Հայոց ի հայրա-
պետութեան տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի ի թագաւորութեանն Յո-
վաննիսի Շահանշահի ես հայր Մարկոս որդի Շապհո քահանաի գնեցի զը-
Մարս... հողն ի Շահանշահէ ես գրամ յիմ հալալ ընչից եւ արկի այդի եւ
չինեցի հնծան եւ գնեցի ՟ և ՟ ամենի հող ի Խորձան... խաւր որդւո ի Գառն-***

ոլախ եւ հողս ի Գարբնին նոյն տեղն : Ե: ի հող ու Գանձէփոզի եւ հող ու Սուլտանին... եահ եւ Մռեղին տներն Բագրնի եւ.... ց ու Բագրնի եւ Ջաղաց ու Մրենի եառու ի սուրբ կաթողիկէս վանն Շահանչահի հոգոյն եմէ... ընդդիմանա այսմ դրոցս ի մեծաց կամ ի փոքունց յապչտակէ կամ... պալատական եղիցի... արեանն Քրիստոսի եւ իմ ամենայն ազգի մեղաց տէր է, ՅԺԸ: հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Շարքնանակի զորմվք եկեղեցոյն արտաքուստ արձանագրեալ կան եւ այսոքիկ.

† ՆԵ ես... նեցի պատւոյանս եւ միաւորեալ չինեցի եւ էառ ի կաթողիկէ ունելով բարեխաւս առ Քրիստոս վանն Թաւուսթեան մեղաց իմոց որ դմա հակառակ կա իմ մեղացս եւ ծնողաց իմոց պարտական լիցի եւ բաժին նորա ընդ Յուդայի լիցի:

Ո: Կ: ի թիան Հայոց գրեցաւ. Ես հայր Աստեփաս որ էկի իմ ազգականաւք ի տապանայատունս վերըսաին նորոգեցաք զհնացեալ սուրբ ուխտս ողորմութեամբ Աստի սպասալար Ջաթարէի որ էառ զԲագարան. Ես Դաւիթ որդի Շոթոկայ որ եառ զԱպպէխարփին սաղին հող ու զկարմինջիեղին նեղքի Ջաղացն ի տապղնաան սուրբ կաթողիկէ վանն Աստի սպասալար Ջաթարէի հոգոյն հաւր Շահընշահի. հայրս Վարդան եւ Տրդատ փակակալ եւ այլ միայրանքս հաստատեցաք զաւագ խորանն որ պատարագ կատարին անխափան. Հաստատեցաւ գիրս ի պարտնութիւնս Գրիգորոյ. ով այս իրացս հակառակ կայ նզովեալ լիցի: ՅԺԸ: հայրապետացն:

ՈՉԳ: Ես Վարդս Բագարանոյ բռնեցաս որ էառ զիմ գանձագին գՉրիզպերին այգին ի սուրբ կաթողիկէս որ կատարեն տարին երկու աւր ինձ եւ մի աւր կենակցին իմոյ Թանգին. ես խաչիկ որ գանձագին տարաբի գՊուչճին եւ էառ ի սուրբ կաթողիկէս վանն փրկութեան հոգոյ իմոյ որ տարին երկու աւր ժամ կատարեն անխափան:

Ես Խուշուշ Աբջացի որ էառ զիմ այգին որ ի մեաս ասա Աստուածածնին է որ յԱգարկեն է ի սուրբ կաթողիկէս որ տարին աւր մի ժամ կատարեն. — Ես Սարգիս եւ Սահմանոս որ գնեցաք Շուքրևսին Ջաղացքարգն եւ չինեցաք եւ ավաք ի սուրբ կաթողիկէս որ տարին երկու աւր ժամ մին Սարգիսի և մին Սահմանոսի: ս հայր Վարդան ի Տրատաս եւ այլ միաբանքս որ հաստատեցաք. եմէ որ հակառ կա կամ յապչտակէ: ՅԺԸ: հայրապետացն նզովեալ լիցի:

† Ես Աստուածատուր Բագրանոյ էրէցս եառ զիմ Աբջաց էգին որ ի գէմն էգէրին է հայր Մխիթարա ձեռաւք սուրբ կաթողիկէիս եւ սպասաւորք սորա հաստատեցին մեզ ի տարին աւր մին ժամ:

† Յայսմ ամի որ էր Թիւս Հայոց ի ։ ՈՉՌ ։ եղեւ ուխտադրութիւն սուրբ կաթողիկէիս ձեռամբ Հայր Մխիթարայ եւ Դաւթի եւ այլ միաբանութիւնցս եղել. այր որ ի Քրիստոս փոխի ի սուրբ ուխտէս պարտական է որ ով Հայր լինի իրիցուն ։ Ռ ։ քառասունք ժամ կատարէ մատաղով եւ արեզակին մին քառասն. արդ որ զգրեալս խափանեսցէ Յանաս զվարձս Յուդասի առցէ եւ զանայծս զկայենի ժառանգեսցէ եւ։ ՅԺԲ։ ինն որոշած է ի մահ եւ ի կեանք աւագ։.

Ի ՈՉԴ. կամաւն Աստուծոյ ես Դուհարշահբս Կողբացի զիւգակից Դալըկանն էառ զվեր գանձագին էդին որ Կունեխանց հող էլ եկ հայր Մխիթարա ձեռաւք ի սուրբ կաթողիկէս որ ի տարին։ Ռ։ աւր ժամ կատարեն իմ զբաւտերն Տիկեմամին. Արդ որ զգրեալս չառնէ յԱստուծոյ նզովեալ լիցի.

Ի նոյն կարգ առաջնոյն գաւռնի և այս արձանագիր ընդ խաչաքարիւ.

Ի թուին ՈՉԴ. չնորհիւն Աստուծոյ ես Աւտարս Կողբացի որդի Յովանիսի եւ ամուսին իմ Աէգայ կանգնեցի զսուրբ Նշանս ձեռամբ հայր Մխիթարա եւ տվաք զվեր ագռաւգն կէսն սուրբ կաթողիկէիս որ ի տարին։ Ռ։ աւր ժամ կատարեն մինն ինձ եւ միւսն Յովանիսի. ակն այն է որ Զակենց կոչի. որ զվերագրեալս խափանէ դատի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ։

Յաւուրց Աբգարեան Ի՛ որ անչքացոյց զԲագարան՝ փոխադրութեամբ հնութեանական պաշտամանցն յԱբգարչաւ, մինչև ց՛Թ դար՝ ոչ յիշի քաղաքիկս այս՝ ի վեպս, և անշնանակ իմն մեացեալ երևի. քանզի Կամսարականք զՄարմէտ ազարին խրեանց ասեան. այլ՝ ի գնել Աշոտոյ Մահկերի զգաւառ նոցին՝ ի Բագարան հասատեաց դիւրն, ուր և բարեբազդ Թառն իւր Աշոտ Ա. յառաջ և յետ Թագաւորութեանն եղ զարքունական ապարանսն, որպէս ասէ Ցուխ. կաթողիկոս, որ և բազում անգամ մնաց և ել ազար անդ. ուր և յամի 862 մեծաՀանդէս չքեզաբեամբ հաբանացոյց Աշոտ զգաւառ իւր՝ ի Դրիգոր Դերենիկ, պայազատ տանն Աբծրունեաց։ Բայց որդի նորա Սմբատ Ա. յերազգաւոբս փոխեաց զաթառն, յորմէ յետոյ հաստատեցաւ յԱնի՝ Թառի յայնց ժամանակաց, այսինքն՝ ի կէս Թ դարու. կամ ասկաւաք յետոյ չինեալ հայակապ (և) եկեղեցւոյն, յորում են մեաոտան արձանագիրք, և Թուականք Նե (956), և ՆԶԴ (1034), այլ հնագոյնն անվերծանելի. սա է որ կաթողիկէ կոչի յաբձանան՝ առանց այլոց անուան, բայց և մեկնադրութեամբ՝ Տապանատան Ս. կաթողիկէ, զի էր յաոաւկ եկեղեցի հանգուստարանաց պայազատացն Բագրատունեաց. վասն որոյ և ինքն եկեղեցին և մերձակայ (այժմ անհետացեալ) Ոխան կամ Վանքն այնպէս կոչէին (Տապանատուն). զորոյ և բարձրատանգակ դիրս Նշանակէ Ցուխ. կաթողիկոս՝ ի յիշելն զԹագաւոն Շապրհոյ ապարապետի որդւոյ Աշոտ. « Աւարեալ կամ մեծ » ի վերայ նորա, եղին զնա ընդ հարս իւրում ի Լոռիձոր » Քնարանացն որ ի քաղաքագեօղն Բագրատու » : Եւ յաոաջագոյն վասն հօր նորա ասէ. « Բարձեալ դիակիր » գաղտագր տապան զնա ի Թագաւորանիստ տանն Բա» գարան, ասկհնաւ հանդերձիւք և ասկեզօծ վառիւք » զգագազան զարդարեալ, և խաչիւք զօրաց գինուք և » զարգուք, ընտրանեօք և նշանակօր չարչ պայազատ» նեալք, մեծի կաթողիկոսին և այլ եւս գղեղոյ եկեղե» ցոյ առաջի եւս գնացեալ, գեաչակրան ապրմաներգու» թիւնս և զձայնս արշնութեանց նուագելին՝ իսկ երեք » որդիք նորա գահերէցք տան արքայի և այլ եւս բարե» կամք հետամուտք զնին գագազացն ... և այսպէս հա» սեալք ի տեղին, անդ էր տալս տեառնել կաւտանս ոդր» երգակս, և արտասրաթոր կականաւմն և աչխարհս» սիկնացն և առնաւիկնաց, և այլ եւս բազմութեան ասմ» կացն և անռամկաց։ Եւ տալս կազմեալ տապան քա» գաւրական, եդին զնա ի քնարանի հարց իւրոց » ։ Այր փոխադրեցան և նշխարք բազմաչարչար խոստովա» նող Թագաւորին Սմբատայ Ա. և նախ քան զնա որդւոյ նորին Աշուղի, երկոցուն եւս ի Դաւին գաւազ սպանեալ ի Յուսուփայ. յայս է քէ և այլ յոլովք յարքունի տանէ, մինչև էր Հառամաի վանայ՝ մերձ ի Թագաւորանիստն Անի՝ եղեալ յետին տապիչական Թագաւորաց։

Ի հնգեցան յիշելոց եկեղեցեացդ ի մերոյս տեղագրէ, երբորդն Թառ ձեռակերտ Աշոտոյ որդւոյ Շապհոյ, եղբօր Ա. Սմբատայ, որ « ի սկզբան ապարապետական պա» յազատութեանն՝ խրհուրդ բարեաց զանձամբ որ» կեալ, չինէ տալս զգնեպատիսական եկեղեցին Բագրա» նու՝ որ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, և զարդարէ բա» զում երեսեղի սպասուք. և տանէ նուագատաիս տասուա-

» Ծային գոգցնս պատչառողութեամբ »՝ ըստ պատմչին։

Յարձանագրաց եկեղեցեացդ յայտնի, որպէս այլոց բազում կոզմանց աչխարհիս Հայոց՝ և Բագարանայ նուաճեալ և նորոգեալ ՚ի Զաքարեանց զօրավարաց Թումարայ Քագուհւոյ, ՚ի սկիզբն ԺԳ դարու. ա. տարվք (1211) յիշի Գրիգոր Պարոն Բագարանայ, այսինքն քաղաքապետ կամ կողմնակալ, և յամի 1224 վարդ՝ ապ. յիս պատուանուամբ։ Ի նոյն ամս ասաչնորդ ուխտի կամ վանաց Տապանատանն էր Վարդան, և յետ նորա յամս 1233–5 Մխիթար։ Եւ զի չիք արձանագիր յետ այդր Քուսկանի, կարծելի է եթէ յետ սակաւ ամաց աւերեցաւ տեղին կամ ՚ի սահմանքինէ երկրի, կամ յարշաւանաց Թաթարաց։ որք զոյնս իսկ ժամանակաւ ապաստակէին ՚ի Հայս — իսկ տեղիքն և այդիք յատուկ անուամբք յիշեալք յարձանն՝ ոչ է յայտ սահմանակիցք իցեն Բագարանայ եթէ հեռաւորք, միայն ըրազոցք ինչ յիշին անգ, և վասն միոյն ասի՝ եթէ կայր ՚ի Ներքոյ կայմիցյակին։

Աստանօր աւարտեալ զտեզագրութիւն Այրարատեանց և զերասխաձորոյ և առանձինն զերեւանդայ գաւառին, աւելորդ վարկանիմ յուշ առնել հետևրաց, եթէ քանի քննութեան արժանի է երկիրս այս, և որքան նչխարք նախնականք յատուկք ՚ի գերբուկս երեւանդայ քաղաքի և գաստակերտին և Բագարանայ, և ՚ի քարանձաւս Զորոյն ձորի, և ՚ի վանորայս։ Աչատքոյ գոյին թռչունք զանազանակիրս բռնակալ արքային, այսինքն զերեւանդավան տեղի պարսից նորին և զԱրացմարգ, զի ՚ի վերնակողմանս Ախուրեան գետոյ վկային գոլ և Շիրակայ գաւառին պաշտաձին, ուր և տեսցին։

27. Դիւանատուն կամ Մգիիր յԱղի.

Ի

ՎԱՆԱՆԴ

ԱՄԵՆԱՅՆԱԼ գաւառս այս առաւել քան զբաւմունայ մասանս Այրարատայ՝ զբա մինչեւ ցարդ տեզապրեցաք, նշանաւոր է՝ ի պատմութեան և՝ ի մերում իսկ՝ ի ժամանակի եւ յատուրքս՝ մեծապէս հռչակեցաւ, ՝ի սակս երից պատերազմաց և առման քաղաքին (Կարուց) ՝ի Յունաց, որոց որք տիրեն՝ Ձերից կոչմանց՝ յարեւմտից հարաւոյ, ՝ի հարաւոյ և յարեւելից՝ սահմանակցի այսոց գաւառաց աշխարհին Այրարատայ, այսինքն է Բասենոյ կամ Արծկինից, Գաբեղենից, Աբշարունեաց (Երասխաձորոյ) և Շիրակայ. ՝ի հիւսիսոյ՝ մասամբ սահման ունի զՋաւախս գաւառ Գուգարաց, որ է Ջըլըր յայժմեան, և ՝ի հիւսիսոյ արեւմտից՝ զկող գաւառ աշխարհին Տայոց, որ է կէօլէ, եւ ըստ բնական սահմանաց՝ ունի յարեւմտից զԱզուանս լու լերինս, և զյարակից նոցին Այրիս՝ էրզէր, և զլերինս անջրպետս գաւառին Կողոյ. ՝ի հիւսիսոյ ունի զԽաղուղ՝ է՞ր բարձր 3,203 Ձ. և զայլ լերինս պատատիփ Ծովակին հիւսիսոյ (Ջըլըր կէօլ), զորս Մովսէս[1] կոչէ ճանապարհագիր անի եւրատպացի. յարեւելից չունի սահման քաղաքիչ, այլ միայն զյաճախն անջրպետս ժամանակաց բնիկ գետոյն Կարուց և զԱխուրեանոյ. իսկ ՝ի հարաւոյ՝ զքարափունս արեւմտեան Երասխաձորոյ կամ զԳաբեղենից։

Համարէն երկիրն՝ որ ըստ ընթացից գետոյն յարեւմտից Հր. ձգի ընդ Հս. ել., իրրեւ 60 մղոն կամ աւելի է ընդ երկայնն, և կիսով չափ ՝ի հարաւային կողմանն և նուազ եւս ՝ի հիւսիսային մասն՝ ընդ լայնն. բարձրաւանդակ է իրրեւ 1,600 Ձ. կամ գոլա լայնածաւալ, ոչ ունելով շատ բարձիգ լերինս այլ անջատս, չափաւոր բարձրութեամբ. որպիսիք են յարեւելակողմանն, Իաճնի Մեծ 2270 Ձ. և Փոքր 2080 Ձ., Իւլտերէ 2228 Ձ., Հաճի Խալիլ 2783 Ձ. որք և միջատահմանք են ընդ Շիրակ՝ ի միջակոզմանս, ՝ի Հր. Կարուց՝ Աղդաւա 2050 Ձ.— ՝ի հարաւ՝ ՝ի սահմանս Կազդուանոյ՝ Ագ-տեփլիէր 2874 Ձ. և յարեւմտից Հր. Ջիարէդ 2234 Ձ.— յարեւմտակոզմն՝ մերձ ՝ի Սազանլու՝ Պազ-գայէ 2105 Ձ. և Դաշդայա, 2007 Ձ.— Այլ գերագոյն բնակից են արեւմտեան երկայնագիծ լերինքն միջատահմանք Բասենոյ և Վանանդայ, իրրեւ շարայարք լերանց Գուգարաց և Տայոց, Սոզանլու կոչեցեալ Թուրք բառիւ, որպէս Թէ առ յոլովութեան վայրենի սոխոյ բառնալոյ ՝ի նոսին. ՝ի հնումն հաւանօրէն կոչէին Մանցաց լերինք, որոց և ճահագոյն էր Բասենոյ անփականել, նա զի և զրան պատմչին վասն Հէլպաս զանի Թաթարաց առաքչի ՝ի Բասէն՝ զնոցա փայտից, ՝ի գէպ է իմանալ զմայրից լերանցս այսոցիկ. և գործեալ զի Վանանդ ՝ի հնումն Ալփայա անուանիւր. այլ զի այժմ Ղարասոյ վիճակին լերինքս, և մեք ՝ի Վանանդ գրեցաք. յորոյ ՝ի մէջին մասնէ ցՆերսես՝ ձգին խաթիք լերանցս իրր ընդ 30 մղոն կամ աւելի, ոչ սակաւ և լայնութեամբ. վասն որոյ ՝ի հաճ է լեռնագնաց առել զկառաման, որպէս և Թուրքք կոչեն Սազանլը եայլասը. Բարձրագոյն գագաթունքն ժամանեն ց9000′, որպիսիք են Ջիրմի 2530 Ձ., Գիւմրի 2850 Ձ. ընդ որ անցանէ և արգուճի հանապարհն՝ որ տանի ընդ Ջուխն ՝ի Բասէն. են և այլ անցք ՝ի հիւսիսոյ նորին ց՝2530 Ձ. բարձու, Հիսար պողազ, և Լշկ-ալչտաև. իսկ ՝ի հարաւոյ այլ կապան դիւրագոյն, որ տանի ՝ի Մժնկերտ։— ի հասարակի քարաժայռ և ըժաւարակոխ են լերինքն, հերձակատուրք ՝ի ծորձորոց և ՝ի խոխոմից. որք և անտառաբ մայրից և եղեւնեաց ահեղագեղ ընծայեն երևոյթս, այլ և զուարճատեսակս ՝ի բազմութն յեղանակի, յորում՝ լանջակոզմունքն և տափք ծածկին վայրենի ծաղկաք, ընդ որս և կարմրագոյն ա-

1 Քէր Թորքը. *Mozian*, Թերեւս ՝ի Մէդ անուանէ, որպէս կոչէր գեան որ ՝ի ծովակէ անտի ելանէ, կամ յանուն Մեհրապ։

խաթոյս Ծաղիկն՝ յորմէ անուն լերինն. իսկ Ծմակավայրքըն խանուք և Հախնոցինք՝ ասպնջականք են Հատուց. երբ վայրի ոչ յիշի 'ի Նոսին, այլ 'ի Թաւուան որպանան և արջք։ — Գաւնըթոր բուսաբան 'ի սկիզբն անցելոյ դարու՝ հետազօտելով 'ի կողմանս Կարսոյ, Նշանակէր և զայս՝ ձեռագրէր իրրև Նորատեսակ՝ զոր յայլոց Ձանգակ Ծաղիկ մի, անուանելով Campanula Orientalis, (տ. Թիւ. 29) նոյնպէս Նարգէս Աբեւելեան (Թիւ. 28) նմանակերպ Ցախծաղկանն (յէ 35), և Համասպրամ մի (Lychnis), որ յանդիման լիցի 'ի Ճակատս գաւառի։ Ի բազում գաւառաց հետէ ընան անտառք զգեստս փայտի կողմանց Կարնոյ, Շիրակայ և Տայոց. և ոչ 'ի պէտս կրակի և ածուոյ միայն, այլ և 'ի պէտս պատերազմաց Ծախին. 'ի շինութեան բերդին Ադեքսանդրապոլոյ յամի 1830, Ութսուն հազար 60,000 առ պետից փայտ. այլ յանկիսուսուք Թնդէ անտառապարմանութեան նուազելով նուազէր շուք լերանցն, որք թերևս յայսմ հետէ լուսոյն զոցին բաղդ, և 'ի գազարել պատերազմաց՝ գազարեսցին և վայրապար կոտորածք ծառոց։

Անգղիացի հանապարհորդքին Քէր Բորդըր որ 'ի 4 Նոյեմբերի, 1819, գալով 'ի Կարսոյ, 'ի պէկ Աշխէտ և Ջաւլաղ գեօղս էանց ընդ կատար Սօղանլը լերանց ընդ հովիտ Սարը – գամըչ գետոյ, զոր Ղաբաղ գետ կոչէ, և էջ վիս Սարը – գամըչ գետոյ, զոր Ղաբաղ գետ կոչէ, և էջ 'ի Մժնկերտ, գեղեցիկ իմն այգեօք նկարագրէ զվայրն և զանցան. « Ցետարանն՝ յոր արդ մտաք՝ ընծայէր զբ

» Երասխայ· այլ հազիւ վայելէալ իմ իրրև վայրկեանս
» քան՝ զարձակածաւալ տեսարանս այս, ահա յանե-
» կածոյն կերպարանափոխ եղև, և գոյայ ինձ միտել
» ՚ի ծոցս քաջաժայռ լերին միոյ, ուր խոկ և խոկ ընկղմ-
» զաք յանհիդեդ բուխըս վիմաց, մերթ թափառելով մի
» քան միջէ ՚ի միջ վիհիարի վհից մեայլից, մերթ խո-
» տաբլով ՚ի խոռանիսա կամ ՚ի քարձրանիսա ձագուկս,
» յորոց կէաք պըղտեալք ընդ խժաձաղէմ կոչմառաք իրրև
» յանձնոյզ միաբեանս, և կէաք այնքան գահավէժք՝ զի
» քան զքնոց արժան ՚ի ծանրագունի իմիք այլում չէր
» մարթ հպել ՚ի վախս նոցին: Մարթ էր ինձ այսպէս
» կարծել, եթէ չէր իմ եղեալ ՚ի զառ ՚ի վերս մեծին Քըր-
» դաստանի, և տեսեալ զնոսին զօրհնաբապաղ յանցա-
» դարձ· այլ սակայն անհնարին խոչընութիւն ափա-
» փսոյց տեսարանի աւազակաւս վայրաց տեղւոյս, ան-
» ցանէ զանցանէ զամենեքումիք. անմոռդամայն լաւ-

29. Զանգակ ժողիկ Արեւելեան. — Campanula Orientalis.

» քիւնք երկարք և քաքահոտով գահավիժութիւնք՝ յա-
» ճախակի առձեռնպատրաստք ՚ի հրապոյրս փութոյ
» գոբանամուտ յելս զակաց, քանէին ինձ դիպողագոյն
» տեղիք կատարման սակալի եղերանց, քան գյուռքի
» քաւաւս կազմանս լեռնաձորիցն՝ յորմէ դեռ խոկ մեկ-
» նեալ էաք, և որ այնպէս գժդեակոգոյն երևէր: Երի-
» վարք մեր ձգեցին գմեզ ընդ անհարթ և գար և քիւր
» ճանապարհն ՚ի վայր, այնպէս երագ երագ՝ զի չև ան-
» ցեալ երկաւց ժամուց իջոք ժամանեցաք ՚ի յատակն....
» — Իրրև հասաք ՚ի քարափն ընդարձակ ապառլեր խորա-
» ձորոյ միոյ, և հայեի ընդ ապառաժն ՚ի խոնարհ, ՚ի
» տեղւոջէ՝ ուստի սկսեին երևել սիեվանին յոր դէմ և-

» դեալ գնայաք, տեսի կառաբերքացոյն եւ պատկեր Նը-
» կարու գրչի Աղվանաց Ռազոյ, առաւել քան զառա-
» ջինան խաժառագեզս եւ հիացուիչս. ժայռ մի անասի
» խրթնառեալ վերամբառնայր ի մէջէ վէմապատակ գե-
» զոյ լերանց, առկայացեալ մեծափառ կնճռոտէմ ի մէ-
» ծութեան, և պատկեալ մեացուածոյք առաւար պարբե-
» պայ և աշտարակաց. էր նա արդեօք յառաջին ժամա-
» Նախ առաւր ապառնիի ահաւորագունի ուրուք առաջա-
» կապետ. և արդարև չէր մարթ գտանել պատշաճա-
» գոյն քան զայն վայր: Ի տեղւոյս նորին կայր գետն
» կամ խրթիճն յոր դէմ դնէաք. Բնակիչք այսպիսեաց
» վայրաց վիճակաց՝ կոչին զարգիս ջուտեաի Քուրդք,
» բնիկք բովանդակ պարտ լերանցս, ի զօրմէ բազմա-
» ահմ և հեռագնակ ազգին այնորիկ. — Ի չորրորդ և
» կէս ժամու իջոյք յերդիս իջեանին մերոյ[1] (որ էր Մժընկ-
» կերտ). ի Ձաւալոքայ մինչև ցայսր՝ երկոտասան ժա-
» մուց հանապարհ ասէին, այլ ինձ թուի ոչ աւելի քան
» զ'28 մղոն (անգղիացի) կամ եօթն փարսախ »:

Աշտէս հավանաւոր և գալարագետ գոլով գաւառս յարևմտից կուսէ և ի հիւսիսոյ, լերկ և անդալար է հա-
մարեան, վասն որոյ և Անփայան կոչեցաւ. և այս ոչ սարականն, վասն որոյ և Անփայան կոչեցաւ. և այս ոչ
միայն սակս բարձրութեան երկրին, այլ և բնութեանն, միայն սակս բարձրութեան երկրին, այլ և բնութեանն,
գետինն. բայց հովիտք բազում են և տեղիք լերանց գետինն. բայց հովիտք բազում են և տեղիք լերանց
ունին հող աւեալ պատասխան. վասն որոյ թէ և զուրկք ունին հող աւեալ պատասխան. վասն որոյ թէ և զուրկք
բաւ, այլ և պտղոք. որով ընդ արգաւանդագոյն մարզս դասի վանանդ, մանաւանդ զի և կլիմայ բարեխառն ունի
և ջուրս առատս. և արդարացուցանէ զվկայութիւն պատ-
մահոյ մերոյ՝ տեղի խոտաւէտ կոչելով զգաւառս զայս:
— Գարուն կոխմանցս սկսանի ի կէս մարտի՝ անձրևա-
խառն, և ամառն՝ առէ ցկէս սեպտեմբերի, յաճախ ո-
րոտաւն, և ամառն՝ առէ ցկէս սեպտեմբերի, յաճախ ո-
րոտամբք փոթորկոց և ջանթիւք. ի կէս նոյեմբերի
սկսանի ձիւնել, երբեմն վաղագոյն եւս, Ձմեռն՝ յոյս է
Թէ սառակոյտն է, և իջանէ կէս ցուսթեան ց'— 20°,
— Ընտանի անասունք, արջառ և ոչխար, էշ և գո-
մէշ առատ են և ընտիր. նոյնպէս առատ են և ձկունք,
կարմրախայտ և սպիտակն ի գետն Ազատոյ և յաճախ
գահս նորին՝ ականակիտս և բարեհամս: Ջարգաման-
դաւս նորին՝ ականակիտս և բարեհամս: Ջարգաման-
դութիւն գետնոյն և զմարգարիտն ազգ գաւառին կա-
րող՝ գազին և արտոյտի և պարսիկ հին ազխարհագիրք,
ասեն՝ գազին և արտոյտի և պարսիկ հին ազխարհագիրք,
Ցառաջ քան զկնին պատերազմն ամի ամի 40,000 քուռ
(ասւոր) ցորենոյ և գարւոյ առաքէին ի սահմանսդ Կա-
րաց ի Պատս: — Ալիքան բարեմասնութեան վիճակեալ
են ազգ և ջուրք վայրացս, զի և զապառամբ սիրտ թի-
մարդ թուին հեշտացուցանել. քանզի առ Շերէֆէտտին
պարսիկ պատմիչ գովասան նորին, եթէ տասն ամաւ
յետ առմանքաղաքին միւռանդամ եկեալ (1404, սեպտ.)
« արտոյտ քաղաքին բանակեցաւ ի զատարոյլ հովտի
ուրեմն, որ առատութիւն ջուրց ամենայն ուրեք, մար-
գագետինք դալարիք, կարկաչահոսութիւն վտակաց ի
կողից վիմաց, թառատք պարտկաց, տոզաբծագեղ

1 Հնդկաբերն ինն պարէս ասէ. զի յառաջագոյն տասներորդ ըս-
տասեան հազարեորս. հազիւ վերջիս տարացոյց գեռեզին ունենալով:

ասոր պտղատու ծառոց, ծաղկանք և խնկահոտ բուր-
մունք, օդք և սիւգք այնպէս հեշտալիք էին, որպէս
Թէ այս ամենայն բարեմասնութեանց ոչ առ այլ ինչ
հատուցեալ ի պրպտելի տեղւոջս, բայց առ ասպնջակա-
նել զգետագոյնն աշխարհակալաց»: Այս ծնաւ Թոռն
նորա՝ Սուլթան Իպրահիմ, որդի Շահ Ռուհի, վասն
որոյ տան մեծ կառաբեաց հոն:

Գետն այն որ Ղարա-չայի կոչի ի Թորքաց, և ի մէնձ
կարուց գետ, ոչ յիշի յանուանէ ի Նախնեաց, որպէս և
առ հնագոյնս մեր ոչ յիշի քաղաքն Կարաց. և Թէ չա-
նէր յառաջ անուն այլ՝ հարկ էր ճանաչել զայն կամ յա-
նուն Մեծ Մօրի և կամ յանուն Ալեքսանդր գետոյ[2]. որ-
պէս յիշեցաք և ի սկզբան տեղագրութեանս Աղթաս-
տոյ: Բղխէ նա ի հարաւոյ ի լերանց արևել-հիւսիսային
կողման Գաբնդրենից կամ Կէչուանոյ, և խառնոյ ընդ հիւ-
սիս, և առ Եղբանըլը գիւղիւ ընդունի կամ խառնի ի
Գարկոյր հզօրագոյն գետակ՝ եկեալ յարևմտից ի Սո-
զանլու լերանց, որ և անգադար նախ ընդունի զայլ հզօր
ժամանակ Սորբ-գետիչ՝ ի նոյն լերանց իջեալ ի Քիկանց
լերանց Մժնկերտաւ, որք երկոքին ևս ժամանակին ի յո-
գանոյ մանր վտակաց. և միախառնեալ երեցուն յիշեցե-
լոց գետակաց՝ գործեն զգետն Մօր-Մուժ, որ խառնոյ
նաւին հիւսիսադէմ ուղղութեամբ ի Կարս, և պատեալ
գրաղաքաւն՝ դարձեալ դիմէ ընդ Հս. և. մինչև ի Մուղ
գիւղ, անտի գառնայ ընդ արևելս՝ ձևելով դհարաւային
եզր Ջարխլոս վիճակի և գահմանին Շիրակոյ, ուր ընդ-
կալեալ զՄեծ գետն Ըրլոբոյ՝ մտանէ ի Շիրակ, և ի-
ջևալ ընդ Հր. և. խառնի ի Աքսու ուր Ղազարապատ
գիւղիւ (Ախուրեայ վիճակի). յորմէ յարևմտեան կողմանէ
ի Ցազանլու և Աղչաղ-էքսէր լերանց ընդունի վտակս,
և ոչ սակաւս ի Հս. ի Ջարխլոս վիճակի, որոց ոչ ամե-
նեցուն նշանակին անուանք որոշակի, նոյնպէս և արև-
ելեան կամ աջակողմեան ժամանակացն, որք սակաւա-
քիւք են, և հովիտք նոցին ոչ քաջ բնեալք:— Բայց ի հա-
ճախ՝ ուրեք ուրեք գոն ի վանանդ և լճակք մանանդք,
յորս մեծագոյն՝ կոչեցեալն Աղքու-կէօլ ի սահմանս Ա-
զանլու լերանց. առ միով ի սոցանէ (Թէ ոչ և ի հարա-
ւոյին եզր Շուակին Հիւսիսոյ՝ որ միով ի սահմանս գա-
ւառիս), Միխ-կէօլ կոչեցեալ ի պատմչէն Լէնկթիմու-
րի, բանակեցաւ առ, վերացեալ ի հովտէ անտի կա-
րաց՝ զոր խառն ի յառաջ յիշեցաք, և եօթնեակս երթս
ընթացս և հանդէս ուրախութեան կատարեաց վասն
ծննդեան Թոռին իւրոյ. և անտի առաքեաց զհայր նորա
Շահ-Ռուհ՝ երթալ լինել կողմնակալ Սմրղանաւոյ:

31. Հաստեալ է յոյժ՝ ի Հայկազանից անտի, կամ ի
սերնդոց Շարայի և կամ յերիցագունիցն՝ ի Բագայ և ի
Մանաւազոյ լինել զսիրդն բնակութեան գաւառիս, և
Թերևս Բասեանցն գոլ զօրակից. զի ըստ վկայութեան
Խորենացւոյ՝ յառաջն նոցնպէս և առ կոչեր ԲԱՍԵՆ ԳՈՐԻՆ
և ԱՍՓԱՍ- երկոքին ևս մակդիրդ նշանակ են բարձ-
րութեան գրից երկրին, յոր սակս յայնժամ վէրին կո-
չեալն սորա ցուցանէ զբան Բասենն՝ Սարին կոչեցեալ,

2 Զպատճառս կամ գկարծիս զոյս յիշեացուք ի տեղագրի երկ-
ցան յիշելոց գետոցդ Մօրի Մուժի և Աքսուրենոյ:

իսկ այժմեան արշաւն 'ի վերին և 'ի Յոտրին՝ յետին ժամանակաց ասհման է, անծանօթ մերոց պատմչաց։

Եւ ոտար երեւի գաւառս այս յանուն գլխաւոր ինին՝ Կարուց՝ կոչեցեալ, զի ոտր գրից պատշաճի Թորգոմ Χορζωνή, գաւառն յիշեալ 'ի Յոտրանէ, զոր և Ձիւնաչատ և ցուրտ երկիր ասէ, ուր Երասխաւ։ Վան մեծի քաղաքին՝ ուր յետին 'ի սկիզբն ԺԼ դարու կոչի եւս և Աշխարհ Կարուց [1]։ Չանփական անուանն էուս ըստ պատմութեան Թորնացւոյն՝ իբր 120 ամաւ նախ քան ըզքրիստեական փրկչին, յատպատակէ սլաւեան ռասմի վեն-

տաց, զոր պատմիչն մեր կոչէ Վրկեդոյր Խուշդար, և առաջնորդ նոցա զԱրմեդ կամ Վեհդ, յորմէ ծագեցաւ Վանանդ անուն. և թէպէտ գտանին 'ի Հայս Վանանդ անուն տեղիք ('ի Գողթն և այլուր), և անդ մանրիկ յատուկ է բազում գաւառաց, այլ ոչ անհաւան թուի հատուածն Ալուանից ըստ Թորնացւոյ կամ ըստ Մար Աբասայ. որ ոչ միայն զգաւառն յանուն գլխաւորի նոցին՝ ասէ, այլ և «անուանք չինիցին յանուն եղբարց և զարմից նոցա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ»։ Այլ մեզ ոտար անուանք չինից գաւառիս մեր 'ի նախնեաց,

30. Գետաձոր կարուց.

մանաւանդ յաւուրց Թորնացւոյ, և ոչ գիտեմ նշմարիցին 'ի նոսին հետք պարսկ անուանց [2]։ Միւս ևս փոստ հաւանաբեան ստորագրէ բնակչաց գաւառիս, ընծայէ պատմիչն 'ի նոցին բարուց, ուազակազս և խռովարար լինելոյ. «քանզի վանանդացիք, ասէ, գաւազակութեան գործ՝ մեծ ցանկութեամբ կգործէին, և որպէս «ուղիղ իրք սխալեալք Թուին նոցա»։ և զոյս գիւրաց իսկ ժամանակաց ասէ, յորում 'ի սկիզբն էր գարս, ոչ գիտեմ գովութեանն եթէ հենգնութեամբ, ասէ զնոցանէ՝ 'ի ժամանակի անիշխանութեանն' յետ մահուան Վռամշապհոյ, «համարէն Վանանդացիք երեւեցան նա«հատակեալ քաշութեամբ»։ քանզի յորէ 'ի սոյն, «ուսոի ազմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշ«խարհս մեր ... աւերեալ անսպառապէս»։ Եւս յետ բա-

1 Ձիւնաւոգիք ոմն պատէս ասէ յամին 1583։

2 Ի յաւուրս անուանս մարգկան երեքին պղանգակք և ոչ հայա-

նմանք, որպէս. Զարթաւազ, Վռոյթ, Մոկաթէլ (երէք իսկ և սա յաթեւմնեանս վանանգոյ և ոչ 'ի Գողթնեացն)։

զամ դարուց՝ ի սկիզբն Ժ-ի դիւրաւ հրապուրեցան վա-
նդացիք՝ ի Հասանայ Գնթունւոյ՝ գաւիզ զարքային Ըմմ-
բաս Ա. և յետ այնր դարու՝ պատմիչն Ասողիկ նոյնպես
ամբաստան լինի գնոցանէ, « զաւազակութիւն և գմար-
» գագաւթիւն, զոր ազգն վանանդայ իբրև զհայրենի
» առնէին, ըստ ասելոյ պատմագրին, և ... ոչ միայն՝ ի
» ճանապարհս և՝ ի բացեայ տեղիան կողոպտէին, այլ՝ ի
» նոյն ինքն՝ ի քաղաքին (Կարսոյ), յերեկոյացեալ ժա-
» մուն, և զգիշերն ամենայն ոչիք և ձայնք կողոպտանաց
» լինէին »։ զորս ասասիկ վրէժխնդրութեամբ գագա-
թեցոյց թագաւորն Աբաս։

Բայց է թէ ոչ անհաւան մնացին Խալղարդ կամ
վէնոք՝ ի գաւառի անդ, այլ համախառնեալ ընդ նախ-
կին բնակչաց Հայոց՝ համարեցան՝ ի տաշմն մի ազգու-
թիւրական, որ և քան զբազում այլս յառաջագէմ գաւա-
գի՝ ի Գահնամակին (Սահակաց) զ'ԺԴ տեղին ունի. և
ոչ այսչափ միայն, այլ յիշի և Վանանդացին երկրորդ
՝ի ԿԹ բարձի, նշանակ յերկուս վիճակելոց գաւառին, Քեր-
ևս միոյն՝ ՝ի գաւրմէ Վանդայ, միւսոյն՝ բնիկ Հայկազանց
ասէի ապա հաւանելի է և գքաղաքօբէն կամ աչխարհ-
օբէն տեսչութիւնս յերկուս. այն գի և կոչի մանն մի
Փոդր Վանանդ կամ Փոքուն, և յայտնէ զմիւս մանն Մեծ,
Քէ և ոչ յիշի այսպէս առ պատմիչս, և առաջինն ևս առ
Ախթամակայ՝ ի ԹԱ. դարս լսի. իսկ առ հնագոյնս և
իշխանք և եպիսկոպոսք անխտիր յանուն (միոյ) Վանան-
դայ կոչին։ — Ընդանակ մի ևս մեծութեան տաշմին Վա-
նանդացւոց կայր յերուսաղէմ, վանք չինեալ յասւորց
անուն մեծին Տրդատայ, ՝ի կողմն լերին Ձիթենեաց։
Դարձեալ գի և յորդւոյն բանակին՝ հազար ոգիք էին
Վանանդացւոց զօրաբաժին։

Ցիշխանաց անուն կամ Տէրանց Վանանդայ՝ յանուանէ
յիշին, Վրոյի՝ յասւորս Բ Տիրանայ, առաքեալ ընդ այլոց
՝ի Կեսարիա, ընծայացուցանել զՅուսիկ՝ ի ձեռնադրու-
թիւն. և յետ մահուան Արբոյ՝ Աբասեան, հրաւի-
րեալ առնել զԱնիել՝ ի նոյն գործ ձեռնադրութեան։
Ի մեծի հակառակութիւնսն վարդանայ Թաճատէր
Վանանդայ կարգեալ էր զօրավար համօրէն երրորդ Քեւի
բանակին Հայոց։ — Զկնի՝ Վանանդայ տէր յիշի Ե գարս
կամ՝ ի սկզբան Զ-ի, առ Բաթգենիս կաթողիկոսաս յիշի։
Ատուածատուր յամի 554 ՝ի ժողովին Դունայ։ Ի կէս
Է գարս (652) յիշին՝ այլ ոչ յանուանէ « իշխանք Վա-
» նանդայ՝ հանդերձ զօրօն իւրեանց »։ գնացեալ՝ ի
Կարին՝ ի մեծարանս Կոստանդնի կայսեր. և յայնկոյս
Ձայնիւն վկայեն վերոյիշեալոց՝ առնլի քան զմի լինել
տեառց՝ ի Վանանդ։ Զկիսով Է գարս յիշի Վասակ տէր
Վանանդայ, ՝ի ժողովի Ակնի կաթողիկոսի։ Ի վերջ կոյս
Թ գարս յիշի Սահակ Վանանդեցի որդի Վարդայ կըզ-
կնի Մլեհ մանանաւանդզոյ, որպէս Թուի տասցոյ առ-
տարանի գրելոյ ՝ի Թուին ՑԼԶ (887), որ արդ պահի ՝ի
Լազարեանց ձեմարանի ՝ի Մոսկուա քաղաքի։

Բազում և պէսպէս դէպք քաղաքականք և մարտք
պատերազմաց եղեալ են ՝ի Վանանդ, և նախ յիշի Վա-
զարշակայ՝ նախահօր Արշակունեաց՝ անդ գազաթել առ
վայր մի, յառաջ քան զասպատակն Խուլղարաց. որոց
նման ինն պատմին յետ Ա. դարս, կռվկասացին ազինք
գրգռեալք ՝ի վրաց, ՝ի վրէժ Նաւաճելոյ մասին երկրի իւ-
րեանց ՝ի Հայոց, և յետ բռնն կռուոց, յորս նահատա-
կէր Աղրաքացին Սմբատ՝ ՝ի բաց Թողին Հայք զգաւառան
հաւասալս, և Թափեցին զգերեալ ապրանսորդին Զաբեհ.
Սբ Աբշակայ Բ-ի մարտք ընդ Պարթից մղեցան և ասա,
և յաղթող հաշակի զօրավարն Վասակ։ Ցետ ոչ բազմաց
՝ի վերջ կոյս Դ դարս նաև Հայք յերկուս բաժանեալք՝
երկոքումբք թագաւորաք իւրեանց Աբշակաս Գ և Խոսրո-
վս Գ, ՝ի նմին տեղւոջ (յԵրևանդ դաշտի) մարտանան, և
յաղթեաց յետինն. այլ, « ամենք ՝ի յոգւէն Վանանդա-
» ցւոց ապստամբեցին ՝ի Խոսրովայ, և ոչ յոք ապաւի-
» նեալ՝ այլ միայն ՝ի մայրիս լերանց իւրեանց և յանձա-
» կըս Տայոց քարանց, յետ զակաբար արշաւանաք յիշ-
» խանաւթիւն երկոցանց Թագաւորացն Հայոց՝ խոս-
» վէին զօշխարհս, և անհնդիսիս պահէին։ Ցորոց վե-
» րայ չոգաս ապստամբեան Խոսրովայ Սահակ Աբգաս,
» և զրազմս ՝ի նոցանէ սատակեաց, և զրազմս փա-
» խստական արար ՝ի կողմանս Գ Հայոց. զի ..., զաս-
» զակս ամենս որ ՝ի կողմանս Գ Հայոց էին, ՝ի տաշմանս
» Աղձոյց, գիմկնին ապստամբ առնել. զորոց ձիգ գէպ
» մտեալ Սահակայ՝ վարէ յերկար, մինչև ՝ի տաշմանս
» Վանանդացւոյ[1] »։ — Ցետ բարձման Թագաւորութեան
Հայոց և յերկուս բաժանել աչխարհիս միոյ, ընդ արևմ-
տեացն և Վանանդ վիճակեցաւ Ցունաց կայսերութեան,
մինչև յարեան Աբաբացիք. և առաջին ՝ի սոցանէ Աբ-
դալահիմ՝ որ քաւորդի Մահմէտի կոչի, եհաս և ՝ի Վա-
նանդ[2] ասերաժութեամբ։ Ի բազմայեղանակ դէպս և
կռիւս որ ՝ի բռնապետութեան սոցին Աբաբաց, նշանա-
ւոր է վտարանդութիւն Հայոց ՝ի շարաչար զրկողացն՝ ՝ի
սկիզբն Ը դարու (702)։ յորում, « Ոգբա սուն զօրապետս
» մեծ՝ հանդերձ զօրք բազմաք շրջէր ընդ կողմանս Վա-
» նանդայ. անդ ապա հասեալ ՝ի վերայ Կամսարականն
» (Թուի Ղևրսեհ), հանդերձ ազատօքն Վանանդայ, կո-
» տորեցին սպառապուռ զզօրս Նորա. և ինքն փախըս-
» տեայ անցեալ գնայր առ ամիրապետն իւր[3] »։ — Թեր-
ևս ՝ի սերընդոյ սոցա էր յիշեալն ՝ի Թովմայէ Արծրու-
նւոյ, « Մուկանէ սուն ՝ի Վանանդն կոչեցեալ Աղասա-
բենէ »։ և ըստ խորագրին՝ ՝ի Վանանդ գաւառէ. յե-
տին պայազատս յիշեցեալ յայնմ պերճ տոհմէ՝ ՝ի կէս Թ
դարս, Նահատակեալ ՝ի բռնաւորն Բաւղայէ, որ զմեծ
մասն նախարարական տոհմից Հայոց անհետս արար. և
յետս կոյս այնր դարու՝ տեսանեմք զԱրգրատասնից տի-
բացեալս Վանանդայ, ոչ գիտեմ գնելով՝ որպէս զԱրշա-
բունիս և զՇերակ՝ եթէ պղազդ. և յայնմ ժամանակէ
ականաւն հաշակ անուան քաղաքին կարաց, և յինքն գը-
բաւէ զպատմութիւն գաւառին. վասն որոյ Թողուք և
մեք յիշել ՝ի նորին տեղագրի. զոյս միայն ասելով առ-
տէն, զի առելի քան զզար և կէս՝ արքունի պերճանաք
նստան անդ Բագրատունիքդ. առ որովք յամի 1021-ն

1 Մովսէս Խորենացի. Գ. ԽԴ։
2 Յորինակի միում Պատմութեան Տարանց՝ փոխանակ Վա-
նանդայ գրի եւ Իշձ-ով։
3 Յովհաննէս կաթողիկոս Պատմիչ։

հին վասիլ Կայսր ՚ի Վանանդ. այլ ՚ի կէս ոչնչ գտաւ յարշաւանս Աէլչւկեան Թուրքաց՝ նաւագեցան և վայելչութիւնք Վանանդայ՝ որպէս զգրացոյցն մեծի Աշոց. և Քէպէտ յառաջնում արշաւանի Նոցին այսր, « ՚ի դիմի » հարեալ քաջագունդ իշխանքն Գագկայ արդեօք Աբասեայ » (Թագաւորի), և բազում նախիրս ՚ի սեղանէն գոր» ծեալ. որոց ՚ի վերայ հասեալ զօրք անօրինացն ՚ի մէջ » փակեցին. և քանզի յ՚երկարել պատերազմին և յա» հագին կոտորածէն ՚ի զօրութենէ պակասեալք էին » ինքեանք և երիվարք իւրեանց, վասն որոյ ոչ կարա» ցեալ զգաստանէր Քշնամեացն պատահել և ելանել. յա» րոց սար ՚ի վերայ եդեալ կատրեցին յաղաւաղն սրա » երեսանէ իակ զմի ամի յաղաւաղն կալեալ, որում անուն » էր Թաճուլ, որ էր այր հզօր և պատերազմասէր, զոր » առեալ տարան առ Սուլտանն Ից. քանզի կարեվէր քա» ցեալ էր զորդի Աբասեանայ Պարսից ամիրային, զոր » իբրև հասս Սուլտանն՝ ասէ. Եթէ գա ապրի, գթեղ » ազատեմ. ապա թէ մեռանի, գթեղ գմո մատաղ հրա» մայեմ առնել. որ յետ սակաւ ատեաց մեռաւ. իսկ նո» րա պատասխանեալ. Թէ իմ է զարկածն՝ չէ կենդաց, » թէ պլտմ է՝ ոչ գիտեմ. Սուլտանն իբրև լուաւ թէ » մեռաւ, հրամայեաց սպանանել զնա, և զոլ բազակ » նորա հառեալ, եւ տանել Աբասեանայ ՚ի մխիթարու» թիւն, թէ՝ ի վաս բազկէ չէ մեռեալ քո որդին » ։

Այլ յետ այսր դիպուածոյ գիտացեալ Գագկայ՝ զի չմարթի միայնակ զդէմ առնել այնպիսի Քշնամեաց՝ վաճառեաց զվիճակ իւր կայսեր (1064), և էառ փոխանակ նորա ՚ի Փոքր Հայս զՇաւուեղսա և զկղմանս ինչ Աբասեա» տից, նոր հայրենիս հաստատեալ և յարդարեալ բարեպէս. զի Ներսէս Լամբրունեցի ՚ի մեղադրել զազգայնացն անփութութիւն՝ ՚ի չինութիւն եկեղեցեաց, միայն գիշխանքս Վանանդայ և զԱրծրունեացն գովէ, վասն բազում սիրոյ տեղեաց անդ չինութեան. Քետ այնր որ ինչ անցք անցին ընդ այլ գաւառս Հայոց առ սիրապետութեամբ Թուրքաց, առ ազատութեամբ վրաց, և յետոյ ՚ի բռնակալութեան Թաթարաց և Նորպէ Թուրք առնիմբ և Պարսից, հաստատակ են և Վանանդայ: Իսկ ՚ի յետին գարս և ՚ի մերումս՝ սեփական են ամենայն մեծամեծ կոթող ուխտաւորակալաց և ուխտաւորելոց՝ վասն սիրութեան քաղաքին Կարսոյ, որպէս ՚ի տեղիս տեսցի:

52. Եկեղեցական տեսչութեան՝ մի յերեսանից սեփականակալ կամ բաշխերէց եպիսկոպոսաց էր և Վանանդայն, Հնգետասաներորդ ՚ի գաւառակարգին (ըստ Ուխտանէսի), և ընդ հարս ժողովոց եւ ՚ի մէջն կարգս յետին Վանանդայ եպիսկոպոսքն. յորս առաջին յանուանէ յիշի ՚ի Բագրեւանդայ, ՚ի Գ դարս,

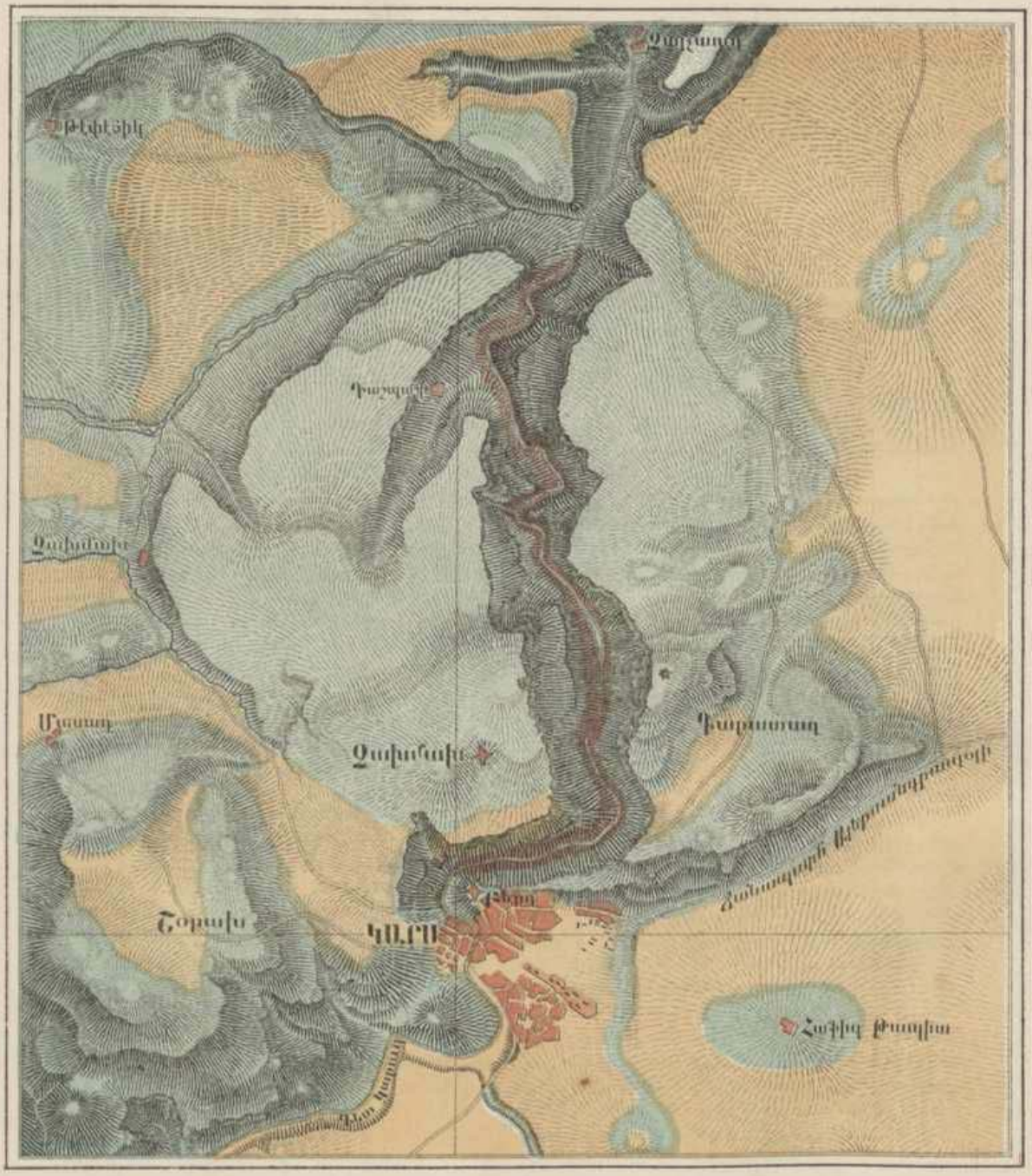
… Զորթուազ.
450 Գադ.
495 Բարգէն, յետոյ կաթողիկոս.
527—54 Ցովհան ՚ի ժողովս Դաւնայ յիշեալ.
572 Գիւտ.
607 Ներսէս.
665 Խորայէլ.

Քետ այսորիկ ոչ գտանեմ զեպիսկոպոս վիճակին մինչև ցելս ՉԱ դարու, յորմէ հետէ յանուն քաղաքին Կարսոյ կոչին եպիսկոպոսունքն. և նախ յամս 1091—8 յիշի առանց անուան եպիսկոպոս մի՝ զոր ուրացոյց ՚ի հաւատոյ՝ Սուքման բռնաւոր ամիրայն Կարսոյ.

1139 Յովհաննէս, որ Դրան եպիսկոպոս կոչի կաթողիկոսին.
Աբրահամ Նախ քան զամն 1167.
1168—73 Խաչատուր Ձեռնադրեալ ՚ի Շնորհալւոյ.
1209 Ցովհաննէս.
1246 Յակոբ.
1307 Մարկոս.
1441 Տիրացու վարդապետ, և ոչ եպիսկոպոս կոչի, գտեալ ՚ի ժողովի Նորպոսքեան սիմեսանն Էջմիածնի.
1670 Ստեփաննոս վերատեսուչ.
ի սերմ գարուս և ՚ի ժամանակի ծանօթ են ինձ
1852 Վարդան Վ. Օձնեցի.
1867 Գրիգոր Վ.
….. Ցովհաննէս Ալշանի († 1873).
1879 Գրիգորիս Ազատեանեան.

53. Ըստ քաղաքական վարչութեան յետին ժամանակաց, Վանանդ՝ առաջին վիճակ էր Հնգեցան ՚ի գաւառին Կարսոյ, որ ՚ի նահանգի կամ ՚ի կուսակալութեան Էրզրումայ. ՚ի Թուրքաց՝ Թախթին կոչէր սեփական վիճակն կամ բուն Վանանդ, որ Թուեցաւ անանց այսպէս անուանել՝ վասն երբեմն Թագաւորական աթոռ լինելոյ. յատկապէս Հարաւային մասն Հնոյ գաւառին այսպէս կոչէր. իսկ հիւսիսայինն՝ առանձին և երկրորդ վիճակ էր Կարսոյ՝ Զարիշատ կոչմամբ. յորում ընդ չէն և ընդ ասէր յիւսն և չորք գեղք համարէին ՚ի սկզբան առաջնոյ Թուս-Թուրք պատերազմի՝ յամի 1828, իսկ ՚ի Թախթին՝ հարիւր և մեսասան գեղք. Ենիհանեան երկու հարիւր գիւղորայս ասէ ՚ի սկիզբն գարուս, և հարկ էր առաւել յոյժ լինել յառաջինն, և վասն բազում անգամ պատերազմից և աւերութեանց՝ այսպէս նուազեալ, երեքին միս վիճակք գաւառապետութեան Կարսոյ՝ արտաքոյ են Վանանդայ, և են Կէչուան, Կաղզուան և Շէօրեկէլ (Շիրակ): Այս ամենայն տեղիք նուաճեցան ՚ի Թուրաց յամի 1877, և անկան ընդ վարչութեամբ Նոցին:

Զիշեցաք ՚ի վեր անդր զի լսի աւրեալն առ Նախնիս մեր փորը Վանանդ, և յայլմէ փորայն կամ Կարմիր փոքրակ. երկոքին ևս, եթէ առաջիւ այդպէս կոչեցեալ լինեն, թուին արեւմտեան հարաւային մասն լինել Վանանդայ, աշխմանակից Աորին Բասենոյ կամ Աբեղենից՝ ըստ մեզ. քանզի առաջնոյն յիշոյն՝ ասէ վասն Գրիգոր Մամիկոնայ, որ իշխէր Վանանդայ, անցեալ ընդ Ձոր Ջայոյ, և Ցունաց ՚ի վերայ նորա դիմեալ ՚ի փոքր Վանանդ. անդրդ ընդ այն՝ ՚ի դէպ է լինել ՚ի նշանակեալս մեր մասին. Նոյնպէս և երկրորդին յիշոյն (Լաւսիմերացի) ասէ վասն Վասլի Կայսեր, « անցանէ ընդ Բասեան և հասանէ ՚ի Վանանդ կամ ՚ի Փոքրակ »: Զիարդ և այսոքիկ լեալ իցեն, քանզի ոչ յիշի առանձինն չէն կամ գիւղ յանուն դոցին, մեք յերկուս գաւառացս Նեմք վիճակս զգաւառս այս ՚ի սեղագրիս, ՚ի Վանանդ բնիկ կամ ՚ի Կարս՝ ՚ի հարաւոյ արեւմտից, և ՚ի Զարիշատ յարեւելս հիւսիսոյ:

ԵՐԿՈՒՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՈՒՑ

Ա. ՎԱՆԱՆԴ = ԿԱՐՍ

54. Ի բնիկ վիճակի Կարսոյ՝ որ զարևմտեան և գնդաբաւային կողմն վանանդայ ունի, և՝ ի Թուրքայ Թախթին կոչի, ունի քան զՀարիւր գեօղ էին բնակեալք՝ ի սկզբան դարուս, և յոլովագոյն մասամբ տակաւին լսին յանուանէ, այլ և ոչ ասակաք ամբացեալ և անբնակք են յայժմուս՝ ի սակս պատերազմից և գաղթի։ Սակաւ չէնք յիշին յանուանէ՝ ի նախնեաց, ասակաք և այժմ հայկական անուամբ, այլ գրեաթէ առ հասարակ Թուրքարէն, նշանակ բուռն ազբութեան այլազգեաց և՝ ի վաղուց ցրուելոյ բնկացն. ընդ անուանցն ընդնկալ են և յիշատակք մերոց նախնեաց, և ամենայն յիշելոյ տեղիք՝ ի գիրս մեր՝ անծանօթք են այժմ գրիչք, և ներհակաբար, որք արդ հայկական ինչ կրեն անուանս՝ անծանօթք են՝ ի գիրս. վասն որոյ և մեզ գանուանս ևեթ գիւղորայիցն Ձեռ գրել, բազմոյ կեղակարծ գրիչք, որ՝ ի քարտս աշխարհագրականս գծին, բայց՝ ի պատերազմական տեղեացս, որք աւազելի բաղդիս՝ սրեամբ անջինջ գրոշմեցան։

Ընդ մէջ Կաղզուանոյ, Մժնկերտոյ և Սօղանլու լերանց, ՝ի հարաւագոյն մասին համարէն գաւառին Վանանդայ, ՝ի լերանց անտի որ առնմանեն գնտոին, իջանեն վտակք Սարը գամիչ գետոյ՝ որ սկիզբն է գետոյն Կարսոյ. և առաջին գիւղ՝ ի ծագս հարաւոյ՝ է անուանեալս գետոյն՝ Սարը գամիչ կամ Սարի Ղամիչ (Գեղին եղէգն), ՝ի տարբեր մասեանս լերանցն, յորոց հասին անթնաց Ռուք առաջնորդութեամբ Լօռիս Մէլիքովի, գիշերօթեայք անդ՝ ի 22-3 յունիսի, 1877, ՝ի խաղալն ՝ի Ջաբին ՝ի վերայ Մարթիր փաշայի (էջ 35)։ Երկու գեօղք կամ թաղք էին չինեն, վերին և Տտորին անուանեալ, տակաւուք հեռի ՝ի միմեանց։ չատք ՝ի Հոյ բնակչացն ՝ի գալ Ռուսաց՝ տեղի տուեալ մեկնեցան, և այլք փոխանակեցին գնոսա. ՝ի Սարինն՝ զտանիս մեծ հատատեցին ոչխս, վասն որոյ ընդարձակի և բարգաւաճ տեղին. ՝ի վերնումն՝ յամի 1880 Աղեքս. Երիցեան եգեալ արձան բեւեռանդակ և տարաւ ՝ի Տփղիս։ Համանման լերինքն (Սարի գամիչ) և Մեծքարցն՝ մասամբարտաբեր փայտ բազում, յորոց կատարս և ՝ի վանատ պարապին բազումք ՝ի բնակչացն, և շահին։ Սակաւ ամք յառաջ հատատեալ է նոցա և գոյրոց մանկտուց։ — Մերձ ոտին է յարևմտից նոցա և գոյրոց մանկտուց։ — Մերձ ոտին է յարևմտից Նոցա և գոյրոց մանկտուց։ — Մերձ ոտին է յարևմտից կաւէ քիւօսկ-գիւմպէք, որ Թարգմանի Յատ գմբէթ, և նշանակ թուի նոյնանեւ եկեղեցւոյ։ — Յարևելից հիւսիսոյ ոտին գեօղք, Թօփրակ-գալէ. Տէլի-Մուռա, Գեղոյ ոտին գեօղք, Թօփրակ-գալէ. Տէլի-Մուռա, Գեղոյ ոտին գեօղք, Թօփրակ-գալէ. Տէլի-Մուռա, Գեղոյ չորոյ։ իսկ յելից հարաւոյ՝ Հասանկու (Բաղնեւոր), ՝ի տարբեր Գապագ բլուխ լեռնակի, և Ող պուռար, յանուն վտակի միոյ։ — Ի հիւսիսոյ ոտին ըստ ընթացից գետոյն՝ յաջմէն կամ յե։ Նշանակին ՝ի հովտի նորին և օժանդակ վտակացն, Ազբուղա ?, Գրրդ պուռար (40 աղբերք), ուր բանակեցաւ Մուխթար փաշա ՝ի 4 յունիսի, 1877, յետ վանելոյ Ռուսաց ՝ի Ջաբին.— Տէօղդնեանի։, Գաբաչայիր, Աչուգի, Փարաղան, Ջայրախ կամ Ջաուդագ, զոր Ջիւմպուդ (Jew-waluke) կամ Ջիվլիկ կոչէ Բէր Բորդըր, որ անդ գիշերեցաւ յ'3 Նոյեմբ. 1819։ — Ա. վտակաւ միով՝ Մօլլա Մուսդաֆա, ամայի. Թիքնիգ, Գաուեաքաս ?, Գարա գիւխէ, Իկոիր, և ընդ մէջ երկոցուն ասցա Բէրնաս, 30 տարբք Հայոց և Սարը Լաւաւորիչ եկեղեցեաւ. և զի գիւղս այս չէ հեռի ՝ի սահմանաց Շօրէկելի. իցէ թերևս յանուն Շիրակայ Նշանակեալն յԱսողկայ՝ Բեռնաւս, ուր հանգուցան նշխարք Տիառն-Թեազի Նահատակելոյ յաւուրս պատերազմից վաճանայ Մամիկոնից, ՝ի Զաւմիկէ Հազարաւոխայ, յոր ասկս և եկեղեցին կոչեցաւ Տէռանեաց։ Նա զի և նշմարի հին արձանագիր ՝ի տեսանն եկեղեցւոյն, և յարևելից գիւղն գերեզմանատան հին ձիաձև և որթոցաձև տապանաք. և ասկաւաք հեռի կան աւերակք վանից, ՝ի սահմանակ տեղւոյ Սրբոցն կոչեցելոյ, որ ազատագեալ երեւի ՝ի Գրիգոր անուանէ. ոչ ասկաս աւերեցաւ գեօղս այս յաւարաս Թուրքաց՝ յընկերկին Ռուսաց զառաջինն ՝ի սահմանաց Կարսոյ՝ ՝ի սկիզբն յունիսի 1877 ամի։ — Յետ վտակիս՝ առ սլլով վտակաս Նշանակին Գանլը մարա և Զարմայու ՝ի Մ. Հանի Թալիլ լերին 2783 Ջ. բարձր, աւերեալք յաւարաս Թուրքաց յամի 1877։ Ի Զարմայու կամ Ջերմկի բնակին Հայք, ունելով եկեղեցի յանուն Ս. Յակոբայ Մծբնայ։ — Ընդ մէջ սորա և Բնակաց ամբառնան Աղա-տուտ լեռնաբլուրք. ՝ի վերայ միոյն գերեզմանք, միւսոյն՝ աւերակք վանաց, և առ առաւոտեամբ գերեզմանատան Հայոց, և Լուսապրիւր սբ. սահատաբ Խոկ յահեկէ կամ ՝ի մոտ Սարը գամիչ գետոյ, Հանդեպ Ջաուդագայ՝ Գարա-Համկ։

Ա. ապաք գեան Սարը գամիչ ընդունի յահեկէն կամ ՝ի մոտ գՋորլուգլը գետակ իջեալ ՝ի Գամբռլեռնէ, և ՝ի յոգունց վտակաց օժանդակեալ, յորոց հովտի աստի և անտի՝ Նշանակին յարևմտից յարևելս, Ջիրաքլու, Լօրրիւիւ, Գարա գալ, Գիւլաքլը, Սաղուտ, Վերին-շէն, յորում աւերակ հին եկեղեցւոյ, Ջորլուգլը, Լայի գոլու կամ Նոյ-ողլու, Գալի քեոյ, Գարբռակլը, Թուրի կամ Կիւղլի։, Հաճիպէկ, Թոզանլը, զոր Աղգէչ անգրիսցի (որ ազատ առս ՝ի 21 յուլ. 1812 ամի), Թուսանի գրէ, գովելով զլաւութիւն հողոյն և գմշակութեան, և գարմանալով ընդ գութեան հայկական՝ ձգեալ ՝ի քան և չորից եզանց։

Ի հիւսիսոյ գետակիս կայ հովիտ հզօրագոյն ևս գե-

ասակի Գարկալը կոչեցեալ, որ ընդունի յարեւմտից հիւսիսոյ բազում վտակս մանուանս ի Սոզանլը լեռնաշարէ, և յորդագոյն ի ևս յելից կուսէ։ Սակաւ գեօղք նշանաւորին յաջմէն կամ ի հարաւոյ մինչև ի խառնուրդն ընդ Սարը գամըչ, և են։ Գամըչը (Եղեգնուտ), Քիչիճ Քևրևս կոչեալ։ Հուպ ի սա առ ստորոտով Դաղդայա լերին (2007 Զ.) կան աւերակք Խոնըկտուր կոչեցեալ (Խնդրակատար) վանից, ուր ցարդ դիմեն ախտաժէտք ի բժշկութիւն։ Եւ յաշխարհն Պաղ քէօյ, որ նշանակէ զգլուխ կամ զծագ գետահովտին, և է ի նմա աւերակ հին եկեղեցւոյ. Քէղէտ և դրիւք առաւել քան զ 7000 ոտնաչափ բարձր համարի յերեսաց ծովու, այլ տակաւին քոյլ հասուցանել զցօրեան՝ վկայի ի ճանապարհագրաց։ — Լմիրիանոյ, Պոլ քէօյ, Քարթիկ, Ագձա զուխ, Լմիկիձ՝ ի Հս. ստորոտս Դալդայա (Քարաժայռ) լերին, Զարիձ կամ Զէյէձի, Բալասնոր։ Եւ յեզերս յորդագոյն վտակին ժամանակիս որ ի Հս. ընդ հարաւ իջանէ ի Գարակալը, և Ալ-ակբ (Ադամոր?) կոչի ի նոր քննչէ վայրացս[1], Մուշրել կամ Մուխրել, Լաչկերտ, Ալաշ, Պօղոյշ, Թուչկուտ, Էյտամուխ, Գարագիպի (Քարագէղ?), Օրթա գալ, Պայդար, Մեկիձուխ, Ղզղուձա կամ Գոզլիձէկ՝ հանգէպ Հայկպձիկոյ, յորոյ մէջի խառնի վտակս այս ընդ Գարկալը գետակիս։ — Աւ յեռանիս յետ խառնելոյն ընդ Գարկալը մինչև ի խառնուրդս Սարը գամըչոյ, կան յահեկէն, Քիչիճիկ՝ ամպի, Լըրգանը կամ Լըրգան, Քօրանլը վերին և Ստորին, Մուհանագատ։ — Ի յետին ասմանն կարաւ ի Ռուսաց՝ Հիւանի Ալձի փաշա 150 սրամբք փախեաւ ի վերոյիշեալ Պօղոյշ գիւղ՝ որ մերձ է ի սահմանս Կողոպ Տայոց, և մարանձելով ընդ հետամուտ զօրսն Ռուսաց զիրծաւ սակաւուք սրամբք։ Մի ի փոքունց հովտաց արեւմտեանս վանանդայ կոչի Եփտի գիւղ, յոր անուն և գեղ (Եօթն եկեղեցիք), զի են անդ աւերակք եօթն եկեղեցեաց, և ի չրխոտոյր քարաքարուրսն՝ այլոց չիներ աւերակք[2]։

35. Եհս խառնրդոյ Գարկալը և Սարը գամըչ գետոց կոց՝ վարարեալ գետոյն Կարաւ՝ և փախեալ զընթացս նոցին՝ իջանէ ընդ հիւսիս ի քաղաքն և անդր ևս նովին ուղղութեամբ։ Բայց միջոցի, յարեւմտակողմն յանձուկ ասմանի՝ որ ընդ մէջ գետոյն և լերանց Տայոց, ի ստորև Նէ իջեալ վտակք մանուանք գործեն Ձորակս եօթն կամ ութ, մինչև ի հորիզոն քաղաքին. առ որով նշանակին գեօղք ի Հր. գնալով ի Հս. ըստ ընթացից գետոյն, Նախ ի վերոյ ստրատի հանապարհին որ ի Բասենոյ ստանի ի Կարս՝ անցանելով առ գետեզերբն, Գիկ Մահմուտ կամ Գիճկի Ալիհա ի ստորոտս Դաշ-գոյա քարաւերին, ուր բնակիչն Հայք իրր 100 տուն, ունին նորաշէն քարաւիղ եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնին։ — Տիքմէ, Մուխա կամ Մուսագ[3], Թաւիրա, առ որով քարաշէն կամուրջ, Քիւչիկ քէօյ հուպ ի քաղաքն։ Ընդ մէջ երկոցուն յեռանցս և մերձագոյն ի Թաւիրա՝ կայ ամայի գիւղն Գիւմպէր, յորում հին և գեղեցիկ եկեղեցի մի բազմանկիւնի ձեւով, այլ գմբէթ նորա կործանեալ է. Նոյն կամ այլ եկեղեցի հին մերձ նմին՝ կոչի Ույգուն գիյիսէ։ — Ի Հս. Տիքմէի Մուսա կամ Մուշագ[4], և ի Մ. Ույգուշ, յորոյ յԱ. կոց Աղդալ քարաքուր. ի Հս. նորին Լօրտեկիւ, Մասամբիւ? և Խնձրիկ, որ և թուի Խնձորիկ։

Ցայսմ ձորակի որ ի Հս. ասցին՝ յարեւմտակողմն՝ ամրաւանայ Գօղգայի լեառն 2165 Զ. յորոյ ի Հր. Գոզլուձա կամ Քիւօկլիւձէ, Տալիանց, և ի ձորաշխարհն՝ Զորիկան, Մեկիւսիւ, Խոփանլու, Սարաւան, Տիւզմէրան հուպ ի Տիքմէ։ Հուպ ի սուս ի հիւսիսակողման՝ Թազլուձա կամ Թարլուձա, Գազկանս կամ Վզգիալի՝ իրր ժամս հեռի ի քաղաքէն. առ որ հպագոյն ևս են Շորթխ[5] և Մասաս յարեւմտից հիւսիսոյ կուսէ. բայց գոյն ի Մ. Շախրա?, Զիմոյիկ, Ագաւարդան։ — Ի հիւսիսոյ ոտից և հորիզոնի քաղաքին յայսմ ձորագեղ՝ Սարխուս կամ Սարխուլու, Գոմք[6], Քիւիճիկ ի սահմանս Զարիչասոյ. առ որով ուղղակի ի հիւսիսոյ քաղաքին՝ Զալլուդ։

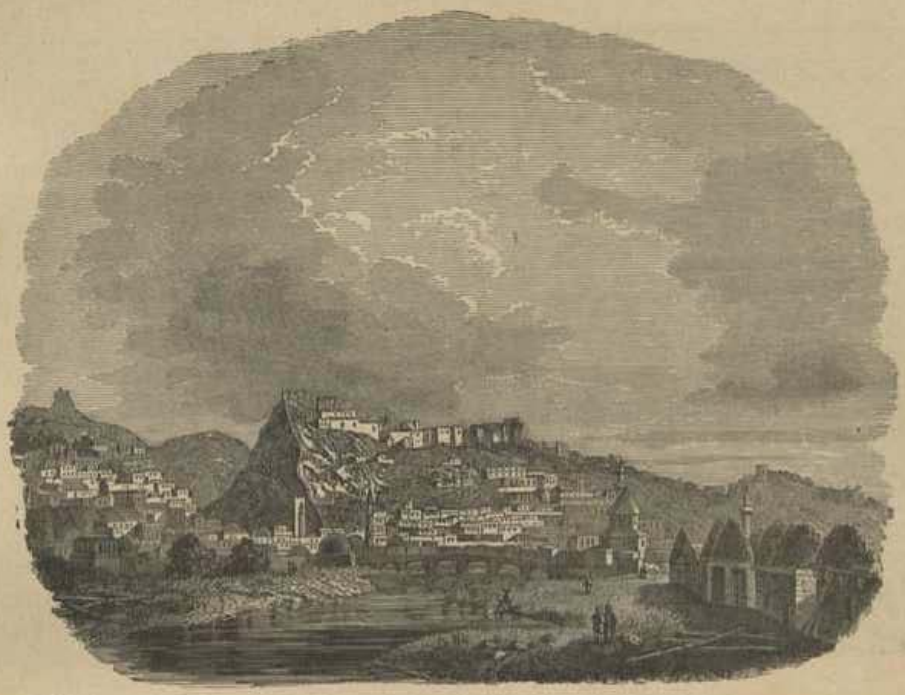
Ցայմէ կողմանէ, որ է յելից՝ գետն Կարաւ ընդունի ի Հր. գետակն որ ի Հսէի խալիլ 2783 Զ. բարձր լեառնէ բղխէ, ունելով համանուն գեօղ մեծ առ եզերբն, և զԶարնայու՝ ի մէջ Հս. ոտից՝ մերձ ի գետն, 75 տամբք Հայոց և Ս. Աստուածածնի եկեղեցեաւ։ Աւ այլով վտակաւ կոչ Ախտաղ գիւղ մեծ ի Հր. Ույցայսպ տաղ լերին 2050 Զ. բարձառ, յորում և աւերակ հին եկեղեցւոյ մեծի. զարդիս բնակեալ ի Քուրնաղ եկեղեցւոյ ի Ծոնախայ, իրր 20 տուն։ — Ընդ ժէ կրկին լերանցս և խչուձրի (2228 Զ.) որ յելից ոտին ի սահմանս Շիրակայ, խաղան այլ գետակք և միացեալ խառնին ի գետն մեծ առ Քիւչիկ քէօյ գիւղիւ. և են ի խառն նոցին՝ ի հիւսիսակողմանն՝ Գանլը քէօյ, յորում 30 տուն Հայոց Ս. Քահոր եկեղեցեաւ. ի Հս. գիշս ի լանջակողմն լերին յայսմանեցան ընդ երկրաւ անաթք բրտեայք, և գերեզմանք անգիրք և աննշանք, հանդիպ ամենեքեան, որք հնձանոյս համարեցան. կոյ յերի և հին մատան փոքու։ — Ընդ ժէ Գանլուի և Աղատագայ՝ Մոլեական ազանդաւորք հաստատեցին գեօղ բնակութեան իրր 60 տանց Աղեքսանդրապոլ անաւանելով։ — Այլ գեօղք Հարսման ազա ի Մ. Գանլուի, Մաղաթաղց ի Հս. Խչուերէ լերին. և ի Մ. սորին Ագաղ գիւղ տանցի, և ի ստոյ Մ. Տիքմէ (միւս)։ Մերձ յԱգաղ կոյ ստրիւր մի ախտաստէպ Հայոց, զի տանն անդ լինել վանս յանուն Ս. Թադէի առաքելոյ, ցուցանելով և զհնաս աւերակաց. իսկ վան աղբերն տանն հոսել մեծի ի սկզբանէ ամենան ոգուտս ցվերջ սեպտեմբերի։ — Գալաձորիկն ի Հր. քաղաքին. — Գոմանոր ի Մ. Հր. Նորին՝ մերձ ի գետափն

Յարևելից Կարաւ և գրեթէ նորին հորիզոնական ուղղութեամբ իրրև 10 մղոնաւ բացագոյն՝ ի սահմանս Շիրակայ ամրաւանան երկու լերինք Լռանիկիր[7] անուն, մին Մեծ կոչեցեալ, 2270 Զ., միւսն փոքր ի Մ. Նորին 2086 Զ. յորոյ Հս. կոյ Խաչիճ-ողլի տաճկաբնակ գիւղ, և

1 Bluhm գերմանացի։
2 Աբոթաս սրագիր. ԺՐ. 581։
3 Քէր Բորգը՝ Թուհրուտա կոչէ զսա։
4 Այսպէս զրէ Աբոթաս սրագիր. ԺՐ. 581։
5 Հմմտ՝ զսա Աբոթաս. ԺՐ. 581։
6 Թէրեւ Ագ-գոմ, որ յերէ Աբոթաս. ԺՐ. 581։
7 Ասպէս (Լռանիկ) ասանգին կոչեցեալ զգուսս յանուն կերա-կրոց զոր պատրաստէին անդ Քէօրօղլուի՝ բնակիչք ի փոքու լերինն։

'ի սարին Հա. Մշիւ գեօղ, կամ սպէս կոչեն յագնաբար Մշկներ. և է հաւանօրէն Մշակունիքն հին, յիշեալ յարձանի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Անւոյ, յամի 1165. և պի ընդ նմին յիշի և Ցամաքաձով, թէպ սին. արկել 'ի ճահիճն ար տպրածանի 'ի հարաւոյ նորին, և ուր զարդիս արտս իւրեանց վարձեալ է գեղջէից սմանց արևելեան Շիրակայ։ — Յարևմտից հարաւոյ լերանցս և 'ի Հր. ել. քաղաքին՝ վիղին քէօյ, յորում բնակէին Ցոյնք. 'ի հարաւոյ նորին՝ Լվիխա կամ Ակրիսր լեառն. և 'ի սարին Հր. և յԱել. Հաճի-խալիլայ՝ Օրոց լեառն և բերդ. յորոյ 'ի Մ. Շարբր-սղու լեռնակ։ — Ամենեքին սոքա աեղիք բարձունք, և ոչ սակաւք 'ի գիւղորէից՝ նշանաւոր եղեն յանցս յետին պատերազմաց Ռուս-Թուրքաց, որպէս և որ յԱել. նոցին 'ի սահմանին Շիրակայ՝ երկոքին Աչառա տաղ լերինք և Զիֆտա կամ Միփրի բլուր՝ յարակից նոցին լեռնակք։ Զվերոյգրեալ լեառն Եահնի՝ Արբահամ կաթողիկոս Եսաիւի բլուր կոչէ, և անդ ասէ բանեակել զԹահմազ-դուլի Թագաւոր Պարսից, յամսեան սապրիլի, յամի 1735, յերթալն 'ի վերոյ Ղարսայ։

56. Գրեաթէ կէտ 'ի կենդրոնի բնիկ վիճակին Վա-

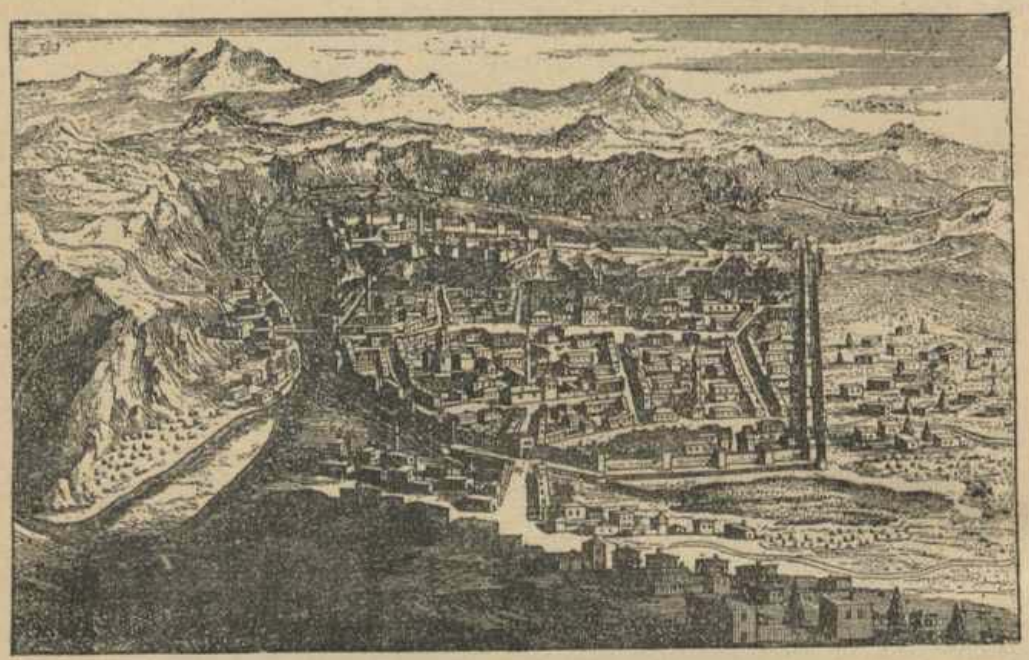

31. Նկար. — Ալեքսանդրապոլ.

նանդայ՝ Հաւասար հետ 'ի սահմանաց Կազդուանայ և Ջարիշատայ՝ 'ի հարաւոյ և 'ի հիւսիսոյ, և 'ի լերանց Տաշոյ կամ Ասղանլաի և 'ի Շիրակայ, 'ի մոկ և յկից, կաուցեալ կայ, ընդ 40° 37′ 1″ լայն. և ընդ 40° 48′ 29″ երկ. Բարիզու, քաղաքն իշխանանիստ և երբեմն սքանչանիստ, և հռչակաւոր ամրոցն Ղարս կամ Գարս (Καρς· ورس) ըստ սրգեաց կոչման, Կարս կամ Կարուց քաղաք՝ ըստ նախնեաց մերոց. հռչակեալ 'ի յետին դարս ոչ միայն 'ի Հայս և յՕսմանեանսն այլ և յողջոյն արևելս՝ վասն դիպան դրից և հզօր ամրութեանն, և անառիկ համարեալ, և բազում պաշարմանց և մարտից տարեալ. 'ի բարձրաբանդակի կալով, 1848 Ջ. և 'ի բազում կողմանց քարաբլրովք և խարտձորովք բոլորեալ, յորմէ և հիւսիսոյ պատեալ յորմիկան խորայատակ գետոյն՝ որ եկեալ 'ի հարաւոյ անցանէ յարևելս հիւսիսահայս, ինքնին պաշտպանելով քաղաքին յայնմ կողմանէ՝ վէմաքառակ ոտիմբքն և զարեւելեանն և զհարաւային կողմանս՝ պաշտպանեն պատնէշք ընդարձակք և մարտկոցք անչափք 'ի հեաւստանէ, որպիսիք գան և 'ի հիւսիսայնումն և յարևմտեան կողմանս՝ բազմաթիւք և բացականք։ Զիք երկրացել մեք քանի խոշական էր որ նախ ընտրեաց և կառոյց ըզԿարս յայսմ վայրի, որոյ անուն և ժամանակ՝ 'ի հնութեան ծածկի. այլ թէպ յանուն վաղեմի ասմի նախնագունի քան զվանանդացիս կամ զհետաւոցն բաւղարացանուն՝ զոր Արտաշէս և Պաղամէս աշխարհագիրք, որպէս նշանակեցաք 'ի սկզբան, խորզիճի կոչէին, զոր ձայն

Քերեա տուզէ ամիկթէն կոչումն Ղարս, որպէս և պատմիչն Մատթէոս՝ ի ԺԲ դարու խարս գրէ. վայրապար ձգնին վիրք յիւրեանց լեզուն Դրան քաղաք Թարգմանել, կարիս քալաքի կոչելով, զի ակաց սակաւ ինչ ժամանակ ընդ իշխանութեամբ նոցա. այլ երիւք դարաք յառաջ քան զնոսա յայս անուն կոչին զնա պատմիչք մեր, Քէպէա և առ հնագոյնան քան զ'Ի դար՝ ոչ լոի և ոչ յիշատակ քաղաքի Վանանդայ. այլ զի տեառրք կամ նախարարք առհին յիշատակին անգամին՝ ի Գ դարէ՝ որպէս տեսաք, յայտ է Քէ տասանաւոր էր նոցա ազ Թոռ, և խոր Հնութեան ձեւ ունի անուանն։

Քաղաքն քառակուսի է ձևով իրր հազար Ձ. ընդ երկայնն յարևմտից յարևելս, և կիսով և աւելի ընդ լայնն. կրկնակի պատեալ պարսպաւք, համակ՝ ի հրաբղխեալ քարանց գուգեալ, հինգ կամ վից աստիճան թանձրութեամբ և հնգետասան բարձրութեամբ, քառակուսի աշտարակաւք, յորոց եօթնևտասան՝ ի հարաւակողմանն, և ինն յարևմուտս, մէն տասն չափ լայնութեամբ առ երեսս իակ մեծագոյնք ևս և բազմահարկ աշտարակք կան յանկիւնան և առ դրամբք, որք կոչին Մա–գարու (Ջրի դուռն), ՝ի Հր. Մ. Օրրա գափու, Պէյրամ փաշա գափու՝ ի Հր. կան՝ ի վերայ ասցս և աշտարակացն խաչանշանք և արձանագիրք հայկականք, և սակաւ վրացիք. այլ որ մինչև ցարդ վերծանեցան՝ չանցանեն անդր քան զԺԸ դա-

32. Կաթս ի սկիզբն ԺԸ դարու, ըստ Դառնիքֆորի.

րու, և նորոգութեանց առ Ջաքարիայիւ և որ յետոյ՝ յիշատակք են. իակ մերոց Բագրատունեաց թագաւորացս չինազոյց չև ևս են յայտնեալ արձանք. բայց կան և հայ և տաճիկ գրուածք տեսեալք՝ այլ աշ ընթերցողս–Դժեանէն կամ մինչևարեդն իչ գալ ըստ Թաւրքաց, ապիւսակերա այլ քաղաքիմն, սուզ ինչ պակաս 300 Ձ. ընդ երկայնն, յարևմտեան հիւսիսային անկեան քաղաքին է, ՝ի գագ արմըկան գետոյն, ՝ի բարձու և յանկաւուիղ քարափան, զրամ չէր մարթ տերել առանց հզօր տարափոյ հրանոթոց. այն զի և այլ քաղաքացոյք պատին գնովաս, և անդընդախոր գետոյն ափափոյ չրթունք: Ի սոցա վերոյ արկեալ են քարաչէն կամուրջք երեք. մին քաղ հնագոյն եւ ակամաբ, և առ Թուխ կոչեցեալ Դարսխան տղոյ քէօփրիւխ. միւսն ուղղակամաբ, քարաւկիր, և բացագոյն այլ

ևս կամուրջք, յորոց զմին ՝ի Հս. Եվ. չինեաց (1854–5). անգղիացի գնդապետն Լէյք (Lake). եւրոպէացի հանապարհագիրք ՝ի սկիզբն գարուս յիշեն և չորս փայտաչէն կամուրջս: Իրրև կէս մղոնաչափ է ընդ արևելս ասցս՝ մեծ և ամուր: Ա. երի ներքնարերդիս կայ աշտարակաձև բլրոյի չինուած, նման դամբանարանի, Թրամ լայն պատէ գհարաւոցին արևելեան կոզմն բերդապարսպին, և ՝ի պատուած գնացն յատկելով՝ կղզիացուցանէ օդեղն, որոյ պատպոյ Ձևան չուրջ արաւարձանք. և են Պէյրամ փաշա յարևելս կողմն՝ ՝ի տասուսս Գարս տող լերին, Օրրա գափու՝ ՝ի հարաւոյ, և Թիմուր փաշա յահեկէ գետոյն յարևմտից. իակ ՝ի Հր. Մ. Մա գափու՝ Քաղ Հայոց՝ Յարևելից քաղաքին ամրառնոյ Գարա–տաղ քարալեառն յորում՝ մարակոյ

հզօր կանգնեալ էր Թուրքաց, որ և բազում անգամ վանեաց գյարձակումն Ռուսաց. ՚ի հիւսիսոյ ամրանան Զաքլաք քարաբլուրք յանուն գեղջն, յարևմտից՝ բլուրք Շօրաքոյ, և հարաւահարաւն Տիք-բէփէ: Քարևմտից հիսիոյ վասկ մի փոքրիկ դիմեալ ՚ի գետն՝ խօրանդունգ գոգով յաւելու յամրաքիւն յայնմ կողմանէ. և զի չկան զաս յոյսանէ բոյսագոյն այլ բարձանք, անկասկած ՚ի Քշնամեաց՝ չարչ ՚ի նոսա հայէր քաղաքն բարձրադիտակ և Ճոպր անաս, և իրաւամբ կոչէր զայն Շնորհալին մեր գրիչ՝ Դղեակ անմատոյց, ցորչափ ոչ օրպէս յայժմեան բարգաւաճեալ էր արուեստ հրաձգութեան, վասն որոյ և Թուրքաց չէր փոյթ մեծ ՚ի գինեալ ամրութիւն. և երբ իրր կիսով դարու յառաջ (1849) Քէր Քորգեր անգղիացի էանց ընդ կաթս՝ երիս կամ չորեմեայն փոքր հնգանկիւնի բաւիղաց եգեալ անդ՝ մէն հինգ միայն հրանօթիւք. որով և յետ ասան ամի գիւրաս եղև ՚ի Ռուսաց. այլ յետ այնր սկսան Թուրքք փոխել զհին ամրութիւնն ՚ի նորս, այլ և առաւել ևս արուեստիւ ամրացուցին ՚ի ձեռն անգ-

33. Կարս. — Կաւուրչն. Ղաքելոց եկեղեցին.

գիւք ոտպոյց ՚ի մարտս 1854-5 ամաց, և ևս առաւել յետ այնր ՚ի 1865 ամէ և անդր մինչև ՚ի յետին պատերազմն 1877 ամի. յորում ժամանակի զակիչ մեծ կամ պատնէշ ամեր պարսպէր զբերդաքաղաքն, ընդարձակեալ ՚ի հարաւակողմանն, երկատասան մօրակոցօք (բաստիս բան Թուրքաց). որոց՝ յաջմէ գետոյն առաջին ՚ի Հս. Ելից՝ Ալտաղ-բաշիա կամ Գարս-փարլաղ, յոսա մի Գաբատաղ լեռնաբլրոց, 2130 Ջ. հեռի ՚ի միջնաբերդէն, ուստանց խրամց, զի ՚ի բնէ քաջամեր էր տեղին, և յարտեւակ յաւելեալ ՚ի նոյն բազում ջանիւ. քանզի սահմանք կարսոյ քարուտ են, և հարկ եղև ՚ի հեռուստ բերել գհող և գնիւթ ամրութեանցն, զոմն ձիգս կատարեալ աշխատութեամբ. — Ի Հր. Ե. օրա և հեռի 1200 Ջ., ամրացեալ Գարատաղ մօրակոց հզօր ՚ի համանուն լեռնակին, և սա անխրամ, վասն անմատոյց գրիցն. — 1720 Ջ. հեռի յերկրորդէն՝ Հաճըղ փաշա մօրակոց ուղղանկիւնի ձևով և յատաջմատոյց կառուցանաւ 70 Ջ. լայնութեամբ. — հեռի աստի 2740 Ջ. և կրկին ՚ի Հր. քաղաքին՝ Գանլը, երկու ակառամիք և լուսնաձեւով, և վեց ռանեաշափ խոր խրամով. — 1850 Ջ. հեռի ՚ի Մ. Հր. Մուհտրի փոքր մօրակոց, ուր և Անգղիացւոց յառաջագոյն կառուցեալ էր, իսկ յայնկոյս գետոյն՝ յահեկէն, Նախ Ջիմ կամ Թէզ-խարապ հազարկերտ, ՚ի Հր. Մ. ծայր բերդաքաղաքին, ՚ի պաշտպանութիւն ձորոյ գետոյն. — հեռի անտի 1130 Ջ. և 885 ՚ի ներքնաբերդէն ՚ի Հս. Մ. կայմն քաղաքին՝ ալէյի փաշա, 21՛ լոյն և 7՛ խոր խրամով, յարգարեալ ՚ի պէտս հետևակազօրս, ուր յամի 1855 Ռուսիւմ հրամանատար և պաշտպանող Կարսոյ՝ հաստատեալ էր ամրոց. — 1700 Ջ. հեռի ընդ արևելս և 1300 Ա. մօրակոցք՝ կայ Խնկիլիզ բապիա, վասն և սոա չինելոց Անգղիացւոց ամրոց մի, 21՛ լոյն և 7՛ խոր խրամով, միայն հետևակաց պետանի. — Ի Հս. Ե. օրա

1100 Ձ. հեռի և 1080 յԱրապոյ՝ Մուխիս, Նորոդ չի-Նեալ 'ի պաշտպանութիւն ձորագետացն ընդ կողմն Ջախ-մախ գեղջ, յոր սակս հանդերձէին կանդնել միւս ևս ամ-րոց Փիորուկ կոչեցեալ՝ 'ի վերոյ բլրի միոյ 230 Ձ. 'ի բա-ցեայ: Յարևմտեան հիւսիսային կողմն հեռագոյն 'ի ա-ցանէ կայ Լագ բէփէսի կամ Ջախանա՝ երբեակ բաղխոցաք, և 1200 Ձ. հեռի 'ի Հր. Նորին՝ Ցիք բէփէսի 9' լայն և 7' խոր խրամով, և 62 Ձ. լայն բաղխոցաւ որ կոչէր Ալ բա-պիա: — 530 Ձ. 'ի Հր. Նորին՝ Թաճուզ, երկկարգեան ամրութեամբ: Միահամուռ չրջապատ այս ամենայն ամ-րոցաց էր ասելի քան ութհետասան հազարչափ. որոց բա-ւական հրաշօքիւ և պէտք պատերազմականաք հանդերձ պահպանեաք և մարտկաք՝ դժուարին յոյժ գործէին զա-ռաջի քաղաքին և Թերևս անառիկ, եթէ և քաջ հազոր-գակցութիւն հասատասել էր ամրոցացն ընդ իրեար, և զամենեսեան ևս խրամաւք զատացեալ, և 'ի կարկա-տաջի ասերանացն՝ հող առնեալ պատրաստ կատեալ, միանգամայն և զգետս ջրոյ հոգացեալ. և այսպիսի պա-կասէին 'ի յետին պատերազմին, այլով ամենայնիւ քաջ պատապարեալ էր տեղին:

Ի ներքնաբերդին կայր մզկիթ մի Թիւրքաձև, մեծա-նոցք գինուց և վաճառոց, և հին ջրամբարն (հրամայուլոյ) յարկածածուկ 300 քարակոփ սասիճանաք՝ այլ այժմ խորխորատել, և ապարանք սահկանին: — Քաղաքն՝ նախ քան զառաջին պատերազմն Թուսաց՝ բաժանեալ էր յեօթնեւտասն թաղս, իւրաքանչիւր ունելով մզկիթ, 126 կրպակս, երկուս բաղանիս, եկեղեցի մի Հայոց, Պուրր Ղառաւաժային, յիշատակեալ յամի 1670, առ գրան քաղաք-քին [1], և Նորոգեալ կամ վերաշինեալ յամին 1810. կարա-ւանատուն մի և 850 տուներս. յարուարձանսն Հարաւային և յարևելեան՝ մեծատան Թադ և մզկիթք էին Թուրքաց և Թաթարաց, զորովք՝ յոլովութիւն գերեզմանաց նոցին և մահարձանք կանգնուք. եկեղեցի մի, չորս կարաւանա-տունք, 1800 տունք, 430 կրպակք: — Յարևմտակողմն գե-տոյն էր Թաղ Հայոց Ջուղայի մանալի կոչեցեալ, 600 տունք, եկեղեցեաւ, բաղանեաք, գործարանաք ոստայն-անկաց և ներկարարաց և ազօրեաք. և առևտուր յաջո-ղակ վասն բազմութեան եկաց 'ի Պարսից, 'ի վրաց և յամենայն կողմանէ: Լինէր և ծանաչաճառ 'ի Կարս յամենայն մայիսի 'ի Շէյտանցոյ Թաղի: — Բայց չէաք գե-ղեցիկք պակասեն 'ի քաղաքին, տունք մեծաւ մասամբ հողաշէնք են, քառակուսիք, կրկնայարկք, գոն և քարա-շէնք ոչ սակաւ: Յառաջ քան զվերջին պատերազմն 2000-չափ էին տունք բնակելոք. սակս ինչ պակասի և զարդոյ, յորս 800 են Հայոց, ևս և 80 տուն կաթոլիկաց, Նոյնքան և Ասուաց, 130 տուն Յունաց, 350 տուն Թուրքաց, Պարսից և այլոց:

Ի հին և յազգային շինուածոց Հայոց տակաւին ինչ ինչ. որպէս Ս. Նշանի մատուռն փոքրիկ Նորոգեալ յամի 1883, Թերևս և այլք ևս 'ի յայտ գայցեն առ Նորով իշխանաս-

[1] Ի Կարս անուն լաւ քաղաքին,
Ընդ հովանեաւ Ղառաւաժային,
Շատ է կարգեալ 'ի գուբս քաղաքին,
Փոքրիկ մատուռն քաւարանին.
Վասըն խնդրոյ խոհուն փիլոսո-

թեամբն: Խոտալեցի ասէ ժամանակակից Նորոգութեան Ղարսոյ և պատմագիս, յամս 1578-9, Թէ և անչքեցեալ՝ այլ ցարդ, ասէ, են անդ 60 եկեղեցիք. գուցէ և զմկիթ-սըն ընդ եկեղեցիս իմանայ [2]:

57. Ի պատմութեան մերում, որպէս յառաջն յիշեցաք, քաղաքս կամ բերդս Կարսոյ ոչ յիշի յառաջ քան զԿէս Թ դարս. յետ որոյ Թուխ առ վայր մի տասն կացեալ իշխա-նապետին Հայոց Աշոտոյ Ողորմածասիրոյ, որ Նորոգեաց զԹագաւորութիւն տանն Հայոց, և չև ևս էր ընտրեալ իւր Հատատուն աթոռ արքայական. իսկ եղբայր Նորա Աբաս ապարատիս տուգապէս տուն Հատատեաց զբը-նակութիւն իւր և արքայորէն վարեր առ Թագաւորա-քեամբ եղբօրորդւոյ իւրոյ Սմբատայ Ա. և զչքագիր Նորա Աղրներահ իշխանն Վրաց՝ կոչեալ կապակ եզ 'ի բեր-դին, ընդ որ զչարեալ Նորընծայ Թագաւորին՝ պաշարեաց, այլ ոչ կարաց առնուլ ամրութեան տեղւոյն, զոր այս-պէս ցուցանէ ժամանակակից Պատմիչն. Աբաս «եր-» քեալ մնալ գագարէր ընդ ամրոցաւ պարսպին 'ի ներ-» քոյ պատուարին. ապա այնուհետև Սմբատայ զոր մեծ » գումարակ արարեալ՝ ապատակ սփռէր 'ի վերոյ » աշխարհակալս չհնիցն Աբասայ, չարչ զամրոցսն, ուր » գաղութ գտանին զոդեալ դադարէր, յաւարի առեալ » զդէնս որի որանց և զքաջ երիվարաց», և այլն. բայց ապա պայմանագրութեամբ գիշան 'ի հաշտութիւն: Եւ յետ ամսոցուց (902) վախճանեալ Աբասայ, Հանդերձ այլովք և Կարս եմասա 'ի սեփականութիւն արքունի. յոր և յաջաշխեալ Սմբատ զդէմս իւր և զնու՝ զդատաւոր Թագաւորին Եգերաց, յարշաւանս Ախլնի ասիկանի, պահապան բերդին կարգեալ զՀասան գՆթանի. «եւ » գանձ ևս և կարասիս բազում արքայի 'ի ցանձարանս » ամրոցին պահելոյ ... (վասն որոյ Ախլին) մատեհամս » և պատանէշ պաշարմամբ պատէր զամրոցն». յորմէ զանդիտեալ Հասանայ՝ խնդրէաց յետոյր ազատութեան և զերծոյց զամենայն արդելեալսն, և ետ զբերդն և զան-ձըն իւր հանդերձ տիկնոջն և կարասեաք, որովք մեկնե-ցաւ բանաւորն 'ի Դաւին. «Իսկ արքայ Սմբատ գարձեալ » եկեալ յամրոցն Կարսոյ և տեսեալ Թէ այն ինչ յափըշ-» տակեալ էր 'ի Քշնամեացն ... և վասն զի ըստ ձմե-» բային ժամանակին ոչ կարաց անդ արշել կայանս, գե-» նոյ անտի յամառս Եղրախաձորոյ 'ի գեղն Կաղ-» զուան». և փրկանս առեալ Թափէ զտիկնոջն: — Յետ նահատակութեանն Սմբատայ և մահուան անդրանկան իւրոյ Աշոտոյ Երկաթի, երկրորդ որդի Նորա Աբաս ժա-ռանգ Թագաւորութեան Նատէր 'ի Կարս. զոր և ժա-ռանգեաց որդի Նորա կրտսեր Մուշեղ, յորժամ երեցն Ա-շոտ Գ. Հատատատեաց զաթոռ Թագաւորութեանն յԱնի. այս Մուշեղ Թագ կապեաց և կոչեցաւ Թագաւոր յամի 961, վասն որոյ և Կարս՝ մայրաքաղաք. որում յետ քանի և չորից ամաց Թագաւորութեան յաղորդեաց որդի իւր Աբաս, զոմն քառատուն և հինգ. և ամս՝ որդի իւր

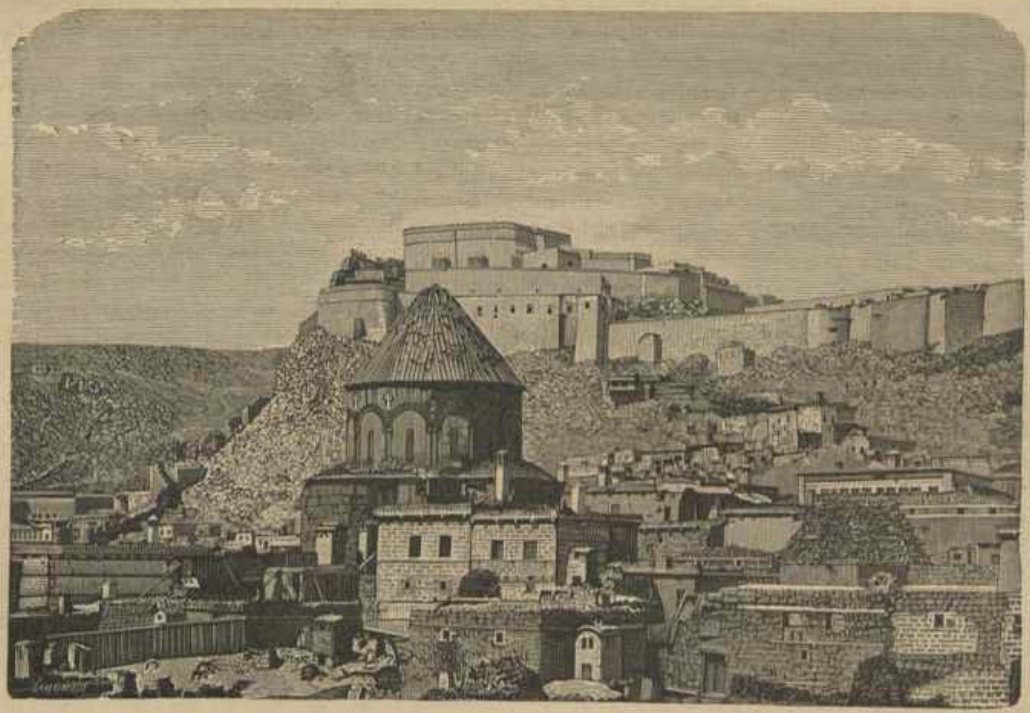
եւ Խաչատուր որդի Նորին», և այլն:

Գրագ բանիս Թուրս ամի է չեզոքնակաց Մաշտոց գրոց:

[2] Anticamente era città de' Cristiani, e fin ora ancora vi si trovano de' sessanta chiese; ed era grande, ma rovinata. — Անանուն հեղինակ վիճակագրի:

Գագիկ՝ ամս երեսուն և հինգ, յամի 1064, այսպէս տեւեալ այսր փոքու թագաւորութեան աւելի քան զար մի։

Նախնին սոցա՝ Ա. Աբաս՝ որ յարդարեաց զԿարս յիւր ատեան, հիմն արկ առ ստորոտամբ բերդին՝ հոչակաւոր եկեղեցւոյ յամին 930, յանուն Ս. Աստուածածնի երկոտասանից, և աւարտեաց զշինուածքիւնն յամի 942։ ցարդ կանգուն կայ հազարամեայ հնութեամբ, փոխեալ յայլազգեաց՝ ի մզկիթ, և յետ բազում դարուց՝ ի յետնում առման քաղաքին՝ ի Ռուսաց՝ վերստեալ անդէն՝ ի պաշտօն Քրիստոսի։ Մեծ էր հռչակ գեղեցկութեան և պայծառաւթեան եկեղեցւոյս՝ ի ժամանակէ անտի շինութեանն, որում յետ ոմանց ականատես եղեալ Աստղիկ՝ ասէ. «Շինեալ թագաւորին զկաթողիկէն սուրբ՝ ի քաղաքին Կարուց՝ վիմափղէնն արձանօք, որձաքար, պատզամատաշ վիմօք, բոլորապէս գմբեթաւորեալ, պայծառ զարդուք, երկնանման խորան»։ զոր այլ պատմիչ համառօտիւ ասէ, «գեղեցիկ յօրինուածով»։ Եւ է արդարև բոլորի, ութանկիւնի արտաքուստ, քառաթև՝ ի ներքուստ, բարձր և արկաւոր գմբեթիւ, ամբարձեալ առանց սեան՝ ի վերոյ ութեցուն կողմանցն, յերկոտասան երեսս բաժանեալ, մէն մի կրելով զնկարէն պատկեր միոյ առաքելոյ։ Զայս եկեղեցի յաշաղելով Աբիսա-

34. Ս. Աստուածածին եւ Բերդի Կարուց.

զաց թագաւորին Բնի կամ Թևդաս կոչեցելոյ, երդիծաձեռ գրեր առ Աբաս, մի փութալ՝ ի Նուաստիս, մինչև եկեսցէ ինքն իրով ծախս օծանել. և խաղայր զօրաւ ծանուս՝ ի վերոյ նորս մինչև՝ ի Կարս գեա. իսկ Աբասայ առհասարեալ՝ յարձակեր վանէր զբանակն, և զթագաւորն ձերբակալ արարեալ ածէր մեծաձեռն յեկեղեցին, և ցուցեալ զվայելչութիւնն՝ ասէր. Քանչ տես, զի ոչ ևս այլ տեսցես. և խաւարեցուցեալ զաչս նորա՝ արձակէր առ իւրան, առեալ փրկանս վասն կենացն։ Ցարդ չէ յայտնեալ արձանագիր եկեղեցւոյն, Ընդեալ՝ ի մահմետականացն, կամ ոչ քանչ հետազոտեալ, որպէս արժանն էր, զի մի է՝ ի սակաւուց հայկական ընտիր շինուածոց կանգուն մնացելոց՝ ի հազարամեայ գաբէ։ — Բերի նմին և նոքին ձևով՝ ի Հր. Եւ. կայ խորխորատալ մատուռն հին և փոքրիկ։ Են և այլ երկու հին եկեղեցիք, մին կամարակապ ագաչէն յԱղ. կաթողիկէին, ՝ի մզկիթ փոխեալ և Գիշիկ ձամի կոչեցեալ, և ՝ի Ռուսաց՝ յատման քաղաքին (1878) ՝ի զինարան առաժամանակեալ. Միւսն ցարդ խաչվէրք յորմունս նորին. — միւսն գմբեթաւոր, փոքր, ՝ի մզկիթ փոխեալ։ Կայր և յայլում մզկիթի գերեզմանն նահատակի միոյ. Իսկ ՝ի միջնաբերդին էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցի, զոր ՝ի սպառ քանդեցին Թուրքք ՝ի վերջին ամս սերմութեան իրանց (1873-4)։ Միւս ևս եկեղեցեակ էր ՝ի Հր. միջնաբերդին, ՝ի դառապանի Թուրքաց, նոյնպէս ՝ի մզկիթ փոխեալ։ Արտաքոյ քաղաքին յամէն գեաղն Ոսպոյ ութանկիւնի եկեղեցւոյ. առ ս. բուսմ և այլ Ոսպոյաձեք կոթող եղեալ վասնց։ Իսկ ՝ի հիւսիսակողմն քաղաքին արտաքոյ կան աւերակք եկեղե-

ցույց՝ խորապես գիլիսէ կոչնցեալ ՚ի Թուրքաց. և մեր՛ն նմին քարայր մի Մխանձունք անուանեալ ՚ի Հայոց, Շխի պուռնարի (Քաջաց–ադբիւր) ՚ի Թուրքաց։ Երեին և այլ ուրեք ուրեք գոյն Ճաշուածոյ հին չինուածոց, որք Թուրեւս ՚ի սպառ քանդեցան ՚ի ժամանակս յետին պատերազմաց. Այժմեան եկեղեցի Հայոց կոչ յարուարձանին ՚ի բարձրաւանդակ տեղւոջ։

Շինութիւնք եկեղեցեաց և վանօրէից և այլ ինչ յիշատակք ցուցանեն զընդարձակութիւն Թագաւորութեան Կարուց, զի ոչ միայն Վանանդայ իշխէին, այլ և մերձակայ գաւառացն, որպէս՝ Ճակատուց, յորում՝ իրրև զՇատիկ բերդ էառ Ամիրա Տիեզերակալն, Մուշեղ Հօրեղբայրն Նորա և որդի Աբասայ՝ Թագաւոր Կարուց՝ Քափենայ գայն օգնութեամբ Կիւրապաղատին Տայոց. և չբաւեալ վրէժխնդրութեամբ եւս զօրավարի միոյ Պարսից առնել զահնմանս Ամրատայ։ — Որդի Նորա Աբաս յ՚երկար ամս Թագաւորութեան իւրոյ՝ որար բազում աղղութիւնս և շինութիւնս, որոց Ճաշուածք գոյին անչուշտ ՚ի բարենաճանձ խաւարկուաց. յորոց յիշեցուք զմին ՚ի Շերիմն գեղջ Աբլաբանեաց (էջ 40). ընդ այլոց Թագաւորազանց առաքեաց սա զօրս յօգնականութիւն ընդդէմ Մամլանաց, գեղեցիկ ձեավ զգեցուցեալ զիւրան. և ՚ի գալ կայսեր Վասլի (1001) ՚ի Հայս՝ մերձ ՚ի առնմանս իւր, « Եկն առ նա Թագաւորն Վանանդայ մանուկն Ա-
» բաս, ՚ի ձիավարելն ունելով գնչան քաղութեան արիա-
» կանաւ զարգարեալ գեղս. ընդ որս առաւել ուրախ
» եղև Թագաւորն Վասիլ », և այլն։ Հօրմանցն զգօնութեամբն Թագաւորեաց և որդի Նորա Գագիկ ՚ի չար և բազմամեայ ժամանակի կիսոյ ԺԱ. գարու, յորում բարձաւ Թագաւորութիւնն Բագրատունեաց Հայոց. այլ և յետ քան ամի նուաճման սյոր քաղաքի ՚ի ցունաց՝ առՔառն Կարուց կոյր ՚ի կոյր, Քէպէտ և ոչ աներկեւան յահէ աչխարհակալ Թուրքացն Սէլճուկեանց, որք յամի 1053 յետ սյոց գաւառաց՝ մերձն և ՚ի վանանդ և յարձակեցան ՚ի Կարս, յանկարծակի և յանպատրաստից. զորմէ ասէ ժամանակակից պատմիչն. « Պաղատս սյս ՚ի
» բազում ժամանակաց հետէ չէր զիտէ չարեաց ա-
» ռեալ, վասն որոյ յանհոգս և յանկասկածի էին, հարիւ-
» տասնեակք բազում ընչեղութեամբ ՚ի ծավէ և ՚ի ցանաքէ
» ամբարեալ։ Աբդ ՚ի գալ մեծի Յայտնութեան Տեառն
» մերոյ, ՚ի գիշերին յորում ուրախական ձայնիւք զաւք
» քաշանայից հանդերձ բազմամբոխ ժողովրդոյն զպաշ-
» տան աստուն կատարէին, յանկարծակի ՚ի վերայ հասին
» զօրք անօրինացն. և քանզի առանց զիշերապահաց էր
» քաղաքն, մնալով ՚ի ներքս, սար ՚ի վերայ առն եդեալ՝
» անզգօրէմ կոտորեցին զամենեսեան ... Մեծաշարիկ և
» պատուական վանքս սկսան՝ չարաչար մնհնամբ սպա-
» նեալք. երիտասարդք և ըմբիշմարտք ՚ի փողոցան սրա-
» կոտորք. պատուական ոսկիք ծիրացն սրինաշաղախ առ
» նոքօք անկեալ », և այլն։ — Արժան է յոգոյի նկարագրիս միտ դնել երկից և երից յիշատակի հեղինակին քաղաքին և վանականացն և մեծերից ՚ի ծովէ և ՚ի ցանաքէ, վասն որոյ և ՚ի խորագրի գլխոյ բանին՝ քաղաքն յղփացեալ կոչէ զկարս, և յայտնէ մեծ շահատան կամ կենդրան մի վանականութեան լինել, որպէս էր յետալի յարգարել զայն՝ երկոցուն զգօն և չինարար յերկարակաց Թագաւորացն։ — Թուրքք յորդորեալք ՚ի պարարտութենէ քաղաքին՝ գարձան ՚ի միւսում ամի աւերնորոգութեամբ նորին իսկ մեծի Ցուղրիլ Սելճանի. այլ ոչ անպատրաստ գտան զոյս նուագ և Հայք, Քէպէտ և ոչ բառնցին բեկանել զզօրութիւն բազմութեան բարբարոսացն. և սաստ առաքինացաւ Թաթուլ այրն հզօր և պատերազմաւէր։ Հնարագիտութեան Գագկայ և փարթամութեանն նշանակ մի ևս տան պատմիչք՝ զընդունելութիւն զոր արար Ալփարսլան Սելճանի և ամենայն բանակի նորին. զի իրրև ՚ի սուգ մեռանել մնհու եղբօր նորա Ցուղրիլայ՝ ուսոգգեաց նաեւր յանշուք սեռնկի, և առ ինքն ձգեր զահեղ ատիճանացն և զատիճարեւրոյն, և ՚ի միւսմ նուագի ամենայն բանակի նորա տեղան կոպէր 100,000 գահեկանաց ակուց։

Ցետ մեկնելոյ Գագկայ՝ կայսրն վերադարձաւ կարգեաց և Ուխտանայ՝ գլխաւոն Գրիգոր որդի Բակուրեանց. որպ նեղեալ յանդուլ հինէ Ակնթացացն և ոչ վըրատահացեալ ՚ի հեռաւոր օգնութիւն ցունաց, եռ գնացս ՚ի Գեորգի Բ Թագաւոր վրաց (1084), և նա ատիկանս կացոյց յազատացն Ջաւախայ. այլ յետ սակաւուց Ահմէտ կամ Բաժդուր ամն զօրավար Թուրք սիրեաց քաղաքին. յորմէ Թափեալ առ վայր մի և Սուքմանն ամիրայ (1092) Նեղէր գրիտաուենայան. յիշի և այլ ամիրայ յամի 1124, որ գնել կամէր գԱնի յԱպլ–Ասարայ։ Իրրև դար մի Ճնայ Կարս ՚ի ձեռս Թուրքաց. յորում ժամանակի Շնորհալի Հայրապետան մեր առաքէր գնորհակալ օրհնաբեր եպիսկոպոսն Թաչատուր, չրջաթղթական կանգառս, « յանմատոյց գղեակդ և ՚ի հոյակապ քաղաքս
» Կարս, և որ ընդ նովաւ նահանգք գիւղորէից, վանա-
» բէից և ագարակաց... մեծագործք իշխանաց, քրիստոսա-
» սէր զինուորաց, արգասաւ վաճառականաց, պատուա-
» ւոր տանուտերանց, աշխատասէր երկրագործաց, ձե-
» ռնհմուտ արուեստագործաց », և այլն. որովք յայտ առնէ յանդորրու և բարգաւաճ լինել գքաղաքն. բայց յայնմհետէ յիւր կոյս ԺԲ գարու և ՚ի սկիզբն յաջորդին՝ մերթ ՚ի Թուրքաց և մերթ ՚ի Վրաց բռնաբարեալ լինէր. և ստէպ բռնակոծեալ պարսպացն՝ վերանորոգէին, և յաւելուին ՚ի նոսա աշտարակք ցարդ ևս կանգնեալք՝ հայաձեր արձանօք և խաչվիմօք՝ յաշտարակս ներքնապարսպին, է որ անթերի և է որ թերացեալ և թաթափեալ. որպէս վրացի արձանագիր մի պակասաւոր, և ՚ի տարն գրեալ հայերէն,

Կատարեցաւ Բրջներս ձ (եաւթ)...

ՈՁԵ (1236) որ . . բրշներս երկ—բորդ . . . հրամանաւ . . . խս Աչիր Մուչ—րիս Աբրէհմայ . . . յց սրբոյին Լինջնա—կալ ըսս . . . յն որ ագաւվի

թագ — աւորի որ այսմ ամին . . . գաւորութիւն իւր. Մխիթար գրիչ եւ նկարիչ։

ՈՉԳ (1234) ՏԻՐ Աստուած զաւր (այս) . . . պիտգաւոր—ն մեր . . . լեր ալաղդեց կատ—արեցաւ բրչներս ձեռամբ—Ընձիւանն Գազնին եւ Ղասին

Շնորհիւն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ թագաւորին մերոյ—Ըռուսուդանայ մեք Կարուց քրիստոնեայքս—մեծ եւ փոքր չինեցաք գրչներս ի յիշատակ—մեզ եւ պատրոնին մերոյ.

ԹՎին ՈՉԳ ի թագաւորութեանն Ըռուսուդանա—յաթապէկութենն Խանէի մեք Կարուց քրիս—տոնէքս չինեցաք գրչներս ի հալալ արդեանց մերոց.

Ի վերայ բարձու աշտարակի միոյ ներքնաբերդին, առ որով դուռն փոքրիկ իջուցանէ՝ ի ձորագնեան խորանգուռդ, թերահատար արձանս.

. . . Շինեց (աւ) բուրջ . . . ի թէ—տո—ան . . . ա . . . ի ար . . . ձել առ. (ապաս) ալար Թաղիադին ճա . . . ոգ . . . յոզութիս (յաղաչիս)

Ցայլում աշտարակի առ դրան չափային, հնագոյն թուականաւ (1184).

Ի ՈԼԳ թուին չինեցաւ բուրջն . . .

Ի վերայ այսր դրան կայ միւս ևս հայ արձանագիր, այլ վէմն յերկուս խորտակեալ և ապուշեալ է այլուր՝ ի բարձու, վասն որոյ և ցարդ անվերծանելի մնացեալ։ Երևի յարձանացդ զի գրեաթէ առհասարակ նշանակք են չինութեան աշտարակաց՝ զոր բուրջ կոչեն, յաւուրս Իւաւագունայ Թագուհւոյ Վրաց, յամս 1234–6. յորմէն միայն 50 ամաք յառաջ, յորում ժամանակի գործեալ՝ ի ձեռն հզօրացեալ թագաւորացն Վրաց Թուի եղեալ. որպէս և յամս 1198–9 առեն նուաճեալ առ Թամարաւ դշխոյիս, որ յանձնեալ գքաղաքն՝ ի Քսիհան Ախալցխեցի. և յետ սակաւուց միւռանգամ նուաճեալ՝ ի քաղցն Զաքարիայ սպասալարէ և իւանէ աթաբէկէ յամի 1208, և յայնժամ առեն Վիրք՝ յանձնեալ գքաղաքն՝ ի Լաչա յորդի և ժառանգ Թամարայ. յորոյ անուն Թերևս կոչեցեալ են նախայիշեալ գեօղքն Թամրա և Լաչակերտ (էջ 78)։

Երիւք ամաք զկնի վերջին Թուոյ արձանագրին, յառնուլ Թաթարաց զԱնի՝ առաջնորդութեամբ Զարմագանայ, խարհեցան Կարսեցիք հնարագիտութեամբ իմն Գագկայ զերծանել՝ ի սրոյ նոցին։ «Փութացան և աճապարեալ տարան զրաճոյի քաղաքին առաջի նոցա, զի թերևս խնայեսցեն՝ ի նմանէ. իսկ նոքա քանդի խանձել էին առարս, և ոչ յումեքէ անէին երկիւղ... յափշտակութեամբ ընչից և առացուածոց և կատարմանէ բնակչաց, և աւերմամբ քաղաքին անզարգացուցեալ գվայելչութիւն նորա և գերի վարեալ զբնակիչսն, թողեալ գնացին՝ ի բաց։ Զոր յետոյ եկեալ զօրք սուլտանին Չառմայ՝ զերծեալսն՝ ի Թաթարէն մատնեցին՝ ի գերութիւն և՝ սար անաղօրմարար»։ Աստ նշանէր մեծ կողմնակալն և զօրավար նոցա Բայու Նոյին յամի 1254, յորժամ Հեթում սպասս յերթայն առ գանն Բաքու, եկն՝ ի կարս՝ յայլոյն նմին։ Ընդ իշխանութեամբ գանիցն և սերտալեալ Պարսից և Հայոց՝ մեաց քաղաքս այս ամաւք. զոր պաշարեալ Լէնկիմուրայ յամի 1394 ոչ կարաց առնուլ բռնութեամբ. այլ փիրուզպահի բերդակալ կամաւ անձնատուր եղև, և բռնաւորն ևս առեալ զամսուրան։ Ի ժե դարս մերում՝ ի ձեռս Թուրքման իշխեցողաց և մերում՝ ի վրաց անկեալ, ի ԺՉ սակս բռնաթարեալ լինէր՝ ի Պարսից և յՕսմանեանց. յորոց զառաջինն Մուրատ Սիւլէյման ևս նորոգել զբերդն յամի 1548. այլ յետ երից ամաց էառ Թահմազ Շահ Պարսից և աւերեաց. երկրորդ անգամ էառ Սիւլէյման և նորոգեաց յամի 1556. երկիցս էառ և Թահմազ՝ ի ձեռն արդոյ իրոյ խանգելի, նախքան մեծ գործեալ՝ ի Քշնամեան. գործեալ երրորդ անգամ կորգնցին յիրերաց, և՝ յետնումն նուազի՝ Թահմազայ առաւել ևս աւերածս գործեալ՝ եթող յՕսմանեանս, պայմանն եղեալ զի մի ևս չինեսցին զամսուրան. սակայն նորա մեծաւ խնամով վերըստին չինեցին հրամանաւ Սուլ. Մուրատայ (1579), ի ձեռն Մուսափա փաշայի, որ չինեաց մարտկոցս չորս և խրամատ գրեթէ. ի պեզածի անդ, ասեն, գաւաւ վէմ՝ յորում արձանագրեալ էր յառաջ քան զամս հինգհարիւր ճզեալ չինութեան բերդին, և ապուշին զոյն՝ ի վերայ

հարաւային դրան քաղաքին, որ եթէ ասացք իցէ՝ ժամուն Նահապետ Գագիկ վերջին Թագաւորի՝ ի դէպ գայ. և են իսկ արձանագիրք առ ներքոյ գրոնցն որ չէ և ևս են հրատարակեալ։ Բայց՝ ժամանակի գաղթականս՝ ի Հայոց Երևանայ բերեալ բնակեցուցին՝ ի Կարս։ — Ընչատակագիր մի յամի 1586, ասէ. « ած ամաւ յաւասղ (1579) » եկաւ վազիր մի յարևմտից երկաւ հարիւր հազար զօրագ, » եկաւ զէմ յարևելս, և չինեաց բերդն Կարսոց, որ կոչի » Ղարս. եկ և գնաց և էառ զտունս Շրվանայ ... և յե- » տոյ զարձաւ զօրագն եկաւ Ղարս. յետոյ տարին գերե- » ցին Աբեւանայ յերկիրն 60,000 այր ու կին, և այլ » Թիւն ոչ գիտեմք մեծին և փոքու, մեռաւծին և կարա- » ծին, բայց միայն Հայոն գիտէ » ։ Ի սկիզբն ԺԼ դարու (1603) Շահաբաս պաշարեաց, այլ ոչ կարաց առնուլ զքաղաքն. յետ որոյ Օսմանեանք յաւելին՝ ի նորոգութիւնս քաղաքին (1615-6). ոչ կարաց առանձել քաղաքին և Թահմազ Ղուլի բանաւորն յամի 1735, որ եկեալ էր հընգոր պատրաստութեամբ, որոյ հետք ասեն երևէին ցաւուրս մեր. Թոդումի Երևանայ՝ ի ձեռս Նորա՝ շատացոյց զնա և զարձաւ յետս։

58. Իսկ՝ ի մերում գարուս Թիրախ եղև Կարս յարձակման և փլուս Ռուսաց, որք զառաջինն յամի 1807 պաշարեալ զայն՝ զարձան ձեռնունայն. յերկրորդում Նուագին՝ ի մեծ պշուառնս իւրեանց և՝ ի գրաւել զնոսա աշխարհս Հայոց, եռաբեաց բառն պաշարմամբ՝ ի ձեռն յաջողելոյն Բասգևիչոյ առիպեցին անձնատուր լինել (՝ի

35. — Կարս. Ցեսիլ Միչնաթերպին յարևանց գետոյն.

23 յունիսի, 1828)։ Թէպէտ և քաջիկ ամրացուցեալ էր զայն Օսմանեանց՝ ի ներքոյ, և արտաքոյ զրկեալոյ բլուրսն՝ մարտկոցաք և 151 հրանօթովք, բայց՝ ի միոյ կողմանէ արևելեան հարաւոյ, յորմէ յարձակեցան նախ Ռուսք բանակ հարեալ առ Ֆիւշիկ գեօղս. և՝ ի կիզել հարստաթեանն (1829) բազում ինչ բարձեալ՝ ի քաղաքէն և՝ ի բերդէն, եղև զեղծ Թոդմին և գնացին. արտաստեալ ասեն Բասգևիչոյ՝ ի լսել գդալինան՝ որ Թոդմին անգէն զկարս յՕսմանեանս։ Այլ ոսցա հարկ եղև դարձեալ նորագել զբերդն, մանաւանդ՝ ի ծագել միւսանգամ Թշնամութեան, և յերրորդ Նուագի յարձակմանն Ռուսաց յամի 1855, յորում և յաջողեցան, սպառապատ կարգելով զԱնգղիացին Ուիլիամս, որ բազում գիտուն սպայիք մարտկոցս չուրջ զբերդապաշտպան կանգնեաց, որպէս նշանակեցաք վերագոյն, և առաւել յարևելեան հարաւային կողմանն՝ որ տեղապոյնն էր, և անդ հաստատեաց գդակիչ բանակի իւրոյ պատապահակ արարեալ. իսկ բուն բանակի սպառապետին Ռուսաց Մուրաւիէֆի՝ ՝ի հարաւային արևմտեան կողմն կայր. ՝ի կիսոյ յունիս ամսեան ցվերջ նոյեմբերի տեւեաց պաշարումն. բազում

անգամ յարձակեալ վանեցան Թուրք, և ՚ի միում նուագի իբրև 7,000 ոգիք անկան ՚ի նոցանէ. վասն որոյ անյոյս լեալ ՚ի բռնի առնանէ՝ պնդեցին զպաշարումն առ վաղուցեալ գթազոյն, ուր հարակէր և մաղձախառն յամառ հետէ, և 1000 ոգիք մեռան։ վասն որոյ ստիպեցան պաշարեալքն անձնատուր լինել (՚ի 28 Նոեմբ.) այլ երկարաւոր տակ կարծ զերծոյց գկարին և զփոքր Աբիա. զերծաւ ապա և կարս ՚ի նուազել բազդին Ռուսաց ՚ի Ղրիմ. բայց յառաջ քան զԹողուլ ասցա գքաղաքն (՚ի 6 օգոստ. 1856), քան առաջնոյ նուագին հրով խանգարեցին զգլխաւոր ամրութիւնսն, և զառաձիգաիր արձանան բարձեալ ագուցին ՚ի պարիսպս բերդաքաղաքին իբրեւանց կիւմրոյ՝ հակառակորդին կարծց. և ՚ի պահել զգետինն՝ գոն անօթ բրտեալ հարիւրով պղնձեայ դրամք Ռուսաւգունոյ թագուհւոյ, առ որով տեսաք նորոգեալ զաշտարակս քաղաքին։

Իսկ ՚ի վերջնում նուագի պատերազմի Ռուս-Թուրքաց, յամի 1877, կարս ամրագոյն էր որպէս թէ ոչ երբեք, զոր օրինակ նշանակեցաք վերագոյն, երկոտասան արտաքին ամրակոցօքն, և իբր 300 հրանօթիւք. և Ռուսք զառաջինն ՚ի կէս մայիս ամսոյ մերձեցեալ բաղխեցան միանգամ ընդ Թուրքաց և մեկնեցան. ապարատեան հայոգոյի Լօռիս Մելիքով՝ հրաման եւս ՚ի հետուստ իբր 45 հազարշափով շրջապատառ պաշարել գքաղաքն, եդեալ զբուն բանակին ՚ի Մեծ Մէկրէ գեղ ՚ի սահմանս Ջարիշատաց. ուր եկեալ և կայսրեղբայրն Միքայէլ ընդհանուր հրամանատար ռազմական բանակին, ՚ի սկիզբն յունիսի՝ եւս սկսանել զռմբակոծութիւն քաղաքին։ Բայց յառաջ քան զայն (յ'30 մայիսի) գունդ մի Ռուսաց՝ գիշերայն պաշարեալ զՊԷՆԿԻՔ Ահմէտ գեղ, կոտորեալ և հալածեալ էին զԼեզկերացի զօրս Թուրքաց։ Զառաջինն ՚ի մարտկոցն Գաբատաղ՝ որ իբրև բանի քաղաքին համարեալ էր՝ ուղղէին Ռուսք զռմբաձիգսն մեծամեծս բերեալս ՚ի Կիւմրոյ, և ՚ի Թաշմազ մարտկոց արևմտակողմանին, յորում ՚ի 14 յունիսի հաւրան Թուրքք ՚ի բարձունս Ձիֆուլիկ գեղի, և կորուսին իբր 500 արս։ Ի 23 ամսոյն երկիցս յարձակեցան Ռուսք բուռն զօրութեամբ ՚ի գրաւել զԳաբատաղ, այլ վանեցան մեծաւ կորստեամբ, և յետ երկուց աւուրց, Թաւլայացուցեալ զպաշտպանսն, առ փոքր փոքր մեկնեցան ՚ի սահմանաց քաղաքին, զգացեալ զհասանել Մուխթար փաշայի յողջական զօրաւ ՚ի Կարս։ — Յետ իբր երկուց ամսոյ վերագարձան Ռուսք ՚ի սահմանս Թուրքաց, և զառաջինն յ'8 օգոստոսի բաղխեցան ստիպուք ՚ի լեառն Եաշնի, և ոչ յաջողեցան. ՚ի 25 ամսոյն՝ Թուրքք գիշերայն յարձակեալ առին զԳզըլԹէփէ կոնաձև լեառն հրաւրոյթս չիշեալ՝ ՚ի սահմանս Շիրակայ. վանեալ անտի զՌուսս չարաչար հարուածոք, և բազում ճգամբ հանին մեծամեծ հրանօթս ՚ի կատար սակ և ապառաժ կարմրասեակ լերինն, ար ՚ի սակս գանցն այդպէս կոչի. ՚ի վառիլն մեծաւ ճգամբ և բուռն զօրութեամբ յարձակեցան Ռուսք Թափել ՚ի Թուրքաց գքաջամարտ տեղին, անհնարին հրաձգութեամբ, որով հրաւրեան չիշեալ վերստին Թուէր հուր ժայթքել, ասեն ականատեսք. այլ արիական ժուժկալութիւն Թուրքաց ՚ի դերև եհան զամենայն հնարս նաթս նոցա, որոց կորուսեալ անդ 3000 ոգիս, յետս ընկրկեցան. ՚ի Թուրքաց անկան արք 400, և 1200 վիրաւորք։ Վասն այսր գործոյ յաջողութեան՝ Մուխթար փաշայ անուանեցաւ Ցայծող (Ղազի)։ — Ի սկիզբն հոկտեմբեր ամսոյ վերագարձան Ռուսք ՚ի կռիս, գոն գործեալ զայս նուագ սիրաձայ էաշնէի լերանց, յորոց մեծն իբր 200 Ձ. բարձր յերեսաց կոչնակաձև բարձրանգակ դաշտին՝ ամրացեալ էր պատուարօք, և փոքրն ՚ի բնէ զբաժանատացեալ ևս էր, սակայն ոչ ունէին պահակս և մարարիկս ըստ բաւականի. վասն որոյ Ռուսք առաջնորդութեամբ Լօռիս Մելիքովի՝ սիրեցին նախ (2 հոկտ.) մեծն, կատարեալ զգուշդ Թուրքաց զօրք մնհաչափ յամառեալ մարանչէին. այլ ոչ կարացին առնուլ փոքուն, զոր պաշպանէր արևելագոյն մարտկոց զակրին կարուց. ՚ի նմին պահս և Բնհրուգ Շելկովնիկով հայ զօրավար վերջին գնգից ձախոյ թևի Ռուսաց՝ պատեալ զԱլաճա լեռամբք՝ յարձակէր ՚ի վերայ ոչոչ թևի Թուրքաց, ժամ հինգ ժուժկալեալ, մինչև զերծոյց գնա լապտէֆ ընդհանուր զօրավար այնր թևի. բայց այս գործ բնհրուգի խաթեալ զՄուխթար՝ յաջողեաց Ռուսաց զառաջին լեռնեայ մեծի. 13 ժամ տեւեաց այս պատերազմն հզօր, յորում ՚ի միոյ միոյ երկոցուն կողմանց անկան ընդ մեռանել և վիրաւոր առնլի քան 3000 արք։ Ի վաղիւն (3 հոկտ.) Մուխթար չանեացաւ նուաճել անդրէն զեաշնի, այլ ոչ յաջողեաց, և կորոյս իբր 2000 ոգիս. բայց և Ռուսք տեսեալ զանհնարին ընդդիմամարտութիւն Թուրքաց և զամբարիւթն փոքու լերինն, գիշերայն լքին և զմեծն իբրև տնկուար, և տեղի տուին, Ալլ իբրև նլիք զնոսին և Մուխթար յետ աւուրց, և փոխանց զբուն բանակին յԱվլիար և յԱլաճա լերինս, վերագարձան կոյսն Ռուսք (18 հոկտ.) զայն և զԳզըլԹէփէ։ Ի 14 ամսոյն Լազարէֆ զօրավար կոյսն զՇաքըր-աղլու լեառն, և Բնհրուգ զայլ լեառն (Օրլոք?) ՚ի հիւսիսոյ նորին բազում ճգամբ և աւրութեամբ, որ յաջողեաց Ռուսաց գվաղուի կոխն և գյաղթութիւն, յորում առաջնորդէին ինքնին Մեծ զօքն Մխայէլ և Լօռիս Մելիքով. Հայտնի զօրավար ազգի Թուրք

մեծ յաղթանակ եղև Ռուսաց 'ի Հայս՝ յայսմ չորրորդ յեզդանակի Ռուս-Թուրք պատերազմից. վասն որոյ կացարն ընդհեաց Միքայէլի դքսի՝ զԱ. սատիճան կարգի Ս. Գէորգայ, և Լաթխ Մելիքովի վերկրօրգն, որ մեծագոյն 'ի չքանչանս նոցա համարին, Լազարէֆի և Բեհբուդի գնաչ Գ կարգի, և այլոց ըստ պատշաճի.

Զհետ յաղթութեանն Ռուք հասատատեցին զբանակ իւրեանց 'ի Տիվէ (էջ 78), ուստի առաքեցաւ Լազարէֆ 'ի 22 մանուն հզօր գնդաւ 'ի պաշարումն Կարուց, յորում պաշտպանէր Հիւսէին Աշխի փաշա, և ոչ կամեցաւ անձնատուր լինել ըստ թևդրութեան Լօռխայ։ Ի Ն նոյեմբ. յարձակեցան Թուրքք 'ի վերայ Ռուսաց, և վանեցան. հետամուտքն մինչև մինչև 'ի մարակոյն Հաքըզ փաշա, այլ ոտիպեցան Թողուլ և գառնալ յետս. յիսն ամանոյն ակաո Ռուք զհրաձիգ ամրակածութիւն. այլ խորհեցան գիշերային յարձակմամբ առնուլ զքաղաքն, որպէս և արարին յ'17–8 նոյեմբ. յանկարծակի գոլով Թուրքաց. և նախ սեպհն Մելիքով ազգական զօրապետին Լամատ 'ի Աւվարի մարակոց. ապա գունդն Կրապոյ (Grabbe) 'ի Գանձը, որ և անդ 'ի կռուին մեռաւ. 'ի Նմին պահ. այլ գունդք յարձակեցան և առին զՀաքըզ փաշա մարտկոց և զմեծամուրն Գարատաղ, որոյ պահապանաց կէս կատարեցաւ անգէն և կէս փախուստ յԱրտակ մարտկոց. յորմէ վանեցին զյարձակեալսն և անդր. և այսպէս մի ըստ միոջէ ամենայն մարտկոցք ասկայսման գնացին նաւանեցան 'ի Ռուսաց. բայց ոչ նոյնպէս յաղթութեաց առցա 'ի Հախակոյմն գնացին, ուր մեծ կռուրած եղև 'ի նոսա առ Թահմազ և Ջիմ մարտկոցաք. այլ առումն Ա. բայ մարտկոցի, և յետոյ ներքնաբերդին՝ երաց նոցա զգրաւնս կարաց, յորմէ խոյս ետ հրամանատարն Հիւսէին Աշխի, ասկառաք ոմամբք, քանզի շատք և 'ի փախստեանն կոտորեցան 'ի հետամուխն Ռուսաց. և ամենայն անկեալք և վիրաւորք նոցա համարեցան ասելի քան զ'6000, իսկ Ռուսաց իբր 500 մեռեալ և 1800 վիրաւոր. ամենայն զբաւականն 'ի քաղաքին, 17,000, գերի անկան 800 ոգւովք և 5 փաշայիւք, 303 հրանօթովք և ամենայն զինուք և համբարով։ Ի լուանալ առաւոտուն (18 նոյեմբ.) դրօշն առաւական ծածանէր 'ի վերայ ամենայն ամրոցաց քաղաքին։

Ձառումն Կարուց ոչ միայն յաւարտ հասոյց զարևելեան պատերազմն Ռուսաց և Թուրքաց, այլ թևրևս և զայլ գայան կանխեալ կարծեաց. քանզի բուն բանալի Օսմանեան տէրութեան անկաւ 'ի ձեռս քշնամւոյն, և համբաւ նուաճմանն նորին ափըեցոյց զարհուրս. ուր՝ անաւրէնք անմասոյց իրրև կոյս անպատասխանելի համբրիր, որպէս Մէջ Փառնկաց, և վէնետիկ Խոտիոյ, զոր ասկառ ամք յառաջ գնդն առին փորձ, գյաւաշնդիմութեան պատերազմական հրաձիգ արուեստի և հարկի տեղի տալոյ բռնութեանն զօրութեան – Գրեալքէ 'ի հազար ամաւ յառաջ սկսեալ յիշատակոյ քաղաքին և բերդին Կարուց առ Աշտով (Ա) յ'Թ դարս, 'ի նոյեմբ. Նիս ամաց ԹԹ դարուս այսպէս լրանայ 'ի ձեռն Հայ զօրավարի վերագարձեալ յիշխանութիւն քրիստոնէից. Նորոյ բաղդի թևրևս սկիզբն պատրաստական, փոխանակ այնքան արեան հնապատից և անհամար դիահանց լայնատարր դամբանարան լինելոյ, յղփանալ ըստ երբեմն ժամանակի՝ արգասեաց վաճառականութեան և արուեստից, և յղկակ նահանգին՝ բազմաբնակուն մշակութեամբ, որով բարգաւաճէր գաւառն 'ի հնումն և 'ի նորումն 'ի ժամանակի խաղաղութեան։ — Աղդիպային Քէր Բորդըր որ յամի 1819 էանց ընդ այն, գամբեամբ յիշէ զրազմութիւն գիւղորայից, գճարտարութիւն և գաջողութիւն երկրագործաց [1]։ Ի միով բանիւ ազնուական կամ պատուական հովիտ կոչէ (this noble vale), որպէս հայրենակից նորին Աստղիկ և նախորդ (1812) ազնիւ դաշտ (this fine plain)։ — Ոչ սակաւ գաղթականք առաքեցան 'ի մարզից Ռուսաց 'ի լնուլ բնակութեամբ և շինութեամբ գահմանս Կարուց, յոր ըղձակերտ լինին և Հայք Շիրակացիք։ – Ի դէպս յետին անաց նշանակելի է ապիտաթէր ոգոզումն ըրոց 'ի քաղաքին 'ի սկիզբն գարնանոյ 1887 ամի (6 ապրիլ)։

59. Ցիշին յայժմուս 'ի գաւառս Վանանդայ և գեօղքս. Ոչ-եար, հին խաչվիմաք գերեզմանաց. Գարախաչ, Լուսապատ, Լոյ-կիլիզ (Աշանց), Խաղցեղ, Խաղալիկ, Խաշա-պուհար. Քիրդիկ, Մահմուտաղա, Պիրտիկ, Տիւրկ, Քեօրանլու, որոց գիրք անծանօթք ինձ։ Իսկ 'ի սակաւուց տեղեաց վանանդայ առ 'ի նախնեաց յիշատակելոց, զբոց զգիրս անգիտանամք, մերձագոյն 'ի կարս Թուխ Խասչի վանքն, այսպէս կոչեցեալ յանուն Խաչին Նունեայ, որ 'ի Կապադովկիոյ բերդէ Էրասխաձորոյ փոխագրեցաւ այսր, և չինեցաւ 'ի տեղւոջս. ուր և մեռաւ տղոյն գարս, և մեծացաւ վանքն նոյնքան սիրասարաց. վասն որոյ ազգն սահմանեան Աղի կամ Աղի յիշ Թ գարս, որ կոզոզաւեաց բազում հարուստ վանականս, եկն և գաս կոզոզաւել, այլ « զօրութեամբ Ս. Խաչին ոչ կարաց ինչ յափըշ » տակել 'ի նմանէ. իսկ յետ ասուրց այլ ազի՝ Աղգման » անուն ամիրայ եկեալ 'ի Կարս, և երկու արս 'ի գլխաւ » որաց քաղաքին նահատակեաց հրով, և զեպիսկոպոսն » և երէց մի Մատթէոս անուն եդ 'ի բանտի, և ապա » նայր չարաչար տանջել զնոսա և ապանձնել ևթէ ոչ » ուրանան զՔրիստոս. յորմէ զանգիտեալ ասրացան ըզ » Քրիստոս՝ եպիսկոպոսն և երէցն Մատթէոս ... և ար » կին ձեռս 'ի Ս. Խաչն տէրունական, և ընկեցին յաս » ձիոցն և ջորւոցն զաւարս երեսուն. իսկ Ս. Խաչն պատ » չեալագոծ որ բազում պանչելիս եցոյց առ Աղի և առ » Աղիր Մահմետ, այսօր յայսմ վայրի ասրաւ նախա » տառաս այսմ ամենայնի, վասն անցոյս և անգէղ ե » պիսկոպոսին և երիցան. Ջոյս ամենայն չարիս եառս » և լուաս Տէր Բարսեղ կաթողիկոսն ՀԱՅոց, և առ ա » ռեալ անմխիթար լսոյին ազիազոյնն և գառնագոյն. և » առաքեցին զանձս 'ի մէր սրանց գազատագոյն և բե » րին զՍ. Խաչն ՀԱՅոց, 'ի Թուականիս Հայոց ՇԼԹ.»[2].

1 Marks of industry were seen every where, and innumerable villages studded the ground, to the most distant parts of the landscape. Ի խոն մի յառաջ ասէ. It lay rich in cultivation to a vast extent. և յետոյ. The fertile populous plain. — Ker Porter, I. 652.

2 Յիշատակարք. Արեգի 60 (Տարօն 50)։

(1034). ուր և մեռցեալ սակ մինչև ցառումն քաղաքին
'ի Թաթարաց, և յայնժամ անհետ եղեալ։

Մի 'ի հնագոյն յիշատակելոց տեղեաց 'ի գաւառին
Վանանդայ՝ է երևեալ ուր, ասէ Բուզանդ, պատերազմ
մղեալ Վասակայ սպարապետի Արշակայ Բ., և հարեալ
զՀազարաւանեան զօրավար Պարսից և զփախստեացն,
Թուփելով « աւար բազում և զփիղսն »։ Տեղին Թուխ դիւ-
ղան լինել հակառակ, զի յետ ոչ բազում ժամանակի
յելս Նորին Գ. գարու՝ Արշակ Գ. և Խոսրով Գ. « պատահեն
» միմեանց 'ի գաշտին որ կոչի Երիւել, և տան պատե-
» բազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ. Հարկանի զօրն Ար-
» շակայ, մեռանի և սպարապետն Նորա Դաթա Միհրն 'ի
» պատերազմին, և փախստական լինի Արշակ ասկա-
» ւուք »։ Այս ըստ Մ. Խորենացւոյ։

Ոճմոսու կամ Ուճմոսու կամ Օճմոսոյ գիւղ, 'ի գաւա-
ռին Վանանդայ, ուր Գիւտ կաթողիկոս վախճանեալ՝ «ե-
դաւ 'ի դիւրս հարց իւրոց խաղաղութեամբ», ասէ Ժամա-
նակակիցն Ղազար Փարպեցի, յելս կոյս Ե գարու. և զի
յատաջագոյն ասէ զնա լինել յԱյրահեզ գիւղէ Տայոց՝
Թուխ և գիւղ հանգստեանն 'ի սահմանս Նորին, այսինքն
է 'ի հիւս. արևմտեան ծագ Վանանդայ։ Ուղղական ա-
նուն տեղւոյս է Ոճմուս, կամ Ոճմուզ, զի այսպէս գրի

36. Կոմս Լօռիս Մելիքով։

'ի հին գաւազանագիրս կաթողիկոսաց. և տեղին Նշա-
նաւոր իմն՝ մեծութեամբ կամ վարդապետարանաւ,
զի և այլ կաթողիկոսունք ընծայեան յայսմ գեղջէ. և նոյնպ
յետ յաղօրդին Գիւտայ (Յամ. Մանդակ.) Բարգէն, Տէր
Իսրայէլ 'ի կէս Ը գարու, և Տէր Տրդատ Ա. 'ի կէս Ը
գարու։ Ապատաւր 'ի ժամանակի վարդանեան Հա-
յոց 'ի Պարսից 'ի ձեռն Բ Վարդանայ՝ յամս 574–5, փի-
լիսպոս Տէր Սիւնեաց հաւատարիմ կալով Խոսրովու ար-
քայի Պարսից և զօրավար 'ի նմանէ կարգեալ՝ արար
կռիւ ընդ Հայոց և Քաղնց և պատեցաւ։

Դրաշխան գիւղ, ուր Հայք Թօխափեալ զծանր լուծ
Հազարայոց՝ օգնութեամբ Քաղնց և առաջնորդու-
թեամբ Ամրատայ Կիւրապաղատի, յամի 703, մարտեան
ընդ Մահմետի զօրավարի. այլ « բարկութիւն 'ի վերայ
» հասեալ, ասէ պատմիչն, լքաւ սիրտ պատերազմողաց
» տրանց Քաղնց. 'ի փախուստ դարձեալ անկան յամրոց
» բանակին իւրեանց. և զօրացեալ Թշնամեացն՝ հարին
» զրաղումն կոտորմամբ սրոյ. զորոց ասեն լինել զՔիւ-
» անկելոցն՝ աւելի քան զհինգ բիւր արանց առանձա-
» կրաց. և զանակաւ Քնացօրդան փախստական առնէր յաչ
» խարհէս »։

Կաճկաքար գիւղ, ուր յամի իբր 830, ասէ Ասողիկ՝ և-

կեալ գՀաւատիդի կոչեցեալսն, որք կատարեցան անդ՝ ՚ի Աահակայ որդւոյ Խոսրովայ։— Ըստ մեծաւսրութեան ինչ ձայնի անուանն՝ ընդ կարճ ասէ ումն լինել Թերևս զայժմու Քէքէճն անուանեալ գիւղ (էջ 61)։

Տեղի մի ևս երկրագելի անուամբ գրի յարձանս եկեղեցւոյ Ս. Գրիգոր վանից Աշուց, « խուզած Մանուկից ՚ի Կարուց յերկիրն », չէն կամ ագարակ, զոր Տիգրան պաշտաւնեայ Զաքարիայ սպասաւորի՝ յամի 1215 շնորհէ այնր եկեղեցւոյ կամ վանից Լուսաւորչի։

60. Յանկալի էր առաւել քան զասա և քան զյոլովս ՚ի տեղեաց՝ գտանել զտեղի Իջևանից գեղջ Վանանդայ, որ յետ Դ դարու ընծայեաց զայր մի մեծագործ, պայծառացեալ ՚ի կէս երից ամենայն վսեմական ձիրք մարդկութեանս, արութեամբ, խնամոտութեամբ, արհեստիւք և հայրենասիրութեամբ, որովք անմահ անուն եՔող յեկեղեցւոջ և ՚ի պատմութեան մերում. երէցն Դևոնդ. այն՝ որ յետ մահուան վարդապետացն իւրոց Աահակայ և Մեսրովպայ՝ առաջին անձն վեհ հանդիսացեալ ՚ի Հայս, միանգամայն զօրութիւն և քահանայական Նին և գինուորականն գաւազ։ Բարեբաստիկ համարիմք զի յայնմիջէ զծննդեան տեղի՝ այնքանով առն, ուխտադիման խանձարուրք, ՚ի միջի անհուն չտեսմարանաց մահու և անգերեզման վհից, որք զբիւրս բիւրուց մարտկաց յոգնաթիթ ազանց արեւելից և հիւսիսոյ՝ ընկղմեցին ՚ի գաւառի սաս վանանդայ. որում նահ իմն զարմանալի Թուի սահմանեալ, 2000 ամաց յառաջ սարմատական տոհմի միոյ լինել ասպնջական (Վնդաց կամ Բուլգարաց), և յետ այնքան ամաց՝ այլում՝ յայժմուս հզօրագունի համառօտ տոհմի (Ռուսաց) լինել սիրազութեան մեսամբ վիճակ, անջինջ պահելով գրնիկ հայկականն յիշատակ։— Մինչև ՚ի ցանկալի յայտնութիւն տեղւոյ գեղջըն Իջևանից, արգահատանօք փոքր ՚ի չատէ ծանօթութեամբ մեծի անձինն՝ ՚ի նմանէ ընծայելոյ, որով յաւէտ պատուական և փափագելի մեզ Թուի ընծայաբանն, խակապէս չունելով ինչ նորա առելի քան զհամավիճակ գեղջեանն կամ զառերակ Վանանդայ, բայց եթէ արգեօք գծագուկ մնացուածս մեծագոյն ազգատոհմի սրոյ երիցան այնորիկ։

ԴՐՈՒՍԴ

Ի Ս. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ՎԱՆԱՆԴԱՑԻ

Ի բազմակերպ ձրից և շնորհաց՝ որովք պարգևեցաւ մարդս յԱյրարչէն, երիւք յատէտ մեծ և հրաշանշան հանդիսանայ յաշս համառեալիցն, և զհաստատակաց սահմանաւ մահկանացու ասպարիսին անդրադարձեալ՝ յափշտակիչն կրքէ զազգս և զդարս։ Ձիշտասակ, գիւանք, արձանք՝ վեհագոյն գրեն և սիրեն զառաքինացեալսն իակապէս զօրութեամբ սրտի, մտաց և հոգւոյ։ Եթէ զազնիւ ինչ և զօրինաւոր և ոչ դիւրահաս՝ կէս նպատակի եդեալ՝ ուժգնակի առ այն գիմիցէ՝ իրագործել, Քէպէս հասցէ ՚ի կատարուԹիւն և Քէպէս խոչընդոտանեցի մահաւորմ, քաշ և արի վկայի, դրուատի և պատուի սիրան այն.— եԹէ զԹանձրուԹիւն և զհամրուԹիւն տարերց՝ որովք չուրջ պատեալ է, նա և ինքն իակ ՚ի նոցունց կազմեալ, կամ գներքին զանաբարական բնուԹեանն արկնս և զօրուԹիս՝ երդմնեցուցանելով իմն նկրաԹիցի հերձել և Թափ անցանել ընդ զգայիս և ընդ իմանալիս, և նորանոր ինչ յերեւան հանցէ, կամ գյաճախագունիցն քան զինքն յայտնեալս՝ յաչ իւր ամրարիցէ հոխապէս, գիտաւն և իմաստուն համարի և մեծարի միաքն այն.— իակ որ յայտնիկ զօրացեալ կամ ոչ, բայց գերագոյն իմն բաղձմամբ և բերմամբ՝ ՚ի սկիզբն էուԹեան իւրոյ և յէացացուցիչն վերբերիցի, ՚ի հրաշափառն յարակրԹեալ նմանողուԹիւն առաւաժուԹեան, ըստ առնելոյ հոգւոյնման հաստատածոյն, ագնիւ և սուրբ խոստովանի և պաշտի հոգին այն։— Աիրա, Միսք և Հոգի առաքինիք. կամ ԱրիուԹիւն, ԽնամոտուԹիւն և ՍրբուԹիւն. երրեակ գերապհրաշ սքանչիք ՚ի մարդում և ՚ի մարդիկ. որոց երկիր պատանդան լինի, երկինք՝ օԹևան։ Զարիացեալսն՝ մանառանդ յոգուս հայրենեաց, հաչակին կիրՔք և անկիրՔ ազինք՝ պէսպէս օրինակօք, որպէս ամենեցուն է յայտ. ընդ խնամոտուԹիւն՝ աքանչանան և պարծին՝ որոց միանգամ զիմաստուԹեան առեալ իցէ ճաշակ. զՄորբս՝ ազնուագոյնք ՚ի մարդկանէ և եկեղեցի և երկինք՝ ոտնեն, և ոտնեացն՝ և ՚ի լռել քնարաց, ՚ի փշրել աբձանաց, սի նա և ՚ի գագարել գարուց ամանակաց։

Աայլ, ո՜ն անդր, համախմբեսցին երեքին ևս գագք ըղմայլազաց՝ ՚ի պանչանալ ընդ անձինս յատեսնորհս, ընդ անձինս գոյզնագիւտս չնաչխարհիկս, որք միանգամայն երրեկի հրաչալի ձրիւք՝ արիուԹեան, խնամոտուԹեան և սրբուԹեան՝ գերազանցեալք գան և վեհագոյնք ՚ի վեհագոյնս անգամ։ Եւ զի մի իրր վայրապատք ընդ երբեսս երկրի գանդաչիցիմք ՚ի տոհմս ազգաց, յանգիման կացցէ մեզ և կաց իակ ՚ի տեղւոջս հայրենեաց մերոց՝ Եբեց մի վանանդացի, երէցն Դևոնդ։ Վասն իակ եկեղեցիս Հայաստանեայց ընդ կատարել Սրբոցն իւր ոտնէ գնա, ազգայինքն ընդ գերագոյնս ազգասիրաց իւրեանց և արի արանց. այլ եԹէ գպիր՝ ոչ այնքանով մեծի զօրուԹեան արտին և հոգւոյն հաւատարեալ և զմիսան կարծէր, ծանիցէ գնա այսուհետև գերազանցիկ և յայտ մասին. և Թերևս ոչ զոք այլ գտցէ յիւրում տոհմի, (զի Թպդուք զօսարս), հաւատար և նման ամէն չծորդեալ, նոխացեալ և ծայրացեալ միանգամայն երեքումքս ևս բարեփառ, դրուատելի և գերաւնակ վիճակօք։

Ըղձալի էր յոյժ արգարեւ ինձ, առաւել քան գնահատակութեանն,— որ երկարատատում հաւանեալ է յերկոցուն ժամանակակցաց,— գնախկին կենացն և վարուց Ղևոնդեայ գիտել գՀանգամանս. զորմէ սակաւ ինչ

---

1 ՚ի Հր. Մա. մասին Սարբ-գամըշ հովսի կամ մեղ ՚ի մերձակայիցն՝ պատշաճի Պափլիկա-Վէլէ գեղ. (Աչքարատա օրագիր. ՃԻՏ. 350). զոր ոչ տեսի ՚ի տարեսակ աշխարհացոյցս, և ըստ առասին (Աչք վաճառականաց) գտագրէ ինի է իմիվանից, և ոչ անդեպ ՚ի քննութիւն. մանաւանդ զի ասի լինել անդ և ուխտակոց մեծի եկեղեցւոյ։

աւանդեն մի 'ի նոցանէ, և երկուք կամ երեք ևս այլք երիցագոյնք[1], որք յառաջ քան զնահատակութիւնն նորին գրեալ էին զգիրս իւրեանց, և ոչ յայնքան բարձրութիւն կարծէին զնա յետոյ վերանալ։ Բայց և 'ի սակաւուց կայծից անտի բանից հնգեցան ականատեսքն և մերձաւոր գրչաց[2], և յիմացուածոյ յետագոյիցն՝ մարթ է նշմարել զնշոյլս հարաւտա հրատի հոչուց նորին, եռաւհրաշ յառաւելեալն, զոր բերանն ընդհարաւղիս կնքեաց 'ի մի բան հաւատոյ համառօտելով, Լուսաւորիչ ասելնիցն։

Լոյս անճառագ և Լուսաւորիչ խաւարելոց, կոչէր ոմն 'ի զգոնէից իշխանաց ժամանակին՝ զերանելին Մովսէս Խորենացի, և փափագէր ցնծալ փոքր մի 'ի ցնծալոյ լուսոյն, գասանելով զնա՝ առեալ « մեզ երկրորդ Սահակ և Մեսրովպ, յետ գնալոյ նոցա առ Աստուած »։ Այլ եթէ գրուածքն Ծանօթք մեզ այժմիկ' իցեն ապերջ լուսոյ Մովսիսի, սակաւին չէին բաւականք 'ի հաւատոյ' իւ և որմէ էր նա երկրորդ Սահակ և Մեսրովպ. և եթէ իմաստասիրութեամն և պէսպէս գիտութեամբք հրաշացուցանէր նա զԱթթրուանին Սահակ և զնմանիսն՝ յառաւրան յայնոսիկ, 'ի գալ յետ սակաւուց այլոց աւուրց Նեզութեանց և տառապանաց, ոչ ևս երևի Մովսէս 'ի մէջի, և ոչ այլ ոք յիմաստասէրց և յահկիզիր Թարգմանչաց անտի, 'ի տագնապ ժամուն՝ որ եհաս ազգիս և եկեղեցւոյս Հայոց, յետ տասն ամի գնալոյ առ Աստուած երկոցուն վեհից վարդապետացն այնոցիկ, Սահակայ և Մեսրոպայ։ Այլ 'ի մէջ և 'ի չուրջ անցանէ ահաւոր հանդիպ՝ պարագլուխն աշակերտաց նոցին և Թարգմանչաց՝ Կիրեցս այս Վանանդացի, որ հրաշացոյցն և հրաւոյց զգերփառաւնական ամենայն իշխանաց ժամանակին՝ զՄամիկոնեանն Վասրգան, և զվեց բիւրս քրիստոսազգեաց բանակին՝ յանմահանալի հակառամարտին, 'ի մեծի աւուր սերտագոյն գաշնակցութեան խաչի և Նիզակի Հայաստանեայց. և յետ կատարման նորին՝ գյաւաչադէմն և զգօնագոյն ճեպընդոյ նախարարացն՝ զհամարականն Աբրուխր, որ փղձկերն և ոչ յագենալոյ « յամենայն ժամու 'ի տուէ և 'ի գիչերի »։ Յիշատակ և յեղյեղմամբ հոգեպղուխ խօսից և խրատուց նորուն, և « այն էր Նորա հոգւոյն կերակուր և որճանի քաղցր »[3]։ Թնդակցիմ Սահակայ՝ զուարճանալովք 'ի լոյս Խորենացւոյն, այլ Վանանդացւոյն բանիք հրաչափառագոյնք՝ թէպէ ընդ Աբրուխր անցեալք և ընդ այնքան դարս, խորագոյնս յիս ինքն ազդեն, քան այլոյ ուրուք յոսկեգնիկ պարուէն. որոյ և փափկագոյն բանահիւս՝ անուշակն Եղիշէ՝ ոչ առանիկ ամենաբանութեամբք Ղեւոնդեայ պերճանոյ և եռանգնանոյ. և ոչ քաղցրագոյն ևս լոի մեզ մեղմիկ աւուշ Նոնոնոյ, և ամենայն ընդ բարձրաբարբառ փանդռան Վանանդացւոյն, եթէ արէն իցէ այսպէս համաձայնել։

Համահաւաքեալ 'ի մի տեղւոյն զորեար նշանաւոր՝ որ 'ի կէս կէ գարուն երևեցան և գործեցին յերկրի մեր բում, 'ի ագոյի և 'ի սերալի ժամանակին, յորում դեռ այն ինչ բարձեալ էր անտի « թագաւորն Քաճառայ »[4], և դեռ բազումք էին ականատեսք և Ծանօթք՝ ոչ միայն պարթեւական քահանայապետին, այլ և յետին վաստակաղիկ Աբրահամեան, և յամենեսին միանգամայն անդ արկեալ, յիշեաւնք՝ սակաւին մեծագահս, 'ի զօրավարս քաջամարտիկս, 'ի Թարգմանիչն հարաւարագետս, 'ի հոգեառնեան պաշտամնեայս եկեղեցւոյն, ոչ լոկ երկրորդ՝ այլ և առաջին յետ գնացելոցն և հրաժարելոց յաշխարհէս, հանգիսանալ ինձ Եղիշէն Ղեւոնդ' 'ի համարէն Հայաստեան ժամուն, և ընդ առաջինս յամենայն ժամանակի՝ բազմագաւիկ ընծրհօքն, որոց մէն բաղխեալ յայլ և այլ անձինս՝ գիւրաքանչիւր զբաւէր նշանաւոր երևեցուցանել. զոմն՝ արդութեամբ, զոմն գիտութեամբ, զայլ ոմն՝ քաջաբանութեամբ, և զիւս՝ արիական համարձակութեամբ, և զայլ զգարձեալ հայրենանախանձ զօրծով և գործով։ Իսկ սահմանօր այս ամենայն հանդիսաւնեալ արտաքոյչ 'ի միւսմ յայսմ անձին. և այնքան յաւէտ՝ որքան զի ըստ իւրաւմ նախ ընտրութեան վիճակի՝ զհոնարհականն զաշխարհիկ երիցութեան առեալ էր կարգ, հաւատար հազարատարագ նմանեալ 'ի սիրաւագեղջէից Հայոց, և 'ի դէպ թուէր կալ միալ նմա յանձնան ինչ սահմանի, կամ զէթ զառաջնաւորագոյն իւրոց՝ Աբրնի և Մուշէի. եթէ, որ 'ի նմանի յաւթիւն շնորհաց՝ ոչ վերածէր զնա կալ 'ի զարմանալի իմն աւանձնագութիւն եկեղեցական և քաղաքական, այլ և գինուորական գաւազ. որպէս գիտէ ամենայն Հայ հրմատ պատմութեան ազգի իւրոյ։ Այլ ասեմ զնա և յիմաստասիրութեան գերազանցեալ քան զյագունս, և քան զընաւս, բանիւք' յեկեղեցւոջ և յատեանս, 'ի գաւառս, և 'ի բանակի, 'ի խնջոյս և 'ի բանտի. և քան զլսելիս՝ յինքն ձգեալ զսրտս ամենեցուն և գիանդգատանան, գխոհականութիւն և գհնութիւն, գաւազագ և գանաւագոց. իրրու այն թէ 'ի յաւիտենից հակատագրեալ առ 'ի հովանանալ հայկական հրազարակաց' 'ի մրրկաբեր պահուն, որպէս կազնի մի հինաւուրց 'ի մէջ մատռաւտանի և զագիպարիսն ծառոց։

Գործանաց և սրոց որ 'ի նմանէն և առ նայն ընծայեալոյ՝ նշանակ համարիմ զկերպակերպ յեղանակութիւն անուանն, աւանդեալ 'ի գիրս, Ղեւոնդ, Ղեւոնդիոս, Ղեւոնդէս, Ղեւոնդիոս, և անաւորս ևս՝ Ղեւոնդիէ, գոլ 'ի առէպ կոչելոյ և կարգալոյ զնա, Ջէր Ղեւոնդիէ։ Այլ սերալի ինձ յաւէտ մակակոչութիւնքն, ձրիդ և բարւոյ Նորին յայտարարք, և առաւելութեանն 'ի համաշնորհսն. որպէս, խոնեմ 'ի միջի խոհականաց, Գերակայ[5] 'ի միջի գերազանցելոց, Այդպար և Այր Աստուծոյ, որպէս յառաջ անուանէ զնա Փարպեցին. Մարդ՝ 'ի միջի սրբազանից, և Ամենասուրբ[6] 'ի միջի սրբոց. « Ընտրեալ և շնորհեալ 'ի գործ միակութեան Աստուծոյ »[7]. և 'ի լսելն և հանգարտելն անգամ՝ բացափայլեալ 'ի հանուրց ակընդրի՝ « տեսակութեամբ հրեշտականման երեսաց կերպարանի »[8], եւ այսոքիկ և այսպիսիք՝ ոչ 'ի յետին գաւթոց մարդկանէ, որք սովոր են մեծացուցանել գրուա-

1 Ղազար Փարպեցի, Մովսէս Խորենացի և Կորիւն։
2 Կորիւն։ Եղիկ, Եղիշէ։ Մ. Խորենացի, Ղ. Փարպեցի։
3 Ղազար Փարպեցի, էջ 316 (տպագրութեան 1878 ամի)։
4 Աբասեաց վերջին Ա. Ա. Սահակ, ըստ Ագաթոց Խորենացւոյն։
5 Գահնաման։ 6 Փարպեցի։
7 Եղիկի։ 8 Փարպեցի, 203։

տեաք և պերճաբանութեամբ զհետաւոր նախահարսն առաքինիս՝ ասացեալք, այլ ՚ի կենակցաց նորուն և ՚ի մերձաւորաց կոթողմանաց։ Ցորոց ամենայնէ յայտ լինի մտառուցս, զի ըստ սղոմանեան պատեհութեան և ըստ փարպեցւոյն յայտնաբանութեան, շնորհեալ էր նմա առ ՚ի վերուստ՝ « Լուսաճառանչ պայծառութիւն ներքին մարդոյն »։ միաք և սիրտ մաքրեք։ յորս իրրև ՚ի պատկան նախատաբեր՝ համարձակ ներգործէին շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ, երկնատրոյս լցեալ խնամոյթեամբ և երկրաւորս։ և զոյգ նոցին և առ ՚ի նոցան ծնեալ՝ անվեհեր սրինթիան ոգւոց։ և յերկոցունս միանգամայն հետեւացեալ՝ առատ և հզօր բղխումն բանի, ՚ի պանդուցումն, ՚ի վառումն և ՚ի յորդոր համբոյր լսելեաց, ՚ի հերքումն և յապաստանութիւն հակառակացն ճշմարտութեան։ Եւ ՚ի վերոյ այսոցիկ՝ ժերտիր և անվհատ գործունէութիւն՝ մինչև յալեւոյթ հասակին, մինչև ՚ի շարալուծ խաչատանգանս վաստակաբեկ մարմնոյն, մինչև ՚ի չունչն յետին։

Ընդարձակ կամ երկնատոր բնաւորութեան հոգւոյն՝ նախկին օժանդակք եղեն ապագին ընտանեկան հրահանգք, թերևս յիւրանման օժեալ ծնողաց ընկալեալ, և աւանդական ոճմոյին պնդութիւն սրտի, քան յոգւոյ « աւազակութեան, զոր իրր գործ մեծ՝ ցանկութեամբ » գործէին Վանանդացիք, ասէր պատմիչն, և որպէս « ուղիղ իրք ախորժելի թուէին նոցա »։ — Գոյր սրտիւք և ՚ի սէս սիրտ սրբազան աւազակութեան հոգեօրսակին Պօղոսի, օրաւմ բազում մտառիք նման հանդիպոցաւ, եառնդեամբն, համարձակութեամբն, հաստատութեամբ, հնարագիտութեամբ, այլոքն հանդերձ, այլ և բանաիւ և գանիւ, և հուսկ՝ սրամտութեամբ։ Ի հակ պատահեաց նմա և ժամանակ գալոց իւրոց յաշխարհ և առաքին սիրոյն, ՚ի խազազական վերջալոյս հայկական հարաւութեան, յաւուրս խաշեմազարդ թագաւորութեան Վառաչակայ, յոր վայելէր հանդարտն ՚ի վիճակի ծննդեանն իւրոյ, ՚ի գեղջն Խիւանից։ և յառաջ քան զգիւտ հայերէն գպրութեան՝ հարկ է թէ ըստ պահանջելոց քահանայական կարգին, — զոր և հաւանիմ ընկալեալ նորա յառաջ քան զգիւտն, — վարժեալ իցէ յաւորի կամ ՚ի յոյն լեզու, առ ՚ի կատարելոյ գպաչութեանն եկեղեցւոյ, ընծայելով նմին զնախընծայ խոյրիս հոգւոյն, և զկայսառ կոչմանացն եառնդնաշարժ սրբոյն՝ ծաւալելով յոգիս ոչ անեռանդն հայրենակցացն, հայրաբար գրգռելով զնոքոք, որպէս կարգն պահանջէր, և պաթկեչաակրօն ամենանութիւնն ուսուցանէր, իրրև փորձով՝ արգահատել կարեաց և կրից հասարակաց մարդկութեանս, զորով և առ յապա այնքան զուարթառատ խնամով փաթէր՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց։ Ոչ վարկպարագի համարիմ և զայս փաստ մի ՚ի փաստից չքնաղ քաղաքավարութեան Նորին ընդ ամենեսեան, որով և գերազանցեցան քան զերիցակից իւր և քան զեպիսկոպոսանս։

Խակ ՚ի հնչել աւետեաց յանկարծագիւտ հայերէն տառից և գպրութեան, որք կարապետ լինէին գիւտից, մանաւանդ եկեղեցական և վարդապետական ուսմանց, մ արգելոք այնքան խայտայր ցնծութեամբ՝ քան երէցս այս երիտասարդ, որոյ ոչխոյժ մտաց և սրտի՝ ոչ հավանան երբէք հաւակս, և ոչ ՚ի միւմ մտին լաւութեանց։ Ոչ երկրպիմ, զի զերկոսին ևս ընտանեական՝ գմարմնաւոր և գհոգեւոր՝ յանձն արարեալ առ վայր մի ՚ի խնամս հաւատարիմ մերձաւորաց, և ոչ ածեալ անկն ՚ի զաւարթածաղիկ մարտացն, յորսիրթի մտավարժ, փութայր՝ որպէս Պետրոս առն աւարտահատակ ընդ Քաղհանեաց զեռահասակի՝ հակաչար մրցութեամբ ընթանալ ՚ի առնար մտաւորն յաւութեան, և ներքաղցրն քան զանփորձ մանկտին մխել ՚ի խոր խնամոյ և մտաներից, և առաւելուլ քան զնոսին՝ հասանացեալ խերքն։ Քաղցր է ինձ հաւատալ և խնդալ ընդ այս մեծապէս. քանզի արդարև խակ առաքեալ զառաջինն յերեան գայ Պետրոս՝ ՚ի պրակս պատմութեան, և անդամին զառաջնութիւն առացեալ առեալի ՚ի նախակազմեալն վարժարանի քաջխմացին Մեսրովպայ, ոչ այնքան արդեօք չնորհիւ հաւատկին՝ որքան վարուցն և մտաց. պարագլուխ կալով պանծալոյն քան զամենայն պարու հայութեան, ընտրելոյն այնոցիկ պարմանեաց, ուշեղացն և մտացեաց, երկարօգեաց և փութկաձայնից, որպիսիս գիտէք ընտրել յամենայն ահմանաց Հայոց՝ մեծ հայրապետն Խահակ, գերազանգեալն հմտութեամբ հեղինակութեան, համանմանս ինքեան ախոյեանս անկաղիս և պատկառելիս լեզուաներացն Յունաց՝ խրախուսելով առաքել համարակս ՚ի հրոչակաւոր յարանեաց և հետաքրքրաց նոցին և ՚ի հարուստ մատենագրութիւս։ Ոչ փոքր էր պարծանք Պետրոսեայ ոչգիսիկաց շահատակաց վարժարանիս նախագահ լինել, և յետ Յահակայ և Մեսրովպայ՝ առաջին գոլ հրահանգիչ, Թերևս և Թարգմանիչ։ Ոչ փոքր նմա շնորհ և աշակերտակիցս ինքեան ունել զԵզնիկն և զԿորիւն և զՅովսէփ Պաղնացի։

Այլ ևս մեծագոյն՝ նախ և միակ յամենեցուն՝ անուանիլ վարպապետ, և աշակերտս ունել ընդ ձեռամբ՝ զգերազահմտաւեսան ՚ի մեզ, եթէ ոչ զնոյն ինքն զպատմահոյսն Մովսէս Խորենացի, այլ զհետաւորն կամ Վերծանող Մաշ րէ՝ զնորին եղբայր, և զբերգողն Թէոդորոս, որպէս վկայէ պատմիչն պատմագրին Աբծրաճեանց. նաև իւր խակ աշակերտակիցն (Կորիւն) և գլուխն աշակերտաց (Մովսէս Խորենացի [1],) պատմեն, զի ՚ի տանել Մեսրովպայ զընտրեալսն յատաւմն և ՚ի Թարգմանութիւն՝ ՚ի վարժարանս Ցունաց, հասեալ նմա հրաւէր ՚ի կայսերական քաղաքէն, « զրգռմութիւն աշակերտացն » տարեալ ՚ի քաղաքն Մելիտինացւոց, յանձն առնէր ե» պիսկոպոսի քաղաքին, որ Ակոին կոչէին, և գլխաւոր » աշակերտացն Թարգոյ գոյն՝ որում Դևւոնկեան կոչէին, » այր հաւատարիմ և ձշմարտապաշտ »[2]։ Զքնար վկայութիւն անհնարանձ ուսումնասիրին, որ և քաջիկ յայտ առնէ զառաւելութիւն մտաց և հասակի և զգծութեան Աբանի, որ չէր հաւազեալ ՚ի քաջառաւ կարգաւորութենէն, խակ տենչանօքն առաւելեալ ևս յոյժ։ Որպէս զի և յետ ատաց, մինչ երկրորդ անգամ կարգեալ լինէր ՚ի Մեսրովպայ՝ վերահասու գառաւ միոյ աշակերտաց, յանկոյթ

1 Մովսէս Խորենացի. Գ. ԽԶ։

2 Կորիւն։

և 'ի հովանաւոր պրակս Շաղագոմից վիճակի առնմանա-
կըցութեան կարեաց [1], բազձանաք ուսման՝ զուսուցողու-
թեանն մերժէը զպատիւ. և 'ի լսելն՝ զի որ երբեմն ա-
շակերտակից իւր կրօնիւք՝ Յովսէփն և Եզնիկ՝ գեղերին
'ի դիւանս Եղեսիոյ և 'ի մեծն Բիւզանդիան, 'ի ներ-
կուս հմուտքիւն հելլենականին, 'ի խոյզ ևխնդիր օրինա-
կագիր մատենից և 'ի թարգմանութիւնս, թողոյր զվար-
դապետականն գաւազան, և զաղերսի առեալ ցուց՝ գո-
տեպնդէր միւս անգամ անդրէն հաստատել, մինչ յամ-
բարս մեկուսութեանց. ոչ այնքան գյաղթողանալն սի-
րելով՝ որքան գյղփանալն նպատիք. և զվկայն հաւատա-
մուրհակ իւրոյ հաստատիմ իւր գտեալ՝ զկորիւն, միա-
բան փութային հետէին, և վազագոյն քան զնախ քան
զինքեանս ուղևորեալն 'ի Բիւզանդիոն կոյս, զԱբձանն
Աբթրաւնի և զՅովհան Եկեղեցացի, ժամանէին անգր. և
մեծարեալք լինէին հանդերձ սլլովքն՝ յեպիսկոպոսա-
պետ մայրաքաղաքին, և յարէին 'ի քաղաքիքն և 'ի
յառակաբանն « Եզնիկ, իբր առ ընտանի և անդգակից
» իւրեանց եղբայրութեանն, և անդրէն միաբանեալ՝
» զհոգևոր պիտոյիցն խնդիր վճարէին [2] » : — Այս բոլո-
զակ պատրաստեցան ուսումնասէրքն անյագք 'ի ճոխագոյն
քաղաքաց՝ գրաւոր գանձուք, ոչ միայն յիմաստասիրա-
կանն, այլ և յաստուածաբանականս. առ որս՝ և գԵպ բա-
րի եղև յայնմ ժամանակի՝ մատչել նոցա 'ի կենդանի աղ-
բերս. այն է, 'ի քաղաքն Հայոց պատմութեան Ղեւոնդեայ,
Թուարիչ քրիստոսասիրտ մեղրութեանն Ղեւոնդի,
յեփեսոսեան սինհոդոս, 'ի մեծն Կիւրեղ աղեքսանդրա-
ցի, 'ի Յոհնաղ, 'ի Թէոդիտոս անկիւրացի, և յայլս: Եթէ
անձամբ իսկ գոան 'ի ժողովի անդ Թարգմանիչքս մեր՝
իրրև լսողք կամ նաւիրակք, աստուածեաման ոչ անխիմ
ասել, այլ հաւանութեամբ. և ոչ զայն ևս՝ եթէ 'ի գալ
հասանել Ղեւոնդի և Կորեան՝ կատարեալ արձակեալ էր
ժողովն, որպէս ասց կարծել ընդունելութիւնն՝ զոր ա-
րար նոցա Մաքսիմոս, զի յետ տարաժամութեան Ղեւոնդի՝
կարգեցաւ ա յաթոռն Կ. Պոլսի. և եղև այս յամենան
հակաեմբերի սմին 431. իսկ գարձ Թարգմանչացս միոյց
'ի Հայս՝ եղև յաւուրս հայրապետութեան Պրոկլի, որ յետ
երկուց և կիսոյ ամից յաշխարհս գՄաքսիմոս [3]:

Յայնմ ամի (434), թէ ոչ և յետոյ, գոանացեր Ղեւոնդ-
դիոս պարագլուխ գրասէր և գրաբեր Թարգմանչաց, յե-
տաւուրս իմն բերելով լծակաւ կշռոց ընտրութեան՝ 'ի
լրտեսել երկրէն աւետեաց՝ զպարարտագոյնս 'ի բերոց,
զերս եկեղեցականս և կանոնականս, զկենսաբոյն և վեր-
կոցան յառաջ քան զայն եղելոց ժողովոյ. և 'ի վեր քան
զամենայն՝ զոգևորսն մեծ և պատուական՝ գոտոյգ և հաս-
տատուն օրինակս Աստուածաշունչ Գրոց. հանդերձ ո-
րովք, գտեալ զվարդապետս իւրեանց՝ » զՄեծն Մահակ
» և զՄեսրովպ յԱշիշատ Տարօնոյ, մատուցին և ըզ-
» Թուղթսն (Պրոկլի և Կիւրղի) և զկանոնս ժողովոյն [4]. և
» առաջի դնէին Ս. Հայրանցն՝ զբերեալ կատարեալս ե-
» կեղեցւոյ սրբոյ » [5]. – Քանի՛ մեծ և պատուական էր այս
ընծայ, կամ՝ թէ հանդոյ իցէ ասել՝ աստ հելլենական, քան

զհրաշակերտ ասկիպազած անդրիս ձուլեալս 'ի հարստա-
յըն Ակիլլեայ և Դիոդինոսի [6], զորս աշխարհակալք մեր
Աբտաշէս և Տիգրան՝ 550 ամաք յառաջ՝ գերելով գեր-
փելով գնկղտագս, փոխադրեցին 'ի Հայս. զոյն անկո-
րուստ հարստութիւն առացաք գպրութիւն մեր՝ չքնաղ և
անհամեմատ թարգմանութեամբ Աստուածաշունչ գրոց՝
յընտիր և 'ի ստոյգ յօրինակաց անտի էօթանասնից.
և որպիսի՛ անհոգ առաքին սրբոյն պատմանաց կանոնե-
ցաւ հայերէն լեզուիս. — վաղու և 'ի բազմից վկայեալ է
այս յամենեցունց՝ որ գամ մի պարապեալ իցեն 'ի տես-
մայինս մերս մատենագրութիւն, 'ի բնոյս և յօտարաց,
և ասելի ինձ երկրորդելն: Բայց կամ է ինձ յաժարա-
կամ յիշեցուցանել, զի և այսմ մեծի ընծայարերու-
թեան՝ առաջնորդ և նախաձեռնակատար եկաց Ղեւոնդ, որ-
պէս էր զուշակել յատագութենէ նորին. այլ և յանուանէ
վկայեալ է 'ի մէջ 'ի մերոց պատմչաց մերոց, եթէ յի-
շեալ սրինակդ Ս. Գրոց՝ բերեալ եղեն « 'ի Սրբոյն Ղե-
» ւոնդէ, և յայլոցն՝ 'ի Կաստանդիական քաղաքէն » [7]. և
մատուցան յոյժ պիտոյի պաշտելի ձեռաց, թերևս յետին
հանճարական նուէր, առ երկասեան նահապետս դպրու-
թեանդ տանս Թարգմանչաց. որք ալեւոտեալք և ծայրա-
ցեալք հասակաւ և վաստակօք, ոչ ինչ գանգատէալ՝
» զարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն՝
» փութանակի, հանդերձ նոքօք՝ վերստին յօրինել նո-
» րագմամբ [8] » . և ապա այնուհետև կարէին գոհութեամբ
ժամ 'ի ձեռանէ զմահ-ականացուդ 'ի խաղա-
զութիւն յաւիտենից. մանաւանդ զի, – թէպէտև առ ա-
մենակատար յարգարել զայնպիսի կարեւոր գործ՝ դաս
մի և ժրագոյն պատանեաց գումարեցին, առաքել « Ա-
» զգաւանդրիա, 'ի լեզու պանծալի, 'ի ստոյգ յօգտանալ
» ճեմարանին վերծանութեան » [9], – սակայն թերևս ոչ
ունելով ակն՝ բաւել սակս մինչև 'ի գարձ նոցին, 'ի հար-
տարգոյն ձեռս յանձն առնէին զձեռնարկեալն իւ-
րեանց, և 'ի վաստագոյն առաջնորդ, յերթեցն Ղեւոնդ:

Ոչ վոյրապար պարծանաք յառաջ ձգեմ և առա զա-
զգ հաւատարիմ վկայութեամբ, և ոչ միոյ՝ այլ յոգունց
խոկ. զի տեսաք գնա նախ գտանել 'ի գլուխ գրաբերացն,
ապա վկայեաց անաչառ յօրինացին, զի ճոխագ եղեւ
թարգմանութիւնն, այսինքն գրաբերեցն. և թէպէտ
Կորիւն ասիցէ գլխատար ձեռնտու Ս. Սահակայ յայս վե-
րադարձութիւն թարգմանութեան Ս. Գրոց՝ զնշնիկն,
այլ սա ինքն եղնիկ յիշելով և իւրովհանն զակղձնատրա-
թիւն գպրութեանց և թարգմանութեանց Հայոց, և զա-
մինայն կարգն յատուցագիրատրեան, որպէս ասէն, 'ի ձեռն
Ս. Մեսրովպայ և Սահակայ, անդէն 'ի նոյն յարեալ յա-
ւելու, « Եւ նոցան աշակերտ՝ Ղեւոնդ, այր ատոր և
բնութիւ » . և ապա յետ նորա կարգէ զսլլն և զինքն,
« և Աբձան և Կորիւն և Եզնիկ, և այլք անհնակ նոցուն
» լաւագոյն հանդիսից, և ձեռնադրելոք 'ի նոյն սրբոյ
» կաթողիկոսէ » : — Այլ պարզապար ևս և առանց ինչ
ճգնութեան բանից և ջանից՝ վկայ կացցէ մեզ միւս ամն՝
հետևող Թարգմանչաց և ոչ շատ հետէ ժամանակաւ,

1 Խոբենացի. Գ. ԿԱ:
2 Կորիւն:
3 Մաքսիմոս † յ' 12 ապրիլի. 434 ամի:
4 Խոբենացի. Գ. ԿԱ:
5 Կորիւն:
6 Խոբենացի. Բ. ԱԲ:
7 Ասողիկ:
8 Խոբենացի. Գ. ԿԱ:
9 Խոբենացի. Գ. ԿԱ:

և առեալ յերիցագունէ քան զինքն պատմագրէ· զի հա-
մառատելով զվարս Ս· Թաթիոյ հզնաւորի և գովաբանե-
լով, ասէ· « Էր փոխանորդ վարդապետութեան՝ Թա-
» թիոս՝ Արբոյն Մեսրոպայ և Դանիէլի, վարդապետացն
» Հայոց »· ուրեմն ոչ միայն գերազանցեալ սորա յաշա-
կերտական գաւառն, այլ և բարեւնպաստին զուգաց-
սեալ։ Եւ գործեալ նոյն այր մեծացուցանել և կամելով
զներքոգնեան իւր (զԹաթիոս), երբս միայն համեմատս
նմին գտանէ, զՄեսրովբ, զԴաւանիկ և զԼեւոնդ։ Եւ
այս շատ է մեզ· և ցորչափ չկան՝ ի միջի աներկուցն ո-
չո գրոցս վաստակք, զուր և անարժան գործ է՝ ի մէջ
առաջնոց զառաջնագոյնն յուզել և ընծայեցուցանել։

Խոնարհութեան և զգաստութեան Լեւոնդեայ՝ առա-
ւել քան զվկայութիւն ժամանակակցաց և յետնոց՝ պէս-
պէս գովական բանիւք՝ զոր յառաջն յիշեցաք, – յորոց առ-
կի են և խոնարհաբան, առաւուժաբան, քաջ վարդապետ, և
այլք այսպիսիք վերընծայեալք նմա, – իւր իսկ վարդապե-
տական բանքն վկայեն, զոր ընթեռնուքն յեղիշէն և՝ ի
Փարպեցին, հանդերձ ազատաբար առացուածովքն գժըղ-
կական հնարից, առ գաւազն իւր և երգիծանող [1]։ Եւ՝ ի
վեր քան զամենայն՝ առաքեական վկայութիւնն՝ չարպե-
զու Թշնամւոյ խրոյ (Դենչապհոյ), որ կրկնութիւն իսկ է
հաչակի համբաւոյ նորին՝ ի Պարսս, եթէ, « Օրինաց
քրիստոնէից՝ իրրև զրիզ ոք տկնակ չէ »[2]. և զարձեալ, ՝ի
նորին խրատուէ համարելով զգեցեալ զայլս յընդդիմանալ
թէլադութեան Պարսից, յ՝անհանճարաբար յորգորելն
(Դենչապհոյ) զառա՝ զի մի ևս լուիցեն խրատուց նորին,
Աչպէս և յառաջ քան զնա՝ համեմատ նորին խորագի-
տացն՝ Մխիթարեանց, այնու մոգք՝ ուխտարձակորդս կո-
չէր զայրն մեծ [3], զոր՝ որ յանհրաժեշտ հարկի՝ գիտէր և
ուսուցանէր, ըստ տէրունական հրամանին, կորուսանել
իսկ աչխարհի՝ շահել զանձն. և արդարև կորուսանելով՝ ի
Զրադեշտ՝ շահէր՝ ի Քրիստոս զաչխարհս մեր, որ ընդ
երկամն տատանեալ կայր առ վայր մի։ Հանդոյն գլխաւո-
րաց իւրեանց՝ Վրըկին և գաւառին իմաստակութեան՝
« Զերանելի այրն զԼեւոնդ՝ առաւելագոյն ասէին ամե-
» նայն Պարսիկք՝ իրաւառու և պատճառ լինել ամենայն
» իրացն Վարդանայ և գործոցն, որ՝ ի ժամանակին յայնմ
» գործեցան յաչխարհիս Հայոց [4] »։ — Արդարեւ հնմար-
տութեամբ ասացէք զայս, ով քաջք, Շատագովքդ սուտ-
քեան· և շնորհս ունիմք պերևեքեալ և պերևեչտեալ
Պարսկացդ՝ որք միաբան հաստատէք զվկայութիւնս մե-
ւերմայն սիրացոյց, քէպէտեւ առելութեան մխանաք։
Ուղիղ ծանեայք զայրդ Լեւոնդիոս՝ հաւորդ և ձեռն-
երէց ամենայն գործոց ուղղութեան և արիութեան՝ գոր-
ծեցելոց յառաջի, յեկեղեցւոջ և՝ ի բանակի Հայոց՝ ամեք
ինչ յառաջ և յետ կիսոյ են գարու, յորում՝ իրրև առա-
ջին ներգործող և չարժիչ կենդանաւոր բազմամանեայ
մեքենայ՝ երեւի եռանդուռն վանանդացին. այլ ծծեալ՝
ոչ միայն գիտական ուղղութեամբ բարձրացեալ կորկո-
ռէր, այլ երբեմն և բնական զօրութեամբն ձգէր՝ ի հեր-
քաւին և՝ ի վանումն պաշտամանց և պաշտօնէից առց և
անառեաց [5]։ Այլ քան զնոսին՝ դրգիռ և հաղորդիչ հզօր՝
զլեզուն ունէր, որպէս հրեղէն առաքեր երկրեքառեանն՝
երևեալ Ջեռանդին՝ ի Պատմա, ՝ի բերան զքաղչերոց Որ-
զւոյ մարդոյ. լեզու՝ մարգեալ և՝ բնաւոր և զերազոյն ա-
բուեստիւ, մխեալ՝ ի հիմէ հզօր և սրտի, որվք ամե-
նայն դիպաց հնարս հայթհայթէր, և առաւած ազգեցիկ
ներշնչմամբ սրատաճելով՝ զամենեցուն սիրտս խլրտէր,
զհամախոհիցն՝ վառելով և վարելով՝ ի գործ պատշաճ և
պանծալի, զոյժախոհիցն՝ յաչխարհիկն և՝ ի վարանս։

Եթէ առեալ էր բաղդի հաւանցանել մեզ առ՝ ի նմանէ
ճառս բանից ինքնագիրս, զոր արդեօք նախագասել զնա
ոչ միայն յերիս նախայիշեալ վարդապետս, այլ և՝ ի վը-
կայեալսն վերծանողս մեր և հարատաւսս, ՝ի Մամբրէ,
Յեգրաս, ՝ի Թոռոսէ և՝ ի Նմանէս. այլ շատ ինձ Թաբէն և
աւանդեալքն գնմանէ և առ՝ ի Նմանէ բանք, առ անուա-
նել զնա, Թէ ոչ միւս ոմն Ռակիբեան, այլ Թերևս Հրա-
բեան։ Եւ միթէ, զի չկան շնորհս նորա գրուածք, գրուա-
ցիք նմա զայս, կամ զպատշաճագոյնս ևս անուն։ — ահա
բնաւ և ոչ ինչ գիտեմք զմիոյ յընկերաց նորին՝ ի Թարգ-
մանչաց, զԱնգեղացւոյն (եգրատոյ), և մակառուանեմք
ձարտասան. և որ սակաւ տակաւ յառալ քան զերասիան
Թարգմանչացն փայլեաց առ Հոյնս, նոցին իսկ լեզուաւ,
Հայկազնն Բրոկերես (կամ Փառերես), ոչ աւանիկ և Թա-
գաւոր ձարտասանից քարոզեցաւ, և Հաւատոյ սպանէն
Գրիգորէ դրատառել վկայեցաւ, և՝ ի հանդուրժ հնձա-
նասց ականատես սրանց, և պատուական անդրէզ պա-
տուեցաւ՝ ի մեծն Հռոմ և Հայքէնս գլխովին, և ոչ ար
ժրտէ քաջութեան և փառաց նորին, Թէպէտ և ոչ վայե-
լեցէ՝ ի ցանկացեալ ճառսն։ Նա՝ ի մոլորն խնամոյ Հա-
յքէնս և՝ ի մերարարոյ գաւերս կեղծաց· իսկ սէր մերոյս
զովանալ ձուլեալ ձեւացուս հրեղէն լեզու. յիւրականն
վանանդ, եթէ՝ ի Մելիտինէ և կամ՝ ի Բիւզանդիոն. —
ոչ ուրեք, կամ ոչ այնքան այլ ուրեք, եթէ ոչ նոսա՝ ի հնոց
սրտին· սիրտ հզօր և ընդարձակ, քաղցր և ահեղ, հա-
մահեաւող հարուստ և հանճարեղ մտաց· նախահամա-
նեալ՝ ի հրաւէր և՝ ի յորդորմէծի գործոյ, ՝ի բազմատագ-
նապ պահու, յորում տեսաք բարձեալ զքաղաքն և
գքաղաքացն՝ մեծ, երկոքին ուղղակաք տանս Թորգոմեայ·
վան որոյ և « վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ
անկարգութիւն »[6]. ահրմն ժամս, որ երբագ երբագ ահէ՝ ի
շուք անպիտանութեան։ Կին էին տակաւին՝ եթէ ոչ
թագաւորազունք, այլ իշխանք փառազունք, նախարարք
փառատոք, զօրավարք ռազմագէտք, նահատակք սրբք·
և եթէ ոչ Քաղանայն մեծ՝ որ զամս յիսուն հաստա-
տէր և հոգեյացուցանէր զեկեղեցիս Հայոց, այլ ձեռնա-
ւանք և ձեռնադրեալք՝ ի Նմանէ աշակերտք հոգիընկալք,
աչխարհաց և գաւառաց տեսուչք, հանգերձ բազմա-
թեամբ քրեպիսկոպոսաց և երիցանց· որք և գումա-
րեալք՝ ի Շահապիվան և ՅԱշտիշատ, յայտնապէս ցու-
ցին անդէմ՝ զօրագն, և անկորուստ՝ զսերմն բանին կե-
նաց, զոր ընկալանն յերկոցունց անհամեմատ վարդապե-
տաց իւրեանց։ Սակայն այդ ամենայն ժողով փառաւո-

1 Եղիշէ· 303, բաս տպագրի 1865 ամի։
2 Ղազար Փարպեցի, 297։ 3 Նոյն· 250։ 4 Նոյն· 304։
5 Եղիշէ· 98։
6 Խորենացւոյ Ողբ։

թաց, հզօրաց և արքայանից՝ կարօտանայր գլխոյ գերագունի հզօրի և արքայանի, որ կարող իցէ յոդել յինքն, մանաւանդ թէ ի միութիւն հոգւոյն եւ մարմնոյն, զերկուին գասըն, զքաղաքական, զեկեղեցական և զինուորական, և նոր իմն օրինակ եռանկիւն բանակաւ Հայկին՝ չնչաւոր մղել գլուխ և զթշնամիսն, յոր վայել էր ընթանալ ազգի միոյ մեծի, միջառաքման կարգելոյ արեւելից և արեւմտից, քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան։

Եթէ ոչ ակներեւ նշան յերկինից, այլ երկնաւոր ազդեցութիւն, եռանդն և վճռակ անձինն, և հաստակաց համառայն զգացումն, ցուցին և ծանեան զզլուխն զոյն՝ յերէցն Ղեւոնդ, և բարձրացուցին անմոռանալի հառաջեամբ. և ոչ յայլ որ բնաւ որպէս ի Նա՝ հանգեաւ ոգի աւետեցուն. աւետեցին վճռահաւատն ի Նա, աւետեցին քաջալերեցան ի նմանէ։ Թաչ և սուսեր՝ համոզոյգք ի հալոյս հոգւոյ նորին՝ եռան կատարել վայելչապէս ըզգործ իւրեանց. որ՝ եթէ ոչ ակնախոհող ըստ վաստաւտնէն չակ ախորժակաց աշխարհս և ընդարձակ փափագանաց ոգւոյ՝ աւարառեալ, այնր համար պահանջեցի՝ արտաքուստ՝ ի Բիւզանդացւոց ինքնակալութենէ, որ զմեծ մասն մի երկրին Հայոց ունելով ընդ իշխանութեամբ իւրով, ոչ ներէր միւսոց մասինն հայրապետել. համարս տային վաղ արեանն ուծացեալքն և այծացեալք յօգեաց և ի գաւառն մարգաբեակիր հատապտղոց մերոց. համարս տային վաստակ վաստակ, և քարազ իւր Ջանգային չարաձայն, նմանեալքն հանդերձ. զորովք միահաղոյն արկեալ մեր քաղ անտեսութեան, կամ ըստ գորովագութ երգողին՝ ախտակցաբար արտաւարելով, ուշ կալցուք յընծերն գլուխ, յերէցն Վանանդացի, ոչ ևս ի բեմի գեղջ իւրոյ խլեալին, այլ յապարանս, ի ժողովս և ի բանակս միաբան ուխտի տան Հայոց. քանզի հարկ էր ծըլտարեալ ի նմա առակի խմաստնոյն, եթէ, « Որ հանձարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն առացի »[1]։

Ահաբեկ իրաւութեան անցեալ էին յիմաստաճեմ գործէ նորա ի Բիւզանդիոնէ, յորս Թագուն ձեան առ ի մէնջ գործք նորին և բանք, թէ և ոչ գժտարինք ի գուշակել, եթէ որ այսքան ակադձուն մերթ բարձեալ գայր, չմ և արպէս և արքան խնամով բաշխեր վիճակելոց իւրաքանչիւր հոտի փորու, կամ արպէս յարգեր զԹագմանութեան առաքեանն։ Մի անգամ ևեթ յիշէ զնա պատմութիւն՝ յայս միջոց ժամանակի, յամի 445-6, ընդ գառանից եզեալ կապուցաց և ընդ ութից գլխաւոր երիցանց ժողովոյն Շաւհապիվանի, յորոց մի և ինքն առաքեցաւ. այլ երեքտասանք նոյն միայն ի ժողովականացն յիշին անուանք, իբրու նշանս նուագաց, և մի սորայս է անուն. որ թէպէտև գրեաթէ հուսկ բնաւից կարգեալ, այլ յետ սակաւուց՝ բնաւից նախագաս բանիւ և գործով. այլ և առաւորին յայս է զի արդէն նշանաւորեալ և պայծառացեալ էր այսոքիւք. զի հրաւիրեցան ի միջ և ի կարևոր ակաւմն այն, որ առաւաջին նախանձու վառեալ խորհեցաւ, և արիապէս վճռեաց գքանեցին ախարհակեցոյց կառնուն, առ ի հառաստել զվրդովեալ խաղաղութիւնն, և առ ի հառաստել զարմատս անկարգութեանցն՝ զոր ազգայր խորհրդոյ, Բարձրացաւ ապաքէն ի ժողովի անդ և բարբառ երիցան մերոց, և յայտնի եղև յառաջադիմութիւնն, զոր եթէ ոչ պատմէ կանանագիրն, հաւաստէ ոգի նորա ի բաշխելիսն և ի թագման նորին լեզուն քաջաբան. նա մանաւանդ և պատմութիւնն իսկ անկարելի. քանզի յետ Թաւելոց զանուանս երիցանցն՝ յաւելու, « և այլոց բազում քահանայից, որք էին նախանձախնդիրք օրինացն արքութեան եկեղեցւոյն Աստուծոյ »։ և յայս իսկ ասկս յետագասեր զանուն Ղեւոնդեայ. զի անընդմէջ յարեալ ի գովեստ նախանձախնդրացն։ Եւ ո՞ր առաւել նախանձախնդիր, այլ և վրէժխնդիր այգպիսեաց արինաց՝ հաւատոյ նմին յայտնեցաւ ի բոլոր պարագայի իրացն գործեցելոց՝ յայնմ և ի յետագայ վեց ամս, մինչև ի կատարումն իւր հեղմամբ արեան ակաւսք ընկերօք։ Ոգի Նորա շնչէ գլխովին և ի հիւսուած յառաջարան պատմութեան ժողովոյն՝ յորժամ ասիցէ. « Լինէր սուգ և » արտմութիւն որք էին ի ժամանակին նախանձախնդիր » վարդապետք, եպիսկոպոսք, երիցունք, որք ունէին » զուխտ արքութեան, պաշտանեայք Քրիստոսի... Ապա » որ աւուր րդխէր բան առ բան, և գիշեր առ գիշեր յոյ» ցանէր զգործ արդարութեան. բան առ բան հաւանէր, » մարդ ի մարդոյ հնչեալն լինէր յիւրաքանչիւր յանկիւն » գային ժողովէին »[2], և այլն. և ի կատարածին, « Հաւ» ձէին հաւանութեամբ, ասելով միաբան զօրացն և զօ» րագլխացն և իշխանացն. Այո, այո. այս կարգք և արէնք » այդ կացցեն, ինչ որ վասն մեր օգտի, ի փրկութիւն » հոգւոց և մարմնոց մերոց, ի շինութիւն եկեղեցւոյ »։ Փոքր միւս ևս և իխէի ասել թէ նորին իսկ Ղեւոնդեայ մնաց և գրչի շարագրութիւն իւրէ վայելուչս պատմութիւն, և վայելչագոյն ևս ասհմանագրութիւն ժողովոյն Շաւհապիվանի. և ոչ դիւրագոյն երեւի ինձ միւժաւմն կարծեցաց քան զհաստատումն։

Մի զի անօտ գովասանութիւն համարեսցի զայսպիսի մեր հաւատս, և երկմտիցի, թէ՝ որ այնպիսեաւ չեռեալ էր առաւաժայնով նախանձու, կարէր ոչ զնոյն ծաւալել յեկեղեցւոյ իւրում, կամ ոչ լինել բազուկ աջոյ եպիսկոպոսի գաւառին, Ցեաղն Գաղայ, ընդ որում յետ հնգից ամաց գաւաւ և ի միւսում ի կարևորագոյն ևս ժողովի Աստաշատու։ Իսկ ի՝ անուանէ յիշին 18 եպիսկոպոսունք և 18 իշխունք. իսկ յերիցանց գլխաւորաց և ի վանահարց՝ չորք ևեթ, և առաջին ի տասն առաւելոր՝ ակն յանդիման ինքն Ղեւոնդ. զոր և, – քանզի յոյժ տարօրակական էր առիթ ժողովոյն, խնդիր կենաց կամ կորչուեան քաղաքական և եկեղեցական բազդի ազգի տանն Հայոց, — ի դէպ և պարտ իսկ էր ամփառնալ ի վերագոյն ևս առաքման ձեռներիցութեան և առաջնորդութեան, յոր ցուցանէն իսկ զնա այնուհետև դէպք իրաց վարդանանց և Ղեւոնդեանց. և զոյս ոչ ըստ պատահանի առանն միայն, այլ և իրաւամբ և առաքինութեամբ այսպէս եղեալ նկատեմ։ Քանզի, որպէս յայտ է ի պատմութենէ, յետ կատարման զանչելի ամօղով եկեղեցւոյս, Սահակայ և Մեսրովպայ, երկուասանաց անձ անցեալ էին, և չև էր բարձրացեալ հայրապետական օծու-

1 Գիրք Առակաց. Ա. 5։

2 Յօրինակին՝ խնամբին։

քեամբ յաջորդ՝ յաթոռ Լուսաւորչին, կամ վասն չփո-
քից ժամանակին և մեռացութեան կարգաց, (մանաւանդ
վասն փոխոխութեան նոցին ՚ի յիանամեայ յերկար ժա-
մանակի փառանցապետութեան Արբոյն Սահակայ, յո-
րում ժամանակի նոր օրէնք և դասակարգութիւնք մտին
՚ի վարչութիւն վիճակաց եկեղեցւոյ), կամ վասն մեծա-
գունի և քաղաքական յեղափոխութեան աշխարհիս մե-
ծոյ, թագաւորութեանն բառնալոյ և ազգին յերկուս
բաժանելոյ՝ ընդ տարտղ իշխանութեամբ. և թէպէտ
ընտրեալ էր ՚ի գլուխ փառանցութեան Հայոց այր ար-
ժանաւոր, Յովսէփ երէց ՚ի Հաղոցմանց գեղջէ Սիւնեաց,
որ եկեալ և կնքեալ նահատակութեամբ զկեանն՝ ընդ ե-
րիցակից այմ Ղեւոնդեայ, այլ որպէս յայտնի է նշմա-
րել ՚ի գործս և ՚ի բանս երկոցունց սոցա, որքան յեռին
այս բաւն էր եռանդեամբ և հնարագէտ յիր և ՚ի բան,
միւսն յաւէտ հեզաշարժոյր ընծայեալ բարուք, թէպէտ
խոհական և առաքինազարդ, բայց ոչ բաւական հզօր և
քաջայանձն քան պէտս ՚ի վերայ հասեալ բազմալճանգ
ժամանակին և այլայլեալոյ մտրգիան, մանաւանդ առա-
քութեան տարբերոյ և սպառնացելոյ ՚ի Սասանեան բռնա-
ւորէն. Թողից ասել զկամաւոր մոլութիւն և մոլորութիւն
առերիւրելոցն ՚ի լուսալուսիլ հետոյ հարցն առաջնոց, և
՚ի միաբանութենէ սուրբ աւետի եկեղեցւոյն։ Բարւոք
էր ՚ի ժամուն գառնանային Յովսեփայ, այլ ՚ի գէպ էր և
առիւծանայն Ղեւոնդեայ։ Ձէր ինչ տալ գժաւորին խե-
լամեռել ոչխարհիկ և առագիւ նախանձախնդրոյ՝ եթէ
պարտ և արժան է յառաջ կոչել ՚ի զօրավիղն առաքե-
նեաց և վաճառսպաց՝ և զերկրորդն երեց յերիցանց ան-
տի՝ վճռագոյն քան զեպիսկոպոսունս երեւելոց. և ոչ ինչ
խորհելով ՚ի պատուոյ և յաւորհնանէ Յովսեփայ, – որ և
առանց ձեռնադրութեան կոչէր եպիսկոպոս Աղբատ-
ատոյ, և նախագահէր և նախագրէր ՚ի միաբանական
թուղթս որ առ կայսր և առ արքայն Պարթից, – և կարգել
առընթեր նմին զՂեւոնդ, որպէս զԱհարոն առ Մովսէ-
սի, այլ և զփառաւորն փիլոնիհէս ոչ ունելով ՚ի զուա. զի
զամենեցուն սոցա կրէր զոգի և զընդրէս՝ Աղբս այս ցու-
ցեալ յԱստուծոյ՝ ազգիս մերում. որ և զամենայն կար-
գակիցս և նահատակակիցս իւր՝ զաւագագոյնս և զկրօ-
բագոյնս՝ իրօք անուամբ պարփակեաց՝ Ղեւոնդեանս զոր
Արդ, եթէ «Յովսէփ՝ որ թէպէտ երէց էր ըստ ձեռնա-
«դրութեան, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն
«ունէր՝ ՚ի ժամանակին», որպէս ասէ Ղազար, միթէ
զլացեալ և Ղեւոնդեայ տեղապահութիւն սեռացոյն։

Ցայս՝ ոչ ես ինչ բարձրացուցանեմ զնա, և ոչ լոկ սր-
ժանիք իւր, այլ և կամք և հրամանք արիւնակունք. զոր եթէ
ոչ մեկին բանիւ յայտ առնիցեն ծանաթագոյն պատմիչք,
բաւականք են և հետեւողք նոցին ոչ աննշանք ունիք. յո-
րոց՝ բազմահմուտ Արծրունին՝ երիս երեւելեացանէ երի-
ցունս տեղապահս քահանայապետական սեռոյն Հա-
յոց, զՅովսէփ, զՄելէս և զՂեւոնդ, բայց զաս նախա-
գասէ, առաւելութեան իմն նշանակաւ. «Ղեւոնդ ասե,
«ասէ, տակաւին Արբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր Աբր-
«բոյն Սահակայ, և Յովսէփ և Մեղէս»[1]։ Երիցագոյն և ա-

քան զնա յիշատակագիր և մեծագոյն ժամանակի իւ-
բացս, պատմիչ ժողովոյն Դանոյ, տակապէս և և ե-
զակի ասէ. «Ի տեղապահութեան Ղեւոնդի քորեպիսկո-
պոսի կաթողիկոսարանին»։ Էր ուրեմն և քորեպիսկո-
պոս ընտրեալս այս յընտրելոյց. այլ որպէս ընտրեան յե-
պիսկոպոսապետութիւն՝ վասն ոչ ձեռնադրութեանն՝
երէց միայն անուանի, նմանապէս և զաս խնացուք։

Բայց իմ ինդիր ոչ բարձրութեան գահուց է և ոչ ա-
նուանց, այլ առաջնորդականին և ներգործող հզօրց, որ
որպէս լոյս մեծափայլ հրապի յառաւաւտուան վառելոյ՝ ոչ
կարէր ընդ դրաւանաւ ծածկիլ. ապա հարկ էր և ոչ կա-
րացն այլ և քաջ պատահիլ՝ ոչխարհականց և կղերական-
նոց՝ կանգնել գնա յաչառանակի, և ցնծալ ՚ի լոյս նորա,
և գհայրն լուսոյ փառաւորել գԱստուած.

Բազմազգուշալի տեսողութեան, այլ և անվհատ ա-
րիութեան էր ժամանակն. ջերմեռանդն կրօնից, և ոչ
նուազ պաշտպանութեան տան և ոչխարհին. խաչն փայ-
լատակէր. անդրադարձ ցոլանայր զրաշն. յերկուս կիրս
և կսկածանս զոհայր սիրտ հաւատարիմ հոգւոյն, յորմէ հետէ հրամայական ձախողակի չարչիպուհանաց
Միհրներսեհի՝ պահանջէր, կամ բան առ բան պատաս-
խանի առնել, կամ գալ ՚ի Գառն արջառնի։ Գտմարեցոյ
ոչխարհախաւսի ժողովն յԱրտաշատ. առաւ պատաս-
խանի գրով, «Հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարաց
» և ամենայն բազմութեամբ ոչխարհին ... ՚ի մեծամե-
» ծաց մինչև ցփոքրանս. անաւտ երդմամբ երդն վկայու-
» թիւն՝ կենաց և մահու ՚ի Նմին կալ հաւատաւոր »[2]։
Զարմացան ոչխամիտքն և գովեցին զգիրն և զոգին թե-
լադիր. զկծեցան շարաչէրքն. չկեցին մտքն մխիթարանաց
զայրացաւ. Վրաւն ածարտղ, և զայրացոյց զքաջա-
ւորն Աբրհաց և Անարհաց. հրամայն արձակեցաւ՝ ՚ի Գառ-
աբն կոչել զնախարարեանն, հանդերձ աւագ իշխանօք
Վրաց և Աղուանից, որպէս յայտ է հանդերձ այլովքն՝
ամենայն մանկանց Հայոց, որք և կատարեն ամ ամի
զնաւթրական յիշատակս առաքինեացն և նահատակելոց
յերկոցուն միաբանեալ դասուց, եկեղեցւոյ և ոչխարհի.

Այլ քանի՛ այլակերպ, քանի՛ անզգահական էր յայնժամ
ակնկալութիւն նոցին և ամենայն ժողովրդեան ոչխար-
հիս մերոյ. զիարդ ամենեցուն ոչք և ոչ պչուցեալ ՚ի
կողմն արեւելից, ուր իրրև երեսփոխանք և նաւթրակք զը-
նացեալ էին իշխանք և սեպուհք Իբերանց. որպիսի սըր-
տատրոփ անձկանաք միայն աւրհնդակաց և թղթա-
բերաց. և որքան երկար քաւէին ժամանակ երթևեկին և
ապարէդք հեռաւոր երկրին. որքան դառն էր կսկած
մնացն յանդգնութեան գործոյն։ ... Բայց որքան և
դառնագոյն և ապչեցուցիչ համրան սևաթոյր և յոյս-
նութիւնն մահաբեր. քանի՛ խաւար թանձրամած ա-
րեգեցաւ գՀայաստանեայս և զդաշնակից ոչխարհսն՝ ՚ի
ժամանել գաւժկանին. որ սիրտ զգաստ ոչ միշտաւոր
լինէր ՚ի լսելն գլուրն կորստական. պպիսի ազիզորմ
ոչխարանք ՚ի վերայ ատոյգ կամ անատոյգ ուրացութեան
գլխաւորաց իրենց. և որպիսի գժպհի հանդիպումն
մեացելոցն և դարձելոցն ՚ի Դրանէն, «ողջ և ոչ ողջ»,

1 Թովմա Արծրունի, Գ. ՃԵ։

2 Կորիւն, Բ. 47. 68։

կենդանիք կիսամեռք »[1]. որպիսի՛ սրտառուչ հառաչանք սրի սրանց, ողբ և լալիւն կանանցն, հիւղ աղօսյոց ընդ հայր և ընդ մայր չուտալով բաժանելոց, կրօտմանք ախտապահից ժառանգաւորաց և աչխարհայնոց. առ հասարակ աղմուկ ազազակի, գրդիւն և գղրդիւն, որպէս թէ բովանդակ յատակաց Հայաստան երկրի սասանել, և լերանց և բլրոց հրաւէր առնուլ յանկումն՝ ի վերոյ գլխոցն կորացելոց մեզապարտս կամ անմեղ ամբոխ... Զայս ամենայն սիր ուրուք ի մէնջ չիցէ ասել՝ ի վայելուչ և ի սրտառուչ դրուագս բանից եղիչեայ և Ղազարայ, և ած գորովալ ընդ եզերական տեսարանն. յորում ոչ մի՝ այլ բազմագէմ տեսարանք զօրանան և խոցոտեն զաչս մտաց. մանաւանդ եթէ կամիցի ոք մի մի ի հանգէս ածել զկերպարանս գլխաւորաց անյիչելի և յիշատակելի գործոցն։

Ամէ յեղակարծումն այդ ամենայն տեսիլ վեր ի վայր յուզեալ լինի. ամենայն կերպարան նաւապի ի սարսեցուցիչ տեսլեան վհատագունի և արիագունի առն ի բնութեան աչխարհական և իշխանական գաւազ, մեծագոյ Մամիկոնենին... Բայէ. քանի՛ տխուժեալ անկեալ են զօտար Թագաւորիկ երևեքն Վարդանայ. որպիսի՛ սասեր տիրոջ պատէ զահաւարագեղ աչքն, եթէ չէր խորամուխ ի հոգւոջ նորա տունկ հաւատոյ՝ զօրանեալն ի մեծ հաւան իւրոյ Ս. Աստուածոյ, և եթէ չէր յատեւոյթ գոյ Թակղեալ սրտին՝ եգեալ գխորհուրդ գերագոյն նահատակութեան, վասն որդեաց ընդ սուր իւր եղեալ էր. այլ առ ժամն հնարէր Թագուցանել զդէմս իւր ի դիմաց՝ յոր ոչ իշխէր հայել, և ոչ մերկանալ զխորհուրդ իւր. այլ ժողովեալ զիւրեւ զոհմայինսն, բարեաւ ասելով տանն և տէրութեան և աչխարհին, ի չաւ անկանէր երբեմն յատարութիւն, և կամաւոր սրատաւազ զակամայ կեղծաւորութեանն որթել կեղտ։ Բայց եթէ յիրաւի առբարեալ էր այնպէս, գուցէ վճռեալ էր այնահետև փրկութեան ազգի իւրոյ և եկեղեցւոյ, կամ միւ անհնարին բացեալ, որ կրնայել սպառնայր, այլ ընալ ոչ։ Չարկ էր, և հարկ անհրաժեչտ, յետս դարձուցանել զվարդան ի կամացն և յատաչի գիմեալ ուղւոյն։ Ամէ՞ իշխեսցէ դիմագրաւել դառնացեալ առիծուն. կամ՞ հառաչագէ՝ եթէ որ այնքան յետին գժտարութեամբ գիչալ ի խաղաղ մտնոն և յերգմանս իշխանակցացն՝ ի Պարս Պարսից, առցէ միւանգամ յանձն՝ խանարհիլ ի կամս նոցին, հաւատալ աչաւորագունին անգամ երգմանց։ Անհնարին թուէր այնուհետև չարժել զանչարժող պնդեալն ի խորհուրդ տարագէմ պանդխտութեան։ Սակայն ի զէպ էր և յանհնարինն ի փորձ մտանել, և մեհուչափ ճգամբք վասն հաւատոյ փրկութեան՝ ի հաւանութիւն ածել զնորն զայն սարտուցեալ Աքիլլես, որում չէին բաւական զօրն սարտուցեալ Աքիլլեսի, որում չէին բաւական կան յազգումն՝ օգնական հանճարեղութեամբ կամ սպառականերն Աքրլի և անառանդն Վահանայ, եթէ սպառականերն Աքրլի և անառանդն Վահանայ՝ կանչէր բան Թախանձանաց սխրի հաւատոյ՝ կանչէր բան Թախանձանաց սխրի հաւատոյ՝ կանչէր բան Թախանձանաց սխրի հաւատոյ

Նէին՝ և զմեռն ամենայն և զգաթան հեռևեալ՝ պատրաստէին կազմէին ՚ի գործն մեծ և ՚ի հաշակելի. որ, մինչդեռ ըստ անվնաս հերթաթառանց քաջին Վարդանայ՝ լուռուկ կառավարէր, առաջ, հնարէր և բանադրիչն հիմնիլ ՚ի խաւարի գործ խաւարի: Այլ մերկք և ոչիրք մեռելեան որ յայնժամ նիւթեցան, յատիանականաւ գիշերաւ և գաղտնագործեալ կորեան. իսկ առաքինութիւն որդւոցն առնչեան՝ լուսապայծառ ծագէ գործոյ ՚ի գոր և ամ յամէ. զի ոչ եկեղեցի ապաստարինէ զնահատակս՝ յանմահութիւն և ճակատագրէ զնոսին, Ոչ- ոչ պատկառեմ, ոչ զանգիտեմ զյետին գործ Վարդանայ՝ հիմել նորին հիմեան կանխագուշակ այլաբանութեամբ, որ յատնին Ցագկերաբ. « Օգնական» թեամբն Աստուծոյ գործել գործ այնպիսի, որոյ՝ առա» ջի Աբեաց և ՚ի կայսեր գրան և յայլ ազգս՝ պատմեցի » համբաւն մինչև ցյաւիտեան »[1]: Գործ՝ որ եթէ յաղթութիւն իցէ՝ վեհագոյն է ՚ի յաղթութիւնս, և եթէ պարտութիւն՝ փառաւորագոյն ՚ի պարտութիւնս. ոչ առնէք երեւեալ, ոչ ուրեք պանծացեալ և ոչ սրբեալ և անմահացեալ այսպիսի եղելութիւն, զոր գիտաց Հանճար Հայկական և եկեղեցի նորին՝ պատկառագրել զերոյիմ պիսան ձիթենեօք և մրտենեօք, և զալարացուցանել անվրէպ տարեկանօք հնգետասան դարուց, և զառերևոյթն ինչ կարեւոր այնր ժամու՝ ՚ի մշանշենաւոր փոխել գիւտ, հնարիք ճշմարիտ հաւատոց: Զինչ իցեն առ այսպիսի պատահարս և յիշատակք Շաւարշանայ՝ հրաշալիքն Հեղինայ՝ հակառամարտք Վաղամիկայ և Գլատեայ. յիշել յիշեցէ զայնոսիկ ամենայն վիպասէր, ամենայն ազգասէր. այլ որ Աթենացի է որ ոտնիցէ այսօր զԹեմիստոկլէս, կամ խունկ ածիցէ Միլտիադեայ. որ Լակեդեմոնացի պատուոյ մատուցէ ինչ յոգւոյն ՚ի Դրանցն Թերմոպիլեայ ՚ի գրունս ոտնդարամեհին Պաւտանի:... Իսկ հարազատ սերունդք քաջնեցուն աշխարհաց Մեծաց և Փոքուն Հայոց, որք ՚ի նոսին և որք ՚ի ոչխուս տիեզերաց՝ սրբազան պատանեաւքն իսկ լիովին ոտնատրմեն զնահատակութիւնս Վարդանանց և զԱռաւմեանց և զՂեւոնդեանց՝ զուգապէս:

Բայց ոտանաւոր՝ եթէ յաժառութեամբ և եթէ ոչ՝ ՚ի դէպ է դադարել յայսպիսւոյ պատմագրոյ դրուագէ, և ՚ի յարուցիչն անդր որմէ և գնդից ակն արկանել, ՚ի մեծի յայնմ գիշերի, որ՝ ըստ խմաստնոյն առաքելութեան՝ նմանեալ գիշերոյ ելիցն Իսրայելի յԵգիպտոսէ, յառաչապահէատ էր գերագոյն ելից հազարաւորաց Հայորդւոցն՝ յերկրաւոր բանակաց յերկնայինն կառաւս. գիշեր հրաշալի, որ մերկանալոց էր զվազիւն անանցական, զոր շաթոթս նախատօնակի Գալստեան Հոգւոյն Սրբոյ. և Հոգին այն երեքտրեան, եթէ ներեսցի յանդգնութեան բանիս, զամենայն հրեղէն լեզուս՝ զոր յայնմ առաւօտս քաջանեաց յերկոտասանան և ՚ի հարիւր և քսանն, Թուէր իմն առաքեալ համօրէն հաւաքել ՚ի սիրտ և ՚ի լեզու երիցեան Ղեւոնդեայ. նախ զառ հրաշինելով, և ապա ՚ի բերանոյ սորին սիրելով ընդ բովանդակ բանակ բիւրաւորացն Հայոց, ՚ի զօրս և ՚ի զօրավարս, և ՚ի ապարտպետն գլխաւորս ՚ի Կարմիրն Վարդան. զոր կանխեալ ցոյգապաշտոն կանանովք ապառապինեալ էր երիցակցացն, ըստ իւրաքանչիւր պետս, մկրտութեամբ առաջանին և հաղորդութեամբ մարմնոյ և արեան Կենարարին: Ցո՛ր դէպս, և երբ և խօսէր Ղեւոնդ, « բանքն՝ նման քաղցրութեան » մեղու բղխէին ՚ի բերանոյ արգաւոյն, որ էր լսողացն » ցնծութիւն »[2]. վկայէ պատմիչն. այլ յայնմ անզուգական պահու, որպէս նոյն ինքն յաւելու, վեհագոյն իմն « սխրաժպտալ ծանուցանէր զնա՝ վերին ազգեցութեամբ, » լուսահաճոյ պայծառութիւն ներքին մարդոյն և հրեշ» տակնման երեսացն կերպարանք »: Եթէ ցոյն վայր ՚ի սահմանն երիցական գաղէն՝ սմբաձեռայր զնա Հոգին ՚ի հայրապետական ծայրութիւն, առաւելոր ոչ գիտեմ յոր բարձրութիւն անուանել զնա. մովսիսաբար ասել միթէ ՚ի հրեղէն խորանս, յեռաւորագոյն արիացեալ, հանդոյն Աբրահամի մինչեւ ընդ կեանս և ընդ մահ, սահեզափայլն դիմաք, երկայնադէզ հասակաւ, խաչ ածելով և աւետեր օրհնելով. և համարձակ հաշակելով առ զօրականն, զի թէպէտ յայլ ժամանակս էր « սովորութիւն քահանային՝ » հանապազօրեայ ՚ի մէջ բանակիս, այլ ՚ի ժամ հակառակ յանձնելոյ ձեզ ՚ի նոցանէ աղօթիւք՝ յամուր տալ » զօջ սրբեք թողուք զնոսա. իսկ այսօր ... իբր վաստակք » գինւոյ և պատրաստեալք ՚ի պատերազմ, կամին ընդ » ձեզ յարձակել հարկանել զքշնամին հնամարտութեան. » և եթէ մեռանել և հասանել ՚ի նոցանէ՝ սակայն և » յոյնմանէ չեն զանգիտելոց »[3]: — Ոչ գիտեմ եթէ ոք արդեօք յերիցանց կամ յեպիսկոպոսաց Գաղղիացւոց, որք, ըստ զարմանալի զուգագիպութեան՝ ՚ի նմին ամի և ՚ի նմին ամսեան (յունիսի, 451), յորդորէին զզօրս և գժողովուրդ իւրեանց՝ դիմամարտել հրաւակացն Աթրիլայ, հարկանել վանել զնոսա՝ յԱրեւելեան և ՚ի կամպանիա, որպէս և արարին իսկ, — խօսեցաւ, գործեաց, դիմագրաւեաց ՚ի մահ զոյն օրինակ՝ որպէս և բէց վանանդացի:

Այլ մահ պատկառ եկաց սմա առաւօտ. այլաբ, և ոչ յետ բազմաց, հանդերձելով նմա հանդէս նահատակութեան, ոչ նուազ արիականի. առ թափեաց պատեաց վարգան զկապարճս իւր, և առաջեցաւ ՚ի վերայ հրաշածելոցն. Ղեւոնդեայ՝ միայր տակաւին աղեղնաբանել յատեանս հզօրաց: Որչեք մարտի և իրացն՝ տակաւին զնա այժմիկ ընդ հայրապետին Յովսեփայ և այլոց ամանց երիցանց, ՚ի կատարել մեծի հակառամարտին, հրացեալ չրթամբքն կարդալ ՚ի վերայ ծաղկաբար անկեղցն ՚ի ծաղկազարդ դաշտին՝ զկեանն մաղթանս հանգըստեան, բաժանելով գլուսալիր և զարտասուալից աչսն՝ ընդ գնոսինն որ ծածկ զապաժոյժ առաքինեացն հազարաց և երեսանից, և ընդ երկինս՝ որ մի մի ժողովէր ՚ի պատկառանոյն խորանս իւր՝ գծայրակարմիր լուսաթեւեալ հոգիսն. և ապա ընդ ոչընդառաջ գնդի մերձ մեծ՝ ճեպեալ զնամբարս ձիաւորաց և փղաւորաց Պարսից, քանզ քանզ անկանել յամուր մի մեծ. ուստի նոքին արութեամբ եղեալ եօթն հարիւրից քաշաց՝ աներկիւղ արփեգնաց լինէին ընդ մէջ ոտիցեալ թշնամեացն. Ոչ վար-

1 Փաւստոս, 157։ 2 Նոյն, 205։ 3 Ղեւոնդ, 198։

կան արժան իշանել ընդ նոսին քահանայքն, ա. ի չքնաղ անմխիթար գմայեալն ի բերդին, բայց ի հարկէ տալոյն առիպեալք. և ի գրժել անօրինացն բանի երդման իւրեանց և ի կատարել զբանագատեալսն ի հաւատալ առաքեան նոցին, թէպէտև փախագէին ընդ նոսին կատարել զկեանս իւրեանց, այլ աւագագոյն իմն պատճառ պաշտաման և օգտի հայրենեաց գմտաւ ածեալ՝ հանգոյն Պօղոսի, անուշա հնարագիտութեամբ Վեստնդեայ, բազում բարձին ի զառն թագաւորին, և գանիւ մեայն վարձաւարեալք առ ժամն, առաքեցան ուր խնդրեցինն։

Միւս ևս ասպարէզ առաջանալի, այլ և միւս հանդէս համարձակութեան նմա բացեալ հորդի. թէպէտև ի ձեռնակապս երկաթիս՝ զաւուրս ութսուն վարեալ գնոյ ընկերակցօքն ընդ ճանապարհ երկար և գժուար, այլ անընկճելի զուարթութեամբ և իրրև յաղթական խընդութեամբ՝ առաջնորդէ նոցին երէցն Ծերունի. զի առաքինորէն և հաւատովք կատարեաց և կատարեցաւ գործ մի մեծ, և բարոյապէս յաղթեաց ուխտապահն Հայաստան, զոր՝ ոչ ևս իշխէր Պարսիկն միւսանգամ փորձել ի հրապոյր դէնի Մազդեզանց. մեծ մասն միւրհանաց երկրին և ժողովրդեանն՝ յապահովեալ էր յամենբա անկասկածելիս. և արիւն նահատակելոցն զրաշմեալ էր ի գաշտի անդ զօրէնս մեայելոցն։ Զկայր բնաւ ի Վեստնդ խեթ՝ զոր չիեցին ամենք զեռանդուն Սրբոյ Բեռնաբդեաւ՝ ի ձախողել արշաւանաց Գ. Թաշակրաց՝ յորդորելոց և յիւրմէն. յրջմտութեամբ ողջունելով քաղցրայր ի թիկունս զհայրենիսն, զորոյ նշմարեր մտաւոր աչօք զսիրգն փրկութեան, և երթայր ի կապանս՝ որպէս էին յարձակիր, խնդամիտ և խնդացուիչ։

Ո՜հ, քանի անդրդր և պայծառ է սիրտ՝ յորժամ զգայ անյաղթ մտացեալ զպաշտօն իւր առ Աստուած և զերն առ ընկերս իւր։ Ի պարզութեան սոցա՝ եթէ ծուէնք ինչ ամպոց չուրջ գոյցեն զարեգակամբ, ոչ միայն չածէն նմա առաւերած, այլ և զանագոյն վառեալք ի չողից Նորին՝ գեղեցկագոյն ևս յարդարեն զիաբանն Համատարած. այսգունակ էր յիշատակն վարդանանց ի միտս Վեստնդեանց։ Քանի այլազգ ի ազանէ՝ ուղեկից կարաւանն աւուցեալ գնդին՝ մխրոմ վտանգական ատրուշանին, և առաւել ևս ծխով անձնատուր խղճի մեայն. և առատկագոյն ևս գլխաւորի նոցին չքաւականն վասակ, որ ընդ նոյն գնայր «առատիկ կազմութեամբ և ուժգին ախորք», այլ ալեկոծեալ յուսով։ Ազա՝ զի գոյին վերացեալ յիւրաքանչիւր երիվարս և անդրադարձ, վերջինք յանկանել յաղի, կանխեցին հասին կապելոցն և վարելոց անարգ կիսիրջք, և յառաջեցին ի ժամադրեալն վայր։ Որպէս էր ակն ունել, այլ և առաւել քան զակընկալութիւն՝ սիրտք երկու հանդիպումն սեւացելոցն և ապիառակաց՝ յանխուսափելի կէտ մի հանդապարհին, և անհրաժարելի պատահումն ընդ քահանայիցն. ընդ որս ակամայ սարսուռ ընթացաւ ի մերձենալ գլուացելոց ուրացողացն, մինչև հեզոյն Յովսէփոյ՝ ազատնոյ միաստուածեաւք հարցանել զպատգամաւորին Վեստնդիոս, եթէ գինչ պարտ իցէ առնել և ասել ի մօտ մատչել Վասակայ՝ յաղին յուդայական։ Իսկ այրն Աստուծոյ հանապազ անվրդով և միշտ պատրաստ՝ յիշեցուցեալ զի ոչ է պարտ զանել զտեառնատուրգ ազգին ամ և է, յԱստուած թողեալ զհանգուցեալսն գնոյն յարժանաւորս՝ և հեռի առնել յանարժանից. զոր և ինքն «յոյժ խնդալի սիրով», որպէս հաւատաչ պատմիչն, ընդունէր և ասյր ուրացելոց նախապարծն Աբենեաց, մինչ արժանապէս քան քէ կեղծաւորութեամբ փութայր իջանէր առ յերիվարբէն, և գայր քծնէր զպաշտօնեիւք Խարէրեղին, զոր մինանգամայն ուրացեալ էր, եթէ բնաւ չափ և եթէ սրտիւ. և ահ, որքան զոփայր զնոյնր սիրան, յորժամ «Աստր Վեստնդ, որոյ անսրաւտ և զուարթին միտս» տեսակ իւր, ախորժական բանիւ յրջմտութեամբ խօսէր «երկարս ընդ Վասակայ»[1]. մինչև կարծել եղկելոյն, եթէ մտացեալ իցէ, կամ բնաւ իսկ չիցէ զգացեալ Սբերբացն՝ զչարիսն զոր գործեաց, և քաջալերեալ հրաւիրել իսկ զնոսին «յառաջ յոյժմիկ ճաշել ընդ նմա յաթենեաներն»։ Այլ քանի՛ ևս ատակագոյն կալաւ զնա ապառաժ և եգել զագիան, յորժամ յեղակարծումն շրջեալ առանն Աստուծոյ զդէմն՝ ի մարգարէական վեհափառ և ահարկու կերպարանս, իրրև անդէտ հարցանէր. Դու ո՞ գիտեալ երթաս, Վիննաց տէր. և ընդմիջեալ զՅոհովաննու նորին՝ եթէ առ տէրն Աստուած երթայ ընդունել զվարձս վաստակոցն, ի վերայ բերէր զվստահ՝ այլ և զքաջամբնելի վճիռն. «Թէ արդարև դու կենդանութեամբ «զգլուխդ ի վերայ ատոգդ ի Հայս տանիս, ապա ընդ իս «Տէառն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ». և անդէն ընդ բանին «վստահեալ խղճացաւ ամենայն անաւթ յոյսն իւր. և «անդէն ծանեաւ զբեկումն անձին իւրոյ ... փանդիռ ոչ «վիճակր բան Յրջոյն՝ մինչև կատարէր ամենայն»[2]։ ... Պանր է ինձ հայել յառագ արագ եղծեալ խամրեալ և բեաս չառաւական կրաւմրելոյն, և յառաջ քան յաշխարհագումար առանի ցոգիերսի՝ գառապարտելոյն ի չահառաւ պղտոյսի անդ՝ յառաւածակերպ և յառաւածախօս ծերոյն, համանմանելոց անաչառաւեան Աստուծոյ և կայծակնամաքուր կացեալ, որոց հանգոյն՝ ի պարգեւեան սրտի իւրում տեսանէր զիաբա Աստուծոյ, և տայր զպատգամս նորա, մերթ համբարիւ մերթ որոտալով. այսպէս գերազանցեալ նա ընդհանք երկնաւորաք, և արժանապէս անուանեցաւ այր արդար, և այր Աստուծոյ։ Այս միայն և ոչ այլ ուժգին կալով պատկառ, ոչ ասյր առեալ ակն, և ոչ յումեքէ ունելով ակն։ Կարէր առբեան այր այսպիսի՝ իրրև ընդ պրաանաց պարտէզ՝ հաստանել զերկաբաթիւն տարապարշակ ճանապարհին, որ հանելոց էր յաներկիւղ ատաղձան նահատակութեան. և եթէ չիցէ ինչ յատկութիւն, մերթ էր ասել զնմանէ՝ զաւացեան զամենեցան Ջհառնէն, յերթալն վերջին անգամ յԵրուսաղէմ, ուր կատարելոցն էր մահուամբ խաչի, եթէ, «Երթայր առաջի քան զնոսա (զուղեկիցսն), և զարմացեալ էին որ զհետն երթային, և երկնչէին»[3]։

Փութայր և մեք զինի Նորա ի լար վերջին համարձականայն առնեաբանութեանն. և նախ ի բնաւից վհատչութ և յահարկու ի համագումար արգունի առանին

1 Փարպեցի, 226։ 2 Նոյն, 228։ 3 Մարկոս, ԺԲ. 32։

Տիգրանի, յորում 'ի դիմաց արքային արքայի վերաբազմէր երկրորդ Նորին, բազմահնարն և առիթ յիշեցելոցս ազիտից՝ վիճացեալ վզրաւն Մխիթարեանց. որ զոէր իւր ցագկերա՝ իրրև զոզայ մի մանուկ՝ ըստ կամս իւր առնէր և տանէր, և զորոյ արժան էր արդեաք ընդ կառափն հանել՝ նախ քան զվաստակն՝ վասն որոյ խոկապէս գուժարեաց զատեանն, թէպէտ 'ի վերին երեսս վասն կալանաւորացն Հայոց երևեցուցանէր, իշխանացն և քահանայից. և նախ զոսոս գյետինս յառաջ կոչեալ, պատկառանոզական բանիւք 'ի գլուխ նոցին կուսէր զանձնն ելեալս արքունի և գաշխարհն նոցան, և զոդեալս մեծի պատերազմին՝ յորմէ վաանդեցան երկոքին ևս կողմանքն, — (չիշխեաց կարծեմ խոստովանել, զի թէ ոչ եօթնպատիկ՝ այլ եռապատիկ քան զՀայոցն եղև կառուցած Պարսից), — և կեղծաւորեալ ողբայր մանաւանդ զկորուստ վարդանայ, անփոխանակելի նահատակ հրաշակերտ և նախանձելի կայսերաց անգամ. բազում և այլ սպառնալիս մեծաբանեալ փքայր։ Յայնժամ, ըստ նկարագրի Խնամատնին՝ յառաջ մատեաւ Աղրն արդար՝ « բազում համարձակութեամբ՝ հանդէպ նեղչայ իւրոց, » և որոց անգոնեէին զվաստակս նորա »[1]. « Յառաջ կա- » ցեալ Աղրն Աւուժոյ Ղեւոնդ »[2], ոչ միայն անսասանելի լրջմտութեամբ իրով, այլ և որպէս տաճարապետ՝ 'ի հանդիսական հանդիպման սպգործելոց արանց ասացոց, ըստ օրինի աշխարհավար հրաշանգստ, նախ մատնանշել սկսաւեալ « Ցանուցանելով զի մի 'ի Սրբոյ (ընկերացն) ցուցանէր նոցա զիւրաքանչիւր ոք՝ Թէ ա՛ ոք է, » և կամ զինչ է անուն ուրուք նոցա, և Թէ որպիսի ա- » տիճանաւ ըստ քրիստոնէական կարգի պատուեալ է ... » ԶՍրբոյն Յովսեփայ ասէր ... Թէպէտ և մանկագոյն քան » զիս տեսանէք տիզք, այլ պատուով կարգեալ է սրբա- » նատրապէս, և գլուխ է ամենայն Հայոց քահանայա- » Թանց ... Սահակ՝ զկարգ ածման ձեռնադրութեան՝ » գիատաբեալն ունի. իսկ այլքս և ես՝ միապէս ևեք ըստ » կարգի քահանայութեան » . և յաւելոյր, զի այսոքիկ ըստ օրինաց եկեղեցւոյ և մարգկան. այլ յայնս Աւուժոյ մեծ նա է՝ որ առաւելեալ իցէ ազգութեամբ։ Յետ այնորիկ զարհիկանն համարձակեալ ձայն՝ կրաւեր պատասխանի 'ի կռիւն գոռոզացեալ վզրկին, ջատագովելով զոր ինչ իւր արարեալ էր ընկերքն իւրովք. և կինքեր, եթէ « 'ի վերայ գործելոցն ուրախ եմք և ցնծամք » . հերքեր և զանհեթեթեալ կարծիս ամենից, որպէս Թէ Թուիցին « երկիւղիւ և ոչ ուրախութեամբ կալ առաջի աՀաւորութեան ձերոյ » ։ Եւ վախճան բանիցն դներ կշռամարնաք զանգգայութիւն նոցա 'ի պաշտաման կրաց կի, և զանհանգոտ վարչութիւն նորին ընդ Հայոց- յորմէ զգուեալ վարդանայ՝ ներքոգելոյն 'ի նմանէ և ընկերաց նորին՝ բազոք բանայնին, և անցուր մեացեալ՝ « և » տուն զանձինս իւրեանց 'ի մահ և պատկեցան. և մեք » քաչալերիչք եաք, և արդարեւ չիւարիտ վայրապարեաք » ։

Ջնոյն ասիպիսի և ես կրկնել գքէն, ասէր իմ Ղեւոնդիէ, արդարեւ չիւարիտ վարգապետ էիր և ցուցար արժանաւոր լսանիրաց, և արդարեւ չիւարիտ աշակերտ տիեզերաց վարդապետին, ընդով տատանօր զկրաման նորին· 'ի կալն՝ վասն իւր՝ առաջի գատաւորաց և քաղաւորաց, մի զանգիտել, և մի յատաչագոյն հոգալ և զմտաւ ածել « Թէ զինչ խօսիցիք· այլ որ ինչ տացի ձեզ » 'ի ժամուն յայնմիկ՝ զայն խօսիցիք· զի ոչ դուք էք որ » խօսիցիքն, այլ Հոգին Սուրբ »[3]։ Արդարեւ Հոգի Աւուժոյ խօսեցաւ հրեղէն բերանով Ղեւոնդեայ. և այնպէս հրապնեաց զընկերակիցսն և զանձնացոյց, մինչև, Թէ ոչ բաւէին համարել զհոգեբուղխ չրթունսն, ընդ մի բերան գոհացան և գովեցին զաստեան իւրեանց « մեծաձայն բարբառով, և ուրախ եղեն յոյժ »[4],

Իսկ Մխիթարեան զինչ արդեաք լինէր, որ յամենայն կնառն իւրում չէր լուեալ սյապիսի հզոր գիմաբանութիւն և կշտամբութիւն. և մինչ զայլս ասչորել կարծէր ահիւն՝ յինքն հարաւ հուր ազէկէզ բարկութեանզոր և 'ի գէպ էր առաւնօր՝ ընդ Եղիշեայ՝ հարցաքննել երդիծանաք· « Աղդ, զի կոծիս, զի մրգիս, զի սրգիս, զի բորբոքիս, զի չչիջանիս, զի՛ի խորհուրդ կոչես » զհամախոհս մոլորութեանդ։ Այլ նա գիտաց փոքր մի ևս ժոյժ ունել. և դարձուցեալ զկիսաբաց աչս իւր յանխափոխ երեսաց Ղեւոնդեայ՝ զընկերս նորա հարցանէր. « Թէ, և » ձեր նոյն բանք են՝ զոր մանապատիզ այդ իշխեաց անկիւղ համարձակաբերան յանդգնել և խօսել առաջի » մեր » ։ Վկայեցին միաբերան կաթողիկոսն և եպիսկոպոսն և այլքն ևս, յետ պնդելոյ 'ի նոյն միտս լինել, զի « Զամենայն բանիզ և զպատասխանիսդ՝ ըստ արժանի » իւրոյ սրբութեանն արար, Աւուժոյ օգնականաւ- » Թեամբն քաջալերեալ ... Ցերդ Ղեւոնդ, ըստ իւր առաւժանդոր գիտութեանդ՝ գեղեցկապէս յօրինեալ » կարգեաց առաջի ձեր ... Իսկ դու սխրա. գառնաւ- » Թեան՝ առ զայրացմունդ՝ Թշնամանեցեր զդա ... դուք » էք արժանի եպերանաց բազմաց »[5], — Աւագիկ ներգործութիւն զօրութեան Հոգւոյն, 'ի հոգւոյ Ղեւոնդեայ անցեալ յոգիս ընկերացն մարդիկ։ Զինչ այնուհետեւ կարող էր ոք այդպիսեաց անդիմադարձ բանից տալ պատասխանի։ Ոչ այլ ինչ եգիտ հնարագիւտն այն երբեմն վզրակ, բայց զոր տուեր է աշխարհ Հատուցանել ճշմարտասիոց. — զբերանն ճշմարտաձառս՝ հրամայեաց « Հարկանել խստապէս՝ շղթայիւք, մինչև լցեալ արեամբ հոսէր արտաքս »[6], և զարձուցանել յարգելան բանտին. յորմէ յետ աւուրց ինչ վերստին կոչեցան երկքին գլուխք քահանայապետացն 'ի փարիզ Վաստակ։ Աստ յետ Աբրչարի զգան գատախազութեան՝ խոստացաւ յայտ նուագիլ Ս. Սահակ, գոյզ Թէլադրեալ յառաջնորդէ բանին՝ 'ի Ղեւոնդեայ, որ և յայնժամ առնէր նմա տայր Թոյլտալել զբանս իւր 'ի պարսիկ լեզու, յոր չէրն հմուտ. և վախճան ամենայն բանից լինէր գատապարտութիւն իշխանին Միհրնեայ և ազգակալի մահ Նորա յօտարութեան և 'ի բանտի, « ըստ բանի առն Աւուժոյ Սրբոյն Ղե- » ւոնդի » , որպէս յիչեցուցանէ պատմիչն։ Ոչ տուաւ Սրբոյս՝ կորոյլ զմոլորեալն այն 'ի կորըստենէ. — տուաւ

1 Խնամատիճն Սպոմանի. Ե· 1։
2 Փարպեցի· 254։
3 Մարկոս· ԻԳ· 9· 11։
4 Փարպեցի· 289։
5 Փարպեցի· 241։
6 Նոյն· անդ։

և ամենահնարն ճիտուի՝ թափել զՅուդաս, որում գործք իւր սահմանեցին գնալ ՚ի տեղի իւր։ Այլ որպէս զպակասութիւն մտանէին ելից յոյնժամ հալածիչ ումն՝ փոխեալ յԱնօթ ընտրութեան, նոյն և առաւելոր զուարացողին՝ ընդդէմ նոր հալածիչ Արբոցս, մոգպետն համակգեն, ՚ի Նիւշապուհ քաղաքի՝ յԱպէր ոչխարին, ուր վարեցան կապեալքն համօրէն, քահանայքն անդաբաօրէն, իշխանքն մինչև առ ժամանակ մի։

Վէմ մեծի հակառակութեան Թուէր լինել յոյնժամ երկինից ընդ երկրի կամ ընդ դժոխոց, ՚ի վերայ առաքինեացն Հայոց. զոր ինչ մտահանգ ՚ի վնաս ոգւոյն նուիրեն Քէն Քշնամիք, ՚ի գլուխ նոցին չրչէին պաշտպանք երկնաւորք՝ — Պաշտամամբ կրակի, Նախ, երազէր ցաղկեցս կամ խրատուս նորին՝ նուաճել իսպառ զՀայաստան, և ապա զինու զօրութեամբ. և ծանեալ ամենապարտ, եթէ առ ՀՀմարիա սիրոյս Քրիստոսի և հայրենեացս՝ ոչ առնանեն ոչ բազմութիւնք մոգուցն և ոչ գառանութիւնք փղոց. — մինչև ՚ի Թագաւորութիւն Հայոց ակն եդեալ էր Վաասակայ, և անարգաբար քան զամենայն Հայ մարդ՝ գձձեալ և ստահամուճ եղեւ. — յաչխարհօրէն ՚ի խաղաղատ և մաշկազուկ առենի՝ յամաւել յաւօղ Միհրներսեհ՝ հրապուրեր զքահանայսն, գայթակղութեամբ նոցին զրգռութեացուցանել զիշխանսն պղպէտիանս, և առաւել ևս զնոսա համարձակեցոյց և զոտա սրատպնդեաց։ Եւ զարդիս, իրրև ՚ի փորձ յետին մատնէր զոտա՝ զնուիրապետս եկեղեցւոյ մերոյ՝ ՚ի ձեռս մոգպետի, որ գիտութեամբ ազանդոց գենին խրեանց և սերտութեամբ հաւատոցն ՚ի նոսին՝ առաւելեալ էր ՚ի նմանեսն. և ՚ի վերայ այսոցիկ ունէր ևս իշխանութիւն քաղաքական ՚ի վերայ գաւառի մեծի, և գառաջնական՝ ՚ի վերայ Արբոցս. զոր և ըստ պնդութեան բարուցն՝ պընդագոյնս նեղէր և տանջէր առաքեալսն ՚ի խաւարին և ՚ի գիշերին ներքնատան զնգանի, զերդիան և զգրուանն կնքելով. զի մի ոք մոցէ և մի ինչ մատչի առ նոսա, այլ միայն ագռաւսիկ հացիկն և գորակ ջրոյն, զոր ագահ ձեռաքն հզդէր։ Բայց վերնական խնամք՝ ոչ միայն և ըզհնարս ապա ՚ի գերեւ հանին, այլ և ընդ նոյն ընդ արգելեալ երգն՝ ցուցին նմա լոյս հզմարտութեան, և ընդ ըզգաւշացեալ գառնն մատչին զնա՝ ակամառեա վկայ լինել խաղաղութեան սրտին մաքրից, որ՝ և ՚ի հանգառեան քնոյն՝ աբեալ կայր ՚ի դէմս խոտանգելոյն յիւրմէ. և զիւր խակ ընդվայրասիս բերանն ատիպէին պատուոյ յինել սքանչելեաց ցուցելոյ ՚ի վերայ նոցին։ Եւ ահա անդէն յառաջագէմն յամենայնի երեցն Ղեւոնդ՝ ատոր նմա զոյնոյն ընդունելութեան, և ըստ վկայութ եւանդանն՝ որ ոչ գիտեր երբէք կասկ ՚ի համապարհի Ջեառն, տիպէր ձեպէր զնա, «Փութա՛, ասէ, մի հեղգար, գուցէ գարձեալ կաւրացեալ ընդ խաւար գնայցես»[1]։ Փութացաւ առաւգապէս և նա, մանաւանդ թէ և կանխեաց քան զյանկարծագիւտ վարդապետս իւր, և էառ զառաջնեալ նահատակութեանն։

Հասեալ էր և ոսոյս օրն ցանկացեալ, և փառաւոր վախճան երկար հանդիսից առաքինութեանցն։ Այլ մինչև ձգեալ ՚ի յետին յոյն ատպարէզ, Ոայր Ղեւոնդեայ և յետին գրուագ մի սրատուչ կատարել. յետին խոզ մի հրաշաբան. յետին ողջոյն մի՝ յընդմիշտ ոտարութեանն և երկնից կայանից՝ առաքել առ երկրաւոր հայրենիսն ՚ի ձեռն կապելոց նախարարացն, զոր գիտէր աշխարհարձակ լինելոց. և որոց գլխաւորք էին երկու եղբարք Սիւնիք, Բարգէն և Բակուր, առ որոց աբեր՝ պՊրիտատին ուրացաւ՝ առաղելի հայր նոցին Վասակ, թէ կամաւ թէ ակամայ։ Մարթ իցէ թերևս փոքր ՚ի շատէ գուշակել մտաք, այլ ոչ և բանիւ բամանդակել զոզորմական և զաղէկատար տեսութեան անճառանն հոգեսէր օրդեացն՝ ՚ի գրիգորեանեան և սահակահանգէտ հայոց անտի, յաղատաճանչ նկատս բանտին. զհայրապետութեամբ ոգւոյնան, զորդիաբար համբոյրսն, զանաի բըղխանն օրհնութեանց, առաի բղխմանն արտասուաց, և զհամախառն ձայնարկութիւնն՝ զոր ոչ օրոշէր ունկն, այլ սիրտ անչփոթ խնամոյին։ Ցանկալի էր նոցա՝ թէպէտ և մարմնական՝ յերկրել յարանալ սոյնր նուագի՝ որ ոչ չափի ժամուք. այլ ՚ի բաց կալ ՚ի միմեանց, անջատիլ քեզիլ ատիպէին բռնաւորք. հրամայն ատոյն և երկինք յաւիտենականին յուսով հանգուցանել զաւժամանակեայ գործունեան. յամառէր և բնութիւն՝ մինչեւ ՚ի հուն հնարաւոր ձկտիլ իշխանացն, և անկանել «յորոգառաս արտասուաց (միանգամայն) և ողբալից ուրախութեամբ յոտս Արբոցն, և ազաչել միաւ պազատանաց՝ յանձն առնել զնոսա Հոգւոյն Սրբոյ. զի մի՛ ոք ՚ի մէնջ, ասէն, թուլացեալ և երկալ (լիցի) արտաքս ՚ի հաւատոյ միաբանութենէս»[2]։ Այլ ՚ի տեսանելն զորբազան այլս ծերունեացն՝ թաթաւեալս յարտասուս համամանս, զազուկն կարկառեալս և զձեռս խաչանիշս, չռնչմամբ չղթայիցն որ զնոքաք, առ հասարակ անգրէն հեզձամղձուկ լուծեալ կարծանէին. և առեալք զարձի խրեանց ՚ի հայրենիս՝ զոր հարքն առեալեին, զառնագոն ևս թուէր առ ժամն՝ քան զանառարգելութիւնն ՚ի հեռաւոր աշխարհին. և քան զկեալն ընդ ընտանիս խրեանց՝ սիրժելի մահն ընդ հոգևոր ծնողացն. մանաւանդ յորժամ վերականդնէր անկործանելի սիրեն սրտից, հայրն հարանց, երէցն Ղեւոնդ, և խառնէր ըզզաւրթարար բարբառ իւր ՚ի բաժակ հաւատակաց սրբութեանն, մերթ զկծեալ մարմինքն, մերթ խանգաղատեալ տափային. Թուէր իմն յերկաւս հեռանել հոգւոց յանձինս խրեանց՝ ՚ի կիրս հակառակս, և ոչ էր հնար լսել և ոչ գոլել առ նա, որպէս առ նախարինեսն իւր լսել և ոչ գոլել առ նա. որպէս առ նախարինեսն իւր Հայր. Հայր, կառգ նորոց խորհելի և վարիչ որդւոցս Թորգոմոյ՝ ՚ի տառապանս մեր, գիարդ լքանիս զորդիքս վարառեալ. որպէս բաժանեցաք ՚ի քէն. ոչ ևս հասցէ ՚ի լսելիս մեր ձայնդ ուրախարար. ոչ ևս տեսցուք գքաջալերութիւն մեր՝ յաստուածատունակ դէմս երեսաց քոց... որ անագորոյնք կորգեն յաչխատակին գքեզ. որ գազանք անգութք ՚ի մահ վարեն գքեզ։ Եւ կիսոց ՚ի գերանեալ իմն վերառեալ զմտս և զգացմունս, և խոզաբեալ՝ զփղձուկս արտասուացն հաւատարել տէրունեացն՝ որ ՚ի վերայ Երուսաղեմին և Ղազարոսի, դժպհի և

1 Եղիշէ. 262։

2 Փարպեցի. 280։

ասաբաժի գառէին զօրէնս հաստատակաց մեռելութեան, « Քէ ընդէր իսկ անմահ և անախտ առեղծուած յԱդամ- » չէն ... զոմանալ 'ի հող' անկաւ ընդ ախտիւ և մա- » հուամբ »[1]։ — Ոչ հանդուրժեաց կարծեմ՝ գէթ առ մի նուագ՝ ժոյժ ունել հարկաւորահանջ հաստատանաց՝ և անդընդաբար սիրա վանանդացոյն. այլ անդէն խրտխռա- մեալ 'ի հայրապետէն և յեպիսկոպոսէ, վախճան հրա- մայէր զօրավանացն և գեղմանց, և զարձեալ ամով խռ- բով կրկներ. « Ուրախութեամբ ուրախ լերուք յայն՝ որ » ասացն. Ոչ քաղից զձեզ զբաս. որ եկեալ իսկ է, և է » 'ի միջի ձերում. որ սրձակէ զձեզ 'ի կապանացդ ... և » զարձուսցէ զձեզ 'ի յերկիր ձեր. պահեսցէ զառնիս ձեր, » անուսցէ զոգւոյս ձեր. ժառանգեցուսցէ զառաքի ձե- » րում զվիճակ հարց իւրեանց »[2]. և ինքնին փառասիրու- թեամբ կնքէր զՄէնն։ Եւ ամենայն անձինք կապկլոցն՝ իշխանաց Հայոց, ըստ գեղեցիկ վկայութեան պատմին, միաւանգամ լցան Հոգւով Սրբով՝ որ ընդէր 'ի բերանոյ Նորա. որպէս Հաղիմ Հարաւոյ Սիրեւրոյն[3], զոր ընդունող- քըն առաւնար քաջ գիտէին, « Քէ ուսո՛ զայ և կամ յո՛ երթայ »։

Այլ ևքէ « բուռն է իրրև զմա՛ Աէր, հզօր է և որպէս զդժոխ՝ Նախանձ »[4]։ Ի կատարման այսպիսւոյ հանդի- սի երկնահառաչ Թաւեր, ոչ հանդուրժեալ դղրդեցան և դժոխք. անդէն 'ի ներքս խուժէր ամբոխ մահաշատ գահ- ճաց, սրբանեկեաց ամբարտաւետին Վահ-Դենչապհոյ և օժանդակաց նորին, Ջիւիկանն մոգպետի և Մոմիկն ան- դերձապետի, խստերախ գառաւորաց. որոց հրաման էր 'ի Յազկերտէ հանել վարել 'ի բանտէ զօրէր քահանայիցն, կոտորել կատարել յանձայն յանծանօթ յանապատ տեղի, հեռի յամենայն մարդակոխ հեռաց, 'ի վայր ան- փայր. զի մի ոք երբեք հանդիպեսցի նշխարաց նոցին զեր- ծելոց 'ի հաւակերէ և 'ի գազանակերէ։ Եւ ահա ուռնա- ւորք և խարտեաշաւորք սկսան գոփել Թոպել և Ջարդել զանուրան և զերկաթս առաւար 'ի ձեռաց, յոտից և 'ի պարանոցաց Սրբոցն, որոյք մարթ էր զվագերս անգամ վարակել և սանձել, և այնքան պնդապինդ և թանձր էին կապանքն, զի ոչ յաղողեցան քակել և քակտել, այլ խարտել և կտրել, « շարաչար կոտորելով և վիրաւորե- » լով զմարմինս նոցա. որք զահագին ցաւս վշտացն առ- » ոչ ինչ համարեալ ... աղօթիւք և փառաւորելով զԳառ- » ցածոյցն զՔրիստոս օրհնէին »[5]։ Ընդ ցաւագին հե- ծութեանց նոցին՝ եղանէր և 'ի հանդիպոյն հարուստ հռնչիւն յոգւոց հանելոյ անքթիթ աշօք նկատողացն նախ- ատրաց՝ յանձինս իւրեանց բեկելոց, վասն եւ ոչ իւիք կարելոց օգնութիւն կամ դիւր մատուցանել հարցն փա- րելեալ. բայց միայն 'ի հուսկ 'ի վերջին անց և գնաց նո- ցին, որպէս առաքեալքն 'ի Գալիլիա՝ 'ի Համբարձման Փրկչին՝ « ուրախասիրտք համբուրելին՝ յերկար սղջունեաւ՝ » զոտս նոցա, ազաչելով և ասելով, Քէ Ձեզնեցէք » զմեզ անմոռաց յաւրախութեան ձերում և յարքայու- » թեանն »։ Եւ զարժանաւորն լուեալ պատասխանի՝ արեին զրիրս՝ գոնեա գլխովին հետս կերպարանացն և գհանդերձից և զկնիքս երկնաշէս տիպն տեսանել, մին- չեւ վերացան առաւերքն անգամ, և խորոց անկանէր գուան բանտին, որ ցայժմ ընտանի առան իւրեանց թաէր, և յայսմհետէ արգարեւ զնդան ասեցի։ Բայց միայն կաս մեռ հակիր 'ի սեամն՝ յոյս միաանգամ սեռութեան — 'ի հանդերձեալ աշխարհի։...

Մատիեն սրդ յաւագ գահիճն և վարիչք. յաւագ մատիք և դաք ամբարտաւետ և անդէրձապետ, գաղա- նապահ հաւատարմիքդ. ահա եհաս « և այս է ձեր ժամ և իշխանութիւն խաւարի »[6]. ժամ է կատարման գործոյ մեծի՝ 'ի բազում ժամանակաց երկնելոյ, յոր երկինք և գժոխք գիմամարտ՝ վաճառ զիւրաքանչիւր պաշտանեայս. ոչ իրեցէք լուսով մատղել յորդիսդ լուսոյ, տարաշք գիշե- րապնոց որպէս գերեզմանաւոր բորենիք՝ զգառինդ Քրիս- տոսի՝ 'ի խորչս անապատիդ, « ընդ 'քարաւս առապա- » բանոր աւազուս, 'ի տեղի՝ յոր ոչ հասանէ արտաս- » կան, և ոչ բնաւ անցանէ ընդ նա ուղեւոր, վասն (չ)գի- » տելոյ երբէք 'ի նմա հանապարհ »[7]։ — Ցառաջ մատիր և գէմ մանաւանդ՝ հանդիսապետ մեծի Հայաստանեայցս հանդիսի, Տէր Վահանդիէ, որ առաւնար խոկապէս յա- նուն քո կնքեցեր զբոլորեալսդ նահատակիկդքդ. ինքն իսկ գլուխ քահանայութեանն Տէր Յովսէփ, որպէս յա- ւնէնայն ծանր և կարեւոր հարկի, և այժմ 'ի հասկ նուա- գի՝ հրաւիրէ զհրեղէն լեզուդ՝ առնել պատասխանի ըս- պառնալից յախտրաանաց գառաւորին. և եպիսկոպոսդ Տէր Սահակ՝ կոչ քեզ Թարգման ընդ այնմ[8]։ Վաղ և զար- մանալի ապշութեան Վահնչապհոյ, որ ոչ խրատեալ 'ի կո- րանոց Մհերենեաննէ իւրմանն իսկ կոչէ զքեզ 'ի պա- տասխանատուութիւն, իբրև զքաջ տեղեակ օրինաց քրիս- տոնէութեան և ամենեցուն խրատիչ. և, որպէս քոյին Թէլադրութեամբ, ասէ, « բազումք մեռան, լո՛ր այժմ » խրատուս կենաց, և Թող կեան և գոքա և այլ բազում » անթիւ անձինք »[9]։ — իսկ զքանչելի այրն Աստուծոյ՝ որ ըստ իմաստնոյն գիտէր ընտրել ժամանակ խօսից և ըզ- լռութեան, կամ պատասխանի առնել այնուամ « որչափ ա- րար պատասխանի Փրկչին՝ Պիղատոսի՝ յառնին »[10]. 'ի համառօտեալ յայնմ ժամու եղեալ էր 'ի մոխ զլուխն և ընդ Աստուծոյ խօսել դէտին բանիւ 'ի վերայ երկրի. այլ Թախանձեալ 'ի դատողէն՝ յաւագէր և զայս նուագ, և առնէր ծայրագոյն պատասխանի ըստ իւ- րում խնամութեանն և ըստ դատաւորին անխնամու- թեան, ծանակելով ընդ անհեգնոյ բանից նորին և զպաշ- տամունս կրակի և արեգական, և զանխոհական հրա- մանս արքային։ Բանք նորա՝ որպէս միշտ՝ քաղցրեր և առաշնորդ լինէին ընկերակցացն, և մի ըստ միոջէ առ- նէին և կաթողիկոսն և եպիսկոպոսն հզօր ընդդիմաբա- նութիւն, մինչև տրջանալ Վահնչապհոյ և անհնարապէս խրատ տալ նորա՝ զի մի լուիցեն բանից նորին՝ իրրև աղճատելոյ զառաւելոյ և հիւանդի։ Ոչ ևս կարէր առ- առնոր կաթողիկոսն ժոյժ ունել և չկալ Ջառագով ջա-

1 Փարպեցի. 270։
2 Փարպեցի. 272։
3 Արք Հրգոց. Դ. 16։
4 Նոյն. Ը. 6։
5 Փարպեցի. 277։
6 Ղուկաս. ԻԲ. 53։
7 Փարպեցի. 291։
8 Փարպեցի. 293։
9 Նոյն. 297–8։
10 Նոյն. 298։

տագովին Հանուրց, որպէս և անդ երբեմն յառնէի վըզրըկին. Ա « ոչ իրրև զօտար ոք հրապուրէ զմեզ, ա- » սէր, և ոչ իրրև զպատրող ոք խաբեայ մոլորեցուցա- » նէ զմեզ, այլ յոյժ սիրէ զմեզ »[1]: Արդարև իսկ, այն որ յերիտասարդական տիոցն և առ կենդանեաւ իսկ վարդապետացն՝ Սահակայ և Մեսրովպայ՝ գաստիարակ և վերակացու եկաց աշակերտացն և աշակերտակցաց, և 'ի վանգաւոր ժամանակին՝ ամենեցուն թեւակոխ և խնամածու, աշխարհացնաց և ժառանգաւորաց, 'ի յետ Նոսա յայսմ պարագայի, ըստ օրինակի գերագոյն վարդապետին՝ 'ի կատարումն անօրէնութեանցն ժամանելոյ, « Սիրեաց գիւրն՝ որ յաշխարհի սոսա էին, խոպան սիրեաց զնոսա »[2]: Ցառաջ մտեալ և այս հուսկ վերջին անգամ յարդարագոյն կազմարանս Գենեզպհոյին յարդարագոյն չքմեղս անձին և հիւանդութեանն, յերկարօրէն խակ վարդապետելով զօրինաց և գարմանոց բժշկական, որովք անհնար է քաւիլ զմարդ 'ի մահաւանէ. խոստովանէր և զծանրութիւն հասակին, զոր և « ցուցանէ ձեզ սիոց իմոց մերձաւորութիւն 'ի կատարումն »[3]. յաւելոյր և զանգութիւնն վասն չարչարանաց ախտից մարմնոյն, զի գիտէր այնու զօրանալ հոգւոյն: Բայց զմի ինչ՝ որ 'ի գէպ քաւէր ըստ մարգկօրէն քաջի սրտի, այլ ոչ իւրաքան մեծի սրտի, զայն ոչ ասաց յամօթ լրբենի դիմաց գատաւորին. եթէ, Դու ինքնին, ով բամբասողդ անընտրող, դու ինքն ատելեցեր գյոլով մասն ցաւոց անընտրող, դու ինքն ատելեցեր գյոլով մասն ցաւոց մարմնոյս, նախ չարաչար ջարդելով 'ի վերայ ասլից՝ ըղտկար անդամոցս առատարկարկաս երկաթի կապանաւն, և ապա զնա այժմ խակ մինչև 'ի հարց և 'ի փորձ մատուցեալ, ստացուն որպէս չանց սրկեալ յատս մեր՝ եաւթ քարշել ընդ առապարս, և ձեռքատել զմեռցեալ խայծս 'ի գիշեղակ չղթայիցն, որպէս եթէ արբուցանելով զառհաւատչեայ ճարակ հանդերձելոց ատ. 'ի քէն մահու բաժակս, յորմէ « չեմք ինչ զանգիտելոց »: Եւ զայս կնիք եղեալ բանիցն՝ յայտ առնէր, եթէ վճարեալ է այնուհետև զիւրեանց ամենայն ինչ. և նմա անկ էր առ զվճռան:

Ինքն լուեաց. գատաւորն կարկեալ պատանձեցաւ, կրկին ևս պարտաքարեալ 'ի պարկաթոռ Համաթձակութենէ Ա. Սահակայ. որ՝ փոխանակ պատասխանւոյ՝ նախ առաջին էառ զհարուած կատարիչ երկաթոյն, և եաս զալ իւր՝ ատամն հանգերձ՝ քաւելով առաջի իւր՝ ի վերհարել բանից և 'ի սկիզբն լինել համառօտ գործոյն, առհապարեաց միշտ յառաջապահ Ծերունին. և որպէս անդ ուրեմն յարքունական առանին՝ զիւրաքանչիւր ընկերացն կարգ պատուոյ ցուցանէր, նոյն և աստ զօրէն հանուրց հրամանառաւ զօրապետի՝ ձեռզոզական փութով դատաւորէր զընկերան. հրաւէր կարգայր Յովսեփայ՝ ըստ առաքեանն կալ 'ի գլուխ նահատակութեան. և յառաջ քան զդահճապետին՝ մահու, ինքն որպէս բարեպան Դրախտին՝ զանմահութեանն հրաւէր կարգայր. կայր և ինքն յիւրաքան երրորդական վիճակեալ կարգի, զհասարակացն առնուլ հարուած և պսակ: Ալ երկինք և երկիր և գժոխք անգամ՝ դատագլուխ զնա ծանեան և մինչև յաւուրս կենացն. որ զի և յամենայն առեանս զրգիչ և թելադրիչ համարիւր նոցա և ջնասակարագոյն յաչս հակառակորդացն, և զի չէր մարթ երկիցս սպանանել զնա, մարթ էր չարաչար քան զայլսն կակծեցուցանել զնա՝ զոր փորր մի յառաջ ինքն անողորմն և անխիղճ դատաւորն՝ հիւանդ և ախտապիղ մարմնով խոստովանէր, և ո- րոյ վերջ և պարտք լուելեացն ազատակէին կիսակենդան լինել, և զքանչելիսք իմն անլոյծ միտ զգուածոց անդամացն: Ալ, առհասարիւն ոչ ճանաչէ և զոր ճանաչէն ատելս առեալսն: — Որպէս հպիսկոպոսին՝ զատաքանչ թեւ իւր եառն տեսանել երախայրի բոլորանուէր զահին, հրաման եառն զերծուլ և զդոյդն պարեգօտ երից երա- Նելոյ Երիցուն, տախտապարել զնա, և մերթ յորոյս մերթ երես 'ի գեհին՝ « քարշել ուժգին ընդ քաջաժեռ » կոպճաւոտ տեղիս լանջկողմանցն. և այնպէս քարշե- « ցին յերկար ժամս, մինչև զամենայն մարմինս Աբրոյն՝ » զլանջացն և զթիկանցն՝ քանցեալ քերեցին 'ի մարթոյն, » մինչև ոսկերացն մերկանալ 'ի մարթոյն »[4]. և աչացն Նաւագելոց՝ ցուցանել գկոչկոճանս անկերպարան պահա- քանի հրեղէն հոգւոյն, որ ահա յելս հասեալ էր: Ցայս վայր կոչի անգթութիւն մարդոյ. ցայս վայր գձեի հոգե- գէն պակերն Աստուծոյ, տահմանեաւն 'ի նորոգութիւն յարութեամբ. ցայս վայր յառաջանայ 'ի մեծութիւն՝ ե- րեցեն անընդհատ. և թէ բնաւոր պնդակազմութեամբն և թէ նորահրաշ զօրութեամբ, ոչ գիտեմ, ողջ պահեալ՝ բերեալ գետեղի 'ի սահմանեանն յիւրմէ տեղի, և գնա- ցեալն՝ « սուղ ինչ ոգի »[5] ասացեալ, ինքն՝ գոհանալով գԳրիգորեայ՝ զի պահեացն զնա 'ի մանկութենէ և հա- ւատոյ 'ի ժամս յոյս, և աւարտելով, « ի ձեռս քո, Փրկիչ, յանձն առնեմ զհոգի իմ »: գահիճն՝ ածելով զսուսերն. որով գրաւէ և զերանելին Սահակ, զնախ և զհոգւոյ հա- կակող մարտիրոսական բաժակին, որում հաղորդեցան ընդ երեցսն գլխաւորացս՝ երեքին և այլք. երիցանք եր- կու (Մուշէ[6] և Աբշէն) և արկաւոյ մի (Գաւջաջ): Որոց ամենեցուն՝ սիրեմ ընդ առաջ երեալ տեսանել զերանեալ մագդեան, զԹաւթիկ Բասենոյ եպիսկոպոս որ յԱծոյե- ստան կատարեցաւ, և զաւրք երիցանն՝ Սամուէլ և Աբ- բահամ՝ որք 'ի Վաղգէս[7] վկայեցին. և զհետ նոցա հոյա- քեալ զհազարն որք յԱրարայրի արիացան, առաջնորդ և անգ և աստ ունելով զվարդավառեան վարգան, որ- պէս քահանայքս՝ գրէին

« Գնացանգ, սրեաւք ծակեալ
Խնամատութեամբ պայծառացեալ »[8],

Իսկ պսակիչն և ամենեցուն Թագաւոր Խորհրդոյն՝ որ իւրաքանչիւր զարժանն կշռէ վարձս և փառս, որ այնքան բարձրացոյց յայցյաւոր կեանսն գներէցն հոգեկիր՝ 'ի միջի նահատակեցոցն, մեծ եցոյց զնա և յոյժ ամբ բաժա- Նեալք 'ի հոգւոյն մարքներից՝ անկեալ գնեին նուիրական գիակունքն՝ յամպարշտացն նախանձուէ 'ի քաջասլումն և 'ի կորուստ ըղձացեալք. Հերքեաց զանարի պահապանս

1 Նոր Կտ. 301:
2 Յովհաննէս. ԺԴ. 1:
3 Փարպեցի. 299: — Նոր Կտ. 307:
4 Փարպեցի. 303:
5 Նոյն. անդ:
6 Թուի սա մի 'ի վաթսնիցն ուշեցոց փոփոխութիւն' որք ա- ռաքեցան յառումն Հոյնոցի և 'ի Թոթզմանութիւն:
7 Որ կոչի Պատկիս կամ Պատկիկ. ըստ Պարսից:
8 Որպէս ասէ 'ի Գահնձ յոյսմ յիշատակի:

նոցին, որպէս զքնեաց պահոցս տէրունական գերեզմանին, արշաւրաք գիչերակոնեաք և անեակ երևմամբք, ի ձայնս օրոմանց և ի բամբիռնս սրձագանգաց ամպի լերանցն և քարանձաւաց, և սաստանութեամբ գեռանդն. մինչեւ՝ ի « խուճապել նոցա ընդ միմեանս՝ դեռ ևս զի- » բեր սասակէին, տագնապելոք և ցնորելոք, մինչև » այր զընկեր ի փախուստ չդիտեր ընդ ար երթայր »[1]. և որ պէս յամենայն դէպս ի հրապոյրս տնտեսապատուաստ հնարիցն՝ զորոգայթս ոգիրան ըմբռնեաց, և սատանայ ըզ- բնաւին գաղտնապահ հաւատարիմ կարծեցեալն Դանիչայհոյ՝ զյանկարծերևութեաց խուժիկն՝ զանձակալ կար- գեաց արբոցն նշխարաց. որ մինչ մէն միայնակ յաղթա- մըղմին գիշերին մոլորեալ խարխափէր խնդրէր գնասին, ահա նմանութիւն լուսեղէն արձակ փայլատակեալ՝ իջա- նէր կայր ի վերայ խաղազացեալ մարմնոյն Ղեւոնդեայ, և ի նշալից ճառագայթիցն « երևէին յայտնապէս մար- » միք իւրաքանչիւր Արբոցն ... յորոց բուրեալ հոտ ա- » նոյշ՝ լցեալ զսաբթացուցանէր զամենեցուն զգայու- » թիւն խելացն »[2]. – Երանի՛ անվայր վայրացն՝ որ ի կար- ծրակուռ ծոցս իւրեանց ընկալան առ վայր մի զպատա- նեալն սուրբ կուսաւք կակղագոյն մատունս իրանաց նո- ցուն, և արև և անձրև բանաթարեալ՝ լուծին յօգս անօա- րուն և սանդեցին ևթերաց. իսկ սևազգական մասունք- քըն՝ սակեթատին սրբենի, և նոցին ջարդով երկաթքն ներոտութեան արժանացեալք, պատեալ պաշէցան ի մխիթարութիւն սգազգեաց հայրենեաց նոցին. նախընթ- ացս նուէր մատուցեալ կղկիք կաթոգի նախաթարացն, յորոց սակաւ սասրրք յառալ՝ այնպէս վեհակերպն ան- ջառեցան, և սոյնպէս արդ այժմիկ սորբացեալք բարեխո- ցան. և ապրեցին յոգիս նոցա զրանս « Արբոյ առն Ա- » տուծոյ Ղեւոնդի, զոր ի խրատէն իւրում ի գիչերին » աւետաւրեաց՝ զղիսկոյց նոցա ի շնորհէն Աստուծոյ, » սեռասնել զաչխարհ իւրեանց »[3]. և ըստ միոյ ևս պատ- մըչի, ի ժամանել նշխարացն ի գիւղս նոցա, « անգէն » վաղվաղակի սրձակեցան նոքա ի կապանաց իւրեանց. » և սպառնալիք մահու անցին զնոքօք. և հրամարտակք » թագաւորեան առաքեցան յաչխարհն Հայոց »[4]. որպէս զի ի հաւ իցէ և ինձ ասել, զի որ Լղիսոյին նմանէր հրեղ- կէց ի կեանս իւրում, դեղիսեան ներգործեաց յետ մա- հուն՝ յարութիւն գործելով, ոչ միոյ մեռելոյ՝ այլ աշ- խարհի մի ողջոյն կիսակենդան մեռցելոյ։ Եւ քէպէս ոչ իսկ և իսկ աչխարհարձակ եղեն իշխանքն առաքինիք, այլ յարգելանէն սրձակեալք՝ խոստովան լինէին, զի այն « Քահանայք պատուեալք օծմամբ Սուրբ Հոգւոյն, նա- » խակարգեալք յաւանդորդութիւն փափագողաց վերնոյ » յարկին և անպատում պատրաստեալ բարեացն, (որք) » ամպարշտաց և անօրէնս մատուցան ձեռաք՝ նախրա- » կան պատարագ ընծայիչ Թագաւորին երկնաւորի, որ » հրաւիրեաց արեամբն իւրով՝ լինել կոյսդ խաչին ա- » զանոյ՝ կամակատ մուտք դիպչեան սիրտոյց »[5], նոյն « Սուրբ Քահանայքն՝ որք խողխողեցան յօտարութեան, » ցածուցին զպատմութիւն բարեմիտեան Թագաւորին »[6] Պարսից։ Եւ յորժամ ուր ուրեմն գինի երկրատան- ամեայ առաքինեացն պանդխտութեանն և բազմաց ի նո- ցանէ ալեաց ծադկելոյ, գարձան հասին ի հայրենիս, ա- սին գնով և գնօտ երկրի իւրեանց, համբուրեցին գյան- կալի դեմս ընտանեկան կենդանեաց, և զգերեզմանս հանգուցելոցն, առաջին և պատուականագոյն ընծայ սի- րելեաց և պաշտելի աւանդ գանձուց և խարանաց՝ գե- տեղեցին զնշխարս Արբոցն Ղեւոնդեանց։ — Տալիր որ և այսօր ազգագրել գտանել և մեզ մատն ի մատանին, զոր յետ 330 ամի նահատակութեան նոցին՝ Թուէր ընդ այ- լոց Արբոց՝ համանմանեալն նոցին մարգարէութեամբ սուրբ երէցն Ղարեկացի, ի տաճարին Ապարանից, « Զմերազ- » նեալ վկայից աստուածաշնորհ քահանային փառաւո- րեալն Ղեւոնդեանց »[7], և այլն։

Գոյր ինչ արդեաք և մերոյս մեծի երիցու Ղեւոնդեայ՝ ազնուագոյն քան զայգ Թազալ աւանդ և ժառանգու- թիւն յերկրի։ — Այո՛, նէթ ոչ օտարոտի Թուէրի բանս, ասացից, թէ գոյր մեծ ևս ինչ, իսկագոյն ևս ինչ. կեն- դանագոյն ևս և համարն կենդանի, նէթազ յետ իւր զարմանալին այն Այր Աստծոյ, և որպէս բանիս կարգ է ասել՝ և Այր մարգկան. նէթազ յետասնեաց ոչ իմն, այլ ամն, իւրաքանչիւր, իւրաքանչիւր տարեաց և մարմնոյ ի մարմնոյ, արիւն յարենէ. – գիւր զարմն և զաւակ, Ձի երէց էր ըստ աչխարհական կարգի, զոյն կանխաւ գի- տացաք. և թէպէտ ոչ գտաք յիչելոյ ի գրոց ոչ գերիցա- կինն և ոչ զարգի կամ ասաներս և գաւերս, այլ ծանեաք գտնել ի գրոց ասացք՝ յետ բազում գարուց, զգարմն և զքաոն նոցա Աիսարոն, նմանեալ նմին և քահանայու- թեամբ, այլ կարծեմ գանագանեալ կասկած կրօնա- ւորութեամբ, զի Հայր մականբի[8]։ Այո՛ յիշատակ գար- ձեալ վերանորագէ ի միտս՝ զկենդանական վիճակ առնն մեծի, որ բազմապատիկ շնորհաք աստուածպնդեալ լցեալ և առատեալ, որպէս ցայս վայր ասացաք, զկատարեցու- թեան ևթք քազ նրբին չէարկ գանձամին, որինչ պա-

1 Փարպեցի, 307։ 2 Նոյն, 311։
3 Նոյն, 313։ 4 Նորէ, 332։
5 Շարական։
6 Նորէ, 335։
7 Զնա տես ի ակիզբն ժէ դարու գտանեմ ի Վէրքիակ կաթո- ղիկոսէ յիչեալ ի կոնդակին առ Լևոն, ի սրբութիւնս սեռասին Լե- միականի և գտաք Ա՛ Ղեւոնդեանց քահանայից։ Վերջագոյն ան- յանգեալ գարս (ԺԲ) գրէ · Աանն ամանք Թէ « Սրբոյ Ղեւոնդեանց » մասունքն ի Մշոյտ է · Գաբտիկք գրաւեալ զանգին՝ իբրեանց » սրբասան համարին »։ Բայց գպատմ և գպաշտան Սրբոցս ըն- կալաւ և հաշտեցաւ հնդեցիս Հայոց՝ վազ վազ. և Քերեա՛ի Նմին գարս կատարեցաւ ոչ ի Հայս միայն, այլ և ի հնասաւ աչխարհին Պագեսպանացոց Վանդ Սբբոց Պետրոսեանց, որ յիչատակի ի Քիւս վանաբէից Լրատասգիսի, սրբէ ի վանաբէիցն Պետանդասոց, որ ի նոյն սասմանս Սրբոյ երկրին։ Ի խոստոյ ամի Լատին գՀի գտ- բաս (865), յիչէ գնկեզեցի Ա · Ղեւոնդեայ ի Զարն Յովսափատաս. In Valle quoque Josaphat est ecclesia Sancti Leontij. Հնագոյն եւս ամի (յամի 808) գրէ լինել ի Ա · Ղեւոնդեաս՝ քահանայ մի պատ- սանեալ. In Sancto Legontio presbyter I. Յորմէ ոչ հատա- սեսցի պատ սուղ սասիք Սրբոյ Ղեւոնդեայ լինել գնկեզեցիս սյս, պինդ կայցուք գմիսս, և գվկայեսն ի միոյ նահատեաց վասս։ — Նա- նաթ է սրբ սա միոյ Սեռեսի Ա · Դեսդեսի պատ։

8 Այսպէս Հայր Անտոն կոչմամբ յիչէ գսա Մխիթար Այրի- վանեցի ի ժամանակագրութեանն։ Ի միջոցի 885–900 ամաց։ ընդ սպէղ սահասուց ամանց։ որով յայտ լինի գի նշանաւոր ոչ էր։ Այսպէս կոչի և ի վերադրի իւրազիր բանի միոյ նորին ինքեան,

կաւեալ 'ի յրութենէ պարին. և ոչ գիտեմ՝ առաւել հրաշալարդ և մեծ լինէր նմանելով Արիստակիսի և Գրիգորիսի շուշանակրաց, եթէ պահպանէր վարդենեաք՝ Կերսեհի, Սահակայ և Խոսրովու, վեմական պատից առտաւած արելոց, որոց և հարց վեմականաց. որք յայնժամ ընդ նոսին և անձամ, որ առաքուց է կոթելի և առաւագունից մինչև 'ի պատ անգայթակղ գնալի։ Եւ զոյգն աղաւնեկաց և երկու ձագքն տատրակաց, վաւաւք նոցա և միշիւնք ոսկւ՝ հաւատաք սիրելի են Աստուծոյն, որ ոչ այնքան զվիճակն խորէ՝ որքան զսրտութիւն պարին ընտրէ։ Աճրատասիլ է պարզութիւն և լիապատարագ գնալ 'ի պարզութեան իւրում՝ առանց կամ մարգարիտ մի մեծ յօսկեզինին մանելի. այլ եթէ չարչ գիւրնաւ ունիցի և ակունս գունագոյնս շողշղալս, պակասիցէ ինչ 'ի գեղոյն և 'ի գնոյն։ — Բայց գարձ է գառանել զակառակուսն զոյն գոհար՝ վճիռ հաստապատ։ — Զարքութիւն պարի երանելոց՝ բաշխեցն և բանաւորեանց Քրիստոս, և նովիմբ համաթակեցոյց տեառնէ զԱստուած. որքան առաւել որ իցէ մարգարիտն մեծագոյն՝ այնքան և ներքագոյն աստուածատես. և որքան քաշաւոր՝ այնքան և հզօրագոյն ձկտող 'ի տեսանելն և 'ի ցանկալին. և որքան պնդագոյն 'ի ձկտումն՝ այնքան և երագ 'ի հասանելն, և ուժգին 'ի փարատելն յընդդիմառնումն 'ի միաւորութիւն ընդ սիրելւոյն, ընդ միակ և խակատուն սիրելւոյն։

Այս սէր, այս որբութիւն, այս են գաղանիք մեծութեան և զօրութեան երիցս վանանդացւոյ, և այս ազբիւր ընծրհաբուղխ բանից Նարեկն. որ յաստ քան զդուստրըն Լեւսի՝ զգրիաստաստնորհ զդաստատութիւնն ածեալ էր իւր հարան, և մինչև։ խանձեալ պարին յայլմէ պարէ՝ վառեալ էր հրով Հոգւոյն. և հարն այն մարգէր սրբէր 'ի նմա զամենայն հաւ առար և յինքն յօդէր. մարմինն հագիանայր, հոգին հրեշտականայր. վասն այսորիկ այնքան ջերմեռանդ, այնքան պոծատ և զատարեալս երևեցաւ միշտ, այնքան վառաշ և անվհեր. և ոչ պակաս յառաջնորդական շնորհացն Մովսիսի՝ Նշողէր 'ի նմա և դիմացըն լուսաւորութիւն։ Ոչ հաւատական խելամտութեան և պատճառիկ ինչ են փաստք՝ առ սրբասէրս այս այր, այլ և առաքապատում յայտնութեան. և որ սխորին հաւ է, առաջին ամենայն յայտնեցելոյց յիշատակաց կենաց Գևոնդեայ՝ այս երևաւին է, ցուցեալ սրժանաւոր անձանց, վարդապետին իւրում սրբոց և աշակերտակցաց, և 'ի հետուղէ նոցին առանձեալ. զորոց և զքանան սիրելի ոգէ ածել. « Յառաջագոյն ժամանակի՝ կոչեալ 'ի քան » Սրբոյն (Գևոնդեայ), այրն Աստուծոյ Մաշթոց վար-

» գապետն նորին հանդերձ աշակերտաք իւրովք՝ երանե- » լեաւն Կորեամր և Աբրահամ, տեսանէին սրբնու- » թեամբ՝ ճառագայթեալ շորջ զնմանաւ լոյս սաստիկ, որք » անդէն և անդ ծանեան երանելի սրբն՝ Սուրբ Հո- » գւով զվախճան Աբրոյն, թէ նահատակութեամբ կա- » տարի. զոր թէպետ նմա ոչ յայտնեցին՝ զգանչելւս- » գործութեան զտեսութիւնն, սակայն 'ի բազում շնչին՝ » պատմեալ հաշակեցաւ քան երեւմանս պարիկ »[1]։

Բանաւորքն և քան ոչս գառագոյ՝ զոխատութիւն վատասկսեալ մտացնոյ նորա նշատակէին. բարեկամքն՝ զանչային ընդ անպլոյլակ զատարեալ բարուցն և բանիցն. իսկ ներքինձնագոյնքն և ընտանի ընկերակիցք՝ լոյս փայլատակել տեսանէին գնովա, և այն անէին մեծագոյնս ևս 'ի նմա տեսանել ժամանակաւ. և մինչև էր հասանել ժամուն, մինչ նա դեռ կենդանին էր, և հարկ գրութեան պահանջէր յիշել զանուն նորա, ասպէր գնոսա և հարկ պատկառանաց՝ յանելոյ նմին մակգիրս, բնութեալ, ձշմարտաձառս, հաւատարիմ, և այլն, որպէս և յառաջագոյն յիշեցաք։ Սակաւուց յոժ կարծեմ սրբոց և առաւաժարելոյ պանց շնորհեցաւ գերազոյն այս նոին, մինչդեռ յերկրի քաղաքավարէին՝ երկնաւորզաբոցի վկայիլ։ Եթէ Աբրահամն և Կարիւն և Եզեկա՝ վկայելով նմա կարէին ասել ընդ վարդապետին իւրեանց՝ ցմիմեանս, « Զինչ յինէցի մտանիկ այս », ասել ասէին ապաքէն յետոյ և այլք. « Արդարև ամն յաթուցեալ է 'ի մինչի մեռեալ »։

Զինչ և մեք առասցուք յեանգոյնքս՝ զնմանէ ճառելով. կամ ումմ նմանեցուցուք գնա, քան առարկութեան Տեառն. Արդարէ՝ այլ առաւելեալ անաւք գնա առաքելական վաստակաբն և մարտիրոսական կատարմանբն. — Աստ 'ի հանդերձս վարդապետականաս զարգարեալ. այլ առաւել քան զվարդապետս ժամանակին հզօր և հռգեւոր բանիւ քարոզեալ և ուսեալ. — Գիտնական ոք, հանճար, հարատաան, թարգման, առաւաժարան. այո, այո, և առաւելեալ քան զայնպիսիսն՝ զօրութեամբ Հոգւոյն։ Ոչ ոք իրիւք կարծեմ՝ եւ յիւղէ գն ինչ չարժան 'ի հոգմոյ հալատարել գնա, որ քան զամենայն սիւն հաստատուն եկաց 'ի բազմաժամ առաստութեան ժամանակին, և զամենեսին չարժեաց բանիւ բերանոյ իւրոյ, զմանս 'ի կնանս և զմանս 'ի մանչ։ Եւ արդ, յոր գաս որոյ և վհից պատշաճեցուք նմա կացս, որ հանուրց լուսոյ գաւակից գառ և յառաջադէմ 'ի գառակիցս, իմաստասէրս, հայրենասիրաց, քահանայից, քահանայապետաց, խոստովանողաց և վկայից, զորոց և զօրավարաց, կապելոց և արձակելոց. ամուր ապաստանի ակարաց, աշարկու ահաւորաց, ջատագով հաւատարմաց, կշռամբիչ անիրաւ դատաւորաց։ — Քայսպիսիս և յայլ բազմապատիկ

ժիակ ծանուցեալց մեզ. « Պատմութիւն սրբոյ Նշանին Կնունէի' » Վրոյ տան առաքինորդի. Հօր Աճարանի վանանդացւոյ' թուոին Ղե- » ւոնդ երիցի. 'ի յինչաւանից գեղէ. բազում աչխատութեամբ և » խուզէս քննեալ 'ի բազում մատենից Հայոց և Վրոյ »։ Եւ 'ի վերջ կոյս գրատածոյն գաբնեալ առէ. « Իսկ Հայր Աճարան գՀ- » Ղեւոնդ երիցս, յինչաւանից գեղէ, ազատասոր սրբոյ խաչին.. » զան յԱկաթանգեղոսյ պատմագրէ. և 'ի վկայաբնէն Շուշան- » կան, և 'ի վարսոյ Սրբոյն Սահակայ, և 'ի հզնասրէն Անգրե- » ասու. գան և զՍրբոյն Հայսկոյ գվկայաբանութիւն' քաղաստան

» սրատիք' 'ի տանն Տոյոց. որ այժմ Պատանի վանք կոչի. գան և » այլ բազում յիշատակս Սրբոյս, որոց մատոյմունք հգնալ 'ի » տագնապ լինելոյ ազխարհս »։ Զյիշատակս խաչին Հատուցանէ 'ի ՅԿԱ թուականն Հայոց (912 առ Քրիստոսէ). « Ի կատարման Մեհեսոյ (Ա թագաւորի, յոբելի) մեծ կոթողանութեան ազխար- « վիս Հայոց »։ Կնոյք սրանի Աճարան յայնժամ, և վանանդանալ է յառաջ քան գ'951. զի յայսմ ամի խուզն փոխադրեցաւ 'ի վանանդոյ' 'ի Կաթս, և ոչ յիշի այս 'ի պատմութեան նորին։

1 Փարպեցի. 205։

ձիրս ընդհանուց պանդխտեալ առնս Աստուծոյ՝ հիացեալ, թէ պէտ և ոչ գանգաղիցեմ յառաջնումս կարգի առաքինակարգից մերոց քաջանշանս արանց խոստովանել զնա, (և ոչ զոք այսմ կարծեմ անհաւատ), այլ զանգիտեմ առակայացուցանել զնա յայս նիշ կամ յայնմ կանոնի. և ինքնամ՝ եթէ յարտնել իմում առ կամ անդ ի միւսում ի լուսեղէն աթոռացն, Հոգի Տեառն, հոգին այն՝ որ հզօրեզօպէս ներգործէր ի նմա յերկրաւոր կեանսն, յաւրէնակեալ վերացուսցէ զնա ի բարձանց ի բարձունս, և հանգուսցէ առ վսեմեսն մի, վսեմեսն յաւերժականն, ի վերայ միոյ լերանցն մշտնջենաւորաց՝ անհասիցն առ ի մէնջ։ Թողից ապա իսկոյն զքեզ, որ կարծեմն, ոմն Հայր Հայաստանեայց, այր հրահոգի հրաբերան, ի յանկագոյնն քեզ՝ ի յարաշարժ կառս հրեղէնս, հանգուսնակ հոգեկրիզ եղիայի, ելանել վերանալ ևս քան զեւս ի բարձրութիւնս անմատոյցս, – որք ընդ ելանելդ և բարձրանան, ընդ յառաջելդ և ընդարձակին, ըստ ա֊խորժակաց քոց, – յանշափս և յանպատում յաւիտենականս նաւթիւնս, ... Ա֊մէն, ազաչեմ, մի խափան և անգուլ ելս գործելով յոլորան անվսրափակս, և ի խորոց ի խորս մխելով առաւուժայնոց խանձիկ գազանեաց և հրաշալեաց, ի յաւերժ զմայլեցուցիչ խորանան սիրոյ, յորս միշտ համարձակ են քեզ մտանք, մտաւոցիս ինչ արդեօք զառաքանկեալն տեսցի, ուստի վերացարդ յայդքան բարձրութիւն, ուր աչք քո բոլոն ի լոյս կենաց, միաք՝ յիմաստասիրութիւն, և սիրա՝ ի սէր. ուր քո առաքին հայրենիք. զորոյ՝ որպէս երբեմն փոքրելով խոկ՝ գիտես զդէտս և գկարիս։ Ակն արկ ի դա բոցեղինեաքդ լրոք, և որպէս յարտազարծգ էիր և ի հովտին յայսմ արտասւեան, զուարթացիր և այժմ հայելովդ ի դոյն, և զուարճացս գկարօտեալքս քև, և զանմեկնելի կապեալքս ընդ քեզ սիրով, զոր ոչ բաւեցին և ոչ բաւեցեն չիշուցանել երկարաթիռիք վշտաբեր գարուց և բարուց։ Ոչ առէաս ինչ գկծանացս և գրկմանց՝ հրապուրեմ գքեզ նմանիլ հոգեկցիդ և գահակիցդ, և ի բարեհաճալ լիս֊ռանց բոցաւորչդ կառացդ՝ կայծակունս թեթափել, իբրեւ ի դաս յիանկացն և յիանապետաց վիսացելոց. ոչ զոյգ թախանձեն՝ որք քեզ նման ցիսուսի հոգւոյն են արդելգրեալք. — այն, որ թէպէտ եւ ետ Ջերեզեանց անուանս և հրաման որատալոց, այլ ոչ և հաւր յերկնից իջուցանելոյ ի վերայ անապատից անհիւրընկալաց.– այլ ապաւինք՝ արծաթածանել և բորբոքել ի մեզ և զմեզ՝ հաւր առաքնահալ, հաւր արտառաչ, հաւր սիրառանդ։ Եւ եթէ ոչ համարձակիցիմք եղիսէաբար զկրկին ոգիդ՝ զառաւաւծարթութեան և զմարգարիրութեան՝ ժառ ի մեզ լինիլն, սփռեցես գանձս ծաէնս ի ծալից հրաշագործս կրկնոցիդ. զի մի անմուտ ի կենդանաբար զօրութեանդդ յոյդոցիկ միացեալ՝ կարօտցեն առաքնորդք և առաքնարդելք ազգի՝ յորմէ ծագեցարդ, յորոյ վերայ նահատակեցարդ կենօք և մահուամբ, յորոյ եկեղեցւոյ սմ յամէ ատեան և արշնարանեալ, օրհնարանելիդ յաղագս յաղագս, անմոռանդ ի պաշտպանս նորին և ի պարծանս յաւերժականս, զարմանալիդ ի Սիրբս, Աստ Աստուծոյ, Հայր և Տէր մեր Պետրոսիկ։

Բ· ՋԱՐԻՇԱՏ

61. Հիւսիսային մասն գաւառին Վանանդայ սրահեալ յառանձին վիճակ՝ կրէ զանուն Զարիշատայ, ոչ գիտեմ յորմէ գաբէ հետէ, զի առ նախնիս մեր իրրեւ ի նշան չինի և ոչ վիճակի կոչի Զարիշատն Վանանդայ· զոր անդրադեալ՝ ի հարաւոյ հանդարի գետն Կարասոյ քան զբեւլեան ընթացեալն՝ մինչև ի խառուածն ընդ հարաւ ի Եղբակ. և յետինս այս՝ զարևելեան առնմանն ձևէ. իսկ ի հիւսիսոյ՝ լերինք Ջաւախոյ կամ այժմեան Ջրլոզր վիճակի, զորս կարելով գետն Մահ եղեալ ի մեծէ լճէն՝ որ արդ յանուն նորոյ վիճակին Ջրլոզր կէզ կոչի, իսկ առ հինս՝ Պալակացիս Ցծակ հիւսիսոյ, իջանէ ի Կարասոյ գետն, որ յայնմ հետէ քան նախնեացն է Մեծագետ՝ մինչև ի խառնուրդն յԱխուրեան։ Զարևմտեան հիւսիսային ծագ վիճակին ամրառնայ խոյսուր լեառն, 3203 Ջ.

1 Քէր Խորդր զոյս պսպէս առէ. զնոյն համարի կոչեալ և Ջանկի և Պալակացիս, զերեսին ևս լիս չիսթնելով ի մի։

զոր ընդ մէջ երեցան գաւառաց և ազարշոյ, Վանանդայ՝ Աղրատատոյ, Ջաւախոյ՝ Գուգարաց, և Կոզոյ՝ Տաշոյ. իսկ զարևմտեան սահման Զարիշատոյ՝ ձևեն չորեքկող լերանց Մեծրաց, յորս բարձրագոյն նշանակի Պուռա բլուր (Ցլու գլուխ) 2741 Ջ., և ի հարաւոյ նորին լեառնացք յ'2360 Ջ. բարձու. ի միջանահմանի հիւսիսակողման ամրառնայ ելր լեառն 2400 Ջ.– Մէջ երկրին հերձակաւոր է ի բազում գետակաց իջելոց ի լերանց անտի արևմտից և հիւսիսոյ և յաժանգակաց նոցին ի հովիտս և ձորակս. ունի և չորս մանուս, յորս մեծագոյն Այդրա֊կեղ ձայնեալ՝ յարեւմտակողմն, կարի ձիմաւէտ։ Նշանակի և հանքային ազբիւր ի սահմանս Ջարիշատոյ։

62. Գետոց իրրև վաթսան են վիճակիս, և ասելի ևս

հանգերձ ամբողջովք և հանգրուանաք, զոր նշանա-
կեսցուք ըստ հավասց գետակացն, սկսեալ ի հարաւոյ
արեւմտից ի սահմանակցութենէ Կարուց. ուր առաջին
գետահովիտն կոչի Վերդիկ, և Թուխ Բերդիկ յանուն
գեղջ՝ որ ի սորոտաս լերանց և ի գլուխ գետակին. յորոյ
աջմէ, որ է ի հարաւոյ, Մեգիա քեօյ, Թէփէնիկ, Զա-
մուրդու, Կիրնկէօրմէզ. և յանկեան խառնրդոյն ի գետն
Կարուց՝ Մելիք[1] քեօյ, գիւղ մեծագոյն, որոյ և գերդ և
անուն յայս առաջին կրնաւոյր չինաւոյր լինել երբեմն.
իսկ յաջմէ գետակին, սկսեալ յարեւմտից ի Մ. Վերդի-
կոյ՝ Թաւուղ քեօյ, Աղգամ ի սորոտաս լերանց ի Հր. Վեր-
դիկոյ. իսկ ի Հս. Գզըլչազոգ կամ Խզըլչախտա[2] յեզր
Աղջա լճակի. – յետ Վերդիկոյ՝ Օյրա-գիւղակ. ի Հս. ա-
րեւ և յետ լճակին՝ Գետաբուենայ գիւղ, յիշատակեալ
յանցադարձի զօրաց վերջին պատերազմից։ Ցելից Օր-
թա-գիւղակէ մերձ ի Մելիք գիւղ՝ Ալիսլը. առաջնոր յ'18
Նոյեմբ. 1877, անձնաւորք եղեն փախստական զօրականք
Թուրքք յառման Կարուց՝ ի Ռուսս, որոց գունդք բազում
անգամ կոխեցին զՀովիտս զայս ի ժամանակի պաշար-
ման բերդապատերին. մեծ զօրանիստ բանակի նոցին
հաստատեալ էր ի Մեգրէ կամ Մեծրա Մեգրէ կոչեցեալ
ի լրագիրս, որ Թուխ Մեծ Մէկրէ և պահէ Քերևս զՄեծ
անուն գետոյն՝ որ ի Ծովէն հիւսիսոյ խառնի ի գետն
Կարուց և Մեծագոյն անուանի սա, յորոյ և յաջմէն կոյ,
իբր փարախաւ ի Հս. ե. Մէլիքայ. և յերկոցուն մինի
սա գետակերպն՝ Փիւրիւկ քեօյ, և սոյա Քերևս նշանակ
Փոքր և Մեծ կոչման գլխաւոր չինի միոյ։

Երկրորդ գետահովիտ փոքու, որոյ անուն ոչ նշանա-
կի, այլ Թուխ Խնձոր առ՝ յանուն գեղջ միոյ, սահմանի գիւղ
յարեւմտակողմն է Պաւ քեօյ, որ սովորաբար նշանակէ ըզ-
գլուխ կամ զառաջին գիւղ վիճակի։ Ի Հս. Խնձոր գեղջ և
ջրոյն, հատ ի նոյն՝ Գարաղը կամ Դարապի. և անդրբան
գետառնարդս գետակին՝ Շահլարուչ կամ Սալլարուչ[3]։ Ցե-
լից սորա և յահեակ եզեր գետոյն Կարուց՝ կայ Զայիմ
գիւղ. ուր եգեալ էր Ռուսոց զրանակ իւրեանց ի սկզբ-
բան պատերազմին Կարուց, յամի 1877, և ուր մեռան Զե-
լզքայէֆ զօրավար նոցա վիրաւորեալ ի կռուին 16 մայի-
սի, ի նմին տան՝ յորում փառնևերկք ամաց յառաջ մե-
ռեալ էր Օրպելեան զօրավարն, ի նախընթաց Ռուս և
Թուրք պատերազմի։ — Ցելից Զայիմոյ յաջմէ գետոյն՝
կայ Լեվնի քեօյ, և ի Հս. նորին Ալդաղալ։

Երրորդ և յընդարձակագոյն գետահովիտ, որոյ ոչ
նշանակի անուն, և ընդունի վտակս յոլով իջեալս ի
լերանց Թաւրոսոյ և Ցլու գլխոյ, ի Ծագ արեւմտից հիւ-
սիսոյ՝ կան վերին և Ստորին Զաղախ. յահեակ գետակին
և առ ժամանակաւք յոյնմ կոդմանէ, որ է հիւսիսի՝ Գը-
զըլ գիլիսէ (Կարմիր եկեղեցի) ի Հր. եր լերին. յորոյ Հս.
Մ. Էայլախ հանգրուանաք. որպիսիք են և ի Մ. Հր. Շի-
լավուզ Եայլասր, Գըզլյոգ, Աղզր այրգ, Պինտիման, Մա-
մաշ կամ Մամիշ, Կիօվրիկի (Աղաւնի). իսկ չէն մեծ
Նշանակի ի հարաւոյ սոցին Մայիկ, և առ գետակերն
Շինավուզ, որոյ հանգրուան է վերոյիշեալն. — իսկ յաջմէ
գետոյն՝ որ է ի Հր. Վերի Ազա, Սառուց, Մահմուտաձոյ,
Փորտուգու, Շինգեի, Գուշուլու պուրգ[4]. առ որովք մե-
րոցեալ գետակն խառնի ի Կարուց գետ։ Ցեզեր սորա
յաջմէն՝ ի հարաւոյ խառնրդոյն՝ յորմիևնամէն գործուա-
ծին՝ կայ ազատաղեալ անուամբ գետոյ մի, որ յորխարհա-
ցոյցս գրի Վազավարդ և Գարապուրդ, և Թուխ գըզը-
գան անուն կրել (Գարաբուրդ?) և նշանաւոր իմն լինել
ի հնումն, քանզի և մերձ է յԱգճաղալէ գիւղ նախայի-
շեալ, որ նշանակէ գրեթէ (սպիտակ)։

Ցայլում գետահովտի փոքու ի հիւսիսոյ նախընթա-
ցին, որոյ ջուրք իջանեն յեր լեռնէ, նշանակին գետոյք,
Տէմիրթիլեր, Զօրաւոյ, և մերձ ի խառնուրդն՝ Ոզուն
Ամմոս. յորոյ հարաւոյ և յաջմէ գետոյն Կարուց առ և-
զերն՝ Մելիտոլի, և յետից սորա՝ այլ յահեակ գետոյն՝
Մուրատ սպէկ։

Ցարեւելից հովտիս կայ հինգերորդն և յոյնագոյն գե-
տահովիտ, կամ թէ չորք գետահովիտք՝ որք միացեալ ի
սորուս՝ խառնին ի գետն Կարուց, և յորս գլխաւոր է
Մեծն եղեալ ի Ծովակէն հիւսիսոյ (Ջրյորր) որ ընդունի
յաջմէն՝ յարեւմտից՝ զՋարիշատոյ գետն, և առ յաջմէ
իւրմէ զԳիլերայ. երկոցուն սոցա միութիւն Թուխ Մորս
Մեծ, զոր յիչէ Խորենացի, և ի նոյն խառնել առէ ըզ-
գետն Մեծ գելեարն ի Ծովէն[5]. իսկ յահեակէ՝ (յարեւ-
ելից) ընդունի զփոքրատոյ ջուրն։ — Այս արեւմտագոյն
փոքու վտակաւն կոյ հանմանն գետոյն Գիլէմիկէր, անշուշտ
նշանակ գմբեթաւոր եկեղեցւոյ, յարեւելեան սահմանս
եր կամ սկզբ լերին՝ ի բարձս 5344՝ ոտից, սակաւ մին-
նաք հեռի յարեւմտից Զարիշատոյ։

63. Այս՝ որոյ անուամբ բովանդակի վիճակին կոչի Զա-
րիշատ, կայ յանկեան խառնրդոյ երկոցուն գետակացն՝
Գմբեթի և իւրանանն Զարիշատոյ, և այդպիսի գրիք,
ըստ ասոյ ամենր քաղաքաց Հայոց, և անուամբն և չատ
մանկտին յայտնի՝ ոչ աննշան եղեալ չէն ի հնումն,
վասն որոյ և գլուխ եղև ամենայն չինից այժմեան վիճա-
կին, քէ և սրդ վարկպարագի գիւղ մի է ըստ մեծա-
քեան և չինաւածոց։ Թուխ ինձ դասաւակերտ լինել Զա-
բեհի տրդոյ Բ Աշտիշատ յառաջին կէս Բ դարուն, որ
զինուորական կողմնակալ կարգեցաւ ի հարձեն հիւսիսա-
յին Հայոց, որոց հանեալ էր ի վկայ գմանն Գուգարաց,
զառհմանակիցն Զարիշատոյ. և զի այս « Զարեհ էր այր

1 Մելիք գրի ի առխտակս Քէքերդի։
2 Ըստ Հ. Նկերտիճ Սարգիսեան։
3 Աշտիշատ ունի Հայր Նկերտիճ։
4 Ըստ Հ. Նկերտիճ մերոյն յիշէ։
5 Որպես և ի սկզբան առդարձութենան Աբգարոսոյ յիշեցաք, խորենացի, (Բ. 2.) ասէ վասն վազարշակայ գալով ի Տարոն ի կոչ-
մանց Կողոց՝ իջանել ի տեղի խառնուածս մերձ ի սահմանս Շաթոյից, որ յետոյ կոչեցաւն վանանդ. և անտի « խոզոյ իջանէ ի Գաւրան
« Մեծ. և անդ գտանէ Մշոյն գետ բանակի, ի տեղւոջ ուր գե-
« գոյ Մեծ ի Նովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առնուլ իջանէ և խառ-
« նի ի Մարն մեծ «։ Նովակն Հիւսիսոյ յոյս է լինել Զրյորր
լիճ, ոտյս յանուն նորին կոչեցեալ և ելեալ ի նմանէ գետ է Մեծ,
և զի խառնի յայժմու Զարիշատոյ գետակն՝ ասյս և. սա է Մարն
մեծ. բնդ ոմն ասյս և. որ յարեւմտից սորա յորորդի անուանեալ
մեծ գետակին և. գետոյն կարուց՝ զոյ միասի բնագրական գաչտագե-
ղեաւն ի կոզմանքս, և. զոյն հանդերձ Գալչ Մեծ. այն զի և. անդ
է գետոյն Մեխտանճէք կոչեցեալ, որ գգաչտի խնամս ունի։ Թէ ոչ
այսպէս՝ հարկ էր գգետն Կարուց համարել Մարն մեծ։

» սէգ և յոյս էրէայ նահատակ, իսկ առ պատերազմունս » վառ և տաղտուկ (քան թանից Խորէն.), զորոյ փոքր » առեալ Քաջամարդ որումն արքայի Վրաց՝ ապստամբել » ցուցանէ զերկիրն, և կապել զՋարեհ 'ի բանտի դնել » 'ի Կուկաս. ընդ որում պատերազմել Աբատաւազայ » և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ, գործացանէն զեղ- » բայրն 'ի մեծ կապանսն և 'ի բանտէ »: Նման իմն պատմեն և վիրք, և առեն յ'արձակել գերւոյն՝ յետս քա- փել 'ի Հայոց զահմանս իբրեանց: Այս գէպք և սահ- մանակցութիւն բաժնի իշխանութեան Զարեհի և ա- նունն՝ տան ինձ հանարել Զաբնեաշատ կոչի նախ գա- տակերթս. զոր և առ որոշել յԱղխովեան աւանէն, պատմիշն՝ գառաւան հանդերձ կոչ Զարիշատ վա- նանդայ: Այժմեան աւանգութիւն ասէ յանուն Զա- բուհոյ որումն գչեզոյն կոչի այսպէս վիճակին, որոյ կա- ւուցեալ իցէ գրերգն՝ յայժմուս աւերակ յերի Աղճագալէ գեղջ: — Ի Զարիշատոյ էր Տիրուկ քահանայ որդի Մով- սիսկան, որպէս քաւ այր գգան և հարատաան, զոր Ս. Մեսրոպ և ուխտ եկեղեցւոյն Հայոց՝ մաղթող առաքե- ցին առ վաւամարքայ Պարսից, զի գործացէ յաքաո իւր զմեծն Սահակ: — Ոչ լսի Զարիշատ այլ ուրեք 'ի պատ- մութեան, և քաւ վաղ անցցուցեալ. մինչև 'ի սկիզբն ԺԷ դարու. իբրև առանձնակ վիճակ յիշի ընդ այլոց՝ 'ի գաղթել բնակչացն 'ի Պարսս բռնութեամբ Շահ Աբաս- այ: Նշանակ մեծութեան միայ ամսոյ ամրոց մի քառա- կուսի իբր 30 քայլ ընդ երկայնն: Բնակիչքն Թուրք են:

Ի գլուխ հովիտ գետակին որ ընդ մէջ յրիանց Ջուա- կին հիւսիսոյ և ելր լերին՝ նշմարին գեօղք ամայիք, յորոց մի՝ Զիլեան կամ Զիլան. ընդ մէջ որս և Զարիշատոյ են վերապրեալ ՔԹաւաղուր ապրերքն: Ի սորին կողմն հովիտն 'ի Հր. Զարիշատոյ և մերձ 'ի գետախառնուրդն՝ կան գեօղք Օղնի օղի, և Մկրտաձոր, որ ըստ գրելոցս 'ի Դանոքութեան՝ Քաւ պահել զանուն Դաշտին Մեծի, ուր երբեմն բանակեցաւ Վաղարշակ:

Ցանձկագոյն հովիտ Մեծ գետոյն (Ջլղոքր աւ) նշա- նակի միայն կիւղք գետ (Գետակ?) յարեւմտից Զարիշա- տոյ, և 'ի սորս՝ Քեփենիկ,

Ի ձորահովիտ Փոլատոյ՝ համանուն գիւղն Փոլատ կամ Փալատ, յորմէ Քերես Պալակացիս անուն Ծաղկին: Ի միջոյի երկոցուն յետին գետաձորոցս՝ նշմարին գեօղք ամայիք կամ հանգրուանք, որպէս Մելիք քէօյ և Պա- պատ?. առ երկոքումբ են կան լճակք: — Յելից Փոլա- տոյ ձորահովտին՝ առ վտակս մեծ որ խառնի 'ի նոյն գետակիցս՝ Մհնկէ? գեօղ մեծ, և 'ի Հր. Նորին՝ Սեւ- կիւղիւ: — Յետ խառնրդոյ չորեցուն գետակացս՝ առ եզերբ միախառն ջուրցն՝ կայ Ձիաւորք, և բացագոյն մերձ 'ի գետն Կարուց՝ Սեյիտան:

Վերջերս ձորագետն և արեւելագոյն բնաւից՝ ընդ- արձակ է քան զնախագրեալն, և ըստ նմին 'ի յոլովից վտակաց գետացեալ, իջնէր 'ի լերանց արեւելեան հա- րաւոյ պարահովտին Ջլղոքրոյ. որոց առաջին՝ արեւմ- տեանն, անուանն յաչխարհացոյցս, ունի 'ի վերնակող- մանն գաւերակ բերդ Գարագայէ 'ի բարձրաւանդակի. և 'ի առաև հանգրուանս, Պարտագլը և Գարաճաղկ?

Մինին և գլխաւոր գետակ ձորահովտիս՝ կոչի Ղըշ- լաչայ լոյս, յանուն մեծի գեղջ 'ի միջավայրի ձորոյն. առ որով նշանակի թաւշան գալեհ, իբր կին կամ մանն նա- բին: Ի գլուխ գետակին նշանակին հանգրուանք հինք, որ- պէս, իսպահպար, առ որով և լճակ մի, և 'ի հարաւոյ կողմանէ փեւրուառ՝ գեօղ փոքր:

Ը

ԵՒ ԹԱԳ

ԱՍԵԱԼ ըստ կարգի տեղագրութեան գաւառաց Այրարատայ՝ ի մասս Շիրակայ, — որ ըստ տարահոլով բաղդի Հայաստանեայցս, ոչ միայն հաչակառոյ գաւառ՝ երբորդի հարթաւթեան Նորին աթոռ լինելով, այլ և զի յոլովգոյնս քան զայլս ի մանից Այրարատեան աշխարհի՝ պահելով յիշատակարանս նախնեացս, որոց առաջին՝ գերահռչակեալ մայր քաղաքաց իւրոց Անի, որ այժմ ամայացեալ կերպարանքն անգամ գլէ զողջոյն հայկական ձեռակերտաք, և նոյիսկան իմն առաջնութիւն առացեալ ունի ի միմի երկերիւրից գաւառաց Հայոց Արեւմտից. — պահանջէր պատշաճն և հարկ՝ երկարագոյն բանիւ անցանել ընդ այն. այլ և այս իսկ առաւելապէս նորին յորդորեաց զմեզ վաղ ուրեմն, (յորժամ հարկեցաք հաշակ մի ընծայել մանրամասն Ծանօթութեան Հայաստան երկրի), զնա նախամիջոց առնել, և հրատարակել ընդարձակօրէն (յամի 1881) զանազատութիւնն և, ծանուցանելով զպատճառս, որպէս և յայտ է վերնագրոց գրոցն, իսկ որոց չիցէ այնմ հանգիպեալ՝ արժան էր առաւելոր ի կարգի իւրում գտանել զՇիրակ, չարայարեալ ի վանանդ և յայլս՝ որ յառաջ քան զայն առաքեցան և որք յետ այնր առաքեցելիք, որպէս և լրման գործոյս կամ աշխարհին Այրարատայ՝ վսյել էր այս։ Բայց ոչ կրկնութիւնն միայն՝ այլ և ընդարձակութիւն այնր տեղագրութեան (զոր չէր օրէն զեղչել յերկրագիտնս, իբրև առ ի պատշաճութիւն հասակի այլոցն գաւառաց) ծանրացուցանէր զառաքութիւն այսր ներկայ մատենի [1], և առաւել կհայթհայթանս տպագրութեան. և որքան իւրմէ յորդոր լինէր ներմուծանել զայն այսր ի շարի այլոցն գաւառաց Այրարատայ, հարկ եղեւ յիշել, մանաւանդ թէ զգալ զհին առակին՝ զսեղոյս յարմարել, եթէ ըղձակերատաց Շիրակայ անչափ իցէ տենչ, այլ չիրակային ամբարջն ոչ բացան մեզ, առ ի կարող լինել միանգամ յանգիման առնել՝ ըստ պատշաճի այլոցն և գոսանաս բազմատեսից, թերևս ճոխագոյն և առատագոյն ևս ցուցակութեամբք։

Քանզի ի հրատարակել մերում յայնժամ զՇիրակ՝ սակաւս ինչ ունէաք պատկերս երեւեցուցիչս կանգուն և անկանգուն չինուածոց նորին, գեկեղեցեաց, զբերդանց, զպարսպաց, զապարանից, և որ այլն ևս. և այնք՝ թէպէտև ի ճարտարաց գծագրեալք, այլ ոչ ըստ նորագիւտ լուսատիպ արուեստի հանճանմանեալք. իսկ յետ այնր յորդեցին մեզ հարիւրաւորք պատկերք, ի ձեռն արժանագով ճարտարի Յովհաննու Քիւրքճեան, և Նախաձախանգիր հեռեւողին՝ Կարապետի Յովհաննիսեան. առաջինն՝ ճոխաբար և ակնառոյ օրինակաւ յանգիման առնելով մեզ յաւէտ զԱնի, երկրորդն՝ յայլոց և արտաքոյ քաղաքին՝ զայլևայլ արժանաւոր յիշատակարանս Շիրակայ, յորոց և մասն ինչ սորոյն թերթիս հրատարակեաց առ մեզ [2]։ Զայսոսիկ ազդ առնելով բանասիրաց մերոց, ի կամս նոցին թազումք զիրենգրելն կամ ոչ՝ եթէ զճարտարացս այսոցիկ պատկերահանութիւնս, և եթէ զմերս Ցեղագրութիւն Շիրակայ, և թէ այլ ևս ինչ արատգրելք իցեն, որպէս և գտանին ինչ ինչ յօրագիրս [3], ձանուցարհորդական նկատողութիւնք

1 Զի իրբև 180 էջք բանից են Ցեղագրութեանն Շիրակայ, համառօտք իջիս այսր մատենի։

2 Ձանազանութեան նկատողութենէ կարագետի Յովհաննէս Տէր-Յովհաննէս, Ագիտանգղատոսէից մեծին. ի Մրէն, լուսանկար պատկերագր. — Վէնետիկ, ի տպ. Ս. Ղազարու, 1883։

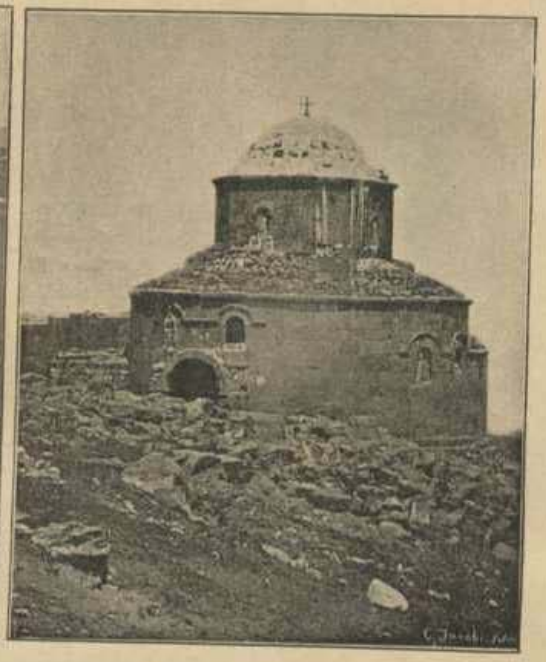
3 Յառէս ի հրատարակելսն ի Տփղիս։

մակագրեալք, զոր ոչ բաւեմք առառնօր հիգրութ նշանակել մի ըստ միոջէ։

Գիշատակ Շիրակոյ և Անւոյ՝ ոմեկին ունի և գյիշատակ շարժուն իմն և փոխարկել կերպարանաց. օրէնք ժամանակի և հնութեան՝ ամ ըստ ամէ, օր ըստ օրէ ծանրանան և ծնկեն զՇիրակ և զքաղաքին նորին զԱնի, որպէս և զանիանայն առհասին և տեղիս յորոց վերացեալ իցէ ազ նորոգիչ, կամ կարկամեալ ժլատութեամբ և կամ անհնար և անձեռնհաս գոլով. մուրձ քանդակագործի ոչ կարէ մրոյել ընդ քանդիչ մրոյ ժամանակի. և գիտացեալ սրտաբեկ ապէրէզ խաղալան լինի գառնապէս՝ յանհնարինն գոլ, որպէս զառաջելոյ գառնալ՝ ի գալարութիւն կաւազան, այսպէս և բազմագարեան ա-

37. Բնկոր մեծի աշտարակին Անւոյ.

38. Էխեղեցի Ագարակ գիղջ.

մայացեալ լթեալ աւերակաց՝ գառնալ յառաջին նորութիւն. և ոչ այսչափ միայն, այլ որպէս և չէ հնար յետ աղօտանալոյ նորահասցի փայլուն գեղոյ՝ կալ մնալ գոնեա՝ ի վայելուչ կարով մինին հասակի, այլ հարկ առ փոքր փոքր կրթելոյ՝ ի ծերութիւն, ի գձուխութիւն, յեզծուամն և՝ ի սպառումն՝ այսպէս և ամենայն պաղպաջուն հայակաղ հրաշակերտից արուեստի՝ անմոռպարնակ եղելոց՝ ի վախճան անդր խոնարհել, և հետ գհետէ կերպարանափոխ լինել, այլ և անկերպարան։ Ոչ զոյնս է առանել և՝ ի յորնաքիս յիշատակարանս գրատախտ և քարփին՝ զրժէ բանիս են. որ ոչ տան ամս յառաջ անանձն նոցին եղև, և զրձոյլ այսոր վերստին յանին արկանել, ոչ սակաւ փոխարութիւնս և հնութիւնս՝ ի հնու-

թեան տեսցէ՝ ի նախն. որ՝ ի բարգաւաճ քաղաք՝ յետ ամաց իրիշ գարձ արացէ, տեսանէ յաւելուածս շինուածոց և նորոգութիւնս. իսկ առառնօր հակառակ ընդդէմ, գկանգնեալ՝ կործանեալս, գկիսականգնեալ՝ խանգարեալս, գմնչեալն՝ փշրեալս, և իրրև՝ ի պայծառափայլ գէմս՝ խորշոմս և կնճիռս անկեալ։ Ասացեալս այսպէս տեսաւ և վկայեցաւ՝ ի գերագոյնն և յահնագիտակն բոլորից յիշատակարանաց Շիրակոյ՝ ի հրաշափառ կաթողիկէն Անւոյ, որոյ պատուական արմոյ խորխորչելոյ խառնեալ՝ ի սակաւ ամաց հետէ՝ լոյնաթաց և խրամատեալ է[1]. և խրախտագոյն գագաթն Համօրէն շինուածոց քաղաքին՝ միջնաբերդ ազատական բարձր[2]՝ որ բաւական դարս եօթն կամ ութ կանգուն կայր՝ ի միջի շինից և առ-

բակաց, սակաւագոյն և սմաք յառաջ՝ տապալեալ քայքայեալ զգետնեալ կոյ, որպէս է նշմարել յառաջիկայ բնկորդ յայդ։

Բայց՝ ի վերոյ այսպիսեաց անհրաժեշտ կամ իրր անհրաժեշտ օրինաց և սերտական տեսարանաց՝ մարթի և արգահատանս ինչ հնարել. և նախ զայն, զի (յառաջ վարելով զօրինակ մարդկայինս կերպարանի), որպէս՝ ի դէմս գեղապատշաճ՝ ընդին ժամանակաւ փայլն և թարմին, այլ անդինդ մեան տիպն, ձեւն և շափակցութիւնն վայելուչ, նաև՝ ի հաւակ յառաջացեալ հասակի, և անգամ՝ ի քան մաշուն, ապ այսպէս, տիեղ և տառեալ և՝ մեան յաւերակս հարատարակեալս շինուածոց՝ գիծք յանկուցիչք աչաց և մտաց. — գոյ գեղեցկութիւն և վան-

1 Ասորագրեալ և պահպանեալ՝ ի Շիրակ, յէջ 65–70։

2 Այդ (ի Տկզտգրութեան Շիրակոյ) յէջ 59։

մաքիւն և յաւերակս. այլ 'ի նմանէն առեմ Աստուած, — եւ երկրորդ, զի թէպէտ տաչէ և մաչէ զսուտ ժամանակ, այլ և իւր հաչեալ մաշեալ են մասունք. այսինքն, յամր է ներգործութիւնն. և յետ հազարաց ամաց ախչեցուանեն զանեազս՝ մեացուածք դասակերաց նախնեաց, յոր կերպարանս և փոխեալ իցեն, քան եթէ ժամագոյն քան զժամանակ ձեռն բարբարս և թշնամի մոլեալ մխեալ իցէ 'ի նոսա. — երրորդ, զի մարթէ է արդ այժմիկ ընդհատիչեալ պատճառս լուսանկարութեան՝ փոքր՛ի շատէ մոգացեալ ընդ գարս և ընդ տարիս, և հաղագրել կորզել զվախատական երևոյթ կարկառակցս վկայիցն այնոցիկ պատմականաց, այնոցիկ յիշատակաբանաց հարց և նախնեաց մերոց. և զէթ 'ի պատկերի տպաւորել՝ զանցեալ փառն և վայելչութիւնս՝ յաչս մեր և որգուց մերոց, որոց՝ վիճակեցին խեղաթիւր ընթացք գտանել՝ կիսակենդանս շրջել անցանել 'ի միջի կենդանեաց և մեռելոց ազանց։

Միւս ևս բաւս սխրական, զի թէպէտև ոչ ըստ արժան բաւականին՝ այլ չափս ինչ արժատին արդ ոգիք 'ի մէր և 'ի յարդ այդպիսեաց յիշատակարանաց, և յաճախեն սա՛ ըստ սակ այցելուք Աստուծ և նմանաբերիակ չինուածոց. գաւանին որք յանցանեն առ աւերակաք՝ զկոյ առեալ հայեին, երգմնեցուցանեն զոգիս կանգնազոց նոցին, և արտասուեն, համբոյր մի և զանուն իւրեանց դրոշմեն 'ի նոսին. և եթէ ոչ կարիցեն խորտակել զապառամ մատուռս քանդուցաց նոցին, և յամենէս յոմանց՝ վարդոյց զքարինան կոփածոյս և զանմահացուցիչ արձանագրութիւնան, զէթ կշտամբեն և երգիծանեն։

39. Ս. Կարապետ. Ս. Աստուածածին. Ս. Ստեփանոս. Ս. Սարգիս, Եկեղեցիք Խծկոնից.

Ողջախոհագոյն ևս խորհրդով և գովանի գործով՝ որք որք ձեռն արկեալ են երիցանց և աշխարհականց ումանց՝ զկարելիսն կարկատել զհնացեալ տաճարս, և յետ դարաւոր լութեանց և ամայութեանց՝ զարթուցանել 'ի նոսին զաստուածային արհնութիւնս և զպաշտօնն նուիրականս։ Օրինակ իմն, անեղծագոյնն մեացեալ յեկեղեցիս Աստուծ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքն (Շիրակ, 75) որ յարևելեան մասին քաղաքին՝ նորոգեալ սրբեալ է արդ, և հաստատեալ 'ի նմին և առ նմին պաշտօնեայս՝ 'ի փառաբանութիւն Աստուծոյ, և յառաջնորդութիւն և առպնդականութիւն ուխտաւորաց և այցելուաց։ Զձեւս ինչ այնր եկեղեցւոյ երևեցուցեալ էր մեր 'ի տեղագրութեան անգ Շիրակոյ, հանդէպ է գտանել և այլ տիպ 'ի մատենիս յանդիման առնել զկոյսն մի տաճարին և մատանիչ առնել գնոսքը և քաջարուեստ քանդակս կենդանեաց որ յանկիւնս կամարացն։ Զնոյն օրինակ և երէց սուն (Տէր Սարգիս) նորոգեալ է 'ի հերու (1887) եկեղեցի կամիր վանաց (Շիրակ, 15)։ Այսպէս և շրջեալ մեծատառն Հաւանաբ վանաց՝ բնակեալ և հաստատ 'ի վարժարան, ընդ տեսչութեամբ եպիսկոպոսին Կարուց, որոյ թեմ է Շիրակ և Վանանդ։ Այն ունելի է և այլոց ումանց վանաց և եկեղեցեաց ոգիք՝ առ սակաս սակաւ նորոգութիւն առնուլ, ըստ ներելոյ արուեստի և տեղւոյն բնութեան, վերականգնելով գհնարուեստն 'ի կանգնել, և նախ քան զնեքնեղէնն՝ զոգիս տաճարաշէնս և հայրենասէրս։

Եւ զի մի իսպառ վայրապար ինչ եղիցի յիշատակելս մեր զՇիրակ, և ոչ ոչ մի հարևանցի տալով՝ յոյլ կողմն շրջեցուք զդէմս, սակաւ ինչ, սակաւիկ ինչ՝ յիշեցուք առանձինս՝ յատկութիւն կամ 'ի յատկուած յիշեցելոցն 'ի տեղագրութեան Շիրակոյ, յորոց մերթ է ազատ ինչ այնոցիկ՝ որոց ծանօթ իցէ յիշել գրուածն այն։ Եւ նախ, զի գաւառս այս զատ յայլոց կոչմանց՝ գրի որիք և երկիր Անոյ, որպէս և «Ախուրեան գետ՝ Անոյ ջուր», ըստ վարդանայ աշխարհագրի։

Ցետոյ գաւառիս յաւել քան գհագրաւորութեան՝ յա-

ցան լինել Կամսարականք (յէջ 5), զորոց անուն առէաք ոչ ևս լսել յետ Ը դարու · այլ և յկլս ԺԱ դարու՝ Տղայն Վասիլ ասի մայրենեաք լինել Կամսարական։

Ի տոհմագրութեան Աբգիայի (յէջ 12–3), ըստ ակա-նատեսի Հ. Ներսիսի Սարգիսեան, ցուցաւ ի նմանէ՝ միայն Թուական տրձանագրին ՆԿԱ (տարի 1012). ընթերցեալ է ուրուն և գանուն չինողին ի Ծայրատաս քա-

նիս,... **Բեւորդի Խաչկայ Կամսրկիսի**

և զկիզրն վեմական տրձանագրութեան,

Ծագումն աստուածային ահաւոր եւ արփիափայլ լուսոյ . . .

ցէջ 29 երկրայ բառ մահաբանին Հոռոմոս վանաց՝ փոխանակ ընթեռնելոյ « Եղբայրիկ կազմող խաչիս », ընթեռնի է

Եղբայրիկ նկարող խաչիս :

ցէջ 39 բանք լինին գԴրանց քաղաքին Անւոյ, յորոց երեքին 10 կամ 12. յիշելի էր գրան Մատթ. Ուռհայեցւոյ, եթէ ի նուաճելն կամ ի յառնէն լինել առ Բիւզանդացիս, առաքեցան առ կայսր 40 բանալիք Անւոյ. որք Թուին այնքանեաց բազմաման գրանց յայսոսրերք, եթէ չիցեն ի նոյն համար անկեալ և արգելի տպաւորեալ բանալիք։

Ս· Գրիգոր Աղուաւանենց եկեղեցին (տոհմագրեալ յէջ 52), Թուի կոչեցեալ ևս և Խրանաց Ս· Գրիգոր, ըստ փոխագրութեան ի պղնձեայ աշտանակի մեամ՝ ի Թուին ՈԿԲ (1213), գտեալ յամս յայսոսիկ։

Հետազօտելով զպատմական դէպս և զրնակութիւն քաղաքին Անւոյ՝ յետին յիշատակ գտեալ էր յամի 1348. տատեկաւ ևս ամաք յետագիալ ասց մեզ յիշատակարան նոր տաացոցոյց (ի Թուին ՊՋ. 1357) աւետարանի մեմ, գրելոյ բազում տարւոջ (1283), ի Սկևաց վանս Կիլիկիոյ, Պարոն Այալ ուրուն և կնոջ նորա Ըռուզ Խաթունի, այսպէս ունելով բանին գնոցանէ. « Ընթե-» պալաթեամբ իւրեանց յցին զտունն Շիրակայ և մայ-» րաքաղաքին Անւոյ, չինեցաք և արդար գաւառատանաք, » և որք տնանկաց և այլ ընծայիք գվանս և զեկեղեցիս » զարգարեցին ... (որ և) բազում վիշտս և տրտմու-» թիւնս կրեաց վասն աւերման մայրաքաղաքին Անւոյ. » քանզի իրրև զայս՝ ծնողաբար անուշեալ էր գնոսա, » և հաւատարիմ կացեալ ի վերայ տանն Պատրոն Ա-» թապակ Շաւիշուհին, և ամենայն կալմունքեան տան » իշխանութեան նորա » : Եւ ինքն Ասիլ ասէ. « Ստա-» ցաք զսոյր աւետարանս և տվաք զսա ի մեր տեփա-» կան եկեղեցին՝ ի Անւոյ Ս· Աստուածին » : Ցիչէ գրիչն և զհարուածս երկրին. զի « Զորքն Տաճկաց բազմացեալ

միայն Թուական տրձանագրին ՆԿԱ (տարի 1012). ընթերցեալ է ուրուն և գանուն չինողին ի Ծայրատաս քա-

նիս,... **Բեւորդի Խաչկայ Կամսրկիսի**

և զկիզրն վեմական տրձանագրութեան,

Ծագումն աստուածային ահաւոր եւ արփիափայլ լուսոյ . . .

ցէջ 29 երկրայ բառ մահաբանին Հոռոմոս վանաց՝ փոխանակ ընթեռնելոյ « Եղբայրիկ կազմող խաչիս », ընթեռնի է

Եղբայրիկ նկարող խաչիս :

ցէջ 39 բանք լինին գԴրանց քաղաքին Անւոյ, յորոց երեքին 10 կամ 12. յիշելի էր գրան Մատթ. Ուռհայեցւոյ, եթէ ի նուաճելն կամ ի յառնէն լինել առ Բիւզանդացիս, առաքեցան առ կայսր 40 բանալիք Անւոյ. որք Թուին այնքանեաց բազմաման գրանց յայսոսրերք, եթէ չիցեն ի նոյն համար անկեալ և արգելի տպաւորեալ բանալիք։

Ս· Գրիգոր Աղուաւանենց եկեղեցին (տոհմագրեալ յէջ 52), Թուի կոչեցեալ ևս և Խրանաց Ս· Գրիգոր, ըստ փոխագրութեան ի պղնձեայ աշտանակի մեամ՝ ի Թուին ՈԿԲ (1213), գտեալ յամս յայսոսիկ։

Հետազօտելով զպատմական դէպս և զրնակութիւն քաղաքին Անւոյ՝ յետին յիշատակ գտեալ էր յամի 1348. տատեկաւ ևս ամաք յետագիալ ասց մեզ յիշատակարան նոր տաացոցոյց (ի Թուին ՊՋ. 1357) աւետարանի մեմ, գրելոյ բազում տարւոջ (1283), ի Սկևաց վանս Կիլիկիոյ, Պարոն Այալ ուրուն և կնոջ նորա Ըռուզ Խաթունի, այսպէս ունելով բանին գնոցանէ. « Ընթե-» պալաթեամբ իւրեանց յցին զտունն Շիրակայ և մայ-» րաքաղաքին Անւոյ, չինեցաք և արդար գաւառատանաք, » և որք տնանկաց և այլ ընծայիք գվանս և զեկեղեցիս » զարգարեցին ... (որ և) բազում վիշտս և տրտմու-» թիւնս կրեաց վասն աւերման մայրաքաղաքին Անւոյ. » քանզի իրրև զայս՝ ծնողաբար անուշեալ էր գնոսա, » և հաւատարիմ կացեալ ի վերայ տանն Պատրոն Ա-» թապակ Շաւիշուհին, և ամենայն կալմունքեան տան » իշխանութեան նորա » : Եւ ինքն Ասիլ ասէ. « Ստա-» ցաք զսոյր աւետարանս և տվաք զսա ի մեր տեփա-» կան եկեղեցին՝ ի Անւոյ Ս· Աստուածին » : Ցիչէ գրիչն և զհարուածս երկրին. զի « Զորքն Տաճկաց բազմացեալ

» ամբոխիք հասին ի գաւառն քաղաքին Անւոյ. և զոր » ինչ արարին ի վանս և ի Գէտ? և ի գաւառս, որ » բերան պատմէ, կամ որ լեալ խոսի. քանզի անհնա-» յապէս գործեցին զիւրեանց չարիս ի հաւատացեալս » Ս· Երրորդութեանն. առաքեցին առաջի ծնողացս » զոգոյսն, և առաջի տղոյոց գծերան. և զորս ըմբռնեալ » տանէին գերիս՝ բանտից և տանջանաց մատնեալս. » և բարերարն Աստուած տեսեալ և անտես արար, վասն » անթառ չարեաց մերոց՝ Որոց գլուխ Աթապակ և մեծ » սպասալար Շաւիշան, որ հազիւ կարաց զերծանիլ ի » ձեռաց թշնամեացն. վասն որոյ Տէր Աստուած արասցէ » զնա ընդ երկայն աւուրս, զի վերստին կանգնեսցէ » զանկեալ և գկործանեալ տղդ քրիստոնէից, և լուսա-» ւորեսցէ զխաւարեալ եկեղեցի » :

Մարթ է տատանար յաւելուլ զարձեալ վասն չինու-թեան կամ բնակութեան քաղաքին, եթէ յերկարա-ձգեալ ևս իցէ ց'նա ԺԶ դարս, թէպէտ և դաւնաքեայ. քանզի երգիչ ոմն կամ քերդող պատմիչ աւերածոյ աշ-խարհիս՝ հրամանաւ Շահաբասայ, ի սկիզբն ԺԼ դարու, ասէ.

..... » Արքայն՝ իւր զօրացն հնձան հրամանն,
Ի յԱնւոյ քաղաքէն հնձ՝ աւերեցէք մինչև Նախչաւան։
Ցորժամ ասին հրամանն.... կրակ ասին հաբեանն.
Ասրերն ամէն առգ մրան, ծալ և գետ ի լոց չարժեցան։»

Իսկ ի գաւառին Շիրակայ մի ի հնագոյն եկեղեցեաց ցուցեալ էր Ագաւրակ գեղջն (յէջ 126), Նմէ Թուակա-նաւ յայտնի, որ ոչ է հնագոյնն և հիմնադրութեանն. Թերևս յապոյն յայտնեսցի և այն. ի ժամուս չառաս-ցուք արտաքին երևութիւ եկեղեցւոյն (թիւ 38)։

Ի տոհմագրութեան գրնազակերտ եկեղեցեաց Թոկա-նոյ յիշեալք զարձանագիր մի Ս· Աստիոյ եկեղեցւոյ՝ զո-րոյ խափանէր ընթերցումն՝ որոն գառաջինս հիւանդ. վերայիչեալ լուսանկարիչն (Յովհաննէսեան) յամի 1884 քանգեալ զորին՝ ընթեռնու զարձանս.

Յանուն Աստուծոյ : ՈԿԳ : Թուականիս . Ես Գաւիթ որդի Գրիգորոյ Զ—աւրաւար Աղիրսպատալարին Զաք—արիսի տեսի զպայծառութիւն սուրբ—ուխտիս Թոկաւնից ես եւ որդիք իմ Հոգաղատար Գրիգոր եւ Գայլ Շէրպ—արիք . եւ եառ զիմ զսեփականն—զդիւղն զՎահանաւծիշս զիչան—ի սուրբ Աստգիս յիշատակ ինձ եւ ծնաւղաց իմոց . վասն որս Հայրս Յովհա—նէս եւ վարդապետս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին զԳաւթի զՅակորա զՊաւղոսի եւ զՊետրա—սի եւ զսուրբ Շողակաթին զպատարագն յամենայն

ամի որ լինի յամ—ենայն եկեղեցիքս ինձ առնել ան—խաւիան եմէ որ հա-կառակի ի Հար—անց կամ ի Պատրոնաց եւ յիշատակս խաւիանէ, որչափ—Աստուած աւրհնած է այնչափ այն մարդն անիծեալ է :

Անդ (՝ի Թոկաթս) ՝ի ճակատ հարաւային որմոյ Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ՝ մեծ կիսագծ արձանագիր ՆԾԵ Թուականաւ (1006) եւ անուամբ եպիսկոպոսին, որ այլուր կոչի եւս եպիսկոպոս Ճակատաց.

Տեառն Աստուածոյ Աբշարունեաց Եպիսկոպոսին :

Ի նմին կողման արձանագրեալ կայ եւ յիշատակ նուիրատուաց յամի 1213, այսպիսի օրինակաւ.

Ի Թուին ՈԿԲ. ողորմութեամբն Աստուծոյ ես Աբգլմիկ կրաւնականս.... Կանգնեցս զարդիս տուաք զսա երկու գուռն աներն ի սուրբ ուխտս Խծ-կաւնից. եւ ոգիս հաստատեցին զմեծ չարաքին պատարագ զմինն Խշնատիսի մին Յոհաննիսի մին Հաւրտիկն եւ մին Կանգերոյն. Որ զգրեալս խաւիանէ պատժեսցի ի Տեառնէ.

40. Պարիսպք Անւոյ. (Լուսանկար Յ. Քիւրքեան).

Չսյլ ոչ սակաւ արձանագիրս եկեղեցեացն Թոկաթից գոյեն խնդրոյք ՝ի տեզագրութեանն Շիրակայ (յէջս 126–130). իսկ առաւելար տեսցի պատկեր նոցին՝ չորեքգուն եկեղեցեացն ըստ զրից Բրեւանց, փոքր ի հեռագոյն կալով հինգերորդին, որով միանգամայն Հինգ եկեղեցիք անուանին յայլազգեացս, Պէշ դիլիսէ (Թիւ. 37).

Հնագոյն քան զդասս և քան զյոլովս ՝ի մեացեալ եկեղեցեաց Հայոց որ ՝ի Շիրակ և որ յայլ գաւառս Հայոց, նշանակեալ եմք գՄրենոյն (յէջ 138), որոյ հին արձանագիր անվերծանելի մնայր, և յաջողեալ է լուսանկարչին

ընթեռնուլ մատամբ, քան՝ ի թուականէն, բայց և առանց այնր յայտնի ժամանակ չինութեան և գրութեան.

(Յամի . . .) որդի Հերակղի բարեյաղթող թագաւորի (եւ յիշ)խանութեան . . . (ամն)եագով պատրիկի Կուրապաղատ . . . իս պարկ . . . Հայոց եւ Վրաց եւ յեպիսկոպոսութեանն սրբա (սիրի) . . . ոկի Թէոփիլոսի, եւ ի տանուտէրութեան Ներսեհի Շիրակայ եւ Աշարունեաց տեառն չինեցաւ սուրբ եկեղեցիս . . . . գումիւն Կամսարականաց եւ Մրենոյ եւ ամենայն . . .

Ցիշեալ եմք ՚ի տեղագրին զսա յարձանաց Մրենոյ՝ և զնշանաւոր ևս քան զնոսա՝ զքանդակապատկերս ՚ի վերայ զրանն, որք թէ և յոյժ ապականեալ և մաշեալ՝ այլ տակաւին ցուցանեն զկնիք հարտարութեան արուեստի և գործոյ, զորոյ և զպատկեր մի ազօտ լուսագրեալ յանդիման սրատացուք յայտնի ուրեմն. իսկ զբացատրութիւն այնր և զայլոց քանդակաց՝ գտցեն խնդրողք ՚ի տեղագրութեանն Շիրակայ (յէջ 138), և ՚ի նախայիշեալ գրուածի անգ ցուվհանջանեանի, որոյ հանելով է և զլուսատիպ պատկերս տեղւոյս, որպէս և զվիմկոնիցին՝

Ցառաջի և յանդնակ վայրս հարաւային արեւելեան կողման Շիրակայ, մերձ ՚ի սահմանս Զարընձեայ (յէջ 168) հառաջասեալ է գիւղ մի նոր, յամի 1870, Պաղտաչէն անուամբ, քառանիւս չափ տամբք Հայոց՝

Այսմ պատճէն, մանաւանդ անձին՝ Թողի զայլ ևս յիշատակարանս գտեալս՝ ՚ի լոյս և ՚ի գիր հանել, հաւատալով, դի եթէ ոչ անապատ՝ այլ յոյժ հոխաշարաւոտ է Շիրակ համբարձք այգիսենց. և յետ առաջնոցն խուզարկուաց կամ հնձողաց՝ գացեն և յետինք յ՚ամանել ևիսս և սինիս ՚ի լիութիւն բաւականի *.

* Ցառաջս իսկ գրութեան և տպագրութեան բանիցս, ընթերցողք յանգգիտութէն լրագրի գիմացի մի հայագէտ բանասիրի Գանիկերի (F. C. Conybeare), որ յայտ առի (1888) յրկնչով ձկրաւոգէմ, ձկնմիածին և յայլ վանորայս Հայոց ՚ի խոզիր գրուածոց Գաւթի Անյաղթի, յորոց եչեալ է և աւետարանց Աւուց, որ Նորահրչան քին ասէ անեալ և ոչ յայլոյ ումեքէ ՚ի քեզապոյ նշանակեալ. այսինքն է կիկլոպեան Ցաղուածս անհեղեղ վիմաց, հանգոյն գալըն (dolmen) անուանեալ արբագան քարանց կնչոյց, և. Թուեալ Ներսեհասանեին չափ յայտագնացս, է որ անշուշտ և մեհեանք, և է որ երկու երկու կրկնակ, Երկարեալ գտանեալի է Նորահրչան և ոչն յայտնի իրաց՝ վերոկոչ յարգ յայտոյ այնքան քեզապոյ գԱնի . վասն որոյ յերկրագոյն Թողուք առաւել այլոց գրագէտս՝ իսկ բանք քանասիրիդ այս են.

At Ani I also saw Cyclopean remains in the shape of huge dolmens of unwrought stone. I counted fifteen of them. In three cases there are two side by side, proving that they were not dome tie hearths. In all the accounts I have read of Ani I find no notice or explanation of these remains.

Թ.

ՁԱԿԱՏՔ

ԱՀՄԱՆԱԿԻՑ և սահմանա-
թառն Երասխաձորոյ կամ
Այրարատեանց՝ ի մուտից և հիւ-
սիսոյ, յորմէ կողմանէ ևս և
Տիրակոյ, նախագրելոց գա-
ւառաց Այրարատոյ, ՝ի հա-
րաւոյ՝ լերամբք անջրպետաք
Երասխոյ և Եփրատայ կամ
գաւառաք Բագրեւանդոյ և
Կոգովտի՝ սահմանեալ, ՁԱԿԱՏՔ, յարեւելից ձգի անորոշ
սահմանաւ յԱռս երկոցուն ափագ լերանց Հայոց, Մո-
սեաց և Այրագածու, կամ բնիկ գաւառին Այրարատու.
զի յայսմ կողման գոյ միջոց դաշտավայր ընդ մէջ լեռ-
ամանցն և երկրին Ճակատուց, և ՝ի դաշտագետնի անդ
գծեալ էր ՝ի հնումն՝ արեւելեան սահման գաւառիս, զոր
արդ ոչ կարեմ նշմարել. մանաւանդ զի գետն Երասխ ՝ի
հարթ և ՝ի թոյլ յատակի անդ հապազեալ է ՝ի բազում
հատս, և բազում անգամ թափ փոփոխեալ և փոխոխել
զինացան, մերթ զմի և մերթ զմիւս թաղեալ ցամաքս. վասն
որոյ հատանօրէն իմն մինչև ՝ի հապազան անդ հանդիպմանբ
՝ի տեզագրութիւնս՝ գտեւելեան սահման Ճակատուց,
և ըստ հարաւոյ արեւելից՝ նոյնպէս հատանօրէն՝ ՝ի Գալ-
ֆայու գեղջէ՝ որ նշանակի ՝ի հարաւային ծայր հզաստեալ
լերին, իջուցանեմք զգիծն ՝ի հարաւ ընդ լեռնային եր-
կիր, ըստ ուղղութեան վտակին Ջօրայ մինչև ՝ի Ջէնկիլ
լեառն՝ որ ՝ի սահմանս Կոգովտի.

Մեծ մասն երկրին լեռնակատակ է, մանաւանդ յա-
րեւմտից և ՝ի հարաւոյ՝ բարձրաբերձ լերինք պատսպին
զայն, բոլորելով զվտակս առատացուցիչս Այրածանւոյ. ՝ի
մէջ երկրացս նշանաւոր լեառն է Բարդուղ, Թաքնալրեաց
ըստ Թուրքաց, և յարակից նմին յարեւմտից կուսէ Գա-
պագ-բէխ. և բարձրն՝ փարսախ կամ փէրսա, 3345 Ձ. ընդ
մէջ արեւմտեան հարաւային սահմանագծոյրից։ — Իսկ
գետք յարեւմտից սկսեալ՝ են նախ, Թէգկիճի, որ ձեռ
զարեւմտեան սահմանն, և ՝ի հիւսիսոյ յերկարձակ Թա-
փի յերասխ, կոչելով Ջազարան ՝ի ստորին մասին։ —
Թոնատուրիկ՝ ՝ի համանուն լեռնէ՝ որ յանկեան անդ հա-
րաւային արեւմտեան սահմանին, սակաւ մի ընդ արեւելս
ընթացեալ, ապա գառնայ ՝ի հիւսիս և Թափի յԵրասխ,
կոչելով ՝ի ստորին կոզմանն՝ որպէս կարծեմ՝ Օղուզա-
յանուն գեղջ միոյ, Թերեւս և յանուն Բառնաւատ գեղջ
գլխաւորի, ուստ սրով անցանէ։ — Հզօրագոյն է քան զու-
սա գետն՝ որ ընդ մէջ Կողբոյ և Աւտրմատոյ Թափի յԵ-
րասխ՝ հանդէպ Շահվարատոյ, ընկալեալ յաջմէն՝ յա-
րեւելից՝ զԱյրտակ, զեկեալն ՝ի հարաւային սահմանաց,
զխառնարդ Թաշրատան և Ահեկ գետակաց՝ իջելոց ՝ի
համանուն լերանց յԱԼ. և ՝ի Մ. չին Գայլատուայ (Գա-
լըզ կէտ). իսկ յահեկէն ընդունի զԳարապուղոյզ կամ
Գըրդպուղոյզ և Գարագաշ վտակս. և յետ խառնըրդոյ
ամենեցուն սոցա՝ վարարեալ կոչի Ջնչատատ կամ Վարդա-
մարգ։ Յարեւելակոյսէն երկրին ոչ նշանակին ոտրերք
ջրոց և ընթացք բազմախուռն վտակաց հապազելոց՝ զոր
վերագոյնդ յիշեցաք, բայց միայն Ալի չայ, որպ ժա-
մակ է Ջիւկի՝ են ուրբք ուրբք և չնակք, այլ յոյժ մա-
նունք, և գլխաւորքն յարեւմտակողման երկրին։

Բայց նշանաւոր ՝ի բնական երեւոյթս և կազմութեան
երկրին քան զամենայն՝ են աղտա լերինքն և ջուրք, զո-
րոց ՝ի ստորև ՝ի տեզագրին Կողբոյ լիցին բանք, և որ
՝ի միջոցս Վարդամարգոյ և Գագարակաց՝ գետինն կո-
չեցեալ Գայլատուր։

Ի վաղմի պատմութեան մերում չունի ինչ նշան մե-
ծութեան գաւառս Ճակատուց, և ոչ է յայս յոյմէ և
յինչ ասկս սոյպէս կոչեցեալ, և ոչ իշխանք կամ նահա-
պետք հանդիպին նմին. և զի սահմանաւ անձուկ և ՝ի մե-
ծամեծ գաւառաց չրջապատեալ է, Թափ միոյ ՝ի սերանց
կամ տհմէից նոցին վիճակեալ՝ մանաւանդ Թէ արգանի
ասանին, զի ստ երի կոչ Այրարատոյ, որպէս նշանա-
կեցաք ՝ի սահմանագրութեանն. և ըստ նախնի հատա-
տութիւմ գրչի՝ վկոյի մասն իսկ լինել նորին. զի Կորիւն՝
զուստերիակից իւր Եզնիկ՝ ասէ լինել «Այրարատեան
գաւառէ՝ ՝ի Կողբ գեղջէ». և զկողբ գիտեմք ՝ի Ճակա-
տաց գոլ, ըստ յետնոց։ Գարձեալ, ՝ի սկիզբն ԺԱ. դարու

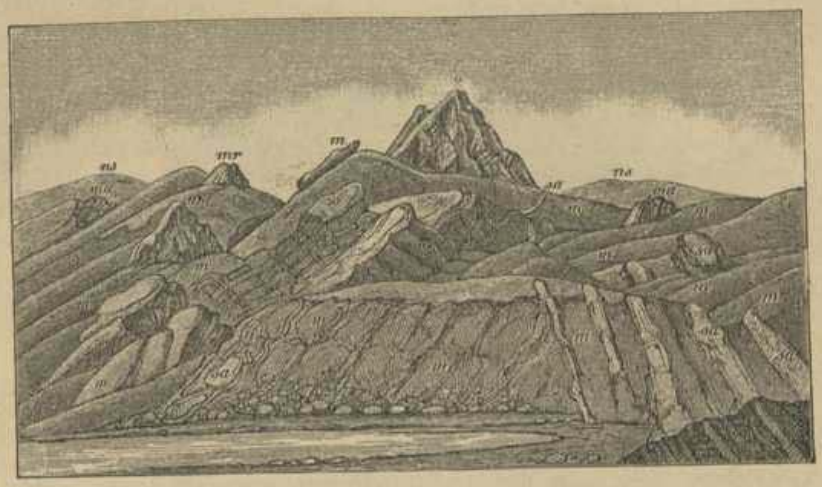
Աշանիա եպիսկոպոս՝ կոչի միանգամայն Աշտարաննոց և Ճակատուց և Աղբատասյ եպիսկոպոս. իսկ առանձինն զատ՝ ի ամենէ աշ յիշի այլ եպիսկոպոս. քանզի ի կէս ԺԱ դարու եպիսկոպոս մի Կողբաց, որ և յայսմ գլխատոր չէն գաւառին գոլ. զի և ի միջին և ի յետին դարս՝ լսելով ի սպառ անուան Ճակատուց՝ երկիրն յերկուս վիճակս տրոհեալ երևի, ի Կողբ և ի Սուբմառի. իսկ ի նորագոյն ժամանակս և արդ իսկ ընդ ամբողջ Թեամբ Ռուսաց՝ բովանդակ երկիրն հանդերձ մեռոմիբ ինչ Մասեաց ոտին՝ համարեալ է գաւառակ մի յանուն Սիւրմէլի (Սուրմառի), և յերկուս վիճակս բաժանեալ, ի Սուրմառի՝ 50 գիւղօվք և ի Տէրէքէնտ-Բարչինիս՝ 54 առաջարնակ կամ Թաթարաց գիւղօվք. այլ և յետինս ըստ կրկին անուանցն յերկուս առանձնակ դէհս զատացեալ, Տէրէքէնտ յարևմուտս 28 գիւղօվք, Բարչինիս յարևելս՝ քան և վեցիւք։ — Արդ և մեր փոքր ի շատէ այսմ հետևեալ բաժանման՝ անզգայութեամբ, սկսեալ յարևմտեան գետաշխարհս, որտեղով Թալխ զարևելեան մասն վիճակին Սիբմէլեայ, զի յայտնապէս հնոյ գաւառն Մասեաց-ոտին պատկանի և ոչ Ճակատուց։

Ա. ՏԻՐԻՆՏ = ԲԱՌՆ ԱԿՈՒՏ

66. Տէրէքէնտ անուն նշանակէ Ձորագիւղ՝ ի հայումս, բայց և ոչ՝ ի Թուրք բարբառ նշանակի գետ յայս անուն՝ ի վիճակիս, զոյգ յայլ կոչումն փոխեալ յայժմուս, Քերևս իցէ գիւղն Օղրուձա, զի վտակն որ առ նովաւ՝ կոչի Օղրուձա-Ջէրքէնու։ Ի ծագ կամ՝ ի սահմանածայրս Հո. Մ. բովանդակ գաւառիս՝ ուր լեռնակոհակք են, զոյգն չէնք կամ հանդրուանք նշանակին, որպէս Մաշտի, Ախտալ, Թուր, Մխոյան ? առ որով և լճակ մի, և առերակք, որպէս և կոչին խակ ի Թուրքաց՝ Խարխո։ — Ցելից ոտս և ի Մ. Կողբայ՝ առ եգերբ կրասխոյ հանդէպ խառնըրդոց Ախտալենոյ՝ ամրաձոյց լեառն մի Դգաչ ? Kgacho, գրեալ ի Տիւպուսյ, այլ կարծեմ յանուն Ախտաշ գեղջ կոչելի, որպ բազմահերձ մեռնուտս և գաճուտ խութք և ժայռք՝ կարկառին ի գետն մեծ, կարմիր և գորշ գունով, տարածեալ խառ ի խառ, յորս գտանին և խճաքարինք պորփիւրեայք և այլազանք բռնաչափ մեծութեամբ և այլ փորր, և առկա յոյժ քարացեալ ժժմակք, առկաւագոյն ևս բուսականաք։ — Ցկերի վայրացս հանդէպ եբառանգաշատոյ՝ ի ձորակի ուրեմն կայ քարաշար մի գերեզմանաձև. Որոյ սուրբ Նշանն կոչեցեալ, և ի ամ. կոյ՝ Օրամիչան, առ որով և աղբիւր ցրտաջուր, ուր ի ոտնի վարդավառին գան յոխա մերձաքանակքն։ — Ի հարաւային գոգս լերանց հիւսիսային արևմտեան ստինն՝ են ակունք Թանաուբէկ գետոյ, յանուն կրկին գիւղից որ յայս և յայն կողմն իւր, Մեծ և փոքր Թանաուռկի, քրդաբնակք, ի 5975՝ բարձու, որք և Թուին Նորաշէնք, և կան առ եգերբ լճակի կամ հրաբղխային բաժակի, որ մեծագոյն քան զոյնն է ի գաւառիս։ — Ցելից Նորին և ի Հր. գետակին՝ Գարաւկղգ գետ, առ որով խառնի վտակ մի համանուն. որպէս և սուղ ի բացէ յարեւելից կուսէ՝ այլ վտակ՝ Օրմանիս չայ կոչեցեալ, առ ձիխանկղ կամ ձորանկղ գիւղիս Ա. սովաւ Քթռաւգրիւր մի է երկաթահամ, բղխեալ ի բաժանականան տափակ աւազանէ, 4՝ խոր, 4 կամ 5՝ տրամագծուս. և մերձ Նմին այլ ևս աղբերք, յորոց միոն նոյնպէս բաժականանան, ածգահաւ 8,6° Ռէօմ. — Ի միջոցս սոցին կան հանգրուանք Սարք-պուլաղ, Թիսկիրի, և այլն։ Վտակքս առուտրացեալ Թանաուբէկայ՝ փոխէ զընթացն ի հիւսիս կոյս, և յայնմ հետէ կոչի Բառնաուտս՝ յանուն գեօղացանին. առ զարձուածոյնն՝ կայ ամրոց մի Թուրաց՝ Գագրդ քթռաւան կոչեցեալ Թուրք բարբառով. առ որով և հանգստին ջուրք՝ իբր մղձաւ յելից ձիվանկեայ։ Կղզեկաւ հետ ի Հո. և յահեկէ գետոյն՝ Օսմանն քէօյ, առ որով և լճակ փոքրիկ յոյժ, և պահակատուն Թուրաց. յորմէ մղձաւ հետ ի Հո. և յահեկէ գետոյն՝ կայ հին բերդ մի ևս ի ծանօթ անուն Քէօր օղլուի. զորմէ ասեն յոյժ հաճեցեալ ընդ Խորդոզ լեառն և կայանս հաստատեալ ի Նմին։ — Հաւասար հետ (կիսով փարսախաս) յերկոցուն ոտս (Օսմանքէօյ և Քէօր օղլու) յայմէ գետոյն կայ Միրզախան գետ, յարևմտեան ստորոտս չատագոյն երկաթածանգ մեռնուտ ձուլակոյս Գագպագ-բիփ (Դգմատար) լերին 2276 Ձ. բարձու, որպէս ի Հո. ստորոտն՝ Շամի գիւղ, առ փոքու վտակս, առ որով ի Հո. Շամէնոյ մըզռնաս հետ՝ Զիրախլու գիւղ։ — Վտակս այս փոքր իշեալ ի լեռնէ անտի՝ յաչմէ կողմանէ խառնի ի գետն, և յանկեան անդ խառնըրդոցն ի վայրենատեսիլ հովտին՝ կայ Բառնաուտ գլխաւոր չէն գեհիս, որ է Բառնաուտ ըստ Թովմայի Մեծոփեցւոյ, յիշեալ յարչաւանս ապստամբացս Լենկթիմուրի, յամի 1394, իբրև վիճակ մի առանձնակ. որոյ բնակիչք հանդոյն սահմանակցացն՝ փախուցեալ գերծեալ էին յայսմ նուաղի։ — Երկու մըզռնաս ի Հո. գետաւանին՝ Բառնաուտ Թափի յերասխոյ ի միջոցի խառնըրդոցն ստոր յարևմտից՝ և գետոյն Կողբայ յարեւելից, և կրասխոյ ընդունողի նոցին ի հիւսիսոյ և Գագպագ-Քէփէ և Թաքեալքեու լերանց, են փոքր գետահովիտք, յորոց զմին ի գէպ է կոչել Ախտաշ՝ յառնուն գեղջն որ առ եգերբ նորին. և կարծեմ Քէ առանձնակ վիճակիկ մի էր գետահովիտ ստոր, և գայս անկ իցէ իմանալ ի բանս Թովմ. Մեծոփեցւոյ, որ վասն ապստամբին Լենկթիմուրի. « Եկին ի վերոյ Ճակատուց » երկիրն՝ Սուրմառու և Կողբայ, և ի վերոյ Բառնաս » կուտին և գետաւանն Արդիշոյ. այս երեք գաւառս ըզ-

» բաւեալ էին. առ հասարակ զամենեսեան կազապանեցին,
» և ազգութիւնքն Աստուծոյ գերին ազատեցաւ. ի ձե-
» ռաց Նոցա »[1]: Ի Հ. Ք. սոքա յերգր Երասխոյ կոյս Աղապէկ գիւղ և պահակատուն. իսկ ի հարաւոյ արեւելից յերգր միւսոյ վտակին՝ Գըբալը գիւղ:

Ի հարաւոյ գետահովտացս փոքունց և ի հարաւոյ ա-
րեւելից Գասպագ-Թէփէի՝ ամբառնայ երկրեալ հրաբուղխն Թխագոյն՝ լեառն բարդող՝ 7060' բարձր, ըստ Թուրքաց Թախտայն՝ լեառն բարձրու՝ յանուն գեղջն որ կայ յարեւելեան ստորոտի Նորին: Հասարակ կազմած լերինն ձնաքարաւուտ է Թխա-

41. Բարդող լեառն, եւ գետախառնուկք Աձի եւ Ձիւկի գետոց.

o. Ոֆիտ (Ophite). — m. Մառն գեղձակաթմիր. — ma. Նշաքարեայ (Amygdaloide) խարխ. — mr. Կիրճակիր (Marmorkalk). — s. Օձաքար (Serpentine). — sa. Կապկար—գաւառց (Silifite—Quartz).

գոյն բիւրզակերպ[2]. երեսքն ծածկեալ են խաւ ի խաւ զանազան խանձիւք սղկեալ գունովք ի վերոյ մառնատ և կրագոյ յատակի. ի վերին կողմանս երեմ և պղը-
փիւր ցցուեալ ընդ խաւսն. և ի վհէն ապառակիտեալ մի-
ծամեծ կձափայլ հատորք կրպինք սպիտակ և կապոյտ երանգոք մինչև տասն կամ 13 մանուածք տրամագծու-
Ոտգնեալ յինքնաբուղխ ազբերոյ՝ բուսացանէ պէտպէտ ծաղկանս և բանջարս, ի գրօսանս աչաց և ի հաշակ[3]:

Յառաջին պրկտասնս Լէնկթիմուրի ի կողմանսք՝ յա-
մի 1387, և յաւերեալն գԱսրմաստ, « Բարեպաշտ տանու-
» տէր մի Պատիրոս անուն, յոյժ զօրեղ զօրական, ո-
» զորմած և ազքատասէր, ի գեղջէն Կողբոյ, եկեալ ի
» լեառն Բարդող, որ կոչի յայլոց ազգաց Թախտիթաւ,
» յոյժ արի և քաջ մանկամարտն գեղջն, ապրեցոյց զամե-
» նայն հաւատացեալսն մեծաւ պատերազմաւ և սքան-
» չելի զօրութեամբ, օգնութեամբ հզօրին Աստուծոյ
» Ցխաւսի Քրիստոսի փրկչին մերոյ. և թէպէտ բազում
» անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնել գլեառնն.
» որ յետոյ այրն այն նահատակեցաւ ի պիղծ Թուրքմա-
» ձէն Պահաթ անուն, հեղձեալ ի ջուրն Աբաղու, ան-
» տես ի մարդկանէ »: — Ջսքոս այս անծանօթ է ինձ:

Ընդ մէջ ասոյ Բարդող լերանց ի Հ. և բարձուն փէրլոսի ի Հր. ձգի հովիտ Օղրուձա կամ Ցէրէքլնա գետակի յարեւմտից յարեւելս՝ ցՔաղին գիւղաւան. ի

1 Ի բազում օրինակս պատմչին՝ Աշէչը գրի անուանդ. որպէս և ի տասն առ նմին. « Լր. ի նոյն օր որ գիւղապետդ Կողբ կողո-
» պեցաւ, 25 գամէշ ի վերին Կողբոյ՝ ի քաղէն ի վայր գինքեան-
» նըս սրիկն, ի գառաւէն Աշէչոյ և քրիստանեայքն սուր ի վը-
» րայ եդեալ գնոսան, և բաժանեալ միմեանց՝ պալար առեալ ձեր-
» կիքն գաշէրեցուածոյ հասին »: Յայս է սխալագրութիւն անուա-
նըս ի բանիս, և անշնորհութիւն գտնողն Թաւալչէրը լինելոյ ի Կողբոյ՝ յԱշէչ, ծանօթ քաղաք ձեր ծովեան ընդհանուց. և հարկ է մեր մատնութիւն վիճակաց Կողբոյ և գրեցելոցն Աշէչ, եթէ և չիցէ սա նոյն բիւր այժմեան Աքսաչոյ կամ Ակսաչոյ:

2 Ըստ Ռոպիս երկրաբանի (Geolog. Forsch. II. 156) այս են ասորերք և քանակ նոցին ի վերնակազմեան լերինն.

Kieselerde,	(Կապկար)	75·36
Thonerde	(Կաւ)	15·09
Eisenoxyd	(Ճանգ երկաթից)	1·24
Kalkerde	(Կիր)	0·34
Talkerde	(Թալք)	0·34
Kali	(Կալիքար)	3·54
Natron	(Հալքարսակ)	3·02
Glühverlust	· · · · ·	0·65
		98·74

3 Յաւուրցս ապագրութեան բանիս (Նոյեմբ. 1888), բեհիբ-
ցոյք Ռատիւք որագրի (Ջ. 330) գտասագրութիւն լերինս և գա-
նուանս պիտանի կամ գեղանի բուսոց, յորոց է ինչ անծանօթ մեզ, որպէս. Ձիկ. Շահնիկ. Ալուզին. Գէշէր. Գըբա. Ծոխ ագ. Բալի. Շեռքիկ. զարձակ. ի ծանօթագուսիոյ՝ Թրմենիակ. Գազ-
պիկոբ. Գիմ. Սիճ. Ռոխ. Մանգակ. և. Ագրեցոց սրիւն. Ռոխ. Ծիճեքիկ. Լալագար. Ուրց. և այլն: ի հասց ազգէ յիշէ անգ գրոցն գՅաւէհ. գկոքաս. գՄոխակ. և Գըզըլըխ:

սկզբանն՝ երկու մղձաւ հեռի յելից Գազրքքօփաբանայ՝ ունելով զՕղրուձա գիւղ յահեկէն, և մերձ նմին զԳառաջուր առ համանուն հերձակատար լերամբ, և զկիլիսամբա կամ կրոմբա Սարին և վերին. որում հասեալ ի հարաւոյ և յաջմէ գետակին՝ Ալյանվիրտի խարաւպա, և ի ստորա Էր. և հասեալ՝ Գարաչա. որոյ յելից կուսէ բացագոյն չո-

բիւք մղձեալ՝ էջմայրդ. յորմէ և անդր փարախաւս յաբեւելս՝ խառնի գետակն ընդ Գարապալդ գետակի։ Ստ յարևելեայ Թեզ Փերլի լերին իջեալ խառնի ընդ Էր. ընդ հրամս հրաբղխի զուգակի, յորոյ կոհակս կառուցեալ են գեղջն Գամ-օղլու, Քան-տէրեսի կամ Քանտէրվիչ. յորոյ յե. երկու մղձաւ հեռի Սուղ-պուլաղ

42. Գարագաչ լեառն.

a. Նշաքարեայ և Ափխա խարիք. — b. Սիմակիր. — c. Երկաթաժանդ կաւ և աւազաքար. — d. Մառն-և-գուարց.

գիւղ։ — Ի Էր. և յահեկէ գետակին՝ Ազտիզ կամ Ազտին. երկոքին ևս ձայնիւղ հնաբիւն հնչեն, իբր Ազոք կամ Ազոխ՝ ի սակս ազոյին և հանգոյին նիւթոց, կամ պարզ կային գնեի ինչ պաշտամանց։ Յելից հիւսիսոյ սորին և յաջմէ գետակին կոչ Քիլլաքլը? գիւղ, և հասեալ նմին Զիչակը (Ջադգաւա). և ի նորին Էր. եւ Սարը Ալկատ. յորմէ և անդր ցեառնադարս գետակացն չիք այլ գիւղ. իսկ ի միջոցի երկոցուն նոցին՝ են գեօղքն Գրդզ պուլաղ և Գառմ պուլաղ։ Ըստ անուանն ծագիկատա և գեղեցիկ է հովիտն Զիչակլի, յորում բազում ագրերք սահանաբար վիժին ընդ զուգակաս կոշկոռս։

Սակ մի ի ստորև խառնըրդոց գետակացս, որ որպէս ասացաք ի սկզբան, գործէ զվարդևմարգ գետ, կոչ յաջմէ նորին հին գեօղատանն Քաղին, որ թուի և գլխաւոր չինից կոչմանցս ի հնումն. ուր զոչ ընդ կաղրոյ և թալ-նոյ՝ ատաքատութիւն և կատարած մեծ և ազեատալի գործեցին Աբարացիք եկեալք ի Դառնոյ յամին 774, որպէս զի էանց լիշատակն ի շարս գժբաղդ գիպուց ժամանակագրութեանց։ — Հանդէպ և հասեալ Քաղինոյ յայնկոյս գետոյն կոչ Գիւնեմիր գետիկ։ Քելլից հարաւոյ Քաղինոյ ի միջոցս վարդևմարգոյ և Ագտարակոյ կոչ խառիճի գեօղ, և վերագոյն ի Էր. նորին ի լեռնատին՝ խառիճի-պաշի բերդ, որպէս թուին աւերակք։ — Այսմ վիճակի պատկան թուի Քիւօր լեառն, իբր 8000՝ բարձր։

Բ. ԲԱՐՁԵՆԻՍ = ԿՈՂԲ

67. Հարաւագոյն ծայր արևմտեան մասին Ճակատուց՝ պարպեալ Ազրի լերամբք յարևմտից, և չրթամբք տաշտին Գայլատուց, ի բարձր Սիմակ լեռնէ իջուցանէ զազրեալ Ազտակ գետոյ, որ ստոր ի սկզբան յանուն լերինն Սիմակ կոչի. և տարաբարձր գետինն արտասվայր է թաթարաց, որոց հանգրուանք են ի Գարա-ձիրան գեղջ, մերձ ի հանգոյին ջուրս, և ի պահակատուն մի։

Սակաւուք հեռի յելից սորին Գարա-խաչտպա գետակ և յելից սորա Գայա-գազաֆսար. յորոյ հարաւոյ ի հիւսիսային ծայր Ծովակին Գայլատուց՝ ամբառնայ Քեչլուպաշ (Նոխազպլուխ?) լեառն 2630 Զ. բարձր։ — Իբր փարախաւս ի Էր. եւ Գարախարապոյ գեղջ յահեկէ գետացն կոչ Տէմիր-խան կամ Տէմիրտրքան, յորմէ կիսով փարախաւս ստորև ի նմին կողմն Գառուս ագած. և ևս խառնաբեհագոյն զոյգ հոսանուն գեօղք, Գանձակ վերին և Սարին։ — Հանդէպ Գառու-ագաճոյ յաջմէ գետակին կոչ խառիրքևան կամ գրաան, և հասեալ նմին յե. և Էր. երկու գեօղքն Բարչենիս Գարաչա և Բարչենիս խառապա, յորոց՝ և կոչումն վիճակին. անունն հայկական յայս առնէ նշանաւոր իմն չէն կամ տումն, այլ անչիշատակ է ի Յանոթ գիրս Նախնեաց։ — Ի Էր. սոցին և հանդէպ Սարին Գանձակոյ՝ ի միջոցի խառնըրդոց գետակին Անոնակոյ ընդ միասոյ վտակի՝ կոչ Գարա-գրշոյ գեօղ։ — Միջագետք Անոնակոյ և Գրդգպուլաղոյ՝ բարձրաւան-

գակ վայրք են, և երեք լճակք նշանակին անդանօր։

Երկրորդն այն գետակ օժանդակ Ագարակայ՝ հանդոյն Ամենակայ բղխէ ի հարաւոյ, յելից կողմանէ գլխոյ ծովակին Գոլչաւազ ի Թաչուձան լեռնէ. ա. որով ա. ագին գիւղ Ագպաւկիոյ հայաբնակ, Ս. Աստիւածածնայ եկեղեցեաւ. և է ա. նմին լճակ մի հանդանաւ, և պահակատունք Թուսայ ի Հս. և ի Հր. յորմէ կիսով փարախաւ հեռի ի Հս. Մ. Թաչուձան գիւղ յահեկէ գետոյն. և ի սմանէ փարախաւ ի ստորեւ. Գարագոյունիս գիւղ. ս. բուժ մերձ ի հարաւոյ հանգրուանն Էյրէրք-գոլորայք։ Յարեւմտից հիւսիսոյ սոքա հեռի ի գետոյն՝ Ալիջլուղ. մերձագոյն՝ Ալիգեա, և ա. եզերբն՝ Խնձէ։— Ի կողմանս յայսոսիկ յայտնեցաւ ընծիր Ա. դահանք (իբրև յամի 1868), զոր և բրեն։

Իբր երկու մղոնաք ի ստորեւ, այն է ի Հս. խառնուրդոյ երկուցուն գետակացն Ամենակայ և Թաչուձանոյ, յահեկէն՝ կայ Ագարակ, յոր անուն կոչի այնուհետեւ գետն մինչև ցխառնուրդն՝ յահեկէն՝ ընդ վաղեմմարգոյ. և ա. նուամբն և համեմատական բազմութեամբ բնակչացն՝ յայտնի մի ի գլխաւոր չինից վիճակիս լինել ի հնումն. ասն մի ևս Հայոց էր ի նմա ի ժամանակի վիճակագրութեան կազմանցս, յամի 1850։ Հայանիչ լսի և որ իբր մղոնաւ ևս. Հս. յաջմէ գետոյն կայ Սուղի գիւղ։ Իսկ ի Մ. Հս. նոյնպէս հեռի՝ ուերակ գիւղ մի Հասանձան անուն։ Ի ստորև քան զոսա մինչև ի վերոյիշեալ գետակիցն չիք այլ չէն, բայց միայն յարևելակողմն իբր կիսով փարախաւ հեռի Ագարակ գետոյ, և փարախաւ ի խառնըրդոցն Գամրջը գիւղ։—Բնակ խառնըրդոցն գետն կոչի վաղեմարգ, կամ Ջիլաւազ՝ յանուն գրեթէ միակ եղելոյ գեղջ ա. սմին՝ յահեկէ կողմանէն, և կիսավ փարախաւ ի ստորեւ գետակցութեանն, յ'3612' բարձու, և բնակիչ է ի Թաթարաց որպէս և այլք։

43. Կողբ.

68. Ի մահց հիւսիսոյ Ջնշաւազոյ կիսով փարախաւ հեռի և իբր փարախաւ և կիսով յերասխոյ՝ ի գոգաձեւ վայրի կաւային գետնի, շրջապատելոյ հրաբխային բլրոք, ա. խաղիւք ինչ վաղեմարգոյ՝ կոյ հաչակագոյն չէն գաւառին Ձակատաց, Կողբ գեօղաւան, ընդերաբոյս Ագահանիւքն և հայրենիք գոլով յատակագոյն գրչի և թարգմանչի հայերէն լեզուիս՝ եզնայ կամ եզնիկն կոչեցելոյ, յաւելին կէս և գարու. որոյ աղագաւ և նախ ասացին նաւագ յիշի գեղջն, որ յոյս է քէ և հազարաւոյ գարու յաւել ծանօթ էր վասն ոյին։ Նշանական իմն Թուխ Կողբ կոչումն, ղի գտանի յայն անուն և գաւառ մի ի Գաւգարա։— Աժմեան գեօղն կամ ասանն բնակեալ ի Հայոց իբրև 400 տանց՝[1] Թաւերաձև կառուցեալ է ի ստորոտս բլրոց, կաւակերտ տամբք և անձուկ փողոցօք, նշանաւոր ձեւ ունելով զխիտ ու խիտ աշտարակն բլրոյիս՝ ապաստանարանս ապաստակաց. այլ ի հնումն վայելչագոյն և մեծաշէն ևս յայնի գոլ, ղի և քաղաքացիոյ կոչի, և ուերակք ինչ երևին տակաւին. որպէս, երեք եկեղեցիք, մին մեծագոյն և հաւատոյ հեղոյս կաթողիկէ, հայկական ոճով, կարմիր կնճռոյտ վիմաք. և մին Թուխ կառուցեալ յատուկ կայսեր Հերակլի և Եղբի կաթողիկոսի, որ ընդ Ագահանիցն ժառանգեաց ի Նմանէ և զերրորդ մանն Կողբոյ, ըստ պատմչաց մերոց։ Մատուռն մի ևս ցուցանեն արդ[2] յանուն քաղխմասան և քաղաքանին Եզնըկոյ, որում արժան իսկ էր նոխրել անդ յիշատակարան վայելուչ։ Աժմեան եկեղեցին անչուք է և անգմբէթ.— Ձիշատակի առ հինս ընդ նշանաւոր կամ նշանագործ խաչից և կողբոյ Ս. Նշան։ Թուխ հին եկեղեցւոյն ուերակ յԱբարայ յամի 774, յորում և գիշաղէն և գԹաղին ուերացին, կատարմամբ բըռնակչացն։ Իսկ մեծագործ եկեղեցին այն որ արդ երևի ուեր՝ Թուխ կառուցեալն ի ստորագրեալէն Աբասոյ յերր

1 Ի տոգիբս 1887 ամի՝ 370 տանք նշանակին կողբոյ։

2 Աբարան տոգիբ. Բ. 249։

Թ դարու, «բազմաժամ փարթամութեամբ», որպէս ա-
սէ պատմիչն Ցովհ. կաթողիկոս. և յայս է ի արքունի
կալուած էր, որպէս վասնզ էր լինել, ի սակս ազահանիցն.
այլ ի չիմաթութեան ժամանակին՝ ի դառնալ Աշտա-
երկաթի ի Բիւզանդիոնէ «և մեծ դասակերան Կողբ
» գիմագրաւ ընդդէմ նորա գասանէին չարութեամբ, ոչ
» երբեք հաւանական միաս ի հնազանդութեան առի-
» ասացեալ, վասն այնորիկ իակ ի գերութիւն ցառնակա-
» նացն զնաս մնաներ »: Բայց զի անդրէն յարգանս
գրաւեցաւ տէրին, ասց գուչակել և արձանագիր Ցով-
հաննու արքայի յամի 1038, որ և զպգի մի իւր ի Կողբ՝
պարգևէ Հառնուի վանաց, որպէս և այլք սակաւանք
նուիրեալ են գկալուածս իւրեանց որ ի Կողբ՝ ուխտա-
տեղեաց կամ եկեղեցեաց. և այս նշանակ քաջասիրու-
թեան և մխակութեան Կողբայ՝ ցորոց մի և Ոլոմիկ և-
բէց որդի Դաւթի, Թառն Պառաւ երիցս, զայրին իւր
Պառաւենց և զգասակերս տան իւր՝ պարգևեալ Ար-
ջայ-առնի վանաց յամի 1288։ – Պարարատութիւն երկրին ի
հողոյ և յայէ, յորմէ և բարեկեցութիւն բնակչացն, ա-
ւիթ եղև բազում անգամ և վտանգաց նոցին, որպէս
անդ ուրեմն առ Աբաթացւովք, և յետ վեց հարիւր և ա-
ւելի ամաց յետ ԺԴ դարու, առ Լենկթիմուրա - ասպա-
տակք սորա երիցս սփռեցան ի կողմանս, նախ յամի
1387, զՍուրմաղ աւերելով, այլ Կողբայ ոչ կարելով
առնուել, վասն քաղաքիս պաշտպանելոյ Մարթիրոսի
ի Բարդոզ լերին, որպէս ի վերդ յիշեցաք. և երկրորդ
անգամ յամի 1393, յորում կողոպտեցին և զԿողբ, բայց
բնակչացն նախատես լեալ՝ փախստեամբ զերծան ի կո-
տորածէ։ Ի սկիզբն ԺԼ դարու նոյն արիւնակ ասպատակ
ձէլալեաց եհաս և ի սահմանս Կողբայ։ Ցայսմ ամե-
նայնի հարկ էր տապալել և անհետանալ հին և հոյակապ
շինուածոց աւանին և վիճակին, այլ ոչ ի սպառ անջր-
նալ և աղբատանալ տեզոյն, վասն նոխութեան ագրեր-
ցըն, որոնք ազահանից՝ որ առ երի կային. և արժանի
է ուշոյ, զի ի Կողբ՝ յետ այնքան անցից և հարուածոց՝
հառաստան մնացին բնիկքն, մինչ գրեաթէ համօրէն
գեօղք վիճակին՝ անխառն քաթարտնակք են այժմ,
որպէս թուի յառուրց Լենկթիմուրի սկիզբն առեալ ան-
ման ասյա. այլ և ի ԺԵ դարու տակաւին ոչ սակաւ բը-
նիկ Հայս լինել ի գոմմանս՝ գուչակէ եպիսկոպոսն
Կողբայ Յակովբ, զոր Լիժոփեցին յիշէ։ — Ա. տա-
բեալ եկեղեցեաքն՝ են և խաչարձան գերեզմանք, յորոց
Նշանակի մին Գաւթի որդւոյ Խոճամիրայ † յամի 1580,
և միւս Պարոն Բաշայի, որդւոյ Պր. Թաճարի, զոր
նախանձեալ այլազգիքն վասն քաղքենեանն՝ սպանին ի
Ներակերտ կամ Ջորակերտ, որպէս թուի ի Ջ Թաճին
(1451)[1]։ — Երկու եկեղեցիք են այժմ Հայոց ի Կողբ,
Ս. Գէորգ և Ս. Աստուածածին։

Ի սահմանս Կողբայ՝ առ եզերբք գետոյն Վարդանդայ
կամ Ջնջուտի չիք այլ գեօղ կամ չէն մինչև յանկաւմն
Նորին յԱրտոս՝ ի Մ. կուռ Սուրմաղ, բայց միայն
յանկեան անդ երկոցուն ջուրցն՝ գետոյն Թուրապի։

Իրրեւ զուգահեռական կամ նշանակիչ ուղղութեան
Ագարակ գետոյ՝ գետակ մի ևս՝ ի Նոյն՝ ի հարաւային
սահմանոյ գաւառիս իջանէ՝ ի հիւսիս, և ընդ մէջ բերա-
նոյ Վարդանդայ և Սուրմաղ, գոյիր սահմանք նո-
ցին Թափի յԱրտոս։ Ա. սովաւ և յելից սորին մինչև՝ ի
սահմանս բնիկ վիճակին Սուրմաղ՝ գետոյդ և չէնք սկը-
սեալ՝ ի հարաւոյ, են, Այտան հանդրուան, Գղզղպուղայ
հանդրուան յաջմէ գետոյն, յորոյ յարեւելից էջոյր գիւղ-
՝ի Հս. սորա Հիւսիսքեանս հանդրուան՝ ի սորա Հս. եր-
կու գեօղք Մեծ և Փոքր Գաբրդոյ. յորոց մերկ առ գետ
եզերբք՝ Թառուղ-կիւղ գեօղ, և ի Հս. սորա յաջմէ ջրոյն՝
Կիւղիձ, և սակաւուք հեռի՝ Մոլլա-գամիր. յորմէ հինգ
մղոնաք սորին յահեկէ գետոյն՝ փիրամի գեօղ. և ևս
խոնարհագոյն յելից ազահանիցն՝ փիրալի գիւղ. ասի և
անդր չիք այլ չէն։ Բայց մերձ ի սահմանս Սուրմաղ
վիճակին՝ ընդ մէջ սորա և գետահովիտ՝ ամրաւանդ Ո.
յուղու լեռնակ 1630 Ձ. բարձր. յորոյ հարաւոյ չորիւք
մղոնաք՝ կայ Մարգսան Հանդրուան կամ ձմերոց. և ի
սորա Հր. երկու մղոնաւ ի բացեայ՝ կիւղ Ալիհա գիւղ։

69. Բազում անգամ յիշատակեալ Աղաճանք կամ Ա-
զահաւոք Կողբայ և Ագարք քան նախնեաց[2], է լեառն
կաւոտ, յերից կողմանց զառիթափ, յերի ստանին յե-
լից կաւէ, իրրև կէս մղոնաչափ երկայնեալ ի կողմն Ջրն
չաւազոյ. ի գագաթանն կայ կիսակործան մատուռն
մի յանուն Ս. Գէորգայ. Երիք կարմրագոյն կարգք կամ
նիստք են ապին՝ հարիզոնական գրիւք, գաւազակաձև յի-
րերաց մանաւուտ և գաճաւոտ զանգուածով. իրրև 300
ոտնաչափ բարձր ի գետնոյ յարեւմտից և ի հարաւոյ[3],
յորում կողման է տանն։ Ստորին կարգ ապին քանձր
է իրրև քան կամ 25 ոտնաչափ, և գաւանի ի միջնոյն՝
կարմիր և կապտագոյն կարծր մանրիւ. հաւասար նմին
է քանձրութեամբ և միջինն, իսկ ի խոտ ի կէս ոտնա-
չափ ցերկու աս, և ի միջի նոցին նորբ խոտ կանաչ-
գոյն գաճային կաւոյ։ Վերին կարգն գաւանի ի միջ-
նոյն կանաչագոյն գաճաւոտ խոտ ի խոտ մանրիւ, յորում
ցրաւեալ են գաճային կարծր բիւրեղք, մինչև բաւական
լինել ի գործ չինութեան։ — Հասանք Վարդանդայ գե-
տոյ և սահմանութեան գետնի ի սկզբան գաւառ՝ զկէս լե-
րինն քարայեալ են, և կատարքն հերձակատարք սպառ-
նան մատուռս կործանումն. այլ մասամբ անհարթ և
անհեղեղ երևոյթ կերպարանոյ լերինն՝ ի ձեռագրի
փոքածոյ ապիցն եգեալ է, որ Թուի սկսեալ յաւուրց նա-
հապետական գաւառիս. որում վկայ գտանին քարակերտ
կացինք կամ հատիչք՝ միացեալք ի վաղնջուց ժամանա-
կաց, քան զնեաքօրիք, յաւազ քան զքիւս և զկիրառու-
թիւն երկաթեղէն գործոց։ Վասն անարտեսս և ան-
սն փոքածոյն՝ արեւմտեան մասն կամ երես լերինն այդ
անմատոյց է. ի հարաւային են այժմ ազահանքն.
որոց մեծագոյնն երկայն է 150 կամ 160 ոտք. ի սորին
կարգին՝ յաւազ քան զկէս գաւառ՝ ց'80 ոտնաչափ ի

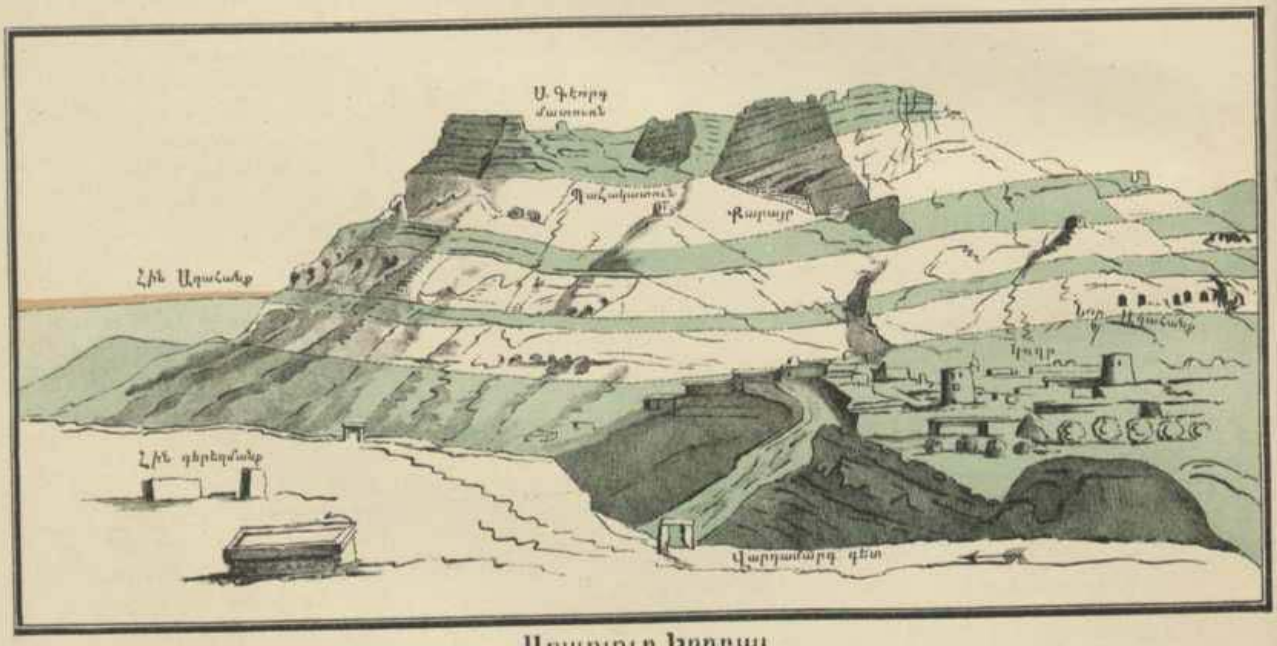
1 Այս քան Տիրատոյ (Գ. 428) փոխանակ Թարգմանութեան որ-
Հանագրին՝ որ երկոցունքն է. մանաւանդ Թուտկանն։

2 Ներքոս նոյնպէս յիշատակեալ Ժառանգութեան Երէր կո-
թողիկոսի՝ պարզապէս Աղ կոչեալ գոյնոյ կոչի գոյնհանան։

3 Ըստ Տիրատոյ (Գ. 429)։ որոյ գիտելի և գոհագրելի է
գԱգահանան, քան պատկերիկ՝ որ ամառոցիկ տաղնի կոչ։

Տեսիլ Բարդող լերին յԱղաւանից Կողբայ

Աղաբլուր Կողբայ

խոր խազացեալ էր կամ հատեալ ակն, (զի ահն կոչեն նախնիք զվէն մի 'ի փոքրածոյ ապին)։ — Աղբանի սեփհականութիւն էին ազահանքն և 'ի հնումն, գէթ ըստ մեծի մասին, որպէս յայտ է 'ի տրից Հերակլի կոյսեր առ կաթողիկոսն Եզր. զորմէ ասեն պատմիչք մեր՝ առեալ 'ի պարգեւ գրավանդակ ազն կամ զազան, իսկ զգեղջ կողբոյ գերիր մասն միայն. և Թաթարք, ըստ պատմչաց մերոց, յ'ԱԳ դարու 'ի Նուաձէն զաչխարհս մեր, « զա » մենայն Աղահանս առին որ 'ի կողբ, և որ յայլ կողմանս կողմանս »[1]։ Ցիչէ ասե զի առ Եզրիս՝ հասք կամ շահ ազահատից էր 12,000 դահեկան, իմա ասկ. իսկ յամի 1834 ասե 'ի մերազգեաց վարձեալ էր զազահանսն 'ի պետութենէ Ռուսաց 12,000 արծաթ բուղեաց. խոհր 1200 ամաց ցուցանէ զի 'ի հնումն անդ կամ խնամով ևս հատանէր ազն և առաւագոյն չափ, կամ զի մեծագին ևս էր. քանզի 12,000 դահեկանքն որպիսիք և իցեն՝ ըստ արժէից ժամանակիս՝ բազմապատիկ ասելի են։ Ի վերոյգրեալ թուականիդ՝ վասն 32 դիր կամ հատ ազի որք կշռեն իրր 1000 հազարգրամ, ասկ արքունի էր $3\,^1/_2$ բուղ արծաթ, $1\,^1/_3$ վարձք գործաւորի։ Ի վերջին ամքս (1885–8) Ջաֆարիա Ջամիթպատեանց ասե 'ի վարձառատեալ էր չարքունւոյս 36,000 բուղեաց։ — Աղիւսաձեւ հատանեն զազն, և մէն դիր՝ զոր Հայք քար կամ խալքար կոչեն, կշռէ իրր 33 հազարգրամ։ Սովորաբար վաճառականք Հայք և Վիրք՝ առ տեղւոյն գնեալ զազն և բարձեալ ուղտուց և եզանց՝ տանին յա և կամին։ Բազում արիք յիշեն բժշկարանք մեր զկողբացի ազ։ — Ցարևմտեան դիմի աղպերիքն կոչ պատուաւոյ գազաւոր կամ անձաւ, յոր 'ի վաղուց ժամանակի ապրատանէին գործաւորքն և բնակիչք ասենին, զի աշտարակօք և որմովք ամրացուցեալ էր զոյն։ Ցայլում կողմն կոչ գծած հիւղ մի իրրև մատուռն ուխտաւորի Ա. Գևորգեայ, յոր ասէպ դիմեն ուխտաւորք նուիրելով կանթեղս, որոց բնկորք ծածկեն զչրջավայրն։ — Մերձաւոր ասկմանք աղպերիքն բերեն բոյս կծուաշամն և ազուսա, պէսպէս էրգնախապն (Halostachys) և Աղտատոտիկ (Salsola), և այլս նմանեալ ազանիչ կոչմանց, Halimocnemon և Halogeton, էրասխեան և կոպրացի մականուանեալք. զորս ոչ միայն ջուրցն ազրութեան ընծայեն ասենք այլ և հրաբղխի բնութեան երկրին. իսկ ջուրգ ազիք՝ ոչ լոկ 'ի հիւթոյ գետոյն են այլ և 'ի կաթուածոյ անձրևաց և ձեան յազահանան. զի ոչ է քալ ծածկեալ տեղի ազահանիցն, և յաձախ ժողովեալ կաթուածոյն յակուռան՝ գործեն չրչեղջս։ Ջաս յաղայնոյն բուսոց և զայլ ինչ ազգս զանազանեալս տեսակաւ յայլոց համասեռիցն Էրասխեան դաշտին՝ նշանակէ բրուսիոյն բուսաբանն Ռոխ[2]։

Գ. ՍՈՒՐՄԱՒԻ

70. Այս վիճակ կամ մասն՝ հնոյ գաւառին Ճակատուց պատկանեալ, կայ ընդ մէջ Երասխայ և Նախագրեալ վիճակին Կողբոյ կամ Բարչնիսայ. և զի ոչ ևս բևեռն 'ի սմա որպէս 'ի նախագրեալքս՝ հովիւք գետոց, այլ վայրք ամուխք 'ի մեծ կէս երկրին 'ի հիւսիսակողմն, ըստ ընթացից Երասխայ կոյ մեզ խազալ 'ի նշանակել զսակաւ ինչ չհնս որ գտանին 'ի խազս նորին, և իմանալ 'ի հարաւակողմն 'ի լեռնատան, ուր առաւել երևին ցնծութիւնք։ Ի պէտս բուսաբերութեան ասկի վայրացն՝ բնակիչք կողմանցն բազում խնամով առաւս հատեալ արբուսանեն զարտարոյս բրձոյ և բամբակի և սրսնդոց (Ricinus), որք առաւել չրահարտոք են։ Ի խոպան վայրսն ասե առատութեամբ սէզն կատուտան (Aeluropus levis, Trin.), յոր կաւին Ըղտաք կարմիրք։ Ժրութիւն բնակչացն մերազգեաց օժանդակութեամբ չրոց և մեզմ կլիմայի՝ արդիւնական գործք զերկիրն, յոր և յաւելին յամս 1876–80, ցամաքեցուցեալ զԳարա–կէօլ լիճ՝ որ ընդ մէջ էր Խզմիր Մաւոյ, Պահարլուի և Աքհաձայ։ Ի բերս երկրին ընտրելագոյն են պատուգն, դեղձ, չղջ, սեխենիք, և 'ի սահն Գռոդմա կոչեցեալ տեսակն. բերէ և կնճիթ և ծխախոտ. իսկ ցորեան՝ թեպետ և համեղ՝ սեւագոյն է. խաղող առատ, այլ գինի ոչ ազնիւ։ — Բնակեն 'ի վիճակիս և Պարսք և Քուրդք և Եզիտիք, յետինքդ ընտելագոյնք են Հայոց, իսկ առաջինք՝ առելիք քան զայլս։

Գխաւոր չէն վիճակին և համանուն՝ է Սուրմաւի, որ և Սուրբ Մարի ըստ նախնեաց, և Միհրմահի ըստ Թուրքաց և ըստ արդի կոչման, և կայ 'ի գլուխ վիճակի իւրոյ 'ի վերոյ Երասխայ, մերձ 'ի խառնաւարդս վարդամարգ գետոյ և 'ի Թուրապի գիւղ, 'ի հարաւային ստորոտս խայբախի լերին, զորմէ քերէ Երասխ խոխոջանաք, 'ի հրաբղխային հերձակատար խանձագոյր երկրի։ Ի վերջ կոյս Բագրատունեաց հարստութեան, որ է 'ի սկիզբն ԺԱ. դարու, յիշեան գայ տեղիս 'ի պատմութեան, զոր հեղինակք ԺԳ դարու և Մխոփեցին 'ի ԺԵ՝ կոչեն

1 Կիրակոս պատմիչ։ ՀՒ։

2 Շոսին քառատէզ (Spinacia tetrandra), Կրաքին, Կատուտխոտ (Valerianella oxyrrhyncha), Խոշգոտ գետնախ, Վիրոնիկ սատմոնեան, Վչխնիկ հոգիկան, (Linaria armeniaca), Խոխ ծովիցեան (Ferula szovitsiana), Մամիրա հզկերատար և հատգոյն (Glaucium corniculatum), Աշեղեղ կամ Մանիճ հասարակ, և այլք ևս բուսաբերաց քննելիք. Hippophaë rhamnoides L. — H. macrostachys, Koch, – Halostachys caspia, F. et M., – Charadinia xeranthemoides, Desf., — Callipeltis cucullaris, Stev., — Lycopsis picta, Lehm., — Phelypaea cœrulea C. et Mey., — Phel. flava., — Isatis costata C. et Mey., — Is. Iberica, Stev., — Ceratocarpus arenarius, D. C. (Եղէրամիրզ սատզուս), – Amberboa odorata DC, Ephedra monostachya, — Cnicus benedictus L., — Linum annotinum C. Koch.

Սուրբ] Մարի, համարելով յանուն սրբոյ միոյ Մարեայ կամ Մարինոսի. սակայն հնագոյն յիշատակող Լատիվերաբերին, որպէս և յանախ սովորութիւն՝ կոչէ Սուրբ մատեն, զոր և բերդաքաղաք վկայէ լինել, ուր ամրացաւ Վեհան Սարգիս յամի 1042, յորժամ սահմանեցաւ Թագուհի զամրոցն Աղոց. և անդ 'ի բանակի և 'ի խորանի իւրում՝ Գագիկ Նորընծայ Թագաւորն « ձերբակալ արարեալ զԵա՝ » մանեէ 'ի քաղաք Թագաւորութեան իւրոյ. և զոր » պարտ էր զապատանին բառնալ 'ի կենաց, նա զԱաւա» զայն խորհեցաւ, զերկրորդ Ագաղ խնայեալ՝ընդ իւր 'ի » կառան նստուցանէր » . ասէ նոյն յիշեալ պատմիչ[1] — Յետ բարձման Թագաւորութեան Հայոց և 'ի տիրել Թուրքաց Սելճուկեանց՝ մի յամաւր և յիշատանիսիա տեզեաց նոցին եղև Սուրմաւր, յորոց՝ հանդերձ այլովք՝ 'ի սկիզբն ԺԳ դարու Թաֆեայ զայն քաղ ապատարան Զաքարիա. այլ արդէն ամեհեալ էր անդ բնակութիւն

44. Շիրիմ 'ի սամսոնս Զաղկերայ.

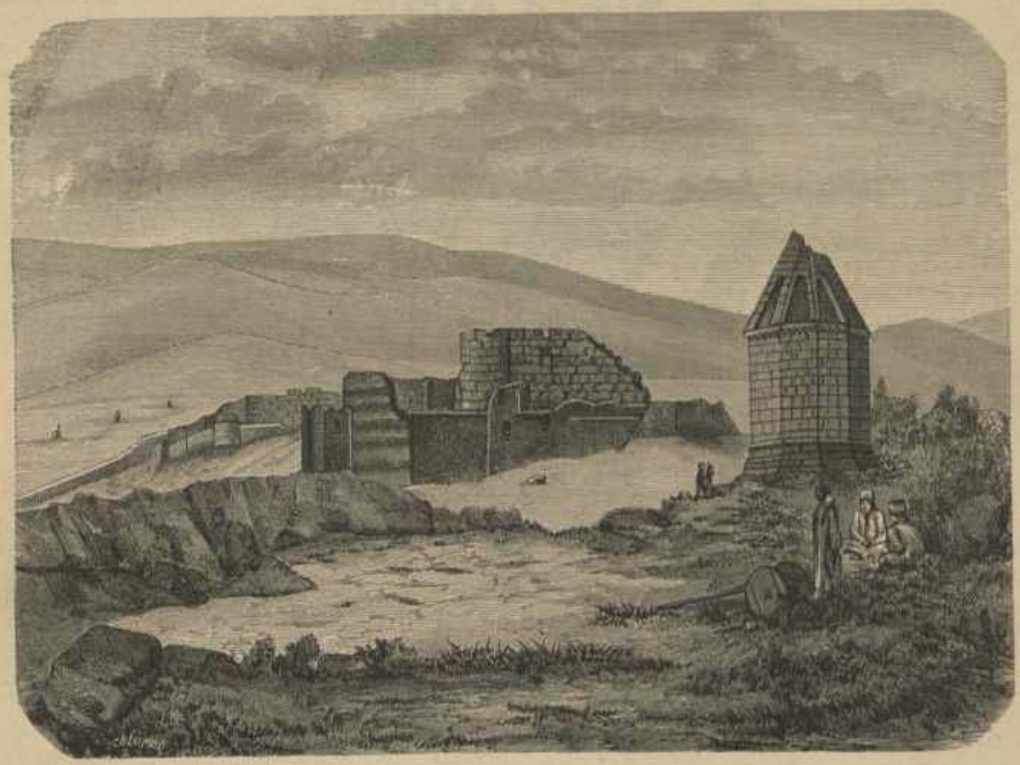
այլազգիներն, զի և 'ի կէս այնր գարու ընդ մեծարոյ անձինս այրաբատեան կոմսանց՝ կարգի Շեխն Սուրմաւոյ[2]. բայց զի և Հայոց ոչ էր յայնժամ լքեալ զտեղին՝ յայտ է 'ի յիշատակէ արքեպիսկոպոսի գաւառին՝ Մարկոսի, ար յառաման տեղւոյն 'ի Թաթարաց՝ յամի 1238, « մատ» նեալ եղեւ 'ի ձեռս անօրինաց, նա և եղբարք իւր և » ազգատոհմ իւր. և ոչ ուստեք կայր օգնական գերե» լոցն... Չեպիսկոպոսս զայս՝ իշխան ոմն 'ի գերեվարէն՝ » ար անունն Քուրդ ասի, (Հայ ազգաւ կամ կրօնիւք), » յիշատակ նորա օրհնութեամբ, ազատեալ յանօրէն » նացն »[2], և գնաց 'ի Հռոմկլայ, վկայէ և Կիրակոս պատմիչ, զի « սակաւ ամաց յառաջ առեալ էր գնա 'ի » Տանկայ՝ Շահնշահի և Աչափին (որդւոց Զաքարիայ և » Իւանէի), և գնա ևս կարկառեալ էին. յանկարծակի » եհաս 'ի վերայ նոցա մի ոմն յաւազացն զօրաց բազ» մաց, որում անուն էր Գաբա Բահատուր. և վազվա» զակի սա նա, և զոր ինչ եգիտ 'ի նմա յափշտակեաց » : Յետ ամաց հարիւր և յիսնից (1387) աշխարհատէրն Թիմուր՝ յԵրնջակայ եկեալ « 'ի վերայ երկրին Գնակաւոյ՝ » Եաս գրաւեալ Սուրբ Մարի, և 'ի հիմանց ապա» կալեալ զամարն մեր, զոր էր ամրախարհակալ պատուա» կան ազգին Բագրատունեաց, և գերեաց զամենայն » քաղաքն և զշրջակայ գեղօրայն »[3], — ի հարաւոյ կողմանէ Հիւսէին Աղոյ, այլ 'ի պատերազմին Պաւայ և Պարսից աւերեցաւ և տեղիս այս, և Հիւսէին անցեալ գնաց 'ի Պարսս.

71. Միւս ևս տեղի ամուր և նշանաւոր Թևրևա քան զՍուրմաւր, և 'ի նման գիրս առ Երասխայ, երկու մղոնաւոր աւորեւ քան գնա, և 'ի գժուարագոյն ևս կոյս, յանկեան հրաշակոյսին հիւսիսակողմն՝ է անառա. Նեայն Գարագաղ՝ վասն անառիութեան քարանց չինուածոյն. բերդ չափաւոր մեծութեամբ կառուցեալ 'ի գլուխ խանձակոյս բլրակի 'ի խառն Երասխայ, ուր ձիգ սիւնաձեւ երեսին պատալոք, և անձուկ ցանապար 'ի հարաւոյ կուսկոյն ընդ քաղաքաւանին, ուրանօր և երկու հզօր աշտարակք կառուցեալ էին 'ի պաշտպանութիւն. կան բազում աշտարակք և զպարսպօքն, այլ արձանագիր կամ այլ ինչ չիմասած երեսին ոչ գտաւ: Երասխ և խորագորգ յերից կողմանց պատապարէին զբերդն, և յանձուկ ցամուրքակողմանէն պարիսպք, չինեալք կոփածոյ չիշտ կարմրագոյն պորփիւր քարամբք և սեաւ խանձաքարիւ, կարի վայելուչ և ճարտար, յոր գան ուրեք ուրեք և խաչվէմք: Ասան մի պարապոյն նորոգեալ է 'ի յետին ժամանակս՝ խոշոր քառակուսի սեաւ խանձաքարամբք, զուրկք 'ի վայելչութենէ հին չինուածոյն: Ի սաւրեւ ասանին երեսին տեղիք այգեաց և հնձանաց լքելոց 'ի վաղուց. թէպէտ և մինչև 'ի ժամանակս պատերազմին Պատաց ընդ Պարսից՝ յետնիգդ բնակէին անդ. որոց վկայեն և արձանագիրք գերեզմանաց նոցին, առ երի հին գերեզմանաց Հայոց խոյանեւից և այլոց տարազաց, յորոց միջի և երկաստանակոփ չիրիմ սրագմբէթ (թ. 44) կարմրախաչս քարամբք կոփածոյիւք: Ի քննել Տիպատոյ Հանդարձագրի[4] գիւղս (յ'18 մարտի 1834), գերդաստանք ինչ Հայոց դեռ այն ինչ մնալ էին բնակել առ 'ի առնս լքեալս 'ի Պարսից. յիշէ և ազատական իմն, զի ցային նմա ծառ մի' ընդ սրազ առէին նստել Ցմրոյ' 'ի գալ առ նա բարեկամանց. — Ա. երի աւերակաց բերդատանիս յերդ Երասխայ, նշմարին և մնացք

1 Մատթէոս Օրղեւեան. կե՛:
2 Ասոգէս պատմէ բնագրիկակող. ոմն Դաստատանագրոց:
3 Թովմա Մետոփեցի:
4 Dubois de Montpérieux, etc. IV, 446.

կամըրջի արկելոյ անդ 'ի վաղնջուց ժամանակաց հետէ։

Այս ամենայն ճշմարտութիք և. Նիչք հոյակապ, հզօր և ընդարձակ չինուածոց՝ յայս առնեն զի հին և մեծ չէն էր տեղին, զոր՝ արդ յիշեալ ուզևորդ՝ ոչ գիտեմ ուսոի ազդ առեալ՝ Տիգրանակերտ քաղաք առէ անուանիկքայաքար. այլ ասն համարի կամ զԱրտագերից բերդ կամ զԱրշատ յիշեալ 'ի Սոփռոնէ. և այլք համարին զաստակերտ մի Երուանդայ, զի մերձ կան ասուպատես չինուածոց նորին 'ի հանգիպոյ կողման Երասխայ. իսկ ես հաւատամ համարիմ զՉողկերտ ասան, զոր ընդ արքունի ձմերոցս և կայանս զօրաց Այրարատեանց մերոց թագաւորաց՝ թուէ երկիչ ընդ առևտրան և ուղևորաց յուրացելոցն գնդէ 'ի վաստականց։ Ի բժկութեանս մեր, և յառաջագիտութեան պատմութեան Հայոց ծագման՝ Զորկերտ կոչի, ուր և ասի վասն այնր ծագման, (որոյ սերականագոյն վայր ցուցաւ ՀԱՅԳՈՐԴՆ Բասենոյ էջ 18), ևթէ, « Եւ այլք ասացին՝ թէ գառնի ծագիկն 'ի Սոր» մորի, 'ի գետն որ կոչի Զորկերտ. ԵՒթէ, փորեա չափ » տեղի և գտանես գնա » ... և յաւելու բանահիւան, 'ի պիտոյ մեծի Հայոցն Շիրակունւոց, ևթէ « Զոյց Ա» նահէ. Եւ գոյց 'ի Զողկերտ, և չորն փորձեցի. երա» նէ է նմա որ [գրարին գործէ (փորձէ) » ։ Բառարանք գոին և նշանակին 'ի կողմանս յայսոսիկ զՀամասպրամն Lychnis (Թիւ 46). Նոյն այս իսկ արդեօք հրաշակերտն այն Համասպեան։ —Զի 'ի Սոբմաւի քան զայս տեղի պատչան և բան մերձաւորութեան և ըստ ամրութեան՝

45. Զողկերտ = Գարագալի.

լինելոյ յիշեալդ Զողկերտի. որում միւս ևս վասն հաստատի ընծայէ յառաջ յիշեալ ստորնագիր Պարոն Փաշայի որ 'ի Կոզր (էջ 120), որոյ վիմագիրի է բուն հայերէն և ստոյգ ընթերցուածն, յորում ասի գնմանէ ևթէ ընդ հնոյ իւրում խորհրդոյ խաթաւնի գնաց 'ի Նորակերտ և ապանաւ 'ի գառանամոխ. Թագուհանդն ստորակոտ վասն տաճ Թաւականին Կ իցէ ևթէ Ն, և ևս ընդ վերծանութիւն սկզբնատառի անուան տեղւոյդ երկմտեալ՝ ընթեռնում Զորակերտ. ոչ միայն գի չիք Նորակերտ տեղի նշանաւոր 'ի Հայս, բայց յանդման գեղջ միոջ երկնչակաց, այլ գի՝ և որպէս երևի՝ կողացին երկայր առ իչխան ոք այլազգեաց, և հարկ էր նմա առ մերձաւորն երթալ. և նոյն իսկ Թագուհի Նորա 'ի Կոզր' ցուցանէ գի ոչ 'ի հեռի ուրեք վայրի ապանաւ։ Ա յսքան շատ լիցի առ 'ի մէնջ վասն տեղւոյդ. պատուհասեցան Նմին Թագուով ոչ միայն առաքել զոյս, այլ և յիշատակս հնութեանց վերայայտնել. գի ոչ միայն 'ի վերոյիշեալ նշանակացդ յուցանի տեղւոյն մեծաշնորհութիւն, այլ և 'ի պատուոյ պատչացոյց Զողկերտի. քանզի ընդ բարձակալ իչխանս կամ տոհմս Թագաւորութեան Հայոց՝ յիշին և Զողկերտաւայք, և ոչ ընդ յետնագոյնս. Թերևս զոյս նշանակիցէ և որ յարքունի զօրաբանակին Յողկեպան գրեալ է,

և բաժին նորա է 100 այր. որ թէպէտ նուագ թաւալ, այլ յառաջադէմ կամ ընդ յառաջադէմն ցուցանի 'ի գաւառս ձակատուց, և միակ յիշատակեալ նահապետութիւն 'ի սմա [1];

Ա. Սարմանեայ և Զոզկերթի արժան է յիշել և զմիւս և զմիակ ևս չէն նշանաւոր 'ի գաւառս, որոց դիրք և տեղին որպէս և անուն՝ այժմ անյայտ է, և է Շատիկ բերդ. զոր նախ Սմբատ Բ (Տիեզերակալ) գրաւեաց 'ի բաժնէ ժառանգութեան հօրեղբօրն իւրոյ Մաչէզոյ՝ Թագաւորի Կարուց [2], այլ 'ի գալ սորա 'ի վերոյ իւր՝ նենգակից թութեամբ և բազմութեամբ զօրաց Դաւթի Կիւրապալատի Տայոց, « զամրոցն անդրէն 'ի ձեռս նոցա

46. Հաւատպրամ ծաղիկ. — Lychnis.

առեալ՝ խաղաղութիւն հաստատեն » : Երկրորդ անգամ Սմբատ Գ (Յովհաննէս) նոյնպէս գրաւեալ էր 'ի քթիկ ժառանգէն, որ բողոքեաց առ Գէորգի Թագաւոր Աբխազաց, « Քէ Շատիկ իմ բնական տեղի է՝ զոր անիրաւապար տարաւ յինէն Սմբատ » . և Գէորգի զօրս առաքեալ յանկարծուստ 'ի վերոյ նորա՝ ըմբռնեաց և « եհան « առնել 'ի պահեստի. և ապա առեալ երիս բերդս՝ որ« ձակեաց գնա » : Յայս ուրեմն է զի Շատիկ առհասա-

նակից էր Շիրակոյ կամ 'ի սահմանս Երասխաձորոյ. ուրանօր կշիռ 'ի Հռ. Սարմատոյ և Հայիւ իրր փարատեաւ հնոյ, և մերձագոյն 'ի խալ-տալ՝ նշանակի բարձրաւանդակ մի Դևատիկ-բլուր [3] անուն, որ մերձաւորութեամբ կոչմանն և գրիցն՝ թուեցուցանէ և զնոյնութիւն Շատկոյ:

72. Իրր փարատեաւ 'ի տոհմէ Գարագոլէի սկսանի հզօրիկ Երասխ՝ 'ի գաշտավայր Հարթ ընթանալով. և

1 Ա. Մխոբովոյ երիցս 'ի Խ. բոբնի գտանել է Զոզկերտաձին՝ 'ի Քիւս Հարիւր և Լեռնին:

2 Սահմանս Աղուիկ. Գ. ԺԲ:

3 Այսպես նշանակի լերնագագաթ առաւ աշխարհացոյցս:

անգ առաջին գիւղ է Գոբի. և մի ըստ միոջէ գեղք՝ շատքն Թուրքարնակք, Աւրթկիրի Հին և Նոր, ի միջի վերատակոյ գետոյն. Նոյնպէս և Գիւղիւռէք, Մօղու Ալմա, Այ Ալմա, Սարը չոպան, Գաւզուկիւռէն, Գասխման, Օյուրպա, Զարուխի, Հասանքնտ, Էյմէի, Ալիքեմերիւ կամ Ալիպանար՝ 150 տանիք Հայոց, Խոշխապէր, 100 տուն Հայոց, Խաղիպուռ կամ Գայֆպուռ 100 տանիք Հայոց, առաջուն Այգատ-ագա բերդ, Գարագույռ աւերակ։ — Ի ժամանակի յետին պատերազմից Ռուսաց և Թուրքաց, յամի 1877, դէպք ինչ անցին և ի սահմանս գիւղապետիս. զի Թուրքք մերն ի վիճակս յոյս՝ գիմելով յԷրզրում Ցէր Վահանայ (յետ կիսոյ օգոստոսի) բանակեցան ի Մօլա-գամար և ի Զարուխի, իսկ զօրավարն Թուրքաց Խամսիլ Հագգի փաշա մերձ ի Գալֆալու, զոր և փոքրեաց առնուլ (18 սեպտ.) այլ ոչ կարաց. Նոյնպէս և յայլում նուագի և երրորդ անգամ (ի 14 հոկտ.), և լուեալ յայնժամ զպարտութիւն Մուխթար պատրպետի յԱլաճա, հարատութեամբ հազարեաց զրանակ իւր, և ընկրկեցաւ ի կողմն Կարնոյ։

Ի վերջին յիշատակել գիւղն (Գալֆալու) յայտնեցան յայլևայլ ժամանակս մեացուածք վաղեմի չինութեանց և անօթոց, ընդ որս և տապանագիրս այս.

ԹՎ... ԼԱ. Շնորհիւն Աստուծոյ.
Ես վաներամ կսկծալի
Որ եւ գնաչս կանգնեցի
Նիւորկաւին եւ Թաւամի
Տղայ եղեալք յայսմ աշխարհի.
Կսկիծ թողին անմոռանալի
Հաւրն եւ մաւրն Աճառատի.
Ով կարդացողք այսմ գրի
Ձմեզ յիշեցեք, Տէրն ողորմի
Յահեղ աւուրն դատաստանի։

Ձօրինակ պատմական յիշատակիս նախնեաց՝ առաքեաց մեզ ի սկզբան տպագրութեան մատենիս յայսմ ամի (1888) Գերապ. աստիճանաւոր Հայոց Վրաստանի Տէր Աբիստակէս եպիսկոպոս Սեդրպեան, յաւելեալ և զայս կարևոր ծանօթութիւն. « Այս տապանագիր գտաւ 14 « ամիք յառաջ (1874), յիմում Ծննդավայրի, ի թաղիս « յս գեղջ Սուրմալու գտաւոի, հեռի յԻգդիր աւանէ 8 « վերստ., ի փոքրէն գերեզմանաց՝ գիւղի նզատակաւ « գհողակոյտս ընդարձակ անդրէջ միոյ ի հարաւակողմն « գեղջ՝ այժմ ի բնակչաց վանքատուէ անուանելոյ։ « Պատահմամբ ի յոյտ եկեալ յաղագմանէ անդունդ ի « ջուրց՝ արծաթեայ և պղնձեայ դրամք՝ գրգիռ նոտն « գիւղակացեայ փորփռելոյ զանդրէն. և աշխատութիւն « նոցա երբեմն զպահեստ արծաթի գրամոց, երբեմն զմե- « ծամեծ կարաստ գինւոյ և գայլ անօթս ի յոյս ածելով, « ի վերջոյ ած յերեսան ի փոխարէն հազարատէրն « գհինանս փոքրիկ եկեղեցւոյ միոյ ի տաշեալ քարանց, « և ընդ քանի մի կիսաբեկ խաչքարանց՝ զքարն ան- « խաչ, յորոյ վերայ տապանագիրն է վերոյիշեալ, որ եւ « բեւի լինել պատասանգան խաչքարի։ Թէպէտև Թուա- « կան տապանագրոյն որպէս եգեալն է՝ կրէ այժմ միայն « զկ և Ա տառս, սակայն յանդգնաբեմնէ և ի ձեւոյ տա- « ռիցն՝ մարթ է կասկածել վասն այդչափ Հնութեան. և « հաւանելի է թէ յառաջ քան զառնան գոյնասիկ լեալ « իցէ Զ գիր, որպ հադիւ իսկ ազատ նշմարելի հետս՝ հա- « ւանեալ եմ ընդունել։ ... Գիւղացիք զքանի մի խաչ- « քարինս տարեալ եգեալ են ի վերայ գերեզմանաց « ննջեցելոց իւրեանց. քանզակաք նոցին մեացեալք ըստ « մասին՝ երևին նաբր և հին »[1],

Աբեմատակոյմն գիւղապետիս, որպէս ի վերդ յիշեցաք, ամայի և անջրդի երկիր է, և ամառանի առատանման փշեաւ ծփի, վասն որոյ տապնապ յոյժ հասոյց Ռուսաց ի խաղալ նոցա ի վերայ Թուրքաց և ի բանակին, մինչդեռ նոքա զլեռնակողմանան ունէին։ Բայց հանապարհ վարան չկրասխոյ առ Զարուխի գեօղիս սկսեալ՝ կարէ զամսոյս թիւնս այս ձգեալ ընդ Մ. Հր. մինչև ի լերինս անջրդեաս հոխոյց կրասխոյ և կիփրասոյ, և անցանէ յայս կոյս. մեծ մասն երկրին ի հարաւակողմն լեռնային է. և է անդ կիրճն Քէրփաճևսրայ՝ յանուն հանգրուանի միոյ մեծի, ուր գոյ և քարաչէն իշևան հին, ի վերայ արքունի ճանապարհին։ Յաջմէ Նորին, որ է յարևմտից և ի Հս. Մ. կրճին՝ կայ Գարատաստար գիւղ ի ստէմնոս Բաբչինիս վիճակի, և ըստ հարաւոյ Նորին ի լեռնատինն Դաշլըճա, Գղղկայա, Աքչակը, Օտնա, և հանգրուանն փիրախանիյ. իսկ յահեկէ հանդէպ կրճին՝ Գղղկայէ և Գաւրու՝ ամայացեալ չէնք. յորոց հարաւոյ ամբառնան Զարատա և Զարապի և Գարաչուռնախ լերինք, յիշատակելոք ի յետին պատերազմանս, և ի տարատաս նոցին Թայլայա, Մէգրէ և Գարա Մէգրէ, ուր և ամանր պահակատան Ռուսաց, որպէս և այլ պահակք մերձ ի լերինս անջրդեաս հոխոյց և կիփրասոյ, յորոց իջանէք գետակ մի ընդ Հս. կարեալ գլերինն. և յաջմէ Նորին կան (ի Հր. ընդ Հս. գնալով), գեօղքն Ջօր, Օրուշիչ, Մօղու իսդրանիմ, Գիւնէ Մաւրատ, Ալիգօլագ, Փիրմատ ?։

Մերձ ի Ջօր կամ Ջօռ գիւղ քրդապնակ՝ երևին աւերակք վանից որ Ջօրավանք կոչին, և կարծեցան կամրջաձորոյ վանքն (էջ 58), ուշ գիտեմ յարձանագ թէ յաւանդութենէ. և առաքեցաք յամի 1873 ի կաթողիկոսէն Էջմիածնի Հմայեակ Վ. Աբրահամեան, նորոգել զանձրևն և զարոյս հաստատել. ապա և Տէր Մեսրովբ եպիսկոպոս Սմբատեան եկեալ (15–27 յուլ.) կատարեաց ըստ կանոն սրբոյդ տաճարի, նորոգեալ յանուն Ս. Աստուածածնի, և ամն ի տանուտերանց մերձակայ Աղեքսանդրապատ գեղջ (Աղեքսանդր Մելիք Վրթանէսեան) նուիրեաց հող ի կալուած նմին։ Ի տանի վաթգավառի գիմեն այսր ուխտաւորք մերձաւոր գիւղորէից Հայոց։

1 Հաւանեալ եմ և ես գի հարիւրաւոր թիւն եգիտալ կամ անկեալ է յարձանէդ, և ի գեղ է համարել ՃԴ կամ ՃԻ գարաւանաձև։ Հաւանեալ եմ և ես գի հարիւրաւոր թիւն եգիտալ կամ անկեալ է յարձանէդ, և ի գեղ է համարել ՃԴ կամ ՃԻ գարաւանաձև։

Ա. Օրուշիլ գեօղիւ գոյ լճակ մի փոքրիկ իսկ անուն, որպէս և յայնկոյս գետակին մերձ 'ի Զօր՝ այլ լճակ փոքր Մաղկէ կիւղ, որ 'ի ժամանակի յետին պատերազմացն որոյ զրանակն Թուրքաց. զի ընդ այս կողմանս էանոյ նա ընդ լերինն՝ (5 օգոս. 1877), ընդ կիրճ Քէբլանոզբասի և Զօրայ, առաջնորդութեամբ Խանսիկի և եմուտ 'ի բաժին Ռուսաց՝ գիմել յԻկոփր և յԷրեան, յառաջապահ գնդաւն, ուրկէսով և պրէլով գգեօղեանն՝ եհաս և էառ զԱլի-գօշագ։

47. վէմ բեւեռանիգակ գտեալ 'ի Ղազանչի գեղէ.

73. Յարեւելեան մասին ձգտեալ խաղիս ելեսխայ, իբր վեց մղոնաւ յելից Գալթալու գեղէ կայ բարգաւառագոյն չէն կոզմանցըս և համբէն գաւառս, Իկտիր կամ Իղտիր, որոյ ուրոյն մասն է Իղտիր Մաւս յելից կուսէ, ուստի Չոլոյ 550 մանր և 70 մանր Պարսից. թուի 'ի հնումն սեփական Աշրարատեան գաւառաց վիճակեալ։ Գըլխաւոր կենդրան է ասի և արի և ժրաքեան մերազնեայց, միանգամայն և քաղաքական տեսչութեան, և 'ի վերջին պատերազմունս (1877) գինուորական չարժմանց. յոր ակն եդեալ էր Թուրքաց՝ ձեռն արկանել յետ յաղթութեան իւրեանց 'ի Տաղար, այլ ոչ ամաչապարտեցին. և զօրավարն Տէր Ղուկասով՝ ճարտարութեամբ ձաղարկեաց և զգունդ իւր և զգաղթականն Հայոց, և հասցէ այար ('ի 5 յուլ. 1877), և արծարծեալ զզօրն և յաւելեալ 'ի նոյն նոր գունդս՝ յետ սակաւ աւուրց (8 յուլ.) մեկնեցաւ փութալ թափել զգաշարեսցն 'ի բերդին Պայէզիտայ։ Եկեղեցի Խոտրէայ կոչի յանուն Ս. Աստնակոյ. իսկ Խոտր-Վաւոյ՝ Ս. Գէորգ։

Ա. ընթեր Խոտր-Վաւոյ 'ի Հա. կուսէ կայ Գանարչու գիւղ. և 'ի Մ. Հա. սորա մղոնաւ 'ի Հր. Օյուզոյ Ախմէյիս, յորում 120 տունք են Հայոց. 'ի սորա Հա. երկու մղոնաւ հեռի՝ Բլուր գիւղ մեծ, 200 տամբք Հայոց. յելից Նորին Գիւղ-Ջաքիր կամ Ջաքիրլու. 'ի սորա Հա. առ կուսէ հեռի՝ Բանիկ. և 'ի սորա Հա. Ոլէրլու, և 'ի Մ. Հա. Գագանձի կամ Ղազանչի պատկառնակ, ի գիւղս յոյժմիկ գտաւ յամին 1886 բեւեռանիգակ արձանագիր 'ի բոլորակ վիմի, զոր է տեսանել 'ի պատկերիդ (Թիւ 47)։ Գտաւեալ և սակաւուք հեռի յԻկոփրոյ (2 վերստ) ընդ կողմն Մաստոց՝ գտեալ էին յառաջն յամի 1881 բեւեռագանգակ արձանագիրք մեծ, և հին գրանք։

Աղտիկ Թեւրա՝ 'ի հնումն վիճակէին Աշտածի և կամ Մաստոց Ոտին գաւառաց Աշրարատայ, հանդերձ այլով մերձաւորաք, որք յելից կուսէ ասցին, ընդ մէջ այժմեան Վաղարշապատ վիճակի և հիւսիսային արեւմտեան Ոտից Մաստոց. ուր երկայն լիճ մի կամ երկու ճահճաձեւ փոք միացեալք՝ ընդունին առուակս մանունս՝ յարեւմտից կուսէ գաւառիս. որոց 'ի Հա. մերձաւորագոյն գիւղ մի է մեծ և այգեվէտ, Մալաքլը, և Նոյեանուն պահակատուն Ռուսաց՝ յարեւելից կուսէ 'ի առաջաս մեծի լերին։ Ի Հա. Եղ. Նորին Գատարգոյեանց գիւղ փոքր, այլ մեծաւաբած այգեօք և պարտիզօք և պահակատամբ։ Ի Հա. Մալաքլոյ՝ Թեմիրլու, և հետ նմին 'ի Մ.-կուսէ Լօնիքլը, երկոքին ևս բազմաբնակք են 'ի Հայոց. Նոյնպէս և Ղամաքլը. յորոց երից մինչև ցերասխ՝ կան Թուրքմանակք Զիլիքլար, Կէմաճո?, Շիրազա, Քանաղատաս, Թոխանլուձոր Գաձար, և Թոխանլուձոր – Պայազատ սակաւ ևս 'ի ներքոյ Դամուրլու անուանեալ հողմրլի գաւ. (յամի 1886) բեւեռագանգակ արձանագիր մի[1]; Ի հիւսիսոյ սոցին Աչիրազ, Հիւսէինքէնտ, Մաղարգուղու, փոքր գեօղք. մերձ նոցին մեծագոյնն Մուչուտ-Ալի-ղլուղր, որպիսի է և հայաբնակն Ալէնան մերձ Բերախ. և համանուն նմին Հանդրաւան առ գետակերբն, ուր և միւս Հանդրաւան՝ Աստոն անուն. և բացագոյն իբր չորիք մղոնաք՝ Թիզա՝ կամ Միւէյհանաձոր։

1 Հրատարակեալ 'ի Տէր Մկրտովպոյ Սմբատեանց եպիսկոպոսէ՝ յԱրարատ ամսագրի. (ՃԹ. 495). ուր և վերադրանակեալ վէմն, և այլք ևս յայնմանէ. ամս և թերեւս այնր ամսագրի. յորոց գտանեն ընդօրինակեալ մասնք 'ի մատենիս, և գոյլովք գանց արարաք. ոչ չհաշեալք վարկաբարի վերծանութեամբ և մեկնութեամբք նոցին, քան վարկածի բանասիրաց ամանց։

Յ

Ա Ե Ո Յ Ք

պատմութեան փոքր ’ի շատէ ծանօթ, այլ յաշխարհագրութեան՝ ’ի ղեպ է անծանօթ ասել զԱշոյք գաւառ. զի քէպէտ և վեր ’ի վերոյ յայտնի դիրքն այլ ոչ օրալեին, վասն ոչ յիշելոյ ’ի նմին և ոչ միոյ չինի կամ գեղջ առ պատմիչս. որ և ոչ փոքր զարմանաց է. քանզի առ երի և ’ի միջի ասխարհածանօթ գաւառաց Այրարատայ և Գուգարաց զետեղեալ է. հարկ է ապա ասել, եթէ ’ի սկզբանն որիշ և ուրոյն ելով՝ յետոյ միոյ ’ի մերձակայիցն գաւառաց վիճակեալ կամ խառնեալ իցէ ընդ նոսին: Յամենայն յիշատակս պատմութեան մերոց և ոչ այլ՝ յայտնի միջաւայման լինել աշխարհացն Այրարատայ և Գուգարաց, և յետոյս առաւել յանկագոյն թուի ինձ քան Այրարատայ, թէ և ընդ գաւառս սորա դասիցի. բայց և յօրինակս ինչ ասխարհագրութեան Թորնեցւոյն՝ պակասէ և անունն իսկ ’ի թուոյ նոցին. իսկ յորս յիշի՝ նախակարգի ’ի չարի սրեւելեան գաւառաց ասխարհին, այսինքն ’ի հիւսիսոյ նոցին, իմն Ներոյ և սրոց ’ի Հարաւոյ սորին. յայտ է և յայլոց պատմական յիշատակաց՝ զի կոյ յարեւմտից և ’ի հարաւոյ կուսէ Տարօնոյ, ընդ սրոց և զոյգ յիշի, և ’ի հիւսիսակողմն Շիրակայ, ’ի հարաւոյ Կանգարայ և Ջաւախոյ, թերևս յարևելս Ծովուն հիւսիսոյ. կամ թէ նոյն ինքն իսկ Աշոց է, վիճակ ծանօթ ’ի պատմութեան վերոյ, որոյ փոխան ’ի հայերէն թարգմանութեանն ըստ Ջուանշիրոյ՝ Աշոցք գրի, և առհմանակից Տարօնոյ նշանակի:

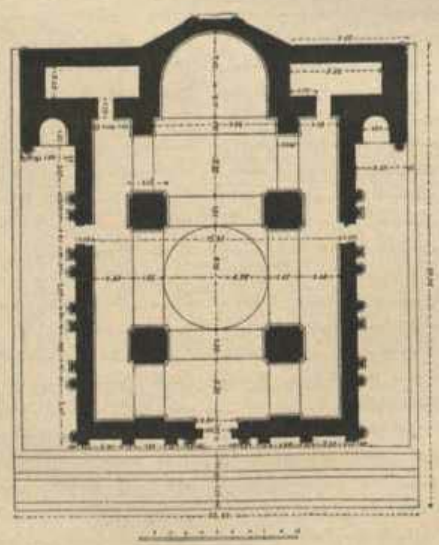
Վկայի և ’ի պատմութենէ, զի բնիկք երկրին սեռանդգ էին Հայկազնեան Շարոյի, յորմէ Շիրակն կոչեցաւ ծանօթ գաւառ, օրումն հարկ է թէ յորակից էր ’ի Հս. կողմանէ և ’ի Մ. Հս. քանզի վաղարշակ՝ որ ետ Գուշարայ ’ի զարմէ Շարոյի՝ զնեռակոզմանս Գուգարաց, զհնգետին գաւառան ’ի Կանգարայց մինչև ’ի Զարեփոր և ’ի Հունաստակերտ քաղաք, այլոց գաւառաց նորին մատուցանէ «զՀերարիւնն Աշոցոյ և զսեպհականութիւնն Տարոյ», քան թարգմանչացն (Բ. ը.). զոր բան ամփոփեալ Անեցւոյն (Ասմանկի) ասէ. «Եւ Գուշարայ որ յորդւոցն Շարոյի՝ ժառանգեցուցանէ զԿանգարա և զՋաւախ, զՀերութիւնն Տարոյ և զԱշոցոյ»: — Վարդան պատմիչ յիշէ ուրեք զսա, այսպիսի կարգաւ գաւառաց. Շիրակ, Աշոցք և գաւառն Տայոց. և այլուր (զո) վասն Ա. Գագկայ ասէ, ’ի մահուն կամակալ անգրանական իւրում Յովհաննու Թագաւորի՝ զԱնի և զՇիրակ և զՄ. Գրիգոր՝ Զորովմն Աշոցայ և զԱրծրուկ, և այլն, Տայսմ ամենայնիւ և յայլ հատուածս՝ Աշոցոց լինել ոչ միայն երկուց ասխարհաց մերոց միջաւահման, այլ և երկուցուն ազգաց և պետութեանց, Հայոց ասեմ և Վրաց, և մերթ միոց և մերթ միւսոյ նուաճեալ. քանզի Վիրք՝ և յատուկ քան զժամանակս վաղարշակայ առնին յիշատակ գաւառիս, առ հաչակեալն իւրեանց Փառնաւազաւ՝ որ սակաւուք զկնի Աղէքսանդրի Մեծի, և առեն առանձին կոզմնակալ կարգեալ նորա ’ի Շամշղտէ, և վիճակ նմա ’ի Սակասրենոյ կամ Շվիրեթոյ մինչև ցՏայիր և ցԱշոց: Յիշեն նոքա և առ Բ Արատիսիոս, յետ Ա. դարու, մարտուցեալ ընդ Հայս «առ «գեառնն Նաւասէ? և առ Պարխարաւ՝ որ են Տայք, և «առ հանապարհն Աշոցոց»: Դարձեալ, յետ մահուան Մհերդատայ՝ առաջնոյ քրիստոնեայ Թագաւորի իւրեանց, որ առ մերովս Տրդատայ, բահքար սրդի Նորա, ասեն, առ ’ի Քիկանոս իւր առնել ընդդէմ Հայոց զՊարսս, տայ ոգա «’ի Շամշղտեայ մինչև ’ի գլուխ Աշոցոց»: — Դարձեալ յետ մահուան Մհերդատայ՝ յայտ առնեն գեռաշխիտ մի լինել գաւառին. զոր առկայն չկարեմ հնգրտել, արդեաք հաւմնան բառիցակ գեղոյն իցէ՝ որ և Հարաւային Տարիր, եթէ հիւսիսագոյն ժամանակ Ախուրեան գետոյ, կամ նախայիշեալն արևելեան առհման Ջղջղոյ՝ Աղոցն գաւառ. այլ հատանողքն ոչ մի միայն յայտնեն, այլ գէթ մեծ մասն ասին. քանզի յիշատակութիւն իշխանաց երկրին՝ ցուցանէ և զընդգրկակութիւն նորին, որ և առանձինն իմն երևիլ ունել վարչութիւն, քան ոչ սովորականի այլոց գաւառաց. զի կոյ Տէրութիւնն Աշոցայ, հանգոյն առհմանորդին իւրում Տարոյն անփոփանաւորեալ, գայլ զի ’ի վերայ բաժնէ հանեալ էր զայն Հայոց: Մեծ սութեան գաւառին կամ իշխանութեան տեառն նորին՝ վկայէ և

գոթաբաժին արքունական բանակին, որում տայր 500 մարտիկս, հաւատար Բասենաց և առաւել քան զամենայնիցս Նոցին՝ Հաւատնիս, Աբեղեանս և Գաբելեանս, և՝ ի Գահնամակին Սահակայ՝ Լդ կարգի՝ ի թոռնս իշխանաց [1]։

Ի տերանց Աշոցայ որ մերք յեզական և մերք՝ ի յոգնական գրի Աշոց կամ Աշոցք, և յորինակի միամ աշխարհագրութեան Թորնեացւոյ՝ Աշուանք, ևս և Աշոցան, յետ Գուշարայ, որ առ Վաղարշակաւ, ՝ի Նորին զարմէ յելս կոյս Գ դարու Ժանօթ է Տաճատ, որ՝ ի ազգնագ Ժամանակի հալածանաց նախարարացն Հայոց յերեսաց Արտաշրի Սասանեանց՝ ՝ի կոտորել նորա զտհմին Արտաւազդայ Մանդակունւոց գայեկին Տրդատայ, զերծոյց զմի՝ ի քերց նորա և էառ՝ ի կնութիւն. և իբրև նախասարի ետ նմա յետոյ Տրդատ՝ զտէրութիւն երկրին. սա էր որ Ժանոյց Տրդատոյ զԳրիգոր լինել որդի Անակայ. այլ յետոյ ուրեմն ինքն իսկ ընդ երկոց սյլոց առաջնոյ նախարարաց՝ առաքեցաւ ՝ի Կեսարիա ՝ի խնդիր որգւոց նորին Գրիգորի Մեծի, յորում ժամանակի հարկ է նմա լինել ՝ի բարւոք ծերութեան։ — Քեա նորա յիշի Հմայեակ Աշոցայ Տէր, յետ բարձման Թագաւորութեանն Հայոց։ — Հրաման, յաւուրս վարդանանց, և Թուի նոյն որ յետ նահատակութեան նոցին վարեցաւ ՝ի Գաբաս ՝ի կամաւոր գերութիւն՝ ընդ այլոց նախարարացն։ — Քեա սոցա՝ ընդ գաբս երիս ոչ գտանեմ ՝ի պատմութեան գլխաւոր իշխանաց Աշոցայ, այլ յերբորդ գաւառդի Ը դարու ՝ի Ժողովի Սիւնեաց կաթողիկոսի յԱղուանս՝ գտանի և Արտաւազդ Աշոցայ տէր։ — Ա՛նեալին ժամանակագ կամ աւոյ գինի՝ Աշտա և Շապուհ եղբարք Բագրատունիք Թափեցին յԱրտաշատ՝ ընդ Շիրակայ և գԱշոցս և գՏայս։ Քայնմ հետէ ընդ Շիրակայ զտգաւորեալ Թուի երկրին բուս վարչութեան, զի ոչ ևս յիշին առանձինն իշխանք կամ տեարք նմին. այլ երկիրն յիշատակի և առանձինն, որպէս տեառք ՝ի վերոյ յըլկիցն ԺԱ. դարս կամ յելս Ժ՝, յանուանէ մտան ժառանգութեան հանել զայն Գագկայ՝ որդւոյ Իւրամ և յաջորդի՝ Քուհանեա. յիւր և ՝ի սկզբան ԺԱ. դարս՝ յարձանս Հայրատայ յամի 1210. յորում ասէ Զաքարիա ապատար՝ տաւել ՝ի տէրք Անին՝ զիւր « Հայրենի » գեղերն որ յԱշոցք՝ զՀաղարածին և զվանս. և զի այս « գեղերս հետ էին ՝ի Հաղրատայ », զայն զՀաղրատ գեղ փոխեալ ընդ նոսին՝ առնու ՝ի տէտանէն՝ ՝ի Գառ-Քայ Շաթոտկայ որգւոյ, և ընծայէ վանացն։

Այս երկոքին գեղք միայն ոչա գտանին յիշատակեալք ՝ի նախնեաց, ՝ի գաւառին Աշոցայ, և հետոկ յիշատակ՝ — ի առհասնս Գանձասոյ կամ Գուիշափերայ՝ որ կին է յԱշոց, նշանակի վանք գիւղ յարևմտահարաւն վերայ, և հատանելի է նոյն լինել ընդ յիշեցեալսն ՝ի Զաքարիայ. իսկ գՀաղրածին՝ փոխագիլի է գտանել ՝ի նոյն կողմանս՝ ՝ի հիւսիսոյ արևմտից Շիրակայ և Տայոց՝

1 Ի հին օրինակի անդ Գահնամակին, որպէս տեառնի՝ Գաղջեան գրեալ է, այլ Հատարեցւոյ ելիմ Աշոցեան էր գրելի։

Քառակաճեր եկեղեցւոյն Տիկորոյ ՝ի Շիրակ.

ԺԱ.

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ

ՌԶԱԿԱԴՈՑՆ և նշանափառքան գյուղս 'ի գաւառաց աշխարհս մերոյ՝ ԱՐՈՂԱԾՈՏՆ է, և ըստ բնութեանն հանգամանաց և ըստ քաղաքական տեսութեան. ըստ առաջնոյն՝ զերկրորդն 'ի բարձրութեան լերանց Հայոց աշխարհիս ունելով և զլայնանիստն բնաւից, գեղեցիկ բաւմանութեամբ յորդառատ ջրոց, զատճագեղ բուսաբերութեան և յառատութեան օդոց. և ըստ երկրորդին՝ զառաջինս 'ի մայրաքաղաքաց նորին՝ որ առ հնութեան ժամանակաւք և որ առ քրիստոնէութեամբ՝ ունելով յինքեան կամ առ երի առհմանացն. և մանն մի մեծ գոյով բնիկ Աղբատեան աշխարհին և գաւառին, և մի 'ի չորից կամ հնգից տէրականացն արքունի գաւառաց. առհմանակից անելով յարեւմտից՝ զարեւելեանն Շիրակ (զայժմեան Ալէքսանդրապոլ), 'ի հարաւոյ՝ զՃակատս և զՄաստացան, և զՈտանն Հայոց կամ գրուն Աղբատաց. յարեւելից՝ զկատաս, և 'ի հիւսիսոյ՝ զԱրից՝ եւ որպէս և անունն յայտ առնէ, նշանագրոյն 'ի նմին՝ լեառնէ է Արագած, որում յաւելուած կամ զուգորդ համարեալ է բանագիտ երկիր գաւառին, վասն այսորիկ և կոչի Ոտն Արագածու. զորոյ գրեմք է զկէս գրաւ, եւ չրջապիտս առաջին, գաւառն եւ զկէս գրաւ. եւ չրջապիտս ընդարձակութեան միջոցի գաղեւելիւք տարածեալ չրջագրականքեան մինչ ի ստացն Աղբատաց և Շիրակոյ, ոչ անելով կցորդութիւն անանջրպետ ընդ պարս իրիք լերանց, հանգոյն հակառակին իւրում և բարձրագունի Մասեաց՝ ինքնատրոյն մեծութիւն ամբառնոյ. բայց զի հիւսիսային արեւելեան ստացն մերձաւորք են Մասեաց կովկաս անուանեալ պարս լերանց, մերթ է 'ի նոցնս վերագրել և զԱրագած. և որպէս գաւառ իւր ըստ գրից ոչ[1] գոյ բնիկ գաւառացն Աղբատասոյ՝ և ինքն լեառնն յիւրում գաւառին 'ի հիւսիսային արեւմտեան մասին կայ, որով յայտ է զի Ոտքն՝ որ է բուն երկիրն՝ տարածանի յարեւելս կոյս և 'ի հարաւ, մասամբ և յարեւմտս հարաւոյ. Աստուած որ ժամանեցոյց 'ի տեղագրելս զարեւելեանն Շիրակ, արժան է սկսանել և զգաւառս. այլ զի ոչ առկայ տեղիք 'ի բուն լեռնաւորին գտանին՝ հարկ է ամենայնիւ նախ զլեառնն տարագրել և ապա զայլ տեղիս և զչէնս.

76. Արդ, երկրորդս այս կոթող հայկական բարձանց՝ գրեմք ընդ նոցին երկայնութեան տարհանաւ կայ՝ ընդ որով առաջինն և գերագոյնն, Մասիս. այսինքն է տաղ ինչ պակաս ընդ 42° միջօրէին Բարիզու, ընդ որով կրճս գտանի առ, և ընդ 40 տարհանաւ Հս. լայնութեան, որ է իբր 50 մղաւոյս 'ի Հս. Մասեաց. և գրեմք հաւատարիք հեռաւորութեամբ յարմանց Երասխայ, Մասիս 'ի հարաւոյ, Արագած 'ի հիւսիսոյ, առանձ մի հեռագոյն քան զնա. այլ 'ի հնումն ոչ նոցնպէս. զի Երասխոյ նահ. 'ի միջոցի 2000 ամաց պատմական ժամանակի՝ փոխեալ զընթացսն խառնելով է ընդ Հարաւ, հեռանալով յԱրագածոյ. զոր՝ ընդ մեծի գագաթին (Մասեաց) տարի և անտի՝ ունի պահակս իմն կամ աշտարակս յարեւելեան, զեղերք մեծագլուխ հոսին, ընդ որոց մէջ երագէ գյաւերժափոս ընթացան. կամ որպէս գեղեցիկս խնամատիրեաց գլուխ աշխարհագրացգարուս (Բիգդեր), իբրեւ ընդ երկուս բարւոքս մեծի գրան, ընդ որ անցանեն կարաւանք ազգաց յարեւելից յարեւմուտս. — Առաջին նշանակեալ տիպ լերինն՝ բարձրութիւնն է 'ի միջի լերանց և բարձանց աշխարհիս, և մանաւանդ որոց յեղեղս Աղբատեան գաւառին մեծի. վասն որոյ և Արագած կատար կոչէ զայն՝ ասի 'ի պատմչաց մերոց նախնեաց [1], վերացեալ գոյով յերեսաց ծովու 4100 Զ. կամ 12,606 ոտս [2], վասն որոյ և գոգք ինչ նորին մերձ 'ի կատարն՝ մշանջենաւոր առատանանեաք մատեալ Յոան. այլ քէպէտ և այսպան բարձր է և անձյառ և մեկին ևս կոյ, և իբր 10,000' վերագոյն է քան զդիրս Էջմիա-

1 Ասէին. կամ երեցագոյն ոչ քան զնա պատմաբան:

2 Ըստ այլոց 12,871 ոտից:

ծրնի (20 մղոնաւ ևւեթ 'ի բացէ), ակոյն ոչ ապդոպագոյն գործէ յաչս զվանմութիւն բարձրութեանն, որպէս այլք ամենք 'ի նմանեւեցն 'ի ակս մեծատարած լայնութեանն համօրէն սարատավքն և գագաստափք, որք ամենել քան զ25 մղոն լինի տրամագիծ յատակացն ընդ երկայնն և ընդ լայն, յայս ուրեմն զի և չրջագատն իրրև 85 մղոն, յայս ակս ոչ իրրև զՎեծն և ոչ իրրև զՓոքր Մասիս և ոչ զայլ բարձրաբերձ լերինս Հայոց՝ տեսիլ և տեսա-ցեալ ցուցանէ կերպարանս, այլ կատարեալ և աստիճանեալ լայնարձակ գագաստափք և սարատափք· բայց զի 'ի Հա·կազմանէ չեն ընդարձակ կողքն կամ գագաթն՝ քարձրագոյն յայնմ կազմանէ երևին և կատարքն· Չի են նոքա չորք կատարք, առաջ ինչ գանազանելոյք 'ի բարձրութեան· բարձրագոյնն է արևմտեան հարաւայինն չափաւոր տափարակաք· թէ և 'ի տարև տեսպականք երևին և իրրև քառահատուած ժայռք միոյ գագաթան, կամ հեռ-ձեալ չրթունք խառնարանի մեծի հրաբղխի· բայց զի են և այլ մերձաւոր կատարք լերինն՝ ասի 'ի վերջնոց գիտա-զոց եօթնականաւոր ասէ· իսկ զի եղեալ է և հզօր հրա-բուղխ 'ի հին դարս, յնութիւն քարանցն և կատարու-թիւնք անբաւ զազակի տարածելոյ ընդ բազում մղոնս, մանաւանդ ընդ կողմն Շիրակայ, յայս առնեն ակներեւ· Այս քառագագաթն ձև և յիշատակ հրաբղխի ներգործա-թեանց լերինն՝ այնպէս ծանօթ և ազգաւ էր 'ի յոյն և յերևակայութեան նախնեացն մերոց, զի ոչխարհագիր միջին գարուց (Վարդան), ասէ· « Մեծագոյնք լեառն

48· Կատարք Արագածոյ, 'ի Բարդոյ լեռնէ դիտելով.

» Արագածայ, որ առաջագն միոյ ցկատար լերինն ա-» ւերակէս ճանապարհ է, 'ի չորս բաժանի լերինք մե-» ծամեծք, և մէջ նոցա գոգ հովտաձև հարթայատակ, և » չորեքին ծայրք լերանցն՝ հանգէպ միմեանց խուչա-» նման » · յաւելու և զատանգութիւնն ասելական· « Ա-» սեն, թէ արշնեալ և օծեալ է նշան սէրաձևական՝ շնոր-» հաբոխս աջովն աստր Լուսաւորչին լերինդն այն, 'ի » փառս խաչելոյն Քրիստոսի[2]· և է 'ի մէջ հովտին քարա-» ծերպ այր մեծ· 'ի նմին այրի չինեալ տաճար փոքրիկ » խորան, և կախեալ կանթեղս առանց չառանի, և փո-» խանակ ջրոյ՝ արտասուաք լցեալ, և հրով երկնային վա-» ռեալ· և մեսյ մինչև 'ի գալուստն Քրիստոսի 'ի դա-» տաստան· որ բազում յարժանաւորացն տեսեալք են » և տեսանեն զհրաշն զայն 'ի փառս Քրիստոսի[3]· Կան-քիզքն հրաբուխք 'ի վաղուց չիջեալ են, այլ քերևս տակաւին ծխէին 'ի սկիզբն պատմական ժամանակաց մերոց, և առանգութեամբ հնութեան առասպելեալ հա-սեալ առ արդիս քրիստոնեայս՝ փոխեցան 'ի հրաշագոր-ծութիւնս Լուսաւորչի, որոյ փոխան արտասուաց՝ երևին ցարդ 'ի բարձունս և 'ի տարատափս լերինն լիք ուխտի քան զտան· ոմանց ուխտի քան զկէս մղոնեալի առնե-լով տրամագիծ, և յոյսնին խառնարանք գոլ հրաբղխից, և այժմ մատաւականք և 'ի հալից ձեռնց՝ չտեմութիւնք լինին բազմութիւն առատաց և ապրելոյ ընդ ձոյս և ընդ ծաղօպս, և գետս գործեն, որպէս յետ ակատուց տես-ցուք· Մեծագոյն 'ի լճակացն գագլիր և բարձրագոյն՝ յա-րեւելակողմն կոյ, և կոչի Գոգտ կէտ (Սեւս լիճ)· յա-րեւմտակողմն են երկու լճակք, որոց մեծագոյնն՝ Գրգռի կէտ (Կարմիր լիճ)· սյլոցն որ յարևմտեան հարաւակողմն և որ 'ի միջավայրն՝ ոչ նշանակին անուանք· — Քարեւ-ելեան կատարէ լերինն ծորի ծծումբ պղպջաշունն գոլ-րաժեռիթք, զոր երբեմն հրացան գնահակոք հարեալ և փրթուցեալ ժողովեն· իսկ քարինքն ամենայն սրատ-դրութիւնք են հրաբղխից, այլ 'ի յօդսմութենէ իջից և կա-յից ջրոյ և ներգործութեամբ օդոյ՝ ծակառեալք և փրխ-բեալք, վասն որոյ և ածանգակիշք բաւսաքերութեան· որ և քաջ բարգաւաճէ Արագած, ընդգիմակ և գերա-զանց Մասեաց, որպէս և համարէն վայելչութեամբ կեր-պարանացն· և թէպէտ չատք 'ի ջրոցն 'ի վերին եզեռս պպղին 'ի գիշերի, այլ ընդ սուրս քարանցն մղեալ խա-ղան գանթարար· Ոչ միայն ձորք և ծաղծորք են ջուրցն՝ այլ ուրեք և բացատ քարավէժ առնեն· առ որով 'ի մի փոքրիկ 'ի ներքոյ վիմի միոյ, յորում ամենասաքր կրկրոցու-թեան, և խոխոջ 'ի նմա գնանեն մի առանց առատանի, և ելից գնա իրովք սրատասարքն· և խնդրելոյ Արատածոյ, զի երկիցեավ լուսով վասնցեալ' անչէ Մատչէ մինչև 'ի կատարած այրերի· որ և ելեն իսկ բան խնդրոյն· որ կոչ մինչև ցայսոր 'ի փառս Աս-տուծոյ և 'ի պարծանս ծագողին իրոյ· Ջոր նման իսկ ոչոք յայս-նագէս Ս· Գրիգոր Աղուանից' յետ ժամանակաց... որ վասն սրնորիկ կոչեցաս Աղուանից»·

1 Տես Gillet, կոյսերական պրագիտ Հայոց' 150 վերստ ասէ·

2 Ըստ ստուգութեանց' գրսերին մատանս լերինն իրրս քա-ռասներս խաչ' որմնեալ երեի Լուսաւորչին· բայց գաստէր և սրոյն խաչ' Աբաքեան Ս·Նշան անուանեալ, և 'ի յետին գրս պատկեր 'ի Վաղարշապատ·

3 Չատս ընծայելով պատմիսոց' գրէ և Մխիթար Կոսնգոսիկս 'ի Ջամչո մատենին, (էջ 288)· « Որ և եւեալ 'ի ծայր լերին Արա-գածու և տանէր անդ գրատրս բազումս, սրբ և յորդիսոց գտաներ

սկիզբն կոյս գաբաս՝ Մօրիէ ուղեւոր անդրիացի ընդ սերտարին Պարսից (յայնժամ տիրոջաց) գրասդոյր և ճանչէր։ — Ի հիւսիսային արեւմտակողմն գագաթանցն՝ կոյս չրջաբոլոր անթերի խառնարան հրաբղխի՝ իբր 40՝ արամադծաւ, յորմէ հանելով են թեապղն զուլակը կուսակեալք ի տուրսան լերինն. և նշանական իմն կազմուած երևի ի քարինան արտաղեալս, զի անկեն ի մէջ հնագոյն քան զինքեանս հասարս կարծրակուռս. յոլովք ի ձորայատակաց և եզերք նոցին՝ սեաւ և խոյտ կնափայլ քարինք են, ընդ որս ուժգնակի սահին հոսանք չուրցն, որպէս և փառաղ իւրովք ժանգակոք, և սահառը գժպղհի կիրպաթանք և ամայութիւնք յոյսանին զնոքօք. այլ ի հարթ տեղիս և ի սարատափս կոյ և հող սեաւ մնացիչ լեռնարատոց։ Իբր ի կիսոյ մայիս ամոյ ցվերջ կոյս տեսմերիւ՝ յոյժ գեղեցիկ և զմայլական երևոյթս ընծայէ լեռանն՝ ժանգակութեամբ չուրց և օդոց յատակութեամբ, քաղցրահոտ բուրմունքք, և երանգ երանգ ծաղկաք, յորս գեղինն է յամախագոյն, այլ և կապուտագոյն Շուշանք վայրիք կամ Հիրիկք, չատափայլ Կակաչք, Բոգք կամ Հոռոմերնջանք (Gentiane), Կանթեղնիճք կամ Զանգակ-ծաղիկք, Զագախատ սառնորակ (Erysimum gelidum), Գոմաղորս խոշոր (Hypericum scabrum),

49. Արագած լեռան յԱշքառակրատպէն տեսեալ.

* Նապերիկ պարսկային (Hesperis Persica), և այլք պէս-պէս յարոց՝ զմայլմամբ քաղէր բնասէրն Վալնէր գերմանացի, յամի 1843. նա և բազում ազգս մինչառաց կամ ճճեաց հատաքաց անդ, և նշանաւոր քան զնուաս և միայն Հայաստան կազմնոցս սեփական՝ Ուժեղն առնանեայ (Callisthes), քաշափայլ կապոյտ և նորաձև իմն, որ ի բարձունս լերանց և մերձ ի սահմանս ձեռնոց գոտեաւ։ Այլ սաներն ծաղկանցս և պիտանեգործք մինչառաց, երամբ մեզաւոց, և ընծայեն մեզ պատառական, մանաւանդ ի սահմանս Կարբոյ։ Ցոյժ և անհամեմատ գեղեցիկ է Արագած ի չորեքին ամիսս ամարայնոյ, և գրախտանման իմն բնակութեամբ, զոր գերագոյն գտաք Վալնէր՝ քան զայլոց կազմնոց Հայոց՝ զոր եհաս, և քան զինաւոր կովկասեան գաւառաց. այլ երկարաբերձ ձմերայնոյ և յաճախութիւն ձեռն՝ անհամարոյր զօրծեն զմեզայորդ տարոյն, և ոչ ներեն պիտանի բաւոց հատանել, երբեմն և ոչ իսկ գարոյ. համայն և այնպէս ի սկզբանէ ասդգ պատմական ժամանակաց, յատուկ հաբրաստութեան նախնեաց մերոց, առ տիրապետութեամբ Պարսից, և առ մեզ իսկ՝ փափագելի զրօսավայր ամառանոցք են գարատափն և բարձունք Արագածու, և արօտավայրք մերձաբնակացն և եկոց Քրդաց և Թուրքաց։ — Լինին յԱրագած և վայրկ այծեմուկք և վիթք գեղեցիկք ոչորկ և սուր և երկայն եղջերաք, մինչև 0,70 Ը. երկայնի ամն յիշէ զոգ մի եղջերաց նոցին 39 հանգուցիւ կամ պատառածով, և համարի այնքան ամս կենդանւոյն, զոր կոչեն անդ այլազգի լեզուաւ Թուրիւ։

Առանձնակ անուամբ ասաք լերանց Արագածու հա-

Նաչին, յարեւմտից հիւսիսոյ՝ Գղզկար, յարեւելից հիւսիսոյ՝ Զանիկ, յարեւելակողմն՝ Ցալիքէր? , ի հարաւակողմն՝ Քարչարաց? , Ամիերդ, Տիքմէ գալ, Գաթա գօնաց? , յարեւմտակողմն՝ Գղզ-պուռուն, Գղզլ գիւղաքաղաք, և բացագոյն ի սահմանս Շիրակայ՝ բարձրն Զիյարէք տապ, իբր 10,000: Ա՛ն նախնիս մեր յեզակեան միայն յիշի լեառն Արագած և ոչ լերինք, և ոչ այլ անուն լերին ի սմին. ա՛ւր զատ զսրատն. բայ այսմ և յայլազգեաց եզարար Ալակիզ անուանի՝ Զկան և այլ լերինք ի գաւառի Արագածասան, բայց ցածունք ևեթ, և առապարք. իսկ որ յաբեւելից կուսէ յայն կոյս, որ է յահեկէ Քաղաղայ, Վանան Արայի՝ իբր 8050՝ բարձրութեամբ՝ սահման հասանէ ընդ սա և ընդ կասպից գաւառ, որպէս և որ բացագոյն ի հարաւոյ եղիվարդոյ ամբառնայ եռագագաթեանն և երկայնանիստ իւր բեհիւրիւ կոչեցեալ յայլազգեաց։

77. Ջուրք և գետք գաւառիս գրեաթէ բովանդակ ի մեծէ լեառէ սահ իջանեն և գնան ընդ ամենայն կողմանս, արբուցանելով զանդաստանս և զոյգիս . այլ շատք ի մանուանցն՝ ամպրանի նուազագոյնք ի սօթոյ արեգական և խաւարչ երկրին, և ի բազմաբաչիս ագուցոյից ոռոգմանէ, ոչ ժամանեն յասպնջականն հզօրագունիցն յիւրաքանչ. այսպիսիք են յաւէտ արեւմտակողման գետակքն որ ի Շիրակայ կողմն, յորս գլխաւոր է Մառատայ գետակն, և նուազագոյնքն՝ Թոռնայ և Ալուձայ։ — Եզանուրն անուամբ ի պատմութեան՝ այլ այժմ նուագեալ քան յորգութեան՝ է Մեծամօր կամ Շամբի ջուր, քան այլազգեայ Գայթ առ, որ ի հարաւային սահմանից լերինն բղխէ ի չամբառ վայրոյ, և ցրուեալ ի յարգամ առուս կամ հաւաքեալ ի բազում առուոյ՝ ի Մ. Հր. վաղարշապատ խառնի ի Քասաղ, և սակաւ մի ևս յառաջեալ՝ Թափի յԵրասխ, բայց յառաջին ժամանակսն երկոցունս ևս ոչա բնթացք այլազգ էին. Երասխ առաւել ևս ընդ Հա. բնթանայր, և Մեծամօրն ընդ արեւելս՝ զուգահեռական բնի նմին գնացիք մինչև յԱրաւստա մայրաքաղաք ժամանէր, և մերձ նմին անկանէր ի գետն մեծ։ Զայս յայտնապէս նշանակէ նախ Խորենացին ի յիշելն զհիմարկութիւն Երուանդաշատոյ՝ վասն հեռանալոյն էրասխայ յԱրմաւիրայ՝ յառաջնոյ քաղաքամերձ Հայոց, և յայտնագոյն ևս յաշխարհագրութեան խորհ, թէ և ի նորագունէ քան զնա հմուտ և հին գրէչ յաւելեալ իցէ, եթէ առ Ա՛ռաջաւառ էին « յառա. » ջին ժամանական խառնուրդք Մեծամօրի (Երասխ), » իսկ այժմ փոխեալ զդնացն Մեծամօրայ՝ խառնի ի » մոյ կուսէ » : Եւ Բագրեւանդ (Գ. ը) Դաշտ Մեծամօրն կոչէ զսահմանս Գառնոյ և Ա՛ռաջաւառ. և յերկոսին ևս ի առա՝ յիշին կամարք Մեծամօրի[1]։— Գլխաւոր գետ գաւառիս այժմ է Քասաղ կամ Քարսաղ որ և Քարսախ գրեալ, ի լեռնոյ կոչի Կարթոյ չորս յանուն մեծի գեղջն. Քէ և ապրերգն բան վերոյիշեալ հին աշխարհագրին՝ բղխեն ի Նիգ գաւառի, այլ ի հիւսիսային սահմանից մեծի լերինն Արագածու, զորմէ պատեալ բան ելից կուսէ՝ մտանէ Այրագածան և ուղղակի իջեալ ի հարաւ, ապա փոքր մի խառնեալ ընդ արեւելս՝ յե. Հր. վաղարշապատի, և խառնեալ ընդ Մեծամօրի՝ սակաւուք հեռի ի Մ. Հրազդան գետոյ, անկանի յԵրասխ. ի հնումն յայս է թէ այլազգ էին և ընթացք սորա, և հարկ է թէ բազում մտնեաք վերագոյն ի հիւսիսակողման անկանէր ի Մեծամօր, յետ քերելոյ զվաղարշապատաւա, որպէս հին երգն վ[illegible]պատանից Հայոց յիշէ, մինդեռ քաղքն այն կոչէր Վաղգէսի աւան։ — Իր և այլ գետ կամ գետակ մի բղխեալ յիյից կուսէ Իջմիածնէ, Անապատն անուն որ և Թոռմօր, որ խառնէր ի Մեծամօր. չերեւի արդ գետակ որիշ յիյից Վաղարշապատի. բայց զի ոչ սակաւ վկայք են ի Հր. Օշականի՝ մինչև յԻջմիածին՝ չիրար խառնեալք և առաւել քաֆեալք ի Քասաղ, ի գէպ է զմի յայնցանէ համարել զայդ։ Բարեմօրէ կոդմանէ՝ որ է յահեկէն՝ ընդունի Քասաղ ոչ սակաւ օժանդակս իջեալս յԱրագած լեռնէ . յարեւելեան կողմէն՝ գԱլնգարդս, Տուղս, և ի հարաւոյ՝ զՔերդու և զՇադվերայ գետակսն, որք չիրար անկեալ՝ ապա առ Օշականաւ խառնին ի Քասաղ. իսկ յահեկէն, որ է յարեւելից, վտակս մանուանս ընդունի քաղցի լերինք Նգայ և Կոտայից փակեն զահեկանն ի մտառատ. և զի և յայմէն պատապեն զնա ասք Արագածու, հաւն գետոյն զառ ի թաւ և գահավէժ է ընդ հերձակատր առատապս, քերեալ յանկագոյն բնութեանն՝ Քասաղ կոչեցաւ, և փոխեցաւ ի Քասաղ, և ճահոդապէս Զաքարիա պատմիչ (Բ. ԹՀ) կոչէ զայն « կորկոռաձեւս և ծիծաղագեաց » ։

78. Սկիզբն չինութեան և քաղաքական օրինաց գաւառիս՝ ըստ աւանդութեան պատմչաց մերոց՝ հրանէ և ի սկիզբն պատմութեան ազգիս, և յայժ հանդանական է հնութիւն բնակութեանն ի Հայկազանց, որպէս տեսաւ և մերձաւորին Շիրակոյ. իսկ ի սմա նոյն ինքն անգրանիկն Հայկայ Արմենակ, սահն, նախ եկեալ « չինէ ըզ- » մասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ գաշտին (Այրարատայ) » և զՈան լերինն ի նոյն կողմանէ, և զլեառն անուանէ » յանկագոյն յիւր անուն՝ Արագած , և զկալաւածան » Ոսն Արագածու » ։ Յանկագոյն եւս թաւ պատմութիւն բնակութեանն քան զկալաւան երկոցուն անուանցն (Արմենակ և Արագած) , ընդ որս խորհ ոչ փոքր լսելիք, թերեւս ի սկզբան այլազգ կոչէր մին կամ միւսն[2] , Ոչ է յայտ բնիկ գաւառակերտ կամ կենդրոն բնակութեան նորին, այլ թաւ ինձ ի գաշտակողմն լինել յիյից Քասաղոյ, զի այնպիսի տեղի գիպզագոյն է ի շինութիւն՝ քան լեռնավայրըն անհարթք. և զի ի գնացս Աղթամարայ՝ Դաւիթ կաթողիկոս կամ եպիսկոպոս վիճակին՝ ի սկիզբն կոյս ՃՀ դարու (923) ասի լինել յԱրագած գեղջէ և ազգակից Մաշտոցի կաթողիկոսի. սա ծանօթ է լինել հայրենեաց յեղիվարդ գեղջէ, և մարթ է փոքր ինչ հաւանութեամբ նոյն կամ հաւդ նմին համարել զԱրագածն չէնն։ — Բաս գրիցն՝ ընդարձակ գաւ ի վայր սփռման լերինն մեծի՝ կոչ երկիրն Ոսն Արագածու[3] և յանմէ յեառնս բարգութեամբ Արագածոսն, կամ գաւառցւոյն, որպէս յԱրագածէն կոչեցեալ Ոսն[4], և

1 Ագաթանգեղոս . Եւթիս . և այլք։
2 Օրինակ ինն . Աբգեզեսի ։
3 Նախէ . Ցովհ . կաթողիկոս . Թովմա Արծրունի և վարդան ։
4 Թովմա Արծրունի ։

երթեալ կողմն Արագածու. գոն ուրեք և՛ ի յետնոց առևտրէս Արագած կոչի. Չհետագոյն ուշմանս գաւառին կամ զոյլ մերձաւորմանն գաւառաց՝ թիւրումն Արագած լերին կոչեն պատմիչք. որպէս, Սերխոս ասէ զՓիլիպպոսէ Սիւնեաց տեառնէ և զօրավարէ Պարսից, գնացեալ ի Կիլիկ և պատեալ զՓիլիմոյիք լերինն Արագածայ՝ անցանէ ընդ Շիրակ. իսկ Խորենացի (Բ. ԽԶ), զՎաղն իսկ Գեղամայ ասէ զՓիլիմոյ Արագածն կոչեցեալ լերինն, եթէ ոչ յայս անուն կոչիցէ և զԱյրանկէզ լերինս որ՛ի հարաւոյ այնր ծովու ապառաղեալ ձգին։— Զընդարձակութիւն չրջափուռ գրից գաւառիս, միանգամայն և զամուրքիննն՝ յայս առնէ և եղիչէ, յիշելով զամուրս ինչ նորին և յաւելուլ, « և զամենայն Ոստ Արագածու »։ յորմէ բանէ վկայի յայտնապէս Նախնեաց մերոց տիրապետուց՝ ի բնական ամրութիւն երկրին յաւելեալ և զենագործն, և բազում արգանդ գաւառակերտս, բերդս և ձմերոցս չինեալ՝ ի սմա քան յայլ կողմանս. նշանակ արքունի սեփականութիւն լինելոյ գաւառիս՝ ի վաղնջուց հետէ և յառաջ քան զայլ ամենայն Այրարատեան երկիր. վասն որոյ և ոչ ուրեք յիշին առանձին իշխանք և նահապետք Արագածոտան կամ զօրաթաժին. բայց միայն՝ ի բարձ Գահնամակին՝ Տըրդատայ՝ ըստ Մեսրովպայ երիցու յիշին (Քիւ ղ) և Արագածեանք, յայտ է թէ սերունդք ազգապետին Արմենակայ, որպէս Շիրակացիքդ՝ ի Շարայէ։— Բայց յետ բազում ժամանակաց առ Բ Արտաշիսիս յետս Ա գարուս Քրիստոսի՝ զԵՒ մասն մի գաւառին (արևելակողմն) տուաւ օտար տէրմի, Ախատունեաց, զորոց ճառևսցի առաջիւ՝ ի տեղագրի Օշականայ, նոյնպէս և զեպիսկոպոսաց նոցին. յաշ արարեալ տասանօր միայն զնշանաւոր յոյժութիւն մեծամեծ վանօրայից գաւառիս, որպիսիք են Քուխանեվանքն, և որ մերձ նմին Սագմոսավանք, Ծաղկովանք, Ուչց վանք (Ս. Աստղիս), Լազրեվանք, Մաւնոյ Ս. Գէորգ, Եղիվարդայ վանք, և այլն. Նշանակ յոյժութեան և ճոխութեան ազնուականաց յերկրի սոսա և արքունի ձեռնասուքեան, զի յաւուրց Արշակունեաց վկայի սկզբնաւորութիւն հաչակաւորացն։ Եւ ոչ յերկրի սոսա իւրանց միայն, այլ և՛ ի Պաղեստին՝ վանս անուանիս չինեալ էր նոցա, յորոց յիշին երկուք՝ ի կողմն Սիոնի, մին սրանց և միւսն հաւատաւորաց։ Զիք կարծել եթէ զսա՛ ի միաբանակեցաց վանից՝ էին և միաչնանոցք և անապատք ճգնաւորաց, ՛ի զերծ և յանբոյս տեղիս խորից և ծերպից Արագածու. ապանօր և յետ ժԽ գարու տարտղ ամն եգեալ զմի՛ ի ճգնաւորացն՝ ՛ի բարձունս լերինն՝ ՛ի խոռոչս վիմացն նստեալ և զբաղեալ, վեզար՛ ի գլուխ և փիլոն գիւրեւ, և մեռեալ միայր անդ այնպէս անապական. զոր ապա քաղեալ Արտքի եպիսկոպոսի և առաջնորդի Սագմոսավանից, յայնմանէ ազգեցաւ՛ ի սիրա իւր հաստատել և վերանորոգել զկարգ միաձնական կենաց, որպէս մեր պատմէ Առաքել Պատմիչ (Գվ. ԽԱ)։

Ցանուն գաւառիս կոչ ցարդ առնեն մի Արագածու. նի, այլ ծանօթ նախահաւն չէ՛ նէ՛ մեր քան զերկուս գար, և է Մելիք Սեղում անն՝ յիշեալ յամի 1685, յորմէ և այսր տերունդքն պահեալ ունին վկայական կանգակս և հրովարտակս թագաւորաց։

Գանգի առանձինն գործք տերանց գաւառիս ոչ յիշատակին, քաղաքական անցք որ՛ ի սմա հանդիպեցան՝ ընդհանուր պատմութեան ազգիս և այրարատեան նահանգիս պատշաճին, անորիշք՛ ի նոցանէն. իսկ ըստ տեղեաւթեան երկրին՝ առ հինս մեր ոչ գտանեմք առանձնակ վիճակս տրահմանս յԱրագածոտն, այլ՛ ի միջին և՛ յետին գաւս յաճախ լսին. նախ, փոխանակ Նորին Աքերդ կոչի գաւառիս. զոր արիևակ Սահփանաս Օրպելեան յՈդրս վաղարշապատ երգէ

« Հաղթաս, Բջնի ս. Աստուածն
Որ յԱրագած եւ յԱքերդին ».

և պարզագոյն ևս Առաքէլ պատմիչ ասէ. « ի գաւառէն Աքերդոյ՝ որ է Արագածոտն »։ Ցետոյ ընդ նմին յիշի և կարբի իրրև յարակից կամ օրիշ վիճակ. որպէս ասէ վասն Զաքարիայ առաջնորդի Քաղհանովանից, « որ՛ ի » տատրատ Արագածոտ և՛ ի գաւառիս Կարբոյ և Աղ» թերդոյ »։ Ու իշխանութեամբ Պարսից՝ մեծի կուսակալութեան Երևանայ մասն գոլով գաւառիս, առանձին անուամբ կոչէր ընդ գլխաւոր չինին՝ Սարսարապատ. իսկ զարգիս ըստ նոր անտեսութեան Ռուսաց պետութեան՝ միոյ՛ ի հնգից գաւառաց Երևանեան կոմսութեան, այն է Էջմիածնի կամ Վաղարշապատ մասն է բովանդակ Արագածոտն։ Այլ տակաւին ամենայն մասն տրահմանք վիճակաց և գեհից նմանացին՛ ի սմա, որք և Թաւին՛ ի վաղ ժամանակաց և յայգպիսին տեղութեանէ տահմանեալք. և մեր գոյիր զհետ երթեալ՝ ՛ի վեց վիճակս նկատեմք, որպէս և ազգայինք մեր բնիկք տեղացն. ա. ՛ի Թալին, և բ. ՛ի Թալիշ, արևմտեան մասն՝ որ տահմանակից է և գրեթէ խառն ընդ Շիրակայ, և առ տերապետութեամբ Պարսից կոչէին Սէիտլի և Ախասլը. գ. ՛ի Սարսարապատ, հարաւայինն որ խառն էր ընդ Սարմաւոյ. իսկ դ. արևելեան չինաշատ մասն՝ Կարբի կամ Կարբի-պասար և ե. Աքերդ. ընդ յետնոյս յամանց երթեալ գոգի և Բիւրականն անուն վասն որ՛ ի նմա հաչակաւոր բերդին և գեղջ. է. Վաղարշապատ. յորս միանգամայն ասելի քան զՀարիւր և վաթսուն գեօղք են՝ ընդ չէն և ընդ ասեր, և քան և հինգ՛ ի նոցանէ՛ ի գարատափս մեծի լերինն, գաս յաւերակացն կամ յամայեաց յոյլ ևս այլ կոչմանս նորին. իսկ Հայոցմանէք՛ ի սոսա՝ կիսով չափ բովանդակ թուին,

Ա· Թ Ա Լ Ի Ն

79. Վիճակս այս յարեւմտակողմն Արագածոտն բարձր և լեռնավայր արեւելեայ մասամբն, գաշտանայ յարեւմտեանն և խառնի ընդ Շիրակ· ոչ է յայտ ասհմանագիծ երկոցուն, և մարթ է գիւղօրայիցն այսր կեռնոյ մասին՝ ի հնումն Շիրակայ գոլ բաժին։ Երկիր այնր կողման խառնի ընդ ամայութիւնս՝ զոր յիշեցաք ի սահմանս Ջաբընձեայ (114), այլ արեւելեանն՝ թէպէտ և բարձրէ՝ դալարագեղ է յոյժ, այգեւէտ և բարերոյս, առագեալ յաղբերաց Արագածու. ունելով գետ զՄաստարա, որ և Միւռոի կոչի, և իջեալ յարեւմտեայ կողից լերինն խազոյ յարեւմտս, և չրջան առեալ ընդ հարաւ և ընդ արեւելս կոյս՝ անցանէ ի Աթաթարապատ և խառնի ի Մեծամոր, բայց յամարանի՝ նուազի յոյժ և գրեթէ ցամաքի։ Քառասուն անտի լերինն մեծի իբրև աղխաղխեալ ձգին բլուրք ընդ բովանդակ վիճակին ընդ հարաւ և ընդ արեւմուտս, և յոյսմ կողման ոչ կարի հեռի յԱխուրեան գետոյ՝ ասարին ի լեառն Գաւդուրս 6336 բարձր։

Ի հիւսիսային սահմանադիծսդ վիճակիս՝ յարեւմտեայ խորչս լերին Արագածու և առ ի ներքոյ ապրերականց յիշեցեալ գետոյն, առաջին գիւղ է Աջոխաման, որոյ հին անուն ոչ յայտնեցաւ, այլ գհնութիւնն յայտնէ հոյակապ և հառաջադոյց եկեղեցիսն՝ անուն գմխիթարայ, ոչ ընդարձակ այլ վայելուչ, խաչաթոյր ձեւով, հեղիր մասամբ առաւելեալ յերկայնն քան ի լայնն[1], ոչ սակաւ նմանի Հռիփսիմեանց վկայարանին Կղմիածնի. այլ նորանման ունելով արանկիսն թեւս, ի միջոյ չորեցուն կիսապարս թեւոց խաչին՝ արձակեալս իբրև չառասիղս· ի բոլորակս մեծոց թեւոցն են խորանք. իսկ ի վերոյ ծայրից թեւոցն ամենեցուն և առագ սեղանոյն՝ յեղեալս գմխիթին՝ են խորշք կամ պահարանք սուրբ, յորս հանեն եւք ընդ միմեանս, և մուտք յիրեար միմեանց ընդ միմեանս պատուհանք չորք են եկեղեցւոյն և 12 գմխիթին, որոց վերին ծայրք կործանեալ՝ փայտածածուկ յարկեալ է սրդ ի բնակչացն։ Զգուստ արձանագիր ի սմա, այլ միայն ի կիսաթոյր կամարի պատուհանին ի վերոյ արեւմտեան գրանն՝ ի միջի քանդակաց գրուագեալ Գրիգորը անուն· թերեւս յաջորդն Ս· Լուսաւորչին, կամ Գրիգորի Մամիկոնենի՝ չինողի այսոց եկեղեցւոց ի կողմանեսս յայսոսիկ, և կամ այլոց ուրուք Պահպանեան։ — Գտեալ է կից Աբեւմտեանս ի Հր· Նորին կոյ Աղաքիւիք կամ Անահի գիւղ, Ս· Գէորգ եկեղեցեաւ. յորոյ յարեւմտից հարաւոյ երկամեղանս ի սուրբ սա գետեզերբն՝ կոյ Մհկարիչ՝ փոքր գիւղ Հայոց, գաղթելոց ի կողմանց Աշտարակայ ի միջոյ 1840–50 ամաց, որք նորագեցին գՀնութիւն բնակատանացն և զմի յերկոցուն եկեղեցեացն· միւսն Աչենա փրիկ կոչեցեալ՝ աւերեալ մնայ արտաքոյ չինին յարեւելից կուսէ, ի գերեզմանատեղւոջ, անհարթ քարամբք և սոգալէն· միայն կիսաթոյր կամար խորանին և հիւսասյին սրմն կանգուն կայ, և երեսին ի նմա սրմնսրնդք երկու և Ջնայուածք կամարայ ընդ հարաւակողմն ձգելոց, և գառանն յարեւելից կողմանէ· երեսին և սենեկաց իմն սեղմք· այլ սրձանագիր ոչ գտաւ։ Նորագեալ եկեղեցին՝ զոր Ս· Յովհաննէս կոչեն այժմ, քան Ս· Սարգիս կոչեցեալ յառաջն, և է ի Հա· գեղջն, փոքրիկ և խաշաձև գմխիթաւոր, առանց խորանի ունելով սեղան, և գառան յարեւմտից։ — Խրթև մղանաւ հեռի յարեւմտից հիւսիսոյ սորին և յաջմէ գետոյն՝ ի կողմն Շիրակայ կոյ փիլոփիլեան գիւղ սակաւաքնակ, ի սորուստ այլոց Գուղարս լեռնակի։ Իսկ յելից Հր· Մէզաթրզրդի՝ հոյակապ գեղեղեանն Գիւղ կամ Զաղ-սեղբիչ և Գրդմրզրդ կամ Խրմրզրդ, առ որով գաղթականաց Կարզռանայ (յամի 1828) հառաջաւեալ բնակութիւնս՝ կոչեցին Նոր Գրդմրզրդ, և զեկեղեցին՝ Ս· Աստուածածին։

80. Երկու մղանաւ հեռի ի փիլոփիքեանէ և ի Մէզաթրզրդէ ի Մո· Հր· նոցին և յաջմէ համանուն գետակէն՝ կոյ աւանագեղն Մաստարա, ի դոզ բլրոց սորա սից Արագածու, որք ի Հա· և յՀ· պատին զնովաս, արձակ թողլով զարեւմտակողմն՝ ընդ որ անցանէ արքունի համապարհն յԱլեքսանդրապոլ և ի Աթաթարապատ, վասն որոյ և բարգաւած է գիւղն, իրևանատասմբ և 100 Հայ գերդաստանաւք. այլ նշանաւոր ևս է հոյակապ եկեղեցեաւն՝ թխակարմիր քարամբք, որ և մի ի հնագունեցն է կանգուն Ջնայելոց ի Հայս, միջակ մեծութեամբ, բոլորաձև սեթանկիւնի, անհուն գմխիթաւորեալ ի վերոյ կամարաթեաց, և ըստ հին ոճոյ՝ լայնանիստ է գըմբէթն և ոչ պրակաւոր, բաժանեալ յոմն խորչս խորհնս և լուսամուտս· իսկ ի միջի եկեղեցւոյն չորք պատուհանք են միոյ միոյ մեծագոյն թեւոցն· երկաւաք սեղանայն են մատուռնք կամ աւանդատեաք փոքունք· չորք գաւանեաքն արտաքուստ դրուագք քանդակաց են բոլորիք· Արտաքուստ զեկեղեցեաւն ածեալ էր Պարսից պարիսպ՝ (այժմ քակեալ) և իբրև ամրոց յորդարեալ, որով և սակաւ մի խանգարեալ զորմանս նորին և խցեալ զարեւմտեայ դուռնն, յորոյ վերոյ ի կամարի լուսամուխն կոյ խաչքանդակ, և ի միջի գրուագացն նշմարի մասն ինչ կիսեզծ արձանագրութեան, որ է սյս·

1 Աբել հոգիակոպս 55 քայլ սաէ գերկայնութիւնն և. 40 գլայնութիւնն· այլ օր չոփ իցէ քայլիւ։

Աստուածոյ աջմէն ... Գրիգոր Թոռն Վասակա չինէցաւ ապաւէնս ..... վերկել զԳրիգոր ...

Այլ՝ի կամաբի լուսամոի հարաւային գրանն անեզդ Ջեայ տուղաբան արձանս այս.

Յամս տեառն Թէոդորոսի Գնունեաց եպիսկոպոսի չինեցաւ աստուածաչին տունս[1] քաւել զԳրիգորաս անարժան.

50. Մաստարա. Հին եկեղեցի.

տող մի ևս կամ այլ բանից եղծեալ անվերծանելի Ջեայ, յորում թերևս նշանակեալ էր փոխազելի թուական ժամանակի չինութեան տաճարիս. որում՝ անուն եպիսկոպոսին միայն մարթի երաշխաւորել. զի մերձ՝ի կէս Ի դարս (645) ՝ի ժողովին Դունայ առ Գ Ներսիսեա՝ ընդ առաջագահն կարգի և Թէոդորոս[2] եպիսկոպոս Գնունեաց. և որպէս անդ՝ նաև յարձանագրիս առնիքն Գնունի ընթեռնուն. այլ եթէ Գնունիք՝ի կողմանս Ալկոյ և Վանայ են, ՝ի գէպ էր Գնթունեաց եպիսկոպոս կոչեցեալ զԹէոդորոս, զի և այժմ կոչման՝ի հաւ գայ տահմէ այգւոյ. — Ի վերոյ պատուհանի արեւմտեան թևին՝ արտաքուստ գրեալ կայ միւս ևս կիսեղծ արձան.

Գոհանամ զԱստուծոյ որ ևս ինձ Գրիգորասոյ ըղձացեալդ որդւոյ եղբարւ Գրիգորի իշխանի ... առանց ևս սուաւ ... սահ աղաւ ... աղգս ... մեզ զաւորաց յիշատակարան ինձ ևս ... յիշեցէք:

1 Շահխաթունեան՝ Աբել եպիսկոպոսանէ՝ ընթեռնուն Աստուածածին ... Ջերէնց կամ Ջերէնէ՝

2 Ըստ միոց օրինակաց Թոպէս. այլ Շահխաթունեան ասէ յընտիր ձեռագրս գրեալ Թէոդորոս՝

— Ի ներքոյ սորին գրեալ կայ.

**Աբաց ամսոյ ԺԴ՝ նաւակատիք սրբոյ եկեղեցւոյս եւ յիշատակ եպիսկո-
պոսի.**

— Ի ներքոյ սորին կայ միւս եւս արձան Թուականաւ 1010 ամի [1].

**Ի ՆԺԹ թուականութեան եւ ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի
Հայոց կաթողիկոսի չնորհիւն Աստուծոյ կամ եղեւ ինձ Գագկայ Շահին-
շահի որդոյ Աշոտոյ թողուլ զՄատաստի հարկին զաւելորդն գ՛Ի, եւ ածի ԵՒ
վասն կենաց անձին իմոյ եւ որդոց իմոց... կամ ի թուականէ եւ եթէ առնու զա-
րածաքն այն եղիցի նման որպէս զարածաքն Յուդայի մանչի խեղդեալ ի
կորուստ եւ յամենայն արժանաւոր սրբոց եւ ի սրբոյն Գրիգորէ նզովեալ
եղիցի եւ մեղաց (մերոց) պարտաւոր առաջի Աստուծոյ:**

Են՝ ի տարօն արձանիս յունական տառք ինչ, եթէ	ΠΘPLL
տապղ ընթերցան՝ ի գաղափարագէն, զի անիմաստ են.	ONTAK

— Իսկ՝ ի հարաւակողմն՝ յարեւմտից դրանն արձանագրեալ կայ այս բան, յամի 1015.

**Ի ՆԿԴ թուականութեանս Թորգոմեան եւ Վահրամ իշխանաց իշխան որդի
Համզէի թողի զՄատղարայի չարիսան վասն Գագկայ Շահանշահի կենդա-
նութեան եւ որդւոց եւ վասն հոգւոց իմոց փրկութեան. Արդ այս գրոյս
չունի որ իշխանութիւն ոչ ես ոչ Համզէ եւ ի մերոց որ եւ ոչ յիշխանաց. ա-
պա եթէ հակառակի որ այնպիսին... նզովեալ եղիցի:**

— Յարձանագիրսս ոչ նշանակի անուն եկեղեցւոյն. այլ արդ կոչի Ս. Յովհաննէս, և առանձին տեղացիքն՝ զման մի՝ ի նշխարաց Ս. Կարապետին եգեալ առ Արբոյ Լուսաւորչին, և վասն այն կոչեցեալ գեղջն Մանե-ատրայ: — Ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն կայ ա-ձեռակ փոքրիկ մատրան, զոր Թուխ Մանուկ անուանեն, որպէս և այլ մատուռն ուր յարեւմտից Հա-՝ի բարձրա-նադպակ վայրի, Ս. Աստիածնոյ նախատիպ կոչեցեալ, և առ. նորոք ՇնորհաւոՀք մեծատանէի կամ երիցուան: — Դարձեալ և միւս ուերակ փոքր մատրան, գոանի յա-րեւելից հիւսեալ՝ ի Պոլիկ կոչեցեալ ձորակի, և երկուց անեկաց, ըստ աւանդութեան՝ բնակարանք քահանայի տեղւոյն, որում եղբայր նորա գեղջուացն տուեալ էր զահմանան՝ ի պահեստ եկեղեցւոյն, վասն որոյ և ՆՀՂ-խատուածոյ եւս անուանեն զձորակն զայն: Են և գերեզ-մանք յոլովք չորիք զգեօղիւն և առաւել յարեւելակողմն, ուր և մատուռն կիսաւեր ՆԿԶ (1017) թուականէ, և բազում խաչվէմք, ՝ի մէնն արձանագրեալ է այսպէս.

**Ի թուին ՈԿԲ եւս.. Քահանայ եւ եղբարք իմ՝ կանդնեցաք զսուրբ Նշանս
բարեխաւս յահեղ աւուրն մեր ծնողի....**

Ի նմին կողման՝ ի բարձրս և՝ ի դիտակ վայրի՝ ՝ի վե-բոյ մեծամեծ կոկոսաց վիմաց կանգնեալ կայ գեղեց-կաքանդակ խաչվէմ, երեքկանգնեալ բարձրութեամբ և կիսով չափ՝ ի լայն [3], և՝ ի վերայն այլ վէմ քառակուսի քանդակեալ և արձանագիր՝ ի նմա կանգնացին Թաղէա-տուր վարդապետի վասն ծնողաց իւրոց և եղբարց. Թուա-կանն եղծեալ է: — Մի՝ ի մեհեանն կուսուածոց անհա-ւոյն Աշմիածնի եղեալ էր Մատաստա, զորոյ զմեծ մասն մի՝ բնիկ ամի Թաթիանն անուն՝ գնեալ յայլազգեաց պարա-գնեաց Յակոբոյ կաթողիկոսի, յամի 1657, յետոյ այլք

1 Արեւ. հոդիկոպոս տպագրիր ընթերցան Աշոց սր Տէրոն ՑԱԻՒ Ի ՀԼՐԻՈՒ ԼՍԼԻՆԴՈՒՆ: — Աստրատ, Գ. 122:

2 Ըստ Արեւի հոդիկոպոսի, այլ ստուգութեան կարօտ ընթեր-ցուածն, որ ոչ միայն պետ այլ և պակաս գուշակի:

3 Երեք գաղ ասէ Շահխաթունեանն չչափն, այլ ոչ ընդունելի գործածագրեր:

երեւանեցիք գնեալ վաճառեցին Աքառայն գրամանդակ գեօղն. որոյ սահմանք գրին՝ Գառախաչ, Ուխտրոց փառահաճ, Դրզրլօրան և Ագարանաս ճանապարհն։

Ի Հր. Մատաղոյ կիսով փարախաս հետի կոյ կէօղլի գիւղ, յորոյ յարեւմտից հարաւոյ ամրառնոյ լեռնաբլուրն Օառխոյ ?, իսկ յարեւելից հարաւոյ՝ Ալապին գիւղ Թուրքմանաց, ՃԼից նորա՝ ի գարատափս Ագռագածու՝ Տատարս հոգեթակ, Շէյխնաճի Թուրքմենակ, որոց՝ ի հարաւոյ՝ ի նոյն լեռնոտս՝ Իրիմս կամ Ըռլինտ Թուրքմենակ. նոյնպէս և բարձրագիրն Մէհրիպան կամ Միհրեվան, որ ըստ անուանն գուշակի Մհէր գից տեղի պաշտամանն. Ամակձի՝ Դրդղոշտրզ, Ագձագալէ Վերին և Ստորին. Գարիպօղլնագ, Եէշիդ, Պախչեճիկ, Գարագալէ բերդ հուպ՝ ի Ստորին Ագճագալէ. խորագոյն Ագարակ՝ ի վերջոյս հարաւային արեւմտեան տոտրոտից Ագռագածու։

81. Յարեւմտահողմն յիշեցելոց գիւղերայիցդ և ի Հր.

81. Հին Թալին.

Օառխոյ լեռնակին, երկու մղոնաւ բացագոյն, և իբր չորս կամ հինգ մղոնաւ ի Հր. Մատաղոյ՝ ի սահմանս փի կոյ Թալինն, Հին վերածանեալ յարգեաց, յորոյմէ յայլմէ գեղջէ ժամու ի Հր. Նորին եզելոց, բնակեալ ի Հայոց 50 ? ամանց գաղթելոց ի Ղարսոյ, յերկրորդ Ռուսահամանեան պատերազմին. և վան զրեղն ի լեռնահին՝ կոյն ուրիք և Թալնոյ Ոան. Նշանաւոր է ոչ միայն հնութեամբ եկեղեցեացն այլ և յիշատակօքն, որք գրեաթէ զանգանեն զիրկրական Թուականսն. քանզի յիշի նախ յաւուրս Արշամայ նախարգին Արգարու, զի մինչ նա զեղեամս կամ զԱնիանս Հրեայ իշան բագրատունի՝ ի սահմանս մտանէր և ի կոխատան, վան գերծացանէլոյ նորա զՀիւրկանաս գերեալ քահանայապետն Հրէից, քաւթեամբ Ջօրայի նահապետին Գնթանեայ, և ի հանգանել նորա առ աճի մահուան որդւոյն և իւր՝ ի կամս արքայի՝ յարացութիւն, բարեխաս նորա Ջաշուա Արծրունի, «տիեր և ամենայն պատրաստ կամութեամբ » բնակեցուցանէ (գնա) ի կողմն Ագռագածոյ, ի գիւղն » Թալին կոչեցեալ։ Այս առաջին ի տանէն Բագրատունեաց » նեաց եկեալ կայանայ զայսու կողմամբ Աղբարատեան » նահանգի. և առնու Ջաշուա զգուստ ենթարեալ կը» նաքեան Սահակայ որդւոյ Իւրոյ, որում անուն կոչէր » Սմբատուհի »[2] : — Ցանօթ էր տեղիս և յՏ գրա՝ յոյն աշխարհագրին Պտղոմէոյ՝ որ Թալինս Θαλίνα

1 Ոչ նշանակի ի ոտս աշխարհացոյցս, այլ ի Շաւիթաթունէ։

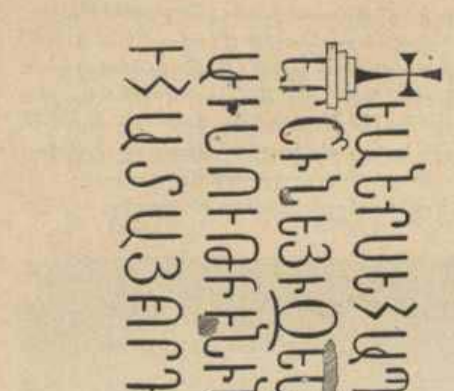
2 Ի թուխմոյի Աբծրունւոց պատմութենէն ԱՆ այս բանք։

կոչէ. յետ այնր ոչ յիշի տեղիս մինչև յետ կիսոյ Ի դա-
րու. յորում՝ Ներսեհ Պատրիկ կամարակաև կանգ-
նեաց՝ ի հիւսիսակոյսն տաճարին՝ զփոքր եկեղեցի Տիրա-
մօրն, ի կոթողեալսյս քարանց անտիւն գիրեթաւորեալ,
որ և անկործան մնաց ցարդ վասն ամրակառոյց չինուա-
ծոյն, միով սեզանով և միով դրամբ ի հարաւոյ. և ար-
ձանագրեալ ատի և անտի արեւմտեան պատուհանին՝
այսու ձևով (թիւ 52), և ընթերցանի. « Ես Ներսեհ ապի-
» (հիւ)պատ Պատրիկ, Շիրակոյ եւ Աշտարենեաց Տէր,
» չինեցի զեկեղեցիս յանուն Սրբոյ Աստուածածնին՝ ի
» բարեխաւսութիւն ինձ եւ Շուշանայ տիկնոջ իմոյ եւ
» Հրահատոյ որդւոյ մերոյ »։ — Ներսեհ լինէր երբեմն՝ ի
Թալին՝ վասն չինութեան կամ վասն այլ իրիք՝ վկայէ և
ժամանակակիցն Անանիա Շիրակացի՝ ի թուտրանական
առնջութեան. « Ներսեհի Կամարականի Շիրակոյ
» և Աշտարենեաց Տեառն՝ բան կանգնէր առ առաջաւոյ
» լերինն՝ որում Արտին[1] կոչեն. և ի գիշերի միում մէջ
» սին երամակք ցուցց բազումք. և ոչ լեալ առակք որ-
» ոգացն՝ ընթացեալ պատմեցին նմա ի գեօղն Թալին.
» և նորա իւրովի եկեալ հանդերձ եղբարբքն և ազատօ-
» քըն՝ կոտորեցին զերեան », և այլն։ — Գրեալ է կից
եկեղեցւոյս՝ կան փլածք մեծազանի եկեղեցւոյ, իսկ
քարընկեցիւ բացագոյն՝ ի հիւսիսոյ կողմանէ՝ կիսական-
գուն կայ այլ եկեղեցի մեծ և հաստակառոյց, բայց գըմ-
բէքն երկաստանակոյսն որ՝ ի վերոյ չորից սեաւոր
սեանց և կամարաքեաց ամրարձեալ կոյր՝ անկեալ է արդ-
իսպառն և եկեղեցին, 33 կանգուն (գազ) պարսիկ ընդ
երկայնն և 23՝ ընդ լայն. յերկոսին կողմանան և (հարաւ
և հիւսիս) բնն բնն պատուհանք են, և երկու երկու
դրունք՝ ի նոյն կողմանս և սեազ գուռն յարեւմտից. ա-
բեւելեան թևն՝ կիսաթոյր՝ ի ներքուստ և բրգաձեւ ար-
տաքուստ՝ ունի պատուհանս երիս, և երկուս ևս՝ ի վե-
րոյ, և երկուս խորանաձև կամ մատրունս յաղիէ և յա-
հեկէ սեզանոյն. ի վերոյ արեւմտեան գրանն կան չորք
լուսանցոյցք, և ի վերոյ նոցին ծակք բոլորշիք հինգ հինգ
այսու ձևով ⁘. և երկուասունք յորմն ի մի ևս պա-
տուհանք, և ի վերոյ նոցին բոլորակք փակք։ Արեւմտեան
հարաւային մասն որմոյն ի մեծի սաստանութեան Մա-
սեաց (յամի 1840) անկաւ և չախչախեաց զի ներքոյ կա-
ցեալ բեռնաթարձ եզինս 25։ Զերեւի որպ որձանագիր և
Թուական չինութեան սորին, այլ ի միում ի սեանցն որ
յարեւելեան հարաւակողմն՝ գրեալ կայ հին արձան ՈՀԲ
Թուականաւ, այն է 783 ամ Փրկչին, զոյս ձեւ օրինակի,
(թիւ 53), զոր սակաւ ինչ երկայնութեամբ ընթեռնում
ոչագիս [2].

Ի ՈՀԲ Թուականութեան Հայոց ես Ոսխտայտուր
վանականս եւ Ցոտի եղբայրիկ իմ բերաք զաղբիւր-
սըն ի Յարկապանու. դաշտէն ? ի Թալին ։ Ձէ յիշ-
խանաց ոք խղէացէ իմ մեղացս պարտական եղիցի։

1 Թերևս Նուռիկու չհանկն ինչ, կամաք յարեւմտից կոյ երկու
փարսախաւ հեռի Պատկերաց լեառն։

2 Քէպներ գերմանացի ոչ հայագէտ՝ նմանագրեալ է զոյս որ-
ձան. փոփոխելի էր սասագէլ ուժգ՝ ի մերազնեայց, կամ լաս
ևս՝ լուսասպէլ։

53. Արձանագիր Ներսեհի կամարարականի, ի Հին Թալին.

Աս գրան արևելեան հարաւոյ նշմարի Ճաշցորդ արձանագրի ՃԹուականաւ, որ է կէս Թ դարու. նորագոյն այլ լրագոյն ևս արձանագիր (1040 ամի Փրկչին) կայ ի հակառակ սեան արևմտեան հարաւոյ, այսպէս.

Ի Ն ԵՒ ՁԹ թուականութեանս Հայոց ի հայրապետութեան Տեառն Դաւոսկորոսի Հայոց կաթողիկոսի կամ եղեւ իմ Ամրատայ Շահանշահի որդւո Գագկա որ եատու ի սուրբ կաթողիկէ ի Թա (լին) ընծա — յաւիտենից զկոստանդնեանց այգին. յաւաչնորդութեան հաւր Ստեփաննոսի եւ արարի արձանագիր անշնջելի ի սուրբ կաթողիկէս. եթէ որ այս գրոյս հակառակ լինի կամ յիմոց կամ յաւտարաց ի մեծաց կամ ի վոքունց պարտական լիցի . . . . Տեառն:

Երեքն առ եկեղեցեաւս և Ճաշցորդք բնակարանաց կոփածոյ քարամբք, որք Թաւին մնձառաւանի՝ որոյ առաջնորդ էր յիշեալդ յարձանին: ի գարս անդ շինութեան եկեղեցացդ՝ յոյժ հոխ և բազմամարդ աւանդի ի ամս կաց լինել Թալին, մինչեւ ի մեծամեծ ազգս զաակի և Աստուածպահպանութեան՝ 360 նորագտակ հարանց արծաթագամ կոչիցաք գնալ յեկեղեցի. այլ յամի 774 կառուած մեծ եղև բնակչացն և կողոպտեաց յԱրաբացւոց, որ-

83. Արձանագիր յեկեղեցւոջ Հին Թալնոյ.

պէս և ի Քաղին և յԱրնէի, զի՝ սպանան 700 ոգիք և գերեցան 1200. և այնպէս ազգի և ահագին եղեն իրքն՝ զի աւերեցան ժամանակագրիք և պատմիչք նշանակեն զգոն, կուորածն Թալնոյ անուանելով, առանց մանրապատում առնելոյ զարկածն: Բայց առ Թագաւորաքեամբ Բագրատունեաց երկրորդ անգամ բարգաւաճեաց Թալին, որպէս է ասանել և ի յետին արձանագրէդ Ամրատայ-Շահհանշա Թագաւորի: Սա ի սկզբան Թագաւորութեան իւրոյ՝ մեծի փոքձանաց հանդիպեցաւ ասա, ըմբռնելով յորոգայթ՝ զոր փորեալ էր նմա եղբայր իւր Աշոտ՝ ի մտերից մահճացն, ուր անկեալ դնէր կեզծեալ հիւանդութեամբ, և կալեալ մտանէր զերդոյքն երէց՝ ի ձեռն Ապիրատն իշխանի. բայց առ երկիւղած գոլով, « յաժոր կամաք յինքն առեալ՝ առանի դնէ յաթոռ

» իւր յԱնի, առեալ. Զիմիդ ձգեցից զձեռս իմ յոծեալ
» Տեառն, և խելագար մի եղից ՚ի տեղւոջ սորա »[1]. —
Ցիչին զայնու ժամանակաւ և Ագատն Աբուշայ և Թագ-
նայ, յորոյնէն զահմանս երկոցուն մեծամեծ վանո-
րէիցն՝ զՁովհաննավանից և զՄարմաշենս[2]: Ձեռ իրր
գաբռ և կիսոյ, յամի 1161 կամ 1162, Լլակուզ ամիրայ
Պարսից առ քէն Թագաւորին Վրաց Գեորգեայ, որոյ ա-
ռեալ էր զԱնի՝ յանկարծօրէն յարձակեալ, » զԱշնակ և
» զԹալին զառանազեղջեայսն առեալ, և այրեալ զամ-
» բոցն, և զբազում զարս և զկանայս և զմանկտի ընդ նա-
» ա, և զրազումս վարեալ ՚ի գերութիւն, վանաւակուբ
» եղեալ յագգս հեռաւորս »[3]: Երրորդ անգամ այսպիսի
դժնդակ անցք անցին ընդ Թալին յամին 1514, զի վասն
ընդդէմ կալոյ Օսմանեանց՝ Սէլիմ Բ ՚ի գառնալն յաղ-
Թութեամբ ՚ի պատերազմէն Պարսից՝ կատրեալ զընա-
կիչս նորին[4].

82. Ընդ մէջ Հնոյն և Նորոյն Թալնոյ հաւասար հե-
ռի յերկոցուն կոյ մեծ իջևան քարուէին բազմանենեակ,
կիսով կոնգուն և կիսով քարքայեալ, և քարինքն վա-
բեալք ՚ի պէս նորոց շինուածոց, կոչի Վերխանակոյ

54. Նոր Թալին.

Թալնոյ. — Նորն Թալին կոչմամբ՝ այլ ոչ պակաս հին
և սա, (Քէպէս յանուանէ ոչ յիշի ՚ի պատմութեան կամ
յարձանս՝ ոչ սյսու անուամբ և ոչ այլով), որպէս ՚ի վերդ
յիշեցաք ՚ի հարաւոյ կոյ Հնոյն և իջևանատանն, յ՚ըս-
պառազէն արևմտեան հարաւային գարեւանդից Աբա-
գաձոյ, և հայի ՚ի գաղան ընդ հարաւ. բնակեալ է արդ
յայլազգեաց, այլ ոչ սակաւ մնացուածս ունի հին և հայ-
կական շինութեանց. որպիսիք են, ՚ի միջավայր և ՚ի
բարձրաւանդակի շինին՝ գղեակ մի բրգաձեւ եռայարկ
սրբատաշ կարմրագոյն քարամբք, ունելով և ներքնայարկ
ընդարձակ մեծամեծ քարամբք և կրով զուգեալ. դուռն
նորա մեծ յարևմտից հարաւոյ վիմապրեան՝ անկեալ կոյ
՚ի գետնի. շրջք կիսաթոյր բրգունք են ՚ի շրթեանն ան-
կիւնն, առ որս գան երկնելիք ՚ի կամարացարկէ ներքս
նաւանն, և շրջք ևս բրգունք կամ աշտարակք ՚ի միջոցս
սմոյն. յարևմտեան հարաւային բրգան ՚ի բարձս կոյ
սրձանագիր մեծատառ, որպէս Թուի Թագր լեզուաւ և
սրբագրի նշանաւ նոցին, և Թևրևս Ֆերհատայ փառասի
իջէ գրեալ, զի ասի վասն սորա շինեալ յամին 1583 բերդ
՚ի Թալին[5] և կարգեալ պահապանս. այլ նորագիր կամ

1 Վեպգան պատմիչ. Ղ՚Ի:
2 Զաքարիա Սարկաւագ. Գ. Ե:
3 Մխիթար Գոշ:
4 Ի 11 Շաբան ամենան 920 ա՚ին Հիճրէթի:
5 Ըստ Հաճիէրի Պատմութեան Օսմանեանց:

յաւելոյ չինուածոյն համարելի է քան հիմնարկու. քանզի ՚ի բրգան միւսմ մեքնաւորի առաջնոյն՝ երեւի հոյ արձանագիր երկքհարիւր ամաց հնագոյն, այսինքն է յամի 1267, զայս օրինակ.

Թվին ՉԺԶ. ընդհովիւ ողորմածին Աստուծոյ այս իմ գիր է Պարոն Աղապուղայիս թոռն մեծին Շահանշահի, որդի Խվանէի, որ կամ եղեւ ինձ Աստուծոյ, եւ թողի զիմ հայրենիք գեղիս զԹալնայ գինոյ խալէյն վասն առեւչատութեան Ամիր Սպասալար Շահանշահի եղբարւ իմոյ եւ ինձ Աղապուղայիս եւ Սըմի խաթունիս եւ զաւակաց մեր եւ վասն մեր պատրոն նախնեացն յիշատակութեան. եթէ որ այս գրիս հակառակ կայ յիմոյ կամ յաւատարաց մարդն այն դատի Աստուծոյ, եւ մեր եւ մեր նախնեացն յանցանացն պարտական լիցին առաջի Քրիստոսի յահեղատենին. կատարողքն աւրհնին Աստուծոյ եւ յամենայն սրբոց. ամէն:

Թերեւս սորին Աղապուղայի կամ միոյ ՚ի պատգամացն Զաքարեանց իցէ փոքր պատկերքանգակն՝ ՚ի հարաւակողմն դիմի բրգանն, զորոյ զդէմս խորտակեալ է քէչ նամեաց, և երկու արծաւեաց քանգակք առ նմին: Շուրջ զզդեկաւս պատեն պարիսպք կոփածոյ կարմիր պորփիրեայ քարամբք, նման նմին անեղով աչագրակս ամէն յանկիւնան և ՚ի միջոցի սրմոյն, և գուռն մեծագոյն հանդէպ դրան միւսոյն, զոր նմին եւս ՚ի մատուռնի վիմէ, որպ տապալեալ ՚ի գետին. միջոց երկոցուն պարսպացն է քան կանգուն պարսիկ: Քանկեան արեւելեան հիւսիսոյ միջոցիս՝ կայ որոցաձև չիրիմ կամ մատուռն կիսակործան անգիր. և յայլում կողմանն՝ գուր մի խոր փորեալ ՚ի վիմի, նեզաբեանն և յայնոյաւսակ: Պարիսպ երրորդ և ընդարձակագոյն նայնպէս ամենքեամբք րդկամբք՝ եւս ածել ՚ի սկզբան գարուս (1812) պարսիկ կուսակալն Երեւանոյ, զգուանն գործեալ ՚ի Հռ. կողմանէ, և չինեալ ՚ի նմա ամրարանոցս և այլ ինչ. ուր ՚ի նուաճման երկրին ՚ի Քաւաց՝ հոյ գաղթականք կարաց տալք 50 եկեալ բնակեցան առ ժամանակ մի, և ապա չքեալ անցին ՚ի հին Թալին և ՚ի գիւղօրայս Շիրակայ: Ի միջոցի երկրորդի և երրորդի պարսպացն՝ կան երկու եկեղեցիք, մին փոքր և ՚ի ապառ քարայեալ, միւսն մեծագոյն յարեւելից կուսէ, կիսակործան, երկուց ևիթ ՚ի չորից սեանցն կազմ կանգուն, և ՚ի տորև կամարին այս արձանագիր.

ՆԿԻ թուականիս ես Մարիամ որ եւոս զիմ գիրս ի տուրբ Սարգիս ատ .... իմ հոգւոյս պարտական է տարոյն Բ տար ժամ.

—Շուրջ գարաքնով մեծաս պարսպան են աւերակք չինուածոց, շիրիմք պղտզկաց ՚ի հիւսիսակողմն. յաբեւելակողմն ՚ի վերոյ բարձրաւանդակ վիմաց՝ մատուռն արդաստ կարմիր քարամբք, չինեալ ՚ի Ջուղրդուր կամ Ջաջուռ անուն ումեք: Իսկ ՚ի հարաւակողմն և բացագոյն իրեւ քառորդաս ժամու ճանապարհի՝ ՚ի լանջս կողմն գարաւանդին՝ եկեղեցի մեծաւթեամբ ՚ի քարս կոփածոյից, կոփ անեալ գմբեթաս և մատաղ որմոյն. բայց յարեւմտակողմն առ գրանն գաւթի արձանագիր հին, (981 ամի Փրկչին) այսպէս.

Յանուն Աստուծոյ ի Ն եւ Ա թուականութեան Հայոց ի հայրապետութեան Ստեփանէի եւ ի թագաւորութեան Աշոտոյ որդոյ . . . կամ եղեւ Աստուծոյ ես Խոսրո (վանոյ) Հայոց թագուհի որ կարգեցի . . . :

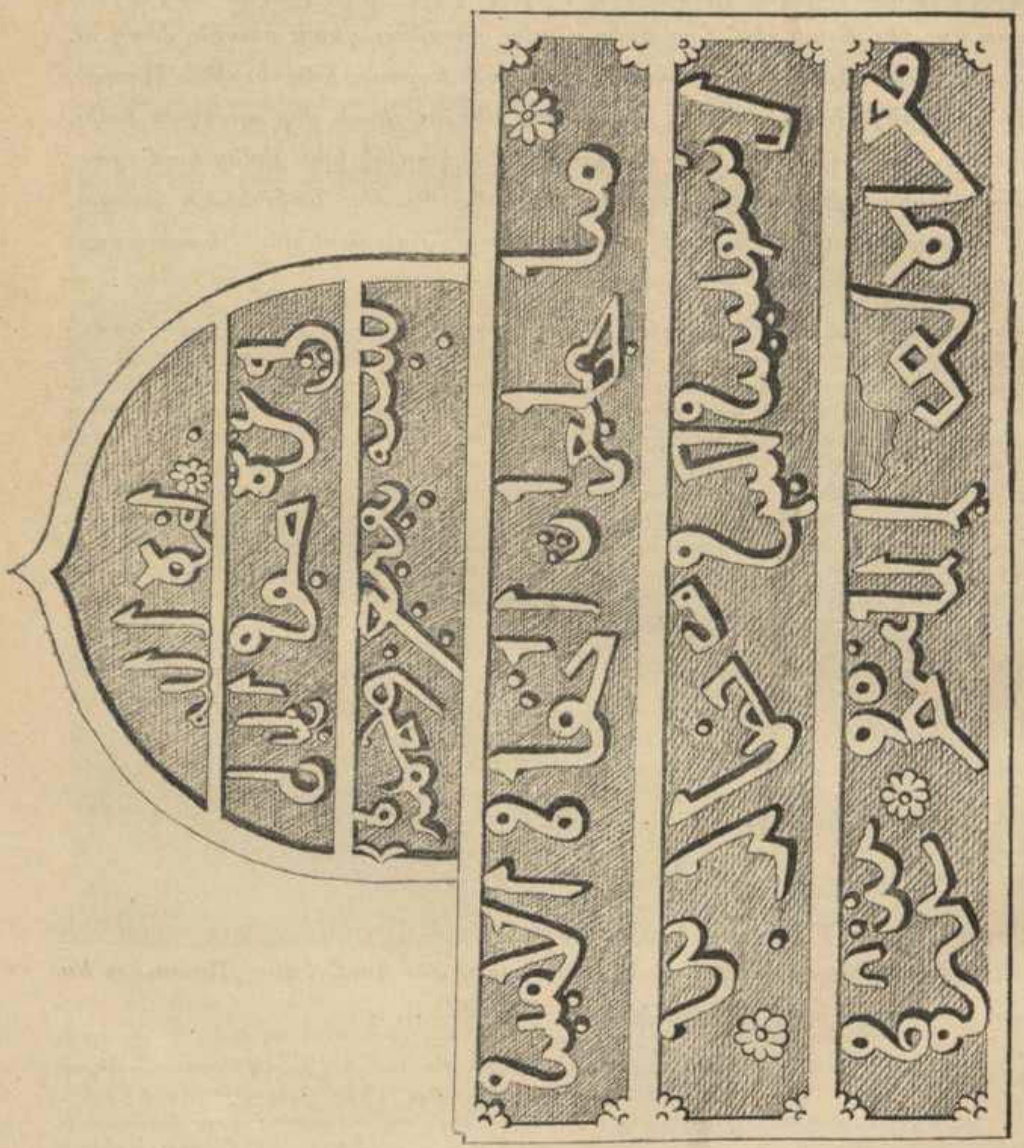
Ա՛ն երի եկեղեցւոյն են Ծնողաւածք մեծաստանի և ընդարձակ տեղի այգեաց և հնձանաց, զոր ասեն տալ բնալ ՚ի սկիզբն գարուս յամի 1804՝ ճաշիար խանի տարաւնի պարսկի յարշաւանին Թաւսոյ, որոյ յետոյ հպատակեցաւ: — Ոչ գիտեմ յոյս Թալին կամ թէ ՚ի Հըռնաւն՝ գիչերաթեաց Հեմիլի խաչոյցի՝ ՚ի տան Հայոց միոյ, ՚ի 26 մայիսի, 1694, և յիչէ վերկոսին վայելուչ և

1 Un' ottima chiesa, per uso de christiani Armeni, che compongono la maggior parte degli abitanti; veggendosi nell'altar maggiore dipinti le figure dei 88. Apostoli: però è oggidì andata in rovina, non meno che un' altra contigua. – GEMELLI, Giro del mondo, II. I. I.

2 In queste campagne vidi un vago e pellegrino fiore, ch' ogni principe italiano forse pagarebbe molto per averlo nel suo giardino. Il gambo non è piu che mezzo palmo alto, in cima

զագաթան երիք սպիտակ ծաղիկք ցցունաձևք ուղղա-
թերեք, և երիք եռանկիւնաձև վայրահակք նանագոյնք,
փոքր նիշ սեաւ վարդաձև 'ի միջի անելով, և երիք ևս
յատակագոյնք յեռևալք 'ի ներքև, փափագելի էր առա-

գել զայդ բառարանից. զԱղբերայ արևան ընծայէ մա-
սամբ զոխաց, այլ գոյն սպիտակ յերկրայս կացուցանէ։
83. Իբր չորիք մրգոնք յարևելս հարաւոյ Հնդոյն Թալ-
նոյ և աւազ ինչ պակաս 'ի Հր. երից Նորդն' 'ի ապառաս-

Տե՛ս էջ 23. Տարեմուտ ցուցանէ զ'ի, զիմանալն ցուցանէ զ.

փի առորակից Արագածու կայ միւս ևս առան անուանի 'ի հնումն, Աշնակ, որ և ձմերոյ էր Թագաւորաց մերոց Արշակունեաց, զոր հանդերձ այլովքն որ յԱրագածոտն և յԱյրարատ ուխտեալ ապրացան վտակ, զի մի լիցին

ապաւէնք ախտապահիցն վարդանանց. այլ տակաւին չէն մեծ էր և երկու գաւառք զինի, և որպէս Թոմ Նահ գիտասր ամենայն չինից կոչմանցս, կամ թէ երկրին ևս այժմեան միանգին Թոխին և Թոխիշ' յիւր անուն կոչէին.

del quale sono tre fiori bianchi a guisa di cimiero, che stanno dritti, e tre altri che cadono all'ingiù in forma di triangolo di

color pavonazzo, con una piccola rosetta nera nel mezzo; ed altre tre di color più chiaro avvittichiate a medesimi fiori. Id.

քանզի Սերբիա ժամանակակից պատմիչ՝ զերկրորդիս գլխաւոր ասան զԱրուճ՝ կոչէ « Արուճն Աշնակի »։ Նոյն գլխաւորութիւն երևի և 'ի բանս պատմչաց 'ի յիշելն զարկածս 1162 ամին, զի նախագասեն քան զԹալիշ, և Սամուէլ Աշնեցի միայն զնա յիշէ. « Զմեծ ասանն զԱշ- » նակ՝ սպրեաց չարագլուխ Եկակուզն, զոր ՍՊ (2800) ա- » սեն զպրածան կամ Բ (5000) »։ — Ի հետքեանց՝ Շեայ ասէրակ եկեղեցի քարաշէն՝ ըստ նախագրելոյ և կեղեցեաց Թալնոյ, այլ ոչ զոր 'ի մերայոցս ասելի ինչ ևս չանակէ զնևոյն և զարձանաց. զի և լքեալ է յազգացնացս, բնակութիւն գոլով ասկաւաթիս տանց այլազգեաց. մինչ 'ի հետևել, ըստ աւանդութեան ասելին, 12 բնակուց մարդկան բնակեալ էր 'ի նմա. պատճառ այժմու նաւազութեան է և նաւազութիւն ջրոյ, յոր ասկս և ամպի են շուրջ սահմանքն և չիք այլ չէն մերձաւոր։

Ուղղակի 'ի Հր. Աշնակայ չորիք մղոնաք բացագոյն՝ ամրաձոյ լեռնակ մի 'ի նոյն անուն, 1307 Ջ. բարերաբերեամբ, և 'ի նորին հարաւոյ երկու մղոնաւ հեռագոյն՝ ապառաւնգակ մի կամ շարք խոտաւէտ բլրոց, որք ըստ ձևոյ կոչութեանն և ըստ գուեոյ՝ կոչին Գոպա-պուռանն (Սեաւ ապ կամ քիթ), և 'ի գոգոյ անտի ահգնագոյն կրկնին սրձագանգք ձայնից։ — են և 'ի Հր. արևմտից Նորոյն Թալնոյ՝ շորիք և հնգաք մղոնաք բացագոյն՝ բլուրք մեկնակք և ամուրք 'ի գաշտավայրի մերձ 'ի գետն Մառատոյ, Հիւռեհն բիփ և Իւսրջ-բիփ կոչեցեալք։

Ի նոր վիճակագրութիւնս յիշատակին բազմագոյն և քան զտեզագրեալքս գեղք ամայիք և անբնակք, որոց և ոչ տեղիք նշանակին յաշխարհացոյց տախտակս, բաց 'ի սակաւուց. յորոց սակի են հուպ 'ի տորոտս մեծի Պաղուքեա լերին՝ փիրիլիչք. յարևելից լերինն՝ Ալիքևու, յարևմտից՝ Կնայոց? . բացագոյն 'ի Հր. արևմտից տա. Մատատոյիս՝ 'ի սահմանս Շիրակայ՝ Զեղ տոդնագ. իսկ անյայտ գրիչք,

Ագրաւանկը.	Զօրքուի.
Միչանկը.	Պապիւրդիւ.
Նատիրխանկը.	Տատևկի.
Տու-տեօքիւչեն.	Ալտա Տիմիրձիլի.
Զիլիքլի.	Տատուճձիկեր.
Բիւսական.	Քիլիք եատաղ.
Զալ-բէփէ.	Գայրաչպկի գուչեսի.
Մատուրիգու.	Պաղդայլքևու.
Գօրուդ.	Գեօյիւք Գղղլգուլի.
փատաքևու.	Կեօկիրլին [1]։
Դաշդալէ.	

Հատանօրէն չատք 'ի ատանէ թէ ոչ ամենայնին՝ են 'ի Հտ. և 'ի Հր. տորոտս մեծի Պաղուքեա լերին, համատիպ և գրեաթէ համահասան գոլով ամպի երկրին արևելեան հարաւային Շիրակայ, որպէս ցուցան անդ։

Բ. ԹԱԼԻՇ = ԱՐՈՒԱՃ

84. Փոքրիկ վիճակ Թալիշոյ կամ Ալուձոյ, ունի զատորոտս և զգաշտագլուխ հարաւակողման Ախագատ, ընդ մէջ Թալնոյ՝ յարևմտից, Սարատարատատ՝ 'ի Ծտ., ընդ մէջ Թալնոյ՝ յարևմտից, Սարատարատատ՝ 'ի հարաւոյ, և Կարբոյ կամ Քասաղոյ յարևելից. Ցայսմ սահմանի ջուրք ոչք 'ի լճանէն իջանեն 'ի գաշտավայրն՝ խորատգին կամ ատատին 'ի Նմին՝ մինչև գետացեալ, բաց 'ի Մեծամորէ, որ դարեւէլեան սահման վիճակիս ձևէ։ Որպէս 'ի Թալին և 'ի ատրա գաշտագետնի ատրատնան բլուրք և լճանակք, յորս բարձրագոյն ('ի Ծտնոջ չափեալս) է Գղղլար 'ի հարաւակողմն, 'ի սահմանս Սարատարատատ, 3990' ատնուչափ։

Ալեւմտեան մասն վիճակիս՝ անձուկ հովիտ է միոյ 'ի վտակացն սուզելոյ ընդ երկրաս, զոր մարդ է յանուն Ալուձոյ կոչել, զի գետք գնովս. 'ի գլուխ կամ մերձ յայնբնակուս նորին՝ կան գեղք մանունք բնակչօք յայլազգեաց. որպէս, Գիւան, Մաղտա, բարերայս անգատագգեաց, և այլք. յորոց 'ի հարաւոյ և յաջմէ՝ որ է յարևմտից վտակին, կայ չինագլուխ վիճակին Թալիշ, 'ի հարթայատակ վայրի, բնակեալ 'ի ատկաւուց այլազգեաց. որ երբեմն մեծ և անուանի ատանագեղ էր Ալուճ կոչմամբ, ձմերոց զօրանիստ սրբոյն, ընդ Աշնակայ և ընդ այլոց՝ ատևալ և ատերեալ 'ի վաստականց. այլ, որպէս գլխաւոր չէն կոչմանցն՝ և յատուկ անիշխանութիւնն Հայոց և 'ի հարատութեան բագրատունեաց բարգատաձեալ, և բնակեալ ազատօրերօք ըստ Թալնոյ, որպէս 'ի վերդ յիշեցաք. մանատանդ յ'ի գարս յիշատակի մեծութիւն ատզոյն, և յայնմ ժամանակէ մնան նշանք նորին գատատկերաք հոյակապք. 'ի սկիզբն գարուն (տատ 606) 'ի ժողովի յորում նորընտիր կաթողիկոսն Աբրահամ՝ խնդրեաց ձեռնարկ միաբանութեան, ընդ գլխաւոր վանոց երիցունս յիշի և ատոցս՝ Գրիգորիս անուն. և յաջմէին ասն մտից Աբարացոց յաշխարհս մեր, յամի 654, նըստէր անդ զօրավար կամ կուսակալ մի նոցուն Հարիք ատնան, որում, « 'ի ձեռն նախանձու եղբօր իւրոյ մահնե- » ցուս երանելի սրբն ատատաժառէր Արտաւազդն Դի- » մաքսեանն, 'ի ձեռն անազորմ գահճի Հարիքն անուա- » նեալ զօրավարի, որ նատէր յԱրտան Աշնակի, և ըս- » պան զնա ատատկմամբ չարաչար մահուամբ »։ Այս-

1 Այսոքիկ ըստ Շաբէնի (ատատագիր) Հայկական յիշատակաց. էջ 153. ամանք յանատանցդ կոթողին ատատութեան։

չափ զժնդակ մահուն գժնդակագոյն պատճառ՝ ասաց, զե ժամանակակից պատմիչն (Անբիոս), և անյայտ մնան յարգ հետաքննելի ահիքք իրացն։ — Քեա ասկա ամուց (670) իբրև եհաս իշխանապետութեան տանս Հայոց՝ հառնեցաւ բանացելոյն Աբասից Գրիգոր Մամիկոնեան, որպ յԱրաւ չինութիւնս չքեղս յոյժ, մինչև ամենայն ժամանակագրաց և պատմչաց յիշել ի կարգի բանից իւրեանց. յորս երիցագոյնն և գործս միով յետոյ քան զչինոգն՝ Ղեւոնդ երէց ի Հոդոցմանց, ասէ. « Եի- » նեաց տան աղօթից ի յաւանն Արաւ, տաճար փա- » ռաց անուան Ցեան, գեղեցիկ վայելչութեամբ զար- » դարեալ, ի յիշատակ անուան իւրոյ »։ Ճոխագոյն եւս պերճասքանն Ցովհ. կաթողիկոս. « Խորհրդեալ իշխանն » Գրիգոր Մամիկոնեան՝ առաւելագոյն այցելութեամբ » հիմնագրեալ զքնաղագեղ եկեղեցին՝ որ ի մեծ գաւա- » ռակերտին Արաւ, չինէ զնա ասիպով, երկնային իմն » ճեմարան յարդարեալ ի վերայ երկրի։ Եւ ի հարաւոյ » կողմանէ գնէ գարքաւնիսն իւր՝ յեզր քարաժայռ ձո- » րակին, յորում բղխէ ականակիտ աղբիւր պղպջակեալ » ընդ քարաժերպ վիմարդ քարանցն, որ զեզերս ունի » իբրև զպատկ պատարքի. և ապա հաստահզոյս քա- » րամբք և կրով պարսպեալ՝ կարպէ ասէն բնակութեան » իւրոյ »։ Եկեղեցին այն երկնաստաս որբատուչ քա- րամբք՝ կիսակամարագուն կայ ցարդ, և քան զյոլովս ի նմա նեացն ընդարձակագոյն է, երկայր քառակուսի գոլով, և պանդխտի ճարտարութեամբ առանց սեան յարկեալ որ- բոցաձև [1], ի վերոյ չորից կրկնակ սուսեր կամարաց՝ վերամբարձ անելով երդեամն զգմբէթն, որ արդ կործա- նեալ է մասամբ ձեղունեան։ Երկատակք խորանին մատ- րունք են կրկնայարիք. ի Հս. և ի Հր. կողմնական որ- մանն եօթն եօթն պատուհանք են ցածունք. և երկու երկու ի կողմանս թեմին, և երեք յարեւելեան կողմն ի թիկանց սեղանոյն. հինգ դրունք են, երկու երկու ի կող- մանց, և աւազ դուռնն յարեւմտից կուսէ. բայց սա միայն այժմ և մի ի հարաւայնոցն ճանապարհ ցած, զոյնն խցեալ է պղպզգեաց, և ի գամ կամ յապաւէն ձմերայնոյ ան- ամանց կարգելոյ՝ գերկնային իմն ձեմարանն այն, լցեալ աւազեղի փլածոցն և աւազադոյն եւս աղտեղութեամբ հիւսղացն. յորոց արժան էր սրբել և սանդագոյն եւս քննել զնարտարապետական արուեստն կիսոյ և գործ, որ անչուշտ գվեցերորդին թերէ զսիպտ. և երեսի պար- զութիւնն (ըստ սորագրութեան կիսամանեայ քննո- դացն), և ճարտարութիւն՝ յամբառնալ գհակայակերպ չինուածն առանց սեան. որպ և բարւոքեալ պատուհանիցն կարծեմ նմանք են Տիեզոյ կաթողիկէին [2] և ոչ Աշոյ և- կեղեցեաց։ Արձանագիր չինութեանն ցարդ ոչ երեւեցաւ, և կարծի ծածկեալ ի բրգաձեւ պարսպոյ զոր սղպզ- գեաց ածեալ է առ գրամիքն. այլ գոն յետնագոյն թէպէտ և հին արձանագիրք ինչ. մին (կարեւոր ի դէպս ժողո- վրդականս, թէպէտ և կարճ առ ամենայն ընթերցուած ծոյ), ի ներքս ի հարաւային որմունդն, յամի 869, մինչ- չեւ ակդնաւորեալ թագաւորութեան Բագրատունեաց.

ՅԺԲ Թուականին Հայոց յիշխանութեան Աշոտոյ եւ ի տէրութեան Արմ- բատայ Հայոց սպարապետի բագրատունւոց եւ ի կաթուղիկոսութեան Զա- քարիայի եղեւ կռիւ ընդ Աբուճ եւ ընդ Կոչ եւ ընդ Գաւառն . . է . . ճ . . ար Աբուճ զԿոչ եւ զԳաւարին, եւ կամաւ զԿոչա վանականն եւ ի Բբր- թամփարին ընդ անկին մին թաժի վառճառեցին . Եւ Գրիգոր որդի Վառամա ծառա Ամբատա եկի հրամանաւ Ամբատա եւ ես հաւատարեցի զՋուրն ընդ Կոչ եւ ընդ Աբուճ զինչ իւրեանց . . .

Գոյ անգ և այլ արձանագիր յիշատակի Բ Ամբատայ Բագաւորի Տիեզերակոչն մականուանելոյ, յամի 987.

Յանուն Աստուծոյ ի (Հայոց) Թուական(ի) ՆԼԶ ես Ամբատ Շահանշահ որդի Աշոտոյ Շահանշահի ազատեցի վանս իմ հարսն Հոգւոյն եւ իմ արեւ- շատութեան եւ մեղաց թողութեան զչալակաւոր (ի) բաժէ չնորհիւն Աստու- ծոյ . Եւ եթէ ոք իմ վճռիս դիմադարձ լինի նզովեսցի եւ ՅԺԸ հայրա- պետացն։

Նորագոյն արձանագիր է 1278 ամի առ պայազատութեամբ Զաքարեանց և յիշխանութեան Վրաց.

Ի թուին Հայոց ՉՀԴ ի փաթշայութեան Աղուն խանին ի թագաւորու- թեան Դամղտղէի (եւ ի) պարոնութեան մաարկրծելին եղբարն Խանէի

1 Ջոյս գուշակեմ յԱբել վերագոյնի սորագրութենէ։ 2 Ցեա ի Շիրակ (151–3), և տես յԷջ 128 գլխատակաձեւս։

որդոյն մեծին Շահնշահի եւ Մակիխոսեան Աղբսիս որդիս եկի ՀԱյրուճ, իմ հարս զանճագին գեղս եւ թոզի զհացին չարիատն հասուից . . . . . .

Իսկ արքունեաց Գրիգորի՝ չինողի մեծի եկեղեցւոյս, որ ի Հր·Ել· կոչ ընդ մէջ նորա և ձորակին յիշեցելոց ի պատմչէն, միայն գերբուկք նշմարին կոփածոյ քարանց· և գերիսաին եւս ոգրալ Թուի հաւատարիմ աղբիւրն այն, մերթ պղպջակեալ և մերթ ընդհատեալ ի ստէպզին աւուրս ամառոյիս· Զաս յայսցանէ կոչ ի չինին և կրաշաղախ քարաշէն բերդանման տեղի, յետին գարուց չինած, որպէս կարծի Յամանեանց, և յիշին իսկ անդք Սալդան Սէլիմի ընդ Ադամ, զոր Թուրք պատմիչք Որխան կոչեն, յամի 1514։ — ի Հա· կողմանէ գեղին կոչ այլ աւերակ չինուածոյ մեծի, զոր ասացեալ լինել իշխանաց եւ վաճառանոց, և շուրջանակի տապանաձեւին գերեզման անգամանաց, յորոց երեսին և հին արձանագրութեանց տեղիք՝ ձգեալք ընդ արեւելս մինչև ի Կուշ· ի սոցանէ Թուին յիշելքն յորձանս Աշոյ, Ողաղաս, Շլիկ, Կովրան, և Բլար Խաչկայ, և Հնձաձքն Նորագեալք յամի 1258, յորմէ Ի.ատի։ — Փոքր մի հեռի ի տեղւոյ ապարանիցն՝ նշանակի ամայի գեղ մի կամ հանգրուան Շամիրամ անուն։

Ադանգատան և ազուսկան իմն գէպք պատմին ՀԱյրուճ, ի Քարազդիս սարին գտաւ, ի յիշատակի Սբրոյ Լուսաւորչին, որոյ օրհնութեամբ սանն անհնձաս գորոյ ծեալ զագդ ճերատակար օձիցն՝ զոր ի գուբ վիրապի իւրոյ արկեալ էին, մինչև տղայոց խաղալ նոքօք, և կոչել Օձն Սրբոյն Գրիգորի։ « Վասն որոյ պատմի և այլ ինչ ականջալուր եղեալ ի տեղւոջ բնակչացն։ Է գիւղ մի յայրհին յայն՝ որում անուն կոչի Ադամ, յորում ազգ մանկունքն տրաճէին զխաչինս իւրեանց յանգատս նին։ և, որպէս ասացաք, ըստ սովորութեանն առեալ յօձիցն՝ խաղ տրտեալ գրասնոցին. և ընդ երեկս ի գառնալն ի չէնն՝ գտանեն օձիցն ընդ միմեանս կապեալ՝ կախէին գծառոյ ասոյ, զի ի միւս օրն պատրաստ գտանէն և գրասնուն։ Դէպ եղև զի գաւուրս ինչ ոչ եկին անդ, այլ յայլ կողմ գնացին. և յետ աւուրց գտձեալ եկին անդ, և՝գտին զձեռն ուր կախեալ էին, և կամեցան առնուլ և խաղալ. և մի ոմն կորացուցեալ զքիկունս, և այլ ոմն ի վեր երեալ առեալ զձեռն, և նոքա գառնացեալք ի չարչարանս կախաղանին, եհար մի ի նոցանէ զձեռն մանկանն. և ի սաստիկ կսկծանս նոցն չար հեղաւ ի նմանէ ի վերայ ներքոյ կացելոյն. և հարեալն իսկոյն փչեաց զոգին, և միւսն յետ երկուց աւուրց մեռաւ։ Եւ այս նոցա պատահումն՝ որ անդորմ զանձնասպանութեան չարչարեցին, այլ և յանդիմանութիւն նոցա՝ որք ոչ ի պանդխտեալս այլ ի բնաւ քնեալ զանձնասպանս լինել սողոցն համարբերն »։

85. Ջուգահեռական գետակին կամ ձորակին Ադամայ կայ ժամաւ հեռի այլ ձորակ փոքրագոյն, և վերագոյն քան զայն, սպիտակ ի հիւսիսակողմն. յորոյ ի գլուխ է Ադամ գեղ, զոր ոչ գտանեմ յիշեալ ի նախնեաց, որպէս զիւրսն որ ի Կատաղ, բայց Թերևս զայն նշանակիցէ բան մի յարձանագրի Կուշ գեղոյ, զորմէ ընդ հետս։ — Իբր քառորդաւ ժամու հեռի յարեւմտից Հր· Ադանայ՝ կայ Գարատաղար կամ Գարատիրար գեղ, Գարնեալ, փարախաւ ոգրակի ի Հր· Ադանայ՝ առ նովին ձորակաւ և չորիք մղոնաք ի Հա· արեւելից Ադանայ՝ կայ Կուշ, սեւանշան աւան, վան սերական դիպաց անագդակ քագաւորացն՝ Տիրանայ և որդւոյ Նորին Ադրշակայ Բ· այլ յատուկն հարկ է Թէ նշանաւոր էր տեղին չինութեամբ, զի ի նմա բնակէր կուրացեալն այն և ծեծացեալ Թագաւորացուն Տիրան, որ լուեալ զպանծալի սիրելւոյ որդւոյ իւրոյ Տրդատայ՝ ի վաղեակ կսկծերէ, և գթոյժեալ ի Նորին որդի ի մանկահասակն և բարեմտին Գնել, եւս սակս « զամենայն ինչս իւր և զկալւածս » գիւղից և գառատկերաց, և ի նմին աւանի Կուշ » հրամայէ բնակել »· իսկ ի հալածել գնա անտի Ադշակայ իբրու զի ոչ ներէին օրէնք Հայոց բնակել Ադրբատ՝ բայ յարքայէ և ի ժառանգէ Թագին, զյաբեալ տարաբազդին Տիրանայ « պատգամս խոստս յղեաց առ » որդի իւր Ադշակ· վասն որոյ հեղձամուճ եղեալ յիւրոյ » անեղկապատաց ի հրամանէ տղբօյի՝ ի գալանիս, և » ի նմին աւանի Կուշ Թագեցաւ, ոչ արժանի եղեալ » հարցն գերեզմանաց· Թէ արդեօք զիսոխարէնն Գաբրիէլի առնն Աստուծոյ հասոյց· որով չսխալ չսիրեաց՝ չսիրեալ եղև, ըստ Գրոց »[1]։ Եւ Թէ առաջ իջեալ աւանգեալն ի վարդանայ ոչխարհագրէ, արդարաշուի իրաւանցն՝ զգերեզման սպանելոյն յանդիման կարգելոյն սպանելոյն յիւրմէ, զի առէ· « ի կող՝ կան աւրր գերեզմանքն Յուսկոյ և Գաբրիէլի[2] Թուանց Ս· Լուսաւորչին »։ — Նոյն ոչխարհագիր յաւելու· « Եւ կողապատ վանսըն, ուր գերեզմանն է Պետրոս Առաքառետս սուրբ վարդապետին »։ Ո՛ իցէ Պետրոսդ և իրր ակնառեալ՝ ոչ գիտեմ[3]։ Բայց վանքն կոչայ, (զի բազում աւրեք կոշ գրի Կուշն, և Գոշ ևս), ծանօթ է այժմ, քառորդաւ ժամու յարեւմտից կալով գեղջն և ձորակին, փոքր խոչաձեւ եկեղեցեաւ, որոյ գմբէթ անկեալ կայր, այլ արմունքն տակաւին կանգուն, Թէ և ոչ անապատուր. յոր սակս և անվերծանելի ձեաց մեծատաւ արձանագիրն յարեւմտակողմանն, որ և յայս աւանէ լինել յանուն Ս· Աստվածածնի Նախավկայի. նշանաւոր և յարեւելեան կան մասին է և այս, զի ի ներքին արմունսն երեին հետք նկարչի պատկերաց Աբրոյ, որպէս և յեկեղեցւոջ Հնոյն Թաղնայ։ Բայն Հարաւային առ գրամբն՝ կայ արձանս այս գրեալ յ'981 ամի փրկչին, ի ժամանակի տիրապետութեան Բագրատունեաց.

Եվ Թուականին ի կաթողիկոսութեան Տեառն Յովհաննու եւ ի Թագաւորու-

1 Մ· Խորհնաքէ Գ· ԻԲ· Իսկ ժամանակիցքն Նուագեղ չառնէ բնաւ յիշատակ գժգոհ գիպացս, որպէս ապացոյց նմանեցաց։

2 Ուր ոչ անգիտանայ զի Գաբրիէլ չէ Թուան Լուսաւորչի։

3 Մի՛ գուցէ և սա տեսոյ կաթողիկոն ի ծոց Աբգարեցւոյ (էջ 130)։

թեան Ամբատա եւ ի յասպարապետութեան Գրիգորի, յիշխանութեան Աչոտո որ երեւս Աչոտ Ամվանէ զՋաղացայն եւ զԿարն եւ զՀողն Կովեղձ ի սուրբ եկեղեցիս վանն Շահանշահի սրուշտաւութեան եւ մեզայ թողութեան. եւ որ որ սպասաւորեցան ի սուրբ եկեղեցիս Աստուած (Քրիստոս) յիւր ի միւսանգամ գալստա....:

Երեւին առ եկեղեցեաւն և հետք մեծաստանին քայքայից, և քարաշէն կամարայարկ գըբանման տեղիք. որպէս և ի վերոյ ազբեր մեզ առ գիւղին՝ յարեւելից կուսէ կոյ կամարաձև շինուած հին՝ տաշածոյ մանր քարամբք։ Ցիշեալդ այդ յարձանագրին Ամվանէ՝ ցուցանէ ինձ վերոյգրեալ գիւղն Աչան, իսկ Ջաղացք՝ արգարեւ գոն և այժմ առ ձորակին, կայ և գաղտ իմն ջրամբար ի կուաչ. այն է քարայր մի ի հարաւակողմն գեղջն, յորում ի յատակէն լսին դղրիւնք և խոխոջունք յորդութեան ջրոյ, որոց ելք և գնացք ոչ յայտնեցան։ — Ի վաղեմի չինուածոց Կուաչոյ երեւին ասերակք մեծի եկեղեցւոյ, և միւսոյ ևս փոքու, որոյ խորան կանգուն կայ, իսկ այլ երեք կողմունքն կործանեալք, և փայտայարկ ձեղուն չինեալ արդ բնակչացն Չայոյ իբր 15 կամ 20 ատեց, Նաիբեալ յանուն Ս. Գրիգորի. որոյ վեմ ատպանի կարծեն գեղեցուն առաջի սեղանոյն, իբր թէ անդ հանգուցեալ իցեն գիշեր մի նշխարք Սրբոյն՝ ի ժամանակի փոխադրութեանն։ Իսկ և այլ մատուռն քարաշէն՝ ի գերեզմանս գեղջն յարեւմտից կուսէ։ — Շինութեան և բարգաւաճութեան տեղոյս՝ զէր ց՛ՃԳ գար, վկայէ և մատեան մի պատմութեանց Եղիշէի և այլոց, գրեալ առա յամի 1172 ի Դաւիթ ումնմէ, որ պահի յԱրմիածին։ — Ասէր Կուաչոյ՝ յարեւմտից հիւսիսոյ՝ ի բարձրադիտակ վայրի կան քառակողմն չինուածոյ հիմունք կամ անկատար քաղաքորմն, գործ յետին գարուց, Պարսից կամ Օսմանեանց, զորոց ընդդիմամարտութիւն ի կռգանս յայսոսիկ Կուաչոյ և Վժանու՝ յառաջին կէս ԺԷ դարու, յիշէ և Չաքարիա պատմիչ։

86. Յետին յիշեցեալ գիւղն Վժան, զոր այլազգիք այժմ Ուշան կոչեն, իբրև կիսաժամու հանապարհի հեռի կոյ ի Կուաչոյ՝ յարեւելից հարաւոյ Նորին, ի խոնարհագոյն ատրասս Արագածոտ, առ փոքու ձորակու, ընդ որ խոխոջանաք իջանէ վտակն, այլ ոչ բաւէ գետատեղ. բայց առհասարակ ընդ արեւելս և ընդ հարաւ՝ բարգաւաճ են մշակութեամբ. ասկայն բնակիչք ասկաք, իբրև 10 տուն այլազգիք։ Ի հնութենից՝ ունի եկեղեցի քարաշէն, քայքայեալ և լքեալ։ — Չայոյ վայր ապատաւանի ընդ արեւմս Ամբատա Ա. արքայ Բագրատունի յետ Թ դարու, յատկապէս Ագիւնայ, և անդ գումարեալ զգօրս իւր և Նիգակակիցս՝ ի հիւսիսակողմանց, ապղեալսօքս և տգաւառս. յորոյ վերայ եկեն այլազգին մինչև ի գետոյն Դաղա. և « յետ երից աւուրց գոնդ կազմեալ գումարտակ և « գնալ՝ ի կոխ ընդ արքայի կոքարէր. անդ ապա՝ ի « քաջազանց սուսերակցաց և՝ ի լայնալիճ ազնիւսատրաց « նետից՝ ահագին ահափեակ սրհատք մահու հասուցա- « նէին խանդեղեան գնդին, և այր զոխոյեան իւր հա- « րուածեալ յերկիր կործանէր, տապատ գաշտիցն տր- « կեալ, և գիմացեալսն ցանեալ ցրուեալ և փախստեայս « զրանակատն այլազգեաց արկեալ, հազիւ պահնակել « պաշտպանել կարէին միայն գունդ կացոյի կոքարա- « նին իւրեանց »[1]։ Ապիպեալ զԱնաէր Աբէին՝ ի հաշտութիւն, և չառացեալ հարկաւորութեամբ՝ ի բաց գնայր։ — Ի գեղջ ատի էր Մկրտիչ վարդապետ՝ ի սկիզբն ԺԸ դարու, աշակերտ Ներսիսի վարդապետի Մոկացւոյ՝ Բնդլու[2] կոչեցելոյ, որ հնգետասան ամ մնացեալ Ջանիւ և աքեաթեամբ պարապեալ հմուտ իմաստասիրական մակացութեանց և ասմունական արուեստի, և ուսոյց նախ ի Լիմն անապատի և ապա յԷջմիածին, և վախճանեցաւ յերեսն, յամի 1631, որպէս երկար ճառէ Առաքել պատմիչ (Գլ. ԽԲ)։ — Մղձաւ հետ յարեւելակողմն Վժանոյ կոյ ամայի գիւղն կամ հանգրուան Գայլամ Ալի։

Յարեւելից ձորակին Վժանոյ ժամու հետ այլ ձորակ մեծագոյն կոյ, որոյ ջուրք իջանեն ի մնարից Գայրոյ լերին ի հարաւոյ Արագածու, իբրև 6000՝ բարձու, ի հիւսիսոյ ունելով զՀամանան հանգրուանն կամ գետ ամայի։ Իսկ ջուր ձորակին՝ ոչ գիտեմ ժամանակ իցէ Անբերդոյ գետոյն, որպէս գրեն ոմանք[3], եթէ սկզբնաւրութիւն կամ ժամանակ Մեծամորի, որպէս մեծ աշխարհագոյոց տախտակին Ռուսաց ցուցանէ. բայց զի և գգեղեանն՝ որ առ նովաւ նշանակին յայսմ տախտակի՝ Թալիչոյ վիճակագրեն և Նոքա, այսպէս և մեր համարեալ՝ յիշեցուք նախ, զի երկու առաջք նշանակին վտակին կամ երկու ձորակք մանուք ի սկզբան. առ արեւմտեան՝ փարախաւ հետ յարեւելից Աւանոյ՝ կոյ Ցեղերք գետոյ, առ արեւելայեանն՝ հանդիպ Ցեղերոյ և մղեան միոյն հետ՝ Էրկոտ գետ փոքր, Թարքարնակ, յորում չերեւի ինչ նշանաւոր. իսկ ի միւսն՝ զոր այլազգիք բնակք անդայն առնուք առաւաւորք՝ Դրղոր կոչեն, և ի բարձրաւանդակի կոյ, գոյ եկեղեցի մեծ և հասարակաւոյ չինեալ ի Մամախանեան կնոջէ Վաչէի, միոյ յիշխանացն՝ որ ընդ ձեռամբ մեծին Զաքարիայ Պռաստաբի, և ձեռնէ որոյ յայսոց նախ յիշեցելոյ հին եկեղեցւոյս Աբրագամեան. զի ունի առ գրիչ կամ ժամատուն ի վերայ չորից միաստանի տեառնց. տաճարն անբաւ է կամարակապ գմբէթաւոր, երկու գմբէթք կամ կաթուղիկէք ևս կան ի վերայ գաւթին, և երկու մատուռք. երկու ևս մատուռանաձև տեղիք՝ ի ներքոյ երկոցուն գմբէթից գաւթին՝ ի տանիս նորան. Քէպէտեւ ի տեղիս տեղիս

1 Յովհաննէս կաթողիկոս պատմէ։

2 Այսպէս կոչեցեալ Թարգ թատ. Պշտէռէ, վասն Թուսմաց մատուցան կամ Մարգ բնչոցին։

3 Շահխաթունեանն և Աբել եպիսկոպոսունք։

խարխափել և հերձել՝ այլ տախտին կանգուն կայ և կեղեցին չքեալ ի քրիստոնէից, զորով այլազգեաց ածել էր պարիսպ յամուր ապատնի, որ արդ կիսակործան է։ Իսկ վանից Տեղերու՝ զոր Զաքարիայի Սպասալարի կամ նորին հրամանաւ առեն չինեալ, հազիւ թէ նշանարիցին հետք. որպէս և Ս. Խաչ վանից, զոր աւանդեն լինել յանկեան խառնըրդոց երկոցուն ձորակաց մանանց. և այս զարմանք են և ցաւ, զի երկոքին ևս մինաստանդք յիշեալք յաշխարհագրէն վարդանայ և յայլոց, և մանաւանդ Տեղերք՝ որոյ առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետ յիշատակի և ի սկիզբն նախորդ ԺԸ դարու, ի ձեռնարկի կաւակի Աղեքսանդր կաթողիկոսի, բնակիչ Թաւին։ Զեւս կիսոյ ԺԼ դարու առաջնորդ էր վանացս Տէր Կիրակոս եպիսկոպոս, հայրենեաք ի Խոտավիր գեղջէ Նգոյ։ Ընդ եպիսկոպոսութիւնս սքանչ գործ Տեղեր և յՈսկան վարդապետէ։ Իսկ յեկեղեցւոջն ի վերայ մեծի դրան գաւիթն՝ միայ արձանագիր կանգնոցին յամի 1231, որ և յայս առնէ ոչ մի այլ երկաս չինեալ եկեղեցիս.

ՈՉԱ. Շնորհաւքն Աստուծոյ ես Ամենախաժուն չինեցի զեկեղեցիկս զմեծ եւ զփոքր, եւ զժամատունս, — յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի. իսկ ըստ նակիչք սուրբ Ուխտիս հատուսանեցին մեզ ի տարին պատարագ ի տանէն Վարագայ սուրբ խաչին զամենայն եկեղեցիքս մատաղով եւ սիրով. իսկ որ զգրեալս խափանէ՝ Աստուծոյ տայ պատասխանի առաջի Յիսուսի Քրիստոսի. — Ամիմար գրիչ։

Ի Յիսուսոյ այլոց արձանագրութենանց և ի յիշատակաց գրոց՝ առաջի անուն եկեղեցւոյն քերեա և վանացն՝ լինել Ս. Աստուածածնի. իսկ միւսոյ եկեղեցւոյն, որ արդ ոչ յիշի, անուն էր Ս. Յովհան, ըստ յիշատակարանի գրոց, յամի 1467։ — Թովմա Մեծոփեցի յիշէ առ խրեա, յամի 1431, զՋաքարիա ասն արեղայ Տեղերցի հոգեւոր եղբայր իւր կոչելով, որ ի ասոյ Աբրահամեան գաւառաց խոյս առեալ՝ եկեալ էր առ նա։ Յամի 1467 «չինեցաւ պարիսպ Տեղերոյ Ս. Աստուածածնին ձեռամբ Սարգիս վարդապետի Բերբականացւոյ», ըստ յիշատակագրի Գիտաւ Որդի գրոց, որ և ասէ զարձեալ. «Ընդ հանգեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Լուսաւորիչն և Սուրբ Թովհաննէսիս», զկնի որոյ չէնս կամ խորանս յայտ առնելով, այսինքն զմեծ և զփոքր եկեղեցիս և գաւիթ վանս, զոր յիշէ ազխարհագիրն վարգան։ Իսկ Մեծն Վարգան վարդապետ՝ զրէ այսպիսի ինչ առ Հեթում որդոյ Ա. ի գրոցս Լատմանց գրոց. «Զայս ես գիտեմ. ի մեր ժամանակս իմ հասակակից » արեղայ մի յԱրներդոյ երկրէն՝ ի վանքն որ Տեղեր » կոչեն, Սարկաւագ անուն, որոյ ինձ ասէր » յԱստուծոյ. կիւրակէի մի առաջ երէց էր, և գնաց ի » մայրին որ առընթեր վանացն կայ, և յարեւակեցաւ » միոջն յԱստուած. և մինչ ի միւս յայլ կիրակին յառն » կայր յաղօթս. և վանքն գիտացին թէ գնաց առեք. ա- » պա յետ աթ աւուր եկն ի տան, և զ(ն)չխարփարչն » էառ որ գնայր ջուր բերէր և ժամ առնէր. գիտէր թէ » էառ որ գնայր ջուր բերէր և ժամ առնէր. գիտէր թէ » այսօր եմ գնացել. և տեսողքն սկսան ասել. Ուստի » գաս, այս աթ օր է, և մեզագրէին. և խնդացաւ գիրքն. » և գիտէր ի վայր եդեալ գնաց ի խուցն, և գայր » գնաց ի վանիցն յԵրուսաղէմ. և ի ճանապարհին ըն- » կեր մի պատահեաց իւր. գնացին ի Գեղամանի... » և եկեալ յԵրուսաղէմ վախճանեցաւ, և լուաւ երկ- » նաւոր վկայեաց Աստուած իւր. և բժշկութիւն եղև. և » բնակիչն եկեալ պատմեաց առ գայէս»։ Ապրոգութեան Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ կամ վանացն, հանգոյն Մեծոփեցւոյն՝ վկայէ և Մկրտիչ քահանայ ընդօրինակող վերոյիշեալ մատենին, գրելով այսպէս (Թ. 57)։

87. Սուղ ինչ ի տարեւ կցուածոյ երկուց ձորակացն վերոյիշեցելոյ՝ Տեղերոյ և Լրկովի, երկու մյանաս ի հարաւոյ ագանն, յարեւմտից կուսէ, որ է յալմէ ջրոյն, կոյ գեղ մի եւս հին՝ ագոյիշատակ. այն է Աղցն կամ Աղնք, և ըստ այլազգեաց արդի բնակչացն (իբր 10 կամ 15 տանց) Աղիս. զոր՝ գեղ և մինդամանցն Աղցից աւանն կոչէ Սերբիս. իսկ հնագոյն եւս պատմիչ՝ Ռուսդեզ կամ Քարգմանիչ նորին՝ այսպէս կրկնապատութեամբ առաքագրէ զդիրան և զհանգամանան ի յոյնականն Քաւէլոյ. «յամար ի գիւղն որ Աղձն անուանեն, Աղբատ » բան գաւառին, որ կոչ ի խինձս, ի գոգս, ի ծոցս, » յանձուկս, ի գժուարս լերինն մեծի՝ զոր Աբուգածն » կոչեն»։ — Աստանօր, յետ կիսոյ դ դարու, յարժամ զօրավարք Շապհոյ Բագրատունւոյ Պարսից ոչ կարացին ըմբռնել զԲագարատն Հայոց Աշոտ, ասկայլի վրէժխընդրութեամբ՝ ընդ արքունի գանձուց ամրոցին Անոյ՝ որ ի Գաբառնագիր, յասարաքիւն վարէին «և զանկերս Քաղաքացն, ոչ գիտեմ թէ վասն նախասինն առնելոյ Աշոտոյ, և թէ վասն հմտից ինչ հնութեանցն (որպէս համարի Ռուսդեզ). զոր ապա մտոքեալ նախարարացն՝ թափեալ քաղեցին յատանին Աղցոյ, որ յՈսին Աբուգած կոչեցեալ լերինն. քանզի ոչ գիտացին ընտրել զանկերս հնութեանցդ և հատուածելոյ, զի ընդ միանգամ էր խառնակեալ գերազանցն. յայտագս այնր ոչ արժանի համարեցան ի գիրս արկանն քաղել՝ ի վաղ զարշապատ փայտից»։ — Յարեւելակողմն Աղցոյ ի քարափան ձորոյն՝ կան ատրակք մեծի եկեղեցւոյ, և առ նմին ի հս. կողմանէ գետնափոր մատուռն իմն կամարաձեւարկ մանր քարամբք հիւսեալ, փոքր և ցածուն գրամբ յարեւմտից կուսէ, $3\frac{1}{2}$ կանգուն պարսիկ ընդ երկայնն, կիսով չափ ընդ լայնն և $2\frac{1}{2}$ բարձրութեամբ. արեւելեալ կողմն կիսաքարոյր և սուղ ինչ բարձր իրրեւ խորան, և ի ներքն սեղանոյ սիւնակ մի, իսկ յերկսին կողմանան (Հս. և Հր.) խորշք կամարակապք՝ թզուկ լայն քարեզէն վանդակօք ընդ բովանդակ երկայնութիւն սրմանն. յոր

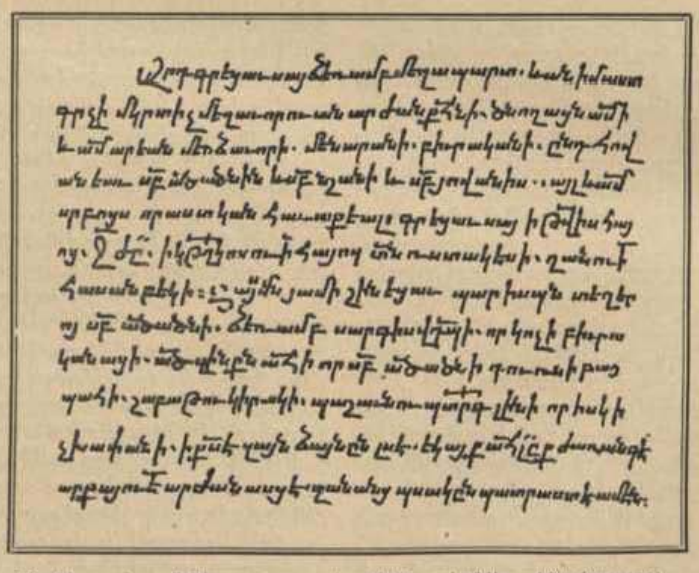
քանդակեալ են, 'ի հիւսիսակողմանն՝ այր մի բազկատարած, 'ի միջի երկուց առիւծուց յարձակողաց (իբրև 'ի Ս. Խզնատիոս Աստուածագեաց կամ 'ի Դանիէլ մարգարէ), և փաթաթածեալ գիծք կամ զարդք. թուի հեթա-

56. Քանդակապատկեր 'ի տաճարին Էջմնայ.

նոսական Յիացուած, զոր արժան էր քննութեամբ ընդօրինակել. և զոր համարիմ նման այլոյ քանդակի գտեալ յԷջմնէս, որոյ օրինակ երեւի 'ի տաճարագծիդ. իսկ յորմէ հարաւային 'ի միջի զարգուց՝ թռչուն և աղուէս որ զծաղկունս և զպիղոյզ խաղողոյ ուտիճեն, և որպէս՝ չամբ օրականաւ՝ Նիդակաշար տանելով գազան մի և կամ երէց. այլազգի բնակիչքն մխճահար բացեալ երկուս ծակս 'ի լուսամուտ՝ պատուհան զտեղին որպէս զսրբոյ խրեանց առաջնորդի. և Հայք մերձաւանակք՝ ատանդեն երբեմն քառն և չորս ուղտուց բնաւ նշխարս բերելով անդ, որ հարկ իմն առնէ կարծել զսակերատի Քագաւորացն Հայոց՝ են և այլ չինուածոց Յիացուածք ընդ հողով, սալայատակք և խաչարձանք. 'ի յետնոց ատի (խաչվիմաց) գտանին չատ և 'ի գերեզմանս գեղջն՝ որ յարեւմտակողմն, կէաք կանգուն և այլք ատպակեալք։

Տեսանեմ գիւղս այս ընծայեալ 'ի վիճակ գաւառիս մերոյ և 'ի գահ եկեղեցւոյ՝ 'ի Զ դարու, զկոմիտաս, որ եկացն կաթողիկոս (յամս 615–623), և նորոգ չինեալ զվկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց 'ի վաղարշապատ, երգեաց քերդողն զքաջածանօթ գեղեցիկ չարականն Ահաւիկք եւս իրեալք։ – Ա. Նախորդաց Տարին Աբրահամու՝ յամի 606, վանացուցեց Ազգիկ էր Մխիթարէ անուն։ Ի սկիզբն ԺԵ դարու Գիդան կամ Աղիդան անի յիշի սերեալ յազատացն Հայոց, զոր բռնաւորն Խամէր Քառն Լենկթիմուրի՝ չրջեաց 'ի դեն իւր, այլ 'ի խաղալել երկրին՝ որբեաց նա զգաստօրէն զկեցս ուրացութեանն։

57. Քիչատակարան Քառս որդւոյ դպիրոյ 'ի Բիւրական 'ի թուին ՊՀԷ. (1428).

(Տես յէջ 147)

Գ· ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏ = ԱՐՄԱԻԻՐԱՑ ԴԱՇՏ

88. Յաթեւմեան հարաւակողմն Աղագածոտան՝ կայ վիճակս այս, ընդ մէջ Թալնայ՝ ըստ հիւսիսոյ կուսէ, Սուրմառւոյ՝ ի Մ· հիւսիսոյ, երեսաւ գետոյ՝ ի հարաւոյ, վազարշապատ վիճակին՝ յարեւելից, և Անբերդոյ՝ ի հիւսիսոյ արեւելից. անձման այլոց մասանց գաւառին՝ որ լեռնայինք են, սա գաշտավայր է բովանդակ, գուն արեւք բլուրս ինչ կամ բարձրաւանդակս ունելով. և ի բնակչաց կոչմանեցն Աղմաւու–դիւզ (Աղեաւոյ գաշտ) կոչեցեալ մնասմբ. և ոչ միայն նուագեալ է ի բարձանց, այլ և ի կարևորագունէն՝ ի ջրոյ. ոչ մի յայրերաց Աբաւգածու շարքացանէ գերկիրս այս, և եթէ գուցեն ինչ դոյզն վտակք, յետ սակաւ ընթացից՝ խորասուզեալ ի

58. Աբաւիր Բիւրս.

սորս հրաբղխի գարեւանդից կամ ընդ խնախառն երկրան ծածկին, կամ ի սօթոյ ամպրոյնոյ ապառին. որպէս գետակն Մաստարայ՝ որ հասանէ մինչև յարեւմտեան սահմանս վիճակին. եթէ և ի հնումն այս օրէն էր վտակացն, սակայն մայր կամ ծոց հանօրէն վտակաց Աբաւրասայ՝ երեսաւ՝ մեսոպոտն կոչր յարբուցանի և յոռոգանի, և երկրին և որ ի նմա վիճակացն չինից, առաջնոյ ստանի Հայկազանց և Արշակունեաց, այն է Արտաւիր քաղաքի. յորմէ՝ յաւուրց Հայկածնին Արամայեայ յետոյ Երուանդայ Բ՝ յանցս քան կամ քիւ անվհինգ դարուց՝ ոչ փոքր փոփոխութիւն եղև և ի մեծի ամեղ պրպտառեան գաշտի· ։ քանզի էր հեռացեալ

» գնան Երասխ (ընդ հարաւ), և յ'երիցաբել Ձմիրայնոյն » և 'ի գառնահատ հնձանէ հիւսիսոյ՝ պատգաստել Ձու» լեալ վանքն, ոչ ուսոյք արբուցանեն բառական քա» գաւորականին գառնէր տեղւոյ ». վասն որոյ և արքունիքն փոխեցան յԵրազանդաշատ, երեւի ցարդ հին հուն գետոյն մեծի, զոր այլազգիք Դուրու Ալագ կոչեն, այսինքն է Ցամաք Երասխ։ Ցիշեալն 'ի բանի նորենացւոյն վասն առն մի փոքր և անբուական հանեալ կամ մոռնալ յԵրասխ իցէ, եթէ նոյն ինքն Երասխ իմանալի, ոչ գիտեմ. բայց այս յայտ է զի չիք արդ վտակ առ տեղեաւն՝ ուր Ալմասիքն էր, հին և առաջին ազգագրեացն Հայոց։

Ցեղիս այս ըստ յոյժ և հմտից արդեացս հաւանեալ քեան, գէթ երկու փարախաւ հետ կայ յԵրասխայ 'ի Հա. նորին, առ թեփէ–տիպի անուանեալ հոյակապակ գեղ. դիւ, յորոյ արեւմտից երկու մղոնաւ բացագոյն ամրաձեալ

59. Քանդակագործ տրաճ 'ի Բերին Ալամպոյ.

բլուր մի մեկնակ կաթմիր և հերձակաւոր խանձոտաբիւ, իբրև 300' բարձր յերեսաց հարթաժամալ գաշտին, և 2942' յերեսաց ծովու։ Ըստ հնաւանդ պատմութեան մեր բոյ՝ Թոռն Հայկայ « Ալմայիս (կամ Ալամայիս) չինէ » իւր առն քնակութեան 'ի վերայ ասոյ միոյ (Ալագած» ասոյ) առ եզերբ գետոյն, և անուանէ զնա յիւր ա» նուն Ալմաւիր, և զանուն գետոյն՝ յանուն Թոռին իւր » Երասխայ՝ Երասխ »։ Թողուցք զքննութիւն անուանց տեղեացն և տեարանց, որք չեն ամենեւին յանկագոյնք կամ համաձայնք, և կարծեմն հնագոյն ընթերցուածոց, զի և առաջին պատմիչ իրացս՝ յետ Խորենացւոյ՝ Ագբիա-

Ալամպիր կոչէ զդաստակերան. իսկ երիցագոյն քան զմեր պատմիչս՝ մեծ ուխտաբերգիչն և առաւելապարծ Պաղտէաս, անգամին յԲ դարու, գրէր յանդրէն (Ե-ԺԶ) զանուն սորա Ալմաւիայրա կամ Ալմաւրէա (Ἀρμαυίρα, Ἀρμαυρία). և Թոռ տիր կամ տիրանշանակել վերին, բարձր, տաճար. և նոյն ինքն Խորենացի երկիցս ասէ (Բ. գ. և ը). « յԱլմաւիրն, որ ասի Բլուր ». և « յԱլմաւիրն անուանեալ Բլրոյն ». յայտ է զի ընտրող չինութեան տեղւոյն՝ 'ի բլրի անդ Հաստատեաց և ամրացոյց զտուն իւր, և արդի 'ի հօրէ անդրանիկք Հայկայ տունին պատուէր առին բնակել անդ, և 'ի պայազատել

1 Թերևս գնորին իսկ գդաստկերն կրելով անուանեալ էր, իբրու քարտ Խոյոյ (Ալմասիքա), կամ քարտաբերդ։

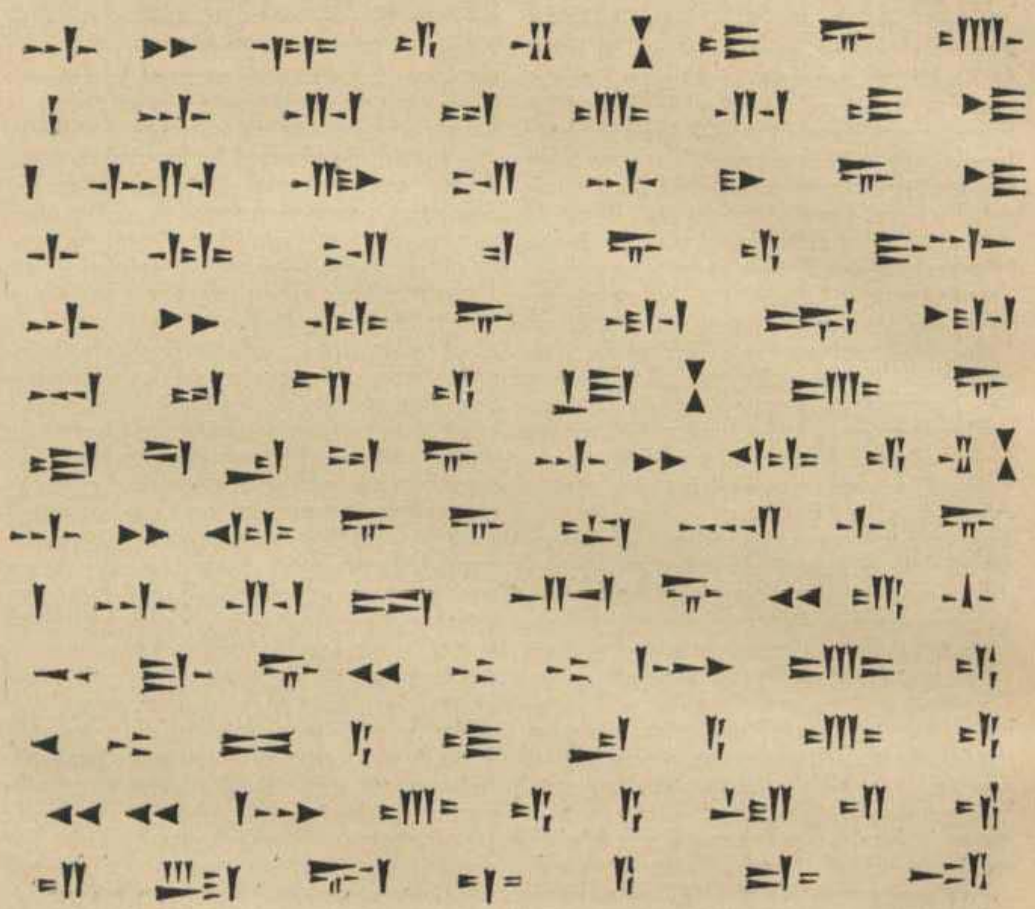
զտանուտիրութիւնն՝ Քազալ ժառանգաց իւրեանց և անցանել չինել իւրեանց այլ տուն. մինչև լցեալ չինուածքեամբ համարէն այսպարտեան նահանգի, հաստատուն բնակութիւն Հայկազնոյ ազգապետին եկաց Յոյն Արմաւիր, ամս ութելի քան զերկու հազար, և ապա իջեալ մեռաւ՝ յատուրս Արշակունեաց։

Ի բարձու բլրի անդ Յոյն ցարդ ուերք բերդանման չինուածոյ և պարիսպք զպարսպաց բերդի, այլ կոփածոյ և ոչ կիկլոպեան քարամբք, յորոց փակեալ և վարեալ է յայլևայլ նոր չինուածս, և մանաւանդ 'ի չինութիւն Սարսարապատ բերդաքաղաքի։ Շէն էր բերդն և ցիկս եւ գարս, զի և զայն ընդ այլ արքունի զօրանիստս աւրն և աւերեցին վաճակունք. այլ ոչ գիտեմ նշմարելի ցայն ժամ և խրոխտ գագաթունքն, և « ժայր Աչտարակի պարսպին », յոր՝ առաջին կին Հայկայ քաղ այր Արամ՝ « զԱխքարն կոչեցեալ Մադէս՝ ձերբակալ արարեալ ... » ցից վարեալ երկաթի ընդ հակառն, յորմ վարեալ հրա- » մայէ, 'ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկելոցն » անդր »[1]։ Ասանդէ գտնեալ Մարիբասեանն պատմութիւն՝ եթէ ծառատառն Ցօսեաց էր Յունաիր, յայս էթէ 'ի առաջաս բլրին, և կոխիր յանուն Աբասեանեկոչ. յորմէ գուշակի յառաջ իսկ քան զշինութիւն քաղաքին կամ բերդին Յունայիայ՝ հօր Նորա Աբենեակայ բը- նակեալ 'ի նոյն տանհմանս, և անդ լինել զկայրուժս իւր բնիկս։ զոր կոչեաց Ոան Աբագածս, ըստ պատմչին[2], ցայս ասելս « ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց » կրօնից ժա- մանակին՝ Քանն Աբայի Գիւղցկի՝ Աստղաւանն « ա- » մենահաւատս և չաստահանեալ յիր և 'ի բան ... զո- » րոց առաջորդացն ասացիւն ըստ հանդարտ և կամ առ- » ատիկ ընդելոց սղոյն ևեթ առաց[3] չարժանն, առ[illegible]որեցան » 'ի հմայս յաչխարհիս Հայկազանց. և այս ցրագում ժա- » մանակս »։ — Քաղհմտակազնի բլրոյն, տակին ծերու- նիք, 'ի հերկել զերկիրն գտանել մեծամեծ արմատոց ծա- ռոց, և համարել ոմանց՝ Յոյցագրաց ասելեացն, որք 'ի Հայս ասէին և առաւրանան յայժ։ — Քէս Հայկազանց՝ նահապետ Արշակունեաց հարառաքեան՝ վաղարշակ՝ 'ի պատրաստելն վանել զկռնշեակաղս յաջորդաց Ալեքսան- դրի՝ յաչխարհէ մերմէ, առաւելոր խմբեաց զգօրան, « վե- » րագոյն քան զգնացս Մօրին Մեծի (այսինքն Մեծա- » մօրի) յամին եղբօրեայց, մեռ Յունաիրն որ ասի Բզուր- » աւուրս չառս առնելով անդ ... և առաի միաբանեալ » զբոլոր կողմ աչխարհիս՝ հաստնէ առ առհմանաք թագ- » աւոց »։ Եւ յետ նուաճելոյ և յորդարելոյ զերկիրն, « մնհհան չինեալ Յունաիր, անդրիս հաստատէ արե- » գական և լուսնի, և իւրոց նախնեաց »[4]. առ նոսին՝ յետ ակաւուց 'ի գերութենէ կացոյն զոր էած Քառն իւր Արտաչէս 'ի Յունաց կողմանց, « առեալ քրմապետացն' » որ էին յապգէ վաշտանեաց, զպողոնին և զԱրամեմ- » գոյն՝ կանգնեցին յԱրմաւիր »[5]։ Իսկ որդի ասյս Տի- գրան՝ նոյնպ զման մի գերութեան Հրէից առս յԱր- մաւիր, և զման 'ի մերձակայն տուն վարդգեսի, այն որ յետոյ եղև վաղարշապատ. առաի Արտաչէս Բ փոխա- դրեաց զնոսա յԱրտաշատ, որպէս և զկուռան, զոր նա- խորդ նորա երուանդ հանեալ յԱրմաւիրայ և եդեալ էր 'ի Բագարան (էջ 64), յորժամ ելիք գհին զոյս մայրաքա- ղաք Հայոց, վասն վերոյգրեալ պատճառի ջրագայաստ- քեան, « նաև ամրացնելի և տեղոյ եղեալ 'ի խնդիր »։ Այսպէս լցեալ արդուհիք կոչի և 'ի Թորենացւոյ Արմա- ւիր, 'ի յիշելն անդ զկատարած Կամսարականաց, 'ի կէս գ գարս. զոր կոչեալ անդր Արշակ Բ, « իբր զաղգա- » կանս իւր 'ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միա- » հաղոյն զոր և զկանայս հանգերձ մանկամբք՝ հրա- » մայեաց կատարել ... և հրամայեաց զդիսակունս նոցա » քարշել ընկենուլ անձամբ՝ կերակուր լինել շանց. և » ինքն մեծաւ յաղթութեամբ պատկեալ՝ 'ի բաբելկնդա- » նութեան կատարէր աւուրս, կուռել մերկել յԱրմա- » ւիր զնոցայն հրամայելով զհամբարան »։ — Քարեւէյա- կողմն բերդաքրիին Արմաւրայ որ հայի յայժմեան թէ- փէ- սիպի գիւղ, 'ի գերբակս քարանց գետ և վէմ մեծ անագոյն կոփածոյ, բևեռքանդակ, երեքսեանան ազ գրութեամբ, զոր նախ ընդօրինակեաց քննագ տեղոյն և այցելու Մերոժոյ վարգապետ (այժմ եպիսկոպոս) Սըմ բատեանց, յամի 1869[6], և հրատարակեցաւ յԱրարատ օ- րագրի Էջմիածնի, որպէս և այլք յետ այնր գտեալք յայլևայլ կողմանս տահմանաց Արմաւրի։ Ուվարով հնա- գէտ Ռուս՝ եւս պեղել 'ի բլրին և տա տարտաւով Նորին 'ի խնդիր և 'ի տատգութիւն հնոյն Արմաւրայ, այլ ոչ ե- գիտ նշանս քաղ հնութեան, բայց միայն անթիւ բրը- տեայս. իսկ յայլ մերձաւոր ցածան հազարբոյս կամ քիչս գերեզմանականս՝ եգիտ մատանիս կամ մանեակս արծա- թեայս, և այլ բիչ այսպիսիս, այլ ըստ կարծեաց Նորին Գ-ն գարս Քրիստոսի պատշաճեալս. միայն 'ի պեղածս բարձրատանգակի միոյ՝ եգիտ զէնս և գանակս քարե- ղէնս, նշանակս խոր հնութեան։ Քայսմ ամենայնէ հա- մարեցաւ հեագէտն, եթէ զառյգ տեղի հնոյն Արմաւրի անկ է խնդրել յարևելագոյն կողմանս։ իսկ Գանիպիր (Co- nybeare) անգղիացի նոր հայագէտ՝ որ յայսմ ամի (1888) յայց եկ և Արմաւրայ, ասէ, գեղջկացն կարեալ հատատելս որմ կամ պարիսպ մի՝ մեծամեծ տաշածոյ քարամբք զուգեալ անմածոյց, 'ի կատար բլրին, իրրև կանգունս 100, ուր յայտնեցան մատք գետնաղոյց. որ զի յցեալ էր հողով՝ ոչ կարաց ինքն 'ի ներքս մտանել, այլ համարի քարահատ անենկաց լինել 'ի սիրտ բլրին, հան- գոյն իմն որոց 'ի վան[7]։

1 Մ. Խորենացի. Ա. ԺԹ։
2 Նոյն. Ա. ԺԲ։
3 Նոյն. ա՛յլ.ՕՕ. Ակնհատ. Քերեա ի ընտ տողոյ։
4 Նոյն. Բ. Ը։
5 Նոյն. Բ. ԺԱ. ԺԲ։
6 Զվէմ՝ զոր քարևխա ազգային տեղւոյն Ս. Լուսաւորչի Հռ- ֆըշտոցան կոչէին՝ յանձնեաց փոխագրել յայթառն Էջմիածին, և փոխանակ նորին կանգնեաց 'ի տեղւոյն խաչքար մեծ, արձանա- գրութեամբ. "Ի կոյսերութեան ամենայն Ներսոյ Բ Ազէքսանդր Եպիկոպոսէ, Հրամանաւ Տեառն Գէորգ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, կանգնեցաւ սուրբ խաչս 'ի պաշտպանութիւն երկրիս, վերա- կացութեամբ փոխ. քահանայիցն Հռիփսիմեանց՝ Մկրտչի Վարդապետի Ներսիսեանց, և աշխատակրութեամբ Մովսէս և Յով- փաննես քահանայից Արմաւրեցւոց. Յամի Տեառն 1870"։

7 I found at Edschmiadin seven or eight cuneiform blocks. I also went to Armavir, the old Armenian citadel, whence they

Յարեւմտից բլրոյն Աղմաւրայ ձգի երկարաձեւ առաջապար ընդ բազում մղոնս, յորում նշմարին հիմունք վաղեմի չինուածոց, քերեա արտաքանչ իմն կամ քաղք քաղքին. և ի միջավայրին կայ ուխտատեղի յանուն Աղադարայ ոգւոյն, վարկպարագի քարամբք հիւսեալ, փոքրիկ և ցածուն դրամբ՝ ընդ որ ի գուռս մտանեն, և ի միջակին կայ կանգնեալ փոքր սիւնակ մի, և կարծի հին մեհենատեղի. այժմ յուխտ գնան անդր ի Ղար կիւրակէի, Ղանան վերոյգրելոյն (թիւ 69) գոան և այլ տաճարաց բեւեռգանգակ արձանք ի տահճանս Աղմաւրայ,

60. Արձանագիր քարտըղին Աղմաւրայ.

յորոց մի է և նմանագրեալն յէջ 153. թիւ 61։

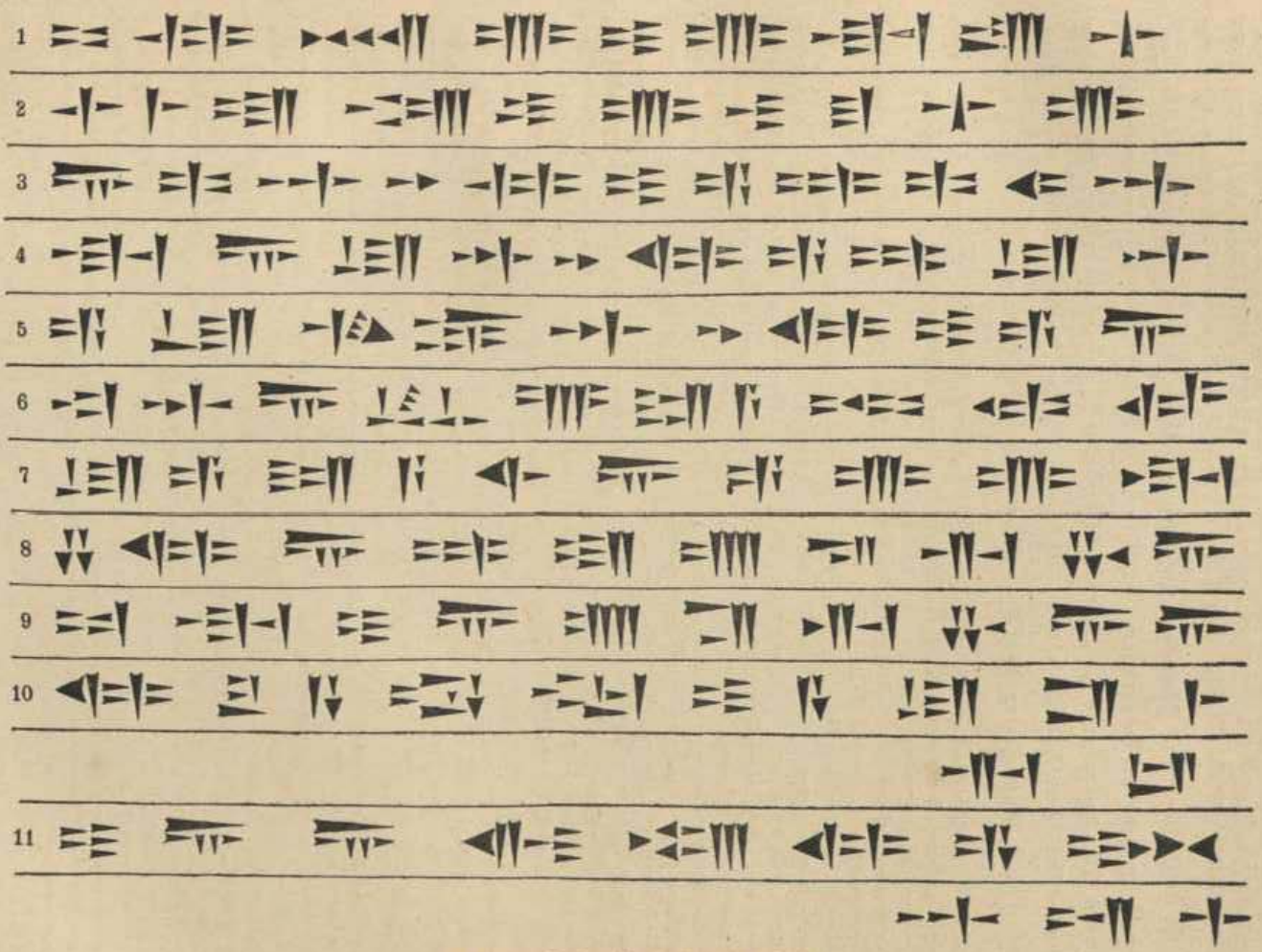
89. Ի սարահս տափարիս, այսինքն է ի հարաւոյ, իբր մղոնաւ տափակաց և կրկին հոյնչափ ի Մ. Հր. Աղմաւրայ Քրղն՝ կայ Շահրիար գիւղ Հայոց, յերկուս տուն.

came. It is an interesting place, excavation of which would, I believe, bring many more such blocks to light. Lately the peasants there have dug out a cyclopean wall composed of huge blocks, neatly cut and laid together without cement. It encompassed the top of the hill on which the citadel was built, and I saw about 100 yards of it uncovered. In one place the mouth of a passage or gallery running into the hill has been brought to light. Such a gallery must lead to chambers cut in the heart of the hill. It is made of very neat masonry.

հեալ, ի Մեծ և ի փոքր, իբր 450 տամիք, զոր մարթ է միւս ևս քաղ համարել մայրաքաղաքին այնոքիկ, զորով պարիսպ հզօրագոյն ամենայն էր երբեմն՝ յոտասան յերեսաց ասպատակի Լեկաց. և էր ի նմա եկեղեցի յա-

As it was filled with soil to within 18 inches of the roof I could not enter it.

The peasants have excavated the wall to depths varying from 6 to 12 feet, intending to roll the stones down the hill side for their own uses. They have deported a number of blocks about one metre in size each to the neighbouring village. Luckily the police have put a stop to this vandalism. I saw one block only *in situ* which appeared to have had cuneiform writing upon it, but the characters were utterly effaced.

61. Քեռեզրանգակ տրեամե Ի Բլուրե Ասմարիր.

Նաև Ս. Առաւաժաժնի չինեալ 'ի վերջ կոյս ԹՂ գաւառ, որ լքաւ ընդ զարգացն կործանելոց, և չինեցաւ նոր եկեղեցի՝ յամի 1836–7, 'ի դիպան վարչի, առաջնորդ Քեամր Բաշեան Մուրատի Շահիաթունեան, (եղբօր եպիսկոպոսին առաջագրողի վարացս և Էջմիածնի), 'ի քարանց Աղամարայ եդեալ գհիմունեան, և ամփոփեալ վեցեքառիւ սեամբք, փայտակերտ, կամարապարկ, յանուն Ս. Գէորգայ. իսկ սեղանն յանուն Գիւտ Խաչի. և 'ի վերոյ արձանագրեցաւ ըստ ներքոյ գրեալ արձանիկ.

Ի կայսերութեան Ռուսաց Նիկողայոսի Ա. եւ ի կաթուղիկոսութեան Հայոց Ը Յովհաննու Կարբեցւոյ, եւ ի նահանգապետութեան Հայաստանի կենեալ Վասիլ Բէհզատեանց կառուցաւ եկեղեցիս ի Շահրիար գիւղ, ինքնայօժար արդեամբք Սուլթան Յօհաննու, Գէորգեան Շահխաթունեանց, յամի Տեառն 1837, իսկ Հայոց ՈՄՁԶ. Սեպտեմբերի Ի Զ:

Ի Հր. և մաս Թէփէտիի գեղջ և արեւելեան ափերակոյ Աղմաւրայ՝ կոյ Ղարադաղուի գիւղ Հայոց, իբր 40 տամբք, և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ. և մերձ նմին 'ի հարաւոյ կաւէ Գաղուխիտեն, 70 տամբք Հայոց և Ս. Գէորգ եկեղեցեաւ. — Իսկ 'ի Մ. Հր. Շահրիարայ՝ կոյ Գալի–արխ, ար Թարգմանի Աւտ բերդին, զի կոյ առաւել ար գոյ 'ի Սարատարապատայ, և մերձ է յԱղստախ, 15 տամբք, և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ: Յարեւմտից հարաւոյ գեղջս 'ի միջի հղձղէն առուոյ Երասխայ՝ կոյ հին քաղաքատեղի Քիւհնա–քալեաք կոչեցեալ, ուր երեւին մերձ ընդ մերձ բարձրացեալ կամ ուռուցեալ տեղիք յերեսս գետնոյ, զորոց պեղեալ զի՝ գտին մատրան նաձեւ կամարապարկ չինուած քարակերտ, անդուռն և դատարկ, ար Քուի տապան գերեզմանի, և տեղին սրբոյ Ժանի քննութեան, զի առ կասն կոյ Աղմաւրայ: — Մընդառաւ յեղից Հր. Գալէ–արխայ՝ ձմեռարածատ գետ, 35 կամ 40 տամբք և Ս. Յարութիւն եկեղեցեաւ:

Իսկ 'ի հիւսիսոյ արեւմտից աւերակաց Աղմաւրայ կամ Թէփէտիի գեղջ՝ կոյ իբր կիսով փարախաւ հեռի՝ Մօղա–Պայէգիւտ, և մերձ նմին հանգրուանն Մօղա–Պէյիւտ: Ի նոյն աւերակաց մինուաւ կամ աւուղ աւելի հեռի 'ի Հս. կաւէ՝ Քնարիւ–արխ գիւղ սղագղեաց՝ 50 տամբք. և 'ի սարին հիւսիսոյ՝ կիւղբայ մեծագոյն գիւղ Հայոց իբր 55 տամբք և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ և ընդարձակ անգաստանեաք. որպիսիս ունի և Ղզիա–արխ՝ որ յարեւմտից կոյ առաջնոյն իբր 30 տամբք սղագղեաց: — Ի Հր. սոյն Աղմաւրայ, իբր 10 տամբք Թուրքաց և քանի Հայոց, Ս. Աստուած եկեղեցեաւ: — Ընդ մէջ սոցա 'ի Հր. և Երասխայ 'ի Հս. Աւգուն–օղլու գետ Հայոց, 20 կամ 25 տամբք, և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ: — Յելից Հր. սոցա և մերձագոյն ևս Աղբասի՝ կան գետք փոքունք կամ հանգրուանք, Ասանսան և Քաբրր–օղլու, և այլն: Որոց յարեւելից կաւէ Մեծամոր գետ բաժանեալ 'ի բազում վտակս, կամ բազում վտակք յիրար անկեալ խառնին Աղբասի. և 'ի միջի բազմաւոր վտակացն որք սպանէլս և բարերոյս գործեն գկղզիացեալ տեղիսն, կան գետքն Հայոց Զաւգուզնոյ յարեւելից, 40 տամբք և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ, Լվենիկի՝ յարեւմտից, 20 տամբք և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ. և 'ի Հր. յեզր Երասխայ՝ Մարգարա գիւղ 20 տամբք և Ս. Առաւաժաժին եկեղեցեաւ: Գիւղս այս հերուն (1887) 'ի յորդումենէ ջրոյ գրեմբէ խպաս հեղեղատաց եղեւ: — Աստ ազատին հարաւային արեւելեան սահմանք վիճակին Սարատարապատայ:

Յարեւմտից սոցա, 'ի Հր. Գաւզակիւտէնի երկու մղոնաւ առաջեւ կան գիւղք այլազգեաց, Ջանֆիտան 50 և ասելի տամբք. Իխտէլի 30 տամբք, Խօճա Նարդոս, և այլ երեք գիւղք նոցին, զորոց չգիտեմ զդիրս, և են Թիւրքմենիք, Մահկայոյ?, և մեծագոյն Դարթիճ, 50 տամբք, որոյ սահմանք բաւականն ասթ հասնին:

90. Յարտարապատ չինագործ վիճակիս՝ ուղղակի 'ի հիւսիսոյ կոյ Բյրդոյն Աղմաւրայ՝ փարախաւ և կիսով հեռի՝ 'ի Մօղա Պայէգիւտայ, 'ի հարթ վայրի՝ ար 2663' մեծոյն բարձր է յերեսաց ծովու: Ի սկիզբն գարուս ասելի աւերակք էին անդ անճանաչելք, և յամի 1829 վերջին սէրասար (հրամանատար) Երեւանոյ Հասէնխան՝ կամեցեալ ամրոց իմն նահանգապետիկ կանգնել մեծի բերդաքաղաքին այնորիկ, կառավար ասխատաւէտամբ բնակչաց Նահանգին՝ ետ կանգնել բերդ մեծ քառակուսի, չորեքք գրամբք, մեծամեծ աշտարակօք և կրկին պարսպօք, յորոց միջավայր բնակեցոյց զգաղթականն Հայոց՝ վարեալ 'ի կողմանց Պայէգիւտայ և Աբեղչու, և զայլազգիս, որք հետ գհետէ յաւելեալ եղեն տանք իբրև 300. չինեաց և ապարանս 'ի հարաւակողմն առ պարապատն, զորով արտաքոյ խրամոյն անկեաց և պարսպեաց և անդաստանս ցմեծ սահման չուրջանակի, արբուցանելով յառաւէն որ հանեալ էր Աչրասխայ և կիչէր Քնարա–արխ Այլ մինչեւ էր ատարեալ չինուածոյն և անկատած, Ռուսք 'ի ժամանակի պատերազմին ընդ Պարսից՝ վնասիւոյ պաշարմամբ սերասան տեղւոյն, յ2' Հոկտ. 1827. և մեծ մասն բնակչաց գրուեցաւ յայլևայլ գիւղերայս գաւառին. Ձնան արդ 'ի նմին իբրև 70 տանք Հայոց, որոց է եկեղեցի 'ի բերդին յանուն Ս. Առաւաժաժնի. և տեղին անչքացեալ ամենայնիւ. մեծամեծ զօրանիւքն և զաբեւանդատաւ ատարանք սէրասարին գրեմբէ 'ի կոյս աւերակաց գարձեալ են, Թէպէտ և 'ի հետասանէ մեծակայոց իմն տակաւին երեւին պարիսպքն և աշտարակք ապիտակք. այլ վեհափառագոյն ևս երեւին 'ի բարձանց նոցին՝ երկրորդն աւազ լերինք Հայոց, Արագած 'ի Հս. 15 մղոնաւ հեռի, և Մասիք 'ի Հր. իբր 30 մղոնաւ. զոր նկատելով, յամի 1856, Թիլ գրապետ կոյսեր Ռուսաց (զոր ընկալաւ անդ 'ի հիւր՝ Տէր Մարտիրոս Հայազգի վի-

հակապես)[1], փարատէր զթրամութիւնն ազդեցեալ ի փառատուրկ ուսումնէ և ի լուութենէ վաղամեռնան քաղաքին։ Քանի՛ գարուց խորհրդ ընդ օդոյս և ընդ միջավայրին Արմաւիրայ աւերակաց. և որքան երկար անցք անցին ի միջոց նոցին և ժամանակաց նոցին. և ոչ երիկուան իմն մարթի կշռել զքաղաք կատակային (Արտաքաղաքաւոր) առ միտս քաղաքավարք. Քէպէա և երեխայի ինչ կանգուն ի նմին, հասանական է եթէ ընդ հասս ի սպառ ի մառացօնս անկցի, և ոչ ոք կացէ ի խնդիր դեռամնաց ամրոցին. միոյ գոյ յառաջ՝ եթէ անմառաց կացցէ և առ ազգացինս և առ ստաբա՛ յիշատակ չտեսչհազարամեայն Արմաւիրայ, և ի ներքուստ գտակոյս քանձրաթեան դերդիկոյ խրոց՝ ելցին երբեմն ի լոյս յիշատակարանք նահապետաց ազգիս Հայոց։

[1] Աստ ապա նա ի 20 հոկտ. ն. գրէ. « La soirée, un peu fraîche, conservait un reste de la chaleur de la journée. L'air était lourd, le ciel s'illuminait par seconde de longs éclairs rapides qui couraient sur les arrêtes des montagnes; phénomènes d'électricité fréquents dans cette contrée volcanique, dont les feux sont éteints, mais dont les exhalaisons se font encore sentir, et dont les laves attestent les commotions des temps anciens. Je me promenait seul assez tard le long des murailles voisines de notre demeure, dans le crépuscule du soir; la silhouette de leurs lignes et de leurs créneaux, le grand silence de ces ruines, interrompu parfois par l'aboiement lointain de quelque chien, cet air lourd, ces courants électriques qui illuminaient le ciel, tout cela faisait naître en moi un profond sentiment de mélancolie». Ընդ ասպետականն (գրէ գրէ. Le chef du district de Sardarabad, M. Der-Marcoucov, Arménien, un digne officier dont les connaissances locales et la conversation me furent très-précieuses), յիշէ և զՊարգմանն Հայոգի Զօհրապ Մուշեղեանց, M. Zohrâb Mouchagov.
— *GILLE, Lettres sur le Caucase et la Crimée. P.* 325.

62. Քանդակք եկեղեցւոյն Արենոյ. — Տես յէջ 114.

Դ· ԱՆԲԵՐԴ=ԲԻՒՐԱԿԱՆ

91. Փոքրիկ է և այս վիճակ, յարեւելից լերինն մեծի և յարեւմտից Գառաղոյ կամ վիճակին Կարբոյ, և՝ի հիւսիսոյ Աարտարապատու և Վաղարշապատու, ՚ի հարաւոյ ունելով զնոյն ինքն զՈստ Ազագածու և զվիճակն Կաբրոյ· այլ ՚ի միջին գտաւ ընդարձակ էր անուն Ապերդու, որպէս յիշեցաք յառաջագոյն, զոր մանր՝ քէ ոչ զոզ Ջոյն զԱզագածոյն՝ բազմագակիլով· իրրև ուրոյն գաւառ մեծ յիշի ՚ի Գագկայ Ա· կաթուղիկոսէ առ յաջորդ իւր Յովհաննէս-Սմբատ թագաւոր, և ՚ի Զաքարէայ մեծէ սպասալարէ Նուաձեալ յամի 1196· յետ սակաւուց (յամն 1233 և 1243) յիշի և եպիսկոպոս Ապերդու Մկրտիչ ա· նուն, որ արկ ձեռն ՚ի Շրջաբերական գիր Կոստանդնու կաթողիկոսի· Նոյն արձանագրէ ՚ի Յովհաննավանս· « Ե· » տաւ Ապերդու երկիրս սեպհական վիճակ Ս· Կարա· » պետիս, ՚ի յԱղարանուց՝ ընդ որ բաժանի գետն Գա· » առս մինչև յԱշնակ· և սպասաւորք սորա Մկրտիչ Ե· » պիսկոպոս, և եղարբօք խաւսացան կառաւրել զյիշեալս· կըս մեր »· — ի սկիզբն ԺԴ· գարու (1311) Յովհաննավա· նից հոյրն Վասիլ՝ կոչի առաջնորդ Շիրակոյ և ամենայն Ապերդու· իսկ այժմ ունի միայն գեղաշէնիկս գուղիկ գետակաց Լոգրևանոյ կամ Փարպոյ յԱղ· և զԱպերդոյ ՚ի Մ· որք ՚ի հարաւային ծոցծոյց անտի մեծի լերինն խոնարհելով իջանեն, յարեւմտից ընդ արեւելս հարաւա· խառն դիմելով· Ապերդ ՚ի առուս Բիւրականոյ ընկա· լեալ յարեւմտից գգետակն Տեղերոյ և խոնարհագոյն ևս դլաորևան, այնուհետև կոչի Շաղուխրառս գետ, և ա· կաւտք սառեւ առ Օշականու՝ խառնի ՚ի Գառաղ՝ ի յանձկոզմանս ասոց Ազագածու ընդ մէջ Ապերդու և Բիւրականոյ են անտառք գաճաճ կաղնեաց, յորոց հա· տանեն ՚ի պէտս չինութեան և ՚ի սակ արքունի· Ճանաչ Բիւրականոյ՝ որ գլխաւոր չէն է առ գետեզերբն՝ զա· գաթար Ապերդ եւ Բիւրական ևս կոչի վիճակն·

Հին չէնն կամ ամրոցն Ապերդ որ և Այրերդ՝ կոչ ՚ի սարատափ մի լերին Ազագածու, յարեւմտից հիւս· սոյ Բիւրականոյ, ևօթն կամ ութ մղոնաք բացագոյն, ՚ի միջոյի երկուց ձորակաց, որք իջեալ ՚ի սահմանոյ լճա· կայ լերինն՝ գործեն գգետակն Ապերդու· անմատոյց խարաձորք և գահավէժք են սփոփաք նոցին, որպէս և խառնըրդոյն ՚ի Ջր· չինին, ուր արդ երեք միայն ՚ի հիւ· սիսակողմն բացուածոյ ձորակացն՝ քարափորմն բարձր, պռնգաքար կոփածոյ միմեանց· իսկ յեռանկիան անդ միջոյի տեղոյն՝ խառն ՚ի խուռն մնացուածք շինուածոց ազա· բակոյ և ջրամբարի· ի կէս կցուածի ձորակացն՝ ամ· բառնայ եկեղեցի միջակ մեծութեամբ՝ կոփածոյ քա· րամբք անսիւն գմբէթաւորեալ, երկուսակք սեղանոյն ունելով մատուռն կամ առանդատունս, և գուռն ՚ի հա· րաւոյ կուսէ· քէպէտ և կանգուն կոյ՝ այլ ոչ սակաւ քայքայեալ են որմունքն· արձանագիր և թուական չին· ւածեան ընկեալ է ՚ի վերայ դրանն, այլ ՚ի ներքին որման տրեք գրեալ է այս·

Ի ժամանակի տէրութեան Խլանէի եւ Շահնշահի ի վերակացութեան գա· ւառիս Վասէի մեր ամեն . . . . . առաք . . . . առուին կէսն Տեղերու· եւ սորա հաստատեցին գԹասչին չարաթն եւ կիրակէ պատարագ մեր ննջեցելոց :

Այս Վասէ որդի է Սարգսի Վաշուտանց՝ զոր վերա· տեսուչ կացոյց Զաքարէ Սպասալար կողմանց Ազագած· ոտան և Ապերդու, այլոքք հանդերձ· ի սկիզբն ԺԻ գարու ՚ի կորզել Պարսից զկողմանեսն ՚ի ձեռաց Օսմա· նեանց՝ Ամիրխիւնէ կոզմակալ Էրևանու՝ կարգեաց գա· ւառապետ Կատէից և Ապերդու զԴաւուր անն Քանա· քեռցի· Մերձ ՚ի սահմանս աւերակաց Ապերդու Նշանա· կի Աղթաչան Հանգրուան· և ՚ի Հս· Մ· Նորին երեք կամ չորս մղոնաք սառեւ առ ձորոյն Ապերդու· Դժուարադիտ փոքր գիւղ Թուրքաբնակ, որպիսի է և որ փարախաւ ՚ի Հր· Նորին՝ փիւռեկկիւ· և ՚ի սմանէ կիսով փարախաւ հնոյ յարեւմտից կուսէ և յելից էրկոյի՝ Ալեպոյ·

92. Կիսով փարախաւ ՚ի մոյ հարաւոյ յիշեալ էր· կոյի և մերձագոյն ևս ՚ի գիւղն Աղցից յարեւելեան ձորափն Ապերդու, որ է յահեկէն, կոյ Բիւրական և ըստ այլազգեաց Բիրական, գետ Հայոց իբր 120 ոանց, Ս· Յովհաննիս եկեղեցեաւ, ՚ի սարահարթ վայրի, ուր և մեկուսիւն սպեղոց և անդաստանաց՝ առագելոց յազ· բերաց արեւմտեան լճին Ազագածու· ածանգակէ և Ա· պերդ բնակչաց, ոչ ջրով միայն՝ այլ և ջրաւզակ կար·

1 Յաշխարհացոյց սահմանի միամ գետակս և ձոր իւր՝ խանգարեալ ՚ի թուրք լեզու զրի Խոշտուր Գետ·

Այրարատեան Վերինք եւ Դաշտ Էրասխայ

մրախայտիւք։ — Զառաջին յիշատակ տեղւոյս գտանեմք ի սկզբան Գ. դարու առ Քուհանեան կաթողիկոսի պատմութեան[1], որոյ և առացուած իսկ էր տեղին, և ի տառապանան յերեսաց ասպատակի Քուշտայ և Կարայ՝ յետ գնգծելոյ այսր և անդր « յաղի անկեալ չզգաք, ասէ, » մինչև ի ձեռակերտ ամրոցին իմ Խիւրական, զոր » առացեալ էր իմ գանձու գնոյ, ուր և չինեալ յարդա- » բեալ իսկ եկեղեցի հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք » պերճապատոյն չքեզութեամբ և նկարակերտ յօրինուա- » ծով, և վանս կառակրան միանձնացելոց զնա հաստա- » տեալ »։ Ոչ ամրոցին և ոչ վանացն հետ չինուածք, այլ միայն եկեղեցին չափաւոր մեծութեամբ, առանց սեան յարկեալ, երկոքումբ մատրամբք յայնմ և յայնկէ տեղացեալ, յորոց ի միում կատարէին Նորին բնակիչք տեղւոյս զխորհուրդ սրբոյ պատարագի, քանզի տանիք եկեղեցւոյն կործանեալ էին. այլ յամի 1841 փայտյարկ չինեալ՝ ի նմին իսկ ի տաճարին սրբ պաշտեն, որ կոչի յանուն Ս. Գէորգեայ. բայց արձանագիր կամ հետք նկարուց՝ զոր յիշէ կաթողիկոսն՝ ոչ յիշին յարգեացս։ — Ոչ ընդ երկար վայելեաց չինողն ի սիրելի դաստակերտի իւրում, առիպեալ և անտի խոյս տալ պաշտանէիքն, ի վերայ հասանելով աննուաճելի կամաց ատրկանին. որ և վաղվաղակի առաքեաց « զօր բազում գումարաւոր արարեալ »։ յորոց ոչ ժամանեալ բնակչաց գեղջն ճողոպրել զանձինս՝ թաքեան « յառեմարանս իւրա- » քանչիւր նոքա, և փակեցին զդրունս առաջի իւրեանց, » և խառափեալք փախուցեալք թագուցան ընդ պա- » տատարս պարսպի իւրեանց »։ բայց զօրականք սմանք արիաբար պատրաստէին ի պաշտպանութիւն. « իսկ » ապա զօրն խմայէլեան ըստ սրինի լծոյ իւրեանց » փոխարկեալ եկին հասին ի գաւառն ամրոցին, անհնա- » բին անօրէն դղրդմամբ... Զպատիսի մանաւանդ ոճիրս » իրրև տեսանէին մարդիկ ամրոցին՝ ի բանաքննէ իմն » հարկեալք լինէին այր առ այր և մարդ առ մարդ կո- » տակել երանել զեղուլ ի գլուխ պատրաստացն. և այն օր » տակաւ ինչ ընդ կայս կայս հարեալք ընդ միմեանս »։ և միշտ լուսացեալ երկրորդի առաւօտ՝ բնակքն և մարդիկ ամրոցին հաղորդեալք սրբոյ խորհրդոյն և քաջալերեալք ի սիրոյ հաղորդեալք սրբոյ խորհրդոյն և քաջալերեալք ի սիրոյ Աաւետեաց եպիսկոպոսէ Դրան կաթողիկոսին, որ ձեռնադիր եղեալ էր անդ երկու քահանայիւք և այլ պաշտանէիւք և մինձամեծք. « իսկ բոլորն ազատեալ և մարդամոխի » խանձարուրէն զօրաւոր և ի ձեռն սատակչին, և խանձարեան զօրաւն քան զնա սատականայր, և » հնազանդ և կամակատար եղեալ նմա և վա- » հանաց հնազանդացանէին զերեսս երկրին։ Ապա մարդիկ » և ամրոցին բազձանգեալ չզնայատեալ զգլուխ պա- » րսպացն... մարտ ի վերատա ի վայր եղեալ՝ բա- » զում արեան հազուագիւտ ի Քշնամեացն հեղուեալ, և բազումս Քաւալգոր խազացուցանէին։... Կաև սար- » կաւագն և Թէոդորոս, որ վերակացու չինուածոյ և » կեղեցւոյն էր և մարգիչ մարգկան, ոչ սակաւ ինչ Քե- » ղադութիւն նոցա ընծայեր։... Իսկ Քշնամիքն... Քե- » պէտ և աւուրս եօթն մի՝ առ ի առ զմարտ հինին » ի վերայ հեզուին և ոչ կարէին առնուլ ամրոցին. » (մինչև մատնութեամբ ուրումն) մատուցեալ վազվա- » զակի գրոհ ապին, և առնգղջ ամօքք վերելակեալ » հեզուին յամրոցն... սկսանէին զամենեսեան ան- » ողորմ սրոյն տալ ճարակ. (ընդ որս և զեպիսկոպոսն Սահակ քարշեալ յեկեղեցւոյն) վազակաւորքն կարծա- » կոտոր առնէին, իրրև տապարաք չիշատակի չերեսեալ » գծատ, և գինի սպառ հատեալ և սուսերաս զգլուխն. » իսկ զքահանայս սուրբս և զկուսակրան միանձնեան և » զաղտնաբերգաս՝ իրրև զոչխարս ի սպանդ վարեալ ի » գինուելն Նախրական անուշահոտ պատարագացն Քրիս- » տոսի՝ փոզոտէին, հատեալ ևս զերաքանչիւրոց նոցա » զգլուխս... Բայց սարկաւագն Թէոդորոս ոչ էր ընդ » նոսա ի ժամ կատարման նոցա. զի նախ քան զայն ի » Քշնամեացն նենադաթեանց վիրաւորեալ անկեալ » գնէր... իսկ չար Քշնամիքն... հատեալ զգլուխ նո- » ցա, զմահ եղ կնիք հաւատարիմ ճշմարտութեան հա- » ւատոց իւրոց... իսկ զոյլ ևս մարդիկ ամրոցին խո- » նարհ սրտիւեալ ի տեղի չարչարանաց, և ածեալ իր- » եւ զոչխարս ի սպանդ խմայէլեան երկաթոյն՝ որ ոչ » ևս առնու յագուրդ՝ սային կերակուր, և հատեալ ըզ- » գլուխս բնաւից նոցա, զի ուսեալ սորին ասորիսդ » նենի։... Եյին ամենք և հեթանոսք ի բնակչաց տեղւոյն՝ » հաղագործ մշակութեանդ սրտակեզք և հարկս մեզ հար- » կանէին... խանդաղատանօք ազատէին զմի մի ի հա- » ւատացելոցն՝ երթեալ խառնել ի նոսա և սորել յան- » հաւատս սրոյն՝ և ի նոսա ևս սորել յանհաւատս սրոյն՝ » նայեալ... ընծայեցան Քրիստոսի ի հոս անուշիս »։ Ընդ Սահակայ եպիսկոպոսի՝ բայ ի Թէոդորէ սարկաւագէ, կատարեցան քահանայքն՝ Մովսէս և Դաւիթ կաւատիրանք, Մովսէս և Յարդիս եզերբք Դաւիթ՝ ամենայնիւք, Սահակ գաշտաց, և Յողոմոն՝ որ ի Սագատան ախորհէ եկեալ բնակէր անդ խառամեր վարուք. իսկ ի զինուորաց և յայլորհականաց աւելի քան զերկերիւր ոգի. « և գրեթէ ոչ ոք ապրեցաւ յա- » նոց տեղւոյն, բայ ի սակաւուց անանց՝ որք նախ քան » զՏնձամեն սրոյն՝ եղեալ գնացեալ էին ի գործս վաճառ- » կոց ձեռաց իւրեանց. իսկ յեկեղեցւոյ մանկանց՝ սար- » կաւագ մի Դաւիթ անուն ապրեցաւ... և սա իսկ գՀե- » ռանոս բանի գրուցացոյ այսոցիկ մեզ բացատրէ մի » ըստ միոջէ »։ Յետ եօթն աւուրց վկայական մանուամբ կատարեցան և երկոք Կիրակոս անուն ի բնակիչս վարեալք, մին ի գինուորաց կարգէ և միւսն յոչխարհականաց. որոց ամենեցուն յիշատակ կարգեցաւ ի Քոյանաւուրս յաւիկ ՃԻ, յամի 923[2]։ Բայց գինուորն զոյնս » սիկ որք մնացեալք զամրոցն ի ձեռս հեթանոսաց, » գնոսա ևս առեալ ընդ ինքեանս գնեցի գերկոցն (կա- » նանց և մանկանց) տարան առ ասորիսն... նա իս- » կոյն իսկ հրամայէ սրսկ տապակել գնոսա. և այսպէս » ըստ սրժանի իւրեանց կոչնամանաւ լեալ՝ հատաւ յոյս

1 Քորենաց ինչ պատմութեան տարս ի շարս կաթողիկոսաց Գեորգ Ա. որ կալաւ գաթոռն յետս Ը. գարու, փախեալ Աշտիշատի ի Բիւրականեայ գրի յիշիւ։

2 Յովհ. կամ. առ գՄահակեանս կատարեալ յաւիկ Ճ. գնիբրև կանանս ի ԻՆ. այլ առ Թէոդորեան տեալ գրի ի Հետագրեալ և ի տպագրեալս՝ ՅԼՐ (883) փախեալ ՅՀՐ (923)։

» կենաց նորա, և առ նառա լցան խնառանդն պուտիկը-
» սի բան հաւատարիմ, եթէ ցոյք առ կենդանեաք՝ ան-
» յոյս մեռանիցն »։

Ցետ կիսոյ ԺԷ դարու ևս (1467) յիշի Մենարան Բիւր-
ակաճի Ս. Ստեփանոսի և Ս. Յովհան եկեղեցեաք, ուր
Մկրտիչ ոմն քահանայ ընդօրինակէ գիշատա-արդի գիրս
(ա. էջ 148), և Յարգիս վարդապետ Բիւրականաց շի-
նէ զՏէղերոյ Ս. Աստուածածինն. ընդ որս յիշատակին
առելի քան զՆիկոլաոսեան քահանայք Աբեղայդ և Բիւր-
ականոյ և եպիսկոպոսունք երեք, Կարապետ, Մկըր-
տիչ և Թադէոս։ Ցետ 200 ամաց Ցակոբ Դ կաթողիկոս
ընդ այլոց ոմանց գիւղապոյից սեփականեաց և գԲիւրա-
կան՝ սիքառն Էջմիածնի։ – Ի վերջ կոյս ԺԷ դարու կամ
ի սկիզբն ԺԸ-ին յայսմ տարագրուեաց Վրաց (զոր Զաքարիա
պատմիչ ասէ առաքեալս ի պատանդ[2] ի Քաղհանդամանս,
ուստի տանելոյ անտի զնշխարս Ս. Գէորգոյ ի Վիրս),
Յոհաննես անուն բնակեցաւ ի Բիւրական և ծնաւ որդի
Բարաճան անուն՝ յորմէ կոչէր տաճին Բարաճանենք
ցառաջս պատմին՝ յետս կոյս ԺԸ դարու։ — Յամի 1835
Ռուսք վերակացուք կողմանցս չինեցին ամարանոցս յա-
րեւելեան տաճկանս Բիւրականաց, ուստի յառաջիկան
օգոց և ջրոց տեղոյն. յետոյ և կաթողիկոսն Էջմիածնի
ընտրեաց իւր անդ հանգանց, որպէս ցուցանէ արձանա-
գիրն ի կնձոյ տաճառակի.

Հայրապետ ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. Կաթողիկոս, Կ. Պոլսեցի, չինեաց զայս Հայրապետական ամարանոց ի Բիւրական, յամի Տեառն 1874 — ՌՅԻԳ։

Յառաջ քան զսկսիլ ոմն ի տաճկանս Բիւրականոյ
գոյս հոգաբարձուց տաճկանաքար մի, կարծեցեալ ի կո-
թողացն յԱյտոյտիսէ Ս. մերոյ Թագաւորէ, և բերեալ
կանգնեցուս առընթեր եկեղեցւոյն։

93. Յարեւելակոյսն Բիւրականոյ ի ձորակի միում
կայր փոքրիկ մատուռն հին սրագմբէթ, Աբդուլասիկ
մականուանեալ, ուս Ջրվշտիկ կոչեցեալ վտակաս. ա-
ւանդեն վախճանել անդէն հզնաւորի ուրեք, և հրեշտա-
կի Ցետոն բերել անդր քահանայ մի և ասել Աբդ ուսասիկ
երթ և Քաղեա զդա. և նորա Քաղեալ զնա յարեւելեան
եզեր ձորակին՝ խաչվեմ մեծ կանգնէ ի վերայ տապա-
նին, և յարեւմտից ջրոյն զմատուռնս զայս, զոր յամին
1840 հիզեզք Ջուբոյ տապալեալ կործանեցին։ Ըստ ոմանց
ատյգ հին անուն տեղւոյդ էր Աբդուլազիկ։

Ի հարաւոյ Բիւրականի երկու մղոնաք ի տոբուս՝ կայ
Աղարակ գիւղ Քաւրքարնակ, 30 և տելի տունք, ընդ-
արձակ անգաստանաք. և նոյնպէս հեռի ի ոմանէ ի
Հր. կուսէ Բաճալինճ, նոյնպէս Քաւրքարնակ, որ յե-
տին տաճկան համարի վիճակին Աբեղայդ յայսմ կողմա-
նէ (հարաւոյ)։ Գրիգոր Մահուկեցի կաթողիկոս՝ յամի
1431–2, գնեաց զգիւղս զոյս ի Թառատ Աւիրայէ Պար-
սից, և համարեցաւ մի յեօթն տեղեացն էջմիածնի[1], յոր դարձոյց անդրէն Ցակոբ Դ կաթողիկոս,
զի Պարսից գրաւեալ էր վերստին։ Ամարանոց կաթող-
կոսաց էր երբեմն Բաճալինճ, և էին անդ խոտաշարք և
արօտք նոցին, ուր ապրէին այլազգիք կծծանքեամբ, և
կաթողիկոսք հրամարատակք Շահին հանէին զնաւս։ —
Իսկ յարեւելից կուսէ վիճակիս իրք երեք մղոնաք ի հա-
րաւոյ Աբխազանոյ կոչ Աղբրայ փոքրիկ գիւղ այլազ-
գեաց, որպիսի է և հարաւ նմին՝ Փէրթ։

Փոքր ձորակ Շաղուերտաս ժամադակին Աբեղայդ, որ
կոչի յոմանս երկոցուն գիւղօրայիցն ևս Փարպէտ և Լազ-
բեւանոյ, յելից կոյ Բիւրականոյ, ի խոտնեխտ տափա-
րակի ի մէջի ձորափոյն Աբեղայդ և մերձաւոր ժամա-
դակաց Ջաւասպոյ, շրջապատեալ յերից կողմանց, և խա-
նարհեալ ի հարաւ ընդ գետակին բղխելոյ յայլեայլ ա-
կանց ապրերաց ի հարաւոյ Լազբեւան գիւղ. որպէս և
յայնմ կողմանէ եկեղեցւոյ նորին՝ բղխեն այլ ևս եօթն
ապրերք, և առաւ գործեալ խոխաշալով ընդ առապարս ի-
ջանեն յանդաստանս փարպոյ, և կոչին ի սամկոյ Օմ-
նակոյ չուր (այսինքն եօթնակնեան)։ ԵՒս խառներ-
գովք գետակիս ի գետն Աբեղայդ մերձ յՕչական՝ նոյ-
նակի ի քարտս հանգանան իւր գետոյ փոքրիկ Շաղուերտ՝
որ թէ և ոչ յիշի ի պատմութեան, և ոչ ի վիճակագրու-
թեան, այլ հարկ իսկ էր լինել չինի նշանաւորի առ ի
տալ ջրոյն զանուն իւր։ Իսկ ի ձորակին երեք ևեթ
գետոյք են. առաջին և հիւսիսագոյն Լազբեւան որ և
Ղազարաւան, իւր կիսով փարատեալ ի Հր. կէ. վե-
բայինեալ փէրթի գիւղ պլազգեաց, որպիսի է և առ, և
նոյնգան հեռի ի Մա. Ուչոյ։ Հանդերձ պատէս կոչեցեալ
յանուն Ղազարոյ Փարպեցւոյ, զորոյ և զգերեզմանա-
տեղի ցուցանեն ի միում յերկուց մատրանց ատերեալ
անտիսն եկեղեցւոյ գիւղին, որոյ սրմանք միոյն ձեռն և
տեղի ոտգանոյն և գառանն. և որպէս նշմարի՝ յետ ժա-
մանակաց նորագեալ է եկեղեցիդ քարամբք առաջնոյ չի-
նութեանն, որոյ արձակք ևս խորտակեալք և ագուցեալք
քերատ ունին զդրաւածան, յորոց ոչ ինչ առագեցաւ, իսկ
գերեզմանն այն ի մատրանն՝ կամարապարկ տապան մի
երեք լինել։ — Ի գիւղ առաջ բնակեցաւ ոմն ի վերոյի-
չեալ ազատագեաց Վրաց, Շաւուխ անուն, և յորմէ
նորա Բարոյկ տաճկի Բաբեանց։ Բնակիչքն են տունք 20
կամ տելի։

Կիսով ևս մղոնաւ ի Հր. Թոքեայ և ի Նմին կոյսն
ջրոյն է Փարպի, հայրենիք ճարտասանին և ճարտար
պատմչին Ղազարու, յորում ըստ արժան բազդի բնա-
կեն Հայք 30 տուն, ուստի զգալապաշտ կրեր գաւառիդ յա-
ւերժահոչակ մերոց Թարգմանչաց և աշակերտի Աստ-
ծոյ Աբրհամոյ, որ ի մանկութեան անդ սենդակից և
խաղակից եղեալ Մեծին Վահանայ Մամիկոնեից, յետոյ
ուրեմն Մեկենասի իւրոց, ըստ խնդրոյ նորա գրեաց զը-
գործութիւնն. ուզղեաց և թուղթ մի կաթուղիկ առ նոյն՝
կոթողի բանիւք, յետ մեկնելոյ ի վանաց սրբոյ կաթողի-

1 Ըստ Աբժէնի կաթողիկոսի, Ջամբռ. 125։

2 Ինչն իսկ պատմչին տեղեակ էր ի մէջ ի նոցունց։

կէին վաղարշապատ (Էջմիածին), որպ հայր և տեսուչ էր կարգեալ ի նմին վանահայց, և բազում չինութիւնս արարեալ, և հալածական լեալ ի նախանձուէ և ի բանսարկութենէ անօրէնից արեղայից, որպէս և գրէ արդարոյն մեզդրանոք։

Ցեղր գեամին ի բարձրաւանդակի կառուցեալ կայ եկեղեցի փոքրիկ կոփածոյ քարամբք. զորով ի յետին դարս ածեալ են պարսպաձև որմունս և բարձրացուցեալ զանիան յամուր ապատանի, որով խրթնացեալ և մըթացեալ է տաճարն. ունի գաւձ յարեւմտից կուսէ միւսոյանի սեաւ վիմով, որ հանէր սանն ընդ գետնափոր ճանապարհ՝ յեղր գետոյն ի պէտս ջրոյ։ Ցարևելից կուսէ գեղջն կայ անաւանեալ Մինաստան Ս. Գրիգորի, այլ խապտ խանգարեալ, միայն որմունք եկեղեցւոյն կանգուն կան, և փայտապարկ ծածկեալ արդ՝ կատարեն անդ գիտիսրդ պատարագի, իսկ գժամերգութիւն՝ ի միւսում եկեղեցւոջ։ Ի վերայ դրան եկեղեցւոյ Մինաստանին արձանագրեալ է բանս՝ յամի 1264.

Յանուն Հաւր ամենակալի, կամաւ Որդւոյ Միածնի եւ միշնորդութեամբ Սուրբ Հոգւոյն. Ես Աղբուղայ որդի Իվանէի որդւոյն մեծին Շահանշահի, ես Աղբուղայ թողի զփարպոյ այգեաց չարխաան եւ արարի յիշատակ աղգէ յաղգ. Արդ ամենայն որ որ ի մերոց կամ յաւտարաց խափանել կարէ (?) եւ որ խափանէ ՅԺԲ հայրապետաց նզոված (է) եւ յամէն աղգէ նզովեսցի. ԶԺԳ (թվին)։

Ի վերնակողմն բարձրաւանդակ առապարին՝ յորում մինաստանս է, երեւին աւերակք սանց և խաչաձև մատան, Ս. Թարգմանիչք կոչեցեալ, զի սանն ընակիչք տեղւոյն անգ Թարգմանեալ Վարդապետաց մերոց Նախնեաց գսուրբ Գիրս։ — Ցիշին և յայլ հեռաւոր տրձանագիրս՝ այգիք Փարպոյ, և առ Զաքարիայ պատմչի ի կոչ. գի կոլուածոյ Ցովհաննավանից՝ « ի Փարպի Թարապու-
» յոտ պարսէզն հնձանովն և կալովն, և մեծ այգին որ
» ի պողոսայն որ գայ ի Կարբի, և Զանբարձից ձորն »,
և այլն։ — Ի սկիզբն Լ դարու ի Ժողովի Աբրահամայ կաթողիկոսի՝ ընդ ձեռնարկողսն կարգին և երիք վանից երիցունք Փարպոյ, Աբաս, Որդեակ և Աբրահամ։

Ոչ անձամ համարի Շահխաթունեանցն՝ առաջադրող վայրացս, եթէ այս մինաստանս իցէ անաւանեալն Ս. Գրիգոր, իբրև չէն ի մի յԱյրագաժատին, յորմէ յիշ Ղ. դարս ընտրեցաւ Ցէր Ցովհէփ ի կաթողիկոսութիւն, « ի գաւառէ Աբագաժատան, ի բնակչաց Սրբոյն Գրիգորի » ըստ Ցովհ. կաթողիկոսի. իսկ այլ գաւազանագիր՝ յայտ առնէ զվանան առելով. « Ցէր Ցովհէփ յԱյրագաժանէ ի մայրաքաղաքէ սրբոյն Գրիգորի »[1]. քանզի ոչ յիշի այլոյր որոշակի յանուն Աբագաժատան վանք սրբոյ Լուսաւորչին։ Բայց ոչ սկզբնաւորութիւն և ոչ գագաթումն վանաձեւութեան և ոչ այլ ինչ յիշատակ Նորին ներկայ մեզ։

Չնագոյն ամենայն յիշատակաց Փարպոյ, թէ սիսոյ ժխյէ որ հաւատալ ուանդական բանից՝ որ ի Գարդոյ անդ գրին, յորում և զԱյուհաղ օձիցն լուաք (էջ 145), ա-
» նկեալ հօան, չմնալ տաճար Ս. Էջմորդութեան ի
» գեղաքաղաքն Փարպի, առ առաքառով լերինն Աբագա-
» ծի. և ի միում աւուր մինչդեռ մատաղացանէր գմեզա-
» քարիչ պատարագն, ամն ի գիցապաշտից չարժեալ ի
» չարէն՝ առնել չուն մի կառագնել անթժչելի ցաւով՝
» ձգէր ընդ լուանցոյցն՝ ի վերոյ սրբոյ սեղանոյն, ի
» Նախատինս խորհրդոյն. իսկ քահանայապետն աւուրս առ-
» առաջիկը բազկան վերացուցեալ զսուրբ խորհուրդն
» առաջի Հօր Աստուծոյ՝ հայցեալ ի նմանէ, զի որպէս
» մեհեանքս Միածնին ի խաչին՝ ողջացոյց զկառոյցի
» խայթեալ իմանալի գազանին՝ ի Հնոյն Ադամոյ և ի
» ծննդոց նորա, այսպէս յիշատակաւ կանգուր մեհեանս՝
» որ նախաստեղծ ի սեղանն սուրբ, բժշկեսցէ զհոգ-
» Թուած կառոյցի գազանին։ Եւ նա որ զկամն երկիր-
» զաժաց իւրոց առնէ՝ լուաւ ազօթից նորա, և նա բժշկ-
» կութիւն գքարինս տաճարին այնորիկ. զի ար և հա-
» ւանի յօրհնութենէն՝ ապրին ի գժնդակ սիսէն։ Եւ
» և զարմանալի. յորժամ յամենայն ախարհ տանէն
» յօրհնութենէ քարանցն և գտաւարկանաց տաճարն, գար-
» ձեալ բնակիչք տեղւոյն բերեն յանգաւառանէն քարինս
» և դնեն յեկեղեցին, զոր ուխտաւորք տանին, և ան-
» վրէպ կառարէ զզօրութիւն իւր։ Որ և յետոյ Գար-
» սիկ տնանք եկին առնել յօրհնութենէն. և տեսեալ
» գքարինս եկեղեցւոյն և զանգաւառանին միայն գտնով,
» Թերհաւատս կարծեաց համարէին բնութեամբ քա-
» րանցն այնոցիկ առնել զզօրութիւնն և ոչ ի պանչե-
» լեաց Սրբոյն. առեալ ի քարանց անգաւառանին տա-
» րան յաչխարհն իւրեանց. և ի տալ խածելոյն ի գա-
» զանացն՝ ոչ միայն օգուտ ոչ գործէր, այլ նախ քան
» գհաւանելն ժամուն փութացուցանէր ի մահ »։ — Ա-
ւանդի յամանց ոչ Լուսաւորչին՝ այլ այլոց ուրումն Սրբոյ Գրիգորի նշխարաց լինել յեկեղեցւոյն, յորմէ նշանգործեցեալ. ուր և ցորդ յանախեն ուխտաւորք ի գգու-
չութիւն հաւատացելոց չանց, և առակ է զրադպանդարաց ասել. « ի փարպի գնաս գու »։ Աւանն և բժշկարանք մեր, « կատարի չան-առաջին գեղ՝ քան զամէն օգուտ-
» կար է՝ ար ի փարպի երթայ, և կամ գիր օրհնութիւնն

1 Թերևս հաշտագոյն իցէ զսոս Ս. Գրիգորս համարել գաւառակիրս Նախճաւանի Գ կաթողիկոսաց, թէ և եկեղեցին այն հայկական աւերեալ էր յԱյրաթացւոց յետ անդ Ղ. գարու՝ յորում Ցովհէփ այս եկաց կաթողիկոս, իբր յամի 793։ Բայց ի պատմութեան Աաֆրաճանի Ասողկոյ՝ փոխանակ վանաց Ս. Գրիգորի գրի Աբեղայ Գիշերեցոյ։

» առնէ, Աստուած » : — Գրեաթէ կից է 'ի փարպի' 'ի հիւսիսոյ կողմանէ՝ թաքեալ գիւղ Թուրքաց, 120 տանց, առագեալ ականակիտ աղբերաք։

Մինչեւ հեռացեալ 'ի սահմանաց Փարպեցւոյ, որ զմի յասկնզենիկ մատենագրաց հայերէն գպրութեանս պարգեւաց մեզ, չէ պարտ զանց առնել և զբախտեաք առաջնոյ յարգոյն հանճարոյ նորին և մերձաւորի ժամանակաւ, որ յաւելուած կարգելով Թղթոյ նորանվիրատ յիշեցեալ, գրէր զնմանէ. » Էրանելին Ղազար՝ նահատակ » ձառօք և աշխատասէր այսպիսի երկնաւոր արուեստի » (աստուածային բանից և գրոց), անգօսին 'ի մանկա» կան սիրոյն սիրելոյ բանական գիտութեան՝ » ցաւոց յաշխարհն հանապարհորդէր. և անդ քաջաց և » առաքինի մարդոց պարապեալ, յիսով զմարգարիտն՝ ըզ» բանն աստուածային՝ ընկալեալ յիմքեան, եկեալ հա» սանէր յիւր աշխարհն։

» Էւ քանզի սովորեալ մարդկայինս բնութիւն զի խմա» ունքն և մեծամեծքն գնեն 'ի վաճառականաց զմար» գարիան և զպատուականս հանդերձիցն, զի երևելիք » և պայծառք երևեսցին ամենայն մարդկան յերեւելիս» այնպէս և զայս գիտութիւն բանի. լուեալ խնամասն » և գիտուն մարդոց ընթերցուածոց պատրաստանացն » Աստուծոյ՝ գովեցին, և խնդացին նոքա յամենայն » ժամ եկեղեցիք և վկայարանք սրբոց և տեղիք վարդա» պետարանք. ծաղկեալք լինէին հոգիք լսողացն 'ի շնոր» հացն որ եւանէին 'ի բերանոյ նորա. և 'ի մէջ հայրա» պետացն և եպիսկոպոսացն իրրև զպատուական պայծա» ռացեալ երևէր բանական գիտութեամբ։ Կամեցեալ » մեծի խնամատարեանն վաչանոյ մարգպանին՝ զօրա» վարին Հայոց՝ Ցեսուն Մամիկոնէից, զնա իւր առաւել » մերձաւոր և սիրելի առնել, շնորհէր նմա զհայակապ » և զահանաւոր տեղին 'ի Կար – քաղաքի, որում անուն » էր Սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի, վանօքն. և նորա ընդ » կալեալ զբանն մարգպանին՝ խնամածէր զտեղին....

63. Գոյն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ յԱղիս — Տես էջ 111.

Ե· ԿԱՐԹԻ — ՊԱՄԱՐ

94. Համաբէն արեւելակողմն Արագած լերին և հոմիա Քասաղ գետոյ՝ ի հանդուն ասեանէն մինչև ի սահմանս Վաղարշապատու, բազանգակի՝ ի վիճակ մի յանուն Կարբոյ· սահմանս՝ ի հիւսիսոյ անելով գԱխգ գետ. կամ գԱյգեզան վիճակ, յելից՝ գԿասպ, և ի հարաւոյ՝ գԱյրարատեան գետս, իսկ յարեւմտից՝ գնա խագրեալ վիճակս Աներդոս և Սարատարապատի· ի հընդամէն կամ ի միջին դաշս՝ յայտ է թէ ընդարձակագոյն եւս էր գետեան Կարբոյ և գրեթէ համարեր Արագածոտան, որպէս վերագոյնդ յիշեցաք (էջ 133). իսկ յայժմեան ձգի իբրև 20 մղոն ընդ լայն, սակաւս ոմանս անելով գիւղօրայս, և գետակս մանուանս և ոչ անուանիս, զորս ժողովէ Քասաղ· Աբեւելակողմն երկրին դաչտավայր է, յորում ամրանոց Աբայի լեառն, (Գառնը-Եաբրդ ըստ Թուրքաց) մեկնակ, իբրև 8000՝ բարձր, ի հիւսիսոյ գեղջն Եղիվարդոյ· և ի հարաւոյ սորին իւր բնիկիբր երկարաձիգ լեառնաթլուրք· Այս ամեն որ յանհիկ Քասաղոյ՝ սակաւաչուր է, և վտակքն ինչ վաղնջուն՝ ի գաչտին՝ ոչ ժամանեալ մինչեւ ի Քասաղ·

Ըստ վերոյգրեալ սահմանի վիճակիս, յարեւմտակողմն Քասաղոյ՝ որ է յաջմէն, իբր երկու մղոնաւ ի Հր· Ապարանի (Շիրազալոյի) կայ Զաւյձի փոքր գիւղ Հայոց· առ որում՝ ի հիւսիսոյ կուսէ՝ Աբայի գիւղ անուանեալ ամառական[1], յորում իջեւան մի մեծ քարաչէն կործանեալ տանեաց, այլ որմունքն կանգուն և գուռն կամարակապ

ըստ Սիմէոնի կաթողիկոսի, որ և ասէ ձգնել նորա մերթ յԱրագած լերին (ուր և պանդխտիք ինքնակոխ կանխե-զին), և մերթ ասա՛ ի ձորս Քասաղայ. և չինել երկուս եկեղեցիս, զմին ՚ի ձորամիջի, և զմիւս ՚ի քարափանն, հաստատելով ՚ի նոսին միաբնակաց. և զի յանդագար աղաչեսցեն ՚ի Նոսին միայնակեաց. և զի յանդագար աղաչեսցեն պարագէին բարձրարնակքն՝ Աղաչեսցեն վանս կոչեաց զնոցունս։ Բայց ոչ յիշատակի ընդ հնագոյն վանորայս՝ յառաջ քան զ՚ԺԴ դար, յորոյ սկզբան՝ ՚ի նորագիւ Զաքարեանց գերկիրն Աղբատեան, հաստատիմ գործակալ նոցին իշխանն Վաչէ՝ եւ կա-ւուցանել կոփածոյ վիմօք զայժմեան եկեղեցին Ս. Սիոն, խորհրդով այլ կանգուն. որոյ առաջի գմբեթաւոր և անօիւն՝ փոքր է, այլ գաւիթն ընդարձակ, քառաթեւն գմբեթաւոր, արձանագրեալ ՚ի վերայ միջնագրանն.

Թվ. ՈԿԴ. ի ճշմարիտ սիրոյն Քրիստոսի յորդորեալք եւ ի սէր սուրբ-չին վստահացեալք, ես Վաչէ իշխանաց իշխան որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն ծանեալք զաւրութիւն Տեառն մերոյ, եւ չինեցի զեկեղեցիս Սուրբ Սիաւն ի փրկութիւն հոգւոց մերոց, եւ յիշատակ Ամիր Սալասալար Զաքարէի, եւ ի պահպանութիւն կենաց որդւոց նորին Շահնշահի, որ է լոյս աչաց եւ ապաւէն կենաց մերոց. եւ ողորմութեամբ պատրոնին տէրք զգե-ղըն Աղկոտնճ ի սուրբ Սիաւն Սաղմոսավանացս, եւ հաստատեցաք զաւագ բեմն ամէն չարաթ աւր պատարագ Զաքարիայի որ կատարի անխափան մինչ-չեւ ի հաստատութեան է սուրբ ուխտս։ Եւ զՏանճագաւիթ այգին յիւր եկեղեցիս ի Նորագեղ, քարափաւն եւ գետաւն, եւ ի Նորաշինիկ զՀղբոդրատնիսն՝ գոնաբացէք եկեղեցւոյս։

Ի վերոյ քան զայդ արձան՝ գրեալ է և քառին Վաչէի՝ միւս Վաչէի՝ զոյս կարևոր բան յիշատակի.

Շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ ես Վաչէ որդի Քրդին որդւոյ Վաչէի եւ Խաւրիշահի [1] դստեր Մարզպանա Մամիկոնէից գնեցի զԵղերաւնս ի մեծ պարոնէն Շահնշահէ եւ եւտու ի վանս Սաղմոսի, եւ զիւրն իմ եղբաւրն Հաւանան՝ որ չէն պահէ վանիցս հասմար. եւ յորժամ եհաս ինձ փոխել ի կենացս այս տարաժամ եւ կէս աւուրց, յանձնեցի զհոգիս իմ եւ զդոյս՝ հաւր եւ մաւր իմոյ, եւ գնեցին յընչից իմ ԺՌ սպիտակի զԱղկունձ՝ յԻվանէէ յորդւոյ Շահնշահի՝ որ է սեփհական տէր գաւառիս Անբերդոյ, զոր յառաջ պահպանն իմ Վաչէ գնել էր մեծ սպարապետէն Զաքարէէ եւ գրել ի դուռն եկե-ղեցւոյս, զոր խափանել էր ի չար պատահմանց եկել ի վերա աշխարհիս. դարձեալ վերահաս գնեցաք եւ գրեցաք. զի որ գանձագին Աւշական եւ ըզ-տուհնի Տոլոգունից ի Կարբի իւր հայրենիքն՝ եւտուն յիմ քնարանս [2], եւ գրեցին զՀամարձումն եւ զԳալուստա Հոգոյն պատարագել զքրիստոս յա-նուն Եւթագի. որ խափանէ յիմոց կամ յաւտարաց անէծս առցէ յերից սուրբ ժողովոյն, եւ պատասխանի տայ առաջի Աստուծոյ. եւ կատարիչքն աւրհնին ի Քրիստոսէ. ամէն։

Կից ՚ի հարաւային որմն գաւթի եկեղեցւոյս, կոյ և այլ եկեղեցի փոքր գմբեթաւոր և անօիւն, և ՚ի վերոյ կամարի խորանին մատանաձեւ անեակ փորիկ, պա-հար գրեանց, որպէս ցուցանէ արձանն 1235 ամի՝ գրեալ յորմն եկեղեցւոյն ՚ի Քարդ իշխանէ, որդւոյ և հօր վերոյիշեալ երկուցն Վաչէից.

1 Շահխաթունեան գրէ Տաւրէաւշահ։

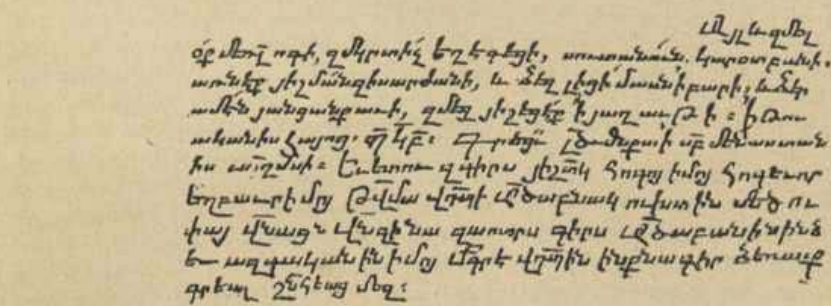
2 Յորինակի Շահխաթունեանին չկան պրուխս։

Ի թվ. ՈՉԴ. *Ես Քուրգս եւ տմուսին իմ խորհուրդ չինեցաք զԳրատունս եւ հատատեցաք զմատուռս յանուն գաւառ մերոյ Մամախաթունին որ տա- բաժամ փոխեցաւ ի Քրիստոս. եւ մեք զարդիւնք նորա արարաք խաչ ոսկի եւ աւետարան ոսկեայ եւ նաւորտա եւ վառ եւ զարդք եկեղեցոյ. եւ սահ- մանեցաք զՅայտնութիւն եւ զՕտաիին ձրագալուցումն, զԱստուածածինն եւ զսուրբ խաչն նաւակատումն յայսմ խորանի պատարագել զՔրիստոս յանուն Մամախաթունին. Կատարիչ գրոցս աւրհնի ԱՍտուածոյ. ով խափանէ գաւառ ի Տեառնէ. ամէն:*

Աստ եկեղեցւոյս սուրբ յարձանագրութենէ նորագտութեանն յամի 1669, որ գրեալ է 'ի մէկ գմբեթին.

ԹՎ. ՌՃԺԸ. *Նորոգեցաւ Սուրբ Աստուածածինս ... հոգւարարձու- թեամբ Գաբրիէլ վարդապետի, աւժանդակութեամբ ....*

Ազնուացուչ արձանագիր մատենիդ՝ յայտ առնէ, զի ընդ տագնապերգութեանց և զգրոյթիւնք և ընթերցուածք պատէին 'ի վանագ, հաւաքմամբ մատենից. յորոց ընդ- օրինակեր, յամի 1267, կիրթ մատենագիրն Գէորգ Լամբրունացի կամ Սկեւռացի, 'ի պատանեկութեան գոլով յայնժամ, զՀանապատնա գիրս մի, որպէս և ասէն. « ի ձեռն տարաբարհիկ պատանւոյ ումեմն Քաթո- » տար գրչի, 'ի Կիղիկեան նահանգէն, յանմատչելի, ամ- » բողջէն Ղամբրան կոչեցելոյ ... ժամանակ ինչ սրա- » բաք յանուանեալն Սապմատվանք, ուր և զաւրինն » աւտրեցաք հաւատ սրբոյ մատենիս »: Կայ և 'ի մեր ձեռս բնտանեաց մի գրեալ 'ի « ՊՀԵ (1436) թվի ... » ձեռամբ սրբազեր կրաւնաւորի և կուսակրաւն քահա- » նայի Կոստանդ գրչի ԱՅգրատաւեան գաւառի, 'ի » յերկնահանգիստ և 'ի գերահռչակ ստրբ ուխտն Սաղ- » մատվանից »: յիշատակի անդ և քան հազուց հայր և վարպետ գրչին. « սրժանին ամենայն սրբութեանց Տէր Աստուածատուր սպասաւոր բանի »: Ցետ բազում ժա- մանակաց նաեւ յետ ԹԻ դարու՝ Մինաս պատրիարք ե- բուսպատի կամելով տպագրել զՆարեկայ ազօթագիրան, խնդրեաց և էաս ընտիր օրինակ մի ևս 'ի Սապմատվա- նից: — Աւաշնորդք և վարդապետք տեղւոյս յիշատա- կեալք, են Գրիգոր վարդապետ Ալանատեան կոչե- ցեալ 'ի ժամանակի չինութեան վանացն 'ի վաչէէ, ուստի տեսանելոյ զգանձելիսն ԱՅրագած լերին. և տագան նորա յեկեղեցւոջ վանացս ցարդ ախտատեղի է, քանզի համաբի նա և թերազ տասին Աշտարակայ: Ցետ ատա- ւուց տասնց տեսան յիշի վանաշէնքն ստորագրող Ներ- ջաթեցիսկանն Կոստանդեայ կաթողիկոսի' 'ի ձեռն մե- ծին վարդանայ վարդապետի, որ և եկաց տաս կամ տա տարին տահմանաք, բան վկայութեան վերդիչեալ Լամ բրատացւոյդ աշակերտելոյ և հետեւողի նորին: Ցետ ԹԻ դարս տասնորդ տեղւոյն էր ստասնակից Գրիգորի Տաթեւացւոյ Յակոր վարդապետ, գովեան 'ի Թոմսայէ Մեծոփեցւոյ, որ քան տամ աշակերտեալ էր Յակ. Ո- րոտնեցւոյ, և տա. որում եկաց Տաթեւացին տստրս ինչ, տակաւաք յատալ քան զդարձն և զվախտանել յիւրն Տաթեւ: — Սոցին ժամանակակից և ընկեր այլ սմն բա- նասէր (Մկրտիչ, յամի 1413–4) գրէր անդ չափս և արձակ բանիս՝ զոյս ձեւ օրինակի.

64. Յիշատակարան Ստ. որս գրոց, գրեալ 'ի Սապմատվանս.

'ի սկիզբն ԺԻ դարու Սարգիս եպիսկոպոս 'ի վիճակէն Նախ, որ յամի 1609 տմփոփեալ ԱՅրագած լերին զմար- կարերդ, մի 'ի ձգնատէր նորոգոզաց տետպատական կե- մին ձգնատրին անդ վախճանելոյ (էջ 133) վաւերայս 'ի

աէր միայնակեցութեան։ Ա. Նախին ժամանակաւ յամի 1603 Գրիգոր վարդապետ Կամախեցի Բու կոչեցեալ 'ի յիշատակարանի սրբոյն, գրէ. « Ցայսմ ամի եկի ... զե- » տեղեցայ անդ 'ի սուրբ պայդ և ամենագով վանս և Ա- » ռաքելոց Սպանաց, բնակելով անդ ամս երիս, և հա- » ճեցայ անդ բնակութիւն առնել. և եղեալ եկաք գաւա- » զան առնելոյ ազգաս », և վասն արշաւանաց Շահա- բասայ ոչ կարացաք վերադառնալ։ — Ցետ սակաւուց կայր սուրբ մեծահամբաւ վարդապետն Մովսէս Սիւնեցի, որ յետոյ եղեւն կաթողիկոս, և եհաս զնիք իւր 'ի մա- գասթեայ կոնդակ վանացն՝ զոր նորոգէր Գրիգոր սուն վարդապետ յամի 1623։ — Սակաւ ամաք զնիք յիշի » քաղցրաբարոյ և կանդաբերս և արուեստաւորն՝ որ » հանապազ հնդու առաջի Թագին, Մանուէլ արհեպիս- » կոպոս Սպանաւանու », որ եւս նորոգել զգերս ինչ Թադէոս Պաղոսի գրելոյն յամի 1247 'ի Կիլիկիա. « Գիր- քըս Սպանաւանու է վախճ անիծիլ », ասէ նորոգողն, յիշատակ առնելով ընդ Մանուէլի « և Նարին հոգևկիր » Յովհաննէս սպրի իրիցոյն, որ սպաց սիրտ որոշեցաւ կե- » նակէն, ապաւինեցաւ սուրբ սիրտս Սպանացս և » յարեցաւ (յ)ահրեղիսկապաս »։ — Ի կէս ԺԼ դարու առաջնորդ կարգեցաւ սեղեայս Յովհաննէս հզնազգեաց եպիսկոպոս, զորմէ երկոր հառէ Զաքարիա Սարկաւագ, և հրաժարեալ նիզոյ փոխանակ իւր զեղբօրորդին զԳա- բրիէլ վարդապետ։ Ա. սովս անառանին Թովմա վարդա- պետ Վանանդեցի՝ գրելով չափաւ ներքոյ սրբազան տե- ղեաց աչխարհին Հայոց, յիշէ և զբերութիւնս սորին.

» Սպանաւանիք առասպելալ,
Ազգագործ Սուրբ Նշան լեալ.
Ծնանողաց անդ կայ եղեալ,
Առաւաժբնկին երկրբպագեալ։
Սուրբ Յակոբայ աչքն պատուական
Ու Մծբնայ առաջնորդելոյ.
Միւս Յակոբայ հկոյթ կալեալ,
Ու Տեառն նգոյար էր անուանեալ »։

Յիշեալ սման նչխարայ սրոյ Մծբնացւոյն պահի սրգ յԱչմիածին, յաշանէ պահարանի, յորում գրեալ է յամի 1658. « Ազգ ես Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի՝ յաջոր- » գեալ յաթոռ սրոյն Լուսաւորչի 'ի Ս. Էչմիածին, տե- » սեալ զԱՂ սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին յի- » շատակ 'ի գաւառն Սպանաւանաց, բայց էր կարի խրբ- » ծին և 'ի խորտակեալ պահարան մի, նորոգեցի վասե- » լոյ յարիւնաւածով եւ եգի յիշատակ եւս 'ի նգնամ » վանս Սպանաց, անեզծանելի պահան, 'ի Թվիս Հա- » յոց ՌՃԼ ամին »։ — Ցետ ամաց ինչ (1661) հաչակա- ւոր վարդապետն և տպագրիչն Ոսկան՝ վկայի գոլ ա- ռաջնորդ սեղեայս. յետ նորա վերոյգրեալն կամ այլ ոք Գաբրիէլ վարդապետ նորոգող Մ. Աստուածածին մա- տրան։ Ի սկիզբն ԺԲ դարու (1707) առաջնորդ էր Ցով- սէփ վարդապետ, յետ որոյ յիշի Աւետիք վարդապետ յամի 1736, առ Գ. Աբրահամ կաթողիկոսիս։ Ընդ սմա նախորդ նորա և համանուն՝ Բ Աբրահամ Մշեցի՝ նկն սյսր յոյդ և 'ի գրասանս։ Ցետ այնորիկ լռեն յիշատակք վանացս, և Թաւի ընդ միաբանից չինիչ ազատեալ 'ի պատերազմանս Թահմազ Զուլի Պարսից բռնակալի։

— Զարդիս ընդ սակաւաթիս այլազգի գերդաստանաց՝ բնակեն սստ և սակաւ առնք միաբազեաց, և յեկեղե- ցւոջ անդ Ս. Սիոնի կառարեն զպատշառանս։

Զատ 'ի վանացս, որպէս եցոյց ասանգական քան Մի- ռէանի կաթողիկոսի, 'ի վազուց կոչր և Աստղասան Ս. Լուսաւորիչ անուանեալ՝ 'ի Ձորամիջի, հզնարան առան- ձնակեցից, զոր և աչխարհագիրն Վարդան յիշէ, « Սուրբ Աստղասան հրեչտակաբնակ » կոչելով. յորմէ էր Ցակոբ սուն միայնակեաց 'ի սիրգան ԺԼ դարու, ակնառուս մարտի Օամանեանց ընդ Պարսից յաւուրս Ա. Շահաբա- սայ, զոր և պատմեաց Զաքարիայ Սարկաւագի. ընդ որս և զայն, եթէ որպէս վերոյիչեալ հզնազգեցիկ և- պիսկոպոսն Յովհաննէս « գնաց Աստղասան Սպանաւա- » վանից, և Նորոգեաց զնա և զսուննայն կարգ և կա- » նոնք հաստատեաց, և Ժողովեցան անդ միաբանք ան- » լի քան զքառասուն. իսկ կաթողիկոսն Ցակոբ յանձ- » նեաց 'ի նա և զառաջնորդութիւն Սպանաւանից, զի » Աստղասին և վանքին սիրեսցէ։ Եւ զատան Նիզ էր » ընդ իշխանութեամբ Սպանաւանից »։ Ցետ հրաժա- րելոյ սսոի և գնալոյ 'ի Շատիկ եղեգնառոյց՝ զարձաւ Նորոգ միաբանք 'ի սոյն Աստղասան, և անդէն վախճա- նեցաւ. և եղբօրորդին նորա սուրբ զնորին նորա 'ի Սպանաւանից, և եղ Աստուածածնի եկեղեցին, « 'ի » հիւսեալ կողմն ... բայց մնչն նորա եղեւ 'ի Թաւին » ՌՃԶ », (1657)։

Ի յազգաթիւ կալուածոց Սպանաւանից յանուանէ յիշին Երկայնագարշ հոգն, առաջի գրան վանացն 'ի կողմն Աստգածու. — Աիտիճքներ կոչեցեալ հոգ երկու 'ի Ձո- կաւէ, 'ի գլուխ վասակամուտ Ձորակի, սրն և վասա- կամուտք կոչեցեալ գոգաւոր ինչ տեղիք. — Աիանառե- սիչ թաղաց 'ի Ձորամիջին. — Կհանջումենց փոսերք եր- կու 'ի մեծի Ձորամիջին, յոր Թէմ կամ վիճակ Սպանա- վանից էր՝ ըստ յիշելոյ Զաքարիայ և Միքէոնի կաթող- կոսի՝ Ղեզ գաւառ կամ Ագարան, և զատ յայսցանէ՝ չորք սխտառեզիք, Ցազկեվանացն, Աստգածոն, Աս- տուածածնի մատուռն մի վիմափոր 'ի Նմին Ձորամիջի՝ 'ի կողմն Սերկեւլի, և Կարմրաւոր Աստղատ կուսանաց, յԱչտարակ։

96. Ի հարաւոյ կուսէ վանացս ձգի մինչեւ 'ի Սեր- կեւլի գիւղ (որ իրր երկու մղոնաւ 'ի տարեւ կայ), ան- ձուկ Ձորակ՝ բաժանեալ 'ի բազում խոռոչս, որք են վե- բոյիչեալ Վասակամուտքն, և Ձորակն իսկ նոյնպէս կոչի, սա յիշատակէ Հոլում Վասակայ Պահլաւունւոյ՝ հօր հզչակաւոր Մագիստրոսին Գրիգորի. որ 'ի կողմանս յայսոսիկ որպէս Թաւի 'ի տարսոս Աբոցի լերին, դի- մեալ յոտառնէ իրմէ 'ի Բզնոյ, յամի 972, 'ի վերոյ տա- պատակի Դեվմկոց, փոքու գնդաւ եհաս գնասս. « Ցայն- » ժամ, (ըստ Մատթ. Ուռհայեցւոյ պատմի), սխոյեան » մի եելեալ 'ի զօրացն այլազգեաց՝ սնաս խափչիկ, և այլ » քաղ, որ և Էրեն-գայլ կոչէին գնա ... և սնա գայր խաւխ- » չին իրրև գսնաս ամբ որոտալով, որ բոց հառանէր 'ի » գրեհաց նորա. և ձայն առնէր յանառանէ յաւդր ըզ- » վասակ ... Եւ ասաց վասակ ... Աչո ես եկից ընդդէմ » նորա, և ասաց Նմա զպարգևքն զոր եւս Դաւիթ՝ Գո- » ղիաթա հայհոյչին Աստուծոյ։ Ցայնժամ հասանէր գա-

» զանաքարեայ այրն այն, առաք նգնալ քաջին Վասակայ՝
» որպէս զի առցէ զնա ՚ի ծայր գեղարդեանն իւրոյ. և ՚ի
» չուապս լեալ Վասակայ՝ երագս դիմեաց, և պզտիտա
» Թրովճ ՚ի վերայ սաղաւարտին գահեաց, և յերկաս
» հերձեաց զերեսփչին քաջ, որ և մնասցէ մարմնոյն յեր-
» կիր անկանէր : ... Յայնժամ քաջն Վասակ դարձաւ
» մրացեալ, և գնացր իրրև զառիւծ զայրացեալ, ընդ մէջ
» զօրացն պշրագեացն անցանէր. և էր ձանձրացեալ ՚ի
» մեծի պատերազմին. և գիտեալ ելանէր ՚ի լեռան որ
» կոչէր Սերկեւոյ. և ՚ի բազում հալածանաց պատերազ-
» մին նոտեալ ընդ հովանեաւ քարանց. և տեսեալ զնա
» չինականացն որք փախեալ էին, յայնժամ մի ամն նը-
» մանեալ կայէնի սպանօղին՝ եկեալ գտանէր զնա զի
» նիջէր ՚ի վշտացն, ածգին բախեաց զնա և ընկէց զնա
» ընդ բարձրաբ քարին: Եւ այպէս կատարեցաւ քաջն
» Վասակ Պահլաւունին » : Որպէս համառօտիւ առա-
գաբանէ այլ պատմիչ, « ՚ի հանգչելն անդ սակաւ մի քը-
» նեաւ քարիւ հարեալ զգլուխն՝ այր մի յանգէտս, մե-
» ռանի » . և վասն այսր անգիտութեան գործոյ՝ առան-
գի տեսեալ փոխարէնս չինականացն՝ անգամանաւս և
հոգս ՚ի կալուած Այրմոսավանից, և մերձաւորացն նա
Բաշխանենաւանից, և կոչեցեալ զնոսին վասականատուս:
Մնաց արգ ՚ի Սերկեւոյ գեղջ եկեղեցեակ մի անօքուն,
որոյ քարինք մանեցան արտաքոյս թօթափեալք են.
այլ տակուին առաստաղն ծածկեալ կայ ՚ի ներքոյս.
բայց զի ոչ գոյաւ արձանագիր ՚ի նմին՝ անծանօթ մնայ
և անուն նորին: — Ի ձորամիջի անդ Գոյաղոյ՝ որպէս
առ Այրմոսավանիւք՝ խոնարհչագոյն եւս մինչեւ ՚ի Բազ-
հանեանան և Թերեւս անդրագոյն, չինեալ էին յայլ և
այլ ժամանակս մեհենարանք ճգնաւորաց. Ահագոյն կոչե-
ցեալք. յորոց զմի՝ առաջնորդն Բազհանեանից Բազ-
հանէս եպիսկոպոս կարբեցի՝ « չինեաց զԱհագոյան որ
» ՚ի Ձորն Սերկեւոյ՝ ՚ի վերոյ Գոյաղ գեղոյ, զպա-
» րիսպն, զսենեակսան, զսեղանատունն, զիցեղս, զփայ-
» տեաց ժամատուն, և անկեաց սպի՝ բազում և ազգի
» ազգի մրգոք անուշահամ և քաղցրահաս, և բազմացոյց
» զմիարանսն. և ահա կան հանապազ ՚ի պաշտան և ՚ի
» փառաբանութիւն Աստուծոյ բարձրելոյն փառաք » : —
Ցիշի և Սերկեւոյ ծովն յարձանագիրս անդամին յ՚ԺԳ
կամ ԺԴ գարուց, որպէս և ՚ի կալուածս Բազհանեանա-
նից՝ Նրովճ և Նրովճ խոռնարքք[1] :

Ի սահմանս Այրմոսավանից անկ է խնդրել զսեղջ
Աղկունց գեղջ, զոր չինեալ եկեղեցւոյն Վչէ՝ ընծայեաց
Նմին ՚ի կալուած, և Թոան Նորա համանուն գնեալ վե-
րըստին հոգեբաժին իւր կատկաց, զի առաքացեալ էր
ըստ արձանագրին՝ որ յէջ 162. հարկ է Թէ և այլ չինք
էին յընդարձակ սահմանսն հարաւակողմն լերինն
Աբայի՝ յելից Գոյաղոյ, որ արդ անբնակ է:

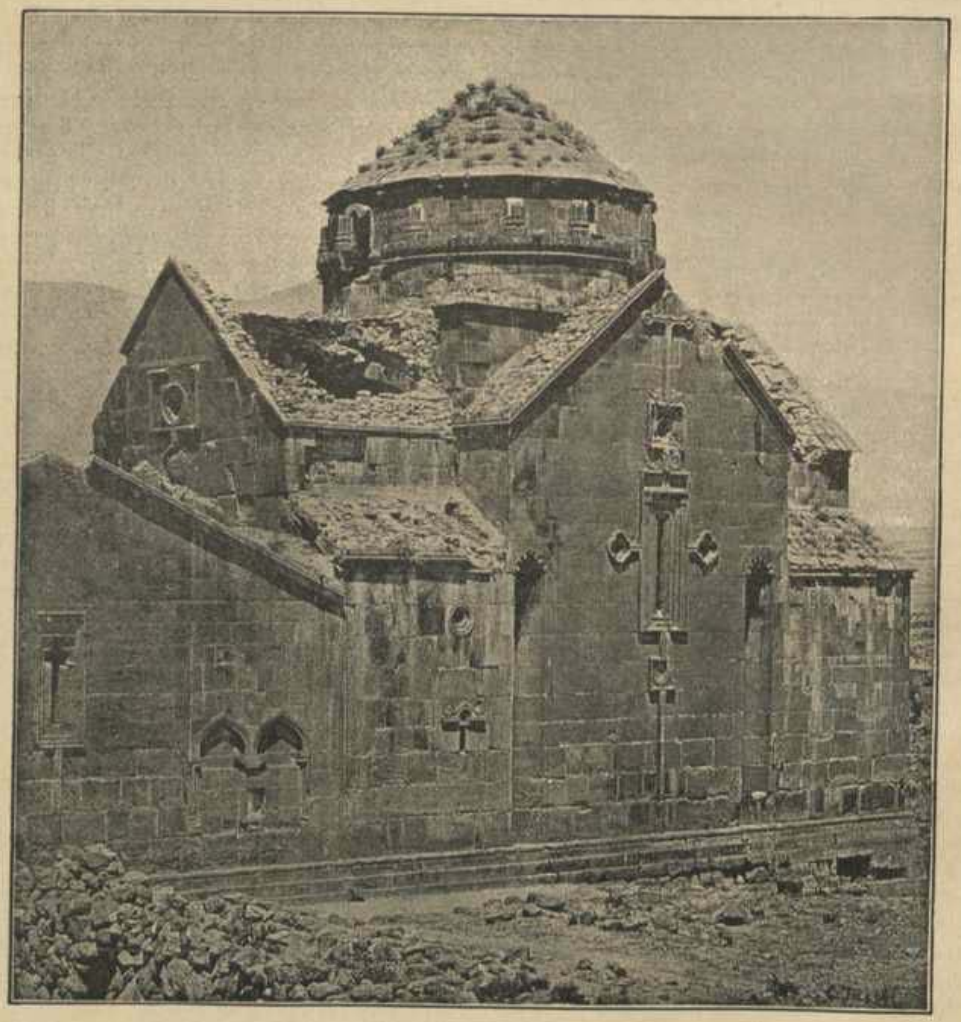
37. Գտաւորդաւ ժամու հանապարհի ՚ի Հր. Սերկեւի և նոյնքան յելից կարծրոյ, ՚ի նմին տարահարթ քարափին Գոյաղոյ, նման Այրմոսավանից և ժամուխափ հեռի ՚ի նմանէ կայ հռչակեալն քան զայն և քան զամենայն վա-
նորայս կոչմանեցս՝ Բազհանեանավանք կամ Բազհանենւ
վանք. կոչի երբեմն և յանուն սրբոյ Կարապետին. զոր
և սրբեալ յայլոց՝ Զաքարիա վարդապետ առաջնորդ
անդոյն՝ կոչէ Ախատունեաց Ս. Կարապետ: Աներկ-
բայ առանդամբն է Ս. Լուսաւորչին հաստատեալ զան-
դին, գնելով մասն ՚ի նշխարաց Ս. Մկրտչին ՚ի փայտա-
յարկ եկեղեցւջ փոքու, և շուրջ վանկանս միանեցաս-
ուր գայր, տանն, երբեմն և ինքն մեծ արքայն Տրդատ. և
վերակացու կամ առաջնորդ կարգեաց զՍիւղոս անն
(Թոխ Ցոյն), յորմէ կոչեցաւ ևս Սիւղի վանք, և ապա-
տագանաք՝ Սովի վանք: Այլ պատճառ կոչման Բազհան-
նամանից ասէր հմուտն Աստքէլ գավրիժեցի՝ առ հե-
տագնեին Զաքարիա Սարկաւագ՝ գրող պատմութեան
վանից, զանուն Բազհանենւ առաջնորդի, զոր փոխա-
նակ իւր կարգեաց Ղազար Փարպեցի[2] : — Ի սկիզբն Զ
դարու սարկաւագապետ և գործ Մաշտէի կաթողիկոսի
յիշի ամն արդի այրոյ « ՚ի Բազհանենւ վանաց յԱրագած-
առանէ » , որ ընդ հայրապետին գնաց ՚ի Սիւնիս և
հրաւիրեաց զերիցակ յեպիսկոպոսութիւն ուխտիցն: —
Ցետ կիսոյ դարուն, հին առագ իցէ յիշատակարան մա-
նին ինչ Ս. Գրոց զոր Պատմիչն Զաքարիա գաղափարէ,
Աշոտ ամն Գառնացի առացող գրոյն (ընդօրինակութեամբ
Մանկիկին կոչեցելոյ Գէորգեայ)[3], ձեռն արկ նորագել
« զՍ. կարապետս մեծահռչակ, փառաւոր պատուա-
» կանաք, քանզի յառաջ փայտիւ էր ծածկեալ գլուխ
» սորա. զոր այս այր Աշոտ՝ բազում աշխատութիւն
» յանձն առեալ, կիսաւ քիակքն զկիրն ՚ի վեր հանե-
» լով՝ առյր ՚ի չորակս եղրարցն տանել. արդ ընդ հովա-
» նեաւ սորին Սրբոյ կարապետիս գծագրեալ եղև այս
» քաղցրահաշակ պատմութիւնս, ՚ի մէջ բազմսխատան
» միանձնացեալ եղբայրութեանս, և տաւս ՚ի այն եղ-
» բայրանոցս՝ սուրբ, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ. և յետոյ և-
» զեւ հայր վանացս, յամի Թուականութեանս Հայոց
» Նոր եդելոյ ԻՐ ամի (573-4), յաւուրս Տէառն Մովսէ-
» սի կաթողիկոսի որ ՚ի Վաղարշապատ » : — Յառաջին
ամն Ն գարու ՚ի ժամանակի պարապոյ կաթողիկոսա-
կան աթոռոյն, Մովսէս Պարտաւոյ եպիսկոպոս ամբառ-
ատն աթոռոյն, Մովսէս Պարտաւոյ եպիսկոպոս ամբառ-
ատն Վիրոյ կաթողիկոսի Վրաց, գրէր ՚ի վանից ասոի
առ Աշոտ մարզպան Վրաց. « Վասն խաւսիքեան
» ձմերցնեաց և գնդայոզ լինելոյ՝ արգելեալ եղէ ՚ի
» Արբոյ Մկրտչի ՚ի Բազհանենւ վանս՝ որ յԱրագածու-
» ատն, և ընկալեալ եմ ՚ի ձեռն երանելոյ Տէառն Բա-
» բիւասեայ վանից երիցս » : Յամն 130 յետ այդր
Թուականի ոչ յիշի տեղիս, յայնմ հետէ գտանեալ յայտնի

1 Զայսոսիկ յիշէ Զաքարիա Սարկաւագ պատմիչ ՚ի կռնգակի Բազհանենւոյ, զոր ինքն հաւաքեաց:

2 Զաքարիա Սարկաւագ (կռնգակ, ԺԲ.) քան Աստքէլի առաջ զՂազար կոչգնել հրամանաւ Ս. Յովհաննու Ս. Մաշտոց և Մեսրովբայ. այլ այդմ ոչ ՚ի նոքանն տեսի զի մանուկ էր առ այդր:

3 Գէորգ քան գաղափարին և քան ապագրին զոր ունիմք՝ կոս-
կած է յիշատակարանիդ. զի գԳէորգ Մանկիկ ՚ի մայրաքաղ-
քեն Աղուանից առաջ. մինչ չի ևս էր Ներ քաղաքացեալ, այլ ՚ի գեղ ե
Դաւնոյ բնակեալ և Թուականն Հայոց զոր յիշէրդ
ամի (553) յաւուրս Տէառն Մովսէսի. Հայլն. յորմէ Թուականի
Մովսէս չէր կաթողիկոսացեալ. վասն որոյ համարիմ ՚ի ՔԵ յարձան-
կին գրեալ էր ին. և բնագրօրակոյն բնիկերքս. ՚ի Ն:

'ի գալ անգր վաշճանայ Գողթնացւոյ, որում ընկերակից և գուշացող կարգեաց առաքելոցդ անգւոյն Յուլիանննէս՝ զոմն 'ի մխթանիցն։ Պարձեալ յետ 200 եւ ամաց (933) յիշատակի Մխիթար առաքելոցդ, առ որ եկն Երեմիա Հայրն Մարմաշենաւ, և որշեցին զսահմանս թեմիցդ երկոցունց վանացն։ Յետ առելի եւս երկուց դարուց՝ յայտնի թուխկ անուն առաքելոցդ՝ յամի 1171, 'ի խաչվիմի գերեզմանատանն [1]։ — Յառաջ քան զայն 'ի կէս ԺԲ դարու կացեալ էր 'ի վանքս՝ հաշակեալն Գրիգոր Յաւէտորդի, զի գրէ 'ի կողս հին մատենի միոյ. « Ես Գրիգոր » Նաւասա 'ի մանկ քահանայութենէս ուսումնական, ար» ատարութենէս, յազատ տանէ, առացս զմարգարիտս

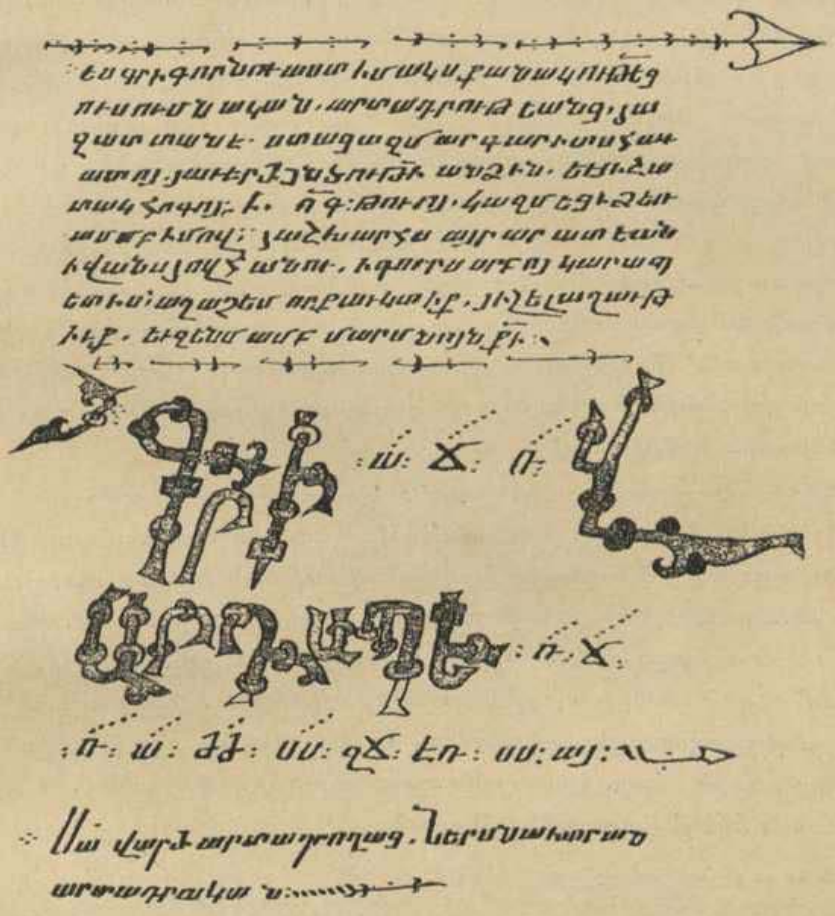

65. Քոհանեվանից.

» հաւատոյ, յաւերժ ցնծութիւն անձին, եւ յիշատակ » հոգոյ։ Ի ՈԳ թուոյ, կազմեցի ձեռամբ իմով, յաշ» խարհս Աստուածեան 'ի վանս Քոհանեաց, 'ի գաւա» ռըոյ Կարապետիս. ազաչեմ որք ուսոքք յիշել ազա» քիս, եւ զենմամբ մարդեղոյն Քրիստոսի »։ Եւ յաւելու եւս կէս ծածկագրութեամբ սյլաձև տառիւք կարմիր և դեղին օրակաւ գրել զանունն, « Գրիգոր վարդապետ որ» դի Յաւետոյ » որչէս երեւիլ (Թիւ 66)։ — Ի սկիզբն ԺԳ դարու 'ի Վերին Աստուածածնի Աստուածաշնչի 'ի Զաքարեանց, յետ կամ առ ժամանակաւ չինութեան Սազմոսաւանից, ձեռն արկ Նորպոզն վաչէ իշխան և 'ի Քոհանեվանս, և փակեալ զփայտաշէն գաւիթ եկե-

[1] Զայս յիշատակէ Զաքարիա պատմիչ 'ի պատմութեան կամ 'ի կնդակի վանացն, բայց զարձանագիրն ոչ ընծայէ։

» մի սեաւ. և ի սիրտ բեմին ատազանման փորածու
» նկարեալ. և յարեւմտեան թևն և առաստաղն կարգ
» մի սեաւ և կարգ մի կարմիր կոճկէն գեղեցիկ յարմա-
» բեալ: Զորս յուսամուտս ի հարաւակողմն, և բոլոր և մի
» երկայն, մին ատազ խորանին, և յարեւմտեան կողմն,
» մէկ բոլոր և երկուան երկայն. չորս ի կաթողիկէն.
» երկու խորան ատազ խորանին յաջմէ և յահեկէ, յոր

66. Ձեռագիր Գրիգորի Նոսիակոսոյ Տաւտեցւոյ.

» սեաւ քար. և ի ներքոյ նորա որպէս կլիուս, լուծն և
» Թաթն միաչափ: Եւ ի Հր. կողմն խաչ ի վերայ լու-
» սամտին, և յարեւմտեանն նոյնպէս: Սալաթոզքն փո-
» րածու նկար, թէ չորս թևքն թէ չորս փուզէքն (և-
» զերք), թէ ներքոյ գոտիքն: Իսկ զամենայն գոնեն տա-
» փակ. և պատուոց կաթողիկէին մեռուան սիւնք, նոյն.
» պէս գոտին մեռուան եղեւէղ. և խաչաթոռն նման
» չորից կերպից կնդապնեացն. և ի վերայ նորա խաչն
» աստուածընկալ ի փրկութիւն հոգւոց մերոց: Եւ ա-
» տրտեցաւ ՈԿԶ թուին (1217), և օրհնեալ անուանե-

» զեցոյն ի հարաւոյ կուսէ, չինեաց ըստ նկարագրու-
» թեան Զաքարիայ «Հասո և երկայն քարիւ, կարմիր և
» սեաւ կոփածոյ, և սիւնք չորք ի չորեսին կողմանս,
» յորոց վերայ կամարքն չորք, սեաւ և երկայն մուքա-
» տրոյ և գոնեք, և կամարք ի վերայ նոցա սեաւ և կար-
» միր. և ի կողմն հարաւոյ գրաքեմայ գեղեցկաչէնս, և
» ի գլուխ ատազ խորանին կարգ մի կարմիր քար և կարգ

» ցաւ Ա. կաթողիկէ. գեղեցիկ և զարմացուցիչ տեսո-
» զացն, և խօսան և տաճար բնակարան փառաց Որ-
» դւոյն Աստուծոյ, յորում պատարագի Քրիստոս զան-
» Աստուծոյ: Եւ ինքն իշխանն վաչէ վախճանեալ դնի
» ի մէջ եկեղեցւոյն, առաջի գրաբեմբին գրան խորա-
» Նին ի հարաւոյ կողմն, որպ հանգիստ և արքայութիւն
» պարգեւեցի ի Քրիստոսէ օրհնելոյն, յաւիտեանս ա-
» մէն »: — Չյիշատակ չինուածոյ իրոյ վաչէչապէս
արձանագրեաց ինքն իսկ Վաչէ՝ ի հիւսիսակողմն, յորմն
ի վերոյ տաճարին, այսու օրինակաւ.

ՈԿԶ. Ի ծագմանէ շնորհացն Աստուծոյ, ի հիմնարկել և ի լուսաւորել եկեղեցեացս գաւառիս Այրարատու ի ձեռն երկուց եղբարց հարազատաց Զաքարիայի և Իւանէի, և արդարածնունդ զաւակաց նոցա Շահանշահի և Աւագի, ես Վաչէ իշխանացս իշխան որդի Սարգսի Վաչուտանց, սկսեցեալ ի սոցանէ մեծաւ պատուով, վասն հաւատարիմ ծառայութեան իմոյ կոչեցայ ի վերակացութիւն գաւառիս, միաբանեցայ հանդերձ զուգակցաւ իմով Մամախաթունեաւ սուրբ ուխտիս վանացս Յովհաննու, բաղում տրամբ և ընծայիւք աւգնական եղեալ ի շինութիւն մեծափառ ձեռակերտիս. Եւ առաջնորդք սուրբ ուխտիս հաստատեցին յամենայն ամի պատարագել ՔՐԻՍՏՈՍ յանուն իմ, զաւուն Պաղարա, զամենայն եկեղեցիքս՝ զհին և զնոր, և զաւր Թաչդիւտին՝ Մամախաթունին պատարագել ՔՐԻՍՏՈՍ, զհին և զնոր եկեղեցիքս անխափան մինչեւ ի գալուստ Որդւոյն Աստուծոյ. և որք չառնեն զաւուն ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ:

Գրեաթէ ի նմին ամի արձանագրեալ կայ և յհետագայս՝ յաւանդատան տաճարին՝ ի բարձս.

ՈԿԷ թուին. Շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ ես Վահրամ որդի Եղբայրքան [1] և զուգակից իմ Թոսիկ ի սկիզբն շինութեան եկեղեցւոյս տեսաք զամենայն ստացուածս մեր ի ծախ սորա և զՊալրատանաց սղդին. Եւ առաջնորդք սուրբ ուխտիս տահմանեցին յամենայն ամի չրջադայութեան՝ երեք աւր ժամ զնոր եկեղեցիքս, զՔրտագալոցդ, զՉատիկն և զԳալուստ Հոգւոյն յանուն մեր պատարագել ՔՐԻՍՏՈՍ. Ա. աւր ինձ, Ա. աւր Թոսիկեանն, մի աւր բոլոր ազգին մերոյ. Կատարիչք գրոցս աւրհնին ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ. եւ որք խափանեն զհին եկեղեցիս գաւիթն յԱստուծոյ եւ յամենայն Սրբոց նորա. ամէն:

Քերկոսին ևս զուգաժամանակ արձանիք՝ արժանի է նկատողութեան յիշատակ Հին եւ Նոր, ապ և ինն եկեղեցեաց վանատեղւոյս. զոր արձան կատանգնի կաթողիկոսի ինն խորան գրէ, որպէս ընթերցցի ի տորեւ:

Ջժամանաւնն կամ գաւիթ եկեղեցւոյն չինեաց որդի և պայազատն Վաչէի՝ Քուրդ մեծ իշխան, յամին 1250. որպէս գրէ Զաքարիա ի Կանդակի անդ վանացն, « հրաշափառ և մեծաժախ ինն խորակք ի վերայ չորից սեանց, սպիտակ յօրինուածովք, սեաւ քարիւ և զարմանալի լուսանցօք խաչաձեւիւք. և ի վերայ տանեացն երկոտասան օրէն, և ի վերայ սեանցն զգմբէն, գունքն բոլոր. և ի գլուխ գմբէին խաչաթոռն, և խաչ երկաթեայ ի վերայ մարգարտիւք. և ի մէջ սեանցն կախեալ զանգակ զարթուցիչ, և տատրակեաւ ամի մի ի Չ (1251) թուին »: Արձանագրեաց ինքն Քուրդ այսպէս՝ ի հիւսիսակողման գաւթին.

Յամի ՈՂԹ, ի տէրութեան Շահանշահի որդւոյ մեծին Զաքարիայի ես Քուրդ որդի Վաչէի եւ ամուսնի իմ Խորիշահ դուստր Մարծպանա եւ Մամբ քանայ, խնամեալքն Աստուծոյ հաճոյ եղեալ սյլազգի զաւրացն Նետոլաց, զան-

[1] Սա՝ ինչ տիպագր նկարագ կամ կանգնագ խաչքիմին Հաւսմսեր վանաց, գործ տես տառ յԷջ 112. և ի Շիրակ յԷջ 29:

ձըն իմ եդի ի վերայ եկեղեցեացն Հայոց. եւ վասն առ Աստուած սիրոյն կըրկին հաստատեցար զմիաբանութիւն մեր առ Սուրբ Կարապետաս, եւ եղար սկիզբն մեծ ախտաս տանս, եւ բազում արդեամբք հաստացար ի կառար: Եւ ապաստաւորք Արեգս հաստատեցին ի տարուընջն քան աւր ժամ. տասն ինձ Քըրդիս, եւ տասն Խորիշահին. որչափ կենդանի ենք՝ տասն Վաչէի եւ տասն Մամախաթունի, եւ յետ եղից մերոց՝ մեզ. ի Նոր կիւրակէին սկսանին, եւ անպակաս առնեն: Որ խափանէ մեր մեղացն պարտական է: Կատարիչք գրոյս աւրհնին յԱստուծոյ. ամէն:

Ձակատ մեծի արեւմտեան դրան եկեղեցւոյն յանգիման կացուցանէ զնշանաւոր գոյս քանդակ պատկերակերպ, վայելուչ մանր և նուրբ գրուագօք, զոր արժան էր նչդրտագոյնս քննել և ստուգրել. այլ միայն զուբատիճս գոյս գոտւոյ՝ ի հաւաքման աւրէնք (Կրիմայ Ռոսի) տեսանելոց եկեղեցւոյ վրայ և Հայոց: Իսկ խորհուրդ պատկերիս է առակ խնամոյն և յիմար կուսանացն, յորմէ և յահեկէ Փրկչին, որպէս և նչմարիդ:

67. Քանդակ դրան եկեղեցւոյ Յովհաննավանից.

Յառաջ քան զչնութիւն ժամատանս՝ Կոստանդին կաթուղիկոս հաստատեաց զեկեղեցին յանուն եպիսկոպոսական (եթէ չէր և յառաչագոյն իրրև յաչխրդ Ամմատենաց եպիսկոպոսաց), տաւեալ՝ ի թեմ գերիքն Աբեղոմ. զորոյ և զսահման նչանակէ, այսպէս տալով որձանագրել՝ ի վերայ արեւմտեան դրան տաճարին.

Շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ, ակն Կոստանդին կաթուղիկոս Հայոց ի թուին ՈՂԲ յիշխանութեան Շահանշահի որդւոյ Զաքարիայի, եւ ի մերում նահանգիս՝ Քրդին որդւոյ Վաչէի, միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Յաւհաննու, եւ եառ Աղբերդու երկիրս սեպհական վիճակ Սուրբ Կարապետիս, ի յԱպահանոց ընդ որ բաժանի գետն Քասաղ մինչեւ յԱշնակ: Եւ ապաստաւորք տր բս Մկրտիչ եպիսկոպոս եւ եղբարքս խոստացան կատարել զյիշատակս մեր յետ եղից մեր՝ երկու քառասունք, զամենայն ի կարգին, եւ սուրբ Կաթուղի-

կէն ինն խորանաւ՝ յամենայն ամի պատարագել զՔրիստոս ի տաճարի Տեառընընդառաջին. եթէ որ յաղտառաց կամ յիչխանաց հանել ջանայ զվիճակս ի Սուրբ Կարապետէս, անէծս առցեն յԱստուծոյ եւ յերից սուրբ Ժողովոյն, ի սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի աչէս եւ ի մէնջ. ամէն։

Մկրտիչ եպիսկոպոս՝ յանուանէ յիչեալ առաջնորդ, մի է 'ի տոհմագրողաց Շրջնբերականի կաթողիկոսին, զոր երեք վարդան մեծ վարդապետան՝ սակաւ ամաք յետոյ։ Շինողք տեղւոյս իչխանքն Վաչուտեանք՝ քանզի ըստ ձեռանէ Զաքարեանց էին, պատճառ տոհմին Շահանշահ՝ որդի մեծին Զաքարիայ, եւս արձանագրել 'ի վերոյ գրան գաւթին, յամին 1258, յիչելով զառաջ հօր իւրոյ, յորս յաւելոյր ինքն զգեցան Շալուաչէն.

Ի թուին ՉԼ. ի կամս Աստուծոյ հզաւրին. Ա յս իմ հրամանս եւ արձան տահմանի Շահնշահի Մանուագրթա[1] Թուգէսի որդւոյ Զաքարիայի Ամիր ըստ պատալարի Հայոց Մեծաց եւ Վրաց, զոր գրեցի (յ)իմ չինած ժամատունս. առի զգեղն Շաղուաչէն ի Սուրբ Կարապետս յիչատակ հոգւոյ իմոյ եւ Թոչաքին եւ յարեւշատութիւն որդւոց մերոց. եւ կրկին հաստատեցի զիմ հաւրն հրամանքն գիրն որ գրած են. եւ ի ժամատունս որ տուեալ էր զգեղջն Որդկան եւ զՏաձկաւանարգն. եւ ազատ էր արարեալ զամենայն հայրենիք սոցա որ ի գաւառիս. եւ հաստատեցի որ սեղայ որ այրուվ լինի եւ աղմուկ հանէ, գիչերաւթ չտան առնել. առացուածն տէրունի լիցի. Արդ եթէ որ ի թագաւորաց կամ յիչխանաց հանել ջանայ՝ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ամէն։

Հասան որդի և պատգամ Քրդին և կին նորա Արուս խաչատուն յաւիրին 'ի կալուածս եկեղեցւոյն, յամի 1283, զվաճրամագեղ գիպ և զՂամազանցն, պյուվք մատամբք, որպէս ցուցանէ արձան նոցա գրեալ 'ի հարաւային որմն տաճարին[2]. յորում ժամանակի առաջնորդ էր Տէր Համազասպ, որ յիչի և յայլում արձանի՝ չորիք ամաք յառաջ (1279) գրելոյ 'ի հարաւային որմն գաւթին, 'ի վարդան վարդապետէ և 'ի Մխիթարչէ, որք եռան 'ի կալուած գկոնձեղուան (հող) և չինեցին հնձանս մեծ ժամատիս, որպէս ասեն[3]։ Ցիչի նաեւ յամի 1300, յար-

1 Զաքարիա կամ բերդիկեցի՝ Հեռատես ոչ գրէ, ոչ խնամալով գվրացի պատմանեան հրամանատարութեան պաշտամն։

2 Թուին ՉԼՌ. կամու. բարերարին Աստուծոյ Հասան իչխան՝ որդի Քրդին իչխանաց իչխանի՝ եւ մաւր Թորիշահի, յազգէ Մամիկոնեանց, Թոռն Մեծին վաչէի, եւ բարեպաշտ ամուսին իմ Արուս խաչեան, յազգէ Ուքանանց, տարաժամ եւ կէս ատուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ զամենայն հայրենիսն եւ զզաւակն մեր՝ Դաւթի եղբաւր մեր հարազատի եւ աստուածասիրի. վասն սիրոյն Աստուծոյ եւ փրկութեան հոգւոց մեր տուաք ի սուրբ կարապետս, ես եւ եղբայր իմ Դաւիթ զմեր գանձագին գեղն զվաճրամագեղ եւ ըզՂամազանցն՝ իւրեանց ամէն հողուջրով եւ բնորդի մարդկօք. (ի) կարբի զմեր գնած եւ զմեր ձեռատունկ այգին, եւ զՔարկենց փոսն, եւ զՈրդկան որ սեպհական հայրենիք էր եկեղեցւոյն, եւ ի չար եւ ի դառն բերմանց ժամանակիս ելեալ էր ի վանացս, բազում աշխատութեամբ եւ յոլով ծախիւք դարձուցաք ի սուրբ ուխտս. ընծայեցաք եւ սպասարան զարդարեալ ոսկւով եւ արծաթով. եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Տէր Համազասպ եւ եղբարքս սահմանեցին կատարել գյիչատակս մեր, մին քառատունք պատարագել զՔրիստոս յանուն մեր. քանի՝ Հասանայ, քանի՝ Արուս խաչատունին Արդ եթէ ոք ետգաւորաց կամ յիչխանաց ի մերոց կամ յաւտարաց՝ զինչ եւ իցէ պատճառանաւք հանել ջանայ զմեր յիչատակն ի սուրբ Կարապետէս զվերոյ գրեալս բովանդակ, մարդն այն նզովեսցի յամենասուրբ երրորդութենէն, յերից սուրբ Ժողովոյն եւ յամենայն սրբոց։

3 Ի թվին ՉԻՀ. Շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ ի տէրութեանն Հասանայ, մեր վարդան վարդապետ եւ Մխիթարիչ ծառայք Քրիստոսի սարքեցաք արդիւնս բազումս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց. տուաք եկեղեցւոյս զկոնձեղուան, որ էր հայրենիք սուրբ կարապետիս. շինեցաք ճնձանս մեծաձախս, արարաք քշոցս արծաթիս պատեալ ոսկւով եւ սպասաւորք Սրբոյս՝ Տէր Համազասպ եւ այլ եղբարք խոստացան ի տարին երկոտասան

ձանագրի Հէնուց Դաւթի որդւոյ Հոնայի՝ գրելոյ ի տա-
ճարին ի վերոյ ասացանին, որ ետ ի ապաստան զինու-
թեան Զորագեղի՝ չինական մի Աչեփս կռնկիկ անուն[1],
Այլ ամն պայազատ առհմին՝ Թէոդորոս Զրքին որդի
Անբերդցի Քրդին՝ քառին վերոյգրեալ Քրդին, յաստա-
ղին կէս ԺԴ դարու յաւել ի կալատածան հանդ մի ի Վեր-
կուլ՝ հանդերձ առհմանցն, որպէս արձանագրեալ է
առանց քառականի ի հարաւային որմի տաճարին, այլ
առաքելական կարօտի ընծայեցուածն[2]։ — Քոյր Զըր-

քին Թէոդորի՝ Թայիկ՝ առեալ է վանացն զոյգին իւր
Աթարկենց, արձանագրելով ի վերոյ ասացեալսն[3]։
Յառաջ վերոյիշեալ առաջնորդին Համազասպայ՝ Զան-
խաճուն նախքէ գկէս այգւոյ իւրոյ որ ի Թուճուխի,
որպէս արձանագրէ ի հարաւային որմի տաճարին[4],
են և այլ արձանագիրք անհատականք, որպէս քառ ի
ԺԴ դարու գրեալք, զորս կարգացաք ի տարեւ (ռ-ե)[5],
յորս նշանակին պէսպէս նուէրք կալատածոց և արդեանց
նախրատուացն։

ժամ՝ ի տաւնի Աղբէի առաքելոյ, վնց ինձ վար-
դապետիս, վնց աւր Մխիթարչին։ Արդ եթէ որ յա-
ռաջնորդաց կամ պարոնաց հանել ջանայ զընծայս
մեր յեկեղեցւոյս, նզովեսցի մարդն այն յԱստուծոյ
եւ յերից սուրբ Ժողովոյն, եւ մեր եւ բովանդակ
ազգի մերոյ մեղացն պարտական եղիցի յաճեղ հրա-
պարակին. կատարիչք գրոյս աւրինին յԱստուծոյ.
եւ որ խափանէ դատի ի Ցեառնէ։

1 Թուին ՋԽԹ. Շնորհիւ բարերարին Աստուծոյ
ես ՀէՃուպ Դաւիթ որդի Հոնային, Թոռն Ալուե-
ցոյն, եւ ամուսին իմ Նանա՝ դուստր Տուտկան,
վասն առ Աստուած սիրոյն վերստին հաստատեցաք
զմիաբանութիւն հարցն մեր ի Սուրբ Կարապետս.
վասն փրկութեան հոգւոց մեր տուաք շինական ի
շինութիւն Զորագեղին՝ Աչեփս մականուն Կռնկիկ,
արարաք եւ այլ արդիւնս։ Առաջնորդ վանացս Տէր
Համազասպ եւ այլ եղբարքս խոստացան պատա-
րագել յանուն մեր ի տարին վնց պատարագ՝ ի
տաւնի Կոստանդիանոսի Թագաւորի, յորս՝ ՀէՃու-
պին, երկու՝ Նանային. որչափ կենդանի եմք՝ հար-
ցըս առնեն Թոնային եւ Գէլին. եւ յետ ելից մեր
յաշխարհէ՝ ի մեր անուն կատարեն անխափան։
Կատարիչք գրոյս աւրինին յԱստուծոյ, եւ խափա-
նաւղքն դատին ի Քրիստոսէ. ամէն։

2 Կամաւն բարերարին Աստուծոյ Հաւր եւ Որ-
դւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն. ես Թէոդոս՝ մականուն
Զրքին, իշխանաց իշխան, որդի Աբերդեցի Քրդին
իշխանաց իշխանին, որդւոյ Տայիրին, Թոռն մեծ
Քրդին, որդի արի եւ քաջին Վաչէի, զայս հաստատ
արձան գրեցաք, եւ տուաք ի մեր պապանց հալալ
գանձագին հայրենիք, ի հանդէն Սերկեւելոյ ի
Սուրբ Կարապետս եւ ի Սուրբ Կաթուղիկէն, որ
եդեալ էր շիրիմ պարոն հայրն իմ, այր Ամատունի,
Տէրնխոռն կայծակով Լնգուճանաւի գլխովն, որ
Ճանապարհն Գուրձայ? ի Սերկեւելոյ ծովն, ու չա-
յի ըղեղ? եւ կաւանոցն հայրենիք է Սուրբ Կարա-
պետիս. Այս իմ տուած հանդս ի Սերկեւելոյ հան-
դէն էլ հինց հաստատ հայրենիք է Սուրբ Կարապե-
տիս. Եւ ես թուանդ խաճուն՝ ամուսին Աբերդեցի
Քրդին, մայր Զրքնին եւ Թայիկին, կրկին հաստա-
տեցի զվերոյգրեալս. Եւ եղբարքս խոստացան մի քա-
ռասուն պատարագել զՔրիստոս ամն ամի. Արդ
եթէ որ յիմից կամ յաւտարաց հանել ջանայ զմեր
ընծայն ի Սուրբ Կարապետէս, մարդն այն նզովես-
ցի յԱստուծոյ, եւ յերից սուրբ Ժողովոցն. մասն ցու-

դայի եւ կայենի առցէ, եւ մեր մեղացն պարտական
եղիցի. կատարողք գրոյս աւրինին յԱստուծոյ եւ ի
Սրբոց։

3 Ես Թայիկս հաւտ զիմ այգին որ է Աթարկենց
ի Սուրբքս. եւ սոքա կարգեցին ի տարին ուխ աւր
ժամ ի տաւնի Բարսղի, ր ինձ, ր կիմաճին, ր Մը-
խիթարայ, ր Աթարկան. ով չառնէ դատի ի Քրիս-
տոսէ։

4 Ցուսով անմահին Աստուծոյ ես Զանխաճունս
դուստր Աւագ Պարոնին եւ Թաքան խաճունին.
միաբանեցայ Սուրբ Կարապետիս. ետու զիմ կէս
այգին որ ի Թուճուխի է գնեալ ի Զուսփանց
փոխ. եւ տէր Համազասպ եւ եղբարքս խոստացան
տարին ԺԴ աւր ժամ ի տաւնի Թեկղի. որչափ կեն-
դանի ենք իմ մարմն առնեն եւ յետ ելից իմ՝ ինձ.
Որ խափանէ դատի ի Ցեառնէ։

5 ԱՒ. Յաթեւիչեան որմի գաւթին.

Ողորմութեամբն Աստուծոյ ես Զաքարիա որդի
Վախթանկայ, եղբայր Զալալին, եւ ամուսին իմ
Խորիշան դուստր Վասակայ, միաբանեցաք սուրբ
ուխտիս. եւ գնեցաք զԱշտարակոյ Ղորքն. եւ
տուաք ի սուրբքս. եւ սոքա խոստացան ՁԱՒ աւր
ժամ ի տաւնի Թէոդոսի Թագաւորին. Ով խա-
փանէ դատի ի Ցեառնէ։

6. Յաթեւիչեան որմի գաւթին.

Ցանուն Աստուծոյ ես Տէր Ցուսիկ Երեւանայ?,
եւ ամուսին իմ Սաւկան խանում, միաբանեցանք
տուինք մեր հալալ գանձագին հայրենի այգին ի
դուռն Սուրբ Կարապետիս. Եւ սպասաւորքն խոս-
տացան ի տարւոջն դ պատարագ. ր ինձ, ր կողա-
կըցին իմոյ. Ով խափանէ՝ վարձս կայենի առցէ. ա-
մէն։

7. ի հիւսիսային որմի տաճարին.

Աւգնութեամբն Աստուծոյ, ես Մխիթար քահա-
նայ, աշակերտ մեծին Ռուփինայ քահանայի, ե-
տու զիմ այգին ի սուրբ ուխտս, որ է Ցանձուտ,
եւ սպասաւորք սորա սահմանեցին ի տարին դ աւր
ժամ ի տաւնի սրբոյն Յակովբայ. ա ինձ, ա Թաչ-
կայ, ա Ռատինկայ, ա Գինէվարդին. Որ չառնէ՝
ՁԺԲ հայրապետացն նզովի։

8. ի հարաւային որմի տաճարին.

Կամաւն անմահին Աստուծոյ ես Մխիթար եւ
Պետրոս քահանայք միաբանեցաք սուրբ ուխտիս,
եւ տուաք կորնկանին մեր բաժինն, եւ այլ արդիւնք
ի շինութիւն եկեղեցւոյս. եւ սոքա հաստատեցին

Ի կարգի առաջնորդաց՝ յետ Չամչապատպ յիշին Վասիլ, յամի 1311, որոյ կոչ յիշատակարան՝ ի խոշարձանի. – Ներսէս, ի 1318, ազգական Չամչապատպ. առ է հաւանօրէն ներքազնայն յառաջ քան զառաջնորդութիւնն՝ ի յիշատակարանի մեծադիր գրոց Սարգսի մեկնութեան Կաթողիկեաց Քերթ՝ գրելոց յամս 1317–20 (որ կոչ առ մեզ), և առեալ է գրել նոյն ինքն առ ի Ցովհաննավանս և պարգեւեալ այլում եկեղեցւոյ. « Աստանաւր երեւեալ՝ ի ընորհաց Աստուծոյ հզնաւոր սին » միաղնակեաց առաւաւծասիրաց վարուք, պանծացեալ » կառավարան կարգաւորութեամբ, ընդդէմ հանապազ » աւրեան թշնամանն հանդիսացեալ՝ ի մանկութենէ, » ժիր և հպատակ յամենայն աստուածային աւրէնսն. և » տարաշխարհիկ լինելով յամենայն ամի՝ ի հետաւոր քա » զաքս յարուցս վաճառաշահութեան, և զմարգիաւորն » առեալ՝ հոգեւորին փոխանակէր, ՝Ներսես անուն. որ » և մանկունս գնաց առացեալ՝ վարժէր աստուածասէր » հոյ վարուք, և՝ ի չափ հասուցեալ՝ տայր յաւտանն բանի » սպասաւորութեան. և այլոյ բազմոյ կարելիոյ և որ » դիւնարար լինէր, յաշխարհականս և՝ ի վանականս. և » զամենայն ժամանակս իւր՝ այսպէս անցուցանէր »։ Ցիչի անգ հարազատ եղբայր Նորին Գրիգոր, և ծնողք Նոցին Շիրինշահ և Ցաւնիա, և « ձեռամանն հոգեւոր որդեակն իւր Յակոբոս, որ է սպասաւոր բանի ». յիշէ անդ գրիչն Աթիկաւագ մանզոն՝ և զերբասաւորս իւր ամանս, զՀերաւմ քահանայ որդի Թարխ և Յակոբիկնոյ, և « զՀայր Թոգհան զրակիկ հզնաւորն Զագամանեցի »։ և այլն։ Վկայէ և Զաքարիա պատմիչ բազում գիրս գրել առեալ Ներսեհ, որք և յաւտանս իւր (՝ի կէս ԺԴ դարս) կային՝ ի վանսն։ — Ի կէս ԺԲ դարս (1352) յիշէ Զաքարիա զԱբրահամ առաջնորդ, և յարձանագրութենանց (զորս ոչ ընծայէ) ասէ՝ ի վերայ հասեալ, Եթէ յաւտանս Նորա ուղիղ կանոնաք վարէին միաբանքն, զամէնայն ինչ հաստատակաց ունելով և ոչ առանձինն։ – Ջկնի սորա գրեսթէ գար մի ոչինչ ոչ յիշին առաջնորդք վանացս, այլ յամի 1425 արձանագրէ՝ ի գաւիթն Զաքարիա անն քառն Գամրիկէի և պարգեւէ վանիցն զՄօղնի գիւղ[1]. և յամի 1427 Միմոնն վարդապետ ընծայէ զՑայսմաւուրս իւր, արձանագրելով նոցա յորմն խորանին[2]։

Ջկիսով ԺԵ դարս յիշի կարապետ առաջնորդ յաւտրըս հաստատութեան կաթողիկոսական աթոռոյն Ս. Էջմիածին (1441), որում աթոռակալ հաստատեցաւ լինել յայնմհետէ վանահայրն Ցովհաննավանից. այլ ձեռնհրեց գտանել յանկարգ նորա Գաբրիէլ վարդապետ՝ միաբանեցաւ՝ ի փոխել զկաթողիկոսական Կիրակոս և կարգել զԴրիգոր Մահուեցի։ Սա հաւատար էր՝ ի գրչութիւն, և բազում եկեղեցական մատեանք գտանին ձեռնագիրք իւր. և որպէս երեւի՝ ի յիշատակարանսն՝ փոքր մեծ էր յայնժամ՝ ի հայթայթանս այնպիսի գրոց։ Սակաւ ամաք գնին (1464) յիշատակի Մանգասէ ամն գրաբէր, որ ընծայեաց վանիցն Քնամաշոյց մի հատուածով ՝ներսիսի ուրուն վարդապետի, և վայելողն կոչին « Տէր » Կարապետ, Տէր Մանփանաս, Տէր Մկրտիչ, Տէր Ցովհաննէս, Տէր Գաբրիէլ, Տէր Մելքիսեդեկ և Տէր Գաւրատ, Կարապետ և Թաշատուր և Սարգիս »։ Ցիշատակի յայսմ մատենի համառօտիւ Նորագրիչն եկեղեցւոյն. « Սուրբ Կարապետն որ Նոր չինեցաւ Թվ. ՉԻԵ », 1476. այլուր ամաւ կանխէ. « Սուրբ Կարապետին վիրջին չինաւմն Թվ. ՉԻԴ », 1475։ — Յետ սորա յընթացս ժամանակի գտանի մոյ ոչ յիշին առագ Թառկանաւ առաջնորդք, յետոյ ըստ համարման Զաքարիայ՝ կարգին, Գրիգոր Բջնեցի, որ և առաջնորդ Քջնոյ, և առ բազում գիրս առ գրել և ինքն իսկ գրէ[3]. – Թաչատուր Գասաղեցի Ալբի դոյաձ (վերկանգնեալ), որ յինեաց՝ ի գեղջ իւրում և ընծայեալ վանացն երկաս ձիթաշանս և չաղացս մի խորխորնաման անուն, – Նահապետ Նգացի, որ և Սպիտակավանից էր առաջնորդ, և եդ անդ բազում գիրս։ – Մինասյել, Գրիգոր Կարբեցի. առ սոքօք յամի 1584 Գովթար բեկ սին ընծայէ վանացն հոգ, արձանագրելով՝ ի գաւիթն[4]. — Մատթէոս սրբակոփակոպաս, որդի Ոնփրոսի, « այր խոհեմ և երկիւղած », ըստ Զաքարիայ, յամի 1592, որ եառ նորոգել զվիրայրեալ Մաշտոց գիրս, ընդ հովանեաւ Յ. Աստուածածնին և Յ. Կարապետին. և կանգնեալ խաչ մի՝ ի գաւիթ եկեղեցւոյն. յիշին առնավաս « վանիցս միաբանքն Տէր Ցովհաննէսն, Տէր Աթա » նաս Ժամտարան, Ովսաոր քահանայն, միակեց խոհա » կըն, Թաշատուր Հարսն, որ բազում ուխատէին՝ ի գրան Ս. Կարապետին », և Ցովհան կազմող գրոցն։

երեք աւր ժամ. երկու մեզ. եւ մի Ցովհաննէս սարկաւագին կենդանութեան, ի տաւնի Դաւթի եւ Յակովբայ։ Ով չառնէ՝ նզովի ի Քրիստոսէ։

ե. ի ՌՀԲ հաթաւորէն որմն առաջնորդ սրբազնաւոր.

Շնորհաւքն Քրիստոսի ես Աղբայդն երէց Յարեւնայ, որդի Մնդարայ, միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. գնեցի զայգին Խառարեանց. եւ ետու ի Սուրբքս. եւ սպասաւորք սորա սահմանեցին ի տարին չորս ժամ՝ ի տաւնի Կիւրղի։ Ով չառնէ, նզովեսցի ի Քրիստոսէ։

1 Թուին ՊՀԴ. կամաւն անմահին Աստուծոյ ես Զաքարիա Թոռն Գամրիկէզին եւ որդի Պարոն Ագիզ բէկին, գնեցի զգեղջն Մաւնի հալալ արդեանց իմոց։ Սուրբ Գէորգայ մուտքն՝ Սուրբ Կարապետիս էր. զիմ բաժինն էլ Կարապետիս տուի

Ցիշատակ լինի եւ ծնողաց իմոց. եթէ որ խափանել ջանայ, մեր մեղացն պարտական լինի։

2 Թուին ՊՀՉ. Շնորհաւք բարերարին Աստուծոյ ես սիրտակ վարդապետ Միմէոն ընծայեցի զիմ Նորընծայ Ցայսմաւուրքս Սուրբ Կարապետիս վանս փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ բաւութեան յանցանաց իմոց. որքան իմ գիրքս կայ հանապազ զայս կարդան ի յատնինս, զմեզ յիշեն ի Քրիստոս ի յոյսն իմ ի սուրբ աղաւթս իւրեանց։

3 Սորա Թուի Մաշտոցն՝ ի Թուին ՉԻԶ (1477) որդ յիշխեցաւն։

4 Ցամի ՌԼԴ Թուին. ես Դաւրլաթ բէկ, Թոռն Մալխասէնին, գնեցի հալալ արդեանց իմոց ոսկով հող, տուի ի դուռն Սուրբ Կարապետին՝ յիշատակ լինի. եւ սպասաւորքն խոստացան ի տարին մի պատարագ կարմիր կիրակի օրն։

— Ղուկաս Ցովհաննավանեցի, որ և Ցեղերայ և Վիճակայ առաջնորդ կոչի, յելս ԺԶ դարու. Իսկ ի սկիզբն ԺԼ՞, յամին 1603 միաբանեալ հայրենակիցք նորին՝ Շահվելի, Զաքարէ, Մխրէ, Աբրամ, Քէշի, Զաքարի ազգ Մխրէ, Աբեթա, Հաբաս ազգ Հանէս, Ղոչի և Մկրտիչ, ընծայեն վանացն «զԽիպանձա Աբրամի այգին», և ապաստարք ուխտին խոստանան նոցա «բժամ ի տանի Վարգավառին և Ս. Խաչին»։ — Ցովասափ ի 1616, որ Քաւի վերոյիշեալն (յամի 1592), բնիկ Ցովհաննավանեցի ի Սկեհանց առհվէ, — Ցովհաննէս Կարբեցի մականուն Գայլ, հմուտ ուսմանական արուեստի և հաբատոյ ի գործ։ — Աւ ոգբօք բազում անձք անցին ընդ գաւառս Աբրատայ, յաւուրս Շահաբասայ, ի մարտս Օսմանեանց և Պարսից, որոց կառավար գոյաւ Թահմազ՝ յետ հօր իւրոյ (Աբիրգունայ), էառ և ի գեղջէ Ցովհաննավանից սրս կոթողիս ի զինաւորութիւն. այլ ի խառնուածեան ժամանակի հէնց (Ջալալիք) Օսմանեանց կղզանէ ընդ այլսն յաւուրն սահն և զՑովհաննավանս։ — Ղուկաս վարդապետ գիտնական (1620), զոր կարգեաց Աթոռոյս կաթողիկոս, ընդ նմին և գոյրոց հաստատեաց ի Ցովհաննավանս, զոր և յաղերդ նորս փիլիպոս կաթողիկոս խնամով գործացոյց։ — Զաքարիա վարդապետ շապատեցի մեծահամբաւ վարդապետ (1637), որ նորոգեաց վերոյիշն գեղեցիկն և գմբանն, որպէս գրէ ինքնին ի յիշատակարանի սրեշն. « Ցուսացեալ ի յաւուրին ահ» մեռից յԱստուածէ երկրորդութիւնն, որ նա կարողութիւն նորոգել զսուրբ սահարքս զայսոսիկ աստուածածարնակք, որ և ամենայն զորդիւք շնորհաբն Քրիստոս» ոմ զարդարեցի զսուրբ եկեղեցիքս, ամենայն գոյակա» նօք՝ չարժուն և անշարժուն, հագեւոր և մարմնաւոր » չքեզութեամբ»։ Իսկ աչակերտ նորա համանուն՝ Սարկաւագն՝ ներբողելով նա գրէ յերկարբերն. « Եի» Նեաց ի մէջ հին պարտին պարիսպ ի հարաւոյ կողմն » եկեղեցւոյն, գանահատանն, գանգնատունն, գիցիրն » և գշոյակաց ազիւաշէն հրաշագործն. և ժազովեաց » բազում անապատս ... և գհոգս և գոյգիս, զվեց սահակ » մարք Ցովհաննավանից, զ սահակ մարք Որդկանայ, և » սահակ և կէս Սերկեւիլոյ, և սահակ Փարպի, և և սահակ » Բրնձոպայ ... նաեւ ժազովեաց զրազում գրեանս, և » սահացաւ բազում աչակերտս [1], որ և են սրտով Ջա» քէոս ընդ նոսա. հաստատեաց և գպրատունս, և ըզ» նաստաւածիւն իմ կարգեաց ուսուցիչ մանկանցն։ Ե» » երեր Ջուղայեցի Սիմէոն վարդապետն, որ ուսոյց մեզ » արհեստ արատքնոց. և Խոլացի Նիկողայոս վարդա» պետն բերեալ, որ ուսոյց գերաժշտութիւնն. և այլ ա» մենայն բարեկարգութիւն եմոյծ նա անդ, (և այլն) ... » Ես ի Թուին ՌՂԵ (1646) սարեալ գձեռնասուն աշա» կերտն իւր Ցովհաննէս վարդապետ Կարբեցի [2]. նա » ձեռնադրել եպիսկոպոս և կարգեաց ի տեղի իւր, և » ինքն գնաց յերկիրն Պարսից ... և գարձաւ անդրէն ի » ՌՂԼ Թուին. և ի ՌՃ (1651) ձեռն էարկ ի նորոգել » զեկեղեցիան, և զրազում քարաշատս բերեալ, և վեց » ամեան աւարտեցաւ չարեսին եկեղեցիան»։ յետոյ գնաց գեալ յԱրմիածին, անդ վախճանի (1659). Սակաւ ամենք յառաջ քան զվախճանելն կատարէն գրէր (ի 1 յունիսի) և Թազոյր զամենայն ինչս իւր՝ վանացն զոր ուղղեաց և նորոգեաց. « Ես իմ կամաբս և սրտի յաժարութեամբն » և իմ ձիւռն բարգաւ, զիմ գոյքն ամենայն նուա Սուրբ » Կարապետի լոյս գերեզմանին վախմ և Սուրբ Կաթո» ղիկէին. ի յեկեղեցւոյ գլխի խաչէն հետ, թէ ոսկեզէն, » թէ արծաթեղէն, թէ գիրք, թէ ուեւտրան ... մինչեւ » ցմէկ թուղթ ... թէ զարբանիզէն, թէ ապրիշիմեղէն, » թէ բրդեղէն, թէ պղնձեղէն, թէ երկաթեղէն, թէ շի» նի, թէ փայտեղէն, թէ ձի, թէ ջրի, թէ գոմէշ, նգն. » կով, ոչխար, թէ շարժուն և թէ անշարժուն ... մինչեւ » ց՝ուել և արնառուկսն նա»։ Ցիշէ ի նմին բանի. « Եւ » զերախտաւոր սրբոյ Կարապետին՝ զՏերունի Տէր Պե» տրոսի, և զՏերունի Տէր Թուումչ ... և զօրհոդ մանկ» կունսն՝ զեր Յովաննէսն և զեր Ցովհաննէս, զՓա» քրիկ սէր Դրիգորն, և զեր Ղազարն, Նահս զսարկա» ւագանն՝ Զաքարիայն (Պատմիչն), զեր Պետրոսն, և » զՎարդանն, և զերեքեան մեկն երախտաւոր բազմա» մեայ Աբրահամն՝ ազօթասէր կենդանի Նահատակն. գի » քան և վեց ամ է որ ատա ի գրան Սրբոյս ասխատի » անխանչելի երկամբք, և զմիաբանիցս բովանդակ վար» ուցան և արտաքսեցին՝ անձամբ իւրով ի Հալ ածեալ՝ » ժազովէ գյորհան առատապէս»։ Սակաւուք յառաջ յիշէր և զքեռն իւր « զկարապետ եպիսկոպոսն, զՑով» հաննէս Պարսամէրն (գկարբեցին՝ գյաջորդ իւր), Հայր» պետ Մկրտիչն, քաղերիկ և քաղցրաձայն Բազտիկն, » Դանագան Ղազարն»։ Իսկ Ցովհաննէս վարդապետ » որ էր փոխանորդ նորա (զոր ի չինաբնեանց Աճա» պատին Սերկեւիլոյ), բազմացոյց գմիաբանան ուսեալ » քան գքառասան արք, ամենեքեան միաբեր և միա» կամ դասերաց հանել ջանայ զսեր տուեալ տասանորդն, դատի յԱստուծոյ եւ յամենայն ընտրելոց նորա։ Որք հակառակին, հարիւր ոսկի տուգանս սացեն. Իսկ կատարողին աւրհնին ի Տեառնէ. ամէն։

[1] Ել միայն աչակերտացն այլ և միաբանիցն բազմութեան վկայ է արձանագրին յարեմտեան արեմ տաճարին սրոյ. յամի 1659.

[2] Բազում գործով յիշէ զսա՝ ինքն Զաքարիա վարդապետ ի յիշատակարանի սրբիկ գրոյ՝ ասէ. յառաջ քան զվախճան իւր գրեալ, կոչելով « զնոյն ծերութեանս խնամ, ձեռնասուն ցանկալին Հո» գւոյս զաչակերտեալն ի մանկութենէ, զորոյ էի իմ գնովհան» նէս վարդապետ կարբեցի, որ ունի զանուն իմ. որ և ինքն աչքն » մեր ընդաս գրիսաս զսա զնգ երկոյն ատուրս պահեցէ սահս » որոյ սքնատոյս և խնդս ծերութեան »։

» կամ էին. այլ և չինեաց գաւիթ մի 'ի վերոյ Տապա-
» ճատանճ յարեւմտեան կողմն կից ընդ մեծ գաւիթն 'ի
» Հս. կողմն, կոփածոյ վիմաք. և մինչեւ էր եղեալ ա-
» սպառ՝ կարգեաց 'ի տեղի իւր զՄարգիս վարդապետան՝
» որ էր Ձեռասուն աշակերտ իւր 'ի ՌՃԻԲ թուին (1679),
» և ինքն վախճանեալ ... եդաւ 'ի գաւիթն զոր ինքն շի-
» նեաց » : — Յաջորդն նորա Սարգիս յետ հալածանաց
'ի հակառակորդաց՝ Ձեռնադրի եպիսկոպոս յամի 1682։
— Ա՛ռ առաւ եկեալ 'ի տեսութիւն այրատասեան կոզ-
մանցս՝ հանդիպեցաւ և վանացս բանասէրն Երեմիա Չե-
լէպի՝ եղբայր երանելոյ Նահապետին Ցեռան Կոմիտա-
սոյ, և գրէր.

» Էր ընդ իմ և որդին իմ որ Մատաքիա անուանեալ,
» Զաստուածայուն ծագկէր սուրբ Յովհաննեսիւքս
հաչակեալ » :

— Գտանեալ, առ առաւ՝ ասանդող յոլովագոյն մասին յի-
շատակաց այսոցիկ՝ գրէր ասէն, Զակարէոս կամ Զա-
քարիա Աբիսաւագ Քանաքեռցի, որդի Մկրտչի, վեցե-
րորդ 'ի Ղազարէ ազատորդւոյ Վրաց՝ պատանդ առա-
քեալ 'ի վանեն. երեքտասանամեայ եկեալ այսր, յամի
1640, աշակերտեալ Զաքարիայի վարդապետութեան և
ձեռնադրեալ սարկաւագ, ոչ յառաջեաց 'ի բարձրագոյն
աստիճան՝ վասն ոտին կաղութեան։ Երբեմն պարտ
յոյժ գտանի առ քան զյոգոնս 'ի գրչաց և պատճէնս,
պատմագրութեամբ ժամանակին ցամե 1688, իբր շա-
բաթաբերութիւն գրելոյն ՅԱ։ տաքելէ վարդապետէ Դաւիթ-
ժեցւոյ, յորմէ բազում ինչ հարցանէր և հմտանայր. և
առաւել ևս վասն մանրակրկիտ քննութեանցն զՅով-
հաննեմանից, ուր եկաց իրրև ամս չիւոտն, և 'ի գրոց և
յարձանաց, և 'ի գիտաց և 'ի ոգիաց՝ հարցուփորձ ա-
բարեալ տեզեկացաւ և գրեաց յամի 1686 զԿանգակ վա-
նացն, առանգելով գկարգ առաջնորդացն, ընդօրինա-
կելով զարձանագիրս եկեղեցացն և զտանս 'ի մատեա-
նանաց, և առաքգրելով զորպէսն առաքելացն և գկո-
չուածս նոցին։ Այսու մատեամբ այժմեան գտանի գաւառ
կրցութեան Սահմանաց Օրդեւեանց՝ պատմի տանն
Սիւնեաց և Տաթեւոյ վանաց։

Ետ չիշատակելոցն 'ի Զաքարիայ՝ առաջնորդս վա-
նացն գտանեմք յամի 1708, զԳրիգոր վարդապետ, և
հուսկ զՅակովբ վարդապետ յամի 1734, որ « հրաւի-
» բեաց զվեհն (Աբրահամ Բ ընդ յաշխարհն Նարա Գ Աբ-
» բահամեան) վասն օժանդակութեան նորաշէն խորանին և սեղա-
» նոյն՝ որ էր նորոգեալ 'ի հիւսիսակողմն մեծի տաճարին,
» 'ի վերոյ սրբոյ գերեզմանին Սրբոյ Կարապետին, որ էր
» չինեալ և նա 'ի սրբոյն Գրիգորէ մեր Լուսաւորչին, և
» ամփոփեալ անդ մասանց և նշխարաց սրբոյ Աթոր-
» գւոյն. որ և մեծաւ հանդիսիւ օծեցաք զսուրբ սեղանն
» 'ի մխաին » : Այն ինքն պատմիչ դիպացս Աբրահամ
Գ՝ յետ երկուց ամաց, ասէ. « Բայց խօթացեալ կայի
» վասն չպատշաճ տենդիս՝ 'ի Յովհաննեմանքն, 'ի վերոյ
» չինուիեան » . յորում ժամանակի եհաս նմա հրաւէր
Այպրահիմ խանէ յեզդոբէ Շահին 'ի Դաւրէժ, ետասէ-
քան զՅակովբ՝ յամի 1718 յիչի Մեսրովպ վարդապետ
Յովհաննեմանեցի, որ եւս անդ ընդօրինակել մատեաց մի,
այլ չտաւ լինել առաջնորդ տեզւոյն։ Ետ այսորիկ ոչ
գտանեմ 'ի գիրս յիշատակ զՅովհաննեմանեաց, բայց
միայն ցկերջ կոյս անցեալ գարու փոքր 'ի չատէ չէն և
բնակեալ էր. 'ի սկզբան մերոյ գարուս լքեալ ամայացաւ
և խանգարեցան բնակարանքն. իսկ եկեղեցին՝ Քէպէս
կանգուն՝ այլ խարխափեալ և քօթափեալ 'ի փարանց,
ընդ որս և 'ի յոլովից արձանաց, զոր ըստ օրինակու-
թեան պատմին Զաքարիայ գազափարեցաք։

Այդ ըստ յիշատակաց Զաքարիայ Սարկաւագի և այլոց՝
այս կարգ է Ծանօթ վանահարց և առաջնորդաց վիճակին
Յովհաննեմանից.

Սիւնոս	'ի սկիզբն Դ գարու.
Ղազար փարպեցի	'ի վերջ Ե գարու.
Յովհաննէս աշակերտ Նարա	յետ Ե գարու.
Ա. Ա. որդի սրբոյն	'ի սկիզբն Զ գարու.
Աշոտ Գունացի,	յիչեալ յամի 573.
Բարիւլաս	'ի սկիզբն Է գարու.
Յովհաննէս	'ի կէս Ը գարու.
Մխիթար,	յիչեալ յամի 933.
Թաչիկ	1171
Մկրտիչ եպիսկոպոս	'ի կէս ԺԳ գարու.
Համազասպ	1279
Վասիլ	1311
Ներսէս	1318
Աբրահամ	1352
Կարապետ	1441
Գաբրիէլ	1443
Գրիգոր Բջնեցի	
Թաչատուր Քասաղեցի	
Նահապետ Նգացի	
Միքայէլ	
Գրիգոր Կարբեցի	1584
Մատթէոս †	1592
Ղուկաս Յովհաննավանեցի	յետ ԺԶ գարու.
Յովասափ Սեթեանց	1616
Յովհաննէս Գայլ Կարբեցի	
Ղուկաս Գիտնական	1629
Զաքարիա Վաղարշապատեցի	1637 † 1639
Յովհաննէս Կարբեցի	1639 † 1679
Սարգիս	1679–93
Գրիգոր	1708
Յակովբ	1734

Ի բանից ինչ Զաքարիայ պատմի գաւչիի Տապանա-
տուն մեծ ունել վանացս և բազում մահարձանս, յորոց
միչ ցամանս, այլ երկուս և երիս միայն արձանագիրս
ընծայեմ. յորս միանգամայն նշանաւոր և գեղեցիկ և ե-
րիցպագոյն գրեաթէ ամենայն արձանագրութեանց տե-
ղւոյս, թէ և անթուական (այլ յայտ է թէ յետ ԺԲ գա-
րու կամ 'ի սկիզբն ԺԳին), յետագոյս է, 'ի վերոյ Մա-
տուռի խալխի, որպէս գրէ Զաքարիա, և թուի ինձ չինել
չիրիմ մատրանաձեւ խաչվիմաս մեծաս.

Զաստուածարնակս զայս խորանս եւ զնաւս սէրունական ես Նահապետ դուստր մեծ հաղարապետին Սարգսի որդւոյ Զաքարէի որդւոյ Աւագ Սարգսի կանգնեցի ի վերայ նորահերս վարդապետիս Մարգարէի, որ ի սկիզբն աշակերտութեան իւրոյ որդիացաւ ինձ, եւ առաւել եղեւ քան զծնունդ յոբովայնի, եւ հոգւոյր զուգուան հոգւոյ իմոյ. եւ իմ տեսեալ զյաւժարութիւն սրտի նորա անկայ ի չինութիւն պարապին, նորա առաջնորդութեամբ. եւ մինչ նա յայս բարւոյ գործոյս վերակացութեան էր՝ մերձեցաւ կատարած կենաց նորա եւ ի հող էջ մանկահասակ, եւ մեզ սուգ անմխիթար եղեւ փոխումն նորա. եւ ես Նահապետ աղէխարշեալ զայս գոհ հնար սփոփանաց անձին իմոյ, զիորր յիշատակս զայս ի դիպս նորա հաստատել, զի անմոռացելի լիցի առաջի Աստուծոյ յիշատակ նորա եւ անվախճան առ ի սէր [1] որդիութեան նորա. Աղ ով մանկունք նոր Սիովնի, սիրով ցաւակցութեամբ յիշեսջիք զառաջամ փոխեցեալն զամենասնորհն զՄարգարէ. զի պայծառ եւ զուարթ երեսաւք տեսցէ զՔրիստոս. եւ մերս անչարժ միասցէ միաբանութիւն ի դուռն Սուրբ Կարապետիս եւ ի հանդերձեալն առաջի Աստուծոյ:

Դիւցազնացելոյն յետ բարձման Թագաւորութեանց Հայոց՝ ի Մեծ Հայս՝ Սարգսի Պատասլարի, հօրեղբօրն զաւստր է դիւցազնուհի՝ մեծագիտ այս Նանա, որոյ եւ յայլեւայլ խաժառաքեղ եւ վեհմտական վայրի, ի վերայ սահանահաս ալեաց Ջորագետայն, գերագոյն եւ յիշատակ անմոռանալի լարեալ է, յարգահատոյց կսկծագոյն եւ ազէխարշելոյ սրտին, զԱւագ կամուրջն միակամար, նշանակ անվախճան սիրոյ վաղամեռիկ անմահիս իւրոյ Աբրահամ Թագաւորի Տաւուշոյ Աղուանահայոց:

Երկրորդ արձան՝ ի հարաւային արեմ տապանատանն.

Ես Աստ որդի Երծաթաչ տարաժամ ելոյ յաշխարհէ. տուի զիմ այգին ի Սուրբ Կարապետս եւ սոքա խոստացան ի տարին Դ. պատարագ. Բ ինձ, Ա. իմ հարսն, Ա մուրն. եւ ես Ռոզոզիան մայր Աստոյ իմ հայրենիք թէ ինչք տուի Սուրբ Կարապետիս յետ ելից իմ. Կատարաւղն աւրհնին յԱստուծոյ:

Ի խաչվիմի արձանագրեալ էր և յիշատակ վասի առաջնորդի, յամի 1311.

Զվասիլ հայր Յովհաննու վանից՝ առաջնորդ Շիրակայ եւ ամենայն Աբեղրդու՝ յիշեցէք ի Քրիստոս. Թուին ՉԿ:

Կայր և տապանագիր խաչկոյ վանացերիցու՝ ի խաչվիմի յամի 1171, զոր չէ ընդօրինակեալ Զաքարիա, այլ յիշէ միայն, որպէս և զայլս ուրեք ուրեք: — Գոյ և յեկեղեցւոջն առ դրան մատրանն՝ որ ի Լուսաւորչէ ասի հիմնարկեալ, տապան Յովհաննու Կարբեցւոյն, այսու արձանագրութեամբ.

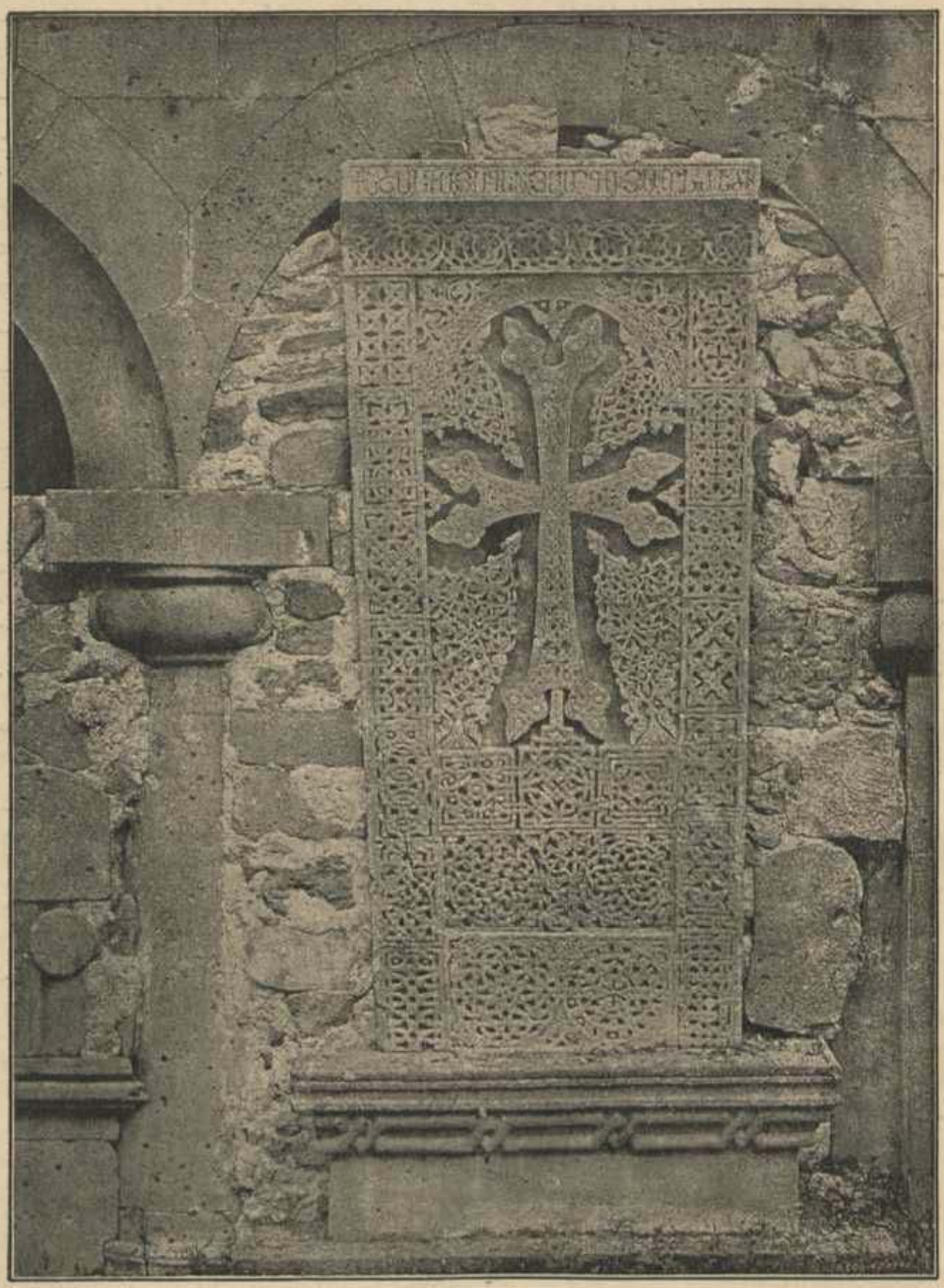
Այս է տապան գերեզմանի
Կարբեցի Օվան սուրբ վարդապետին,
Որ վախճանեցաւ Ռձ [2] թուին:

Մխոյ ի խաչքանգակ մնհարձանաց անտի Յովհաննու-

վանից է հաւանօրէն և պատկերեալս այս (Թիւ 68), որ

1 Թուի գրելի առ ի՝ սէր որպիութեան:
2 Ի կարգի վանաւորց երիս կարբեցիք են Յովհաննէս անուն,

և ոչ մեկ պատշաճի Թուականիդ 1652. զի երկրորդն վկայի † յամի 1679–80. առաջինն կեսով դարու յառաջ քան զնա յիշի:

68. Խաչքարն Սարգսի (?) ի Թոխմախեատիս.

պատճառ թաւ՝ բարձեալ ի բնիկ տեղւոջէ ուր կանգնեալն էր՝ և ագուցեալ ի կամարակապ, և ունի վերնագիր համառօտ և ազդու ի վերայն, որպէս երեւիդ [1]։

Դիմաւոր պատճառ պայծառութեան և հաչակի Ցովհաննավանից անդաման ի սկզբանէ՝ նշխարաց սրբոց վերկայից հանգիստն էր, յորս առաջին Ս. Կաթուղիկոսն, որպէս և արձանքն ծանուցին լիովին. և վանահօրեղբն Թովմաս ի տաղերգութեան Նախատեղեաց՝ յիչէ զայն, և զայլս ևս.

» Ցովհաննավանք եղեն հաստատ,
Ջկաթուղիկոսին նշխարք տեղեալ,
Աայլ և ձկոյթ Մատթէոսեան
Աեսարանչին մարգեղութեան » ։

Երկրորդ պանծալի նշխար վկայական, քան առանցաքեան, էր մասին Ս. Գևորգայ Ջօրափորի, բերեալ ի Կապպադովկիոյ ի ձեռն Մեծին Ներսիսի, և դնելով առ արթեալ ուխտաւորի սխամաժեստաց, ուրկաց և նմանեցաց. այլ յետ բարձման թագաւորութեանց Հայոց և ի նուաճել վրաց զկողմանքս, ըստ խնդրոյ Թագաւորին Վրաց (միոյ ի Դաւթեանց) պայմանաւ առաքեցան նշխարքն ի Տփղիս՝ ի բժշկութիւն սրտից նորա ընժոյ, և փոխանակ առան ի պատանդ երկտասան (կամ առաւել) ազգատոհմիկ վրաց. մինչեւ հասեալ նշխարացն՝ մեռաւ մանուկն, և հայրն սրտմտեալ՝ ի բաց արձակեաց զբերդատունն, և զնշխարան առաքեաց ի Կաժաբէթ. վասն որոյ և պատանդքն արգելեալ մնացին ի Հայս և ազգախառնեցան ընդ մերազնեայս. յորոց՝ որպէս յիչեցաքս, սերեալ էր պատմիչ իրացս Ջօրափրիս։ Բայց մասն ինչ ի նշխարացն մնայր ի վանեն, և զի ի յանախել անդր խառն բազմութեան ուխտաւորաց աղմուկ լինէր և վրատանդ վասն գժատպաղնաց քարուց երկրին, փոխադրեցան անտի ի Մոզնի, ուր և տեսցաք ի մեզ։

Միւս ևս ջնորհ և հոգեւոր ի Ցովհաննավանից էր հաստատեալ գրենիլ, որպէս եցոյց և բանս գաւաշնորհացս տեղւոյս, որոց տնանց խնդրոյ իսկ են մատեանքն, և այլք ժողովեալ ուսանէք ուսանէք, և կային մինչեւ ի սկիզբն ԺԷ դարու. յորում ի ժամանակի պատերազմից Պարսից և Օսմանեանց՝ բռնագրոն քան զնասս գոհալ ձէլալի անուանեալ հինից Թուրքաց, յապստամբելն և ԱՀԱրապաետան գաւառս՝ եկին տունք և ի Ցովհաննավանս. « յորոց տեսանէք բնակիչք վանիցն տխնդեքան » փախեան. բայց զակար և զհիւանդ արեզոյ մի կան, և խնդրէին ցուցանել գարան և պահարան. և » յաւուրս երիս կախեալ զարեզոյն ծեծէին ... և չարաչար տանջէին. նա անձամբ ծեացեալ եցոյց նոցա » զգարանն. և մտեալ ի ներքս ի գարանն՝ կողոպտեալ » յափշտակեցին զամենայն ինչսն. և զինի զարեզոյն և » պատին և արկին ի խոր մի վանիցն. և անտի ի գա » րանէն հանին բազում ինչս, եթէ չարեղէն, եթէ պղնձ » ձեղէն, եթէ անօթք, խաչ, սկիհ, չարչիսա և բաբխա, » և գիրեանք որք էին ամենեքեան պատաւական գրեանք » վարդապետականք։ Աայլ և էին ի գարանի սաս Սբր » բաթիւնք վանիցն, որ էր վաթսուն երեսան Գրիգոր » տաթ, և մեան ինչ ի փառ Պահին Գրիգորի, և Ա » որոյն Ստեփանոսի Նախավկային, և այլ ևս սրբա » թիւնք և սուրբ նշանք։ Զորս առեալ զամենեսեան Ջա » լալին և տարեալ կորուսին. և զանձն գլխաւորի սո » ցա Աբգուզմար Մուսալմ ասէին » ։ Բայց և յետ ապաստակիս Ջանք կաթողիկոսացն Մովսէսի և Փիլիպպոսի և երկայնաց Ջաքարեանց, գտանէալ հաւաքեցին ոչ սակաւ գիրս վասն աչակերտաց և գրասիրաց, որպէս յիչէ բազում անգամ Սարկաւագն պատմիչ, սգաւեալ ի նոցանէ, և ինքն իսկ գրիչ. որոյ ընդօրինակեալ մատեանք գտանին յԷջմիածին և այլուր. ի միում (որ առ մեզ) և է ձառից գիրք հնագիր՝ նորագեալ ինքեան ձեռամբ, յամի 1670, գրէ այսպէս՝ յայլևայլ լեզուս զտեան Աստուածոյ կրկնելով. (Թիւ 69)։

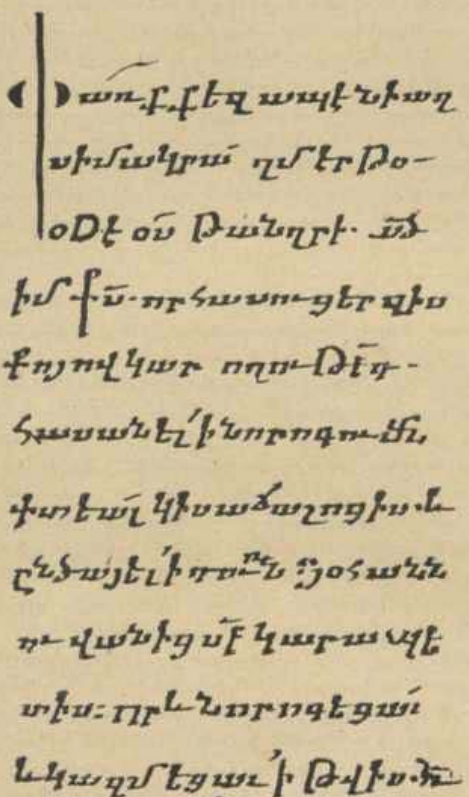
Աչապատուց մեծի և հռչակաւոր վանացս՝ հարկ էր մեծամեծ լինել և չատահարատս. և սակաւք զի անդաման ի ժ դարէ՝ ի Քասաղ գեայ մինչեւ ցԱխաւրեան՝ քեմ ասհմանեցաս Ցովհաննավանից, և Կատանգին կաթողիկոս ի կէս ԺԴ դարու եան նմա զգատառն Աբերդու, և չեայ առաջնորդ տեղւոյն կոչէր յանուն սորին և Շիրակայ. և ևս չեայ՝ յանուն Կարբոյ, զի սա եղեւ չինագլուխ կոչմանցս. և ի նմին վիճակի էին յայնժամ ի կալատածոյն, որոց գլխաւոր երկրին գեօղքն, բնիկն Ցովհաննաւանքն, յորում բնակէն ոչ մեկ իրր 30 առն Հայոց, և Որդիան գիւղ (161). այլ և այլ ոչդիք յանուանէ յիշեալք ի Զաքարիայէ, ի Կարբի, ի Ցովհաննավանս, ի Սերկեւլի, յՈւչի, ի փարպի, յայս և ի բնիծախանի մի և ի քէք ջրազացք, երեք ձիթահանք, հանգերձ այլովք։ Եւ յառաջ քան զդար մի՝ Սիմէոն կաթողիկոս գրէր ի Զամբարն վասն վանացս, եթէ « ունի վիճակս զկարփի, զիր » փոքր գիւղն (Ցովհաննավանք), զփարպի, ու զկէան » Շարաւխանայ կոչեցեալ նահանգին ... այլ և զՂօրաւր » պոյտայ կոչեցեալ » ։ Եւ յաւելու, զի հասք Շիրակայ և Աչպարանից՝ խառն հասոյթք և վայելք էին Ցովհաննավանից, Ստեփաննավանից և Մարմաշենս. և այս արգասացուանէ զհին գրառած կոնդակին Սանահնի վանից ի ժ դարս, եթէ վիճակեալ թեմք երկուց վանացն՝ Ցովհաննու և Մարմաշենու « ի միասին լինին, և մի » հարստահարեսցին զմիմեանս. ի գեօղն Քասաղայ » մինչեւ ցգաւառ Կարսոյ և Ջաղկոցոյ. և Հայրն Ցով. » հաննու վանից իշխող լինի Մարմաշենու » [2]։

Ի փոքուէ գեղջէ սասի Ցովհաննավանից ընծայեցան առաջնորդք սանք և միաբանք սխարհ, նախայիշեալք. և յառաջ քան զնասս յիչի ի ԺԴ դարս » Կոստանդին Ցովհաննավանեցի յաղգէ Գնեցկանն », ի ի Մխարա նոյ անուանեալ եղբարց ժամանակին։

98. Քառասդաս ժամս կամ իրր կէս մղանաս հեռի յաբեւմտից Ցովհաննավանից՝ ի գիր տեղւոջ կայ Կարբի, որ գրի և Կարփի, գաւ ուրեք և Քարբի, առանագեղ, գլխաւոր չէն վիճակիս և մերձակայիցն ևս՝ ի միջին գաբէ և այսր, յորմէ սկսաս Կարբոյ երկիր կամ

1 Նշանագ Աշ աւգնեա Աարգսի յաւուրն մեծի։
2 Ցաչ լիցին նախագրեալքն յաբեանս՝ գեօղք և պատարագ, Շորատչէն, Զօրագիղ, Վաչրամագիղ, Տուկամարգ, Կանթիգաւա, Տանծաւա, Կատանոց, և այլն։

գաւառ. կոչիլ մեծ մեան Ալագածոտան. իսկ չրխակաքը կոչին՝ Կաբրոյ դաշտ, և լեռնակոզին՝ Կաբրու դարեր։ Չարկ է թէ՝ ի հնումն չէն մեծ և նշանաւոր էր, քեպէտ և ոչ յիւր յաւել քան զ՝ԺԴ. դար, և ոչ արձան

69. Քանդակիր Ջաքարիայ Աբրիաւոցի.

կամ չինուած հին երեւի՝ ի նմա. սակայն զգիտաւորութիւնն ոչ միայն անաւանակրութիւն վիճակին յայտ առնէ, այլ և ընդարձակութիւն աւերակացն, որք գեռ յանդելուտ դարս յայն վիճակ ամայութեան հասին, և առ մեզ եկեալ պատերազմաց Թաւրեց ընդ Պարս և Թաւրքս՝ վերատին ակաւն բնականալ՝ ի մերազգեաց, ի գաղթականաց Պարսկաստան, որոց են արդ անդ իբր 100 տունք։ Ընդոյն յայտնէ և աւանդութիւն մի, թէպէտ և ոչ ապագ, եթէ վարդապ Պարսից չինողի 1000 եկեղեցեաց, չինեալ էր՝» և նոյն թուով Ջիթահանս ի Կարբի, վասն տալոյ ձէթ՝ նիւթ լուսոյ այնմ եկեղեցեացն[2]». յորում բանի գէթ վկայի յոլովութիւն Ջիթահանոց (իրոյ չուչմայի), զոր և արձանք վանորէից վիճակիս հաւաստեն։ Ցարձանս յայսոսիկ նախ ասացք յիշատակ լինի կարբոյ, որպէս և Սարգսաւանիցն, ուր գինի կիսոյ ԺԴ դարու. Ցունն Տորոզնունց՝ ի Կարբի՝ տուեալ՝ ի հասոյթ վանացն. ի նմին ժամանակի գրեալ կայ և մանանան[3], յամի 1278 ՝ի գեղաշատոյն Կարբի, յերիցսուէ մոյ Մկրտիչ անուն։ Զեւ կիսոյ ԺԴ դարուն՝ վարդապետութիւն Մխոանոյ կոչեցելոյն ընկալեալ եղեւ և ասա » ՝ի Կարբի և յամենայն սահմանս նորա », բան Մխիթարայ Ապարանեցւոյ, որ ՀՀմարտի և՝ի վերոյիշեալ Յովհաննուվանեցւոյն Գնձակայ։ Բայց յելս այնր գրոյ՝ յարչաւանս Լենկթիմուրի սիրգն լինի անշքութեան կողմանցս, որպէս և այլոյ բազմոց. վասն որոյ Նոյն Ապարանեցի գրէր յայնժամ։ » ի Կարբոյ մինչեւ ցվկայ » տան՝ եօթն աւուր ճանապարհ և յոյլ բազում անգիս, » բազում արբագործ եկեղեցիք են իրրեւ զձմերան տա- » զաւոր մրգապահաց »։ — Յաւելու վասնզ կողմանցս՝ ի սիրգն Ձէ գարու, ՝ի ժամանակի պատերազմաց Շահ-արասոյ ընդ Օսմանեանս, յորում՝ ՝ի գալ տանել պատքեանցն՝ ՝ի վեր երեւեցան ինքնագլուխ բանաւորք, որպիսի որ էր Ջանապէտու Մամմասան կոչեցեալ, զոր հալածեալ Թոփալ Օսման ոմն փաշայ ՝ի ձէլալի հինից, ժողովեալ էր հազարս սրիկայից, » և կալեալ իւր կայան » զգիւղն Կարփի, և անդ նստէր. և զձմեռն գոյն անդ » ձմերեաց. ուստի առաքէր զզօրս իւր ՝ի շրջակայ գա- » տառս և՝ի գիւղս, բերել ինքեանց և անասնոց խրտնեց » կերակուր. և գնացեալ սրքն՝ յոր չէն և մտանէին՝ ոչ » չառանային բառականաւն ... և գյատակս ասնց և » զոյլ չինուածոց փրթեալ զրկանէին վասն գիւտի ընչից, » և փլուցեալ զորմն և գծածկոյթս յորկաց՝ յուզէին և » որոնէին ինչս. և յայսմ պատճառէ աւերութիւնս բա- » զումս գործէին։ Եւ Նոյն զգիւղն Կարփի այսպէս ա- » բարին. և գայր մի ՝ի նոյն գեղջէն վասն պահանջելոյ » ընչից՝ բազում աւուրս ՝ի բանտի և ՝ի կապանս պահե- » ցին, յոլով օրինակաւ տանջեցին և չետոյ սպանին, և » ընդ մէջն չերկուս հերձեալ կախեցին գորմով ՝ի վերայ » ճանապարհին, յոհ և չերկիւղ անցորդաց գաւառակա- » նացն »։ Ընդոյն ապաւառակք գերիսկայ և գերեալ գՆ. զամոյ կողմանս ՝ի կարեձմեան ժամանակի, զաւ և զաւար բարձեալ ՝ի չալակս » գերեացն՝ արանց և կանանց և » տղայոց, և այսպէս անցուցեալ զամսն՝ հասուցին ՝ի » Կարփի գիւղն ... զամսոս վաճառէին արծաթով, և » զամսոս պահէին ՝ի ծառայութիւն գործոց իւրեանց։

1 Ցարձանս Մարմարիոնս և Ջնարանոյ։
2 Ըստ Մխիթարայ Ապարանեցւոյ։
3 Գրէ Մամեռնս ՝ի գրոսոս Լիմիտոնէ։
4 Առաքել պատմիչ. Գլ. Ե։

» Եւ Ջալալիքն կացին այսպէս մինչ ի գարունն, և հա-
» սին մերձ յաւուրս Հոգեգալստեանն, և ապա եկեալք ան-
» ի գնացին յերկիրն Ախլցխա. և անդ ևս զոյն գործ
» կատարէին »։ Ցետ սակնելոյ նոցա ասի և Օսմա-
նեանց, Պարոյք Նաւածեալ զերկիրն՝ հանգուցին, և սկը-
սան առ ինքեանս զիրկիրն՝ յորմէ զկնէզսէլ
բէկ ումն ընդարեաց Ամիրգունէ խանն Երեւանայ՝ խորհրդ-
գական Դաւթի-Բանաքեռցոյ գաւառատեառչ կարգեցեալ
լոյ Կասպից և Աքսերդոյ. Յորմ ժամանակի զարգա-
նալ անդ Ցովհաննէս Թումբնց հզնազգեաց եպիսկո-
պոս, որ եղև յետոյ և առաջնորդ Ցովհաննեանցից։
Բայց յետ տասներեակ ինչ ամաց (1635) ի խաղալ Օս-
մանեանց մեռանդամ ի վերայ Պարսից և յառնալ զե-
րեւեան, ընդ այլոց եկին և Կաբրեցիքդերկրէ իբրեանց, ի
վարդապետի բարեկենդանի չարաթի օրն, » և դիմեցին
» զէպ յերկիրն Քաշթաղա, և հասին մինչ ի գիւղն Հո-
» չէս. և անդ բնակեալ էին սեաւ վրանօք բազում առնք
» Քրդաց. իբրև տեսին զնոսա՝ ասացին. Սոքա փոխըս-
» տականք են, եկայք կատրեցուք զոսոսա և կողոպտես-
» ցուք զինեանս. իսկ Կարբեցիքն խնդացան զխորհուրդս
» Քրդացն. զինեցան և նոքա ընդդէմ նոցա ի պատե-
» րազմ. և անկան Քուրդքն ի վերայ Կարբեցւոյն սուր-
» տիկ բախտիւք, և սպանին հինգ այր, զՏէր Մխիթարն,
» զՏարսու-բարն, զԴաւիթն, զԳիրասն և զԱվագն. զի
» Քէպէտ և Կարբեցիքն ևս սպանին ի նոցանէ՝ սակայն
» չարիեցան ... կային մերկ և կողոպուտ. քանզի գիւ-
» ղականքն ևս ձեռնտու եղեն Քրդացն ... Եւ էր այր
» մի ի Կարբւոյ՝ արուեստ ունէին Ջանանց Մխրզոյ, և էր
» նա չայնմ աւուր ի Թաւրէզ վաճառականութեան ա-
» զգակս »[1]. սա մնացեալ ազերազգիր ի դիմաց հայրե-
նակցացն սա Շահն, որ առաքեաց գունդ զորաց պա-
տուհասել զՔուրդսն, զորս ձոդեալ և կողոպտեալ,
« ապա կոչեցին գԿարբեցիսն, և բաժանեցին սա նոսա
» գինչս Քրդացն, և գգերեալ մանկունս չետս գարձու-
» ցին, և զարեան գինս ապահովացն առին ինքեանք ...
» Եւ մնացին անդ Կարբեցիք, մինչեւ էսա Շահն զե-
» բեան, և ապա գարձան և եկին և բնակեցան ի գիւ-
» ղն իբրեանց Կարբի »։

Ջայնս ժամանակս երեւելի էր ի Կարբի ցանկոր-
ջան ումն մեծատուն վաճառական, որ մեռաւ ի Պատաս,
որպէս և որդի նորա անդրանիկ Տէօվլէթ բէկ, որ ա-
ռաւել մեծացեալ զառն իւր և գարմանէր զվաճառսյս և
զանապատս, և գնացեալ ի Գանձակ վասն մեռածին,
» անդ վախճանեցաւ. և բերեալ զմարմին նորա ի գետն
» իբրեանց ի Կարբի, և թաղեցին մերձ ի Ս. Կիրակոս
» եկեղեցին, ի գերեզման՝ զոր ինքն գնեալ էր, ի թուին
» Ռձիե (1676) ի յունուարի 5։ ... Եւ առաջ որդի
» Տօվլաթ բէկին Պարոն Ալվազ ... եղեւ հետեւող քա-
» րի գործոց առաւել քան զհայր իւր. նախ սկսաւ շէ-
» տանն կարգաւորել ... զինի նորա չինաւածոց և ընդիս
» հետեւեցաւ. և բազմացոյց զինչն և զարաբս և զան-
» առնս և զխաչինս, զձիս և զկիսաէշս, և անկեաց
» զսգգիս և զթուրաստանս. չինեաց և ղրամ մի մեծ ի
» տեղին որ կոչի Կարրոյ գաշտ, և յեզանակս գարնան
» ընայր ուղեւից ղրամ, զի յամառան եղանակին բաւ-
» կանք լիցին անգամառանաց գեղջին ... Սիրող էր նա
» վանականաց և անապատաւորաց, և զամենայն պի-
» տոյս նոցա կատարէր ... իսկ կաթողիկոսն Ցակոպոս
» առաւել սէր ունէր ընդ նա, և զոր ինչ ասէր Ալվազն՝
» նա սիրով ընդունէր զամենայն և ոչ երկրորդէր։ ...
» Եւ ի վերայ այսր ամենայնի յաւել ևս մեծ բարութիւն.
» զի չինեաց ի մէջ գեղջն եկեղեցի մեծ հոյակապ, կո-
» փածոյ քարամբք, չորեք սեամբք, կաթուղիկէ ազնիւ,
» և բազմացոյց զանօթին և զգեստան, և չորքանակի
» պարապետաց ապառաժ քարամբք։ Այլ և երեք ջուր
» յՈրդկան գեղջէ փողրակաւ և գնեալ 2 մինչեւ ի գաւն
» եկեղեցւոյն, զի ի ձմերան եղանակին մի պակասեցի
» ջուր ի գեղջէն, Եւ յետ այսմ ամենայնի ... առեալ
» գանձս բազումս ի բաժին Ս. Լրամատչին և գնաց ի
» Թաւրէզ »։ 1693. ապրիլ չեւ ևս էր գարձեալ՝
յորժամ պատմիչս Ջաքարիա գրէր զայսոսիկ, ի Ծերա-
քեան խրամ, ամաց գոլով եօթանասուն և երկուս։

Այս եկեղեցի միայն կանգնուն կայ ցարդ ի միջի հի-
ւանդասակ աւերակաց այլոց հնագոյ եկեղեցեաց, յորոց մի
է վերոյիշեալ Ս. Կիրակոս, և միւս յանուն Ս. Հրեշտա-
կապետաց[3]. քաղաքացիք են և ասեա պարիսպքն ապառա-
ժեայք, զոր յիշէ պատմիչդ. այլ որմունք եկեղեցւոյն և
տանիքն ապաչէն կան ի կայ, ունելով և երիւս մատ-
բունս երկաւաքեայ սեղանոյն. և արտաքոյ յարեւելից կող-
մանէ գանգակատուն խարտեալ քարամբք և սիմնադրօք,
հանդերձ կամարակապ ներքնայարկաւ։ Այժմեան
գաւն եկեղեցւոյն խցեալ է արգ[4]. իսկ առ հարաւա-
յնովն արտաքուստ յարմն արձանագրեալ է այսպէս յա-
մին 1693, ի վերոյիշեալն Ալվազայ.

*Կամաւքն մարդասիրեալ Բանին Աստուծոյ եւ բարեխօսութեամբ եւ օժան-
դակութեամբ մաքուր ծնողին իւրոյ Կուսին Մարիամու, սկիզբն եղեւ շինու-
թեան սրբոյ եկեղեցւոյս՝ որ յանուն Սուրբ Աստուածածնին, ի գիւղաքաղա-
քին ի Կարբի՝ արդեամբք եւ գոյիւք Խոջազատայ Պարոն Ալվազի, ի թուա-
կանին Հայոց ՌՃԽ ամին, ի թագաւորութեանն Պարսից Շահ Աւտուլլային,
եւ ի բռնակալութեան երկրիս Ադրբատական՝ Ջուհրայ խանին, եւ ի հայրա-*

1 Ջաքարիա Սարկաւագ պատմիչ, Բ. ե՝
2 Ինչ, խոզմոկ. քան Թուրք լեզուի։
3 Ըստ յիշատակարանի ձեռագրի միոյ անկնաբերի։
4 Ա յորիկ քան Շահխաթունի, Բ. 116-7։

պետութեանն սրբոյ Ամենայն Էջմիածնի Տեառն Նահապետ Կաթուղիկոսին, եւ խրոխտի եւ պերճի յաւուրսն յաւուրսնորդութեան սրբոյ ուխտին մերոյ Յաւհաննու վանք տեառն Սարգսի հեզահոգի վարդապետին. Իսկ կառավարումն սորին եղեւ Ռձիոր թուին, յաւուրս նոյն հայրապետի եւ նոյն առաջնորդի, բայց ոչ նոյն թագաւորին եւ իշխանին: Որք պատահիք այսմ արձանի կարդալով կամ լսելով յիշեսջիք միով ողորմեալիս զՊարան Այվազն հանդերձ ծնողաւք իւրովք եւ ամենայն արեանակցաւ մերձաւորաւք, զի եւ դուք յիշեալ լինիք առաջի անմահ գահին Աստուծոյ: — ՁՄարկոս յիշեսջիք[1]:

Որպէս այլոց գիւղօրայից կողմանս՝ զաս 'ի վանաց միաբանակեցից՝ էր և Կարբոյ Աճարպատ, այլ և կուսաստան, որպէս յայտ առնեն ասեաշափեալ բանք Չէչէսի երեմիայի, եղբօր վկային Ֆրխատոսի Կամխատայ, յամի 1686, յորժամ յայց եկ կողմանցս և նոքիբեաց կուսանացն գրառած իւր Պատմութիւն նորոց նահատակաց.

« Երեմիայէ այս գրուատ Սրբուհեաց անձանց ընծայեալ,
Որ յաշխարհն Աղթամարեան մերձ 'ի գիւղ Կարբոյ մեր անտեալ.
Բահկերտին հանեցեալք և ազնուհատացք են եղեալ,
Հոգեկեցոյց հաւատովք և յուսովք 'ի վանքս ժողովեալ.
Ի և Աճարպատ անուամբ, ուր յայսմ միաբան կանխեալ,
Աղթայաթեան Տեառն յաւով երկնաւոր կենացն ակնարկեալ ». և այլն:

Ի կոակ-կնգակի Աղէքսանդր կաթողիկոսի, յամի 1708, առանց անուան յիշեն Այվազ կամ եղբարք նորա, ասորագրողք. « Մեզ Կարբեցի Պարան Տօխարցկին որ- » գւոցս, և մեր գիւղի քահանայիցս և քէթխուդացս՝ Թա- » թռախս, Պետրոսիս, Խաչատիս, Մարտիրոսիս », ընդ- առնելի է: — Ամբ իբր քառասնեամեան յետ այսր Թուա- կանի, 'ի չրխագոյութեան իւրեանց՝ երկրորդին Աբրահամ կաթողիկոսանալ ոգան « 'ի Կարբի 'ի առն Պարան խու- չատուրին և Պր. Դաւթին, Յուզով անդ գիշեր մի »[2]: — Կաթողիկոսն Թրակացի (Աբրահամ Գ.) յետին յիշատակ առանգէ Կարբոյ, ակնառուս գոլով, պատերազմի 1735 ամի՝ Թահմազ Ղուլի խանի ընդ Օսմանեանց, զոր 'ի գաշտէն Երիվարդոյ մինչեւ ցԱխուրեան վարեցին կո- տորելով, և զԲէօփրիւլիւ օղլու Աղտալլահ փաշայ սպա- րապետ նոցա՝ գանկեան և գլխատուեալ՝ 'ի վերոյ քար- ափանց Վասպուրական, « 'ի դիմաց Ցուխանձոափանից Կար- » բա և Մուղնա (գլխաւորեալ) եւս առնել 'ի Կարբի, և » դիպարդելել եղեն 'ի դաշտն և Հասացին 'ի Ղարս, » և անդ Թազեցին »: Բայց մեռուսան ամաւ յառաջ քան զայս, յորժամ Հարին Օսմանեանք զՊարսս 'ի սահ- մանս Երիվարդոյ և եկին 'ի վերոյ Կարբոյ, Կարբեցի Հայք ամրացուցին գղիւղ իւրեանց պատնիշք, և զառաջս քառասուն գդէմ կային. և 'ի յորդորել զնոսա Այտուլ- լահ փաշայի 'ի նահանջել, խնդրեցին պայման ժամանա- կի տասն օր, և ծանուցին զիրան խանին Երեւանու. իբրև ոչ կամեցաւ սա առաջել նոցա օգնութիւն, առիպեցան Հնազանդել պարտագետին Թուրքաց, յանձնեալ 'ի նա զՀարգէնս և զառաջս իւրեանց՝ ըստ պահանջմանց նո- քին, և ընծայել պակ ասկիզէն ակառակուս, և զեր- ծան 'ի վտանգէն: Գլխաւորք կարբեցւոց էին յայնժամ Պարոնտէրք՝ Աղաւպուղ, Մոկիսան, Յարդիս, Աւագ, Մը- կրտուտմ, Պօղոս, և Մանուկ որդի Քաւմանենիսի. խակ բը- նակիչք գեղացանէն էին 6000 ոգիք, որպէս ասաց Աղա- պուղ առ պարտագետն[3], — Ի գեղջսանէ սասի ընդ- հատցեալ առ մեզ 'ի կաթողիկոսութիւն Էջմիածնի Յով- հաննէս Ը, առ կենդանութեամն Տէրունւոյն Երիցեմի ընտրեալ յամի 1831, և վախճանեալ յամի 1842:

99. Մերձ 'ի Կարբի էր Յարենի կամ Աղենի գիւղ, որպէս հաւատաւ Ստեփէ Պատմիչ (ԽՈ), միանգամայն ծանուցանելով զի « այժմ է աւերակ և անմարդաբնակ. » բայց 'ի ժամանակս Հարց մերոց էր չէն գիւղ այս Յա- » րենի. ուստի էր այս Սարգիս եպիսկոպոս », առաջնորդ Սպտռատվանից (էջ 163): — Ընթերցեալ յարձանս Յով- հաննաւանից գնուիրատուութիւն Աղայդնոյի երիցու Յարենոյ, որ Թուի 'ի ԺԴ դարու. սակայն կանխագոյն եւս յԼ դարու յիշի գեղջս այս, և իբրեւ գուգակիցս սերական դիպաց կատարածին յԱբաթացւոց յամի 774, ընդ Թալեայ և Ղազնոյ (էջ 118). գուշակի և հանգոյն նոցին չէն մեծ և բազմաբնակ լինել:

Յարեւմտից Կարբոյ՝ իբր մղոնաւ հեռի, 'ի յետին գա- բեւանգաւ Աբագածու կոչ Քիլիկքենա, գեղ Թուրքա- բնակ, և 'ի Հս. արեւմտից սորին՝ նոյնքան հեռի այլ գեղ Քիւնիա-քոյրի (քէօփրի?) նշանակեալ:

Մղոնաչափ մի եւեթ տարակոյս յարեւմտից հիւսիսոյ Կարբոյ՝ կոչ գեղն Ուշի, անուանի վանն միրձակոյ մե- նաստանին ուխտաւորելոյ, զի ինքն գեղն անչքեցեալ է, եթեպէտ չափ տունս պղպզեալ ունելով այժմ, և միա- ցորդ որմոց հին եկեղեցւոյն, — իսկ հաւակատար վանքն

1 Աստուած 'ի վերջ արձանագրութեանդ գլուխգործոց նոցին կամ գթածագործս 'ի վիմի նշանակեսցէ:

2 Աբրահամ կրեացոյ (Պ. կաթողիկոս). Պատմ. ԺԴ:

3 Ձայսոսիկ ասացեալ Աբրահամ Երեսունչի ամ գրիչ:

Ուշոյ Ս. Սարգիս սակաւոք հեռի՛ ի գիղէն յարեւմտից Հա. Նորին կայ, ՚ի բարձու սարատափի սարտաից Աբագածու։ Ըստ աւանդութեան Յայսմաւուրց՝ մեծին Մեսրովպայ բերեալ « գմարմին Ս. Սարգսի (՚ի Համիան » քաղաքէ Պարսից) տարաւ ՚ի Կարբի և եհ պատուով ՚ի » Յուշի, և արար զեղէգն վանք հաշակաւոր, որ է մինչև » ցայսօր »։ այսպէս պատմի և առ յետին յիշատակողս զըս- խաւոր վանցէից կոչմանցս, ընդ որս և զառ եհ նորոգել սպասարն Զաքարիա. բայց ոչ որպէս զՍաղմոսաւանս և զՅովհաննաւանս հաշակեալ է յառաջին գարս, և ոչ նշանակեալ ՚ի պատմագրոց. աւուրքն կարօտի և աւանդութիւն Յայսմաւուրց. այն զի և չիք արձանա- գիր երաշխաւոր հնութեանն, և ոչ չէնքն ՚ի կոյր կան, այլ բնակարանքն խափա քաքցեալ և աւերեալ են. միայն պարիսպքն հաստատակ քարամբք չինեալ երկար քաւականս ձեւով՝ կանգուն կան, Ճայսաւածով երից յարակից եկեղեցեաց. մին ՚ի Հիւսիսոյ՝ փոքր և հնագոյն, և ՚ի վերոյ գրեանն՝ յարեւմտից կուսէ կիսեղծ արձանա- գիր անվերծանելի. Մէջն և մեծագոյն եկեղեցին վայե- լուչ՝ անսխալ գմեքենաւորեալ էր, այլ ՚ի աւաւանութենէ երկրի, յամին 1827, կործանեցաւ գմբէթն մեսամբ տա- նեցոյն և արեւմտեան որմոյն. և ընդ փլածոյն, ասեն, ծածկեցաւ հանգիստ նշխարաց Ս. Սարգսի։ Երրորդն է ժամատունն ՚ի հարաւոյ կուսէ տաճարին, չորիւք սեամբք ամարձեալ. այլ և նորա մեռ ի կամարաց և տանեաց խարխլեալ է։ ի վերոյ հարաւոյն դրան տաճարին կայ արձանագիրս այս, որպէս թուի կամաւ անկատար թո- ղեալ, յամի 1329.

Թվ. ՉՀԸ. Կամաւ անմահին Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ Պարոն Քըր- դին խաւ . . .

Լրագոյն եւս է արձանագիրն որ ՚ի ներքին հարաւոյն որմի գաւթին, ՚ի նմին ամի գրեալ.

Թվ. ՉՀԸ. Կամաւ անմահին Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ Պարոն Քուրդին եւ խաւտ ? խաթունին, ես Հռոմ երեց որդի Մաւրեւհամոյ ? եւ ամուսին իմ Ուլու խաթուն միաբանեցաք Սուրբ Զաւրավարիս, տուաք մեր Հազարմանին այգին . . .

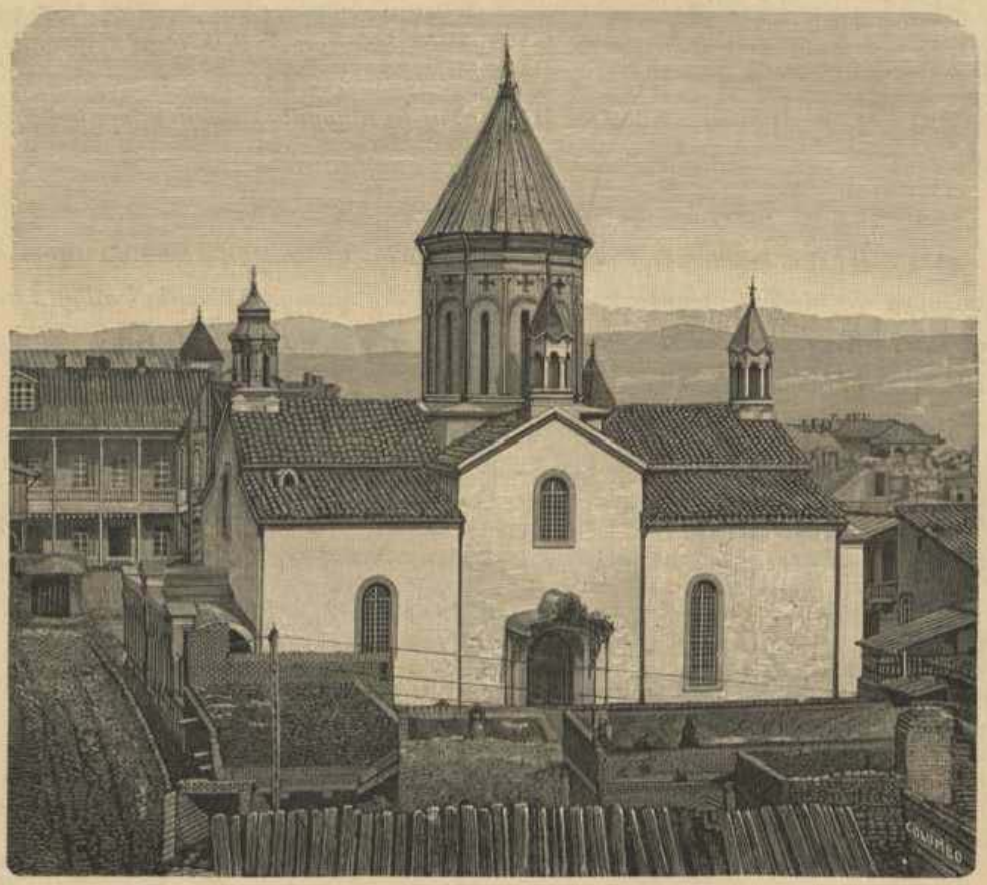
Ճախագոյն և հնագոյն եւս արձանագիր (1264 ամի) կայ ՚ի վերոյ արեւմտեան դրան ժամատանն, զոյս օրինակ.

Ողորմութեամբն Աստուծոյ (եւ) Ս. Սարգսի Զաւրավարիս աւգնու- թեամբն յաշխարհակալութեանն Այլընաւոյն, ի տէրութեան տեղւոյս Աւագ Սարգսի չինեցաւ հատած ? մեծ տաճարս Աստուծոյ ի կանգնումն խաչատեալ եկեղեցւոյս զոր էր չարժեալ ի հիմանց, ի Տէր Յովհաննէսէ ի հալալ ընչից իւրոց. որում ողորմեացի նմա Քրիստոս, ասացէ ի լուսեղէն յարկացն հո- գոյ նորա. Եւ Տէր Համազասպ . . . . որք աշխատեալք են ի սմա գՀամայն միաբանք սուրբ ուխտիս յիշեցէք ի Տէր. ի թուին ՋԻԹ։

» Ի հարաւոյ կուսէ ժամատանն կայ քարայր մի։
» Ցհրկրորդ նորոգութեան ուխտատեղացս ՚ի կէս ԺԻ դարու, առաջնորդ տեղւոյս կարգեցաւ անուանի վար- դապետն Ոսկան եպիսկոպոս, տա. որմ ըստ պատմու- թեան Ստեփանի (ԽԶ), « թէպէտ կային նկեղեցիքն վայե- » լուչ և սրբազէն և բարձրաբերձ կաթուղիկէիւ, այլ տա- » նիք նկեղեցեացն ամենեցուն քանդեալք և աւերեալք » էին. եկեղեցիքն միայն կային ՚ի տեղւոյն, և չորքս- » նաւի չինութիւն ոչ բնաւ, այլ սատիկ քարաւտ. իսկ » Ոսկան վարդապետ թէպէտ ոչ կարաց նորոգել զսա- » նիս եկեղեցեացն, զի ոչ ունէր այնքան գոյս, այլ մե- » ծաւ տաժանմամբ և բազմաւ աշխատութեամբ պեղեաց » զշքրս կողմանս եկեղեցւոյն, և պատեաց չորքանակի » զպարիսպ ամուր. և ՚ի մէջ պարսպին չինեաց քա- » պուչանին զխուցս և զառնս. և ինքն կայ անդէն բա- » րոյ կարգաւորութեամբ, յաւացեալ յողորմութենէն » Աստուծոյ, բարեխաւսութեամբ սրբոյ Սարգսի Զօրավա- » բին »։ Ցայտ է թէ այս յառաջ քան զ1662 թուականն, զի յետ այնր գնաց Ոսկան յարեւմտեան վանս տպագրու- թեան Աստուածաշունչ գրոց. այլ անմոռաց թուի անել գվանս իւր. քանզի մի յերից աստուածաշունչ տպագրու- թեանն՝ թէոդոսիա Քրոնչինց Զուղայեցի, խաւսացաւ զկէս մասն շահաւաժնի իւրոյ նաւրիել վանաց Ուչոյ.— Ցառաջ քան զՈսկան՝ հրամանաւ Փիլիպպոսի կաթո- ղիկոսի՝ Միքայէլ եպիսկոպոս Քանաքեռցի « նաւաս- » ուաշնորդ Ցուշոյ Ս. Սարգսին, և ապա հրաժարեալ » գնաց յԱշտարակ Յովհաննու վանից, և անդ մե- » ռաւ »։ զոս Զաքարիա Սարկաւագի (Ա. ԽՌ)։— Շէն էր տեղին և յառաջ քան զկէս ԺԸ դարս, յորժամ եր. կոքին Աբրահամ կաթողիկոսանէք եկին և ապա.— ի

կալուած ս Յովհաննավանից՝ յիչի և Աբրահաւրատանուն այգի մի յՈւչի։ — Իսկ Ուչից վանից կալուած կամ վիճակ գրէ Սիմէոն կաթողիկոս « զՑուչ, զԱպրէվան, » զերկու Թամիրան, զԹալին, զՄաստարայ, զԳնոյնս, » զԲնաբվանատայ , զՁորիս, զՂղին, զԽուտն »։

100. Կիսաժամու հեռի՝ յՅովհաննավանից՝ ի հարաւ ոյց կուսէ և նոյնքան՝ ի Հս. Աչառակոյ, ի սարահարթ քարափին Գառատայ՝ կայ Մուղնի կամ Մուղնի, գրեալ և Մօղնի գիւղ, երբեմն բարգաւած և մեծ, որպէս գուշակի յաւերակաց բնակարանացն և եկեղեցւոյն որ ի գլուխ նորոյն, այլ այժմ անհայտեալ վասն ընդերկար բնակութեան անդ այլազգեաց, թէպէտ ի նորումն Հայք իբր 20 տունք հաստատեալ են ի նմին, Հանգոյն Ուչոյ նշանաւոր է և առ սմին յարեւմտից կոչմանէ մենաստանն Ս. Գէորգ և ախտաստի, որոյ սկզբնաւորութիւն ոչ է հին, այլ բան Զաքարիայ Սարկաւագի յետ առաքման նշխարաց սրբոյն Գէորգայ ի Վիրս. յորոց մնան ինչ պահեալ էին ի Յովհաննավանս. և էր՝ բան վարդանոյ ասխարհագրի « Ընծան և գաղան, և անանձրև և սրիւն սրբոյն Գէորգայ Զօրավարին ». և զի խուռն

70. Մուղնի.

բազմութեամբ գային ուխտաւորք ի վանան, և ոչ միայն ազգակ չիմիի լինէր՝ այլ և վտանգ քարափիւթեան մանկաւոյ , այնուհետև ի ժանի Սրբոյն տանէին ըզնշխարան ի Կարբի. և ի լինել անդ և ազգիկ չինացին մնասուան մերձ ի գեաղս յայս Մուղնոյ. և նախ՝ յատուրս տանին. յետոյ՝ մշանչենատոր թաղին անդ զնշխարան, և զհաս ուխտին՝ զոլորին կամ զաշնայնոյն միայն՝ բաժանէին ընդ Յովհաննավանս։ Աւուր սկիզբն եղեւ վանացն չինութեան. այլ ոչ նշանակի ստոյգ ժամանակ և ոչ կարգ առաջնորդաց նորին, մինչեւ ի կէս ԺԷ դարս. Ոսկան վարդապետ՝ իննասուն ամաւ յառաջ քան զիւմագրութիւն իւր հաստատեալ սակ զաթոռն եպիսկոպոսական, որ լինի իբր յամի 1580։ Յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, Մարտիրոս Մուղնեցի էր եպիսկոպոս և առաջնորդ վանացն. և զի « եկեղեցին յոյժ » փոքրիկ էր, և այլ ամենայն չինուածքն յոյժ անկեա » և անդէպ, վասն որոյ այս Մարտիրոս եպիսկոպոս զի » գեալ եկեղեցին, զայլ ամենայն չինուածսն միաշա-

» զայն ՚ի քաց երթալ, և զնոր պարիսպ պատեաց շուր-
» ջանակի, և եկեղեցի չափաւոր վայելուչ ՚ի մէջ պարսպ-
» պին ՚ի վերայ շրջից սեանց կառուցեալ. և առ պա-
» րսպաքն առնս և խուցս. և զամենայն չինեալ աւար-
» տեաց, և եթող իւր յիշատակ բարի առաջի Աստուծոյ
» և մարդկան, և ինքն եւս անգէն թաղեցաւ »։ Զայ-
սոյիկ Աւաքէլ պատմիչ (թղ)։ իսկ հետեւող նորին Զա-
քարիա ՚ոչ հանի ընդ չինուածս Մարտիրոսի, զի
» չինեաց, ասէ, կողմն քարիւ հոյակապ եկեղեցի և
» շարշանակի պարսպեաց։ Եւ յետոյ եղբօրորդի նորա
» Յովհաննէս վարդապետ քակեաց զայն և չինեաց կա-
» փարձու քարամբք եկեղեցի զարմանալի. և յարեւ-
» մտեան դրանն զանգակատուն, և չէ եւս էր կատա-
» րեալ զամբ տանեացն՝ վախճանեցաւ. և եղբօրորդին

71· Սպասք Եկեղեցւոյն Մողնոյ·

» իւր Դաւիթ վարդապետ կատարեաց զայն. և է այժմ
» հրաշափառ եկեղեցի, և Դաւիթ վարդապետ առա-
» ջնորդ նորին »։

Կանգուն և չէն կոչ եկեղեցիս, նորոգեալ և ՚ի մե-
բուժ դարու, բարձր կամարօք և գմբեթաւ որպէս տե-
սանիդ (թիւ 70), երկաւ աւանդատամբք առ սեղանոյն,
յորոց ՚ի հիւսիսայնումն պահին նշխարք Ս. Գէորգայ ՚ի
տապանաձեւ արկղ. ունի և գաւիթ յառաջոյ արեւ-
մտեան դրան. և յերկուցն ՚ի միջի ամրառնայ զանգա-
կատունն. առ երի յորմն արձանագրեալ է յիշատակ շի-
նութեանցն յամի 1669, ՚ի Յովհաննէսէ և ՚ի Դաւիթ
վարդապետաց.

Շնորհաւք Աստուածային, ի թվին ՌՃԺԹ ի թագաւորութեան Պարսից վրոյր Շահապասին եւ ի բռնակալութեան երկրիս Ապազ—խանին, եւ ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Յակոբայ Արքայական Կաթուղիկոսի սուրբ Էջմիածնի, որոյ հրամանաւ եւ օժանդակութեամբ, թղթով եւ բանիւ եւ արդեամբք, ընդհանուր քրիստոնէից տրիւք. ընդ նմին եւ զամենայն ինչս եւ ստացուած հոգւոյս եւ մարմնոյս վատնեցաք. ես Յովհաննէս վարդապե-

1 ի քաղաք անգամ յիշեալ Կանգակի անդ Յովհաննաւանդից (ձե)· զոր յարեալ է Զաքարիայ ՚ի Պատմութիւն իւր։

արս Մօղնեցի որդի Յակոբայ՝ եղբօրորդի Մարտիրոսի եպիսկոպոսին քահկեալ ի հիմանց Սուրբ Գէորգայ եկեղեցիս եւ չինեցի զսա հանդերձ գաւթովս հրաշակերտ յօրինուածօք ներքուստ եւ արտաքուստ կոփածոյ քարօք ի թվին ՌՃԺԸ. ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէմանին, եւ ի բրնակալութեանն երկրիս Ալֆիլի խանին աւարառեցի։ Եւ ես ընդ նմա աւարառեցայ ի կենցաղոյս եւ փոխեցայ առ Տէրն ամենից. Ձեռաց միայն գլխի սալքըն եւ ներքի տաշտաձեւն եկեղեցւոյս եւ գաւթիս, զորս կտակաւ անձն առաքի եղբօրորդւոյ իմոյ Գաւիթ վարդապետին փոխանորդ լինել ինձ, եւ կատարել զպակասութիւն եկեղեցւոյս եւ գաւթիս։ Որք տեսանէք զյիշատակս իմ՝ Աստուած ողորմի ասացէք ինձ եւ ծնողաց իմոց. Տէր Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ամէն։ — Ալէքսան քարտուղար Հայոց յիշեցէք ի Քրիստոս։

Վարդան եղբայր Գաւթի ասացաբեալ է ՚ի չինութիւն եկեղեցւոյն և արձանագրեալ ՚ի տեսն միում [1]. նոյնպէս և Պետրոս վարդապետ Ագուլեցի, որ արձանագրէ ՚ի բարեւորի մեծի արեւմտեան դրանն յամի 1669, ըստ ներքոյ գրեալ օրինակի [2]։

Ձարտարապետ չինուածոյ եկեղեցւոյս եղեալ է Սահակ ամի Հիզանեցի, և յառաջ քան զաւարան վախճանեալ և թաղեալ ՚ի գերեզմանս որ յարեւելից հիւսիսոյ վանացն, արտաքոյ պարսպին, և փեսայ նորին Մուրատ յրացուցեալ [3]։ Ձեռ սոցա յիշի յետ ժէ դարու Գրիգոր վարդապետ Մօղնոյ՝ իբրեւ առաջնորդ, որ հաւնհաւ գոտւ Սահմանոյ Ջուղայեցւոյ ՚ի կարգել զնա կաթուղիկոս հայոցաց Ղահապետի։ Ա. միաբ յամի 1830 Ստեփանոս Թելալեցի եպիսկոպոս առաջնորդ տեղւոյս՝ նորոգեաց զսահման, և յամի 1839 նորոգեցաւ ծայր կաթողիկէին կոչեցեալ եղելոյ։ Ի վաղմի յիշատակաց՝ ծանօթ է տրձանս [4], ոչ սահեղծ, ՚ի խաչվիմի, ՚ի Թիկանց խորանի եկեղեցւոյն, գրեալ յամի 1280.

Թաչս յիշատակ է Սիպղաբոս ? տարկաւագին եւ ծնողաց իւրոց Պասախին եւ... եւս զՊորխառն վասն հանգուցելոյն. Թվ. ՌՃԻԹ տպրանաղեան։

Կրկին պարիսպք են վանացն. յառաջնումն են քարաշէն բնակարանք միաբանից և ուխտաւորաց, նորոգեալք կամ յաւելեալք ՚ի Մարտիրոսէ եպիսկոպոսէ Կեսարացւոյ, առ Եփրեմաւ կաթողիկոսաւ. երկրորդն ընդարձակ և քառակուսի՝ ունի գրուն երկուս, զմեծն ՚ի հիւսիսակողմն և զփոքրն յարեւմտակողմն, որ հանէ յայգիս և ՚ի պարտէզս։ — Մի ՚ի հնգից գեղից սեփականն կալուածոց Էջմիածնի է Մուղնի գիւղ՝ ՚ի վաղուցիկ վանքն առանձինն թեմ կամ հասոյթ ունէր, ըստ Ախէանի կաթողիկոսի, «գիր Մօղնի գեղն, գՇահ-» բիւր, գՄուղս-Բայազիտ, գՋաքարապատ». իսկ «վա-» բեւահոգք սոյն վանիցս են սյսոցիկ. Կաւռանիք, եր-» կու Ակնամակներ, Անգաւակ, և Ջանիւդինց կոչեցեալ » տեղիքն. այլ և կիսաւերն, և սրն. Սիւռեղն, երկու Ջր-» վարներն, Ցանձռատակն, Դրատուի ձորն, Էօնջայղներն, » Քոչարենց տեղն, Ցենաձորդն »[5], և այլն։ — Ի յետին ժամանակս՝ Աբէլ Մխիթարեանց եպիսկոպոս, յամի 1870, կարգեցաւ առաջնորդ վանացս, առ ՚ի կարգել անդ վարժարան ուսանող մանկուաց, հանդերձ կարեւոր շինութեամբք։ Ձետ նորա յամն 1878–9 առաջնորդ էր Ղուկաս վարդապետ, որոյ փոխան առաքեցաւ յամի 1879 Աբրահամ վարդապետ։

1 Յիշեցէք ի Քրիստոս զՊարոն Վարդան որ է եղբաւրորդին Յովհաննէս վարդապետի շինողի սուրբ եկեղեցւոյս եւ գաւթիս, եւ եղբայր Գաւիթ վարդապետին փոխանորդի նորին, որ ի հալալ ընչից իւրոց ետ զսարճ շինուածեան այս սեամս եւ Ա կամբրին, յիշատակ հոգւոյ իւրոց եւ ծնողացն՝ որոն կաթսպետին, եւ մօրն Թուրվանտին, եղբարցն Զաքարիային եւ Մարգարէին, եւ կենակցաց նոցին զարմից եւ զաւակաց, կենդանեաց եւ հանգուցելոց· որք ողորմի ասէք Տէր Աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն։ Գրեցաւ ի թվին ՌՃԺԹ ձեռամբ Աէքսանին։

2 Շնորհօքն Աստուծոյ ես Պետրոս վարդապետ որ յԱգուլեաց անձամբ եւ ժողովրդեամբ իմով օժանդակ եղէ շինութեան սուրբ եկեղեցւոյս, եւ շինեցի զդուռն Սրբոյն Գէորգայ զօրավարի երկնաքաւարակ կամաքօք, եւ կանգնեցի ի վերայ զսուրբ խաչս ի բարեխօսութիւն հօրեղբօր իմոյ տեառն Խաչատրոյ արհիեպիսկոպոսին Գողթան գաւառի եւ բիմբասաց վարդապետի· յիշեցէք ի Քրիստոս· ի թուին ՌՃԺԲ ամէն։

3 Ջասպանագրքն չէ բնագրին ակնարկեալ Շահխթախանեան։

4 Չ· Ախէանի մերոց Ճալալեանան բնագրին ակնարկեալ է գոյս։

5 Ջոյսոսիկ և գոյլը եւս մի քան միշէ անուանագրէ Ախէան կաթողիկոս ՚ի Ջաքար Ճաւախի, այլ ոչ յոյսոնէ գոյիս նոցին։

101. Աշտարակ· բազում մնասմունք նշանաւոր ի պիտղարաց վիճակիս և բազմաթնակ՝ կառուցեալ կայ ընդ մէջ Մուղնոյ ի հարաւոյ, և Ոլոկանայ՝ ի հիւսիսոյ, կիսով ժամու հեռի յառաջնոյն, և տուղ ուղիւ յերկրորդէն, ի գեղապետակ սարահարթի քարափանց Քասաղայ· որոյ միանգամայն բարեգովեալ են և դիրք և հող և օդ և ջուր և գիներ և պարտէզք բարեբերք· իսկ ջուր ոչ միայն զբաւազ ունի գերազանցեալ, այլ և առուակ մի ի Հս. Մուղնոյ՝ ի առհմանաց Կարբոյ հոսելով, հարաւարեւմտեամբ կամ արեւելագործութեամբ Ալանջատեա վարդապետին (էջ 130–1), որպէս ասեն, և ընկալեալ ազբիւրս բնիկ գնանապարհայն, գոյ ի գետոյս յայս և բաշխէ յայգեստանն և ի պարտէզս· – Թէպէտ և առ մեզ ոչ յաւալ քան զինեբորգ գոյ յիշի Աշտարակ; իրրև հայրենիք Գէորգայ Ա. կաթողիկոսի, այլ հարկ է ամենայնիւ՝ եթէ ոչ միայն իրրև գոյս ոմանս ի գիւղից և առանց Աբգաժառան բարգաւաճ եղեալ իցէ՝ կանխագոյն եւս ժամանակաւք, այլ և քան զյայտնեալ թէ ոչ քան զբնաւս՝ երեւելի և չինաշատ. արդ վկայ կան սիրուս մեզ հին չինուածոց և պարապոց, որք և ի հարեւանցի տեսութենէ եւրոպացի ուշադրոց՝ հաւանեցուցին եթէ չէն մեծ եղեալ իցէ տեղին և ոչ պակաս ի չքոյ արժանաւոր քաղաքի բարգաւաճ երկրի· որպէս վկայէ Մօրէէ անգղիացի ճերկրորդում Ուղեւորութեանն, որ տպաւ ասա ի 16 յունիսի, 1813 ամի[1]: Ընդրացոյն եւս վարեալ մեզ գերմանացին Քոխ, բժիշկ և բուսաբան, որ գիշերօթեաց յ'18 ապրիլի, 1837, զառաջանալով ի ձոյն քարագնաց խոհասնանաց Քասաղայ ի յառաքեան գիշերոյն, գրէր այսպէս[2]. «Դղեակ մի երբեմն ամրաձնայր ի հերձառեալ քարափանս Քասաղայ, և հայէր հաւանօրէն ի վերայ ամենայն գաւառին; թերեւս Աբշահունիք վաղարշապատու զնոսա մի ամաթայնոյն ասա ոթագայէին, և գուցէ ես իսկ բընակիմ տրգ ի միում ի սենեկացն' ար և նոքա հանգչէին ի գիշերի: Խոհասնայր ընդ ինեւս Քասաղ, և այնքան հզօր կարկաչանօք' որգան դի և ոչ մի ձայն կենդանւոյ լուծանէր զանդորրութիւն գիշերոյն: Ահա գեղ քարաժայռ ի լոյս լուսնի ընծայէին կերպարանս օտարոտիս, և առաւերք նոցին չարչգալի թուէին: Միւս եւս չինուած պատկառելի կայր ի հանդիպոյն, այլ ոչ ցայտէր անտի նշոյլ լուսոյ· ի բազում դարուց հետէ աւերնայն ինչ դագաթեալ ամբայեալ էր ի նմա: Հին և գեղեցիկ և ատակաբին կանգուն կամարջ արկեալ կայր ի վերայ գետոյն և կապէր զերկոսին ափունս: Վերջ ինն ասաք Աբոյի լերին գիշանէին ի հեռատեսիլ ի գաշտն Երասխայ ընդ արեւելս կոյս, և ի վերոյ նոքին ամրաձնայր ի վեմեական փառս իւր վեհաշուքն Աբուրան՝ չորիք հանդիպակաց իրերաց մի քան զմի բարձր կատարգն. առ երի նմին կանգնէր փոքրն (Մասիս),

1 Ashtarek bears all the marks of having been a place of consequence: for it possesses some buildings now entire, and offers in ruins, which would do honour to the most civilised countries». — Morier, Second Journey, 325–6.

2 H. Koch, Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus, II. 395.

և ի քուէր իմն սեւագէս մրբրաշէր քուան՝ հեռանալով ոչ ուեւր հառաչ»: — Համակիր գրեաթէ և համաբան նմին գրէ յետ քառասուն ամաց (1877) ազգային մեր և քնիկ աչխոյժ գրիչ՝ ներբողելով մանաւանդ գրնական գեղեցկութիւն վայրացն[3]: – Երեքին եւս ոտք և ոչխ՝ որ ժանապէս գովութեամբ յիշեն զմիակ թերեւս ամրողջ մնացեալ չինուածն հին և պիտանի, զդեղեցիկ կամարջն քարաչէն եռակամար, զորոյ չինող (քանզի արձանագիրն որ ի վերոյ մերոյ ի կամարացն եղծեալ է), ամենին կոչէ Խոյոյ փեսա ումն Հայոյ, այլ չինուածն մեծ եւս հնութիւն ցուցանէ քան զանուանդ այդ: Ի հանդիպոյ կամարջին ամրառնայ պարսպաձև երկարաձիգ քարաժայռ, զոր փոկարերդ անուանեն՝ քան նմանութեանն, զոր նշմարէր և վերոյիշեալն Քոխ ի լոյս լուսնի, և կարծէր չինուած ի գաբաւոյ հետէ լքեալ և ամայի: Ջայս կամարջ յիշէ Ղազարիա Սարկաւագ ի սկիզբն կոյս ԺԼ դարու, և ընդ այն ասէ չատպեալ ընկերկեալ զՕսմանեան ապատակուղս՝ ի գալ ի վերոյ նոցա Թահմազդուլի խանին Երեւանայ:

Քայլոյ չինուածոց՝ ասաց գլխաւորին՝ այս ինքն բերդին մնան մի պարսպաց յարեւմտից կուսէ, դի այլ կողմունքն ձորափաձիք են գահավէժք ի գետ անդր, և կոչի տեղին Բերդաձոր. և են արդ ի նմին բնակութիւնք մերազգեաց, որպէս և արտաքոյ, ընդ բնաւ ուեւլի քան զ'150 ամաց· իսկ յառաջ քան զայսաւրացմունս Իւսուսոյ և Օսմանեանց, ասեն լինել ի գեղջն 700 տուես, այժմ 500: Ի բերդամիջին են եկեղեցիք երկոք լքեալք. մին Սիսուականոյն կոչեցեալ, միւսն Ղրիմաւուոյ կամ Կարմրաւոր,

72. Ի· Մարիամայ մաուռն Յաշտարակ[4].

'ի վայելչագիտակ բարձու վայրի, զորով կրկին պարիսպս ածեալ է իրրեւ յամուր ապաւինի, և յամի 1815 պաշտօնատունք կառուցեալ են 'ի նմին, և լքաւ' ի կործանել ասենացն, են և արտաքոյ բերդին' ի չինամիջին' երիք եկեղեցիք' յորս պաշտան կառապ. Աթենափրկիչ, որոյ խորանն միայն

3 Գերբ Պաչիան (Յովհաննէս Տէր-Աւագեան) 'ի Կուսածագիկ վիպասանութեան. (Փորձ. Բ. Թիւ Գ. 95):

4 Բազում ամաց յառաջ քան զվերջին նորոգութիւն եկեղեցւոյս՝ ձեւագրեալ է զոյս' վերոյիշեալ ուղեւորն Մորէէ անգղիացի:

Հնաչէն է սրբատաշ քարամբք, այլ մասունքն հատարակ քարամբք և փայտիւ նորոգեալ ՚ի յետնոց։ Ս. Մարիամայ, փոքր քարաշէն այլ վսեմլուչ, սրածայր կաթողիկէիւ, յարեւմտակողմն գեղազանին, պարսպապատ և սա, հանդերձ բրգամբք. և ասեն՝ չինեալ յերիտասարդ երիցուէ միոջէ, պատուիրանաւ կաթողիկոսին, փոխանակ զի մատթէոսեալ էր յետ մահուան կնոջն՝ յերկրորդ ամուսնութիւն։ Եւ սա հանգոյն վերնոյդ հատարակ քարամբք և փայտիւ նորոգեալ է յետ 1838 ամի, և գանգակատուն ՚ի վերայն չինեալ. բայց ունի և ՚ի վաղուց ժամացուած սա հարուածին գրանն, քանզի սրեւմտեան բոլորակ ժամացոյցի, և սրձանագիրս. յորոց մին ՚ի վերոյ գրան միոյ ՚ի մատթոսեանց կամ ասանգատանցն՝ նշանակէ և զժամանակ չինութեանն՝ յետ կիսոյ ԺԴ դարու։

Յառաջնորդութեան Գրիգորի վարդապետին, ի չինութեան սուրբ եւ կեղեցւոյս ես Թագուհի դուստր Սահակ երիցս ետու զիմ հայրենի տունն եւ զՔարահանեացն այգին ի Սուրբ Մարիանէս. եւ խոստացան ի տարին Գ պատարագ ինձ տունեն ի Նոր Կիւրակէն անխափան. ի Թվ. ՉԼ։

Կան այլ եւս սրձանագիրք 1285 թուականաւ, և յետնագոյնք 1312, 1317, 1323, 1326 թուականաք, կէաք ՚ի ներքս յեկեղեցւոջն և կէաք արտաքուստ[1], որք ստուգագոյն ընթերցուածոյ կարօտին։

Բայց տունեն սրձանագիր զի վանք միաբանակեցաց էր սա եկեղեցեաւդ, ուր չինեաց Յակոբ երէց Հիւրատուն, ՚ի սկիզբն ԺԴ դարու։ Նման նմին միաբանակեաց կանանց կամ կուսանաց վանք էին, քան ասանգութեան, յարեւելեան հիւսիսակողմն ասանին, ուր արդ կայ հինգերորդ եկեղեցին փոքրիկ, խոշանեւ և գմբէթաւոր՝ կցմեարաւ ծածկեալ, և կոչի Կարմրուր. ածեալ է և ըզսակաւ պարիսպ, այլ լքեալ է այժմիկ։ Սրձանագիր չինութեանն արտաքուստ չուրջ բոլորեալ է զեկեղեցեանն, ՚ի հարաւոյ կողմանէ սկսեալ և աւարտեալ ՚ի հիւսիսոյ, ուրեք ուրեք եղծեալ և անթաւական, բայց գանասնս չինողացն անաղարտ պահեալ։

Ես Գաւիթ մեղաւոր (ի) գիւղաքաղաքէս Յերևցուենից[2] Գրիգոր քահանայի եւ Մանսա եւ որդիք տուաք չինել զեկ(եղեցիս զսուրբ) Աստուածածնիս վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհիս, չինութեան Աշտարակի եւ պաղաբերութեան սահմանիդ ..... եւ վասն հոգոց ... ազգի մերոյ ....

Ի ներքոյ սորին սրձանագրէ յամի 1293 Յակոբ երէց։

Շնորհիւն Աստուծոյ ես Յակոբ երէցս ըստ կարի մերոյ նորոգեցի զմեծ առու (?) տեղւոյս բազում աշխատութեամբ, որ խախտ էր հիմանց. յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ որք աւգնական եղեն տրաւք. եւ աւանդ գրեցի որ չինած տուն էկել (?) տնանդաց աւթե(ւ)ան լինի. որ ի գրոյս սորին...

1 Չգոյսոխկ յիշէ Շահխաթանեան՝ այլ ոչ բաւակ գրուածգոյն ընթերցուածիկ, որպէս և տեղի տատանք։

2. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ Պետրոս Պարոն Աղբուղային եւ Սիմի խանումին, ես Յակոբ երեց ի վանքս շինեցի հոգեպատուն, Գ դուռն ի պարսպին... ի Թվ. ՉԿՉ։

3. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես Աննաւորս եւ ամուսին իմ Պուտալաք եւ զաւակ մեր Զաքարիա միաբանեցաք Սուրբ Մարիանէիս, գնեցի ըզՔարգործենց հողն ի նալալ ընչից մերոց որ ի Ցեառնէն... ի Թվ. ՉՀԵ։

4. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես Տիկնաց տիկին ամուսին Աբջուկին միաբանեցա Սուրբ Մարիանէիս եւ ետու զփարասանց? այգոյն կէսն ի Ց· գ* որպէս գնեցի եւ տվի. սպասաւորք Սրբոցս խոստացան ի տարին Ի պատարագ ի տունին Ղազարու· կատարիչք աւրինին Աստուծոյ. ամէն։

5. ի յոյն ամենեցուն ի Քրիստոս ապաւինեալ ես Սիմի խանումն ամուսին Աղբուղային, ետու ի Սուրբ Մարիանէ ի միաբայտունն զփարպոյ հողին կէսն որ Այճամանց երկիրն որ զկնասակու Ապաղարիփի որդին գնեալ Բ ի Թուրանենէ ի Թոմովէ?.. Մարիանիս տվել որ զԱ Էլկիանէս? տվի ու յամենայնէ ազատեցի· ոչ շարիատ ոչ էլ մեծ կամ փոքր խարճ· Ով զմեր հաւատարմայիշատակ խափանել ջանայ ի մերոց կամ աւտարաց՝ դատի Աստուծոյ եւ անէծս առցէ, եւ մեր մեղացն պարտական է։ Ի Թվ. ՉՀԲ։

6. Ես Յակոբ Այպարիփի որդի աւել տվի ձեռ իմ գնած փարպոյ հողին զիմ գնած խուպանն որ Աշականայ ճանդին...

2 Գիւղաքաղաքէ՝ Թոռ Աւտաբակն, իսկ Երեցուենացն մականուն Գրիգորի քահանայի՝ հոր սրձանագրողին։

եւ ի տարին տասն ուր յորս (?) անուն ի տուն Քառասնիցն. Ով խաչիանէ դասի ՅԱստուծոյ. կատարիչք գրոցս աւրհնին ՅԱստուծոյ. Թվ. ՉԽԱ։

Ի վերոյ հարաւային գրան պատին արձանագրեալ են Անտառոյ և կին իւր, որք և՝ ի վերոյ ասենգաւան Ս. Մարիամայ եկեղեցւոյ՝ ՉՀԵ թուին (1326). իսկ ասա ընդօրինակողն գրէ ՉԴ և 1354, այլ յայտ է թէ տասնաւոր թիւն Հ կամ Կ մնասցեալ է, կամ մոլեալ՝ ի վիմին, և կամ եղծեալ գնասին.

Կամաւ Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ Պարոն Աղպուղային եւ Սիթի խաթունին ես Անտառս եւ Դուռաղչաքս միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս եւ չինեցաք զպարիսպս դշրջոյ..... եւ զդուռն յիշատակ մեզ եւ զաւակի մեր Զաքարի. եւ տվի տարէնն ձ..... յայգոյն... ով որ զայգին ուտի՝ բաժակ տա. եւ սպասաւորք Աղբոցս խոստացան ի տարին Բ ուր պատարագ, Ա Անտառոյին, Ա Դուռաղչաքին, ի տանէ Աստուածածնին կատարին. Թվ. Զ(Հ)Դ։

Երկքին նախագրեալ եկեղեցիքդ և վանորայք՝ յիշատակին յաւետարանի միւմ, յամի 1478, զոր ես գրել Պատրոն Բջնեցի և ընծայեաց ասցին, գրելով այսպէս. « Ես Պատրոնս և սմուսին իմ Մէլիք խաթուն, առացաք զսաքր աւետարանս ի յարդար վաստակոց մերոց, և տուաք զոս ընծայ՝ ի գուռն Ս. Աստուածածնին և Ս. Մարիամիհ և Ս. կաթողիկոսին, ի վայելումն մանկանց սուգս ... Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել ... ի գրանէ Ս. Աստուածածնէն և տուրք վանօրէացս »։

Միւս ևս եկեղեցւոյ հետք և մասն գմբէթին կործանեալ երեւին ի հարաւակողմն գեղատանին առ Շուխանց կոչեցեալ այգեաք, Ս. կիրակի անուն։ Միւս այլ աւեր և ամայացեալ եկեղեցի՝ նուիրեալ էր Ս. կարապետի, զարգիս փոխեալ ի մարագ։ Շուրջ գկայմբուր եկեղեցեաւ, և առաւել ի հիւսիսոյ կողմէ և յարեւելից՝ է գերեզմանատունն հաստատակաց, յորում գոն և վաղեմի շիրիմք, մեծամեծ խոչմիմբք և պատառանգանք. և ի նմանէ նշանաւոր խաչարձան մի՝ ի բարձրատանգակ վայրէ յարեւելից պազատային որ առնի ի վաճառ Մուղնոյ. խաչիսեան է մատրանաձեւ և խորշ մի՝ ի նմին, վասն որոյ ձրակ-խաչ կոչեն զայն. և արձանագիր պակասաւոր՝ ի գլուխ պատուանգանին, յամի 1268.

Ի Թվ. ՉԺԿ. ի թագաւորութեան ..... ՅՈրհիւն Աստուծոյ ես աէր Թումաս կանգնեցի զսուրբ նշանս վասն յերկար կենաց Պարոն Սադունին եւ զաւակաց իւրոց։

Կայ և յեզերս խաչին գրուած, այլ եղծեալ յոյժ[1]։— են և յարեւմտեան հարաւոյին կողման գեղին՝ այլ գերեզմունք առ Օլորան այգեաք, որ Շահագիրեանց տահմի ժառանգաւորիան էին, յորմէ ընծայեցաւ քաղաքացին՝ ի կաթողիկոսանս Լիմմածնի յոյսմ գարս, և անմոռաց պարծանք ասանին՝ Ներսէս Ե (ՅՆ. 1771 + 1857)[2]. յորմէ՝ յետոյ և յառաջ և այլ ոչ սակաւ նշանաւոր եպիսկոպունք. ասի էր և Դաւիթիանոս վարդապետ գործակից տպագրութեան Տաճայոյցի Միհէանի կաթողիկոսի, յամի 1775։ — Աչտարակ՝ մի է՝ ի հնոյց գիւղից սեփական կալուածոց Լիմմածնի, և անի ոչ սակաւ այգիս, յորոց մի և կոչեցեալն Զորաձորիկ։ — Քարեւմտից Աչտարակաց երկու կամ երեք մղոնաւ հետ՝ ամառանոց Ղէտտորիկ բերդ ապառաժի, գրօսատեղի բնակչացն.

Ի հիւսիսակողմն գեղատանին՝ ի գլուխ ձորակի նորին առ Գումշախաչամ անուանեալ տեղեաւ՝ են փայտաչարէ քարայրք՝ ըստ բնակչացն, յորս երբեմն ապաւինէին ի վտանգի ժամանակի. երեսին անդ և հետք քանդեալ մատրան։ Իսկ ձորեզերքն ընդ ոտքի ազգի վայրենի բուսոց բնծայեն և պատուական քանչառս անդաստրոս, յորոց վիպասանն նկարագրող տեղւոյս[3] յիշէ զեղինջն, զՋողաղասան, զՁենգենին և զՊտղան քանչար. այլ գերմանացի բուսագնինն Քոխ՝ յոյժ բոյսս նշանակէ՝ ի սահմանս Աչտարակաց և՝ ի ձորն Քասաղայ, զսա՝ ի պտղաբերաց, գամիլով մանաւանդ գծիրանին և զդեղձ. և Թէպէտ գետինն սրտմտացեալ է՝ ի հնոսանաց զուգակի հրաբղխից, այլ հող բուսաբեր ծածկեալ է գնոսին, բաւական՝ ի բերել գպտղատուս և ըզ-

1 Աբեմաւագիրդ ցուցանէ առ կենդանեան Սպասին կանգնեալ գիաչափանդ. այլ չէ յոյս ս իցէ զա, ի ցեղէ Քրդի մեծի իշխանի՝ որոյ հայր և որդի կոչէին Սպասն, յետ ժԲ և ի սկիզբն ԺԳ գարս. նիհ շէզոպրէքի տրամն պիտի, այլ հաւմիս, որ կեսոյր գոյաս ժամանակաս և նիպակակից էր Հուլագուս զահն յաւտան Մոթաիրասոց քաղաքի. յամի 1260։ — Յայլ հս կիսեցի խաչաբ-

ձանս վիրծանին խուսակաւք Զաքի. Զիրի. և այլն։

2 Աչտարակեցի կոչի և Ղեբոնս Բ կաթողիկոս († 357), բայց ոչ ՅԱչտարակեցուէ՝ այլ ի Նորբերդացւոցն Աչտարակ էր նա։

3 Գ. Պատչեան, ի սկիզբն կատարածակիչ վիպասանութեանն, յորում յիշէ և այլ ինչ անուանս տեղեաց։

թաւփս, մեղայս, ծաղկահաս փշատիս, նշենիս, և սրատաձեւ տերեւաք գեղեցիկ Ձիարս կամ Սեաւ կաղամախս. և՝ ի մանուկս՝ զատ յընդեղինաց՝ յիշէ գՇուր, Բակրի, Պրատ, Աբսրիան ազգ ազգ, եղնագի չքնաղ (Verbascum formosum), * Վիշապագլուխ (Dracocephalum Ruyschiana L.), եղնախոտն վսյրի, Սիսկղ (Bunium paucifolium), Շանլեզու, Հիրիկք կամ Պատք, Ագատաքթար (Gladiolus), Մրկնականջ, Մրտանոտակ փոքր (Valerianella), կապտակրկուտ (Lithospermum), Աչտարանկ, Մարեմծաղկի տեսակ (Geum), Շուշան, Նատրատակ, Սիսամբար, Շահագրամ, Կարմիր քանջար կամ Ծիմիկ (Blitum), Շնախոտոր (Ornithogalum), Փըչըղնեւոր (Thlaspi), Կտաւմ, Հացհամեմ, Քիսաճե (Ervum), Թագիրան՝ երկք ազգ (Astragalus), Թագաւորապակ, Ճնճղկ (Silene) ազգ ազգ, Գառնադմակիկ, Կոմնգան, Սէզ սրգնաթեր, և այլ եւս սակաւածանօթք։

73. Ներսէս Ե Կարոզիկոս.

103. Օշական.— Վերինն ըստ ընթացից գետոյն Քասաղայ՝ յայսմ վիճակի գեօղ նշանաւոր է Օշական, որ ըստ քաղաքական տեսութեան Թուի առաջին լեալ չինից շրջակայ կոզմանցն, որում և գիրքն վկայեն. զի կայ՝ ի գոգ կցուածոյ երկոցուն գետոցն, Քասաղային՝ յարեւելից հարաւոյ, և Շաղուերտաւ՝ յարեւմտից, ՝ի քարուտ բարձրաւանդակի, յընդարձակ այգեվայ տափանի, առ երի ունելով գԻղդր-Թափր գետ և գՇաղուերտ, ատոր և անտի գետակիս այսորիկ. և է ժամու և տելի հեռի յԱշտարակայ ՝ի Հր. Մ., և յԷջմիածնէ՝ երկք ժամու

Թեև անհուն ամբարձեալ եկեղեցւոյն, չափաւոր մեծութեամբ, զի յառաջին չինուածոյն որդ որմունքն եւեթ մնան. հիւսիսային ունի արտաքուստ և բրգունս ինչ, իսկ հարաւայինն քակեալ են արտաքին երեսք և յետոյ վերաշինեալ. 'ի խորանացն' զոր ժամանակակից շինողին պատմիչն յիշէ, մի միայն կայ անդան, ընդ որով է դամբան Աբրոյն, և մուտք նորին՝ 'ի դիմաց բեմին. թերևս այլք 'ի գեղեցիկ խորանացն իցեն երկուսանք նորին ատենադպրացն կամ մատուռքն։ Ոչ է յայս երբ նախ ատենեցաւ տեղին. արդեօք վաղ վաղ յետ իրր մեռանիլ ամի չինութեանն, նենգութեամբ վաճառիչ հաւատոյդրին Վահանայ, որոյ ուրացեալ ջոկք՝ ընդ այլոց արգելան ձմերոցաց աւերեցին « և զամուրն Ոշական », ըստ էպիշէի. բայց եթէ և գայն արարեալ էր՝ հաւանելի է եթէ Վահան կամ պայազատ նորին՝ յետ դարձի նախարարացն 'ի գերութենէն Պարսից՝ նորոգեր և վերականգնէր. ոսկայն ոչ յիշատակ գտանի 'ի գիրս և ոչ հին արձանագիր յեկեղեցւոյն. այլ միայն 'ի վերջկոյս ԺԴ դարու գրեալ արձանք չորք ('ի միջոցի 1286–95 ամաց), և գրեթէ ամենայնի յիշատակք են ազահարկութեան գեղջն Ոշականայ՝ շնորհիւ Պարոն Սահմադինին, որ թեև քաղաքաւաուչ պատճառն Աքսոյ, զի նոյնաժամանակ է. այլ տուգպացոյն եւս ընթերցուածոյ կարօտին արձանքն, եթէ ներկայ ներգործութիւնն տարեալ 'ի նոյնս. հնագոյնն ('ի 1286) գրեալ է 'ի ներքոյ հիւսիսակոյմեան կամարի տեղացոյն՝ 'ի Ստեփանոսէ Ջնձռաւորէ և 'ի վաճրամայ Քներտարի ?, որք հրամանաւ Պարոն Սահմադինին ազատ առնեն զյահանայս 'ի հարկաց այգւոյ և բանջակի, որպէս ցուցցէ ընթերցուածդ.

> Թուին ՈՀԹ. Ես Ստեփանոս Ջնձռաւորեցի և Վաճրամ Քներտարցի ...

ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է, վարձ գՈւխտի զատուածավաճառի եւ ըզ-Կայենին առել, եւ մեր մեղաց պարտական է:

Միւս արձանագիրն է Գէշ-Մարդ Ամիրայի և Հաւիկ Զեռնաւորի, որ ասէ.

Ի թուականին ՉԼԲ, յաւագնորդութեան աէր Համազասպայ եւ ի պարոնութեանն Սահմադինին եւ իւր որդւոցն Ամիրբէկին եւ Հազարբէկին, ես Գէշ-մարդս էի ամիրայ, եւ Հաւիկս ձեռնաւոր, թողաք զՍուրբ Կարապետին այգեացն, զՅաւչականս, զՄիրինս, զձեռնաւորին զհարկն զինչ որ կայր, վասն փրկութեան հոգոյ մերոց եւ յարեւշատութեան Պարոնացն: Արդ որ յետ ժամանակաց զընծայս մեր խափանել չանայ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է, եւ վարձ զՅուդայի առել, եւ հող աւրհնութեան զնա մի ծածկեսցէ. Կատարիչք գրոցս աւրհնին յԱստուծոյ. ամէն:

Վերինն որ յամի 1295, է Բէսութայի՝ որդւոց Ամիրբէկի և Թոսին Սահմադինին, որ նոյնպէս թողու զայլ ինչ հարկ (Գէսարայ?) Ջուկանու գեղջ և գնանոյթից կոչմանցն, գրելով այսպէս.

Ի թուին ՉԼԹ. ի թագաւորութեան աստուածասէր արքայ Քեւոպէթու զանին, եւ ի հայրապետութեան Տէր Համազասպայ, ես Բէսութայս որդի Պարոն Ամիրբեկին, որդոյ պարոն Սահմատինին թողաք զՅաչականս զդէսարայ գհարկն, գեղիս եւ զվանորայից. վասն արեւշատութեան հաւր իմոյ, եւ ինձ Բէսութայիս, եւ ի փրկութիւն հոգոյ Ամիրի: Արդ (որ) յետ ժամանակաց ի թագաւորաց կամ յիշխանաց զընծայս մեր խափանել չանայ, ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է, եւ վարձ զՈւդայի եւ զԿայենին առել, եւ ի լոյս փրկչական մի հայեսցի, եւ մեր մեղացն պարտական է. Կատարիչք գրոցս աւրհնին յԱստուծոյ. ամէն:

Հետաքննական եւս է արձանագիր մի անթուական՝ յորմէ հարաւային ասեղագատնն կամ մատան, որոյ գոյժ երկրագական է և վաւերութիւն. և է այսպէս, ըստ հրատարակութեան Յովհ. Շահխաթունեան.

Ես իշխան Յոհան (?) Ամատունի, յազգէն Հայոց եղի սահման դաւառիս իմոյ Յաւչականայ, հասանի մինչ ի բլուրն Էջմիածնի, եւ անտի վայր մինչ ի Քասախ. (?) հիւսիսոյ կուսէ գետն Փարպու մինչ ի Քոտոյն (?) համակ պողոտային. եւ անտի վեր Կարբու դարերն. յարեւելից կուսէ ճանապարհն Եղէվարդայ, աստի մինչ Էջմիածին. Ով որ այս ցանկս պատռէ, սեւ-երես լինի առաջի Աստուծոյ. ամէն:

Զնոսն իշխանին՝ զոր հարկ է վճռան ընթեռնուլ, անթուականութիւնն և տիրարար սահմանագծութիւնն երեւեցուցանեն՝ զի կամ չինոցին կամ այլոց վճռանոյ՝ յառաջ քան զՀայ թուականին դրութիւն՝ գրեալ էր զսահմանդ. այլ ած չարագրութեան բանիցդ, առնեն Էջմիածնի, ասացուածն՝ յազգէն Հայոց, և այլն, յայս առնեն գյետին ժամանակս յոր ոակս՝ կարեւոր է քննել և զնոս տառիցն. Թուի ինձ՝ եթէ կայր արգարեւ հին արձանագիր բան այդմ խնամոյ, և խանգարեալ էր, նորոգողք եկեղեցւոյն այսպէս առնդեցին. և եւս առ մեզ այսու նշմարել զանձուկ սահմանս երիցին Ամատունեաց, 'ի կողմանց Էջմիածնի 'ի հարաւոյ կուսէ ձգեալ ընդ հիւսիս մինչեւ 'ի Փարպի, իրրեւ տասն կամ երկուտասան մղոն, և անտի ընդ արեւելս մինչեւ ցկղիվարդ՝ իրր ութ մղոն, ուստի դառնայ յոտից Լուքէփէլէր լեռնաթլրոց մինչեւ յարեւելակողմն Ջուկանայ, 'ի միջի փակելով ըզ-

Քառաղ գետ, և անցանելով յարեւելս նորին։ Մարթ է և հաւանական՝ եթէ այդ առաջնումք իցեն յատուկ Օշական վիճակի, իսկ երկրին Ամատունեաց ընդարձակագոյն եւս էին սահմանք՝ ի ամին Աբրահամեան, ըստ արժանի աւագութեան և յատուկագիմութեան այնր տոհմի, որ ընդ նախատոհմաւս գասի ի Դ և ի Ե դարս. այլ ոչ գոյանի գունդ Ամատունի ի զօրաբաժնի արքունի բանակին[1], որ պահանջէ բազմաթիւն բնակչաց. այլ միայն այսմ և այլ ինչ անել պատճառս։ — Ռանգի ի վերադրեալ արձանագ ոչ յիշի նորագութիւն եկեղեցւոյն, յայս է թէ չէն էր յայնժամ, կամ վաղս եւս նորոգեալ, կամ առ նովին Սահմադինաւ. իսկ յետ այնր գործեալ լուսաթիւն է գանգւոյն, մինչեւ մերձ ի կէս ԺԼ դարս, յորում արգէն յայտնի խանգարեալ գոլ. և այն « ի վա-
» զուց ժամանակաց բռնադակ տանիքն իւրազեալ իջեալ
» էր, և միայն ատագ խորանն էր ձեացեալ ծածկել. և
» ի ժամանակս կաթողիկոսութեան իւրոյ՝ հայրապետն
» Փիլիպպոս սկսաւ զայն եւս նորոգել, որ և կատարեաց
» բազում ծախիւք և աշխատութեամբ, խարտեցեալ
» քարիւ և մածուցեալով կրով, մինչեւ ատարտեաց գըտ-
» վանդակն, ի թուականին մերոյ ՌՂԴ (1646) ի փառս
» Աստուծոյ »։ Զայս՝ ժամանակակիցն և ականատես Առաքել վարդապետ, որ և ի սկզբան կոչէ զեկեղեցին՝ « հոյակապ և լայնանիստ և բարձրաբերձ տաճար փա-
ռացն Աստուծոյ », և հանգուսաբան մեծի վարդապետին Սիրոյն Մեսրոպայ։ Բայց և այս նորաշէն տանիք կրկին կործանեալ՝ միւսանգամ յետ իրր երկերիւր ամաց վարկ պարագի փայտայարկ ծածկեցան, զոր վայելուչ նորոգել կամէր Ներսէս կաթողիկոս, այլ ոչ ժամանեաց. ապա Գէորգ Դ կաթողիկոս եւ գրեաթէ նորոգ չինել յամի 1879, և (ի 21 հոկտ. 2 նոյեմբ.) կատարել մեծահանդէս գնաւակատիս ածմանն։ Իսկ ի վերայ հանգուսարան Ն Ս Մեսրովպայ՝ յամի 1884 եղաւ ձեռամբ Մեսրովպայ եպիսկոպոսի Ամատեանց՝ վէմ կնճայ, ըստ կտակի Աղգրի եպիսկոպոսի առաջնորդի Գարապաղի, և գրեցաւ յիշատակն ի վերայն[2]։

Ի նմին ամի (1884) և ձեռամբ նորին Մեսրովպայ եպիսկոպոսի կանգնեցաւ ի գմբէթ նորակերտ զանգակատանն՝ խաչ մարգարտաշէ մեծաքանակ, նուիրեալ յԱղիքսանդրի Թոյիրեանց Տփղիսեցւոյ։

Ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն իրրեւ քարընկէցիւ ի բացեայ կոյ բրգաձեւ մատուռն քարաշէն, և կից նմին յելից կուսէ կամարապարկ ցածուն, ունելով ի վերոյն խաչափայտ սեան, յորմէ բարձեալ է խաչվէճն. և ասէն զոյն լինել չիրիմ Ամատունեան վաշտանայ, զոր և իդէ էր նորոգել յամի 1880։ Իսկ յարեւմտակողմն եկեղեցւոյն կանգուն կոյ երկրորդաշէն սիւն ի վերայ քառակուսի աստիճանաց. և սորա եւս խաչն բարձեալ կամ անկեալ։

Օշական սրդ սեփական կալուած է սիմոսոն Կիմիաձենի, գնեալ ի բազում տերանցն կամ ի գրաւոյց, ի ձեռն կաթողիկոսացն Փիլիպպոսի և Յակովբայ. սահմանք նորին հանաբին մինչեւ ի գետոյն Թաքեայ, Հաչիլար, ի Շաղաւերտ գետ, և յԱսպարն՝ ի հանապարհն Կարսոյ։ Յամին 1732 Աստուածատուր կաթողիկոս հատուցեալ զպարտս ինչ բնակչաց գեղջն՝ վերատին յապահովեաց ի սեփականութիւն սիմոսոն, և թէպէտ յետ քան և վեց ամաց Մուրատն Թուրք գրաւեցին զտեղին ցամս քան, այլ Միմէոն կաթողիկոս Թափեաց ի Նոյեմբ յամի 1768, և այ գնաւաս պարիսպ ի քարէ և ի հողոյ։ — Ի սկիզբն ԺԼ դարու ընդ այլոց չրջակայից կողմանց՝ տագնապք մեծամեծք հասին և Օշականայ, նախ յապստամբիցն Ջէլալեանց, յորոց ահէ խոյս եռան բնակիչքն՝ և գնացին ի Գեղաքունիս, և ապա ի մեծէ սովոյն՝ որ ի նոցին սակս եղեւ. և առ վաղագին « պատ-
» ճէնն մեզ, ասէ Առաքել, թէ յերկիրն Աղուանից ի
» գիւղն Ուշական՝ այր սուրբ էր միշ ինչ ի մէջ
» տան իւրոյ թաքնաբար, որ զոյր գարիպական խաղալ
» թերեր ի տան իւր, և սպասեալ պահէր ի միշն յայն,
» և որ ըստ օրէ սակաւ սակաւ ուտէր. զոր յետոյ իմա-
» ցան բնակիչք գեղջն, և հաւատեալ փառացին ի գեղ-
» ջէն »։ — Ա՛ պատմիչս միջին գարուց՝ ոչ գիտեմ ուստի մուծու հարթաւ, եթէ Օշական լեալ իցէ հայրենիք Մորկոյ, զոր սկզբ յԱյրարատաբ Կապպադովկիոյ տանն։

103. Շարչ գՕշականաւ ոչ սակաւ նշմարք են հնութեանց, և արժանի մանր քննութեան. որպէս յելից հիւսիսոյ ի քարարկեր մի բազում բնաւին և ձեւագործ քարայրք, զորոց գագաթն բարձրաշէնից՝ անգայիքն կոչեն Դիտի-կոնց, և համարին Դիտատեաց վաշտանայ Ամատունեաց. և առ սահարատաքն գերեզմանք Հայոց, մահարձանք և խաչվիմք, յորոց միոյ և մատուռն փոքրիկ յանուն Ս. Գրիգորի, ուր մատչի պատարագ ի յիշատակի Ներսիսեան. և ի հիւսիսոյ կուսէ Նորին խաչքարդակ բարձր՝ ագուցեալ իրրեւ ի քարակիր պահարանի, և ի պատուանդանին գրեալ յամի 1265.

ԹՎ. ՉԺԴ. ԵՒ ԳԱՒԱՌԱՆՍ (ԳԱՂԱՌՈՒ?) ԴՎՆԱՑ�ի ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԱ. ԲԱՐԵԽԱՒԱ ԴԱՍԵՐ ԻՄՆ ԳԱՒԱՌՈՒՆ ՈՐ ՓՈԽԵԱՑԱ Ի ՓՐԻՍԱՐԱ։

Ա՛յս մաշարձան է կարծեմ պատկերեալս ի Թիւ 74, զորոյ անուն ոչ յիշէ ընդօրինակողն։ — Իսկ ի սարա-

1 ԵԹԷ չիցէ պարս Ամատունի բնթերցուլ զգրեալն Ա՛ռ-ԼՈՒՆ, որպէս ընդօրինակէ Շահխաթունեանն, այլ և զայս առնի երկբերիւր այր միայն նշանակի զօրաթիւ։

2 Ցամի տեառն 441, փետրուարի 20, վաճան Ամատունի իշխանն ամփոփելով աստ յՕշական ըզմարմին սրբոյ վարդապետին մերին Մեսրովբայ Թարգմանչի, կառուցեալ է ի վերայ դամբարանիս յանուն նորին զեկեղեցիս, զոր նորոգեաց յամի 1640 Փիլիպպոս կաթողիկոս. եւ ի վերջնումս յամի 1875 նորոգեաց Տ. Գէորգ Դ կաթողիկոս, որոք ժողովրդեան Հայոց երեւանայ եւ այլ վիճակաց Ռուսաստանի։ Իսկ զտապանս կանգնեաց ի յիշատակ Կ. Պոլսեցի Աղգրէաս արքեպիսկոպոսն, յամին 1884, եւ Հայոց ՌՃԼԳ։

Ռաստող գետ, և անցանելով յարեւելս նորին։ Մարթ է և հաւանական՝ եթէ այդ առաջնումք իցեն յատուկ Օշական վիճակի, իսկ երկրին Ամատունեաց ընդարձակագոյն եւս էին սահմանք՝ ի ամին Աբրահամեան, ըստ արժանի աւագութեան և յատուկագիմութեան այնր տոհմի, որ ընդ նախատոհմաւս գասի ի Դ և ի Ե դարս. այլ ոչ գոյանի գունդ Ամատունի ի զօրաբաժնի արքունի բանակին[1], որ պահանջէ բազմաթիւն բնակչաց. այլ միայն այսմ և այլ ինչ անել պատճառս։ — Ռանգի ի վերադրեալ արձանագ ոչ յիշի նորագութիւն եկեղեցւոյն, յայս է թէ չէն էր յայնժամ, կամ վաղս եւս նորոգեալ, կամ առ նովին Սահմադինաւ. իսկ յետ այնր գործեալ լուսաթիւն է գանգւոյն, մինչեւ մերձ ի կէս ԺԼ դարս, յորում արգէն յայտնի խանգարեալ գոլ. և այն « ի վա-
» զուց ժամանակաց բռնադակ տանիքն իւրազեալ իջեալ
» էր, և միայն ատագ խորանն էր ձեացեալ ծածկել. և
» ի ժամանակս կաթողիկոսութեան իւրոյ՝ հայրապետն
» Փիլիպպոս սկսաւ զայն եւս նորոգել, որ և կատարեաց
» բազում ծախիւք և աշխատութեամբ, խարտեցեալ
» քարիւ և մածուցեալով կրով, մինչեւ ատարտեաց գըտ-
» վանդակն, ի թուականին մերոյ ՌՂԴ (1646) ի փառս
» Աստուծոյ »։ Զայս՝ ժամանակակիցն և ականատես Առաքել վարդապետ, որ և ի սկզբան կոչէ զեկեղեցին՝ « հոյակապ և լայնանիստ և բարձրաբերձ տաճար փա-
ռացն Աստուծոյ », և հանգուսաբան մեծի վարդապետին Սիրոյն Մեսրոպայ։ Բայց և այս նորաշէն տանիք կրկին կործանեալ՝ միւսանգամ յետ իրր երկերիւր ամաց վարկ պարագի փայտայարկ ծածկեցան, զոր վայելուչ նորոգել կամէր Ներսէս կաթողիկոս, այլ ոչ ժամանեաց. ապա Գէորգ Դ կաթողիկոս եւ գրեաթէ նորոգ չինել յամի 1879, և (ի 21 հոկտ. 2 նոյեմբ.) կատարել մեծահանդէս գնաւակատիս ածմանն։ Իսկ ի վերայ հանգուսարան Ն Ս Մեսրովպայ՝ յամի 1884 եղաւ ձեռամբ Մեսրովպայ եպիսկոպոսի Ամատեանց՝ վէմ կնճայ, ըստ կտակի Աղգրի եպիսկոպոսի առաջնորդի Գարապաղի, և գրեցաւ յիշատակն ի վերայն[2]։

Ի նմին ամի (1884) և ձեռամբ նորին Մեսրովպայ եպիսկոպոսի կանգնեցաւ ի գմբէթ նորակերտ զանգակատանն՝ խաչ մարգարտաշէ մեծաքանակ, նուիրեալ յԱղիքսանդրի Թոյիրեանց Տփղիսեցւոյ։

Ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն իրրեւ քարընկէցիւ ի բացեայ կոյ բրգաձեւ մատուռն քարաշէն, և կից նմին յելից կուսէ կամարապարկ ցածուն, ունելով ի վերոյն խաչափայտ սեան, յորմէ բարձեալ է խաչվէճն. և ասէն զոյն լինել չիրիմ Ամատունեան վաշտանայ, զոր և իդէ էր նորոգել յամի 1880։ Իսկ յարեւմտակողմն եկեղեցւոյն կանգուն կոյ երկրորդաշէն սիւն ի վերայ քառակուսի աստիճանաց. և սորա եւս խաչն բարձեալ կամ անկեալ։

Օշական սրդ սեփական կալուած է սիմոսոն Կիմիաձենի, գնեալ ի բազում տերանցն կամ ի գրաւոյց, ի ձեռն կաթողիկոսացն Փիլիպպոսի և Յակովբայ. սահմանք նորին հանաբին մինչեւ ի գետոյն Թաքեայ, Հաչիլար, ի Շաղաւերտ գետ, և յԱսպարն՝ ի հանապարհն Կարսոյ։ Յամին 1732 Աստուածատուր կաթողիկոս հատուցեալ զպարտս ինչ բնակչաց գեղջն՝ վերատին յապահովեաց ի սեփականութիւն սիմոսոն, և թէպէտ յետ քան և վեց ամաց Մուրատն Թուրք գրաւեցին զտեղին ցամս քան, այլ Միմէոն կաթողիկոս Թափեաց ի Նոյեմբ յամի 1768, և այ գնաւաս պարիսպ ի քարէ և ի հողոյ։ — Ի սկիզբն ԺԼ դարու ընդ այլոց չրջակայից կողմանց՝ տագնապք մեծամեծք հասին և Օշականայ, նախ յապստամբիցն Ջէլալեանց, յորոց ահէ խոյս եռան բնակիչքն՝ և գնացին ի Գեղաքունիս, և ապա ի մեծէ սովոյն՝ որ ի նոցին սակս եղեւ. և առ վաղագին « պատ-
» ճէնն մեզ, ասէ Առաքել, թէ յերկիրն Աղուանից ի
» գիւղն Ուշական՝ այր սուրբ էր միշ ինչ ի մէջ
» տան իւրոյ թաքնաբար, որ զոյր գարիպական խաղալ
» թերեր ի տան իւր, և սպասեալ պահէր ի միշն յայն,
» և որ ըստ օրէ սակաւ սակաւ ուտէր. զոր յետոյ իմա-
» ցան բնակիչք գեղջն, և հաւատեալ փառացին ի գեղ-
» ջէն »։ — Ա՛ պատմիչս միջին գարուց՝ ոչ գիտեմ ուստի մուծու հարթաւ, եթէ Օշական լեալ իցէ հայրենիք Մորկոյ, զոր սկզբ յԱյրարատաբ Կապպադովկիոյ տանն։

103. Շարչ գՕշականաւ ոչ սակաւ նշմարք են հնութեանց, և արժանի մանր քննութեան. որպէս յելից հիւսիսոյ ի քարարկեր մի բազում բնաւին և ձեւագործ քարայրք, զորոց գագաթն բարձրաշէնից՝ անգայիքն կոչեն Դիտի-կոնց, և համարին Դիտատեաց վաշտանայ Ամատունեաց. և առ սահարատաքն գերեզմանք Հայոց, մահարձանք և խաչվիմք, յորոց միոյ և մատուռն փոքրիկ յանուն Ս. Գրիգորի, ուր մատչի պատարագ ի յիշատակի Ներսիսեան. և ի հիւսիսոյ կուսէ Նորին խաչքարդակ բարձր՝ ագուցեալ իրրեւ ի քարակիր պահարանի, և ի պատուանդանին գրեալ յամի 1265.

ԹՎ. ՉԺԴ. ԵՒ ԳԱՒԱՌԱՆՍ (ԳԱՂԱՌՈՒ?) ԴՎՆԱՑՈՒ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԱ. ԲԱՐԵԽԱՒԱ ԴԱՍԵՐ ԻՄՆ ԳԱՒԱՌՈՒՆ ՈՐ ՓՈԽԵԱՑԱ Ի ՓՐԻՍԱՐԱ։

Ա՛յս մաշարձան է կարծեմ պատկերեալս ի Թիւ 74, զորոյ անուն ոչ յիշէ ընդօրինակողն։ — Իսկ ի սարա-

1 ԵԹԷ չիցէ պարս Ամատունի բնթերցուլ զգրեալն Ա՛ռ-ԼՈՒՆ, որպէս ընդօրինակէ Շահխաթունեանն, այլ և զայս առնի երկբերիւր այր միայն նշանակի զօրաթիւ։

2 Ցամի տեառն 441, փետրուարի 20, վաճան Ամատունի իշխանն ամփոփելով աստ յՕշական ըզմարմին սրբոյ վարդապետին մերին Մեսրովբայ Թարգմանչի, կառուցեալ է ի վերայ դամբարանիս յանուն նորին զեկեղեցիս, զոր նորոգեաց յամի 1640 Փիլիպպոս կաթողիկոս. եւ ի վերջնումս յամի 1875 նորոգեաց Տ. Գէորգ Դ կաթողիկոս, որոք ժողովրդեան Հայոց երեւանայ եւ այլ վիճակաց Ռուսաստանի։ Իսկ զտապանս կանգնեաց ի յիշատակ Կ. Պոլսեցի Աղգրէաս արքեպիսկոպոսն, յամին 1884, եւ Հայոց ՌՃԼԳ։

մարին ապարանս Վահանայ Ամատունւոյ. իսկ Թերեւս առաւել քակեալ ի վաղակեանց, — Քարընկէցիս հեռաս գոյն ի քարեզերք ձորոյն ի գոգ մի՝ չինեալ է մատուռն փոքր, ոչ հին, յանուն Ս. Աստուածածնի, — են և յատ-

բեւմոյ գեղջն առ այգեստանեաւք հին գերեզմանք և մատուռն ի միջի, այլ ամոյի Թոռնալ. Կոյնպէս և ի հարաւոյ գեղջն՝ յահեկէ գետոյն՝ յերեսս քարափան ի գժաւարագնաց վայրի մատրանաձեւ տեղի, կէս փորա-

74. Մատռնաձեւ յՕշական.

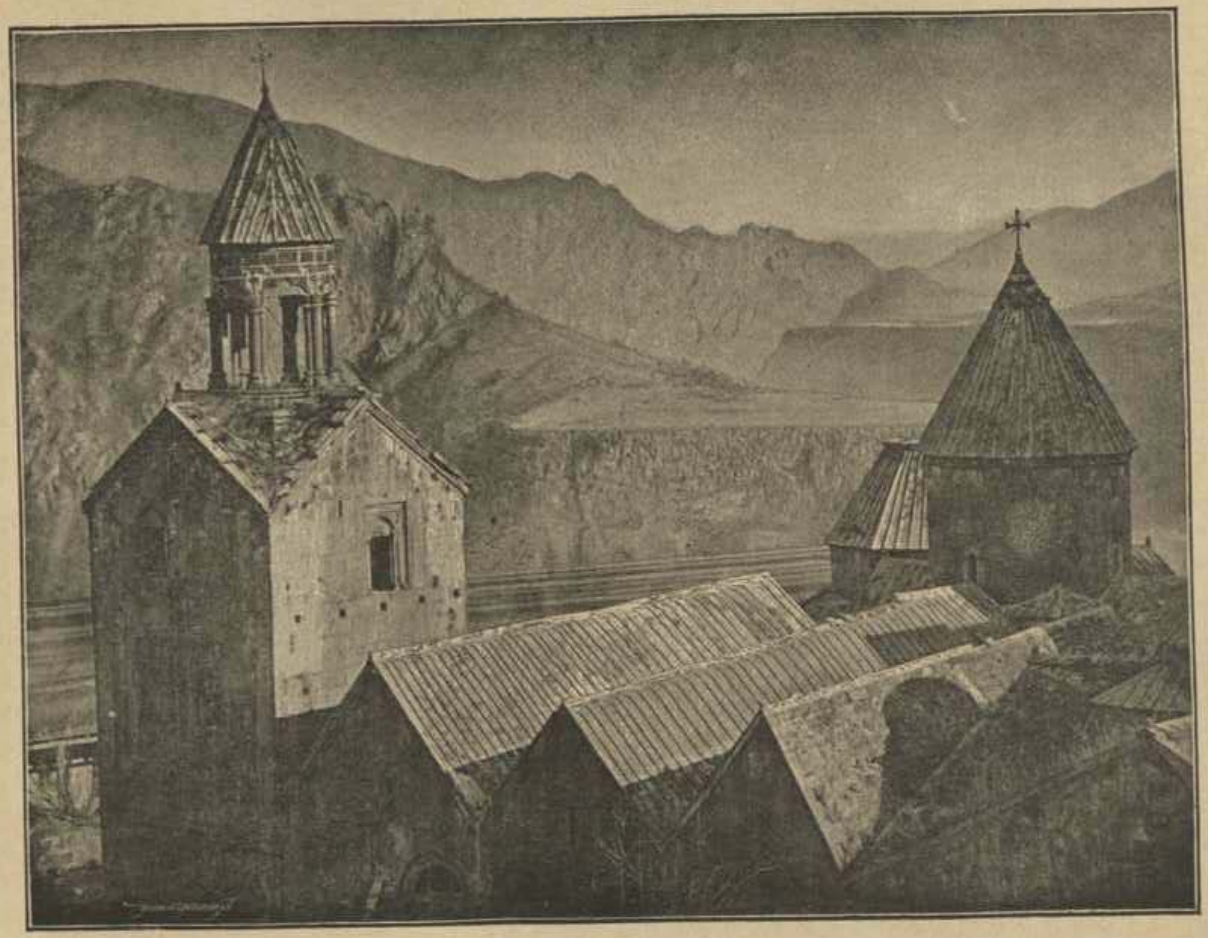
ծոյց և կէս քարաշէն, ուր ասէն հզնեալ և Թաղեալ ուրուն ի Թագաւորաց մերոց, և կոչէն յանուն Ս. Աստ. գրոի. ունի և գեղակ գժաւարաւտ և անգամ պատարագի. երէկն և արձանագիրք, այլ կիսակործ, և մեռած գըժաւարակոխութեան տեղւոյն՝ անվերծանելի Թացեալ.

բայց երեւի Թուական մի ոչ հին՝ ՌՀԴ (1626 ամի). — Մերձ է տեղւոյս քարակերտ կամարչն չինեալ ի Դատհայոտ կաթողիկոսէ, որոյ և արձանագրեալ է յամի 1706–7, յիրկոսին եւս կոչմանս Նորին՝ զոյն մի բան յիշատակի խրոց.

Յիշատակ է կամարիս Տեառն Դաւհայոտ կաթողիկոսին Սուրբ Էջմիածնի : ՌՃԾԵ Թվին :

Իակ Մխիթար կաթողիկոսի Նորագեալ զոյն՝ յետ եօթանասուն ամաց, այն է 1778, յաւելուս և ինքն գրել այսպէս.

Նորոգեցաւ կամարիս ի ձեռն Տեառն Մխիթարի Արբազան կաթողիկոսին Սրբոյ Էջմիածնի Երեւանայ ի միջոց ՌՄԻԷ Թուին :

76. Եկեղեցի եւ գերեզման Ս. Մեսրոպայ յՕշական.

ի սահմանաժողով անգաստանաց Օշականոյ յարեւմտից հիւսիսոյ, առ գետեղերբ Եղափերտաւ է Մանկանոց կոչեցեալ տեղի աւերակ· ըստ աւանգութեան, յառնան մեզ յերից եղբարց սուտ բնակելոց՝ Մանուկ կոչեցեալ. և եկեղեցեակ մի է ի մէջի աւերակացն, ՈՒ· Միոն անուն, յորում են և արձանագիրք հնագոյնք քան զՕշականի, այլ աչ անեզեք· մին յամի 1200. Աքաոյ աւբամն արդւոյ Աքաոյրի, որ Քաւ սրախոցեալ եղեալ ի վանգի ի վերայ հասեալ Օշականոյ, և տուեալ զՍեւաւոնն ի վարդան՝ առաջնորդ վանացն [1]; ի միւսումն որ յամի 1221 գրեալ է, յերի վանհայրն Մարգարէ [2]; Ահա տեղի է անչուշտ մի ի վանորայիցն յիշելոց յաքաբանագրին Բնեաթայի յամի 1295։

Յաբեւելից հարաւոյ Օշականի ամրաւանոյ երկայնաձիա լեռնաոքրոյն ձկու գլուխ. և է այն անչուշտ յորում բանակեալ ասէ Բաղանդ (Գ, Ը), զհամբար Մագքբքաց, յաւուրս խորովմ արքւոյն Տրդատայ, որ խոյս տալեալ էր յերկաց նոցին և անկեալ ի բերդն Դարանոյ· այլ ի դէպ ժամու հասեալ վաչէի զօրավարի Հայոց, որդւոյ Աքաոյ ազգոյ Մամիկոնենի, « ծագովեալ » նա զամենայն քաջս քաջս նախարարացն, և գունդ » կազմէր բազում յոյժ. և հասանէր անկանէր ի վերայ » բանակին. յաւուրսառն ժամուն այգանալոյն պաշտա- » մանն. զի բանակեալ էին նոքա ի լերինն՝ որ կոչի Ձկու » գլուխ. և առ հասարակ ընդ աւր հանին զամենե- » սեան, և աչ մի աչ ապրեցուցանէր. և գոքանչացանէր » զրազմութիւն գերեացն. և յետ այսորիկ առնոյր զա- » սպան, խաղայր գնայր երթայր իջանէր ի Դաշան Ա- » բարատեան գաւառին », ի վերայ Սահէսանոյ թա- գաւորին Մարքաց· զոր և սգնութեամբ վաշանայ Ա- մատունոյ՝ եհար առ Աւտապրին, որպէս յիշեցի սուղ ինչ յետոյ· ի վարձ քաջութեան և յաղթութեան վա- չէի, պարգեւեաց նմա թագաւոր « Ձկու գլուխ, ամենայն գաւառակքն հանդերձ », յորս և երկոքին տեղիքն, Ջանջանական և Ջրաբաշխիք, զորդիս անցեալոց։

104. Մի ի նշանաւոր վայրաց սահմանոյ Օշականի, ըստ պատմական կարգի, որ և սկզբնաւորի աւերութեան Ամատունեաց սահմի, է Աւտապր գետինն յարեւելից գիշի, որ և գոյն ընդմիջութեամբ կամ այլայլութեամբ՝ խառնարհեալ ձգի մինչեւ ի սահմանս վազարշապատ. ուրանօր հանդիպացաւ առաջինն վաճան Ամատունի, Քեղեան որդի Օտայի գաւառաբակին Խորվիքոյ՝ քեռն Տրդատայ, առաջին յանուանէ յիշեցեալ իշխան այսր սահմի. որոյ ծագումն սուի լինել ի Մանուէլոյ ազգէ ի Հրէից գերելոց յ'Ա. Աքշակայ Պարքեւէ և վարելոց ի կոզմանս Ասմաստանի, ուր յաւուրսդմուքեամբ հասին ի պատիւ, և հաւատացեալ եկին ի Հայս յաւուրս Աքաոյիսի Բ, և պատուեցան ի սմանէ « գեղիւք և գաւառակերտաք », և կոչեցան Ամատունիք, « որպէս քէ եկք », ըստ պարսկի լեզուի. այլ Պարսք՝ « Մա- նուէլեան գնասա կոչէին յանուն Նախնեացն », որ ի զա- նան հօրն Մանուելի կրէր՝ ըստ այնմ յաւոյ կոչեաց և զորդի իւր « մեծահռոսակ և ազեղ » ։ Յաւելու պատմիչ քանից՝ Խորենացի (Բ, ԽԷ), եթէ « Ի հնմարիա և այժմ » իսկ տեսանել ի զարմս Ամատունեաց. քանզի անձ- » նեայք և բարեձիք ըստ պատչահի վոխել են ամենայն » իրաք և ազեղաք » ։ — Երեխասաւոր գաւա Օտայ կամ Ոտա [3] և Տրդատայ մեծի՝ խնամակալութեամբ քեռ նո- բին, և Գրիգորի՝ հանելով գնա ի վիրապէն՝ յազգական հրեչտակին առ սուն իւր արքայդաւոր· զոր երբեմն գեր- ծուցեալ ի կատաբածէ տանն արքունի՝ պահէր, « արքա- » յեալ յամսրն Աքի, իբր ի կալազի հանգստութեան » զաղեալ ... (իսկ յետոյ Տրդատ) ելեալ յաշխարհս՝ գը- » տանէ զՕտայ՝ տնուցեալ զգոյր իւր խոսովիգուխս, և » պահեալ զգանձան ամրոցսն հանդերձ, յոյժ երկոյն- » մնութեամբ· քանզի էր արդարեւ համրեր, ժուժկալ » և առաւել խնաւառն· զի քէպէս և ոչ ծանեաւ գիրշ- » մարտութիւն յազգս Աւտուծոյ, ասկայն զառատութիւն » կուսին գիտոյ ... իսկ Տրդատ ի հազարապետութիւն » Հայոց զՕտայն կացուցանէ, և չեզոքակալութեամբ պա- » տուէ գնա » ։ Այլ յոյժ անչեզոքակալու գտաւ բարե- բարոյ ծերունոյն՝ Ագուկ Նահապետ Ագկունեաց, և գտանեանեաց ի մուհ զինուոյն իւր, ի ազգրանոյ Շա- պհոյ Սասանեանցդ; Ընդդէմ որս պատրաստեալ ի պա- տերազմ արքայն Տրդատ, ի չորս գունդս բաժանեաց զա- մենայն գինուորութիւն աշխարհին, զորս ելեալսն յանձն արարեալ վանանայ Ամատունոյ, որ առաջին իշխան ճանաչի տահմին, յետ նախայիշեալն Օտայի, և յոյժ է քէ բազում գործս արքունի գործեալ էր առ ի լինել արժանի չորրորդապետութեան Հայկական բանակին. և պանծալի եւս եղոյց գնոյն քաջութիւն յաւուրս խոսո- վու որդւոյն Տրդատայ, յասպատակել հիւսիսոյնոց յոչ- խարհս մեր, և գալ պաշարել զՎաղարշապատ. յորոց վերայ հասեալ ընդ սպարապետին վաչէի Մամիկոնենի և Բագարատայ Ասպետի՝ արեւելեան գնդաւ իւրով, հա- լածեցին արիկն զվիրապիլակ « զՕշական առաջապարան [4]. զիմ ի սուրբ Սիոն առաջնորդութեամբ հաւր Մար- գարէի. եւ ապաստատորք սորա հաստատեցին յամէն ամի պատարագել զՔրիստոս յաւուր տաւնի Գաւ- թի եւ Ցակ· Գ աւր· Բ լինի եւ Ա·...

1 Ի Թուին Հա· ՈԽԹ· ես Ագաս որդի Աքտա- շրի մինչդեռ ՌԿՀտասանամեայ էի սրախողող, սրովն խոսայելացւոց· յորժամ հասաւ հարուածն Աշշականու նոու գՍեւանոյն ի Ս· Միաւն յեկե- ղեցիս և վանական ասենիք (?) ի ձեռն հաւր վարդանայ· եւ սպասաւորք սորա խոստացան յամենայն ամի յանուն իմ պատարագել զՔրիստոս յեկեղեցիս զտաւն վարդավառին. Եթէ ոք խափանէ դատի ի Քրիստոսէ յաւուր գալստեան։

2 Ի Թվ· ՈՀ· ես... շահ... հայրենի այգին յերեւ-

3 Ագաթէս Ոոս գրեալ գաւա յերկաթագիր պատա մի մագա- զաթի պատմութեան Խորենացւոյ՝ առաջ անուն, որ անճոռնի թաւ, որպէս Աբէլա կամ Աբէլ, և յիշեցուցանէ գեղջուկսն երբ- կերն ՈՏՍՍ կամ ՈՏՍՍՆԵՒ, որ ի սահմանակցութեան Հայոց եւ Աղուանից, ուր Ներկերեան էր քաղաք, վիճակ Ս· Հոգեկատարին Մար-աւթայի, որոյ անուն իսկ նշանակէ Տէր երկրին Ոտայ։

4 Մովսէս Խորենացի, Գ· թ· եւ Բաղաքեդ, Գ· Ը։

» (և) ոչ եւս (նայս) ժամանել հապաղել 'ի նեւտա-
» ձգութիւն, ըստ օրինակի իւրեանց սովորութեանն. ա-
» բագել առաւկապէս զՀետ ունելով քաշմհոցն' 'ի
» դժուարս քայսից և 'ի վիհս ուղիս. մինչեւ յոչ կա-
» մաց գումարեալ թշնամեացն 'ի հակառ. և զօրագլուխ
» Նիզակաւորացն լեալ անաբէ ամն սկայ, վառեալ, և
» Թագեաւ կամեալ բոլորով ամենեւիմբ պարտաժողկե-
» ցեալ, չահատակէր 'ի մէջ զօրացն. յոր ակնկատեց
» լեալ քաջացն Հայոց, և յարձակեալ, ոչ ինչ կարէին
» միւսանգ. քանզի հարեալ Նիզակաւ' ամբոր առնոյր կա-
» ձեալն: Ցայնժամ քաջին Վահանայ Մամաւնեայ հայե-
» ցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ' ասէ. Օգնեա ինձ, Ա-
» ստուած, որ զղաւթեան պարագարն գիպեցուցեր նա-
» կատու խրոխտացելոյն Գողիադա, ուղեա և զնիզակս
» իմ' ական հզօրիս այսմիկ: Եւ ոչ վրիպեցաւ 'ի խըն-
» դրոյն. ընդ գատակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահագին
» գիւրացն: ... Վասն որոյ պարգեւէ նմա արքայ (խոս-
» րով) զանգի ճակատաւն' զՕչական, ուր ինքնակամ
» դիմագրաւ չահատակն եղեւ »: որպէս աննախանձա-
բար վկայեաց ս. Թագաւորն' Ագաթան Բագրատու'
» վասն Վահանայ քաջութեանցն և առաքինի գիպուա-
» ծոցն »: — Որպէս ասացա մեծ պատան գինուորական,
և մեւսոյն Վահանայ մեծագոյն եւս' հազարապետու-
թիւնն Հայոց, շատ իսկ քարոզին գատագրութիւն բարձի
առհմին Մամաւնեաց. այսմ' մեւս եւս վկայութիւնս ասց
Գաղնամարին, զի 'ի Ասահակայն' ժե բարձ գրի ասցս 'ի
Թիւ եաթանաւնիցն, և 'ի Ղեւրսիւն' 'ի հզոյս հարիւր
վաթսնից յիչեցելոյ' ԺԱ. նոյնպէս և եպիսկոպոս տոհ-
մին Մամաւնեաց ընդ աքաղնել նախագասն գասի:

Յետ Ա Վահանայ, 'ի Նմին Ի. գարս և ասկաւաք զինի
ընդ ասաք իշխանս հզաւիցկս Դանիէլի Ծերաձոյ' 'ի
սեպհականութիւն քահանայապետութեան Հայոց, յիչի
'ի Բուզանդայ (դ), կարէին իշխան Մամաւնեի. և ասկաւ
եւս ասաք զինի, (գ), Պարգեւ, ընդ յատարկասս մե-
ծին Ղեւրսիւ 'ի Կեսարիա: Ի վերչինս Գ գարս, (ե),
կենաւն' յազգէն Մամաւնեաց, որ յերկուս բաժանել
Թագաւորութեանն Հայոց, ընդ Գագատնի Կամսարակա-
նի հաւատարիմ եկաց Աշուկայ Գ' 'ի բաժինն Յաւնաց.
և յետ մահուան Աշուկայ և գարձի նախարարացն ա-
ռաթոռալ, 'ի վարել սորա 'ի գերութիւն 'ի Պարսից, չա-
նաց գերծացանել գնաւ: (զ), Պարգեւ, Թերեւս Թոռն ա-
ւաչեցն, որ ընդ Շապուհայ եգեալ Գագատնի « հան-
գերձ զինուորք իւրեանց եաթն հարիւրեալք զբացան
զաղղութիւն ժամս 'ի ճանապարհի կարաւանին' զեր-
ծուցանել զարքայն իւրեանց Թոռալ, և ոչ աչաղեցան
'ի պարաւանգելոյ ասից նորա 'ի չղթայս. և հզօր մար-
տի եղեալ' ազանան Շապհոյ և Մանուէլ (ե) օրդի
Պարգեւայ, և բազումք ընդ նոսա: Իսկ Պարգեւ 'ի կա-
լանս ըմբռնեալ ածաւ առաչի Աթաշրի, և սկիսեաւակ
գործեալ ուսուցմամբ' հրամայեաց գնել յանդիման
Թոռալոյ հանապազ »[3]: Յետ ասցս հանդիսանայ 'ի
պատմութեան 'ի կէս եւ գարս (ը) Վահան Բ, պար-
ծանք առհմին, զոր տեսաք 'ի վերոյ ազակերտ, ընծերա-
կայ մահաւանն, յաւգրկաւար մարդոյն և յինոյ եկեղե-
ցւոյ Ս. Աստուածոյ. յառաջ քան զայն (այսինքն 'ի 440
Թուականի) վասն զգնութեանն և աչալրջութեան, « 'ի
» նա էր հաւատացեալ Պարսից' զհազարապետութիւն
» Հայոց ուխտարհիս »: և այսու պատուով զինի ամոյ
ինչ (446) 'ի ժողովին Շահապիվանու' յետ վաստկոյ
մարզպանի' զառաջին տեղին ունէր 'ի կարգի ասգործե-
ցելոցն Հայոց. պաշան գժուարին, զի գործ մեծ էր եւ
զազգն հանել եւ գբանաւոր արքայն Պարսից զՅազկերտ-
այլ զի էր « այր մտացի և խորհրդական », որպէս վկայէ
ժամանակակիցն Ղազար, ոչ երկրայիմ ընդ յաջողա-
թիւնն, որամ վկայ են և այլ կարեւոր գործք յանձնեալք
նմա. որով' ասաւել քան եթէ պաշտամանցն' մեծա-
րեալ և սիրելի լինէր յաչս ազգին. և թերեւս այս էր ա-
րիթ « մերից ասաջին պատճառանն' զոր ունէին առ մի-
» մեանս իշխանն Մամիկոնէից Վասակ և Տէրն Մամաւնեայ
» Վահան », ըստ ասից նոյն պատմչի. որ և ծանուցանէ
զնորատանակ հնարագիտութիւն միջնորդութեան Վա-
հանայ. զի 'ի գործի նախարարացն ուրացութեանց' 'ի
Պարսից, և 'ի գոլալն և մնանել յեկեղեցի, գիտելով
նորա զթերադիպ միտս Վասակայ, « ոչ տայր գալ և գա-
» գար զօրավարին Հայոց Վարգանայ. այլ միրթ ինքեանց
» և մերթ այլովք տիպիւք' վազվազակի յայտնել գիրս
» ապատամբութեանն ... (զի) ըստ ծանր խոհականաս-
» թեանն իւրոց հայեցեալ նկատէր, թէ կամ չհաւանեալ
» ապատամբել' իշխանն Միհրնեայ Վասակ' մեռանի յի-
» րոցն ընկերաց անարժան մահուամբ, կամ թէ հաւա-
» նեալ սա վասնզի' ապատամբել, արգելուլ անգրէն
» 'ի Դրանն արդիւն երկրքեան' չարչար կենաց վասն
» գեալ' պատահեն մահս »[3], և այլն: Եւ յաջողեալ հր-
նարագիտութեամբն' հաւատարէր 'ի ժողովի Նախարա-
րացն ապատամբութիւնն, և խնդրել օգնութիւն 'ի կայ-
սերէ, գեսպանս առաքելով, որոց գլուխ կոյր ինքն Վա-
հան, և հարատարութեամբ կորգէր զնեւսագիր առելոյն
իրոց. քանզի 'ի հարկէ' որպէս մարգպան « զամենայն
» թղթեան կնքէր նախ ինքն Վասակ իւրով մատանեաւ,
» և ապա ամենայն ասանաւորքն Հայոց »[4]. և զգաս-
ճէն նոցին յետ նահատակութեան Վարգանանց 'ի մեծի
ասենի քննութեան գործոց Հայոց, 'ի Դրանն Պարսից,
յառաջ մատուցանէր 'ի ձեռն Աշուսրի կամատարականի.
որով սիրելարան լեալ գատապարտեցաւ առաղչին Վա-
սակ 'ի բանս մահու: Եւ այսպէս կատարեցաւ գաղանի
խորհուրդ գեսպանին, թէպէտ և 'ի գերեւ ել յայտնի
խնդիր գեսպանութեանն. յորմէ փութացեալ Վահանայ
'ի գարձ' եկաց Նիզակակից Ս. Վարդանանց 'ի մեծի
պատերազմին' գնդաս իւրով: Յառաջ քան զայն 'ի հա-
սանել յառաջապահ բանակին Պարսից 'ի կողմանս Հեր
և Ջարաւանդ գասաի, իրրեւ լրտես և գիմակալ' ըն-
արեալ առաքեցաւ առհմկից և հաղորդ հանճարոյ և ա-
րութեան նորին' Սեպուհն Առանսար, ընտրեալ « յա-
» ժենայն զօրականէն, լի խոստութեամբ և քաջա-
» թեամբ. եւ ընդ առաջ (զօրապետին Պարսից) հագա-
» րաք երիս, հար սատակեաց զրազմութիւն գնդին, և

1 Մովսէս Խորենացի. Գ. ԽԳ: 2 Նոյն. Գ. ԿԷ: 3. 4. Ղազար Փարպեցի:

» զիաց եալսն անդրէն փախստական ՚ի բանէն արկա-
» նէր. և ինքն ազնուագոյ այսրէն գառնայր. և լինէր
» ասն ուրախութեան մեծ յաւուրն յայնմիկ՝ զօրացն
» Հայոց »: Սոյն ինքն Առանձար և այլ սեպուհ մի Ա-
նուանակ անուն՝ ընդ նահատակին իւրեանց վաճանայ՝ կա-
մաւ գերի գնացին ՚ի Դաւան Պարսից, յետ մեծի պատե-
բազմին՝ ընդ այլոց առաքինաւոր իշխանաց՝ որոց կե-
ցին զառանձնակաց ժամանակ վարանդութեանն. գար-
ձան ՚ի հայրենիս յետ մահուան Յազկերտի. բայց այ-
նուհետեւ ոչ եւս յիշին ոտք ՚ի պատմութեան։

Ցետ ասացս յելս ե գարու և ՚ի սկիզբն Զ՟, ատէր Աբա-
տանեանց Ճանաչի (թ), Մանգէն՝ ՚ի ժողովին Բարգևեի
կաթողիկոսի ՚ի Դուին։ Ի սկիզբն յաջորդ գարուն յիշի
(ժ) Կոտետ առ Մօրկաւ կայսերբ ընդ իշխանս որք ա-
պստամբեցին ՚ի Պարսից [1]։ Եւ յետ ոչ բազում ամաց
(638) (ժգ) Շապուհ անի, որ չասի Ցէր, այլ յոյսնի գոլ
գլխաւոր ոք կամ սեպուհ ՚ի տահճէն Աբատանեանց, ընդ
այլոց երկուց զուգակցաց փութացեալ գոյժ արկանել ՚ի
Դաւին՝ զառաջին մատս Արաբացւոց ՚ի Հայս։ Ցետ այ-
սորիկ ցգար և կէս ժամանակի ոչ գտանեմ յիշատակ իշ-
խանաց Աբատանեանց, այլ միոյն յելս Ը գարու յիշատա-
կին (ժԹ) մեռ Շապուհ և որդի նորա (ի) Համամ, զբ-
լուխք գաղթականի Հայոց զոտելոց ԱՅրարատ՝ յ՚երթալ
յերկիր Ցունաց։ Ի կէս Թ գարու յիշի վերջին Տանուէ
Տէր Աբատանեանց գաւառաւ (ի) Վանան, յատուր
Բազպէր, փախուցեալ անկեալ յերկիրն Աղթրունեաց,
՚ի պաշարման Նկան բերդի [2]։— Ցետ իրր հազար ամաց
յելս կոյս ԺԸ գարու կային ՚ի Բերքիս եղբարք երկու տա-
միկք Ցովսէփ և Հրիտա, որոյք Մանակայ՝ կամաքեամբ
պատուհասելոյ ՚ի Հռոմոյ գահէն, զորոյ գրէր սին ՚ի մե-
բոց Հարց, յամի 1774, եթէ տաւգին լինել « յոգոյ
» Հայոց՝ ՚ի Թիւն ատենէ, յԱբատանեանց տոհմէ, յ'900
» ամաց հետէ որդի գհայր փոխանորդեալ » - այլ ոչ գի-
տեմ արդեօք վաւերական վկայականք էին նոցա։

Ցիշեցաք արդ և զեկեղեցականան։ Մեծապատու-
քեան տոհմին Աբատանեանց յատուր Տրդատայ, յորժամ
կարգեցան աթոռք Հայոց եկեղեցւոյն, անբերկրայ տա-
նէ և զառաջնակարգութիւն եպիսկոպոսի այնր տոհմի.
զրամ երաշխաւորէ նոքա Ս. Խոտանէս պատմիչ, զի ՚ի
քիւս երեսանից գահընկալ եպիսկոպոսաց կարգէ և զԱ-
բատանեանց՝ տանեբարդ. և ՚ի ձեռնարկս ժողովոց տա-
նանեմք գնոյն ընդ նախապատիւն։ Զիք երկրայել զի ՚ի
Ս. Լուսաւորչէն ձեռնադրեցաւ առաջին եպիսկոպոս Ա-
բատանեանց, այլ ո և իցէ չէ պարտ չփոթել զնա ընդ Սի-
զոսի առաջնորդի Ցովհաննեսանենից, իրրու զի տաս նրա-
տէրն երրեմն և եպիսկոպոսք վիճակին. այս յետ բազում
գարուց եգեւ, այլ զառաջինն հաւանելի է քէ յՕչական
կոչին՝ յոտանէն Աբատանեանց, զորոց կրօնական բար-
գաւառնա յայտնեն և երկրին վանքն չինեալք ՚ի Ս.
Սիան յերաւսագէմ, յորոց մին հաւատարոց էր, այս-
քինքն է կաւատեաց։

Առաջին յիշատակեալ ՚ի գիրս եպիսկոպոս սթոռոյս

[1] Ըստ Ներսէսի, ՚ի Պատմութեան Հերակլի կայսեր։
[2] Մեկին ինչ էն բանք պատմչին (Թովմայի Արծրունւոց)։ պատա-

յանատանէ՝ գտանեմ զՅաճնատ առ Ներսէսիս մեծաս.

ե. Եղիշայ՝ ՚ի կէս Ե գարս, որ գտաս ՚ի ժողովին Արտաշատու գումարելոյ յաթոռակալութեան Ս. Յով-սեփոյ.

զ. Շահէ, ՚ի ժողովին Դաւնոյ՝ առ Բարգևնիս, ՚ի սկիզբն Զ գարս.

է. Աւագել, ՚ի ժողովի Դաւնոյ առ Ներսէսիս Բ, յամի 544.

ը. Բաբ, յետ կէսոյ Զ գարս, առ Յովհաննու կա-թուղիկոսիս.

ջ. Մատթէոս, յելս Զ գարս, ՚ի անդագաստա-քեան Վրթանէսի քերթողի.

ժ. Ցովհան, ՚ի վերջ կոյս Զ գարս և ՚ի սկիզբն Լ՟, առ որով յիշի և Թոսրով աւագերէց Օշականաս.

ժ. Աարգիս կամ Սարկաւագ, յելս Լ գարս, որ քաղեացն զվկայն Ս. Գաւիթ Դաւնեցի.

ժա. Գրիգոր, յելս Թ գարս, զորմէ ասէ պատմիչն Թովմա. « Նաեէր ՚ի հանգամի որոյ առաքելոյն Թա-դէոսի ՀԱրդազական գաւառին » . ոչ գիտեմ ըստ պա-տեհի իրիք, եթէ վասն վանգի երկրի իւրոյ և աթոռոյ. մանաւանդ զի յայնմհետէ ոչ գտանեմ յիշատակ եպիս-կոպոսի Աբատանեանց, որպէս և զիշխանացն իսկ տե-սոք գրեսթէ ՚ի նմին ժամանակի դադարեալ։ Ցետ երից և կէս գարուց յամի 1243 Կոստանդին Ա կաթողիկոս՝ գՄկրտիչ զառաջնորդ Ցովհաննեսվանից (որ վաղուց իսկ անուանիւր Ս. Կարապետ Աբատանեանց), հաստատեաց Թեմական եպիսկոպոս Աներեզոյ, տուեալ նմա սահման ՀԱպարանէ մինչեւ ՀԱշնակ, որ ՚ի Մ. Հր. ոտից Արա-գածոտ. վասն որոյ յաջորդք Մկրտչի իրրեւ յաջորդք եպիսկոպոսաց Աբատանեանց՝ տեացին ՚ի կարգի առա-ջնորդաց վանացն՝ զոր նշանակեցաք անդէն։

105. Աբուսհեանն հարաւային կողմն վիճակին կարծոյ և համարէն Աղուաձոտոն՝ գաւառիկք է ընդարձակ, այլ գրեսթէ անմարդաբնակ, յոյս է քէ վասն տէպ պատերազմաց և աւերանաց յոյս փոխեալ պայման. ո-րամանակ էր՝ առանց այգպիսեաց արկածից՝ բարգաւա-ճագոյն լինել քան զրազում կողմանս աշխարհս մերոյ. և էր այնպէս անշուշտ ՚ի հարաւոտեան ազգիս յառա-ջին ժամանակս։ Որպէս զամենայն իսկ է անցաւթիւն այնպիսոյ կենդրանական այրարատեան երկրի, ոչ ինչ նուազ զամենաազգաւ երեսի և կալ մեալ ՚ի կենդրանի անդ ամայութեանն գեղշատանի միջ՝ ՚ի վաղեմի գա-րուց մինչեւ յայժմ ազգային բնակութեամբ, հաւասար հնաւանութեամբ յերկոցուն գետոց մեծի գաշտին, ՚ի Փառաղոյ և ՚ի Հրազդանոյ, և ՚ի լերանց Արոյի ՚ի Հո-և Խչէ-փչէրը կոչեցելոցն ՚ի Հր. այն ինքն է Եղիվարդ կամ Եղուարդ ամրօրէն, գրեալ կամ ընթերցեալ առ Աղիվարդ. որոյ վաղեմի մեծութեանն նշանակ կան և կոչումն քաղաքապետ և Տեսչորդք չիեւաժոց։ Զառաջինն յիշատակի ՚ի Զ գարս, Հայրենիք գոլ Բ Մովսիսի կա-թողիկոսի, և յելս այնր գարս կամ ՚ի սկիզբն յաջոր-դին՝ յիշի ընդ նախագաս երիցունս և վանացերէց առ-

յինն Թոսի յոգեաքեան սկիսալ Աբծրանեաց, կամ յայտնիս-քեան, յետոյ կարծի լինել ընդ պաշտոնեայ քերդին։

բին՝ Յաւիտեան անուն [1], — ի սմին ժամանակի, յա-
» ժմ 603, հանդիպի և առաջին յիշատակ պատերազմաց՝
» որք ի դաշտի անդ Եղիվարդայ մղեցան, ի զօրաց Պար-
» սից և Յունաց, յետ սպանմանն Մօրիկայ կայսեր, յորոյ
» վրէժ արեանն առաքեալ էր Թագաւորին Պարսից Ապ-
» բահէզն Խոսրովա (Բ) զՋոխանվնհ զօրավար ի Դաւին.
» Յայնժամ ապա և զօրն Յունաց ժողովեալ զաւմաթե-
» ցան ի քաղաքագեօղն Եղեվարդ. և հասեալ ի վերայ
» Նոցա զօրն Պարսից՝ եղեւ պատերազմ ի Դաշտին Ե-
» ղեվարդայ. Հարին զզօրն Պարսից, և կործանեցին
» կործանմամբ մեծաւ. և սպանին զզօրավարն ի պա-
» տերազմին, և զինացեալսն փախստական արարեալ
» հալածական առնէին. և առեալ զառ և զաւար զբա-
» նակին Պարսից՝ դարձան ի բանակեալ իւրեանց, որ
» կայ ի վերայ գետեզերն, որ կոչի Հոռոմոց մարգ » [2].

Ցէս կայս այնր դարու առաւել պատճառաւք Եղի-
վարդ՝ չինութեամբ մեծակոյս վանիցն ի Գրիգորէ Մա-
միկոնէ, որպէս ի տարեգրէ առեցն. այլ տեղւոյն չութ և
զարգացումն յայտնի և երկրաչափք եւս հայրապետաքն՝
զորս ընծայեաց յիւր Թ դարու, զԳէորգ Բ և զՅովան-
զգեցիկն Մաշտոց՝ որդի Գրիգորի երիցու առանին, այն
որ նորոգ չինեաց զմենաստանն և զեկեղեցիս Սեւան
կղզւոյ։ Բայց եկեղեցի հին յայնց ժամանակաց կամ
արձանագիր՝ ոչ յայտնի արդ Եղիվարդ. այլ որ կայն
այժմ եկեղեցեակ փոքր քարաշէն և վայելչագեղ և բարձ-
բարեբեր՝ ի սկիզբն ԺԴ դարու չինեալ է, ըստ արձանա-
գրացն. և է եռայարկ իմն, մի ի միւսոց վերայ չինեալ
են խորանք պատարագի, և ի վերայ երկրորդին ամփո-
ւեն խորանք պատարագի, և ի վերայ երկրորդին ամփո-
նեալ սիւնազարդ կաթողիկէն զանգակակիր, յորոյ միջին
սալիտակագեղով գրեալ է,

Ի թվին ՉՀԷ չինեցաւ.

այն է յամի 1328. իսկ ի վերոյ դրանն գրեալ կայ.

Ի թվ. ՉՀ. չինեցաւ եկեղեցիս։

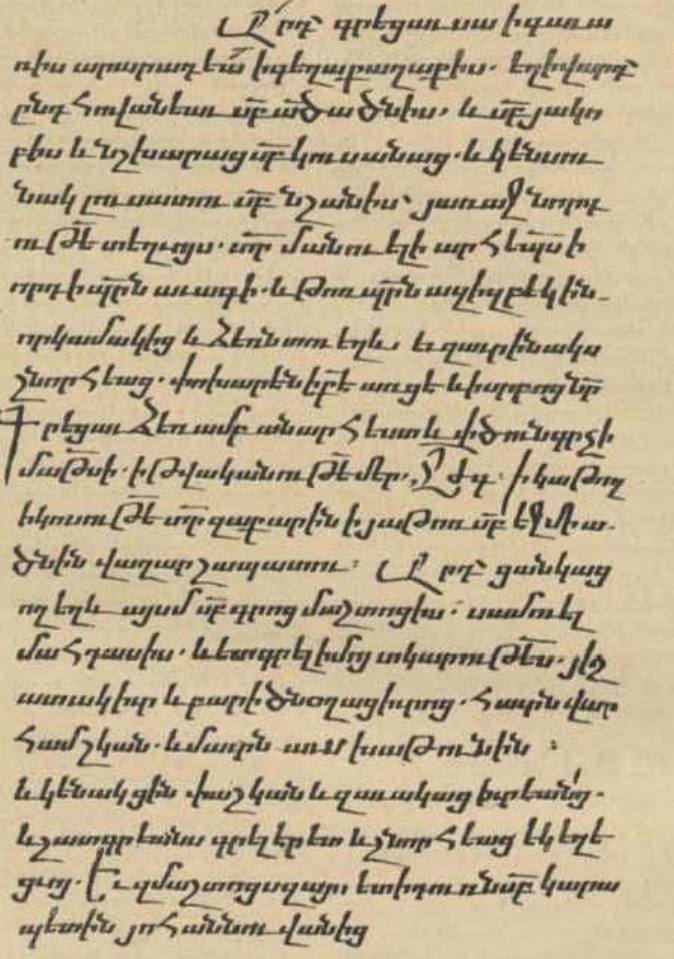
Յարեւմտից կողմանէ եկեղեցւոյն յարեալ է յետոյ
ժամատուն փայտայարկ հասարակ փարեկիր, ուր արդ
պաշտօնն կատարի։ Շինող եկեղեցւոյն Թաւ Ագիգբէկն
ի առհմէ պայազատաց տէզոյս, և ի պաշտօնէից Շա-
հանշահի Զաքարեանց, նորոգող վանիցն և ամենայն սահ-
մանաց Եղիվարդայ, հանդերձ ամուսնան վ. սխոփ սի-
նեաս. որք « գնացեալ ի սուրբ ուխտն Աստուածքնակ և
» տեսեալ զգնացս Ջրոյն Եղիվարդայ աւերեալս և խո-
» պանացեալ, որպէս զի դեռ եւս երեւէին հետք նորա,
» և առաւածային նախախնամութեամբն վառեալ սիրտ
» նոցա, և այնմ ապեհիսկ Թագաւորին Քրիստոսի զո-
» բացան և պնդեցին իրր այր գնչիւռ ... արիացան, ոչ
» հաւվելով զծախան, որպէս զաւարհան հրեղէն ապա-
» նապէին, ոչ անհելով զհանգիստ և զքուն ի տուէ և ի
» գիշերի. և չրշապատեալ զբեռան Աստուածեան՝ հա-
» տուցին զքնութն յորդառատ վաստակք փոյթ ընթացս յեղէ-
» վարդ. և զդժուարութիւն ճանապարհն և զյոգնով աշ-
» խատութիւնս և զաւուրս արուեստաւորացն և զամե-
» նայն ծախան՝ ամ կարէ ընդ գրով արկանել, և զանհնա-
» նելի երկրաչափ զհեռաւորութիւն տեզոյ ... որ ի
» քաղաքէն Բշնոյ մինչեւ (ի) Կարբի ոչ գտանէին ջուր
» յորքումն մարգկան, և պատակէին անցորդք ճանա-
» պարհաց ի տապոյ՝ յուսուրս ամարայնոյ » [3], և այլն։

— Ի գրից Աստուածընկալ գիրք առ Քաւառաւ՝ յայս է
Թէ ի գետոյ ասի եհան առու, և ընդ ասպերկրեալ
ագուցայս էած ի դաշտն Եղիվարդայ, որպէս երեւի և
ցարդ, և յարեւմից կողմանէ արբուցանէ զայգիս նո-
րա, որպէս և այլ առու յարեւելից կուսէ ածեալ. այլ
երկոքեան եւս քանեալ ապառին անդ։ Այլ այր չինա-
աեր և ազնիւ բան անուանն, զոր և հրաշափառ անուանէ
ժամանակակից յիշատակագիրն, և զուգակից իւր, Թաւ
ինձ եթէ ի բուն իսկ յԵղիվարդ կամ անընդմէջ. « սկը-
» ան չինել վանս ի կորդոյ, զԱխանն Սրբոյն Յակով-
» բայ, յանուն սուրբ Աստուածոյն. և զարգարեցին զնա
» մեծամեծ վայելչութեամբ. ապացան բազում սպիս
» չարչ գրնակութեամբն ուխտին, և զներքս եկեղեցին
» զարդարեցին, քանզակով նազաչութեամբ՝ ձեւացու-
» ցին զպատկեր Ամենափրկչին և զմօրն իւրոյ Աստուա-
» ծածնին, և զառաքելոց և զմարգարէից ... և զմեծա-
» գին գրեանս ազգի ազգի, և մեծագին զգեստիւք զար-
» դարեցին զառ և արարին յմեհուրիսն կուսանաց, և
» եւսն զամենայն ուխտս զգեստից և կերակրոց, և ոչ
» ինչ կարօտք եղեն յամենայնէ՝ զոր ինչ պէտս էր հո-
» գեւոր և մարմնաւոր։ Եւ աստուածասէր սիրիցն մեր
» ուրախութիւն և ցնծութիւն մեծ արար բազում գա-
» ւառաց և մեծ մենաստանիս Եղիվարդայ » ։ — Մեծն
այն մենաստան (յետոյ յիշելի) է հինն, իսկ Ս. Քակո-
բայս ի հարկէ փոքր է. և այսպէս առանց անուան կոչէ
այլ յիշատակագիր յետ գարու մեր և ասէ, առ այլով
Ագիգբէկիս, անեղբայրապէս յառաջնոյն զարմէ. յորոյ
ժամանակի փայլէր գիտութեամբ և աստուածսիրու-
թեամբ Միմոն Թարտնապետ (+ 1428), առաջնորդն
Աղբիվանից, որ և « նախ բնակեցաւ յաստուածայինն և
» ի սիրեհնամբ գեղն Եղիվարդ, ի փոքր վանսն որ ի
» մէջ գեղին. և բազում արդիւնս արարեալ անդ ի խըն-
» դրոյ աստուածասէր և բարեպաշտ մեծագին և փառա-
» ւոր տաճարսն ազատածին առն՝ Ագիպսկինն և որ-
» դւոց նորին Աւագին և Զաքարիային, բազում կրօնա-
» ւորս և աշակերտեալ մանկանս եկեղեցւոյ ժողովեալ
» յուսուցանել գհին և գնոր մատեանս աստուածաշունչ
» գրոց, գնուրբ և զարտաքին փիլիսոփայութիւն, ամե-
» նայն ։ Թոռն և որդի յիշեցելոցս Ագիգի և Աւագայ՝
Մանուէլ արքեպիսկոպոս՝ հետեւող հայրենի չինարարու-
թեանց, վայելչացոյց զեկեղեցին և զառհմանս Եղիվար-
դայ, որպէս յիշեն յիշատակագիրք իւրոյ ժամանակին [4],
յետ կիսոյ ԺԵ դարու. և նոյն ինքն արձանագրէ առ

1 Տե՛ս Թովմ. Զառնեցի Աբբահայրապետ կոթողիկոսի։
2 Սեբէոս, Պատմութիւն Հերակլի։
3 Յիշատակարան աւետարանի մերոյ գրելոց ի Թուին ՉԼՐ. ի Սուրբ Գրիգորիս Աստուածընկալ Շահխաթունեանք, եր. 151։
4 Անուն հօր սորոցի գրոցն խմանալի է վ-հ-ր-ր-հ, իսկ հետ նորա Աա՝ թերեւս կոչեցեալն առ Ալիքիկեան՝ Աա-ի։

զրան մինչեւ յարկի եկեղեցւոյն զնուէրս իւր յամի 1471։ Եւ ի ժամանակիցսն զերկոսին եւս եկեղեցիս միան-

զամայն յիշատակելով սայ կարծել և ի նմին միում տեղւոջ լինել և փոքր վանիցս, զի զրե այսպէս.

76. Մատեան գրեալ յԵղիվարդ, յամի 1464-5.

Զեւս նմանագրեալ բանիցս՝ յաւելու առացողն. « Եւ » Մանուէլ եպիսկոպոս որդի Պարսն Աւագին Թոռն Պա- » բան Աղ(իզ)բէկի եռաս զիմ այդին յԱչտարակ, որ է » Աղիգեան, և Ջաղաց իմ (կամ մի) որ է տեղն բնական » վանիցս, և հաստատեցի Ս· Աստուածածնիս · ով որ » (խափանէ) յիմոց կամ աւտարաց ի ՅԺԴ Հայրա- » պետաց անիծած եղիցի· Քվ. ՋԻ »։ Մանուէլ արքե- պիսկոպոս առաքեցոյ՝ յամսն յիշի՝ ի յիշատակարանս գրոց, յայլևայլ անուանս տեղեաց Աչտարակաց։ Մին յիշատակարանիցն յետ ամաց քնչ (1469) հշդրտագրէ եւս զյօբինեան եկեղեցւոյն կամ Զանգակատանն, ասելով. « Ի գիւղաքաղաքն Եղիվարդ, որ կոչ առ առս Հարաւոյ » ընդ հովանեաւ սուրբ և կենարար և խորհրդատուի » և հաստատարար վիմիք չինեալ սուրբ Զանգակատանս՝ » որ յանուն սուրբ Աստուածածնի անուանեալ, և սուրբ » Յակոբոս, և սուրբ Կարապետ, և աստուածընկալ լուսա- » ւոր սուրբ Գրիգոր, յաւուրս Տէրութեան վանիցս Նմին » Տէր Մանուէլի և եղբօրն Բիշքէնի »։ Որոց Աբրոց կատարեալ իցեն նմանութիւք հանգուցեալք առ կամ խո- րանիք երբեմն ընծայելոք. ոչ գիտեմ. այլ յետ երկուց դարուց հանգուցեալ ընդ հովանեաւ եկեղեցւոյն՝ և նոր կոչս մի պարկեշտութեան նահատակ, Թամամ կամ Կա- տարեալ անուն, որ էր ի Շաղկերտ գեղջէ Գողթան, դուստր գեղջւադրին Մալխասոյ՝ առն ժանտի. որ փո- խանակ պարտուց համաբարեպաշտութեանն՝ խոստացաւ զդուստր իւր՝ որդւոյ խանին Ղահիրէ ամանոյ, և առաքեաց յԵրևան ածել բանի. իսկ կոչն՝ պեղպիտակէս խոր- հեցեալ՝ ընկէց զինքն ի բարձուէ ապարանիցն ի քար-

ափն Հրազդանայ, և ոչ պատճառ, փախաւեամբ եկն մինչեւ յԵղիվարդ· ուր վաստաբեր և անարժան գեղջ. ուագն Աստուած, առ ահի՝ մատնիչ միանգամայն և դահիճ եղեւ արիաբեր օրիորդին, զոր խեղդամահ արարեալ ծածկեցին ընդ քարակոփս. այլ եկեալ հօրն երարձ և եւս թաղել առ հարսւոցին օրմով եկեղեցւոյն։ Զայսմանէ մանրամասն գրելով Զաքարիայ Սարկաւագի ժամանակակից յիւրումն պատմութեան (Ր, 20), յաւելու զեբեւումն կայծից լուսոյ՝ ի վերոյ գերեզմանին. « Գնա- » ցեալ իմացայ հաւատաւոր՝ ի Մկրտիչ երիցուն (որ հա- » զորդ առեալ էր նահատակին), և գրեցի զանուն՝ ի » վերոյ տապանին և զթուական ՌՃԽ », 1691։ Ապա- ւան էր գրել և՝ ի կենդանի տապանակս (արտից)։ — Գան առ եկեղեցեաւն և այլ ոչ ակաս գերեզմանիք և խաչարձանք։

Սակաւուք յառաջ քան զնահատակութիւն Թադեայ եղեւ պատմութիւն Ագաթի՝ տանուտեառն տանին, որ էր « այր հարուստ և տանեխաս և պնդերես և առատի մի- » տեանց յարգոյ »։ Սա յազագս նուազութեան ջրոյ տեղւոյն, հնարեցաւ հանգոյն Ագիպրէկի՝ բերել ջուր յո- ժանգակաց Հրազդանայ, ի տաշտեանս գետաձեղէն գեղջ Նդոյ. իսկ ասա տէրն մատնիտակաւն՝ Ղազար տաճկի, Հայոյչ Աստուծոյ անուն, եւս քակել զագուցեալն և գարձուցանել զջուրն յիւր գիւղ· վասն որոյ ամբաստա- նեալ առ խանն Երեւանայ՝ հրամանաւ նորին խոշտան- գեցաւ չարաչար յԵղիվարդեցւոց. և իրրեւ կազդուրե- ցաւ, գքէն՝ ի մեծ ունելով խաբէութեամբ՝ ի քաղաք ար- կեալ եւս սպանանել զԱգաթ· այլ ինքն և յետ մահուան անարգեցաւ, արտաքս ընկենլով՝ ի գերեզմանէն և գի- շակերաց մատնեալ։

Մի՝ ի հնգից գեղջ սեփական կալուածոց սիրացն Էջմիածնի էր Եղիվարդ, ՝ի կէս ԺԷ դարու մեծաւ մա- սամբ (4 1/2) կալուած խաս—Սիսի երեւանեցոյ, որոյ որ- դի Բակրատ Շահրհնաց զայն Բակուրոյ կաթողիկոսի, և գրաւեալ՝ ի Պարսից՝ վերադարձոյց յաթոռն Սիմէոն կաթողիկոս յամի 1768. և արդ առեալ է՝ ի վարձս իբր 4000 ֆրանգաց։ — Ի սկիզբն ԺԸ դարու յիշի Կի- րակոս վարդապետ Եղիվարդեցի ձեռնադրեալ եպիսկո- պոս յԱղկաւանդրէ կաթողիկոսէ, յամի 1708։ — Բայց պատ յԱղկաւանդրէ կաթողիկոսէ, յամի 1708։ — Բայց եպիսկոպոսական աթոռ Եղիվարդոյ, ըստ Ոսկանոյ վարդապետի, խափանեալ էր՝ ի կէս ԺԷ դարու։ — Իբր 200 տունք են Հայոց բնակչաց Եղիվարդոյ։

Մինասեանն Եղիվարդոյ Ս. Թէոդորոս կամ Ս. Զօ- բաւոր կոչեցեալ առ հինն՝ կայ յելից հիւսիսոյ գեղջ- աւանին, իբր կիսամեամբ հեռի. գաւառակեալ է Գրի- գորի Մամիկոնենի իշխանապետի Հայոց, յիշի կոյս և դարս, չինեալ Ճախապէս, վասն որոյ և յիշի՝ ի թագաւո- պատմչաց, յորոց մի և կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ ասէ. « Շինէ նաև նախնեացն ուխտի կրօնաւորական գաւուց, » յորում և եկեղեցի պայծառապատկեաց՝ ի նմա յար- » գարկել, ըստ արեւելից կոյս գաւառակերտին մեծի » Եղիվարդոյ, տան բնակութեան կաւակրօնից զնա » հաստատէ, ՝ի փրկութիւն հոգւոց իւրոց »։ Բնակա- բանգ կամ մենաստանն քայքայեալ է արդ, և տակա- ւին մեայ՝ ի շինուածոյն՝ ի Մա. Հր. եկեղեցւոյն, և ամե- նայն քարաչէն։ Իսկ եկեղեցին այն արգարեւ պայծա- ռապաճոյճ՝ բայ՝ ի գմբէթէն կործանելոյ՝ կանգուն կայ ցարդ յերկաստասան գարուց հետէ, ութանկիւնի բոլորշի գոլով արտաքուստ, իսկ՝ ի ներքուստ սէր կիսագոլորա- կաձ, որք առանց սեան վերամբարձեալ կրէին զգմբէթն։ Ագանաղիր չինութեանն ոչ երեւի, այլ՝ ի յետնոց կայ՝ ի վերջ կոյս ԺԲ դարու գրեալ յամի 1191, որպիսի ինչ-

Այս արձանագիր է Աբուսէրի որդի Վարշրա որդւոյ Ապլվարդայ, ի թվ. ՈԽ։ Կամաւն Աստուածոյ ես Աբուսէրս անարժան ծառայ Քրիստոսի եւում զիմ գանձագին այգին ի սուրբ տաճարս, զՄատնիկ, վասն փրկութեան հոգւոց իմոց եւ առաջնորդք սորա հաստատեցին ի տարւոջն ժամ ԺԷ սուրբ. զԺԲ հինձ եւ զե Սրին. եթէ որ խափանէ զանէծս պՅուդայի առցէ։

Իրրև քաջընկերեցաւ՝ ի բացակ յեկեղեցւոյն՝ ի Հա- մանէ կոչ գերեզմանատան, և մատրանանման որոյա- ձեւ չիրիմ՝ ի նմին, հանգերձ սլաղաք եւս բնակիչք տանին (այժմ իրրև 150 տուն) վարժապետն կոչեն զե- կեղեցիս այս։

Զայլ արձանագիրս նախնեաւոյց, զորոց չունիմ զօ- րինակ[1], յանձանէ Ս. Զօրավար կոչի եկեղեցին. իսկ՝ ի յիշատակարանս Ս. Թէոդորոս. որպէս՝ ի վարս Մաշ- տոցի կաթողիկոսի գրելոյ յաշակերտէ նորին Մովսէ- նէ, յամի 894, եթէ էր նա « ի ժառանգաւորաց մի- » նասանին՝ որ անուամբ որդւոյ Թէոդորոսի էր. և՝ ի » զօրանալ բռնակալութեանն Տաճկաց՝ ի վերոյ գաւա- » ահն (յորում էր Եղիվարդ), եւեալ Հայր նորա՝ ի տես » մանկութեան և գնաց բնակեցաւ պանդխտութեամբ » ի գաւառին Աղոյ », և այլն։ Նորագոյն յիշատա- կարան գրոց՝ գրելոյ յամի 1427, ասէ վասն բնագրին գրեալ զոյ յամի 1197, « ՝ի սուրբ ուխտն Եղիվարդու, ՝ի գաւն սուրբ եկեղեցւոյն Թէոդորոսի »։ Զայս մեծա- ւան եւս նորագեղին Ագիպրէկն առաջին և կին իւր, « որք եկեալ տեսին զբնակութիւն նոցա աւերեալ և կոր- » ծանեալ, և զաւանս իւրեանց Եղիվարդ՝ բնակութիւն » աւազակաց, և կամակցութեամբ տեղեացն Աստու- » ծոյ զամենայն զպարտան հատուցին, և վերստին նորո- » գեցին զա բազում ոչնութեամբ և չարաչար վտան- » գք, մի մի ժողովել զգուեշտան, բազում և յոյով » աչխատութեամբ՝ ծառայութիւն կատարելով մեծա-

[1] Զայսոսիկ երաչխաւորէ եպիսկոպոսն Շուշիոյ Սիսոյն, այլ ոչ ընդօրինակելով զարձանագիրն։

» փառ տերանց իբեանց Շահինշահի և խաւանդպային...
» և ամենայն գինք հաստատեցին զնոյն մեհեանսն
» գնդիվարդ, չինեալ զամենայն քանդեալս »[1].

106. Ոչ է մեզ յայտ որպիսի անցք անցին ընդ երկու
» սին վանքս և ողբ առաջնորդք, և ցոր ժամանակ մնացին
» չէն՝ յերեսաց ապստամբաց և պատերազմաց լցազմանդ
» գամ մնելոց 'ի գիւր և չընդարձակ դաշտի սահ Եղի-
» վարդայ. որպէս, յետ հազար ամի նահապետեալ մարտի
» Պարթից և Յունաց, պատահեցան միմեանց տասանեար
» առ Շահաբառաս, Պարոք և Թուրքք. ապա զդացեալ գի
» խանն Եբեւանայ Թահմազ Ղուլի որդի Ամիրգունայ՝
» երթեալ էր 'ի Վիրս 'ի վերայ Թամրազայ, ապստամ-
» կեալ 'ի Շեքակ, 'ի Նիզ և 'ի Կաւառս, » եկին յԵղդուարդ
» գիւղ, և պատեցին զամրոց նորա. և գեղականքն պա-
» տերազմեցան ընդ նոսա քաջաբար. իսկ Օսմանցիքն
» սուեցին մինչև ապառել քարանց նոցա. և ապա գիւ-
» րաւ առին զամրացն և կոտորեցին 'ի նոցանէ այս երե-
» սուն, և գերեցին զօրս գոյն 'ի նմա մարդ և անասուն.
» ըմբռնեցին եւս այլ մի չքաւոր անուն, և կապեցին
» զձեռս յետս, և ձագէին զնա ցուցանել գինչս, քանզի
» ուազ էր գեղջն. և նա ցանցեալ և խզեալ զկապն, և
» յերգոցն անկաւ 'ի սուն մի, և հնարիւք երեալ յոտս
» ոտից, և սուսեր և ձեռագ ըմբռնեալ զդերանն և ե-
» կաց 'ի կռիւ. և Օսմանցիքն մնին 'ի սուննն, պահեցին
» և ոչ գային. եկին որսացք և գնացին փախստեալ. քան-
» զի լսեան Քէ Թահմազ խանն գտրձեալ է 'ի Վրաց աշ-
» խարհէն և գայ »[2]. Որ և վասն լինելոյն եղելոյ փըղձ-
կեալ՝ զօրաժողով եղեւ և 'ի հրացանակիր Հայոց, ընդ
որս և յԵղիվարդեցւոց, և մնեալ 'ի սահմանս Օսմա-
նեանց հարածեաց մինչեւ 'ի Կարս. Զդէպս իրացն լուա
պատմիչն Ջաքարիա » 'ի Քաղոր անուն միջնակեղե՛ յան-
» ապատն Աստմասաւանից, և ինքն էր յԵղեւարդ գեղ-
» ջէ, եւս ինքն էր անկեալ 'ի գերութիւն Օսմանցւոց ».
և պատմէ գոյսսոսիկ յԱ. Դիւրս, Գլ. ԽԵ՝

Նմանապէս եւս և սրբազնագոյժ յայտ եղեն յետս գործս
մեզ 'ի սոյն կողմանս՝ պատերազմունք սոցին երկոցունց
ազանց, առ Նատիր Շահիւս. որոց յետնոցն և մեծին
գոգիր ականատես եղեւ Աբրահամ կաթողիկոս Թուա-
կացին, որ և պատմէն. սրբազնագոյնն յամի 1724
զօրախմբօք Օսմանեանց հարեալ և կոտորեալ էին գզօս
Երեւանայ խանին Պարսից. և սրդ յամի 1735 անցեալ
ընդ Ախալքաքս՝ առաջնորդութեամբ Քէօփրիւլի-օղլու
Աչտաչլաչ փաշայի՝ գիմեցին 'ի վերայ Նատիր Շահի,
մինչ առ գեղջերէր 'ի կողմանս Էջմիածնի. յորմէ փու-
թացեալ եկին » առանաւոր հազարաւ, և ընտրեալ գիւր
» սեղի բանակի և վրանի՝ զրուր մի բարձրաւանդակ
» (յԵ. Հր. Եղիվարդայ), որ 'ի հնուց անուանեալ էր
» Աիսէլիփ. և անդ հարեալ գվրանն՝ սմրացոյց զրու-
» լսեն բլրին այն քարէկարկատս իբրև զրպգունս կիսա-
» գունս 'ի չափ երկուց գազից զարձրութիւնն՝ իբր
» պատնէշ... նոյնպէս և զրուր բլրին երիցս և չորիցս
» չրջապատեաց։ Եւ 'ի հինգշաբաթի օրն (5 յունիսի) հա-

» հաս Քէօփրիւլի-օղլուն զօրօք իւրովք 'ի յԱչտարանս
» վերին կողմանք, էլ 'ի առաջան Աբոյի լերան, յան-
» դիման Էղտաւարդայ։ ... Յետ չորեքօրեայ յառաջ կա-
» րակի յերեք ժամ աւարն սկսան պատերազմել. իսկ
» մեծ խանն և արիական Թահմազ՝ մինչ պատերազ-
» մէին՝ զգօս իւր սակաւ յուշեալ ... պատրաստեան Օս-
» մանցիքն և հետացան 'ի առաջաւ լերանն Աբոյի, և
» գիմեցին 'ի վերայ Պարսից զօրացն. և ասցա խոս ար-
» հալ սակաւ սակաւ հետացուցին 'ի լեռնաւէ անտի,
» և ածին մինչեւ յԷղտաւարդայ դաշտն. ապա եկեալ
» 'ի ձորոյ կողմանց զօրք Պարսից, որպէս ասեն՝ Թահ-
» մէտասան հազարաց ... և խմբեցան ընդ միմեանս
» հակառակ առ հակառակ, և ընդ Թիֆանկն զմիմեանս յաղ-
» թահարէին հետեւակքն յերկոց կողմանցն, յանխափ
» ութ (հին առ.) օրն կիրակի, սկսեալ յերեք ժամէ աւուրն
» մինչեւ ցհինգ ժամ կամ վեց ժամ հրով և հրահանե-
» լոխք պատերազմեցան Օսմանցիքն երկու կամ երեք
» թափ մի կարացին ձգել. իսկ Պարսից կողմն՝ կովի երեք
» հարիւր և ոչ աւելի Թափ ձգեցին և զամբարակներն
» զամենայն, և ձեռամբ Թիֆանկ բազում։ Եւ յանկար-
» ծակի խանն եհաս 'ի վերայ Թափառանցին. առաջանցն
» 'ի փախուստ դարձան Օսմանցիքն. և Պարսիկքն զկնի՝
» կոտորելով հասուցին զմի ծայրն 'ի վերի կողմն Աբոյի
» լերան, հանդէպ Աստմասաւանից, և գվարի ծայրն 'ի
» վերի զրուոյ կողմն Աստրաիսու, և զմիջին դէմ ածին
» Քարասէ գետոյն 'ի դիմաց Քաշխանասաւանից, կարծու
» և Մաղնու. որ և Թափ Թէ բազումք էին քարափ-
» ժեալք 'ի ձորն Քարասէ գետոյն՝ քան Թէ որով տրու-
» նեալքն. որ և զզրուակաւ նոցա զՔէօփրիւլի-օղլուն
» ձեռակալ արարեալ, վասն ոչ ժամեկոյ 'ի վերոյ ձի-
» ոյն՝ անկաս 'ի վերոյ քարի, և կարեվէր վիրաւորեցաւ
» գլուխն, և մերձ էր 'ի մեռանել. որոյ գլխառեալ զնա
» անարգ և յետին Պարսիկ մի, և երթ զգլուխն առաջի
» խանին ... բերին (և զմարմինն), և հատանէլ 'ի Կար-
» փ և գիազարգեալ եգին 'ի գազարն և հասուցին 'ի
» Ղարս, որ և անդ Թագեցին 'ի մէջ նոր համամն։ ...
» Յետ կատարածին հանդէս արար և հա 'ի Քիւ արկա-
» Նել զոպանեալսն, և գոին քառասուն հազար. իսկ 'ի
» Պարսից հնգհազարաւն կամ քառանհնգի չափ ասացաւ.
» զի հիացումն էր կարկամիլ և կապտիլ Օսմանեցւոց ա-
» ռաջի Պարսից, որ և ձեռք անգամ ոչ կարէին վիրա-
» յուցանել։ ... Իսկ յետ երից աւուրց օրն հինգշաբթի
» գնացի ես տրուստ Աբրահամ Հոգևոս 'ի տեսութիւն
» խանին, 'ի կողմն Էղտաւարդայ մեծ բլրոյն Մարտատ բե-
» փ անուանելոյ, և հանդիպեցայ գիականցն, սկսեալ
» յԱչտարակաս հանգերձ մինչև ցԷղեւարդ, անթիւ բազ-
» մութիւն սպանելոցն. գեռ եւս կային ոմանք կենդա-
» նի, որ և խուզէին Պարսիկքն և սպանանէին ... որ և
» 'ի վերոյ հասայ Հայոց մի կիսամեռ մինչ կամէին մա-
» հացուցանել, և թափեցի 'ի ձեռաց. և գիմ չորքը Պա-
» զասի 'ի հետն եգի 'ի վերոյ գրաստու և եառ տանել
» 'ի յԱչտարակ 'ի խուցն. որ ... և այլք 'ի մերոցնոց

1 ՅԱչտարակաբան վերոյիշեալ տեղաբանէն։
2 « Նոք են Ղէնտաւեի Քիանկիրեք, որոնի վերոյ ազգն մի հասա.

» 'ի հակառակ տեղերին՝ որ 'ի վերոյ ոչխն բազում. Թատրով երկու հա-
» բիւր »։ Աչտարակ ժամանցանէ պատմիչն այլ տեղ։

» և 'ի Յառնաց ամառք առաջնոյ թուին գտեալ՝ գնացին առ
» և կամեցան » : ... Եհաս իրր երկուց ամաց գարձ արա-
բեալ յաղթողին յամսեանսն՝ 'ի լերանց Գեղամայ,
» միրձ 'ի տեղի պատերազմին 'ի լուրն Մուսպարէք բէ-
» փէ ասացեալ ... կոչեաց և զնա (ասէ կաթողիկոսն),
» զհնծամնծօտ իւր, խաներաք և միրզաք հանդերձ, զբեա-
» լանքարն և մէլիքն եւս 'ի գադաթ բլրին, 'ի տեղին
» յորում հարեալ էր զվրանն իւր յառաւր պատերազմին՝
» յորում գյաղթութիւնն արար. շատ երկար խօսեցաւ
» ընդ մեզ. նախ վասն գմբեթին՝ որում հրամայեաց լի-
» նել արձանակ վրանին իւրոյ, զի Յետագէ յիշատակ և յի-
» շեսցին յապագայիցն ... և մինչեւ ի՞նչ 'ի բլրոյն 'ի
» գաշտն, և ապա հրամայեաց մեզ ձիաւարել և գնալ
» գկնի նորա : ... Եւ ես յիմս կռմանէ ագի գՂալայձի
» տղու Յանիանոս վարգապետն, որ էր ընդ մէլիք Մբ-
» կըտաւրին 'ի բլուրն այն 'ի վերոյ չինեաւծոյն. որ և
» ալխատեցաւ անդ գքառատուն օրն մինչեւ ցաւարտումն
» նորին, և կատարեցաւ չինուածն. զի էր վրանաձեւ
» գմբեթայարկ, և 'ի ներքոյ խորափիս և տեղի ժողո-
» վելոյ ջրոյ. զի 'ի յանձրեւաց գոյր 'ի վերուստ այնմ
» բլրին յարդարեալ հանապարհաւ ինչ և ժողովէր յոյնմ
» խորափիսն առընձայ[1], և յորում վայր կոյր չինուածն.
» և յոժամ ընանի՝ աւելորդն ելեալ 'ի հանապարհի
» խողովանմանն և հոսի գառ 'ի վայր 'ի նորս : Եւ գիւղ մի
» կայր 'ի ստորոտս բլրին, և էր աւերակ 'ի հարիւր ամաց
» 'ի վեր. զայն գիւղն քննեալ և գտեալ զգիւղականան՝
» եառնոցա բահամ[2] մի՝ զի մաշէ լիցին. և ամբհարիւր
» ասմարի տեղ ասե ցան և վար արարեալ պահէ տան, և
» ոչուր[3] մի ասացին. որ և վաղվաղակի չինեցին զգիւղն,
» և կան բնակեալ այժմ գեղականքն » : — Բրդաձեւ
յիշատակարանն Թաւմազով զոր եմ չինել Աբրահամա
կաթողիկոսի՝ որդ կործանեալ և աւերեալ է. այլ մեծ
բլուրն Մուսպարէք Թէփէ՝ կոչի ցորդ այնպէս. իսկ միւսն՝
Մուսպարէք Թէփէ՝ ոչ է հատուսր նմին ծանուցեալ։

Ջ. ԳԱՇՏ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՈՒ

107. Յետին այս միմակ Աբագածատան յարեւելեան հարաւակողմն գաւառին, ունի գսահմանն Հովիտ Գառաղայ, յՕշականայ և 'ի վայր, և գրովանդակ Հովիտ Մեծաձորի, որոյ ընթացք երթեալ երկարագոյն էին, որպես նշանակեցաք 'ի ներածութեան այնարհին Աբարաւայ։ Համարէն երկիր միմակիս տափարակ է հարթածաւալ, վասն որոյ կոչի իսկ Գաշտ Վաղարշապատու. ընդ մէջ կաղով 'ի Մ. յետին տոհրամիջ Աբագածու կամ Գրգլոյար լեռնակաց, և յԱ. Իւրեմիկլեր լեռնակաց՝ որք յոյնմ կողմանէ սահման հատանեն ընդ սա և ընդ Կուռայ. 'ի հարաւոյ՝ գերազանց ունելով սահման, և 'ի հիւսիսոյ՝ ընդ Կարբոյ միմակն. տակաւս և ոչ բարձունս ինչ ունի բլբրակս, և զանաւանելով Աբագարն Վաղարշապատաւ, որ յՕշականայ և այսր ձգի. — Գիտաւոր երկրաբանական երեւոյթ միմակիս է Մեծամորի գետն, Թէ և ոչ նշանաւոր՝ որպէս 'ի պատմութեան. երեւելի ակունք նորին են 'ի առագաստ լերինն Աբագածու, և 'ի հարաւոյ լճակի միոյ, յընդարձակ շամուտս հանդիսանաւս, վասն որոյ և Շամրի ջուր կոչի, եւս և Ալի ջուր (Գառաւոյ յոյլագետոյ). այլ անհերեւոյթ ակունքն և չոհմանան ջուրցն՝ համարեալ են՝ նախ լինել մեծ որ միրձ 'ի գագաթին Աբագածու, յորմէ ընդ փոր լերինն իջեալ՝ ելանէ 'ի ստորինն այն միմակ՝ բղխագանեալ շրջապատեալ 'ի բլրոյ. յորոյ՝ զի ոչ ընդունի ջուր և ոչ պակասէ 'ի ջրոյ, յայս լինի ստորերկրեայ մատառակութիւն, և գնդու 'ի Շամրի. առաջի գարձեալ ընդ երկրաւ անցեալ՝ սկզբնաւորէ գանիներս գնացան, ընդ մէջ Հաղիին և Ալից ջուրցն Թաղլով ցամաք և անցս արգունի պաղատացի։ Զինաւստ է Հաղին այն, ընդ որ նաւակաք յածին ձկնորսք և հատորք, զի և ազգ ազգ հաւուց խաղան յհզերս նորին, և առաւել եւս 'ի Շամրս Մեծամորի, ուր և կինձք կազապին, որպէս յատուրս Աբշակունեաց Թագաւորաց միոյն, որոց ախորժական սրտս ունէին զայնմ ձկունս. — Աստանօր ասէ ունել Մեծամորի և զպատառհասակ գեղերանս մեծին Տրդատայ՝ յետ նահատակութեան Հռիփսիմեայ. մարթ էր կարծել զայն և 'ի խոզմոյն կամ յԱպահունիս (132) առնանանել գետակ՝ յելից կուսէ Վաղարշապատի, որգ ցամաքեալ. բայց առաք բազմաթիւք հատուածք 'ի կոակատաց երեւանաց և յայլոց, և առաւել 'ի ձեռն կաթողիկոսաց Հնդիմածնի, 'ի գետաց ասեի և 'ի Քասաղայ, առաջանին անպակաս զաւանն Վաղարշապատաւ և քաղաքիս յարդարեն[3] : — Մեծամորի գառաջինն ուզգակի իջեալ 'ի հարաւ, ապա շրջան առնուլ յարեւմտեան կոյս՝ վերադառնայ յարեւելս, և իրրեւ փարատեալ և կիսով 'ի ստորեւ Հնդիմածնի խառնի 'ի Քասաղ, կամ ընդհակառակ զայն՝ յառաջն նոքին արեւելեայսդաս ընթացիւք իրր երբ-

1 Առանձ. գաւ ջրոյ։ 2 Բահ, հովտատափ։
3 Ագռաւ (՝ի հարկէ)։ 4 Իւղ, տաճարագիր։

3 Զյոյովիկ յառաւոյս՝ որք յերեսս երկրի, և որք ընդ երկրաւ գանդատն, հառաջ Աիրեան կաթողիկոս 'ի Ջամբռ մատենիին, էջ 200։

կուս փաթաթած, և միավ եւեթ փաթաթած 'ի Մ. Հռիփսիմեայն Հրազդանայ՝ թափի յերեսս։ Միմիայն կաթուղիկոս այսպէս գրէ վասն գեղոյս 'ի Ջամբռ մատենի իւրում. « Մեծամօրի կոչեցեալ գեղս այս ելանէ 'ի գաշտ մի մերում՝ յարեւմտակոյս, յակնոց բազմաց 'ի յՈտից Աբագած կոչեցեալ լեռնէս մերմէ, որ և ժողովեալ ասի և անուն (Լուբա)՝ լինի գետ մեծ, խորագոյն, զարհուրանաս, տեսանել և պատապատ. և քանզի գեղ 'ի հարաւակոյս փոռացեալ և վայրանիստ հանապարհաւ. ուստի դաշտս մերոյ ոչ ինչ օգնէ բնութիւն. իսկ 'ի վայրակոյսն դաշտս մերոյ 'ի հարաւոյ կողմն են փոս և նիստ տեղիք, ընդ որովք անցանէ Սև Լուբա այս, և գնացեալ խառնի 'ի մեծ գետն Եփրատ կոչեցեալ. և փոս տեղիքն այնոքիկ լեալք են անչէն, անբեր, տրեք տրեք ազատաբեր և տրեք տունկ չոր »։

Յարգասեաց երկրի վիճակիս՝ չատ համարեալ զնկատեալ Ղազարայ Փարպեցւոյ՝ զոր 'ի ներածութեան աշխարհին և նահանգին Այրարատոյ կարգեցեալ, (որոյ և տեփականագոյն մատեան է սա, զոյնոյն գարն Գ և զկէս Դ լեալ ասան արքունի, յաւուրս քան զյինութիւն Դաւթոյ), զքաղաքականն եւս տեսութիւն թագուհի նկատել 'ի վաղարշապատ, որպէս և զեկեղեցականն՝ յԷջմիածին. զոյս եւեթ ասէլն ասելով, զի 'ի նուանման կոչմանցս 'ի Քաւսայ՝ երեւանան գաւառք մատն հատեալս և վիճակս այս. այլ յետ իրր քառասուն ամաց գաւառացս յաճախեալ գաւառակ, Վաղարշապատ անուանեալ, փոխանակ Սարուսպատի, զորոյ և զբովանդակ երկիրն կամ գլուխ մատն Այրագածոտն գրեաւեալ. այլ և սահմանիցն վիճակ հանապէ իրրև մատն մի Այրագածոտն՝ ըստ վերոյ նշանակեալ սահմանացդ, յորում ընդ մեծ և փոքր՝ են իրրև երեսուն գեղք, և 'ի նոսին՝ քան հայաբնակք. բայց են և ոչ սակաւ հանգրուանք չուանակ փղոց և ձգանցեալս կոչեցելոց տատասծից, մանաւանդ 'ի հարաւակողման վիճակին։ Այլ այս նշանաւոր է, մանաւանդ եթէ ցաւալի, զի յայսպիսում կերպարան վիճակի Այրարատոյ և արքայանիստ սահմանի մեծացն Խոսրովու և Տրդատայ, չկան ոչ չէն և ոչ տեր մեծագործ բնակարանք կամ վանորայք նախնեաց, որպէս 'ի Կարբի և 'ի Թալին, կամ 'ի Գառնի, բայց յԷջմիածնէ, որ զամենեցուն ընծ տեղի միայնեսական սքանաւ եկեղեցւոյն իրոյ. թերեւս վասն անպատապար արձակութեան երկրին և գիւրակոխութեան, առաքեալ լեալ աշխարհաւեր ազգաւազակաց, և 'ի տպատապատ ջրեալ ջեալ մեծամեծիւք և ճոխակերպ յիշատակարանաց, որպէս հարկաւ իմն պահանջէին տեղիքս թագաւորանակք և հայրապետարանակք. զոյս կայ մեզ տարագրել, յետ նշանակելոյ զանունս գեղոցանն ինչ, սկսեալ 'ի հիւսիսոյ՝ ըստ ընթացից Մեծամօրի և Քասաղոյ՝ մինչեւ 'ի գետն Երասխ։

108. Ի վերոյ ասմանց Մեծամօրի 'ի առաջասս Այրագած լերին՝ առաջին գեղք վիճակիս են Այտարս, մերձ 'ի Բագրեւանդ (158), և Ղասիս կամ Հասիս, երկոքին եւս թուրքարնակք. որոյ 'ի հարաւոյ կայ առ Նորընծոյ Մեծամօրեայս Հայարնակն և հայանուն Աղուանատունն, Ս. Աստուածածնի կամ Ս. Գէորգ եկեղեցեաւ[1]։ Ի սահմանին հարաւոյ խնուսոյ կամ խորոյ Հայարնակ, Ս. Աստուածածնի կամ Ս. Սուխասիոս եկեղեցեաւ։ Սակաւուք 'ի բացեայ 'ի Հր. սորա՝ Ազձագոյն (Ազձաղալա, որ է Սպիտակ բերդ), Ս. Գէորգ կամ Ս. Փրկիչ եկեղեցեաւ։ Ի գեղջս յայսմիկ գիշերաթեայ Պաւլէչ-Լբիւզ փառանց ուղեւոր յամի 1647 (10 Նոյեմբ.), և ընծայէ այսպէս ըզպատահեր բերդին փոքու, զոր եաես 'ի Նմին, և մինաւ և աւելի հեռի առ զտեղին յարգանի պատասխանէն, –

77. Ազձագոյն, 'ի կէս ժԼ. դարու, քան Լբիւզի [2].

Ի Հր. սորա Թուրքարնակ փոքր գիւղն Քիւրաքեանցոյս. 'ի սորա Հր. Քեօրիւղայ մեծ գիւղ Հայոց, Ս. Աստուածածնի եկեղեցեաւ։ — Փաթաթած հետ 'ի սմանէ 'ի դարձուածի գետոյն յարեւելս կոյս կայ Ջէյվա, բնակեալ 'ի Թուրքաց կամ 'ի Թաթարաց, վասն որոյ և Ջէյվա-Թաթար կոչի, յորոշմն 'ի միւսոց Հայարնակ և մեծ Ջէյվա գեղջէ, որ երկու մղոնաւ յեղից Նորին, և բազմաթիւ բրնակոչք քան զայլոց գիւղորայից. առ երկոքումբ եւս են աւերակ տեղիք՝ քննելոյ արժանիք, մանաւանդ առ առաջնովքն՝ երկուսանք Մեծամօրի. յորոց միւն՝ Գարաբիփ կոչի և միւս Աղուզլար, յորոնուն գեղջ հնոյն Այտարս։ Յարեւմուտս գեղջ հնոյն Այտարսոյ 'ի հովտին Գառնոյ։

Ի գետամէջս Մեծամօրի և Քասաղայ են գեղք, Ֆուսնկամոց, իրր մղոնաւ յեղից Այտարսի, և երկոքին 'ի Հր. Ոչականոյ, Ս. Թովմաս կամ Ս. Սուխասիոս եկեղեցեաւ։ Զաքարիա պատմիչ (Բ. 82) յիշէ յայս գիւղ եւ կեալ զամն Հարկահան Գաբրիէլ նեղիչ ժողովրդեան, որք 'ի ձեռն փիլիպպոսի կաթուղիկոսի եւան զնա հալածել, առեալ յետոյ խոստման զի մի եւս առնուցու զայն պաշտօն։ Կալած էր Լչմիածնի երբեմն գիւղս այս, 'ի ցակաղայ Ջուղայեցւոյ և յԱբրահամեայ առաջեալ. այլ Սիմէոն կաթուղիկոս՝ որ երբեմն գնեալ էր 'ի Հիւսէին Ագի խանէ, տեսեալ զգաւհութիւն նորա՝ եթող նմա, և փոխանակ այնր գնեաց 'ի նմանէ զբովանդակ

1 Ջամպազեան տեսուչք եկեղեցեաց գիւղիցս, քան Շահխաթունեան (Բ. 131–3) և քան Աբասիա տարագրի. (ԺՌ. 400)։

2 De La Boulaye Le Gouz, gentil-homme Angevin, Voyages et observations, etc. Paris, 1662:

Արեւմուտք

Ա
Ա
Ա

Քիւրքիւք գիւղ՝ ի հարաւակողմն Էջմիածնի, առ հասանեան բլրով։ — Սակաւուք՝ ի բացակ՝ ի Ցանկականոցէ՝ ի Հր. կայ Համիւր գիւղ, խառն բնակութեամբ. եկեղեցին յանուն Ս. Փրկչի։ — Նոյնպէս և մատ՝ ի սա՝ ի Հր. կաւսէ՝ կայ հին գիւղն Դողս, Ս. Աստիսանաս եկեղեցեաւ։ Ա՛ս տաճառ բանակ եհաս Հագարացին Ալիքին յերկ թ գարս, ի գիմիցն՝ ի վերայ Անբատայ Ա՛ստպոյի՝ գաւմարելոյ՝ ի վիժան, յորմէ և հարեալ՝ խռնարշեցաւ՝ ի հաշտութիւն (146)։ — Եկելից սորա մինչառ հեռի կայ խոյլ գիւղ յանուն եկեղեցւոյն, այլ՝ ի Թուրք բնակչացն կոչի Մօլլառուսուն. են՝ ի գեղջս յայսմիկ կալուածք Էջմիածնի, այգիք, պարտէզք և ծառաստանունք[1]։ Նոյնպէս և այլք՝ ի յիշեալ գիւղորայիցս ունին ընդարձակ անդաստանս և այգիս։ — Մերձ՝ ի վաղարշապատ՝ ի Մ. Հռիփսիմեան եկեղեցւոյ, նախ մերձագոյնքն երկոքին Աչլանու՝ վերին և ներքին, հայաբնակք, մին Ս. Աստուածածնին եկեղեցեաւ, միւսն Ս. Սարգիս։ — Մանգար՝ Ս. Քառասրիւն եկեղեցեաւ։ — Կրանիա կամ Գրանիա՝ Ս. Աստուածածնին կամ Ս. Սարգիս եկեղեցեաւ։ — Մուղանձոզ, եկեղեցին Ս. Սարգիս կամ Ս. Աստուածածնին։ — Հայթաղ, Ս. Աստուածածնին եկեղեցեաւ։ — Իսկ՝ ի Հր. Էջմիածնի՝ են մերձ նմին՝ Շօրլու գիւղ Թուրքաց, և բացագոյն առ Քասապա՝ Ալիբեկկու, Ս. Աստուածածնին կամ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաւ։ Խռնարհագոյն եւս մերձ՝ ի խառնարդս Մեծամարի և Քասապայ՝ Թուրքմանակ գիւղքն Քեօլանի և Ալայլու յարակիցք. Սկիթապատ, Միրզա Հիւսէին, Քիւմբիր կամ Ղաշարլու, Գաբիրապագար կամ Գայաչիրին, որում մերձ բերդն Ալիգիմար գտանի. և՝ ի միջի սոցա երկոքին հայաբնակ գիւղքն Վերին և Ներքին Խաբուն-արիս. երկրորդն մեծագոյն է, եկեղեցին յառնան Ս. Գէորգայ կամ Ս. Սարգսի. իսկ վերնոյն՝ Ս. Աստուածածնին կամ Ս. Բարլողիմէոս։ Գեօղքս սոցա կոչին՝ ի սակս կնոջ Սէֆի խանի երեւանայ, (յամի 1670–80), ազգաւ Վրացի, զի երկոքին եւս հանին առաւս, (արիս ըստ Պարսից) ՝ի Մեծամար գեօղ, ՝ի կողմանս Ա-լէքկլու գեղջ, և չինեցին գիւղորայս, կիսեն գերկուսին գառաս, այրն՝ գԱէֆիապատ և զոլլս, և բարի խորհեցաւ, զի ՝ի հարեալ Ագուլիսայ (մերձ ա-ցեալ Թագին զառաւորդ Հարկի սերմանեցաց

հարիւր և քան ամաց հետէ՝ զատուցաւ ի սպառ ի Նմանէ, ի ձեռն Ալիէանի կաթողիկոսի, որ վերկոխն եւս առանձինն պարտաւոր զատուցեալ՝ եթող զատարկ ի միջի. բայց ասկաւ ինչ է խորոյն, և քանի մի հարիւր քայլիւք տարակոյին։ Ցիշեալ կաթողիկոսդ առհասնա զեղջատանին (առ իւրեւ, Հանդերձ Ալառաջն), ասէ ի հիւսիսոյ կողմէ զանգատանաւն և զծավսկա (որ արդ ցամաքեալ են), իբր ի կէս ճանապարհին որ ընդ Էջմիածին և ընդ Թալի գիւղ (Մալլատուրուն) և գետաքիր առնատնեալ տեղին, առ որով էր ծովալ մի չինեալ ի ցամաքոյ կաթողիկոսէ Ջուղայեցւոյ. յորհևելից կողմանէ խոռատեղիք (զոտուխ անուանեալ Քարք բաւիւ) Շօրուր գեղջ և փոքրագարաւ. ի հարաւոյ Փիւրլիվի բլուրն և գեօղ յարեւմտից՝ Գետաղ գետ, և Ալիբեկու գիւղ, յորում միջոցի էր գետինն Թէղարաւանք կոչեցեալ՝ կալուած սրբատան, ընդ որ անցանէր ճանապարհն՝ յայնժամ Պատրիարքաց կոչեցեալ։

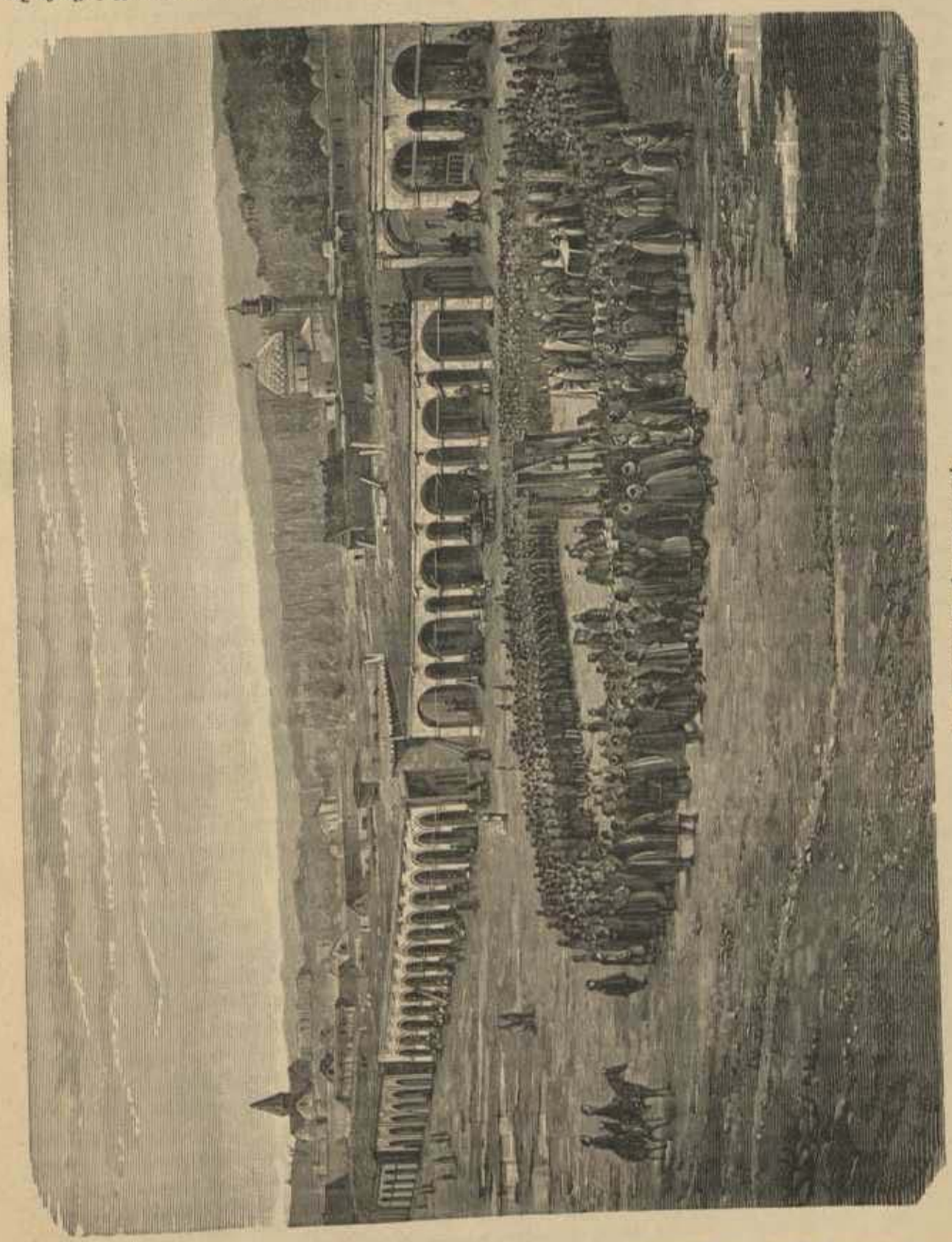
Յայտ է թէ այսքան ահման կարի ընդարձակ է վասն միոյ չինարանի տեղւոյ, թէպէտ և քաղաք իցէ, այլ յայտ և այս՝ զի ոչ միայն չէնքն, այլ և անդաստանք և այգիք որ չուրջ զնովաւ՝ յանման նորին համարին. այսպէս հարկ էր ամենեւին լինել և ի Հնումն. մանաւանդ զի բազում անգամ վաղարշապատ՝ կոչի Քաղաքուդաշտ, Նշանակ՝ որպէս թէ ասի ընձ՝ տարածութեան ահմանացն ի գաշտին, անընդմէջ կցորդութեամբ չինից և այգեաց կամ անկախեալ վայրաց։ Գարձեալ, յատուկ բարգաւանաց Նոցն առ Ցրգաւաս՝ գտանեմք առ Ագաթանգեղոսէ կոչեալ և այլով իմն մակդրական անուամբ, որ ոչ այլ ումեք լոի. « Հասանէր յատաչագոյն, ասէ, ի գաւառս « կերտան իւր յԸրուստակին [1], յԱյրարատեան գաւառն ի վաղարշապատ քաղաքն ». այս բառ նորատոյր առ մեզ՝ հատատի ի պարսկականէն بستق (Պատուակ) ըստ վկայութեան Եագուբի տրտքացոյ աշխարհագրի ի սկիզբն ԺԴ. գլխոյ, Նշանակել երկիր մշակեալ՝ յորում իցեն աւանք, այլ և քաղաքք՝ բայց ոչ մեծամեծք. և այս ի դէպ գոյ Նախագրեալ կոչման և ծաւալական գրից քաղաքին, յերկոսին կամ յերեսին գաւս անդ բարգաւանանացն։ Այլ ի նախակրեան չինութեանն հաւանելի է թէ փոքրաւոր էր տեղին, իբրեւ բերդաքաղաք մի, և կոչէր Արտիմէդ, եթէ սայդ իցէ աւանգութիւն հնոց միպատանիցն, ըստ որոյ՝ մի ի հնագոյն քաղաքաց աշխարհս մերոյ ընծայի, և առաջին յետ ձեռակերտաց բնիկ Հայկազանց, զի կանխէ քան զժամանակս Տիգրանայ Ա և Կիւրոսի. այլ միայն անցեալ պատճառ այսպիսի կոչման, որ բերէ զնմանութիւն անուանց ժամանակի Բ Ագաթիսի, որպէս Մարմէան՝ երկիր Մարի։ Իսկ ի Զ դարու Նախ քան զգալուստ Փրկչին ասի Նորագ չինութիւն և անուն առեալ տեղւոյ՝ ի վարդիսէ, որ էր քեռայր երանելոյ Առաքակեցի՝ հօրն Տիգրանայ Հայկազանց. զի ասէին յերգս իւրեանց. « Հասատած գնացեալ « Վարդէս մանկանն ի Տուհաց գաւառէն՝ զԲասաղ « գետաւ, եկեալ նաւակաւ գերեզ բլրով, զԱրատակէգ « քաղաքաւ, զԲասաղ գետաւ, կանչ կոփել զգաւան եւ « բանդագ արքայի ». ի բանաստեղծական և ի մերն բանից՝ Թորնեցի զոյս ինչ առագէ, եթէ Վարդգէս չինեաց զաւանս զայս, զոր և « Հզօր աւանն Վարդգեսի » կոչէ. իսկ Շրէզ բլուր՝ ըստ այժմու գիտութեան բնակչաց կոչմանցն՝ ոչ մի, այլ գէթ չորք են, բայց բազում մղոնօք տարակայք ի Վաղարշապատէ՝ ընդ արեւմուտս, յահեկէ Մեծամորի, որոց բարձրագոյնն առ ինչ պատկառ 4000՝ յերեսաց ծովու, և իբր 1500՝ յերեսաց դաշտին, և կոչին Շրէշի բլուրք, վասն առատաբերութեան բազուցանելոյ գրանջարն Շրէշ և գետնախնձոր։ իսկ յայլոզգեսաց կոչին Գլխլիար, այսինքն Կարմիրք, վասն զի կարմրահաղ առատապէս են, և գոյգ նոցին մանազատեալք խաչանց, — Թուեցաւ ոմանց եթէ երբեմն ինքն էր չինող Արմաւիրն քաղաքի, իսկ քեռայրն աշխոյժ՝ եկն կալ կռիւ գտանն Նորին (պրպէս). և յաւել առ նմանս զատանն հզօր։ Ցետ հնգից դարուց՝ Տիգրանն աշխարհակալ Արշակունի՝ ասաս « Նոտոյց զհասարակ առաքինեայ գերեզթեանն Հրէից. որ (և) եգեր քաղաքագիւղ վաճառաք »[2]. այսինքն, Հրեայքդ՝ ըստ բնիկ ճարտարութեան և սիրաժակաց իւրեանց՝ պատպատեալք ի վաճառականութիւն, մեծացուցին զառանն հռոմէութեամբ և չինութեամբ, և եղեն քաղաքագիւղ. և անեցեալ բազմացան Նոքա անդ ցղարս չորս, մինչեւ ի կէս Դ՝, Շապուհ արքայ Պարսից՝ ընդ այլոց ասաի եւս վարեաց գերիս ի Նոցանէ ինն և առան հազար երդ ըստ Խուզանդայ (իբր 120,000 ոգի!)։ — Բայց մինչեւ ցեկս Բ գարու տակաւին չունէր տեղին զգաստ քաղաքի, այլ ի նմին ժամանակի կամ ի սկիզբն Գ դարու, Վաղարշ՝ Քառն Արտաշիսի Բ՝ « պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց « Վաղարշապատ [3], որ է Նոր-քաղաք »։ Ցառաջ քան զայն չինեալ էր նորա զՎաղարշաւան, վասն անդ Հանգիպելոյ ծննդեանն, իսկ զառ առ իմէ՝ չինեաց կամ ընդարձակեաց՝ չասէն պատմիչք մեր. այլ ցուցանեն զի ընդարեցաւ տեղին յարբունի բնակութիւն, գէթ գեղանակ մի տարւոյն փարպեցին կոչէ զայն բնիկ տեղական « կառուած տգին Աչակունեաց ... բնակութիւն Նատունեին Աչակունեաց թագաւորացն ». որպէս վկայէ և Ագաթանգեղ կամ Թարգմանիչ Նորին. « Վաղարշապատ « քաղաք, զոր և Նոր քաղաք կոչեն, ի նմա թագաւորացն Հայոց »։ — Ցորմէ եզանակի Նաւէին անդ. նոյն Ագաթանգեղ ցուցանէ ուրեք՝ ի ձմերանի. զի ասէ վասն Տրդատայ. « Թողոյր գնայր ի Զմերոյ յԱյրարատ « գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, ի Հայոց աշխարհ, « յարեւելս ». իսկ այլուր յատուածն ցուցանէ գարնանցոյ ժամանակի նմա լինել. զի ասէ վասն Թագրատայ Հօրն Տրդատայ ձմերել ի Թաղեայ քաղաքի յԱյոտ գաւառի. « յորմէ, իբրեւ եկին հասին առաւրք ջերմս հարատս « հողմն գարուն գրանցն բանալոյ, եկին ի ին յԱյրարատ « բաս գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաք ». և այս դիտեալ, եկեալ նաւակաւ գերեզ բլրով, զԱրատակէգ « քաղաքաւ, զԲասաղ գետաւ, կանչ կոփել զգաւան եւ « բանդագ արքայի ». ի բանաստեղծական և ի մերն բանից՝ Թորնեցի զոյս ինչ առագէ, եթէ Վարդգէս չինեաց զաւանս զայս, զոր և « Հզօր աւանն Վարդգեսի » կոչէ. իսկ Շրէզ բլուր՝ ըստ այժմու գիտութեան բնակչաց կոչմանցն՝ ոչ մի, այլ գէթ չորք են, բայց բազում մղոնօք տարակայք ի Վաղարշապատէ՝ ընդ արեւմուտս, յահեկէ Մեծամորի, որոց բարձրագոյնն առ ինչ պատկառ 4000՝ յերեսաց ծովու, և իբր 1500՝ յերեսաց դաշտին, և կոչին Շրէշի բլուրք, վասն առատաբերութեան բազուցանելոյ գրանջարն Շրէշ և գետնախնձոր։ իսկ յայլոզգեսաց կոչին Գլխլիար, այսինքն Կարմիրք, վասն զի կարմրահաղ առատապէս են, և գոյգ նոցին մանազատեալք խաչանց, — Թուեցաւ ոմանց եթէ երբեմն ինքն էր չինող Արմաւիրն քաղաքի, իսկ քեռայրն աշխոյժ՝ եկն կալ կռիւ գտանն Նորին (պրպէս). և յաւել առ նմանս զատանն հզօր։ Ցետ հնգից դարուց՝ Տիգրանն աշխարհակալ Արշակունի՝ ասաս « Նոտոյց զհասարակ առաքինեայ գերեզթեանն Հրէից. որ (և) եգեր քաղաքագիւղ վաճառաք »[2]. այսինքն, Հրեայքդ՝ ըստ բնիկ ճարտարութեան և սիրաժակաց իւրեանց՝ պատպատեալք ի վաճառականութիւն, մեծացուցին զառանն հռոմէութեամբ և չինութեամբ, և եղեն քաղաքագիւղ. և անեցեալ բազմացան Նոքա անդ ցղարս չորս, մինչեւ ի կէս Դ՝, Շապուհ արքայ Պարսից՝ ընդ այլոց ասաի եւս վարեաց գերիս ի Նոցանէ ինն և առան հազար երդ ըստ Խուզանդայ (իբր 120,000 ոգի!)։ — Բայց մինչեւ ցեկս Բ գարու տակաւին չունէր տեղին զգաստ քաղաքի, այլ ի նմին ժամանակի կամ ի սկիզբն Գ դարու, Վաղարշ՝ Քառն Արտաշիսի Բ՝ « պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց « Վաղարշապատ [3], որ է Նոր-քաղաք »։ Ցառաջ քան զայն չինեալ էր Նորա զՎաղարշաւան, վասն անդ Հանգիպելոյ ծննդեանն, իսկ զառ առ իմէ՝ չինեաց կամ ընդարձակեաց՝ չասէն պատմիչք մեր. այլ ցուցանեն զի ընդարեցաւ տեղին յարբունի բնակութիւն, գէթ գեղանակ մի տարւոյն փարպեցին կոչէ զայն բնիկ տեղական « կառուած տգին Աչակունեաց ... բնակութիւն Նատունեին Աչակունեաց թագաւորացն ». որպէս վկայէ և Ագաթանգեղ կամ Թարգմանիչ Նորին. « Վաղարշապատ « քաղաք, զոր և Նոր քաղաք կոչեն, ի նմա թագաւորացն Հայոց »։ — Ցորմէ եզանակի Նաւէին անդ. նոյն Ագաթանգեղ ցուցանէ ուրեք՝ ի ձմերանի. զի ասէ վասն Տրդատայ. « Թողոյր գնայր ի Զմերոյ յԱյրարատ « գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, ի Հայոց աշխարհ, « յարեւելս ». իսկ այլուր յատուածն ցուցանէ գարնանցոյ ժամանակի նմա լինել. զի ասէ վասն Թագրատայ Հօրն Տրդատայ ձմերել ի Թաղեայ քաղաքի յԱյոտ գաւառի. « յորմէ, իբրեւ եկին հասին առաւրք ջերմս հարատս « հողմն գարուն գրանցն բանալոյ, եկին ի ին յԱյրարատ « բաս գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաք ». և այս դիտեալ,

1 Յորհնակ ուրեք Ըռուստակ գրեալ է։

2 Մովսէս Խորենացի, Բ. ԺԶ։

3 Խորհ. Բ. կե։ Ի յատկէն պատմութեան Ագաթանգեղեայ կամ ի վկայաբանութեան Ղ. Ալիշանայ՝ ուրեք Ալիշանեան Obelerpoxtiotn գրի առան քաղաքս. (մինչ Վաղարշապատ) իսկ ոչլուր ուրեք, Obelapcaxdt գրի։

պոզագոյն է տեղւոյն, մանաւանդ եթէ ըստ այժմեան կլիմային և հանգամանաց գաւթիցն՝ քան ձմերոց լինել այնպիսի ցրտագին բացակայրի. բայց և զայն պարտ է խոտաւորանել, եթէ տրք արքայանիստ տարին զտեղին և գլուխ աշխարհաց, ապաքէն ոչ անչէն և անգամապար քաղաքին։ — Ըստ ժամանակագրութեան պատմչաց մե-

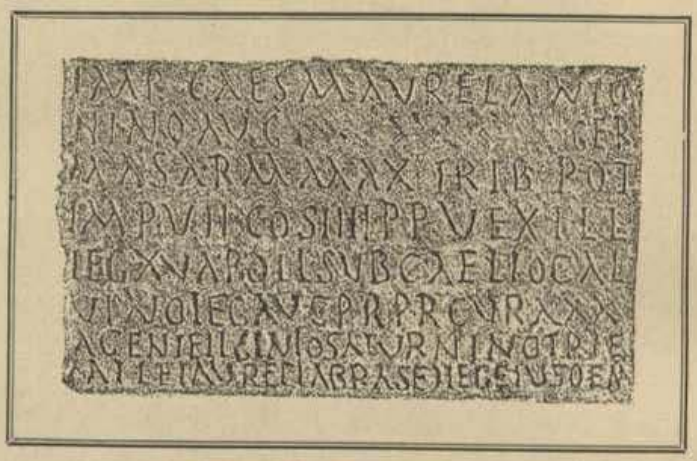

78. Վաղարշապատ. Գլխաւոր փողոց

բոց, Վաղարշ թագաւորէ յամի Փրկչին 193. իսկ Կարթագոյ թագաւոր անուն հնոցոյն եւս երեւի քան զմեր պատմչաց ցոյցս. քանզի Գիան Կասխոս յոյն՝ ժամանակակից

խոտորեալ, և Կասիոդիմաս լատին՝ Տրդատայ, պատմեն, զի յառաջին ամս ինքնակալութեան Մարկ - Աւրելիոսի և Լուկ. Վերոսի (իբրեւ յամս 163-4) Պատահա

Պրիսկոս էառ զԱրտաշատ, և յաջորդ նորա Մարսիաս Վէրան, եկն ի նոր քաղաք, ուր կարգեալ էր Պրիսկոսի գունդ հռոմեացեաց պահապանաց, և զնորաւէրան նուաճեալ՝ արար զայն գլուխ քաղաքաց Հայոց [1]: Այս միաք՝ յառաջ քան զամառն ամն (1862) ի պեղելն գտանելեան հիմնոնս պարսպաց Վաղարշապատի՝ գտաւ տախտակ մի մեծագին քառակուսի, աւելի քան զՁափ մի երկայն, և երիս մատամբ նուազ՝ ի լայնութենան, յանձաձեւ լսանին արձանագրութեամբ. յորում յիշատ անուան կայսեր Մարկ. Աւրելի. կէս տող թաւ կամաս եղծեալ. այլ զի յիշի ի նմին զհիւպատութիւն, զոյս կանոնագոյ կայսեր ի հնաբանից և 183 ամի Քրիստոսի. զի ոչ Մարկ. Աւրել. և ոչ Լուկիոս Վէրոս աւելի քան զերիս նուազս ընտրեցան հիւպատք. և զի յետ մահուան գաղտնի կայսերն այն Կոմոդոսի՝ հրամայեաց Թեոդոսիոս ջնջել ամենայն ուրեք զանուանս նորա, զնոյն հատիրին արտաքս և առ յայսմ արձանի. բայց զի ջրեջեալ տեղին՝ ըստ ոճոյ արձանագրութեանց ոչ պատշաճի անուան կայսեր, և թացայայտ գրեալ է անուն Մարկ. Աւրելիոսի, և զի վերոյիշեալ պատմիչն Կասիոսդիոս վկայէ յետ նահանջին Արտաշատ ի Պրիսկոսէ՝ երկոցուն կայսերացն (Մարկ. Աւրելիոս և Լ. Վերոս) առեալ զյաղթական անունն Հայկական (Armeniacus), թուի այլոց, եթէ ազգանախանձ ոմն կամ ոմանք Հայկազունք մրճահար ընդհալ են զմակդիրան Part. Armen. Պարթեւական և Հայկական: Թողցուք հմտագունից և հնագիտաց լսծանել զինդիր Դ հիւպատութենանն և զայլն եւս. մեզ առ այժմ հասանելի է՝ ոչ յետ բազում ամաց գըլխաւորութեան Ներ-Փոպոսիի, ի վերոյիշեալն Մարսիոսէ՝ գրեալ և զայս արձան. քանզի անծանօթք են ի պատմութեան անուանք առաջնորդաց լեգէոնին, յորոց յետինն (Լաբրաց) ասար և ոչ Հռոմոսեցի երեւի, վասն որոյ և չէ մարթ նոմիմք առանգել ժամանակն. որ զիարդ և է՝ այս յայտ է զի եթէ ոչ քան կամ երեսուն՝ գէթ ասան ամաց յառաջէ քան զ'193 թուականն, յորում չեւս էր թագաւորեալ Վաղարշ, ըստ մերոցս։

79. Արձանագիր գտեալ ի Վաղարշապատ.

Իսկ արձանագիրն այսպիսի ինչ է, ըստ վերծանութեան Լէոնի Ոպընիէ փառանգ հնախոսի [2].

« Imperatori Cæsari Marco Aurelio Antonino Augus-
» to (Commodo) Germanico Sarmatico Maximo Tri-
» bunicia potestate Imperatori VII, Consuli IIII, Pa-
» tri Patriæ, Vexillarij Legionis XV Apollinaris sub
» Cœlio Calvino Legato Augusti Proprætore curam
» agente, Licinio Saturnino Tribuno militum et Aure-
» lio Labrase Centurione Legionis ejusdem ». և իմաստն այս ինչ է. « Պրօչակիրք Աչգլինարեանն լեգէոնի
» ԺԵ [3], որոց էին կայսերական նուիրակ՝ Կելիոս Կալբինոս, որիշան զօրաց՝ Լիկինիոս Սատուռնինոս, և
» հարիւրապետ Աւրելիոս Լաբրազ, կանգնեն զյիշատակն
» կրն Կայսեր Մ. Աւրել. (Կոմոդ.) Եսթնիկոս Տիրապետի, չորիցս Հիւպատի և Հօր Հայրենեաց » [4].

110. Թողեալ զքննութիւն անյարիր ժամանակա-

1 Դիոն կասթոս (ԽԹ) յիշէ զՄարսիոս Վէրոս յամս 174-3: Ἀφικόμενος οὖν εἰς τὴν καινὴν πόλιν ἣν πρόσρα Ῥωμαίων κατεῖχεν ὑπὸ Πρίσκου κατασταθεσα... ἀπέῤῥηξε πρώτην εἶναι τῆς Ἀρμενίας. Դիոն կասթոս, Գիրք ՀԱ. տպագր. Համպուրգ. Բ. 1201:— Ի յունարէն Ագաթանգեղոս՝ նախադէպ գրի նոր քաղաքի. Τότε οὖν ἐλθόσαι... εἰς Ἀραρὰτ τὴν πατρίδα, καὶ Οὐαλαρσακὰτ, τὴν καλουμένην Νέαν πόλιν.

2 Journal Asiatique, 1862, Février.

3 Սովորական կայսեր այսր լէգէոնք էին ի Կապպադովկիա, և կոչեցեալ զաւառս հռոմեական է եթէ վասն չիսթիքին ի Հայս՝ եաժ բնգ իւր գլէգէոնն զայն։

4 Սակս ինչ այլազգ բնիերգելոյ, և գվերջին տողն ոչ է կարացեալ վերծանել՝ Պազոս Մխիտարվիչ Լէնգլես. վարժապետ Հռոմէական հնութեանց Համալսարանին Վասկաւոյ. ուր և ի Համբաւարիր նոյ տպագրի (թիւ. 37, 1861. Դեկ.) հրատարակեալ է, և խմբագիրն (Զ. Մոհիկան) հասարի գվէմն ՀԱրտաշատայ փոխեալ այսր առ Վաղարշաս. չտեսեալ նորա ի մարի գվերոյիշատակեալ պատմութիւնս առաջ հնգիեակաց։

գրութեան մերոց պատմչաց, ըստ որոց՝ ի թագաւորութենէ անտի Վաղարշայ ցմահ Քառն Տրդատայ ոչ ինչ դար և կէս հաշուի (193–343), հաւանականագոյն սակս մեծի անթերեցոյ, զի պատահագոյն ժամանակ քաղաքին եղեւ առ յետնոմս և առ հարր նորա Խոսրովու, որ անդ ընկալաւ կամ ընդ իւր երեք յԱւտիական ձմերոցէն զդաւառանն իւր զԱշակ, յորմէ ծնաւ կինասատան հաղորդեաց ազգիս Հայոց՝ առաւաժայինն Գրիգոր Լուսաւորիչ. և առ կատարեցան ալերգական գէպք՝ նոցա ըստ պանութեանցն և սուրբ փախստեամբ ապրելոյ ի ձեռն դահճից, որպէս և Տրդատայ՝ լիբրացոցն, ի գալ հանել հրոյն Աստանեանն Աքաւորի. և զկնի քառասնից հինգամեայ ծառայութեան աշխարհին՝ դարձ նորա յաթոռն հարցն յետ խոստովանողական հանդիսից Գրիգորի և վիրապընկէցութեանն. և յետ հնգետասան ամաց՝ նորաբաղձ ասպետաժախառն հանդէսք Հռիփսիմեանցն նահատակութեան, պատուհասն Տրդատայ և ապաքինոյն, հանումն Գրիգորի ի վիրապէն և ածիլ սուրբ. աւետարանութիւնն և լուսաւորութիւնն Հայոց, թագումն կաւատան մարմնոցն յարքունական հնձանն՝ ուր վկայեցին, հիմնարկութիւն վկայարանացն, տեսիլ սրբոյն Գրիգորի իմման երկնաւորին ի միջնավայր քաղաքին, առնադրոյգ ահեղագոչ Քերդումն յատակին, յորմէ « ձայնք հնչեցին անդադարամեաք անդնդոց », և շինմէ նութիւնք լուսեղէն խորանացն. և ապա մեծի կաթողիկէութիւնք լուսեղէն խորանացն. և ապա մեծի կաթողիկէութիւնք լուսեղէն խորանացն, կէին, որ գոհ քահանայապետութեան Հայոց ազգիս եղեւ, ձեռնադրութեամբ Գրիգորի՝ ի կեսարիա և չքեղաշուք դարձին այսր։ Այս ամենայն և որ ինչ ըստ սոցին առկի՝ քաղաքանութք են ազգայնոցս և ի դէպ պատմութեան՝ հաստատութեան եկեղեցականի քան քաղաքականի, զոր իրր քեան եկեղեցականի քան քաղաքականի, զոր իրր քեան եկեղեցականի քան քաղաքականի, զոր իրր ք

շապատաւ. զի նախ Հիւսիսայինքն կռվկաւանք կամ Մազքութք արշաւել ի Հայս՝ հասին մինչեւ ի գրաւնս Մայրաքաղաքիս. յոր և մնալով իսկ զնոսա ցուցանէ Բուզանդ (Գ. ե). զի ասէ վասն սպարապետին Հայոց, « ա» ահաւ զգունդն՝ վաչէ, յանկարծակի յարձակեցաւ ի » վերայ քաղաքին. և մնացեալոց գնաաց Տէր ի ձեռս նո» ա. և իբրեւ տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւ» րեանց՝ փախան եկին ի քաղաքէ անտի յԱղտատրին » ի կողմն Օշական բերդին » : ԵՒ մնալով էր բարբառացն՝ յայտ է թէ և ասեր ինչ ածեալ. և թերեւս յայն ահէ զգուշեալ թագաւորին (Խորենաց Բ), որ և ընդ Աղաւաչաս ոչ հաճէր՝ վասն պահպանելոյն ըրջան, եւ ի խնդիր այլոց կոչանալ, և չինելոց կամ ընտրելոց զԹուին՝ ի գերութիւն թագին նորա Աշրակայ Բ. ընդ այլոց հարեւան քաղաքաց, Պարոյր » առնուին և զվազարշապատ » քաղաք. քանզէյին բրէին զքաղաքն, ի հիմանց տա» պալէին, և խաղացուցանէին յայնմ եւս քաղաքէ՝ ինն» եւտասն հազար երգս » . որոց ՔԷ ոչ ամենեքին՝ այլ մեծ բազմութիւնն Հրեայք էին, (ըստ վերոյիշելոցս յէջ 204) ի գերութենէն ածելոյ ի Տիգրանոյ Արշակունւոյ, և » որք յաւուրս որոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալք էին ի Քրիստոս » , (ըստ Խորենացւոյ, Գ. կե):

Ցետ այսպիսի ծանր հարուածոց և անմարդութեան՝ ոչ եւս գոհաւ քաղաքն յատկին պայծառութենն, նա և ի հանգարտել երկրին յերեսաց Քշնամեաց. քանզի նախ իշխանական աթոռն փոխեցաւ ի Դուին, ապա և քահանայապետականն՝ յետ նահատակութեան Վրթանեայ և Ղեւոնդեանց. այլ ցայն ժամանակ յաղերդ Ս. Գրիգորի նաեւին անդ, առ կաթողիկէին. այր եռակս և Ս. Սահակ զտեսին յատակ քան զքահանայութենն, և յետ կիսոյ դարու՝ յորժամ Հարկ հանեցաւ երթալ գաղթել ի Տարօն, զՏարօնացին Ս. Մեսրովպ փոխանակ իւր » Քոզեալ խոսխեալց յեկեղեցւոյն կաթողիկէ ի վազարշապատ քաղաքի » : Մի յաշակերտաց և յԱբեղայիցն Ս. Մեսրովպայ՝ Երեմիա՝ էր ի նմին քաղաքէն Հայրենեաք, և յիւր ընդ Ղեւոնդեայ երթից ընդունել զերգումն նախաթարգման Հայոց զղէպսկիզբ. — Ցետ վարգանանց յաւուրս զօրավարութեան և մարզպանութեան Վահանայ՝ Թէպէտ բազում անգամ յիւր վազարշապատ, ուր գայր նա զսխալս իւր կատարել, այլ այն ամենայն հայրն ի կաթողիկէ եկեղեցին, զոր և նորոգեացն իսկ. և զի մի անխնամ մնասցէ յետ մեկնելոյ անտի կաթողիկոսացն, կացոյց կամ վերատին հաստատեաց անդ միաձուռն, և վանահայր զպատմիչն Ղազար փարպեցի: — Դարն ուրեք յետ այնր յիւր վազարշապատ ի պատմութեան՝ մինչեւ ցվերականգնումն կաթողիկոսական աթոռոյն. որպէս, ի սկիզբն Ե դարու գոյուստ Փիլիպպոսի զօրավարի Հերակլ կայսեր և բանակել ի գաւառին վազարշապատի, յորմէ ընդ հուպ յետս դարձաւ. — գոլաւոտ կաւատանդնի կայսեր թագինն Հերակլի, յամի իբր 628, ուր հանգիպեալ Ջաւանշէր իշխանապետն Ադուանից՝ մեծարեցաւ. որոյ յաղերդ վարազ-Տըրդատ ատաքնոց անգր յետ ամաց գիտցիչ եպիսկոպոսս ի խնդիր մատին նշխարաց Ս. Լուսաւորչին: Ցաւուրս Բագրատունեաց պատմէ Թովմա Ա՛ծռունի վասն Աբասայ թագաւորի որդւոյ Ա. Ամրամայ, յատկին կէս ի դարս, երէ յարշաւել Աբասայ ուրումն բռնաւորի յերկիր իւր, եւելով գայ « ինչանէ ի վազարշապատ քաղաքն ի գաւառին, կամեցեալ յատակ քան զգալուստ » (Գագկայ յազնաքին) ... անձինն ինչ առանալ պար» ծանս. իսկ այն այլազգի քանզի գիտէր՝ երէ ոչ է հը» մուտ պատերազմականաց, եւելով հասանէ ի վերոյ » նորա սակաւ զօրաք, և հարեալ գնա ի փախուստ դար» ձուցանէ, մտչեալ ի սուր սուսերի ի զօրաց նորա իրր » չորս հարիւր այր. և առեալ զկապուստ զօրոյ և զբնակ» չոց երկրին, և հրձիգ արարեալ գաղխարն ամենայն, » գառնայ ի քաղաքն մեծագոյն յաղթութեամբ և բազում » աւարաւ » : — Ահ և վասն Գագկայ Բ վերջնոյ Բագրատունեաց, ի հակիրճ ժամանակի իշխանութեանն՝ ի սկզբան անդ, վառեալ նախանձուն նախանձու, զօրաժողով եղեալ գնալ « ընդ կողմանս աշ» խարհի հայրենեաց իւրոց, (ասր) և զանհնազանդան հնազանդեցուցեալ, և զհակառակսդան հաւատեալ. և երթեալ բանակէր յԱյրարատ գաւառ ի վազարշապատ » քաղաք, առնալ վրէժս յագգացն հարուածոյ » : Քէ» տին նշոյլ էր այն փայլական հին մայրաքաղաքին և վերջին Թագաւորի տանն Հայոց. յետ որոյ զամն 400 յանկչեալ անչքութեան մեաց վազարշապատ, և երէ էառ եւս չինութիւն ընդ նորոգութեան Աբրարատեան աշխարհի յաւուրս Ջաքարեանց յ'ԱԳ դարս, ոչ յիշի առանձինն. այլ մանաւանդ յետ այնորիկ (յամի 1299) պատմիչն Սիւնեաց՝ զերազ եւս կամելով հանգիսանալ, յորինեաց գծանօթ բարառական Ոդրն, Քէպէս ի գինոց կաթուղիկէին քան քաղաքին վազարշապատ.

« Ջայն բարձրագոյժ եւ ահագին ...
Գոյ ի գաւառիդ Աբրարատին ...
Պահեան լըռադք հանուր ազգին.
Ջարքեան ի քնոյ մահարերին.
Փոյթ և ըղձասյ ընթանային՝
Խառնեալ ամբոխ կարաւանին
Խոս ըզմխանց հետ կոխէին,
ՑԱրամանեան տանն երթային.
ՋԱրտաւան գաշտըն լըցին.
Ի Նոր-Քաղաք Հայոց հասին,
Ան որ վարդէս կոչիր նախկին.
Ջոր և վազարշ արշակունին՝
Ընդարձակեալ գծիր պարըսպին,
Դընէ ի նմա կիր արքունին
Փոխէ յանուն իւր ըզտեղին » :

Համարի ոպերգակն՝ երէ ըստ վերոյգրեալ պատմչաց յիշատակի՝ Բագրատունեաց խնամ ինչ առեալ էր անդոյն. քանզի առ գոյանէ.

« Ջքաղ արքայիցն այն առաջին
Որպէս պըրակ ի գլուխ ելին,
Եւ գիս սակաւ կազդուրեցին,
Թէպէտ առ իս ոչ օթևցին » :

Իդէք հնդինակիս վասն Նորագիւթեան Հայրապետաց աթոռոյ և եկեղեցւոյ Էջմիածնի, կառաւելցան յետ 140 ամաց, մեծաշուան փութով Թովմայի վարդապետի Մեծոփեցւոյ, զորոյ գրանս կարգեացուք յետոյ:—

ի ժամանակի նորագութեան կաթողիկոսական աթոռոյն Էջմիածին՝ առ Կիրակոսիս և Գրիգորիս, Վարդապետս՝ զոր պատմիդ քաղաքագէտ, հարիւր թէ գերազարգարագոյն արժան էր կոչիլ, և էր առաջնած կամ գրաւած Ազիատիկէ անուն սրտմին սլյազգոյ, յորոց գործակալացն գըՆնաց գայն յամին 1443 Գրիգոր կաթողիկոս, 8040 գենուրի, վաւերականաւ գաւառագրին երեւանաւ՝ Զամանդին կոչեցելոյ· այլ զի կին մի սլյազդի Մելիք խաթուն անուն՝ աւեր իւր առացած լինել գիշէ, կաթողիկոսն կրկին գենաց՝ ի սմանէ 15,000 գենարի՝ ի ձեռն Ղեւոնկեայ առբանի որդւոյ Անթի որդւոյ Բապխճանի. և գործեալ՝ ի պահանջել սլյոց եւս իրրեւ տեղուին՝ յաւել տալ այլ եւս 2500 գենար, և ապիսականեցոյց աթոռոյն Էջմիածնի. այլ յետ երից ամաց Ինտգէմ անի առաջիկ որդի Ամիր Շգխանի որդւոյ Ամիր Ամիատայ, գրաւեաց բռնութեամբ գԱզարբէյճան, և հարկ եդեւ կաթողիկոսին տալ նմա 90,000 գենար եւս և Թաւրէզ, գնելով ընդ նմին և այլ գեղս ինչ։ Եւ թէպէտեւ յետ այնր եւս առաքացուցին բռնաւորք գդիւղն՝ ի ժառանգութենէ առ Թառայն, այլ՝ ի հառատել իշխանութեան Պարսից՝ ի վերայ Աղբարեանն Նահանգի, Փիլիպպոս կաթողիկոս (առ որով էր Զաքարիա վարդապետ Ազաթրայապատեցի, առաջնորդն Քոմխանեանցի), և յաջորդք իւր վերստին Թափեցին գայն, և գրեցին՝ ի կալուած Էջմիածնի, զոր նորոգեալ չինէին, և զի մերձաւորութիւն չինին և վանայն՝ չիոթիկ լինէր պատճառ, Աիժէան կաթողիկոս՝ ըստ վերոգրելոցս, յամի 1763 քակեալ գյարակից չինս ինչ և պարապով պատեալ՝ զառագս գգիւղն՝ ի վանայն, Թողեալ զառ՝ ի Հր. Եւ. կողմն գեղջն. չինեալ՝ ի նմա առանձին եկեղեցի փայտայարկ յամի 1767, յանուն Ս. Աստուածածնի, և արձանագրեալ՝ ի վերայ արեւմտեան դրան նորին, այսպէս.

Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս, եւ հիւանդացաւ գեօղն յԱթոռոյն՝ ի չինել պարապի նորին, արդեամբք եւ հրամանաւ Տէառն Աիմէոնի սրբազան կաթուղիկոսին Երիւանցւոյ, ի պատիւ Սրբուհւոյ Աստուածածնին, յորոյ անուն իսկ կառուցաւ, ի ԱՄԺԹ։

Քէա գարու միոյ առ մեզ քակեալ զեկեղեցին՝ չինեցին քարակերտ և ընդարձակագոյն եւս՝ ի վերոյ վեցից մանր էր տեղին՝ քաղաքին Վաղարշապատի, յայտ է՝ ի տանց. Հառատեցաւ և վարժարան առ նմին՝ արդեամբք Յովհաննիսու Շահրամեանց։

Զի այլ ինչ նշանաւոր չինեալ՝ ի Վաղարշապատ, և ոչ երեւելի Աստուածն Հնարեան, և այս քերեւս վասն մեծաւ մասամբ հազուագիւտ լինելոյ չինուածոյն՝ ի հնումն, որպէս և այժմ են առանձն՝ ի հառատակի, աւելի քան զ500 Թուով։ Վասն մերձաւորութեան կաթողիկոսական աթոռոյն և յաճախելոյ ուխտաւորաց՝ ի նոյն և՝ ի վկայասքանս Սրբոց Կաւառանցն, յաճախաւոր լինէին և առնուազն՝ ի Վաղարշապատ, որպէս է գուշակել և՝ ի պատկերդ. (Թիւ 78)։

111. ԵՋՄԻԱՆԻՆ. — Այս անուն՝ յետ նոտզելոյ Վաղարշապատաւ յաւերհնական չքոյն և յարքունի գահոյիցն, որպէս և այլոց յառաջ և յետ այնր՝ մոլորազրացն Հայոց, ժառանգեաց զառաքելաբոյս չինից Հայաստանեայց, մանաւանդ յետ վերահաստատութեան՝ ի նմին Հայրապետական աթոռոյ՝ գկիսով ԺԵ դարու. որպէս և անդամին՝ ի սկզբանէ Գ դարու յառաջ անտի մեծացն Տրդատայ և Գրիգորի՝ առաջնադատաւոր էր յիմ. կեցեալ, նովին լուսաւորչէն աթոռոյն, ուր և նըստաւ զամս իրր հարիւր և երեսուն՝ յաջորդք նորին համարիւն սրբոյն և Թառայնք՝ ցմեծն Խոսէակ։ Սա՝ ի վերջին ամս կենացն եմաղ իւր անդ փոխանորդ զՍմբատ, իսկ յետ նորին կաթողիկոսացք ցամս կատարեալ հազար, յայլեալ տեղիս եգին զաթոռն. բայց առաջին կաթն յառաջին ժամանակս՝ ց՝ԺԴ դար՝ իրրեւ առաջին կաթողիկէ յաւարտ էր տեղին, յետ այնր իրրեւ խապա ազատացեալ և մատացեալ՝ մինչեւ՝ ի վերոյիշեալ նորագունին։ — Զի մատ և կենդրոնական մասն էր տեղին՝ քաղաքին Վաղարշապատ, յայտ է՝ ի բանից տեսչեան Ս. Գրիգորի, « զանազան տեսիլ մարդոց » թարթր և աշեղ ... և՝ ի ձեռին իւրում ուռն մի մեծ » ասկի ... (արով) եհաս մինչեւ ... ՝ի չինամիչ քաղաքին. » և բախեաց գթանձրութիւն յայնատարած գետնոյ ... » և տեսանեմ՝ ի միչ քաղաքին մեր յայտարանս արքու » նի ... խորխոչ ասկի », և այլն։ Այլ թէ որպիսի՞ ինչ էր վայրն կամ չինչ պէտս, ոչ է յայտ. ամանգ հրապարակ կարծեցին, և այլք մեհեան. և՝ ի հաճ է նոտբերական իմն ունել յիշատակ, և նշանաւոր և անհոգիստակ գոլ՝ վասն միջնակարգութեանն և մերձաւորութեան յայտարանս արքունի. քանզի նթէ տայգ և տատուտածայնն իմն է տեսիլ Լուսաւորչին, — որ եւեան երիս խորխոչս կարծիրս հրեղէն խոյակաք՝ ի վերոյ երից տեղեաց նահատակութեան Սրբոց Կաւառանցն, և նոտխագոյնն քան զնոսին գմեծն ասկիղէն խորխոչ, ուր և հրամայեցաւ նմա՝ ի տեղացոյց հրեշտակէն, նթէ « Շինեսջիր զտաճար » անուանն Աստուծոյ՝ որ ցուցաս՝ ի տեղւոյն՝ ուր սիւնն » հրեղէն ունէր զտկի խորխոչն », և կանխեաց ասաց, թէ « տեղին այն լիցի տաճար Աստուծոյ, և տուն աղո» թից խնդրատուց ամենայն հաւատացելոց, և աթոռ » քահանայութեանն », — հարկ է մտաց հասանել՝ նթէ նախագոյնս քան զերեսին գայնասիկ վիպական տեսիլս նահատակութեան Հռիփսիմեանց, Գայիանեայ և Հնձանին, (որպէս արդարև առաց ինքն Գրիգոր), ոչ վայրապար ինչ էր, այլ նախանշանակաւ կամ նախատրբեալ, և տա՝ ի մէնջ Թագուն մնացեալ. բայց ըստ հաւատոյ աներկիւղ ատանգութեան՝ կէտն այն բազխեալ ասկիղէն ուռամբ՝ ի տեղւոյն, կամ մանաւանդ խորխոչն ասկիղէն՝ սրբեցաւ՝ ի Լուսաւորչէն՝ ի տեղւոյն գենման գտանն Աստուծոյ, որ և ցայգ հանապազ և կոչի Իջման տեղի, և խորանն՝ Շողակաթ Աստուածա-

ծընեի, ’ի գրիգորաչէն և տրգատաչէն կաթողիկէ եկեղեցւոջ անդ, որ կոչին Էջմիածին, իբրու Էջէ Միածնի Որդոյ Աստուծոյ, կամ անգ Էջ Միածինն, որպէս հաստատակօրէն իմանայ ազգս՝ յահաւոր տեսիլ ուրուագրմանդոյն երեւելոյ առ Գրիգոր. Քէպէս և հրեշտակն մեկնիչ՝ ոչ յայտնապէս զՈրդին Աստուծոյ ցուցանէ, այլ ասէ. « այս Տեսութիւնն Աստուծոյ է, որ հայի յերկիր » և այլ գոլով. ... Այն ահ ստուգութեանն՝ հար. » Քեաց կրծանեաց ընկենաց գմոլորութիւնս յերկրէ » ; Այլ չարական Շողակաթին վկոյէ՝ զի անգամին յաւարին գարուց քրիստոնէութեան ազգիս՝ այսպէս հաւատացին զՈրդին Աստուծոյ նշանակել առնն ոքանչելոյ, վասն որոյ և երգէր.

« Էջ Միածինն ’ի Հօրէ, և լոյս փառաց ընդ Նմանէ.

Զայնք հնչեցին Սանդարամետք անդընդոց », և այլն։ Աստի յատկացաւ տեղոյն անունն Էջմիածին. այլ Ներքս, և ո՞ նախ այսպէս մեկնականաբար ասաց, արժան էր հետաքննութեամբ ստուգել. բնձ Թուի թէ չէ կարի հին այսպիսի կոչումն կամ կիրառութիւն. և յետ յիշեալ չարականիդ՝ առաջին նմանաբան ասացուած է Սահակ Հօրեղբեան, ’ի վերոյիշեալ ՅՈդոս Վաղարշապատի, ’ի գլխոց նորին.

« Այս են, այս են Էջէ Միածինն
Իմ կաւածին Քաղաւորն » ։

Բայց օրշակի Էջմիածին կոչումն տեղոյն ոչ գտանեմ յառաջ քան զՓե դար. և գրեաթէ նախ առ վերանորո-

80. Էջմիածին.

գութեամբ Աթոռոյն և առ յորգորոյի նորոգմանն՝ առ Թեոփիլոսի Մեծաւորեցւոյ լսի անուն, գոլիքս և ’ի Յոյսս. ւսւրս ’ի Նմին ժամանակի. իսկ ’ի յիշատակարանս գրոց այնոր գտաս զոյգ գրին անուանք երկոցուն առ Վաղարշապատ և Էջմիածին ։

Քեա պատմէոյ Լուսաւորչին առ նորաշաւաս ժողովուրդն զտեսիլ իւր և զմեկնութիւն, և ձեռն ’ի գործ արկեալ չինելոյ զվկայարանն երից և Թագելոյ զմարմինս կուսանացն յիւրաքանչիւր գիպս նահատակութեան նոցին, գՀոխիմեանս յաբեւելից կուսէ քաղաքին, գՈսյիանեանս ’ի Հարսաւոյ, և զկոյսն մինասար ’ի հիւսիսոյ, ապա ասէր, ըստ պատմին. « Եկայք, զնկատ անալ տեղին սէրունական սանն և մեզ հրամայեսցէ՝ ’ի մէջ առեալ փակեսցուք։ Թագաւորսն և ամենայն ժողովրդովքն երթեալ հասանէր ’ի տեղին ցուցեալ հրեշտէն սեամն ոսկիակալ խաչախին, և անդէն բարձր քարայարմամբ փակեալ զտեղին ’ի պատիւ, և գրամիք և գանասիակք ամրացուցեալ, և կանգնեալ և անդ զնշան փրկական խաչին. զի առ հասարակ հասեալ ոք յոյն տեղի, տարաբին Աստուծոյ երկրպագեալ ծունր կրկնեացեն » ։

Քեա ձեռնադրութեանն ’ի քահանայապետութիւն

1 Զոր օրինակ, յամի 1445. * ’ի հայրապետութեան Տեառն „ Գրիգորի վարդապետաւ Էջմիածնի. — 1447. * ’ի հայրապե„ տութեան Տեառն Գրիգորի ’ի յաթոռ Ա. Էջմիածնի վարդապե„ տաւ Աստուածատուրեանց հաւանեցի „. — 1454. * ’ի կաթողիկոսու„ թեան Տէր Զաքարիոյ, ’ի յաթոռ Ա. Էջմիածնին վարդապե„ տաւ „ ։ — Գաւանի և առանձինն գրեալ յամի 1455. * ’ի հայրա„ պետութեան Գրիգորի սիմեոնական Սուրբ Էջմիածնին՝ վերոյիշեալ „ հորոգելոյ „ ։

Հայոց, և յետ մկրտելոյ գյաժպռակաւն՝ 'ի Բագրեւանդ, գարձ արարեալ Ս. Գրիգորի 'ի վաղարշապատ հանդերձ Թագաւորաւն, « զնկարեալ տեղի տանն Աստուծոյ յիշ- » նեաց, զյուշեալն նմա 'ի տեսլեանն, գյառաջադոյն » գրուեալն իւր, և կանգնեաց անդ զտեղւոյն Քրիստոս- » ի » : — Այսպէս համառօտիւ նշանակէ պատմիչ ժա- մանակին զչինութիւն կաթողիկէին, զոր եկեղեցւոյ Հայոց, և զհայրապետականն աթոռոյ. որ թէ որպիսի ինչ էր, 'ի յետագայ նորոգութեանց յայնմ՝ ոչ համակ քաջաչէն եղեալ, այլ և փոյթայարկ, ներքին զարդուքն հմայացեալ ակուռ և արծաթաձև և պէսպէս ազնիւ. նիւ- թովք, զոր ոչ միայն տանն արքունի՝ այլ և հասարակ ժողովուրդն անխնայ մատուցանէր 'ի սպաս տանն Աս- տուծոյ: Այ որով յայտ է թէ կառուցաւ հայրապետա- նացն և կարեւոր վայրք 'ի պէտս սպասուրաց եկեղե- ցւոյն. որք թէ որքան ընդարձակ էին յայնժամ՝ չէ մեզ յայտ. այլ յետ այնր, մանաւանդ յ'ԺԻ դարէ և այսր՝ յաւելեալ չինութեամբք՝ ձեւացաւ շուրջ զկաթողիկէ և- կեղեցւոյն ընդարձակ վանատեղին պարսպապատ, յոր- մէ արտաքոյ մնան երեքին վկայարանքն. ասկոյն նոքօք հանդերձ բովանդակեն յայլազգեաց իւր-գիւիսէ կոչի, (որ է Երեք եկեղեցիք). այլ մեք նախ զմնծէն զբան կաթո- ղիկէին և ցվանացն ճառեսցուք, ապա և զայլոցն:

Որպէս 'ի տեզապրի վաղարշապատու ծանուցաք՝

81. Կաթողիկէն Էջմիածնի.

վանքն Էջմիածնի 'ի դարէ հետէ զասացեալ անշրպե- տեալ է 'ի քաղաքագիղէն, թէպէտ ասկա միջոցաւ, և տեալ է 'ի քաղաքագիղէն, թէպէտ ասկա միջոցաւ, և մեալ յ'ի Ներսէ. Եղ. նորին. և է բովանդակ պարսպապատ, մեալ 'ի Ներսէ. Եղ. նորին. և է բովանդակ պարսպապատ, քառակուսի, իբր 275 Ձափ ընդ երկայնն յարեւմտից քառակուսի, իբր 275 Ձափ ընդ երկայնն յարեւմտից յարեւելս, և 235 Ձ. ընդ լայն 'ի Հս. ընդ Հր. չինուած յարեւելս, և 235 Ձ. ընդ լայն 'ի Հս. ընդ Հր. չինուած Սիմէոնի կաթողիկոսի յամի, 1763. Հիմանքն կոփածոյ Սիմէոնի կաթողիկոսի յամի, 1763. Հիմանքն կոփածոյ քարամբք, վերին մասն ապիւտակիւտ, իրգունս ունե- քարամբք, վերին մասն ապիւտակիւտ, իրգունս ունե- լով բոլորիս վեցասան՝ 'ի կողմանն և 'ի գլուխս ան- լով բոլորիս վեցասան՝ 'ի կողմանն և 'ի գլուխս ան- կեանց՝ մեծ և փոքր, որով զամրացի բերէ կերպարանս կեանց՝ մեծ և փոքր, որով զամրացի բերէ կերպարանս Բայց է և ներքին պարիսպ բուն բնակութեան վանացն, Բայց է և ներքին պարիսպ բուն բնակութեան վանացն, որ գործէ հաւատարակոյսն քառանկիւն, որոյ երկայնու- որ գործէ հաւատարակոյսն քառանկիւն, որոյ երկայնու- թիւն կողման միոյ է իրր կիսով չափ բովանդակ երկայ- թիւն կողման միոյ է իրր կիսով չափ բովանդակ երկայ- նութեանն վերոյնշանակելոյ. շուրջանակի չէնք են վա- նութեանն վերոյնշանակելոյ. շուրջանակի չէնք են վա- նացն, 'ի միջի բակ ընդարձակ, և 'ի կենդրանի՝ եկեղե- նացն, 'ի միջի բակ ընդարձակ, և 'ի կենդրանի՝ եկեղե- ցին կաթողիկէ: Ի միջի երկոցուն քառանկիւնացն, կամ ցին կաթողիկէ: Ի միջի երկոցուն քառանկիւնացն, կամ բան վանացն և արտաքին պարսպին՝ են այլեայլ կա- բան վանացն և արտաքին պարսպին՝ են այլեայլ կա- բուր չինուածք և արձակ վայրք, որպէս ասեմք 'ի յա- բուր չինուածք և արձակ վայրք, որպէս ասեմք 'ի յա- տակագիւրն. յարեւմտակողմն պարսիզք և աւազան, 'ի տակագիւրն. յարեւմտակողմն պարսիզք և աւազան, 'ի Հարաւակողմն արեւմտից՝ Հիւրատուն կամ բնակարան Հարաւակողմն արեւմտից՝ Հիւրատուն կամ բնակարան Ի- թատուորաց. յարեւելս Հարաւոյ՝ Դպրատունն. յա- Ի- թատուորաց. յարեւելս Հարաւոյ՝ Դպրատունն. յա- րեւելակողմն՝ գոմք անասնոց. նոյնպէս և 'ի Հս. Եղ. որ րեւելակողմն՝ գոմք անասնոց. նոյնպէս և 'ի Հս. Եղ. որ և յարեւմտս հիւսիսոյ՝ էին երբեմն կրպակք:

Զորք դրանք են արտաքոյ պարսպին մեծամեծք և կամարակապք. մին ի ծայր արեւմտեան հիւսիսակողման որ հայի ի Վաղարշապատ, և կոչի Դիւղի Դարպաս կամ Շուկայի Դուռն, զի է յայնմ մասին Շուկայ եաթանաւան կրպակաք և խանուաք, վասն որոյ կոչէր և Քէրվանսէրայ (Կարաւանատուն), ուր գան չինականք ի գնել և վաճառել, և միաբանք ի պէտս վանացն. և առ նոքօք յեկից կուսէ բնակութիւն ապառաւորաց և պահապանաց։ Երկրորդ դուռն Ղազարապատի կոչեցեալ յարեւմտից հարաւոյ, որ մեծանէ ի թակ մեծ, յորոյ միջի աւազան, և շուրջ բնակարանք ուխտաւորաց կամ հիւրոց, և ամբարանոցք. յելից սորին կայ Դուռն Մօրի անուանեալ, որ հանէ յընդարձակ հրապարակ Ղազարապատի. ի նմին մեծանէ և յարեւելեան ծայրէ հարաւակողմանն միւս դուռն կայի, զի ընդ այն ածէն զարգիւնք բերոց կարասեաց Աթոռոյն. կայ և այլ փոքրիկ դուռն ի հարաւային ծայր արեւմտակողմանն՝ Բաղանեաց դուռն կոչեցեալ։ — Միջին պարսպին կամ վանացն են գրունք հինգ. յորս գլխաւոր արեւմտեանն հանդիպ մտից կաթողիկէին, և կոչի յանուն Ջրցատոյ. զի յայնմ կողմանն հանաւրին լինել արգանի ապարանիցն։ Բարեւելային հարաւակողմանն է Քշուհի անուանեալ մեծ դուռն, որ մեծանէ ի Հա. Մ. անկանէ Ղազարապատի։ — Քիչատակ չինութեան մեծի արտաքին պարսպացն արձանագրեալ է ի վերայ Կալի գրանն՝ յանուն չինարար կաթողիկոսին, համառօտ բանիւս.

Շինեցաւ բոլոր շրջապատ պարիսպս սրբոյ Աթոռոյս ի հիմանէ, ի վաւառ Աստուծոյ եւ ի պարծանս ազգիս Հայոց, հրամանաւ Տեառն Սիմէոն կաթողիկոսին. ի ՌՄԺԻ թուականէ մերմէ։

Ի վերայ ամանց՝ ի բրգանցն կան արձանագիրք, որպէս ի միում, ի հիւսիսակողմանն.

Ա. Քիչատակ է բուրգս Գալիանեցի մնհատեսի Գրիգորին եւ որդւոյն Յոհաննէսին եւ Եղիսային. Թվ. ՌՄԺԹ։

Բ. Շինեցաւ մեծ բուրգս արդեամբք ի յԱստրանոյ Սառաքի մնհատեսի Զաքարիային եւ հանգուցեալ եղբօրն իւրոյ մնհատեսի Գրիգորին. ի քիչատակ ամենից կենդանեացն եւ ննջեցելոցն իւրեանց. Թվին ՌՄԺԵ։

Գ. Շինեցաւ բուրգս այս արդեամբ սրբոյ Աղիմոյ Պատրիարգ Տեառն Կարապետի առաուաժարան վարդապետին, ի քիչատակ իւրեան եւ հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողաց իւրոց, ի ՌՄԺԶ։

Յայսմ վայրի ի վերայ պարսպին արձանագրեալ է քիչատակ առաջնոյ ուրաք.

Քիչատակ է հօթնագաւազանի տեղ ի պարտսպէն Ագուլեցի Ոսկանի որդի Յովսեփենւոյ եւ իւր կենակցին, եւ որդւոյն Դանիէլին եւ այլոցն. Թվ. ՌՄԺԵ։

112. Դառնն Տրդատայ մտնեալ ի գաւիթ, նախ ընդ հարաւ և ապա ուղիղ ընդ արեւելս հանէ ի մեծ գաւիթ կամ ի բակ վանացն, կլանակի դէմ յանդիման դրան մեծի տաճարին, ի կոչեցեալն Կաթողիկէ և մայր եկեղեցիս Հայոց, ոչ այնքան առաջնութեամբ չինութեանն, որքան աթառակալութեամբ Հայրապետի ազգին, և հիմնարկութեամբ Գրիգորի և Տրդատայ, որոց ձեռակերտ մարթ է անուանել զէթ զայժմեան հիմանդն, և նոցա ձեռագ գտեցին. զի անեղկմա ուանդութիւն է ազգիս՝ անփոփոխ մնալ ձեւոյ և չափոյ եկեղեցւոյն՝ յամենայն նորոգութիւնս և վերաշինութիւնս. և է քառակուսի խաչաձեւ, այլ կարճ թեւօք, մեծագործեամբ միջակ, մանաւանդ թէ փոքր՝ ըստ այժմեան գաղափարոց, առ ի լինել հայրապետական և արքունական եկեղեցի. և զի ի հաստաբակի փոքր են ամենայն հին եկեղեցիք Հայոց, տատկաւին մի ի մեծագանձից համարելի է սա, գոլով ընդ երկայնն իբր 35 Ձ. ընդ լայնն 33 ½. այլ հանդերձ անդաստակաւն մինչեւ ի դառնն (արեւմտեան) լինի 42 Ձ. բարձրութիւնն իբրեւ 23 կամ աւելի [1]։ Զորք սիւնք խաչաձեւ խարսխաք ի միջավայր տաճարին ամրանան զգմբէթն, ընդ որով կշռակի ի կենդրան եկեղեցւոյն կայ իջանել տեղին։ Որոյհետ ինչ էին նեղք չինութեանն և ներքին բաժանմունք կամ չինուածք յատկացեալ անդ ի սկիզբն Դ դարու (իբր յամի 303), ոչ կարեմք հաւաստել. բայց զի սեպհական սուրբ էր յարեւելեան ճակատն կամ ի թեւն անդ. իսկ նեղքն ոչ համակ փոքրագոյն թուի, այլ և վայտակերտ, որպիսի էր և երկրորդ անգամ շինեալն կամ նորոգեալ յետ կոյս այնր դարու. զի հաւանեալ

[1] Շահաթաճանան 32 և կէս գազ (պարսիկ կանգուն) առ պերկոյեաթիւնն, 30 և կէս գազուեաթիւն, 21 գաթեթաթիւն։

բէն աւերեցաւ կաթողիկէն ի չարանախանձ ուրացողէն Մեհրաժանոյ և ի Պարսից, որք ի հնումն քանդեցին զվաղարշապատ, և նորոգեցաւ ի Մամիկոնեանց։ Ի հին չինութենանց անտի՝ յատակին կամ յերկրորդէն՝ քառն յատակ քան զգիւտ հայ առաքէ՝ Յեացեալ երկու քանդակք յանուտաւ, ազուցեալք այժմ ի հիւսախային որմն արտաքուստ. մին զՊաղոսի առաքելոյ և զՔրիկէթոս կուսէ պատկերս առնելով հանդերձ անուամբն. միւսն խա-

82. Հին քանդակ յորմէ կաթողիկին Էջմիածնի.

չաձեւ. Հաւատարակոմ ի բոլորակի, յորում շուրջանակի գրեալ է յանարէն բանս այս. « Օգնեա ամենայն ազգաց կամ ազօթարար (որպէս թարգմանի) յիսկզբանէ »։ յանկիւնս խաչին՝ Քերեա մաղթանք ազօրմէլոյ Զաքարեայ ? . որպէս և արտաքոյ յաջմէն գրի, « Տէր, ազօրմա ծառայի քում Աբգարու » ... յահեկէն՝ անառարկ բառք, վերջինն Լոյիսոին, գուցէ Յոյս կամ Յուսիկ նշանակիցէ. իսկ ի տապեւ երկք անուանք են Դանիէլ, Տիրէր (Տիրայր) և Գաբռիէլ։

Վահան Մամիկոնեան հասեալ յիշխանութիւն մարզպանութեան, « հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ չքնաղութեամբ գՀնացեալ գործ նախնեացն իւրոց » . որպէս ասէ ժամանակակիցն Ղազար, այլ ոչ նշանակէ ըզնիւթ չինուածոյն. բայց հիմնարկութենանն բառ երևիցի գուցանէ փարակերտ՝ ոչ միայն գհիմանան այլ և զորմանա, այլ ոչ և զառանին. քանզի ասէ Սեբէոս՝ յետ իրր հարիւր քառասան ամաց, վասն կամակատոյ կաթողիկոսի, եթէ յետ չինութեան եկեղեցւոյ Ս. Հռիփսիմեայ, մեծ, « վերացոյց և գփայտակերտս որբոց կաթուղիկէին, նորոգեաց և գխոստաս որմոյն, չինեաց գքարայարկան. իսկ պատմիչ կաթողիկոսան Յովհաննէս՝ գամենեքեան ասէ. « Եղեն գնա գեղեցկայարմար և չքնաղատես կոթողք փառացն քրիստոսի » : Քարինք չինուածոյն հաստղղեալք են, անառ և կամարք, և որմունքն քանձր և հաստակաւն, որպէս գի, ասէ Անգղիացին Մարիէ, միայն ատաղոյց.

» կամ յերախայրիաց՝ մինչեւ ցդրամ մի՝ յանձն իմ ոչ է » յարեալ ... այլ երրիք և յաւելորդացն (անփական » ասացուածոց խրոց) ՚ի պէտս անդրգդ ծախեր յի- » մոցն » . յիշէ և զվաստակս իւր ՚ի չինութիւն և ՚ի զարդ տեղւոյն, չհամարձակ յետանալ քան զայլս. « զի ամենայն » կամիս և կազմածոյ եթէ ասիցս մի երեւելի նուազեալ » քան զայնոսիկ որք յերկերիցս ամէ չինեալ վանորայքն, » չհամարէի զանձնս արժանի կալոյց՝ Զի թէպէտ միանձ » գամ և երկիցս ջարդեցաւ բոլոր կաշի՝ յանհաստատա- » թենէ չինուածոյն » , այլ՝ ձգնի ցուցանել զի ինքն և նորոգեաց և չինեաց. և մինդեռ ՚ի չինել էր, յաշա- կոտքն՝ « զիս Հանրին (ասէ) մերկ և թշնամանօք, յամե- » նայն արարելոց իմոց՝ զոր ՚ի մանկութենէ արարեալ » էի ... (և բամբասէին) թէ մանուկ մի հոգաքարձու » տեղւոյն չկարէ առնել » . — Քեռ Ղազարս մինչեւ ցկիս- բիմն՝ ոչ յիշի ոք վանահայր. իսկ Կիւրիոնդ առ Մովսէ- սէս մերով կաթողիկոսէ՝ եկաց յոյնմ տեղւոյն զամս եօթն, և ապա ընտրեցաւ ՚ի կաթողիկոսութիւն

84. Հին ձեւ կաթողիկէին Էջմիածնի.

աշխարհին Վրաց։ Ի սկիզբն Է զաբա Աբրահամ անն էր վանաց երէց կաթողիկէին, որ գաւա ՚ի Ժողովի համ- անառան կաթողիկոսին ՚ի Դաւին. յետ նորա կացեալ է Յովհան կամ Յովհաննիկ առ Կամխատառա կաթողիկո- սէ՝ յամի 618, ՚ի ժամանակի Նորոգութեան եկեղեցեաց վաղարշապատ։ Քեռ սորա յիշի Եզր՝ իբրեւ փակա- կալ կաթողիկէին, որ ապա եղեւ կաթողիկոս, և առ իւ- բեւ առ ժամանակ մի ՚ի Նմին պաշտամանն եկաց Յով- հաննէս Մայրավանեցի (յետոյ Մայրագամեցի)։ Յոր- մէ յետոյ ոչ գտանեմ զանուն յայնմդրդի. Քեռեւս և ան- գէն չփոթք և խանգարումն Հասին տեղւոյն յԱրաբաց՝ յարշաւանս իւրեանց յՅոսաման Հայոց յամս 637–46. և Քեռեւս զաւերածս նոցա կարկառեալ, որպէս և զայլսն, Շինողն Ներսէս։ — ի Պատմութեան Խոյին Կանեալ ըստ Քոյամաւարաց, ասէ վասն Ափի տանիկանի առեալ « զմեծ կաթուղիկէն զվաղարշապատ՝ որ ասէ Էջմիա- ծին » . այլ առ պատմիչս ոչ գտանեմ զայս յիշատակ-

յիշի Սափի ամն ՚ի կաղմանս վանայ յետ Թ դարու, և Աբոց ասացիսն ՚ի Դաւին՝ առ Երկաթն Աշտամ, որ է յառաջին քառորդի Ը դարուն. և զի սորա բարեմտիք երեւին ՚ի պատմութեան, թուի Սափեայ արարեալ զա- ւերն, եթէ ասոյգ իցէ յիշատակն։ — Ի տեղագրութեան վաղարշապատու նշանակեցաք և զԳագկայ վերջնոյ գա- լուստ անդր, որ ցուցանէ և ՚ի չինութեան լինել կաթո- ղիկէին և յայնժամ. և յետ այնորիկ անկիշատակութիւն և ամայութիւն, մինչեւ Ոդրոյ արժանի լինել յեպիսկո- պոսէն Սիւնեաց յետ Ը դարու. (՚ի ինդրոյ Խաչատրոյ Կեչառեցւոյ). և կերպարանել իրրեւ ՚ի Ձայն մեծի գու- ժի դիմել ազգին Հայոց ՚ի քաղքն. որք և

» Տեսին ՚ի նմա զարքայահին
Զայն երկնաւոր թագաւորին,
Զխաթան փառաց Տեառն Քիստոսին,
Զմայրըն լուսոյ Հայկայ զարմին,
Մերկ խաչատակ ՚ի թագրանին.
Զանձամբ արկեալ զգեստ խաւարին,
Հերքըն ճաղեալ որպէս կընդին,
Սաինքըն ցամաք զերգ սիրեդկին » , և այլն։

Ասոյէս նկարագրէ յերիար որպէս գինի մի այրի չրջա- պատեալ յեզերամարդ, յորոց Հարցեալ՝ պատմէ գա- զէտս իւր.

» Երբեմն էի որպէս գինին,
Հիմ՝ Հաւատոյ եմ գրաւհին.
Երբեմն արեւ արփիածին,
Ասիքըմ խաւար անհրաժարին ...
Երբեմըն Հարան յառագաստին՝
Մածեալ գրկաքն իմ փեսային,
Ասիքըմ սեղեխ սատրատին,
Անպէտ նըման Հաճեալ ըզրին,
Իսկ այս որ չարըչ գինեւ պարին՝
Են իմ դաւերքն՝ որ նախ եկին,
Զարս սատ և անդ Հարմնացուցին,
Եկեղեցիք Հայաստանին » ։

Եւ զայս վասն վկայարանաց կատանացն ասէ, և այլոց մերձակայից եկեղեցեաց. և յետ յերկար ազգաց վասն անաէրունչ մնալոյ երկրիս ՚ի բնիկ տէրանց, գառնայ յինքն իսկ ՚ի կաթողիկէն՝ դիմառնարար.

» Մինդն այրի գիս սատ Թագին,
Որպէս զդինիչ ՚ի բաց լըքին.
Աղդ մենացեալ յանվայր գաղտիս՝
Չերդ ըզդագան անապատիս,
Զաչերս ածեմ կոդիզագին
Թ՝ անր էք որդիքդ իմ արբածին.
Եկայք առ մայրըս ձեր նախկին՝ —
Ամենեւին բինչ չերեւին.
Բայց թէ ազնիք ընդ ճաղարին,
Կամ Աիւթացի հօրանք...
Կամ խայտառակ մանկունք նոցին.
Որք միւս կոխան գիս առնէին,
Ցնդիք չարեացն որ գործէին ...
Ցերկնից յերկիր գիս իջուցին,
Խորք անդընդոց գիս պատեցին ; ...
Ո՞ր են փեսայքն իմ առաչին,

» պիսկոպոսք. Յովհաննէս վարժապետն և ուսուցիչ ի
» սուրբ սխաէն Հիրմնի վանից, և աշակերտք իւր Գաւ-
» ւիթ վարդապետ և Ստեփանոս վարդապետ, ի տա-
» ղէն Սիւնեաց, բազում քահանայիք. – Շմաւոն վար-
» դապետ շնորհալից աթոռոյն Սաթէի առաքելոյ. –
» Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս Ս. Աստիկոյն
» Թադէոսի. և միւս Գրիգոր վարդապետն և եպիսկո-
» պոս հռչակաւոր սխաին Հաղբատու. Իսկ ի Այրարա-
» տեան գաւառէն, Կիրակոս վարդապետ Ըռշտունե-
» ցի. – Սարգիս վարդապետ Զագուվանից. – Տիրացու
» վարդապետ Վանանդեցի ի Սիւնեաց. – և ի կողմանէ
» վասպուրական գաւառին՝ Թումայ վարդապետ (ինքն
» Պատմիչն) և Մկրտիչ վարդապետ ի Ս. սխաէն Մե-
» ծոփոյ վանից. – Կարապետ վարդապետ և Յովսէփ
» վարդապետ ի մայրաքաղաք վանաբէիցն, ի սուրբ
» սխաէն Առաքածածնին Թառաբատու. – Ղազար
» վարդապետ ամենայն կողման Բաղիշու. – Սարգիս
» (կամ Ստեփանոս) վարդապետ և Յովհան վարդա-
» պետ Աղձկու. — Զաքարիա վարդապետ Վարագայ
» մայրաքաղաք վանաբէիցն, և Տէր Յոհաննէս, ի երկո-
» տասան եպիսկոպոսք ասեմ և անեմ. Տէր Զաքարէ ի
» Հաւուցքառաջ, ի յազատարգեաց. Տէր Գաբրիէլ Ս-
» ՀՄԻԱԾՆԻՆ. Տէր Կարապետ Յոհաննաւվանից. Տէր
» Յովհաննէս Բշնու. Տէր Աստուա ի Իրապին. Տէր Յո-
» հաննէս Աբրիշում Մեծոփայ վանից. Տէր Յակոբ Կող-
» բայ. Տէր Կիրակոս Բագրատու. Տէր Մարտիրոս Հազ-
» բատու. Տէր Ազարիա Գանձասարցի. Տէր Զաքարիէ
» Ներսեհանից. Տէր Ստեփանոս տեղապահ Սիւնեաց
» աթոռոյն, ի յազատաց. Տէր Կիրակոս Սալնապատից,
» և այլ բազում վանորայք և կրօնաւոր սուրբ հարք, և
» պատուական երիցունք՝ աւելի քան զ300 անձինս, և
» բազում միաբանակեացք, և ազատք և որդիք ազատաց,
» ձեռնադրք և տանուտէրք, և անթիւ և անհամար
» բազմութիւն ժողովրդեան, որանց և կանանց. Եւ ի
» հնուստր վարդապետաց և եպիսկոպոսաց՝ քրիստ
» միաբանեալ ընդ մեզ, Աետիս վարդապետ Ս. Խաչ-
» ի. Յովսէփ վարդապետ Աղպատենցի. Յովհաննէս
» վարդապետ Գամաղիելու. Կարապետ վարդապետ
» Հիղնայ. Յոհաննէս վարդապետ Բարխէորայ. և միւս
» Յոհաննէս վարդապետ Գամաղիելայ. և Գաւիթ և-
» պիսկոպոս, և Սահակ. Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս
» Բագիշու, և Տէր Բարսեղ, և Տէր Աետիս եպիսկո-
» պոս. Տէր Յովսէփ, Տէր Գրիգոր, Տէր Թորոս գե-
» րապատիւ սխաին Ս. Կարապետին. Տէր Պօղոս և Տէր
» Զաքարէ սուրբ սխաին Աստաքեաց. Տէր Կիրակոս
» Վանագրին. Տէր Յովհաննէս Սանոյ (կամ Սալնոյն),
» և Տէր Յոհաննէս մեծապատիւ սխաին Վարագայ,
» Տէր Կիրակոս Ս. սխաին Սալնապատից, ...
» եկաք ի գեղաքաղաքն Երուսաղէմ մեծա-
» գալաւեան փրկչին՝ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ մեծա-
» ւրախանքեամբ ընդ առաջ եկին, նոյնպէս և այսոր
» Հայոց եղև. զի ի վազուց հետէ անտեղուն կոյին, և
» ոչ էր տեսեալ այսպիսի ժողովել վարդապետք և ե-
» պիսկոպոսք ի մի միաբանութիւն. և սիրով ընկալան
» զմեզ և ժողովուրդս մեր և զամենայն եղբարքս մեր,

Հայրապետաց ջանք որ անցին ...
Որ բարեներքն որ յիս կոչին
Դաւաք երիցանց կղերիկոսին.
Որ սարկաւագանքն իմ բազդանին.
Որ են զպիրք ի տաճարին,
Որ ընթերցողք անագանին,
Որ են փառաւոք որ երգէին, ...
Որ ձայնք երգոց պաշտօնէին.
Որ և բարձունքն անուշ հոտին.
Որ կանթեղանք լուցեալ ջահին՝
Նման աստեղացն որ ի յերկին.
Որ են զնմանութք սուրբ խորհրդին՝
Որ միշտ առ իս կատարէին.
Որ հաղորդիքն տուն Աբրշին
Որոյ փրկեալ աշխարհք լինին » ։

Աչապիսեաք յերկարեալ զՈդբան՝ ուսարէ յուսագրութեամբ խնամոց Աստուծոյ. և մեք հարկ իմն համարեցաք կարգել առաջնոր ի վկայութիւն ամենայնի անդուն և ի բաց բարձման բարեաց կարգաց, յոր սուեալ թուի և աւելի քան զդոյս մի եւս, մինչեւ ի վերանորոգութիւնն կամ վերահաստատութիւն կաթողիկոսաց։ Բայց զի աշ ի ապառ ամսոյ և անվերակացու էր տեղին և յայնժամ, յայտ է յաբեռուսրաց ևկեղց անդր. որպէս ի նմին ժամանակի Ողբասացին և առաջ եւս յառաջ եկն Մխիթար վարդապետ Կերմանեցին, « ի Ս. Ութեան յորմէէ Որ-
» գին Մխածին, և ասի ուսամին բանեաց զԱնդաբա-
» մեռս անդնդոց. և անդ ոչընչանալ սուրբ տեղացն » ։ գնաց այլուր. եւս և յընտրութենէ տեղւոյն ի գումարանն ժողովոյ, և ի միոյ ի ժողովականացն՝ որ կոչի Եպիսկոպոս Էջմիածնի՝ Գաբրիէլ անուն։

Թուականութեան Մեծոփեցի պատմիչ հարուստ ժողովոյ Լենկթիմուրի ի Հայս, մի յանուանի վարդապետաց ժամանակին, գչարեալ ընդ գործս կաթողիկոսաց Սիոյ, և մանաւանդ՝ որպէս թուի՝ ընդ դէմ հակառակել միաբանութիւն նոցին ընդ մեծի գահոյն Հաւվնոյ, ի ժողովի փլորենոյից (1439), ջնջեալ մեծաւ նախանձու և ոչ փոքր առելութեամբ, յերկրորդում ամի՝ գլուխ եկաց գումարել ժողովով ի Մեծ Հայս, և կարգել քահանայապետ ի բնաշխարհն անդ և ի նախնական աթոռն, և յաջողեցաւ բանն ի միոյ կողմանէ. զի թէպէտ կանգնեաց անդ զաթոռն՝ յետ մանանեայ. զի թէպէտ և ոչ վաղվաղակի վաստակոցն վաստակեան, այլ ոչ կարաց և միաւորեալ զի կացին ընդ միմեանս և յայնմ օրէ մինչեւ ցայսօր պահել. զի կացին միաբանք և յայնմ օրէ մինչեւ ցայսօր կաթողիկոսութիւն կիլիկիոյ՝ կամ Տանն Սիոյ, թէպէտ յայժ նուազելոյ. այլ բայ յայնմ ատեն և ի փոքուէ մնալ Աղթամարայ վիճակի, ամենայն Հայք որ յերկրի իւրեանց և որք ի սիրեաս աշխարհաց՝ հնազանդին աթոռոյն Էջմիածնի։

Պարագրեալ ժողովոյն Թովմայ՝ գայս օրինակ պատմէ (յետ բազում երազաբանութեանց), գհանգամանս ժողովոյն և գժողովելոցն և գընտրութիւն կաթողիկոսին. « Իմ սիկիրն արարեալ ազգիս նմանակաց՝ առ ամենայն » ազգս (իմոյ կողմանս հայոցն կամ), գայ ամենայն միա-
» բանութեամբ ի յարհնութիւն Էջմիածնին և ի ձեռնադ-
» րութիւն կաթողիկոսութեան ամենայն հայկազեան
» սեռից ... Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և ե-

» իրրև զառաքեալս և զՔրիստոսակ Աստուծոյ, մեծամեծք
» և փոքունք, կարգաւորք և ուխտաւորականք։ Իսկ ի միւս
» այն եկն հրաման ի բանս արէն Աղուպ—բիկ անուն, և
» հասաք առ նա, և նա իրրև զիագաւոր քրիստոնէից
» մեծարեալ՝ մեծաւ սիրով և պատուով ընկալաւ զմեզ.
» և այգուցն առեալ զգոբս իւր և զմեզ զամենեսեան,
» փառօք և բմբկով, գոչմամբ բարձրագունիս մտաք ի
» Ս. քաղաքն Վաղարշապատ և հաւատացեալք և հա-
» ւատարիմ ժողովուրդն ի Քրիստոս և անհաւատքն՝
» ընդ առաջ ելեալ գարմանային։ ... Եւ մեք ամենե-
» քեան միաբան օրհնեցաք զԱստուած ի ձայն ցնծու-
» թեան, փառաք քեզ, Աստուած, յաղագս ամենայնի։
» Եւ հրաման եղև ի բանաւորէն օրհնել կաթողիկոս՝
» առանց հակառակութեան. և բազումք ի յեղբարցն
» յառաջ կոչեցան գալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմա-
» կան գրահեա. և ոչ կամեցան բառնալ գծանրութիւն
» գառնութեան բարձրագոյն առաքնանին. ապա յետ
» այնորիկ ապաւինեցաք յԱստուած, և միաբանութեամբ
» սկսաք աղօթիւք և պաղատանօք խնդրել յԱստուծոյ,
» առ մեզ առաջնորդ ըստ կամաց իւրոց[1]։ ... Եւ մեք
» ուրախացեալ օրհնեցաք զԱստուած. և գտրձեալ ի
» նոյն օրհնութեան ձեռնադրութեանն, արկին վիճակ ի
» աւրբ աւետարանն. և ել վիճակն Կիրակոս հայրապե-
» տին. և առանց հակառակութեան նկալ կանգնեցաւ
» ի մէջ աշխարհին առնելոյ. և մեք հիացեալ գարմացաք
» ընդ հնազանդութիւն առնն Աստուծոյ, և զիագոյզ
» կամաց իւրոց. զի կարի անշնազանդ բարս ունէր, և
» առէր զիաւառս երկրաւորս. և յիշեցաք զԱստուած, և
» սկիզբն արարչագործ ձեռնադրութեան. և ահա եկն ի ժա-
» մուն յայնմիկ արժան մի աւետարանել Քեւոք աստիկ
» գոչմամբ, նստաւ ի վերոյ գլխոյ Եղմիածնին. և Թա-
» գին բազուկք զհզաւոր խրոխտութիւնն, եղեալ տեսին
» և նկուել պատկեցին. և մեք ձեռս ի վեր ամբարձեալ՝
» օրհնութիւն և փառս տուաք օրհնելոյն յամենայն ա-
» րարածոց՝ ամենասուրբ Երրորդութեանն »։

Յառաջի է, զի յետ այսոցիկ գոհացուցական բանից անընդ-
մէջ յարէ պատմիչն, եթէ իցէ նոյն ինքն Թովմաս և եթէ
հետեւող Նորին, եթէ « Եւ այս գիտելի է ամենայն սըր-
» բազան և իմաստուն մանկանց եկեղեցւոյ, զի այս եր-
» ջանիկ և երանելի աւուրս հայրապետս մեր Կիրակոս,
» երկուս ամ նստաւ յաթոռ պատրիարգութեանն ի կո-
» թուղիկէն Ս. Էջմիածնի վաղարշապատ քաղաքի[2]։...
» Բայց անգիտութիւն մեծ սրտին կաթուղիկոսն և վե-
» րակացուք նորին. Գայրիել եպիսկոպոս սին ի սուրբ
» սեռէն Յովհաննուվանից և վարդապետ մի կիրակոս
» անուն ի գազանէն Ախշատենից », տղրանօք Մար-
կահի եպիսկոպոսի և Աստուածատրոյ կրօնաւորի Աղ-
մասավանից, անվաւեր համարեալ զընտրութիւնն, և
ձեռնէրիցութեամբ կոչտին Յովհաննու՝ կոչուցին փո-
խանակ Նորա զԳրիգոր Մակուեցի. ընդ որ ի խոր խո-
տեալ Թովմայի՝ մեղադրական ազգանուամբ և տղրալով ա-
տարեկ զպատմութիւնն[3]։

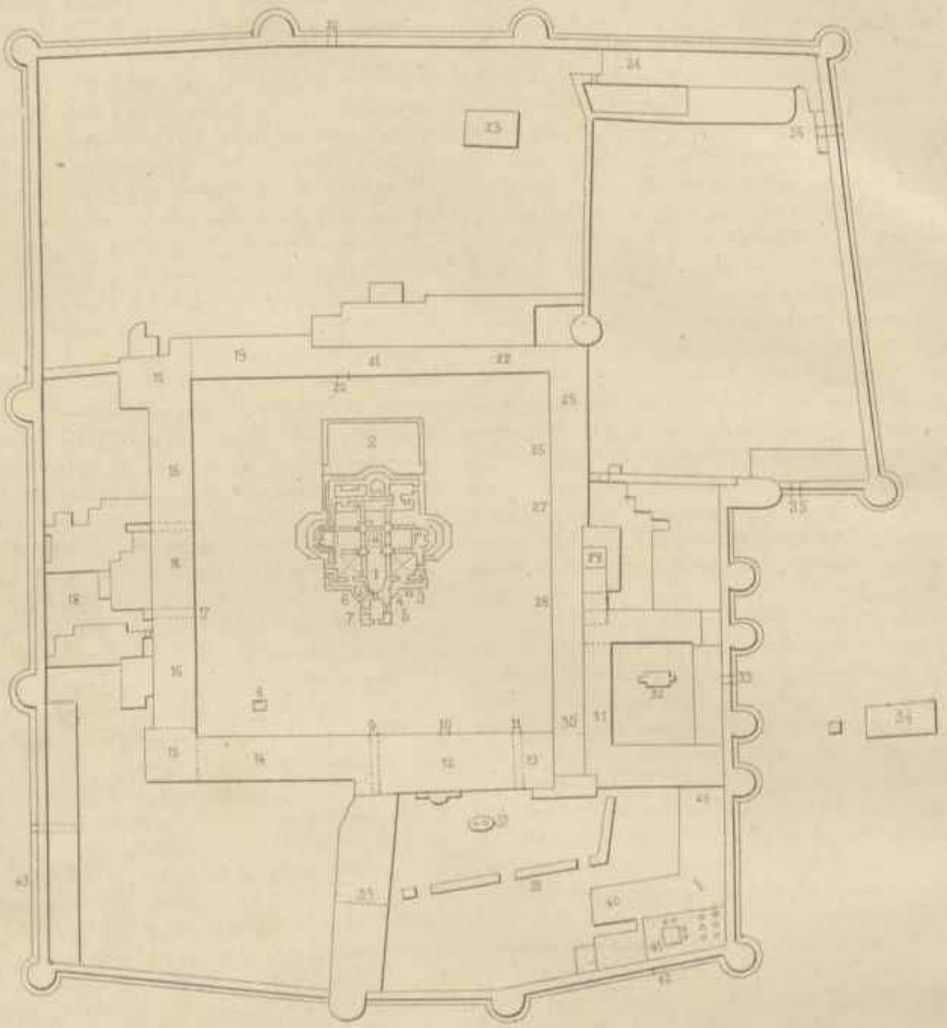
Գրիգոր Մակուեցի ի Նորագաւեան աթոռոյն՝ փոյթ
կալաւ և յապահովել զանձնաւորութիւն միաբանից և զըս-
պասաւորաց, ուստի որպէս (որպէս վերագրեցաք ժանուցաք)
գնեաց զառանն Վաղարշապատ կամ գՀասն Նորին, որ-
պէս և յաջորդք իւր զայլ եւս գհասն. բայց ոչ յիշի ոչ Նո-
րա և ոչ առաջնոց յաջորդացն՝ չինութիւնս առնել եկե-
ղեցւոյն կամ վանացն. Քերեւս զի և ըստ բաւականին
չէն էին. այլ յետ այնր ի կիսոյ ԺԷ դարու ցՀԺ դար,
(յորում նախ երկու առնվք Թուրքաց՝ Սնա և Սպահան
Ոչխարաց անասնակեղք, որոց մարզ էր անդին, յետոյ
Պարոք և Յամանեանք), հարկ է քէ ոչ սակաւ անչքեցին
և ապականեցուցին զաթոռն և զչինուածս Նորին. բայց
զի յաւուրս անտի Թովմայի Մեծափեցւոյ ցԱրաքել Դաւ-
բիժեցի՝ զամս 200՝ չհկաց կամ շինոյ մեզ պատմիչ ազ-
գային, անգիտանամք և զանցս անդուստ, որպէս և զոյ-
ղոյ բազմաց, մինչեւ ի սկիզբն ԺԷ դարու՝ յաւուրս աշ-
խարհակալութեան Շահաբասայ, որ Հանգերձ սպրդիք՝
և զնահանգն Աղբարասայ՝ կաթողիկոսական աթոռոյն՝
Էարկ ընդ իշխանութեամբ իւրով, մինչ ընդ ծանր ծանր
պարաւք ընկճեալն էր. և յայն սակս կաթողիկոսունք
օգնականս իւրեանց կացուցանէին Համատարած և Հա-
մակիրս, և երբեմն և Հակառակորդս, որպէս յայս է
յամենից վիրջին զոր կաթողիկոսացն Դաւթի և Մելքի-
սեդեկի, զոր պատմէ Ալաքել. որք և (որպէս և յաջորդ
իւրեանց Սահակ) ստիպեցան Հրաժարել յաթոռոյն կամ
յաստարութեան զնգերել և վախճանել. մինչեւ կացու-
ցաւ Հաւատարկաց Հաւատութեամբ Մովսէս Գ Սիւնե-
ցին, յամի 1629, որոյ խնդրական. որ ի սակաւ ամս
հայրապետութեանն (իբր $3\frac{1}{2}$) գերծոյց զաթոռն ի
պարտացն, և ոչատ և որոյ բազում Նորագաւթիւնս և
չինութիւնս յիկեզեցւոջն և ի վանսն. նմին արժանա-
ւոր Հետեւողք գտան և անմիջական յաջորդքն Փիլիպ-
պոս Ա. և Յակովբ Դ. գրեաթէ նոր ի նորոյ կանգնե-
լով գամենայն չինուածսն, և գքերին լցին կամ փոխե-
ցին յետագայք նոցին՝ Եղիազար, Ղազարոս, և յա-
ւէտս Ղազար և Սիմէոն. և գրեաթէ Հարիւր յետոյ
ամ տեւեալ (1629–1789) բաւանդակ և կարեւոր չինու-
թիւն Էջմիածնի. ոտ որովք յաւելուածս եւեթ Համա-
րելի են յետագոյիցն չինածք՝ զոր մի եւս յաւուրս մեր,
յորում այժմեան կաթողիկոս Տէր Մակար ձեռն արկ
նոր Նորագաւեան կաթողիկէին և մատչին ինչ վանացն։

113. Յառաջ քան զընտրութիւն Մովսէսի՝ ի ժամա-
նակի Հակառակութեան կաթողիկոսացն Դաւթի և Մել-
քիսեդեկի, յամի 1614, Շահաբաս՝ խորամանկ խորհըր-
դով և բանի փոխադրեալ էր Էջմիածնէ ի Սպահան,
ընդ Աչս Լուսաւորչին և Հնգետասան քարինս ի տա-
հարէն, գԱրեան տեղւոյն և գՍիզանոյն, գերիս մեծ աշ-
տանակս քարեշէնս, և այլն. կամեալ Նոր իմն Էջմիածին

[1] Աստանօր գտնեմք երազ և տեսիլք պատմին։

[2] Երկու ամս գհին և գաւազանադիրք. այլ տեսիլք քան գերկու
ամ է կացեալ Նորա յաթոռն. քանզի ընտրութիւն Նորա վկայի լի-
նել ի ՁՂ թուի. (որ սկսանի ի 1 դեկտեմբերի, 1551)։ իսկ կո-
թուղիկոսն Կիրակոս գամսէ յետոյ տեսիլ ունի ի գերս Նոյ ի
ՁՂՅ թուի. (որ սկսանի ի 30 նոյեմբերի, 1555 տի)։

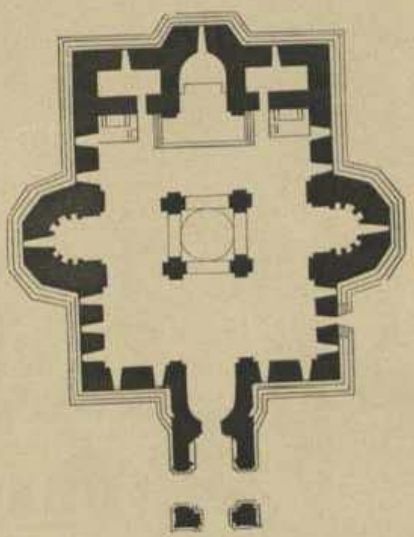
[3] « Զի մանկունքն (տես. տնին) զսիզիրն պատուհասն և գո-
» գումեան. և հզաւոր Տէրս՝ կամապատուհասեան։ Իս ամ մի չէմն
» ի գուան Էջմիածնիս գնգերեցայ. աշակերտաբ և վարդապետաբ-
» ն և վտան տասցիակ պատուասիրս՝ Թոպ և փախեալ »։

Հատակագիծ ԵՋՄԻԱՆԻՆ վանից.

1. Կամարակիր հիմնէքար. – 2. Քառակոյտ. – 3. Շիրիմ Մակառատղի. – 4, 5. Շիրիմք Գաթիճէ և Կերակ ի կամարիկաց. 6, 7. Շէք. Յամհանիէս Ը և Գէորգ ի կամարիկաց. – 8. Աղբիւր. – 9. Դուռն (Դարպաս) Տղայոց. – 10. Դա. Վիճաթաք. – 11. Դա. Աբեղայաթ. – 12. Գերքնայարկ վիճաթաք. – 13. Գանձատուն. – 14. Արկղայարկ թեակապուտք Լուսակապաց. – 15. Լատիք. – 16. Անհնաձք Աթաթաից. – 17. Դուռն Մուտատն. – 18. Մատուռն, Գաթուկ և Ընտիպուտք. – 19. Հին վաքմաբան. Անհնաձք Աթաթաից. – 20. Նոր ատյան Հիմնարք. – 21. Անհնաձք Տեառն և Պատատրաց. – 22. փուռն. – 23. Գրքոյճն Տօպակատուն. – 24. Մուտն (Շիրիմաքարայ). – 25. Շաքատն և Շահճարուպք. – 26. Դարպաս Քշուկք. – 27. Տեառնատուն և Խուհաճոցք. – 28. Անգամատան տնարան. – 29. Սիկ. Հիճարան. – 30. Դուռն Վաղարշապատ. – 31. Վաղարշապատ. – 32. Աւազան. – 33. Դարպաս Վաղարշապատի. – 34. Լիճ և փոքրիկ Աւազան Ղեբախեան. – 35. Դարպաս Արքի. – 36. Դարպաս Կոյի. – 37. Աւազան կնճայ. – 38. Գաթուկ Վիճաթաք. – 39. Հին վիճաթան (Քառնագի). – 40. Ժողովարան (Արեւելեան) և Գիւտից. – 41, 42. Բազանիք և Դուռն. – 43. Դարպաս Շուկայի. — Վիճաթան, հատատուկ ի վերայ 9, 10, 11, 12, 13 թուոց. – Գրատունն ի վերայ 28, 30 թուոց.

» մանեանց և Պաբոյ, կրկին պաշարանց և առնուց եբեւանայ, » բայ յեկեղեցւոյն և գմբեթաչէն տանցն' ա-
» մենեքեան բնաւին ասէրեցան. զի ար ինչ փայտակերտ
» առեաք և չէնք կային' քանդեցան. վասն որոյ Տէր Փի-
» լիպպոս կաթողիկոս բազմաւերկ վճռակօք գամենայն
» չինուածան վերատին չինեաց » ... Նոյնպէս և « ի մէջ
» Սեզանատանն ... քարիւ չինեաց զսեղան հաղկերու-
» թիւն, և զսեղի նաւելոյն և զսալայարկ յատակս նորին,
» զի մի գիւրաւ ասէրեսցի 'ի ժամանակս հեծելոյսար-
» ժաւթեան, եւ արեւելեայ կողման խաւցան բովանդակ
» նոր չինեցաւ ... այլով ձեւով. նաեւ զեկեղեցւոյ տա-
» նիան' զառ 'ի գմբեթի գդակէն, զբովանդակն նորո-
» գեաց » . և զի և ոչ Մովսէսի ձեռն արկեալ էր 'ի զբա-

85. Յատակաձեւ կաթողիկեին Էջմիածնի.

քէդ, այսինքն 'ի կամաձեւ գագաթին, և ոչ յատակաց ասէրէ յիւր նորոգութեան, 'ի դէպ գայ կարծել զնոյն հա-
զարամեայ չինած Կամիաստայ կաթողիկոսի: — « Եւ
» քարակաղ ֆարչն որ շուրջ զեկեղեցւոյն է, և միւս
» ֆարչն որ առաջի խցացն և այլ տանցն է. և արտաքոյ
» պարսպին մերձ հարաւային գրանն' երկու գմբեթա-
» չէն ձիթահանք նոր չինեցան » : — Աստ չինարար և
զգան կաթողիկոսն բազում և այլ յիշատակաց արժանի
գործս. որպէս, գարձն Աջոյ Լուսաւորչին 'ի Սպահանայ,
փոխադրութիւն Էջմիածին վարժարանին Հաւատատեղոյ
'ի Մովսէս 'ի Ցամհանեանսանս, բերութիւն առաքին Ջէն-
կեայ 'ի Ծովէն Սեւանայ 'ի Հայզզան գետ, և գետակի
միոյ բղխելոյ Աստաղած լեռնէ' 'ի Քասաղ գետ. և հուսկ
ամենայնի' սկիզբն և կէս չինուածոյ (յամս 1654–5)
գեղեցիկ սրագմբէթ Ջանգակատան եկեղեցւոյն 'ի վե-
րոյ գաւթի արեւմտեան գրանն, ծախիւք Աստու Ջուլ-

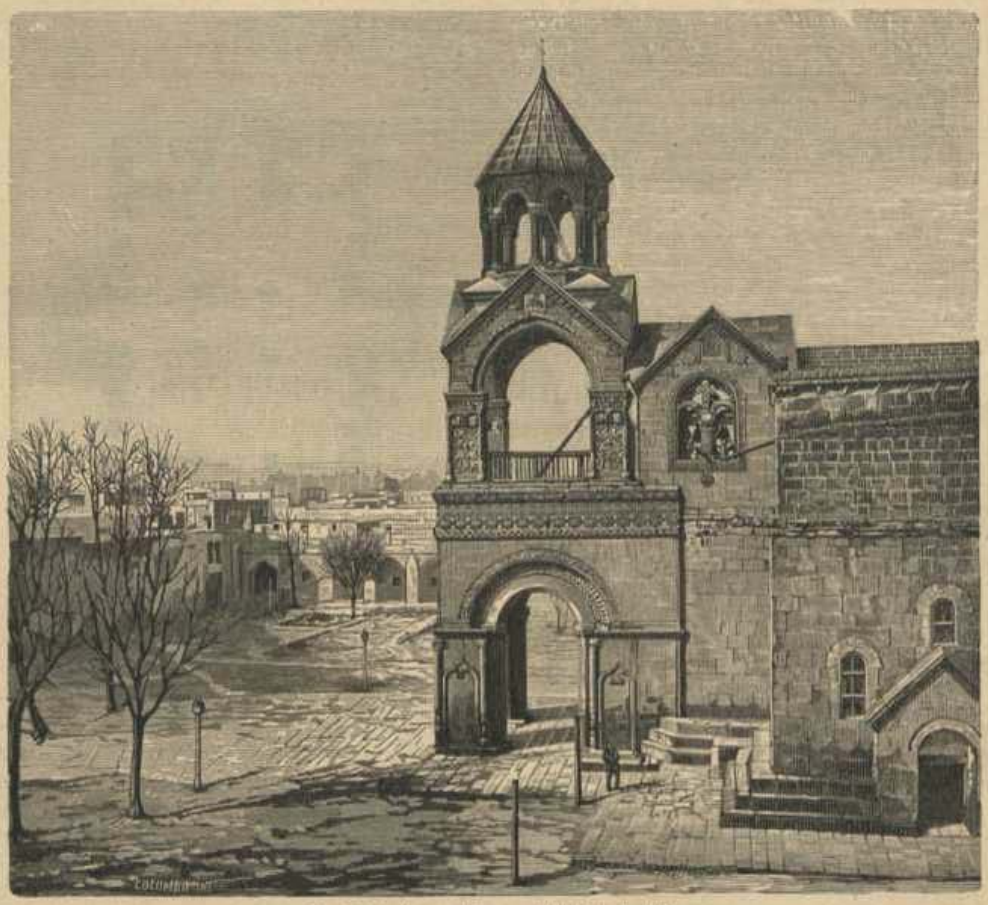
» Ծաղ » [1].

Այլ այս ամենայն չինուածք յետ երից կամ չորից ա-
մաց (յամս 1635–6) 'ի ժամանակի պատերազմացն Օս-

[1] Մեծ բանիւ բամբակեայ Ջուգարիա վարդապետ առաջնորդն Ցամհանեանցն և աշակերտ Մովսէսի' զոր վեհ չինուածոց նո-

պոյ Աչդոյեան. զոր՝ վասն վերահաս մահուան ոչ կարաց աւարտել, այլ յաջորդ նորա Յակոբ կաթողիկոս յրատոյց վայելուչ քանդակաք, և անուանեաց Հրեշտակապետ, ի պատիւ Գաբրիէլի (և Միքայէլի), ուր և յետոյ խորան և սեղան Հաստատեցաւ ի միջնայարկին, զի եռայարկ է. երկրքին տորինքն մէն չորիւք սեամբք, վերինն՝ որ է պատայր գմբէթն՝ ութեքսամբք, և գտակն ութերեսեան, ի ներքուստ արձանագրեալ.

Ի թագաւորութեան Պարսից Շահապասի, նաեւ ի Հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոսի, թուին ՌՃԳ հիմնարկեցաւ. (եւ ի ձեռն) Տեառն Յակոբայ Ջուղայեցւոյ, ՌՃՉ, աւարտեցաւ Ջանգակատունս. ծախիւք Աստուծոյ Պարոն Չէլէպիին. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ[1]:

86. Ջանգակատուն Կաթողիկէին Էջմիածնի.

1 Միւս եւս արձան է սոցա ի քարտարի գրան եկեղեցւոյն.

Շնորհիւ Աստուծոյ եւ օժանդակութեամբ սրբազան կաթուղիկոսաց Փիլիպպոսի եւ Յակոբայ հրաշակերտեցաւ Ջանգակատունս եւ ծաղկեցաւ ի թվ ՌՃԳ. (1664):

Ի 4 Աստուածատոյ կաթողիկոսի չիշատակ սահմռկալ ի հնդրքին չրշտապատ մեծի գմբէթի եկեղեցւոյն, այսպէս.

Ի Յուսկանութեան հայկական ՌՃԿԹ. ես Տէր Աստուածատուր Համատանցի կաթուղիկոս ամենից Հայոց ետու նորոգել զդրեսին խաչատեալ սիւնքըն սրբոյ եկեղեցւոյս, եւ զրոլոր եկեղեցին նորոգեալ եւ ծաղկեալ հանդերձ մարմարոնեայ շինուածովք որ ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյս են. յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելումն տառապեալ ազգի Հայոց, եւ աստ ի սուրբ աթոռս զետեղեալ միաբանից. եւ որք ընծեռնուք զարձանս զայս յիշեցէք զիս ի մաքրափայլ յաղաւնս ձեր. եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի. ամէն.

— Բայց ի պէսպէս մանրագրուած քանդակաց՝ ի գլուխ կամարի միջնայարկին կան և երեք պատկերքանդակք.

յարեւմտակոյսն՝ Քրիստոս, օրհնելով զաւազանն, ի հա-
յաւակոյսն՝ Ս. Գրիգոր, և՝ ի հիւսիսակոյսն՝ Տրդատ

87. Հին Դաւիթ խորանին.

արքայ։ — Նման իմն ամին՝ այլ պարզագոյն եւս է մեծ

տրհնելով սեամբք, և շուրջ վանդակապատ առնելով, և
սուրբն՝ ի վերայ չորեցուն հատարանաց և բոր-

կարուղիկին կամ գմբէթ սաւարին, յ'12 յատակատա

ձըր անանցն Նորոգելոց յԱստուածատուր, ՚ի Սիմէոն և ՚ի Պօղոս կաթողիկոսաց[1] : Ընդ մեծաւ կաթողիկէ իւս կայ հրամայի փոքր կաթողիկէ քառասիւն, զոր նախ յամի 1684 շինեաց Եղիազար կաթողիկոս, հանդերձ սեզանով պատարագի, ՚ի վերայ սրբոցն Խմման տեզին՝ զորոյ գլխին բարձեալ էր Շահաբասայ. և շուրջ զայր բարձրաւանդակ քարաշէն՝ զի համարձակ տեսանէ

զի յիւր ազթօղացդ՝ անգամն. յետոյ Աստուածատուր կաթողիկոս վերահին պատրաստեաց վայելչագոյն եւս զկաթողիկէն. իսկ Աբրահամ Բ կաթողիկոս պղծեցելն դրաւագեալ վանդակաւք պատեաց շուրջանակի զանգամն, երկրացիկ դրամբք յարեւմտեան և ՚ի հարաւային կողմանց, արձանագրելով ՚ի վերոյ արեւմտեայն գոյս բան.

Ի թուին ՌՃՁԱ. ի հայրապետութեան Աբրահամ կաթուղիկոսի եւ հոգաբարձութեամբ Նորին չինեցաւ շրջապատ ճաղերս Խմման տեղւոյն Քրիստոսի գեղեցիկ չինմամբ. Յիշեցէք ի Տէր :

— Իսկ ՚ի վերայ երկրորդին՝ ճարտար պղնձագործն Մխայէլ կարնեցի գրեալ է զիւր յիշատակ: Նման կաթողիկէի զանգակատանն, այլ փոքրագոյնս եւս յերեսին միւս Քեւս եկեղեցւոյն կաղապ եղիազար կաթողիկոս յամի 1683, որպէս և տեսանի ՚ի պատկերին (Թիւ. 81):

Զատ Խմման տեզանցն մեզ այլ տեզունք պատարագի են յեկեղեցւոջս. որոց առաջին և ասագ, և միակ ՚ի հնումն՝ է ՚ի բեմին յարեւելակողմն Շղթակար Ս. Աստուածածնին, յոր անուն կոչէր և համարէին տանարն, որոյ և նաւակատիքն կատարին յատուր նախատանաւի Վերափոխման Տիրամօր. ՚ի նախնումն միայն կարգողիկ կոչէր. և սա ճանաչի հիմնեալն ՚ի Լուսաւորչէն՝ ուր և պատարագէրն. զորս վճիռ եւս բառնալ Շահաբաս, և կայ այժմ ՚ի Նոր Ջուղա: Խաչկոյ տեզանցս տակէզած պատկերաւ Խմման Միածնին, փայտաշէն քանդակեալ և նըշխրեալ է ՚ի Նախատաց Ջմիւռնացւոց, զրութեամբ.

Յիշատակ է Խմման տեղւոյս Իզմիրցի Աբրահամ ամիրայիս. Շնորհատու ամենազաւրին Աստուծոյ, որ ի հայրապետութեան Տեառն Աստուածատուր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց կազմեցաւ եւ ծաղկեցաւ Խաչկալս ի մայրաքաղքին Իզմիր. արդեամբք քահանայից եւ ժողովրդոց արեւելականաց եւ արեւեմտեայ կանաց, մեծ եւ փոքր վաճառականաց. եւ եդաւ յիշատակ ի մեծ տեղանն Սուրբ Էջմիածնի. հոգաբարձութեամբ Իզմիրու առաջնորդ Սիմէոն վարդապետին Երեւանցւոյ :

— Ամբով օրհնեալ և նիւթով պատուեալ էր և հին գաւառ խոտանին, գրեաթէ ՚ի նմին ժամանակի. (Տես Թիւ. 87), — ի հակառակ խոտանին կայ մեծ լուսամուտ. որպէս և յայլ կողմանս օրհնեցն են երեսունիւ չափ պատուհանք, այլ շատք յայնցանէ խցեալք այժմ՝ վասն այնորիկ և ազատ տալոյս է եկեղեցին: — Երրորդ և չորրորդ տեզանքն են յամէն և յահեկէ Խմման տեզւոյն՝ յերկոսին Քեւս լայնութեան տանարին, զորս կանգնեաց Եղիազար կաթողիկոս, բարձրացուցեալ գլխատին. Հարաւայինն յանուն Ս. Կարապետին Յովհաննու, սյսու արձանագրութեամբ.

Յիշատակ է Սուրբ Յովհաննէս խոտանս Տէր Եղիազար կաթողիկոսին. Թուին ՌՃԿ :

[1] Սիմէոն Նորոգելոյ գրեաց ՚ի մեամ տեանց Հարաւակողմանն.

Նորոգեցաւ սիւնս մինչեւ ի վերին կամարն հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց. արդեամբք երեւանու Բըջնի ի Քրիստոս հանգուցեալ Եաղուբի որդի Մխիթար Մխիտարին, ի յիշատակ իւրեանց եւ իւրայնոցն. ի ՌՄԻԶ Թուին:

— ի մեամ գրեալ է.

Նորոգեցաւ սիւնս ... արդեամբ Ջուղայեցի եւ ի վան քնակեալ ի Քրիստոս հանգուցեալ Տէր Յովհաննէսի որդի Տիրացու Մանիսացւոյն, ի յիշատակ իւրեանց. ի ՌՄԻԶ:

Ղուկաս Նորոգեալ գրեաւ սիւնսս. ՚ի մեամ գրեալ.

Նորոգեցաւ սիւնս մինչեւ ի վերին կամարն հոգաբարձութեամբ Տեառն Պօղոսի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց. արդեամբ Այտղեցի Պապայեան մանտեսի Կոստանդնի, ի յիշատակ իւր, եւ կենակցին մանտեսի Եղիսաբեթին, եւ որդւոյն մանտեսի Հայրապետին, եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԼԵ Թուին:

— Եւ ՚ի մեամ.

Նորոգեցաւ սիւնս մինչ ի վերին կամարն հոգաբարձութեամբ Տեառն Պօղոսի սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Կոստանդի մանտեսի Խորոխի, ի յիշատակ ինքեան եւ ծնողացն՝ Աբրահամին եւ Ալնազին, եւ եղբօրն մանտեսի Պետրոսին, եւ որդւոցն՝ Պօղոսին, Սկրտչին, Յակոբին եւ Աբրահամին, եւ այլ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԼԵ Թուին:

Հիւսիսային խաչանն է յանուն Ս. Յակոբեանոսի, նման հարաւային կաթուղիկէին և արձանագրութեամբ.

Յիշատակ է Սուրբ Յակոբեանոսի սեղանս Տէր Եղիազար կաթուղիկոսին. թուին ՌՃԼԹ։

Եօթն սափճանք են բեմի սեղանոյս. զի անդ բազմի կաթուղիկոսն՝ ի ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց և քննէ, և ձեռնադրէ յատագ բեմին։ — Հինգերորդ և վեցերորդ սեղանքն են յայնմէ և յահեկէ աւագ սեղանոյն. մին յանուն Սրբոց Յակովբայ և Յարքի, միւսն Ս. Գրիգորի Լու-

սաւորչի. բարձր է և բեմ սորա քան զհասարակ յատակ եկեղեցւոյն. ձեղունքն կամարակապք փայտակերպք են, դրուագելք և նկարչեալք, կանգնեալք յԱբրահամէ Բ, որոյ և արձանագրեալ է՝ ի հարաւոյ կողմանէ սեղանոյ Ս. Յակոբեանց.

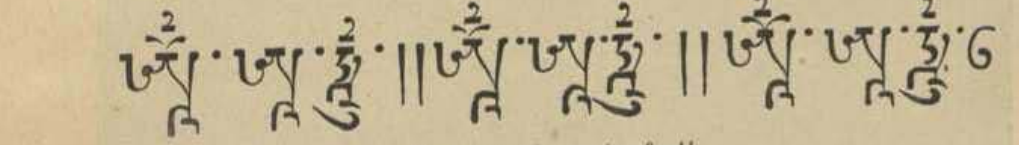
Աբրահամու վեհին արդեանց,
ի վայելումն Հայոց ազանց.
ի ներ թուոջ մերում՝ ազանց
ՌՃ ութսուն եւ երկուց.
Թուին ՌՃՁԲ։

Հրաշակերտեալ տաճար վսեմաց
Վանն զենման Գառնի կենաց,
ի փրկութիւն մարդկան մեղաց,
Յանուն երկուցըն Յակոբեանց,
Եղբօր Տեառն եւ Որոտմանց.

Ընդ մէջ երկոցուն սեղանոցս և աւագ բեմին կան երկու աւանգաւանք, զորոց տանիս նորոգ չինեալ Միէն կաթուղիկոս՝ ի նորագիւն գրամանդակ յարկ տաճարին, գրեաց՝ ի ներքոյ մեծի պատուհանին արտաքուստ.

Աստուծով նորոգեցաւ բոլոր տանիքս սրբոյ տաճարիս[1] եւ երկուց խորանացըն իսկ ի ներքուստ եւ արտաքուստ, հոգաբարձութեամբ Տեառն Միէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցւոյ. եւ աշխատասիրութեամբ լուսաւոր Գրիգոր վարդապետի Եղվարդեցւոյ. ի ՌՄԻԹ թուին մերոյ։ — Վարպետ Գասպար։

Եօթներորդ սեղանն է՝ ի միջնայարկի գանգակատան յանուն Հրեշտակապետաց, որպէս վերագոյնգ ասացաւ. ներքնայարկն է մատուռ գրանն, վերնայարկին բան տեղի գանգակաց, յորս նշանաւոր է մին գիպէթացի գրութեամբ, սրբազան ասաուածածինս բանիս նոցին. և համարի ձուլեալ յերկրի նոցա։ — Մի յերկոցուն աւանգաւանացն է սպասաւորութեան տեղին. միւսն Նախատաւն և գանձարան սրբոց մասանց և սպասուց[2]։ Ի սոսին նշանաւորք են Գիպէրդի աստուածամբս, որ յաւագն պատհիւ յԱպրի վանս, որ և յայն տակս կոչեցաւ Գեղարդայ վանք. ուրանօր և տեսայ։ — Աննախընթաց պատկերն փայտեայ, զորմէ ասի՝ ի Հայոց Քառ և՝ ի Պարսից. — Մասն փայտի Նոյեան տապանին, որպէս համարի, յարծաթի տապանակի, զոր ետ չինել Դաւիթ վանահայր Գեղարդայ վանից յամի 1698, ՝ի ձեռն Աւետաց ուրբանի ոսկերչի, քանդակեալ՝ ի վերոյ գիշատակարանն[3]

88. Գիպէրդացի գրուած գանգակի.

1 Ի սկիզբն գրուած՝ ի ժամանակի պատերազմաց խոխանցան և խանգարեցան տանիքն. և Եփրեմ կաթողիկոս նա վերստին նորոգել կոփածոյ քարամբք. գրեալ և գյիշատակս տասագրողացն՝ ի տարբ. կաթողիկէ և՝ ի գմբէթին, ոգագէս.

Այս ներքին դասուն տանեաց նորոգութիւնն է արդեամբ ի Զգլար բնակեալ ազնիւ Աղայ Յակոբի Գալստեան ի յիշատակ կենդանեացն եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԿԵ թուին։

Այս վերին դասուն նորոգութիւնն է արդեամբ ազնիւ Աղայ Մարկոսին Թաւուժեան, ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԿԵ.

2 Փոփոխութիւնք մանրազասնում եւ տեղեկութեան կարգանէ՝ գրոց յն՝ յ՛Ա. Հատոր Շահխաթունեի գրոց։

3 կամաւն Աստուծոյ եւ մեղսամաճ եւ գծուծ Գաւիթ անարժան ճարեղէս Գուշեցի, տեղապահ վանիցս Սուրբ Գեղարդայ, շինել եւտու եւ գոյզգոյն

— Բազում և այլ տապանակք արծաթեայք, խաչք ոսկեզնիք և արծաթեղէնք, և նշխարատուփք կամ կաղամածք, յորս ամփոփեալ են Աչք Սրբոյ Լուսաւորչին, Աչք Սրբոյ Հռիփսիմեայ Մծբնայ, բերեալ ի Սպահանեալանից· Աչք Թադէի Առաքելոյ, բերեալ յԱլինաթիրլի վանից· Աչք Մատթէի, բերեալ ի Քաշհանեալանից· Աչք Թովմայի, Աչք Սրբոյ

89. Մուտքն դուռն գանգակատան, կամ Աւագ դուռն.

օրինված՝ զարդարեցի զպահարանս Նոյեան տապանիս փրկագործ սուրբ տախտակիս, որ այժմ կոչի Սուրբ Ցակոբ· յիշատակ լինի եւ իմ ծնողացն եւ ամենայն արեանատուս մերձաւորաց· եւ որ շատ եւ որ սակաւ արդիւնք ունիցին այսմ պահարանիս՝ տէրն Քրիստոս հատուսցէ ի միւսանգամ գալուստեանն· ամէն· Եւ որ ոք կամեսցի հանել վանիցս սուրբ Գեղարդայ, կամ ծախել, կամ գրաւ դնել ազգայնոցս եւ այլոց, զանէծս Կայենայ եւ Դադաթայ եւ խաչահանվացն առցէ, եւ սեւերես առ իս գտցի· ամէն· Շինեցաւ ձեռամբ Քանաքեռցի մեղսապարտ ոսկերիչ Աւետին· Թվ· ՌՃԽԲ·

Աբիստակիսի, Տատեաւիք և քերիք չորչրանաց Ս· Լուսաւորչին, Գագարի Ս· Հռիփսիմեայ, և այլ բազում նշխարք պէսպէս արկեղօք և տփոք արծաթեղինօք· Մինիր մի՝ որ համարի առաքեսն ի Լուկիոսէ Գ· քահանայապետէ Հռոմայ առ Գրիգոր Տգոյ, յամի 1184։

Երկու գահաւորակք են կաթողիկոսաց ի տաճարին ի հիւսիսակողմն, մին առ արեւելեան սեամբ ի գլուխ աւազին դասուն, փայտաշէն, պէսպէս գրուագօք և պատկերօք, և չորիւք փոքր կաթողիկէիւք և բոլորչի գմբեթաձեւ ի միջի, կիսով չափ ասկեզօծ, արձանագրեալ. « Շինեցաւ Պատրիարգարանս ի յիշատակ մահուսի » Մինասի որդի Սեդրոսին, և Կարմրակի Նազարի որ» դւոց՝ մահուսի Աւագելին, Մարտիրոսին և Քարտ» Քիանին, և ամենայն զարմից նոցին. Թուին ՌՃՀ· ի հայ» րապետութեան Տեառն Աստուածատրոյ արքեպս կա» թուղիկոսին ամենայն Հայոց, և հոգեարթութեամբ » Տէր Յովհաննէս և Տէր Պետրոս վարդապետաց »։ Միւսն առ արեւմտեան սեամբ ի գլուխ վերին դասուն, յընկուզինոյ, չորիւք սիւնակօք և շրջանաձեւ քանդակօք, և հնգկանաւք կաթուղիկէիւք· գահ որա է չորժամեան աթոռ Թեւսւոր՝ հարուստ քանդակօք։

Բովանդակ ներքին որմունք և առաստաղ տաճարին նկարեալ են յաւուրս Ղուկասու կաթողիկոսի ի ձեռն հարտարին Յովհաննու, պատկերօք Սրբոց և պէսպէս արարիկ գարդուք, ծաղկամիք, հաւոք, և այլն· զոր և յիշատակէ այսպէս կաթողիկոսն յարձանագրութեան խրամ գրչագրէալ ի տարին շրջապատի խորանի մեծի կաթողիկէին·

Ի թուին ՌՃԼԵ· Շնորհիւն Աստուծոյ Տէր Ղուկաս կաթողիկոս վերատին նորոգել եւսւ զխաչատեալ երկուս սիւնս սրբոյ տաճարիս, ապա եւ զբոլոր մէջս տարին որ անչքացեալ էր՝ նորապէս բռնեալ ծաղկեցուցի հանդերձ խոր հրգաւոր պատկերօք, իմն գոյնիք ստացելովք ի յօրհնեալ ժողովրդոց վերոց· ի յիշատակ ինձ եւ իմոցն, ի վայելս ազգի Հայոց եւ միաբանից սրբոյ աթոռոյս· Աղոթ խնդրեմ ի վայելողացդ յիշել զիս յարժանահայց յաղօթս ձեր առ Աստուած· յորմէ եւ դուք յիշեալ լինիք· ամէն։

Կան և ի կաւսի նկարեալ պատկերք Սրբոց, ոչ սակաւք, շատք ի Սահմանսւկ Լինացւոյ և ի Նազարէ Յովնաթանէ· և մին առաքեալ ի Քէր Բորդըր Անգլիացի ուզուսրէ հիւրասիրելոյ Լեփրեմոյ կաթողիկոսէ, յամի 1817, և կիրպասանէ գՔիւսւս՝ արշնելով գմանկանս, և համարի նորին ազնուականի ձեռանկար։

Երիք գրուանք են տաճարին· առաջն յարեւմտից կողմանէ, յորոյ վերայ տեսանք զանգակատունն, երկրորդն այլք ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ, ոչ ինչ կարի հեռի յարեւելս դրանէն· կայ և այլոյ դրան տեղի խցեալ առ սեղանով Ս· Լուսաւորչին, զոր աւանդութեամբ ասեն արքայամուտ դուռն լինել։

Աբտաքին կողմունք կամ երեսք եկեղեցւոյն պարզ և անպաճոյճ են· առ հիմամբքն չորի պատեն սանդաձեւ երիք սասխանք, (որպէս և ի հին եկեղեցիս Շիրակոյ)· ի վերոյ նոցին քարաշար սառոյս պսակն՝ նորոգեալ է ի Ղուկասայ կաթողիկոսէ, որոյ և արձանագրեալ է ըզյիշատակ իւր յարեւելեան հակասսւ անդ·

Օգնականութեամբն Աստուծոյ նորոգեցան ներքնաշարեալ չորս կարգ քարինքս բոլոր որմոց լուսանկար սրբոյ տաճարիս, հոգեարարձութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, արդեամբ Ակնայ Աստղեխցի եւ ի Կոստանդնուպոլիս բնակեալ ի Քրիստոս հանգուցեալ մահտեսի Յովհաննէսին եւ այլ ամէն իւրայնոցն· Թուին ՌՄԼԹ։

Դարձեալ, վերագոյն ի վերոյ խաչվիմի միոյ արձանագրեալ է այս բան չափաւ·

Սուրբ Խաչս աստէն արձան դնի
Մինոորդ առ աէրն համայնի,
Վասն Ղուկասու հայրապետի

Սուրբ տաճարիս բաղմախաստի,
Զոր ի ներքուստ եւ արտաքուստ
Շքեղաշուք նորոգողի։

Բազում անգամ նորոգեալ են տարին կողմունք սրմոցն, քանզի և բազում անգամ խանգարեալք, և այն յամախ յաղմուկս մարտից և հնձից, վասն որոյ հնագոյն են վերին կողմունքն· և ի տակս կամսւոր ատերանաց՝ ընկեալ են և հին յիշատակարանքն։

Ընդարձակ բակք քառակուսի որ շուրջ զտաճարսն՝ նախ ապարիսպեցան յաւուրս Յակովբոյ կաթողիկոսի, յամի 1658, արդեամբք Զաքարիայ Վաղարշապատեցւոյ ազատնորդի Յովհաննեսվանից և յոյժ նախանձաւորի չինութեանն Էջմիածնի, որ և մեծաւ խնդութեամբ գրէ ի

յիշատակարանի ուրեք գրոց. « Գիտելեաւ Հօրն գը-
» թածի՝ է Հաճատրեալ գերազարդապէս փառաք միոյս
» միաբանից ըստ հոգւոյ և առնս փափկութեան, հար-
» սն փեսային Քրիստոսի, որպ և Իմման տեղին. ար և
» հարանածու գոլով սմին Տէր ցանկր սրբազան պետս
» ամենայն Հայոց », և այլն։ Եւ ինքն Ջուաքրիա յետ
սակաւուց ատենից սուրբ Էջմիածնի՝ վախճանեալ (յ'30
յունիսի — 10 յլ. 1659) ի նոյն յԷջմիածին, « անդէն թա-

ղեցաւ առաջի զանգակատանն յարեւմտից կուսէ », յի-
րակերպ գերեզմանի, զորոյ և գկափարիչ նշոյեցէս պատ-
րաստեալ էր։ Ցետ ամաց հարիւր և քան եւթանց Ղու-
կաս կաթողիկոս եւս նորոգել զսուրբ սակայսական, և զը-
րեաց արձան յիշատակի՝ ի հիւսիսակողմն ատագ գրանն ։
— Ի հարաւակողմն նորին ատագ գրան արձանագրեալ
կայ յիշատակ Տփղիսեցի կրպակատուր նուիրատուաց,
յամի 1682, զոյս արձնակ.

*Կամաւն Աստուծոյ մեք Թէոփիլոս ամենայն աւետի և դուքանատար խոս-
տացաք տարէնն ամէն դուքան մէկմէկ չարէք մոմ տալ Սուրբ Էջմիածնայ.
եւ միաբանք Սուրբ Աթոռոյս խոստացան հինգ նաւակատեացն զմեզ պաշ-
տամամբ եւ պատարագօք յիշատակել. Ի թուին ՌՃԼԱ., ի հայրապետու-
թեան Տեառն Եղիազարու։*

Առաջի գրանս մեծի և երկաւտէք՝ ի բակի աստ քա-
զեալ են յաւրջն ասպանս՝ կաթողիկոսունք ո-
մանք. որպէս, Աղէքսանդր Ա.[2] և Աղէքսանդր Բ., Դա-
նիէլ, Յովհաննէս Ը., Ներսէս Ե։ Որոց մերձ կայ և շի-
րիմ Մաքոնալտ (John Macdonald) Անգղիացի դեսպա-

նին՝ ի Պարսս, մեռելոյ՝ ի Դաւրէժ՝ յամի 1830, երկար
հաւնգուեան արձանագրութեամբ (անգղիարէն, պարս-
կերէն և յունարէն)։ Իսկ գերեզմանատան միաբանիցն՝
արտաքոյ կայ յկից հարաւոյ վանացն, մերձ՝ ի Պաղա-
բատան։ — Տապանագիր Բ Աղէքսանդրի այս է.

*Քրիստոս որդի Հաւր Միածին Յարքայութիւնդ մոյծ երկնային.
Դատող բնութեանս մարդկային, Որ սրդ հանդեաւ ըստ քում բանին,
Յորժամ փառօք գայցես կրկին՝ Առէն եղաւ մարմին նորին.
Ձիշտս ողորմութեամբ քոյին Հաղար եւ երկերիւր ամին,
Չհայրապետան մեր գհոգելին՝ Զորրորդ եւս ընդ սմս բարգին,
Զաէր Աղէքսանդր Բիւզանդացին. Նոյեմբերի մեռաւ ամսին։
Աւրժանաւոր սրբոյ գնդին,*

114. Ցետ կաթողիկէ եկեղեցւոյն՝ ազնուագոյն տեղի է կաթողիկոսարանն, զոր առաջին շինողքն Պատրիար-քարան կոչեն, այժմուքս վնասրան, և կայ՝ ի հարաւ կոյս արեւմտեան կողման ներքին քառակուսոյ վանացն, յայ-մէ Ջրգաւոյ դրանն. զառաջինն՝ ի նմին կողման՝ այլ՝ ի հիւսիսային մասին չինեալ էր Մովսէսի կաթողիկոսի՝ առաջին նորոգողի Էջմիածնի, ըստ փութոյ ժամանա-կին. յետոյ յաջորդ իւր Փիլիպպոս վարչապետն յօրինեաց

՝ի վերայ ներքնայարկին, որոյ միացուածք ինչ կային և յետ իրր երկերիւր ամաց առ մեզ. իսկ Ղազար կաթո-ղիկոս վերասին չինեաց յայժմեան դիրս, ընդարձակ և չքնազագոյն, առան սենեկաց. ՝ի հարաւային ծայրի կա-մարայարկ մեծ քառակուսի գահիճ իմն գործեալ, որոյ հիւսիսակողմն երեսաքաց պատշգամ է. յաբեւելակողմն՝ գուռն մեծ սեղանատան. ՝ի հարաւակողմն գուռն՝ որ հանէ ՝ի Պաղարատատ, և ՝ի վերայն արձանագրեալ.

*Հաստիչն հանուրց ի ներկայումն զմեզ սիրեաց.
Զաէր Ղազարոս զիւր սիրելին մեզ պարգեւեաց.
Որ զսուրբ Աթոռս տաճիմբ ձեռամբ նորոգեաց,*

1 Կամաւն Աստուծոյ նորոգեցաւ սրբոյ տաճարիս շուրջանակի սակայսատակքն, հոգաբարձութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթուղիկոսին, ճա-խիւք ի Սուրբքան բնակեալ Գաբրիէլեանց բարեպաշտ Յոհաննէսեան Աղային վասն հոգւոյ իւրոյ և իւրայոցն, ոտքն ցակոբին և մօրն Մարիամայ, և նոցին ճնողացն Գեղաք աղային և Թագուհւոյն, Աղամա-լին և Վալիտային, և եղբարցն Աւետիքին, Գերա-քին և Աբրահամին. և քերցն՝ Ագիպին, Թագու-հւոյն և Խանճունին. և կնոջն Կիւլիստանին, և դստերացն Վալիտային և Թիրվանտային, և այլ կենդանեաց և ննջեցելոցն. որոց յիշատակն օրի-նութեամբ եղիցի. ՌՄԼԴ Թուին։

2 Որոյ առաջնագիր է.

Հազար հարիւր կԴ Թուին վախճանեցաւ Տէր Ա-ղեքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց, եւ եղաւ յայսմ դամբարանի. միով Տէր ողորմեայիս յիշել զնեզ աղաչէ, ով հանդիպողք բարի։

Եւ հիահրաշ կերտեցելովք յոյժ զարդարեաց.
Եւ ի պատիւ վայելչութեան Մօրըս փառաց
Եւ ի պարծանս մերոց ազգաց Հայոց Մեծաց:

Իսկ յարեւելակողմն գահկէին միւս ևս գաւառ բացաւ, զի ընդ այն ելանիցէ կաթողիկոսն ՚ի հանդիսի աւուրս՝ մըտանել ՚ի սեղանատունն. և ՚ի վերայ այսր դրան արձանագրեալ է յանուն Նորին Ղազարու.

Շնորհօք Աստուծոյ չքնաղ յօրինմամբ՝
Կառուցեալ կանգնեցաւ բազմածախս արդեամբ
Պատրիարգարանս այս գեղեցիկ տեսլեամբ,
Մեծին Ղազարու սրբազան վեհին ձեռամբ. 1490.

որ է 1741 թիւ Քրիստի: Սիմէան կաթողիկոս յաւել և զձմերային բնակարան կաթողիկոսի, ՚ի միջոցի՝ որ ՚ի Դրանէն Տղատայ մինչեւ ցարդն մեծ արեւմտեան սրահին պատին, մեծ և փոքր սենեկօք:

Հիւսիսային մասն արեւմտակողման և բովանդակ հիւսիսակողմն և մասն մի արեւելակողման ներքին պատըսպին՝ երկայարկ բնակարանք են միաբանից, իրրեւ յիսուն սենեկօք - սաղրիճն աւագ սատիճանաւորաց, արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, և այլոց: Աբեւմտակողման սոյն կից էր չուկայն կամ կրպակքն՝ զոր ՚ի սկզբանդ նշանակեցաք: — Յարեւելեան ծայր հիւսիսակողմանն են բնակարանք սպասաւորաց և այլոց:

Թիւ միաբանիցն աւագաց և կրօնաւոր՝ մերթ յաւելու և մերթ նուազէ. յամին 1687 առ երջանկաբաւ կաթողիկոսիս, յիշատակագիր սմա անդ յԷջմիածին՝ առէ վասն նորա. « Ես Աստուած տացէ սմա յերկար կեանս. զոր » (ի Էջմիածին) վայելչագործ վայելչացոյց, և գեղեցկա- » զարդ պարծանացոյց զսուրբ աթոռս, միաբանիք մինչեւ » աւելի քան զհարիւր յիսուն այր, մեծ և փոքր, սեւա- » գլուխք և եկեղեցւոյ մանկունք »: Են և արդ այսչափ ընդ մեծ և ընդ փոքր հարիւրիւ չափ:

Արեւելեան կոյսն քառակուսւոյ վանացն՝ սեփականեալ է մեծաւ մասամբ յիւսումնարան. նորոգողն Էջմիածնի Մովսէս կաթողիկոս՝ ոչ ասացանոր այլ ՚ի Յովհաննէս վանական յԱթոռն, ոչ գիտեմ յոր կոյսն. և ոչ ասկս բարգաւաճեցին անդ գպրութիւնք լիզուիս և խնամասիրութիւնք յերս ԺԷ և ՚ի սկիզբն ԺԸ գարս. անդ ուսան գՀայկազեան գպրութիւն և Վարդան Քաղնանեան, յետոյ եպիսկոպոս Հայոց ՚ի Լեհս: Յետ կիսոյ գարուն մեծ վերանորոգող տեղւոյն Սիմէան կաթողիկոս՝ չինեաց նոր վարժարանս երկուս՝ ամառան և ձմերան, ՚ի միջի կրկին պարապային՝ ՚ի հիւսիսակողմն, յելից Մանուկան. ուր ուսուցիչ կարգեցաւ անուանի գիտնական եպիսկոպոս սրն Պետրոս Բերիացւոյ կամ Աղուանիանն: Վասն խնամատարութեան տեղւոյն լքաւ վարժատունն սոյն, և փոխադրեցաւ ՚ի սկիզբն գարուս՝ յարեւմտակողմն ՚ի վերնայարկ Դրանն Տղատայ. և յետ ամաց (1813) առ Եփրեմեան կաթողիկոսիս կատարեաց նոր վարժարան յարեւելակողման վանացն, ուր երբեմն կաթողիկոսարանն էր Փիլիպպոսի: Բարգաւառանք մերոյ ժամանակիս պահանջէին բարձրագոյն կամ կանոնագոյն եւս ուսմունս, որպէս և ուսուցիչս. զերկուսեան եւս հոգացեալ երկաւեր կաթողիկոսն Տէր Գէորգ Դ, բազմածախ գանձս իւրով և ազգայնոց սատարութեամբ, հիմնեաց գկուսեցեալն յիւր անուն Գէորգեան Շինարան Հայոցիակ, յայսմ կողման, այլ արտաքոյ, մեծահանդէս նուագակատար առնելով յամի 1874 յամսեան սեպտեմբերի. այլ յետ գրեաթէ ամաց միոյ (՚ի 16-28 հոկտեմբ.) ըստ դիպոյ հաւանիկալ՝ ժամն տասն ծախեաց զմեծ կէս շինուածոյն. զոր խոյզն արիաբար և առատաձեռնօրէն վերաշինեալ, կարգեաց ՚ի նմա գիտնական վարժապետս պէսպէս ուսմանց և լեզուաց, կանոնեալ կարգաւ, աշակերտաց իւր ուխտիցն. ապա ձեռն արկ կառուցանել վասն նոցա և նոր ննջարան և հիւանդանոց բացագոյն ՚ի վարժանոցէն:

Ի հարաւային ծայր արեւելակողմանն՝ անդաւթն առ Մովսիսէ չինեալ էր փառն Հայի, զոր փոխառեալ կայնէն, և նորոգեալ յԱբրահամէ Բ յամի 1731: Ի հարաւոյ նորին Սիմէան կաթողիկոս ևս չինել Հանգրանոց, որ և ցարդ կոչի Օշականոյ ամբար, զի գոյնք գեղջ բերս մերթ ընդ մերթ առնէ: Յետ նորա և Ղուկաս կաթողիկոս յաւել չինել այլ ամբարանոցս արմատից կրկնայարկս, միոյն ներմին յարեւելեան ծայր հարաւակողմանն, առ ինչուիկ առնուանեալ գրամբ, յորոյ կամարի վերայ և արձանագրեաց այսպէս.

Շնորհիւն Աստուծոյ չինեցան կամարակապ դառնս եւ արեւելակողմանն ներքնայարկքս, որք են վից խուցք եւ ի Հանգրանոց բրիւնոյ, հանդերձ կցորդ չինուածովքն. հոգածութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթուղիկոսին, արդեամբք Ջուղայեցի Էմինիազեան Թաչիկ աղային, ի

բարի յիշատակ իւր եւ կենակցին իւրոյ **Մարիամ** *խաթունին, եւ որդւոյն իւրեանց* **Մովսէս աղային**, *եւ այլ ամէն կենդանեաց եւ նոյնիցելոց իւրեանց* **'ի ՌՄԿԴ** *թուին։*

Կից սոցին յարեւելեան մասին Հարաւակողման թէ- ւոյն էր խոնամնոց մեծ, վերաշինեալ 'ի Ղուկասէ կաթո- ղիկոսէ. զի յառաջագոյն յամի 1718 չինեալ էր զայն Աստուածատուր կաթողիկոսի, Տնտեսատուն կոչելով, որ- պէս ցուցանէ արձանագրութիւնն որ 'ի հիւսիսային որմն պատուհան.

ՌՃԿԷ *թուին ես Համատանցի Տէր Աստուածատուր Կաթողիկոս եւոս չինել Տնտեսատունս ի վայելումն Սուրբ Էջմիածնիս միաբանից։*

Այլ ես մեզք տեղի ես խոհանոցն Տպագրատան, որ փո- խագրեցաւ այսր՝ յարեւմտեան կողմանէ պատուհնոյ պարսպին ես ձմերոցամբ կաթողիկոսին, ուր հաստա- տեալն էր 'ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ [1] յամի 1771. ընդ

90. *Գ. Սորց Դ. կաթողիկոս.*

[1] Որոյ էր սրճանագիրս 'ի վերոյ գրեան. Աստուածով հաստատեցաւ Տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիւքն, հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կա- թողիկոսին երեւանցւոյ, արդեամբ Ջուղայեցի ի Հինդ բնակեալ բարեպաշտաւն *Դրիգոր Աղային խո- ջայանեան* որ մականուամբ *Ջաքիկենց*. ի յիշատակ իւրեան, եւ իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն՝ Միքայէլին եւ Մամ խանթունին, իւր կենակից Մատ- լինային, եւ վաղաժամ Միքայէլ որդւոյն, եւ քերցն Աւամարիային եւ Զիպիտային. հօրեղբարցն՝ Եղիազարին, Սահարին եւ Աղեքսանդրին. պապուն Գրիգորին եւ կենակից Թագուհւոյն, եւ հօրաքեռն Զիժազատային, եւ մեծ պապ Յակոբջանին, եւ հաւր- եղբօր դստերացն՝ Գէկզատային եւ Գիւլնազա- Թին, եւ այլ ամենայն հին եւ նոր նոյնիցելոցն նո-

նոմին և Թղթատուն՝ յամի 1776, գրաւիակ կնիքով Էջմիածին անուամբ։ Նոր Տպագրատունն ջանիւ վերջին կաթողիկոսաց և վարդապետաց՝ բարգաւաճեալ ընծայէ, հանդերձ այլովք ինչ գրովք (յորս նշանակելի է ճաշոցն մեծագիրք) զԱրարատ ամսագիր՝ ի 1869 ամէ և այսր։ Այժմեան կաթողիկոս Տէր Մակար՝ ընդ այլոց նորոգուբիեանց՝ տայ յարդարել և նոր Տպագրատուն։

Զթովանդակ Մատենիս մինչեւ և արեւմտեան մասն հաբատոյին Թուոյ վանացն՝ գրաւեն երկայն Աղանատունք՝ Ալմոսան և Զմերան կոչեցեալք, կիրք յիրեար, ընդարձակութեամբն և քաղաչէն ամրութեամբն նշանաւորք, զի կարեն ընդունել երկերիւր բազմականս. ի վաղուց

31. Ձակատ Թանգարանին Էջմիածնի.

ըմն ։ Այսու պայմանաւ՝ զի ի տարին ե անգամ ի տաւնի Լուսաւորչին եւ Հրեշտակապետացն ի սուրբ Աթոռոջս պատարագ մատչիցի հանդիսաւորութեամբ, յիշելով զնոսա. որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. ամէն. Թ. ՌՄԻ։

Ի Ղոմի իակ ամի (1771–2) տպագրեցան անդ գիրք քիչ։

իակ կառուցեալ էր Սեղանատունն և յերկուս տրահեալ. զամաթային Սիմէան կաթողիկոս եւս վերստին չհնել կոփածոյ քարամբք. այլ Ղուկաս կաթողիկոս և եւս ընդարձակեաց նորագ չինութեամբ, զսեղանան և գնատունն հանեակ ի մեծահասոյ քարանց յարգարեալ, և յարեւմտեան գլուխն զգաւ կաթողիկոսին՝ ընդ կաթողիկէից ի վերոյ չորից սեանց, որ յետոյ փոխագրեցաւ յարեւելեան ծայրն. միայն ի հանդիսի ատեան բազմի անդ կաթողիկոսն ընդ միաբանից։ Գրունք երկու մեծանեն ասի ի Զմյրան սեղանատունն, զոր նորագնել էր Ալեքսանդրի կաթողիկոսի, խարտեալ քարամբք, և եղեալ արձան յիշատակի ի միջակի օրմոյն ի ներքուստ.

Ի թուին ՌՃԿԲ (1713) եւ Ջուղայեցի Ալէքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց չինեցի սեղանատունս ի վայելումն սրբոյ Էջմիածնի միաբանից վասն ձմեռան։

Նոր խանութ է ի հարաւոյ կուսէ ամարան սեղանատանն՝ գրեալք է ի միջամասի հարաւակողման թեւոյն։ Աբընթեր նորին են և Մատանի, Գիլնատան և Մատնատուն. յորոց ամենեցուն վերայ կայ ընդարձակ Ակերտաց կամ Մրեղանց, չինեալ յաւուրս նորին Ղուկասու, յամի 1788, ծախիւք Մարգարայ Թալդարեանց Ջուղայեցւոյ[1]։ Ամբարանոցն կարէ առնել՝ ըստ ասելոյն հաշուի, 3000 խորվար (իշարան), որ է 1,440,000 հազարկրամ։ — Եպիսկոպոսաց սեղանատուն առանձին է յանկեան արեւմտեան և հիւսիսային թեւոց միջի ի հին Շուկայն։

Ի հարաւակողման՝ ի վերոյ ամարային Սեղանատան և Գրանն Ղազարապատի, ոչ հեռի ի կաթողիկոսարանէն, ուր երբեմն համբարանոցն էր եհատմբէք, այժմ յորդարեալ չինեցաւ Գրատունն, մի ի կարեւոր և պատուական մասանց վանաց Էջմիածնի, վասն Ջեռուցիչ մասանէից հայերէն գպրութեանս, որոց՝ առաջին հռիսգոյն հատորոյն է անդ. ի ցուցակին զոր յամի 1863 տպագրեաց Բակոր վարժապետ Կարինեան ի Տփղիս՝ 2340 մատեանք են նշանակեալ, յորս եւս ոչ ամենայն յաւելան։ Ամենայն երասպետք բանասէր ուղեւորք մեծաւ անձկանաք խնդրեալ են տեսանել և քննել զմատեանսն, այլ ասկաւուց հանդիպեալ է տեսութիւնն, և եւս ասկաւուց պիտանի և մտադիր քննութիւն, ըստ յաւուց նորս ինչ և ցանկալի գրուածս նախնեաց գտանելոյ։ Յամի 1837 յընդարձակելն զգրատունն՝ գտաւ տեղին զգրեանն ըստ նիւթոց՝ ի մեսասան դասս, բաս Շահխաթունեան Յուլիանոս։ Յամի 1879 Գէորգ կաթողիկոս եւս յարգարել սենեակ մի յԸնթերցողաց ասացի գրատանն։ Ջուգակից գրատանն գտանի է և Թամգատանն Նորաշէն՝ ի թիկանց արեւելակողման տանցն, որում կից է և Պահարան պատուական սպասուց և նշխարաց սրբոց, և այլ սենեակ մի ի պէս ասոյն Նմանեցաց։ Ի թանգարանի անդ ոչ սակաւ հնութիւնք հաւաքեալ պահին. և որոյ չինուածոյն սկզբիւր է արտաքին հակատ (թիւ. 91)։

Ասացեալ ներքին քառակուսոյ վանացն գլխաւոր չինք կէին ի վերոյ չորից սեանց, որ յետոյ փոխագրեցաւ յարեւելեան ծայրն. միայն ի հանդիսի ատեան բազմի անդ կաթողիկոսն ընդ միաբանից։ Գրունք երկու մեծանեն ասի ի Զմյրան սեղանատունն, զոր նորագնել էր Ալեքսանդրի կաթողիկոսի, խարտեալ քարամբք, և եղեալ արձան յիշատակի ի միջակի օրմոյն ի ներքուստ. կէին ի վերոյ չորից սեանց, որ յետոյ փոխագրեցաւ յարեւելեան ծայրն. միայն ի հանդիսի ատեան բազմի անդ կաթողիկոսն ընդ միաբանից։ Գրունք երկու մեծանեն ասի ի Զմյրան սեղանատունն, զոր նորագնել էր Ալեքսանդրի կաթողիկոսի, խարտեալ քարամբք, և եղեալ արձան յիշատակի ի միջակի օրմոյն ի ներքուստ.

[1] Որոյ է արձանագիրս ի վերոյ մեծի դրանն ընդ մէջ սեղանատան և տպագրատան։

Ջաջողմամբ ամենակարողին Աստուծոյ եւ հոգածուութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց նորոգեցաւ ի հիմանէ Սեղանատունս եւ փորր սրահս հանդերձ ամենայն վերնայարկօքն, ձախիւք Ջուղայեցի Թալդարեանց ի Բաղտատ բնակեալ Մարգար աղային. ի յիշատակ ինքեան եւ հոգելոյս ծնողացն իւրոց Աւետին եւ Թագանային, եւ քեռն իւրոյ Ամենային, եւ կանանցն իւրոց հանգուցելոց եւ կենդանեաց, եւ այլ ամենայն իւրայնոցն. ի ՌՄԼԲ թուականիս։

Գան Միհնդոսին, յարեւմտեան հարաւային կողման կրկին պարապացն, ուր էր յառաջագոյն Հիւրանոց՝ փոյր Ղազարապատ անուանեալ. ժողովք այդ հաստատեցաւ հրամանաւ կայսեր Նիւաց յամի 1836, և սկզբնաւորեցաւ յամի 1837 (ի 22 փետր. — 6 մարտ) յաւուրս Թալհանեան Կարբեցւոյ կաթողիկոսի, իբրեւ վերահսկող և տահմանիչ տեղեկութեան գործոց Աթոռոյն Էջմիածնի. որոյ Նախագահ է կաթողիկոսն, անդամք՝ երկու արքեպիսկոպոսունք, երկու եպիսկոպոսունք, չորք վարդապետք, Հոգեբարձուն և Քարտուղարն, Հանդերձ գրագրաւ, և այլն։

Յանկեան արեւմտեան հարաւային պատուհին պարբպին կան Բաղանիք, յոր անուն և միջնաւոր գաւանն կոչեցաւ. — Մեծ մասն միջոցի արեւմտակողման կրկին պարապացն պարտէզք են և ծառատունք, և աւազան մի մեծ զառաջեալ վեհարանին. մեծ մասն ծառատնկոցն և աւազանն մեծ՝ արդիւնք են Վերսիսի Եփ, որ իրրեւ երեսուն հազար ծառս եւս անկել, և կամէր բիւրաւորս եւս յաւելոյ։ Ազատեալ ջրաթեր անցանէ ընդ պարտէզն այն և երթայ ի Հիւրանոցն։ Անգամին ի սկզբանէ նորոգութեան Էջմիածնի՝ մեծ խնամ կալան կաթողիկոսունք գլխոյ՝ ի պէս վանացն և գիզին, և մարթ է մի ի մեծագոյժ և պիտանի վաստակոց նոցին համարել գպէս-պէս չուժմարանս և ճանապարհս ջրոց, զոր յԷջմիածին և ի սահմանսն յորդորելոցն՝ բազում երկամբք և ծախուք՝ յերկուց գարուց հետէ։ Եւ նախ Փիլիպպոս կաթողիկոս, որպէս ի սկզբան յիշեցաք, գործոյց երեք գլուխ Կիւզել սերբ անուանեալ վտակի Ագռաւոյ՝ ի Քասաղ, և արքունի հրամանաւ գկէս նորին սեփհականեաց վարդապետաւոյն և Էջմիածնի. յորոյ վերայ վիճեցան բազում անգամ այլ գիւղօրայք, այլ ոչ կարացին գրաւել։ Նոյն կաթողիկոս առ ի ցանկութենացանել գհանապատիցն գետնայարկի վանացն, եւ հաստատել ջրհոր կամ գուբ առաքելրնոյ, և անցուցեալ ընդ յատակ տանարին և ընդ բոլանդակ միջոցն և ընդ պարիսպան, հնձան ընդ հնբաւ կոյս ի կողմն վանայ Ս. Գայիանեայ, ջուր բաւական ի պէս ջրատացի մեզ. զոյս և զոյսոցիսն առաքեալք եկեալ ի Պարսից, ի ժամանակս Ներսիսի Ե Ամենայն Հայոց Հայրապետի, որ ի ՌՄԽԸ (1715) թուականիս։

կրեալ գնացս ընդ՝ Քանքան կաշին։ Այլ զի ոչ բաւեաց այն ի լրումն պիտոյիցն, Միքէան կաթողիկոս յամի 1768 փոքուց միւս եւս քանքան ժողովել ընդ երկաւաբերն և բնակարանաց, և ած խառնեաց ի փիլիպպեանն։ Դարձեալ, ցնորը կաթողիկոս Ջուղայեցի եւս ածել ընդ ի քաղաղ գետոյ ի ներքուստ վաղարշապատ, և ի հիւսիսոյ կուսէ վանացն բերել ընդ երկրաւ եհան ի պարտէզ կաթողիկոսարանին, և անտի քարակիր ագռաղոյիք՝ [1] ի Ղազարապատ, յորմէ եղեալ խառնէր ի նախագրեալ ընդ քանքանին՝ առագանել ըզդաշտավայրն, հողովել ընդ ջրաղաց մի և բամբակագիզ մեքենայ։ Հանեալ էր ցնորոյն և այլ քանքան ի նոյն քառաղ գետոյ և ածեալ ի հարաւակողմն վանացն, ուստի եղեալ թափէր ի լճակ մի, այլ յետոյ խափանեցաւ այն. նոյնպէս և վերոյգրեալ ընդ քանքանացն ժողովէին ի ծովակ մի փոքեալ ի նմին կաթողիկոսէ ցնորոյ՝ ի Հր. եւ. Էջմիածնի, հանդէպ Շուրջ և Ղազախ գիւղացեացն։ Ընդին ցնորոյ չինեալ էր և այլ երիս ծովակս ի Հա. վազարշապատ ի կողմն Մ. Խոյ (Մոլլատաւրան) գիւղ, ի պէտս ոռոգման անգատանացս։ Աբարին և վերջին կաթողիկոսունք ամանք, որպէս և Գէորգ Դ, Նորոգութիւն՝ յագուցոյս և ի ջրհորդս քանիս։

Մեծագոյն չինուած մինչ[2]ապատոյց Էջմիածնի՝ է բաղում անգամ յիշեալն Ղազարապատ, հիւրանոց ընդարձակ, որ գրաւէ գրեթէ զամենայն չինուածս հարաւակողմանն, մասամբ յարեւմտեան ի վերոյ անդանատանց, և մեծագոյն եւս մասամբ յարեւելս կոյս, կրկնայարկ և եռայարկ, ի քարէ և յաղիւսոյ, երեսաւն և առանի սենեկօք, չինեալ ի Ղազարոյ կաթողիկոսէ յամի 1750, որպէս և արձանագրեալ է ի վերոյ մեծի դրանն հարաւայնոյ.

Ի ՈՒՃԱՊ թուին. Աստուածային շնորհիւ լցեալ
Տէր Ղազարոս հովիւն ընտրեալ,
Եւ պատրիարգքն մեր գովեալ,
Կրկին զաթոռն մեր լուսաւորեալ
Զքնեալ ձեւով ազնիւ կազմեալ,
Զոր տեսանողքն եղեն ապշեալ.
Քաղցր անուամբ զսա պսակեալ
Ղազարապատ վերաճայնեալ։

Ի վերնայարկի արեւմտեան մասին Ղազարապատի՝ եւս սուֆեան պայազոջ Պօղոս և Պետրոս՝ պաշտօնեայք փոխարքային Եգիպտոսի և Ստեփան Սահակեան Նոյին գործակից, յամին 1839 եռաւն գծախս չինութեան երից սենեկաց, իբրեւ քանչիւր՝ յարեւելեան գիմի Նոյին արձանագրելով գյիշատակ իւր [3]։ Քեւ ամենայնի Նորոգեցաւ տեղիս յամի 1879։

Միջոց արեւմտեան մասին Ղազարապատին է քառակուսի, գեղեցիկ պարտէզ և ուազան կամ ծովակ ի մէջ. իսկ արեւելեան մասն է ընդարձակագոյն պարտէզ, յորոյ հիւսիսոյ՝ յարեւելեան պարսպին են այլ եւս պարտէզք և սրահք և գոմք անասնոց։

115. Հանրածանօթ միապետական իշխանութիւն կաթողիկոսին Էջմիածնի՝ ընդ համասփիւռ բնակութիւն

1 Ղուկաս կաթողիկոս Նորոգեալ զայս ագռաղոյ՝ գրեաց արձան յիշատակի զոյս օրինակ։

2 Նորոգեցաւ Քանքանս բոլոր շրջանակօքն ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Հոգւոյն մանուսի Կարապետին, եւ կնոջն մանուսի Եղիսաբեթին, եւ որդւոյն՝ մանուսի Հայրապետին, ի Թե. Հայոց ՌՄԼԹ։

Այժմ եւս վերստին նորոգեցաւ Քանքանս ի հայրապետութեան Տեառն Ցովհաննու կաթողիկոսին կարբեցւոյ, արդեամբ Ղարսեցի Մատակեանց մանուսի Օվանէսի որդի մանուսի Յակոբ աղային, յամի Տեառն 1835։

կոչոյ՝ ի Հր. եւ. Էջմիածնի, հանդէպ Շուրջ և Ղազախ գիւղացեացն։ Ընդին ցնորոյ չինեալ էր և այլ երիս ծովակս ի Հա. վազարշապատ ի կողմն Մ. Խոյ (Մոլլատաւրան) գիւղ, ի պէտս ոռոգման անգատանացս։ Աբարին և վերջին կաթողիկոսունք ամանք, որպէս և Գէորգ Դ, Նորոգութիւն՝ յագուցոյս և ի ջրհորդս քանիս։

Մեծագոյն չինուած մինչ[2]ապատոյց Էջմիածնի՝ է բաղում անգամ յիշեալն Ղազարապատ, հիւրանոց ընդարձակ, որ գրաւէ գրեթէ զամենայն չինուածս հարաւակողմանն, մասամբ յարեւմտեան ի վերոյ անդանատանց, և մեծագոյն եւս մասամբ յարեւելս կոյս, կրկնայարկ և եռայարկ, ի քարէ և յաղիւսոյ, երեսաւն և առանի սենեկօք, չինեալ ի Ղազարոյ կաթողիկոսէ յամի 1750, որպէս և արձանագրեալ է ի վերոյ մեծի դրանն հարաւայնոյ.

Ի ՈՒՃԱՊ թուին. Աստուածային շնորհիւ լցեալ
Տէր Ղազարոս հովիւն ընտրեալ,
Եւ պատրիարգքն մեր գովեալ,
Կրկին զաթոռն մեր լուսաւորեալ
Զքնեալ ձեւով ազնիւ կազմեալ,
Զոր տեսանողքն եղեն ապշեալ.
Քաղցր անուամբ զսա պսակեալ
Ղազարապատ վերաճայնեալ։

Ի վերնայարկի արեւմտեան մասին Ղազարապատի՝ եւս սուֆեան պայազոջ Պօղոս և Պետրոս՝ պաշտօնեայք փոխարքային Եգիպտոսի և Ստեփան Սահակեան Նոյին գործակից, յամին 1839 եռաւն գծախս չինութեան երից սենեկաց, իբրեւ քանչիւր՝ յարեւելեան գիմի Նոյին արձանագրելով գյիշատակ իւր [3]։ Քեւ ամենայնի Նորոգեցաւ տեղիս յամի 1879։

Միջոց արեւմտեան մասին Ղազարապատին է քառակուսի, գեղեցիկ պարտէզ և ուազան կամ ծովակ ի մէջ. իսկ արեւելեան մասն է ընդարձակագոյն պարտէզ, յորոյ հիւսիսոյ՝ յարեւելեան պարսպին են այլ եւս պարտէզք և սրահք և գոմք անասնոց։

115. Հանրածանօթ միապետական իշխանութիւն կաթողիկոսին Էջմիածնի՝ ընդ համասփիւռ բնակութիւն Հայոց ի բնիկ աշխարհին և ի զանազան կողմանս երկրի, թագմութիւն Թեմից եպիսկոպոսաց, ընդերկայնք կաթողիկոսին արքեպիսկոպոսունք, եպիսկոպոսունք և դասք պաշտօնէից, միաբանքն և հիւրք և պանդխտք, ապաստարք և մշակք բազմութիւք, պահանջէին ի հարկէ և հարուստ հասս և կարուածս ի գաւառին Նոյին և ակնկռելոյն. յոր պէտս յաւուրս սէրութեան ազգին կամ ցերբ պահանջէին նախնեացն իրաւունք, մեծամեծ և յոգնաթիւ կոչուածք էին տան կաթողիկոսարանին, զոր ոչինչ պակաս տէր պատմիչ սակ ՃԲ զաբա., քան զարքունի տանն. այսինքն հինգ հարիւր գեօղս մեծամեծս և շահաւէտս. որոց փոխան յետ բազմապատկի անցից և փոփոխութեանց՝ մնացին մի ա. հարիւր, հինգ գեօղք միայն սեփական կալուածք ԱԹոռոյն՝ յերկուց և

2 Ցամի 1839 յաւուրս Ը Ցովհաննու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց շինեցաւ այս սենեակ արդեամբք եւ ծախուք բարեպաշտ իշխանապետին Հայոց պերճապատիւ Պօղոս բէկին Ցովսէփեան Զմիւռնացւոյ բնակելոյ այժմ յԱղէքսանդրիա Եգիպտոսի։

Ցամի 1839 յաւուրս Ը Ցովհաննու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց շինեցաւ այս սենեակ արդեամբք եւ ծախուք բարեպաշտ իշխանին Հայոց գերապատիւ Աղայ Պետրոսի Ցովսէփեան Զմիւռնացւոյ, բնակելոյ այժմ ի Թրեստ։

Ցամի 1838 .... մեծաշուք Աղայ Յակոբանի Թէլֆայեանց Սահակեան բնակելոյ այժմ յԵգիպտոս։

յերից դարուց հետէ, վազարշապատ, Օշական, Մուղնի, Եղիվարդ և Մաստարա. զորոց ուրոյն ճառէ Սիմէան կաթողիկոս ի Ջամբռ մատենին, յորմէ և Շահխաթունեանն, զերբ և զքանից առանձին և տարտնաչ։ Բայց յոյնցանէ՝ են և յայլ մերձաւոր գեղս և ի հեռաւոր սահմանս ոչ սակաւ կալուածք, այգիք, անդաստանք, ձիթահանք, կրպակք (ի Կիւմրի, ի Տփղիս, և այլն), և առաջ առւրք Ժողովրդեան, զոր հատուցեն ղտուիրակն Էջմիածնի՝ ի սահմանեալ ժամանակս առաքելոյք ընդ ամենայն հայաբնակ տեղիս։

Ձոխագոյն եւս տեղւոյն յանկացողք զմեծի վանացս և աթոռոյ Էջմիածնի գոցեն ի գիրս Սիւնեաց կաթողիկոսի (ի Ջամբռն)[1], ի Պատարագրութեան Շահխաթունեան եպիսկոպոսի տեղւոյն[2], և առ Արէլ եպիսկոպոսի[3]. այլ ցանկալի էր եթէ ոք ի միաբանից հատաքէր և հրատարակէր հոխագոյն՝ զոչեպէս քաղաքական և եկեղեցական անցս տեղւոյն, ի ձեռնեալ դիւանաց և յիշատակարանաց դրոց. ընդ որս և զպատճէնս հրովարտակաց և ազատագրութեանց թագաւորացն Պարսից, ի նպատգրեանէ Աթոռոյն մինչեւ ի տիրութիւն Ռուսաց, զորոց միայն զթուականս կամ զպատճառն ծանուցանէ Սիմէան կաթողիկոս. նոյնպէս հատորումն ինչ կամ հատընտիր առնել կռնգակաց։ — Միւս եւս կարեւոր խնդիր է առաջագոյն Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց, ի հատատատութենէ աթոռոյն Էջմիածնի մինչեւ ցայժմ. Շահխաթունեանն ի Պատարագրութեան իւրում (Ա. 211–36), ըստ որում և այլք, ի Կիրակոսէ մինչեւ ցայժմեան Տէր Մակար, 42 յաջորդս հաշուեին. այլ ի զէպ էր արդեօք յատկացուլ առանձնակ մի եւս. յորոյ՝ զամենից իրրեւ զաժամանակ աթոռակցաց զոնց արարեալ է Նոցա. այլ են եւս ամենեւին անյիշատակք և անծանօթք ի հատարակաց, ոչ միայն իրրեւ աթոռակիցք և փախանորդք, այլ և իրրեւ բուն և գլխաւոր կաթողիկոսք. զորս և պատշաճ փարիսեմ առանձինս որոշել ի չորակարգիս, թողեալ յաշխարհ փոքր միաբանից աթոռոյն (որ դիւանք կաթողիկոսացն են և հոխագոյն գումար հայկական ձեռագրիս մատենից), խոյզ և խնդիր առնել, ընել և ուղղել զիւերին։

ՇԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ ԷՋՄԻԱՆՆԻ

Կիրակոս վիրապեցի, մահանաւն խորոց	1442—4
— բայց յիշի և առանձինն և ընդ Գրիգորի՝ կաթողիկոս կոչմամբ ցամի	1448
Գրիգոր Ժ. Մակուեցի	1444—62
Զաքարիա, որ և կաթողիկոս Աղթամարայ. յիշի զառաջինն իրրև կաթողիկոս Էջմիածնի՝ յամի 1448, որ վերջին ամ է ծանօթ յիշատակութեան վիրապեցւոյն Կիրակոսի. և զարձեալ յիշոց նոյնպէս յիշի իրրու երկոցուն եւս աթոռոյն միաժամեայ յամս՝	1462—5
Աբիստակէս Բ, իրրեւ աթոռակալ,	1449—64
միաբլուծ[4]	1465—74
Սարգիս Բ, աթոռակից Աբիստակիսի	1467—75
*Յովհաննէս (Ը) յիշի յԱռաքելն ի Քիւս Ջիղ և Ջիղ. և ի գրոց յիշատակարանս ի Ջիղ-Ջ. Սուրբ Փրկեան Ոսկեան ի ժամանակագրութեան իւրում յիշէ զնա իրրեւ կաթողիկոս՝ զանուլ ի Կամենից յամի 1485։ Քան ամք զկնի այդր Քառակնէ՝ յիշատակի գործեալ Յովհաննէս ամն «կաթողիկոս ամենայն Հայոց», որ հատանօքէն այլ ոք է, և յիշեցի ի տարին. յորոց Հարկ է քէ որ առ մեզ կարդացին Ը Յովհաննէս՝ գէթ Թ իցէ յայդ անուն.	1475—6
Սարգիս Գ, ըստ Առաքելի	1477—507
Աբիստակէս Գ, ըստ յիշատակարանաց,	1486—90
ըստ Առաքելի և գաւազանագրաց	1494—8
*Յուսիկ (Բ). յիշատակարան մի ասէ «ի թուականութեանս Հայոց ՉԼԷ, ի պարանոցեան Լեռնայս բէկին, ի հայրապետութեան Տէր Յուսկանն».	1488—9
Թադէոս Ա (կամ) Գաւիթ, յիշեալ յԱռաքելէ	1499—500
Եղիշէ Բ, յիշեալ յԱռաքելէ ի ՋՇԳ	1504—5
*Յովհաննէս (Ը կամ Թ), ոմն զոր ի վեր անդր նշանակեցաք զՅովհաննէ.	1505—6
*Ներսէս Ե, յիշի յԱռաքելէ և ի գաւազանագրէ ի ՋՇԵ Թուականի	1506—7
Զաքարիա Գ, յիշի յԱռաքելէ ի Քուին ՋԿԴ	1515—6
Սարգիս Դ, (եթէ չիցէ Գ), յիշի ի Քիւս ՋԿԹ, ՋՀԲ[5]	1521 ? —1524
Գրիգոր ԺԱ կամ Գրիգորիս, յիշի ի Քիւս ՋՁԵ-Ջ և ՋՂ	1536 ? —41
Ստեփանոս Սալամաստեցի[6]	1547—64

1 * ՋԱՄԲՌՆ ԴԻՒՐ. որ կոչի յիշատակարան սրբանպատուցիչ... որպիսութեանց սրբոյ Աթոռոյն և իւրոց յրշխատից վանաքէից, հաստատագրելոյ... յամի հիմնարկութեան Տեառն 1765, սրբագրեալ յէջմիածին, յամի 1873»։

2 «Պատրագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւազանց Աթոռոյս... ի Ռ· կաթողիկէ Էջմիածին. 1842»։

3 «Վազարշապատ և ուխտաւորութիւն Աթոռոյս Հռոմեական Նահանգի. Շաս. Ա· 1874։ — կաթողիկէ մոյր Եկեղեցի Վաղարշապատ, ընդ յորից վանաբերից Նորին. Շաս. Բ· 1875»։

4 Ի Դիւանս Գենուայ քաղցրի Խոսրովեցոց են ոչ սակաւ գրութիւնք ի չիզու Նոցին, վասն վիճի եպիսկոպոսուց Հայոց ի կաֆա. յորս վկայէ յայսմ ամի (1475) մնալոյ կաթողիկոսին Հայոց, որ թուի ինձ Աբիստակէս այս, և յամերգել պղտիր։

5 Սուրբ Փրկեան Ոսկեան կամենիցոյսի գրէ վասն սորա կերեալ ի վիրս, ի 1499 ամի ցամի 1524։

6 Ձիշտաւոգիր ամն ի կոփս յամի 1564, յիշեալ գՍտեփանոս կաթողիկոս ժամանակին՝ յաւելու. «և զոյլ կաթողիկոսն՝ զորոց գտեալքն ոչ գիրացոյց, ոչ գրեցոյց», յայսմ առնելով. այսու զի գէթ ասիլ զնոցա էին անտանելոյ կաթողիկոսք, որպէս ցուցանեն և թուականքդ։ Այլ ամն գոգիր ժամանակակից Նորին, ի Թուին Ռիմ (1565–4, նոյեմբ.) ասէ վասն գրութեան իւրոյ. «սկսեալ ի հայրապետութեան Աբէտտէնէ և ասրտանցաս ի հայրապետութեան Տեառն Ըոպոզի»։

* Աւագոս եպսկի էր գրեալ բայց Թուի վերիվայր ի գրչէն։

Միքայէլ Սերաստացի, փոխանորդ կարգեալ ’ի Սահմանաց. 1546—1568
*Արիստակէս Դ., աթոռակից Թուխ ա-ռաջնոյն. 1555—1564
Բարսեղ, աթոռակից Միքայելի. 1564 + 1567
Գրիգոր ԺԲ. յիշի ՅԱտաքելէ և այլոյ ընդ Բարսղի, ’ի Թուին ՌՉ. 1558—1587
Ստեփանոս Չ Ալբընցեցի, յիշի ՅԱտաքելէ և յայլմէ ’ի ՌԺԶ Թուի. 1568
Թադէոս Բ. 1576—9
Ադաքէլ, աթոռակից Գրիգորի. 1577—86
Դաւիթ (Ե) անգամն յաւուրց Գրիգորի և Ադաքելի՝ յաջորդ նոցին ծանուցեալ, և կեցեալ առ յաջորդաքն եւս մինչեւ յաւուրս Մովսէսի, ամս 48 1586 + 1634
Մէլքիսեդ, + ’ի Լեհս յ’18 մարտի 1627 1594 + 1627
Գրիգոր ԺԳ = Սրապիոն Ռուհայեցի, + ’ի 23 ապրիլի 1607 ամի 1603—4
Յաճակ Դ 1624—34
Մովսէս Գ. Սիւնեցի, 13 յան. 1630 + 14 մայ. 1633
Փիլիպպոս, 13 յան. 1634 + 25 մարտ 1656
Յակովբ Դ. Ջուղայեցի, 8 ապր. 1656 + օգ. 1680
Եղիազար 1680—1691
Նահապետ 1691—1704
— Ստեփանոս հակաաթոռ, 1697—8
— Պարապութիւն աթոռոյ 1704—7
Աղեքսանդր Ա. 1707
Աստուածատուր 1715
Կարապետ Ուլնեցի 1726
Աբրահամ Բ., Խոշապցի 1730
Աբրահամ Գ., Կրետացի 1734—37
Ղազար Ջահկեցի 1737—51
— Պետրոս Բ., Քիւքիւր 1749
Մինաս Ալինեցի 1751
Աղեքսանդր Բ 1754
Յաճակ Ե 1756
Յակոբ Ե., Շամախեցի 1759
Սիմոն Երեւանեցի 1763
Ղուկաս Կարնեցի 1780—99
— Յովսէփ Արղուէթեան, անաւանեալ և ոչ ժամանեալ յաթոռն 1800
Դաւիթ Լինէգէեցի, + 1817 1800—1807
Դանիէլ Սուրմառեցի 1800—1808
— Պարապութիւն աթոռոյ 1808—1810
Եփրեմ Երեւանեցի 1810—1835
Յովհաննէս Ը (Թ), առ կենդանեաւս նա-խորդին ընտրեալ 1831—1842
Ներսէս Ե., Աշտարակեցի, 1843 + 25 փետր. 1857
Մատթէոս Կ·Պոլսեցի, 1858 + 7 սեպտ. 1865
Գէորգ Դ., Կ·Պոլսեցի, 1866 + 18 դեկ. 1882
— Պարապութիւն աթոռոյ 1883—4
Մակար Ա. 22 Նոյ. (4 դեկտ). 1885

Ցիշեցաք ’ի վեր անգր (յէջ 216) զի առ ’ի չգոյէ պատմագրաց յետ Թովմայի Մեծոփեցւոյ մինչեւ ցԱտաքէլ, ’ի խաւարի ՃՈան և գործք և յաջորդութիւնք կաթողիկոսաց այնր միջոց ժամանակի. և միւս պատճառաք՝ առ թաւակցութիւն նոցին կամ երկուց և երից միանգամայն անհնարաւակ կաթողիկոս անաւանել, և անցաք ’ի յաջորդս նոցին ’ի չինարարս ԺԷ գարու. յիշեցաք առաջնոր և զդէպս ինչ զաւանիացն և զվերջինացն ժամանակաւ, զեկեղեցական և զքաղաքական, զտեսութիւնս և զառաքագործութիւնս Հրապէսի ուղեւորաց։ Եւ նախ զ’յետ վախճանելոյ Գրիգորի Մակուեցւոյ՝ գալաւան Ջաքարիայ կաթողիկոսի Աղթամարայ յԱՀմադին, յամի 1461. հրամիրատակաւ Շահնշահի տիրողի ախարհիս մերոյ (’ի Ամուսխոյից տահմէ), և գրաւել զաթոռն ամ մի, և ապա բարձեալ անտի զԱՂ Լուսաւորչին գառնալ կիւրն յաւանին տեղի. զոր (զԱՂՆ) յետ միչտասան ամաց (1477) վերթանէս եպիսկոպոս ՅՕծոպոյ՝ միաբան Հնձմիածնի՝ հաստատութեամբ գոզացեալ՝ գարձոյց այսր։ — Եւ յաջորդագ Գրիգորի ցկէս ԺԶ գարս. ոչ է ինձ յայտ նըշանաւոր ինչ. իսկ յայնմ ժամանակի Ստեփանոս կաթողիկոս Ե Սալամասցի՝ ոչ գիտեմ առաւել վասն էր՝ փոխանակ իւր կարգեալ զԱերապատացին Միքայէլ, գնաց ’ի Կ. Պոլիս և յարեւմտեան, և ’ի Հռոմ, ուր և վկայեն դիւանք մեծի քաղաքին և գրիչք ժամանակակիցք՝ ըզմիաբանութիւնն ընդ գերագոյն գահոյն յամի 1548–50. յաւուրս Պօղոսի Գ քահանայապետի։ Որմե ’ի կենակցէցն ընդ նմա՝ առ խաւարացեալ նորա զնոյն և ’ի գիմաց քաղնեւեսեցւոյն եպիսկոպոսաց վիճակին իւրոյ. այլ սխալ կամ փոքր ’Թուխ Թիւդ. զի յետ ոչ բազում ամաց այլ ոմն՝ Նախիջակ Հռոմից՝ վասն Սոց կաթողիկոսի վկայէ առնել քան եպիսկոպոսունս. յայտ արիմն է զի գէթ կրկին ասելի էր Հնձմիածնին, և Թերեւս փոխանակ քաղնեւեսեցւոյն գրելի էր քաղաւազն և ևսքն. զի տյսչափ արքեպիսկոպոսաւանս առնել կաթողիկոսին Հնձմիածնի ծանոյց Ոսկան՝ յետ միոյ եւս գարս. առ հետաքննին Երապէացիս, մի առ մի գրելով և զանուանս աթոռացն, և ընդ արքեպիսկոպոսացն Թուխ Հարթիւր երեսուն եւ աթ եպիսկոպոսաւանս[1]։ Գնաց վախճանի Ստեփանոսի յաթոռ իւր Հնձմիածին (1551–2), տեղակալ և յաջորդ նորա Մինքայէլ Թողալ փոխանակ իւր գԱարսեղ, գնաց նոսաւ ’ի Հայրենիս իւր ’ի Սերաստիա. առաի առաքեաց ’ի Հռոմ (1563) զաղաւաւաշմն և զձարտար սյրն Աղգար, որ յարքունական գործէ ասի սերեալ, գաղանի ինչ գնաց պանութեամբ, միանգամայն և վասն հնարելոյ ապագրութիւն Հայկական։ — Գնաց նորա և Թադէոս կաթողիկոս (յամս 1576–7) գնաց յարեւմտեան, ’ի Լեհս և յիտալիա, այլ ոչ յիւր օրոշակի և երթն ’ի Հռոմ — Գնաց ամաց ինչ Էլեազարոս եպիսկոպոս Սիգոնիոյ նախիջակ Գրիգորի ԺԳ պապի, առաքեալ ’ի սմանէ վասն խնդրոյ միաբանութեան հաւատոց յարեւելս, (1583–4) որոյ ծանօթութիւն գրով և քանիս յամի 1587. յորում գրէ հաւատանալ, զի յամի 1583 կաթողիկոս Հայոց էր Գրի-

[1] Ես գաւառի հայերէն պատճէնն, այլ գրեալն ’ի փառաւոր լիակատար ընդօրինակ առ Թաւէռնիէ ժամանակակից ընծայից։ * Le Patriarche a sou luy 47 archevêques, et chaque archevêque a quatre ou cinq suffragans, avec lesquels il vit en communauté dans un couvent, où ils ont la conduite de plusieurs moines „. — TAVERNIER. I. 26.

գոր (ԺԲ), Ծերունի ամաց ութառն եւ հնգից, Ղուսաբէլ՝ գործակից նորա, և Գաւիթ փակակալ. առ որս գրեաց, և ընկալաւ յերկոցուն առաջնոյն Թուղթս հաւանեալ Թեան առ սրբազան քահանայապետն. և յամի 1584 ՚ի գալ Ալաքելի յԱմիդ՝ Թղթակցեցաւ ՚ի Բերիոյ, և միւս եւս գիր ընկալեալ ՚ի նմանէ առաքեաց ՚ի Հռոմ. — Սորին յաջորդի կամ աթոռակիցին Դաւթի՝ բազմարկածեանն Մելքիսեդի կաթողիկոսի Գառնեցւոյ, (1593–1627) կան երկու Թուղթք կրօնականք առ Պողոս Ե պապ, և սորա առ նա, յամս 1610–13. Քայսմ հետէ ցդար մի ազգին երեւին ըստ ժամանակս ժամանակս Թուղթք քահանայապետաց Հռոմայ և կաթողիկոսաց Հայոց (Փիլիպպոսի, Յակովբայ, Նահապետի, Աղեքսանդրի): Ա. Նահապետ՝ առի առաքեալ Ինոսէնտիոս ԺԲ զընկուզենի սքեառն կամ գահ կաթողիկոսական: Քայն ժամանակս էր և յաւետարանչական կրօնաւորաց քարոզչաց՝ ՚ի Հայս, ՚ի Սպահան, յԵրեւան, ՚ի Կաբին, ՚ի Շամախի, ՚ի Ցմղիս, և այլն. ՚ի սկզբանէ ԺԷ դարու, նախ Կարմելեանք և կրօնակիցք նոցին Օգոստինեանք և Թէատինք, ապա Քհուսեանք (զորս յիշէ Ալաքէլ ՚ի պատմութեան Նշխարաց Հռիփսիմեանց), և վերջապէս (Գապուչին), որք ցկէս ԺԷ դարու տեւեցին, և ամենք անդր եւս, և մինչեւ ցայսօր. այլ Թղթակցութիւն քահանայապետացն գոպարէ յաւուրց Աղեքսանդրի Ա. ՚ի 1711 և այսր. որպ էր սրտանչ գիտաղջացն. և յաջորդք նորա (Աստուածատուր, Ղուկաս, Միմէոն) ոչ սակաւ նեղեցին զմիաբանեան ընդ Հռոմայ, մինչեւ Հարկ լինել հայրապետաց Հռոմայ՝ փոխանակ նոցա գրել առ Շահն Պարսից և առ արեւմտեայ Թագաւոր՝ ՚ի պաշտպանութիւն միաբանից: Եւ այսպէս ՚ի հարեւր և աթառն ամաց հետէ (ԹՔ ոչ սխալեմ) յանել է բանակցութիւն ընդ սիեզերական գահուն Հռոմայ և ընդ հայկականին. որ՝ ՔԷպէս ի՞նչ գաւանեցան Թուով և կարգաւ կրօնք է քան զայլ ամենս, այլ առաջնութեամբ հանախութիւ գործի ազգին ՚ի քրիստոնէութիւն, և հաստատիւն բնակութեամբ նոցին յամենայն կողմանս երկրի, մարթի յեւս Հռոմայն՝ հանգրաժարել իմն երեւել քան զայլս. և ամենայն ուրախացի ուրուք և այցելուաց՝ վեհագոյնք քան զամենայն պատրիարքարանս երեւէին կաթողիկոսանք Էջմիածնի, մինչ չէ. վասնիկան կամ Հռոմի հայկական կոչել զայն. այլ և ոչ ընդ լաւութեամբ Թագուոյ՝ յոխորտագոյական ծառայութեան անդ իշխանութեանն՝ զմեկոսի և զանհաղորդ միացն յԱքսայ և ՚ի գլխոյ, յոր յամենայն ազգաց և ՚ի ծագաց երկրի՝ միացեալ կան ազգապատան քրիստոնեայք: Ոչ էր սրտիւք տեղւոյս յայսպիսիս հզիլ բանս, այլ և զանց առնել ՚ի սպառ՝ անտեղի. քանզի և ոչ մի ոք ՚ի յոգնութիւ այցելուաց Էջմիածնի կամ առաքելոց՝ կարաց երբեք ՚ի մոռացանս արկանել զկրօնականն տեառնիւն, որ վեհագոյն է ամենայն տեառնեանց և իշխանաց՝ յերկրի և անդր քան զերկիր. և զի գերագոյն է ՚ի Հայս սքեառն Էջմիածնի, անմոռիթ է եկեղեցւոյ և ազգի չունել ՚ի նմանէ մեծ ինչ ակնկալութիւն և պատհանի՝ լուսաւոր և հզօրս: Այլ Թողեալ մեր զմերս տեսութիւն՝ ՚ի նախն ՚ի տեսուցն կամ յօտար այցելուս, մտորիցաք առ նոսա և առ արտաքին ինչ գէպս:

116. Վասն մրգոսական վարչութեան երկրին և փառ ոչ գոյց Էջմիածնի ՚ի վերայ վաճառականաց համապարհի, կարծեմ մրիպեալ յաչաց եւրոպէացի ուղեւորաց ԺԵ և ԺԶ դարուց. գէթ իմ չէ հանդիպեալ այնպիսեաց գրուածոց. և կարծեմ ուղեւորութեամբ Սանփառնոյ կաթողիկոսի յարեւմուտս՝ հաշակեալ նախ անուան Էջմիածնի, և ապա պատգամաւորութեամբ Աբգարա, և արդ՝ նորին Սուլդանշահի (Մարդ-Ընդունիչ կոչեցելոյ յԻսպահանայ) յերկրէ բնակութեամբն ՚ի Հռոմ, իբրեւ ազգապետ Հայոց: Նախայշելեալ եպիսկոպոսն Սիգոնիոյ՝ նաւթակ Պապին, կամէր յամի 1583 երթալ Էջմիածին, այլ զանգիտեալ յամենայնի ժամանակին, և թըղթով վճարեալ զպատգամաւորութիւնն, — ի սկզբն ԺԷ դարու մեծ քաղաքական կամ վարչական յեղափոխութիւն Աբբասեանց՝ աշխարհակալութեամբ Շահաբասայ, (որ արկ ընդ իշխանութեամբ Պարթից զԵրեւան, զԲոլ և զԷջմիածին, և բանագնացութիւնք նորա ընդ պատքեանց քրիստոնէից յարեւմուտս), գիւրեցին զերբեւեկս գնացողաց և վաճառականաց և գործաւորաց ազգին: — Յամի 1604 յաջոլեալ նորա յաւասիւ եբեւանոյ, էր ընդ նմա և գեղեցիկ Ռոտրիսոյ կոյսեր Գերմանացւոյ. որպ ուղեկիցն Ջենկինսեան գրեաց զանցս ուղեւորութեանն[1], և խնդրեալ հրաման ՚ի Շահէն՝ եկն ՚ի քէն Էջմիածնի, զոր և ասէ ՚ի Թուրքաց կոչել (Ի՞չ գիլիսէ) էրէք նեկեղեցիս հինս, երկոքին ուղերձք, մեծագոյնն չէն, և երբեմն մեծ ախտաւորք: Պատասխ ընկալան գնա, ասէ, միաբանքն, և մուծեալ յեկեղեցին ցուցին ինձ գլուցեալ ոչ ի Գերիգորի Նազիանզացւոյ (փոխանակ ասելոյ Լատարոյի), յոսկիղէն պաշտաւնի. չքնաղ և հզակապ է նեկեղեցին սրբատաղ քարամբք և գեղեցիկ գմբեթաւ, լուսամատ բոլորշի ՚ի միջին ունելով. չկոյին պատկերք, որպէս և ոչ զանգակք առ աշի թուրքաց: Ցետոյ մուծին զուղեւորն առ կաթողիկոսն, որ պատուական գնա և խնդրեաց բարեխաւսել առ կայսր, զի ապագ Հայոց ազատարէն պաշտել զկրօնս իւրեանց և գիւրաւանս քանաքարելոյս յայցգիտաց. Զասէ զանուն կաթողիկոսին, որ յայս է ՔԷ Դաւիթ էր կամ աթոռակիցն Մելքիսէդ: — Ցետ կիսոյ գարուն ՚ի վերջին աւուրս կենաց Փիլիպպոսի կաթողիկոսի (1655), յամենան փերբուարի, յայլ եւ վանացն և բնակեցաւ անդ տասնօրեայ աւուրց՝ անուանի ուղեւորն փառանի Դաւերնիէ (Tavernier), որ ոչ միայն զեկեղեցին յիշէ, այլ և զանգամանն հանդերձ գահուամբ կաթողիկոսին, և գնահ խրախանան ՚ի վերջնում աւուր բարեկենդանի. և զի ՚ի վայրն միանգամայն Ցետաձերնգաաւ[2] էր, գնահատէս հրամանաւթեան, այլովք հանդերձ. և որ զարմանալի է, հրամբեաց գնա կաթողիկոսն ՚ի նմին աւուր յաւալ քան զբեզկոյի ժամասացութիւնն, ՚ի տես ցանաբաթ կամ օգտման գոնչց ՚ի չրշափակի պարտպատա տեզաչ, ուր մուծեալ էին գամէշս ուր, յորոց երկուց յա-

1 Tectander. Georg. Iter Persicum, 1609.

2 Զոր նա ծեթելով փոխագրէ *Terenareche*.

ասշնամ բաղխանին ընդ իրեար՝ տապատա անկան. և այլքն ամենեքեան խեղդեցան։ Իսկ վասն հախտիճեան տպատուց և զարդարանաց եկեղեցւոյն (՚ի նոխրաց Հայոց), ասէ, ոչ ուրեք հատատոր նմին տեսանել յեկեղեցիս քրիստոնէից [1]. բայց ոգի պիտի ունենալ էր վիճեալ կեան ասկէդիպակաս, և գեղին ընտիր կապերտիք. ՚ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ՚ի միջի վեցից ասկղէն աշտանակաց, իսկ ՚ի վերայ տաճկանացն չորք մեծ աշտանակք արծաթիք՝ հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ։ Ի մուտն ուս կաթողիկան ՚ի ներեակ մի փոքր. Նստեալ էին քան արեւելեան տարազս ասացի նորա չորք արքեպիսկոպոսունք և ինն եպիսկոպոսունք. և յանկարծ եմուտ ՚ի ներքս հղիացեալ մի գձմակերպ և ագեղատես. որոյ ՚ի քառնեւերկուց ամաց հնուէ չէր բնաւ խօսեցեալ ընդ ումեք. և յայնմ աւուր հրամայեաց նմա կաթողիկոսն, և նա հնազանդեալ առ ժամայն բարբառեցաւ։

Շարանճ (Chardin) հայրենակից Դաւեռնիէի, յետ իրր ութեւտասն ամաց յայց ելի և քննեալ դԱլմիածին, զորոյ և զպատկեր ձեւագրէ, զխանայն և զեկեղեցւոյն, հաւելով մանրապատում, և զամբիոնն և զաձեռնարկ սպասուց և սրբութեանց. յոր յիշէ զաս յայլոց ծանօթագունից՝ զնշխարս իրանաց Ս. Հռիփսիմեայ, գրագուկ և գրարձս Ս. Գայիանեայ, և գրարձեալ զոն անտ՝ երկու Բեւեռս խաչափայտին Քրիստոսի, զԱնկար պատմուճանն և զԳիգզարդն, զորս Շահաբաս տարեալ էր ՚ի Պարս, և այլն, զնորաշէն Ջանգակատունն՝ վից զանգակօք. իրր ութաւն միաբանից բնակարանս ասէ, այլ ՚ի ժամուն սակաւատորք էին և ոչ գովելիք վասն ապրուսոյն ինչ բանից նոցին, որպիսիս և ինքն յիւրմէն յառելու՝ ընդ գիտակատացաւն։

Զետ երկոտասան ամաց (1684-7) եկին յԵրեւան Ցիսաւսան Հարք քարոզիչք. զորս՝ զառաջինն ոչ ընկալաւ եղիազար կաթողիկոս, այլ յետոյ Թոյլ ետ նոցա պատարագել և քարոզել յեկեղեցիս Հայոց. և ՚ի վախճանել Հօրն Բոս (Roux), որպ մեծահանդէս յուզարկաւորեցին եաթնօրէիք. Նոյնպէս յաժաբութեամբ ընկալաւ դյաջորդ նորա Տի Բիւի (Du Puis), այլ յետոյ գարձոյց զերեսս իւր, և հազիւ Թոյլ ետ Թագել գնա ՚ի հեռաւոր գերեզմանի. վասն որոյ և դագաթեցին առ ժամն Ցիսաւսանք ՚ի քարոզութենէ յԵրեւան. այլ յետ ամաց վերադարձան և գոին ընդհանս յաչս Կաթողիկոսի կամ պիկոսի, մանաւանդ ունելով գկոգին նորա ընդդէմ Սատփանոսի որ հակառակաբար եկաց զամ մի, և յայնմ ժամանակի եղեն Թղթակցութիւնք Կաթողիկոսի ընդ Ինոսվկենտեայ ԺԲ Պապականոյ Հռոմայ։

Ի սկիզբն օգոստոսի անցելոյ դարուն (1701) եկն և ոտք յԷջմիածին մեծ անկաւանն Դաւռնիֆոր (Tournefort). և ըստ նախորդին՝ գործանայր ընդ հախտիճին պատուոյ տաճարին, և ընդ այն՝ զի Պարսիկք Թոյլ տային այդոցիկ. յաւելու ընդ խորհրդածութեանցն և զուսական գրոցս՝ զնեւագրոցէ տաճարին, որպէս ԹԷ՝ ըստ ասանդութեան Հայոց՝ Քրիստոսի ինքնին հաստատեալ լուսոյ շրջագծեալ լցէ զտեղին, ՚ի կալն Ս. Լուսաւորչին յաղթս ՚ի վերայ վիմին Իշման։ Եւ զի ինքն առաւել բաւականին աչք նկատէր զահմանան՝ գանձնեալ ընդ բաւարարութիւն նորին և յանկագոյն քան զամենայն երկիր վարկանի առ՚իրմէ գոյր դրախտին, և ոչ ուրեք այնպիսի բարերեր կամ ջրառատ. զառ յամենայն ազգ պիտանի բերոց՝ յիշէ և զընդարձակ անդս ծխատոց. և սրբատանէ հարցանել, ԹԷ գոյր և ՚ի գրախտին Աղթենոց՝ բոյն այնքան սխորժելի բազմաց։ « Պնացեալ « գոչէ Էջմիածնի՚ ի է, ասէ, բընձով, բամբակով, կտաւաւ, ձմերկով և սեխու և ազնխ. այդեօք [2] ». զորոյ գինի գովին և նոր հանապարհորդք. իսկ Դաւռնիֆոր գովէ և վերադասէ քան զամենայն երկիր՝ զսեխսենան և զմեղրապտղս. գովէ և զդեղեցիկ պարտէզս վանացն որ յահեկէ եկեղեցւոյն, զարդարեալս Աստուածամօր ծաղկք և Շահզրամաս. այլ յաւէտ հանի և պատկերագրէ գնուռրատակն գառագ կատմատեսիս [3].

Դարձն Էջմիածնի որ այդպան ամենապէս ուրճ երեւեցաւ քան՚ի բուսարանին, այլում ուղեւորի ոչ անդանի՚ [4] յոյժ տխրութիւն և ամայի թուեցաւ, վասն որոյ և ազգաւ յայլոյ. Թերեւս նեղութիւն ծառոց յապատէ և զդեղեցկութիւն վայրացն. զորոյ զԵրերին ընդ կամեցեալ, միանգամայն և չահաւէտ առնել, Ղերբէս ետ յամէ 1847 Ս. անգր՝ նոտնկել Ցառատատած բիւրաւոր կառամախաց և ուսենոց՝ որպազոյ վանացն՝ յելից հարաւոյ, ուր են որդ ասելի քան 250,000 ծառք, յորս և 40,000 ԹԷնիք ՚ի պէտս չերմոյ. ետ հատանել և ուսաքան մեծ կամ ծռվակ ձիւնաթոյծ 160 Զ. երկայն, 60 լայն. քարեղէն չրթամբք, ածեալ ջուր ՚ի Շամ-սրխ առուէ. կամէր, ասեն, անկել միւսոյն մի ծառոց։ Քաղ իսկ արժան էր և է՝ խնամ առնել տեղոյ այսպիսոյ մեծի աթառոյ, որոյ կլիմայ ձմերանի ցրտով և ամառանի տօթով, և մանաւանդ մեծակոք և մեծզօք՝ ոչ ԹԷնէս տպղնալ հասարանէ, յամենայն քննդ ուղեւորոյ նշանակեալ. մարթ էր և վազագոյն արդեօք գարմանել և քան տեսանել բուսարանին՝ գրախտացուցանել զվայրն՝ անխոնջ կանխ կաթողիկոսացն, որպէս տեսաք, ԹԷ և քաղաքական տնտրոյք ոչ անդագար տեղւոյն ՚ի տահմանան,

1 « Où il y a aujourd'hui d'aussi riches ornements qu'en « aucune église de la Chrétienté ». — TAVERNIER, I. 31.

2 « A l'égard de la campagne qui est autour des Trois – « Églises, elle est tout-à-fait admirable, et je n'en connais point qui donne une plus belle idée du Paradis terrestre. On n'y voit que ruisseaux qui la rendent extrêmement fertiles et je doute qu'il y ait un pays sur la terre « où l'on recueille autant de denrées tout à la fois... On y « trouve des champs d'une étendue prodigieuse, toutes couvertes de Tabac: ce serait une plaisante question à propo- « ser en Botanique, savoir, si cette plante était dans le « Paradis terrestre... A l'égard des Melons, il n'y en a pas « de meilleurs dans tout le Levant que ceux des Trois – Églises et des environs... On élève les meilleurs Melons d'eau « dans ces terres salées qui sont en les Trois – Églises et « l'Aras ». — TOURNEFORT.

3 Lepidium Orientale Nasturtii crispifolio.

4 Վկայեր ՚ի վերջ մոգիի քննելով գվայրն՝ խորհրդածէր գայսպիսի, և գրէր Die Ebene, welche den Patriarchensitz umgibt, ist kahl, öde, fast baumlos. և բացագանչութեամբ գարմանայ ընդ փոփոխութիւնն՝ որ ՚ի ժամանակէ Դաւռնիֆորի գաւուրս իւր։

'ի տակս մերձաւորութեան երեւանի, որոյ կանխեալ էր զան զնորագութիւն աթոռոյն Էջմիածնի՝ լինել տեսուչ քաղաքագլուխ Աղբրատեան ազգարհի, և յինքն ձգել զպաշարկակալս և զպաշարհաւերս· որպէս յիշեցի և 'ի տեղագրի քաղաքին, որում բազում անգամ վիճակաւկից եղեւ և Էջմիածին՝ փոքր 'ի շատէ ուերմամբ և աւարմամբ, և բազում անգամ 'ի մերձաւոր ահմանս իսկ նորին մղեցան մարտք ընդ Թուրքս 'ի Պարսից և 'ի Ճուռայ, որպէս յամի 1725. իսկ յետ ատեն ամի՝ (1735, 'ի յունիսի 2–13) եկն 'ի տեսութիւն Էջմիածնի ահեղն Թահմազ Ղուլի խան, որ աւուրբք յառաջ բանակեալ էր, « մերձ Քանքանին յեղերս գետին (վաղարշապատ) « առ 'ի յանդն· որ և գցուրեան և գգարին 'ի սպառ « հատուցին 'ի գաշտէ անտի ... Եւ մնեալ 'ի աւուրբ առ « հարն՝ առաջի աւուրբ Իջմեան տեղւոյն կանգնեցաւ, և « եհարց թէ ինչ տեղի է, և ասեն էր կաթուղիկոս, նոյն « պէս և ասեն պատկերացն, և ասեն մեծի կաթուղի- « կէին, և չինմանն և չինաղացն. և ըստ պատուէր « տուաք զպատուոխանին (առէ կաթողիկոսն Աբրահամ « Գ). և եղեալ առաջի աւազ խորանին աթոռ և խալի- « չայ ... նստաւ· և հրամայեաց մեզ ժամ ասել, և ասա- « ցաք զերեկոյեան ժամն· զի էր 'ի տանի աւուրբ Հոխտիւ- « մեանցն յորն երկուշաբթի· և ինքն նստեալ հայէր և « ուրախանայր ... և յետ արձակմանն եղեալ պատարա- « կեկեղեցւոյն, և ես ձեռամբ միրգերն իւրոյ պղտմա- « թիւն և գնաց· գնացի և ես մինչեւ 'ի գուռն, և յետս « գարձոյց զիս, և ինքն գնաց 'ի բանակն· Եւ 'ի նոյն « գիշերին մինչ չեւ էր լուսացեալ՝ արձակեաց և զըն- « տանիս իւր, որք եկին և նորա 'ի տեսութիւն աւուրբ « Իջմեան տեղւոյն· եկն և ինքն կրկին անգամ 'ի լուսա- « նալն· և ուրախացեալ 'ի մէջ տանջարին, զուարճացու- « ցեալ զիւրայինսն, պատուիրալ նոցա զամենայն զոր « լուեալ էր, և վայելեալ զքաղցր – ջուրն, զծխանեցիան, « և զկուլաղն, և զայս պատրաստութիւն· եղեալ ար- « տաքս 'ի վանից՝ առաջի գերեզմանացն, խնդրն կոչել « ես զիս առաջի իւր և շնորհակալեցաւ և մխիթարեաց... « Եւ քէպէս (տասց) զանգս ձեր երիվարաց զօրոյ իմ- « ձոց կերցուցէք, բայց զիմոնարէնն ձեզ հատուցանելոց « եմ 'ի ժամանակին. և մարակեալ զերիվարն՝ գնաց « խաղաղութեամբ և սիրալ 'ի ճանապարհս իւր, 'ի վե- « րայ փարաքարու՝ և անդ բանակեցաւ »[1]։ — Ցետ ատ- կաւ ամաց էառ Թահմազ յԱսմանեանց զերեւան, որ Ճեալ այնուհետեւ 'ի ձեռս Պարսից՝ խաղաղացան և սահմանք Էջմիածնի զամս հօթանասուն, մինչեւ 'ի սկիզբն գարուս· յորում՝ յամի 1804 'ի Ծագել մարտի ընդ Ռուսաց՝ Պարսիկք առաջնորդութեամբ Ազդաս-Միրզայ արքայորդւոյ շուրջ պատեալ բանակեցան զԷջմիածնաւ յարեւելից՝ 'ի հարաւոյ և յարեւմտից, (20 յունիսի — 2 յուլիսի)։ Ճիցէանով զգաւաղար Ռուսաց հասատատեաց զգուն բանակին 'ի հիւսիսակողմն· 'ի բլրակին անուանեալ Որ յանէից կոնց[2], և յարձակեալ ցրուեաց զբանակն Պարսից. և Թոզեալ 'ի վանս Էջմիածնի գհիւանդս և զվիրաւորս և զկարասին, պնդեցաւ զկնի փախստէիցն 'ի Քանքանս։ Այլ իրրեւ առիպեցաւ լքանել զպաշարումն Երեւանայ՝ վասն հարակիցս սահմից 'ի բանակին, և գարձաւ եկն Էջմիածին (10–12 սեպտեմբեր), երթայ անաւ զմասն սպառացն, հանդերձ մեռամբ միաբանից, զի մի մնանեացին 'ի վրէժ Պարսից, որք հրձիգ առնէին զանգս և գծառաստանս սահմանացն, և տարաւ 'ի վիրաւորս յետս ամանք դարձան և այլք մեացին 'ի Տփղիս և 'ի Տաւիրս։ — Ընդառաջ գէպ պատերազմի եղեն և յերկրորդում Ռուսաց մարտին ընդ Պարսս՝ յամի 1827, 'ի սահմանս սոսա Էջմիածնի, յորոյ պաշտպանութիւն հնարեցաւ Ներսէս (յետոյ կաթողիկոս) ածել գունդ մի Ռուսաց, որք հարան և հարին զՊարսս առաջնորդութեամբ Քրայենոքի գնդապետի. և 'ի վերոյ անկոյնն՝ յետոյ յամի 1833 Եփրեմ կաթողիկոս կանգնեաց մահարձան կոթող յիշատակի։ — Որպէս յայտ է ամենեցուն՝ վերջինն այն պատերազմն (1827–8, ասաց) վիճակեցոյց զԱղբրատեան ազգարհ և ընդ նմին զաթոռն կաթողիկոսական՝ պետութեան Ռուսաց, և անկերեւոյթ որոյ յայնմհետէ 'ի նեղելոյ յանգրիտասնեէից և 'ի հինէ· որ և մեծահանդէս չքով և ցնծութեամբ ընկալաւ յամի 1837 ('ի 5–17 հոկտ.) գյաղթական կայսրն Նիկողայոս Ա. և զհրամայեալ հատատութեան Միհնեդոսին. և կայսրն արժանապէս պատուեաց յայցելութեան իւրում զկաթողիկոսն (Յովհաննէս) և զայլ՝ ըստ պատուոյն. և յայնմհետէ անդադրացաւ Էջմիածին,

117. Շարջ զԷջմիածնէ՝ իրրեւ արբանեակք մեծի լուսաւորի տասեղ՝ կան չորք եկեղեցիք կամ վանք, (արպէս սովորութիւն է տալ), յորոց մին 'ի սպառ խառնրեալ և խաթարեալ, և համարին անանձինք յաթոռոյն, որոյ անփական թեմ է աղբոյն իսկ Աղբրատեան Նահանգն և Երեւան, վասն որոյ և առաջնորդ քաղաքին փոխանորդ կամ աթոռակալ միոյն ձանաչի կաթողիկոսին, և ոչ եպիսկոպոս վիճակաւէր։ Ցիչեալ վանորայքդ կամ եկեղեցիք չորեքին՝ են Շողակաթն, Ս. Հռիփսիմէ, Ս. Գայիանէ և Աւետարի Ս. Գրիգորն։

Հազիւ իրր քառասուն ժամս եւեթ սրտաբոյց պարբսպոց Էջմիածնի 'ի հիւսիսոյ կուսէ կոյ անուանեալն Շողակաթի եկեղեցի, (զոր ոչ է չխոթել ընդ մեծի կաթողիկէին՝ որ սղնպէս եւս կոչի), 'ի տեղւոջ անդ արքունական Հճձանաց վաղարշապատի, ուր կուսանքն փառասիրեալք 'ի Հռոմէոյ՝ եկեալ զօրեալ զգործել միացին այցելութեան Ցհաւն. և իրրեւ յետ գրանելի մնոմարտութեանն Հռիփսիմեայ՝ եղեալ գիմեցին 'ի տեղի նահատակութեան իբրեանց, մի 'ի նոցանէ, զոր ասացք Մարիամն Կոչէ, տկար գոլով և ոչ կարելով հետեւիլ նոցա, եկաց միաց և նահատակեցաւ 'ի սմին տեղւոջ, « 'ի ներքս 'ի Հճձանին, ուր էին վանքն նոցա », որպէս ասէ Ագաթանգեղոս, յետ կատարման սրոցն ամենեցուն. յորոյ վերոյ եւեթ յետոյ Աւուրն Գրիգոր 'ի տեղեանն՝ իջեալ զմի 'ի լուսեղէն տանցն, որպէս և 'ի բաց Էջմիածնի գչտրական Որ յանէից. յաւուր տրախտութեան նոցա 'ի գաւառական բարքս Նշանակէ գերեզման և բլրիկ·

1 Աբբահամ կրնայցի կաթողիկոս պատմիչ· Դկ· ԺԱ· ԺՌ·
2 Ասպէս անուանեալ վասն երդելոյ երբեմն անդ ժառանգաւորաց·

վերայ տլոցն, վասն որոյ կանգնեաց և ուրոյն «տրա-
« տաճար ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին ». և յետ ժա-
մանակաց կոչեցաւ այն Շողակաթ, բայց համբէն չի-
նուածոյն կոչի և Մարիանէի վանք։ – Ոչ է յայտ որ-
պիսի ինչ չինութիւն և քանակութիւն էր անդ բովանդակ

գարս չորեքտասան, զի ոչ յիշի ոչ յառաջնոց և ոչ ի
վերջնոց պատմագրաց. այլ յետս ԺԼ դարու յամի 1694,
Նահապետ կաթողիկոս՝ նոր ի նորոյ հիմնեաց և կան-
գնեաց եկեղեցի, երկայն քառակուսի ձեւով, անսիւն
կաթողիկէիւ և փոքր գաւիթ, յորոյ վերայ և զանգա-

92. Շողակաթ եկեղեցի Ս. Մարիանէի վանաց.

կատուն. կայր և այլ ընդարձակ գաւիթ ի կողման տա-
ճարին, այլ փլուզեալ անկաւ յամի 1807։ Ի վերայ ա-

բեմնեան գրան եկեղեցւոյն արձանագրեալ է յիշա-
տակ չինութեանն, այսպէս.

Շնորհօքն Աստուծոյ Որդւոյն Միածնի
Շողակաթ անուամբ տաճարս կանգնի,
Ի թուականիս մեր հայկականի
Հազար եւ հարիւր քառասներեքի.
Ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնի
Տեառն Նահապետի հօր սրբազանի.
Աշգեամբք Աղաւնաղ բարեպաշտօնի,
Գոլով քաղաքէն Նախիջեւանի.
Շինեաց յիշատակ փըրկել զիւր հոգին

Հօրն Աղաչանին, մօրն Նանակուլին.
Նաեւ կենակցին իւր Մարիամին,
Եւ որդւոց իւրոց, Ալբերդիոսին,
Ագաթանգեղոսին, Աղէքսանդրոսին,
Եւ Խարխիմոս փոքր եղբայր սոցին.
Դստերաց իւրոց, Նոյեմզարային,
Սալ և զԱբանէթ եւ Նանակուլին:
Որք զմեզ յիշեն առ Տէր ի բարին,
Արժանի լիցին տեսութեան նորին:

Կրկնապարիսպ է տեղին, առկա. անենկոք. 'ի միւսմ 'ի բրգանցն ագուցեալ կայ խաչվէմ այսու արձանագրով.

Շինեցաւ Հնձանեաց մատուռս ի Թվին ՉՃ եւ Գ.

որ է ամն 1154. և կարծի լինել հնագունի եկեղեցւոյ՝ կամ 'ի տեղւոջ այժմեաս և կամ 'ի ներքին կողմն և 'ի բուն Հնձանին, ուր ցարդ երեւի նշան մատրան: Ձխարք կոսին Մարիաննայ հանապին լինել 'ի փոքրիկ տանդատանն Հարաւակողման, ուր կայ և վէմ տապանի: Ի գանձի եկեղեցւոյս Թաղեալ է շինողն՝ Նահապետ կաթողիկոս, որպէս ցուցանէ տապանագիրն.

Այս է տապան դամբարանի
Տեառն Հայոց հայրապետի.
Սա Նահապետ անուանմբ կոչի,
Որ է տեղեաւ Ուռհայեցի:
Ի թուին ՈՃԾԴ:

Անդ Թաղեալ է և Աբրահամ Գ, յամի 1736. բայց տապանաքարն բարձեալ է:

118. Իբրու երկու քարընկէցիւ 'ի բացեայ յարեւելից կուսէ վանաց Մինասեր Կաւսին՝ կայ Հաշտարար վանքն Հռիփսիմեայ, 'ի տեղւոջ՝ ուր յետ յաղթող մինասերատաճկանն կոյսն հրաշագեղ և պարագրեխ կաւսանաց, որպէս հրեշտակք առաւանեալ Թեւօք 'ի գիշերային պատհան՝ հաւ գարմանալի, գհետ իւր ձգէր գերաման աղջահաճ երեսիցն և երկուց, 'ի կամ տարփալի քան 'ի խաճապ փախստ. և այն ինչ ժամանեալ այսր, « 'ի կողմն » մի հիւսիսոյ (քաղաքին) 'ի տեղի յարեւելս կոյս, 'ի » տարաւանգակ 'ի բարձրաւանգակ յատկին տեղի մի, » մատ 'ի բուն պղտատայն՝ որ երթայր յԱբատաշատ քա» ղաք. իրրեւ եհաս յոյն տեղի՝ ծանր եդեալ կոյր յա» զթս ». և ահա որպէս անգելոք գիշատիչք 'ի վերոյ հասանէին գահճապետն և գահինք իւր գառնացեալք, ջահիւք լուցելովք. և նոքա զաղթաւոր գիշատչան գաղցրահաճիկ յիաւակոյ լեզուն հասանէին, և ապա գըժբնգակ և պժգալի կատաղոք գնա և գընկերան առ հասարակ որակատար առնէին. « և քարշեալ 'ի բաց ընկենգին » գմարմինս նոցա՝ առ 'ի կեր լինել չանց գաղգին և » գագանաց երկրի և թռչնոց երկնի ». այլ սոցա պատկառեալ 'ի սուրբ մարմնոցն՝ Թագին անարատս. մինչեւ յետ բնն աւուրց երեալ Ցգնոյն մեծ 'ի վիրապէն, « իւ» րաքանչիւր պատատատուն հանդերձիւն պատէր զգ» Աւրբան » ։ — Միթալի իմն յոյժ և արտատուչ՝ 'ի հոգ հարատար գրչի և վրձնի, յաւելու ատանաւոր հին հաաւաքան պատմիչ (Սիմէոն վարդապետ), եթէ յոյնմ պահաս « մըն » նացեալ ընկերք Աբրոյն՝ (որիշ » յիւրեսաւն և եօթանցն), 'ի ծա» ծուկ ինկեալ տեսանէին գնիսարս » Աբրոյն, և փառս և գոհութիւնս » 'ի բարձունս ամենատեսանն » մատուցանէին, որ արժանի ա» րար գԱբրոյն՝ ըմպել գրաժանն » խաչակնքարար ընդ երկնատար » փեսային Քրիստոսի. և առեալ » յարինէ նոցա գպիրգոտաս նոցա՝ » բժշկէին. և գնդաւթափս երկո» ցան առեալ՝ գազանի լայով 'ի » կայսեան իւրեանց » ։ — Քնա երկամեայ քարազութեան առնելնան, « ինքն Գրիգորիոս՝ պատր » հարատարութեան չինողոյն 'ի ձև» ոչն առեալ՝ գերանելեսացն վկա» յարանն հանգատարանացն հի» մնոնս յօրինեալ... ամենայն ոք ձեզ 'ի գործ արկեալ, և » կամաձոյն անգամ տատարեալ ըստ իւրեանց սկսրա» թեան կանացի ուժոյն, և այսպէս հասարակ գործէին » գգործն... եւ կանգնեալ երիս վկայարանս, մի 'ի հիւ» սիսոյ յարեւելից կողմանէ քաղաքին, ուր վկայեաց » սանականն Հռիփսիմէ՝ երեսանեւերկու ընկերօքն... » չինցին կոզմեցին գանգիան, և զարգարեցին սակի և

93. Ս. Հռիփսիմէ*.

* Ընագիր պատկերն նկարեալ 'ի 1356, կարմիր և կապուտակ երանգօք գրեսաւոյ՝ մանկագոյն և վայելչագոյն ներգործանէ գէզոյն։

Martyre de S.te Rhypsimée, d'après le Ménologe de Basile II (Mst. de Vatican, fin du X.e siècle

» ութսաթի կանթեղամբք լուցելովք և լապտերաք վառե-
» լովք և աչառնակաք բոլորգելովք։ Եւ հրամայեաց մէն
» իւրաքանչիւր արկղագործ, ատխտակատած, մայրա-
» փայտաց, բեւեռապինդ, հաստաշէզոյս, երկաթա-
» գամ տապան գործել։ և ... ինքն միայն առանձնա-
» ցեալ՝ զմի մի իւրաքանչիւր ի Սրբոցն՝ յիւրաքանչիւր
» արկեղ գնէր, իւրաքանչիւր հանդերձով կազմութեամբ
» պնդէր, և կնքէր քրիստոսանման կնքովն։ ... Ապա ա-
» ռեալ թագաւորին (Տրդատայ) փայտատ և բահ, հատա-
» նէր գիրս հանգստոցացն Սրբոցն իւրաքանչիւր ըստ չա-
» փական արկղացն. այնպէս և ինքնանք երկոքին՝ Աբ-
» խէն արկին և քոյր թագաւորին Խոսրովիդուխտ, ըստ
» բոլոր բրոցին՝ ի հանգերձս իւրեանց ընկալեալ զհոգին՝
» արտաքս պեղէին։ Եւ այսպէս կարգի կարգի յատակէա-
» կազմն պատրաստեցին զդիրս Սրբոցն Հռիփսիմեայ. և
» զնոսա նորա զերեսան և զերկուսն՝ ի տեղւոջն յայն-
» միկ, ուր հեղան արիւնք վկայականք երանութեան
» նոցա, ի տեղի հանգստեան պատրաստելոյ առաք և
» փառաւոր տեղանոյն Գրիգորայ։ ... Ինքն թագաւորն
» քերթն Խոսրովիդխաով հանգերձ և Աբխէն արկնուս՝
» զդիրս Սրբոցն իւրաքանչիւր բնակութեան յօրինէին
» իւրեանց ձեռաքն »։ Ոչ չատացեալ այսու հակոյակեր-
պըն Տրդատ, յամենայնի մեծ, հակոյագունեաւ իմն և
վսեմական մտածութեամբ, » խնդրեաց հրաժեշտ ի Ս·
» Գրիգորէ եօթնօրեայ հանապարհ կալեալ ի վեր ի
» բարձր լեառն Մասիս. և անտի ի գլխոյ լեառնէն ա-
» ռեալ վէմս արասաոյս, անտաշս, անկոփս, յայթս, ծա-
» նունս, երկայնս և առաւարս, մեծամեծս, որ զմի մի ոչ
» լինէր հնար՝ թէ և դիպելոյ բազմութեանց ի մարդկա-
» նէ՝ գայն չարժել. որպ առեալ ակայազօրն հակոյարար
» զոք արձանն՝ ի վերոյ իւրոց քիկանցն գայն գնէր,
» առանձնեալ բերեալ ի վկայարան առաքացն. մէն
» չորս արձանս ասեմս կանգնէր, իւրաքանչիւր մասին
» մարթին, զոր ընդ Սրբոցն պատերազմեալ յիւրաքա-
» նչիւրոցն՝ ... Ապարեալ լինելով կազմեալ զաւրս վկայա-
» բանն ... զերանելին Հռիփսիմէ երեսունեւերկու ըն-
» կերաքն ի կոզմն արեւելեայց ի կողմ առաքացին մա-
» ուցանէին։ ... Եւ ներքուստ խորանացն կենդանեաց
» դէր գերեզմանացն ի տեղիս սեղանոցն՝ յերեսին վը-
» կայարանս՝ մէն մի կանգնեալ զաւրք նշան տէրու-
» նեան խաչին. զի միոյն, ասէ, առաջի այգր ամենա-
» կեցոյց նշանիդ՝ երկիր պագանիցէք Տէառն Աստուծոյ
» արարչին ձերոյ »։ Եւ յետ գործին ի կատարիլ քա-
հանայապետական օծութեամբ, եկեալ Սուրբն Գրիգոր
» ուր նախ նշմարեացն և նշանակեալ կանգնեաց գնիշ
» խաչին արքայ, ուր և սուրբ վկայքն Աստուծոյ գետե-
» ցան և ապա վկայարանքն, և կանգնեաց զսեղանն Աս-
» տուծոյ ի հանգիստ Սրբոցն »։

Այսպէս ասարեր չինուած գրիգորաչիմն և արգա-
ստակերտ վկայարանին Հռիփսիմեայ, որեւմտեան ասա-
ւելի արեւելեան Լաստաւարդ· որոյ մէն չորս արձա-
նեայ սեամքն մասիսականք՝ ցուցանեն ինձ զերկոսին
դրունս տաճարին, որպիսի են և արդ, յարեւմտից և ՚ի
հարաւոյ, և հաստութեան է նոցնաչափ և նոյնաձեւ
միայ նմին և յետ վերաշինութեանց· զի յատերածին Վա-
զարշապատ յամի 380 յարացելոյն Մեհրուժանայ և
՚ի Պաբոից, աւերեալ և այսր տաճարի՝ վերաշինեցաւ ՚ի
Ս· Սահակայ, – այլ » կարի ցած և մթին », ըստ Կերթո-
սի· » խրթին և փոքրատեսակ խն », ըստ Ցովհաննու
կաթողիկոսի պատմչի, – որ առ հնգով նախաշուան իւ-
րոյ Ս· Գրիգորի՝ եհար զիւր կնիք ՚ի վերայ արկղ տապա-
նի հրաչալոյն Հռիփսիմեայ, մատուռանաձեւ յարգարեալ
զատորերկրեայ հանգստարանն ընդ բնմիւ տաճարին, և
խորագոյն եւս ընդ նովաւ թողեալ զդիրս այլոց ընկե-

94· Եկեղեցի Ս· Հռիփսիմեայ·

րաց նորուն։ Այս միայն եկեղեցի յիւի դատաստերա մե-
ծին Սահակայ, որ և խնամով իմն և հայրենական ժա-
ռանգութեամբ Թուի զրգալ ՚ի վերայ տեղւոյն, իրրեւ ՚ի
վերայ հզգիծին դասեր կամ մեր, և գագարել երբեմն ՚ի
գլուխս նորին· զի և անդստանր ասի յամի 111 Ս· Գրիգո-
րի, որ է իրրեւ 413 ամ Փրկչին, յորինեալ զկանոն Հռիփսի-
մեայդի ՚ի կարգի Մաշտոց գրոց· և որպէս գկաթողի-
կէն՝ ատանգեաց ՚ի Ս· Մեսրոպէ, յայս է թէ և առ վը-
կայարանի Ս· Հռիփսիմեայ հաստատեալ վանս՝ յանձն ա-
բար երիցանց՝ յաշխարհութեամբ· յորոց՝ յետ Զ դարու և
՚ի սկիզբն յաշխարհին յիւի Սամուէլ վանայ երէց· և յետ
նորա ներկուսն կոմիտաս, որ համարձակեալ յամեա-
կաթողիկոսութեան՝ ոչ մատեցաւ զատաւելն սպատարկու-
թիւնն ՚ի վկայարանի կուսին, այլ մանաւանդ հասար-
ձակեալ ըստ եւանգելան ըղձիցն, քակեաց զմիւն և
զփոքրագիտակ մատուռն այն սահակաչէն, և » եւս հրա-

1 Թերեւս վանորայք և եկեղեցիք այնժամս Հռիփսիմեան՝ յանձն
էին ՚ի ժի դ· զի վասն չինութեան Գէորգեանցն և Հռիփսիմեան՝

սակ կղերիկն· " կղզի այս ՚ի յանս Աբգիւռ (Աբգիւռ ?) վանայ և-
րիցս սրբոյ՝ ՚ի վկայարանսս քաղաքի·

» չապէս և վայելուչ և նազելի և պայծառ չինուածով
» յարգարէր ». և « մինչդեռ քահէին զոյնի մատռանն՝
» երևեցաւ յանկարծակի լուսաւոր և չքնաղագիտ ար-
» քունական մարգարիան, այսինքն կաւսական մաքուիայ
» որոյ Տիկնոջն Հռիփսիմէի. և քանզի անդամ անդամ
» յոշեցին զնա յոշել ի միմեանց, և երանելի Արբոյն
» Գրիգորի հնարեալ մատանեաւ իւրով, և մատանեաւ և-
» րանելոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի, նա ոչ համ-
» արձակեցաւ բանալ և հնարեալ իւրով եւս մատանեաւ,
» որ արժանի իակ էր հնարել զոյնգիսի մարգարիտ՝ որ ոչ
» ծախային, այլ մարգարիա որ ծնեալ ի քաղաւորական
» ազգէ և անեալ ի գերկս սրբութեան և նուիրեալ Աս-
» տուծոյ. զորմէ ցանկայեալ էին տեսանել զերէզ՝ որ-
» պարք, և խանդակաթ էր ի սէր երանելին Կոմիտասու.
» Զսի հասակի երանելոյն՝ ինն թիզ և չորս մատնաչա-
» ւիւ. և գրգռեալ ամենայն կողմն (աշխարհին) գոյր յերկըր-
» պագութիւն. և բազում սխտաժեռոց լինէր բժշկու-
» թիւն ամենայն ցաւոց։ Շինեալ զեկեղեցին, և զերա-
» նելին եթող ի բացեայ՝ վասն զիմութեան որմոյն,
» մինչև ցամաքել կրոյն. զոր ամիսք եցաւ ի կոյանս
» իւր »[1]։ Կայ մեզ սրբոյն յիշատակի չինութեան տա-
ճարս ի Կոմիտասոյ՝ ի սեռ վիմի, ի վերոյ կամարի
սրեւմտեան դրանն. որ եթէ չիցէ նորոգ գրեալ՝ մի ի
հնագոյն հայկական սրբանաղբութեանց է.

Եւ Կոմիտաս եկեղեցապահ Սրբոյ Հռիփսիմէի կարգեցոյ յաթոռս Սրբոյն Գրիգորի եւ չինեցի զտաճար սրբոյ վկայիցս Քրիստոսի։

Ցայնմ ժամանակի Թուի սրձանագրեալ և գեղեցիկ և
վեհմաբան մաղթանքս [2], զրոյցեալ ի վիմի, ի գանիսալ
սարերկրեայ մատրանն, զոր ի վերջին նորագութեանն
ժամանակի, յամի 1653, ընդօրինակեալ է Առաքել.

Ո՛վ հրաշափառ եւ երջանիկ վկայ՝ անպարժանելի Յոհաննէին Չաւր եւ համալ զոյգ Հոգւոյն, կամողին ընդ սուրինս ասեմ, անոխակալ երկնաւոր փեսային հարսն, զրաբեդրծակ արքային ունող, գոլով գլուխ միշտ եւ անընդհատ, յալ զագս ծանուեմ քեզ եւ սպասաւոր Սուրբ Հոգւոյն. Ո՛վ Սրբուհի, աղաչեմ, յիշատակողացս անուան քո՝ բարեխաւսութեամբ եւ անընդատ աղաւթիւք լեր պահապան, եւ անդիս. որով հանդիսասցիս սուրինոցս լինել՝ սուրբ Կոյսդ՝ արագ ուղնական. որ եւ պատասպարան եղիցիս յամենայնի չարեաց։ — Յիչեա եւ զիս զոր նուիրեցայց իակապէս ըստ անուանս վերսահին սաստուածագործողին կամահաճոյ յարկիս զհոն մատնատիպս. որոյ չնորհաւքն բաւականացայց, աղաչեմ, յանձն եւ յարաւուն քեզ, Հռիփսիմէ։

— Յակոբ քահանայ սուրբ կաթուղիկէ արհիեպիսկոպոսարանին.
— Եւ Խորովիկ ծառայ Սուրբ Հռիփսիմէի սուրբ ոտից.
— Ստեփանիանոս։

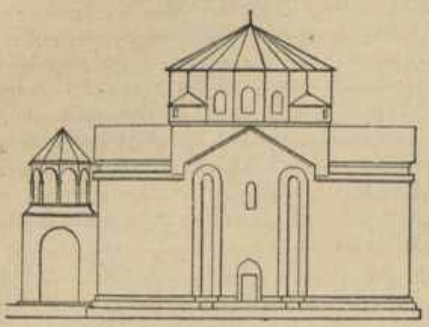
Թուեցաւանէ արձանդ՝ սիկնոջ ուրուն Հռիփսիմեայ անուանակցի սրբոյ Կուսին՝ տուեալ արձանագրել զոյգ. իսկ Խորովիկ որ զինքն ծառայ ասէ Սուրբ Հռիփսիմեայ սուրբ ոտից (կռնի ոտից), յաջորդ Կոմիտասայ Թուի չեկեղեցապահութեան, եթէ չիցէ արդեօք երիցս գոյն յոյժ քան զնա, և ձեռասուն աշակերտ Սրբոյն Սահակայ, զորոց և գլխարն գրեաց, Խորովի Թարգմանիչ։

Ներկայ հատատուն մատնաքն տասարին և գիրեքն կամ կաթուղիկէն՝ ի Կոմիտասայ չինութենէ անտի մինչ. փոքր է տասարն երկայն քառակուսի ձեւով սրատարած, իրրեւ 24 Զ. ընդ երկայնն՝ զոտ ի գրիչն, և 18 ընդ լայն. այլ ի ներքուստ ի չորս կիսատոլորս և ի չորս քառակուսի մատանս սրտհել, և ի չորս մանր բոլորակս՝ առ դրամբք քառակուսեացն, որք են չորիքին խորանքն կոչեցեալք Աստաքէզ, երկու ի կողմանց բե-
մին և երկու յատակ գրանն՝ որ է սրեւմտեանն. և սա
և բեմն են երկուք ի կիսատոլորիցն. իսկ մնաս երկուքն ի
Հս. և ի Հր. ի միջակի երկայնութեան որմոյն՝ ուր և
գրունք են. սյսոցիսիք մէջ տասարին բազմանկիան իմն
ձեւանաց բոլորչի, առանց սեամ՝ կամարակապ բառնա-
լով գկաթողիկէն չայնագիր և հնաձեւ։ Ի չորեսին կող-
մանս եւս սրատարին որմոյն՝ սրանկիւն գոգք գոգեալ
են, և չուրջանակի գրսվանդակ եկեղեցեաւն՝ երեք տա-
սիճանք վիմեղէնք, որպէս տեսանի այդ ամենայն ի
յատակագծիդ (թիւ. 96)։ — Կոմիտաս կաթողիկոս՝
ընդ Նիւթականին յաւել և բանաւոր չինուած ի պատու
խանդագանք սիրելոյն՝ Տիկնոջն սրբոյ, զքաջածանօթն
և զգարդ գպրութեան մերոց զայրենակարգ Շարականն

1 Այս բանք են Աիբիսոյ գոգիր ժամանակակից պատմչի։

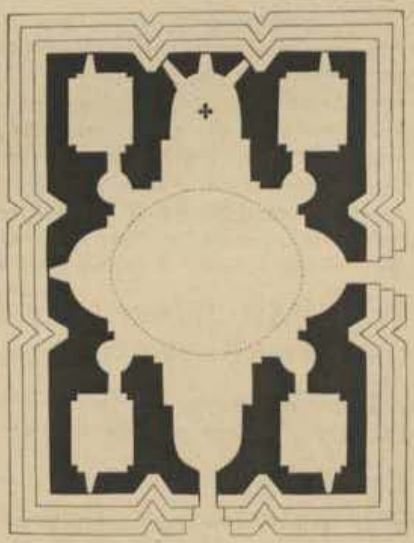
2 Այլ. ն. փոքր ի խրթին, եթէ չիցէ սխալ ընդօրինակեալ։

Աքսինք եւ իբրեւայլք, զի նախարինակ եղեւ (աննմանելի Յեսուով), համաքիւ չարաբանաց, (զի կոչին եւ այնք Աքսինք)· քան կուսական փափկութեանցն փափկացուցեալ զրանան տաղաչափական արուեստիս, բարձր եւ գազար

95· Հին ձեւ Էջմիածնոյն Հռիփսիմեայ·

եւ ցոյսոր կոյ առաջի բեմին վէմ մի մեծ տափարակ, ընդ որով աւանդի Թագեալ· — Էր քանդի ասի վասն սորա պատկառել ի կնոջ Ս· Լուսաւորչին և մեծին Սահակայ և չրանալ զարկեզս նշխարացն, առաջինացն սրեան քան զինքն հանեալ էր մասունս ի նշխարացն՝ որ ուրեք ուրեք յիշին առ պատմիչս· և գոյժ ի Ս· Գրիգոր իսկ մնան ինչ Թագեալ արտաքոյ· և թերեւս առ նովաւ իսկ կամ յետոյ չինեալ էր և վանք մի յերուսաղէմ առ գրան Ս· Յարութեան՝ յանուն Սրբոցն Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ, և կոչէր Գաղատունի վանք, իբրև գաւառակեր տիրաբեր Կամսարական կոմսին. իսկ ի նշխարացն յիշի յ՚Թ դարս յեկեղեցւոյ Ցաթեւոս «Ձ որոյն Հռիփսիմեայ նոյն մարմնոյն[1]» (իմա մորթոյն), և ոչ ասէր միայն· իսկ Հոդոպարիտ որթաճեմ առիցն և Շղարշն և Գերազան, քաղքն Նագելի գլխոյն և պարանոցին, պահէին ի տան կաթողիկոսարանին, որք և ընդ Ձէյ որոյ Լուսաւորչին գերեցան յԵգիպտոսացոց յելս ԻԳ դարու յառման Հռոմկլայ[2]։ — Նահատակութիւն կուսանացն հանգոյն խոստովանութեան և կատարած Սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ՝ վազ ուրեմն յառաջին գարուց քրիստոնէութեան ծանուցեալ և մատեալ էր ի տօնացոյցս արեւելեայց և արեւմտեայց· առ սոսա յետինքս՝ աւանդեցաւ և մեծ մասն մի նշխարաց Գրիգորի, ի Նէապոլիս Խոսիոյ, ի վանս կուսանաց, որք ի ԻՁ դարու

96· Քառակաճեւ Էջմիածնոյ Ս· Հռիփսիմեայ·

և յետ այնր բազում անգամ եւս հրաւառակել զմարս և զպատմութիւն նորա և ընդ նմին զանմեկնելի Կուսանացն, որով հաչակեցան առ նոսա դէպքն հրաշալիք· և սմանց խանգացեալ ընդ բաւս մերազնեայցս՝ իբրեւ առ պընչականաց և աւանդապահից արեւմտեան վկայուհեաց, յանկանային գնել մասին նշխարացն· և իբրեւ

1 Ասս բաս Սեփեանոսի Օրպէլեան· Գլ· Լթ·

2 Նոյն Օրպէլեան պատմէ· ի Գլ· ՀԸ·

'ի սկիզբն ԺԷ դարու, ըստ նախագրելոցս (232) սկսան լատին քարոզիչք սոցին մուտ և ել առնել 'ի վանորայս և յեկեղեցիս աշխարհիս Հայոց. ոսկւոյ ամբք զնին վըճռադատիւնն ազգին 'ի Շահաբասայ 'ի Պարս, եկին կրօնաւորք ամբք 'ի Ֆիռաւսեանց կարգէ, շրջել 'ի վանորայս Աղբատասց և հաւաքել զնշխարս Սրբոց, զորոց առնէին ծանօթս գոսկւոյ և նշանակս 'ի գրոց ուսուցք. եկին և 'ի վանս Էջմիածնի' որ կիսաչէն էր յայնժամ. « իակ Գայիանեայ և Հռիփսիմեայ' ամենեւին անբնակ » և անպարիսպ, նաեւ դրանք եւս ոչ գոյին եկեղեցեացն » և խորանացն. և արտաքուստ կողմանէ տանիսն բո » վանդակ և երեք սրմունդ քանդելոք, և հիմանքն » խարխարելոք և խրամատելոք. և 'ի ներսի կողմանէ » բեմն և յատակ եկեղեցւոյն քանդքանդելոք, և բոլոր » զակ եկեղեցին և խորանքն ապառիկ անառնոց լինելոք, » ... և մատուռն գերեզմանին Հռիփսիմէի խոր 'ի մէջ » գեռնոյն չինեալ կայր 'ի ներքոյ աւագ բեմին. և զբեմն » 'ի վերուստ կողմանէ կատարեալ կազմեալ էին 'ի տե » զալ խրամ, 'ի մէջ աւագ խորանին. իակ զգուան կամ » զուսամուտ մատրանն ոչ ոք էր տեսանել, զի ոչ էր » յայտնի. զի զգուան մատրանն և զներքին ճանապարհն » 'ի կողմանէ էր Թոռչալ 'ի մէջ հիւսուածոյն խորանի և » կեղեցւոյն. և ըստ չափու երկայնութեան և լայնու » թեան գրան մատրանն' մեծ և անշարժելի վէմիւ' զոր » ոչ ոք կարէր շարժել' կոփեալ էին, և սահմանեալ 'ի » մէջ գրան մատրանն կախարիչ նմին » : Զայս կախա րիչ, ասէ պատմիչն Ստեփէ, բազում աշխատութեամբ 'ի յատակէ բեմին պեղելով գգետինն, հասեալ' և 'ի բաց Թուալեալ Հարցն երկոցուն, նոցնպէս և գյատակ սուրբ երիցեալ մատրանն, և գտեալ զարիւ տապանի Ս· Հռիփսիմեայ, հանեալ 'ի վեր' բարձին զնշխարսն յանկուցիս. այլ մինչեւ 'ի բաց տարեալ' 'ի վերայ հասին նոցա երկու եպիսկոպոսունք յԷջմիածնէ, և կարգեալ տարան անդր զնշխարսն, յորոց մասն մի Թագ եւս կաթողիկոսն Մելքիսեդ' առնել հանդերձից. և զհատարսին եւս վերջոյն իջուցանել 'ի խորս տապանատեղւոյն, և կրաւ և խճաւ շինել ծածկել հանդերձ կափարչաւն. միայն ըզգուան մատրանն բաց Թողով 'ի մուտս' վասն ազօթից' Բայց և զնշխարսն զոր առին Հայքն Ջուռեանցք և տարան մասն յԱպարանիր Երինջակայ, և մասն 'ի Սպահան, Թափեցին յետոյ Հայք հրամանաւ Շահաբասայ. որ և յետ ամաց և տպանման երկոցուն Հարցն, իրալ ձեռամբ եւս մասն մի փոքր ընկերաց նոցին խնդրողաց, և առեալ տարան 'ի Կաս քաղաք Հնդկաց, 'ի վանս իւրեանց: Ազաքել պատմիչ ականատես նշխարացն յԱսպահան և եպիսկոպոսացն որ կորզեցին զնշխարսն' յերկարութիւն գրէ զիարտս յիւրումն Պատմութեան (Գլ· 32):

Ցետ ամաց քառասնից կամ աւելի, Փիլիպպոս կաթողիկոս յետ ամենայն չինութեանց և վերաշինութեանց (յամի 1652–3) ձեռն արկ 'ի նորոգութիւն տաճարի Ս· Հռիփսիմեայ. « վասն զի արտաքուստ կուսէ եկեղե » ցոյն' գլուխ կաթուղիկէին և տանիքն բովանդակ և » երեք սրմունդ և յատակք նորին, իսկ 'ի ներսի կողմա » նէ բեմն և սալայարկ յատակն, և չորից խորանաց մէ » ջըն, այս ամենայն զոր յիշեցի' աւերեալ և քայքայեալ » էր· վասն որոյ Տանէս և յոգնակի աշխատութեամբ » գան գործեալ' մինչեւ զամենայն նորոգեալ կատարե » ցին, և 'ի վերոյ գագաթան եկեղեցւոյն կառուցին ըզ » նշան տէրունական խաչին: Եւ ... գտաւ նշխար սրբոյ » կուսին Հռիփսիմեայ' ոչ միայն 'ի միասմ տեղւոջէ' այլ » յերիս տեղիս, զոր բաժին բաժին էին պատեալ և ամ » փոփեալ 'ի զգուշաւոր տեղիս. վերկուց տեղեաց Նոր » խարն 'ի մէջ վիմաց եդեալ էին, և գմինն' որ և բա » զում էր Նշխարն' եդեալ էին 'ի մէջ փայտեայ արկղ, » որ է մեզուկ, և տեղի փոքրիկ իրրեւ զմատուռն չինեալ » վասն Նշխարացն, և անդ եդեալ էին զնդակն ի Նոր » խարսք. և յորմէ մատրանն գրեալ կայր գիրն, զոր 'ի » վերդ գաղափարեցաք » : — Յաւել Փիլիպպոս չինել առ դրան տաճարին և գաւիթ կամ ժամատուն փոքր' չորիցս սեամբք, և 'ի վերոյ արձանագրին Կամիտասայ եղ գիրն.

Թուիս ՈՃԲ· Քրիստոսի ծառայ Փիլիպպոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց վերըստին նորոգեցի զեկեղեցի Սրբոյ կուսանացն Հռիփսիմեայ եւ Գայիանեայ:

— Ես ինքն Փիլիպպոս կաթողիկոս Հանգոյն Կամիտասայ ապաշնոյ նորոգողի' փափագեալ Թագեցաս 'ի նմին տաճարի, 'ի հիւսուածոյնի գաւառն. յորոյ վերոյ արկ եփ. բեմ կաթողիկոս նոր տապանավէմ կենդոյ, արձանաւս.

Հազար հարիւր չորս Թուին, մարտի քսան եւ հնգին վախճանեցաւ Հազարակեցի Փիլիպպոս սբանչելագործ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց. եւ եղաւ սուրբ նշխարք նորա յայսմ չիրմի. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Ցետ Փիլիպպոսի արար և Եղիազար կաթողիկոս ինչ ինչ նորոգութիւն կամ զարգարանս 'ի վանս Ս· Հռիփսիմեայ, և ըստ Զաքարիայի Պատմչի (Բ· 66) « տաւնս » գեղեցկաչէն, հրաւանդանս և հոմանոցս, և հաստա » տեաց միաբանս » · յորոց առաջնորդացն' յանուանէ յիշի Ներսէս վարդապետ յամի 1708, Ցետ կոչ ԺԲ գրաւ Ղազար կաթողիկոս եւս կատարել զանգակատուն 'ի վերոյ փոքու գաւթին, արդեամբք Հնդկաստակ Ջնթլումման խալխի [1]:

Զաքարիայ վանայս չինեաց յամի 1776 Մկրտիչ եպիս.

Որդի Պարոն Աւետքէլի յատկացեալ.
Նոր Ջուղայու 'ի Հնդիկս գնացեալ
'ի Կալկաթա մեծ քաղաքն բնակեալ,

1 Զանգակատունս այս յիշատակ իւր կանգնեալ
Անունս Աղայ խալխիկ իշխանն պերճացեալ,
Որ էր տոհմիս քաջ Ջնթլումեան գովեցեալ,

կոպս միաբան Էջմիածնի, բրգաձեւք և կամարակապ դրամբ՝ ի հիւսիսոյ կուսէ, յորոյ վերայ և արձանագրեաց.

Շնորհիւ Տեառն Աստուծոյ արտաքին պարիսպ սրբոյ վանիցս հանդերձ բըր-
գովքս եւ կամարակապ դրամբս, (եղեւ) արդեամբք՝ Տեառն Սիմէոնի սրբազան
կաթուղիկոսի ազատասուր Մկրտիչ եպիսկոպոսին ի յիշատակ իւր եւ կրկնա-
կի ծնողաց իւրոց հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց. ի ՌՄԻԵ, ի յունիսի ելն:

Զբուեաց առ Տէրն համայնի:
Արդ որ ասէ սմա Ողորմի՝
Ի Քրիստոսէ զնոյն ընկալցի:

Ընդ սոսին և ընդ այլս՝ թագեալ կայ անգ և քաջ գիտնականն և թարգմանիչն Ստեփաննոս վարդապետ Լեհացի կոչեցեալ, զոյորիսի անելով տապանագիրս.

Յարկ (յայս) եդեալ պահի
Մարմին մարդուր վարդապետի
Աստուածարան Ստեփաննոսի,
Որ տեղեաւն իսկ (էր) Լեհացի.
Անիւն ի գուբս այս ընկրկի
Հազար հարիւր ընդ երեսնի,
Կրկին բառիւ Կ թիւ հայկազնի.
Որ հանդիպիք տուք զՈղորմի.
Աստուած եւ ձեզ ողորմեացի:

Ա՛ր գրամբ եկեղեցւոյն՝ ի ներքոյ զանգակատանն կան Թադեայք՝ կարապետ և Աստուածատուր կաթողիկոսունք, որոց մեհարձանք բարձեալ են. — Յարեւելեան կողմն՝ ի թիկանց բեմին են գերեզմանք առաջնորդաց վանացս, յորոց մի է Աստոն վարդապետ, † 1758, այսու գրովական տապանագրաւ.

Ողջոյն քեզ չիրիմ,
Ձմարիտ տուն իմ.
Փախուցեալս ընկալ
Յաչխարհէս մոլեալ,
ԶԱստոն ըզտըկարս
Քրիստոսի ծառայս,
Զառաջնորդ ուխտիս
Հռիփսիմեայ կուսիս.
Որ հազար թըւի
Երկհարիւր եօթի,
Ըստ Հասուչին բանի՝
Հողս ի հող դարձցի:

Յայլում տապանի վերագրեալ կայ անթուական արձան՝ Ղազարայ արուեստի վարդապետի.

Տապանս այս եւ յարկ չիրիմի
Է Ղազարու վարդապետի,
Որ էր տեղեաւ Աստուածատոյ,
Մեծի գահոյս յոյժ պիտանի:
Քաջ երաժիշտ եւ ժամատոյ.
Յոյժ բանիբուն եւ դասատոյ.
Եկեղեցւոյն կարգաւորօղ,
Ժիր քարոզիչ եւ ժամ օրհնօղ.
Իսկ ատտ առեալ զվախճան բարի՝

Ուր եւ գործովք պարծանք ազգի երեւեալ,
Ի բազում ազգս բարի անուամբ հռչակեալ.
ՑՔնգղիացւոց Թագաւորէն օժտեցեալ,
Ոսկեայ մանեակ եւ պատկերաւ պսակեալ.

Իսկ զվնի վախճան բարի ընկալեալ,
Ոգւոյ ընդ Քոյն Ղատն ի վերայ յաւելեալ.
Այսինքն է Թիւ Քրկէին ՌՀՂ»· (1799):

119. Ս. Գայիանեայ վանք.— Երրորդ՝ ի վանից՝ յորոյ սակս Էջմիածին՝ կոչի յայլազգեաց Իչ քիխե (Եբեք–եկեղեցիք), է վանքն Գայիանեայ, ՝ի տեղւոջ Նահապետական Նորին՝ երկու ընկերօք, զորս յերկրորդումաւուր պահման ամենականին իւրում Հռիփսիմեայ, եհան դահճապետն «՝ի քաղաքէն ընդ դուռն հարաւոյ, «ընդ կողմն պղոտապին՝ որ հանէր՝ ի Մեծամորի կա«մուրջն, ՝ի տեղին յայն՝ ուր սովոր էին պատանել զա«մենայն մահապարտս», որպէս նշանակեցաւ ՝ի տեզագրին Վաղարշապատ (էջ 208). և կայ յերից հարաւոյ Էջմիածնի, մերձագոյն ՝ի սա քան զՀռիփսիմեայն վանս Գժդմենի տանջանաց և կատարած վախճան մօրն կուսանաց, և որ յետ այնր անցք և թագաւն և չինութիւն վկայարանին, զոգ և նման է վերագրելոցս՝ զՀռիփսիմեանց. գրեաքէ զոգ և նորոգութիւն չինուածոցն, բայց ոչ յիշատակի արժէս զատկին յանձն ՝ի գիրս, ոչ վերաչինութիւն ՝ի Ս. Սահակայ և ոչ վանից երիցանց յատկին գործս. այլ յետ նորոգ չինութեան սա-

ձարին Հախիսխիանայ՝ ի Կամիռասայ, յաջորդ Նորին Եպր՝ զորայս, վասն զի « խրքին և մըին էր գնա չինելալ, « քակելալ զայն՝ ետս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն « գնա չինեցաց կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով. և « արտաքուստ յարդարէր կայսեր բնակութեան քահա- « նայական գաւառց՝ ի պաշտան աստուածային խորա- « հին », յամի 630։— Երկայն քառակուսի է ձեւ տաճա- բին, գրեաթէ համահաւասար չափս տաճարի Ս. Հռի- փսիմեայ. և այնպէս իսկ երեւի հիմնադրեալ՝ ի Ս. Գրի- գորէ և՝ ի Տրդատայ, և՝ ի վերայ նոցին հիմանց տմար- ձեալ Եզրի գիւր չինածն. ընդ որ գինչ անցք անցին ցամս հազար՝ ոչ է յայտ, բայց միայն զի ըստ վկայութեան ա- կանատեսին Առաքելի, ՝ի հոլովել դարուց՝ խափան ա- մենայնեւին եղեալ և քան զՀախիսխիայն « առաւել աւերեալ « էր. զի տանիքն բալանդակ իջեալ էր. միայն չորքանա- կի սիմունքն և չորիք սիւնքն կային կանգուն. գլուխն « ի բաց, և յատակ սրմոյն սաս և անգ ծակատեալ և « խրամատեալ. որոց սրար նորոգման սկիզբն (յամի « 1651) կաթողիկոսն Ցեր Փիլիպպոս, մեծաւիշ կարօ- « տիս և ջանիս. և բազում գանձս ծախելով նորոգեաց « գեղեցկաչէն՝ ի հիմանց մինչեւ ցգագաթ գմբեթին. « յորոյ վերայ կառուցին գնչան ակռանական խաչին; « եւ քանզի ... ատագ խորանի ներքոյ չինելալ մատուռն, « որ է դիր հանգստեան նշխարաց Արրացս, աւերեալ էր

97. Եկեղեցի Ս. Գայիանեայ.

« բնաւին, ոչ միայն մատուռն՝ այլ և՝ ի վերայ նորին կա- « ռուցեալ ատագ բեմն աւերեալ և քանդեալ էր մինչեւ « գյատակն, (վերակացու չինութեանն Յովհաննէս ա- « բեղայ առանձին ախտաւեալ՝) այնքան պեղեաց ըզ- « հողն՝ մինչեւ եհաս ցանկարժ հողն՝ յորոյ վերայ կա- « ռուցեալ էր հիմն եկեղեցւոյն. և անդէն եգիտ երիս « տապանս՝ ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյն. որոց մինն էր « ՝ի կոյսն հարաւոյ, և մին՝ ի կոյսն հիւսիսոյ, և եր- « րորդն՝ ի կոյսն արեւելից. և ընդ բանալ կափարչաց « տապանացն՝ խոկոյն բուրեաց հոտ անուշութեան ... և « բոլանդակ ներքինն անպակաս՝ ի մէջ տապանացն ». յորոյ մտան մի բարձալ՝ զայն ամենայն վերստին դնա- կեաց և անհետ արար. և այս եղեւ յ'19-29 հոկտեմբե- բի 1657 ամին։ — Որպէս ցուցանէ յատակագիծդ՝ երկա- խորանք կամ ատենդատունք են յամէն և յահեկէ ատեա- նէն. յերկրորդումն է տապան սրոյ Մաշտոցայ՝ ի խորոյ՝ երիք տոհմանք իջանելի. զոր՝ ի մեծ դրանէն երկու երկու ետս փոքունք են յերիցն ետս կող- մանց. իսկ որ առաջի արեւմտեացն երկայնակալ գաւիթն է՝ չինեցաւ յՀղիազար կաթողիկոսէ, յամի 1688, երկոքումբք փոքրիկ խորանօք տապանչացն Պետրոսի և Պաղոսի, յերկոսին ծայրան, և՝ ի հանդիպոյ յորմին նիս- բեալ զպատկերս նոցին, որպէս և գիւրն՝ յաջմէ դրանն. և՝ ի վերոյ խորանացն փոքր կաթողիկէս. զոյս և ըզ- պատրոպէ և զնոակապատակ վանացն՝ զոր նոր չինեաց, արձանագրելով յաջմէ մեծի դրանն, ասէ այսպէս.

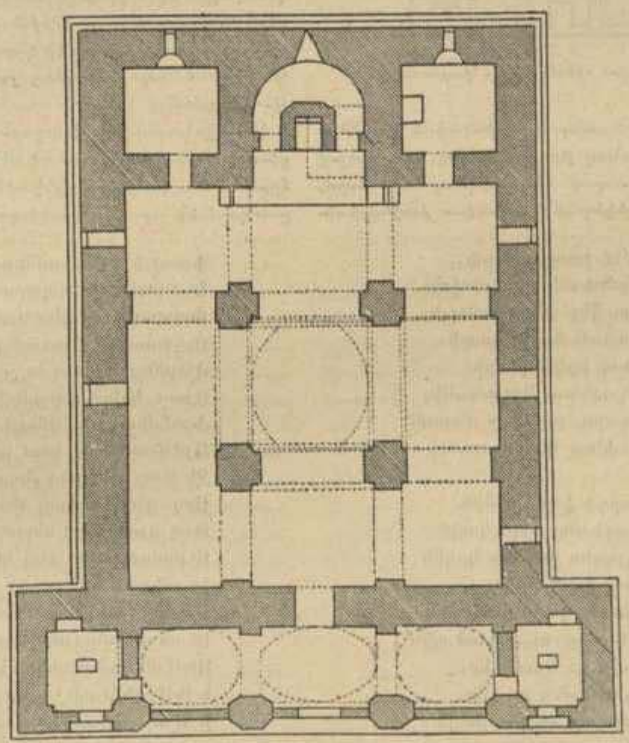
Ես աէր Եղիազար կաթողիկոս Սուրբ Էջմիածնի, Հառմկլայեցի գոլով, տեսի զամայութիւն սուրբ վանացս, որ յանուն Արքունեացն Գայիանեայ,

շարժեցոյց ի գուխ հոգեւոր սիրով, եւ պատրաստեցի զսա սրահօք, յարկօք եւ խցերօք. նա եւ զգաւիթ եկեղեցւոյս կառուցեալ, յաջմէ խորան սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, եւ ի ձախմէ խորան սուրբ առաքելոյն Պօղոսի, ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ. եւ ի Հայոց թուականին ՌՃԼԲ. ամին:

Յաջմէ ասագ գրանն ընդ կամարաւ կայ գեղաքանդակ խաչարձան կարմրագոյ, քէ և խանգարեալ յապառաժ ձեռաց քան 'ի հնութենէ, ունելով թուական և գիր յանկիւնս քեւոյն.

ԹՎ. ՉԸ (626) խաչիս գծող:

ԵՒէ ասոյգ է թուականն՝ եգիր ժամանակին է: — ի չինութեանց Փիլիպպոսի առանձնակի յիշէ Զաքարիա « զանեւաւորն և զխաւցան. և հաստատեաց, ասէ, միաբանս, զի ժամ և պատարագ մատչի հանապազ »: Թէպէտ փոքր 'ի չատէ չէն ձեայ տեղին, այլ ակատութիւ միաբանաց, և երբեմն վանապահիւ եւեթ. զբա և մարթ էր գերեզմանապահս կաթողիկոսաց անուանել. քանզի չատք 'ի յետին կաթողիկոսաց թաղեալ են 'ի գաւթի անդ եկեղեցւոյն, ուր նախ չինողն Կղիմպոս պատրաստեալ էր զգերեզման իւր 'ի Հռ. կողմանէ, այլ ասպա նաքար նորին թաղեալ է. իսկ յայտնիքն արձանա-

98. Քառակաճէ եկեղեցւոյ Ս. Գայիանեայ.

գրոք են. Ա, Ղազարու Ջահկեցւոյն † 1751. Բ, Յակովբայ Շամախեցւոյ, † 1763 (21 մարտի – 1 ապրիլ). Գ, Սիմէոնի Երեւանեցւոյ † 1780 (յուլ. 26 – 6 օգոստ.). Դ, Ղուկասու Կարնեցւոյ † 1799 (29 դեկ. – 9 յան. 1800). Ե, Յովսեփայ Աղցոթեանց † 1801 (9–21 մարտի). Զ, Գաւթի Էնէգէթեցւոյ † 1817 (նոյեմբ. 1–13), և Է, Մատթէի Կ. Պօլսեցւոյ † 1865 (26 օգոստ. – 7 սեպտեմբ.). Դարձեալ և Աբրահամու Բ Մշեցւոյ † 1734 (նոյեմբ. 11–22), և Մինասայ Ակնեցւոյ † 1753 (12–23 մարտի), որոց յարձեալ կամ եգծեալ է տապանագիրք[1].

1 Ա. Զքնաղ տապանս է հրաշալի Ահն մեծի գիտնականի Տէառն Ղազարու հայրապետի, Համուրց Հայոց պատրիարգի.

Ա֊ծածաւթ ևն ինձ՝ որպէս կանխեցի ասել, կարգ և ա֊նուանք առաջնորդաց վանաց Ս. Գայիանեայ. 'ի մեջ յոլով գարս յառաջ քան զառա֊պարսիկ պատերազմն էր քակուք ցուռշանենց եպիսկոպոս։ ի յետին ժա֊մանակս Գէորգ Դ կաթողիկոս յամի 1872 յանձն արար

99. Մատուռգաւիթ նկեղեցւոյ Ս. Գայիանեայ.

զտեղին՝ 'ի խնամս եառանգաւն և գիտական նորընծայ վարդապետի վաճանայ Բաստամեանց, առատրելով և առիթ յԱթոռն. որով՝ ձեռն արկեալ նորա նորա֊գեաց և զվանն և զեկեղեցին՝ ոչ սակաւ խաթարեալս և ազատեղեալս, բանալով գիշեալ լուսամատան և ընդար֊ձակեալ ութեւտան պատուհանս. և յետ նորոգման գմբէթին և որմոցն, զարդարեաց և դներքինն վայելուչ ազատաք. կառոյց կամարակապ դուռն յարեւմտեան պարսպին հանդէպ մեծի դրան եկեղեցւոյն. չինեաց բազմաաենեակ տուն վանահօր, և բնակարանս միաբա֊նից. հաստատեաց և գպրոց մանկանց և ազգագրատուն, ուր տպագրէր ամառիկ քերթ մի Գպրոց անուն. որք խափանեցան յետ երկուց ամաց՝ առ ծանրաբեռն ծա֊խուցն, և առ բացակայութեան իւրոց յԵրուսա. յետ վերադարձին՝ յամի 1879 հաստատեաց անդ Թանգարան Ազգագրական, պարնքն տարազաց, կահից, գիտառաց, ձեռագործաց, և այլն, Հայոց՝ բնակելոց յայլևայլ աշ֊խարհս, քաղաքացոց և գիւղականաց. այլ կիսարեալ կենաք վախճանեալ յամի 1881 (30 Նոյ.–12 գեկտ.), առ֊հասարակ օրէնսդիտական հմտութեան իւրոյ՝ նիթազ 'ի տպագրութիւն գոլոյի իրատարանական հետազոտու֊թիւն Դատաստանագրոց Մխիթարայ Գոշի։ — ի վերջին ամս առաջնորդ վանացս էր կարապետ եպիսկոպոս Ջէր Գալբատեան. զոր յաջորդեաց յամի 1888 Բարդողիմէոս վ. Գևորգեան։

120. Աւազարի Ս. Գրիգոր. — Գրեաթէ անհետա֊ցեալ իսպառ և միայն անուն մեծ քողեալ այս տեղի, կիսաժամու հեռի կայ ընդ֊միջեն, յարեւելից կուսէ. ըստ կոչմանն այգարեւ յառապար և յաւազախիր վայ֊

Որ ի մարմնի քաղցրավարի,
Բարւոք մաճուամբ վերափոխի.
Դիմեալ առ Ջէր՝ ի նա հանգչի,
Որում բաղձան հոգիք բարի.
Ի մին հազար երկնաբիւրի
Մերս հայկազնեայ ճուականի,
Ի Ճաղկազարդ յօր վերջ մարտի
Աստ առիփոխեալ վերապատուի։

Բ. Քրիստոս որդի Հօր միածին
Դատող ազգի մեր մարդկային,
Ցորժամ գայցես փառօք կրկին
Աւ ի դատել զամենեսին,
Ողորմութեամբ յայնժամ քոյին
Եւ գթութեամբդ աստուածային՝
Ցիշեա զհոգի քո ծառային,
Որ է սրբոյ արեանդ քո գին,
Ցառն քակորայ հայրապետին,
Շամախեցի զոր կոչէին.
Ցարքայութիւնդ մոյծ երկնային,
Դասեա ընդ Սուրբս ամենեսին։
Եղեւ Յուլիանոս ՌՄԺԵ,
Եւ յամսեանն մարտի 21։

Գ. Քրիստոս Աստուած իմ տէր բարի,
Լուր աղէտից քոյս ծառային.
Դու կացուցեր զիս յայս կարգի
Ի մշակել բզքո այգի.
Իսկ ես անուամբ այս պաշտօնի
Գտայ ծառայ ամենայնի.
Եւ որպէս Ե՛ զպարտաւոր մի
Փոխառուաց գիս մասնեցի.
Ոյց ետուս եւ ծառայեցի՝
Վարձն իմ զսուգ եւ զքաւ առի.
Այսու կենաք ողորմելի
Ժամանակս իմ վճարեցի.
Այժմ ամօթով կամ առաջի,
Չի ծառայել քեզ չկարացի.
Աղդ դու նայեաց յիս քաղցրութեամբ,
Թող զյանցանս ներողութեամբ.
Ուրախացո առ քեզ կոչմամբ
Եւ ախորեա քո սուրբ տեսլեամբ.
Վասըն խաչիդ զոր պաշտեցի
Եւ սուրբ անուանդ զոր կրեցի.
Սիմէօն կաթուղիկոս երևանցի
Ի ՌՄԺԹ Յուլի եւ յուլիսի 26ի.
Ի Վաղուվաղ կիւրակէի։

Դ. Ցարկ դամբարանիս է վեհին մեծի
Տեառն Ղուկասու կաթուղիկոսի,
Քնիկ գառառաւ էր սա կարնեցի,
Հանդարտակենցաղ եւ ջանիւք բարի.
Թէպէտ դիպեցաւ դառն ամանակի,
Պատեցեալ վշտօք բատ փողոյն մեծի,
Այլ յօրէ կոչմանն եղ իսկ ի մրտի
Շքեղազարդել զգաւին հրաշալի.
Որ եւ ետ ծաղկել կարի սպրալի
Զմէջ տառաբին Միածնահիջի,

» ընդ որ յաւէտ հիացեալ ընդ չինուածն՝ եւ հրաման
» չինողացն գալ զկնի իւր. զի զնոյնաձեւն յարմարեսցէ
» ի պալատանն. և ոչ ժամանեալ գաղատաց՝ ի ճանա-
» պարհին վախճանեաւ »։ — Յովհաննէս կաթողիկոս՝
ըստ իւրում պերճաբան ոճոյ ասէ. « Գնդզիկ իմն մուտ-
» քեամբ գնէ (Աբբաս) ազգ հին մեծ և հրաշալի բազ-
» մապատա յարկի տանն Աղաուժոյ, ըստ անուանա-
» կոչութեան Սրբոյն Գրիգորի ... Իսկ ի հիմնարկել զան-
» ազաւածակերպ փոքրիկ բանալոր Հօրին Քրիստոսի՝
» ի ներքոյ չորից սեանցն հաստաշէնզուսից՝ բաժանեալ
» գնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի, ա՛ ի անշուշտ
» Յուսականութեամբ պահել գանձոյն երկնաւորի՝ ի
» գերչոյ ապականչոյ, և ի պարծանս հաւատոյ քրիս-
» տոնէական կարգաց. իսկ գքրիստապղծեալ գլուխն՝ ոչ
» ի խորոչ, այլ արտաքոյ ի գղրոցի հղալ՝ գնէ ի գան-
» ձարանս ազաւածութեանն, ի յոյս բարեաց փափագ-
» զոյն նմա և ի բժշկութիւն ախտակրելոցն »։ Թուի սը-
խալ իմն ի բանն. նախ, զի առաջին և ժամանակակից
պատմիչն՝ յանուն Լիկիացւոյ զտարբերս ասէ զնկեզեցին.
և երկրորդ, զի առ Ներսիսիս չէ. եւս էին բերեալ յԱղ-
բատ՝ նշմարք Ս. Լուսաւորչին, և թէ կայր յաւազդոյն՝
սակաւ ինչ մասն էր. և երրորդ, զի մոլենախանձ Աղթա-
ցւոց ընդ այլ յոյժ հոյակապ եկեղեցիս Հայոց՝ անմարթ
էր չքակել և զաւ. որպէս և հաւաստէ ժամանակագիրն
Աղթիվանեցի, հանգերձ մեծաւ գովեստիւ. « Ներսէս
» չինէ զԱզապարի Ս. Գրիգորն, զզարմացուցիչն տես-
» զերաց, որ քակեցաւ ի Տաճկաց »։ չասէ զերծն, բայց
այլ պատմիչք յիշեն զքակումն եկեղեցւոյ, մի՛ ի սկզբան
մուիք Աղթացին՝ ի Հայս ի կէս ԺԳ դարու, միւս՝ ի սկիզ-
բըն ԺԹ դարու, և երր և է՝ յաւազ քան զժամանակս
Պատմիչ կաթողիկոսին՝ ի դէպ է լինել և քակման Աղա-
պարի եկեղեցւոյս։ Իսկ զմարդ սա Ս. Գրիգոր կոչէ, որ-
պէս և այլք յետ նորա ամենեքին. և զիարդ ոչ յիշէ զա-
ւերածն, այլ և զբաւտիսն՝ կանգուն գնոյն ցուցանէ, և
զինքն՝ տեսող նմին։ — Թուի ինձ փոխեալ անուան եկե-
ղեցւոյն յետ սակաւ ամաց յիշատակութեանն Գրի-
գորի Մամիկոնենոյ, որ բերեալ զտակերս Ս. Լուսաւոր-
չին ի Թորդանոյ՝ հանգոյց « ի նորաշէն յարկս եկեղե-
» ցւոյն, զոր մեծին Ներսիսի (Գ.) չինեալ էր, (ասէ և
» գոր, և ի նաւակատիս կոչեաց զԱգաթաւրն Հաւանոց.
» գոր, և ի նաւակատիս կոչեաց զԱգաթաւրն Հաւանոց.
» պարսպեալ զնոյն ի քարանձաւին, որպէս ի հնումն
» ի միասս իւր (ըստ պատմութեան Աբբիսոսի) չինել իւր
» բնակութիւն մերձ առ սուրբ Եկեղեցւոյն որ ի վա-
» զարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին, յորում
» ասեն ընդ առաջ ել թագաւորն Տրդատ՝ սրբոյն Գրի-
» գորի. չինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն Երկնաւոր
» Զառաքելոցն, որոց երեւեալ ի տեսլեան սրբոյն Գրի-
» գորի բազմութիւն երկնաւոր զօրացն. և չինեաց զե-
» կեղեցին բարձր չինուածովք և չքնաղ զարմանալեօք,
» արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեցաւ.
» ած ջուր և երեր զկաղսն, և արկ ի գործ զանձնայն
» զփայտեան առապար. անկեաց սկզիս և ծառատունկս. և
» շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբն, գեղեց-
» կագիր յօրինուածով բարձր պարսպաւ, ի փառս Աս-
» տուծոյ »։ Մինչեւ ասորեաւք զգաստակերան, վասն
չխոթից ժամանակին յահէ Աքաբացւոց և Թէոդոսի
Ռչտունւոց, խոյս ետ Ներսէս ընդ կոյսեր Կաստանդիա-
նոսի՝ ի Բիւզանդիոն. և յետ վեց ամաց գարձ արարեալ՝
« փութայր կատարել զչինուածսն զոր չինեաց ի վերայ
պղտպտային վազարշապատ քաղաքի »։ — Ամենայն պատ-
միչք յետագայք՝ տեսողք և ոչ տեսողք՝ մեծամեծ գո-
րեստեանք յիշեն զեկեղեցիս այս, որ Թուի յոյժ հոյակապ
և բազմազարդ գոլ քան զբնաւս ի Հայս, ըստ յայնմ-
Թեան տրամ և հանճարոյ Շինողին և առատաձեռ գան-
ձուց պաշտպանին իւրոյ Կաստանդեայ, որոյ հայրագիր
իսկ ասի լինել ինքն. « և գանձիք նորա, ասէ Կագան-
» կատուացին, (Գ. ԺԵ) չինեաց զբազմապայծառ փոքա-
» խըն բանալոր հօսից ի Քաղաքի-գաշտի զՄոյրեն Գրի-

Դա եւ նորոգել ետ շուրջանակի.
Շինեալ եւ զայլ շէնս որք են իսկ յայտնի.
Այսպա ընկալեալ զվախճան բարի
Դիմեաց առ Քրիստոս յոյսն ամենայնի.
Ցորմէ ընկալցի ըզվարձս բարի
Եւ յարքայութեան նորին հրճուեցցի.
Ախիովիեցաւ յամի Տեառն 1799, ի դեկտ.
29, ի տօնի Որդւոցն Որոտման։

Ե. Աղուանեան քաջ արիւն
Տէր Յովսէփ պանծալին,
Կայսրընտիր արժանին
Մեծ գանիս Միաճնին.
Այլ տապար ժանտ մանուն
Ի սա իսկ հար իսկոյն.
Որոյ կամք կալ յաճառ,
Եմուտ աստ ի տուն խոր։ — 1801, յ'9 մարտի։

Զ. Այս դամբարան եւ յարկ բնակութեան
Դաւիթ հօրն այն դիոյ հանգստեան.
Կաճուղիկոսի շնորհիւ օծութեան
Եւ հայրապետի գանիս սրբութեան.
Որոյ դադարեալ ի խաղաղութեան
Զկնի հրաժարման ի վեհութենէ.
Միրով միշտ գգուեալ ի պետէն մերմէ
Որբազան տեառն մեծէն Եփրեմէ.
Հանգեաւ սա յամի Տեառն փրկչական
Հազար ուճն հարիւր տասն եւ հոճ ճուական
Ի նոյեմբերի աւուր միական,
Մեծաշուք փառօք եդաւ յայս տապան։

» պատմիչն Ագաթանգ), յանուն Սրբոյն Գրիգորի » . և նորին իսկ Ներսեսի մարթ էր յերկասին եւս անուանս կոչել զայն, զնա առ յիշատակէ և զմիւսն ի պատմ. և մարթ է եթէ նորագեալ երկրին ներսեսեանցն՝ վերստին քանգեցաւ . քանզի միւս եւս անն պատմիչ (Թովմա Արծրունի) ասէ վասն Գէորգայ Բ կաթողիկոսի, որ առեալ ամաք յառաջ քան զՅովհաննէս վախճանեցաւ, թողեալ զԴաւին և եկեալ բնակել առա, « ի Կոր » Ռազոքին, ի մեծ եկեղեցին, որ յանուն Սրբոյն » Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ Տեառն Ներսեսի Բ (Գ.) » Հայոց կաթողիկոսի » : — Արդ այս գիտելի և է, յայս է աներկբայ, զի յետ ժ դարու սրգէն » փլեալ և կործանեալ » էր, որպէս ասէ Ասողիկն ժամանակակից. զոր ցանկացաւ Գագիկ սրբոյ Ա. » նորոգանել շախով և յօրինուածով յարգարել ի քաղաքն Անւոյ » : Բայց ոչ բեմն և այս, զի ոչ միայն չափն՝ այլ երեւէին տակաւին յայտնապէս և գանագան յօրինուածքն, որպէս կոչէ պատմիչն, այսինքն զրուագքն և քանգակք. այլ ատոր է կրկին, զի ոչ այն միայն այժմ ի սպառ քանգեալ և մոնրեալ է, և հողիւ հիմունքն և խարխիւք անանցն ե բեւին մերկացեալք ի տաշածոյ քարանցն, այլ և գաղափարեալն ի նմանէ յԱնի և կանգնեալն յամի 1001. և այն՝ որ կոչի ի Մխիթարայ Աբրիվանեցւոյ՝ » Ստորր Գրիգոր » տր անուանն (գեղեցկութեամբ) ի յԱնի, (և այն) » այժմ հանգուցեալ է » : Ասպէս հանգուցեալ կամ հանգած եկեղեցի կոչեն ցարգ և գԱստապարին Ս. Գրիգոր, Շինողն Ներսէս յետ գլխատրելոյ զամենայն, « պատրաստ անձին գտեալ, զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցոյն ... չարչանալի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր. յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան իւրեան, հաստահիւղոյս կոփածոյ քարամբք. այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երգեցողոց ըստ պայմանի քաղաքականաց . և ածեալ ջուր ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն աւազախիր գաշտաւայրն ի գործ արկանէր. անկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց »[1] : — Ասացիկ ամենայնի արդ հայիս հետ երեւին, հիմունք քաղաքամոյն և բրգունք, և անկիք ինչ անենկից. սակայն եթէ ոչ խորչին աչք խաղակաթք՝ գնել և զդիանն գեղագիտակ, յանհաւթիցն իցէ հայրենասիրաց գեղասիրեայ՝ չյայտնել և ի հաւաքածուոյ գիրկոյց նշմարս ինչ զգանագան յօրինուածոցն այնոցիկ, զոր պատմիչք երից դարուց՝ անվհեր գործեցուցիչ անապատ և տիեզերաց խոկ հաշակէին. քէպէտ և ձեռին քշնամեաց յաշ յոյս պատառեալ է գինեգանատեսիլ քարինան, այլ անհնար է թէ որպէս զառն յամարանի յուծեալ չնչեալ իցեն խապա ամենայն գրուագքն և քանդակք, որք մեծ նշանակք են արուեստի հարատարութեան և ածոյզ զարմանաց. ի յուզել վեր և ի վայր փլակոյտն՝ գուցէ և արձանագիր ինչ յերեւան եկեալ արգահատեցէ զոգիս, և սքափեցէ միանգամայն զսիրտ և զաչս, որոց բազում ինչ քան զառարգելութիւնք՝ էր անն անել ի պանծալոյս յայսմ գաւառէ Արագածոտն.

[1] Յայսոսիկ ծանձանձէս կաթողիկոս. յորմէ առեալ և պատմիչն վարդան, վասն անկածոյն ասէ, « անասուս և այգիս »:

100. Վառատուն քնդ մէջ Ս. Գայիանեայ եւ Ներսիսեան Շրոմաիին.

ԺԲ

ՆԻԳ=ԱՊԱՐԱՆ

փոքրագոյն գաւառաց Աբարատայ և սակաւագոյշ՝ ի պատմութիւն է ՆԻԳ կամ ՆԻՁՁ-ՏՈՒՆ. որոյ և ըստ դրիցն անկ էր բաժին լինել Աբագածոտան և վաթաժնեւնեայց, յարեւմտից և յարեւելից փոքրկոց գնացաւ. քանզի Հիւսիսային արեւելեան մասն Նգոյ՝ յորմէ կոչ լինի Աբագածոտ, և ունի զվերնահալիս Քասագ գետոյ. վկայէ և հին աշխարհագիր մեր, եթէ « ըստ ելից (Աբագածոտան) Նիգ ; յորմէ բղխեն ագրիւրք Քասագ գետոյ »։ իսկ արեւելեան կողմն երկրին՝ մասն է գետահովին Հրազդանայ, երկարաձիգ գաւառ լերանց բարձանց անջրդեւետակ՝ ի մեծէ մասնէ Նարին։ Քայսմանէ անտառի ոչ բնակեալ՝ այլ բաղանի իմն օրինօք գաւուցեալ Նգոյ յատանձին գաւառ, և ըստ անուան նգաբէն մինչ մէջ չրջակայքին գաւառաց. ասէման՝ ի հիւսիսոյ կուսէ ունելով զՏաչիքս (կամ զԲամբակ), և զվաթաժնունիս, որպէս և՝ ի հարաւոյ արեւելից գոյն. իսկ յարեւմտից հարաւոյ՝ զվիճակն Կարբոյ. ինքն իսկ միջին մասն Հրազդան գետոյ ձեւէ և գասիմանն՝ ի նշանակեալդ կողմանէ։ — Բովանդակ աբեւելեան կողմն գաւառին՝ ի հիւսիսոյ լինդ հարաւ՝ լեռնաւալք է, որպէս և անմիջական սահմանք Աբագածոտ՝ յարեւմտից. իսկ՝ ի միջնադարեան՝ ուր ընդլայնի հովիտն Քասագոյ՝ գաչտանոյ և գետինն, բայց բլուրս բազումս ունի, և անդրպետք սահմանակից գաւառացն՝ լերինք են բարձունք. որոյն, սկսեալ յարեւմտեան սահմանաց Տաչրաց, Դալդուղոյ. Քեւհրատաղ?, Քեւհրիյիս-Քեամբ 8448', Ցիվիցոյ, Գուրուսղոյզ 8625', Լոռրիւրիս, Ջինջիրլի 8716', Աչիրկ 8800'. այսոքիկ՝ ի Հս. և յելից. իսկ՝ ի Մ. և՝ ի Հր. երկոքին անուանի լերինքն՝ Աբագած և Աբոցի լեառն՝ ի կառն կան։ — Քառասնոյն՝ յորմէ կոզմանէ, և՝ ի լերանց Բամբակոյ՝ ի Հս. ելից՝ ինքնին վըտակք յոլովք և յորդն զՔասագ՝ արբուցանելով քաղ զերկիր այնր կողմանն. նոյնպէս և՝ ի վաթաժնունեաց սահմանաձիգ լերանց ինքնին վտակք բիւղ մանուկք ծածանգակիկ զՔասագ, և վտակ մի (Կեչառաւազ) ՝ի Ջինջիրլի լեանէ՝ ի Հրազդան։ — Աչպէս բարձրադիր և ջրառատ գոլով մեծագոյն մասին երկրին՝ յոյժ է քէ ունի զբնաքիսն ալպեան վարդս և գնացին լեռնաբոյս՝ արժանիս քննութեան, և զառատագեղ և հովասուն վայրս. յորս դրաւնսին ամարանի սերատոքք Պարթից յիշխանութեան իրենց, ՝ի կողմանս Ապրաքունւոյ, որպէս և այժմ Թուրք՝ ի կողմանս Կեչառաւազ։ Ցիշէ իսկ Զաքարիա՝ ի Պատմութեան իւրում վասն Կամաթ խանի՝ յամի 1660, զի սաստիկ էր գնալ « յամառան եղանակին՝ ի գառան « կաւէս, ՝ի յոկունս բազմութեանց ագրեցան՝ որ ա« սէին խրախ-պուլաղ. և անդ գովիցին զակունս Քա« սաղ գետոյն և զրաւութիւն գաւառին Նգոյ. և հրա« մայեաց զինքն առնել անդ բանակգեղ, զի անդ ան« ցուցէ զամառն. և Ճացին անդ աւուրս բինչ. և լուան « քէ ահա Օսմանցիքն ար են՝ ի Կարս՝ ժողովեալ են զի « յանկարծակի անկցին՝ ի վերայ քո », և փախեան իբոցովքն, Քաղեալ և զկիսակիսաց կերակուրան, վասն ոբոյ կոչեցաւ յՕսմանեանց՝ Փիլաւ-ակաղէճ-իան. այլ և՝ ի հեաւանալն և՝ ի տարագրիլ՝ ի Շամախի, « զզբաաննաց աւգիան և զամենայն վայրկն յիշէր և գովէր » ։ — Իսկ գաչտակողմանք Քասագոյ յոյժ է քէ խոտանիաւ գոյզ՝ արգաւանդահողք են և բարեբերք ըստ ամենայն նոցին, կամ բաւելոյ ջուրցն՝ ի պէտս մշակութեան։ — Աչմանեակից գոյզ Տաչրաց և համանմանն կազմութեամբ երկրին, ՝ի գէպ է քէ և ըստ այնմ՝ մեծագործան նիւթաւնիցի՝ ի լերինն, որպէս և յոյժանի իսկ են Պղնձահանքն լքեալք՝ ի հովտին Հրազդանոյ՝ ի սահմանս Կեչառաւազ։

122. Ոչ ծագումն անուան գաւառիս է յոյժ և ոչ առաջին բնակչացն և տեբանց. և զի ոչ կարի ընդարձակ էր՝ հարկ է քէ մերձաւորացն և մեծագունից բազ-

դակից կամ հպատակ եղեւ. սակայն զի և փոքրագոյնք քան զնա վիճակք և գաւառակք՝ ունէին անփակառ տեառս և տումն պայազատս՝ ի դէպ էր ունել և սմին, որպէս և առ զկնի ցուցցուք՝ ըստ միոյ կարծեաց. և զի առ կաւն կայ Ախթատեան արքայատնական մարգից՝ նմանեալ ի դէպ է և սմա ոչ անշուք լինել, այլ և վերից կայսրան գոլ. առ որ երաշխաւոր համարիմ զաւանն Ապարան. յորոյ անուն ի վերին գաւս կոչի Հասարակ օրէն բովանդակ գաւառն. որինակ իմն, զոր Առաքէլ պատմիչ ընդ գաւառս Հայոց վարեալս ի գերութիւն՝ կարգէ զԱպարան, զՇաթապխանէ և զԵրակ, նորին հետեւոյ Ջաքարիա՝ փոխանակ այնր ասէ Նիգ, Շաբաթախանէ և Շիրակ։ — Երկրորդդ այդ անուանեալ Շաբաթախանէ՝ յատկապէս արեւմտագոյն մասն է գաւառիս, սահմանակիցն Շիրակայ, և կոչի եւս Շիրատալայ։ Բայց նոյն իսկ Ջաքարիա այլուր (Ա. ւե) հոմանուն Նգոյ զԲասեան ասէ, քանզի և առանն Ապարան այդպէս կոչի՝ յանուն գետոյն, գլխաւոր գոյով չինից ի հովտի նորին վերնում, իսկ արեւելեան փոքու մասին գաւառին՝ որ ի հովտի Հրազդանայ, չիք առանձնակ կոչումն, այլ Գըրգպուլագայ (Կոտայից) կամ Տարաչիակայ (Վաթաժնեանց) մասն համարեալ է։ — Ըստ այժմեան վարչութեան Թուոց՝ գաւառակս այս փոքր՝ երից նորոյ գաւառաց մասնակից է, Աղէքսանդրապոլի (Արեւելեան Շիրակայ), Վազարշապատու և Նոր Պայէզիտայ, իսկ մեք ի տեղագրութեանս՝ Ապարան համարիմք զբոլոր երկիր Քասաղայ գետահովտին, որ ըստ բնութեան է Արագածոտն, վասն այնորիկ և ի բառակարգ աշխարհագրի միում՝ ասի, « Նգոյ-տունն Արագածոտն է »։ իսկ զՀրազդանայ գետահովտին մասն՝ կոչեացուք Արեւելեան Նիգ կամ Բջնոյ երկիր, քանզի և ի միջին գտաւ՝ յորժամ աթոռ Պահլաւունեաց եղեւ Բջնի՝ յիւր անուն և շրջակայքն կոչեցան, որպէս է գուշակել ի յիշատակէ երկրակալութեանց Ջաքարեանց, ըստ վարդանայ (28), որ անտամբ գլխաւոր չինեն ծանուցանէ և գաւառն, և յայտնապէս եւս Կիրակոս կոչէ աթեք Նահանգ Բջնոյ։

Ի յետին յիշատակէդ (զորմէ ճոխագոյն ճառեացք ի տեղագրութեան), յայտնի՝ արեւելեան Նգոյ սեփականութիւն լինել Պահլաւունեաց տումի, գէթ ի ժ կամ ի՛Թ դարէ հետէ. իսկ արեւմտեանին կամ Ապարանի, որ է գլխաւոր մասն Նգոյ, ո՞ արդեօք էր ի հնումն պայազատ ի բագրատեաց տոհմից Հայոց։ — Ինձ թուի երեք գնեմունիք, զորս՝ և ոչ միայն այսմ կողմանն Արագածոյ՝ այլ և արեւմտեայնն, գէթ ըստ մասին, համարիմ իշխեցուցս. և այս՝ քանզի որպէս յիշեցաք աւրէք, եւնանոս՝ որոյ առաւ բնակութիւն ի Թալին յարեւելեան կողմն Արագածու, ամրաւանեցաւ ի Զօրայէ Նահապետէ Գնթունեաց. և Ջաշուս Աբծրանի մեծազօր իշխան՝ իրրեւ առ նշանակէ նմին՝ ի տումնս նորա զեռեզէր զիւր պաշտպանելոն։ Եւ գտնեմք, ի նմին կողմանն՝ ի Մաստարա՝ ցուցս մեզ (էջ 135) տրձանագիր Թէոդորոսի կամ Թագէի Գնունեաց եպիսկոպոսի. այլ զի Գնունեաց տումն հետիւրջ է ի կողմանցս՝ ի դէպ համարեցաք Գնթունի ընթենալ. այն զի և ոչ չատ հեռի անտի, յՕղոզլու գեղջ Շիրակայ՝ վերծանի արձանագիր Հասանայ Գնթունեաց. և յայտնագոյն եւս՝ յաւերակ եկեղեցւջ միւսմտ Քասաղա՝ ի Հս. Աբայի լերին, որ է բնիկ տումն Ապարանի կամ Նգոյ, գտաւ արձանագիրս այս.

Քրիստոս Աստուած յիշեա զՔրիստոր Գնթունեաց տէր։

Մեւս եւս փառս զօրաքաջին Գնթունեաց յարքունի բանակին (երեքհարիւր արանց) անընդմէջ գասի զկնի Աշոցեան գնդին, և գիտեմք զԱշոցս տումնականիս Տաշրայ, որ է և Նգոյ. եւ գտնեմք, ի նուաճել Սմբատայ Ա. յետս Թ դարու՝ զոյն կողմանս Տարայոյ (զՇամշոյեղ), վերակացուս կարգեաց զերկուս եղբարս Գնթունիս՝ զՎասակ և զԱշոտ, որք ապստամբեցան յարքունեաց նորա յԱշոտոյ Բ, այլ չարաչար հարեալ վանեցան, Ախորիկ ըստ իս բառական հաւատոյ են Գնթունեաց սեփականութիւն լինելոյ Նգոյ, որ և Նգոյ-տուն, ըստ երկուց միայն յերկերից գաւառաց Հայոց՝ այսպէս կոչելոյ (որք են Աղձեացուն և Պաղնատուն), չգիտեմ յինչ սակս։ — Իսկ ծագումն Գնթունեաց տումի եկամուտ է, այլ և յոյժ ի հեռուստ, ըստ խորենացւոյ (Ա. ոե). ի Քանանիտից խյնամէ Քանանացւոց փախուցելոյց յերեսաց Յեհուայ, ի նուաճել նորս զերկիր Պաղեստինացւոց. և ի՛ԹԷպէս նա ասէ, « առաքեալ հաւատոյ... առ ազգս հակառակութեանն լինել, զոյս և բարք որանց ազգին յայտնեն Քանանացի գոլ », այլ ժամանակագիրն մեր Սամուէլ երկայնելով հարցանէ զվան էրն։ Ի վերջ զարշակէ, ասէ պատմիչն, այսպէս կոչեցեալ գնաս յանուն նախահօր ազգի իւրեանց, յորժամ ի կարգ ցեզապետութեան հասոյց գնաս, կարգելով « զգեցուցանգս իւր գեներս » ի զաւակսց Քանանացւոց »։ — Ի պատմութեան մերում ասկս սրբոյ յիւին Գնթունէք, և ի նախաթոռոյ Նոցին՝ քոյ ի վերոյիշելոյդ Զօրայէ որ առ Արշամա, ծանօթ է երանելին և քաջն Տաճատ Նահապետակից Ս. Վարդանայ, և նիւսկակից առ ի նմանէ կարգեալ Թաթոյ վանանդեցւոյ՝ զօրավարի երրորդ Թեւի Հայոց՝ յոխտորհաբամբ պատերազմին։ Ձեւ վերոյիշատակեալ ապստամբ եղբարցն Գնթունեաց՝ Վասակայ և Աշոտոյ՝ որք ի սկիզբն ՃՀ դարու ', լսի սրբոյ անուն Գնթունեաց ի կողմանս Սիւնեաց, և թուի անդր վաթեալ սերնդոյ նոցին, և բնիկ երկրի տումին նուաճեալ ի բագրատունեաց։ Իսկ նախայիշելոյդ Գրիգորի Գնթունեաց Տէառն՝ ոչ է յայտ ժամանակ, այլ միայն թուի երիցագոյն քան զդուստս, որպէս էր սակաւուք՝ և Հասան որդի Խազմնայ՝ թերեւս Հայր նոցին իսկ Աշոտոյ և Վասակայ, որ « գնախօրնակն վերին եբռւսաղեմի » կանգնեաց զեկեղեցին՝ յՕղոզլու գեղջ.

1 Յամի 906 ընդ թագաւորն Ա՛շոտոյ և ընդ Յովհաննու կաթողիկոսի և ոստոյն տարագոյն իշխանաց՝ յիշին և սոքա ունկնդիր կալեալ ի վէմագիր Սահմանաց թիւին Տաթեւու, ըստ պատմութեան յաշերգի նախնեացոյ նոցին՝ Սա. Օրպէլեանց. ի Կլ. թԳ։

Ա· Ա.Պ Ա.Բ Ա.Ն = Ք Ա.Ս Ա.Ղ=Շ Ա.Ր Ա.Պ Խ Ա.Ն Է

123· Բարձրաւանդակ ագրերավայրք Քասաղ գետոյ՝ ժամանակելոյ 'ի վաղկաց՝ որք յահեկէ 'ի լերանց Բամբակայ և որք յաջմէն յԱրագած լեռնէ, որքան գեղագիտակք և զուարճալիք են բնութեան տեսարանք, այնքան և տխրականք՝ յոլովութեամբ աւերակ և մնայք գիւղօրայից, յորոց շատք և այլազգի անուանս կրեն որդ, բայց տակաւին երկու գարաւք յառաջ լսէին ազգային անուանքն, ըստ բանից Զաքարիայ պատմչի· որում՝ և բէց սմն վարդապետ անուն 'ի վարդերոյ գեղջէ Նգոյ, առաքեաւթ քարահատ, « զամենայն անուանս Այպատանւոյ գեղոցէիցն ասաց հայերէն· և ես գրեցի » ասէ· այլ ասւոյ, զի ոչ առանձինս զայնոսիկ 'ի պատմութենան իւրում, այլ ըստ գիպաց տակաւին անուանս յիշէ նա, որպէս և այլք, յորոց հաւաքին տասն կամ երկոտասան հայանուն գեղք· բայց և 'ի նոցունց՝ տակաւին միայն յայտնի են դիրք, զոր յիշեացուք 'ի կարգի տեղագրութենան, իսկ զանյայտն յետոյ ուրեք կամ ըստ պատեհի· որպէս և ահա գրեալդ Վարդանալուր, թերեւս իցէ կոչեցեալն Քիւղիւձա (իբր Կիւլիճէ), գիւղատեղի տնայի 'ի վերնակոզման վիճակիս, յաջմէ կամ յարեւմտից գետակին՝ զոր մարթի է սիփգին համարել Քասաղոյ, և հուպ յիլից կաւէ՝ ձանկի–բիւրի լեռնաթլրոյ, յոր անուն կայ և հանդերձան 'ի Հր· Քիւղիճայ և գրեաթէ կից նմին, ձանկի կամ ձանգու անուն, ուր և աւերակ կարաւանատան· մարթ է 'ի սակս բարձրութենան տեղւոյն՝ վարդապետիս կոչեցեալ գեղջն։

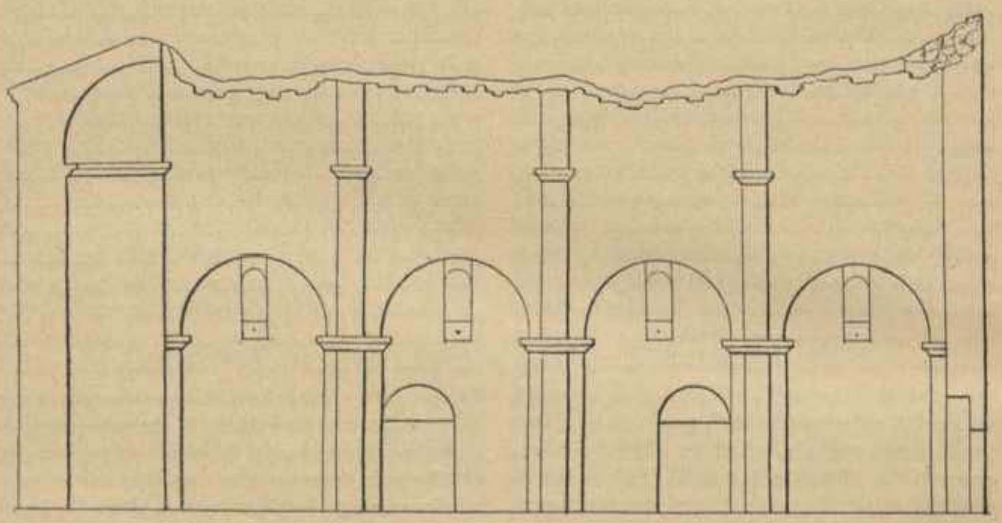
Ի գլուխ վիճակիս՝ 'ի սահմանս լերանց անջրպետաց Բամբակայ Ցաղոյ՝ յարաւելս նմին կան տեղիք, որպէս Բամբ գեղ՝ հիւսիսագոյն ժամնայն չինից· յորոյ արեւելից չորիւք մղաձեռ հեռի՝ ամառանայ Քեմերդիւ Բամբ լեռան յիշեալ, և իրրեւ փարախաւ 'ի Հր· սորին միւս եւս գեղ՝ Քոլդի Բամբ· հաւանելի է 'ի ստուգիս ածանցել անուան Բամբակայ վիճակի Գուգարաց ոչխարհիս — Ընդ մէջ Բամբոյ յԵղ· Հր· և Քոգի Բամբոյ 'ի Հո· Մ· կայ Մուճուխլու գեղ, 'ի սահմանս Քեմերդոյ լերին· և մղաձառ սարակաց 'ի սմանէ 'ի հարաւոյ կաւէ՝ Քէշիշքենու — Յարեւելից կաւէ յիշեցելոց գիւղիցս և յահեկէ գեղոյն՝ կան հանդրաւանք կամ գիւղատեղիք Զեվիրեն–քէրթուիազ?, մերձ 'ի Քոգի Բամբ, Գուրու պողազ, Ճաճարիս, որ է ձարճակիս յիշեալ 'ի Զաքարիայ Սարկաւագէ, յորոյ բնակչացն յիշէ զՄարգարէ, և զԹորա փոքրաւոր մանաւանդ Քասաղոյ, որ ոչ առնոր սակ զարմանաց և զդիւոյ Յովհաննէսեանից, (զի Քեմ սորա համարէին գեղջդ)· և որդի Թորոսի Ֆէր Կիրակոս եպիսկոպոս, առաքնորդ կարգեալ Տեղերու վանաց՝ գրով եւս հեղինակին զդիտելիսս· — Սոցին մերձաւոր Թոխ եղեալ Թոտավիտ (գուցէ Թոտահովիտ) գիւղ, յորմէ էր հայրենեաք Թորոդ այդ « այր չատագէտ և հաւատարիմ » · — ի հարաւոյ ձարճակիսոյ է հայաբնակ Մէյիքի գիւղ կամ Մէյիք–քէնտ ըստ Թուրքաց, աւելի քան 40 տանիք և Ս· Յովհաննէս եկեղեցեաւ · — ի Մա· ապա և գետոյն՝ Մեծ և փոքր Ձամուշլու (գամշլուս) հանգրաւանք կամ գեօղք տնային, որպիսի է և 'ի Հր· Նոյին՝ Քոնատագ կամ Քոնտակտղ· — Յարեւմտից կրկին Ձամուշլու գիւղից՝ 'ի գետափակ կղզեայեակս տափարակ երկրի, ուր են գեօղք, Նշանակի և բոլորափակ ընդարձակ տեղի մի, որպէս հին պարսկային խրամահաս փոսք, ոչ գիտեմ յորմիսի նշանակէ· քանզի 'ի մեծում պատմութենան ոչ յիշի հին Պարսից պատեհ բանակի բոլորել 'ի գետառխս, այլ միայն 'ի սկիզբն Ֆ· գրաւ զամենեսեան զէպս ինչ 'ի սմին հանդիպեալ, որում թերեւս պատշաճիցի նշմարդ· և է պատերազմն որդւոց Սմբատայ Ա, զոր յատանէ իրմէ յերազատրոյ Շիրակայ՝ առաքեաց ընդդէմ Ցուսիայ և Նիդակակցի Նորին Գագկայ Թագաւորեցելոյ, առ 'ի « զդշտանալ 'ի » հանապարշաւն։ Իսկ նոցա չտեալ եկեալ հասեալ 'ի » Նիգ գետառ, տեսին զի համբոյր այլազգեացն բռնեալ » գագաթեալ էր 'ի ճովիտս հարթայատակ վայրի միոյ, » առ առագաւթ լերինն » , զորոյ չտէ պատմիչն (Յովհան կաթողիկոս) զանուն, և մարթ է զԱրագած համարել, իրրեւ ախտաբշածանաթ լեռան· զի 'ի հիւսիսային առագաս նորին է խրամդ, և 'ի հարաւային առագաս ձանգու լեռնակի· իսկ այլ պատմիչ (Ասողիկն) առանց այլոյ նշանակի զանուն տեղւոյն առնդէ Զկնատաճատ կոչել, որ արդ անծանաթ է ամենեսեան· անդ « 'ի մարտ » պատրաստեցան (արքայորդիքն), ոչ գիտելով զնենգս· » Թիւն զօրաց իւրեանց քնակչաց Ուտի գաւառի, որ են » Սեւորդիք· Աղձ ապա Աչառ և Մոչեզ նախ ինքեանք » իսկ անցեալ յապարիզի շահատակեալ առաջնորդ » նային, և բազմահանդէս քաջութեամբ հաւաքել ըզ· » ոպամ պատուց նոցա՝ զմիմեանց սրսկանէին· իսկ իրրեւ խոր խոցեցաւ պատերազմն, և ապստամբն խառն » ընդ միմեանս հարան, յանկարծակի ապա զօրն Ու· » ռեացի ընդ կրունկն դարձեալ՝ ըստ նենգապատիր

» խարխդոցն », և այլն, պատճառաք եղեն և Աբասայ՝ որ յայնմ կողման էր՝ ընդ կրանկն նշանչելոյ, և եղբօր իւրոյ Մուհեզոյ փոխանակեալ զերթն անկանելոյ, որ և յետոյ գահանանութեամբ գեղակուր եղեւ։

Յեզր արեւելեան գետակին՝ որ գիւղիս անեւս գործէ՝ կայ Տիւզ-քիճ գիւղ Թաթարաց։ Ի Հր. նորա մերձ յաղբիւրս ջրոյն և՝ ի սահմանս Արագածու՝ այլ գիւղ Թաթարաց՝ Կիւղէլ-տէրէ։ Ի սորա հիւսիսոյ և՝ ի Մ. Տիւզքէնտի իրրեւ մղոնաւ հեռի յերկոցուն եւս՝ Գյոյզ-Տիկիլմէճ, առ ափն այլոյ վտակի. և՝ ի Մ. սորա երկու մղոնաւ բացագոյն՝ ի սահմանս Շիրակայ՝ հայարնակն Կիւղէլ-տէրէ։

Յարեւելից սորա ամենեցուն և՝ ի Հր. նախայիշեալ Քաշտակսըզ գեղջ՝ յեզեր Քասաղայ կայ Մէրտց գիւղ. և՝ ի Մ. Հր. նորին՝ ի լեռնառին Արագածու՝ Տամղիիրմէզ կամ Տանա-տաւա կիրմէզ, (այսպէս կոչեցեալ՝ իբրու քէ այնքան գիրացեալ առուրտնան արջառք կզմանս՝ մինչեւ չկարել ընդ դաւն և ընդ երգ մտանել), իբր 10 հայարնակ տամբք, և Մ. Ամանակ անուն եկեղեցեաւ։ Ի Հր. սորին աւերակ Պիւլպի գեղջ. երկոքին եւս առ փոքու վտակի, որ սակաւուք՝ ի սորս՝ ի Հր. Մէրտցոյ՝ խառնի՝ ի Քասաղ. և սորա ցոյս վայր ընկուզեալ երկուասեաք՝ ի լերանց տասնիւ չափ վտակս՝ գետանոյ, և սակաւ մի ընդ արեւելս խառնելով՝ գահանոյ խաղոյ մինչեւ՝ ի սորս ընդ հարաւ։

124. Ի սկզբան անդ արեւելագէմ ընթացից գետոյն՝ յահեակ ափին կայ գիւղաւոր չէն և անուանաւոր վիճակին՝ Քասաղ կամ Պաշ Ալպարան, յ'1930' բնակաւ, գրեթէ յելից հիւսիսոյ Աբագածու։ Հարկ է քէ նոր. չանաւոր և բազմաչէն էր տեղին՝ ի նախաւսին, քէպէտ և ոչ լսի առ հինս, այլ առ Ջաքարիայ պատմչի, որ և յիչէ՝ ի նմին ջրագոց մի՝ ի կալուածս Յովհաննուվանից՝ Թրխմանաւն անուն, կալս, և այլն. և այլոր գՁէր Յովսեփ Մելիքն առ Փիլիպպոսիս կաթողիկոսիս, զորմ

101. Եկեղեցի աւերակ՝ ի Քասաղ.

ծանոյց, զի երկիրն « ՝ի Քասաղ գեղջէ մինչեւ ցՈլխշաղբն՝ սուրբ Կարապետին (Յովհաննավանից) էր քեմ »։

Աւասիկ Նատիր Շահ յամի 1735 ՝ի սկիզբն ազատաց ամենան, յաւուրս պահոց Ս. Աստուածածնի « ո. » Քագաղեցւս ՝ի Բաշ-Ալպարան անուանեալ տեղին (լսա « Աբրահամու կաթողիկոսի), և յերեկոյին հացին հրա. » ւիրեաց ՝ի տեղանն. և յաւուրսուն գարձոյց զՊապա. » խանն, և զՎերխանն և զԳրեւանոյ խանն և Նախ. » ջաւանոյ խանն յիւրեանց տեղիս, յորում պաշարեալ » էին զԿրեւան. և զիս տապաս ընդ իւր մինչեւ ցՁնինչի » գեղ կոչեցեալ վսյրն. և կրկին հրաւիրեաց զիս ՝ի » տեղան ». և տասի տրամակաց գառնալ յաթոռն յԷջմիածին։ Կարաւ ՝ի սկզբան տրապեւտութենան խրնանց կամելով մեծացուցանել զտեղիս՝ կոչեցին Ալպարան-ըոյ, այլ արդ չունի առաւելութիւն քան զայլ գեղեան վիճակին. տունք Հայոցգետաց են ՝ի նմա իրրեւ 150, և եկեղեցի մի հին Ս. Խաչ անուն, մեծամեծ խարտեալ վիմօք առանց սեան, որոյ ձեղուն անկեալ է և փայտիւ կարկառեալ ՝ի նորումս։ — Ջաւարձագիղ են յոյժ չքնաւորք Քասաղոյ ՝ի գարնանոյին եղանակի, որպէս և ՝ի սկզբանդ նշանակեցաք։ Մարիէ Ալիգիոցի որ ՝ի կէս յունիս ի 1813 ամի էանց ընդ այն, զառհասապակ յերբինան և գհովիտս կանաչագեղեսս ասէ, ցաւհմանն տեսութենան աչաց, և զանան Ալպարանի հանարի ՝ի պարսկաստանն (չի, ապէր) ամպ, որպէս քէ վասն յաճախ ամպամած լինելոյ լեռնագագաթանցն. բայց վկայէ և զայն՝ զի զամիս երիս ձմերայնոյ վասն թանձրութեան ձեանն՝ անգնալի է տեղին. իսկ ՝ի գոլ ջերմս աւուրց, սփանն ՝ի նմա տեւախտան Քարգք անթիւ հօտանդ սպեհաց և տղեաց։ Ընդ նոցին եկաց և ինքն անդ յամենան յաճախ

և յայլեսք, և կենդանապրեաց զգեմս այծոյիկ որք նորա-նշանք իմն երեւեցան նմա, մինչ ընդ սէրբարին Պարսից զբաննայր 'ի կողս Աբագածոյ [1]։

Իբրեւ երկու մղոնաւ 'ի Հո· եղ։ Քաասագոյ յաջմէ գետոյն առ փոքու վտակաւ՝ որ 'ի լերանց Վարաժնունեաց բղխէ, կայ Գարանլըգ գետ Հայարնակ, 20 կամ աւելի տամբք, և Ս· Գրիգոր եկեղեցեաւ [2]· յորմէ իբրեւ մղոնաւ միւսն տարակայ յարեւելակողմն՝ երեսի ամպի գիւղաքաղին ՃանՅիկ, զոր իբրեւ չէն յիշէ Ալիշան կա-թողիկա ընդ այլ գեղեան վիճակին։ — Վերագոյն եւս 'ի Հր· կողմանէ սարին կայ Հաճի-պապրր գիւղ, յորում 10 կամ աւելի տունք Հայոց։ — Յարեւելից Հր· տրաս իբր փարախաւ 'ի բացեայ 'ի Նմին լեռնային ահմանի՝ Ասանաւրվիլ գետ 15 Հայարնակ տամբք և Ս· Աստուա-ծոյ եկեղեցեաւ։ — Ի տրա արեւելից Հր· իմիրլի գիւղ յեզր վտակի փոքու, 20 Հայարնակ տամբք և Ս· Յարու-թիւն եկեղեցեաւ· յորմէ երկու մղոնաւ հեռի յարեւե-լակողմն 'ի գլուխ վտակին կամ 'ի լեռնաճին կայ Կի-լայպրս գետ մեծ, 25 տամբք Հայոց և Ս· Յովհաննէս եկեղեցեաւ։ — Ընդ մէջ վտակիս և այլոյս զոյզ-քիթ ձորի Նմին՝ յարեւելից ընդ Մ· ձգի երկայնաձեւ Ոռ տապի լեռնաճ· իսկ վերոյ այն երկրորդ իջանէ Ալիշէկ լեռնէ բարձեալ, ունելով յաջմէն 'ի գագս լերանց գՋամձոյ գիւղ Հայարնակ՝ 30 տամբք· յորում կայ հին եկեղեցի մեծ և վայելուչ՝ կոփածոյ քարամբք անսիւն բարձրակա-մար, այլ կաթողիկէն քայքայեալ է և փայտայարկ յար-գարեալ յայժմու բնակչացն· յաջմէ և յահեկէ խոռոչքն ձեն կրկնայարկ մատուռք կամ աւանդատունք, որպիսիք կան և յարեւմտակողմն 'ի հանդիպոյս· ունի և գաւիթ ընդարձակագոյն, չորիւք միասանի սեամբք· այլ և ա-յլոյ ձեզուն կարծանելով է· 'ի վերոյ գրան սրա որ մա-ծանէր 'ի տաճարն՝ կայր արձանագիր, որպէս թուի չի-նարեալ եկեղեցւոյն, այլ գրեալքն 'ի սպառ եղծեալ և մաշեալ· իսկ 'ի հարաւային արեւմտեան կան ար-ձանք երկու [3], ուր թուականաւ 1208 ամի, յորոյ միայն նորընդունակ ճանաչին և անուն եկեղեցւոյն առեալ լինել Ս· Աստուածածնի, բայց ոչ և անուն գեղին և ոչ վանից· զորոյ տաճարաւն նշմարին հիմունք պատուական, և յարեւե-լից կողմանէ գերեզմանատեղի, և 'ի նմա Յեսուսած որ-մոյ մատուռն միոյ, ուր սրամ և խաչվէմ մեծ և գեղեց-կագանգակ, և այլ սրիմն որդուռաղ քարամբք և կիսեղծ արձանագրաւս։

ՁՄխիթարիչս Աչխականեցի որ(դի) Վա[4] ... յիչէ։

Յարեւելակողմն գեղջս կայ ձորակ ծառաւէտ՝ Մանրա-սա-ահրևսի կոչեցեալ 'ի Թուրքաց, այս ինքն Վարդա-պետի ձոր։ Կոչումիդ և Յեսուսածք Հնուչէն եկեղեցւոյն և խաչվէմք՝ ցուցանեն յայտնապէս նշանաւոր տեղի մի գտաւոյն Նգոյ գոլ 'ի նախնումն, զորոյ չկարեմք գուշակել զորպէսն և գՀայացի անուն. և զի ներհակա-բար այսմ գիտեմք հնաւանդ գեղջս՝ զորոյ անդրանա-նամբ գդիտս, յիշեցուք սա տեղեաւս գերկաթին մանա-ւանգ, որք ընծայեցին եկեղեցւոյս Հայոց հայրապե-տաբս ոչ աննշանս, գփառաժնակերտ որ գրի և փա-ռաւոյնակերտ և գեղիպատուշ։ — Աւանիկեան Թուի գատաւկերտ Հայկազին ուրանն քաջ Հնոյ, յորմէ Թուին տերեալ փառաւնունեան յիշեալք 'ի Մեսրովպայ 'ի գահս Հայոց· սասի էր եզր կաթողիկոս յատալին կէս Է գա-րու, որոյ միաբանութեան ընդ Հերակլի կայսեր և Ժողով 'ի կարին քաջնահանեալք են։ Երկրորդն՝ որ և Աղուան-տրուշ գրի (որպէս Եղիսէրդն՝ Ալիսէրգ) ընծայեալ գեղջի կաթողիկոս 'ի վերջնում քառորդի Ը դարու։

1 It is the favourite Iaylak, or cold residence of the Courds and other waunderers; and they are seen in every part of it, their black tents from afar appearing conspicious on the green, surrounded by their numerous flocks of sheep and goats „.— MORIER, 327.

2 Այս բան շուխթաւնեան· խոկ ԱԱբաթա Օտագրի Նչխա-ձեր (ժԲ.ՏՕՕ) հեկեկեալ Գարանլըգ գեղ կոչի Ս· Աստուածածին· խոկ Ս· Գրիգոր եկեղեցի՝ ԱԱբէհ գիւղ, զորոյ անուն և գիւղս ոչ գոք նշանակեալ սլսլար։

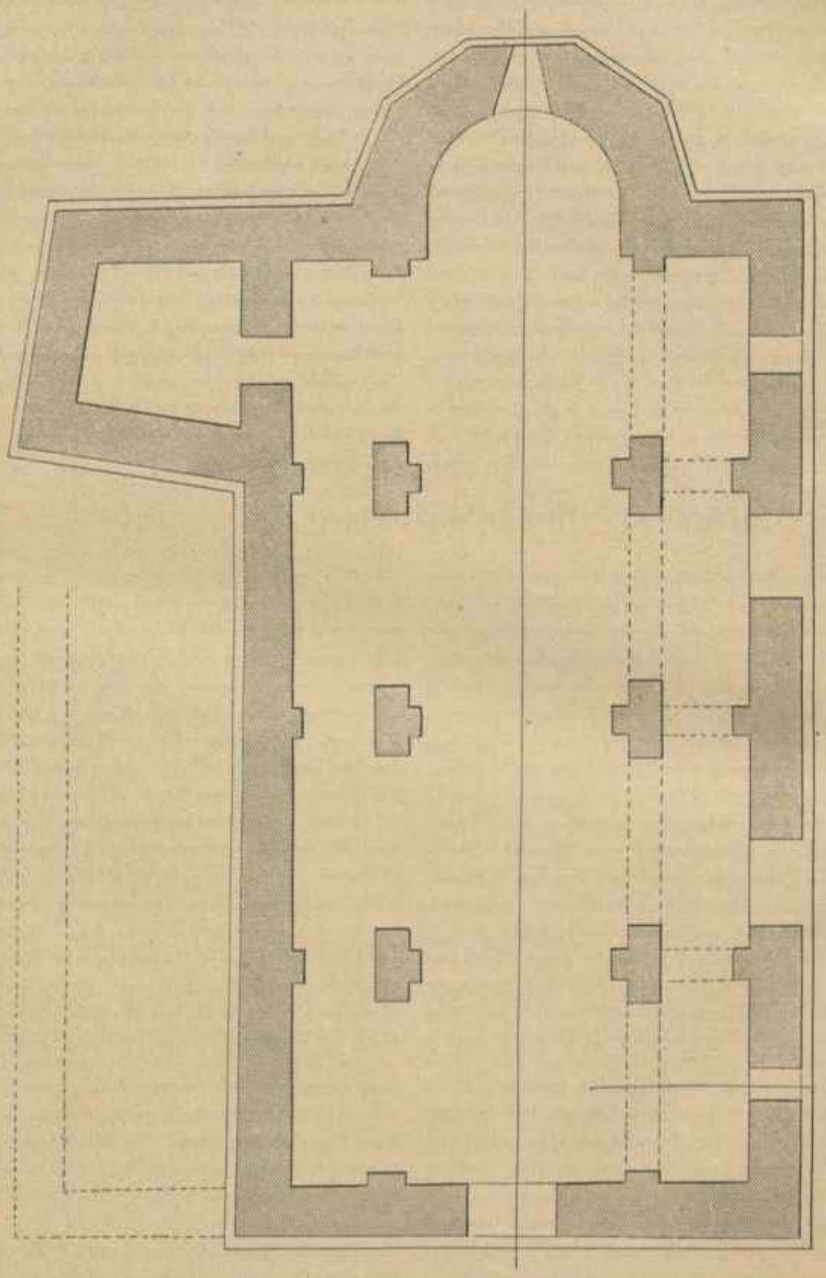
3 ա· ի Ծուխս ՈՇԼ· կամաւ բարերարին Աստուա-ծոյ ես Մխիթար ծառայ Քրիստոսի միաբանեցա և-կեղեցւոյս եւ զիմ ոգեպանուստ եւտուս սոցա· եւ սպասաւորք սորա խոստացան պատարագել զՔրիս-տոս ի տարին Էղիական շաբաթու աւրն· կատա-րիչք հրամանաց մերոց աւրինեալ եղիցին, եւ որք խափանին (մեր) մեղացն պարտական է առաջի Աստուծոյ· ամէն։

բ· կամաւ Աստուծոյ ես Ոոգկ (?) Աշտարակեցի եւտու զիմ այգիս յԱստուածածինս, եւ սպասա-ւորք սորին հաստատեցին ի տարին Է աւր պա-տարագել զՔրիստոս զԱստուածածնին շաբաթ աւր ... ։

4 շուխթաւնեան գրէ ԱՐՒՆՀ։

յատուկագ գիւղ Հայաբնակ, իբր 25 տամբք և Ո· Ա֊ռաւաժաժին եկեղեցեաւ։ — Ի բարձրագոյն եւս կողս լե֊

բինն այնորիկ՝ կոչ գիւղ մի ամենի Ջիլոխեցւոց անուն։
125. Գարձցուք յանկարծակի Քաղաքացի, յարեւմտեան,

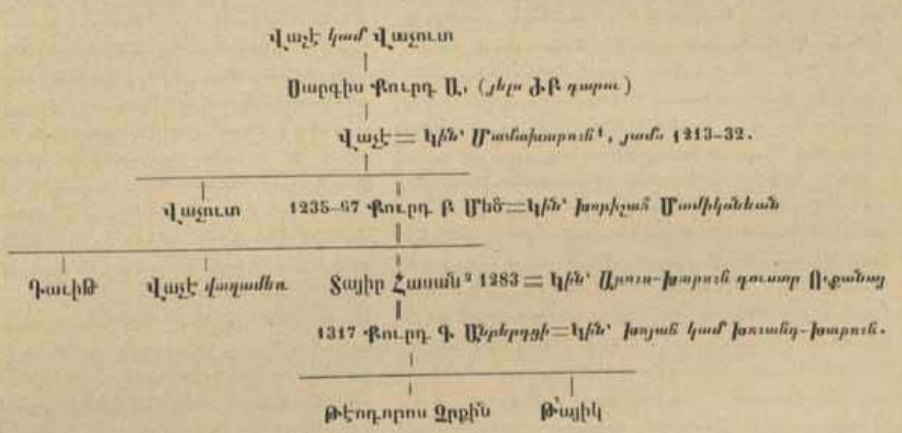
102. Քաղաքաձեւ եկեղեցւոյ ՚ի Քաղաք։

և ՚ի հանդուստն աւանն, յորմէ իբր կիսոյ փարսախաս հեռի ընդ արեւելս Ղր· աս գետակերպն կոչ Մուշի գիւղ,

13 տամբք Հայոց և Ո· Ասառաժաժին եկեղեցեաւ Կղզի֊քան հեռի ՚ի ամենէ և Ծալին գրիւք արեւելեան հարա֊

» ոչ, ֆիլիպէ գիւղ՝ իբր 35 սաստիկ Հայոց և Ս. Աստուա-
» ծածին եկեղեցեաւ։ Զսա համբերիմ (Կիւլիւմէ կոչելով)
» վարդենիս կոչեցեալն՝ ի նախնեաց կամ վարդենուց
» գետոց, զի շիք քան զայս գիպան և անուամբ և գրիւք՝
» նշանակեալ՝ ի Կիրակոսէ պատմչէ (ՃՁ), « տեղի՝ առ ան-
» ապատս, հանդէպ լերին Աղոյի, ՝ի գիւղն որ կոչի
» Վարդենիս »։ ուր արքայն Հեթում Ա. յերթալն առ
Մանգու Ղան Թաթարաց՝ եկն և հանգեաւ, « ՝ի սմանէ
» իշխանին՝ զոր Քուրդ անուանէին, Հայ ազգաւ, կրօ-
» նիւք քրիստոնեայ, և որդիք իւր Վաչէ և Հասան, և
» կին նորա Խորիշահ յազգէ Մամիկոնէից, դուստր
» Մարզպանայ, քոյր Աղամալէկին և Գրիգորոյ. մինչեւ
» բերան նմա (Հեթմոյ) ինչք ՝ի տանէ իւրմէ, ՝ի պէտս
» ընծայից և պատարագաց »։ Նոյն և ՝ի գառնայն ՝ի
Թաթարաց՝ եկն այսր, « ՝ի տան իշխանին Քրդին ՝ի
» գեղն Վարդենիս, ուր Թողեալ էր զազիս իւր և զկա-
» բասի, և մեայր գալաեան Բաբայի քահանայի, զոր
» յուզարկեալն էր առ Բաթման՝ վերասին, զի ցոյցէ
» նմա զգիրան և զհրաման Մանգու զանձին ... Այս և
» կին առ նա վարդապետք իւր »։ ընդ որս և Քակոր այր
բանասէր և իմաստուն, զոր եթող առաքէն ՝ի պէտս գոր-
ծոյ եկեղեցւոյ։

Եւ զի վկայէ բանդ զվարգենիս լինել սաստն մեծի իշխանիդ այդ Քրդի, զորոյ նախնեացն և սերընդոյ բազում յիշատակս տեսաք ՝ի կողմանս Աղուանից, արժան համարիմք բովանդակել առաջն զազգսհամար նոցին և զգիտելիս ինչ։ Ըստ պատմութեան Զաքարիայ Սարկաւագի և այլոց, ծագումն տոհմի առաջ՝ ՝ի Մարաց ազգէ է, բնակելոց և խառնելոց խնամութեամբ ՝ի Հայս, վասն որոյ յազգէ Աժդահակայ կոչէ. առաջին ծանօթ յազգահամարին յ՝ԺԲ դարս վաչէ կամ վաչուտ անն է, յորմէ և վաչուտեանք կոչին սերեալքն ՝ի նմանէ. և յայտնիք լինէ ՝ի գառնալոց նոցին ՝ի դար մի ժամանա-
կի, կամ առագ առելի, են այսպիսիկ. նախ ինքն

Պատմիչն Սարկաւագ ասէ վասն վաչէի որդւոյ Քուրդ Սարգսի. « սիրեցաւ ՝ի Զաքարէ (ազատալարէ) և եղեւ հա-
» ւատարիմ ատեան Նորա. և վասն միամիտ ծառայութեան
» իւրոյ՝ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան, և ետ նմա մե-
» ծութիւն և իշխանութիւն ամենայն Աղուանից ատեան,
» Շիրակայ, Նգայ, Աբերդու և ամենայն եգերաց Նորա
» մինչեւ ցԵրասխաձոր. և հրամայեաց ինձել եկեղեցիս
» և վանորայս, Նախ և առաջ հրաշափառ մենաստանն
» Գոհանոյ վանից »։ և այլն. ուր և Թողեցաւն իսկ վաչէ. և են Նորա յոլով արձանք յիշատակաց ՝ի վանա-
բայս կողմանցս, որպէս և որդւոյ Նորին՝ Քրդին Մեծի, առաքելական արքային Հեթմոյ և եկեղեցականաց, ընդ որս և Մեծին վարդանայ վարդապետի. սմա աշակերտեաց աստանօր, (որպէս նախ ՝ի վիրապին վանս), Գէորգ Լամբրունացի կամ Ակներացի, ինքնին յիշոյ բա-
նիս. այլ և ինքն վարդան՝ ՝ի վերջաբանի Մեկնութեան Դանիելի, ընդ երախտաւորս իւր իշխանս մատնէ և Քուր-
դին։ Այս յաւել ՝ի չինութիւնս հար իւրոյ ՝ի Յովհաննավա-
նըս՝ կանգնել զհոյակապ գաւիթ եկեղեցւոյն յամի 1250. յորում՝ վկայէ « խնամքն Աստուածոյ հանոյ եղեալ ոչ միայն
» զի զօրացն Նեռապայ, զանձն իմ եդի ՝ի վերայ եկե-
» ղեցւոյն Հոյոց »։ և թուխեալ էր ՝ի ձեռաց նոցա գերիս յոլով, ընդ որս տեսաք և զՄարկոս եպիսկոպոս Աւարանուոյ (122)։ Ոչ յիշի արձան յաղուն որդւոյ ոստ Տայիրայ, որ կարծեմ թէ երկրաւն իցէ և նոյն Տայիր և Հասան. Հասանայ յիշի կին Աղուս-խաթուն յԱրքանոյ առաջէ. իսկ Տայիրի որդի Քուրդ (Գ) յատկապէս Ա-
բերդցի կոչեցեալ է, բայց գհաս Նորա զՄեծն Քուրդ՝ իշխան նահանգին այնորիկ արձանագրէր Կաստանդին կաթողիկոս, ՝ի հաստատելն անդ եպիսկոպոս (169)։ Զսա՝ զՄեծն Մեծին՝ մեծագոչ ներբողէ ժամանակա-
կից սմին, յամս 1317–20. ասելով. « Յայսմ ժամանակի

1 Դուստր Ապուսէիթի, բան բանասիրի սրսում։

2 Որպէս տեսաք ՝ի վերջ՝ ժամանակագիրքն Կիրակոս որդիս Քրդի յիշէ զՀասան և զվաչէ. Հասան յիշի և յատկանս. իսկ Տայիր՝ յոյժ յիշատակագրէ զգացառս որպի Նորա վկայի, վասն որոյ և մի անձն երկանուն համարիմ զՏայիր-Հասան. յատկանագրի ուրեմն Յովհաննավանից յամի 1283 ՝ի գիմաց Հասանայ և հնոյն ասի, « ապրեսցի և կեա աւուրց երկար յաջորդիս. ամենեցունց... զգառաւս մեր՝ Դաւիթ եղբայր մեր հարպատաի », և այլն (էջ 170)։

» երեւեալ քաջ և արի, յաղթող և բարեբարեպաշտ իշխա-
» նաց իշխանն՝ յաղթէ Վաչէի, որդի Տղիրին, որեւէց
» բարեպաշտ և ասաստածասէր Քրդին, որ և անուն
» Նոցա Քաւրդ կոչի. որոյ անաւանին և քաջութեանցն՝
» Մեզ գալատաս մեր և վանորեցսդ անշարժ և անմեռաս
» յայսմ մեզասլաւթ և գասն ցասմանէս. զի յայսմ նաւա-
» զեալ և գասնացեալ ասուրս՝ որ վասն մեղաց մերոց, և
» բեւեալ մեծաւոտս և ասաստածաշունչ մեծ զօրասվարն
» և երեւելի նախամեսրոպին, պարծանաց և զարդս գա-
» ւառին Չոլասասանեցոց՝ ամենօրհնեալ Քաւրդն. զի սա
» նահանգք երիվարաց նորա և հանիւն նիզակաց և փայ-
» լատակումն սասերացն, հոգիմանք ազեզանցն, և կաւա
» զրահքն, և ասպարասփակն լինելն, և այլ ահարկու կաղ
» մուածն՝ զարհուրեցուցանէին զիշնամիսն. Քող զյաղ-
» թութիւն և զքաջութիւն և զբազում պատերազմաց վա-
» նումն՝ ի ձեռն նորա, և ազատագործաց նորա քաղա-
» քիւն զեղեցկութեամբ իրրեւ զդրս երկնից, և քաղա-
» քեամբ և յաղթութեամբ իրրեւ զառիւծ կամ զպաշար-
» ժոսի՝ ի վերայ նոպատակաց յամենայն պատերազ-
» մունս: Այնս առաջի սլյասես Թագաւորացն Վաղա-
» նին և Վաղարշապին և Պատասիսի, և մեծամեծ և ազգաս-
» պետ նոյինացն՝ մեծազգոց և փառասէր երեւելոյ, և յա-
» մենեցունց շատ և պատիւ և խնդիր բնդունելոյ. պահէր
» խնամոքն և ազգասիրութեամբն Աստուծոյ զգասասա և ըզ-
» վանեսս՝ ի խազազութեան, և ոչյոչ գասասակիցացն բա-
» զում կարեկից և օգնական լինէր: ... Աստուածասէր
» և բարեպէս սանասնան Խոսոն-Խոթունին և սանինացն
» հնժելազգոցն: Քաղցրասոյի նման ոչք բոնասուրաց և
» մեծամեծաց. և Քշնամիք նորա ասասի նորա յամենի
» նկատ լինին »: — Գ. Քրդի որդի Թէոդոս կամ Թէո-
դորոս Զ. սրին վիպէ յարձանս Քովհաննասխենից, զի յե-
կեղեցւոջ նորին « եգեալ էր չիրիմ (իր) պարան հայրն
իմ՝ ոչ Աստասնի ». և ինքն բազում կոչասածս շնոր-
հէ վանացն, զորս հասասասէ մայր նորա Խոսանդ-խա-
Քան՝ իրրեւ դիսոյ իշխանասուր: — Ցայս վայր, որ է իր-
բեւ միջոց 150 սասոց, գասանեմ յազգս եօթն՝ զ իշխասակ
մասցի սահմիս Վաչուսանց, որոյ բազդապէս իմն է
իշխանասնել կոչմանցս՝ որ գրեսթէ հասասահմն նոցա
Աստասնէք սիրէին՝ ի նախնասնի, վասն որոյ Քսի յետ-
նոյ պայազասին գհայր իւր կոչել ոչ Աստասնի, և կամ
զի ասնան ըսա խոսենոյոյ ևն լսի՝ ի Մարսոց լեզու:

126. Ի հարաւոյ Սիւնեաց կիսով փարախաս՝ ի խա-
նարհ՝ ի գետզրն՝ կոյ և Զաւրդոյ գիւղ (տզմուս) մեծ,
իրրեւ 50 սասիկս Հայոց. և Ս. Գևորգ եկեղեցւս: Ցա-
բեւմսակոյսն սորին՝ ի քարուս բլրի կոյ սաճարասնեւ
սեղի բոլորակ, այլ անհիսս փսրսլոյ միայն, Հանդերձ
մսիկք. և՝ ի միւս կոզմն հառասած մի սիմնաձեւ սր-
ձանի, և՝ ի նմին քանդակք կասնակոփ, սասի Քեւա-
սարած պասանի կարծ, և քնդ ասիկք նորա երկու փո-
բոգք գաչխասանասձեք, անսի՝ նոյնպէս երկու փոբոգք
և՝ ի միջին փաքսիքանեւ գիմք. և Քսի նչխար հնիա-
նասկան:

Փարախաս հեսի՝ ի սմանէ՝ ի Ա. Հր. սա Աչսպարյոյ
վսակաս՝ կոյ մեծագոյն գիւղ Հայաբնակ Աիիքսչակ, 60
և սեսլի սասիկք, ՝ի սորասաս քարաբլրոյ արեւելեան սա-
սոյ Արագածու, յորոյ բլրնեն սղբերք սահանարակ
ջսրք. հնկեղեցին Նահրեսլ է Ս. Խաչ: Եւ՝ ի սորս Ա.
Հրեւելս մղնեսս հեսի՝ սա սյլով գսպչեին Թ սյ վսակաս՝
կոյ Թէքէրի գիւղ, 20 սասիկք և Աստուսածածին հնկե-
զեցեսս, և սա՝ ի սորասաս երկորածիգ սասոյ միոյ Ա-
րագածու: — Ցեսանկեսն խոսնըբդոյ կրկին վսակսցս
՝ի Քասաղ՝ կոյ Ղաչէի գիւղ՝ 15 սասիկք և Աստուսածածին
եկեղեցեսս: — Մղնեսս ՝ի Հր. Թէքէրեսոյ և յոյն
կոզմն երկարածիգ լիսինն՝ սա Տսղու գեսակաս՝ Ղանի-
ձաիսար (Քերեսս յանուն ձաիսար խոնի) գիւղ մեծ, 50
սասիկք և Ս. Աստուսածածին եկեղեցեսս. սա համաքիսր
գլխասոր կամ իշխանանիսաս չէն կոզմանցս. — Կիսով
փարախաս հեսի՝ ի սմանէ, յոմէ կամ՝ ի Հարաւոյ գե-
սակին կոյ Պլիսէր գիւղ 30 սասիկք, և Ս. Աստուսածածին
եկեղեցեսս. և սիրս նմին յոյն կոզմն գեսակին Գարա-
գիլիսա՝ 30 սասիկք, և Ս. Աստուսածածին եկեղեցեսս. կոյ
՝ի նմին և սեսլակ հնոյ եկեղեցւոյ՝ ի սորս քանդելոյ,
սեւսգոյն քարասիկք, յոր սակս և կոչսմն գԼիքն:

Ցարեւմսից Հարաւոյ երկոցսն յեռնոյ գիւղիցս՝ իր-
բեւ կիսով փարախաս սասակաց, սա սյլով գեսակաս
զոգակոցս Ցսղս, կոյ Շիրասոյսոյ գիւղ՝ 40 սասիկք, և
փոքս հին կոսիսոյ քարաչէն սնսրասիս յանուն Ս.
Մերինիսոսիս: Ցկերի սմեն՝ ի բարձս երեսի սմոյ կամ
բերդ փոքր, քարասիկք կոսիսոյսիք չինեալ, շրջբաւսիք
րրդասիկք յանկիւնան, վսեսլոյչ յորինասոյսի, և Քսի
դժնսկ նախնեի սերանդ երկրիս մեսցուսած արձանագր հի-
մանցն յերկուս բաժանեալ է կամորակով սեսիկք, և
գասան յարեւելից կողմանէ: Ցայս է Քէ և չինագլուխ
կոզմանցս էր սա, յոր սակս և երբեմն իրրեւ սահանական
վիճակ յայն սանան: Ցայս գիւղասան օթագսյեցաս Քահ-
սաղ Ղասլի խան յամի 1735, և նմին սա նա՝ ի մեծա-
բանս Աբրահամ Գ. կաթողիկոս (՝ի 28 մայիսի). և նա՝
սրպէս պասմէն, « Եւս հրաման Աստսածի—պսղան Աղ-
« սլղհասան պէկին՝ զնասս սահանալ զնիզ. գնացեալ
« սա նա հանդիսաւ զայն գիշերն, իսկ՝ ի լոյս հինգշաբա-
« թի (29 մայիս) վազ քաղ ընդ սասասան մինչ կամէր
« չսեղ՝ սորաս գիս՝ ի գեմ իւր, ընծայիւք. և գնացեալ
« իմ բարեւեցի և շնորհաւորեցի գդղասան իւր. սր և
« ինքն ասաց. Հոչ կէսասն, Ղայիիմայ չսին սեն սե-
« սլյան, Թասլիիմայ, կիսեք իդիր: Եւ սա ժամսցն ձիա-
« սորսել ինքն զորաք իւրովք, և բանակն զինի. և նա
« ինձ գինասոյս յիւր սպասաւորացն, որ և սեկնեալ ս-
« առիի իմ սասրան, և նս գինի իւր »:

Իրրեւ մղնեսս սորակաց՝ ի Հր. Շիրասոյսոյի և նոյն-
քան՝ ի հիւսիսոյ սեսլսյն գիւղն Աղսյի՝ կոյ Պագարձսյի
գիւղ՝ 20 կամ սեսլի սասիկք և Ս. Աստուսածածին եկե-
զեցեսս [1]: Ցուղղակի յարեւելս Պագարձսյի երիւք մղո-
նաք սորակաց՝ յեզր Քասաղոյ կոյ Աչինագեղ, սա սրավ
գեսացին Տսղու խառնի՝ ի նոյն, յերկուս բաժանեալ ս-
առիս և երկուս ձորակս գործելով, յորոց սակս սահն
սպղպէս կոչեցեալ գիւղն իրրեւ սխսունս գեղեցիկս ս-

1 ՅԱբաթս սրագրի (ԺԲ. 400) յԱրծն և գիւղ մի Աբոս անան Ս. Գևորգ եկեղեցեսս, ոչ հեսի՝ ի Պագարձսյի:

նեալ ասի և անտի. այլ ի գեղ եւս է ասել Աչինագեղ, կամ լաւ եւս ըստ Ջաքարիայ և ըստ Միմէոնի կաթողիկոսի գրել Աքնազեսղ. առաջինն յիշէ զոմն Մարգարէ անուն՝ ի գեղջէ ասի, որ եւս նմա ծանօթ գիտէ ի Ցամհաննավանից։ Իբրեւ 45 ոտնաչափ Հայոց են արդ ի սմա, և եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնի։

Ի Հա. Աբեղայէդզ կիսով փարախաւ վերագոյն՝ յանկեան գաւազդոյ և գետակին՝ որ յարեւելից անցեալ առ Աստղու գեօղս խառնի ի նա, կոչ Աստուածընկալ (ըստ առակաց Աստուածբնիկ) դիզ իբր 25 ոտնաչափ Հայոց. և կոչի այսպէս վասն մասին որոյ խաչի, որ պահէր առ յեկեղեցւոջ, և մենաստանի կառուցեալ ի բարձու գետափին. կանգուն կոյ եկեղեցին քարաչէն, փոքր այլ վայելուչ, գմբէթաւոր, անահն ամբարձեալ, երկոքումբ մատուամբք, յորոց հարաւայինն խցեալ է արդ, իսկ արեւմտեանն հանէ ի գաւիթ կառուցեալ ի վերոյ չորից միաոտանի սեանց, այլ կիսաւեր։ Արձանագիր մի յոյնն հարաւոյ ուռնգաոտանն յայտնէ զինուղն՝ գնախաձեռնօք մեր Քուրդ Մեծ Բ, յամի 1244 և զպեսպէս առաւ վասն եկեղեցւոյն.

Շնորհաւք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ ես Քուրդ իշխանաց իշխան որդի Մեծին Վաչէի եւ կենակից իմ Խորիշահ դուստր Մարզպանա, չինեցաք զսուրբ կաթուղիկէս յիշատակ հոգւոց մերոց. ամենայն զարդու զարդարեցաք, տուաք ընծայ զմեր գնած այգին ի փարպի, Ա. խուզան յԱչէական, Ա. այգի ի Կարբի, Ա. չինական, Գ. ոզնատուն (1)... ՈՂՑ թուիս։

Ձանդի ի չինութեան եկեղեցւոյն ամփոփեալ ի հիման անգանոյն զկող մի Ս. Յակոբայ առաքելոյ. յոյս թուի անկարկել և երգարան Ս. խաչատեղւոյ՝ Թումա վանականեցի.

Աստուածընկալն երկրպագեալ,
Սուրբ Յակոբայ աջըն պատուական,
Որ Ջեռան եղբայր էր անուանեալ.
Միւս Յակոբայ ճկոյթն կալեալ։

Որմնակից հարաւակողման ատաքրն՝ որ կաթուղիկ կոչի յարձանագրին, կան փոքրիկ մատուռք կամ խցկունք. ի վերոյ դրան միոյ արձանագրեալ է յամի 1207, որով և երեւի կանխագոյն չինեալ քան զկաթուղիկէն.

ՈՃԶ թուիս նորոգեցաւ Աստուածածինս. եւ հաստատեցաք առաջնորդ սուրբ ուխտիս Տէր Գրիգոր. Եղիազար. Վարդա(ն). Յովհան. Հար. Ծերթա(?). Աստվածատ. Ղուտակ. Սարգ. փա. եւ այլ միաբանացս որ հաստատեցաք զուխտ միաբանութեան հոգւոց մերոց... սուրբ եկե...։

Յայտնի յայտնէ զի վազագոյն քան զժամանակս վաչտանց գոյր անդ եկեղեցի յանուն Տիրամօր և վանք միաբանակեցաց, որոյ հաղիւ արդ նշմարին հետք. այլ առ կաթողիկէին երեւին աւերակք բնակութեանց, որպէս և չիրիմք և խաչվէմք մեծամեծք. յորոց ի միոմն գրեալ է յամի 1220.

Ի թվ. ՈԿԹ. Ի կամս Աստուծոյ ես Յովհաննէս որ ետու կանկնել սուրբ նշանս Աստուածատոյ քահանա(յի)...։

Ցառաջս տեղագրիս Ագարան վիճակի կամ արեւմտեան Նգոյ, յիշեցաք և զգեղ մի՝ զորոյ ոչ կարացի նշմարել զգիրս, թէպէտ և կրկին անուամբք եւս կոչէր, Ջորոյբերան՝ ի հոգումն և Գուչատի կամ Գիւղատի ըստ Թուրքաց, ընդ որ էանց Յակոբ Դ կաթողիկոս՝ փախստեայ գնալով, որպէս յիշէ Ջաքարիա պատմիչ, և ցուցանէ լինել ընդ մէջ Եղիվարդոյ և Լօռւոյ Ցաղաց, զանց առնելով զմիջակաց նոցին աթեվանան նշանակել։

1 Հետաքննելի է առաջադրանքն այսպիսի առն, որ եթէ վիճակաւոյ էր՝ թէպէտև փոքրիկ, մեծ և կարեւոր էր նշանակէ։

Բ· ԲՋՆԻ=ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆԻԳ

127. Ըստ նշանակելոյ մեր 'ի սկզբան՝ արեւելեան այս վիճակ Նգոյ՝ փոքրիկ և լեռնային մասն է հոլոճին Հրազդանայ. յորմէ գետն գառնալով յարեւելից՝ խառնի յարեւմտեան կոյս, 'ի Ընտամոլ և Քէրվանաէրայ գետից վազամեանց՝ մինչեւ յարեւելեան ստորոտս Արայի լերին, կամ 'ի կոհակս Ջինձիրլի (որ և Մխալկիր) լերանց, 'ի սակս աղխաղխալ ստացն չարչ տատածելոց՝ այդպէս (չղթայաշար) կոչեցեալ 'ի Թուրքաց, և արձակէ գետակ մի փոքր յարեւմտից կողմանէ. առ որով սակաւ գետոք են, սակաւք եւս առ այլով փոքու գետակաւ, որ Քաւ իջանել Ամիպեկ լեռնէ՝ սուղ ինչ բարձրագունէ քան զառաջինն. և ընդ մէջ նոքին և Արայի լերին խառնեցեալ անկանի 'ի Հրազդան՝ յաջմէն, և անդ աւարտ առնման Նգոյ յայնմ կողմանէ. Իսկ երկրորդ մասն սակաւ գիւղից՝ կայ հուպ յերկրս Հրազդանայ, 'ի նախանշանակեալ գիւղից վազամեանց մինչեւ 'ի խառնուրդս երկրորդի այնր գետակի· — Յատկանիշ իմն է և այս, զի Հրազդան ոչ միայն զառմանս Նգոյ արդէ յայմ կողմանէ, այլ և զքաղքին երկրին. զի առհասակ նոքին կամ արեւելեան և հարաւային առհասնք Նգոյ՝ խակեւիսկ խոնարհեալ գաշտանան, կամ քէ անտի սկսանի ընդլայնիլ հովիտ գետոյն. իսկ աջակողմն ոչ միայն լեռնային է, այլ և մայրեւր ծառաւէտ, Հանգոյն և առաւել եւս քան զթաթառս Քասաղոյ՝ զառաջնոյ բառաքերթութեամբ և գեղեցկագեղ գրիք վայրաց, քանզնելի յատակութեամբ օգոյ և հովասուն զգեստից. վասն որոյ և պաշտանեայք Հառասոյ գառատին երեւանցոյ՝ առա 'ի հով եղանեն յամարայնի եղանակի՝ զմիաս երիս, հաստատեալ օթեվանս կամ հանգրուանս յարեւելակողման վիճակին, որպէս տեսցի յառաջիկայ 'ի տեղագրութեանս։

Ցանուն գլխաւոր չինին քաղաքացիոյ 'ի պետազատութեան Պահլաւունեաց 'ի ԺԱ—Բ դարս, Բջնի կոչեմք զարեւելեանս այս մասն Նգոյ, զոր յիշատակագիր ոմն յեր ԺԵ դարու, ոչ գիտեմ յոր տակս, Բուժկան գաւառ կոչէ։ — Ոչ միայն բնական յօրինուածով երկրին՝ բառաքերթութեանն և մեռազական նիւթովք՝ նշանաւոր է վիճակս այս փոքր, այլ և յոլովութեամբ վանօրէից և ատանց Պահլաւունեաց և Գագկեանց, զորոց լիցի բան յառաջս տեղագրութեանս։ — Գեօղք առ երկրորդ կամ հարաւային գետակաւն՝ որ քերէ զարեւելեան ստորոտովք Արայի լերին, բնակիչք են յոյլագոյնց, և 'ի վերոյ ամենեցուն նոցա յոգեւորականն գետակին՝ իբր կիսաժամու 'ի Հռ· Պապոփիչ գեղջ, 'ի Հոռոմիջի լեռանց՝ կան աւերակք անժանօթ մեհենատանի, զոր այսգիք կոչեն Աղը գիւխէ կամ Աղբիր (արջուտ)· 'ի միաց ցորդաց չինուածոյն նշմարի եկեղեցին հոյակապ եղեալ և սեւնագոյն, և 'ի նշխարեալ արձանագրութենեն յայտնի գառատկեր մի լինել Վաչուտեանց, և նորին իսկ Վաչէի՝ հօր Մեծի Գրիգոր կամ կնոջ նորա, որպէս գրի (յամի 1211), 'ի հիւծոյսին որմի տաճարին· 'ի ներքուստ կողմանէ, այլ թերի մեռոյ այլ ինչ ոչ յայտնէ.

Թվ· ՈԿ· Ես Մամախաթուն ամուսին Վաչէի, դուստր . . .

Ձեացորդ երկար արձանագրին եղծեալ է յայժ· նոյնպէս և այլք, յորոց մին յայս առնէ զանունն Յ· Աւտուաժատին·

Կամաւն Աստուծոյ ես Թնկիկս միաբանեցա Սուրբ Աստուածածնիս եւ տվի սուրբ նշան եւ այլ արդիւն. եւ սպասաւորք Սրբոցս հաստատեցին ի տարին Բ աւր ժամ . . . :

Ի հարաւոյ կուսէ աւերակ վանացս՝ առաջին գեօղ Թուքքանակ է Պասպռիչի, տունք 10, որոյ մերձ 'ի հարաւոյ՝ Քիւրաշքենի, տունք 12։ — Յելից Հռ· ասցս՝ Քիւրաձոյլու, տունք 30· Ի հարաւոյ ասցս և գետակին՝ որ է յայմէն, Գարաձէօրէն կամ Գարաձորեան, Սեւաւեր կոչեցեալ 'ի Զաքարիսէ, գեօղ մեծ, 30 տունք այլազգեաց, և 10 տունք Հայոց, որոց եկեղեցի է յանուն Յ· Աստուածածնի· Աւս գեօղ ընդ մէջ կայ Արայի լերին 'ի Մ· և Հրազդանայ ձեղ։ — Ի հարաւային անկեան խառնըրդոց գետակին ընդ Հրազդանայ՝ կայ Քեաւրաշան կամ Քեաւրաշամ գիւղ, 7 կամ 8 տունք· Հոսկ և հանգէպ խառնըրդոյն՝ յահեկէ Հրազդանայ՝ Ոզուլեար, նոյնպէս փոքր և սակաւամարդ գիւղ·

Մղձաւ 'ի Հռ· Մ· Ոզուլարայ, նոյնպէս հեռ և 'ի Հռ· Քեաւրաշանայ և կիսով մղձաւ 'ի ձախմէ Հրազդանայ, որ անդ գարեւմտեան ընթացան գարձուցանէ 'ի հարաւ, կայ փոքրիկ գիւղն Թողուտ կամ Թողուտ 10 կամ աւելի տունիք պղպզեաց· որպէս Քաւ 'ի Քեղի Ծառոց

առեալ զանուն, յորմէ և վանքն Թեղենեաց, մի՛ ի Հնագունից և հաչակաւորաց՝ պահեցողութեամբ նախնական աւանդութեանդ եկեղեցւոյ մերոյ · վասն որոյ և Շնորհալի հայրապետ մեր Ղևրսէս՝ խնդրեաց և նա բերել անտի զօրէնս Ժամասացութեան, զի զանազանէր կարգ սուգ յայլոցն, մանաւանդ ի կանոնի երեկոյին ժամու աղօթից · և յայս ասաի է՝ զի կարի հին կամ հնագոյ համարէր նա զվանդ · թէպէտ և որչափ աշ գտանեմ յիշատակել առ հնագոյն հեղինակս · և որ գտաքինն ասի զվաշտանայ Գաղթենեցւոյ՝ ի սկիզբն Ը գարու՝ երթալ յաթոռ կամ յաւանձաւորին՝ ի Թեղենիս, որպէս և ի Յովհաննավանս և ի Մաքենոց, աշ ընթեռնումք զայն ի հնագիր վկայաբանութեան նորին, այլ ի Գանձասարան · ծանօթ ինձ հնագոյն յիշատակող է Ասողիկն (Գ · Ե), որ զի աշ ընդ վանորայս հաստատելոյս և պայծառացեալս յառաջին կէս Ժ գարու թէ զա, այլ զանձն մի նշանաւոր յայժ գիտութեամբ և առաքինութեամբ առ իւրս · յիշէ ՝ի նմին, — այն է, « Կիւրա-
» կոս գծծակերպ վիանականն, որ վարուք առաւել քան
» քէ բանիւք վարդապետէր · որ բնակէր յոլովակի յա-
» ւուպահն որ Թեղենիսն կոչի ՝ի Կիպ գաւառի առ Լօր
» երեմիայի հգնաւորի Քրիստոսի և ընկերակցի իմոյ », — յայտ առնէ զի վաղուչէն էր տեղիս այս քան զմիս վանորայն հաստատեալս առ Թագաւորութեամբ Աբասայ, և աշ ըստ նոցին տարազս, այլ ըստ նախնեաց առանձնակեացս, վասն որոյ և անապատ կոչի · և է իսկ փոքր մի յանապատանաւէ վայրի · իբր կիսով մղոնաւ հեռաւ ՝ի Թղուտ գեղջէ յարեւելից կուսէ՝ ՝ի լանջակոյնն լերին, ՝ի վերոյ խորաձորոյ Հրազդան գետոյ · այժմ ՝ի սպառ ամայացեալ · և հազիւ հնոս ինչ Թուղեալ, որմն մի փոքու խաչաձեւ եկեղեցւոյ ՝ի կարմիր քարանց չինեցեալ, որ առ կոթծանեալ ՝ի առաւելութենէ, յամի 1827. այլ արձանագիր կամ այլ ինչ նշան աշ գտաս ամենեւին ՝ի նմա, բայց միայն Ձեացուածք ինչ առանց ՝ի Հր · և ՝ի Մ · եկեղեցւոյն · վասն որոյ արդ լոկ անուն գեղջն երեսխաւորէ անգանար լինել զմնաւանաւնս զոյս Կիպ գաւառի · — Գաւառս Շնորհալւոյն միւսանգամ եւս յիշատակ լինի Թեղենեաց՝ գալստեամբ անդր Նորոց վկային Ցովհաննէսի Դաւնեցւոյ առհիկ ազգաւ, հաստատելոյ ՝ի Քրիստոս, որ գանակած լեալ ՝ի Հարէն, « եւ եկեալ գազա ՝ի Ծնողացն
» գնաց առ Սարգիս ճգնաւորն ՝ի Թեղենիսն · և նա քա-
» ջալերեալ յորդորեաց զնա ՝ի հաստատ Քրիստոսի · և
» ասաց շրջել ընդ վանորայսն · և նա առեալ զազօխս
» արբոյն՝ եկ և գնաց ՝ի Հազրատ » · և գարձ արարեալ ՝ի Դաւին՝ նահատակեցաւ, յամի 1170 : — Ընդօրինակող սմն գրոց գոյնաւ Ժամանակաւ (1178), յայտ տեղւոջ Ծանուցանէ մեզ զանուն եկեղեցւոյն, և զմանց ՝ի միա-

քանիցն · « Գրեցաւ ձեռամբ Թադեոսի և վարդանայ ···
» ՝ի Թառականիս Հայոց ՈԻԼ · ՝ի աւուրս յանապատիս
» Թեղենեաց, ՝ի ՈՀուրբ կաթողիկէ դրանս ··· և տուաք զա-
» հագեստ եղբօր մերոյ Աչտեանց, որ տառապէր առա-
» ջխարհիկ ՝ի գիւտս մակացութեան գրոց » : Եւ այս քաջ յայտ առնէ զի ոչ միայն ազօթից դադարք էին Թեղենիք՝ այլ և գպրութեանց, ըստ չնորհի այնր գաւառս, որ մի ՝ի բարգաւաճելոցն է առ մերայնս : — Սակաւուք զինի, այն է ՝ի սկիզբն ԺԴ գարու ընդ երեւելի վարգապետս ժամանակին և ընդ ժողովեալսն ՝ի Լօռի, վասն ինդրոց Ջաքարիայ Սպասալարի, յիչէ Կիրակոս պատմիչ և « զՍուրբինն [1] ՝ի Թեղենեաց, որ բարեբոյ կարգաւորեաց գվանքն, գամենայն ինչ հաստատակաց լինել » և առանձին ոչ ինչ առանալ » : Ցետ այսր ոչ եւս առնք լսեմ գյիշատակ վանացս, և համարիմ վաղ քան զայլս բազումս ամայացեալ · միայն յետին պատմիչ մեր Ջաքարիա՝ առէ վասն Թակաւորի Դ կաթողիկոսի, ընդ այլս և գտաւանորդս Թեղենեաց գեղջ գնեալ ՝ի տաւյտած սթռազն Լիմիածնի · և այսպէս կոչելով զդիւղն յանուն վանացն և ոչ Թեղուտ՝ յաւելու վաւաս նոյն լինել երկոցուն ·

128 · Միւս գեառին՝ զոր յիշեցաք՝ ընթանալ յարեւմտից կուսէ բարձու լերինն Ջինջիրլի կամ Մխոանձը, զոր մարթ է Բջնոյ լեառն կոչել՝ մինչեւ գոցի սեփական անունն հայկական, խաղալով ընդ խորաձոր՝ ուղղակի իջանէ ՝ի հարաւ ՝ի Հրազդան, անդ ար սա յարեւմտից գառնայ ՝ի հարաւ · ի բարձրաւանդակի աղբերակացն յարեւմտից կողմանէ կան հանգրուանք վրանաբնակ անդեորդաց, և լքեալ կապարանանք, ար ՝ի սկիզբն գաբուս՝ առ իշխանութեամբ Պարսից՝ փոքձեցին հանել · — Ցերի նոցին յարեւմտակողմն ՝ի մօրեւր և առապար վայրի՝ կայ մենաստան մի անծանօթ անայցելու Ճանապարհին · — Սուղ ինչ ՝ի առաբեւ կայ Ալիվրան գիւղ փոքր 15 տամբք այլազգեաց · ոչ րոց են և ՝ի ձախմէ գեառն՝ այն է յարեւելից, յարեւմտեան հարաւային առորոտս լերինն՝ հանգրուանք կամ գեօղավայրք կեսպէր-Ալի ? , Լիլլի-խարապա, Մորրուզ · մերձ ՝ի սաս և Զորուտ՝ ՝ի խորաձոր լեռնամիջի, յորոյ հարաւային լանջս ՝ի գիտակ վայրի՝ կայ աւերակ վանից՝ ՝ի միջի պողտաւս և անպտուղ ծառոց [2], զորս արբուցանէ վտակ ակնաւիկս իջեալ ՝ի բարձանց · Ցեկեղեցւոյնն կոթծանելոց, միջակ մեծութեամբ և երկու մատրամբք առ արեւմուտս, յորմն հիւսիսային՝ որ միայն կանգուն կայ, ՝ի ներքուստ գրեալ կան արձանք, յորս և Թուական սկզբան ԺԴ գարու, 1207. յորոց յայտնի անուն եկեղեցւոյն Ս · Աստուածածնին, չինողն՝ մանաւանդ Քէ նոթոգոյ՝ Սարգիս սմն վարդապետ · [3] Ազգան սորա և միւս

1 Աւագէս գրէ յբեսբր օրինակի · յոյսր՝ Տ···էն՝

2 Յորոց քաղեցաք տալոր, առէ Շահխաթունեան (Բ· 178) ՝ի վերջին աւուրս 1842 ամի ·

3 ը· կամաւն Աստուծոյ մեղաւորս Սարգիս վարդապետ որ առաջնորդ եղէ եւ շինեցի զսուրբ Աստուածածինս, եւ ետու զդրաճ այգին եւ հնձան ի Շէնգաւիթ եւ յերեւ· զիմ բաժինն այգին ի Զիթենիս եւ հնձան ··· շալն գիմ բաժինն· Հայրս եւ եղբարքս· հաստատեցին ի տարին ՌՃԱԼԲ ժամ· ով խափանէ···

ը· կամաւն Աստուծոյ ես Քահանայապետս ? եւ Դասապետս միաբանեցաք ի սուրբ ուխտիս ··· Աշտարա ··· ու այուն ? դրաւք զնծանս շինեցաք եւ այլ ինչս տվաք· եւ միաբանքս հաստատեցին ի տարին ը· պատարագ մեզ· ի Թուիս ՈՈՉ·

արձանն այն՝ որ ՈՒՉԶ թուականաւ է՝ ազատեալք են , բայց անազատս մնայր միւս այս արձանագիր անթուական.

Կամուրջն Աստուծոյ եւ Մեսրոպ երէց գնեցի զՇատրդևանց այգոյն չարէքն, զԱնձրեւին բաժինն ի Խ դահեկան, եւ եառ Սուրբ Աստուածածնիս. եւ սպասաւորքս եառնն Բ պատարագ ի տարւոջն . ով խափանէ իմ մեզացն պարտական է :

Չէ անգէտ, ըստ Շահխաթունեան տեզագրողի՝ հանդիպել զայս տեղիս՝ Ղորաձոր անուանեալն ի Կիրակոսէ պատմչէ, որ ասէ մերձ լինել ի Բջնի, և ի Զաքարիանց կալուած տուեալ Գեղակայ վանաց. այլ զի անսովոր է ի մեզ Ղ տառիս սկզբնատութիւն անուան, հանդիպելի է վրիպել գրչաց, փոխանակ գրելոյ Զորաձոր, նա զի յաբրինակս ինչ պատմչին գրի եւս Շորաձոր: — Վայելչագեղ ձորակիս է և պատշաճաւոր բազմազան բուսաբերութիւն լեռնային, արժանի քննութեան. յորոց յիշէ վերոյիշեալ եպիսկոպոսն տեզագրող՝ զհատուկս Ւրպղիկն Մարիամու կամ զԲրաբիան, և զկոչեցեալն ի Թուրքաց Ջանթափ, որ է գնառատ ծաղիկ ի ծայր երկկանգնեայ բարձր ցօղոյ, և ջրով եռացեալ՝ լինի ազգու գեղ կղզացոյ:

Կիսով փարախաւ ի Հր. Զորաւոյ՝ երկու գիւղք կան՝ Վերին և Յորին Ջելիլէր անուանեալք, մին ի վերոյ գետակին, միւսն յԵլ. Նորին, իբր 20 ոտիք միանգամայն: — Կիսով եւս փարախաւ ի Հր. Ջելիլէր գեղէ ի ձախմէ գետակին և մերձ ի խառնուրդս Նորին ի Հրազդան՝ կայ Ույրպաքան գիւղ մեծ, 35 ոտիք Հայոց, 15 ոտիք Թուրքաց· երկու եկեղեցիք են ի նմին, մին ի միջի գերեզմանաց, յարեւելեան հիւսիսային ծայր գեղջն, խարտեալ քարամբք չինեալ ի վաղուց, և նորոգեալ առ մեզ՝ հասարակ քարամբք և փայտիւ, և Ս. Գէորգ կոչեցեալ. միւսն նորաչէն ի չինամիջին, յանուն Ս. Յովհաննսի: — Խրբեւ քառորդու ժամու ի Հս. գեղջս՝ ի ծործորս լերանց կայ մենաստան մի եւս Ս. Աստուածածնին Նեղուսի կոչեցեալ, զի Նեղուս կոչի աւերակ չինի որ ընդ միջ գեղջն և վանացն. իսկ այժմ յանուն Աստուածընկալ գեղջն է՝ քարաչէն փոքրիկ և անշուք գմբեթաւոր, երկրաւոք մատոյցքն՝ չաքմէ և չահկէ սեզանոյն, և գրամբ յարեւմտից, յոր հանէ ժամատուն ընդարձակ կամարակապ ի վերոյ չորից միաստանի սեանց. յանկիւնս արեւելակողմանն առ ատեանբուն են երկու մատուռք կրկնայարկք. գուռնն յարեւմտեան հարաւային անկեան, որոյ կամար պատրաստեալ քանդակեալ և գոգացեալ յոյնի՝ վայելուչ և հարատար արուեստիւ՝ ունէր արձանագրութիւն, այլ ի խափանելոյ քարանցն ի տապանութենէ՝ որդ անխմաստ մեայ[1]: Կայ և ի վերոյ գրան տապարին արձանագիր թերակտոր 1271 ամի.

Յուսոյն Աստուծոյ ես Հայրապետ միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ եառ ձ... գինն. սորա չնորհեցին ի սուր ժամ ինձ Գորգ... թվ. ՉԻ:

Գան և այլ արձանագիրք նուիրատուաց յարմանս տապարին[2]: — Քարընկէցիս միով ի բացեայ յարեւմտից տաճարին՝ կայ աւերակ մատուռն գեղեցկաչէն, և գեղեցիկ և խաչվէմք անկեալք առ նովաս· ի միում թեզրատ արձանագիրս յորմէ թուի թէ բազում հնութեանց և արձանագրութեանց ակնառելի էր ի տեզոյ տաճ.

Կամակցութեամբ սուրբ եւ արժանաւոր վարդապետի Մարգարէի կանգնեցի:

Իսկ բնակարանք միաբանից ի ապառ աւերեալք են:— Ի հարաւոյ կողմանէ գեղջս կամարջ փայտեայ արկեալ է ի վերոյ գետակին, առ ինչ ի վերոյ խառնըրդոյն ընդ Հրազդանոյ:

Յայս վայր տեզագրեալքս են յերկոսին փոքրիկ ձորաւովիտս, յարեւմտեան մասին վիճակիս. մատիցաք արդ ի բուն ձորաւովիտ Հրազդան գետոյ, կամ յարեւելեան մասն վիճակին:

129. Որպէս յարեւմտակողմն Բջնոյ լերին յայտնեցան կապարահանք, նոյնպէս և ի հիւսիսային արեւելեայ կողման ճանապարհն Պղնձահանից անգործ, և աւերակ բնակութեանց առ նոքաք՝ թերեւս գործաւորաց նոցին, ի ձորամիջի. ընդ որ վտակ մի խաղացեալ յարեւելեան կոյս՝ վարարէ զՀրազդան գետ, հանդէպ Ընտամալ գեղջ Վարաժնաձորոյ, և համարի մի յակղբեաց Նորին: Սակաւուք ի ստորև ի Հր. եղ. Պղնձահանիցն և ի հնաւոյ գետակին՝ յառապար լանջակողմանն լերին՝ կայ հին և լքեալ մենաստան, որոցառեւ անուն բարձրակամար եկեղեցեաւ, չափաւոր մեծութեամբ, զորոյ ստորոտս քանց տանեացն չորջ առեալ պատէ մեծաստաւ արձանագիր վրացի· իսկ ի ստորև զեկեղեցեաւն ածեալ կայ պարիսպ քառակուսի, և անեռակք բնակութեան, այլ ծածկեալ վայրենամոլ թփովք և մացառաւք: Նման իմն է տեղիս հնչակաւոր Պղնձահանիցն Ցաշոյց, անփակաձորեան և գերեզմանի խառնէի Ակթաբէկի, վասն որոյ և արժանի քննութեան չինուածքն և երկիրն, գեղեցիկ

1 Ըստ Շահխաթունեանի, որ ընթերցաւ միայն " Աստուածոյին չնորհեաւ ի յաշխարհակալութեան ,.... :

2 Զորս չէ ընդօրինակեալ վերոյիշեալ քննողն, որպէս է գոչակել, վասն խանգարեալ գոլոյ և ասցա՝ հանդոյն առաջնոցն :

դրիցն և այլեան զանազան բառաբերութեամբն. ուր յառաջի է հմուտ բառագիտաց գտանել նոր ինչ տեսակս ծագմանց, որպիսիք իցեն արդեօք և յիշատակելոցքն ի քննաբէր Շահխաթունեան եպիսկոպոսէ. Զատկար արմատն [1], և յագիլ խոտոց՝ ցօղուն մի չիկագոյն կանգնաչափ բարձր քառարծիլ, ողկուզաձեւ գլխովն ծագկամբ ի գագաթան. տերեւքն զուգաչարք գոյղնովին նմանք տերեւոց ձիթենւոց կամ ուռենւոց, զորս եռացուցեալ ի ջուր՝ առնուն ի կիր արգէս զիէշ, առ ի քրտնիլ. — Մոր կամ էյակիսթի ապխակ և կարմիր. և ի մայրիս ընդ վայրենի ծառոց գտանին և ընկուզենիք, տանձենիք և սոցին նմանիք: Զայսպիսի գերեզկութիւն վայրաց և ըզգուշութիւն ամսոյն նկատել Իւսաց՝ հաստատեալ են անդ հանգրուանս ամսոյն՝ յառնն կատարելոյն, իբրեւ ժամս հանապարհի՝ ի տարին յարեւելից հարաւոյ Պղնձահանիցն, մերձ յակունս վտակին՝ զոր առաջս ունի մի լինել Հրազդանայ:

Ընդ ամենայն ամսոյն հանգրուանաց՝ յարեւելից կուսէ, և առ յիշեցեալ գետակաւն՝ հանդիպ Ընտամալ գիղջ վարաժնանոց, կայ անտանեաւն յայժմուս Տաբաչիչակ (Մողիաձոր) և Ջինիթրի, որ է հաշակաւորն Կեչառուք կամ Կէչառուս Նահանգ մերոց. գետ անհետացեալ և մեռեալ հոսակապ, մի՛ ի պանծալի գետակերպաց Պահչաւանից, որ և պահէ ցորդ ըստ բազդի՝ Նշան ինչ կամ մնան ի նախկին բազմապատիկ շնորհացն, այս ինքն պէսպէս սրբազան չինուածոց: — Անծանօթ է ծագումն անուան և սկիզբն բնակութեան տեզոյն, և ոչ յիշի յառաջ քան զԺԱ. դար. յորոյ ի սկզբան՝ ի բարգաւաճագոյն ժամանակի տոհմին Պահլաւունեաց, (որք յԱբի և ի Շիրակ ոչ սակաւ հոյակապ եկեղեցիս և վանորայս կանգնեցին), յոլովս և յայսմ վիճակի ի սեփհական կալուածի և ի նստոյտ իւրեանց. ի նմին տոհմէ էր, այլ յանուագ չառաւիղէ՝ և Ապիրատ որդի Հասանայ [2], զորմէ «ասէն (ըստ Վարդանայ, կգ) » յանդնդանից մեծացեալ, և վասն խելացի և առատ ձե» ռասն՝ մինչ լինէր աէր երկոտասան հազար հեծելոց. » որ և չինեաց գաւրս ուխտն Կեչառաց», ի գիտակ վայրի լանջակոյտիան լերանց յարեւմտից, որք ի Հա. և ի Հր. պատին զնովսս, խառնարշեալ յարեւելից կուսէ ի Հրազդան գետ: Գլխաւոր եկեղեցեացն՝ յանուն Ս. Գրիգորի չոփաւոր քառակուսի ձեւով, իբր 24 Զ. ընդ երկայնն և 13 ընդ լայն [3], ամենայն մեստամբ կանգնած կայր յամին 1827, յորում (յամենայն նոյեմբերի) ի առաւաւտինէ երկրի անկաւ գմբէթն գերաւնակ՝ ամենաձեալ երթեալ առանց սեան կամարնաձեւ կամարաց. գմբեթաւոր է և վայելչակերտ և ժամատունն քառակուսի հաւասարակողմ իբր 18 Զ. ամբարձեալ ի վերոյ չորից միջատանի սեանց. բայ ի միջնադրանէն է տաճարն գոան և ի հարաւոյ կողմանէ, յորոյ վերոյ արձանագրեալ է բանս այս.

ՆԶՐ Թ. Հ(այոց) ի թագաւորութեան Գագկայ եւ ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի եւ Գրիգոր Մագիստռոս որդի Հասանայ չինեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն եւ իմ պատրոնին եւ իմ որդեացն. որք ընթերցանք զիս յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս, աղաչեմ:

Պատմիչք (Վարդան և Մխիթար Այրիվանեցի) ասեն Ապիրատայ չինեալ գաւրս ուխտն Կեչառաւս, այլ ոչ յայտնապէս ասեն զեկեղեցւոյն. իսկ երկրորդ պատմիչն ի յիշելն յետոյ յամի 1044 զքահանայութիւնն զԳրիգոր Մագիստրոս յաւելու. » Որ չինեաց զեկեղեցին Կեչա» ռւաց. ապ է որդին Հայոց Վասակայ չինողին Բջնի» նոյ». ըստ այսմ ապ Հասանայ եկեղեցւոյս և ամս կարծիս արձանագ. սակայն Հարկ է սխալ լինել կամ թուականիդ կամ գրուածոյն, զի ի ՆԶՐ 1033 թուին թագաւորն Հայոց էր Յովհան-Սմբատ, և կաթողիկոս՝ Պետրոս, և ծանօթն Գր. Մագիստրոս՝ ոչ է Հասանայ որդի՝ այլ Վասակայ. ապա թուի ինձ ևթէ թուականդ սխալ ՆՈՐ (1003), յորում ժամանակի կէին որդւոցն թագաւորն Գագիկ (Ա) և Սարգիս (Ա) կաթողիկոս. իսկ Գրիգոր որդի Հասանայ կամ նոյն ինքն Ապիրատն է՝ իբրու կրկին անելով անուանս, ըստ այնր ժամանակի սովորութեան, այն զի և թոռն իւր Գրիգոր կոչի, կամ թէ եղբայր իւր իցէ, և ինքն՝ Պատրոնն յիշեալ ի նմանէ, իսկ ծանօթ հեղինակն Գրիգոր Մագիստրոս է յիշեալն յ'երկար արձանագրի՝ ի ներքոյ պատուհանաց Հարաւային սրմոյ ժամատանն, յորում յիշէ գՀասան, այլ չասէ Հայր իւր. և կարեւոր է գրուածն, որ է այս ինձ.

1 Զոովէր կամ Զոովէր կոչի ի Բիւկպատս մեր՝ Zedoar, և բացարի Ես լինել արմատ կամ ասկ խոտոյ, որ արտերայ չրով լինի ծխատեզոյն կամ մանուշակագոյն, և ունի կարմիր, և սեփական է Հնդկաց և Ճինաց: Բայց յատկաբս բժշկապատ մի մեր (Ակիրատվաթ). « Գիտացեր, եղբայր, որ բոյս մի կայ և իր անուն Քուրք » բառով փիլոսոփոսն սկսէն ասեն. և ինքն ի չիրատկն կու բուսանի, » և ի գարս տեղեր այլ կու բուսանի. ծագիկն սպիտակ է և անու» շահոտ, և մանր է, և տերեւն այլ մանր է և քիչ է. և ասկն անո» ւոր ի սոս կու նմանի, և այլ մեծ, և մէկմէկի կից է բարակ մազ» մզիկով. և մէջն կարմիրժոս է, և ի գրսի գիէն կեղեւն սեւ է և սպինդ. և քան զսոան մեծ կու լինի իր բոլոր, և փոքր այլ կու լինի իր բոլոր կապտագոյս գեղս Ընդալոյն-սովսոյ կ'սանն. և ասոր են Քէ ինչ քրէ Զոովէրն ասրիալ է. և զհամարիան զգործն ասի՝ ինչն ի Հասանայ երկիր կու բուսանի, որ է Պասրայ ոստիարն, և ի Մա» կենդոնիա, և ի Կ. Պոլսին եկերքն և ի թուրքն, և ի Սեւ ծո» վան եկերքն: Եւ Ասքլուպիոն և բժիշկն, Քէ նա պահասաւոր » (խանարհ) ծառայ գտայ գինքն ի յայն տեղատեղին, և ի գործ » շատ տրկի, որպէս Հնդի Զոովարն. և ի յայն տեղն (և գտաի) » որ Հասանի Թեզլոսկ'սան: փառք Աստուծոյ: Թեզկապն է Դեր» ճոս (Dercos) ասան ի Քուսմիկ: — Ըստ սրաքացի անուան (Մա» հու-փոթվի) Թոսի լոսնի կոչի և ի մեզ Զոովարն. որ բուս նկարագրի բժշկապետին մերոյ՝ ի գէզ է Քէ իցէ ըստ բուսաբանից Curcuma Zedoaria, նոյն և գանազն ասատեսր յերկրի մերում՝ ի սահմանս Կեչառաւից:

2 Ապիրատայ որդի էր Վասակ, փեսայ Գրիգորի Մագիստրոսի, և Վասակայ որդիք՝ Գրիգոր և Բարսեղ կաթողիկոս, յիչ ժԲ գլուխ:

3 Չափն · 8, 50 ասժէն Քառասուն ասէ Գրառէ: (Ասժէն 2, 15 Զ.):

Ի հինգհարիւրերորդի ամի թուականութեանս Թորգոմեան ի թագաւորութեան սորը եւ ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեա Մաւնուսախին բերաւ ոսկի մատանիս, զոր հզաւրին եւ առաքինոյն բարեպաշտին Գրիգորի Մագիստռոսին Կիսաւնաին եւ Տուկին Վասպուրականի եւ Տարաւնս Աղշակունոյն եւ Հայկազնոյն, մեծաւ աշխատութեամբ ազատեալ էր զմեծ եւ զհռչակաւոր եկեղեցիքս իւր. եւ ոչ այլ ինչ հայցէ բայց միայն ազատիս առնել սորը եւ ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեայ, ընդ նմին ծառային Քրիստոսի Գրիգորոյ եւ որդւոց իւրոց. եւ յիշատակ կարգեալ յեկեղեցիքս Կեչառուաց. ուր Մագիստռոս կենդանի է՝ ամենայն չարաթէ սուր պժաւին Հասանայ արասցին անխափան եւ յետ երիցն Մագիստռոսին արասցին անխափան: Արդ որ որ այսմ վճռի հասուսանոյ խափանել չանայ թէ յաւաշնորդաց որ իցէ կամ յիշխանաց կամ ի քահանայից, այնպիսին Յ եւ ԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի եւ բաժինն ընդ Յուդայի եղիցի եւ ընդ սիրասպան քահանայիցն: Եւ այս գիր մեր է Յովաննիսի շնորհիւն Աստուծոյ Բջնոյ եպիսկոպոսիս եւ սորը եւ մեծի հաւր Բարսղիս է. թէ որ այս գրոյս խափանել չանայ, այնպիսին նզովս չարաչարս ընկալցի ի Սրբոյ Լուսաւորչէն Գրիգորոյ եւ յամենայն Սրբոց եւ ի մէնջ. Կատարիչք գրոյս աւրհնեալ եղիցի(ն)...:

Որպէս՝ ի գիմոյ բանիցն երեւի, արձանագիրդ ոչ ուղղակի՝ ի Մագիստռոսէ գրեալ է, այլ՝ ի համար Նորին. սակայն ակն ունելի է գոանել և գինքնագիր կամ գինքնագէմ Նորին յիշատակագրութիւն. և ահա տեսրինակ իմն բազմիւ՝ յանանկնակ տեղոջ, ՝ի գիւանս Հաւատատփեաց Ժողովոյն Հաւմնոյ, գտեալ է խաղերէն Թորգոմեան Նահապետին արձանին, նման իմն նախագրելոյն, ոչ գիտեմ հիմք և սյր Թարգմանեալ. զոր ՝ի փոխադրութենան գիւտնացն առ Ա. Նարսէսեան ՝ի Բարիզ, գտեալ հայագիտին Սէն Մարդէնի՝ յետոյ է յիւր Ճիշատակարանս Հայոց (Բ. 287). զոյդ յօտարացեալ Թարգմանութենէ անտի (խաղանէ) յետոյմք տատեսր ՝ի բնիկ մեր բարբառ, յաւելով գի կամ Թարգմանն խաղացի կամ Սէն Մարդէն ՝ի բաց Թողեալ է գանազան 25 գիւղից զոր յիշէ արձանն՝ տատեալ ՝ի կալուածս վանացն. « Ի Ե Թուականին (1051)
» ՝ի ժամանակս Կոստանդեայ Մոնոմախի Թագաւորի
» Հայոց (Յունաց) Գուքաս վասպուրականի[1] (և տէր)
» գաւառիս Ծաղկոտից, ես Գրիգոր Մագիստրոս որդի
» Վասակայ, հրամանաւ և հրամանաւ վերոյգրեալ
» ցեալ Թագաւորիս՝ հիմնադրեալ չինեցի զեկեղեցիս ՝ի
» տեղւոջն որ կոչի Կեչառուաց[2], ՝ի նախագոյեալ գաւա-
» ռի Ծաղկոտից, հանդերձ մատրամբս և նուիրեցի զտա-
» ճարս և զեկեղեցիս՝ յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսա-
» ւորչի մերոյ. և զարդարեցի զսա պատուական արծաթեղէ-
» նօք և ոսկեղինօք, գրօք և պլուզք պիտոյիք, որպէս
» վայել էր տաճարիս. Գարձեալ եւաս եկեղեցւոյս գեղոյս
» երկուս և սպղի մի. — (Եւ) մեք շնորհիւն Աստուծոյ և-
» պիսկոպոսութեան Բջնոյ Վանական և Համամաւար[3],
» ահմանեցաք և հաստատեցաք ՝ի Թեմ և կալուած վա-
» րդրեալ եկեղեցւոյս՝ գեղոյ գոան և հինդ և գաղաք
» մի, որք են Բաժան[4], Շակոթ (?)[5], և այլն: Եւ հաս-
» տատեցաք զվճիռս մերով ձեռնադրեալս և կնքեալս: Արդ
» եթէ որ յետ մեր կամ յեկեղեցականաց կամ յաշխար-
» հականաց իշխեսցէ հակառակ կալ վճռոյս մերոյ, նը-
» գոյս առցէ ՝ի Սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաւորչէ և
» ՃԺԸ Հայրապետացն Նիկիոյ Ժողովոյն, և մնան և բա-
» ժին նորա ընդ Յուդայի մատնչի և ընդ խաչահանաց-
» ցըն Քրիստոսի եղիցի. իսկ որ հաստատուն պահէ՝
» աւրհնեալ եղիցի ՝ի Տեառնէ Աստուծոյ »: Կարգեցք ՝ի
տորեւ և գիտալական այն Թարգմանութիւն[6]:

1 Խալիբէնն գկոստանդին կոչէր Թէ յաւելանել և գուքա վասպուրականի:

2 Խալիբէնն՝ Կեչառիս:

3 Անհանաթ անուն, լմի տրեք Հանավար:

4 Թէ Բաժիկան յիշեալ ՝ի անդագրութենան՝ յէջ 256:

5 Միայ հանարիմք գդրեալն խալիբէն Շոկոթն, որ յիչեցուցանէ գՇոգոթ-ցն անուն:

6 L'anno 500, in tempo di Costantino Mon(om)aco re d'Armenia e del duca di Vaspuracano, nella provincia di Zachunuc, io Gregorio Magistro, figlio di Vasacha, pigliando il Privilegio e licenza dal sopradetto re, ho fondato e costrutto una chiesa in luogo detto *Checcianer*, nella provincia sopradetta di Zachunuc e questo oratorio; ho dedicato questo tempio e chiesa al nostro Illuminatore S. Gregorio; e l'ho ornato di paramenti d'argento, oro, libri, e d'altre cose necessarie, che aspettavano al detto tempio: e di piu ho donato alla detta chiesa due ville e una vigna. — Noi per Dio grazia vescovi Picinense, *Vanacan* e *Hamavar*, habbiamo dec-

Եթէ յարձանացդ՝ երկոցուն տանց Պահլաւունեանց տեփական լինել տեսցուս, զի գարձեալ որդին Վասակայ և Աղբրատայ Քաջն Գրիգոր՝ նահատակեալն ի Կազզուան, ասա բերեալ Թաղեցաւ, յելս ԺԱ. գարու։

Են և այլ քանի մնչ արձանագիրք եկեղեցւոյս, յորս հետգոյն յետ նախագրելոցն՝ (թէպէտ և քառականն անկեալ), է յելս կոյս ԺԲ գարու, որպէս գուշակի յանուանց կաթողիկոսացն և թագաւորին Վրաց.

. . . . . Թուականութեանս Հայոց ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիս եւ ի թագաւորութեանն Վրաց Գէորգէ եւ մերոյ իշխանին (. . .) ես Հայր Պետրոս եւ եղբայր իմ Տէր Յովսէփ եւ Սարգիս կրաւնաւոր եւ միաբանք ուխտս հաստատեցաք Ստեփաննոսի Աղուանից կաթուղիկոսի ի տարին ՀՔԲ[ի]ատոս (պատարագել) ի տանէ առաքելոցն Դաւթի, ? Պետրոսի, Յովհաննու ամէն եկեղեցիքս. Եթէ որ խափանէ ՅԺԲիցն նզովեալ եղիցի (1). . . :

Կաթողիկոսդ Գրիգորիս՝ Տզոյն է, և Ստեփաննոս Աղուանից այն է՝ որ զգուեալ ի Պարսից՝ «սպոր անգր » կացեալ լինէր, ըստ պատմչին Կիրակոսի, մինչեւ մե» ռաւ» : — Իսկ Հայրն Պետրոս որիշ և երիցագոյն է քան զՀամամանեան՝ որ յայլ արձանս յիշի, որպէս փոքր մի յետոյ տեսցի յայտնագոյն[2]: — Ի վերոյ միոյ ի լուսամուխ ժամատանն՝ արձանագրէ Վաչուտեանն Վաչէ յամի 1213 (տես յէջ 253).

Ի ՈԿԲ թու. Կամաւն Աստուծոյ ես Վաչէ որդի Սարգսի որդւոյ Վաչուտի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն եւ որդիքն իմ Գուրգս եւ Վաչուտ միաբանեցաք ի սուրբ ուխտս Կեչառուս եւ տուաք ի գանձագին գեղն մեր Շէնգաւիթ՝ այգի . . . սպասք եկեղեցւոյ. եւ Տէր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետ (սահմանեցին) զԹառզարդարն ինձ Վաչէի եւ զՂազարոյն Մամախաթունին եւ զՆոր կիւրակէն Գրգին ամէն եկեղեցիքս. եւ ով առաջնորդ (որ լինի) զսէրն առնէ Նոր կիրակէին անխափան :

Ի վերոյ արձանեան գրան ժամատանն արտաքուստ արձանագրէ յամի 1244 Գուրգ սին, ոչ յագգէ Վաչու- տեանց, այլ յայլմէ անծանօթէ, և որպէս ասէ՝ որդի Կախայրերի, կրօնաւորեալ ի Կեչառուս.

Ի թու. ՈՂԳ. Կամաւն Աստուծոյ ես Գուրգս որդի Կախայրերին զմտաւածի ի սէրն Աստուծոյ եւ եկի ի սուրբ ուխտս ի Կեչառուս եւ կրաւնաւորեցայ ի գրան Սուրբ Լուսաւորչիս, եւ անուանեցայ Յովհաննէս, եւ տարի պահարան Սուրբ Յովհաննիսի . . . անիս, որք ընթեռնոյք յիշէք յաղաւթս . . . :

Յանկալի էր գիտել զինչ էր պահարանն և ուր Ս. Յովհաննէս: Այժ եկեալ են և եպիսկոպոսանք Աղթամայ Սար- գիս և Վրթանէս, Թերեւս ընդ կաթողիկոսին իւրեանց Ստեփաննոսի գաղթեալք, զի պակասէ թուականն.

Աւգնութեամբն Աստուծոյ մեր Մարտասյ եպիսկոպոսներս Տէր Սարգիս եւ Տէր Վրթանէս միաբանեցաք Կեչառուսայ Սուրբ Լուսաւորչիս եւ տվաք ի մեր հալալ արդեանց Մ դահեկան յառաջնորդութեան Մես: Վդ. Վդերս եւ

retato e costituito per la sopradetta chiesa possessioni per entrata 25 ville e una città: le quali sono queste: *Puschan*, *Schaeaten*, etc. Habbiamo confermato il nostro decreto di nostra propria mano e nostri sigili. Se alcun uomo pel l'avenire, tanto ecclesiastico quanto secolare, averà l'ardire di distruere il nostro decreto, riceva la maledittione dal nostro S. Illuminatore Gregorio e da 318 vescovi del Concilio Niceuse, e sia fatto partecipe e compagno con Giuda traditore e delli crucifissori del Nostro Signor Giesu Christo. Chi poi servirà il detto nostro decreto, sia benedetto dal nostro Signore Iddio.

1 ի սարկ սպոր արձանի կոպ միւս եւս անթուական:

Ես Միմէաեան քահանայ գնացի (?) յեկեղեցիս որ առնեն ինձ ի տարին ՌՔԲ ամ. որ խափանէ դատի ՅԱստուծոյ.

2 Շահխաթունեանն ոչ հանուչէ զերիցագոյնն Պետրոս:

միաբանքս ընկալաք · Ձ ի Չաղացն անցուցաք, Ձ (ի) ժամատունն. սահմանեցաք ամեն ամի Զ աւր պատարագ ի տաւնի Ընտանեկիսի եւ Վ֊ի (Վ֊րիանիսի)։ Գրգգ (՝) Վ֊ի(?) · որ խափանէ նոցա մեղացն պարտական է · Կատարիչք աւրհնին Աստուծոյ։

Ի վերոյ կամարի միոյ՝ ի ժամատանն՝ արձանագրեալ է յամի 1248 պայազատ մի յերեւելի տանէմից ժամանակին, յիչխանաց Վերին Խաչենոյ, յորոց՝ որպէս տեսայ և ՚ի տօրեւդ՚ եղեալ եկին ամենք և ընակեցան յայսմ վիճակի, որպէս է գուշակել և ՚ի բանէս, քան օրինակի մերձաւորաց իւրեանց նախայիչեալ եկացն յԱղուանից։

Ակնուխեամբն ամենասուրբ Երրորդուխեան . . . (ես) Հասան որդի Վախխանգայ որդւոյ մեծին Հասանայ տէր Խոյախան բերդոյ Խաչենոյ եւ ամուսին իմ Մամբան դուստր Բալայ Թագաւորին, միաբանեցաք մեծ եւ հռչակաւոր սուրբ ուխտիս Կեչառուաց եւ . . . յաւերման Նիտոզայ բազում գանձիւք . . . . նորոգեցաք . . . թվին ՈՂԷ, յառաջնորդուխեան Մխիթար (՚) վրդ · Դէ · վարդապետիս եւ այլ միաբանքս ընկալան եւ սահմանեցին մեզ Բ աւր պատարագ ամէն եկեղեցիքս · զաւագ Զատիկն ինձ եւ Գչաբաթ աւրն Մամպռանայ · Կատարիչք գրոյս աւրհնին յԱստուծոյ · իսկ որ խափանէ ի մերոց կամ յաւտարաց կամ յիչխանաց եւ յառաջնորդաց՝ մեր մեղացըս պարտական է եւ ՅԺԲ հայրապետացն նզոված է · Կատարիչքն աւրհ։

Են և այլ ոչ սակաւ արձանագիրք ՚ի ժամատան անդ, այլ զի կիսեղծք էին, զանց արար գնորգք ընդօրինակողն [3]. վերջին ընդօրինակեալն Թուականաւ է յամին 1272, ՚ի Ներքոյ արձանին Վչխէի Վչխատանց, յորում յիչէ Ս · Նշան և առաջնորդն Աթանաս [4]։ — Հուպ ՚ի Հարաւային որմն ատենդատան տաճարի Ս · Լուսաւորչին, և անդր քան զերկոսին մնացեալս փոքրկուն՝ կայ մնատուն մի մեծագոյն գմբեթաւոր, իբրեւ չորս Զ · ընդ երկայն, և գրեաթէ նոյնչափ և ընդ լայնն, արձանագրաւ Վչխէի յամի 1223, ՚ի վերոյ արեւմտեան դրանն ·

Յիշեսջիք յաղաւթս զաստուածասէր Պարոն զՎչէ որ նորոգեաց վերըստին զեկեղեցիս · Թիւն ՈՀԲ էր։

Ա֊յլ հնագոյն եւս արձանագիր երեւանեցաւ ապրանի մեծատան՝ նշանակի ՚ի հիւսիսակողմն փոքու եկեղեցւոյս, իբրու ՈՇԳ Թուականաւ (1204), այլ ես կարծեմ ՈՉԳ գրեալ և այնպէս ընթանալի էր, 1234 ·

Ի ՈՇԳ · Կամաւ բարերարին Աստուծոյ ես Վարդ ըմբել՞ որ նորոգեցի ի յԵրեւան զՄեղիտոնոյ էգոյն չարեկն եւ եռաւ ի սուրբ Գրիգորս. Սպասաւորք սորա աւանդեցին տարին Բ ժամ. Որ խափանէ իմ մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ · ամէն։

Սորին պոր արձանագրոյի Թոխ տաբագրեալ և զիւս զոյս արձան անթուական ·

Կամաւն Աստուծոյ ես Պատրոն Վարդ Երեւանոյ եռաւ զիմ հայրենի այգին որ Զուիկա կոչի ի Հայր Պետրոս, եւ արարի ինձ որդի · եւ ես Հայր Պետրոս եռաւ ի սուրբ Լուսաւորիչս, որ առնեն ի տարին Ը ժամ. Դ. Վար֊

1 Թերեւս Գրէդ֊ջէ֊է · իսկ միւսն (Վ֊ի) իցէ Յուսկան ·

2 Թուի յառաջնորդութեան Մխիթարայ և Վարդան և Գէորգ գիտաւոր վարդապետաց գրեալ ·

3 Մի յայնցանէ էր Աորգոյ ուրուք յաւուրս Նէրսէհ առաջնորդի ասեմն ·

4 Թուին մերոյ ՉԻԳ · Կամաւն Աստուծոյ ես Վիրապաշտի միաբանեցայ Սրբոյ Նշանիս յառաջնորդութեան Տէառն Աթանասի, եւ տվի ի հալալ արդեանց իմոց · եւ եռուն ինձ Դ աւր ժամ ի տաւնի Աստուածնոյ · Կատարիչք աւրինին ի Քրիստոսէ ·

դին, Դ Աննարին. Որ հակառ կայ կամ այգոյն կամ ժամին ՅԺԲիցն եւ յայս Արբոյս նզովեալ եղիցի:

Միւս եւս արձանագիր գոյ անթառական, յորում յիշին առաջնորդն Համազասպ և վարդապետք ոմանք, այլ խանդաթ է և թերատ[1].

Սակաւ քայլիւք սարակաց յեկեղեցւոյս Լուսաւորչի ՚ի հարաւոյ կուսէ՝ միւս եւս եկեղեցի է փոքր, իբր 13 Զ. երկայն, 9 լայն. անախուն գմբեթաւոր և վայելչագեղ յոյժ, կանգնեալ յառաջին քառորդի ԺԴ դարու, ՚ի վասակայ հօրէ քաջին Պռոշի, որպէս ցուցանէ արձանագիրն որ ՚ի վերոյ արեւմտեան դրանն, յորում համաշխ և անուն եկեղեցւոյն լինել Ս. Կարապետի.

Եւ վասակ որդի Խաղբակա չինեցի զտուրբ Կարապետիկս յաւգնութիւն կենաց իմ պատրոնացն Իսանէ Աթաբակի եւ արեան հարազատի իւրոյ Շահանշահի եւ Աւագին եւ իւր մաւրն պատրոն Խոշաբին եւ իմ եղբարցն եւ որդեացն յարեւչատութիւն, ինձ եւ ամուսնոյ իմոյ Մամային մեղաց թողութիւն. Որք երկրպագէք յիշեսջիք ի Քրիստոս աղաչեմ. Գրիս ընծա Ա. լաւ չինակ(ա)ն Ա. տուն ի Նորաշէնքն երեսս եւ Ա. ի Կարենիսն:

Միւս եւս երկաթաթան արձանագիր կայր ՚ի հարաւային արմն եկեղեցւոյս, այլ զի քարինք ինչ ՚ի չարածոյն անկեալ էին, զանց արար քննողն ընդօրինակել և ըստացեալն:

Յարեւմտից երեցուն յիշեցելոցս եկեղեցեաց քարընկեցիկ տարակաց կոյ չորրորդ մի գեղեցկագեղ և անվթար ստացեալ մատուռն փոքր, որոյ ժայր կաթուղիկէիւ և ժամատեղ, և կոչի Ս. Յարութիւն, ՚ի յիշատակ մեռելոց չինեալ, քանզի ՚ի միջի գերեզմանաց կայ, և ունի արձանագիր 1220 թուականաւ.

Թիւ ՈԿԹ. Շինեցաւ Սուրբ Յարութիւնս առ ի յիշատակ համարիչն ննջեցելոց ի Քրիստոս, եւ ծնողաց իւրոց Հասանայ եւ Ռուզուքանայ եւ զաւակաց . . . Արձանս ապրհնութեան սիրոյն որ առ Աստուած եւ առ Սուրբս նորա. ամէն:

— Ըղձալի է գիւս անուան չինողին և գրողի գեղեցիկ յիշատակարանիս, որ ըստ յառաջ իսկ Յարութիւնանն՝ յաւերժացեալ մնայ անխափան:

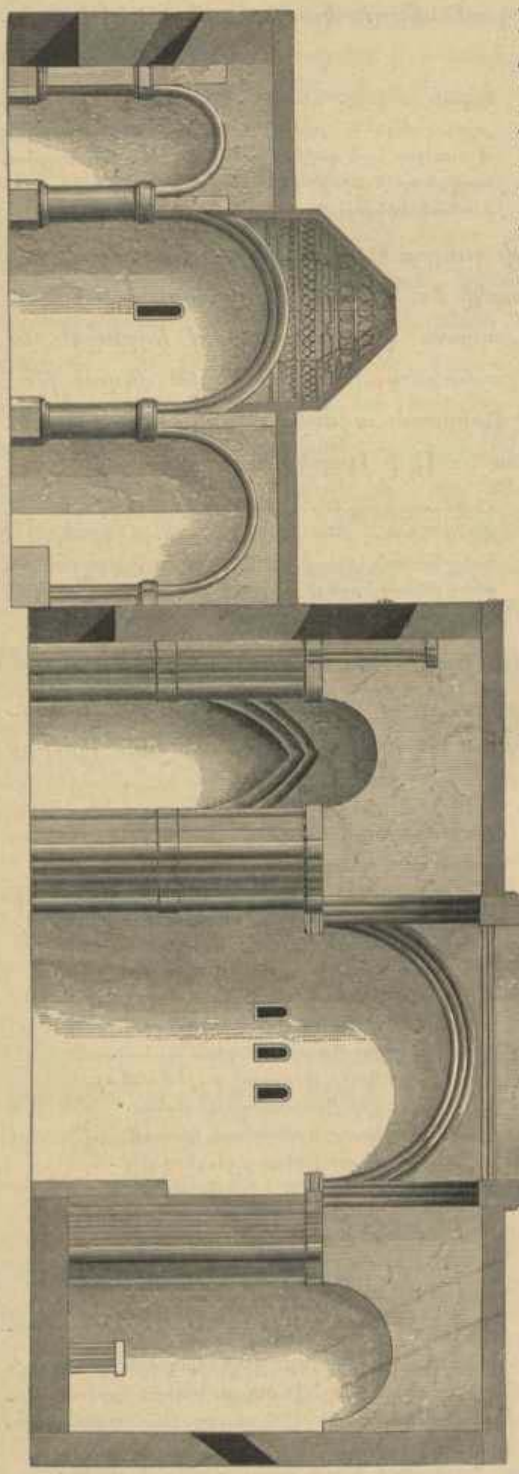
Այս քառեակ եկեղեցիք են մեծ և փոքր որ մեռ առաւել կամ նուազ չէնք, որոց կոչումն յայս է գլխաւորին և առաջնոյն Ս. Գրիգոր կամ Ս. Լուսաւորիչ, երկրորդին Ս. Կարապետիկ, չորրորդին Ս. Յարութիւն. իսկ երկրորդին ոչ նշանակի յիւր արձանս, այլ Թուխ Սուրբ Նշան՝ յիշեալն ՚ի վերինսւմ արձանագրի մեծի եկեղեցւոյն յամի 1272: Զսա յայտնանէ յարձանագրի Գրգի կրօնաւորեցելոյ՝ յիշի և Ս. Յովհաննիս, որում սրտր նա պահպանի, որ թէ և նչխարաց Արբոյն Յակոբայ համբեաց՝ տայ գուշակել գէթ և զառանձնակ մատուռն նորին, այն զի վկայի և այսուա, որպէս տեսցի ընդ հուպ.

— Քիւսակագիր ոմն կնշառեցի (փիլիպպոս երէց որդի տեառն Յահակայ) յամի 1641, յիշէ ընդ երից եկեղեցեացն « Ս. Լուսաւորչին և Ս. Նշանին և Ս. Յարու- » թեան (միւս եւս) և Ս. Հռիփսիմին, ուր է հանգա- » ցեալ Պռոշ իշխանն »: Սակաւ ամբ գնի՝ վանանդե-

1 Կամաւն Աստուծոյ ես Մխիթարիչ որդի Գրիգորի եռու գիմ ակն ... այգին յերանելի սուրբ ուխտս կեչառուս, հրամանաւ Տեառն Գրիգորիսի եւ Գրիգոր վարդապետացն *, եւ յառաջնորդութեան Համազասպ (....) գրեցաւ ժամանակն (?). Ե-

ինձ Մխիթարչիս, Գ. Տիկնակոկորին եւ Տեառն Գրիգորոյ մամայ: Հաստատ է գիրս կամաւն Աստուծոյ. Ով խափանէ՝ է մեղացս տէր առաջի Քրիստոսի»

* Գրիգորիս և Գրիգոր վարդապետք յիշեալքն յէջ 261.

103. Եկեղեցիք Կէյառուց

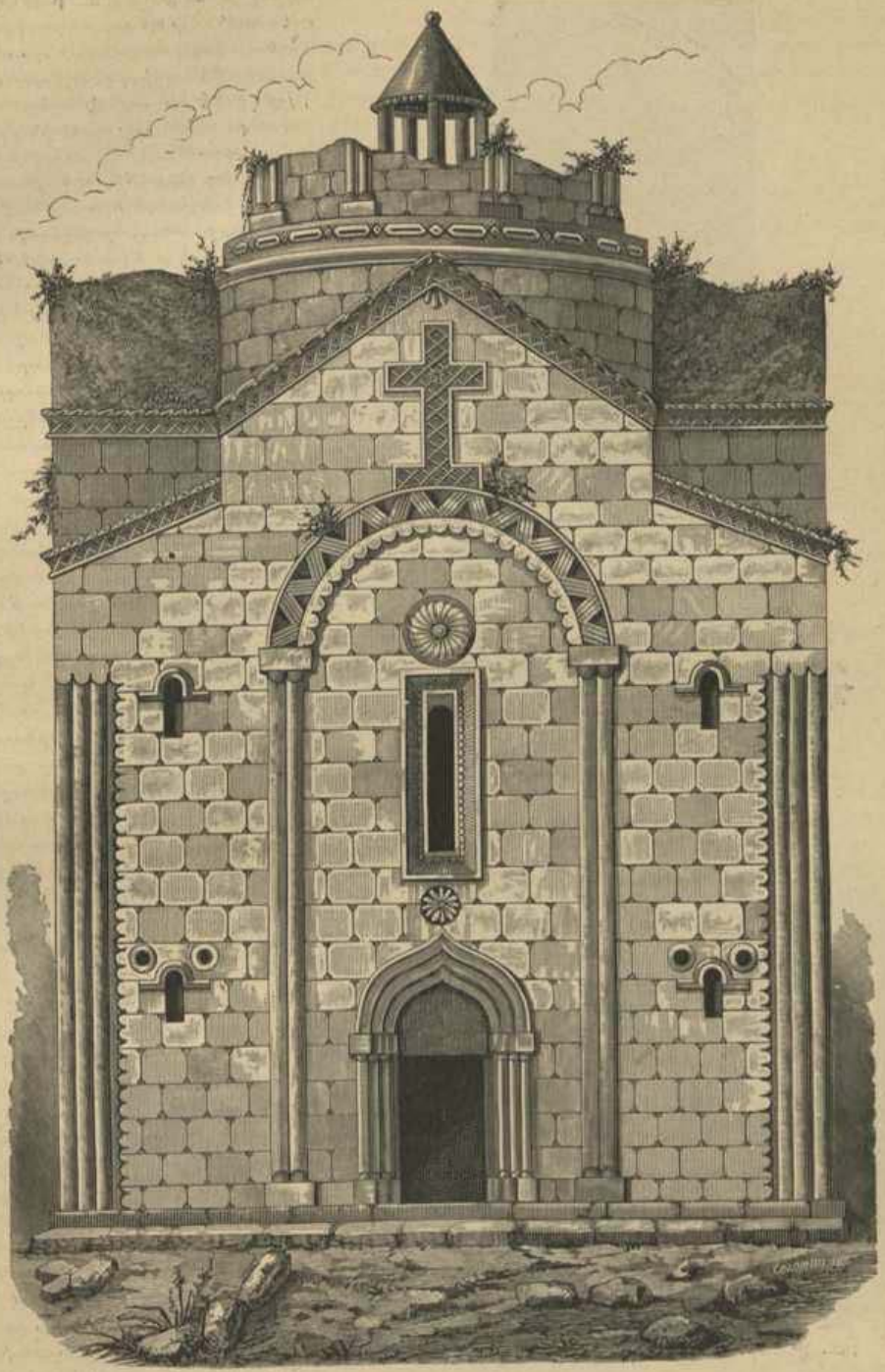
յետին ապիւն ծանուցանելով գի ընդ բնաւ քառասուն տեղիք կամ խորանք պատարագի էին ի Կէյառուս. յորոց ևթէ ոմանք ի միում եկեղեցւոջ էին յատանձնակ մատուռնան կամ յատեղատունս, հարկ է թէ գոյին և այլ առանձնակ սրբարանք, և ի կէս ձէն դարուն յայտնիք, գէթ անուամբ. և ցարդ երեքին բազում չինուածոց ատերակք, է որ սրբատաշ վիմաք և է որ աղնդապէս, հանդերձ բնակարանաք միանձանցն, և հիմամբք շրջափակ պարսպի նոցին՝ յարեւելից կուսէ այժմեան եկեղեցեացն. նշմարին և արեւմտակողմեան արմացն հիմունք, և յայսմէնէ գիրեգմանաց գնդեք, մեծամեծ խաչարձանաք. այլ շատք անկեալք և կիսաթաղք, և կէաք մանաւանդ՝ քարգեանեն զարձանագիրն, և այլք խորտակեալք և ցրուեալք. նշանաւորքն ի նոցանէ են ի քիկանց խորանի մեծի եկեղեցւոյն. յորոց մին է քառակուսի սեղանաձեւ, տապան անգիր, և խաչվէմ բարձր ի վերոյ սեղանոյն՝ ի տապան ունելով գոյս գիր.

Զվեցիկ վարդապետս յաղագս յիշատակի ի Վրիաստս ազգէն։

Ոմանք և այլ երկար գրուած յարեւելեան դիմի խաչին՝ այլ մանաւանդ անվերծանելի Հայոցեալ, զոր՝ ի շնորհս վայելուչ կերպաւորման՝ արժան էր խնամով մաքրել և քննել զգիրն և գժամանակն, գի ոչ աննշան ոք քարի է գեալ Վեցիկդ՝ այդ վարդապետս։ — Աղբիւրք նմին՝ ի հարաւոյ կուսէ կոյ այլ գամբարան մեծ, որոյ նոյնպէս անվերծանելի Հայոց արձանագիրք, այլ քառականն յայտնի. « Թիւ ՈԿԹ », 1220։ Իշրջափակի անդ մնացասացն երեւի և հին ուրագան մեծ՝ յոր ագուցեալք գոյր ջուր՝ ի ձորակէն, ի պէտս վանացն, և այժմ ընդ նոյն հանապարհ գնայ՝ ի պէտս պարտէզին Ուռասաց, յամարանոյն Կատանդինաւ։

130. Աշխափ ինչ Հայոցեաք և հետք հանգչին մեծահռչակ վանից և եկեղեցւոյ Կէյառուց. մանր քննութիւն քերեւս յայտնեսցէ ընդ արձանագրութեանց և զհետս այլոց եւս եկեղեցւոց կամ մատրանց՝ ի վեր անգրնջնակելոց, որք և առանց անուան յարձանն յայտնին թագմաթիւ լինել, ամեն կամ ամենայն եկեղեցիք գրելով. անյայտ են և չինողք նոցին, բայց ի տակուտց՝ զոր ուսանիմք յարձանացն։ Այլ հին ամն յիշատակագիր յամի 1184, տայ մեզ կարեւոր ծանօթս գնորոգութեան հնագանին և գվայելչութեան տեղւոյն և գնորոգողէն, որ է Հայրն Պետրոս յիշեալ յարձանին Աղուանից կաթողիկոսին։ « Իմանալ հաչակաւոր և հրաշագան հանգիստարանիս Կէյառուս, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի, որ և պայծառացուէս ճոխացեալ ի սկզբանն՝ և գաղեալ խրթնացեալ՝ ըստ յաճախելոյ մեզոց քրիստոնէից, զոր նորոգեցաք սուրբ Հայրս Պետրոս հանգերձ հարապատաւն

1 Ի ճոխագոյն եկեղեցւոյն Ջրագիպեի՝ ի ԺԶ դարս՝ յիշատակի Վիշէ Խաչատուր անուն անի՝ ընդ հարիւրաւոցս։

104. Էջմիածնի Կիչառուաց (Ս. Կարապետի կամ Ս. Քառափեան).

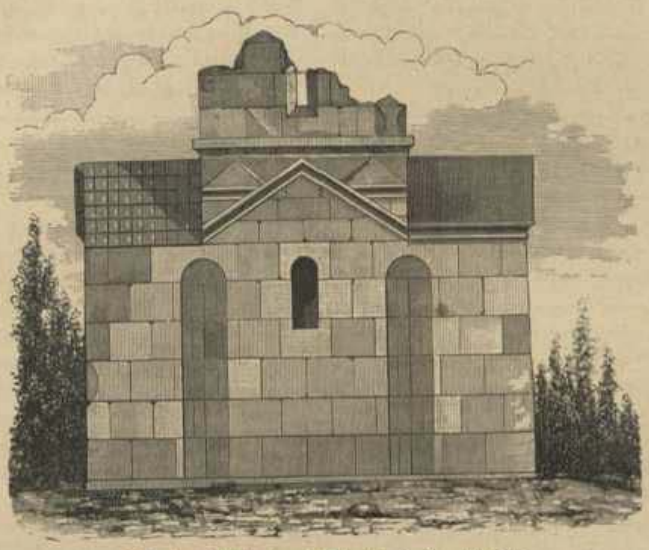
105. Մաճարձան վիմիկ վարդապետի (տես յէջ 264).

» իբով Ջեռան Յովսեփաւ. Բայց զերանա-
» էջս անձին հար Պետրոսի արձակ բարեաց
» եղեալ՝ ամ ոք բաւականացի պատմել զա-
» ապիենութիւնս. զի որպէս հնմարիտ է ասել,
» վայել իսկ է խնամոյն Աստուծոյ՝ այսպի-
» սում քաւարանի լինել այսպիսի նորոգիչ. զի
» բնաւ զպատկեր կենաց առաքինութեան,
» մանաւանդ զհեզութեան և զխոնարհու-
» թեան, հանդերձ բնաւ առաքինութեանցն
» անդամոք յօրինեալ, ապար զմարգն Աստու-
» ծոյ՝ կատարեալ տիպ մարդկութեան և
» պատկեր առաքինութեան. ինքն՝ առաջին
» ունող բարեաց մտքրափայլ բազմալոյս. զի
» որ զկնի նորա էաք՝ 'ի նա ամենևքեան նը-
» կրակաք. և թէպէտ անհասանելի էր այն՝
» ակայն պատճառ բարեաց հանդիսաւոր
» չնարհի սուրբ Լուսաւորչացի լինէր. և այն
» քան՝ մինչ զի զամենեսեան զգեաւաւորեալ
» կրկին պատմուճանաք, և ինքն զժամանակս
» ձմերայնոյ միով սաւառնա՝ դաժան և գա-
» ռն առատանեաց սեւէր. և 'ի թախան-
» ձել եղբարցն՝ հազիւ հնով յետնոյն թէ
» յանձն առնոյր չառանալ. իսկ վասն ա-
» կընառութեան ազեան ընառանութեան և
» կամ կողմնառոր սիրոյ՝ այսպիսի էր որպէս
» Տէրն վկայէր, թէ Իմ եղբարք և մարք ոտա
» են որ զբանն Աստուծոյ լսեն և առնեն.
» Իսկ վասն արժանաբերութեան, որպէս կա-
» տակ և սեռոյժ է գոյս [1] փափկառուն ա-
» բանց, այսպէս գրեալիր և ոտոյս բարե-
» սնուեղ հոգի առ երկրաւորս առնեացն. Իսկ
» աղօթիւք՝ անչէջ լուսից նմանեալ էր. Իսկ
» ատաբսիրութեամբ և հիւրընկալութեամբ՝
» յաւէտ գերազանց էր, եթէ ոչ յանդգնու-
» թեան է ասել՝ ըստ Աբրահամու արիացն.
» ըստ Յորդան հոյր որբոց և հանգուցիչ պան-
» դխտացելոց. ըստ Մամբռէի՝ հեզ. ըստ
» Դաւթի՝ ողորմած. ըստ Յոգամնի՝ հանճա-
» րեղ քան զամենայն նմանիսն. ըստ Երե-
» միայի՝ գիտած, և ամենեցուն փարելի. և
» ըստ Պաւղոսի՝ ընդ ամենայնի ամենայն,
» մինչեւ զամենեսին շահել. ըստ Քրիստոսի՝
» վասն ամենեցուն չարչարեալ և բնաւից
» հանգուցիչ: Եւ այս փոքր 'ի շատէ գրեցաւ.
» զի բազումն 'ի ասկաւարացն հանդիպի. Եւ որդ
» զի յիշատակ արժանոյն ասրհնաբերեսցի յի
» է, ըստ խնամոյնն, զի օրք ընթերնեսոք և
» կամ օգտիք և ընդօրինակիք, նախ զՀայր
» Պետրոս բարի յոյսիւ մեր՝ յիշեսջիք յա-
» զօթս. և ապա զԱղէ (կամ Աղդէ) գծող
» և զնեռասուն մանուկ մեր, և ապա զԲ-
» շուսա Աստուածատուր պատրաստիչ նիւ-
» թոց, և զԱստրեալ հմմտակ քահանայ, զի

1 Հնդկաբերէն ասէ. գնակատուկն իմա, գժկամակ և գչարչի գոլ. նման վիրկրատար բարիս. որպէս գչարչի է գոյս՝ փափկասէր սրանց:

« յոլովս աշխատեցաւ 'ի պատասխանութեան գրոցս։ Բայց « գրեցաւ 'ի Քառականիս Հայոց ՈԼԴ »[1]։

Ցետ դրուատելոյս Հօր Պետրոսի՝ առաջնորդ Կեչառուաց 'ի սկզբան ԺԴ դարու՝ եկաց Գրիգոր Մոնոնիկն, որ գոյր 'ի ժողովի Լաւոյ գումարելոյ 'ի Զաքարիայ Սպասալարէ, որ և առաջ զանձնաւանն իւր զԳրիգոր եպիսկոպոս Հաղբատայ « ըմբռնեաց 'ի Կեչառուս, եղ զնա 'ի բանտի »։ Պատմիչ իրացս յիշէ և « զվարդապետն « որն կերսէս, զոյր առաքինի և զուարխուն, որ յետոյ « առաջնորդ եկաց Կեչառուացն, զկնի մահուան Գրիգորի « գոբի վարդապետին որ Մոնանիկն կոչիւր »։ զոր և վասն խոհականութեանն պատգամաւոր ընտրեցին Հարքն՝ երկրորդ անգամ կոչեցեալ 'ի Զաքարիայէ յԱնի, առաջի վարդապետան Մխիթար Գոշ, զի նախ քան զերքահն առ Զաքարիա՝ եկեալ 'ի Ժողով Իրեանց։ Ցիշատակի առ և յարձանագրի տրեալ ժամանան Ս. Լուսաւորչին որ չէ ընդարձակեալ, այլ թուի առկոյս ամս կացեալ յառաջնորդութեան, զի յամին 1223՝ առաջնորդ Կեչառուաց յիշի յարձանն՝ Պետրոս (Բ)։ — Ցետ առաքն Թառականաւ յիշին Մխիթար յամի 1248, և Աթանաս

106. Կոմմն եկեղեցւոյն Ծորակայ (տես յէջ 270).

յամի 1272. իսկ Համազասպ անթառական, թուի յաւելել գէթ քան զԱթանաս։ — Ցետ ասացս և յետ դարու միոյ, 'ի յիշատակարանս գրոց գտանի « Տէր Ցովհաննէս Կեչառաց Ս. Լուսաւորչին, յամի 1364 »։ Գարձեալ յետ դարու միոյ և աւելի, յամի 1491 գրեամն « 'ի Ս. ուխտն Կեչառուս, 'ի դրան Սուրբ Աստուա « ծածնի և Ս. Գրիգոր կաթուղիկէին, և առ Ս. Նշա « նիս, որ իմով անարժանութեամբ կոչիմ առաջնորդ « սուրբ ուխտիս »... և պահաէ անուանն, կամ եղծեալ է, և փոխանակ այնր գրի անուն եղբօր նորա Ցովասափ և որդւոյ Նորին[2], և այլն։ — Գարձեալ յետ իրր գարու միոյ ևս յիշի Փիլիպպոս վերագիտող Կեչառուաց և քաջ փիլիսոփայ, յամի 1578. յայտ է զի առ եպիսկոպոս էր, որպէս և երկու դարուք երիցագոյնն Ցովհաննէս, այլ ոչ է յայտ երբ ուրոյն 'ի Բջնոյ սկիզբն եղեւ կալոյ եպիսկոպոսաց և 'ի Կեչառուս. բայց զի և 'ի կէս ԺԷ դարու կայր անդ եպիսկոպոս՝ վկայէ Ոսկան վարդապետ 'ի ցուցակի եպիսկոպոսական Թեմից։ — Ցայս վայր ժամանեն և այլ յիշատակք չինութեան և պայծառութեան տեղւոյն, որպէս ցուցաս 'ի վերջ՝ բանիւք փիլիպպոսի երիցս և Թովմայի Վանանդեցւոյ. և Թուի 'ի վերջ կոյս գտանն անյայտեալ տեղւոյն, զի ոչ եւս գըտանեմ յետ այնր յիշատակ Կեչառուաց։

Ցանուն տեղւոյս ծանօթ է խաչատուր Կեչառեցի յետս ԺԴ դարու և 'ի սկիզբն ԺԵ, բառասնական վիպասանութեամբն, կամ արձակ և չափական վարկեալ բանիւք 'ի կեանս և 'ի մահ Մեծին Գրիգորի. զորոյ գՊատմութիւն՝ զերկաբերեալն կամ զԹարգմանեալ 'ի քաշոյ Նախնեաց՝ ըստ իւրոյ խելամտութեան յարդարեալ կամ խանգարեալ է։ « զի հեթանոսական « գրեալքն (ասէ) անհնարան են և անվայելուչ, 'ի վերոյ՝ « չարկեալ բանիւք արակացեալ, և 'ի ներքոյ չի անասի « կարծիւք և խաբէութեամբ. որպէս և առ Գրաբերան « Պապիաս անպատուեցաւ. իսկ զոյս Պատմութիւնս « աչխարհակալին Աղեքսանդրու՝ զոր գրեցի իմով ձեռամբս, 'ի մեծ քաղաքն Հռոմ առ Պապն Ցուանդաց՝

[1] Գրագ բանիս ինքն Աստուածատուր է, որ անպիտան հոգեպոյծ կոչէ զանձն, և զընկերքինկոն " որպէս իմ անգրանիկ քան հոգւոյս " Ագռէ, որ և նա առաքեալն ակար զոլով մարմնով և անշնուա " գրչութեան արհեստի, առկոյն անառակ աբաքեալ զանձնայն զան-

" գապանքս ակարութեան, քան սիրոյ սրինի, սկիզբն սրար ։ " Աստանին է Մխիթարի Գոշի և Ցովհաննու 'ի կուռն Սարգիս վարդապետի, յաշակերտաց Ցովհաննու Սարկաւագի։

[2] Աւարկ քան սրձանագրին' որ առ Աբգար Զալալ. Բ. 126։

» ’ի յաթոռ նստեալ Գեղարսի և Պաւղոսի առաքելոյն, » որպագրեալ ’ի գրոց հնոցն, առկս օգտի. և զարգարե- » ցի ոսկով և անօրինակաւով և առանձաւորով, ’ի փառս » Փրկչին. և բերեալ ’ի Հայս՝ պարգեւս մեծ վարդապե- » տին և քաղ վարպետին իմոյ Եղիայեայ (Նչնցւոյ), և Պա- » րան եղբարցն իմոց և Հարցն՝ Պաւղոսին առաքելոյն », և այլն։ Կարեւոր մեզ տեսանելոր քան զգրատուր վաստակն՝ զորմէ յերկարէ գրանան, — « զի յընթեռնուլն իմասցին » պատմիկոսք և քարտուղարք և ապա գիտասցեն դիմ » աշխատանս ’ի սմա, զոր յիապէս վաստակեցի », — է՛ յիշատակ Պաւղոսից տանմին, յորմէ վկայէ և գինքն յի- նել. յայս կարծիս հաստատել և ճանաչել նորա ’ի բանս գովեստի առնէին ’ի կարգի Ղեղոց իւրոց վասն ատենսի տանս Զաքարեանց, յորում լսելով ’ի յուշ ածէ.

« Զպարան Պաւղոսն զորդ հեծելի,
Որ զերկոթիլ դուռն առնէր փոշի,
Այլոց բազուկըն նոր Սիոնի,
Հիմն հաստատ Հայոց ազգի.
Կամ գիւր որդիքըն զարմանալի,
Զմկրէմ, վասակ, կորիւնքն առիւծի.
Զայն զօրաւորն ’ի պատերազմի
ԶԱմիր–Հասան բազուկըն քաջի »։

են խաչատրոց այսպիսեաց ոսկեղէն խօսից և այլ ինչ քերդուածոց, յաւէտ սղաւորեալք, յորս և յանախագրեալն՝ սկզբնաւորեալ. « Ես եմ մեղաւորեալ ոչխար՝ կորուսեալ ’ի սուրբ քո հօտէն », և « Ա՛յս կեանքս է յիրաց նըման », այրուբենական կարգաւ ասեց։ Դարձեալ միւս, « Թէ մարդ ես ու միտ ունիս՝ ես տամ քեզ խրատ մի քանի »։ Ոչ ’ի վերնագիրս ասէին և ոչ յիւր ուրոյն յիշատակա- բանս՝ չկոչի ոչ վարդապետ և ոչ այլով նշանակաւ ա- սէճանի. այլ բուռ կրօնաւէր բանիցն և ’ի Հառիմ գնա- լոյն՝ ճանաչելի է գէթ աշխարհիկ երէց լինել. այն զի և խորագիր գանձի միոյ յԱնտիս կուսին՝ վկայէ այսպէս,

« Երգեալ ըզսա կնչուեցին,
Հայր՝ Մկրտիչ վարդապետին »։

— ի Գանձասարեա գտանին քառատունք չափ գանձք, որոց տնօրէնս տասք կապեն խաչատուր անուն. այլ չտոք յայնցանէ վկայելոցն՝ Տարանեցւոյն խաչատրոյ ’ի հառ գան քան կնչուեցեալս։ Երկարագոյն քերդուածն է նո- վին տնով « Սիսեալ յաչխարհարար ներաժմանց, կարճ ’ի կարճոյ հանդուստ պատմութիւն », Հին և Նոր կտակա- բանաց, յորարշաւիւնէ մինչեւ ’ի Գալուստ Ս. Հոգւոյն։

Տեսաք յարձանագրիս մեծի եկեղեցւոյն Ս. Լուսաւոր- չի՝ նորոգող զՀասան խաչենեցի սէր խոսիան բերդի, միաբանեալ՝ այսոցիկն նուիրատուս ուխտին կնչուսաւոց, յերկրորդ քառորդի ԺԴ. դարու. ’ի սկիզբն գարուն (’ի մէջ 1210–1220 ամաց ըստ Մխիթ. Աւրիվանեցւոյ), այլ ասն իշխան այլոց մտոին խաչենոյ՝ յազգի վարդանանց վը- կայեալ, « վասակ որդի Հազրակայ և երեք որդիք իւր » Պապաքն, Մկրէմ և Քաջն Պաւղ եկեալ ’ի խաչենոյ, » բազում արութիւնս ցուցին յայսոսիկս, և բազում բա- » րութիւնս առ ազգն քրիստոնէից »։ Եւ երկրագոյն քան զնա պատմիչ կնչուսիս՝ ասէ. « Ապա գաւառս » խաչենեցիք էին, յերեւելի ազգէ, հաւատով քրիստո- » նեայք ուղղափառք և ազգաս Հայք։ Երեք որդիք էին » վասակայ, Պապաքն, Մկրէմ և Հասան՝ զոր Պաւղ » կոչէին, արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա գո- » ղայր ամենայն զօրն Ջանկայ »։ Արդ այս վասակ կամ ’ի միացորդաց առհմին Պահլաւունեաց, կամ բա. եւս ’ի Զաքարեանց՝ (արք հանուրց գրեթէ Աւթոռառեան կոչ- մանցս տիրապետեցին), առացաւ զանփափանութիւն նա- չառաց, որպէս վկայի և ’ի բանէ Օրպելեան պատ- մչին. զի յիշելով գնպիսկոպոսն Եղուարդայ Սիւնեաց և զվանս Օծոպոյ ’ի Շահապոնս, կոչէ զնա « կոզմնակալ այսմ կոզմանց »։ և բանաբեմեալ ասէ նորա ’ի վանսդ անտի՝ գերիս նշանաւոր խաչս, զաւառաժո- ղովս Ազաց նշանի, զեպիսկոպոսական և գկաւարտական. զորս Աանփանաս եպիսկոպոս Սիւնեաց եդեալ էր անդ ’ի գրաւ՝ առ եպիսկոպոսի միոյ. և վասակ « առնու բրա- » նարար գերիս զայս առաւաժողեալ առաք նշանաք- » և տարեալ՝ գԱզագ խաչն ընծայէ Աքարեկին Խա- » նէի, և գերկաւն գեպիսկոպոսական և գկամարակապն » տարեալ գնէ յիւրում վանսն ’ի Կնչառաւս ուխտի »։ խաչն Ազագ գտնեցաւ անդրէն ’ի Նորավանս յամի 1218, « իսկ եպիսկոպոսական ձեռաց անդէն ’ի Կնչա- ռաւս »։ — Յառաջ քան զայս գէպս՝ ’ի յիշեալ կոզմանս Սիւնեաց՝ նոյն վասակ օգնութեամբ այլոց իշխանի և « հրամանաւ և ուժով Լատնէի », հալածեալ էր զՊար- սիկս, և գրեթէ մի յԱպատոսի վանից առեալ և գար- ձուցեալ յաթոռ Սիւնեաց. զոյնս ժամանակաւ չինեալ էր անշուշտ և զկարուղիկն եկեղեցին սուտ ’ի Կնչառաւս, և բազում կալուածովք յաստատեալ, որպէս ընթեր- ցաք յանդնատական արձանագրէն։ Ի միջոցի 1221–30 ա- մաց, ասէ Ցարէգիրն, « փախեցաւ ’ի Քրիստոս վասակ իշխանաց իշխան, և էառ զգաւոյն որդի նորա Պաւղ». քանզի երէց եղեալ նորա Պապաք « արիական և քաջ նահատակն », ըստ վարդանայ, յամի 1222, մեռեալ էր ’ի պատերազմի վասց և Հանաց կամ Դվինայ, առ Գանձակու, ուր « ըմբռնեցաւ ընդ այլսն և Գրիգոր որ- » դի Հազրակայ, եղբայր քաջին վասակայ, և Պապաք » նորան եղբօրորդի... զՊապաքն սպանին (Պարսիկք) » ’ի պատերազմի. իսկ զԳրիգոր՝ ձերբակալ արարեալ » նեղեցին բազում խոշտանգանաք՝ մի ուրասցի զՔրիս- » տոս. և նա ոչ առ յանձն... մինչեւ ’ի գանձն նոցա » առանձնաց զհոգին »։ — Պաւղի հանճար քաջութեան և մեծաբեմեան գերազանցեաց զհօրն և զմինոցն ժա- մանակակիցսդն, և որպէս տեսաք՝ յանձնոյն գրչոյ ժա- մանակին մեծաւ գովութեամբ հռչակի, ’ի վարգանայ, ’ի Կիրակոսէ, ’ի Մխիթարայ, ’ի Օտեփանոսէ Օրպե- լեան, (որ և բարեյաջող և մեծարգի իշխան կոչէ զնա), ’ի խաչատրոյ, և յայլ յիշատակագրաց։ Տարէգրո- ղըն (Մխիթար) յետ ասելոյ սանց մեռեալ վասակայ հօրն՝ առէ վասն նորա « մնանէ Պաւղ ’ի Դվին և կուռ- էէ գերազոյն և զՏանին »։ Ընդ յիշատակաց արու- քեան նորա յանախեն և չինութիւնք կամ ժանդակու- թիւնք յուխտատեղիս և յեկեղեցիս, որպէս ’ի Խոզներ- քաղ եկեղեցի Գանձ գեղի, յորոյ չինութիւն ասց քա- ռատուն և հինգ գահնկան (սակի) յամի 1247. և որպէս ’ի Գեղարդայ վանս ’ի սա եւս առատացաւ տրովք, յեր- կարութեամբ կենացն. քանզի յետ 1281 թուականի և

յառաջ քան զ1289 կարգէ Տարէգիրն, « մեռան իշխանքըն՝ Պաւլ Հայկազնի և Սպասն Արծրունի »· և օրպէս տեսաք վերագոյնդ՝ Թագեցաւ ի միում ի մատրանց և կեղեցեացն Կնէաառւոց, ի Ս· Հռիփսիմէ կամ ի Ս· Սիան, թերեւս երկոքին եւս միով եկեղեցւոյ մատրունք կամ խորանք. և իրրեւ նշանաւոր ինչ յիշեն զգերեզման նորա՝ որք գԿնէաառւոց բան առնեն յետ այնր։ Հռչակ անուանն, օրպէս ի ճահ էր ասմին, առեալ յառաջագիտական չափ, և եթէ ոչ խակ գրեցաւ՝ այլ արժանաւոր էր վիպասանական բանից. և ահա առիմսյինն խաչատուր յիշեաց զերկաթի գրանց փչրելն ի զօրաթինէ Նահրին։ — Բնակիչք կողմանց յշին խաչեաի՝ որ ի սահմանս Մանազկերտոյ, թագաւոր կոչմանի ասանգին բրնակեալ գնա ի մերձաւոր Պլենան լերին, և զիւր իւր կոչեցեալ՝ ծանաքիք իցեն մեզ՝ այսոքիկ են.

Հաղրակ կամ Խաղրակ Ա.

Ջաջուռ

Վանենի 1222 — Հաղրակ Բ

Վասակ — Գրիգոր † 1222

Պապաք † 1222 — Հասան-Գոշ † = Կին՝ Խուդու Խաթուն — Մկրտէմ

Մկրտէմ — Վասակ — Ամիր-Հասան, [2] 1307 = Կին՝ Թամար, դուստր Իվանայ — Պապաք

Պապաք — Էսայի, 1331 – 9 = Կին՝ Մանիախաթուն — Վասակ, 1332 [3]

Ամիր Հասան — Ջումի = Կին՝ Խանիշին

Արղուն (4) — Զարխիկ (4)

Ցետ գալոյ միոյ՝ յամի 1473, յիշի Ջումի, ոչ կողմանց Արկղանից, և Թուի՝ իբրեւ վերոյիշեալ Ջումայ, Թէ և չասի՝ ի Պաշխանց գոլ. իսկ Ա. Ջումի կոչի Թառն մեծի Պաշի։ Ցետ երկուց գալոյ յիշին՝ ի սահմէս,

. . . . . .

Գաւիթ Հայկազուն — Ինանիկ — Ստեփանոս Վրդապետ

Կիրակոս — Բէկումէ — Գաւիթ Վ. Ալաշկոյ Ալբիվանից — Մարիամ

Ի գալոյ Լաշոյ ասի սերեալ և սիժմեան ազգատոհմն Խուրամեանց որ ի Նաւասիոյս [5]։

1 Ասպետ վկայէ պատմչատ իւր Լաշի։

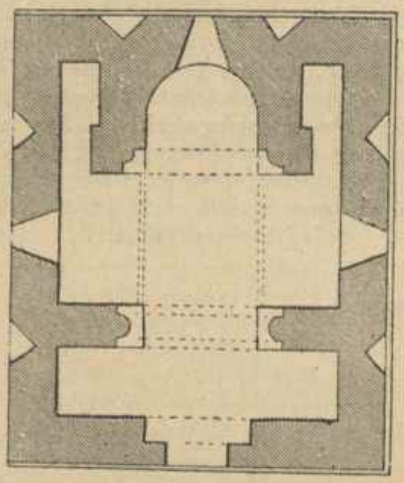
2 Երեքին եւս հղբարքն Վասակ, Պապաք և Ամիրհասան բան արձանագրի Պաշտարանին Ս· Գիգորգան, մեռեալ են նախ քան զ1268 ամն։ Ի գոյէ Պապաքոյ ասէ սերեալ գտանի իւր Պետրոս Գոչեան, վիպասան յաւուրս մեր (փորձ Օրագրի, Գ· ժ· 18)։

3 Թուի Է և սա Պաշոյ, այլ չէ յայտ յորմէ պատոյ նորին։

4 Երեքին եւս մեռեալք էին յամի 1585։

5 Փորձ Օրագրի, Գ· ժ· 18։

131. Կիսով փարախաւ ՚ի մոխ հարաւոյ կէսյառուստ, անջրպետեալ ՚ի նմանէ երկաթաձիգ քարաքիւթով, մերձ ՚ի Հրազդան գետ՝ կոչ Մարրավանք գիւղ հայաբնակ, 30 տաճիք. եկեղեցին համանուն հին և քա-

107. Յատակագիծ եկեղեցւոյն Յօրակայ.

րաշէն, որ անտիւն բարձր կամարաք բառնայր գլխոգիկէն, որդ կործանեալ և փայտիւ ծածկեալ է։ Աջանգին Թագաւորի ասուամբ Պարսից կամեցեալ քակել զեկեղեցին և չինել քարամբքն կամարչ ՚ի վերայ գետոյն, այլ յանկարծաբէն մղեալ կարկտի, վասն որոյ և կոչել զանդին Շահ դադարանաւ, զոր յետոյ փոխեալ այլազգեացն՝ առին Էշկի-դադարանաւ։ — Մղոնաւ ՚ի Հր. Մոքրաձորէն ուռ. գետեզերքն կայ Ագիթարա գիւղ հայաբնակ, 30 տաճիք և Ց. Յովհաննու եկեղեցեաւ։ — Ճամբու կամ փարախաւ ՚ի Մ. Հր. ասրին՝ նոյնպէս ուռ. գետափն կայ Գաղսի գիւղ մեծ հայաբնակ, 50 և աւելի տաճիք, ՚ի խոր ձորակիր Հրազդանայ. հին և քարաշէն եկեղեցին Ց. Աստուածածնի քայքայեալ առաձեռ և մնասեր սրմայն՝ կարկառեալ է փայտիւ։ Սուղ ինչ ՚ի վերոյ գեղջըն կամարչ փայտակոյ արկեալ է ՚ի վերոյ գետոյն, ՚ի պէտս գնացողաց յամարանոց Զինէրլիկայ։ — Ճամբու եւս ՚ի տարեւ խաղալով ընդ գետն, ՚ի միջավայր արեւմտեայնոյ ընթացիցն և յահեակ կոպմանէ (որ է ՚ի հարաւոյ), ՚ի տափակ վայրի կայ Սօլակ գեղ մեծ, և կամարչ փայտակոյ արկեալ ՚ի նմին։ — Սակաւուք հեռի ՚ի չինէն յարեւմտեան հիւսիսակողմն ՚ի բարձրութեան գժուարամատոյց խորհրդոյ լերանց՝ կայ եկեղեցեակ մի փոքրիկ հնաշէն արրատաշ քարամբք, յորում արձանագիր 1224 ամի՝ յայտնէ զկոչումն տեղւոյն Տափակմայրի, և զեկեղեցւոյն Ց. Աստուածածնի.

Եւ Յովաննէս ծառայ Քրիստոսի եւու զիմ հոգոյ արդիւնս(որ)քան զոր ըստա(ցայ) ի յարդար վաստակոց ի Սուրբ Աստուածածինս ի Տափակ—մայրոյ. եւ սպասաւորք սուրբ եկեղեցւոյս խոստացան ի տարւոջն Բ(աւր ժամ). Ա. Աստուածածնին տաւնին, եւ Ա. Սուրբ Սարգսին. որ խափանէ դատի յԱստուծոյ եւ իմ մեղացն պարտական է. Ա. մատուռն ? Յովհաննիսի է. Թ. ՈՀԳ։

Կայ միւս եւս արձանագիր, այլ ուրեք եղծեալ և ոչ աւելի ինչ ցուցանէ [1] ։ — Աւանն և մերձաւորութիւնն ՚ի Բջնի և բնութիւն տեղւոյն մայրեւր և ծառախիտ, յայտ նեն զսա լինել Մայրոյ վանս կամ Մայրավանս. հիմ նեալ յառաջ քան զ՚Ի դար, և անուանի եղեալ յաւէտ ՚ի առկ բնակութեան անդ Յովհաննու փակակոյի մեծի եկեղեցւոյ Ս. Գրիգորի, կամ կաթողիկոսարանին. որ՝ ըստ պատմչաց մերոց՝ յայնմ ժամանակի փիլիսոփայ կոտաբեալ և բանիբուն ճանաչիւր. և զի ոչ տարաւգնա ընդ իւր էզր կաթողիկոս՝ ՚ի գնալն ՚ի Ժողովն Կարնոյ և մխթանել ընդ Հերակլի կայսեր, ՚ի գառնալն նորա ոչ ել ընդ առաջ ընդ ուխտ եկեղեցւոյն, գլխեալ ընդ արհամարհանս իւր, կամ ընդ մխթանութիւն կաթողիկոսին, մինչեւ կշտամբել իսկ զոա և բան անուանն բանբել յեզր հաւատոյ ասելով զՀայս վարեալ. և խոստացեալ եւս ինքն կշտամբել ՚ի կաթողիկոսէն՝ « երթեալ « առկայանայր ՚ի Մայրոյ վանս, որ ՚ի Ժողովոյս լերինն « ասրոցին Բջնոյ. և ասկս ՚ի նմա բնակելոյն Յովհաննոյ՝ « փոխեալ եղիր զանուն տեղւոյն Մայրոյ վանից՝ Մայ- « րագոմեցի. « բայց վասն զի յոյնմանէ եւս տեղւոջէ հրամայէր զնա « հալածել՝ ասաց չտէ գնալ ՚ի գաւառն Գաբդմանոյ » [2],

132. Փարախաւ հանապարհի ՚ի ասրեւ յարեւմտից Յօրակոյ և ասր ինչ պակաս նոյնչափ յեզից Ղեզուս գեղջ, ՚ի հիւսիսային ձորակիր Հրազդանայ (յորոյ վերայ և արկեալ է կամարչ փայտակոյ), կայ գլխաւոր տեղի վիճակիս ՚ի հնամեայ և յայժմուս, անուանատու նորին՝ Բջնի ասան, 30 տաճիք Հայոց, նոյնքան և Թուրքաց, հրնագոյն և յիշատակաւ քան զայլ չէնս կողմանեցս. զի յիշի ՚ի Պատմութեան Խորենացւոյ յերրորդ գառագրի և գարու՝ Բջնի կոչմամբ և երեւելի գեղ. յորմէ էր յայնժամ արքեպիսկոպոս Աթիկ, « այր բանիբուն բանիւ և խորհրդապահ սրտիւ », որ մատոյց զաւետարանն և ընկալաւ գերգաստն միաբանելոցն ընդ Վահանայ Մամիկոնենի՝ ՚ի պաշտպանութիւն հաւատոյ և հայրենեացս, Թէպ վազուց կատարեալ անդ և ամրոցի, զի յայս աճառատանեցին ի տարին ՃՀ պատարագ զտան Սուրբ Յակոբայ. ով չտնէ դատի յԱստուծոյ.

1 Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւս Աստուածատուր ի հալալ արդեանց ստացայ զմին ... (մ)Աստուն եկեղեցւոյս եւ առաջնորդ ուխտ (իս) բան ...

2 Յովհաննէս Կաթողիկոս. Առաքել. և այլ պատմչք։

Նաեւ կոչէ ցամէ. կաթողիկոս զտեղին, ’ի յիշելն զդէպս Մայրագաղեցւոյն, որպէս ’ի վերդ նշանակեցաք. և ե-բեւի ցորդ յարեւելից ասանին՝ բերդ կիսաւեր զժուա-բամատոյց, ’ի բարձու քարաքիւր, որ յարեւելից և ’ի հա-րաւոյ խոպան անմատչելի է, յոյլոց կազմանց սակաւ ինչ դիւր, և այնք պարագաք բարձամբք և աչառակաւք ամ-բացեալք, և գառն յարեւմտից կուսէ. ’ի գագաթանն սփակալ կան գերբուկք չինուածոց, յորս երկունք կոփա-ծոյ քարամբք Թաւին եկեղեցիք. բայց արձանագիր ցարդ ոչ յայտնեցաւ։ Աւ պայազատաւթեամբ Պահլաւունեաց՝ որոց առան եղեւ Բջնի, ոչ գիտեմ առագիւ Երր, այլ ’ի ժ դարս յայտնագոյս, չինեալ քաղաքացւոց, և յայնմ հետէ պատմիչք կոչեն զայն՝ քաղաք [1] և բերդաքաղաք [2], և ’ի սկիզբն ԺԱ դարս եղեւ և եպիսկոպոսանիստ, որ-պէս տեսցի յարձանագրի մեծի եկեղեցւոյն։

Առաջին յիշատակ լինի առաջի սոցա առ յառաջնում կամ յերկրորդ քառորդի ժ դարս, յարձակման Գելմե-կաց մինչեւ ’ի սահմանս ասրոցին, մինչ սէր Նորին քաղն վասակ՝ Հոլում մականուանեալ (հայր Գր. Մագիստ-բոսի), ազատանեւան բազմեալ կայր ’ի խորխոռնս. յոր-մէ յարուցեալ փութացաւ եհար վանեցոց զաստատանն, և ինքն ’ի գարանակալէ ապանաւ ’ի Սերկեւիլ, որպէս նշանակեցաւ անդէն [3]։ — Բնա ոչ բազում ամաց և որդի նորա խնամատարէր՝ Գրիգոր Մագիստրոս, առ. Թագա-ւորութեամբ Գագկայ Վերջնոյ յամի 1043, նոյնպէս ա-ռաքինացաւ ’ի վերայ այլոց ազգատակի Թուրքաց, որ-պէս յիշէ Մատթ. Ուռհայեցի. « Եւ երթեալ զօրքն » բանակս հարկանէր ’ի վերայ գետոյն Հուրաստանի » մերձ ’ի Բջնի՝ մեծի ամրոցին. յայնժամ զօրք ազգ-» գեացն գան ’ի վերայ զօրացն Հայոց. և եղեւ պատե-» րազմ առատիկ. և զօրքն Հայոց յաղթեցին զզօրսն » Պարսից, և արարին կոտորած մեծ ’ի վերայ գետոյն » Հուրաստանայ, և զիշխանս թուրք զօրացն արարին » ձերբակալս. և մնացեալքն փախուստական գնացին ’ի » Պարսիկս »։

Մեծահռչակ և մեծահամբաւս այս Մագիստրոս, որ և յառաջ Բջնեցի կոչի՝ արթաթեամբ տեզոյն, ’ի վե-րայ բանաւոր յիշատակացն՝ եթող և գրատակերտս հա-ւատակատոյց հոգւոյ մեծ եկեղեցի. զոր Շահխաթուն. յերկոյնութիւնն 21 քայլ հատարակ, ’ի լայնութիւն 17. Ս. Աստուածածին անուն, որ և բազդիւ ցարգ կանգուն կայ, առանց սեան կամարաք վերամարձեալ գեղաքանդակ. երկուսեակք լայնագիր սիւներն՝ են ա-ւանդաւանք. արեւմտեան ասոյ գաւազն խցեալ էր ’ի յետնոց, և ընդ հարուածսին էին մուտք. առ սակաւ ար-ագագուստ արձանագրեալ է յամի 1031.

Թ. ՆԶ. Շնորհիւն Աստուծոյ այս հրամանք է իմ տեառն Պետրոսի եւ Սմբատա Շահանշահի որ հաստատեաց Եպիսկոպոսարան ի Բջնի քաղաքս զՍուրբ Աստուածածինս. հիմնարկեալ կատարեաց Գրիգոր իշխանաց իշխան որդի Վասակայ. եւ տուաւ վիճակ ի սուրբ Աստուածածինս ի Փոչհանիից մինչեւ ի Նիգ եւ Դիւռա(տ)ուն . . . զառակս? եւ յԱզատեւ. ամբք գաւազան եւ սուրբ նշան եւ աթոռ. Արդ եթէ ոք խափանել չանա զաթոռս կամ յայլ տեղիս փոխել կամ զՀողն յապշտակել կամ զաւանդ եկեղեցոյս գողանալ,

1 վաթգան։ — 2 կիրակոս։

3 Ըստ կարգի ատենագրութեանց Մատթէի Ուռհայեցւոյ, յամի առնուն վաթգան, Սմբատ, և պղջր, որս գերեզ նշանակին յամի 972։ յորում և մեռ վասակայ, որ թուղթ ամենայնի քահանի իբրև 75 ամաւ յառաջ քան զմահ նորոյ վաչրատոյ, որ նոյն-պէս ’ի մարտի մեռաւ յամի 1046, թերեւս և անցեալ զութիւնս մեծիք. Ի. Գրիգոր Մագիստրոս որդի նորա որ յայնժամ չափահաս էր և պատէր զԲջնի՝ լինի և յետ այնր կեղեալ տէրութեան տաճ. և։ — Մատթէոսեան պատմէ զդէպս Մատթ. Ուռհայեցի. « Յայսմ » ժամանակի զօրաժողով արարեալ Թագաւորն Դեկոսեաց և յան-» կարծ գայր հասանէր ’ի Նիգա գաւառին Հայոց մերձ ’ի յամուրն » Բջնի։ Եւ վասակ ասպատակեան Հայոց՝ սիրելեալ որգւովն Գր-» իգորիւ և այլ փառաւոր ազատաքն հասեալ կայր ’ի մեծ » ուրախութեան. և Հայեցաւ վասակ ’ի յանդարձս հանապատս » հին, և անդ գայր այր մի ’ի չուառս բնդ հնահագեալացս հանապատս » հին, և տեսեալ վասակայ ասէր. Գուժարերք է այրն այն։ Եւ հասա-» նէր ’ի գառն բերդին Բջնոյ, յորն ազատացի բազմեալ ասէր. » Գնեցաւ. ամենայն գաւառն Նիգոյ։ Յայնժամ որպէս գառիւծ » գոչիւոյ քաջզօրավարն վասակ, և յարուցեալ զգինեալ զգեաւ զե-» կաճապարեաց, և զնեն նոքա եօթն ազատ, և քան պատանիսդ մա-» մուն այլ հեծելազօրս գնեն հոգալ էր կազմեցան ազատքն գնեն վա-» ռակայ. և որանդայր քաջ և ազնիւ առնն Փչնդզէ և Գուրգ Զո-» ռաւորդիք և այլք ոմանք. և այս ասէր քաջիք և յայնմիսոյք ի պատե-» բազմեաց. և ոչ կարաց վասակ համրերել որանի, մինչեւ զօրքն » ժողովեցան. վասն զի կային բնդ մեռամբ ճորս որս իբրև հինգ » հազարս. և ոս հպարտութեան զօրութեան իւր, և մինդ հարիւր » որամբ յառաջեալ որպէս գառիւծ ’ի նիգոյ գաւառին, և յանձն » որարեալ գաւառն և գամուրն Բջնի՝ որդւոյ իւրում Գրիգորի։ Էր » հասանէր վասակ ’ի վտիք մի. հազարգունս ինքն և ամենայն զօր-» քըն և խառնաւանեցան զինեալ իւրեանց բարի խառնաւանութեամբ » որ ’ի Գիւռասս Ցխաւս։ Էր ’ի հանապարհին հանդիպեալ ’ի գիւղ մի, և անտի զի ապրզդիքն ոս հասարակ կոտորեալ էին գամենայն գիւղն, և զորք ապրզդեացն պատեալ էին շուրջ գեղիւ. գեղեաւն, և գնաւասպնեալսն որ ’ի ներսն կային, և կոտորե-ցին անթնով որով։ Էր անտի զայն քաջին վասակայ, յոյնիս գոչեաց որպէս գառիւծ, և յարձակեցաւ ’ի վերայ զօրաց ապրզդ-գեացն. և կոտորելքն գնասս որս երկոք հարիւր, և մնացեալքն փախստականք լինել անկանէին ’ի զորսն ապրզդեացն։ Էր շար-ժեալ գայն թագաւորութիւնք բանակին ’ի վերայ զօրաց քրիստոնէից և իբրև անբոյժ անթիւ անասնէին բազմութիւնն զօրացն ապրզդ-գեացն, և յայնժամ մխրճան գնալ առան և սկսան ապաքի-նանալ ’ի պատերազմին. և որպէս զդպրէր ’ի մէջ այծեաց, և կամ որպէս գորթիւս ’ի յերամս ձագուց, այնպէս արբաքանչ-իմանային ’ի մէջ պատերազմին. և զրագումս խոցեալ գիմեա-ւոյ յերկիր ձգէին։ Յայնժամ ահագնան մի ելեալ ’ի զօրացն ապրզդեացն, անուս խափչիկ և ապր քաջ, որ և Երեն-գալ կոչէին

թէ յեպիսկոպոսաց կամ յիշխանաց կամ ով որ հակառակի նզովեսցի Աստուծոյ եւ ի մէնջ եւ ի ՅԺԸ հայրապետաց . արմատաքի ջնջեսցի յիշատակ նորա յերկրէ եւ անլոյծ կապեսցի ։ Եւ արդ այս է բնական եւ առաջին սահմանահատ վիճակ եւ սիմ(ոռ. զոր) հատատեցաք արձանագրով եւ չրջաբերականով զսահմանահատ վիճակին սորա . որ է . Յարեւելից ի Ծար գետոյ մինչև ի գետն Ախուրեան, յԱնւոյ եւ ի հիւսիսային ս.. պետս խո ? . . . . . եւ հատանել չանա յայսմանէ ի միջոյ կամ յեզերաց աւելի կամ մանն ինչ, զվերասացեալ զանէծս եւ զգատիժս կրեսցէ աստ եւ ի հանդերձելումն . ամէն ։

Եղծուած սրձանին ուրիք ուրիք անատոյգ Թոզու ըզսահմանագիծ եպիսկոպոսական Թեմին Բջնոյ, այլ որչափ երեւի 'ի բանից' ձգիւր սահմանն ընդ երկոյնն իբրեւ յարեւելից ծագման Գեղամոյ ցԱխուրեան գետ, և 'ի հիւսիսոյ' 'ի սահմանաց Գուգարաց մինչեւ 'ի հարաւակողմն բնիկ վիճակիս կամ գաւառս Բջնոյ. այլ յետոյ և եւս տարածեցաւ ընդ այս կողմն՝ յԱյրարատ նահանգ. քանզի վրթանէս եպիսկոպոս որ առ Զաքարէիւ Մեծաւ՝ կոչի եպիսկոպոս Բջնոյ և Դունոյ. և Թերեւս յայս ամս բազում անգամ կրկին եպիսկոպոսք սիմառակիցք նշանակին Բջնոյ. և յ'ԱՒՐ գարէ հետէ համարեալ է մի 'ի չորից գլխաւոր սիմառոց, որոց հարկ էր մասնաւորիւն չընորհեան կաթողիկոսի ։ — Պետրոս Գետադարձ որ հանդարեմամբ Յովհաննու Սմբատայ հատատեաց զվաքառ գաւս, յետ ամսաւոյ (1035) 'ի Նմին թագաւորէ մերժեալ յիւր հայրապետական սիմառոյն՝ արդելաւ առաջ 'ի Բջնի' զամ մի, հիւրընկալեալ 'ի մաերմէ իւրմէ Մահգիտասէ։ Բայց և առ ոչ ընդերկարեաց 'ի վայելս գեղեցիկ և հզօր բերդաքաղաքին իւրոյ և պայծառ եկեղեցեացն, ընդ նմին և պայազատաք իւր. քանզի ընդ հուսոյ 'ի բառնալ թագաւորութեանն Բագրատունեաց և յառնել Քուշաց զՔնի, « եկեալ և Նա, գնաց առաջի քաղաքին (Քուշաց յամի 1045), քանզի այր իմաստուն « էր և խելամուտ յայժ առատաձայնի գրոց, որպէս թէ « ոչ այլ ոք։ Իրրեւ հասեւ եթէ ոչ են Թոզոց դԳագիկ 'ի « տեղի իւր, յառաջ կացեալ տայ զրանային Բջնոյ ցթագաւորն և զամենայն գիւր գՀայրենի ժառանգութիւնն. « և մեծարեալ 'ի Նմանէ' առնու զգաթո մագիստրո« սութեան, և զտեղիս բնակութեան 'ի սահմանս Մի« ջագետաց, գեազս և քաղաքս գրով և ոսկի մատանեաւ « յազգէ յազգ մինչեւ յաւիտեան »։ ։ Ի դէպ է ասել եթէ հարկ կէս գար եկաց 'ի փոյլնան գեաւթոդոսէն Բջնի. և առն Մագիստրոսի փոխադրեցաւ 'ի հարաւային Հայս, 'ի Միջագետս Աթոռոյ և 'ի կողմանս Տարօնոյ. ընդ որս և պանծալի կաթողիկոսացն Գրիգորեանք և պանծագոյն Շնորհալին, որ ազգով զվարդանդութիւն իւր 'ի հայրենականաց անտի ծագրափառ սահմանաց, 'ի ծանօթ տաղաչափեալ վիպասանութեան իւրում։ Ընդ սահմին լռեն և սմենայն յիշատակք անգոյն ցգար և կէս, այն է մինչեւ 'ի սկիզբն անգր ՅԳ գարու, յորում նորոգող արեւելեան աշխարհիս մեծն Զաքարիա և եղբայր իւր Իւանէ' Թոփեցին յայրազգեաց և զՔնի' յամի 1201. և որպէս յայլ կողմանս' և 'ի սմա հրամայեցին առնել նորաշինութիւնս, որպէս ցուցանէ արձանագիրն 'ի մեծի փմի 'ի վերոյ հարաւային դրան եկեղեցւոյն, գրեալ յամի 1209, զոր օրինակ.

Յաչխարհակալութեան քաջաց եւ յաղթողաց մեծ չահանշահաց Զաքարէի եւ Իւանէի որդւոց Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան Վրթանէսի, ես մեղաւոս գեալ ծառայ Աստուծոյ Վահանս . . . . չինեցի զԽաչաւնատաճիկ մեծ եկեղեցին յանունս Սուրբ Աստուածածնին. եւ զայս Աստուածածնիս նորոգեցի

« գնա, վասն զի վինչ և նմին գայլն 'ի չակս սչխարացն գործէ. « Նա և առաւել 'ի մէջ պատերազմին։ Իր ոմա գայր խոսչիկն « իրրե զանա ամոզ սչռասչով. որ բոց հառաչէին 'ի գրենոյ Նո« բա. և Ձայն առեալ և յանասնէ յատչէր գՀղեսակ։ Հպկեցաւ « քաշն Էմրան, և նոսա գնա զի գայր որպէս լեռան մերկեալ. « գործաս առ Վահան և ասէր. Աւա այր անգործութի և քաշ, որ « պղ չէր ձեռալ 'ի փորոյ երկրի։ Իր ասաց Վահան. Ով ասիծ « և քաշ Էմրան, վասն էր գործոյիցդ ընդ անսիլ Նոյոս. ասա նա « հրից ընդգեմ նորա, և ասոյ նմա գպարգևիցն զոր նա Պատիր « Գագիկեմ հզօրս։ Ընդ այնմ հառաչէր գայազնասոյս « այրն այն, առաւել եղեալ քաշին Վահանոյ, որպէս զի ասչէ գնա « 'ի ծայր գեղարդեանն իւրոյ. և 'ի չասոյս լեալ Վահանէին' և « բազս գեղեալ, և պղտզմամ թրովք 'ի վերոյ ասպատարին գա« հանաց, և յերկուս մասունս քաշէ, որ և մասունք մարմնոյն « յերկիր անկանէր. և հառաչեցան 'ի պատերազմն և անհնարին « գործոյն։ Էր 'ի սասակակալ մորթին և 'ի բազմանալ խոցուած « ասուերացն' պակասաց քաշին էմրան. վասն զի յանհնարին պա« տերազմին 'ի միմեանց մոլորեալ եղեն գասք ազատացն, որ և « գերելոցդ մահ ոչ կարացին տանել։ Յայնժամ քաշն Վահան « գասեալ միացեալ. և գնայր իբրև գասուած գղջացեալ' ընդ մէջ « գոցան ոչյղպգեաց տեղեաէր և էր ձանձրացեալ 'ի մեծի պատե« բազմին, և գիմեալ եւնեէր 'ի չհասն որ կոչէր Աերկեւէչդ. և 'ի « բազում հալածանաց պատերազմին Նասեալ ընդ հալածեալս քա« նաց. և տեսեալ գնա չինակատացն որպ փախեալ էին, յայնժամ « մի ոմն Նմանեալ կոչնեի ազատզին, եկեալ գասեէր գնա զի Նրե« ՀԷր'ի վշասցն. ուժգին բախեաց գնա, և բնկեց գնա ընդ քարերս « քարին. և այսպէս կատարեցաւ քաշն Վահան Պահլաւունին »։

Ա Արխատակէս Լաստիվերտացի, գ. — Վ.որգան, ՀԲԵ։

սալով որ ի բնէ չէր սալած. եւ հաստատեցին ի տարին ԶԵ աւր ժամ ի տաւնի Սուրբ Ծննդեանն վասն վերկութեան հոգւոյ իմոյ. Ով խափանէ զպատարագն՝ (իմ) մեղացն պարտական է առաջի Քրիստոսի։

Գործ մի գժպհի յիշէ Վարդան (24), յետ մահուան Զաքարէի և յառաջ քան զ1223 թուականն՝ գործեալ ի Խոշաբայ կնոջէ Խանէի, առ տեղեաւս. « Քանզի Պարս- » կեշտ անուն երէց մի մեռեալ՝ հանել ետ ի գերեզմա- » նէն և տալել, և չուն գնալ ի տեղւոջն, վասն յանախ » ախտականացն երթևեկից ի նմանատ ոսկերաց նորա, » (զոր պատուեաց Աստուած իմմամբ լուսոյ ի վերոյ նո- » րա, ակներեւ բերդաքաղաքին Բջնոյ, ուր և հիմն ար- » կին եկեղեցւոյ). եկեալ ի բանս բանասիրաւ առն միոյ, » զոր չանթակէզ արար Տէր ի նմին գիշերի՝ յորում ի » տունջեանն զայնպիսի անցս կրեցին »։ Այս ինքն վար- դան գրէր առ Հեթում արքայ ի գրոցին Լուծմանց խըն- դրոյ ինչ բանից, եթէ միոյ դմա գրէր, « Աբեղայ մի ծեր Յովաննէս անուն Բջնեցի, պատմեաց միզ » զերթ իւր ի Սինէական լեառն, և զհրաշալի երեւոյթ եկելոցն անդր համագգեաց երեսուն ամաք յառաջ [1]։ — Մինչեւ ցանդր քան զկէս ԺԴ գարս գտանին յիշատակք տաճ- ինն Զաքարեանց ժառանգաւորաց Բջնոյ՝ որպէս և այլոց ամենայն դյխաւոր տեղեաց վերին ազգաբնիս Հայոց։ Ա- Շահանշահիս որդւով մեծին Զաքարեայ, յամի 1251, եր- կու եպիսկոպոսք Բջնոյ արձանագրին ի վերոյ հարաւա- յին դրան տաճարին՝ զհրաման կառուցանելոյ կաթողի- կոսի, վասն օրհնաւոր ձեռնադրութեան [2]։ — Ի վերջ կոյս ԺԴ գարս՝ Զաքարէ Քառնորդի Խանէի մեծի՝ ապա- հարկ կացոյց զԲջնի, արձանագրելով զհրամանն ի վեր քան զնախագրեալ արձանագ [3]։ — Ի սկիզբն յաջորդ դա րուն (1303-1306) արձանագրին նոյնպառաւք ամանք ի ներքին հարաւային որմն տաճարին յարեւմտից դրանն (4.5)։ — Հասակ ամենեցուն յամի 1358, պայազատ տաճ- ինն Աթաբէկ Այիր Զազայ՝ վերոյիշն յանձանձէր ըզ- Բջնի, յետ վանագան, որպէս յերկար արձանագրէ ի ներքոյ պատուհանի հարաւակողման եկեղեցւոյն.

Թվ. ՊԼ. Ի զարմէ երկուց հարազատաց քաջաց եւ յաղթողաց Այիր սպասալար Զաքարիայի եւ Աթաբակ Խանէի, ես Աթաբակ Շահինշահ(ի) որդի Աթաբակ Զազայս(6), ի ժամանակս բռնակալութեան Մէլիք Աշրաֆին, զմեր հայրենիքս զԲջնի քաղաք յիանէ հուպմոլ խլեր էր, զիր ճորտերն էսիր կացուցեր. եւ Հանիրէկ նիագնցալ ու զքաղաքս ի հիմանց քակեց ու չատ

1 « Նմին հոգի յիշատակեմ գնացուք ի Սինէականն. և կայր » անդ Հառամ վանք մի, որ յայժ սերով բնակչաւն գմեզ, և ասացին » միզ դրոյգ, թէ յառաջ քան զերեսուն ամ էկին ատ միզ ի մեր » ազգէդ քառասուն ազթիւր, և միզ զերեսանցին չտեսաք ազէկ. » թէ Հայեր էին. և կամէցան գէպ յերիկանն ի վեր էլանել և » ազթիւել անդ. և միզ ասացաք, թէ Ով յայդ լեռանդ ազթիւել » է՝ ամէնն գերաձար և հալմանդամ է եկել ի վայր. մի երթայր՝ » էլ ոչ լուան միզ, և խնգրեցին առաջորդ, և ոչ տուաք. և գը- » նացին նոքա, և երեք որ յամենցին ի լեռան. և միզ՝ կարուսեալ » համաբերցաք. և գնի երեք աւուրն՝ ամե եկ և ասաց, թէ կա գան » Հայերն, և ամէնն հրեցէն են փախել. և միզ էլաք բնդգեմ խա- » չեր և աւետարանաւ, և տեսաք զի լուսով վառեալ էին. և տե- » կան ած ի վերոյ միզ. և չկարացաք այլ երթալ միանչ եկին մե- » տացան և ծածկեցաւ լոյսն „ և այլն։

2 Ի թվիս Հայոց Ջ. Աղդմամբ եւ երրամանաւ Հո- գոյն Սրբոյ եւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստա- տեցաք զնախասեալ կանոնքս, նուաստ ծառայքս Քրիստոսի Տէր Վանական եւ Տէր Գրիգոր ողոր- մութեամն (Աստուծոյ եպիսկոպ)ոսք Բջնոյ եւ Ոստ(անի), յիշխանութեան մեծին Շահնշահի եւ որդոյ (նորա Զաքարէի?)· զի յայսմ հետէ մինչ ի կատարած (աշխարհի?) չունի (որ իշխանութիւն) կաշառաւք ձեռնադր(ութիւն առնել· կատար) իչք երրամանացս աւրինին Աստուծոյ։

3 Ջուսոմն անմահին Աստուծոյ ես Զաքարէ որդի Սահիլ Գիւանին եւ պարոն Թաշշաքին, Թոռն Ա- Թաբագ Ալագին որդոյ Աթաբագ Իվանէի, վասն մեր յերկար կենդանութեան եւ փրկութեան հոգոյ իմոյ ի վեր կալայ, որ ի Բջնի այլ մարդոյ տիրու- թիւն չէրնի, եւ Թողի զամէն ոարկ, զԱիրայնակն, զՀարսանէնակ, զԿովհանամարն, զԿալայթաղարն, զԱայլի սալ(խոսկ)ն, զՄահկանէն· եւ աւտարականն քան զԴամէնն այլ իրք չտայ աղման չանէնք? որ յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան հաստատուն կացցէ ար- ձանս իմ· Եթէ որ խափանել չանայ յիմոյ կամ յիմ զաւակաց կամ յաւտարաց՝ իմ մեղացս պար- տական է առաջի Աստուծոյ։

4 Ձ Ի Բ. Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ես Գրի- գոր իշխան որդի ... Թոռն Դուփին ...։

5 Շնորհաւք նախանձամոլ Սուրբ Հոգոյն ես Ջո- ջաքշեր եւ ամուսին իմ Խորիշան միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս եւ տուաք արդիւնք ի հա- լալ ընչից մերոց· եւ ապասաւորք սորա Տէր ցվն· Տէր· Սգ· կարգեցինն ի տարին դ աւր պատարագել զՔրիստոս ի տաւնի Ծննդեանն. ի Քոչաքշերին առնեն եւ ի Խորիշանին· ամէն· Ձ Ի Բ։

6 Շահխութ· Բ. 184· * Ես Աթաբակ Շահինշահ որդի Աթաբակ Զազայ ես։

յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու զեկեղեցիքս տապալեց ու զերկիրս ի չորս դիայց անբնակ արար ու զբբխատունէք անխնայ կոտորեաց. Մեք յԱստուած ապաւինելով զմեր Սալահրի .... հեծելին գլուխ կացուցաք որ ի վերա նրա- տաւ բազում աչխատութեամբ. զիր ապրանքն նախ նա բաչխէր. որ Աս- տուած խղճայ մեզ ու մեր հայրենիքս զՔՂնաւ բերդս ի մեր ձեռս բերաց. վասն վրկութեան հոգւոյ եւ յերկար կենդանութեանս մերոյ կրկին նորոգե- ցաք զեկեղեցիս եւ զրունիաթ տէանս վերատին հաստատեցաք, զվիճակ ըզ- վանք, զգեօղ, զսարի զգաչատի հայրենիք բերդ (?) ու չինական ու գործաւոր զինչ են (?).... Աստուածածնայ ծառ(այ).... ազատ եւ թարխան զտարին հարկէ եւ ի ծառայութենէ. Տէր Վանական եւ ազատաւորքս խոստացան Յակորայ տ(ան)ի գիչերապաչտաւն առնեն. Ով որ զմեր հաստատած զբ- ձանս խափանել չանայ դատի յԱստուծոյ եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի:

Ձայս արձան կրկին գրեալ է ՈՔԹաբէկն երախտաւոր և՝ ի հանգիպակողմն յորմն հիւսիսոյն, ակաւ այլոյ- լութեամբ բանից[1]. որոյ և վիմագրիչն՝ ի ներքոյ ա- նուանագրեալ է, երեմիա գրիչ:

Զատ՝ ի մեծէ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ՝ երեւին և այլոց փոքունց աւերակք, յորս ոչ նչմարին արձանա- գիրք. բայց առ հարաւային որմով առ գրամն կայ մա- տուռն մի փոքրիկ, որոյ արձանագիր բոլորեալ գքառքն՝ յանկմանէ քարանցն՝ անվերծանելի մնայ, իսկ Թուա- կանն է ՉԻԱ. 1272: — Պարիսպ ընդարձակ շրջափակէ զեկեղեցին մեծ, յորում յարեւելից կուսէ՝ էր եպիսկո- պոսարանն քաջայեալ, այլ և այլ չինուածք յարեւմից կոչմանէ՝ քարակերտք, շատ կամ սակաւ աւերակք. և գուռն մի մեծ կոփածոյ քարամբք՝ ի հարաւոյ՝ հանդէպ հարաւային գրան եկեղեցւոյն: — Յարեւելակողմն եկե- ղեցւոյն կանգնեալ կան շորք մեծամեծ խաչվէմք հան- գերձ պատուանդանաք, ոչ է յայսո յորոց յիշատակ, զի միայն միայն վերծանելի եղեւ գոյն ինչ Հայագրոց արձա- նագրութեան, յորմէ չէ մարթ տուգել ինչ բայց միայն զԹուականն 1219.

Ի Թուիս ՈԿԸ. մեր Աչիրա ..... յիշխանչիք ի Քրիստոս:

133. Ցետ իրրեւ երեսուն ամաց Նորագնեաց Քննոյ՝ ի Ջազոյ Ջաքարեանց՝ եհաս նմին վերջին հարուած յաշ- խարհահեղն Լէնկթիմուրայ, որոյ մի յատպատակաց (յա- մի 1387) « խաղեալ զամուրն Քննոյ էառ զնա, և ապան » զեպիսկոպոս աչխարհին զՏէրն Վանական, որ էր » այր իմաստուն և գիտական և ողջունած և գԹած ա- » մենայն աղքատաց »[2]. և է յիչեալն յարձանագրի անդ Ջազոյ յամի 1358: Ցատցեղ ամն հնագիր մնաւնի՝ գրէ ուրեք՝ ի լուսանցսն, « Քրիստոս Աստուած, փրկեա զոշ- » խարհս՝ ի լանկթամուրէն. Թվ. ՊԼՉ. (և յաւելու) Ցրէ » ՝ի Ֆ, խարխուրն երեկ՝ ի լանկէն՝ ի Քննի »· յայս ա- բարեալ այսու գանուն զօրավարի ասպատակին, (որ նչա- նակէ Ածրեա.) և զօր գալստեանն՝ ի 23 մարտի 1388 ամին, միջոցս էր տեսեալ գրչին զպաչարումն և գաւա- ղեն բերդին: — Ցետ 120 ամաց յիչի Քննի ի յիչա- տակարանի աւետարանի գրելոյ ի Գրիգորէ եպիսկո- պոսէ տեղւոյն, վասն Պատրոն վարպետի և Մխիթ-խա- բուն կնոջ նորին, « ի չատաւածածնակ և չամաիկ » դղեակս Քննի, ընդ հսկանեաս երկնաւորին սիրոյ » Ս. Աստուածածնիս ... ի Թուականութեանս Հայոց » ՉԻԼ », 1478. և ապաչէ յիչել զհայր իւր Հասանբուրգ զմոպն Թաւրէզ խաղան, և զհամիրեակ եղբարն՝ « զՏէր » Սարգիս և զՏէր Յովհաննէս և զՏէր Յորդանան, որ » յոյժ աչխատեցան՝ ի կոկել սոքա »: Դարձեալ յաւել- լու. « ես Գրիգոր եպիսկոպոս Աղուանից, Նաւելով » եպիսկոպոս իմ՝ ի տէրը սիրոյս՝ ՅՆ ամ և վեց ամիս, » գրեցի զտէրը աւետարանս՝ ի գուռն Աբուոյ Աստուա- » ծածնիս »· յետոյ յիչէ զեղբարս իւր և զընտանիս նո- ցին, և զԱստուածատուր քահանայ և զընտանիս նորին, իսկ Պատրան և կին նորա ընծայեն զԱւետարանն՝ « ՝ի գուռն Ս. Աննամփրկչին Աչտարակու », և այլն[3]. — Այսիչատակ մեզ այնուհետեւ Քննի՝ աւերակացեալ, բոլանգակ գաւս, և գտնեալ գառնութեամբ յիշատակի ՝ի սիրտն ԺԼ գաւս, ՝ի ժամանակի ասպատակաց Ձե- լալեանց, յորոց հինէ անմնակ մնացեալ և երկրին՝ սով անհնարին տիրէր կոչմանցն. յորմէ և ասկայի իմն գործ գործեցաւ անդ, ըստ պատմելոյ Ասողկի (Գվ. ե). քանզի կանայք ունէք մարգագաւք՝ ապանեալ զնաս եփէին և ուտէին: Բայց յատալ քան զկէս այնր գաւս սկսաւ վերստին չինութիւն առնել Քննի, յաւուրնոր-

[1] Յորմէ պակասի միայն բնագրեցնակեալ և Շահխաթանեանն.

Կամաւ Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ իմ Պարոն Շահնշահի. ես Ամիր Չէսի ի ժամանակս բանակալութեան Մելիք Աշրաֆին եւ Հաճի Պէկին:

[2] Թովմա Մծոփեցի պատմիչ:

[3] Տես յԱՀ 187 գրած յիչատակին:

գութեան Տէառն Փիլիպպոսի, որում՝ Մովսէս կաթողիկոս յանձնեալ էր զվանն յամի 1631. և պատմէ ինքնին Փիլիպպոս ի յիշատակարանի ուրեք գրոց, կարգեալ ի նմին հրամանաւ Մովսէսի կաթողիկոսի, « ի հաշտ
» կատար սուրբ աթոռոյս Ցիրաներ Աստուածածնին ապա-
» ւաւոր, և անուշ ժողովրդեան վիճակի սորին. և իմ
» ևիկեալ սոտ սեռի զանչինութիւն և զանբնակութիւն
» սուրբ աթոռոյս. միշտ այրելով և խորովէր լեառը և
» սիրտ իմ. ապա մեծաւ յուսով ապաւինելով յողոր-
» մութիւն ամենակալին ... սկսեցաք միաբանս ժողովել
» ըստ չափու և ըստ արժանաւորութեան տեղւոյս մեծի,
» Քաւով իրրեւ երեսուն, ասէլի և ոչ պակաս: Ցետ որոյ
» կարգութեամբ և կամակցութեամբ Տէառն արարոք
» որ աւուր չինութիւնք' ըստ մերում ուժոյ ի փառս Ա-
» Աստուածածնին: Նախ և առաջ զառնիս սկզբնացոյն,
» որ յայժ քակեալ քանդեալ ապականեալ և ասիրեալ
» էր ի բազում ժամանակաց, մինչ զի սակաւ ինչ անձ-
» րեւելով' զամենայնն ի ներքս գառնայր հատասաք, և
» կաթիլ մի ոչ միայր արտաքս. և մեք բազում աչխա-
» տութեամբ չինեցաք զգլուխ սուրբ տաճարին. Նաեւ
» ժամատունն եւս ասերակ և փակ էր եղեալ, զորմանս
» և զգլուխն փայտաչէն արարեալ հատասաքցաք: Ապա
» յետ այսորիկ սկսեալ չինեցաք զՋիրմանքն և զՋրա-
» գոցն, և այլ ամենայն հագեւոր և մարմնաւոր պակա-
» սութիւն' յոյժ ըստ մերում չափու » : Աւարտէլ պատ-
միչ յետ յաջորդելոյ Փիլիպպոսի զՄովսէս, ասէ չինել տուեալ « զբարձրաբերձ և զպայծառագոյն
» տաճարն որ յանուն Սրբոյ Հոգւոյ Աստուածածնին չինեալ
» կայ ի նախնեաց և վաղուց ժամանակաց ի գիւղն
» Ռշնի, որոյ տանիքն ամենայն ասերեալ և քայքայեալ
» էր. Նորոգեցաւ հրամանաւ Տէառն Փիլիպպոսի կաթո-
» ղիկոսի, ծախիւք և արդեամբք քրիստոսասիրի մեծի
» պատրկի Ջալալեցի Խոջայ Պետրոսին, զոր մակ-
» անուամբ Բիւրակ Պետրոս ասէին. և անուն եպիսկոպո-
» սի վանացն էր Փիլիպպոս, յորում ժամանակի էր
» Թուականն մեր ՌՂԲ (1643): Եւ յետոյ եղեւ առա-
» Ջնորդ նոյն վանացն Մովսէս վարդապետ աշակերտ
» Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, որոյ չարչանակի պատեալ
» զպարիսպ վանացն, գեղեցիկ յարմարութեամբ և ա-
» խորժ տեսողացն »: Ինքնին իսկ Մովսէս յիշատակէ զայս, հանդերձ նորագմամբ մատենից ի յիշատակարանի ուրեմն, կոչելով զինքն « վերջին յաւտիսաւորաց և երկրորդս ի խումբս քարոզողաց », և ապա նորագել զաստուածաշունչ գիրս մի յոյժ հնացեալ, « մերոց աշակերտաց ձեռաք և աչխատանաք, կրկին Յովհաննիսեանց և Մուխթարեանի. այլ եգծեալ սիրտ գծիցն, նորոգեալ ի քիւն ընկալաւ մինչեւ և վերջնովք հանդերձ, ձեռամբ Մուխթարեանի քահանայի Ռշնեցոյ [1], որոյ վանից իսկ է մատեանս այս անփոյթն նախապէս ասացմամբ. յորում և սուրբեաք մեր անարժանութիւնս եպիսկոպոս զոլով մինչեւ յարդ (1666) ամս քառս, պայծառացուցաք ըստ կարի մերում զաթոռս զոյս զարդուք և սպասուք և գրովք հարկաւորաք. կանգնեցաք և պարիսպս
» չուրջանակի ծագէ' ի ծագ բրգաք ամրագունիք. եղաք
» և ձեռակերտս պատշաճաւորս' ի միջոցին, առ' ի բնա-
» կութիւնս սպասաւորաց տաճարիս. յաւելաք և չինեաս
» ծըս այլս արտաքոյս' ի պէտս անասնոց պահարկի-
» նաց, և գյարդանոցս և գկապարանս երիվարաց, և ըզ-
» Զիթաստանան և զառնս արօթեաց, սպունգս չրագա-
» ցուց. ընդ որս և գյոլովակի որք հայաստակին (?) առ
» կինեցաս մարդկան, որպէս և իւրաքանչիւր պատահո-
» զաց ցուցանի դէմ յանդիման: ... Եւ որք' ի կալուածի
» սյոր կինցաղավարիք վիճակմամբ' մաղթեմ յիշել
» զմեզ »: ... Իսկ Նորագոյ գրոցն Աստիսանաս կոչէ զՄովսէս' « մեծ, քաջ հաւատոր և անչափ փիլիսոփայ,
» հոգիաբեալ բարեպաշտութեամբ, գիտակաւ և արքեպիսկո-
» պաս Ռշնոյ մեծ նահանգի Աղբարադեանս երկրի ». և ընդ բարերարս Նորագման մատենին մաղթէ « Մարիամայ
» բարեպաշտուհի հնոյ և նորոյ Նոբատ խերանի անչիշա-
» տակի » : — Զգրատաւորդ սոյն Մովսէս յիշէ և վարգան Քամխանեան' ընդ փոփոգոյս միաբանութեան ընդ Հաւմայ: — ԵՒս առաւ յիշէ և Թոմմաս Վանանդեցի յիշատակութեանն.

« Աետի ի վանս Ռշնոյ հնոյ
Եւ զԳետարգելըն Համբարձեալ » :

Ի սմին ժամանակի հանդիպի և գտաւոտ տաճկին եւ բազէսցի ուղեւորի սոյն, այն է թագմարչիկ Շարաբէն

108. Շարոնճ, ՅՃ. ի Բարիզ. 1643. † ի Լոնտոն, 1713.

փառնկի, յամի 1673, որ և (ի 6 մարտի) գիշերօթեայց ի վանան, զոր և գեղեցիկ ասէ և հին՝ 7 կամ 800 ամաց, ի միջոցի լերին և աւանին մեծի, որպէս կոչէ զՌշնի, և զայն ի սահմանս լերինն առ Ջենկետ (Հրազդան). և

[1] Գտանի այլ մատեան եւս գրեալ ի սմին յայսմ Աստիսանաս յամի 1655, ուր կոչէ զինքն « Աստիսանոս ծրագս Ռշնեցի »:

զեկզեցին համակ քարաչէն և ամրակառոյց յոյժ, առ կաւին կանգուն և չէն. յիշէ և զպարիսպս վանացն Քանչ ձըր որմովք կոփածոյ քարամբք. և շուրջանակի աւերակս գղեկաց, աշտարակաց, պատուարաց. որովք հաւաստէր բան տեղացեացն, եթէ ԲՂնի մի 'ի գլխաւոր բերդաքաղաքաց Հայոց էր. մեծարեցին զնա միանձունքն. այլ զի աւուրք ազուհացից էին՝ ոչ կարացին ըստ կամս իւրեանց յագեցուցանել զնա [1]: Ոչ պակաս զովութեամբ յիշէ զտեղին և միւս ճանապարհորդ քաջանուն, բաւարարն Դաւնըֆար, որ յայց եկ տեղւոյս (յ'31 յուլ. 1700) և բազմիցէն քան զամենայն վանթայան ասէ, և զաւերակս մերձաւորս՝ նշանակս մեծի քաղաքի [2]:

Յիկս անցելոյ դարու յիշին աւագնորդք ԲՂնոյ վանաց, զի հին եպիսկոպոսարանն փոխեալ էր 'ի վանս. նաեւ յաւուրս իւր (յամս 1763-80) իբրեւ չէն՝ յիշէ զտեղին Մխիթարեան կաթողիկոս, Թաւելով յանուանէ զԲեմն նորին գնօղս յիսուն, 'ի կռապս և 'ի վարժնունիս, յաւագնանաւն համարելով և զնոյն իսկ զԲՂնի և զայլ ինչ գեղս՝ զոր 'ի Նիգ գրեցաք. և յընթացս կիսոյ դարու (1688-1741), յաւուրս հնգից աւագնորդաց՝ աւելի քան զքսան նուիրաւոս (յաւգ բնիկ ԲՂնեցիք) վանացն և եկեղեցւոյն, որոց իւրաքանչիւր յետոյորք և մերձակք հաստատեալք կնքովք՝ պարակերէն կամ հայերէն՝ պահէին 'ի դիւանս աթոռոյն Էջմիածնի, համդերձ նշանակս առ մանաց այգեցան կամ տեղւոյ տուելոյ: Ասոյ յետ այնր ժամանակի Թուի դադարեալ միաբան բնակութեան վանացն, և եկեղեցւոյն մեծի անխնամ Թողեալ. զոր 'ի մերում ժամանակի կամք եղեն վերանորոգել:

Եպիսկոպոսանք և աւագնորդք վանաց ԲՂնոյ Ս. Աստուածածնին՝ յիշատակեալք 'ի գիրս և յարձանս՝ այսոքիկ են.

1030—50?	Եփրեմ Թղթակից Գր. Մագիտրոսի.
1051	Յովհաննէս, արձանագրող 'ի Կնշատաւս.
1205—9	Վրթանէս, որ 'ի ժողովս Լաւոյ և Անոյ.
1246	Գրիգոր.
1246—67	Վանական.
1299	Յովհաննէս, ձեռնադրիչ Թղթոյ Սահփ. Օրպէլեան տա Գրիգոր Աղուաղեցի.
1306	Սարգիս որ ընդ Յովհաննու յիշի սրբոց.
1358 + 1387	Վանական, ազանեալ 'ի հինէ Թամարին.
1441	Յովհաննէս.
1610—24	Մանուէլ արքեպիսկոպոս, երաժիշտ [3].
1631	Փիլիպպոս. (յետոյ կաթողիկոս).
1643	Փիլիպպոս միւս.
1646—66	Մովսէս բարեպատեհ.
1653	Մանուէլ [4].
1688	Սիմոն.
1690—1701	Մեսրովբ.
1708—16	Յովհաննէս.
1709—1733	Դաւիթ, ձեռնագրեալ յԱղեքսանդրէ Ա.
1741	Կարապետ.

Աւագին վանականն յիշատակի 'ի Կիրակոսէ, զոր ընդ ձեռնարկող կանգնելին Կաստանդեայ կաթողիկոսի, և նախապարգեւ իսկ զնա. բայց Գէորգ Լամբրունեցի որ և Ակնեացի՝ ցուցանէ զնա յայնժամ իրրեւ ազնական Գրիգորի, զի ասէ. « Հոգեշաւք ալեաք ծովակեալ աւրք » ծերանին աստուածապատուեալ արքիեպիսկոպոսն » Տէր Գրիգոր, որ անէր զվերատեսչութիւն այցելական » դիտման քահանայական դասու կաթարզապետու » թեամբ Աշրաթաեան նահանգին, ներքակցեան անե » լով զամսոն ԲՂնի. որ 'ի նուագեալ ժամանակիս առա » քինաբեր վարուք պայծառացեալ իրրեւ զարեգակն » փայլէ յաշխարհի » . յոր յաւելու յիշատակագիրն. « Ընդ նմին և զհամապատիւ ինքեան զաբէր Վարդան' » հարազատ եղբարբ իւրով նախայիշեցեալն Տէր Գրի » գորիս (քահանայի) և զՏէր Գասիր քուերորդի Տեառն » Գրիգորի ... Լեւս աւուրս Տեառն Վանականի վե » րոյիշեալ աթոռոյս վերադիտողի և ամենեցուն սոցա » 'ի Գրիստոս մեռացելի », և այլն:

ԲՂնեցիք 'ի պատմութեան յիշատակելոցք' ծանօթք ինձ, են Յովհաննէս Աբեղայի յիշեալ 'ի Յայսմաւուրս, յաւագին կէս ԺԴ դարու, որ պատմեալ Վանական վարդապետի զեռել ինչ 'ի Աիսէ լերին. և Գրիգոր Բջնեցի Հայր Յովհաննաւանքին 'ի ԺԶ դարու:

Յարեւելակողմեայ մերոցին ԲՂնոյ' կարկաւ ասա մի լերին, յորում գերեզմանք են, և յեզեր սարաւանդին մեռաւան փոքր գրչեթաւոր, բայց արձանագրութիւն ինչ ոչ յայանեցաւ 'ի նոսին:

1 Nous... arrivâmes à Bichni, qui est un bourg assez „ considérable, situé au bas d'une montagne sur le fleuve „ Zengui. Nous logeâmes en un beau monastère d'Armé- „ ens, bâti entre le bourg et la montagne. Ce monastère „ est une ancienne fondation de 7 à 800 ans. L'Eglise qui „ est encore entière et bien entretenue, est toute de pierre „ et extrêmement massive. Le Cloître est bâti à la façon du „ pays: il est ceint de murs hauts et épais de pierre de tail- „ le. On voit proche de ce monastère des ruines de tours, „ de châteaux et de rempars, en si grande quantité, que ce- „ la donne beaucoup d'apparence à ce que les gens du lieu „ content que Bichni a été une des forte-places d'Ar- „ ménie. Je logeai au couvent: les moines me reçurent avec „ beaucoup d'humanité: ils me mirent au plus bel appartement, „ mais il n'y eut jamais moyen de tirer d'eux une volaille pour „ me faire du bouillon; parcequ'on était dans le Carême. „ Mon conducteur eut besoin de toute son autorité, et fut „ même obligé de lever le bâton pour me faire donner des „ œufs.— Le 7 (mars) je partis à la pointe du jour, après „ avoir fait un petit présent au Monastère.— CHARDIN,II.

2 Le Couvent de Bisni est le mieux bâti que nous a- „ yons vu dans tous ces quartiers; il est solide et de bon- „ nes pierres de taille. Les ruines qui sont aux environs, „ marquent qu'il y avoit autrefois une ville considérable .— TOURNEFORT. Lettre XIX.

3. Ի Մատենի յիշատակի 'ի գիրս յաւագին կէս ժԶ դարու՝ Մանուէլ արքեպիսկոպոս ամի անուանի, երբեմն յանուն Աշրաթաեան նահանգի (1624), երբեմն ԲՂնոյ (1632), և ապ. երբեմն' Աղցմոսաւանից (1633). յաւագ քան զայս թուականս' 'ի կոնգակի միւոմ Մելքիսեդ կաթողիկոսի' յամի 1610, առաքագրէ ընդ երեսուն գլխաւոր եպիսկոպոսաց. 4 Մանուէլ եպիսկոպոս աւագնորդ Ս. Աստուածածնին „, որ թուի ԲՂնոյ Աստուածածնին. Թէպէտ և Աղցմոսավանից եկեզեցին ևս այսպէս կոչէր. այլ ասկաւթն ընդ երկոցունց թեամբ է' միոյ կամ երկուց ամանց լինել. Մանուէլ անուամբ եպիսկոպոսաց յիշեցեալ 'ի միջոցի նշանակեալ ևն ամաց՝ — Յամաթ յիշի և Մանուէլ եպիսկոպոս էջմիածնայ - տես յէջ 198։

ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՔ

ԱՐՍԳԵԱ, ի հիւսիսոյ կողմանէ լերանցմէ Սասրին Տաշրաց, յարեւմտից և ի հարաւոյ գաւառն Ղգեայ, ի հարաւոյ արեւելից եւեթ գաշտացեալ ի սահմանակցութեան Կատոյից և Ծալուն Գեզամայ, իբրեւ անկիւնակալ երից մեծամեծ ոչխարհաց Հայաստանեայց՝ Աղթամայ, Սիւնեաց և Գուգարաց, զեռեզեալ կայ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻՔ ոչ ընգարձակութեամբ կամ յիշատակիւք բնչնչանաւոր, բայց ըստ բնութեան և ըստ գրից երկրին՝ կարի բարեշնարհ. քանզի մեծաս մասամբն գեզեցիկ ձորաւորք է լեռնակոհակ, մայրերաւակ և յոյժ առատ ծաղկաւէտ, վասն որոյ և կոչի եւս ի յիւրին գաւա՝ ՇՐԱՂԱՒՈՒՆԻՔ կամ ՇՐԱՂԱՒՈՒՆԵԱՑ ՁՈՐ. որպէս և ի Թուրքաց ՏԵՐԵՅԻՂԵԿ (Դաշտաչիշակ). Շրջապատ լերինքն՝ ի Տաշրաց կոչմանէ, յարեւելից ընդ մեաս գնալով, են Քէօմիւրիւ, Աչխաչան, Խիլիսանա, Ջեվէ-գաչ, և այլն. և ի Ղգեայ կոչմանէ՝ խառն առմնանաւ՝ Գաւրա-պաղաչ, Լաբրիւղիւ և Ջինձիրլի. իսկ ի կոչմանէ Ծալուն Գեզամայ՝ փիր տաղ, Լչէկ-մէյտան, և այլն, ի միջոցի իբր տասն կամ երկոտասան մղոնաց. — Ցայսմ անձուկ և գեղածիծաղ Ծոցի՝ վազվազեալ խազաղ յարեւմտից յարեւելս՝ զուգակիցն Քասաղայ և հզօրն քան զնա՝ գետն Հրազդան կամ Հուրաստան. զոր գհայաբնակն և գհնաբնեան թերելով կոչումն և ազգումն հեթանոսական ժամանակաց. գերծեալ յանձկութենէ ձորոյն և հասեալ ի դաշտավայրն՝ ի կոյսն Գեզամայ Ծալուն, ընդունի գհանդեալն անուն առաւ՝ Ջանկի, յորոյ անուն կոչի արդ բովանդակ գետն. որ և յիւր խառնըրդոյն առ Քնասալ գիւղիւ, գեղեցկելով իջնալ ընդ փարախաձս խոտորի՝ ի հարաւ կոյս, և պատեալ գրեւելեայ մասամբ Ղգեայ՝ յառաջէ ուղիղ ընդ հարաւ՝ ի կատարս Ըստ անձկութեան ձորաշուրի խորոյ՝ վասն մանուանս ընդունի երկուսեքն, և առաւել յահեկէն, այն է ի լերանց անըզբաղեալոց Տաշրաց. յորոց զմին՝ գիջևան յԱրխաչան լեռնէ՝ հանդերձ սմն յոտարաց՝ գլխաւոր վտակ Հրազդա-

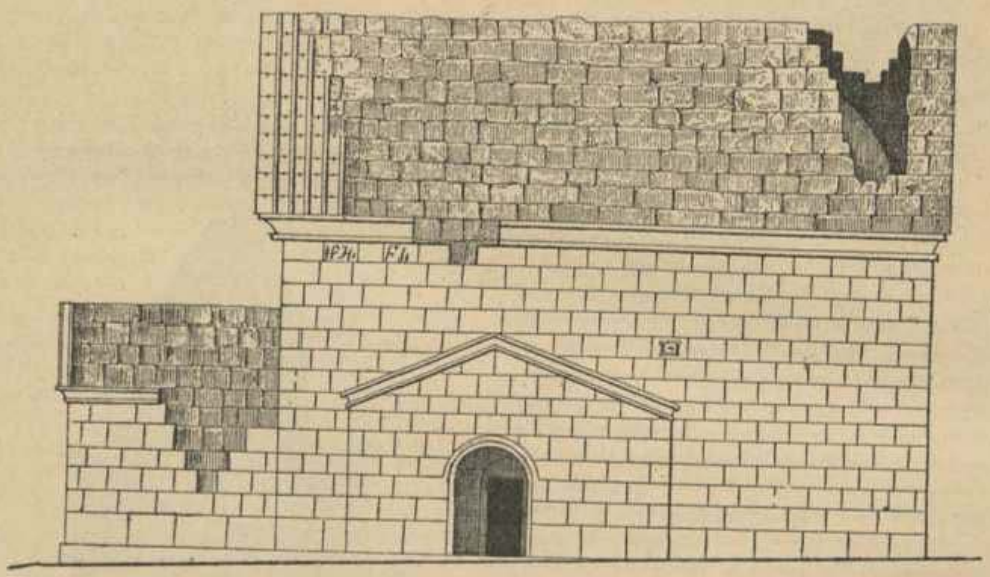

109. Մատուռն ի Նորակառնեաց-Ձոր.

նոյ, և կարծէ Բասխաճ կոչել. Թուրքք՝ ըստ նոր անուան գաւառին՝ և զգետն Ջերիչիլեի-չայ կոչեն, այլ և

Ծուղպուղաց 'ի վերնակողմանեն։ — Ի միջակողմանս ձգտահովին' յաջմէ գետոյն կայ և լճակ մի խոշոր-պուղպ անուն. իցեն քերեւս և այլք մանուկք քան զայն. զի ոչ է քալ քննելով գաւառակս այս, մանաւանդ բուսեղէնքըն և կենդանականք. որովք ճոխագոյն գոլ վկայի և 'ի պատմութենէ, քան անուանն։

Ա. Աբուսխիս Ա. Քառասն վաղարշակաց' էր ումն 'ի սմա պայազատ Հայկազնոյն Գեղամոյ, Վարժ կամ Վարաժ անուն, որդի Գատոյ, « պատանի յաղող յոյս » եղեալ, այծեմանց և վարազաց, դիպաձգու- » թեամբ Նետից կորովի (կամ, նշանակ 'ի նետաձգու- » թիւն կորովութեան), որում յանձնեաց Թագաւորն » զորդի իւր Տիգրան' ուսուցանել դնա. և իշխան արքա- » նականացն արարեալ զոսոց, և չէնս պարգեւեալ նմա » առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի ագդն Վա- » բաժնունի ». և գաւի 'ի բարձ և 'ի տանուտէրու- թիւնս Հայոց, քէ և ոչ ընդ առագագոյնս։ Այլ պի են և յոյժարհս վաստակականի և Տուրութերանի համանուան գաւառք' գժտարին է որոշել զտակաւս ունեցս արս յիշատակելս յոյս անուն, բայց միայն ուր ընդ նոսին և սահմանակիցքն յիշիցին առհաք. որպէս, յամին 632 'ի գալ Կաւատանդի կոյսեր 'ի Հայս' ընդ իշխանս եկեալս նմա ընդ առաջ' յիշին և Այրարատեան կողմանց վաբաժնականք, Գնթունիք, Սպանդունիք, յոյս է քէ առքա բնիկքն էին այսր գաւառի. այսպէս և յորքունի բանակին կրկին վաբաժնականք յիշին, մին 'ի միջի ցեղից Տուրութերանի, երեքշարիւր արամբք, և միւս վաբաժնունեանն, գասեալ միւրձ 'ի Սպանդունիս հարիւր արամբք. յոյս է քէ և սա գաւառիս այսորիկ բաժին է, որ և առ կաւատեանսն յայնէ զտեղւոյն և զսահմին փոքրկութիւն, որոյ անուն ոչ գտանի 'ի միացորդ Գահնամակին Սահակայ. իսկ 'ի Ներսեսեանն' վաբաժնունին ընդ

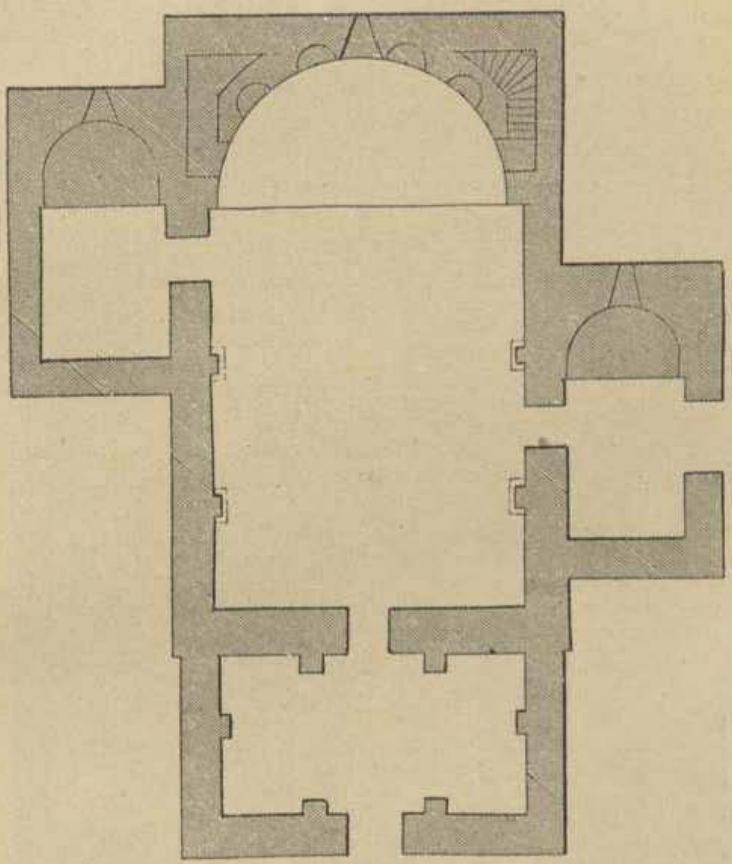
110. Ախտամար. Կիւրծի Գիլիակ.

յառաջագէմս գասի, 'ի հնգետասաներորդ բարձի, այլ ոչ գործէ բանս է. զի յետոյ 'ի ՀԸ կամ ՀԹ բարձի' կարգին Վարդունիք. և այսպէս հանդիպի արձեալ ըզսահմ անգայս 'ի միւսոյն, որոյ վկայի և հնութիւն երկրորդ կոչման գաւառիս Սարին սահմանեալ հանդիպիմ և զՀմայեակ վաբաժնունի, որ յամի 554 գաւ. 'ի ժողովի Ներսեսի Մինոյ. Քերեւս նոյնպէս էր և « Սահակ Մարզպան' վաբաժնականաց Տէր », զորոյ գնահ սարեգրե Մաամբ. Ուսհայեցի յամի 1000։ — Յանուն վաբաժնականաց կայր յերուսաղէմ վանք մի' 'ի կողմն Տաճարին Սողոմնի։

135. Որպէս ոչ յիշին պատմական գէպք փոքու գաւառիս, և ոչ չէն կամ գիւղ 'ի նմին. այլ մի միայն, և այն առ յետին պատմին Զաքարիայ Սարկաւագի. քէ պէտ կարի հնանիլ կոչմամբ' Նախամարք, որոյ չեն յոյս այժմ դիրքն. անդ առ եկեալ զՅովհաննէս եպիսկոպոս Կաբրեցի գաւազնարդն Յովհաննաւանաց, վասն ժողովելոյ արդիւնս 'ի պէտս վանացն, յետ մարտից Օսմանեանց և Պարսից յամս 1636–8. « և էին անդ (յայնժամ) երկու երէցք, մինն 'ի Կնչաւանց և միւսն 'ի Նոյն գեղչէն Նախամարաց », որք գաւազինն ոչ հանդուրժելով զեպիսկոպոսն' արշամարշեցին, և իբրեւ ծանեան' « առաջի անկեալ չրէցան յերկիրն և ժողովեցին բազում ցորեան, և ինքեանց պրաւանքն առաքեցին 'ի վանքն ». Եթէ և գիւղն ցորենաբեր էր' 'ի զէպ է կարծել զայն յարեւելեան մասին գաւառին, որոհետ 'ի հովսի Ջանկի գետոյ, որ ըստ հարթութեանն և բազմութեամ Թուի եղեալ ընդ այլոց սահմանակցաց 'ի գաղթ

տարաւ և զնաւա Շահ-Աբաս, և յետոյ ձէլալիքն հարաւ կեցան յերկրի անդ։

Ի գլուխ գաւառին, այսինքն է յարեւմտակողմն, առ ակամբք Հրազդանայ՝ ընդ մէջ Ցեվէդաշ և Գուրտպազաղ լերանց, ՚ի բարձրաւանդակի անդ են հանգըրուանք տուարածից և փոքրիկ շէնք, շուք անուանն, և ունեք անուանեալք՝ Մխախանէ, Շուրախ կամ Շօրախ, և յանկեան խառնըրդոց վտակի միոյ ինքոյ յԷօրթխլիւ լեռնէ, յաջմէ գետոյն (՚ի հարաւոյ) Գարագալէ, և հուսկ Նմին փայտաւէտ։ յորոց իբր մղոնաւ հեռի՝ յահնկէ գետոյն կայ Թուրքմանակ գիւղն Թաղնարու (կամ Թաքնարխ)։ և ՚ի հիւսիսոյ նորին փարախաւ վերագոյն ՚ի ձորեզեր գետակի միոյ՝ Այլոչիկ, նոյնպէս Թուրքմանակ։ — Մերձ ՚ի խառնարդս այլոց վտակի ՚ի Հրազդան՝ ՚ի նմին ձախակողմանէ՝ Ցեսէ-գըլյաց (Գառաղըլյախ)։ յեւլից նորա մղոնաւ հեռի՝ ՚ի ձորեզեր այլոց եւս վտակի՝ Թայլարուխ՝ բնակեալ ՚ի Հայոց գաղթականաց Աւծափայ գեղջ Կոգովտի, իբր 30 տանց, որոց եկեղեցի կայ

111. Գառակաձեւ եկեղեցւոյն ՚ի Ռնտամալ։

յանուն Ս. Աստուածածնի։ — Հեռի ՚ի տանէ կիսով փարախաւ առ վտակաւն յԱրխաշան լեռնէ իջելոյ՝ կայ Նաւռնաւս (որ գԱռաննեաս յիշեցուցանէ) գիւղ Թուրքաց, իբր 15 տանց։ Նոցեքան կամ աւելի հեռի ՚ի տանէ յեւլից հարաւոյ՝ առ այլով եւս վտակաւ՝ Քարարիչի գետոյ Հայոց 20 տանց, Ս. Յովհաննէս եկեղեցեաւ։ — Փոքր-ինչ հեռի ՚ի յետոյս և ՚ի հր. արեւելից՝ առ միւսով եւս վտակաւ՝ Ցառուխ գիւղ Հայոց՝ իբր 30 տանց, Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ։ Առաւ և անդր հարթածաւալ դաշտանայ գետինն, և է հովիտ Ջանկի գետոյ։

Իսկ յաջմէն Հրազդանայ կամ ՚ի հարաւոյ՝ յետ Գառաղլէի՝ չորիք մղոնօք բացագոյն յեւլից նորին յանկեան խառնըրդոց վտակի միոյ՝ Այլամիրտի գիւղ փոքր Թուրքմանակ։ և յեւլից նորին փարախաւ հեռի՝ փաշաքեանց կամ Ցէղիխաչա Թուրքմանակ, իբր 20 տամբք։ Յեւլից և ՚ի հարաւոյ ՚ի լեռնոտին մինչեւ ՚ի խառնարդս Հրազդանայ և Ջէնկեայ՝ դան հանդրուանք և չէնք մանեաց, յորոց մի է Մամանի։ Մերձ ՚ի խառնարդսն առ Ջանկեաւ՝ յահնկէ, որ է յեւլից կուսէ, մեծ առանգեաղջն Հայոց Ռնտամալ իբր 120 տամբք, և Ս. կարապետ

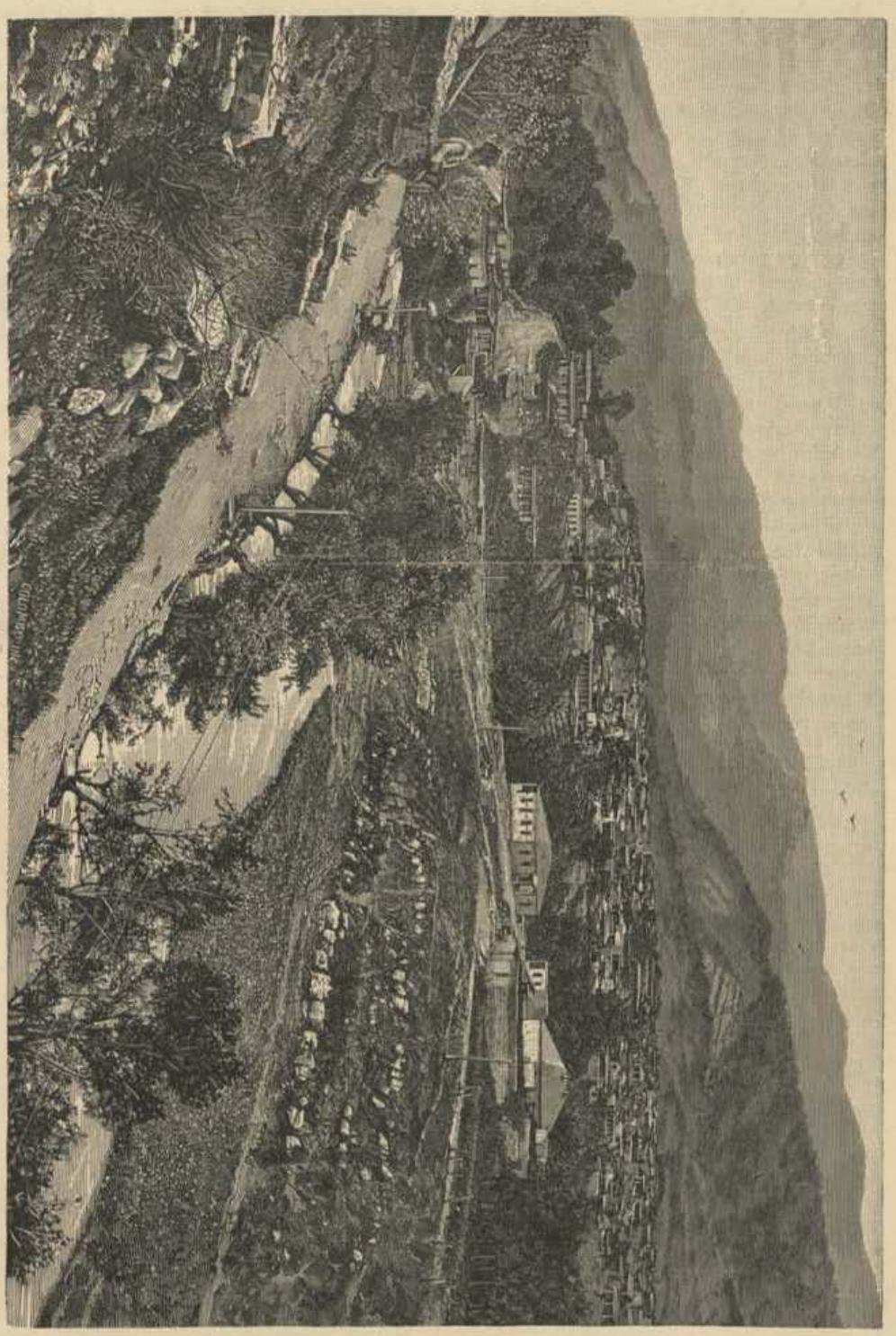
եկեղեցեաւ։ — Ան. սակաւ մնայ կիսաւեր եկեղեցին՝ կիւրմի Գիխիսէ (Վրաց եկեղեցի) կոչեցեալ յայլազգեաց, պատկերեալ ի Թիւ. 110։

Հոմիան Զէնկեայ, մանաւանդ միջոցն որ ի գետա- կցացն մինչեւ ի Շահրիզ, (իբր եօթն մղոն ընդ երկայն և ընդ լայն), ի Հա. կուսէ չրջապատեալ բոլորակաձեւ հր- բոյրովի լերամբք, համակ և ինքն հրաբղխեալ է կազմա- ձեալ, բլրակս ունելով չրիւ՝ չեչաս պատաս կամ աղ- բատոպր հերձատ խանձոպարիս, յորոց միջի սփռեալ են փոքրագոյն կոյսք կամ կոշտոպք քխոբակք։ Ի ծակոխ պատոպին գտանի տեսակ իմն հայկատոյ։ — Ընդ առաջ (Զէնկեայ) ի վեր խազալով ընդ արեւելս ի Գեղպու-

111. Էկեղեցի ի Ցրագիւեանց-Ձոր.

նեայ կողմն, են գետոց, էյայի ի Հա. Ռեռամնոպայ մղո- նաւ կամ աւելի հեռի, 30 տունք և Ս. Յովհաննու եկե- ղեցեաւ։ Ցելից նորին կիսով փարատեալ հեռի Գեղմա- շէն գիւղ մեծ, յորում կայ և եկեղեցի հին քարաշէն կա- մարակապ. այլ պի կործանեալ էին տանիքն՝ փայտա- յարկ որարին բնակիչքն՝ առնք աւելի քան զ'60, և կո- չեցին Ս. Թադեաս։ — Ցարեւելից որին փարատեալ հեռագոյն ի սորատս փիրոպոյ լերին և առ գետեզեր- բըն՝ Ձիւակոյ ըստ Թուրքաց, ըստ Հայոց (իբր 45 տանց) Ցաղկունք գիւղ, յորմէ և անուն գտաւեին Ս. Ցարտ- ղիմի եկեղեցեաւ։ Ի դէպ է սմա լինել գիտելի չէն ի հեռում, այլ ոչ նշմարին որպ նշանք մեծութեան ի նմին,

113. Wasserburg v. Jacob Sandrart gemalt.

Փարախաւ հեռի 'ի Ջաղկունեաց՝ յարեւելից կուսէ, և Նոյնքան հեռի 'ի Ծովեզերէն Գեղաքաղեաց, յահեկէ (՝ի հարաւոյ) Չէնկեաց՝ կայ Շահրիկ գիւղ, 45 կամ 50 հայաբնակ տամբք, և Ս. Յովհաննէս եկեղեցեաւ։ — Ընդ մէջ Շահրիկայ և Ծովեզերն 'ի Նմին կոչման գնացն՝ է վարսեր գիւղ ըստ Հայոց, Զբաբա կոչեցեալ յայլազգեաց, իբր 30 տամբք, և Ս. Աստիածնայ եկեղեցեաւ. զոյս գիւղ հանգերձ Գումածորիւ և այլովք մերձակայիւք՝ Աշտ Ա. Մինչեւ Թագաւորեալ (տամի 874), և գտաւար իւր Սոփի տիկին Սիւնեաց՝ եաւն 'ի կալաւածս Ս. Աստուածոյ եկեղեցւոյ Սիւնեաց կղզւոյ։ Իսկ գեաղն Գամանոր արդարեւ 'ի փոքու Ձորավայրի կայ, իբրեւ քառորդաւ ժամու հեռի հեռի 'ի Ծովէն, 'ի ստորոտս լերին, 15 տամբք և եկեղեցեաւ յանուն Ս. Յակովբայ Մծբնայ Հայրապետի։ — Ի սմանէ մղոնաւ հեռի 'ի Հր. կուսէ յանկեան Ջանկեայ և Ծովեզերն կայ մեծ գեաղն Իշխանվքն՝ Մարգան ազանգաւոր Քաւաց, և մերձ Նմին պահպանեն պետութեան, 'ի վերոյ մեծի արգանի հանապարհին՝ որ տանի յԵրեւան և 'ի Տփղիս։ — Երկու մղոնաւ հեռի 'ի հարաւոյ սորին և 'ի հարաւային արեւմտեան ծայր վերին կամ հիւսիսային մասին Ծովուն Գեղամայ՝ կայ Գորտակ, ըստ այլազգեաց Օրտահիւր (Լորտակիւր) գիւղ Հայոց, իբր 80 ազխատչէն տամբք և հին եկեղեցեաւ, զոր նորագեալ սրդ՝ կոչեն Ս. Յովհաննէս։ Գան սա նմին և հին գերեզմանք և խաչվէմք, ընդ որս և տապան Ղահատակի միոյ։ Ցերի գեղջս 'ի քարափունս Ծովուն Գեղամայ՝ յայտնեցաւ քեւեոգանգակ արձանագիր իննատղեայ, յամի 1883։ — Ի գեպ էր արգելք 'ի Գեղաքաղեաց համարել գյետին յիշեալ գեաղագ, այլ զի արդ պատշանեալ է վիճակիւ՝ յորում և այլք 'ի գեաղից Ջաղկունեաց, և զի հարթ հատատար է երկիրն յայնմ մասին միայն չդիպանց Ծովուն, ըստ Շահխաթունի և մեք այսպէս նշանակեցաք. այլ ոչ հատանիք նմա՝ և ըզ-Ցամաքարերդ և զՁայատիկ (Զիպտլու), որք առ Ծովեղերբն, լերամբ և ստորն գետակաւ զատուցեալք, և ոչ զԱլաբերս՝ որ 'ի հարաւոյ Նգայ, ընդ սահն 'ի վաքսմունիս զտեալ, այլ գյետինդ 'ի կատարս գրեցք և գծովեզերեայսն 'ի Գեղաքաղեան։ Իսկ առ Հրազդանաւ՝ այսմ գետոյ վարաժնունեաց վերագրեցք և գկարատանի գիւղ (Քէրվանսէրայ) որ և Գառնիկիճ[1] 'ի հարաւոյ Ռնտամալի և 'ի հիւսիսոյ Մայրավանից (270), 50 տամբք Հայոց և Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ։ Ի հարաւոյ գեղջն առ գետեզերն կայ ապառաժ մի մեծ՝ Առաքելին անուանեալ, վասն չարչ պատելոյ և բազմելոյ զնա Ջաւրց, որք երբեմն յորդեալ արգելուն և զանցս հանապարհին։ — Իբր երիւք մղոնաք 'ի հարաւոյ Կարատանէ գեղջ և առ ինչ պակաս յարեւելից Մայրավանից, կայ լճակ մի 'ի հարթ վայրի մերձ յարգանի պաղատայն, առ որով Ախուռ Մատրին գիւղ և եկեղեցեաւ, իբր 70 տամբք Հայոց և Ս. Թաղ հին եկեղեցեաւ. և երկու մղոնաւ 'ի հարաւոյ Նորին՝ Վերին Ախուռ, 60 տամբք և Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ։ — Ցարեւելից սոցին է Ձամանկեղ հանգրաւան, Թերեւս 'ի սակս վերոյիշեալ լճակին այսպէս կոչեցեալ։

Ի վերնակողմանս Վարաժնունեաց Թուին լինել և փոքր գեաղք առակարձակք Օզանլար, Ղազուխ-գիւնիի, Ղօշտար, Ախլօփուր և Ախմրան, զորոց դիրս առաւգել ոչ կարացաք. որպէս և ոչ գեկեղեցւոյն և գմատան, զոր յանդիման առնեմք (՝ի Թիւս 103 և 112), և ոչ զանուանս սոցին և որ 'ի Կարատանի գիղջն (Թ. 113)։

[1] Այսպէս կոչէ Տէրտատ, որ թէ սորդ է՝ գԳառնիկ կամ գԳառնիկ յԱրեցատեաւէ. Randamal et Karavanserai-Karnièghin sont pour ainsi dire les chefs-lieux de ce qu'on appelle le Daratchitchak ou la Vallée des Fleurs.— DUBOIS, III. 320.

ԺԴ

ԿՈՏԱՅՔ

ԱՐԴԱՒԱՀԱՆԴՈՒՑՆ՝ Իվիճակս Ա-
բրահամեան Նահանգի, ի նուագել
ազգայնոց պատգամաւորեան կամ
գաւառական ժամանակի նախնեաց
մերոց, միշեւ ի մեր աւուրս՝ հան-
դիսացաւ գաւառս ԿՈՏԱՅՔ կամ
ԿՈՏԵՒՔ, որ շրջապատեալ է յայլոց
յոլովից՝ սոսինքն են, ի Մա. Ա-
ղաւ գաժառն, ի Հա. Նիգ և Վարաժ-
նունիք, յԱլիկ՝ Մազազունիք և փոքր գաւառակք Ա-
յրարատոյ, ի հարաւոյ՝ Ոստանն Հայոց։ Բայց որպէս այլոց
մերձաւորաց՝ և սորա չեն քաջաբոյր հին սահմանիք, մա-
նաւանդ զի յանշքանալ այլոցն՝ սա գլխաւորութեամբ
մայրաքաղաքին Երեւանայ՝ ընդարձակել պարտա-
կեալ է և գայլոցն բաժինս. և ըստ վկայութեան ոմանց,
ոչ հնոց այլ ոչ և նորոց, յարեւմտից կողմանէ՝ ի Կո-
տայս հասնելոյ էր Եղիվարդ գեղ. յարեւելից՝ մինչեւ
ի Գառնի ձգէին սահմանքն, որ է ասել յլերինս անջըր-
պետս Գեղարունեայ կամ Ծովուն Գեղամայ։

Մեծագոյն մասն երկրին՝ արեւմտակողմն՝ գաչտային
և արգաւանդ է, առագիկ ի Հրազդանայ, որ ի հիւսի-
սոյ խազայ ի հարաւ ընդ բովանդակ գաւառն, ոռոգու
ինչ խոտրելով յարեւմուտս. և որոյ ի գաչտին Ա-
րարատոյ Թաթի յԵրասխ, ընդ մէջ Քասաղ և Ազատ
գետոց. և զի ի ծովէն Գեղամայ անպատ ունի զօժան-
գակութիւն Ջէնկեայ՝ ոչ պակասէ յարբուցանելոյ ըզ-
գեազս և զոյգիս, որք առանց այնր ծարաւեալ ճոպին
արտեաք, հանգոյն այլոց կողմանց Նահանգին, քանզի չը-
կան այլ գետակք ի կողմանան, այլ վտակք ինչ անբաւա-
կանք ի ժամս տապոյ ամարայնի. վասն որոյ մեծ խնա-
մով և աշխատութեամբ՝ բազում անգամ իւխտոյց եր-
կրին (Պարսիկ խանից Երեւանայ) և կաթողիկոսաց Էջ-
միածնի, հանելով է առուս, և փողոսակք եւս բերեալ
ջուր յարբուցումն անգաստանաց և չիից վիճակին Ա-
ջակոյմն Հրազդանայ՝ սոսինքն արեւմտակողմն՝ գրեաթէ
ի սպառ անջրդի է ի բնէ, իսկ ի ձախակողմն ունի ինչ
վտակս, լեռնային գոլով այնր մասին, բայց չտաք եւս
յայնցանէ՝ մինչեւ ժամանեալ ի գետն՝ սպառին. ա-
կայն թէպէտ և այսպէս հետակրոյս լինին յառաջխա-
զացութեամբ, այլ ի գարնանի առաջք նոցին կամ ազ-
բերք՝ խառն խոպան և ծաւալին ի լեռնակողմանս անգ,
և յոյժ զբօսալի յարդարեն զվայրն. որպէս զի ըստ բազ-
մաթեան վտակացն՝ բովանդակ վիճակն իսկ ի գարուց
հետէ Դրբդ-պուլաղ (40 վտակք) կոչի յայլազգեաց։ Ջեր-
կաւն եւս հանգամանս յիչէ Ջաքարիա Սարկաւագ՝ նա-
ւելով զԱռաջի խան կաւակալէ Երեւանայ, զի «գնայր
» առ յամառան եղանակին ի գաւառն Կաւէս, ի յա-
» կունս բազմաթեանց աղբերացն՝ որ առէին խրոխ սուռ
» յախ, որ է Ջաւառաւն աղբիւր»։ Յարմէ խնառաւաբ-
բեալ Բարաղամ աչխարհագիր՝ ասէ, «զի ունի գաւառս
այս զվտակաց Ջաւառաւն աղբիւրս անուշահամ ջրոց»։
— Երեւին և առ գետաղն Ձորակք անձաւակք երբեմն չար-
ժանք ջրով և երբեմն ցամաքեալք. յորոց ակի ի սահ-
մանս Երեւանայ յիչէ Ջաքարիա Սարկաւագ՝ զԱմիրդա-
բեանց Ձոր և զՂապունց Ձոր, յանուն նախահաւրց տահ-
միցն որք ի պատանդից Վրաց։ — Մի միայն գետակ ի
լեռնակողմանց Գեղամայ իջեալ՝ խառնի նախ յարեւ-
մուտս, և առ Ջագ գիւղիս խոտորեալ ի հարաւ, իրբեւ
զուգահեռական Հրազդանայ խառնի ի նոյն, անցեալ
յարեւելից հարաւոյ Երեւանայ. զոյս յատկապէս կո-
չենք Գըրգպուլաղ ի տեղագրիս, որ և Ձման կոչի ի
տահմանս համանուն գեղջ, որպէս և ի տահմանս Երեւա-
նայ՝ Գետառ։ — Ի սպառատած տահմանաց գաւառին,
յարեւելից հարաւոյ՝ կայ և լիճ մի տնձաւկ կէս մինչ և
տեղի երկայնութեամբ, Գայլը-կեղ անուանեալ. և այլք
տակաւք և յոյժ մտնունք։ — Գետն Հրազդան բաց ի
մատնաւտութենէ պատատկանչրոյն՝ ընծայէ և ձկունս
համեղատաչակս, զծանօթ Կարմրախայան և զանաս-
նեալսն Կապիտ, Մուրգի, Գոձի, Պարիկեզ (գեղձուկն)։

Թէպէտ և կոշակք լերանց են յարեւելակողմն գաւա-

ան, որպէս առացաք, այլ ոչ և լերինք բարձունք վերա-
ցեալք լերեսաց դաշտագետնոյն, որոց հիւսիսակողմն ինք-
նին բարձր է լերեսաց Ծովու իբր 5000', ուստի կամ պա-
կաս, իսկ հարաւակողմն նուազ քան զ'3000'. և զի երկա-
րաձիւն հովին Հրազդանայ՝ 'ի ՔՂնոյ ցերեսան՝ իբրեւ
քան միոն է, յորս ուրեմն է զի ընթացք նորին երագ
երագ ասորիւք են, որ է ասել և երկիրն յոյժ վայրա-
հակ: Ի լեռնահաշակաց անտի անվնաք և բարձրագոյնք
են՝ Խնկի-տաղ (Կավ լեռան) 'ի հիւսիսակողմն 'ի հարաւ-
Ախառ գիւղից, և 'ի նորին հարաւ Շամիրամայ լի-
բինք՝ ըստ այլազգեաց Փէսթան կամ Կիւրան տաղ, Միծ
և Փոքր. կիսով փարատաու հեռիք 'ի միմեանց, յահեկէ
և յարեւելից Հրազդանայ և 'ի մոյ նորին՝ հանդէպ
լերինն Ագրի. որպէս և յարեւելից իւրեանց՝ նովին հա-
րիգռնական գրիք ունին գԱխնանկան՝ զմի 'ի բարձրա-
գոյն լերանց Գեղամայ: — Գխաւոր կամ բարձրագոյնն
յերկոցուն կիւրան լերանց (որք այսպէս ասին կոչի 'ի
Թաւրեաց՝ կամ վասն հերկելի գոյց կամ վասն սկսաս-
ձեւ պատահարանց Փոքան), արեւմտեանն է, հարց յար-
քունի պղտասցն որ ասեն յԱրեւան և 'ի Սեւան. իսկ
հայերէն կոչումն ասանդի վասն ստ նոսա բռնակերոյ
Շամիրամայ ընդդէմ Ագրոյի՝ որպէս յառնն որին ա-
նասանել 'ի Հայոց: Ագ ինձ Թուի 'ի բուն իսկ յա-
նուանէ գուսանին Կոտայից՝ այգպէս ազատագեալ կոչ-
մանն 'ի Թաւրեաց:

137. Հարկ է Կոտայից լինել քաջ հին յազգային մեր
լինելութեանս, աներկրայ չորք անելով գրնակութիւնս
և գգաստակերաս նախահարցն Հայկազանց, գԱրա-
յաս, գԱրագած, գԳեղամ, գԱրան, և այլն. յորոց
մինի գոլով և գուսանս՝ հարկ է կամ զուգամանեակ և
զուգազարմ նոցին լինել անասնակոչութեամբ միոյ յա-
ռաջնոցն մերոց նահապետաց, և կամ 'ի նախահայկեան
ետս սեռելոյ մարդկանէ. քանզի զազգի կամ զտոհմի
մեծի նշանակ ոչ անանդ Կոտայք, որպէս Տոյքն և
Գուգարքն. և կոչին ուրեմն բնիկքն Կոտայեցիք. յայտ
է ապա զի նախասկիզբն անուանն է Կոտ կամ Կուտ,
ևթէ անձն ևս էր և թէ այլ ինչ. և ազատագանգ համա-
րիմ ուրեք ստ նախնիս՝ Կուտէից և Կուտեաց կոչե-
ցեալ, այլ եւ Կուտէից գաւառ, յորմէ եւս ազատագեալ
Կուտէուց գաւառ: Բայց զարմանալի այս է՝ զի ստ հր-
նագոյն նախնիս կամ 'ի վէպս՝ ոչ յիշի ոչ անուն գա-
ւառիս և ոչ յոյն անուն ազգին կամ տոհմի և պատիւ իշ-
խանական, այլ 'ի ժամանակի Աստիկեանոց սկսանին
հանդիսանալ ազգանք սորին. զորմէ պատմեսս Թուխ
ինձ՝ լինել երկրին անփական վիճակ և ժառանգութիւն
տրգունի, և ազգին Կոտայից կամ Կոտայեցւոց՝ լինել
զրանիկս Թագաւորացն. վասն որոյ և ոչ ուրեք յիշին
յանուանէ իրրս տոհ կամ ազգին առանձին, այլ ուր
ասի «և 'ի ազգէն տրգունի», 'ի նմին իմանալի է և
զԿոտայս: Սակայն զի առանձինն և կարի հին ազգին էր
նոցին, վկայէ յառաջ քան զմիւս պատմիչս՝ ազխարհա-
գիրն Պաղամէաս, որ յիշէ գրեթէ հաւատարանայն
հայկականիս գաւառ մի, Cotacene յեղեալ 'ի Լատինոյս:

Ցեղս կոյս Չ գաւառ՝ 'ի Թագաւորել Բ Թորոսիս Ա-
ռաքեանց՝ օգնութեամբ Յունաց, և 'ի Թագաւ 'ի Նոսա
զմնան մի յազխարհէս Հայոց, առնհանարգ երկոցուն բաժ-
նից յիչի գաւառս Կոտայք՝ մինչեւ ցառնն Գառնի. և
'ի ծակս այնր բաժանման՝ յերկիցգկել ստ վայր մի և
Հայոց՝ Նոսա ըստ եկեղեցական տեսչութեան, յայտ
գաւառի յԱշնան գեղջ, (որպէս նշանակեցի 'ի առ-
բեւդ), եղաւ սեթոս կաթողիկոսի յունարաժին Հայոց.
ի նմին կողման գեղերէք և տուղ յառաջ քան զմեռս
անդր Արթագեաց, զորս վասն Յունաց թուեմս՝ առա-
քեալ 'ի Կոստանդնուպոլիս կոչերէ, որ և խորհրդատնդր կա-
լաս գրալ իշխանն Թէոդորոս Լչասնի և առաքեալ ստ
կոչոր, յորմէ՝ ստ արդարացեալ գրձառ: — Ա՛ս նովին
ժամանակաս և տուղ գնեի՝ հաւատալ գրիեալքին և ըզ-
բարգաւճանաս երկրին՝ վկայարանութիւն Գաբէլ Դը-
նեցւոյ, որ մինչեւ մերեալ՝ Տաճիկ Աւրհանն էր, և
« հառնալ լինէր յԱգրարատ գաւառ 'ի կողմն Կոտէից
» Նահանգին, և չրջէր ընդ գիւղս և ընդ տունս, և տե-
» տանէր զկարգս քրիստոնէից և զոյարկեալս վարս ա-
» տուածապաշտութեան ». (և յետ մերեալքեանն) տատ
բնակէ ... 'ի Գաշտաւկողմանն, 'ի գիւղ մի' որում
» Ձագ անուն կոչէր »: — Ի կէս Թագաւոր՝ յարգաս տա-
նել Բագրատունեաց Հայոց, Վասակ Սիւնի թոյս
տուեալ 'ի կողմանս Կոտայից՝ եհաս գհնամուտս իւր
և հալածեալ գերծաւ 'ի Գեղարքունիս: Ցետ ասկաւաց
յաշխարհել Բագրատունեաց և Թագաւորել՝ արկին և
գԿոտայս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց. և յետ նոցա
կրկին Թափեցին յայլազգեաց՝ ազխարհակալքն Զաքա-
րեանք. Ագաբէկն Խանէ եւս մնան 'ի գաւառէս ժա-
ռանգութիւն Օրպէլեանն Լիպարտի, զոր և յետոյ պա-
տուոյ Նորին Սմբատ՝ վերստին Թափեաց հրամանաս
Թաթարաց. և ոսպանէ հալածեալ, յամին 1235, ՃԼՀ-
Հոսին Թորգոմ Շահ՝ անկաս 'ի Կոտայս, ուր և յետ
ասհմանացն հնար չարաչար զզօրս վերայ և Հայոց, որոց
ստաչնորդէին Թագաւոր նորա Լաշայն և վերջինքսն Ի-
ւանէ: Զարմ Զաքարեանց և պարտպանելոցն 'ի նոցանէ
իշխանագանց Հայոց՝ պարտաւորեցին, որպէս գԱրագած-
ան և ստա 'ի Կոտայս, ըստ ներելոյ Թագաւորաց. խո-
'ի Թաւրանել զօրութեան սորա, որպէս և 'ի բռնանալ
Թաւրէ իշխանաց, զմերձակից գաւառաց բազդ կրեցին և
Կոտայք, բռնաբարեալ յՕսմանեանց և 'ի Պարսից, մին-
չեւ 'ի Նուանել Աբբասեան Նահանգի 'ի Շահաբա-
սեանց, որք գկուստակալ Հայոց՝ կարգեցին գԱրեւան՝ 'ի չինազլուխ գաւառիս Ար
ինչ յետ այնր անդր անցին ընդ Կոտայս՝ 'ի պատմական
դէպս Երեւան քաղաքի գրեցին. յորոյ անուն և բանա-
գակ վիճակն կոչեցաս յիշխանութեան Պարսից՝ Երեւա-
նայ մանալ—: Իյետին ժամանակս մերձագոյն ասհմանք
քաղաքին Երեւանայ կոչէին Սահանափոս, և քան
Թաւրեայ Ջուղայ Սասու, և այսպէս գրալէր 'ի վե-
րայ գրանց հաւանելոց ասս, داس چوغ, զգդ ընդ ա-
նուան քաղաքին. այլ հաստատակերէն այժմ քան վերոյ-
գրելոցս Գերդ պուլաղ կոչի, և այս 'ի բառիս գարայ
հնակ. քանզ ստորին մասին՝ սկսեալ Երեւան քաղաքէ
մինչեւ 'ի ասհմանս Էջմիածնայ, 'ի յետնոյ այլազգեաց
Ջանկի-պասար կոչի. քան այսմ և մեք յերկուս յայտ
սիկ վիճակս տրհնեալք գգաւառս այս, որոց ասոլինն հիւ-

սեապին մեան է Նորին, երկրորդն՝ Հարաւապին. Նախադասեմք այսուբենական կարգաւ ասուէն գաշխարհահամար չինիլ Նոցուն՝ ըստ գրութեան 1873 ամի, (ոչ ունելով 'ի ձեռին գնորագոյնն), յետ որոյ յայտ է Թէ ամենայն ճանն է Նորին, երկրորդն՝ Հարաւապին. Նախադասեմք այսուբենական կարգաւ ասուէն գաշխարհահամար չինիլ Նոցուն՝ ըստ գրութեան 1873 ամի, (ոչ ունելով 'ի ձեռին գնորագոյնն), յետ որոյ յայտ է Թէ ամենայն ճանն է Նորին, երկրորդն՝ Հարաւապին. Նախադասեմք այսուբենական կարգաւ ասուէն գաշխարհահամար չինիլ Նոցուն՝ ըստ գրութեան 1873 ամի, (ոչ ունելով 'ի ձեռին գնորագոյնն), յետ որոյ յայտ է Թէ ամենայն ճանն է Նորին, երկրորդն՝ Հարաւապին. Նախադասեմք այսուբենական կարգաւ ասուէն գաշխարհահամար չինիլ Նոցուն՝ ըստ գրութեան 1873 ամի, (ոչ ունելով 'ի ձեռին գնորագոյնն), յետ որոյ յայտ է Թէ ամենայն ճանն է Նորին, երկրորդն՝ Հարաւապին. Նախադասեմք այսուբենական կարգաւ ասուէն գաշխարհահամար չինիլ Նոցուն՝ ըստ գրութեան 1873 ամի, (ոչ ունելով 'ի ձեռին գնորագոյնն), յետ որոյ յայտ է Թէ

138. Աշխարհանաւար կոտայից յամի 1873

Տեղք	Տուն	Ոգի	
Ագճագշլաղ	27	184	
	26	146	
Աղազօր	2	14	թ.
	51	317	
Աղամզալու	60	300	թ.
Այլաթերից գիւղ (Աղափարս)	176	1461	
Ապուլքէնտ	25	183	թ.
Ախինճ	62	448	
Արամենս	110	800	
	33	191	
Արզնի (Վարաչլու)	8	71	թ.
Արպադ	74	527	թ.
Աւան	50	316	
Բարճափի Տ-Էլքովան			
Գալէլի	51	283	
Գարագալէ			
Գարագշլագ	77	735	թ.
Գարաթէփէ	9	50	թ.
Գարաճա			
Գետրոն կամ Քիդիրան	18	160	թ.
Գզըլգալէ			
Գուլունլի			
Գարագլը-Տէլիքլի			
Եայճի			
Երեւան քաղաք	2551	11938	
	23	208	
Ջար	45	490	թ.
Էլար	50	360	
	45	490	թ.
Էլքովան (Ելղաւան)	39	373	
Թազաքէնտ	33	370	
Թէք-գիւմպէթ			
Թումէիա	39	280	թ.
Իլխի գօրագի	25	244	թ.
Խաչափարախ	99	716	թ.
Կարենիա (Կիւմիւշ)	31	295	թ.
Կեամրիա	92	713	
Կէօք գիլիսէ	44	377	
Կէօք գիւմպէզ	27	166	թ.
Հաճի Ալվազ կամ Էլիազ	131	1100	թ.
Հասանլու	74	540	թ.
Ջազ			
Ճանճղուան (Պալիճ?)	83	725	
— միւս			
Ճապաչալու	42	252	թ.
Ճաճարապատ	30	136	
Մանկիւս	32	314	թ.
Մէհիւզ			
Նորագաւիթ	88	400	
Նորագիւղ (Թազաքէնտ)	174	827	
Նուռնուս	38	372	
Նոր-Նիկոլայեվ	24	180	թ. մ.
Նորք (Զէօղէկճի)			
Նէճիլի-Նետիս	75	540	թ.
— Յոտրին	125	1183	թ.
Շահապ	40	290	
Շինովիտ	27	103	
— Յոտրին	31	120	
Շօրլու Մէկմանճար	160	1573	թ.
Շօրլու Տէմիրճի	125	1400	թ.
Ողջաբերդ	19	180	թ.
Ուլուխանլու	454	2968	թ.
Զարպաղ	44	211	թ.
Զօսանգարա	255	2336	թ.
Պալիճա			
Պայադ. տ. Յտ. Շինովիտ	...		
Պաշքէնտ	61	584	
Պէզագլու			
Պուղտմիը	57	288	թ.
Պտղունք	33	234	
Ջրվէժ	43	301	
Ռիկանլը կամ Ռէյղանլու	5	43	թ.
	31	277	թ.
Սարաճալար	56	359	թ.
Սարվանլար խարապա	8	48	թ.
— Ուլեա	110	1020	թ.
Սէիտքէնտ	50	345	թ.
Վաղաւեր (Թէզկսարակ)	39	320	Ք.
Վարմազեար	42	236	
Տաճարափակ (Թէճիրապատ)	40	371	
Տամակիրմէզ	30	254	թ.
Տմնուզկեան	110	905	թ.
Փայլախլու			
Փարաքար (Շիրապատ)	77	430	
Քանաքեռ	158	1170	
Քանքան	64	548	թ.
Քեամալ	46	395	թ.
Քէրփիճլի	15	140	թ.
Քիւզաճրզ	11	100	թ.
Քիւլիճէ	40	273	թ.
Ֆունդանգա			մ.

139. Գրեաթէ համբերէն արեւելեան մասն հիւսիսային Կատաից՝ զորմէ զուրկ է ի չինից, և այս՝ անչուշտ վասն ամառնոյ թեանն ի բազում ապաառակէ, ապա թէ ոչ՝ ըստ գեղեցիկ գրից լեռնախառն վայրացն՝ չինաշ գոն եւս քան զարեւմտեան և գհարաւային մասն անկ էր լինել· և անդ արգելք խնդրելի են յիշեալքն ընդ նախնեաց գեօղք, զորոց արդ անգիտանամք գհետս ան գամ, եթէ չիցեն փոխեալ ի թուրք անուանս ժանեաթ։ — Սակաւք սմանք հանգրուանք նշանակին ի վերնա կողմանս անդ՝ ընդ մէջ կրկին արքունի պազատից, որոց մին տանի յերեւան, միւսն ի Նոր Պայէզիտ քաղաքս, սեփեալք ի սահրաս ինէկասդ լերին· ի հարաւոյ ա րին և յելից հիւսիսոյ արեւելեան Քէօթան լերին՝ կոչ մեծագոյնն ի նոցանէ՝ Գըզգապլ, ոչ գիտեմ նոյն ընդ Գոլլ-գալիի զոր յիշէ Զաքարիա Սարկաւագն ի պատ մութեան զաղմի իւրոյ, յորմէ ասէ եկեալ գոդս վեց ի Քանաքեռ, և հասու նորա Զաքարիայ՝ զամանս սպա նեալ, զոյս հալածեալ։ — Իսկ յարեւմտակողմն վերնոյ հիւսիսային մասին գասւոյն՝ սկիզբ ի գետակէն, կիսամ փարսախաւ ի Հր· Բշնոյ՝ կոչ Այտիպոս կոչեցեալ այժմ գիւղ Հայոց 80 տանց, գոգիներոյ ի Մակուայ, ի ժա մանակի պատերազմին Թուրաց և Պարսից, որք կառա ցին սահարութեամբ Բագրեւան Մելիք Աւետաց՝ միոյ ի գլխաւորաց իւրեանց՝ եկեղեցի, յանուն Ս· Վարդա նոյ։ Իսկ հին եկեղեցւոյ գեղջն ձայ մասն մի աւերածոյ քարամիք· որոյ դիրք նշմարին խաչաձեւ լինել, այլ ար ձանագիրքն խանգարեալ և անկեալ են, միայն Թուական մի կոյ ՑԺ որ է 901 ամ Քրիստոսի և անուն Գրիգորի, զոր Շահխաթունեանն համարի զորդի Գաթաւն Վասա կոյ Սիւնեաց իշխանի։ Այս գեօղ է հինն Այլաբերդ, որ զի և Այլաբերս կոչէր՝ ազաւաղեալ կոչեցաւ Ա փարս, այլ յաճախ հոլովարար Այլաբերդից գիւղ կոչի, և վրիպակաւ գրի՝ Այլաբերդ։ բայց ոչ գիտեմ նշանակս վրիպանաց եթէ գիտութեամբ՝ գրի և Աղբերդից գիւղ քաղաքի և յորդ կոյ ազբիւր յելից հարաւոյ գեղջն, միւսդ յարքունի պազատացն, ուր և յայն ասկս Ջանիկանցս կոչեն Ռուսք՝ զպահակատուն իւրեանց կամ գիմեւան աւրշանդ պակաց, ի 5418 ամսեան, ի հրամանէ պատրիարքարքերին։ — Ի գեղջէ ասի ընծայեցաւ ի սկիզբն Զ դա րու՝ Տէր Մուշէ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց· Ասի էր և Գրիգոր ումն կրօնաւոր՝ ուս զրեր համանունն Մա գիստրոս՝ խնամատարութեամբ։

Զորք կամ հինգ մղանաք ի հարաւոյ Ֆանդանքայ, ընդ մէջ երկոցուն լերանց Եամիրամայ· իսկ մղոնաւ հեռի յերկոցուն եւս հարաւոյ, միջոյն ընդ արեւելս և մերձոյն ընդ մուտս, կոյ թէղեարապ գիւղ Թուրքաց, որ ի լե զուս նոցա Թարգմանի վազուձր, և ըստ դիպան գրիցն՝ երեւի ոչ անշուշտ տեղի լինել ի հնումն· այլ ցարդ ոչ յայտնեցան կամ ոչ քննեցան նշանք։ — Զարիւք մղանաք ի Հր· Վազաւերիս՝ կոյ փոքր գիւղն Թուրքաց (իսկ 20 տանց) գանգրան կամ գիւանգրեան, յոր անուն, որպէս նշանակեցաք այլուր, կոչին շահմարանք կամ գուրք հա սարան առելորդ ընդ, ի սահմանս Կղմիածնի. Քեր եւս և տեղիս այս յայն ասկս կոչեցեալ է, և ի հնումն մեծ հասարակաց ընդ եղեալ ի պէտս շուրջակոյ վայ րացն, որք արդ խափան առեալք և անչէնք են· քանզի և հասոյ գեղջն ի հիւսիսակողմն կոյ փոքրիկ ընդ ոտալ ընդ մի· և յելից կասկ մղանաւ կամ ուելի բացագոյն այլ շի նատեղի Գազոյի (Ջրհորաւս) անուն[2]։ — Յարեւմտից գանգրանոյ իսկ փոխադարձ հեռագոյն՝ և աւելի եւս ի Մ· Հր· Վազաւերիս, միջի յարքունի պազատացն՝ կոյ կեօղ-գիւիսէ (Կապոյտ եկեղեցի) փոքր գիւղ Հայոց· Ս· Յովհաննէս եկեղեցեաւ· բայց գեօղն կոչի այնպէս ի ոտկա պարոյ եկեղեցւոյ փոքու՝ որ կոյ յարեւմտից կասկ ի սա թատափի ուրեք, գեղեցիկ պրածոյր կաթողիկէիս, յո բասմ չգոնա արձանագիր։ Աւանդէ ազգային ումն պատ միշ գործոց Թահմազայ[3]. եթէ յաւուրս Շահ-Աբասայ՝ Ջար լճացեալ պատէր զանեղեսն՝ կապուտակ գունավ զոր անտեսանելոյ Յովհաննու Օսմանեանց Հնարագործեալ ի պաշտպանութիւն. և անդրկացեալ զի տեղի է միան ձանց ազօթատուցս՝ եթէ անվնաս, և կոչեաց զեկեղե ցին՝ Կեօղ-Գիւիսէ, ըստ գանոյ Ջարցն։ Ասի մղանաւ հեռի է յարեւմտակողմն պահակատուն յարքունի պա զատացն։ — Ի Հր· Քանքանոյ երկու մղոնաւ հեռի կոյ Դալաղլեայ կամ Տէիլլի փոքր գիւղ Թուրքաց, յորոյ ի մոյ կասկ ամբառնայ Թեւատիս լեռնաբլուր։ — Երկու մղոնաւ եւս ի Հր· Դալաղլեայ կոյ ասկյի գիւղն Գարա ձա· յորոյ յելից փոխադարձ հեռի՝ Գարա-գալէ գիւղ

1 Փիրզալէմեան (Ղեւոնդ Վ·) ի ազգաբանական Ձեռագրաբ հրատարակեան խրատ՝ (յէջ 102) Մէհէֆռնաալ կոչէ զայս կոպարան։

2 Եթէ նոյն ուրէք ի Գոլովնի գեղջէ, որ Թարգմանի ուշադրաւ։

3 Աւրագամ ումն Լրեւանեցի ժամանակակից Նազարէթ Թահմազայ։

Թուրքաց. որոց բնակութիւն է և մեծ գիւղն Ջար կամ Ջաու, հաւ. ի Գարաձա, կիսով մղանաւ ի հարաւոյ մըջոխ Նորին, քառասուն և ութկի ասմբք. որոյ անուն՝ հնութեան ընծայէ ցոյցս — Ցկէից հարաւոյ Նորին կայ փոքր գիւղն Փայչախչու. և յէից սորա ասոյին Լոյայիւ։ Ի հարաւոյ կասկ Ջարայ և մերձակայիցն յիշեցելոց, յաբեւելագոյն սահմանս անդ վիճակին Գըզդզալաչայ, ի Նորակի սրբեալն ի միջի զաւգաձիգ լերանց՝ են ասոյի և չէն գեօղք ինչ, որպէս մերձ ի Գազու լիճ, կիսաւերն Պէզագու, յորեւելեան ծայր կամ գլուխ Նորոյն. յորոյ ընդ արեւմտեաս մի ըստ միոջէ՝ Քնամալ գեօղ Թուրքաց առկաւաքնակ, Պաղիձա ասոյի, և Ճարդրաան գեօղ Հայոց, 40 տանց, Ա. Գէորգ եկեղեցեաւ։

Իբր կիսով փոքրաքաւ հետի է յարեւմտից սորա՝ ի ծայր սկզբ Նորակի և ի սորոտս երկարաձիգ քարաբլըրոց՝ կեամիրս կամ Գեամիլճ գիւղ Հայոց, 40 և աւելի տանց, հին տագանէս Ա. Յովհաննէս եկեղեցեաւ, կոփուածոյիւք չինեալ քարամբք, երկու սեամբք. Նորագեալ իրբ երկերիւր ամաց յառաջ յետ մեծի տասանեաց հարկի 1679 ամին։ Գամբիս անուանէ գիւղս՝ ընդօրինակող ան Ջեանագրութեան գրոց, յամի 1735, ասելով.

« Գրեցաւ մատանեայ մեղամեծէ
Քաւէս ընդին քարտուղարէ՝
Պիտակ անուն Յովհաննիսէ,
Ցեղեաւ գոլով ի Գամբիսէ »։

Ի հիւսիսոյ գեղջս Կեամիրոյ իջանելով յորդաւատ

114. Հէրմոն Ալպիս, ծրն. 11 դեկտեմբեր, 1806. † ի վիեննա, 1 յունիս, 1886. (տես յէջ 288).

ագրիւբ՝ հեղեղաբէն խազագ ի հարաւ կոյս։ Ցայս գիւղ բնակեցոյց Շահ Աբբաս Պարսից գլխաւորիչս Մահկասայ՝ յորժամ եւս քակել զբերդն և գաղթել զորս ի Նմանէ։ Մերձ ի գիւղն Հաղարծոյր ի էր, որ ի հերաւ (1888) քանդեալ ի յորգահասան հեղեղաց, յերեւան եհան ոչ սակաւ աթծաթի դրամս պարսկականս — Ցաբեւելից հարաւոյ սորա գեղջ և մերձագոյն ի ձաթգառան, ի վերոյ առասպարի անվրպետի երկոցան ձորակացն՝ կան աւերակք Ա. Յարտիս եկեղեցւոյ կամ վանացս, որոյ հանգամանք անծանօթ են ինձ։ — Ի հարաւային գլուխ ձորակին կայ Ջանգիբիւրկ գիւղ Ջանկաց, 15 կամ աւելի տանց։ Հատատ հետի յելից հիւսիսոյ սորա և յելից հարաւոյ Ճաթգառանայ, ի միջոցի երկոցան ձորակացն՝ կայ Թուրիա գիւղ Նորին սլլագեաց, 20 տանց.

յորոյ հարաւոյ բղխէ աղբիւր ՚ի քարալերանց. միւս եւս աղբիւր ՚ի քարաւս լերանց անդրակոյսոյ Գառնոյ գաւառին՝ բղխէ ժամու յելից հարաւոյ սորին։ — Յաբեւմտից ձաթ գըւռանոյ և Ձորակին՝ կիսով փարսախաս հեռագոյն կայ Փիւրուձէ գիւղ այլազգեաց, 20 տունք։ — Ի մերց ազգս կիսաժամու բացագոյն՝ միւս եւս գիւղ Նոցին Մանկիւս, որ հնութեան ասց կոչէին։ Հարաւ նըմին ՚ի մերց հարաւոյ կայ Փիւրուձիդ՝ փոքրիկ գիւղ. և ՚ի նորին հարաւոյ մղձաւ հեռի ՚ի լանջս լերանց անդրակոյսոց Գեղաքանեաց՝ Ողջաբերդ գիւղ հայանուն, այլ արդ յայլազգեաց բնակեալ 20 տանց. և հարաւ նմին ՚ի Հր. կասկ փոքրիկ գիւղն Քիւրիձէ։ — Ախոռանի քննութեան են վայրքս, ասհմանք Ողջաբերդի, որ ՚ի գագս լերանց ձեռագործ քարայրք ասին, նմանք քերեւս փարաձոց Ալրխանից՝ յորոց չեն շատ հեռի։ Որ ծանուցանէ զայս (Տիւդաւս Հերակլաս)[1] շատ զի վրիպեցաւ ՚ի տեսութենէ և ՚ի քննութենէ, որպէս և մեք ընդ նմին։ Այլ միւս քննող վայրացս և քաջ հրկրաբան, Ասիկս Գերմանացի, որ զամս իրրեւ քառասուն քննեաց զկազմուած երկրի Կովկասու և կիսոյ Հայաստան աշխարհի, և գրեաց հըմտութեամբ, եգիտ ՚ի ասհմանս Ողջաբերդի ազգ ազգ քարացեալ ասարէից և նմանեաց, յորոց ասադիկ քանի մի ՚ի պատկերիդ, որպէս ձեռագրեալ նա և անուանեաց[2] Ասադիկ և կենդանագիր գիտնականին՝ առն երեսաստաւոր (Թիւ. 114)։

Դարձ սրտրեալ յաբեւմտից վիճակին և ՚ի թուն հովիտ Հրազդան գետոյ, սկսեալ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ, առաջին գետ՝ ՚ի սահմանակցութեան սեւեղէան Կոյտ՝ է կիւմիշ (Ադամ), առ գետակերպն յանկիկն, առ որով ՚ի հարաւոյ կասկ աղբիւր ածգահամ ջրոյ։ Գիւղս այս յաձախաւմն կոչէր Կարնիսիս, և էր ՚ի նմին վանք յանուն Ս. Աստուածոյ Աղբիւրի և Մատրէի, կամ Կարնիս. վանք, որ գազա մոռեալ Քիւռեանն կրօնաւորաց՝ ՚ի սկիզբն ԺԼ դարու. հանին ՚ի ներքուստ բեմին զգլուխ Ս. Աղբրէի, այլ եպիսկոպոս վանացն կարգեաց ՚ի Նոցա նէ. և պահէր անդ և յաւուրս Ասաքելի պատմի. որ « բազում անգամ ասխատ սրտրեալ և հասեալ եմք գնա », ասէ։ Ընկ գիտացն և Աբրահամ եպիսկոպոս, որ և փափագէր գալ յատեան, այլ ՚ի լուր հիւանդութեան Նախորդին խզոյ և տմարնաւան՝ զանց արար։ Սիմէոն եպիսկոպոս՝ քեմ վանացն գրէ զկարնիս գիւղ և ըզՂազարացան. վանքն և եկեղեցին քարաշէն՝ ասերակք են արդ. իսկ նեխարք Ս. Աստուածոյն՝ որք յատենիցոյ ատապանակի պահէին անդ, այժմ պահին յԷջմիածին. ՚ի քիկանց ատապանակին արձանագրեալ կայ յերիս հատուածս ժամանակ չինութեանն (1723) և շինողին՝ Միմոնի վարդապետի Գառաեցւոյ[3]։ Ընդ եպիսկոպոսական քեմն կարգէ Ոսկան և զկարնեցւոց վանս, մեզ փարսախ հեռի յԷջմիածնէ ասելով։ — Ձայնէ գետոյն կիսով փարսախաս ՚ի ասորեւ Կիւմիւշոյ՝ նշանակի Աբրիկ գիւղ, որ ոչ յիշի ՚ի վիճակագրութեան. նոյնպէս երկու մղոնաս եւս ասորեւ յահնկէ գետոյն նշանակի ՚ի քարաս՝ Նաւանս, չխոթեալ կարծեմ ընդ հանուանն որ ՚ի վարաժնախս։ — Ոչ հեռի ՚ի վայրացս ՚ի նոյնում՝ Մահնական ազանդաւորք հաստատեցին տեղի բնակութեան Նոր Նիկոդեմոսեանն՝ իբր 30 տարեք։ — Ասատնոյ Հրազդան ընդոստն յահնկէն վտակ մի, յորոյ յանկեան խառնըդոյն ՚ի ստորագրի վայրի կայ Աբրիկ գիւղ կամ Աբրնի. Ստրայոն կոչեցեալ ՚ի Թուրքաց, երբեմն մեծ ասան, որպէս ցուցանեն դիրքն և մնացուածք պարսպաց և ասերակք տանց ամոյացելոց, որպիսի է և հին եկեղեցին. ստորագոյ պարսպացն ՚ի հիւսիսակողմն՝ կան երկու մատուռնք տաշածոյ քարամբք և գերեզմանք և խաչվէմք. յորոց յոյս է հին և նշանաւոր լինել տեղի, այլ ոչ գոհ յիշեալ առ Նախնիս, և ոչ է յայս ժամանակ ասերանացն. իսկ ՚ի սպառ ամոյանալ նորին ՚ի գարաս յայսմիկ եղեւ։ Հնագոյն յիշատակ անասանն գասեի յաոաջին կէս ԺԱ դարու, առ ատացագի Ճաշոցի՝ Ատուածածորոյ ուրուն երիցու « ՚ի Կասեցւոց երկրէն, ՚ի գեղջէն Աբնոյ », որդւոյ Գաբրիէլի և Էլ-խաթունի, որք ասէ, « յատուկ ոմին գիս ՚ի յատուկն դպրութիւնն, լինել քահանայ և քարոզ մեզոց Հացս ». և երեսի իսկ օգտեալ ՚ի գպրութենէն՝ ըստ չափուց չորացդրութեանն, բայց չատ ինչ ծանեաս զհայրենեացն, յորմէ և խոյս եւս, վասն ասպատակի զորոց Շահ Աբասին, որ « չորս անգամ » բազում հեծելօք անցաւ և անազարտն և անօգտին և « ծարաւ սրեան քրիստոնէիցն, և եկն ՚ի վերայ ոչխարս « հիս Թաւրիզոյ ... և ամենեսեան անմարդաբնակ մնաց և « աւերեցաւ աշխարհն մեր », և այլն. և գնայ ՚ի Հազրատ, և անդ տայ ընդօրինակել զդիրան։ — Յորշաւանս Սուլտան Մուրատայ (1635) ամանք ՚ի գօրայ նորին կալեալ երկաս մանկունս ՚ի Հայոց՝ վարեին գեղ ՚ի գիւղս յայս. և հասեալ « ՚ի գլուխ բարձր քարանցն՝ որ ասի Գժտարադէմ » խնդրեն մանկունքն արձակել զնոսա իբրեւանց առ վայր մի, և « մխաբանեալ գնացին մինչ ՚ի » գլուխ քարին, յիշեցին զանասն Աստուծոյ, և անկան « ՚ի քարանցն ՚ի վայր և մեռան ... զի վերծցին յանառակ պղծութենէն անօրինացն. և երկրորդ, զի քրիս-

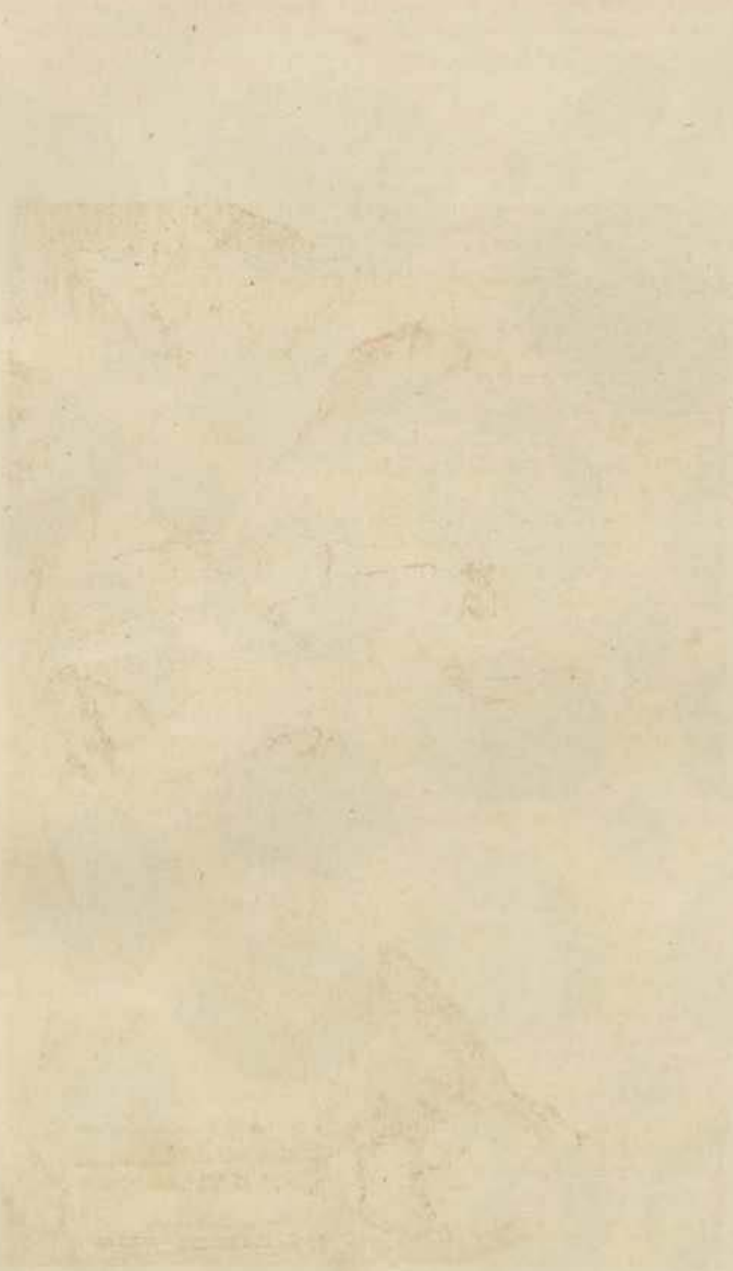
Տէր ողորմեա։ — ՚ի Գահարանի աստ ամխոփի աջն Ս. Աստուածածնի, եղբայր Մեծի Գետրոսի Վիմի, որ է շնորհօքն Քրիստոսի. Էս Գառաեցի Սիմէոն վարդապետ նորոգել տուի զայս սուրբ Աջս արծաթով ակնով եւ ոսկէչքով, յիշատակ հոգուն իմոյ եւ ծնողացն իմոց. Թէ որ ծախէ կամ գրաւ դնէ՝ պատիժն Յուդայի առցէ եւ խաչահանողացն։ Շինեցաւ ձեռամբն Ոստա Գեղոսին եւ Բարաղամին։ — Եղաք ի դուռն Կարենավանից։

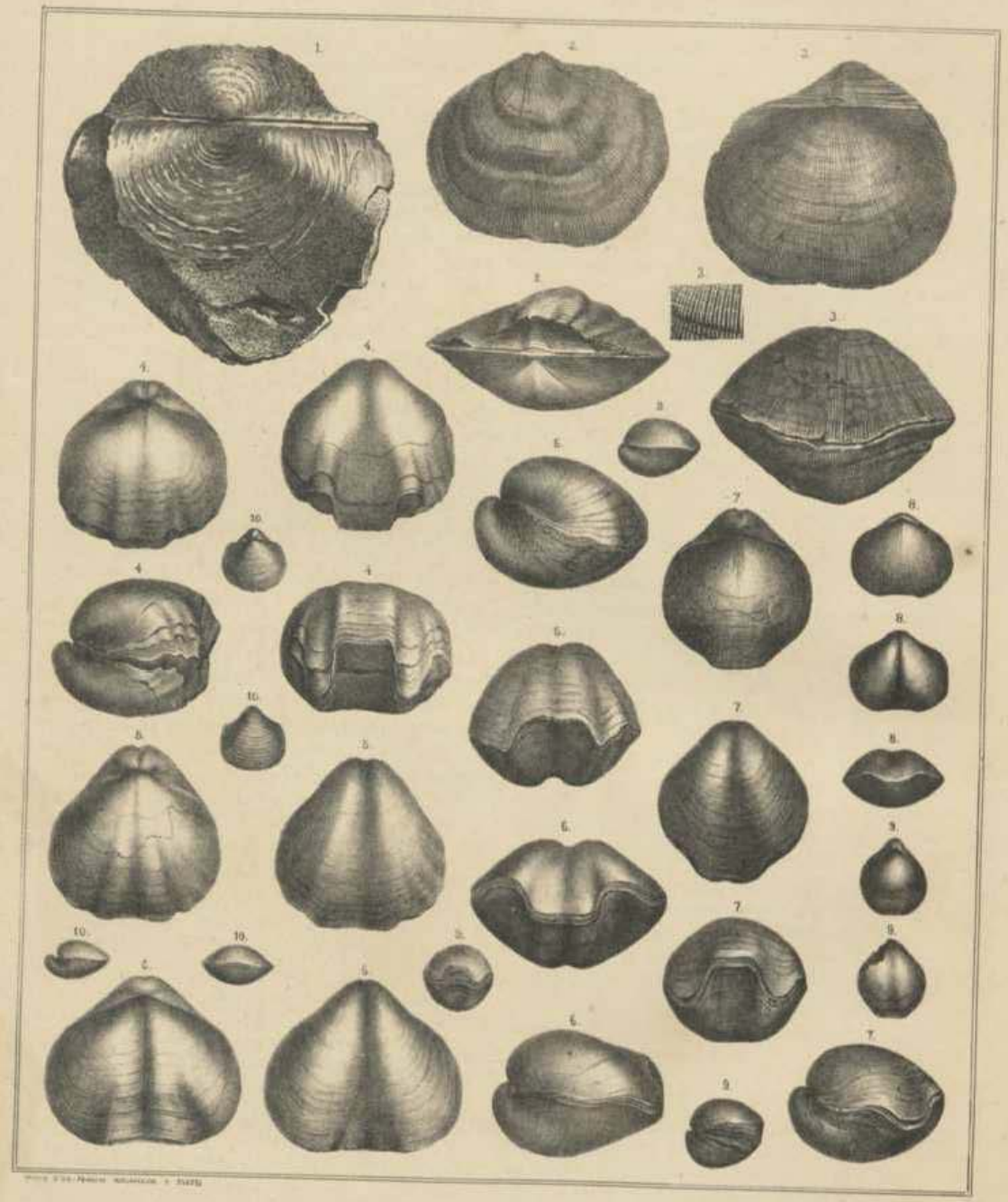
1 Le fameux Oekhtchapert avec ses milliers de grottes taillées dans les roches volcaniques.— DUBOIS. III. 402.

2 Ըստ երկրաբան Հոքինակին (Ադիքի) այս են անուանք բրածոյ ժամանակս Նիշաթերդի՝ նշանակելոցն ՚ի պատկերիդ.

2. Productus intermedius n. f. — 3. 3. Streptorhynchus crenistria Phill. — 4. 5. Spirigera protea var. multilobata n. f. — 6. Spir. quadrilobata n. f. — 7. Spir. globularis Phill. — 8. Sp. Roysii l'Éveillé. 9. Sp. protea var. globularis Phill.

3 Շինեցաւ ի մայրաքաղաքն Բաղէշ. Թվ. ՌՃՀԴ.

Քարտացեալ Ատրեայք ի առնական Ոչխարկերդի, (Լ. 289).

» առնէ թեամբ մեռցին՝ քան թէ ուրացութեամբ կեց-
» ցեն։ ... Եւ էին ի ձոր անդր արք թաղուցեալք. և ան-
» սին զանկանել մանկանցն, մնացին մինչեւ միւս ա-
» գիւն, և եկեալ բարձին գնոսա, և տարեալ ի գիւղն
» Արծնի՝ թաղեցին »։ — Կիսավ փարախաւ ի Հր. Արգ-
նեայ ի նմին կազման գետոյն կայ Գետրոն և ըստ ար-
դեացս վկայեան, փոքրիկ գիւղ Թուրքաց. ա. որով հան-
կամ կամուրջ է Հրազդան գետոյ, ընդ որ անցին զորք
խանին Երեւանայ գնալ ի վերայ Թուրքաց ի ժամանա-
կի արշաւանաց վերոյիշեալ Մուրատայ Դ. քանզի և ա-
տի ի վայր մինչեւ ի մայրաքաղաքն Երեւան չիք չէն ի
բաւն գետակերն, ոչ յամէ և ոչ յահեկէ, այլ են փոքր

ինչ հեռի, զոր յետ ասկաւուց տեսցուք. իսկ զարդիս
վերոյիշեն դարձ արտասուք յարեւելս ի բազմավաճառ վայր-
սըն, յորոց և Գրիգորդպրաց ժամանդակն Հրազդանայ՝ զոր
յիշեցաք վերագոյն, և յորոյ հովիտն գիւղորայքն են յե-
տագայդ։

140. Նախ՝ Պայքնիա, որ և Թարգմանի գլխոց գիւղից,
զի կայ յերի ապրերականց գետակին, փարախաւ չափ
ի Մ. Զարայ, 80 տամբք Հայոց. յորոյ հիւսիսի արեւ-
ելից ի տարածս Հատիս կամ Շամիրամայ յերին՝ ի գոգ
մի՝ կան մատուռնք երկու կիսաւերք յանուն գլխաւոր Ա-
ռաքելոցն՝ Պետրոսի և Պօղոսի, ունելով արձանագիր Ի
Թուականս (1551),

**Շնորհիւն Աստուծոյ ես Աբգարս եւ եղբայր իմ Ջիրաքշահ չինեցաք զե-
կեղեցիս եւ զգաւիթս եւ տուաք սմա արգիւնս, զայգի եւ զհող. եւ կարգե-
ցաք զի զՅայտնութեան Հրաշալոյցն եւ զվարիւան մեզ պատարագ առնեն։**

Յայտնեցաւ ընդ մատրամին՝ ընդարձակագոյն եւս եկեղեցի, յորոյ քարինս ընթերցան անուանք,

Դաւիթ Գեղամ (եցի?), Աբուխտ Ամասէկեանքս միացանք...։

Յամին 1883 Ս. Տ. Գրիգորեանց Նորագեաց գմաուանեա-
ի Հարաւոյ և ի հիւսիսոյ սարին կանգնեալ կան մէն մի
բերդակք. ա. երկրորդաւն յայտնեցաւ աւերակ եկեղե-
ցոյ և գերեզմանք, և ի վիմի միում Մանուէլ անուն։
Մերձ ի Պաշ գիւղ իբր քառորդաւ ժամու ի Հր. կա-
սէ՝ ա. միով յայրերականցն կոչ Աղազար կամ Ա-
դասար փոքր գիւղ Հայոց, իբր 10 տամբք։ Յարեւմտից
Հր. սորա կիսաժամու հեռի է կոչեցեալն այժմ Ախա-
մուս, որ է հինն Արամունս, ա. Եղիշեայ Երամունս գը-
րեալ, և հարկ է թէ յաղագսականն կոչելի էր Այամունք, և
ըստ խնասոյն Արամունիք, որպէս և կոչեն իսկ պատ-
միչք Սասնոյ և Կիրակոս, և յառաջ քան գնասս Աշո-
դիկն՝ Արամունեաց ասէ, և հանեալ յանուն անուանա-
տուի ազգիս մերոյ քաջին և արժանաւոր Հայկազնոյն
Արամոյ, որպէս և ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց
գրի Գիւղ Արամայ. որոյ փոխան վարկպատգի կա-
մեցան անունք Արախոյդ խնձոյղ, իբրու տեղի անկելոցն
Հայոց ի մարտին Շամիրամայ. զի սա՝ ըստ Խորենացւոյն
(Ա. ԺԵ) եւս » ի տեղի հակառակաւն, խնդրել ի մէջ գիւա-
» կանցն անկելոց զըղձալին իւր և զաւարիածան. (և)
» գտանէն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաղամարտակացն »։
բայց այն սրիչ տեղի էր, թէ և արդ ոչ նշանակի. այլ
պատմիչ մի գործոց Շահ Թահմազի որպէս գնասին, յի-
շեալ զմիս եւս տեղի Ղօրռխ՝ ուստ ՀԱյասուս, և ասէ.
» մին կոզմն Արաւսու, մին կոզմն Առախսու, մին կոզմն
Աղասոր »։ և տառգաբանէ ըստ լսելոյ յայլոց՝ զԱրախսուն
լինել տեղի խաղալոյ տղայոց մերձակայ վանացն, և
զԱրամուս՝ կիսելոյ (մղելոյ) գնոքեան. Վասն գեղջս ա-
ւանդէ Յովհաննէս կաթողիկոս պատմարան. » Այս գեղ
» տեսչական էր տան կաթողիկոսարանին. Նախ քան
» զշարշարանս Ս. Գրիգորի՝ յորոյեէն Տրդատայ Նմա
» իսկ հոգեւոցասուր պայմանաւ ընձեռեալ. որպ և յետ-
» կար վճռանն պահն մինչեւ ցայսօր ժամանակի »[1]։ ի
գեղջէ ասաի ընտրեցաւ յամի 729՝ Դաւիթ Ա.՝ի կաթո-
ղիկոսութիւն. » և վասն զի՝ ի բնակչաց հեթանոսաց՝ ի
» Դաւին քաղաքի յոյժ տագնապեալ լինէր այրն Ա-
» տուծոյ Դաւիթ, այլ և բազում չար սէիրք գնա նեղե-
» ցին, ապա տագնապեալ և արտաքս՝ ի մէջոյ նոցա՝ բար
» գրեցելոյն՝ եղեալ, չինէ եկեղեցի ի գեօղն Արամանս,
» գեղեցկայարմար յարդարմամբ, և գնէ չուքնանակի
» նորա տան բնակութեան վայելուչ իմն յարմարեալ. և
» անդ զկէտ կենացս քաղաքավարեալ՝ իբրեւ ամս երեք-
» տասան, վախճանի, հանգուցանելով գնա մերձ տա
» նոյն իսկ եկեղեցին »[2]։ Հոգիս մասն ինչ արմոյ քա-
քայելոց եկեղեցւոյն Ջուղայ՝ ի կոփածոյ քարանց, որոյ
հարկ էր արժանի կաթողիկոսի Հայոց լինել, ըստ
վկայութեան իսկ պատմչին, այլ հետք վայելչութեան ոչ
երեւին արդ։ Մատուռն մի միայն կիսաւեր կանգնի ի
վերոյ ըստ յերի գեղջն, կիսեղծ այլ կարի հին արձանա-
գրաւ (907 ամի).

**ՅՈՉ Թուականութեանս Թորգոմեան ես Գրիգոր Սիւնեաց Տէր, որդի
Վասակ չատածախ գանձիւք գնեցի ի Հագարացեաց... ընդ նմին եւ նո-
րոգեցի զսո(ւրբ)...**

1 Թէպէտ ի Տնագոյն պատմչէ կամ չիշատակագրէ ասեալ գտանէ
զրեալ. զի ոչ գիւրին թէպէտ ասել յայնժամ չեակարին. և յոր չեպու
գրեալ էր. զի խնամոյր կաթողիկոսոյ պատմիչ։

2 Նոյն պատմիչ Յովհաննէս կաթողիկոս։

Սակաւ ինչ զանազանութեամբ բանից և Թաւակոնին՝ տարբերի վ· Մ· ամն՝ ի Նոր գաւ լրագրի (Գ, 48)· իբրեւ դեռ կանգուն եկեղեցի մի Ս· Աստուածածին անուամբ· Թերեւս սա իցէ մեծ եկեղեցին Աղամանից, և հանգոյն մասրանն՝ Քափեալ գեամ՝ յայլազգեաց՝ — Որպէսեան պատմիչն սխալէ՝ յաւել իսկ քան զԴաւիթ՝ սիգա կաթողիկոսի կարգել սա ի Ցովհաննէ, փոխանակ Աւտն գեղջ, որպէս հնագոյն պատմիչք ստուգեն. Թէպէտ և ոչ անհնարն էր և յայնժամ տեղիս, զի ընդ ժողովա կոնս Աբրահամու կաթողիկոսի որ միապետեաց և զսիգա յիշեցեալդ Ցովհաննու, յիշի և Ջոջիկ վանայ երէց Աղամանից· Ոչ ընդ երկար ինչ ժամանակ եղեւ Նիսա կաթողիկոսի Աղաանիս, այլ իբրու այնպիսի՝ պայծառացաւ չինութեամբք և արուեստիւք· յորոց կարգի յիշի Աղամանից Ս· խոյն, ի ժէ գարս՝ յԱղիոց վանս՝ — Ա յժմեան եկեղեցի Հայոց իբր 60 ամաց՝ կոչի Ս· Յակոբ, զոր յամի 1863 քակեալ փոխանակ հոգւոյնին՝ քարաչէն յարգարեալ Տէր Ցովհան քահանայ [1]՝ — Մղձաւ յարեւմտից Աղամանից՝ ի վերոյ գեամակին կայ միւս եւս Հնամեն գիւղ Հայոց (30 ամաց), Շահապ կամ Շեհապ, Ս· Աստուածածին եկեղեցեաւ՝

Իսկ ի հիւսիսոյ արեւմտից Պաշքէնտի ամառոյք հեռի ի նմանէ՝ է գեղն Քարճաբի որ և Լիքաքիան կամ Լիւդաւան· բնակիչքն Հայք և Թուրք, իբր 30 կամ 40 տանք, Ս· Յովհաննէս եկեղեցեաւ՝ — Մերձ նմին իբր քառորդաւ ժամու ի Մ· Հր· կայ Թազաքենտ գեղ՝ — Քարեւմտից Հր· սորա՝ մերձ յորքունի պողոտայն և ի պահակատունն, Էլաւ կամ Լիխար գեղ 25 կամ 30 տանք Հայոց, և Ս· Աստիածնայ եկեղեցեաւ՝ Զայս գիւղ Աթաբակն Խանէ՝ հանգերձ այլովք՝ շնորհեալ էր Լիպարտի Օրպելեանց՝ Ցերի նմին կայ հին բերդ, և ոչ հեռի ի քարափն ձորակին՝ սրձանագիր բեւեռաքանդակ տապանագեաց, զոր յամի 1863 Մեսրոպեան վարդապետ (այժմ արքեպիսկոպոս) Սմբատեանց՝ ընդօրինակեաց, և հրատարակեցաւ ի Համաստեղ լրագրի Մասեաց, ըստ օրինակին որ երեւի հանգէպ՝ — Ի մերձ Հր· Էլաւայ՝ կիսով փարսախս հեռի մերձ յորքունի պողոտայն՝ գեղջ Գըրգպուլաղայ, կայ Մհնձոյ կամ Մհնձիոյ այգեւէտ գեղ փոքր, 6 և կամ ութի տանիք Հայոց· Սա է գրեալն Մհնձոյ ոտ Ջաքարիայ պատմչի (Բ· 18)· որ գեղ ուեր կոչէ զայն, յիշելով և զեկեղեցին· յորոյ տանիս ապաւինեցաւ Մխիկ Ջրպետ Քառաքեաց՝ փախուցեալ ի մերգակիր գայլոյ, մինչեւ յառաւօտուն եկեալ այլոյ՝ հալածելոյն զգայնանն՝ — Իբր մղոնաւ բացակայ յարեւմտից կուսէ ոտ արքունի պողոտային կայ Պաղնի կամ Պաղունք ըստ Ջաքարիայ պատմչի, (յոր եւս Պաղնաք ըստ նախնեաց)՝ որ ոտ իրեւ ուեքակ կոչէ զայն, որպէս և կայ մեզ ի նմին յորդ ուեքակ

1 Մհղս տպագիր· թիւ· 76· 1880·

բակ մեծի քարաչէն եկեղեցւոյ։ Աւասնոր յայնմ ժամանակի հարան Պարթիկ զօրք խանին Երեւանայ՝ եկեալքն ի Գետարանէ՝ ընդ Օսմանեանս, և հալածական եղեն ի նոցանէ, և խանն մոգապարտ զերծաւ։ Իրրեւ 20 ամաւ Հայ բնակիչք եղ արդ ի Պազանս։ Ճիշտակի գիւղս այս ի գիրս յամի 774, յորում ասպատակք Աբարայրացւոց եկեալք ի Գըռնայ արարին բազում արեանհեղութիւնս, որպէս և ի Թալին և ի Կողբ, յուսալ գիշերատաւն ամանց ի Հայոց։ Եւ ասաւ երեւի լինել յայնժամ և յառաջադոյն եւս, զի ընդ ժողովականան ի Զեռնաբակ Աբրահամու կաթողիկոսի ի սկիզբն Ի դարու, սաղարտրէ և Իսրայէլ վանաց երէց Պազոնից կամ Պըտղաւանից, որպէս գրի յօրինակս ինչ այնր յիշատակի։

141. Մերձ ի Մէհտաղ ի հարաւոյ կուսէ և յարեւելից Պազոնից մղոնաւ կամ գոյզն եւս հեռի, առ եզերբ Գըրգպալուզոյ յահեկէն, կոյ միւս եւս անուանի գիւղ առ Հինս՝ Զագ անուն, զոր նախ յիշէ վկայագիրն Ս. Գաւթի Գանձեցւոյ, որում և պարգեւեալ էր զանգին Գրիգոր Մամիկոնեան Հայոց իշխանապետ. « Ի սոյն » հաստատեալ բնակէ, ասէ պատմիչն, յօշխարհս Հա» յոց՝ ի գաշտակողմանս, ի գիւղ մի որում Զագ անուն » կոչէր, (ուր) և յետ սակաւ ժամանակի ատացաւ իւր » կին և արգիս մանրապէս վարուք... և կայեալ զամե» նայն ժամանակս իւր ի բարութեան, և հասեալ ի խոր » ծերութիւն »։ Ի գեղջէ աստի էր Զաքարիա այր ըզգօն, որ յաշխարհական կարգէ բնաբերեալ ի կաթողիկոսութիւն, յամի 853, և ի միում ասքնեկի ընկալաւ զամենայն ատենդանան, և կարաւ զաթոռն ամս քսան եւ երկուս, յաւուրս իշխանապետութեան Աշոտոյ Ա. որ թագաւորեաց յետոյ։ Զարդիս գրեաթէ ամայացեալ էր խոպան գիւղս, որպէս և քարաչէն եկեղեցին հին կիսաւեր, ի սոսրտ բլրակի միոյ. այլ պահպանութիւն Ռուսաց զօրանիստս մեծամեծս հաստատեալ անդ, յորմէ և Հայք հաստատեցին բնակութիւն իրրեւ 20 ամաց. ի չինարեան նոցին ի պեղելն գերկիր գտան ատփորով բիւզանդական դրամք։ — Խորհրդաւոր է բաւսարիութիւն սահմանաց Զագոյ և առաւտպէս բերէ զպարսպատահամ բանջարն Բաղ, վասն որոյ և Բաղի լերինք կոչին չորեքկոյքն։ Գերմանացին Քոխ որ էանց ընդ այնս, և յընթանալն կառաք միայն կարաց քննել, զորպատահարութիւն բաւսացն նմանեցուցանէր Քաղաքատոյ Նահանգի Կովկասու, և սխրանոցաբեր ընդ հովանոցաձեւ տեսակ ծաղկանց Էրպատուրի (Herbatura) կամ Էրիցու պղպեղի. (Poucedanum, Queue de pourceau), զորմէ Խոշկարան մեր գրէ. « Ինքն խոտի է՝ որ տերեւն և որ » ձան նման է ըստ գիտնականին, և շատ մանրազոյն ունի » նոյ, և ի վերուն ծագիկ ունի, և սանդն սեւ լինի, և » հաւն ծանր, և ի վերուն կաշտակ լինի. ի լեռան և ի » շաք տեղեր կու բուսնի. որ գոտին կու ձեղքեն և ըզ» ջարն կու հանեն, և ի չորն կու չորացընեն »։

Հաչակաւոր քան զգիւղն եղեւ ի յետին գոտ՝ մենաստանն Զագավանք, որ ի հարաւոյ գեղջն կոչ՝ առ կաւուք հեռի ի նմանէ, ի սոսրտս այլոց բլրակի, և հռչակեցաւ իբր սխրատեղի մեծ, վասն անգ հանգուցանելոց զգերահաչակ Գետարդել խաչն, յորմէ և տեղին ցարդ կոչի Գետարգել, որպէս յիչի ի պատմութեան Նշանին, այլ ոչ նշանակի որոշակի ամ վախագրութեան նորին այսր, թեպ ոչ յետոյ քան զ՝ԺԴ դար. զի յիշէ Վարդան պատարհագիր, (որ և ընդ նմին զՍ. Մարգսի և և զՍ. Կիրակոսի աչէ), և պատմագրութիւն իսկ խաչին չէ կրասեր քան զայն ժամանակ, այլ թեպ և ոչ յառաջ քան զայն. քանզի ի սկզբան այնր գարու՝ յիշին Զագաւանք առանց յիշատակի Գետարգել խաչին. որպէս Մխիթար Աբրիվանեցի վաղագոյն եւս յերրորդ քառորդի ԺԴ դարու, առ Յակոբա կաթողիկոսիս՝ ասէ ժողովին մեն լեալ ի Զագաւանս, և գնան էրն ոչ յայտնէ։ Յամս 1317–20 յիչի Հայր Թադէոս ոմն Զագաւանեցի՝ բոկիկ ճգնաւոր, զոր յայժ երբեմն իբր կոչէ յիշատակագիրն։ Ա. Նորոգութեամն սիմաղն Էջմիածնի (յամի 1441) ընդ միաբան ժողովականան էր և առաջնորդ Զագաւանից Սարգիս վարդապետս, որ թեպ յիչեալն արդ յամի 1427, իրրեւ գրիչ գլխատառից մատենի միոյ։ Ի նմին ժամանակի, ըստ այլում յիչատակագրի, Սիմէոն՝ յաբեպիսկոպոս « ամենայն գովութեանց արժանաւորեալ, աւերս և քանդ հանեալն », որ նորոգեաց զկարգս բազում վանորէից Աղբատասեան նահանգի, և բնակէր յանձամ Աղբիվանս, անտի « եկեալ բնակեցաւ ի սուրբ սխրատն Զագաւանք, և վերստին կարգեաց զամենայն բարի կարգս և սրէնս յերկիրն Կաւէից, ի կարգաւորս, յաստատս և յաշխարհականս. վասն զի չատ անկարգութիւն և անօրէնութիւն մտեալ էր յեկեղեցի... Զամենայն ասհմանս և զկարգ վանիցն՝ ուղղեաց ըստ առաջնոցն... այլ և զվանքն պարսպեաց և ամրացոյց և պուհաց ի յաշխարհականացն. զի սրեպով ի շուրջ պատի կողմն բնակեցէ, և առնասցուր մի արտասէ, և քաղրաքոյր և մսրաքոյր. և տնառն և ձմեռն ի մի վայր ժողովին ի քեզ ժամն բան առաչնոց սահմանին։ Եւ հինգ մեծամեծ խաչ կանգնեաց ի մէջ պարսպին. կամէր զեկեղեցիս չինել, և այլ բազում արդիւնս առնել. եհաս հրաման Աղբարչէն կոչել զվարդապետան առ ինքն, ի Թա. ԳՀէ» (1428-9)[1]։ — Ի կէս ԺԷ դարու ընդ այլ ոսխատեղիս Աղբատաս յիչէ Թովմաս Վանանդեցի և զաս, յետ ԲՂեայ վանաց, « Եւ զԳետարգէլն Հարութեալ ». էր յայնժամ և եպիսկոպոսանիստ սիոս, որպէս յիչէ Ոսկան վարդապետ ի Թեմս Հայոց, յամի 1670. և Թէպէտ յետ ոչ բազմաց ի մեծ սասանութեան 1679 ամին կործանեցաւ և Զագաւանքն, այլ տակաւին չէին էր և ի յետագայ գարուն. յորոյ ի սկզբան յամի 1708 առաչնորդն կոչի Յովհաննէս վարդապետ. և յամի 1733 եկեալ կայր յետին անդ Աբրահամ Գ Թարակացի, մինչ եհաս առ նա կոչ ի Համանան Նահապետէն հիւանդացելոյ ի մահ. Բայց այժմ ի սպառ աւերեալ և ամայացեալ է տեղին, և Հազիւ հետք երեւին մեծի և քարաչէն եկեղեցւոյն և պարսպաց վանացն, զի գքարինան վարկեալ ի չինութիւն զօրանոցացն Ռուսաց։ Բայց մերձ նմին ի հիւսիսոյ եղեց կայ կիսական-

[1] Յայսմ ժամ գարս թեպ կեցեալ և Սիւնեաց ոմն սրեպոպ, որ եւս Զագաւանից Գետարգել Ս. Նշանին' զգիրս Գաւթի Անապատի։

գան մատուռն Գետարգել Աշանին, և զիքէն անկեալ առ Նմին, յոր ցարդ գան ուխտաւորք յատուրս ճիննից.

յարեւմտակողմն առ գրանն կայ արձանագիր՝ Թուական Նոր 1325 ամի, այսպէս.

Թվ. ՉՀԴ. ի պարոնութեան Զաքարիա իշո(ի)ն Աւագին մեր Դաւիթ եւ Վահատ Եփաթա(?) եւ որդիք մեր Ատրիկ եւ Բահադին եւ Աղգուլա, վասն յուսոյն որ առ Աստուած եւ մեր արեւուս համար իշողաք զվանաց կուս՝ զմարգս, եղին, իշս, զամենայն ցեղ կոռ եւ զհասարա .... քս միացուցաք. Թէ որ ի տերանց կամ աւտարաց խափանել չանայ՝ մեր ազգի մեղացն պատասխան է եւ յերից սուրբ Ժողովոյն նզոված. զկայենին եւ զՈւդային ժառանգէ եւ ամենայն ազգաց նալաթ լինի. Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ:

Կայ և ի հարաւային արտն արձան Գրիգորի ուրումն կաթողիկոսի, որոյ Թուականն եղծեալ է.

Թվ... Կամաւն Աստուծոյ ես Գրիգոր կաթ ամենայն Հայոց, ամենայն վարդապետաւք եւ եպիսկոպոսաւք շնորհեցաք զԶագ ընծայ Գետադարձ Սուրբ Նշանիս. մի որ իշխեսցէ հակառակիլ հրամանաց մերոց:

Կայ և Նորագոյն եւս քան զայն արձան՝ յամի 1558, ի հիւսիսային արտաքուստ.

Կամաւն Աստուծոյ ես Մոծակենց Մկրտիչս Զագաւանաց հանդն գնեցի եւ ետու վախճ Գետարգել սուրբ Նշանիս. ով որ ետ եւ առալ տանէ՝ Գ՚ձիՒ Հայրապետացն նզոված լինի. Թվին ՌԼ...

Զայս արձան ընդօրինակեալ է Միմէոն կաթողիկոս ի Զամբռ մատենին, և այնու զօրաբերեալ ասէ վկայագիր մի բազմակնիք գրեալ Հայոց և Տաճկաց, ևթէ մուտք (բերք) Զագաւանաց գնդին՝ Գետարգելու վանաց են. և ինքն քեմ նորին նշանակէ բաց յայնմանէ՝ զԳեղոն Աւան, Շահապ, Աղամուս, Ազասար, և Ալախուս, և զայս այսպէս որիշ յԱղամուսոյ (Աղամանից) գրէ. զարձեալ, և « Բագարաշէն կոչեցեալ մեծ հողն, որ է ի մէջ « Եղջուան և Շհապ գեղօրէիցն, որոյ վերի կողմն՝ ա« ռաւի բանան [1], ներքի կողմն՝ Քնգոյներն, մէկ կողմն « գետն, և միւս կողմն ճանապարհն, ի բնէ այն վանիցս « է ». զոր հաստատեալ է Նասիր Շահ (Թահմազ) ա« զերաւգրով վարգան վարդապետի. Նոյն կաթողիկոս յիշէ և զայլ կալուածս վանացն, զԱյատապ հող՝ ի մէջ Զագայ և Աւան և Տաճարաքարակ գիւղից. զԿնչուտս ի ճանապարհին Աւանայ. հող մի եւս ի Շհապ գեղջ մերձ ի կամուրջն, Իրազիկուտ հող Լչկա. և այլ ոչ սակաւ հողք և այգիք Լչեւան և ի մերձաւոր գեօղս նորին. — Եւ ինքն Զագավանք գեօղիկ՝ այժմ կալատած է աթառայն Էջմիածնի. զոր՝ Թուրքք Զայրօրօրան (Զոյ քաւուրան?) կամ Զայդայրօրան կոչեն.

Պատմէ Զաքարիա Սարկաւագ դէպս ինչ քաղաքական ազգայնոց մերոց, յաւուրս պատերազմին Սուլթան Մուրատի Դ ընդ Պարսից, առ սահմանաւք Զագավանից. ի պնդել երից Թուրքաց կամ Թաթարաց հնձելոյց գՀետ նորա, և նորա մոռնալ « ի Ներքոյ չրադացի միոյ՝ զոր Ջրտոն կոչեն. և անդ մի ըստ միոջէ ըմբռնեալ զերկուս ի նոցանէ և խնդրեալ, և զերծորդն հարեալ թիւով հնգից չրադացին, և զգլուխս նոցա ասրեալ առ խանն Պարսից յԵրեւան, որ « զամենայն ինչս Տաճկացն եւս նմա, և զնա ազատ արար՝ մինչ ինքն խան էր ».

142. Երկու մղոնաւ ի Հր. Զագայ՝ առ նովին (ձախակողմեան) ճգերբ Գրիգորավանգ գետակի կայ Աւան, ըստ անուանն երբեմն աւան մեծ, այլ և բազաբազեալ վերակոչեալ ի Յովհաննէ կաթողիկոսէ. առաւաւոր եղ զաթոռն Հայրապետական Յովհաննէս Սիւնական յետ մահուան Մոսէսի կաթողիկոսի, յորժամ Յոյնք և Պարսք բաժանեցին միմեանցմէ զաշխարհս Հայոց, և նա յոտնական մասին եկաց առաջնորդ. « որ և չինեցաւ ինքեան Յովհան զպատճառակերս քաւարանն « սուրբ, և չարչանակի նորա յորգարեաց կալուածս կա« յանի իրոյ ». Ցետոյ ի կրկին յատման պատերազմաց՝ յայս առեալ նորա ի քաղաքն Կարնոյ, յատման նորին գերեցաւ ընդ այլս, և վարեալ Հնդուստան՝ անդ մեռաւ յամի 610, և « ընդաւ մարմին նորա ի գեօղն Աւան և եգաւ (մերձ) յեկեղեցին զոր ինքն չինեաց ». Անուանին ժամանակաւ վանացն երից Աւանայ էր Յովհան կամ Յուսան ոմն, որ գաւառ ի ժողովի Աբրահամու կաթողիկոսի. Ոչ գիտեմ չինելոյն ի Յովհաննէ կաթողիկոսէ ևթէ յետնագունի հին քարաշէն եկեղեցւոյ ատերք կան ցարդ Հայոց, և յարտաքին արձանագիրս ոմն Թուականաւ 1285 ամի.

1 Պէտք Թուրքարէն. կապ կամ կապան. Քնգոյնն՝ կարծեմ փայտակէն Թումբք և քնէք ինչ բերն. կամ Քնգոյն խակ չգիտեմ.

Ի թուին ՋԼԴ. յաշխարհակալութեան արքային արքային Աղուանից (?) (Աղուն զանի) ի թագաւորութեան Վրաց եւ Հայոց Դաւիթէի, ես Դաւիթ որդի Դեմետրէ թագաւորին Թոզի զԱւանայ զայգեաց չարէն վանն միաբանութեան սուրբ եւ երկարութեան կենաց մերոց եւ թողութեան մեղաց մերոց: Արդ որ ի մերոց կամ յաւտարաց տէր լինի Աւանայ եւ դհաստատեալ գիրս մեր խափանել չանայ եւ չարէս առնու կամ ... նզովեալ լիցի ի սրբոց Աբրահէլոցն և ի սրբոց Հայրապետաց. ընդ Յուդայի դատապարտի եւ ընդ այլ խաչահանուացն. ամէն ...

Աւժեան նոր եկեղեցի Հայոց՝ իբր 40 ամաց[1], կոչի Ս. Աստուածածին:

Իբր երկու մղոնաւ ստորեւ ընդ հարաւ, Գըրգըռլուգ բնդունի ժանգակ մի նպաստէս իջեալ յարեւելից ի լեռնամասէն ասհմանաց Քիւրիւնայ և Մանկիւսայ. հուսկ յետոյ՝ առ եզերբ ջրոյն կայ Տաճարաւանկ կամ Դըժբաբակ գեօղ, Թէմիրտաշտ բան Թուրքաց, որ հնագոյն անուան իմն հնութեան տայ կարծիս. ունի և հին եկեղեցի աւերակ խարտաժոյ քարամբք, իսկ նոր եկեղեցի Հայոց՝ 25 ամաց՝ է Ս. Գրիգոր: Ի գեղջէ առաջ էր Մովսէս վարդապետ յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի ի կէս ԺԷ դարու, որ եկաց առաջնորդ Քանաքեռի վանից: — Առ տանջին վտակաւ է իբր չորիւք մղոնաք ստորեւ Տաճարաւանկի՝ Զրվէժ գիւղ, ի ստորակարթի բարձու, գեղագիտակ և սգեւէտ, 25 տանբք Հայոց և կարապետ. կայ անուն եկեղեցեաւ. է անդ և աւերակ հին եկեղեցւոյ սրբատաշ քարամբք, կործանեալ ի տապանաքնէն 1679 ամի: — Ցետ խառնիգոյց վտակին առ արեւելեան եզերբըն Գըրգըռլուգոյ՝ իբր երկու մղոնաւ յարեւելից հիւսիսոյ քաղաքին Երեւանայ և երիւք յարեւմտից Զրվիժի, կայ մեծ և սգեւէտ Հովասան գիւղն Ղորը կամ Ղորգ, որ և Թաղ մի համարի Երեւան քաղաքի. ի Թուրքաց կոչի Զեամիկնէի վասն գործարանաց բրուոց, զի կաս բնակիր գոանի ի սահմանան. բնակիալ է ի Հայոց իբր 300 տանց[2]. չէն մեծ Քաւ լինել և յաւաշտանն, Թերեւս և գլխաւոր ասան բերգին Երեւանայ. յիշէ սմն ի սկիզբն կոյս ԺԷ դարու գրեալ գիրս ինչ ընդ հովանեաւ Սրբոց՝ որք անդ կան հանգչեալ, Նշանակ յայտնութեան եկեղեցւոյ կամ մատռանց. յորոց յիշի միայն Ս. Գրիգորի Մինռ եկեղեցին, յամի 1649. ուր յիշատակ դնէ Ցովհան սմն արեգոյ գԱնդրանագոյն գիրս, յիշելով զհոգեւոր հոգեալ իւր Մկրտիչ քահանայ: Հնագոյն եւս յիշատակարան (1595 ամի) վկայէ «Ղորոյ ժամատեղյա», անուանելով զերիցունն, Մկրտիչ գաստագ, Տէր Ղազար, Տէր Կոստանդին, Տէր Աբգոն, և «առաջնորդ և վերակացու գոլխաթաւոր Պետրոս աղէն»: Ցանուն Ս. Աիմէոնի կոչի և արդ եկեղեցին. յորմէ ոչ հնագի յիշի և վանք Ս. Աստուածածնին, այլ ոչ գիտեմ որպիսի իցէ: Ի մեծի տապանաքնեան 1679 ամի կոթողա-նեցան և չէնք Ղորքոյ՝ ի սկիզբն այնր գարու յետ արշաւանաց Շահ Աբասայ և յամայանալ երկրին՝ ի բազմաբնակ մարգագոյզոյ, յիշէ Զաքարիա պատմիչ, «Ապին » մի՝ ի Ղորք գեղջէ (որ) Նաշէր՝ ի գրան իւրում, ի գիր-» կըս ունելով զմնացեալ գաւառ իւր. և ահա գայր մի տե-» սեալ՝ ի հեռատեսանէ և եկեալ ընդառէ զհանդերձից » մահկանն, և փարչէր առ ինքն. և կինն ազատակէր, և » գրկեալ զմնացեալն ոչ թողոյր՝ ի բաց. և՝ ի ձայնէ կնոջն » եկին ամենք և հալածեցին զգայլն և զմնացեալն խլեցին » մեռեալ »: — Ղորք՝ մի է՝ ի գիւղորայից՝ զորոց տապանագրս ցակաս կաթողիկոս անփականեաց յաթոռ Էջմիածնի, Չհին եկեղեցին Ս. Աիմէոն գինաւանն՝ ի տապանաքնէն՝ Ներոգեալ բան կարի՝ անդ պատուան մատուցանեն արդ: — Գայ անդ և ուխտաւորի յանուն Ս. Գրիգորի. և Շուտկար անուն վարժարան օրիորդաց, որոյ՝ Միրզախան Ներսիսեան († 1887) կտակեաց 500 րուբլի դրամ:

Յակառակ հեռի՝ ի գետակէն և իբր քառորդաւ ժամու յԱւանայ՝ ի Հս. Ներքին, առ արքունի սղոցատեղին կայ Աղբիւր գիւղ Հայոց իբր 65 տանց (450 անձ). Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ. ունի և հին մատուռն կիսաւեր յետ. կուսէ շինին, ի միջի խուռն գերեզմանաց և խաչվիմաց: Ի վերայիչեալ ժամանակի ամայութեան կոչմանցս և յաճախութեան գալոյ՝ յիշէ նոյն պատմիչ և «ալեւոր մի յԱբինէ գեղջէ (որ) երթեալ ի Քանաքեռ, » և բարձեալ ազ չալակաւ՝ գնայր ի գիւղն իւր, և եհաս » ի գլուխս Ջրախաղացին[3]. և ահա գայլք երիս իջին ի » բլրէն որ ասին Գարատաղ, և կալեալ գալուստն, և նա » ոտազատկաց առ Ջրախացան. մինչեւ հասանէին նոցա» ապանին գալուստն, զմի ձեռն և զերեսն կխրին »: — Ի սկիզբն ԺԷ գարու (1608) յիշի Քակոր վարդապետ սմն Աբբենցի, և առ նմա Պօղոս վարդապետ ալակերտ Էջմայիսի վարդապետի Ջազ կոչեցեալ և Մխոպվայ վարգապետի Կաֆացոյ, որոյ ընդհանուր օրինակ մի Քերականի Բակ. եղբնկացոյ, որ այժմ գտանի ի մեծի մատենադարանի Էջմիածնի. Ջազոյ ժամանակաւ ապստամբ Ճէլալի փաշայ սմն Թուրքաց Թոփալ Օսման կոչեցեալ, « որ էր Ջիալ փաշայի որդին. սա եկեալ մտաւեալ ընդ » Քանաքեռայ Մահմատին ի գաւառին Կոտէից ... մերձ » ի գիւղն Աբինճ, և փախոյց զՔանաքեռցիս Մահմատն. և գնացեալ նստաւ ի Կարբի, ըստ Աւգերեի պատմութեան է՝ որ այժմ յատկեալ ես ես:

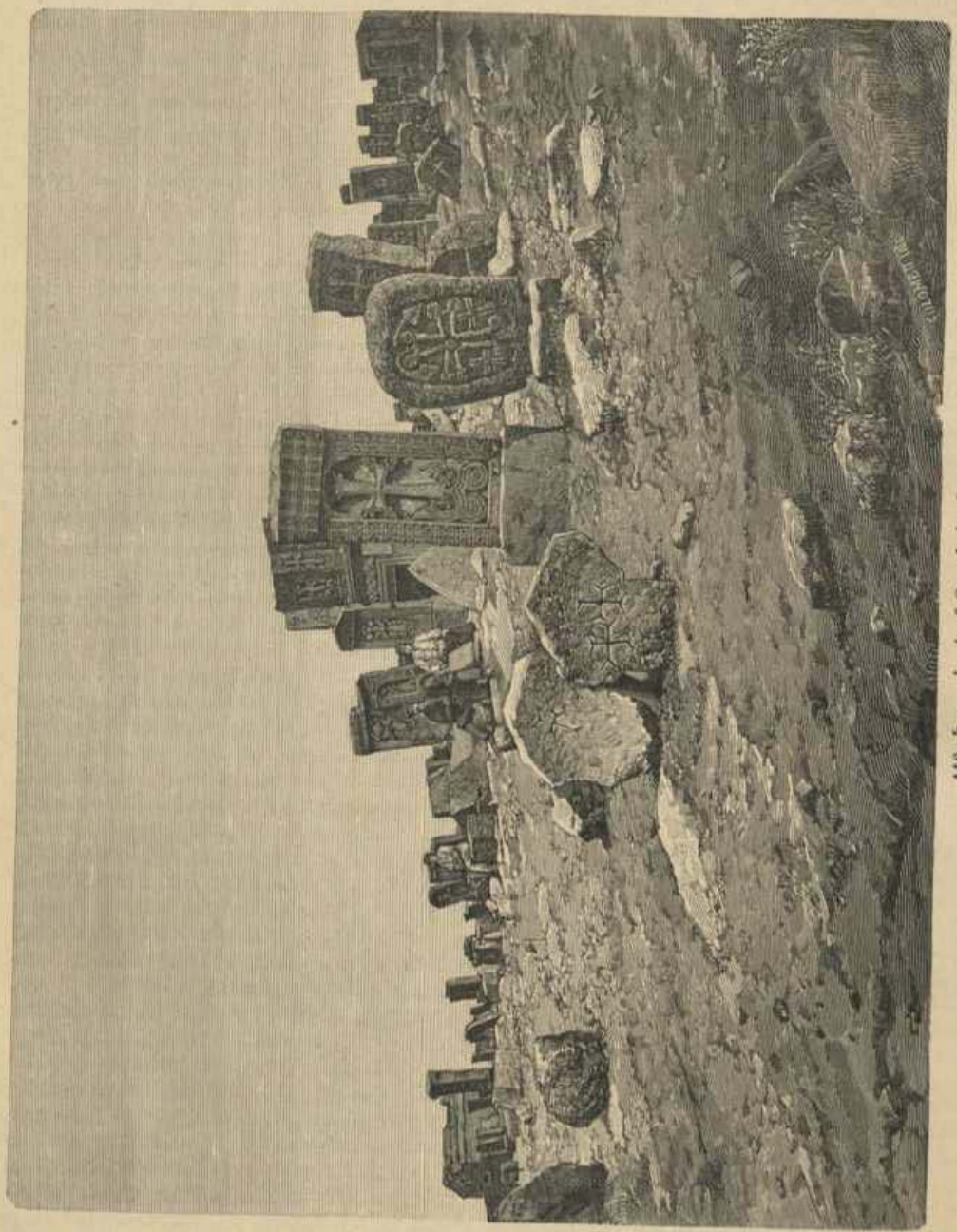
1 Շահխաթունեան 18 տասն գեղ. Շոռէն՝ 38:

2 Մշակ. Ը. 116. (1879). իբր 2250 Հայ բնակիչս գերեզ յայս

3 Թերեւս այս իսկ է կոչեցեալն Ջրպոյ ի Սիմէոնէ:

քեան (Գլ. Ե)։ — Ոչխարն վարդապետ ընդ եպիսկոպոսա-
նեսա տեգիս կարգէ և զԱբինճ, և մերձ Նմին վանս. որ

յիշի և յամի 1535, Ար.ընջուց կամ Ար.ընջեաց վանք
կոչեամբ, ուր Տէր Առաւաժառար որդի Միքայելի երի-

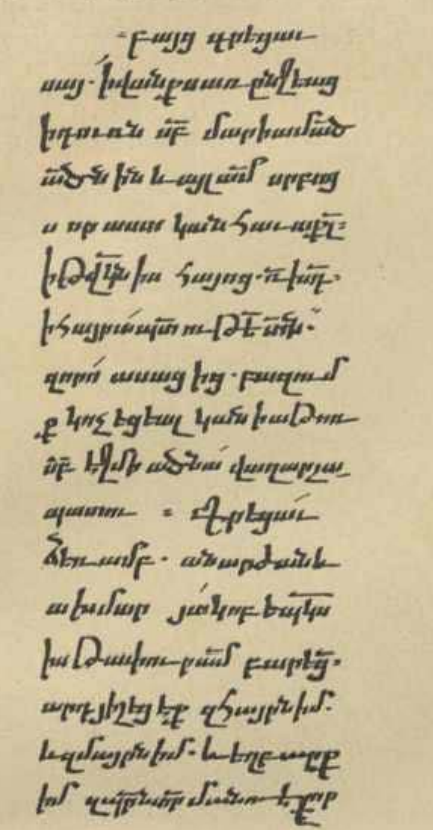
143. Ելոյզ գիւղ մօտ քարէ էրկուայ.

ցու. եւ զրել առեսպան մի, ի ձեռն Յակոբայ եպիսկո-
պոսի, տուեալ 20 ղրուշ, և առանդէ ակնգեցւոց Նորուց[1]։

143. Յիշեալն ի վերոյգրեալ պատմութեան՝ Գանա-
քեռ, զիաւոր գիւղիս վիշակիս՝ կիսով փոքրաքար ի

1 Գրագն ասէ « Գրենցու ձեռամբ Յակոբ եպիսկոպոսին, մոյկն « Նէ... քոյրն իմ Աւրիկն, որ կու ուխտաւոր Հոգին եփել... յիշե-

Հր. Մ. կայ Աբինադայ և իբր չորս մղոնաւ 'ի Հա. մայրաքաղաքին, մղոնաւ հեռի 'ի Հրազդանայ' յահեկէն (յաբեւելից), յորոյ վերոյ արկեալ է կամարջ հուսկ յորքանի պաղատացն, 'ի միջի ընդարձակ սպիտասանեցց. Զոր-

117. Այտառաւն գրեալ յԱխիլէ յամի 1596.

ցին բնակիչքն յանուն Քանանայ ուրուն իշխանի և քաղ. Նորա կոչեցեալ այդպէս, և բնակութիւն նոցա ասէն բզ. հիմանաւ հին շինուածոց աւերակի. այլ ոչ յիւրմէ անգիս 'ի պիրս պատմչաց յառաջ քան զ'ԺԹ դար, յորմէ և այսր առեալ, 'ի քաղաքական դէպս կոգմանցս. որպէս յԸն-

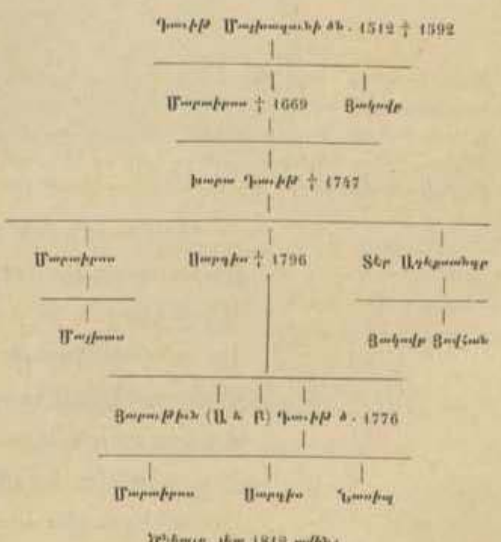
կիզըն գտաւն' 'ի նուաճել երկրին 'ի Շահ Աբասայ, տ. առիւն խանն կատակալ' գԴաւիթ Քանաքեռցի սեռաչ կամ մէլիք կարգեաց Կաոէից. և առ նոսաւ միշտ էր քաջ հաստատեալ իշխանութեանն' Մահմետն այն Քանաքեռցի տիրանայր կողմանցս. Ի նմին ժամանակի եկն 'ի Քանաքեռ Մէխլու մարդապետ կոչեցեալ մոդրեցաց յիշն Ուտիացի, որ և հալածական եղեւ 'ի խանէն և 'ի կաթողիկոսէն, որպէս պատմէ Զաքարիա Սարկաւագ. Սա ինքն էր քնիկ գեղջս, և կոչ գինքն Զակլէոս Քանաքեռցի. և ի տերունդ Ղազարի' մերձ 'ի քաղաքս անգամ յիշեցեալ ազատորդեաց Վրաց պատանեզ առաքելոյ 'ի Հայս ման նշխարաց Ս. Գէորգայ (էջ 177). Զիշէ սա (թ. թե) և զժամանակակից սմն եպիսկոպոս Միքայէլ անուն Քանաքեռցի, « այր երկայնահասակ, պակասախելք, ոգէա 'ի գրոց և ճարտար 'ի խօսս ասխարհի », զոր' ևս կոզոպակ կամ գրկել կաշառաբեկ զոգին (գաւառ. որ), և պատժեցաւ 'ի խանէն. վասն այնորիկ կոչեցին զՄիքայէլ' Ղազիղբասն, իբր յաղթահարող գաւառաբ. Հետոյ նա յետոյ առաքնորդ Ուշոյ Ս. Աստգածն, և ապա հրաժարեալ և առանձնացեալ 'ի Յովհաննաւանս' անգ մեռաւ. — Զայնու ժամանակս առանուէր (մէլիք) Քանաքեռոյ կորգեալ էր « այր սմն Այիրձան անուն, այր հպարտ և գոռոզ, ինքնահաւան և ծանրածաղ », որ վասն լրբութեաւ զիծանելոյ և զեռաւոր խր (Միրութ) և զայլ ազգայինս' ամբաստանեալ, և պատրաստ գտեալ 30 թուման, բրածեծ առնչեցաւ աւուրս բազումս, և զԹուքեամբ հնոչ մերձենալ 'ի կախաղանէն, փախեաւ. յետ ամաց լրտես առաքեցաւ 'ի Թահմազ խանէ' յորդոյ Աիրգիւնայ' 'ի կ. Պոլիս, այլ խաթեալ յայլմէ' առաքեաւ Թուղքս մնաւանութեան, և պատճառաք եղեւ գալըստեան Օսմանեանց 'ի վերայ Երեւանայ (1635), և ինքն 'ի նոյն գաւառանէն (Մուրատբէկ) սպանեալ սրկաւ. 'ի հոր ազգի. Քաւսան քաղաքին, « եօթնհարիւր Պարսիկք « եկին զի գնասցեն 'ի Գեղանձոյ, և գնացին միշ 'ի յան-

Հր. Մ. կայ Աբինադայ և իբր չորս մղոնաւ 'ի Հա. մայրաքաղաքին, մղոնաւ հեռի 'ի Հրազդանայ' յահեկէն (յաբեւելից), յորոյ վերոյ արկեալ է կամարջ հուսկ յորքանի պաղատացն, 'ի միջի ընդարձակ սպիտասանեցց. Զոր-

կիզըն գտաւն' 'ի նուաճել երկրին 'ի Շահ Աբասայ, տ. առիւն խանն կատակալ' գԴաւիթ Քանաքեռցի սեռաչ կամ մէլիք կարգեաց Կաոէից. և առ նոսաւ միշտ էր քաջ հաստատեալ իշխանութեանն' Մահմետն այն Քանաքեռցի տիրանայր կողմանցս. Ի նմին ժամանակի եկն 'ի Քանաքեռ Մէխլու մարդապետ կոչեցեալ մոդրեցաց յիշն Ուտիացի, որ և հալածական եղեւ 'ի խանէն և 'ի կաթողիկոսէն, որպէս պատմէ Զաքարիա Սարկաւագ. Սա ինքն էր քնիկ գեղջս, և կոչ գինքն Զակլէոս Քանաքեռցի. և ի տերունդ Ղազարի' մերձ 'ի քաղաքս անգամ յիշեցեալ ազատորդեաց Վրաց պատանեզ առաքելոյ 'ի Հայս ման նշխարաց Ս. Գէորգայ (էջ 177). Զիշէ սա (թ. թե) և զժամանակակից սմն եպիսկոպոս Միքայէլ անուն Քանաքեռցի, « այր երկայնահասակ, պակասախելք, ոգէա 'ի գրոց և ճարտար 'ի խօսս ասխարհի », զոր' ևս կոզոպակ կամ գրկել կաշառաբեկ զոգին (գաւառ. որ), և պատժեցաւ 'ի խանէն. վասն այնորիկ կոչեցին զՄիքայէլ' Ղազիղբասն, իբր յաղթահարող գաւառաբ. Հետոյ նա յետոյ առաքնորդ Ուշոյ Ս. Աստգածն, և ապա հրաժարեալ և առանձնացեալ 'ի Յովհաննաւանս' անգ մեռաւ. — Զայնու ժամանակս առանուէր (մէլիք) Քանաքեռոյ կորգեալ էր « այր սմն Այիրձան անուն, այր հպարտ և գոռոզ, ինքնահաւան և ծանրածաղ », որ վասն լրբութեաւ զիծանելոյ և զեռաւոր խր (Միրութ) և զայլ ազգայինս' ամբաստանեալ, և պատրաստ գտեալ 30 թուման, բրածեծ առնչեցաւ աւուրս բազումս, և զԹուքեամբ հնոչ մերձենալ 'ի կախաղանէն, փախեաւ. յետ ամաց լրտես առաքեցաւ 'ի Թահմազ խանէ' յորդոյ Աիրգիւնայ' 'ի կ. Պոլիս, այլ խաթեալ յայլմէ' առաքեաւ Թուղքս մնաւանութեան, և պատճառաք եղեւ գալըստեան Օսմանեանց 'ի վերայ Երեւանայ (1635), և ինքն 'ի նոյն գաւառանէն (Մուրատբէկ) սպանեալ սրկաւ. 'ի հոր ազգի. Քաւսան քաղաքին, « եօթնհարիւր Պարսիկք « եկին զի գնասցեն 'ի Գեղանձոյ, և գնացին միշ 'ի յան-

« ջիք Աիր Աւլանն' որ գրոցս կոգեր չիմնէց. Հարան իմ Աիրգ-փա. « չէն, որ չուս աչխատանք առաս. չիչնցէք Դաւիթն. Աիրեպն. « ասէր Զաքարէն, որ Թուխթա կոկնդին „: Որպէ ասէր Զաքարէի' ասէր Գրիգոր վերոյիշեալ գաւառապետն յամի 1661: Տեսցի նմանապիսի ձեռնադրին 'ի վերջ, և նշանաւոր բանն գրացմութիւն կաթողիկոսաց 'ի մէջ ժամանակի, 'ի յատկութիւն նշանակելոցս յէջ 230:

Զոգաւս ժամանակս չիչի յոգաւ գիպչէ Դաւիթ սմն կոչեցեալ Աուխտպան, յանուն քաջ հին տանի և պատճառէ, որպ և անքանդք ցնիր ժամանակս նշանակին ցվեց տգղ, որ առկաս է առ երկն գոր ժամանակի. Եթէ չիչ սխալ յարգանութեան' երկարատեւութեան և անագանութեան յոգաւ տանի էր գնասս, գուցէ իսկ ուժգ ժամանի և արգ տանին, գի յետին տերունգաց նշանակին յամի 1836. և ևն ոգաւորին, որպէս գասս տրիք գրեալ.

Նշխարք յետ 1812 ամին.

» գառաւանս Քանաքեռայ, ’ի տեղին որ կոչի Աւանա-
» փոտ, և տեսին անդ իջեալ զորք Օսմանցւոց. անկան
» ’ի վերայ նոցա և կոտորեցին, և սատր տալին գինչսն ...
» փախուցեալ գնացին ’ի Գետանցս » : — Ի մեծի սատա-
նաքեան Երեւանայ յամի 1679 « և ’ի Քանաքեռ գիւղ,
» ասէ բնիկն Զաքարիա, ոչ մնայ բայն մի հաւատ. և էր
» զարմանք, զի ’ի նոյն Քանաքեռ՝ տան մի անկան չորք-
» քին որմունքն, և տանիքն ’ի վերայ չորս սեանց եկայց
» անչարժ որպէս թէ կախեալ յօդոյն ... Ի հայրենի
» գիւղն իմ ’ի Քանաքեռ թուականն զհեռատան 1228. ոչ
» մնաց չարն, ոչ կատար. ոչ հաւ » : Ի թուոյ այսմ մեռե-
լոցդ և ’ի ցարդ մնացուածոց տեսակաց չինուածոց՝ վը-
կայի մեծութիւն և բազմամարդութիւն Քանաքեռայ ,
զոր և խանք Երեւանայ ամսարանաց իւրեանց կարգեալ
էին. ու սրդ են տանք Հայոց իրրեւ 160, և ոգիք իրր
1200. եկեղեցիք երիս՝ կոփածոյ խարտեալ քարամբք
չինեալ, մին յանուն Ս. Յակոբայ Մծբնացւոց, յորում
գոյ թուական ՌՃԽԴ (1695), և կարծի նորոգ չինու-
թեանն յետ աւերածոյն ’ի տասանեւեննէն. այլ տանիքն
և սեղանն նորոգեալ են յամի 1793: Այս թուի նկարքի Ս.

118. Տեսիլ Մասեաց ’ի Քանաքեռ գիւղէ.

Յակոբ կաշեցեալ եկեղեցին՝ յամի 1708, յորում քահա-
նայք նորին տապարովն Կանգակի Աղեքսանդրի կաթո-
ղիկոսի. և թուի մեռոյ և հնագունի եւս համառօտ և-
կեղեցւոյ եղեալ անդ: Իսկ այժմեան երկրորդ եկեղեցին
փոքր՝ Ս. Աստուածածին կաշեցեալ, ’ի բարձրաւանդակ
տեղւոջ կոյ, երկայնութիւք մատուռիք կամ տասնեւ-
տասիք. այլ գաւիթն՝ որպէս և միւսոյ եկեղեցւոյն՝ տե-
սելք են. նոյն թուական է և որպա չինութեան, այն է
1695, որպէս ցուցանէ արձանագիրն չափաբանեալ՝ ’ի
վերոյ արեւմտեան դրանն.

Աստուածային չնորհաց Հոգւոյն պղծայարան.
Որ եւ կոչի Աստուածածին կոյս Մարիամ,
Գեղեցկաշէն եւ բարձրաբերձ յոյժ անման,
Եւ անմարմնոց լուսեղինաց ի բնակարան.
Փրիստոնէից մեղաց սրբիչ եւ քաւարան.
Վաճառականքն ամենեքեան ժողովեցան
Հալալ ընչից եւ մքերից յօժար տուան?,
Կանգնեցուցին պայծառ դիմօք ազնուական.

Գլուխ կանգնեալ վերակացու Խոջայ Աղաչաւի
Թվին Հայոց ՈՐ Է Ռ երկ որելին ԽԴ...

Շուրջ զառաւ կան պարիսպք և աշնակք, վասն որոյ կարծի մենաստան լինել. զի յիւէ Զաքարիա (Ա. ԽԹ) և վանս 'ի գեղջս, ուր կայր վերոյիշեալ եպիսկոպոսն Մխիթարէլ։ — Ընդարձակ այգեաց և պարտիզաց Քանաքեռոյ, որք էին Գերմանացւոց ճանապարհորդի ուրեմն բանից[1] ախոյեան իմն երեւին 'ի միջի այլոց չինից, ազնիւն և պատուք, և առաւել խնձորն, տանձ և թութ։ — Ի սկիզբն գարուս (1804) այսր զերծաւ Աղպաղ Միրզա չահզրդի Պարսից՝ պատանել 'ի Ռուսաց՝ 'ի սահմանս Էջմիածնի, և ընդ հետ նմին և զառ։ — Յամին 1864 'ի

119. Խալատուր Աղպաղեան 'ի տխս պատանեկութեան.

պեղուածս արտաքին՝ յայտնեցան ընդ գետնաւ մաւտն և տապանք Նչխարաց Սրբոց՝ Համարիկոց Թադէի, Սանդխտոյ, Ռուսիոյ կուսի[2], Յովհաննու և Մարմխիոյ. այլ զգիտարդն ոչ գիտեմ տուգիս[2]։

Սակաւաք հեռի 'ի գեղջէն յԱղ. Էր. 'ի վերոյ ճանապարհին որ տանի 'ի Գեղաքունի, 'ի ծայր անդաստանաց գըն՝ կայ գերեզմանատեղի հին, յորում և քառակուսի մուշտակ մի գեղաքանդակ խաչվիմաւ, յորեւմտեան կողմն, զորով շուրջանակի արձանագրեալ կայ բանս, յամի 1265.

Ահաւոր անուամբն Աստուծոյ ես Պետրէին եւ կենակից իմ Աշագ տիկին կանգնեցաք զխաչս բարեխաւս մեզ եւ յիշատակ հոգոց մերոց։ Եւ հայրենիք այգիս զաւակաց մերոց Տղա Ալանին եւ այլ տղոցն։ Եւ սահման

1 Հաքթհաւզէն, Բ (HAXTHAUSEN, Transkaukasia, etc.). 2 Նիւոկ Օրտիբ. Թ. 30 (1864)։

նեցաք զտեղիս հանգստարան մեզ եւ խաչս գերեզմանաց մերոց պահապան. Գրուեալ զՄխիթարիչս յիշէք. ի թուի. ՉԺԴ...

Եւ այլ արձանագիր 1306 ամի՝ ի հարաւային դիմի, որ ծանուցանէ զվանաւանն և զտեղացած յիշեալ այգւոյն.

Յանուն Աստուծոյ ես Պարա.... դի իմ Ճաճնա եւ մայր իմ եւ քրերք իմ Մաթուսթա Նաս—խախտունս ծախեցաք մեր սրտայաւժարութեամբ զմեր հայրենիք այգիս Պետեւանին: ԳՈ: ԲՃ: սա(խտակի). անպակաս առաք. Աստուած չնորհաւոր առնէ, հալալ հայրենիք յորդեցէ յորդիք. ոչ ում դաւի չկա ոչ մերոց ոչ աւտարաց. ով դաւի անէ ՅԺԲից նզոված. տուգանք տայ Ծ. դեկ(ան). թվիս ՉԾԵ... վկա Աստուած եւ Աղուշամին, Կուլան, Տիրերն, Վահրամ, Ամին, Դաւիթ, Աւաքեն, Կարապետն, Սահականոս, Մխիթար վդ (վարդապետ), Խոջագեղ, Յակոբ, Աբրաքն, Խաչենեցի Վահրամ, Գ Բ Դ? Անպատ, Բարսեղ երէց, Ամիրդարն Բճնեցի, եւ Մխիթարիչ երէց որ զգիրս գրեցի, դահիակն (1). Յիսուսի. Պ. ի պարան, եւ, Ծ. Պ: Շահնահին եւ Մեղանահին:

Ի Ջուղա գեղջէ ընծայեցաւ առ մեզ (եօթներորդ ազգ՝ ի նախահաւուն իւրոյ բնակելոյ ասա) Խաչատուր Աբովեան Աարկաւագ († 1842), որ ընդ Բարոզի գերմանացւոյ ել նախ՝ ի կաւսար Աասեաց, և եթող իւր անմոռաց յիշատակ և անուն՝ վէրք Հայաստանի[2] առաջարան և առանդնաշարժ վիպասանութեամբն, յորում դրաւատէ և ապաց զքաջ հայրենակից իւր Աղասի. և եղեւ խակատիպ և սիրելի, և թերեւս անուանի նախորեակ ազգացնոց վիպասանից ժամանակիս: — Վասն լաւութեան ազգս տեղւոյս, զի և իբր 850՝ բարձր են գերքն քան զերեւան քաղաք, աստանօր յարեւելից կուսէ գեղջն հաստատեալ է Քուռայ անկեալեացս զօրականքն,

1 Թերեւս Դաւիթ. երկրացելի են և. հետեւեալ տառքն:
2 Աահագիր մատենին ապագրեալ՝ ի Տփղիս՝ այս Ե.-ե վէրք Հայաստանի, ազգ հայրենասիրի, Գաւառական վէպ, Շարագրեալ ի Թիւն Խաչատուր Աբովեանի. Թիֆլիզ, 1858:

120. Շամպուռա Ա. (տես յէջ 301).

144. ԵՐԵՒԱՆ քաղաք և բերդ (ընդ 40° 10′ 16″ լայ. Նաթիւան և ընդ 42° 10′ 5″ եկ. միջօրէի Բարիզու), զեան. զեալ կայ ՚ի միջագետս Հրազդանայ և Գըրգպուլպոյ, յելից առաջնոյն և յարեւմտից երկրորդին, ՚ի հրամուղ պատրեան սարահարթի, իբրեւ 3000′ բարձր յերեսաց ծովու, տան մերձաւ յարեւելից Լճմիածնի. և համարի յայժմուս չինագլուխ համարէն Ա. յրարատեան աշխարհի. Ա. յրիվան, Իրաւան կամ Իրևան կոչեցեալ ՚ի Պարսից, ان ش ե. փոխանակեալ զհին և գիտատպանծ մայրաքաղաքս Հայկազանց և Ա. րշակունեաց մերոց, այլ և գԲագրատունեաց, առ որովք անձնան ինչ տուգի էր, և անյայտ սկիզբն հաստատութեան նորին. անհաւան Թուխ լինել Երեւանցոյն[1], որպէս ամանց Թուեցաւ, կամ այլ ինչ ՚ի գաւառակերտաց Երասխոյ Ր. և եւս տղաւ. կան զրոյց առնիլն՝ ման այսպիսի կոչմանն, իբրու Քէ առաջին կէս երկրի երեւեալ ՚ի նուազել համաչխարհական ջրհեղեղին։ — Անյիշատակ առ գաղնախիր մատենագիրս մեր՝ զառաջինն ՚ի սկիզբն է գարու՝ ՚ի ժողովի Ա. րտաշատու կաթողիկոսի՝ նշանակի իբրեւ երեւելի առն մի, զի ընդ պատուական վաներիցունս կարգի և առաջոյ՝ Դաւիթ անուն։ Եւ յետ ոչ բազմից՝ յամի 642–3, ՚ի սկիզբն արշաւանաց Ա. րաբացւոց՝ յայտնի և ամրաքան տեղւոյն. զի «եկին ժողովեցան ՚ի Երեւան (առէ «Սեբէոս), և մնացեան ընդ Բերդին և ոչ կարացին առ-

[1] Յակոբ Նաղաշ հղի յուշանել զի Երասեցաչաս է. և զառաջինն յԱրտաշ չհիշել. Շամչեան համարի Երասեցաւան։

121. Բերդ Երեւանայ եւ Մասիս, ՚ի հեռուստ.

« նալ »։ Քիտ սակաւ եւս ամաց (658) միւս և նշանաւոր եւս կախ լեալ է նոցա յերեւան քաղաքագիտէ, մինչեւ ի յիշատակ տարեգրութեանց անցանել գիպացնալ զարմանալի կամ ցաւալի այս է, զի ամենայն պատմիչք՝ առ նախորդս իւրեանց առաջին տեղի կանգնել գոյն, և մեք առ ի չգոյէ նոցին՝ անտեղեակ մնամք։ Զի անարժան հատանութեան կարծիք ուրուն բանասիրի, եթէ Արաբաց նուաճեալ գոյն յարդարեալ իւէ յամառ ապատանի իւրեանց՝ ի նուագել և յաւերել ազգս այլազգս բիւրազիեց։ Քէպէս և գիտելիք զոտանն Հայոց զԹուին՝ արարեալ ինքեանց իշխանանիստ, և զի չկիր և առ պատմիչս նոցա քաղաքս այս, որպէս և ոչ զարձեալ առ մերայինս՝ գրեաթէ մինչեւ ի կէս ԺԵ դարս, յորում Թովմա Մեծոփեցի եկեալ այսր՝ կոչէ տակաւին գեղաքաղաք. իսկ ժամանակակից նորա երիցագոյն՝ Գրիգոր Ակներց՝ ազգով տեղանիչ անուամբ գրեաթէ զնոյն ցուցանէ, յիշելով միանգամայն զարկած Նոբրին յամի 1388, յարչաւանս հրամից Լանկթիմուրի, որք

« Եւ յերեւան մեծ ասացին՝
Այս հինգհարիւր կոտորեցին »։

Աւ փոքր փոքր բարգաւաճեալ է և քաղաքացեալ, և Թուի յետ հարաժամ Լենկթիմուրի և արգելոց նորա՝ եղեալ իշխանանիստ խոյանցան Թուրք տոհմից[2]. յորոց զառաջինն յիշէ վերոյգրեալ պատմիչ մեր առ ի տարեւ յամի 1440, (ա) զ'Ետղուդ բէկ, զոր և բանաւոր կոչէ, այլ ասէ մեծարանաւք ընկալեալ լինել ի Նմանէ, որ « և այս գոյն առեալ զզօրս իւր և զմեզ զամենեսեան՝ փոքով և Թմրկով գոչմամբ բարձրագունիս (եմցած) ի տարբ քաղաքն վաղարշապատ ... և հրաման եղեւ ի բանս ասէին՝ օրհնել կաթողիկոս »։ Եղեալ այս յԱգթամարու տոհմէ երեւի գոլ, և հաւանաբէն եղբայր որդի տոհմապետ նոցին Գազա Օտմանոյ՝ զի կարգեալ այսր ասի ի Ջհանշահէ՝ որ էր պաշտպան այնր տոհմի. և « տիրեաց, » ասէ ումն ժամանակակից յիշատակագիր երկու Թախտի, » Հայոց և Աղուանից, և սրաբ խաղաղութիւն աշ սակաւ, » բայց հարկապահանջութիւն բառն և ծանր էր ի վե- » րայ քրիստոնէիցս »։ Ոչ է յայտ ցոյր ժամանակ եկեալ նա յիշխանութեանն, այլ Թուի չփոթեալ և ընդ համանուան (բ) Էտղուբ բէկի որդւոյ Ուզուն Հասանայ, որ ի տոհմ Պպիտախոյ տոհմէ էր, և զոր զՋհանշահ յամի 1467, և ի զէպ է քէ զորդի իւր կարգեաց զան կամ կուսակալ երկրիս մերոյ, զոր յիշատակագիրք մեր տեղի անուանեն Աղուբ կամ Յաղուբ Դանի կամ Բէկ, ապա և փարշամ և ազնարհակոչ, զի յաջորդեաց զհայր իւր ի չահանշահն Դաւիթէ (1478-1491)։ Զայլ սմին Հասան բէկ Թառն Բայընդրոյ առէ Շահխութ-կուսակալ՝ յամի 1475. այլ նոյն ինքն Ուզուն Հասան է տոհմապետ Պպիտախոյ Թուրքաց ընդ որոց իշխանութեամբ եկաց տէրն, և ի նոցանէ էանց առ ժառանգս տոհմին՝ Շահ-Ալիքեանս. որոց տառիճն (գ) հաղորդեալ Շահ-Իսմայէլ՝ Քառն Ուզուն Հասանայ ի մօրէ (որ կոչէր Աչէմշահ-պան)։ Աւ ապա ասի ի սկիզբն ԺԶ դարու կացեալ (դ) Ռէվան խան, և չինեալ գրեթէն երեսունայ յիւր տեառն. զիպուզապէն էր առեալ յանուանէ քաղաքին ինքեան կոչել Ռէվան-խան։ Աստի մարթ է սկզբնաւորել զգլխաւորութիւն կամ զպայծառութիւն երեսունայ, և իրրեւ այնչափ միանգամայն ամար տեղի՝ կարգիլ ի վէմ և ի բանաբարութիւն երկոցուն նախանձընդդէմ պետութեանց՝ Պարսից և Օսմանեանց, այլոյն գարս երկուս, յորս առելի քան տասն անգամ կորզեցին յիրենց, և ի զանազան նուագան՝ իրրեւ վաթսուն և երեք ամս եկաց ի ձեռս Օսմանեանց։ Նախ՝ զոռն Սալդան Ալլիմ՝ յամի 1514 էառ զոյն ի Պարսից, որպէս և որդի նորա Սիւլէյման երկիցս և երից՝ յառաջ Թահմազ շահ. զի առ յամի 1521 Թափեալ էր ի Թուրքաց, որպէս և կրկին Թափեաց յամի 1530, յետ կորառանան յամի 1534, և երրորդ անգամ յետ արշաւանաց Սիւլէյմանոյ ի 1555[3]։ Յայնմ ժամանակի յիշին կուսակալք Պարսից (ե) Էտղուդ բէկ ի 1557[4], և (զ) Շահղուլի (1558). յետ սոցա (է) Թօքմաք Մահմուտ խան (1575-83)[5], զոր « խիստ Ախտաւական գառաքին » կոչէ Ջարեցին, և ապստամբեալ Պարսից, որ յամի 1579 ի գալ Մուրատիա Լալա փաշայի Օսմանեանց՝ յամենան տեպտմերսի՝ ի վերոյ քաղաքին, բայց ետ անտի, և քաղաքն անձնատուր եղեալ՝ յայրեաց յաւեր մնանելոյս կործանմամբ հայկազն ապարանից կառուցային[6],

Յովհաննէս ումն ժամանակակից գիպացս՝ այսպէս չափեան բանիւ պատմէ, այլ պակաս Թուի վերջ քերդուածին, որոյ անագլուխ տուք կապեն զանուն իւր Յովհաննէս.

Թիվըն հազար քսան եւ աթին
Յաւար աշնան մեւս ձրմեռին,
Հրոտից ամուռ տասնեւերկուսին,
Սեւ լուսացաւ երկուշաբթին։
Յանկարծ տեսին յերգին? հասեալ
Շուրջ ու բոլոր զքաղաք պատեալ,
Մեծ և պզտիկ զամէն կալեալ,
Լալատ աշգք զերի տարան։
Ոմանք կոխեալ քէ սպանէին,
Մալ եւ ըզգալ հարցանէին.
Շատ ոք խիզանց նըշան տային,
Լալով սղոյլ զերի տարին,

1 Յովհ. կաթ.։ Ասողիկ. Մատենագ. պատկէս տասն. ոչ գիտեմ ընդ են հնագոյն պատմիչքն. բայց ի շարունչ զոր և չգտանելիք ասդ։

2 Տես գաբերագոյ երկրիս մերոյ ի Գ.ն գարս՝ Թուրքման տոհմից, որոյն բան յատուկ տեղագրութեան գառաքս կոսպից, առ ի քաղաքագոյութիւն պատմութեան այնր ժամանակիս։

3 Յիշէ գոյս Ասողիկ. ի Գլ. ԺԴ։

4 Յիշի յատենագիրս ինչ Սեւանոյ։

5 Յիշեալ ի Ջալալիոյ Աարիտագէ. Ա. Ը։

6 (Il) palazzo del Vicerè, il quale era tanto bello che si direva nessun altro palazzo al mondo essergli pari, e lo spianarono. — *Relazioni degli Ambasciatori Veneti*, 464.

6 Յիշատակագիր մի մեր ի Նախն ամի առէ. « Լսեալ վաղիր փաշան թագաւր և տեղիս զոյգ գիաց յարեհաւ ի Շահասատան, վասն չհնազանդեան Ղալթայ բերդին. և չարչարեցին զբերատեղացսն ի հարկապահանջութիւն. և ապաթ եղեալ գերեցին գնացին գառաքս, և գանձիզ քրիստոնէացան ի տուր և ի գերութիւն վերեցին. և ամանց փախատական լեալ ի լերինս և ի ծերպս վիմացն՝ յատալով ի խնամսն Աստուծոյ »։

Վայ տանք երկրին Ազթաստեան,
Մայրաքաղքն ի յԵրեւան,
Եւ գեղանան ամենեքեան,
Զեռն այլազգեաց գերի անկան։
Ազար Աստուած մարդն իւր նըմին
Ի պատկեր իւրըն ստրկական.
Թէ ոք չպահէն զպատուիրան՝
Այսպէս փորձանքըս դիպանան,
Նախ եւ առաջ յորժամ եկին՝
Ի Նզարագետ փաշայքն իւրին.
Լաչկարն՝ անկաթ բռլորեցին,
Շատ ոք անմեղ լսպանեցին։
Երէվանայ քաղքէն տարան
Շատ տարկաւագ տղմտատանչն.
Ոմանք պատանն բզկտական,
Եւ քահանայք գաւառատան.
Ազգնատաց ձայնըն վերացաւ,
Եկեղեցեաց լոյսն հանգեաւ.
Ժամ եւ պատան խափանեցաւ,
Գիւղս եւ քաղաք ամէր գտնաւ։
Ահ ու վայ մեզ հազար բերան.
Եւ կարացեալ աչք մեր տեսան.
Ծերք եւ սըղայք, անմեղ խիղան՝
Զեռն այլազգեաց գերի ընկան։

Բայց յետոյ հաշտութիւն արարեալ Թուրքաց՝ Թոխին զերեւան ի ձեռս Պարսից. այլ յետ երկուց ամաց ահին միւս անգամ՝ ի ձեռն Ֆէհրատ փաշայի, որ՝ ի տեզ ազգ ապստանից և պարսիցաց Թոքմաքայ՝ չինեաց[1] բերդ և պատեաց խրամով, ածեալ ջուր ի Գըրդպուլաքայ· ամրացոյց և զայն և զաշտապահս Նորին հրամանաթոք, և յանձնեաց (ը) ի Զուլեան եուսուֆ փաշայ։ Յայսմ նաւագի՝ ըստ գրելոյ Յովհան. վարդապետի Ծարեցւոյ, «բազում եկեղեցիս քակեալ՝ գքարինս ի շինութիւն «բերդին տանէին. որք և կամեցան զմեծ եկեղեցին «եւս՝ որ Էջմիւռնիսի ասի՝ քակել. իսկ սմա վարդապետ «Աստուածատուր անուն, որ և յետոյ կաթողիկոս եղեւ, յի«շատակ նորա արշնութեամբ եղեցի, եմուտ առաքի «Ֆահրատին զօրագետի զօրուն, և ոչ եւս թոյլ քակե«լոյ զեկեղեցին։ Բայց վայ լսելեացս և պատմութեանս, «զի յաւուրս երեսուն՝ ջրիկ և երիվարք և բազում Տա«հիկք յինքեանց անծանօթք՝ բնակեցան յեկեղեցիս»։

Յետ տասնամեայ կամ երկուասանամեայ պատերազմանց Շահ Աբաս Մեծն՝ ի սկզբան Թագաւորութեան իւրոյ (1590), խնդրեաց և զարս հաշտութիւն ընդ Օսմանեանս, (յորոց միոյն իրրեւ 600,000 արք անկան՝ ի մանեանս, (յորոց միոյն իրրեւ 600,000 արք անկան՝ ի մարտս), թողեալ նոցա զերեւան՝ ամենայն Ազթաստեան նահանգաք և բնաւին ազխարհաս Հայոց. և էր յայնժամ կոչնակալ սոցա յԵրեւան (թ) Խոզր կամ Խոտը սմն Պիկլէրպէկի. իսկ յետ երից ամաց՝ ի վերստին նաւանել Պարսից զերկիրն (ժ) Շէրիֆ Մէհմէտ փաշայ՝ ի սկզբան պատերազմանց և ազխարհակալութեան Շահ Աբասայ յորժամ էառ զԹաւրէժ (1603), Թուրքք ընդ նահան գաւառաի փախստական եկին այսր, «և՝ ի հարաւային կողմն բերդին Երեւանայ անակից ընդ նմին «պատեցին պարբսպ, և չինեցին միւս եւս բերդ, և մըն«սին ինքեանք՝ ի Նորս պատերազմական գինուք։ ... «Յետ սակաւուց ինքնին Շահ Աբաս եհաս յԵրեւան, «պատեալ պաշարեաց զբերդն չորքնանակի, և ամենե«ւին առանց խիզ վտանգի և աշխատանաց նաւեալ «կայր ի վերայ Նորա. քանզի գրչկայք երկիրն ընդ «իրով հրամանաւ անէր գրաւեալ, որ էր չէն և լի ա«մենայն բարեաք, ուստի լցեալ լինէր ամենայն պիտոյք «բանակին Պարսից ... Եւ մինչ Նստեալ էր Շահն ի «վերայ Երեւանայ բերդին և պատերազմէր, յայնժամ «եւս զԵրեւանայ երկիրն (ԺԱ) Ամիրգիւնայ խանին, և «զնա կարգեաց խան երկրին այնորիկ։ ... Բայց զօրքն «Օսմանցւոց որք էին ի մէջ բերդին Երեւանա, որոց «գլուխ էր Սայիտ փաշէն և Մուէյտան փաշէն որդի «Թորը փաշային, քաջութեամբ զդէմ կալեալ արքային «և զօրացն Պարսից պատերազմէին, և գիմակաց եղեն «ամիս ութ, և յիններորդում ամսեանն անձար ձա«ցեալ՝ նոտն գրերդն» (1604)։ Զթագմութիւն մարդկան գաղթելոյ ապաւինելոցն յԵրեւան՝ վարեաց Շահ Աբաս ի Պարս։ — Յովհաննէս Մակուեցի ամենայնիւ ողբալով աստրագրէ գաւառն և զաւեր Երեւանայ և զնահանգին։

Եկայք Ազատայ որդիք,
Ժողովեալ ի մի տեղ Նստինք.
Եւ ձեզ պատմեմ լսողին՝
Զարդն և գկած Հայոց ազգին։
Ի Հայոց հազար թըւին
Ցիսուն երեք ուղիղ,
Ելք Աչելեաց պատկերին,
Մուտ ամենան Նաւատարդին,
Խաւար սիրեաց մեր ազգին.
Բարկացաւ մեզ Տէր երկնային,
Որպէս կարկատ գոյ գետին՝
Կոչնեցէս զօրքն Պարսից եկին.
Գլուխ զօրաց էր Նոցին
Շահ Աբաս Խաւատարանս որդին,
Հազարապետք ընդ Նըմոյ
Ցերեւան քաղաք եկին։
Զօրս կողմն վրան գըրին,
Զբնդպահքն պաշարեցին.
Երկիր եւ ախարհ եւ փառն?
Ցրխատնեցան ժողովեցին.
Զարդն առին Նախ,
Ու վերէն սիրոյ կանգնեցին,
Որպէս մեծամեծ բլուրք
Նոյ անգէն հաղն կոխեցին.
Իսկ Նաքա բերդէն ի վայր
Չքրիստոնեայք հարկանէին,

---

[1] Ցիշատակագիր մի ասէ. «Ի թուականի ԻվԼամին եկաւ Ֆաթ«հա փաշայն ի Պատմպուլ, իջաւ ի քաղաքն Երեւան, և փա«խայ գաւեր երկրին գՄահմատ խանն Պարսից թողաւորա«ցաւ մի մէկ չինեցին բազում բերդս. ի Տէվինս, ի Գաւրկ, ի Թու«մանս, ի Թաւրէզ և ի Գանձակ, ի Շամախի»։ և այլն։

Որպէս զանմեղակ գառինս
Զքաղաքաբն կառաքեցին,
Երկնից եւ երկրի Աստուած,
Ցէր Քաղիր զմեզ ի ձեռաց.
Որ ազգսմագին գիմաք
Մեք անկաք ի ձեռն պլաղդեաց,
Ասդ սո երկիր եւ ազբայ,
Դաս նման, էրեմի, սաս.
Թագաւորն հնազայ ?
Որ նման է Նեբզրանիբռասայ;
Տարեայ գոթծեաց սա նախն ?
Որպէս նա Ալսխաբին,
Եւ յիւր սրգուն բագանաս
Որ անուանն էր Ազեքսանդր;
Սա այլ նորա նրմանի
Բարեաց չարեացն ոչ ասելի,
Ոչ համար ի թիւն անկանի.
Ասպագան ոչ է բարելի;
Եօթն ամիս հաստարակաս
Եւ հօրն վերայ ասելի,
Թոփով զպարիսպըն փակեաց
Խարաս գինեաւ ասազելի;
Ի չարիըն ժրաս նացին,
Այն ազգին Օմարին,
Հազար թէ պատերազմաս,
Բայց խրնանց կամաք ազբին;
Զորժամ որ ըզքերդն ասին՝
ԸզԹարի ազգն ի բաց Թոդին.
Հինգ հազար զօրագ գընաց
Խրնանց խանգգարն որ կ'ասին;
Ներսան Պարեհի արիր,
Շահապազ է Պարսից արքայ,
Թոդիր որ գընայ չարկամդ
Շաստանայ, յետոյ կռիւ գայ;
Ինձն Պարսիկք հպարտացան,
Զքաստանքիան օձին չխնայան.
Ի բարձր սարերք եւան,
Ժայռկաի տեղիք չրջեցան;
Զորժամ սարին բռլորաս,
Բաթասան երեկ կանգնեցաս,
Թէ Ջղոլ ազին կ'ասին՝
Վերցաս, կռիւ չսրժեցաս;
Շահապազ սրսխացաս,
Իր զօրաց քիւ չխնայաս,
Սըրեհ ու զրաշ հազաս,
Պազպաշէ գեխմ[1] զգեցաս;
Սարն համայիլ[2] հագեց,
Խաներքն խալաթ յղարկեց,
Շաստ նիզակ սյսաղ՝ կարիճ
Ա. խրնան ասպար ժողվեց;
Ժողովեցան սալքեան ու խան
Եկին սա խրնանց արքային.

Երեք սր երեք գիշեր
Տրամաքեամբ նաստ գիւան,
Մի սուս գրաքաց գլսան,
Որ Մաշնայ Ջալալ անուն սան,
Ասեն, Դաս բռամբդ զարկ[3],
Թէ կարենք յաղթել ազգին այն;
Էզարկ բռամ գըժնիկն այն,
Ու ներցց նըշան աներման.
Այնպէս աչքն կարանաց,
Ի ինքն ընկնի խոր ի գընդան;
Եկին յետ հարցակս եւան.
Նա էարբ զարիւն ամենայն.
Ասաց. Այրեցէք գերկիրն,
Տարէք ըզմարդն ի Պարհան;
Զորժամ որ լըսեց արքային՝
Թէ պապէս ասաց պերճ մարդն,
Զայնեց մի զօրագլխացն՝
Որ սոի Աժիրգռնա խան.
Ասաց, ժողովեա ըզզօրն,
Կառարեա գինչ ասամ հրաման.
Ի յԱնու քաղքէն ի վայր՝
Դաս այրեա մինչ Նախչաւան;
Զորժամ առին հրաման՝
Ան մոլոց ազգն Մահմետան,
Որպէս ըզզայլ ի գառինս
Ի յերկիրն յարձակեցան.
Սարերն ամէն ասգ մրաան.
Ծոխք եւ գեաք ի լաց չարժեցան.
Շարաթ էր յաս կիրակի՝
Որ կրակ առին յԱրեւան,
Շատ հարք յորդւոց բաժանեցան,
Ի Պարսից ազգէն գերեցան.
Շատ հարան եւ ազջկունք ապրան
Ի Սպահան եւ ի Խորասան,
Շատ նազելի հոն պատկերք
Սնուցեմ Պարսից հետն անկան.
Շատ զօրսկզգան կորիճ
Ի նոցա ազգէն բսպանան.
Շատ գեղեցկագան մանկունք
Անասպատակ Թաւրմամբ մնացան.
Շատունք ի յԱրասխան անցան,
Ջրախեզդ առ Աստաւած փոխան,
Ո՛վ կարէ պատմել գըրով
Ջայս կսկիծս որ մեզ հանգիպան,
Որ մեք ի մեր սարք տեզացն
Ջրկեցաք, եզաք անպիտան;
Աստնւօրս է անբաքայ[4] ?
Ձեզ վկայ բերեմ զՋուզայ.
Փոխան ապրմատց երգոց
Բաւ աւերակի ձայն կա գայ;
Եւ Յովանէս Մակուեցի,
Լալագին տապիս երգոգի,

1 Գայ՛, ամար, կաւ։
2 Աստեր բեզ մէջ ածել։
3 Հմայել, քաւէքաք կամ հաստ, և այլն։
4 Թոյլ՝ անկատար, անբաքի, անատրք։

Եւ էի ՚ի մէջ նոցա,
Եւ այնք խնդք զոյս տեսի.
Ընդ նըմին ես ձայնակցեալ
Սաւանան Դաւիթս որ կոչիմ,
Զնեզ ազաչեմ, ով երգոդք,
Թողութիւն խնդրէք մեզայ իմ.
Ի մեր անիմաստ մըտայ
Զոյս քանի բաներս ասացինք.
Աղաչեմք, ով երգոդք,
Աւացէք՝ Աստուած ողորմի։

Ամիրգիւնա խան առաջին կուսակալ Աբաթաեան կազմանց կարգեալ ՚ի Շահ-Աբասայ, էր « այր քաջ, ըստ » Զաքարիայ պատմի, և օրատպինգ, անահ և աներ- » կիւղ, չէնապար և սիրող քրիստոնէից. ապ ՚ի տիրելն » իւրում էրեւանայ՝ խնդրն ձեռն էարկ չինութեան և » մարդաշատութեան. նախ սկսաւ շինել զբերդն. և » ապա ապարանս և զոդիս և զարբասանս և զպար- » տէզս, և հանել զառուս և առաւելալ գլուխն » ... : Բազում անգամ առպատակեալ սորա ՚ի կողմանս Կար- նոյ, Մշոյ և Վանայ՝ բնակեցոյց գգերեսան ՚ի « գեղս » բոյքն որ ՚ի մէջ էրեւանայ և Նչմիածնայ են, այսինքն, » Փարար, Գոքդռմլիք, Կաւակերտ, Փարաքար և Ղա- » պան, և այլք ... : Եւ այսպէս կենցաղ նա քաջութեամբ և » փոյթ ՚ի չինութիւն աշխարհին Աբաթաեան. այլ և » սիրելոց զզգօ Հայոց, և միշտ գնայր ՚ի տաճս քրիս- » տոնէից, ուստիր և բնիկեր ընդ նոսա, և կարգեաց գա- » ւառապետս, որ է մեկիք » ՚ի Հայոց : Քաւսւրս իշխա- նութեան սորա յամի 1616 « Լոթիւզ Ալիվա փաշէն եկն » ՚ի վերոյ էրեւանայ, երկու ամիս և կէս նստաւ, չկա- » րաց առնել, ջարգեցաւ և յետս գոդձաւ » : Ակնի քան զքան ամ համարի կացեալ Ամիրգունայ չիշխա- նութեան, և մեռեալ յամի 1625 խոցեալ ՚ի մարտի Վը- բաց. և քան ոմանց՝ սպանեալ գազա յորդւոյ իւրմէ (ֆը- ֆդ) Թամանայ Բեկի որ յաջորդեացն գնա Հրամանաւ Շահ Աբասայ։ Բայց յառաջ քան զամ՝ յամի 1614, ՚ի չիշա- տակարանս մեր չիշի այլ անի որդի Ամիրգունայ՝ Աբաս ղուլի անուն (ֆգ), և յառաջ քան զամ (ֆը) Նաճաֆ ղուլի անի կուսակալ։ Գնա տասն ամի (1635) « Սուլթան » Մուրատ Թագաւոր 700,000 մարդով եկն ՚ի վերոյ Ե- » րեւանայ բերդին Նասուր. Թափով ծեծեաց զբերդն մե- » ծաւ զօրութեամբ, և չինն օրն (յ՚ութ օգոստոսի) էառ » զբերդն. և զիշխան բերդին գԹահմազ Ղուլի խանն՝ » իբրև պատանեբաղիս առաքեաց ՚ի Պաղտատ. 12,000 » քաջ պատերազմող ևդ ՚ի մէջ բերդին, և ինքն էանց » գնաց ՚ի Թաւրէզ » , և այլն [1] : Այլ ՚ի վերուստ ամին (1636) « Թագաւորն Պարսից Շահ Սէֆի 100,000 մարդով » եկն ՚ի վերոյ Էրեւանայ, Նասուր երկք ամիս, բա- » զում աշխատութեամբ և պատերազմաւ էառ զբերդն » յՕսմանցւոց, և զիշխան բերդին (ֆե) գՄուրթու- » զայ փաշէն և զայլ բազում զօրս ՚ի Նոցանէ ըս- » պան ... և յԷրեւան կարգեաց խխան (ֆզ) գԲալիխ » Ալի խանն » : — Յառաջ քան զառաւել Օսմանեանց էանց ընդ Էրեւան Դաւեանիէ Ճանապարհորդիր փառաց և զովոյ նգեւ խանին. յիշէ նա չորս եկեղեցիս Հայոց և մենաստան մի միճ, և գնաբաչէն Կաթուսանաստանն, և ընծայէ եւս խոշորագիծ գանասրան քաղաքին և բերդին։

Յայսմ նուագի մեաց Էրեւան և երկիրն Աբաթաեայ ընդ իշխանութեամբ Պարսից զամս իրրեւ 88, և մի ըստ միոյէ խանէ կուսակալք կացին՝ յետ մահուան Քալ- բեայ ՚ի (1639), (ֆէ) Զաղանճա Քէօճիկ Մահմատ, (ֆը) (1648) Խոսրով խան ազգաւ Վրացի, « այր լաւ և » բարեպէտ և բարեկամ քրիստոնէից (ըստ Զաքարիայ) » գնայր ՚ի վանորայս և ասպր պարգեւս և ընծայս վանա- » րէիցն » : — (ֆթ) (1654), Մահմատ Ղուլի խան՝ որդի Լալաբէկի, զոր գառագ, ինքնահաւան և ագահ կոչէ պատմիչ մեր, « վասն որոյ և քայքայեաց զամենայն ազ- գութիւնս՝ զոր եգեալ էր Խոսրով խանն » . և ինքն ան- արգօրէն մերժեցաւ յիշխանութենէ հրամանաւ շահին և մեռաւ յարգելանի. և փոխանակ նորա առաքեցաւ (ի) Նահապի Ղուլի Մէհմէտ խան (1656–7). սա էր որ գնայր ՚ի գրառանս ամենայն ՚ի Գըրդդուլագ, և ՚ի Նիգ (283), ուստի փոխեաւ յահէ Օսմանեանց, քաղեալ գկիսեփ բրինձն, վասն որոյ և կոչեցան փիլաւ-ուտքէճ, և փոխադրեցաւ ՚ի շահէն ՚ի Շամախի. « վասն որոյ գո- » վիշքն ողբս երգեցին վասն հեռանալոյն նորա յԷրեւա- » նայ » : — Յաջորդեալ է գնա (ֆէ) որդի իւր Ղազախ խան ՚ի նմին ամի (1657). — Յետ նորա՝ յիշատակի յամի (1663) (ֆի) Աբաս խան ծերանի, որդի Ամիրգունայ ա- ռաջնոյ խանի, բարեկամ Քակորայ կամ ոզիկոսի և բա- րեկեր. զոր Քաւ յաջորդեալ այլ ումն հանդերձ նորին (ֆկ) Աբաս կամ Ապաս ղուլի [2], որ յիշատակի իրրեւ կուսակալ Աբաթաեան ոչխարիւ յամի (1669) յամենան մարտի. և զոա յաջորդէ (ֆկ) Աաֆի խան ազգաւ ՚ի լեզգիական Լեկաց, այր չարաբարոյ և ագահ որ նեղէր զկաթողիկոսն Քակոր. և որոյ փոխառեալ և անկեալ առ Շահն ամբաստան եղեւ, վասն որոյ անարգանօք աք- սորեցաւ խանն, և եգաւ տեղակալ (ֆե), (1669) Յարու- խան անի, մինչեւ եկն (ի 1670) Ալէֆիղուլի խան որդի Ռաստամ խանի կոյմեցւոյն Աղուսաստանից, զոր վասն անօրէնութեանցն հալածեցին երեւելեաց մահմէտա- կանք. և փոխանակ նորա առաքեցաւ (ֆէ) յամի (1679) Զալ խան ազգաւ Վրացի, բարեբար քրիստոնէից և չին- արար ՚ի նմին ամի ՚ի 4–14 յունիսի եգեւ մեծ առաս- նութիւնն Աբարասայ [3] որ ասէրարար յանուն քաղա- քիս Շարժի Լրեւանայ կոչի, կամ Մեծ Շարժի. որոյ բերդն « ՚ի հիմանց տապալեցաւ » , ըստ Զաքարիայ, և երեք եկեղեցիք Հայոց, և բազում մզկիթք և մեհրապք Տաճկաց. « իսկ խանն ՚ի նոյն ար (շարժին) առաքեաց » գեպպանս առ շահն և ծանոյց զանհրաժեշտ շարժին. և » յետ հնգետասան աւուր եկն փութագնացն, և հրա- » ման չինելոյ բերդին և եկեղեցեացն. և մանեաւին » գոչէր, թէ հրաման է շահին զի քրիստոնեապք չինես-

1 Առաքել. Գէ. ծէ : — Մեռս եւս ումն չիշատակագիր մեր ՚ի նմին ժամանակի մարթոն գրելով, 800,000 առէ զզօրս Սուլ- տան Մուրատայ։

2 Զաքարիա (Բ. ԽԱ), « Մեռս Աբաս խան » կոչէ զոա։

3 Չիշատակագիր մի ժամանակակից գրէ. « Երեւան գՇԻՐՆ Նգաւ, թէ Ե ՄԻՃ չարժն » ։

» ցին զեկեղեցիան զոր քակեալ է ... և ապա եկն մեծ
» իշխանն Միրզա Խոսրովին, զոր ասէին Հասրբէճան
» Վազրի, նստաւ յԵրեւան, և կոչեաց զմեր քաղաքացի զա-
» նորայս, զԱխչաւանցի, զՊարտաւցի, և այլն, և եկին
» ոգա և չինեցին զբերդն երեքտրմեայ, ամրագոյն քան
» զառաջինն. և զկամուրջն որ 'ի Ներքոյ բերդին էր' 'ի
» վերայ Հորոտատան գետոյ' որ ասի Ջանկի, զնա եւս
» չինեցին ամրագոյն. և զառուքն որ խափանեալ էին'
» նորոգեցին, և բերին զջուրն 'ի քաղաքն Երեւան: Եւ
» ապա Հասատատեցաւ կարգն Երեւանայ ամենայն պի-

122. Աչտարակն Երեւանայ.

» տոյիք մարիճաւորք, որքան և իխէր սա (Չոլ) Երե-
» ւանայ »: Չկամուրջն զայն հին երեքանեայ' գովա-

Irivan est une grande ville, mais laide et sale, dont les jardins et les vignes font la plus grande partie, et qui n'a nuls beaux bâtimens... La forteresse pourrait passer pour une petite ville : elle est ovale, ayant quatre mille pas de tour, et quelques huit cens maisons ... Les Arméniens y ont des boutiques, où ils travaillent et trafiquent le long du jour, le soir ils les ferment, et s'en retournent à leurs maisons. Cette forteresse a trois murailles de terre, ou de briques d'argile à creneaux, flanquées de tours, et munies de remparts fort étroits, selon l'ancienne manière de fortifier, et ainsi sans régularité, à la façon de l'Orient. Il eût même été difficile de faire l'ouvrage régulier, parce que la forteresse s'étend au Nord-Ouest, sur le bord d'un épouventable precipice, large et escarpé, de plus de cent toises de profondeur, au fond duquel

Քեամբ յիշեն սահմին ուղեւորք Լերապացիք, որպէս վերոյգրեալն Գաւէռնիէ և Շարաէն. սա սակաւաք յաւել քան զչափն էանց ընդ Լերեւան, և մեծ' ալ ոչ գեղեցիկ ասէ գքաղաքն, և ընծայէ նուա զգաւառիկ նորին. այլ զբերդն' մեծ իրրեւ քաղաքիկ մի, ձուաձեւ, իրրեւ 4000 քայլաչափ շրջապատաւ և 800 տամբք Պարսից, զի Հայք անդ կրպակս ունէք ունէին, իսկ բնակութիւն' 'ի քաղաքին. ունի և պարիսպ հազակերտ կամ ապիւտակերտ, աչտարակագործ, նեղապատնէշ, 'ի վերայ անգրնդահայեաց հարիւր ձոգաչափ բարձր գետափանց Հրազդանայ, վասն որոյ և անառիկ երեւէր, երիւք երկաթագամ ամրանիգ դրամբք և հրեռաք պաշարանեալ և 2000 պահապանաք. անդ էին գեղեցիկ ապարանք կառավարչին, և իրր մղձաւ հեռի բլրաձեւ կառոյ մի, զոր և կրկին պարսպաք և հրանօթամբ ամրացուցեալ' կոչէին Քէլէի գայէ (Աղթից բերդ): Բերդն ամրաձիգ մի հեռի էր 'ի քաղաքէն, և 'ի մէջոցին' առուք և չոհկաք. բազում եկեղեցիք Հայոց 'ի նմա, յորս պիտուրք և հնաչէնք' կաթուղիկն և Էրիուերեանին' կամ Էչմիածնոյ տաճկաբառ. այլք նորաչէնք փոքունք և ցածունք: Հուզ յերկրորդն կայր հին Աւատակ բոլորագիրէք որբատաշ քարամբք, գեղեցիկ ոճով, և չուրջ գնովաւ առերակք, վասն որոյ կարծեաք ասէ Շարաէն Քեբեւս վանք էր տեղին, զշուտարան 'ի միջակին անելով, յորում նշմարէին հնաձեւ արձանագիրք հայանունք, այլ անվերծանելիք. և զի այժմ խափան անհնարացեալ է աչտարակս այս, հաւանաբէն 'ի մեծէ աւատանութենէն, երկրային ամանք և զոհզոյն. այլ ուղեւորն փաղանչ գծագրեալ է և զգաւակեր նորին, որպէս և մեք առաւնոր ընծայեալք, և երեւի նմա նահեւ լինել աչտարակին Ալթաբէկից որ կայ ցարդ 'ի Նախճաւան: Հանդէպ որոյն կայր վանհատաւեղին, և սակաւ հեռի հրապարակ մեծ քառակուսի, 400 քայլ տրամագծաւ և ծառատուռ: Բազանիք յոլովք էին և 'ի քաղաքին և 'ի բերդին, և ոչ սակաւ կթատանատունք, յորս գեղեցիկ և մեծագոյն նորաչէնն քառակուսի' առ բերդաւն, մեծ և վայելչակերտ անգատակուռ իրր ութսուն քայլ, (յորում կրպակք ազգ ազգ կառուցինոց). երկք մեծամեծ և վաթսուն փոքր օթարանք 'ի նմա, ընդարձակ սխոտք և մինարեանք, մկիրի մի գեղեցիկ և երկու արձարանք: — Այս ամենայն չինուածք Քէպէաւ քաղքացեան 'ի մեծ ժամէն, այլ ըստ վերոյգրելոյն' առ իշխանութեամբ Չալոյ և յետոյ վերսահն

passe le fleuve. Cet endroit imprenable et inaccessible n'a point d'autres fortifications que de terrasses garnies d'artilleries. Deux mille hommes sont entretenus pour la garde de la forteresse. Elle a autant de portes que de murs; et elles sont toutes revêtues de fer, et munies de barrières, de herses et de corps de garde fortifiés. Le palais du Gouvernement de la province est dans la forteresse sur le bord du précipice, dont on vient de parler. Il est beau, et fort grand, et tout-à-fait délicieux en été.

Proche de la forteresse, à mille pas seulement, du côté du Nord, il y a un butte qui la commande. On en a fortifié le haut d'un double mur et d'artillerie. On y peut loger deux cens hommes. Ce fortin s'appelle *Oucutchy-cala*. — CHARDIN, II, 218-220.

յարդարեցան նովին ամով և վայելչագոյն եւս։ — Քեա Զալի իրրեւ տեզակալք եւեթ կացին Յերեւան (ԻԶ) Մուրթուզա Ղուլի, որդի խանին Նախճաւանի (1688–90), (ԻԹ) Մահմատ Ղուլի (1690–93). առաջինն կեղեքելով առատապոյծ գերկիրն, երկրորդն՝ « բարեբեխն » ցուցեալ ամենայնի՛ և որաբ բարեբեխն և սէր առ » ռամիկ հարկատուքն· ի բազումս թեթեւացոյց զհար- » կըն և գձեռամուքս ի ճանապարհաց. երաթն և զամե- » նայն գոզս և ատպակս. և հրաման արար և չինու- » քեան եկեղեցեացն, և ի գոտաստանի հնմարատեր » և առանց կաշառաց։ ... Զկնի նորա առաքեցաւ ի » քաղաքըն (Լ) իշխան Երեւանայ Ֆարզալի անի որ էր » ի թառանց Ամիրգունայ խանին, այր ազահ և անլուր, » կողոպտող և գերփոզ և կաշառազոյ, անխիղճ ի գատաս- » տանի ... բազմացան և գոզք ի չէնս և ատպակք ի » ճանապարհս և յանդաստանս։ ... Եւ էր տացնապ » մեծ յոշխարհին Աբտաւեան. և ի թուի ՌՃԼԹ » (1700) այսպէս է զոր գրեցաք » ։ — Քեա որա թուի կացեալ (ԼԱ) Զօհրապ խան[1]. և ապա (ԼԲ) Ալլահ Ղուլի խան ի 1709, և (ԼԳ) Մէհրալի խան. 1719–24. յորոյ ա- ւուրս Օսմանեանք տիրեցին Երեւանայ, և գրեաթէ բա- ւականակ Հայոց ազխարհի, երկար պաշարմամբ և բաւն պատերազմաւ[2], և գաշնագրութեամբ 1727 ամին հաս- տատեցաւ մնալ ի ձեռս նոցա, որ և անվնաս ցամի 1735. յորում ժամանակի կացին կոզմնակալք[3], (ԼԴ) Իսհաճապ փաշայ, 1725. (ԼԵ) Իսրահիմ փաշայ, (ԼԶ) Մուսդաֆա փաշայ, 1728. (ԼԷ) Տէֆտէրտար Ալի փաշայ, մ. 1734. որոյ փոխան կարգեցաւ ի տեզապահ (ԼԸ) Հաճի Հու- սէին փաշայ Տէրենտացի. ի մխտամ ամի 1735 (22 սեպտ. – 3 հոկտ.) Թահմազ Ղուլի խան պայմանադրե- քեամբ նուաճեաց անդրէն զԵրեւան ընդ իշխանու- քեամբ Գաբռից, ընդ որով մնաց յոյնմհհեակ իրրեւ գար մի, մինչեւ ի սպառ նուաճումն ի Ռուսաց (1827)։ — Քոյս միջոց ժամանակի առաջին խան կարգեցաւ ի Թահմազայ (ԼԹ) Հասան Ալի ազգաւ Ղաճար, 1735, ի վարձ վանելոյն զՕսմանեանս, այլ առ նոսանձամ բը- րեալ զայս նորա, յետ բերդապահ կարգելոյ (Խ) ըզ- Մահմատ Ղուլի Մուսաբէկեան՝ Սիւնեցի. Ա- տիրաս գլխաւորք Հայոց Յերեւան և ի գաւառին՝ էին Թալանեցին Մէլիքցան և Մէլիք Քակոբեան, զոր առէպ յիշէ Արրահամ կաթողիկոս Գ. ի պատմութեան ժամանակին. Քետց կամ յառաջ յիշէ և (ԽԱ) Փիր Մահմատ, և (ԽԲ) Խալիլ Խան Էզդէկ, զոր Աղա- խան առաքեաց ընդդէմ Հասանոյ, ի չխոխութեան անդ ետրութեան Գաբռից յետ մահուան Կասիր Շահ- յայիժամ Հասան Ալի խնդրեաց սգնութիւն ի Հերակ-

1 Շախախութեանն կարդէ գտա յառաջ քան գՅարզալի։

2 Յայսմ առման Երեւանայ ի Թուրքաց՝ բազում գործ սպա- քեան ցուցին և Հայք՝ ի պատերազմանս, թէ և վատահեամբ Գաբռից՝ բազմոց կասպան եղեւ և գերութիւն, որպէս պատմէ մի ոմն յահանահսից Երեւանեցւոց· զի ի գալ մերձենալ Ագասլլուհ փաշայի սպասպահ Օսմանեանց՝ քնակիչք չորքհակոյ գիւղորէից ապաբինեան Երեւան, յորս էին և 40, 000 Հայք ընդ այր և ընդ կին. և կարգաց՝ մինչեան ընդ Գաբռից սահմանք մնա- ասցեալ գրեմ կալան Օսմանեանց. մինչեւ հնոս նոցա բանակ նոր և յարձակեցան ի վերոյ քաղաքին, հորդան առեալ ընդ Հրազդան գետ. յայնմ ատեր հարձակողաբին կոզին Հայք ցորնաս- բակ, առաջնորդ ունելով զՅՀՀան Հասանգութինին. Գալշ Գինչե- ինն, Թաւ Մէրտ-Նինն, կորճի Յ-ԼՀասանն և. և խրտնասիր՝ գալ Հաւիքան և խոնական Գրէկոց Հորդանէգ Զօրագնգի, և անկան քալ քալ երկու հազարք. և այլքն Յեղցի մնացին մինչեան երկու հազար ի գերդաստանս, ընդ խրհանս ատրեալ և գգոլ- խոյս առեալ ամրացան ի թերդն, ընդ խրհանս ատրեալ և գգոլ- խոյս խոյս առեալ ամրացան ի թերդն։ Ընդ այս ժամանակս Հայոց ազգ էին Մելիք Ասհոբ՝ Ալաւերդի որդի և. հզօրացեր Նորա Ալաւերդ։ Մէհրտեալ Յոսէփ Հոխանց, և այլ ամի խիտանք։ Իսկ որ ազատցոյ Յեղցին՝ փոքր խիտանք, վերապրեալքն և Պարտ փէշէքտալ. Գր. Ալեքսանդր Ռեխ, Գր. Մլոտ, Գր. Թոպտա, Գր. Մալտա, Գր. Նիկոլա. և այլ ասան գլխաւորք, Քեչպրաքեամբ Գերիգորի վարպապետի Հրաւէր կարպացին Հնգե- ցան գլխաւորաց Հարիր ասնց քրիստոնեայ Ռուսից կանգ Քեղի. (որ կոչէին Ռոքոտա ժէլ Պալտր. Կիլտոտ, Իոտնէ. Բնկրտ և. Գի- ոթ). և գումարեցին երկերիր և. Երեւան և չորս քալ մարթիս հրացանաւոր. գինեցան և Հայք որ ժողովուրք էին ի փարտոր. Նէնգամնէի, Կուակերա. Աբնէ, Աւան, Զագ. Զագուան և Նո- բագնգ գիւղորայս, ուեքի քան գ'3000 այր պատերազմող. յորոց 3000 ի Զօրագնէ՛ կարգացան ի պահ Լրակքար անկոյս. 955 ասատերարար Զահուինեց Քեղի՝ առաջնորդեամբ Տէր Մ-Նէնէի գգոյշանային Դարբնոյ Հանապատին. 4000 մարթիք Հին Նրեւան Քեղի՝ պահէին զՁօրագնգ, առաջնորդս ունելով զՀանամարտին (փէհլէվան) Նիկոլա-Նալտոր, Մարտ տղէ Աւան, Քոխանդ տղ. էն Ռոքեղ։ այլքն ի կոնդ Քեղէ կարգացան ի պահ Քոպտնորդոց Հանապատին, և Բոլորքն՝ գատաստան Ըստեղեց Հանապարհին. մին- Համան 9425 որք պատերազմողք։ — Ռոլոց նախ գնացան ազա- չատր առաքեցին առ Ապարապետ՝ զոմն Յոհաննէս որպէս կոտ-

Հանդ. և իրրեւ նէնգիչէրիք խոփանեալ գնա յերթալոյ՝ ապահին յանհրատ. գիտացին զի և Քիրնանց եղեն կատարած ի վերոյ կոյ։ Հեռ մարտն և հեռ անհաս. և մինչդեռ պատրաստէին ի նոյն. յեգակարծեաւ գտեղ մի 3000 եգիպտական զորոց և այլոց բազ- մաթիս հետ Քիրնակամբ՝ անհրամանք ի սպառազինէն՝ ընդ կոզմն Նորադեղ մարի ի Զորագնգ և ապրնկալ զգունդն Հայոց՝ վարէին ի կոզմն Քետատան Յոզսերց. գիմեաց անդր վարդապետն Գրիմ- գոր, և յոյժ ազեցուր գՔնշոյն՝ փոխեալ յազնութիւն. ի հետա- նէ ասցա՝ գանգի կալան և Հայք ի բարձրատեղեաց, և Հարեալ յարբայր Հարատեղով վանեցին գյարձակսգան, կատարեալ ի նո- գանէ ասս 6000, իսկ յԻրիքանդ անկան 1500 այր։ Քետ ատուրց գունդ բազում Նչենիչէրեաց գրաւ հատն ի կռնգի Քեղի. ուր փա- թով Հոսին Հայք յամենայն կոզմանց, և գտրեալ քալ Հարեցեալ Հալածեցին գնոսա, վիրատրեցան և յԻրիքանդ 400 տղիք և քա- ռատան ի Քոյոցից, բայց ոչ ի մոհ։ Պագատրեան Քետրգք ի յոյր- ձակմանէ՝ մինչեւ եկին նոցա յագնեցեան երկու հետ փաշայք, իր- բեւ 40,000 տրամիք. յայնմատ խորնատ տարարին Հայք առաքել վիրատեն ազերատար, այլ գանգիաեին ի գատաստ Նչենիչէրեաց. մինչեւ Նչենէն ամ որդի Մէրտի՝ յանձն էտս գվատագն, և բազում պատարագաց տակաց պատատակատաց Հէ գնոց. Հանց ընդ գնան. անդէն ի վերոյ Հոսին գատաստանք, կալան և տարեալ ի խոնի Քետ առացեալ տեղի՝ սպանին. իսկ սպատատար նորա Մոքենո Նչենիա- ծնեցի՝ հագապրեալ ի ձեռաց նոցա՝ ընդ բարեր քարաբլուր գտա- նոս որար գանեն ի Հայոգան. և տպնդատ հեռատ ի քաղաքի, և գոյժ տրկ զի վճարեալ է վասն Քիրնակաց։ Յայնմատ վարդապետն Գրիգոր՝ հագեւոր գիտս վատեալ գետպատրան, Հաղորդեցուցա- Նելով որպէս խորհրդոյն՝ պատարագեալ ի մոհս պատերազմն. զոր և մարտական յերկրորդատատաց՝ յայնմատ մինչեւ ցերեկոյ, ընդդէմ բազմախատան դնդից Նգեցան փաշայից, մինչեւ պատատեալ յոս- ծան սպատեցան յանդոգութիւն տրոյ, և տպրեալքն վարեցան ի գե- րութիւն. և ոչս հետս յ'7 ամենան յանհրան (1724)։ Իսկ տեսրի խանն Մրնտոյի մինհորդութեամբ Աատատածատրոյ կաթողիկոսի՝ անձնատուր եղեւ. Քոզնալ Օսմանեանց՝ տատնց կատոյ՝ գերգրն և գերկիրն, և արձակեցաւ ի քաց։

3 Շախախութիւն է ի կարգի կոզմնակալացս յայսմ ժամանակի գվերջ մի գրաւ. յետ և յառաջ գատատրութեամբ. ի Շախա- խանէ և այլոց. հետք որպէս տատագոյն համարեցաք։

լեայ վ֊րաց Թագաւորէ, (1751–2), որ եկն վանեաց զԱզատեանս, այլ արկ հարկ՝ի վերայ Հասանայ 3000 Թուման, զոր և հատոյց նա զամս բազումս. և յետ Նորա եղբայր Նորա (Խդ) Հիւսէին խան. այլ իրրև գադարեցոյց սա զհարկն, վերստին դարձաւ Հերակլ (1779), և պաշարեալ զԵրեւան զամիսս երիս՝ ի մերձենալ ձմերայնոյ և ի ճգնակել ախտից՝ յետս դարձաւ, վարեալ զերի և գաղութ բազումս ՚ի յետս ամաց խանն ա֊ռաքեալ զմսան հարկին՝ խնդրեաց և յետս գարձոյց զմսանս ՚ի գաղթելոցն ՚ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Ղուլամ Ալի կոչեցելոյ, որ և (Խդ) յաղթգիացն զհպարն, այլ յետ ամ֊սոց ապաներալ, փոխանակ Նորա Հկաց, (Խե) եղբայր Նո֊րա Մահմատ խան (1787) ։ ի վերայ սորա առաքեաց Աղա Մահամմէտ Կաճար բանաւոր չահ Պարսից՝ զեղ֊

123. Ցար. Բագրատիւ. ՝ի. 1783, † 1856.

բայր իւր (Խշ) Ալի Ղուլի յամի 1794, որ ոչ կարաց առ֊նուլ զերկրն, այլ՝ի պատանդ էառ զընտանիս խանին և առաքեաց՝ի Թեհրան, և ինքն չոգաւ առ եղբայր իւր՝ի Վ֊րս՝ ընդդեմ Հերակլի. և յետ վանելոյ գնա և հրձիգ առնելոյ զՋիխիս՝ գարձաւ՝ի վերայ Երեւանայ, էառ զերկրն, և զՄահմատ առաքեաց՝ի Թեհրան, ետ պատ֊ուան բանաւորին (1796) Թագաւորել Ֆէթհ֊Ալի՝ ա֊զերսուաց մեր իւրոյ արձակեաց անդրէն զՄահմատ Ալի

Հրեւան, որ յերկրորդում նաւագիս տագրեալ ՚ի Գալոյ
Ալի խանէ Նախճաւանի մտերմի իւրոյ՝ չորաշար վա-
բեաց զիշխանութիւնն, և ել յաշաց շահին. որ և առա-
քեաց (1804) զօրս ՚ի վերայ երկոցուն խանիցն. իսկ նո-

ցա վաթխարագոյն խորհրդով՝ տագրեալք եւս Հրե-
քանդրէ տրգայորդւոյ Վրաց, զգալաւորս առաքեալ
նախ առ Ցիցիանով զօրավար Լուսաց ՚ի Ցփղիս՝ գալ
Հրեւան, տալա բանագնաց լեալ ընդ շահին, գրգռե-

124· Ալպաս Միրզա, թագաժառանգ որդի Ֆէթհ-Ալի շահի· մ. 1833.

ցին զնաւս ընդդէմ իրեարց, և ինքեանք ամբացուցին
զքաղաքն, վաթեալ զանկարոզս մտրեի՝ ՚ի կոզմանս կա-
լուց, առաջնորդութեամբ Աչամպեան Աբրահամու.
որդւոյ Մէլիք Սահակայ, և Յովհաննու Լօզպէգ կամ՝

Իւզպաշի կոչեցեալոյ. գլխաւորաց Հայոց այլ շատք ՚ի բը-
նակչաց գաւառին Կոտայից և Ալպարանու՝ խոտորեցան
՚ի Բամբակ և անցին ՚ի վիրս Հասեալ Ցիցիանով ՚ի
առհասին Երեւանայ՝ եղեալ կանխաժաման զՊարս ՚ի

դաւսին Լիմիածնի, առաջնորդութեամբ Այպազ Մխիթարի արքեպիսկոպոսին Պարսից, զորոյ խորհրդակաց գրաւնական (20 յուն. – 2 յուլ.), ապա հալածեալ և զեկեալն յօգնութիւն նորա, պաշարեալ զբերդն Երեւանայ՝ ամիսս երիս, այլ ազգնապետել 'ի տօթոյ և 'ի պակասութենէ պարենից, տեսիլացաւ զառնալ յետս. յայս ամս մեծապէս պարծանօք հռչակէին Պարսք զանառիկ ամրութիւն բերդին Երեւանայ։

Ցետ այսց դիպաց՝ շահն պարսկաստանի՝ կամակոյ կացոյց Երեւանայ (Խէ) զՄէհտիղուլի կամ փիրղուլի խան, (1805), յետ որոյ ևեթայ (Խը) Ամանատ Մամբազոյի [1], (1806). և հուսկ ետուն յայ (Խթ) Հիւսէինն խան՝

125. Հիւսէին խան. վերջին Աւետարբ Երեւանայ.

զիւրոյ մեհեանատեղեաց, այլ Ղաձար տոհմիւ, 'ի 1807, ազգական ունելով զեզբայր իւր (Ա) Հասան. որք 'ի քրտանեամբ իշխանութեան իւրեանց՝ յայտաշխարհին զերկիրն յերեսաց Օսմանեանց, և ոչ սակաւ չինարհիւնս արարին. այլ հակառակարարոյք գոլով՝ որքան խանն Հիւսէին առատաձիրս երեւէր զառաջինն, այնքան և Հասան ագահ և անգութ, և աշարկու ժողովրդեանն։ — Ա ոքոք վերոյիշեալ յորդորեցան արքունականքդ ապստամբանք բերդին, որոց մեծ հոխութեան և զարդուց՝ Ճան ցարդ, որպէս տեսցի 'ի յետագայսդ։ Հիւսէին՝ հռչակեալ զառաջինն և քաջութեամբ, և բուռ առակաց կարգի յամենեցուն վկայեալ՝ իրրեւ յոյժ ոգեղէն քան զհերս մարտուցն ապանութիւն գործեալ 'ի մարտս պատերազմաց, (այլ և պատպոյ մարտի), մեծագոյն եթող հռչակ իրրեւ զմիոյ յոյժ բարեկեցիկ և յղփացեալ իշխանաց աշխարհի. որպէս և յետոյ գտաբարազդիկ եղելոյ յայսմ հի. քանզի առ նուազ բարձր բազմադարեան իշխանութիւն Պարսից և ամենայն արեւելեան տերանց՝ ՅԱրարատեան երկրիս տասի, և գրաւեցին Թուք 'ի ձեռն Բասգեւիչայ գօրապետի, յ'19 հոկտ. 1827. և Հիւսէինն յղղփագոյն յաղբրդ վայելչագոյ պարարատութեան Ա.յրարատայ՝ կարակոր գործառ ուսաի եկեալն էր, և անդրգնել 'ի Թագաւորէ իւրմէ և կապտեալ յամենայն առատաձեռնութեանց՝ մեռաւ առատաձեռն, որպէս առեն, 'ի գոմս կամ յսխտահ սրտիք. և կին նորա պատառ՝ Հասի-Պէկիմ՝ յետ մահու առեն՝ նոքին չգատարարութեամբ գործառ յերեւան ինդրել զառաջնածս ինչ իւր, և կեսդր առառապանք, մինչեւ ազդմեցան նմա բարեկամք ամենք։ Ա յիշատակէ մեծի յաղթութեանն և նուաճման երկրին՝ Ռուսք հասին միտալ, 'ի միում գիմի պատկերել զերեւան, 'ի միւսում զԱրարատեան լեառն՝ խաչակիր գագաթամբ. և երեւան՝ կոչեցաւ Մայրաքաղաք Հայկական Նահանգի, այլ յամէ 1840 բարձաւ այս անուն և կոչեցաւ Երեւանեան գաւառ. նոյնպէս և գօրապետն յաղթող Բասգեւիչ՝ նուաճող քաղաքին՝ պատուեցաւ Երեւանեան կոչմամբ, Երեւանցի՝ ըստ Թուոց։

145. Համառօտեալ զքաղաքական անցս Երեւանայ, եկեսցուք 'ի չինականն. և նախ յիշեսցի, զի սեփական վիճակ և երկիր նորին կոչէր 'ի դարուց հետէ Սահապետխոս կամ Սահաձի փոս [2], Քերեւս յանուն այնր Սահաք Թուրքի՝ յորմէ և Ահմաս երկիրն՝ յերոսխոտ ձոր (56). իսկ յայլազգեաց կոչէր Զուգուր-Ղատ [3]։ — Աբրահամ կաթողիկոս Գ առ Իրեւ յամի գեհս (մահոյ) ասէ բաժանեալ զերկիրն Երեւանայ, մէկիսս առնելով ինն [4]։ — Շնորհ գլխաւորութեան Երեւանայ, որպէս 'ի քաղաքական յիշատակագիր տեսաս, Բնիկ նորա էր, որով և նշանագոյն չինուած 'ի նմա և առ նմին. քանզի իրր քառորդաս մզոնի արտաքոյ կայ քաղաքին 'ի Հրկատէ, 'ի նախանշանակեալ արեւելեան սահմանն զահաք Թաի խորաձորոյ Հրազդան գետոյ, որպէս զի յարեւմտեան կողմանէ 'ի բնուաս սմրացեալ աշտարակաձեւ գրիւքն՝ անկարօտ է պարսպոյ, բայց հրամանաւք զինեալ. իսկ յայլոց երից կողմանց՝ խոր խրամուս գատ. գեալ. կրկին ունի պարիսպս, այլ հողախառն, որպէս և բրգունքն յիմնիս չափ, և երիս գրասն [5] չինեալս յՕսմանեանց, կարկատեալ և յաւելեալ 'ի Պարսից. ընդ նշանաւոր բերդորայս արեւելից հռչակիւր գաս երիս, (քաղ զհին չինուածն որ քաղքացեաս). այլ չէր բաւական ըզ-

1 Աբովեանն, յետ Մուսինսայ և յատաջ քան զՀիւսէինն՝ միայն մի կողմանակ յիշէ Թումանեան անուն։ — Վ.Ի.Ր. 82։

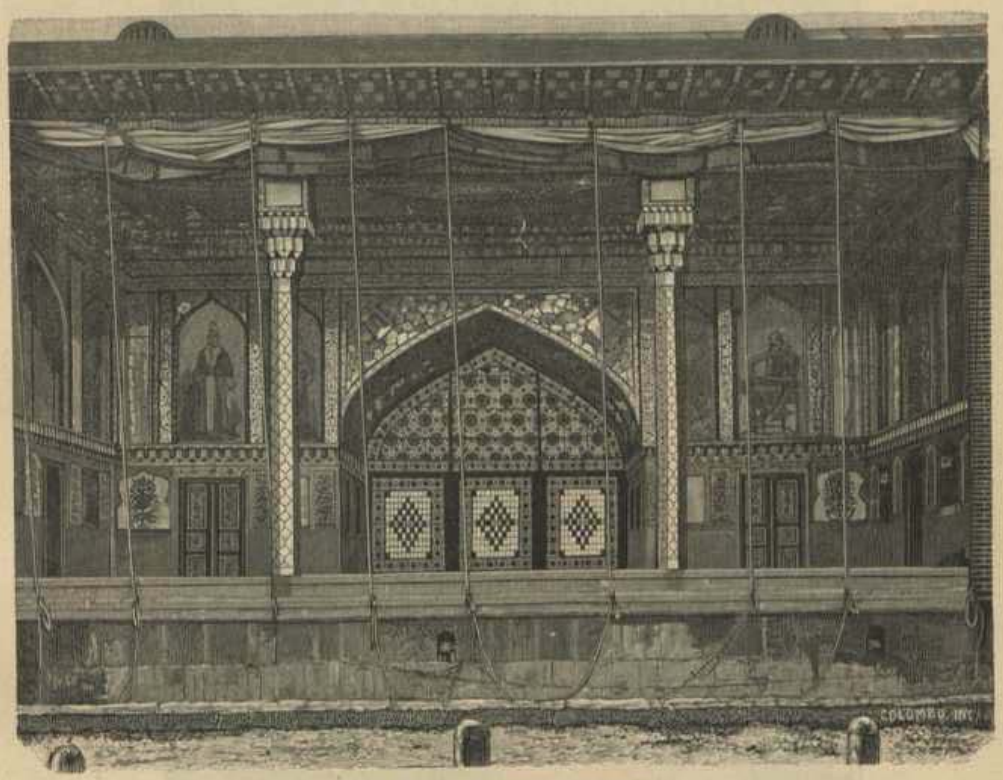
2 Ձիշատակագիր ոմն յամի 1605 ասէ. « Նկի յերկիրն Աբոբաղաղ (!), զոր Սահաքիքոս կոչեն, և այժմ Երեւան ասեն »։

3 Նոր Հայաստան, 255։

4 Նոցիքան վիճակս կամ գաւառս Թուէր և անգրիացի ուղեւոր ոմն ասեալ ամենք յատաջ քան զԻրեւանայ նուաճելի. Ակօրլոչ կամ Ակոռա, Գառնի, Աղաբան, կոշքի, Մշտաղի (?) (Zirzadill) Շորեվել, Շուրար, Մոլա, Ցոքի. բնակութեանքն նոցին էր միանգամայն իրրեւ 200 մղոն բնդ երկայնն, և հարիւր բնդ լայն. հասք 150,000 Թուման, (իրր երկու միլիան ֆրանգ), յորմէ չնաւսացեալք բնչ խանն՝ 'ի գանձն արքունի, այլ պարտական էր պահել և պաշտպանել գերկիրն, և 'ի ժամանակս մարտի առաքել զոր 'ի բանակն արքունի. և էին յերկրի իւրեանց ըստ մարգսմանի 1814 ամի՝ 18,000 արք կարողք 'ի մարտ, զոր յարանց Մուսայ։ Բայց այլ ոմն Աբգիրեան տասս տանք երկոցուցն (Մորթէ) 140 մղոն երկայն, ու Թուան լայն տասք գաւառանս նուաճեալքն. գնասն 180,000 Թուման, յորոց սահմանական հասք Երեւանայ էին 100,000. Շարար առեալ էր 'ի վարձս 50,000 Թուման, այլ կիւրքն հաշուէին 20,000 արուք 'ի հեգհատասանեակներէն գլխահարկս, զատ 'ի 5000 ֆիւրք բնատեանայ։

5 Զգրաւեան երկաքիս յիշեն հեղոպացի ուղեւորք մեկ գաւառն։

դէմ առնել հրազինաց և սրառնամէ մերոյ զօրաւ։ Ընդ-
նաւսք քան սմբաթեանսն՝ էր և է ընդարձակութեամբ,
յորում կային ամենայն կարեւոր տեղիք և մեր երանելոյք
մեծի բերդի, զոր ՚ի զօրանիսա բնակարանաց. և եւս
առաւել հոյակապ և պատուհասազարդ Ապարանօք Պարսիկ
խանին. յորոց յետինն՝ Հիւսէին՝ չապշէրէն իսկ ծա-
խաք յարդարեալ և զարդարեալ էր, ըստ պատշաճի գե-
զապետակ և սիրալի զրեղն, որում ՚ի ճահ յարմարեցաւ
մեծ պատշգամն կամ երեսպատն գահընկին (այժմ կոչե-
ցեալ յայլազգեաց), ՚ի վերոյ անդընդախոր գետոյն ա-
նելով գնացեալ ածն, և անզրազոյնս նկատելով զխեմա-
կան լերինս Արտաւազ։ Յայսմ պատշգամէ, առանն ո-
մանք, զարահաս սրաւ զանձն՝ Մարիամ գեղեցիկ ազ-
ջիկն վրացի, գերեալ ՚ի պատերազմին Ղառսոյ, մինչ
տարփածու նորին և խանգեալ Ագէքս, ՚ի վերոյ կամար-
ջին ահն առնէր ձեռս. և անկեալ ՚ի վերոյ ծառոյ առե-

126. Դահլիճ Ապարանից Էրեւանայ.

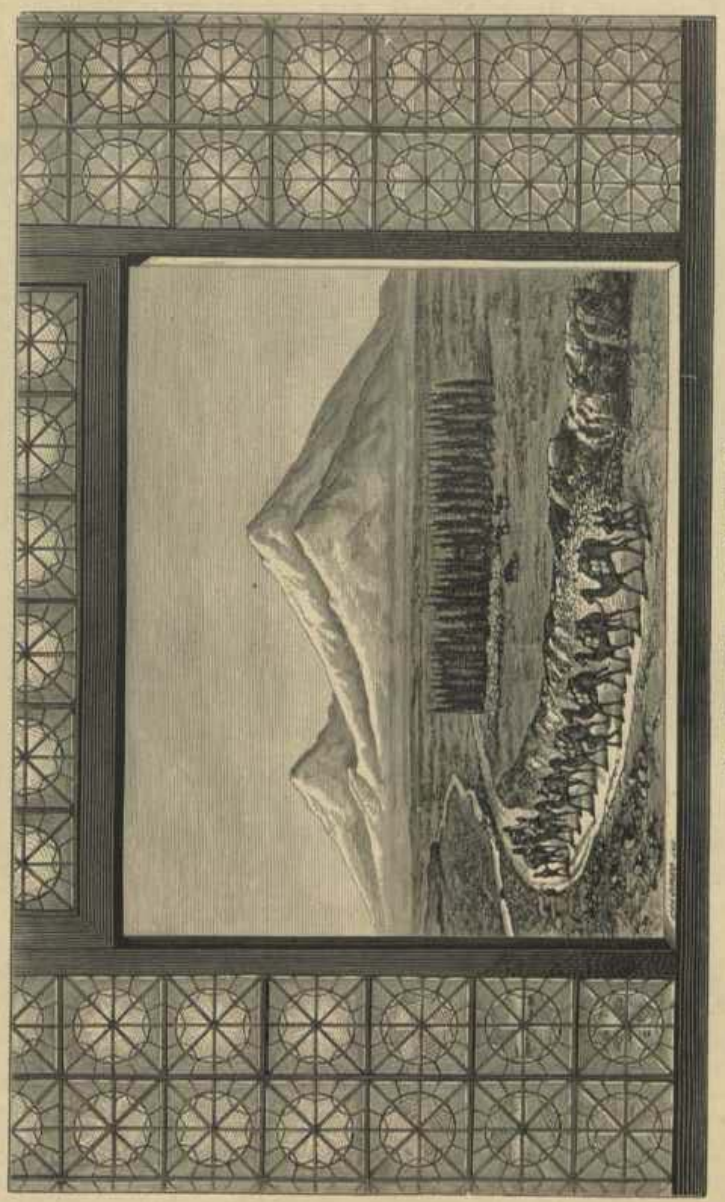
նեաց՝ բարձաւ վիրաւորեալ. այլ ապաքինեալ՝ ընդհե-
ցաւ ՚ի սերտարէն առ սիրելին իւր. վասն այն և պատշ-
գամն կոչեցաւ Աղջկավազք. և եղեն դէպք առիթ վի-
պասանութեան[1]։ Այժ Հայք առաւգագոյն եւս առեն,

1 Յայժ անհագաքանչ նկարագրէ զբնական գիրս և գոհիկ բեր-
դին՝ Քէր-Փորտէր Անգղիացի, որ առաջ ամաւ յառաջ քան գա-
առաւն ՚ի Պատասդ՝ հասեալ և ապա ՚ի Տփղիս գնալ, ուստի և գնա-
գրեաց գեղարտան բերդին և գՊատկաց լերին. Nothing can ex-
ceed the grandeur of these bulwarks of nature, which so fre-
quently present themselves around fortified places in these
precipitous countries: their wastness, simplicity and impreg-
nable appearence being far beyond the powers of man to imi-
tate. Indeed, to any eye that does not look up to the superior
heights which command the citadel of Erivan, the steepness of
the huge batlement of rock on which it stands, would seem to
set all impressions from without at defiance. — Ker-Porter.

Վիպասանն Աբովեան զլսեալ բնիկ բանաստեղծութիւնս խա-
նին Երեւանայ՝ Քաւ զվերն հանել ՚ի գլուխ բերդին, մարգակերպ
ինն նկարագրելով և գովելի. " Լեռ քարափ վրայ՝ տէր գլուխը
„ բարձրացուած, Քաւմայայ ամառ հանգստա, հագած—գլխանի գե-
„ ՚ի պէս՝ Երեւանու հագար ստրկական քաւթաս. պատառած, չոր
„ կոպիր խանգակով կապած, ք բշխով գայխաղրած, ստր ստր
„ ատամներդ գլխին շարած, հինգ գատչափ հատ պարապով եր-
„ կու ատկ բռնած, մէկ ատր Էջանգստիր, մէկ ատր Գամբուրքուլպի
„ գլխին գրած, մէկ բերանը Հրտխա, մէկը հագատ բաց տրած, չո-
„ բացած գլուխը երկինքդ ցցած, լեռն փշերդը երկրատիր փռած,
„ ամամսի հրհոր կոկած, ոմպացած, հագատ բնով, հագատ փանխա-
„ բաց ստյքերդ գէտ ու գէն չքաշած, Հատխա Հանգերով Զանգվի քա-
„ բատ գարնարեւի սեւացեմ մորը խատած, գլլխին կպցրած, ան-
„ մաշ անչհատ մարգակերը Ընկրգը, ու գեղեցած երհոր Հետու անգից
„ ծածկատ, ապատ ստյքերդ գեռանին քցատ, որ միամիտ տեսողին
„ գնով չտատով խաբէ, գնով հնշա իր ծորը քաշէ „ ... և այլն։

2 Շահ-Պապա կոչի վիպասանութիւնն, զոր Աբովեան։ — Ռու-
լէկ Գամբրան յերկար պատմէ զդէպսն՝ ՚ի հանդարտագրութեան

Նորաշարան ոչրագգի յափշտակեալ 'ի գեղջէ միոջէ՝ հրա-
մանաւ Հիւսէին խանի, և լուեալ զերգ փեսային՝ հասէ
զանձն 'ի պատուհանէ կանանոցին. և զարձեալ ձերբա-
կալ եղեալ ընդ փեսային՝ արձակին հանդերձ պար-
գեւօք։ — Միւծ մատ առաստաղի և երեք արմոյ և
սեռոյց գաշխին (որ է 40 ոտնաչափ երկայն, 20 լայն և

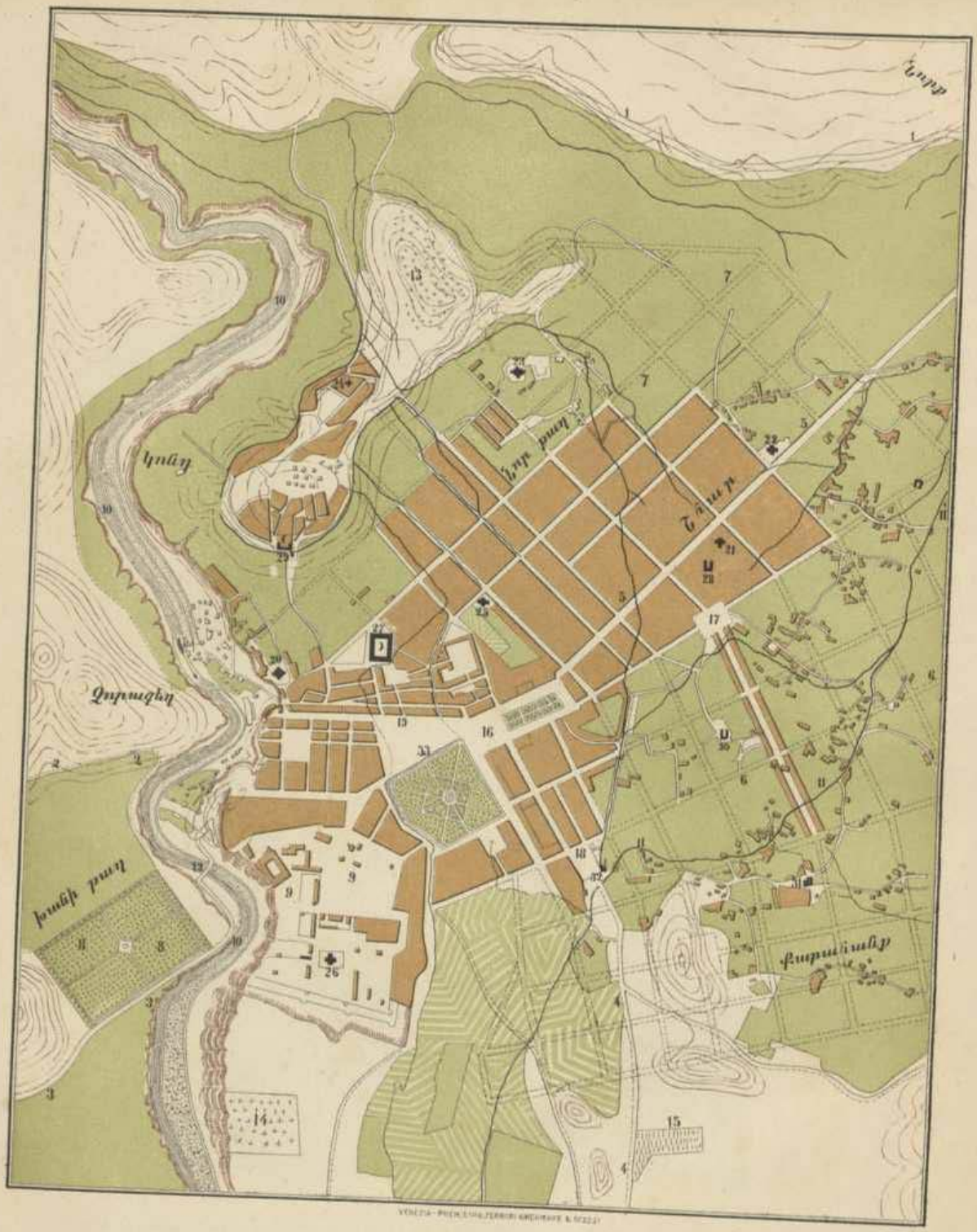

Տեսիլակ յարձակման ի գեղացիս. 1731.

բարձր), հայելիօք ազարկեալ են, և միջոցքն երանգ և-
րանգ նկարագիր զարդուք և կենդանագրօք գեւոցպանց,
շահից և խոնից Պարսից, ընդ որս և վերջինն՝ Հիւ-
սէինի և եղբօր նորին Հասանոյ. յատակն կճապակ փայ-
լէ։ — Ի միում կողման ապարանիցն էր կանանոցն ընդ-
արձակ և բազմայարկ, իբր երկհարիւր ասք չերկայնու-

Իւրաք. քան թէլոգրաֆեան Յ-ից-ի փոխոգածն. որպէս ասէ։— POULET CAMERON, I, pag. 22–64։

Յատակագիծ Երևրան քաղաքի

1. Պետական Տիգնաց. — 2. Գէ. Աշտարակի. — 3. Գէ. Էջմիածնի. — 4. Գէ. Կոտայքաւանի. — 5. Փոքր Ազգաբնակ. — 6. Փչ. թնդիաւան. — 7. Փչ. Կոտայքաւանաց. — 8. Պետական. — 9. Ընդ. — 10. Հրազդան գետ. — 11. Դրդի պուլտպ տուռ. — 12. Կարմիր կամուրջ. — 13. Գերեզմանք Հայոց. — 14. Գէ. Նոր. — 15. Գէ. Աշխեմաց. — 16. Հրապարակ նկեղեցւոյ. — 17. Շէն. Նոր. — 18. Շէն. բանէարաց. — 19. Շէն. վաճառականաց. — 20. Նկեղեցի Ս. Աթոգիս. — 21. Նկ. Ս. Գեղարդ Պողոս. — 22. Նկեղեցի կաթողիկէ. — 23. Նկ. Ս. Զօրավոր. — 24. Նկ. Ս. Թովհաննէս. — 25. Նկ. Ս. Աստուածածին Հաստէն. — 26. Նկ. Նուսաց. — 27. Պահեմ Հետևեն Ալի. — 28. Պէ. Թումբար. — 29. Պէ. Թևփնտիկի թոզի. — 30. Պէ. Շահի Նվիրատ. — 31. Պէ Շահի Հետաքր. — 32. Պէ. Դրդի պուլտպ. — 33. Պատակ։

*Քիւն, հարիւր և քսանեւհինգ 'ի լոյնաքիւն, չորիք գահլճաք, և յանկագոյն վեղկլուքեամբ, « ամենեւին, զոր մարթ իցէ գտանել 'ի չինուածի տրիք 'ի վերայ երկրի », զբեր Խաւրացի ումն Հանապարհորդ ականատես (Շեմկլի), յամի 1694։[1] Այս ամենայն տեղիք փախուցեան՝ փոխեցան 'ի Ռուսաց 'ի տեղի դարմանոյ ցաւոց և հեծութեանց, այն է՝ յանկուսանոց զօրականին։ — Ըստ ապարանիցն հոխուքեան պատրաստեալ էին և գեղազէշ պարէզք և բաւարատք և այգիք՝ յորոց գեղացն, բազմապարկ հովանոցաք և մեծարատք, շատրուանաք և գրաստանաք ջրոց. մեծ մասն 'ի գրաստրանացն արդ լքեալ է և ամայացեալ, այլ պարէզքն ատե զպատուս իւրեանց և ծառքն գհովանիս, ընդ որովք հեմիկն ճանէին փարազանքն և փարազնատիք Պարսից։ — Հանգոյն բըզնակարանացն և գրաստրանաց՝ վայրկեակըս էր և մզկիքըն զոր կառոյց Հիւսէին 'ի բերդին, կապոյտ և կանաչ յախճապակեք յարդարեալ զնակատն և զդմբէքն. այլ և սա այժմ 'ի վիճարան է փոխեալ։ Միւս եւս մզկիթ էր 'ի բերդին չինեալ յՕսմանեանց յամին 1725, զոր Ռուսք սրբեալ յեկեղեցի՝ նաւրիցին 'ի պատիւ Տիրամօր։ — Էր երբեմն յԵրեւան ատ Պարսիկ Դրամանոց, ուր հատանէին դրամս արծաթիս և պղնձեայս, որպէս վկայէ[2] վերոյիշեալ իտալացի ականատես ուղեւորն Շեմկլի, յամին 1694։

Մինոյ բերդին և քաղաքին հրապարակ իմն է ընդարձակ, որ բաժանի 'ի վաղուց անտի 'ի Թաղս հինգ, յոր յաւելուն արդիք և գնորք գիւղ իրեւ վեցերորդ։ Աստ չին յայնցանէ բան մեբձաւորութեան՝ 'ի հիւսիսակողմն բերդին և գետոյն է, յորոյ 'ի ձորափէ և 'ի սարատափն տարածի և յայն ասիս Զորագիւղ կոչի, Ջերչիկեա բան պղպզեալ. իսկ յաւելն՝ բան Զաքարեայ Սարկաւագի՝ կոչիր Թնկիվոյ-Զոր, բնակեալ 'ի Հայոց և 'ի մահմետականաց. 'ի վերնակողմանն է Զորագեղի Աճապատ կոչեցեալ վանատեղի իմն չրջապարիսպ, անփական կաւատ կաթողիկոսաց Էջմիածնի, և անփականագոյն անթեվան նոցա, առանձինն որմով զատուցեալ 'ի գործատափ գեղոյն. չինեալ գտանիցին 'ի Ն. Նախճեա կաթողիկոսէ, և չեղոյ զկնի մեծի ժամին՝ 'ի ձախակոյս է, ուր կայր և եկեղեցի յանուն Ս. Գէորգեայ, զոր յամի 1837 փոխեցին 'ի Դիւանատուն Քեմին երեւանայ, զի անդ Նախ և արքեպիսկոպոս՝ փոխանորդ կաթողիկոսին, որպէս յաւելն վարդապետ ումն՝ եկեալ իրեւ նախրակ Աթոռոյն։ Աչժմեան եկեղեցին կոչի Ս. Յակոբ, տղիւսակերտ և հողաքաւն, չինեալ՝ որպէս ասին՝ 'ի վանատականաց, որոց իշխանք քայքայեալ են արդ։ Միւս եւս եկեղեցի յանուն Ս. Աստղոյ Զօրավարի չինեալ էր 'ի Նահապետ կաթողիկոսէ, 'ի հարաւոյ կուսէ սիմինեան կաթողիկոսաց, զոր վան հնութեանն քակեալ յամի 1835 Յունուարի Շահաթառնեան՝ եւս վերականգնել

քարակիր։ Յարեւելակողմն սոցին այգիք են և պարէզք և ծառատունկք։ — Աւ երբ Աճապատիս կամ եպիսկոպոսարանին (յարեւմտից կուսէ) ամրանայր Աստուածն զոր յիչէ Շարաէն և Նշանակէ 'ի պատկերի քաղաքին. զորոյ հետս խնդրեալ Փէր-Խորդըր Անգլիացի յամի 1818, լուաւ 'ի գիտեայ՝ եթէ յաւալ քան ոչ զրաղամ ամն կայծակնահար կործանեալ էր, և քարանցն յայլ շինուիքս վարեալ։ Նոյն ճանապարհորդիր (Շարաէն) վկայէ, զի եկեղեցի առաքելոցդ էր կչեցեալն Էրիտուերնսի, որ և ընդ այլս ամենս յիչի յամէ 1537, Էրիտուերնսի Մարդ Նչան կոչմամբ, յորմէ յայտնի նաւիրեալ Արքոյ Թաղի, կամ պահեալ 'ի Նմին համանուն խաչի. Քան թէ և Թազն ասիպէս անուանէր՝ Էրիտուերնսու[3]։ — Ի հիւսիսոյ արեւելից Զօրաթաղիս առ Հապգաճաս՝ կայ Բ Թաղն՝ Կոմդ, Թէփկոչի ըստ Թուրքաց, զի է ընդարձակ տարատափ քարուտ տարածեալ ընդ հարաւ և ընդ արեւելս, 'ի հիւսիսոյ ունելով զրլրակն Կոզնուն, յանուն Յովհաննու վարդապետի՝ որ յաւագնին կէս ԺԱ դարու. յորոյ վերայ կայ և մատուռն փոքրիկ, նորոգեալ յԱղամալեանն Մելիք Ասանակայ յամի 1829, ուր և Թաղեցաւ նա յամի 1834. յորեւմտից կողմն են այգիք 'ի գործատափ գեղոյն։ Եկեղեցին յանուն Ս. Յովհաննու Մկրտչի՝ քարակերտ չինեալ է յամի 1708, երիք սեղանիվք և երկու ատանդատամիք, և չորիք բնակարան քահանայից։ Ի հարաւակողման Թաղիս և յանուն նորին է մզկիթն մանէվատականաց։ Ընդ մէջ այսր Թաղի և Նոր Թաղի, մերձ 'ի Ս. Յովհաննու եկեղեցին՝ յիչէ նոր ումն սեզապրող գԻշենտնական բերդ, ինձ անծանօթ այլուստ։ Զատ մի կանգ Թաղի՝ կոչէր և ցարդ լսի յանանց՝ Գիրանի Թաղ։ — Յարեւելից կանդի կոյ Գ. Նոր Թաղ, այսպէս կոչեցեալ վասն չինուածեան և բնակութեան նոր գործականի Աւարայատարկանէ՝ 'ի Նահանդն երկրին 'ի Ռուսաց, զի յառաջագոյն ընդարձակ այդիք էին անդ խանից Երեւանոյ, վասն ուրոյ և խանդրդ կոչիր կամ խանդու-պատ։ Կայր անգ 'ի վաղուց Աճապատն Ս. Աստուածայ, մատուռն հին՝ 'ի վերոյ Նչխարաց առաքելոցն՝ և խոյանք զնուածս, որ 'ի սկզբան ԺԹ դարու, ըստ պատմութեան Առաքելի, « էր առաքակ և » անմարդաբնակ, որոյ վասն ասացք խանն (Աշիրգիւնա) » առ վարդապետն (Մովսէս Սիւնեցի). Ցնասո՛ զայս » եկեղեցի որ ասացի կայ. արդ լաւ ինձ և մի գնար յայլ » աշխարհ, այլ սրա զառ քեզ բնակութիւն, և գագա- » բեա ասէն, զի իրերաց մերձակայութեամբ և անաս- » թեամբ մխիթարեացաք. այլ և ամենեքեան ժողո- » վուրդք քաղաքականք և վաճառականք ազատիցիմ ըզ- » նոյն խնդրէին 'ի վարդապետէն։ Որոյ հաճեալ սրտոյ » վարդապետին՝ ձեռն 'ի գործ էարկ շինել զանգին ար- » գեամբք և ձեռնասութեամբ քրիստոնէից անզգամա- » նաց և վաճառականաց, որք յաժարութեամբ ասցին*

1 Il palagio del kan o governatore ha facciata sul fiume, e tutta quella magnificenza che può trovarsi in una fabbrica in terra. — GEMELLI. *Giro del mondo.*

3 Andai a veder la Zecca, ove si batteva moneta di argento e di rame; non essendovi in Persia altre monete d'oro, che quelle poche che si fabbricano nella coronazione dei Re. – Id.

3 Յանիմաստական յիշատակարանի ԺԶ կամ ԺԼ դարու՝ գտանի քանս. « Մեք երեւանոյ գոլմիտարք և ամենի ժողովուրդս եր- » կոբէյոս բարեր հրամանաւն գքաղաքացի էշխանն, գնարկն և » զպահեստն (առւտր). Ինչ ամենի ժողովուրդ որ հակառակ լինի' » սորբ Աստուածածնա նորա գառաքալ լինի » — Յիշի և յամի 1651 յառուր Մովսէսի կաթողիկոսի ընդ այլոց հնեղեցեաց։

» զառաս տեղւոյն 'ի չինաւոն տեղւոյն, վասն սիրոյ վար-
» գապետին, զի բնակեսցի 'ի միջի իւրեանց, վասն սրոյ
» փութաձեռակի չինեցին զպարիսպ և զհաւցս և զժամա-
» առն և գաւառացիք, և զոյլ առնս յոյժս. և կառա-
» բեալ զամենայն չինուածսն՝ բնակեցաւ անդէն վար-
» գապետն իւրովք միաբանիւքն, կարգաւն և սահմա-

128. Ագռաւոտի եկեղեցի յերեւոյ.

» Նաեւ այնու՝ զոր կարգեցին 'ի մեծ Աճապատն. առ օր
» ժողովեցան միաբանք բազումք, միայնակեացք և գրոց
» աշակերտք խնամառունք և օրթակոցք։ Կային 'ի միասին
» մեծք և փոքունք սիրով հանգստառեալք 'ի խոյր, հա-
» նապազօր կանխեալ յաղօթս և յընթերցուածս սուրբ
» գրոց ։ ... Ապա Մելքիսեդ կաթողիկոսն եկեալ 'ի
» գամբարանս Սրբոյ Առաքելոյն Անանիայի, ուր էր թը-
» նակութիւն Մահեռի վարդապետին, զոր անուանեցին

» Ընտրեալ և անգ արշնեաց զնա եպիսկոպոս յաւագ » երկուչարաթ աւուրն ... (Աստուած) պատահեցաւ » չինել (և) վախճան սորա (յամի 1632) յերեւան քա- » զաքի՝ ի վանս Դամբարանի սրբոյ Աստուածոյն Ած- » նեպի ... վասն որոյ և տարեալ ի նոյնոյսկոյ գերեզ- » մանատեղն ի կազեա կոչեցեալ բլուրն, վասն գերեզ- » մանի կողման վարդապետին՝ որ անդ է, և յարահասց » գերեզմանի կողման վարդապետին և Մելքիսեթի » վարդապետին, ի մէջ երկուց այսոցիկ պատրաստե- » ցին զգիր հանգստեան սրբոյս այսորիկ. և անդէն ի » մէջ երկուց կոփածեայց տապանաց՝ եդին զորբա- » անեալ նշխար մարմնոյ նորա մեծաւ պատուով և փա- » ռաք » : Արձանագրեցաւ յետոյ ի վերոյ տապանին, ի բլուր անգ.

Ահա է տապան դամբարանի
Եգեալ չիրմի ճանապարհի՝
Տեառն Մովսէսի վարդապետի,
Ընտրեալ սուրբ Հայրապետի,
Որ է տեղեաւ Տաթեւացի.
Նորոգող սուրբ Էջմիածնի,
Բացող եւ շինող դմբեթի.
Թուին ՈՉԲ [1636] ին:

Յաջորդն Մովսիսի Փիլիպպոս կաթողիկոս յամի 1636 Նորոգեալ զտեղիս՝ զաւերեան ի մարտ Սուլթան Մու- բասայ ընդ Պարսից, » վերստին չինեաց, ոչ քէ փայ- » տէ, այլ քարէ և բոլով, գմբեթեաց զժամատունն, » զսեղանատունն, զհատցն և զայլս եւս շինուածս ա- » ժինեւեան » : — Ձեռնադրութեանն Երեւանայ, յա- ւուրս Նահապետի կաթողիկոսի՝ յամի 1693, Թոխտայ փաշայ ամի ընդարձակեաց զմատունն Նորոգ քարա- կերա շինութեամբ ի վերոյ շորից սեանց, հանգերձ սու- նդաթով ժամատամբ և երկու ատենդատամբ, և զան- գակատամբ ի վերոյ մկնդարանն, և նոյնքան յանուն Սրբոյ Աստուածածնի, որպէս և արձանագրեալ է առ դրամին, անամ շարաբանութեամբ

Ի թուականիս Հայկազունի
.... որ աստ չարտգրի,
Ի քառեակ տասներորդի
Երկեակ թուով յարարարդի.
Ի հայրապետութեան սրբազանի
Տեառն Նահապետ կաթուղիկոսի
Արի եւ քաջ հովուապետի,
Լուսաւորիչ Հայոց ազգի
Մեծ եւ աղնիւ բարեպաշտի
Աստուածասէր երկիւղածի,
Նոյնպէս փառաց վերառնոյն,
Սուրբ Աստուածածինս շինողի
Ցիշատակ իւրն եւ նախնի
Ծնողաց իւրոց հարցն առաջի.
Որդւոցն իւրոց Էջմիազի
Եւ Մովսեսի քաղցր ոզկուզի.
Թոռան իւրոց Ահարոնի.
Զանգակատունզ սա զարդարի
Սուրբ Աստուածոյ Ածանիայի:
Մեսրոպ աւ սուրբ Հեղհոգի,
Որ եւ յաջորդ է սուրբ տեղիս,
Վերակացու համատարածի
Գաւիթ անուամբ վերառնոյն:

129. Մետղ յիշատակի աւտնոյ Երեւանայ ի Ռուսաց. (տես յէջ 308). 40

130. Ջիլթանի վտակ կիսատեսիլ.

ցեալս կայս անցելոց գարս (1793) վերստին նորոգեաց զառաջնն՝ Գաբրիէլ անն Երեւանցի՝ Հարիւրապետի ա-Նուամբ պատուեալ, և գրեաց իւր սքանն յիշատակի՝ ի վերոյ հարաւային գրանն, որպէս տեսցի՝ ի տառիս ։ — Ցառան նշխարաց սրբոյ Աստուածածնի է՝ ի փոքու խորա-նայարկի ընդ եկեղեցւոյն՝ յոր իջանեն ասիճանաւք. և է անուանի ս[ուրբ] Խաչ, զոր ընդ համանմանան յիշէ և վանականցին Թովմա՝ յամի 1655. կոչի եկեղեցին և Ջո-յառոյ՝ յանուն աւետարանի միոյ հրաշագործ համարիւղ։

Քարեւէից հարաւոյ նոր Թաղի կոյ Դ Թաղն Շնաո, ընդարձակ և պարհպաշատ. յորում են երկու եկեղեցիք Հայոց. մին կաթուղիկէ, օրոցանեւ՝ ի վերոյ չորից սեանց, կրկնայարկ կաթողիկէիս կամ գմբէթաք՝ ի վե-րոյ սեզանոյն՝ որ նուիրեալ է Ս· Աստուածածնի, երկու աւանդատամբք, և երկրորդ եւս փոքրիկ խորանաք՝ ի միջոց նոցին և ասիճանաց բեմին, յանուն Յայտնու-Մկրտչի և Ս· Սահակայ և երկու գրամբք, չորքա-նակի պատասխ և երիցատամբ. չունի արձանագիր, այլ միայն Թուական ՌՃԽԲ (1693), նշանակ նորոգ չինու-Թեանն յետ ժամին. զի էր և յառաջն համանման եկե-ղեցի, զոր և հրաշափառ Ս· Կարապետն կոչէ յիշատակ-գիր մի յամի 1537· յիշէ և Աստղել վարդապետ յորինու-կի միում Պատմութեան գրոցն՝ զոր ետ գրել ասէին յա-մի 1663։ Երկրորդ եկեղեցին մեծագոյն նուիրեալ Սրբ-ոյն Աստղոյ Պետրոսի և Պօղոսի, ՝ի վերոյ չորից սեանց կառուցեալ, յորում յառաջ քան զիւէս գար չինե-ցան երկու եւս խորանք հանդերձ կաթողիկէիք յանուն Ս· Յովհ· Մկրտչի և Ս· Սահակայ։ — Ի Թաղի սոս են և Պահվէտականաց երիք մզկիթք։ — Ի հարաւոյ Շհարոյ և յարեւելից բերդին՝ կոյ է Թաղն Գարա-նանք, պատէս անուանեալ վասն մեքենակոյ քարահա-թից, և յայսգագնաց՝ Տէմիրդուզագ (երկաթագործ) կոչի վասն ագրեր մոյ, որոյ աւերակն երեւին ջորք, և բնակեալ է՝ ի նոցունց. իսկ ի Հայոց Նուագունց, վասն որոյ և չգոյր նոցա առանձինն եկեղեցի։ — Քիշեցոք՝ ի տեղագրութեան Նորոյ (293) զի յայժմուս համարի և այն յամանց՝ ի Թաղս Երեւանոյ. յորս յատկու-ի Նո-բատւս և Թաղ Մարտիանոց ազանգատոցոյ Ռուսաց, ոչ գիտեմ յորում կողման քաղաքին. իսկ յատկացոյն՝ որ-պէս տեսայք՝ ի պատմութեան առման Նորին՝ յամին 1724, յիշին՝ ի պատճէնէն և Ջուղայեցոց Թաղ. Հին Ե-րեւան Թաղ, և Խանի Թաղ, որ Թուի մերձ՝ ի բերդն։

Քիշատակագիրն 1537 ամի, զոր՝ ի վերդ յիշեցաք, ընդ կաթողիկէին և ընդ երկուերեանի Ս· Նշանին յիշէ և այլ երկու եկեղեցիս, զՍ· Աստուածածնի և զՍ· Յարուրիսն, որք ոչ գիտեմ յորում Թագի էին։ Թերեւս առաջինն իցէ հին մատուռն մի յայգեստանս Նորքայ, ուր երբեմն յաւետ՝ ի կիրակէս յինանց։ Յառաջ քան զայս ասի չինեցաս և մեծ եկեղեցի՝ յանուն Ս· Աստուածածնի։ — Ա՛ն յիշատակագիրս՝ ի սկիզբն ԺԸ դարու յիշէ «զփառա-» ւոր և զամենավայելուչ եկեղեցի Նոր երեւանայ որ » կոչի Ս· Աստուածին և Ս· Սահակեան», որ Թուի՝ ի նորաչէն մասին քաղաքին, յոր ասկս Նոր կոչէ և զգ-քաղաքն։ — Յամի 1684 հրովարտակաւ Շահին Պարս-ից առ խանն (Ջալ), եկն յԵրեւան անն՝ ի Քիւռնեանց՝ Հ· Լանժոյ (Longeau), հաստատել անդ քարոզատուն. և վազուձեռ լեալ, փոխանակեաց զնա Հ· Ռու (Roux) ա-ուաքնորդ նոցին՝ որ՝ ի Պարսս, և աս փախանակել յետ երկուց ամաց (1686) Թագեցաւ մեծաւ հանդիսիւ՝ ի կե-թոլիկոսէ. որ ոչ նուիրն ժամարարեամբ ընկալաւ զգ-յաղորդ նորին զՀ· Տիւբուի (Dupuis). և յետ ոմանց ետ արտ վախանանի, յեղս կոյս գարուն՝ եկին՝ ի Լհհաց քա-րոզիչք անդ բնակութիւն. և՝ ի սկիզբն ԺԸ դարու ընդունելու-թիւն գտեալ՝ ի կաթողիկոսէն՝ քարոզելոյ յեկեղեցիս Հայոց։ Յառաջ քան զառաս Հ· Գաբրիէլ Շինոն (Chi-non) վերադարձ մխանձն, որ ասս յորում քարոզեալ էր՝ ի Հայս, կառոյց անդ եկեղեցի մի առաքելութեամբ Ջե-լէպի Ազարիայի ուրումն մեծատան. այլ մխրանք Ի-միաձնի՝ ի ձեռն խանին եռան փակել զայն, և զՇինան խոչանդեցին, որ և յետ ոմանս առուրց մեռաւ (1668) և Թագեցաւ՝ ի գերեզմանս վարդապետաց Հայոց. յորոյ վերոյ հաստատութիւնք նորին գրեցին արձան հայերէն այս-պէս՝ իտալական տառիւք, ըստ ասանդելոյ մեզ միոյ՝ ի կրօնակցաց նորին՝ ՝ի նմին ամի. « Այս է տապան ին-» գեւոր Հօրն Բատրէ Գաբրիէլին տա Գինոն Քա-» րոզողին՝ ի Բաբուչինից կարգէն, երկրորդ առա-» քելոյն եւ լուսաւորչի Հայոց ազգին· վերափոխե-» ցաւ՝ ի յայս կենացս լի արդեամբ եւ առաքինու-

1 Թիւ մեր է հազար երկերիւր հասեալ,
Թէ ընդ նոյն համաձուեալ·
Աւուրք էջմիածնի մինչ էր գաճակալ
Ղուկաս սրբազան հայրապետն ընտրեալ·
Յաջողմունք շնորհաց Տեառն ժամանեալ·
Տանիք տաճարիս եղեւ նորոգեալ,
Զխախիւք բարեպաշտ անձինն գովելի
Պարոն Գաբրիէլ Հարիւրապետի·
Ի պատճառ անեղծ յիշեցման բարի
Իւրն եւ իւրայոցն առ հասարակի·
Հօրն Աստուծոյ խոստացոյ մեծի
Եւ մօրն երկիւղած Եփրոսինէի,
Եւ եղբարցն իւրոց՝ Պարոն Յովհաննի
Եւ Յովհաննիսի քաջ զինաւորի,
Իսկ եւ կրտսերի Պարոն Գրիգորի
Սոյն գործառնութեամբ ժիր վերակացուի·
Նա եւ որդեկացն ազնուականի,
Պարոն Յայտնդի եւ Աստուածատրի·
Որոց յիշատակն օրինութեամբ լիցի,
Այժմ եւ ի գալուստ Տեառն կրկնակի·

2 * Յերեւանս հաշտեղ անցեալ՝
ՅԱստղոյսին գոհագ առեալ,
ԶԱստղէյդն չերիմ տեսեալ
Աստիթայն տեսատեսգիտակ,
Նկուղեղբերն փոյլեցեալ·
Կո՞ւ—չին· Երեւե· լեալ ... ն. պլն·

» Քեամբ, ’ի Քու. Ցեառն 1668 »[1]։ Իսկ Ազարիայ սըկ՚սեալ թուին 1200 ասկի՛ գերծաւ ’ի ձեռաց նեղչացն։ Զա սմա ագաւ չետ ամաց ինչ (1673, մարտ 27 ց10 ապրիլի)։ Եպարէչն մեծաձառն ուղեւոր ակնավանաս, և չիչ գնաւսաս նորա և գհալածանս զոր կրեալ վասն վերոյիչեալ դիպացս։

Վասն մերձաւորութեան ’ի կաթոլիկասական աթոռն՝ առաջնորդք կամ եպիսկոպոսունք կրեւանայ՝ աթոռակալք կամ փոխանորդք անուանին, քէպէա և արքեպիսկոպոսունք իցեն, և ’ի նախընթաց դարս կոչիցին պարզապէս եպիսկոպոսք կրեւանայ, յորոց ծանօթք ինձ են.

1537 Զաքարիա Եպիսկոպոս.
1601 Յակովբ, յայսմ ամի էր ’ի Հռոմ, անցեալ զաւթանաւնիւք.
1657 Սիմէոն Ալարծաւի Զուղայեցի.
1669+74 Ոսկան, հաշակեալ Տօդիրն.
1690 Մովսէս.
1708 Յակովբ Վարդապետ.
1722 Սիմէոն Վ.
1837 Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս.
1857 Ստեփանոս Վ. Բադալեան.
1863 Մովսէս Վ.
—— Աբէլ Վ. Մխիթարեան.
1864+6 Ստեփանոս Արք. Բադալեան, վերաւին.
1866 Յովհաննէս Աղշարունի Արքեպ.
1868—70 Մեսրովպ Վ. Սմբատեան.
1871 Մկրտիչ Բաբումեան Արքեպ.
1873 Եղիազար Արքեպ.
1881+6 Գէորգ Սուրբենեանց Եպիսկոպոս.
1886 Կարապետ Վ. Ազարանցի (ընտրեալ).
1887 Սուքիաս Գարզուանց Եպիսկոպոս.

146. Ի միջակայս քաղաքին կամ վերոյիչեալ թաղիցն՝ կայ մեծ չուկայն կամարակապ ագիւաանեբա, բաղմաթիւ կրպակաք, և կարաւանատամբք, որոց մեծագունն կոչի յանուն Վրաց՝ Կիւրճի-Քերվանսարայ. անդ է և մեծ հայկական մզկիթ ագիւաանիբ, գուռագոյն յախճապակեայ գմբեթաւ, մեծաւ ատաղանաւ ’ի բակի, և գպրոց առ նովաւ, չինեալ ’ի Հիւսէին Ալի խանէ յետ նուաճման քաղաքին ’ի Նատիրշահէ։ Քարեւելակողմն չուկային կայ հրապարակ մեծ, ուր կաւագին Ռուք վարժարան մեծ վասն իւրեանց ազգայնոց և Հայոց և Տաճկաց։ Են սոյն Հայոց յատուկ դպրոցք, և վարժարան ժառանգաւորաց, զորոյ ’ի հերան (1888) կառաւրեցին յիսնամեակ յոբելիանի. քանզի հաստատեալ էր հրամանաւ Մինհոզին Լջմիածնի յամի 1827 (2-14 սեպ), և փակեալ յամի 1869, վերսին բացաւ յամի 1877, նորոգ չինեալ ամ, յերի առաջնորդարանին և Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ. ’ի յիշատակ յոբելինին՝ տեառնէն հրապարակեցին խնամով դպրատանքին կրթարանին, մակագրեալ, « 1837—1887. Յիսնամեակ Հայոց նոցուր թեմական Դպրանոցի Էջմիածնայ». (Տփխիս. Տպարան Մոսխով Վարդանեան. 1888).

Մի ’ի ականաւոր նշանաւոր և յիշատակելի չինուածոց Երեւանայ է կարմրագոյն եօթնականոյս քարաչէն կարմիր կամարուրն, մերձ յարարանս խանից որ ’ի բերդին, կրկին չինեալ յետ կործանմանն ’ի մեծ ժամէն (1679), և խոչոյ փրաի կամարք կոչեցեալ. գովեալ յամենայն ուղեւորաց որպէս առաջինն կամ հինն, նոյն և այժմեանս. մինչեւ կամարն բարձր է քան զայլս, իրրև ’ի պատ եռանգնահան հրազդանայ՝ ընդ որով անցանէին. զի ընդ այլովքն հասին առաք եկեալք յայգեստանեայց և այլոցս։ Երեւին հետք և այլոց կամրջի ’ի հիւսիսոյ բերդին՝ ’ի Զարագեղ Թաղի, բազում խնամով շտաք ’ի խանից Երեւանայ, որպէս և վերջինն՝ Հիւսէին, տասս յոլով հանեալ են ’ի գետոյ ատսի և ’ի Դեմառայ (Գըրգպուլագայ) և յաղբերէն Ցէմիրպուլագ Թաղի, որոց գըլխաւոր կոչի Մատի, զոր մարթ է, ըստ Շահխաթունի, ասել Քերեա հանեալն յատուրս Ցոհհաննու որթոյի Բագրատաւնւոց յԱկիրաս իշխանէ. Աւտուն Երեւանայ. և մինս Աղցու-Ցայեալ՝ որ անցանէ ընդ կանգ, ընդ Զարագիղ և ընդ Նոր Թաղս։ Սոքիմք տասանիսն ընդարձակ և բազմաթիւ (աւելի քան զ’1500) պարտէզք և այգիք Երեւանայ տարածեալք շուրջ զնովաս, մանաւանդ յարեւելից կուսէ և ’ի հիւսիսոյ[2], որք և նշանագոյն կերպարանք և սեփականութիւնք են նորա, մանաւանդ պտղաւականութեամբ պազոցն. որպիսիք են Սեհեն և ազնուագոյնն ’ի տեսական Ցաղմս կոչեցեալ քան Պարսից[3], Սերկեւիլն, Ջիրանն՝ որոյ չիրն Քանկագին է յոյժ. և ’ի վեր քան զամենայն խազողն, զորոյ օրթս ’ի ձմերանի հազուագիւտ պաշէն, որ և յիշեցուցանէ հաշակաց հմնոյ՝ գնահատութեան Կոյի անկագործութիւն յեղբն ’ի տապանէն, և հայրենիս օրթոյ լինել զաշխարհս Աբրահամեան։ Ի բազում տեսակաց խազողոյ՝ երեքին ընտրելագոյն համարին, կոչեցեալքն Աղջիկի՝ փորքահաս, Նրբակերպ և անկորիզ, սակզգոյն, համեղ յոյժ. Ջիրմիչ (գինձ) մեծ և բոլորակ հասիք և անկորիզ, և խորուն-պարտեզ, զի մատնամեծ փոսորակ է մի կոզմն հասիցն[4]. որոց գինի ոչ կշտի ազնուութեան խազողին, և ոչ հատաւորի Կախէթոյ կամ Իջմիածնի գինեացն, զի բարկ է և գլխահար. քան սմանց համարին նման գինեաց Արտերոյ և Խորդոյի[5]։ Հայոց յատուն Քաղից քա-

1 Ais è daban huckievuer horen Padre Capriclin da Chinon Caruezoghin i Capucinuets garchen, jergruert arakielun ief lusauverci Hainets azkin. Verpokuaue i ais ghienats li artiam ief arakinutiamp. I tif Diaren 1668. Նոցի յատկու և գիտալիքն Քարգմանութիւն. [2] Qui giace il R. P. Gabriele da Chinon, predicatore Cappucino, secondo Apostolo ed Illuminatore degli Armeni, che morì pieno di meriti ed illustre in santità, l'anno 1668. — C. M. A. FEBURE. TEATRO DELLA TURCHIA, pag. 123.

2 Բովանդակ տարածութիւն պղտոց Երեւանեան հաւասարք հաւասարի բերդին։ 1,000,000 տարածուի (hectare)։

3 Ա՛յլ տեսակք՝ կոչին, բան Ալմասանափ, Շալախ, Գետալան, Ջուղա. Մինկաչ, Պզըճ-ջանի, Հաճիբեկի. Ա՛ր նիշ Գարա նիշ, Թուրանի — նոցի զանազան ձիրանց տակ Գառան ձիրան, Պսիսական ձիրան, Ալի-ճանըճա, Կնձ-ճանըճա, Ինգուրուկի, Գետալան, Նուշաբեր։

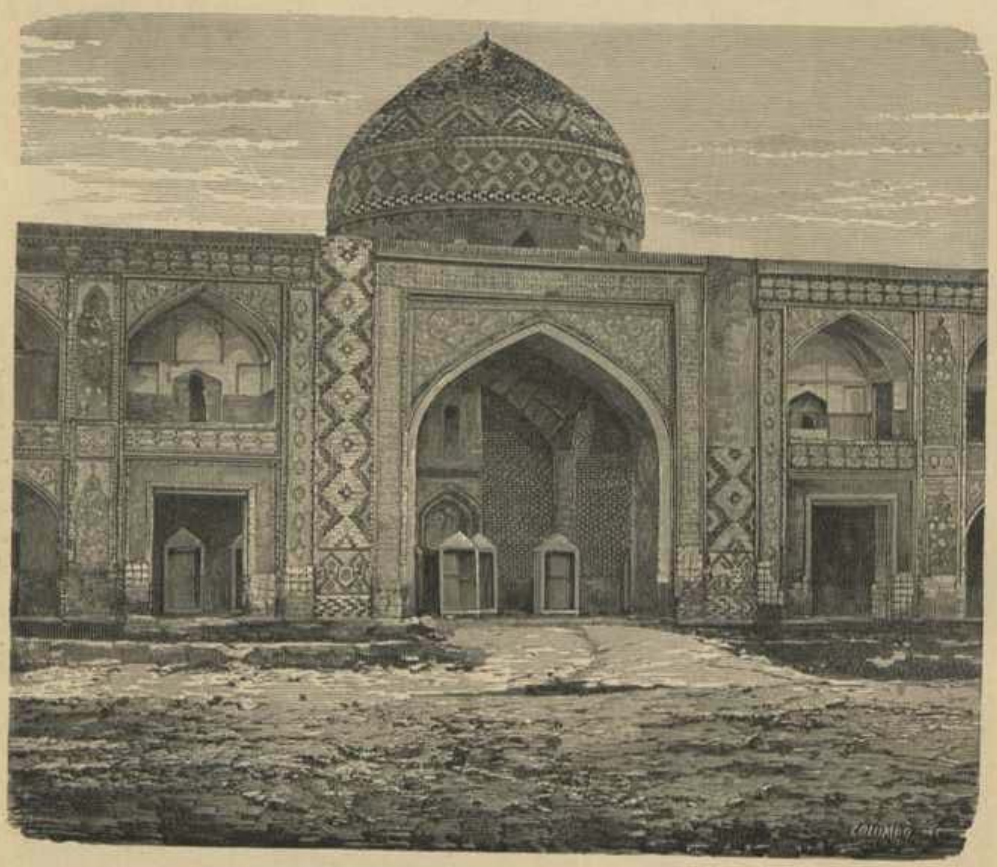
4 Ջուա յայսոսնէ՝ Ալմանասանի յիչէ տեսակս, Էշնգոյնի, Գնուչի՛ ջանի, Ալիգուլի, Հաճըլու, Մինկաչ, Շիրլիչ, Սոճանի, Թուրչա. Ալիուրու կամ Թիլէի ջուչուգի. Գառանգրվի։

5 Ա՛սպէս գրէ Տիւպուա. իսկ Գառանգրեր (Թուրք ձին) սքան-

131. Ansicht der Ruine Lichtenberg.

պաքին զանազանեն զազգս այդեաց, և ընտելագոյն համարին զդիւին այդեաց Նոր գեղջ որ յարեւմտահոլմն քաղաքին Հանդէպ բերդին, զոր և Տալա կամ Դալա կոչեն։ — Նշանաւոր է ի բուսական տեսի՝ և ասի մի մեծ և առատաբ ի գաւթի միւսմ մզկիթաց Պարսից, ոչ ինչ պակաս քան զդերահռչակ ասիս Վոսիորանի (Պէօյիւք-սէրէյ)։ Որպէս աներկիւղ գտչակի յատացելոցա՝ ա-ժենայն այցելուք յիշատակագիրք գովեն զպատարերու-

քիւն կրեւանոյ, հինք և նորք. և մարթ է ասել եթէ բերդդ այդոցիկ են ընդիկ վառաւք կրեւանոյ. բայց յորին զոր ի գինձ խաղողոյ գործեն, ոչ այնպան ի տեղական այգեաց անտի գործի, որպան արտաքուստ Որմանոյ բերդոյ։ Նշանաւոր են և վառաւք բամբակի, զոր ի մասոյ և ի հեռաւոտ՝ անդր հասանեն և առաքեն յայլեայլ կողմանս, առաւելապէս Աղուլիս. նոյնպէս և զմեռաքս, ա-րոյ ի դարուց հետէ ամրարանոց մի է կրեւան։

131. Իրեւան. Թաղար Մզկիթ.

չելի կոչէ գեղեի կրեւանոյ։ Le vin y est merveilleux. այլ գայգիս քաղաւ խնամոյ ջանայ կատար։ Զկարագրութի գեղեին նմանեալ ցուցանէ կրեհանդն։

է կարեւոր ծանօթանալիւն զամենայն ազգ պտղատի բուսոց կողմանց՝ գրեալ է մեծագոյն Ց-Հ-Ա-Ռ-Ա-Ծ-Ն-Ե-Ա-Ն, և կրասարակեալ Պետերսպուրգ յամի 1881։ ի գրոցին անուանեալ կրեհանդ Նամանդի Բոտանոլոնդիանէ. զոր խնդրեցեն փափագողք ասցին գիտութեան։ — Յասարոց՝ Գեղմանացի բժիշկն և բուսագէտ՝ Քոխ, զատ յայլոց վիճակաց կրեւանեան նամանդի՝ ստանձնեն քննել զասմանս կրեւանոյ, յամի 1837, յանձնան ձայնիւ, քաց ի պարտքացն և յոգիոց Շահզանոյ, զոյլ կոգմանեն՝ ոչ քաշխուսուսակս առէ։ իսկ ոչ նչանաւորս ինչ և գեղիցիկս ունել. նչանակէ գնա-

սոցանս ինչ, յորոց սակի են Զաւթակ ուղղաբերձ (Bromus erectus), Գիմնզէզեն գազանճանազոյթի (Picris Aeroptilon C. A. Mey.), Մասիար (Cnicus benedictus), Թաղանգասս բազմաթերթի (Pyrethrum myriophyllum C. A. Mey.), Կարմիր խաս չորս անասի (Galium Cruciata, Segetum, Vernum & Chersonesis), Զանգակածաղիկ լայնատերեւ (Campanula latifolia), Շեկխաղող ցցանուսր (Anchusa paniculata), Աբեւագէմ, Վաշխիման (Veronica Buxbaumii Ten.), Գազար, Շիշկնկոլիճի, Կոմիխասս, Ոպանդ կարմիր, Շոնգրամ պէտպէս, Սիսամբոր (Sisymbrium) բազմատեսակ, Ղուարաղ, Դելֆին (Delphinium), Խոտածաղիկ (Ranunculus), Խազիրան (Astragalus), Չաղնամիճ, Խոլոր, Կորնգան, Իշկամիճուկ և այլն։ — K. KOCH., Reise, etc, II, 401.

Որքան և գեղեցիկ և առատ են բերք երեւանայ, և Լուրք ըստ բաւականին անեւազ և քոչ մատուա-կեալք[1], տակաւին չէ մարթ ընդ փափագելի բնակու-թիւնս հանարել զգազգս զայս, վասն ծուրացեղ եղա-նակաց ամարանի և ձմերայնոյ, զի անհանդուրժելի են և ասքն և ցուրտ. քանզի սակաւ ինչ պակաս քան զկարնոյ քաղաքի իջանէ և սակս զուգահասնութիւն օ-դոց, մինչ կիսով չափ քան զայն զնատագոյն է դրիւքն, այսինքն բարձրութեամբն յերկուց ծովուց[2]. այլ զուրկ է և ի պտղագործենէ օդոյ նորին. և հանդիպին երբեմն յորգահաս սաստիկ անձրեւաց, որք վաղվաղակի զառուս ոչոզանեն զայգիս և զբնակարանս իսկ, որպէս եղեւ յամին 1873 (14-26 օգոստ.) կարկտաբեր թնդիւք, յորմէ ուսուցեալ Գետառի՝ վարելով քարինս և ծառս արմատախիլս, քանզեւս և սաւնս անդամ և մանուռս գործեաց մարդկան և անասնոց: Բայս սակս սակաւա-քիւ են բնակիչք երեւանայ, բայ ի Ղուսայ նորոց տերանց երկրին, և ի Մեացօրգաց Հնոցն՝ Պարսից, Հայք և Պարսիկք, որոց մեծ մասն գաղթական է յԱբբա-պատական ազխարհէ. իսկ հին բնիկքն երեւանայ՝ բնա-կեն ի շէնս քազ. մխահամուռ ամենայն բնակիչք ե-րեւանայ էին 12,000 ըստ մարգաքաղի 1873 ամի, այժմ սակաւ աւելի քան զ15,000. քանզի նորագոյն գրիչք ա-սեն լինել 1520 տուն Հայոց, 1400 Պարսից, 100 Ղա-սայ և 20 Հրէից:

147. Ի հարաւոյ այգեաց երեւանայ ընդ մէջ Հրազ-դանայ և Գետառի՝ կան զուգահեռ գեղքն վէրին և Յաորին Շինսահուիտ, խրճեանց այգեստանաք, ի վերայ սրգունի պողոտային, կիսով մշտնջենաւոք յի-բերայս: Ցիշին այգիք և հնձանք գեղիս՝ յորհնեալ Զարատ գեղջ Եգեայ (257) և կնշանաւոյ ի սիրգին ԺԹ գարս, նախքանէք եկեղեցեաց տեղեացն: Վերին գիւղն բնա-կեալ է ի Հայոց 100 կամ աւելի տանց, և ի սակաւուց այլազգեաց, իսկ ի միւսումն որ և Պայազ մահանաւանի, իսան բնակեն 40 կամ 50 տունք: — Ցելից վերնոյն և հուսկ ներին կայ Յարխանլար-խարտաղ գեղջիկ այգե-ւէտ, որ նոյն Թուի ընդ Նորգեղջ: Ի Հար. սորին իբր մղտնաւ Հեռի՝ Զարզազ, բնակեալ յայլազգեաց. նոյն-պիսիք են և ի հարաւոյ նորին մեծագոյն և այգեւէտ գիւղն Ալթա-Գըշլաղ, և որ յարեւելից կուսէ Ձոճիտաս-

պատ բազմաբնակն. Ի հարաւոյ սորին Թէք-գիւղիկք որ և մղտնաւ յելից կայ Ագճագըշլաղի, և բնակեալ է ի Հայոց իբր 50 տանց, և ի սակաւուց մահմետականաց: — Իբրու փարատաս հեռի ի ձախակողմեայ՝ յելից կուսէ՝ ուռ վտակաս միոյ Հրազդանայ և ուռ սոսրատոյ քարաքիւղ՝ կայ Փարաքար գիւղ այգեւէտ, մխիթարե-ան երեւանայ և Էմմիածնի, ուր յատուրս Շահ Աբաս-այ բնակեցոյց Աղիրգիւնէ իսան գղերեսան ի Կարնոյ, որպէս և յայլ սահմանակից գիւղորայս: Աստանօր գա-դարեցաս ուռ վայր մի Թահմազ Ղուլի Շահ Պարսից ի գալն ի վերայ երեւանայ. « Եւ ես, ասէ Աբրահամ կա-« Թողիկոս, ի նոյն օրն գնացի ի բանակն ի Փարա-« քար՝ սակաս ընծայիւք. և կրկին յատագրեաց և գար-« ձոյց զիս ի վանքն. և ինքն գնաց ի վերայ երեւանայ « ի յԵղեւարդոյ կողմն »: Ի հարաւոյ Ագճագըշլաղայ և Թէք-գիւղէքի ուռ Հրազդանաւ՝ մինչեւ ի խառնուրդ-սըն յերսաբ՝ գետք են, Ազոյգ որ և Պատասխ Քաւ կոչեցեալ, գիւղ մեծ իբր 100 տամբք, խառն ի Հայոց և յայլազգեաց. սրամ մերձ յախակոս գետոյն՝ Գաւիլի, գետ Հայոց, այսպէս կոչեցեալ վասն փոքրիկ բերդի միոյ յայնմ գետոյն. յորում կոգման հուսկ նեղն կայ և խաչափարախ գետ մեծ, Հայանուն, այլ յայլազգեաց բնակեալ: — Կոչնպիսի է և մեծ գիւղն Հաճի-Լիմազ կամ Ալիազ, մղտնաւ ի բացեայ յահեկէ գետոյն. իսկ յամենն Շապու կամ Շօրյու Մհմանատար, և ասս բազմա-բնակ յայլազգեաց: Ի նոցանէ բնակեալ է և Ջանգուզ-կիսան ի հարաւոյ Հաճի-Լիմազոյ, յորմանէ եղեալ Հրազ-դանայ. յորոյ հարաւոյ կան յամենն գետոյն վէրին և Յաորին Նահիրի, մխահամուռ աւելի քան 200 տամբք, որոց փոքրագոյն մասն է Հայոց: Վերինն է անուշ Նա-տիս գիւղ Հայոց, զոր մինչ Օրդեկեանն յանկն վասն Տարապիճաղ. « այնքան ողորմած և գթած եղեւ ուռ ա-« մենեսեան, մինչ զի ի Նախիս գիւղ՝ որ է ի վերայ Հա-« րասանն գետոյ՝ զհաչ կանգնեցին, և անուամբ նորա « կոչէին զնա »: — Երկու մղտնաւ ի Հր. Յաորնոյն ուռ խառնըրդաւք վտակի միոյ օժանդակի, և ոչ հեռի յայլմէ Յաորւ ուռ կոչեցելոյ՝ կայ Յարխանլար-Քյուա (սաորին) գետ ուռնկայնակ: Ի վտակացդ մինչեցելոց վարարեալ Հրազդանայ ի սաորեւ գիւղս՝ յորդախառոյց իջանէ ընդ գաշտն Ալթարտեան ի Ծոց Երասխայ, խառնեալ գա-

1 Մաթոսինի գալն ոչ ինեւոյց յամի 1585 ասէր ուռ Պարս խոր. մինչ երեւան անկաս ի ձեռս Օսմանեանց, պատատակաղպոյն քան գամենայն հրիքս ուէրթեանն լինել. Da quelli che vengono di là (Revan) che hanno parlato meco, mi vien affermato, che il Gran Signore in tutto il suo impero non ha nè il più vago nè il più fruttifero paese di quello. — MOROSINI, Bailo, Relazione.

Պատեանի յատուկ քան գկէս ժի գարս գրէ վասն երեւանայ. Un pays abondant en toutes choses pour la vie de l'homme surtout en *bon vin*. C'est une des bonnes provinces de la Perse, et dont le Roi tire de grands revenus, tant à cause de l'excellence du terroir, que pour le grand passage des caravans. — TAVERNIER.

Շարաւէն իբր 30 ամաց յետ Պատեանիէի գրէ. Le pays est assez agréable et très fertile: les fruits de la terre y viennent en abondance, surtout le *vin* qui est fort bon et à bon marché ... Son terroir produit toute sorte de denrées, et on les y donne à vil prix. Les deux fleuves qui passent à côté ... lui fournissent de très beau poisson, entr'autres de Truites et des Carpes merveilleusement bonnes: elles sont renommées en tout l'Orient: j'en ai vu de trois pieds. On mange aussi à Erivan quantité de perdrix. — CHARDIN.

ԺԹ. կոստանդեան գրագիտ ար յամի 1836 ուղեւորէր. գրէ. Les fruits y sont excellents, surtout les *raisins*: ce qui semble naturel dans un pays où la première vigne fut plantée. J'en avais entendu vanter la beauté et l'excellence, et je les trouvais encore au-dessus de leur réputation. — GILLES.

2 Թէպէտ և մինչեւ չափով 20°. Բէսմ. գրի ընդհանրապէս ամառ-քանի, այլ յամառ գտնգտանէ քան գ30° ի յերկի. Ժամանէ հրդեհն գ33°, և քան վիրապութեան ապագիկ բերգին՝ մինչեւ գ38°. Նոյնպէս և ի Ձմերան՝ Թէպէտ մինչեւ սառնամանի համարի -6-10°, այլ յամառ իջանէ և քան գ-20°, և մինչեւ ի -24°, այլ և -26°:

առջինն փոքր մի ընդ արեւելս, և ի գաթաւածի անդ ի հարաւոյ (յարմէ) գետոյն կայ մեծ մզկիթ մի, յորմէ և տեղին անթնական Մզկիտ կոչի. այլ մերձ է նմին ի հարաւոյ կասէ Ալպոյ-քէնա գիւղիկ։ — Երկու մղոնաւ եւս ի սոսկու յարմէ գետոյն է Ախկանլը, և սակաւուք վերագոյն յահեկէ գետոյն Պուդամլը բերդ փոքր։ Եւ հասկ բնաւից յանկեան խաձըբերդոյ Հրազդանոյ, յարմէն՝ որ է յարեւմտից, Սարամալար գետ սլացզգեաց, որոյ մերձ են և Նորաշատատ գեաղք Թաթարաց Հատանլու, և Իչխի-գօրուղի։

Յարեւմտակոյսն՝ յարմէ գետոյն, զատմանաք վազըրապատ վիճակի կան գեաղք, Վարանգեար՝ մղոնաւ կամ սակ ասելի յարեւմտից Աբրպոյ, 10 կամ 15 ասմբք սլացզգեաց։ — Կիսով փարսախաս ի Հր. Նորին Գարագըղլըգ գետ ի բարերոյս երկրի, 25 կամ ասելի ասմբք սլացզգեաց. յորոյ հարաւոյ ի հախճախաս վայրի է Զօպան-գարա բերդ։ — Յաւարա տաշմանոյ վիճակին ընդ մէջ խաձըբերդոյ Հրազդանոյ և Մեծամօրի՝ յեղր Եբտախոյ մեակ գետ է Ալիտ-քէնա 20 կամ ասելի տասնբք սլացզգեաց։

Իսկ յարեւելակոյսն կամ յահեկէ Հրազդանոյ ի կողմն Գառնոյ՝ գեաղք են, նախ ի Հր. Սոսրին Շենհամի իրր կիսով փարսախաս՝ ի վերոյ արքունի պղծատային որ տանի ի Նախճաւան, Նորագաւիթ մեծ և պղեցից և բարերաց գիւղ[1] Հայոց՝ ասելի քան 100 տանց։ Աստանօր ազատ զօրքն Թահմազ խան՝ որդի Ալիրզա-Նոյ, ի խազալն ի վերոյ Օսմանեանց։ « և ի հաւախօս » սին եկին և անցին զգեան Հարաւասան և եկին յԱղա- » պարն », ուր գիմեաց և հայր նորա առեալ և ի Նրբագաւիթ, որպէս և այլ ազատք ազատք « որս ընտիրս և կրօնիս՝ ի գործս թաւանքի », (Հրամանագիրս)։ Յետ սակաւուց յաւարս արշաւանաց Սուլդան Մուրատայ ի վերոյ Պարսից, Թահմազ երկու կարան ի գիշերի կին մի Ղզլար անուն ի գեղջէ տասի և « հանին ի » ձի, և նա անկաւ ի վայր. և գթեալ հանին ի ձի, և « նա գթեալ անկաւ. և երրորդ անգամ նստուցին ի » ձի. իսկ սրբասէր կինն գթեալ անկաւ. իսկ Տաճիկք » ձանձրացան, քանգի և երիքիւ եւս կրէին ի Պարսից » ցըն. վասն որոյ սրախողոխ սրարին գերանելի կինն » Ղզլար, Թագին կիսամահ և փախեան. և Պարսիկք ո- » մանք պատահեցան նոցա, զմին սպանին և զմիւսն կա- » լեալ տարան, և կինն Մեծ սուրբ երկուս. և եկեալ » քահանայք հաղորդեցին զնա. և յետ երկուց աւուրց » հանգեաւ ի Քրիստոս։ Սա կին էր սան միոյ որ ա- » սէին Սինա Զաքարիա, ի նոյն գեղջէն Նորագաւթայ, » որ գայր ի վաճառականութիւնն, և աւազակք սպանին » զնա երկու ընկերօք ի Մաշհադրիւը գիւղ[2] »։ Ի մեծի ասասանութեան Երեւանայ՝ կոթանեցաւ ընդ սլյս և գիւղս այս, որ և Գիւղաքաղաք կոչէր յայնժամ, զի էր բազմամարդ և բազում եկեղեցիք էին ի նմա, յանուն « Սրբոյն Գէորգայ և Սրբոյն Գրիգորի և Սրբոյն Սարգսի » և Ս. Աստուածածնին և Ս. Կարապետի, և Ս. Հրիփսիմեանցն, և Ս. Նշանակին »։ (որ), որպէս գրէ սին ի նմին ամի։ — Է սա մեզ Պաղմաթան մի գրեալ ի Մաթրէոսէ ասելոյ ի գեղջս յայմիկ, յամի 1657, « ի անգութսահութեան Նահաւ-գուլի գահին »։

Մղոնաւ ի Հր. Նորագաւիթ կայ ի վերոյ պղծատային և Նորագիւղ, յայլազգեաց՝ Թագաքենա կոչեցեալ, գաւարճալի գրիւք ի սոսկաս բլրոց, այգեօք և անգաստանօք, և սա յաւերելոյն ի ժամէն Երեւանայ, որ և արդ սմայի է։ Եկեղեցի գեղջս որ Նորագեղ գրի յամի 1465-6. կոչէր Ս. Գրիգոր, որում Աղիզ՝ կին Խերապիճի ընծայէ աւետարան մի « գրեալ ի փոսաւոր վանքն Եղիվարդոյ, ձեռամբ.. Մաթէոսի »։ սպասաւոր եկեղեցւոյն էր Յարգիս քահանայ. տանուտէրք գեղջն՝ Ամիր, Ջանիբեկ. Յոլաանբեկ, Գայիկ. Աչոյ, Սարգիս, Միխթար, Պողոս, Միրագեղ, Մանիկ. Լզիզբեկ։

Իբրեւ փարսախաս միով ի սոսկս ի վերոյ արքունի պղծատային կայ մեծ գերեզմանատեղի՝ ոչ գիտեմ որ. պիսի գեղջ լեալ անդ յառաջումն, կամ թէ Պոլուխանոյ աւանի, որ յարեւմտից Նորին է սրատարած պղծատային՝ մղոնաւ և աւելի, և է տասնկարնակ բազմութեամբ տանց իրրեւ 450, և իրր 3000 բնակչօք, երկու մղոնաւ կամ խուն աւելի՝ յարեւելից Սարմանլար գեղջ և Հրազդան գետոյ։ Յայսմայր Հունիսի սրգ յայսմ կողմանէ սաշման վիճակիս և գառաւին Կասպից. թէպէտ և թուի ինձ եթէ անգրագոյն եւս ընդ սրեւելս ձգէր քան նախնեաց, ունելով զգաշտավարն՝ ուր սրգ վերջք ընթացիկ Ագատ գետոյ և խաձըբերդ յերեսս։ — Ա սոքօք խնդրելի են և գեղք Թաթարաց Ձագալաչու և Գարաբէփ։

Ցիշի ի նախնեաց Կաւակերտ գառատկերա կամ գետ առ Հրազդան գետով, որոյ սրգ անծանօթ է տեղին, այլ թուի ի մասին գետառվոյն որ մերձագոյն իցէ յԱստանն Ալրաթատոյ. զի ընդ Հառանց-մսրգի և Արատչատ՝ կալուած էր տան կաթողիկոսարանին (Գըլեայ), և գրաւեցաւ ի հարատահարութենէ ասպիսանին Խուդիմայ.

1 Դասանիօք որ գիշերթիկաց տան յ'8 սգտատ. 1701. *Nocquevit* կոչէ, և գովէ գերկիրն առնաքեր. գգինին նարընձագոյն սպին իրրեւ գկրճատաց. Excellent vin clair et tirant sur l'orange et aussi bon que celui de Candie... La campagne de Nocquevit est admirable, toutes sortes de biens y abondent, et l'on y mèprise des melons que l'on estimeroit fort à Paris. — TOURNEFORT, Lettres, 19.

2 Զաքարիա Սարկաւագ պատմէ. Ա. ԼԲ. ԽԸ։

ԴՐՈՒԱԳ (Բ)

ԹՈՒՐՔՄԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՂՔ Ի ՀԱՑՍ Ի ԹԵ ԴԱՐՈՒ

148. Որպէս նշանակեցաք 'ի սորագրութեան Լիմիա-ծընի, ազգային պատմիչ գործոց Լանկիմարի յերկրի մերում՝ Թովմաս Մեծոփեցի, առանց գ'ասան և ըզառաձին յիշելոց, իբրև յանկարծահաւաք իշխող կինգրանի Աբրահամեան նահանգիս, ևցոյց մեզ՝ նախ քան զհաստատակել թե դարու, զեաղուպ անն, որ տայր հրաման ինգրոզացն՝ հաստատել Լիմիմածին զաթոռ կաթողիկոսութեան, և ինքնին արքայակերպ հանդիսիւ եկեալ մեծանէր զընտրեալն՝ 'ի վաղարշապատ։ Իբրեւ յայնմի իւրոց ժամանակակցաց՝ զանց արարեալ է Նոքա տալ ծանօթս զիշխանէն. այլ մեզ յետագոյիցս, քէպէս և ոչ ցանկալի՝ այլ այնքան եւս առաւել կարեւոր է գիտել զքաղաքական հանգամանս կամ զիշխողութիւն տեղագրեալ կոչմանցս, որչափ գի մի 'ի մեզագոյն կամ մանաւանդ բազմաշխոյժ յետգանակաց է գոլն թե՝ յերկրիս Հայոց. յորում՝ և գրեալք գտանին ցարդ ոչ սակաւ մատեանք, յորոց յիշատակարանս ստէպ անաւանին տիրապետք կողմանցն, մերթ բանաւոր և մերթ աշխարհական, և բազում անգամ պարսի, ազալ, աւղղան, խան, փոքշան, բագաւոր, մէլ, միրզա, և ևս հնչղագոյն՝ Շահ-Արմեն (Թագաւոր Հայոց) կոչմամբ. այլեւայլ անձինք, Օթման, Եուսուֆ (Քաւսէֆ, Ուսուֆ), Իսքանտար, Շաո Ռուն, Միրանշաո, Ջիհանշաո (Ջհանշայ). Էսղուլ, Հասան, Ռոստոմ, և այլն. և ամենեքին քաւին ինքնագլուխ և հզօր իշխանք, առաւել կամ նուազ ծանօթք և անծանօթք առ ատեսս և առ մեզ. զորս պատշաճ և պիտանի վարկանիմ ծանուցանել փոքր 'ի շատէ ընթերցանելեացս, եւ առ 'ի գիտել եթէ որպիսիք ամանք ձեռն ամրառնային 'ի վերայ հարազատացդն գաւառացս Հայաստանեայց, եւ առ հասս լրնել բանից յիշատակագրաց մերոց. և յայս տակս՝ հանդուպագոյն համարիմ յաւէտ զնոցին իսկ զվերոց զրոյց հարեւանցի բանս՝ յետուլ 'ի հիւսուած գոյն գրուագիս, զոր ըղձալի է քէ լրացուցցեն ապա այլ եւս յիշատակք մատենից՝ ինձ անծանօթք՝ որք գոցին առ այս։

Գիտելիք 'ի առյգ պատմութենէ՝ զի յ'այն ինչ բառնալ արքունի հարըստութեան Բագրատունեաց և Արծրունեաց Հայոց, հասին հրաւք Նոքոց Սկիւթացւոց, Սիւնեաց Թուրքաց, և տիրեցին 'ի Ծովէն Կապկից մինչեւ 'ի Մխիթարականն, 'ի ՃԱ-Բ գարս. յորոց չտաւիղեալ աւերանաք՝ նաև յԱԳ գարս արքայակերպ տիրէին 'ի Բերթա, յԻկունիսն և յայլ հին քաղաքամասեսս արեւմտեան Աբխազ. ընդ որոց ոչ փոքր գործ եղեւ մարտի կամ հաշտութեան՝ Ռուբինեանց մերոց՝ տերանց Կիլիկիոյ. այլ 'ի կոտորել միահեծան իշխանութեան յոլորգացն Աղփարսլանայ և Մէլիքշահ՝ 'ի վերին Հայս և 'ի կողմանս Աղրտատայ, զորացեալ տարածեցաւ առ վայր մի իշխանութիւն Թագաւորաց Վրաց՝ գործակցութեամբ Հայոց, և յաւէտ առաջնորդութեամբ երկուց հզօր և ձեռներէց տհմից. Օրպելեանց ձննականաց և Զաքարեանց Մարաշեցոց. յաւաշչէն 'ի սուս Զաքարիա Սպասալար՝ զիծ մանն աշխարհիս Հայոց թագաւորին կամ թագուհւոյ կոչր, այլ ոչ ինչ նուազ յարքայականէն վարէր իշխանութեամբ և փառաք [1], որպէս և առ նովաս և յետ նորա՝ եղբայր իւր Աթաբէկն Իւանէ. որոց ծառայք անգամ միծամեծ իշխանք էին կողմանց կողմանց, որպէս տեսաք 'ի տերզրութենէն Աբարտայ, վաչտանգին և Պռոչինէ, և որոց զարմ իշխանափայլ ընդ Օրպելեանցն՝ և յայսմ ազգէն և 'ի Մխոականն՝ պայազատացին և 'ի ԺԴ գարս, և ցմեր իսկ զար գտանէին պայազատք պայազատացն այնոցիկ՝ վաւեր կամ անվաւեր ազնուականութեամբ։

Բայց չեւ կէս զար յաւէտ գիրիչհանութեան վրայ հայոց, 'ի լրման առաջնոյ քառորդի ԺԴ գարս՝ նոր առ պատակք արեւելից՝ անթիւ գումարտակք Մողոլից կամ Թաթարաց՝ (զորս Նեստորդ կամ Ազգ Նեստորաց կոչեն մերոցին գրիչք ժամանակին, և ամանք խառս Թաթարք), պղտղեցին զրաւմամբ արեւմտեան Ասիա, արկեալ ընդ ծով իշխանութեան Թաթարին իւրեանց զամենայն պետս, տէրսան և Թագաւոր, ընդ որս և զՀայոցն՝ որ 'ի Ծիսաւան, և գԻկոնիոյ սուլտանն, զամենս ընդ հարկաս կացուցեալ, և զամենս քնաւին 'ի բաց բարձեալ. մինչեւ 'ի սկիզբն ԺԴ գարս յարեւմտեան ծագս առհմանաց իւրեանց՝ հզօր դիմակալութեամբ սուլտանաց Եգիպտոսի, և յարեւելս՝ բազմաման հերձմամբ և հակառակութեամբ զանից իւրեանց տէրապետից՝ սկսան նուազիլ. այլ տակաւին անզր քան զկէս գարան (ԺԴ), զանն նուազ 'ի Գաւրէժ՝ յայնզր աշխարհակալին Հուլաղուին՝ համարէր տէր երկրիս Հայոց, և տհմին Նորա և տէրութիւնն՝ Իլղանեան կոչմամբ բաւեաց, քէպէս և յայժ նուազեալ և կապակալ յիշխանութենէ՝ մինչեւ ցկատարած ԺԴ գարս [2]։

Այլ 'ի ժամանակի նուազութեան նոցին յարեւմտեան,

1 Գրիչք այնր գարս ընդ Թագաւորին Վրաց կամ առանց նորին յիշեն զժամանակի. Յաչխարհակալութիւն Զաքարէի և հզօր Նորա. և յետ Նորա' յանկարծ սորա. որպէս ոմն յամի 1214. " 'ի տէրութիւն տէրոյն' Իւանէի ". այլ ոմն (1218). " 'ի հաղթութիւնս Հայոց և Վրաց' Իւանէի և մանկանն Շահնշահի " (որդւոյ Զաքարէի). այլ որ յամի 1235. " Յիշխանութիւն Իւանէ տէրն Աբարեդ Իւանէի և որդւոյ Նորին Աւագին " և այլն։ Եւ յարշաւանս Թիֆլիսոյ' փոխ հպտնակ նոցին. " Աւագ, աւագ և հզօր աւագ գաւառութեան ժամանակիս " գրէ ոմն յամի 1250. այլ ոմն (1258). " Մասնեցաւ աչխարհն Հայոց 'ի ձեռն թաւժագաւ ազգացն որ կոչի Դասդ " և միւս ոմն (1267). " 'ի քանակութիւն Քիան կողմանցն արեւելից ... խաւժագաւ և բարբարոս ազգին Նեստոդոց, ընդ որոց գրաւեալ Ծառայութեամբ ... ազգս Հայոց " և այլն։

2 Յանուին յամի 1521 գրէ ոմն 'ի մերոցս' " Ունէր զբռնակալութիւնն քաղը աչխարհիս Հայոց Ի. վրաց' ազգն Նեստոդոց " — Եւս ոք յամի 1532. " Յանիկ մանկտահանեք բռնացեալ ազգն գաչխարհս Հայոց " — 1558. " Յաչխարհակալ գահոյիեան առեւ-

յարեաւ յարեւելս նոր զօրաթիւն, նոր սուն ձինկիզդան, կաղն թիմուր, ի զոյս նշանակէ ծանօթ անուն Լանկ որպ ծանօթագոյն եւս են աշխարհակալութիւնք և աշխարհաւերութիւնք. յորոյ՝ զարկածան 'ի Հայս՝ պատմէ Նախագիտելոյս մեր Մեծոփեցի, և բազում յիշատակութիւք 'ի վերջին քառորդի ԺԴ դարու և յառաջնում ԺԵ· որպէս ոմն՝ զապստամբս նորին կոչէ « խաժաղամ այլակերպ ազգ » . և այլ սուն զանմանս արշաւանացն՝ « յարեւելից դանէն մինչ 'ի դուռն Մարաց » . և անդրագոյն, որպէս յայտ է, մինչեւ 'ի փոքր Ասիա, 'ի սահմանս Պոնտոսի և 'ի Սերաստիա, (որպ յայսոսք Սիւ ձագեր՝ ազգան զանդազար ընթագրելոյն ամենի երիվարաց ամենագոյն հնծելոցն). ծանօթք են և ազիատալի դէպքեր 'ի վան, յԵրզնկայ և 'ի կողմանս վրաց, այլովքն հանդերձ, զորոց երկարագոյն եւս քան զվերագրիս՝ գրեցին ժամանակակից պատմիչք նոցին իսկ Թուրքացն կամ Պարսից և Արաբաց, և աւելի է մեզ երկրորդել։

Կարեւորչելի և նպատակ բանիս է՝ զազաժամանակ նաեւ երկրագոյն և կրօնագոյն քան զիշխանապետութիւն Թիմուրեանց՝ այլոց ամանց Թուրք տոհմից իշխանութիւն կամ բռնակալութիւն յերկրիս Հայոց և 'ի սահմանագրան՝ յԱթորիս և յԱթրպատական։ — Ի գրդել և 'ի գոլրդել տաճկոյ աշխարհակային արեւելից (Ճինկիզ զանի) զւորրնակոյ տահմանն և զտօհմն, ունիք 'ի տացանէ՝ ազատատերք ոչ պակաս քան զՈզոլս՝ զրուն ազգային բռնաւորին, ոչ ընդդէմ կալ նմա հանդուժ եալ և ոչ հնազանդել, խոյս եառն յարեւմտեաս կոյս, և անցեալ յայս կոյս ծովուն Կազբից՝ եկին մինչ յաշխարհս Հայոց. ասանք անդր անցեալ և քան զսահմանս սորին՝ յԱթորիս, և 'ի փոքր Ասիա, որպէս նահապետ այժմեան մեծի ինքնակալութեան Օսմանեանց, այլք կային մեռցին յերկրի մերում՝ ձեռն արկանելով կոտմանց կողմանց. այսպէս և այլ եկք յարեւելից՝ յատուրս յաջորդաց ձինկիզ զանի։ Ի տացանէ երկու տահմք հզօրագոյն գտան և սիրագք երկրի մերում, զազանատանք և զազանշանք, Ագ-գոյունլու և Գարա-գոյունլու (Աղզոյունլի և Պարագոյունլի) կոչեցեալք, ըստ նշանի գրօշոց իւրեանց, Սպիտակ և Սեաւ խոյ, զոյս հոմանատիս կոչեմ 'ի կարգի բանիս՝ Սպիտախոյ և Սեւախոյ· առաջինքն կոչին եւս Բայինդուրեանք, երկրորդքն Եուսուֆեանք. երկոքին եւս 'ի Մահան գաւառէ Պարսից սահն վտաբեալ 'ի վերջ կոյս ԺԴ դարու, և առ փոքր փոքր սփռեալ զգազրիական իշխանութիւն և զիշխանութիւն՝ 'ի Մեծ և 'ի Փոքր Հայս, յԱթրպատական և յԱթորիս, յԱտրեատան և 'ի Բաբկան (Բաղտատ)։ Ոչ է ծանօթ գործ նոցին՝ ցվերջ կոյս ԺԴ դարու կամ ցժամանակս արշաւանաց Լանկթիմուրի, որում Նուաճեցան կամաք Սպիտախոյքն։

Սոցա երիցագոյն յիշատակեալ նահապետ է ձէլայիր սաւրատան, այն որ նա միանակ խօսիլ էր Էգիպտ՝ հար Էրզրոգրաւի՝ նահապետին Օսմանեանց՝ գկոզմանս Թլթակ 'ի Հայս· առ Թիմուրիս՝ առհմապետ նոցին էր Գարա Օսման՝ յառաջ Օթմանն գրեալ, որ կոչի եւս Գարա Եուլուգ, որդի Թուր Ալիպէկի· զոր սակ Ալի կոչ ոմն 'ի մերոցոց (յամի 1433), և զորդիս նորա Օթմանն և Գունդլուշայ, (զոր սաւրք կոչեն Գունդլուպէկ), և զորդի յետնոցս Եաղուպ աղայ։ Սա է անչուշտ իշխողն Երեւանայ և ծանօթն պատմչի մերում Թոխմ· Մեծոփեցւոյ. և մարթ է համարել գնոսա իւր նախ քան զինքն կացեալ յոյնմ իշխանութեան, մինչ եղերայր նորա երկոքն Գարա Օսմանն արշաւէր 'ի փոքր Հայս, առնոյր զԱերաստիա և զապանանէր (1398) զԱնկիւռ Պարսմանեստին, գնահատակեցն Սեբաստիոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, ապա և զմիւս բանաւոր տեղիսն՝ զԱղուլ Աւտս, այլ և զփիր Լամէր՝ զոսէրն եգնկոյ, և գամ քան զդամ բանացեալ անէր գկոզմանս Աւտրոյ· և ընդրէս գտեալ յոչս Լանկթիմուրի և որդւոց նորին՝ տարածանէր զիշխանութիւնն, և հաստատէր զաթոռ իւր յԱմիդ· որ՝ գրիչ ոմն մերոց ասէ, յամի 1433, « տացէ Նմա տէր յաղթութիւն ընդդէմ թշնամեաց իւրոց, և տացէ խաղաղութիւն ազգիս քրիստոնէից. ամէն »։ Աւտ և Մեծոփեցին· « Օթման » անուն՝ Աղզոնլու, տերոյ յոյժ ազգիս Հայոց, քաջ զօրական, որ և առնն, թէ եօթ անասուն և երկու պարան տպանեալ էր, և գԻթորդէքիր (Տիտրդէքիր, Ամիդ) յինքն գրաւեալ »։ Աւեալ էր սա 'ի կնութիւն զդուստր Ալիքի կայսեր Ջրտպիզանի· յոր ակնարկէ Ժամանակիցն ոմն գրիչ մեր, յամի 1425 . « Ի ժամանակս Օթման պատին, և ազնականութեամբ Գեւտիսիս խան » Թունին (Տեսդոդիոս, ասիկն) և խազար ազգին, որ » (էր) եղբօր Հօրն որդի՝ Պարան Թութլուշին, և Պարան » Սուլէմանին »։ — Տահմ Սպիտախոյից վան ընտանեանն ընդ Թիմուրեանց՝ իրրեւ հանապետ նոցին՝ Թարար կոչի յոմանց և 'ի կարգէ Նեւատաց, իսկ Ասւտխոյքն յատկապէս Թաւրքմանք կոչին։

Տահմապետս սոցա 'ի ժամանակի առաջին արշաւանաց Լանկթիմուրի՝ յարեւմտեաս, էր Գարա Մուհամմէտ, որպ սակաւ ինչ ծանօթ է յիշատակ, այլ թոռ մեծաս զօրութեամբ սիրապահեալ բազում գաւառաց. Քերեւս սա իցէ նշանակեալն համառօտ 'ի ժամանակագրաց, « Թաւրքն (որ) էառ զԱրտան 'ի Պլէ (1387) Քուականէն »[1]։ Ոչ կամեցաւ սա Հնազանդել Թիմուրի, որ յետ սիրելոյ այրաւանան կոչմանց և ամուր բերդին Բշնոյ (1387) « 'ի գարնանային յեղանակին առեալ զզօրս իւր՝

գան Մահմատին ¤ ։ — 1543· " Զօրացեալ են ազգն Ղեւտագոյց 'ի » վիրոյ քրիստոնէից, և 'ի սուր սատերի մտեին, և յատուրի հարը » կանեն և 'ի գերութիւն վարեն զրազում գաւառս ¤ , և այլն ։ — 1548· " Ի գաւն և յանդրբի ժամանակի, խաղմ և խառնափոթ բռնակալացն, Ընձիւղն 'ի գպրութիւնէ տեւտանդն ¤ , և այլն ։ — 1576· " Ի չհաստատ ժամանակ ¤ , զոչէ ոմն. Քերեւս ոչ գիտելով զի ասա հանգերձեալ էր գնեա գալ հնձել բազմավիշտ եւս ժամանակին Թիմուրի։ Սակաւուք յառաջ քան զնեաս ասրա յաշխարհս մեր՝ Թոխմ-աշէ գան Ղիչլոփ Թուխարայ ասպատակ սփռեալ էր յԱտրպատական, առեալ գԴաւրէժ, և փոյթ բնդ փոյթ յետս գարձեալ· զորոյ գերեալ խնդրելոց յետ սակաւուց Թիմուրի, նուաճեալ գերկիր նորա։

[1] Թոխմս Մեծոփեցի ասէ և վան սրպոյ նորա Եուսուֆի, եւ թէ, " Էառ Պլէտան 'ի Սերաստոյ իշխանէն " Օրզկիտան. այլ թէ նոյն և մի առումն իցէ նեղէ սրէ՝ ոչ գիտեմ. բայց Թոխի երկոցուն 'ի միասի ժամանակի՝ ւորն և սրպոյ՝ յայլն այլ կողմանս սրաբերիս մերոց սրերապետել կամ բռնանալ։ Իսրեւ նշանաւոր գէպս թէ՝ բազում ժամանակագրիք յիշեն գառումն Պրուսայ 'ի Թուրքաց։

» գազազաբար եկն 'ի վերայ Թուրքմանին' Ղարա Մահ-
» մատին. և նորա գիւտագիալ' փախեաւ 'ի Նմանէ. և
» նա զայգընթաց արշաւմամբ իրրև զայծեամն, զրա-
» զամ աւուր հանապարհն 'ի ասկաւ աւուրս, եհաս 'ի
» վերայ նորա' 'ի գաւառն Ճապաղջրոյ. և նա (Մուհա-
» մէտ) յետս դարձեալ' մնին 'ի պատերազմին. և զար-
» մանալի գործ գործեցաւ. զի Հարեալ վանեցին զպիղծ
» բանաւորն, և զգլխաւոր զօրաց նորա Լօզևա զան անուն
» ազանին, և այլ բազում զօրս ընդ նմա: Իսկ նա (Թի-
» մուր) յետս դարձեալ եկն յերկիրն Ցարեզոյ Մաշ կո-
» չեցեալ »[1]: — Յետ այսր քաջաբեան գործոյ' ոչ եւս
երեւի Մահմետիկա, զի և յաւուրսն գան զամն 1390 մե-
ռեալ է, թագեալ իւր յաջորդ զհաշակեան և թերեւս կո-
րուսեալն գան զինքն զորդի իւր Գարա Եուսուֆ (1390–
1421)· որ յետ մեկնելոյ զօրաց Թիմուրի 'ի Տարօնոյ, ա-
ռաքաւակ սփռեալ կազապատաց զրագմութիւն Հայոց
եկելոց 'ի կողմանց Վասպուրականի, և զմասն գերւոյն
և աւարին յանձն արար յամիրայն Թուիայ (Շէյխ Շա-
յխաճ) վարել 'ի յերիւս իւր, որպէս և արարն. անդր դէ-
մեալ էր և Փիր Հասան աժն 'ի զօրէ Սեւախոյից,
» որչեալ 'ի Ղարա Մահմատէն »[2], ասէ Մեծոփեցին, և
յաւելու· « այն որ յետ ժամանակի ապան գնաց և զօրդին
Բայրամ անուն »[3]· զօրոց գհետ մեռեալ գային զօրք
Թիմուրի. և անդ 'ի վերայ լերանցն բարձանց բազխալք
ընդ միմեանս, « խորտակեցաւ զօրաբիւրն Ջաղաթայից
» (Թիմուրեանց)· զի մին մարդ 'ի Թուրքմանէն հարիւր
» ոգի սպան, Մարուի անուն. և զօրացն արեւելից 'ի
» փախուստ դարձեալ ... 'ի վախից 'ի վայր մղեալ գա-
» հավիժ եղեալ աստակեցան 'ի կարաւան. զոր և ասէին'
» եթէ աւելի էր քան զ'2000 ոգի »: (Այլ ազգ ազնուա-
կան երկիւղիւ և աներկիւղութեամբ' յայսմ խառն մար-
տի' ծանօթն 'ի պատմութեան' կինն Մշեցի' գահավիժ
արար զանձն ընդ վախան, զենեալ յաւազագոյն գինեկիկ
իւր, զի մի հաւասար և արբութիւնն վատանգեցին): Յեր-
կրորդում աւուր կատարածին հաւանել Լանկիթմուրի, ել
'ի լեառնն, և անհնար գնախիրն' յայսուչ հարաւ, և ոչ
վատահացաւ հետամուտ լինել Թուրքմանին, որ ընդ
բարձր բարձր կոհակս Մարութա լերանց' այծեմանման
վազիւք անցեալ երթայր և հեռանայր:

Ի հեռանալ Լանկիթմուրի 'ի կողմանց աստի' հասար-
ձակ տիրացան Սեւախոյքն. այլ 'ի գառնալ նորին միւս
անգամ (1394–5), յետ բազում աւերածոց և սրանձնե-
ցութեանց' « աւերեալ քակեալ զաշխարհս ամենայն »,
դրէ ոմն. կարգեալ էր զԱմանդ իշխողն Արծիւոյ տե-
ղաւոյ չարչակոյ' գառաւաց ծովուն Բզնունեաց. յարձա-
կեցաւ Եւսուֆ 'ի վերայ այսր քաղաքի, սպան զտուէ-
կանն (Հիմնի). պատերազմեցաւ և հաղթեցաւ և ընդ
ամիրային Պատանայ, որում յօգնութիւն գայր գունդ մի
'ի զօրաց Թիմուրի 'ի կողմանց Բասենոյ, և լուեալ գհաղ-
ւածութիւն ամիրային' գառնայր յետս, կողոպտելով և գե-
րելով զդիւղն Աղի: Զայն լուեալ Եւսուֆի (յերագան
բանիցէրէ միոյ Յովհան անուն), առաքեաց զերդայր իւր
Արալի կամ Եար Ալի, Թափեաց զաւարն և զառաջ-
նորդ գնդին (Զոլամիշ) կապեալ առաքեաց յԵգիպտոս 'ի
պատանդ. ուր և ինքն սոխակեցաւ անկանել: Քանզի լը-
ուեալ Թիմուրի գերեւմանն' առաքեաց 15,000 այր 'ի վերայ
նորա, և նա խոյս եւս յարեւմուտս, մինչեւ 'ի Փոքր Ա-
սիա' 'ի սահմանս Օսմանեանց. և զի խնդրէր գնա Թի-
մուր 'ի սպանէ, էանց կամ վարեցաւ անդր 'ի Մօրր
(1395–6), ուր և եկաց 'ի գիպաշոյ մինչեւ ցնաև Թիմուրի:

Յետ այնորիկ գարձ արարեալ և մտեալ 'ի Հայս' ըս-
կըսաւ գոգալ ոգորել ընդ արդիս Լանկին և ընդ Սպիտա-
խոյս, հարատած մեծամեծս հաւատացանելով նոցա. մին-
չեւ գրել տրամն ժամանակակից' չափազանցութեամբ,
եթէ « Ագդն Ղեւոզաց անչինչ կարաւ և փախանդագ նո-
» րին իշխանաց սիթաւոյս Աղոյաստանեաց' Թագամածին
» Գաղա Յուսուֆ անուամբ, որ և մարտեաւ երկու ան-
» գամ և յաղթաշաւթաց զամն 'ի Թաւրեզ չար գա-
» դանին' Թամուրին, չարաբարու ահեղատանիլ և չա-
» րաբիրա' անուամբ Ալաադր »· այսինքն է Հայաստիքիր
արդի Միրանշահ' որդւոյ Թիմուրի· որ գհայր իւր (Մի-
րան) գահընկէց արարեալ էր 'ի աէրութենէ Ադոյաս-
տանի, յանձնելոյ նմա 'ի հօրէն' 'ի գառնալն 'ի Սը-
մբրգանդ· իսկ Միրանշահ զայլ որդի մի իւր' Իսմէր' ե-
դեալ էր փոխանակ իւր 'ի Գաւրէժ: (Այս այն Իսմէր
է' որ խարէութեամբ կռչեալ առ ինքն գիշխանս Օրդե-
նեանց գիւորրել և գՄուրատ եղբարս, և գՏատարայիճ
աէրն Էրզէնճանոյց Մինեանց, գՂրիտան իշխանն Աղձից
և գՍոփրամիշ աէրն Մոկաց' 'ի միաբանից ընդ Հաւմ-
մայ, և զայլս անաւս, 'ի նեղ արկ և եհան 'ի հաւատոց.
այլ նորա « յետոյ զղջացան և եղեն ջնորհիս հաւատա-
ցեալք Քրիստոսի »· ասէ Մեծոփեցին: Բայց Միրան-
շահ անդիշաչար լեալ ապերախտ որդւոյն (Էսքուէքերի),
մարտակից եղեւ նմա ընդդէմ Եւսուֆի, և անկաւ 'ի
մարտին (1408)[4]. — Զկերծեալ յոսխէն մեծէ' Եւսուֆեան
Թուրքմանն գկոմսանս վանայ և Բաղիշու (1409)· բաղ-
խեցաւ ընդ սիրելիսն իւրոց Գարա Օսմանայ' 'ի գաշտին
Մշոյ, և վանեաց. բայց գիշեր 'ի պատմանս հաշատեան
(1410), միշտորգութեամբ փիր Օսմարայ սեաւն Եգըն-
կոյի, զի Նուաճեալ էր Եւսուֆի և զոյս քաղաք: — Ի գե-
գերիկ նորա 'ի կողմանքս' աւրդան Ամիէտ որդի Խվէ-
խոի ձէլայիրեան' յԻրդանեանց անտի, ժամ դիպոյ գը-
տեալ' անդրէն տիրացեալ էր Գաւրիժու. եհաս Եւսուֆ
'ի վերայ նորա (1411), յԱլատա գեղջ եհաղ և սպան, և
նոտոյց 'ի գահ Աղոյաստանի զօրդին իւր Փիրպու-
տագ· » և սրտր խաղաղութիւն վերին կողմանց աչ-

1 Թուխտա Մեծոփեցի·

2 Որպէս և այլ բազում տրիք' անտրոյ են և ասա քանց Մեծո-
փեցւոյն, թէ « զի » հապա· այլ հաւանագոյն է թէ Փիր Հասան և
Պայրամ են սպանեալք 'ի Գարա Մահմատայ·

3 Ժամանակակիցն 'Երիզոր Վրիբնոյ Խլաթեցի' համառաւտ ըս-
դեպս Միրանշահի, 'ի չափսրան պատմութեան իւրում այսպէս·

4 Իսկ Միրանշոյ որդի Նորին' (Թիմուրի)

Եկեալ 'ի Թախթին Թաւրէզին·
Որոյ ընդդէմ կացեալ Նորին
Ղարա Եուսուֆ Բահատուրին,
Չկոր ըզգօրսն Ջաղաթին,
Չսա ըզգլուխ Միրանշոյին·
Թաւրէժ քաղաք Հայաստանին·
Թագաւորեաց 'ի նոյն Թախթին »·

խարհիս Հայոց », ասէ Մեծոփեցին։ — Ցնո տանց ինչ (1416) մինչ նաւասել կայր 'ի վազարշակերտ Բագրեւանդայ՝ բանտարկութեամբ խանէի որդւոյ Աղբուղայ 'ի գաւառէ Զաքարեանց, զրդեալ խաղաց 'ի վերայ վ յաց, 'ի կոզմանս Ախալցխեայ, « և գամենայն ազխարհն գե- » րի առեալ ... գերութեամբ լցին զաշխարհ ամենայն » Հայկազեանս տոհմ », և վաճառէին Ծանրագնոյ, մին- չեւ 'ի 10 և 'ի 20,000 գահեկան, այլ և յ'30,000. վասն բազմութեան գերեացն ասէ և Թլոխեցին,

« Ոչ մին հազար, կամ հինգ վեցին,
Այլ քան ըզբիւրն էր առելին.
Նոյն ապանելոցն էր բազմութիւն
Եւ անհամար որ ոչ ըմբրն » ։

Դարձ արար Եաւուփ (1417) 'ի կոզմանս Ալթուց, 'ի վե- րոյ Ամդայ և Դամասկոսի. բայց զի 'ի նմին ժամանակի միաւոր արգի իւր Փիրպուտաղ՝ իշխանացեալն Ալթպա- տականի, յետս դարձաւ, « իբրեւ զազուէս և զղոյիկան տկար », ասէ Մեծոփեցին. և Գարա Օսմանայ պարապ գտեալ՝ էառ զերզընկոյ 'ի փիր Օմարայ և սպան զառ,

Չհամբաւ աշխարհակալութեանց Եաւուփի լուեալ Շահ Ռուհի որդւոյ և յաղորդի Լանկթիմուրի, որ բանա- ւոր և յափշտակող համարէր գնա, չարժեցաւ 'ի հեռա- ւոր աշխարհէն՝ գալ 'ի վերայ նորա, որպէս երբեմն Հայր իւր. և այն ինչ անցեալ ընդ Սուլթանիա և մերձեցեալ 'ի Գավրէժ, եղ ընդդէմ նորա անվնհերն Եաւուփ. այլ « յարժամ մերձ եղեն միմեանց՝ զի այսօր և վաղիւն » մաքառէին ... հիւանդացեալ (մեռաւ յԵօճէն, մերձ » 'ի Գավրէժ). և զորաց նորա զինքն անթաղ թողեալ՝ 'ի » բաց գնացին ... և 'ի գնալն իւրեանց զամենեսեան կո- » զոպէին. և արգի նորա Ապասիան՝ անուն՝ բազում » ջանս եդեալ 'ի վերայ հաւաքացելոցն և ազգմանիքն » ապաքեալ՝ ազատեալ զամենեսեան » ։ Այս եղեւ, ըստ ասանց 'ի ժամանակագրաց մերոց՝ 'ի ՊԿՐ թուին (1420), ըստ այլոց 'ի ՊԿԹ (1421), այլ հաւանագոյն եւս 'ի ՊՀ, որ է միջոց գեկտեմբեր ամսոյ 1421 և 1422 ամսոյ, ըստ վկայութեան արժանահաւատ Վերենց Գրիգորի Թլո- փեցւոյ, որ ականատես իսկ եղեւ մասին գործեցելոց իրացն այնոցիկ.

Ցնո գարձն Թիմուրի յերկիր իւր՝ Եաւուփ հանդերձ ընդ[1] երկիրս Հայոց և Ասորւոց ականատ. որ- պէս զի մի ասի 'ի ժամանակագրաց մերոց՝ 'ի կարգել զայս տիրապետութեան սպրին, յետ խղանեանց գնէ զՄանկ- Թիմուր, և յետ սորա գնէաւուփ, 17 ամ թագաւորեալ. և այլք՝ զորոց քաղէ զրանս Աւետիք Աղգեցի, ասէն. « Ար- » ձակեալ (Նորա յԵգիպտոսէ) եկն 'ի վերայ աշխարհիս » Հայոց, և սրար չատ ասեր 'ի Կարփոյ երկիրն, » և գնաց 'ի Թաւրէզ, և այլ յաստիճանց. և միքանց քա- » զաք անգիս, մինչեւ 'ի Սուլթանիա և Օրէզ (Ալթուա- » րիւ) քաղաք, և հաւատական սրար գամենեսեան » ։ Ըստ իշխանութեանն՝ ասի ասէ, « 'ի բռնակալութեան Ռուսաֆին » . այլ ասի՝ « 'ի թագաւորութեանն Ռուս- ֆի » . միւս ասի « Մեծն Ցուսաֆ » կոչէ գնաւ իակ ըստ բարւոյն և գործոց՝ վերայինալ հեղինակին Գր. Վերենց՝ զառաջինն գովէ գնա, իրրա թէ,

« Ախար բազում խաղաղութիւն
Եւ յաջողութեն մարգկային.
Լր էնութիւն եւ ածկութիւն,
Ամենեւին անգոյութիւն » .

բայց յետ մահուանն՝ սրտաւեալ պարտաւանաք խոս.

« Յառակեցաւ, ըստ սրժանին.
Խաղք խոյտառակ սրպէս սեռին՝
Անկեալ յերկիր մարմին պղծին.
Չի չփոթեցաւ զորքըն չարին,
Եւ յիրերաց փախուստ առին.
Ոչ[2] նեխաւ գէշ գարչկին.
Ագռաւք հանին զաչիւ նորին,
Իակ յետ երից աւուրց եկին
Բարձին ըզդէշն եւ թաղեցին,
Իակ զորք չարին Միր Ռուսֆին՝
Ընդ որ գնացին՝ աւերեցին.
Չար անբզգամ մարդիկ էին
Եւ անառակ ազգ Թուրքմանին » ։

Ցաջորդեաց գնա Հարամդին Խաբէնտէր կամ Ապան- դար (1421-38), Թագաւոր Հայոց եւս կոչեցեալ (Շահ- Ալամէ), անհաչա թշնամի Թիմուրեանց և Սպիտակոյից. գնեղպատիս ազին Գարա Օսման՝ հալածեալ 'ի սահման- նաց Ալթիշա և Ալթկէզ, և մնեալ 'ի բնիկ սահմանս իշխանութեան նորին, եհար գնա և գնիզակակից նորին սէրն Հընդկիի. սա Սաֆան ? գեռատիս. սրպէս և յետ բազում ամաց (1535) յարեաւ իակ էարկ գնաւ Բայց յաւալ քան զոյսսոսիկ՝ մինչ 'ի կոզմանս Բազատասայ էր,

133. Ալթսր գրամ Լչպա Նասր Խոչկնաէրի հատեալ 'ի Դաւրէժ.

լուեալ գնահ հօր իւրոյ և գգալատա Շահ-Ռուհի՝ փա- Թացաւ զօրաժողով լինել, « և սահել զզօրս հօր իւրոյ և » գիշա Հիսանին, եկն 'ի Բագրեւանդ գաւառ, մերձ » աւրք ուխարին (Ցովհաննու) ... կամէր գնալ 'ի վերայ » Շահռուհին » . հասեալ և սորա յԱրձէշ՝ եա սեղ փոս հատանել, որպէս և « յԱլոպակ, մինչ 'ի լճառն Աղու, և » միւս օրն ... 'ի գալան Ալաշհուենաց 'ի Թամուգաշն, » յահէ զօրացն յիմարին և զօրէզ զօրականին Աքանգա- » բին, եւ հասեալ 'ի Վազարշակերտ՝ 'ի գալան Բա-

1 Սղոդէլոյ կոչէ զայս Խլաթեցին, և ըստ բարւոյն՝

« Լիրք. սեղգամ, յիմար հոգին.
Լր Ջնասկար եւ ասերոց
Շատ բարեկի չէին գաւառներն.

Չ Ասրէչ եւ չԱրծկէ ասերոց,
Չ Ռուսեն եւ չԱնկիկեն քահեց.
Չ Կարծոյ քաղաքն չԱրզրում
Ինն գամենայն խոտա ասերոց » ։

» գրեւանդայ, հակառ առ հակառ բանակեցան. և մը-
» տեալ ի պատերազմն՝ հարկանէին զիմեանս. և որ
» և քան պատերազմողն մտեալ ի մէջ անթիւ զօրացն
» Շահառւհին, և զթագաւոր առաւակեալ ի զօրաց Ազա-
» զային, եհատ զանկանս փղին, և մին կին ի ծառայից
» Նորա յափշտակեալ, սրկ ահ և երկիւղ ի վերայ արու-
» ելեան գնդին. իսկ Շահառւհն այն ... ելեալ ի խո-
» բանէն՝ հրաման ետ զուզտ և զանասուն տանել զա-
» ռաջեաւ զօրուն, և գոչեցին առ հասարակ միաբերան,
» և կախարդն ձգեալ գԹուղին վեր ի յիրկինս, և հա-
» նեալ զսուրս իւրեանց ի վերայ նոցա գիմեցին. և վաղ-
» վաղակի և առ ժամայն ի սար սաւերի հարեալ կո-
» տրեցին զզօրք անհնազանդ Թուրքմանին. ... Ել եր-
» կու եղբարքն՝ Աքանգարն և Աստահունն՝ մազա-
» պուժ եղեալ գնացին փախստական ոտկաւ զօրօք՝ ի
» Ներքին կոզմն աշխարհին, ի Մերտին և ի Մօլ. և ա-
» մենայն զօրքն և Հիզան՝ անկան ի ձեռս Ազազային։
» Այս էր ի թուականին մերում ՊՀ ամին (1422)։ Եւ Ազա-
» զայն առեալ զառ և զաւար՝ գնաց ի Խորասան՝
» ուսոի եկեալ էր։ Եւ փախուցեալ որպիք Ցուսուֆին՝
» գիտացեալ զերթալ նոցին, Աղայհան՝ ճանապարհաւն
» Բազիշու գնացեալ ի Թաւրէզ՝ նոտաւ անգ ոտկաւ
» զօրօք՝ աւուրս իինգ. և միւս եղբայրն Աքանգարն՝ Բազ-
» տաւոյ ճանապարհաւ մտեալ ի Թաւրէզ, փախցոյց
» զեղբայրն, և էառ զախարհն ամենայն, և նոտաւ թա-
» գաւոր ի վերայ կոզմանց մերոց աշխարհաց. և եղբայր
» նորա եկն ի Բասէն, և էառ զամուրն Ալընջիկայ »։
ապա երթեալ ի Բազտաւ՝ հալածէ անտի զմիւս եղբայր
իւր՝ Շահ Մահմուտ, և տիրէ հարաւոյին Ասորւոց. գի-
մէ և ի վերայ Մէրտինու, այլ հարեալ ի տիրոջէ նորին
Համզէէ՝ հալածական լինի։ Իսկ Աքանգար յամին 1423
եկեալ ի ասհմանս Խլաթայ՝ էառ զԱղուանիցն անաս-
նեալ բերդ, նախքեր մեծ գործեալ ի բնակիչսն՝ վասն
ծայր առնելոյ նոցա զինքն և զօրս իւր. նոյնպէս և առ
Խլաթաս և առ վանայ բերդաս առպատակեալ, գնաց
յԵրզնկայ բերդ, և ոտան անգ զԱհմատ առլդան ոէրն
Ասատեայ. և գործ արարեալ և պաշարեալ զՎան
(1426) էառ, անձնատուր լինելով իշխողի նորին. յետ
այնր յարձակեալ ի կոզմանս Ուրմ և Սալմաստից՝ ա-
րար կատարած անողորմն յայլազգիս՝ իրրև ի կատակիցս
Ազազային։

Զառաջինս միոյն ի չահատակութեանց ասէ սորա
հասս և ազգալով չափարանէ՝ Խլաթեցին.

» Իսկ խոհեմագոյ ուագ որդին
Զարոյ Ուսուֆ Բախտաւորին՝
Նա ի Թաւրէզ տիրեալոյ Թախթին,
Ի տասն արար շատ բարութիւն.
Բայց մեզ ասար ած եւ խաւար,
Եւ չարութիւն գառն եւ գըժար։
Հնձել արար շատ բազմութիւն
Ու եկն ի վերայ Խլաթայ բերդին.
Բերդին վնասել ոչ կարացին,
Այլ ըզգաղթքն այրեցին.
Ի յԱղուաղնք արշաւեցին,
Եւ շար զազոյ անգ արարին.
Զբերդն առին կատորեցին,
Շատ քրիստոնեայք անգէն սպանին.
Գան գերերիւրն այլ առնլի՝
Զոր անգ ի սուրըն քարշեցին.
Թող զոս ի ծովըն խեղդեցան
Եւ քարավէժ եղեալ կորան։
Ո՜հ, գեղեցիկ կերպ ու տարաք
Ալն մանկանկացն՝ որ կորուան.
Լաւ հարիւրաւ տաճատարաք.
Համառա ։ ազատ տանտիկնաք։
Բարձրահասակ ։ ազէկ տեսակ
Գան ու կերպով շատ կըտըրճակք։
Ալյոք տեղնայն ի սար տեղան,
Գերեզմանի չափ տանացան.
Կանայք տղայքըն գերեցան,
Գան գհինգ հարիւր այլ առնլան.
Զի ի միոյ գեղէ չէին,
Այլ ի բազում տեղաց էին,
Ի Հիզանայ ։ ի Բազիշոյ.
Որք հաւաքաղ եկեալ էին.
Ոմըստք ։ Աղազ տեղնէրն,
Շատք յԱղիթայ տնգէն էին՝
Որք ի սուրըն քարշեցան,
Կանայք որդւոքըն գերեցան։
Այս տեղնայն ի պատահաւ
Այն Շահրզտին տիրոջէ...
Որ նա արար հրայարատութիւն,
Զհնազանդեցաւ իաքանդարին.
Շատ ոք լսան, ։ անթիւ ժողին,
Ոչ հաց հագոց, ոչ գրամ հողին »....

Ի չիսթն ժամանակին ասպատակ տիրեցին և Քաւրդք
կոզմանց Բազիշու ի վերայ Աբժկէշ, և զատ ի բազմաց
ապանեալոց, յարձակեալ և ի Ջիաթայ վանս որ ի ծովք
գերն, նահատակեցին զոյն ինքն զվիսյաւէրն գԳրի-
գոր՝ ծեր, և անատնեալ Մերմնց, որոյ յիշատակ էանց
ի գիրս ճայսմաւուրսց՝ զոր ինքն իսկ կարգաւորեր, յա-
ւելուլ զնահատակութիւնս նորոց վկայից, ընդ որոց և
գտանեցաւ ըստ բաղձանաց իւրոց, (ի 29 մայիսի, 1426
ամի)։

Հնչեաց եհաս բոլոր տատապելոցն ի Աքանգարայ՝
առ Շահառւհ, որ շրիցս եկն ի վերայ Թուրքմանին
(տես յէջ 288). յերկրորդում նահագին եկեալ անհամար
զօրաք՝ պատահեցաւ նմա ի կոզմանս Այրամատայ, և
» նոտաւ ի վերայ նորա, ասէ պատմիչ մեր, հակառ առ
» հակառ և բիւղ առ բիւղ. և ոչ ետ թոյլ զօրաց իւրոց
» փախչել ի բարկութենէ զօրաց Ազազային, վասն
» զի կախարդութեամբ կապեցին զնա. մինչ զի ոչ նեռ
» մի կարաց հանել ի կապարհէ թարգային իւրոց, այլ
» խոյս ետ և փախուտ ... (և Ազազայն) գերեաց գա-
» մենայն Թուրքմանն և բազում ի քրիստոնէից, և ա-
» ռեալ տարաւ ի Ձմերանոցն Վարագայ, և անգ անցոյց
» զգաւառաշրջիկ աւուրս Ձմերոցնոյն »։ մինչ գերծեալ
զօրն Աքանգարայ առպատակէր ի ծովագերեայս Բզնու-
նեաց. յորոց վերայ եհաս և Գարա Օսման՝ բարեկամն
Շահառւհի. իսկ Աքանգար փախստական լեալ » առ և

» անդ գազազգոյի չրխէր, երբեմն 'ի թաւբէզ, երբեմն
» 'ի յամառն երինջակաց և յայլ տեղիս. ապա եկն Նասու-
» 'ի վերայ Ալթկէ քաղաքին ... և յանկարծակի չար
» զօրքն Ջաղաթային 20,000 ոգի՝ առաջնորդութեամբ
» որդոյ Շահաուհին՝ Ջօնգա անուն, իբրեւ զայծուի
» սրընթաց 'ի վերայ քաղաքին Հաճին. և տեսեալ զօրաց
» Ակքանդարին՝ ահաբեկ եղեալ մեռանէին». խոյս եւս
Ակքանդար « իբրեւ հազար օգուվ, ուելի կամ պակաս,
» Հանապարհաւ Կարոյ ձորոյ' (որ) յեա լերին առյբ ուխ-
» սին Ակքանդլագործին» Ալթկէից:... Չհետ պնդե-
ցան Նորա Ջաղաթայք. այլ իբրեւ եհաս Նա օրով և ձեղ-
քաց գոմն 'ի Նոցանէ՝ որ սխոկանարձակ լեալ 'ի մէնա-
մարս կարդայր գնա, զարհուրեալք յետս գարձան. և
Նա գնաց անկաւ 'ի Բաաղն. Գարձ արար ապա վերստին
Ալթկէ (1431), և գիշեալ յազերս քրիստոնէից քաղա-
քին՝ էառ զայն և ոչ ջնաւեաց Նոցա, բայց զոեր քաղա-
քին Ողուալ անուն եպասն:—Զայսու ժամանակաւ (1433)
Էմիր Նաւզար 'ի զարմէ Եուսուֆի յորձակեալ էառ
զՄէրտին և 'ի կապանս արկ զիշխան Նորա Համզէ՝ որ-
դի Գարա Օսմանայ, որ փութացաւ պաշարեաց գքա-
զաքն. եւ Նազար ընդդէմ Նորա՝ այլ քաղաքացիքն Հա-
նէին 'ի բանակ զՀամզէ. և Նազար փախուցանեն գնաց
'ի գաշտահոգին. յետ բազում ամաց (1457–8) վերստին
եկեալ էառ զՄէրտին և զԱմիդ. այլ 'ի վերայ հասեալ
Նորա Հասանբէկ՝ սպան զնա առ գրան Ամիդայ:— Քէհ
ամի կամ ամաց ինչ՝ ապստամբ սիրեաց Ակքանդար յեր-
կիրն Շամսխառ, անթնաց ասելով. քանզի առ Նորին
առաքեալ էր առ Շահաուհ զԱլթայի որդի Ակքանդարայ'
զապաւինեալն առ ինքն յաշէ հարն, որ կոչէր զնա առ
ինքն, լուեալ ամբաստանութիւն զնմանէ, զի կարգեալ
էր իշխան վանից և հարաւահարէր զժողովուրդն.
գարձ արարեալ առաքեաց եկն Ակքանդար յերկիրն Աի-
նենց, զհետ իւր բերեալ և գկառափառնս 360 գանիլուս-
նաց, և գերի առեալ, զոր Հայր զերծացին. իսկ ոչերն
Շամսխայ Եէլիս խպրահիմ Խոսիրլոյ, անկաւ առ Շահ-
առհ, և գրգռեաց զնա միաւանդամ ընդդէմ Թաւրքմա-
նին, և էած հզօր բանակաւ 'ի Սուլթանիա. ուր սկսեալ
լեալ Նորա գալոյ Ակքանդարի, իբրեւ գերեւ եկ 'ի յոս-
ոյն՝ խազաց 'ի վերայ Նորա և պաշարեցաց յԵրնջակ
բերդի. և մինչ մայր Նորա և որդին ազեռս արկանէին
Շահաուհի վասն Նորա, Նա Հնարս գտեալ եկ գերծաւ 'ի
բերդէն 150 արամբք, և եկն յԱլթափ գիւղ Կագմանի, և
անտի 'ի քաղաքն Կարնոյ (1435). ուր սիրոյն երկընկոյ
և բազում անգամ յիշատակեալն Գարա Օսման 20,000
զօրաք եհաս 'ի վերայ Նորա. իսկ Ակքանդար չորիւք միայն
հազարաք անկաւ 'ի վերայ Նորա և ապան 'ի մարտին եր-
կոքումբ որդւովքն Նորին (Պայէզիտ և Ալիբէկ), որոց միւս
եղբարքն Հասվազ յաղթողեաց Հօրն: Ալ իբրեւ լուաւ
զի գայ 'ի վերայ իւր Ջօնգա՝ որդի Շահաուհի 30,000 զօ-
րաք, խոյս տուեալ գնաց 'ի Փոքր Հայս, և չրջան տալեալ
'ի կողմանս Ագշահրի, Եւգոնիոյ, Աերասոիոյ, Թաբրեր-
գոյ, Գերջանու, իբրեւ գազան գայրացեալ անթնաց կո-
ղոպտէր, կոտորէր, գերեր և գերփեր. մինչեւ զարձեալ
եկեն և ազգակալեալ անկաւ յառաջին սրբ իւր յամառն Երըն-
ջակ (1436). Բայց զոյս Նասւոգ ձանձրացեալ ընդդէմ
գաբձան Նմա և ոտհմայինքն և ընտանիք. և մինչ խոր-
հէր Նոսաձել և ապանձել գերդայր իւր Ձլհանշահ, որ-
պէս երբեմն (1427) գմիւս եղբայր իւր Բուռայիս կամ
Լչպուռուս, ան փութացաւ պաշարեաց գնա 'ի բերդին
Երնջակաց, ամրոցս և պատնէշս չարչ բոլորեալ. և Ք-
պէս եգիտ բանաւոն Հնարս Հանել սրատաց և առաքել
գեղապտ առ սուլտանն Եգիպտոսի 'ի խնդիր օգնու-
Քեան, այլ այն ինչ հասեալ ոռցս՝ իբրեւ 60,000 սրանց,
ըստ Թուխմայի, լուան գնոհ Նորա. քանզի սրդի իւր Շա-
հուբան մարդն Հանդերձ՝ գաւճանեցին և ապանին գնա
(1438). « և խաղաղեցաւ երկիր ասկս առուս, ասէ
» պատմիչ մեր. գի 'ի խորտանան մինչեւ 'ի Մօրր 'ի
» խաւսքեան վրդովմանց կայր աշխարհ ամենայն' որ-
» քան նա կենդանի էր 'ի վերայ երկրի ... անհնազանդ և
» հնազանդեալ »: Ոչ հանգարժէ պատմիչս' 'ի յիշելն
գնա չյաւելոյ և մակդիրս, անգորովն, անագորոյն գա-
գան, չարաբարս, յիմար, կարագնա Ղևսին, որպի սատա-
նայի, և այլն. ըստ այսոցիկ և յիշատակագիրք, գասն և
ենդ ժամանակ կոչելով զաւարս իշխանութեան Նորա.
կամ, « 'ի բռնակալութեան չարին խականգարի, յորում
» բազում գաւառք Հայոց ասէրեալ և Հարած եալք լինէին,
» հայրենազուրկ և ապաշխարհիկ »: Թէպէտ գասնին
որք ըստ գիրի ինչ հասելոյ ինքեանց 'ի նմանէ' գովա-
Քեամբ խօսին. որպէս, Ագուլեցի ասէ. «Ցոյժ ոզոր-
» մած էր Հայոց ազգիս, (զի զգիւղ իւր) խաս (արգաձին)
» արար, և մէկ ասրի բարիաձն (ապահարկ) արար. զոր
» Տէր Աստուած զինքն ընդ երկոցն ասուրս արասղէ. և
» այս կերպիւս պահեացէ զոհրս Նորա. ամէն »: Բայց
պատմիչն կշռասրէ զայսպիսիս, ասելով. « Տգէտք ասանք
» վասն սակաս սրբելոյն գհաստատեալս ... յերկուրա-
» Քեն կենաց խնդրելին (այնմ, որոյ ոտագաս) կարծիք է
» մարդկան' Քէ քան զատեղս ասելի մարդիկ մեռանելք
» եղեն' վասն սորին անհնազանդութեանն և հպարտ
» բարուց »: « Եւ պատմէ, զի յորժամ 'ի վերջնում Նուա-
զի վարեալ բերէր գգերեզման յարեւմտից (1437), յա-
ւուրս գասնաւորեալ ձմերոցնոյ, և 700 ոգիք 'ի քրիստո-
նէից անտի մեռան 'ի ցրտոյ, « և ոչ գոյր ժամանակ քա-
» դելոյ գնոսա ... և վերակացուաց Նոցա հատեալ զա-
» կանջս Նոցա ցուցանէին ... Նա ծիծաղելով ասէր. Աս-
» տուած սրաբ, ինձ գինչ է փոյթ, Քող չէր ատեալ
» զոոքա 'ի ձեռն (իմ), և ոչ ձիւն ատաքեալ 'ի վեր-
» կնից »: « — Իսկ զաստմանաց բռնակալութեան Նորա՝
գրէն, « Տիրեաց Պարսից և Բաբելացւոց, Հայոց և Մի-
» ջագետաց Ասորոց, յԱլբրատատան ատևէն Հայոց'
» մինչ յեգնկոյն, 'ի Մէրտին, 'ի Բաղատատ, 'ի Սալքա-
» նիս և 'ի Գանձակ չահաստան Թաւրէզ և մինչ 'ի
» ծով գնան Փառս. զայս ամենայն 'ի բռին ունէր Ի-
» քանդար միրզայն »: Յաւելու Ամիճենին (Ալեմիք).
« Եւ ատ էառ զերդն Մակաւս յերկրորդակաց, և
» զՆասան 'ի Փղդաց. և այլ և ապան զՇահրուին' պատան
» Բրդաց ... և ասերեաց զերկիրն, և զՎան քաղաք և

1 Զոր խլրտիկն կոչեաց Շահրզադն (525). զրի յայսոց ամանց ատ Շահզադ. ժամադի. թերեւս նոյն է Շեհնշահին.

» զՊատան՝ անմարդաբնակ արար. այլ և յաւաջիայ և » էառ զԱթաբաս երկիրն », որ 'ի հարաւոյ Կորգուաց աշխարհի Հայոց։ — Ի նոյն կամ 'ի մերձաւոր ասէմանս ասպատակէր 'ի նմին ժամանակի (1437–8) եղբայր նորա Ապահան, այլ մարտուցեալ ընդ Համզէի որդւոյ Գաբա Օսմանայ՝ և պարտեալ, գարձաւ ետերեայ զսահմանս Նահատւան քաղաքի Պահդան երկրի [1]։

Թագաւորէր երեւելւոյս քան զամս եղբօրն նորին և յաջորդ Աքանդարայ՝ Ճիհանշահ, որպայակերպ ճոխութեամբ գահակալեալ զամս երեսուն (1437–67), հաւատնութեամբ Շահռուհի. ասէ յիշատակի սա 'ի մերոց գրչաց ժամանակին, « յաչխարհակալութեան կորովի և յազթող Չհանշահի մերդին, որդւոյ Մեծին Յուսէֆին », որպէս գրէ սմա, և այլ սմա « Մեծ և յազթող », կոչէ. և ըստ իշխանական պատուոյն դան, առլրան և բազաւոր։ — Յամի 1441–2 առաքեաց սա զորդի իւր Նուր Ալվանդ (Էլվէնտ) 'ի վերայ Արծիշու, և « Թալանեաց զամենեսեան ». մինչ ինքն « եւեալ 'ի Թազաէն Թաւրիզոյ' և » կաւ 'ի վերայ Եղընկոյ քաղաքին և էառ զԵղընկոյն, » և բազում նեղութիւն եհաս 'ի վերայ ազգին քրիստոնէից. և Թուխլուչան պարոնն (գուցէ Հայր Եղբայրսի իշխողին Երեւանոյ), ոչ հնազանդեցաւ Ճիհանշին, որ հրամայեաց զօրաց և զօրավարաց իւրոց, զոր գնացեալ առին ասոր և զերի բազում. և դարձեալ անտի և չհնազանդեալ 'ի կամսիս, և առին ասոր և զերի բազում, և զնեցին և զողոմ զօր եզան քրիստոնէից » (ո՛չ կարացէ պատմել)։ Գրեցին զազէտից եպիսկոպոսն Եղընկոյ և առաջնորդ Ս. Լուսաւորչի վանացն՝ շրջաբերական Թղթով, ևթէ. « Ճիհանշին հնծելն զկամսիս էզարկ, և զոչս ոզորմելիս Աստիխարիս (Թաթ ասնասուէր սմն), զդուստր' երեսս տղոյով զերի տարաւ »։ — Ի նմին ժամանակի կամ սուղ ինչ յառաջ, « Թագաւորն Թաւրիզոյ և բանաւոր իշխանն Չհանշահ անուն՝ զօր ժողովեալ գունդս կազմեաց, և զչար առաջնորդն Աբասան ելեալ և զամենայն զաւառ և գնուազաթ առեալ' եկն 'ի վերայ տանն Վրաց ... յաւուր մեծի զառկին յանկարծակի և յանպատրաստ ժամու, և զանկեալն 'ի ձեռս իւրեանց գերեցին, և զնիժամեծան ապտանէչին, և խաթաբ արաբեալ նոտան 'ի վերայ Շամխալ քաղաքին, և առեալ յաւուր պենահկառէին. ... 1664 մարդ գոյ գլուխ 'ի գուան քաղաքին միրայ չինեցին, և 9400 գերի առին. Թող զայն որ 'ի յանտառաց և 'ի մեղրեայ յաւիրատակեցին, և 60 այր և արդասն ոգի 'ի կարգաւորեալ քաղանայից, արեզոյ և իշխան' 'ի գուան քաղաքին զենեցին ... և լցաւ երկիր և աշխարհ ամենայն գերով և լալով, ագով և կսկիծ. մանաւանդ մեզ Հայոցիս գաւառս մեր հայրենի, զի ամենեքին փախուցեալք էին և անդ երթեալք ... զի զամենայն գերի 'ի հազար թանկագ վաճառեն։ ... Ամի չուեալ գնացին 'ի վերայ Տղխոս Փոլտակարան քաղաքին, և զամենայն եկեղեցիան հին և նոր չինեալ յաւուրին Թագաւորաց' 'ի հիմանց ապստլեցին », եւ այլն։

Ոչ միանգամ այլ երկից և երից կրկնեցան արշաւանք Ճիհանշահի 'ի յիւիսէ կողմնակս, ըստ ժամանակագրաց մերոց. զի և յամի 1450, գրէ սմա. « Ելեալ սուլթան Թաւրիզու Չհանշահ անուն՝ բազում և անթիւ զօրօք' վաթսուն հազարաւ, եկեալ էառ զԵղընկոյն, յազգէ Թաւրքմանաց (Ագխաստխոյից) որ էր ազգաւ Պայընտուր[2]. և կալեալ զիշխանն Եղընկոյ քաղաքին և 40 անուանի ամրոց զհետ նորա, և տարեալ յաթեւէտ կողմունն. և զկամքայ տասուժաչէն երկիրն եւս հասարակ գերեաց, իրրեւ անձինս ԻԹ (10,000) ընդ այր և ընդ կին, Թող զայն որ մատեցան. և զՆերքին Դերջանն և զԼերին Դերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոհակն և զԴայլկեան, զՇէհաեան, զՄատաղ, առ հասարակ գերեաց։ ... Եւ գնացեալ նոտան 'ի վերայ Աղթաց և 'ի վերայ Արցռնւոյ և 'ի վերայ Մէրծինու, հինգ տարի բոլոր, և յամենայն աւուր մարանչէին և կոտէին ընդ նոտա. և իշխայ բնակիչքն բերդօրէից' կոտորէին զՉհանշիա ... և ինքեանք գարձեալ 'ի բերդըն ամրանային։ Եւ հասեալ 'ի բաբեկենդանեացդ յերեքշաբթի օրն, 'ի ծանի Ս. Հայրապետացն, եւեալ գազոտագոյն 'ի հեծելէն' որ յԱղթոց վերայ էր նոտայ, և շուրջ պատեցին զերկիրն Արցռնւոյ. մինչդեռ առասն զայգն չէր մերկացեալ' և չորս գիշ 'ի ծառայութիւն վարեցին, իրրեւ եօ (300) հոգիս, և սպանին անձինս 40, և դարձան 'ի բնակարանս իւրեանց։ Եւ գարձեալ 'ի Ջառզարգարն հաշտեցան, և զարարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս. և սպատեցան գերեացքն Արցռնւոյ, Բրիտասի շնորհօք և ողորմութեամբ, և ոչինչ կարաց առնել, կամ զԱրշնի կամ զԱղթի կամ զԷրբաին. այլ գարձաւ յաչխարհ իւր »։ — Ըստ այսմ յիշի և երկրորդ արշաւանք Ճիհանշահի 'ի կողմանս Վրաց. ըստ որում յամի 1449. « Ի Թիվն Հայոց ՊՂՀ. Չհանշա փառաշատ արեւելից զԱխլոխա գերեաց, և ՉԱ (1453) եկն և էառ զԵղընկոյն ». բայց այլ յիշատակագիր տան ասէ. « Զար Չահանչէն գիմեց 'ի վերայ երկրին, և զրազում գերեց և կատարեց. և զմոյնն իմ (Միմին) իրրեւ զԱկովիկ' հանեցին գերկու ձեռն, յարիւն Թաւրեցացին, 'ի տանի Սրբոյն Գէորգոյ. զհատեալ մարմինն 'ի գերեզման Թագեցի »։

Յայսմ ժամանակս (1460–1) Զաքարիա կաթողիկոս Աղթամարայ գնաց առ Նա 'ի Դավրէժ, մեծարեաց և մեծարեցաւ. և էառ հրամանաս նորին և պկաթողիկոսութիւն Էջմիածնի. և որ ինչ յետ այնր' ծանօթ է։ Ի նմին ամի (1460–1) Ճիհանշահ զորդի իւր Հասան-Ալի կողմնակալ կացոյց 'ի Նախճաւան։ Քէտ այլ եւս երկաց կամ երից ամաց, յորս գրիչ սմա գահաբեհամր մատեան վանն Նորա, « Բրիտասի Աստուած գինքն անփոքր պահէ », թագաւոր գնաց Ճիհանշահ, « զԲագրատ էառ, ոս զորդին սպան » · արշաւեալ էր նորա և յաւաջագոյն (1445) 'ի կողմանս յոյսասիկ, և յետ մահանան Չամզէի' տիրեալ և Մէրծին քաղաքի (1466)։ — Յամի 1466 գրէ սմա անտրոյ քանիս' եկեալս « 'ի վերայ խանին (զՀասան-ռակորդան) և նմա տլինչ կարացան առնել ». բայց 'ի

1 Եւ տե՛ս եւս Համզէ և Ասողիկան, ժեռան յամի. 1445–6։

2 Ոչ Չհանշահ' այլ Թերեւս ուրեք Եղընկոյ էր Պայընտուր։

գալ միայն ամին 1467, եհաս չարաչար վախճան քաղաքացւոյ բառն աչխարհակալին (Ջիհանչահի), սպանեալ ի մաթաի ի Սպիտախոյ հաշակաւորն Ուզուն Հասանայ, որդւոյ Ալիբէկի, որդւոյ Գարա Օսմանայ. որ սպան և զաւագ որդի Ջիհանչին՝ զՀասան Ալի. որոյ եղբարքն եւս Էլվէնտ (Ալվանդ) և Լպու Եուսուֆ միրզայ՝ մեռան յայնմ և յերկրորդում ամին (1468), և գրեաթէ բնաջինջ եղեւ հզօրն այն և քաջանպարիկ տոհմ Ակուա-խոյեան Թուրքմանաց. յորմէ՝ բաս վերոյգրելոցս՝ մի ըստ միոջէ պայազատաց հանդերձ,

ա. Գարա Մուհամմէտ, նախ քան զ'1390
բ. Գարա Եուսուֆ որդի նորա, 1390–1421
գ. Խիջէնտէր որդի Եուսուֆի, 1421–38
դ. Ջիհանչահ եղբայր նորա 1438–67
ե. Հասան Ալի որդի Ջիհանչահի, 1467–8
զ. Էլվէնտ Մուհամմէտ եղբայր նորա, 1468
է. Լպու Եուսուֆ եղբայր նորին, 1469.

Ձիշն ի պատմութեան այլ եւս որդիք Գարա Եուսուֆի, Լմիր Պուտագ խան, մ. 1417, Լմիր Լզուռեխտ կամ Եզիտ, մ. 1427, Լմիր Շահ Մուհամմէտ՝ երբեմն իշխող Բաղաւատոյ, մ. 1432, Լմիր Ախան կամ Ասպանան որ և Լմիր Հասէ, մ. 1444։ Յորդիս Ջիհանչահի նշանաւոր է փիր Պուտագ, մ. 1466. յորդիս Աքանդարի՝ յիշէ Մեծոփեցին զԱյտալի կամ փիր Ալի և զՇահուռար հայրա-սպանն. Ումն ի գրչաց մերոց յեղինդրպոյ վանս, յամի 1465–6, « յիշխանութեան Ջհանչի՝ որդւոյ Ուսուֆի, » (յանէրս), ի վերակացութեան երկրին» (կոմսանց Ա-» բաբատոյ) Պարսն Վիշեվի » . անծանօթ անուն՝ եթէ սուխղ իցէ գրեալ, և ոչ է յայս քրիստոնեայ իցէ եթէ Թուրք։

134. կնիք քանգակեալ ի մեղեդասիս քարի՝ Հասան Ալնայ որդւոյ Ջիհանչահի թագաւորի եւ շնորհիւն Աստուծոյ փոխանորդի նորին, ի թուին 872 (1467).

Գրեաթէ ի ժամանակի գրաւման իշխող տոհմի Ակուա-խոյեանց՝ բարձաւ յերկրէ մերմէ և իշխանութիւն Թիմուրեանց. զի Շահ-Իւռն՝ որդի Լանկին մեռաւ յամի 1447. յաջորդ քան զնա (1445) որդի իւր Ջանգոյ կամ Ջնգի Մուհամմէտ. յետ ոսկաւուց՝ միւս որդին Ույուղպեկ (1449). իսկ այլք յորդւոց և թոռանց նորին՝ ի կողմանս Թուրքաստանի վիճակեցան։ — Ի ջնջել կամ ի նուազել երկոցուն հզօր տոհմիցս, միապետեալ մերոյ աչխարհիս և մանրն արեւմտեան Ասիոյ, տոհմն Սպիտախոյից. որոց՝ յետ սպանման նահապետին իւրեանց Գարա Օսմանայ, առաջնորդէր անդրանիկ նորին Համզա բէկ, որ և փառաւոր առյթան կոչի և աչխարհակալ Մի-ջագետաց, յԱմիդ նստեալ, զորոյ յիշեցաք զգործս ընդ Սեւախոյին. Ծանօթ է նա ի պատմութեան մերում և յաղագս լսելոյն քաղթեան Թշնամեաց բազմաբաեւան եպիսկոպոսի քաղաքին՝ Մկրտչի Նազարեց, և առոյ քակել զհրաչակերտ նորին զԲարձրահայեաց եկեղեցին Աղձնեաց. բայց Աստուած « յարոյց, ասէ պատմիչ վարուց » նորին, այլ թագաւոր Միջագետաց, դՋհանգիր միր-» զայն » , զորդի Պայկիսի՝ եղբօրն Համզէի, որ և բա-բի արար Մկրտչի, և խաղաղաբեր կենաց պայազատաց ցամի 1467։ Զաս յաջորդեաց (1467–78) եղբայր նո-րա վերոյիշեալ հաշակաւորն Ուզուն Հասան (յոր բնա-վիլ, երկայն, քան Ջաճկայ), որոյ համբաւ եհաս և յա-բեւմտս, և զօրձակիցս եգիտ և յորդորիչս իւր զվե-նետս՝ ի մարտ ընդդէմ Օսմանեանց։ Ի սկզբան իշ-խանութեանն, որպէս յայտնի ի գրչաց մերոց ասեն, « ի » միում ամի (1467–8) երիք զան յաղթեաց և սպան » զնոսա. զՋհանչայն և զորդիքն իւր, և զՊուտայիտ » զանն (զորդի Միրանշահի), և էառ զնոցա տեղիքն և » զամիրայքն » . և բան այլում, « Այս մէկ տարին՝ երիք » փաթշահ կորոյս՝ զորիք և զաւակաք, զՋհանչայն, զՂ-» Հասան Ալի և զաւրգան Բուտպիան, և իշխեաց ի » Շամայ գանէն մինչեւ ի Թօրտան » . և բան միոյ եւս, « ի Բարիլոնէ մինչեւ ի Տրապիզան, զոր բազում քաջութիւն արարեալ է ի բազում տեղիս » : Մեծարա-նութեամբ ասէ այլ ումն, « զՋհանչայ միրզայն սպան, և » զամենայն հնծեալքն փախստական արար, և զանա-» րիկ բերդորայքն էառ, և տիրեալ ամենայն աչխար-» հի » . այլ չափաւորելով գրէ միւս ումն ժամանակակից. « Ցիրեաց յազում աչխարհաց և քաղաքաց » : Գար-ձեալ այլ ումն գրէ. « Ելաւ Թաւրիզու խանն և եհաս » յաչխարհս մեր. և մեծ և փոքրն՝ յահէն սասանեցան » և փախուստ առին. և ողբալեաւն Աստուած զյԱ և զա-» րաքիան եւս Հասան բէկին » : Թնամեցեալ էր սորա՝ ըստ օրինակի հասեան իւրոյ՝ սանն Կամենեանց, առեալ զգաւառ Ցամխանու կայսեր Տրապիզնի, որով և բա-րեկամացեալ ընդ նմա, և ընդ Գարամանեանց իշխողաց Կիլիկիոյ. ընդ սուտ գաշնակից եղեւ՝ որպէս և ընդ վե-նետս, ընդդէմ Օսմանեանց, և յաղթեաց զառաջինն առ Եփրատաւ, և յաղթեցաւ յետոյ՝ ի սահմանս Խաղ-ատեաց (1473) և ոչ կամեցաւ միաւորագամ գրգռել զնոսա, որպէս ըզդպրին արեւմտեացն, այլ յարձակեցաւ՝ ի վե-րոյ վ ըոց (1476), բազում առեր հասցէ աչխարհին և վարեաց գերի շատ. « զԲարթլայ տանն գերեցոյց » , գրէ ումն՝ ի մերոցս. և այլք, « վ ըոտանեայ գերիւն » նշանակեն զթիւ տարւոյն այնր ցեւս ոսկաւուց մեռաւ նա (1478), և յաջորդեաց որդի իւր Խալիլ Պէհատուր. այլ եղբայր նորա Եաղուպ սկէկ, « էոպան զեղբայրն իւր » զուարճն Ղազիկն, ասէ ժամանակակից, և էառ զուռ-» տանութիւնն» (1478–91). և միւս ումն. « Ցետ հօր իւրոյ » գեռ եւս երիք տարի (է), առաջէ զքաջ զօրավարն » Ղազ-բայանդուր, և հալածէ զՊայ՝ զօրավար Մրադ » աւլտանին յԱրզնկայ » , զոր պաշարեալ նեղէր. — Ցամին 1487, « գնաց (Եաղուպ) աւերեաց գերկիրն » Տպինաց (Վլատատն), զեկեղեցի, զքաշ, զամենայն » կոթանեաց, չատ գերացոյց քրիստոնէից » , բան ժա-

մանակագրի ուրումն։ Իսկ ՚ի միւսում ամի (1488–9) սէբն Շամախոյ՝ (Սէրման Ղալի) անձն էղաւսպի՝ ծա-
» նոյց ամս զարշաւանս Շէյխ Հէյտարայ Սոֆոյն Ա[illegible]-
ւիլոյ՝ յերկիր իւր, և զանդորմն կատարածն զոր սպար-
» և նա յուզակիսոյ զիշխանն մեծ Սուլէյման, բազում
» զօրաք, որ գնացեալ Ջանիւ մեծաւ մարտանս, և յաղ-
» թեալ կատարեցին առ հասարակ զամենեսեան, և ին-
» քեանց եւս շատք մեռան » ։ Սուլէյման՝ որ կոչի Պէկ և
որդի Պիկանի ուրումն, այլ ոչ գիտեմ յորմէ՝ զօրէ,
էր վրդուկ սուլտանին և առաջին ամենայն իշխանացն,
և զոգ եւս ընդ նմին յիշի յայլմէ ժամանակագրէ (1489–
90), « յատուր թագաւորութեան Ցազուր խանին, և ՚ի
պարանոցեան Սուլթան բէկին » ։ Ցերկրորդում ամի
յիշատակիդ՝ (1490–1) մեռաւ էղաւսպ[1] ։ Ցիշատակա-
դիր ամն յամի 1488–9, ասէ. « Ցաջորդակալութեան
» Ցազուր պէկի, սորա ժամանակս եղեւ բաւպտրիսն
» (այսինքն մայր նախանձայուզութիւն) ի զաւրին (զա-
» ռաւրն) Թաթար էր, և հալածէր զքրիստոնեայս ՚ի
» Դամրէժ քաղաքի. ի տաճիկ ամն՝ անառն Մէհրի՝
» սպան զմեծ սերպետն Հայոց զԹօռնոս Միրաքն՝ վասն
» ՚ի Քրիստոս հաւատոց » ։ Զմահ սորա յիշէ և Վ[illegible]ենա-
կեցի ամն հանդիպեալ յայնժամ ՚ի քաղաքին. գասանի
և ՚ի Ցայսմանուրա պատմութիւն նահատակութեան նո-
րին երկարաբէն գրեալ (ԱԱրեգի 32, մատեան 14)։

Երկպառակութիւնն յուզեալ ՚ի յետին ամս իշխանու-
թեան էղաւսպի՝ զայրացաս յետ մահուան նորա· Սո-
ֆին խոյիլ՝ սպան զՄիրզա Ալի որդի Խալիլի որդւոյ
Հասանայ· սորա որդիք և Թաւրիզ իրր 20, ամենեքին
իշխանք սյունեայ նահանգաց՝ միաբանեալ[2] եւսան պա-
տերազմիլ ընդ Սոֆոյն, այլ յայթեցան և չատք սպանան·
բայց վրդուկն Սուլման եհար սպան զՍոֆին և քա-
գաւորեցոյց զՊայսանգուր որդի էղաւսպի, (որ կոչեաց
զաշն խազագութեան ընդ սուլտանին էգիպտոսի)· և
զՌոստամ որդի Մաքսուտ՝ եղեալ նորին (Պայսանգուր-
բի)՝ առաքեաց յարգելան ՚ի բերդն էրզնկայ· Իսկ Ղուր
Ալի որդի մեղրոյդ նորին Պայսանգուրի՝ հալածեաց
զվրդուկն Սուլման, որ սպատիրեալ ՚ի Հընքզիք· մաս-
նեցաւ ՚ի ձեռս նորա և սպանաւ։ Յայնժամ Հասանեանք
զերծուցեալ զԱստամ ՚ի բանտէն (1483) կարգեցին
իւրեանց սուլտան, գատանեալ զՊայսանգուր· յերե-
սաց նոցա փախուցեալ Ղուր Ալի՝ խնդրեաց հաշտու-
թիւն, սրձակալ զորդին Սուլմանայ՝ զոր ձերբակա-
լեալ էր։ Գրէ սմն՝ ՚ի համառատ ժամանակի իշխանու-
թեանն (1491), « յաչխարհակալութեան Պայսպուրի որ-
գւոյ Ցաղբայի ... յայժ նեղիմք յանդրինաց » ։ Իսկ վասն
խաղութեան և հակառակութեան պայազատացն՝ յա-
յլում ասի։ « Ցայսմ ամի մեռաւ էղաւսպ խանն, և
» այլն մի զմի կատրեցին, մինչ մնաց ոչ մի ՚ի յայգէն
» Պայինդրոյ » ։ Սակայն Ռուսոմ՝ զոր պէսպէս գրէն
ժամանակակիցքն մերոցինք (Ռշտատ, Ռուստատամ, Ը-
զրուստամ) և կոչեն փարչամ, գան, և այխարձակալ, մա-
նաւանդ սիրաք, ՚ի քառասնից ժամանակի իշխանութեանն՝
յիշատակի ՚ի յոլովից· յորոց մի յամի 1493, ասէ՝ « Ը-
» զրուստամ անուն փարչամ կանգնեցաւ և գնաց ՚ի վե-
» րայ Շաբխանայ » ։ — Ցետ նորա եկաց յաթոռ սերո-
քեան (1496–7) Միրզա Ամիէտ որդի Գօրգուրի կամ
Ույուրլու Մուհամմետ՝ որդւոյ հաշակեչոյն Հասանայ,
ամիսս ութ· զորմէ ասէ սմն ՚ի ժամանակագրաց մերոց,
եթէ « Ելաւ ՚ի Հայոց, եկն ... Նռատաս » (՚ի Գավրէժ)·
և մի բան միջէ բանաբարելով զիշխանութիւնն և զմի-
մեանս կատրելով՝ եղբարք նորա և եղբօրորդիք, Մու-
բաւտ՝ որդի էղաւսպի, որ և զերծեալ ՚ի կատաժէն, և-
կեաց իբրև ասկեան աք յամի 1514. Մուհամմէտ որ-
դի էղաւսպի՝ սյոյց որդւոյ Հասանայ (1498–9), ապա
եղբայր նորա Էլվէնտ կամ Ալուանդ (1499–504)։

Ցայսմ ժամանակի չխեթութեան՝ գրէ յոլով սմն ՚ի մե-
րոցաց՝ ասէ· « Թաւրիզոյ փաթշահութիւն խափանեալ
» էր, և Ազուչոյց ազգն (Ոպիտասխոյք) չիրաւ անկեալ
» էին. և պարոնութիւն ասցա ոչ հաւատային. և ոչ-
» խարհս կոյր չիրերանէի. վասն զի միմեանց ոչ հնա-
» զանդէին· չիրիք չոյս գիմաց բաժանեալ էին փատ-
» շահութիւն, զմիմեանս կատրէին. և շատ Հայ և Թուրք
» Թաղանեցան, և գեղք և քաղաքք աւերեցան, և ազգք
» Ջրդոյց կատրեցան և սպանեցան » ։ — Ցհնախառա-
կութիւն ասցա յօգուտ իւր չրջեաց նահապետ նորոյ Թա-
գաւորութեան Պարսից՝ Շահէ[illegible]եանց, որ կարմիր
գդակը (կամ կարմրագլուխք, Գզլբաչոյ) կոչէին յայն-
ժամ. և էր հնչակեալն Շահ Իսմայէլ որդի վերոյիշեալն
Հայտար Սոֆեայ Ա[illegible]ահակ քաղաքի, այլ ՚ի մերէ Թառն
Ուզուն Հասանայ, (՚ի գաւերէ սորա Մարրա Ալէքսան-
դրոյ կոչեցեալ)· Իսմայէլ կատրեալ գամանս ՚ի յետին պատա-
գաստ մարդոնի հնաւանդ իւրոյ, զոյլս հալածական սպար,
և կանգնեաց յետս ժէ գաւառ (յամի 1499) զԹագաւո-
րութիւն Պարսից՝ որք Շուճք կոչեցան և կոչին մինչև
ցայժմ՝ պատուոյ անուամբ, և որդի ՚ի հօրէ յաջորդու-
թեամբ սիրեցին մերձ ՚ի կէս ԺԲ դարաց, յորում բանա-
կեցաւ Նատիր Շահ կամ Թահմազ Ղուլի խան, ապա
Աբբաս անն, և յետոյ Ղուձար տաճիկ, որ սրդ սիրէ։

Ընդ սյոյց աշխարհաց՝ և մերս գրեաթէ բամենդակ
նուաճեցաս ընդ ձեռամբ Իսմայէլի. զոր առանց յատուկ
անուանն՝ այլ իրրև յատուկ նմին անուն գրէ սմն յամի
1505–6. « ՚ի Թագաւորութեան Կարմիր գլխոյ, որ էտա

1 Վճռեակեցի սմն՝ որ յառաջ քան զամս ինչ եկեալ էր ՚ի Պարս-
պա. գմոյ էղաւսպի առ յամի 1485. գեկեալ ՚ի կեսնէն. և յետ
նորա կացեալ յիշխանութեան ձեռնհաէ սրումն՝ սպզոհանի նո-
բին, գամն երթս. և ապա սերպազեալ Պայսանգուրբ, սմն եր-
կաս, յետոյ Ռուստամոյ՝ սմն եռին։ Ցետ մահուան սորա բանակա-
լէ Ալմէն. այլ հաւատարիմք սանն Հասանայ կոչեն ՚ի վերայ
գԹագաղաչ սմն զորավար. որոյ եկեալ սպանանել գՄմէն և Թա-
գաւորեցուցանէ գկրտին Ցղուն սյր գտպատասխրութիւն. գպատա-
բազին և գտպահասմն Հայոցս Սոֆեայ՝ առ Ռուստամ առէ եկեալ՝
— Առաքէլ պատմիչ՝ յորմէ և Ա[illegible]ահակ Ամկեցի՝ սանն գՀայոցս

2 Ժամանակակից Ասոր գրէ յիշատակս իրացս՝ հետեւակէ և
գտեսանս սմանց ՚ի պատպատացդ սյդոցիկ Հասանեանց. Մահի-
պէկ, Լուսուֆ պէկ, Մոքսուտ պէկ, Գուսաց պէկ, Խալիլ պէկ։

3 Ժամանակագիրն Ա[illegible]ահակ Տիգրանակերացի՝ սյսպէս նամա-
նատ յարակարգէ զիշխողս երկրիս. գորս յիշեցոյք. « Զկնի Թագո-
» ժէն Վրաց էտատիքն՝ որդի սորս Ա[illegible]ահակն, ապա եղբայր սո-
» բա Զիւնէյնան, ապա Հասանն, ապա Իշխոյց չորն, որ քոյրն էր
» կնի Շահ Հայոսրին. յորմէ ծնաւ Իսմայէլ, և նա գԹամասպան.
» և նա գԹատասպանդան. և նա գմեծ Շահհասան. և այլք »։

» գՖավրէզ 'ի յԱղղոյնն, ու բազում սրտնք սրար ու » ուխր ախարհիս էած. բաւ է խնասանոց » : Նմանա- գոյն նմին պյք (յամի 1512-3) գրեն. « Յաղթարհակաբա- » քեան կամ յաղթարհակալ թագաւորութեան Ցաճկաց » կաթոլդոկի Շահ Իսմայէլին. որ բռնացաւ զօրու- » քեամբ 'ի վերայ բազում քաղաքաց, և էած շատ ամ- » բոց և բերդաբոյք. զի են քաղ և սրի 'ի մարտս պատե- » րազմի » : Բայց քաղացն ազնուիկ պատահեցան այլ քաղք հակառակորդք, Օսմանեանք, որոց արդէն սի- բեալ էր կռմանց Փոքր Հայոց, և յաւուրս իշխանու- թեան Իսմայէլի յարեաւ գոռ պատերազմող սուլթանն Սէլիմ. որոյ մխեալ 'ի Մեծ Հայս' 'ի կենդրան իսկ Ա յրա- բատոյ խաղացոյց զզօրս իւր։ Ջերկոցուն եւս թագաւո- րացն միանգամայն զբէ ժամանակակից ամն յամի 1516. « Ի թվին Հայոց ՋԿԴ, Սոլթան Սէլիմ խռնգարն » ելաւ 'ի Սահերպոյ և գնաց (՛ի) Թաւրվէզ 'ի վերայ Շահ » Իսմայէլին, որ էր արդի չեխի մոյ, և զօրացաւ յոյժ » սա, և սիրելաց բազում ազգաց և գաւառաց, 'ի հիւ- » սիսոյ արեւելից կողմանէ մինչեւ 'ի Հրմուզ, 'ի հարաւ- » ոյ յարեւմտից կողմանէ մինչեւ 'ի Շամս-շահր (Դա- » մասկս), 'ի յարեւմտից հարաւոյ կողմանէ՝ մինչեւ 'ի » Սեբաստիա. այս ամենայն երկրիս սիրելաց Շահ Իս- » մայէլն. և անթիւ զօրաք եկաւ դէմ Սոլթան Սլիմին 'ի » պատերազմ. և կռուեցան սաստիկ յոյժ. և անկան 'ի » յերկսա կողմանէն ձՌ, որ է Ճ բիւր (100,000). և ոչ » ոք յաղթեցաւ. և զարձաւ Սոլթան Սլիմն 'ի տեղի » իւր. և 'ի գալ տարին էած զերդն կամխոյ, և զբա- » զումս կառուցոյց 'ի քրիստոնէից և անհաւատից։ Բայց » Շահ Իսմայէլն եղեւ հակառակ Մահմէտի և կրօնից » նորա. և էր ընդունող քրիստոնէիցս և սիրելոյս մե- » րոց » : — Ընտելութեան Իսմայէլի՝ մանաւանդ ընդ Հայոց, այս է պատճառ. յորժամ պատահ Հայր նորա Հայոտար 'ի Շամախի, երէց ոմն Հոյ գտեալ զդի նորա՝ եթէր յԱյրատիլ. Եղազար՝ կամ Ռոստամ՝ կամէր կա- տարել զդիպս նորա զեռասից տղոյս, այլ զիւնել յա- զերս իշխանաց ոմանց՝ առաքեալ յաքսոր յԱղթամար կղզի՝ հանդերձ մօրք նորին. ուր կացեալ զամս երիս՝ խնամէին 'ի Հոյոց՝ 'ի միաբանից և 'ի բնակչաց կղզւոյն. ապա 'ի խնդրել զնաս Ռոստամայ, խնայեալ սոցա զի սպանանել կամի զմանկունսն, առիպեցին զպատգամա- ւորն բերել գրով զհրաման Թագաւորին, և մինչեւ գալ պարեալ նորա՝ զերծուցին զազգսն 'ի Գարապագ։ Ի սոսա երկրորդ էր Իսմայէլս ոչս, յայնժամ իրրեւ առնց իւնանց. և յետ եօթն ամաց յորդորեալ 'ի բարեկամաց հօր իւրոյ և յինքնակամ զինուորելոց, խնդրեաց նախ զվրէժ մահուան նորա, սիրելոյ Շամախեայ, ապա և Գաւրիմուս, յորմէ խոյս տուեալ էր Իսմէնա. և 'ի սա- կաւ ժամանակի, ըստ վերոյգրելոցս՝ եղեւ տէր ամենայն երկրին՝ զոր ունէին երկոքին առաջին Թուրքմէնք։

Իրրեւ Ժանբօ կամ դիւրագիւտ 'ի պատմութիւնս տէրութեան Պարսից և Օսմանեանց, զանց առնեմք զսա յապա անցիք քաղաքական իրաց յարձարհս Ա յրարա- տոյ և 'ի սահմանսն. մանաւանդ զի կարգեցաք 'ի տեղա- գրութեան երեւանոյ՝ զշար կռմութեանց նորին և ըզ- դէպս, յիսմայէլէ մինչեւ 'ի նահապետն երկրին 'ի Ղա- զար. և զի գլխաւոր նպատակ մեր էր տալ Ժանբօ զերկրակատարութեան խոյանչան Թուրքացն 'ի ԺԵ դարս՝ յարձարհս մերս, — Արդ զի կարգեցաք 'ի վեր անդր զշար տերապետաց Սեւաթոյին առհմի՝ կարգեցոյք և զՍպահանոյիցս Բայինդուրեանց, որոց յետինքն՝ պա- յազատք եւեթ և ոչ իշխոյք են գրելիք.

Ա.	—	Թուր Ալիսլէկ Բայինդուր.
Բ.	1397–435	Գարա Օսման, որդի Ալիպէկի.
Գ.	1435–44	Համզապէկ, որդի Օսմանոյ.
Դ.	1444–67	Ձիհանկիր, որդի Ալիպէկի որ- դւոյ Օսմանոյ.
Ե.	1467–78	Ուզուն Հասան, եղբայր Ճի- հանկիրի.
Զ.	1478–9	Խալիլ Պէհատուր, որդի Հա- սանոյ.
Է.	1479–91	Եաղուպ, որդի Հասանոյ.
Ը.	1471–9	Մասիհ, որդի Հասանոյ.
Թ.	1491	Ալիսլէկ, որդի Խալիլի.
Ժ.	1492	Պայսանգուր, որդի Եաղուպի.
ԺԱ.	1492–6	Ռոստոմ, որդի Մաքսուտի՝ որ- դւոյ Հասանոյ.
ԺԲ.	1496–7	Միրզա Ալիէտ, որդի Գօրգուրի՝ որդւոյ Հասանոյ.
ԺԳ.	1497–1514	Մուրատ, որդի Եաղուպի.
ԺԴ.	1498–9	Մուհամմէտ, որդի Եասուֆի՝ որդւոյ Հասանոյ.
ԺԵ.	1500–4	Էլվէնտ, որդի Եասուֆի.
ԺԶ.	1514	Ֆէրուխզատ, 'ի զորմէ վերնացն։

Ցիշելի է 'ի տաճմիս և թառնեա Պեկում քոյր Ուզուն Հասանոյ, տուեալ 'ի կնութիւն Շէյխ Սոֆիոյ, յորոց ծնաւ յիշեալն Հայոտար Սոֆի. և 'ի սմանէ և յԱյէմշահէ գտաւրէ Հասանոյ՝ Շահ Իսմայէլ. Բորդիս Ուզուն Հա- սանոյ զաս 'ի (վեցեցան) վերոյիչելոցն յիշին և Ջիհնէ և Ծանան. յորդիս Եաղուպի որդւոյ նորին՝ Հասան անի՝ յանուն հաւան իւրոյ (Ուզուն մականաւանելոյն)։

ԺԸ

ՄԱՉԱՉ-ԳԱՌՆԻ

ԵՐԻՆՔ Գեղամայ յարեւմտեան սահմանին եւ ի կողից բարձրագունին՝ որ է ինքն իսկ Գեղ կամ Գեղայ լեառն ըստ նախնեաց, ըստ արդեաց Ղալրփի, (11,167') արձակեն զհարաւ-արեւելեան հիւսիսակող Աբրիա-տեան գետոց, զԱզատ, որ ի մէջին գարուց հետէ մինչեւ ցայժմ Գառնոյ չուր կոչի, եւ ի բազում ապրերաց եւ վտակաց յորանոյ. որոց գլխաւորն՝ գրեմք ուղղակի ընդ արեւմտեան ընթացեալ հարաւահանդ՝ Թաթի յԵրասխ, իբր փարախաւոր լոկ ի բացեայ՝ յորմէ խառնիցդ Հրազդանայ. այս ըստ այժմեան գրից եւ բնաթեան երկրին, զի յառաջին գարս, որպէս տեսաք այլուր, առանձնական նոցին Երասխայ՝ այլակերպ էին գըրնացք եւ խառնուրդք։ Կէս գետահովիտին՝ հարաւակողմն արեւմտեան՝ հարթավայր է, եւ մասն մեծ դաշտին Այրարատայ. իսկ առաջին կամ վերին կէսն՝ հիւսիսային արեւելեան, ոչ միայն լեռնաւէտ է, այլ եւ յոգնաթիւ բարձամբք եւ ձորովք հերձատեալ եւ կոշտակացեալ, մի՛ ի նշանաւոցս վայրաց եւ գաւառաց աշխարհիս Հայոց կերպարանի. եւ զի այսպէս մեծ մասն երկրին ձորափոր է, եւ ի հարաւոյ ասոր լերանց նախայիշեցելոց յերկարաձգեալ ի գաշան միջնեւ մերձ ի սահմանս Թորվիրապայ՝ ամիսսին յայնմ կուսէ գաշտանին (հարաւային) գաւառն, եւ ասկաս մշտնիջեան բովանդակին գլուխքն նորին, ճահապէս ԴՈՂՈՑ ՁԱՐ կոչի ի յեռին պատմչից։ Գիտաւորին է գիտել եւ թուել զանուանս խառն կոշտակաց լերանց վիրակազման գաւառին. այլ որք են ի սահմանս գլխաւոր սահմանին (Գառնոյ) ի հարաւակողմն արեւելեան կամ յահիկէ գետոյն, առանձին անուամբք կոչին, Նոյր տապ՝ ասկաւաք հետ ի հարաւոյ Գառնոյ, Գլղատաղ ի Մ. Նորա, եւ յանդիպակաս հովտին ի հովտէ վէտի գետոյ, Այրամվերտի, Երյանդր, Աիատաղ՝ հարաւագոյն, որ եւ յանգի ի դաշտավայրն, ունելով ի միջակագոմն զՊոզպատուան սար, 4400'։

Ցօրվագոյնք, հիմ ոչ եւ ամենայն վտակք եւ ապրերք ի բազմախոխամ լերանց Գառնոձորոյ՝ զեռալով ընդ ձախ պատյա չափս՝ անկանին յԱզատ գետ, եւ ասկաքն որք առանձինն հան գոյծեալ երանեն ի գաշտ՝ ոչ ժամանեն յերասխ իջանել, այլ կամ ընդաւազին յանկոյան յատակի անդ գաշտին, եւ կամ ի ձեռագործ ագուցոյս ջրագարձից բաժանեալ՝ ագարին։ — Թէպէտ եւ ակունք եւ առաջք գետոյն յանձակս եւ ի գժուարին վայրս զգետագք են եւ տխառնաթեամբ իմն զերծանի, բայց ինքն կոչի Ազատ, ոչ գիտեմ վասն ապրանի ասանձին մեարձաւակութեանն՝ նիմ յայլ ինչ ասկս, այլ Հարկ է թէ նշանական ինչ ունիցի պատճառս. զի եւ հին աշխարհագիր մեր յանուանելն զգետն Ազատ՝ պնդէ, « եւ արտաքս Ազատ ». ապա յաւելու եւ աշխարհագրօքն. « որոյ » ակունք բղխեն ի Գեղոյ լեռնէ, ի սահմանակ տեղւոյ. » որ իջանելով ընդ Գաւին՝ արբուցանէ զամենայն Ոստանն » Հայոց, եւ անցեալ ընդ Հարս՝ անկանի յԵրասխ » ։ Սահմանակդ՝ ոչ Թաի յատուկ անուն, այլ բնական դիրք երկրի, իբրու սահմանագաւիթ գետին։ Գիտաւոր առաջք կամ վտակ Ազատոյ՝ է հիւսիսագոյնն եւ առաջնեւագոյնն, որ ի Գեղոյ (Ղալթէփէ) լեռնէ իջեալ ընդ անձուկ ձորակ՝ անցանէ յարեւմտից Աբրիվանից, եւ հասեալ ուղիղ ի Գառնի. միանա՝ յարեւելից հարաւոյ ի սահմանացոյ վերին Կիւլիանոյ գիւղ, որ եւ իբրեւ զուգընթաց առուձոյն ի մօտաւոր յիշեալ վտակացդ (յիւրից կուսէ) խառնուրդ, հանդերձ այլով եւս վտակաւ (որ յարեւմտից առուձոյն գոյ յԱգարակ գիւղէ), առ Գառնեան խառնի ի նոյն. եւ անտի եւ անդր առանցնալ գետանոյ Ազատ, եւ յընդոյնեալ ձորն խառնուրդ՝ երանէ ի գաշտ, ընդ մէջ Ագարակ եւ Ագնագչագ գիւղից, եւ ասկաս ինչ

արեւմտահասան ինձանէ ուղղակի ընդ հարաւ, և բաժանելով ի բազում առուս և կորիս՝ ամենայնի գրեթէ ապառի, սակաւ մընոյք հեռանալով յարեւմտից Դառնոյ, առ որով քերէր, որպէս Քաւի, ի ժամանակի վերոյիշեալ ոտիարշաւղբին, և եւս առաւել յաւարս չինոզի քաղաքին ի կէս Դ դարու՝ Խոսրովու Բ, և Քաւի յԱբրահամ, առ Ջինահանդը գիւղս։ Բովանդակ երկարաքիւն գետոյն ոչ Քաւի աւելի քան զերեսուն բնակիչք։ Ցարեւելից կուսէ՝ որ է ի ձախմէն՝ ընդունի զԱյաւոր և զԿիօղիձէ վտակս։

Բուզանդ (Գ, ը) գրեթէ ժամանակակից սորին Խոսրովու, պատմէ գնանել, ըստ չինարար և գրաւոյէր բարբառն անուանացուցեալ զԿաւատաբարս վայրն, յորժամ զարքունեան փախեաց յԱրտաշատ ի Դարին. « Եւ « հրաման Թագաւորն՝ զօրավարին Իւրոյ (Վաչէի) հանել « խաչար՝ յայնմարհէն՝ բազում, և բերել գվայրենի կո« ղին մայրեաց և անկել զայն ԱՀյրարատեան գաւա« ռին. և առեալ յանուր բերդէն արքունի՝ որում կոչին « Գաւառի՝ մինչեւ ի գաշան Մեծամորի, ի Բյուրն՝ որ « անուանեալ կոչի Դարին, որ կայ ի հիւսիսոյ կոզմանէ « քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգեան խնարհ մինչեւ « ՅԱպարանան Տիկնուհի, անկեցին զկապինն, և կո« չեաց զանուն նորա Տաճար մայրի։ Եւ միւս ի մայ« բեացն՝ յերկկնայերեսին (?) ի նմանէ ի հարաւակոյս՝ « լցին զգաշան կաղնատուն անկով, և կռնեցին զանուն « նորա Խոսրովակերտ. և անդ չինեցին զապարանան « արքունական. և զերկաւեան ակռիան պարապել փա« կեցին, և ոչ կցեցին ի միմեանս՝ վասն պղտոյիի հա« նապարհին։ Եւ ամենայ բարձրացաւ. և ապա զամե« նեան էրէս և զգազանս հրամայեաց ժողովել Քագա« ւորն՝ և ընալ զգազաքրման, զի լերին նոցա ակռիք « որոց պրատանաց ուրախութեան Թագաւորութեան « նորա »։ Համառատելով զայս Մ. Խորենացւոյ՝ ասէ. « Աստուած ամ Ազատ գեռուին անկէ, որ յանուն նորա « կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի »։ այսպէս որաշակի յիշելով զանուն տեղւոյն. և զի փոխանակ այնր՝ Բուզանդ զդաշան Մեծամորի յիշէր, Թուեցաւ ոմանց՝ Քէ յայն անուն կոչէր յայնժամ գետն Ազատ. բայց այնարշագիրք մեր ոչ միայն ուրոյն յիշեն զերկասին եւս ՅԱյրարատ, այլ հին ընդարձակող գրոցն՝ յետ նախակարգեալ բանից զընթացից Ազատոյ և խառնըրդոյն յԱրածանի, յաւելու գրել. « յորոց մինի չինեալ է Արտաշատ քաղաք. ուր յա« ռաջին ժամանակն՝ խառնեալ է ի Մեծամորի. իսկ « այժմ փոխեալ զընացն Մեծամորայ՝ խառնի ի մուրց « կուտ »։ որպէս և այլ ուրեք ուրեք յիշեցաք։ — Արտաշեայ անուանեալ երեսի ձախակոյսն գետոյն ի Հր. և յԱր. Գառնոյ, և վերագոյն ի սահմանս Ակրիանից, Քերեւս յարմատոյ անկածոյն Խոսրովու։ Ոչ միանգամ զօրութեամբ կերպարանափոխ եղեալ կամ այլայլեալ են երեսք գետառիս, այլ կրկին հզօր սարերոյ բանեալ Քեամբ. զի որպէս ջուրք ի սարեր ի գաշտակոզմն ածգաւոյն խոյզալով ի հարթ և ի Քոյլ գետնին՝ փոխեալ են գհունս իւրեանց և գահմանս վիճակաց և քաղաքաց, նոյնպէս և սարերկրեայ գօրութիւն հրեղէն ի վերնակոզմն գաւառին՝ բազմապատիկ ներգործեալ է ի կարի վաղ այլ և ի մերձաւոր եւս ժամանակս, զորմանզան և անդրադարձեալ, մերթ միաւորելով յոյժ և մերթ ոչ նոյնպէս՝ առ մարգիկ. որպէս տեսցի յետ սակաւուց ի տեղագրի Ակրիանից։

150. Հանգոյն իմն բնութեան՝ և հզօրագոյն եւս եղեն քաղաքական փոփոխութիւնք գաւառիս, որ ոչ միայն մի ի հնագունիցն է յիշատակելոց ի պատմութեան ազգիս, այլ գի և ողջոյն հազարամեան գոլ մի. (բարգաւաճագոյն գոլ հայկական) ասաւն եղեւ Հայոց, այսինքն կենդրան և գլուխ պետութեան, գահ արքունի, և գաւս շուրս կամ հինգ՝ նաեւ սիաս եկեղեցական գլխապետ. սկըսեալ ի ժամանակէ անտի չինութեան Արտաշատոյ՝ որ յետ Արմաւրայ եղեւ մայրաքաղաք Հայոց, և փոխանակեաց զնա մերձաւորն Դարին. և յայն ժամանակս՝ յայտ է թէ ընդ կռապից և Արտագատան և այլոց մերձաւորաց՝ մնան եւեթ էր Արտաշեան սեփականութեան, և ոչ ուրոյն գաւառ։ Այլ վաղագոյն յոյժ քան զայն ժամանակս՝ յաւուրց պայազատաց Հայկայ մերոյ նահապետի՝ սկիզբն եղեւ չինութեան և բնակութեան երկրիս, ի Գեղամայ Քառանէ Քաւին Նորա, որ սփռեաց զբնակութիւն իւր յերկասին կողմանս լերանցն արեւմտեայց Ծովուն Վանայ. արեւելեանն կոչին յիւր անուն Գեղարունի կամ Գեղամ կոչեցաւ և Սիւնեաց աշխարհի եղեւ վիճակ, իսկ այս կողմն արեւմտեայ՝ պահեաց զանուն իւր որպէս և զգաւառակերթին Գեղամի, որ յետ Նորա կոչեցաւ յանուն որդւոյ իւրոյ Գառնկայ Գառնի, յորմէ և վիճակն Գառնոյ գաւառ[1], որ և ըստ բնական դրից և գեղոյն հանդիպի կոչի յոմանց Գառնոյձոր, որպէս և լերինքն այսր կողմանն՝ Գառնոյ լերինք. այլ այսոքիկ յաւէս ի վերջին գարս. իսկ յառաջինսն՝ յայտ առնեմ, (որպէս Քաւի ի միոյ ի զարմից Գեղամայ և Գառնկայ), Մազազ կոչիւր, և ըստ ազգին՝ Մազազունիք. որք մի ի փոքունց յառաջիկ առհմից անտի յայտնին գոլ ի հարաւակոյս Քագաւորաց մերոց, զի և հարիւր այլ միայն է զօրաբաժին նոցա յարքունի բանակին. այլ իրրեւ առհմ ազնիւ և ոչ անհնար՝ վկայի և այնու, զի ընդ այլոց աւագագունից՝ էր և Մազազունեաց վանք չինեալ ՅԵրուսաղէմ. բայց ի Գահնամակի և ի պատմութեան ոչ գոյանի յիշատակ իշխանաց առհմս. իսկ գաւառն յայս անուն յիշի ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց, յորոց ընծայեալ զԳաւիթ Ա. ի կէս Թ դարու, և յառաջ քան զնա Սահակ Զորափորեցին՝ վըկայի լինել մայրենեաք ի Մազազայ։ Նաեւ յետ ԺԳ դարս Սեմբ. Օրպէլեան՝ սրեաք սրեաք յիշէ զՄազազ գաւառ. այլ և գեղ մի յանուն տհմին[2] պատուոյ՝ ի Սիւնեաց աշխարհի. յորմէ ի դէպ է ասել, եթէ Հանգոյն Գեղամայ՝ յերկասին եւս կողմանս լերանցն սիրեալ էին և սերեանդք Մազազայ։ — Ցետ այնր ոչ եւս յոմանս անուն գաւառիս, այլ գլխաւոր չինի Նորին Գառնոյ, յ՝ԺԳ դարէ և այսր. քանզի և ի Նորատս՝ յայտագոյն անտի Հանգոյն մերձակայից Ձորոյին վիճակաց և

1 Այսպէս որաշակի գրէ ի Յիշատակարանի գրոց, յամի 1429։

2 Այն թոռն է Մազազայ ի գաւառին Կոգնոյ։

սա կոչեցաւ և կոչի իսկ նաեւ յայժմեւ ազատական վարչութեան՝ Գառնի-պաղասար։ Սակայն և փոխեալ դիրք երեսաց երկրին, կամ լաւ եւս առել գետացն, ազդ առնեն, զի այս անուանք առաւել հիւսիսակողման այժմեան Գառնոյ գետաձորին՝ ի հակ գան. իսկ առաջինն՝ ուր բնիկ ապրանի կայանքն էին՝ անհրաժեշտ անփոփոխ էր կենդրոնական Աշրարատոյ, և հարկաւ այս էր Աստանին Հայոց, յոր անուն կոչի անձկաբար մայրաքաղաքն Դաւին, իսկ ընդարձակօրէն՝ վիճակ նորին կամ գաւառ. որպէս և օրինակք ինչ աշխարհագրութեան թորեւնայոց՝ պարզաբար Աստան կոչեն զինեւտանեցորդ գաւառ Աշրարատոյ, և զԴաւին՝ հաւատակողման գաշտաւանն՝ քաղեցորդ և յետին գաւառ, Դուինայ Դաշտն մինչեւ ցՇարուր ամրոյլ, կամ լաւ եւս Դուինայ քաղաքն մինչեւ ցգաշտն Շարուր. այլք զուգաւորելով զրեն Աստանն Դուինայ մինչեւ ցգաշտն Շարուր, և կէսք յնթա զաւառացանն՝ Աստան, Դուին և Քաղաքավայրքն։

— Որպէս Գառնոյ գաւառ սկսաւ կոչիլ ՚ի միջին և յետին դարս, այսպէս և Դուինայ գաւառ յետ կամ առ ժամանակաց բազմաւանեալ հարստութեան, որպէս երկիցս յայտնակի գտանեմ առ յիշատակագիրս ՚ի յետին կէս ԻԲ դարու և ՚ի վկայաբանութեան Ցովհաննէսի Նորայ վկայի։ — Ի վերոյ այսոցիկ յաչ յիցի և զոր ՚ի տեղագրի Կաւսպից ասացաք, զի յանուն Նորին բովանդակի յամանդ և հանդէն հովիտ Ագառ գետոյ, որպէս ցուցցեն և յիշատակք գիւղօրայից անդաց։ Բայց ՚ի տեղագրութեան առ միւրաւ յերկուս վիճակս արձանագրէ զգետառիւս Ագատոյ. և ՚ի Գառնոյձոր կամ ՚ի Մազազ, և յԱստան կամ ՚ի Դուին։

Գեօղք իրրեւ 70 նշանակին յայժմեւս ՚ի գաւառիս յայսմիկ, որոց մեծ մասն բնակչաց սերունդ է թաքթայ, և են այսոքիկ, ըստ վիճակագրութեան 1873 ամի.

Տեղիք	Տուն	Ոգի	
Ագճագշլագ	26	152	
Ագպաշ Վերին	17	91	թ
— Ստորին	88	426	
Ալթաւա կամ Ալթաւա	20	97	թ
Ալի գրբխ	14	110	թ
Ալյազլու	64	361	
—	9	55	թ
Արտաշատ	121	835	
—	3	27	Ք
Բզովանդ Ախուռնդ	35	210	թ
— Գուլումճի-Ալի	49	344	
— Գրբխ	25	111	
Գալէ սիպի	18	155	թ
Գարագոյունլու	51	355	թ
Գարաճէփէ	9	50	թ
Գարաճամզէ	53	372	
Գարատաղլու	17	106	
Գեղ Ասորի	24	155	Ա
Գուլլասար Վերին	23	157	
— Ստորին	25	95	
Գուրպաղլու	14	118	թ
Դուին	65	392	
— Ասորի	41	278	Ա
— Քիւրտքէնտի	49	362	
— ——	1	4	Ք
Իամանճալու	36	214	թ
Իուվա (Ովայք)	179	1215	
Իրանոս	16	133	թ
Ջօնրապլու	28	164	
Լլինճէ	19	197	թ
Թամամլու	41	285	
—	3	24	թ
Թարաքէմէչէր	4	32	թ
Թէփէպաշի Մէհրապ	20	123	
Թօխանշալու	49	275	
Թօփրագգալէ Գուրպանգուլի	40	230	թ
Իամամշաճլու	120	825	
Իմիրզիկ	19	188	թ
Ինէկլի	20	117	թ
Խարագլու	45	203	թ
Կէօդակլու	18	125	թ
Կիւլինար, Կիւլճանա Մեծ	16	146	թ
— Փոքր	10	96	թ
Կոխտ (Գողթ)	15	172	
— Միւս	7	68	թ
Ճանադլու	31	173	թ
Ճաղարլու, Հիւնուտ	32	277	թ
Ճէպէճիլի	48	242	թ
Մասումլու	59	360	
Միհրապլու	18	101	
Միհրապ Քիւրտ քէնտ	23	152	
Մօլլա-Ահմէտ	4	28	թ
Նավրուզլու	117	827	
—	11	115	թ
Զինախանլու	93	535	թ
Զիքտամլու	110	782	
—	29	155	թ
Պայպուրդ	21	143	թ
Պաշնալու	65	462	
Պէկճիղազլու	106	923	
—	4	27	թ
Պուղամլու	57	288	
Սապունճի-Ալի	171	951	թ
Տարղալու	116	767	
—	4	22	թ
Տէլիէր Մեծ	60	493	
— Փոքր (Կէտաքլու)	16	115	թ
Տօխքուզ	41	390	
—	27	159	թ
Տօղանշաճլու	49	375	
Քեաֆարլու	117	827	
Քէմէրլի	178	1264	
—	90	565	թ
Քիփրիգուլագ	22	143	թ
Քօճանլու	19	156	թ
Օղուրպէկլու	55	379	
—	16	104	թ

Ա. ԳԱՌՆՈՑ ՁՈՐ=ՄԱՋԱՋ

131. Ի հիւսիսային արեւմտակողմն լեռնավայր վիճակիս Գառնեհովոյ, որ է 'ի սահմանակցութեան Կոտայից, առ վտակաւ ժայռանդակաւ Ազատայ՝ կան մանր և ամայի գեօղք, անբնակք կամ սակաւաբնակք. որպիսիք, Փիր-փիձի, որ գրեթէ հուպ և կից է յՈղջաբերդ, և 'ի հարաւոյ նորին Ապտալար և Աւրդաւարի. յելից սոցա հիւսիսագոյն քան զամենայն գեօղս գտաւաբն՝ առ ար-

135. Գեղարդաւար.

քերակաւք միով՝ Ազատակ. երկու մղոնաւ 'ի հարաւոյ սորա և մղոնաւ եւեթ յարեւմտից Աղրիվանից՝ յահեկէ Ազատայ՝ կայ չինագոյն քան զնոսին Աղրիզ գեօղ.—Ելից կալօք Աղրիզոյ երկայնեալ ձգի 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ՝ ոտ մի Գեղոյ լերին, յանուանէ գերահռչակ վանիցն Գեղարդաւար կոչեցեալ, երկուառիք անուանի ձորակս անձուկս. ընդ որս իջանեն 'ի մերձաւոր տղերս-

վայրացն՝ վտակք Ազատայ, և գահավիժին յահաւոն հոսանաք ընդ հարաւակողմն՝ յանդնդախոր գետն Գառնոյ. այնքան անձուկ և վհաքաւակ է հուն տոյտ՝ զի հազիւ զակիւ խոտոն Գառնոյ կոչէ զայն Օրպելեանն. իսկ ահեղաձայն կազմուած և երեւոյթ լերանցն՝ 'ի հրաբուխս բռնութեանց և սառնութեանց պատառելոց և կոհակելոց, անհեղեղ հասակք և ազգի ազգի տարազք բըր-

գաձեւ և սիւնաձեւ վիմաց կառուածելոց, և որ 'ի միջոցս նոցին խորք և փորք անգնդական յատակաք, որակ ուրեք գունովք քարանց և խառնութեանէ տատերաց և լուսոյ, պակասողական հիացումն ածեն աչաց և մտաց. և որ յատկապաշտ հետ մտիւ՝ կրօրգութիւնն կամ խառնարգն է ահեղիից և անհասից կերպարանաց բնութեան՝ ընդ ձեռագործս մարդկանց. յորոց երկու զարմանա-

» մէք՝ իբրեւ 'ի կենդրանի անդ արշաւացն՝ յանդըգնաբէն
» խառնեալք կան. մին՝ հզօրագունին խնացուածոց մարդ-
» կան՝ կրօնից հրաշակերտ, Աբրիվանքն. միւսն՝ մեծա-
» զօրն և մեծագոյ գաւառակերտ, Սարաւոյնն Տրդատայ-
» զօրոյ մի ըստ միոջէ կոյ մեզ ճառել. նախապէս զակա-
» նատեսից եւրոպէացի գիտնական այցելուաց կարգեալ
» տեսութիւնս՝ գրեսթենէ վայրացն. Էրիցագունն ծանօթ
» մեզ 'ի սոյնէ Մարիէ Աղգիսոյ՝ 'ի վերջ կոյս ամենան
» օգոստոսի 1813 ամի՝ տեսեալ, գրէ. « Խապատ վայրենի և
» մեծաւքանչ տեսիլ, լերինս յանդիման առնելով անբաւ
» զանգուածս հողոյ, ժայռից և մացառաց ամենեւին ան-
» հեղեղ խառնակութեամբ. է ուրեք զի խաւխաւիքն
» գրեաթէ բոլորովիմբ տեպացեալ են, որպէս 'ի մեծէ
» խմբէ տասանեակս վերստուտեալք 'ի բաւ 'ի յա-
» տակաց տեսի ». — Այլն նման համագրին իւր Ֆէր-
Բոքըր՝ որ յետ տակաւ ամաց եկն այսր (1819, 'ի 26-7
հոկտ.) և կոչէ, « խիզախագոյն և տեսելագոյն քան
» զամենայն ձեր՝ զոր քէ իմ տեսեալ էր. յատկութեամբ
» անդ տիեզերական թատէր ինձ տեսանել տեղւոյ
» մեծի իմն տխտանեան քաղաքի 'ի նախաշրջիզեպեան
» տխտարհի. այնքան բերդատեղք, կարկառակոյտք և վեր-
» խակոյտեալք երեւէին հակատակեալ մատուցին, տեհան
» տեպացեալ բարձունք, ամենուրեք ձեւոք կոչտեալք և
» ցցեալք՝ 'ի միջի կից տեղ խարխաց խրեանց՝ պա-
» տառիլ փակելով զանձուկ՝ այլ զատակահաս հեղե-
» ղան Գաւառոյ. և 'ի վերոյ միոյ անհեղեղ ապատան-

136. Գնդարդաձոր եւ վանք (Ազրի).

» գեալ քարաժեռի կատարեալ կոյր բերդատեղ գտանին,
» կամ որպէս բնակիչք կոչմանցն ասեն՝ Ապատոյրն
» Տրդատայ ... Անճառնի ապատաժիցն կարկառք՝ յորոց
» վերոյ պշտարակքն ամբառնային՝ մեծապոյն մասամբ
» պատառեան սիւնք եւն. և համաբէն շարք լերանցն յա-
» մենայն կողմանց ձորահովիտն՝ ձգեալ ընդ արեւելս
» հիւսիսոյ՝ յարդերակունս անդ գետոյն, հերձակատուրք
» և կատակեալք են նմանի նեթիով, որոյ խաւ 'ի խա-
» ւոյք նշմարին ընդ որ կողմն և ոչք ձգիցին. կէտք վեր-
» ամբարձեալք յերկրէ՝ նորանշան սեամեւս իմն պա-
» տատեալ գիրերաք, կամ շառաւիղեալք յիրերաց՝ հա-
» բիւրաւոր հաւազագիծակերպ ծագրիցք · այլ կատա-
» րեալ ուղղութեամբ՝ ընդարձակ իմն և վանմանեան յո-
» րինեալ սիւնազարդեալ պարիսպս. ուրեք քարաժայռք
» հորիզոնական գրիւք կամ առիկոդեալք՝ գիրար հա-
» տանելով. այլոր, ներեա 'ի միասին խարխալեալք՝
» ընդ ամենայն կողմանս կանգունք կամ տապատ ան-
» կեալք կան՝ մի գմիով կատարք, ցուցանելով վայրե-
» նագոյնս և յոյժ նկարագիր կազմակերպութիւնս. Ըս-
» վանգակ ասել, թէպ ինձ եթէ պատիկ զանազանեալ
» կամ մեծատարած պատկեր պատանեաց տարօրինակ
» արգասեաց ներգործութեան բնութեան, ոչ այլ ուրեք
» բնաւ երեւիցի. Կոթողքն 'ի հնատարակի հեղակաղ-
» մեանք են, և քննելով գյոգունս 'ի խորատակելոցն ան-
» ոմ, տեսի զի չատից 'ի վերին երեսս են խորք, հան-
» գոյն պատուական սեանց Աստրատակին Հոկոյից՝ զոր
» տեսի յԵրզնկա. զանգուած քարանցն խառատարր է
» յոյժ և թանձր գորշագոյն. Ըստ հատարակ երեւութի
» կերպարանացն՝ մարթի է ասել վերստուտեալս 'ի ձորա-
» հովէն ուղղորդ ամբարձմամբ՝ ց'300-400 տասնաչափ.

» զորոց գագաթամբք չարչ ամպառնայ շար անձուկ ըն-
» կերկնալ ժայռից, և անառուտ ծագէ երկրագործ պարիսպ
» սիւնաշար՝ հաւատաւ բարձրաթեւամբ ձգեալ. յորոց
» վերայ գագաթեալ միւս գաբեւանգ, և միւս եւս պա-
» րիսպ, և այպէս մի ըստ միոջէ, մինչեւ կարգ կարգ
» գաբեւանգիցն և պատարիկ կատակաց՝ ատարեցոյն
» ՚ի կատար լերինն ՚ի խիտ խաւ ՚ի խաւոյս անկերպա-
» բան ժայռից։ Ա յսպիսի է ընդհանուր բնութիւն հիւ-
» հրաշ ամրոցիս այսորիկ՝ նախնի տիրապետաց երկրին »։

Տիւպաւս Հնդկաստանայի յուսոյ գաբեռնատունեն (21 մարտի, 1834) եկեալ ՚ի տես Ա յրիվանից, զնաւագարշն եգիտ ձիւնապից ցանցս ձիոյն՝ յայսմ կողման լերինն, ուստի ուրեք ուրեք երեւէին գագաթունք խառուածեալ քիմից։ » Գնաւաձայն Գառնոյ ՝ մերձ յակատս գետոյն » խորանայ, ասէ, յանդնագոյ յանգունդս. խանձակիւղեալ » տախտք քարաժեռից խառնեալք ՚ի հատուածս չատս. » յից՝ վերամբառնան ուղղաբերձք, կատակեալք գիրա-
» բեալք սասիկանաձեւ, հերձակատուր կապիչն և քաղ-
» մաթալի կատարքն կարկառեալ ՚ի վերայ վըշից. քա-
» վանգակ շարք ասր կաթսաղից և բրգանց՝ մեծագունից
» քան զեգիպտականն՝ պահակեն պրչակս ապառաժա-
» յեացս. անձուկ փապարեալք փոքացուցեալ մասնն
» զատորոտս ժայռիցն. դանագանին գունակք պարիսպք.
» հրաչէկ, ազխատագոյն, գեղին, սերտագոյն, քիսագոյն,
» գորշախառն, և խառն ընդ խառն. մարքի է նկարել
» մեզ զերեւոյթն՝ զոր ամպանի ընծայիցն պա-
» րիսպք՝ ՚ի վերայ գագաթեալ սարտափից գալա-
» բաց, յանդըգնօրէն տպրդելոց ՚ի խառն վշիցս։ Ի ա-
» րեկ զի հոչիւռ մի հարիւր ամաչափ բարձրաթեւամբ՝
» փրթուցեալ ՚ի բառն ժայռէն՝ յեղեալ կառեալ մեայ
» սպէս պահեակ ՚ի սարոյս ալսարակի միոյ։ Ի յատակ
» ձորոյն, ՚ի լանջան, ամենայն ուրեք գերբուկք քառա-
» լեալք, ժայռք փշրեալք. յեղերս առուին այսր անդր
» պարակք ինչ քիմից։ Ա յսպիսի է մեծահրաչ և խաժա-

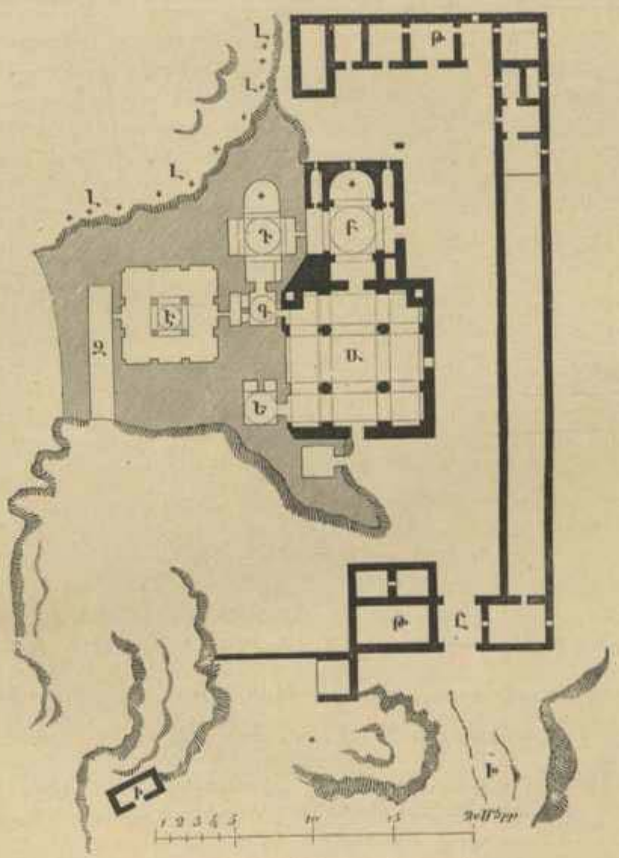

137. Ա յրի վանք կամ Գեղարդայ վանք.

» ռագեղ երեւոյթ վայրաց՝ որ նախապատրաստէ զմիտս
» ՚ի մատոյց սրբոյ մենաստանին։ Զառաջինն չերեւեցոյն
» նա քեզ, այլ շարչ եկեալ գանկեամբդ և անցեալ ընդ
» վիհ ցցուեալ կարկառագդ, տեսցես զայն ՚ի խորուչ
» ձորոյն, և նշմարելով զոր մարքն է նշմարել աչօք՝ ՚ի
» չինաւածոյն, կառեալս ՚ի քարաժայռ մի՝ զետեղեալ
» յանձուկ գարաւափի յարդարելոյ ՚ի բնաբնեն և կար-
» կառեալ ՚ի գահավիժանս Գառնոյ գետոյ։ Ես ահա
» ընդ առաջ լինի քեզ գուռն մտից, մեծ և խաչա-
» գարդ. յաջմէ կողմանէ երկայն չինուած, յորում էին
» խցկունք միանձանցն, և այլն. յահեկէ՝ այլ չինուած
» մեծ՝ կոփածոյիւք գորշագոյն խանձաքարամբք, պար-
» զանակ յոյժ բուռ պատարին տեսչիան »։

152. Որպէս նշմարի յաւագիկոյ պատկերիդ՝ քա-
ռակուսի պարիսպ բրգամբ յանկիւնեան պատ՝ զմինա-
ստանն Ա յրի-վանից, որոյ հիւսիսային կողմն ՚ի վերայ բարձրանիստ ապառաժի կոյ, որ եւ չինեալ ՚ի բարձրարերձ քարաժայռ՝ կարկառեալ ՚ի վերայ վա-
նացն. երկոքին միւս կողմունքն գնաւագոյնք են. գառն փոքր յարեւելից կողմանէ հանէ ՚ի գետն, որ սակաւ քայլիւք ՚ի բացեայ, աշխոյ խոխոջանաք հան գոյժ ընդ անդնդախոր էջս. իսկ յարեւմտակողմն է ուղղ գառնն. ընդ որ մտեալ յանդիման լինի ժայռատառն մեծ պրպատ. վիմաք, որ յարտակից առնարան և հնդիքամբք ՚ի վերոյ նոցին փորածոյ նկերգեցիսն կամ մատրամբք՝ գոյժ է գնալակեալ էջոր նկերգեցիս, որպէս կոչի երբեմն համ-
րէն մենաստանն. ընդ բնաւ քառատառն սեղանք պատա-
րագի կամ խորանք են ՚ի նոսին. տատամբ առելի, առ դրիշ սին յամի 1680, » հանձնատարութեամբ ՚ի (յիտուն) խորանացն »։ Սակս փորուածոյ չինուածոցն ՚ի սիրա

լերինն՝ իբր քարայրս՝ Այրի վանք կոչի։ Ընդարձակագոյն ի շինուածան է Ջամասունն կամ առաջին եկեղեցի (Ա), քառակուսի հատատաք, ուղ ինչ ունի քան զլայն Զ. ընդ երկայնն և ընդ լայն. ի չատակամիջոյն վերանան չորք միատանի սուսեր սիւնք հարսոի պատուանդանօք և խոյակօք, յորոց ձգեալ կամարք լայնարարձք, ամբառնան տափարակ իմն կիսարոլոր և քառակուսի գմբէթ, մեծամեծ խորխորչեալ ձեղուամբ[1], որ հանդերձ պարզութեամբն ունի և մեծվայելչութիւն. և գրեթէ միակ է յիւրում տեսակի, ունելով մի միայն լուսամուտ. առ որով ի վերոյ տանեացն յարեւելից կողմանէ՝ փոքրիկ սիւնազարդ ճանգակատուն։ Նախորինակ համարի Ջիւպուռ զոյս ձեւ՝ սրսրացի կամ մաւրիկ կամարաց և խորանաձեւ գոգոց։ Ի չորից մեծաց կամարացն այլ եւս ութ կամարք փոքունք առեալ կամ նուազ բացուածովք ձգեալ, որոնցն զձեզունն՝ նոյնպիսի խորչիք և այլ եւս հարսոր զրուագօք. բայց խոյակք սեանցն և զարդք կոճարացն ոչ են ամենեւին համանմանք և զուգաչափք։ Այլ գեղեցիկ յոյժ են քանդակք երկոց պատուանդանաւոր մեծամեծ խաչվիմից՝ յամէն և յահեկէդրանն,

138. Յատակաձեւ նկեղեցւոյ Այրի-վանաց.

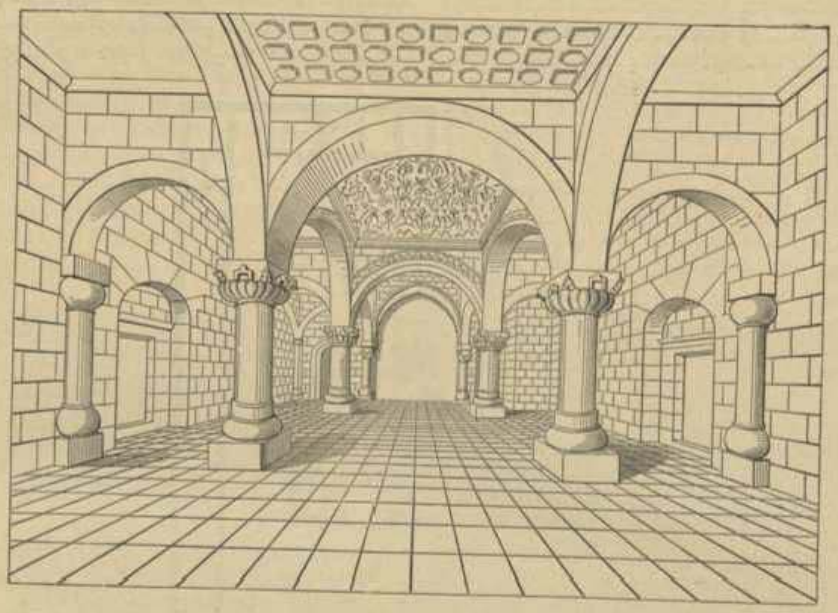
որ ի ժամատանէ ատսի մուծանէ ի կաթուղիկեն կամ ի Ջամարն (Բ)։ Ի վերոյ կամարին յոյսմ կողմանէ (ժամատանն)՝ արձանագրեալ է քիշատակ շինութեանն յամի 1214, աշխատասիրութեամբ նոցին իսկ միաձանցն.

Ի ժամանակս թագաւորազնոյն Զաքարիայի եւ Իւանէի նորին հայրապատի եւ որդւոց նոցին Շահանշահի եւ Աւագին եւ յառաջնորդութեան Բարսղի միայնաւորին եւ աշխատութեամբ եղբարցս շինեցաւ կաթուղիկէս մեծաւուր, ՈԿԳ····

1 Une coupole carrée, ornée de caissons d'un travail magnifique et presque unique dans son genre. — DUBOIS, III, 393.

Աւժանաւոր չինուած այժանապատիւ չինոզաց, որք հատատար մերոց Բագրատաւնեաց՝ մեծագործութեամբ զարդարեցին զեկեղեցիս Հայաստանեայց։ Աւժանաւոր նոցին են և խաչքանգակքն երկոքին, մանաւանդ հիւսուածակազմութեանն՝ յորում և « Թվ. Պ »։ որ է 1351. որ ինչ նաւազ և հարաւակողմեանն, յորում երեւի և հնագոյն թուական, ամենայն երիցագոյն քան զչինութիւնն եկեղեցւոյն, այն է. ՈԿԲ. 1213, այսու արձանագրեալ.

Ասուած ողորմի եւ ? Տիմոթէոս եւ Մխիթարայ յուրիմողն Թաչիս...

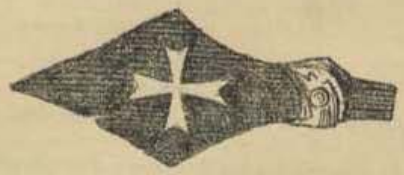

139. Խաչատուռ Այրիվանից կամ Ա. Եկեղեցի.

Ցերկոսին անկիւնս արեւելակողման գաւիթս կամ մի՞ նագրանն՝ կան կրկնայարկ փոքրիկ մատուռք. ի դրան վերնատնէ հարաւակողման՝ կայ կիսեղծ արձանագիր, ի թուին՝ որպէս թուի՝ 1278, զիշխայն տասնեակքն մեան.

Իէ... ի յանուն յիշատակ Սուրբ Թաթէոս առաքեալ խորանիս. յիշատակ Կիրակոսի Հաւր Գաւթի եւ վ.... իւր....

Այս ցանաւ կամ բուն եկեղեցին՝ է երկար քառակուսի կամ նեղաթեւ խաչաձեւ. յորոյ միջի ամենայնոյ անօթեան կաթուղիկէն պատայր, անուանս միայն ընդունելով յոյս. բեմն՝ չորք կամ հինգ աստիճանաք երկուսակք նշանեալք բարձր է քան զառեանն. մի միոյն խորան է կիսաբոլոր. և երկուսակք երկայնաձեւ. նեղ մատուռնք կամ առանդատունք կրկնայարկք, որոց դրունք վերնատնոյն են՝ ի բեմէ անդանոյն. փոքունք քան զառին են մատուռնք՝ որ յանկիւնս արեւմտեան կողմանն, նոյնպէս կրկնայարկք՝ այլ դրունք և ելք վերնայարկացն՝ որ սեղնագարդք են՝ ի միջի արտացն բացեալ են նեղ անդղակք, և Թուին ազաթատեղիք աւագորերոյ։ Խոնարհակ չինուածն ամենայն մատամբ՝ ի կոփածոյ քարանց է, բայց ի միջնագրանէն. է և՝ ի հարաւոյ գուան մի տաճարին, ի կալմն վանատանն։ — Ի խորանի սուտ տաճարիս պատհիւր երբեմն պարծանք սրբութեանց Հայոց՝ Գնդաւորդն քրիստոսանան, որ այժմս ինչմիածին է, և յոր տակս յաճախագոյն քան զհին անուն Այրի վանից՝ լսի Գնդաւորդայ վանք, որպէս և յեսաեն՝ Գնդաւորդայ սար և ձորն ևս կոչեալ է որիք Գնդաւորդաձոր։ Ոչ է յայս երբ նախ բերաս այսր սրբազան գործին այն. յիշի՝ ի ԺԵ գլուխ, այլ և յաշխարհագրէն Վարդանայ, որ հատարի՝ ի

140. Ա. Գնդարդն (ըստ Մորիէի).

ԹԴ դարու. զի ասէ. « Աչրի վանքն, ուր կայ սուրբ » Գեղարդն առաւածանախ ներկեալ արեամբ Կենա- » րարին, և Յախտակն սուրբ տապանակին Նոյեայ. և Նա » է տուն հաւատոյ Հայաստանեայցս, հաստատեալ 'ի » Ս. Լուսաւորչէն »: Այլ արծաթեայ երկփեղկի պատ- հառան Գեղարդանն՝ որ ընդ նմին պահի արդ յԷջմիա- ծին՝ յիշատակ է Պաւղի իշխանի արձանագրու նորին յա- ժի 1268 'ի կառանն¹. և յայտ առնէ զի սա ինքն արժանա- ւոր հետեւող Զաքարեանց և քաջութեամբ և չինու- թեամբք, (որոց են գաւառակերտք և 'ի տոհմէ գրչի և կնդեցւոջ տեղւոյս), պարգեւեաց զզէնն սուրբ՝ այժմ արքարանի, ուր և զհանգաւառան իւր պատրաստեաց. գրեալ և 'ի հիւսիսակողման կամարի խորանի տաճարին՝ այսպէս, յիշելով և զառաքս իւր ընդ 'ի սպաս տեղւոյն.

141. Աւազ դռան եկեղեցւոյ Աչրի վանից.

Շնորհիւն Աստուծոյ ես Պաւլ որդի Վասակայ յազգէ Հաղրատեայ գանձա- դին արարի ի տերանց աշխարհիս սուրբ ուխտս Աչրիվանս յերամբ եւ դաշ-

1 Աչոպիսի խոչ է գրուածն.

Այս արփիափայլ նշան անաւոր եւ աստուածային զէն անպարտելի ներկեալ արեամբ Որդւոյն, աստուածամուխ սուսերս սուրբ մեծ եւ ճզօր սպանիչս վիշապին, որ զցօղ անապական սուրբ արեանն եհեղ ի փրկութիւն աշխարհի։ Այս Գեղարդ աստուածաշուք եւ հիազաւր արձան լուսատու կանգնեալ ի փառս Հայաստան աշխարհի. հրափայլ եւ ճաղկանկար արեամբն Քրիստոսի վառեալ եւ վա- յելչացեալ պատկ պարծանաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, եւ Թագ արքունական ի Ձգնաւէ քրիստոնէից. Ուստի ի կամս բարձրելոյն աւրինեալ, ես Պաւլ իշխան որդի Վասակա արժանաւորեալ աստուածեղէն սուրբ Նիզակիս՝ զարդարեցի զաս պատուական պաճարանաւ, բարեխաւս լինիմ յաճաւոր աստենին Քրիստոսի, եւ մնծաւ յուսով ընծայեցի յիմ գանձագին գերեզմանատունս ի սուրբ ուխտս Աչրիվանից. յիշատակ յաւիտենական լինիմ եւ զաւա

տաւ եւ ամենայն կաղմուխթեամբ որ կայր ի սմա եւ . . . (1) . . . ոսկի եւ արծաթի խաչ եւ պահարանի իկ . . . բուրվառաք եւ քչոցս եւ չինեցի եկեղեցիս եւ կանգնեցի սուրբ նշանացս , . . ի գերեզմանայատունն ինձ եւ ազգի իմոյ յաւիտեան . . եւ եառ ի սպասաւորութիւն Արբոցս . . . իմ հալալ գանձայգին գեղն գՄղնաբերդ (2), գԲերդաղն եւ ԺՌ. սպ (խտակ)։ Այլ եթէ որ յիմ ազգէ կամ յաւտարազ գիմ ոսկով գնած հայրենիքս ի յայս Արբոցս հանել չանայ գինչ եւ իցէ պատճառ (աւ) գիմ անգարձս այլ . . . արձանի հանել լիցի այնպիսին (նզովեալ) յԱստուծոյ . . Երրորդութեանն . . Խ (պատարագ) անխափան ի տարին կատարի (վասն հոգւոյ) Պարոնի Պռ(ուչին).

Վերջ արձանիս և այլ արձանագիր ի ներքոյ սարին կիսեղած գոլով չեն ընդօրինակեալք։ Ի հանդիպակողմն նաւ- ցին ի հարաւային կամարակողմանն կայ արձանագիր այլոյ մեծի իշխանի և նուիրատուի.

Կամաւն Աստուծոյ ես Հասան որդի Վաղճանիկայ Թոռն մեծի Սմբատայ Թագաւորացին միաբանեցաք սուրբ ուխտիս . եւ եառ պատուական Աւետարան եւ Տաւնական. Եւ սպասաւորք սորա խոստացան ի տարւոջն Ժ. աւր պատարագ Ջատկին, ե ինձ, Գ. իմ մնուրն Նահապետին, Բ Լուզուքանայ կենակցի իմոյ . Որ խափանէ ՅԺԼ հայրապետաց նզովեա . . . :

Ի վերոյ պատուհանի մանրագրութեամբ կամարի հարաւային գրան տառերիս՝ քանդակեալ է ոտիւ յօշատելով գրել ընդ հիբանամբքն։ Յարեւմտակողմն կամարին արձանագրեալ է յիշատակ չինողի տառերիս՝ ի ձեռանէ կամ հրամանաւ Զաքարեանց, այլ պակասէ անունն, որ- պէս և այլ ինչ բանք մնալեալ են ի կարգին. այսպէս և որ ի վերոյ գրանն արձանագիրն՝ նորոգողի տառերին՝ ի կէս ԺԼ դարու Սոյի ? որդւոյ Թագոյի [4] : Իսկ ի կամարակողմի գրանն կայ արձանագիր համառօտ, որպէս թուի հնագոյն, և անաւարտ անուամբ նուիրատուին.

Կամաւն Աստուծոյ ես Տիմոթոս ? միաբանեցայ սուրբ ուխտիս , եառ ձ դահ (եկան). խոստացան ե աւր ժամ։

Երկոքին սոքա եւեթ՝ ժամառանն և տառար միայն՝ համակ հարստութեամբ են և ի բացի կան. հիւսածոյին սրմն միայն նոցին միաբաղաղ քարաժայռն է յղկեալ, և ի նմին փորեալ են այլք յեկեղեցեացն. որոց և մեռք են ի վերոյիշելոցդ. և նախ ի ժամառանն երկու մեռք են յարեւմտից և յարեւելից հիւսիսակողմ-

կաց իմոց՝ Պապաքին, Ամիր Հասանին, եւ վասկա. եւ կենակցի իմոյ Թուխտու – խաթունին՝ որ կիսատրեայ եղին յաշխարհի. յորոց վերայ ամենեցուն սուցա՝ կենդանեաց եւ մեռելոց՝ ծագէ շնորհ ողորմութեանն Քրիստոսի միշտ եւ հանապազ. եւ փոխանակ այսմ՝ նզովակի շնորհեսցէ Քրիստոս բարեպաշտ իշխանին Գուաշայ խորան արեգակնափայլ, եւ անճառելի եւ լուսափայլ պսակ կազմեալ ի ձեռն Աստուծոյ։

1 Ցնդեալ քառիցն ընթերցուածոցն Աբէլ վարգապետ՝ պատճառ չէ. — Թուա խոսք։

2 Տես յէջ 288։

3 Ի (ժամմնակս) Քագաւնոյն եւ աշխարհակալ Աթաբակի Իւանէի եւ արեան հարազատի իւրոյ Տիգերակային Զա(քարիայ որդւոց Ա(բ)ագ Վարգսի Ամիր սպասալարին, եւ որդւոց նոցին Ա.ւագի եւ Շահնշահի, որ էառ ի ... կայենով եւ կայծենով մինչ ի ... յԱկանայ եւ մինչ ի Նախճուան եւ անտի մինչ ի կամսառիան (?)։ (Աստուծոյ) օգնութեամբն. եւ ապա եկի ի սուրբ ուխտս ի ՅԱյ(րիվանից) եկեղեցիքս եւ զսուրբսս։ եւ անոշ (?) թուեցաւ։ յիմ առնուն արարի զիմ յիշատակ եւ վերագրեցի եւ ետ(ու) գԵրդաղն սուրբ կաթողիկէիս լուսացու. եւ որ ոք հակառակի յիս (?) սեւերես գայ եւ յերից սուրբ Ժողովոյն նզովեալ ... յԱստուծոյ. ամէն։

4 Կամաւն Աստուծոյ ես Սոլի որդի Թաղայի զգ- ..... Տփխիսու, եւ նորոգեցի զկաթողիկէս յիշատակ ինձ եւ Թաղային եւ Սուլթանին եւ առուսնին իմոյ Գաբէջանին, եւ որդւոյն իմոյ Ստեփանոսին (եւ) եղբարցն իմոց Զալին եւ Զաքարային, ամուսնուն իմոյ (!) Դինա..... Թաղային եւ հանգուցելուն ի Քրիստոս Պապին Նուէիկ(ի)ն ... սուրբ Գեղարդն եւ եառ զխաչն որ հանապազ վառ պահեսցեն։ — Թվ. ՌՃԴ։

մանն. մին մածանէ յեկեղեցեական Գ, որ է փոքրիկ ժամատուն քառակուսի, գմբէթ բոլորշի երկայն ունելով ի ձեզուանն, որ և լուսամուտ է. և բարձր է ի գետնոյն իբրեւ 28', դրսագործել պէսպէս զարդուք. մնացեալն մասունքն, բեմն, խորանն և սեղան՝ հատեալ և փոթեալ են ի միազանգուած վիմէ անտի. հիւսիսակողմն առաւել սեամբք կամ մասիամբ զատուցեալ է յերկուս կամարակապ խորշս, յորս տապանք հանգուցեալոցն են, այլ ձեռնամխեալ են և արձանագիրքն եղծեալք, և Թուին հանգուցելոցն զարմին Պռոշոյ, որոյ և գերեզմանակիցք է վիմափորս այս աղբերան, որպէս և արձանագրէ յորմն հարաւային՝ յիւրմէ տուղ.

Ի տէրութեան բարեպաշտ աստուածասէր թագաւորին Վրաց.. յԱգաղին եւ Շահնշահի եւ որդւոց նորա Զաքարիայի եւ Պռոշ որդի Վասակայ յազգէն խաղբակայ գանձագին արարի ի տէրանց աշխարհիս զմեծահռչակն Այրիվանս լերամբ եւ դաշտաւ եւ ամենայն կազմութեամբ որ կայր ի սմա. փորեցի ի վիմէ տաճն Աստուծոյ յիշատակ ինձ եւ որդւոց իմոց եւ ամուսնի իմ Խութլու Խաթունին [1]: Իմ մուրքն զամէն տվի ի գուռն Սուրբ Գեղարդին վանիս:

Նորին Պռոշի նշան Թուի ի վերայ երկոցուն կամարաց հանգուցեալոցս քանդակ մի մեծ. ի միջակի ի կիսաբոլոր կամարի՝ որ ի վերայ երկոցդ յիշելոց՝ առաւել գլուխ քոշի կամ նախագի, ունելով ի բերանի մանեակ՝ յորմէ փակք կամ շղթայք արձակեալ կապեն մանեկօք առաւ և անառ մէն մի առիւծ, և ի միջին արծաթ քեւտառած ունելով մագլոքն գառն մի [2]. — Ի հիւսիսակողման ժամատանս ագրիւր եղանէ ի վիմայ սեւագոյ և անհամ ջրոյ, որ և անցեալ ընդ յատակատն՝ Թափի ի գետն. — Բարեւելից կուսէ խորանին գուռն բացեալ մտանէ ի միւս վիմափոր եկեղեցին Գ, որ ձեւովն և երկայնութեամբ հաւասար և նման է նախագրեալ եկեղեցւոյն (Բ), սուզ ինչ անձկագոյն գոլով քան զայն և առաւել խաչաձեւ, ունելով նման նմին կաթողիկէ լուսամուտ դրսագագարդ: Արեւմտեան քեւ եկեղեցւոյս զատուցեալ իւն քան զայլսն երեւի, վասն որոյ երկուս և առանձինն եկեղեցիակս համարին զսա ունեք: Բայց մատրան ասի երբեմն պահեալ մասին Կղեման տապանի, որ արդ յԷջմիածին [3]. — Ըստ յատակաձեւին՝ եւ եկեղեցին է յարեւմտակողմն հիւսիսոյ մեծի ժամատանն, փոքր և քառակուսի և գմբեթաւոր, յորում և լուսամուտն. ի սմա եւս ագրիւր բղխէ, որ և յորդեալ և պահեալ էր ի ժամանակի քննութեան Տիւպուսոյ, որ հաղիւ կարաց ազատել ի ներքս, և այլ ինչ աշխէ, և աշ բնաւ այլք. և չէ յայտ եթէ գուցէ գիր արձանի ի սմա. չգտաւ և ի նախագրելոսն (Գ), վասն որոյ մերայինք կարծեն զայն հնագոյն քան զայլսն, և անդ պահեալ ազ տապագրին՝ գնման փայտի Կղեման տապանի՝ գիր չեալն յաղաղարհագրէն Վարդանայ [4]. — Ի վերայ երեք գաւիթ (Զ) և անառ ընդ գառն մեծ՝ յեկեղեցին, որ կոչի յանուն Ս. Աստղոյ. խաչաքանդակք են յորմունս գաւթին և եկեղեցւոյն, որ է քառակուսի հատուածաքանդակ, իրրեւ եօթն Ջ. Նման մեծի (Բ) տաճարին [5] անելով առաւել սիւնս չորս՝ ի ներքոյ բոլորշի լուսանցոյց կամարն եկեղեցւոյս. նշմարելով կարմիր գիծս յանառ վիմին՝ որպէս նիշս անկեաց սեաց. կամարաց և գրատպագ. այլ սիրանաց ընդ երկայնաձիգ վառատակ քանդակաց բիմին, այսպէս գրելով.

142. Գ. Մատուռն Այրի վանից.

1 Ասի և անդր այլուձեւ գրով գրեալ է:

2 Քէր-Փորտըր համարի գքանդակդ այլազանեական պատկեր քրիստոնէութեան, որոյ հատուածոցքէ ոչ սակաւ տրտնջ տրցան ի Հայս՝ հազուագիւտ կրճղին: — Very singular piece of sculpture presents itself... the whole, probably, a hieroglyphic of the vicissitudes of Christianity since its establishment in Armenia; and in non country, perhaps, have its followers undergone more calamitous changes. — KER PORTER, t. II, 632.

3 Ըստ Շահխաթունեան և. Աբել Եպիսկոպոսաց:

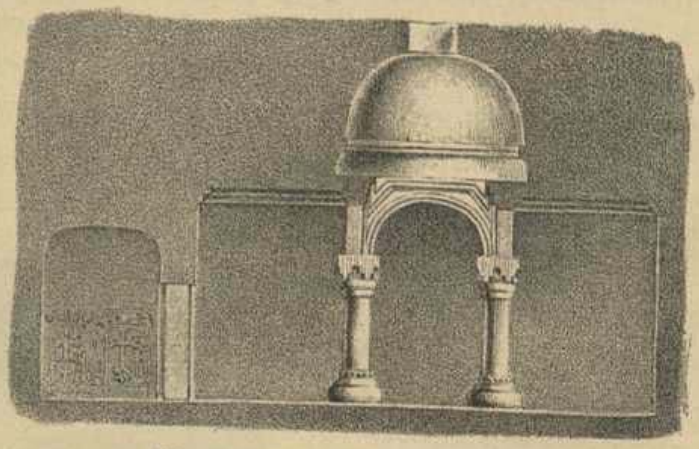
4 Տպագրութիւնս և բաց յատակաձեւէ Տիւպուսոյ. յորմէ

All this part where finished, was profusely covered with the usual sacred emblems, armenian caracters, and as every place and detail seemed to have been dug and chiseled by the hand of man, I could not but wonder at the indefatigable labour and patience with which they had been executed. — K. PORTER. II, p. 633.

5 Տպագրութիւնս և բաց յատակաձեւէ Տիւպուսոյ. յորմէ

Թագիկէին. 'ի չորեքին կողմանեան եւս են երկու երկու արմաւենիք՝ յորոց ձգին կամարք. այլ յատակն հարթ հաւասար է, ոչ ունելով բեմ և սեղան։ Շինողն՝ յամի 1288, Պապաք որդի Պռաւի՝ ժամատուն կոչէ զսա յարձանագրին՝ որ 'ի վերնախորտիկ հիւսիս-արեւելեան սեանն փորագրեալ է, և է այսպէս.

Աւգնականութեամբն Աստուծոյ եւ Պապարս որդի Պռաւշոյ եւ ամուսին իմ Ըռուզուքան փորեցաք զժամատունս յինքնաբուն վիմէ յիշատակ հոգւոց մերոց եւ զաւակ մեզ անմահ. ի հալալ արդեանց մերոց. եւ եղեւ առաջնորդութեամբ Տէր Մարգարի. (1) **Թիվ ՉԼԷ։**

143. (Լ.) Մատուռն Ս. Մարգիս յԱյրիվանս.

— Իսկ 'ի վերոյ հարաւ-արեւելեան սեանն՝ կայ տասնաւոր արձանագիր փակագծով, անթատական, ոչ հինգ.

Սուրբ նշան ակրունական պան.
Սիմէոն վարդապետին լեր պահապան,
Հոգւոյ նորա պատսպարան,
Եւ յանցանացն քաւարան,
Որ եւս պարգեւս անանցական
Եկեղեցւոյն սուրբ Գէղարդան
ԶԱմաւուրքս հրաշագան.
Զարդարեալ բանիւ աստուածական,
Իւր յիշատակ անջնջական
Եւ բ(արե)խաւս միշտ յաւիտեան.
Պայծառութիւն տաննից լրման
Բոլոր ամաց հանդիսարան.
Զոր ստացաւ բազում բաղձմամբ
Ի զուարճութիւն նորոգ մանկանց.
Բերեալ տանն է՞։

փոքրաց ժամատանս, քան տանդութեան տեզապետաց, սկսեալ է 'ի լուսամուտն կամ 'ի գմբեթէն։ — Ի վերոյ վերնայարկի սորին է եկեղեցւոյս, 'ի քարանձաւի անդ իրրեւ յերրորդում եւս գոտիկանի՝ կան մանր մատուռք և ձեռագործ խցկունք փորածք, 'ի հարաւակողմն կաւ-

փոքր մի զանազանեն տասրագրութիւնք Շաւխաթի. և Աբեղ վարդապետաց, որք ոչ յԱյրիվն գիտեն էր. այլ գիտեն Գ. փոխանորդն կոչեցեալ յայնմ տեղւոջ. և փոխանակ Գ թուի՝ երկուս փոքր եկեղեցիկս գիտեն, կիցս Գ թուոյ, և գմուտս նորա անդ նշանակեն որ են մտուք Գ թուոյ յատակամէնէն։ Միաբանի Շաւխաթիանք

աչ. անանք ուրոյնք և այլք մէջ մէջ անցանելիք. յորս են և սեղանք պատարագի. արձանագիրքն եղծեալ են կամ ոչ առնելոյն հնատազտեալք. 'ի միոմն կայ թուական ՉԹ (1260) և անուն Գրիգորս. Ղամանապէս և յարեւելակողմն հանդէպ գրանն որ իջուցանէ 'ի ձոր գե-

Աբեղ՝ 'ի տասրագրութեան խրատ հրատարակչոյ Աբաթաս Օրբելի Լչմիածնի (1871, Թ. 19, 92), այլ չմիաբանի ընդ իւր խակ գրուածոյն հրատարակչոյ 'ի Թղթմվիպի, (1849, Լ. 378)։

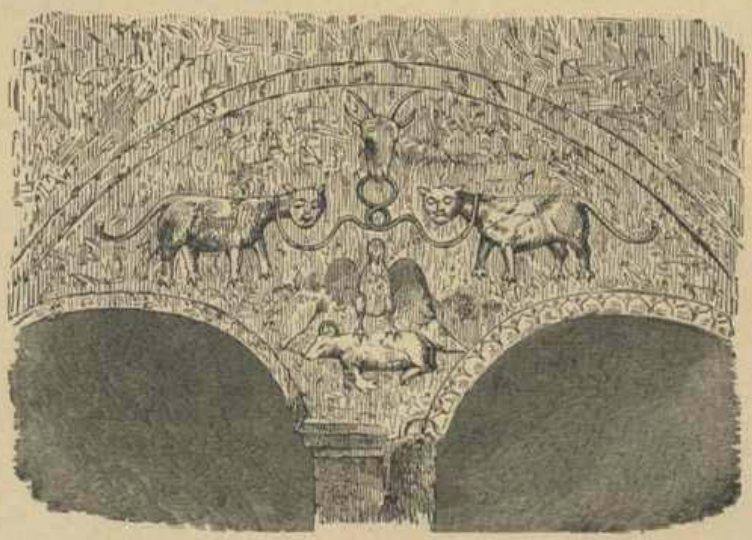
1 Գրէիցէ զսա Շաւխաթի. Յօրէիս զսա Տիրատոյ։

2 Աբեղ Վ. Աբաթաս, Թ. 92։

ասյն, 'ի նմին քարաժոռի փորեալ կան մատուռք մէջ ընդ մէջ դրամբք, յորոց արձանաց սակաւ ինչ բանքս ընթերցան. 'ի միում, Սուրբ Գրիգոր Հայոցս. յայլում՝ կիսեղծ Քուական, ի Թվիս... Ղ... ի միւսում, Ամենասուրբ Երրորդութիւնս....

Յարեւմտակողմն ամենեցուն այսոցիկ եկեղեցւոց և մատրանց, յորոցն սակս մի՝ այլ կից քարաքրին կարկառելոյ 'ի վերայ վանացն, կան այլ եւս փոքրածոյ յարկք. առաքեւ՝ մեծ (Թ), և 'ի վերոյ՝ փոքր մատուռք սեղանաք պատարագի, յորս 'ի միում արձանագրեալ է.

Ի թուիս ՉԵ (1256) նորոգեցաւ Սուրբ Աստուածածինս...

144. Քանդակ յԳ. մատրան Աղրիվանից. — (Նչան Պօղոսեանց).

Յարեւմտեան դիմի քարանձաւից մատրանցն, որ և կոփեալ և դրուագեալ է, սա պատուհանաւ և դրամբ միով, երկարագոյն արձանագիր յիշէ յամի 1267 զնոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցի, զոյս օրինակ.

Ի թուիս ՉՂ. ես Զաքարէս նեղի (?) Սուրբ Աստուածածնիս, նորոգեցի զԱստուածածինս ի հալալ արդեանց իմոց եւ գնեցի զԴևնարքիւ հողն ի դահեկան. եւ եառ ընծայ Սուրբ Աստուածածնիս. եւ սպասաւորք խոստացան Ք ժամ, Ա. ինձ (եւ Ա) Մամբանայ, Ով որ զայս հայրենիքս այս եկեղեցւոյս հանցէ՝ ՅԺԸ հայրապետաց նզովեցի.....

Ի հիւսիսակողմն այնր գրան հնագոյն եւս արձանագիր կայ, 1177 Քուակաեաւ, որ է այս.

Ի ԹՎ. ՈԻՉ. Սահմանեցաս կուրկեա...ց եառ զիմ հայրենի հողն ըզՔարապետաղոց ի սուրբ ուխտս, յաւանդաւորդութեան Հաւր Գրիգորոյ. Դ աւր ի տարոյն Սահմանեցաս. որ եւ խառնեցաւ (?) ի Մարեմորոյն մեծաւ աշխատութեամբ. Բ աւր ժամ Մարեմորոյ. Գ աւր Հաւրն եւ Բ աւր Սերիբախտին....

Ընդ սոսկաւ կան այլ եւս արձանք, որոց առաջին է Զաքարեանցն, Քուակախաւ 1200 ամի.

Ի թու. ՈԽԹ. Քրիստոսասէր իշխանաց իշխանքն Զաքարէ եւ Իւանէ վերատին դարձոյց(?) զՂուրն Ամենամեծաւակի Եչ(ըմի) եւ ուրբաթ ի սուրբ

ուխտս. զԱ. աւրն որ է ուրբաթ ..... Եւ բնակիչք սորա խոստացան զաւագ խորանն զԱստուածածնին բովանդակ տարին պատարագել ըզ-Քրիստոս յանուն նոցա .....

Եւ Ազիզ անեալ ի տան խումբլու խաթունին եւ Պռաւչայ եաու ի գալ հեկան. եւ սպասաւորքն խոստացան ի տարին Ա. աւր ժամ. Ով խափանէ մեր մեղաց պարտական է .....

Նշանաւոր եւս քան զսոսա է արձան յիշատակի Սահմանաւք Աղուանից կաթողիկոսի. յամի 1181

Եւ Տէր Սահմանոս Աղուանից կաթողիկոս եղէ միաբան սուրբ ուխտիս Աւրիվանաց յաստՀնորդութեան Հաւր Գրիգորի. եւ եաու զԱղբէի առաքելոյ նշխարն եւ սուրբ նշան Ծննդոց Յոհան (?) Եւ բնակիչք տեղոյս խոստացան ինձ զաւուն փոխման Տիրամաւրն Գ. աւուրսն յամենայն եկեղեցիս պատարագել ըՔրիստոս ....

Ի տարեմուտս յերեսս վիմին քանդակեալ են խաչք ասելի քան զսոսա, ի միում Քառական 1165 ամի.

ՈՃԳ Հայոց. Կանգնեցաւ Սուրբ Նշանս ի բարեխաւսութիւն...

Յարեւմտակողմն սոցին ակաւսք հեռի կայ մեծ քարաւր, որոյ և արտաքին երեսք փրթաւցեալ տապալեալ են, բազում և այլ ևս այրք և փորոգք են և ի ներքոյ և արտաքոյ պարսպի վանացս, է որ բնափոր և է որ ձեռագործ, յորս և մատուռնք և խցիկք, երկար հաւմբերաւքեան և վտանակոյ արդիւնք, աղօթից և վանդգաց ապաստանարանք, յորս մարթ է և յորվ յիշատակս գրատանել արձանագրելոյս. զի և երբոյսի քննիչ վիպէ յամենայն կողմանս չիեռաւծոյն և փորաւծոց՝ խառն լինել արձանագրութեանց. մի ի խցիկացն, ասէ Տիրայաս, փորեալ ի կոշտս մի Քառակեալ՝ յանդիման առաջի ինձ զերկարագոյն արձանագրութեանց՝ զոր քէ ասեմ ի Հայս. քանզի բովանդակ արտաքին երեսք որմացն՝ արձանագրիւք են մանրատառք յոյլ և այլ գրչաց. և ասիս մի յառաջ՝ ասէ զՀայս՝ արձանագրոցս առաւել քան զամենայն ազին, և քէ մարթ էր մտանել մի քովանդակել արձանագրութեամբք զոր ի ներքոյ և զոր արտաքոյ վանացս: Իսկ զրուագքն քարին յորում փորեալ են եկեղեցիքն և մատռնք, հրաշակերտեալ տախ կամ խառնաձոյլ պղտիրբրեայ կարծրակուռ ասէ, գոշշադոյն կամ սպիտակագոյն՝ մեծամեծ բծիւք, ի հաղոյնն զանգաւածի, յորում են մանր կտաւրք անկիւնաւորք այլոց ժայռից, այլ յանախագոյն պղտիրբրեայք: Ըստ չիեռաւծոյն եկեղեցացն են և բնակարանք միանձանցն կամ վանցն, համակ քարաշէն, ի հարաւակողմն և յարեւելակողմն պարսպին:

153. Զսիրգն հաստատութեան վանացս որպէս և զեկեղեցւոյն՝ ոչ յայտնեն ոչ պատմիչք և ոչ արձանագիր վերոյգրելոցդ, յորոց միայն հաստատի՝ զի և յառաջ քան զիմնութիւն եօթանեցան եկեղեցեացդ ի Զաքարեանց և ի Պռաչեանց, այն է յառաջ քան զՃԳ. դար, էին անդ միաձանք, և եկեղեցին Ս. Աստուածածին, յորում հընդգոն Թուականն 1177 ամի, և քան զայն հնագոյն ի խաչքանգակս, 1165. այլ ո՞ զառաջինն հաստատեաց կամ մնամուռնդ հնարեաց բնակութիւն յափափայ վայրս, և ո՞նպա եմոյծ տան աղօթից Աստուծոյ ի ծերպս լերդածն վիմացն, ուր հոգիս տրտրդաց էր սողոսկելի. կամ՞ երկոյծ զանգղաղ լուսթիւն զանխուլ անձաւացն՝ յարձագանգս քրիստոնէական փառաբանութեան.—Հաստատ արժան է ասանդութեան և բանի ախաբշագրին Վարդանայ, եթէ ի լաստարէչ անտի մերմէ հաստատեալ իցէ տատան հաստատ. և այս՝ կամ զի մեհեանն և պաշտօն մեծ էր անդ ի հեթանոսութեան ժամանակի, և նա փոխեաց ի պաշտօն հյնսրտին Աստուծոյ, և կամ որ եւս հաստատ գոյն է, զի երկար անդր ի խնդիր ցրուելոյ ընկերաց կատանացն Հափխմեանց՝ ըստ լրոյ տեղագիտակ մարդկան, և գտեալ գհնաս նոցին ոչ հեռի ի տեղւոյս, Աղջոյ վանս, (զորմէ տեսի ի տարեմ), և քերեւս տատանար իսկ զտանս ի նոցանէ կամ ի քահանայից նոցին զադարեալս, կենդանիս կամ վախճանեալս, հաստատեալ և ինքն՝ գէթ խաչ մի, ըստ սովորութեան իւրեանց կամ այլոց ժամանակի, և այնպէս եղեւ սկիզբն բնակութեան միանձանց, կիսոց՝ յինքնարան ծերպս և յայրս քարանձաւացն, և այլոց՝ ի ձեռագործս. և յառաջնոց գոյաց անտի հաստատ ազգիս կոչեցաւ տեղին՝ Աղբից վանք, և հանդերձեալ յամանց հնագոյն և մայր ամենայն վանքից Հայոց, որպէս եցոյց բան Վարդանայ ախաբշագրի, և յետոյ գրելի ճիշտատարածքն տատանեն. Քայն սակս տատանի և Լիճին Ղերսխի եկեալ երբեմն այսր. այլ տատագանն եւս է գալատ որդւոյ Ներսին Լիճին Սահակայ, ըստ պատմութեան կաթողիկոսին Յովհաննես. և տա ինքն ի հինհաշարութեան անդ Քատփայ և տեղա-

կայի նորին Նոթայ (յամի խր 923), ապաստանեալ էր այր, և « ապա եղեալ ՚ի վանացն անտի Աբրեաց, ասէ, » ՚ի կացդիցն Արբոյն Սահակայ՝ որ ՚ի ծործորս լերինն » Գեղայ՝ ՚ի ձորակի միջոլ, դէպ ուղիղ գնացաք և եկաք » ՚ի վերին վանս, ուր կացանք անասնոցն էին » : Ցիշէ և բնական կամ ձեռագործ ամրոցս եւս լինել անդ՝ ապաւէնս մարդկան և ընչից. զի բանաւարկաք ապրեին Աղուանոյ, եթէ՝ « առաքեա զոր բազում. զի նախ զվանս Ամբոցին Աբրին առցեն քեզ, վասն զի ՚ի նմա կան գանձք » և կարասիք բազումք և զարդք գեղեցկայարմարք » եկեղեցեաց ... (և նա) վաղվաղակի առաքէ զոր բազում հեծելովք և լեզէն վանելովք ՚ի վանս կուսակրաց » նոցն որ յԱբրի անդ, յարեւելից հիւսիսոյ գեղաքաղաքն քին Գառնոյ. որ իրրեւ չոգան յեղակարծումն ժամու երթեալ մտեալ յայր անդր՝ ըմբռնեցին զմանձունան որ ՚ի նմա, և բազում գանից և չարչարանաց զնոսա մատնեալ, զատացուածս թագուցեալս ՚ի նոցանէ պահանջէին. մինչեւ ամենք ՚ի չարչարելոյ անտի, թէպէտ և ոչ առժամայն, սակայն յետոյ յոգեապատիկ տանջից անտի առանգեցին զհոգիս իւրեանց ՚ի Քրիստոս ... Եւ այնուհետեւ զնաւ բարեզարդութիւնս եկեղեցւոյ Քրիստոսի և զաւետարանական և զմարգարէական և զառաքելական կանկարանս, այլ և զամենայն առցուածս և զպաշտօն անասնոց բազումս, միանգամայն իսկ և զյաղնապատիկ պարս մեղուց բազմաց՝ յատրի առեալ, և զգեղեցիկ չինուածս չքնաղագեղս որ ՚ի կատաստանի անդ՝ հրաւիրեալ հրգեհեալ, չոգան ՚ի յայց » : – Գուշակէ ընթերցողն ՚ի բանիցդ՝ զի և յայնմ ժամանակի գեղեցիկ և չքնաղ չինուածք ձեռագործք էին անդ. և հարկ էր ոչ միայն սրտիթ լինել չարչանալի՝ ՚ի տակս պահարանացն, այլ և մարգաց և պարտիզաց ՚ի դարման յոլովից պարուց ։ — Իրրեւ դարձաւ միւս յառաջ (839) քան զպատմեալսն՝ անասունակիցն և վիճակակից՝ Յովհաննէս եւ Աթանեցին, խոստացեալ ըստ քաւթեան ոմանց՝ յիշատակել Հայոց Խոսրովատոյ, բանագրեալ գնաց՝ « ինքն յարուցեալ գնաց ՚ի Բա» նակիտ սրբոյն Սահակայ ՚ի վանս Աբրի, զգալով և » լսիկ իմն անդ մշանչենատոր ազօթից պարապեալ » , ուստի գարձուցին զնա յաճախ՝ աղէտիւռ նախատրաքս։ Եւ երբ նորա տեսին կացուրդք և բանակակից Ս. Սահակայ, ոչ յիշատակեն նախնիք. Քերեւս յարժամ ժողովեալ առ ինքն վաթսուն աշակերտս խոստացագեաս՝ ՚ի հոգեւոր կրթանս եւեթ պարապէր։

Թէպէտ և չմեան կամ չերեւին հին շինուածք այնց հնագոյն ժամանակաց, և ոչ մի յիշատակ յատրց անտի պատմական կաթողիկոսին ցկէս ԺԲ դարու, այլ ամբողջիւն տեղւոյն և դոյզն հետք հին արմտց և մատենից՝ հաւատան ՚ի վաղուց բնակեալ վանացս, և յերեւան և կեալ յետ կիսոց այնր դարու, և առաւել պայծառացեալ յ՚ԺԳ-ի շինութեամբ վերոյգրեալ եկեղեցւոյս, որոյ արձանագիրք ցգարմի տանդին զիշատակն նորին և անասնոն զոմանս յաստիճանաց ՚ի կէս ԺԳ դարու ընդ գլխաւոր վանահէից առաջնորդս՝ յիշի և սորայն, ձեռնադրող կանգակի Կաստանդնի կաթողիկոսի, զոր

145. Քարափոր մատրունք ՚ի Գեղարդաւան.

երեք յարեւելս մեծ վարդապետն Վարդան. յորում ժա-
մանակի միանձնացեալ հպնէր անդ զառաջինն՝ հռչակա-
նուն վարդապետ Ցովհաննէս Գառնեցի, և Քերեւս
անդ հրատարակեալ զընթեր արձանագրոցդ, զոր-
մէ յետոյ լիցի բան։

Աւանդի յիւր յաջորդ դարուն (ՅԳ) հաստատ և այսպէս
խարհատքն Լանկիթիւրբ կամ զօրաց Նորին. և զոր մե-
ծապէս տեղագրողք ոչ յիշեն՝ անգղիացին Մորիէ ասէ,
'ի հակառակ ուղղոյ մեծի եկեղեցւոյն արձանագրեալ եր-
կար բանիւք, երէք վանս մեզոյ մերոց՝ Լանկիթիւրբ և
զօրք Նորա՝ յետ կատարելոյ և գերելոյ բազմութիւն քրիս-
տեանից, եկին և յեկն վերս յայս, աւերեցին և կոտո-
րեցին բազում գանձս որ 'ի տրից բարեպաշտից հաւա-
քեալ կայր[1]։ Եւ ոչ Թուի անհաւանական բանս, զոր
աւետել էր Թարգմանել տեղւոյն միանձին կամ առա-
ջնորդի իւրոյ, և արժան է քննութեան. Քէպէտ բնու-
նացի աւանդութիւնն ասէ, 'ի գալ Լանկիթիւրբ' հրեշ-
տակի Աստուծոյ երեւեալ նմա և արդիլեալ զաւերածն,
և Նորա զարհուրեալ և գնացեալ 'ի բաց. և յայնմանէ
կոչեցեալ տեղւոյն յայլագեայս՝ կեօր-կիչ (տէր և անդ)[2],
որպէս և ցարդ կոչի. և 'ի մեծի ուխտաւորացուցի Աս-
ւածոյ սյսու կոչմամբ զրոյեալ է։ — Ի ԺԵ զարս յաճա-
խագոյն յիշին վանքս 'ի յիշատակարանս գրոց, յորոց 'ի
Ծանօթութեան մեզ՝ 'ի միում 'ի գրելոյ յամի 1429, ասա-
յին յիշատակ լինի Արրոյ Գեղարդանն Աբրիվանոց,
յորում բազմեալ կոչ ոսկի, Գեղարդն աստուածանուին,
(յաւելով 'ի նոյն) ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս
և Սուրբ Կանխահանգիստ[3], և սուրբ Քրիստափոր սուրբ
գերեզմանացս։ Եւ որ կարեւոր եւս գիտելին է մեզ,
զյաւուկ անուղղ արձանագրութիւն և գրչութեան գրոցն՝ ա-
սէ, 'ի յԱմասպատս որ կոչի Մանուէլի, որ է 'ի սիրտ
լերինս Աբրիվանոց։ զոր հանդերձ վերոյիշեալ Աս-
տուածածնի եկեղեցին՝ Նորոգեալն 'ի Զաքարեայ յամի
1267, և յորում հին Թուականն 1177. իսկ Մանուէլդ
յորոյ անուն կոչեցաւ այն կողմն քարաւերինն՝ անծանօթ
է ինձ, այլ հնագոյն գոլ յոյսի քան զԱյրարատեան
կոզմունեցն եպիսկոպոսն, որ յիշի և յամի 1491։ Զոյն
յիշէ միւս գրիչ Բագրատեայ յամի 1444, « Ի մենա-
« ստանս Աբրիվան, ընդ հովանեաւ հրաշափառ սուրբ
« Լուսոյ մերոյ կաթուղիկէ սուրբ Աստուածածնին. ներ-
« կեալ արեւմտեան կէնաարարին սուրբ Գեղարդեանին, և ա-
« մենայն Աբրոցն որ անդ հաւաքեալ կան »։ Պատմէ նոյն
պի զոյնոյ ժամանակաւ Սիմէոն Բարունապետ և վար-
ժապետ Հայոց Նարեկոյ վանօրէից Աբրարատայ, « գար-
« ձեալ եկեն բնակեցաւ 'ի մեծագոյս սուրբ ուխտն յԱ-
« բրի վանս, և զամենայն կարգս և զսահմանս ուղղեաց
« քան առաջին սուրբ Հարցն. ուխտ եղեալ յամենայն օր
« ց'ՁՄ աղտման Դաւթի. և անխափան կատարել զաս-
« տուածային պատարագն՝ 'ի լուսոյ և 'ի կիրակէի և
« յամենայն մեծամեծ տանի. և Քոռելոյ յիշատակ պայ-
« ծառ ժամադրեցաւն՝ ի պատուական Աստուածա-
« շունչ, ի Տաճկական և ի Քրիստեական. և կեցեալ
« աւուր ինչ ժամանակ՝ ապա եկեալ բնակեցաւ 'ի սուրբ
« ուխտն Զագարեանք »[4]։ Յամս տանջ յամսէ (1441)
հաշտատարն Թոմա Մեծոփեցի յերթայն 'ի վիրահանգ-
նաստն սրտագոյն Լչմիածնի' եկն և այսր « յերկրպագու-
թիւն սուրբ Գեղարդեանն »։ Աս նոյնին ժամանակաւ
'ի ձեռն Մատթիի ուրումն 'ի միաբանից' գրեալ կայ
Շարական մի, « 'ի սուրբ և 'ի գերահչակ յամառաւոր
« և 'ի մեծահանդէս սուրբ Ուխտս Աբրիվանքս, 'ի սիզ-
« րն և 'ի մայրն ամենայն վանօրայից, ընդ հովանեաւ
« պանչելագոյն Ջիփին և սրեւմտ ներկեալ անմահին
« Քհատսի սուրբ Գեղարդեանն, և այլ յազմաւրեան Աբր-
« բոցս, և սրբասէր հոդերցս »[5]։ — Միւն նման և այլ
դրիչ յամի 1488, յաւելով յիշել և այլ սրբաքիւնս' ա-
սէ. « Ի սուրբ և գերահչակ ուխտս որ կոչի Աբրիվանք,
« որ և հիմնարկեալ 'ի սուրբ Լուսաւորչէն Գրիգորէ, ընդ
« հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սրեւմտ ներ-
« կեալ Քրիստափոր սուրբ Գեղարդեանն, և սուրբ Աբոյն
« Ցովհաննու, և Թատեւացւոյն Սուրբ Նշանին, և Ջա-
« պանի Սրբոյն Յակոբայ, և այլ բազմահազար սրբոց
« քենացս. յաճախիզորդութեան սեղոյս' խոյ անարժ-
« ժանաքենաս Ցովհաննէս եպիսկոպոսի, և Հարազա-
« տին խոյ գերեզկատիպ մանկանս Տէր Յովսեփաննս և
« պիսկոպոսի, և ձեռնասունդ սրբոյ մերոյ և միաբա-
« նիցս' Ցհոսէյ »։ ... Ցիշէ և « զպատուելի և գնդա-
« գեալ քոյ բարեմասնութեան Յովսեփաննս »[6]։ Հնագոյն
գրիչ (յամի 1423) ասէ սկզբնաւորեալ գրիչն « 'ի Նա-
խագրաիան սուրբ ուխտն' 'ի մեծն Աբրի վանս »։

Ոչ գոյ յիշատակ ինչ 'ի ԺԶ դարս գրոց. իսկ 'ի
յաջորդին՝ ոչ սակաւ. և նախ ազէտալի գէպքն' 'ի սկզբ-
բանն, այն է յամի 1605, զոր պատմէ Աստուածատուրն
եպիսկոպոսացոյ, գՀաւուց Թաւսոյն և գԱստուածատուրոյ
աստղորդի տեղւոյս, որք երկամաւ յառաջ երթեալ էին
առ Շահաբաս' հրաւիրակք. իսկ յորժամ եկին նա և հրա-
ման եւս գաղթել գՀայս, ապա « հոգացին գոչխար կա-
« թնոց կարեւոր իրաց կերակրոց և ըմպելեաց. և առեալ
« գարս ոմանս 'ի միբձաւորաց իւրեանց կարգաւորս և
« ազաքշականս. և նոքաւքիք եկեալք գնացին 'ի Ջարն
« Գեղարքայ, և մնեալ յայր մի քարանձաւացն գաղա-
« բեցին. քանզի յոգւոյն գան 'ի Ջարն Գեղարքայ փո-
« բառաժոտ այրք և ամրացք 'ի հին ժամանակաց։ Եւ 'ի

1 A long inscription over the principal altar expresses words nearly to the following purpose. « Let it be made manifest, that on account of our great and manifold sins, we « were visited by Timour Leng and his destructive armies, « who after having killed and taken captive many unfortunated Christians, come to this church, destroyed it, and carried away the great treasure that had been accumulated in « it, from the zeal of devout and charitable persons ». — MORIER, 342.

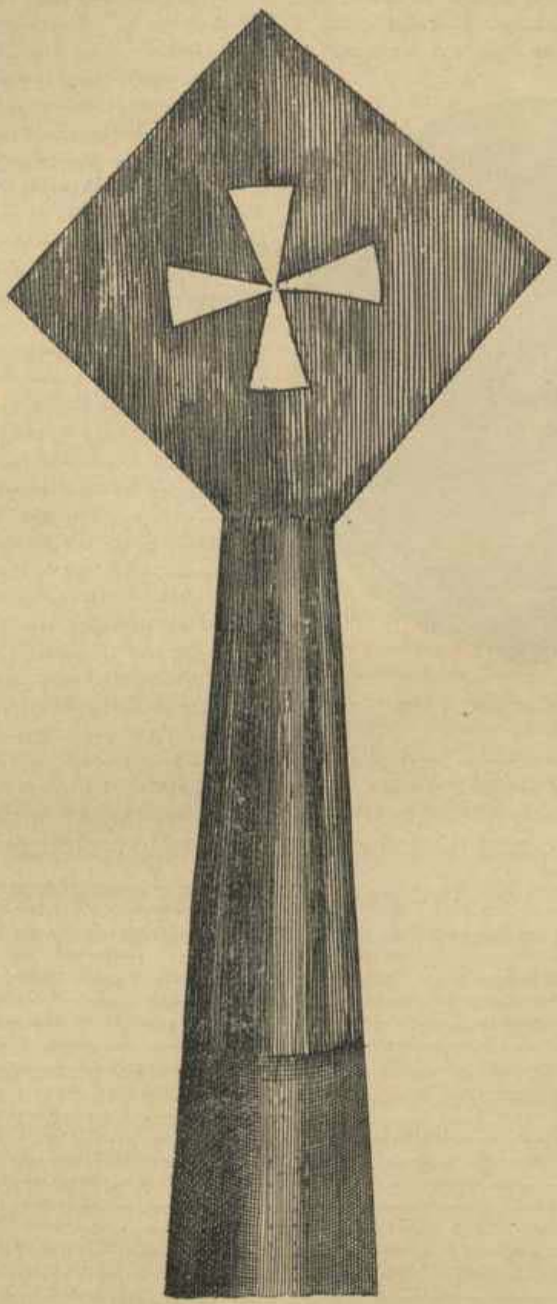
2 Աւրպէս լուծանէ ս. գրէ գերեզմանացին Հաճըթաղցէն։

3 Աւրպէս էր գրեալ 'ի յիշատակարանի սրեւմն. Քերեւս կո-
րծանիցէ։

4 Ի բազմազաւակի գովելիսեաց' որ բնծայեն սմա 'ի գրչէն, սրժան է նուազագոյն և ունել գոս մի 'ի Նորագոյս վանականս կար-
գաց. և այն յաղագաւոյ խրթնագոյս ժամանակի։ Վախճանեալ է Ա[illegible]ն 'ի ԳՀէն թուին (1428–9)։

5 Որոց յիշէ գԳրիգոր և գՍարգիս, և գարձեալ գՏէր Մինա-
քար. Պաշտաւս. վարգան Ծերունի. Գրիգոր. Աբրահամ. և Յով-
հաննէս սրեկոյ. վասն որոյ գրեալ է մատեանն։

6 Սոյնգոյնի են Տէրտէր քահանայ և Յովհաննէս քահանայ։

146 Պ. Գեղարդն (չատ Դաւեանցիէն).

« ի Զօրակն Ա[illegible]ից առաւել եղեւ աւերումն և քակ-
» տումն. վասն զի է ամենայն չինուածքն 'ի մէջ խոր ձո-
» րի, և չորք բոլորեան՝ վէմք ահագին. և յորժամ չար-
» ժեաց՝ շուրջանակի թաւալեցան յամենայն գիմաց, և
» լցան վանքն ամենայն. մինչ զի ոչ երեւիւր նշմարանք

147. Դաւեռնիէ[1]. ժ. 1605, † 1689.

» չինուածեան, բայց միայն կուառակս քարի երեւէր. որք
» անօգտացան զարհուրեալ դղօրին. բառնք և հանա-
» պարք ամենայն խոխանգեցան. և թէ կամէին կերա-
» կուրս ազէպահաս առնել՝ ուստ և թիկամբ բարձեալ

» ափսիթերս գնային. վասն զի կարի դժուարացեալ էր,
» և ամենայն կուհիւք պահանջել. ոչ դոյր առնի ազօքից
» և ոչ առնի բնակութեանց մարգկան, բայց քարակառ-
» կուս միայն. և ոչ ինաց քար 'ի վերայ քարի, ոչ 'ի յե-
» կեղեցիսն և ոչ յայլ չինուածս »։ Ասացեալդ վանացն
'ի պահս չարժին' էր յեկեղեցւոջն Աստապատ յԷրեւան,
ընդ որս փլածոյ' մնացս. յայլորդ նորին և եղբօր որդի
Դաւիթ (Ը) յետ երից կամ չորից ամաց ձեռն արկ շի-
նութեան. և ըստ վերայիշեալ գրչին, « մնացեալ եղեւ 'ի
» մէջ չինութեան աներկիւղ և անկասկած, իբրեւ զքաջ
» պատերազմող թագաւոր' որ ոչ երկնչի 'ի պատերազ-
» մէ. և ինքեան վարէ զհասմբս պատերազմի. նոյն գոլ-
» նակ ընդվզեալ եմուտ 'ի խարխափեալ և 'ի փլեալ տանս
» նորոգման. արար և ակռաւոյ շրջապատ բարձրութեամբ
» պարիսպ տաշեալ քարով, հաստատուն և ամրապինդ.
» նա և չինուածք բոլորակի, յանապայք, քշք. ապա-
» րանք, սենեակք, խոհարանոցք և այլ ամենայն շահ-
» մարանք, տաշեալ քարով, կրով և թաղով, մինչեւ տե-
» ղացն հիացեալք։ Շինեաց գառիւ գուբի արծաթէ'
» պահպանեաց ատաւածամուխ Գեղարդին նշանի, և
» ակամբք պատուականօք յօրինել եւս, և ոսկւով ջրեաց-
» բազում ժամս գնաց, մինչ Իէ թաւման, ուխտի և ոչ
» պակաս։ Էր այլ ուխտի չինուածս չատ արար, որ ոչ
» գրեցան. քանզի կրկին նորոգեալ ուխտի եղեւ քան
» զառաջինն » » — Ի վերջ կոյս ժէ գարուն (յամի 1694
2 յունիսի), ձեմելի խաղացի ուղեւոր եկն յԷրեւանէ
այսր' ուր ժամ ձիաւորեալ[2], և յիշէ առանց մանր առա-
քագրութեան, Kiekart կոչելով, և ըստ Դաւեռնիոյ'
Մատթէի առաքելոյ ընծայէ գրեթումն' փոխանակ Թա-
դէի։ — Ց'ԺԼ գարու Աբրահամ կաթողիկոս մինչեւ
գահակալեալ' 'ի շրջելն յայցելութիւն վանորէից Աղթա-
մարայ, եկն և « 'ի Սարբ Գեղարդն, որպէս ասէ, Ջուա-
լամանգ երկու գիշեր »· յիշէ յետոյ (Գվ. 33) և մկրտիր
Շահի Ելանեցն « բանակաւեր 'ի գագաթն լերանց կող-

» թեանս սուր երկայնչի և բանալի անմոս չհաշուց.
Զի գու բացիր գկուն կենաց' չարս և արիւն արատաբերեալ,
Որով մկրտիմք և հագուրգիմք 'ի քեռակութիւն Լրջորդութեան.
Փեւ գՓրիստոս բարեբանեմք, Հիմն, և այլն։

Դ հզիցիկ գոյն գաւիթն Եերկեալ, արեամբն Ջիւսոսի,
Ի փառս սպրդս Հայաստանեայց արձանացար յերկրի մեծաւի,
Աշատակ բարձր և անուր պարիսպ երեզէն շարշափակի,
Փեւ գՓրիստոս բարեբանեմք, և այլն։

Աստուածամուխ սուրբ աստուածածնական գրաշինամբ,
Որով կարճն արմատք սերմից և ցուրտ մեզոց և յամենատից.
Փեւ փրկեցուր 'ի փորձութենից և յամենայն որոգայթից.
Փեւ գՓրիստոս բարեբանեմք, և այլն։

Գեղազարդչ Գեղարդին սուրբ և Թորգոմեանիչ անմոռ Ըրդւոյն,
Որով ցուցաս Աստուած և մարդ' բառոյդ մեռանել և կենդանի.
Ցար Հաւատոց Հարբերապետան եւ վկայեալ առաւածութենան.
Փեւ գՓրիստոս, և այլն։

Աստուածանիրկ սուրբ փայլուածս Նիկոյ 'ի ձեռն Ցիւսոսի.
Որով փախչին փազանգք գիւոց և բնակին գառնգք Հրէշտակաց.
Փեւ կնքեալդ գդոյդսդան և գրաշինացուր գՀիսս և գնագիս.
Տալով պատիւ Լրջորդութենան' Հօր և Որդւոյ և Սուրբ Հոգւոյն,
Կենդանարար Երրորդութենան և յետ մահու, և յանբասիս յաւիտենից »։

1 Այս են քանք Դաւեռնիէի.

L'un desquels (monastères) est tout entier taillé dans le roc avec l'église et les piliers qui la soutiennent, estant assis sur une roche fort dure. Les Arméniens appellent cette église *Kiekart* en leur langue, et les Turcs en la leur *Guiourdghiche*, c'est-à-dire voy et passe. C'est dans cette église où selon la tradiction des Arméniens est gardé le fer de la lance dont Jésus-Christ fut percé, et ils le montrent à ceux qui y vont, pourvu qu'ils s'y trouvent à l'issue du service. En voici la figure que j'ai eu la curiosité de tirer sur le lieu. — TAVERNIER, I. 32.

ՅՈհաննիսեան գիրս սրիք այսպէս առաքելն Գեղարդին. « Ի
» նմանութիւն առաւածային Գեղարդին' այսպէս է. գՔրիստոս
» 'ի վեր քարշեալ գկնոտ նորա որպէս Նիկոդիմ' սուր քառփուսեր.
» և ձեւեալ որպէս գխաչ. և փոքրով հաստատին երկու կողմանց
» երեսաց սուրբ խաչին քեւեռեալ, և վոյր կողմն Նիկոդիմն չորս
» մասին չափով. բայց ոչինչ քանդակեալ, այլ սերտատ և հա-
» ւասար։ Այս է նշան սուրբ Գեղարդին »։ — Մեծին Վարդա-
նայ վարդապետի մանկտրի և չարականի գովաստեանն 'ի Գեղարդ
գրեն սուրբ, զոր ցուսադրակեաց Շահխաթաեանեանն 'ի գիրս իւր։

2 Իսկ զոս գործակիցդ պարծանայ, Գեղարդիդ սուրբ և գերա-
նիր ձեռամբ ՅԱգէսի սուրբ և բնութիւնդ աստուածդ. զանց.
Աստիկան մեզ ասաւէն հիմն բարեաց հաստատութենան,
Փեւ գՓրիստոս բարեբանեմք, հիմն բարեաց հիկդիգոյդ։

L'un des deux saints monastères et l'église taillée dans le roc, avec les piliers qui la soutiennent, sont situés sur un rocher très dur. Les Arméniens appellent cette église *Kiekart* dans leur langue, et les Turcs dans la leur *Guiourdghiche*, c'est-à-dire voyez et passez. C'est dans cette église où, selon la tradition des Arméniens, est gardé le fer de la lance dont Jésus-Christ fut percé, et ils le montrent à ceux qui y vont, pourvu qu'ils s'y trouvent à l'issue du service. En voici la figure que j'ai eu la curiosité de tirer sur le lieu. — TAVERNIER, I. 32.

2 Vi giunsi dopo otto ore di strada, e trovai un monistero di Armeni, tagliato dentro la rocca, della quale sono anche i pilastri che sostengono la chiesa. — GEMELLI, T. II, L. I, 1.

» մանց Ս. Գևոգրդոյ և Գօրդադարայի, և յետ երկուց
» ամաց իշանելոյն 'ի լեռնէ »։ Շէն էր վանքն Ա.յրից և
անդր եւս քան զկէս պարսն, յորում Սիմէան կաթողի-
կոս նշանակէ [1] վիճակս նորին յերկրին Երևանայ զկնդ-
ազն Ղորագաբիթ, Նորք, Ենկիճէ, Տանձաբափակ, Բար-
ծափի, Պզարիկ. և կալուածս՝ զգեղջան Պզարիկ, Ագա-
բակ և Վերի Ագռաղներ, յորոց ասէին առասնորգս, և
զկէս բերոյ Գողթ գեղջ. բազում և այլ այգիս, Իրազոցս,
Հիթհաճանս, Հազս, և այլն, յայլ և այլ գիւղորայս. յորոց
զլուսս առացեալ էր յառաջ Պետրոս վարդապետ Գահ-
կեցի առաջնորդ տեղւոյն. բայց յետ սակաւուց ամսոյս
յաւ 'ի բնակչաց մենաստանն մեծափառ, որպէս Թուխ
յառապատակ Լևկաց, 'ի չքմեղել պետութենէն Պարսից.
այսպէս լուեալ ասէ և անգղիացին Մորիէ զամսեանն՝
իբր 40 կամ յիսուն ամաց յառաջ քան զայցելութիւն իւր
('ի 1813). այլ ականին չափաւորապէս 'ի չինութեան
կայ, ասէ, վասն հասատաշխատասէր չինուածոյն, և սակաւ
ինչ ծախուց մարթ է 'ի կատարելութիւն վերածել. բայց
սճ չինուածոյն խաչար և անպատեհ թուեցաւ նմա. յիշէ
և զսխտաձեռնութիւն Հայոց այսր, և գնաւէրս փա-
ռաց աստեղէն ազեզանց կախելոց զտեսից 'ի վերոյ
սեզանոյն, զորոյ զպատճառս չկարաց ասուցանել [2]։ Հայ-
բենակից նորին Քէր Բորդըր՝ որ սակաւ ամաք յետոյ
(1819) եկն 'ի քեռն, ըստ իւրումն սովին ճաշակի նրբօրէն
նկարէ զԳևոգրդն (Kagargast գրելով և Եռեն եկեղե-
ցիս)· « յոյժ նպատեհան չինուած մեծափառոյց խորհր-
» խել 'ի բան 'ի սիրտ լերին, ամբարձուցիալ գագաթ-
» գան ստաճարն 'ի միջի ահեռակաց և գերեզմանաց որ առ-
» տուրաւոնէն, 'ի խորոյ կայով միայնութեան, և յայլ
» մնասմին անդադարապար. արդարև տպաւորէ 'ի սիրտ
» խորին և վեհմեհան ազգումն եկեղեցւոյ յանկայտրելի.
» 'ի գէպ է Հայոց՝ որ ախտասէրք անդին զգոյն, հայել 'ի
» նա՝ որպէս յօրինակ նմանութեան իւրեանց յերկրի
» այլազգիս։ Բազում նախնի նահատակաց մարմինք
» քաղեալ են անդ, որոց անուանք՝ միայն 'ի գիրն կե-
» նաց են գրեալ. այլ այժմ երկրպագուք հաճարին և-
» թէ և ինքն Ս. Գրիգոր (մեծ պահապան հրեշտակն
» Հայոց) տպատասանեցաւ 'ի ժամանակի հալածանաց
» յայրս որոյ լերինս »[3], և այլն։ Զնոյն կամարաց և
սեանց մեծի եկեղեցւոյն և զգրուագն խոկապէս նմանս
ասէ տպատանական սնոյ հարաւապետաւթեան իւրեանց [4]
—Ա.յլ ոմն անգղիացի, (Մոնդիթհ գօրավար), որ յառաջ
և յետ սոցա քննեաց զսահմանս Հայոց և Պարսից, ի-
չելով զիսորածոյ եկեղեցիսն, « թէպէտեւ անշուքք ինչ
» իսկն գոլա, ասէ, առ մեծաւթեամբ նմանաւորինակ գոր-
» ծոց Հնդկաստանի, այլ սրգարեւ նշանաւոյք՝ վասն
» եգիպտական ձեւոյ սեանցն »[5]։ — Յետ երեցան Անգ-
դիացւոցդ՝ եկն 'ի քեռն վայրացս Ջիւղայա հեղուեռթեան
յամի 1834, որ և խնամով գծագրեաց զարտաքին երե-
սոյթ և զյատակահատ վանացն և զեկեղեցեացդ, և զներ-
քին տեսիլ ժամատանն մասամբ ինչ քանդակացն, յոր-
մէ և մեր ընդօրինակութիւն։ — Ի նմին ամի կաթողի-
կոսն Յովհաննէս Ը. յանձնեաց զաթոռն Յովհաննու Դա-
խիլեւանկոյ վարդապետի, որ և ձեռն էարկ 'ի չինու-
թիւն և 'ի նորոգութիւն, այլ չեւ աւարտեալ 'ի վերոյ
ետ սա մեծ ատաճարն Աբարատայ (2 յուլ. 1840), և
ոչ սակաւ խանգարեալ զատճարն մեծ (Ր) և զրնակա-
բանան. յետ սակաւուց եկեալ միանձանաք ամանք յանա-
պատէն Սեւանայ, ատաչնորդութեամբ Մարտիրոսի
վարպետապատկոյ՝ սկսան վերստին չինել, և յայնմհետէ
վերաշատատեցաւ բնակութիւն վանացն. յորոյ չինու-
թիւնս վատակեցաւ խնամով յետին վանահօրն Մի-
քայէլ Վ. Ջամդիանց, և 'ի վերոյ հարատապին գրան
մեծի եկեղեցւոյն՝ 'ի ներքոյ հին արձանագրութեանցն՝
յատել և զիւրն, գրելով այսպէս, և վկայելով զոյն եր-
բորդ անգամ լինել վերանորոգութեան տեղւոյն.

***Շնորհիւ ամենազօրին Աստուծոյ երրորդ անգամ նորոգեցան տանիքն Ա.-
րիւանիցս սուրբ Գեղարդայ հանդերձ երկաթումբք գմբեթիւք տրովք, լուսա-
ւորչեան Հայոց ժողովրդականաց եւ բազմազան աշխատութեամբ վանահօրն
Մխիթար վարդապետի Ջամդեանց տիխոհանցւոյ. որ եւ գնեաց յօգուտ վանիցս
զԳողտ գիւղն.... ընդ միոյ Ջաղացի. ի թիվ. ՌՅԵ. յամի տեառն 1855։***

Ցայս ամենայն ատացելոցս յայսմի Ա.յրիվանիցս ոչ մի-
այն մի 'ի հնագունից (թէ ոչ և առաջին) վանորէից Հա-
յոց, և 'ի սկզբանէ անտի բնակիալ 'ի միաբանակեցաց և
'ի ճգնաւորաց, թէպէտ և 'ի Ս. Աշտկոց հետէ ցկէս
ի դարս ոչ գտանելիք յիշատակս, և յետ այնր պակա-
սեն ընդ գարս գարս· իսկ որք ճանապհին վանահարք հան-
դերձ վերոյգրելովքն, ամանք եպիսկոպոսք և ամանք վար-
պապետք, այսոքիկ են.

1177–80 Գրիգոր.
1214 Բարսեղ.

1 Ի Ջամբռ. մատենի, էէ։ 272–3։

2 I observed over the altar, hung upon pegs, little bows made of twings and cord; which a presume were votive offerings, but of the meanning of which I have not been able to gain any information. — MORIER, 343.

3 We saw the Kagargast, seven churches, a pile of most extraordinary aspect, cloven into the very heart of the mountain, and raising its sacred fane amidst ruins and graves at its feet. Standing in deep solitude, and many parts unimpaised, the effect was indeed that of " the church in the wilderness, solemn and impressive. „ — KER-PORTER, II, 630.

4 Exactly resembling in forms and ornaments our Saxon architecture. — Id.

5 The remarkable cave churches of *Grekort*... though very insignificant in magnitude compared with the great works of this kind in India, they are very curious from the egyptian form of the columns. — MONTEITH.

1246 (Ասորագրողն կոնդակին Կոստանդեայ.
1278 Գաւիթ.
1288 Գրիգոր կամ Սարգիս կամ Մարգարէ.
1429 Ստեփաննոս.
1444 Սիմէոն Բաբունապետ.
1475–88 Յովհաննէս.
1603–10 Աստուածատուր եպիսկոպոս.
1635–75 Գաւիթ եպիսկոպոս Պաղտեան.
1675–80 Ստեփաննոս եղբայր վերնոյն.
1679 Գաւիթ եղբօրորդի վերնոյն.
1708 Դանիէլ վարդապետ Պաղտեանց.
1736–1751 Պետրոս վ. Ջահկեցի.
17 .... Պղունկիանոս վ.
1834 Յովհաննէս վ. Նախիջեւանեցի.
1841 Մարտիրոս վ. ազաբչապատեցի.
1854–71 Միքայէլ վ. Ջամչեանց.
1871 Յակոբ վ.
1881 Վարդան վ. Վարդանեան.

Վանահայրն Միքայէլ՝ ի վերոյ նորոգութեանցն յաւել և զեփականութիւն կալուածոց շրջից գիւղին, Գողր, Մէձրաց, Քիւրաքնա և Թէփլաչ։ Ա. յետ. Նոմն՝ ի միում քարայրիցն յարեւմտակողմն վանացն ի վերոյ ճանապարհին, իրրեւ կիսով մղոնաւ հեռի, գտան կոհր ինչ Քաջայնեաց, յորս և զանգակք երկու, ի միումն որ ունի պէսպէս պատկերս ի վերայն, արձանագրեալ է, յամի (1661), և ի միւսումն ի (1699).

Յիշատակ է զանգակս Խոճայ Նաւրվերտու [1] որդի Աչխարհին. Սուրբ Գէ- ղարդայ. Թվ. ՌՃԺ...

Յիշատակ է Գետրոնցի [2] Աւաքէլի որդի Գրիգորին, ի դուռն Ս. Գեղար- դին. Թվ. ՌՃԽԸ [3]։

154. Թէ ոչ ի չար առաջնորդաց վանացս՝ այլ զոր ընդ նոսին արժան է յիշատակել, և գիտողացէս ի միջոց ժամանակին՝ յորում մեծ պարապ է, այն է ի վերջոյ ԺԳ գարու ցքառորդ ԺԵ՝, զվարդապետս և գիտունս գիր ումն, որ յատկապէս Այրիվանեցի կոչի, այն ինքն է Մխիթար, կամ որպէս ինքն և այլք պատուով գրեն՝ Տէր Մխիթար. մանկիրդ Տէր յանախ զեպիսկոպոս Նշանեակէ առ մեզ, բայց առ ոչ քան եպիսկոպոս, այլ վարդապետ, որպէս և կոչի, և ի կարգէ բանիցն երեւի կեցեալ ի վերջ ԺԳ և ի սկիզբն ԺԴ գարու։ Ինքնին իսկ գտեալ զինքն ի չարս պատմչաց Հայոց, զոր մի առ մի քաւեալ, գտա ի տասանց առարաց քարտմանելոց ի հայ, քաւէ յԱգաթանգեղոսէ մինչև ի վարդան և ի Կիրակոս 30 պատմիչս ազգասիրս, և յետ Կիրակոսի ասէ զինքնէ, « Ես Տէր Մխիթար »։ Ոչ սակաւ և մանրապատում ինչ է գրուածն հասեալ առ մեզ, այլ իսկակերպ իմն ժամանակագրութիւն. և ինքն իսկ ինքնօրինակ այլ հետաքննին բարս երեւի անել, և նոր չափ ընծրել, մեկագրեալ զդիրան, « Շնորհօք և զօրութեամբ Հաւատոյ Ս. Եր- « րորդութեանն, Նախերգան Ղար պատմութեանս, որ- « տասանեալ ի Տէր Մխիթար վարդապետէ Այրիվա- « նեցւոյ »։ և սկսանի փառաւորութիւն շնորհատուին, « յամենայն արարածոց քոց, ի բարութենէդ քոց, ի « մեծութենէդ քոց, յառատութենէդ քոց, ի գթու- « թենէդ քոց, ի քէն անքէն առեղծուածոց քոց, ի « հասս անհասս մատանց յորինուածոց քոց, յերբս յա- « յեանս և յաներս յաւիտենից. ամէն »։ Ապա մտիք ի Հոգւոյն Սրբոյ, զի որպէս իմաստնացոյց զՄովսէս պատուել գլխաւորութիւն արարածոց և զանբաղդատ Արչի և առանձինն զԱմենայն, և որպէս յղոյց հանճարով գԲեսաղէել և զեղիար յարուեստակերտութիւն, նոյն Հոգի « առաքացուցէ ... և հարատարացուցէ զտեսութիւն « հոգւոյ իմոյ, առնելով զիս արուեստագէտ գատա- « զար [3] · այլ և գայր բազմխնաւս իրրեւ զեզր Աազա- « քիէլ ... տալով նմա իմաստից ի տատարութիւն ինձ, « զհամանականագիր մտաւանս առաջնոցն յօրինել ա- « փերս արուեստիս »։ և այնու ցնա այլ ինչ զիարգացէս բանից՝ ի յրկնգիծ բոլորակս տրաշեալս ի գառնակ մա- տանս կարգէ իններորդակ գասս հրեշտակաց, շնորհաց Աս- տուծոյ, Նահապետաց, երկնից, և տարերաց և տասե- ղոց, ապա հասէ զվեցօրեայ տարրութենէն. և համա- ռօտ յիշէ զնահապետս՝ յԱդամայ ցՆոյ, իրարաքիր ա- նոմամբ կանանց նոցին, այլ և զնախաքրիստոնեան թա- գաւորս, յիշատակ առեալ. յետ ջրհեղեղի՝ զազգաբա- նութիւն Սեմայ թուականաբար տարրութեան, մինչև ցՅովսէփ Աստուածաշունչ, զոր Մատթէի, թառնելով ընդ երրայական յիշատակաց և զհին ազանց։ Ի գրեթո- տասէ սկսանի թուականաւ նորին կարգել զյիշատակս կամ զդէպս երեւելիս, տուղ բանիս կամ տոգիս։ Հա- սեալ ի կարգ նորագութեան տատարի և հաստատա- թեան թուականին Հայոց՝ կարգեալ անդ տամարական գիտելիս ինչ, տալիմբ վարի այնուհետեւ ի տարեթիւս՝ մինչև ի վերջ կոյս ԺԳ գարու. ի յիշելն զգրկին նո- րագութիւն տատարի ի Յովհ. Սարկաւագ վարդապետէ, յամի 1184, յորէ յայս յիշատակ « զԿարգատարութիւն « Գրոց Սրբոց, տէր տատագաբանեցան ի Սարկաւագ « վարդապետէն, և գրեցան յինէն ի Տէր Մխիթարայ « վարդապետէս՝ ի մին տոմի, յատուրս 170 ». և կար- գէ մի քան միոյէ գանատանս Ս. Գրոց, նախ զԿորդ կը- տակարանին, յորում ընդ Թղթոց Պօղոսի՝ նշանակի և Գ Կարնէացւոյն. և որ զարմանալի է՝ իրրեւ չարաչարգ նորոյ կտակարանաց յաւելու, և նախ « զԳաթի փի-

1 Ի սկզբան նշանակեալ տարին Ա.հեմէդ որդի Նաւրվերտու էր ի վկայեալ, բայց այլոց ամանց, զորոց վկայեաց անդ Առաքել եպիսկոպոս (նապկին), ԵԹԷ բարեպաշտ պաշտպանեալ են և պաշտ- պան որդիք՝ ի գէպ է կարծել և զշանգակդ յաւելեալ ի վկայեալ։

2 Տես գիւղարանէ յԱ. 289։

3 Տիրեցեալ՝ պատկերէն. Զեռագիտ. տրուեստատուր։

» լիսափային Բարձրացուցչքն, (ապա) Աղօթամատոյց
» Սահակայ և Մեսրոպայ (ժամագիրքն), Պատարագն
» Ս. Մանդակունւոյն, (և յաւելու). Ահա կատարեցան
» Ղեւո կտակարանքն »: Ի Հին կտակարանս գտին և Գ Մնացորդք, և Մաշ Մարգարէիցն ԽԴ (24): Ցետ այսցիկ գտին Նուրբքն, այսինքն խրթնաբան գիրք Հոբայ, իրրեւ 30, որպիսիք են 9 գիրք Փիլոնի, 5 Դիոնիսիոսի Արիսապագացւոյ, 21 գիրք Սրբոյ Հոբայ Ցունաց, 13 գիրք Արիստաւելի. Դաւիթ Անյաղթի և Պետրոս Մոլիսի, և հաւակ՝ երեք գիրք Ցովհաննու Մայրավանեցւոյ, խրատ-ւարքն, Հաւատոյ արուեստն և Ղոյնտակին, որք արդ ոչ երե-ւին: — Ցետ ժամանակագիր յիշատակացն կարգէ զգա-ւազանս (գլուխ) թագաւորաց և զքահանայապետաց, ըզ-Հայոց և զօտարաց, ցվերջ կոյս ԺԳ գարու, զկաթողի-կոսաց կարգ ցԳրիգոր Աղուաթզեցի և ց՝ ՁԼՔ ամեան (1290), զԹագաւորացն մինչեւ ի սկիզբն Թագաւորու-թեան Բ Հեթմոյ, ի Նմին Թուականի, այլ յետոյ յա-ւելեալ է ինքն կամ այլ ոք՝ երկուս եւս յաջորդ կաթողի-կոսունս, և նշանակեալ վերջին ամ ՉՀԵ (1326–7): — Իրրեւ վերջաբան յաշ առնէ, զի եթէ Աւետարանիչն Ցովհաննէս ասաց երեք և կէս ամայ գործոց Ցեսուն մե-րոյ՝ ասէր, ոչ լինել աշխարհի բաւական տանել զգիրս պատմութեան նոցին, » ապա զինչ պարտ է ասել ասն » ի սկզբանէ աշխարհի անցելոց, զոր եթէ » գրեալ էին, իսկ մեք քայլելով ի վերայ ժամանակա-» գրաց անհատն գրուցաց, քաղելով մի ի հազարաց և » երկու ի բիւրուց, ըստ կարի հասու արարաք զնոսս ... » իսկ զոք աննախանձ մեզ ընկալարուք զամենս ա-» ստս ի մէնջ, որպէս եղիս ի Սարեփթացւոյն. զի և » այս ոչ ի մէնջ իրականեցաւ, այլ ի Հոգւոյն Սրբոյ » հրաշակերտեցաւ »: Եւ գործեալ փառատրութեամբ հինք զրանն: — Ի համառօտ յիշատակսն՝ են ինչ որ ոչ գտանին առ այլս, և հարկ էր այսպէս լինել. քանզի ի պատմչաց Հայոց՝ զորս Թուէ Նա, ստանեակ մի ան-ծանօթք են մեզ, այսինքն չէ եւս գտեալք, իսկ նմա ծանօթք էին և քաղեաց եւս ի նոցանէ: Ուրան և յա-մսոք իցէ վաստակն առ հասակ մեր, ոչ փոքր աշխատու-թիւն հասուցեալ է հեղինակին [1]. որոյ Թերեւս և գրեալ էր և ընդարձակ բանիւք յիշատակս ինչ, և յայն ասկս հաշակեալ իցէ իրրեւ գիտնական. քանզի ի Գանձի վարդապետացն որ գտանի ի Գանձարանս ուրեք, ընդ նշանաւորս ի նոցանէ կարգի և առ.

» Պետն Ցովհաննէս ընդ Սիրակոսին՝
Որ գնեցեալ գտաւն ուսուցին.
Տէր Մխիթար Այրիվանեցին,
Տէր Մկրտիչ եւ Կեչառեցին »: և այլն:

Զատ ի ժամանակագրական բանիցս՝ յանուն Մխի-թարայ Այրիվանեցւոյ գտանին, (որոյ ծանօթ է ինձ), չորք Գանձք, համակ հնգաւանդ, անհամ ձանձրանալի որոշմամբ, որք չեն իսկ արժանի և անուան նորին և ժամանակին՝ յորում համարիմք զնա կեցեալ. միոյն վե-րագիր կարգեալ է, « Եռամեծի և բանիբուն վարդապետ » տէր Տէր Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ՝ առաջեալ Գանձ » Աստուածայայտութեան Ճրագալուցի »: և սկսանի, Ցարիւտն բղխական, Ցոյր անճկական. անագլուխ առաքն կապեն Միխիթարս Միւոյն՝ որ ի Ս. Ցակոբ և Մեսրովբ, ի յուսանեցս գրի.

» Գանձ պատուական է քան զոսկի
Եւ քան զականս պատուականի,
Երգեաց ըզգաս քաջ Բարսեղն
Տէր Մխիթար Հրեիվարցին, »

Ասացէս գրեալ է մանաւանդ, վերսկսանք գրչի եթէ գի-տաթեամբ. իսկ անագլուխ տառք կապեն՝ բան բարոյիցն Եզրաթային՝ որ յերիս Ս. Ժողով՝ անագլուխ տառքն կա-պեն՝ Այրիվանիցի, առանց անուան. իսկ չորրորդին՝ որ ի Բան բարեկենդանին՝ վերագրի. » Ի Մխիթար վար-դապետէ », և անագլուխ՝ Երեւանեցին. և այս այսպէս նոր տեղի ընծայէ Մխիթարայ, կամ նոր ոք անձն յա-յտնէ. և հաւանէի այսպէս լինել, եթէ յերկսին վերոյ-նշանակեալս՝ չէր որաշափ գրեալ Այրիվանեցի: — Թո-ղեալ ժամանակի տատգել կամ նոր ինչ յայտնել զՄի-խիթարայ, գործոցք ի կարգ անագրութեանս:

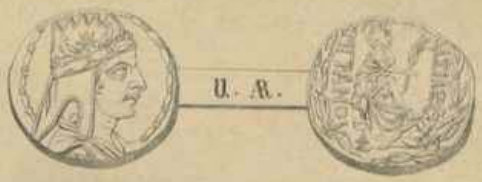
155. Թէպէտ գրեաթէ առ պարապոյ Այրիվանից յա-րեւելից կուսէ քերելով անցանէ գետառիսին Ազատ գետ, այլ ի վազ ժամանակաց առերկրիրեալ ագուցիկ բերեալ էր այսր ընդ՝ ի հիւսիսոյ կողմանէ՝ յաղերէ կամ ի վտակէ փոքուէ, որ Թափեալ յատագանէ յատա-գան և անցեալ զառաջեաւ գլխաւոր բնակութեանց, նուա-նէր ընդ պարիսպն յարեւելից կուսէ՝ քարեգէն խոյա-վակօք, և առագեալ գպահէզն՝ Թափէր ի գետ անդր. այլ յետոյ ի խանգարել ագուցիցն՝ ի բուն ի գե-ւոյն ակաւն բերել ջուր ընդ արեւելեան գտան պարսպ-պացն՝ ի պահէզ անդր: Աղբիւրն այն յիշեալ որ առ Այգիս գիւղի բղխէ, իրր կէս մղանաւ ի հարաւոյ վա-նացն խառնի ի գետն. և է անուշ. Գորտիսան ազբիւրն. զի յարտաքին անկեան անդ վտակին և գետոյն՝ կայ Պորտիկ գիւղ[2], ոչն որ յիշի ի գրուցախառն պատմու-թեան Գետարգել Ղևանին. եթէ, մեծն Ղևերէս երբեմն « գնացեալ եհաս ի Այրիվանս ... և զոյնու ժամանա-» կաւ անդ կոյր Սուրբ Ղևոնի Աիպետարսի. և եղեւ » յաւուրս պենտեկոստէին եկին ի Թոփօր խաչիւ և ա-» ւետարանաւ, ասէր Հայրապետն և ամենեցուն միասին-» քըն. ի նմին ժամու ազդ եղեւ նոցա թէ գոնեգք ա-» ւագակաց Թագուցեալ կան ի վերոյ Աղբերն որ կոչի » Պորտիկ, և խորհեալ են անկանել ի վերոյ քահա-» նայիդ, և յանար առնուն գորութիւնագ: Ցայնժամ » ասէրն Ղևերէս եկ ի բլուր մի հանդէպ նոցա, և աս-» քանեաց զսակաւն ասէր Նմանն ընդդէմ նոցա և ա-» սաց. Տէր մեր Ցիսուս Քրիստոս, որ ի ժամ կամաւոր » խաչելութեան քո գերիւր չարժեցեր և գՀէմ պատա-» ւեցեր, և այժմ ի ձեռն սրոյ Նշանիս՝ չարժեալ պա-» տառնոցին քարինքն այնոքիկ ի ներքուստ, և ծած-» կեացեն զնոսա: Եւ նոյնժամայն եկ հազմ ահագին ի

1 Պրոսէ (Brosset) փառիկ. որ ի Ցուստաման եկեալ երկար ամս և անդ մեռաւ, ընդ այլոց յոյժվիդ պատմչաց մերոց՝ եկեալ և զԱյրիվանեցիս յիւր բարբառ. քան Խրուտ կարի յաւելեալ և ծածկաթեթիանս, պատ վերնագրաւ. Histoire chronologique par Mékhitar d'Airivank. St. Pétersb. 1869.

2 Տես ի Պարապոյ վերամեանեալոց, գրքի առս յԷջ 282:

» սարբ թաչէն, և եհար զթաթարաթիւն քաթանեցն՝ մե-
» ծաւ սրտմամբ, ար փլաւ ՚ի վերայ նոցա և ծածկեաց
» զնոսա։ Եւ յայնմ օրէ մինչեւ ցայս ար՝ գետ եւս ասին
» ՚ի քաթանց անտի և ՚ի վայր հասեն մանր խիճքարն և
» աւազն։ Զոր տեսեալ եղբարցն՝ փառաւոր առնէին
» զԱստուած՝ երկրպագելով սարբ Աչանին »։ — Անու-
նըզ Պօտիկ՝ որպէս և ցարգ կոչի՝ ազատագոյժ է ՚ի
Բերդկանց գեղջէ որպէս գրէ Ցուխ. կաթողիկոս և այլք
բազումք, զԱահակայ կաթողիկոսէ Զօրափոքեցւոյ, որ
մկրտեցաւ էր ՚ի գեղջէ սուրբ Մաղազայ· այլ գրիչք
պէսպէս գրեն, եւս և Բերդկաց, Բրդկանց, Բրեթըկ-
նաց, որպէս և այժմ գրիչք յաշխարհացոյցս և ՚ի ճա-
նապարհագիրս՝ Պուրտիւկ, Պուրտիկ (Bourdit), և այլն։

Ոչ գիտեմ զամ արդեաք թէ այլ ինչ տեղի հասոյ ասին՝
մերձ յակունս գետոյն և ՚ի Գեղարդասար, յե· Հր· տա-
բին, ՚ի բարձս սարին նշանակեն անգղիացի ուղեւորքն,
ուրեակս հզօր բերդի մեծ՝ Պուրս, Պուրսա կամ Պիրս
(Burs, Bursa, Byrs) կոչելով, և այսպէս ասելով լուեալ ՚ի
մերձաւոր բնակչացն, որք ասէին եւս պահպան գան-
ձուցն Տրդատայ լինել գոյն. և դի գրեաթէ համալսար է
ձայնդ՝ Վաւիրսայ կամ Բաբերսայ (Βαβυρσα) զոր
Սարաքան ազխարհակիր յիշէ ՚ի Հա· Աթաղանայ, և
վկայէ պահպան գանձուց լինել Տիգրանայ Բ, վասն
ամրութեան տեղւոյն, ճանապարհն և գնոյն համարին լինել
Անգղիացիքդ· յորոց՝ երիցագոյն քննիչն Մանգիքէ ա-
սէր յոյժ ամուր տեղի և մեծի հնութեան հետս ունել։

148. Տիգրան Արշակունի.

Ղանակի ՚ի մեծ աշխարհացուցի Թաւուզ և գեղ մի ՚ի
Հր· եղ· Գառնոյ երեք կամ չորս մղոնաք հեռի, ՚ի գետա-
կիցս արեւելեան ստացիչ Ագռաւոյ ընդ սլոյ ժայռագելի
մերձ, Պայպուրդ անուն, որ մերձագոյն եւս է անաւոյ
Սարսանեան բերդին. և հաւանելի է մեզ յերկոցուն
տալ՝ լինել գանձարան Տիգրանայ և Արտաւազդայ Ար-
շակունեաց, յաստղ քան զփրկչական Քառասն. այլ
փոփոքելի է կարեւոր քննութիւն վերայն, որպէս և
տեղւոյ մեւս անուր բերդի, Ոլան (Ολανι), զոր ընդ
վերնայն յիշէ Սարսան[1]։ — Յարձանագրի տաճարին՝
Պաղ յիշէ և գիւղ մի Բերդաղ՝ որ մերձանաւ է Բեր-
դակից, և ՚ի գեղ է մերձ լինել և գրիչն, այլ նոյն քէ
դատ՝ ոչ գիտեմ։

Ի հարաւոյ Պօտկան գեղջ և հասոյ նմին առ գետեզեր
կայ Աշխէտաւն փոքրիկ գիւղ. և ՚ի հանդիպայ տաճա-
ւոյք եւս տապեր՝ յիշեալդ ՚ի վիր անգղ կայսած վանացն՝
Գողթն կամ Գոխտ գիւղ, յորում են իրր 15 տուն Հայք.
յատաղն լակ պաղակաքնակ էր, և որպէս ՚ի գարուց հե-
ռէ և այժմ անփական կայսած է Աղբիւրիկեց։ — Ի Հր·
և հասոյ ասին՝ կայ փոքրիկ գետ մի եւս յարանուն
կիւխ, քաթ սարանակ, 7 կամ 8 տանիք։

156. Ասկաւաք հեռի ՚ի սոյնէ յե· Հր· Աղբիւրե-
նից, ՚ի համանման զաւէշս գետաձորոյն կայ երկրորդն
յերից մեծագոյնակ վանօրէից վիճակիս, զոր յայլոցն
բազմաց, որպէս վկայէ լինել աշխարհագիրն Վարդան՝
յետ յիշելոյ զերեսն, զԱղբիւրենս, զՀատաց քառ. և
զՄաղազ վանս, « և այլ բազում վանորայք ». և զոմ տա-
նեաց երկրորդ, ըստ դրիցն, յերկոցուն միջի կալով, այլ
երրորդ ըստ մեծութեան և հռչակի. ասկայն թերեւս
սերտոյի քան զայլսն՝ սկզբնատարութեամբն և կոչմամբ,
յորմէ և մերձակայ գիւղն՝ այժմ ասելոյակ, ասաի ընդ
ծագեցաւ ծննդեամբ Մելքիսեդ. կաթողիկոս ՚ի կէս Ժ.Զ
դարու· և գեղն ՚ի վանացն՝ քան թէ վանքն ՚ի գեղջէն
երեւի առեալ գանուն· ոչ զմեռութիւն նշանակելով
(ապ՛, ապ՛ատ՛), այլ գնոխատեալ ապրիկ բառ. և այս
՚ի տակս ոմանց յընկերաց հրաշատաք կուսանացն Հռի-
փսիմեանց, որոց հեզագնաց գարշապարք՝ և ՚ի գժտաս-
կաս ախտից յերանց գատարս՝ չափգս չշանանափայս
յարդարեցին ՚ի վերկոր երկնատուս. թէպէս ցայսմա-
տուրք չտանն յայտնապէս զ՛գալ և երեւել սպոր՝ կուսա-
նացն, այլ վկայութեամբ կոչմանն՝ հաստատեն զնոյն.
յոյտնի եւս գքահանայիցն՝ որք ընդ նոսա եկին՝ ասեն,
զերթս ՚ի նոցան փոխադրեալ եղեալ ՚ի լեռան Գառնոյ և
անդ կատարեալ խաղաղութեամբ, և տատանիցն զմիոյն
Ստեփանոս կոչեցեալ· « որոյ անդ՝ կեցեալ կատարե-
» ցաւ ՚ի Քրիստոս, և թագեցաւ ՚ի տեղւոյն. և յետոյ
» Սուրբն Գրիգոր ազգմամբ հրեշտակայ եկեալ, տարին
» զտեղին վանք միաբանակեցաց, որ մինչեւ ցայսոր կոչ
» Աղջոց վանք· և զանուանն եւս ասաւ ՚ի հրեշտակէ՝ Ստե-
» փանոս զոլ· վասն որոյ ասի Աղջոց վանացն Ս· Ստե-
» փանոս »։ Նշխարք նորին թաւին յետոյ յաժանեալ
յայլ և այլ տեղիս· քանզի Վարդան աշխարհագիրն և
այլք՝ յիշեն ոտին « զԱՀ Ս· Ստեփանոս փառաւորին »·
ընդ նմին յետոյ եդաւ և Ա՛Հ Ս· Աբրիսաւիսի, և այլ եւս
սրբութիւնք, ըստ յիշատակագրի ոտանի յամի 1442.
որ ասացեալ և զանուանս եկեղեցեացն որք արդ ՚ի տապա-

[1] Աստ. Թերեւս իցէ սա Ուլեան գետն Հռոմկլայ Աբանեաց գաւառաք, յիշեալ ՚ի Ստեփանոս. Օրբելեան։

149. Աւետարան գրեալ ՅՈղոց վանս, յամի 1448.

անժամանօթ Ճան մեզ, ոչ ուրուք ՚ի յետին ժամանակս ֆննեալ զանդին. և գրէ նա այսպէս. « ՚ի Ջորս Քեղոյ, « ՚ի վանքս Ազնոյ, ընդ հովանեաւ Մարդ Աստուածա- « ծնիս և Մարդ կարապետիս, և Մ. Յովհաննաս մանա- « տակիս, և Մ. Աղոյս, և Թորի Մ. Նշանիս և Մ. խաչիս, և « Թէոդոս Մ. Գրիգորիս, և այլ բազմահազար Արջոցս որ « առա կան հաւատքեալ »[1]։ Նոյն գրէ Գալուստ և ՚ի յիշատակի այլոց գրոց յայտնի ասէ զԱրամունից Մ. խաչն Նման սմին վարդան եպիսկոպոս՝ յամի 1471, ընդ որինակէ առաքեալսդան մի « ՚ի Ջորս Քի՝ գոյ և ՚ի վանքս « Ազնոյ, ընդ հովանեաւ Մ. Յովհաննաս, և հրաշա- « փառ կաթողիկէիս, և Մարդ Լուսոյ Մ. Աստուածած- « ծնիս, և այլ բազմահազար Արջոցս՝ որ առա կան »։ Գալուստ որ արեզոյ կոչէ զինքն երեւի գրիչ յաջողակ, զի գտանին այլեւայլ ձեռագիրք նորին Մ. գիրք, յորոց մի և Աւետարանն՝ յորմէ պատկերս (Թիւ. 149).

Զգլխատրս ՚ի սրբոյ Թեոդոս առաք՝ գերկոսին Աջան՝ ՚ի սկիզբն ԹԼ դարու Մեկքիսեդ կաթողիկոս՝ բնիկն ան- զոյս, Քանկագին պատմաբանքն « բնրեալ եղ ՚ի գրա- « ս առ այլազգի մահմետականս, և առեալ զրամ նո « պարտաւորացն »։ Ա՛ն նմին ժամանակս յամի 1610 առաջնորդ վանացն էր Միքայէլ եպիսկոպոս, որ և առաքագրէ կաթողիկոսական կանգակին առաքելոյ ՚ի Լեհս, այսպէս. « Ես Միքայէլ առաջնորդ սուրբ ուխտիս « Ազնուց վանացն, որ է Նահատակ Մ. Յովհաննու քա- « հանայիցն, վկայ եմ այս բանիս և նամակիս »։ — Ցետ ասրա յամի 1625, յիշէ Ջաքարիա Սարկաւագ զմի ՚ի միաբանից՝ Պետրոս Ազնեցի, որ ես նմա ծանօթս ըզ- հանգիպեալսդն ՚ի կոստանդնու՝ ՚ի Վրաց և ՚ի Թարքաց. — Աստանօր Մեծն Վարդան վարդապետ զՄկնհոտրիւն Դանիէլի մարգարէի՝ զակաւոն յամի 1267 ՚ի վանս Վ- բապին՝ ստացեալ ՚ի միւսոյն (1268), որպէս գրէ ՚ի յիշատակարանի գրոցն, « եւ կատարեցաւ ՚ի Ջաւէ, ա- « ազիի սուրբ և փառաւոր նահատակիս՝ Մ. Յովհաննա- « սիս, ՚ի Մ. ուխտս Ազնոյ վանիցս, յաջակնորգութիւնն « երեմիայ գավիթ ստացողիսն և գահանայի Հզրայրց ». և ասա ընդ հրամասւոր պարանոց ժամանակին և իր, (Ագաղանի, Մխրտոյ, Գրդի) յիշէ և զՊաւոչ, որոյ ՔՀ- եւս սեփականութիւն և ձեռակերտք էին և ՚ի սմա, որ- պէս ՚ի մերձաւորն Ալրիվանս. զի, որպէս ասացաք, չՀ- գիտեմք ինչ զհնգեցացն և զարձանաց տեսլեան, խախ- տելոյ ընդ այլոցն ՚ի մեծի ժամին Հրեւանոյ, այլ և ընդ Նոսին Նորագիւղ. զի և յետ այնր յիշի բնակութիւն վա- նացն, ուր՝ ՚ի սկզբան ԺԸ դարու՝ Մուխէս անն էր վա- նահայր։ Նաեւ ՚ի կէս այնր դարու իրրեւ չէն յիշէ Սի- մէոն կաթողիկոս ՚ի Ջամբս մասանին, և վիճակս Նմին յերկրին Երեւանայ՝ զգեղոյն Ճաթզառն, և զՄԹԺ և զՓոքր Գյան (?)։ — Թաւ քէ և ցորդ կանգուն կայ և- կեղեցին. քանզի Անգղայցի ուղեւորն Մորիէ [2] (յամի 1813) յիշէ հանդէպ գեղջն զԳեղ-գայխի բերդ հին քա- ռակուսի և աշտարակազարդ. յակեռպիտակ և գրեաքէ յանմատոյց լեռնամասրի, և եկեղեցի առ Նմին. անուն և տեղին միաբանին ընդ Ազնոյն, զի և մեծ աչխարհա- ցոյց Ռաւաց՝ վանս գրէ և ոչ բերդ զԳեղ-գայխի։

157. Յակառակ հեռի Ազնոյ վանից ՚ի Մ. Էր. նորին և Յե. Հա. Գառնոյ կայ ամայի գեղն Հաւուց կամՀա- յոց-Թառ., յահեկէ Ագռաւ գեղոյ, և առ Նմին ՚ի սարա- տափ գեղագիտակ լերին հաչակաւոր մնեառատն Աղու- նափրկիչ, յանուն պահակերի միոյ, և յանուն գեղջն՝ Հաւուց-Թառայ վանք. անժամանօթ է պատճառ ա- նուանս. սակայ ասացք Թէ Հաւուց ասել՝ զի յանկա- գոյն է զազգդ Թառ բառի, այլ հաւանագոյն Թէ Հայոց լինել, և քաղ ՚ի բաց հին սկզբնաւորութեամբ. բայց ըստ սովորական պատառառութեան մերոյց՝ Հաւց և Հաւուց փոխել. և բնական լինել Հաւուց-Թառ լսել և գրել։ — Զի յիշատակ ինչ գեղջն. իսկ մնեառատ- նին սկզբնաւորութիւն եղեալ է ՚ի սկիզբն ԺԱ դարու, զի ՚ի միջոցի 1000-1010 ամաց նշանակէ ժամանակագիրն Մխիթար Այրիվանեցի, « Շինի և Հաւուքթառ ՚ի Գէորգ իշխանէ Քևորդ »։ Սակաւ յոյժ Հաւցուածք կան արդ մնեառատ կոչեցելոյ և եղելոյ երբեմն վանացս, Հան- գուսրանի բազում երեւելի սրանց և նահատակաց, և եւս առաւել Ալենափրկիչ փայտաքանդակ պատկերին՝ (իջուցման Քրիստոսի ՚ի խաչէն), որ արդ պահի ՚ի յէ- միաձին. ըստ պատմչաց մերոց՝ Սիրատոյ արքայ Աշո- տոց Պարկիի Բագրատունոյ Հայոց իշխանապետի՝ յետ ի գալոս բերեալ է յարեւմտից, և Հօրն չինեալ Հայա- կապ եկեղեցի յատանի իւրում ՚ի Գոգարնս Կոգովսայ. զորմէ տեսցի ՚ի տեղագրի այնր վայրի։ Իսկ յայսմ ժամա- նակի (սկիզբն ԺԱ դարու) ժառանգ տեղւոյս մեծ Մա- գիսարան Գրիգոր՝ չինեաց ՚ի Նորաշէնատան վանս Հա- ւուց Թառայ՝ եկեղեցի սրժանաւոր, և Հանգոյց գաւա- կերն մեծապարգ, արձանագրեալ յամի 1013 այսպէս, արտաքուստ ՚ի վերայ պատուհանի Հարաւակողմանն.

Թուին ՆԿԲ. ի թագաւորութեանն Գագկայ եւ ի հայրապետութեանն Տեառն Սարգսի եւս Գրիգոր Մագիստրոս վերատին չինեցի զեկեղեցիս յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց. Նա եւ ի տերանց այնարհիս գանձագին արարի զվայրս սորա լերամբն եւ գաշտամբն եւ ամենայն կազմութեամբն որ ի սմա, քառադէմս չորս անկեամբ յայմամբ եւ ահեկամբ ի դիմաց եւ ի թիկանց.

1 Աւետարանն գրեալ է յամի 1457. Համառագրեալ պատկերդ ոչ հաւատարիմս նբրութեան և չնորհաց բնագրին։ — Այլ Գալուստ գործակից իւր և վիճակիցս ԱՒՒՒՐ ասի արեզոյ, և ՚ի գրէն « ՚ի գտանութեան ժամանակիս, և ՚ի յանկարծական այսարկիս և « ՚ի տատանալէ և յանորինոց և յորինատրոց չատպետցոյ »։ տես։

2 Here is an armenian village, opposite to which, upon a conspicious and almost inaccessible part of the mountain, is an old square fort with turrets, called *Kiz-calessi*, and near it an armenian church. — MORIER, 361.

եւ առաք յիշատակ անջնջելի արձանագրով եւ այնպարհակալ թագաւորի թղթովն եւ կայսերական կնքովն հաստատեցաք ձեռագրով եւ հայրապետական նամակաւն. Եւ ի նաւակատիս տաճարիս զոր չինեցաք զՀայրենիս մեր սուրբ եկեղեցւոյս՝ որ է Հայոց թառ, հանդուստարան եւ աւթարան անճառագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին խնդրելին Յովհաննու աւետարանչին հրամանաւ Մօր Տեառն մերոյ Սուրբ Աստուածածնին. եւ նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս վերջինս զան զառաջինն. Աստ եղեալ զվէմն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ։ — **Գրիգոր Վանրամ Պատանին։**

Թողեալ զկրօնական քննութիւն բանի հիմանէ ճառատոյ, նշանակելի են յարձանիս կրկին վկայութիւնքն. զի Գրիգոր Մագիստրոս վերստին չինէ զեկեղեցին և միաբանսին հաստատէ զսուրբ ուխտն. և զի ժամանակագիրն՝ միայն սակաւ ամաք յառաջ ասէր գշինութիւնն ի Գէորգայ իշխանէ Քէզոյ, երկրպեանն մի թուին, և Գէորգդ իրրեւ գործակալ ի ձեռանէ Մագիստրոսի, մերկ չինառածի չինողք. զան զոր յառաջ եղեալ է անդ յայնչառատակ ժամանակս և եկեղեցի և վանք, զորով գերազանցեալ այս չինուած, « վերջինս զան զառաջինն »։ — Նման Գրիգորի վանրամ պատանւոյ՝ (զոր ունէք Պիտանի ընթերցուածն), թուելոյս ունիմք թէ նշանակիցէ զորդին Մագիստրոսի՝ զվկայասէրն մեծ՝ կարգեալ անդ առաջնորդ ի հօրէն, որպէս և պարզապէս ասէ Սիմէոն կաթողիկոս ի Ջաղրան, և զթուականսն եւս գնէ ՆՀԲ 1023, որ եթէ սպգ էր՝ թերեւս և զհօրիրամներիք անցեալ լինէր նա՛ի մահուան, յամի 1105. բայց հաւանաբէն զդրիչ արձանին նշանակէ, որպէս և յայլ բազում արձանս գտանին անաւանք գրչաց՝ չէ անհաւան և կարծել զայն սկիզբն այլոյ արձանագրի կորուսելոյ. քանզի և վերոյգրեալ արձան ի վաղուց անհետացեալ է ի մեծի առաքելական Եկեղեցւոյ, յորում գրեալ է ի սպառ կործանեցաւ և Հաւուց Թուա. և ըստ բազդի զերծաւ սա ընդօրինակութեամբ ուրումն, որ պատմէ, եթէ « վերոյգրեալ արձանս գրեալ կայր ի վերայ սուրբ Աստուածածնին. նախքնչին արդարացեալ գտանի, զոր կայս հարաւ- « կողմն ի վերայ մեծ յաւանցոյդ պատահանին, որ ի « շարժմանէն խախտեալ կայր։ ՌՃՀ (1722) թուին Աս- « տուածատուր կաթողիկոսն կամեցաւ վերստին նորա- « գել. ի քակելն՝ եւս մեզաւոր ծառայ սուրբ տանս՝ « Գուրդ Յովհաննէս, իմ ձեռամբս վերս առի զարձանս « զայս և գրեցի սա »։ Ոչ թուի աւարտեալ վերստինանելն, և կամ ընդհատեալ վերստին քակեալ. զի արդ եկեղեցւոյս՝ (որ գտանի յարեւելակողմն պարսպի վանացն)՝ միայն արմուկն միան ցխարիսխ կամարացն։ Հաւանի նմին յարեւմտից հիւսիսոյ նորա կայ աւերակ այլոյ չինուածոյ տաճարաձեւ. և է արքայաշէն գործոյն գտանի չլինել յընդօրինակողէ արձանիդ. և սա և մնացիսարաւչէն եկեղեցին՝ (որպ է և գաւիթ և մատուռք ի կողից խորանին կործանելոյ), թուի թէ գերեզմանոցք էին երկրիցն եւս. ի գաւթին երեսին և սիւնք խորանակեալք, յորոց վերնախարիսխս արձանագիրք թերագք, զոր ոչ է ընդօրինակել այսցայց աւելոյն. Քարաշէն պարիսպք մեծաստանին միայն կան այդ փոքր ի շատէ կանգնած, ունելով գառն մեծ յարեւելեան անկեանն. ի հիւսիսակողմն են աւելք բնակարանացն. իսկ ի հանդիպոյ յարեւմտակողմն նոցին՝ տապանատունն, յորում շիրիմք քանիս չափ, փորրիկ և քարայեալ եկեղեցեաւ, կարմիր և սեաւ քարամբք։ Կայ փոքրագոյն եւս մատուռն անջատ յարեւելակողմն, այլ երկայնն եւս արձանագիրք մնացեալք և կիսաջնջք. որպիսի է գրեալն ի հիւսիսային արմն եկեղեցւոյն, յամի 1293.

Կամաւքն Աստուծոյ ես Գէորգ, եւ ամուսին իմ Շաքարս միաբանեցաք Աղձնափրկչիս եւ գնեցաք զՏանձոլան ? Ջոչիկին. Ո սպի(տակի) եւ սուրբ ի սուրբ ուխտս. Եւ սպասաւորք տեղւոյս խոստացան Գ. աւր պատարագել զՔրիստոս. Բ աւրն ինձ եւ Բ աւրն Շաքարին.. կատարիչքն աւրհնին. Զխբ.

Յարեւմտակողմն ի խաչարձանի յորմէ ագուցեալ կայ հնագոյն եւս արձան, 1211 ամի.

Ես Սարգիս անպիտան քահանայ կանկնեցի զսուրբ Նշանս Քրիստոսի բարեխաւս ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ չնորհազարդ աշակերտի իմոյ Աստոյ. որք երկրպագէք յիշեցէք աղա(չեմ՝).

Ի Նմին կոչման յանկեան հիւսիսոյ՝ ի տապանաքարի՝ արձանագրեալ է Քառականաւ 1246 կամ 1248 ամի.

Ի ԹՎ. ՈՂԵ(կամ ՈՂԼ) վոխեցաւ Մանկուկ .. որն ի Քրիստոս. յիշեցէք։

Քոյր Ձգնաւոր կամ կրօնաւոր ոմն փոխանդն ՚ի Քրիստոս։ — Ի Հար. Եր. կոչին պտղոյի վանացն՝ կայ փղջրիկ և կիսաեր մատուռն Հանգստարանի Ս. կարապետ կոչեցեալ, արձանագրեալ 1213 ամի.

ԹՎ. ՈԿԲ ՇնարհԻւն Աստուծոյ մեք նուաստս աշակերտք Անթոյ եւ Անմէոնի Սոսթանէս եւ Մաթէոս եւ Գրիգորէս չինեցաք զսուրբ Կարապետս ի վերայ չիրմացս սոցա. եւ առաքնորդութեամբ սուրբ ուխտիս սահմանեցին Բ Ճրագալոյցն վասն հոգւոց նոցա եւ այլ ննջեցելոցն որ յայսմ Հանգստարանիս։

Ճիշտ ակագրիչ ոմն յամի 1423 գնկեղեցիս Հայոց Թուոյ անուանէ Ս. կաթողիկի, Ս. Աստուածածին, Ս. Բարբարէ, և « ամենազօր՝ Սուրբ Աննաստիկ », ընդ այլ Սրբոց։ — Ա՛յլ ինչ չինուած կամ Ճեպուած ոչ նշանակի սրդ, զի բացատ լքեալ է տեղին, և խափանեալ ազգայ շրջն որ ՚ի բարձանց լերինն յարեւելից կոյսէ գալը, յոր տակս և ապրիլ չինելով էր առ գրամբ վանացն ապատալ, որպէս երեւի ցարդ։ Ցուցանի է մանրատ խղդ քննութեամբ յիրեւոն ածել զէթ տակաւ ինչ եւս նշխոյ այնքանց հաչակեալ վիճակաւոն, որ և ցկէս անցեալց գաթս չէն էր և քնակեալ։

Աստղորգեն՝ ըստ Միմէոնի կաթողիկոսի, յանուն ՚ի գաւիթ անտի Մագիստրոսի էին, իրրեւ պղպատաք և ժառանգք գեղջն և կալուածոց վանացն, զորս բռնատ նէին ազնաբհիկքն և քահանայք տանէին, և ոչ առաքացուցանէին, այլ անագան արեան ՚ի յետին գաթս տկան պղշել և բռժանել։ — Ցերկոսին առաջին գաթս չինեալ կամ նորոգեալ էան վանացն (ազգինքն ՚ի ՃԽ և ՃԲ), ոչ գտանելոք յիշատակ ինչ կամ անուն վանահօր. այլ միայն զի յետ կոյս ՃԲ[1] յամի 1170 ՚ի Նահատակութեան Նորոյ վկային Բահլուիայ ՚ի Դաբէն (1171), « այր մի Քաջ « գիս անուն բարձեալ գեհեթս Սրբոյն՝ ասացաւ ՚ի մեծ « փառ վանքն Հաւուց Թուոյ, որ է Հանդէպ Գաւառայ. և « նգ անդ փառատրապէս. յորմէ բազում բժշկութիւնք « կատարեն անձնայն ցաւոց ՚ի փառս Քրիստոսի Աստուած « ծոյ մերոյ »։ Գաւիթն ասի քահանայ գրեալ գնգեղիկ և պատասխ Ներքոյական գոմատ նահատակին, որոյ ժանեթ էր, ՚ի խնդրոյ Պիսիկատոյ սրոմն, որ իջեւ Քնեւ ատաճկորդ կամ միսրան վանացն. և հին ընդօրինակող հառեն ՚ի լուսանցս գրոցն պատագոյ գրեալ է։ « Ով Սուրբդ Քրիստի, մեծ մեծատաձիս Հայոց Թուա « ոյ՝ յորում նչխարք ոսկերաց քոց եդեալ կայ, հատատուիրեն Հայցել ՚ի Քրիստոսէ « ։ Թուեցուցանէ և ազգերական բան մի գոմատացին, նէ էին ՚ի մեծատանէ անգ և մանկահասակ կրօնաւորութք, զի ասէ։ « Եւ գյատաչնատան ՚ի մեծին քենէ ՚ի կրօնս կատատան տատչինատատոյ երկոց՝ զոյացուցէ ՚ի գիտատատոյ մեր, յատուրն յորում պատճառքն հոգան և հզնեցան և լիցն հատատին, մեծատ կարկատեալ յատրատիս գլորտ, ոտք ազգատատքեամբ գտանեցան զդոյտ մեր ծատեցուց ՚ի քեզ, և այն տատ նուիրք զի մեծին արժատատրհատյան փրկութեան զի մ'անագնական և անապրելու գատաչ գենչ՝ յարեն. զերի վերեալ վատատանցէ »։

1 Նշման ամին ատ գրեալ իգնատատոյ և գտանեցաք ատեատքանեն՝ որ գտեւր ՚ի Հատատատի վանս։

2 Գնդեղիկ բատցատնեալքեամբ և քատատնեալոր ծատեցատանեն ատատցոյն զի քատցատ ծատես տրատին վատ Տատենին. « Ալլ. գտ. « ուշ քան Խանին, տեղատն ատեալ գրեր. ատես ՚ի քեզ իսկ են ևս։

[1] Ի սկիզբն ՃԳ. գոլոտ յիշի յանուանէ ս վանահայր և ի ՚ի հաչակատր վարդապետաց ժամանակին՝ որ գտաս ՚ի ժողովի Լաւուց՝ յամի 1205, ելիսա. « այն « որ գնգեղիկ կարգատրեաց գպատան վանայ խրայ, « որպէս քէ ամենեցուն ընդ մի բերան Հնչել, նէքէ յատ « և կամ բարձր, և ոչ հաբատաչարել ընկեր գընկերն ». Քառի վասն երգոյ ատել զայս պատմիչն Կիրակոս, և ՀընՃատ տրատեատին ցուցանել զվարդապետն։ Քառի նատ յետոյ և ՚ի բարձր տատիճան եկեղեցական ատմարձեալ, զի խղճատրհս ատն հատրատ գրէիչ՝ գեղեցկանկար մեծի մատագաքեայ ատեատրանի մերոյ, զոր ատիւնք տրգ ՚ի Հնատին՝ գրեալ յամի 1214, ՚ի խորանատեր. Հակատատ ակգրատն Ցատհանեատ ատեատրանին գրէ ատկիատա. « Ցատ « տատատատատրհս և գեհեթատյատեան գվարդապետն Ե« պիսկ, յիշեցէք ՚ի սուրբ յատարքս ձեր, ատաչեմ «. որպէս ատանաի ՚ի Նմանատեան գտանգեզ պատկերիցգ. Ստատցող մատնէին Քառիս և Հայրապետ կատատրան քահանայ՝ Հարատատս եղբարք, տանէ անգ. « Ցատատ գրել « և Նկարել խղճատրհս գրչի՝ ատկատ և երանեզ երանեզ « խատատատատ գտրգատրեալ, ՚ի վանքս որ կոյն Հատու« Քառս, ընդ Հովանեատ սուրբ Կարապետիկիս և մեծատ « հրաշակ Սուրբ Նշանիս Աննեատիրիկ անուն կոչեցեալ. « յատաչնորդութեան սուրբ ուխտիս Հեգի և ատենատ « բարոյ Պատրոս վարդապետի, և այլ սուրբ հզնատ « գղեալ և Համակամ եղբարց՝ որոց տգրչեցաի Քրիստատս « Աստատ. ատէն. ՚ի ատրատքեան ատեցատ Խատեէ » (եգրատ մեծի տգատատրին Ջատգարիոյ)։ յիշէն « և գիտ« կակալ սուրբ ուխտին Քակովք ընծիր քահանայ, և « գՄարկոս ատենագրչի նգատատատր մեր սուրբ տգտ« Քերքն իւրովք, և գեղեցիկ տրատեր քահանայ, և ըզ« Գևորգ և գՄարգսիկ ծերատնի կրօնատր՝ որ ատերատ« հայցէ յիշել ՚ի Ցէր »։ Ցիշէ գտրձեալ գրիչն « և գնչ« պիսկ վարդապետն, և գՄխիթար վարդապետն (Քե« բեւս գինգրոյ Ներքոյնիցի Նոր վկային), նա և գՆէր« սէս պատատեր ատակերտս Թագէատ »[2]։ — Ի կէս ՃԳ գտրտ տատանց անատան յիշի վատատոյրն Հատուց Թտա«

2 Գնդեղիկ բատցատնեալքեամբ և քատատնեալոր ծատեցատանեն ատատցոյն զի քատցատ ծատես տրատին վատ Տատենին. « Ալլ. գտ. « ուշ քան Խանին, տեղատն ատեալ գրեր. ատես ՚ի քեզ իսկ են ևս։

Ա ՍԿԶԲԱ

ՆԵՐԲԱՆ

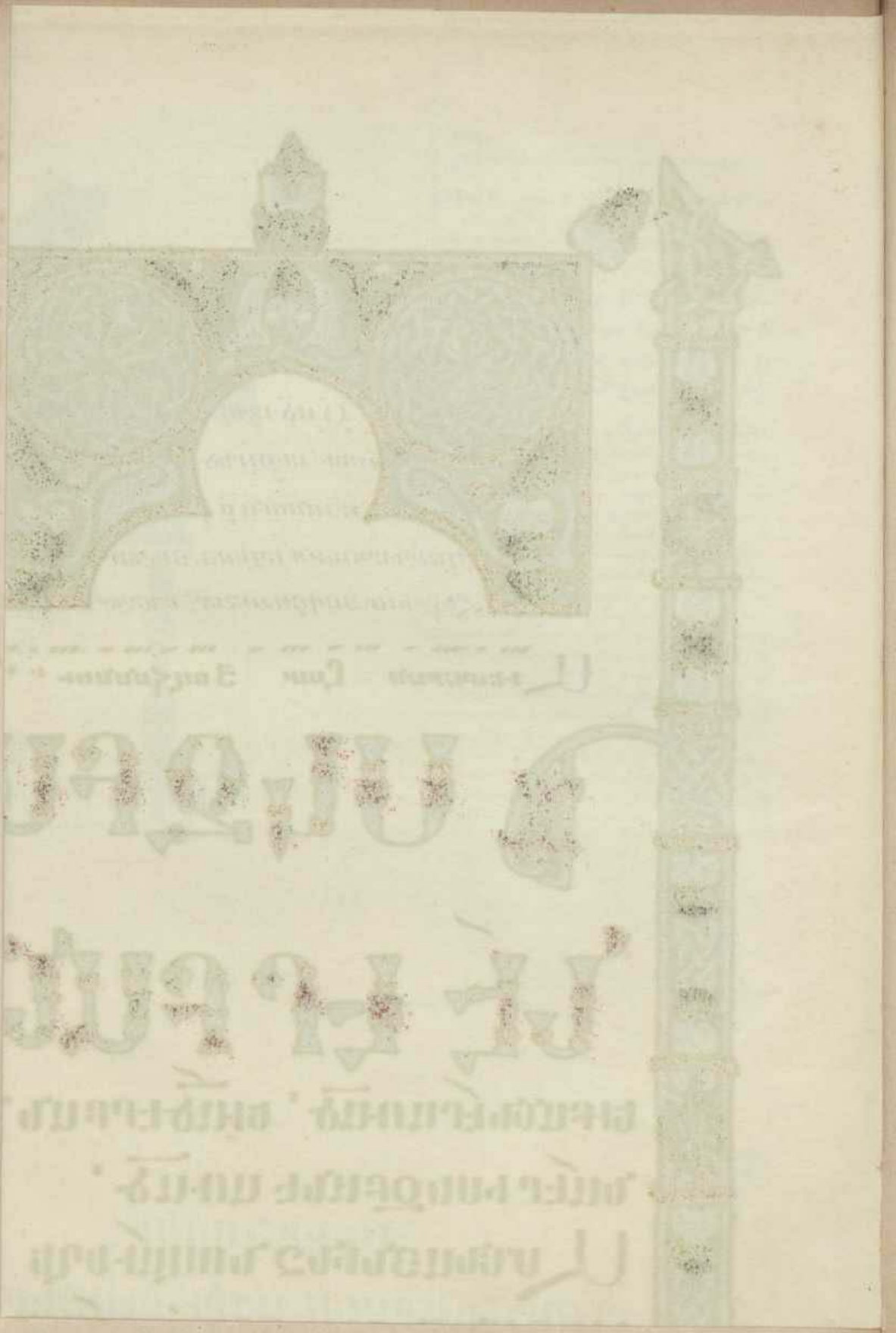
ԵՒԱՆԵԼՈՒԱԾ ԵՒՆԾԵՐՈՒԱՆ

ՆՈՒԵՐ ԻՍԱՑՔՈՒՆԵ ԱՒՒԱԾ

Ա ՍՏԵՒԱՅՆԻՆՉ ՆՈՒՄԻՒԼՔ Ի

ԵՒԱՒԱՆՑՆՈՐԱ ԵԿԻՒ ԵՒՈՉԻՆՉ

ՈՐԻՆՉԵԿԻՒ

ասայ ընդ ստորագրողս չրջաբերականի Կաթողիկոսի. և յետս այնր դարու՝ յամի 1294, Մխիթար եպիսկոպոս առաջնորդ ընդ ձեռնարկողս Թղթոյ Սահմանի. Օրպելեան առ Գիրգ. Աղուանից կաթողիկոս։ — Ի յաջորդ ԺԴ դարու չգտանեմ յիշատակ ինչ զվանացս. իսկ ի յետագայն յամի 1420, աշակերտաբար և ընկերակցաբար նմին ի կոչմանաքս Ցուվհաննէս մեծանուն վարդապետ Մեծոփեցի, ընդ որում և թուին պատմիչն, « երկիր- » պագանել առաւածամուխ Գեղարդեանն և առաջին » պատկերին Ամենափրկչին, որ և գրաշխալ եղեւ ազա- » թիւք առքս աւետարանչին Ցուվհաննու ի վերայ սքր- » բոյն Գողգոթայի, ի ինդրոյ Տիրամօր Աստուածա- » ծնին. և յետոյ պարգեւաբ առաւ Աչոյ Թագաւո- » բին(?) ի Հառմոյ Թագաւորէն, և բերեալ եղեւ ձե- » առամբ Կաթուղիկոսին Հայոց Թոմային։ Եւ անդ երկրպա- » գեալ՝ հասեալ վախճան կենաց նորա՝ վերափոխեալ » եղեւ ի կեանս անպատում առ Տէր Քհաւս, որում » ըղձայր հասանել։ Եւ մեք աշակերտաբ գոլով նմա և հո- » գեւոր որդիք, Մկրտիչ և Թոմային, և նահատակն մեծ » վարդապետն Ըռշտունեաց Յակոբ, և վարդապետն » Մկրտիչ ի Բերկրեայ, ժողովեցաբ բազում հոգւոբս, և » եգաբ զնա ի հանգստարանի Նոր վիպային Ցուվհիփոյ » նահատակին, և Եղիայ վարդապետին, ի մեծահան- » գէս ուխտն Հայոց Թառ »։ — Այս պատմիչ (Թոմային) յիշէ ընդ այլոց և զԶաքարիա եպիսկոպոս « Հառուց Թագաւոյ ի յազատորգեաց » յամի 1443, ընդ ընտրեալս Գրիգորի Մականեցոյ ի կաթողիկոսութիւն. զոր ի զար- մէ Մագիստրոսի, որպէս և զնախորդսն անյիշատակս, ասէ լինել Սիմէոն կաթողիկոս։ Վկայէ ազնուութեան տոհմի նոցա և բարուցն՝ յիշատակագիր ժամանակակից անգստին յամէ 1423 « հեզահոգի և արքաէր և մարքա- » միտ մեծագոր արհիւագասիւ. եպիսկոպոս Տէր Զաքա- » րիա » կոչելով. առ որ կայր ի վանսն և « Մարգիս ծե- բաւոր պատուական քահանայ », որդի Մեհեւանի և Աստղան, որ ի ձեռն Դաւթի քահանայի որդւոյ Վար- դանայ եհաս գրել մատեանս սմին ի ընծայեաց սուրհան[1]։ Ցամս 1465-88 յիշատակի Ցովհաննէս եպիսկոպոս Հա- յոց Թառայ։ Այլ ի Նախայիշելոցն անկ է համարիլ զԶաքարիայն, որ յամի 1487 գնեաց յայլազգի տիրոջէ կողմանցս՝ Այծիր Փեամալ Աբդին պէկ կոչեցելոյ՝ որ- դւոյ Նաւռուզի, որդւոյ Հէյտարի, 5000 դինարի՝ գեղս ինն՝ ի կալատէ վանացն, որք են Մանկուս (288) Ա- ւանիկ, Կուտիս, Հայոց Թառ, Կուտուց վանք, Ա- ւանասար, Թառնիս, Ս. Սարգիս և Կոխդ. և վա- ւերացոյց յետոյ հրովարտակաւ Շահ Իսմայէլի։ — Ա- կաս ամաք յաւագ քան զառ (1482) յիշի Տէր Սարգիս վանակալ առաջ Նամակիին Հայոց Թառայ, և հոգեւոր որդի Նորա « որդան և հգնաղգեաց Տէր Թաչատուր » արեզոյ, որ փախանորդ եթող զնա կրկին վանակալ » առաջ Ամենափրկչին »։ — Ի ԺԶ դարու յիշի Սիմէոն կաթողիկոս միւս նա Զաքարիա առաջնորդ ի զարմէ նախայիշելոյն, ընդ նմին և զՀամազասպ ազգակից նո- րին յամս 1529-1576, որք գնան ի վերադրեալ գեղս- բայիդ կրկին անփականացին վանացն, Թողեալ զմիւսն՝ աշխարհիկ ազգականաց իւրեանց։ — Ի սկիզբն ԺԷ դա- րու առաջնորդ էր Մանուէլ եպիսկոպոս, որ յաջո- ւանս Շահ Աբասայ (1605) սպանաւ յանձնաւ Աքրիվա- նոց. պատմիչն Առաքէլ սրժանաշատ համարի նմա ըղ- պատուհասն, զի այր խրտխռ և ազգակարաբ էր բարեբ, և երբեմն առաքեալ ընդ նմանոյն իւրում՝ Աստուածա- տրոյ եպիսկոպոսի Գեղարդոյ՝ ի Ջուղայ, ի հրաւէր Սրապիոնի վարդապետի յիշմիածին, յասել սորա « սուղ » ինչ եպերական բանս ... Հառուց Թագայ Մանուէլ » եպիսկոպոսն իւրումի իսկ յատին կացեալ ի հանգիստ » անդ, բարձրաձայն աղաղակաւ ազմուկ չիսթի էարկ ի » մէջ նոցա, և խանգարեաց զառնին և զլեզն ... յորոյ » յանհնթեթ ներգործեալ իրակութեանց վերայ խաժո- » ռալ ամենեցուն որք նստէին՝ առզակացեալք ի բաց » քան ամենեքեան »։ — Ցամս 1610-19 յիշի առաջնորդ Համազասպ եպիսկոպոս, որոյ կայ ստորագրութիւն ի կոնդակի Մինքիսեդ կաթողիկոսի առաքելոյ ի Լեհս ի ձեռն Զաքարիայ վարդապետի և Դաւթի եպիսկոպոսի՝ Նախիջեւանայ։ Եւ ամաւ Մեսրովբ գոլիր Խիզանցի վե- րըստին կազմէ զվերոյիշեալ աւետարանն, և ասէ լինել անդ « ի գուռն Ամենափրկչին, և է ի ձեռն Համա- » գասայ եպիսկոպոսին. ի թվականութեան ՌԿԷ նորա- » գեղաց »։ բայց առացեալ գրոցն էր Հառաս Թագաւ ամն։ — Ցետ նորա Մկրտիչ եպիսկոպոս յիշի յամի 1629։ Ի կէս ԺԷ դարու Փիլիպպոս կաթողիկոս կարգեալ առաջ- նորդ աեղւոյս՝ զգիահանական վարդապետն Սիմէոն Ջու- ղայեցի. ապա ետաց Ցովհաննէս եպիսկոպոս, որ յիշի յամի 1658։ Մատթէոս վարդապետ Ջուղայեցի յիշի յամի 1671, ի վերագրի պահարանի Ա.Ջղ Ս. Թադէի, որ արդ պահի յիշմիածին[2]։ — Ցետ սորա՝ Մարկոս վար- դապետ առ Ցակոբ կաթողիկոսիս. իսկ յետ մեծի ժամին և կարծանման եկեղեցւոյն յելս ԺԷ դարու, յիշի յամի 1696 Ստեփաննոս վարդապետ։ Ի սկիզբն ԺԸ դարու Մաղաքիա վարդապետ՝ յամս 1708-26. առ որով Աստուածատուր կաթողիկոս ձեռն արկ վերաշինութեան եկեղեցւոյ Ամենափրկչին։ Սա յաւել գնելով ի կալուա- ծս վանացն սպիս, հող և զվանանց կոչեցեալ առանն յերեւան։ Ցետ նորա յիշին Ցովհաննէս վարդապետ յամի 1745, Ազարիա վարդապետ ի 1743, որք նոցնայէս սատան նոր կալուածս. Թերեւս առաջինն եղեւ ա- պրինչական Աբրահամու կաթողիկոսի ի չրջել սորա յաթոռ վանորէից կոզմանցս՝ յամի 1734։ Ցետ կիսոյ դարուն (ԺԸ), որպէս թուի՝ յատյատակէ Լեհոյ լքեալ ամայա- ցան տեղիքն, ընդ որս և հաչակապանծ ուխտս այս.

Աջս Թադէոսի առաքելոյն կազմեալ կայր ի Թվին ՉԻԴ (1275). վերստին նորոգեցի ի Թվին ՌՃԻ, ծախիւք Ջուղայեցի Մատթէոս վարդապե- տին եւ տուաւ ի դուռն Ամենափրկչին, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց. ետրն Գրիգորին եւ մօրն...

1 Գրէշն Դաւիթ ապաչելով ասէ, " Ցիշեցէք ի Քրիստոս զնո- " գեւոր վարպետն իմ պատրս Մկրտչակոցն՝ զԳէորգն, և զԳէորգն " իմ և զեղբարս. և զբոլոսատուր գրոցս զՄարգիս քահանայ, " որ զԹուղին գնեց, և գչիհոգի բնակութեանս "։

2 Ի գրատէն է այս բնչ բան.

քանզի ժամանակակիցն Ալիէան կաթողիկոս զերկոսին եւս պայմանս տեղւոյն չիշէ իրրեւ ականատես. « Ի մերս » ժամանակի, ասէ, մինչ չէն էր վանքս այս՝ գՀայոց » Թաւս (գեղջն), գԹաւնիսաւ և գԿաւսաւց վանքի մեց » գանկ մուքն (որ է բովանդակն) առնոյր, մինչ սոքա » եւս չէն էին և տանկարծակ. նոյնպէս և Կոխդ գեղն » որ չէն էր՝ տայր զերիք գանկ մուքն (որ է կէս բովան- » գակին) ասղն վանքիս. իսկ Մանկաս, Աւանիկ, Փաղ- » խիդ և Ս. Յարգիս, զորս ասացի տեառք մեք, որոց » զհոգն վարէր վանքս այս. իսկ այժմ մինչ գրէաք (1763) » տիներն տայլ են վանքն և գեօղօրայքն 'ի այսոս։ » Ո՛հ, ահ. բաւ է »։ Յառէ և մեզ հառաչանօք հրաժա- րել 'ի հրաշափառ տեսլէս Հաւուց Թաւոց, որ յետ այնր 'ի հարիւր քառասնեակ ժամանակին՝ խաթաթեալ խաւարեալ է. անսպիտիս մեռան պատուելոյ ասպանդնա- հատակին Յովսէփոյ և մեծատուն վարդապետին Եղիայ, հանդերձ այլովքն յորս յաւէտ արձակել են հեաք եկեղե- ցեաց՝ յիշեցելոց 'ի վերոյ նշանակեալ Մաշտոցին, զոս 'ի Կաթուղիկէն և յԱմենափրկիչ Նշանէն՝ Ո՛ Աստուա- ծաշինն և Ո՛. Յարութիւն։

158. Ալլ 'ի վերոյ այսոցիկ արգահատասոյզ գանեաս Նե- րոգեալ յիշատակաս Ղորդ վկային և գրատասդի Նորին՝ Դաւթի. զորոյ թէ ոչ գրաւանդակն՝ այլ գնաշակ ինչ աս- նել ասատեաց արժան համարիմ զվոյելուչ գրատասին, որ մի յընտիր ներքոյինից է 'ի գպրութեանս մերում, որով և հեղինակն ճանաչի մի 'ի հարսաւոր գրչաց ԺԲ դարու, որ արժանաւոր կոչի դար սա մեզ, դար Կիրոսե- սեանց և Գրիգորեանց։ Ահասիկ յատաղսատն կամ ընծայական ազատախոհ, և սրատատ ոգերս վերլսատա- նին 'ի հանճարին բանասիրաց։

« Դարի Քառասնից 'ի սրանիլի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի, որ յԱյրարատեայ նահանգէն, Ղևրթս- գանակ գաւառի յանն։ — Պարտապան եմ պատասխա- նել սա քեզ, ըստ նագելի և պարկեշտագեղ պատուոյ գերագանցիդ իմոսանոյ, և ինձ յոյժ սատատածասդոյ սի- րով մերձաւորիդ, զզարմանքն սատատածային Հոգւոյն և գանոն Մխիթարական յանձին կրգոյն, վկայասէր մեռք գվաղնջուցն 'ի ձէնջ խնդիրս ընել, զատագանու- թիւնս գաղեսից։ Վասն գի, մանաւանդ 'ի ճշմարիտն ձայնէ ուսաք 'ի հատարակութիւն Նահանգութեան՝ գյա- ժարութիւն. զոր՝ խնդրողիդ յատէս շնորհ ունել՝ իրա- ւացի է, եթէ դիպեցի պատճառաբար ինչ իմանալ և ա- սել. և գրատագս գաղեսից ընդ պատճութեան նորին գաղելի կենացն և նահատակութեանն յարատհատել։ Ա- կայն 'ի սատակագոն լինիմ յերկիւղի. գուցէ այլայլա- թիւն մեռց և սպազգոր գգայարանացս գոլոյ՝ յարժա- նացն վրիպեցուցոյ սակից. վասն որոյ անագան յայսոսիկ սծոյ հատանութիւն, լծանիցեալ ընդ վկայասէր անձին քում՝ և գիմս յարժարութիւն. Եւ քանզի գու ինքն որալ անիսդ՝ բատական քան գմեզ էիր յատէս հրաշացուցա- նել գհանգանանակիցն հրեշատակաց՝ 'ի մարմնի անդ խո- նարհութեան, այլ գի իրատացի վարկաս ըստ պատմա- թեանն ճշդատատանութեան՝ և զգալնատիցն մեզ ընալ պարտս, հատանութիւն յանձին անիմ՝ անատերբիր սի- րոյ սիսթիթ. քանզի և հոգիք մարգարէից՝ մարգա- րէից հնագանդել արհնագրեցան՝ յԱստուծոյ. և սիրոյ հատատատութիւն՝ ընգարձակ է 'ի համարձակութիւն, վասն զիշանելոյ սիրոյն՝ 'ի սիրեցելոյն վատատարա- թիւն։ — Ըստ իրատացի վարկոյ սկսանել 'ի դրատ- տիս գովեսից մեծապանծ և նորագարգ վկային Աս- տուծոյ, և ինձ 'ի տեսիլ աչաց ժամանեցելոյ, իսկապէս և անբասգիւտ սիրոյն Քրիստոսի՝ Յովսէփոյ։ Քանզի միշտ նորոգ քրիստոսագիր ատգարիցին սրցակաս՝ յոր- գորականաս ընդ մեզ գոլով ձայնիս, որ յայգնատցն սխոյհնին, և իշխանութեամբ 'ի վերոյ ընթանալ և կո- խել զգլուխ վիշապին հրամայէ։ — Յայսոսիկ սրցմունս մտատգ հատակաս և համեստ ժուժկալութեամբ կրթէր զանձն՝ երանելիս մեր պատկառս, պահօք և ագօթիք, խորագնազգեստ եթգակագնոյ քափատելով շրջել 'ի հանգատանացս քրիստոնէից, և սա սրս երեւելիս յի- մատատ և յատագինի երկս, քերեւս աժիտս իրոյ տատաղ- արկութեանն հատուածեալ 'ի պիտանեացն սրանց՝ ։ — Իսկ բարբատեացն և պատերազմոյն սիրելեացն Աստա- ծոյ՝ զանազանս նմա պատրատատէր փորձութիւնս 'ի մարդկանէ, այգպանութեան բանիւք և ատատակաս և լա- տատալով, իրր թէ գազփատիան և անհատատատ է մանկա- թիւն, և անատար՝ այնպիսի խատատրան վարուց։ Սակայն նա յոյսմ հատատի գիտատրելագոնիւքն զանցանէր հա- մատատութեամբ, և յորրոմս հատատին նոսին ժամանակաց հրաշահանդիս, յորում ատատատածային օրէնքն՝ 'ի մարտ գիտդասկելի նորահատատական մուժանէր. և սա 'ի նոյն սկըս- մանէ կատարեալ ցուցանի նահատակ 'ի կրկնսի երկնա- ւոր հանդիսագրին։ Ալլ նոքա 'ի կատարման սիոցն հրամայէին վատահանալ 'ի մարտակատատութիւնն. իսկ սա 'ի մանկականն ատտեալ՝ ոչ 'ի հրաշահանդէս յատէս՝ այլ սանձամբ և հոգեսր յորդորմամբ՝ զանձն իւր մղէ 'ի մրցատանն. և ոչ նեթէ դիպատածել իւիք միոյ և կամ երկուց պատահմանց 'ի զիմի հարեալ՝ քաշ և անատանի լեալ գովեստ ընկալաս, այլ կրթատութիւն մտալ 'ի մանկատնէն զհանգիսին իրոյ սրատրեալ ատտրէզ, նոսիմբ 'ի ատտիճանն մտանէ վերջին. վասն որոյ տատեալ նկա- բագրատս ցուցանի »։...

Վերյոյանի։ — « Վասն որոյ և իրատատացելոքս մեզ 'ի ատեր ատտս, որպէս ընգ կենդանեսոյ իսոսելոյ ազերատա- բանեսոցս, հասել 'ի մեզ զուտրութեամբ, և ընգունել զյաժարութիւնս 'ի նմանակցութիւն իրոյն հանդիսա- ւոր նահատակութեանն. և կոչելով գնս յանատանէ՝ ա- տատցոյս. Ո՛վ ամենատանծալի պարկեշտագեղդ Յով- սէփ, միրձ կացեալդ հատարակացն կենդագործի Ցնտան մերոյ, բարեխատես վասն որրոյ եկեղեցւոյ՝ զոր սիրե- ցեր, և յորմէ ծնար զանախատարս ծնունդ, ատ որ ա- նիոգ համարձակութիւն. զի ազատեսցի յամպարիշտ

1 Մի յայսոսիկաց խմատանց և ատատքինաց, մանատանդ թէ վենագոյն քառից՝ էր յայնմ ժամանակի՝ շնորհալի հայրապետն Ներսէս, ատ որ ձեռն Յովսէփ 'ի Հատմիլոյն, յերթալ իրատ յատեսս Հայրատագէմ. ² և ատեալ 'ի նմանէ սրհնութիւն և քաշա- ³ երեսից (ըստ Յայսմատուրց)։ Իր թէ վախճանեալ ատէ, յան- ⁴ սրինաց. կարգեցեալ գյէչատակս քո ընգ ատատիսն մարտիրո- ⁵ սացն »։ — Աչժան իսկ էր սրգեաց, թէ ոչ ատատնէին գէթ ընգ Դաւթի Դատնեցոյն ատեալ գատ։

ձեռնարկութեանց այլասեռից, և ի տառամնանէ խառ-
վական ամբոխից՝ անգորրասցի վերատին, հառապեռազ
և հառերէց վերակացուածք, նաւիրակատար քահա-
նայիք, և բովանդակ իսկ զարգուք զարդարեցելոք.
որպէս զի երիվիցէն երանել յառաջին պայծառութեանն
լրութիւն, յոր խոստեցաւն ի սկսմանէ մերոյ լուսաւո-
րութեանն, որ ի ձեռն սրբոյ խոստովանողին և առաքե-
լասիրին Գրիգորի զարգարեցաւ. յորում նահանգի և
գաւ՝ գիտասովանողականն ընկալաւ գրաժակ։ Եւ զոր
խոստացան տալ խազազութիւն փրկիչն՝ հաստատակաց
իւրացն ծանաքից և սիրելեաց, վերատին շնորհեսցէ սրոց
անն անձին նմա ի փրկութիւն. զի զհաստատակացն և զա-
ռանձնապէսն ի վերոյ եկեալ ուրուք պատահարս՝ բա-
րեսէր կամաքն ի բաց դարձուսցէ. զհիւանդութիւնս
կրկնապատիկս՝ զհոգեկանն և զ'ըստ մարմնոյ, ամենա-
հնար բուժարանաւն ապաքինեսցէ. և զյառաջատեալ-
սն ի մանկութենէ ի կրօնս կատարման առաքինու-
վառակ երկոյ՝ զօրացուսցէ ի դիմամարտութիւն չա-
րասիրին, և մարմնականացն կամաց և կրից. որպէս զի
և ըստ քաւմդ անսագանանելոյ սիրոյ և կրանից՝ համար-
ձակիցին առաքի կալ Կենարարին, քոյով միշնորդու-
թեամբ աղերսել ընդ քեզ, և ասել. Ցէր մեր և Ա-
տուած, Յիսուս Քրիստոս, կերպարան անսկզբնականն
Հօր, անտարափոխ նոյնութիւն ըստ բնութեան, և պատ-
կեր մերոյ ազգիս մարդասէր անօրէնութեամբ. խնայես
ողորմութեամբ քով և զքա ի վերոյ հոտի քո մատնե-
լոյ ի ձեռս ախարշոյս. և դարձո զգերութիւն ազգի
մերոյ, որպէս երբեմն գիտոյիցին։ Լարձ զլուծ ծառայու-
թիւն ի պարանոցէ մերմէ, ըստ որում պարթերն, և
զոս ինքեանն քաղաւորես ի վերոյ մեր, որով իւիք և ա-
խորժեացես։ Դադարեցո զամպրոպն խաւսկան, և ա-
մաչեցո զհաւմպարսն ի սկզբանէ, զոր արբանեակն
չարասիրին ընդ կրաւն դարձո. և սպառազինեա ամա-
կաս զինու զզօրականս քո, վառանել զրանակս նոր Ա-
մաղեկայ և Քանանաս, որպէս Ցեսու, Բարակ և Գե-
դէոնիս, Սամուելիս, Դաւիթս և Եղեկիայիս. վասն զի
երկաբեաց սպրովք պանդխտանալս մեր ի վրանս Կե-
դարաս. զոր ոչ ի քէն վարկանիմք, Ցէր բարեսէր, այլ
զի դառնացուցաք զբարեգործդ։ Եւ այժմ ամենարար
ի խնդիր ելլ, հաւատապես զօրեզ, ամպի ի վերակա-
ցուաց եղելոցս, և գիտ գմոլորականքս յանապատի լերինս
և խորափոսս աւազուտս. կամ գհացեալսն յառագայց
և ի ճանապարհ անկեալ անզգօրմ կոխոտից, բարձ ի
վերոյ ուսոց և կամ ի գլուսաին՝ զորմէ ասացեր, և
տար ի տունն զոր չինեցեր՝ քոյովդ մարգեանալով. զի
աւանդապահք կենարար պատուիրանի քո՝ զարմանա-
ցեն զնա, առ ի պահպանութիւն խորհրդական ածմանն՝
որ ի քէն. և որոմս որա գինով բանին՝ զոր սրբուցեր
ի սուրբ խոստանէ քումէ։ Բարմէ ապաքինեալ ի յոգնա-
կի փորձութեանցն՝ ածեսցուք զոան սիրելեաց քոց վը-
կայիցն երանելեաց. յորոց մի է և այսր աւուր կռնա-
տէրս Ցովսէփ. որոյ բարեխոսութեամբ հանդիպել սր-
ժանասցուք քեզ՝ ի տառերի սրբութեան քո. և ասլու
հանգերձ՝ յերանաւէտս կեանսդ հաւատովք մտանել,
յանլռելի և յիմանալի փառաբանչացդ կոչեանս ։։

139. Մինչեւ իջեալ ի Գառնի՝ ուր առաջնորդէ մեզ
զառ ի վայր ձորոյն, խոստեացուք ընդ ահեակ, այն է
յարեւելս հարաւոյ առագաստիալ կոչմանս, ի հովիտ
անգր արեւելեան ժամանակի Աղատոյ (ընդ որում ա-
ասացաք գետակցել ի հարաւոյ Գառնոյ), և որ զանազան
ազբերաք իջանէ ի քիկոնց Արխաշան և Տէվէկէօղլ
լերանց։ Ցետոյն՝ ել ի լերանց չորէ կանգնելոց զԳե-
զամայ ծովուն՝ թարգմանի և յիշեցուցանէ զ'Ոդոյս
ակոսեցի, յիշեալ ի Խորենացւոյ (Բ. ԽԳ), իբր տեղի և
կալուած արքանի, զոր Արտաչէս Բ շնորհեաց Աշրա-
քունեաց Ամրատայ ազատագետի իւրում։ Ըստ այսր յիշա-
տակի՝ առաջագ սորին և համարէն ձորահովիտս անծա-
նոթ՝ յորում արդ ասկաս և փոքր և ամոյի գետագ նշա-
նակին, արժանի են քննութեան. զի անհնար է զարկ
ի կարեւոր չինուածոց լինել մերձաւաշմանին Գառ-
նոյ. և Թոխ ինձ քէ սա իցէ սեփականութիւն Խշլաս-
նին Քնղոյ կամ Գեղարդ, որ յիշի ասկաս սրբաց. որ-
պէս Գէորգդ վերագրեալ՝ չինող Հաւուց Թառայ, որով
զուշակի զի ի նոյն սահմանս էր և տեղին Քնղ կամ
Քեղաս. և ցարդ գլխաւոր տեղի ձորահովիտս՝ ի միջ-
վայրի երկոյնութեանն՝ նշանակի տառադարձութեամբ
Քէլ, յորմէ պատճառ համարիմ գնոյն ինքն և զգեհե-
Քեղայոյ-ձոր անուանել։ Դարձեալ, երաշխաւորին նոյ-
նութեան տեղւոյս՝ բանք Բուզ. կաթողիկոսի, որ պատ-
մէ գԲյր ասիկանէ, եթէ յամի 923, հետամուտ լինելով
Աշոտոյ Երկաթի, « երեսէ (ի Դաւնոյ) գնդապետիք Գե-
» զամայէն գաւառին Մոզոզոյ, քինախնդիր լինելով
» Շահանն կոչեցելոյ Շահի ... (որ) յանմարդնդելի տա-
» բոցին ի Աևան կղզւոջ տակաւանայր ... այլ Գէորգ
» իչխան (մարզպետանէի որ) երեալ չդիմէր գաւառաքն,
» զտակաւանանեալ չինութիւն ախարշին ամրացու-
» ցանել ի հինից Թշնամեաց ... (Քեզիա և) ոչ ասելի
» քան զքան այր ընդ նմա էին, և Բյրն այն (անէր)
» իրրև զհազար այր- ասկայն ... արիաբար չահատա-
» կեալ՝ ձի ի ներքս տանէր, և զրազում ի նոցանէ
» Թաւալգոր խոցացուցանէր. Քեզիա և յիւրոց եւս
» սրանց՝ ասկաւք ամանք սրտվարեալք ի Քշնամեացն՝
» անհնանէին ։։ Ցետ ոչ ասկաս աւուրց կրկին և առա-
ւել Թուով զօրաժողով լեալ Բյրն՝ գնայր հանդէպ ամրո-
ցին Աևանայ, և անտի եւս հալածեալ յԱշոտոյ սպրպէ.
» ամօթ զանձամբ արկեալ՝ ջանայր վրէժս փոխառնել
» այնր պահանջել. և գէպ ուղիղ գնացեալ յամրոցն Քե-
» զայոյ, Քերեւս անզգուշաբար ի վերոյ հասեալ տանա-
» նել ինչ նմա մարթասցէ. ասկայն և անտի եւս ձեռն
» ի գլուխ հանէր։ Վասն զի Գէորգն այն՝ զօրժ նախ
» պատմեցաք վասն մարտի քաջութեան նորա, ըստ զի-
» պաց իմն յամրոցի անդ հանդիպեցաւ. և իրրեւ եհաս
» զայն ամրոխ հասեալ մերձ ի գաւառն ամրոցին, ապա
» վառեալս ի զէնս և ի զարդս և ի տեգ նիզակս, և
» այլ եւս սպա ասկաւս ընդ ինքեան առեալ՝ առ Քշնա-
» մին յամրոցէն ելանէր. և ապա միամարտեալ ընդ
» ազայակոյս զօրուն, նախ կարճ ակաւոյր զերիվար Բըշ-
» րոյն առնէր նրանաւ սրոյն, մինչ զի հագիւ յոյզ ձի
» աշտանակեալ փախչէր. և ապա այլոցն եւս մարտա-
» կրցայն աչակցեալ Գէորգայ՝ տապաստ արկանէին զյո-

» լոմ ՝ի Քշնամեացն, և ՝ի փախուստ զնոսա դարձու-
» ցանէին ... իսկ կարասան Քշնամեացն ոչսունակ ձա-
» գանաք գնացեալ մտին ՝ի Դաւին քաղաք, և բազում
» ոսկառնակաք Լանգային վրէժս ՝ի բնակչաց ամրոցին
» պահանջել » : Այլ յետ սակաւուց ՝ի գալ Նարի փոխա-
նակ Բշրի (922-5) երկուցեալ բնակչացն՝ Թէ » գուցէ
» մոռնեսցի ամրոցն ՝ի ձեռն ասորկանին ... լքին ՝ի
» բաց զամրոցն ... և ապա զօրականքն զինուորացն եւս
» կրեալ գնացին ... իսկ ասորկանին յետ երկեամ մի
» աւուրց իմացեալ զԹափրանալ ամրոցին, յինքն գրա-
» էէ ... և շուրջանակի զգեազս և զառանս և զդաշտակս
» յիւր անուն պոյազատէ » : Ցետ երկերիւր ամաց յայս
ամրոց Գնելոյ մագապուրժ անկաւ Խառէ Ալթապէկ ՝ի
չիրթիական պատերազմէ Գառնիձորայն խոյս առեալ,
զոր ՝ի տեղւոջն կայ մեզ յիշել։

Համարէն բնակիչք սակաւաթիւ գիւղերէից ձորահով-

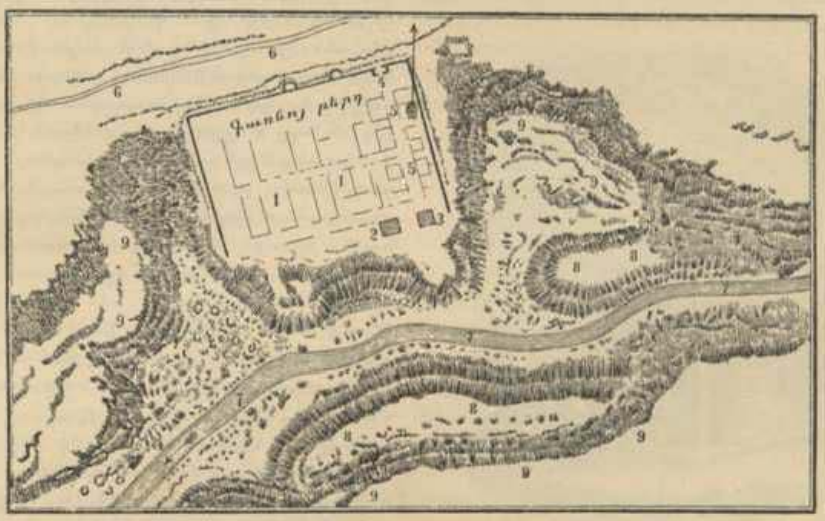
150. Ո. Գիտրաս Գայոս նկուցեակ յԷլիճէ.

ախ՝ մաշմէ-տականք են. ոչ գիտեմ եթէ գուցն ուրեք և Հայք· իսկ գլխաւոր գիւղիցն զոր համարեցայ Գնզա՝ մանաւանդ Ալտոյի, զի մասն մի բնակչացն Ալտրիք են· յիւր և նկուցեցի մի. ոչ գիտեմ Թէ գուցէ ՝ի Նմին այլ չինուած կամ բերդ։ — իսկ առաջին չէն կամ գետ ՝ի գլուխ ձորոյն առ Տէվկէօղ վտակաւ կոչի Դայէ տիպ, որ Թարգմանի Ընդպատակ. և Քերեւս ոչսպէս կոչէր ՝ի Հայոց, քանզի է և այլուր (՝ի Ալիճա) յայդ ա-նաւն հայկական՝ գետ մի. Քերեւս ասա իսկ էր ամրոցն այն Գնելոյ, և միւսն՝ ասան կամ իշխանանիստ էր մի հակին։ — իսկ այլ նշանակեալ գետք (յարեւելից յա-

րեւմտեան իջանելով ընդ ձորն) մինչեւ ՝ի սահմանս Գառ-նոյ, են, Խմիրգիկ կամ Միւրդիւկ աւերակաւ հին նկուղ-ցոյց· Գիւիրիգուլագ (Ոզնոյ ականջ), աւերակ նկուղեցւոյ և ՝ի սմա. պղպէս և ՝ի Պոյազուրդ, զոր նախ ուրեմն յի-շեցաք կարծելով Բաբիրաս Աստաթեի, բերդ գանձուց Տիգրանայ Մեծի (283)։ — Կիւլիկեար վերին և Աստրին կամ Մեծ և Փոքր, հուպ յիւրաք, յորս են աւերակք հին նկուղեցեաց և գերեզմանք։ — Էլիճէ, առ համանուն լե-ռամբ ՝ի հիւսիսոյ վերնոյն, և ոչ կարի հեռի ՝ի Հաւուց Թառայ, Թուի մի յամենայնեայ գիւղացիցն յիշելոց ՝ի Ամէնէ կաթոլիկոսէ. Նշանակի ՝ի սմա նկուղեցի չէն

կամ կիսաւեր բիւզանդացի ոճով, քննութեան արժա-
նի. որպէս և յիշեալն առ Նմին Ս. Ստեփանոսի վանք,
գեղաքանդակ խաչվիմաք, պատուհով և՛ Քրդաց. ան-
շուշտ այս է հանգիստ վերոյիշեալ Ս. Ստեփանոսի քա-
հանայի Հաբիսիմեանց. Յանուն Ս. Աստուածոյն Փիւ-
ռոսի և Պողոսի տսի կոչիլ մատանեն՝ որոյ է պատկերս
(Թիւ. 150), յորում նշմարին ընդ ազօտ հետք քանդակ-
պատկերաց՝ սուգելիք: — Թարաքեամիչի տմայի գիւղ
իրրեւ երկու մղոնաք եւեթ հեռի՛ ի Գառնոյ, յարեւելից
կուսէ. զի ըստ վկայութեան վերոյիշեալ կաթողիկոսի՝
սա է Կուտիս գիւղ Հայոց, սա որով էր և Կուտուց
վանք. և մարթ է կարծել զսա՛ ի քաջ հնութիւն սկզբնա-
վոյր Կասպից գաւառի կամ տաշտի, քանզի որպէս ա-
սացաք՛ ի հաւէն զգաւառէն՝ ըստ ամանց միջնէս՛ ի լե-
րինս Գեղամայ տարածեալ ձգէին կոստաք։ — Մերձա-
գոյն եւս՛ ի Գառնի՛ ի Հր. կուսէ՝ կայ Ալի գրիխ կամ
Ալի գրպի ամպի գիւղ, առ հանդամն ջրալ՝ որ՛ ի փիր-
ատղ լեռնէ իջանէ։

160. Ըստ հնաւանդ պատմութեան ազգիս՝ յառաջին
դարս անդ Հայկազանց, յորում տակաւին չէին հանդար-
տեալ ընդդէմ երկրի՛ ի ժայթքելոց զներքինն միջոցն, ՛ի
վերայ կուտակեալ հառնոյց խանձիկ հրաբղխի լերինն՝
յեմից կուսէ և հուպ՛ ի կարկաչահոս խորաձորն Ազա-
տոյ, Գեղամ Քառն Հայկայ՝ հաստատեաց իւր
բնակութիւն, յանկեան երկուց վտակաց գետոյն, և կո-
չեցաւ Գեղամի. մի՛ ի հնագոյն (չորեքհազարամեայ) և

151. *Բաստիոնաձեւ Գառնոյ բերդի եւ առմնանքն.*

1. Բնակարանք.— 2. Պալատ.— 3. Հովանոց խորհրդոյ.— 4. Դուռն.— 5. Փոդոց.— 6. Ագուցք.— 7. Ագաւ գետ.— 8. Պա-
տուհասեան սիւնաձեւ քարինք.— 9. Հրաքարոյր հսառնից։

ցարդ ոչ անբնակ պատապարանաց մարդկութեան։ Խոր-
հնացի (Ա. ԺԹ) զդիրս տեղւոյն ասէ, « առ ոտամբ նորին
» լերինն, ՛ի ձորակի միում ամրոջ, չինէ ձեւակերտ մի,
» և կոչէ գանձն նորա Գեղամ, որ յետոյ ՛ի Գառնկայ
» Քառանէ նորա՝ անուանեցաւ Գառնի ». և այսպէս
կոչի միջնէս ցարդ. ընդ հզօրագոյն ամրոցս Աղթաւտեան
աշխարհի դասեալ, և ՛ի կէս և դարս վկայեալ յեղի-
շեայ՝ «անմատոյց ամրոցն Գառնի», զոր ուխտապահ նախ-
արարքն Քաջիցին ՛ի Պարսից, յետոյ ուրացողն Վա-
ռազ ուերեաց։ Խորհնացի պատմէ և զնոր չինութիւն
նորին ՛ի Մեծէն Տրդատայ. այլ առաջին չինուած ամ-
րին՝ եթէ ոչ ՛ի Գառնկայ անուն՝ ոտկոյն կարի քաջ և-
րիցագոյն է քան զժամանակ Աշխարհացոյցն, և այն է
նշանաւոր մեռն հին Գառնոյ, որ ուսանողաց չինու-
թեամբ Տրդատայ և արդեւ նորին Խոսրովու, և եղեւ

1 Towards the mountain plain appear ruins of the *deepest interests:* the remains of a city, to which the people of the country give the name of *Gourney*. These venerable relics stretch to a great extent, exhibiting the walled foundations

բան սլյոց եւս քալ քննողի (Տիւպուա, յամի 1834, ի 20 մարտի), « մեծամեծ աւերակքն՝ կանգնելոյք պակս ծագք մեհենականք զկերծելոյք ի կատարածոյ անտառի »[1]։ Բայց յետ ժամանակի այցելութեան սոցա յաւելեալ է բնակութիւն մերազնեայց ց'100 տուն, և ունի քան 800 ոգիս, որք զմիակ կանգուն մնացեալ եկեղեցին նորոգեալ՝ կատարեն ի նմա զպաշտօնն։ Ի մեծէ տաճարէն անտի 1679 ամին նշխարեալ են և պրազան չէնքդ այդպիսի, յորս գեղեցկագոյն երեւեցաւ Տիւպուայ փոքրիկ տաճարն կամ մատուռն Ս. Կարապետին ի Հա. Մ. կոչման քաղաքին, որոյ ահա ընծայի ասա պատկերս. էր նորին և արձանագիր ի խորչ յիշատականոցի միոյ՝ տա. երի կանգնելոյ, զոր ցանկալի էր մեզ ունել ընդօրինակեալ։

152 Ս. Կարապետ Մատուռն ի Գառնի.

Վասն արքունի չինութեանց Տրդատայ և խաղաղու Քաւի պատուելոյ Գառնոյ և եկեղեցական աթոռոյ իր. բեւ քաղաք մեծ, մանաւանդ զի անչքացեալ էր յայնժամ Աղատաշատ, զի յաւուրս Աշչակոյ Բ յետ կիսոյ Դ դարու՝ յիշի եպիսկոպոս Գառնոյ Գէորգ անուն[1]. և ընդ գլխաւոր երիցապետս յիշի և յելս Զ կամ ի սկիզբն Է դարու. խամայէլ վանոյ երէց, Մեծութեան և եկեղեցականն բարգաւաճանաց տէրոյն՝ վկայեն և ի յետագոյ դարս՝ ընծայեալքն ի նմանէ ի լոյս, Սողոմոն Քաթողիկոս ի վերջ կոյս Ը դարու, Գէորգ Բ ի վերջ կոյս Թ, որոյ և յաջորդն Մաշտոց կաթողիկոս՝ Թագեցաւ « ի Գառնի հուպ առ զարմանալի Թագան Տրդատայ, և « չինեցին ի վերայ նորա վայելուչ եկեղեցի »[2]. որ Թերեւս վերաշինեալ պատկերագրելոյն իցէ, զի ի նմին դիրս կայ։ Որս եւս յաջորդն Յովհաննէս Զ պատմիչ, ըստ Կիրակոսի՝ Գառնեցի է. այլ զի գիտելիք զնա սաւգիս հայրենեաք ի Դրասխանակերտէ լինել, որ յեղիչեայ կոչի Դրսնանակերտ, և գասի ընդ արքունի ձմերոցս կամ զօրանոցս, և էր յաւագն մեծ զաւակերտ Աղատաշատի[3], և գաւառ ոչ նշանակի նորա ի պատմչաց, հարկ է մերձ ի Գառնի լինել, ընդ մէջ սարին և Դուինոյ. զի և այլ պատմիչ (Ասողիկն) Գառնեցի կոչէ զկաթողիկոսդ Յովհաննէս[4]. և եղիչէ ի Քաւէն անդ երկոտասան կամ երեքտասան արքունի կայանս զօրաց, նախ զԳառնի դնէ և երբորդ զԴաստանակերտս — Յառաջին կէս ԺԱ. դարու ընդ իմաստնագոյն վարդապետս Հայոց գասի և մի ոմն Գառնեցի (կամ Գարնեղեցի) առանց յատուկ անուան։ — Յառակագոյն քան զնոսայնս երկերիս ամաց՝ Գառնեցի կոչեցաւ Յովհաննէս վարդապետ, անուն յԱյրիվանս, զորմէ երկար պատմեն Կիրակոս (ԹԲ), և Յայսմաւուրք և այլք. յորոց ամենեցուն ի հառաջելի և յանհաւատ բանից[6] հանապէ արժանապատիւ անձն լինել, գիտութեամբ, գգնութեամբ և խոհակրօն և մաքուր վարուք. որոմ վկայ արձանանալ Յայսմաւուրքդ ինչ նորին. խրատքն՝ աղաչահաճ և արդարակք, և Աղօթք՝ իբրեւ 25 բանք, վայելուչք և գգաստացուցիչք, հանդուցանք խօսողի ընդ Աստուծոյ, ակն ունիմ թէ և լսողին։ Միւս եւս մեծ երախտիք են Գառնեցւոյս Յովհաննու, զոր բազումք յիշեն, այլ Թողցուք ինքեան իսկ՝ ծանուցանել մեզ իւրով գրութեամբ. « ՉԱպտիսս Դաւիթ, « մանուանդ թէ զերգս Հոգւոյն Սրբոյ, այլ եւ այլ ուրիք և պահս նուագին մանկունք եկեղեցւոյ, ոչ ուսեալ « զնշանսրեան. և այս եղեւ յանհոգութենէ ամանց, և ի « պղտղոցիր գրչաց. իրաշամարդակք ամանք մոռացեալ ի « մոցմամբ տարագրելոցն զուիղն և զուղղորդն. նաեւ « բազում անգամ վիճին ամանք ի նուագելն զԱպտիսս, « և այլ ամանք ծայրագաղ առնելով բարբանջին, ան« զգալ սրտիւ և անխնամս բայիւք. և ոչ յիշեն զաս« ցեալն ի Դաւիթ, եթէ Ապտիս ասացից և ի մեռ« ածից, և զհրամայեալն ի Պաւղոսէ, Ապտիս ասացից « հոգւով և մտօք։ Ամենայն ազգք գրոց երգեն զԱպտիսն, և անդին զաւանդութիւն Սուրբ Հարցն և զան« պղտղութիւն Ապտիսացն. և Հայք՝ ի բերան առեալ՝ « ասեն վայրապար, քահանայք և ժամիկք և մանկունք « և կզեակք, և հաւատաւոր կանայք. և երանի թէ ա« մենայն ոք հրեռւեալ նուագէր զհատուածն և զսացդն։ « Այլ ես նուագս Յովհաննէս Գառնեցի՝ ծառայակից ձեր « ի Քրիստոս Յիսուս, իրբեւ զոյս անառանէի՝ յոյժ վըշ« տանոյն տարակուսանաք. ապա հանապարհ պարեալ

of long and diverse ranges of houses, and the more lofty ruins of five churches; all in style of building evidently of a different period to that of the fortress. — KERPORTER, II, 629.

1 Çà et là de plus grandes ruines qui s'élevaient, comme des arbres isolés après l'abatis d'une forêt, nous annoncèrent que nous étions dans la Grande-Karhni. — DUBOIS, III, 386.

2 Ի սմին ժամանակի, յառ առանձնութեան սրսուն պատմչի, ի գնդել Թագաւորին ի հյաստքանոց Ս. Նշխարաց, գրան երեց իւր

Յառնով նա փոխանակ նորա կացուցանել ի Գառնի։

3 Կիրակոս պատմիչ։

4 Խոսենացի, Բ. Զ։

5 Թերեւս հայրենեաք ի մեզ և մայրենեաք ի միւսոյ տեղոյն էր։

6 Որոմիսք են տեսիլքն պատմեալք գնոսանէ կամ ի նմանէ, յորս որպիսի և է տեսցն կամ գրոյ՝ հզնի յուցանել զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ մեծ քան զամենայն Սուրբս, և զՀայս՝ գերագոյն կամ տասանաճանչագոյն քան զամենայն ազգս։

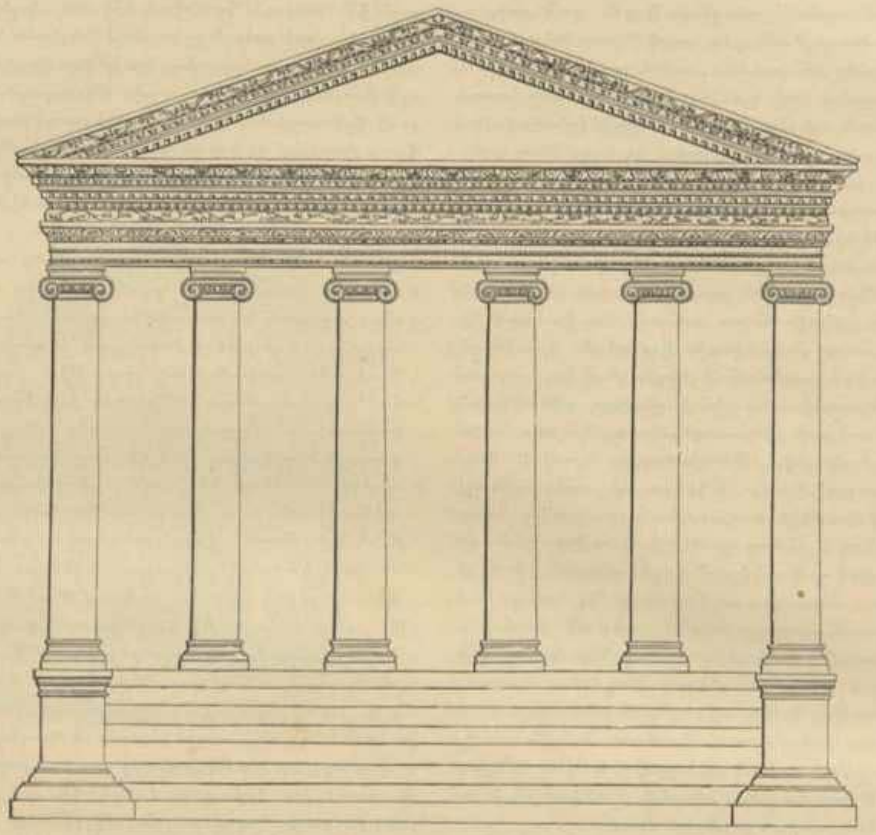
» գնացի ՚ի մայրաքաղաք Տիւռաստանն ՚ի Հաղբատ, գը-
» տի ՚ի Թարգմանչացն գրած Սաղմոս. զոր առեալ
» տուր վարդապետին Մարկառաց կոչեցեալ, այն որ
» զՅուսեպոս կոյր զինի Հային, և նա սերմնենաց զայս
» ուղիղ և զուղղորդ տոմոս, որ ամենից այլեւայլ երեւ-
» սու՝ Բայց գուշ, սիրելի, ընկալ զայս գաղտիար, իբր
» բազում երգմամբ տուեալ։ Ալլ ես զայն բանք՝ որ
» կասկածաւոր Թուին քեզ, բացէ ՚ի բաց եմ գրել։ դուն
» մի կարծեր թէ պակաս է բանն. այլ ջանաք ջանալ որ
» գինչ գրած է զայն ուսանիս, և զայն գրեացես հաստա-
» տութեամբ. զի թէ ՚ի վերայ հասանիս՝ խիստ ազտիս և
» յուսարբիս Հոգւով Սրբով, որ է օրհնեալ յաւի-
» տեանս »։

Ալ բանք գոանեին գրեալ յառալ կամ յետոյ ՚ի բա-
զում օրինակս ձեռագիր Սաղմոսաց. որոց միոյն գրիչ՝
չորեք հարիւր և աւելի ամաք կրեր քան զԳառնեցին
(յամի 1662) Յոհաննէս գոփր, ՚ի Բերբիս, ասէ. « Հան-
» դիպեցայ ընծաիր և լաւ օրինակի, որ էր գրած ձե-
» ռամբ սուրբ վարդապետին Յովհաննէս Գառնեցւոյն,
» որ նա նոյն բաղձմամբ ՚ի խնդիր լեալ էր ուղղաբան
» Սաղմոսարանի », և այլն։ Զոյն զայս օրինակ իբր 30
ամաք յառաջ քան զՅովսեփ՝ տեսեալ էր անդ (՚ի Բեր-
բիս) այլ ումն գոփր, Աւետաժատուր (յամի 1626) և
գաղափարելով վկայէր. « Գրեցաւ ՚ի սադգ օրինակէ՝
» որ կոչի Գառնեցի, և այս օրինակս որ առաւ կաց՝ սադգ
» Գառնեցոց է, ձեռաց գրածէն է »։ — Զաքանչելիս վա-
բուց և գոթծոց Գառնեցւոյն գոցեն սիրոզք ՚ի նախ յի-
շեալ գիրս, մանաւանդ առ Կիրակոսի (Գ. ԽԸ), որ ասէ,
յետ բազում շրջագայութեանցն « տեղւոջէ ՚ի տեղի ...
» գնաց առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Կոստանդին,
» և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով,
» և ոչ եա թոյլ երթալ այլ տեղք. և անդ եկաց մինչեւ
» փախեցաւ ՚ի Քրիստոս, և թաղեցաւ ՚ի Նոին » (՚ի Հը-
ռոմկլայ)։ Բայց ոչ նշանակէն զամ փախանին՝ ոչ կիրա-
կոս և ոչ Յայսմաւուրք, յորս յիշի ՚ի գեկտեմբերի ամ-
սեան 29, և սեպհեն յայլեւայլ աւուրս։

Ա. Նոյնն ժամանակաւ Գառնեցւոյն էր և մխոթեցւոյ-
ցիչն Գաւիթ, զոր ՚ի Նզովել եպիսկոպոսին՝ զերծուցին
՚ի ձեռաց պաշտանէից Նորա՝ Գառնեցիք ոմանք. « քան-
» զի ասէր զինքն ազգակից Նոցա և ՚ի Գառնոյ զի այս-
» պէս ասէր Նա յառաջն ժողովրդեան, Թէ յԱրշակու-
» նեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է արգաց իմոյ միոյն
» լինել Թագաւոր և միւսոյն կաթողիկոս, և Արծրոյն Սա-
» հակայ տեսչեանն ՚ի վերայ Նոցա կատարել. ապա ետ
» զնա եպիսկոպոսն ցնոսա, երդուաւն պահանջեալ, զի
» մի այլ մխոթեցւոյզ զմարդիկ »։ Յաւելցուք բանիցդ
ասոի մարթ է իմասասիրել, զի Արշակունեաց տե-
բանդք կարծէին Գառնեցիք կամ ոմանք ՚ի առհմից. և
յառաջ անտի Տրդատայ գհազար ամ՝ արքայական չոք
և շնորհ կայր ՚ի վերայ Գառնոյ. զոր և յամի 1423 յիշա-
տակագիր ումն՝ կոչէ ասաուածատուած գիւղաքաղաք, գրե-
լով անդ « առ գրան սուրբ և հրաշափառ կաթողիկէիս և
այլ սուրբ եկեղեցեացս »։ Նոյն այր և գկաթողիկոս
ժամանակին զՊօղոս Բ՝ Գառնեցի կոչէ.

161. Մեծահռչակ ամաւքն, որ և արքունի ամոյց՝ ըստ
Բուզանդայ, ՚ի Հայկազանց անտի կամ յառաջնոց Ար-
շակունեաց չինեալ, Թուի Հանդոյն Նախայիչելոցն Պա-
պիրայ և Ալանոյ (352) պատապարան եղեալ անձանց
և գանձուց պետաց ազխարհին՝ ՚ի ժամանակս պատե-
րազմաց, անբաւական առ այս գոլով Արտաշատոյ մոյ-
րաքաղաքի։ Հաւասաէ զայս Նարատր Տարեգիրն Տակի-
տոս (Ժ՚Ի. ԽԳ, ԽԵ), Գոռնէլաս (Gorneas) կոչելով գան-
գին. « Էր, ասէ, բերդն այն ամուր՝ տեղեաւն և պահա-
» կապանաք, որոց զօրավար էր կենյիոս Պոլլիոն և հա-
» րիւրապետ կատպերիոս »։ յոր՝ մազապուրծ անկաւ,
յամի Քրիստոսի 51, Միհրդատ՝ եղբայր Թագաւորին
Վրաց Փարսմանայ, կոյրգեալն ՚ի Հառմինդեցւոյ Թագա-
ւոր Հայոց, յորժամ եղբօրորդի Նորա Հռամիզդ կամ
Հրատամիզդ գաւազ ըմբռնել զնա ջանայր և փոխանակ
Նորա Թագաւորել. և եկն պաշարել զբերդն. « այլ քան-
» զի անճանաչ են բարբարոսաց, կապուածք պարապա-
» մարտք և սրաւոտ պաշարման քաղաքաց ... Հառա-
» միզդ յարձակմանս բազումս կարառեամբ եւս զօրացն
» պարտեալ՝ ՚ի զուր ձեռն էարկ ապա ՚ի պաշարումն. և
» ՚ի տեսանելն արշաւարշեալ զզօրութիւն իւր՝ զգա-
» հութիւն պահպանագործ բերդին խորհեցաւ առնել
» կաշառակուր։ կապկերիոս տղերսէր զՊոլլիան, մի
» զարքայն Նիզակակից, մի և գՀայոսական ազխարհ՝ ըզ-
» պարգեւ ժողովրդեանն Հառմիզդ՝ գնոց վաճառել՝ ան-
» սրկնաբեմոք. և ՚ի պատճառել Պոլլիոնի՝ զրպտիւ-
» թիւն Թշնամեացս, և Հառմզդի՝ զպատուէր հօրն, պայ-
» մանեցաւ գալ առնել զինուց. և մինչեցաւ հարիւրա-
» պետն ՚ի բերդէ անտի »։ յայնժամ Պոլլիոն յորդորէր
զՄիհրդատ ՚ի հաշտութիւն, զի բազում վտանգ կայր,
» և միայն ապաւէն իւր մնայր բերդն այն՝ կարօտ պա-
» րենից ... ապառնալոյ լքանելոյ զանուրն և գնալոյ ՚ի
» բաց. յորմէ ստիպեալ Միհրդատայ ... ել յամրոցէն »։
Որպիսի և այլ անդք անցին ընդ բերդն Գառնոյ յառաւր-
տաբարգիկդ այդ Միհրդատայ՝ ցառաւր բարերարդին
Տրդատայ, իբր յերիս դարս ժամանակի, ոչ է յայտ. այլ
Թուի ՚ի բազում պատերազմս Պարթեւաց և Հռոմ-
մայեցւոց ոչ սակաւ խանգարեալ. չէ յայտ և այն եթէ
Նորագնաց Տրդատ զտեղին, եթէ՝ արպէս հաւանագոյն
ինն ցուցանէ Թորենացի, Նոր ՚ի Նորոյ չինեաց. և Թուի
ոչ սակաւ ժամանակս վատահեալ յարժանաւորն յայն
չինուած. քանզի՝ ըստ պատմչին՝ առ ժամանակաւ Ար-
կիոյ ժողովոյն « կատարէ Տրդատ զինուած Ամրոցին
» Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմաք, երկաթա-
» գամ և կապարով մածուցեալ »։ — Նիոտ բերդն է ՚ի
գահաւանդի ուրեմն մեծի խանձակաւտակ քարաժեռի
կարկառուցոյ ՚ի վերայ խոյանաձորոյ գետոյն, յարեւելից
գեղջաւանէն, և ՚ի հիւսիսոյ կուսէ կղզւոյ ընդ ասպա-
հարք լերին, որ և ինքնին ապահովեալ կղի ընդ պլոյց
լերանց ՚ի նոյն կողմն (հիւսիսոյ)։ հարաւային կողմն
անց ուղղորդ բարձր է իրրեւ 150՝. իսկ երկոքին այլ կող-
մանքն (արեւելեան և արեւմտեան) առ փոքր փոքր
գնասեալ հաւասարին կողից ձորոյն. յառաւել ամրա-
քիւն այսոցիկ կողմանց՝ մանաւանդ արեւմտեանցն, որ
՚ի քնէ չէ քաջ պատապարեալ, չինեալ են պարիսպք և
բրգունք մեծամեծ կոկառաք խանձաքար ժայռից. այլ

քաջ կոփեալք և յղկեալք են ամենայն հաստատութեամբ հաւմէական արուեստագիտաց[1], որպէս վկայէ և անգ- դիացի քննողն. Հիւսիսակողման պատուարքն են կիսա- բոլոր կարգ մի քաղաքացւոց և աշտապետաց, որոց ծայրք իջանեն կցին ընդ ծայրս երկոցուն կողմանցն (արուե- լեան և արեւմտեան). մի միայն գուռն երեւի արդ 'ի կուսէ արեւմտից հիւսիսոյ' առ երկրորդ աշտարակին. Միջոցն և ձեւ բերդին է քառակուսի իրրեւ 200 կամ 300 քայլ[2] ընդ երկայնն, և սուղ ինչ պակաս ընդ լայնն. 'ի հիւսիսային արեւմտեան կողման են մեծագոյն մա-

153. Պարսպոյ Տրդատայ կամ Հռոմոց Խոսրովիդիտայ.

սունք աւերակաց, յորս խառն գտանին և մեծամեծ քա- րեղէն ասեղք կամ գամոք, ոչ 'ի հրանթոց' այլ 'ի կան- խագոյն մեքենագիր պատերազմի ձգեալք 'ի պարիսպն: Ընդ քարին եղեալ ապարանքն կամ գրեհին արքունի, որոյ գոյզն' այլ գեղանիւ նշմարք' ծախեալք 'ի գարուց և 'ի սառամանիւնց երկրի' կարեն վկայել նախնոյ չքե- ղութեանն, և արժանաւորք լինելոյ Տրդատակերտ, որպէս կոչէ յաւրինն 'ի պատմագրաց մերոց Զոքարիա Սարկաւագ (Բ. ՃԱ), 'ի քառին գլխոյն կարծանեալս 'ի մեծէ սառամանիւնէն երեւանաց, փոխանակ Գառնի առելոյ' ըստ այլոց: Արքունաչէն գառաւակերտքն, նահա-

սրբազանքն, զորս անշուշտ մեծ խնամով և հոխութեամբ կանգնեալ էր, խոպան անկերպարանք յատակեալք են, և միայն անուն, քառ իսն թէ և ոգի հակոյ սրբոյնն, տակաւին սառամանիի 'ի վերոյ անմոռանալի վայրացն:

Այլ 'ի ծայրէ համահաւասար մեծաքինակ աւերանացն' տակաւին կիսակենդան' քան թէ կիսակազդուն' արդէս հզօր սեմն կարելէր խոցոտել և յեղեղել յորմիկունս, նրգ- նի վերամբառնալ 'ի միջի գիակնացելոց և օրհասակա- նաց, սերտալի յիշատակարան մեծոգի եղբարն առ մեծ- ագի քոյրն' Խոսրովիդուխտ. Թերեւս չքնաղագոյն և մեծանշան յիշատակ սիրոյ եղբօր առ քոյր, արժանաւոր

1 Երկրին հետ մեծք քննադք. Տիւրատ. Ե. Գէր Բորդէր, Նշա- նակեն զքարէ յղկատ և հիւսուած սրմոցն ... Immense frag- ments of the rock, *beautifully hewn* and put together with all the nicety of Roman workmen. — KER-PORTER, II, 625-6.

Les deux côtés latéraux quoique défendus par la nature du lieu et par deux immenses entailles, ont été munis d'une forte muraille en pierres taillées de lave grise *supérieurement* tra- vaillées. — DUBOIS, III, 386.

2 Բորդէր. Բ. 629. ասէ 'ի Հռ. ընդ Հր. իրր հարիւր կանգուն (yards) Ե 'ի Մ. ընդ եւ. իրր 120 կանգուն:

չինուած հարաշաւաց վհիից և ազնուաց, երբեմն 'ի դիւցազանց հաչակելոց գաւա, և յետոյ յաւագինեաց, և այժմ և յաւէտ 'ի Սրբոցն Աստուծոյ կառուցա. Թերեւս և յետին հոյակապ գեղաճարտ շինուած 'ի Հայս. այն է կոչեցեալն 'ի Թորնեցւոց յամրոցի անդ' « չինեալ և » Տուն Հովանոց, մեհեարձանաք, զանազնի զրաշուա- » ծովք, բարձր քանդակօք 'ի համար քեա իւրոյ Խոսրո- » վիգեատոյ. և գրեալ 'ի նմա գյիշատակ իւր հելլենացի » գրով » : Այսպէս՝ Հովհաննոյ Տրդատայ կոչեն հինք, յորոց և կենագիր Սուրոց կաթողիկոսի. իսկ յետին յիշատակդքն յԱԳ գարէ և այսր՝ համեմատ ըստ գրոցն կոչեն Սարաւոցի Տրդատայ, և կամ ըստ յետնագոյնից մինչեւ ցորդ արեւելեան ախոռժակաւ՝ Թագաւ Տրդատայ: Եւ է կառուցեալ 'ի Ար. Եկ. ծայր ամրոցին, հպագոյն 'ի հարեզր գետոյն, ուր աւելի քան զամն 1350 կացեալ կանգուն, և ըստ բաղդի՝ մեծաւ մասամբ անմոռոյ աւերածու ձեռաց, հրաշագործներ զանազան: Կիրակոս Գասմիշ յԱԳ գարու երկից յիշելով զԳառնի՝ չկարէ չյաւելոյ, « Ուր գարնանային Սարաւոցիքն է Տրդատայ ». կամ, « հուպ առ գարնանային Թագաւն Տրդատայ » . ըստ սմամ և աշխարհագիրն վարդան. « Գիւղեցիկն և գարնանային Թախտն Տրդատայ » . Նոյնպէս և յիշողք մեծի սաստանութեանն, յորմէ, ասեն, 'ի հիմանց կործանեցաւ. որպէս և որդ յերկերիւր և 'ի տասն ամաց հետէ ազգմանիցն իմն գնդին գերբակիցն հարատեալ դրաւագեալ վիմաց կոփածոյից խորտակելոց, բանիք սեանց ստուարից, չքնաղ խոյակք հատասարեալք հատասաչիմն խարխասեն, և բեկորք քարոց և պէսպէս կարգաց հրաշագիտակ հակասուն: « Ոչ ուրեք երբէք, չի- » նեալ, ասէ մինչախոյզ քննողն Հելուեթիայի, կրեալ » այսպիսի յեղափոխութիւն [1] » . այլ հանճար նորա և նախորդին իւրոյ Աղգիպացւոյ [2] գիտացին նշմարել քաջիկ զգիրս և զարտաքինութիւն գաւառակերտին, նաեւ զնե-

1 Տիւպուա, որ քանէր յամի 1834 'ի 20 մարտի. Jamais édifice ne subit une telle revolution. — DUBOIS, III. 387.

2 The remains of a magnificent and finely executed pediment, particularly engaged my attention; and sufficient was left, to give me a pretty fair idea of the whole. With some pains, I partially traced the general dimensions of the ground on which the structure to wich it had belonged must have stood; and I found it to have been a square of twenty-eight feet, forming a solid platform of polished stones nicely put together, and raised eight feet above the common level of the rock. From the numerous capitals, and broken shafts of columns lying on all sides of it, I should conclude that a colonnade had stood round the whole; or rather, perhaps, that they may have composed four pedimented places of entrance to the quadrangle described: their remains, indeed, are traceable on all the sides. The columns measure in diameter about twenty-seven inches, are without flutings, and of a very elegant composite order, in some instances fancifully enriched in their details, with a variety in almost every column. Sometimes the friezes, etc. are composed of twisting tendrils, honeysuckles, and many other leafy twining flowers, divided at intervals by lions' heads. Such indeed, appears, to have formed the character of the frieze which surrounded the whole structure, but the latter ornaments do not occur amongst the decorations of the pediments.

3 On pourrait reconstruire le Temple entier sans qu'il manquât une seule pièce essentielle. — DUBOIS, Ib.

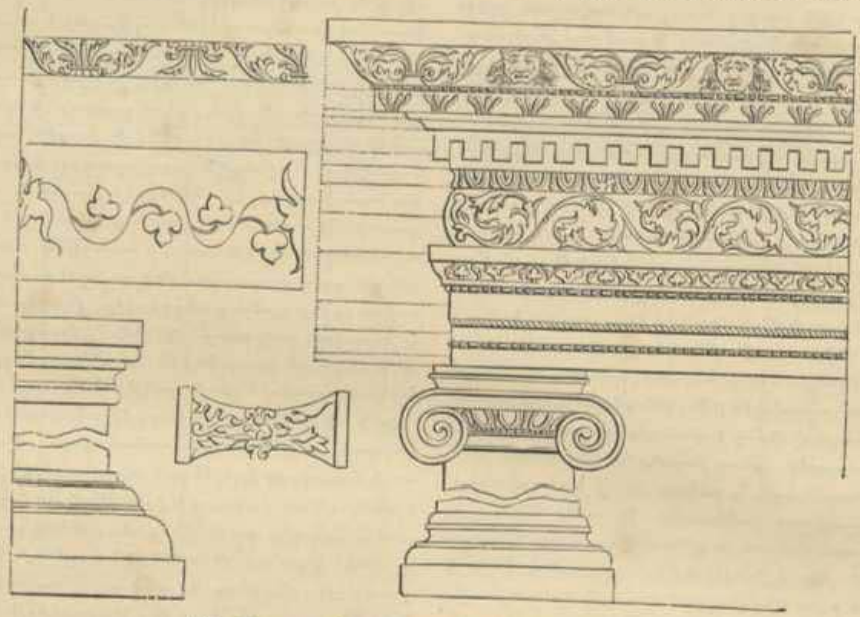
4 Elle regardait la porte de la forteresse et était soutenue par six colonnes d'ordre ionique ancien du plus beau style grec. — DUBOIS, Ib. 389.

5 Մարիէ՝ որ գժատարաշէմ Թուխ բարբառ, սխրանաց բնիկ այս չինուած, զոր յանխակատ ահով ասաւ մինչեւ գագաւ և հռոմայեցւոց ստեաւթ. Immediately upon the brink of a precipice are the remains of a building of the Ionic order of the architecture of the middle ages, bearing every marks of Roman workmanship, and quite foreign to any thing persian or armenian. It struck me as the remains of a small temple, although, from its complete dilapidation it would be impossible to decide with precision what was its original shape. The Ionic capital, the ornaments of the frieze, parts of the ceiling, and all its remains, were in perfect good taste, and still so well preserved as to show that it was a highly finished building. — MORIER, 339.

6 BUCHAN TELFER, *The Crimea and Transcaucasia, etc, in two volumes*, 1876. Ես (էջ 220–2 Ա հատորին). զարմանաց բնիկ քացամիկ դիւրս նշխարաց չինուածոյն, և անձանօթ ասելով գժամանակ ստեղծողն՝ գուշակէ սաստատութեամբ հրկրի և գեաւ: Եգիտ նա անգամար ոչ սակաս վրացի գրամս, հանս և պղնձեայ ամօթ մի փոքագրութեամբ Մեծին Խոսրովայ Գեղեցկի. 1772 թուականու:

Ա՛ւ երի Հովհաննէին 'ի հիւսիսոյ կողմանէ և յարեւմտից՝ գնեն կոյս կոյս քարանց քանդեալ չինուածոց, այլ չերեսին անդ գրուագեալ մասունք։ Գոյն քարանց չինուածոյս կապուտակագոյն իմն և կանաչագոյակ է. հաստքն մեծամեծք են և տուայրք. և երեսին կապարաւ մածուցեալք։ Սիւնաշարն և հայեցիկ երեսք յայս առնեն զի անգաստակք էին բան Հովհաննէին, և ըստ գուշակութեան քննողաց՝ անբաւական էր սա լինել տեղի բնակութեան, այլ Տաճար իմն էր. բայց սխալէ Հեղուսխացին, անգէտ գոլով պատմութեանս մերոյ, Անհաւատ կամ նմանող գից առաքար կարծել կանգնեալ 'ի Տրդատայ. իսկ մեք գիւտիւք որպիսի ոք և որպիսւոյ Անհաւատ կամ Աստղիկ ընդհակառակն՝ չինեալ զոյն. « 'ի համար քո իբրոյ Խոսրովիդխտոյ »։ Քանզի յա- գեաք տեսանել զնա 'ի հեռուստ՝ նմանողք երգիցելոցն 'ի Սողոմանէ՝ թէ «ի միջի արքայեղբօրն, 'ի սիմեամէջս անգ ասրաւանգեալ հովանոցին, հարցանէին զիրեար. « Ո՞վ » է սա՝ որ ելեալ գայ ասլիսակացեալ, կնու- գայ յեղ- » բօրորդին իւր »։

162. Խոսրովիդուխտ՝ խորհրդապատ իսկատիպ անձն

154. Դիրուագք Հովհաննէսի Խոսրովիդխտոյ 'ի Գառնի.

կամ կերպարան է 'ի պատմութեան մերում, յամենայն իսկ յիշատակել զԱյս կենացն, որոյ և կատարած՝ 'ի խորագոյն եւս խորհրդական անցյատութեան մեաց։ Ի գեղարդոյս հասակի՝ 'ի համաչինիլ կատարածի առհմին՝ պրծանի ձեռամբ գայնկին՝ հանդոյն միոյ եղբօրն (Ջըրգատայ). Նա յատարութեան գեղերի և 'ի գինուորութեան՝ մինչեւ 'ի ժառանգել զգահն, պէսպէս գործովք արութեան և յաղթութեամբ. ա՛ւ՝ ընդ մէջ ծառաբի և բնկի՝ 'ի կիւս աահմանաց Մեծի և Փոքուն Հայոց. յամրին Աշոց՝ առակայացեալ ընդ պաշտպանութեամբ անուցցոյին իւրոյ Օտոյի Ամատունւոց, գրավանդակ քաան և հինգ ամի բանակալութեան Սասանեանն Արտաշրի, ապա 'ի գալ պատգամել բարեփառ եղբօրն՝ ելանէ 'ի միոյնութենէն։ Ոչ յառաջ և ոչ յետոյ՝ ոչ յիշի լինել նմա ատն. և ըստ ոչ օրինի հեթանոսութեան ժամանակի՝ Քաւ Աստեալ միւս Օրիորդ Հայոց, միւս Խոսրովիդխտոյ, Քաջան իմն Քերեւս վերին տեսչութեամբ. ար՝ գնա միայն 'ի հայրենասուր անասգդ կրանիցն ընտրեաց, իբրեւ Հարմանդ արկանել յոգիլ նախ ընդ հչմարիտ կրանից քրիստոնէութեան, որ ասա ծագելոցն էր 'ի Հայս, 'ի ձեռն մեծի Լուսաւորչին. այնմ՝ որում արշալոյսք ինչ հեզափայլք յանկարծ երեւէին յարեւմտից՝ հրաշափառ կուսանաց Հռիփսիմեանք, վարգագոյն նահատակութեամբ իսաւնիլ ընդ նոր արեւելս Հայաստանեայց. և 'ի հասանել պահս կենսաբեր վերածնութեանն՝ Խոսրովիդուխտ ընտրեալ լինէր գուշակ և հրաշալիրակ ծագման լուսաբերին։ Խոսրովիդխտոյ միայնոյ և բեւի հրեշտակն Աստուծոյ՝ 'ի տեսլեան գիշերոյ, և յայտնէ՝ կենդանի գոլ վիրապընկէցն Գրիգորի, որոյ ձեռամբ շնորհելոց էր բժշկութիւն ախտաշար եղբօրն, գուգոյն Տրդատայ, և ամենայն Հայաստանեայց։ Մինչեւ 'ի Քրիստոս և 'ի Գրիգոր հաստատել, անհաստատքն՝ հաստատն Խոսրովիդխտոյ. և յայտ է որ ինչ յետայնոր։ Ցամենայն իսկ կարեւոր գէպս վերանորոգութեան անգ աշխարհս՝ հազարգ գոանի և օրիորդն Հայոց. կանխելով ընդ (մերն) գչխոյի, ընդ եղբօրն և ընդ Գրիգորի, 'ի պատել արքավայել պատասագ գնչխարս նմանեանցն և նմանելեացն իւրոց՝ կուսանաց նահատակաց, և 'ի պատրաստել գդիւս հանգստեան նոցին. ընդ նոսին չրկի 'ի տապալել գրագինս և գտաճարս մեռոհա-

պաշտան դիցն, և 'ի կանգնել գիպչոյ, զսեղանս և զմատռնա՝ Աստուծոյ նշմարտի և Արբոց նորին։ — յամենայն հանդէս թագաւորին՝ ընդ թագահոյդ գոտնի Օրիորդն Թագածին, իբրեւ գառապետ օրիորդաց Հայոց։ ընդ արքային և արքայահոյդ՝ առաքզրէ հրովարտակաց և Քըղթոց՝ յառաքման Գրիգորի 'ի Կեսարիա. ընդ նոցան և յիւր անձն ընդունի պատասխանին։ Եւ յետ կատարման մեծի ատաւածահատն յեղափոխութեանն, (հաստատութեան քրիստոնէութեան 'ի Հայս), մինչ ընդ գլխաւոր գործոցի մեծահանդէս իրացն՝ ընդ Գրիգորի, և ինքն երկրորդն գործադիր Տրդատ՝ հրաժարել և առանձնանալ խորհէր, յանմնատց և 'ի մշանջենաւոր յիշատակ ազգիս քեռ Օրիորդի՝ նուիրէ զայգիսի չինուած։ Իսկ սա՝ երրորդ զօրութեամբ և առաջին կարգաւ՝ հանդիսացեալ յիրազութիւնն, և հանգոյն նոցին հասեալ 'ի լրումն կենաց, (որպէս կարծի ոչ առնելով ըզփորձ ազխարհային ախտից), Թուի 'ի զուարճալի ագնեաւականի հրոյ սիրոյ՝ 'ի Հռիփսիմեայ անդր ապաստան լինել, մնանալ 'ի խորութիւնս և 'ի լռութիւնս Քաջ նահապետն բնութեան. մերթ զանցեալն զարմանալիսն 'ի յուշ ածելով, զմեծամեծ փոփոխութիւնս Թագաւորութեանց Պարթեւաց և Յոստենեանց, որովք և հայրենական Արշակունին վրդովեցաւ և կսկիծեցաւ, և զամենամեծն եւս զփոփոխութիւն՝ սկզբնական հեթանոսութեանն՝ 'ի հաւատս քրիստոնէականս.— մերթ՝ յայց ելանելով հանգստարանաց առաջնորդաց իւրոց՝ Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ՝ յԱղձոյ վանս, և մի առ մի զամենայն անցս կենաց նոցին՝ յեկաւորութենէն յաթեւմտից՝ ցնահատակութիւնն և ցամփոփումն նշխարացն՝ յերեւանի մտացն չարաչարգելով. — և մերթ՝ այգաբեզ և առաւել եւս վեհմտիանաբ զգածելով խորհրդածութեամբք, գամ մի գիտելով ընդ արեւմուտս՝ ընդ խրամատս բրգանց ակառանն Գառնոյ, և 'ի խորս վայրն 'ի գաշտ՝ ընդ խառն հածելով հրապարակաց ամբոխաշատն Արտաշատ և վաղարշապատայ, տխուր և անգրագոյն եւս ընդ երասխ և ընդ Մասիս, և ցոր վայր յիշատակք ձգիցեն. — գամ մի եւս գարձեալ՝ վերացեալ 'ի բարձունս լերանց Գեղամայ՝ յարեւելեան անդաստանս կաց գաշտին, ապա յուս մուս խոնարհեալ կարկառեալ՝ հաղորդել կարկաչաձայն հանապազահասն Աղաստայ, ողողակելոյ 'ի խառնարարոյր խոխոջին, և լսել 'ի արտազգեա գանգիւնս անգ անմարդաձայն արձագանգացն, ձայն իմն ատար և նոքալար, ձայն ինքնաբուխս ձայն որ յայսմ յամենայնէ՝ յայլ ինչ յանհարթ և յանճաւսելի հրաւիրիցէ գնա. յապարանից և 'ի կենաց երկրաւորաց՝ յերկնայինս կենաս և 'ի խորանս. ուր և յաւերժացեալ արդ ընդ Սանդըխտոյ և Հռիփսիմէ և ընդ ամենայն Սուրբս Աստուծոյ՝ պաշտի սմ յամէ 'ի տանէս Թորգոմոյ՝ զուարկցքն իրովք, եղբարբն և մարդն Աշխէն սիկնաւ։ — Եւ ո՞ գիտէ եթէ յաւուրսն Օրիորդս Հայոց, երկակենցաղս այս կոյս, հայկագն կամ պարթեւազն՝ սերտալի Սերիլլա, խորհրդագղեաց Թաթոմիդեան, հանգոյն Մանեայ և ժառանգողի մնացուածոյ նորին մեծին Գրիգորի, չիցէ արդեօք յաւանձնեալ Թեան անդ՝ միայնակ միայնոյ Աստուծոյ սաանդեալ զոգին. երիցս գեղանին՝ երիցս չքնաղ և նաւթական Թաղլով մեզ զգաշառանդահն զայն, Սարաւոյքն օդապարիկ, չնորհաք բնութեան վայրկ, հարատարութեամբ արուեստի և արբութեամբ սրիորդի։ — Յանկալի է արգարեւ յերկարել գեգերել յայս գունակ վայրս՝ ուր այսպիսի անձն, այսպէս ազնուապար եկաց, եռաս, գբօսաս, աղօթեաց, հակաց, Քներս և Ննջեաց գրան զատարնոց. գորոյ՝ մայրական իմն խանգազատաձք՝ ձգեն զոգի գՀետ ։ ...

155. Հին քանդակ Հայ գլխոյի.

Այլ 'ի հեռաստ և յոյժ հեռաստանկատոյի վայրացն՝ հարկ է հրաժարել իջանել 'ի բարձանց անտի՝ յազագան գաշտ գրութեան. տակաւին բարերարդ համարելով՝ զի ատարք ամանք եւրոպէացիք զերծուցին և պահեցին մեզ գէթ 'ի պատկերի՝ զոեսիկ Հայկականս Պարթենանի, որ այլով եւս բարոյական բազդիւ՝ ոչ 'ի սրբապիղծ ձեռաց՝ աւերական աւերողաց ազխարհիս՝ անկաւ տապաստ, այլ լոկ աննուաճելի գազմանց և գզրգմանց երկրի՝ տեղի եռզի և արպէս ասէ սմն 'ի զգաստից տեղագիներաց, « թարըսս խալ 'ի խանձակոյտ զանգուածի և կարկառեալ գոլով 'ի վերոյ անգնգաշտացեալ հրաբղխի, և յեցեալ 'ի սիւնս պատաղեայս, ո՞ հաւատայցէ 'ի մտանջնեաւբուխիւն հրաշակերտի միոյ ազխարհիս՝ 'ի վերոյ այսպիսւոյ հիման »[1].

Այլ ինձ՝ քան զատարացն՝ յաւէտ ախորժելի են պանչանք, միանգամայն և հառաչանք ազգայնոյս մերոյ՝ Սիմէոնի Ալպարանցւոյ, յետ կոյս ԺԶ դարու, յամի 1593 առազաւորեալք. որ թէպէտ ազգակ ակաոնի և յերկրէ, այլ և կարեւորս ինչ նշանակէ. որպէս, զի՞ւ ասանց Հովհաննէսի և զաչտիճանաց, զդաւանն, այլովքն հանգերձ, զորս տակաւին գիտէր նա կանգնուս, և ախրանայր. քանզաճամ կորգեալք գկարեւոր մասունս քերգուածոյն։

1 Pour base un massif de lave suspendu sur un abîme volcanique, et appuyé sur des colonnes basaltiques; qui peut croire à l'éternité d'une merveille du monde sur un pareil fondement. — DUBOIS, III. 287.

ՈՂՔԱՆԹ

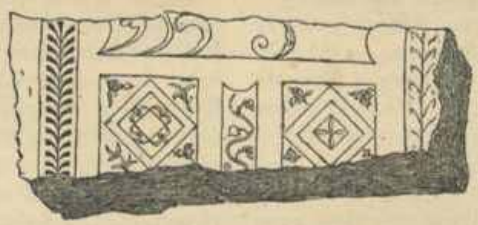
Ի ՎԵՐԱՑ ԹԱԹԹԻՆ ՏՐԴԱՏԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

Ողբացէք անկոծ սրտիւ՝ եկեղեցիք Հայաստանեայց.
Ողբացէք անմխիթար՝ հանուրց հիւսի բնակիչք ազանց.
Ողբացէք անդուլ լալով՝ յարեթաձին կղզիք ագգաց։*
Ահա հասեալ է օր սգոյց մատաղացատ չորջանակի,
Պատեալ է մարին մէգ և խաւար, ոչ ունելով ելս ի մըտի.
Ցալ եւ յահեակ ածեմ զաչերս արեգական լուսարերի,
Ամպ սեանեմ յոյժ Ներհակին՝ սատակ յուսոյ հայեցուածին.
Ըզսեւաթոյր մէգըն արփահալ թանձր ըստ գագոյն ամիսանին.
Ոչ մի մասին յաղթօղ եղեալ՝ այլ ծայրագոյն բոլորային։**
Երբեմն էի գեղեցկագեղ կոկ և ազուրկ Գառնիկ արգիս,
Ամրածէի մէջ չուչանացն, մակաղէի յափըն գետիս.
Մոմեձագիակըն գազանէ անհոգ կոյր ի յիմ խըտիս.
Ոգորէի ի գլուխս լերանց, խանդագատեալ յաւազարիս։
Սարսէր յինէն ծով և ցամաք, գրժնեայ եղջիւրս զարդ հասակիս,
Զերգ ըզտեղեան Դանիելի՝ խորհակէի գհարեայըն ընդ իս.
Օր ըստ օրէ փարթամացայ պարարտ ծնընդոյնք յամառ հովտիս։ ...
Մանուկն իմ սէգ արին Տրդատ՝ որ անդրանիկն է հաւատոյ՝
Գեղեցկագեղն վայր վայելուչ յինեաց զոլալաս ցանկալիս.
Ամենայնով էր Հովանոց, գընէր ի սմա գիւր արքունիս.
Ցրտան եւ չոյս սեամբ կառուցեալ նըմանն գաւաց մարգարէից.
Ինքն մատաղ աշտիճանաւ՝ ետս բննեալ գաւազն որ ի յերկինս...
Բայց թէ խնդրեմ Թախանձանօք ի տուրս հօրէն մեր Նագելի՝
Մեսրոպ Մաշտոց հայրապետէն՝ որ կայ թագեալ յիմ նահանգի,
Նա զչնաբոյս միոք սեաւթեան պատմէ, զի է հմուտ բանի.
Ցօրմէ՝ ծնունդըս հոգեւոր ներքեւ Սիոնաս չարեաց ի յի՝
Ցաղերս մատիմ առըր տապանի, ժանդակել ոչս գրատգի.
Կրկին գանձալ ատոմ եղի, համբուրելով զոտիս անձնալի
Զերկինանձգէտ ոչս պատատի, հատատհեղոյս կոյսեր գահի.
Զմեկատացեալս ի բնակչաց, որ և զարդուցն է ատոյգ.
Միայն գքանգատածս յինքեան ունի ենթակացեալ կարծըր վիմի.
Երկոքատամ կատարակաց, յորմէ սեաղըն զարհուրի,
Շարժէ գգլուխըն հիացմամբ, ասէ, Թէ Քո չինողն մեր է,
Որ անվախան զինըրն կործէր, եւ զեերութիւնն անանցելի.
Ըզքեզ չինեաց յարձագարաց՝ բազում ծախիւք որ ոչ Քըւի,
Որպէս գանձամբ մահկանացուիս եւ գանփոխոխ ատօրէիս՝
Ցաւխանէից տուն հատատատեալ, տեղ հանգըստեան յորդւոց յորգիս։

* Ողբացէք ամենիքեան, ձայն ամբարձէք ուխտատուց ...
Տըխուր սրտիցն տուք սեւութիւնն արիէք ըզգեստ եկեղեցուց.
Փողովեցէք ըզժողովուրդս, զանս կարգացէք, զոհ սրատատուց...
Աւաքեցէք հրեշտակս քոյին չորիկիրգիան սենեկոյս ...
Գատմարեցէք ըզտեառ սրդիս, ժամ ատոյ լսոյն և սրատատուց.
Չատաքեցէք գեղերամարս՝ էջեալ բառնատ ի լուր բազմաց.
Աւատատատուր ձայնիս երգիլ, կոպմիլ տատատ երաժըշտաց,
Չրատատոգակիլ ի հանգիսին, ոչ վրիպել ի գործելեաց ...
Աբժահայն գնոյս խորակիլ ի չերգս սգոյց սենատեզոց.
Ոչ գգեղ ըզտյն? յուշ սրատագես, ահ, տատատգիալ քոյդ սրգեկաց.
Աւմ գնոր սգէտս ի՞չատատութեան գոլմիս Չայնոյ տատատգելեաց,
Աւաքատգեան գնգիս լըգնալ և կործանեալ թագատորաց.
Ոչ ըզգատգեր հին հարատածդն, գգերիկն սրգոց նահապատաց,
Ոչ ըզկոտտս մատան ձկերգիտաս, գի՞չատատատեալն չարիս ատատաց ...
Ոչ գահնիրատժչա հրամանըն Տհատն՝ որ ի վերոյ յանցատրաց.
Էս եմ Ատատած, և չէք այլ ոք բայ ի յինէն, չէք այլ Ատատած,
Չդոյատս գբատերըն խորակիլ էկոտ յանգ ակնարկուզաց,
Ոչ մերկանալ պէտգէս գորշատց, գգնեալ գիմատս հանս հնմուզաց։...
Ա՛ս քեզ է բանս ազեատալի, ոմ սատրբ սիմատրզ կենդանի.
Չատվիճատան սրտւոցըն մոլոր Լատինացոյց հանատրց ցեզի.
Պընգեատ ըզմէնս, կոյց ի յատին, գատրիս գմանկատնս ատատատանին,
Զկնատերզոյն, գկրճենատնի, գատեատզոյց Տհատըն բանին.
Փետել ըզվատրս քեզ Մատրէէ, հոգ և. ի ատգրս վշատալի,
Չայհատկեալով ընդ Թագէի՝ գի չէ կարզ Թատրց բնկերի։ ...

** Գըլուխ բատու? Թատանչիլոյս գատել ըզցատս մեծի գլխին,
Չատան նախագահ Հայոց Մեծոց՝ գգեղ բնակուիեան Արմանեակին։..
Նմին յարեւելք ծատրը կրկնել իմ անդրանկան գեղատին,
Աեզ եւ սրբ մէջ Հակոպիչն. Գնդատմ սրիւն իմ կրաերքս.
Աիցեա գԱկոյց ի հիւսիսոյ, գլեռոյն, գետատս յարեւմտից.
Իսկ ըզԱիոսակ ի հարաւոյ բերելս ի կոչ գատեաց գոհս։ ...

Փութով եթող ըզքեզ գաւարկ, եմուտ 'ի հող գերեզմանիս.
Աներեւոյթ 'ի քոջ տերանց. վայ եւ եղուկ տեառնոցիս։
Յորժամ մըտայ 'ի մէջ Թաղտիս, գալարեցաւ սիրտս եւ ոդիքս.
Թանձրը ծըխեալ ծուխ ըստընկիս, ծով կապեցաւ 'ի գագաթիս։
Յայնժամ փղձկեալ զարիպ անձինս, խոցեալ կենաց 'ի տանց հիւտիս,
Ղժգնէ պանդուխտ յորդոց այրիս, խնդրեալ զկատարն եւ զկատապրիս.
Թողեալ զցանկք բարդ մեւանիս՝ գառն արտասուաք գլոր կաղամարիս.
Ալ տարակոյս եմ յատենիս՝ թէ գինւոյ առեմ հրապարակիս,
Զի չունիմ բան 'ի բերանիս՝ զարիական վէպ չինուածիս.
Եւ թէ քարանցըն հարցանեմ՝ աւագ ահագին է լըսողիս։
Զի զանընակըն բարբառեն՝ զանառանելին ժամանակիս,
Եւս առաւել հեծեծագին, գեր քան զողբըն մըռեղինիս.
Ողբալի ձայն արձակեն, տան արտասուաք զգաստախանին,
Վըշտով ըզվիշըն փարատեն, որ է կսկիծ սրտաւորիս.
Ցառն իմ սրտով լի է այսօր, ամէ ազատացք ինձ մեռելիս.
Զձեր նընջեցեալքըն մի յիշէք, մի լացուցէք զեղուկ գերիս։ ...
Զկղմուռ 'ւ առակք, ձեզ հարցանեմ. ա՞ր է ծագիկըն ձեր ծոցոյն.

156. Ղխաչ յատակի Հոռոմոցին Խոսրովիփառայ.

Մինէ հընչեաց հողմըն մահուն, զըրկեաց ըզձեզ 'ի յայն տեսլն ...
Սիրք և խորհուրք ձեզ հարցանեմ, Ո՞ր է պարոյրն ձեր միջոյն.
Մինէ իջաւ 'ի գերեզման. չիջաւ փառացըն մեծութիւն։
Դուռն, աչսիմամ, ձեզ հարցանեմ, Ալժմ ո՞ր է ձեր ահագնութիւն.
Մինէ այլ գուռըն կայ քան զձեզ մեծ. գնացին նոքա 'ի տես նորուն։
Շինուածք բոլոր, ձեզ հարցանեմ. Ո՞ր է հրաման հիմնարկելոյն.
Մինէ լըռեաց ձայնն ահագին՝ որ զանազատ քարն հանեաց ըստ հնոյն։
Վայրք վայելուչ, ձեզ հարցանեմ, Թերեւս լըռեալ է ձեր ըզոյն,
Մեզ պատմեցէք յոյժ լալագին, ըսփոփեցէք զմեր տրտմութիւն։ —
Ա՛յ անըպատում ընթացք գետոյս, մի թագուցեր զքո տեսութիւն.
Պատմեա զպատմութ պայծառ Թաղտիս, եւ զՏրդատայ քաջ տէրութիւն։
Ա՛յ բարձրաբերձ կաւատրք լերանց, որ յոյժ տեղեակ էք ամենուն,
Ձեր յարակայ անշարժ դիտմամբդ՝ մեզ ծանուցէք զերանութիւն։
Ա՛յ մըշտահաս ադրերակունք, եթէ ունիք ըզկնար մանուն՝
Պնացեալ որոցըս տաք ըզդիրն, որ գազարի յոգւոց հանումն։
Ա՛յ նշխարանք ճանապարհաց տրքունական երթեւեկման,
Մի ձանձրանայք յուսացանել զխոզս և զինջոյս ապարիգոն։
Ա՛յ հայր գրքած մեզդ որդւոցս՝ կաթուղիկոս Մեսրովպ Մաշտոց,
Գաղջըր ձայնիս ել տուր ազնգն, քանզի ունայն է 'ի լուացն։ ...[1]

162. Գրիչ ումն յամի 1423 տակաւին բնակեալ ցուցա- նէ զԳառնի՝ յայնմ ժամանակի, աստուածատուռն գեղ- ղաքաղաք կոչելով, և զառ յայնց ներկայեաց՝ գլխաւոր գիւղարուդիկն, եթէ չիցեն նոցունք որ 'ի Հաւուց Թուա։ — Աշխմանք Գառնոյ վան գրիցն նշանաւորք եղեն և 'ի քաղաքական և 'ի պատերազմական գէպս։ Յետ կոյս Զ գարու Խոսրով Աբգարէզ Պարսից արքայ վան օգնու- թեանն գտեալ 'ի Գունայ՝ եթող 'ի նոսա զարեւմտեան

1 Երկիս գիմելով քերդողին առ Գառնիդի կաթուղիկոսն Մես- րոպ, ասէ կաթող հաւատութեան, եթէ գրեալ էր որոյ ոմն ի- ւրոյ կամ պատուիրեալ յինէ անդ ի գործ, և յիշատակեալ գնացուկսդ գատաստերան Տրդատայ։

Հայս » և զգաւառն Կոտայից մինչեւ ցառանն Գառնի[1] ». և գնան Ազատ կամ Հրազդան լինէր անջրպետ երկուց բաժնից։ — Ցետ բազում գարուց և անցից՝ 'ի զօրա- » նալ Վրաց յ'ԱՐ դարս և 'ի նուաճել նա եւ զկղզիանքս » մերոյ աշխարհիս, իւրաքանչիւր արդի Ազուլէթի, » զոր Քագաւորն Դեմետրէ անդադար կարգեալ էր յԱՆի, յամի 1131 » տապատակեաց 'ի Գառնի. հարան » զօրք նորա 'ի խուրթ (առաջնորդէ Ղօզ Թաւրքաց), » զորոց կտրեալ զգլուխն եփեաց Քանաւ, և զգանկն » դնէր 'ի բարձրութեան միրգային 'ի շուրս քարտմանցն »։ (Քանի՛ առաք և անցարձաք 'ի քարաշարիցն Տրպատայ)։ — Ցետ իրր դարս միոյ, (յամի 1225) նոյնպէս ձախա- » զեաց 'ի տէրունն՝ անուանակոչի նորին և մինչեւ ցայն » վայր բարեբախտին Իւանէի Քագաւորի Ծերացելոյ, նգ- » բօր մեծին Զաքարէի. զի խորազմիկ Շահն Ճէլալէդ- » տին՝ հալածեալն 'ի Թաթարաց, ժողովեալ զկայ մնաց զօրայ իւրոց և հեռաւոցայ նոցին իրր երկերիւր հազա- » րաց[2] ըստ ասելոց, և ըստ այլոց հարիւր և քառասուն հազար[3], և ըստ Կիրակոսի « զօրս անթիւս. և զօրքն էր 'ի Պարսից, 'ի Ցաճկաց և 'ի Թուրքաց » ... եկն « ընդ » Աղղպարական (Ադրբատական) երկիր 'ի յԱռանձն » Հայոց (Դաւին). առնուն զնա և լնուն զդաշտն լայնա- » տարած վրանօք »[4], և զոհմանաս Գառնոյ. փութա- ցեալ Իւանէի՝ ըստ ժամուն ներելոյ գումարեաց զզօրս Վրաց և զՀայոց, եկ ընդդէմ Նոցա, յամենան օգոստա- ս[5], անելով ըստ Պատմին Վրաց՝ զնոյն կամ զգրօշ Ռաւուգանայ Թագուհւոյ, և Նիզակակիցս զՎանրամ ազն Գագայ[6], և զերկրաբին եղբարս վրացիս զիշխանս կողմանց Ախալցխեայ՝ զԻւանէ և զՇալուէ, զոր զհաս կամ յառաջապահիկս կարգեցին, և զԳրիգոր ամն կոչով կամ ազդարար[7]. հարազատքն սրնգրիկ քանդի էին « արք քաջք և անուանիք և յաղթօղք 'ի պատերազմի, » ասեն ցայլ զօրս. Գոք կայեք մեացէք վայր մի. և մեք » երթեալ խառնեսցուք 'ի Նոսա. եթէ գործասցուք զա- » մանս 'ի Նոցանէ յեաս՝ մեր է յաղթութիւնն. եկայք և » գոք ապրեցուցէք զանձինս ձեր։ Իրրեւ խառնեցան » Նոքա՝ սկսան կոտորել զզօրս Սուլտանին[8]». և կո- չել զընկերս իւրեանց յօգնութիւն և 'ի մարտ. այլ սկսալ խնդամարտ փոխարկեալ եղեւ ասէ պատմիչն Օրպելեան, « Ձայն ազդարարացն՝ յականջս Նոցա՝ եթէ փախչէք. զրք » և Քաղել անդէն զկայսրսի իւրեանց և զվրանս՝ սաս- » պատեալք յերիվարս՝ փախեան. և իրր խելագարեալ » առանց պրոյ և զօրութեան, առանց պատերազմի վի- » ժելոյք ընդ փարատածս մեծ զր 'ի խռամին[9] Գառնոյ, » ա. Հասարակ հասեալ կտրծանեցան »։ « 'ի վախչին 'ի » վայր միանգամ' 'ի ձորն անգր լնուին, 'ի գլուխս քաղա- » քագիւղին Գառնոյ։ Իրրեւ տեսին զայն զօրքն Սուլ- » տանին՝ գՀետ մտին, զրազատս կոտորեցին, և գոյլս » գահավէժ արարին 'ի գլուխ ձորոյն. եւ ես (Սուլտանն) » զայն ազգս տեսիլ, զի իրրեւ զգերբուկս քարանց կու- » տեալ կային անդ բազմութիւնք մարդկան և երիվա- » րացն. չարժեաց զգլուխ իւր և ասէ. Այս զործս ոչ » մարդոյ է՝ այլ Աստուծոյ՝ որ կարգն է ամենայնի. և » զարձան դիակապատ առնել զանկեալսն »։ Պատ- ճառ պատուիրեան Ախապէկին՝ մերոյ զՀպարապե- տին և զիքսանս նորին և վրաց ասեն, զի կամէին յետ յաղթութեանն՝ զՀայս փոխել 'ի կրօնս Վրաց. և զի Ի- ւանէ զերէց մի Քաղեալ՝ հանել և սպրել տուեալ էր, « վասն յաճախ ուխտականացն երիեւեկայ ». վասն ո- րոյ և զանգիտեաց 'ի մարտին, կամ չիմացաւիւնն այն եղեւ. իսկ պատմիչք վրաց ոչ առ ծերութեանն կամ վատութեանն ինչ՝ ասեն վրիպեալ նորա, այլ առ նա- խանձս ընդդէմ երկոցուն եղբարցն, որոց ոչ ինքն կա- մեցաւ և ոչ զօրացն ետ երթալ յօգնութիւն, այլ 'ի լի- նել ազգին և խառնին՝ զարձաւ 'ի փախուստ. և ըստ Օրպելեան պատմին, հակիւ « տուն սրամբք զերծեալ » անկանի յամենն Քնզէ. (և) Լիպարիտ՝ խրոյովքն » գտեալ կածան մի, գնայ, և եկեալ ամբողջ 'ի տուն » իւր գոհանայր զՏեառնէ »։ Իսկ յերկոցուն եղբարցն՝ Իւանէ՝ 'ի փախուստն հարեալ 'ի քարէ գլորելոյ 'ի բար- ձանց՝ մեռաւ. Շալուէ՝ ձերբակալ եղեալ ածաւ առ Սուլտանն, որ զառաջինն պատուեաց զնա պարգեւօք վասն քաջութեանն, յետոյ յորգորեաց յաւրացութիւն, և ոչ եղեալ լսելի՝ նահատակեաց չարաչար տանջանօք. — Ամենայն պատմիչք մեր ԺԳ դարս յիշեն զպատերազմի դէպքս՝ այլ և այլ հանգամանօք, ընդ որս և համառօ- տագրն ժամանակագիրն Մխիթար Այրիվանեցի՝ նոյն նախկ. « Զալալդին սուլտանն խորասանայ գոյ փա- » խստական 'ի Թաթարէն 'ի Հայս. գլուխ և գԻւանէ » անձամբ առնելով 'ի Կոտայսն՝ 'ի Զօրն Գառնոյ »։ — Մանրամասին եւս պատմեն այլազգիք. 60 կամ 70,000 ասելով զզօրս Վրաց և Հայոց, և 20,000 'ի Նոցա- նէ կոտորեալս կամ գահավիժեալս 'ի խորառնոր Գառ- նոյ, յորոյ բարձունս հակառակ էին, ասէ ամն 'ի Նո- ցանէ[10], « իրրեւ լեառն 'ի վերայ լերին և գունդ առա- » քան զգիշեր աղջամուղջ ... (և 'ի խառնել բանակացն » 'ի մարտ) Թաչէին նեաք որպէս առաւօտ առհեցունս և » որպէս պատառս ձեան. հաւատացեալն խառնէր ընդ » անհաւատին, յաղթողն ընդ յաղթելոյն, վերիվերին » ընդ վայրիվերին, հեծեալն ընդ հետեւակի ... և յոր- » ժամ երիվարք Պոլիսոյ գյաղթութեան գոփրն հա- » րին գետնի, վրայեցան ցուցին զաղիս 'ի կողմն գլխոյ » նոցին ... և արացան 'ի թեւս փախստեան ... չարեք- » հազար անկեալ կային 'ի տեղւոջ ճակատուն, ոչ կա- » րացեալ զերծանել 'ի քշնամեացն մահեղութենէ »։

163. Ընձեռեալ Զօրն Գառնոյ ընդ արքայն յի- շատակացն և չինից՝ ունի և այսպիսս ոչ սակաւս 'ի յայս և 'ի Քաջուն տեղիս, և զերս դժնդակս. յորոց մի և Հանդիպեալն 'ի սկիզբն ԺԼ դարս, 'ի Հռոմեաց անտի Թարազամ Շահին՝ 'ի ձէլալի հինից ասպատակաց,

1 Ներքոս պատմիչ. յորմէ և Թովմաս Արծրունի։
2 Պատմութիւն վրաց (Ջանաչէլի)։
3, 4 Վարդան Պատմիչ։
5 Իմն Ել ԱՔիր։
6 Պատմութիւն վրաց։
7 Մատենաս Օրպելեան։
8 Կիրակոս։
9 Վարդան ասէ " ընդ խրամս խորխորատին "։
10 Նիմանի, 'ի Պատմութեան Թորգոմ Շահի (առ Պրոսէի Պատմ. վրաց, Ա. 6. 310)։

'ի ժամանակի մեծաւ Օամանեանց և Շահ Աբասայ, զոր պատմէ Առաքել ('ի Գլ. ե) [1] *: — Մի յանկայտ տեղեացն, 'ի գեպ է ասել և 'ի վանորէից՝ առանց անուան յիշելոց յաշխարհագրէն վ.րդանայ, զոյրգեւեանն 'ի սկիզբն Ժ դարու 'ի Սիմաւոյ Ա. արքայէ 'ի կալուած եկեղեցւոյն Տաթեւու, « 'ի Գառնաձորի գԳուտոզ* [2] *վանս, ըստ պատմչին Սիւնեաց (Գլ. ԽԱ) » : Ընդ ամին հետաքրքրելի է և որ 'ի սիրա Աբրիվանից լերինն յիշեալն Մանուէլի Աղապասն, և այլք զոր անդիտանալիք։*

Քննելի է եւ ձորակն որ յելից հարաւոյ ձորոյն Գառնոյ և Գեղայոյ, ընդ մէջ սորա յարեւմտից և ընդ մէջ ձորահովիտն վէմեայ յարեւելից. որոյ գետանին իջեալ 'ի լերանց որ 'ի Քիւրանց Քնգլ (Գնել) ասանին, զուգահեռական Աղաւոյ և Վէմեայ, այն է 'ի հիւսիսոյ արեւելից, խառնի ընդ հարաւ արեւմտից, այլ ոչ ժամանէ յներսոյս, բաժանեալ յառուս և սպառեալ 'ի գաշտի Ոստանին. ոչ նշանակի անուն նորին, այլ Թուի ինձ Քէ սա իցէ Քօրադարա, զոր երկիցս բանք Առաքելի ցոյանեն անընդմէջ հասս լինել ձորոյն Գառնոյ. յորմէ եւ լեալ երբեմն զօրք Ամիրգիանոյ խանի՝ հետամուտք գաղ Քնելոյն, « գնալով գնացին մինչեւ հասին 'ի մեծ Ջորն՝ զորոյ անուն Քօրագարա ասեն ». և 'ի վերոյիշեալ գեպս՝ ձէլալիք խնդրակք Թագուհւոյն 'ի քարայրս Գառնաձորոյ, երթան գտանել զինչ նոցա 'ի Գօրագարէն։ Բայց այսմ և Աբրահամ կաթողիկոս վասն Կասիր շահի ասէ. « Հնարեցաւ Շահն ելանել 'ի գագաթունս լե- » բանց՝ 'ի կողմն Ղըրխայալախաւ, մերձ Գնդարդայ և » Գօրագարայ ». որպէս և 'ի խորագրին՝ « 'ի գագաթս լերանց կողմանց Ս. Գնդարդայ և Գօրագարայի » : — Սակայն գեօղք Նշանակին 'ի Նմա, զի և երկիրն լեռնային և մայապատ է. յայնմէն՝ որ է յարեւմտից՝ Մոլլա-Ազմատ. 'ի հիւսիսակողմն 'ի գլուխս ձորոյն Քօրանցը, որք ընդ ամպչիս և սակաւաթնակս գասին. այսպէս և որ 'ի Հո. Եղ. երկրորդին կայ և վերագրն եւս 'ի ձորագլուխն՝ Քեղասուս կամ Քեղքասուս գրեալ յաշխարհացոյցս և 'ի վիճակագրութիւնս, որ Թուի ինձ կամ վերոյիշեալն հին գիւղ Գասող կամ Կակաղոյ գիւղ 'ի Մազազ, յորմէ ընծայեցաւ Գաւիթ Բ կաթողիկոս 'ի սկիզբն Թ դարու. անուն գեղջն առ պատմիչս և գաւազանագիրս պէսպէս են գրի, Կաղկաղայ, Ակաւղից, Ակողից եւ Ակաւից. յորմէ Թուի ոչ քաշանչան ինչ ակղի լինել։

Առաքել Պատմիչ վկայէ, զի « բազումք կային անգէնն » 'ի ձորն (Քօրագարայի) այրք և անյողդ. յորում Թա- » քուցեալք էին քրիստոնեայք ('ի վարել Շահաբասայ » զգաղութն Հայոց). Թողեալ (վարպետքն) զայնս ամե- » նայն՝ գիմեցին 'ի վերայ անասնի այրին՝ որում էա- » խորհաւն այր ասէին. զի վասն ամրութեան նորին բա- » զումք էին անդ ժողովեալք, այրք և կանայք քրիստո- » նեայք, անձինք իրրեւ հազար։ Իսկ զօրացն Պարսից » Քէպէտ բազում ժամս մերս եգեալ կռուէին նեռա- » ձըգութեամբ և Քիանքով, սակայն ոչ ինչ կարացին » առնանել, քանզի յոյժ բարձր էր 'ի ներքուստ կողմա- » նէ ... և քարափուրքն և վէմք ձորոյն՝ էին 'ի վերայ » միմեանց գօտի գօտի » : Եւ 'ի պատմէնէ զգաւալի արկածս և կատարած զղջալոյն անդ, հանգոյն վերոյիշելոյն որ յանձնաս Գառնոյ [3]*, յիշէ եւս, զի « 'ի ժէ ձորոյն էր մայրի անուանեալիս ձորոյ » ։*

Որպէս սակաւաչէն է ձորս սոյս Քօրագարայի, նոյնպէս և միջին մասն Աղաւոյ, 'ի Գառնոյ մինչեւ յԱխոյսէ և 'ի Բզովանդ, որք ասի և անտի կան 'ի սպառաւած լեռնակողմանն և 'ի գլուխ դաշտին. միայն մի գեօղ նշանակի յաշխատմանն, որ է յարեւմտից, շնաճայրս անուն, բնակեալ 'ի Քաթարայ։ — Բայց ոչ հետի 'ի վիճակէս, յեգիբս Գառնոյ ըղձն և 'ի սահրատս Գղջուտոյ լերին՝ գասին և երկու Քաթարայեանք փոքր գեօղք, Գառչպապլու և Էրամնաս։

---

1 " Ամանք յայսմ Ջալալոյս գնացին 'ի գաւառն Գառնոյ և պըտին փոքրածս այր մի, յորում բազում քրիստոնեայք յաւէ նոցա փախուցեալք և Թաքեալք կային. և էր այրն այն գետնափոր և մեծ. որոյ մերկն մի մուտ կայր. և ոչ յայլ ուստէք ծակ կամ շնչական կամ հովմուտս. և 'ի վազիվ ժամանակաց յիշխանացն փոքրոյ և կազմեալ էր վասն իւրեանց ինչ պահպանից և. արդ ասքս մարդ ոմն և Թաքեան յաւէ Ջալալոյն։ Իրրեւ նկին Ջալալցիքն գասին, և 'ի բազում մուտս մարտնչէին, և. ոչ կարէին առնել գայրն գոյն. ապա տեսին զի բերին հուր, և վառեցին ստուաշի գրան այրին. որպէս զի ծուխ հոյն մտանել 'ի յայրն վասն. գեօղջ վնասս, որք 'ի ներքս Թգին. և 'ի վերոյ հրոյն տեսին ժայռս հասս գէշ ինչ' որպ գնան տանէք այն 'ի ներս 'ի յայրն։ Եւ էին յայրին մարդիկք բազումք իրրեւ հինգ հարիւր կամ եւս ասեի. և վասն խաւարտիսն և Նահմանիկան այրին' հրազունք էին վառեալ. և 'ի ժամահասութեան գիշերի զոր տեսանել էին 'ի վերոյ հրոյն' որ 'ի յայրն մտանէք' սկսան ապականիլ այն որ 'ի մէջ այրին. և քարերիքն ամենայն քրանէքեան' և հատէին 'ի քարանցն քրատիքն որպէս գշաւ. և հրազունքն ամենայն սկսան հատանիլ մինչեւ ամենեին չինչան. և մարդիկք մարդկանցն սկսան ուսիլ և բշալ և գէ. գին չոր հասիլ. և ամենիքեան չընդատպիլք հղելոյ հատանելոյն. և Թաւշայեացք Թաւկոսիւոյ անշէյտյան իւրացանչիւր գիւրում սեզուլ առ հասարակ որք և կանայք ձերք և ապրանք մանաւանդ մանկտիք մեռան. և 'ի հոգոնել ոչ ոք ել արտաքս։ Էր Ջալալիքն, որք գգաւն այրին պահէին, գիտացին Քէ ոչ հնազանդեցան նոցա գայլհնալ արքն որք 'ի մէջ այրին, երկմիտ հղելոյ 'ի տարակուսի կային։ Էր յայնժամ կալսն Ջալալիքն գոյլ ումն այր 'ի նոյն գաւառէն' և բազում ծանօթութիւն ցուցանել գործոյս. և նա յաճէ պատմիչն ասաց' հնոյք ընդ իս զի գնասցուք 'ի գետափսէն' և անդ ցուցից ձեզ գործոս։ Իրրեւ նոցա գնացին, յայնժամ նախախնամութեամբն Աստուծոյ որք ամենք' որք 'ի նոյն գտանէին հինգ էին յաւազունդն, և վասն իւրեանց ինչ գործոյ գնացեալք էին յայլ տեղիք. 'ի նմին ժամու հնկալ 'ի հետասատեալ գիտեցին Թաքուստոյ այրին' զի ոչ կայր անդ որ. ապա հնին 'ի գտան այրին, անասնին գոյս ամենայն հղեալ, և փախչացեալ գնացեր 'ի բաց ըստ հնգին. և վասն հրոյ' և մարն 'ի ներքս 'ի յայրն. և անասնի գամենիանքն իրրեւ գմահագեալ ոչխարս յիւրաքանչիւր տեղիս մեռեալ, հայր զորդւով և մայր գդստերբ, և եղբայր գեղբարբ' գմիմեանցք գիրկս ածեալ և մեռեալ։ Էր փախչեալ հոգին նոցին գբնակեալ 'ի յայրէն. և ապա գայլն որպէս կարացին ասրատս քարչեալ հղեցին 'ի գուռն 'ի յայրէն. և գործ ասրատս քարէն. և հազ ատրեալ ապատատրէին, գնին և գնար 'ի վերոյ հնգոյն, չնարհգեն Աստուծոյ կենդանանալին. և այսպէս գործոս ասրատս քարեալ ապրեցուցին 'ի գան մահաւանէն։ Բայց զոս ոչ կարացին ասրատս քարել' ամենիքեան մնան ապաքինաս մահաւանէ. և որք հղեալ 'ի գործանէն ոչ եւս կարացին կալ 'ի տեղին յանէ Ջալալոյն. այլ փոխանակի մեկնելոյ 'ի տեղւոյն փախեան յայլ տեղիք ապրեցուցանել գանձինս »։

2 Ի տակաւաթիթ տրիճակս Օրպելեան պատմչին 'ի մեւոյ Գառաշ յայլուսի Գառաշ գրի. և այս Թուի ինձ ուղիղ։

3 " Ապա չարաձեւոր ազգն Պարսից' հնարեցին գոյլ իմն հնարս. և

164. *Ի կնիք տեղագրութեան Գառնոյ Ձորոյ ասր Նըշմարեցաք զմիակ Ճեացուած Հզօր Ձեռին և Հարուած մըշատոյ մեծագոյ Տրդատոյ, ի վերոյ յիշատակացն Նախակարգելոյ՝ արժան Համարիմ յաւելուլ տղոյն գրուագ մի եւս բանի ի նոյն. որոյ անչափական մեծութեան և երախտեաց՝ ոչ ըստ արժան բաւականին կշռանել է գաւառագրութիւն պատմական՝ ոչ ի մերոյդ և ոչ յօտարոյ։*

ԴՐՈՒԱԳ (Գ)

Ի ՄԵՆ ԱՐՒԱՆՆ ՏՐԴԱՏ

Քաջիմաց պատմահայր Խորենացին՝ երագրութեամբ իմն գրչութեամբ անցանելով ընդ բովանդակ պատգոյս երկհազարամեան հարսնութեան սոցին, ժամանեալ ի Խոսրովեանն Տրդատ՝ ըղձանայր գամ մի քաւցացուցանել զթագաւորն և զկոչ առնուլ. խոստովանելով, զի « Զայրոյ և զմեծ և զերկրորդ Նահատակ, և զմերոյ » լուսաւորութեանդն լուսաւոր վերակացուն, զի Գրիգ- « առ հանարոյ եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ, հրաշա- » փառագոհիւ պարտ էր անցանիլ բանիւ ։ և այսու իակ՝ ոչ բովանդակ կենացն՝ այլ միայն քրիստոնէական քաղաքավարութեանն ուշ ունէր. յորում՝ մեռանիլ իւիք առէ, քան զԼուսաւորչին Գրիգորի՝ « առանել էր քա- » գաւորին ընդոր. քանզի ըստ հաւատոյն՝ ոչ բնչ կասե- » ցուցանէր զգործն. այլոր ազգաւ կոչեմ և զառ՝ նա- » խաշուիղ հանապարհ, և լուսաւորութեանդ մերոյ Հայր » երկրորդ » ։ Զայս վկայեալ գառնոյ անդրէն խորե-

քաժանելոյն՝ ի զրոյցն իւրեանց ասս երկերիբք, եղեն՝ ի մարէն, և գնացին՝ ի գլուխ քարափանն, վասն զի և քարափունքն և վէմք մորոյն էին՝ ի վերոյ մխմեանց գոած գոած։ էր կապեալ պատառ պարանս ընդ իրեանս իշուցանէին գմիմեանս. և այսպէս իշուցանելով զմիմեանս՝ ի գոած՝ ի գոած, մինչեւ հասին՝ ի գլուխ գոատոյն յորում էր այրն. և անդ թերեալ ազգին չորս մարդոյ երկսքի գրաւ՝ և արարին գնասս երկսքատասան յոսից մինչեւ ցգլուխս, և՝ ի մէջս իւրաքանչիւրոցն կապեցին չորս և հինգ քար, որպէս զի՝ ի բնկանել միոյն պատառաս յիցի միւսն, և հպին՝ ի ձեռս նոցա առաջոր մերկս, և կապեցին՝ ի մէջս իւրաքանչիւրոց նոցա երկու. և երեք պարանս, զի՝ ի հասանել միոյն կալցէ գնա միւսն։ էր ապա յանգաս քարափունքն՝ ի վայր կախեցին գնասս՝ մինչեւ հնկեալ հասին յայրն. և մարն՝ ի մէջ այրին. և գիմեալ՝ ի վերոյ ոգաց և կանգնեց մերկ սուսերացն սկսան անդիանալ կոտորել գնասս, որպէս զգոլլս որ մտեալ՝ ի մակագրանաց խաչանց կոտորել քարդ անխոչելոց. և զորմիկի քրիստոնէիցն անհաւատ զանազոյժ սասն Գաբորիոյ՝ ի կատարել գինեհատս, սկսան՝ ի մոյն բազմիր աշխարհանոյ գոմիր, այգոյնի կախեալոց՝ լոյս և օդոյալ և կանգել գկորուստս սեծանց իւրեանց։ էր ամբոխեալ և տագնիալ իրրեւ գխուռվիալ ժող յուզմամբ գիմիմեանց եղեալոյս առնէին, և՝ ի կոգմանէ՝ ի կողմն գիմիալ գերծանիլ Հնարէին, և անկի փախուստան ոչ գոյր. և ոգանցն որք պատնէին գհանապարհս գրան սպրին՝ լուսալ գազազակն, և գխոցելոյ գիգեալն, Թողեալ գյաւնկատութիւնն, և առ գանձս քնատանացն գիմիցին՝ ի ներքս ի յայրն՝ առ՝ ի փրկել գրնատանեան։ էր յարատեսուս կուսէ Գաբորիկն իրրեւ տեսին գյաւնկատեցան, ժողովելոյք՝ ի միասին մարն՝ ի յայրն, և սկսան առատկել գքրիստոնեացն մոգազաղոյով օգովը, ՝ի գրաձէ սպրին մինչեւ ցքուն իակ հերսի տեղիսն սպրին, իրրեւ գհատասոյր գամնհատան Նարգեալ՝ ի վայր Թափիցին։ վասն զի գոյատան և. գոյատանան և. գոչ նահոյսն իւրեանց սպանին, և. ծովացաս յատակ սպրին

նացի սուրհանդակօրէն ընթանալ յԱլաթատանութիւն իւր։[1] կամ պատրեկեալ ընդ անտիժան մնալ այնքանոյ Թագաւորի և յորում լուծեալ, կամ ոչ գտեալ ըստ բազձանացն՝ ժամ պատրագելոյ՝ ի գովասանութիւն։ « Մա- » նաւանդ զի, ասէ, և հագնեցդ սրիւնս ըստ իւրաքան- « չիւր պատմագրաց պատասանութեանց, և ոչ յատուկ « ի մէնջ չարագրեցաս ։ . և այսպիսեաք քաղաքելով բանիւք՝ ասց մեզ գուշակել, եթէ սկզոյ անանց յատաջ քան զնա գրեալ ինչ էր զՏրդատայ՝ լիարար։ Ալ մեր յերկոցան եւս սրինալ յաւացելոյ բանից, առիսիկք մեծագոյնքար՝ ի նշխարեալ աւանդութեանց զմեծագոյս մեր զոմոցուցանել, և զպարտս երախտեաց ըստ կարի մերում հատուցանել՝ յանագանեալ ժամանակիս։ ժամանակ՝ զոր՝ ի նորոգութիւն կրթել չանան որ չուրջ զմեզ պղինք առոյգք, զարդիւնական նախնեաց իւրեանց յիշատակս կատարելով յորելինք յիսնեակաց և հարիւրեակաց ամաց. որպէս և յայսմ իակ ամի[2], յորում և տաճկայինս մեր բազմահոգով ժամանակագրութիւն՝ հընագոյն և պանծալի քան զրնաւից նոցա՝ վերագրեալ ցուցանէ մեզ զսիզիգն եօթնեւտասանեւորդի զատմըտի յօդիական գարձի և տիրապետութեան Տրդատայ՝ հայրենի գահոն և Հայ աշխարհի։

Տրդատ. հակայ յամենայն գէմս և՝ ի գործս իւր, եթէ ոչ իչէ առաջին անձն յիւրում ժամանակի, (՝ի մեծագնեանն յայնմ ժամանակի՝ կատարածի գՆ և սկզբան Գ՝ դարու), ոչ ունիք ներել գերկրորդականն գահ, և Թաւի իմն ըստ յաճորտասան հին վիպասանին՝ հակիարար յաւաջ մատչել և « ձեռն ամրառնալ՝ ի մէջ բազմահոյս սկսոյիցն, անհուն խոյզ և ուժաւորաց ։. ՝ի մէնի հասո-

արեամբ քրիստոնէից, և. ամենայն քաղիքքն ներկեցան. և գառնգէայ մանկունս՝ ի գրկաց մարցն խլէին և յայրէ ածան՝ ի վայր հգէին։ էր ամանք կանգուն և. ապտյք և. ապլկանք որք Ճացին՝ ի ապանմանէն, իրրեւ տեսին գինքեանս մատնեալս՝ ի ձեռս անիրաս մարդանգէմ գազանաց՝ որք վարէն գնասս՝ ի գերութիւն, և. պէսպէս ապանութիւնս ապականեն զորքութիւն նոցա. վասն որոյ չաս հանարեալ զորքութեամբ մնան իւրեանց քան զապրուստ սուր ինչ ժամանակիսդ կենաց, այն եւս մեզդ և չարագործութեամբ, բազում՝ ի նոցանէ պատճէն գերեալս փախչումբ և. ձգեալ իւրեանց և. յանգաս քարափունքն՝ ի յայրէ ածան՝ ի վայր արկանէին գինքեանս և մեռանէին։ էր վասն զի՝ ի մէջ մորոյն էր մայրի անտառաւթիս ծառոց, և. ամանք յայնց որք գինքեանս՝ ի վայր արկանէին յայրէ ածան՝ հնկեալ պատճէնն ծայրից ստոց ծառոց և. արգելանէին՝ ի նոսա. ամանց եւս ընդ փոքն մտանալ՝ ի քաժանին նչանէր մազն, և. ամանց՝ ի սիրան մտանալ՝ ի քիկունս նչանէր. ապա եւս այսպիսի ասժանելի և գառն մահուամբ վճարեցան։ իսկ գՆոցանէ գերի արարեալ տարան, և. գինչս և գտացուսածս նոցա տարեալ յաթշատակեցին, և. բանանցին յերկրին՝ ի լիութիւն. և. զորոյն Գաբորիոյ հնչեալ ասամ՝ ընդ իրեանս գամենայն գերբան՝ հկին՝ ի բուն բանակն Գաբորիոյ։

1 Աղաթէս մակագրի Գ գիրք կամ հատուած Պատմութեան խորենացւոյն։

2 Գրեցան բանիս յամի 1886, յորում փառակ գէսբրիբեմեակ կենդանի բնակուսի իւրեանց (Շըվռնեցի (1786–1886) կոչակչին. Հանգստարանիկ գերկերիբեսանեակ ազատութեան մայրաքաղաքին իւրեանց Բնչը–Պուտաց (1686–1886). Դասիկ գաբերիբեսանեակ հանճասասութեան որոյ Թագաւորին իւրեանց Պռուսիոյ (1086–1886). իակ մերոյս Տրդատայ կրկին ուխ նորիբ ասուց ատրեցաբե էր, տատնիոյ նուագի Թագաւորչին յամի Տհասն 286, կամ յ'287, որպէս նչանակեցաք ի յաչերդ ծանոթութեան։

մէականացն ինքնակալաց և կեսարաց, ՚ի մինի սահմանական բանաւորաց և հիւսիսահաղոյց բարբարոսաց. բան այնմ և յիշատակ նորա, թէպէտ և անծանօթ յաստարաց, յաղթագանաց ՚ի վերոյ նորաբուսիկ յիշատակաց նոցին. որոյ պահանջէր արժանն և հանդուրժակ առնել նաւակատիս յայժմուս։ Այլ զի վաղ ուրեմն անցին զմեզ աւարքն բարեբասխիք, և պոյթեցին բամբառանք Աբրահամեանցդ, և ոչ մնայ նուազելոցս ՚ի հայրենականացն հարստութեանց՝ բայց գթալով և գալոբմամբ պրծից կատարել գյիշատակս նախնեաց, շտապացուք և դուձնաքեայ բանիւք պատուել և պատաստել. զի մի արդեօք յիապատ լռելս մերում, բան ազբառական յանդիմանութեանն, երկնաշափ կարկառք Գառնոյ՝ որ զԱրարատեան Տրդատայ կրեն տակատին, որոտաձայն կշռամբանաք ազատակ բարձցեն գՀետ մեր։

Հայտատան՝ եթէ փոքր ինչ վիճակ երկրի համարիցի և եթէ մեծ, եթէ արարեալ իցէ Հայոց և եթէ ոչ՝ գործ մի մեծանշան ՚ի համաշխարհական հանգիսի ազգաց, սակայն զմեծութիւն Տրդատայ ոչ ձանաչել՝ մեծ կորուստ իցէ համազգեաց, և ոչ փոքր ոգետութիւն՝ ծաղրազգեաց։ Բայց իմ գիտացեալ ոչ է այնքան մանրամասին քննել և ճառել զգործս Տրդատայ, զոր և ոչ ներէ առեալս, որքան զարթուցանել ՚ի միտս երկոցուն եւս գաւառացս (մերոցս և օտարաց), զյիշատակ նորին, և նկատել զնա յիւրաքանչ ժամանակի և ՚ի ժամանակակիցսն միմեանս, ՚ի զանազան թատերս գործոց նորին, և ՚ի մեծամեծ յեզափսխութիւնան՝ քաղաքականս և կրօնականս. որպիսիք թերեւս ոչ այլ երբէք եղեն յաշխարհի, և յորս ոչ փոքր և անշնան մասն եհաս և Քաղաւորիս մերոյ, մանաւանդ բան ազգասիրս տեսութեան. զի և ոչ լոկ՝ որպէս այլոցն մերոց Քաղաւորաց գործք՝ ՚ի սահմանս տէրութեան իւրեանց բովանդակեալ, այլ սորայս կցորդեալ սերտիւ ընդ վերհագոնիցն ազանց և ընդ եկեղեցեացս։ Եաեւ հարեւանցի ակնարկութիւն ՚ի հասնելն

կեանս Տրդատայ՝ բազմակերպս յանդիմման առնէ և մեծապանշ երեւոյթս. և Թաւ իսկ ոչ մի՝ այլ երկուս և երիս թերել յինքեան զեմս և վարս՝ ՚ի յերկարաձիգ ընթացս կենացն, և յերկուս իսկ աչխարհս և ժամանակս կեցեալ, կամ թէ յերկուս անջրպետեալ զնոյն. և համարձակ ասել, կեանս վարեալ և գիւցազնական և առաքինական, և քաղաքական և որբազան. զկէս՝ իրրեւ ՚ի թանձրացեալ մթոյս առասպելեանց վատակեալ, և զկէս՝ յիսկական լոյս ճշմարտութեան փայլեցուցեալ և կնքեալ։ Ի ճահ գայր բանիս ասել, եթէ հրաչք զհրաչս յաջորդէին յերկարութեան կենաց նորին, և գործք զգործս մղէին. որպէս զի՝ եթէ կամք և կարողութիւն էր՝ երկուս այլակերպ վիպասանութիւնս հիւսելի էր նմա. այլ ըստ քաջին և առաքինւոյն՝ պիտէր մեզ Հաճիր թեւատուր և ոչ հետեւակ չափոյան։

Ըղձալի էր ինձ յաւէտ ՚ի սկզբան հանդիպել քաջի պատմաբանի՝ խորախոյզ քննութեամբ լուսաբանելոյ զմթութիւնս ինչ ժամանակին և զկրաց յաչխարհս մեր գործեցելոց՝ ՚ի համարէն Գ գարու քրիստոսեան թուականին, որոյ յետին կէս՝ եղեւ առաջին կէս կենաց Տրդատայ, որպէս և առաջին կէս Գ-ի՝ յետին նորա կեանց։ Ըստ ժամանակագրաց մերոց՝ սկիզբն Քաղաւորութեան Խոսրովու՝ հօրն Տրդատայ՝ եղեւ իրրեւ յ՚213 Թուականին, իսկ մահ սորին յամի 342։ Նշմարաւոր պատահութիւն՝ ոչ չատանայ դպրն նշանակաց գործոց գրեցելոց ՚ի մերոց՝ յայսմ երկոր 130 ամաց գարագոյն, և կարծէ ընդ մէջ երկոցուն ասցս Քաղաւորեալ և այլոց ոտից։ Յայտնապէս իսկ սրատաքինն (Հռովմայեցիք) զԱյտաւագդ՝ մեուցիչն կամ գառնարարակ Տըրդատայ՝ Քաղաւոր Հայոց գրէն. և ամանք՝ որպէս և ՚ի Նորոց եւրոպէացի քննողայ՝ յոյժ ՚ի վեր չարժէն տանին զժամանակ սորա, կամ երկուս Տրդատս երեւեցուցանեն ։- այլ մեզ՝ ոճ բանիս չատանալ հրամայէ այժմ հատարակայ ընկալեալ հատուածութեամբ, և համարձակ զմերս

1 Ըստ Մովսէսի Խորենացւոյ՝ որում և այլք ՚ի պատմչաց մերոց հետեւին, ՚ի սկիզբն Գ գարու փրկչին Քաղաւորէր ՚ի Հայս Վաղարշ, որդի Բ Տիգրանայ Արշակունւոյ, որում հրդեհանեալն Արտաշէսի Ա, և մեռաւ ՚ի պատերազմի ընդդէմ հիւսիսայոց, յամի 213, կամ հուն գինի. քանզի գորգի Նորա գեղարդով Ա՝ ասէ նոյն պատմիչ՝ Քաղաւորեալ յերրորդումամի Աթոռատանց Պարթեւաց տրջոյի. և զի սա, բան առաւգագոյն ժամանակագրաց՝ Քաղաւորեալ էր յամի 213, ապա և մեր խորով յամի 217։ Ի գէպ գոյ Քաղաւորս Հայոց, որ հարատարութեամբ յանկցեալ՝ յետս գարձոյց գԱրեւբոս կայսր յետ վերոյ արշաւանէն, յամի 198- այլ յետոյ պարտեալ մարթին ՚ի Մարբինաւ և ՚ի կռոտակայեալ կայսերաց (յամս 215–6) գերբի վարեցաւ գետս և որգեալ, և մեռաւ յաստարութեան։ Որպէս տեսանի յերկոսին տատգարձութիւնս յայտարկ՝ Վաղարշ և Մանաստարկ գուգաժամանակ գտանին։ — Ցետս Նուաճելոյ գՀայս՝ Մարբինաս խրախուճ ընդգէմ Պարթեւաց, և հարեալ վանի ՚ի Նոցանէ. վասն որոյ գիշանի առ Հայս, և տրճակի արքայորգի սորա Տրդատ (Ա) հանդերձ մարքն՝ ՚ի գերութենէն, և եկեալ Քաղաւորէ (217–8)- այլ ոչ եդեալ յերկարակաց՝ մեռանի, իրրեւ յամի 221։ — Ա՛ո ոմանս կամ յատալ քան գՔաղաւորել սորա՝ յԱրի Թէոդոսէ ուրումն գրաւորի Հռովմայեցւոց, Թերեւս կոգեմակալի, հալածական լինել ՚ի Հայոց։ — Ապա յետ այսորիկ, եթէ սայգագ իցեն պատմելքս յատարաց, լինի յամի 221 սկիզբն Քաղաւորութեան Խոսրովու Ա, որպէս մերք յերից նախակարգեալ Քաղաւորաց, Վաղարշեայ, Մանաստրկայ և Տրդատայ։ Ժամանակ Քաղաւորութեան սորա՝ ըստ Խորենացւոյ՝ 46 ամ, զոգի՝ ըստ Հռովմայեցւոյ՝ սկսանելով յամէ մահուան կամ գերութեան Մանաստրկայ։ իսկ ըստ մահուան Տրդատայ՝ լինի իրր 40 ամ կամ 38 (221–258)։ — Ի սկզբան Քաղաւորութենն՝ Խոսրով հակառակ հնուի հռովմէական ինքնակալութեան, և գաշնակից Պարթեւաց. այլ ՚ի կոթծանել սէրութեան սորա և ՚ի կռնգնել Մասանականն, նուչանալ ընդ Հռովմայեցւոց, և նիզակակցութեամբ նոցին գդէմ կալչել Աղեքսիր, ոչ սակաւ սահ, և վարկանել զնա ՚ի Նորին իսկ ոչխարհն, և բանակցութեամբ և գործակցութեամբ կնդալ ընդ ամենեցուն կայսերաց՝ ՚ի Սեւերոսէ Աղեքսանդրէ մինչեւ ՚ի Գալլոս, և անդր եւս, ՚ի պատերազմունս և ՚ի հալածանս քրիստոսեէից, յորոց բազումս և յոչխարհս Հայոց նահատակեալս վկայեցին հին ժամանակագիրք, մանաւանդ սա Դիմեսիս- որպէս Ց. Ագաթանգեղոս և Մովսէս, ՚ի քառասնից նոցունց, հրամանաւ սորին, իրր յամի 251։ սակ և Ց. Գրիգոր լինել ՚ի բանտին Գորդխառնայի Գի, որ էանդ ընդ Հայս. ՚ի խորոյն ՚ի վերոյ Պատմից։

Կարեւորագոյնք ՚ի պատերին մեր յայժմուս՝ են յետին ամք կենաց Խոսրովու, և որ ինչ յետ այնր, և պատրիկ նախ յԱղաթանգեղեայ և ապա յոյլոց՝ բան բաւականին մանրամասին պատմեցաք. Թէպէտ և ոչ աներկրայ սուտգաթեամբ, և ոչ յիմարի՝ բան քաղաքական գիպոց։ — Յայտնապէս Խոսրովու նշանակի յա-

Տրդատ Մեծ՝ որդի և թոռն երկուց քաջ արանց՝ Խոսրովու և Վաղարշայ, յաղթողաց զթշուառեր և թուլամորթ սերնդոց սիրելոյն Արտաշիսի Բ՝ , որպէս և ինքն Տրդատ Նախորդ գաւառ անաւելաց, այլ և անյիշելեաց ամենից. բայց ազգս երեքին, Վաղարշ, Խոսրով և Տրդատ, արժանաւորք և արգիւնաւորք կային անուան և փառաց

Հայոց Մեծաց. մի քան զմի գերազանցեալ, և երրորդին գլխով գամնէնքումբ՝ որ յառաջ և որ յետոյ կային։

Թուէր իմն ինէ և ժամանակն այն բազմութեանն և բազմահմտի՝ կամէր երկնել մեծս ինչ և մեծամեծս ծնանել անձինս. յորոց միմի՛ ոչ միայն սիրելագունի՛ այլ գոչիր և մեծագործն վիճակեալ՝ կարէ ասանձալ Հայոյս

մին 258 · ի գէպ գոյ այսմ և Թուականն ծննդեան որդւոյ ապանչի նորին Աշտիկ, մերոյս Գրիգորի Լուսաւորչի. որ էգն, բան Աւրելիանոսդ քննդոյդ ժամանակագրութեան, յ'216 ամի առաքչոյն Թագէի. և զի գոյառ Թուականն Հաւատացեալ մերոյիդ՝ ի 41 ամ Քրիստոսի (ինէ քարոզութեանն իսկ և ինէ նահատակութեան), ապա 41=216=257 ՝ որ է նախընթացդ ամ Խոսրովու ապանեան։ Զաւելորդ պատճէդ մեր կամ ասանկիլդ ինէ և Տրդատ Մեծին՝ հաւատկակից էր Գրիգորի. այլ Թուի ինձ հրկիզողն գոլ ամէք ինչ։

Յ'ամէ ամաւ մանուան հօրն՝ մինչեւ ի հանգիստական Թագաւորութիւնն Տրդատայ՝ անցին ամք իբրեւ 30· յորս՝ ոչ այլ ինչ մեզին պատմիդք մեր՝ բայց զնուաճանեն աշխարհս Հայոց ի հակառակորդացն Պատեհանից. այլ առաջք ծանուցանեն. զի ոչ անապատնդին նախաթոյրք Հայոց զգոց առնել վաղիքեանի կոյսիք՝ զնկեալ հաւանել վասնզ աշխարհին իւրեանց։ Աչխարհածանօթ է պիտանի սոցա ի վերոյ Պատմի, պատասխիսն և գերասխիսն և մանչ անաբ-գաթաբ ։— Յայնժամ Թուի Աչտաշէսայ՝ որ ակնծոյդն գՏրդատ ի կատարածէ նոյներնի տանն, ոչ միայն գաւառիսդակ կացեալ նմա յաստաբնեան, այլ և իբրեւ գլուխ իշխանաց տատիրացեալ Հայոց և Թուիքեալ գոչխարսին, զէթ ամ ժամանակ մի. մինչեւ Թագաւորեալ իսկ Հայոց կոչիլ գնա տասից *. և բան պատճէի քաղդին՝ մերի՝ ի Հռովմայեցիս յարել և մերի՝ ի Պարս, որպէս զի և ատ Աչրելիանոսի կոյսերաս (270—275) երբեմն տեսանի՝ ի քանակի նորին գունդ 600 Հայոց ազգնատուրաց. և երբեմն ընդդէմ նոցա յարելով զօրամասիւքն Զնոբիա՝ գրէ. Նիկակակիցս իւր ունել գՀայս և գՍատակիանս. և ի գրամն իւր յատելու կոյսն գArmeniacus մակդիր, իբրու յազգիսկան լինել և Հայոց, և ի հայոց մանչ միոյ աշխարհի նոցին Թագաւոր կարգեալ գնորին իսկ Զնոբիայ գերեալ գորդի գվաբաղաթոս ։ յամի 274, յորում ծնաւ Մեծն Կոստանդիանոս ի Գազդիա։— Գրեամբէ անգալ պատերազմ էր Պատրից ընդ Հռովմայեցւոց և ան յաշխարհն Աւրելիանոսի մինչեւ ի Խիսկէտոնիան. այլ քանիկ ատկանակիացք հզեն կոյսերդն, բան գնատագրեիսն Խոլենացւոյ, " Հուպ ընդ հուպ փախանորդելով զոչ- " մինանս, այլ և ամառակաք Թագաւորեալ ... վասն որոյ համ- " արձակաբար արշաւեալ ի մեզ Աւրաւլեի (վասնոյ), և զգրա- " ւեանց փախուստիան արարեալ՝ գերելով գշատ մասն աշխար- " հիս՝ յաւուր գարձանելն " ։ Ասոյց Պատմ՝ որ միայն ատկոյս ինչ ակնկռեալ ի կայսերութեանն (276—82), երբեմն (277) " խա- " զադաթիսն արարեալ ընդ Աւրաւլեի բաժանել գաչխարհս, առն- " տանագրութեամբ գոյս գործելով. և (յաշխրդին) Աւրաւլեի նուա- " հեալ զգզգ նախաթոյրսդն՝ անցդնէն գարձանել " - խոկ այլ երբեմն (281—2) վերսան պատերազմիս յարկալ վասն գՄաան- նեանս, մինչեւ ի Թագաւորական քաղաք նոցին ի Տիգրան, ուր և մասնէ խոկ յայսմ նուագի ի գէպ գոյ գատաչինն Թագաւորել Տրդատայ, որպէս յերկի և ի մերոյս ատանց ** , ծանօթ գոլով կոյսերն, և տանչխանութեանն նիկակակից նմին " ի պատերազ- մէն Պարթեայ ընդ Գոթս " , յորում ժամանակի և գերծոյդ գՀէ- կինիոս յաղտատմեալ զորանեն։ Այլ ի մնանել Պատրոսի, յաղմկալից երկանեան ժամանակի կոյսերութեան կարճոյ և որ- գւոյն, գաթել գորսեան Պարոյ, և անգի ատ Տրդատ ։ Ի նոյն մէջոյ ժամանակի լերի և պատերազմի մի՝ յայտ փափագելի ի ատ- գաւորեիս, յանագատս Մեհեկացւոց, զորավարութեամբ կաշա- կոյ ազգեալ, զոր ատեն յատալ գորավար հակառ Խոսրովու հօրն Տրդատայ, և մերկութեան գ'160 ամ *** . խոկ յայսմ ժա-

* Տրեղել Պոլ. ի փոյս վաչերիանոս, Artabasdes Rex Armeniorum. որոյ է և թուղթ գրեալ առ Շապուհ Բ. առ որ առաքեալ էր գանգ ոգեռական, ապա որիշ է ի անանձ Աչտաւազդ Աւարի Artabasse syros,

մանակի երեւի բնդգէմ Հռովմայեցւոց չհնաոտակեալ և յայլմոց լեալ. համահաւ ուրեմն իցէ Պատրից. վասն որերկի և վերսանի գաղթեալ Տրդատայ ատ հին բարեկամեն, յորոց մէջի յաշխէր Գիսկլետիանոս ամբառնալ և հաստատել ի գահն (17 տեղ · 284) ապահանելով գկարգիսոս (30 հանս · 285), և յամս երկուս նուա- հելով գհերսիսացին բարբարոս ազինս և գարեւելեացս։ Յաւարշայ անաի են Գիսկլետիանք. Աստեղագ և Հռենոս, ընդ որոյ մարանչէր. յամի 286. կոչումն ազգս Rhetij յանգուցանել ինչ գանան Հռչէի. թէ և գոյ նմանանգոյն յատակ անուն մարդոյ. այլ ևինէ խանգէտ անձն և ևինէ յանձն այլաբանեալ ազգ, յոյսդ ժամանակի կատարեսդ Տրդատ գգիւրաւոյակեալն ի պատմչաց մերոց՝ գոր մինա- մարաստեիսան, և յայլմանակ բնիկսդս վերսանին գնայրենին և գիւր թագ. յարեւմտից յարեւելս գարձուցանելով բնդ մեծի կոյ- սերն՝ գՀռչիան ամենագոհս, յորոց բնիկեալ վկայ Բ, ևինդ մերդն գՄիհրդատես, մերոյդ գՀայս։ Աչտէս հզեւ հրկրորդ անգամ ինա- գաւորել Տրդատայ. զոր և բազում գինուիեամբ ասէ հաստա- տեալ Խոսենացի, լինել վերսրպատ ամի Խզնակոտեիսան Գիսկլետիանոսի, որպէս և ցուցուզ ատագիր. և զի ի կիսոյ տեա- ղեներ ամոյ ոհատին ամք կոյսերն, և պատերազմին Պարսից մե- ղեաս յ'287 ամի, ապա և յայսմ ամի յատալ քան գաման յի- շեալ, հզեւ ակերդն Թագատարութեան Աչտիսուզդն, զոր մերդն յիչէ Խոսենացի. և որ և ոչ յայսմ նուագի անբանագրաս Ասող բնդ ձեռամբ հակչիս մերոյ. քաղդի և խուսափագործ ձեռն մատրե- տաս՝ գործակից Նչմարի հակառակորդին։ Զի ևէնչեա և գատաչինն գտրդատայ Տրդատայ հէնց գամենայն գրոս Պատրից որք ի տան- տաս աշխարհին իւրոց և որք ի վիրս, և վասնայ մերչեւ ի Տիգ- բան, ի բանեն Պատրից և ի գահ տէրունչի տէրունչն. ապաչէն սգ- հակատանեիսամբ մտերմացն Հռովմայեցւոց, — քաղդի յիչի և Մաք- սիմինոսի կոյսեր գահակիցն Գիսկլետիանոսի՝ յայլմանակ ատենչ վասն Պատրից պատերազմին, (290) ի քաղաքին Սամոսատոյց, յորում և գՀիպոկրիքեանոս հռհատակեալ, — այլ վերսանին գտրա- ցեալ Կերտուիի Պատրից տէրունչ, ևէնչեա գինուն և ևէնչեա մտա- հեիսամբ. ևերքինոյ գՀռովմայեցիս, և ամենիապատ գաթելոյ գկնասրն Գալերիոս (296)։ Բուռն հզեւ և Տրդատայ ատ անգամ մի ևս գինել ատ ատապն ինքնակալեալ՝ Գիսկլետիոս մինչ ևբատ ի ևէ- կոմիդիա, ուր և լինելին յայնժամ (296) հարատնիք, (ոչ Մաքսի- մինոյ՝ գատեր Գիսկլետիանոսի, որպէս ատէ Խոսենացի (Բ. 94), այլ) Մինեռբինոյ, " փեսայանալոյ նմա կատարելոյ ... " (և ատ) բարեկամեցեալ ի հարատնիսն՝ ընդ Տրդատայ մեր " Թագաւորի " ։ Յետ այնորիկ երկրորդ անգամ ատաքեալ Գա- լերիոս՝ որերկարաբ պատերազմ ի Գիսկլետիանոսէ, ընդ Լիկինիոսի՝ ընդդէմ Պարսից, ընդ որում անչուշտ և Տրդատ. և գոյս հատագ չարաչար վատաբարել գՊարսս, խանարհեցուցին գնդրեսիս՝ ոչ մի- այն ի հաշատութիւն, այլ և ի չետ տալ Թագալ գնդեսին հա- հանգան մինչատանեան Հայոց և Աստրոց, և կրկին գինագալ խագագութեան ցուսն 50. որ և անգրեալ պատկեցաս գրամանգակ գայն երկար ժամանակ, մինչեւ ի կատարած կենաց Մեծին Կոս- տանդիանոսի, և մերմ ի վախճան մերոյս Տրդատայ. որոյ հրրորդ անգամ գարձ արարեալ ի հայրենիսն (297), անկասկած տեղա- գատ Նմին, այլ և արեւմտեան Աստրոց, որ ատատն հոմ՝ փախանակ հատատացեալ մեռին մերոյ Մեծոյ Հայոց՝ համարելոյ ի Հռովմայ հանգան որ յայնկոյս Տիգրիսի, բան գաչնագրութեանն կինելոյ ի Մեծին՝ բնդ Պարսից։ — Շատ համարհացեալ բանիցս, ևէնչեա և չի- նեին բատականք, ի պարզել գմիտութեան ժամանակիս։

բան վոսիսկոսի, որ Հակառակ վերնոյն՝ Նիկակակիցք Հռովմայեցւոց։

** Վերդան Ութատեէս, բան Զնոբագոյր

*** Ատանեէս Մեծի ժամանակագիր։

աշխարհ՝ յիւրն Տրդատ, և նախիմբ արգահատիլ ի վերոյ կոտորածոյ Թոսրովու և տան Նորին և անիչխանութեան։ — Կորանչան յեզափոխութեանց յարեւելս և յարեւմուտս՝ ի կրկնադէմ աշխարհս՝ արձակէին ծայրք, և յուզէին ամբոխք. յարուցանէր և հիւսիս գհրապակ իւր։ Ի հնումն յայն յարեւելեան բաժնի՝ որոյ մասն է և Հաւոյոց աշխարհ, գղրդէր չորք կամ 500 ամեայ թագաւորութիւն Պարթեւաց, որ յաջորդեալ զվաղեմի ինքնակալութիւնս Աչխոյ, ընտելացեալ էր և ի յունական հաշակս և ի կրօնս, Աղիքսանդրի հզօր ձեռին կնքեալ. այլ ընկճեալն և ոչ նուաճեալ ոգի և դեռ Աքեմենեայց Պարսից, գոն գործէր գլուխ ամբռնաւոր. նենգաւ և բռնութեամբ տապալեալ զԱրշակունիս, կանգնէր ի գերագոյն գահ Նոցին՝ գահնի կրակապաշտ գրագիշիկ Սասանայ. և զի հոմայեղ էր խարդաւանելոյն (Արտաւանայ) և մերոյ ազգիս թագաւորական տոհմի, և բարեկամ և ընտել բարուք և կրօնիւք, հարկաւորապէս զգոյիւ առնոյր և գահ Հայոց Արշակունեաց։ — Բայանի են ամենեցուն որ ինչ յայսմ պատճառէ վէմ և հակառակամարտութիւնք մերոց՝ ընդ Նորոյ բռնակալ հարստութեան Պարսից, տառնամեայ պատերազմունք Թոսրովու ընդ Աբասայրի և ընդ յաջորդացն, բազմապատիկ վիրապատնական դէպք, պարտութիւն և հալածութիւն տոհմականացն՝ ի Թոսրովէ և ի նիզակակցաց Նորին՝ ի Հաւոյոյեցւոց՝ մինչեւ ի Հընդիկս, և ապա դառնանութեամբ ազատութիւն յԱնակոյս յորմէ Նոր իմն և սքանչելի կենդանութիւն բղխելոց էր ազգիս մերոյ, իբրեւ ի տապակէ Թուղ, և յանապատէ՝ ազբիւր կենդանի. ի խառն անդ խաւարի և ազմկի մարդկան՝ զհաւատարութեան նիւթելով Թեւս ի Թեւս վերնոյն ահաւորութեան։ Ոչ ինչ ընդհատ զարմանալի ի Գրիգորի ծննդենէն՝ և առաքումն Հոխոխմիանց հանդերձ ձեռ առ յապոյն. քանզ արգահատիլով հոգերգոյին առաջնոյ, ևթէ՝

« Թարշաւրդ հոգեւոր յղութեանցն յայտնիւր,
Եւ երկունք փրկութեան աշխարհի ճնպէին »։

Ձնմարթ է ոչ հրաշանալ՝ երբ և Հոխոխմիոյ անուն հնչիցի, ընդ նորին անկուածս առաջնածագործ պատկերին, որ յորինեցաւ՝ գեղով, կատարեալ, գերբրիւնակ արուեստիւ և նահատակութեամբ նորին և ընկերացն, հանդերձ որ ի նոյն կցորդիալ գործովք Գրիգորի Լուսաւորչի. այլ ոչ է մեզ այժմ զկոյ առնուլ և զմտալել յայսմանէ.

Ոչ ինչ ընդհատ յարեւելից՝ ի սադնապի երկանց կսկին և արեւմտեաց յայնմ ժամանակի. Հռոմէական տիեզերակալ տէրութիւն՝ ճնչէր ընդ իւրով իսկ ապրանկենդրան ծանրութեամբ. արատաքաւ՝ խլրտմունք նախայարձակ գնգից հիւսիսականաց բարբարիկոն ազանց, որք առ առ յառաջիադացութեամբ կերպարանս փոխ արարին զտիեզերակալ ինքնակալութիւնն և գնչուպար հանդերձ. ի ներքուստ՝ բարձառգութիւն վատազգի կայսերաց՝ ցրուազոց զոյժ և զգի նախնեաց Հռոմայեցւոց՝ քէպէտեւ յաջողեալ գամ ի եւս կանգնել զանուն և զահ՝ վերջինն հերձանաս կայսերաց և ոչ աննշան Դալմատացին Դիոկղետ, այլ ինքեան հնարեցաւ փոխել զառաջ միահեծան վարչութեանն, բաժանելով ընդ սկսեալ ընկերի, և յետ ասկուսս միոյ՝ ընդ սկզբ եւս երկրորդաց, չորրորդապետութիւն իմն կազմելով կամ ի չորիս տրոհելով զտիեզերական տէրութիւնն, մէն միում կարգելով դարձեալ ընկերս՝ օգտատաս և կենսատս որոց ընկերացեալ զառաջինն՝ և ախոյանհաշտչին այն կոտորածիանս, ապա զամենեսին մի ըստ միոջէ վանեալ վկանգեալ՝ միապետական եկաց յընդհանուրս. բայց ոչ ի հինն Հռոմ, այլ ի նոր ուրեմն, զոր և յիւր անուն կոչեալ, Նորոյ ժամանակի և Նորոց դարուց առնէր սկիզբն. այլ ոչ այնքան գահանն փոխոխութեամբ, որքան կրօնիցն՝ ի Քրիստոս հաւատալով, և ազատելով գքրիստոնէութիւն ի յեսին և ի բռնագոյն հալածանաց, զմիծն և զամենամեծ յեզափոխութիւն կրօնական՝ ընդ քաղաքականին գտգելով և գերազանց կայսրացանելով։

Յայսմիսիսի այլայլութեանց ժամանակի ընծայեցաւ զուգափառ Նմին՝ յարեւելս՝ մերս Տրդատ անձամբ առաջնորդութեամբ իւրոյ՝ անհամեմատ փոքր, այլ արդեամբ և մանաւանդ առաքինութեամբ՝ յետ վերածնութեանն ի Քրիստոս՝ յաւելեալ, որպէս և գերազոյն։ Աղգասին ի ծնէ, բնութիւն՝ հակայ հաստատ էր գնա. այլ դժուար պատահարք հար Նորին և հայրենեացն՝ անագան ուրեմն եաան նմա հանդիսանալ ի սեփականութեան իւրում. գրեաթէ յարբունի խանձարրոյ՝ մինգաւործ լեալ ի կատարած ընտանեացն՝ վտարանդի դեգերէր յաստարութեան. զառաջինն՝ ի առնմանակալ քաղաքս Հռոմայեցւոց՝ ի Փոքր Հայս, ի կայսեր իւրեանց Նոցին, ապա և ի կայսերանիսան ի Հռոմ, ուր և իրրեւ արդի և պայազատ դասեալ և նիզակակցի ինքնակալից՝ պատուեալ լինէր ի նոցանէ, և վարժեալ ի գինուորական հրահանգս Նոցին. և գհարատութիւն հակայական հաւատիւն մարգէր յընդարմատիկ կրթանս և ի մրցութիւնս, ի լատին և յՀլլադս, ուր ասկատին չէին չիշելոյ խանդք և եռանդք պինդ տարեան ազանիս, որոց մին, ասէ Ագաթանգեղ, « բազում գժս » պնդութեան ասկերացն ցուցեալ էր և զարմացուցեալ » զամենեսեան ... Նաեւ յալիմպիադան Քառնոց՝ հակառոր երեւեալ, բազում գործս արութեան և անդ ցուցեալ » ։ Ի գեպ է զայսոսիկ յաւելոյն կենաս համարել Տրդատոյ, առաջին գրուագս վիպասանական հայներգութեանցն. գործք՝ արդարեւ ի հնադարեամբ առասպելեացն ժամանելոք ի հաւատարութիւն. և թէպէտ ոչ աներկրորդք՝ բայց և ոչ անհաւատալիք և ասկ առեղծուածանութիւնք. այլ լսատ արժանաւոր այնպիսեաւն առ անթեւեթելոք. զոր՝ պատմիչք առէղ վկայեն լինել « հզօր և զօրաւոր և բուռն ասկերոք », յայթնադամ և քաջաբազուկ. զորոյ չարժմանց և չանթից ներգործութիւնս՝ հաւատար հաշակեցին գտասանք և պատմիչքն (Ագաթանգեղ, Զենոբ, Մովսէս Խորենացի, այլովք հանդերձ). յորոց և ուսանիմք՝ զնորա « ի մանկութեան » յերիվար կամակոր աչառանակին և կորովի ձիավարել, և զէնս չարժել յաջողակութեան, այլ և պատեհ » բազմականս ուսանել պատերազմ ... և ի մրցանակս » ազանին՝ առաւելուլ քան զկիսատղարատս հասցական և » զկերտառս արդիացի՝ որ զկնգակ եգին Քափեաց. իսկ » առ (Տրդատ) զերկուց ցլուց վայրենեաց՝ միով ձեռամբ

» կալեալ զեղջերէն՝ Քափենաց, հանդերձ ընդվզեալ Լաֆ-
» ֆամաֆ. և 'ի ձիրնիթացս մեծի կրկինն ... բաւան
» հարեալ՝ սրգալ զկառս հմուտգոյն հակառակորդին, ընդ
» որ ամենեքին զարմացան »։ Եղյն և 'ի ժամանակս
մարտի՝ երբեմն յապտամարիէն հառնէական գեղիցն 'ի
վարչաց իւրեանց և 'ի սպանանելն զՊաոբոս [1], և 'ի դիմել
'ի վերայ Լիւիանաս, առ որս դինաւորէրն Տրդատ, առ
ոչն » միայն ընդդէմ կացեալ՝ չէիցոզ զոք մնանել յա-
պաւանան »։ Ցայնժամ նաւագի 'ի սպանման կարաւի 'ի
Պարթից պատերազմին, և 'ի բառնալ բանակի Նորին,
վիրաւորեալ իսկ գոլով և երիվարին Տրդատայ, « ոչ ա-
» ճապարհաց ընդ փախստեայսն, այլ առեալ զերիվարն
» և զպատազէնն Նորին և գիւր զառնագէնն՝ առեալ
» կապեալ 'ի Քիկոնան, 'ի լոյս ընդ լայնատարած խա-
» բայտակն անցանէր ընդ Եփրատ »[2]։

Զիշեն և համարեաք մեր յառման հայրենի պատմա-
Քեան, եթէ գիտէ 'ի կարասել երբեմն հնծելազօրան'
խարի երիվարաց, և 'ի վարանել ամենեցուն, ուն ար-
կեալ Տրդատայ 'ի խառաչամարտ մերկեալ 'ի բարձրու-
Քեան քաղաքացմոյ, արագ արագ հնարս ելից գառանէր,
և « հասէր ընկենոյր բարդս բարդս 'ի մէջ զօրացն ... նաեւ
» զհամարակապահան և բազում 'ի չանց (կամ իշեան)
» յայնկոյս օրացն »։ Իսկ ո՞ չ յիշիցէ զգերահաւակ
մենամարտութիւնս Նորին, երբեմն ընդ Գիտաց Թագա-
ւորին Հաչէի, իրրեւ ոչ ոք իշխէր 'ի զիմի հարկանել
նմա, և առ միայն յերիվար կացեալական աշտանակեալ
մտրակ 'ի կուշտ առնէր, յաղթահարէր զհատատար իւր
հակառն և ձերբակալ արարեալ առաջի կացուցանէր կա-
ռավար. յորմէ և մրցանակ քաջութեանն զհպարնէի իւրոյ
տէրութեանն զԹագ և զզարդս ընդունէր առ եւսեր. ո-
րոյ կրկին իմն զգեցեալ զօրութիւն՝ պանայր յաչխարհ
իւր, և զպատերազմականն հանձար՝ զոր առացաւն յօ-
տարութեան, ընդ բնատուր կօրովղ բազկացն և ուժ-
գնութեան արարն խառնեալ, ոչ անօգնական և յորոց
օգնեացն, զրազմութիւն բանակալ զօրացն Պարթից՝ և-
կատարէր և փախստական առնէր, հանէր ընդ սահմանս
Հայոցն տէրութեանն, և զքշնամւոյն կոխէր՝ հեռա-
գոյնս հալածելով. ոչ միայն իրրեւ ամենագէտ հոգևո-
կան գնդիցն՝ հրամանս առալով և չարժելով, այլ և ըստ
առաջնոց նահատակութեանցն՝ անձամբ խառնելով 'ի
խառն հակառաց և զախոյեանան մղելով. մերթ իրրեւ
զհինն Ելիսանան, (ըստ Խորենացւոյ) կանգնելով զնի-
զակն մարդածախ՝ 'ի վերայ յոգնական վիրաւորաց երիք
հարիւրոց. մերթ 'ի բաց ասացեալ 'ի վիրաւոր երի-
վարէն, « հետ՝ գրաւումն ընկենոյր 'ի թշնամեացն,
և 'ի նոցին իսկ 'ի ձի քարշեալ աշտանակէր »։ և յայ-
լում եւս նաւագի՝ գերազանցեալ գյաղթանակաքն որ
'ի վերայ ամենի երիվարաց և գազանացեալ զուարակաց,
հակայագռնիցն հանարց քառասնեայց վիհահասակ փղոյ՝
երանէր գիմակալ, և « հետ սաստիւրս զերամակս նոցին
պատէր »։ — Ձիշեն ապա զարմանք եթէ զայսպիսի նո-
րա սեռական մրցմանս ընդ հզօրագոյն կենդանեաց, գա-
մանք և բամբասանս Հայոց՝ գերագոյնի եւս զօրու-
Քեան, անագնի բնաւթեանն սահմ, յաղթող Քեւսակո-
խեցին ցուցանել զանհամեմատն խրնանց հակայ և զա-
հեղն արդոյ, և երգեցին նմա, եթէ՝ « Միգոլով սաւերաց
» զԹումբա գետոց. և ցամաքեցոյց 'ի միջոյ իւրամբ գյոր-
» ձանս ջուրց ծովուց »։ աննիւթապէս կամրջելով զգե-
տսն՝ վարագդատօրէն վարմանն. նա և յգնեին յատոր
հասակի այրութեանն, և յերկրորդ կեանն քրիստո-
նէութեան, երիտասարդագոյր գիտեմք զնա ընդդիմա-
մարտեալ հակայիցն հիւսիսոյ, հազարանձիգ հարատարացն,
եթէ Հոնաց իցեն թաքուկք՝ Գեղեհնէից անունք, և եթէ
Բասլաց Թագաւորք. որոց յաղողեալ քեմխասպատ պա-
րանաքն վարակել[3] 'ի Քիկոնց կռուէ զառաջադիմ կռ-
բոյի բազուկն Տրդատայ, առ անձագարեալ զահեհին յօ-
գնութիւն անոյն՝ միով ահեղ հարուածով կտրեալ կատա-
րէր ընկենոյր զդլուխս հակառակորդին և զերիվարի
Նորին. զնոյն գործ նայապէս կատարեալ առ ինչ յե-
տոյ և 'ի վերայ ապարապետի նոցին հիւսիսայնոց, կտր-
Քակոտոր առնելով զերիվարն և գհնծեալ Նորին, և
գյոլովս 'ի զօրականացն. որք՝ « օրինակ իմն (ըստ Խո-
» րենացւոյ) 'ի գեղեցիկ ցանցորէ լի ձկամբք յերկիր
» Քափեալ ցանցայն՝ կայտառին յերկուս երկրի ... և
» զմեացեալսն վարէր մինչեւ յաշխարհն Հոնաց. (առաւ
» և) պատանդս առեալ, և միաբանեալ զամենայն հիւ-
» սիսի, հանեալ զոր բազում, գումարեալ զարեալ
» խաղայր յաշխարհն Պարթից, 'ի վերայ Շապհոյ »։ և
յաղթութիւն առանցայր [4]։

Շատ լիցին, և Քերեւս աւելի իակ եղեն, ցոյս վայր

1 Պաոբոս սպանաւ 'ի Աիրմիոն. յերկրին Շկլաւաց, որ Պաոնդ-
նիա կոչեր յայնժամ։

2 Խորենացի չիմիջէ գկնայս և գանկիս պատերազմաց և գա-
նաւանս հարն' (կարասի և որդւոյն կարիճոսի) որպէս և Ագաւղեր
առէ փախստեակ վկայեալ, որ " գտալեալ նա հանսա քնդ զօրս
" Հռովմայեցւոց, երկին, ասաի և անաի երիցասաս, յորմէ սպա-
" նաս կարաս 'ի յիիիոնէն · նդնպէս և կարիճոսս, որ 'ի վերայ
" կառնակաց չորս յանասպատ և. Տրդատ. և ասաս-
" գնացաս նա, և. զօրն · և. Հռացնելոյն 'ի փախստական զօրսն · յորմէ
" և. Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն " · և այլն։ Այլ ասացեալն
կարաս մնաս 'ի մտրանն Պարթից (285) և. յերկրի ասցս · Նմա-
բերաս որդի նորա 'ի հաշտութիւն խառնելով ընդ Պարթից' զօր-
ձաս ամենեսին, և սպանաս յանձրոյ խլրմէ (284)· իսկ նդրոյր նորա
երէց' կարիճոս' ոչ յանապատի անդ սպանաս ' ընդ կառնակաց
կառնելով · այլ 'ի միասամ ամին (283) ընդ բանագործին 'ի բար-
ձանիզ կոչեցոր' ընդ Դիոկղետիանոս · 'ի Աիւսիա։ Ուրեմն Տրդա-
տայ սպատազէն լուսորդութիւնն ընդ Եփրատ' կամ յայլում նաւա-
գի կղեալ է · կամ այլուր · երկրպտիկն է և յիշատակն կառնա-
կոյ · զորմէ համաբանակագրն և տեղագրդն նա գրէ Սամսէյ Անե-
ցի, եթէ " էիոր գնացոս կոլոր · և. սպանաս կարաս որպէսզի խո-
րովք 'ի պատերազմին " · Երկրագուն եւս հնգհնակաց մերոց հիմն
ատենագրութեան' էտսեալ բանն է' 'ի Գրնդիկանին, " 'ի կարոյ
" վախճանելն 'ի Մրջոպետս' Դաժերբատնաբ, առ նոմա լինէր
" սպանանել 'ի Թրակիա' և կարիճոսի. նոյնպէս 'ի կառնակաց
" պատերազմին " · Մարթ է երկրագրել և. զնդ ձեռն յիշատակս
սոս · զի հատատանն հին պատմիչք' առ Մարգաս քաղաքաս Մեսոպոս
պատերազմեալ և սպանեալ կարիճոսի · մի արդեօք եկատուս խնդ
անուանդ կառնակաց · կամ ոմանք յինիերդատ · կամ անդրոյ անան ·
Աիծանոթ է և ինձ անդին · ժամանակակից պատմչիք առն առ
Տիգրան գնամ և անդր քան զՏիգրան զանգի մտնան կարասի ·

3 Ալանաց պատանդ կամ լարդք վարէին և. հին Պարթիկք' յոր
և. 'ի մարսի, և. 'ի գանգուկ չեկաս Մոռվերս կոչէր հռոմանն այն ·

4 Յար և. նման բանս դիպացն ; այլ անհնարս բան անձանց և.
անգնաց պատանն Զենոբ Գլակ և. Մ · խորենացի. առ' 'ի կոստանս

յիշատակք դիւցազնական չահատակութեանցն Տրդատայ, որովք միայնովք իսկ բառական լիներ կարգիլ ընդ հերակլեան հսկայս, և ի դիւցազնսյնեան գրաւսրիլ վիպասանութիւնս։

Բայց ոչ կամիմ ընդ վերոյիշելոցն, նաեւ կարեմ իսկ ոչ, չյիշել և զվերջին և զվերջապէս գործ գերազօր կօրավութեան սրին, մինչ ի միջասահմանի իմն էր երկուց սլակրօն կենաց իւրոց. յորժամ յետ հրաշախառն հանդիսից նահատակութեան Հռիփսիմեայ և ծագելոյ առաւաւածածանութեան յինքն և ի Հայս, փափագելով հաւատոյ իմն անհեթեթ անկղծասնացն և չարաչար կառավանց չքնաղագեղ կուսին, փոխարէն առնել մեծ և հզօր, ոչ եւս ընդ սլոյ ուժիւ, զի չկոյր ոք նմին հասանզոր, սլ իբրեւ ինքն ընդ ինքեան մրցելով, միանգամայն ընդ զօրութեան ուժոյ մարմնոյ՝ և զմտացն և գհաւատոյ՝ պանչլայպէս ցուցանէր, յորժամ « խնդրելոց հրաժէշտ » ի Արբոյն Գրիգորէ (թողում նորան իսկ գպրապետի « ձառել զոյս), եօթնեորեակ ձանապարհ կալեալ ի բարձր « լեառն Մասիս, և անտի՝ ի գլխոյ լեռնէն առեալ վէմս « արատոյս, անաչս, անկոփս, յաղթս, ծանուսն, երկայնս և սառուսրս, մեծամեծս, որ զմի ի սոլ լիներ « հնար՝ եթէ և գիպելոց բազմութեանց ի մարգկանէ՝ « զոյն շարժել. արդ առեալ սկսյազօրն ձայնարար զօր « արձանան՝ ի վերոյ իւրոց թիկանցն զոյն գնէր, ըստ « անձնեալ բերեալ ի վկայարան տաճարացն. մէն « չորս արձանս սեամս կանգնէր, իրրեւ փոխարէն անս « միս մարտին՝ զոր ընդ Արբոյն պատերազմեալ ցիւրում « անհիկին ... Եւ սա պակ յայթութեանց (առաջնոյ)՝ « այսպէս գիւրոյ ձեռագործութեան գլուառական մա « տուցանէր »[1] : — Ո՛վ նրբամիտ և աղօրկատար պատ միկոսք Հելլենաց և Հռոմոց, ո՞ւր ի գիւցազանց ձերոց այսպիսի գործեաց նահատակութիւն. կամ մանաւանդ ո՞ ի ձէնջ զոյսպիսի երկնեաց խոչորտ և հանգիսացոյց գիւր գիւցազն.—երկնամարտք ձեր անձառնիք անկատիք՝ արդարեւ երկոց փոքենցին գՈվսա և գՊելլէս յՈսիսայս վերաբարդեալ վերելակել, սլ երկոց և ի ձերոյն անագդակ Աբասուդոյ չանթահար տապալեցան յերկնից յերկիր. իսկ ի վերոյ արգասաւիր արձանացս՝ յերկրէ յերկին վիրամբարձան՝ ի ձեռն Գրիգորի՝ երեք քին տաճարք կարմրաներկ կառուսցան, հանգերձ զբազդն կաթողիկէին։ Եթէ ըստ ձերոց անտխտրատուսս առեղծաւածութեանց՝ չէր և ի միտէս կատարեալ հսկայէ՝ գործ այսպիսի, հանձարելն և պատշաճեցուցանել անգամ՝ արժէր ազնչն քերդուած մի. սլ եա՝ քան յառաջինն՝ հաւատամ յոյս գերունակ գործ Տըրդատայ, (որ և է օրինակաս և քանակաս և բերեալ իցէ զաբձանան). յորոց բաբձանէ՝ սիրեմ առել զդրգեալ և գինքն զԱզատան Մասիս, և գաչլացն ի փոպոս նոցին զօղչոց՝ ապրկեալ հալածականս լինել, յորմէ առաք լածանելով առասպելոյդ կապանացն Աբտաւազդոյ, (եթէ գոյր ոք անդ Աբտաւազդ կաշկանգեալ). և եթէ ոչ երկնաբերն հաւասին՝ սլ փոսք Մասեաց՝ առաւել եւս բարձրացան յայնմհետէ և առ յապա, երկրորդ անգամ սրբագանեալ[2] : Նմանորդ բանից ինչ Ագաթանգեղեայ յոյս առնեն, զի թէ ոչ ի չարակարգ քերդուածս՝ սլ ի ցուցս գուսանականս երգելին գործք Տրդատայ, և հանդսս հսկային հաշակեալ ծաւալէր ընդ ոլորտս Հայաստան աշխարհի, և անդրագոյնս եւս[3] ։

Այլ հանդէս մեծագոյն և մարտ բռնագոյն քան զլսնքըչաց և զգազանաց և զսարեւոյց՝ առասլի կայր Տրդատայ, անգադաին ի մանկութենէն. թափումն հայրենի աշխարհին և գահուն ի սատանական բռնութենէ, և նուաճումն գաւառանաց. եթէ դժնդակագոյն և յերկսրագոյն, սլ և փառաւորագոյն եղեն նահատակութիւնք նորս յիշատնական, ի պատերազմական և ի քաղաքավարական ասպարիզի։ Քանզի, որպէս է գաչակել յաւանգութենէ սառ պատմչաց, ոչ միանգամայն յաջղեաց նմա՝ սգնութեամբ հառաչական գնդից՝ մնանել անձն զժառանգութիւն իւր. սլ հնացեալ սխութեան և բուռն և բազմաճեռն զօրս Պարսից հանդիպեալ, և երկսրաւակութեան հսկական գրոհից, ունոյց ընտրելագնեալ ձառբեն լծոյ, և ունոյց հաւատարիմ կացելոց զարմին Խոսրովու. հարկ եղեւ նմա միանգամ և երկիցս, յետ հակասրէն ջանից և մրցմանց՝ քաջ քաջ և առն առ ընկերկել, և զթիկունս իւր ամրացուցեալ հառաչական լեզուաձն, վերագառնալ վանել վկանգել հալածական առնել զնկատուսն ի վիճակ Հայ-սրշխարհութեաց. և ոչ վարկսլարագի յաղթութեամբ, սլ ըստ ճահոգակի առաջատածոյ Փարպեցւոյն, « հսկայաբար գործ առնել »։ Եւ արգարեւ հսկայական իմն զինու զօրութեան պէտք էին

Գաւգաթայոց՝ յաբեւելեան հիւսիսակողմն աշխարհին Հայոց. առէ, գկոտաստկին, իսկ զսիսկեանն՝ թագաւոր Բասլոյ կամ Բասլատական մարգի, և գլսրան՝ հիւսիսային, իսկ առաջինն՝ ի բուն աշխարհին Հայոց՝ ի Տարանոյ կոզմանս առէ գկոհն. սիսկեան՝ գՊերդուհեան հակոյ իշխան Շահաց, և գլսրս սլատ վարեալ հանեալ ընդ գաւառս Հարքոյ և Կաբեոյ։ Ոչ միայն պատմչացն կանսագոյն են բանք, սլ և միոյ պատմչի՝ բուռ սլչեալ օրինակաց գրոցն. օրինակ իմն, ի սպագրին Զենոբոյ ընթերցուեր Տրդատայ յերկուս հնգեալ դպրոց գրագրաց վերագրեալ. յայլսս ձեռագիր օրինակի գրի՝ գլսրաբանոց հրվարեալ գրագրացն կոգել, և գնա ինքն կենդանի կալեալ և հրամայեալ ասելն ի բառնէն։ Եթէ այսպէս և եթէ այնպէս՝ հաւատալ գործ մի քաշխիեան և կարգի գրութեան բազկոյ Տրդատայ։

1 « Զարմանալիսացն խոսխագէլոց՝ պատերասաելով գլսրկ յիչատակի, քարինս ասատս և երկայնաչափս ի հիսնհրաչ չհնասս ծոյն լրումն », հրկէ գանձասացն Մովսէս։

2 Իսկն սրգնոյգ բնկերգ սրգասաւչսրժ սրասաց վիմացդ սւթեան՝ նմանիկ նոցին սրջ կան Ասան ի գլուխ փոքուն Մասեաց, յոր գիպոգագոյն էր հլսնել Տրդատայ՝ քան յԱլագած Մասիս, և սրջ ցաղ ի սամկաց կուին Հակոպից քարինք։ Օշական ։

3 Որպէս ի հնումն առ առհմանակից իրեանց հոչակէին Հայք գդաժս Տրդատայ, և առ սասս՝ առ որս երբեմն առեալն, ի գեղ է ինչ և ի յիսնին գաւս-յոր սրհնական վիսաչոյց մուտք և հլք եղեն ի Հայս, և ձանաչութիւնք քրիստոնէութեան Հայոց, նոանաստութիւն Հռիփսիմեայ և Գրիգորի Լուսաւորչի առաքլսլեին, — հոչակեալ իցեն և Տրդատայ վարք, անգնդմէջ կցորդեալք ընդ նոսին. և կարծեմ յայսցանէ խելամտեալ առասպելացոյց սն գրէչ իսաւոցի ի ծՁ գաւս, նոր սրինակ իմն գիւրաբանութեանցդ գՏրդատ, նոսս առաջին նաս ասելով կերեալ գկնա մուկն անարգիչ. և ասելագոյնս իսկ եւս, իւր իսկ ասէ կերեալ երբեմն ի մոյ կխտ մանչոյ ի գետն Արտբիոյ, որոյ 600 ասնաչափ էր երկայնութեան և 300 լոյնութեան ! Tiridate Armeno fù il primo che mangiasse il pesce detto Ceto, և այլն։ — LANDO ORTENSIO.

Նմա յայնժամ առ զդէմ անել հակառակորդին, իբր ՚ի քառասուն ամաց հետէ յոխորտացելոյ և արբեցելոյ փա-
ռաք յաղթութեանց ՚ի վերայ Նոցին իսկ հռոմէական անխոնջելի գնդից, յաւուրց անտի պարտութեան և գե-
րութեան Վալերիանոս, և որ յետ նորա սինեքեր կոչե-
ցաց. և թէպէտ հարան երբեմն և ինքեանք Պարսիկքն, այլ յօգուտ առեալ զչիսիր ինքեանակալութեան Հռոմա-
յեցւոց ՚ի բարձաձգութեան առաջեայ կայսերաց, և հա-
մահաւաքեալ զամենայն գինուորութիւն արեւելից և զՀիւսիսոյ, ըստ օրինակի պարթեւական հնծելոցն՝ գամ մի թիկունս զարձուցեալ՝ անդրէն երեսանային առ ո-
ւսոխան: Վասն որոյ և ՚ի յետս կալ Հռոմայեցւոց յօգ-
նականութենէն՝ հարկ լինէր այնուհետեւ հսկայիս մե-
ծոց՝ ոչ զիւրացանել զկայարձս լայնալիճ ազեղանն ՚ի յաղեկս թիկունսն, այլ սպառազինեալ չուրջ գալ զա-
րեւելեան սահմանաք աշխարհին իբրոց, առ ՚ի չտալոյ կռուան ասից Սասանեանցն. և որպէս առենադպիր իւր գրէ, « Զամենայն ամս ժամանակաց իբրոց՝ Թագաւորն
» Տրդատ գառացեալ ընդ Պարթից ահերութեանն, իբրեզ-
» բնաց զքէն վրիժուց մերոց պատերազմաց . . . և էր
» մարտ սաստիկ խառնութեան Տրդատայ՝ ընդ Պարսից
» Թագաւորին, զամենայն ատուր կենաց իւրոց » . որ և անդրժելի պահէր զահմանն՝ հաստատեալ գաղնա-
դրութեամբ Հռոմայեցւոց, և մանր ինչ յերբեմն կռուա-
ծոց նախնեացն՝ Թողեալ սոցա[1], այլով նորով մտաւոր Աւրպատական աշխարհի՝ ընդարձակէր, կարեալ զայն ՚ի Պարսից. « և հաստատեալ իւր՝ զեօթնպարսպեանն
» Եկբատան երկրորդ[2], և վերակացուս յինքնէ Թողեալ
» (անդ) գաւառացոյ յաշխարհ իւր » , ըստ Խորենացւոյ . որ և յայնմ ժամի յաւելու խիզախութիւն, եթէ « Գո-
» ռոզալ խրոխտացեալ ՚ընկալ զգօրութիւն Պարսից և Պար-
» սից » : Վկայեն և առաջ պատմիչք՝ զի ահմանադակալ քաղաք առաւ Տրդատայ Նշանաւոր ամրոց մի յաշխար-
հին Մարաց՝ Ոչ գանդազէ և հաւատարիմն արքայի Ա-
դաթանգեղ պնդել վասն « Քաջի, առաքինւոյ ուժեղ և պատերազմոյ Տրդատայ » , եթէ ՝ « Զան զամենայն
» Նախնիսն քաջ երեւեալ՝ զանցոյց արութեամբք . որ

« ընդչանաբա սկսեալ գործ քաջութենս գթծեալ ՚ի
» մարտս պատերազմաց » . և հաշակեցաւ ըստ աշխոյժ
ախտիւակաց Խորենացւոյ՝ « Ցինեզերասաս բռնաւոր,
և սիեզերաց գրգռիչ »[3]:

Այլ սիեզերք ՚ի ձեռն Ցեառն բարձրելոյ էին և են. և Նորա միայն էր և զդրդիչս ազաւրհաց գրգռեցուցա-
նել յանկարծուց և զանչելապէս. և հասեալ էր ժամ, եթէ ներեցոյ յանգգնութեան բանիս, հասեալ էր ժամ արբեցելոյն յաղթութեամբ և փառաք Տրդատայ հակոյն՝ բաղխել և ընդ երկինս և զգռել ընդ վերնական զօրու-
թեան. և սա, զի յաճախ փոքուկք մեծամեծս կատա-
րէ, և սակաւք զհզօրս նուաճէ, յորոյ նմա ասասանեալ սիսեան մեհենամարիկ՝ կոյս մի փափուկ քաղաւաւոն. և զոր ցայն վայր զարդարեալ էր առաւաւօրէն գեղեցկու-
թեամբ բնութեան և շնորհաց, եւից և անդիմակաց զօ-
րութեամբ հաւատոց և յաւիտենական սիրոյ, որավ և բովանդակ անձնէն ձուլեցաւ ՚ի կորով գերմարգելոյնն. առ որ՝ ոչ տափանք սրտի, ոչ ամէն կարանաց պատա-
ւութեան, և ոչ ընդարձոյս հաստատած կայրիաւան բազ-
կացն՝ զօրել բաւեցին: Հաւիտեան՝ առաւաւոյ զգեցաւն զօրութեամբ ընծայարեալ զմեհենամարտ յաղթողն Հաչէի և Գեղեհոնի և զղջմպիական նահատակացն: Որպէս զի ՚ի փոքու հայելոյ զտարածութիւն երկնից բռնա-
դակեալ տեսանէ, ՚ի զաղիպղիան հաւակի աղիկանն աղեմիկ՝ ծանուցեալ հզօրագունին զրգռելոյ և ընդչանց՝ անծանօթ իմն զօրութիւն անյաղթելի. այլ զի ոչ բռնա-
դակ ՚ի վերայ եհաս՝ պատճառել ցանկալ առաւակալէս, և ոչ կարէր թափել զանձն յանկերեւոյթ բռնաւթենէն.

Բայց մեզ առաւանօր ոչ եւս բանիւ հառել և լսել, այլ մտաք մեայ հանդէս առնել՝ այն ժամու կուռ մի զմիոյ կին եկեալ հասեալ հրաւիրն, զորս իրրեւ անփական յա-
ւելուած հաւատոց իւրոց՝ ընկալաւ և պաշտէ եկեղեցի և զգրութիւն Հոգեառաքեալցն. և որ միանգամ մուտքիւր հոյիցի ՚ի վայրս, կամ ՚ի լուկ իսկ ՚ի տեղապիր վայրացն՝ ուր միաբանն միաղոյդ կատարեցան գործք Տրդատայ, Հռիփսիմեանց և Գրիգորի, ՚ի լրման Գ դարու և ՚ի բա-
նալ Դ փրկչական թուականին, և ապա չուրջ անդ արկ-

1 Ինքն առնմանք նախնի Հայկազունց՝ ՚ի հարաւոյ կուսէ ոչ ան-
ցանէին անդր քան զՏիգրիս. այլ հզորագունք ՚ի հոգոսէ, որպէս և յԱրշակունեաց, կալան գաւառս և ՚ի հովսի սկիր մինչ գեաղ կամ հարկատուս կարգեցին գահաբս Նոցին, գանուանեալ փորր Թագաւորս և բռնաւիրս. այլ բազում անգամ ընդվզէին ապա-
տամբել ՚ի Հայոց և Պարսից, մինչ կամեաս և մերթ ակա-
մայ ապա կամ հնազանդէին, յորժամ ոչ բաւէին ինքեանք բազմութիւք կռւել. իսկ յորժամ արծուէք Հռոմայեցւոց հարան ՚ի վերայ, կամ ՚ի լուկ իսկ ՚ի տեղապիր վայրացն՝ ուր միաբանն միաղոյդ կատարեցան գործք Տրդատայ, Հռիփսիմեանց և Գրիգորի, ՚ի լրման Գ դարու և ՚ի բա-
նալ Դ փրկչական թուականին, և ապա չուրջ անդ արկ-

յոց, այլք Ինճիճեան կոչեն, որ անծանօթ է ՚ի գիրս. հինգերորդ Նահանգն բուս ասանց է Նրանք, որ նայն է ընդ Գ Հայոց, բուս այլոց և հաւանելի Խոր Մոխ են: Ա. ասեմն՝ մի յանուանցն գրի Զարեհ, Թերեւս փոխանակ Զարդիկենից. գի չիք առ նմա այս անուն. և մեզ գի անփափակ էին Հայոց Մծնոյ գէթ երկրին յայրաբա-
հայոց այգոցին, և այլք հուս՝ ոչ յաստանացան միայն՝ այլ և յիս այսր ժամանակի պատմութեանս՝ առ յայրարդը Տրդատայ՝ զար-
ձեալ անկեալ եղեն ընդ իշխանութեամբ նորին:

2 Եկբատան մինս հարկանի բանդ Խորենացւոյ. կամ խմանալով գգաղաքն՝ երկրորդ Եկբատան, որիշ ՚ի քաշածանաքի մոյրաքաղա-
քէ Մարաց, որ յատկապէս կոչի հեմեդապատական կամ հեմենա-
նի, և յայնժամ խնդրի գինքն և գանն էր հեմեդապատան լինել և երկրորդին Եկբատանի. և կամ խմանալ գնոյն գանուանին Եկ-
բատան Տրդատայ արքունական քաղաքի. ակայն անհաւ է ցայս վայր՝ ՚ի մինչապարսիկ Մարաց ձգել գսահ-
մանս իշխանութեան նորա, այլ բուս պատմեցոյ Լաստենաց՝ առա-
նձին արեւմտեան մասն Մարաց, և քաղաք առանձնակալ ամուր ի նմին բերդն Նինեան կամ Աստա:

3. ի Եկբատանի Հռիփսիմեանց:

ցե զրավանդակ մարդկութեամբ ժամանակին, ոչ հանդուրժիցէ պատկառանաք և պանծանաք ոչ վերագոլել, եթէ « ՚ի այսպէս ազաթ ամենայն ազգաց՝ Տէր, և զգաստասանս իւր ոչ յայտնեաց նոցա » : — Անդրանիկ ծնունդքն Նոյաշէնի երկանց եկեղեցւոյ՝ յետ երեքհարիւրից ամաց՝ տառապանաց ընծային ՚ի Հայս. յայնմ ոչ խարէի՝ որ երկիցս ընծայսրան նախահաւատց մարդկութեան լինել պանծայր, Աղամայ և Նոյի, զեղեմ և զԱբրահամ կանգնելով Նոցա կոյան և ապաստան, և այժմ զոտան թագաւորաց Աշխարհացն՝ ՚ի ծննդոցանց քրիստոնէութեան զարմի Նոցին Հայոց, առաջին եղելոյմ յազգս՝ համարձն հետևուղութեամբ ՚ի Քրիստոս: Առաջնոր մեծահռչակ եւս արիւնակաւ եռթնագունեանն կամար հաչոից ծագէ ՚ի ծագ լսրանգեալ փարի զՀայաստան աշխարհաւ, և Աղաւնին առաւտաժամուխ յանդընդոց հեթանոսութեան վերբերէ զձիթենին խաղաղութեան և ճշմարտութեան:

Թաւալ Նոյահաղթ բացեալ լինի՝ ՚ի տեսիլ հրեշտակաց և մարդկան. յառակ յերկրի՝ յԱրարատեան մարզի, ձեղան յերկինս. Տրդատ, Գրիգոր, Հռիփսիմէ, Գայիանէ և Թոսրովիդուխտ, հնգեկին սրբազան հանդիսադիրք, որոց պարագլուխ՝ ակիզբն և առաջս հանդիսութեանց՝ ինքն Տրդատ: Թուէր իմն Բարձրելոյն գումբել ՚ի Նմա զբուն հրաշից իւրոց, որպէս ՚ի բարձրագոյն գագաթնակէտ՝ ՚ի նոպակերպս յայսմ ազատութեան ՚ի զրահեղեղ ջուրց աստուածանպէտ մոլորութեանց: Մեծ ՚ի հաստատ բնութեան, մեծագոյն և ՚ի շնորհաց կարգի՝ կանգնի Տրդատ. գործել ամենայն ինչ հոկայական կերպ, ամենայն ինչ աստուածախառն ՚ի Նմա, և Նմանք ՚ի բամբանդակ յեղափոխութեան ազգի և ազխարհի Հայաստանեայց. ընդ որ՝ թուի ինձ ոչ քան բանականին պանչացեալ բազմաց: Ցակնարկել անդ ՚ի համառաւած պատկեր դիպացս, պայծառութիւն Հռիփսիմեայ՝ որպէս հեզազոյս արատեկի ՚ի պարզութեան անգորրու՝ կանխէ գմայլեցուցանել զաչս մեզ[1]. Գրիգոր՝ արեգակնակերպ լուսաւորութեամբն զջնորհ և ընդարմացուցանէ. այլք ՚ի հանդիսացելոց հարեւանցի իմն կրթեն զաչս լինելոնս. այլ ամենայն ուշ և ուրուշ և հետագոտութիւն մեզ՝ ամէ փոփեալ պարարերի ՚ի Տրդատ. յոր՝ և քան յայլսն բնաւ, հզօրագոյնք և պէտպէս նշմարին ներգործութիւնք առաւածայնոց զօրութեանց. մեծք և պանչելիք, և ՚ի պարգեւս շնորհաց և ՚ի հարաւածան՝ որով առաջնորդեաց առ Նոյն շնորհս, և անգամ ՚ի գազանական կազուցս և ՚ի կարանս նոքին՝ ըստ օրինակի բարելական ամբարտաւանին, որով ջախջախեաց խոպան զկանխաւ բնկեալն կառավական բազկաք Հռիփսիմեայ[2]. Հարաւած, որ եթէ գոյլամարգութեան ախտ էր՝[3] և եթէ այլ ինչ, հանգեալ վտարեալ առ վայր մի զհոկային զայն՝ ըստ առն իւր, և թողեալ ինքնին յինքեան ազարել, ապա նոքակերպ իմն հաստատուեաց, գերագունակ զգեցուցեալ և անթառամ զօրութեամբ: Աննաթուեաւ հարատարապետին բազմապտիկ են և գազափարք ՚ի ձուլել և ՚ի յարգարել զորս և կամի և որպէս և կամի. և « ո՞վ գիտաց զմիտս Տեառն, կամ ո՞ եղեւ նմա խորհրդակից »: Ա՛ն այնպիսի բառն և հարատացեալ հոկայ՝ ըստ մարդկօրէն ասից, ՚ի զէպ էր բանագոյն իմն հարաւածոյ, առ ՚ի զգաստացուցանել, ոչ զնա միայն, այլ և զազգն հասրէն, ոչ ինչ ընդհատ այլ և առաւել եւս քանձրաւոիս և խառեբախ. զոր՝ իշխեմ ասել՝ եթէ առաջ որ ՚ի թագաւորն եղեւ և որ ՚ի թագաւորէն՝ առաւել և փութով սպասաց և հաւանեցոյց՝ քան Գրիգորի մեզրաբերան քաղցրութիւնն:

Սակայն և ՚ի առաւելութեան առ տեսչութեանն Աստուծոյ՝ խառն և լծորդ տեսանի փոփոխութիւն. և որպէս նախ քան զմեծ արկածն՝ սկսաւ ներգործել ՚ի ձեռն կուսի միոյ, նոյն և յետ այնր՝ յամրակ գործոյն զորթոյց զկոյն ընտանի, զորիորդն Հայոց զԹոսրովիդուխտ, նաւթճել զՀնարս թժկութեանն. և նորանոր պանչելիք ՚ի վշաքաւոյն Վիրապէն յարոյց զկենդանաթաղ նահատակն՝ յերեքտասանամեայ տքնութենէն. զոյն՝ որ իրրեւ զրգի դաւաճանի կենաց հոր Տրդատայ՝ յանարգագոյն պատուհաս մահու դատապարտեալ էր ՚ի սանձէ. և որդ առաքիչ յատիճանական կենաց լինի Նմա ոչ Նմա միայնոյ, այլ և ամենեցուն հետագնդելոյ ընդ ձեռամբ Նորին: Եւ որպէս ամենայն ինչ մեծագործն և մեծահռչակ լինէր յայնմ հանդիսի, մեծաթիւ և յոգնահոս լինէր բազմութիւն մկրտելոցն յակունս և ՚ի խաղս Եկեղեցւոյ, բիւրաւորաց մարդկան ՚ի սակաւ ատեան[4]. յորս առաջին ինքն Տրդատ՝ վերհագոյն հոլովեալ, և թոթափեալ զհեթանոսական հնձիթանն յայնմ յայն եգեմնաբուղխս, և քրիստոսապզեստ

1 Հնարան սոն հնգհնակ Հայկազնեան տառաբի՝ առէ. « Սկիզբն « տուրբ հաւատոյ մերոյ եղեն տուրբ կուսանքն առ մեծին Տրդատ « տոյ. Նոքա բերին գՀռիփսիմէ և Գայիանէ և Թոսրովիդուխտ և Գայիանէ ՚ի Հայք. զոյս հինն ամենայն սրեակերք ոչ կարացին խոտո« ան։ Ահա տուրբ կուսանք եգեն զտուրբ կոյս հաւատոյ՝ զոյս « հարան Քրիստոսի » :

2 Աւրագս երգէ հին սոն մեր տոպատոյ. « Հակոպտակի երկնաւոր հարան » :

3 Խնամատակոյ և անհնատա մեռոյ՝ ոչ ունեմ փոտաս բնծայել զփոփոխութիւնն կերպարանացոյ և բարւոյ Տրդատոյ. արդարև. վերադարձիցոյ երեսեր, եթէ ըստ վարագոյ կազապանոյր յամենայն թեան, յանմարդի յանծանօթ վոյրս Թագաւորանել հզեղով զամարթ և գանհնկոն ապրնոյ բնութեանն. չատ է հաւատացելոյ ՚ի Ս. Գիրս՝ յերել գնաթագագնասոր, և զոր ընդ Նա էանց՝ գնոյն ասել և ընդ մեր անցեալ Տրդատ. և անհնատարքն ՚ի Ս. Գիրս՝ մարթի է չատանել ներգործութեանցէ վերոյիչեալ ոխերին, զոր Lycanthropie կոչեն բնախոսք, և Նմին հնանեանց ոխերիք. Նեբոցի և չափազանցութեն ասել վարեալ պատմչոյ մերոյ ՚ի բանս իւրեանց, այլ ոչ քանիչ գնմին պատմութեանն :

4 Ըստ Ագաթանգեղոսի, եթէ չիցէ երեսիկ ՚ի Թագաւորանս, յաստաչնատ ատուրն միրուանցն ընդ Տրդատոյ և ընդ ատագանուցն 150,000 կամ 190,000 ոգիք. և յետին այլ ատուրս և 100,0000. որ ատուկ յոգոյ Թուի։ Յատկան ոմանք, զի ոչ միայն միրուանցան, այլ և սրտանի հանարեցան ատուրն հոգոյգելոյ կենագոր մարթոյ և արեան Տեառն. յորոց սին. ԱԻՄՆՈՒ վերագոյնս, ան. յայս ժամանակս, այլ երբեմն քան զ՚ի միյն գոյս կոչեալ մանանդիրս մեր, զրե այսպէս վասն Ս. Երիսիորի. « Հրամայեաց « բերել նշանակս բազումս և անագանս. և բանակս անապատս « ապրեալ, ՚ի կատարել զերբերութն փրկական, և համարձակեցոյց « զամենեսեան՝ զոյս և զկանայս՝ ինքեանց ձեռք հաշակել. զի « ցեչեալ երկնից՝ և Հոգին Սուրբ ապատնակերպ իշմամբ հանգեաս « ՚ի Նոսա » : — Աներկոյղ է զի յատաչին գոյս քրիստոսնէութեան՝ իրազանչիւր հաւատացեալ իւրով ձեռամբ առնայր կամ ընգանէր և հաշակեր զատրբ խորհուրդն :

'ի գուբս վաղեալ, քան ճախարար երբեմն ընդ խոպոպատակ կոշակս նորին սպառազէն մխեալ և ելեալ։

Այսքանով բազմութեան հաւք նորածնելոց 'ի Քրիստոս, պանդխտի բեղնաւորութեամբ անարատ արջին Քրիստոսի, անդրանկագեղ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, անմարթ էր չկարօտանալ և հովուաց բազմից. և զի ոչ կարէր ուխտաւորն հասանցանել առ ժամայն յինքնէ, հովուապետան ընտրեալ և ընծայեալ յերկնաւոր արքունեաւ՝ մեծն Գրիգոր, որ արքայակերպ չքով և ապատուրութեամբ առաքեցաւ յօժումն հայրապետութեան տանն Հայոց, 'ի յոյսն անակնկալ գործին՝ բազմախնամչեան նախորդին և պէսպէս արքունեամբք և նչխարօք վկայից Քրիստոսի և կաթուղիկէ նորին, իբր նուիրական գերութեամբ կողոպտելով կամ մատակարկով յանմեղն և եկեղեցւոյ՝ ընդ որս անցանէր, 'ի Գամբոց և 'ի Պանասէ, որպէս յետոյ և յԱորսոց կողմանց, յԷրեսաւգիւմ և յԱղեքսանդրիոյ [1], և մինչև 'ի նոյն իսկ յաւագքաղքսատեան մարզից Խոպիոյ, ածէր բերէր, և հրաւիրէր և ընդունէր գաս գաս պաշտօնէից, եպիսկոպոսաց, քահանայից և միաձանց, և կարգէր տեառչս և հովիս երախայիցն և նորընծայից 'ի լուսածնունդ հաւատս, քեւսարկութեամբ քաղաւորին՝ հաստատակով վարժարանս հոգեկեցոյց ուսման և յոյն և ասորի լեզուաց. մինչև հաստնացան և որդիք քրմաց վշհագնի և Տրի դից Հայոց՝ 'ի գիտութիւն և 'ի վարդապետութիւն արդոյ կրօնից, և յաստիճան քահանայութեան և եպիսկոպոսութեան՝ բազմաման վիճակաց աշխարհաց, գաւառաց և աւանաց երկրի տէրութեան Տրդատայ. Պատմիչք մեր ոչ պակաս քան զ400 եպիսկոպոս առնն ձեռնադրեալ Լուսաւորչին. որ եթէ ոչ միահազոյն՝ այլ յերեսուն ամս քահանայապետութեան նորին կարգեալք իցեն, յայնքան գիրս գրեալ գիրեսթա, չէ ինչ մեծ, առ ընդարձակութեամբ և մանր մունր արձմամբ նահանգաց և գաւառաց, և մանաւանդ այնր ժամանակի ընդհանուր ասղոթութեան, եւս առաւել՝ եթէ և քրեպիսկոպոսունք 'ի քիւ յիշեցելոց եպիսկոպոսացդ անկցին. յայնժամ քերեսս 'ի դէպ էր յոլովագոյն եւս լինել անուանն և գիտապետաց. մանաւանդ եթէ և զոյն եւս ածցաք զնուազ, զի 'ի հընդամէն յամնեայն տիրապետս աշխարհս՝ ըստ օրինի և արքունեաց գաւակորգութեան ուազգոյ աշխարհին՝ կարգէին և դաւք եկեղեցւոյ նորին. և զի յատուկ մեծի և հզօր արքային Տրդատայ՝ յոյնխարհաժողով հանդիսի դրան և առաջարի նորին ոչ պակաս քան 400 բարձք ասեղն լինել ուազանցուց, և ըստ ունանց 900 իսկ, և յայլոց՝ 620 գաւազք (յոյս է քէ մանր բաժանմամբ), ոչ ատաբուսի իմն քաւիղի և բազմութիւն եպիսկոպոսաց և քորեպիսկոպոսաց։ Այլ որպէս յորքունի անդ գահիճի 'ի միջի աւազաց գոյին և աւազագոյնք, ըստ այսմ և յեկեղեցական առաջարին՝ կարգեաց նախրապետն Հայոց (Գրիգոր) գերագոյն բարձս եպիսկոպոսաց երեսանից, որք մեծագոյնս կամ արուարձագոյք, եւս և արտակիցք (կաթողիկոսին) կոչէին, և 'ի գումարել նուիրական ժողովոյ՝ յաջմէ և յահեկէ հայրապետին բազմէին յերկուս գաս, իբրաքանչիւր ըստ առնմանեալ անփոփոխ կարգի. և ցորչափ տեւեաց քաղաւորութիւն Արշակունեաց կամ օրէնք արքունիք 'ի Հայս, յամենայն ժողովս եկեղեցւոյ՝ ասոյին միայն մեծագոյնս եպիսկոպոսաց անուանք յիշին, և ոչ այլոց՝ որք 'ի յաջորդ գարս. վասն այնորիկ և ոչ բազմութիւք են գումարեալքն եպիսկոպոսունք. Քէպէս և 'ի յետին գարս իսկ ոչ յիշիցին յանուանէ առաւել քան զ'30 եպիսկոպոս միանգամայն, մինչ առնն 500 և մինչեւ 700 եպիսկոպոսաց լինել Հայոց՝ և 'ի ԺԱ գարս. իսկ կաթողիկոսունք առանց քաւոյ բազումն անել գրեն եպիսկոպոսունս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց. և նաև յ'ԺԻ դարս՝ 'ի հարցանել օտարաց զաթոռոյ Հայոց՝ 'ի քիւ և 'ի համար արկանէին ոչ պակաս քան 200 աթոռաք, ընդ մեծ և ընդ փոքր, կամ արքեպիսկոպոսականն և եպիսկոպոսականք. Կշռեալ միանգամայն զրանս պատմչաց մերոց և զկնճռոտս ժողովոյ՝ առերկայս երեսի, նախ, քառից հարիւրից եպիսկոպոսացն կարգել՝ քէ ոչ միանգամայն այլ առ ասկաս ասկաս ընդ բովանդակ երկիր իշխանութեան Տրդատայ, որ նոյն էր և եկեղեցւոյն իշխանութեան Գրիգորի. և երկրորդ, երից գաւառց եպիսկոպոսաց լինել, այն է Գյխաւոր կամ Ազխարհի և պիսկոպոսաց, որք և մեծագոյն կոչեցան, զի չեւ եւս էր յայնժամ արքեպիսկոպոս կամ մետրոպոլիտ կոչումն, և էին վերայիչեալ երեսունքն. ըստ որոյ 'ի գէպ է համարել և ըստ քաղաքական կարգի յ'30 աշխարհս բազմանել երկրի տէրութեան Տրդատայ, որ յետոյ այլոյլեալ 'ի 15 սահմանեցաւ քիւ. Մեծաց Հայոց՝ Երկրորդ գաս էր Գաւառի եպիսկոպոսաց, և 'ի գէպ էր ոչ լինել ասյս պակաս քան զ 200. երրորդ գաս էր Քորեպիսկոպոսաց՝ որք 'ի գիւզաքաղաքս և յատունս, և 'ի վանքսյս. և ոչ պակաս քառով համարելի են քան զմիւքին գասն [2]։

Ցիշատակ հովուացս յինքնին յայտ առնէ և գկարգս ասորին գաւաց և գամենայն յօրինուած եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որ վայելչապէս հաստատեցաւ 'ի ձեռն Լուսաւորչին, այլ հզօր քեւսարկութեամբ Տրդատայ. առանց որոյ, ոչ պատկառիմ ասել, քէ չէր մարթ՝ ըստ մարդկային սեռութեան՝ ընտելացուցանել 'ի լուծ Քրիստոսի գոյնքան խստապարանոց ժողովուրդ, որա-

1 Ի փոքր Հայոց՝ որ ընդ իշխանութեամբ Հաւմայկեցւոց էր յայնժամ, և բան եկեղեցական վիճակաց ընդ կնոջերոյ ասոց ամբաւ. յորմէ Ս. Գրիգոր բնակեալ գնեանապետութիւնն, Երեր 'ի Հայս գՀնան և գկոնիդիսն և գկոմիսան 40 հզեաւորս. և կարգեաց վարդապետս հրեաւորական կենաց. յԱսորւոց՝ գՔնիշոյէ Գլխ՝ եպիսկոպոս Մամիկոնէից և առաջնորդ վանից Ցուխ. կապատական, և գԵշխաղոյ գեղջոյր նորա գիանական՝ երբեմն եպիսկոպոս Նիւսացոյ՝ (?) առաջնորդ Ղազարու կամ Աղաքելոց վանից և եպիսկոպոս առաջնոց նորին, գրակից վիճակի եղբարն, որոց յետոյ մերձաւոր և Գանիէլ յորդիսկոպոս։ ՅԱղեքսանդրիոյ

ընկալաւ գՎիլոնիոս կամ Գիմոնիոս կամ Գեսաւիոս և կացոյց և. պիսկոպոս Գատոյ Գաշտի. գՍրբոհոս կամ Աշխոհոս, կամ Ոսհոս Ժողովրդապետ Լիմեացոյ՝ եպիսկոպոս երկրին Ղոտից. Հաւ. բերեալ և յԵդեսիոյսեւ գեպիսկոպոսական հալածեալս՝ վասն գժասքեան իրիք եղելոյ ասգ. և տատանիեին խեղդով գՏիհրիոս եպիսկոպոս Աղձնեացոյց կամ Սոգդեանցոյց, կամ Աղտնացոյց, զոյր բազմանիստս, և վկայեալ լինել "յոյժ պիսակի երկրին սրամիկ", Հոյոց՝ ի Հռոմ. ասի բերեալ ընդ իւր գանատանակից իւր Գրիգորեան. և կարգեալ եպիսկոպոս Սիւնեաց։

2 Ագաթանգեղ գրէ. " Բազմացոյց կացոյց տեառնէր եպիսկո-

հեալ զառաւելեալ ի բազմութիւն առման և վիճակս, լեռնանց և տերանց և եզերական կամ գաւառական բարբառոց իսկ խրամատութեամբ, և հնաւանդ սեփականեալ նաթեամբք նախանձախնդիր նախաթարաց։ Քաջ քննեալ նաթիւն հանգամանաց ազգին և ժամանակին հաւանեցուցանէ զմիտս ոգևխառնս, ոչ միայն ընդ խոնարհացուց խոտոռանալ զՏրդատ՝ երկրորդ ատիթ Լուսաւորութեան մերոյ, այլ և յառաջ անցանել, զի եթէ « խորհէին » յաղագս Աստուծոյ և ճշմարտցեալ լինել՝ զոյգ երկո- » ցունց, իսկ նաւանել հաւանեցուցոզականաւ կամ » բանաւորականաւ բանիւ, առաւել էր թագաւորին » ընծրկ- քանզի, ըստ հաւատացն՝ ոչ ինչ կասեցուցանէր » զգործն, վասն այսորիկ զառաւելութիւն ասեմ ասա » զթագաւորին »[1]։ Թերևս կարի յոյժ զօրացաւ երբեմն բանաւորականն բան ահեղն ազգայի, յորում՝ կնիք Գաւթինն՝ ոչ վերացոյց խոպան զնախասիրն ահաժպին. թերևս հարկաւորութեամբ հաւանեցան ունկնք ի հնազանդութիւն աւետարանին, և ունկնք իսկ առ ահի վերարկեցին նախիմ գհեթանոսական սխոթսական, որպէս զոք ի Տարսն՝ պաշտօնատարք Գեմետրի և Գիսանեայ, կամ աշակերտք վիպասանին ի կռմնանս գիւռէական Գաղթան. թերևս ըստ խոտոռատ մտքգկոքէն պահանջանաց՝ ոչ ամենևին անտգիտ յայսմ մասին երեւիցի Տրդատ. այլ ի բարւոյն դիտման էր առաւելագանութիւնն, եթէ առաւելու ինչ. և յոյժ գերագոյն գտաւ քան գյոլովս ի նախին թագաւորաց հաւատացելոց, և կրօնիցն սերտութեամբ և վարուց մաքրութեամբ, և չափաւոր վրէժիւնդրութեամբ. յորում՝ մեծապէս վրիպեցան կոստանդիանոսք և Թէոդոս և թագաւորքն Փառնկաց։ Աւրդարեւ առանց հրաշախառն գործակցութեան Հոգւոյն Հաւիսիմեայ և Գրիգորի՝ ոչ լինէր Տրդատ որ ինչ եղեւն յետոյ, այլ և ոչ առանց Տրդատայ և երկրաբաւեւ սէրտութեան նորին՝ կայկայանայր քրիստոնէութիւն ի հայոսբ։ Աւրդ եթէ ոտա, մեք ասեմ, պատահականք եմք Գրիգորի, պատահականք եմք և Տրդատայ. իսկ Գրիգոր և Տրդատ՝ միմեանց են պատահականք, երախտաւորք և երաշխաւորք։

Աւ ո՛ բաւեսցէ բովանդակել զներգործութիւնք փառաւորն երախտացն ի գերազանակ միտս և սիրտս այնքանոյ մեծի հայրապետի և մեծազոր արքայի, որք հակառակ իմն կերպարանօք սկսան՝ յանձնառելին և յանկարաւելին յոգեցան ի նոյն ի մի սէր։ Կանխեաց ի սոյն Գրիգոր՝ անգէն ընդ ճանաչել զանձն որպէս զաւազանի հօրն Տրդատայ, առեցելոյն ի Հայս քան զամենայն մարգ [2], վիհագոյն առաքինութեամբ ըղձելով ի ծառայութիւն Նմին, ի հաւատացեալ հայրենի պարտաց. և հաւատոյ բանականաւիկ՝ տարւոյ խոշտանգանաց չորիցասան գմեղական չարչարանացն, և նոյնքան ամաց հոմերաթեամբ ի մէջ քառասրայ գեհենի, որպէս ասի, և ի կարակամն ազմ մահհասս վիրապին։ Իսկ յորժամ գազանիքն յայտնեցան, և լուծան աստուածային առեղծուած, և մահացան կարծեցեալ քշնամի՝ ցայսս կենդանաւ ինքեան և աշխարհին, Տրդատ՝ որ ի փախարէն անգիտաթեանն առ Հռիփսիմէ՝ սրձանս վիրիսարիս իշոյց ի գազաթանց լերանց Մասեաց՝ գնել տեսան տաճարի նորին, գինչ ոչ առնէր առ Գրիգոր. ոչ միանգամ այլ գրեսթէ այնքանիս՝ որքան կոտանս էած ի վերայ նորա. – Թէ ոչ ծաղռ Թուխյի, ասելի էր Թէ ոչ սրձանս ի Մասեաց՝ այլ գՄասիս իսկ սրձանացուցանել ճգնէր ի համար նորա՝ ի պատշաճագոյն տեղւոջ, եթէ ոչ ազնուագոյն օրինակաւ գիտէր ստուերել Նմին ի հոգևոր լուսաւորութիւն Հայաստանեայց, և բարեբացաւ ցանէր գնա՝ յաջողակ արդեամբք յերկինս, և խոնարհագոյնս իջուցանէր զպատարեր գյիշատակ նորին ի սիրտս լուսաւորելոցն նոսա. յազգէ յազգ, մինչեւ յաւիտեանս ժամանակի։ Երբեմն մահուշտին առելութիւն առ Գրիգոր՝ ի մահաւշափ փախեցաւ սէր ի Տրդատ. և աննմանն իսկ սարազու կապեցաւ ոգին ընդ ոգւոյ նորա, որպէս աղ ընդ աղոյ, ի փակել գհիմունս հեթանոսութեան Հայոց և ի կանգնել գնշանն Քրիստոսի ընդ աշխարհն համարէն. ի տապալելն գմեհեանս խորհրդական դիցն և դիւացադանց, և ի բարեպաշտացնել գհաւատիս գմբէթս եկեղեցւոց, զորոց հիմունս « ինքն փորէր բանաւ, և » նոքա (սրիկինն և սրիսրդն) թեզանեզան սրատքս կրէին » գհողն »։ – Լուծք զարմանալի [3], արդարեւ « ի չհամաձգեալ ձգեալ ցեկալ », թագաւոր հակայ միջատաստ, և հայրապետ հեզ և խոնարհ, չափակցեալ գերազանթիւն և ըզհանդարտութիւն առ ի միասին ձգել ընդ ոլորտս իշխա-

---

» պատ յանձնեալ գաւառս Հայոց իշխանութեան իւրոյ. և որ եպիս- » կոպոսացն յաստիճան ձեռնադրելոցն ի նմանէ՝ ասէլի քան զվ. » 400 եպիսկոպոս, որ կոչին անաւյս անկեաց անկեաց. իսկ ըզ- » կերպս երիցանց և կամ սարկաւագաց կամ անագանաց և որ » այլ ևս ի պաշտօն Տեառն կոչին, անթիւք էին ի բազմութենէ »։ — Ուխտանէս պատմէլ որ ի Հռոմայն առաքինեալ զնոյն քիւ 400ոց եպիսկոպոսաց ասուածալ, յիշէ յանուանէ զգաւս եւ բնութենց գլխաւոր մեծամեծս եպիսկոպոսացն. և յաւելու. « Այս » 30 եպիսկոպոսք որք սքանաւակալութեամբ ընկալան ձեռնա- » դրութիւն ի Ս. Գրիգորէ, և այլ ևս 370 եպիսկոպոսք, որ և նոքա » կոչեցան ի տեղիս անկիս անաւյք և առաքինագոյք յիշատակ- » չիւք ճոխասս »։ — Մեսրովպ պատմէլ զմարդ Մեծին Գրիգորի՝ յիշխիսալ սորա ի ձեռնադրութիւն ի կիսարբիս յաւգարկաւորս ասէ կարգալ նմա ի թագաւորէն 30 եպիսկոպոսաւս, յորոց ոչ ի3 յիշէ և ժխտելոյ լինել վկայէ Թէոդոս ի. քան մասին ոչ ամենևիմբ հաստատեալ անուանք և կարգք սքանացն ընդ յիշեցեալսն Աստուածընկալ։

1 Խոսենացւոյն Մովսէսի համառօտ է և պատճառացն Մովսէս

յայսմ մասին. 2 Վիհագոյն պետութեամբ վախճացեալ հանգոյն » նախին հօրն Աբրահամու, ոմ երկնային Տէր Տրդատիս։ երկին » պատուով յաւէս հոխացեալ, սքրանչանան հաւատով լցեալ, » մանրաքարոյ ժողովրդ կազմեալ, ընդ ծով մեզոց առաքեալ- » դեալով՝ ի յերկնային երկիր հրամբրեալ, որով յաւէս երեխա » թեացոր յերկիրս և յերկրի »։

2 Աւրդան հզոր և հաստատեալ իմն եղև առելութիւն Աստուծոյ, զի և՝ ի յետին գոռս գառնի գրեալ հարցանի, թէ քանիք տանիք Յացին՝ ի գժոխս՝ անդրկեցիք ի Քրիստոսէ, և պատասխանի, եթէ միայն Կայէ։ Յետ և Աստուծ էր յաւետարանի գրելոյ յամի 1586, ի պատկերի Աբրահամ գժոխոյ՝ նկարեալ են զէնգ գոռս և անաւանդ գրեալ յետերն։

3 « Ո՛վ հրաշիցս գործանալեաց։ (զոչէ Պատճառացն) յանկցեալ » մեծի հօրն սրսիքեանց։ տանոյ հաւատոյ։ սերմք եկեղեցւոյ։ գրագ- » մատամանակալ մեհենաց ատերոյ։ գանազգոյ թեան պատկերան » եղծեալ։ գհաւատոյ հիմն հաստատեալ։ գեկեղեցիս պայծառա- » ցուցեալ։ գնորին մանկունս բազմացուցեալ։ որով յաւէս փա- » ռաւորի թագաւորն երկնաւոր »։

Նաթեան իբրեանց զակաս առեսարանին. մին զգեաւին կորզացեալ պատառէր, միւսն զսերմն արկանէր. և երկքին միանգամայն միալ փաթթով և նախանձոտ հրաբրէին մշակս ի հունձս. մին ազգ ազգաշունք յորդորելով, միւսն առատաբար արքունական գանձուքն գործանեալ. -- զէնն կենաց և զէնն մահու, խաչ և սուր, հաշտք ընդ միմեանս՝ ի հաշատութիւն հեպէին զընդհանուրս. -- խաչակիրն և զինակիր՝ ամենայն ուրեք զուգընթացք, ամենայն ուրեք զուգագործք, քանզի և զուգակիրք յամենայնի. -- ուր ոչ հարկ և պատրաստ անհրաժեշտ առանձինն կոչէին զմին կամ զմիւս՝ անդ և անմեկնելիք. և ի հարկի անդ անջատանն անձամբ՝ ոչ միայն անանձնագրաւ դիտամբ և մտաք, այլ և երեւելի իմն նշանակաւ. -- Ջրդատ զանշինչելի կնիքն ընկալաւ ի Գրիգորէ, և առհասարակ նմին՝ զեաչն ի պահ ձառագայթանաւ արքունի խաւրին. իսկ ինքն բաց ի թագաւորական թագէ անթ՝ զգեցեալ նմա դիւր զհանդիսական սակիսակաւ պատմուճանն ի քահանայական ձեւակալ սարազ, այնքան հարաւատ և սերտ հիւսեալ պատառական նիւթովն և ամկամբք ընդելուզեալ, զի իրրեւ ձուլածոյ կանգնէր՝ յորժամ ի բաց դնէր, և բովանդակ գաբս պահեալ լիներ ի հայրապետանոցի Հայոց. և թէպէտ ոչ իսկ յերկրաւորացս կարօտանայր Գրիգոր ի պարէ, այլ ծանր էր նմա և հակառակել կամաց թագաւորին. որ և զամս յոյզ զոբամանոյ՝ ետ նմա ի սեփական կալուած մերձ ասաանին իւրում՝ զմեծ գեօղն Աբոմանիոյ[1], Թող զչէնս և զպարտէզս գրասանաց՝ մատ յայն տեղիս՝ զոր երբեմն արեամբ նորին ոռոգեալ էր՝ չարաչար ասնջանացն. -- յաւաքեցն զնա ի ձեռնադրութիւն կամ այլ ուրեք՝ ոչ միայն սակիսակաւ կառքն և գահաւորակ արքունիք առ գաբս կային Գրիգորի, այլ և ասաննիկքն և առագաստոցնք ի նախարարաց և պաշտաւնէից դրան թագաւորին՝ և վաշտ վաշտ զօրականաց ի սպասս չարչ և յասաջս և ի քիկոնս. որպէս եթէ՝ արաւ իրիք և էր հնար՝ արքայակերպ և իշխաներպ նկրտէր յարդարել զհայրապետան. և յորժամ ներբէր նմա խաղաղութիւն երկրին, մինչեւ յարեւմտեան գրաւնս կայսերի՝ ընդ նմա երթայր, համարեալ բանակաւ զօրաւն և եկեղեցւոյն. իսկ յորժամ երթագոյն տեսութիւն կամ խառնարհութիւն, քան զոր չիք ինչ գերագոյն, կաւեցուցանէր զԳրիգոր յերեւելոյ ի սիեզերական սբնհոգոսին Նիկիոյ՝ վեհ ի վեհագոյնս խոստովանող Հարց Ժողովոյն, հրաժարէր և Տրդատ յերեւելոյ երկրորդ այր փառաւոր՝ ի համագումարս առանձին, և սթռառակիս լինել Կոստանդիանոսի, լուագոյն համարեալ զկալ միայն ընդ Գրիգորի յիւրեանց կայանս. -- և յետ յոլովից ամաց՝ յորժամ վերջին հարկ քաղաքավարութեան կենաց՝ զԳրիգոր վերառեալ ձգէր յանմարդաձայն միայնութիւնս, ի կրթանս փոխման մահաւորին յանմահութիւն, նա և ինքն Տրդատ՝ բարձի թագի արարեալ զվազ և զսուսեր, խաղագնցիկ ոգւով քան ձեւով՝ ձգեալ երթայր զետ նորա. և եթէ գարձեալ պատահէն հրամայէր սմա հրաժարել ի նմանէ, և կամքն վերին՝ մավխարար զանխալ անօրինէին զփափաքն Լուսաւորչին Հայոց, ոչ ժամանեալ հանգիպել նմա կենաց կամ մահու, սակայն յետ այնր, ամ հարատ սիրոյ հակային, ըստ բաղձանացն՝ ապրեալ հանգուցեալ լիներ հուպ առ քնարանի Հակոփն իւրոյ և մեր: Գրիգոր և Տրդատ անմեկնելիք ի կենանս՝ անմեկինք կային մարմնով և յետ կենաց յերկրի առ, որպէս և հոգւով անանջրպետք յերկինս: Այլ առ ի ժամանել յանձառաւրեան այն զուգութիւն՝ կայր միայր երկոցունս եւս ընդ երկար նահատակել ի վերոյ հայրենի առհմիս և եկեղեցւոյս. Գրիգորի՝ յետ հնգետասան ամեայ շարչարանացն և բանտարգելութեան՝ 30 ամ եւս հովուապետութեան. Տրդատայ՝ յետ վերածնութեանն ի Քրիստոս՝ 40 եւս ամս՝ վեհագոյն եւս հակայութեան, ի գերազնակ բաւս փառաց և երջանկութեան յանկարծուց իմն բարձրացեալ Հայաստան աշակերտութեամբ Նոցին, ի սկիզբն Դ դարու, և գերերկրեալ իմն հանդիսանայր ի մէջ երկրի՝ տառնեակ մի ամաց, լուսաւորեալ և անգործրացեալ իրրեւ զԱդեմ՝ յառաջաբակ խաւարգիտութեան և ի տագնապի մեծատարած ինքնակալութեան Հռովմայեցւոց. մարթ էր յայնժամ ասել Հայկազանց՝ ընդ մեծի քերդողի Նոցին, եթէ Աստուած ընարհեաց մեզ զայս անդորր [2]. Նա մանաւանդ ընդ Հոգերգոյին, եթէ « ի Ցեսանէ ելեւ այս, և է պանծալի յաչս մեր » անմոռթ էր և ակնեղեցւոյ տառապելոյ՝ յետ երից դարուց և առաւել եւս յայնժամ, չառել վառն աչխարհիս մերոյ, եթէ Այս է հանդիսա իմ. յայնժամ և խաչապատկ գագաթան Աստեաց իրրեւ լուսափայլ լամբար քրիստոնէութեան բարձր ի գլուխ երեւել չընդհանուրս, և միաւանդամ անջոյթ ապաստան ընծայել հոգեծնունդ զարմի նորոյն Ադամայ:

Այլ ընդ այսոցիկ մարթ էր եւս առել, եթէ այսք մեծութիւնք՝ հաղածեալք ի մեհենից և ի սահմանաց Հայոց՝ խուճապեալ խառնէին ընդ ընկերս իւրեանց ի կայս և ի կայս տար աչխարհի, և առտկագոյնս ընչէին յոգիս չորեցուն կայսերաց և կայսերակերպից, և նոքօք յաւագագոյն նոցին ի Դիոկղետ, յարգանել գյետին մահաչափ հաղածանս ի վերոյ քրիստոնէից, ցոր վայր և հասանէր ձեռն իշխանութեան նոցին, իսկ առելութիւն՝ անգրագոյն եւս: Եւ աչս գարձեալ ալեկածեալ ծովածուփ լինէր ծայր ի ծայրէ համարէն աչխարհ քրիստոնէից. մէկ և մեալ տեսութեան և կառավարանաց՝ պատէր առ հասարակ. և ուր խաղագագոյն երեւէին կայանք՝ անդր առտկագոյնս խաժէին կոհակքն ապառնացեալք. այլ Հայաստան, մեծն Հայաստան՝ առ միայն կայր անվկանգ, անառիկաւրէ ի մէջ շրջապատեալ փըրփրացեալ ալեացն, և նահանջարեկ խաղտակէր գյուգմանան և գյաղագս:

Մերկանայր այնուհետեւ գամ մի գագաթեալ առաւր աչեզ հակայն, և հովանի լինէր խաչին հովանեցելոյ յինքն և յաշխարհ իւր. մնայէր ի Նոր և չքնաղ ապատբէզ նահատակութեան, և ի մրցանս՝ ընդ մահացուաց և անմահից: Ցառնուն անդ զինեալ Քրիստոսի և ի յայտ նապէս հռչակել զայն մեծամեծար հանդիսափայլու-

1 Տես էջ 289։

2 Վիրգիլիոս. Հովուերգ II. Deus nobis haec otia fecit.

թեամբք յերկրի իւրում և յաշխարհս գրոցիս, անդէն և ինքնուին լուծեալ անկանէին աշխարհական գործիք երկաթամեայ հաշտութեանն՝ ընդ կայսերական Դրանց. արագ արագ հասանէր ի սոսա հանիւս մեծի յեզութեան Հայոց, և նիզակակիցն իւրեանց հաւատարմի՝ հաւատարմագոյն գլուխ կալոյ քրիստոնէից, և պաշտպան՝ որոց երբեմն միտրան ինքեանց հալածիչն էր։ Ա՛ռաջեալ առ վայր մի զգաստաձիգ հնարս նախանձաբեկ բարձաձգութեան իւրեանց, սոսկացեալ սրամտեալ յիւրաքանչիւր աշխարհամուտ ապարանիցն կարկառեալ հաչէին ընդ արեւելս՝ յոտսան Աշտակունւոյն, տեսիլ իմն՝ Ջինն կամիցի այս լինել՝։ Հայէր և ինքն Տրդատ ընդ արեւմուտս՝ խոժոռ և անցոդդոդ բրդոք։ երկուտակ հայեցուածք կատաղոյ։ Կայսերականքն իրրեւ ապատակ կոծք ամօթալիցք լքեալք ի Տրդատայ, առաստանային ի խորհուրդս պէսպէս. կամէին իմն և կարէին իսկ ազգովիկ լեզուանքն հորդան տալ հնդեղել զՀայս. այլ ոչ անդէպ է կարծել, նաեւ ասոյգ, եթէ գոյր նոցա խէթ ի խորագոյն արեւելից. իրրեւ զի՝ եթէ յայտնապէս հակառակ ամբառնային ի վերայ Տրդատայ, գուցէ և սա ձեռն կառկառէր առ հառաբակաց սիւերիսն իւրեանց՝ առ Աստուածն, ընդ որում դեռ այն ինչ կռնակ էր նոցա զգաշն 40ամեայ հաշտութեան. և ի յուզել պատերազմին՝ գուցէ վեր ի վայր խախտէր նորագիւտ քաղաքավարութիւն իշխանակից կայսերացն, և թողեալ զօտարս՝ զմիմեանս յաղթահարել և միապետել կըրթէին։ Ա՛նուստ և Տրդատ ի միմի կռնակ հին և նոր առնելոց, կարէր նոցնայէս զանգիտել յերկոցուն նոցին գաշնակցութիւնէն և զրգռելոյ յիւր վերայ։ Բամբռնդակ ուժոյ պնդութեան մտաց և սրտի պէտք էին նմա ի ժամուն, և գերագանի իմն գործոյ. զոր և կատարեաց ի փառս իւր և իրացոյն և եկեղեցւոյ սրբոյ։ Ապատագիր նեալ ամենայն զօրութեամբ, և ամրացուցեալ զչորեսին ծագս երկրի տէրութեանն՝ սահմանակալ բգեղեաք և իշխանաք, միանգամայն ընդդէմ արեւելից և արեւմտից և հրատակացն հիւսիսի, ինքն իրրեւ հակոյ յարեւելեան՝ նախ առեալ ի միջնաբարին՝ չրքնաւակէր տիգոքաչոյց ընդ ամենայն կողմանս, զի ուսոի և երեւեսցի նշան թշնամութեան՝ արագ արագ անդր ի վերայ հասցէ յաոլիանոսեան գնդակն, վառահացեալ յաղօթս Գրիգորի և յիւր հաւատս, որով դեռ այն ինչ ջեռեալ էր, և զօր անչէջ պահեաց և անեղծոյն միշնէ իսպառ։ Եւ միշ այսպէս պատրաստէր զանձն ընդդէմ որոգեցոյն՝ զէն ի ձեռին, ոչ թաւալացուցանէր զմիւս ձեռն ի չինութենէ տաճարաց և ի յարդարելոյ զամենայն օրէնս քրիստոս.

Նէսթեան՝ առաջնորդութեամբ Արրդ Լուսաւորչին։

Ա՛յսոցիկ ամենայնի իրագոյց լեալ կայսերացն, – քանզի և անհնար էր մեզն թագաւն, – ի խորհուրդ մտաՆէին, և զաւուրս երիս առնչեալ զգեցեալ գլուխս իւրեանց, ոչ իսկոյն պատերազմ յարել ընդ Տրդատայ, և ոչ իսկ վիճել ընդ նմա, այլ զհրդեհ քրիստոնէութեանն՝ որ պոյծառանայր յերկրի անդ նորա, սահմանափակ առնել, և չտալ թոյլ հարակիցդ յաշխարհս գրոցիս, մնասուանդ ի փոքր Հայս, որ ընդ իւրեանց էր իշխանութեամբ՝ ըստ գոյանցն պայմանի, և որ զրակցութեամբ և ազգակցութեամբ յարեալ էր ընդ Մեծին, գոգիր և կրանիւք. զի և յառաջ քան ի սմա՝ անդ ի փոքր Հայս՝ առաւել տարածեալ էր սերմն աւետարանին, որպէս և ի բաղում կողմանս Գամրաց, Կապպադովկիոյ և Պանտոսի։ Ա՛րդ ի վերայ սոցին յամառեցան օգոստոսքն, և Թագաւորս գտեալ զայնժամս ասիկանս կողմանցն, փոխանակ նոցին կորգեցին երկուս սմանս խորամանկս և անագորոյնս, ըստ մտի իւրեանց. զամն Լիւսիաս՝ ի Սատազոյց քաղաքի՝ ի սահմանակն երկոցուն Հայոց, և զամն Ագրիկողա՝ ի Սերաստիա՝ ի մեր քաղաքաց Բ Հայոց. որոց հրամանաւ և գաւառասանաւս՝ զոյն տասն ամս որպէս և յետոյ երբեմն՝ քաղաւմ Սուրբք վկայեցին ի Փրիսաոս՝ պատմեմ իւրեանց, և պաշտին յեկեղեցւոջ մերում[2]։

Ա՛յլ որպէս յառաջին նուագան ի շնչել հողմոյ հալածանացն՝ առաւել եւս բորբոքէր հուր քրիստոնէութեան, այսպէս և յոյժմուս՝ մեծամեծք և բազմաթիւք եղեն հանդէսք և հանդիսացեալք ի նահատակութեան. իսկ անզգաստիցն առաւել եւս խելացեղեալ՝ եւս քան զեւս առատացուցին զիշամն գառնութեանն, երիցս և չորիցս կրկնելով զմահաշրաւէր հրովարտակն ի սկզբանէ 313 ամի ցսկիզբն երկրորդ ամին[3], այլ այն որ գլխաւորն էր կայսերաց, և թէ կամաւ և թէ ակամայ զիւր անուանն վերագրէր ի մահաշռնել հրովարտակն, ըստ գեղեցիկ խորհրդածութեան մերոյ Ագաթանգեղեայ, թէպէտ « ասս եղեալ համառնոյր հարկանէր ընդ վիմին հաստա» առթեան՝ ընդ հաւատոցն եկեղեցւոյ, վիմին ինչ ոչ » առնանել կարացեալ՝ ինքն առ վիմին խորտակեցաս »։ և ջախջախեալ պրծ՝ լքեալ զքառնամեայ զրահատակ ջանան և զդիրանիան, տեղի առեալ գնացր ապրէր առհասոյր ի հայրենի Գալիլատական ագարակս իւր. անհանդարից և վտասց քան զինքն թողեալ զապաւէնն զոր երաց. յորում մի ասն ի նոցանէ՝ որ յաւակնեալ մոլեգնոյն յառաջ խաղացե[4] մինչ մղել զկարծեցեալ խաղ և խէթ քրիստոսատեաց կամացն, զգոնն Տրդատ, առ.

1 Վկայեն ժամանակակից արձագրք զսպացեալ կայսերացդ ի համբաւոյ քրիստոնէութեան Հայոց. օրինակ իմն, Վկայաբանութիւն Ս. Լուսաւորափառին. » Ի նոյն ժամանակի համբաւ իմն հասա» եր ի լսելիս տեառնէն իշխանին (Խոսկ.) իրրեւ թէ «Դեռևս աշ» խարհն Հայաստանեայց և կապզագովկիա զպերճասքառ եկեղե» ցիագաւորական հրամանին, և միաբանութեամբ յապատաստա» ւին իմն քրիստոնէին. և զկնի գնալով քրիստոնէական հաւա» տոյն, անփոփոխ ունելով զմիաս իւրեանց ի Քրիստոս աստ, զոր և » Աստուած քաջգոն »։

2 Ի համար վկայիցս էն, յամի 302–3. Ս. Ալեքսանդրիոյ եպիսկոպոս. յամի 304. Ս. Յուլիոս և Կիրակոս ի Կեսարիա. Ս. Փիլիքոսի. գոգոնմանն Հռիփսիմեայ. Ս. Գայիանէ. —յ՝ 305. Ս. Լուսաւորափառին. — 306. Լուդիա, Մարտիր և Զենան, այլովք հանգիսիւ. — 307. Ալբինա և փառակ ի Մեհիրնէ. Մինաս, Եղմոգինէս, Լուդրատս յԱլեքսանդրիա. — 311. Գեորգիա Հայրապետ և Աբիսոզոմ. անդ. Ս. Պղտնկիանոս Աստիքատոսի. Ս. Դիմքրոնիկէ կոյս. և այլն։

3 Առաջին հրովարտակն հրապարակեցաւ ի 23 փետրուար ամին 303 ամին. յորում գնաց ոչ քազում ժամանք յառաջ նոր մկրտեալ էր Տրդատ և ազնաւոր իւր. յետ այնր հրապարակեցան և և գ հրովարտակք. իսկ առաջինգոյն և վերջին ի սկիզբն կրկո 304 ամուս։

4 Որոց երկիր իշխանութեանն սահմանակից էր Տրդատայ։

Նմին և ինքն ընթագրեալ խոտակեցաւ անարգաբար։

Բայց առաւնօր կամ է ինձ զդալն ինչ Թոզայուցեալ զայս ձեւ ընթացս բանիս, յայտնել զարմանս մի մեծ 'ի գէպ ամին։ Ձանաչէ ամենայն բանասէր՝ հայր եկեղեցւոյ կան պատմութեան գէւսերթս, գանուանեալն Կեսարացի (Պաղեստինոյ), ոչ միայն բազմահմուտ և բազմաշնորհ այր, քաւ յարիստական կաղ 'ի կաղ կաթեցեալն, այլ և ժամանակաւ հպատակ իշոց և աշխարհին՝ զորոց մեր խնդիրս է. մի ըստ միոջէ պատմելով սորա զդէպս քրիստոնէական կրօնից երեցուն դարուց և քաւորդի չորրորդին, ոչ բաւեմ ասել, զիարդ լուի զմեծահանդէս և զաշկարայ հաւատոյն Հայոց 'ի Քրիստոս, 'ի ձեռն Գրիգորի և Տրդատայ, զոր յետագայ պատմիչք եկեղեցւոյ յիշեն, և ասի (Սոզոմէն) յանուանէ իսկ Թագաւորին։ Ահագնատաւ իմն է ինձ լսանիլն Եւսեբեայ, զոր ոչ կամիմ քրքրել առաւնօր, բանասիրաց կամեցողաց Թողեալ զգննութիւնն. այլ թէ կամաւ և թէ ակամայ լեալ էր մոռացութիւնն, անհնարին համարիմ, եթէ չէր նորա այլ ինչ յիշատակ Թողեալ մեզ՝ յոյժ պատուական և հաճոյալ կարգի բանիցս՝ զոր ընդհատեցի. յիշատակ՝ զոր ահեղինեաք փափագէի դրոշմել առաւիք 'ի հիւսուած հաւատս որ զՏրդատայ. որ զի և ըստ ինքեան գործ մի է նշանաւոր, և առաւել եւս փափագասիրիս հետաքննութեանց սրեւելեայ պատմութեան խաչակրաց. գործ երկատեաւակ՝ 'ի դէմս աշխարհի և եկեղեցւոյ, առ 'ի բազմաց զանհաւալ մեացեալ, կամ ոչ ըստ արժանւոյն կշռադատեալ. գործ՝ որոյ ոչ զանգիտեմ սկզբնաւրէն խաչակրաց զՀայս ասել, և առաջնորդ առաջնոյ խաչակիր գնդի՝ զհայազգին Տրդատ, որ առանաւնեաւ յառաջ ծանեալ զզօրութիւն խաչի, և գրեթէ 'ի նմին ժամանակի՝ յորում յերկնից ցուցեալ առ Կոստանդիանոս նըշանն ահռելի, ինքն եցոյց զայն և երկինի և երկրի. ձագարաձի յառաջեցուցեալ 'ի միջի բազմազան դիւոյց և նշանաց հայագունդ բանակին, յիւր 312 կամ 'ի սկիզբն 313 ամին, խաղալով արեւաբար 'ի վերայ չամբուշ և արբշիռ չահատակին՝ ինքնընծայ օգտասուին լուրիկեցւոյ, ըստ բարւոյն յարմարեալ մանաւանդ Դաժանն Մաքսիմինոս, քեռորդւոյ Գալերիոս կայսեր. որոյ՝ ոչ ածեալ ակն յառագագոյն կայսերացն Թուլատրութենէ հալածանաց, յանդգնեցեալ պղնձագիր հրամարտակաւք և եւս առակացուցանել զնոյն՝ յիւրում վիճակի. և անուսում 'ի ասհմանակիցն իւր գիմագրաւել՝ 'ի սեփականութիւն մերոյս Աշխարհին, զոր 'ի բազում ամաց գիտէր ա խոյեան հաւատացելոց, և բարձր 'ի գլուխ Թագաւոր քրիստոնեայ. և գումարեալ զանչարտելի կարծեցեալ լիգէոնս Հառանց՝ արշաւէր 'ի վերայ սորա և ազատցոյն Հայոց. որք, ըստ գրաւոր բանի Եւսեբեայ, « 'ի սկզբ » բանէ բաբեկամք և սգնականք Հառանց էին. նորա » քրիստոնեայք էին, և վերկրպագութիւն Աստուծոյ » փառաբանէս սնդութեամբ կատարէին. իսկ ազն այս » առնչի Աստուծոյ՝ կամէր նեղել զնոսա, զի զոհեացեն » կաց և դիւաց Թշնամեաց. և փոխանակ բարեկամաց՝ » 'ի մարտ պատերազմի յարոյց զնոսա ընդդէմ իւր. ... » Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովք 'ի պատերազմի » անդ որ 'ի Հայսն էր՝ կռւիսիալ լինէր »[1]։

Զպատահեալսդ զարմանացս որ ընդ Եւսեբիոս, Թուիցին արդեօք և մերոցս բնիկ հին պատմչաց՝ մոռացօնք այսպիսւոյ պանծալի յիշատակի. ապայն հնոս իմն ընդ ազատ նշմարեմ զիրացս՝ առ Զենովիոյ ժամանակակցի, յասելն, եթէ 'ի ժամանակի արշաւանաց հիւսիսայնոցն 'ի Հայս, և մինչ խարհրդ 'ի մոր էր Տրդատայ երթալ յազկայն Կասանդիանոսի, « ոմանք » սեպհական զզօրսն Քառնոց, համարեցին թէ իշխանք հիւ » սիսոյ Թագաւորին ժամր զօրօք գան 'ի վերայ... իրբեւ » սեղեկացաւ թէ Քառնոց զօրքն էին, գարձաւ 'ի գա » ւառն Հայոց, և ինքն բանակեցաւ 'ի գլուխ Արձա » նին, վասն ընդարձակութեան վայրացն »։ Ոչ երկբայիմ զի Մաքսիմինոս գառնդքն էին զօրքդ այդ Քառնոց, իսկ զինչ արարին ընդ Հայս, կամ որպէս կոփեցան 'ի ապանէ. զայն ոչ իրեւ պատմիչ Զենովիոս, արգել հրամանի ունելով 'ի մեծէն Գրիգորէ, որպէս ասեն, մի զայլոց երկրի՝ այլ միայն զիւրն զՏարօնոյ անցս իրացն եղելոց գրել։ Բայց մեզ շատ լիցին և սակաւ նիւթ բանիցս՝ 'ի հաստատութիւն առաջնոյս խաչագէն ընդդիմամարտութեան առ հեթանոս բանասրս, և յաղթանակի Տրդատայ՝ իրօվք արարատեան գաղանաւարտիկ զօրօքն, որք գկորսս նախնեաց իրեանց 'ի լուկուլեան և պամպէտեան լեգէոնաց՝ սատ սրեալ լսծին, հրաշափառապէս փետրաթափ առնելով զարծաթս նոցին առ սոս նշանին Քրիստոսի։ Հաստատութեան է թէ և սրման մեծ նմին տուր նշանաւ կանգնեաց առ հետ Յաղթողն Հաւմմոյեցւոց՝ Յաղթողին աշխարհի և գժոխոց, որպէս 'ի նոյն ամ և ոչ 'ի հեռագոյն վայրի՝ յաղթահարեալ գթշնամեաղով խաժանն՝ զրէր 'ի մեծի խաչարձանի, առեալ զայն պատերազմն վասն Քրիստոսի ընդ դիցն Գիսանեաց։ 'ի գէպ էր գրել և սատաւար, Պատերազմեալ վասն Քրիստոսի ընդ հաւմմէական դիցախառն Պանթէոնին՝ և հերքեալ։ — Կատարեալն 'ի Տրդատայ և 'ի Հայոց, յետ և 'ի կայսերացեն իւրմէ Լիկինիոսէ, իսպառ հատաւ Ջախջախեցաւ (Մաքսիմինոս) Աստուածակալին ձեռամբ, զորմէն և վճռակերպ բաժնի ազգաւթեան իւրոց, մահապարտ սակաւ և սրտմտութեամբ, քան զոր չարագոյն եւս՝ ինքն գլխովին գժնդակ սխորհ. որոց « գերեզման ընդ էր մարմին նորա, ըստ Եւսեբեայ հա » տատարանեան, ... զի զօրեղագոյն ազգին ընդ » իրրեւ 'ի խոր ուզոյ նորա սպրէր զնա, և սչք նորա

1 Եւսեբեայ առեալ յիշեն և սպրք սմանք յիկեկեղեցական պատմչաց զայս գէպս. եթէ առաի և եթէ պլլուսա՝ ոչ վիտեմ, յիշէ և եվեվոյոյի եպիսկոպոսն Նիկիոս յն գործս։ — Բան Տարսուծոյ Հաւմմոյեցւոց՝ զոր մերս Թարգման կոչաս առել, ցուցանէ կամ չարաչար խորտակումն, կամ ուելի քան վի անգամ խորտակել և վատթարել. և է այս ըստ բնագրին ենսեբեան յն Գերմանեան։

Τούτοις προσεπανίζεται τῶ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίους πόλεμος, ἀνδρας ἐξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ συμμάχους Ῥωμαίων, οὓς καὶ αὐτοὺς χριστιανοὺς ὄντας καὶ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένους ὁ θεομισὴς εἰδώλοις θύειν καὶ δαίμοσιν ἀναγκάσαι πειραμένος ἐχθροὺς ἀντὶ φίλων καὶ πολεμίους ἀντὶ συμμάχων κατεστήσατο. ..... Αὐτός μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίους πόλεμον εἶχε τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονεῖτο.

» ասեան և ելին 'ի գուբս 'ի տեղւոջէ իւրեանց ... մինչ » եթող զնա չունչ իւր, և այսպէս ել յաշխարհէ Մաք- » սիմիանա, այն որ նա միայն մնացեալ էր 'ի թշնամեաց » անտի ասատւածպաշտութեանն, և չար էր քան զա- » մենեսեան » : Ընդ նմին վախճան առնոյր տասնա- մեակն հալածանաց քրիստոնէից 'ի հռովմէական ինք- նակալութեան . գազարբէ և խեթ Տրդատայ յաշնմ մարզէ . ուր տասնեակ մի եւս ամաց գայթ 'ի գայթի կային վիճակք որ ընդ կայսերութեամբ Լիկինիոս , առ որում զինուորէրն կրթեալ Տրդատ , և որդ զգառանցեալ ալիան թէպետ և « ներկուածոյ ունելով զհերս » , ժպըր- հէր թաթաւել հառակ անգամ յանպարտ արիւն նորոց նահատակաց. որպիսիք, Ս . Վլաս 'ի Սեբաստիա, ուր յետոյ և Ջառատունքն հռչակաւորք , Ս . Թէոդոր Անա- կղիացի , և այլք . այլ զիարձ Մաքսիմինոս ունելով 'ի մտի, թէ և « ցրուացեալ 'ի սիրոյն Տրդատայ մեր քաղաքաւրի, » անկն ածէր ('ի նմանէ) որպէս արդարեւ 'ի քշնա- » մուց » [1]. այսպէս նախ յահէ հակայիս մերոյ սանձեալ, և յետոյ վաթսարեալ մարտիս պատերազմաց 'ի Մեծէն Կոստանդիանոսէ, իւրովք ձեռօք խեղդ անձին արկեալ սատակէր, և ինքեամբ անհետանայր նօթնագլուխ վի- շապն կայսերակոյս, որ երից գրեթեան գժոխալունչս ընդդէմ եկեղեցւոյ :

Ո՛րքան մեծ փոփոխութիւն եղեւ յաշխարհի և սիրգն նորոյ ամանակի, 'ի միապետել Կոստանդիանոսի և 'ի յուծանել զկապանս հարիւր Փրկաւոյ, համարձակե- ցուցանելով զդպրոցն նորին [2]. զայն ոչ ոք անգիտանայ. այլ թերեւս ոչ և զայն' զի զոր նա յընդարձակագոյն թատեր աշխարհի գործեաց, 'ի վերին տեղւոյն ինքեան կարգեալ, զնոյն բազում ամաք յառաջ յիւրումն ահմա- նեալ վիճակի գործեր Տրդատ արքայ 'ի Հայս . և ոչ մի- այն իրրեւ հանճարոտ պատկեր նախադասափայր լինէր մեծագունին, այլ վազագոյն և լիագոյն կատարէր զնոր նկարակերտութիւնն քան զկայսրն . որ՝ ոչ միայն վասն մեծի տարածութեան երկրին և բազմացեալ ազանց՝ եր- կարագոյն կարօտանայր ժամանակի, այլ իշխեմ ասել թէ և առ գանդուղելոյն կամ յերկուս հետս կազալոյ երբեմն, գէթ ոչ համարձակ և դէպ ուղիղ դիմելոյ ան- դըր՝ ուր գերեւան հառատաւել ցուցանէր , և մինչեւ ցմահ իսկ յապաղելով առնուլ զկնիկն քրիստոնէու- թեան : Ոչ է ինձ առատաւոր քննել և գտանել, առ զգա- շութեան և ըստ աշխարհի ինչ խոհեմութեան, եթէ առ տարտամութեան այնպէս վարեցաւ Կոստանդիանոս. այլ յորժամ կարգ բանից և պատմութեան հրամայեն յառաջ մատուցանել և զէմ ընդդէմ կացուցանել զեր- կոսին նահատակն, զմեծագոյն յեղափոխիչս կարգաց և կրօնից յարեւելս և յարեւմուտս, – մանաւանդ մինչ իսկապէս հանդերձեալ էր մին 'ի նոցանէ երթալ յանդի- ման լինել մեւացն, 'ի տիեզերական մայրաքաղաքին, – անհրաժեշտ հարկ 'ի վերայ հասանէ՝ կալ և անկարկել առ վայր մի յերկոսին միանգամայն, և զտգակռել՝ ըստ ներելի շափոյ իշխանութեան նոցին : Այլ միշ իցեն շափք տարածութեան երկրի իշխանաց, առ գործովք և արդեամբք . – և յայսմ՝ ըստ աստուածային իմն տեսչու- թեան՝ բազում մասամբք նմանք և համեմատք գտան՝ Հռովմայեցին և Արշակունին, և յառաջնմէ կինաց իւ- րեանց : Ըստ ուժոյ և պէսպէս մրցմանց քաղաքեանց Տրդատայ՝ պատմի և Կոստանդեայ ցուցեալ զեր հատա- րակաց կորով զօրութեան . մինամարտեալ ընդ Սարմա- տացւոց ասեմ, 'ի դիմի հարեալ ահաւոր, անցեալ երկ- վարս ընդ Հայհիս . և հանդոյն իմն տարաբաղդ և բազ- մագէմ պանդխտութեանն Տրդատայ , ամս ոչ սակաւս պանդխտել յիւրոյ ծննդեան վայրէն, և 'ի հօրն գրկաց, և կալ իրրեւ 'ի պատանդի և 'ի գիսպահոլ 'ի դրան Դիո- կղետիանոս, և ապա չար եւս՝ Գալերիանոս, ուսանի և զանձուկ փախստեամբ եկն առ հայր իւր, և 'ի զօրակա- նէն կարգեցաւ փոխանակ նորա : Քարիական գործս պա- տերազմից՝ ո՞ քան զո՞ տառապեալ զայն ոչ անիմ ա- սել, առ 'ի չգոյէ մանրապատում պատմից առ մեզ, մինչ գազափարի նորուն բազում են կենդանագրք, քրիս- տոնէից և հեթանոս. և յայսմ բարերարգ և բարեփառ է Կոստանդիանոս, զի մի ըստ միոջէ վանեալ զերբեմն գահակիցն՝ միահեծան տէր եղեւ հռովմէական ինքնա- կալութեան, և զբուն զգլխաւորն զօրինաւոր հին կայս- րըն (Դիոկղետ) 'ի կամաւոր արձականին ընկալեալ. այլ սքան արգարութեամբ. – ոչ կարծեմ անտագիտ լինել յոյսոսիկ. բայց անեպեր և յոյժ գովելի 'ի մարտն և 'ի յաղթանակս 'ի վերայ բարբարոս ազանց. ընդ որոց նը- մանիս՝ հնոյս բազում անգամ մարտնչել և մերոյս քա- գաւորի և յաղթողանալ. և ոչ 'ի վերայ նոցին միայն, այլ և 'ի վերայ Սասանեանց զօրաւորաց, երբեմն ագնա- կանութեամբ կայսերակալանաց և այլ երբեմն միաշնակ, և հռովմ ընդ հզօրագունիցն ընդ նոցին իսկ Հռովմայեցւոց բազխելով, յանհնանար արշաւանին Մաքսիմինոս , և չարաչար հարկանելով զնոսա : Քարիականն ասպարիզի՝ երկարագոյն ամաք գտանի վաստակել մերս արքայ քան զկայսրն, զի ութ 32 ամք եղեն իշխանութեան, իսկ մերոյս հաշուին իրրեւ 36 : – Օրինագիրք Թէոդոսեանց և

1 խորենացի , (Բ . 21 .) յոյժ երգիծանօք հառէ զամանէ , յետ յիշելոյ զմեծարիւն և զփիսաչանալ Կոստանդիանոսի , որ և « ոչ » քոյ ամենայն աբելից կոյսից (գնա) . բայց զոր ստատուածպին քանն » առ նշրպետեցոյն անհնարին համարեալ՝ չարաչարեան փոփոխումն » նոյն և ստատուած պատահէր . Ընդու անկարելի է զնայոցյան » փոխել , և նշիսվպոյոց՝ գիմաբերին , նոյնպէս մարդոյ ստատ- » ըոյսի գրաբան : Քանգի նախ ստ . 'ի հաւատան գասեի գրեալ , և » երկրորդ ստ . բարեգործեին իւր՝ ապաստամբ . յորոյց հալածանս » հնկեցուց , և . Նշնագործեին գազանի ընդդէմ կոստանդիանոսի . » նաև չարիս բռնութեանս ամենեցուն հատոյց՝ որ ընդ իւրով իշխա- » նութեամբն էին , ջանկասէրս ստ և գարշելի ոչեւոր , ներկուա- » ծոյ ունելով զհերս « հայելս վխճանեալ նորա» յետ պատերազմեան 'ի կոստանդիանոսի՝ ոչ որպէս պատմէ յետ այոց բանից՝ թոռն նոցի՛ եղեւ , « թնդալ (՝ի նա կոստանդիանոսի) որպէս 'ի ծո- » բանի և . 'ի քիսապր , նա ասեն՝ 'ի Գալլիսս հանգերձ երկաթի » կապանօք գնիլ 'ի մնասս , զի ապրեցեալ ստ Աստուած՝ որում » մեղան , թերեւս երկայնամիտ լիսի ստ նա ց . այլ զկնի ստանչոց պատմութեանցն 'ի Պանեգիսս և 'ի Թիսկիս , յամի 313 , և . գա- չանց հաստութեան , յետ իսն ամաց (323) միւսանգամ յաղթե- հարեալ 'ի Թրիւսիոպոլիս , ստ ամի ձառայանաց կամ գժոգակագոյն եւս մանուտն՝ անձամբ անձին խեղդ արկ 'ի Թեսաղոնիկէ . (16 մայիսի , 324) :

2 Շրջմաբանակն արգելման հալածանաց և ապաստութեան քրիս- տոնէից՝ ստատ . 'ի Մեդիոլան ց'12 մարտի , 313 ամի :

որ ըստ նոցանէ՝ պահին մասամբ և զգաստական օրէնս առնմանեալս ՚ի Կոստանդիանոսէ, որպէս և զեկեղեցս կանս ինչ զրուցեն պատմիչք. զՏրդատայ՝ սակաւ ինչ ասացեն պատմիչք մեր. այլ և ՚ի սակաւուն նշմարի ՚ի նմա հանճար և չան մեծ ՚ի պահպանութիւն աշխարհին և յապահովութիւն, զինուորական բաժանմունքն և վիճակք. և ըստ քաղաքական հրահանգաց՝ դասաւորութեամբք՝ ոչ պատուհէից միայն և զրանկաց, այլ և համ. օրէն Հայոսանանեայց առմից՝ ՚ի բարձս և ՚ի կացս՝ յարքունի ռաճաթին և յոշխարհսխաւմս ասեն, զորոց թիւ յիշեցաք ՚ի 400 կամ յ՚900 աթոռ. համարել. խակ ասէ ՚ի փոյթ մեծաւոր և հզեւոր հրահանգաց աշխարհին և անձին՝ անհամեմատ առաւելեալ երեւի ինձ թագաւորն քան զկայսրն. չասի զամանէ մակացութեանց պարապելով ՚ի չ՚ասլ և յոխերիմ արքունիս կայսերաց, և չորս մութեան թուին բանք կ՚ասերեալ ՚ի գրաւոսան զնմանէ. այլ զՏրդատ ասէ պատմիչ իւր՝ զեզերեալ և յոստումն հեղինական գոլոթեան և փիլիսոփայութեան, և ՚ի հաւատալն ՚ի Քրիստոս՝ առաջին զինքն ըղերձեալ յաչակերտութիւն Լուսաւորչին։ Քայամ մասին՝ հաւատոց և ՚ևերաշխարհն հաւատոց և քրիստոսակիր հոգւոց, ոչ ինու դանդաղեմ զերագոյն համարել զՏրդատ, որ՝ եթէ ՚ի հեթանոսութեանն բրտագոյն և գազանագոյն էր քան զկոստանդիանոս, ՚ի քրիստոնէութենէն ազնուագոյն և հեզագոյն ցուցաւ. ՚ի սրբարար ականց Եփրատայ՝ ել նա որպէս առն մի համակ պայծառափայլ, մինչ ՚ի Կոստանդիանոս ժամագ հին մարդոյն՝ երեւէին, անլուայ մնալով ՚ի սուրբ յաւազանէն. այլ և խայտուքն ընծաւ. որովք՝ թերեւս ոչ պակաս քան զհին գահակիցսն, գուշէ և աւելի եւս՝ անգթացեալ և անկրկնացեալ՝ ՚ի պէսպէս մահաւոր մահանաց զվերծաւորագոյնս բնութեան իւրոց, գկին, զփեսայ, զաներ, և գլուխ ամենայն ոգոյնաց՝ զանդրանիկն առաքինի, գկորովին Կրիսպոս, որ գերազանցել գուշակիւբ քան զկայրն. Քաղ գկոտորած կարծեցեալ կուսակցաց սպին։ Ցորս ակն արկեալ անեաշտ քննիչ բարուց և զգացմանց սրտի՝ ոչ կարէ օրինել զկոստանդիանոս, որքան և գործք մեծամեծք կատարեալք իցեն ՚ի նմանէ. և հարկ է անագանեալ մկրտութեամբն և կանխեալ երախտեաքն առ եկեղեցի՝ ծածկել զսխալս կան և զարիւնարբուշ տեսարանն, և յանձն առնել գնա յանառաքման գթութիւն Աբարչին, որպ անքնին են կըշիռք և անքիւ օրէնսք ՚ի խորանս իւր։ Այլ ներհակաբար ամին՝ որքան գորովով և խնամով ստածէր Տրդատ զընտանիս իւր, վկայէ պատմիչ նորա, որ ամենայն ուրեք զՏիկին նորա Աչխէն և գգայրն գագլիր գործակից նմին ցուցանէ, ՚ի բրածոյ հիմանց ստէարապ վկայութեացն՝ մինչեւ ՚ի ձեռնարկս արքունի հրովարտակաց.— վկայ է յաղագ նորա և անդրանիկ խոսրով, զոր՝ թէ պէտ տեսանէր հայրն՝ սակաւ մարմնով և ոչ նմանեալ՝ ոչ հսկայական հասակի իւրում և ոչ արիական պտոյն, այլ ոչ զրկեալ յաթոռոյն, զոյլ ոք յորդւոցն կարգելով ժառանգ. — վկայ է և կացեալ արտաստէն Հաւանոյ Գաւանոյ՝ ՚ի հանար քեան իւրոյ Խոսրովիդխտոյ. որոյ գերբակք անգամ առասել սպգեն խանգս սերոյինս, քան փառս փոքրիկս մարդացածոյ և կարկառեալ կամար յաղթից Կոստանդիանու[1]։

Բայց արդ դառնալ մեզ պիտի յոճ նախագրելոցս, և հանդիպեցուցանել իրերաց երես առ երես՝ զերկոսին պատկառանս՝ զոր ՚ի կիլիս փորձեաք։ Որպէս համարս քրիստոնէութեան Տրդատայ հնչեցեալ՝ գղրդեցոյց զզբունս կացսերացն, նոյն և հաչակ հատատոյ Կոստանդիանոս՝ հրճուեցուցիչ հանուրց հաւատացելոց՝ զվեհագոյն նոցին վէրս արջոյ՝ լոյոյ ըստ մեծութեան ոգւոյն և ըստ բազձանացն. երկրորդ իսն արտաքին պարիսպ ամրութեան համարեցաւ ածել զիւրով Հայաստան աշխարհս. և փութայր դիմել երթալ կարկառել ազ խնդութեան և գաշնակցութեան՝ առ վաղեմի մեներիսն իւր և նժգնհակից։

Մի յերեւելի դէպսց պատմութեան մերոյ և նշանաւոր գործոց յամենայնի քաջնչանն Տրդատայ, է երթ նորա ՚ի Հռոմ, որ և աներկայ մնայ մտագիւբ քննութեան, ՚ի թօթափելն զանհնգնեզ կարծիս և զրանս ՚ի նոյն յաբեալս և գչաղփատիանս ատեղծ թզիծն գաշանց. որ ոչ միայն զրպարտս մղզրեցոյց երբեմն, այլ թերեւս յաղագ համիան եւս անկեալ հաւատս՝ ոչ լոկ քաղաքական գաշնակցութեան ազդաւ լինել զերթն այն Տրդատայ, այլ և եկեղեցական սահմանագրութեանց եպիսկոպատապետին Հայոց ընդ քահանայապետին Հռոմայ. և զի վազ ուրեմն բարձաւ ՚ի մէնչ քաղաքական գլխաւորութիւն. խակ կրօնականն մնաց և մնայ, ՚ի սա ընթանան յաւէտ միաբ և բանք. այլ տատգութեամբ՝ Գրիգոր՝ յոյժ երկրորդական դէմս ունէր յայսպիսում ուղեւորութեան և գործառնութեան, որոյ՝ խոկապէս քաղաքական էր նպատակ. թէպէտ և ոչ է անտեղի՝ վարկանել, նա մնատանդ և պատճառ խակ, եթէ յարժամ երկրքին քաղաքակ գլուխքն խորհրդակցէին ընդ միմեանս, և նուիրապետքն կրօնականք զեկեղեցւոյ հոգոյեալ իցեն. բայց ոչ ըստ անոխապատասխան հակառակաբանութեանց՝ մեծացուցանելոյ զմիոյն տիեզերական և զմիւսոյն ընդգծականաժառալ իշխանութիւն հոգեւոր։ Բանք ինչ Ձենովբոյ զեպիսկոպոսաց հրաւիրելոց ՚ի Հայս (զոր վերագոյն տրեք յիշեցաք), պատահելոց Ս. Գրիգորի ՚ի ցարձի նորա ՚ի Հռոմ, և առանգութիւն թերելոյ սորա անտի պաշտօնեայս եկեղեցւոյ[2], վկայութիւն Ագաթանգեղեայ և համարեն պատմչաց, հաւատալք են ընկերբելոյ նորա արքային Հայոց. որ, որպէս տեսաք յառաջագոյն, յամենայն կարեւոր դէպս և ՚ի տեղիս առ իւր առնէր զԳրիգոր[3]. հաւատագոյն թերեւս ՚ի գրաւոր յիշատակաց երթի սորա ՚ի Հռոմ՝ է իւրով խակ ձեռամբ զբռնալեալ առմնանագիր Աւաքելոյ վանաց Տարօնոյ, ՚ի

1 Քանզի յառաջագոյն կամարն այն կանգնեալ և նուիրեալ էր յաղթանակի պղոյ կայսեր։

2 Գերա կաթողիկոս (ըստ Մովս. կաղանկատ. Ա. ԺԱ) ՚ի Քրիստն առ վաչէ Թագաւոր Աղուանից, յիշեցուցանէր նմա զնախնիսպատն նկեալ ՚ի Հռոմի ընդ Տրդատայ, որ առաւ առաքնորդ սրբոյն Գրեգ։

3 Ցայն ներբողէ Լուսաւորչի Ոսկիբերանն, կամ Թէոփիլոս, և Թէ այլ ոք՝ ի՝ ՚ի վկայից է, առելով. 4 Որ և ՚ի նոյն խակ ՚ի մայ-

յոյն բարբառոյ գտեալ և յեղեալ ՚ի հայ, ՚ի ԺԱ. դարս. Ձեռամբ կամ հրամանաւ Զաքառանելի Մամիկոնոյ [1], — Որքան աներկբայ է գնալն առ կայսր և դաշնակցութիւն Տրդատայ, զոր առեալ յիշեն քաշանայապետք մեր և նախարարք ՚ի գրէն առ յաղթող Կոստանդիանոս [2], այնքան անաւգոյ և կամամտածական մեզ պայմանիք գաշանցեն. այլ չատ է հաւատալ, եթէ նորոգեցան որ ինչ իբր 20 ամս յառաջագոյն ասհմանեալք էին յաւուրս չորրորդապետութեան կայսերաց՝ ՚ի գաղնագրութենէն Մծբնայ ընդ Պարսից, և վերահին գծեցան ասհմանք ազգութեան Տրդատայ, թերևս ընդարձակեալք յայսմ կամ յայն կուսէ [3]: — Ցետ այսր կարեւոր խնդրոյ՝ առեղծուած համարիմ քննել, եթէ արդարեւ այնքան բազմադունդ բանակաւ 70,000 զօրաց, և չորեքտասն գահերէց իշխանաք ասահարին և ասագազանն պատահեցեալ գրաւեն, և եկեղեցւոյն [4], յորմէ անկաւ Տրդատ, կամ ցոր վայր նոքա զօր, և որովք միացեալով հանդիպեցաւ կայսեր, և ձրպէս գիտող պատահեցաւ և պատահաց: Այս յայտ է, զի յա-

[1] Ոմանք թերևս պլշղլնել բանք ինչ յաջմանոյիլսատակ ասէմանագրիս, և այնչափ ՚ի թարգմանութենեն, այլ ատաղութեան հաւատարիմ բնծայէ. յորում և այս է բանն որ խնդրոյս մերոյ ՚ի հարց, և չէ հնար յԱգաթանգեղոսէ ատանգութենէն. " Խնամքն " Աստուծոյ և ասաջնորդութեամբ կամ հզօր ինձ և ատաստածա- " սէր և քրիստոսասէր արքային Հայոց Տրդատայ, գիտալ ՚ի տես " ՚ի սէր և ՚ի միաբանութիւն մեծ քրիստոսասէրն և բարեպաշտ ա- " խորհակալ կայսերն Հռոմէական Կոստանդիանոսի, հանդերձ " բազում ազատագունդ զորաւք Հայոց, ուր հաղաբաս. որով հա- " սեալ ՚ի մեծ մայրաքաղաքն և յարքայանիստ գահն Հռոմ մեծամեծ " պատուով և ամենայառատ սիրով ընկալեալ եղեալ յատաստածասէր և " բարեպաշտ արքային Կոստանդիանոսէ, և ՚ի սուրբ ատաքելահաման " հայրապետէն Սիլվեստրոսէ: Կացեալ ժամանակս ինչ առ նոսին, " գայն սիրոյ և միաբանութեան եղեալ առ միմեանս, Քրիստոսի ա- " րեամբն կիզել և մխիթարել, զի անէրելի լիցի ուխտ և միաբանու- " թիւն Հայոց և Յունաց, մինչեւ ՚ի կատարած աշխարհի " [2] — Թարգմանութիւն գրոցս եգեալ է իբրև յամի 1080, և բնագիրք իսկ թարգմանութենեն է որ պահի ցսոց ՚ի Նդի վանս Աստղիոց, ասկաս ամեն յատալ քան զդիմումն Ա Խոշակրաց յարեւելս. այլ բան կանխելոյ համարատս արքային ազգին Յերանից, զոյս տեսուն փոխանակ Հռոմէականոց մտածեալ է թարգմանն ՚ի բանից զոր ոչ է տեղւոյս երկարաբէն ՚ի քեն տատուցանել:

[3] Արդէս Վ.բմանէս Հայրապետ առ Կոստանդ կայսր. (Խորեն. Գ. Գ.), և նախաբարք յաւուրս Վաթպանայ առ ԽԷզոգոս Փոյր. (Ագաթ. Գ. Գ.):

[3] Հաւանաբէն անփոփոխ պահելոցն ասհմանքն եգեալք հաստատեալք Պարսից յամի 297. քառղի Ագաթանգեղոս յետ ուղեւորութեան ՚ի Հռոմ գրելով, պատճառ ասհմանագրէ վերինքն Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Տրդատայ և հովանաւորութեամբ Գրիգորի. " Ի Աստուածոյ քաղաքէն' առ աշխարհն Խոզտանդ, մինչեւ " առ Կապաբիտը, մինչ ՚ի սահմանս Մարքիայ (գրէի' " Մհխթայ), մինչև ՚ի գրաւս Աշտանդ, մինչև ՚ի սահմանս Կաս- " պից, ՚ի Փոյտակարան քաղաք արքայութենեն Հայոց. և Աշ- " գոյտդ քաղաքէն (յարեւմտից հարաւոյ) մինչեւ առ Մծբին քա- " ղաքաս, քերէր առ սահմանաւքն Աղուանից, առ Կոր-չիրական երկրաւն և առ Կորչոյք, մինչեւ յառեալ երկիրն Մարսոյ, մինչեւ " առ սահմանս Մարքիոյան խրամին, մինչեւ Ա.Ա.արդասահման ". Որպէս անասնիք' յերեսաց կուշտանդ' հեռանալոյ, յաթենէից և ՚ի հարաւոյ գանգանեն սահմանքն քան գսովորեալ ծանուցեալ չափ Հայոց Մեծոց. իսկ յարեւմտից' ՚ի մերձաւոր մարզէ կոյսեբաթենեան անչխատակ ՚ի ասաջորդին' ՚ի Աստուածոյ քաղաքէն մինչև Ա.Ա.դասոյցն, որ է ասել մինչ Մծբին և փոքուն Հայոց և երեք լեռնոյս բոլորովին ՚ի կողմանէ քառասի, (Մծբնոյս քաղ ՚ի կողմանէ ինչ Գ Հայոց), և սահմանին թագաւոր կարգեալ Նմին ՚ի Կոստանդիանոսէ' եղբօրորդի նորին Աննէքաթիանոս:

Յամենայնի մեծապատ հնգիկակ Պատմչդ Թղթոյն' սահմանեալ ասէ Կոստանդիանոս զվան Տրդատայ, " Զգեցուցանել Արմենիան (Ա " Հայս), գկապազովիկա' զոր հանեալ էր ՚ի Հայոց Պահպէն, կե- " սարեա. և այս է բան հայրենիք Տրդատայ, ՚ի լեռնէն Արձայ " (Արգէսատ) մինչև ՚ի լեռան Աբրատատայ, ՚ի Գողլ գետոյն Եփ- " լեսացեաց (Հելենոպոլեսացոց) մինչեւ. ՚ի հզոր գետն Տի- " գրիս մեծ. իսկ ՚ի կողմանց յոս Հայաստանեայց' արշաւի բացուկն " իւր բանեցնէ և Թուրն Թաւթեացէ' Նմա հպիպէ ":

[4] Ակատարիչ և յայսմ մասին պերճաբանութիւն վերոյիշեալ Թղթոյն. " Պատկերացք զմեծ արքայս Տրդատ' կոչնեբական թագիս " մերով, լուսաւոր ակամբք յորինեալ և մեծամեծ մարգարտով " չրջապատեալ, և զարգարեցուք զսկայաճաղդն հաւատն' ծավալին " ծերանալոյ և պատնական մեծ աչքուք մարգարտամաքուք. և զան- " կին գոսթ հոր իմոյ հզօրի սեծի ընդ մէջ Տրդատայ քաջի. և զի- " նաւորական զարդուք և գինուք մերովք, արքունադրոշմ նշանաւոր " կատար, ծավալին պատնէշ հրեղինաւոր ասկեայրք, սատակը- " հաւաշնեակք. և հրկայիք վիշապամարք, գոմարատակք սեղան " գոնեարք, և գունագեղ գինուք պատրաստեալ սիրելոյդ(նշանագ) " խոխտակելիապէս (ասկեղէնովք), զրատրեցուսս անհպատոյ չհեփ- " բալոք, հրգնեակս յարգանաւոք, և միաձագանգն իսկ ամենայն " զարգարեալ և ամենայն պատրաստութեամբ պատահի իմոյ պատա- " սիրելի գաբերելոյս իմ' Ըստ զոր և մեծապատիւ դիւրոյս մեր Պատ- " սեհէս(Պաքոսիմեան Փաստոս) և քոյրս սրանդիչագեղ Կոստան- " սիա' պատրաստեալն բնծայս զարմանագանս, որովք պատկանիլ " բանիցն արեւելեան վայելչափայլ թագաւորն Պահն Պարթեն, և " չքնաղագեղ արիարդն Հայոց Մեծոց Խոսրովիդուխտ գավթհսայն " (duchessa), զրաց ատանելոյն թագս և պատիս յատկութիւնս և " յատկիս ամբարելատնտեսութիւն, ոսկեմանեայս բազմապարտս, և " բանաստեղս բիւրապատս և վարսակալս վայելչազարդս, և այլ " գարգս բազում անանց, և յայրբէմեղիկոս' գործք հարատարագ ան- " պիտոյ և անգինք, գոզենս գազմատակաս. Նորիւբ և յատն " բարձեալ ՚ի ուրուք ասանց ասանց ասանց

մինային մեծ և հակայագործ տեսաւ Տրդատ, և անդէպ է պլղագ տալ և յայսմ հանդիսի[1]. և թէ ոչ բիւրաւորս՝ այլ հազարաւորս հաշուելի է զոյղկիցսն՝ ի ըստ միոջէ յայնեւայլ հանգոյս թագեալս՝ ի պահ և՝ի սպասդարձին. և՝ի թաթափելն իսկ զմեծապանծութիւնս պատմչաց, զպղպեալսն իսկ յԱգաթանգեղեայ մատենին, միարբ է ընդունել զայս բան նորին, եթէ երթեալքն՝ « մեծա-» րեալ լինէին գործունէիւք, մեծապատիւ չքեղութեանն » կարգիւք, յարգանաց և յեկեղեցւոյն, և՝ի պա-» տուական իշխանաց քաղաքին, և մեծամեծ պատուա-» գիւ և երեւելի պարգեւօքն պատուել սիրով. և ամե-» նայն իրաք աշողելովք երանելին յոսխիապատ կառս ար-» քունատուրս, և մեծաւ չքուն և բազում վայելչութեամբ » ունէին զնանապարհս արքունականս ... ըստ արժա-» նաւորութեան արքայութեանն մեծապէս պատուել». — և՝ի գործին՝ առաքելով զպարգեւել « զոսկին և » զարծաթ և զպատուական կապուտն ... և զոսկի սպասս » կայսերն ...՝ի նաէբս սպասս Աստուծոյ եկեղեցւոյն, » և՝ի տունս նաէիրաց արդ վկայիցն » (Ագաթանգեղոս)։

Զկայսերականան յիշելով զառաս՝ միտք մերազնեից անժոյժ ընթանան և՝ի թագաւորականն, ոչ շատացեալ լոկ վայելուչ համարել զՏրդատայ ընծայաբերութիւն, այլ գիտել ինչ և զոյգէան, զորմէ լռեն պատմիչք. բայց յատուկագիտելն ունին խոստացիք, և առանձինն պատմութիւնք քաղաքին՝ (Վենետկոյ) յորմէ գրեմս, եթէ Տրդատ թագաւոր Հայոց (զոր համարին զՊարթեւն որ առ Ներսեհս), տարեալ իւր ընծայ առ կայսր զչորեսին գերահռչակ պղնձագործ ոսկիագործ երկուորս, զոր նկատեմս յառաջ՝ ի բարերաւանդակ ճանապարհ աննման առանցի Սրբոյ Մարկոսի՝ յանմնման հրապարակի Ադրիական մայրաքաղաքին. և պատշաճագոյն համարիմ՝ ի հակակշռ մերմէ և՝ի Սրբոյ Տրդատայ՝ առաքերեալ զնուագուած առաջ քանոյ նախնեացն իւրոց յարշաւանին Եգիպտոս (յԱլեքսանդրիէ կամ՝ ի Տիգրանայ), զձեռագործս գերազոյն ճարտարացն Յունաց, զՊրաքսիտեղեայ և Լիւսիպպոսի[2], և առյարձակել կառուցեալ զնոսին յաղթանակ՝ ի վերայ յաղթականն կամարի Կառանդիանոս. յորմէ յետոյ փոխադրեցան՝ ի Նորաչէն և յիւրանուն Նորին՝ ի քաղաք, և անուանս յաւուրս թագաւորելեան մեծագործին մերոյ Լեւոնի՝ այսր՝ ի վենետիկ, ՝ի յաւերժական փառս Տրդատայ՝ ի յոչ գիտացեալ իրացս, որամ փոքր՝ ի չուտ վկայեն և հին տեզագրողք Հռովմայ՝ առ ինչ կրեալք ժամանակաւ քան զՏրդատ[3]։

Թողացուք զայս առնդութեան, որ եթէ ոչ թուիցի հաճոյ, կամ անառի պարծելութիւն մեզ համարեացի զայսպիսի չքնաղ անգրիս թագացանել ձեռամբ Տրդատայ՝ ի նշանակեալդ փառացական կառաւ, մասաւորին արեւմն՝ ի նմանէ արժանիք լեգէոնացն կռփելոց ընդ Մաքսիմինու՝ ի խաչագծեցիկ գնդից Հայոց իւրոց, որպէս երբեմն յեռագարձին առ Օգոստոս՝ կապուտեալքն՝ ի Պարթեւաց՝ ի պատուհան Կրաստոսի։ Իսկ ինձ քոյլ ասացի՝ ի հաստատութիւն կարեւորագունի խնդրոյս, որ է երթալն Տրդատայ՝ ի Հռոմ, յուզել և զժամանակին։ — Գիտելիք առաւել զյաղթական մեծաս Կառանդիանոսի՝ յետ պատերազմին և գնացմանն կորառեան Մաքսենտեայ՝ ՝ի կայսերական մայրաքաղաքն, յետս կայս 312 առմին (29 հոկտ.), առ քաշանայապետութեամբ Սրբոյն Մելքիադեայ. առ որով ասէ և պատմիչ մեր՝ կամեցեալ Տրդատայ գալ այսր՝ այլ արշաւանք հիւսիսականացն և Մաքսիմինու՝ յերկիր իւր, և յետ այնր պատերազմանք յետնոյս ընդ Լիկիանոս (313), և յետոյ եւս տարեաքն ընդ Կառանդիանոս (314), խոտան եղեն ուղեւ թագաւորին մերոյ՝ ցամս երկուս, մինչեւ հաշտութեան դաշինս եղեն երկոքին միացեալ հակառակորդ կայսերքն, և բաժանեցին յերկուս զաշխարհս ինքնակալութեանն, յայնժամ պարապ գտեալ Կառանդիանոս՝ գարձ արար՝ ի Հռոմ, և կատարեաց անդ մեծաս հանդիսիս զասնամեակ կայսերութեան իւրոյ, յամսեանի 315 ամին (յամենան օգոստոսի). այն ամ՝ որպէս ըստ դիպաց մեծի հանդիսին՝ ի ճահ գալը և գալառեան Տրդատայ, առաւգապէս և այնպէս եղելով համարիմ, կամ ըստ բանս բաղդի, կամ յառաջագոյն գիտելով Տրդատայ գժամանակ նաւակատեացն Կառանդիանոսի՝ վկայութիւն ունիմ առ այս վեսերական, կտրեմ զանխուլ՝ ի յոլովից և կամ յամենեցուն ձեռացեալ, զհրովարտակն կամ զպատուէր Կառանդեայ կայսեր՝ որդւոյ և յաջորդի Մեծին Կառանդիանոս, առ ամն՝ ի նախաթարաց իւրոց

1 Ըստ Ագաթանգեղեայ. « Ականջք ընդ իւր զմեծ արքունիսկս » պատ Գրիգոր, և զեորան որդին կընծայէր, և զեպիսկոպոսն » Աքրիանոս (գերբեցպոյն յաստիճանականքն). և՝ի գինւորական » կոչմանէն՝ գչորեսին գանձերքեան իւրոյ առաքին. առաքին, զԱ-» ռաքմանակալն՝ ի Նոր Շիրական կոչմանէն, և Արիրորդ՝ Սահ-» մանակալն յԱորձառաստենոց կոչմանէն, և Արերորդն՝ յԱրտա-» տական կոչմանէն, չորրորդն՝ ի Մաքքիաց կոչմանէն, զմեծ իշ-» խանն Աղձից առն, և զԹագադերն Ասպետ, և զՎաղարշապատ » մեծ, և զիշխանն Մոկաց, և զիշխանն Արշուսենից, և զիշխանն » Ռշտունեաց, և զիշխանն Վասպուրականաց առնն, և զՇահապ » Շահապիվանի, և զիշխանն Ապահունեաց առնն, և այլ բա-» զում մեծամեծից, և համառաստն հազարաւ բնակք զորուն հան-» գերձ »։ — Ընդ որս էր և ինքն զորագործն արքունի, որ գործս-» սին հասէ. բան կարծեաց հնդկական թղթոյն Դաշտոց՝ երեւի և թագաժառանգին խոստով երթեալ ընդ հօր իւրում։

2 Ըստ կարծեաց ոմանց Հռոմանից, յորոց մին՝ Փիղիքասյ իսկ ընծայէ զնուագան, գերազոյնն յանդգնագոյնս Հելլենաց։

3. Մի յառաջոց յիշատակ պղնձեայ երկուորցս՝ յանուն Տրդատայ, է վիկտոր Պոլլիոս, ՝ի տեզագրութեան Լ թագի Հռովմայ. մեռ ասի անուանն՝ ժամանակակից Վեսպեսիանոս կայսեր կամ Տիտոսի, որ է ՝ի կնս Լ գարու, յաւուրս վերագանձին Տրդատայ ՝ի նմին թագի յիշէ. Equum Tiridatis Regis Armeniorum. Բայց պիտի է զի ոչ միայն վենետկեան երկուորս այլ և որք յորդ ՝ի Հռովմ կան Յանն Նորին նմանիք՝ յաւուրսիմ առ այս վեսերական, կտրեմ զանխուլ՝ ի յոլովից և կամ յամենեցուն Յունաց Տրդատայ գժամանակ Նաւակատեացն Կառանդիանոսի։ Վկայութիւն ուն

'ի փոքր Ասիա, առ 'ի տալ Արշակայ Թագաւորի Հայոց' առաքանդակս կայսերականաս' յերթեւեկութեանն։ Դէպք իրացն և ժամանակն' յայտ է թէ յետոյ են քան զկընդրոյս մերոյ. այլ' բաւս հաստատութեան արքին կայ Ասոյ 'ի առաջագրութեան հրամարտակին, իբրու տուեալ 'ի հինգերորդ հիւպատոսին Կոստանդիանոսի և Լիկինիոս. գիտեմք առաջս զի երկոքին ոչ կայսերակից էին զհինգերորդ հնուագն հիւպատոս կոչին 'ի վերոյ նշանակեալ 315 ամին։ Արդ հաւատոյ արեալն այսու' զի և 'ի ամին իսկ ամի առեալ էր հրամարտակ մի կայսերական' վասն Թագաւորին Հայոց, որ էր ինքն Տրդատ, և թէ 'ի սակս երթեւեկութեան նորա սահմանաւոր արքունատուր կոչեցին' զոր ցուցանէր մեզ Ագաթանգեղոս, և եթէ յայլ ինչ սակս. եթէ առաքինին, յայտ առագիկ լինի' զի վազագոյն ազդեցեալ էր Կոստանդիանոսի եկն Տրդատայ, և հրամայեալ հանդերձել հիւրոյն մեծի' կոչս կայսերականս. և եթէ երկրորդն, 'ի դէպ է ասել դարձեալ' եթէ յայնմ ամի եղեւ և կինքեցաւ ընդ նոսա հաւանութիւնն, կամ բաս մերայոցս' Թուղրն դալոց, ոչ առեղծաւանեալն որ արդ գոանի, այլ կորուսեալ և բնագրաւ և թարգմանութեամբ։ Արդ այսպէս լիցին հաւատք և երթալոյն և դաշնակցութեան Տրդատայ, և ժամանակին, յորում արգէն զՄելքիսեդէս յաջորդեալ էր Ս. Սեղբեստրոս, ընդ որում զրուցին և մերայս Լուսաւորչի' ոչ միայն տեսաւորեալ այլ և դաշնաւորեալ։ – Դարձցի արդ Տրդատ, անարիւն' այլ մեծաշուք եւս յաղթանակաւ' միաբանութեան մեծագոր ինքնակալին' յաթոռ իւր անկրկեան, եկեղեցագործ Գրիգորիս իւրով. և եթէ հաճոյ Քրիստոսի' զօրէն տաճամիկի դաշնակցին, կատարեսցէ և ինքն զերեսնամեակ Թագաւորութեան իւրոյ, որ ընդ յայնմ ժամանակի, և անմարթ էր չառնել աչխարհախառն հանդէս Հայոց 'ի վերագառնալ մեծի Թագաւորի իւրեանց յայնքան հեռաւոր և յերկար ճանապարհէ, և այնքան չքով և առատաձեռ։

Քնա երեսնամեակ բազմագիմի պատահարաց և քաղաքավարութեան ըստ կամս և ըստ ոչ կամս հռոմէական ինքնակալացն, արդ անգրաբացեալ Տրդատայ' հաստատութեամբ քան նիզակակցութեամբ Կոստանդիանոս, գոն գործէր այնուհետեւ ոչ յաչխարհակալել, այլ զաչխարհ իւր բարգաւաճ կացուցանել նոքագիտ յատուկ կրթութիւն, և 'ի ձեռն Լուսաւորչին իւրոյ սիրել զնոյն նաեւ 'ի սահմանակից աչխարհս վրաց, Աղուանից և Կովկասացոց խաժադաժ ազգաց, և եւս առաւել 'ի սեփական ժողովուրդ իւր 'ի Հայս. որոց միապետել տիրաբար' ոչ էր գործ դիւրին առն աննմանելոյ Նմին. իսկ զբաւութիւն բարեացն կակղել և արմատախիլ առնել դհեթանոսական աւանդութիւնս և բժժանս' բազում ջանից և յոլով ժամանակի պէտք էին, մանաւանդ յորդորգոյն երկնապարգեւ շնորհաց. որ է զի 'ի վսեմականն ներգործէ և կատարէ, և է զի յաչխիկ և ընդերկար ազդեցութեամբ. և է իսկ երբեք տեսանել դէմս շնորհաց, այլ ոչ գոանել սիրտս շնորհընկալս, 'ի վերին և բնաս միայն ունելով զսերմն աւետարանին և ոչ թափ 'ի խորս անցեալ։ – Զէ զարմանաց' եթէ գոյին և յերկրի տէրութեան Տրդատայ առաքեալք քրիստոնեայք ուսանք, առ ականէ կամ առ ուի ընդունոգք զձեռ կինգոյն, այլ ոչ զսիպան վասն որոց, որպէս խորհրդածէ ոմն 'ի պատմութենից, « Աւասիկ էր երկիր Թագաւորին 'ի վերոյ նոյ նոցա որք գոյին 'ի մկրտութիւն, քան զինքնակամ » յաժարութիւնն »։ Այլ որպէս Գրիգոր' զամենայն ժամանակս հայրապետութեան իւրոյ, նոյն և Տրդատ զկերկարեալ Թագաւորութեանն' ոչ կասէր յերկրորդ Լուսաւորչին լինելոյ. վերածնութեամն յաւասանէն Թուէր վերածնեալ և 'ի տիս. հոլովք ամոյ' զոլեսն այլ ոչ գկորուլն ձաղէին. հակայանայր և 'ի ծերութեանն, և եռայր երիտասարդօրէն. և որքան հարկաւ հասակին մերձագոյնս մտէր յ'ելիցն ժամագրութիւն, այնքան լրջմտագոյն առաքինանայր 'ի քաջընթացն ասպարիզի։ Տեսանէր զաչխարհ բովանդակ կերպարանափոխ եղեալ, մանաւանդ Թէ աչխարհ նոր 'ի վերոյ հնոյն կանդնեալ, յորմէ մի ըստ միոջէ խոյս եառն անհետացան' կայսերքն և կայսերակերպք իրր երկտասանք, ընդ որս կենդանիոյ և գործակից էր եղեալ, նա և նոյն ինքն Կոստանդիանոս մեծն այն' յետ ամենեցուն. յայնքան փարագանց և 'ի հզօրաց' որք պէտս գործոյ բարեաւ և չարաւ' և համբաւով լցին զաչխարհ, և աչխարհս ոչ լցաւ, ինքն միայն մենաշնորհ ալեւորեալ կայր կանգուն, որպէս 'ի փլատակս մեծի ապարանից սիւն մի բարձր և խոյացեղ 'ի միջի տանդ խորտակելոց և անխիլրա տապաստ անկելոց. – յարակիրթ 'ի մանկութենէ իւրմէ 'ի մարտս և մենամարտս, ըմբիշ, սխոլեան յաղթող յագտնի, 'ի կըռկիսի 'ի դաշտի, վանիչ Պարսից և հիւսիսականաց, Հոնաց և Գթաց, և անդամ հռոմէական կառաւուց, հրաչակալ յարեւելս և յարեւմտս, պահպանիչ բանաւորաց, պատկառելի հայրապետաց, սիրելի աղքատաց, ահարկու խոթամտաց, ոչ եւս էր նմա այնուհետեւ փոյթ ինչ զաչխարհէ, զհամոյ և զչքոյ նորին. յամենեցուն հանդէս, 'ի վայելս և 'ի փառս նորին վեհ և հակակ երեւեալ, հակայանալ իմն և հոգւոյն մեծի նմա այնուհետեւ, և 'ի նոյն փափագէր։ – Այլ ոչ գիտեմ' իրոյ հոգւոյն առաւել ուշ անէր' եթէ իրացոյն ամենեցուն, զոր խաղացուցեալ յահէ հինից, և ամրացուցեալ քաղաքական կարգագ, երկնապաղաքացիս կամէր յարտարել։ Ոչ կարէր զամենեսեան իւր պէս Թագաւոր կարգել, այլ ըստ ձոյր և նկրտէր հաւատոյ աստուածապաշտս և քրիստոսաբերս առնել. զինքն իսկ առ այս տալով օրինակ'. և սիրազագոյն Քերեւս յայտ գերազնակ մասին' քան յամենայն սիրազուածս իւր առաքինս. և որքան երբեմն յախորժացեալ ամբարհաւաճեալ 'ի նոյնս' գերագոյն ամենքան գհաւատոյ մարդիկ կարծէր զինքն' նաբուգոդնոսորեան մուգ, նոյնքան և խոնարհեալ ընդ լծոյ Քրիստոսի, գհաւատս, զպաշտօն և զիրաս սորին ջանայր խորհրդոյս խորսխել յերկրի իւրում, և ընդարձակել ցորվոյր և կարիցն. և սիր ոչ այլոյ իրք ժամանել մարթէր, առաւաւտուր պարգեւաք հիմնեցուցանէր եկեղեցիս և

1 Զոր բազում անգամ յեղյեղեցաք' ըստ խոնարհագոյն' երկրորդ Լուսաւորիչ լինել գՏրդատ, կամ զդէպ 'ի գործ հոգեւոր

վանօթայս, մանաւանդ ի անօրինական տեղիան Պաղեստինու. ուր՝ և բարւոյ նորին նախանձաւոր նախաթարգէն և իշխանք՝ բազմացուցին զնմանօրինակ ձեռակերտս՝ ի Քիւ բազում տաճեռկաց. իսկ ի սեփականին իւրում աշխարհի՝ յամենայն մատունս երկրին՝ ի դէպ է տառապիւ ասել, զնշանս կենարարին իրրեւ ի պրակս վայրի խիտ առ խիտ Քուէ առ Քուէ անկեալ և ածեցեալ. և ոչ բնաւ երկայնել, զի ըստ բազմաքեանն տեղեաց պաշտամանն և պաշտաւնէից՝ բազմացոյց Քագաւորն և զառաքիկ նոցին ըստ իւրում մեծագի առատաձեռնութեանն, այլ և լիացոյց. որպէս զի անհոգացեալք առ արտաքինն՝ հոգացանն յրիմնաւթեամբ զներքինն և զհոգեւոր [1]։

Սակայն որպէս խոսն մի վերագոյնդ յիշեցաւ, ոչ ամենայն ատագանին այսու ագւով վարէր, զոր և զգեցեալ իակ չէր, այլ ըստ առակի Ս. Գրոց՝ ցանկալի էր նոցա տակաւին օձն եգիպտական, հնչասլիքն հեթանոսականք և հայրենի անաճապատաստաստ սեթեւեթք պաշտամանց և յիշատակաց. անտանելի Քուէր նոցա քաղցր լուծն Քհատւոյ, մանաւանդ պարտք պահոց ըստ այնր ժամանակի խառակրնութեան, յոր՝ բանագաւեալ լինէին ի պահեցող Քագաւորէն. որ և ասեն՝ երիս քառասառնս կամ յիսնեակս բոլանդակ պահէր ի տարւոջ, զոս յերկօրէիցն յեթնեկի [2]. – անպատակաբ ի պաշտելոյն Գրիստոսէ, ան ամէնն յերկիւղէ Տրդատայ, որոյ ծանրացեալ ծերութիւն՝ Քուէր զալարանալ սմ ըստ ամէ, և նորոգել զարութեանն որպէս արծուոյ և առիծու. և եթէ անկաս երբեմն յոխոս մահացաս, որպէս կարծի, հաւատարիմն Գրիգոր վերակոչէր զնա ի կեանս, և ըստ առանդութեան՝ երգէր և մաղթէր նմա. « Ըստ երկ-
» կիացին քեզ՝ սիրն գարձեալ ի վերջս՝ տացի նշան,
» երկարելով զժամանակս. և ըստ քաջին Քհատւոյ՝ ա-
» րեգական ի քեզ ատկոյացի, մինչեւ ի վախճան պա-
» հանջեցեալ զվրէժս ... եւ զանվախճան գիազգատու-
» թիւն աշխարհս Հայոց ընձեռեացես ... Հատանող
» տապարն ի բաց դիցի, և անկոգոբծականին մաղ-
» թանք ժամանեացեն ի կենդանական քկենիդ. զի
» պղտղից արդարութեամբ խաղաղացի կենցաղավա-
» րութիւն քո, հանդերձ զատակք (կամ զօրք) և համ-
» բաւով բարեաց։ — Ի վերին ի յոգնականութենէն
» ծագեցաւ քեզ հանդէս բարեպաշտութեան. որ առա-
» տապարգեւ բնաւորաբար զքաղաքավարութեան անիս
» զիշխանութիւն, առ ի յանդիմանել զվատթարա-
» ցեալսն, և ի փառաւորել զլաւագոյնն »[3]։ — Այս-
պիսի էր և այսպէս առնէր Տրդատ՝ ահեղն և համբոյր, մինչեւ ի բուն. ցոր վայր ներբէին օրէնք ժամանակի և բնութեան, որոց չիք անձեր սահման, և հաւասարակաց է սեղի տալ յանկայուն երկրէ, որ վազ և որ անագան, որպէս ամենեցուն է յայտ։

Բոլորեալ էր և անցեալ յիսներեակ ամաց Քագաւորութեան Տրդատայ. ի մահուն Կոստանդիանոսի լրացեալ էր և 40ամեայ սահման հաշուոյ Քհատւոյ Պարթից և Հառմից, ընդ որս և միրոյս Տրդատայ. զոր վազ եւս բազձալր սրդեաք լուծանել երկարակեացն կամ երկարխնեցոյն Շապուհ, յայնժամ ի տես երիտասարդաքեան, յոգուս իւր կրթելով զեռապետութիւն որդւոց Կոստանդիանու՝ փոխանակ միահեծան նորին տէրութեան, և զծերութիւն Արշակունեացս միոյ. և մանաւանդ զընդդէմ սորին մխոանս և մեղմեխանս ամանց ի նախաթարացն, յորս գլխաւոր՝ Աիւնեացն. և ընդ որս գաղտ բանագնացութիւնք լինէին, և զանխաւ իմն խոր-

1 Ագաթանգեղ (ձեռ) ի յիւրն գրատրութիւն լուսաւորչին, և եթէ որպէս « ի վերոյ ամենայն երկրին տաճեռկացն Հայոց « մեծաքեան աշխարհին՝ չինելով հեղեղիկս յամենայն աշխարհս, « ի կոչմանս, յատուա, ի չէնս, ի գեղս, յագարակս »։ յաւելու. « Այնուհետ և Քագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում « առ հասարակ՝ զրնոց չորս հազս յամենայն ագարակ տեղիս, « իակ յատուած՝ եօթն եօթն երջոյ հազ, ի ծառայութիւն ագաստ « տրութեան եկեղեցւոյ նուէր պաղող Տեառն մատուցանէր։ » Նոյն (ձեռ) և վասն հրամանագրոց տաճեռկաց Քագաւորն « Տրդատ՝ իւրոյ իշխանութեանն՝ յոյժարեաց և ի գաւառագ բազ- « մութիւն մանկտւոյ ածել յաստուածս գպրութեան, և կարգել « ի վերոյ հաստատութիւ գպրագիտս. և գործան տանկոյց կարգել »։ — Վկայէ Մեծն Մաշտոց վհատոյ նորին Գրիգորի, եթէ « Ստանալով Քագաւորն և պատճառեալ հաստատ Տրդատ, « ոչ տակաւ ապրէ ածեալ մեղմակոյիւ իւրոյ պատաւորոյ, և որ- « դւոյն քրոջ պարգեւէր բազում պարգեաս, տանելով, եթէ որպէս « հարբեցողական տանեցւոյ ինչս և տաղարտիս և երեսպրիս « և պատւոյ ի տարբ եկեղեցւոյ Աստուծոյ »։

2 Ի տանեամեայ հետ ի հատ Քհատւոնորդւոց պահոց տարի. « կս երկու լուսաւորչիցն Հայոց՝ բանիսք միայն ուտէին, և ոչ այլ « ինչ ի տերմանաց. Տրդատ որդւոց Հայոց Մեծաց քառասուն « քառասուն ձգէր անառապատեամբ. վասն որսորիկ զորքն ոչ « ժամիկին »։ և այլն։

3 Ի հին տագաբանս և. ի կարգի Արշեւութեան Քագաւորի՝ այս երեք տունք երգոյ՝ ընծային Գրիգորի լուսաւորչի, յորմէնել վասն Տրդատայ, և. խնամս բանին ցուցանէ զոր նշանակեցաք ի քնա- գրին. եթէ տաղդ Գրիգորի և եթէ խորհնացոյ կամ տալոյ, կամ վասն պղոյ, տակոյն քալ պատւոյն Տրդատայ։

լուսաւորութեան ագգիս՝ գնա և գՔրիգոր, զնոյն հին տագաչափ ամն պատէս բացատրէ, զտգիլով ընդ նոսին և գՔագաւորն և զբերդն Հայոց։

« Լոյսն անեղական՝ որ ի Հօրէ և ի Հոգւոյն
Ի՞պագեցաւ Բանըն ծագածին,
Երկուս Լուսաւոր՝ առ աբեղական և բան լուսեղ
Պարգեւեաց մեզ Հոգեառաքեալդ։
ԸզՄարդըդն Գրիգոր բան իշխանականին արբընչեան
Մեծ լուսով ծագեաց մեզ ի ծագս.
Զքաջ արքայն Տրդատ՝ լուսագոյծաս յորեգակնէն
Բան լուսեղ ի լոյս գիշերի։
Ամենք հաւատաց՝ բզքանաւոր երկրի Հայոց
Ընչխատութիւն հերկեցին բանիւ.
Տապարըդ Հոգւոյն առագնեցին մեհենապարկ
Տաճարս գիքն մեռեալ պատկերացն։
Ձոհարարական բանիւ սէրտ հնամենի՝
Շինեցին տաճարս Աստուծոյ.
Հոտմանման երկինք գործարութիւն գեհեգեցիս,
Հիւսեալ պարծանս աստգունք.
Աղքն համհատաս գործով լուսոյ մեծ քհագուհին
Ասխէն, կոյս խոստովիգուհի.
Սիրգք Գրիստոսի, գասերք վերինըն Սիոնի.
Ի լուսագործ մշտին յաստգատաս։
Որով արդիքս մեզ հորհոմեալ հարցըդ լուսոյ՝
Հայցեմք, ընդ մեր քարեխոսեիքք.
Զմեզ խրմնաստեսակ պատեալ բպմեզք հնքնահաս՝
Զայն հալածել հոգմով Սուրբ Հոգւոյն »։.
Վերջ տագիս պահատէր յորմնակի գրչագրիս մերոյ։

2 Ի հին տագաբանս և. ի կարգի Արշեւութեան Քագաւորի՝ այս երեք տունք երգոյ՝ ընծային Գրիգորի լուսաւորչի, յորմէնել վասն Տրդատայ, և. խնամս բանին ցուցանէ զոր նշանակեցաք ի քնագրին. եթէ տաղդ Գրիգորի և եթէ խորհնացոյ կամ տալոյ, կամ վասն պղոյ, տակոյն քալ պատւոյն Տրդատայ։

տաւմն և սարսուռ ընդհանայր ընդ երեսաց աշխարհիս մեբոյ[1]. յորմէ վաղ սրեցեալ հրաժարեալ էր Լուսաւորիչ նոքին, երթեալ ամփոփել զնշոյլս իւր յարեւմտեան, ի խինձս քարանձաւացն, ուր տակաւին հզնասուն լինէր կոյսն Մանի, մի յընկերաց Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ, ոչ անզգոյ եղելոյն կամ լինելեաց, այլ և քաջ գիտակ բնութեան մարդկութեանս և բարւոյ իւրոյնոյն, և հզօր հարկի փոփոխութեան կենաց ի կեանս, զնգնգոյնս այնուհետեւ ի հանդիպելեացն յառէբ և ինքն ա-ւագահայեացն Տրդատ. և գիտելով զի տակաւին նշուլէ հրագն Հոգւոյն Հայաստանեայց և իւրոյ հագոյն վառիչ և սիրով ջահակցեալ, իղձ լինէր մերձենալ նմա, և որպէս նոյն զհայրապետականն՝ քոզել և ինքն զքաղաքականն գաւազան, և զպանծախտ առեալ ցուց՝ իբրեւ զմի յաշխարհացոյց մարգկանէ, յետ ամենայն հանգիպեցի՝ փորձել բանալ և զնգնաւորական կենաց հետս, երկրորդ անգամ աշակերտիլ Գրիգորի ի միանձնական կեանս, և յանմարդամարտ լռութիւնս խորոց և խոխոջից Դասարաց՝ լուցուցանել զամենայն ազմուկ և չչուկ աշխարհի և զաւտի կենցաղոյս. և հզօրագոյնս լսել յանվայրն վայրի՝ զհրաւէրս հրեշտակայինս, և զանմառելի հառաչս երկնից։ Ամենայն նահատակութեանց անդիմադարձ ախոյեան, մտանէր և յանձկագոյնն չափով երկնից, ընթացս հանապարհին, ոչ զոք ունելով առ այս օրինակ ի համալիճակ թագակցաց, այլ ինքնին ուսուհօրդ գոլով յետագային. ընդ որ իրաւամբք զարմացեալ գանձասաց երգչին՝ բացառելոյն « Ի՞նչ հիւսիսոյ քո գործ վիպական, » երանելի Ս. Տրդատիոս. զի յետ հրաւիրոյ և զարմանալոց և մեծագոյն հանգիպից լրման զանազան գործոց, » և արութեան անհամեմատ բնաւից քոյնքեան, ա-» հագնաւոր և զաւրանատքանչ, որով պահեաւն լսողք » ամենայն. քոզեալ զերկրաւոր քոյին ճոխութիւն և ըզ-» բաղումն կենցաղական, աղքատեիր զվարս երկնայինս » և զհատամբեր քաղաքավարութեամբ. ճշմարտապէս ասե, » Քրիք, երկար և սրատատաքոր միշտ պատասխանք. » որով յաչս ցուցար քաղաւոր երանելի և արքայ քաղ » Տրդատ »։ Թուէր իմն և երկնից յատպարիզէ յատպարեզ ձգել զմեծ զայն նահատակ, և զերբեմն յաղթող յերկրատարս, յաղթական և յերկնայինն կատարել հանգիստագործութիւնս. ապա և ի վերջոյն եւս քան ըզնգնաւորականն վերառնել յատենան, ի խոստովանողական ասեմ, գոզիր և ի մարտիրոսականն հաղորդեալ։

Քանզի, թէպէտ և չկայր ինչ նմա այնուհետեւ ցանկալի՝ քան ընդ Գրիգորի կամ ըստ Գրիգորի՝ անտեսանբար փոխել յաշխարհէ, և վերանալ ուր իղձք հոգւոյն վերացուցանէին, այլ նորին իսկ Գրիգորի խրատս և խրոյ իսկ խզճի ազգասէր, եթէ ոչ էր օգուտս աշխարհին քոզոյն զայն՝ առանց յաշխրդ կարգելոյ զայլ ոմն Տրդատ, որ, առաջ, ոչ երեւէր, պարտաւորէր զնա վերադառնալ յատեանն և ի գահ լքեալ, և խոպան լքեալ ի սրաբեսս որ և յաշխարհէն և ի բարեսէր մարդկանէ հատանէին նմա հրաւէրք հարկեցուցիչք։ Ասաց Տրդատ այսքանեաց քեզագրութեանց՝ որպէս աստուածահրամանն ձայնի, մեծագոյն եւս գործ առաքինութեան կատարելոյ ի գաբեի անդ՝ քան ի քաղալն զգահն և զթագ. գերագոյն եւս գորովով փարեալ զհայրենեաքն յանկամ թագաւորութեանն, քան երբեմն չերիտասարդութեանն՝ ի խնդիր նմին լինելով. — Որքան մեծ և սուրբ է յատաքինի միտս՝ պարտուցն պատկառ կալ. այլ որքան եւս սիրալի՝ զհատութեամբ յանձն առնալ զնահատչափ պարտըս. որքան վեհագոյն նաւթրաւն՝ զանգորրատէս վախճանն փոխանակիլ ընդ կատածեալ և գժնդակ մահու, յոգուստ սիրելեաց և ատելեաց։ — Անմահութեան փառաց է սկիզբն մահ այնպիսի. ոչ ողորմի, այլ երից գրատուելի՝ որ այսպիսում վիճակեցաւ կատարածի, որպէս և մերս Տրդատ. զոր և ազնական նահատակ արժան էր ճառագրել, եթէ ոչ յետին այն լոյս պատճառութեան նորին՝ նշուակէր գրիծ ատթի մահուանն, և հարկ առնէր ըստ պահանջի պատմութեանս, ընդ սկզբնաւորըդին հրաշափառագոյն բանիւ զնաս Տրդատայ՝ երկրորդել ինձ և զսրատաւոչ ոգրատանդութիւնսնորին. « Ա-» մենչեմ ասել զչչմարտութիւն, մանաւանդ թէ զանե-» բէնութիւն և զանդաբշտութիւն (պակասամասայ) ազ-» գիս մերոյ, և զմեծի ոգրոյ և սրատատաւոյ պատանի » ասցս գործս։ Քանզի գՀետ առաքեալ կոչեն զնս » (զՏրդատ յառանձնութենէն, խոստանալով) լինել ըստ » կամաց Նորա, և առնել զքաղաւորութիւնն »[2]. բարեքաջոյքն յաժարութեամբ և անձկաւ, յաշագնոցքն՝ առ ահի վրեժխնդրութեան Նոցին։

Որպէս ի կարճառել երեկոյի՝ յետկարծ ամն ի հներ-քոյս գիշերագէմ ամպոց ծագէ գամ մի եւս արեգակն խանարհեալ ի մուտս, այնգունակ երեւեցաւ միւսանգամ Տրդատ ի գահս իւրում, ահեղակերպ գիմաքն, և պակեան առելիքն և ուրացողք. հնձաս հարեալ ի Տիգքան. վարանեցաւ և Շապուհ կաշառատուն մտանըշաց. որոց ոչ յաղթելոյք ի լոյս առնչեան գործել, ի խառաբային գաղանութիւն լինէին ապատուն. նենգաւ գտաճանել գահաւորթատուրն։ Ի զրատնս որոց հրաւիրեն զքաչխակորով ծերունին. և մինչ նա հայկաբար մտաներէր ընդ ազգն լայնալիճ, վիթն սիրագրաւժ քինախընդրացն հասանէր ի թիկանց, որալ զզորդրն հակայազօր[3]. այլ որպէս ձեռն ապանի գազգ ի վերացուցանել զզէն մահուն, Թաւէր այնպէս գազգալով հատակ մահաՆիթ նեաին. հարկանէր, այլ ոչ ի մահ։ Գառնայր Տրդատ վիրաւոր, յոգի քան ի մարմին, և ի մահիճս անկանէր. այլ ատկաւին հեռի կայր տատարն հատանող՝ պատկառելով ի կենդանական թզնեւոյն, ըստ մաղթա-

1 վկայ. ուրեմն հրեի յարատն Սիւնեաց ի Սատահեանս. քանզի և ի ժամանակին՝ յորում կնռմիսոյ հայրապետեան պայմանք գնէին ընդ Նիբսեսի թագաւորի ասյս, մի յերկոց ատաց գրանց նմա հղելոց՝ կոչի ի պատմչէն (Պետրոս Պատրիարքն), Barsaborsus, և երկիր խրհրդութեան նորա Symium. որ է ըստ ին վկայաբանութեան Սիւնեաց աեր կամ Նախարար։

2 Խորենացի. Բ. ՂՀ։

3 Ցոյժ գժգին և անհատատակ է կարծիս հեկինակի մերոյ Տրդատ. եթէ և խոսրով որդի և յաջորդ Տրդատոյ՝ համախոհ հղեալ իցէ գատահանութեանն. իրրու թէ « Անհատատ և գազանիս » հնդատար խրհանքի՝ կամեք սրդոյն խրոյ խոսրովու՝ խոցեցին » զնս յոտս երկոց »։

Նաց Գրիգորի։ Ողանակեցաւ գաւառանաւթիւնն - կամեցաւ առաքել արքայ զդաւառանան ի ձեռն սենեկապետին, որպ արժան էր քան զամենայն մարդ հաւատարիմ լինել տեառն իւրում, և այնպիսւոյ տեառն, և նա գտաւ վատթար քան զամենայն մարդ։ Ջամ ահաւոր և ծանրակիր, յորում մարթ էր չաւառականին գնել գերեզման հարմաւ, փախանակելով զկեանս իւր ի վերայ կենաց որ նմանն հաւատացաւ։ այլ նա խելացեղեալ խառնեաց ի բաժակ դեղոյն զնիւթն մահաբեր, զրգեալ յահել նենգ, գաժառ համախահիցն։ և այսպէս « Ջան նմա աբբումն, « քան պատճին, որպէս անդ ուրեմն ի հինն Աթենա- « յիցն՝ Սոկրատայ՝ զմտելխինգն, և կատարեալ Երրայե- « յիցն՝ ըմպելի լեղեաւ խառնեալ՝ Աստուծոյ մերոյ, եւ « զայս արարեալ՝ շիշուցին յիմքնանց գրագմափայլ ձա- « ռագայթն առաւաւոտայաղաւրեան »։ Արդարեւ յինքեանց չիշուցին և խառնեցան, և խառնեցուցին ըզփառս աշխարհիս մերոյ և զմեր։ այլ չիշուցանել զԶրգաս աշ բաւէին և առնգաթամուրք անգամ։ Վասն որոյ յաղթաբեր Թագեալ զկրկնաթիւն աղէկաւոր մեզադրանաց և աւազանաց լերգախոց Խաչնաց, սիրելի է ինձ վեհմեկնաւս նորին արգահատութեամբ կնքել զգրուագըս։ « Այլ նորա անձն ցնծացեալ Տէրամբ, և ուրախա- « ցի ի փրկութեան իւրում. և ամենայնիւ ինքեամբ ա- « սացէ, Տէր, ով նման է քեզ »։ Ով նման և Տրդատայ։

Ոչ կարեմ արգարեւ արգելուլ զսարսուռ բնութեան և չեմ հնազանդ գտանել ժամանակիդ, յակնարկելն մտաց աչաց՝ ի մահիճս ահաւոր հակային, առ որ մահ ինքնին թուէր թանգագնելով մատուցեալ, և ապրշանալ զի ոչ ի չաղթական գաշտս պատերազմաց պատահեցաւ նմա, այլ այգոյն անաթգաթար գձձելով զմիծն այն, յորոյ և յանկինգան կերգաբանան ոչ իշխէին հայել կաշառակուրքն կաթամիաք։ Այլ մխիթար մեծ լիցի մեզ գոբով հաւատարմոց և չարգոյց անձնան թագաւորին իւրեանց, հզօրի և առաքինւոյ, ամենեւքիմ մեծ և հակաչակերտ երեւցելոյ. որում և հանապաշտաճ գիւռացին առնել յուզարկաւորութիւն չքեղ, որպիսի ոչ այլոյ ումեք պատիւ արարեալ յատաչագին, բաց ի վիշապատնեալն չԱրտաշիսէ Ա՛. և կարծեմ նորին ինքեան Խորենացւոյ է և այս նշխար բանի չեսին հանգիսի գրառուածլոյն իւրոյ Տրդատայ. զոր ոչ հանգուժեալ տագել զհետ ոգոյն ի կարգի բուն պատմութեանն, չեսոյ ուրեմն այլուր առնգելոյ է [1], գլուխ նահատակգրեաց հակայական մարմնոյն, և գաւրան « ի Թոզդան, որ- « ծաքնապատ գիակիր գաւգաւգը, յորում լծեալ ջորիք « ասկէսանձք, և գաճեակ գաճեակ հանգերձիւք զդագաղ « սրտն գաղգաբելով. և վերջք գոգոյն ատի և անտի « վառեալք գինուք և նշանակաք. իսկ առաջի գաղա- « զանն՝ ձայնիք ատաւածաբհնութեան, և բարմանիք « խնկոց. իսկ ատի և անտի բարեկամք և սիրելիք, ըն- « տանիք, և բազումք յորդւոյն նորա հետեւակ անկեալ. « և գինի գագաղայն փողք և տաւիղք ողբոց, և կատանիք « ողբատաղք. Քող գալ տամիկն որ երթային գհետ « անթիւ բազմութեամբ։ Եւ այսպէս հատուկք ի տե- « դին, արարեալ տապան Թագաւորական ի քարանց « կհետոյց, և ի վերայ տապկի արկեալ. յորում եդեալ « զգաւնեն պատառական, զանուշահոտ գսպատպոգն, գմիծ « վատահատորն, և տաքեալ Թագնցին գնա ի տեղոջ « զրօսանաց մեծին Գրիգորի, զոր պարգեալ անտա- « նեաց իւր Պարսից »։

Պարտ՚էր կենդանատունկ. զորոյ տահմանս՝ զանխաւ տեառնքեամբ տատուածպնով՝ անճառիս յանձնէ արքին. առագ յարգարեալ կակղելոյ էր, ճնշմամբ հակառակորդ հակացին։ Ինդն ի վայր՝ յետ իրր յիմնից և հնգից ամաց, յետ ոչնգանեաց զարմանալեաց գործոց և գործակցութեանց՝ երկոքին միանգամայն կատն առ կատն եգեալ հանգուցան։ — ամենք հրաշալիք, զորս ոչ սրժէ աշխարհ, և զորս Աստուծոյ անբաս իմաստութեանն և զօրութեան միայն մարթ էր այսպէս յծակցել[2]։ Ոչ հատանէին թերեւս միտք յուզարկատացն՝ ի վերայ այսպիսւոյ հիացուցիչ զուգաթիւ հանգիպման, այլ քաղ քաղ հատանեալ էին՝ զի զԱստր առ Աստր հանգուցանեն, և գործանին առ արժանատր. վասն որոյ և անդէն երախտաճառոյց բառեբանելի վճռով՝ « Կանանեցին զօր կատարմանն (Տրդա- « տայ) առնել առ յամէ. զոր յանձն արարեալ եպիսկո- « պոսի գեղին՝ գնացին »[3]. — Աւանդ նախանձելի, պարտատանութիւն զգուշալի։

Ղեմարք Գրիգորի յետ ոչ բազմաց՝ բանագարելոյք յօտարաց և ի հայրենեաց, մատամբ ի սին բաշխել, մատամբ հասին ի տաճարս կայսերաց և յեկեղեցիս արեւմտից, ուր և յարդ տանախմբութեամբ պատուին և առկերգն և ասկրաքանց գտաւգանքն։ Իսկ գերեզմանակիցին նորա՝ զի՞ ևղեն հակայական հիմանք հատակին... պանդխտեցան, կամ փառաք հրաւիրեցան ընդ նմին՝ ի կոչսերական քաղաքն, որպէս յանեաց ատացաւ[4]. Քէ ըստ անհանգուժելի բնութեանս արկածից, կոխեանց գնատ ժամանակ և որ ինչ քան զժամանակ - նախանձ գժոխմամբ և քէն գիւագրգիռ ժպրհեցան. ի վրէժ՝ որում ոչ բաւեաց կենացն ինչ տանձնել... Մարտեան արգարեւ բազում անգամ յերկրի գժոխք՝ ի կողոպտել զնչխարս անմահացելոյն յերկինս՝ Հայոց. այլ բանագոն քան զգժոխըս է սէր, և օրագոյն են աչք սորա. — տատուածազգեցիկ եռանգն հայրենի՝ որ ազգ ազգ մխաբան Հայոցդ երկրին զայրերոյն տա դիրս հանգատեան Լուսաւորչի եկեղեցւոյն իւրոյ պատշաճեցուցանել զդիրս Տրդատայ, և ի վերայ գերեզ-

1 Վկայէ այսմ և բան Խորենացի Աթթալեան, ի յիշելն գնանգիսա Տրդատայ. 2 Մինչ ատաւած, թագաւորական չքեղ և ճոխ « բանի գիտպորդութեամբ՝ որպէս ընթեռնուին ի բանիբուն « գրոհարդութեան Մովսէսի սիհգերաւնչեալ վարդապետի « և քերդողի.... որպէս պատճ ի գլուխս երկրորդի Պատմու- « գրութեանն »։

2 Չին ևս պատմիչ և գրատարչ Ս. Լուսաւորչին (Մխիթար) պատէս խորհրդածէ. 3 Վասն էր երկուց Լուսաւորչոյ Հայաստանեաց նահատ. իրրեւ Պատգամ և Պետրոս ոչ բաժանեցան ի միմեանց, ոչ « հագուստ և ոչ մարթեալ. պատէս և տուրբ հովիւս... ատուգատէս « ա. Պերճգիտանին Տրդատայ է »։ Պատմիչս այս համարթ կանխա- « վախման լեալ Թագաւորին, 4 և Թագեալ երանելոյն Գրիգորի « զՍուրբն Տրդատ, ի գահս նորա, ի գեսդ Թոզդան, ի խորանի « կուսի Աստուածամօրն »։

3 Ի Յայսմաւուրս՝ ի 29 Նոյեմբերի կարդեալ է սանն։

4 Յայսմաւուրք՝ ի Հոկտ ԻԱ, գրեն. « Յայսմ աւուր բերան « Նշխարք Սրբոյն Գրիգորի և որդւոց նորա և Տրդատայ՝ ի կոն- « ստանդնուպոլիս »։

մանի սորին կանգնել զպատուականագոյնն համարեալ յայնժամ նշան, զհաւն քարեղէնն՝ զկերտուածն առաքելոյն Բարդողիմէոս և կանգնեալ ի քարուս գագաթանն յորմէ հերքեաց զհոյլս գիւացն յԱնձևացեաց գաւառին, և զոր Սարքն Գրիգոր՝ որպէս պատկանակ իւր և յաղթական հզոր՝ հանապազ ընդ իւր շրջեցուցանէր ։— այն և առանգուն հոգի հայրենի՝ ոչ ներէր ժանտից և պղծոց մատնել զայնքան պաշտելի նշխար. և որպէս արժանն պահանջէր՝ ի ժամանակին զանխլակի վերացուցեալ ի Թորգանոյ, (առատ և վաղագոյն բարձեալ էր քաղկիցն իւր), յեփրատական ժանդակ ալեաց անտի՝ բացէ ի բաց կարեալ վերկայնութիւն Հայաստան աշխարհի, փոխագրէր նահատութեամբ հուպ ի գանխլագոյն ակունս Տիգրիսի, ընդ հովանեաւ մխոց և գերուեանակ ոգեաւոր սրութեան, առաքելագործ Պատկերի Աստուածամօրն, ի Հոգեաց նորին անառանեալ վանս, քան զոր չէր մարթ գտանել աւերք և անջոյկ գիրկընկալ պահարան[1]։

137. Ջայր սրտաուռց ալեաց ովկ ասց՝
Ողբալ զգԹագս այս Տրդատայ*։

Օրհնեսցին մատունք օրթաւէր հայրենասիրացն, որք ընդ անմահս պաշտեցելոյն յիրիցանց յերկիրն, հնարեցին կարգել և զպաշտելին մարմին յագագանութենէ մահու. որպէս արկուած ապակւոյն ի վերայ տապանին՝ Թոյլ յայտնել հմայական արուեստիւ գեղոյ զմահալոյ, և ոչ միայն անեղծս յարգարեալ, այլ և տեսանելի ալոյց, եթէ երբեք հարկ հասցէ վերացուցանել զկափարիչն, և յետ գտուց ժամանակաց՝ դամ մի և հիմանալ ընդ ամրոտուեան հատուած հատակի որթագանեալ հսկային Հայաստանեայց. յորոյ վերայ հսկէին յայնժամ ասոի նշխարն այն երիցս համբուրելի, Ներսիսեանն, Բարդողիմէոսն և Գրիգորեան, և անուն անհագնացեալ հաւատոյն սուրբ Տրդատայ, զոր ինքեանն սակն բերելոյ անդր և ընծայեալ Գրիգորի, և նորա ի խաչ օրհնելոյ, և Թողեալ ի պահպանութիւն ախարհին. Թեպետս և փոխանակաւ՝ որպէս իւր ձեռացն խաչ կենսատու ի վերոյ շիրմի աղբերին եղաւ, և սորա ձեռացն մահացու գործին՝ եկեալ ի համբոյր կենսաբերին՝ եղաւ ի շիրիմ հոյրագնեցին, Քայս իմաստ մինչև ցայսօր ի ոտնի գիւտի նշխարաց սորին՝ երգէ եկեղեցիս Հայոց.

« Թորհարդ խաչելոյն գերահրաչ տեղւոյն Գողգոթայ՝
Ցածկապէս ի սին լերին (Աճգուհոյ) տեառնի.
Զկենն արքայական, պատմանցն գործի՝
Կենաց արքային ի կենաց գործիս նուիրեալ.
Որով փրկեաց զմեզ յաւիտենից մահուանէ »։

Օրհնեալ ինձ յաւէտ հոգեծնանդ մայր մեր եկեղեցի, անփոխանակ երախտագործ սրբոցս Թորգոմոյ, և ամենայն Հայաստանեայցդ, յորում՝ ընդ բարդ ի բարդ մերս մեռելեանց տիրականաց՝ փայլես ազգս և անազգս նշոյլս զարթաթաթս յաւհաւատակ անյուսելեան և յաւերաժի, կանգուն կալով ի վերոյ խորանիսս հիմանդ՝ աչառակ յաւոյ. և ի համատարած յաւելեան զօրայարդոյդ Թմրկին և տաւղի, և վիպասան փանդռանցն և բանբասից՝ քարոզչաց համբաւոյ Թագաւորացդ և արիարանց, մշտաբարբառ հաշակես քոյին ազգասական և մեզասական երգովք, այլ և երկնաթոզոր հառաչանաք՝ զնաւհաւատութիւնս քոյոց վկայից, և զմերոց անմոռաց պաշտպանից։ Որ և ի յոգնախառն գոռաց փառազանց առաքինագործ Հայկազանց տեառք՝ վեհագոյն բնաւից բարձրացուցեր զհակայացեալն յերկրի աննուազատիկ ապաթեամբք և վառակովք, հրաշափառապէս հսկայանալ և ի յերկինս, մէն միայնակ Աստր տեսիլի ի չորս Թագաւորաց մերոց, ի գագաթնակէտ անգր երանութեանց, յիսկական խորանս առաւաժութեան յաւիտենականաւ վերհնժել յագագանական, համակրօն զուգակցեան Աբելնիս և համբրեան քերր Թադրոմիդեսով, որք Թուին կանխեալ քան զնա ի մատս վերին օթևանին[2]։ Օհ, Թէ և գամեւ գամեւ յանմատուցիցն յայնց և յաւերժական հովանոցաց սիրոյնոց, որպէս երբեմն ի գաւառս կերազ Սարաւանէ Գառնոյ՝ ընդ հովիտս և ընդ գաշտս Աղրատասոյ, անկն և այժմիկ արկանէիր խանդագորով ի նոյնս և ի քոց համադունս, գերարփիականագոգ և երկնէրկրիսիկ կենդանաձիր բրոք. ով մեծդ մերոց պահապետոց, մրցողոց, քաջաց, դիւցազնեցդ՝ ի սուրբիս աշխարհի, և զանազանից ի վերնայնումն չարակարգեալ գաւառս Սրբոց, Թագաւորդ և ՀԳնաւոր, Թոռամեռանդ և Պարառաջ Թաշտիրնոց ախոյեանից եկեղեցւոյ։

1 Յայսմաւուրք ասեն. « Յետոյ սորան գագաթոյր ի Հոգւոյ վանք Ս. Առաքածածնին »։ Զդիւրս անդրայն և գտագանին՝ պատկեր սորագրէ Մոկացի բանասաւեղծն Հիւրեաս.

« Էր է սեպհն յոյժ լեռնոտիկ, Պատեալ վիմիք հրկնագիտակ,
Խոկ մէջ ծորդն հարիսպատակ—Հառասաւհերձ վրէժագատակ.

Զի Տիգրիսին մեծի կոլշակ— Որ յԱկռնոյ գոռաղդ վշտակ,
Ջառամեր խոցոյ միշտ համբաշակ— Ընդ գազ հովիսն սրագարագ.

Մէնթ կանգնասոյր մեծ ամրոցին— Որ Ագաւազ քար կոչէին,
Ալասի լերանցըն Ջուրք հոսին— Էր գետառան ՚սա գարման մասին.

Գոյ գառիվոյր առագարին — Անցեալ ընդ հիմն Տանարին,
Ընդ Աբջոյն ջրհոլ պարին. — Ագա ի մի խառնեալ յորին »։

2 Զագագարս նոքին յիչէ և գանձառան գասա. « Յառագար քեզ « անուն քաջալեան յերկինս և յերկրի, նզր և յոգիոզ թա« գաւոր. Ս. Տրդատիս. Հանգերձ Աշխենին թառչիս և սրեար« գիան խառնալիգիսին... Թագաւոր երանելի Տէր Տրդատիս, « յերկինս և յերկրի »։

* Ագագէս ձեւագրեալ և առորագրեալ կոյր պատկերս առ մեզ ի վայոց, Հանգերձ ծանօթութեամբ՝ նոքէ գագագարեալ է ի մատենէ ագագրելոյ ի Նոր Ջուղայ. բայց ոչ կարացի առագել, որագեսի ինչ էին գիրքն և կամ յորում ամի ագագրեալ։

166. Հարաւային մասն հովիւ Ազատ գետոյ, գաշտա-
յինն, ուր յայժմուս ամառս և ոչ մի նշանաւոր շէն կամ
գեղ է, այլ լոկ աւերակք, և այն՝ ըստ ական կշռելոյ՝ ոչ
մեծանշանք որպէս զՇիրակայն, 'ի հարաւագոյն ժամա-
նակի ինքնութեան ազգիս՝ ամենայն իրաք բարգաւաճա-
գոյն մասն էր աշխարհիս Հայոց. և ոչ փոքր ժամանակ,
այլ իրաւ հազարամեայ գոլ մի։ Զայս յայտ առնէ Ոս-
տան կոչումն կողմանս, որ 'ի պարսիկ Ոստամ بستام
կամ Ախիրան استان բառէ ածանցեալ՝ նշանակէ զԿո-
ձըն արքունի, զԻրանիկս և զհաւատարիմս տանն, և
զարքունի պահապան զօրականն [1], և միանգամայն զԱր-
քունիս և զԱզատս, զազնուական մարդիկ, որք և յայն
ասկս Ոստանիկիդ կոչին, կամ Մարդիկ Ոստանեայ տան,
որպէս անուանէ ուրեք Ղազար Փարպեցի. և յորմէ ասէ-
բութիւն եղեւ զամենայն իշխանանիստ քաղաքս կամ
տանս նախարարաց կամ տանուտեարց այլոց աշխար-
հայ Հայոց՝ նոյնպէս ասասնս անուանել [2]։ Այլ նոցայն
թերևս միայն քաղաք կամ շէն բնակութեանն այսպէս
անուանէր, իսկ Թագաւորայ աշխարհիս՝ ոչ ամենից տա-
նեղինն շէն կամ քաղաք միայն, այլ և որ շուրջ զնա-
վա տահմանք, որպէս նշանակէ բանն յիշեալ 'ի Ղազա-
րայ. « Փութացուք երթալ յՈստանին Հայոց 'ի
տեղիս ». և պարզագոյն ևս մեծի աշխարհագրին ևերոյ
(Թոմսնացւոյ) տանեղին գաւառ մի (ԺԲ) Այրարա-
տեան աշխարհին կարգել զՈստան, թէ և յամենս օրի-
նակս գրոցն՝ Ոստան և Դաւին զոյգ և խառն նշանակին.
և 'ի միում օրինակի յիշի Դաւին տանեղինն իրրև գա-
ւառ, և փոխանակ Ոստանայ գրի Քաղաքաւայրքն.
այլ միւս ևս օրինակ՝ զԱզատ գետոյ ասէ. « իջանելով
» ընդ Դաւին՝ արբուցանէ զամենայն Ոստանն Հայոց և
» անցեալ ընդ Հարաւ անկանի յԵրասխ, յորոյ 'ի մի-
» ջի չինեալ է Արտաշատ քաղաք ». յայտ առնելով զի ոչ
լոկ Դաւին և ոչ լոկ Արտաշատ են Ոստան, այլ և որ
շուրջ զնոքօք տահմանքն՝ կամ գաւառն այն՝ կոչի Ոս-
տան Հայոց, թէպէտ և բուն Ոստան՝ մայրաքաղաք
ժամանակին իցէ. վասն որոյ, որպէս և տեսցի 'ի տա-
բերգ, յանախ իրապէս գրի բուն կամ բնական Ոստան

[1] Խորենացի (Ա. ե) ասէ վաղարշակայ կարգել չորս գունս 'ի
գաւրից Հայկազանց [2] Փաւստոսեան Դիան արքունի .... իսկ ասա
» ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմք, յայլոց (գոր-
» միր) յարաւելից գունս՝ և Ոստան անուանել... զայլս 'ի տեղի
» նոցա յարուցին գունս՝ անուամբ աշխատէլ ». [3] Տե՛ս Հիւրե-
քեանց մասն Խորենացւոյ. Վենետիկ. ԺԵՀ. 438–62.

Հայոց՝ Դաւին, յորժամ էր նա մայրաքաղաք Հայոց,
փոխանակեալ զԱրտաշատ գհին ոստանն. որպէս և աշ-
խարհագիրն գաւառացեալ էր յերկուս տանեղին գաւառս,
մի՝ Ոստան, իմանալով զԱրտաշատու նահանգն (այս-
ինքն զվիճակին), որպէս կոչէ ուրեք Եղիշէ, և միւս ևս
Դաշտն Դունայ մինչեւ ցՇարուր· այլ զի երկոքին ևս
քաղաքքն հուպ առ իրեար կային, և մին զմիւս յաջող-
դեաց՝ յաճախ և ճահագէս միանգամայն մի գաւառ
զործեն, և Ոստանն անուն սեփականի Դաւնայ՝ ժառան-
գորդին Արտաշատու, եթէ օրէն իցէ ասել այսպէս. մին-
չեւ յայնմ հետէ (առաւել 'ի յետին դարս) բովանդակ
երկիրն իսկ կոչի Գաւառ Դունայ [3]. վասն որոյ և մեք
երկարաբան ևս անուամբ իմանամք և կոչեմք զվիճակն,
զոր արդ տեղագրելոց եմք. զայս ևս ազգ առնելով,
զի թէպէտ եւ վասն տրքունեացն բնակութեան՝
տեղին Ոստան կոչեցաւ, և տր տրքունի՝ նիւթան կամ
մայրաքաղաքն է՝ անգ ոստան է, սակայն ոչ ամենայն
մայրաքաղաքաց և նոտիք՝ և չուրջ տահմանքն ոստանք
իցեն, այլ միայն այս վիճակ և գաւառ են ոստան. և ոչ բո-
վանդակին իսկ Այրարատ գաւառ, որպէս իմացեալ լիներ
այսու անուամբ սեփականեալ երկիր թագաւորաց,
յհայոց ('ի և դարս) տրտնեալ 'ի չորս կամ հինգ տանե-
ղին գաւառս Այրարատ աշխարհի. որպէս զի և վաղար-
շապատ ինքնին մեծահռչակ մայրաքաղաք և նիւթ մեծաց
թագաւորաց խոտրվու և Տրդատայ՝ ոստան էր, այլ ոչ
յՈստանին Հայոց. այսպէս իմս և գրանն Ղազարայ
զԱրշակայ Գ՝, որ եթող « զերկիրն սեփհական կալուած
» ոգին Արշակունեաց՝ զքաղաքն Վաղարշապատ, ըզ-
» բնակութիւն Ոստանին տրշակունի թագաւորացն »։
Յայսմ ամենայնի գոյ խնամատրել, զի եթէ աշխարհն
Այրարատայ երեւելագոյն մասն կամ իրան էր մարզիայ
բոլորուն Հայաստանեայց, և գաւառն Այրարատայ՝
« գլուխ աշխարհիս Հայոց », ըստ Ղազարայ Փարպեցւոյ,
ապա զվիճակս գոյս խոստովանելի է ուղիղ նոցին. և
պարզապէս ոստանց այլաբանութեան, յ'ի գործ
քան զԿրիտասս մինչ գրեաթէ ցՃ՝, խորագոյն և հզօրա-
գոյն կենդրան չարժման Հայութեան և գահ վարչութեան

[2] Ոստան Ինքնաւենաց (որ և յատկապս 'ի վերոյ ասացին՝ ցորդ
այսպէս կոչեցեալ). Ոստան Աթթռանեաց (Հայոսմակերս). Ոստան
Բագրատունեաց (Գարդման). Ոստան Վաչագրեանի (Նախճաւան).
Ոստան Կամսարականաց (Երասխագաշտ). և այլն։

[3] Այսպէս գրեն Յայտմաւուրք (Մարգաց ԺԲ) և յկնատակա-
բանք ոմանք։

բոլորի կամ մեծագոյն մասին Նորին՝ եղեալ է վիճակս այս ամփոփեալ ՚ի սորին հովիտ Ազատն գետոյ, զոր արդ իմանալք ճահապէս վկայեալ յաշխարհագրէն, « Լր սպարեւ սպատ ». զի Ազատ որպէս և երկրի սրբացիչ էր, և ազատութիւն իսկ Թագուհանէ Խոբենացի զՈստանն անուն[1]։

Եթէ հպակիցն վերին մասն Ազատայ՝ այնպիսիս չգեղ չինուածոց մատուռս և նշխարս ունի, որպէս տեսաք ՚ի Գառնի, յԱրիմանս, և այլն, և ոչ նուազունս որ չուրջ զաջգաջ գաւառքն՝ Կոտայք, Գեղարքունիք, և այլն, քանզի սահակ սկսեալ ոտնելի էր և է՝ ՚ի կենդրոնագոյն վիճակէս յայտնանէ, ՚ի բան Փաւստէն Հայոց, ՚ի սեփհականագոյն կալուածոց և գահոյից Թագաւորացն մերոց Արշակունեաց, և անընդմէջ յաջորդաց իշխանութեան նոցին։ Սակայն վերջացեալ քան զնոսա՝ գաւառի այժմ Ոստանս, ոչ մի ինչ չինուած հայկապ՝ կանգուն կամ կիսականգուն յերեւանէ աւնելով. այլ ընդ Կրասխայ և Մեծամօրի սարուցելոց և հեռացելոց ՚ի պարապայ մայրաքաղաքացն և յարքայաձեմ սահմանաց, եղծեալ բարձեալ թաւին և գաւառակերաք նոցին, հեթանոսականք և քրիստոսականք և սահակիենականք, (զի և գարս երիս կամ չորս Արտաշէսի սահիկանաց և այլոց մահմետական իշխողաց աթոռ եկաց Դաւին)։ Այլ զի անմարթ է խագաս բնաջինջ լինել այնքան մեծամեծ և հաստատեղ չինուածոց, հարկ է թէ մնացեալն հիմունքն, բայց փլածք և աւերածք վերին մասանցն՝ հետախաղաղ ծածկեացեն զրնտս, և գետն Ազատ որ պերճընթաց իջանէ ՚ի ծագծագոյց Մապազայ՝ սերտութեամբ իմն թափառեալ յանփառունակ Ոստանին՝ ոչ եւս մատուցանէ նորին՝ վայրապար սահեցի ակերսս։ Բայց և զոյս հարկ է խոստովանել, զի սակաւուց է քննեալ՝ այլ ոչ և հայրենասիրդ աչք զսահմանս Ոստանի։

167. Ըստ կիսամանեակ բազդի՝ գլխաւոր քննելին, (որ և քան զամենայն հին քաղաքս Հայոց հաշտեալ գոլով առ գաւառական մատենագիրս Ցունաց և Լատինաց)[2] Արտաշատ, գէթ ՚ի հարեւանցի հետազօտեալ և քննեալ է յաչերաց ոմանց գիտնոց և խնդրեալ յերկուց գարուց հետէ, որպ և նշանակին գիրք ցարդ կրելով զանուն Արտաշար կամ Արտաշ. սակայն և ոչ այնու խափան փարատեալ է երկբայութիւն գրիցն. մի, վասն ոչ քաջ միաբանելոց տեղւոյն՝ ընդ նկարագրի տարս այլ ժամանակակից հեղինակաց. և երկրորդ՝ վասն չմիաբանութեան նոցին ընդ միմեանս թարգմանչաց, որ զչինութիւն քաղաքին ընծայէ Արտաշիսի Բ ՚ի վերջ կալս Ա գարուս Քրիստոսի, իսկ հնագոյնք ընծայեն Արտաշիսայ երիցագունի քան զնա երկու և կէս գարուք, և առաջագոյնս յիշին պէսպէս պարագայք պատմութեանց և պատերազմաց յառաջ քան զժամանակս Արտաշիսի Բ։ Զերկրորդս այս

[1] Թորն. Ա. Լ. ԶՀայկազեղն Տիգրանոյ կամ զՏիգրանաւէտոյ առէ բան Մարբերացւոյ. « Լր դՈստանն անուանեալ կոչմանէն այսպ Նոցիկ Ազատ-Ոստան. ՚ի գործից սորա, ասէ, լեալ, իբր Թագաւորական գաղթ »։

[2] Պատճառն՝ որիշ Արտաշատայ հրեշելի քաղաք մի եւս առէ վԱէշ, Ἀρξάτα. Նոյնպէս առ Յերասխաս. այլ մերձ ՚ի առնմանս Աթրպատականաց։ Պղտմէոս եւս բաց Արտաշատայ կոչէ և քաղ-

խնդիր լուծանելն ոմանք ասելով, որիշ որիշ քաղաքս լինել, կամ երկուս Արտաշատս, մին (ծանօթն մերազ. Նեայց), անդ ուր անուանակիր ասերակքն են, միւսն անյայտ գրիւք, կամ խոնարհագոյն ՚ի հարաւոյ արեւելից անդըր քան զվէմ գետ՝ ՚ի գաշտին Շարուրայ, և հպագոյն յեզերս Կրասխայ, ուր համարին նշմարել ասերակս, զոր չէ սրտիք ցարդ առուգիս ասելով. իսկ այլք ասեն

158. Ագիիրտայ.

մի և նոյն քաղաք լինել, Արտաշիսայ չինեալ (որպէս և յայլոց յետ Նորա) և Արտաշիսէ վերաշինեալ կամ նորոգեալ. և այս է բազմոց ընդհանրելի, մանաւանդ զի ոչ Խորենացի և ոչ այլ ոք ՚ի մերոց ոչ յիշեն զառաջինն կամ զայլ Արտաշատս – իսկ առաջին խնդիրն, որ է գիրք այժմեան ասերակաց և գետոյն Կրասխայ, հեռիք յերերայ ոչ սակաւ, (Թերևս ասելի քան հինգ մղոն), և վկայութիւն հնոցն որ ոչ միայն հատ՝ այլ և շրջապատեալ սահն Կրասխայ, գժտարին բան առերևոյթ տեսութեան, գիւրալոյծ է՝ ի՛ր բան տեղափոխութեան ընթացից գետոյն, և բան այնմ վկայութեան մերոց պատմչիս՝ զոր յիշեն այժմ և առաքելոցի գրիչք, այլ անգիտանան զի և աշխարհագիր մեր հին՝ պարզագոյն եւս գնոցն վկայէր. և Թէպէտ ոմն ՚ի նոցանէ հաւանելով եւս տեղափոխութեան կամ հեռանալոյ գետոյն՝ անհաւան գոհանի այնքան տարակայութեան, այլ եթէ գիտէր նա զվկայութիւնս մերոց նախնեաց՝ ոչ գերասխայ միայն՝ այլ և գերկրորդական գետոյ Արտաւանան գաղտին, հաւաներ արդեօք միաբեան Արտաշատայ։ Այսչէս հանդերձ մի Ագաթանգեղոս անուն, այլ ՚ի հարաւային Հայս առ Տիգրիսաւ ՚ի Հա-Ցարբս լերանց։ Իսկ Անանեան Հանապարհագրութեան (յորում պակասն քաղաք Հայոց Մեծաց) նշանակի Արտաշատ քաղաք մի ՚ի փոքր Հայս, քան և չորս մղոնաւ հեռի և ՚ի հարաւոյ կիսաւրիդ. բայց և ոչ մի ՚ի ոտանէ ոչ պատշաճին պատմութեան Խորենացւոյն կամ Հաւմմոյեցւոյ, զորս գտեալ ոչ է դիւրին միաբանել։

բեալ և մեր (զէթ մինչեւ՝ ի յայսմ ժամանակի մեծի և հնագոյն չինուածոց ի պատշաճ տեղւոջ), կարգեցաք զնկարագիրս տեղւոյն։

Առաջին յիշատակ Արտաշատոյ և պատմող չինութեանն՝ Ստրաբոն աշխարհագիր[1], ոչ միայն Արտաշատ, ըստ յունին՝ Ἀρτάξατα (Արտաքսատա) և ածանցեալն Ἀρταξατηνός, Արտաշատեան, այլ և Արտաշիսաւան (Արտաքսիսատա) Ἀρταξίσατα[2] ասէ կոչեցեալ, որ և յանկագոյն է անուան թագաւորին Արտաշիսոյ և ըստ լեզուիս մերոյ՝ ի դէպ էր այնպէս ասել, և հաւանատութեամբ Արտաշատ փոխել։ Արտաշիսս այս երիցագոյն ժամանակս (իբր 30 ամաւք) քան զԹագաւորութիւն Արշակունեաց մերոց սիրելոց մեզ Հայոց, վտարանեալ՝ ի Սելեւկիայեցոց, յորոց՝ կռակածանաք խոյս առեալ և խորագիտագոյնն զօրավարաց և ըստ անանց բընաւից գերագոյն՝ գոռ Կարթագենացին Անիբաղ, մերժեալ յիւրոյնն և հալածեալ սրերիմ Քշնամութեամբ Հռոմայեցւոց, յետ դեգերելոյ ի զրահս այլոց ազգաց Թագաւորաց, եկն ապա անակնկալ իմն բաղդիւ առ Արտաշիսա[3], և խորհեցաւ, ասեն, Կարթագեան նոր գիմակել նոցին յարուցանել՝ ի Հայս. խորհուրդ ետ ձեռներէց Թագաւորին այնմ՝ շինել քաղաք մի ամուր՝ ի նոթատաց երկրի իւրում, և ընտրեաց վայր դիպան զարմինանձն յանդաստակդղի մի յերից կողմանց շուրջ առեալ Ակռատայ, անկոթատ պարսպաց, և զբերանն կամ զպարանոց պատեաց պարսպաք և շուրջ փաթիւ, փայելուչ և արդեամբոյել յարդարեալ[4], ոչ հեռի՝ ի Բարիրատ և յ՝Արմենեայ լեռնականն բերդից պահարանաց գանձուցն Տիգրանայ և Արտաւազդայ (352)։ Ա՛ս ոտքս նախ հաշակեցաւ Աբատ-

159. Դրամ Ա. Արտաւազդայ որդւոյ Տիգրանայ.

չատ՝ ի պատերազմանս Հռոմայեցւոց ընդ Տիգրանայ, վասն զոյր սմին Անիբաղ՝ թափելոյ ի նմանէ, այսինքն է փետուր նորին կամ սաներ՝ Մեծն Միհրդատ արքայ Պոնտոսի՝ Լուկուլլոս յետ առնուն Տիգրանակերտի բաղձայր առնուլ և զԱրտաշատ, և յորդորէր զզօրսն նուաճել զերկիրդն այն Կարթագեան. այլ Տիգրան ամբաւացեալ՝ ի նմին զկռանացն և զմանկանս, անապարեալ արգելուլ զընթացս նորա, մանաւանդ զի և լեգէոնքն պարտաւալք և խեաեալք՝ չեզեն ձեռնտու զօրավարին իւրեանց։ Ընդառաջ և անտես ելեալ Արտաշատ և՝ի յաջորդոյ Լուկուլլեայ՝ գահակեր և հաշակառուն զօրավարութեան՝ յորժամ հաւանեցան և Հայք մերոյ Հռոմայեցւոց, Թռուցդի ազգս ազատագոյնն և սիրելագոյն՝ ի կենսական ուժմին, Գերմանիկոս, առաքեցաւ՝ ի Տիբերեայ, և եկեալ յԱրտաշատ՝ պսակեաց Թագաւոր Հայոց զՀենոն որդի Պոլեմոնի Թագաւորի Պոնտոսի, (՝ի ժամանակի յորում կենդանարար մեր Քրիստոս կայր յաձնանաթեան Եղպատեայ, յ՝18 ամին[7]), և յանուանէ քաղաքին Արտաշէս կամ Արտաշիսս կոչեցաւ Թագա-

160. Գերմանիկոս.

1 Գիրք ԺԱ. գլ. 6. Ἀρτάξατα... πρὸς τῷ Ἀραξίνῳ ποτ/ῳ.

2 Վրիպակ Թուխ գրեալ ի Ἀρταξιάτα.

3 Qui est-ce qui se pourrait imaginer aussi qu'Annibal fût venu des côtes d'Afrique jusques à l'Araxe, pour servir d'ingénieur à un Roy d'Arménie? – TOURNEFORT, Lett. 19.

4 Ἀρτάξατα... σοφισμένη καλῶς καὶ Βασίλειον οὖσα τῆς χώρας. – Սոքրատ ի Կղեոպատրա և Պլուտարք ի վարս Լուկուլլոսի, մեծ և ամենավայելուչ յատկութիւնք ասէ զքաղաքն, μέγα τι καὶ σχηλաλον, և մայր քաղաքաց Հայոց կարգեալ, որ ցայժմաւ էր Արմաւիր։

5 Գիրք Կասսիոս, ԼԶ. 19։ – Տակիտոս, Տարեգր. Բ. գլ.

6 In castra Pompeii sexto decimo milliario ab Artaxata venit. — EUTROP. VI. 13.

7 Ի վերայ ամի (19) Հռոմ. Գերմանիկոս յերիասարդական սիս 34 ամաց, ոչ անհասեալ ի գիշատութենէ յաչագնասաց, և նորին խոկ Տիբերեայ կայսեր։

ւորն նորընծայ. վասն այսր յաջող գործոյ յաղթական կամարք և գովք ընծայեցան Գերմանիկոսի ՚ի Հռոմ, և դրամք հատան յանուն նորա և Թագաւորին, յորոց զբաւս և ասիլ դրամ՝ գրութեամբ Germanicus-Artaxias. Հատան և այլ դրամք յանուն Արտաշատ քաղաքի: Ցետ Արտաշիսի յորժամ Արտաւան տրպոյ Պարթեւաց զորդի իւր զԱրշակ կարգեաց Թագաւոր Հայոց՝ Հռոմայեցիք փոխանակ նորա յարուցին զՄիհրդատ զեղբայր Փարա-

161. Արտաշատ քաղաք և Գիւրմանիկոս.

մանոյ Վրաց Թագաւորի. որոց եկեալ մեռանելեամբ ոգեառաւորաց գահաճանէից Արշակայ՝ տիրեցին Արտաշատոյ (յամի Քրիստոսի 35)։ Իրրեւ ապստամբեաց (յամի 51) գահաճանելեամբ Հռադամիզդայ եղբօրորդւոյ իւրոյ ՚ի տահմանս Գառնոյ (էջ 363), Պարթևք ձեռն արկին միւսանգամ ՚ի Հայս, և հաւանելեամբ ազգս մերին յԱրտաշատ, ուստի մերժեցաւ Հռադամիզդ, և գործ առնելով վերստին ՚ի հեռանալ Պարթեւաց, միւսանգամ հալածեցաւ ՚ի Հայոց. ՚ի հայհոյ տագնապի փախստեանն՝ եղեն ազբերգական ծանօթ դէպքն, տաւսերաշար առնել զկին իւր Զենոբիա՝ զի մի ՚ի ձեռս թշնամեացն անկցի, և արկանել յԱրաքս, և զերծանել նորին ՚ի ջուրց և ՚ի մահուանէ՝ ՚ի ձեռն հովուաց: Ցայնժամ վազարշ Պարթեւ Թագաւորեցոյց զեղբայր իւր Տիրիթ կամ Տրդատ ՚ի վերայ Հայոց. ընդդէմ որոյ առաքեցին Հռոմայեցիք (յամի 58) զնաթաթզօրավարն Կորբուլոն[1], որ յետ երկար բանագնացութեանց և բախմանց՝ ձեռն արկ պաշարմամբ բերդօրէից ասպատակ զգործն, և Նուաձեալ զերիս հզօր ամրոցս, որոց գլխաւոր Վոլանդոն Volandum կոչիւր[2] ապա եկն ՚ի վերայ Արտաշատոյ ընդ հառաւօտ անցուցեալ զզօրն ընդ Երասխ, զանգիտելով ընդ մերձակայ կամուրջ քաղաքին անցանել, զի մի նեռաւհար լիցին ՚ի Հայոց: Աղգանօթ, որպէս Թաբ, յաբևմտից կուսէ քաղաքին ճակատեցան երկոքին կողմանքն ՚ի մարտ, Հայք ՚ի հիւսիսոյ կուսէ ՚ի սառոյտս լեռանց Գառնաձորոյ, իսկ Հռոմայեցւոցն՝ ։ երկայնաձգեալ զօրն առ սառոյտովք բլրոյ ձգէր ձախոյ թևն, զի ՚ի յարձակել բանակի քշնամեացն ՚ի գիմաց և ՚ի կողից հարցի միանգամայն, իսկ Տիրիթ նեղէր զվեղ ՚ի բացէ,

» ասէ տարեգիրն, և ոչ ՚ի նեռընկէց մի յառաջ մատու-
» ցեալ, մերթ սպառնալիս և մերթ երկիւղ կեղծաւորե-
» լով՝ ՚ի յոյս քակտելոյ զկազմութիւնն զօրաց մերոց, և
» ՚ի վերայ միոյ միոյ ՚ի գնդից յարձակելոյ. այլ ոչինչ
» խիզախմամբ իւրով կարաց առնուլ, բայց միայն մի ՚ի
» տասնապետաց հնծելոցին յանդգնագոյն յառաջ խա-
» զացեալ՝ անկաւ նետահար, և մահ նորա եղեւ այլոց ՚ի
» խրատ՝ հաստատուն զիւրաքանչիւր կոյս անելոյ. մին-
» չեւ նահատակ երկոցին մեռնեցաւ քշնամին ՚ի բաց:
» Կորբուլոն ՚ի նմին տեղւոջ հարեալ բանակ՝ խորհէր
» գիշերոյն խաղացուցանել զլեգէոնս ՚ի վերոյ Արտա-
» շատոյ, թողեալ զաղխս ՚ի բանակին, և պաշարել ըզ-
» քաղաքն. բայց երկմտեր թէ դուցէ ամրացեալ կայցէ
» անդ Տիրիթ. այլ ՚ի ձեռն լրտեսաց իրազեկ լեալ զի մեկ-

162. Կն. Դոմիտիոս Կորբուլոն.

» նեալ էր նա ՚ի բաց.. մեսոր այգուն լինելոյ. և խաղա-
» ցոյց յառաջ զմեհենակազէն գունդս, հրամայեալ չուրջ
» պատել զպարսպաքն, և ՚ի հեռատես նախաձեռն առնել
» մարտիս: Բայց քաղաքացիք բացին կամակոր զդրունս,
» և անձնատուր եղեն իրենցոյնովքն ՚ի Հռոմայեցիս.
» կեցին անձինք նոցա. այլ քաղաքն ՚ի հուր գառնալ կոր-
» ծանեցաւ հիմնայատակ, զի չէր մերթ պահել զայն ա-
» ռանց հզօր գնդի պահապանաց՝ վասն ընդարձակութեան
» պարսպացն, և չէին մեզ զօրք բաւական ՚ի պահ քա-

1 Քանզի մի ՚ի նշանաւոր հռոմայեցւոյն զօրավարաց՝ զործոցդ ՚ի Հայս՝ է գա. և յերկար ամս կեցեալ ՚ի սահմանս մերոց ազգասիրեալ և ոչ անհնչեան նահ. ՚ի կայսերական ատեն, ըզգ կենդանագրին յատելի ՚ի պիտանիին, զի կայէր նա ՚ի Ներոնեան կողբուլոն, յազգին առնէ (Cn. Domitius Corbulo), որոյ և քոյր կնոջէ՝ կին եղեւ կայիոպատոյ կայսեր յառաջ քան զմագաւորելն. իսկ զգուստ նորոյ բուլոնի՝ Ներոնիա Լուկիա՝ էտ ՚ի կնոյ[ին] Պաղխասեան կայսեր յառաջ քան զամուսնանալն ՚ի գահ։ Նշանաւոր գտաւ և մերոյ կողբուլոնի վնասէ՝ այնու՝ զի բազմոց ազգի սպանց եղեալ կին, զկորբուլոն և զայլ շատս սպրդս ծնաւ եսիմեամեայս, զկեսունէ՝ ասիմանեայ, և զայլ սմն (Աստիքոս Ռուֆոս) մեռաւսամանամեայ, քան մեզ յիշատակաց քնագասաւն Պլինիոսի: Պարթ էր մեզ ե-

բախտաւոր և համարել զկորբուլոն, եթէ զերծեալ էին ՚ի կոբրուտնէ զգուտէ ինչ նորա զիրոց գործոց, զորս ՚ինքեան կերպով՝ յորժամ հրաման գտան բնակեալ յապերախան և յաստաուտ Ղևբռնէ՝ զիւրովին երթեալ կամ ՚ի մեզ վարել, յամի (67) նահատակութեան Աստիլպագեանցն։ Իսկ գուտէ նորա՝ զոր սպան Դոմիտ կայսր՝ Օթաստուի կոչմամբ պատուհաս, զվազամեռիկ ազգս նորին ընդ դէմ առաքով, երկոքեանց եղեւ, ոչզոր քան զնատրակել ՚ի գաբս։

2 Տակիտոս մ.Գ., կթ–թ։ Ասուն թերդիս յատուկն լսի վազանգինայ որ ՚ի Աիւնիս, բայց յերկուսն ՚ի պատմչէն հռոմայեցւոյ՝ առաւորք հանդագործեալ եւեթ հետ լինել. ասի յԱրտաշատոյ։

« զաքին և 'ի պատերազմ. իսկ 'ի Թոզալն զայն կան-
» գուն և անպահապան՝ կոթատանէին և զփառս և զ-
» գաւա առման քաղաքին։ Ասանգէն և երկնից յայտ-
» նեալ նշանաք զկամս իւր. զի լայս արփիափայլ փարէր
» շուրջ զքաղաքաւն և գեր 'ի վերոյ տանեաց, իսկ քա-
» զաքն պարսպաք չափ ծածկեր ամպապատ, և 'ի մեայղ
» ամպրոպայ խաղային չանթիք, որպէս թէ 'ի դիցն ցաս-
» մանէ 'ի կոթաւս ցուցանելով մատնել զքաղաքն։ Վա-
» պէն այսր յայթաթեան Ղերան ողջունեցաս ինքնակալ,
» և վճռով ծերակուտին սահմանեցան գահուիւնք դից,
» և նմա անդրիք և յայթական կամարք.. և 'ի տանս
» տարեկանս կարգեցան, որ որ կանգնեցաս յաղթու-
» թիւնն, որ որ ծանուցաս 'ի Հռոմ. և յաւել ամն 'ի
» չղումարացն տալ, զի և ոչ բովանդակ աւուրք տա-
» րւոյ բաւէին ըստ արժան բանականի գոհութեան վասն
» բարերարութեան բազդին »[1],

Զիշաք 'ի մէջ ածել զբանս զայսոսիկ մեծի մատենա-
գրին և դյարապոյդ բանչաղանաց յաղթականացն, զի մի
զիւրահաւան ծանիցի և հիմնայատակ քանդումն և այ-
րումն քաղաքին, թէ և փայտաչէն և կաւակերտ էր. և
զիարդ կարգեցան անառանէին զայն։ — Հանգոյն նմին
թուի առաւելագանց և ասացեալն 'ի նոցանէ վասն վե-
րաշինութեան քաղաքին 'ի Տիրիթաց՝ հատանութեամբ
Ղերանի, որ ոչ միայն եա Նմա ճարտար [2], այլ և տե-
տերաս 100,000,000 'ի ծախս (առելի քան քան միլիան
ֆրանգ). վասն որոյ և Տրդատ չքեզպէս յարգարեալ
(յամի 67) յանձն կայսերն կոչեաց Ներոնիա զնորաշէնն
կամ զնորոգեալ քաղաք, միջոցեա հրկիզող Հնոյն, այլ
երախտաւորն Հռոմայեցւ՝ զօրավարն Կորբուլոն՝ առ նա-
խանձու Ղերանի բռնամուխ գրաւէր։

Երեցն Պլինիոս՝ որ զոգիր զայնու ժամանակաւ զբեր
զհաչակեալ բնական պատմութիւն իւր, 'ի հասելն զաշ-
խարհս Հայոց (ժ, 2), վկայէ զԱրտաշատ 'ի գաշտաւայ-
րի լինել առ երասխաւ, In campis juxta Artaxata.
և ոչ Արտարան յիշէ բարձրաւանգակ առ նմին, և ոչ այլ
գետակ՝ որ անկիւն գոլեալով 'ի միջի ընդգրկիցէ զքա-
զաքն. իսկ Թորնեացի զերկուսին ևս նշանակէ առ Ար-
տաշատ, իբրեւ 'ի վերջ կոյս Ա. գաւառ կամ 'ի սկիզբն [3],
ասելով նոր չինեալ օրպէս 'ի կորգոյ. « Երթեալ Արտա-
» շիսի 'ի տեղին՝ ուր խառնին երասխ և Մեծամօր, և
» հաստեալ ընդ բլուրն [4] չինէ քաղաք մեր անուն անուա-
» նեալ Արտաշատ. ձեռնատու լինի նմա և երասխ փայ-
» տիք մայրից. վասն որոյ անպէտատ և երազ չինեալ...
» և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին երեսանդոյզ զօր
» տարեալ էր Հայմուրց և զօր անգէն արարեալ նորա,
» փոխէ Արտաշատ, և առաւել ևս լինելնէ յօրինէ
» իւր զքաղաք արքայանիստ »։ — Այժմեան աւերակն
Արտաշատ չէ 'ի բլրի՝ այլ 'ի դաշտի, ըստ նմանի առաջ
պատմագրաց, և չիք առ երի բլուր, բայց բլրանման բարձ-
րաւանգակ մի 'ի միջի պարսպացն՝ ուր Թուի եղեալ միջ-

նաբերդն. այլ ոչ գղեակին այն Արտաշատ ըստ Ագա-
թանգեղոսի՝ յորում վիրապն էր, ուր արկաւ Ս. Գրիգոր,
քանզի այս տեղի քաջ 'ի բաց վիցէաք տգիտաց 'ի հարաւոյ
կոյ աւերակացն. և են արգարև առ նմին բլրակք ինչ
կամ բարձունք, բայց ոչ աւերակք կամ ճեպատաձք մեծի
քաղաքի. իսկ միոյ միայնոյ քաղաքի չէր մարթ այնքան
ընդարձակ լինել՝ մինչև գերկոսին ևս առնլիցս (գաւերակ-
սըն այժմեան Արտաշատոյ և գնոր վիրապն) յինքն բա-
վանդակել. թէպէտ և քաղաք մեծ էր Արտաշատ, զոր
և իբրև կարևոր իմն յատկութիւն ասեն պատմիչք՝ 'ի
յիշելն զքաղաքն. բայց եթէ 'ի սկզբանց անտի չինու-
թեանն՝ որպէս և 'ի եղ գարս, յայն անուն համարեալ
զԱտաշեն բովանդակ, աւանաք և գիւղք, իբրև առան-
ձին իմն նահանգ, (զոր օրինակ այժմեանս Կատանդնա-
պօլիս), ըստ բանին Եղիշէի, որ ասէ նախ վասն Վարդա-
նանց՝ առեալ 'ի ձեռաց Պարսից, « զԱրեւն Արտաշատ
հանդերձ աւանօք իւրովք », յետոյ յաւելու ևս 'ի յիշելն
զՎաղարշակեանց աւերելն « զնահանգն Արտաշատու և զԱր-
» տաշեան ինքեանն գլխովին, և զամենայն գեղս և գաւա-
» ճս որ չուրջ զնովաւ էին »։ Միւս ևս փառս մեծա-
քեան Արտաշատոյ ընծայէ տահմն Արտաշատեանսնք կո-
չեցեալ, և գասեալ 'ի Մեծապոյս ընդ բարձս Հայոց. 'ի
հարիւրաւոր թիւս գահուց և տահմից Հայոց՝ չիք իրբեւ
զաս այլ տահմն յանուն քաղաքի, յոյս ուրեմն զի Արտա-
շատ առաւել իմն էր քան զհասարակ քաղաք. Ոմանց՝
քանզի քան զերասխ կիսով չափ և աւելի ևս մատ է Ար-
տաշատ գեան Ագաթանգեղոսի, թուեցաւ թէ սա իսկ իցէ անուա-
նեալ գեան Մեծամօրի. բայց Խորենացւոյ ծանոթ են
երկոքին ևս անուանքդ. և գեաս որիշ 'ի միմեանց ցու-
ցանէ. իսկ ընդարձակող ազխարհագրութեան նորին նը-
շանակէ յետ այնր ժամանակի (կիսոյ Ե գարու) առաւել
փոփոխեալ ընթացից գետոցն. զի չասէ ըստ նորա, « ուր
խառնին երասխ և Մեծամօր », այլ « ուր յառաջին ժա-
» մանակն խառնուրդք Մեծամօրի. իսկ այժմ փոխեալ
» զգնացսն Մեծամօրայ՝ խառնի 'ի մահց կուսէ ». ոչ
միայն զընթացսն, այլ և զառղութիւն ընթացից փո-
խեալ է գետոյ, որպէս և այլքն. զի Մեծամօրի՝ առ 'ի
պատահել երասխոյ առ Արտաշատ, հարկ էր զուգընդ-
թաց իմն նմին խոտոր յարևելս կոյս, ընդունելով գնա-
նապարհայն զԲասաղ, զԶրազդան և զԱզատ հանդերձ
այլովք ևս, և այնպէս խառնիլ ընդ մեծի գետոյն։ Ա-
քայիկ ևս առաւել գինդիրս՝ արժան է յաւ ևս քննել
առ տեղեաւն գնացոյն գհին և զնոր, և գառաւ
հատեալս 'ի նոցանէ, և զաւերակս 'ի բովանդակ Ասա-
նին. զոր Թուղալ յայնպակաց, մասիցաք 'ի յիշատակս
մերոց պատմչաց և 'ի գէպս քաղաքին Արտաշատ յա-
ւուրս Արշակունեաց մերոց, ասացդ համարելով գյինեա-
քիւնն յԱրտաշիսէ Բ, ըստ Խորենացւոյ [5],

168. Այս՝ նշանակէ գյինեւածան (Թէ ոչ զամենայն),
փայտիւք մայրիից բերելոց ընդ երասխ, Թերեւս 'ի վա-

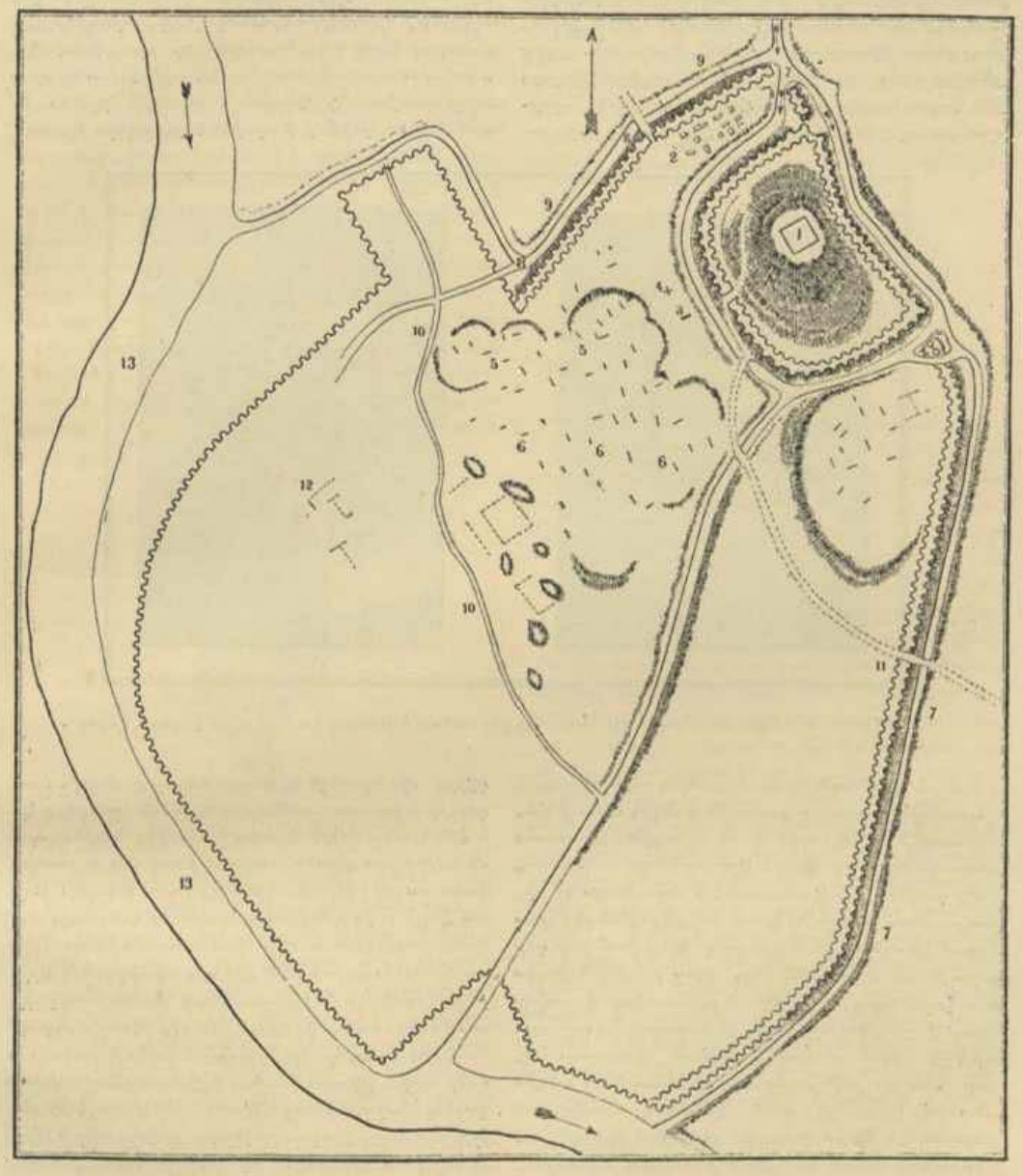
[1] Տակիտոս։ Տարեգր. ԺԳ. Ե. Թարգմանութիւն Հ. Կոգոսե-
գոց Ազքեպիսկոպոսի Հիւրմիւզեան։

[2] Զսա 'ի ասացեալ վարձեալ էր Տրդատոյ և իւրովք ծախսիք
այլ ճարտարս. բայց կորբուլոն չեաս նոցա թոյլ տալեալ 'ի Հայս։—
Տիմն. ԿԳ. Ե։

[3] Ձամանակագիրն Անեցի մեկնէ զբան Խորենացւոյն, ասելով.
« Արտաշէս չինէ գԱրտաշատ՝ որ կոչի Բիւրս », այլ, որպէս ասացի
'ի սոսին, Խորենացի (Գ. Ը) վասն Դամասոյ ասէ բլուր նշանակել։

[4] Գտանի ասէ թէ յառաջ քան գԱրշակեան շինութիւնն քաղա-
քին Արտաշատ ասէ Խորենացի (Բ, ԽԸ), 'ի մեկնեալսն պատ-

նանգոյ կամ Յիրաախառձոյ, վասն որոյ և երազ չիճնալ զքաղաքն. ասկայն նիմէ էր մեծ և ընդարձակ, որպէս և անեղկլայ է, չէր մարթի երազ երազ կատարումն առնալ չիճռաածոյ նորին։ Վկայ մեծութիւնն է և բազ-

163. Քաղաքաձև Արտաշատոյ.

1. Դիմահայն կամ Մէյնաթերդ. — 2. Արտաչատ գետ. — 3. Դուռն. — 4. Եկեղեցի. — 5. Դիրքարձր քնակարանաց. — 6. Հզօրագոյնք Գնեհպետանաց. — 7. Մեծամարի գետ. — 8. Պարիսն փոսք. — 9. Բերնաձոյ. — 10. Ագուցագք. — 11. Դուռն. — 12. Պարսկաց և ամպի վայրք. — 13. Շամաքեաղ հան Արտաչոյ։

մութենաց, և չիդոյ վիպասանիցն Հայոց հանել զպատմութիւն ժամանակին, չէր անմարթ և կարծելն բանասացութական կամ առասկան ազատութեամբ զգործ Հայն Արտաչեսեայ ընծայել Նոցա՝ սիրելոյն Բերանոյ Արտաչեսի, և խոքիլ խոսնացոյց. ա-

յսմ անձանաթ քոնք Հին այն քաղաքս Հայոց և գործք իւր։ Գաղքեալ և վերչինութիւնն Արտաչեսի չիտ ոչ բազում ամաց պակի չիճռաածոյ Տիրիթոյ՝ անհատասոյի իմն քոնք, զի ոչ չիշին զի Հաստմպետոյ միւռանգամ ռոտաձն և քանգամն քաղաքին։

մութիւն բնակչացն, յորս ոչ փոքր մասն ունէին Հրեայք, գերեալք երբեմն ՚ի Տիգրանոյ Աշխարհակալէ, և նաեւ ցեղք յԱրմաւիր, յորմէ փոխադրեաց Եզուանդ յիւրա- չէնն և յիւրաւուն նոր մայրաքաղաքն. և ասաի յորու- ցեալ զնոսա Աբրահամ նահապետն յԱրտաշատ. յորոց յետ իբր երկուց եւս դարուց և կիսոյ՝ գերեցին Պարթք, ինն հազար երդ, որպէս և ՚ի Հռոյոց քառասուն հազար. որոց գումար ըստ այժմեան սովորութեան վեց ոգիս առ

երդ հաշուելով՝ լինի 300,000, այլ ըստ այնց ժամանա- կաց՝ հաւանելի է կրկին առնել ոգւոց ընդունելոցն, (իբր 300,000). Ընդ բնակչացն՝ » նաեւ զամենայն վա- » յելչութիւն քաղաքին Եզուանդայ՝ զոր ասրեալ էր յԱր- » մաւիր, և զոր անգէն արարեալ էր նոսա, փոխէ յԱր- » տաշատ. և առաւել եւս յինքենէ՝ յորինէ՝ իբր գքաղաք » արքայանիստ »[1]: Պարթեւալ, » կանգնէ ՚ի նմա (և) » մեհեան, և փոխէ ՚ի Բագարանէ զպատկերն Աստղի-

164. Պղնձաձոյլ անդրի Անահտայ – Աստեղիկայ դից գտեալ ՚ի Աստղ տաճարակոյտ քաղաքի Հայոց[2].

» դեայ, և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի » պատկերն՝ արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ՚ի ճա- » նապարհն »: Այսպէս ՚ի մի հատուածն յԱրտաշատ պաշտամունք Հայկազանց, Աշխարհակալաց և հեղինեա- կանք գտանեալք ՚ի Յունաստանէ և հայացեալք. զի յի- շեալքդ ասս (յունարէն) Աստեղիս՝ յԱգաթանգեղ՝ ըստ հայոյ Անահիտ գրի, և Ապողոնդ՝ Տիւր կամ Տիր գիք դպրութեան և գիտութեանց, զորոյ բոգին, նոյնպէս ըստ Խորենացւոյ, առաջինն ՚ի քրիստոնէից պատմչաց մերոց՝ վկայէ լինել արտաքոյ, ՚ի մանաւանդին, զոր այլ- սուր կոչէ » Բաւն պղտասոյն որ երթայր յԱրտաշատ քա- ղաք »: ապա ուրեմն յարեւմտից կուսէ արեւն, և առ- աւուանէր երազմոյն, վասն » երազոցոյց երազընդհան- » պաշտաման Տիւր գիք դպրի, գիտարիւն քրմացն, ա- » նուանեալ Դիւան գրչի Ասկղի ուսման ճարտարու- » թեան մեհեան »: Կատակութիւն բառից հեղինակին (Ագաթ. ձԸ) չէութիւ խնամոյ՝ ցուցանէ ազգ ազգ գի- տութեանց և մանաւանդ գրչագրութեան խնամակալ լինել զՏիրդ՝ ժամագամայն և երազահան, որ է մեկնիչ երա- զոց, որ և առ ասար ազինս արքազան իմն համարեալ էր. և էին եւս նոցա Դիք երազոց և ծնունդք նոցին, յորոց մի և Մորփեւս քնածու, (որամ ՚ի ձաղ գայ և ասկա- կանս առ մեզ Մրափ, մրափել՝ խնասա և ձայն): Բայց առ Հելլենացիս Հերմէս գիք համարէր երազագոյց կամ երազատաք, (ἀνειροπομπός), կամ առաջնորդ երազոց (ἡγε- τὴρ ἀνείρων). ապա ուրեմն Տիր գիք՝ ժամագամայն Ապո- լոն և Հերմէս էր Հոյոց, առաջնորդ սուտ և ստոյգ գի- տութեանց. նոյն և Դիր կամ Տիր գիք Պարթից, որամ նուիրեալ էր ծդ օր Տրեայ ամոյ և կոչէր Տիրական, օր մեծի ոճի և խրախճութեանց, ՚ի յիշատակ հաշտութեան վաղմի թագաւորի նոցա Մանուճհրի (Մինուչէհր) ընդ Էջիպտիացոյց թագաւորի Թաւրքաց. Յոյս անուն (Տրի) ճանաչէին և հիւսիսային արեւմտեայ ազինք Եւրոպիոյ զդիմանականս և զվհկազանս, որպէս Սպանիք՝ զնագս Dry կոչելով, Կելտք Druide, Գկանտինաւեանք Derot, (Տիրտա անուն լսի և ՚ի հայսմն): Շատ համարեալի

1 Պատմութիւն Խորենացւոյն (Ա. Լ.) ցուցանէ անգէն ՚ի սկիզբ- բան թագաւորութեանն յետ վանելոյ գՀրուանդ՝ լրեալ կարգաւորել նորա և վեհագործել ՚ի չիմութիւն Աստղատաս. յետ այնր կամ գայնոյ ժամանակաւ պատերազմի Աշտեայ և Հարսնութիւն Սամիկ- կան. իսկ ՚ի վիպասանիս Հոյոց յետգան ասեն չտիսուս լինել Աբրա- համայ որդւոյ նոցին ՚ի հինգերորդ Աբրահամայ. ապա կամ յետոյ ութեամբ չինելոյս. կամ երկար ասս անուանց չինութիւնն:

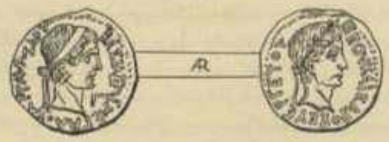
2 Աստանի ծանօթութիւնս է մեծագործուած անգրեա այս գիր- նական՝ իբրև կրկին բնական մեծութիւնս մարդոյ. գտեալ ոչ քա- զում ամաց յառաջ ՚ի տաճարատեղի Մեծ և փոքր Հոյոց՝ ՚ի Աստղ. զորմէ գկարեւոր գիտելիսն գոցեն բանասէրք ՚ի Բազմավէպ տարեգրի, ԽԱ, 130:

զարտաւրութիւն բանիս ՚ի ծանօթութիւն միոյ ՚ի յառաջս պաշտեցեալ դից նախնեացն մերոց՝ ՚ի ծանօթագոյն յայսմ մայրաքաղաքի իւրեանց, — երեւոյթ բռնաւոր երկուցեալ յանխոնէ՝ առանձին քաջութ և զհարան հաստատեալ էր Դից՝ զՔաջարան. իսկ Արտաչէս սիրեցեալն ՚ի ժողովրդենէ՝ համարձակ արար զնոսա, և ամենայն ազգի ազգի հանդիսից, չքոյ, զինուց և վաճառաց տեղի՝ զդաստակերտ իւր. վասն որոյ և կարի ընդարձակ. մինչեւ երբեմն Աշրաքայն Սմբատ սպարապետ նորին՝ վանեալ յԱյանաց երկրէ զԱրտազեան տոհմն Կոլկասեանց, « զամենայն միահամուռ ածէ զերի առաիկ յԱրտաչատ ». Թէպէտ հրամայեաց ապա Արտաչէս բնակեցուցանել զնոսա ՚ի Շաւարշական գաւառի՝ եւ յայսմհետէ ընդարձակութեան՝ տակաւին սէգ պայազատին Արտաւազդայ « ոչ գտեալ՝ քաջի որ » զոյն Աբգարայի՝ տեղի ապարանից ՚ի հիմնանալն Ար » տաչատ », երթեալ ՚ի Շարուր չիներ զՄարակերտ, և որպէս կարծեմ և յԱրտագծեան՝ զԱրտաւազդայ ապարանս [1]. և ՚ի պայազատէն իսկ զդահն՝ ժժգոհայր և

165. Արտաւազդ Հայոց թագաւոր[2].

անձուկ համարեր զկայրենի ժառանգութիւնն. վասն կամաւոր մնալոյնցն որ ՚ի վերայ գերեզմանի հօրն լինէին, վասն որոյ և անէծս ընդունէր ՚ի նմանէ կապիլ ՚ի ճաչոյց և արգելուլ ՚ի վիշս Մասեաց. — այլ վկայեն և վիպասանք՝ զի ՚ի հայրակերտ քաղաքին գահակալեաց և նա, և անտի « յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ անցեալ գկարմրաւան Արտաչատ քաղաքի », եւ յորս յակունս Գինոյ՝ ՚ի բարձրն Մասիս։ Ա. Թագաւորաւ Թեամբ եղբարց սորա (ըստ միոյ պատմութեան) հանդիպի պատմեալն ՚ի Հռոմայեցւոց, յամի 160–1, Մարկոսի վկրասի առաքումն ՚ի Մ. Անտոնինոս կայսերէ և թագաւորեցուցանել զՈսոես որդի Աքիաննիգեայ՝ ՚ի ձեռն Թուիդիտեայ զօրավարի Արտաչատ, զոր պատմիչն Դիան Նոր-քաղաք կոչէ, և մայրաքաղաք Հայոց կարգեալ[3]։ Զետ երկուց ամաց գարձեալ եկն Սատիոս Պրիսկոս[4], և հալածեալ զԱզարէ Պարթեւաց թագաւոր՝ վերահին նոտյց Արտաչատ զՈսոես. և յայս սակս Անտանինոս և վերոս կոչեցան Հայկականք, Armeniacus։

166. Արտաւազդ թագաւոր առ Օգոստոս կայսեր[5].

Կարեւորագոյն մեզ ՚ի յիշատակս պատմից մերոց է կամարջն Արտաչատ, և ամենայնիւ հարկ է՝ մեծ, հոյակապ և հաստատագոյն լինել ՚ի վերոյ գծագրահաճ գեղոյն այնորիկ երեսից. զոր և յառաջ քան զլինելն Արտաչիսի՝ սեւեռ անդ ՚ի պաշտպանեն ՚ի Կորդուքեանէ. և եթէ պատէր երեսս զքաղաքաւն՝ բան բանէ առաջին յիշողացն, այլ և Մեծաւոր յայլմէ կողմանէ, տպա ոչ միւ՝ այլ և բազում կամարջք պատշաճէին նմա, և ըստ լայնութեան գետափանցն՝ տարիք գնալիք յեզերան. և յայս սակս համարիմ զդիտաւորն ՚ի նոցանէ կոչեցեալ կամարջ Տափերոյ կամ Տափերական կամարջ։ Բայց ՚ի յետին ժամանակս Թուխ մի միայն Շուագեալ սորա ՚ի վերոյ երեսից. և բովանդակ գործ քան քնութեան կամ յատկութեան իւրում՝ անցուցեալ զինծութիւն և զփառս Հայոց, հանդէս և յաղթանակս բազմապատիկս, այլ և աւազական հանդիպումնս. որպէս արդ յիշեալ անցքն Արտաւազդայ, գեղեկեցութիւն Զենոբիայ, գէպք գաւառութեան Անակեանց, զոր Հայք ստուտս ՚ի « Տափերական կամրջին գետավէժս առնէին »։ Ընդ այն կամարջ գարձեալ Տիրան Բ (ըստ Բազանգեայ Գ, ՃՌ), մինչ գեռ յարգէրն զոր գաւեացն Հայոց՝ զՅուսիկ, ՚ի գառնալ նորա քահանայապետական ածութեամբ ՚ի Կեսարիոյ, « ընդ առաջ ելանէր նմա ՚ի գաշտն, յայն կոյս գետոյն Տափերն կամրջի », և ընդ նոյն ածեալ մուծանէր « ՚ի քաղաքն մեծ Արտաչատ, յեկեղեցին »։ Այլ ընդ նոյն եւս կամարջ ՚ի գերա-

1 Զի յիւր յերս Զ գրոց՝ ընդ այլոց առանց գաւառին և Յովհաննիկ վանայիբէց նորին։ Յիւր (առ Օրպէլեան) և Ներսէս Աբասեաց ազգարնէն ՚ի գէս ի գրոց, ուր նոցա առ ժամանակ մի Մասյոց էրիվարդեցին, մինչչեւ նկնել և հաստատեալ վանս ՚ի Սեւան։

2 Ոյ է յայտ որոյ Արտաւազդայ իւրէ մանկամարդ քանդակագործական բրս (թիւ 165). մերոյ յերկուց ծանօթիցն ՚ի պատմութեան մերում (որպէս Տիգրանայ և Բ Արտաչիսի Արշակունեաց), եթէ յերկուց ցանն այլոց ծանօթագրոց ՚ի հնագիտական պատմութեան. թող զի միան եւս գյիշեալն ՚ի Թրաւպէն Տրպատայ (յէջ 374)։

3 Դիան. ՀՁ. առ Նուիփատոյ. Ἀφικόμενος τὸν τὴν καινὴν πόλιν, ἣν φρουρὰ Ῥωμαίων κατείχεν ὑπὸ Πρίσκου καταστᾶσα..

Ἀπέφηνε πρώτην εἶναι τῆς Ἀρμενίας.

4 Gestæ sunt res in Armenia prospere, per Statium Priscum, Artaxatis captis. — CAPITOL. in M. Anton. 9.

5 Արտաւազդս այս որ թագաւոր Մեծ գրոյին գինեն ՚ի գրամին, այլ և անթագ՝ առ ՚ի շուք Օգոստոսի կայսեր, հաւանաբէն է կարգեալն ՚ի նմանէ որպէս Արտաչիսի որդւոյ և Արտաւազդայ՝ ծանօթի ՚ի պատմութեան մերում. այլ որպէս նորա Արտաչէս և թագն Արտաւազդ՝ որպ է գրամս, անծանօթք են առ մեզ. իսկ պատմիչք Հաւանմեայ յիշեն միայն եւս Արտաւազդ՝ որպէս Արիսթոբուլեայ Մարք, և գերկոսին եւս թագաւորեալ առ ժամանակ մի ՚ի Հայս, քան Հեռաւել Հռոմայեցւոց։ Գրամս այս արծաթի միակ պատ. Հեւոմ մեծապէն յոյժ վարկանի։

Քեան որդւոյ Իւրոյ (Արշակայ Բ) Հանին Պարսիկք և զգերութիւն Արտաշատու։ Յետ դարու միոյ և աւելի՝ հասակ անգամ յիշի կաւարտին Արտաշատու, յաւուրս պատերազմաց Վահանայ Մամիկոնենի ընդ Պարսից. զոր եկեալ անդր անցանել « յեղր գետոյն՝ առաակա- » պէս ըստ ժամանակի իւրոյ պղտորութեանն, և » զկամուրջն Արտաշատու գոին աւերեալ. և էր ինչ որ » ի տեղեացն բնակչացն, և էր ինչ որ ի առատու թե- » նէ ջուրցն գիմեցմանց՝. և տարակուսեալ զորդն խըն- » դրէին տեղիս անցի »։— զոր եցոյց Վահան « տեառնա- » գրեալ գինքն նշանաւ խաչին որոյ ... և որպէս ընդ » յոյժ տեղի ծանծաղ անցանէր խազազութեամբ ընդ » ջուրան. որ և տեղին՝ ամենայն գնդին լինէր ճանա- » պարհ անցիոյ՝ անհոգութեամբ »։ — Զսա ի կամրջէդ և ի վերոյիշեալ եկեղեցւոյ այլ ինչ առանձինն չինեաւծ ոչ յիշի յԱրտաշատ. և ոչ է յայտ որպիսի կամ այր չինած էր եկեղեցին այն, այլ մարթ է կարծել ի Ս. Գրիգորէ և կամ ի Տրդատայ՝ ի քանդել աւերել նոցա գմեհեանն Աննահտայ. ուր, ըստ աւանդութեանն Ագաթանգեղի, փախուցեալ անկան գերեզն հալածելոք ի Նախքանդակել Երազմոյն բագնաց, « ի նմանութիւն առնել- » ձիոյ բազմութեան և կազմութեան գնդի հետեւակա- » զօր մինդաւար և առնաւար ... մարդկան »,և առաւել « ական կառնել նետս անօյժս և քարավէժս քանձրա- » տարափ ի վերուստ չինեաւծոցն ի խանարհ զմարդկա- » ւրընդցնդէին ». այլ ի հասանել անդր Ս. Գրիգորի նշա- նաւ խաչի՝ ամենայն չինեաւծք մեհենին ի հիմանց դղրդեալ տապալեցան, « և յուցեալ յանկարծակի փայտա- » կերան հրդեհեցաւ ի տէրունական խաչին զօրութենէ, » և ծուխն ծառացեալ մինչեւ յամպս հասանէր ... Իսկ » մարդկան հասելոցն անդէն քանդել զհիմունս մեհե- » ցեալս աւերէին, և զգանձս մեհենալս ազգաւոց տա- » ռապելոց և չքաւորաց մատն հանէին, և զգաստակեր- » սըն և զպաշտաւորան՝ քրմովքն հանգերձ և նոցին գետ- » նովք ի ծառայութիւն նուիրելոցն եկեղեցւոյ սպասաւո- » րութեան »։ Եւ Քէպէտ ի վազարշապատ հիմնեցաւ մայր եկեղեցեացն Հայոց, ուր և սքանչելագործեցաւ, այլ յայտ է Քէ մեծ էր և կաթողիկէն Արտաշատոյ ըստ մեծութեան քաղաքին. որ փոքր մի նուազեր յԳ դարու՝ ի պատել ընդարձակել վաղարշայ զաւանն Վրդգեւի և չինել իւր անուն գնոր քաղաք, ուր նըստէին յաճախ մեծ թագաւորքն, որպէս նորա Խոսրով Ա և Թռան՝ Տրդատ. և Քէպէտ ստոյգ որդին Բ Խոսրով՝ փոխանց գարքաւնիսն ի Դաւին, « քանզի ի ժամանակին » յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական (1) և սղգ ջեր- » մայինք պղտորեալք ժամանակաւութեամբ փչէին, յորմէ » ոչ կարացեալ ժամիկ սրգ յԱրտաշատ բնակեալ էին, » կամաս յանձն առին գփախուստն ». սակայն յայլևայլ բանից պատմչաց մերոց՝ երեւի, զի ի սկզբան անդ Դաւին արտաւարձան կամ առան իմն էր Արտաշատոյ, և սա եկաց միայն դար մի եւս ոչ միայն իրրեւ քաղաք մեծ՝ այլ իրրեւ մայրաքաղաք. զի ահա որպէս տեսաւ ի վերոյ՝ սատ նատէին և յաջորդք Խոսրովու (դէթ գեղանակ մի տարւոյն), և ի քանդել աւերել Շապհոյ վրէժխնդրութեամբ գՀայս, յետ խարէութեամբ ըմբռնելոյ գԱրշակ Բ, և ոչ ի միոյ ի մեծամեծ քաղաքաց յիշեցելոյ ի Բուզանդայ՝ այնքան բազմութիւն մարդկան գերեցին որպէս ասի[2]. զի « եկին, ասէ, ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ և առին զնա, և կոթծանեցին զպարիսպ նորա. առին և անտի զգանձս մեքենալս որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն. և խաղացուցին ի յԱրտաշատ քաղաքէ զինն հազար տուն երդ Հրէայս, զոր ածեալ էր Տիգրան նոյ սրգոյի Արշակունոյ յերկրէն Պաղեստինացւոց, և քառասուն հազար երդ Հայ, զոր յԱրտաշատ քաղաքէ խաղացուցին. և զամենայն չինեաւծ քաղաքին հրձիգ արարին՝ զփայտակերան և զքարակերան. քանզեցին զպարիսպն ըստ նմին օրինակի, և զամենայն չինեաւծ քաղաքին մինչեւ ի հիմունս ապականեցին. և ոչ թո- » ղին մի[3], և ոչ թողին բնաւ քար ի քարի վերայ, ան- » մարդի և թափուր յամենայն բնակչաց իւրոց կացու- » ցանէին »։ Հրեայքդ գերեալք ասեի՝ քրիստոնեայք էին հաւատով, յաւուրց անտի Ս. Լուսաւորչին, որպէս մեկն ասէն վկայաբանք Զօրիքայ, և որպէս ակնարկէ Խորենացի (Գ. ւԸ), զվանայ Հրէայսն միայն առելով Յուդեացս նոյն հրէութեան օրինաք. Համարէն քրիստոնէից քաղաքին երէց, մանաւանդ թէ երիցայրեա էր Ջուլիե, յայտ է զի չգոյր անդ եպիսկոպոս, յաւուրս վիհակ գոլով տեղւոյն եպիսկոպոսապետի Արտաշատոյ կամ կաթողիկոսին. և յ'անցուցանել գգերին ըստ Տափերն կամուրջ և ի համար առնել ի մէջ չերտափակ զօրացն Պարսից, չնորհէին նմա զօրագլուխքն ազատութիւն. « և » ոչ առնոյր զոչ յանձն երէցն Ջուլիե, այլ ասէր. Ցո- » զիաշնդ տանիք՝ և զհովիւս ասրոյք. և զոչ ասա- » ցեալ եմասա ի գերութիւնն և խաղաց ... յերկիրն » Պարսից »։ ուր և կատարեցաւ վկայական մահուամբ, « մեծաւ խնդութեամբ կարկառեալ զպարանոցն, վաս- » բեր ի սուսերէն »։ Եւ էր նա, ըստ Բուզանդայ՝ « այր » բարձր և անձնեայ, և ի տիոց մանուկ. և հերք գլխոյն » սպիտակագեալ էին, այլ մորուքն դեռ սակաւիկ սեաւ » եւս կային ». վասն այնորիկ կոխարարապար ասէին զնա հնձանաքն. իսկ նա կշտամբեալ զերգիծանս նոցա, « յիրաւունս սպիտակացեալ են, ասէր, նախ հնչքս, զի » բազում աւուրս երեց են, գանձս հնգետասան ամաց » քան զմորուսս նախարարացդ են »։ — Որպէս յայլ գրոյցըս և ասա յիշատակ աւերման Արտաշատոյ՝ առաւելապանութիւն է Բուզանդայ. զի եթէ ի տպատ մինչեւ ի հիմունս քանդեալ էր, (քանզի և խաւն յաջորդութիւն անցից և հարուածոց ազգիս չներեին ի հիմանց

1 Ըստ այսմակարգ յառաջ եղեալ էր, քանզի ոչ բազմիցս յառաջ քան զվկանն՝ մի չընդդիմամարտից նորին զորավարաց Պարսից, Զուանշիր Հազարատուխտ՝ անգանէր տոհմով (ըստ նորին Ղազարայ բանից) ընդ կամուրջ գետոյն Երասխայ։

2 Բուզանդ. Գ. ւԶ. ի թիւս նոցին կամ ուր քաղաքաց ի տրխառն հանդէս կոտորելոյ՝ իրարանչիւր գերեւոցն Հայոցմէ, մինչեւ վեան կրասնագաւառի առ 25,000 երդ Հայ և 30,000 Հրեայ, ըստ այժմու դրչագիր օրինակաց մատենին, որոյ սխալ յայտ և անտի է, զի Շապհոյ հրամայեալ էր տատնձինն գտանել զՀրեայսն, և խորհեալք քաղմաթիակս հրէութեամբ՝ գԱրտաշատ և գվաղարշապատ միայն յիշէ յատկապոյ։

3 Այսպէս ի ձեռագրիս. քան թէ պակաս երեւի։

քաղաք մի մեծ վերականգնել), չէր մարթ այնպէս չէն գտանել զայն՝ որպէս յառաջ Վաղդանայ և Վահանայ ցուցանեն պատմիչք մեր՝ եղիչէ և Ղազար. և եթէ առ գիւղաքաղաք կոչէ, միան առակաւին՝ որպէս ի վերդ գրեցաք՝ մեծ քաղաք, և Նահանգ Արտաշատու գիւղով և աւանաք ցուցանէ. ապացոյց ի հատանել տագնապազանական հրովարտակի ցգդկերաց, ազգային եկեղեցական ժողով մեծ գումարեաց «ի թագաւորանիստ տեղին ՅԱրտաշատ», ցուժէփ կաթողիկոս կամ տեղակալ ապետացն, որ Աղբարատոյ եպիսկոպոս առաքարէ զինքն, իբրեւ քան եպիսկոպոսաց և բազում քահանայապետաց և երիցանց, հանդերձ մեծամեծ նախարարաւք, «և ամենայն բազմութեամբ աշխարհին». զոր՝ և խան մի յետոյ քաշէ վարդան Թոփեայ ի Պարսից, և ի պատրաստութեան մեծի պատերազմին՝ «հրաման առեալ» ամենայն զօրացն ժողովել յԱրտաշատ քաղաք ... զի «գեա եւս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն». ապ և քաջահատաւ երիցունքն՝ հոգեկիրք Զուիթայ՝ գուցէ և յաղորդք, Սամուէլ և Աբրահամ քանդեցին զԱրտաշատն կանգնեալ ի հրապարտին, վասն որոյ և ըմբրդեալք ի վաստակ նահատակեցան յառաջ քան զՂեւոնդեանս։ Իսկ մատենին Մխիթ՝ ընդ այլոց տրգունի ձմերոցաց և զօրանոցաց աւերեաց և զԱրտաշատ և զնա հանդ նորին, «զամենայն գեօղս և զառանս որ շուրջ զնա վաս էին՝ առեալ, աւերեալ և հրձիգ արարեալ». բայց զի և այս բան, թէպէտ և առյգ, ի գուժկանի բերանոյ առացեալ է, յայտ է թէ ոչ բնաւինջ աւեր էր, այլ առաւ առպատակօրէն. քանզի որ կարեւորագոյն տեղին էր և նախ քանդելին՝ ամրոցն կամ ինորդ, յիշատակի չէն գոլ յառաջ Վահանայ, ուր յապաստանել նորա՝ Աղբարմիզդ մարզպանն Պարսից փախուցեալ անկաւ. որոց ոչ կարացեալ «հատանել նախարարքն Հայոց ... «երթեալ պաշարէին զերդն Արտաշատ. իսկ մարզ «պանն և հազարապետն գային ի գիշերի եւեալ ի բերդն՝ փախստեայ գնացին ի կողմանս Աղբպատական». Եւ առաջ և Զատմիր զգաստաւ եկեալ բընակեցաւ օր մի յԱրտաշատ։ Բայց յետ ե գարու Քաւ եւս քան զեւս նաւագեալ Արտաշատ և տեղի տալեալ խապատ Գառնոյ. և թէպէտ պատմիչն Վարդան ասէ վասն Վահանայ յաւուրս մարզպանութեանն «չինեալ զեկեղեցիսն Արտաշատու» զաւերեալսն ի Պարսից, բայց ժամանակակիցն Ղազար զոյս ոչ յիշէ, այլ յաւէտ ցուցանէ զԴաւին սովորական կայսեռ նորա, և ի սոյս եկեղեցիս յանախեալ գիտատարութիւնն Աստուծոյ ի փրկանան և ի յաղթանակս. և ոչ եւս լսի Հայրապետ երդի նորա, յիշեալն յառաջ յաւուրս Ցղտասոյ, և առանձինն դնեալ ի բերդին։ Այլ քաղքի զոյս տեղի ցուցանեն բանքն և յետագային հաւատք՝ լինել բազագոյն ի հարաւ՝ ի տեղւոջ այժմու Խոր վիրապին, անդանօր և յիցին բանք զոյնմանէ։ — Իսկ առաջն մինչեւ յաւերակսն միանալ՝ յոչ սրատցոք միայն և զոր մարթ է ինքնին իմաստասիրել, եթէ 6–700 ամաց քաղաքամայրն այն Հայոց, որպէս չքայ, գինու և կրօնական պաշտամանց անդադրուական հանդիսարան էր երբեմն ի Հայս, նոյն և շուկ-երակ իմն էր առեւտրի կամ վաճառականաթեան աշխարհին, նա և բազմաց մերձաւոր աշխարհաց. որպէս զի կայսերք Հռոմոց՝ ի սկիզբն և գարու (յամի 410) յորժամ ինքեանց սեփականեցան մասն ի Հայոց, ընդ Մծբնայ և կայինիկոսի (Ոակիա)՝ զԱրտաշատ յիշեն յաբեւելս շահաստան, և օրէնս վճռեն՝ մի անդր քան զայնս երթալ ի վաճառականաթիւն և առնել ընդ Պարսից [1], քայց է ընդ նմին թէ քանի մեծ երթեւեկ էր անդ կարաւանաց արեւելից և արեւմտից, և մրքան գանձուց հերւմուտ, և գործք և խաչք բազդի, ուրում և բազմաթիւն բնակչացն Հրէից՝ ոչ սակաւ առատ լինէր։ Ի գեպ է գուշակել և զպիրճանս և զշռայլութիւն բարուց. որոմ վկայէ անգամին գրեալ ի ժամանակի չինութեանն յԱրտաշիսէ, ի վերջ կոյս Ա գարու, բանաստեղծն Հաւմայեցի՝ Յորնաղ, առիւ միով երգիծաբանութեանցն՝ (Ր. 170), մեզկազգեաց կամ լայիրշ առելով զբարս քաղաքին, որպէս իսանան մեկնիչք.

Sic prætextatos referunt Artaxata mores [2].

Յետին յիշատակք գէթ անուան մեծի քաղաքին տակաւին բազում գործք գինի իրրեւ յանկարծութեամբ ձայնք արձագանգաց լսին ուրեք երբեք. որպէս Ցովհ. կաթողիկոս ի յիշելն գԹագրիս ոստիկանի յետ Ը գարու յաչխատակել գկաշուածս և զդատաստակերտս կաթողիկոսաբանին, ընդ նմին Թաէ և զԱրտաշատ. և զազգս կից Նորա Թոմմա Արծրունի՝ յետ յաշխարհ գարուն ի Նշանակելն գժամն Դաւնոյ, կոչէ զայն «Հանդէպ քաղաքին Արտաշատու» որ (և) Բլուրն Նորին ասի»։ Ցորմէ և յայլ ինչ բանից նախնեաց՝ երեւի և այս, զի երկոքին դոքա մերձակից գոլով՝ գրեաթէ և մի քաղաք համարեցան, մինչեւ առել ուրումն հեղինակի գիտանական մակակոչելոյ՝ «Արտաշատ՝ որ այժմ Դաւին կոչի»[3]։

169. Այլ երբ խապատ աւերեցաւ և ամայացաւ այսպիսի մեծ քաղաք և գաւառակերտ. ոչ ոք յիշէ, որպէս և ոչ գԴաւնայն, ընդ որում զուգարադր է, և նմին Թաէ չարի պատահեալ յաշխարհաւեր արշաւանս Թաթարաց, կամ յերկրաշարժս սաստկութենէ մեծէ, որպէս հաւատքն և Անի, այլ ոչ լսի ի գրոց. Զյաւթիւն սոցա լուծին յետ երկար գարուց բազմաղրիկ հետաքրքիր եւրոպէացիք, որոց՝ որպէս ի սկզբանն ասացաք՝ ծանօթ էր Արտաշատ՝ ընթերցուածս գաւառական գրոց Հաւմայեցւոց. և նախ քան զայս Դաւէնթիէ փառաւոր յառաջ քան զկէս ԺԷ գարու յիշէ «զաւերակս հնոյն Արտաշատ[4],

1 Ultra Nisibin... et Artaxatam, emendi seu vendendi species causa proficisci (nemo) audeat, nec præter memoratas civitates, cum Persa merces existimet commutatus.

2 Prætexte գդեստ էր հպատիքաւոր առ Հռովմայեցիսք՝ պատառնեալ ի սրիտգոյ, ցարբունս հասակի, ոտիցքեանաւ գդեստաւորել վճռգութիւն և գեղութիւն բարուց նշանակէր։

3 Աթգիս վարգապետ պիտակած, այլ անկայտ է ժամանակն. և ոչ Թաէ նոյն որ ի 32 գարս նոյնպէս Գիտնական կոչիւր։

4 Entre cette église (Խորվիրապ) et Erivan on voit les ruines de l'ancienne Artaxate, siège des Rois d'Arménie, qui témoignent que c'a été une grande ville; et il y a aussi quelques restes d'un grand palais. — TAVERNIER.

» Նատոցի Թագաւորացն Հայոց, որք և վկայեն Քէ քա-
» զաք մի մեծ էր, և կան տակաւին Շնացուածք ինչ մե-
» ծի պալատաց » : — Շարաբէն՝ որ ոչ բազում ամաք
զկնի էանց ընդ այն կողմանս, ոչ 'ի տեսոյ այլ 'ի լուոյ՝
ասէ լինել յաւերակն և զԱպարանս Տրդատայ, որոյ ե-
րեք մի տակաւին կիսականգնած էին չորիւք կարգօք
սեւագոյն կհեայ սեանց, ինն սա մի կարգ, և 'ի միյի
մեծ կոյս կհեայ քանդակազարդ չինուածոց, և սեանցն
Քանձրաքիւն երեք գրկաչափ 1 : Թուեցաս
ոմանց եթէ չիմիթիչէ նա զՀաճոցն Գառնոյ ընդ Ար-
տաշատայ, զոր ցարդ իսկ գիտեմք Թագաւ Տրդատայ կո-
չիլ· սակայն և Մորիէ որ զերկուսին եւս նոյն՝ զԳառնի
և զԱրտաշատ (զոր Արտագ կոչէ) 'ի սկզբան գարուս,
վկայէ զի և գրաբձակեալ գերդաստ մի սարս աւերա-
կացն այսպէս Թագաւ Տրդատայ կոչէին տեղացիքն· իսկ
տեղի քաղաքին կամ ոմն մի նորին գեղացեալ և ցարդ
բնակեալ՝ կոչի Արտաշիր կամ Արտաշար· այլ 'ի բա-
վականակ պարագայսս միջոցի աւերակին կայ և այլ
գեղ յարեւմտից հիւսիսոյ 2, և խոպան վայրք ընդար-
ձակ· զի իրրեւ ոմն և կէս ձգի երկայնութիւնն և աւղ
պակաս լայնութիւնն· իսկ չրջապատն իրրեւ 7000 քայլ
ըստ Տիւպուայ, որ և ասէ· » Ընդ որ և յամին ոչք՝ յան-
» գիման լինին հետք ժամանակաց անցելոց· ոչ մի սիւն,
» ոչ ձեղուն յարկի, և ոչ որմն ոտն և անգամ կիսա-
» կործան՝ չկան յատին, առ 'ի ցոյց մեծացուածոյ իրիք,
» կամ կործանման եղելոյ յատր և տակաւ· այլ ամե-
» նայն ինչ սպառեալ, բոլոր քաղեալ ընդ հողակու-
» տակ, ամենեւիմբ գերեզմանացեալ է տեղին, ոչ իրը-
» նակիցն միայն, այլ և տանց և ապրանիցց և տաճա-
» րաց· 'ի մեհեանգոյն տապանի տապաստ գէր բնաւ
» ՅԱՅՒ՝ կալով կային գինեւ հողակոյ յիշատակարանք
» հոյակապ մեծութեան· յԱրտաշատ՝ 'ի գերեզմանս
» նորին դեգերեցայ· Ոչ ուրեք յեղափոխութիւն ժա-
» մանակի, համառօտութիւն կենցաղոյս, ունայն ամ-
» բարտաւանութիւն մարգկային մեաց՝ այնպէս ազ-
» զագոյն հարկանեն զսիրտ, որպէս 'ի միում ուրեք
» յայսպիսեաց տատ՝ անկենդանեաց և անշարժօրէն
» լռեցելոց քաղաքաց » : Հիմունք կամ յատակք պա-
րսպացն երեւին մեծամեծ արեւաշար աղիւսով և շա-
ղախով զանգեալ· ազիւսքն անկոտրում պահեն զնախ-
կին գոյն և գեղ, զի հարտար արուեստիւ թրծեալ են,
նոյնպէս և սրմունք, յորոց սակաւ միայն մնացուք յատին
կան, առաւարք և հատաքեանք· աւղ ինչ և բնակարա-
նաց երեւին հետք 'ի հարաւոյ կողմանէ ձգեալ ընդ ամ-
բոցն կոյս· ամենայն ուրեք ազիւս և կղմինդր, և ոչ ու-
րեք բնաւ քար կոփածոյ· — Կրկին երեւին պարիսպք և
աշտարակք խիտ առ խիտ, որպէս քէ հազիւ 20' հեռիք
'ի միմեանց 3, որոց փլածոյք ամբարձան հողաթմբուք
գերբկաց· Ի հիւսիսային արեւելեան կողման ամրա-
նայ հողաթրկան, իրրեւ հարիւր ոտնաչափ բարձր, և է
բերդ կամ դղեակն (ոչ Թորփիրսային), ազեղնաձեւ իմն
գրեթէ, զոր ազեզանն յարտագին կողմն քաղաքին ու-
նելով ընդ հիւսիս, և չրխարհութիւն նորա 1350 քայլ·
կրկին են և ոտրա պարիսպք յիսուն ոտնաչափ զատա-
ցեալք յիրերաց, արտաքինն բարձր հնգետասան ոտիւք
քան զներքինն· յերկոցուն եւս վերայ ամրոտնային աշ-
տարակք մերձ առ մերձ բարձրի ձեւով, և խրամ լայն
պատէր զդղեկատն· յարեւելեան կողմն՝ որ գառ 'ի
վեր ամրոտնայ 'ի գետնոյ՝ կանգուն կայ բարձրածայր
մոտ ինչ պատուարացն, խրամով զատացեալ 'ի քա-
ղաքէն ըստ հարաւային կողման, յարեւմտից գիտելով
դաշտ ոտիարակ· Ի հարաւոյ քաղաքին առ պատուա-
րաքն տեսան ոտանիս չափ հողաթրկաք դամբանականք,
15–20' բարձունք, կուտակեալ բնկոցովք ոտիարոց և սր-
բեցեալ ոսկերաք· յորինուած ոտիարոցն նորանշան ցու-
ցաս, քանզի 'ի կուոյ բրտի գանգեալ՝ և 'ի կանաչ ներ-
կեալ և քանչ ապիկեալ է· ապա գերեալ 'ի նմա ազգս
ազգս խորագանգակ նկարուց և լցուցեալ է գերբածոն
դեղին կամ կանաչ Թանձր ապակարուով, որով աննկար
մնասուքն առուցեալ ոտան քան զնկարչեան· գոտիին
և անասիկի ոտիարք, այլ ըստ առաջնոցն քանգակեալք·
չէ անհաւատալի և ոտացորդս հնձանուտիւնն ժամա-
նակաց կարծել զսոսա· Ոչ այլ ուրեք հնագոյն քան զԱրտաշատայն գտան նկարչեն ապակերուս խեցեղէնք,
ըստ Տիւպուայ, ոչ 'ի Յառնատան և ոչ 'ի Պանտիկապէ
Տաւրիոյ 4· Միով միայնով եկեղեցւոյ երեւին հետք յա-
ւերակս Արտաշատայ· — Բնակիչքն մեծաւ մասամբ
զաղթեալք 'ի Սպռոտատայ (որք Թուին աւելի քան զ'120
ատն), գործեն զերկիր սահմանայ քաղաքին· — Կն և
այլ երկու Թագք իրրեւ առանձնակ գեղք յաւերակա-
միջին, նոյնպէս Արտաշար կոչեցեալ, բնակեալք 'ի Քըր-
դաց· Բայց որպէս երեւի յարուագիծ նշմարել յատա-
կաձեւին Արտաշատայ, ոչ է գա բան սրժանդոյն խնա-
մով խուզեալ և քննեալ· խոտոտանի ինքնին և Տի-
պատ, զի հարեւանցի իմն և ոչ իսկ չչգրիտ գծագրեալ է
արեւմտեան հարաւային կողմն միջոցին, զի և ոչ իսկ
կրկաւալ· Նոյնպէս գաշնաքանչ ինչ է և յատակաձեւն
ընծայեալ 'ի Քէր Բորգըրէ, որ երկիցս յայց եկ աւերա-
կացն (յամս 1817 և 1819)·

170. Թուին· զուգափառ յաղորդ է Արտաշատայ, որպէս
'ի վերդ նշանակեցաք· գրեաքէ և չորեսյար նորին, կամ
սրաւարձան մի· որպէս և այժմ իսկ աւերակք երկոցուն
փոքու խիք խորոցաս զատացեալ են, նորոյն յեկից հիւ-

1 Ils appellent cette ville Ardascht... Ils disent encore, qu'on voit parmi ces ruines celle du *Palais de Tiridate*... Ils disent de plus, qu'il y a une face du palais qui n'est qu'à demi ruinée, qu'il y reste quatre rangs de colonnes de marbre noir de neuf chacun: que ces colonnes entourent un grand monceau de marbres ouvragés, et que les colonnes sont si grosses que trois hommes ne les sauroient embrasser. On appelle tout le lieu où est cet amas de ruines *Tacti-Terdat*, c'est à-dire Le *Trône de Tiridate*. – *CHARDIN.*

2 Թուի Բղտխդ Ալտաճա մակաբառեալ գեղջ։

3 The towers, indeed, stand so close together as to be hardly twenty feet separate. — KER PORTER, II, 620.

4 Je ne sache pas qu'on ait trouvé nulle part de la poterie ainsi vernissée plus ancienne que celle-ci; car ni Panticapée, ni la Grande Grèce, ni le nord de l'Allemagne si riches en urnes de tous genres, n'en ont offert d'exemples.— DUBOIS, III. 409.

սիսոյ կալով Հնոյ քաղաքին. այլ և ինքն Դաւիթ յերկիւղ առհասել է գիւղս, գրեաթէ կիսով փարատեալ բացակայս յիւրեանց. Յաորինն և մերձագոյն յԱրտաշատ՝ կոչի Հայց-Դուխն. վերինն և մերձագոյն յԱզատ գետ՝ ի հիւսիսոյ սահմանին՝ Ասորի-Դուխն։ — Ցիչեցաք ի վեր անդրըզժամանակ չինութեան Դաւնոյ, ի թոռոմայ արգաւոյ Մեծին Տրդատայ, որ « և զարքունիսն փոխէ վերոյ » անտառին (զոր անկեաց զԱզատ գետով) յուստ մի, ա» պարանս ճոխանաւորս չինեալ, որ ըստ պարսկական լե» զուին Դաւին կոչի, որ Թարգմանի բլուր »։ Ցետս և պատճառն՝ պղտրանեալ իմն ի քերդողէն, իբրեւ վաղն ջերմային օգոյ անժուժելի լեալ բնակութեան Արտաշատայ. սակայն ոչ եթէ յաւուրս թոսրովու զօրանայր սահն առնել քան յառաջն երբեմն, այլ հարկ էր ասել եթէ երբեմն ոչ սակաւ հեռացեալ ի քաղաքէն մեծէ, ոչ միայն ոչ զովացուցանէր զայն, այլ և ճախճախուտս գործեալ զառաջին հանձն՝ ժանտացուցանէր զօդս։ Այլ որպէս և բան չինութեանն ազգէ, եթէ քանի միտ դիցի, ոչ նոր քաղաք չինեաց թոսրով, այլ ապարանս ըզԴաւին, և փախադրելոցքն անդ էին գրանիկք իւր և ոչ հասարակ բազմութիւն բնակչաց։ Եւ զի կայր և յառաջ քան զթոսրով չէն կամ առն, և բլուրն նոքին անհամեմատ ճանաչիւր, ցուցանեն երիցագոյն պատմիչք, թէ և յետոյ Թարգմանեալք ի հայ. որպէս, Բուզանդ ասէ վասն Տաճար-Մայրի անտառին անկելոյ ի նմանէ՝ հասանել ի Գառնոյ մինչև ի գաւառն Մեծամօրի, ի բլուրն՝ որ առնուանեալ կոչի Դաւին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու։ Եւ Ջենոբ ասէ վասն Մեծին Տրդատայ. « վաթսուն հազար արս (ի հիւսիսոյնոյ) ի գերութիւն իջուցեալ ի Դաւին ». և յառաջ կամ ի նոյն ժամանակս՝ Ս. Գրիգոր զԱղեքսանդրացին Դիմեոսիոս կամ Դիմեոսիոս՝ « Դաւնոյ գաւառին եպիսկոպոս ձեռնադրեաց »։ Արդարեւ բանիցդ բլուր և գաւառ վիճակ կամ գաւառակ իմն ցուցանեն զկոչեցեալն Դաւին, այլ ի դէպ է յանուն չինի այնպէս կոչել տեղեացն՝ քան վարկապարագի փորձիկ բլրոյ միոյ, մանաւանդ եթէ և գրնակութիւն գերեացն ի չէնս իմասցուք։ Այլ այս գիւրդ և է՝ յայտ է եթէ չինութեամբք ի թոսրովու ընդարձակեցաւ և պայծառացաւ տեղին. և թերևս այն գաւառակիս ապարանք են զոր Տիկնուհի անուանէ Բուզանդ, և ցուցանէ ի հարաւոյ կողմանէ Դաւնոյ չինել, ուր սրդ Հայ գիւղըն է. բայց անձամբ է առացուած պատմչին Սիւնեաց, եթէ Բարգոսիանոյ առաքելոյ եկեալ իցէ ի Դաւին մեծ բաղաղաք Հայոց. չիսթեալ թերևս յաւանդութենէ որ ի Յայտնութենէ, եթէ Բարգոսիանէ և Յուդա առաքելոյք հանդիպին իրերաց ի Բյուրն Արտաշատու և կանգնեն զՕթեաց խաչ. զի եթէ ասոյգ ևս իցէ հանդիպումն, ոչ սա՝ այլ ի սորին Հայս ի կողմանս Աղբակոյ եղեալ է։ — Ասոյգ անձամբ և պայծառութիւն Դաւնոյ, որպէս տեսաք ի տեղագրին Արտաշատու, յետ խոպան նաւագրութեան սորին եղեւ, յետ կոյս ե գարու, յաւերանաց Վաղարշապատոյ. զի ցոյն վայր և Թագաւորք և որ զհետ նոցա տեղապահք և մարզպանք՝ նստէին յԱրտաշատ, կամ անդ զմեծամեծ հանդէսան կատարէին, և ի խոթաթախակերտ ապարանսն հանդչէին. իսկ յայնմ հետէ Դաւին եղեւ և կոչեցաւ Ոստան և Բուն Ոստան Հայոց. այլ յայն միջոց ժամանակի, (երբեմն և յետ այնր իսկ), չիսթին անաւանք երկոցան քաղաքացն և մին փոխանակ միոյ լսի. Նա և մի և նոյն պատմիչ և ի միում բանի՝ զերկոսին անաւանան խառն վարէ. օրինակ իմն, Թովմա Արծրունի ասէ վասն Շաւարշոյ Արծրունոյ ապստիչոյ՝ ի հալածանս Յազկերտի, բերեալ մարզպան զՆերսէհ պետ, « և հասեալ յԱրտաշատ հանդերձ մարզպանաւն » չինեն ի դաւն քաղաքին զՔրմզդական մեհեան, և » զկրակապաշտութեան մոլութիւն բորբոքեն ի նմա ». զոր իրազեկ լեալ քաջին Վարդանայ՝ եւանէ յառաջ ձեռնէն (ի Զարեհաւան բերդէ), և օգնութեամբ իխանացն Ուտունեաց և Աղձնացեաց հաղար երկերիւր արամբք, « յանկարծօրէն յեղակարծ երագութեամբ հասին ի վե» րայ Շաւարշոյ և մարզպանին Վրկոյն. և քանդի էին » բանակեալ ի խառնուրդս եւրասխոյ և Արծրին-Արծի, » պատահի յառաջ Շաւարշոյ Արծրունի... (զոր Վար» դան) երագութեամբ ձեռին ի վերայ ձգեալ զմեհենին » յերկուս կարկ... (և նիզակակիցքն) զմարզպանն և » և զորդի նորա գերիրոյ ձերբակալ արարեալ՝ ածեն ի » Դաւին, և զհար կրակարանին բորբոքեալ ածխակէզ » արարին զնա յՈրմզդական մեհենին, և գերիրոյ կախեն » զփայտ ի վերայ կրակարանին. և զայլս գնաւոքժս և » արախտիսող արարեալ՝ վատնեն », և այլն։ — Նոյնպէս և հետևող կամ շարայար պատմութեան նորին հեղինակի՝ ասէ ուրեմն. « Ի դաւն Դվինոյ, յեզր գետոյն Երասխայ, հանդէպ վիրապին որոյ »։

Ասէպ յիշի Դաւին յաւուրս վաճառոյ Մամիկոնոյ՝ իբրև միակ և բուն Ոստան Հայոց, ուր գիմէին, յաղթահանակք ի փառատրութիւն, և Պարսք ի բռնակալութիւն. ի միում նոցանգի « հասեալք մեռ ի քաղաքն Դաւին՝ յո» րիներէր Հայարատեան (զորավար Պարսից) զնակատն » ըստ սրինի գործոյ պատերազմին, կարգեալ զառաջին ի » միջոցէ մայրուղւոյ՝ որում խոտրովանիլսան ասեն, անցու» ցանէր ի վերայ դաստակերտին, մինչև ի լեռնակոզմն » զոր Ջրվէժն կոչեն, եւ տեսեալ ապարատիսին Հայոց » վաճառոյ... ծովացեալ գնդատն Պարսից զդաշտն առ » հասարակ... և առեալ քաշաորաբար մատն ի գնդէն » Պարսից՝ բաղում արս ընտիրս դիտեալ յերկիր կոր» ծանէին. և իրեանց զարձուցեալ զերատանակս երի» վարացն՝ գնացին ի բաց քաշաբար. վասն զի և քաշա» բար փախուստ առն հզօրի՝ սատակ ահ երկիւղի գա» շակ առ միառանգամ գործ թշնամեացն գնդի »։ Պատճագոյն քան զամենայն մեաս վաճառոյ եղեւ երկրորդ գարձն ի Պարսից յետ բազմամեայ պատերազմաց, առութեանց և յաղթանակաց առնուաւորութեամբ տեհմին իւրոյ և ապարատեսութեամբ ազգին Հայոց, հաճութեամբ վաղարշու Սասանեանց Թագաւորի. այլ եւս պանծագոյն անդ ընդունելն զհրովարտակ արքունի մարզպանութեան իւրոյ. զոր առեալ՝ « խնդրեր վաղա» զակի անդրադարձ՝ երթալ ի տունն Ասուածոյ. և լը» ւեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին՝ գրոհ առեալ առ » հասարակ ամենայն մարդոյ՝ նախարարսդ և ազատաց, » ասատանից և ասմկաց, արանց և կանանց, ծերոց և » տղայոց.. դիմեալ ընդառաջին յեկեղեցին. և ոչ քա-

» ւեալ ընդունել զամենեսեան՝ ասեն Աստուծոյ՝ ընդ-
» արտաքս արտաքս եկեղեցւոյն և փողոցք և ամենայն տե-
» ղիք հրապարակացն չլրջանակի. և էր այն օր անչափ
» խնդութիւն և անասելի ուրախութիւն առաւաւտուան
» բարեխրատցն և ողջախոհութիւն մտաց լաւահայեցուց, և
» սուգ քահանայիցն և արտմութիւն անմխիթար՝ խո-
» հանացն և խարդախաց։ Եւ որպէս կաթողիկոսին
» Հայոց Յովհաննու (Մանդակունւոյ)... բերկրեալ ցնծա-
» լից սրտիւ՝ տայր սաղմոսել ի ժամուն, եկեղեցիս
» օրհնեցէք զԱստուած, և զՏէր յաղերսեցն խոստովի-
» և եկեալ ինքն ի տեղի լսողութեանն ասպիճանին, և
» առեալ զիաղաղութեան աղերսն, և ասէր » բանս գո-
հացողականս Աստուծոյ և յորդորականս առ հօտ իւր,
զոր սրժան իրացն. որովք հնչէ և հաստատ պատմիչն
Ղազար՝ զբանս պատմութեան իւրոյ։— Եկեղեցին՝ ան-
շուշտ կաթողիկէն է՝ յիշեալ ի պատմչէն, յորմէ զա-
տրաշանն և զաւետ նորին յիշեցուք ի վեր անդր։ « Ուրա-
» գին աւերեն զմեհեանն, և յատակեալ զանգին՝ չինեն
» նորին քառամբք զմեծ եկեղեցին զՍուրբն Գրիգոր ի
» բլուրն տեզուջ. և փոխեն անդ զկաթողիկոսն Հայոց
» զԳիւտ. և չինեն նախարարքն Հայոց իւրաքանչիւր պա-
» տառ արքունականս և պատուակերտս ականատուս, և
» զքաղաքն որմոփակեալ պարսպեն »։ Զփոխագրութիւն
աթոռոյն ի վաղարշապատ ասէ ի Դուին՝ յիշեն և այլ
պատմիչք, որպէս և կաթողիկոսն Յովհաննէս. և Մնծին
Վարդանայ ասեն հաստատեալ զայս, և զԳիւտ յաթո-
ռըն. և Քէչէտ Գիւտ յետ նահատակութեան նորա և
Ղեւոնդեանց համարի ի կարգ կաթողիկոսաց, այլ ասեն
ոմանք և առ կենդանեաս Ս. Յովսէփայ՝ և նորին հրա-
մանաւ (զի ինքն չէր եւս էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս),
կարգեալ յաթոռն իրրեւ տեզակալ[1]։ Իսկ եկեղեցին այն
վարդանաշէն (որպէս և այլքն նշանաւորք՝ քակեալք ի
Պարսից) վերաբերն նորոգեցաւ յարժանաւոր ժառանգէ
նորին վաճառաց, որպէս վկայէ Ներսէս պատմիչ. « Եհ-
» նեաց զեկեղեցիս մեծամեծս՝ զորս աւերեալ էր Պար-
» սից՝ ի վաղարշապատ քաղաքէ և ի Դուինի և ի Մըզ-
» բայս և ի բազում տեղիս աշխարհիս Հայոց »։ Այլ ոչ
նոր ի նորոյ չինեալ, զի և յետս Զ դարու՝ չինածն այն
ընծայի վարդանայ՝ փայտաշէն և ագիւսակերտ. և յայն-
ժամ Սմբատ վրկան մարզպան՝ առաքին յետ վարդա-
նայ և վաճառայ ի Հայս այլ քաջ, մեծատաւթ և մեծա-
գործ, « արկանէ հիմն եկեղեցւոյն սրբոյ՝ կոփածոյ քա-
րամբք, գեղեցկագործ չինուածով, կրկեղ ձուելով ի մէ»։

Ի Դաւին նստէին և մարզպանք Պարսից, կէաք խնամ-
արկաք աշխարհին և ազգին, այլք օխակաք և նեղիչք·
առ որովք ի կէս Զ դարու (553) եղև նահատակութիւն Յո-
ՀԻԳՍԻՒՈՒՓՈՒՀ, որ էր ազգաւ Պարսիկ՝ Մահակ անուամբ·
« և եկեալ յԱյրարատ գաւառ՝ բնակէր յԱստանին Հա-
» յոց ի Դաւին, յաթեալ ի մեզս ուրումն Հայոց հաճա-
» կաբ՝ որում անուն էր Խոսրով Պիւռակ և արհամարհա-
» նօք զմեզսութիւնն անցուցանէր։ Դէպ եղև երբեմն ի
» զհաւզոյժութիւնն նոցա յատուչանին յազարանս հա-
» մակարին, բարձրացեալ բոյն ի հարպղին՝ հասանէր
» ի դաւառանդակ տանն և բորբոքէր··· փութացան
» (մոգքն) չիշուցանել և ոչ կարացին »։ կոչեցան սպասա-
ւորք եկեղեցւոյն Հայոց, և հասեալ նշանաւ սրբոյ խաչին՝
անդէն ցաժուցին գՀարն. զոր տեսեալ Մահոչի, « զու-
արն՝ որովք հրամայէր՝ ջարդեալ ի բաց ընկենոյր,
» նոյնպէս և զբերանակապն. և մատուցեալ առնոյր
» զբուրվառն ի ձեռաց սարկաւագին և սրկանէր խունկ
» կըս առաջի սրբոյ խաչին, և յայտնէր զհաւատան զոր
» ունէր ի Քրիստոս · ապա սրոյ և սրկաւ ի բանս և
սրգելոյս զամս երիս, սր և մկրտեալ կոչեցաւ Յոհան-
Բաւզիտ, սր է յԱստուծոյ փրկեալ, կամ Աստուածա-
տուր. և յետ այլ ևս սրգելոյն և բազում տանջանաց՝
պրկեալ ի փայտի և նետահարեալ՝ վկայեաց ի Քրիս-
տոս։ « Եւ բարձեալ զսուրբ մարմինն սրբոյ մարտիրոսին՝
» մեծի հայրապետին Ներսիսի, բովանդակ եպիսկոպոսաք
» և գերիւք եկեղեցւոյ, եդին մերձ ի սուրբ եկեղեցին
» կաթողիկոսարանի, յարևելից կողմանէ չինեալ ի վերայ
» վկայարան սուրբ՝ կոփածոյ քարամբք »։

Յիշեալդ Ներսէս Բ կաթողիկոս՝ ի նմին ամի կամ
յերկրորդումն (554) սրար ի քաղաքի սուտ ժողով մեծ
բազում եպիսկոպոսաք, յորոց քանի յիշին յանուանէ, և
իշխանաք՝ յորոց իրրև քառասան յանուանէ, վասն խըն-
դրոյ խաժկաց և Աստուց նետասրականաց, զորս հերքե-
ցին, որպէս զրի ի գիրս Թղթոց, Քէչէտ և այլք սրկազ
ասեն։ Նովին դիտաւթ ցուցանեն յիշեալ գիրքդ (յորում
պահին պատճէնք ժողովոյն) սրար կիսով դարու յառաջ
յամի (506), և Բարգէն կաթողիկոս 32 եպիսկոպոսաք,
յորոց քանիք չափ յիշին յանուանէ։ Եղեն յետոյ և այլ
ժողովք եկեղեցականք՝ որ ըստ կարգի Ա. Բ. և այլն,
ժողովք Դաւնոյ կոչին. այլ Բ Ներսիսեան հաշակեալ է
քան զբնաւս, և հաշակելի ևս վասն այլ ինչ իրաց որ
միաբանականն եկեղեցական է և քաղաքական և ուսու-
մնական, և գլխովին ազգային. այն ինքն է Ղորդութիւն
տաճարին և հաստատութիւն Թուականիս Հայոց, սկըզ-
բնաւորեալ ի 11 յուլիսի 552 ամին Քրիստոսի, — ի
քան ամ նորոյ Թուականին այն է յամի 572 յ'3 փե-
բրուար ամսոյ, վարդան Մամիկոնէից իշխան՝ որդի
Վասակայ՝ պայազատ մեծացն Վարդանայ և Վահանայ,
ոչ ևս հանդուրժեալ զդուխ գործոց մարզպանացն Պարսից
» ի բաց եկաց ի ծառայութենէ Թագաւորութեան Պար-
» սից, հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստա-
» նեաք, պատանեալ զՍուրբն մարզպան յանկարծօրէն ի
» Դվին քաղաքի. առին աւար բազում և գնացին ի
» ծառայութիւն Յունաց·· Եւ նոցա առեալ զզօրն (կայ-
սերական) դիմեցին ի վերայ քաղաքին Դաւնոյ, և
պաշարեալ կարծանեցին ի վերուստ մինչեւ ի վայր, և
հալածեցին զզօրն Պարսից որ ի նմա կային, բայց և
հաս ի վերայ նոցին յանկարծակի խառնութիւն մեծ·
զի զեկեղեցին Սրբոյն Գրիգորի որ չինեալ էր մերձ ի

1 Զոյն բառս առնուն ի Օրպէլեանն ասէ ի դէմս վաղար-
շապատ՝ յԱրթան.

» Պատրաստութիւք Հայոց ազգին՝
Որք մինչ Յովսէփ Հայոցմեցին
Յիմ անհնիկս հանգչեալ կային,
Ապա ի Դաւին չուեալ գնացին »։

Յիշէ և Պատկոչ (Պատերազմ Պարս. Բ. 1ե) ի կէս Զ դարու,
ի Դաւին լինել կաթուղիկոսին Հայոց։

» քաղաքն՝ էին արաբեալ համբարանոցս՝ Պարսիկքն,
» հարին հաւթ և սպրեցին. վասն որոյ եղև նոցա խռովու-
» թիւն մեծ։ Գայ ապա ՚ի վերայ նորա Միհրան Միհրա-
» ւանգակ քան հազարաւ զօրու, և փղօք բազմօք, և եղև
» պատերազմն մեծ ՚ի Դաշտին Խաղամխեաց, և հա-
» րեալ զզօրան Պարսից անհնարին հարուածովք՝ մտէին
» ՚ի սուր առաբերաց, զփիղսն զամենայն Թափէին, և Մհհ-
» բեանքն անկաւոք սրծեալ գնային յերկիրն իւրեանց։
Ցետ նորա եկն զօրապետ Հոյ ՚ի ծառայութեան Պարսից
« Փիլիպպոս Միւնեաց տէր, արար կռիւ մի ընդ Քաղաք
» և ընդ Խաղամախիս, և կռիւ մի ՚ի Վանանդ ՚ի յՈՒթ-
» մրաւ գիւղ, և յերկուսեան պատահեցաւ... և գնաց » —
Ցիշեցաք զայսոսիկ և վասն Խաղամախեանցն տեղւոյ, որ
չգիտի այլոյր, և Թուի ՚ի սահմանս Դաւնոյ լինել, ընդ մէջ
Նորա և Վաղարշապատու, զի զոյն կարծեմ պարզապէս
Քաղաք կոչեցեալ՝ որ սովորաբար յայն ժամանակս կո-
չէր Նոր Քաղաք։ Ցետ ասկաւոյ ՚ի վերայ հասանել յր-
փոթից աշխարհին Պարսից, ապանման Ըրմզդոյ և բռնա-
կալութեան Վահրամայ, « Ցովհան Պասրիկ և զօրք
» Ցունաց պատեալ պաշարեալ պահէին զքաղաքն Դըւ-
» նոյ, մարտուցեալ ընդ նմա մինչեւնոյնիւք՝ մերձ էին ՚ի
» կործանել զպարիսպն ». այլ լուեալ զչիթան՝ դիմեցին
ասպատակել ՚ի սահմանս Պարսից։ — Թէպէտ բազում
գործս քաջութեան ցուցին Հայք յայս ձեռնս, այլ և
յոյալ ազիսից խռովութեանց և հերձմանց եղեն պատ-
ճառք. զի բաժանումն երկրին և ազգին ընդ Ցոյնս և ընդ
Պարս՝ չարաշար ևս ընդարձակեցաւ. ընդ Վարդանայ՝
փախստական գնաց Մամիկոն կաթողիկոս ՚ի Կ. Պոլիս,
և առանձին առաջնորդ եկաց Հայոց բաժնին Ցունաց, ո-
րոց աթոռ յետոյ եղաւ մերթ յԱշան գեղ (283), մերթ
՚ի Կարնոյ քաղաք, ուր փախուցեալն և սպաք եկեղե-
ցւոյ Ս. Գրիգորի Դաւնոյ. իսկ Պարսից մասին կացին
տեղապահք, Վրմանէս և այլք, և ունէի քան զերեսուն
ամ տեւեալ հերձուածն. յորում ժամանակի անթիւ ա-
րեանց հեղութիւնք եղեն ՚ի Հայս, ՚ի մարտս պատերազ-
մաց երկոցուն աշխարհակալ ազանց, և Դաւին մերթ միոյ
և մերթ միւսոյ պատուանդան կամ գահ լինէր. որոց բա-
զում անգամ զօրավարքն և գործավարք ազգաս Հայք է-
ին. որպէս ՚ի վերջ կոյս գործոյն (Ջ) ՚ի Ցունաց կողմա-
նէն էր Սորմէն տարաւելեալ, որ կշտամբանօք գրեալ
առ Վրթանէս վարդապետ և Քիւրիղոն Նորին օգնական
հաւատոց, մեզադրէր ևս զի Նոսին ՚ի Դաւնոյ աւերա-
ծին. իսկ Նոքա զմեղադրանն ՚ի վարգան հանէին, զի և
Թէ « ի Դաւնոյ յորբեցեալ ՚ի յաւերակ եկեղեցւոջ (կան,
« չարեացապարս) զնա պարտ է ասել՝ որ ազգի միոյ ազ-
» ընտանութեան եղեալ պատճառ, և զարս ՚ի կանանց
» վարաւելոյ և զկանայս ՚ի յարանց, յորոց բազումք
» Թափառական կենօք ՚ի տար աշխարհ վախճանեցան..
» և (ինքն) արձանագրով է փախուցեալ ». և վասն աւերա-
ծոյ եկեղեցւոյ Ս. Գրիգորի՝ ասէն, Եթէ ցաւէ ձեզ՝
« զընծայ սրբեցմանս այսորիկ և աւերածիւ՝ գոք մատա-
ցեք նմա ». Այլ Եթէ Սորմէն ոչ՝ Բազմայարքն Սմբատ՝
որպէս ՚ի վերդ յիշեցաւ՝ ՚ի հինանց քարակերտ վեր-
կանգնեաց (յամի 606) զվարդանաշէն եկեղեցին, հրա-
մանաւ արքային Պարսից. « Ցողովեաց ճարտարապետս

» քարի և կացոյց ՚ի վերայ նոցա հաւատարիմ գործակա-
» լըս, և հրամայեաց փութանակի հատուցանել ՚ի կա-
» տարումն։ Եւ գրեալ ամբաստանութիւն բերդակալին
» և մարզպանին առ արքայ, Եթէ կարի մերձ է առ բեր-
» դըն, միաւսակար է ՚ի թշնամին. և հրաման հասեալ
» յարքայէ՝ Եթէ յերդի քակեսցի, եկեղեցին անգրէն ՚ի
» նմին տեղւոջ չինեսցի ». Ընդ չինութեան եկեղեցւոյն
և զմիաբնին ազգին հոգացաւ Նա, ժողով երկոց կող-
մանց եպիսկոպոսացն պարեալ, և կաթողիկոս յետ եր-
կարաւոյ պարապոյն կարգեալ զԱբրահամ ՚ի Դաւին.
և Թագուհին Պարսից ՚ի տան առ Մորիկ կայր վասն
երախտեացն՝ զմեծ մասն Հայոց, միայն զՔաոանն այն
պահել էր ինքեան՝ ասկաս գաւառաք մերձաւորաք. Ցետ
քան ասաց նոյն Թագուհի զօրին Վրատայ զվարազ-
տիրոց՝ (որ մեծի պատուոյ անուամբ Ջաւիտան կոչէր),
առաքեաց մարզպան ՚ի Դաւին, « զի զաշխարհն ՚ի
» չինութեան պահեսցէ. և իրրև եկն նա ՚ի Հայս՝ խըն-
» դութեամբ ընկալաւ զնա ամենայն աշխարհն Հայոց.
» առաներոյց »։ Այլ մխաթեալ ընդ նմա ոմանց՝ գրգռե-
ցին զկոզմիակոսն Աղրպատականի, որ առաքեաց զեղ-
բայր իւր ձմերել ՚ի Դաւին և գալ գնա. այլ զի վա-
րագահրոյ սիրելի էր Պարսից՝ զդաց ՚ի նոցանէ գրգռն,
և խոյս առեալ գնաց ՚ի Ցոյնս։ — Սակաս ամաց յառաջ
(622–3) ՚ի մեծի արշաւանի իւրում ՚ի Պարս՝ Հերակլ
կայսր եկեալ ՚ի Դաւին աւերեալ էր զոյն, այլ սրպէս
Թուի՝ ոչ չար։

171. Իսկ յետ ոչ բազմից՝ ՚ի վերայ հասանել համուշ-
խարհական յեղափոխութեան արեւելից՝ ծագմամբ և զօ-
րութեամբ նոր կրօնից և տիրութեան Ալրաբացւոց, հարկ
հասանէր և Դաւնոյ նորանոր կրել անցս և նորահնձ իշ-
խանութեան լինել գահակալութ ՚ի Հայս։ Ցամի 640 յան-
կարծակի գունդ մի Ալրաբաց յԱսորեստան աշխարհէ դի-
մեալ երագ երագ և ընդ մէջ անցեալ Հայոց՝ « Թափեցան
» յԱլբարան. և ոչ ոք կարաց ՚ի զօրացն Հայոց արկա-
» նել գոյժ ՚ի Դաւին. բայց արքերքն յիշխանացն որք ժո-
» ղովեալ զզօրան Հոգապահական, Թէոդորոս Ռշտունի,
» և Խաչիկ Աբաւեղեան և Շապուհ Գնունեաց, որք գը-
» նացեալ փախստական ՚ի Դաւին և հասեալ ՚ի կամարջն
» Մեծամորի՝ ՚ի բաց աւերեցին, և ինքեանք անցեալ
» գոյժ արկանել ՚ի յաւանին, և ՚ի բերդն Ժողովեցին
» զամենայն մարդիկ, որք եկեալ էին ՚ի կութս այգե-
» սանի։ Եւ հասեալ Թշնամին անցեալ ընդ կամարջն
» Մեծամորի՝ հարին սպատակս զամենայն երկիրն.
» և ժողովեալ զաւար և զգերութիւն բազում յոյժ՝ և-
» կեալ բանակեցան ՚ի յեղը մեղբոյն Խոսրովակերտի. և
» եղեւ յաւուրն հինգերորդի (՚ի 6. հոկտեմբ.) դիմեցին
» ՚ի վերայ քաղաքին. մատնեցաւ քաղաքն ՚ի ձեռն նոցա
» քանզի արկին մեխ չորքանակի, մերժեցին ծխանին և
» նետաձգութեամբ զպահապանս պարսպին, և կան-
» գնեալ սանդուխս ՚ի պարիսպն և անկեալ ՚ի ներքս՝
» բացին զդուռն քաղաքին. և դիմեալ ՚ի ներքս զօրք
» Թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղա-
» քին, և առեալ զաւար և զկապուտ բանակին՝ եկին և
» բանակեցան ՚ի Նմին բանակեստեղն, որ (օր) քան էր
» սրէ ամսոյն յաւուր ուրբաթի. և գազրեալ աւուրս

» ինչ եկին և գնացին ընդ նմին ձանապարհ ընդ որ եկեալ
» էին, և խաղացուցին զրազմութիւն գերւոյն երեսուն
» և հինգ հազար ոգի »։ Միւս անգամ յետ ամից վիցից
կամ եօթանից յարձակեցան մինչ Աբտաթիք ի Դաւին,
և արարին ոչ սակաւ կտտութիւն, այլ պատմիչք մեր չիմ-
քին զերիտասան զէպան. և թուի թէ յերկրորդումն կա-
թողիկոսն Ներսէս Գ Շինող « հաւաքեալ զրազմութիւն
» զինականց՝ թաղեր, և ի նմին տեղւոջ չիներ զհրդե-
» հեալ վկայարան Սրբոյն Սարգսի »։ Իրրև նուաճեցան
Հայք ընդ իշխանութեամբ Աբտաթ կամք և ակամայ,
կոտանդին կայսր փութայ թափել ի նոցանէ զաշխար-
հըն, անցեալ ընդ Կարին (յամի 651–3), « Գնաց յԱյ-
» բատատ քան հազարաւ, և երթեալ ի Դաւին նստաւ
» ի տան կաթողիկոսին »։ որ և միաբանեցաւ ընդ կայ-
սերն ի գաւառութեան Հաւատոյ, յորմէ ոչ սակաւ չփոթք
յազգին։ Ի մեկնել նորա եթող զօրավար և պահապան
աշխարհին զՄաւրիանոս ոմն, որոյ տեսեալ զվերսինն
գալուստ Աբտաթ, « աւարեաց զերկրն Դաւնոյ և գնաց »,
ի Նախճաւան. և անդ հարեալ յԱբտաթ փախստական
անկաւ ի վիրս։ Իսկ Հայք մի անգամ ևս փորձեալ ապ-
ըստամբել յԱբտաթ (յամի 656–7), ապա անբաւականք ի
տակալ՝ նուաճեցան ընդ իշխանութեամբ նոցին. մանա-
ւանդ ի կարգել Մաւեայ ամիրապետի զԳրիգոր Մամի-
կոնեան՝ իշխան նոցա (661–2)։ և թէպէտ յետ մահու ա-
րտ գարձեալ խլրտեցան, հարին և հարան, այլ յետս կոյս
էգ գարձ. խայտառակ նուաճեցան, և Աբտաթք կուսակալ
Հայոց ևկն Ռուսիկան կոչմամբ և նստաւ ի Դաւին, իրրև
երկու և կէս գար. և կոչեցաւ քաղաքն ի նոցանէ արդէս
և ի Թուրքաց Ջուին جبين, կամ Ջևկիւ اليبة, որ
և գրամք հատանէին յանուն Աժիրպետաց, որպիսիք են
վ[illegible]իկոյ Ա յամի 712, և այլոց յաւել քան զ735 ամեաւ,
Նախ Մրուան եկաց ոստիկան, ապա Աղդրլա իսկ Հա-
բեմ, որ եկն յամի իրր 693. և էր, ըստ ժամանակակից
գրչի, « գառն և չարաբարոյ, որ միշտ հեզմամբ տրեամբ
» անմեզաց զաւարձանսդր յազգմանէ չարին. յայնմ ժա-
» մանակի ըմբռնեալ լինէր երանելին Դաւիթ »։ Սա
ինքն է Դուինցին յատկապէս կոչեցեալ վկայ, ազգա-
Աբար՝ Մարդաև անուն, որ ընկալեալ էր ի Հայս գթրիս-
տոսական կրօնս և մկրտեալ յԱնաստասիոս կաթողիկոսէ
և բնակէր ի Զագ գիւղ երեսանոյ, ամուսնացեալ և
Հաւեալ ի ծերութիւն. զոր կոչեալ յազարանն և տես-
պեալ առ ասն կոխել զիրաչ՝ իրրև չառնդր նա յանձն,
» բարկացեալ սա զասրն՝ զի անդէն ի ներքս ի սենեա-
» կին սպանցէ զերանելին. իսկ հարն ճիշ բարձեալ յա-
» փշտակեաց զասրն ի ձեռանէ նորա, և ասէ. ընդէր
» ի սենեկիս սպանանես. եթէ պատասխան ինչ մահու
» իցէ՝ արասքս ելեալ մեռցի »։ և եղեւ այնպէս. զի ի
փայտ պրկեալ ի հրապարակի և գեղարդեամբ խոցեալ
ի սիրտ՝ մեռաւ, մինչ գերարիական հաւատով՝ « կայր
» մեռ առ փայտին կին նորա, քաջալերէր զնա և յորդո-
» բէր բանիւք բազմօք անչարժ կալ ի հաւատս որ ի Քր-
» իստոս »։... Եւ փայտն՝ որ էր ընդ հարսն (կանգնեալ)
» յարևելս գառնայր· այս հրաշալի նշան ցուցաս հաւա-
» ստացելոց և անհաւատից։ Զետ այնորիկ փութով ի տե-
» ղին հասանէր Սարգսակ՝ Աշխատանեաց եպիսկոպոսն
» քահանայիւք և ուխտիւ եկեղեցւոյ, և Մուշեղ Մամի-
» կոնեան տպարապետն Հայոց, և Արտաւազդ նորին
» եղբայր, բազում ազատաք. և իջուցեալ ի փայտէն
» տարան ի Սուրբն Գրիգոր զնչխարս երանելոյն Դաւ-
» թի վկայի Քրիստոսի. և բերեալ պատուական հանդեր-
» ձըս պատեցին զՍուրբն Հանդերձիւ իւրով զգեստուն, և
» կազմեցին խնկովք և իւղովք անուշիք, և տարան ի
» գերեզման հանդերձ ապմօսիւք և օրհնութեամբ և եր-
» գք հոգեւորաք և պսծատ լուցմամբք, և եդին ի յար-
» կըս սրբոյն Գիզոհրուզտի. և գիայս սրբոյ վկային յս-
» բինեալ խաչ՝ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանին։ Իսկ
» գեղարդն որով խոցեցաւ՝ ընդ քաան գահկանի յին-
» քըն Հայցեաց Մուշեղ տպարապետն որդի Մամիկոնենի
» և Մարգիսի, զի խաչ ձևացուցեալ պատուեսցի յազ-
» գաց յազգս տաճմի իւրոց, ի փառս Աստուծոյ »։ —
Աբիսկան և գեղեցիկ խորհուրդք համազգեաց Նահատա-
կութիւն սրբոյն եղև յամին 693 ի 24 ամենան յանուարի.
իսկ յիշատակ նորա զոր ամ ըստ ամէ պատուէ եկեղեցիս
մեր, անմահացեալ ընդ իւր և զքաղաքին, որ այլով ամ-
նայնիւ ընդ մեռեալս է[1],

Զետ արիւնահեղն Աբդլայ (և նմանոյն իւրոյ Մամմե-
տի իսկ-Օդրայ) եկն եղբայր նորին Աբդլազիզ ոստիկան,
» որ էր խօթ լսելեաք, այլ խորագետ լի երկրաւոր իմաս-
» տութեամբ, առատապէսխօս և առակարկու ... խա-
» զազացոյց զամենայն յարձակմունս անիրաւութեամբ՝
» յաշխարհս ... Շինէր վիրտին զքաղաքն Դաւին,
» ազօրագոյն և ընդարձականիստ մեծութեամբ քան զա-
» ռաջինն, և ամրացուցանէր գրամբք և գռնափակօք.
» անցուցանէր չուրջ զպարսպովն պարիսպս փոսից, լցեալ
» ջուր, ապատան ամրոցին։ Քանզի ասէր զիրմէ Աբ-
» դըլազիզ՝ յառաջուստ աւերածին Դվինոյ, եթէ ի ձեռն
» իմ եղեւ կործանումն քաղաքին, և ես կանգնեցից
» զսա. զի էի ես, ասէ, մանուկ երկտասանամեայ, և
» ունէի սփոփանելիս կարմիր. և յորժամ զօրն Տանկից
» մտանէին ընդ քաղաքիս, մահ ես ընդ խոզուակ մի և
» ելի ի պարիսպն. և ի բարձր իմ ի ձայնէ ահագին
» ազազակեցի առ զօրն մեր, որք անդէն վազվազակի
» թօթափեցան պսպիկքն նախամարտիկք և որք պահէին
» զպարիսպն, և ի փախուստ գարձան, և յագթութիւն
» խանգնելի զօրացաւ. և կործանեցաւք գքաղաքս։ Զայս
» բերանով իւրով ասի պատմել զինքենէ »[2], — Քա-
ղաքդն չեզնն նմանողք նմին, այլ առաւել կամ նուազ
նեղէին զՀայս, մանաւանդ յաւուրս Հասան իսկ կամ-

1 ժամանակակից սրբոյ թուի երգեալ զշարականն ի պատիւ
Աբրդոն, որ և երգի յարգ. 2 Լցեալ սասսածպին չարչին հրամանաւ
մի սուրբ հզնասուր։ Տէրդ Դաւիթ. և անուն քաղքիանն քո եղ
չերիկին՝ յաւրհնութիւն հրեշտակաց. և ընդ աչխարհս ամենայն
ցնծութիւն մարգկան։ — Ասացաւք քեզ անուն քաղքիանն՝ յաս-
պարիզի հզնութեան, ամ Տէրդ Դաւիթ. յաղթհայեր թշնամւոյն՝
խաչին Քրիստոսի. լցայեր ուրախութեամբ գոհիգերս ամե-
նայն. և ապրեցաք առ Աստուած՝ եղեր մեզ զօրավիգն։ — Ե-
ւս առ գմարմինդ ընդ հզոյդդ քամ փրկանս, և սրեամբ գնեցեր
զպզոյսդ քեզ. առեր իշխանութիւն բարեխառնութեան. ապա-
չեռ գԱստուած. զի փրկեսցէ զմեզ ի հարատևին կործանմանէն»։
2 Իսկ մեզ ասացեալ զպատմիչ՝ Ղևոնդ պատմիչ։

դարձ, որ եկն Թոփասանիկ գնդաւ յամի իրր (769), « որք առաւել դաձնութեամբ յանախ գործէին զպղատ- » գործութիւն, և բազմացուցանէին զպղեստս և զհնծա- » թիներս ազխարհիս ». Մինչեւ խորհեցան նախարարք մեր յապատամբութիւն. « և սկիզբն բանից սկսցին լի- » նել ՚ի ձեռն Աբտաւազդայ որ ՚ի տանէն Մամիկո- » նէից. որոյ երթեալ ՚ի մայրաքաղաքն Դվին՝ կալուա- » ծին մեծ առնէր զօրաց իւրոց, և առանցայր անդ զինս » և անթիս պատերազմի, և վաձէր զինքն զրահիւք և » սաղաւարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբք »[1]. և այս յայս առնէ կամ գործարանս կամ մերձենայր զինուց լինել ՚ի Դաւին, որպէս և անկ էր սահանին; իսկ յաղմկի անդ ժամանակին և ՚ի վտարանդութեան անցոյց ՚ի քաջոյ նախարարաց Հայոց և հարկանել սրիւք սրիւք զԱրտաշիս (770–1), « լոր ազետ հասանէր ՚ի քա- » զաքն Դաւին առ զօրավարն Խոսրէլի Մահվէտ. յա- » մինեայն կողմանց սպանող մեծ յառնէր ՚ի վերայ նո- » ցա. և գումարեալ զզօրս քաղաքին Դվինայ », առաքէր ՚ի վերոյ ասացեալսդ զԱշոտ Ողիպ սմին չորս հազար արամբք. որ բախեալ ընդ Հայոց ՚ի Բագաւան՝ ՚ի պար- սաւթիւն մատնեցաւ և սպանաւ, և սպրեալքն յիւրոցն « փախստեաց անկան ՚ի քաղաքն Դվին, սակաւք ՚ի » բազմաց. ապա ընդ առաջ լինէին նոցա համազգիքն » աք և կանայք, վայիւք և հնչք, հաղ ՚ի գլուխ լինելով » զնահատ հարկանէին և զօձիս պատառէին, և սղոյ » և աչխարանաք լնոյր ամենայն փողոցք յայնմհիւտ քա- » ղաքին. և ահ մեծ անկանէր ՚ի վերայ տառապելոցն զին- » դին, և ոչ լինէր նոցա համարձակ ելանել ՚ի քաղա- » քէն, այլ անձնապահ լինէին յամրութեան քաղա- » քին »[2]. մինչեւ առաքեաց նոցա ամիրապետն յագնա- կանութիւն երեսուն հազար խոստանիկ զրաց, և ար ուրեմն նուաճեաց զՀայս։ Յետ տասն ամաց (785) եկն տասիկան խուզիստոյ կամ « խազմ ամն, որ արգարեւ ըստ » անուանն խոր խազմաբար և գժոխառեւ. որ իրրեւ ե- » հաս ՚ի քաղաքն Դվին՝ ընդ առաջ եղեն նմա ամենայն » նախարարք Հայոց. ընդ առաջ լինէին նմա և իշխանք » տանն Արծրունեաց՝ Համազասպ և Սահակ և Մեհ- » րուժան »[3]. և զի յառաջագոյն մարտս ցեղալ և հա- րեալ էր ասա զԱրտաշիս՝ արգելան ՚ի բանսի. և տասիկան խուզիստոյ՝ տակաւանայր Մերձաւանս, ըստ կանխագուշակութեան Մոսէսի Խորենացւոյ. իսկ երկրին երից եղբարցն՝ արիւարար նահատակութեամբ հետեւողք եղեալ Դաւթի, նախ յերկինս փոյթս պըն- դեալ ընդ անաւթ և ջայլատիւք գանեալ, ապա սրոյ վճիռ ընկալեալ, անդրանիկին Համազասպ՝ գեղեցիկ հոգւով՝ հրաւէր կարգաց Սահակայ. ՚ի մարմնական բազմականի, սակս, ևս նախ ըմպէի զբաժակն խորհանանի, « այժմ » զա առաջին արբցես զբաժակ փրկութեան Քրիստո- » սի, և փառաւոր լիցի անուն Ցեառն ՚ի քում նահատա- » կութեանդ. իսկ սուրբն Սահակ իրրեւ ՚ի հրահանգողա- » նէ վարժող զաստիարակէ՝ յառաջեալ ընդդէմ սրոյն, » և հնձեալ զամենայն զգայարանսն նշանաւ սուրբ խա- » չին, առաջի սրոյն զգայարանացն խոնարհեցուցեալ, և » գահիճն ձգեալ զառնն՝ եհատ զգլուխ երանելոյն ». ընդ որ մեծապէս և յերկար գոհութիւնս Ցեառն մա- տուցեալ Համազասպայ, զնոյն օրինակ և ինքն կատա- րեցաւ։ Իսկ քինախնդիր խաղմարն՝ և զմարմինս նո- ցա ետ սպրել հրով և զմոխիրն ՚ի գետ ամել. և այս լի- նէր յառաջ ամին քսանութեան Ցեառն — Զթագմ յաջորդեաց (787) խժդժագոյնն քերեւս քան զնա « ամե » նաբերն և վատթարագոյն՝ որդի ապստենոց միոյ, որ էր « Հառամ յազգէ, փեսայ Մուէմնայ (ասպիետն) զրամ « անուն էր Խոլ-Դոկէ. որ եկեալ ՚ի քաղաքն Դաւին՝ « տասիկ գժնդակութեամբ խաշտանգէր զբնակիչս հար- « կապահանջութեամբ. առ որժագոլեալ ամենայն նախ- « արարք և ասմիկք, հանգերձ եկեղեցականաք և կա- « թողիկոսին՝ որոյ անուն էր Եսայիա, ազատէին քե- « քեւացուցանել զանուր ծանրութեան սակին՝ զոր պա- « հանջէր, և ոչինչ ազատէին ». ...Նա մանաւանգ « կնիք « կապարեայ սպրդ գնել յամենեցուն պարանոցն, և « առ մի կնիք պահանջէր զրազում զուզոյս[4], մինչեւ հա- « սանել մարդկան ՚ի յետին անտանութիւն ». և բազ- մաց քաղել հեռանալ ՚ի տանէ և յոչխարհէ իւրեանց՝ յօտարութիւն, իսկ անչափն այն կորստեամբ և զառա- ցուածս և զընծիր ընծիր գանձուց և սպասուց կաթողի- կէ եկեղեցւոյն։ — Աչուանն և բարուց զոչ գոհ որդին խոսրովայ, որ չարակնեալ ՚ի գառատակերս կաթողիկո- սարանին, յԱրտաչատ, ՚ի Կաւակերտ և ՚ի Հառանց- մարդ, խնդրէր ՚ի ցուվանիայ կաթողիկոսէ իրրեւ զը- նոց առնուլ, և սրդեկեալ զնա ՚ի քառն (801) յաչխատա- կէր. յորոց զերկոսին բազում ջանիւ յետս դարձոյց հայ- բատեան. այլ « տարապարտ զրկեալ գառնէր յԱրտա- չատէն՝ յայնմանէ և առ յառս »։

Ցետ ամոյ ինչ (818–9) յառաջնութեան Հոլոյ՝ Մեսրոպ Ջահապետն « ՚ի կայսրիկ առնէ որ առաւել էր « իւր կին զԱրտաւանակ ՚ի Բագրատունի տանէ, – և ՚ի « ձեռն այնորիկ զմեծ մասն երկրիս բառնակալեալ սեփ- « հականաբար իմն տիրէր », – մխարանեաց ընդ իւր զՄմբատ ոստրապետ Հայոց և զՍահակ Միհրանեաց տէր, հարաւ ընդ Հոլոյ ՚ի Կաւակերտ, առ Հրազդան գետով (820), պատեցաւ և փախաւ. այլ տէրն Միհրանեաց ազանաւ անդ, զորոյ « զմարմինն բարձեալ տանէր մեծ « հոլրապետն Դաւիթ ՚ի հոլրապետանոցն տուրբ և անդ « դնէր ՚ի քնարանի մերձ ՚ի տուրբ քառասնն ». — Ցետ այսպիսեաց և նմանեանց ազգին ասիկանց՝ ՚ի կէս թ դարու (852) վաթսարագոյն թնաւիցն եհաս, և ըստ ա- նուանն (ցուլ) մլեհգին Բուղա, խաբէութեամբ և բռնու- թեամբ ըմբռնելով և կարուանելով զնախարարս Հայոց. « և գնաց եհաս ՚ի ջերմագոյն տեղիս ՚ի քաղաքն Դաւին՝ « ձմերել անդ ... ունելով ընդ իւր կապեալս բազումս, « և գերեալս՝ որոց ոչ գոյր թիւ, զորս վաճառակուր ա- « բարեալ յօտար ազգս վարել ՚ի ծառայութիւն, գնալ « հեռանալ մերժել ՚ի տանց ՚ի հայրենի ժառանգութե- « նէ իւրեանց ». և ամենք յազատացն և յազնուաց հրապուրեալք յօտարացութիւն, իրրեւ ոչ սահն յանձն՝ « նահատակեալ կատարեցան վկայութեամբ ՚ի փառս

1. 2. 3 Նոյն պատմիչ Ղևոնդ։

4 Տես. 1/4 սկիզ սրծաթոյ. իսկ զուս զուգոյն՝ կրկին սկիզ։

» Աստուածոյ ... սոցա անուանք հանապին, Աստմ Աշնե-
» ւացի, և Մլեհաճ վարաժնունի, և Գէորգ Բողկա-
» ցի, և վասակ, և այլք բազումք, որոց անուանք գը-
» բեալ են յերկինս։ Բայց երանելին այն Գէորգ մինչ
» կայր ընդդէմ սրոյն, և գահիճն ծեծէր իրրեւ զան-
» զգոյ ինչ, և ոչ փոքր մի գիծ կարացեալ հարկանել ՚ի
» մարմին սրբոյն զհոգւոյն սրոյն. դարձաւ ՚ի գահիճն
» կոյս պատճառաւ ազատելութեան, տեսանել թէ ըն-
» դէր ոչ հատանիցէ սուսերն. և առեալ ՚ի ձեռանէ
» նորա զսուսերն, հայեցաւ յոյսկոյս յայնկոյս, և ասէ.
» Ո՛վ անարի վատ արանց, և կանացի այր, թշուառա-
» կան գինւոր, չուն անպիտան տեառն իւրոյ. և հարեալ
» զպարանոց գահճին ՚ի բաց առ զգլուխ նորա. և զար-
» մանք կալան զամենայն բազմութիւնն՝ ՚ի վերոյ պըն-
» դութեան սրտին և զօրութեան ուժոյն, և քաջութեան
» նահատակութեանն՝ զոր գործեաց երանելին Գէորգ.
» և բազմութեան քրիստոնէիցն որ էին ՚ի տեղւոյն
» յայնմիկ՝ զհաւատեալ միաբան եւսն փառս Աստուծոյ,
» որ զօրացոյց զսուրբան և արար յամօթ զաստանայ,
» հանդերձ գործակցօքն իւրեանց։ Յայնժամ հրամայեաց
» զօրավարն քարկել զմարմինս սրբոյն արտաքոյ քաղա-
» քին, լինել կերակուր շանց և թռչնոց երկնից. և կա-
» ցեալ զաւուրս բազումս անթաղ, և ոչ ինչ ամենեւին
» արատեցան մարմինք սրբոյն, և ոչ գոյր հոտ ժահաւ ՚ի
» վերայ նոցա։ Զորս առեալ քրիստոնէից զպատաս-
» կան մարմինս նոցա, ծածկեցին փառաւորապէս քաղ-
» մամբ, ամ ըստ ամէ ուրախութիւն զօր կատարմանն յիշա-
» տակել, որք են արք քաջ Քաւղ նօթին, և կատարեցան
» աւուրք վկայքն յերեքշաբիւր և երկու քառասնիցն (853)։
— (Իսկ) իրրեւ ձմեռն փոքրկացաւ ... և հարաւային
» ջերմագոյն օդն ընդնաց ՚ի խորագոյն դաշտն Դաունոյ...
» (սկսաւ Բաւղ) առնառուփ լինել, փակեցոյր իրրեւ
» զձի խառնարան, մերթ տապալէր իրրեւ զօձ, մերթ զօ-
» չէր իրրեւ զառիւծ և իրրեւ զկոզ վայրենի կինչէր կռնչ-
» չէր, փրփուր ՚ի վեր բերելով, զատամունս կրճտելով...
» հրաման տայր փութով ամենեցուն պատրաստական
» գտանել ՚ի դաշտն քաղաքին... և գումարեալ այնու-
» հետեւ զանհուն բազմութիւն զօրացն՝ բարձրագոյն
» քան զառաջինն, և եկ խաղաց հասանել ՚ի վերոյ ա-
» բեւելից աշխարհին »[1]։ — Յետ մեկնելոյ նորա ՚ի Հա-
յոց, վարելով ընդ իւր ՚ի Սամսատ դիշխանն ըմբըռ-
նեալս, ընդ որս և զերեսփոխաւոր իւր Սմբատ Բագրատու-
նի զսպասպետեան խաստովանող, եՀաղ ՚ի նոյն գործ
զորդի նորա զՇուտ. զոր վերին տեսութիւնն պահէր
՚ի կանգնումն Հայոց. որում յետ սակաւ ամաց տուաւ
պատիւ իշխանաց իշխան կոչիլ Հայոց. վասն որոյ և ա-
տիկանք ոչ այնքան համարձակ՝ որքան գաւանաբար հնա-
զէին վարել. այլ նա խոհականութեամբ և արութեամբ
քաջութեան զգուշացոյր անձին և քաղաքին և աշխար-
հին. որպէս ՚ի գալ Աղնամայ կամ իսկ Հայրի ասպիկանի
՚ի Դաւին, « եկն առ նա մեծաշուք պատուագրութեամբ,
» և պարգեւս և պատիւս ոչ սակաւս նմա յառաջաբե-
» բեաց. այլ նա ՚ի նոյն միտս չարախորհրդութեան յա-
» ռաւել պնդեալ կայր ... բայց իշխանաց իշխանն Ա-
» շոտ անհանդուրժելի միաբով խորհրդոց չարին ՚ի
» գլուխ ելանել », զեղբայր իւր Աբաս պարտադեաւ՝
գաղտ վառեալ զօրաբազում առ նա և մատոյց ըզ-
քաղաք մատնութեանն զոր գրեալ էր նորա առ այլ զօ-
րավար առ ՚ի դաւել զՀայս, և անարգօրէն հեծուցեալ
զնա « ՚ի ջորւոյն զոր պատրաստեալ անէին անդէն առ
դրան վրանին, և հանին արագիչ զաշիկ բանակին
» գարձուցեալ՝ գառնալ ընդ նոյն ուղիղ ճանն »[2]։

Բայց զայդ ոչինչ և ոճիրս սասիկանացն՝ Գաւին ա-
քառ նոցա և ամբաւթիւն գոլով ՚ի չինութեան կոյր. այլ
յետ հարուածոց Բաղոյի և յաւել քան զՀմսատայ
դէպսն՝ յամի 862 ՚ի Ամերային եզանակի, « ահագին իմն
» չարժմանց եղելոց ՚ի Գաւին քաղաքի՝ բազում առա-
» նաւթիւնս և փլուզմունս առնոյ և պարապոյ և պա-
» րանից լինէր, և առ հասարակ քանդումն և դղրդումն
» առնոյր քաղաքն. այլ և մահ յոլովից մարդկան ՚ի վե-
» բոյ հասանէր. և այնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ
» տագնապին՝ մինչեւ ոչ ոք միայ ընդ յարկաւ, այլ ՚ի
» հրապարակս և ՚ի փողոցս եղեալ՝ հաչեալ հառաչէին.
» իսկ ցրտացուն առատամունիք ձմերայնոյն առաւել բե-
» րէր զկնճռումն հեծութեանն, զի յոլովք մեռանէք և ծայ-
» րատունք լինէին »[3]։ — Սասակագոյն և բազմամահ
քան զայս եղեւ միւսանգամ ժամն և կործանումն Դըւ-
նոյ յետ ամոյ երեսնից (893), զոր յիշեն երկոքեան և ե-
րեք ՚ի ժամանակակից պատմչաց, յորոց սմին (Թովմաս) և
զբնական պատճառն ըստ իւրում գիտութեան տայ՝
ասելով. « Բարկութեան հաղոյն ընդեալ ընդ ջրոյն խա-
» ւարոյնոց ՚ի կոխակս անդնդոցական, զմանձրայատակ
» երկրի գկարծր և գծանրակիր անեղիս անթաւութիւնն
» տատանեալ, մինչ յերեսս երկրի ՚ի վեր հրեալ, հան-
» դէպ քաղաքին Ադամշատու որ Բլուրն ասի. յորում
» Շահատանն Դաւին մարզաւախտ, պարսպապատ պատ-
» նիշոք պատուարեալ, և տարեւաւրկ վաճառականաւ-
» թեամբ, և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ ըզղ-
» փացեալ. գնա ՚ի հիմանց տապալեալ, բերանաբաց ըզ-
» ժոխարար լայնեալ զբերան իւր, յորմէ քան զէ տա-
» կաւուց սրաբ վիժել յանդունդս. որոց ամանց և տանք
» նոցա գերեզմանք նոցին եղեն... նաեւ տեղիք սրբու-
» թեանց տանք ազօթից՝ զչարժմանն կիրս կրեալ՝ պա-
» տառմամբ սրմնչարժ լինելով... և ասի լինել թէ
» մարգկանն ապականելոցն ՚ի չարժմանէն՝ ոգիս առա-
» ւել քան եօթանասուն հազար ։։ Այդ հանդիպեալ
» լինէր և երանելի եպիսկոպոսն Գրիգոր Իշտուենաց
» վասն ?, ոչ կարաց իւրոյնոցն զերծանել... և նո-
» րայքն անուք ՚ի նմին չարժմանէ գերեզմանացան ՚ի
» նմին։ Բայց երանելի հայրապետն Տէր Գէորգ ... թո-
» ղեալ զբնակիչն ՚ի Գաւին՝ եկեալ բնակեցաւ ՚ի Նոր-
» քաղաքն » (Վաղարշապատ)։ Կսկծագոյնս եւս նկա-
բագրէ Ցովհաննէս կաթողիկոս՝ նոյնպէս ժամանակակից
քերեւս և ականատես իրացն, և ՚ի մէջ մատուցանէ
զոդս միքիթարականս, զպատասուէ և գեղեցկագոյն
Քաղք Մաշտոցի վանականի Անանեայ (յետոյ կաթո-

1. 2 Թովմա Աբծրունի պատմիչ։

3 Ցովհաննէս կաթողիկոս։

զիկոսի), վարդապետին իւրոյ և ազգակցի, զգրեալսն առ զերծեալսն 'ի մահաւանէ. « Իսկ զրազմութիւնս » զիականցն ոչ բաւեալ տալ զերեզմանաց՝ զրազումս » 'ի վիհս և 'ի խորափիսս և 'ի զարափրակս ընկենուլ » Ծածկէին » ։ — Քայքանչ մեծ սասանութենէ ոչ անշնաս 'ի հարկէ և սահմանք Դաւնոյ մնացին. այլ զոյս ոչ յիշեն պատմիչք, վարակեալք սգով մեծի քաղաքին, և կաթողիկոսն պատմիչ շատ համարի մեզ և զիւր գրածըն, « զի մի առաւելն քան զոյս՝ պատերազմող լսելոցս անցցէ » ։ Կամ վասն առաչնոյ չարժմանն և ահաբեկութեան, և կամ զի ամիրապետացն երևափոխանք և հարկահանք չեն եւս էին վերացեալ յաչխարհէս. Մեծն Աշոտ յորժամ եհաս արքունական պատուոյ (887) ՝ ոչ 'ի Դաւին՝ այլ Բերդաւսրս եդ զաթոռն. բայց և անդէն նստեալ՝ որդի նորա Ամբռա Ա. յետ երկրորդի և մեծի ժամին, թէպէտ « զիմագարձ եղեւ Դաւին, ընդ որ պատերազմեալ թագաւորին՝ առնու զքաղաքն, յաւուր » մեծի սրբութիւն » (894). բայց յայնմ ժամանակի չըկայր սահման, այլ տեղակալք ամանք և ամիրայք. և այսպէս կառավրի (եթէ վաւերական իցէ Թուղին) գրածըն Խորենացւոյ առ Սահակ Բագրատունի, եթէ 'ի զարմէ նորա նստին թագաւորք 'ի Դաւին. զոր և ամանք մեկնեն յերկնաւոր թագաւորութիւն որդւոյ նորին Սրմբատայ, զի ատ 'ի Դաւին զփայտէ կախեցաւ մարմին նորա, յետ շարչար լլկանաց խոտանեղական մահաւանն՝ յանդգնեալ և յարատամբ ատիկանէն Յուսիայ (յամի 913-4), որ և անդ 'ի բանտ արկեալ էր զարքայազան տիկնայն. յորոց Շուշան Սիւնեաց տիկին 'ի նմին վախճանեցաւ, « և հանեալ 'ի բանտէն պահապանացն՝ » ընկենցին արտաքս. զոր առեալ քահանայիցն և ժողովրդականացն՝ իբր պանդխտի ուրուք, տարեալ հանդուցին 'ի գրան սուրբ եկեղեցւոյն որ 'ի քաղաքին՝ յանուն Սերգեայ վկային կանգնեալ (էր)՝ Ներսեհի Շինողի » ։ — Ի նմին ժամանակի՝ նորին բանաւորի հրամանաւ նահատակեցան 'ի Դաւին և այլ ոչ սակաս վկայք, յորոց յանուանէ յիշին, « տատեաք մանկութեան ծաղկեալն Միքայէլ անուն, յաչխարհէն Գուգարաց. (և) եղբարք երկու Գնունիք ազգաւ, մեծք և պատուականք, Գուրգէն և Դաւիթ. (որոց 'ի ժամ կատարմանն) ուղղէր երէց եղբայրն նախ գիրսեր եղբայրն զնալ, զանգիտեալ 'ի մանկական տիոցն, և ասէր. « Եղբայր ցանկալի, նախ դու պատարագեա Քրիստոսի յաւսոյն մերոյ զնալոյն բանաւոր ... և այսպէս յատեալ ջնալ նորա, գինի ապա և երէց եղբայրն, պատկեցան արեամբ » ։ — Քետ մեկնելոց 'ի Հայոց՝ արիւնահեղին Յուսիայ՝ տեղակալք նորա նստան գործեալ 'ի Դաւին, Ամատ, Նչոր (Նասր) և Բչր (Պէչիր), այլ գինջեալ յաղերս իշխանացն Սիւնեաց և առեալ փրկանս՝ արձակեցին զկապեալսն։ Ի նմին ժամանակի եկն և Աշոտ Քաջ որդի Ամբռայ՝ Քաւի հաշտեալ ընդ նոսա. քանզի ըստ պատմութեան Ասողկայ՝ յորժամ Իսմայէլ Ա կայսր յամի իբր 919, « գումարեաց զոր բազում և դիմսիկոս (domesticus) առաքեաց 'ի Դաւին քաղաք, » յորում էր Ապքի ամիրայ, որ զԱշոտ Շահնշահ ոգնական իւր սակ 'ի քաղաքն. և եկեալ զօրսն Յունաց » պաշարեցին զԴաւին, և ոչ կարացին առնուլ՝ զարձան անդրէն » ։ — Ա. եղբարբ Աշոտոյ՝ Աբասա՝ (յերկրորդ քառորդի ժ. դարու), այլ ամի ինքնագլուխ արարեալ՝ բռնութեամբ կալաւ զԴաւին և զԱբրահամեան գաւառ, ընդ որում մարտուցեալ Աբասայ՝ պարտեցաւ և փախեաւ. իսկ Գագիկ Արծրունի հօրաքեղբօրն Աբասայ, եհար զզօրս Աբրաքացւոյն 'ի սահմանս Գինոյ ըլեր, և էանց « ընդ գետն Երասխ, կամելով հերձել » ձիգ առնել զքաղաքն 'ի ծագէ 'ի ծագ և զշինարհն » չորջանակի. մինչև ծերք քաղաքին անկեալ առ ոտս » Նորա՝ խնդրեն զհաշտութիւն, տալով հարկս և պատանգս, զոր առեալ արքայի՝ դառնայ խաղաղութեամբ յամառն Դարիւնս » , ուր յղեալ էր զգերեալսն։ — Քետ ասացս ոչ եւս յիշին ասիկանք ամիրապետացդ 'ի Հայս, զի տկարացաւ միահեծան տիրապետութիւն Նոցա, և ինքնիշխան տէրք բազմացան 'ի տեղիս տեղիս, յորոց ասի առ փոքր փոքր և Հայք առանձինն թագաւորութիւնս կանգնէին, որպէս յայտ է 'ի պատմութենէ։ Բայց այլազգի իշխանքն կամ ամիրայք որ տիրէին 'ի կողմանս կողմանս աշխարհիս մերոյ, նուաճէին և գԴաւին, երբեմն առանձին ինքնագլուխ տէր կալով նմին և երբեմն այլոյ հնազանդեալ հզօրագունի տեառն. յորոց ասի յիշի 'ի վերջ կոյս ժ. դարու, (մինչ Բագրատունի թագաւորք մեր բարգաւաճէին 'ի Շիրակ և 'ի Վանանդ, և այլք այլոյր), Աղիճան, յորմէ կորզեաց զոյն Աղուանից (էջմ. Թումէպ) ամիրայն Գագիկ Քան, յամի 982, և 'ի տանէ եհան յամի 987 Աղիճանս որդի Ռոփսայ՝ մեծ ամիրայն Աղրպատականի, եկեալ հարիւր հազար Պարսիկ զօրու. որ և « խնդրէ հարկս զանցեալ ամացն 'ի Հայոց. զոր ընդդէմ յարձակեալ զՀարկան՝ թագաւորն Ամբռա (Բ) մեծամեծ ընծիւք՝ զարձոյց » ։ Այլ 'ի միւսում ամին 'ի մեռանիլ Աղբլհաճայ՝ Աղուանից դարձեալ նուաճեաց զԴաւին. յայնժամ « երդմունս դաշանց հաստատէ թագաւորն Հայոց Ամբռա ընդ նմա, միջնորդութեամբ Տէր Խաչկայ, « խաղաղութեամբ կեալ առ միմեանս » ։

Ի սկիզբն կոյս ԺԱ. դարու էանց Դաւին 'ի ձեռս ամիրային Շէտատանան կամ Շուտանան պարսիկ ոտհմի, այն որ յետ սակաւուց տիրացաւ և Անւոյ. և նախ քան զայսոսիկ խարէութեամբ զրկելով զիշխանս Հայոց և այլազգեաց՝ տիրեալ էին Գանձակայ. որոց տոհմական փառասէր Ա. յորժամ « տիրաց և Դաւնոյ, եգ հարկս 'ի վերայ Հայոց երեք հարիւր հազար դրամ »[1], և 'ի սկիզբն թագաւորութեան Գ. Ամբռատայ (Յովհաննու) Ա. պիրառ իշխան՝ որ կուսակից էր եղբօր նորա Աշոտոյ՝ ապստամբեցաւ առ (առ կամ առ որդի սորա) Աղուղուար տէր Դաւնոյ, և գաւեցաւ 'ի նմանէ[2]. Նոյն յամի 1041 կամելով տիրել երկրի Դաւթի Անհողնի (Հայ-Աղուանից) և զԱրծրունեաց, զկատարն Անւոյ « խորհեցան երբեմն

1 Վարդան պատմիչ, ՃՀ։

2 Մատթէոս Ուռհայեցի, ժ։

» ՚ի Դաւիթ տալ զքաղաքն ՚ի Դաւնայեն, քանզի քոյրն » Դաւթի կին էր նորա »։ զոյս ասէ ժամանակակից պատմիչն Լաստիվարացի, ոչ բացայայտեալ ո՛ իցէ Դա. ւիթդ, եթէ չիցէ վրիպեալ գրչին յանուն, զոյժ ինքն Ապուլասար Տաւթաթ անուանէր. քանզի և այլոյր նոյն պատմիչ ասէ վասն սորա փեսայ լինել Աշոտոյ՝ հարն Գագկայ վերջնոյ. և զոր ետուել պատմէ անընդմէջ նախ յիշեալ խորհրդածութեան գլխաւորացն Անւոյ, և գրեա. թէ ՚ի նմին ժամանակի, եթէ, Աբխա տեղակալ Անւոյ եկեալ ՚ի դրանէ կոյսեր, » բազում զօրաք խաղայ ՚ի վե. » րայ քաղաքին Դաւնոյ. իսկ Ապուլասար տէր քաղա. » քին պատերազմ տուեալ ընդ նմա՝ անչափ կոտորած » առնէ ՚ի զուռն քաղաքին. յորում տեղոյ մեռաւ մեծ » իշխանն Հայոց վաճրամ՝ հանդերձ որդւովն (Գրիգո. » րիս), որ մեծ սուգ հասոյց Հայոց »։ Ի վրէժ պատաս. քեանն և սրեանցն՝ առաքեցաւ ՚ի կայսերէ (1046-7) այլ զօրավար ներքինի, զոր Տէլիսրիս կոչէ Ուռհայեցի պատմիչ մեր. որ » գոյր աշագին բաղմութեամբ և ան. » թիւ զօրաք ՚ի վերայ քաղաքին Դաւնոյ, և բանակ հար. » կանէր ՚ի զուռն քաղաքին, և էր ձմեռնային ժամա. » նակ, և ՚ի սառակութենէ սառամանեացն և ՚ի բախ. » մանէ յորդաբուղխ անձրեւացն՝ ոչ ինչ կարաց առնել, » այլ զառնոյր անյաղթելի, խաղայր գնայր ՚ի Հաւսոց » աշխարհն. իսկ յորժամ փոխեցաւ թուականն Հայոց » ՆԿԶ (1047-8) ամին, դարձեալ գոյ Տէլիսրեան զօրաք » բազմիք և ինանէ ՚ի վերայ քաղաքին Դաւնոյ. և բա. » զում չարչարանս և ստգնաւոր գործեաց այնմ գաւա. » ռին, սրով և գերութեամբ ազգականեաց զամենայն » ազգն Տաճկաց, և գործաւ յաչխարհն Բասենոյ խաղա. » ղութեամբ »։ — ԶԱպուլասար յիշէ Լաստիվարացի և յամի 1055, » այն որ զԴաւին և զԴանձակ առնէր »։ ա. ռելով. Սորա որդի է Մանուչէ որ գնեաց յԱբուխալանոյ զԱնի, և պայազատք իւր կարան զոյն ցկերջ ԺԲ դարու. — ՚ի սկիզբն դարուն (յամի 1105) » ՚ի չմռնել իշխա. » նութեանն Պարսից, յարեաւ ամիրայ մի Ղոյրլ անուն » սկսեաց, էառ զաւանն Լօռէ, և գոյ մնալէ ՚ի Դը. » ւին բռնութեամբ ուժոյ, տպանեալ զԱբուսասար զեղ. » բոյրն Մանուչէի. և գնացեալ Մանուչէի առնու զոր » ՚ի դրանէ արքային Պարսից, և գոյ տպանալէ զԳրիկն » ՚ի վերայ գերեզմանի եղբօր իւրոյ, և զԴաւին տայ ՚ի » ձեռս Պարսից »[1]։ Բնա քան ասոյ իրրեւ վերստին Քաղաւ Անի ՚ի վրաց ՚ի ձեռս Շէհատտատեանց, փառուն (ը) էառ և զԴաւին, ուրանօր յիշէ պատմիչն՝ » ահագին ժողով Թուրքաց յաթնախառն բանակին »[2]։ Ի վերայ ա. րա նկնեալ Թուրք ամի Թուրք ՚ի Ղօզ առհմէ, յամի 1130, աթրէ քաղաքին Դաւնոյ, » վիրաւորեալ ՚ի պատերազ. » մին զՓաւլուն, զոր ննդիկք ամենք գոյա խնդրեցին » պատճառելով զվէրն՝ որ չէր մնաւոյ. և առ (յետոյ) զա. » միրայութիւնն կրասեր եղբարցն Փաւլոնի Խաչէրեն. » և զկնի սակաւու՝ սուգ Մանուելա »[3]։ Բարբարոսն այն Թուրք հարեալ և զվիրս ՚ի Գառնի, » կարեաց » զգլուխն՝ եփեաց քանով, և գտանկն գներ ՚ի բարձ. » բանեան Ախրային (Դաւնայ) ՚ի չարս քարոզեցան »[4], Այլ յորժամ յաղթող Թագաւորն Վրաց Դէորգի ա. ռեալ զԱնի (1161) » կուտէ առ ինքն զկամկաւային զօր. » սըն, և գոյ առնու զԴուին (1163), խոտագոյն խայտա. » ռակեալ զնոսա ՚ի սուր և ՚ի հուր, բաց ՚ի քրիստոնէ. » իսն որ անգ. և զգագաթունեան քանեփեացս՝ առեալ » ՚ի Ախրայէն, զարգարէ ասկեթել հանդերձիւք, և ե. » դեալ ՚ի գագաղս՝ բառնոյ ՚ի յուսս մատրեաց, և բակ » ոտիք սոց առնել մինչեւ ՚ի Տփխիս. ... Զոր լսեալ » Ելտկուզն՝ գոյ յայրեցեալն և ՚ի քանդեալն Դուին, և » խոցառեալ սրտիւ » ՚ի բաց գնայ[5]։ Յայնմհետէ ասէպ մերթ ՚ի վրաց և մերթ յայլազգեաց անտի բնաբարեր քաղաքն. զոր յամի 1184 ՚ի սկիզբն պայազատութեան Թամարայ Թագուհոյ՝ առին վիրք. յետ երկուց ամաց (1186) յիշի Ալիխէր ամիրայ Դաւնոյ, — ի սկիզբն ՃԳ գարու քաղաքի ապատպատն Զաքարիա և եղբայր իւր Ի. ւանէ՝ յետ այլոց քաղաքաց և գաւառաց՝ առին և զԲը. ւին (յամի 1203), երկիցս հարեալ զայլազգիս և առեալ առաջ բազում. յորում ժամանակի իշխող տեղոյն կոչէր Ապուսիքր. և Ձեռաց ՚ի ձեռս նոցա մինչեւ ցՆէն Թաթա. բաց. յորոց փախուցեալ Ճէլալէտտին (որպէս յիշեցաս ՚ի տեղագրին Դաւնոյ), ապստամբ սիրեաց և յաստանն (1225), և պաշարեմբ էառ զԴուին, և կողոպտեալ գնաց բազում առաջս։ Ցիշի յայնժամ զաւուն Դաւնոյ, որպէս գլխաւոր Մահմէտականաց ։ Յայմ պահս, Թուի, մինչեւ մեռնել ամենայն բազմութեան զորաց առյտանին՝ հասեալ անդր քաջին Պաղտչոյ, և կոտորեալ « գԹորգումն և զՏաճիկն » միանգամայն, որպէս ասէ ժամանակագիր պատմիչն Մխիթար Անյրվանեցի։

172. Աչապիսի քաղաքական տեղապահ յիշատակաւ՝ որ պիտեաւ սկսաւն (յաղթանակաւ Տրգուասոյ ՚ի վերայ Հի. սրասպանոյ) կնքի պատմութիւն մեծի քաղաքիս, իրր գոյս չորս կամ հինգ եղելոյ բնական սահման Հայոց. քանզի յետ այնր ոչ ևս գտանեմք առ պատմիչս գանուն նորին. և որ զարմանալին է՝ ՚ի գոլ յետ սակաւ ամաց հրասին Թաթարաց և յաստկանել զաշխարհն մեր, մի ըստ միոջէ յիշատակին ազէտք և ահերք ամենայն նշանաւոր քաղա. քաց ժամանակին, և սրտաց միայն լուէ, և լուէ խոպան. գի ոչ ոք գիտաց կամ ծանոյց մեզ՝ գիարդ եգեալ վախճանն, լքումն, աւեր և ամայութիւնն, քշնամեաց ձեռամբ, և. թէ երկրի սահմանութեամբ և փութմամբ, յարաթունգ սրտին ազնուրիկ Հայասահմանեացց, խառնեմբոխ հրապա. բանի վճռաւակատաց և աշխարհամատ գրան եկաց յաչխարհսդ հեռատեաց։ Զայս յոյս առնէ և հին հա. մատատ, այլ կարեւոր ցանկ մի Մրգուսափութենաց, որ ըս. կըսեալ ՚ի Դաւնոյ՝ իրրեւ ՚ի մեծէ արձակարանէ կամ կենդրան աշխարհիս՝ ձգի ՚ի զանազան քաղաք և աշ. խարհս, նշանակելով զհետաւորութիւն նոցին անտի՝ քառ մղանից [6]։ Զէ դժուարին գուշակել զի ցուցանեն չափք գնանապարհս և զմեծ հանգրուանս կարաւանաց և վաճառականաց, որոց կենդրան էր Դաւին և շա. հասան, ոչ լոկ սեփականի իւրում աշխարհի, այլ և

1 Կիրակոս, և վարդան, կե։
2–3 Վարդան, կթ։ Հ. ՀԱ։ ՀԳ։
6 Հնգիսակն՝ թուի Ասատիս Շիրակացին, եթէ չիցէ հնագոյն

քան զնա որ զի գրի և բնդ գործս սորա և բնդ աշխարհագրութեան նորին ածէ, և բնծայի ՚ի հնգիսակէն առ երկաթիրակ ասի ՚ի գործս Պաղտչ Ագիքանդրացւոյ և Պորփիրի և նմանեաց. ինքն միայն

չուրջակայ աշխարհացն, և մրցող ընդ վիհագունից շահասանաց ժամանակին յար և է աշխարհս։ Պաւկոպիոս որ ՚ի կէս Զ դարու գրէր հմուտքեամբ, յիս յիշելոց ըզխիտ առ խիտ և զմարգաշատ գետս կամ ուանս Դրնեայ, վկայէ արժանակրիս բանիւք, զի բազում գոծատուանք էին ՚ի նոսին և գործակատարք, բնակեալք վաճառականութեան ազգաւ։ « զի ասա ՚ի Հնդկաց և ՚ի մերձ » ձուար վրաց, և գրեթէ յամենայն ազգաց Պարսից, » այլ և ՚ի Հռոմոյ գան վաճառարերք և փոխանակին » վաճառս »[1]. որ է ասել երկոքին ծագք վաճառականութեան աշխարհի ընդ արեւելս և արեւմուտս. զի զարեւելեանն նշանակին եկք Հնդկաց, որք բերէին և զճենացն պատուականագոյն վաճառս, զՄետաքս. իսկ զարեւմտեանն նշանակին Հռոմք, որոց մայր քաղաքաց Բիւզանդիան՝ շահասատն և շուկայարան էր բերոց արեւմտագոյն աշխարհաց երթալից։ Մղձաւոիր մեր հնդեակ գիծըս կամ ուղղութիւնս ճանապարհաց ՚ի Դաւնոյ ցուցանէ. Ա. ընդ արեւմուտս, որ ծգեալ ընդ կարնոյ քաղաք (200 մղոն տարակաց)[2], անտի ընդ մէջ սահմանաց Մծոց և Փարսն Հայոց, ընդ Կոզոնիա (Գաբաւհիտար), Նիկոպատրիս, Ամմոխա և այլն, յանդէր ՚ի Կ. Պոլիս, յորմէ՝ որպէս յայտ է և որպէս նշանակէ, երիք կիսագիտ և յայլ կողմանս երթային։ — Բ. ընդ հարաւ-արեւմտից՝ նախ ՚ի խոտոր առ եզերք ծովուն Բզնունեաց (170 մղոն), անտի ընդ Քղիմար (Ալզէնիս), Յուանա, Եմեսիա (Հեմս) ՚ի Դամասկոս, յորմէ և յերուսաղէմ, Աղեքսանդրիա Եգիպտոսի, և ՚ի ծանօթ քաղաքս Ափրիկեայ։ — Գ. ընդ արեւելս կոյս, ՚ի Բնրդ-կունս (60 մղոն) որ Քաւ ՚ի Ալինիս կամ Յայցաիս, և անտի ընդ Պարսս մայրաքաղաք Ազատանից՝ ՚ի Կտեսիփոն ծով, որ նաւուք տանէր յեզերս Թուրքաստանի և Ակիթայ։ — Դ. ընդ հարաւ-արեւելից, ՚ի Նախճաւան (60 կամ 70 մղոն), անտի ընդ Դաւրէժ, Տիգրան (մայրաքաղաք Պարսից), Աղուան (Գանձա), Պարսկայիկ ծով, յորմէ նաւք տանէին ՚ի Հնդիկս։ Ի Դաւրիժէ (Գանձակ Շահաստան կոչեցելոյ) գոտանէր և այլ գիծ տանելով ՚ի Նինուէ, ՚ի Մծբին, Յուանա և այլն։ Գարձեալ և ՚ի Նախճաւանէ մեռ այլ գիծ տանէր Յիւստափ, ՚ի վարդանակերտ, Փայտակարան և Հանէր ՚ի ծով Կապրից։ — Ե. ընդ հիւսիս, ՚ի Կայր (50 մղ.). յայտ է թէ ոչ ձգտաւոյց գտաւոն այլ Կողբտարոյ Դաւգարաց, յորմէ երիքայր ընդ կոտոր դիւղ, Տիգիս մայրաքաղաք Վրաց, Հռեսարակերտ (Կոտրած կամուրջն), և յանդէր ՚ի Պարտաւ, ուր միանայր ընդ Գ գծին։ — Ոչ է տեղւոյս առաւել եւս յերկարել զիրացս. շատ լիցի ասացեալս ՚ի գուշակութիւն ուժի շարժման և խառնիճաղանճի Դրնեայ, ՚ի ասկս շահաստան լինելոյ, զոր ՚ի գլխաւորութենէն ըստ քաղաքային և եկեղեցական վարչութեան, և այս յատէ ՚ի Ե=Ը դարս. և ՚ի նշանակ հանճարոյ և ոգւոյ ազգիս՝ որ զայնպիսի խոր և անծանօթ վայր՝ որպէս կենդրան մի աշխարհախուզս. ուր հարկ է թէ և ՚ի սահմանեալ եղանակս առնալոցառաց՝ բիւրք բիւրուց գային ՚ի չորից ծագաց, և ուժգուժ իշխանք էին։ Վկայեն և արտաքոյ աշխարհագիրք զրազմութիւն բնակչաց Դրնեայ, քրիստոնէից և Հրէից, զեկեղեցեաց և գմզկիցաց, որոց գլխաւորքն մերձ էին յիւրար։ Տակաւին յետ ԺԶ դարու պատմիչն Բրդոց Շերէֆէտտինն՝ յիշէ զրազմութիւն քրիստոնէից բնակչաց, (անշուշտ զրանս նախնեանց կրկնելով), և զնեստորիս աննման գեղեցկութեամբ, և գվանս ընտիր Որսոյ կարմրոյ։

Իսկ արդ զինչ յայնքան աշխարհաժողով տեղւոյ ասացեալ։ — Երկու կէտք առաւերակերպք. նախապիտեալ գեղքն Հայ և Ասորի Դաւին. յետինս ՚ի հիւսիսակողմն կայ և ոչ հեռի յԱղուան գետոյ, ՚ի միջի առաւոց նորին բաժանելոց. բնակիչքն իրր 45 տուն, ոչ գիտեմ սերունդք իցեն Ասորւոց բնակելոց անդ ՚ի ժամանակի բարգաւաճանաց Դաւնոյ, եթէ եկք յետին գործուց. շատք այգեգործք են յայտնեաւէ, ասկաւատպէտք և աղքատք. եկեղեցին յաղնուն Ս. Յակոբոյ։ Ի կէս Զ դարու՝ յաւուրս Ժողովոյն Դաւնոյ, յիշէ Ղևրսէս Ը կաթողիկոս ՚ի Թուղթս իւր և զԺողիկս Ղևոտրականս, « որք եկեալ բնակեցան, ասէ, » յաշխարհիս մերում, պատճառաւ վաճառապաճուռեան. » և այժմ չարաշնար պղծալից անիծարեր սրտեաթս » իւրեանց՝ յոգիս մեր ազգիցին. մինչև իւրեանց պղծու » թեան հաւատոյ առաջնորդ չեպիսկոպոս ածեալ »։ Եւ յայլում գրի. « Յեսքի եւտաներորդի ամի Թեոդոսի սրբ » քոյիդ արքայի (547-8 ամ Քրիստի), ՚ի մերզպանաւ » թեան Ղհհայական, սրարին իմն չիուսած յանուն » Մանաձրհի Ղաժ՚ի, որ հաւատացեալ ՚ի Քրիստոս և մե » կրաեալ անուանեցաւ Գրիգոր, և սպանաւ վասն Նորին » հաւատոց. և ապա անաւանեցին գնա տեղի ժողովոյ » պղծութեան իւրեանց. (յոր հրապարեալ սրտային և » զանուն ՚ի էոյսց)... Զոյս աղէտ հոգեւոր տեսանելով » հաւատք, թէպէտեւ անագան, ՚ի վերոյ պատճառաց » տաւթեան նոցա... Իսկ մեր ոչ կարացեալ համիտրել

գլուխ մղոնից հեռու է. յետոյ Ռուբէն ասի յաւելու է և գտապարբէզն, որ է $\frac{1}{3}$ մղոնի, և վերստին որ է $\frac{1}{30}$ ասպարէզի. իսկ մղոն համարեալ է 1000 քայլ. քայլն 6 ոտն, ոտն՝ 6 մատն, և այլն։ կամ քան այլ օրինակի՝ մղոն (ասպարէզն) 167 գերկ. գերկն 8 թիկ, թիկն 8 կրճ, կրճն 2 բդունգն. ՚ և. յերկրագործն վերայ Բ գործ գագաթ »։

1 Κόμαι δὲ πολλαὶ πολυανθρωπότατοι ἵδρυνται ἀγχωτάτω ἀλλήλαις, καὶ πολλοὶ ἐμποροι κατ' ἀργασίαν ἐν ταύταις οἰκοῦσιν. ἐκ τε γὰρ Ἰνδῶν καὶ τῶν πλησιοχώρων Ἤδρων πάντων τὰ ὤνια εἰσάγ τῶν ἐν Πέρσαις ἀνῶν καὶ Ῥωμαίων τινῶν τὰ φορτία ἐσκομιζόμενοι ἐνταῦθα ἀλλήλοις ξυμβάλλουσι — Procopii, De Bello persico, II. 25.

Պաւկոպիոս ժամանակակից Համարեմ զՀիշատակարանն կամ զպատմիչ մերոյին՝ յորմէ առեալ Յովհ. Օրդեն. (Գլ. Ե.) զպատմութիւն Հեռագրութեան Լրիցակաց հպատակաւթ Պարսից, յաւաշխ քառասնի Զ դարու. յորում շահապատ մանկունի Դաւին։

2 Ա. Կէսդրէ վարկաց նշանակել գամենայն քաղաքաց մղոնաչափս, զի ՚ի թիւս վերոգրեալ տղոցն յոմանս, և Հարկ լինի քննութեանց և ուղղութեանց։

3 Տեղիս այս որ քան զայլեալ օրինակաց կոչի Կոտ, Կոտա, Կոտա, Կոտա, չմարթի լինել ուղղակի ընդ մէջ կոչել և. Տիգիսոյ, զի 103 կամ 107 մղոն նշանակի ընդ մէջ կոչել և. կոտայ, և. 140 ընդ ասս և. ընդ Տիգիս. որպ հետագրութիւն Տիգիսոյ ՚ի կոչել՝ չէ տեղի քան զոտոյն ՚ի Դաւնոյ՝ որ էր 50 մղոն. Քաւ ասս եթէ Հանապարհն ՚ի կոչել գտանեալ ընդ Մ. Հռ. և. կոտայն կամ կոտասան էր պիժնանս գետիցիս, և անտի գտանեալ ընդ Եր. ՚ի Տիգիս. որոց յանկոգոյն գան մղոնաչափքն։

» այսպիսի չար գործոց նոցա ... քանզեալ աւերեցաք » զտեղի ապաւինի անօրէնութեան նոցա, և բարձաք ի » միջոյ գիւղերացին զայն խաւար »։ — Իսկ Դաւին Հայոց կամ Քրդաց, զի և Քուրդ–քէհա կոչի, հուպ Աղտամար՝ ունի աւելի կամ պակաս 100 երդս Հայոց, Ո. Աստուածածնի եկեղեցեաւ, և 10 Պարսից կամ Քրդաց տուն. որք ըստ սովորական ձոյ այոց գիւղօրայից՝ կէս գետնափորք են, թէ և բնակքն փոքր ինչ բարեկեցիկք իցեն քան զԱսորիս։ Զերեւին տատանօր հետք անգամ հնութեանց. իսկ ի վերին Դաւին յայտնի է բարձրաւանդակ մի, անշուշտ բնութիւն յորմէ այնպէս կոչեցաւ քաղաքն. և երեւին անդ կառուցուածքիւք ապրուստ, հետք տանց և եկեղեցեաց. այլ չէ ուրուք խնամով քննելով զտեղին, որպէս արժանն պահանջէր. բազմախոյզն Տիւպուա որ քննեաց զվայրքս յամի 1834 (մարտ 21–2), խնդրէր տեսանել և խուզել, այլ առաջնորդքն ի Մարտինն Դաւին ածին զնա, ուր չեգիտ ինչ։ Հարիւր վաթսուն տուն յառաջ քան զնա՝ Շարաէն հաշուակալ ճանապարհորդ ազատ տասանոր (յ'8 ապրիլի 1673), և գիւղ կարի մեծ և յոյժ գեղեցիկ կոչէ [1]։ — Քիշտաւիի գիւղս Դաւին և ի սիփրն ժէ դարու Յաւուէլ պատմէ. ի վարս առաքինակրօն Պօղոս վարդապետի Մոկացւոյ, որ ազատ անդ գիշեր մի, ի վարիչ իրում Յիերեւան, և բժշկեաց առէ անդ զգօսացեալ ձեռն մանկան միոյ։ — Գրեաթէ առ նովին ժամանակաւ գրելով աշխարհագիրն Օտմանեանց (Հաճի Գալֆա), վկայէ ի հնումն ամուր և ընդարձակ պարիսպս ունել Դաւնոյ քան զԱրտաւիլսյն, և տեղիս եկեղեցեաց և մկրթաց, և գրաւակիչն քալ այգեգործս, և դարմանատուն Որդան կոչմոյ։

Յաճախեցեալ և յանճանաթացեալ մայրաքաղաքէս ընծայեցաւ վեհմոգոն հանճար կամ բանահիւս և հոգերգաւ եկեղեցւոյս Հայոց, Ստեփանոս, յետ կիսոյ Է դարու, որդի աւագ երիցու քաղաքին, և կոչեցաւ Սիւնեցի վասն եպիսկոպոս այնր աշխարհի կարգելոյ։ Ի սկիզբն այնր դարու ատաւ էր և Եպիփան Հայր վանից Գլակայ, և յԸ դարու՝ Ստեփանոս կաթողիկոս որ կոչաւ զանձն ամ մի (787), և խոտեալ եղեւ իրրեւ կաշառակերծ։ Ընդ երեւելի վարդապետս ի սկիզբն ԺԴ դարու գտանի Գրիգոր Դաւնեցի, որ գաւառ ի ժողովի Լօռաւոյ։ Դաւնեցւոյ ուրումն Քուրդի Հայր կամ Էյիւոյ կոչեցելոյ՝ որդւոյ Շաուեայ ի Նաւատիէ տոհմէ Հասանիէ ցեղի՝ որդի էր Սալահէտտին, մեծ աշխարհակալն Քուրդաց յ'ԺԲ դարու, առաջն երեսաղեմի ի ձեռաց Խաչակրաց, Քէպէտ ինքն ծնաւ ի Տիգրիս, իսկ հայր իւր ասա. և յատկացոյն ևս յԱյիւանականի, որ էր ասան կամ արաւարձան մի Դաւնոյ, ըստ արաբացի պատմչի (Խան Խալիլ)։ Ցոյժ կարեւոր յիշատակ տեղւոյ, զոր միայն եսքն կամ ուք գարուք յառաջ ի Խրենացւոյ լսեաք և ոչ գիտեաք այսքան մերձ Յատանն Հայոց լինել. և գրէ զայն (Ա. Ւ.)լմնել ի գլուխ գաշտին Երասխայ, յորմէ մինչև ցՆախճաւան՝ Հայկազեան Տիգրան առնմանեաց տեղի բնակութեան Մարաց գերելոց յետ ապանմանն Ազգահակայ։ Արաբացի պատմիչն՝ Լէտաուեքքան գրէ զանուն اجدانقان

Դ Ր Ո Ի Ա. Գ (Դ)

ԴՈՒԻՆ ՀԱՑՈՑ ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ

173. Մինչչեւ հեռացեալ ի Դրանէ և յԱտաներէն Հայոց, ի վերինոյ մասէ գերափառ իշխանական կայանից նոցին, քանզի աչ կարեմ քաւ անցանել ընդ բնական գերբուկս գառատակերաց արքունականաց, հրապարիսկ գնեալ գամ մի մասց աշք անցեալ ընդ նշանաբս գպրութեանց մերոց, յորմէ կանգնել փոքր ի չատէ գյիշատակ և ըզպատկեր Դրան, Ջանարի և Հրապարակի արքունեացն Հայոց, որ յետ Աբմաւրոյ՝ հաստատեալ ի նահանգսդ յայսոսիկ վայրքս, գարս ազգին չքեզացան, և երեւեցան ընդ աշխարհաւարս ազգաց՝ զազգ Հայոց, միագլխապետս և պաշտաձէիւք, իշխանաք և իշխեցելովք, զօրաք և զօրավարաք, գաստակարգութեամբ բազմաթիւ ազնուական և ռազմական գլխոց տահմից և տանց. որոց թիւ և կարգ երիցութեան և կրաւորութեան տահմանեալ և կանոնեալ էր անչփոթ պայմանաւ յարքունական Դիւանս, յօրէնս և ի գիտութիւն հաստատակաց. այլ ի յետին ժամագրեաց գարս հաւիւ ընդ ազատ նշմարին. և զարս ոչ է գիւրին քաւել գտանել և միաբանել, քազ թէ բազմադակել զանձնայն որպիսի ինչ էին յատուկս Տիգրանայ, Աղտաչիսից և Տրդատայ. ա՛ա որովք յաչխարհս խաւար ազգացն հանդիսից 400 այլ և 300 բարձք և բազմանգամք կարգէին իշխանաց, ազնուաց և պաշտօնէից ի Դրան և ի տահարի նոցին. և միահամուռ զօրախառն քաղաւարական սեփական գնդին (չորից բիւրուց), և միոյ միոյ ի գլխաւոր և մեծագոյն տոհմից, 120 կամ 124,000 արանց՝ վառելոց ի ղէն և ի գարգ. որոց զուգաթիւ հանմատութեամբ յիւրին 120 գինապետութիւնք կամ բաժինք գինաւարականք ընդ բանդակ Հայս, իսկ քաղաքավարական բաժինք աւելի քան զ'200. և ըստ մանր եւս սրոշման 620 գաւառք կամ վիճակք։ — Անոնցանն գլխաւորաց կամ պետաց ազգին՝ օրէնք և ազգային իրաւունք էին՝ ի տահմանեալ աւարս տանից տարեկանաց, որպէս յԱմանորն Նաւատարի, ժողովել գաղ յիւրաքանչիւր մարզից և կոզմանց, յանգիման լինել, հանդիսանալ և բազմել ի Հրապարակ, ի Բանակ, ի Դաւան և ի Ջանար թագաւորին, և աշխարհօրէն կատարել գնութեական կրօնս, գինաշուք կրթանս և քաղաքական հրահանգս. իւրաքանչիւր ըստ չափու աւագութեան և կրաւորութեան՝ մատուցանելով առ արքայ և ընդունելով յարքայէ՝ պատիւ, կամ հասուսանելով ի նոյն կամ ի գահ նոր. միանգամայն իրրեւ զմի այր հոգևորական՝ երեւեցուցանելով գհամարէն հայութիւն, թագաւորական միաձլուածաւն և պատշաճեալ պերճանգամ քաղաքական մարմնով. սկսեալ ի բազմելոյն յերկրորդականն գահի առընթեր արքայի՝ մինչեւ ցյետին գաս ասպիկն. որ և առ՝ թէպէտ ան ի վեր ազդելով ի նախակարգեան

1 Je logeai dans un (village) qui est fort grand et fort beau, nommé Daivin. — CHARDIN, II, 2.

զաս՝ ստորին յոյժ գաւառիւք, և ՚ի մէջի բազմատեսման ազատացն՝ անազատ կոչիւր, բայց ոչ էր անարգ և ըստուկ, որպէս առ այլս ամենս ազինս. այլ համօրէն Հայաքինն՝ ազնիւ և Լիւծ համարեալ էր. և սրբան և վեհ և հզօրք երեւեցան ամենք ՚ի Թագաւորացն Հայոց, այլ ոչ բնաւ ամենիշխան և ամենակալ տէր, որպէս նախնի առհմանակիցք իւրեանց, Աստեւառաններաց և Բագրեւանդեայք, այլ համազգային օրինօք և գաւառիք չափաւորեալք, առաւել իսկ քան զԱրտս, Պարսիկս և Պարթեւս. այսպէս իմն պահանջէր և բնութիւն կամ կազմուած երկրին, ՚ի յոլովից մանուանց աշխարհաց, գաւառաց, ձորոց և փորոց զատուցեալ և միաւորեալ, և ՚ի բազմահոլով առհվից, ցեղից և եղերական բարբառոց, բնակաց և եկաց, յերկար ժամանակաց ընտելացելոց ՚ի վարչութիւն և ՚ի վերապատուութիւն Այրարատեան Թագաւորին և լեզուի նորին: Բայց յայտ է և այս, զի ըստ բարուց և ուժոյ սորին՝ ընդարձակէր և բռնութիւն կամ Թուլութիւն ձեռնին. և մերթ իրրեւ միահեծան տէր կամ բռնաւոր՝ հրամայէր և գործէր, և մերթ ՚ի մեծաւորաց տաճարին իւրոց և ՚ի նախարարաց գլխաւոր աշխարհացն՝ պատկառեալ նկուն լինէր, և ՚ի չափս իւրաւ և ՚ի տորեւ եւս զինչեալ հանդարտէր: Այսպէս և ՚ի յետին նահապետութեանն իսկ, որպէս յաւուրս վերջնոյ Արտաշիսի կամ Արտաշրի, տակաւին վեհ ամն ՚ի միջի վեհից երեւէր արքայն Հայոց, ցորչափ բոլորուին Հայաստան աշխարհի ճանաչիւր տէր և իշխեցող:

Չյուշ և զմեծութիւն միապետական գլխոյ Հայոց և զԳիրան նորին՝ մարթ է գուշակել և յազօտացեալ պատկերէ կամ ՚ի նահապետ և մանաւանդ տղոցանէն հարստութեանց Հայոց՝ ՚ի Ա-ԺԲ դարս, Բագրատունեացն՝ ասեմ, Արծրունեաց և Սիւնեաց, և որ առ նոքօք յայլ ինչ կոչմանս, և որ յետ նոցին ՚ի Կիլիկիա. Ի մատոյ ականատես նոցին և տպա վիպասէր ՚ի տեսութենէ՝ ամն ՚ի պատմչաց միոց՝ գրովելով գրէր. « Թագաւորն՝ յառաւօտենան յոտժամ՝ ՚ի քաղաքէն ելանէր, զօրէն փեռայի որ ելանէ յառագաստէ իւրմէ, կամ որպէս տաննիննային արուեստակն՝ որ ՚ի գլխոյն արաբաժոց բարձրանալովն՝ զամենայն տեսանելիս յինքն ձգէ. այսպէս և նա պատգաղէր փաղփուն հանգերձիւք և մարգարտախառն Թագուն, և զամենայն մարդ ՚ի տեսութիւն և ՚ի զօրմանս ցուցանէր. որ և սպիտակամազ նժոյգ ակնազօծ զարդիւք առաջի ընթանալով, ՚ի ճառագայթից արեգականն որ գնովաւ հարկանէր՝ շլացուցանէր զտեսողացն տեսանելիս: Իսկ զօրացն բազմութիւն խուռն առաջի ընթանալով՝ զօրէն ծովային ալեացն զմիմեանցմբ կուտակելով:... Աչխարհ՝ որ երբեմն ժամանակս իրրեւ զդրախտ անկոխտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերեւալից, պտղաբեր, գեղակերտ և երջանիկ անցուդարձն ցուցանիր. քանզի իշխանք նաեւէին յիշխանական գահու զատրճահաճոյեայց դիմաց, և զպատնառաներ ծաղկանոցաց բերեալ զնեմանութիւն՝ վառ ՚ի վառ գունեալք առաջի կացեալք, ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէպ. » ուր և ձայնք փողոցն և ծնծղայիցն և այլ երգեցողաց » կան արուեստիցն՝ զլսողացն անձինս լի առնէին ուրախական բերկրանաւք: Ազանոր և ծերք նահէին ՚ի հրապարակս հարկեւոր և պատուական ալեաք բարգաւաճեալ. այլ և մարք զմանկունս ՚ի գիրկս ընկալեալ և մոյրենի գիծիւքն ազէխարշեալ, վասն առաւ ուրախութեանցն (հանդիսականաց) մանանային գոհարական ժամանակս երկանց, զորէն ազանեաց զնորափետուր ձագոցն միշտ թռթռալով », և այլն:

167. Թագաւոր ումն Հայոց [1].

Հանգոյն սմին այլ ումն վիպագիր հնագոյն և աներկբայ ականատես գործոց և փառաց դիւցազնին իւրոյ, (Գագիկ Արծրունւոյ). « Թագ ՚ի գլուխ նորա, ասէ, » զատ ոսկի բազմարուեստ յօրինմամբ, հիւսեալ մարգարտովք և մեծագնի ակամբք պատուականօք, զոր » այլ ոչ բաւեմ պատմել. և զգեցեալ ոսկեզարդ պատմուճան, միանգամայն և գօտի առաքուստ հանգերձ » ոսկեհուռն փայլեալ զարդուք, որ ՚ի վեր քան զմիտս » և զբան անցանէ պատմողաց. և հեծեալ յերիվարն » քաջահազմ, ոսկեհրաշ սարացն փայլէր իրրեւ զարեգական ՚ի մէջ ատենից. և բազմութիւնք զօրացն ապատաղինեալ յամիմէ և յահեկէ, ՊՆդամունք հայթմանց և փայլակնմանք սուսերաց, գոչմունք փոզոց և հընչմունք եղջերաց, վանգիւնք սրընդաց և հնչաւարք քոչնարաց, տաւիղք, հանդերձ դրօշիւք նշանաց՝ առաջի և զկնի, և ՚ի ձայնն ահեղ դղրդեալ բանակն ապքանչանալ » կան զօրացն »: Նոյն այլուր կրկնէր վասն ամենական սուրբ. « Իրրեւ զփեսայ յառագաստէ ծագէր, ըստ նմանութեան արեւակի. ատեն և ՚ի գունագոյն ամպս » կանցն հիւսելոց մարգարտահաւան զարդուց՝ ՚ի գլուխս և ՚ի լանջս և ՚ի գառակս երիվարին խրախուսանելոյ, հանդերձ լուսոյ ճառագայթիւն. այլ և ՚ի հասանել հրապարակաց առաջի նորա, և ՚ի կայքմանս ՊՆդամունք նոցա, և ՚ի հնչմանն փողոցն », այլուիքն հանդերձ:

[1] Ի փորիկ գոնար քանդակէ հանեալ են զԵրք պատկերիս, յորում քանիկ ևս նչմարելին հիւսուածք կամ կոճղունք մնացուած:

Որքան ինչ ցուցանեն վիպագրացք բանք՝ այդ ամենայն իրրեւ սեւագիզ կերպարանեալ առ բազմերանգ նկարակերտ պատկերի՝ համեմելի է, առ եղելովքն առ Տրդատա և առ առաքելոք Աբրակամենեաք. զհարատարքիւն Թագաւորական զգեստուցն՝ մարթ է գուշակել՝ յօսկէհիւս՝ մանաւանդ թէ յօսկեձոյլ պատմուճանէ առբա, զոր ինքնին պարգեւեաց Լուսաւորչի ոսխարհին իւրոյ Գրիգորի, և որ պահել՝ ի գանձատան կաթողիկոսին ց՝ած գար, որպէս տարր հաստատուն կանգուն կոյր, այնքան խաւն և խիտ էր հիւսուած ոսկւոյն ընդելուզելոյ պատուական ակամբք և մարգարտովք։ Ըստ սմամ իմանալի է զոյլ ամենայն օրէնս հանդերձիցն, ի խուրէ գագաթանն մինչեւ ի կօշիկս ոտից։ Քանզի ինքնակալ Թագաւորաց Կիւնէի՝ որք յաւուրս մեր ի վեր ելին ի հազարամեայ Թագաւորէ՝ յանդիման առնեն զաներկրպագելի ճոխաշարաւոտ ընդելուզուած զգեստուց նոցին, զոր առաւել եւս չքեղացուցին պայազատք նոցին և Բաբելացւոց՝ Մարք. և ասցա հետեւողք գոան բազում մասամբ՝ Հայք, գոյզն ինչ զանազանեալ տարազաւ, վկայեն բազումք ի վիպագրաց Յունաց, որպէս, Ստրաբոն, Պոլիբիոս (Ի, ԺԶ), Դիոն (ՀՉ, ԼԲ), զի սեփհականն գոյն հանդերձից Թագաւորին Հայոց (որ և ազգային), սպիտակն էր, համեմեալ ոսկեղէն հիւսիւք և յեռամբք չղշղեալ ականց և խուռն մարգարտով, արդարեւ արեգակնակերպ իմն կամեցեալ երեւել։ Կրկին էին պատմուճանքն. մին երկարագոյն՝ ի վերայ լայնաչափ մանկին, զոր ստորէին անուագանքն՝ ի ծունկս և ի կրկունս զոպեալք զանկապանօք. միւսն՝ Թագաւորապատկիսկ՝ իրրեւ կրկնոց վերարկեալ, զոր երբեմն ի բաց դնէին, իբրու առ ի չափաւորել դողոյ չքոյն, որպէս արար, ասեն, Տիգրան՝ ի մանկանէն առ Պամպէոս. – գոաի լայն ականակուռ հանդերձիւք զիչխն, կրնկոլ զգենն արքունի՝ Նրան կամ առաւել. – վեհագոյն ամենայն օրինի զգեստուցն, որպէս և արժան էր լինել, բազո կամ խոյրն հայկական, տիարա կոչեցեալ առ Յունս և Լատինս (τίάρα), կամ պիլոս (πῖλος, pileus). խոյրակիր էին և մեծամեծ իշխանք Հայոց, ոչ համանման արքայականին. զի սորայս ուղղաբերձ էր, սակաւ ինչ Նեզագոյն ի վերնակողմանն, ուր և ճառագայթաձեւ կամ սրատերեւ տրոհեալ, ի միջակին ունելով նման առաջաց կամ արծուեաց, և երկաւաքք ի տարեւ երկար վերջաւորս առկախեալ զականջք, և երիզակ կամ պսակ շուրջ բոլորեալ զերեսանոյ խոյրն, և ի քիմանց կուսէ կապեալ, որ կոչէր աշխարհաւանց ճանգոյց. և էր ի գոյն կապուտակ սպիտականիշ, որպէս և խոյն համակ բեհեզեայ, ընդելուզեալ ոսկւով և ակամբք և մանաւանդ մարգարտաք, որոյք գրեթէ ամենայն մասունք հանդերձիցն ընդելուզանէին, մինչեւ ցկօշիկսն չիկակարմիրս, թուի թէ և քղամիսն ծիրանի՝ որ չուրջ պատէր բոլանդակէր զամենայն. և սոյնքիկ Թագաւորին միայն սեփհականք. այսպէս և գինգին և քայտամանիակք զամբք և զգաստակօք, սպարանիչանք և մատանիք և լանջախաս ապիզակք, զանազանէին և գերազանցէին զայլոցք յայլոց կրելովք, ձեւով կամ գունով կամ ճոխաթեամբ. որպիսիս ոչ էր օրէն ումեք կրել, բայց միայ ինքնին Թագաւորն շնորհէր ումեք՝ գերազանցիկ իմն կամելով առնել, ի ցոյց մեծի հաճութեան[1]. որպէս երբեմն Աբատաչէս Բ՝ նախագահի ամենայն իշխանաց Հայոց և իբրեւն երկրորդի՝ շնորհեաց, զաս յայլոց ինչ, ագանել և կարմիր կօշիկ, այլ միոյ առին միայն. զոր օրինակ և այլոցմ շնորհել լինէր կրել զինդ՝ միոյ եւեթ անձնի.

Աչելորդ համարիմ յիշեցուցանել ասասանար, զի որպէս հանդերձքն՝ նոյնպէս սեփհական և օրէշ էին պէսպէս Նշանք և նշանակք Թագաւորին, վառք և դրօշք[2], կազմածք երիվարաց և կառաց. ասրազ զգեստաւ և զինու զարդու գրանկաց իւրոց, անձնապահից և սպասաւորաց. զանազանէին սորա և յայլեայլ ոխարհս Հայոց յատանս կամ յապարանս իւրաքանչիւր նախարարաց և նահապետաց՝ յինչ ինչ, յաչս ըստ երանգոյ զգեստուցն և Նշանաց. որպէս զի և յանկ որկանել ուրաք ի բազմութեան հանդիսի՝ կարող լինէր ճանաչել որոյ առաջի և իշխանութեան էին. քանզի և Նոցայն օրինաք և հայրենի աւանդութեամբք սահմանեալ էր, և միայն Թագաւորն կարէր յաւելուլ ինչ կամ բառնալ, և փոխոխել զդաստակարգ աւագութեան բարձից Նոցին. և այն բազում գործութեամբ, և ի կարեւոր հարկի մեծարելոյ գոյացն երեսփառաւոր ոք կամ գոյնցաւոր. զի մարթ էր երբեմն ի տեղւոյն փոխել միոյն՝ գոդակ և այլոց յիւրաքանչիւր կոյից և գահուց. Նոյնպէս առնէին և Թագաւորք Պարթից՝ ի Նուաճելն զՀայս. ի սկսրանալ Աբշակունեաց տոհմին. Հասարակօրէն փոխոխութիւն և վերահաստատութիւն գահուցն լինէր ի յաջորդութեան Թագաւորաց յաթոռ պետութեան։ Աչնքան մեծ և պատկառելի էր այս սահման, զի յայլայլել երբեմն մերոյ Խոսրովայ Գ՝ զգաստակարգ նախարարացն, Շապուհ Գ արքայ Պարսից յաստուցեալ մերժեաց զնա ի Թագաւորութենէն և կացոյց փոխանակ Նորա Թագաւոր զեղբայր Նորին Վռամշապուհ, թէպէտ և ինքն որ զոյս ուղղութիւն արար, « ոչ զոր ի նախարարացն կարգելոցն խոս» բովոյ՝ եթող, այլ վրդովեաց ի պատուոյ իւրաքան» չիւր » , (Խորեն. Գ. ԽԲ)։ Աչոյսիսի վրդովք եղեն և յետ մահուան Վռամշապհոյ, և առաւել եւս ի գրկման Արտաշիսի որդւոյ Նորա և ի բարձման Թագաւորութեան Հայոց, մինչեւ հարկ լինել միձին Ս. Սահակայ կրկին անգամ երթալ ի Պարս ի դառն Աբեաց, և վերակարգել արքունի հրովարտակաւ և կնքով զպատճէն գոաակարգութեան նախարարացն՝ որ կոչի Գահնամակ, և ըստ Թոմայի Աբծրունւոյ՝ Բարձրագիր արձիւն, (Գ. Ջ)։

Ոչեաւ էր գոյ Թագաւորին, որպէս հաստատ պատկեր լինել զԹագաւորին Վրաց՝ պատմիչն Մամփ. Օրպելեան, և Նշանն Լոփք. իսկ պատրաստիկ Նորին կամ երկրորդի իւրոյ՝ զոյն կարմիր, Նշանն ապիտակ։ Պատկեր կամ Նշան գրչաւ ոսխարի Հայկազանց հանդերձ յոտանց՝ Վչէշոյ. Աբշակունեացն՝ Աբծրունւոյ. և առ քրիստոնէութեամբ՝ Գառն Աստուծոյ, առ Յունբերեամբ՝ Աստուծ։

1 Աչոյսպէս և ի նոր օրինագիրս Նորոյ Թագաւորութեան Հայոց ի Կիլիկիա, զրեր Գաւեգուսացն Մոմսա. « ԶԹագաւորի հալոյ՝ չէիքէ ոք հագնել, առանց իր հրամանաց »։

2 Նշանն, Գրօշ և վառ՝ յանսխս համանիչ թուին. այլ յոտակապէս զրօշն և վառ հնիմանցն է պարզակալ, Նշանն և Նշանակ՝ գիրս պատուիրակի ի հնին պատկեր կամ ձեւ՝ այլանդիւք։ Չառանգրէզ

*Ըստ բաղդի՝ գտաւ ՚ի հնագիր մագաղաթի սկիզբն Յա-
ճախիան Գահնամակիս, (զի այսպէս սիրեմ կոչել՝ վասն
նորին ձեռամբընծայութեան, եւս և վտանգաւ՝ յանուն
հաստատողին վտանգ Պարթից արքայից արքային)· մի
եւևիթ թուղթ է գերծեալ ՚ի ցանկալի պատճենէդ, յո-
րում՝ 70 միայն գահք իշխանաց նշանակին յանուանէ
առհմիցն, որպէս տեսանի ՚ի ձշդութեամբ սքինակիդ և ՚ի
պարզագիր եւս ընդօրինակութենէ[1]. զորոց զանձնեցուն
անուանս և զկարդ՝ խոհեմել ընդ յիշեցեալսն ՚ի նոսա և-
զնել Գահնամակս, – որ յանուն Տրդատայ կոչի ՚ի պատ-
մըչաց մերոց (Թովմայէ, Մխոթարեան և այլն), եւս և յա-
ճախ Ղեւոնդեան ՚ի ծածկ, զի զնոյն սա եւս վերահաստատել*

Ա ՊԷՏԷԱՆ, գուշակեալ քաջահմուտ՝ այլ մի ՚ի պատահականա-
գոյն պատմական ապացոյցն նշխարացս այս մագաղա-
թեայ, գրեալ առնիրկոյ յատաչ քան զ՚ԺԴ գար, գտեալ ստանձ
արգիւնական քանատրքի և բարեկամի մերոյ Մ· Լ՚ոմին, և շնորհեալ
մեզ ՚ի նմանէ իրով ձեռամբ, որում՝ սիրելիք ստացողք նորա
կան իսկ շնորհ ունել, և ապա յուսալով կարեւոր ինչ գիտելիս:

Ոչ միայն արժանն՝ այլ և բարձագոյն իմն գաղափարիճան նպատա-
յարոյց իշխանագունդ և ստոյգ որերոյ ապացոյցս նախնեաց՝ հարկ
առնէին զրկոյգ և զասածեան նոցին ՚ի հատու-
ածոյ հանգիսի կամ հրապարակի· գրեալքն հաւատաւոր է՝ ապա նախ
հաստատել ՚ի պատրաստից հնդիկաց հարստութեան Արշակունեաց,
որպէս է ստանել ՚ի բանից պատմութեան Մ· Խորենացւոյ (Բ. ԺԷ–ԻԲ).
յետոյ՝ թէ ՚ի յիշատակին նոցուն անուն նահապետու-
թեանց կարգեալք ՚ի յաջորդսն, քանզի միշին պատմիչք մեր,
բան նշանակիչքս ՚ի կարգի բանիս, առնեն Տրդատայ վերա-
հաստատել զԳահնամակն ՚ի նուաճելն պարթեւս և ՚ի ընդ-
գնկամութ սրէնս Աստանեանց՝ սեպհրիմ առելոյց իւրոց· զորոյ
պատճէն գտեալ Մխոթարեան երիցու ՚ի ժ գարս, ՚ի գրելն զպատ-
մութիւն վարուց Մեծին Գնեհոհի, տեսս ՚ի նոյն գրատակարգ ասե-
միցն և բանիից, զոր առ 400 թուով, այլ ինքն ձանձրացեալ ՚ի
ասելոյ զթուան, 170 միայն անուանս գրէ, և գայլովագոյն մա-
սամբն՝ որ ինքեան իսկ չէր քաջածանօթ, զանց արարեալ խոպան և
մեզ անծանօթացուցանել· յայսու ասեղ ասացեալք Գնեհոհեան և Տրդա-
գահան կոչել գայլ կարգ, որպէս և կոչեցք զորիք զորիք և յայսմ
՚ի մերում մատենիս: Գիտելիք ՚ի պատմութենէ եթէ գերագոյ վերա-
վիճակ ասիաբնակ Հայոց և կարգք նորին առ անարի քաջերգեալ Մեծին
Տրդատայ, եւս առաւել ՚ի քառնալ անտի թագին, որում վեր ՚ի վոյր
խոխոչէր անհնարին յորինուած քաղաքական և ազնուագեղական
մտքին Հայութեան· ապա ՚ի դէպ ժամու արքունի և մեծագի հայ-
բազատ նորին Ս· Պաճակ, անառեալ չեալ և ժերութեան հասակին
և գգուանացի յատկութեամբ ուսոցանդին, հրթնալ ՚ի գուան Աստա՝
խնդրելոց և եւս վերահարգել նոր Գահնամակն, գոյզն ինչ փոփոխու-
թեամբ յաւելցնելէ, ՚ի ձեռն վտանգ նորին արքայի, վասն որոյ
և վերահան կոչեցաւ և կոչիմք գոյն: Հաստատին այսոքիկ և ՚ի
պատճենէ ասի և ՚ի վկայութենից Մ· Խորենացւոյ (Գ· ԻԶ). և
որպէս ասէ սա, ինքն հրամայեալ " գագիթ Համազասպայ (փեսայի
„ Ս· Պաճակայ) որ է առնիմ Մամիկոնեան՝ ՚ի վեր մատենագրել, զի
„ կարգեացին ունել զՀնդիքոչոչ ՚ի գահ նախարարացն Հայոց, և ՚ի
„ վերայի իւրում գրել „, այդպէս ասացեալ երևի և ՚ի պատճենիդ՝
Մամիկոնէիցն ասէր ՚ի Ի գահս, հաշուելով և զՊագրատեան Հայոց,
որ վճռագոյն թեամբ գոլով գերագոյս կարգեալ է (hors ligne)
անդ· Բայց զի հակիրճ ծանօթութեան ՚ի սկզբան պատճենիդ՝ մեր
են քանիք և կրկնութեան անուանց Աղուանից ուրուանց իշխանաց և
վտանգ, նոյնպէս և խորհրդոյ քանիք իշխանագրաց և չափոյ,
հարկ է մեզ տակաւ ինչ պարզաբանել և հրկել զսոցանէ և զերկրոյ:

Սկիզբն քանիցն պատճենիդ երեւելոցանէ Ս· Պաճակայ գաւա-
ղինն ՚ի Աղուանիս ունելոյ իշխանութիւն վճռանեան, և խորհ-
նացի Աշխարհն կոչէ զնոյն արդոյ Պարթից, տակաւ ամենք իշխա-
նութիւն, որ " ոչ ժամանէ ՚ի կարճանիճէ ասուրցն՝ այլ ասնել ազ-
„ խարհիդ, յորմէ որ յառաջեցին՝ փոխանց (ինչ ինչ, և) իւր
„ անուանն հրամայեալ գրել զոյգ անիւնդն „: Նոյն ինքն արիշ որ
ինքն Աղուանից և Աղուանիս. զի ինքնագրեալ գաւազինն միայն
անուանէ, այլ ՚ի պատճենիդ երկորքին եւս անուանք նոյն առ. Հաւա-
անանին ՅայլՀնդոյլ կոտրծիս հարկանին միայն. մարթի էր գՊաղատչէս
համարել գվտանգաւորդին չեռին իշխանութ մեր Աղշունեաց, իսկ
Աղուանիս՝ նախ գնկղինակ Աստանեանց անբնութեան, ապա գորգի
Մեծին (Բ) Շապհոյ, որ իշխանութեան յամին 379–383, և յետոյ

[1] Թէպէտեւ գտանդնեալ քանակաւ՝ այլ մի ՚ի պատահականա-
գոյն պատմական ապացոյցն նշխարացս այս մագաղա-
թեայ, գրեալ առնիրկոյ յատաչ քան զ՚ԺԴ գար, գտեալ ստանձ
արգիւնական քանատրքի և բարեկամի մերոյ Մ· Լ՚ոմին, և շնորհեալ
մեզ ՚ի նմանէ իրով ձեռամբ, որում՝ սիրելիք ստացողք նորա
կան իսկ շնորհ ունել, և ապա յուսալով կարեւոր ինչ գիտելիս:

Ոչ միայն արժանն՝ այլ և բարձագոյն իմն գաղափարիճան նպատա-
յարոյց իշխանագունդ և ստոյգ որերոյ ապացոյցս նախնեաց՝ հարկ
առնէին զրկոյգ և զասածեան նոցին ՚ի հատու-
ածոյ հանգիսի կամ հրապարակի· գրեալքն հաւատաւոր է՝ ապա նախ
հաստատել ՚ի պատրաստից հնդիկաց հարստութեան Արշակունեաց,
որպէս է ստանել ՚ի բանից պատմութեան Մ· Խորենացւոյ (Բ. ԺԷ–ԻԲ).
յետոյ՝ թէ ՚ի յիշատակին նոցուն անուն նահապետու-
թեանց կարգեալք ՚ի յաջորդսն, քանզի միշին պատմիչք մեր,
բան նշանակիչքս ՚ի կարգի բանիս, առնեն Տրդատայ վերա-
հաստատել զԳահնամակն ՚ի նուաճելն պարթեւս և ՚ի ընդ-
գնկամութ սրէնս Աստանեանց՝ սեպհրիմ առելոյց իւրոց· զորոյ
պատճէն գտեալ Մխոթարեան երիցու ՚ի ժ գարս, ՚ի գրելն զպատ-
մութիւն վարուց Մեծին Գնեհոհի, տեսս ՚ի նոյն գրատակարգ ասե-
միցն և բանիից, զոր առ 400 թուով, այլ ինքն ձանձրացեալ ՚ի
ասելոյ զթուան, 170 միայն անուանս գրէ, և գայլովագոյն մա-
սամբն՝ որ ինքեան իսկ չէր քաջածանօթ, զանց արարեալ խոպան և
մեզ անծանօթացուցանել· յայսու ասեղ ասացեալք Գնեհոհեան և Տրդա-
գահան կոչել գայլ կարգ, որպէս և կոչեցք զորիք զորիք և յայսմ
՚ի մերում մատենիս: Գիտելիք ՚ի պատմութենէ եթէ գերագոյ վերա-
վիճակ ասիաբնակ Հայոց և կարգք նորին առ անարի քաջերգեալ Մեծին
Տրդատայ, եւս առաւել ՚ի քառնալ անտի թագին, որում վեր ՚ի վոյր
խոխոչէր անհնարին յորինուած քաղաքական և ազնուագեղական
մտքին Հայութեան· ապա ՚ի դէպ ժամու արքունի և մեծագի հայ-
բազատ նորին Ս· Պաճակ, անառեալ չեալ և ժերութեան հասակին
և գգուանացի յատկութեամբ ուսոցանդին, հրթնալ ՚ի գուան Աստա՝
խնդրելոց և եւս վերահարգել նոր Գահնամակն, գոյզն ինչ փոփոխու-
թեամբ յաւելցնելէ, ՚ի ձեռն վտանգ նորին արքայի, վասն որոյ
և վերահան կոչեցաւ և կոչիմք գոյն: Հաստատին այսոքիկ և ՚ի
պատճենէ ասի և ՚ի վկայութենից Մ· Խորենացւոյ (Գ· ԻԶ). և
որպէս ասէ սա, ինքն հրամայեալ " գագիթ Համազասպայ (փեսայի
„ Ս· Պաճակայ) որ է առնիմ Մամիկոնեան՝ ՚ի վեր մատենագրել, զի
„ կարգեացին ունել զՀնդիքոչոչ ՚ի գահ նախարարացն Հայոց, և ՚ի
„ վերայի իւրում գրել „, այդպէս ասացեալ երևի և ՚ի պատճենիդ՝
Մամիկոնէիցն ասէր ՚ի Ի գահս, հաշուելով և զՊագրատեան Հայոց,
որ վճռագոյն թեամբ գոլով գերագոյս կարգեալ է (hors ligne)
անդ· Բայց զի հակիրճ ծանօթութեան ՚ի սկզբան պատճենիդ՝ մեր
են քանիք և կրկնութեան անուանց Աղուանից ուրուանց իշխանաց և
վտանգ, նոյնպէս և խորհրդոյ քանիք իշխանագրաց և չափոյ,
հարկ է մեզ տակաւ ինչ պարզաբանել և հրկել զսոցանէ և զերկրոյ:

Սկիզբն քանիցն պատճենիդ երեւելոցանէ Ս· Պաճակայ գաւա-
ղինն ՚Աղուանիս ունելոյ իշխանութիւն վճռանեան, և խորհ-
նացի Աշխարհն կոչէ զնոյն արդոյ Պարթից, տակաւ ամենք իշխա-
նութիւն, որ " ոչ ժամանէ ՚ի կարճանիճէ ասուրցն՝ այլ ասնել ազ-
„ խարհիդ, յորմէ որ յառաջեցին՝ փոխանց (ինչ ինչ, և) իւր
„ անուանն հրամայեալ գրել զոյգ անիւնդն „: Նոյն ինքն արիշ որ
ինքն Աղուանից և Աղուանիս. զի ինքնագրեալ գաւազինն միայն
անուանէ, այլ ՚ի պատճենիդ երկորքին եւս անուանք նոյն առ. Հաւա-
անանին ՅայլՀնդոյլ կոտրծիս հարկանին միայն. մարթի էր գՊաղատչէս
համարել գվտանգաւորդին չեռին իշխանութ մեր Աղշունեաց, իսկ
Աղուանիս՝ նախ գնկղինակ Աստանեանց անբնութեան, ապա գորգի
Մեծին (Բ) Շապհոյ, որ իշխանութեան յամին 379–383, և յետոյ

Ի Աշտիայ Թագաւորէ, – միաշաւուռ չարակարգեացուք փոքր մի յետոյ, զամենս ըստ կարգի աւագութեան, և զայլս՝ անծանօթս կամ ասկաւածանօթս՝ ըստ այրուբենական կարգի անուանց, ՚ի զբօսանս կամ ՚ի զկծանս ապաժաման սերնդոցս նոցին և որ ըստ նոցին յետագայ հաբտութեանց Հայկազնեայց։

Բայց յառաջ քան զդառին օրէն է մեզ զգերագոյն որ քան զդառս և զանընդմէջ յետ այրգոյի, այլ և այրգայակից, գամ մի յանդիման կացուցանել պատկառանաւք, զԹագուհի Հայոց. որ ոչ միայր կենակից Թագաւորին՝ այլ և նաեւ և զոյգ նմին նաւթբական է համարիլ անձն. զի որպէս առ քրիստանէութեամբ՝ ասէրական մակդիր կոչման արքայի էր Աւրբ, հարկ է քէ և առ

168. Հայ Թագուհի[1].

հեթանոսութեամբ առաւաւածապարակ ամն և երկրպագելի էր Թագաւոր և Թագուհի, մանաւանդ՝ Տիկնոց տիկնն, եթէ բազում էին կանայք և հարճք արքայի, որ և միայն յառաւկ կոչէր Թագուհի. և եթէ չէր ծննդեամբ ՚ի Թագակիր զարմէ, Թագաւորն՝ օրինագէս նախ ազնաւացուցանէր զնա և ապա Հաղորդ Թագին և գահոյիցն առնէր. որպէս և պատմի վասն մեծին Տրդատայ յ՚ածելն ՚ի հարանութիւն զԱշխէն՝ դուստր Աշխագարայ (զորմէ չասի որպիսի ոք իշխան լինել), հրամայէ « գրել » զնա Աշտակուհի, և զգեցուցանել Տիրանիս և Թագ կա- » պել, զի հարանացի արքայի » . յորմէ և յայսմ լինի զի ոչ էր օրէն այլոց տիկնոց ծիրանիս զգենուլ. իսկ Թագ՝ կրել կրէին, որպէս և աւագագոյնք յիշխանաց, այլ ոչ ըստ դիպոյիցն ատրասի, որ ունէր գհատագոյիճանէս կատարան, բայց ոչ և գաշխարհաւանդն հանգոյց. իսկ այլ ամենայն ատրօք և զարդուք հանդերձից՝ ոչ ինչ նաւազեալ ՚ի չքոյ արքայի՝ ըստ պատշաճի իւրաքանչ սեռի, և ըստ նմին յաւելուածով. և քէպէս ՚ի հնումն (որպէս և ՚ի բիւզանդական պատկերս է տեսանել) սակս խիտ սրասքաստ զանազանէին տարազք զգեստուց, այլ և սպարանջանաց, քոյսից և գնգից Թագաւորի և Թագուհոյ, բայց սա յառաւկ ունէր զթոյն կամ Տնս պատուագիր, կապուտակ գունով, որպէս կարծեմ, անգլատին առ Հայկազանիքն երագեալ յԱժդահակայ, ՚ի գագաքան արտաքանման լերինն տեսանելով զկինն դիւցազնածին, « Ուիրանագգեաս, երկնագոյն ունելով զիւրեաս տեսս», (Խորեն. Ա. ԽՉ). անընդլայապէս համակեալ մարգարտով, որպէս և այլ ամենայն օրէն զգեստուց նորին և պատուհանաց. այն զի՝ որպէս օրինաք իմն՝ ասկի հագածին նուիրեալ էր Թագաւորի, անձեռագործ ուլունքն այնքանքի՝ ծագածին մարգարիտք՝ սեփական էին Թագուհոյ. և որպէս ՚ի հանդիսի հարանեաց Աբգարայ Ք և Սանատրկան, տեղ ասկի տեզայր զնաւաս, տեզայր մարգարիտ զսաւաս (Խոր. Բ, ը)։ Օրինադիրք մեր յետինք (Ագաթանգ Գաշ և Սմբատ) զգանձ գտեալ և զաւար ասկւոյ՝ Թագաւորի վերընծայեն, զԱրծաթ՝ Թագուհւոյ. և այլք ՚ի պատմչաց յառնաս ՚ի յիշելն զպատուանաւոր կանանց ազատաց՝ արծաթեղինաք երեւեցուցանեն պրճնեալս, նաւին անգամ նիւթով նագեցուցանել զնաւթայ քայլ գարշապարան։ Այլ գերագոյն քան զլաք զգեստու և զարդու և քան զթագն իսկ՝ պատիւ Թագուհւոյ ընծայէ առաւիճն ՚ի պատմագրաց մերոց. զոյգ Թագաւորին մեծի Տրդատայ՝ ձեռն արկանել ՚ի Քաղքեան ինչ՝ զոր գրէր յօգուտ ուխտարհին իւրոյ. հաղորդ այգմ ընարհի առնելով և գծոյր իւր Թոսրովիդեսիա, զոր և տեսաք անուանեալ և մեծարեալ առն լինել յորիորդս Հայոց, ՚ի պատմութեան մերում. և յաւխարհախաւսին առնել՝ նոյն ինքն արքայ՝ « Հանդերձ միաբանութեամբ հնաւ իւրով Աշխէն տիկ- « նաւ և քերբ Թոսրովիդեսով, հրաման եւս ՚ի ժողով » կոչել, միաբանութեամբ ամենայն զօրաց իւրոց » ։

Այլ մեզ տասանաւոր ոչ է օրէն ընդ երկար զեգերել ՚ի գրանս Թագուհւոյ, նա և ոչ արքայի իսկ, քանզի և ոչ զհրահանգաց և զհանգամանաց արքունի պատասան կամ էր հաւել, այլ միայն զհանգիստական երեւման նոցին յընդունելութեան կամ ՚ի միջի Աղատաց և Աւազակ ազդին, ՚ի Դրան իւրաւմ կամ ՚ի Տաճարի և ՚ի Բանակի, և յորոյիսի և է յազգային աչխարհահանդիսի, այսինքն գումարման կամ երեսփոխանութեան ժողովրդեանն.– Այս, որպէս յայտ է, յամենայն ժամանակի և առ ամենայն ազինս՝ ատրճանելով էր, եթէ իրաւամբ և եթէ յանիրաւի, ՚ի բարձր և ՚ի խոնարհ, յաւագ և ՚ի կրտեր կարգս, այլ և ՚ի գաւս գաւս զանազանելով. քէպէս և ոչ առ ամենեսեան նոյնի Թաւալ կարգաց և գաւսց, և ոչ նոյնի պատճառաք զանազանել. զորս՝ մի ամն ՚ի պատմչաց մերոց (Թովմաս Արծր. Գ. ֆ), քերեւս ըստ վարկի ազգայնոցն, համարի լինել. « կամ ՚ի Ագնոգաց, » կամ ՚ի Տեզաց, ՚ի Գաւառէ, յԱրգէ, յԱրիւթենէ և » ՚ի Պատահմանէ » . յետնաւս ՚ի գէպ է իմանալ զազնաւացեալսն ընտրութեամբ կամ շնորհիւ արքայի. որաւմ վայել իսկ էր պատկել և վարձատրել զարիացեալս ՚ի մարտս պատերազմաց, և որ յայլ ինչ մեծ ազատ ոչ խարհին, կամ զեկս մեծատահմս։ Սկիզբն Աղատաց և Աւազատրեանց, որ բազում անգամ յիշին առ հնագոյն պատմիչս մեր, երեւի վասն այսպիսեաց ինչ երախտաւոր արանց եղեալ, և առ փոքր փոքր ընտանեացն և ազգի և վիճակի կամ գաւառի նոցին սեփականեալ, մինչեւ երթալն ոչ լինել օրէն այլոց բնակել կամ հաստատել առն ՚ի տեղիս տեղիս, բայց միայն ազնաւացն և ծննդոց նոցին. օրինակ իմն, գաւառքն Հաշտենից, Աղիովիտ և Աղբեքանք՝ սեփական բնակութիւնք էին ար-

1 Թերեւս նոյն քանդակապակիր է որ ՚ի Քհ. 153 (էջ 367), այլ այսպէս զանազանեալ գասք յ՚օրէ գիրս. Caylus փառակ՝ որ նախ զոյն հրատարակեաց՝ համարի Թագաւոր երիտասարդ. և գե-

բազանց զարուեստս քանդակին յ՚ասորական կարկինէն։

2 Սմբատ բան ոնց իւրաւմ ասէ. « Եթէ ոսկեհանգ գաւառ՝ Թագվորին է. և Քէ Աղծոյթաւոնք՝ նա Թագուհի է »։

քայորգաց. և չինավորը հոխից և ընչեղաց՝ քաղաք ա-
նուանեալք, յորմէ և բնակքն Քաղաքացիք առ պատուա-
կան հանարէին քան զգեղջուկս և զհողագործս։ Եւ
զայս՝ օրինօք իսկ ասէ պատմիչն մեր (Խորեն. Բ. ը–թ) հրա-
մայեալ Վաղարշակայ, « Քաղաքացեաց մարդկան ար-
» գոյ և ի պատուի լինել քան զգեղջկաց. Գեղջկաց պա-
» տուել զՔաղաքացիս, և քաղաքացեաց՝ մի կարի առ
» գեղջկսն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարել »[1]։
Սմին Վաղարշակայ ընծայի հաստատութիւն ամենայն
դասակարգութեան ժողովրդեան Հայոց, սկսեալ յար-
քունականացն և ի պաշտօնէից՝ մինչեւ ի ռաթա, ընդ
ամենայն ոչխարհս և մարզս տէրութեանն Հայոց։

Առաջին և վեհագոյն ամենայն աւագութեաց՝ որպէս և
առ բազում միաբնեական վարչութիւնս, էր և առ
մեզ՝ Երկրորդն արքայի կամ թագաւորութեան. որ-
պէս վկայեն մեծ առ Աստուածեանս, և իշխանաց իշխանն
առ Բագրատունեաք և Ռոբինեանս՝ յոյս գահ գերա-
կայ ամբարձ վաղարշակ զնահապետ Մուրացան տոհ-
մի, զսերեան « ի զաւակէ Աժդահակայ՝ Մարաց եղե-
լոց թագաւորի »[1], գերութեամբ բերելոյ ի Հայս՝ յերուան-
դեանն Տիգրանայ, որում և ետ ի բնակութիւն ազատ-
օրէն յեղերս Երասխայ, յԱժդահականէ մինչեւ ի
Գաղձն. (Խոր. Ա. ւ). իսկ համանուն իւր Արշակունին
Տիգրան՝ « զիանճ երկրորդական հանեալ էր ի նոցանէ,
» և առեալ էր իւրում քեռառն Միհրդատայ. իսկ յետ
» մահուան Միհրդատայ՝ ոչ լինէր ումեք տուեալ, մին-
» չեւ Երուանդայ գտնուցանել զնա առ Աբգամ... տա-
» նուտէր ազգին Մուրացան՝ որ ի ծննդոցն Աժդահա-
» կայ »։ (Ղե. Բ. ԽԴ, ԽԷ)։ Արտաքս Բ. Նորագոյ բա-
զում կարգաց և հաստատուն նահապետութեանց, ոչ մի-
այն պահեաց զԱբգամ ի բարձր գահոյն, այլ և յանել
նմա պարիս անզուգական, « Գնակ յակրնթացայ, և
» Գինգ յերկուսին ականջեան, և կարմիր զգեստ միոյ ա-
» տենն. Ցտգոյ անել ասկի և պատառաքաղ, և ոսկե-
» դինօք ըմպել նուագք »։ Բայց յետ սակաւուց հրա-
պուրեալ թագաւորին յամբարհաւած որդւոյ իւրմէ Ար-
տաւազդայ, թոյլ ետ ամս ընկենուլ զծերունին Աբգամ
յաթոռոյն և ինքեան առնել. և զի յետ սակաւուց ապան
եաս զծերն և զորդիս նորա, նուազեցաւ տոհմի Մու-
րացայ, մինչ զի ի մեռցորդի վերջինսն Գահնամակին՝
զվերջընթեր տեղին առնի Մուրացեան տէրն. նոյնպէս
և ի զարաւժնին՝ յարեւմտեան բանակին հուսկ բնա-
կից քան և երկուց գնդիցն կարգեալ է։

Յառաջ քան զԱրտաչէս և զերաւանդ՝ առ Սանատրուկ
կաւ յիշի (ի Վկայաբանութեան Ս. Թադէի). « Նչխոյ
» բար ումն ... այր մեծ, կարգեալ ի վերայ ամենայն
» գնդից, և Հրամանատար ամենայն տանն արքունի.
» Նա էր Հրէից տէրութեանն Հայոց »· որով բանիւ ե-
բելոյն Նոյն մի առն լինել և Հրամանատար արքունի տան
և բանակին, իբրեւ զյոյն ամենայն զինուորական գա-
ւուց, և հաւասար իմն Մխիթարեանի աւագութեան, զոր
յիշեցաքս ի ծանօթութեան։ Բայց Խորենացի (Բ. ԽԷ)
ի Նոյն ի միում ժամանակի սրչ ցուցանէ, զԱբգամ՝
Երկրորդ արքայի, և զԱրտաչէն Սմբատ՝ Պապատեան,
ունելով ընդ իշխանութեամբ « զամենայն զգուս Հայոց, և
» զլաւոր ուխտարհիս զգործակալս, և զհամարէն տանն
» արքունի »· ակաւատք եւեթ նուագ և սուբեւ գոլով ի
չքոյ պայազատին Աժդահակայ, ոսպինքն՝ բաց « յերկուց
գընդացց և ի կարմիր կոչիկ »։ Ի բանից երկոցուն պատ-
մչացդ կամ պատմութեանց՝ յայտ լինի, զի գերագոյնն
ի գործակալութիւնս՝ Հրամանատարութիւն տանն ար-
քունի՝ հաւատացեալ յերկրորդն արքայի՝ երբեմն ար-
ւեալ լինէր այլոյ ումեք տոհմի առն և երախտաւորի։ Բայց
հարկ է խոստովանել և զայս, զի որպէս յետ այնքան
դարուց դադարման և պակասութեան գրաւոր յիշատա-
կարանաց՝ ոչ է մեզ դիւրին քաջիկ ի վերայ հաստնել
ամենայն կարգաց և օրինաց քաղաքավարութեան Հա-
յոց, և ոչ միացեալ պատմիչք մեր պարզ և մեկին ծա-
նուցանեն զայսոսիկ, այլ թուին չփոթել զպաշտամունս,
չփոթեցուցանել և գմեզ։

Ըստ այսմ գժուարանամք հաստատել՝ եթէ Նոյն էր
Հրամանատարն և Հազարապետն Հայոց, թէ և հաւա-
նիմք. Նոյն որ էր Հազարապետն և Իշխանն Հայոց. և
յետիոն այս միւս Նոյն ընդ Մաղխազի, եթէ արիւ. և
գարձեալ առ և Մարդպետն Նոյն մի այր և պաշտօ-
նեայ՝ եթէ զանազանեալք. զի բան այլևայլ յիշատակից
ի պատմութեան՝ մերք Նոյն և մերք արիւք երեւին։ Այդ
մեր Նոյն Հրամանատարն և զՀազարապետս, ոչ երկրորիւք ընդ գերիշխանութիւն Նորին. և այսպէս
վկայէ Բուզանդ (Դ. ը), վերաշատաւանել յԱրշակայ
ԽՀ (ըստ Տրդատական կամ Ղևոնդեան Գահնամակի).
« Սկիզբն գործակալութեանն Հազարապետութեանց աչ-
» խարհատեաց իսնամակալութեան, տիեզերաշէնն աշ-
» խարհատած դեկանութեան, չինականաշէն ազգն Գը-
» նունեաց, Հազարապետան ամենայն երկրին »։ Խոսո-
կրկնութիւն բառիս Բիւզանդացւոյդ՝ զէթ ժամանակէ
ի պարգել մեզ զինչութիւն պաշտամանն. այլ նշանա-
ւոր եւս է յայտնութիւն փոխանցութեան գերագունին
այնմ պատուոյ՝ ի տոհմի Գնունեաց, ոչ գիտեմ առ ինչ
ասցին երախտաց։ – Աւագութեան Հազարապետին վը-
կայէ Նոյն պատմիչ (Գ. ֆը), ի կարգելն զնա առաջին
ամենայն իշխանաց ազգիցդ Յաւեան ի Կեսարիա. —
Յաւերս վերջինց Թագաւորացդ յիշի Հազարապետ՝ Ա-
ռաւան ումն իշխան, առ որում մնալով կայր Ս. Մես-
րովպ իբրեւ գպիր արքունական գիւանից, որով և ակն
իւր յոյսեղի գոլ վերատուչ և համարակալ ամենայն
մնից և եղից տանն արքունի և պաշտօնէից Նորին։ – Ցետ
բառնալոյ Թագաւորութեանն՝ Թէպէտ ոչ եւս էր արքու-
նի տուն, այլ բովանդակութիւն ազգին համարէր Նոյն,
մանաւանդ Թէ առաւել եւս կարծեր Հազարապետու-
թեան. և աշխատիկ տեսանի վանական Այսատունի՝
յառաջ քան զպատերազմն Վարդանանց գլուխ կացեալ

[1] Ըստ այսմ և ի յիշատակ հարստութեան Հայոց՝ ի Կիւրիկիա բուս
Ամբատայ, Թագաւորք. Իշխանք և Զիւաւորք " որ ի Հայս" ոչ ասին
կոչին „, և գործեալ, " Ազատք որ են ի մերս" Զիւաւորքն և Իշ-
խանքն „։ Նոյն և այլոյք ցուցանէ և ի Նոսին իսկ ի Զիւաւոր-
լինել բարձր և սասքին սասիկանաց, զի գիտակարագոյնս նշանակէ
ցած Հրեշտակաց կոչմամբ։

Հազարապետութեան, հրամանաւ արքային Պարսից, և յազգային ժողովի Շահապիվանայ՝ յետ մարզպանին վատակայ՝ ի գլուխ բազմեալ նախարարակոյտ ազգիս։ — Ցառաջ քան զսկսա գարու միով, տա Ք Տիրանու՝ Հազարապետն Հայոց և Մարզպետ նոյն էր, այր շար, ըստ Թովմայի Արծրունւոյ (Ա. ԾԴ)։ ի նմին գարու (Թ) բազում անգամ յիշէ Բուզանդ զՄարզպետն Հայոց կոչմամբ, վկայելով երբեմն և չարութեանն, զի գեղա- գոյն ունելով իշխանութիւն՝ չարաչար զեղծանէին։ Բայց հայրական կոչումն յոյժ առնէ հանդիպիլ գոլ և անուամբ և պաշտամամբ՝ կոչեցեալումն յետոյ առ Աբրաթոիս և Թաւրք, ապա և առ Վիրս՝ Աքաբէկ իշխանի, իբրու Թագաւորահայրն և խնամակալ, որպէս և կոչէն իսկ Մեսրովբ պատմիչ, «Հայոց իշխանն Մարզպետութեան, որ Թագաւորահայրն կոչեն»։ Հաւատալ զոյս և յայն բնա- գիր Ագաթանգեղեայ, որ զՄարզպետութեան իշխանու- թիւն Հայոյն՝ զրէ Պատրիկութիւն։ և յոյս է զի պատ- րիկն՝ ի յոյն և ի լատին լեզուս՝ հար անուան ածանց է։ Հայրագրի Թագաւորին՝ չէր անգէպ լինել և Թագա- հուոյն. այլ զի գժուարամատոյց են գրունք գչխոյի. թուե- ցաւ, և չէ օտար, Նրբացուցանել զայնպիսին, Նրբիկի և Նրբիճատկ առնելով, առ համարձակ կալ՝ ի տեսչու- թիւն տան Թագուհւոյն. և բազումք զոյս իսկ սեփա- կան պաշտօն համարին Մարզպետութեան. այլ թէպէտ և Նրբիճատկ էր մարզպան և կոչիւր, բայց ոչ միշտ և Նրբինի նստել համարիմ, յընթերձանալն ևս զրան հե- դինակի զօրահամարին Հայոց. որ յետ արքունի ասաս- նիկ գնդին գասէ, «և Մարզպետական (գունդ) որ է Նըր- քինի, և պահապան՝ ի վերայ Թագուհւոյն և գանձուցն»։

Գնորակութիւն մարզպետին յիշխանս՝ վկայի և՝ ի թաւակորգութեան նոցին, որպէս և Հազարապետին, (եթէ նոյն և եթէ որիշ՝ ի ամանէ), յուղեկցութեան հայրա- պետաց մերոց՝ ի Կեսարիա (Շահակայ և Ներսեհի)[1]։ Նոյնպէս և զնին մահուան յետնոցս, յետ Մուշեղի ազա- բապետի՝ որ գիւցազն էր ժամանակին, Նախակարգի Մարզպետն։ Իսկ՝ ի բարձման Թագաւորութեան Հայոց՝ եթէ Հարկ էր Ձեալ Հազարապետի, այլ ոչ ևս Մարզ- պետի, ըստ սեփական պաշտամանն. և ասէ չերեսի իսկ՝ ի Աշահակեան կամ՝ ի վաղմական Գահնամակի, և վրի- պակաս ազգեալ կարծեմ՝ ի պատմութեան Վազգաս գյաւելուածն՝ «Տէրն Արծրունեաց և Մարզպետն Մի- հրշապուհ»։ զի ոչ միայն ոչ յիշէ զայդ Եղիշէ, այլ և ոչ ինքն Վազգաս այսպէս. և երկրորդն ևս բազում անգամ յիշէն զՏէրն Արծրունեաց՝ Ներսեհ և ոչ Միհրշապուհ, զօրավար և աջնական Ս. Վարգանայ, ի մեծի պատե- րազմին։ Բայց և այս առանց երկբայութեան է, զի եթէ բարձաւ պաշտօն մարզպետութեան, այլ կայր Մեսրո- պատմին և անդրանիկ գունդ նորին, որ և յաճախագոյն Մարզ- պետական գունդ կոչի, ի նմին իսկ ժամանակի մեծի մերոմն, և ոչ վարկպարագի չափ զօրաց, այլ «Գունդք «այրուձիոյ՝ փոյթք ի գործ պատերազմին առաքի- «նութեան», որպէս գրէ Վազգաս։ — Ցանուանէ յիշի յաւուրս Վահանայ եղբօրորդւոյն Վարդանայ՝ «Պաճոկ ի Մարզպետական գնդէն», զոր ընդ այլոց ամանց ա- ւագաց՝ պատգամաւոր առաքեաց նա առ Ներսէս պատ- րիարգ Պարսից։ — Ցառաւել էր առնիս Անպիական կոչումն, որպէս գնդի զօրաց, նոյն և երկրին՝ կողմն Անպիական գնդին, այլ և նկեղեցական պետին՝ Անպ- ձական գնդին եպիսկոպոս. որոյ և բարձրագահութիւն նշանակի ի գասս եպիսկոպոսաց՝ որպէս Մարզպետին յիշխանս, վիճակ իւր անելով և աթոռ գԱստանն Նախա- ստանի. զի ամենայն ուրեք ի Հայս, որպէս և յայլ աշ- խարհս, քաղաքական և եկեղեցական վիճակք զուգա- պատիք էին, բարձրագոյնք կամ խնարհագոյնք՝ ըստ մեծութեան գաւառին կամ կողմանն կամ աշխարհին՝ որում ի գլուխ կային. և հարկ էր թէ ըստ աշխարհայ- նոյն կայր և օրբազան իմն Գահնամակ՝ ի դիւանս կա- թողիկոսին, նշանակեալ զկարգ և գասուիճան աթոռոցն՝ ի ժողովս և ի հանդէսս. և նորին ինքեան մեծին Գրի- գորի Լուսաւորչի ասի զոյս այսպէս առնել, և ի բազ- մութեան 400 եպիսկոպոսաց՝ վերակարգեալ ի գահոյս ց 30 կամ 36 նախապատիւս, արուոյնկոյս և արուանիցս անուանելով. յորս Ք կարգեալ էր Մարզպետականն և- պիսկոպոս, որ է ասել յետ առաջնոյն (Բասենացւոյն) բնակից առաջին. և այսպէս տեսանի ի տասնիս շուխ ժողովս Զ-Ը գարուց, հնգիցս բնաւ իսկ առաջին կար- գեալ հանդերձ եպիսկոպոսական գասուն, հնգիցս ևս երկրորդ. իսկ որ յառաջ քան զայս յիշին գումարեալ եպիսկոպոսունք, որպէս յիշիլեայ՝ յամի 450, ոչ հշդիւ ըստ առհմանեալ օրինի են գասեալք. Ցայտնագոյն ևս ցուցանէ բարձրագահութիւն Մարզպետականին յետ Զ գարու, յորժամ հրապարակեցան Հայք հաչակել զինքնա- գլխութիւն եկեղեցական նաւթրապետութեան իւրեանց, իբրեւ պատրարքի, առ որ հարկ անհրաժեշտ հանա- բեալ կարգել ընդ ձեռամբ երից մետրապոլիտս, մի ևթ- ից կացուցին զՄարզպետականն, հաւատարապատ վկայ առաջնորդին. բայց յետոյ վասն յառաջ ինչ յաւանելոյ նորին՝ բարձաւ ի նմանէ պատիւն և տեսու Սիւնեաց եպիսկոպոսին։ — Այլ մեզ շատ լիցի ասաս- նոր որ ինչ գիտելի է վասն գլխաւորութեան Մարզպե- տական իշխանութեան, զի ասելին քան զոյս պատշաճի տեղագրութեան այնր երկրի։

Իշխանն Հայոց եւ Մաղխազն։ Ի պաշտանեայս կար- գեալս՝ ի վազարշակայ՝ ոչ յիշի յաւուկ անի իշխան Հայոց, իբրև երեսփոխան ազգին կամ ժողովրդեան Հայկազանց՝ առաջի պետութեանն, որ յաւար ազգէ (Ար- շակունեաց) կարգեցաւ, որպէս և հարկ և պատշաճ էր լինել այսպիսւոյ ումեք. Քանզի երկրորդն արքայի կամ Հազարապետ՝ առաւելագոյնն զնա յոյնժամ. այլ՝ ի բառնալ անդ Թագաւորութեանն՝ տեսանեմք ի գլուխ վարմանեան Գահակալաց զիշխանն Հայոց և անորիշ յա- ռել՝ ի նոյն ևս Մարիագն, մի անձն ցուցանելով երկո- քումիք կոչմամբք. յորոց յետինդ օտարատի իմն լսի, և պէսպէս գրի, Մահագ, Մաղխագ, Մահակ. զը-

[1] Նկատելի է, զի գասուիւն՝ գլուխ ուղեկցող Ս. Ցուսկան՝ Հազարաւոր գրեաց Բասենդ, իսկ գՇահակոյն և գՆերսեհոյ՝ Մոբե- գրեաց զնոսա Բասենդ. և մի ցուցանէ հազարապետութիւն և Մարզպետութիւն։

տանին և զարդիս Մոխաուեան տունք։ Ոմանց սեւմա-
կան թուեցաւ ծագումն անուանդ. իսկ ըստ Թորնեացւոյ
(Բ. ե) վաղարշակ կոչեաց « Թիկնապահս իւր՝ զինու-
» հանգերձ՝ ի զաւակացն Խառաց Հայկազնոց, արս ըն-
» տիրս և քաջս, նիզակաւորս և սուսերաւորս. և զլուխ
» նահապետ նոցա զՄաղխազ անն, քանզի անուն ազգին
» զնախնեացն պահէ », այսինքն Մաղխազունի կոչէ,
ըստ Սամուելի Անեցւոյ. այլ լաւ ևս էր ասել Խորխո-
ռունիս՝ ի Խառաց, որպէս կոչին յետոյ առ պատմիչս
Թերևս յանուն առին կոչեցաւ Մոխազանի տան ի
կողմանս Հերոյ (Հայի)։ Ի վկայութենէ պատմիչդ և յայ-
լոց՝ առաջի պաշտօն Մոխազորելան լինել Թիկնապա-
հութիւն Թագաւորի, և զլխաւորի նոցին՝ Ազնւագոյնա-
պետ գոլ նմին. որ չէ արդարև փոքր պատիւ, այլ ևր-
կրորդ իմն Թագաւորաշունչութիւն։ Աւանդն սմխազոր
(զոր և ամենք յայնմ առմէ կրեն իբրև յատուկ անուն ան-
ձանց) առանց այլայլութեան նոյնաձայն գրի նոմս ի յոյն
բնագրի Ագաթանգեղեայ, Ἀρχὸς ὁ Μαλχατίων, կամ ἀρ-
χοντα Μαλχατιτῶν. յերկրորդում նուագի՝ պակասի ի
յոյնն. և փոխանակ այնր կարծի յամանց եգեալ (հոլով-
մամբ) Ἀπογράφοντα ἀρχοντα, զԴպրապետութեան իշխան,
և զոյս լինել պաշտօն առհմին. սակայն յայլսմ ընտիր
յոյն օրինակի՝ երիցքին ևս որիշ կարգին, իշխանն Մա-
խազութեան և իշխանն Դպրապետութեան, որ պակասի
ի հայսմս, ըստ մեր օրինակաց։ — Թէպէտև մեծա-
պատիւ, այլ առ Թագաւորաք ոչ ընդ յառաջագոյ նախ-
արարս երեւի Մոխազն. զի ի շարս 15 կամ 17
իշխանաց երկրիցս և երիցս յիշեցելոց յԱգաթանգեղեայ
և ի Բուզանդայ, ոչ գտանի ի վերոյ քան զտասներորդ
գահ[1]. Նոյնպէս և յեպիսկոպոսական կարգի երեսիցն
նախաթոռոյ՝ զ'ԺԴ-ն ունի Մոխազունեացն, նոյնգու-
նակ և ի ժողովս տեառանէ։ Ուխտանէս միտ եգեալ կար-
գի պատուիրեան Թորնեացւոյ՝ համարի առագին Դ կար-
գեալ յիշխանս ի վաղարշակ. բայց, որպէս խոն միտ
ի վերոյ նշանակեցաք, յետ բարձման Թագաւորութեան
Հայոց՝ վերստինանայ իշխանն Մաղխազ, մինչև յառաջ
իշխան Հայոց կոչի, իբրու արդեօք զի հարազատ ի Հայ-
կազնոյն Խառաց տերեալ էր. և կարծեմ զի յայս սակս
կոչիցի սակապէս և Հայկազն իշխան. քանզի ընդ այլոց
յիշի այդպիսի զ' Հայկազնն Հայկազնի՝ առընթեր
գտեալ ի ժամ մահուան Մեծին Ներսեհի. և ի Գահնա-
մակի սորին, ըստ Մեսրոպայ, ի Քիւս 160 կամ 170[2]՝
Զ կարգեալ է, նոյնպէս և ի մեծի ժողովին Աքսուրաւոս
գումարելոյ առաջնորդութեամբ Ցովսեփայ կաթողիկո-
սի, յետ մարգպանին վասակայ և Ներշապհոյ Աթոռ-
նեայ տեառն՝ առաջին այլոց ամենեցուն իշխանաց կար-
գեալ է Վրիւ Մոխազ, այսպէս յանուն պաշտամանն
նշանակեալ և ոչ Տէր կամ Իշխան կոչեալ՝ որպէս այլքն։

— Եւ զինչ յայնժամ էր պաշտօն նորին, զի ոչ ևս
կայր անձնապահպանիկ արքայի։ — Եթէ Թագաւորի ոչ՝
մերթ է բանդագ ազգին ասել զնա պահապան, քանզի
Թաղաղապետ էր, և Թաղաղուեհան կոչէր պաշտօնն,
որպէս է առաւել յանձն սորին իսկ վկայեալ. զոր՝ մինչ
Ղազար Փարպեցի՝ լսակ Մաղխազ կոչէ, պատմիչ ժողո-
վոյն Շահապիվանի որ սակաւ ամաք յառաջ գումարեցաւ,
ըստ պաշտամանց յիշելով զաւագ Նախարարս, զոս ա-
նուանէ « վրիւոյր՝ Խորխառունեաց՝ Խազազութեան »,
պաշտօնեայ, զորմէն օրինակ՝ ըստ Ղազարայ գրէ « Վրիւոյ
Խառխառունեայ Մաղխազի »։ — Ընդ առնմի Մաղխազին
(Խորխառունի գոլոյ) յայտնի առագիկ և նոր և կարեւոր
պաշտօն հայկական, որ գայր և ի Դրան Թագաւորին.
քանզի միոյն յիշին սրիչք սրիչ սրիչ, (որպէս ի յուզար-
կատար ձեռնադրութեան Մեծին Ներսեհի), իշխանն
Խորխառունեաց Հմայեակ, և Մաղխազն Մաղխազու-
թեան տանն վառէին կամ Աֆին այլ և սակ սրիք անգըս-
տին յատուր Տրդատայ՝ զոր հաշակելոյն Ագաթան-
գեղեայ, եթէ « զիաղագաղարարութեան պատիւ ունէր
յարքայէն »։ Ըստ այսմ միտքանի վերոյիշեալ յատկանն
բնագրի նորին՝ Դպրապետութեան պաշտօն, զի և ինքն Ա-
գաթանգեղոս Դպրապետ էր Թագաւորին, որպէս ամենե-
ցուն է յայտ։ Նոր լսոին Թարգման [2] զպաշտօն խառա-
զութեան իշխանին Հայոց՝ համարի Proconsulatus. բա-
ւս էր գրել զհեղինակորէն կոչեցեալն Irenarca, որ նշգըր-
նիւ Թաղաղապետ Թարգմանի. և այսպէս կոչէին զմարզ-
պանս կամ զիշխանս կարգելոս յայսահամարհութիւն գաւա-
ռաց՝ յերկուց միաբանից։ — Ըստ այսմ հաշտարար տե-
սութեան՝ արժան է զոյս պաշտանեայ ոչ միոյն ընդ ա-
ռաջինս հանուցել, այլ առաջնոց առաջին՝ ի պէտս ազգիս
այլ, եղուկ է ասել, զի յաջորդք վերոյիշեցեալ Մոխազք,
(եթէ անուանեալ էին Թագաւորաբ և եթէ ոչ), խոտո-
րեալ գտան, և չարաչար յոյժ. ուրացողքն այն Գաբէոյլ
և Գադիշոյ, յաւուրս Վռրդանայ և Վաչանայ։ Բայց
որք յետ սոցա յիշատակին ի մոխազութեան՝ Աբուա-
շիր յետս եկ գարձ և ի սկիզբն Զ[ին], յետ Աահակայ կամ
ապրահամի՝ գարձեալ առաջին կարգի յիշխանս, և Գար-
ջոյլ՝ ի կէս Զ գարձ՝ ի ժողովի Ներսեհի Աշտարակե-
ցւոյ՝ ի Քիւս 36 իշխանաց՝ առաջին է յետ Համազա-
սպ Մամիկոնենի իշխանապետի։ — Շատացեալ պղծու-
թիւն և վտան պաշտամանն Մոխազութեան և Թագազա-
րարութեան. զոհմէ պաշտօնէիցն հառ՝ մեզ իւրա-
քանչիւր նոցին մարդոյ պատշաճեցուցանել։

Բդեաշխքն չորեքին. Սահմանակալք. Գահերէցք տաճարին. — Ի կարգաւորելն զտուն իւր արքունի և զը-
նտանութիւն ասխարհին, վաղարշակ « Գահեցս և Պահա-
» պանս դրան արքունի պատրաստէ զՀարս, զմի մի իւ-
» րաքանչիւր վառելովք, ի նոյն հին զարմից Հայկայ. իսկ

1 Թէպէտ պղտոր Բուզանդ (Ե. Ը) առաջին և գլուխ պատմա-
մաւորաց առաքելոց ի Զաբամանդիտա սեղեանէն ի Պարս՝ ցու-
ցանէ զՄոխազն. այլ անդ չիք գաս և յայտնութիւն իշխանաց։

2 Ան Մով կաթուղիկէ. Scriptores Veter. Vatic. 292։ —
Դարձեալ յաւանդութենանց ասաք մեծարոյ յոյժ լինել Ագաթան-
գեղեայ ի Դրան արքունի. թերևս և յայտնատակն յատկացանին
հառմոյնեցի առնել գործ, յորում ի Տրդատ յառաջին կամ
յերկրորդ պաշտաւնեան ի Հռոմայ. ասա ի Գրիգորիոսեան Գեանոգամատնս գան արձանք
յայն անուն, թերևս իրոց իսկ հոմայեցիոց զ'Գ
գարս Գրիգոսոսի. (եթէ և ոչ իւր իսկ) գրեալ
ի վերոյ քանաձայ վկայմանին գասերայն.
այսպէս անելով միայն.

AGATHAN
GELUS RUFIN
E FILIAE DULC
CISSIMAE

այսինքն, Ագաթանգէղոս Ռուֆինէ սիրելի աղջկանս քոյրէ։

» ատ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն... յայլոց յա-
» րուցեալ գանդս և Յառաջ անուանեալ.. ի բաց ընկեր-
» ցեալ զազգն (Հայկայ), զոյլս ի տեղիս նոցա յարուցին
» գանդս՝ անուամբ արքունի. այլ առաջինն հաստատա
» (էր) ի զարմից Թագաւորացն առաչնոց »։ Բանս այս
Խորենացւոյ (Բ. ը) յայտ առնէ գհաստատութիւն չո-
րեքկողմեան պատուարաթեան աշխարհիս մերոյ՝ պա-
հպանի զարաց գնդոց, ընդ իւրաքանչիւր հրամանատարսդ
ի զարմից Հայկայ. որոց փոխանակ՝ Պարսք ի Նահանջն
գՀայս՝ յայլոց ցեղից կարգեցին սահմանակալս, զգունդս
նոցին և զկայանս՝ կոչելով Յառաջս արքունականս,
Բայց քաջին Տրդատայ հետեւելով օրինաց նահապետի
սահմին իւրոյ (Վաղարշակայ)՝ կարգեաց նմանապէս չո-
րիս կոզմեանսդ ի ծագս տէրութեան իւրոյ, առնելով
զնոսին Գահերէցս տաճարի իւրոյ՝ ի հանդիսական խորհ-
ուրդս, և պատուոյ անուամբ կոչելով Բդեաշխս։ Եւ էին
սոքա « Առաջին, սահմանակալն ի Նոր Շիրական կոզմա-
» նէն (Աշիդ, Մարաին). երկրորդ, սահմանակալն յԱ-
» ռարատեանց կոզմանէն (Մծբին, Նփնուէ), և երրոր-
» դըն յԱրեւմտեան կոզմանէն (Միջագետք կրկին Ջազ
» զետոց)։ չորրորդն ի Մաքթոց կոզմանէն »։ յոյն Ա-
զաթանգեղն յառելու ընդ ամին՝ եւ Հռոմոց, յայս առնե-
լով գհիւսիսային արեւելեան եղերս այն ժամու տէրու-
թեան Հայոց, որոյ սահմանակալ էր նախարարն Գուգա-
րաց. իսկ արեւելեան և արեւմտեան կոզմանց՝ երևի չա-
նել Տրդատայ պէտս և կամած, զի անտի մինչև ի Կա-
պիականն ծով տարածեալ էր իշխանութիւնն և ի վերոյ
Աղուանից և Լեռնականաց, և ասոի՛ դրացիս ունէր ըզ-
բաթեկամն Հռոմայեցիս. վասն որոյ զոյժ զօրութեան
իւրոյ հաստատէր ի հիւսիսի ընդդէմ խառնիճադանճ
գրահից Կովկասու, և մանաւանդ ի հարաւ՝ ընդդէմ Ա-
սորեստանեաց, յորոց հատեալ էր Հռոմայեցւոց գՆիզբեսին
նահանգն Տիգրիսականս՝ զաթոռ վիճի իւրեանց։

Երկոք ի բդեչխին սահմանակալաց՝ ծանօթագոյնք
են, Գուգարացին որ և Վարդապատացւոց գրի, և ԱղՎանից՝
որ և Մեծ բդեաչխ կոչի, Աւարեւորանեաց կոզմանն զոյզ
պահապան։ Նոր Շիրակացին սահմանակալ թաւի իշխանն
Աղձնեաց. Այսոքոսանին՝ հատանօրէն նախարարն
Կորդուաց կոզմանց— Այլոյեայ պատուանդանդ բնիկս,
զոր և յոյնն ուրբք ըստ հայոց ձրէ, Πυτιοξης և ուրբք կամ
կամ կռմութիւն, φύτις κομπατησίας, այժմեան թուրք
արքայական կոչումն է փառիշահ, ըստ լեզուացանիցդ՝
ի սանսկրիտ և ի գանդիկ լեզուաց ածանցեալ (Բագի-
խշապրա, կամ Բագի-խշանդա,) և ըստ ձայնին նշանա-
կելով Պետ-Շահ, այսինքն Թագաւոր. և արդարեւ իսկ
փոքունք սմանք Թագաւորք Հանդիսին բդեաչխիդ, մանաւ-
անդ Կորդուացւոցն, որպէս նշմարի ի պատմութեան
մերում (առ Բուզանդայ) և առաւել առ Ջառանս. այժմեան
իսկ էր նոցա լինել Հարկատու քան զայլ նախարարեանն,
այլ և հաստատութիւն. քանզի ի ծայրս սահմանաց երկրին
կալով և գանդս զօրաց ունելով յոլով, մարթ էր նոցա
ապստամբել և ընդհատել լինել, կամ ձեռն ի թշնա-
միս տալ. որպէս և արարին իսկ երբեմն, վասնզ մեծ հա-
տացանելով Թագաւորին և տէրութեան Հայոց. և ի հա-
կառակէն՝ երեսփոխս մեծ առնել՝ զգուշանալով դիւրա-
գլեաւելի եղերաց աշխարհին. յոր սակս և Պահլաւկայք
կոչէին, զոր յոյնն Τοπαρχάτορα կոչէ, և Գունդստապլն
մեր օրինագիր՝ կոչիցէ յիւրում ժամանակի՝ Սիւնապահ.
իսկ զԳաձերիցսն յոյնն կոչէ մեծապատիւս, որպէս և է-
ին իսկ, Τιμιοτάτους։ Ըստ գործոյ պաշտամանն մարթ էր
կոչել զսոսա և Մարզպանս, ըստ Պարսից օրինաց, և որ-
պէս Համարի պատմիչ մեր Թովմաս Արծրունի (Գ. ԾՁ)
կոչեցեալ զկարգեալսն ի Տրդատայ՝ ի դէպ էր գործել
ըստ Թուոյ նոցին կոչել և Զորրորդապետս, որպէս և յիչէ
զոմն սյսու կոչմամբ՝ հեղինակ անուանագրութեան վա-
նորելիցն Հայոց ի Պաղեստին [2]։ — Խոզում անգամ
պատմիչք մեր ճախարար՝ այլ ոչ նչդակի գրելով՝ յիշեն
կռւսակալս, կողմնակալս, և այլն, զոր մարթ է ուրեք՝
այլ ոչ միշտ՝ համարել զԶորրորդապետսն և զԲդեաչխս։

Այս գերագոյն պատուանդն՝ յետ բարձման Թագա-
ւորութեան Հայոց՝ ոչ ևս լսի, քէպէս և էին Գահերէցք
ի տաճարս Բագրատունեաց և Ռշտունեանց իսկ, այլ ոչ
փառատրեալք և հզօրք՝ որպէս առ Արշակունեաք սահմա-
նակալքն և զօրապետք 84ի հազարաց Հայոսխումբ հան-
դիսական բանակին. յորոց բդեաչխն Անգեղ տան յոլովա-
գոյն ունէր զօրս, 24,100 արանց՝ ի 21 վաշտս և տահմս,
իւրով հանգերձ սեփական գնդաւ 3400 արանց։ Կոր-
դուացւոյն՝ որ և կայսերացի կոչի՝ 22 վաշտք էին, զօրա-
կանք 21,000, որոց առաւել քան գկէս, իւրոյ սեփական
աշխարհին մատուցիկն էին, 13,300. Գուգարացւոց բդեչխին
վաշտք էին 22, զօրականք 17, 900. փոխանակ չորրորդ
բդեչխին՝ յետ Տրդատայ կարգեալ Տիրն Միւռնեաց՝ ունէր
ընդ իւրեւ վաշտս 21, զօրականս 21, 000, գրեթէ բա-
վականագոյ իւրոյ սեփական աշխարհէն ընծայեալք, 1600
արք միայն յայլոց հայկական առհմից և գաւառաց[3]։ — Ի
մատենի՝ զոր մեկնաց Տրդատ ի կռմանս Հաշտենից և
Տարօնոյ՝ ընդդէմ հրոսակացն Հիւսիսոյ, « զԳահերէցն
իշխանն՝ կացոյց Թիկնապահս իւր », ասէ ժամանակա-
կիցն Ջենոբ, զոր մարթ է իմանալ և վերջապահս բա-
նակին։

Զատ ի չորեցուն յայսցանէ բդեչխից Գահերիցանց,
այլ ևս չորք գահերէցք էին արքունի տաճարին, որոց սե-
զանք Թուին ի չորս կամ յութ գիրս բաժանեալ, և գա-
հապետք երկրորդ քահանայք՝ նահապետք չորից մեծագոյ
տոհմից, այսինքն են Բագրատունիք, Արծրունիք, Սիւնիք,
և Մամիկոնեանք, որոց յետինդ չկայր առ Վաղարշակաւ,
և Սիւնեացն ևս ոչ յիչի մեծ արեալ ի Նմանէ, այլ յետոյ
ուրեմն յաձախագիմեալ է. և մերթ առ մերթ այլք յերից
անտի նահապետք երևին, ըստ վաստակոց իւրեանց, որ-
պէս և ըստ սնալանաց՝ յետագասեալք։

1 « Զմարզպանութեանն արքունական անուանակոչութիւն,
» զոր Հայկազն Տրդատ կարգաւորեալ վայելչացոյց հոգաբարձու-
» թեամբ. զգաստաբարձականն հարկանել հարկս ընդդէմ հիմից աշ-
» խատանաց »։ —Նոյն պատմիչ և յիւր ժամանակս առ Մամիկոնայ
Բագրատունեաց թագաւոր՝ առալ Գուրգենի Արծրունւոյ զգաստա-
մարզպանութեան գահակալութեան։

2 « Ի Պաղեստոսի վանսն յիչեալ Զորրորդապետն Հայոց. ի
հիւսիսոյ կողմն » (երեսագիսի)։ Մարթ է և համարել զսա նախ-
ագոյր Զորրորդ Հայոց։

3 Տեսցի գոգաբեկ և սուգ ինչ գկնի յԵՂ ՆՁԿ։

Բագրատունեաց առհաս՝ որ ՚ի Հրէից գերութենէ ազնուացեալ ՚ի Հայս, ըստ ասանդութեան, և ըստ Սեբիոսի՝ ՚ի նոյն իսկ ՚ի Հայկազանց, յետ բազում դարուց անիշխանութեան Հայոց, նախ առաջին բարձրացաւ ՚ի Թագաւորական գահ, և համարիցաս երկրորդ հարըստութիւն Հայոց ազգիս։ Անգլատին իսկ մեծապոյ եղեալ յաչս Վաղարշակայ, որ և շնորհս կալեալ « վասն յառաջագոյն անձնասուր ձեռնհասութեանն առ (ինքն) Թա-
» գաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն, (՚ի վերոյ
» ասեալ ասորերական իշխանութեանն՝ յաւել) իշխել նմա
» Թագ ՚ի գլուխ դնել Թագաւորին, և կոչիլ Թագադիր
» և Ասպետ. և առանց սակաւ և սակաւ՝ զկրտսեր մարդ-
» գարիսն երեքտասին վարահալ ածել, յորժամ յարքու-
» նիս և ՚ի տան Թագաւորին չրթիցի»։ (Խոր. Բ. ե)։ Ըստ պաշտամանն կամ պատուոյն՝ սովորութիւն եղեւ կոչել զտոհմն՝ առանց ազգային անուան, միրթ Աշտիան և միրթ Թագադիրն իշխան գրելով, կամ ըստ Ագաթանգեղեայ « Իշխանն բագակաց իշխանութենէն և Ազգատոհմութենէն »։ Ա. յաջորդովք Վաղարշակայ՝ վասն հրէական կրօնիցն՝ անարգեալք ՚ի կառավարչաց Թագաւորաց միոց՝ ՚ի քրիստոնէիցն վերապատուեցան դարձեալ, և ՚ի ե դարու գոչիր ՚ի Ծայր աւագութեան Հայոց. քանզի որպէս տեսանիդ ՚ի Վաստմականն Գահնամակի՝ յետ գահագլուխ տեառն Արշակայ, անընդմէջ կարգեալ կայ Ազատան, և ապա միւս երկու Գահերէցքն, Արծրունին և Մամիկոնէանն. քան զորս վերկոհին բազմաթիւ է և զօրաթաժին իւր, 1500 արանց, մինչ նոցայն 1000 միայն։ — Պատմիչն Ողբելեան որ յիշէ զքառասակ Գահերէցքս (Գլ. Լե), համարի գնոսա երկրորդս թագաւորութեան և Հրամանատարս ամենայն զօրաց, ուսեալ յառաջնոց պատմչաց, որպէս ասէն, յԱգաթանգեղեայ, ՚ի Մեծոփ պոյ և ՚ի Ղեւոնդեայ, որոց գրածն աչ է մեզ որդ յայտնի[1]։

Եւ զի զգինուորութենէ է բանս, յիշեցի ասասնաւոր որդան ինչ պաշտանեայ Հանուշի ՚ի գլխաւոր յայնմ գաւառ մարգեան՝ յազգիս մերում. և նոսա, զի երկուքք էին զլխապետք. մին՝ յիշեցեալն այն Աղտիս, որ գերագոյն հրամանատար էր Աշտիշոյն. և սա վիհագոյն մասն Հայկական բանակի, որ գիտաց քաջ առնել և մարզել զպանծալին զայն մարտիկ կենդանի, և գրուատեցաս ՚ի Հելիոնաց վասն հնծելութեանն և երագութեան երիվարաց իւրոց։ Ցանաօք է տաբեւոր հարկ Հայոց առ Աքեմենեան Պարսիկս՝ երկու բիւր երիվարաց. Տիգրանայ Մեծոյ յառաջնում մարտին ընդ Հռոմայեցիս՝ հինգ բիւրք էին հնծելոց, յերկրորդումն՝ 35, 000։ Երկրորդ մեծ զօրագլուխ էր Սպարապետն, առաջնորդ ճակատակցիցն Յայտնապէս գտուցանէ զսոսա Ագաթանգեղ ՚ի յիչէն զաղէկիցս Լուսաւորչին ՚ի Կեսարիա. որչ որիշ յիչելով զԱպահան, և յետ նորա « զիչխանն Սպարապետութեան, զօրավար Հայոց ուխարհին »։ Նոյնպէս յետոյ և յերթալն ՚ի Հռոմ, « զԹագադիրն Աղտիս և զՍպարապետն մեծ »։ ի գէպ է ըստ զինուորական հրահանգաց՝ զոս համարել գերագոյն իչխան կամ առաջնորդ բանակի, զի բազմաթիւ էր հետևակազօրն քան զՀնծեալսն. բայց յորժամ Թագաւորն ինքնին ՚ի պատերազմ մտանէր՝ յայտ է թէ հրամանաց նորա անսային և Աղտիս և Սպարապետն։ — Զեն մեզ ծանօթ հրահանգք և օրէնք զինուորական զգեստուց, զրահից և զանազանեալ նշանաց նոցին և գրոշից՝ յաւուրս Արշակունեաց. առ Բագրատունեաք յիչի Թագաւորին Սմբատայ առ Գագկայ Արծրունեայ՝ « ըստ օրինի Թագաւորացն Յունաց՝ առաչի նորա Նչանակս խաչապրոշս »։ Յառաչ քան զԹովմաս՝ որ զայս գրէ, պատմիչն Աշտանից (Մովսէս Կաղանկատուացի՝ վասն իչխանապետի նոցին և սպարապետի Ջուանչէրի, ասէ ընկալեալ յարքայէն Պարսից՝ « Ըստ զօրավարացն կարգի Նչանակս, և փողս տգղեցութեան, երիս Նիզակս ոսկի, և երկուս վահանս ոսկեքանդակս, զոր միշտ առաչի չրնկեցուցանէին.. Գօտի ոսկի ընկալուզեալ մարգաւով, և սուսեր ոսկեսաբեան »։

Ա. Բագրատունեաք և յաւէտ ՚ի սպասու Թագաւորացն Վրաց՝ սովորութիւն եղեւ Սպասպար կոչել ըստ այն ժամու Պարսից՝ զսպարապետն։ Նոյնպիսի Թէոփ և Շարասպար կոչումն՝ որ գտանի ՚ի Թագրատեսիցն յաւուրս իչխանութեան մարզպանաց. նոյն գործեալ և Գևխապետութիւնն, (ըստ Թովմայի Արծրունւոյ)։ ըստ որոյ օրինի Ռուզս ասելոյն՝ պատուել կամելով զԳարգէն վասպուրական իչխան, ածէր նմա « Սուսեր ընդ « մէջ և գօտի արիական պատեալ զմիջով. փոքք խիզ- « խոդք և երիվար բարձրալիզ առնասրուխ խրախուսիչ « յարմարական առ ընթացս պատերազմական »։ — Մեծըն Տրդատ զոհրելի պահակ իւր Աղատագդ Մանդակունի կարգեալ էր « Միսագիսպետ ամենայն Հայոց զօրավար »։ յետ մահուան նորա կացոյց զօրավարս ազատագործս, ասէ Խորենացի երկաիի (Բ, 2ե· Գ, 2)· իսկ որդի նորա Խոսրով վերահաստատեալ զշրջրդապատութիւնն, կարգէր, « Ա. զԲագարատ Աղտիս՝ զօրավար արեւ- « մտեայ գնդին. Բ. Միհրան, առաչնորդ Վրաց և բըզ- « դեչիս Գուգարացւոց՝ սպարապետ հիւսիսային զօրանն. « Գ. Վահան Ամատունեաց՝ զօրավար արեւելեան կըզ- « դին. Դ. Մանաւիհր Նահապետ Ռչտունեաց՝ սպարա- « պետ հարաւային զօրուն, և բաժանեաց ևս նոցա գիւ- « բազանչիւր զօրսն »[2]։

Ըստ վկայութեան անծանօթ պատմչի կամ Ագաթեայ

1 Թանձի պակասէ սկիզբն պատմութեան Ղեւոնդեայ երկոցուն որ յՀ գաւս գրէր, և Թուի յատուկաւ կարուածոյ մասին գրոցն յետեալ զԳաշնամակ իչխանացն Հայոց. նոյն կամ որիշ՝ ՚ի վերայ կանչէ։

2 Կաղանկատուացին չիչէ և Գնթատիչ-ին ուչէ յԱկուսնոյ, հանգոյն ասպետութեան՝ ազգս սերեալ, բայց ոչ հաւատացեալ զմանկիկ սրդի նոցա Աբասատդ. « գնոյն պատչաճ ՚ի պչտիկ գնէին, և զպարթամութեանն նոցուն անգի „ բայց վասն անտիական հաւասին. « զզօրավարութեան գործ՝ յանձն „ առնէին Աչտոյոց կամաւորացն. և Աթոռոկոչ իչխանին Սիւ- „ նեաց՝ զի նոքա փեսայք էին առնն մանկունեան ասելոյն „։

Եվրակունեայ, որպէս ՚ի վեր անդր յիշեցաք (414), սահմանեալ թիւ զօրաց Հայոց (զատ ՚ի սահպատական հարկէ պատերազմի), յաւուրս Աշխարհակալեացս էր 124,000 արանց· որոց 40,000 էր զօրանի կամ առաջնիկ գունդն, իսկ այլն ամենայն հաւաքեալ և գումարեալ յաթաոն և վից տաճմից, ըստ իւրաքանչիւր առաւելութեան կամ նուազութեան մարդաթուին՝ չատ կամ սակաւ· Նաւազունդն միշտ 50 այր, յորդագունդն՝ հազարաւոր և բիւրաւոր, որպէս տեսանի նշանակեալ ՚ի տախտակիդ։ Զոյս գտեալ ց· Շահխաթունեան եպիսկոպոսի ՚ի հին ձեռագիր մատենի՝ ձեռագրեալ է ըստ իւրում կարի (՚ի Սոթագրութենան Լիմխածնի, Բ, 58)· զորոյ ոչ առնեմք զննչելով զնչգրիս օրինակ, սակաւ ինչ սպաձեւելով և միթոլեանն՝ յանդիման առնելիք, յաւելլով ընդ հայկական տուից և զաւերական թուանշանս, և զիերեսփոխաց ծանոթութիւնն զգրեալն ՚ի լուսանցս՝ մուծանելով ՚ի գաւարկ միջոցի բանակառեղոյն[1]։ Որպէս տեսանիդ, ՚ի չորս թևս կամ խումբս բաժանեալ է բանակն, մէն 21 կամ 22 գնդօվք, և ըստ այնմ և չորս գրաւնս թագուցեալ ՚ի նմին. բայց անուանք գրացս (որպէս գրեալն են)՝ ոչ համայն պատշաճին աշխարհագրական կազմութ խմբիցն. այլ պիտոյ թուի զԱրեւելեան խումբն պատշաճեցուցանել Միւնեցւոյն և որոց ընդ իւրեւ գնդից, զԱրեւմտեանն՝ Անգեղտան իշխանին, զՀիւսիսայինն՝ Գուգարացւոյն, և զԱրեւտեին՝ Կագմէցւոյն։

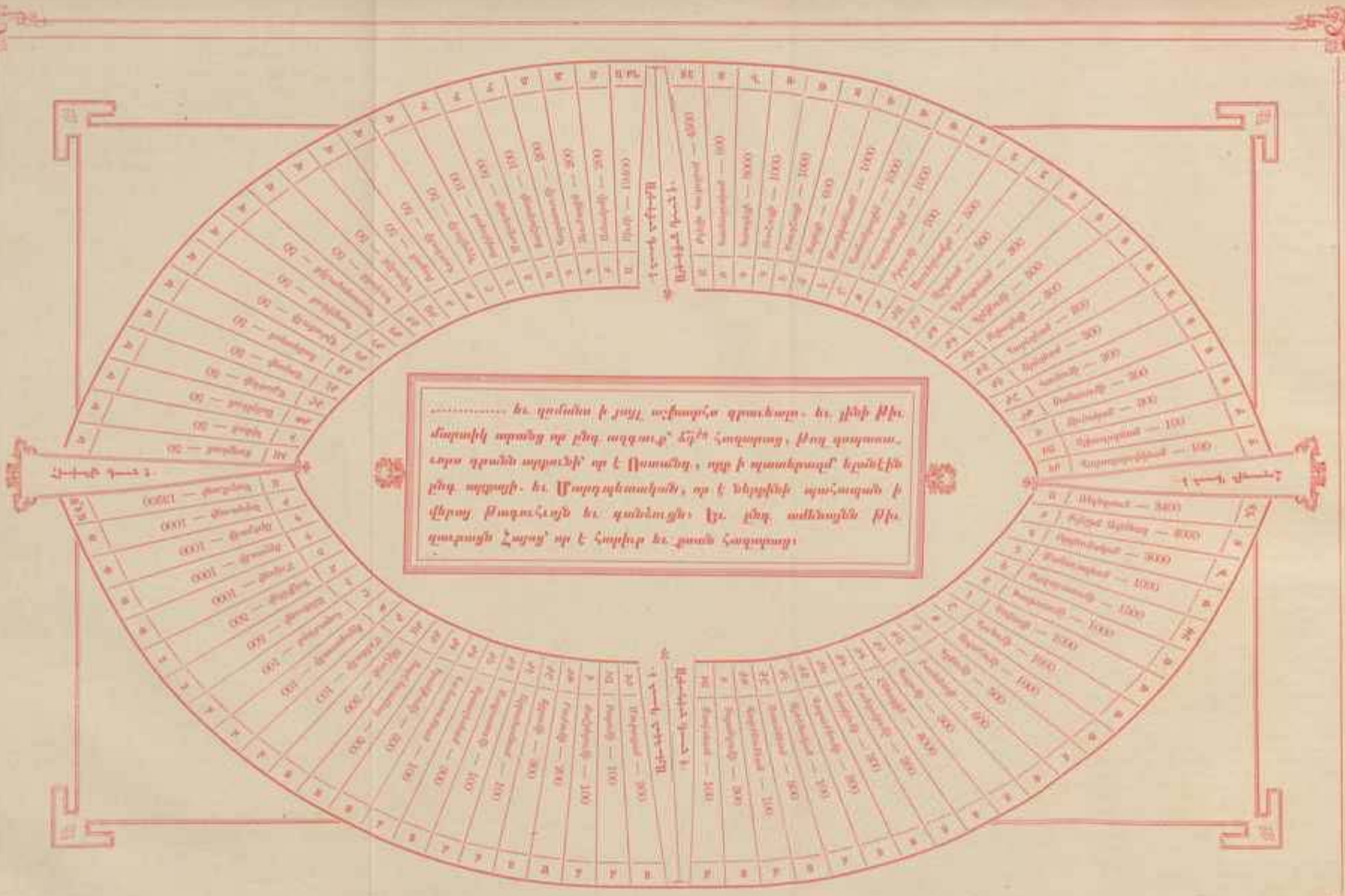
Զգաստակարգ կամ զաստիճան զինուորական և զպաշտօնական անուանս՝ ոչ է դիւրին որոշել, քանզի ազատաբեամբ թուին վարեալ պատմիչք մեր ՚ի յիշելն զնոսին. սակայն, զի բազում այդպիսի անուանք լսին ՚ի կիրըս նոցա, գուշակի և բազում գաղց լինել ՚ի զինուրաբեան Հայոց· որոց վերհագոյնք կոչեին Զօրապետք, և ըստ նոցանէ Զօրավարք· և ըստ թուոյ և յոլովութեան ընդ իշխանութեամբ իւրեանց եղելոց զօրականին՝ կոչեցեալք ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Հազարապետք եւ Բիւրապետք, այսինքն Բիւրապետք և Հազարապետք· յիշին և Հարիւրապետք՝ առ վաղդանամբ, վարիչք զնոդի հարիւրից արանց· լսին և Գահապետք և ըստ ևս Գումապետք, ոչ գիտեմ զրգանեաց արանց վարիչք· եւ բեւի ամանց ՚ի գլխաւորաց զօրականին՝ ազգաւ իսկ ունել զպաշտանն, որպէս Աղատն և Սպարապետն, այսպէս և Ցարդարիչք մարտ, զի ընդ գահակալ իշխանս գասեալ կան, ըստ ասցին օրինակի համարելի են և յետագայդ, զորոց գործ՝ անուանքն ցուցանեն, և ամանց ոչ յայտնապէս։

Աղեղնադրօշք, որպէս թուի Աղեղնաւորաց գլխաւորք, զնչան ազեղն ունելով ՚ի դրօշս։ — Ասպարախաղք կամ Ասպահազք, որոց գրօշ գուշակի ունել զնչան ասպարի, բայց գրին ևս Սպարունիք։ — Որիշ ՚ի սոցանէ կարգեալ են ՚ի Գահնամակի՝ Վահանունիք, գոյզ զանազանութիւն ինչ գոլով ընդ վահան և ասպար, ըստ մեծութեան և տարազու, միոյն՝ հեռաւակաց, միւսոյն՝ հեծելոց պատշաճեալ։ — Դրօշակիրք, որպէս յամենայն զօրախումբս և ՚ի բանակս օրէն է լինել· բայց զի ընդ պատուական յարքունի տաճարի կարգին ոտքս, մարթ է համարիլ և կրաղս զրօշս զօրապետաց և իշխանազանց· — Վառնունիք, ըստ օրինակի վերնոցն թուին կրաղք վառից, զանազանելոց ՚ի զրօշս· մարթ է և կարծել զսոսա տոհմն ՚ի Վառնէ ումեմէ՝ որ ոչ յիշի ՚ի պատմութեան։ — Ձակատամուղք, ոտքս ևս գաւակարգեալք են ՚ի գահս։ — Նետողք, յիշին որիշ յատկեալս ըստ իւրում այլ ազգ ինչ գինուց և պատերազմական գործոց ձգողք և վարողք։ — Պարսպունիք կամ Պատ-

1 Ընդօրինակող ժառանգն կամ բանակառեղ՝ ՚ի կին ասի Տէր-Հայր անուն, զի առաջագրէ ՚ի ներքոյ եգիպտացիս բանիցն· " Ցիշ " չեա, Ցիշատաս, զՏիրատմպոյն՝ զպարմն Թեամբ քս. և Թագ գյան- " քանս նորա "։ Զայսպիսի հանգիսի գտագրագ դիւցազնական ասի Համաթելի է, արժանաւոր պարտ պնողիկ, որպիսիս աշխարհագիր մեր վկայէր ընծայել աշխարհին Աղբատասեաց (չէջ 10)։

2 Բազում ինչ է ասանել ՚ի ցուցակէ ասաի զօրագրածէն Հայոց, յորոց փոքր ՚ի շատ յիշեցից. Ա. զգաստակարգ կամ գգաստակարգ Համարէն բանակին ՚ի չորս Թևս կամ խումբս, մէն 21 կամ 22 գնդօվք. և Բ, զի գունդն ՚ի Համագնդից կամ ՚ի գաւառացոց հաւաքեալ են. և այդ ամենայն, Գ, ոչ ուսանիք յայլ հայկասան տեղեաց՝ այլ միայն ՚ի Հայոց Աշխարհ. և ՚ի ամանէ խոկ, Դ, արագագրեաց կամ ոչ մնանեն ՚ի հանգէս Բարձր Հայք· այսինքն Աշխարհն Կարնոյ, և Աղձոյ աշխարհ· ասացինն՝ իբր ՚ի Հռովմէական կամ Բիւզանդացւոց պետութենն յաթեալ, երկրորդն՝ Թեւեաս ընդ Ասզաստան· այլ փոխանակ յետնոցս, Ե, յաւելու ՚ի մեր գրագիչն, որ արագագրէ ՚ի 15 աշխարհաց Հայոց Աշխարհ· յաթեւելից կուսէ առնմանակից ասրա և Աղձոյ, իբրև գաշնակից յիշիալ յերկրից և յայլոցն։ — Զ. Հիւսիսայինն Թեւն որ ընդ հրամանատարութեամբ Դուգարաց· ըստ գրից այսր աշխարհի պատ ոչ միայն բազմամարդակ հիւսիսով Հայաստանեայցս, այլ ունի և զՀ· Ել· և զՀ· Մ· մատենս ասրա, այսինքն զաշխարհս և զգաստաս այնց կազմեալց, որք գհետարին ընդ իւրեւ, որպէս յայսմ կազմեալն Տոյոց, յայիմ կազմեալ՝ Ութից, Կապղ կամ փայտակարան և Ջղաչէզացին. — ընդ սոսին գաստակարգեալ են, Ի, և Մամիկոնէանք, յորս է՝ Թէ վասն հին բնակութեան իւրեանց ՚ի կազմատս Տոյոց։ — Ը. Աբեւմտեան Թեւսդ գաստագրեալ կայ իշխանն Անգեղ տան, նախապատուեալ քան զԲագեսրեան Աշխենաց, ունելով ընդ իւրեւ և զիւս

իշխան Որմիոց աշխարհի իւրոց, և գհեծեալն ասնմն Բագրատունեաց, Խոսրովունեաց, Բզնունեաց, որք ՚ի Մ· Հր· կազմանէ Հայոց գրեաթէ ՚ի մի Հիշատակարանն յաթալենս։ — Թ. Հարաւային Թեւսդն գլուխ կոչ ՚ի Տնազդն Ժամանակաց Ժառանգ այնր կազման կարգեալն ՚ի Նահապետէն Հայոց՝ Կոփդացն, այսինքն Թառին Նոյա կազմած, ունելով ընդ իւրեւ գկորնեալ աշխարհ, որոյ անուրք երբեմն առանձնակ Թագաւորք Համարէին, այլ և գՄոկաց աշխարհն և գՀնդոյ առնմն Աթթունեաց, Ինչառնեաց, Նահապետեանց, որովք առնեան զորաբաժնի նորին բոլորի գՀր· Եր· կազմեալ Հայաստանեայցս. և ըստ այսցիկ՝ ի չորրորդ Թևսն՝ ընդ հրամանատ Մնհնեաց տեառն՝ առնիսի ՚ի մէնէն արեւելեան մասն երկրի Հայոց, բայց ՚ի բնիկ աշխարհէն իւրմէ միայն գանձնչան կամ գտահատածոյն առնմանակից գաւառս ինչ վաղապետականի առնելով ընդ իւրեւ. և երբեմն ՚ի մեծագոյնսոր Թագ յաստուկ զրոց իւրոց. ԺԱ, զի սերազլուխ խիտն էր մեծագոյն մասին Աիասան երկրին· այսպէս և Գնդագրոց բգնչին և տեարք Տոյոց, Մոկաց, Աղձենեաց և կորճայից· որոց ներկաբար. ԺԲ, վասպուրական և Տարօնոյ աշխարհաց յայլով միջին գաւառք կամ գաւեզք, յայս առնելով զի բազում ինքնագլուխս կամ գրեաթէ ինքնագլուխս իշխագք էին յայն աշխարհս, և ոչ մի երեւելի գլուխ, որպէս վերդիվերոյց աշխարհացն. և որպարեւ իսկ յիշի ՚ի պատմութենէ Տէր Վասպուրականի կամ Տարօնոյ տեղի. այլ յետ բաժնման Աշխարհաւեաց կամ միանձնեան պետութեան Հայոց, բարգաւանալ է մին՝ Թագաւորութեան պատուոյ եւս հասեալ ՚ի ժ գաւառս, և միւսն յատնչագիտութեամբ Մամիկոնէից ՚ի Տարօն։ — ԺԲ· են ՚ի ցուցակս անուանք առանձին անանց· որք ոչ յիշատակին պյլոր, ոմանք երկրայականք խոկ, Թագ գտեալոգիրսն ինչ՝ զոր ուղղեցաք։

Զծագիր Հայոց թուականի բանակի.

սալարունիք, Թուին քանդոյքն և կամ պաշտպանողք պարբսպաց։ — Ռազմունիք, ի դէպ էր դասակիցել ըզ սա ցարդարշացն մարտի և ճակատամըղից, բայց օրինակք ինչ գրին Ռամմունիք, և ըստ այսմ տումնային լինի անուն։ — Ընդ սոցին կարգեցին և անձանօթքն ինձ անուամբք, եթէ տումնիւնք իցեն և եթէ պաշտօնեայք։ — Զանահիւրապետը կամ Վիհանեցիրապետը. — Նախեցերին, որ ի վաճառական Գահնամակի Ուխ է կարգաւ. ըստ պարտիկ ինչ ձայնի մարքի էր կարծել ըզգլխաւորն պարտուց, այլ ի Նմին Գահնամակի՝ կԱ. կարգեալ է Որսապետն արքունի։ — Մաղպետ. սա ոչ յիշի ի գահս և սա Թագաւորք, այլ յելս Ի գործս յիշատակի Մուշեղ ամն ապարապետ որդի Ա. Ա. Մամիկանեանի Մաղպեհի։ — Գաշտակարինք, Գաշտակարունք, Գաշտակարունիք, պէտ՚ պէս գրեալ ի ներբսեան Գահնամակի. յիշին և տեղք տումնի կամ գնդին՝ յ՚ոգւականն՝ վաճառներսեան Գաշտակարան ի սկիզբն Ջ գործ, և Գիպ յելս այնր գործ։ Իցեն արդեօք պարսիկ ձայնիւք Տ՚ղտ և Գ՚ղան՝ Սահմանակալ նշանակիչք։ — Փառաշնունիք Թերևս Փառահանի ումեք սերունդ, այլ պաշտօնական Թուի ինձ անուն։ — Թրամադրք, Թրամատք, Թրամեատք, և յօրինակի ուրեմն փոխան սոցին սոսք իմն Աշամեանք գրեալ. չէ անտարբ ի Գեան բառէ ածանցել զանունդ, այլ սիրելի է ինձ Թրամեհատս համարել Թագաւորաց մերոց, յորոց յայտնագէս ունիմք զՏիգրանեանց, զԱրտաւազդս, Զահրատոյ, և կարծեցք՝ զայլոց ոմանց գրամս [1]։

Ընդ անձանօթս՝ այլ ընդ ատագպոյն պաշտօնեայս յիշեցաք և զՊապասկապետութիւն, որոյ տէրն ուղէկից լինէր Ցրդատոյ յերթալն ի Հռոմ, և կարծեցաք յամանդ լինել տեսուչ սպասուց սեղանոյ արքայի. բայց Պապիկք կոչին և այլ ևս սպասաւորք և պաշտօնեայք։ Ցոյն Ագաթանգեղոս և յաւրի Թագդմանիչն՝ առանց բացատրութեան հայկական անուանին վասին, զառաջին առն (Ա) միայն ի բաց Թողեալ, միմն՝ Ἀρχὸς Πασκαπετίων, միւսն՝ Praefectus Pascapetorum գրելով։

Մատիցաք արդ ի հանդէս արքունական և քաղաքական պաշտօնէից առաւել կամ նուազ ծանօթից։ — Սենեկապետ արքունի, ոչ դուռն արքայ յիշեալ ի պատմութեան, որպէս գտանիցն այն Ցրդատոյ, և Ս. Ներսէս երբեմն անենկապետ Աբշակայ Բ՝, զոր առաւելութեամբ իմն կոչէ Բուզանդ « և Ալինապետ, հաւատարիմ՝ ի » վերայ ամենայն կենաց Թագաւորին ... ի սենեակ նորա » զարգանի մատանեայ մատանին՝ ի սպասաւ նորա ա. » նէր » . և Թագաւորն հրամայեաց ի բաց բառնալ ի նմանէ « զԱրեւ՝ մերգաւորական կամարան, և զպատմատանն զոր ունէր ի Թագաւորէն. » : Ի դէպ էր ըստ բանիս՝ Ալենապահապետ գրել զՍինեկապետն։ Ընդ մատանեկրին խնդրելի էր և զԳաւազապանիկր կամ Մպասահիկր արքայի, զոր ոչ գոհ առ պատմիչս, այլ հաւանութեան է թէ գոյին և մերոց Թագաւորաց՝ որպէս Մրոց և Պարսից և Աբեմաց գնդի սոցին՝ խնճոյապագուհս գաւազանք։ — Քաղաքապետն արքունի, ըստ մեամանական Գահնամակին, Քաղաքապետք ըստ Նկրսեանն. ա. աւելորդ մարթ է իմանալ զվերատացս Թագաւորաքինաց քաղաքին, երկրորդաւ՝ զայլոց գլխաւոր քաղաքաց։ Գիչի սա Բագրատունեաք Քաղաքապետն Տփղեաց (Սահակ) « Մանկտ գինեամբ արկեալ և Գաւազան՝ ի ձեռն առեալ » : — Գաւառապետք կամ Գաւառակալք, ըստ Նկրսեանն գահնամակի. — Նուիրապետք կամ Նուիրակապետք. և սոքա սա Բագրատունեաք յիշին, իբրեւ՝ ի դիւանագործական կարգէ, այլ Թերևս պահապանք քան մարտիկք։ Ցիչին՝ ի պատմութեան և Հրաւիրակը, այլ ոչ՝ ի գահս։ — Մանկլաւիկը ոչ յիշին սա Աշխարհագրեալք, ըստ սոցա անուան, այլ չէք երկիցիկ եթէ էին յազգաբանս նոցին գոյք ազնուական պատանեաց սպասաւորաց, որպէս է գործակել՝ ի պատմութեանց Բուզանդայ և Խորենացւոյ. Թերևս սոցա գլխաւորին էր պատուի Պապակապետութեան զոր վերագոյնք յիշեցաք՝ ի սոսա ակնարկէ Ագաթիաս՝ ի տալ իւր, յիշելով գդրացեալն Հայոց զՄարաց պատանեական իւզագլուխս՝ մատռակս արքայի, քաշկիրքս՝ ի նետագործիսն սերիկեան վիճակ։ Ցիշատակէ Աւդբարեին (Թովմա Գ. ՃԲ), գնեռասան մանկանս Քիկնապաշս Գագկայ Թագաւորի, յորս յինդայ նա ձեռք իւրովք, և՝ ի նկատս սաձարին Աղթամարայ կերպարանէր զինքն « չարչ գիւրեւ » ունելով պատանեական լուսատեսիլս, պատատարս ուրա. » խութեան, ընդ նմին և գաւս Գաւազանաց » , և այլն։ — Զգ եղուցանողս արքային, կարգեալք՝ ի վազարշակայ, ՝ի սերընդոց Գանձասպուհոց, որոց անուն յեղաւ՝ ի Գրիգ. Թունեսի, և էր յայնժամ նախագահ նոցին Ջևէս։ Ո. մանց Թուեցաս անուանդ նշանակել զագանելիս ձեռաց և զգեցուցանող նոցին զպաշտանեայսդ։ — Գահաւորք, ընդ որս զոյգ յիշին և Պապասարքը կարգեալք՝ ի նոյն՝ ի վազարշակայ, վերակացութեամբ Գրեղի ուրոք, յորմէ առնին և գահ Գրեղենից. որմէ զուգանան Գաբանին և՝ ի նմանէ Գաբեղենք կարգեալք՝ ի վերայ կուռից, կառաց և երիվարաց, վասն որոյ և Կուռապանք. և զի զոյգ սոցին յիշին Գահաւորքն և Պապասարքը, Թուի ինձ յեռանդս եւս այսպիսեաց ինչ յարգարիչս յինել և ոչ խաչարարս, որպէս անուանք իմանան։ — Սոցա գործակիցք են և Շաւ-Գխոռապետք, կամ Շաւռոռապետք. անունք յատուկ անուն ընթեռնուն և գրեն Շաւխռոռապետ։ — Որսապետք, յիշեցաք վերագոյնդ Որսապահն արքունի, յոր գործ կարգեաց Վազարշակ զԳատ՝ ի զառակէ Գաւնկայ Հայկազնոյ. իսկ Թոռն Նարեն Արտաչէս Ա. ամբարձ ի գահ « զվարժ անուն պատանի, » աշուղ յոր եղջերուաց և այծեմանց և վարազաց, զի. » պաձգութեամբ նետից կարուի, ի վերայ պատոց արքու. » նեաց ... և ի ամենէ սահն լինել զառնէն վարժ. » նուն » . (Խոր. Բ. ը)։ Ուրոյն ի սոցանէ կարգեալ էր Վազարշակ և զԳժնեայն Սլաք, « առկաս արամբք » պահել գլեառնն (Տօրոս) և պատ գրոյնն » . ի սմանէ սերեցան Սլկունիք կամ Սղկունիք։ — Սպանդունիք,

[1] Պատճառաբանութեամբ պատմիչս ոչ յիշեին, այլ սա առաջս. որպէս և յիշեալդ Զահրատ կամ Զահրատ, յոմանցն գրեալ ZAΔPIAΔOY. այսպէս և Զահ., Քոնբոհ., Աթլաբատ, և այլք ևս. զոր գրամադիսաք՝ ըստ ձեռագ խոսի կամ Թագի Նոցա՝ Հայոց Թագաւոր Համարին, կամ Մեծ Հայոց նախարարաց, յորում ամանակս Մեծոց Հայոց կամ յարեւելեան Փոքր Հայս։

'ի վերայ Զևնաբանաց կարգեալք, ըստ Պատմին, ըստ օրում և Հաւնունիք կամ Հաւնունիք՝ Բագեսկոյք էին արքային, 'ի մայրիս բնակելով. ըստ այսոցիկ և Արծրունիք համարեցան արժանիիրս լինել. այլ այնքանով մեծի ազգի Արծրունեաց անհամ է յայտնիսի գոյգն պատահանել վերանալ 'ի բարձրագոյնս գահուց. վաղու եւս քան զվազարշակ պատուհաս էր տահճն այն յերկրի մերում՝ վասն սերընդեանն 'ի զարմէ ինքնակալ Թագաւորաց Աւորետանեայց։ — Ցայսմ ազգէ ասի լինել և «Գնունին, որ առաջի Թագաւորին պատրաստէր զրմ» պելիան. զանչելի իմն դիպեալ ըստ գործոյն և ա» նունն ... քանզի ունէր և կոչումն անուան Գին։ Ընդ «որ կարի զուարճացեալ, ասեն, վազարշակ՝ 'ի Թիւ» նախաթոռութեան ազգայ մեծաբէ»։ այս ըստ պատմըին, եթէ արժան իցէ հաւատալ։ — Այնեւունիք, այսինքն Աղաւնունիք, ընդ այլոց հաւակիր պաշտանէից գառեալ, բայց ոչ 'ի գահս։ — Կզնունիք, Թուին ըստ վերնոցն որարդք կըզոց, եթէ 'ի պէտս մարթոյն և եթէ յայլ ինչ։ — Քաւպետունիք կամ Քայպետունիք, յիշեայք 'ի Գահնամակին, այլ անծանօթք գործոյ։ — Զիւնականք, զորոց կարծեաք իմն առ Խորենացի՝ սպանիս ամենաանցաց և ձիւնակիրս լինել և յառաջադիմութեամբ ազատացեալս, « որպէս ընտանիք Թագաւորաց »։ — Գրչունիք և Նամակունիք, 'ի ներսիսեան գահնամակի յիշատակին ուրոյն ուրոյն։ — Վարձաւունիք կամ Վարձաւունիք, 'ի Իւ գահ գտեալք 'ի Վռամականին, յիշին և 'ի զօրաթուին՝ 200 արս ընծայելով. ոչ է յայտ՝ 'ի պատահանէ՞ վարձաւութեան այդպէս կոչեցեալք եթէ յանուանէ նահապետի իւրեանց։ — Հիւմնականք կամ Հիւմնականք, ոչ գիտեմ հիւսունք առաջնագործք իցեն՝ եթէ հիւսողք Թելոյ։ — Ոսկեմանիք, և ոչ ըստ 'ի նարատաւթենէ ոսկեղէն հիւսուածոց Թուին ազնուացեալք. գուցէ նմանն Նոյին և Մազնունիք և Այկունիք, ըստ Նիւթոյ ձեւագործի իւրեանց։ Հաւանօրէն և այլք բազումք անյիշատակք 'ի գրչոց, և կամ յինէն վրիպեալք. բայց զազնուականաց և գահակալաց իմն և ոչ զոր և է արուեստաւորաց։

Ցոլովք 'ի յիշեցելոցս՝ արքունի և արքունեաց պաշտօնեայք են, և ոմանք քաղաքականք, հասարակաց հոգացողք ժողովրդեան, զոր զամենեսին ոչ է գիւրին որոշել. բայց յայտնագոյն ընդ երկրորդան գտանելիք են Դատաւորք և Դատավճիռք. Թերեւս առաջինքն իշխանաբար գործադրիչք իրաւանց, որպէս պաշտօնեայք արդարութեան առ ոմանս յարեւմտեայ պետութեանց, Justiciarii կոչեցեալք. իսկ երկրորդքն՝ իրաւագէտք և քննիչք, իբրու Jury։ — Շահապ, մեծամեծ իշխանք և տեսուչք կողմանց և գաւառաց. յորոց երկոքեան յառաջ տեղեաք յիշին, Շահապն Շահապիվանի, զոր ընդ առաջագոյն նախարարաց իւրոց տարաբ Տրդատ 'ի Հաւոմ, և Շահապն Ծոփաց, որ երեւի երկրորդ իշխան լինել մեծի այնմ աշխարհի Դ Հայոց, յորում երկու ճանաչէին Ծոփք, Մեծն և փոքրն որ և Շահապունեացն. և 'ի Գահնամակս որիչ յիշին։ — Բերդատէրք, Գորձակալք, Պետք, Բունաւորք, Դասապետք Շինականաց. ոմանք և որք նման ասցին՝ իրրեւ առաջորեալ հանգոյն վերոյիշեցելոց ցուցանին, այլ ոչ յիշին 'ի գահս. գործ նոցա գաւչակի 'ի կոչմանէն, այլ ոչ հշգրիտ, մնանաւանդ յեռանցն. յորս նշանաւոր է վերոյիշին, և Թուի նշանակել զԻնչաւոտս, զայժմեան Ռէս կոչեցեալս (յոմիկ ըստ Թուրքաց) կամ Մելիքս։

Ազատանի եւ Տոհմք Հայոց.—Վեհագոյնք յազնուականս կարգի քան զվերոյիշեալքս, յետ Գահերէց իշխանացն՝ էին Ոստանիկեանք կամ Ոստանեաց Տունն, այսինքն արքայազանց սերունդք, Ներքին պաշտօնեայք պալատանն և խորհրդականք. որոց հաւատար և առաւելեալ աշխարհօրէն տեսութեամբ՝ Պետք ցեղից, առհմից և ազգաց Հայոց և Նախիջեանք Աշխարհաց և մեծամեծ նահանգաց և գաւառաց, որք 'ի Հայկազանց կամ յետոյ տիրացեալ և ժառանգեալ էին զայնեսոյն բաժինս Հայաստան երկրին, որպիսիք 15 Աշխարհքն Հայոց Մեծաց, և այլք 'ի փոքր Հայս կամ յեզերականս. զորս իրրեւ Հայրենի սեփականութիւն առանգէին յորդւոց յորդիս, ըստ անդրանկութեան և կրետութեան նոցին մանաւանդ. որոց բնաւից՝ մեծացն և փոքունց տերանց՝ հաւատակ կոչումն պատուոյ քան զոյլ մարդիկն էր՝ Ազատ և Իշխան. բայց այլեայլ դասք էին նոցին մի քան զմի բարձր կամ ստորին։ — Գերագոյնք բնաւից էին Նախարարքն կամ Նախագլուխք[1] և Նահապետք[2]. այսու յաւէտ զգլուխ և գհաւ ազգին և տահճին նշանակելով, իսկ առաջնումն գներկայ իշխող երկրի այնր ազգի կամ տահճի. քանզի ընդհ ժողովուրդ այնր երկրի՝ սերնդոյն նահապետէն՝ Ազգ նորա կոչիւր, և երկիրն Աշխարհ. սա բաժանէր 'ի Գաւառս՝ ըստ վարչութեան Տոհմից՝ որ որոհսան են Ազգի. Աշխարհն կոչէր և Տուն, յորմէ և նախարարն Տանուտէր, և յոկ և Տէր, որպէս երբեմն և ասկապէս Իշխան՝ հաւատար այլոց ըստորացնոց, այլ օրոշական 'ն դիմաւն, որպէս, Իշխանն Սիւնեաց, Իշխանն Արծրունեաց, և այլն, և կամ Մեծ Իշխանն այս կամ այն աշխարհի և ազգի։ Գանձի սրբոյ առ նախնիս մեր և պարսիկ թառիս Սատրապ կոչումն նախարարի, որպէս և Շահապն (նախ յիշեցեալ) որ 'ի յոյն Ագաթանգեղն Ազգապետ թարգմանի։ — Թէպէտ ըստ ազատութեան հաւասարք էին ամենայն նախարարք, այլ ըստ պատուի և ըստ զօրութեան՝ ոմանք Ամազ նախարարք կամ Գլխաւորք նախարարաց հանուէին, (ըստ յունականին Ἀρχιφοὺς τῶν Σατραπῶν, և ըստ լատինի Duces Satraporum), և ոմանք կրսերագոյնք, որպէս անուանէ Եղիշէ (Ը)։ Ոչ գիտեմ այսպիսի՞ ինչ իմանալի իցէ և կարճազատն՝ զոր ընթերձաւմբ 'ի Բուզանդ (Գ. ԽԲ)։

Ազնարկեցաք 'ի սկզբան բանիս՝ զի նախարարք հարկատուք, զօրատուք և արդադիրք էին Թագաւորին Հայոց, յորում ամենայնի ազատք, և Թագաւորին իշխանութիւն չափաւորեալ յոյժ 'ի վերայ նոցին. բայց յապըս-

1 Ասպէս կոչէ Խորենացի (Գ. ՃԲ) զառաջադոյնս ազատաց Հայոց, յորոնէն՝ զԱրշակ Բ « վաթսունեւեօթ յիշոց Նախագլխոց »։

2 Ըստ այսոցիկ և հաւանօրէն կոչումն Նախարարութիւն կամ Նահապետութիւն։

տամբէն 'ի ամանէ և ՚ի ձեռս ինչ մեծ գործել պետու-
թեան՝ 'ի չրատայից կարգ անկանէին, որպէս անուանէ
զնոսա Բուզանդ[1], և գխոստութիւն ազգին և աշխարհին
այլում ումեք տուեալ լինէր. մանաւանդ եթէ ոչ ազգա-
յոյ արգանուտա ստացեալ էր նորա կամ նախնոյ նորա՝
զգամ իւր. քանզի էր թագաւորի իշխանութիւն կարգե-
լոյ նար նահապետս և տեսաս մարզից, և հաստատել ըզ-
պայազատս 'ի բարձ և յիշխանութիւն հայրենի։ — Այն-
քան մեծ էր պատիւ Նախարարաց՝ զի և ընդ արքայա-
զանց ազգ խառնէին, տալով և առնելով գդստերս իւ-
րեանց. զոյս նշանակին կոչում և օրինագիրք մեր, Մխի-
թար և Սմբատ. սա ըստ իւրում ժամանակին և սահմա-
կան բարբառոյ՝ գրելով. « Զգաստերք (Թագաւորի) իրա-
» ւունք է որ 'ի նահապետութեան տուն կարգեն, որ է
» թագաւոր, կամ իրինճ, կամ մարզիպ, կամ այնպիսիք»։
Եւ որպէս վերագոյնդ վառն բգնչեաց ասացաք, մարդ է
զմէն մի 'ի նախարարաց յիւրում բաժնի նկատել որպէս
փոքր արքայ կամ արքայիկ, ըստ չափու ընդարձակու-
թեան երկրի և զօրութեան իւրոյ՝ ունելով դարպաս և
տեսեան, պաշտօնեայս, գունդս զօրաց, գրան եալեկո-
պոս, և այլն. 'ի շքեղ և 'ի զարդու զգեստուց և թագի տա-
կաւոք զանազանեալ յայլարտաեան մեծէ և միագլխա-
պետ թագաւորէն. զօրոյ աւելորդ համարիմ մանր խու-
զելով ճառել, մանաւանդ զի և պատմիչք մեր 'ի հարեւ-
անցի և ոչ ոճով ինչ նշանակին, նուազ քան զօտարազ-
գի գրիչս. յորոյ՝ Պռոկոպիոս 'ի Զ դարս, ասէ վասն
Հնգեցուն նախարարաց արեւմտեան Հայոց, ստ. Յուս-
տինիանոսի, ունել զգեստ պատուոյ ըղտիմիդ ծիրանի,
ոչ յատուկ գաւառաց՝ այլ 'ի ծովային պինդոյից բուսեղէն
նիւթոց, ասկեզինաք երիզօք և ականակոփ ասկեայ ճար-
մանդիս, զորմէ կախեր շղթայ ասկեղէն երիւք յակընթաք-
պատմուճան բնիկեայ՝ բեւեռաձեւ կամ փետրաձեւ
ճամկաք, և կոչիկ կարմիր մինչեւ 'ի ծունկս։ Շատ լիցի
անդարկել միանգամ և յոր ոչն ախորժելք ընդ երեսս
հայել, 'ի վաստակ, ըստ նկարագրութեան քաղցրաբանին.
Եղիշեայ, 'ի վերջնումն Նուագի փառազգեցութեանն.
հրաւիրեալ յընթրիս յարքայէն Պարսից, « Ըստ սահմնին
» կարգի օրինացն արքունի, արկանէր զպատուական
» հանդերձն՝ զոր ունէր 'ի թագաւորէն. կապէր և զթա-
» տուավեզրան և զթագըն ոսկեզեղ դնէր 'ի վերայ, և ըզ-
» կռանակաւռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգար-
» տով և ակամբ պատուականաւք՝ ընդ մէջ իւր ածէր, և
» զԳիհնգան՝ յականջին, և զԳաւնապատակն 'ի պարանոցին,
» զՄանրգան զթիկամբքն. և զամենայն օրէնս պատուոյն
» զանձամբ արկեալ.. երեւելի քան զամենեսեան երեսք
» թագաւորութեանն ». և որպէս յատկու փաթպեցին, « Բաց
» 'ի պատուոյ թագաւորացն՝ որ նուազեր նմա, այլ ոչ
» ինչ 'ի պատուոյ արքունի պիտոյ էր՝ որ ոչ ունէր »։
Արդարեւ մարզպան Հայոց հաւանեալ էր նա 'ի ժամուն,
այլ ոչ պակաս և իրր Սիւնեաց տէր՝ կրէր նշանս պա-
տուոյ, որպէս և այլք 'ի նախարարաց. ըստ այնոցիկ և

[1] Գ. ի. « Պատմութեանց յորջորջէն Հայոց (Ր Խոսրովոյ) մի
» 'ի Խոռաչէն Նոսա, մեծ իշխանն Աղձնեաց (Խակոբ), որ անուա-
» նեալ կոչէր Բզնէից. որ էր մի 'ի չորից գահերէց բարձերէց տա-
» հարին արքունի ». որպ փոխանակ կարգեաց Թագաւորն զսխրե-

սիկնոյք Նոցին յորոց 500ս չափ ճանաչէր Եղիշէ յա-
կանէ յանուանէ. այլ զբազմութիւն Նոցին « ընդ ամե-
նայն աշխարհն Հայոց՝ համարէն համարել, եւ ոչ կարեմ»,
ասէր, և « որ զրգեալք և գգուեալք էին յիւրաքանչիւր
» պատասխանւոյ և 'ի գահուսրակս... 'ի մանկութենէ
» իւրեանց անեալ ուղղութիւք զուարթութեաց և ամենայն երէց-
» յորմէ սուղ բանէ գիւրին է իմաստասիրել զբազմապա-
սիկ օրէնս ակնախտիղ շքոյ և փառաց Նոցին. և միան-
գամայն գուսարելով զհարբուսարս և զհազարսարս իշ-
խանական և ազատ որերոյ 'ի հրապարակի կամ 'ի տա-
ճարի, կամ 'ի բացօթեայ ծաղկամարդ դաշտի Նաւասար-
դացն ամանորոյ, ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի զգեցեալ
և զինեալ, մարթ իցէ առնուլ գչափ և զազակեր Դրան
Թագաւորին Հայոց... Զոր Թողեալ 'ի հանոյս կամեցո-
ղացն, գան գիցուք յիշատակել գծանօթագոյնս 'ի Նո-
ցունց տոհմից և ազատութեանց։

Նշանակեցաք վերագոյն գշրջանին բարձրէչ տոհմին՝
յաւուրս վերջնոյ Թագաւորաց մերոց Արշակունեաց, որոց
մեծագործութիւն ըստ պատուոյ և ըստ բազմութեան ճանաչի
և 'ի թուոյ գահից Նոցին, զի ոչ մի՝ այլ երկու և երեք
նշանակին 'ի գահնամակի. որպէս Արծրունեացն, որոց
տէր մեծագործ զԳահն ունէր 'ի բնաւս, այլ էր Նոցա
և երկրորդ 'ի ԻԹ գահս կարգեալ, այլ և երրորդ յԼ գա-
հս. Մամիկոնէից Ցեւան որ զԻ ունէր գերագոյն գահ,
էր և երկրորդի իշխան յԼԱ գահս. նոյնպէս և գերա-
գունին Սիւնեաց՝ երրորդին ունէր զԻԸ գահ. հասան-
օրէն և երրորդ՝ անծանօթացեալ առ Թերեւթեան պատ-
ճենին։ Զորեքին այսոքիկ տոհմք բարձերէչք Արշակու-
նի Դրան, յետ բազմապատիկ և յեղափոխութեանց
աւագութեան իւրեանց, ամպարձան 'ի մինչին գարս յար-
քունական իսկ գահոյս, նոսա Բագրատունիք, ապա Ար-
ծրունիք և Սիւնիք. իսկ Մամիկոնեանք՝ Քէպէտ և ոչ
Թագիւ պատկեալք, այլ Թերեւս ոչ ինչ ընդհատ 'ի նոցա-
նէ և առ նոքօք՝ արքայակերպ ճոխացեալք և տիրապե-
տեալք 'ի կոզմանս Տարօնոյ և Սասնոյ[2]. իսկ յառաջն՝ 'ի
Դ–Զ դարս՝ առաջնորդութեամբ բանակաց գերազան-
ցեալ զամենեսեան, նաև կոմսութեան, սպարապետու-
թեան, պատրիկութեան, և մարզպանութեան իսկ պատուով
և իշխանութեամբ (Վահանայ)։

Զհետ ասացս կարգեացոյց զազնուագոյնս քան զնոսին՝
ազգաս, այլ ոչ երեւելիս կամ ծանօթս 'ի գործառնու-
թեան. այսինքն են, Հայկազունք, Պարթեւեանք և
Պահլաւունիք, ըստ Ղեւոնդեան Գահնամակի. յաս-
ջնոցն սեռէ սեռաք բնաւից տոհմից և իշխանաց վերա-
գոյն՝ գիշխանն Հայոց և զԱրշակազ, որոյ յատուկ տոհմ
էր Խորխոռունին, վասն որոյ ոչ յիշի այս անուն 'ի
Գահնամակի. այլ այլք 'ի Հայկազանց, որպէս Վահեւ-
ունեաց Տէրն յԸ գահս. Այսպիսնին յերկուս գահս,
'ի ԺԱ և յԺԳ. 'ի Ղեւոնդեանն յիշին 'ի Նոյն հայկազուն
զարմից կաղմեայն կամ կաղմէացին, Բզնունին կամ
Բազնունի, Մանաւազեանն, Վահեւունին և Վա-

լին իւր Վշտիկակ Սիւնի. Թերեւս ասէ 'ի ամանէ սկսաւ գահ-
երիցութիւն նախարարին Սիւնեաց և չորրորդապետութիւն յար-
քունական բանակի։

2 Որպէս Ջորաւանէն ազգակից կամ խնամի Պահլաւունեաց։

բաժնունին. իսկ Ոդրունկն գրեաթէ բնաջինջ եղեալ էր յաւուրց անտի Բ Խոսրովու։

Ընդ առագաստն նախաթաթաց գամ մի ցուցաք և ըզՏէրն Ցոփից աչխարհի, որոյ մասին միոյ էր և այլ իշխան գահակալ, և յիշին երբեմն 'ի մեծամեծ իշխանին Մեծի Ցոփից (Մար Զաբեն), և իշխանն Ցոփից Շաճէի կամ Շահանճի (Ներսեհ – վարազ). բազում անգամ տէրն Ցոփից կոչի յանուն գլխաւոր գաւառին՝ իշխանն Ազեղ տան. և երբեմն ուրոյն յիշին Ցոփք և Անգեղտուն, ի քիւս այլազանժիվ իշխանաց ուրեք՝ յԱգաթանգեղոսէ առաջին գալ Անգեղտանն, այլուր է. առ վարդանանցք և յետոյ՝ ոչ եւս յիշի, քանզի Ցունաց մասին վիճակեալ էր աչխարհն այն, և ոչ եմաստ 'ի հանգէս նահատակութեանց արեւելեան Հայոց.

Կամասրականք. — Յետ ցայս վայր յիշեցեալոց գահերէց նախաթաթաց և տոհմից, 'ի Զ-Ը դարս պայծառացաւ գործովք և իշխանութեամբ տոհմս այս, և գերազանցեաց իսկ զառաջնովքն, 'ի սպասս կալով կայսերաց Բիւզանդիոնի, մանաւանդ 'ի դարս պատերազմաց յարեւելս և յարեւմուտս. մինչեւ երեսփոխան կայսերաց կամ փոխարքայ կարգիլ ամենից 'ի տոհմէն՝ յայն ժամս մայրաքաղաքն Խաչիոյ՝ 'ի Հաւաւնա, և Հայաստան, Armenia անուամբ կնքել առ յապայն՝ զծալս. կողմն քաղաքին, որ Classe կոչիր, սակս դաշաբերելոց 'ի նմին գասուց զօրականաց, որոց մեծ մասն մի Հայոց գունդն էր. Զծագումն և զյառաջադիմութիւն կամաբանականաց հաւասել է մեր այսր (՝ի Շիրակ), և առ յԱրշարունիս՝ սակաւուք. անդ քննասցին 'ի կամեցողաց. 'ի վաամականին ԺԲ գահ կարգեալ է առաս։

Մոկաց Տէր կամ Մեծ իշխանն Մոկաց, ընդ նմին եւ Ռշտունեաց Տէր. ըստ պատուոյ գերագոյնք էին քան զԿամասրականսդ, մին զՉ գահն ունելով, միւսն զՂ, և ընդ գլխաւոր նախաթաթաց գասին միշտ յԱգաթանգեղեայ և յեղիշեայ։ Ա՛ն երկրորդ հարստութեամբ Հայոց՝ յայնոսգոյն երեւի մեծամբիւն Մոկաց, իբրեւ սիրագլուխ իշխանաց երկրի իւրեանց, որ զի և 'ի տահմանադրս է պետութեան Հայոց՝ պատկաւելի էր և Ա՛րշակունեաց. նաեւ յառաջ քան զամս՝ նշմարի հին սեպհականութիւն տոհմին, 'ի հնագոյն պատմչաց Հեղինեաց յիշեալ որպէս ազգ մի առանձինն, որոյ ծագումն անյայտ. այլ Վազաբշակայ, ըստ Խորենացւոյ (Բ. ը) « զՄոկացին 'ի նոյն գաւառէ (Տարօնոյ) գաղել այր, որ » ունէր ընդ իւրեաս արիկայս բազում, նախաթաթութիւն » հաստատէ » ։ Ա՛րգարեւ ըստ գժուարակրս առագաստ քննութեան երկրին՝ և բաս խրթինս և խոչոս ունել Մոկաց՝ ցուցանեն պատմիչք մեր, այլ գովանիք 'ի քաղաքութեան, որպէս Ա՛ռումն. այլ և մեծաւոր բարգաւանաձոգ, որպէս տայ գաւչակել ներքոյ Նարեկացւոյն զԱպրանքից խաչէ, յորում գրաւոտի եպիսկոպոս նոցին և վանեցւոյն [1]. յիշատակին ազգս և 'ի յետին գասս, ընծայելով վարդապետս ամենս բանաստեղծս։

Ընդ յառաջագէմս յիշխանազանց հանդիսացան երբեմն և Ռշտունիք՝ 'ի Դաշատայ ուժգին սերոնգք, որ 'ի Միսականաց անտի, ըստ Խորենացւոյ (Բ. ը), և 'ի վաղարշակայ ամբարձան 'ի գահ, ընդ պատուոյս գասին և յԱգաթանգեղեայ. և թէպէտ 'ի յետին գասս միոյ լինոյ գաւառի տէր հանդի Տէրն Ռշտունեաց, այլ 'ի հնումն՝ ընդարձակ երկրի և ժողովրդեան. մեծն Տրդատ 'ի նա յանձն արար գաւազնադրութիւն հարաւային բանակի Հայոց, և յաւուրս վարդանանց ընդ առաքինի զօրավարաց նահատակեցաւ. իսկ յ'Ի գարս գերազանցք գան քան զամենայն իշխանս՝ քաղ թէոդորոս և որդի նորա վարդ. Պատրիկ, պատուով և զօրաքեամբ։

Ածծեռացիք. — Մերձաւորք վիրանցն ասխմանաս և պատուով, 'ի Ժ գահս վաամականին, ըստ բնութեան անձաւոյաս երկրի իւրեանց այսպէս կոչեցեալ, որպէս առ Հելլէնս և Լատինս Troglotides. վիրապատուհաք և սոքա 'ի վազարշակայ, և 'ի յաջորգաց Նորին, մինչեւ միոյ 'ի պայազատացն (Երախնաւոր) առնուլ 'ի կնութիւն զյանգագի կին Աբասազգոյ տրդայի, և այլում (Գնելայ) ազգապետ կարգիլ արեւելեան գնդին Հայոց (առ Պապաւ). առ վարդանամբք՝ առաքինանայր Եմաւոն իշխան նոցին, կամաւորութեամբ յետոյ կապել երթեալ 'ի Պարս. որում զուգաշնորհ Սեպուհն Ցովհան՝ նիզակակից լինէր վաճանայ Մամիկոնենի, զնահապետ իսոյ տոհմին զԱեւուկ և զՄոկացն՝ զնաւքացեալս 'ի հաւատոյ՝ գինու զօրութեամբ վանելով։ Հանգուցեալ հզօրագոն տոհմից էր և Ա՛ծծեռացւոյն երկրորդ գահ, ԺԸ 'ի վաամականին։ Մեծապոյ էին և եպիսկոպոսունք երկրին, յանուն Պատկերի Ս. Աստուածածնի կոչեցեալք, զի 'ի նահանգի իւրեանց էր Հոգեաց վանքն հաշակեալ 'ի պատմութեան մերում։

Վանանդացիք. — Թէպէտ յաոոյ և յոտիաոոյգ մոլորեալ հիւսիսոյնոց նկատաս, և ընդ երկար նոքին բառոյք նշաւակեալ, այլ սրգեամբ և զօրութեամբ ոչ յետնեալ, վասն այնորիկ և յաստիճանեալք 'ի գահս, ԺԲ, այլ և ԿԴ. 'ի մեծի հակառամարտին Աւարայրի՝ միոյ յերից քաջաց հայոսեամբ բանակին՝ զօրագլուխ կոչր Թաղուլ վանանդացի, և միաշտաւոս պինակիր և խաչակիր գնդոց գերագոյն վարիչ և վաճիչ ընծայիւր վանանդացի երէցն Գեւոնդ։

Աղաստունի. — Եւ սա յետոյ, 'ի հրէական զօրէից, ըստ Խորենացւոյ, բարձրացեալ 'ի ԺԸ գահ. նշանաւոր 'ի պատմութեան մերում ընծայելով սոս, զանուցգն և զպաշտպան Խոսրովիդխատն զՊատ կամ Օտայ, և զվաճան՝ որ 'ի բարձման թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ հաղորդեալ Հայոց կարգեցաւ, և 'ի մեծի վարգանանան պատերազմին՝ զօրավարէր. որպէս և առաջնակից նորա Աւանդար տեղուն՝ վանիչ յաստիճանաւ գնդին Պարսից, և կամաւորապէս գերեալ յետոյ ընդ ազգակցացն՝ վաճանայ և Աղնակայ։

Կապէից Տէր. — Ա՛րժանապէս ըստ զրից աչխարհին իւրոյ՝ որ 'ի տահմանս անշաղրդարական այնր ծագու-

1 Որպիսիք են Ս. Խոյն վ., Ս. Գէորգ, և միւս Ս. Գէորգ Բուրթին, Խծաորաւ, Նիկորս վ., Բագնոց Ս. Աստուածածին, Նորենց վ., Ամենափրկիչ, Վարդանաց, Փառաց վ., Թիգրան Ջուղա Ս. Սուքիասեան, Գիւրանց, և այլն։ — Ի գրիչս և 'ի քարտոզս նշանագոյն է Նէրսէս Մոկացի 'ի սկիզբն ԺԸ գարու, առաջագոյ. Պատկերի Տիրամօր Հոգեաց վանաց և Հաւատաց Տիգրիս գեղոյ։

բարձրացեալ յ'ՔՔ գահ, և երբեմն ընդվզեալ 'ի ներքուստ ձեռին Աշրակունեաց, բազմաթիւ ունելով զօրս, և մասնաւորելով 3000 'ի քանակ արքունի. երկիր իշխանութեան նորին էր փայտակարան, մի 'ի ծէ աշխարհացն Հայոց։

Տայեցին. — Աւրինքն տէրն կամ իշխան Տայոց աշխարհի, որ ոչ 'ի Հայկայ, այլ յայլմէ նահապետէ ծագումն ունի, և իրրեւ յառաւել ազգ յիշի 'ի Յունաց. որ և յետ բազում ժամանակաց՝ յերկրէն բաժանել Հայասանեայց՝ յարեցաւ 'ի Բիւզանդացիս. զ'ԺԲ գահն ունէր 'ի վ.ամանականին։ Յերկրի անդ Տայոց հաստատեալ էր վաղարշակայ իւր ամուրանոցս. անդ՝ յորջորջ հազ գիւղ նահատակեալս եղբայր մեծին վարդանայ՝ առաքինին Համազասպ, որոյ փափագելի է գիւտ և պատմութեանն և տեղւոյն նահատակութեան։

Գողթնացին. — Որ 'ի յետին ժամանակս գաւառ մի Սիւնեաց համարեցաւ Գողթն, վիճակ մեծ էր 'ի հնումն, առանձինն բարս և բարբառ ունելով, թէպէտեւ 'ի հայկազնեանն Սիսակայ սերեալ ըստ Խորենացւոյ։ ԶԺԶ գահն ունէր յարքունիս. Նշանաւոր և եկեղեցական հանդիսիւք երկրին յաւուրց քարոզութեան Աստուածոյ և առ Ս. Մեսրովպայ. և անմահաց յիշատակաւ վանականայ Գողթնացւոյ. 'ի զօրաբանակին 500 այր էր բաժին Գողթնեաց։

Գարդմանացին կամ Գարդմանայ տէրն, որ յՈստէացւոց աշխարհին, ընդ մեծաւոր նախարարս գահ, ԻԳ 'ի վ.ամական գահս. Նահապետ տոհմին էր Ազան, որ և Ազուանից համարի. մինչեւ յայն անուն կոչել երբեմն երկրի տահմանակցութեան Հայոց և Ազուանից։

Դիմաքսեանն. — Թէպէտ և ոչ ընդ բարձրագահս, զի ԼԴ է 'ի կարգին, այլ բազմացեղ և հզօր երեսի և դեռալ, քանզի ունի և երկրորդական գահ ստորիներ, ԼԷ, որ սրբէ մանաւանդ Բուխա կոչի կամ Բոխայեցի, և միով ախոռով անջատալ՝ մեւ եւս գահ՝ ԼԷ, որ Ա.Լ. Դիմաքսեան գրի. գաթնալ մեւ եւս, ԿԷ, Շերակա-Դիմաքսեան, գոլով 'ի Շերակ բնակելով այսր տոհմի, իակ հասարակաց անուն սոցին առաւ 'ի սուսերասոր կարելոյ մտին գլխոյ կամսարայ՝ նահապետի համանուն տոհմին, որ 'ի պարսից լեզու նշանակէ Կիսագլուխ կամ Կիսագէմ, յորմէ և Դիմակես ասելի էր քան Դիմաքսեան. և այս ընդ երկրայաթեամբ արկանէ զասացուածքինն։

Բասենացին. — Յուցք զորութիւն ազգին և երկրին 'ի սկիզբն անցագրութեան աշխարհս Աւրարտացւոց, որոյ և առաջին գաւառ կամ գաւառք են Բասենք. որոց և ուրոյն իշխեցող սմն Բասենոյ Դատաւոր կոչմամբ և նախագահութիւն եպիսկոպոսին՝ պահանջէր բարձրագոյն գահ և 'ի կարգի նախարարացն յարքունի առաջարեն. այլ Ի գրեալ է, և զօրաբաժինն 600 այր, որ ընդ միջակս 'ի բազմամարդութեան տահմից ցուցանի. գան ուրեք յիշի 'ի պատմութեան Բասենացի ոք, բայց յետ բառնալոյ Աշրակունեաց թագաւորութեան 'ի սպառս կայսերաց Յունաց հանդիսացան և տոքա։

Սահառունի. — Սակս ուրեք յիշի և սոյս տոհմ, կարգեալ 'ի ԻՆ գահս, 300 արս մասնաւորելով ազգին բանակին, որ նաւագութեան է նշանակ. այլ 'ի կէս Ի գոլոյ ընծայեալ զզօրավարն Դաւիթ, որ իշխանապետ եկաց Հայոց, կիրարալոյա պատառով 'ի գրանէ կայսեր մեծարելոյ։

Որ յետ այսոցիկ 'ի կարգ անկանին տոհմք՝ ոչ մեծութեամբ և ոչ գործովք ծանուցեալք են 'ի պատմութեան. Ռափսեանք, յ'ԼՐ գահս, սերեալք ըստ Խորենացւոյ 'ի Ռոփսեայ յառիւսէից՝ հարանացելոյ Տիգրանայ Բ (կամ Գ), որ նոյն թուի ընդ Ռափսոնեանն, յորմէ Բարիկ և Յուխնան սեպուհք գերի գնացին 'ի Պարս. նոյն և Ռոփսունին որ 'ի Նիւրսեհան Գահնամակի։

Գալունի, գահ ԼԸ. երկու տոհմք յիշին յայս ազգս, որպէս և երկու գաւառք, մին 'ի կողմանս Տարօնոյ, միւս 'ի վ.ասպուրական. միոյն իշխան Աշտակ ընդ գլխաւորս գահն տա վարդանանցք, որ և նահատակեցաւ 157 արամբք տոհմակցօք. միւսոյն՝ վարազշապուհ՝ համախոհ ուրացողին վ.ասակայ։

Աղուանեան, ԼԹ գահ, որոյ ոչ է յայս տեղի բննակութեան, այլ Թուի յԱյրարատ. յիշխանաց տոհմին յիշին վ.ասան՝ 'ի վերջ կոյս թագաւորութեան Աշրակունեաց, յետ այնր փապակ, վարազդեն և Դաղ։ Զօրաբաժինն 500 այր՝ ցուցանէ գլխաւոր մեծութիւն տոհմին։

Աղաւենեան, ՇՐ գահ, 'ի Հայկազանց սերեալ, և 'ի վաղարշակայ վերապատուեալ, որոյ զօրաբաժին էր 300 այր. իշխան տոհմին յաւուրս Թագրատ Գ էր Ռիւստոմ, որ գլ 'ի ցառնայ կռղմն միտեցաւ՝ զրկեցաւ 'ի ժառանգութենէն։

Զարեհաւանեան, թէ գահ, 'ի Թագաշաք գտեալ վ.ահագնի Հայկազնոյ սերեալ. բայց ըստ անուանն Թուի յաւանէ ուտեք, որ յայնկոյս գաւառս նշանակի։

Ամատունի, ԽԹ գահ, յանուն գաւառի միոյ վ.ասպուրականի. պատուակալ և սա 'ի վաղարշակայ. իրրեւ ազգն գունդ յիշատակի 'ի վարդանեան բանակի։

Ընծայեցին կամ Ընծայինն, գոլով յԸնձակայ Հայկազնոյ. առ վարդանեաս օգնական զօրավարի երկրորդ քեւսն էր Աքսէն՝ յոյսմ տոհմէ, և նահատակեցաւ 7 արամբք, Աղոյր մանաւանդ պատուակալ 'ի պատմչէն, և Ջանկոյի՝ յերգչէն (Շնորհալւոյ)։

Մամդակունին, ԽԸ գահ, յանուն Մամդակայ, որ անդաստանի մանկտէն, գոլով արի և դիմակալ գոյով 'ի մարտի և յորսի, զի 'ի վերայ որսոց կորգեցաւ 'ի վազարշակայ 'ի լեռնամայրս. յայսմ տոհմէ էր Աբասազդ գաւառապահ Տրդատայ, յորմէ կորգեցաւ Սպարապետ Հայոց, և քաջագէտ մեւս 'ի պատերազմին ընդդէմ Հոնաց. առ վարդանաս զօրավարէր փարսման, որ և ընդ Սահակայ տոհմակցի իւրոյ գնաց ընդ կապկապան 'ի Պաբ. Ջանան տոհմին փաւստոսեան կաթողիկոսն Բուլղան աշակերտ և յաջորդ Ս. Սահակայ։

Աղկոնի կամ Ալկոնի, ԽԸ գահ. յանուն Ալաբայ, ըստ Խորենացւոյ, որ գժնեայ կոչէ զնա. յիշեցաք 'ի վեր անգր զգաչան սոյա (պատպետութեան քաջից). առ Տրդատաս Ալուկ նախարար անհատատարիմ գտեալ, ըստպան զերբատատոր ծերունին Ռոսոյ, պատնաս և ինքն 'ի Մամգունէ, որ և ժառանգեալ զերկիր նորին և յիր

անուն փոխեաց ՚ի Մամիկոնեան. այլ զման ինչ ունէին տակաւին ազգակիցք Նորին, յորոց յիշի Այրուկ յաւուրս Վարգանայ։

Տրունիք։ ԾԳ գահ, յանուն Տուբայ, որոյ 15 որդիք ամբարձան յաւագութիւն յԱրտաշէս Բ, առ որ քաջ լինէր, ծանուցանելով զգործս և զպատերազմութիւն եբրաւեցոյց բռնասոր արքայի։

Ռաչքերունիք։ ԾԷ գահ, որոյ գաւառ էր Արճէշ ՚ի Վասպուրական. ՚ի Վարդանեան մնաւթ զօրավար տանմին էր Ներսեհ. Նիզակակից Խոռնէի և Ընծայեցւոյն, ընդ որս և նահատակեցաւ եօթն ազգակցօք. Հրաշտակեաց մահակոչեալ յեղինոց, և ոչ գիտեմ արդէօք վրիպեալ ՚ի Շնորհալւոյն և անչիւտակ Մուցեալ ՚ի ծաղօթ ազգասիրտ չարականին։

Մեհենունիք։ ԾԸ գահ, Քերեւս ՚ի պաշտամանէ Մեհենից, կամ ՚ի Մանուանայ ումեմնէ սերեալ, յոր անուն յիշի տակաւին մի Մեհենաց՝ ՚ի յետին գաւս. գրին և Մահունիք. գունդ մի արի սպանց տակաւին գերծեալ գՏրդատ ՚ի յանկարծահաս հրատակէ հետապնդեցոց. Թաւ հզօր և երեւելի լինել յոյժ ամ տակաւին, քանզի ընդ գահակալս կարգեաց զեպիսկոպոս Նոցին՝ Լուսաւորիչ մեր։

Քեռ այսոցիկ ամենեցուն յիշեցելոցս ըստ գիտութեան մերում, ժամ է արդ յանդիման առնել զՇուցաւած պատճառն Վահանական Գահնամակին, յորում գաւառ կարգին չորք ՚ի վերոգրելոցս, և արտաքոյ Նոցին այլ եւս 13, (որք են գահքն կամ տունք ԼԲ· Խ· ԽԱ· ԽՒ· ԽԹ· Ծ· ԾԴ· ԾՋ· ՂՒ· ՂԴ· ՂԵ· ՂԸ· Հ.)· ՚ի կարգի հին պատճառեն պակաս ԽԴ գահ, յայս է ՔԷ մատացութեամբ գրչին, եթէ ոչ արգուի հրամանաւ զրկեալ էջէ գահակալն առ ժամանակ մի ՚ի պատուոյն։

ՊԱՏՃԷՆ ՎՌԱՄԱԿԱՆ ԳԱՀՆԱՄԱԿԻՆ

.....(Ա)հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի. զոր ի Տիգրանն խաւսեցեալ. եթէ ես զ(Վ)ռամշապուհն զնամա(կ) զոր Արտաշիր ի գիւանին տեսի ի քաղոց ամոյ ի ԺԲ։ Եւ Վռամշապ քայից արքայի եւ բարերարի. եւ գիրս բարի ես Սահակ կաթողիկոս, թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրամայեց տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց, որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին եւս. նոյնպէս եւ ի ձերում գիւանի չահհամա(ր)ին առնել. որ յայսմ հետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտերանց գահ ի յայս լինէր։ Նոյնպէս Ներսեհ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես (Ա)հակ Հայոց կաթողիկոս կնքեցաք զԳահնեմակին, եւ եդաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս. եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ.

Առաջին Իշխանն Հայոց եւ Մախազան.

Ա Սիւնեաց տէր

Բ Աղձեան

Գ Արծրունեաց տէր

Դ Մամիկոնէից տէր

Ե Շահապն Ծոփաց տէր

Զ Մոկաց տէր

Է Ուշտունեաց տէր

Ը Վահունեաց տէր

Թ Կասպէից տէր

Ժ Աղձաւացեաց տէր

ԺԱ Ապահունեաց տէր

ԺԲ Կամսարականն

ԺԳ Աղ Ապահունի

ԺԴ Վանանդացին

ԺԵ Աժատունի տէր

ԺԶ Գողթան տէր

ԺԷ Գնունեաց տէր

ԺԸ Աղ Աղձաւացի

ԺԹ Տայոց

Ի Բասենոյ Գաւառն

ԻԱ Գնթունեաց տէր

ԻԲ Վարձաւանին

ԻԳ Գարդմանաց տէր

ԻԵ Սահառունին

ԻԶ Գաբեղէնից տէր

ԻԷ Աբեղենից տէր
ԻԸ Սիւնեաց երկրորդն
ԻԹ Աղթրունեաց երկրորդն
Լ Աղթրունեաց երրորդն
ԼԱ Մամիկոնէից երկրորդն
ԼԲ Ռոփսեանն
ԼԳ Գաչոցեանն
ԼԴ Դիմաքսեանն
ԼԵ Բուխա Դիմաքսեանն
ԼԶ Այլ Աբեղեանն
ԼԷ Այլ Դիմաքսեանն
ԼԸ Պալունին
ԼԹ Աւաւեղեանն
Խ Աշահմաթեանն
ԽԱ Համբուժեանն
ԽԲ Վարասպակեանն
ԽԳ Զիւնականն
ԽԴ Ակէացին
ԽԵ Զարեհաւանեանն
ԽԶ Ընծայեցին
ԽԷ Մանդակունին
ԽԸ Սղկունին
ԽԹ Տայգրեանն
Ծ Երմանեմունին
ԾԱ Սպանդունին
ԾԲ Աւաւենեանն
ԾԳ Տրունին
ԾԴ Մամբերացին (1)
ԾԵ Հաւնունին
ԾԶ Բժնունին
ԾԷ Քաջբերանին
ԾԸ Մեհնունին
ԾԹ Նախճերին
Կ Քաղաքապետն արքունի
ԿԱ Ողաապետն արքունի
ԿԲ Աքառչէսեանն
ԿԳ Վանանդացին երկրորդն
ԿԴ Յուդն (2)
ԿԵ Վիժանու
ԿԶ Աքածոյ
ԿԷ Շիրակա Դիմաքսեան
ԿԸ Գապրիկանն
ԿԹ Մարացեան տէր
Հ Վագրասպունին (3)

169. Վաամ կրտան թագաւոր Պարսից.

1 Թուի յանուն գաւառին Պարսկաստանի, որ յաչխարհագրու- թիւնս նորընդարձ ե. ի պատմութիւնն Թովմ. Աղթամարեցւոյ՝ Տարին զի Քրիստոս անգամ Ա ե. Տ տասք. ի հին ձեռագիրս չգտանի ընդ քրիստ. ընդ երկրագործութեամբ Ծայ տալ ե. անուանս պատ:
2 Թուի իշխան կողմանց Տարօնոյ:
3 Ի վարս ե. Ասոգ(ին) անուանց թուի յապիալ կոչումն:

Իսկ որք ոչ յիչին 'ի վճռամիտսն յայսմ Գահնամակի, առ Քերթեան օրինակին, այլ գոանին 'ի ներթևեանն, կամ առ պատմիչս ուրեք՝ գաւառին առաքն պյրբենական կարգաւ, որք և, որպէս ասեմք, շատք յանուն գաւառացդ յորջորջեալք են, կէաք ըստ նահապետացդ տոհմիցն, և այլք անտոյգ ծագմամբ.

Աբրահամեանք
Ամասկոնի
Այծենական
Այծտեայք, *յանուն Հանդիպ գաւառի, որոյ իչխան վաղարշ' ընդ գլխաւորս յիչի 'ի Բուզանդայ (Գ. ծբ) առ Բ Տիրանաւ.*
Աշխադարեանք
Աշոցան *կամ* Աշոցեան, *գրեալ եւս* Աշտոցեան
Աւճնեան?
Ասպագունիք
Աորպատունիք *կամ* Տրպատունիք
Արագածեանք
Արծկէացին
Արուճեանք *կամ* Արուժեանք
Արջուց Տէր, *'ի կողմանս Ջարօնոյ.*
Արտակունիք
Արտաշատեանք
Ակաճացին
Բագուանք *կամ* Բագէնք
Բազմունիք, *որիշ 'ի Բզնունեաց.*
Բաղասականք
Բասրեայք
Բաբան
Բոդունիք, *Քերեա 'ի Բուդ տեզոյ Մոկաց.*
Գամրեանք, *կապպադովկացիք?*
Գաղգարացիք
Գիտունք
Գորուղեայք *կամ* Գրուղեայք
Գրըզճունի
Դարբանտեանք
Դերջայինք (*'ի Դերջան գաւառէ*).
Եդեսեանք
Եկեղեանք *կամ* Եկեղականք
Ջանդաղան
Ջատեցիք
Ըստրունիք
Լեառնականք
Լնկանդեանք, *'ի Ար. եւ· կողմանց Փոքր Հայոց.*
Խադունի
Խաղտեանք, *'ի Պոնտական մարզից.*
Խայեանք
Խնունիք, *կոչմն Խնուսոյ.*
Խորձնիք, *'ի Գ Հայոց.*
Ծաղկունիք
Ծայծունիք *կամ* Սահրունիք, Ցասիրունիք?
Ծաւդէացիք *կամ* Ծոդէք, *ազգ յարեւելեան Կովկաս.*
Կամխեայք, *տոհմիկն Կամախացիք*
Կաղաւրջք, *'ի Համանան գաւառէ Գուգարաց.*
Կաղրք. *որիշ 'ի Կազբից գրի 'ի Ներթևեանն.*
Կամմնական
Կայուշեան
Կարնացիք (Կարին *գաւառ*)
Կինան
Կղունիք. *որիշ 'ի Կղնունեաց*
Կնրունի *կամ* Կրճունի
Կոգովտեանք
Կողբացիք
Կուտայեցիք
Կորճեանք *կամ* Կարճեանք
Կուունիք
Համազգունիք, *կամ* Համազունիք. Համաստունեան
Հաշտեանք, *գաւառ Դ Հայոց*
Հարուժեանք
Հարքեանք, *'ի Հարք գաւառէ Տարաբերանի.*
Հեճմատակը (*կովկասյինք*)
Ջողկերտը (*տես յէջ* 123)
Ջորաբնակը
Ճիղրը (*կովկասյինք*)
Մազազացի *կամ* Մազնունի, Մազկնիք, Մայունիք
Մախալունիք *կամ* Մաշխալունիք
Մահեանք
Մարդաղեանք, *յանուն գաւառի միոյ Տարաբերանի.*
Մելիտեանք, *յանուն Գ Հայոց 'ի Փոքր Հայս.*
Մհերունիք
Մղրունիք
Մուացեան *կամ* Մոյացեան, Մսացեան?
Մրունիք *կամ* Մրուունիք, Մրուանք
Ցիւրանեանք, *կամ* Ցիսանեանք
Ցիւրիպեանք, *գրեալ եւս* Ցովսեփեանք
Ուտէացի, *յանուն միոյ 'ի ԺԷ ազգաբհաց Հայոց.*
Ուրծեայք *յանուն գաւառի միոյ Աղբատոյ.*
Պաղակունիք
Բառնունիք, *Քերեա* Փառանձնունիք
Սագրատունի, *որիշ 'ի Բագրատունոյ*
Սապրասանեանք
Սերաստեանք, *յանուն Բ Հայոց.*
Սիսակեանք, *տոհմ Սիւնեաց*
Սիսանեանք *կամ* Ցասանեանք, Սիսեանք
Սոդացի, *'ի գաւառէ Սիւնեաց.*
Սուրեանք
Սրուանձտեայք, *յորոց յատուցագիմն Գարեգին երկու հարթազարդ նահատակիալ ընդ Վարդանանց.*
Սրունիք
Վահունիք, *որիշ 'ի Վահեւունեաց.*
Վարազտակեան, Վարազվարտիկեան, Վարազեան
Վարդեշեանք
Վճեանք
Վրեանք, *Քերեա 'ի Վրաց տերեայք.*
Տամեեան
Տամբերացի, *գրեալ և* Մամբերացի
Տաշրացին, *'ի գաւառէ Գուգարաց.*
Տլքեանք, *Թուի յանուն Տլաք տեզոյ եփրատական կողմանց.*
Տուրուբերանեանք, *յանուն ծանօթ աշխարհին.*

Տրդատունիք, ըստ այլ օրինակաց՝ Տրպատունիք
Տրունիք
Տփխունիք, յանուն Նորոյ մայրաքաղաքի Վրաց. Յողկեպան ?
Փերեժունիք կամ Փերեւեժունիք
Փոքայունիք կամ Փովկայունիք
Քաղուեանք կամ Քաղեանք
Քառնանք
Քողեանք, որիշ՝ ի Քաղուեանց, գրեալ եւս Գոշեան։

Իցեն իցեն և զոս յայսցանէ յամենեցուն յիշեցելոցս՝ և վրիպեալք կամ մոռացեալք լինէն. յորս մարթ էր յաւելուլ և պրպտմամբ այլ քաղաքական պաշտօնեայս և ասպետս, որք ներկրայապէս հանդիսանային ընդ վերոյգրելոցն յարքունեաց կամ ի հանդգոյին տանս և ի տաճար արքանի։ – Հաղորդակից սոցուն էին և զաւրք քահանայութեան կամ պաշտօնեայք կրանից, և ի ժամանակի հեթանոսութեան և ի քրիստոնէութեան, արքայապատիւ և ասպետաժառանգ գլխով քահանայութեան կամ Հայրապետաւն և խորհրդակիր աթոռակցաք, հարիւրաւոր եպիսկոպոսաք և առաքելաբերեալ պաշտօնէիւք, որոց միխուամբ ժողովք մարթէր կազմել նոր իմն և ուրոյն անասպան մեծահանդէս. զոր ականատես պատմիչն (Լաստիվ.) կոչէ, « Հայրապետութիւն մեծ և նախանձելի ազգին ազգաց ». և այն յետ Աբշակունեաց. որում միաձայնեալ այլ ոմն յետ միոյ դարու (Մատթ. Ուռհ.) ասէ. « Զէր նուաստ աթոռ Հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց. նաեւ զարդարանք եկեղեցւոյն և տան հայրապետութեանն՝ բազում և անհամար, և հրաշալի մեծութեամբ լցեալ, զոր առաջին թագաւորացն առեալ (էր) հաստատութեամբ առաջին հայրապետացն, որ գոյր հաստատէր միշտ ի Ցէր Պետրոս ... (այն որ) ունէր կազմութիւն հայրենեաց առեալ ի թագաւորացն Հայոց 500 գեղ անուանիք և մեծանիք և չհաշէր ընդոր ընդոր. նոյնպէս և եպիսկոպոսք 500, փառաւորք և գաւառատեառչ ի մերոյ 500 քեմի. հանապազ 12 եպիսկոպոս և չորս վարդապետ ի տան հայրապետին անպակաս լինէր, և 60 ի բէց ի կրօնաւորաց, և յաշխարհականաց 500 ». Սորա (Պետրոսի) հրամիրեալ երբեմն ի կայսերէ Յունաց՝ ի Բիւզանդիան, երթայր « իւր տանեցի ազատօքն փառաւոր արամիք, 300 վառեալ գինուք. և վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երամիչս և կրօնաւոր քահանայս 120, հեծեալս ի փառաւոր ջորւոջ, հրեչտակ պաշտօնեայս 200 ». Միով բանիւ գլխաւորէ առաջին պատմիչն զչոք եկեղեցւոյ իւրոյ, եթէ, « Յառաջն այնպէս զարդարեալ էր և վայելուչ, բազմածնունդ, գերիրշնիկ, որ և զնորգաբէն ի հիացումն կարգեալ ».

Ո՞ ի բարեմոյն մարգարէիցն էր զա.– ոչ գիտեմ. այլ և ոչ զորմանամ ընդ զարմանս նորին, եթէ ընդ մեռքիւն զարուց քափանցեալ՝ յեկեղեցի Քրիստոսի ակնկռկառոյց լինէր. այլ զի մեր յաւէտ ասասնոր զթագաւորական դրանէն է բանս, պարծալի է ինձ և ժամանակիցի Հայկազանց մարգարէի (Ղեւոնդեայ) համարձակ եւս տեսանիլն, և մեծարանօք հրաւէր « Հայրապետական թագաւորութեանցն և Աբջանացական գնդին». որոց՝ հաւատնիմ և ականատես գոլ նմին և հոգևկցոց իւրոց Եղեկիէլի և Դանիելի, յորժամ ընդգէմ Բաբելացւոց՝ Նեբուքադնեսար Մարաց՝ դիմէին ի բարձրաւանդակաց Երասխայ և Աբածանւոյ՝ կոչտաւ և հաստատուկ Հայկազունքն՝ Քաղնոյ ժամանակաց միշտ ի բարձունս Աբշակունեաց՝ ցամս հազար, այնքանեաք գնդօք, իշխանօք և պետովք, զանազանեալ զարդուք և զինուք խառներ կաւեր տաճար արքային Հայոց, յԱրմաւիր և յԱրտաշատ, յԵրուանդակերտ և ի վաղարշապատ, և հատակ ի Դբւին, վերջին աշխարհանուտ Դաւն Հանմխաւիք Հայոց. Թեան. յոր՝ ոչ ըստ մարգարէիցն եհաս միշ յաւել յաճախս հայեցողութեամբ, և ոչ ներկայութեամբ ըստ առաջնոց միոց պատմչաց. այլ յետս ընդգէմ պչուցեալ վազահոլով դարուց և դիպուց, խաւել որոնել՝ որպիսիք ոմանք էին նախաշարք միոր յաւուրն առաջին ազգաց և պատուիրանց. որպիսի փոյթ և տաւիղք հրաւէր կարգային նոցա, և ընդ որպիսեաւք խաղային խմբէին դրօշուք և նշանաք. և որպիսի բարբառ բանիւք՝ զմեռանիլն անգամ կենդանի առնէր, և զկենդանիս՝ գերեզմանս կարծեցուցանէր. որոց՝ ընդ քաղաց և ընդ հզորաց էր գործ և միջոցաւ, ազնկալութիւն՝ ընդ գիւղացանց և յաւիժաշխատանց, գռնիր, և ընդ խաղագրոշմն նահատակաց. ... Զնոր խորհրդածելոյ՝ զոր ոչ ներէ բան բացատրել, արժան իցէ զաշխարհակալին մերոյ Աբտաւիսդ (՝ի տեսանելն գրկացեալ կարկառ քարակոյտ թառհամարոյ անհամար զօրացն) զօրատարն կնքել, « Աչմ փառացս անցաւորի ». եթէ մանաւանդ արգահատել յանթարչան ընչ չատուեցս՝ կոչմանելոյ և կոծանելոյ հաստատուսս և առանձինք երբեմն հայկական անկոյս, զոր խորշեցին և գձնեցին բիւր գէպ խորշակք և առասանիք, այլ ցամաքեցուցին խագաս ոչ։

170. Ջհան անդրայն Աբտաշատ (տես յէջ 400).

174. Ի տեսլէ բազմամարգ և բազմագործ ատանցն յիշեցելոյ՝ ի Պաղկաչաչ և բազմադրատաս գաշտին առ՝ի Նախճաւան մերոյ, շրջէ գԱրտաշատաւ և գՊառնատ՝ կան և արդ գեղք ատելի քան զքառատասն, ըստ Թուղն՝ ոչ անձրան վկայք նախնի չինութեանն և հաճութեան բնակութեանցն. այլ քանի՞ նուազելք յատաչինցն վայել

չութիւնէ։ Յաջմէ Ազատ գետոյ, այն է յարեւմտից՝ ի սահմանագլուխէն Կոտայից, են նախ Աշտարակ կամ Ախթալ գետք կրկին, վերին և ներքին, առ բերանով Ձորագետն, և ի սոսրոտս քարահեղեղ լուսոյից, իբր փարախաս հեռի յԱղորի Դաշտոյ. երկրորդն ի վերոյ սրբոյ հետ համապարհի՝ որ տանի յԱրատաշատ և հանէ յարքունի պողոտայն առ վէրամուտ. ման որոյ և բազմաւճագոյն է քան զայլս ի գետոցդից վիճակիս, և զուարճացեալ պարտիզօք և անդովք, յորում և ի սահմանս նոքին մշակեն արիզ, բամբակ, կնդիր և ազնիւ սեխեներս։ — Ի հարաւոյ Աշտարակ առ գետեզերբն մի քան միոջէ կան գետք խո-սղի կամ խնկիկ, Ախթատ, Հին Գայլատար կամ Գայլագոր. զի կայ և Նոր Գայլատար գետ մեծ իբր 100 ասմբք. երկու մշտնաջ բացագոյն յարեւմտից կոյսն ի վերոյ սրբոյն պողոտային, հասատար հեռի ի Հրազդանայ և յԱղատոյ, ի միջի այգեաց և անդոց, առ նովքով ի Հա. գետոյ չէնս գիւղատեղւոյն, խոնարհեալք, Գուպտկը, Գարատապղը, Գարա-բէփէ, խարտղը- Ճէպէձէի, և Աղ-Հաճկալը գետ մեծ՝ իբր 100 ասմբք Հայոց և Տաճկաց, յարեւմ և հանգրուան ինդիատապաց, ի սահմանագլուխն Կոտայից (Ձէնկի-Գատարայ)։ — Ի հարաւոյ Նոր կամ Սարբին Գայլատարայ՝ Տզուկնայիղը, և միւռ նմին յարեւմտից Սաղուհնոյ. ի սոսրս՝ յանցս սրբոյն պողոտային ընդ գետն՝ Թասկալը և Գարատաւկպղը, որք իրրու կիսով փարախաս եւեթ հետ են յԱրատաշատ, և վերինն գետոցդ վիճակին յայսմ կողմանէ։

Իսկ յայնմ կողմանէ, այսինքն յարեւելից և յահեկէ Ազատոյ, գետք են, սկսեալ ի հիւսիսոյ, նախ առ ձորաթաղեանով Գառնոյ և ի բարձրաւանդակի՝ հանդիպ Ազդաշի, մշտնաջ հետ, Գրա-Բղոմանց կամ Բազրատանց, որ փոքրագոյն և սակաւանդրդ է քան զերկոսին այլ գիւղոցդ հանդառնոյս, որ և նշանական իմն է, այլ ոչ կարացի առաւգտանել։ Հատ նմին ի հարաւոյ կոյ Ազձա-գրշոյ. և միւռ սմին ի Հր. Մինրապոյ և Զօրաբաղը կամ Զարապոյ, որք կիսով փարախաս եւեթ հետ են յԱղորի Դաշտոյ։ Հատ նոցին յարեւմտից առ գետակն, էրամանձոյք փոքր գիւղ Մրդնաս ի առոյս սորին Ջաղուղ կամ Ջողկաս կամ Գողկաս, մեծագոյն գիւղ խառն բնակութեամբ իբր 80 տանց, ի բարերոյս երկրի, համբաւեալ սպիտակ և գուդման սեխեներաբն։ Քիչից հարաւոյ սոյա մշտնաջ հետ միւռ Բղոմանց Գուլամ-Ալի մականանուանեալ, և բազում ուսերակք չորք զնոսաւ։ Մերձ սմին յեղից կուսէ՝ Ալագլու կամ Ալագլու փոքրիկ գիւղ. և յեղից սոյա միրձագոյն եւս Թէփէ-պաչի և Գուրպան-բէփէ կամ Թոփրաց-գոյն. որք ի միջոյի կան երկոցան Գուրն գետոցդ, և յայս է քէ սրուաթանդք կամ մատանիք նորին էին ի հնումն. որպէս և երրորդն և մեծագոյնն Ախուռա Բղոմանց՝ գրեաթէ կից է ուսերակոյ Ալագլուսոյ, և անընդմիջապէս նշանակէ՝ այլոցն հանդերձ, քան ևղիչոյ՝ «զնաշանդն Ալագլուսոյ ... և գետոյս և գաւառս որ շուրջ զնոսաւ էին»։ ուսերք սոքա ժանաւորք խոտխոտք քննութեան, որովք սրպեսք և պատճառ անուանց և մակ կոչմանցն յայտնեսցի։

Կիսով փարախաս ի Մա. Հր. Ալագլուսոյ կոյ մի յուսանէ անտի, այժմ Պէկնի-գալու գետ մեծ, մշտնաջ հետ յարքունի պողոտային. իսկ յԱր. մեծի քաղաքին կամ ուսերակին, երկու մշտնաջ բացակոյ՝ Մուսալու կամ Մատրիզ գետ փոքր, այլ շրջապատեալ անդաստանօք։ — Ցարեւմտակողմն առ գետեզերբն և ի վերոյ սրբոյն պողոտային՝ հանգէպ և հետ Թամամիկոյ և Գարա-Չամկոյիոյ, կան մերձակիցք ի միջի պարտիզոց և արտերէից՝ Պաչմաղը կամ Պաչիճ-Ալի, Ջիւամլը կամ Ջիւիլլատաղը, Օղուրպկկոյ, Տալլուչէր Մեծ և փոքր, Կիւտապղու կամ Կիւպպկիոյ։ Ի Հր. ասոյ մշտնաջ հետ և մատագոյն եւս յԱրատաշատ և ի գետափառանդնա Ազատոյ՝ Ջինախանկոյ. յորոյ յԱր. կուսէ բացագոյն երկու մշտնաջ, առ գետոյն մեծագոյն կան յարեւելից գետք Ձոփարու և Ղաւուզլու Հայարնակ, ի միջի ընդարձակ անդաստանաց. յԱրից ասոյ երկու եւս մշտնաջ բացագոյն՝ Տարդալը կամ Տարկալը գիւղ։

Ի հիւսիսոյ սոյին ի վերոյ սրբոյն պողոտային՝ իբր մշտնաջ հետ յԱր. Կիւտապղկոյ՝ կոյ գետազանն Քիմրիի յերկուս սրասհնալ, ի վերին և ի ներքին, իբր 400 ասմբք, կէս Հոյ, կէս Պարսիկ, և իւնվանք ի գիտացարոյ, կրպակք և վաճառանոյ. նկեղեցի Վերնայն Ս. Գէորգ, Ներքինոյն՝ Ս. Յովհաննէս՝ նորաշէն, հինն կոչէր Ս. Աստուածածին։ Կիսով փարախաս յԱրից ասոյ կոյ նոցնպէս ի վերոյ սրբոյն պողոտային յետին գիւղ գաւառիս՝ Լուսա, յընդարձակ մշակեալ սահմանի, մեծաւ եկեղեցեաւ, զի գնակեալ է ի Հայոց, որոց սահմանին սրասեալ է չինել մեծամեծ կարասս։ Սա է քան ի գիւղն Ովսիոյ, երթալի ի հնումն հասարակաց ի Կոտայս, յորմէ էր Յովճ. եպ կաթողիկոս, յամս 832-853, և յինքեներոյ ամի սաքոտակոյաքեանն սահմանանակալ ի չարաչեզոցս, որոց գերբարբ գոհեցեր Բագրատ Բագրատաւնի իշխան իշխանաց Հայոց. զոր ընդ բանիւ սրատբեալ, « ինքն յարուցեալ գնաց ի բանակեալ Արբոյն » Սահակայ ի վանս Այրից, զոգեալ և յոխիկ իմն անդ » մշանջենաւոր ազօթից պարապեալ »։ այլ պատրաստն Սմբատ և այլ նախարարք գարձուցին զնա յաթոռն

Ներագունի քան զնա գիւղ Գառնոյ՝ յ'ԺԲ գաւա՝ Ներշէն կոչեցեալոյ, յորմէ Նոր վկայն էր Յովսէփ, խընդրելի է տեղի. զի յայդ անուն գետոյ կարծեմայժմ ոչ լսի յԱրատաչէդ, ոչ ի հայ լեզու և ոչ ի տաճիկ։

Իսկ ի նորոց կամ նորանուն և տարանուն տեղեաց նշանակեն վիճակագիրք Ռուսաց ի սկզբան նուաճման երկրին՝ յայսմ գաւառի կամ ի Կառնիրպատայ վիճակի, և այլ եւս գետոց անցից կամ ուսերակաց, որոց և դիրք անյայտք բնձ. և են Թայցան. Գայլատար-Ալի և Գայլատար-Ալի գլուխ. Գուլագորդ. Շաղիրատար. Շագատչիոյ. Լչրանիս, այսինքն Կիրին և Ղատրին. Գուլագաչէ վերին և Ստորին. Լուրջա. Ալի Մկրտաւն. Գուրտան. Սուլդան-բէփէ. Աչիգլի. Ալիատրիսի. Ալի-գրգլի. Գառա-Հաճիկի. Խաղրդը. Ատաղը. Գարաղ գետ կամ Գառակ. Գուլագ պաղ. Բաղրդ. Խոնարհիկոսի գետ։

175. Մնաց մեզ արդ՝ միայնոյն Թաղեալ զՊատանն Հայոց և գնաշանդ մեծին Արատաչատայ, քննել և զգեղարհաչական վիրապ նորին, որպէս կոյն և համաքեալ կարծի. զի որպէս ի սեղագրի քաղաքին Ծամաւրգաւ՝

դիրք երկոցուն սոցա յերկրացս արկանեն զտուգտութիւն, վասն մեծի տարակուսութեանն վից մղանաք չափ [1], ցար վայր չէր մարթ տարածանել միով քաղաքի, և վասն չըզտանելոյ առ այժմս վիրապատս հետաց՝ ոչ քաղաքի և ոչ բերդի, և ոչ իսկ մեծի եկեղեցւոյ. մարթ էր ասել եթէ Վիրապ այգ տեղի բանսի քրէական յանցաւորաց՝ թէպէտ և հեռի, այլ զի ի նահանգի անդ Աբատչատաս էր և արքանի արգելարան, ի նորին անուն և կոչէր ի սկզբանէ. իսկ այժմ և ոչ իսկ ի Գառնոյ վիճակի գտաի, այլ ի յարակից ի Վեռի: Այլ զի մի ի հնումեայ և ի նաւթական իմն առանցութենէ ազգացոյց տարածեալ զտարիցիք՝ տեզագրիւք յոյսմ, իբրև հաւատ նորին տահ-

մանս յարեւելից հարաւոյ, մերձ յԵրասխ նաւազ քան ըզմղանաչափ մի, և իրրև չորիւք մղանաք կամ հասն ասէլի բացակայ յՈվայից գնացէ, ոչ յանդնան վայրի ի բնէ: Քանզի ի հարթ հաւասար գաշտի անդ Երասխայ և մերձ ի նմին յահեկէն՝ ամրաձոյ քարարկուր մի տասնամեայ գոչշագոյն երկաթատարր, յորոյ յարեւելեան հարաւային ըանջս կառուցեալ կոյ հռչակեալն այն և մի ի գերագոյն ախտառեղուաց Հայոց՝ մենաստանն Խորվիրապ. որ և ըստ նախնեացն պայմանի յանձն առ մատենագիրս մեր աստկապէս Վիրապ կոչի [2]: տատաւ քաղաքամոմբ պարագեալ, բրգամբք և մեծաս գրամբ յարեւելակողմանն. զոր սին յեւրապէացի սպացագ՝ նման

171. Վանք Խորվիրապոյ.

1 Թէպէտ և Թովմա Արծրունի գնահատպէն ևս Գառնի մերձ ի տասանեւ գիւղագիւղ, Տաճանէ [2] ի գուռն Գառնոյ յԿղզր գիւղս կոչեալ Վիրապ „. և տակաւին յայն կողմն Երասխոյ էր ինչն, յոմանէն կամ ի նորաշէն, և բանակէր ատ. Գիմոյ բէրէն որ ի տարօնս Մասեաց, և ցոյն վայր ձգել Գիւրեան Գառնոյ՝ հարկ առնէ գործել զՄատեան խնամով:

2 Tolomic, ապգ արեւմտեան:

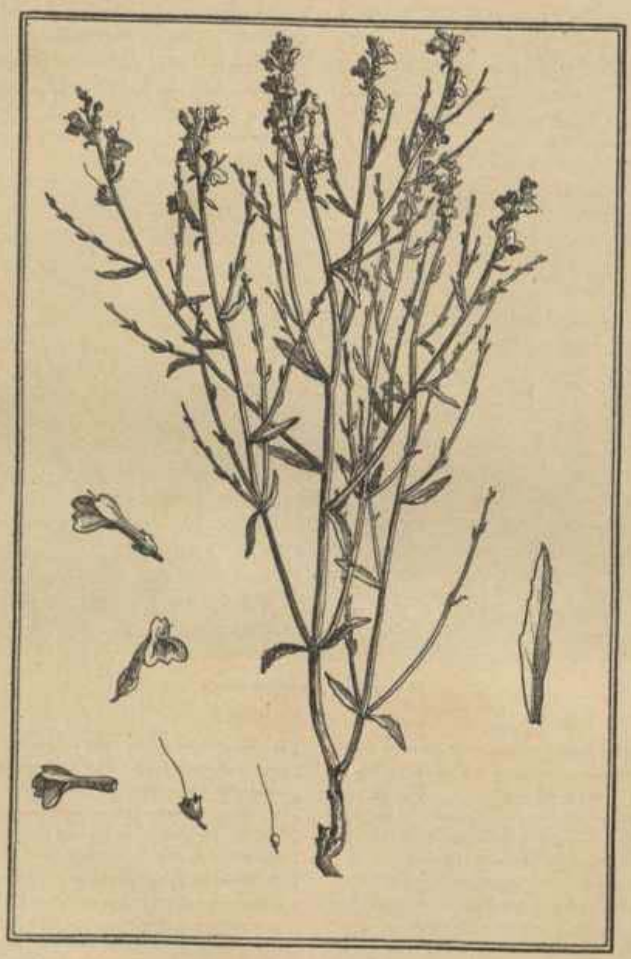
3 ՁԱնտիոքեան Յազմաւուրս ասի Տրդատայ տատրէզԱ. Դէպ. զոր ի կուսաս չհասան, որպանել ի չիշ ոձուս և գազանաս. յորմէ խնամատրեն հաւիշ իմն մեծաս չինել վիրապին, ի գէզ գալովն Ագաթանգեղոսի ասիրն վասն Լրջոյն չինել Հիւրոյ—ծ ՔՀ: Իսկ չոյլ ամն քարոզիչ վկայասուր ի Նէապոլսոյ*, ի կնասեցէզ (ՀՐ) գաս, ի Տերոպոլիսն Լուսաւորչին' զոր պատահանիսոյ է ի հոյս կայ քարոզի անդ, հարատատանքն կամ բանատարգիրն, որոնս և չոփոգանոյսրէն ընգարձակ գնիսորդիր երկոցեղրդեալ տեղեաց:

„ Լր, տատ, գոյնս մատնանիս. ի Հայս.— և Հիմն ատերանք ժամս„ նակի ոչ բնիկսրին գոյն' կոյզն Հիմնիս և յատաս մեր, — չիշ մի „ յարատ' յոյն հանգիսրին' բազում Հիշատատանք խնդրն գրատե„ ւեցան ի գնեաց. սյնքան ուշիզ և գմեզակ' զի և ի լուր անատանն „ անգամ յանդգնագոյնք ի մարդկանէ տեսանկ լինէին. զի էր „ գնահատել ի խորհիրատ ուրեմն գոգի չրշատատրիկ ազեացրնատ „ լերանց, հիմնատրդ և Հատնդրատիս մոյրերք գարատանկելոց„ սյնպէս Հարատատգեալ պաշտօնալ փակեալ յատնկոյն կոչմանք, „ Հիներս ոչ ի Հնդրատնի և ոչ տատրատնի' ի ծագել ատեատ կամ ի „ հատատնէն ի կամար մերկրնէ, և ոչ մի Նշոյլ խատատիկ յատնա„ Նէր լուատարել գոյն: Մեզ և մատատրատ, մատել ազշատիչնէն, „ տերատնէն և արշատերք' գյատնչնեատար քնակատնեատք կալեալ „ էին գտեզին. ատրատիկալ տանեատա, ոչ մի Հյի ատգտ տա„ Նէր, ոչ Հերգ մի տատրերկրեալ' ընդ որ Հատր Հրե տգտեակել և „ գգատգնագեալ Հին Հրակ Հոյ, կամ բնգատնել տանգատար չատնէ „ մի մեզմոյ հազմոյ. և գրգել չտրժել կենդատարտր. այլ Հանատգալ „ գանգատատած պաշտրնալ չտատրնալ Հիրն Հիրնատ մերգնեալ. որ„ պէս գհատն տանկենգատ և տոգներ և Նեներ, տանատատա մատնա„ քեր չնշոյզ գշտրչակոյ տատնատն բատանգատ Հատատատրելոյ: „ Յատնհատրգն էր տգտգէն ծագկատ կամ կնձատատիր Հին Հատոյ „ քատատնել' ի տերգատած տգտատ. կամ Հկատ' Հատյատալ գնատալ' ի „ մատնեմդն Հոյատ. մատներնգն. տգտներատ և. բնծատատ. և որ „ այլ և և նմանգ նոցին Հիրնատարգ մերգն տանէին' ի վատշուէր վոյ„ բին. և. ատգ տգտ վիշատգոյ. տանիկ և նմանեատց գալիր և տանենգեկ „ Հրէչէց Հոյրատնէն' ի Հոյատ մեռատա: Հրատատգէտ' ի քնակոյտց „ մերգատատ կոգտնգէն Հատատրնալ Հիներ տգտին գրե' մատգ կամ „ Հոյ մի գտոյտոց. Հատիրն և գատեոյատ տերատ' ի գալուէն Հա„ քնալ ծագկալ գիմգ' Հոտէին գյր բնգ բնկեր. ի Հեռատատանէ „ գոգգոշատ մեռատիր տատնեալ „:

1 Տեսատա. Une forte muraille avec une grande porte d'entrée donne à l'ensemble de ces bâtiments l'air d'un vieux château des bords du Rhin. — DUBOIS. III. 481.

* Fr. Bernardo Maria Giacco, Orazioni sacre.

Նեցուցանէ հին դղեկաց Հանճասեան ափանց ։ խակ այլ ամն երիցագոյն ի սկիզբն ԺԸ դարու (Պաուհըփոր, յ'19 օգոստ. 1701), բերդանման ասէ, ի գլուխ բլրի՝ որ գիտէ զդաշտն ընդարձակ, ուր և ինքն հեղինակն զատահանդոյր անդրէանց ջուրց կրասխոյ և գագաթանց երկոցուն Պասեաց, և հաւաքելով պէսպէս բոյս ի սահմանի. Նի վանայն. յոյս խնդութեամբ նշանակէ՝ գիխա ծիրանեծաղիկ նոյագոյն բուսոյ, զոր յանուն հռչակաւոր գիտնական թժշկի իւրոյ ազգայնոյ (Dodart) կոչեաց Ա յծանի Դոտարտիա, (Dotartia orientalis flore purpurescente), և զոր գծագրէ այսպէս ։ Ա յծինայն չէնք անզուշն, պարիսպքն, բնակարանք և եկեղեցիք երկա՝ նա՝

172. Դոդարտիա Ղիրանձգոյն Ղրափիկ.

† Յագուժ խնամով տօթագրէ Բուսաբանն գծագիկս գոյս, որպէս նոյագիտս իմն տեսանիս ի համատիսան.

Cette plante pousse des tiges d'un pied et demi de haut, droites, fermes, lisses, ligneuses, vert-gai, épaisses de deux lignes branchues dès le bas, rarondies en buisson, et garnies de feuilles longues d'un pouce ou quinze lignes, sur deux ou trois lignes de large, un peu charnues, dentées sur les bords, principalement vers le bas de la plante; car ensuite elles sont plus étroites et moins crenelées: il y en a même qui sont aussi menues que celle de la *Linaire commune*. Le haut des branches est garni de fleurs dans les aisselles des feuilles. Chaque fleur est un masque violet foncé, long de huit ou neuf lignes, dont la dernière est un tuyau d'une ligne de diamètre, évasé en deux lèvres: la supérieure est un cueilleron renversé long d'une ligne et demi, fendu en deux pièces assez pointues, l'inférieure est longue de trois lignes, assez arrondie, mais découpée en trois parties, dont celle de milieu est la plus petite et la plus pointue: cette lèvre est relevée vers le milieu de quelques poils blancs et duvetez. Le calice est un godet lisse, haut de deux lignes,

բաչինք են յետ կիսոյ ԹԼ դարու, ի Դաւիթ Տփղիսե-
ցւոյ առաջնորդէ սեզոյն կառուցեալք յաւուրս Յակով-
բոյ Դ կաթողիկոսի։ Սրբազանեալ վայր Վիրապին փո-
քու քարաշէն եկեղեցեաւն կամ մատրամբ՝ կոչ ի հա-
րաւային անկեան պարապացն, անսխեն և որոյանեւ, ա-
Նելով արձանագիր ի վերոյ դրանն ի հիւսիսակողմն.

**Ի թուին ՌՃԺԱ... յաւուրս Յակոբ Հայրապետին ի յաւաջնորդու-
թեան տէր Դաւիթ վարդապետին նորոգեցին զսուրբ եկեղեցիքս Խօճայ
Շամխնն (Շմաւոն) Ագուլեցի եւ Խօճայ Աբխանդին Թիֆլիզեցի. Յիշեցէք ի
Քրիստոս Աստուած։**

Նշմարին յօրմանեան և այլ արձանագիրք, այլ ոչ հինք, յորոց մի և այս.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս վ բացի Գրիգորին. Թվ. ՌՃԾԶ։

Ի հարաւոյ կուռէ սահմանաց բեմին է գուռն փոքր որ ընդ անձուկ անդուռս 25 մատամբք՝ իջուցանէ՝ ի վիրապն՝ կշիռ ընդ սեղանոյն, իրրեւ 15 կամ 16 առնաչափ՝ ի ներքոյ յատակի եկեղեցւոյն, ապարկեալ վիմիք, հազիւ իրրեւ քան առնաչափ քառակուսի՝ ընդ որոյն և ընդ երկայն. գմբեթայարկ գործեալ՝ ի վերոյ, որով և արդ բերէ զձեւ գրոյ, այլ յոյժ նեղ և փոքրատեսր. ի դեպ է ասել եթէ չինողքն՝ ի պատիւ Ս. Լուսաւորչին առաջինք կամ վերջինք՝ լցեալ են զխորութիւնն և ցամաքեցուցեալ, և քարափիր չինութեամբք անձկացուցեալ զտեղին. որ բան աւանդութեան առաջին պատմողին՝ Ագաթանգեղոսի և հետեւողացն, « անհնարին էր խոր-
» բութեամբ ». սակայն որպէս և յետագոյ բանքն ցուցանեն՝ ոչ՝ ի սակս ահաժամանի սպանման՝ այլ՝ ի բանս գժնդակ կազմեալ էր տեղին, հանդոյն իմն Մաճառաւան զնդանաց Հաւսմոյ, որք էին գուրք գեհենափորք։ Մերս այս, բան պատմիչն՝ էր « ի գղեակ բերդին Արտաշատ քաղաքին » ... որ և « վասն չարագործաց
» խակ էր չինեալ զայն տեղին, և ի սպանումն մահու-
» պարտացն ամենայն Հայոց ... այլ մարդիկ որ միանա-
» գամ էր ինչուցեալ անդր՝ ամենեքեան մեռանել էին վասն
» գժնդակ շարաշունչ գառնութեան տեղւոյն, վասն կա-
» րակուտ տղմին, օձախառն բնակութեան և խորու-
» թեան ». Քառ այսմ և այլք. և սակ ի հնագոյն գրչաց առանձէ Մեծին Խորենացւոյ առանձ ժողովել անդ զօձան
'ի խորխոյ մահապարտաց [1]. որ Հրամանաւ որդւոյ Նարսեհ Տրդատայ, որպէս աչխարհագրանքն է, որկա. Ս. Գրիգորէ՝ ծանուցեալ սրդի զոլ Պնակայ սպանչին Խոսրովու, « կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռաք և կապեալ պարա-
Նոցաս ». և յետ սրկանելոյն կամ իջուցանելոյն անդր՝ բան առանդելոյ սրդ յիշեալ Հնագրին, եգին վէմ երկանաքար՝ ի բերան գրոյն. առաւաժայինն տեսչութիւն պահելոց զնա կենդանի, ի խորութեան խաւարին յարգարելով զնա Լուսաւորիչ Հայաստանեայց. » Եւ զայն
» ամն երեքտասան որ եղեւ Գրիգորիա ի բերդին բան-
» տին և ի խոր վիրապին, կին ոմն սպրի որ էր ի բեր-
» դին յայնմիկ, հրաման առեալ յարքունեաց զի տուրն
» Նկանակ մի աւրաւրէ պատրաստական՝ ընկենուլ ի
» ներքս ի խոր վիրապին. և այնու կերակրեալ լինէր
» նա ի հրամանէն Աստուծոյ ». Եւ ի հասանել ժամանակի սպղերութեանց ազգիս առ ի Աստուծոյ՝ ի սկիզբն Դ դարու, ազդմամբ գառաքինոյ յանուրջս առ դգաչանենցսյ օրիորդն Հայոց՝ Խոսրովիդուխտ, և սպա առ անուշիչ իւր Օտոյ, « եկին բերին կոտս պարանոյ երկայնս և առաւտս, և կցեցին իջուցին ի ներքս ... (և
» Ս. Գրիգոր) անդէն յառն կացեալ վազվազակի չարժեաց ոտից զպարանն և քաւն հարկանէր. իսկ սոցա գի-
» տացեալ՝ ձգեալ հանին զնա ի վեր. և տեսին զի քըն-
» խացեալ էր մարմին նորա իրրեւ զաժուռ տեւոցեալ ». յորմէ ածոյց վառեցաւ Լուսաւորչի հոգեւոր լոյս

découpé en cinq pointes; il pousse un pistille sphérique de près d'une ligne de diamètre, lequel s'insère dans le tuyau de la fleur, comme par gomphose, surmonté par un filet assez menu, et devient dans la suite une coque sphérique de trois lignes de diamètre, terminée en pointe. Cette coque est roussâtre, dure, partagée en deux loges par une cloison mitoyenne, dont les deux parois sont garnis d'un placenta charnu, creusé de quelques fosses, lesquelles reçoivent des graines brunes et menues. – TOURNEFORT, Lettre XIX.

1 Ոչ ոչ միայն ոչ միոյն Սրբոյն՝ այլ և ապիսս արկանէին նմա, բան Լրգոցի ուրումն, ի հրամանէն Տրդատայ, ՆԲՔ.

" Տարէք ածէք գՍուրբն ի բանտին, հան ուր ժայռքն են վիշապ սնին։
Տարան ածին գՍուրբն ի բանտին, հան ուր ժայռքն են վիշապ սնին։
Օձք թառատարբք խառնարհին, ըզդարշապարսն լիկսին.
Թէ, զարմանայ միոք, Սուրբ Գրիգոր, լըսէ զգանգատ վիշապ սնին։
Ախ քանիք ամք են հազար՝ որ չենք խրմել Լուր յաղբերբէ։
Չենք խրմել Լուր գազբերի, քան Թէ գարեւն մահապարտի.
Չենք կերել բոյս գալարի, քան Թէ բոյծս մահապարտի։
Ցեռաներբ խոսրովիդուխտ՝ որ եկաներ Սուրբն ի բանտէն.
Զոտն արձակէր, գբանան ատներբ, գՏրդատ ի մարդ գարձնել փոխէր։
Շորբն փառք, Որդւոյն պատիւ, եւ Սուրբ Հոգւոյն փառք յաւիտեանս։

Հիմնական ասպնջական հրգոյս չէ յետին գարուց, քանզի մատեանն յորմէ գաղափարեցաք՝ գրեալ էր ի ՉՂ թուին Հայոց, 1548–9։

տանն Թորգոմայ. և յայնմ պահէ և անդր տեղին այն մնաց՝ Ժանուցա և հրաշացա յանմահաւանակ յերկրի կոչմանս։ Ալլ ոչ է յայտ ո՞զաւորինն նոսիբեաց անդ տեղան Աստուծոյ հնմարախ.— Հաւանիմ եթէ Ցրդաս ինքնին. որպէս փոխարէն անգիտութեանն առ Հոխխմեանս՝ իշխեց վէմ ի բարձուէ Մասեաց՝ ի շինուած վըկայարանաց նոցին, ի դէպ է թէ և վիրաւորիւն գրոյս բարձրացեալ փոխանակ սխալանացն առ Գրիգոր. յորոյ անուն անշուշտ յետ փոխանին կամ անյայտութեան՝ ի մարգկանէ, որպէս նորա և քաղաքացի և ազգն համբէն՝ նոսիբեցին տեղան և տանտէր. անմարթ իսկ էր յետին պայազատի նորին և թոռին՝ Ս. Սահակայ, սիրոյի և նորոգողի տեղեացն որ ի նահատակուան իւրոց Գրիգորէ, անշուք և վայրապար քաղել զայսպիսի տեղի, զոր և հանապազ յիշէր և յիշեցուցանէր իւրոցն։ Բայց առաջին գրաւոր յիշատակ շինութեան արժանաւորել նկեղեցւոյ տեղւոյս՝ ընծայի Գ. Ներսիսի կաթողիկոսի, որ ժամանակս Շինողն կոչեցեալ, և հարկ է թէ ըստ մեծաւայելչութեան հաչակապանձ եկեղեցւոյն Գառնոյ, և որ յԱրտապերին վազարշապատ, էր և այս իսր դասակարս, զորմէ համառատիք և ոչ որպէս զայլոցն պերճաբար գրէ պատմիչ կաթողիկոսն Յովհաննէս. « Զկնի
» այսր շինէ Տաճար սրբութեան և ի վերոյ Վիրապի
» Սրբոյն Գրիգորի, ուր ի մէջ Թանուտրացն քաղեալ
» առաքելաւուէր այրն Աստուծոյ զկանաւոր վիշապին
» ընկղմեալսդ զկնի։ Աստանօր և ինքն Շինողն Ներսէս (որպէս թուի կոակաս պատմիրեալ) հանգուցաւ յետ մահուան, առ երի, կամ որպէս գրի յորինակս ինչ պատմութեան Վարդանայ, « ի բնթան Վիրապին »։ — Եւ այն ինքն յիշելոյ պատմիչ և մատենագիրն Վարդան Արեւելցի անաստանելի[1], առ նմին հանգուցեալ համարի, ուր և գոգաբեալ էր ոչ սակաւ ժամանակս որպէս և ինքնին գրէ ի յիշատակարանի մեկնութեանն Դանիելի. եթէ, « Սկսաք ի ՉԻԶ (1267) թուին ի Ս.
» Վիրապին, և կատարեցաւ ի ՉԻԼ ... ի սուրբ ուխտս
» տէս Աղջոց փանջս »։ Եւ յայլում գրատէ (Ցազգս Պահանայութեան) առէ. « Ի գրոց հրամանաց Թորոս
» գրեցաւ ի Սուրբ Վիրապին, ձեռամբ Ծառայ Ծառայ
» յիջն Աստուծոյ ամենայն քրիստոնէից՝ Վարդանայ
» վարդապետի. զոր և առաքեցի յամենայն երկիրս Հա-
» յոց »։, և այլն։ Գաղափ և ժամանակակից ումն, եթէ
« Հաչակաւոր և խնամառատ վարդապետն Հայոց Վար-
» գան որ և գոյոյց կարգեալ էր նորա (առա) քառասուն
» աշակերտաց, զոր մինն ... ի մէջ նոցա փայլեալ շնորհ.
» հաք և առաքինութեամբ »։ էր Գրիգոր Բալուեցի, որ նկաց առա զամս վեց « յառաջին առաւաժային գրոց. և
» յետ վեց ամին անցանելոյ՝ հաձեալ մեծ վարդապետն
» Վարգան ընդ շնորհս և ընդ գիտութիւն նորա, որ-
» մեալ նմա զաստուածային արշնութիւնն և զառաքման
» վարդապետութեան, գրով և իւխանութեամբ առա-
» քեաց զնա յաշխարհն իւր քարոզել և ուսուցանել
» զբանն կենաց »։ ուր և նահատակեցաւ յամի 1290։ Մինս եւս աշակերտ Վարդանայ և քաղ գրիչ Գէորգ Լամբրանացի, ի նմին ամի սկսեան Մեկնութեանն Դանիելի՝ սկսանէր և ինքն գրել անդ Տաճապատանա մի, որպէս ասէն, « ի տիեզերահռչակ ստրբ ուխտն Վիրա-
» պին ... ուրանօր և մեզ եղեւ ժամանակ ինչ գեգերել
» ի գուռն առաւաժապարտ այնր առաքելոյ ասկս կրթո-
» թեան ի մեծ վարդապետէն և յառաջաժապտեաց առ-
» նէն վարդանայ, որ ընդ այն ժամանակս ի վերայ ա-
» ծնայն մատանց բանեալ՝ սրով բարեն կատարի առա-
» քինութիւն, և զառաջնորդութեանն եւս զգործ ի
» կիր արկեալ ընդ առնելն լծակցելով. որ ի Գառնի Սբր-
» բոյն Գրիգորի նստելով զամենայն եկեղեցիս յառաջա-
» ծային ազգէր համապարհ »։ — Եկեղեցւոյ առա
վիրապին յարեւմտից կողմանէ գրանն կայ գեղաւոյր տեղի, և անդ առանգն չինել զդիրս մարմնոյ սրա (Վարդանայ), ընդ նմին և Ներսիսի հայրապետի Տարօնացւոյ։ Ի Ներսէսէ Շինողէ մինչեւ ցՎարդան և յետ նորա գոյս ոչ ոչ յիշեմ բան զանգոյս, բայց միայն զոր նոքն ինքն Վարդան յիշէ, գկիսով ԺԲ գարս՝ Գրիգորի փակակալի կաթողիկէին Աղուանից եկեալ երթեալն ի Վիրապն, առ Բ (Գ) Փառատնէս։ Նոյն յիշէ գերեալն նշխարաց Ս. Լուսաւորչին ի Յունաց երկրէ՝ ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնենի, եղեալ ի Ներքոյ սեանց Ներսիսաչէն մեծի եկեղեցւոյն, այլ ոչ յայսմիկ ի Վիրապիս, որպէս գրէ միւս Վարդան ուխտաբերդիր, չխոթելով զՄամիկոնեանն ընդ այլսմ, եթէ « յետոյ բերաւ մարմինն ձեռամբ Գրիգորի Մագիստրոսի ի կաստան-
» գնուպոլսէ, և եղաւ ի Վիրապին »։ Այսպէս համարէր և Դաւիթ Նորոգ չինող վաճառն։

Ի սկիզբն ԺԸ գարու, եկեալ այսր առաքինակրօն վարդապետն կիրակոս ի Գաղբերանեաց՝ բնակեցաւ անդ յայտմ, փառ որոյ և կազեցաւ Վիրապեցի, և յամին 1441 ընտրեցաւ առաջին կաթողիկոս ի Նորոգեալ աթոռն Էջմիածնի. յորում ժամանակի առաքինորդ ուխտին էր Աստան վարդապետ։ Ի սկիզբն ԺԷ գարուն յետ առաջնորդ Մանուէլ եպիսկոպոս (1602), և գկիսով գարուն Մկրտիչ վարդապետ Տաթեւացի (1647). և յետ նորա վերոյիշեալն Դաւիթ վարդապետ Տփղիսեցի, նորոգող վանացս յամի 1661. այլ ի մեծի առաքինութեան երեւեալ նոյ յամի 1679, կարծանեցաւ և Աստուածածնի եկեղեցի մենաստանիս, և հարկ լինէր Դաւթի վերոյիշեալն նորոգել և չինել. որ և յերկարեալ կենաց փափաքեցաւ յամի 1695, որպէս և նշանակէ արձանագիրն չափարան՝ յարտաքին հիւսիսային սրմն եկեղեցւոյ Վիրապին.

Ի տապանի աստ ամփոփի
Մարմին Դաւիթ Վարդապետի.
Որ էր վարուք առաքինի
Կենօք մաքուր բարուք բարի.
Մեծահաւատ քաջ եւ արի
Խոնարհամիտ հեզահոգի.

1 Աստղս կոչի և չուշակաւոր մատենագիրս գոյս՝ պատմիչ և մեկնիչ, և ոչ որպէս ասկրաբարն Բաշխիչեցւոյն, զի ոչ ոք և այն։

Աշնուատաճմ յազգէ Վրացի.
Անեալ ի սուրբ Էջմիածնի.
Շինող հիմնող սրբոյ ուխտիս,
Եկեղեցեացս եւ պարսպիս
Կենդանաթաղ գերեզմանիս,
Լուսաւորչին մերոյ ազգիս.
Որ վճարեաց զկեանս աշխարհիս,
Վերափոխեալ ի յերկնայինս.
Ի Հայկական թուականին
ՌՃԽ եւ Դ. ամին.
Որ զՕրէնի կիւրակէին [1].
Փեսարվար առաներորդին։
Որք վայելէք յարդիւնս սորին.
Զսա յիշեսջիք առ ի բարին
Ի ժամ սրբոյ պատարագին։

Յետ անց ինչ (1699) անդ հանգուցաւ ըստ կանակի իւրում Ստեփանոս հաչակաւոր առաջնորդ Սպահանայ, կարգեալն կաթողիկոս հակառակ Դաւթայեան, վասն որոյ և յարգելանի տառապեալ և գրաւեալ ի կենաց, զոր այսպէս նշանակէ ժամանակագիր ոմն. « Թվին ՌՃԽ. » յունվարի ե, յաւուր Տեմնի, Դշրմի, Առեփաննաս » հոգեւոր Տէրն առ Աստուած փոխեցաւ, և տարեալ ի » Վիրապն սուրբ՝ և անդ հանգուցին փառաւորապէս »։ Ամս զկնի եկն ի վանս յայս Մինաս որ եկաց պատրիարքութիւնք՝ ի թնդիր ազգիդրոց Նարեկաց, զոր ապագրեացն յետոյ. զորմէ ժամանակաս (1708) ա. աղաչեցոյց ուխտին էր Ղազար վարդապետ — Քայցկ. լութենան խրատ յուխտս և՝ ի վանսդայս՝ եկն և այսր Աբգարեամ կաթողիկոս յամի 1733, որ և գիտելով առաքեաւ՝ գրէր, « առընթեր վիրապաւ վանիցն հանգոյտ գնացիք հէմ »։ Յետ այսորիկ զկիսով ԺԸ դարս՝ ի չփոթման աերութեան Պարսից, « վանքս այս » յամս քանիս ամայացաւ, որպէս և այլք բազումք. զո» րոց եկեղեցիան և գպարիսպն՝ գամ խաչանց և համ» բարք գաղտնաթեանց էին արարեալ Ցաճիկք. և մեք » (տէր Մելիք կաթողիկոս) յանդգնութեան Աստուծոյ՝ ի » բաց վանեալ զՑաճիկն, մաքրեալ զվանքն՝ բերաք՝ ի » չինարիսն՝, և կարգեցաք զառաջնորդ, և արարաք » վանք միաբանակեաց, որպէս յառաջն, ի փառս Աս» տուծոյ և Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի » ՌՄԺԴ (1765) Թուականն մերում, որ և է չէն և հաս» տատ ի մերումս ժամանակի »։ Եթէ այդպէս ճշդ այնուհետեւ մինչեւ ցայժմ՝ ոչ գիտեմ, այլ հաւանելի է, թէպէտ և ասկաս միաբանք իցեն ի նմա. յետին առաջնորդ յիշի ի Շահխաթունէ իբր յամի 1840՝ Գալուստ վարդապետ ի Դարանից (Պայեզիտ)։

Ի հակառակ թեմի եկեղեցւոյն գրեալ է.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս Մկրտչին, Խամախչին, Մոսեսին եւ իւր ծըռնողացն. թվ. ՌՃՃԵ։

Ի տարեւ են քանդակպատկերք Տրդատայ, Ախենի, Ս. Լուսաւորչի, և այլն, հանդերձ անուամբք, առ որովք Թաւեցւոյ ասելն նշմարել թուական ՅՒԱ (872)։ — Իսկ ի Ներքնայարկի անդ եկեղեցւոյն, այնէ ի բուն վիրապին, կայ արդ և փոքր սեղան պատարագի, և վէմ մի սրատաշ սեւագեղին, յորոյ վերայ նշմարին գհետս ծնրադրութեան Սրբոյ Լուսաւորչին։ և ի պատահանի միում ա. գտեալ է վէմ սրձանադրեալ 1661 ամի.

Յիշեալ լիցին առաջի Քրիստոսի Խոճայ Սիմոն. եւ իւր Բ. ամուսինն Գուլում խաթունին, իւր ննջեցեալքն. որք նորոգեցին սուրբ Վիրապս թուին ՌՃԺ.

Ի հարաւակողմն Վիրապին ցուցանեն փոս մի՝ իբրեւ սեղի կոպիդ կամ չեռին հանգուսեան Պատարագի, որ բերէր գհացին և ընկենոյր առ Լուսաւորիչն՝ ի գուբն։ — Ի միջավայր պարսպի վանացն կայ մեծ եկեղեցին քարաշէն գիրեթանակ, հանգերձ ժամատամբ և կողմնակաւ մատրամբք։ — Արտաքոյ վանացն յարեւմտակողմն՝ ի վերոյ ապատաժ միանցն՝ են երկու հնձան. Նիշդ խաղող, զոր համարին ամենք զանուանեալսն Օրենաց խաչ, արարեալ յառաքելոցն Բարդողիմէոսէ և Թադէոսէ՝ ի պատահիկն միմեանց առ Բյրով Աստուածատ. Քէպէտ պատմիչք՝ ի հարաւային Հայս ի կողմանս Աղբակայ նշանակեն զդէպսն։ Այս մեք իրրեւ երեւան առ մեք յառաջ մատուռն կառուցաւ ի վերոյ տեղւոյս, և արձանագրեցաւ.

1859 ամի, 6 ապրիլ, չինեցաւ մատուռս աշխատութեամբ եւ ծախիւք Վարդանայ Քէնտէրեանցի Աղբանդրապօղցւոյ։

Սա վանահայր կամ վանապահ էր ուխտին, որոյ այժմ (1887) է Պօղոս վ. Պետրոսեան Բագուանեցի։

Ցերի խորիրապի կոպ ամպի գետզատեղին Ըղդլար, այսպէս անուանեալ տանն, ի Պարսկէ միջէ Հալաէ,

1 Աւրինքն է Ք կիւրակէի Մեծի պահոց, յորում պաշտէ Տէրտէրն Ուր չՕրենս օրհնութեան պահոց նոքա ի գրախին, և այլն։

որ յերազի պատասէր ընկալաւ ՚ի Ս. Աստուածածնէ, կամ չարածել զխաչինան առ եկեղեցեաւ իւրով, և կամ բառնալ անտի զգամն նոցին։

Սիմէան կաթողիկոս Թեմ վանացս Նշանակէ զգեօղս՝ Վէրի, Աբկոտի, Արտաշատ, որ է Արտաշատ, Մուշազ-բիւր. Ջղուն, Վանատան, Մանկաւնս, Աւանիկ, Վանիկ, Դևղնձավանք, որոց անանց գիրք անյայտ, և Յուռմ-ձորն բոլոր, յոր ընդ հուպ գարձի սեզագրութիւնս։

Եկեղեցիս Հայոց որ արժանապէս յերկրորդ առա-քեալ իւր անի և պատուէ զԼուսաւորիչ իւր, բաց յայ-լոց՝ կրկին եւս ոտն յիշատակի կարգեալ է, զՄարիոն ՚ի Վիրապն և զԵղիցե. զմին ՚ի մեհենի և զմիւսն ՚ի ատենի ՚ի ըստ Յայտնութեացն, այլ ըստ եկեղեցական ասելո-կարգի՝ յայս է Թէ Երբ կատարին տաճարք. և աւելորդ է յաւելուլ, եթէ քանի՛ մեծաշանդէս կատարէին յաւուրս դիւրութեան և չինութեան աշխարհիս, և արքան խուռն ամբոխ կուգէր յանշուքն յայն և ՚ի մահաշուք ծակ գրոյ, ուստի ծագեցաւ սկիզբն հաղուրդ կենդանութեան ազ-գիս. վասն որոյ և այնքան ՚ի պատասխ անէին գոեղին, մինչեւ կարծել ամենին կամ Հնարաբանել ասանց, եթէ փող համաչխարհական յարութեան մարգկան՝ անդ ՚ի վերոյ Վիրապին փոքեցի ՚ի տիեզերակող հրեշտակէն։ — Ոչ զի ՚ի պատիչոց կամ ՚ի գովչոց Ս. Հայրապետին կարէ լռել զՀրաշոլին երեքտասանամեայ կամ « վերիւք » Հոգւոյ ամաք ՚ի մէջ Թաւնաւորացն բնակել անդնդային » տանջանացն ՚ի Վիրապին », և զՀրաշագործ Եղեռն՝ « ՚ի » բժշկել զՀարաւածեալսն ՚ի դիւահարս տառապեալս, երկըր-» պագաւս առնելով զամենեցեան՝ Աստր երրորդու-» Թեանն », որպէս երգէ եկեղեցիս։ Իսկ ասն ՚ի Նոսա-նեաց, ոչ հետեւակ քերդող, բարձանութեամբ Նաւագէ.

« Կոյր և անդ մոգիէր գԱստուած ի խոր Վիրապին,
Ալց առնել Հայոց մեղուրեալ ազգին։
Զկոյսն՝ յարեւմտից յարոյց՝ ազօթիւք Հոգոյին,
Այ ՚ի յարեւելս՝ հազորդ իւրոյ Հանգիստին.
Պետրոս և Պաւղոս ըզծնունդս Հոգեւոր բանին՝
Զկոյսն Հռիփսիմէ՝ ՚ի Հայս փոյթ առաքեցին.
Ձեմս օրհրդուիքն առեալ՝ յարեւելս Հասին,
Աբեամբ նահատակ եղեն ընդդէմ արքային։
Աջգր ՚ի Հանգիստն՝ ձայնէր ՚ի գուռն բանտիրին.
Ջերկիրս առագիմ արեամբ՝ սերման քո բանիդ.
Ջարիւր զատրեան մշակ, ձմեռն բարձաւ.
Գարգերր տատրակիս բարրառս յերկիրս Հնչեցաւ.
Աբքայս՝ ՚ի կուռս պատեալ՝ կորացաւ յերկիր.
Դիր ըզծանրութեան ըզկուծ քո ՚ի պատանդն.
Կալ դու զաղաչանն. ահա այգիս ծագիեցաւ.
Պատուղ ազօթիցդ՝ բնեւ Հառեալ խայծեցաւ։
Զհնոտ առեգանիլ կոտրիցն՝ արեւս ցոյացաւ,
Խաւարըն ընկեալ բընաւ ՚ի միջոյ բարձաւ.
Լոյս՝ ՚ի գրտանէն պոյծառ յաշտանակն եզաւ,
Ազգ Հայաստանեայց ՚ի նա Հայել ցնծացաւ[1]։...

Ցնծասցէ և այժմ և առ յապա, որպէս ՚ի գարս ա-ռաջինս և յամս լիութեան, նոյն և յամս նուազութեան. յորախաւթեան իւրում և յարտասուս, որպիսի ինչ և պատրատիցեն երկդիմի ժամանակք. — և պարծեսցի ՚ի Հայր իւր Հոգեւոր, զոր միայն՝ յեկեղեցւոյ Հայոց (ընդ Հռիփսիմեանց) ճանաչեն և յիշեն ընդ Սուրբս իւրեանց՝ եկեղեցիք Յունաց և Լատինաց, Վրաց և Աբասից, Եդիպտացւոց և ԵԹէոպացւոց. — և յաւասցի ՚ի Նա՝ իրբեւ ՚ի անփոխան Համարձակ և յանդիմանական բարե-խոս իւր առ Աստուած. այլ սե՛ռն սիրով և Հաւատով։

---

[1] Նրանք է բանաբերդ օրշոփ ինչ ՚ի Հայկական գպրութեանս Ներքոյգ են ՚ի Լուսաւորչէ մեր. են և անծանօթք յայլմէից, որպէս Շաբաղանս այս տեսցուք.

" Որ յանձառից փառաց Մխիթարին ծագիցուք, լոյսդ արփիական, հլմարիտ գաւակ ՚ի Սիոնէ որ յարեւելից փայլեալ ազանց Պատ-քեւտական, և յայտնապէս Հնչեալ գանկիպէն Հայր՝ որոբրէ բո-լորից։

Որ արփիափայլ ծագմամբ Երեւեալ մարմնով ՚ի Սասր վիրա-պին, անհիւթ ազանին. քանզի անհաւալ խնամբողեալ գանձոյս-մէնն ՚ի մարմնի, և Երկաբ փառաւորեալ գՀրանն կենդանի ընդ Հոր և Հոգւոյն։

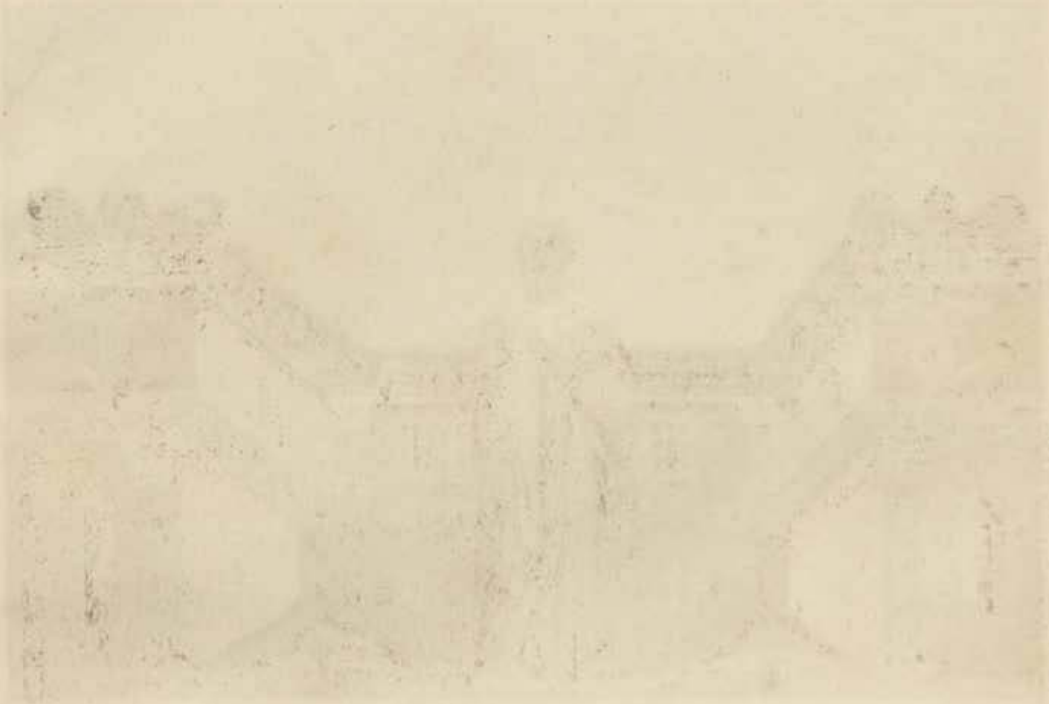
Որ լուսագործեալ ցուցոյր յերկիրի խոկապէս վկայ պանծալի. ուստի եկեալ ՚ի մէջ մանկտոյս ընդոյն կենդանեացդ, և ընդՀանուր փառաւորեալ գՀոգին հլմարիտ. փառակից Հոր և Որդւոյ։

† Ընծայ պատր եկեղեցի հեմիանասուց Նորոգիչ գեղոյս Խորենէց. կայմամբ Արջոյն Գրիգորի. գործարկեալ գՀայս ՚ի գնաւիրն մարդ-մէն Հոգեղէն, և պարագրեալ զանպարագրելի Բանն մարմին և գեալ։

Ընծան պատր մանկտոյդ վերին Սիոնի. գաւան արեւելեան կոչ-մանց Հիւսիսոյ. քանզի տեալ տեառչ եկեալ բանաւոր Նաւին և փարատեալ գմեզ խաւարին. դրկեալ կենաց Հոգիով ՚ի մեզ։

Ընծայ պատր անմարմնոյ քաղցրութեան՝ մխիթարելով ՚ի բնութեան Հոգելին. քանզի անՀաս Բանն Աստուած երեւեալ մարմնով ՚ի յերկրի. և պարտկեալ ընդ մեծապատիժս Հմնութեանդ՝ խոպապէս Հոգեալ ՚ի քեզ։

Ամենայն քաղցրութիւք

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ըստ Բասիլեայ Բ վաւրի կայսեր.

S. Grégoire Illuminateur, Apôtre de l'Arménie, d'après le Ménologe de Basile II (Mst. de Vatican, fin du Xe siècle)

ԺԲ

ՈՒՐԾ ԵՒ ԱՐԱԾ

ԱՀՄԱՆԱԿԻՑ յարեւմտից կուսէ Ռասանին Հայոց և Մազազանեաց գաւառի, և յահակագոյն եւս՝ Քնդոյ Զօրոյն, կոյ մի յանժանօթագոյն մասանց և գաւառաց Աղթամարեան աշխարհի, որոյ և դուն ուրեք լսի անուն. և՝ ի բազում օրինակս աշխարհագրութեան Թորնեացւոյն նշանակի իսկ ոչ ընդ քանեսին գաւառս աշխարհին. այլ քննդրձակեալ օրինակի՝ ոչ միայն իրրեւ մի ի գաւառաց Նորին դասի ՈՒՐԾ, այլ և առանձ ինչ անի. այսինքն է, յարեալ ի Նոյն միւս եւս գաւառակ՝ ԱՐԱԾ անուն, որ և զբնաւթիւն առաջնոյն ձորավայր լինել, և զերկրորդին փոքրութիւն և զերկայնան եւս ասհմանս՝ հնգեակ համառաւ բովանդակութեամբս. « Քելից կուսէ « Գաւնոյ՝ են գաւառք Ուրծաձոր և Արածոյ-կողմն, « ընդ մէջ կալով Վայոցձորոյ և Շարուր գաւշի ». միւս եւս օրինակ գրէ, « Դաին քաղաքավայրքն, Արածայ կողմն, մինչեւ յայնկոյս գաւշին Շարուրոյ »: Ա՛ս այս չհնոյ մեզ յառնլոյ ի սահմանագրել, բայց զի յարեւելից կուսէ ունի գրակից գաւեւմտեան Հարաւային մասն Գեղարքունեաց, անջրպետեալ ի նմանէ բարձրաբերձ լերամբք պարապատիպ ծովուն Գեղամայ, որպիսիք են Արխաշան, Խրձիձէր, և գառնալով ընդ հարաւ՝ Ցիտաւան, Լերնդունս, Զիճձիրլի կամ Սիւրմ-պուրուզ, անջրպետք Զափան և Զանսխաձի գետակաց և գաւառաց՝ ի վերնակողմանց Շարուրոյ և Վայոցձորոյ: Ի հիւսիսոյ և յարեւմտից անջրպետն լերինք Քնդոյդ, Լոլայիք և Այգատ, յորում Պզպզուռան կատար մերձ ի գաւառակումն 4410՝ բարձր. իսկ արեւմտեան հարաւակողմն մասն է գաւառագետնոյն Ռասանոյ ընդ մէջ Գառնոյ և Շարուրոյ.

Երկիրն ձորավայր գոլով՝ կոյր և ուրծաձոր, և ոչ մի ձոր միայն, այլ երկոք ըստ երկայնոյն վիճակացն, ուրծ և Արած. որոց առաջնոյն և գլխաւորի գետ՝ այժմ և անգընտին՝ ի միջին գարուց կոչէր և կոչի Վեցի կամ Վեռի, յորմէ և գաւառանին կոչի արդ Վեռի-պաստար, հանգերձ միւսով եւս մասամբ՝ որ ի հարաւոյ կողմանէ կոյ, և գետանի զՋափան: Մերձ ի գլխաւորաւան գաւառիս՝ ի Մեծն Վեռի՝ յիրար խառնին գետքն, և իջեալ ի դաշտն ուղղակի խազան ընդ հարաւ յԼիճեմխ, և երկնեն ոչ ժամանեն ի Նոյն, ապառնալք յառուս և յաւազախիր գաշտին: Ի չորիսկոյ լերանց՝ մանաւանդ ի հիւսիսոյնցն և յարեւելեայց ընդոստն Վեռի վառակ և գետակս յաղուս. որպէս, ի հարաւոյ կամ յահնկէ, զՇիխի-Շիտանեիս, յաղմէն՝ ի հիւսիսոյ՝ զԳարապաղլար, Դաշպուլաց, Ագառ կամ Հասանառ: Սոքոք ամենեքեան երկիրն հերձեալ՝ ի ձորակս ձորակս՝ ափառնս իմն տարածանի, իրրեւ 15 մղոն ընդ լայնն՝ ի Հս. ընդ Հր. և 25 կամ աւելի ընդ երկայնն յարեւելից ընդ Մ՝ — Մեծագոյն մասն երկրին, թերեւս երիր մասին՝ լեռնային է որպէս զԳառնի, և քաղաքդն իսպառ գաշտային որպէս գնահանգն Արտաշատ և գՇարուր: Լեռնավայրք աչակողմեան Վեռեայ, այն է հիւսիսակողմն՝ այգեւէտք են և բարեբերք, այլ և պտղակուռ, թերեւս՝ ի անկածոյ անտի խոսրովոյ արգելոյն Ջրդաստոյ, զի ցարգ խոսրովոյ անտառ կոչի, և՝ ի գէպ է լինել մասն և գլուխ Ջիկեանի մայրուցոյ (332). հարկ է թէ և գեղեցիկ յոյժ իցեն վայրքըն տեսարանաք և գրաւանք ջուրց բազմախառն վտակաց, ուր և լճակք երկու Գառակեալ կոչեցեալք, մին՝ ի ստորոտս Աբխաշան լերինն, միւս առ ազբերակամբք Զանաքճրը գեղոյ. հարկ է գործել և հոխագգեաս լինել վայրենի ծաղկամբք և բուսովք, որժանաւոր քննութեան բուսաբանից այլ և երկրաբանից՝ զի գտանին անդ և հանքագլուխք: Բայց այդ ամենայն ապրելոք և վըտակք որք գետակաի յորգաբեն գԳարուն, ոչ բաւեն ամբարանի արբուցանել զդաշտավայրն և առատապէս արգասաւորել, որպէս խոստանայ երկիրն. ասկայն՝ ի հնումն ոչ այնքան կարասեալ թուի ջուրց, զի բազում

ջրաղացք ցամաքեալք և լքեալք երեւին յամայի գիւղս բայս, և ՚ի դէպ է քէ առաւել խնամով հաստատէին առաս. կամ քէ ըստ կարծեաց ոմանց ՚ի բնակչացն՝ Ազրի կամ Ազրի չոյ որ յԱրեաշտանայ բղխեալ անկանի ՚ի Գեղամայ ծով, յառաջն հեռիւք գարձուցեալ ընդ գսկեա գետառին. գէթ յայս կամս էր յետին պարսիկ կուսակալ Երեւանայ Հիւսէին սէբասր, և ոչ բաւեաց նմա բաղդն. Աւաի բազում անգամ ինեա մեծ գործի ձեռնարկեաց. արգասարեր անդաստանաց բամբակի և այգեաց անգամ և այլ եւս արմենք՝ խամրեալ արագանան, և մշակք Թագեալ գնան յայլ վիճակս. և Թէպէտ յամի 1867–8 հանին առաւ յերեւանայ՝ յՈվսէփ ցՏէվէյս գիւղ, այլ սակաւ ինչ մասն երկրին օգտեցաւ. իսկ յետ այնր ոչ գիտեմ որպիսի եղեւ գործան։

Ըստ քաղաքական և պատմական տեսութեան՝ սակաւ ժամանակս այս երկիր, չիք երկբայել Թէ որպէս նախապէս գաւառն Մազազ և այլք մերձաւորք՝ անփոյթ կան էր արգանեաց և մասն բնիկն Աղրատացւոց, և ըստ նոցին՝ ՚ի բաւական Թագաւորութեան Հայոց՝ գաւառացաւ յառանձնակ գաւառս. յՈւրծ կամ յՈւրծաձոր և յԱրատ կամ Արատոյ կողմ. այլ զի հազիւ երկու կամ երիք չէնք յէին ՚ի նախնեաց յերկոսին վիճակս, և զի արգ և ոչ մի այնպէս անհատիք ճանաչի, և գարձեալ, զի պատմիչք ոչ միշտ ըստ գրիցն յէին գրաւոտն՝ այլ խառն, և ոչ միշտ նոքին անհատք, գժուարանայ մեզ որոշել զերկուսն եւս առանձին և գիրս. զի ահա որպէս ընթերցող ՚ի վերոյ՝ օրինակ մի տեսանիցէ՝ զերկոսին եւս յէրէր, և սկսեալ ՚ի Դանայ՝ երթայով ՚ի վայոց ձոր՝ նախ զՈւրծաձոր. Թէպէ ասեցին սա բան ձայն վէմի գետոյ, որոյ հարկ է ՚ի հնոյն ձայն կոչել. իսկ միւս արձանն ոչ յիշէ զՈւրծ, այլ միայն զԱրատացիսն, իսկ Օրպելեանն ՚ի պատմութեան տանէմին իրոյ՝ Թէպէ զանազանել զՈւրծ և զվեհան, զի ասէ վասն Լիպարտի հրամանաւ Թաթարաց ժառանգել զՈւրատն, « զեղեգիս » գամենայն գաւառն վայոցձորոյ, զփոդաշանան, զՈւրծ » և զվեդի իւր ձորովն, մինչեւ յերիվանս [1] և ՚ի կո» ղայս և ՚ի Գեղարքունիք ». բայց մարթ է և զնոյն մի գաւառ յերկուս վիճակս կամ մասանս հասարել նմա։ Քեռ նորա ոչ գտանեմ առ պատմիչս գյիշատակ գաւառս, մինչեւ ցպատմիչս Առաքել և Ջաքարիա Արկաւազ, որք ընդ սկզբ մերձակայ վիճակաց՝ ընդ Գաւառիձորոյ և Ծաղկնոցձորոյ՝ յիշեն և զՈւրծաձոր. յետինն յիշէ սրբոյ միայն զվէրի, և սկզբ զԴաշտն վէրեւոյ, Սիմէան Ջուղայեցի Թէմ Թորմիրապայ կոչէ նախ զվէրի իրրեւ գիւղ, և զոյն ըստ նմանէ, և հետակ յետոյ «զՈւռնանձորն բոլոր ». որով զվէրի և զոյն գետզեհան կամ գմեծագոյն մասին համարի ՚ի նոյն Ուրծաձոր։ Ըստ այսմ և ես համարիմ զնոսին մի և նոյն. այսինքն գրան հոմիան վեհաց՝ Ուրծաձոր, իսկ Արատ՝ որ ոչ եւս յիշի ՚ի հազար ամաց հետէ, զհոմիան Ջափաճայ ժամանակի վեհաց. որում ՚ի դէպ գայ և վասն փոքրաթիւ կոչի միայն կոյսն Արատոյ. յանուն աստիճանի (Ուրծայ—վեհաց) գրելով և գամենայն գաշտակոմին, որպէս և կոչի իսկ այժմ վեհի պատար։

Ա. ՈՒՐԾ ԱՋՈՐ=ՎԵԴԻ

177. Քանզի հաստատէին՝ որպէս վերագոյն նշանակեցաւ՝ Ասաներն Աղրատացւոց մասն էր Ուրծ, ոչ յիշատակի առաձնինն յատուկ Աշխարհաձեաց, այլ ՚ի Գահ. Նամակի՝ ընդ տանմն Հայոց (առ Մեսրոպայ) յիշեն և Ուրծեայք. որոց ծագումն անծանօթ, և կոչումն ասկատ ինչ առասխարհ ՚ի հայկազնեացն. և զի ՚ի կարգի անդ բարձին՝ յետ Տայոցացոյն գաւակալ է, ասց կարծիս ազգակցութեան ընդ Գաւգարաց՝ գրացեացն Վրաց և Մեհրաց. անձանն յանախ գրի ժ տառիւ, այլ գտանի առ յետինս գրեալ և ճ և ց տառիւք։ Ոչ ՚ի նշանաւորաց և յառաջադիմաց երեւի տանիմ, զի յանկանիցէ ՚ի քիւ ընդ այլոց՝ գտանի ընդ յետագասս։ Եւ ՚ի ասկատ յիշատակս պատմութեան ոչ քաջանչան հանդիսանան իշխանք տանէմն. առաջին ծանօթ իշխանն Ներսեհ՝ առ Վարգաներսեհ՝ զուարացոյցն կոչմն կալաւ, և հետակ բնաւից գտանի ՚ի Ղազարոյ. նմին նման և չարագոյն եւս Վահրամայ, զոր ընդ միաբանեալսն ընդ Վահանայ երգեալ էր յետնոցանն առաւ՝ կալ հաստատիմ Քրիստոսի և հայրենեացն սրբոյ, այլ «նենգեալ սիրեցին սրբոյ ՝ երթեալ » աւերէր զՇահաստանն Բռնասիւժի [2]. և առեալ զա» մենայն կարասի Շահաստանին՝ գիմեալ տմրանայր ՚ի

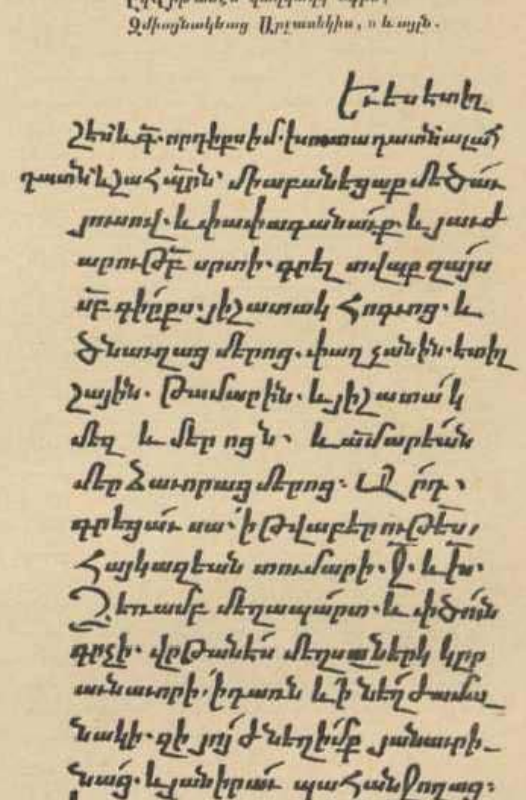
1 Յետագոյն բանիւ Ա. յոյս անուն առանձին վիճակի մերոյ յիշեալ ՚ի կազմանիցս. որպ ՚ի ձէ Հարաւային ժամանակաց վէհաց և այգեաց Ջափանայ և Ջանախչէ գետոց՝ նշանակի Աշ իրէյան յետոյն, կարծեմ Թէ հովիտ վերին Ջահախճայ էր վիճակի նշխարանք, և Թէ ոչ գիւղն Իրանէս ՚ի սահման յիշելի։

2 Անծանօթ է ինձ անգիր սրբ և պատասխ գաւառս Թեհրանի յիշել։

» բերդն՝ որ անուանեալ կոչի Սագրայ-բերդ, որ էր » բերդ ամուր իշխանութեան իւրեանց » : Զսա ՚ի սա՛ ցանէ զմի ոք միայն գտանելմ յատագս ասմմիդ՝ յետ եւ բիբղհարիւր ամաց, այն է յամի 784-ն, ընդ վաթսունլնայն ՚ի հարստահարողաց Արաբացւոց և անկեալս ՚ի մարտի առ Աբնիշատ, որպ ոչ յիշի անուն, այլ ասի լինել յՈւրծայ գեղէ : Որպէս ձորդն և գետդն անուն ՚ի վեղի փոխեալ է, և որպէս կոչի արդ գիւղաւոր առանձինն գաւառիս, մարթ է կարծել թէ գիւղդ այդ Ուրծ՝ էր ՚ի հնումն գիւղաւոր չէն ձորագաւառին, և նոյն այժմեանս վեհի վերին կամ Ստեծն (զորմէ ընդ հուսդ), ի յիշատակարանի ուրեք յամի 1473 յիշի Ուրդ գեղդ Աբարատոյ, այլ ոչ ունիմ ասել որպիսի հանգամանաք, ոչ ունելով զպատճէն յիշատակգրդն [1] :

Փափագելի եւս էր գտանել զանդի վերագրեալ Սագրայ բերդի, որ գրի և Սահակաբերդ, զի թէ ոչ ասասն՝ այլ գիւղաւոր տեղի ապացնի երեւի Ուրծեցւոցն, և քաջամարս վայր, որպիսիս մարթ էր յոյժս գտանել ՚ի լեռնայնի և ՚ի ձորսիսս գտաւոր ասա՛ այլ ոչ ճանապարհդ ոք և ոչ ախտարհասցոյց տեսանակք ընդարձակք նշանակեն բերդս ՚ի նմին, բաց ՚ի Հասան-գալէէ, զոր ՚ի ստորեւ նշանակեցաք. այլ գոյ ակն ունել թէ չիցէ անհետացեալ բերդն այն, գուցէ և անուանն. զի յիշի և յելս ԺԵ դարու Սահապետդոյ գիւղն Ս. Յովհաննու եկեղեցեաւ, և սպասաւորան Յովհաննու Նորընծայ քահանայիւ, որում ընծայեցին խոտապատ, Աղտանգատ և Շահպարան եղբարք որդիք Լոռիլուանի՝ Քայսմաւուրս մի գրեալ յամի 1491, ձեռամբ ազգակցի իւրեանց վրդապահի կրանաւորի [2], Քիչի և ակր գիւղն Պարան Ղազան և այլ ոմն « Պարան՝ Ղուպարն, որ ՚ի կողմանէ Թզիկոյ՝ ո. զորմութիւն երեսս » : — Քաւցանէ յիշատակարդն մերձ ՚ի Սահակաբերդ լինել և զիսկ յիշեցեալն ՚ի գաւառիս՝ վանս կամ Աստապատ Ուրծոյ, որ կոչի Աբջառերեկ, ուր և գնաւեանն գրեաց, « ընդ հովանեաւ Ս. Աստծոյ և Ս. Յակոբի » . որպ էր՝ « Տէր Գալուստ վանից հայր » , և փակակալ սուրբ ուխտին Յոհաննս Մանդասին. ընդ որս յիշէ և զՀանիս միայնակեաց, և հանգերձ այլոք զվարպետ իւր խալատաւոր քահանայ և զաշակերտս իւր Նահապետ ասպրատոգ, և զՏէր Զաքարիա, և յաշխարհականաց « զՋանչին և զկենակիցն իւր զՄիւրին » , և զոլս ոչ ասեալ : Ջան անդք յաւագ՝ նոյն գրչի գրեալ է անդ « ՚ի յանապատս որ կոչի վանականն Աբջառերեկ » , այլ գիրս (Շարական), ՚ի խնդրոյ « Տէր Ստեփան փակակալի սուրբ Նահանգին Հայոց Թագաց » : Կայ գտաւ եւս յատագ (յամի 1427) յիշի տեղիս վանք Ուրծայ կոչմամբ, յայլմէ նարատոր գրչէ, և ոչ զգացաք Ս. Աստուածածնի և Ս. Յակոբ, յորում ժամանակի ասէ լինել անդ զՍտեփա փոքրագոյնս և զմիւսդն եղբարսդ Յոհաննէս հաւաքեալ, որպէս թանդն գուշակեն՝ յաւագին. որոյ գոյս լինի ոչ անշնան այլ և բարգաւաճ լինել վանացն, հանգոյն մերձաւորացն որ ՚ի Գառնոյձորի. — Մահանան վանագդ որ օտարազգի իմն լսի մեզ, ոչ գիտեմ զպատճառն, և հաճաւեալ վանիկս միով ՚ի հարիւր տաղաչափ բանից նախայիշեալ Վրթանեայ՝ գրի յաղերան.

« Զիս յիշեցէք զողորմելիս,
Ըզվրթանէս զաղկադկ ոգիս,
Զմիացեակեաց Աբջառերիս, » և այլն.

173 - Քայսմաւուրք գրեալ յՈւրծոյ վանս, ՚ի ՌՃԼԹ.

1 Քննելի ՚ի Մաշտոցի յիշատիկն, ցնդն ապագրեալ Քաւցանէն։
2 Եւ պատահելն բնթերցողացդ, « զի խնամով և յարատարով

« քանիզ տալք գտաւքս գերքս (առ ՚ի չքնաղել) ՚ի մանն, ՚ի ձիթոց, « ՚ի հրէ և ՚ի ջրէ և յայլ տեղեացն պատահարաց » ։

մանեալ ընթերցողի, զի թէպէտ և ոչ ամենայնիւ ճշդիւ եւ ստուգիւ ճանաչեմ զանուանս գաւառացն և զանդս, որ ՚ի նոսա, սակայն ոչ ինչ ինձ ընդդէմ գրեալ գտանի ՚ի հնոցս գրեանս, զոր ՚ի ձեռս ունիմ, և

Քայժմաւս սակաւ գեաղջ չէնք և բնակիչք նշանակին 'ի ձորահովտի, և ասկի քան զնասս ասեցիք. յորոց սակի են սկսեալ յարեւելեան հարաւային ծագաց, ուր ձորակն է ձիղին-ձերմանիս վտակի, յորոյ լերին անջրպետի, (յորոյ 'ի միւս կոզմանէ բղխէ վերոյիշեալն Ազրի գետակն Գեղաքանայ), ընուտ գիւղն, զորդիս Գաղթօրթայ կոչեցեալ 'ի Թաթարաց. ապա 'ի սմա ասեցիք եկեղեցեաց և գերեզմանք Հայոց. սակաւ ինչ ստորեւ կայ խնուտ, 'ի սմա եւս ասեցիք հին եկեղեցւոյ և մատաղաձանք: Խաղաղհոգին եւս ասէ վտակաւն գեաղ ասելոյ մերձակայ ասաչեցն' Բիւիր. յորմէ սակաւ հեռի խաղի վտակն ընդ այլում' իջնոյր 'ի հիւսիսոյ յիւրմէ ձիղէր լեռնէ պաղատափին Գեղամայ, և յանկեան անդ երկոցուն կոյ չէն և մեծ գիւղն տակաւնակ Ձիրմանիս, որ և Գաղագուձի քան Թաւրզայ, ասէ Գրիգ-վերաբ լեռնէն, ասելոյ եկեղեցեաց և չիրանց: — Ի ձորացլոխ երկրորդի վտակիդ կոյ ասելի գեաղն Մանուտապատ. հանգոյն նմին չինանիչ (ապատ) կոչեմիր' գոն այլ եւս տեղիք 'ի գաւառիս, նշանակք մեծի չինութեան և բարգաւանութեան յանցեալ գարս: — Քարեւմտից վտակին ձիղինոյ կոյ այլ ձորակ' յահիկ' որ է 'ի հարաւոյ վեռն գեաղ, և ասէ նոքա գեաղք ասելիք կամ ասկաւարեակք. Դաղնով, Հայանանն Աղս, այժմ Ալխա կոչեցեալ, և երկու համանուանք Ալղոյ վերին և Ստորին, երեքին եւս մերձակիցք: — Ի միջոյի խաղերդոց երկոցուն վտակացն 'ի վեռն, ասէ ասկն ասրին կոյ Գազչիկ, զոր անուանն պարտիզատէս, և երկու փոքրիկ այլ խոր ձնակք ասէ նոմին: Ի ստոյ եւս յարեւմտից մերձ փոքր ձորակ, ասէ որոյ ակունքք գիտօր? կամ Գըր պատոյ պղրիւր, և 'ի ստորեւ էրևանիս և Տապին կամ Տախնոյ գեաղք: — Փարախաւ խոնարհագոյն 'ի Տաղիխոյ ասէ վեռի գեաղ' յոյսմ կողմանն կոյ Թամնի գիւղ ասելոյ:

Իսկ յաջմէ վեռեակ որ է 'ի հիւսիսոյ, յարեւելից յարեւմտեան խոպոպով, նոքա Ձիղին որ է Ջղունն յիշեալ 'ի Աթմէնէ կաթողիկոսէ, երկու մղանք 'ի Մա. Ձիրմանիքասոյ, մեծ քան զնա գիւղ ասկաբնակ. յորոյ 'ի հիւսիսոյ երկու մղոնս բաւագոյն' Գնդ կամ Գնդ գեաղ, որոյ ծագումն Թաւ 'ի Գեղամայ, որպէս և այլոյ հասանեալ գեաղից 'ի Գեղաքանի և 'ի Քեղասյոյ ձոր: — Ընդ մէջ ասրա և գեաղն ասա փոքու վտակաւ կոյ Բանձիկ? և ասա խաղերդով նոքա 'ի գետն յաջմէ կոզմանէն' Ձմռուշպատաս: — Ի Մա. ասրա ձորակ մի է մեծագոյն, յորոյ 'ի գլուխ կոյ լճակն Գարա-կեօլ զոր յիշեցոք 'ի սկզբան, և ասա եզեր նորին Ագ-գիլիսէ (Սպիտակ եկեղեցի). զի են 'ի նմին ասերակք հին եկեղեցւոյ և գերեզմանք, որպէս և 'ի մերձաւորն Մանկուկ, որ է Մանկասեն յիշեալ 'ի Ջամբռն, Քեղեսս և Մոնկուէլն յիշեալ յարձանս Հաւուց-Թառայ (356): Քարեւմտից կաւէ կան ասերակք բերդի Հասան-գալի կոչեցեալ. մերձ սա՛ իցէ Սահատբերդն: Խաղաղհոգին կան Ջիւնի և Քիւռտու գեաղիկք:

Զորն Ագռաւ գեաղի յարեւմտից կոյ արդ գրեցեալս, և ունի յարեւնան զամոյի գեաղս Թոփալ և Գանձակ: — Գրեաքէ հաւասար նմին է ձորակն որ յաջմէն, այն է յարեւմտից կաւէ, և ասա սակաս է գետն Խոսրով, Քեղեսս յանդն որդւոյն Տրդատայ անկոյի մայրենաց, զի և տեղին անուանացին է. են և 'ի սմա ասերակք եկեղեցւոյ և գերեզմանք: Սակաւ հեռի կոյ Ագռ գիւղիկ. 'ի սաղմն մերձ 'ի վեռի գետ' Գալաղայար գեաղք երեք, մին 'ի սպառ ամայի. երեւին 'ի նոսա ասերակք հին եկեղեցեաց: Ի ձորակս սոյս խաղերի յարեւմտից փոքրագոյն եւս ձորակ, յորում են գեաղք Գազանձի, Ակոյ միւս, և Մուռամիկ: — Ագ միւսով եւս ձորակաւ զոր անշրպետեն լերինք' յորս և գետիղ կամ գիւղիկ լեռան բարձր, կան համանուան նմին գեաղն գիւղիկ, և Ջանկիկ:

Նշանակին այլ եւս ձորակք արեւմտագոյնք' բայց ոչ և չէնք 'ի նոսին. այլ ասա բերանով ասաչեցն 'ի վեռի, մերձ 'ի խաղերդս ասրա ընդ Ջափանայ' կոյ գիւղին Ջամանքլիս? ասա խաղերդովք միւսոյ Դաշտ գեաղ չէն ասակաբնակ. Մերձ սա 'ի Մ. Հր. ասա խաղերդովք միւսոյ եւս ձորակի կոյ գլխաւոր չէն կամ ասան հանդիպեն գաւառակիս' ստորածեալ յերկոսին ափանս գեաղն' Վեդի Մեծն կամ վերին, խաղն բնակութեամբ Հայոց' ասելի քան 100 ասնց և այլազգիոյ յարվագանից. Անուն ասրա որ յիշի ասա պատմին Աբունեաց յԳԳ գարս' փախստականց գԱրծրնի, և յոյս է թէ էր ոչ աննշան տեղի. կարի ընդարձակ է և այժմ, և ակեղեցին Հայոց' որպէս թաւ մեծ. այլ թէ իցէ և հին և արպիսի' ոչ գիտեմ, և ոչ այլ ինչ. միայն զի հասել նմին յԱԼ. Հր. Նշանակի կորսեան կամ Հորսեան գեաղիկ:

Ասանն վեռի կոյ 'ի մասս գաշտին' որ հասանաբէն 'ի հեռուն մասն էր Շարուրայ, և են 'ի նմին գեաղք ոչ ասկաս մեծք և փոքունք. յաջմէ գեաղն Լիճիճէ փոքր գեաղ. մերձ նմին 'ի Մ. Հր. Գարաբար, Շիրազը, Ջորքրասեան. իսկ յեզեր գետոյն' կիսով փարախաս 'ի հարաւոյ վեռանոյ ասանի Թոփչան? Ի Հա. Եկ. 'ի ստորոտ բլրոյն Թորվիրապոյ է Ստորին կամ փոքր վեռի' վեռի Միւիղնա կոչեցեալ 'ի Թաւրզայ, իբր կիսով փարախաս հեռի յարեւելն. է 'ի նմա եկեղեցի Հայոց' Իսկ 'ի հարաւոյ բլրոյն և հեռի 'ի ստորվիրապոյ Շիխլար գիւղ: Ի հարաւոյ ասցս յեզեր երեսաց են փոքր գեաղք պլաղեակս Ձիղինի, Պայրամ-Ալիքլիս, Աքի Մհմմէտ գլղապր. և անդրագոյն Շիռի կամ Շիռլի: — Քաղեկէ գեաղն մերձ 'ի Թոփչան' Ռեզանլը գիւղ փոքրիկ. 'ի հարաւոյ նորա 'ի վերոյ ստորոտի պաղատացին' որ ասանի 'ի Ստասրակ և 'ի Ղախճասան' կոյ Ավշար գեաղ, և 'ի հարաւոյ նորին Թոփխա մեծագոյն գեաղ, Քերկոցան ասցս մինչ ասրասեան 'ի գաղտէն բլրակք մասնանք չորք կամ հինգ, որոց բարձրագոյն Ստոր պատա կոչեցեալ' յերեսաց Ծովս իբր 2890' Քելից հարաւոյ ասցս երկու մղոնաս յե. Թոփխոյ, 'ի վերոյ ստորոտի պաղատացին է բարգաւանագոյն և բազմամեակ գեաղասան բանակոչի գաւառիս, Տիվելի կամ Դամլար (Ուզտաւոր), զի է մեծ հանգրուան ասրշանեգակաց և գաղտից ուղեւորաց, ընդ մէջ իջեւանաց Քէմերլու և Ստասրասկոյ. իսկն Թերեա 'ի նմա ստոր ասելի քան 250 ասանք, կէս այլազգեաց և կէս Հայոց. յորոց իբր 40 ասանք գաղթեալք են 'ի Գարսից բաժնէ 'ի նաւասնեան երկրին 'ի Ռուսաց, նոքա բնակիչք 'ի Մակու, և ասեի եկեալ ոչ ստոր, ստոր ժիրք և կորովիք, և հանգոյն այլոց բնակչաց երկրագործք և խաղեղասէք: Բազում ականատես երեսպէսցի ուղեւորաց օթագոյեալ է յասանի ասաս.

Բ· Ա.Ր Ա.Ծ

178. Ըստ անձկութեան երկրին՝ միավ եւեթ գոյն գետակաւ ոռոգանալոյ առհմանեալ, որպէս համարեցաք վերեւագոյ, հաճագոյնս 'ի նախնեաց կոչեցաւ Արածոյ կողմն, և ոչ գուտս. գետակն այն կամ ձոր՝ յորոյ կողմանց՝ 'ի Հա· 'ի Հր· և յԱլ· պարագեալ բարձր բարձր լերամբք՝ բղխէ յարեւելեայցն, և խառնեալ յարեւմտեան խառնի ընդ վերեւագոյ ստ. Գայլը գիւղիս, որպէս նշանակեցաք վերագոյն, և կոչի Ջափան-չայ· Թերեւս 'ի հնումն, ըստ մեծի ոռոգանալին Իւրոց Աւրծաձորոյ՝ կոչիւր և ստ Արածոյձոր կամ գետ, եթէ արգարեւ այս իցէ Արածոյ· Նաւազագոյն եւս է յիշատակ կողմանս Արածոյ ստ. Նախ. Նիս. ոչ իշխանք յիշին սորա և ոչ տոհմն 'ի բարձ Հայոց, քանզի և միակ յիշեցեալ ստան Նորին Աբասայ Ալբարատ գաւառի վերագրի· բայց եթէ զանան տոհմի միոյ Այ.ա. ճացի գրելոյ 'ի ցուցակի ազգային զօրարաժնին՝ 'ի գէպ իցէ ընթեռնուլ Արածոյի, (զի Աւած անուն ոչ ուրեք բնաւ այլ լսի)· Ոչ ընդ կարի յետնագոյնս 'ի տոհմից հաշուելի է Նա, զի երկերիւր տրիք նշանակին զօրագործ նի Նորա, մինչ են և այլք որոց հարիւր կամ յիսուն միայն է· և գտանել զի եթէ ոչ գուտս տոհմիկին՝ այլ ունի մի մեծ գաւառի և կողմն ուրոյն ծանուցեալ է Նորա· որպէս էին անշուշտ և այլոց գաւառաց տէրունք, յորս Թաւին յիշատակեալքն 'ի հին պատմչաց մերոց՝ տէրունց կոչմանց կոչմանց· — Միակ յիշեալ տեղի 'ի Նախնեաց և այժմ անծանօթ, որպէս արդ իսկ ասացաք, է Արածոյ գետ կամ տուն, որոգանալով յհիւսիսային պատմութեան մերում քան 'ի քաղաքականի, հոյրենիք գալով որոց նահատակացն Սամուէլի երիցու և Աբրահամայ Սարկաւագի, ընկերաց Վկայաբանին և յատ. Ջոցելոյ քան զնոսին 'ի պատմութ. զի ոտք աներկիւղ հաստատեք տեղեցին զտարաչանն Աստուածոյ՝ յատ. րըս հալածանաց Քաղկեդոն. (յայտնեալ եւս երեւի կողմանս Արածոյ՝ մերձ լինել յԱռանն Հայոց)· Ուրացողն վասակ կարս և փախեաց գնոսա 'ի Պարսս, և անտի ընդ արքունի բանակին վարեցան մինչեւ 'ի սահմանս Քաւչանաց, 'ի Վաղէս (Պասիլիզ) կոչեցեալ գաւառս ուր և կատարեցան որով, տասնից զոհք վրիժուց Քաղկեդոնի, յորժամ կարկառեալ չարիճաճարեալ գարձան յարչաւանացն 'ի կողմանց Քաւչանաց. գաղջաբան պատմաբանիս նոցա տա Մխիթարեան Վրդով՝ յիչէ Ղազար Փարպեցի, և գտիկար գտրոյի նորա, որ յառաջ քան զգլուխ' ետ հատանել զոխն նոցա և գնել 'ի ձախս իրենց վասն ձգելոյ նոցա ձեռն յարարչանն· յիշատակ ասէր նոցա տահմանեցաւ յեօթն Հրատից ամոյ· — Քաւագոյ կամ յագագոյ Արածոյ՝ յիչի Սահակ որգի Համազասպայ յերս Չ դարս· և հատի յիշատակ տեղւոյս յամի 832, յորում Դաւիթ Բ կաթողիկոս 'ի մեռանելն՝ անէծ ընդ յարչատիպս կալաւոյց կաթողիկոսարանին և զԱսպետ Ջափան Արածոյի, յորոյ վերայ յետոյ հասին անէծքն՝ ըստ պատմչին, զի սրիկաւոյ ուսուցմամբ մերթ ոտ. Նաւ 'ի Պարսս· Այս եւս նշանակ մերձաւորութեան Արածոյ 'ի Գաւին, ուր էր յայնժամ կաթողիկոսարանն·

Քայժմեաս ծանօթ գետք և տեղիք կոչմանս են սահակ յարեւելից 'ի գլխոյ գետակին՝ ուր է Գարակէօղ լճակն, ստ. Նոյն Գարախաչ գետ· յայնմէ՝ որ է 'ի Հա· լճակին փոքրիկ գետ կամ հանգրուանն Գառիւի· Ի ձախմէ և հատ գետակին մտնեաս կամ ստ. ուղի հետի 'ի Գարախաչէ՝ փիրաղի գետ· Ի սմանէ կիսով փարախաս 'ի Մա. Հրկոյ մեծագոյն գիւղ Զիլիճիրղի, ստ. որոյ նշանակին և աւերակք քարաշէն տանց և եկեղեցւոյ և մեծատանի յանուն Յովհաննու Մկրտչի· — Ի միջավայրս ձորահովտին յայնմէն՝ փարախաս 'ի Հարաւոյ Թօման գետէ վերեւագոյ կոչ Շուգայրու· գետ կամ գուցէ Շահայրու, նշանակ հնութեան և հայութեան, այլ այժմ թէ ոչ ասոյի՝ գէթ ասկաւաչէն· Քայս անուն կոչի և բարձր լեռան մի յարեւելեան հիւսիսային պարս անդրպատոյ Զափանոյ և հարաւային ձորակի ժամանգակի վերեւագոյ, որ կոչի որդ և Ջաղնա· և է իբրև 7850՝ բարձր յերեսաց ծովս· Քարեւմտեան հարաւային լանջս նորին՝ յերի Գարակէօղ լճակի կոչ փոքր գիւղն Ազ-գիւխակ (Սպիտակ եկեղեցի), զի են 'ի նմա ստերակք հին եկեղեցւոյ և գերեզմանք· Ջատ 'ի ասանէ ոչ նշանակի և չընդարձակ այնարչաչոյցս այլ չինաւոգի 'ի կոչմանս անձակ գտաստակիս·

Բայց 'ի գէպ է մտան համարել Արածոյ և գիսքրիկ ձորն որ 'ի հարաւոյ արեւելից Նորին 'ի Քիկանս Աբասպատոյ լերէն, յորմէ իջանէ Գաչպուղոյ ջուր և խառնի 'ի գաղտ, և անգէն աստաի գետանաոյգ, գուն ուրեք 'ի յորդ ատենան ժամանելով յԷրասխ· կոչի և Ալեի յանուն միակ գեղջ որ կայ 'ի ձորամիջին, և յետակաւ է 'ի Թաւ Թարոյ· Մերձ 'ի գաշատերանն կան գիւղք կամ հանգըստանք Գաւրանի անուանեալք· — Ցիչին գարձեալ ամսոյի գետգք 'ի գուտսն վէրխաստատոյ, որոց և ոչ գիտք նշանակին 'ի տոհատակս, Սարոյ· Թալատուտ· Շօր աստ· Ձաֆարլու· Ոռդուկ· Քէչալու· Ալպատատ· Մատրատատ· Ալիատատ· Ալի գրլ· Ալիգրատք, և կիւնիւրք·

ԺԱ

ՇԱՐՈՒԹ

ԱՐՈՒԻ՝ գրեաթէ յաթակից մաան է Ոսառանայ, և մեծի գաշաին ընդ որ ընթանայ եբաթ՝ գայեակ Աշրարաեան աչխարհի՝ յետ ելից իւրոց՝ ի խորձորոցն, չաւիղ հոդելով ընդ մէջ լերանց աչխարհին Աիւնեաց՝ յահնկէն կամ յաթեւելից կոսէ, և Աբաթաեան լերանց յանկէն՝ յարեւմտից, և խաղայ համարձակ ընդ հանդերձ մէջոց երկոցուն գիւաւոր քաղաքաց Հայկականն անառնեալ երբեմն Նահանգի Ոսառաց, այն է Երեւանայ և Նախճաւանայ, թերևս առնի քան 60 մղոն ընդ երկայն, իսկ յայնութիւնն անձամ յայժ, ե–10 մղոն։

Մեծագոյն մաան երկրին՝ որ է հիւսիսային՝ ի հնումն կոչէր Դաշտ Շարուրայ, որպէս և ցարդ իսկ կոչի Շարուր, և հանդերձ յետին գաւառ մեծի Աշրարատեան աչխարհի, և մաան սեփական Նահանգին Աշրարատայ։ Ա՛ր հին աչխարհագրին յատկեսիր բան նշանակի գաւառ գոլ, զի ասի «Դաշտ գաշտն մինչև ցՇարուր», կամ որպէս ասգ յառաջ տեսաք, Աշտոյ կոչին մինչև յայնկոյս Դաչտին Շարուրայ։ այլ վկայի ընդ գաւառս հանդերձել, այնու՝ զի նոցա բնա քիւ քանեցուն գաւառաց աչխարհին, որպէս յաճախ ասվարքիւնէ քեալ՝ ըստ բազմագոյն օրինակաց աչխարհագրութեան մատենիցն. և յայտնապէս պատմիչն Աշտրանոց յիշատակ առնէ «Շարուրն կոչեցեալ գաւառի»։ Ա՛յլ ոչ է մարթ նշդրտել ըստ նախնեաց զաճմանն ընդ երկայնութիւնն, առ՝ ի չգոյէ տեղեկութեան ասոցա։ այս յայտ է դի՝ ի Հա. կից էր Ոսառանից կամ Նահանգին Աբաւչատայ. ՝ի հարաւոյ՝ քան քէ ժամանէր մինչև ՝ի գլուխ Նախճաւան վիճակիւ։ Ըստ այսմ և այժմ՝ ՝ի սահմանաց Վէտիպատրայ ձգեալ հասանի ցկոյս վիճակ Նախճաւանի, այլ ՝ի հնումն լոկ ցկէս գաշտին, այն է ցկապանն Շարուրայ՝ համարէր մաան Աթրատատայ, իսկ անտի և անդր Վասպուրականի կամ Աիւնեաց վիճակիւք. երեցան եւս այսոցիկ մեծամեծ սխալարհայ Հայոսատանեայց գոլով միջասահման, և երեցան եւս ցանկալի վան քաջ սրգասարերութեան երկրին, երբեմն և մեծի միւի հակառակութեան երկոցուն նախարարական սխարհացն և ծանր ազետից եղեալ պատճառ, իրաքանչիւր յիւրն կամելով ձգել։ Այսմ սկզբնապատճառ ՝ի դէպ է զանգագիսկ գեան ասել զերասխ, որ երբեմն մերձագոյնս ընդ Հա. և ընդ Եկ. մաչէր ՝ի լերինս Աիւնեաց, և անշրպետ կալով Վասպուրականի բնական մասն գործէր զհարաւային կողմն գաշտիս, իսկ ՝ի հեռաւնան ընդ հարաւ և յարեւմուտս՝ Աիւնեաց պատչառագոյն գտանէր. վասն որոյ և յետ բաժանման մերկականն Թագաւորութեան Աշչակաւնեաց, ՝ի փոփոխել նախնի ազատութեանց և ՝ի վերականգնել նորոց տէրութեանց և Թագաւորութեանց, Սմբատ Ա. Թագաւոր Բագրատունի ՝ի սկիզբն ժ. դարու՝ Աիւնեաց իշխանին սեփականեալ գոյն՝ հանդերձ Նախճաւան քաղաքաւընդ որ գժգոհեալ Աժբանեաց տեառնն՝ Գագկայ, ոժանայր լերկոցուն եւս և կանգնէր Թագաւորութիւն առանձնակ և հակառակ։

Բովանդակ երկրաչէիք գաշտն հարթ հաւասար է, միայն գրեաթէ ՝ի միջավայրին կայ վերոյիչեալ կապանն կամ կիրճն Շարուրայ, զոր համարիմն սպառատած և սահմանաժայր հնոյ գաւառին Շարուրայ և սխարհին Աթրատատայ յայնմ կողմանէ. և է տղնայար իմն լերանց վայոցձորոյ (ընդ մէջ ձորահովիտն Արփայ գետոյ Նորին և միւսոյ եւս գետոյ, զոր հայոց տեսցուք ՝ի հարաւոյ Ա. բաժոյ), որ և ձգեալ հասանէ մինչև ցկիրառ, և ընդ մէջն կան անցք հանապարհի արքունի պողոտայիւն։ Քանուն Շարուրայ կոչի անձամ և ցածան Քեւ լերանցդ, Շարաւոտոյ, իսկ անցքն՝ Դաննու։ – Լեռանդագատեալ այս բնա-

կան բաժին է գառահօտ յերկուս վիճակս, ի Աստարակ ի հիւսիսոյ, (որպէս և կոչէր յառաջ քան զեւսեբացին ի Ռուսաց, զի ի նմա է համանուն ասանն, որ և համարէն գառահօտ գյխաւոր չէն), և ի Շարուր՝ ի հարաւոյ. քէպէտ և չունի սա գյխաւոր չէն յոյս անուն, այլ ի սմին բաժնի են յոլովագոյն և չինագոյն գեօղք այժմեան Շարուր վիճակի, որք ընդ բնաւ հանդերձ հանգրուանօք յերկոսին միանգամայն՝ համարին ըստ վիճակագրութեան իրեւ հարիւր այլ գրեթէ կէսն ամենի և անբնակ. և $^6/_7$ մասամբ բնակեալ յայլազգեաց. Զհիւսիսոյին վիճակն՝ զԱստարակ՝ արբուցանէ Ջամնախի գետակ. գհարաւայինն՝ Աբխա գետ վայոցձորոյ, իջեալ անտի և երեալ ի գաշտս՝ ճանդկեալ բաժանի յառաջս, յանթիս կղզեակս հասանելով գերկիրն. այլ չրաւեն երկրին գոյա յառաջումն երկրին՝ վասն աւազախիր բնութեանն, և հարկ լինի գարձեալ բաժանելով յայգուգոյս սպառել զԱբխա, և դիմել յԱրտահ, անտի եւս հանել առաս, որպէս առաքեալ էր երբեմն կախառնալ վերառաւել երեւանոյ, այլ թերակատար մնաց գործն. ձեռն էարկ և Շանգիրէ գառագապետ Շուշոյ ածել ջուր ի վայոցձորոյ և վարտնել զԱբխա, և անտի հանել առաս յառագումն հարաւային մասին Շարուր գաշտի. — Մնացաւածք հին գեզմանց կրատախոյ և նոր առաք Աբխոյ՝ գործեն բազում եղծիւրըս և ճահիճս, յորս անդք ապիւս և առաս արիզոյ, որ և մեծ բերք և վաճառ է երկրին, բազում խնամով մշակել. այլ յայտ է թէ և ապականիչք յառակաթեան ազոց և բուծիչք մոծակաց: Աւտառ են և անդաստանք բամբակի, յորոց ոչ սակաւ շահ է բնակչաց. ունի և արտասրոյս ցորենոյ, այլ և կնճիթ. միւս ևս իւզատաւ բոյս Գինոպիերոյ կոչեցեալ, զոր վաճառ ի լոյս կանթելի, զմիւսն ի կերակուր: Ընտիր են և խաւարտքն, Սեխենիք և Նռնենիքն, և ոչ սակաւ պղպեղաւոր ծառք. այգիք միայն Նռազեն, քանզի մեծ մասն բնակչաց մահմետականք են գինեասէրք, բայց ի մշակութեան ժիրք և խնամոք, որպէս և սակաւ Հայք բնակիչք նոցին: Թերեւս չիք այլ վիճակ յամենայն մերձաւոր սահմանս՝ նման Շարուրոյ բարեխառամ և բարերար՝ և ոչ սակաւ մի մասն անմշակ թողեալ. առ այս և բնութիւն երկրին և ջուրցն առատութիւն մեծապէս առաքէ, որովք թեթեւանայ տքնաջանութիւն երկրագործացն և երկրին. զի ոչ լինի հարկ հանդուցանել զհողն յետսակաւ ամաց՝ որպէս յայլ կողմանս, այլ ամս բազումս անընդհատ վարին, փոփոխելով միայն զցանն: Մեծ փոյթ և նախանձ է մշակացն վասն ջրաբաշխութեան, յորմէ և հարկ լինէր առեալ վիճմանց. այլ ի վաղուց անտի աւերութիւն է կարգել ամի ամի ջրպետս, զոր սրարացի բահիւ Մխիթայ կոչեն, որ մասնակարգէր ըստ իւրաքանչիւր պետութեան գիւղօրայիցն, և ընդունէր վարձս ի նոցանէ՝ առ տէրութեամբ Պարսից՝ իրեւ հազար ֆրանգ, զորմէ քաւ սպասարկի և հընձգապարկ առնուր: Միւս ևս պատճառք քաղաքութեան Շարաւոյ է բարեխառնութիւն կլիմային, զի ըստ նաւագոյն գոյել քան զկիւրան և զԱխալցաւան, մեզմագոյն և կարճագոյն ունի ձմեռն, յայտ է թէ և ոչ սխորժելի տօթ ամարայնի: Քայեմ մասին թուի թէ ի հնումն Շիրակայ նախանձորդ էր Շարաւր, և եթէ ըստ վաստակաւք ջանիցն հագուցեալ էր ժողովրդեանն առատս զնորագիւտ գործս և հնարս մշակութեան, այնքանութիւն նուագէր և արդիւնքն յաւելուին. միայն վասն բամբակի գրկեալ մեծաւն ջրաւարժ մեքենայք ի Շարաւր, որպէս և աւերմն ամենայնի բամբակի, որ ընտրելագոյն է քան զբուն տեզայինն անուանեալն Դարագօզ, զի և կարճաթել է, ըստ Տիւպոյի, (Պ. 5):

Բայ ի լեռնագաւառն յանդիպեալ երկոցուն ձորոց գառահօս՝ ոչ լոի Շարուր կոչումն յատկացեալ ի վերոյ տեղւոյ. չիք չէն յայդ անուն, և ոչ է յայտ՝ ծագումն նորին, այլ քաջ ազգային հնչէ հայ ականջաց, և իբրզդ ի մի Շիրակայն. քերեւս ի գտանելոյ զտրտ որպիոյ ցորենոյ, զի յառաւել առ մեզ նշանակէ հասուցեալ զերծանեալ նացին. կամ ի պտղակալանէն բնծայեալ՝ (չիրիյր) գեղեցկիկ նշանակելով ըստ արժանաւոյն: Բնական անուանն քերեւցաւ անանց Շարուրայ յաղագսն, ըստ բանից Խորենացւոյ (Ա. 1), « ի գաշտին որ անուանեալ կոչի Շարաւրայ ». այլ յաճախ և գրեալ միշտ Շարաւր գրի, և Մեհենեան Օրակերեան հայոմէ ի տեսականն « գաշտին Շարաւրոյ ». — Ոչ տակմ առանձին և ոչ բարձ իշխանական և ոչ այլ ինչ հին պատմական յիշատակ գտանի ի գառահօսերեւի տրքանի կալատժլինել, և ըստ բնութեան երկրին՝ ի մշակութիւն ենթականելոյ. ոչ նշմարին թնաւ ի նմին և մնացուածք հնութեանց. բայց միայն ասանդի, և այն ըստ երգոց վիպասանիցն Հայոց, եթէ Արտաւազդ որդի Բ Արտաշիսի՝ ի չինութեան Արտաշատայ ոչ գտեալ իւր տեղի ըստ հաճոյից քմոցն, « գնաց և չինեաց ի մէջ » Մարաց գՄարակերտ, որ է ի գաշտին որ անուանեալ » կոչի Շարաւրայ ». Միւս ևս քաղաք լսեցուցանէ մեզ սյսու բանիւ պատմիչդ. այլ արդ և ոչ միոյ երեւին հետք:

Աննանթացեալ ի հին պատմութեան մերում Շարաւր, երեւի յաւուրս արքայութեան Աբգարացւոյ՝ առանձին ամիրայի վիճակեալ. զի արքային այն իշխան որ անցեալ ընդ Գողթն և Ղահճաստան՝ երթայր ձեռն արկանել ի Դուին, գրառաբ էած, ըստ պատմչին Աթթռնենաց, և գգօրս Շարաւր գառահ: Բայց Հայոյն Աբգարայ Սմբատ Բ Թագաւոր, յամի 903 յերթալն ի Նահաձել զառագապետել իշխանն Աբուհետց, հանդերձ քաջարգումբ Աշտով Աթթռնենաց իշխանաւ, բանակեցաւ ի գաշտի առաւ. զի առ արտաքոյն գոյով Հոգապանդեցաւքն և զամիրայս Աբգարայ: Վասն գիւրի գաշտին առաշնուն հանապարշ գոյով ի նմին, անդամեն յառաջնոց գարուց՝ ընդ այն անցանէին, պատէս և այժմն, կարաւանք և ուղեւորք՝ յԱռաձեն Հայոց ի կողմն Պարսից կամ առի անդր. յորոց սակի յանուանէ յիշատակէ պատմիչն Սիւնեաց զհին այսր Դիտնարի Վ յայց արքայի ի գառնալն ի գրաւել Արզոն զանի, և զՏարայնի իշխանի էլանել ընդ առաջ նորա և պատուել զիրեաս: — Ի յետին գարս և յիշխանութեան Պարսից՝ առանձին իշխան կամ ասպատակ նստէր ի Առաջարակ, որպէս յիշէ և Զաքարիա Արկաւագ, պատմելով եւս զառագաստակ

1 Աստէս վկայէ Տիւպոյս. La plaine de Charoure... est ce qu'il y a de plus fertile en Arménie. — DUBOIS. IV. 5.

Քրդաց 'ի գաշտ անդր 'ի սկիզբն կոյս ձիւ գարու, յաւուրս առաջնոյ Պարսիկ կողմնակալի Երեւանայ՝ Ամիր-գիւնայ, և զորգւոյ տալա Թահմազայ անկանել 'ի վերայ նոցա, անցանելով ընդ վայոց-ձոր 'ի Գաշան Գէղիի, և հալածել մինչեւ յ'Ալպլու-Մէրայ, և անդ կանգնել գնչանն Քրդաց, և խոթելով ձգել գնաւս անդր և միւս անգամ կատրել. և ըմբռնեալ « զանձս 'ի մեծամեծ » ծացն և կնդկալ առաքեաց առ մեծ Շահաբասն, և նա » հրամայեաց մերկացուցանել և սրկանել առաջի առիւ » ծուցն' որս երթս' 'ի գլուխն գոբաց խրոց » ։ — Ձիշեւան 'ի պատմութեան սուս երկիցս' գաշան Գէղիի յայտ է թէ մնան է Շաբաթայ, ոչ գիտեմ յորում կողմն, որպէս և ոչ Ալպլու-Մէրայն, բայց թէ բնձ 'ի վիճակի Սատարակայ.

180. Բամնդակ գաւառս այս առ Պարսից իշխանութեամբ մնան համարեալ էր Նախնւանան նահանգի, այսպէս եկայ ընդ երկար և 'ի Նաւասանան Գաւառ. այլ առ մեզ յամի 1875 (4-16 ապրիլի) ասմանեցաւ լինել առանձին գաւառ զոգ ընդ Վայոցձորոյ և կոչի Շաբուր — Տարալաղըզ, զի ունի իսկ բնական զուգութիւն ընդ նմա, 'ի միում գետահովտի (Արփայի) գոլով երկոցան, այլ հանգամանաք գրիցն յաւուրց անտի նախնեաց մերոց գաւառացեալ. յեռանկողմն՝ Սիւնեաց, գաշտակողմն Ատրատոյ և վտպութականի վիճակեալ էր. Մեք ըստ նախագրեալ պատճառի՝ յերկուս սրսելիք վիճակս, 'ի Սատրան և 'ի Շաբուր.

Յառաջնում տիւթարչահամարի Գաւառս 'ի Նաւասանան երկրին (1830) ոգիք 8267 գտան 'ի բնիկ Շաբուր, յորս Հայք 1757, իսկ յամի 1873 համարեցան 24, 799 ոգիք, յորս Հայք 3424։ — Որոյն վիճակագրութեամբ այսոքիկ են գեղք Շաբուրոյ և քիւ տանց և բնակչաց նոցին՝ ըստ երկրորդ Նաւագին (1873 ամի). որոց որպէս վերագոյնդ յիշեցաք՝ մեծագոյն մասն են Թաթարք, նշանակեաք թ տառիւ, որպէս Քուրդք՝ Ք. և Հայք՝ Հ.

Աշխարհահամար Շարուրոյ ըստ 1873 ամի.

Գեղք	Տունք	Ոգիք	
Ագ-Ալիմէտ	108	710	թ
Ազիսոն	102	767	Ք
Ալաքլու	76	540	Հ
——	3	20	թ
Ալիշէր	87	817	թ
Ալիսորիկ	64	207	Ք
Ալտոյ Ապաղ	45	296	Ք
Ապալխա-խան	43	200	թ
Ապալխա-պէկ	26	143	թ
Ապադան	56	339	թ
Աքսի-քէնտ	10	71	թ
Բաբչի	15	80	Հ
——	47	252	թ
Բուսխան	145	1198	թ
Գարաճասանլու	81	652	թ
Գարապուրճ	51	319	թ
Գարասու	81	480	Ք
Գըշլաղ-Ապաս	56	437	թ
Գոմիկ	60	469	թ
Գուշճի Ջէմիրճի	166	1405	թ
Գաշարխ (Մուսուլման)	26	170	թ
—— Թարապա	34	158	Հ
Եալղուզ աղաճ	20	88	թ
Ենկիճէ	163	1095	թ
—— Ապաղ	71	584	թ
Ջէյվա	55	405	թ
Թազաքէնտ-Ջօրթիւլիւ	40	304	թ
Թազաքէնտ-Յարտարապատ	40	452	թ
Թումանլու	46	328	թ
Թօրուլ	118	1001	Ք
Իպատուլլահ	35	258	թ
Իալաճ	76	513	թ
Իանլըխալար	84	765	Հ
Լախդա	136	939	թ
Լահմէտ-Ապադուր	11	71	թ
Լահմուտ-քէնտ	100	546	թ
Լուղանլու	81	555	թ
Լուղանճուկ Մէհրապ	20	130	թ
Լուղանճուկ (Մուսլիմ)	16	127	թ
Նորաշէն վերին	143	820	Հ
—— Պաշ կամ Յտորին	50	311	թ
Շահրիար	119	867	թ
Ջանախճի Նոր	74	674	Հ
—— Հին	41	176	թ
Ջարչիպօղան	103	691	թ
Ջամախճուր	90	638	թ
Պապաքի	24	162	թ
Պուրալի	60	540	թ
Պօռօլան կամ Պուրալան	30	404	Հ
Ռէղանլը	31	104	թ
Յատարակ	387	2874	թ
Յարազլու	28	276	թ
Յարխանլու	17	117	թ
Յարտարապատ	24	557	թ
Սիաղուտ	22	214	Աստ.
Տուտէօքիլէն	104	584	Ք
Վայխիր	44	308	թ
Վարմազլեար	82	686	Հ
Տէրվիշէր	33	178	թ
Տիատին	40	300	թ
Տուռանկա	95	728	թ

Քաշխա	34	304	Հ
Քարխուն	56	409	Թ
Քեաբխմպէկլու	98	1030	Թ
Քէշդաղ	39	277	Հ
——	16	177	Թ
Քիւլթէփէ	60	628	Ռ
Քիւրտ Լօմէր Հին . . .	49	430	Ռ
Քիւրտ Լօմէր Նոր . . .	53	493	Ռ
—— Միջին .	48	225	Ռ
Քիւրտլու	77	514	Թ
Քիւրտքէնտի	63	421	Թ
Քօսաճան	35	272	Թ
Քօրչուլու	41	187	Թ

Ա. ՍԱՍՈՒՆ

182. Յաւուր սա 'ի վեր անդր՝ հիւսիսային մասն լինել ընդարձակ գաւառի հնոյն Շաթուրոյ. ըստ նորոցս՝ միջնաշխարհական է վեհաց և Շաթուրոյ, և ըստ փարչութեան՝ առաջնոյն յատկագոյն. բայ 'ի գաշտէն ունի և մասն մի գլեռնակոզմանն, գնորահաւիան Զանախէր գեղոյ, որ և Թուխ ինձ ծանուցեալ և հին անուամբ նշանակեալ 'ի հին աշխարհագրէն այսպէս. « Շաթուր գաշտ, ընդ որ հոսի գետն Արտանիկ, առ Մարւնայ քաղաքաւ. »։ — երկու կարեւոր անուանք և տեղիք. գետն՝ Թուխ նոյն ընդ այժմուս Զանախէրն կոչեցեալ, այլ անուանքն փոքր 'ի շատէ երկրայականք, այսինքն ազաւաղեալ Թուխն. առաջինն Թերեւս էր Արտանեական կամ Նմանագոյն բնչ. իսկ երկրորդն զարթոյի Մրուան անուն յիշեցուցանէ, այլ քան 'ի Մրուանայ ասպիսինէ որ ամենաշէն և Աւարանեան մեկակոյի. Քող զի և յաւելուած աշխարհագրութեանն երիցագոյն քան զնորա ժամանակն Թուխ. էր 'ի Հայս և մերձաւոր առհմի Մրուանեանց, այլ ոչ գիտեմ յայսմ թէ յայլում գտանն բնակեալ։ Որ զինչ և է անուանն, քանզի և քաղաքաւեղի այլ չերեւի 'ի գաւառիս, մարթ է կարծել զայն զնոյն ինքն գԱւտարակ, առ որով կամ ընդ որ անցանէ գետն Զանախէր, և ըստ աշխարհագրին բանի՝ «անցանելով 'ի հարաւ' խառնի յԵրասխ», նթէ ոչ խորասոյզ լիցի 'ի գաշտին։ Թէպէտ և Հայկական Հնէ անուն ասանիդ՝ բայց առ Նախնիս ոչ լսի, այլ առ յետին պատմի Զաքարիայ. Թերեւս և 'ի Պաբմոյ լեզուէ առեալ իցէ կոչումն, նշանակելով գեղեցիկ իմն (տիեզերս), կամ Դաւան ըստ այլում[1], որպէս և Շաթուրն. որոց, որպէս վերագոյնդ ասացաւ, առանձին կոզմնակալ խան նստէր անդ, ընդ այլոց միրձակոյ նահանգապետաց յիշեալ 'ի Զաքարիայ պատմչէ ընդ ժողովեալսն յԵրեւան 'ի խորհուրդ չինութեան երկրին, յետ մեծի ժաժին (1679)։ Սակաւ ամք յառաջ քան զայն (1673 'ի 10 ապրիլի) էանց ընդ այն Շաթուէն ուղեւոր, և կոչէ Աստուածկ առան մեծ, և իբր մայրաքաղաք գաւառի միոյ Հայոց Շաթուր կոչեցեալ, յորում բնակէ ազգսան երկրին[2]։ Արդէ անգղիացի 'ի սկիզբն կոյս գարուս 'ի միջնձեան 'ի Սասուրակ (զոր Sadrek գրէ), տեսանէր վրանս սպիտակս և գորմնայր. և հասեալ ծանեալ զի կատեզէն առաջաւոր ննջասրանաց էին 'ի վերոյ ասենոց 'ի զգաչութիւն խոյթասոյ մեծակոյ, զորս կատարէին անգ և սրպազիք բանեալք 'ի բարձանան։ Այլազգ իմն դիտող Քէր Բորդըրի յետ սակաւ ամաց՝ յանցանէին ընդ այն (23 Հոկտ. 1819), որք երկու սպանանէրն իժ մի մեծ՝ (Զաբ մի) կանաչագոյն սեւապիսակ, որոյ այն բնչ կլեալ էր կաքաւ մի ազի, զոր և քարչեալ հանին ընդ բերանն[3]։ Գեղեցիկ կոչէ նա զգեստաւորանն 'ի սոսրասս բլրոց, որպէս և է իսկ հետք 'ի գաշտաբերանն, և 'ի վերոյ այգեաձի պողոտային՝ ուր և իշնէաս սարշանգակաց, գրեթէ միջնաւանման կրեւանայ և Նախճաւանայ, յերկոցան հետ հաւասար հեռի գոլով հանգոյցս չորս։ Բնակիչքն մահմետականք են. 'ի սկզբան նահանգանն 'ի Թուսաց 140 տանք էին, այժմ թուի թէ չիցեն նուազ քան զ100։ Շուրջ զաւանան ուրեմն ընդարձակ արտորայս և պարտէզս, սոսղեալս 'ի գետոյն և յերկուց աղբերաց՝ որք 'ի լեռնոտանէն իջանեն յերից հիւսիսոյ աւանին։

Սակաւ չէիք նշանակին 'ի հասի գետոյն, որպէս, փարատեալ 'ի Հ. եկ. Սասուրակոյ 'ի մեւոս գաշտին՝

1 Բաֆֆի, փորձ աշխարհ. Ռ. Ի. 250։

2 Un grand bourg nommé Sadarec: c'est comme la capitale d'une contrée d'Arménie nommée Charour: le sultan de la contrée demeure en ce bourg. — CHARDIN, II. 303.

3 Զերկոցան հաւ, գեռնոյն և գոհոյս՝ որ հաշակեալ են 'ի Շաբաթ, պատմէ Զաքարիա (Ռ. 15) գեղս ինչ, որ ըստ Անգղիացւոյդ հաստատէ անաչառ լինել անկարգն զի ասէ 'ի գաշտին վերին. 'ի լուանալ ոտից 'ի կարասանէն գոտս՝ հարկաւ յոտէ. ասժամայն պրկեալ կապկաս չրնկերացն, զի բերքն գրասս բառնալ առանել գնա 'ի գիւղ. այլ միւոյքն գոտքնալ նոցա՝ բաժնել էր այլոն. զի բաղմութիւն պիծակոյ հաւաքեալ 'ի վերոյ վերին՝ ծծկեցին զնոյնն և զիշատ ուտոյն, և կարգ եղեւ հետ գնալ ընդ բնկերացն։

Աղի հանգրուան կամ գեօղիկ. ՝ի վերնակոյղին ձորոյն կայ միակ մեծագոյն գեօղ հայաբնակ՝ Ջանսիմի Ղար, յորմէ և գետն կոչեցաւ. — ՝ի հիւսիսակոյղին՝ փոքրագոյն գեօղ կամ հանգրուան համանուն (Հին), որ և Ղօրդուն կոչի. և գրեթէ կից է ՝ի մեծ հայաբնակ գեօղն Քոչիսա, յորմէ կոյս ջրոյն, այսինքն յարեւմտակոյղին, յորում կողման մշտնաւ բացագոյն՝ Քէչիշ-վերան, նոյնպէս հայաբնակ, հանգերձ եկեղեցեաւ. և ՝ի սարին արեւմտից՝ Գուրայի կամ Գիրայի փոքր գիւղ Հայոց ոտ խաչ լերանց, ուր և աւերակք հին եկեղեցեաց: Ի սոյնս ասցս երկու մշտնաջ կամ աւելի յեզր ձորոյն՝ Գարայէկլի աւերակ գեօղք երկու. յորոց յերից հարաւոյ՝ Տէմիրճի կամ Ճաֆարլար.

Ի գաւառին ոչ սակաւ գեօղք են մանուանդ քէ հանգրուանք, մերձ յԱլբասիս, սկսեալ ՝ի հիւսիսոյ ՝ի սահմանաց անտի վեղիոյ ցկապանն Շարուրոյ ընդ հարաւ. Ալի Ալոյ, Սիմի, Շամի, Զարլի, Ֆախլի Մահմուտ, Գարայար, Հաճի Գեհրամ, Հաճի Ֆաթիր, Մամքուճի, Նաստիր Ալա, Միրզա Մելիքլի, Նամի Ալոյ, խաւրի, Միրզա Ալա: Ի սպառատ լեռնագաւոյ կապանին Շարուրոյ յարեւմտակոյղին՝ սակաւ ինչ միջոց է ազատ ցգետն Երասխ, և է ՝ի նմին հատ անտի հանապարհի որ կոչի յանուն Պարպլու հանգրուանի և ամրոցի. որոյ հանդեպ սուղ ինչ ՝ի վերոյ յայնմ կողմանէ Երասխոյ (յալճին) կայ այլ ամրոց յանուն Գարատաւ գեօղիկ. որ ի ջնջել ՝ի Պարսից բարձանց յԱԼ. Հա. Մասեաց և յԱԼ. Հր. գաշտին վեցհոյ մինչեւ յամրոցն յիշեալ՝ զուգահեռական մեծի գետոյն ընթանայ, հապճ երկու մշտնաջ տարածեալ, կղզի իմն երկայնաձեւ. հախճախաւտ գրծելով ընդ նմին, որ և մասն համարի Պատարակոյ գաշտին. յորում գիւղիկք կամ հանգրուանք բաս ընթացից գետոյն՝ են, նախ Պարսյան կամ Պարսյան, Քէնճ-Խասյա (Հինգ աւերք), Թաւրանքլիս, և Թաւրան ամրոց, Ալիքլի կամ Ալճիզ, Գելեհերիքիւն ամրոց, և այլք եւս.

— Աւյսոցիկ ամենեցուն անուանք ինքնին յոյս ածանն՝ եթէ բովանդակ յայլազգեաց չինեալ և բնակեալ են, յաւուրց տիրապետութեան ոչ յիանայ Պարսից միայն և Թաւրից, այլ և ՝ի ժամանակէ անտի Աղէքսիկեանց և որ յետ նոցին խոյանան Թաւրքմանաց.

Բ. ՇԱՐՈՒՐ

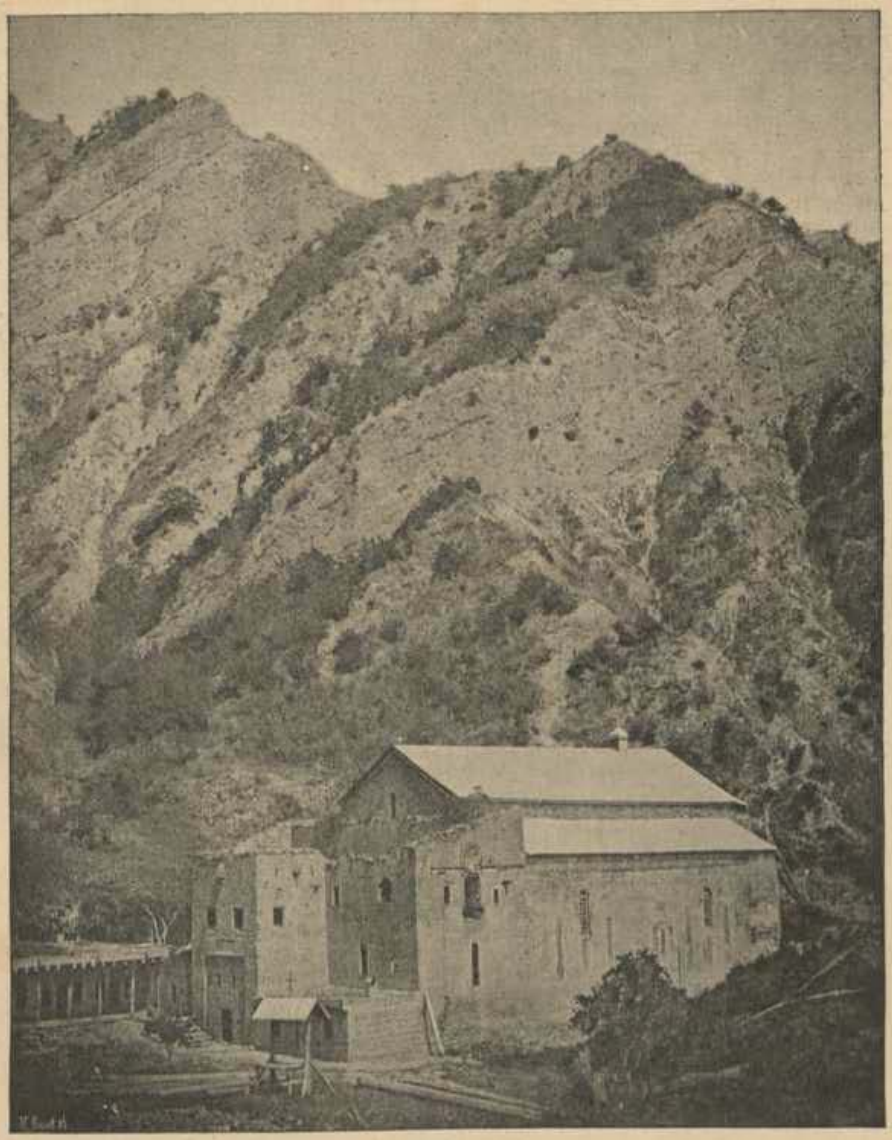
182. Հիւսիսակոյղին այժմեան վիճակի Շարուրոյ՝ որ անդնդմէջ ՝ի հարաւոյ կրճին կայ, սակաւ ինչ ամայի է. ՝ի սոցուստ լեռնագաւոյն կայ Շարուրի աւերակ գեօղ. յոր անուն նոյնպէս և այլ հանգրուան աւեր յարեւելակոյղին ՝ի վերոյ արգանի պողոտային. և ՝ի վերոյ քարայլոյ պարիսպք լքեալք մեծի այգւոյ, զոր կոչեն Շահպուտագ պարտէզ: Ի Հր. ասցս է գեօղն Ջէմիրճի-Գաչէնի, կամ երկու մշտնաջ ՝ի Հր. Շարուրեանց ստ. երասխոյ կայ թագաքլնա գեօղ փոքրիկ, և կիսով փարախաւ մերս եւս և մեծագոյն Լորքիւին թագաքլնա. ստ. արամ ՝ի Հր. կուսէ յեզր երասխոյ՝ ամուր պահակատուն Թուրայ: Մշտնաջ կամ սուղ աւելի ՝ի բացեայ յԱլից ասցս ստ. երասխոյ կան Գարադուրձ գեօղ, և մերձակից նմին Ագ Մանգիա. յարեւելից ասցս փոյթ գեօղ. — յԱԼ. Հա. Գաբրագրիճ՝ Մոխդ. և ՝ի ասցս ԱԼ. Հր. ՝ի վերոյ արգանի պողոտային՝ Զէյվա Ջանկա. — յԱԼ. ասցս և պողոտային՝ Լաքիքլնա (կամ Ագիքլուճր) փոքր գիւղիկ, որում մերձ և մերձագոյն եւս ՝ի վերոյ Արփա գետոյ՝ կայ վերին Նորաշէն (Նորաշէն Խոխա) որ և Հայ-Նորաշէն. հուպ և հանդէպ Համլաշը Դիզա գեղ՝ որ յայնկոյս գետոյն (յահեկէն). այս գեղ բազմաբնակ է Հայոց Թեամբ՝ 150 կամ աւելի տունք, ցեկոյ անտի գաղթականաց, որք կառուցին ակեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնի, յամի 1856, հաստատութեամբ Քահանաներ Սարգսեան Ջանկեազարեցւոց. ՝ի վերոյ գրան եկեղեցւոյն արձանագրեալ է.

Շինեցաւ եկեղեցական գուռս այս ծախիւք Երեւանու բնակչի ազնուական Ստեփան Աղա Գրիգորեան Եղիազարեանցի յիշատակ:

Արձանագրեալ են և այլոց ստատրոյոց անուանք, կոյ յերի գեղջ ՝ի վերոյ հանապարհի տուրհանգակաց՝ մատուռն մի յանուն Ս. Միհնայէլ, նորակերտ ՝ի վերոյ Հնոյն, որ և ախոռատեղի համարեալ: Մշտնաջ հեռի ՝ի հիւսիսոյ կուսէ ՝ի վերոյ քարայլոյ կոյ Գալէնիկ ստուերակ թերդի և բնակարանաց լքելոց:

Խոր կիսով փարախաւ յարեւմտից վերնոյն և հուպ ՝ի Զէյվա՝ ՝ի վերոյ արգանի պողոտային կոյ Ստորին Նորաշէն (Աչիքիա), որ յամի 1875 ընտրեցաւ չինաշխարհս համօրէն Շարուր – Գաբալոցոյ գաւառի, և նեստ պաշտաւնէից, վասն որոյ և կոչի Պաշ Նորաշէն, այլ գեղ եւս սիրգն առնու յարգացման, և բան պաշտաւնական աւե-

դի հանաբի ցարդ Դաշտարխ գիւղ, որ յԱԼ. Ընդին կայ փաթաթուս բացագոյն՝ ի վերոյ պղտոտային։ Ընդ ԱԼՂ երկոցուն ոտս ՝ի վերոյ յորդագնաց Հասանաց Աւրփայ՝ արկաւ յամի 1876 Հայկակաց կամարՂ երկաթեայ, երկաստանաձկենաց, իբր 90 Ձափ երկայնութեամբ, առ ստոյգ վէրին (Խլիա) Դաշտարխ գեղջ. — Ի կիսատեր կարաւանատան Ղորաչինի գիշերօթեայ Շաբաէն յամի 1673 (10 ապրիլ)։

174. Լկնպեցի վէրին Ղորաչեն գեղջ.

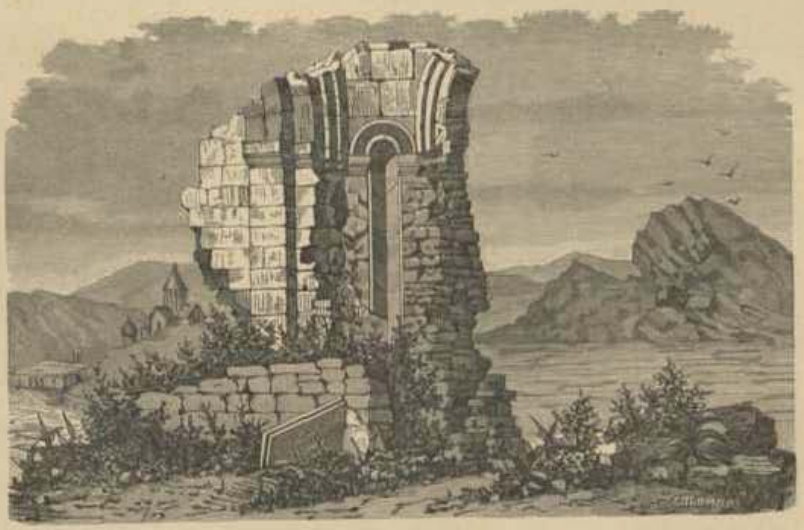
Ցարեւմտից կամՂչն և Դաշտարխայ կան գեղջ Աստղանաւոյ, Աւգանձուկ Միհրապլը, և Աւգանձուկ Միհրպա Մկոյիւ, Տատուանկա, Փարխաւն, Շանդիրար. և առ գետափամբ Լրտսխայ՝ Քարչուղա Հանգերձ Հաստանաւն պահակատարք, և մերձ նոցին Աւգանկը.— Թևմիրապատ յայնկոյս գետոյն, և Ալիչար Հանգերձ պահակատարք Հատ ՝ի ԱւգանՂը. որոյ յելից և ՝ի Հր. Շահբիրապ մեծ և այգեՀատ գեղաւանն Լճկիձ որ և

կապուտ–Մազրա կամ Մազրա–կապուտ։ Ընդ մէջ ասրա և Արփայ գետոյ կայ Զօռախթուր. ’ի Մ–Հր. նորա Ար–պագան. և ’ի սորա Մ. ստ. Եղռախառ՝ խոյտ, ստ. որով չհաձոյքուրն Պարտ գտրատաղ և պահակատան, և Պա–պայի գետակ։ Յարեւելից սորա և Արփայ գետոյ՝ մերձ Նմին Ոհագուր գետ, յորում բաց ’ի մանհմէ տականաց բնակին 25 տան Քազդէացիք հաոմէականք գաղթեալք ’ի Ամասատոյ[1]։ — ’ի Հր. Նորին ստ. գետեզերք Ար–փայի փոքր գիւղք Քոստան, Այոլխա–Մէնմէտ Ալի–պէկ և Այոլխա–Գալդ–Ալիխան, և Յետից նոցա ընդ մէջ գե–ւոյն և պազատային են երկու հայաբնակ գետգիւղ՝ խան. լըխլար, յորս տունք իրր 90, և Բարչին։ — Յարեւմտից սորա յահեկէ Արփայի են գետգիւղ Այոլու հայարնակ, Էոլդուզ կամ Էլլիւզ–ատամ, վէրնագետր հայարնակ, Ագտա–գիւղաց հանգրուան, խոտատեղեաց, Արատ Էնկիհէ. խակ յաջմէն (յարեւմտից) Ջևվրիլէր, Քէշդաղ կամ կէչ–տաղ՝ հայարնակ, Մ. Ղառադաժժիլ եկեղեցեաւ. և ստ. խառնըդոլք Նորին Յկրտաւ՝ Գարապատակը, ուր և պա–հակատան Ռուսաց յառաձ Շարուրոյ. որոյ Հանգիս–պոյ յայնմ կողմանէ մեծի գետոյն կայ ուխտակ Շուրի գեղջ, և Հան անցի ստ. եռակ։ — Ասի միշտ ցուտրտ Շարուր գաւառ ստ. գետեզերք Երասխոյ, են կիսով փարատեալ ’ի Հր. Գարաշատանէնոյ՝ հին մոքրատունն, Տիտահի գետգ և պահակատան, Թազակենտ հասակ գետգ. և յերկոցան սոցա մինչ մինս եւս Հան անցից Երասխոյ։

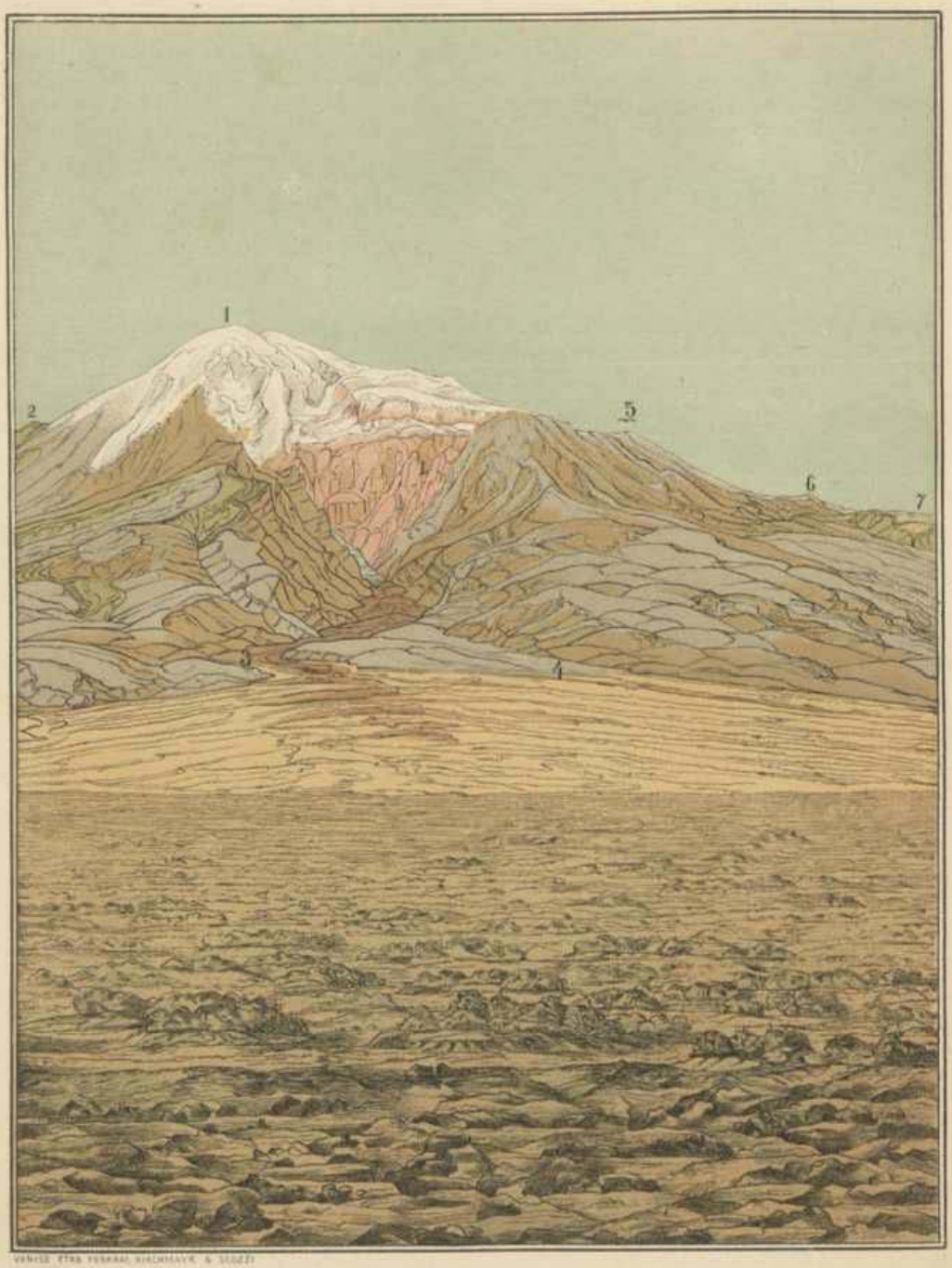
Ի գաշտամիջին՝ փարատեալ Յետից Արատ Եղկիհէ՝ Թուխարու, որում ստ. երկ Յետ. վայխիր, և միւս եւս փոքրիկ գետգ վայխիր Իւղիա. յորմէ մղանտ ’ի Հր. մէ–ծագոյն գետգ Բուտհան. և ’ի Հր. սորա ստ. պազատային միւս եւս վայխիր լքեալ. որոյիսկ տեղիք գոն և ’ի սահ–մանս ամսոյն և խոպան դաշտին ընդ մէջ որջոնի պազա–տային և լեռնատանց Վայոցձորոյ, յորոց ամէն Ուրան խաչուրս երկու մղոնաւ ’ի Հր. Եւ. Բարչնոյ։

Զատ ’ի ասյանէ նշանակին և այլ գետգք ուխրակք և ամայիք, զորոց ոչ գիտեմ գիրս. և են, Հաճի Գարա, Ջամրատա–Արխի, Պոշա? գրյուղը, Շատան մեզրէ, Քիւրջ–ան Պայտ մեզրէ, Էտվրան մեզրէ, Գանիաքենտ որ և Ջևվրէի գրյուղը։ Գարձեալ և չէն կամ բնակեալ գիւղք Մահմանիկա–Պատիր, Զորչի–պօղան, Ապատատապատ և Գարաուկու, Թերեւս ասանց անուանք չիցեն սոյնպէս։

1 Ոգիք 225 քան Քաղթեամուրց յամի 1877։ Նորէն քան վի–հակագրքեան 1850 ամի Նշանակէ ’ի գեղջս 17 տան մահմետա–կան. 28 տան Հայ (Քագդէացի)։ խակ յամի 1873 Հոմարեկին 24 տան Թաթար. 22 Ասորի։

Ցուրբակաց Աճոյ։

Ա. Ի Ա. Գ Մ Ա. Ս Ի Ս

1. *Կատար Մասիաց.* – 2. *Ձախ ծրտրաժակ.* – 3. *Հին Ակոսք.* – 4. *Նոր Ակոսք.* – 5. *Կոյղ Բաստրի.*
6. *Յասնաձոյտ.* – 7. *Դաշտ (Զիլր) յանի.*

ԺԲ

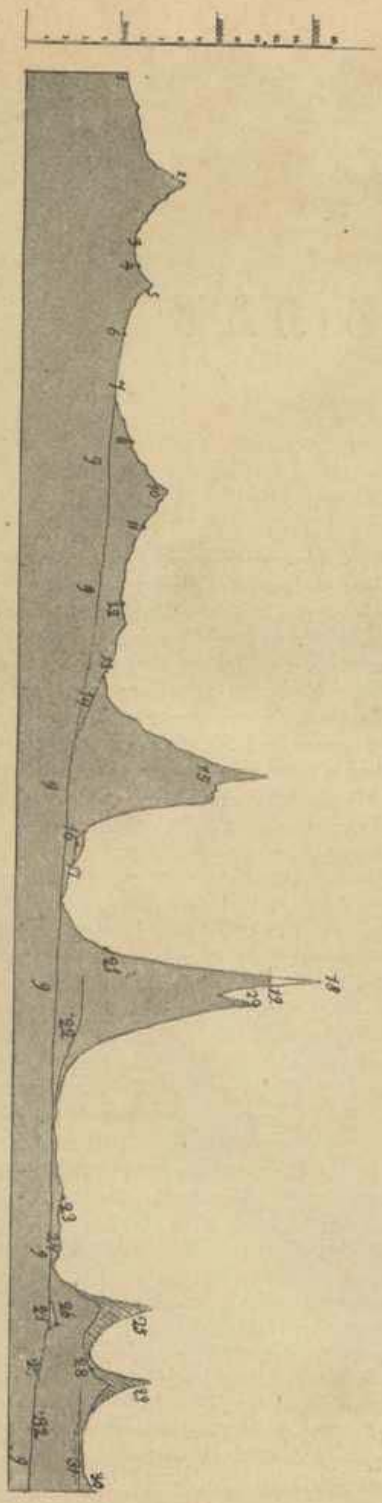
ՄԱՍԵԱՑ ՈՏՆ

ԱՆՈՒՆԷՆ յայսմ լերինդ վերջ գաւառս, յորում առաւել բնական հանգամանս խնդրելի իցէ քան պատմական. մանաւանդ զի գրեալք իրաց միայնակ զանգուածաց լեառնն Մասեաց ընդ զեփիւռեանցն իւր գաւառ, և չունի հանգոյն կերպարանագրի զազգային Աղտգածոյ՝ ընդարձակ կողմանս, և ոչ չէնս անուանիս. Թուխ իմն չուա հասնիցեալ նմա վերոյ Նախնի ազաւրհասաժին տերանց՝ փոխանակ յայնոսիկ զանգուածական բարձրութեանն. և քէպէս լեառնն քան զԱդտգած և քան զյոյսվս՝ ի վերոյ իսկ ազաւրհիս մեծամեծ լերանց՝ ամփոփագոյն է և ոչ լայնանիստ, բայց և ոչ իրրեւ կոթող մի հատուածապէս մեկնեալ անջատեալ յամենայն կողմանց, այլ յաւէտ ասպրիճեալ ընդ հիւսիս արեւելեան աշխարհն, անդ գործելով գրան Ոտն Մասեաց. մինչ յարեւմտից շարախառնի ընդ Հայկական լեռնագաւառ, իսկ ի հարաւոյ անջատագոյն և ամփոփագոյն գոյով ի գաշտագետացն՝ պատճառի յայնմ կողմանէ կոչի՝ Թիւլունք Մասեաց. առ որով է Կոգովիա գաւառ. և առ նովաւ ի Հր. Եղ. Աբուազ. Յհից՝ Շարուր և Ոստան, ի հիւսիսոյ ընդ արեւմուտս խառնելով Մոգազ, Կոտայք, Ձակատք. յարեւմտից՝ Ծաղկէտան և Կոգովիա. և ինքն գեան կրասխ՝ ձեւելով գհիւսիսային արեւելեայ սահմանն՝ անջրպետեալ ընդ գաւառս սուս և ընդ Շարուր, առաւաք իւրովք արբասյանելով զմերձակայ եզկրան, զոյն ամենայն Թոզեալ ի մասս ուսոյմիւն գեաւակաց և վտակաց ի նմին ինքնէ ի Մասեաց բղխեցելոց, զորոց և զաւելի և զանկորուստ մասն ժողովէ գաղեալ ի ծոց իւր զնգերրք յիշեցելոց գաշտին։

Գլխաւոր և գրեանք միակ գեա գաւառիս է Գաղատաւ կոչեցեալն այժմ, յարեւելից հիւսիսոյ բարձանց մեծի լերինն բղխեալ ի վերոյ քան զԱկաւ, և զաւազինն իջեալ ընդ հիւսիս, ապա գաթնալ յարեւելս, և իրրեւ զաւազհեւական կերպարանս ընթանալով ընդ հարաւ՝ անկանի ի նոյն հանգէպ խալիսոյ և Ցէվելի գիւղից։ Ալք ի վաղկաց կամ ի սա խառնին, և կամ ոչ ժամանեն յայլ ջուր, այլ յատազաս երկիրն առնեալ ապաւին։ Ի սոցին սակի Թուխ և Ցամրատայ գեաւակն որ ի Թիկանց երկոցուն Մասեաց՝ ի հարաւոյ կուսէ խաղայ ընդ արեւելս յԵրասխ կոյս, առանձնակ իմն վիճակ փոքր կազմելով, որպէս Թուխ և ի Հեռուն, զոր յետոյ յիշեցաք։

185. Նկարագիր բնութեան գաւառիս ըստ վերոյգրելոցս թողանդակի ի լերինն, կամ ի լերինն, զի կրկին են Մասիք, և յոյն սակս յոգեական Թուով կոչի, Մեծ կամ Աւազ և փոքր Մասիս. սա ոչնայսրաւք գնատագոյն լերանց՝ կոչի ընդ Մեծին, ի հիւսիսոյ արեւմտից, յայլոց կողմանց նման նմին և առանձին և չնջնաձեւ ամբառնայ. ատրակայութիւն երկոցուն այսոցիկ գագաթանց՝ օդաչափութեամբ, այսինքն ուղիղ գծաւ իրր վեց մղոն է, կամ բան մանրագոյն հաշուի Ֆէօտորովի չափս կանի՝ 35, 064'. իսկ զանազանութիւն բարձրութեան գագաթանցն՝ աւել քիչ պակաս 4000'; — եւ քանզի գրագիրութիւնէ է բանս, և Մասիս բարձրագոյն կէս է հանրէն Հայաստան աշխարհի, առ ազգս իմն հանելուս ականն ցուցանեմ հետեւեալ նորին և այլոց մասանց երկրին, յանդիման առնելով գաւառագրիս պատկեր բարձրաչափութեանց՝ երկրագրական գծի միոյ, ի հիւսիսոյ արեւմտից ընդ հարաւ արեւելից, ի Բաբերդոյ մինչեւ ի Գաւիրժ, (որ է գոգիր բովանդակ երկոցուրիւն երկրիս), ունելով ի միջակին գերկասին հակոյ հասական գԱրագած և գՄասիս. զոյոց՝ և զայլ ամենայն սեղեաց գչափ վերացմանն յերեսաց Ծովու՝ ցուցցէ քաղաքական ամառչափիցն Թուահամարոք նշանակելոց՝ յերեր սոխատակին. և յոյս լիցի, օրինակ իմն, զի կատար Մասեաց բարձր է իրրեւ 16, 000', իսկ սասան Մեծրի իրրեւ 4500' միայն։ Ըստ իրականին բարձրութեան՝ ձեւագրեալքս համեմատին՝ որպէս $\frac{1}{160,000}$, իսկ ըստ երկարութեան երկրին որպէս $\frac{1}{300,000}$

175. Բարձրադիտական քարտեզ Արտազայ.

ԲԱՐՁՐԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆՔ

Արտազայ Աչխարհի եւ սահմանացի,
Ըստ գծի ձգելոյ ի Հ. Մ. ——— Հր. Ել.

---

1 Բարերդ.
2 Լեռնանցք Թաղտեաց.
3 Դաշտ Կարնոյ.
4 Կարնոյ քաղաք (Էրզիռում).
5 Տեվէպօյուն լեառն.
6 Հասանկալա.
7 Դաշտ Վերին Բասենոյ.
8 Գարաուրդան.
9 Երասխ գետ.
10 Լեռնանցք Մեծրաց (Ծօղանլու).
11 Զիրփագլու.
12 Կարս քաղաք.
13 Աղի.
14 Ախուրեան գետ.
15 Արագած լեառն.
16 Էջմիածին.
17 Երեւան.
18 Կաւար Մասեաց.
19 Յաճման Յառամանեաց.
20 Փոքր Մասիս.
21 Ալագեա.
22 Պայէզիտ.
23 Դալեցաւան.
24 Ջուղա.
25 Քէմպուճ լեառն.
26 Որդուատ.
27 Քարավազք Երասխայ.
28 Մարանդ.
29 Մուշամպար լեառն.
30 Գաւրէժ.
31 Որմեայ ծով.
32 Մեղրի աւան.

185. Ըստ աւանդութեան՝ ոչ ըստ հաւաստեաց՝ յանուն Ամասիոյ Հոյկազն նահապետի կոչեցեալ է Մասիս. այլ հետաքննական ևս է աւանդութիւնն՝ որ լսի ցարդ, եթէ փոքր լեառնն կոչեցեալ իցէ ի հնումն Սիս, և աւագն՝ Մա-Սիս, հանգոյն այլոց հին անկեալ զուկից, միայն Մա մասնկամբ և միացոյն ոչ: Զի ոչ միայն ի գաւառս իշխարս կամ Այրարատեան աշխարհի, այլ և ի բոլանդակ Հայս, անուն կամ անգի նշանաւոր քան զլերինս այսբիկ, զոր և մարթ է բոլանդակ Հայութեան նշանակիր համարել, որպէս և անուն իսկ ի կամիցն պատկերակերպել զազգ մեր կամ զաշխարհ: Իւր և տատապնեայց քան զայգ այլ անուն ծանօթագոյն լերկրիս մերում, մանաւանդ զի ոչ միք Այրարատեան լերինս գիտեմք զասին, Նոքա՝ յորմէ հետէ սկսան հետաքննել զՀայաստան, ըզբնաւն իսկ զլերինն զիրիսին Համարին և կոչին՝ փոխանակ Մասեաց՝ Մինծ և Փոքր Ազարատ, որ ոչ տուգի ըստ նախնեաց մերոց և ըստ Ս· Գրոց· զի Ազարատ անուն է երկրին կամ աշխարհին, և ոչ յատուկ այսմ կամ այլոց լերին· և Ազարատեան կոչին որ յերկրի անդ լերինք, ընդ որս և Մասիք· Ոչ այնքան նշանաւոր բարձրութիւն լերինն[1], որքան համաչափութեան համիրաւ Ջրհեղեղին, սահեալին ի միում հաւասարչափ ի Ս· Գիրս՝ զայգ միւսանգամ մերոց լերին և ազգիս· և թէպէտ ոչ ըստ Ս· Գրոց և ոչ ըստ արտաքին պատմութեան մարթ է անդրկոյց համարել զդադարել մարգամեցոյց տապանին ի լերինս յայսմիկ Մասեաց, այլ զի և ոչ փոքր հաւանութիւն կրէ, (մանաւանդ զի ասոյգ խաստովանելի է

176. Մասիս.

այլոց լերին· և Ազարատեան կոչին որ յերկրի անդ լերինք, ընդ որս և Մասիք· Ոչ այնքան նշանաւոր բարձրութիւն լերինն[1], որքան համաչափութեան համիրաւ Ջրհեղեղին, սահեալին ի միում հաւասարչափ ի Ս· Գիրս՝ զայգ միւսանգամ մերոց լերին և ազգիս· և թէպէտ ոչ ըստ Ս· Գրոց և ոչ ըստ արտաքին պատմութեան մարթ է անդրկոյց համարել զդադարել մարգամեցոյց տապանին ի լերինս յայսմիկ Մասեաց, այլ զի և ոչ փոքր հաւանութիւն կրէ, (մանաւանդ զի ասոյգ խաստովանելի է զնախա տապանին ի Լիրինս Ազարատոյ, որով իմանին և այլ լերինք երկրիս Հայոց), իբրեւ հաւարակաց կարծիք կամ սովորութիւն եղեւ, մանաւանդ ի վերնին գալս, ի Մասիս սեփականել զայն անուն և գէպս· և յայն ատեն արբազան իմն համարել զայն, որպէս և նախնիք մեր հնութեանք բնակեալք զնոսա՝ առ որբազան և աշնեղ իմն ունէին, եթէ ոչ ըրհեղեղին յիշատակաւ՝ գէթ ըստ խրնամեայ առատակելոց և հաւատոց՝ ջրոյց բնակութիւն վարկանելով· առ որ և բնական տեսիլ և կազմուած լե-

1 Բարձրագոյն է ամենայն լերանց Ասիոյ որ քան զերկն տեւամապատ ձիւն· որպէս և քան զամենայն լերինս երկրագնդի· և բարձրագոյն ևս համարէր՝ մինչչեւ ևր վերիւրակել և չափել, և հաւաստեալ բարձրագունից սորից կովկասու՝ Էլբրուսոյն և Տխեզաւոյ, և պատմականն Գրիգոր Լուսաւորչոյ· որոյ համարի բարձրութիւն տասներկու սաժէն չափով·

Տէմավէնտ ի Գաւրս, ի հարաւոյ կողմէ ծովու 20278 ոտք·

Էլբրուզ ի կովկաս	17425
Տխեզաւ, անգ	16837
Ալագ Մասիս	15874
Կազբէկ (Գապղէկ) ի կովկաս	15525
Աւուլան, յԱրտպատական	15816
Արագած լեառն	12606
Փոքր Մասիս	12061

րինն, և գերազանց ուշադրոյ առ յերկրէ վերացումն, և քան՛ ի բարձրս երեւումն, և 3000՛ մշտահիւն ապիտակափառ պսպղալիւն կատարն, և այլայլութիւնքն (առանձնմամբ, պատառմամբ և վերափչմամբ հրոյ և ծխոյ՝ ի հնոմն, իսկ՝ ի վերինն գոլոշ՝ ծխոյ և ջրոյ և հողմ. խառն և քարայրն Նիբիոց), յաւելին զլարդ և զվարկ Մասեաց. մանաւանդ զի և անմատոյց և անհրանելի հաստատեալ էր լեառնն, որպէս և ցարդ՝ ի յոլովից. անհնաւոյ թուեցան վարդապետաց իսկ Էջմիածնի քանք և գրութիւնք Բառադի գերմանացւոյ որ երկն զաւաշինն մինչ՝ ի կատար Մասեաց յամի 1829. այլ երկին և յետ նորա և այլք աներկբայապէս, և հուսկ քան՛ քննոզաց անգլիացին Պրայս (1876). երկոքին ոտք և խոյդքոյ առաւել յերկարաբերն գրեցին զելից իւրեանց և զհանգամանեաց լերինն՝ գրեանք ազնչն գիրս, առ որս անկ է դիմել փափագոզաց մանրապատում գիտութեան. իսկ մեք ըստ մերս չափոյ առանձինացաք զնոսանն և զպատմեսցուք,

Ի հաշանգամած համարիոյ գերկոսին լերինս Մասեաց, կցորդութեամբ տափաշխարհն որ՝ ի միջի նոցուն, երկոքեան ձառանեն իմն կազմեն խարիսխ՝ ի Հո. Մո. ընդ Հր. Կ. ձգեալ իրրեւ քան զնոն ընդ երկոցունքիսն և կիսով չափ ընդ լայնութիւն. և զի այդքան անձամբ գոլով յատակին, առընթեր կոյ և գաշտն Կարսոյ՝ ի Հո. և յԿ. լոկ միայն ուելի քան զ'2500՛ բարձր յերեսաց ծովու, և՝ ի թիկանց՝ ի Հր. գաշտն Կագսովի որ 4–5000 բարձր է, իսկ կատար Արագ Մասեաց ժամանէ գրեթէ ց՝ 16,000՛ բարձրութեան, ապա յերեցուն կողմանց անտի երեւի նա վերատրած՝ ի հարթատակ գաշտէն, ուշադրոյ՝ ի վեր իրրեւ 12,000 կամ 13,000՛, իսկ չրիապատ խարիսխ մեծի լերինն ուելի քան զքառն և հինգ մղոն[1]. — Գնեցեալ նկարագրէ զայս ձեւ. Մասեաց՝ հին պատմիչ մեր. « Հարաւակինն (նկատմամբ Արագած. » Ծոց) արեգակնահեմ լեառն՝ ապիտակափառ ունելով » գագաթն, ուշադրոյ՝ ի յերկրէ բառնալ, երեքօրեայ ար. » պէս ասոց ամն՝ ի միոցն՝ քաղցագոյց ասն չրջապա. » տեալ համապարհս. և ասա փոքր փոքր՝ ի չեշտանի » անկեալ. ծեր ամն արդարեւ լեառն՝ ի մէջ երիասարդ. » գայեալ լերանց »: Նոյն հեղինակ կամ այլ ամն ազգաբանագիր ասէ վասն Մասեաց և Արագածոյ, ևթէ « ոչ ա. նին գնացս, այլ շնշմանման կան՝ ի մէջ Հայոց »: Միայն յարեւմտից կուսէ ասոր Արագ Մասեաց կղին ընդ Միեւին անասանելով պարտ լերանց անջրդեալ Երասխոյ և Արածանւոյ, զոր՝ ի դէպ է համարիլ Այգաստանան լերինս: Սակս այսպիսի մեծի և յանկարծ վերասյց կանգնելոյն՝ որպարեւ ոչ միոյն քան զյոգնեւս՝ ի մեծամեծ լերանց երկրի բարձրագոյն երեւի, այլ գոլիր քան ըզբնաւս. զի և ոչ՝ ի հակայակերպ հարաւակող Հիմայալեան լերինս Ենգկաց, և ոչ յԱնտեսս Ամերիկոյ՝ այսպան երկնամեծ վեհութիւն մկոյի յանդաստանեալ նոցին և սոքին, որպէս և յետոյ նշանակեսցուք.

Ըստ բարձրութեանն, ձևոյն և կազմութեամբ և համօրէն տեսութեամբ նշանաւոր է Մասիս. դի՝ ի վերատես կողմանէ Հանակ սառնորակ պսպղալի՝ ի ներքուստ՝ և առնգն հրոյ անխոտոր վկայի, և արտաքուստ անհնարին և խրթին կերպարանք ազգի ազգի նիւթովք. ամենայնն կամ թէ բոնն պատակիսեալ աշխոյ և բուռն պզտատեան զօրութեամբ. պոյ գոյ՝ ի մեծի չրջանի կամ պարու հրաբղխոյ տեսանիւան Ասիոյ. բայց ոչ միանգամայն՝ ի միում նուագի ամպարձեալ և առեալ է զկերպարանն՝ զոր ընծայէ արդ տեսանելեաց, այլ բազում նուագօք. և որպէս երեի երկրաբանից, ընդ երկար գալոյ ժամանակաց կերպափոխել, և անագան ուրեմն յայտնուս. որ է, ըստ վերագոյն ակնարկութեանն, պայմանել իմն ամպարուկ՝ ի միջի կերամեխան գաշտի և լերանց անջրդեւոց Նորին՝ ի գետահովիտն Արածանւոյ, որոյ երկոքին ծայրքն վերամարձք են. մի ծայրն՝ ի Հո. Մ. Ագած Մասիս անհարթ և անարդիլ գանգուած, հարաւոյ և բազմաժայռ կողիք և կրաքար և կոքաս և փոքր մի կարպեւոյ և ոչ խոպան կանանեւ գազգամբ, որոյ մէջն փոգոյ է, և՝ ի Հո. Կ. կուռ կարբեայ՝ հերձեալ բացեալ է ընդ կոյն գաշտին կարասխոյ, իրրեւ մեծատարր և ահեղ իմն խառնարան հրաբղխային է կոչեցեալն՝ ի նախնեաց մերոց Վիհ Մասեաց, կամ փլած Մեծի լերինն. և՝ ի բացատած անտի յայտնապէս նշմարի և բնութիւն նորին կամ զանազանած նիւթոյն, որ է՝ ի հասարակի Որձաքար (տրաքիտ), և Հրատ (Pyrite), մերթ անկանան խառնք, մերթ խոշոր խառնաձոյլ զանազանածովք: Միւս ծայր պատառեալին է փոքրն Մասիս, բնութեամբ քարանցն նման Մեծին, այլ ահելեսմբ աննման, զատուցեալ ամենեսեան չեզմանէ ամբարձմամբ և կանանաւոր կանգնեցով: Մինչ երկոցուն ծայրցն է տատանեալ հալիս հարթ ուելի քան զ'8000՛ բարձր, իրր կէս բնակցն տրամագծոյ, յորում անցք հանապարհն են յ'8273՛ բարձր: — Ըստ՝ ի բազմութիւնանեցոց կանխ ամբարձելոց յետոյ ժամանակաւ չարչ գործք, երբորդ մի եւս մեծ և զոյգ նոցին հին պատակիսատած համարի՝ մեծ երկրաբան կոչմանցս Ասիոյ գերմանացի, զրոյցատուին Փիփ–կէոլ, իրր 11,000՛ (ըստ Բառադի 10,860՛) բարձր լհալոյս, իրր չորիք մղոնոք բացագոյն՝ ի գագաթանէ Արագ Մասեաց՝ ի Մ. Հո. իսկ բուն կոնն Մասեաց՝ ի խորախէն միջնէս՝ ի գագաթն՝ է իրրեւ 6000՛, — Գագաթնն գերագանց՝ որոյ բարձրագոյն կէս յերեսաց ծովու (չափեալ երկիցս և երիցս, և սուղ ինչ զանազանեալ՝ ի չափս) համարի Հասարակապէն 13,871 ոտք բարիզեան, (16,916՛ անգլ.)[2]. Կամբաձեւ ուելէս տափարարոյր եռանկիւնաձեւ իմն է գագաթնն. լայնագոյն կողմն իրրեւ 900՛, անձկագոյնն 600՛, ՝ի յատակի սուղ ինչ ընդ Հո. Մ. Հակելոյ. նուագ գիւրաւհակ՝ ի Հո. Ե. կողմն, իսկ յայլ կողմանան ամենեսեան գառ՝ ի կող. յարեւելից կուսէ յետ փոքու ձիւնացատակի՝ կարկաթ յահաւոր վախս՝ ի վերոյ մեծի վհին Ակռաւոյ.— Երկոքք՝ ի բլրոցն բարձրագոյնք քան զայլսն՝ ասն Մասեաց զերկնիզ երեւոյթ՝ ի հետատանէ, հեռիք յիրերաց իրրեւ 350 Ձ., մինչդեռ գագաճեւ ձորակ խոր իրրեւ 100 կամ 150՛, լցեալ ակիկաւ, յոր իրրեն ոտք գը-

1 Բառադ 40 վերստ ասէ, այլք ուելի՛

2 Բառադ ոտանիւն չափոյն՝ ծանրագոյն գործեաւ համարձակեաց 17,325՛ անգլ. Ձեռասրով յետ նորա 17,150՛ հառնկիւնաչափութեամբ. իսկ այլք գմիւին ոտքն բնկալած 17,260՛

Նախաց. արեւմտեան բլուր իրր 30′ բարձրագոյն քան զմեզ՝ է գերածայրեալ կէս գագաթանց Մասեաց, ընդ 39°42′ ասոիճանաւ լայնութեան։ Ցերկոսին եւս գագաթանն՝ մէն մի խաչս կանգնեցին, Բասաղ՝ յամի 1829, Թոմէքոյ՝ ի 1850. այլ և ոչ զմի յայնցանէ եգիտ Պրայս յելս իւր՝ ի Նոսին ած մեզ՝ յամի 1876։ Ի հեռաւս ատեանք, որպէս ի Պայէզիտէ՝ եւագագաթն եւս երեւի Մասիս, այլոյ եւս բլրակի յետ երկոցուն յիշեցեալոցդ՝ երեւելով բարձրագոյն քան զոյսն։ Բարձրագոյն կէս երկրաչափական քննութենանց եղեւ գագաթն Մասեաց՝ քան զամենայն երկրի, բայց ի կատարայ անդր Դիպեթայ՝ չտեսեալ յԱնգղիացւոց։ Զերեւի նշան հրաբղխի կամ խառնարանի ի գագաթանն. յորմէ չ՚3000՝ ի վայր չուրջ համակ ձիւնապատ է վերինն այն մասն Մասեաց՝ մինչեւ ետ ատեանս եւագ. անտի և ի վայր՝ ամբարձի զբծանի լեռանն, և ուր հող գտանի՝ բերէ և լեռնարոյս։ Բայց յոլովք յեկոցոյ ի վերնակոյտանս Մասեաց՝ զգացին հոս տատիկ ծծմբոյ, թէպէտ և ի հոմոյ հեռուստ բերեալ։ — Չուտ ի տորթոյ անտի տանեցին գտակին ի Հա. Եկ. կոյտան ակտանի մեծ Գատատուածն կամ վիճն Մասեաց, զոր նմանեցուցանեն Val del Bove (եզնաձոր) կոչեցեալ պատատածի եղեալ լերին Սիկիլիոյ, և ձգի տատել քան զինն մի ընդ երկայնն ի խոր [1], յորմէ հոսի Ոհու չուրն, որ ի տորթեւ գետատայ. է երբեք զի տատնապատ ատանայ բերան վերհին, ընդ որ անցանել կամելով երթեալն (1816) Ֆրդաց երկուց՝ տա ի կարճոյ ճանապարհ երթալ ի Սարատատպատ, բեկու տատն ընդ ատիք նոցա, մին անկատ ի վիհն, միտն կախեալ ի հրացանէն խրելոյ ի տատղն՝ պատեցաւ և մեռաւ։ Զեզերքք վհին և ջրոյն էին, ի վերոյ՝ Մինատտանն Ս. Յակովբայ Հանգերձ Աղբերբն ի 6000′ բարձր, և ի տորեւ հակատագ ատանն Ակռի, խոցատ կործանեալք ի մեծի տատանաքեատ և ժայռմանն լերինն յամի 1840։ Աչեպիսի քննմունք, ժայռքմունք և փլածք բազում անգամ եղեալ են ի Մասիս, յանկշատակ ժամանակաց հետէ, և ի պատմական ժամանակս իսկ. անժխտելի ապացոյցք ներքին հրաբուխս զօրաթեանց, որք և ազգ ազգ կերպատրանք ատեն յանդիման Նչմարին և արտաքոյս, ոչ միայն ի մեծի վհին, այլ և յայլ երկրատիպ պատատատածս՝ կարկատակոյտ Հատանք պատատիկ և գոլերիս խառնաքարանց. այլ և կանատեւ բլրակք և խառնարանք մանատնք ոչ տակատք են չուրջանակի, մանատանդ ի Հր. Եկ. կողմանն, և ի Ռիփկէօլ բարձրատափ, ուր կոյտ կոյտ խառնիպ գետարէն հնձեալ են զհարթատեւս տափարակն, յոր չանգի լեռնաբլուրն ոյն կրկնագմբէթ գագաթանք, 3248′ Զ. բարձրաբեմք։ Երկատանք քարահղեղին մարմանդք են և ատատ արկեան բատարերբիւն. կարկառք խառնատքարանց և տախրադիրտ չրջապատեն զբերան հեղեղին, որ հատանէ ծածկէ զերկու երրեակ մեան բարձրաբեմեան լերինն չարեւելից կողմանէ։ Ի սկզբան անդ հատանացն են երկու ընդարձակ բաժակաձեւ գոգք, և երեւեցու-

ցանեն խառ. ի խառն խիտ խառնձաքարս մախրախառն զանգատածագ. կոյ և պատատած մի մեծ ի հիւսիսատ կողման Ռիփկէօլի, յորմէ չորդատատ գեղեալ զուգակի մեծատատար կարկառագ երթեալ չանգի ի հրատնգանն Գատրկան, բարձր 9800′, ի ապատատ Ռիփկէօլի. երկու եւս այլ գագք բաժակաձեւք են ի ատարատս այսր լերին համանման հատանագ գոլերիս խառնձից. որոց հատանեմ և համապատասագ են և լեռնաբլուրքն և խառնատկոյգ սիսեւագք բացագոյն ընդ Հա. Եկ. ի գաշարն եբատխաց։ Յակատագ ի ատարեւ և ի Հա. Գատրկանայ կան կանատեւ ապատատիք ցցեալք և Գրգ-գոյտ անատատնեալք։ — Ի ի քիկտնս Մասեաց ընդ հարատակոյտն ատեսեխաւն և պատատատած մի մեծ հրաբղխեայ՝ ըստ կրսեալ ի ներքոյ գագաթանն՝ երկարաձիգ խոչատեւ ընդլայնելով ի վերատա ի վայր [2] ցատա կանեն, ուր յատակն ատափացեալ գոտէ գմբեթատեւ իմն նման բոլորատափի Ռիփկէօլի. որձաքար մեծամեծ քաւէրք ապակեալ ֆէլտսփաթի, նմանապէս և գոլ բաժակաձեւ. յորմէ և անդր ընդ կողմն մի ձգի հեղեղակերպ որձաքար զանգատած ուղղակի, իրրեւ պատեալ խոշորակերպ հատատատծակոյտմամբք։ Ջկոյտ որձաքարացս ի տորեւ չրջափակեն ակղ հատանք խառնձից ի վերագոյն եւս բարձանց կողմանն զեղեալք, և ի վերոյ քան զատատ երեւին չորք հրաբուխս կոնից, որոց ատանց անատարատ կան բաժակքն բոլորիք, յորոց ցայտեալ են ածիւն, մախրապիքս և խառնձախճէ (capilli), և քաղ քաղ նչմարին խառատք գոլորկին պղպջակունք որպէս գեօ իսկ գեղեալք. կան ատ նոքաք մեծագոյն եւս կանատեւ բլուրք համակ մախրատկոյտք ուատոցիկք։ Աչոցիկ ատանցն հատարին արատատքերաք ի մեծէ յոյժ կողմնական պատատատածէ, որ ընդ բազատմ մտանս երկարեալ չանգի ի մեծ կանն մախրատկոյտ Գատրնէրդոյրդ (Փորտատատա) կոչեցեալ։ Յարեւելից կատէ ատրին են և այլ բազատմ կողմնական պատատատածք զուգաժամանակք, որոց հեղեղք զուգակոց ատն չանդիման երեւին։ Ղէմարի՝ ի ատհմանի անդ մտանելեատր ատատմանեատն մեծ կան մի ժայռքմամբ՝ ատատ և հերձակատար զանգատածով՝ ի պատպատնչատ ատիտակութեան մերի, որոյ հատանք երեւին իրքեւ ամբարատակք հակոյակերպք վտրիվջք ի գաշտ անդր էջատխոյ, և իրրեւ ագուցեալք երկարաձիգք բացեալք չամբարատակին կամ խոչաչք երկարք լայնատն չէնան և խառնին յիրար։ Ի վերնակոյտանս յիշեցեալոց խոչատեւ պատատատածին։ Երեւին ուրեք և մերկ ժայռք համարատք մեծի զանգատածոյ լերինն, որոնցմէ որձաքար և հրատ (ծծմբայինն երկոսք), որք ագուցատքեատմբ ագոց բազատաձեալ փշրին և որձակեն հատ ծծմբոյ, ատպէս և յայլ կողմանս։

186. Ջննութիւն երկրաբանից ատկերատ հատատակ, զի թէպէտ ատպատն հրաբուխք բերանք բացեալք են ի Մասիս, այլ երկոցուն եւս գագաթանք ատփակք չեն ատպիսի բաժակք, և հրաբղխաձեւ կերպարանք նոցին ատթեալ են ի վերատուղ բռնատքեանց, որք զնախնա-

[1] Ըստ Պրոյսի 9000′ անգղիական։

[2] Ցերկոցան եւս կողմանց պարզ խոչատեւ պատատատածի մարք մի վերհուկել ի գագաթն Մասեաց։ որպէս պարզ Ապիխ՝ յամի 1845–3, և է ինքն ատ ծանուցանէ գոյս։

կան արձաքարինան բարձրացուցեալ կատարեալ են, և առէպ վերապատահմամբ երեսաց և կանից՝ անհաթի և անհնդեղ և լայնաքիւնս գործեալ գիտս Աւագ Մասեաց։ Նմանագոյն այժմեան հրաբուխ լերանց՝ է Քիւխ կէօղն։ Սակայն և չէ խապա անհաստան, եթէ ի սկզբանն եղեալ իցեն հրագագաթունք որպէս գԱյանէ, և յետ անթիւ ժամանակաց՝ ի ժայթմանէ քարանց և ի փշածոյ շրթանցն՝ աւերեալ և սահեալ գոյժմեան ձեւսն, վասն որոյ և սմանք ի քննչաց և տեսողաց անեղբկրկոյսպէս ընդունին հրագագաթն եղեալ երբեմն և Մասեաց։ — Երկրաբանական և կազմական հրաբուխ կատարք ոչ սակաւք երևին ի Մասիս, յորոց սակի գասեղն և ի Նռատափին որ ի մէջի կրկին Մասեաց. և բարձրագոյն քնատից է անտանելոյն Դալ-գիլիսէ կոնաձեւ, ընդ մէջ Ախրատպուղագոյ և գագաթան Աւագ Մասեաց, բարձր աւելի քան զ'12,000'։ — Գրեթէ ամենայն տեսակք նիւթոց ժայթքելոց ի ծանօթ հրաբղխից՝ գտանին և ի Մասիս, յորս և մեխեր և գիրս, շիշագաբ, կպրագաբ, կրային եղջիւրաքար (obsidian), և ի Հր. Մ. առատաձն՝ հրաբղխեալ ապակիքաբ թխագոյն կամ կանաչատես, զոր բրտաբք Նախճաւանայ լատել և խառնել ընդ ծծմբատ պղնձոյ՝ գործեն գեղեցիկ կանաչ ապակագոյն։ Բազում եւս կազմունք մանատանդ խանարհագոյնք՝ հասեալ ատագով և խնով պատեալ են, գրեթէ անգիտելիք ասից, որք յոյժ տատապեցուին զԴատնբերք ի շրջագայութեան ի խնդիր բուսոց. իսկ այլոր անարդել ա-

177. Դուռնեֆոր (Jos. Pitton de Tournefort). Ած. 1656 † 1708.

պատաքք՝ որպէս բացընկնելիք կան. մանատանդ ի Մ. Հա. զոր նոյն ուղեւոր բուսաբան նմանեցուցանէ հանդիպական լերանց դիբերաք կատակելոյ՝ Ովսոյ և Պելիոնի։ Գոյ ակն ունել յայտնութեան և այլոց հրաբղխի և բնական և երկրաբանական նիւթոց ի Մասիս, եթէ ամենայն իսկ երեսաց յանդգնեցին ի քննութիւն, որ ոչ է գործ գիւրին։

Որպան սակաւ է ձեռակերպութիւն լերինն ի հրաբղխի գործոցն հինել և յեղափոխել, և անժխտելի մեծամեծ տատանութիւնքն, տակաւին չեն անհրկրոյս վերապատասխանութիւնք կամ բոցոյ և գազակաց բղխմանց ի պատմական ժամանակս. զի և առաջին յիշատակ հնագոյն նախնեաց մերոց գմեծ փշածն լերինն, յորմէ և վիհն, ոչ ակնարկեն ի հուր և ի ծուխ. այլ «լեալ ա» սեն յաշագին իմն չարժմանէ, զոր պատմեն որք բազ» մադրնութեամբ՝ Պաղամեայ ապստրիզոյ՝ գրեակութիւն» մարգկան չարեցին»։ և ոչ միգատանքն Հայոց՝ որք յառաջ Ք Աբրահամեան և որդոցն՝ յիշեն զԱրատ Մասիս, և զԱրատատգոյ գէպս, չատնեն այգպիսի յիշատակ։ Յիշէ Ս. Եփրեմ իրրև յամի 340-ի տատանութիւն և պատառումն մեծ եղեալ ի լերինս Հայոց, հանդերձ ծխով և բոցով, յիրար բաղխումն և գարձեալ պատառմն նոցին, այլ յատուկ անատմբ ոչ յիշէ գլերինն[2]։ Նոյնպէս և ի մեծի տատանութեան Երեսանոյ Հատատութիւ-

1 Տոյս կարծիս հգեն Պղիտարդ և Յարհյարդ հլոգք և քննիչք յամի 1853-ն. Դիտել. որ ի գագաթանէն Հոռարի գչնդատած խառնիմք որ պատեն գկան. և գբէ. Toute la surface du cône est couverte par un épanchement de laves, qui est bien évidemment sorti du sommet. Նոյն պիտան նարագոյն ատէ գտեսիմ խառնիմք՝ մինչեւ տակատին անչէջ կարծել գհրաբուխն։ On serait tenté de ranger l'Ararat parmi les volcans actuellement en activité. — TEXIER.

2 Համատատ քանն Էփրեմի բնդգեմ պնդոյիկ որ պատատութիւնն յատուցանեն երկրի տատին և. ոչ ի տակ կամոյ Աստատոյ, ոչ գտանի ի հոյ թարգմանութիւնս նախնեաց մերոց, այլ ի յատատբէն բնագրէ. յարմ և յատիկ յիշեալ At dicite nobis rursus modum, quomodo per terræmotum *Montes Armeniæ* ab invicem dissiti, in mutuum quasi conflictum impellantur; ita ut *ignis* videatur excitari, plurimumque *fumare*, ex sic satis etiam longa loci intercapedine remotis; rursusque loco-

գոյն պատմչաց Ջոփարիա Սարկաւագ՝ ոչ միշտ զՄասեաց գրգռանն և ներգործութիւն. բայց այլ միաբանական ասէ զայսմ՝ «ի յԱկաց լեառն Մասիս մինչեւ ի բլուրն Շամիրամայ»։ և այլ ամն առանց անուանելոյ զՄասիս՝ միշտ զպատառաւոր լերանց և յոց ծիրանացեալ ի նոցանէ։ Ոչ հաւատացեալ և Գերմանացւոց առաքեալքն Քայնէկեր առաղգութիւնն, եթէ յամի 1783 յ'3 ամենան յանուարի և ի 22 փետրուարի, երեւեալ իցէ ի բացատ ի Հա·եղ· հուր ցոլացեալ ի Մասեաց. քանզի վարգապետք եկմիածնի և բնակիչք կողմանցն հարցեալք լեալ՝ միաբան ասէին այնպիսի ինչ երբէք ոչ տեսեալ[1]։ Ի մերումս դարս յամի 1814 մեծ ոտառնակոյս մի զերծեալ փրթաւ ի բարձանց Մասեաց, և կարծեցին ամենիք ամանք գոռանել ի նմին բեկորս ի փայտից Նոյեան տապանին։ – Սակայն հին հրաբուխ զօրութիւնն քաջացեալ և հանդարտեալ բովանդակ գարս, յայտնեցաւ առ մեզ, յոյժ ահագին նշանաւ և սպիտակաւոր տրգասեաք, յամի 1840 յ'2 յուլիսի (ըստ նոր տոմարի)· կիսով ժամու յառաջ քան զմուտս արեգական, ի հանդարտութեան և ի պարզութեան օդոց, այնպիսի ահեղ ցնցումն եղեւ երկրի և գոռումն հնչեաց ի լեռնէն ցնծի հեռատեսի, զի ըստ վկայելոյ լսողացն և քննելոյ գիտեաց զ'եղեալսն՝ մի ի սաստկագոյն ոստնութեանց և սլացմանց երկրի ծանուցան. և այն գրեթէ յերկիցս քննել սկան, թէպէտ և ցժամ մի սեւեաց ներգործութիւնն թուլացեալ. քանզի յառաջնում անդ բազէր՝ համարէին հաղարամեայ չէիք որ ի լերինն բնակիչքն հանդերձ անբերեալք եղեն. մինասանն Ս· Յակովբայ ազբերքն հանդերձ վերացեալ ի տեղւոջէն տապալեցան ի վայր, և սոսկալիքիթաթ վէմք ի վերէն արտակիսեալք՝ հեղեղօրէն ի վայր հոսելով, զմիծ և զրագմամարդ առանգեղջն Ալուռի՝ իրրեւ ոտս մի ակաթ ջախջախեալ՝ գետնացատակ ծածկեցին ամենայն բնակչօք և արտովք նոցին. ծաւին քիագոյն և ատրաչէկ ծառատեալ վերացաւ քան զկատարն Մասեաց, և հառ ծծմբոյ բուրեալ տոտակապէտ վէմք հարիւր կնդիրնապ ծաւրութեամբ և 250–300՝ չրշապատութեամբ և մեծագոյնք եւս՝ ատաչեալք տեղեացն ցհրվեց և վեց մեղան ի բաց, և խառնաձոյլ փոշւոյ, ոտանց, հողոյ և ոտից՝ ծածկեաց զհիւսիսային արեւելեան լանջս լերինն մինչեւ մերձ յահռնս կրատոյս։ Թուեցաւ ոմանց զոտանցինն և այնպէս իսկ հաչակեցաւ ի լրագիրս, եթէ ոմանք ի գլխոյ լերինն փրթուցեալ թաւալեալ զոտ ծեաց զմահացն, (որպէս երբեմն ի Հելուետիա, յամի 1806, լեառն Ռոսպերկ հատեալ թաւալեալ ի հովիտն Կոլոյ, ջախջեալ ընկղզղ զոր ի նմանէ գետոյն երես)· սակայն մեր քննութիւն վաւերից գիտելեաց զայս երբ ամաց (1843) եկն, և փոյթ ինձ ականատես

սից[2], և դիր ոմանց ի նոցանէ զոր ի նոյն աւուրս առ մերայինս գրեցան և ի դիւանս մեր պահին, հաւաստացին աներկբայ, զի ներքին հրաբղխեալ քանութիւն տարեթաց լերինն՝ քէպէտ և ոչ բացաշուէ, այլ ոգեաք և չոգեաք գործեաց հեթանոսին ի գլուխ հոգոյն և մեծի պատառածի վհին յեղ. և ի Հր·եղ· կողմանէ, անտառատ զոր Հայք Կարմիր քարափ կոչէին, և արձակեաց մեծ ահռելուդ մեայլ և չիկորսակ ծխոյ, յաստուածանելն զահագին և զաւերածս ապառաժին, վերացուցանելով յօդս և տապալելով զձեռակերտ չինուածսն հանդերձ յատակաքն. որպէս միաբան վկայեցին Հայք, Պարսիք և Թաթարք՝ որք հակէին հասից իբրեւ յատեան վերագոյնս քան զվիհն։ Ոչ ցամաք հրեղէն ծուխ էր երեւեալն, քէ և կարմրագոյն, այլ լոյսի շրեղէն, որ յայտնեցաւ և անձրեւով որ էջ ի նմին գիշերի, որպիսի չէր սովոր լինել յայնմ եղանակի և ի պարզութեան օդոյ ցերեկին. յետ սակաւուց փոխեցաւ գոյն ծխոյն ի թուխ թանձր, յորժամ նաւագնացին որատաւանդն բամբիռնք պայքմանց ժողովոյ և ցցուման վիքխարի վիմաց, և հողոյին հատանց. որոյք ծածկեցաւ գրեաթէ 25 ոտս մեձնաշափ (վերատ) առնման երեսաց երկրի, 20'–200' քանձրութեամբ. հանդերձ տժմաւիկ հոսանեաւթ, որ ի 6 յուլիսի վերատին ցնցմամբ գետնոյ իջին ի բարձանց և վարեալ ատրիճանցին զարտաւիճատան յատանին ժողքմանէն։ Երիցս և յետ այնր կրկնեցան տատանութիւնք մեղմագոյնք յոթ յուլիսի։ Ջեւ բարձանց լերինն ոչ փոփոխեցաւ, որպէս ոմանք համարեալին, այլ մանն ինչ երեսաց վհին և որ առ առորոտալն, Աղրիւրն Ս· Յակովբայ նաւագնաց յոյժ, և յեղից կողէ նորին բացաւ խորամ մի 20' խոր և 30' լայն, ընդ որ հոսէր ջուր պղտոր և ծծմրահամ. քարինքն թաւալեալք ի վերայ վանից Ս· Յակովբայ գործեցին բարձրատափ մի, և բլրաձեւ կուտեցան ի վերայ եկեղեցւոյ և պարսիպն նորին. նոյնպէս և Ակոռի ծածկեցաւ գերբկոք, ապրիլ նորին պատեցաւ և ծծմրահամ եղեւ. խոտ և խոզոցաւ և մանր մի յատակի Գինոյ գետոյն (Գարատաս)։ — Գերաւոր տեսակք քարանցն ժայռքերոյ՝ էին որձաքար և պորփիւր, փայլուն բիւրեղք ֆէլտսփաթ, որք ծածկեցին գառաջին վերերեւոյթ պատառն և գհրապրեալ եղինգնաքարն (obsidian)։ — Այս ամենայն երեւոյթք վերածանուցին զՄասիս տակաւին հրաբուխ ի հնումն, և ոչ խոտաւ հանդարտեալ յայժմեաս. այլ հրբատեալ տարերացն ի խորագոյն ընդերս տարբինալ, քան միշտագոյն ջրամբար կամ ծով մի մեծ լինել, ի քատատածոյ անտի ձեռնց որ ի պատառածս ծայրն և ծործոյոց կողիցն, յորոց տակաւ ինչ մանն իջանէ ընդ երեսսն, և միակ գետն Գինոյ՝ որոյ հարկ էր առնել տարատեղ՝ յորդագոյն եւս գտանի ձմերանի. յորմէ կարծի ի ներքուստ անտի ընդունել մատատակութիւն, և այսպիսի

rum intervallis disjuncti montes, singuli suo ordine ac loco consistant? Quis ergo hunc modum adnunciaverit? – (ԳՈՐԾՔ Ս· ՆԻՒՍ· Հատ· Գ· 48·)։

1 Ker Porter, I, 185.

2 Գիտաւոր վկայ ի պատմիչ հռիփսյո էր Աթանէնէ Խոճայենց. հպարտ Աւետիս Աղայի գլխաւորի գեղ Ախուրեան, ապահովականին Ռուսաց. որ համարէն բնատեսողն կարեաւ յարհատաքիր երեկոյին. Աղաքեալ ի նմին պահու գտանէր յարատաս ի վերոյ գեղին, մինչ նաւ և ատեղի հետ յարհմտից կուտէ։ Շամախոյն նմին վկայեցին և Նազէդ Մելոչեան և Յովհան Յովհաննէսեան, որոց թարգման կայր առ վաճառէր առաջին պղծելու գագաթան Մասեաց՝ Աթանէնն գիտակաւ։ Շամախոյն ասէին են, որպէս տեսեալ ի տատեւ և որք գրալ ծանուցին մեզ գեղապոյ՝ նախ քան գեռաս՝ անգէն խոյ ի մերձաւոր ժամանակի։

սի խոստիւա Քագուսա հրոյն, և կուսակութիւն ջրոյ 'ի վերայն, և սառամանեաց վերագոյն եւս՝ ոչ բաւելով բացաձեւ և հրաչունչ վերապատահմանս գործել, չգիտաս, ջրով և սրմով կատարեցին զգործն, որ ոչինչ ընդհատ 'ի հրացայտ ժայթմանց՝ բառն և ապիտագործ եղեւ։ — Մեծ երկրագէտն Հումբոլտ (որ իղձ լինէր յամի 1829 ընդ Բառապի գալ 'ի քննութիւն Ալթաուեան լերանցս), երթս մեծ չջնջանաց հրաբղխից համարի յԱխթա. և աթեմատագոյն 'ի նոսա զերկիրն Աղրպատականի, Հայոց, Ադրբեջանի և Կասկասու, և կենդրան և կէտ տարերկրեաց ներգործութեանց նոցին՝ զԱրարատեան Լերինքս։ — Ուժգին եղեւ յիշեալ մեծ սառամանութիւնն յաթեւելակողմն Մասեաց. 'ի Նախնեաց գաւառի կոթծանեցան իրրեւ 6000 տունք, ոչ սակաւք և 'ի Շաթար, 'ի Մոկս, և 'ի հարաւակողմն՝ 'ի Պայէզիտ, յարեւմտեակողմն 'ի Սաբանդ. իսկ 'ի հիւսիսակողմն, մեծ քան զսառամանութիւնն եղեւ քաշքայումն և աւերումն։ Կրկին պատահումք մեծամեծք եղեն և 'ի Քաթաշանձ գեղջ Համատայ Սիւնեաց, վերացայտելով և քարինս հրամանաւ՝ ըստ կարծեաց բնակչաց. յետ ամաց քառասնամիսեայ մեծի պատահածոյն որ 'ի մէջ գեղջն, այլ 'ի վերջին ամաս գթածեալ ընդարձակեցաւ, մինչեւ յայսմ ամի (1889) խորհել և կամել գեղջէիցն անդրափոխել գինակութիւն իւրեանց։

Առէպ հանդիպին 'ի Մասիս և մանաւանդ սառամանութիւնք տարերաց, այսինքն հիւսք ձեան և սահեցմունք սառամանեաց. և ըստ ասելոց տեղացւոց՝ 'ի քան ամս միանգամ պատահէ փրթումն մեծ և անկումն վիմախառն սառնակուտից. յորոց առիւ յուցանէին Մարիէի անգղիացւոյ 'ի վերին թերան վիհն մեծ կատակ մի, որ Թաւ Ասացաւուն կոչեցեալն 'ի Հայոց, և առ յամէ ամէ, մինչև ծանրացեալ յոյժ և 'ի ներքուստ քաշքաշմանբ տարերացն՝ գահավիժեցի ընդ կողս կամ լանջս լերինն կամ յանդունդսն, սհասար սառակուսակաւ ուժգնութեամբ. որում 'ի ճահ կրաէ ուղեւորդ այդ՝ զհանդուժանձն սա խոտացիս և սա բանասէրս՝ վիսկտարթուս տուղ գերացաներգոյին խրեանց Ջասայի.

Treman le spaziose atre caverne,
L'aer cieco a quel rumor rimbomba.

Թնդան ընդարձակ քարայրք արշնաթայրք,
Բամբիւն օրոտան սա գոլորգն՝ սիրքք կոյրք։

Իմ արդեաք նմանեցուցանէր գվերոյգրեալ ձայնս և գարկածս ահերածին Ակուայ։ — Զդղրդմանցն և գգլորմանց՝ հարիւր տարի յառաջ գրէր Ջէր Ջոհան Ոսկերչեան 'ի պատմական Ճշտասկսումն իւրում այսպէս. « Ես Ջոհան քահանայ Մարտիրոսեան Էջմիածնեցի, 'ի 26 ամի կենացս, այն է 'ի 20 ազատաւոր ՌՄԼԶ Թուին Հայոց (1788), վասն ուխտիս նպաստութեանց ազգիս առեղծեալ օրոյ Հայրապետին Ջահկապոյ Մըշեցւոյն, յաւուր ուրբաթու ընդ երեկս՝ իջաք յոյգիս գեղջն Ակուայ, որք 'ի ստորոտս լերին են. և գայր մեզ ձայն 'ի վերուստ 'ի լեռնէն իբրև սահիլ սրատման կամ մեծամեծ քնդանութից. և հարցեալ ցլինաս գեղջն, թէ գինչ իցեն այսպիսի աշագին գղըրդմունք և գոչումն լերինն. և նոքա տեղեակս արարին զմեզ, թէ ձիւն փլանի, և անտի արձագանգք ձորոցն քնդան, իսկ մեք ընդ սառատան հայեցեալ իբր սա փոքր լերինն, տեսաք գի յարեւմտից կուսէ սառատար մի փըչացեալ էր գձիւնն գիզացեալ 'ի վերոյ իւր, և քանի ձրութիւն փլուածոյն երկիւր իբր 8 կամ 10 րոպէս մարգոցեալ հանապարհի։ — Ոչ սակաւ սառոկ և նոքանչան իմն լսին սանդանի ձայնք ահռելատմանց սառամանեաց, յետ միջոցի 'ի սահգին ժամս երկուս. ձայնգէս և սառակուսիչ Հնչեն էջք տեղատարափ անձրեւաց հանգիրդ վիժմանբ խնամառն քարանց. որպէս և փայլատակունք և երկնարկան ոգերեւոյթք պայծառ յոյժ ցոլանան անդ. Այսոցիկ ականատես և ականջատես թաթ' ազգականն մեր հին, որ մաղթէ (տառապակերպ նմանաձայնութեամբ) գերծանել « 'ի չհանապարտի բնչմանէ, 'ի վիմապոր և 'ի բառապոցաց քարէ »։

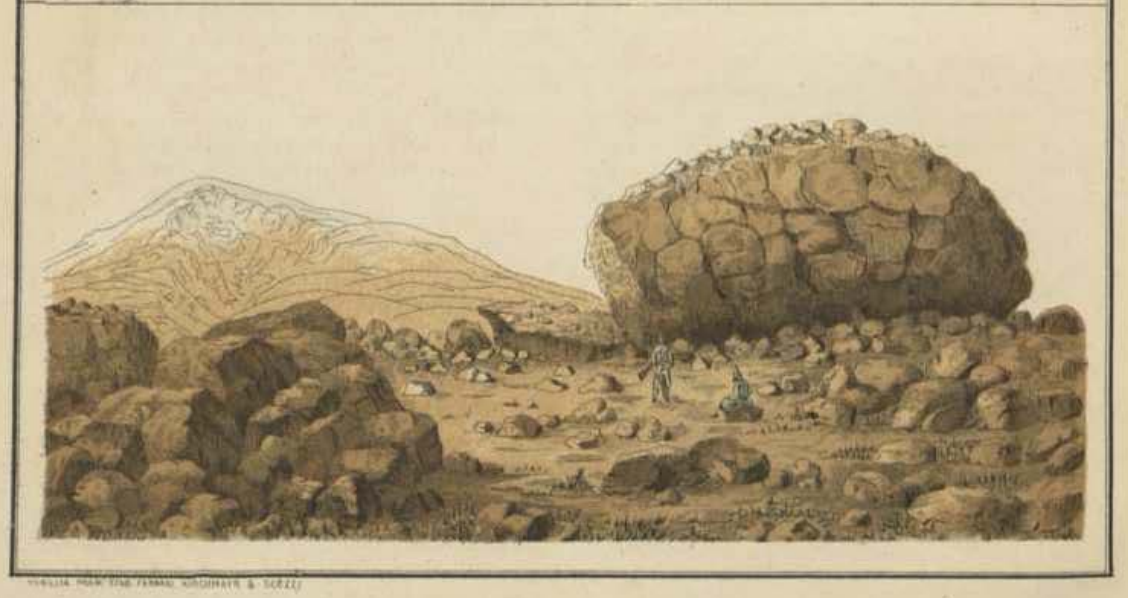
187. Սառամանիք. Ջուրք. — Ըստ ոգոստնական տեսութեան նշանաւոր է բարձրութիւն սահմանի ձեան 'ի Մասիս, կամ մշանչնաւոր սառամանեաց, որ յԱպեցս երրորդոյ չհասանէ յ'9000', 'ի Կովկաս հազիւ յ'12,000, իսկ յատագ Մասիս գրեաթէ յ'13,000', սակաւ սահմանագ հարաւագոյն գոլով քան զսառ լերինդ. բայց 'ի հիւսիսային սառատան՝ որ զնոտագոյնք են և գոգանագ' 'ի խոնարհ ևս իջանէ սահման ձեան, և սկիզբ (αὐξὴ) իսկ ծածկէ զընդարձակ գաշտս. իսկ 'ի հարաւակողմն որ սեպագոյն է՝ բարձրագոյն ևս է գրաչակ ձեանց, և նոտ յանհս յ'երկրաչափից խոհասս ծայծրոց կողիցն, սպիտակ մանեկամանս գործելով 'ի վերոյ թաթ յատակի։ Զարմանալի ևս այն է, գի թէպէս յ'2500 կամ յ'3000' 'ի գագաթանէ անտի լերինն և 'ի վայր' մշտաձիւն վերարկուեալ է Աւագ Մասիս, այլ և անդէն իսկ հասյ 'ի գագաթնն հազիւ հարիւր տարիք 'ի խոնարհ' ժողովի մեծ մեծ խոշոս մերկ և թաթ մնոյ, ոչ այնքան սա յոյժ ուղղորդ սեպագնալ գրկոյն, այլ, որպէս համարին բնագէտք, սա բազմատեսութեան մեռապական տարերացն. Ի հարաւակողմանն մնոյսն ձիւնագետին՝ սրիք սրիք գոտեի յ'12,000', իսկ 'ի հիւսիսակողմն խոնարհագոյն ևս քոյակ կազմեն գոտեի մինչ և մրակ Սառնակ կամ Սառնառուտն (Glacier) 'ի բերան վիհն մեծի, զոր և ոգոյնիք մեր Սառցառուտ անուամբ ճանաչէին, թէ և ոչ կարի ընդարձակ, այլ հանդիման սառնակաց ծանուցելոց յԱպեցս և այլոս. և կայ 'ի սառին ձիւնապից ծայծրացն՝ որք 'ի հալս իւրեանց կղկղանի 'ի վերոյ նորա. իրրեւ մշտնն մի ընդ երկունն, և 160—300 Ջ. լայն 'ի միջոցի 7500—9500' բարձրութեան լերինն։ — Գառնագա բարձրութեան ձիւնագետն հանարի՝ կրնամ կամ ցանկալ քիւն ոգոյ Ալթաուեան նշանագի, և չունեն Մասեաց կոյորոթիւն ընդ այլոց լերանց, որպէս Կովկասեանքն և Ալպեանք. վասն որոյ սակաւ ձիւնէ 'ի նմա. և երբասխան գաշտ չջնապատեալ 'ի Հա. և յԱլ. 'ի լերկ և յոյորկ լերանց' ընդունելով զցուռ հառոգայիցն լուսոյ, տաղաչուցանէ զոգս և մեզմէ զդրտութիւնն։

Նշանաւոր ոգոյն երեւոյթ մի ևս գործի գՄասիս, ծանօթ սա տեղացիս և քննող ուշեւրոս. այն է վերացումն գոլախառն ոգոյ յերեսաց գաշտին. գի սահմանի և յաշխատի գագաթն լերինն 'ի գիշերի և ընդ այգն՝ սա-

Գագաթն եւ Արտաւանդիք Մասեաց

Մեծ փրրան ի Մասեաց լեռն.

մինեւին յատակ և պայծառ. երեւի, այլ ընդ վերանալ արեգականն և չզալ ի գաշտն՝ վերանան և սկսա- ցեալք ընդ կողս լերինն, և ժամանեալ ի ձեան սահման՝ խառնան ի չոգի, և անդ գործեալ յետ իրր երից կամ չորից ժամուց ծագման արեգականն՝ բակ առեալ փա- րին զգագաթամբն չ՝3000՝ և հիա գան գիտել մինչեւ ի մատս արեգական, և ապա ի զովանալ գեռանդն և ի դադարել ջերմիկ օդոյն վերացման՝ փարատին, և դար- ձեալ սպիտակափառ պղպջիկ գագաթին ի կապոյ- տն երկնից. իսկ այլք ի լերանց որ գերազանեան գաշ- տառն՝ իսպառ գերծք գոլով ի ձեանց՝ չայնմ եզանակի, ամենայն ձեւոք կերպարանացն երեւին արշալուի, և միայն Մասիս խորհրդապէս իւն գիտցեալ մնայ[1]։

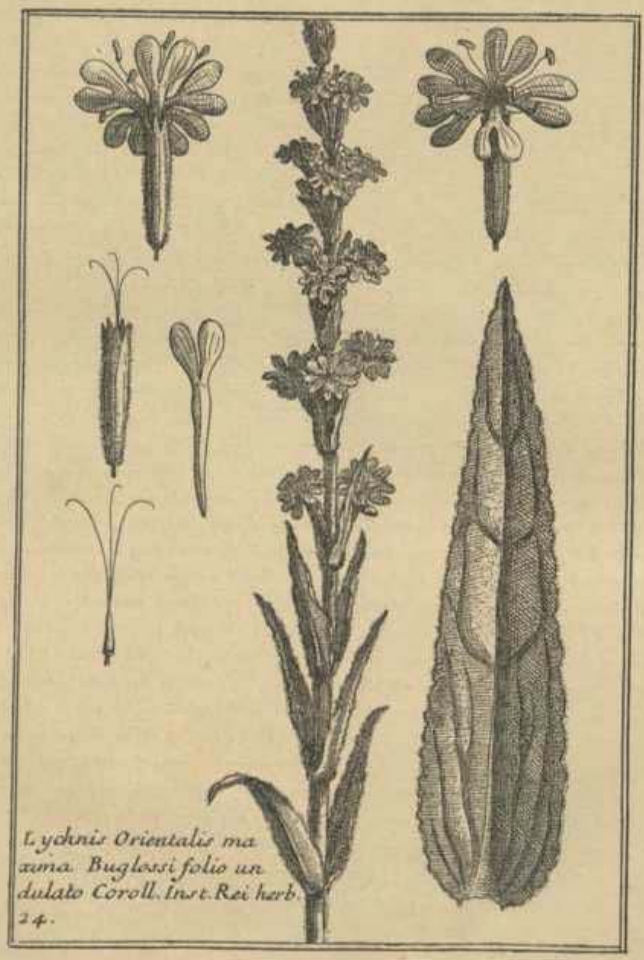
Ջէջն և զդիզանալ ձեանն ի Մասիս, և ապա գետա- գնէն և գերեւել ցամաք կամ գալոր կողից՝ իրրեւ եզանա- կացոյց ունին բնակիչք կողմանցն, և ըստ այնմ պատ- րաստին և կատարեն զգործ մշակութեան. և որք ի հիւ- սիսակողմն նորին բնակեն չԱրտաբատեան գաշտի՝ իրրեւ հասարակ անուն հարեւց գանեն նորին վերնն, այսպէս առեալ Արեւելք, Արեւմուտք, Հիւսիս, Մասիս— Վասն հանճարտական նուագութեան ձեանց ի Մասիս՝ ոչ են առատ և ջերմն, և յոյժ չերայնի համարի, մանաւանդ բազգատեալ ընդ Արտաշատ լերին, յորում են քառասնից չափ ապրերք, իսկ ի սմա հազիւ երիցք կամ երիք. և Թէպէտ ոչ ասեմ վտակք չ՝12,000՝ բարձանց գեռալով իջանեն առագանել գլանիս և գկոզս լերինն, այլ խնամա- ւրն և աւազախիտ բնութիւնն նոցին ընկլուզանէ զջուրն, որք ի խորին և յանմատոյց ծագս ևեթ գդիւրով իջա- նեն, և առիւծ սմանիք հասանէք մինչեւ մերձ ի սահ- ման՝ կազմին ապրեցս, այլ և նոքին խակ ընկղմին չ՝ո- զոյն ապմատ գետինն և ի սրամասցեալ մերթ- ման որպ ի հատորակի անչրգի է լեառնին Մասեաց, հակա- սիպ իմն խնամոտ ընծայելով յիւրատակի ջրհեղեղին, որպ յետին հանգիստուան հանարեալ է։— Ի հարս ձեանց և ի սրատրել սառնախառն խոնիւ՝ իջանեն ի վայր անատ- նեալ Արդուիկն, Ջիւլայ կոչեցեալ ի Թուրքաց· զի են օրդնաձեւ և պաղպաջուն պաղպջք, ունելով ի միջի ջուր ականակիս, որ յոյժ բարեհամ և սթափուսչական է· ման որպ յետին սէրտարն Երեւանոյ յելանէն ի Հովս Ակռաւոյ ամսոյնն, սոյր խնդրել և բերել անտի։

Մի միայն գետ ճեպատ գտանի ի Սիսս չայր (Գետա- ռատ) կոչեցեալն, որ բղխէ ի հիւսիսակողման սահմանից լերինն ի հարաւոյ Գաղղատանի գեղի, և գանգաղ ըն- թացիք ի գաշտին՝ գառնոյ յարեւելս հարաւոյ- սքն և անկանի ի Երասխ, հանդէպ Խոր Վիրապոյ· ի սորին մտին բազում անգամ մարձաւոր սարաձորի, յորդեալ քանիք լերինն, կերր ժամանիցեն ի նա սղբիք մանուկք վտակք։ Ուզդուիկ ի Հո- ընդ Հր· գիմեր ի սա և այլ գետակ յանուն Ակռաւոյ, զի ի ծորից սառա- մանեալ մեծի պատառաձորն գետացով քերեր գվանաք Ս· Յակոբայ և իջանէր ընդ ծագս մեծ յԱկռաւ, զեր- կամին ևս քաղով յոյժ՝ որ է յարեւելից, խառնայր ընդ նոյն խորաձոր՝ յորում և չատ այն է զի կորընչէր, հազիւ բաւելով ի պէտս բնակչաց սահմանին։ Ջայս գետակ նախ- նիք մեր յանուն Բզնոյ կոչեցեալ Դիմոյ, որ Թաւ ինքն Թաքնայրու, կոչէինԴիմոյ գետ կամ Դիմոգոյն գետ, ապ որպ սկսանք սահմանին որք և կորատա Արտաւազդայ։— Լճանակ այս 6652՝ բարձր սահմանեալ կատարս կան- գնի ընդ մէջ երկոցուն Մասեաց. և ի վերոյ քան զոյն ի Մա- ծ· Հա· բարձրագունդին է Վերատ-պուղագ չ՝7050՝ բարձրա։ պատճառ կոչեցեալ յանուն կռապետական երեւա- նոյ Հրեւէին խանի, և ապրիր՝ զոր Հանեալ էր նորա, յե- լանէն ի Հով ամսոյանի, չինեալ և Հաստատ բնակարա- նըս, որք ամայացեալ ասէրեցան ի Նահանման երկրին ի Պատոց։ Բարեհամ է ապրիւրն, պատեալ ասպատու իրր 10՝ երկայն և 5-6՝ լայն· ջուրն երեւի իրրեւ 3՝ խոր, ա- կանակիս և պայծառ· խոտաւէտ և զարմանալի են վայր- քըն, մանաւանդ հասից Գրգոյ և հանգրանաց նոցին· յորմէ մատրուակէին երբեմն և բնակիչք Ակռաց· Վ- րին կամ Միւ կոչ այս Գարատաս· քանզի են և այլ եր- կու գետակք, մին Միւին կոչեցեալ, որ ի նոյն կողմանց րդխեալ և սակաւք սորին քան զառաջինն Թափի յԵ- րասխ· միւսն Յաորիս կամ Փոքր Գարատաս, հանդէպ մէջաւահմանի Սատարակայ և Շարուրոյ՝ առ Գետպատն բղխով Թափի ի նոյն։

188. Բուսականաւ կենդանիք. — Թէպէտև այս- պէս սակաւաջուր են Մասիք, այլ սակաւին առոյգ և յուժիք են մարմանդք սրտոիցն ի միջին գառան. և այս վասն մերձաւորութեան մշտաձիւն սահմանին՝ որ մերձ զատ սահմանք, և վասն յորդութեան ցօղոյ, և սեզա- զատ սահմանք։ Մէջին գոտ Հասիրի ի 5000 սահ բար- ձրութենէ չ՝11,500՝ սառեւ քան զոյն լանջակողմանիքն հիւսիս— արեւելեանք՝ կատաք և աւազուտք, գետա- նատ երկրի (steppe) բոյս ընծայեն, Թափս նիհատհա- սակս և փշատս, սահաւատերեւս և բազմանիշս, գոյգն խառնիչն ծաղկաբեր բոյս և սէզս· յորոց ի յետնոցս նշանաւոր է Սկզն ոգնաթեր (Dactylis littoralis), սոյ- նիքն է սնուցիչն Արոտանի կապրոյ· Բարձրագոյն գոտին որ ի նշանակեալ գծէ անտի 11,500 սահ ցամհման մըշ- տաձիւն, գոն սրբք երեւեցուցանէ բուսուղնս, և այն մանաւանդ գետնատած, զի և գետինն իսկ համակ քա- րեզէն է։ Իսկ ի միջնումն անդ մասին կամ գառաջ՝ են ընդարձակ սրատք Գրգոյ, որք մշակին սրբք և սրտ- բոյս ինչ ցորենոյ և գարւոյ, հասատատեալ և բնակ- բանս· այլ ի զգաստալ ցրտոյ ձմերայնոյ իջանեն ի վայր ի ձմերանոցս, կամ ցրտին ի գիւղսրայս Հայոց· Գլխա- ւոր սրատք նոցա են ի ձորատափն մեծի ի միջի երկո- ցուն Մասեաց և ի բարատատին Փխիկլոյ, սր ի 11,000՝ բարձրութեան գեղեցիկ մարգք են սահգեալք ի ջրհեղեղ անտի կամ ի լճակէ հատելոյ ի հովից սառա- մանեացն, և ապատէնք կամ Թաքստոցք՝ մեծամեծ վէմք գլորեալք ի չուրջանոյ հրաբղխից անտի. վասն որոյ և հեշտագոյն կոյսն վերնից Մասեաց համարի տեղիք գերազոյն են սատ և եղք ի կատարն։ Ցաւք Թփատ- սակք հազիւ ժամանեն ի բարձրանա 5000 կամ 5500 ո- տից· միայն ի կողս փոքուն Մասեաց կայ պուրակ մի

1 Ցոյս սակս յաճախ սահգամած հնչի Մասիս ի պատկերս, և բազում անգամ առնէ գիմաստական գործածութեան։

Թխաենեաց իբր յ'7800' բարձրութեան։ Ի նոյն ասէին-նի գոտւոյ և յԱլագ Մասիս, այլ նուազագոյն՝ 'ի ծա-ւոց սոյն 'ի Հս. Մ. լանջակողմանն։ Ցիւչիկիս որ 'ի գարնանային եղանակի յայց եւ Մասեաց, բուսական առաւս ասէ զարմեայ բոյս 'ի մէջոյի 7–9000' բարձրու-թեան. բոլոր կամ ծագիանք սրպեսզի թաւին ոչ այն-քան նուազունք, զի և չեն քալ քննեալք 'ի պատշաճա-գոյն եղանակի. այլ որ ինչ 'ի հարեւանցի տեսոյ նշանա-կեցան՝ են նմանք համառօտ վայրոց այլոց լերանց. Ցե-բեփուկ, Կանքեղնիկ, Կորնգան, Քարհերձուկ (Saxifra-ga), Կաուտ. գոտւ և ազգ մի Կորնգան (Cerastium) 'ի մշտաձիւն ասէնանս, 'ի վեր քան զ'13,000', ուրանօր երեւին և մանուշք և քարաքաղ։ Գաւնքիթոր որ 'ի 10–11 օգոստ. 1701 ամի եւ, այլ ոչ 'ի բարձրագոյն սահ-մանս Մասեաց, 'ի քնին բուսոց, 'ի լայծան աւազուտն չնտես բայց միայն Գիհին և փշուտ խոզիրանս (Astra-galus massiliensis, Epine de boue). և յԱկռատ 'ի վեր 'ի վանս և յաղբիւր Ս. Յակոբայ գնալով յիչէ գհասա-բակ և գծանօթ բոյս, Սերիւղիճ (Cotonaster) բոլորա-տերեւ, Լուսպիղ կապուտակ (Conyza aeris cærulea C. B).

178. *Հսկաստորեակ Մասեաց հզնալիզուական տերեւոք, բուս Դուռնէֆորի.*

Բզնաժարիր պղպղոքիր նեղատերեւ (Hieracium fru-ticosum angustifolium), *Քակոտուկ, Աչքժաղիկ* (Eu-phrasia), *Թանրանիկ* (Telephium), *Լլակիտրի*, և այլն. և *երկաս եւս զօր նորատեսակս Համառկաս*, և *կոչեաց Հս-կաստորեակ տերեւիկաւ* (Lychnis orientalis) *եզնալիզուա-տերեւով*, և *գՄարմնժաղիկ յարեւելեան քարաժերպն* (Geum orientale), *նման տերեւոք Հասարակ ծնեղա-ծաղկի* (Cymbalaria), և *զերկոցուն եւս հանդերձ տատ-րակութեամբ բնաւոչ պատկերս. խնդութեամբ յիչէ և 'ի բարձրագոյն եւս գիրս գանագնելով գիւտ տեսակի վա-ճ*

չիման ծաղկան (Veronica) քանիմանեկի տերեւոք. զոր եգիա և Բաւոգ 'ի բարձրագոյն եւս գիրս, ընդ մէջ 10–12,000 ոտից· ի սկիզբն ապրիլի 'ի սոյն սահմանս եհաս Ֆիւսթաս (յամի 1834) ազգ մի Գրքոնց (Merendera caucasica) ծաղկեալ յայն ինչ գեա. նիւնափարաս գնանի· իակ վակնէր յամի 1843–1844 եգիա նոր տեսակ մի Զուտպրի (Alchemilla), խոտոր կոճաւորեր, և գրեինն գԱյտրատեանն Ձարտարուկ (Petrocalis Araratica)· յաւագաս կոյսանս լերինն՝ գՀիրիկ իրեարակաս, զոր յետ Լերկածագինն (տես յէջ 29), գեղեցկագոյն քան զամենայն լեռնածագիկս Հայոց, ասէ, նաեւ բնաւից յազգի հիրիկ ծաղկանց կամ վայրի շուշանաց· ազգ ազգ սպիտակ Հոմանկանեւ ծաղկանց և գեղնորակ խաւսծաղիկս (Ranunculus)· Բաւոգ 'ի սկիզբն ամենան հոկտեմբերի ընդ մէջ 12–13,000 ոտից բարձրութեան եգիա կորնգան (Cerastium)· Քարաճրձուկ մշկաշաս (Saxifraga muscoides) փարթամերեւ և ջրաս, և 'ի քարածերպս՝ գչքնաւատեան Աստղիկ լեռնային (Aster alpinus) և Աստղիկ գեղագիչ (Aster Pulchellus), կոտմոյ տեսակ (Draba Incompta),* Աւազուկ կոյ (Arenaria recurva),* Զանգակածաղիկ քարհերձուկ (Campanula saxifraga), Աիրիտրնա Կովկասեան (Pyrethrum Caucasicum), Քաղաներոյք գառնած (Tragopogon pusillum), խաւդիրան կակուղ (Astragalus mollis)* Հզօրուկ (Potentilla). 'ի միջոցի 12–13,000' բարձրութեան հանդերձ վերնոյդգ Աճրեամ, (Anthemis rigescens), Միճճ (Scorzonera coronopifolia), Շանագրաւ ատասպարի (Diantus petraeus), Բաղդյ կորնգան (Hedysarum caucasicum), Աստղա (Trifolium tricocephalum) մեծամեծ կապուտակ ծաղկամիջք, վայրի կակաչ (Pulsatilla albana B.), Ցերեփուկ գեղագիչ (Centaurea pulcherrima), և Ցերեփուկ դեղնասպիտակ (Cent. Ochroleuca)· — Յագգէ քփոց յ'7–8000' բարձրութեան՝ Գիհի, վկսկում և 'ի Գաւառը-ֆոբէ, և Միրհուխճ մրաժոպիկ (Cotonaster uniflora)·

Յագգային գիրս 'ի բժշկարանս անուանս յիշի Աչեան խոտ (Գան օրու ըստ Թուրքաց, և Բիտիսի պէրթրի ըստ Արաբաց, Sanguinaria), և ասէ գառնիլ « 'ի Մասիսս տակն մերձ 'ի գիւղն Ակօռի »· Կայ և « Ոսկի խոտ (ա. » բոյ նշանն այս է)· Ջոյս տերեւ ունի, և յինի սփռեալ » 'ի վերոյ գետնոյն· և տերեւի երկոտութիւնն երկու » թիզ է, և 'ի մէջն' գէտ հասան (Նման Թնկոզկուզակի Polium montanum)· և 'ի վերոյ տերեւոցն' ծոյրերն » մանուր փշեր ունի, և կենաց 'ի մէջն կոկ վարոց մի' » գերթ գառնկինակ, և Նորա ծայրերն կոյ հինգ ծաղիկ, » և ծաղկի գոյնն մէկն գեղին կարմիր, մէկն մեա· և Քէ » կարեա զոյգ խոտ' Նա երանէ կարմիր արիւն· և ուր » հասանի այն արիւնն ' կեղեւի կարմիր · երբ կորես' » պատրաստ կայ որ արիւնն քեզ չհասնի· սա գիր տե » բեան, չորցուր, և մանր ագիէ' և ձգէ 'ի վերոյ պրծրծի, » յինի սակի կարմիր, և այն· Եւ յորժամ որ կամենաս » որ տանեաս զոյգ խոտդ, գտ գիր տաւիր մի որ մանած » յինի, որ կարես տանել »· Այլ բժշկարան ասէ յաբեւելակողմն Գեղամայ ծովուն գտանիլ սյսմ բուսոյ, այլ և 'ի լերինս Կեղամայ, այլոյք հանդերձ·

Շնչաւոր արարածոց ոչ քաջ տագնջական երեւի լեռնան Արասեաց, այն՝ յորմէ հասարին իջեալ ամենայն ազգք կենդանեաց 'ի բացման տապանին Նոյի· 'ի գետնոյ և հճեաց՝ կարիք և մոզիզք գեռան 'ի տարածան· այլ 'ի բարձրագոյն վայրս տակաւին ոչ նշանակեցան միջատք· բայց 'ի սաբրին կազմանան և յատգաւոս ոչ տակաւ ազգս եհաս վակնէր և գոհացաւ ընդ գիւան, որպէս ասէ. չատք յայնցանէ սերմակիք են ստացաւ տասնհանց ծաղս և գետոց· յիշէ յոյով Մեւ–իրանս (Melasome) մանանուանդ յազգէ կոչեցեալն Բոյր (Pimelia), և զանուանեալսն Tentyria, Blaps և Crodius. ազգ ազգ Թիթեռանց մինչեւ և Հարաւային Էւրոպիոյ, Հասարակ Թիթեռն կաճին (Papilio Cardui), և կոչեցեալն Մաքաոն (Pap. Machaon)· — Ոչ ծանուցան և հուք մանուկք կամ մեծք, բայ յԱգռաւոց, յԱնգղտոց, յԱրծուենոց և յազգ ազգ Բազէից· Ջրահաւք առաւ յոյժ գտանին 'ի սաբրին խաւս Գինոյ գետոյն, Ճոյք, Հոդաւաղք, Աղաղիւք, Կարապ վայրի (Փոր), Բազ, Ջրնաւ (ապլոր) սեւաբեւ (Himanotopus melanopterus), Քաչառաս, և այլն·

Ի չորքոտանեաց ցեղէ ծանուցեալ են Դալապատակ, մեծագլխի Ահիկք (Ovis musimon), և վայրի Այծեմանիք (Capra aegagrus)· 'ի գազանոյ՝ Արջ, Գայլ, Լուսամէն, Ագռաւ փոքր, որ տեսաւ և 'ի սահմանի Հնոյն 'ի 14,000' բարձրս, կատու վայրի, կաւգ և Քսիսգ· ըստ ամենայն և Յինձ և վագր· գկնտիս յիշէ Գաւանըմիար' իբր սկանաւոս· այժմու քննիչք երկրային, զի ոչ ոք 'ի նորոցս հասես, առկայն գլուխնական ուղեւորն այն 'ի սկիզբն ԺԸ գարու՝ այնքան յանախ խոսի զխոցերց Մասեաց, և Քէ օրպէս թակարդաք բռնանին գկորիւնս նոցին և տանին առ Շահն Պարսից, զի ոչ անհաւան ինչ թուի երեւել անդ գազանացդ, Քէ ոչ այժմ այլ յայնժամ· Բայց և Մարիէ 'ի սկիզբն գարուս հասանի ոչ միայն փոգերս մանանաս լինել անդ, այլ և Աքիւս· և ահագ քան զրեաս' Օձս մեծամեծս· յորոց վիշապ մի զայնս ժամանակաս երեւեալ 'ի լեռնանցսն որ 'ի մէջի երկոցուն Մասեաց' պակուցեալ սպգելոյր զանցս կարաւանաց·

Անմարթ է ասասանոր չյիշել ընդ սոսին և զառ 'ի նախնեաց մերոց ասանգեալ երկասին մեծամեծ օրականան, « զկիճի և գկոտվայրի, զակամբք Գինոյ »· որ ել Ուրասազգ Բ « յետ ասկաս ինչ աւուրց Թագաւորելոյն իւրոց, անցեալ գկամիշան Աբասեան քաղաքի ... (և) « աղմկեալ իլն 'ի ցնորից խելագարանաց' ընդ վայր յա« ծելով երիվարան, անկանի 'ի խոր իլն մեծ և խոտա« ոյզ լեալ' անհետ »· և այսպէս ըստ Վիսպասանիցն Հայոց' 'ի գլուխ եւանեն անէծք հոր Նորա· գի ըստ խոբենացւոյ' « 'ի մահուանն Արտաշիսի թագաւորացք « յինէին ըստ օրինի հեթանոսաց, գժաւորի, ասեն, Ար« տաւազդ, ասելով ցՀայսն· Մինչ գա գնացեր, և զեր« կիրա ամենայն ընդ քեզ տարար,

Եւս աւերակաց' սրպէս Թագաւորեմ'

« վասն որոյ անիծեալ գնա Աբասիսի տասց այսպէս« Եթէ, Գա յոս հեծցիս յԱգռաւ 'ի վեր 'ի Մասիս, Ջքեզ կոյցին Քաջք, տարցին յԱգռաւ 'ի վեր 'ի Մասիս, Անգ կացցես եւ գլոյս մի տեսցես »·

Ասոի և ազատշահածանաթ ասանգութիւնն առ ասամիկ Նախնիս մեր, Եթէ Աբասաւազդ անգ « արգելեալ կայ

« յայրի միւսմ, կապեալ երկաթիւ չղթայիւք, և երկու « չունք հանապազ կիծելով զչղթայսն, լանայ երանել և « առնել վախճան տխարհի. այլ ի ձայնէ կատաղա- « բարեան դարբնաց՝ զօրանան, ասեն, կապաւքն »։ Ի բաց քաղեալ զառաւոտեան՝ նշանակեցաւք նախ ի բլրն նախանացն, զի և ցորդ կիճեաք յոլովութեամբ տեառնին ի չտես Երասխայ առ առաւոտուն Վասեայ. իսկ իջեալքն կամ ցիւք այժմ չեն անդ ծանուցեալ. այլ չէ անդէպ յառաջին ժամանական մինչեւ յակառն Գինոյ, այսինքն է ընդ մէջ Ակռաւոյ և Թաքեալգաի (Գինոյ բլուր) Թափառել շղթայասանձադ. սիրելի սրտ և նպաստակք դիպաւիղ ազատացն Հայոց. զորոց գէտ մեռեալ մնին այն, որ և ըստ անգիր աւանդութեան հանաչիւր « ի ծննդենէն եւեթ մեռանելոյ լեալ՝ մինչեւ նոքիմն և վախճանեցաւ », ոչ զգաւշանալով վտանգաւոր վայրացն ի հայճեալ պնդանան՝ ինքնին երիվարաւն և բանակքն այս եղեւ ահաւոր վհին, անեղբայրեալ այնու զարհուրելի անդունդն, և յինքն յաւելեալ գՇիրակ անուն

189. Վսեմական տեսիլ Վասեայ. — Զահելա- պանչ կերպարանս Վասեայ միակ ընդհուպ համարի նմին վերջին երեսփոխաց պցեկան Պրոյս, իբրու զի պլոմին ամենայնիւ, և վայելչութեամբ դրից և բառական և կենդանական արգասեաք և ջրոյն մատոյ՝ զուրկ և ապքատ է լեառնն այն մեծ, և ի հատարակի անդնդեալ և անձաւոյ։ Թատագրն եւս գրէ նախայիշեալ բառերին ազգուրն փառաւ, անհնդեք քան զամենայն կերպարանս երկրի անաւանելով [1], ահաւորագոյն քան զրնաւս և ըզվիհն խորանդունդ, յորոյ եզերս դնդերեք (ի 11 օգոստ. 1701). « Ահեղ իմն է տեսիլ վհին, և արդարեաց Դաւիթ « յաւելն առ Աստուած, խրատուեալ զո՝ զրպէս խորք բա- « զումք. անհնար էր չտեսանել յահեղութիւնն ի նոյն. չարչ- « գայի ծովախարշս և ի գոյզն անգամ նկատելն գահ- « սրկու գահավիժութիւնսն. տեսկացուցիչ իմն են և կա- « ուղք անքիւ յոլովութեան հայեցուածք անզգաստ քե- « ած եղոյ ի կսկիծեալ ի կողմն։ Շատ է նկարել ի միտս « գմի ի բարձրադունից լերանց երկրի՝ որ բանեցեալ գծոց « իւրաս ի գոյց եւեթ աշատրագունին լերեւոյթս ունա- « թերելիս։ Ամենայն վախիկ այդոքիկ չեշտակի իմն հա- « տեալք են, և սաստկաբն խարտարարար և քմահեսեալք « իրրս ի ծխոյ խմբել որ ելանիցէ ի նոցանէ և ապաեզա- « ցուցեալ. այլ փախան այնր՝ հեղեղք ապմոյ ելանեն »[2]. — Ակոյն նոյն ինքն Պրոյս՝ որ ի բազում բարեմասնու-

1 Cette montagne... est un des plus tristes et des plus désagréables aspects qu'il y ait sur la terre. — TOURNEFORT.

2 C'est une effroyable vue que celle de cet abîme; et David avait bien raison de dire que ces sortes de lieux montraient la grandeur du Seigneur. On ne pouvait s'empêcher de frémir quand on le découvrait, et la tête tournait pour peu qu'on voulût en examiner les horribles précipices. Les cris d'une infinité de corneilles, qui volent incessamment de l'un à l'autre coté, ont quelque chose d'effrayant. On n'a qu'à s'imaginer une des plus hautes montagnes du monde, qui n'ouvre son sein que pour faire voir le spectacle le plus affreux qu'on puisse se représenter. Tous ces précipices sont taillés à plomb, et les extrémités en sont hérissées et noirâtres comme s'il en sortait quelque fumée qui les salit; il n'en sort pourtant que des torrens de boue. — Id. Lettre XIX.

Քեանց Թափոր ասաց զՄասիս, գեղեցիկ խորհրդածու-
Քեամբ յաւելու և վկայէ, եթէ, « Ազնուագոյն իրք յԱ-
» բարատ (Մասիս) չեն մասունքն, այլ բոլորն բովանդակ-
» օրէն, Զի իմ անեալ վեհմտագոյն ինչ քան զխանգա-
» մանդ երեւոյթ վիթխարի այլ տակաւին ընթերագիզ զան-
» գուածոյն՝ նշմարելոյ ի չրջակայ գաշտից. և ոչ այլ
» տեսարան՝ որ լցցէ զհոգւոյդն այնքան խորին զղաց-
» մամբ մեծութեան և ընդարձակութեան, որպէս զայն՝
» որ յանդիման կիւիր, յորժամ Քէ ոք վերելակեալ ի
» բարձունս սորին՝ նկատիցէ զհեռաձգեալ կողակն ի
» սորեր, և զանսահման խաւժան լերանց սիրելոց զա-
» ռաջեաւ աչաց իւրոց. նոյն ինքն և պարզութիւն կամ
» համակերպութիւն ե՛ւ ձեւոյ նորա և գունոյ՝ յաւելուն
» զվհատութիւնն. ոչ զրաւնուն աչք ի զանազանու-
» թենէ հեռաքննելի կիսից. ամենայն գիծք ուղղակի
» ձգտեցուցանեն ի հակայակոյս ձիւնապատ գագաթնն,
» որ բաւական ուղղորդ և անշարժ է ի վերնամ մա-
» սինն՝ առ ի լինել գեղեցիկ, մինչդեռ լայնանիստ սորո-
» ցքն և թաւաժայռ կողք՝ ընծայեն նմա ամրութիւն
» վեհմտական. Հաւասար ձեւոյն պարզ է և գոյն. ի
» գիւրահաս պատաւանգանէ՝ որ ի հաստատի սպիտա-
» կագոյն է, բազդրեալ հրաբղխակ ապառաժ և մեխ-
» րոյ, ամբառնան կողքն անպակասեալ ի գոյ կանաչ
» որակ 5000՝ տարածութեամբ. և ի վերայ նորա այլ գո-
» տի թխագոյն հրաբղխակ ժայռից խառնեալ ձիւնիզէն
» անկուածովք. իսկ ի վերոյ ամենեցուն՝ արծաթափայլ
» գագաթնն պսպղացուն՝ Մխալ անխարիւթեամբ՝ պա-
» րունակեն աչք զամենայն զգօրեք զգեղոյ զանապա-
» նեաւ կէտմամբ և բաւարարութեամբ, ի խորչակահար
» գաշտէն մինչեւ ի սառնապատ կատարն, որ չէջս ի
» վեր ամբառնալ ուղղաբերձ իրրեւ 14,000 ոտնաչափ.
» Դուն այլ սրբիք ի վերոյ երկրի գոլոն տեղիք՝ ուսի
» այգեան բարձր կատար (17,000՝ անգլ.) պսպղէս յան-
» կարծելոյն վերաբերեալ յորդեալի ցածուն գաշտէ (2-
» 3000՝ յերեսաց ծովու), վասն որոյ և հազիւ սրբիք այս-
» քան մեծապատ երեւոյթ [1]։ Ոչ ինչ ընդհատ ի սը-
» մանէ՝ և այլոց սակաւաթիւից քաղ գեղեցկաձեւ երեւեալ
» է լեառնս մեծ ի հեռաստս, մինչեւ ասել սրբիք Մորիէի՝
» որ խոստացաւ զի է, տեսանելով զայն ի սահմանաց
» Նախճաւանի, եթէ « Զիք գեղեցիկ իրրեւ զձեւ. նորին, և
» ոչ սահասր քան զբարձրութիւնն. անդ ամենայնն ներ-
» գաշնակաւոր և համապատշաճ երեւին, և ամենայն միա-
» բանի՝ ի կազմել զմի՝ ի վեհմտագոյն առարկայից ի բնու-
» թեան[2] »։ — Անհնար է ասել Ֆէբր-Քորդըր, նկարագրել
զվեհմութիւն տեսլեան նորա, յերկոսին եւս հանգա-
մանս, և՝ ի մերկի և ի հանգարտութեան օդոյ[3]։ Եւ այ-
լոյր, տեսանել զայն ի գալ իրաւի՝ ի կողմանց Ախա-
գաձոյան, ասէ. « Ի բանալ հովին առաջի աչաց
» մերոց յԷջս մեր, բովանդակ ուշ մեաց իմոց գրաւեցաս
» ի տեսիլն որ յանդիման իմ. գաշտ ընդարձակ անհա-
» մար գեղդեղկաձեւ. աշտարակք և կամ ոգիկք եկեղեցւոց
» Էջմիածնի ամբարձեալք ի միջոց նոցին, պատպղեան
» ալիք Երասխայ սահելոք ի միջի գալարագծեաց մար-
» գոց հովին, և տատրակորդ պար լերանց բոլորելոց
» զտա տատրատալ աշաւար մանրաձանի նախաշրհնդե-
» լեան աչխարհի, որ Քաւի կանգնեալ կալ իրրեւ սեղ-
» զաբանչ հանգոյց ի պատմութեան մարդկան, յեր-
» գելոյ զերկուս զարմս նոցին՝ որ յառաջ և որ յետ
» շրհնդեցին։ Այլ իրրեւ ժամանեցաք ի գաշտն տափա-
» րակ, յոյնժամ տեսի զԱրարատ յամենայն ընդարձա-
» կութեան մեծութեան իւրում. ի տեղւոջէն՝ ուստի
» կայի՝ երեւեր իմն որպէս թէ հարթատեղոյ լերինք աշ-
» խարհի՝ ի զմայլ կաւեալք իցեն տա. ի կատուցանել
» զմեզակս զայս վեհմտական տերութիւն հոգւոյ, քարի
» և ձեւոյ. տառնեղէն կատարք երկդագութեան դիպոյն՝
» ամբառնային վեհինակերպ ի պսպղատ և յանապատ եր-
» կինս. արեգակն պսպղատափայլ շողայր վերոյք, և
» յանդիպադարձ ցոլացայտ հատուցմամբքն՝ թուէին
» հաւասար արեգակունք հանեալք։ Էէտս այս տեսա-
» րանի՝ կցորդէր զգերագոյն մեծութիւն՝ զդաշտին և
» գտարձրութեանն։ Այլ որ ի նկատել իմում զվեհանն
» ի ներքս ի յիս զդոյն՝ այն անհնար է ի բացատու-
» թիւն. այլ իմ անբաւականք առ ի պղծալ ընդ երկար
» յանձնախոհ փառս գագաթանցն, գեղերկեին յան-
» սպառելիան կարծեցեալ ի կողս, մինչեւ ի մեռանելոյ
» հոգիպտին անհնա յիներին գիծք նոցին ի տեսութե-
» նէ. և ահա անդիմակաց իմն մղումն իսկ և իսկ վե-
» րացելով զաչս իմ ի վեր՝ կառոյց յաւարտ պսպղա-
» ռութիւն Ախտատայ. և շարեալ զգացման նուազե-
» ցելոյ հայեցողականիս՝ համաձայնելով նմանատիպ

1 The noble thing about Ararat is not the parts but the whole. I know nothing so sublime as the general aspect of this huge yet graceful mass seen from the surrounding plains: no view which fills the beholder with a profounder sense of grandeur and space than that which is unfolded when, on climbing its lofty side, he sees the far-stretching slopes beneath, and the boundless waste of mountains beyond spread out under his eye. The very simplicity, or even monotony, of both form and colours increases its majesty. One's eye is not diverted by a variety of points of interest: all the lines lead straight up to the towering snowy summit, which is steep enough on the upper part to be beautiful, while its broad-spread base and rocky buttresses give it a sort of stately solidity. The colour is as simple as the form. From a gently inclined piedestal of generally whitish hue, as has been said, of volcanic sand and ashes, the steep slopes rise in a belt of green 5000 feet wide; above this is another zone of black volcanic rock streaked with snow beds: highest of all the cap of dazzling silver. At one glance the eye takes in all these zones of climate and vegetation from the sweltering plain to the icy pinnacle, ranging through more than 14000 feet of vertical height. There can be but few other places in the world where so lofty a peak (17000 feet) sours so suddenly from a plain so low, 2000 to 3000 feet above the sea, and consequently few view equally grand. — BRYCE.

2 Nothing can be more beautiful than his shape, more awful than its height. All the surrounding mountains sink into insignificance when compared to it. It is perfect in all his parts: no hard rugged feature, no unnatural prominences; every thing is in harmony, and all combines to render it one of the sublimest objects in nature. — MORIER, 312.

3 It is impossible to describe the sublimity of its aspect, under both circumstances of storms and peace.— K. PORTER.

» զգածման մասցս, առ վոյր մի հետագնէ զագարմամբ
» կասեցուցին զխորհեցուցականս կարզագրութիւն »[1]։

Ա՛յլ ումն հայրենակից Բորգերի, Ուիլլիէմեմ, 'ի խո-
նարհել աչեզական տեսակս զՄասիս, գրէ. » Ա՛ն ինչ
» խոնարհեալ էր աչեզական ընդ ալբատիք երկնից, և
» Ա՛րարատ կանգնեալ կայր 'ի մէջ նագոյն յատակի պայ-
» ծառափայլ երկնից. գոյն լերինն վառ 'ի վառ յերին
» ծիրանի հագեալէր. նաև կատարն ձիւնագեղեաց ոչ
» որպիսի գանազանելով 'ի համակերպ գանգուածէն,
» Ցեանելով տեսակս էր իմ լերինս բարձրագոյն քան
» զԱրարատ, այլ մեծասարք կերպարանք սարին, խի-
» զախական իմն վերակացուցումն յանդուգնաձեալ գաչ-
» աչէն երեսից, և հզօրիդ հրապոյրք Որրագան պատ-
» մութեան՝ որ չարչ պատեն, կարգեն զնոյն յատիթ
» հիացման և երկիւղի »[2]։

Մեծ ուխտաւորագէտ և պատմագէտ Ա՛նգ-
լիացի, Բաղինսըն, առնեարանելով երթեալն (1878) 'ի
Ժողովի ուխտաւորացդ, Քէպէտ ոչ ընդունէր զՄասիս
զոլ տապանակիր, այլ խոստովանէր, զի « ինքնին իսկ
» լեառն յոյժ յանկուցիչ և յոյժ գեղեցիկ է. և արդա-
» բեւ ոչ գիտեմ երբէ գուցէ՞ ինչ ակնադիտուն քան զսե-
» ռիլ Ա՛րարատայ՝ ամպեղէն բակիւն ձիւնապատ գագա-
» թամբն, զոր մարթ է նշմարել 'ի բացատ գէթ հա-
» րիւր մղոնաց »[3]։ — Եւ մի 'ի յետին գրասէր վերե-
լականց Հայրենակցաց վերնոյդ, Ֆրէշֆիլտ՝ Նամանագէս
'ի բաց թագուլ զքննութիւն տապանին Նոահեայ՝ համա-
ռատիւ հաշտանէ, երթ է, » Ա՛նգուածիւն տապանի ինչ
» երկրայութեան հատատանաց գտապանն Նոյի յամե-
» նապատում պատառանգան »[4]։ — Ա՛յլ ումն եռանգագէտ
նոր ուխտաւորագիր փառանգ, ոչ ընդունելով բաս նախա-
գրելոցդ զնիւթ տապանին 'ի Մասիս, անկարօտ ասէ
զնա յիշատակաց՝ առ 'ի լինել վճռափառ. սակաւք իցեն
լերինք որք իրրեւ զաս վճռակերպ վերապահացեն »[5]։ —
Վանինէր բնագէտն՝ որ գերից մասանց երկրի քննեալ
էր մեծամեծ լերինս, գԱրարատայն մեծատեսիլ ասէ ե-
րեւոյթ քան զայլոց ամենեցուն. զի Քէպէտ և Էլպրուզ
բարձր է քան զաս իրր 2000 ոտնաչափաք, սակայն ամ-
բառնաց 'ի միոյ համարէն պարս կամկատան լերանց,
և այնու սակաւանաց տպատարիւն կամ ազգատն Նոյա
'ի տեսանելիս. իսկ Ա՛րարատ կայ մէն միայնակ 'ի գաշ-
տին, մինչեւ ցկէտն ծածկեալ մշանշենատոր տառատա-
նեաք[6]։ — Գնսիէ փառանգ, պատկերագրիչ աշխարհաց
Ա՛նոյ, 'ի գալն 'ի Տիտղիսոյ 'ի Պարսկաստ՝ դիտակաս
դիտեալ զՄասիս, գրէր[7]. » Ոչ ոք 'ի հանապարհորդաց
» որք ճանկցին գլեռնէս՝ կարաց զանց առնել 'ի բացա-
» արեւոյ զհոգ տպատարիւնն ազդեցեալ յինքն 'ի

1 As the vale opened beneath us in our descent, my whole attention became absorbed in the view before me. A vast plan, peopled with countless villages; the towers and spires of the churches of Eitch-mai-adzen, arising from amidst them; the glittering waters of the Araxes, flowing through the fresh green of the vale; and the subordinate range of mountains skirting the base of the awful monument of the antediluvian world. It seemed to stand, a stupendous link, in the history of man, uniting the two races of men, before and after the flood. But it was not until we had arrived upon the flat plain, that I beheld Ararat in all its amplitude of grandeur. From the spot on which I stood, it appeared as if the hugest mountains of the world, had been piled upon each other to form this one sublime immensity of earth and rock, and snow. The icy peaks of its double heads rose majestically into the clear and cloudless heavens; the sun blazed bright upon them; and the reflexion sent forth a dazzling radiance, equal to other suns. This point of the view united the utmost grandeur of plain and height. But the feelings I experienced, while looking on the mountain, are hardly to be described. My eye, not able to rest for any length of time upon the blinding glory of its summit, wandered down the apparently interminable sides, till I could no longer trace their vast lines in the mists of the horizon; when an irrepressible impulse, immediately carrying my eye upwards again, refixed my gaze upon the awful glare of Ararat; and this bewildered sensibility of sight being answered by a similar feeling in the mind, for some moments I was lost in a strange suspension of the powers of thought. — ID. I. 182.

2 The sun had on just sunk below the horizon, and Ararat stood forth in dark relief against the glowing sky. The mountain was of the deepest purple: even the snow-clad peak was not distinguishable from the general mass. I have seen loftier mountains that Ararat, but its massive outline, the bold manner in which it rises from the immense plain of Aras, and the powerful interest with which sacred history has invested it, unite in rendering it an object of wonder and of awe. — WILBRAHAM, *Transcaucasian Provinces of Russia*, pg. 85.

3 The mountain itself was certainly most interesting and most beautiful. I know nothing, indeed, more striking than the view of Ararat, with a cap of clouds on its snowy peaks, which could be seen at a distance of at least hundred miles.— RAWLINSON.

4 Tradition had doubtless fixed Noah's Ark on the pedestal it deemed most worthy of it. — FRESHFIELD DOUGLAS.

5 L'Arche de Noé n'y a sûrement pas abordé, bien que les Arméniens le proclament avec orgueil; mais l'Ararat n'a pas besoin de souvenirs pour être magnifique: peu de montagnes dominent avec une pareille majesté.— ONÉSIME RECLUS.

6 Թէ և ոչ մինչեւ ցկէտ տեսանելի տատամանեաք պա-
տեալ էիցէ, այլ գմեծ մասն տպարոյ պնդեալ երեւի. — Der Ararat... ist der grandioseste Berg, den ich je habe gesehen. Der Elbrus ist noch um ein paar tausend Fuss höher, aber er ragt nur aus der ganzen Kette der hohen Kaukasusgebirge herfor, und das schwächte den Eindruk. Der Ararat steht fast einsam in der Ebene, und ist bis über die Hälfte mit ewigen Eis bedeckt.— WAGNER MORIZ.

7 Tous les voyageurs qui ont parlé de cette montagne n'ont pu s'empêcher de peindre la vive impression que ce tableau avait faite sur eux. La régularité de sa forme, son isolement complet de toutes chaînes environantes, contribuent, à faire paraître cette montagne plus haute qu'elle ne l'est en effet... La pureté du ciel nous permettait de jouir de la vue du sommet et de l'examiner avec une excellente longue-vue. On y distingue parfaitement trois petits cônes qui semblent entourer l'orle d'un cratère. La constitution de la montagne n'offre nulle part des couches stratifiées comme dans les autres chaînes, mais toute la surface du cône est couverte par un épanchement de laves qui est bien évidemment sorti du sommet. — TEXIER, *Arménie et Perse*, I. 128.

» տեղինէ անտի՝ Ո՛ղղականութիւն ձեւոյն, անկցուդ
» մեռնութիւնն յամենայն չքնաղս պարծից լերանց,
» բարձրագոյն քան զոր էն՝ երեւեցուցանէ զլեառնն...
» Զասակութիւն երկնից ներբէր մեզ վայելել տեսա-
» թեամբ գագաթանն՝ զննելով քաջ հեռացեալ դիտա-
» կաւ. և զրուցակի նշմարէին 'ի նմա երիք կանդուք փո-
» քունք՝ որպէս թէ կանգնեալք յերկիր խառնարանի:
» Կապտած լերինն ոչ աւրիք ցուցանէ խառ. 'ի խառ-
» տակս՝ որպէս յայլ 'ի լեռնագոտեաց, այլ բովանդակ
» երեսք կանին ծածկեալ են զեղուածով խառնիխ՝ յայա-
» նապէս յղխանցելոց 'ի գագաթանէն »[1]:

Ըստ այսոցիկ օրինակի և այլք բազումք պէսպէս զարմացական կամ գրառատական բանս՝ իրրեւ պատուս իմն անհրաժարելիս հատուցանեն լերինս մերում Մասեաց. և որք 'ի հարեւանցի եւս յիշենն՝ գրեալք ոչ դադարեն երբեք մակդիր մի, մեծ, վեհամեհ, ապեհ, անճմանճ, և այլն, յիշելով և զպատառաւ գերազանցութեանն քան զբարձրագոյնն քան զնա լերինս: Օրինակ իմն Օրիգենայ որ հատատաբ է մերոյս Մասեաց՝ խոբիսխ ունի 7000' բարձր· Ջիմպրասայ՝ բարձր իրրեւ 20,000', գրեալ է կիսով չափ է բարձրաւանդակ իւր. և եթէ գոցին Ալպեացս զիրք աւրիք աւսի երեւիցին լերինք ամենք

180. Մասիս 'ի հիւսիսոյ արեւելից, ըստ Խոյժքոյի·

ազգաբերքն ց'11 կամ 12,000', սակայն կան առ նոքօք և այլ լերինք բարձունք, և 'ի միոչ աւտիք հավաք երեւին նոքա այնպէս· » Իսկ աւտուտօր, առ Նախայիչեան Մորիէ, 'ի Հայս՝ լեառնս այս վերանայ յոկ մեկնակի » և վեհամեհս 'ի միջոյ ընդարձակ և ծավծաւալ դաշ- » տի »[1]: — Կնքեսցուք բանիւ անգղիացի գնդապետին՝ Գամերոն Բուլէդ, որ գառաջինն հրաշացեալ էր ընդ Մասիս՝ յամի 1836. իսկ յերկրորդում՝ նոատպին՝ յերթան 'ի Նախճաւանայ յԷրեւան (1838, 'ի սկիզբն մայիսի), գրէր· » Միւսանգամ հանդիպեցոյ տեսլեան, և » վեհամեհ էր այն· տեսիլ Արարատայ· այնքան մեծ, » այնքան ահեղ, զի համեմատեալ ընդ նմին՝ այլ ամե- » նայն տարփալք որքան և մեծամեծք և ակնառելիք » իցեն՝ սմինեւին անշուքանալք ինան· մինչդեռ կրծա- » կան և պատմական զգացմունք՝ որովք անցորդն ուղե- » ւոր նկատէ զգործմանագրանշս այս գործ Արարչին, » ամենայն ինչ, միաբանի 'ի միտս իւր՝ յարդարել զնա » վեհագոյն տարփալոյից 'ի վերոյ երեսաց երկրագնտիս[2]:

Որպէս իւր ինքեան կերպարանք Մասեաց երկդիմի իմն ընծայեն երեւոյթ, խոշորակերպ՝ բաս ականն նկատելոյ, և վեհամեհս մեկնակի բարձրութեամբն, այսպիսի իմն է և երեւոյթ վայրոյ 'ի գագաթանէն· զի բաս գերագոյն բարձրութեանն հարկ էր ապաքէն և յոյժ հեռագիտակ և վեհացոյց լինել· այլ նոյն ինքն անհամեմատ բարձրութիւնն 'ի վերոյ այլոց մերձաւորաց՝ նուազեցուցանէ զմեծութիւն տեսարանին· քանզի որ շրջ զիւրեան են՝ նկուածք և ալէձեւք իմն տեսանին յերեսս համատարած գաշտի, և ոչ վեհ և մեծամեծք· իսկ առ գտանել զոյսպիսիս՝ ոչ ժամանէ տեսութիւն ոչոց, մինչեւ 'ի տարս Կովկասու և Տաւրոսի, և ոչ 'ի ծովս Պոնտոսի և Կապրից· կամ թէ ցորդ չյիշէ որ յելելոցն 'ի կատար անդր՝ որովհետի զոյսոսիկ տեսեալ· բայց զարե-

1 Here in Armenia the mountain raises itself solitary and solemn, out of a middle sea-like plain. — MORIER.

2 I once more came in view, and a magnificent one it was, of Mount Ararat, so grand so awfull; in comparison with which all other objects, however wast and striking, sink into utter insignificance; while the feelings of religious and historic veneration, with which the passing travaller regards this stupendous work of the Creator, all unite to render it in his mind, the sublimest object on the surface of the globe. — POULETT CAMERON, I. 8.

լեռնան հարաւային գագաթ կովկասու՝ այն է բուն Լեռ-նաւոտանն (Տաղաւան), անբերկրայ եւս Պրոյս՝ ի 150 մղոն բացւոյս ի Հա. Եղ- ըստ ուղղութեան լերանց Գե-զամայ և Ծովուն, որոյ և մասն մի մակաւասար երե-սացն՝ փայլեալ տեսանելիք. որպէս և յերկրագրական քննութիւնս Թոմֆրէի յամի 1850, նշմարեցաւ առաւել դիտացն կամ նշանակն բարձրաչափութեան կոտորէ-պի լերին կովկասու, որ հեռի է ունելի քան զ'110 մղոն: Իսկ ի Հա. մերձաւոր վայրք՝ նահանգն Երեւանայ և Ե-րասխ՝ իրրեւ արծաթեայ մանեակ ի նմին, Աւրագած քառակատար ձիւնակիրճ գագաթովքն, սահմանք Ան-ւոյ, Կիւմրոյ և Կարսոյ. արեւմտակողմն՝ յամեղոյ խա-փանեալ քաղցրացեալ գլխովին բարձր Հայոց և Տաւրո-սի. իսկ ի հարաւոյ նշմարիւր տրագագաթն Սիփան, և բազագոյն եւս բարձրակատարն Ցաւսան. և եւս հեռա-գոյն՝ կատարք լերանց Կորդուաց և Քաղդէացւոց:

190. Սեփականութիւն Մասեաց, եւ անուն. — Սակայն այս ամենայն, և եթէ առաւել եւս ինչ երեւիցի ի գագաթանէ անտի Մասեաց, նաեւ հրաշափառա-գոյնք եւս տեսարանք այլոց դիպուածոցն լերանց, իրրեւ ոչ ինչ են առ վեհագոյն յիշատակօք զոր զարթուցանէ ի միտս լեռնայս այս, և այնու գլէ զոլովք ամենեքեան. իմն գյիշատակն Ջրհեղեղին և գերկրորդ վերածնու-թեան մարդկան, որոյ որպանք համարին. յայս կարծիս քէպէտ և ոչ փորձ փաստիւք կարիցին մեկնել լերինք կորգուաց, արգեօք և յաղթել, սակայն այնպէս տար-բացեալ են ի հասարակաց միտս կարծիցդ Մասեաց տե-փականութեան, զի գրեանք անհնար է այսուհետեւ անջատել զերկուսին իմեանս, զլերինս Մասեաց (կամ զԱրարատեան լերինս) ասեմ և զՋրհեղեղին. գիտաւ և ազէտ, քրիստոնեայ և անքրիստոնեայ՝ այսու յիշատա-կաւ վերանէ՝ ի կատարս այս և խոնարհի յերկիր[1]. որպէս և բարձրագոյն մեռք ի բանասացդս մեր՝ Նա-բեկացի, անբաւական իմն կրեալ հանճարելով ի փորձ անօրէնութեանց և որդւոցութեան, ոչ գասներ մեծա-գոյն քանակիչ կամ կշռարդ՝ քան «զլեառն Արարա-»տեան՝ ի կէս ամրարձման նեժարի մեծարգութեանն» Եւ համարէն ասել, որպէս չիք մեծագոյն անհաս գրա-չիւ յերկրի մերում, և ոչ մեծագոյն՝ ի նմա գրուիչ՝ ի միտս առացոյ՝ քան զԱրարատ:

Նախահայր մեր հայկազուն՝ Քաղկեդ բնակութեան և Քերեւս և Դիւցընկէց լեռան վարկանէր զոս. գրացին իւր և նախանձարդ Մարն Աժդահակ՝ ի առնուագաս գագաթան նորա երագէր տեսանել զմեծ քաղաք յան-կարծածին գիւցազանց երից միանգամայն, յայլեայլ դէմս երկրի արշաւելոց. մանաւանդ՝ համարի զոս մի ի հնգեցուն օրրագան լերանց որոց քարամբք չինեալ Ադամոյ զերկրորդն Քեսապ. մեծամեծ բանասացդք՝

(Պայրըն, Շագապրիան, Յաւէ, և այլն), մեծ իմն տեսա-րան կամ ոգի երեւեցուցանեն ի նմա:

Նմանապէս եղեւ Մասիք ի մերում գրոս և բուս քա-զաքական տեսութեան, ի ճահ կթծոգակերպ հասակին՝ արձան անշրկասութեան կանգնեալ և սահմնոգաբար բնութիւ անհատասարելի՝ երից ինքնակալութեանց, Թաւ-քաց, Ասուաց և Պարսից, որոց բոժին և վիճակ եղեւ երկիրս մեր: Ասպետի իմն եղեալ էր և յերս Ջ գրոս ընդ մէջ Պարսից և Յունաց. զի Թոռրոմ Աղրաւէդ Սա-նատեան՝ ի Թագուհւոյն սա Նոսա զմեծ մասն Հայոց՝ պա-հեալ ինքեան զՄասեաց Ոտն և զԱրագածական: Այլ սերտալի եւս է միջակայութիւն կամ կենդրանութիւն Ա-րարատեան լերանցս՝ ի վերայ երեսաց հին երկրի, որոյ՝ հանգերձ կովկասու, կենդրան ծանրութեան տասց զոյն՝ գլոխն երկրագիտաց գրոսս՝ Հումբոլտ. զի գրեաթէ հատատորակէս՝ ի միջակի կոյ գծիւ ձգելոց՝ ընդ մէջ Պէհրինկայ Նեղուցի և գլխոյն Բաբելսւոյ, ընդ մէջ Աս-լանդական և Թաղտական ովկիանոսաց, ընդ մէջ Իսրան-սիոյ և Հարաւային ծագոյ Հնդկաց, ընդ մէջ Սինեկա-լի Աֆրիկոյ և Բնքինոյ Ջինաց. վասն որոյ և ճահագոյն Թոռ բազմոց ողջախոհից՝ խոնձարարք կամ արձակա-րան մարգկութեան ասել զԱրարատ ի սիփեւս երկրի, քան զրարձանս Դիպեթոյ կամ Հնդկաց՝ որպէս այլք համարին:

Պատմական յիշատակք այսքանով լերին, որպէս յայս է, բուս հաւաքակոյց կարծեաց, ի ջրհեղեղ անգր եղա-նեն. այլ զի արշաւ տայզ է յԱրարատեան երկրին լի-նել առագանակրին, ոչ նոյնպէս զրոսակի և զերք այնր լերին. բազմոց կարծիք են ի կազմանս Կորդուաց հա-մարել զայն քան ի Մասեաց. յոր կարծիս են և հինք և մեծագոյց նախնիք մեր. և ոչ զի ի նոցանէ[2], ահաւել ի Բուզանդայ (որ զՍ. Ցակոբոյ ծանօթ եղս և խնդիր նո-քեան տապանին պատմէ), Մասիս յուցանէ զայն, այլ Արարատ ի կորդուս[3]: Ի միջին գոյս տպագեալ երե-սի ի Մասիս հասատատութիւն կարծեցդ, որպէս քաղ-երգ հեղինակ չարակաին Լատատրին՝ եթէ երդնակացին իւր և թէ այլ ոք, ակնարկէ՝ ի գրատատեն գլեառնն հանգատարանի նոյոյն. «Որ առաւել խորին խորհրդով «խնդայ քան զԱրարատեանն բարձր Մասիք. քանզի ի «նմա հանգեաւ Ս. Գրիգորիոս տապանն ապրեցուիչ», և այլն. և հնգինակ մի Յոյսմատուցից»՝ «Նաեւ տա-«պանն ի լերինն Արարադոյ, որ է Ասաց Մասիս. և «այն գովութիւն և պարծանք է ազգիս Հայոց և աշ-«խարհիս մերոյ»: Վասն որոյ ընդհանայն և ստէպ հասարիք գոյանեալ երկարատանել, այլ հարկաւոր՝ ի-շել զանուանս լերինն առ մերայինս և առ առաջս. որոց առաջին և գնիկ է Մասիս կամ Մասիսու սար՝ ըստ նոցուս, այլ ըստ նախնեաց յաչս յոգնատոր Մասիք.

1 Que l'on est fier quand on met le pied pour la première fois sur cette sainte montagne, et que l'on entende de toutes parts la tradition des habitants vous reporter sur les traces de Noë! Dès que vous avez monté quelque temps, vous y êtes déjà. — DUBOIS. III. 464.

2 ԵԹԷ ի վաղուց և ի հնագոյնս ժամանակս եղեալ էր այսպիսի կարծիս ի գեղ էր արդեօք Լատատրէն՝ որ գրեաթէ առ առաջաւոր լերինն վարդապետէր նորահաւատս ժողովրդեան՝ վկայ ցուցանել զնոսանն ի հասել գլրհեղեղէն:

3 Հին պատմութիւն վասոյ Մեծաւորին ի Ճառընտիրս՝ ի պատմելն զգէպան՝ ասէ երկրորդութիւն լինել յայնժամ վասն լե-րին ասպանին, ասանց գկորգուս կարծել և ասանց գՄասիս. բայց և յոյլ հատրնտրս անխորհ Մասիս կոչի լեռան հետ Արբոյն:

որ քան առանդից Թորննացւոյն՝ կոչեցաւ այսպէս յԱմասիոյ Նահապետէ յորդւոյ Քաւինն Հայկայ, վասն առնովս բնակութեանն. և ամենայն պատմիչք մեր գնոյն յեղյեղեն։ Օտարազի իմն եւս ցուցանէ աւանդական[1] հատուած պատմութեան իւրոյ՝ ի Մասիոյ ընդոծնէ Աբրահամ՝ եկելոյ ի Հայս յետ մահուան Նահապետին, առնուլ զանունն. զի և գՀայկազնեն՝ ըստ Թորննացւոյ զՓառաոհ՝ Մասիոյ սերունդ ասէ պատմիչն այն։ Բնականի իրիք նշանակ Քաւի ինձ անունդ[2], Քերեա՝ բարձրութեանն, զի ոչ միայն գոյ ի Հայս և այլ Մասիք (որ և յորշանաւն ի անանէ՝ յանուն Բզնունեացդ կոչի, և է սբ. բակատարն Սիփան ի Հա. Մ. Ժողովն վանից), այլ և ոչ հեռի ի հարաւային սահմանաց մերոց պարագիծ լեառն կամ լերինք՝ ի հնագոյն օտարազգի գրոց կոչին Մաբռա[3], զոր Սարաքան համարեր իսկ ի Հայս։ — Տեսաք ի վերոյ զի հեթանոս նախնիք մեր իրրեւ անանձնական մեկ անուն Մասեաց յարէին զԱզատն, որ ինձ Քաւի բուռ Պարթիկ լեզուի էզոգատ կամ իզէդ, նշանակ սրբութեան և գերեզման իմն գոլոյ. որպէս և բարձր լեառնն Կովկասոյ Գիր-Լչռատ կոչիւր ի զանգիկ գիրս, յորմէ Լէռպրուզ կամ Լչպուրզ առ մեզ։ և մի՝ ի նախերական առնանց առաջ ամոյ Հայոց (ԺԸ օրն) Մասիս կոչէր։

Պաշտան լերանց բարձանց գրեթէ հաստատ էր առ յոլովս ի հեթանոս ազանց, բուռ այնմ և մերքս բնակութիւն Քաւն Քաշայ ազոյ համարին զՄասիս, և ի նոցանէ իսկ կալեալ կապեալ անուամբ զԱրտաւազդ ի վհին կամ յայլս ուրեք։ Ցայս է թէ և այլ բազում առասպելք զբացէին զանգուցս ի հեռաւոր նախնեաց անտի մերոց. յորոց Քերեա ևհաս այլափոխութեամբ և պատմեցաւն ի Պատարքեայ[4], Քէ և անհնգեղ պատմութիւն. լինել առ էրասխաս Տիտրիտա քաղաքիբեն, որ թագաւորեաց Մբ. Քաթափանց. և գիտեմք զի և առ մերս՝ մի ի կոչմանց Մասեաց՝ է Մեհն լեառն, ի յեռանց պարզապատնեալ ի Քաւիս կամ Լիւս. պարզ է և պատարքեան անուանն աժանցնել ի տարփ հայկական բառէքանզի առասպելաբանէ՝ տարփանաք իմն գից Միհրայ՝ բեզնաւորեալ և ծնեալ արգի համանուն, էրկրատիս մակ անուանեալ։ Ցօգէ գործեալ, ի լերին յայնմիկ բուսանել Աղացան ծաղկան, որ նշանակիցէ ի բարբառ բնակչացն՝ կուսաձաղ, իրրեւ զի եթէ կոյս ոք մերձենայր ի նոյն՝ արիւն ցոյսեր ծագին և քաւաւէր[5]։ — Ըստ պատշաճի հասակին՝ նախնիք մեր՝ յամառ բարձր կոչեն զլեառնն Մասիս։

Ա. դասական մատենագիրս ցուսանց և լսանելոց ոչ

1 Աւն որ խառն և անչափիւ ի սիրկն պատմութեան Մեհրխաի մատենալ կոյ, և Պլուտարքոսէ փոքրագոյն համարի՝ քան Սիմոնի Պագրատունեացդ։

2 Շաբաւէն կարծէ պատկէ կոչել զառ Հայոց՝ յանուն Մասոց կամ Մասոցոյ որդւոց Արամոյ, որ ի Մեծին էր և ոչ ի Քաղքէ։ Իսկ Պարթիկք, ասէ, ԱԱԷՂ բառէ առասպաքանեն գանուանց, իրրեւ ասէին և գերագոյն քան ի նմանիսն։ Բառաւէր ումն Գերմանացոյ համարի ի Մաշա քառէ, որ է կապէի։

3 Ի հիւսիսային Միջագետս։ Գարբոնե տալոյ կոչեցեալ տյժմ, նաեւ մասն մի Սեմոր լերանց։

4 Ի հատն որ Յազդա Գեհոյ։

5 Զաբանեալի զատկութիւն Հայ առասպութեանց և մերոց ըստ յիշատակի Աբեան խոսոց կամ Սոկէխոսոյ՝ ի առաջնոս Մասեաց, որպէս նշանակեցաք վերագոյն (էջ. 465)։

6 Լոպիան։

7 Ներկոցոյս Դամասկացի։ Ծոմիվէ համարի Պաշխ բնթեռնի ի Ն. Դամասկացին։

8 Ցոմնացոս։

9 փրեկուլի, Պոգոպոլլիոյ և այլք։

10 Ի Աղրեսիս, Quadratus. Թերեւս ի Պարսկահայէն Քահէոտեր (Հայց լեռան) զոր տեսն և Ցոյնք ի Խոսոյրոսեր փոխեալ էին։

տին ընդ Ինջոյ[1]։ Յաւուրն քան զՏրդատայն և նախայիշեալ գէպք Աբասաղդոյ գահավիժութեան կամ կապտանայն, քան վիպասանից մերոց, յորոց ինքեւս աւելի ինչ զրոյց լուեալ Թովմայի Արծրունւոյ՝ գրէր վնմանէ, և «Ազգաւն Մաճաց, ուր Աբասաղդն Աբասէնեան քաղաքիժեալ՝ խոհամանայր ի կուշտն կոչտիին[2]»։ Երիցագոյն քան զայսահիկ նոյնպէս քան վիպասանից է, (զոր և ի վեր անդր ի մէջ բերաք), Ս. Էիրանեայ բնակեցուցանելն զդարմն Աղուանից առաջնոյ սիրելոյ Աժդահակայ՝ «յանդորրութեան ոգաստանի փոխի Մեծի լեռնին»։ քանզի ոչ յիշի յանուանէ բնակարանն, չէ մարթ ասացել զկոյն լերինն, այլ ի գէպ է կարծել ի սահմանս Կոգայոյ։

191. Այրիւր եւ Վանք Ս. Յակովբայ. Ագռի գետ։ — Ալեզի կամ Նաւոյ քան զառագութիւն կարծեաց Նահի տապանին ի Մասիս է և Ս. Յակոբայ խընդիրն փայտից Նոքին, քայց անժխտելի է բաւական հետքիւն՝ որ յանուն Նոյա՝ վանացն և Աղբիւրն ի լերինն անդ։ Աղբիւրն յեզր ահաւոր Վիհին՝ ըստ ասացեալ[3]։ բղխեալ արտասուք Աբրդին, և յետոյ ոտնատակդի մեծ եղեւ մատռնառեւ պատապարիալ, և ջուրն բժշկութիւն մարթախառն անդստասեաց. Ծորէին ի վիհայ ոտանք անդ կաթիլք ջրոյ՝ յուշիկ, և Աստուածական աղբիւր կոչէր ի յետոյ. գուցէ երբեմն ի հետեւ Աստուածական, յանուն սրբելի զիցանէն Հայոց։ — Յայրերն Ս. Յակոբայ ասեն ջուր և ի գաւառս հետաւորս՝ որ հա-

181. Մենաստան Ս. Յակոբայ ի Մասիս, ըստ Բաւդի.

րատ մարթոյ լինէին, և սփռէին յանդաստանս. և անդէն ինանէին մարթախորոյս տարմհաւք՝ վարդագոյնք և ապիտակաթիկունք (Sturnus roseus). ի ուսկայ կոչեցեալ Ս. Յակոբայ գոյչ (Քաչան)։ Պատմեն տարեգիրք վենետաց յամի 1473 Յակոբայ Քագաւորի Կիպրոսի առաքեալ Հայս երկաս՝ բերել ի մարթախառատ ջրոյ անտի յերկիր իւր[5]։ Ղառն յետ աւերման վանացն՝ առ միոք իսկ գան այսր յարեան և առնուն ի նահապետ ջրոյ անտի, որպէս յամի 1870։ — Պակուխ մի ի տասրեւ յարեւմտից կուսէ կողք վանք միաբանակեցեալ յանուն Աբրդին, յարփափուռ անդնդոցն, ի 5992՝ բարձր, որով կրկին սրբազնեալքն լեռանն. ոչ է յայս տառագիր ժամանակ յինութեանն, որպէս և ոչ բնակութեան հրեղենաւորեալ ի լերինն, զոր անկ է համարել կանխագ քան գչինութիւն վանացն։ Ի հին Վարս Հարանց պատմի զծերոյ միոյ բնակելոյ անդ, այլ ոչ ի նախագոյն գարս, զի յիշի ի պատմութեանն և Մարկոսեցոյ վանք որ յ'Ը գարս չինեցաւ։ Մենաստանս այս Ս. Յակոբայ փոքրիկ էր, փոքրագոյն հետ խաչատեղ գմկութաւոր եկեղեցեաւ ի միջին, կառուցեալ յամէն Գինոյ գեղակին ի գարեւանդակ մի՝ ի տարին խիճեաւ մեծի վիհն, որ տակաւին 6-800՝ խոր երեւէր անտի. չորջ անէր պարսպեալ տակաւածաւ. եկեղեցեացին կառուցեալ էր ի տեսս խանձարքանց լերինն, և էին յորմանան քանդակք խաչանշանք, և ոչ տակաւ արձանագիրք ստ պատահանաք, որք խայտա. ջնջեցան և կորեան ամենայն յիշատակքն որ ի նահին, ի մեծի տապանութեան լերինն (1840). չէր ստրաք ընդօրինակեալ և հրատարակեալ գնահին, այլ միայն ի գիրս հելուեսիացի տեղացին Ջիւանայ Մեան Քարգմանութիւնք տանց յոյնցանէ, գրելոց յԱԳ գա-

1 Եմբէ արդարեւ պատէս Հայկազեան բնիկեանդրի իրէ. և ոչ հրատարակեալ. քնչպէս եւ գանազան Հայկ հակոյ Քարգմանեան հին բառագիրք մեր։

2 Յայտնապէս (տանք) ակնարկելով՝ ոչ գԱբասաղդ տանն պատմիչոց պատանեալ. այլ զորմէ նորա Շէյխ-ը. գեղացիցն հարատեալ յանցանելն բեզ կամարքն. 3 և ևնեալ զորքն Համքատեցիին ի քէ տատատանքն Շէյխորոյ յարչակեցին գնա. և հպեն ի Աեսս

4 Ինտա. որ է Աստ Մասիս և. տեղ կոչ յԱԹոցած և և այլն։

5 La Signoria have aviso l'anno passado (1473) per lettere de 23 Aneste, che il re Giacomo haves mandà in Persia do Armeni, a tuor dell'aqua de Lagusta; che hà questa proprietà, che dove le se mette, la fa adunar gran quantità de oseli di diverse sorti, i quali manza e consuma le cavalete del paese.— MALIPIERI, Annali Veneti.

բաւ և 'ի սկիզբն ԺԴ. յորոց մին ՉԻ (1271) Թուականն է Մխիթարայ սրբոյն և կնքէ իւրոց Թաւմարոյ, որք միաբանին ընդ ուխտին և առն նմա զանձնայն առաջաւածս իւրեանց, և միաբանքն խաւսանան չորս ժամ պատարագ 'ի առնի Տեառնընդառաջին. Այլ արձան ծանուցանէ զի 'ի Թուին ՉԻԳ (1274) Սմբատ սպն միաբանեալ տայ զվիցերորդ մասն Ղոլոյ? և Ծրնպի? (Zibi), և ընդունի պատարագս չորս, երկու վասն իւր և երկու վասն կնոջ իւրոյ։ — Միւս եւս (որ Թուի հնագոյն), ասէ զամն որդի Ղևիչևանայ Ծառայ Սարգսի, եկեալ այսր և ընկալեալ գթրիսանէութեան կնիք։ — Թուղմ մի եւս կանգնեալ էր յամի ՉԾՐ (1303) 'ի բարեխաւսութիւն Հասանայ առաջի Աստուծոյ։ — Սուզ ինչ 'ի վերոյ Վանայ Ս. Ցակոբայ 'ի միջոյի երկոցուն վտակաց Գինոյ գետոյն՝ յորոյ մին 'ի վիհն Թափէր, միւս յայմմէ նորին հասէր, երեւէին հնագ քարաշէն հին բնակութեանց, մեծի գեղի և եկեղեցւոյ։

Իբրու կիսով փարսախաւ 'ի սահմանս վանայ Ս. Ցակոբայ, և նմանապէս առ ոտն վիհին կայր միակ չինվայր լերինն, հին, մեծ և տիրապիշատակ ուսանագետն Ակոռի իբր 'ի 3000՝ բարձու, Աբկուռի կոչեցեալ պիտակաբար և առաւգարանեալ Աբկ-ուռի. որպէս եթէ Նկի՝ յելոյն 'ի տապանէն՝ անդ անկեալ իցէ առ որիոյ կամ այգիս. յայմ լիշատակէ զարմանէին բնակիչքն խնամով այգիս 'ի տարին գեղջն. էին նոցա և արտարայք ցորենոյ և գարւոյ, և պարէպ պէտպէս մրգաբերաց. (խնձորենիք, տանձենիք, դամնիք, կեռասենիք, ծիրանիք, դեղձենիք, ընկուզենիք), յորոց պէսս առատապէս գրեաթէ տպատէին զջուր Գինոյ գետոյն։ — Ըստ լեզուիս մերոյ կազմութեան անյարմար է առանձնեալ բարդութիւն անուանդ (Աբկ-ուռի), որ ոչ միայն ոչ լոի առ հին նախնիս, այլ և ոչ ծկքուածն անուանդ[1], այլ գրի ըստ ասղգ գրչաց և գրելի է Ակոռի. իսկ պատճառ կոչմանն անծանօթ. Թուրքք և քուռ նոցանէք Եփրատեայ ուղեւորք՝ կոչեն Ազըրլու կամ Ախտրլու։ — Չարկ է չինին քաջ 'ի բաց հին լինել, և բարձրագոյն 'ի բնակեալ տեղիս լերինն։ Յանուանէ Ակռաի նախ յիշատակի 'ի Զագարայ Փարպեցւոյ՝ 'ի վերջ կոյս Ե դարու, յորում՝ զօրագունդն Հայոց առաջնորդութեամբ երանելոյն վահանայ եղեալ քաջին Վահանայ՝ ըստ ասելով 'ի մարզպանէն Պարսից, « եկեալ « չուեալք բանակեցան 'ի գետն Մասեաց՝ որում անուն « էր Ակռաի. ... Եւ բաժանեալ զտրէքհարիւրն (մարտիկն) 'ի չորս առաջս, միջին վսպրին կարգէին զօրաւոր « զտէսս գիշխանն Սիւնեաց Բասրգին և զքաջ տեսուչն « Մամիկոնէից վահան, և ահեղ կազմանն զԳարբոյին « Մաղխազ, և կազմանն աջոյ զԳնունիսն երկոսին, գիշ-

« խանն Գնունեաց Աշոտ և զեղբարն եղբայրն զԱշոտ « տոմ. և ընդ միջ երկոցունց մասանցն՝ զքաջն և զընտրն զիշխանն Շիրակայ զԴեբեռի Կամսարական, և « զեղբարն եղբայրն զՀրահատն, պատրաստական յօրի« Նէին։ ... Եւ եղեալ կռիւն հակառակութիւք 'ի վերոյ բար« դրատւածգակի լանջակոմանցն Տայոնական ուրիս «։ Մի 'ի յեռձակաց անտի Մասեաց է անդրէպ Տայոնական, և ինդրելի է 'ի վերոյ Ակռաւոյ, եթէ չիցէ Գուրիանն[2], ի մերձինալ Պարսից, Գարբոյն՝ ուրացող Քրիստոսի և ընկերացն՝ իբրև հարիւրմիւ հասանեցեալ ինդ նոսա. իսկ մեացեալ երիքհարիւրքն ընդ Հայոց « ըստ ընտրութեան երիքհարիւրցն ընդ Գնդէ« ամեի, որք դիմեալք 'ի վերոյ զօրացն Պարսից, սգնա« կանութեամբ Բորձրելոյն յաւաշեալ, զընտիր արս « պատերազմին անդէն և անդ 'ի տեղւոյն զիրթաւալ « յերկիր կործանէին. և զայլ բազմութիւն գնդին Պար« սից՝ Ձորոց և տատապար տեղեացն ցրուեալ վտանէին։ « Անդ 'ի կռմանն քաջին Վասակայ տեսչին Մամիկո« նէից և Աբեւեանն Բարգինայ՝ անկեալ տատակէր Ա« տրբոյնատան մարզպանն, և այլ որք ատագք և նախա« րարք յատրացոզացն Հայոց, և այլ բազում Պարսիկք« նոյնպէս և 'ի կռմանն Աստոյ և Աբասամոյ՝ բա« զումք մեռանէին 'ի քաջ արանց «, ի նմին պահու ա« րացոզն Գարբոյ « առեալ զգունդն Կաղոյց, Հանդերձ « և այլ ազատամբօք Հայ տրերով, և այնու եւս գնդաւ « որ ընդ իւրն էին, և յայլ կողմն կարթեալ, ըստ ան« երեւոյթ Զօրոյն խորտրեան, հասեալ կոյր գինի ոտ« տապաշ զօրացն Հայոց 'ի կռմանէ ... կամէր 'ի Քի« կանդ կռւել անկանել 'ի վերոյ զօրացելոցն 'ի Քրիս« տոս ... (զոր զգացեալ) Հայրապետն Կամսարականն « Նէրսեհ, զզօրագլուխն Կաչոյց զայր հզօր և գմար« տիկ՝ հարեալ Նիզակաւ՝ անգէն 'ի տեղւոյն տատակէր« և զայլ ամենայն գունդն արկեալ տաւնի, բազում ա« բանց դիակունս տատակ քան զայլ մեռեալս պատե« բազմին՝ կործան յերկիր վտրէին։ Եւ լինէր որն այն « որ Նշանաւոր ուրախութեան հաւատացելոցն 'ի Քրիս« տոս, և որ ամենից և կործանաց ամենայն ուրացելոցն « 'ի Քրիստոսէ. և ճշմարտապէս կատարեալ հաւատա« տէր բան մարգարէին, որ ասէ. Քէ՝ Ընդ Աստուած « ոգնէ, մի՝ զհազարս հարյածէ, և երկուս՝ զբիւրս չար« ժէ «[3]։

Նման այսմ հոյախառն բանակի և դիպաց՝ եռանս Ակոռի և 'ի սկիզբն Ը դարու (յամի 702), յորում Հայք զգուեալք յոյժ յԱբարացւոց՝ վտարանձնեցին, և խաւսի մի նոցա երկու հազար արանց՝ 'ի կռմանց վտապարական ոչխարհի եկեալ՝ « հաւանէին 'ի մեծ ուռանն Ակռաւ «.

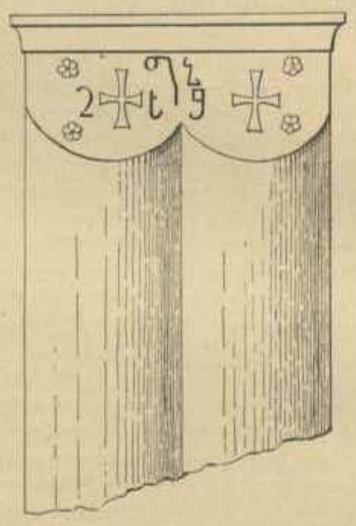
1 Եթէ հարկ էր բանագտուել զանուանս անդեացդ 'ի սպաս պատմութեան այգեգործութեան և գիտուց Նկրի, սչ ուսոցիկ անբանագրաս առձեռնագտարան կայր անուն Գինոյ Բլերն և գետոյն։ Վկայէ Բառաց կի Հայք հատարտերէն Ակռաւ անուանեն, այլ որ խալէ յաւելի՝ թէ նախնիք Ակռաւոյ գրեցան։

2 Հատ յԱկռաւ լինել վկայէ գտբեալ բան խոբերայեցի՝ որ կոյս սպրին 'ի Դաբէն, եթէ « ամենայն զորքն Հայոց 'ի Լոռվոլոշ Հռոս Աստոյ տատապատ անկեալ գիտկեացան «։

3 Սիմէոն Ազաթանգեղ ոչ պատկս հատատատ զգեղցս 'ի վէրագատանութեան իւրում.

յորոց վերայ յարձակեցան ուր Հազար Աբաթացիք և լեալք ի Նախճաւանայ. բայց Հայք փութացան իջին անձին ընդ Երասխ, և ի Վարգանակերտ ատենի կառաքեցին զնոսա։ — Գարձեալ միւսանգամ յետ իբր 340 ամաց, յորժամ Աբաթայի բանակարն ի Նեղ սրկ գԱրտաս արքայ, « առաւօտ եղեալ զրանակն արքային մեծի » (Գագկայ Աշծրանեաց) սիրեալ առ լերամբն Գինոյ » կռնեցեալ Բլրին ... որ Քէպէտ և ի բարձանց տեսեալ » զնեռիչ յաղթութեան՝ բարեխառնութեամբ Աբբային Գրիգ» գորի Լուսաւորչին, որոյ և իւր իսկ տանուխքիրը յիշա» տակ յանենանն Պաշմի, որ ար քան էր ասեղն, առ» կոյն և Բլուրն շնորհ ունելով ոչ ունայնանալ ի գո» վեստից ... (իսկ) տանն տմպարչի զոր գտումարեալ » արս իրրեւ երեքտասան հազար, և գիմէ ի վերոյ ար» քայի ... (մինչ առ) գեռ ընթեռնոյր զաւետարանն » առաւր, գոյ ասն ի տարհանգակաց և ասէ ... Ահա ձա» կատ սպրազգեացն մերձեցաւ ի բանակ արքութեան » Տճառն ... (իսկ արքայն) կատարեալ զսովորական ա» զօթան ... հանդարտ յաւուրջ մատուցեալ զանդս գան» զըս պատշաճաբար յօրինէ (զկարգ) իւրոյ հակառան. և » ապա տղնուհետեւ տուեբաժնիկացն Հոյք զմխիթարիք » խառնեցան. և ձայնմանք և քնդմանք և փայլա» տակունք իրրեւ յամպոց ի վոյր թափեալ երեւեցան. » և աշագին արև սկսաւ լինել ... Ե՞ տարր Հայրապետն » Հայոց մեծն եղիսէ երեալ մինչեւ ի կատարս Բլրին » Գինւոյ՝ հանդերձ քահանայական գաւազն, հանգոյն » Արբոյն Ղերսեհի, անխոնարհելի ունելով զնեռս ... » ատեի և գոնդ զգնդիւ անցեալ զօրացն Հայոց, գոյ » պատահէ արքայ զմիջոցս ազգին ոտլազգեացն, յո» րում էին արք հետեւակք ըմբշամարտք գինակրացն՝ » իրրեւ չորս հազար. որոց ի դիմի հարեալ արքային, իր» բեւ կարծակն ընդ եղէգն մտեալ, այնպէս խորտակեաց » զամայ զօրան ոտլազգեացն ... և ընդ սրսխաղխաղան » և ընդ գետաւվժան տատակեցան արք իրրեւ ութ հա» զար. և գրազամ ի նոցանէ ձերբակալս արարեալ, » գամանս չղթայակապս յղէ յանառն Գարբունս (Կոգով» տ). իսկ արանց երկերիւր, տեղի կամ պակաս, գա» րեւնս անձանցն գարգեաս նոցունց ընդհէ, և հրամայէ » տրձակել, զի երթեալ ի քաղաքն (Գարին) պատմեսն » ցեն զոր տեսին »։

Են Աղուանից և խաղալական և արքազան յիշատակք, զորս իրր չտեսեալս գար պատճառ յանդգնեալ եւ ի խառնութիւնս տարերաց լերինն և գրգռմանց մարգկոյնոց. Հնագոյն յիշատակ է Քայսմաւուրքն գրոյց, տեսլեան Թասչկայ կամ Թասչարոյ ուրումն վարդապետի աշակերտի Ս. Թարգմանչաց մերոց, որ ի տանի « տատաս» ծային Քայսմաւուրքեանն Հանդիպեցաւ նա ի գետն Աղ» կաթ, որ տատգաթանի Արկ-ատի, յորմէ Աչագ Մա» տեաց. վասն զի յետանէն Նդի ի տատպանէն և յիշա» նեն ի լեռնէն, անդ տեսկաց այգի, և տանատնեաց » գտեղին Արկատի »։ իսկ տեսեալն էր գեռ վախճա» նեալ սակ ի գեղջէն, որ և ասէր. « Ես տանատուի էի » գեղջիս Աղուանց, և է անուն իմ Ղազարոս. ունիմ և » որդի մի Գաւիթ անուն. որոյ ի մեռանելն իմում քո» տեալ եմ նմա չէն տատ, լի ամենայն բարեաք, և տա» ծաք վեց հազար գահեկան. և նա բնաւ ոչ յիշեաց զիս » ոգորմութեամբ ի տուրս ողջոյց և քահանայից. » վասն այնորիկ կամ տեսի և տրտում »։ Զայս տեսիլ պատմեալ Խոչատրոյ, խոտովանի Գաւիթ զմեղս ան» հոգութեանն, և բազում գնդմամբ տանէ տէր ժողովր» դեանն տա Հատրակ. և վարդապետն միւսանգամ տես» լեամբ գտանէ զՂազար գահ և ուրախ և սրշնելով զորդի իւր։ — Այլ տատգաթն և կարեւոր ակնեզեցական յի» շատակ Աղուանց է Ստատտատան կաթողիկոսի, որ տա» տի իսկ էր Հայրենեաց, և տնենկապան լեալ Ղերսեհի Գ. կաթողիկոսի։ և վերակացու չինուածոց հրաշակերտ եւ» կնզեցւոյն (Գանձայ) գտանէր Հրամանաւ Ղերսեհի, » մինչ էր նա ի Հայաստան՝ ի գտատին Տայոց »։ և յետ մահտան նորա յաջորդեալ և յաթոռն Հայրապետական (յամս 660-7), « չինէ զպատրատապատնէ ակն» զեցին ի Հայրենի բնակութենեն իւրում, ի վանս Դատատակերտին Աղուոց, կացուրդ գնա յորդորեալ » քահանայական տխոր միաբանից, և ապրց նա զղերց » ակնեզեցւոյ ի պատան տատատածոյին խորանին և ի » տաժողովքին հանգատեան հիւրոց և տնտակաց և ազ» քատաց »։ զոր համառատիւ տասէ Վարդան. « Շինէ

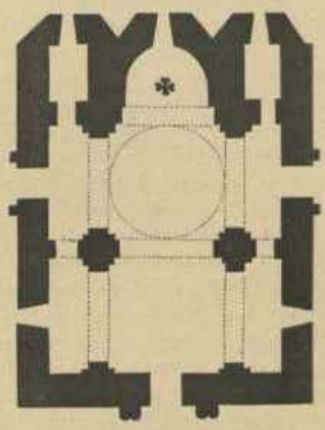
182. Միւնք տանենատեալ ակնեզեցւոյն Աղուոց.

» զակնեզեցին Աղուոց, յիշողապահաց յարգարեալ և » Հիւրանաց »։ Գոր քէ ակնեզեցիք որիշ էր ի բուն կնեզեցւոյ գեղջն կամ տատնին, (զի և ապատէս և քաղտքաղեալ իսկ կոչի Աղուոտ). Հնուչէն էր և տա քառատուտ երկայն 54՝ (Բարիզու) ընդ երկայնն, 30՝ ընդ լայն, տանելով գմիջէ 15՝ արտաքոյ տմրարձեալ ի վերոյ տեսից, համակ քարաչէն ի տեւազոյն խտնձաքարէ, և երկու խորշք կամ մատուռք ի կողմանց յեմին, եւատնկնիանեալք իմն, ի վերոյ միոյ ի տեսից արձանագրեալ կայր պատճէն հրովարտակի Գագկայ Ա, յեր ի գարտ վան ապաշարկութեան գեղջն. և ի խաչվին մտհար-

ձանի մեզ պատպող եկեղեցւոյն՝ Թուական ՂԴ (955) Սահակայ ուրուն, որ խնդրէ աղօթս վասն հոգւոյ իւրոց· կայնն և ոչ տակաւ մաշեալ և գերեզմանք շուրջ զեկեղեցեաւն մեռ և հետ, այլ և հնութեամբ ժամանակի շուրջ կատեալ հող և աւերակեալ քարինք ծածկէին գոզչիր գիւղական գրունս եկեղեցւոյն։ Զայսոսիկ հաւաստեալ պահեաց մեզ ծառայողին Տիւպաւա եկեալ ի քին վայրացս յամի 1834. յորոյ գծագրեալ տեղոյն վերնախորշոյն նշմարին տակաւ կանգնեալ կամ կանգնեցեալ բառի։ Եկեղեցւոյ տուս կամ ի վանն պահիւր համարեալ փայտ տապանին, յորմէ բեկոր մի մեզն պատ գաւանի յիշմիածին։

Ցառաջն Աստիկոյ Անգրեի և Մատթէի՝ կոչին փոռնկ հանապարհորդք ԺԼ գառս գիմս և զեկեղեցի Ակոյ. բայց որիշ որիշ թուին եկեղեցիքն. գեղջն կոչէր յառնն Ս. Առաւաժածնի, վանացն՝ Ս. Աստիւածք. գյետինս ի սկիզբն ԺԼ գարս, յամի 1701, ասեր եգիս Գասպրնփար[1]. այլ Շարաէն որ իրրեւ քառասուն ամս յառաջ եառս՝ ցուցանէ չէն և յոյժ պատասեալ ի ասպացեաց, մնասանդ վասն գազաթան Ս. Աստուածածնին Մատթէի, ընդ որում ասէին գտեալ անդ և գնչխարս Ս. Անդրէի, եւս և վասն այգէանկութեան Ղոյի յոյնմ եառզ։ Սակս յառաջ քան գ'գալ սորա՝ գրիչ ասեաբանի մերոյ Յակոբոսի յամի 1647, վկայէ զանգին թեմ լինել խորհրատայի. այլ ոչ գիտեմ վասն քաղաքական վրդովմանց և թէ վասն ասաստանութեան երկրին անբարի կոչէ ժամանակն, զի «յամէն օր երեսման կու կենանք»։ Ի չինութեան երկրին, նաեւ յայնմ ժամանակի (ԺԼ գարս) իրրեւ ի գլխաւոր տեղւոջ՝ նստէր և յԱկոռի իշխան կամ կոզմեակող պլազդի, Սուլթան կոչմամբ. որպէս յիչէ Զաքարիա Սարկաւագ ի ժամանակի ասաստանութեանն Երեւանայ։ Գիւղաքաղաք կոչի և ի կէս ԺԷ գարս, յորում յամի իրր 1448, ի 15 մայիսի վախճանեցաւ մեծանուն վարգապետ ժամանակին և վերակացուն օթաստն Եջմիածնի թոմաս Մեծոփեցի։ « Եւ եղեւ հակառակութիւն » քրիստոնէից վասն որոց պատառաք, զի ոչ կամէին առ » Նուլ գնարմինն, այլ ձեռ առ ինքեանս և եղբայրն » (Գիտցի Մէլիք) և աշակերտքն՝ ոչ կամեցան, այլ տ » առալ տարան բազում քահանայիւք և ժողովրդով ի » Ս. տիան Մեծափայ, յառաջին բնակութիւն իւր »։

Ցառաջ քան զկործանումն Ակոռոյ ի յետին ժամէն, էին ի նմա քան ասանց 300 տանք Հայոց, քան սլոյց 200, ասելի կամ պակաս, համակ քարաշէնք, և ոչխք իրրեւ 1600, գառ ի վարձկան Քրդոց. գամէնեսին բզասաս միահազոյն յանկարծակի եբարձ ի կենաց և ի տեսութենէ՝ վերափոխեաւ վհին Մատեայ, յ'12 յուլիսի (ըստ նոր տոմ.) 1840 ամին, գորմէ այսպէս գրէ մի ամն յակառաստեաց վերձարձակաց. « Եղեւ անկարծ պատա » ռաւմն, որ է հարր Մատթոյ չեռնէէն եղեալ՝ կրակախա » որն ան գամի գարմանատեալ. որպէս ծծումբ պրէր, » և բարձրանայր ի վեր Մասիս՝ բոլոր նոյն վանքովին » (Ս. Յակոբոյ), և ի նմին եղեալ միաբանք, վարդապետք և պետք և Պետրոս յաչխգն վանից[2]. այս ամենայն քո. » վանդակ բարձրացաւ ընդ գառան. և անկեալ ի վերայ » գետինն՝ երկու բաժին եղեւ. ևս կրկին այն ան. գամին

182. Յատակագիծ Ս. Աստուածածնի Ակոռոյ։

» առեալ Մասիս առանամանիք պարզ և ձիներն խառն » կրակով, անկեալ ի վերայ գետնին կրաս. զամենե. » ան[3]. քիչ ասելի քան զ1500 անձինք բնակիչք գիւ. » ղին այնր, որք և կանոյք կամ ծերք և տղայք. բայ ի » ասցանէ 600 տարիկ Քաւրք անձինք՝ խրեանց չտորանին, » եւս այնպէս 2000էն ասելի, որ այս նմանապէս կո. » բեան. միայն եօթն անձինք ի բնակչէն Ակոռոյ գեր. » ծան, այն որ յոյգիան էին և կամ յայլ տեղի. այլ ևս » յայնմի երկու անձինք նոյն կրակէն վերծան. գի տե. » ասնելն (գէմք) նոցա իրր պատրաստ պրած. որ հրա. » մանեան Ասատծոյ ողջացան գեղով, որք են Մկրտիչ և » Թադէոս անուանքն։ Գարձեալ ևս նոյն կրակախառն » քամին եկեալ՝ գեղի պատրիգացն վաճառ եղեալ ծառ. » քըն՝ բոլորովին հանեալ յերեսս երկրի ծառոց արմատն. » գի այնպէս ասերեալ (էր) որ այժմ տեսողքն կասկածին՝ » Թէ բնաւ տեղիք այս ոչ է եղեալ չինութիւն։ Եւ յետ » Նոյա 14ին (26) օրն յուլիսի երկիրն եղեւ գետնաշարժ » մեծ. կիրակի գիշեր՝ ի Հաստատասի ժամանն՝ շարժեալ երկիր, » կիր, բազում տեղութիւն եղեւ Լեւոնայ գառան՝ » Միւրմէլի գետին. և այն օրն մինչ ի 12 անգամ շարժեցաւ։ Եղեւ Քէտ Նոյա գենին բազում մտատ՝ որ տէր Աս. » տաւած այց տանէ »։

1 Ce couvent qui est ruiné, s'appeloit autrefois *Araxilvanc*, c'est-à-dire le Monastère des Apôtres. ուշադրելի են գրէ Շարաէն, Arakil-vanc.

2 Նահարդ սպա էր կաշառեալ վարդապետ սպարն, Յահան Թառագի, որ չինեալ վասն իւր վիմագործ գերեզման, յահա գեղեցիկ առ նմին. և տակաւ սակաւ յառալ քան գառասունքինն վախճանեալ թագիցս. այլ ի գարդման լերինն՝ գերեզմանն եւս գրեալ ի տեղւոջին՝ գանագիտել անհնացս։

3 Գիտեմբէ նոյնպան գրէ և այլ ան ի տեղացեալ (Գէորգ Մահասիւ). « Եղեւ տնապին չարժման տնապին գարգմամբ. և » կայր ի վերայ գետնի վտիք մի գեղեցիկ յառուն Աբրոյն Յակո. » բոյ. և իւր երաչտին Աղբիւրն, որ յերկրէ յերկիր տասնէին բղ. » խաբն, որ բազում հրաչս տասնէր. և վտիքն յետ ապրելոյն բար. » ձրացաւ մինչ ի լեռան Մասիս և տնկաս ի վերայ գետնին և

Ա. յիշատակէ տարաբաղդիկ գեղջն, մերձ 'ի Հնագոյն չինից Հայաստանեայց, ուր արդ միայն խաչաքանդք մնա. հագուստակք երեւին, կանգնեցաւ Նոր Ախուռի 'ի տպա. ռուած Ոտից Մատեաց իրրեւ եօթն մղոնաւ 'ի Հ. Հեղին, յեզեր Աճառ լերդ. ուր կայ և Նազարէն եկեղեցի, և տա. բոյսաձեւ պահպանուն Թուսոց։ Էր և 'ի հինն Ախուռ յահեկէ ջրոյն քառակուսի բերդանման չինուած հզա. կերա, Հանգէսս եկեղեցւոյն' որ կայր յաջմէ վտակին, ուր և մեծ մասն բնակարանացն էր։ Բնակիչք Նոր Ախու. ռոյ արդ են 50 տուն Հայք, և սպազդիք ամենք Թա. Քարք և Պարք. որք Ալի-զղոյ կոչեն զգեացն։ — Մի ոմն 'ի Բերդացն գերծելոց' 'ի լերին գոլով 'ի բացեայ, պատ. մէր յամի 1858 (Ճիլոյ' Ռուս բանասիրի), եթէ լուեալ 'ի գիշերի զահեղ դղրդումն' փութացաւ 'ի վագիւն տե. սանել զաւն իւր 'ի գիւղն, և եգիտ միայն գերբակս մի. մոյ, ընդ որոյ քաղեալ էին արգիք իւր և ամենայն ինչ։ Ոմանք նմին և այլք իրրեւ 114 տղիք' որք քաջական գոլով 'ի գիւղէն' այրեցան 'ի հաստաբակաց Հարաւ. ծացն, և եկեալ' գտին համաչխարհական գերեզման 'ի տեղւոջ ասացեալ, և ոչ մի նշան չինուածեան կամ կենդա. նութեան. և իրրեւ յետ չորից աւուրց կրկին տասանաւ. քեամբ լերինն' հեղեղ ազմանիկ և վիմահոտով էանց գնա. վաւ, երաց ուրեք ուրեք գգերբուկան և նոքաք հանգերձ վարեալ տարիշխոյ և գիակունս. յետ այնր եկին և գտ. զաքարոյ Ռուրդք կրկեալ անդ կոտրախս։ Իրրեւ յետ ե. րից ամաց վանիներ երկրաբան եկն 'ի քնին վարացն, միայն փայտակերտ պատչգամն ինչ եգիտ ասկաւ ուրեք, և ապայ հանել 'ի պէտս կրակի. զէպ եղեւ յայնժամ պատահուչ ծերասեաց միոյ' որոյ կոտրտեալ էր զամենայն ընտանեան ոգիս 23, հանդիպել փայտից պատչգամի տան իւրոյ և յոյժ համակիր։ Ի պարտիզայ գեղջն միայն չորեքտասան ծառք մեացեալ էին. և որ զարմանալի եւս է, յայնեցդան անդ բոլոք որ յատակն բնաւ ոչ երեւէին. և Թուեցաւ վանիներ 'ի Թաչեաց սերմանեալ 'ի վերոյ Նորակ տպմանիկ գեաղջն. ընդ որս յերեւան գայեն և Նախատանօք Հիրիկքն կամ վայրի շուշանք, զոր այլոյր չէր տեսեալ վանիներն։ Սակայն այս ամենայն չեղեն նմա բաւական 'ի փարատել զնոր ազգումն ահաւոր տերու. Քեան անմարդաձայն և գերեզմանական լուռ Քեանցն, յարձմամբ միակ մարդկեղէն բնակութեան լերինն (Ա. կատ)։ զի արդ յ'12 մղոն շուրջանակի չգտանի յայլ մարդոյ։ Մի 'ի գերծելոց Գրգոց Ախուռոյ յամի 1852 ընկալեալ զգբիսատասական հաւատս, եղեւ քահանայ և վարդապետ, և մեզագրէր զՀայս' զի ոչ քարգին Գըր. գոց. զայս յիշէ քանասէրն Պատկանեան, որ ընդ նը. մին յայլ եղ Սեւան կղզւոյ յամի 1850։

192. Ուխտաւորք եւ այցելուք Մասեաց. — Եր. կոքին տեղիք բնակիչ եղելոք 'ի մեծէ Ներգոր. ծութենէ բնութեան, հազարամեայ վկայք և տապըն. ջակունք էին ուխտաւորաց, այցելուաց և բնաքնին գի. տասիրաց։ Ուխտական եկք ոչ միայն 'ի մերայոց և 'ի մերձակոյ սահմանակցաց, այլ և 'ի հեռաւոր ազգաշխա հաւատոին 'ի վազուց ժամանակաց. և ոչ միայն 'ի քրիս. տոնէից այլ և յայլակրօնից, վկայեալք և 'ի հին պատ. մըչաց, այցելուք կամ խնդրոյք տապանին. ազգաշխա. գիք և ուղեգիրք եւրոպացիք 'ի մերին գտան' հայերէն 'ի Մատթ և նշանակէին 'ի գիր' իրրեւ տապանակիր լեռան, մանաւանդ Քարոզիչքն կամ նոր Մրանձունք ԺԴ և ԺԴ դարուց, որք յաճախ անցանէին ընդ Հայս յերթալն յարեւելից, և վաճառականք խառ. նոյիք յայլեալոյ քաղաքաց։ — Յառաջ քան զնոսա բա. զում գտանք, 'ի կէս Թ՝, (855-7) յեկի Բրետացին Ֆլորդմոնտ 'ի քաւութիւն արիւնաշնորհութեանցն պաթ. տառելով եկեալ' զատ յայլոց և յոյժ տապանակիր լերինն Հայոց. և ոչ յայնմ գտաւ միայն, այլ և 'ի յե. տինոզ' հաւատոյին յիշողք լերինն' տակաւին մնալ 'ի նմա տապանին, և ակնարկս իսկ լինել տանն ամենք. որ. պէս հրաշագործաւոն Մանտրվիլ անգղիացի, որ գրէր յառաջ քան զհատարակել ԺԴ դարու, և տէ եօթն. օրեայ գնացիք լինել բարձրութեան լերինն, և կոչել 'ի Հրէից Քամոն (Chamon) կամ Յանիգ (Tanoex)? և 'ի պարզութեան օգոյ երեւել տապանին. տէրն ոմանք երեալ և մեռեալ գնաւոնս իւրեանց 'ի մոտ յայն տա. պանին' ուստի փախեալ տապանոյ 'ի գհնանալն Նոյի զԱռաւօտոյ! բայց ինքն անելանելի համարի գլեռնայն վասն կատարելութեան ձեռնց. միայն' տառնց յիշելոյ յանուանէ' հաւատոյ պատմութեանն որ գՍ. Քակորոյ, և գփայտն բերեալ 'ի նմանէ տէ լինել 'ի վանն որ յա. տին լերինն։ Ցիշէ և գքաղաքն չինեալ 'ի Նոյէ' Դայնի անուն (Dayne)[1], որ Թերեւս Դաւին իցէ, (կամ գիւղն Դաւնիս)։ — Սակաւ ամք երիցագոյն քան զառ, երա. նելին Ոդերիկոս[2] Փրանկիսկան' ըղձակերտ լինէր երանել 'ի լեռանն' յանցանելն առ նոսա, այլ չեռաւ Քոյ ուղեկիցքն' անհնարին վարկանելով։ — Երիցագոյն աշխարհագրիկ քարոզչաց Բիւպրուգ, այրանդակագոյն իմն առէ լուեալ 'ի ծերանեաց պատառաս անելանելի գոլոյ լերինն, զի անուն Նորին իցական է տեսիլ, և հա. նուրց մոյր վարկանի։ — Մերձաւոր ասջին ժամանակաւ (՝ի ԺԴ դարու), և մի 'ի հնագոյն քերդողս հարց Ի. տալացւոց Յացինդ Ասկերդի, 'ի Ֆիդանսեռնայ աշխար. հապատում քերդուածին (Ջ. ք.) Լեռան Հայոց կոչէ պղնկայաչ տապանին, և տակաւին անել զայն.

Più tempo per quelle acque andò Noè,
Alfine sopra il monte di Armenia
L'Arca si pose, là dove ancor è[3].

Այլ ինն ապգ մեծի սրբազան յիշատակի Աբրահամայ է առ Լատինս, որ և արժանացեալ առ բարեպաշտիկս նոցին՝ 'ի հաշակել լրոյ յետին տառանութեանն և ժողո.

" Ուչնոյ սա գիշատակել քամի խառն բնդ հրոյ, և նկին մխաբին ա. " հապին տառնամանիքն Մատեաց. գիւղն կոչծանեաց. և ամենք " Թագչել կամէին, այրեալ իրրէ վառեալ. և սպկոս և արտասրա. " կիպկաց. որ ամենեքին ոչ հիմոյ բոյս և տունկ. և էին հոգիք տեղ " 'ի գիւղին 1500. որք և կոտորեցք. Ժերք և տղոյք. մինչ գմանկտաբ " որք կորեան. որ այժմ ոչ հրեի հրրեք քնակութիւն. տեսոյք ա. " տեն' թէ քնակութիւն չկոյ հոսե. ոմ կարէ տակոյի հգելու. " Թիւնն պատմել. բայց լսելն հգի հարկ "։

1 Այլ օրինակք Donghe գրեն։

2 Beato Oderico da Friuli, կամ da Pordenone, որոյ գրեալ է ճեռագիրնախան ուղեւորութիւն յԱրեւ։

3 FAZIO UBERTI, Il Dittamondo, VI, 9.

183. Նահատակության Աստրտաւեան վկայից.

ման Մաահաց յամի 1840, այն է Կաշառակերքին Թիւրս Արարատեան վկայից, որ ի Յայսմաւուրս նոցին նշանակի ի 22 յունիս ամսոյ. զառաջինն յիշատակել յԱնառատասոյ Դիւանապետէ յ'Թ դարու, և հաչակել ի վիճակեհատոյ Բերդվազեան, ի Ս. Աստանինոսէ և պահապետէ Փոքրենոյ և ի Բոլշաղեանց. ըստ որոց, ի գիմել Ագրիանու կայսեր յամի 118 յարեւելս՝ ի վերոյ ապստամբացն՝ եփրատացւոց և Կապարենոց կամ Հայոց դարեանց?, մնան մի զօրացն՝ գառապիք լինի. այլ գունդ մի 9000 արանց՝ որոց առաջնորդէր Ակատ կամ Ակակ, խրտխռտեալ ի սմանէ և կարգալով գիրս, բաղխին ընդ Քշտամիս, ի պատատիրն մնանին և տարակուսին. յայնժամ հրեշտակ Տեառն ազգէ նոցա՝ կարդալ զԿրիստոս և մի զանգիտել. և տրաբեալ այնպէս՝ յաղթեն. և ոչ եւս կամելով գառնալ ի բանակ կայսերն հեթանոսի, յառաջ խոյան, մտանեն և էանեն ի լերինս Արարատայ: Լուեալ Ագրիանոսի՝ ընդդէմ ընդ յաղթութիւնն և տրամի ընդ տատրանալ նոցին ի գիշեր պատրաստանէ. և առաքէ ի վերոյ նոցա զօրս. ըստ մի ի ոգանէ հազար արանց՝ անդամանալ մարտիւն ընդ Ակակեանց և լինին բիւր մի. որոց ոչ կամեցեալ մարտնչել ընդ զօրս կայսեր, յանձն առնուն նահատակիլ յանուն Քրիստոսի, յոր և մկրտեալ էին ի պաշտաձէից կռոմանցն: Հաբեալք փարկածմամբ և պէսպէս տանջանօք՝ ոգոս հրամանաւ կոյսեր մատնին ի մահ խաչի, յոր և ոսոն զանձինս յաժարութեամբ, ընդ երկար ժամանակ տրամա տրտունալ զխաչդան: — Ո՞նդեռ ատանգեաց զայս դէպս, և սրգան տատգութեան իցէ, ոչ անեմ ասել. ի պատատութեան Հատմնացելոց վկայի տրշատանք ոգոս յարեւելս և ի Հայս տա Ագրիանոսի. ընդ որում՝ ասէ Խորենացի՝ հաշատութեամբ և հնատանդութեամբ կնդեալ Արտաչիսի Բ Թագատրի Հայոց: Աշծանօին ի մերոյոց՝ այնքան հատանելի համարեալ է տա Լատինս, մինչեւ մոյ ի հայատոր պատկերահանիկ Խտայոյոց, Գարթուլիոյ[1], ի Ֆե գարս՝ նկարել յընդարձակ կատի զնահատակութիւն Արտատեան վկայից՝ ըստ նմանահանեալ օրինակիս (Քհ. 283), որ և պահի ի հնմատրանի Գեղատատեաց վենեակոյ: — Այդ, ի նորումն ի վերոյիշեալ ամի տատանութեան Քառաց՝ հրատարատ կնդաս վերոյն վկայատանութիւն ոգոս համառատ ի լատին և յիտալ բարբառ, և գերդատագք ինչ լատինատանք, գերկոսին եւս գէպս՝ զնահատակութեան Արծոցն և զՅատանման լերինն՝ հանգերձ հին յիշատակագ ի մի զուգերով. որպիսի է և ի տատրեւ եգեալն գերդատագ, ի գրատնս տյապիտացս Հատկոցոցոյ և սրբոցոց. զոր հանդերձ սլլովքն ի Նմին ամի հրատարակեաց ի Հռոմ՝ Հերիտիա տէր Թիոյ ամե[2]:

Այնքան հզօր և մեծ է ազգասէր լերինն ի տեսոզան, զի

1 Carpaccio Vittore ծնեալ յամի 1450. † ի 1522:

2 *Pietro Maria Heredia del Rio.* Collectio brevium memoriarum in honorem Sanctorum martyrum decem mille in monte Ararath crucifixorum et aliorum: Cum notis et versibus edita. — Romae. 1840.

De Terremotu Montis Ararath, in quo SS. Achatius et Sacii Decem mille crucifixi sunt.

Arca Noe Armeniæ requievit montibus altis.
Quattuor hic Ararath nascentia flumina pandit,
Quorum prima foret felix Paradisus origo,
Unde per ignotos veniunt occulta meatus.
Dixerunt aliqui quaterno hoc flumine condi
Quattuor excelsæ doctrinæ simbola Christi,
Quæ Paradisi ejus sunt fœcundantia flores,
Credo, Pater, Mandata Dei, Sacra Signaque Septem:
Quattuor his fluviis affert Doctrina salutem,
Ut possint homines Paradisi in Regna reverti,
Et Patriam, miserante Deo, remeare beatam.
His Divina Fides, Spes ac Operatio Sanctæ,
Quæque fovent illas Sacra sunt ea Signa recepta,
Ut Paradisi animas fœcundent flumina nostras.
Diluvii ira Dei manifesta est fluctibus altis,
Exilio nostro monstratur et in Paradiso.
Armeniis Ararath merito est Mons causa timoris,
Voxque *tremoris* ei *maledictio* noscitur esse.
Armeniæ populi conspecto Monte tremiscunt,
Et Cruce se signant; orant, dant oscula terræ;
Et modo præcipue Montem timuere minantem.
A facie Domini timest jam terra Potentis,
Et via sit cunctis Christi doctrina salutis;
Hic Crucifixa olim Sanctorum millia dena,
Cum Duce belligero (nomen Acatius illi est),
Qui auxilio Angelico innumeros devicerat hostes,
Quos paganus erat confisus vincere Divis,
Sed tamen aufugiens nonis cum millibus ibat;
Angelus apparens, ut Christo crederet omnis

Յաղագս Շարժման լերինն Արարատայ,
ուր Ս. Աքատիոս խռչիցաւ տասն հազար քրիստոս:

Տապանն Նոյեան հանգեաւ ի բարձունս լերանց Հայոց, որոց Արարատ սկսեալ գետակ վտակս գհատարկիս, որոց Նախկին սպրիւր էր գրախտ հրաճարհեան, ուստի ընդ անյայտս խոռչս յառաջ խոյան գազանապէս:

Լսեա ասէրյ ոմանց՝ գառեալ գետովքս համատատել են գառեակ նշանք պատկերի վարդապետութեան Քրիստոսի, որք սրպատոր գործեն գծագրութիւն Արքայութեան նորա. (և են): Հատատուն. Հաւր մեր, Պատուիրանք Աստուծոյ, և Եղիտն սրբազան խորհուրդք: Գառեակ գետովքս փրկարիւն քերէ վարդապետութիւնս այս, որպէս զի կարող լինիցեն մարդիկ վերստին գառնալ յարքունութիւն գրախտին, և գարձեալ ի հնուս բերել գնացիկս հրշանակութեան. սպրմանութեամբ Տեառն: Յաւելան ի սոսին (հաճս), Հատատոյ, Յոյս և գործք բարիք. և Նշանակք սրբազանք որ վառեալ բորբոքեն գսուտ. զի գնոյք գրախտին պատաբերութեացն գնագիս մեր: Գառեակ անագին ալիոք Ջրհեղեղին յոյսնի հգն բարկութիւնն Աստուծոյ, որպէս և տրատարամբ մերով ի գրախտէն: Աղտարագիս հրիւղ մնանի ի Հայս լեառն Արարատայ. Հայն սատատութեան նորին՝ սրհիծից համարի նշանակ. քանզի մարտվարք Հայատատանեացն գոգան ի սեպհեակ լերինն, խռչակիցն գահձինս, յայտնիս կան և հրիկք պագանին, և յաւէտ ի սպատնալից լերինն տարածին:

Յերկուց Տեառն գրատիքեան հրիկքն հրկիր. և վարդապետութիւնն Քրիստոսի սմենեցուն լիցի Հանագարշ փրկութեան:

Ասա ի խաչ հրին երբեմն Պատրգ տասն Հազար ընդ քաշտատրակիչ տատաքեացքին խրհանց. Ակատիոս անուն, որոյ գահաչ տգնատութիւն ի Հրեչտակէն յայտնեաց տեհնամոր թշնամեաց, (որոց երբեմն հեթանոս գոլով խրտխռտեր յաղթել, գիր տգնակատութեամբ). այլ մինչ ի փախուստ գառեալք ինն Հազարան, ահա Հրեչտակ հրեւեցաւ նմա, զի բովանդակ գառնգն Հատատոյզ ի Քրիստոս, և

չիցեն զարմանք՝ եթէ Հայք 'ի տեսանելն՝ թուլանկիցեն կամ զերկիւղ համարիցեն, որպէս զրեն ամանք յուզեալ-բաց, և մերթ աւելորդաբարբառիւն հանարիցեն, մինչ ինքեանք իսկ ուղեգիրքն առանել գան մարմնով՝ մոգք յայտնեն գնոյն և առելի վարի և յարգ. և ամանց՝ թուի իմն շարչ եկեալ խելացն, կամ յոյժ զիջեալ 'ի գիւրահաւատութիւն։ Հ. փիլիպպոս Կարմելական միանձն որ էանց ընդ Հայս յամն 1629 և 1640, 'ի հառելն զաչեզոյց գրախոնն՝ ճահագոյն համարի զհաւիտս Մասեաց, իբրու զի և երեւիցի երբեմն անդ մարգարէն Եղիա, ըստ պատմելոց Հայոց![1]։ — Աղուաշագոյնս եւս պատմէ Ստրիւյս (Struys) հանապարհորդ յամի 1670, իբրու եօթնեակաց հանապարհաւ վերելակելով 'ի Մասիս, հինգ փարսախ առ օր գնալով, և ազանելով զդիշերն 'ի խրճիթս հզնաւորաց. յորոց 'ի վերնագոյն կոյանի' եդիտ զանձ Դանիէլի կենդանի Հաքոպոսեցի, 'ի 25 ամաց հետէ բնակեալ 'ի ծերպս լերինն, և ոչ երբէք լուեալ զձայն հողմոյ և անձրեւի, և ոչ ջերմն և ոչ ցուրտ. սակայն սխատկրէր 'ի մարմնին, զոր բժշկեաց ուղեւորն՝ ըստ ասելոցն, անհեղեղ իմն գեղով, և ընկալաւ փոխարէն խաղ 'ի փոյտէ՝ մերկ 'ի անեղկաց տապանին՝ որ կոչր անփուա և անթերի, զոր հանելով էր անտի հզնաւորն, և կատար մի ժայռի՝ յորոյ վերոյ նստելով էր տապանն, գրելով վկայական գիրսցս 'ի 22 յուլ. 1670։ Եւ կնքէ զրանն ասելով, օգուտս ազնաւաբերանցս այս եղեւ զի ծանիցի՝ Թէ Թէպէտ եւք լերինն գժուարին են՝ այլ ոչ անհնարին։

Turba simul, subito victores reddidit ipsos,
Credentes Christo centena hi millia vincunt:
Et super Excelsa in Psalmis Sacra Dextra canentes
Duxit eos victrix cunctis ex hostibus illis.
Angelus hos Ararath duxit per culmina montis:
Angelici Septem Proceres in monte videntur;
Obstupuere viri, conspecto lumine tanto
Agminis Angelici, majestatemque verentes;
Angelus at subito dissolvit corde timorem,
Sunt Socii nostri dicens, illosque salutans.
Angelici Proceres monstrant Mysteria Sacra,
Martyrioque jubent pro Christo corda parare.
Mille viri junguntur eis, ut millia dena
Hic crucifixa forent, cunctis spectacula digna.
Corpora eo Angelici tumularunt Monte Ministri.
Mons Ararath tremuit: modo jam mons ipse tremiscit.
Nunc intrate Arcam, populi, qui cernitis istud,
Vobis Arca patet, patuit quæ millibus illis,
Arca patet cunctis, quæ est certe Ecclesia Christi.
Hic Crucifixa olim Sanctorum millia dena,
Angelici et Septem Proceres, qui hos Monte fovernnt,
Ipsi nostra petant nobis peccata remitti,
Sancta patrocinium conjungat Virgo Maria.
Vos intrate Arcam, gentes, quæ cernitis istud,
Ad Paradisi omnes invitant flumina fontem,
Ne æternum rapiat flammæ vos flumen in ignem.
Arripite hanc celeres Arcam, quæ salvet ab undis
Præsentis sæcli, quæ æterni in gaudia ducat.
Gloria sit Triadi per sæcula cuncta Beatæ:
Sanctis ejus honor detur per sæcula cuncta.

1 Cette vérité est confirmée de ce que Saint Elie a paru quelquefois en ces lieux comme les Arméniens ont raconté à nos pères qui demeurent en Perse — P. PHILIPPE *Carmel.*

Սակայն՝ զի անհաւատալի եղեւ պատմութիւն նորա, 'ի հակառակն շրջեցան և կարծիքն, Թէ վասն անհնար հաւատալոյ գնոյն՝ նառնգծ նա զդրոյցան։ Զքարինն և զառաւն անգամ լերինն յոյժ պարզապէսնա և լուսափայլս իմն նկարագրէ[2]։ — Իբրեւ 25 ամաց յառաջ քան զնա (1647) փառնէն Պուլէ Լիմուզ, որ էանց ընդ երեւան՝ յերթայն 'ի Պարս, նոյնպէս ոչ անհնար՝ այլ գժուարին առ գնոյս Մասեաց, վասն հիւանդեան գաշտավիճիցն, սակայն պատկեր լերինն զոր ընծայէ 'ի հանապարհորդութեան իւրում արդարեւ անեղանելի ցուցանէ զայն. փոխանակ Ս. Յակոբայ՝ վարդապետ ասի Հայոց առ և կերպարանել. որպէս է սեռանել 'ի պատկերիդ, այլոցն հանդերձ (Քիւ. 184)։

Կարծիք անհնարութեան եղից 'ի սկզբանէ մինչեւ. 'ի մերս գար կալեալ էին զամենեցուն միտս, զամանց՝ վասն բնական գժուարութեան վայրացն և առանմանելոց, և զամանց առ երկիւղած ինչ պատկառանաց, որպէս Թէ ոչ իցեն կամք Աստուծոյ սեռանել զառապանն, որպէս և ոչ զդրամսան. այլ օրք զայսպիսի ինչ ոչ անէին խէթ՝ փոքանչին երբեմն գէշն, Թէ և ոչ յաղողեցան. յորոց սակի յիշէր և Խորհիմ փարչ Պայէզիտոյ, 'ի սկիզբն գարուս, որ բազում ծառայիք փորձեալ ելանել 'ի գագաթն, և երթս հանդրեւանս հառատեալ յելեն, գյանիւն 'ի առնմանս ձեռն. այլ 'ի վերագոյն եւս վայրի' 'ի բաց կացին ուղեկիցքն նեղելոյք յանասրութենէ օդոյն, և ինքն ձեռնթափ եղեւ, ըստ ասելոց. խակ այլք ասեն

անդէն վաչվտոյակի յաղթօգս գնասին կացոյց. քանզի հաւատացեալք 'ի Քրիստոս նորին յաղթեցին հպարտս, և ոչ Տեսուն յաղթական' զոր որձեալին տագնապիք փրկեաց գնոսա 'ի թշնամեաց. ձեռն գնոսա Հրեշտակն 'ի կատար լերինն Ալբրատոսոյ. անդ երեւեցան նմին պետք հրեշտակաց, և սեռանել որպէսզի զնահպին էլոյս հրեշտակական բանակին' յաղագ հրճնելն, պատրաստեալք 'ի մեծվոյեալ թենել անտի նորա. այլ Հրեշտակն անգէն փարատեաց զերկիւղն 'ի սրտէ նորա, ասելով, նմին ընկերք մեր են գոքա, և ոչինչ տալը նորա։ Իսկ էլեալք զատրճանքն յայսնեն նմին նորա զխորհուրդս սուրբս, և պատուիրեն պատրաստել զանձն 'ի հնազանդ սրտիւն վասն փրկութեան։ Ցաւելուն 'ի նոսա որք հապար. զի 'ի խաղ էլցեն անգէն բիւր մի մարդկան. լինել սմենեցուն սեռաբան պարանք։ Հրեշտակքն պատրաստեալք թագեցին 'ի լերինն անգ գմարմինս նորա։ Դադարեալ լեռան Ալբրատոս, և գնա նա գոգոյ լեռանն։

Մասեք արդ, մոգովբդք, 'ի տապանն, որք գոգ սեռանէք, բաց է ձեզ տապանն, որ բազում հազարացն ապրողիկ. բաց է սմենեցուն տապանն. ապն է արդարեւ նեկեկնի փրկասաւ։

Աստ խաչելեան Մուրքք տասն հազար. և նմին պետք հրեշտակաց որք գաղափիկն նզեն նորա 'ի լերինս յայսմ, խնդրեցեն նորա բազաւորեան յանցանաց մերոց. և կոյսն Մարիամ յատկցէ բազպատանեան իւր։

Մասեք արդ, մոգովբդք, 'ի տապանն զոր' սեռանէքդ. յայտնիւր գրախոնն էլատիրեն գնոյն զամենեսեան, զի մի գնա բազեզէն ընկղմեալ զձեզ 'ի նուրն յատխանից։ Փոխադարձաբար բազան նորա. նել զտապանէդ, որ փրկեսցէ զձեզ Քրիստոս կենդանագոյս, և տասնընդհանուր յանմահական ուրախութիւնեան։

Փառք Սրբոյ Երրորդութեան, այժմ և յաւէս, և պատիւ Սրբոց նորա յատխանս յատխանից։

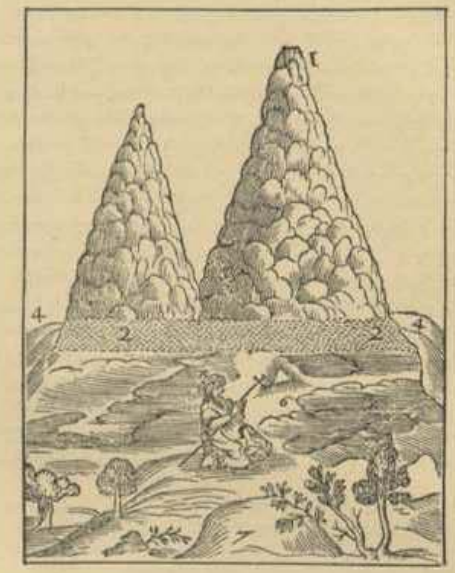
2 Զոյս 'ի Թխագրին և փայլուն քարանց ասէ սեռանել և մեծագոյն ծառուձս' կոտրիւր և գեղին, և տատ կարմիր' նոյնպէս սկնաբաժակ փայլմամբ։

յանդգնեալ յառաջիկալ՝ կրնաւ անգէն. Աբ և Մեծին Պետրոսի կայսեր Ռուսաց յամի 1720 առաքել յերբայ. նոյն և ի Հայոց՝ ի խնդիր առաջին, այլ երթեալ և ինչ ոչ գտեալ նոցա.

Հանդիպեր նախաժաման յիշեցեալքս՝ ծանօթ մեզ խուզարկութ և վերելելիք ի Մասիս, որ շատ և որ սա. կաս, և որք միևնոյն ի գագաթին, յերկերիցս ամաց հետէ, այսպիսի են.

1670 Սդրիւյս (երբ իցէ առաջ) յուլ. 22.
1701 Դաւնըֆիոր, հազիւ ցկէս լերինն՝ ագռաս. 11–2.
1720 Առաքելքն ի Մեծէն Պետրոսէ.
183? Իպրահիմ փաշայ Պոյէզիտոց.
1829 Բառոն Գերմանացի և Ազոմեանն անդամ. 29.
1834 Անդոնոմոֆ Սբասքի (Antonomof Spasski). ագռաս. 17.
1835 Պէհրէնս Կարլ. (C. Behrens). 20 յուլ. և 9 օգ.
18.. Սդոատէրդ (Stoddart) Անգղիացի.
1843–4 Վանկէր Գերմանացի ց'7000' լերինն. մնալս.
1844 Ասպիս, միթէ ի կատարն. ագռաս. 28, անդամ. 4–15.
1845 Ոչն միևնոյն ի գագաթին. ագռաս. 10.
1846 Տէմպի Սէյմուր (Damby Seymoor) անգղիացի.
1850 Ջուկովնոֆ (Tchougounoff), ոչ միևնոյն ի կատարն. յունիս 12.
1850 Խոյծրով և Խանիկով ի գագաթն. ագռաս. 1–9.
1850 Ջառնոդդա Ասորեստանի լեռնագէտ.
1856 Սդիւարդ և Ֆրէյզերր. յուլ. 11.
1861 Անգղիացիք երկուս.
1868 Դնաքըր ընկեր Ֆրէշֆիլտի Անգղ. միևնոյն ց'13,000'. յունիս 8.
1871 Բառոն և Սիւվէրս (Sieweras) ց'14,000'. ագռաս. 21.
1876 Պրայս անգղիացի ի կատարն. անդամ. 12.
1882 Սիվոլուպով Ռուս.
1888 Մարկով և Իւանոֆ. ագռաս. 25.

Ցայս է թէ ոչ ամենեցուն ոտք մի կէս նպատակի էր յիւրն, այլ ոմանք վասն ուսումնական քննութեան և երկրական չափոց, որպէս Բառոյ, Թոմբոյ, Ագիխ և Բառոէ. ոմանք ի խնդիր բառոց, որպէս Դաւնըֆիոր, Վանկէր, և այլն. և չատք մանաւանդ Անգղիացիք՝ ի պրօսանս և ի անասրանս բարձանց Ասիոյն ի ոտս. Եէ Բառոյ Գերմանացի վարժապետ Տորբատոյ համարաբանին, հրամանաւ պետութեան Ռուսաց՝ յոյն ինչ նաւակել նոցա գնան երկրիս միոյ ի ձեռաց Թուրքաց և Պարսից, որոց երկոր քննութիւնս, այլոյք հանդերձ գիտական ագնահատաք, և երջի նոքս զանազանուած հնարաւորութեան եղից ի տապանակիրն համարեալ Արարատեան կատար. երբոյ փարձեալ, նոքս ի 24 անդամ. (քան նոր ամսոյն) սկսան երանել յելից կողմանէ վանից Ս. Յակովբայ, և գիշերօթեանց ի բարձու իրրեւ 11,600'. ի վայրն անցեալ ընդ քարաբլուրս կուսակեալս գիշերօք, յորոց միջոցս նոքս և ատենակոցս. ժամանակաց ի քառասնից բարձր իրր 14,500' անգր քան զսաստիան միանձնաւոր ապառաժիս, և ասշագնաց իջեալ գիշերօթեանց յառաջնում անգամն, և ի միւսում ասար էլ ի Ս. Յակովբայ կոմբ. ար պատրաստեալ խաչ մի մեծ փայտեղէն 10½ ասեղաչափ, և ատեալ օրհնել վանահայրն, էլ գործեալ յերեսաւն ամանն ի Հա. Մ. կոգմանէ, ար յանձք լերինն նոքս խանձուտ են, ապա ատագատա, յետոյ քարատա. էանց ընդ Ֆիֆիկէալ, և յերիկոյին ժամանեալոց ց'13,844', բան հաշուի իրոց, յոր վայր ելին և փայտակիր եղինգն, և անդ գիշերօթեալոց. ի վաղիւն (1 հոկտ.) հասեալ ի

184. Լերինք Մասեաց, բան Պուխէ Լիւտզի (տ. յէջ 477).

1. Հանդիստ առաջնին. – 2. Ձիւն. – 3. Մասխարոյ. 4. Ոչխարատեաղ լերինք. – 5. Ս. Յակոբ Մծբնայ. – 6. Ձայն որ խոսի ընդ Արբոյն. – 7. Ոտն Մասեաց.

տանման ասատանեալոց (13,448'), բազում դժուարութեամբ հասանելով ամենելիս ի սահին՝ ժամանելոց ց'15,138' բարձրութեան, և արգիլեալ ի տատակութենէ բրոյ, անդ կանգնելոց գիտակ ի գիտակ վայրի գէպ յԱրեւան գնացուածն առնելով. ի տախտակ կապարեալ գրեալ լատին լեզուաւ, իրրեւ ի դիմաց Բագաւիչի յայլոցդի և նաւասդի քաղաքին.

NICOLAO PAULI FILIO
TOTIUS RUTHENIÆ AUTOCRATORE
JUBENTE
HOC ASYLUM SACROSANCTUM
ARMATA MANU VINDICAVIT
FIDEI CHRISTIANÆ
JOANNES FEDERICI FILIUS
PASKEWITCH AB ERIVAN
ANNO DOMINI MDCCCXXIX.

Աւթիկն է.— *Հրամանաւ Նիկողայոսի որդւոյ Պաւղոսի կայսեր ամենայն Ռուսաստանեայց, վնջանս սրբազան գինու զօրութեամբ յաղթանակ քրիստոսական հաւատոց կանգնեաց Փրեսեբրիկեայ արդի Պասկեւիչ Երեւանեան յամի Տեառն 1829*

Դագաթեալ աւուրս ինչ՝ ապա երրորդ անգամ յ'8 հոկտեմբերի եկ՛ի գագաթունս բլրակացն, ց'13,000', ուղեկից և առաջնորդս ունելով զՎկայեցիս Յովհաննէս Աշվագեան և զՄուրատ Պօղոսեան, և զքաջայիշատակ ասլաքաւագն Էջմիածնի Թաչտուր Զաւվեան. անդ դիւրեցին. և՛ վաղիւն (9 հոկտ.) հասանելով հետս՛ի սառն, կիսով մղոնաս՛ի բացեայ՛ի խաչէն զոր կանգնեցինն, եղեն ընդ մեծ քամակ մի լերինն, յորմէ վերագոյն կային բլուրք մի վրիալ, ընդ որս երեալ՝ յ'3½ ժամս հասին՛ի գագաթինն, և եղեն՛ի մի կատարացն, յորմէ հեռի էր միւսն բարձրագոյն 1100', ըստ հաշուի նորա: Անդ Աղվանեան կանգնեալ խաչ մի փոքր՛ի հիւսուածոյն արեւելեան կատարի Մասեաց, յոտանալով տեսանելի առնել՛ի Ս. Յակոբ և յԱկոռի, և գեղեցիկ խորհրդով էառ ելից չիշ մի ձեռն յերկնաբերձ գագաթանէ անտի լերինն. և որպէս ոգեւորեալ՛ի բարձունս անդ, գրեաց յետոյ զանմոռացն յագգացեալ զառաւարան վիպասաստեղծիհնն Ագաթեայ, զվէրս Հայաստանի. մարթի էր արդեօք գրել նմա մանաւանդ՛ի վիմի լերինն մեծի՛ զեր. գեան յետոյ վառն իւրոյ դիւցազնին,

« Ամպերն առաջիս, սարերն եղեւին,
Ջեզ մըտիկ տալով այ իմ քաջդր Մասիս,
Աղի արտասրով երկած խորոված
Երեսիդ նայիմ, մըեամ քարացած » :...

Անդ ոնումնէ որ յետ ամաց հնգից եկ՛ի Մասիս, զմեծ խաչն բառադաց եգիտ գրեալ՛ի ձիւնաթեաց, իսկ այլք յետ այնորիկ ոչ եւս յիշին: Քետ առաջ ամաց հմուտ երկրագրաննն Ասիոն և յերկար քննով կովկասեան նահանգաց՝ երթեալ փորձեաց յամի 1844 ելանել՛ի գագաթինն Մասեաց և ոչ յաջողեցաւ. այլ՛ի միւսում եւս ամի (1845) վերստին գնաց զօրձեալ եհաս ըզդիցն, և սրաբ կոպեւոր քննութիւնս, եհան և զպատկեր մեծի լերինն՛ի փոքր Մասեաց, նշանակելով զլանիլ ելից երթաց, և զկուսակս հիւսիսոյ խանձից և զրլոյս, յորմէ և մեր ժամանակակեալ՛ի վեր անդր տեղագրեցաք, առաջի առնելով և զպատկերն, զոր հրատարակեաց նա յամի 1851 յօրագրի երկրաբանական ընկերութեան Բարիզու: — Աճեա յառաջ քան զնա միւս եւս հմուտ երկրաբան և աշխարհագրիկ Վանկէր, ոչ միայն զբուսականն զննեաց, բայ սխորժակաց Գուանբետրի, այլ յաւէտ զգեաց մեծի առատութեան 1840 ամին, որպէս նշանակեցաք՛ի կարգին. և յերկրորդումն ամի (1844) վերստին ձեալ զննեաց զհարաւակողմանս լերինն, հանդերձ պէսպէս բնագրաւոք զննութեամբք Աբոգադաս և Գեզատեանց: — Քետ ասացն նշանաւոր երեւ չափական քննութիւն զօրագետին Յոյնքրոյ, ընդ որում և բանասէր գիտնականն Թանիփոֆ, յամի 1851, երկաթօրեայ ուսումնական դիտմամբք և չափմամբք, որք նշանակեալ չափ բարձրութեանն Մասեաց (15,871' բարիզեան) հաստատեալ ընդունելի է այժմ և առաւգագոյն. եկ նա և՛ի բարձրագոյն կատար լերինն:

Որք յետ Խոյծքոյի եկին՛ի Մասիս՝ գրեաթէ ամենքեան, բայ՛ի Պատուէ և յընկերէն (1871) գրասէր վայրաքնին լեռնագնացք էին, և չյաւելին կարեւոր ինչ ծանօթութիւնս: — Նշանաւորք են՛ի սոսա լեռնագնացքն Անգղիացիքն Ֆրէշֆիլտ (Freshfield) և Դիւքըր (Tucker)[1], որք յամի 1868 յ'Յունիս երկու ապատաւորք և ութ Քուրդ և Պարսիկ առաջնորդք և բեռնակիրք՝ եւս փորձեցին՝ յԱրալըխ գեղջէ, ՛ի վերոյ քան զմիջահասիս երկրացն Մասեաց և զիրրեթե ապատանի լեռնագնացից. գոն առաստապէս անտակ մի ապրատակ Յակինթ ծաղկի կապոյտ բծաք. հասեալք՛ի առաջին ձեանց իրր յ'9000', ՛ի մեծ խրատար մի՛ի մէջ երկուց ցրցեալ կշտից լերինն, ապան անդ ցնահարակ գիշեր. ապա՛ի լոյս յուսանի ճանապարհ արարեալ և անցեալ ընդ երկաս ձիւնապատս կոշակս, հասին՛ի գագաթն մի կարկառեալ՛ի վերոյ խորագոյզ՝ որ անջատէր զրան մեծի լերինն. զորմէ պատեալ հասին՛ի առաջս բնոյն կամ կռնի լերինն, ՛ի կատար մի ժայռատ. ուր Շուց Ֆրէշֆիլտ ըմբռնեալ՛ի լեռնախառէ, և արգահատէր գիւղով գչուրջկաց գիրս լերանց՝ ցկովկաս և ցԲրզրում. յոյժ անհարթք և անհեգդք երեւէին ասրոյս լերինք մեծիտակք և ոչ պատահիցք, մեծատեսիլք՝ ապ ոչ գեղեցիկք. իսկ ընկեր նորա Դիւքըր՝ միով ապատաւորաւ՝ անցեալ ընդ գժատարակուր աշտարակաձեւ քարաժայռս, հասանէր՛ի ձիւնապատս մանկանեւ բարձրատեղեաւն՝ որ կղեր ընդ վերնակողմն կռնին, իրր յ'13,000' բարձր. ՛ի վերոյ քան զայն երեւէին ձիւնապատս անհեգեգ քարաժայռք անջատք, կատարք զոգակի՛ զանձանձի կնձդանեաց բերելով կերպարանս, ըստ երեւակայութեան անասղին, որ կամէր կոթել զնոսա՝ անասունս վիմապատեալս՝ յերանեն՛ի տապանէ Նոյի. իսկ ինքն հասանելով բազում աշխատութեամբ իրր 1000 ասրճանս վերելից՛ի ձեռն, հասանէր ց'15,000' բարձրութեան. և ընդատաս պատասխալ՝ յետ միջոցին՝ էշ ապ ընկերն, ընդ այլ կողմն ալրելով, ՛ի խորշ մի լերինն քողով և զվերարկուն՝ զոր պահեալ էր՛ի վերևին, յատալով գառնալ ընդ նոյն:

Բայերորդ քան զառաս գառաս յետ ևսին ամաց (1876) համագգի նորին Պրայս (յետոյ, 1885-6 առաջ քաղաւորալ կամ օգնական մեծի պալատնէի պետութեան Անգղիոյ, և արդ քաջ ծանօթ ազգագնոցս), որ և գեղե-

1 DOUGLAS W. FRESHFIELD. Travels, in the Central Caucasus,.. including visits to Ararat, etc. *London*, 1869.

ցիկ ոճով և հմուտքեամբ և մանրամասն տեղագրութեամբ պատմէ զվերելսն[1], հաւաքելով և զառաջնոց քննչաց ծանօթութիւնս և զառանգութիւնս մերոց նախնեացս, և զպէսպէս դիրս և երեւոյթս լերինն, յորմէ և մեք ոչ սակաւ ժամանակեցաք ի տեղագրութեանս։ Ըստ օրինակի պլեղ՝ սկիզբն սկսաք և սա վերելիցն ՅԱյոլէս գեղջէ, ի 11 մեծ. ամեան, և յետ չորից ժամուց ի մինչբերէ եհաս ընկերատն, թարգմանաւ և ուղեկցութեամբ վեցից Ղազախաց՝ ի Թոքեսպդու լեռնեակ, յորմէ ոչ հեռի եաս ի վերոյ գեղին մնակեալ ի Քրքզաց ամանց, որոց և քարաշար անկոնս յորդորեալ էր անդ ի բնակութիւն ամենայնից։ Ընդ մէջ ոտին և Աերատարակ ոտիքն՝ եղեալ վայրի «Տղոդիկիս», ուստի յառաջ ելեալ եզանակին՝ տերեւաթափս, այլ յոյնպիսւոյ ձիւնաժիրձ ասհմանի՝ բաւականս ասէ ի վառել զանդ բանասեղծին Պարսից։ Գնդեցիկ յոյժ երեւէր ասաի բրգաձեւն փոքր Մասիս, 4500′ բարձրագոյն քան զեզեալս. անդ ի Աէրատարակ գիշերօթեալ ընկերքն։ Նաձակէ և ինքն հանգոյն վակնէրի՝ զոյր յառաքինն և ի գիշերային ժամուն, զի ի նշանաւոր հանդամանաց լերինս ունի, առ նուագութեան ելից ի ձայն ասհանաց. «Ախ. » չեցուցանէր զմեզ յառաքինն լերինն. ոչ հեզիդք հեզի» զաց ձայն ոտին, որպէս լսի յԱլպեսյո, ոչ խոխաջանք » առուակաց, ոչ սասափիւնք տերտերաց, և ոչ խոկ » քնգիւն թառպղոր ջրոյ. լոկ միայն չչանչ սրեւմբ» ոտին հողմոյ, որ աւերական հոգմն է լեռնանցիցն[2]»։

— Յետ հասարակ գիշերոյ վերսին յուղի անկեալ և բարձրացեալ ընդ Մ. Հս. Մ. կողմն, ժամանեցին ի Քղեսրան անուանեալ բարձրանդակ մի, որ իբր 1500′ ի վերոյ կայ Աէրատարակոյ. ասաի նկատեաց զառագն գիշե-

185. Յ. Գրայս. — J. Bryce.

բաւար՝ պայծառ իրրեւ զլուսին՝ ամբառնալով ի թիկանց լերանցն Կօրգուաց. յետ այնր և գծագրեաց սրտգական, և զտիւսն հառագայթիցն զնիւնապատ կատարաք։ Ի 10,000′ բարձրութեան ի խառնչս և ի սոսս լերինն նոյնս նա բոյս, այլ ոչ ժամանեալ հետագրեն նել զագգ և զեռակ նոցին։ փութալով դիմել ի վեր ընդ կողմն վանք կամ Գալ-գիւխ կոչեցեալ լեռնակոհակին, յոր չեւ ժամանեալ իրր յ′12,500′ բարձրութեան՝ մեծաւ զարմացմամբ եգիտ ի վերոյ քարանց կոթած մի փայտի չորք ամանչափ երկայնութեամբ և հինգ մատն բանութեամբ, յորմէ կարեաց և պահեալ էմատն մի ի քննութիւն, տապանեն սրդեալ իցէ նշխար, եթէ ի յառաջագոյն քան զինքն ելոյալ անդ կամ ի բարձակ եւս ահեալ անդր։ Ընդ տիւսոյս գառակաց և կողից լերինն յառաջեալ (զոր անմոռիթ է հյգրիս նշանակել առանց պատկերի նոցին), հառս անդր քան զ′13,000′ բարձրութեան՝ պայպաջուն պղպաձս առատ մանեաց իրրեւ 200′ յերկայնութիւն կախեալս զեւս-

1 JAMES BRYCE. — Transcaucasia and Ararat. 1878.

2 * The silence of the mountain was astonishing, no calling of torrents to one another, such as one hears in the Alps, no rippling of rills, or rustling of boughs, not even the noise of a falling stone, only the whistling of the west wind, the home wind, over the pass». — BRYCE. 258.

գոյն ապառաժէ, որպէս ցրվէժս պատկառս. յայլում կողման զիզադէզ խառնակեալս առ ոտիքն, խարտեաղ մի անձուկ և գահավէժ ձիւնանիստ, և անդր քան զայն՝ կարմրաժեռ աշտարակաձեւ վէմս ցցուածոց, ընդ ուրէ փոքու Մասեաց՝ ի Հր. Ել. և Քիփկէօյի բաժակաձեւ գագաթանց՝ ի Հս. Մտ. զոր մերթ էր, ասէ, Քրդաց կարծել՝ բնակարանս Քաջաց. Թերեւս և նախնիք մեր Հայկազունք կամ վիպասանք նոցին՝ այդպէս կարծելով համարէին անդ զՔաջն բնդունգս Աթաւագեցւոյ: Ոտուտս ընդ ուրէ կանգնեւ ի Մէծի լերինն և քանակի ձորաւափին որ՝ ի ուրէ կրկին Մասեաց, երեւէին չորք փոքունց կոնաձեւ հրաբղխի խառնարանաց, յորոց չուտք անթերի բոլորակ սեւագոյր շրթամբք, որպէս այն ինչ գեա չիլինպք, առնելով զգերբրքն դուրսակ և մօխիր, և՝ ի գոգս ոմանց երեւէր բորբառեալ ջուր կանաչ: Ի Հր. Մ. կողմն սոցին և իբր՝ ի 15,000 բարձրութենան եհաս՝ ի ձիւնաստան գոգ կանգնեւ, որ թուեցաւ մեծ բաժակ հրաբղխի. և հաս ծծմբոյ յաճախ բուրէր՝ ի մերձակայ ժայռից, և՝ ի բաղարժութենէ օդնջաքար վիմաց, յորս գտանին երկաթային ծծմբոյ բիւրեղք, և այսու պատճառաւ լուծանի և տառնի, և մերկ երեւին ժայռքն յայնքան բարձրութենան, զոր ոչ է տեսանել յայլ լերինս: Ի գոգ այսր իջանէր գառակ մի հերձատեալ և լայնծուն առատապաղ, յորս մացելով և բազում տատապանօք ձիգ ժամս աշխատեալ՝ ժամանեցաք՝ ի գլուխ նոցին, և յանկարծոյն եղեալ զինքն հատեալ՝ ի գագաթն Ալագ Մասեաց, և դիմեալ էլ՝ ի գմբէթաձեւ կատար բարձրագունէն բլրակին որ վերնակատարն է լերինն, յ՚Ձ, 25 ժամս յետ միջօրէի. ուր սակաւ վայրկենս կացեալ՝ փութացաք յէջ և՝ ի գարձ, զոյն եւս գիշեր գեգերեալ՝ ի լերինն, մերթ՝ ի գնացս և մերթ՝ ի հանգիստս. և յայգուն յառաջ քան զծագել արեւս եհաս բնկերքն՝ ի Ալէքսարպուլագ. — Զանազանեն՝ ի վերնագագաթանէ լերինն և զեւս նորին յառաջագոյն նշանակեցաք. յորոց անցեալ նորա՝ ի խորհրդածութենս պատմականս, զոր ազգէն՝ ի միտս անառն անգամ Աբրահամ, կնանձամբուս մարդկութեան, և զերկրորդ սկզբնաւորութեան՝ ի Նոյէ, և զփոխել սերնդոց նորին լերեանս երկրի, զհասատատութեան առաջնոց պետութեանց և ինքնակալութեանց արեւելից, և զրազդ մերոյ ազգիս, որ հանգոյն լերին խրոյ՝ ի կենդրանի կոյ ամենեցուն զոյս, զեղեցիկ և խորին իմն զգացմամբ գոչէ, ընդ Յոբայ ասելոյն զտեսութիւնս Աչագ Մասեաց. « Այլ քանի՞ վարկ » պատկառ թուին և պատմութիւն և մարդ հնդինակ » պատմութեան՝ առ տեղեաւս, զոր յորդէ նա իրրեւ » զնանպիսական առեղծագործութեան իւրոյ և զգա- » հեստի յերեսաց ջուրցն ապականչաց. երկիր՝ յոր և- » կեաց, գործեաց և մեռաւ, միշտ էր սկսեալ յիշա- » տակաց իւրոց և ցողոյն գոյս, յորոց չիագաս չնաց » բնչ յիշատակ: Ի վերոյ դաշտս այսորիկ՝ հաստատե- » թիւք գհնս հարատութեանց սմրոտիին զապարանս » իւրեանց, կրանք գհնս կրօնից՝ զտաճարս. քարտաք » կանդնեցան և կործանեցան և վերստին կառուցան, » ի յերկարատեւ մրցման անդ հրաշեղծաւերութեան » ընդ խաժադաւժ բարբարոսաց: Այլ ի բարձանց սոսի » և ոչ մի հնս ոչ նշմարի յայգիմ ամենայնէ հարատաւե- » թենան մեաց և ձեռին մարդկան. երեք վայրացն նոյնք » են որ էրինն՝ միշտ էր մարդոյ ապրեցեալ՝ ի վերոյ » երկրի. լերինք կատարեալ կան առ հասարակ՝ որպէս » կացին միշ հրաբուխ զորութիւնք որ արտակատ- » ցին զնասս՝ վաղ ուրեմն չիլնալ գազարեցին: Ի վերոյ » ասլւորիալ գագաթանս այսորիկ՝ գաշխս արեւելս նըս- » ոի բնութիւն, և խոսի ընդ ծնանդս իւր միայն մերկիք » և գղորդմամբք երկրի՝ որ գրնակարանս նոցա հագոյ » հաւասար առնեն: Սակայն և լերինք փոփոխին և քայ- » քային. յամենայն ժամ կործան մի քնդնալ՝ ի քա- » րաձեւոյ ասոի՝ գահավէժի՝ ի ծագծագս անդր. յայ- » գէ յայգ և՝ ի ցերեկէ՝ ի ցերեկ՝ առն և ձիւն և ան- » ձրեւ կրծեն գարաւոյ վէմն, և անդադար ներգոր- » ծութիւն քիմիական զորութեանց՝ լուծանէ զնսին՝ ի » նախնական սաթերան, տրձակելով զկապն, և զիբր- » քանման մասնելով հնգեցոյց, օրք վարեալ տանին հա- » ւաքանեն զնոսա՝ ի գաշս անդր: Եւ եկեսցէ ժամա- » նակ, (եթէ բաւեսցէ աշխարհ ցայն վայր տեւել), զի և » վանմական կատարք Աթաւասոյ գլորեալ անկցին՝ ի » վայր, և ոչ եւս իցեն. Ի սկզբանէ (գս Ցհր) գհի- » մունս երկրի հաստատեցեր, և գործք ձեռաց քոց եր- » կինք են. նոքա անցանիցեն, և դու կաս և Ձիւս յաճ- » ւան. ամենեքեան որպէս զգուձս մաշեսցին. որպէս զ- » վերարկուս փոխեսցես զնսաս և փոխեսցին. բայց » դու նոյն ես և ամք քո ոչ պակասին »[1].

Յետ ամենեցուն վերոյիշեցելոցս և գեա՝ ի հերս

1 Yet how trivial history, and man the maker of the history, seemed. This is the spot which he reveres as the supposed scene of his creation and his preservation from the destroying waters; a land where he has lived and laboured and died ever since his records begin, and during ages from which no record is left. Dynasty after dynasty has reared its palaces, faith after faith its temples, upon this plain; cities have risen and fallen and risen again in the long struggle of civilization against the hordes of barbarism. But of all these works of human pomp and skill, not one can be discerned from this height. The landscape is now what it was before man crept forth on the earth; the mountains stand about the valleys as they stood when the volcanic fires that piled them up were long ago extinguished. Nature sits enthroned, serenly calm, upon this hoary pinnacle, and speaks to her children only in the storm and earthquake that level their dwellings in the dust... Yet even the mountains change and decay. Every moment some block thunders from these crags into the glens below. Day by day and night by night frost, snow, and rain are loosening the solid rock, and the ceaseless action of chemical forces is dissolving it into its primeval elements, setting free the gases, and delivering over the fragments to torrents that will sweep them down into the plain. A time must come, if the world lasts long enough, when even the stately peaks of Ararat will have crumbled away and be no more. Of old hast Thou laid the foundations of the earth and the heavens are the work of thy hands. They shall perish, but Thou shall endure: they all shall wax old as doth a garment, and as a vesture shalt thou change them, and they shall be changed: but Thou art the same, and thy years fail not. — BRYCE. pg. 282–283.

(1888) երիտասարդ բանասէրք ումանք Ռուսք, Մարկով (E. Markov), Բոբոֆ (Popoff) և Իւանոֆ (S. Ivanoff), ատաչեարգութեամբ Մանուկովի, ալեվէք եւս ուղեկցեալ, փորձեցին զելս 'ի կատար Մասեաց 'ի 23–5 օգոստոսի (Նոր ոճ.) ձիավարելով մինչեւ ուր մարթ էր. իբրեւ չ'9400' բարձրութեան. անտի և անդր հետի գնալով 'ի հասարակել երկրորդի աւուրն եկին յայրիւրն Ազուռ, այն է աղբիւր Արտաբատուցոյց, 'ի 10,000' բարձու, և բղխէ 'ի ծերպից քարանց. յետ երկուց ժամուց բարձրացան չ'11,400', և յետ ժամու և կիսոյ ընդ զառ 'ի վեր գժուարակոխ 'ի 11,500', և գիշերօթիկցին անդ 'ի ապաստարակի ուրեք տեղւոջ։ Ի վաղիւն (25 օգոստ.) ընդ առաւօտն գէմ եղին 'ի կռնատեւ կող լերին 'ի Հր. Եւ. 'ի սահմանս ձեան և առամանեաց, ընդ որոյ 'ի յառաջէ լուեին զգզըչիւն ջրոյ, որ զի ոչ երեւէր առ աչօքս՝ հասարցան 'ի խառն ուրեք անկանել կամ գետնատոյզ լինել, քառաջ անցեալ ընդ գժուարակոխ կոպճուտ և աւազուտ տեղիս՝ մի յընկերակցացն (Իւանոֆ) տկտարացեալ յետս դառնայր. իսկ այլք յառաչեալ գոին գվայրջն ձող մի փայտէղէն, յորոյ ծայրս փարագրեալ էին առուաբէն տառք C. B. և H. K. և լուցին զայն 'ի տակս պատրաստութեան թէյի։ Ցետ այնր անցին բաղում գժուարութեամբ ընդ ժայռ մի և ընդ առձեամած գետին, առ որով երեւէին ուրեք ուրեք և առուակք, այլ և ծաղկունք ինչ յատգատան մինչեւ 'ի 14,500' բարձրութեան։ Իսկ 'ի 15,000' հասեալ՝ զգային հոտ առաւիկ ծծըմբոյ 'ի հողմոյ ընդելոյ, յորմէ զգուշանային ուղեկիցքն Ռուրդ' խնդալ գրեթեն և զընգուռնս իբրեանց։ Ցեր-

186. 1. Կատար Ararat Մասեաց տեսանել 'ի Փոքրուեն. – 2. Դաշ Գիլիան. – 3. Գիլիքար Մարկովի.

կրոդ ժամու յետ միջօրէին ժամանեցին 'ի առաջատ կոնաձեւ գագաթանն, որ յերկուս կատարս հերձեալ երեւէր իբրեւ չ'35 Ձափ լայնարձակ գոգոյ, յորում և վիհ խորացեալ։ Հարաւային արեւելեան կատարն ստուերակ' երեւէր մերկ և անձիւն, իբր 30 Ձ. ընդ երկայնն և 20 լայն, արեւմտակողմն միայն ձիւնապատ. Հիւսիսային կամ Ձախակողմեան կատարն՝ ստուգ ձիւնապատ' 'ի միջակին վերամարձ ունելով գգագաթն կամ զգրաւեան մեծագոյն քան զաջակողմեանն։ Ցայսմ (աջակողմեան) գագաթան կանգնեցին վերջալոյսն բուրգն քարակոյտ' հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ, և գրեալ 'ի տախտակի զանուանս իւրեանց[1] փաթաթան իջանել, քանզի ամպ 'ի հարաւոյ սպառնայր ձիւնաթաւ առաիկ. և փոյթ ընդ փոյթ իջանելով 'ի հինգերորդ ժամու հասին 'ի տեղի երկկեան գիշերօթին. անտի գիմելով 'ի Ակերատպուլագ' և մոլորեալք ոտիպեցան գիշերել 'ի ծերպ մի վիմաց, և 'ի վաղիւն (26 օգոստ.) 'ի վեց ժամու առաւօտուն հասին անդր առ ընկերս իւրեանց։

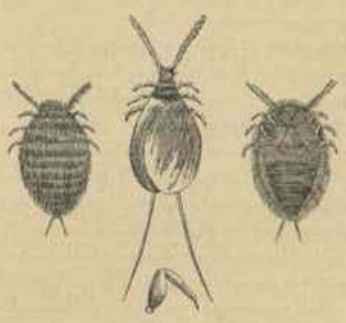
Ցիշէ առաջագոյ վերելութեանն (Մարկով) գնար Ս. Յակովբոյ, յերից կողմանց քարաժայռս ունելով, զորոց և գագաթն կամ գտեզուց նորին գծէ պատկեր վարկպարագիր. գրեթեն խորաձորդն ասէ լայն իբր 175 Ձ. և ապա ընդոյժնելով չ'250 Ձ. ասա և անդ հերձառեալ, ճահիճս և ոտս ունելով, և շուրջ մի տղմոտիկ ընդ մէջ գոգոյն չ'8000' բարձրութեան. — Ձայլ ինչ կարեւոր ոչ բառիցին նշդրտել կամ դիտել առ հետ վերոյ գրեալ' վասն ոչի բաժանգոյ ընելոյ։

193. Բայց ինչ մի կարի յոյժ պանդխտի մեաց՝ ինձ Թուին նշանակեալ, քերեւս ոչ հասարակաց՝ այլ որոց ընդ բնութեան և զհատուածն բնութեան սիրիցին նշմարել, և 'ի փոքրագոյն հատուածս՝ զանհաս նորին մեծութիւն և զամենիմաստ ուշադրութիւն. և ասասցար այնքան առաւել ինձ յատհարաշ՝ որքան զի և ընդ անհաս իմն մեծութեան բնականք 'ի նժար կշռաց մեաց կարգի ինչն ամենափոքրիկ՝ հատ մի, այլ հատ կենդանի. ընդ երկնաթերթ մեծին Մասեաց՝ փանդխի Որոմ

1 Ցայսմ ամի (1889) չ'30–1 յուլիսի (Նոր ոճ.) Ռուսք ոմանք յԱկատերի գԱրշի հէնալ 'ի Մասիս, գոն զոյգ յերկասիկ և գլեռնմաչափ գործի պրկեալ 'ի նոն. գրեցին Թուին և իրեանց գանհատական իրեանց. ընդ նոսա էր և մերոցդի Կոստանդ Ալբերտեան կամաւորեալ, որպէս ետեսատուին ծանուցանէ 'ի Նոր Դար լրագրի. Չ. թիւ 122։

կարմրոյ։ Ի վերջս լերինն՝ նախ իբր ի 14,000′ բարձրութեան գտին ուղեւորքն զդունակ մի կարմրակ եօթնապիտակ տեսակ (Coccinella septempunctata), և ի վեր եւս ամբարձեալ անգր քան զ՝15,500′ մերձ ի տարաւոտ կանաձեւ գագաթանն՝ միւս այլ և մեծագոյն եւս ի նմին ազգէ, կարմիր դալկագոյն [1]· յայտ է թէ ի ծանծաղ ինչ ցամաք տեղիս, իբրեւ ի հովիտս (ովասիս) տառատնկանեաց, զոր պատրաստեաց նոցա Այն, որ ագռաւոյն նոցին կամ խնամոյ՝ հրամայեաց երբեմն անտեսանելի տատմամբքն կրծել կօշտանել ի գլուխ մագձակաձեալ մարգարէին՝ գՀովանեաւին գոմնիթ. և Որ եւս Աարդի և Շերամոյ՝ գՀանճար նախաբրնակ հիւսուածոյ, և Մեղուի՝ զգործ գերագոյն քաղցրութեան, որպէս և ամս՝ գՀիթ գերագոյն գունոյ կարմրերիններ։ Ո՞ւ ինչ մի է տա տա մեծութեամբ լերինս, ա՞ւ ինչ և կամ մի կարմրոյ իրոյ՝ առ անբաւ նորին ձիւնապիւռս տարածութեամբ. բայց մեծ ինչ երեւի հանդիպումն սորա յայսքան բարձրութեան և յայսպիսում ցրտութեան առնմանի. և մեծագոյն եւս՝ շնչովք կենդանութեան, որով ոչռնչափ ճճին յաւէտունակ ումն է քան զԲանձրագոնդազ զանազգոյ զանգուած ոչորացեալ կուտակացն և կառուցաց։ Քանիթատիկ տառապանաք տեսոք գյանգգունս ի բանասէր կամ գրատարէր արանց փարձել զվերելս ի կատար Աառաց, և առկատուց յաշխոյել, յետ այնքան երկար պատրաստութեանց և ատգնապի և վտանգի կենաց. և այն առ վայրկեան մի ժամու. իսկ առ ինչ արդեաք (բաւան է մեզ հարցանել), փորրիկդ յորդիս քրնաթեան, Որդնդ ագկազկ, առ ինչ քո վերելք կամ կայանք ի առնմանս հազից և մրրկաց, տապափոյ ձեան և առաւմանեաց անուժից.— զուչ ինչ և քո հետաքննութեան խնդիր ի բարձանս անդ. կամ (եթէ ոչ ծագումն քուխրին բանքս) իցեն և յազգի անդ քում՝ որպէս ի մարգկայնեամս՝ յամառս բարք մեծասէրք, անվրաս հրաժարել ի միտան չընկերասէրս ժողովոց, և առանձնակեացս լինել. կամ եթէ արդեաք ի մէնջ իսկ ի շահասէր ընչաքաղցիցս մարգկանէ՝ նախանձորդաց թագուցելոյդ ընդ երբեմն մարգկանէ՝ մաչկաւոր չիք մի գեղեցիկ գունոյ, խոյս առեալ յանմատոյցն հասարակաց ոտին ոտից, զերծուցեր զպարզուկ բնութեան և զողջոյն իսկ զառաքեալ կեանցդ՝ յանքոյթ ամոյութեան անվայր վայրացդ։ — Ա՛յլ թերեւս զարմանագանդն եւս իւէ Նոյն որդանոչ ի տարաւոտ հանդոյն հանդիպողաց նորին վերելս կեալ, այլ ի բարձանց ի վերնակատարաց անտի իջեալ ընդ Ղոյնան ընտանեաց. ի սփռել հոմանեւիցն ի տարաւոտ Աառաց, գուչ ամանդ յարգանդ այսի կամ ի նոցին սերմանդ անկեալ կառեալ ի ծակս և ի ծերպս կաշկանդն, կամ յագագան ինչ սէզ, ի բազմահազար ամանդ ժամանակաց հետէ՝ անընդհատ սերընդեամբ ի ձու և ի ձագ, երկարատեւմ քան զամենայն առհմս մարգկան, և հաստատաբնակ քան զամենայն Հայոց, յազգէ յազգ բառեալ անուանին մինչեւ ցայժմ. մինչ յոգունց յազգաց սերելոց յելելոցն և յիջելոց ի տապանէն՝ ոչ եւս հանդերձ սերունդք, և ոչ լրեն առնուանք։ Թագաւորութիւնք բազմապարանք սիրոյդ աչխարհաց՝ անհետացան ընդ երկրաւ, և կէս մի կարմիր չարժուն խայծեալ ի կաւճ ածպին և մեռանեակ լերինն, կենդանաբերեալ՝ զուչընթանալ յարահոյս ժամանակի։ ... Երբ առ մրջիւն, ով վատ, առաքէր Սողոմոն. ելկ և առ Որդնս Կարմրոյ, ով բարձրամիտ և խռնաբշիալ քննեա՝ իրբեւ զմի ի հրաչալեաց Հասպինն՝ զքնութիւն դորա և գկայանան ի լերինս Աարատայ։..

Իրբեւ զմի ի սեփականագոյն բերոց Աարատա աշխարհն և ի վաղուց ծանուցեալ զՈրդն Կարմրոյ, միջնոցք ի ներածութեան տեղագրի տորին (յԷջ 9), վկայութեամբք Մ. Խորենացւոյ և Ղ. Փարպեցւոյ, որ առ բանիս ծանուցանէ և գկարմրատեսիլ գոյն նորին ընծայել օգտասիրացն ի շահ և ի չքեղութիւն, այսինքն ի գործ պաճուճանաց առանձին, և ի վաճառ յաւար հրա-

187. Որդն կարմրոյ.

պատակս. զի կամ ոչ գտանիցէ ճճիդ պիտանի ի մերձաւոր կողմանս, կամ ոչ բնաիր որպէս ի Հայս, որպէս և է իսկ ցորդ. քանզի բազում ազգք են որդանոց ի գաղանի աչխարհս, այլ յԵրասպա միայն ի Լեհաստան գտանի յատն (Coccus Polonicus) և նմանագոյն հայկականին. այլ առաւտութեամբ ի Մխիթարէ՝ ի Կոր աշխարհէ բերին որ փոքրագոյն է և ոչ շատ քաշագոյն։ Հայկականն զոր արդ բնագաւառք Շիրանաւորեր կոչեն (Porphyrophora) երկակերպ է. արուն՝ նմանաձեւ, էգն բուն որդն՝ ատփակ ի ներքոյ, կորնթարդ ի վերոյ, արատ քառատոյն կամ կապտաթախ, ի ներքուստ միանիշակագոյն, յորում հատք մանրկանք նշմարին. յորոց յածեալ ատրպատենեաց արատագրի Նեթի ինչ կենդանական, և այլ նեթի խաղային պարարտ և ատկաւ ինչ հատուէտ. գարձեալ, փախատ, քլորատ, և այլն, և յատկապէս Նեթին բատրոյին։ Գատմիչք մեր վերոյիշեալք Քաւեցւոցանեն յարմատոց անտի բուսոցն յոր և բուին՝ ընծայիլ որդանոյն, և գրոյն ամն կոչէ Սիզ, յորմէ և Որդանս սիզապներս, միան « Լոզնիաեր արմատս ասէ, և ի նմանէ ծնեալ որդանս »։ Ի տարդ արդի տե-

[1] Ցիշեցաք ի վեր անդր (յԷջ 461) զՄեդ Որդնաբեր Նռանակեալ ի Պատս՝ ի Նախ պղտոյց բուսապտոյց՝ Նեգրեալ՝ այլ ոչ յաշխատեալ ի ժամանակի հրատարակութեանս տալ բերել յայստարա-

տեսականէն՝ որ ընդ ամենայնի տարբերի, և ոչ ինչ ի գործ ածի։ Ասեն ոմանք՝ թէ ի ծագել արեգական ի ժամ ելից նորա ի վերայ ծառոյ կամ բուսոյ, ի վերայ ծաղկանց, ի վերայ ցորենոյ, կամ ի վերայ այլոց ինչ, ի նոյն ժամ ելանեն ի նոցանէ որդունք ի ներքուստ ծաղկանց, կամ ի ներքուստ հատից ցորենոյ, և ի ներքուստ այլոց ինչ, և ի նոյն ժամ մեռանին։ Ասեն ոմանք՝ թէ ի ծագել արեգական ի ժամ ելից նորա ի վերայ ծառոյ կամ բուսոյ, ի վերայ ծաղկանց, ի վերայ ցորենոյ, կամ ի վերայ այլոց ինչ, ի նոյն ժամ ելանեն ի նոցանէ որդունք ի ներքուստ ծաղկանց, կամ ի ներքուստ հատից ցորենոյ, և ի ներքուստ այլոց ինչ, և ի նոյն ժամ մեռանին։

ռեան Որդոյն կարմրոյ. (որք վասն չամաթս անձրեւոյ տարւոյս չեն երեւեալ տր ֆեգրէտաթս)։ զազգակցաց նոցին որ յայլ կողմանս երկրի՝ ընծայիցէ պատեհ տատանեաց։

սոցայ գիտակաց Համարի այն Անգն Pimpinella՝ ըստ բուսաբանիդ, ըստ ոմանց Poa-pungens, կամ Aeluropus lævis, և Հաբենային կոչմանցն Dactylis litoralis. Յամառ բան ընծային սրգունքն՝ խոտն և Համակ կառուցել պատեալ զսիզովք, և մարթ է ասել եթէ Ծածկին ընդ բաւացն և զերեսս երկրի. վասն որոյ և դիւրութեամբ և ապառաժութեամբ Ժողովին յոգնատիպոց, ըստ փորպեցողն, և յամենեսեան յինէն իրրեւ Հասս պղպեղի կամ սերմանս Քնջութակս. այլ արկեալ ՚ի ջուր կամ յոլքոյզ՝ ընծային գհրաչալի Ծիրանեփառս պոյծաստութիւն կարմրոյ· որ ՚ի սկզբանց անտի յայտնութեան գանձելոյ գանձոյն՝ վաթեր ՚ի ներկուածս կաւուց և այլ նիւթոց, որպէս և ՚ի քարս և ՚ի մազաղաթս ՚ի գիր և ՚ի դրոշմ արքունական և պրազան տուաքից և պէսպէս զործոց. և ՚ի գործուց հետէ ՚ի չուք կանգնակաց կաթողիկոսացն Հայոց, որպէս սրդեաք երբեմն և հրամարտակաց թագաւորացն Աղրատայ և աւագ սրերոյն: Դարն ուրեք վաթին սրգունքն և ՚ի գեղ ցաւոց չղոյց և մկանանց:

Յատկագոյն սրգնաթեր տահմանք Աղրատայ են տարօրոք երկոցուն Պատուց, կոչմանք Թորվիրոպի, ու փանք Երասխայ, մանաւանդ Հիւսիսակոյսին՝ Աղրագածոան՝ Կարբի և Սարատարատայ վիճակք, և գաւառն Կոտայից՝ ի կաւաւ և ՚ի պարարտ սկսեալն երկրի ազգելոյ ՚ի գետոյն, մեծապէս ոտէ Անգ Հայկական, ոբոյ ցօղունք Հասպարելոյ տարածանին գերկիրս՝ նիզակաձեւ մուխք կամ թեփք, և ունին սակաւ ինչ կանգունք՝ արձակեն տերեւս և ծաղկանս մանուշակ. ՚ի փետեկս ցօղնոյն և յանկիւնս տերեւոցն՝ ընձաւին կամ ծնանին սրգունքն՝ յամենայն յունիսի, որոնոյսիկ մեծամեծ քեամբ. գաւազիանն՝ երկրամած Հաստով ընդ սրգոյն, ՚ի զօրանալ ջերմութեան սրեգական՝ ելանեն ՚ի վերին եբեաս. և սրեք այնքան խիտ և Հոծ գտանին՝ մինչեւ գորգ իմն նկարէն կարմրերանգ ցուցանել զերեսս գետնոյ, և սրօտական պաճարացն՝ կարմիր կոչկանս տգատցանել: Աղրան կամ Հանձն սրատատեան կարմրոյ սեւագոյր է, թափանցիկ քեւոք՝ վարդագոյն եզերօք, մեծամէն կամ բազմաչեայ, երկայնատն, երկայնագի՝ տատրակ կամ մետաքսակերպ· էգն՝ սրգն ձուաձեւ կարմրագակ, կրկնակի և առաւել մեծ քան զարուն, վեցեակ մանր և քաղաստրը քաթիլովք, որոք գրեաթէ կարէ իսկ ոչ կանգգան կոլ:

Աղգային մասնագիրք մեր ոչ յիշեն (որպէս զայլ բազում ինչ)՝ եթէ և ՚ի սկզբ տատեքր ՚ի Հայոց զործդ կարմրութեան՝ յառաջ ասխարհս՝ ՚ի վաճառս. Պարսիկ կամ Աղար հեզինակն Խառնբի ՚ի տասներորդ գարս, ծանուցանէ յայտնապէս զի ՚ի Գառնոյ և ՚ի Պարատոյ Հանէին զայդ ՚ի վաճառս, և ՚ի յետոյս՝ սանէին մինչեւ ՚ի Հնդկաստան· յ՚ԺԴ և ԺԴ գարս բերեալ յինէր յիտալիա ընդ Միներկրականն՝ յանուն վ յոց (Cremesi giorgianesco), և վաճառէր լիտրն (որ է 500 գրամ) ֆլորին ոսկւոյ միոյ, ընդ որ տեսակն 2 ոսկւոյ· (ըստ նիւթատկանին ոսկին այն արժէր 12 կամ 13 ֆրանգ, ըստ արժէից ժամանակին՝ կրկին և առաւել)· Ցիշէ և Պոպանիոյն Հաշտակեալ ուղեւորն և գրիչ գործոց Լանկիքիսարի ՚ի սկիզբն ԺԹ գարս գՈրդն Հայկական ժողովեալ ՚ի Պատնոց սահն, և վարեալ ՚ի Ներկուածս կերպասուց· — Ցիշատակութեան Պարսից ՚ի վերոյ երկրիս մերոյ՝ կատարկոյք իսկ կրեւանոյ խնամով սոցին ժողովել զորդն ՚ի սահմանս վարչութեան իւրեանց և առաքելն ՚ի վայելս պատճառաւէր Պարսից. ՚ի փոխանակել գնոսա այժմեան Թագաւոր պետութեան՝ նոյնպէս առնելն և կոչնակալք Հայկական Նահանգին. յորոց մի յատկութեանց և ազգային՝ Բնակրաւանն Բարսեղ՝ յորգաբնաց ՚ի գործ զործն ժամու Հաշակեալ Դաղվարար Աստուած Տէր Գրիգորեան եպիսկոպոս Նշմիածնի՝ զոչակերս Ցեառն Յովհաննու Հարատար գրոպրի· որոյ յամի 1833 երթեալ ՚ի կոչմանս Թորվիրոպի ժողովեալ իրրեւ 30 կշիռ (քիլոգրամ), և առաքեալ առ Կովկասեան փոխարքային՝

188. Դաղվարար Աստուած Եպիսկոպոս. Ծրն. 1788†1857.

վարձս և պատիւ առքեալ եպիսկոպոսին: Գրէ առ ինքն յիւր յիշատակագիրս, եթէ, «Նախ քան զժամանակն » զրգանց ելանելոյն ՚ի բնոյ, ընդ Թորվիրոպոյ յաշխարհ » Միհնօն վարդապետին և ընդ Թարգման Ղազանչին՝ » գնացի յայնկոյս Երասխայ, յազգս տեսանելոյ անդ » եւս զսիզի Ղրգանցն... Ցետ յետերս գետոյ անդ՝ » զսիզի Ղրգանցն կարմիր » բոյ, յոյժ բազմութեամբ»: Ցիշէ և զահմանս կամ զսիզիս բազմութեան զրգանցն, զերկոսին սփռանս երասխայ և գՄետ Ղոյ՝ զրս Թոր վիրապու, և «Շորս տեղի Համոզի զր կից է Մարմանար տանկարանակ » գիւղին (տ. 319). սկսեալ տատէն՝ գնա Հասիր Խոմ, » (տ. 434) ՚ի Դարպատ (333), Թորվիրապ, Ղարդար-

» յա (?), Նիվձյա (319), Շարբա Գաձնայից սկսեալ՝
» մինչեւ ցՂարապապա (285), յի է յերր Երասխայ, յոյս
» կայս և յայնկոյս. եւս է՝ի Բոյրամյա (?), ՝ի Բաշ-
» քեանգ (289), և այլն. ուր որ աշք մարդոյ բռնէ՝ ընդ
» ամենայն տեղիս յի է. մարդ՝ պէտք է որ կարասանէ
» միջին և գոանէ տան » :

Զաս յԱՀբրահամեան գաւառացս՝ յիշի և յերկոսին ծագս Հայաստանեայց երեւել Արգանդ կարմրոց, այսինքն՝ ՝ի կողմանս Կարնոյ՝ յարեւմտեան, և ՝ի Մարանդ՝ յարեւելս. գյետինս զոյս յիշէ Շարաէն յ՚ԺԼ դարու. Հաւանօրէն գոանի և յայլ կողմանս անյիշատակ կամ անծանօթս ինձ, բայց ոչ կարծեմ տաս և ընդէր որպէս զայրարտանեան այս սիպգարերեալ ծիրանեբուղիս:

194. Լսանելոյ բարձրաւանդակ հալիան Ակրատոպոտագ կոչեցեալ յայլազգեաց, որ որպէս կամարձ կցորդ թաթեան տարածեալ կայ ՝ի միջի երկոցուն Մասեաց, իրրեւ վեց մղոն ընդ երկայնութիւն, ունի զկէս բարձրութեան Ալծին և աւելի եւս ընդ այն անցանէ ճանապարհն որ տանի ՝ի Էս. Յերասխայ գաշտէն կամ՝ի կողմանց Կրեւանայ՝ ՝ի Կազովիա (Պայէզիա). բարձրութիւն լերանցիցն անդ է 8273՝. Ի հատարակի հարթ է գետինն և գալարարտս, գեղեցիկ տրաս խաշնարածից, և գոլորշին ամառանայ մեբձաւոր գաշտաբնակաց. բայց ՝ի մմառակայ կողմանս երկոցուն լերանցն և ՝ի միջի ուրեք՝ են քարաժայռք և կաւուտ հեղձաքար փոսափորք ՝ի նոսին. և քարայր մի մեծ՝ յոր ապաստիանեալ երբեմն Քուրդք առագաւք կամ ապատամբք՝ զդէմ կալան սերասարին Պարսից և ոչ նահանեցան:

Ի հարաւային արեւելեան ծայր հովտին ամբառնայ փորձն Մասիս, ց՚12,056՝. Հանդոյն Ալծին անկեղծ ընդ այլ լերին, զի յինքն իսկ յանգի գոյր Ագրի լերանց. ՝ի հիւսիսային տարաւան ունելով լեռնապլուր մի Սաղդան բեւեռ անուն [1], 5815՝ բարձր. և է երրորդ ՝ի բարձրութեան ՝ի ծանօթ լերինս Հայոց, տաղ ինչ ցամաք գոյն գոլով քան զԱրագած. որպէս զի նիւթ չկայր առ նրի Աւագն Մասեաց՝ բարձրագոյն քան զլեառս և յոյժ հրաշատեսիլ երեւէր. քանզի առաւել քան զԼիծն չնշդնաձեւ հաւաքեալ և կանոնաւոր է տեսլեամբ, և ամենեին հատեալ և կանոնաւոր է տեսլեամբ, և ամենեին սրածայր նշմարի ՝ի բացատ յԱրեւմտից և ՝ի Նախատանէ. և բան ասից ուրամն հանապարհագրի, նիւթ Աւագն վեմագոյն է լերանց, փորձն գեղեցկագոյն լերանց: Բնութիւնն գանգատագոյն ենման մեծին, բան Նիւթոյ քարանց և ստագոյն, և առաւել եւս հրաբղխեալ տարերբք. կոգքն գիւրեանցիկք են քան զԼիծին և գալարագոյնք, մանաւանդ զի ամպրանի գերծանի ՝ի սպառ ՝ի ձիւնական ծածկութենէն, և առ երի ունի զանազանն թխանեանց, իրր կէս փարախ շրջապատուած. բայց ծառքն անպարուկք են և ցածունք, իրր 10–12՝. յորոց հաւանէին Ակռակերք ՝ի պէտս իւրեանց, և այժմ Պարսիկք սպառեն: Գագաթն, իրր 1000 քայլ շրջապատուած, բան տարագոյ հրաբուխ լերանց բաժանաձեւ գոգացեալ է, այլ քառակուսի իմն որպէս բուրգն հատեալ ՝ի

1 Ի մեծ աշխարհացոյցի Պտղոմէոսի Թեղեր Տ—ին գրի:

2 Յայս կարծիս Քահ և հին ուղեւորն անգղիացի Գարդրայտ (Cartwright). յիւր մեջ գոյա:

3 Աշակ Օրպէր. ի. Քիւ. 163:

Ներ. Մասից՝ բարձրանայ ՝ի Հ. Եվ. կոգմն. եզերքն քարափիքք վերացեալք իրր 50՝, յորանի նշան չինելոյ վտանբանի. ուր գոան և սեւագոյն փայլուքարինք նման քրքխագոյն ապակւոյ, տատա ֆէլտափաթ տարերբք: Սոգ ինչ տարեւ երեւի և այլ խորագոտակ տեղի լուանձեւ իրր կէս բաժակի: — Ի տափանձեւ գագաթանն կան մեծամեծ վէմք թատրեալք, իրրեւ 15՝ երկայն, 5–6՝ լայն, զորս առհիկն կոչէ Գիւրգմանս Օղուզի սպասիքն Հսոյկից [2]. Հերտ. (1888) յերանել Մարկովի յԱւագն Մասիս, ընկեր նորա Քազալեւսքի եվ ՝ի փոքրն (14–25 օգոստ.) բազում դժուարութեամբ, վասն տեղապեսել կոզմից լերինն և տալոյն, ՝ի 10 ժամէ առաւր ց՚4 1/2 յետ միջօրէի. գժայռս գագաթանն ասէ 50–100՝. և ՝ի հարաւոյ կոյտ մի ՝ի հալից ձեռն: Ի սոյս քարանցն առեն տրպեան բոյոք, Շուշանն վարդի, Օղին, Խոխ, և այլն. և որպէս ասեն, գոանին ՝ի գագաթան անդ և մեծամեծ տապարաձեւ. Առանկ համեղք ՝ի կերակուր: Զաս ՝ի մեծամեծ վիմացն՝ կան և մանուկք իրրեւ 2՝ 1/2 երկայն, գերեզմանաձեւ. չարեալք, ըստ մահմետական ոճոյ, այլ անառաչք և անհարթք. երեւեցան յամենս ՝ի նոյսն արձանագիրք արտասոյի տառիւք և Քոթար լեզուաւ, և ձեւք ինչ արուեստականք, այլ յոյժ մեղեալք ներգործութեամբ օդոյ և ժամանակի. յորոց զամենս ըստ ներելոյ սասակութեան գրոցն՝ ընդօրինակեաց Խաչատուր Աբովեան յերս իւրում անդ ընդ Բասոզի (՝ի 27 Հոկտ. 1829), և ՝ի Տփղիս ՝ի քնին մատուցեալ գիտեաց, ՝ի միում ընթերցաւ Աբասաւ անուն, և « Մահմուտ Մահուզի գրէ » . յայլում՝ նոսին և « Աբուսաւատ իմ, ազգաւ Մանգեխ. կանգնեալ գերեզմանիս » Օսման գրեաց ՝ի չէվվալ ամսեան, 650 » որ է 1292 առ Քրիստոս. Լեւոն Տիգրանեան բժիշկ Տփղիսեցի որ յամի 1881 (17–29 յունիս) քննեաց գերբինն, ընթերցաւ ՝ի միասի, « Մհամատ. Աղատաւ լուսաւորեցէ զհոգի իւր » մայիսի որդւոյ Գահրման խալիֆ, 1031 » (1614 Քրիստոսի): — Աս ինքն ՝ի նմին ատեր յետ միջօրէի նշանակեաց յարեւմ. 17 աստիճան ընթանալեան, 13° ՝ի հարաւոյ, [3] Գեղեցիկ և անպայծառ շրաւտ քարանցն և անհատ. հոսիքն թաղելոյ զդիրահարս յայնպիսում վայրի, որպարեւ զարմանալի իմն Քաէր. զոր աներկրեայ մեկնեաց Աստիան Մէյիք Ակոպ, գործ խաբէութեան լինել սէբաստրի Ներեանոյ, ուր ամառ յաստղ, (1822)- քանզի տեսեալ նորա զիրապէսգիս հետաքրքրոյս արձանագրութեանց՝ ետ հանել անդր զքարինն, զի մեծագործս կարծեցուսցէ: — Ոչ ներէր Բասոզի եզանոնին միւսանգամ երանել և վերացուցանել զքարինան պեղել և հատանել զիրան: Աբաշերդք երիցն ՝ի փոքր Մասիս էին հայազգի Հաքոյ (Քակոբ?) և եղբայր Նորա Մանակ, այն որ ընկերեր Բասոզի և յԱւագ Մասիս, եցոյց սա զրնակութիւն իւր ՝ի լքեալ գիւղն Վէլիհամ՝ ՝ի առջոյս փոքուն Մասեաց ՝ի բարձրաւոյ հովտի անդ կղզոգութեան երկոցուն լերանցն, ուր վաղ ժամանակս եղեալ էր հին չէն բնակութեան Հայոց, և եկեղե-

յի. և սակաւ ամաք յառաջ սերասարն բանի քնակեցոյց անդ 30 տուն Հայոց յԱկոռոյ, զի գաթանեսցեն զպատարանն Քրաեննեաց, և զմիւս եւս որ կայր յարեւելից կողմ. ած անդր և ապրիւր մի որ հլաեէր 'ի նմին բարձրաւանդակի։ Տունքն, ըստ օրինի այլոց գիւղորայից՝ գետնափոր էին. այլ յետ ամաց Հնգից 'ի սկիզբն պատերազմի Ռաւատայ և Պարսից՝ լքին Հայք զտեղին,

Ուր է յայտ առաքելական ինչ էր և կայր 'ի Հաւասի գեօղն այն, այլ մարթ է նոյն համարել ընդ միակ յիշատակելոյն 'ի նախնեաց յայտ գաւառի, ընդ Ուղեաց գեղջ, կամ Ուղայիոյ կամ Ուղէոյ, զի պէսպէս գրի. և ոչ միայն գիւղ վարկպատրգի, այլ և բերդ ունէր, և առանձնակ իմն գեհ քաւ կամ գաւառակ, յերի գեհ իսկ նշանակեալ վայրացս, որոնցն 'ի քիկանց փոքուն Մասեաց, և ընդ մէջ Կոգովճի և Աղտազու. քանզի ասէ պատմիչն Թովմաս՝ վասն Գագկայ Աշծրունւոց, յետ նահատակելոյ զԹարգմն 'ի Կոգովճի և զՄակու յԱրտազ, « անտի յառաջ մեռուցեալ սաներս զերդն Ո« ղէոյ, և սիրէ գաւառաց, սկսեալ յՈւղէոյ՝ ցմիջոց Ո« ղէոյ և Մասեաց լերին »։ Եւ յառաջ քան զնա պատմէ Ղեւոնդ վասն նահատարացն վտարանդելոց յԱրտազոյ՝ 'ի սկիզբն Ը դարու, եկեալս « յԱռեաս ուսանէ » (Աբերանոյ), և գնացեալ ընդ նզր գետոյն Երասխայ՝ « անցանէին ընդ ասկանս Ուղայից, և հասանէին 'ի « մեծ ուսանն Ակոռի »։ ուստի 'ի դիմել 'ի վերայ նոցա Աբասայ 'ի Նախճաւանէ՝ Հայք դարձեալ անցանէն ընդ գետն 'ի վարդանակերտ, և անդ կոտորէն գհետամուտսն։ Էոթանասուն և ութի ամաք յառաջ քան զայն դէպս (յամի 630), Քրիստափոր Գ կաթողիկոս հրաժարեալ յաթոռոյն՝ վասն ամբաստանութեան չարախոսից ոմանց, « իբրովի կամաք իակ խոյս 'ի չարէն առեալ, « երթեալ չինէ միայնարան մեծ 'ի գեղջն Ուղեաց որ 'ի « Մասեաց սահս. և բազում միանձունս առ ինքն գու« մարեալ, առաքինութեան երկեր և բազմախոտս քրո« սատրք փայլէր, պահոց պնդակազմութեամբ և այո« քից պաշտպանութեամբ և ամենագիրեր տքնու« թեամբ »[1]։ — Զկնի այլ յիշատակ գտեալոյս՝ զուգաքեանն ընդ ասերակի հնոյ գեղջն՝ ասրանօր նորն վկայ« ձոն չինեցաս առ մեզ և ամենայնա յետ սակաւուց, հաւատոյ իմն ընծայէ և զուգութիւն անուանն Ղեղոց ընդ Օղուզի քարինան։

Պատմէ Խորենացի ըստ մարդրասական սահմանեաքեան և ըստ վիպասանից[2], եթէ Հայկազեան Տիգրան որ զԱհնոյ սրինոց սրիկին Աժդահակայ՝ բնակեցոյց 'ի հիւսիսոյ մեծի լերինն Մասեաց 'ի սահմանս Ակռայ, նոյն « և գրազուն 'ի սերմանէ Աժդահակայ տղիցանս՝ « հանգերձ պատանեկօք, և այլ բազում գերեաք, որոնք « քէ սակաւ քան զրիւր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ « ոտից (կամ յուս) մեծի լերինն, մինչեւ 'ի սահմանս « Գաղթան. որ է Տամբատ, Ասկիողայ, (կամ Ասկի, « Կողայ), և որ այլք՝ սա եղերքք գետոյն գտանս« կերաք, յորոց մինն է վիշնջունիք, մինչեւ հանդէպ « ամրոցին Նախճաւանու »։ Յայս է քէ յետինդ սերասրոյ գտանսիս էին, այլ սահմինքն, մանաւանդ որ նախ քան զայսն յիշի Տամբատ՝ 'ի սմին իակ է, և նշանակի յԱղ. Էր. լերինն, և որպէս նախակարգ է 'ի բանիդ՝ նոյնպէս և նախատասիս և գլխաւոր լեալ է չինից վիճակս. քանզի 'ի նոյն անուն կոչին սրդ և լեռանն անդրըպատ Մասեաց Ոսմն և Աբատազու, և գետակ մի 'ի միջակայ քանիակէ անտի երկոցուն Մասեաց բղխեալ և 'ի սահմանից փոքուն՝ յայլ և այլ սպրիւրաց, և ընդ լեռնապարիսպ հովիտ անձուկ գիմեալ ընդ սրեւելս յԱրտազոյ, կամ 'ի զազրընթացն նորին Գարասու գետակ (որիշ 'ի Հանանեանէն՝ որ յԱղ. Մասեաց). այլ ոչ գիտեմ թէ ժամանիցէ՝ խառնել 'ի նոյն, եթէ խորասոյզ լիցի կամ սպառիցի յեզերս դաշտավայրին։ Ի Հս. Տամբատայ և 'ի Էր. Սուլդան-Թէբէ լեռնակի վերսիշեցելոյ, յարեւելեան սահմանս փոքր Մասեաց կան նշանաւոր քարայրք, մեծամեծք և մանունք, թանգար Մատենադարի կոչեցեալք 'ի Թուրքաց. զոր՝ ձէլալի Քարդք 'ի նմին բոցս յարգարեալ ինքանց և հասից խրեանց, անդ հաստատեալ կանգնեն վրանս. և թէպէտ յայնմ եզանակի ձիւնաթաղ լինի գետինն խոտաւէտս, այլ սիաթաք և երիվարք նոցին և այլոց չուարնակ սրաժամանաց կղմանց պայէգիտոյ՝ վարժեալ են սրիք և ցակաք պեղել հասել գձիւնն և հարակել, և ընդ երեկս գառնալ գադարել 'ի քարայրան։ Նոյնպէս իմն առանն և սեարք նոցին վասն ջրոյ, որ ոչ գտանի, գձիւն հալեցուցեալ ըմպեն։ Մեծագոյն 'ի քարայրիցն կոչի Միհրափրան, (Տիրանաձախ՝ սրդեօք?), յորում պատապարին 2-300 ընտանիք հանդերձ խաշամբքն, և սակաւին մնալ սեղի գտանել. 'ի մեծագոյն քարայրան՝ բացեալ է Քրդացոյ ծակս լուսանցոյս, իակ մեւոք միակ են միոյ միոյ, իրեւ 3500 ծուխք կամ վրանք հանարին ձէլալի Քրդացոյ կողմանցս և պայէգիտոյ, յաթ կամ տասն ցեղս գատացեալք։ Չէ անգէպ կարծել զքարայրսն՝ բնակարանս Մարտոյ յիշեցելոյ զարմին Աժդահակայ, և թերեւս նոցին իակ սերունդք իցեն անդք 'ի ասհմից Քրդացոյ, որք ըստ սովորութեան գրոց և խօսից իակ ազգիս՝ Մարք կոչին ցարդ։

Ի Էր. Տամբատայ 'ի վերայ հանապարհին որ տանի 'ի պայէգիտ և 'ի Մահս, կայ մեծ գեղն Ուշու Միրզա, և յԱղ. Էր. սորին հանգրաւանն Մասատ-կոտիկ, այսպէս կոչեցեալ, որպէս թաւ վասն անցից հանապարհին ընդ լեռան, որ իշուցանէ 'ի Ցիքմէ տասն Ախտազու։

Յարեւելից Սուլդանթէփէի կոյ Գաւասի գեօղ տա գետակաս Տամբատայ, և ընդ մէջ նորա և լեռնակին՝ Մօղոս Ռեզիա տասի գեօղիկ— Ախտեղեան մասն վիճակս (Ուղեաց) որ ձգի գեզերրգ երկրորդ Գարասու գետոյ՝ տատգատս և հանդուրձ երկիր է, յորում սմրատնան և կոնատնս բլուրք. հանգրատնք 'ի նմին 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաս իջանելով՝ նշանակին, Ատատրգատ, Բանձարատս, Քատր, և 'ի հարատային ծայրան՝ Քատրի? Գետոյի գիւղ, որում մերձ կան երկու լիճք Նպտրովիա? ըստ ոտս քարտիցս. և հուպ 'ի ասհմանագլուխ Շարատոյ, և լերին նորա Տատաքնիս գեօղ, և Գարապոյտնիս հան-

1 Յովհաննէս կաթողիկոս պատմիչ։

2 Մովսէս Խորենացի Բ. 1.

գրուած։ Զարդիս վիճակ այս զոր յանուն Ա·ղէոյ Հա-
մարեցաք՝ ընդ Պարթից տէրութեամբ է· զի ՚ի փոքր
Մասեաց մինչեւ ՚ի խառնուրդս Սեւ. ջրոյ ընդ երաս-
խոյ՝ ուղղակի սահման հաստեալ է ընդ այն և ընդ Ռո-
մայ տէրութիւն։

Ի բաց յՈրմն Մասեաց, այս ինքն ՚ի հիւսիսոյ մեծի
լերինն, տեղիք մերձաւորք են, ուղղակի ՚ի Հա· ՚ի ստոր-
ոտս Գաւրդաց լերին՝ համանուն հանգրուան մի ամսոյ·
՚ի Մ· Հա· ընդ մէջ նորա և փառատուղ լերին 8178՝ բար-
ձու՝ Խարապա–Քաժար կամ վաչարջ· լեառնդ ստու-
ինչ հեռի է ՚ի Հա· Մ· Աւագ Մասեաց՝ քան զՓոքրն ՚ի
Հր· Եղ· և զոյգ նմին հրաբղխակաց խառնձս և մօխիր ունի
շուրջ զերբեւ· և է վերջին շար Ազրի լերանց և կցորդիչ
պարսպ Մեծին Մասեաց· կոչի և Խալ–կեատուկ·— ի մըջ-
ից նորին ՚ի ստէպնս ձկատուց և հաւատար հեռի ՚ի
Ջոր գեղջ սորին՝ սմառնոյ Մուշի լեռնաբերս, յոր
անուն և գիւղ մի փոքրիկ և պահակատուն Ռուսաց
(Մուշինսքի) ՚ի Հա· ստորոտս նորին, իբր կիսաժամս
հեռի· Իսկ ՚ի Հա· Փոմպուզայ իբր երիւք մղոնաց և նոյն-
քան ՚ի Հր· Աղբուռայ Սաբունայ, կայ միւս եւս պահա-
կատուն յանմոյցեալն Որկովի, գիւղ հին, զոր Ղազար
Փարպեցի ասէ լինել յԱբրատա գաւառի, զի ցայս ստե-
ղանս տարաժամանէր Թագաւորական նահանգն Աբրատ-
տեան։ Մինչառաջնման գոլով կողմանցս երկոցուն պետու-
թեանց՝ ՚ի վերջնում պատերազմին (1870) խռնայիկ փա-
շայ ընդ Ջոր և ընդ Որկովի էանց (5 օգոստ.) ՚ի բաժին
Ռուսաց։ Զառաջին պատերազմն նոցին (յամի 1830)
չափարտութեամբ պատմելով կոստանդ ամի, գրէ·

« Եւ անդ Որգովու տարերը,
Բարձս եւս կարմիր տարերը »։

Որկովի՝ որ այժմ գրեթէ անբնակ է, միայն զվազելի
գերեզմանօն պահելով նշանակ անցելոյ մեծութեան, ըն-
ծայեաց զմի ՚ի քաշհատաց, քաշտարտ և քաշարան
քահանային Նահատակաց մերոց, և զպարագլուխն պա-
կերաց Աւետեանց, զԹոստովանողն Յորէն· որ
ընդ համազգի երանելի երիցսն Աբրահամ վարեալ
՚ի Նիւշապուհ Պարթից արգելան անդ, չլինել պակասիկ
մարտիրոսութեամբ՝ վարդապետաց իւրեանց· յետոյ
գառնալ յաւեանդ՝ վասն արիական և քաջական պատա-
հառնատութեանն՝ զրկեալ յանդնջոց վարեցան ՚ի Շա-
հուզ Աորեսատանի, ՚ի գործ արքունի մշակութեան· այլ
յընդարձակի գոլով բազում անգամ ժողովել անդէն
զտուրս հատատացելոց՝ առաջին մերթ մին մերթ միւս՝
ՅԱղբ աշխարհ, առ նախարարան կոստանդ. և այսպէս
յերթեւեկին «ընդ Նոյն Շահուզ, ընդ Միջոյն և ընդ
«Քաշկար, և ընդ ամենայն Աորեսատան և Խուժա-
«ստան, առաջին տապով հարեալ ՚ի խորչակէ՝ մեռանէր
«Աբրն Խորէն, և առանձեալ լինէր ՚ի բնակչաց աշ-
«խարհին ընդ առաւր վկայն»։ Յանկարծական տարաշ-
խարհիկ գերեզմանին, ծանօթ մնայ տեղիս այս ծննդեան
հագելրին Ղեւոնդեայ երիցու, բազդաւոր քան զառ գը-
տեալ յայսմ մասին. այլ ինչ՞ որ յիշիցէ զնա ՚ի տեղւոյն,

196. Զառ յերկուսն առաքագրեալ գիւղիցս առ ՚ի
նախնեաց յիշեցելոց, յԱկառց, յՈւղեաց և յՈրկովեայ,
գտանեմք առ նոսա երկուս եւս գիւղ ՚ի բաց հնագոյնս,
յաւուրց Թառանցն Հայկայ չիմեալս, քան Մարիթասցն
կամ ազգային հին գրուցաց. և են առ ՚ի Խարենացւոյն
ստանգնաւքն զՄասեայ նահապետէ, յորմէ և զանուն
Մասեացն ասէր, ենթէ Թագեալ զանգրանիկ իւր Գեղամ
յՈրմուիր, առեալ գկիրեսրն փառս և զՇոլակ» ան-
« ցանէ գգետակն (երթասիաւ) մերձ ՚ի լեառն (որ ՚ի) հա-
« րաւոյ (Աբագածոտ, այն է Մասիս)· և չինէ անդ առ
« խորչիւք լեռնատիպն՝ մեծապէս ծախիւք՝ երկուս
« տաճառ· զմին յարեւելս կոյս՝ մատ յակառնս ապրեցն՝ որ
« առ առաջաւոր լերինն էտանեն, քակ զմիւսն յարեւմտ-
« ըս կոյս նորին տանն, բացագոյն իրր մեծ որ հատա-
« րակ առաւր միոյ հետեւակագնացի առն ճանապարհի·
« և նա գնաս ՚ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց,
« Աբայն Փառոխ, և Կոչտասին Շոլակայ· յորս բնա-
« կեալ՝ կերեսանց անուն զանգիան կոչեցին, ՚ի Փառա-
« խոյ՝ Փառախստա, և ՚ի Շոլակայ՝ Շոլակերտ»։ Ցար-
չելոյսն անդ պատմութեան մերոյ ծագեալ տեղիքդ կամ
անուանք՝ անհերքելիք անան յանգնել պատմութեան, և ոչ
եւս լսին կամ ճանաչին. յորոց գիւտ միակ նշանակ ու-
նելի էր գանտնս ազգերոյ լեռնատին, այլ յետ իրր շր-
ջելոցհաւարատեալ ժամանակաց, կամ նա և յաւուրց
անտի պատմչին մերոյ, (ենթէ ծանօթ էին նմա տեղիքդ),
գժատորին է և գլուրցն ականս գտանել՝ յայսպիսեաւ
յեղափոխեալ երկրի, որ ըստ հրաբղխի սատանութեանց,
և որ ըստ կանուղ բնութեան էրեսթեան գաշտին, որոյ
հանգոյն և գվտակս ժամանակս իւր՝ մարթ է կռահել
հեմս կամ յեղյեղուկս ասել. զի նշանակին իսկ ոչ առ
առաջաւորք լերինն՝ ոչ յօրինութիւս և ոչ տակաւութիւս ազ-
բերակացք, բաց ՚ի Սեւ ջրոյ· և ոչ գիտեմ գիւրդ իրր
աներկրայ իմն ասէ բանասէր և հետազօտիչ բնեւսա-
գրոյ՝ Տէր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեան՝ զՇո-
լակերս մերձ ՚ի Գարդմոյռնիս և ՚ի Գաղպտոտան գիւ-
ղըս[1], որ ըստ մեզ ՚ի Ծայրս սահմանաց Ճակատաց և
՚ի հիւսիսոյ Ոտինն Մասեաց են, և զՓառախստա՝ ՚ի Ղօր-
դան կամ Գաւրդան սար· որ և առ ՚ի Հա· լերինն կոչ սա-
կաւ ինչ ընդ արեւմտս, այլ և ոչ մի յայգացանէ յարեւ-
ելս· մինչ Խարենացի յայտնապէս ասէ զնին, կարծեմ
զՇոլակերտս, յարեւելս լերինն լինել, ուր են ոչ միայն
ակունք Գարասու վտակաց, այլ և նախայիշեալն Աէր-
ատարպատական, ուր վկայեցան հետք վաղեմի չրնի, առ որով
կառուցս Վէրիման, ուրեւակացեալ և առ յայժմուս·
չիցէ արգելաք հինն այն տեղի Շոլակերաբ· Իսկ Փառա-
խոտ կամ միւս առնն՝ ըստ պատմութեան՝ էր յարեւ-
մտից առաջնոյն, և հետ ՚ի նմանէ իրրեւ առուրբ ձո-
նապարհաւ հետեւակագնաց առն· և զի մեծ որ գրէ,
գհետաքրքրութեան ասց նշանակ, և ենթէ գնացք առնն՝
ըստ այնր ժամանակի՝ հակառակեալ էր, մարթ է քաղ ՚ի
բաց՝ ոչ միայն յարեւմտից առաջնոյ առնն՝ այլ և յա-
րեւմտից կոյս լերինն խնդրել գերկրորդն· այլ ինչ՞ օրէն

1 Սոյնն մերձ է կարծեմ և գիւղս ինչ յարեալ ՚ի նմանէ և
ինձ անծանօթ, ուր գՄշտակատուի ատերական ասէ լինել· այլ ան-
գիս այս ՚ի նախնեաց նշանակի լինել ՚ի Խիլոռս Մասեաց, ուր է ՚ի
հարաւոյ ՚ի Կոգովիտ գաւառի։

Այլ կարեւոր քննութեան արժանի են բանք Խորենաց-
ցւոյն, որ փոքր մի խառնակեալ թուին 'ի գիշատից.
որպէս և ածանցքն փառոխ փառախոտ՝ ոչ յանկագոյն,

մեծապայիկ նժոյգ մինչեւ 'ի սահմանս Կազմախոյ, որ յա-
րեւմտից հարաւոյ Արծափոյ՝ ընդամէն 'ի մեծ քարտի
Ուրատոյ հանդիպեալ մի պատահական անուն։

հնոյն հայկազնեան չքնաղ և ականջաց։ Խնդն ոտագին
ցաք. քոյ դի և ի տան փառոխ անուան խորթ և առաջ

189. Բևեռագրական արձան 'ի Գաշղուտան. (տես յէջ 489).

որպէս և այլք 'ի նահապետական անուանց անտի, լուտ
ոչժմեան օրինի լեզուին մերոյ, որպէս և ոչխար ծանու-

որպէս և են, մեք յիշեցուք զգետեղանն որ 'ի սահմանս սոքոտից մեծի լերինն, սկսեալ 'ի հիւսիսոյ և գագաթեալ յարեւելս՝ ըստ ընթացից Աևա ջրոյ։

Ակն սորա է սրգարեւ. 'ի խորչս լերինն հուպ 'ի մուտս գաշտին, և ճահապէս գիւղիկ մի որ կայ սա. ետեղ՝ կոչի Պուլայ-պուշի (Աղբերագլուխ), ուր և համանուն սուբհանգականաց կամ պահակատուն Թաւասց. յորոյ հիւսիսոյ փոքրաքայ վերացեալ 'ի գաշտին՝ կայ վերոյիշեալ գիւղն Գաշգուտուն (Փաթաքիի ըստ հայոց) որպէս կոչէ և Շահխաթունեանն. քանզի հրամանաւ իմն է այն կարկառակոյս խանձոքարի. և 'ի սմա եւս սուրհանդականաց, և իրրեւ 130 սահք Հայոց։ Երիւք մղոնաք 'ի մերոյ սորա է Գարագօյունիս (կամ Դարագօյին) գիւղ պարկաքնակ, զոր նշանակեալ եմք 'ի Սարմալու վիճակի. Հանդէպ սորին յերկայնանիստ բլրի ուրեմն՝ որ հուսկ սորատ է Մասեաց և ձգի 'ի գաշտն, կան քաջքայեալ աւերակք չինի և բերդի (Շուլակերտն հանապէտ 'ի Տէր Մկրտչայ), և սա երի բերդին յերեսս սպասաժի յղկելոյ՝ բեւեռքանդակ արձան քառնեւշոս ազգ հրամարակեալ 'ի վերոյիշելոյն, որպէս երեւի 'ի հանդէպ։

Եղերք գաշտին սա սահմանաբս անհնման ընծայեն կերպարանս. Հիւսիսակողմն կամ աջակողմն Աևա ջրոյ՝ համակ կառուցեալ է խանձոքարիւ և կամառեւ հրաբղխեալ բլրակք. իսկ հարաւակողմն կամ բուն գաշտն յերես Աևա ջրոյ՝ ճահնային և ազատ է. և գնան խոտաչատակ՝ որ երբեմն կարծի գոլ հուն Երասխայ, լայն է այլ սակաւաշար և մերանայ ամառանի. գազային բնութիւնն անդր ասեն յայտնեցին Կազրայ՝ ուստի գայ Երասխ յայս կողմն, այլ հատուածքն 'ի նոյն հրաբուխ սարերոյց մխրոյն. և լերի յոյսսակ հանդնային ելգերս Աևա ջրոյ (որպէս և 'ի կազմանս Խորվիրապայ և Տէվելւ) Աէգն զգան կարծիս. զոր հաստակեալ խոչնոց Քրդոց (որք սատանոր 'ի գետնայարկ անկանս կամ փոսս պարս բնականան) հանակ արիւնաներկք երեւին. 'ի հատանել գարնանոյ և ըստ տակաւ զօրանալոյ ամենայնոյ՝ սա. փոքր փոքր 'ի բարձրատանգակս լերանց երանեն հալիւքդ վրանաշաւք։

Ընդ մէջ Քարաքիի և Երասխոյ կան ոչ սակաւ ասեբակ գետգք մանուկք, յորոց մին կոչի Շահ-պիգիճ? 'ի հարաւոյ նորին 'ի բարերոյս վտղրի առագելոյ յատուց հատելոց՝ կոչ Հատաքիւնս կամ Հատաքիսան կամ Հատանատան գետգ, չինեալ 'ի Հատանոյ եղբօրէ Հիւսէնի սերատոի. Ցաղմէ Աևա ջրոյ 'ի լեռնակողմն 'ի Պաշպուրագէ և անդր՝ կան այսպիսի անուն կամ սակաւ. մարդ գետգք, Գարաչ, Քուռիիր գետ, Խուտուրլու, Աստղլու, Գարա-հաճիլի. իսկ յահնկէ ջրոյն, 'ի Հո. Խուտուրլուց՝ պահակատունն Գարատու, Լոքիւզլի, Զամուրլու գետգ և սուրհանդականոց, որոմ հուպ 'ի վերոյ Աևա ջրոյ՝ Ակռոի Նոր կամ Ակի-Գիղլ. զոր 'ի վեր անգր յիշեցաք ընդ Հնոյն Ակռաց. յորոյ Հո. մերձ Ակրաբ՝ Հաճի-Ակի, և սա եղերք իսկ գետգն մեծի՝ Ռասկազանուգատ կամ Ռասկազանքիւտ. Ցերկասին կազմանս եւս Աևա ջրոյ աստանօր բարգաւաճէ մշակութիւն արտոյրէից և պարտիզաց. իսկ 'ի Աևա ջրոյն են բազում և խիտ չամրուտք, յորս՝ յատուրս Պատասգդոյ և Նորին պատաէր եղբարց և յաղարգաց՝ հարակին կինեք։

Երիւք մղոնաք 'ի Հր. եղ. Նոր Ակռաց սա. Նոքին Աևա ջրով կայ մեծ գիւղն Պատրխ, յոր սեծ հանապարհ 'ի կողմանց Ոստանին Հայոց, և սահ սոքոտաբար եւք գարծին 'ի Մարխ, ընդ հինն Ակռի. կայ և 'ի սմա պահակատուն. և են սորա սպգուէտ և պարտէտ վիճակք, որպէս և սրոց 'ի Հր. Նորին գետգր գետգն մեծի, Պաշքիւռ կամ Մեծ Պատրխ, Միրպազան, Արագան, ուր և պահակատուն. և 'ի Հարաւային արեւելեան ծագս 'ի գետամէջս Աևա ջրոյ և Երասխոյ, որ ցամաքակզգի գարծեն անդ, փոքրիկ գետգն Լչինեն, Փիրավրի, Ոստանիկ կամ Գարատպպրար։

Ի կողմանս յայսոսիկ, այսինքն ընդ մէջ արեւելեայ սահաց Մասեաց և Երասխոյ, գետգրգ Աևա ջրոյ, արժան է խնդրել երկուս եւս հին գետգս յիշատակելոյս յատուս պատերազմից վաշանեանց ընդ Պարսից, զվաղագկերտ 'ի Հո. և գկուռաւս 'ի Հր. Նորին. քանզի վաղահաս եղբայր Մեծին վաշանայ և բարգէն Սիւնեաց իշխան՝ զօրագետք, չորեքշաբիւր սրամբք եկեալ 'ի Գաւնայ (անցեալ անդ ընդ կամարըն Մեծաձորի անուանեալ) գային սրգելու զանցս զօրացն Պարսից ընդ հան Երասխոյ. « և եկեալք 'ի գիւղն որ անուանի Վ.
» րագկերտ, լսան երէկ գունդն Պարսից՝ անցին ընդ
» գետն ամենեքեան, և են Թաւալ եօթն հազար. և քաջ
» սեպուհն Մամիկոնէից վաղահաս, քանզի առաջապահ
» էր այն օր՝ գնայր յառաջ 'ի գետգն՝ որ սեռատի կըչ
» ուռակք. թերեւս լեցի ինչ Հնար, ասէ, լանալ առնուլ
» զգնդին Պարսից զհանգամանս, թէ են ինչ թէ ոչ.
» և երթեալ 'ի կռուակս յօթ, յանկարծակի յառա.
» ւատն ծագել՝ հասեալ 'ի նոյն գետգ և մարգպանն
» Պարսից Ազրվնասպ, ... հրամանս տայր (վաղակ իւ.
» րոյոցն) երկուց երկուց զոյգ, և կամ երից և կամ եւս
» յօրվից, ընդ այլ և այլ անկայս սեղիս և ընդ փղոյս
» ելանել 'ի չինէն, և զառ 'ի մխիանց փութալ հասա.
» նել 'ի գետգն վաղակերտ, ուր նախատրգք և պրուէի
» Հայոց էին, և տայր գիտել նոցա ... (Աեղ տպտ) խոր.
» հուրդ 'ի մէջ առեալ, ասաց, թէ պարտ է՝ զի 'ի Դաշ.
» տէն 'ի լեռնակոզմն փախել ... և նկնալ չտեսցէ բա.
» նակեցան 'ի գետգն Մասեաց՝ որում անուն էր Ակռաի ..
» ար' և յիշեցաք զհետեւանս դիպացն, քաջայաղթ յաղթութեամն քրիստոսազօր գնդիցն, (յէջ 471)։

ԿՈԳՈՎԻՏ

ԱՂՈՂԱԿԻ գյուղօրջաւոն Հասմի կրէ վերջինս յերրա- խեան գաւառաց Աբրթա- տայ և հարաւագոյն բնակից ԿՈԳ, ըստ բնական զրիցն ջրջագատակ 'ի լերանց և գետոց ընդ ժէ՞ անցանե- լով. և պարզապէս կոչի 'ի Բազանդայ (Դ. ԺԹ), « Հասիտն անուանեալ 'ի Կոգ գաւառի », և միայն ԿՈԳԱՑՈՑՔ, և նա հանուածոյ ԿՈԳՈՎԻՏ, որպէս գրի և յունարէն ('ի Կ. Պերբերաժէ- նէ), Κοκοβιτ · և զի առ առօրեայ կոչ Մասեաց, յա- բեւմից հարաւոյ, կոչի և Թխկունք Մասեաց, որպէս որ յայն կողմն նորին 'ի հիւսիսի գաւառն նախագրեալ՝ Ոտն Մասեաց։ Ի միջին գոյս ուղեւորք ամենք իսպա- ոյիք՝ երկիր Նոյեան տապանի կոչեցին զկոգովնդա, որպէս ասացի գինի։ — Սահմանակիցք Կոգովոի գաւառք են, յարեւմից հիւսիսոյ՝ Ձակատք, 'ի հարաւոյ՝ Եփ- րատական գաւառքն Աբրթատայ՝ Բագրեւանդ և Ճոպկ- ատն, յարեւելից հարաւոյ եզերք պարապատիճն վանայ, որպէս և յարեւելից կուսէ Աղատայ գաւառ վասպուրա- կան աշխարհի, յարևմ՝ ոչ գիտեմ սահման՝ որովհետև անջրպետ, զի չիք լեառն կամ գետ բաժանարար 'ի մի- ջի. յոր սակս երբեմն և քաղաքական չփոթք լինէին, և գանգատք առ մեզ՝ երկոցուն պետութեանցն Օսմա- նեանց և Պարսից, զի բնակիչք կողմանցն Քաւրդք՝ հի- նարար կելով ազատօրէն անցանէին ասոր անգր և ան- որ սյոր, և 'ի բազում գրկելոցն՝ ոչ զք լինէր վրէժխըն- դիր· վասն այնորիկ երկոքին պետութիւնքն, հանդերձ միաբանութեամբ Թաւրուց և Անգղիացւոց՝ յառաջ քան զնաթան 1856 ամին մեծաւ պատրաստութեամբ և գրե- զաւ զօրաց՝ ձեռն արկին նշդել զահմանսն, 'ի սահ- մանից լերանց Մասեաց մինչեւ անդր քան զԱրթպատա- կան աշխարհ, և հաստիւ կամ չեւ եւս սահմանել գոր- ծոյն, ծագեցաւ պատերազմն Ռուսաց և Թուրքաց (1855-6), և ոչ հրամարակեցան 'ի պէտս հասարակաց՝ սահմանաչափքն և անդաղոյզք · վասն որոյ սահմանն անտագոյ մնաց մեզ կարեւոր լարաթաժիին՝ որ մեկնէ ոչ միայն զգաւառս Կոգովոմի յայլոցն, այլ և զերկոսին մեծամեծ աշխարհս Հայոց՝ զԱրթատա և զՎասպու- րական։

Հասարէն Հիւսիսակողմն Կոգոյ յայտանիչ պարս Աղրի լերանց գտանի 'ի Մասեաց-սահմանէ և 'ի ձակատուց, 'ի Մեծէն Մասեաց մինչեւ 'ի Սիրէկ լեառն՝ յարեւելից յարեւմուտս գնալով. յորում միջոցի սահմանագիտ լե- րինք են փառնդուզ, ձիի կամ ձանձի, Զիճիկ՝ սուղ պա- կաս քան զ'10,000' (9987'), Լոյիւջկի (1630 Ձ.), Ձար- սատա, Ոտրուզ 9040', Դաշլուռնան, մինչեւ 'ի Սիրէկ լե- րինս՝ յարեւմտեան հիւսիսային ծայր կամ գլուխ գաւա- ռին· զի բարձրագոյն է այս կողմն, և սահմ բնդ արե- ելս խանաթսի Հաշիան, սկսեալ 'ի մեծէ լճէն որ Գալըդ կիւղ կոչի այժմ, և կոյ գագաթեալ 'ի միջի լերանց Սիրէ- կայ, յորս բարձրագոյն կատարն Շէյխ Եւմէ (3600 Ձ.), յորոյ յարեւմտից կուսէ՝ որ անձկագոյն է և սահմանորդ Ծագկատան, կոյ Դաշ-բլուխ կամ Գալը-գիտրիգ լեառն, և 'ի հարաւոյ լճին Ազտագ· յառաջ եւս խաղալով ընդ ա- րեւելս հարաւոյ՝ Մուզիկ 8000' (2620 Ձ.), Գալդ-կիւղ, 9070'։ — Մի 'ի մերձաւոր լերանց ոտին է կոչեցեալն 'ի հնումն Եղջերք, անչուշտ վասն եղջերաձեւ ցցեալ ժայ- ռից, որպիսի երեւի իակ յայնահաշտոյց քարաի· ծանաւ- ցանէ պատմութիւն զի Մերուժան Աղբրեանի 'ի Կոգով- ակ կամելով գնալ 'ի Բագրեւանդ՝ որ յարեւմտեան է Նա- րին, հարցանէր զձանապարհն։ « և ուղեւորացն առեալ » պատասխանի ասացին (երգիծանաք), հանապարհ ընդ » Եղջերս է· և մեծագոյս խորհաց Մերուժանն ընդ » միտս իւր ... ասոյր հրաման չարաչար քարչել զուղե-

ո ւորան և ծեծել, և ինքն անցեալ ընդ ուղին՝ իջանէր ո, և այլն։ Եւ արգարեւ ցարգ յայս կողմն է ճանապարհ լեառնանցից (Պայէգիաց) ՚ի Տիատին ՚ի 6412՛ բարձու։ Ձանաւորք են ՚ի լերինս կողմանս և բարձրն խորի? պարակից Ծաղկէց լերին 10,922՛, Թունորիկ ՚ի Հարաւոյ Պայէգիաց, Միհնօղու, և այլն։

Համարէն իսկ գաւառն լեռնավայր և կաճակարերձ է, և մի ՚ի բարձրանասց աղխարհին մերոյ, այլ առանձնակ լեառն բարձր ՚ի միջին ոչ է մեզ ծանուցեալ. Քէպէտև Նշանակին յաշխարհացոյցս լեռնակք, որպէս ՚ի Հարաւոյ Աղծափայ՝ Թունուգա? , և ՚ի Մ. Շամատ. այլ և ոչ այդոքիկ մեզ ծանօթք, որպէս և ոչ Համարէն գաւառին հանդամանք, վասն մեծի մասին բնակութիւն գոյոց ինքնագլուխ Քրդաց. այլ որքան ինչ յայտնեալ է՝ հարկ է մի ՚ի կարի նշանաւորաց համարել ըստ բնական կազմութեան, կերպարանաց և բերոց. և երիցուքէ հզօր առաքերօք հանդիսացեալ, ջրով և հրով։ — Գլխաւոր ջրային երեւոյթ է յամախութիւն լճոց և ճահճաց, զի բաց ՚ի մեծէ լըճէն՝ զոր յիշեցաք և զորմէ ընդ հետս մանրագնին ճառեսցուք, բազում և այլք են, ՚ի միջակսմանս գաւառին առ Դարակ գետակաւ՝ հինգ կամ վեց, և ՚ի Հա. Պայէգիաց նոցիքան, այլ մեծագոյնք և ընդարձակ համարելք. ոորս Թուին կոչեցեալքն յՕսմանեան ամանաւոր Գոլլ կիօլ (Կարմիր լիճ), Տիտիկ կիօլ (Ա. յատակ լիճ), իսկ Ագ կիօլ (Սպիտակ լիճ) յարեւելեան հարաւային կողմանս՝ ՚ի սահմանս Աղտազոյ, որպէս և Գազլը կիօլ (Ագռաց լիճ) ՚ի Հր. Պայէգիաց, ՚ի սահմանս Նազլուխս Աղտազու։ Լիճքս և ճահիճք բաց ՚ի ձկանց ընծայեն չարս կամ եղեգնս, որք յոյժ պիտանացու են բնակչաց անփոյթ երկրիդ, զի ոչնոքիւք ծածկին զարդեհարս։ — Գլխաւոր գետ և ձեւիչ հովտին է եւ լեառն ՚ի հարաւային արեւելեան ծայրէ մեծի լճին և համանուն նմին Պալըդ չոյ, որ նախ ընդ արեւելս կոյս, ապա ընդ հարաւ արեւելից ընթանայ, և Թուի Թաթիլ ՚ի մօր մի, եթէ ոչ ՚ի մեծագոյնն իսկ լճաց կամ մօրից որ ՚ի Հա. Պայէգիաց երկայնեալ ձգի տպրկանաւ, և Թուի ինձ յիշատակեալն ՚ի նախնեաց Շամքն Կոզայոլսի։ Ի հարաւային ծագաց մօրին երանէ գետ՝ Մազ կոչեցեալ ՚ի Թուրքաց, որ է Թարգմանութիւն Շամբ բառի Հայոց, և հաստատ զայն լինել Շամքն վերոյիշեալ. Երթոյսդի ուղեւորք անդր Աղցաս գրեն փոխանակ Սապ. ՚ի առաբեւ՝ կոչի Սարբ-առ, և հզօրացեալ խառնի ընդ արեւելս յԱրատ, ընդունելով ոժանդակս ասոր և անոր, և Թուի յԵրասխ, ուրոյն կամ խառնեալ ընդ Ագ-չայ գետոց կամ Մակուայ գետոյն, որ նոյն ինքն Թուի Տզնաւոն նախնեաց մերոց, առ որով մեծ պատերազմն վարեցաւ նոցա։ — Ցաշխէ կողմանէ ընդունի գետն Պալըդ չոյ, ըստ նշանակելոյ յաշխարհացոյցն ասխատակի Թաւասոյ՝ զԴարակ եկեալ յարեւմտից կուսէ, և զԳուրտուղուլի։ — կրանաւորի ըստ Թուրքաց (Քերեւս և ըստ հին Հայոց), ըստ Երզոդացւոց Փեհևաժուջ գրեալ, գետակ է որ ՚ի հարաւոյ կուսէ եկեալ անցանէ՝ յերի Պայէգիաց ՚ի հիւսիս, և խառնի ՚ի Շամբի գետն։ — Են անշուշտ և այլ ոչ սակաւ գետակք ժամանակաւ ասպին, և սրձակեալք կամ Թափեալք ՚ի լիճսն, այլ Հաւատալոյ կարծեաց առնունցն և ընթացից. որպես և Ձորոյ մերոյ նոցին՝ որ յերի ՚ի Նախնեաց, Բազուձոր[1] կոչմամբ յայսմ գաւառի, ընդ նմին և Մարդուցայ, որ Թուի փոքր միմակ կամ զեհ մի կազմեալ. սա առ սլյուս պատմի գրի և Մարդուցեան, կամ Մարդոցէս ըստ այլ սրինակի։

197. ՚ի բնական մասանց գաւառիս Կոգայոլսի՝ երկու են նշանագոյնք յոյժ, Լիճն ձկնաբեր, յարեւմտեան հիւսիսային ծայր երկրին, և Թունորիկ՝ հրապուրեալ լեառն մերձ յարեւելեան հարաւային ծագս, ՚ի հարաւոյ Պայէգիաց։ Լիճն երեւի չորրորդ ՚ի մեծագնեան ՚ի ջրաժողովս աշխարհիս մերոյ, և հանգոյն վանայն և Սեւանայ և Հիւսխաղնոյն (Պալակայիս) կոչի Ցրտակ, և սեփական անուամբ Գալլատուս կամ Գալլատուայ Ցրտակ՝ ՚ի նախնեաց. զգաստանա անուանն հարկ է քննել ՚ի դիւանս Հայկազանց (եթէ գոյին), կամ յաւանդութիւնս. զի քաղ ՚ի բաց հին գուշակի, և ոչ է յայտ՝ ինքն նախ այսպէս կոչեցաւ, եթէ ՚ի գաւառակերաւ ուսուք է. առ սկսումն. քանզի յիշատակի և քաղաք Համանան, որպէս ՚ի սորուց նշանակիցի։ Ըստ դրոյն բարձրագոյն է քան զոյլ մեծամեծ ծովակս աշխարհիս Հայոց, եւով իբր 6900՛ (2237 Ձ.) յերեսաց ծովու, իրրեւ քան մղոն չրջապատութեամբ, երկայնաձեւ. ձգեալ ՚ի հարաւոյ ընդ հիւսիս՝ իրրեւ եօթն մղոն ընդ երկայնն, և յարեւմտից յարեւելս փոքրաիւոս չափ ընդ լայն՝ ՚ի վերին կոզմն, այլ յատարան մղոնապի անձուկ. չորջ պարապեալ յերից կողմանց, ՚ի Հա. ՚ի Մ. և ՚ի Հր. բարձրաբերձ լեռամբք տաշտաձեւ. գագաթունք, և պայծառ ալեաքն և նկարագրեալ ափամբք՝ գեղեցիկ յոյժ երեւի. հանդոյն Գեղամայ ծովուն՝ քաղցր ունելով ջուր, և նման նմին և եւս առաւել ձկնաշատ, վասն որոյ և որգ առաջորէն ձկնաչիւ կոչի (Պալըգ կիօլ)։ Ձկանքն՝ ըստ բարձրութեան զրից լճին գուշակին լինել կարմրաթաչոյք, և առաւ յոյժ, համեղք և մեծամեծք, մինչեւ գառնապատ մեծութեամբ ասէ Թուրք լրագիր մի, և չատի զի ոչ նուազ գնացս թիւն է ՚ի Շուակի անդ և ոչ ձկնորսութեան գործիք կարեւորք, զորմէ մարթ էր կերակրել զամենայն նահանգն երեւանայ և գվլատաուն։ Սակայն Օսմանեան պետութեան վաղու իսկ գիտելով զգաստ ձկնաչուի, յորմէ կարեր կէս միլիոն գահեկան չահել ամ ամի, բազում պեղութեամբ ձգնեցաւ չՔաղալ զայն ՚ի ձեռս Թաւաց, մինչ յառաջ քան զնախայիշեալ առաձնաչափութիւնն նկրտէին յիրենից բաժին գրաւել, քանզի արդարեւ միջամտեալ իմն է կիրառ չափ ՚ի առձմանս բաժնի նոցին, ընդ մէջ Մինէկ և Ջան լերանց։ Աւանդեն բնակիչք կոզմանցն՝ ՚ի Գնզազոյ ծովէն բերեալ զառաջինն ազգս ինչ ձկանց, և լցեալ յայս ծովակ, հրամանաւ կաւսկային երեւելոյ[2]։ Ոչ ինչ ընդհատ ՚ի չահաբերութենէ ջուրցն, զուարճալի է և պարապուրդ ծովակին, լեռնաբոյս ծաղկամբք և յատուկ մարգագետնաւ, զորոյ գեղեցկութիւն նմանեցուցանէ լրագիրն Թուրքաց (Լիմոնի) Մեծաճոպոյն (Պէյնւքճէրէ) որ ՚ի

1 Որ ՚ի Բագս կոչեցեալ տեղոյ Տարանոյ։

2 Աւարաս Օրագիր Լիմիածնի. Բ. 273։

Կ. Պոլիս. արաժին՝ի նմա հատք ասչմից ասչմից Բրդաց Պայէզիատց և Ալաշկերտի և Նոցին վիճակաց [1], յորոց ամենք՝ի սմին խոկ՝ի գաւառի բնակին Հանապագ, և այլք չատքնակք են. Օսմանեան պետութեան Քաղել գնասս անդ՝ի գարուց հետէ, իրրեւ պահապանս և ընդդիմակաց ասչմանակցացն Պարսից [2]. որոց փոխան, ասէ լրագրին, մարթ էր կանգնել չէնս և ամրոցս, և անկասկած վայելել գաղեղիսի լաւ երկիր, զոր իրրեւ դժնդակ առապար համարեալ՝ քաղել Քաղելոյ են ասացի. — ի հիւսիսակողմանն յանձուկ մասին իրր կիսով մղտաւ հեռի յարեւելեան ափնէն և սուղ ասկի յարեւմտեայն՝ կայ կղզեակ մի, յորում և մնացասան, այժմ լքեալ և ասւերակ, որոյ նշմարին խաչաձեւք յօրմունս եկեղեցւոյն, որ և տրժան է քննութեան, քանզի և՝ի գրոց և այլոստ անծանօթ է մեզ տեղիդ՝ համամիտանն Սեւանոյ, Աղթամարայ և Ծովք լճի Խարբերդու. գոյք և ամրոյ և ապատանեալան էր այն՝ի հնումն, որպէս և այլքդ. և եթէ ոչ՝ի նմին խոկ՝ հարկ է քէ՝ի մերձաւոր սահմանս Ծովակին էր համանուանն Գայլատուս՝ քաղաք, զոր յիշէ Սերիոս, և ասէ՝ի սիիրն Է գաւառ նաւաճեալ զայն Պարսից յատուրս պատերազմաց Խոսրովու Ապրուէզի ընդ Բիւզանդացւոց, հանդերձ մերձաւոր քերդաւն Աշգնդր և Երգինայիս. — Ճիշ՝ի նախնեաց և գնան ձկնային որ՝ի լճէն ելանէ (Պարզդ-չայ) սեւփական անուամբ Ալառն, զի այսպէս խնդամբ գրան Խորենացւոյն (Բ. ԿԲ), որ ասէ, Տիրանայ Ա. որդւոյ Արտաշիսի Բ. ասելով Գրուագապոյ Պարսկի մտերմի իւրում, հանդերձ այլովք, « և գայգին մեծ յոր մտանէր Ալառն գետ [3], համեալ՝ի ծովէն Գայլատուց » : — Ի հարաւոյ կուսէ և՝ի հարաւոյ արեւելից ընդունի ծովս կրն վտակս բազ մանանց՝ ըստ անձկութեան պատասփին զոսկոյ՝ի լերանց, որոց անծանօթ են մեզ և անուանքն.

Իսկ հրեղէն բնութեամբ նշանաւոր մասն է գաւառիս Թոնուռայրու կամ Թանուռայրի, ըստ Հայոց Թոնուրիկ, լեռան երկայնաձիգ յԱրլ.՝ի Մ. ձգեալ, բարձր իրրեւ 11,000′ (10,974′), և կոչեցեալ այսպէս, Քանիք կամ Հնոց Նշանակելով. և կայ միջնաշխարհն Կոզոլսի և Ջաղկասան, ՝ի պարս անշրպետաց Երասխայ և Ալասձորոյ, յորմէ մերձ հարաւոյ Պայէզիատց, ուր կամ իրն մղձաւ՝ի բազեաց. մի յայժմեայ կարի նշանաւոր բնական երեւութից երկրիս Հայոց, զի համարի կինդանադոյնն կամ եռանդնագոյն՝ի հանդստանալ և կիսաչէջ հրաբուխ լերինս նորին, և համօրէն կովկասեան և փոքրասն Ասիոյ, ըստ քննութեանց Ասիական Գերմանացւոյ յամի 1862 [4]. ցորչ ունելով բաժանին հայոցդ ակնարկութիւն ընդ միջնորդաւ Գլուխ լերինն կամ կոնն կմրաձեւ ասփարակ՝ ՝ի վերայ լոյն և ձուաձեւ խառնիճ, նման է հրաբուխ լերանց Արմանց և Արագածի. իսկ բաժանն ժանեձեւ ժայռիւք, զոր Ջհհնհհեմ տիրնսի (Դժոխոցոյր) կոչեն պլպզդիք, նմանագոյն ևս է խառնարանի խարականն Վեսուվի: Բազում ասանք՝ի գագոյ բաժանին ասատապէս վերածխեն Ջրեղէն շոգիք, և ծծմրայինք՝ Ջերմագոյնք քան ընդ Ջուր հոսացեալ. յերիր մասին խարխնեան նորին (որ է 1200′) գործեն ընդհանուն (fumaroles) չոգականեր, ընդ բաւականագոյ հինգերորդ մասն նորին չրջապատին յարեւելակողմն. Բաժանն իրր 2000′ չրջաթերքեամբ՝ 300′ ընդնասագոյն է քան զերկոսին եղջերակերպ կատարս անպատեալ շրթանցն. յատակն՝ գրեթէ ասփակ՝ կոտորակեալ է մեծամեծ հատորովք որձաքար պորփիւր վիմաց, և չրջապատն հերձակատար հոզախառն. յատկանիշ կամ ՝ի լուծ ազգական ներգործութենէ չինչհանիցն՝ ընդարձակ գտանեն քարդիկք քարդեալ են և սպիտակացեալ փոքրատարր ծծմրով, որ առատ է յոյժ ՝ի նմին քան ՝ի բազում ՝ի ծծմրածին հրաբղխից, զի քննութեամբ նիւթոցըն յայտնեցաւ ծծումբ գրտա $^{75}/_{100}$. և այնքան առատ՝ զի և առանց օժանդակութեան վառելի նիւթոց՝ մարթէ քարել ՝ի քարանցն, որպէս ՝ի վուլկանոյ կղզւոջ Լիպարեանց. Ընդ Թանարիկ և ապրիւր կամ բղխումն ախտահաւոք Ջերմաղբեաց, հանդոյն Ջերմահանիցն (stufe) Պոյոյ Ենէապոլոյ, ՝ի կողս արագրին բաժանի մերոյ, ՝ի 10,842′ բարձր, որոյ է և լիճ ՝ի 10,586′ բարձրութեան, իրրեւ մղձաւ և կիսով չարեւելից կատ մեծի խառնարանին. — Ղանաւար յոյժ երեւելի լերինս է պարագային պատմութիւն ՝ի ներքուստ, հանդոյն պրոմիտեան կոչեցեալ պատմութեանց Ալեան լերանց Ամերիկոյ. Յամի 1855 յետ առման Պայէզիատոյ ՝ի Ռուսաց, բանակեալ գոյղ Նոցա ՝ի Թէփէրիզ գեղջ՝ ՝ի հիւսիսային սահմանի լերինս, և Թուրքաց ՝ի հարաւակողման, յուսն ՝ի գիշերի պատմեանս որպէս սասուկ ամրաձգութենից, և երկոքին բանակքն զերեսաց կանգնեալ՝ ՝ի զէն ընթանային, մինչեւ տեղեկացան ՝ի Քրդաց զի ՝ի սրտէ լերինն ելանէին ձայնք, Յայսմ ամենայնէ յայտնի Թանարիկ հրաբուխ գագաթեալ ՝ի ժայթքելոյ և փոխեալ ՝ի միւնոյ ծծմրահան (solfatara). միւնոյ՝ որ ըստ երկրաչնչնոց՝ մարթի անգրէն գտանել ՝ի բարերարութեան, որպէս Վեսուվ գագաթեալն յարեւ և ասան գարուց հետէ: — Հրաբղխեալ և ծծմրատ կազմած երկրի Թոնուրիկայ ձգի ընդ Մ. Հր. ՝ի Տիսոին Ծագկոտան, ուր են նմանաւորն ծծմրագրերք: Ասատնորիւնք երկրաշարժք կողմանց Պոյէզիատոյ վկայ են

1 Ես գոյացս զրան տեղեաւ և ոչ առատաբնեամբ երկէ կոչեցեալ ասի ՝ի գաղիէն ասած ՝ի բառին Ռուսաց, յատաչնամ հատագին (յամի 1829).

> Որպէս ասեիս անշուշտ անհրաժ,
> Տեսլարք գրկեցի՛ք յարատ.
> Մինչ Ասպիսիք մտածի կարատ.
> Կարծեցիք, մեզատ ՝ի բազապիտ „ :

2 Զայս միաս ասէ Զահոյ Ղազիանն. « Սա է սէնհատս բնագրեմ „ Պարսից. Քրդաց պարտեալ սեմարելոյն ասուած, որք կարի խնամ „ մով վարին բնդ բազէից խրճանց» (Ես յատեցու). Զայս գատասա „ սանն զոլ հայրենիքն փախչելին. իսկ փախչուն՝ է անգամ հգլե-

„ ցատագոյ, և Ռատարգիատիքին բանասատգծից „ : — Փախչուդ այդ կամ Պէհլիւլ ատանգի զոլ հզոյոյ Թագատորի Խոսրովի (?), կամովին հրամարեալ ՝ի փառաց, և պանդրեատքն ապօթականի կեանս վարեալ ՝ի կողմանս յայսատիկ, վասն այնորիկ և մեծագոյս պատատ ՝ի Տաճկաց:

3 Ալազոս խմանագ և Բագրատ. Ասան կոչեցեալ զդետն:

4 Ջնոյն վկայէ և Գեոսքէ (Բ. 456) Je reconnus sans hésiter un des volcans les mieux caractérisés que j'eusse encore vus dans ce pays. Le sol... avait passé du calcaire au trappe et à la serpentine. Ce lambeau de terrain avait bientôt disparu pour faire place aux schists argileux calcaire.

Ներքին հրախառն բնութեանն, որոյ և արտայայտ նշանակք ակներեւք կան վխտառաւեալ հեղեղք սեպագոյն և ապակինման պատպղեան զուգակոյս, և ի ներքոյ նոցին մխրճապիրա, ծաղուած հնագոյն ծորմանց, կուտակեալք շուրջ զԹէփէրիզ գեօղս և անդրագոյն եւս։ Անգլիացի հետազօտն Կարնոյ Դէյլըր որ քննեաց զկղմնտս ականց Արաժանոյ, ներգործող հրաբուղխ կոչէ զԹանորիկ, սեպեալ և առեալ զծուխ բաժակին նորին և զկոտ, և լուեալ զգրաժանման [1]։ Վխտառաւեալ հեղեղք զուգակոյս ի գագաթանէ անտի լերինն ծաւալեալ ընդ հիւսիսակողմն՝ կերպարանս նորութեան բերեն, խիտ և սեւագոյն փայլուն, լերկ, կարծր և հնչող որպէս զպիրտ երկաթոյ, ամենեւին ազատ ի ներգործութենէ օդոյ և ջրոյ, և հաստօրէն յետ պատմական ժամանակաց ժայթքեալք

190. Թունտրիկ լեռան հրաբաժակ.

» անհեղեղ հաւօրք քան զառան Զ. խորանարդ ի վերայ » մանրագունից կապկպեալք և ամփոթձեալք ի վեր. ան- » կիւնք նոցին սուրք, և բեկուածքն որպէս թէ դեւք յե- » րիկէ կառուցեալք։ Ղաման են հեղեղք զոլակոյս՝ Ռուսոյ » հրաբղխի փախչիկ, այլ յորդագոյնք եւս քան զնօրայն » և կոչմունքն մեծամեծք եւս. իսկ լայնութիւն հեղեղին » ոչ հաւասար ամենուրեք, այլ և անձկագոյնն մասն ոչ » պակաս քան զքառորդ փարսախի [2]»։ Բազմութիւն լերանցն, բարձրութիւն երկրին, հաչակեալ մորպագոյնք՝ առն գուշակել զնախութիւն լեռնային բուսոտերութեան կագովի և գհատից և զէրէց. որոց ունիմք վկայութիւն և ի նախնեաց՝ զառաս որս Աշտակոյ Բ՝ , որ պարծէր երբեմն « ոչ այլոց ուրուք ի Քագաւորաց նախ քան զնա » այնչափ բազմութիւն երէից ի միում ժամու », որս բնաւ։ Փախուցեալ է յոյժ բնագիտի և երկրաբանի մանր բազմոնս քննել զվայրան, որպէս բաղձալր իսկ առնել Վլաղնէր երկրագէտ և բուսաբան՝ եկեալ այսր յամի 1843, և արգելաւ ի Քրգաց. այլ արշաւի ինչ քննեաց՝ ըստ երկրական հանգամանաց՝ սակաւ ուրեք յարեւմտեան Ասիա, ասէ, նման աւելի հետաքննութեան արժանի տեղոյ գտանել [3]։

198. Աշոյիաց բնակչաց գաւառի չէր մարթ աննշան լինել և ըստ քաղաքական անուանեան. և հարկ է ամենայն ի վաղուի գալս այսոց Աշրաթաեան գաւառաց վիճակակից գոլ, և բնակութիւն Հայկազանց, ի քիկանց կամ կալով մեծի լերինն Արատաց, ուր Քաանդ Հայկայ պատանեկերգն վկայեն, որպէս անտաքս և յՈտրն լերինն։ Հակիրճ անուանն իսկ կոզ. հնութեան է գուշակ, քերեւս յատուկ գոլով միոյ ի նահապետաց ազգիս, գոմ ի բնական ինչ իրէ և ի նիւթոյ տնպէս կոչեցեալ. յոր յարելով և անգանին ձախտ. ոչ միայն գառան՝ այլ և ամէն որ ի նմա՝ նոյնպէս կոչեցաւ. քանզի ի Մեսոպոտամ գահնամակի նշանակին և Կոզուվտեանք (ԿԱ. բարձ ի քիւ հարիւր եօթանասնիցն գրեցեալ), քէպէտ այլ ոչ ուրեք յիշին։ Հաւանելի է առ քագաւորութեամբ Աշտակունեաց՝ արքանի կալած լինել, կամ արքունաւոր անփականութիւն. քանզի և յետ կիսոյ Դ գարու վան Աշտակ Բ՝ ասի (Խորեն. Գ. ԽԿ) « առնել զրաս յիշատակ սիրեցեալ գաւառին ի Կոգովտի »։ Ի պատմութեան՝ գաւաշինն յիշի Կոգովիտ յետ կոյս Ա գարու, քէ և ոչ յանուանէ՝ այլ ըստ գրիցն. այն է, ի բնիկն Ամրատայ Աշրաքայի գնառայս Կրաւազայ քրմապետի, « զոր գերեացն ի Բագարանէ (Շիրա- » կայ) տարեալ բնակեցուցանէ ի Թիկանց Մասեաց, » ի նոյն անուն Բագարան կոչելով գՇեռակերան »։ Աննժանօթ այժմ առ ի մէնջ, այլ ցանկալի է գիւտ գեղ-

1 We come upon an active vulcano, called Toonderlik-dagh... smoke was coming slowly out of the crater, and a rumbling noise was heard in the earth.— *Proceedings of the R. Geog. Soc. XIII. N.* 3.

2 Աշտ կարծիք էին Դէնիէլի տեղւոյս, զոր չեւս 25 ամաց հասատեցին քննութիւնք Ախիխոյ։

3 C'est un véritable torrent de plusieurs lieues de longueur qui a complétement desseché le terrain des environs: il se compose comme un fleuve qui charrie des glaces, d'un nombre infini de blocs accumulés les uns sur les autres dans un désordre effrayant...— TEXIER, I. 140.

4 Wenige Gegenden Westasiens bieten dem Geognosten ein so hohes Interesse. — WAGNER, *Reise nach Persien, und dem Lande der Kurde, etc, I.* 302.

ջըս, որ և յետս Զ գարու յիշի յայտնապէս Կոգովիտ ա-
Նաւատր, և անտառաս ընծայեալ վկայի Ցովհան՝ կաթո-
ղիկոս յաճնական թաղին Հայոց յաւուրս Աբրահամու Ա.
որ՝ ի մտին Պարսից, Քաւսրց անտի ուրեմն Աբրաք-
ջին Ամթատայ մտան մի Կոգովիտ անփականեցաս իւ-
րեամ տաճմի՝ Բագրատունեանց, որոյ յետոյ և ասան
իսկ եղեւ երկար գարս, որպէս և՝ ի տարեգ յիշեցի։
Ի Դ գարս յաւուրս Խոսրովու Բ՝ որդւոյն Ջրդատայ և
առ յաղթգաթն՝ առէալ յիշի գաւառս Կոգովիտ, կամ տէ-
րիքն ինչ՝ ի նմին, մնձատարդ յաւուրս վերոյիշեալն Աբ-
շակայ Բ. որ գլուխ անօրէն գործոցն գործեալ՝ ի սիրելի
գաւառի սոսո խորամ, զգաստակերան զԱշշկատանն,
« ՝ի Հոփիան անտանելով՝ ի Կոգ գաւառի » , քան Բա-
զանգայ, « ՝ի Թիֆլսոյ կուսէ լերինն Մտանայ (քան Խո-
բենացւոյ), չինեալ ձեռակերտ, ժողով մարդկան մե-
ղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնա-
կեսցէ՝ մի յիցի՝ ի վերայ նորա իրաւունք գաւառաս-
նի։ Եւ նոյնժամայն ծաղացեալ յցաւ մարդկութեամբ
հոփիան ամենայն. քանզի ասենդաւաք և պարսա-
կանք, և ծաղայք վիսաակարք, և գոզք և ասպանք,
և կնահանք, և այլք այսպիսիք փախուցեալքն անդր
անկանէին. և ոչ կայր նոցա այլ և խնդիր։ Եւ բազում
անգամ բողոքեալ Նախարարացն, և ոչ ինչ յաւս նո-
ցա Աբշակ » . որ և ոչ Ս· Խաղաց տեղապահի Մեծին
Ղեւոնդեայ, այլ և ետ չինել անդ ապարանս արքունի։ Իբ-
րեւ գարձաւ Ս· Հայրապետն յարդելոցն վաղեմի՝ ի
Հայս, և յանդիմանէր զԱբշակ, զի « երկիր առ հասա-
րակ լան և վայեն գրկութեամբն և գյաճախաւա-
թեանցն, որոյ գոյ կամեցար մեծանալ ... Հրաման
ասաւ՝ ի բաց քակել զանդին զայն, և գրաւեալ գնար-
գին զոր ժողովեցեր ... Եթէ անգայն ինչ կարի այդ-
չափ ցանկայեալ ես, ես ինքն ինձէն գնա տրդարու-
թեամբ չինեցից և չէն կալցց առաջի քո։ Խակ Քաղա-
ւորն ծաղր առնէր գրանս կաթողիկոսին, և մկիսայր
գնորա գաւազելովքն » ։ Վասն որոյ և Սուրբն սպառ-
նալիք գառաւաւանացն Աստուծոյ ել յերկնից նորա-
և յետ երից աւուրց անցանելոյ քանիցն ասացելոյ ...
մտանելոյ Ձէր գրկ սպարապետն զԱբշակաւանն՝ ի ձեռս
հարաւածացն. և սկսաւ հատանել զոր չարախիզն իմն
կոչեն, իսկ կէսքն ժանգ անաւանեն. երանէր՝ ի վերայ
մարդկան և անասնոցն ... գերթս աւարս... քան զքը-
ան հազարք սատակեցան երդք? մարդկան, ոչ Աստ
՝ի նոցանէ և ոչ մի » ։ Այսչէս ասացեալ Բազգնդ ըզ-
կոթաւաս աներեսս ասացին։ Բայց Խոսրենացի՝ աւար և ոչ
պատմութիւն ասէ զայսոսիկ։ Յետ Շապուհ արքայ Պարսից առաքեալ էր զոր ըմբռնել զԱբ-
չակ, և նորա խոյս տուեալ՝ ի Կովկաս, « Ընտանեացն
« Հայոց ժողովեալ՝ գիմեցին՝ ի վերայ արքունական ձե-
« ռակերտին Աբշակաւանայ, և հարին զնա սրով սա-
« սերի յառնէ մինչեւ ցկին, բայց՝ ի տղայոց ասեղիե-
« ցոց ... զոր Թափեալ Մեծին Ղեւոնդ՝ հրամայեաց
« կրել արթոյզ՝ ի գոմ մի, գրտնեան և անուցցոյս նոցին
« կարգեալ. որք յետոյ ասանցնեալ՝ անասնեցան Որթք՝
« այնոս ազգաս ։ Զայս լուեալ Աբշակայ՝ ել՝ ի Քաջբե-
ռոցէն, և վրացի գնդաս գիմեաց՝ ի վերայ նախարա-
րացն, « խնդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Աբշակա-
« ւանս ... և հզօր մարտ եղեալ՝ բազումք յերկոցանն
« չիւր կողմանցն անկան ... (մինչեւ) Մեծն Ղեւոնդ եկն
« ՝ի մէջ նոցա, և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա Թա-
« գաւորին և նախարարացն » ։ Թէպէտ յետոյ գար-
ձեալ վրէժխնդիր եղեալ՝ « կատարեաց զգազանն՝ ի նախ-
արարացն »[1]։ Բայց քաղաքն կամ ասանն մեզանչական
աւերեալ քանդեցաւ, և գրեանքն անհետացաւ. զարդիս
աւերակքն անասանեալ՝ ի Քրդաց խարտոցոյ-Պաժաս
(Աչէր քաղաք) ընդ մէջ Մտանայ և Որկովայ լերին,
համարին Մեցորդք վտանգեան քաղաքին։ — ՝ի յետին
դէպքս յայս պատերազմի և հաշտութեան նախարարաց
Հայոց, անհնազան գտեալ Մերուժանայ Աթթռնեայ և
քեռւոն իւրոյ Վահանայ Մամիկոնէից՝ ապատամբեալ
գնացեալ էին առ Շապուհ, ուրանալով գհաւատս քրիս-
տոնէութեան և գնայրենեացս, և առաքնորդք լեալ պարս-
կական գնդոյ՝ ի նուաճել զՀայս, որ չարիս մեծամեծս
անցուցին. այլ և տասէն՝ ի սմին գաւառի լուծաւ սր-
գոյ վրէժ՝ ի գլուխ չարեացապարս ուրացողին. որ ա-
նանձինն գնդաս եկեալ բանակեալ էր առ վայր մի « յեր-
կիրն՝ ի Կոգ գաւառի » . և յետ մեծի ճակատամարտին
Ձիրաւոյ և պարտութեան Պարսից, գարձեալ յայս
կողմն փախստական գալով և ոչ կարելով երագել վասն
վիրաւորելոյ ձիոյն, « անագարակաւ հասանէ սպարապե-
տն Հայոց Սմբատ, և զոր ընդ նմանն էին՝ կատարէ
« ձերբակալ առնէ զվաստակն յեզեր Շամբին կոպա-
« յտվոյ ... գտեղիսն գտանէ պատրաստական առ՝ ի
« կորուստ ամպարշտին գոմանս խորանաւորս հաւր լա-
« ցեալ, և շամփուր երկաթի՝ ի մին խորտիկել զոր չե-
« ուտեալ՝ կրկնեաց բարերել զրպէս պատկ, և յայժ
« ատարչէկ պարթեալ, ասէ. Պատկեմ գքեզ, Մերու-
« ժան, քանզի՝ ի խնդիր էիր Թագաւորել Հայոց. և ինձ
« Աստիճան պարս է գքեզ պատկել, ըստ սովորական
« իշխանութեան իմոյ Հայոցն։ Եւ մինչդեռ ասէր զայ-
« իրեւ. եղ՝ ի գլուխ Մերուժանայ. և այնպէս
« ատատկեցաւ չարն »[2]։

Իբրեւ երկիր և սահման Նշանաւոր Հանդերձ Կոգովիտ

[1] Ասեփանոս Դասխուրցի՝ ի հակառակութեան գրուածոյն ինդիր ճշդագոյնի անտանելոյ, որպարտացուցանել. Նկատ գԱբշակ-
վան քաղմաճարտարագուցանելոյ գաշխարհն հոմարելով գոյն որա-
բեակ. « զի գնկն որդեծնութեանց նորին յիշիրդոյ գոմ յիշրդոյ
« ծնանեցս նոցա յայնժամ հատատանալոյ գրպէս և գիրատուս ; քան
« գանանի քրիստանէութեան » ։ Աչագիսի իմն ասէ արարեալ և
Մեծի Դրմին Տանտանոյ՝ ի ժամանցեացն Լիխտանոյ. « Վասն զի և
« ոս քան գնատութեան Աբշակոյ հատատանալ է. գի նմին ոք
« պատասիս գոմ Ձատանալ որ նկնալ մ-ոջ՝ ի քաղաքն Լիխտա-
« նոյ, և ասէ գպատս մի Թագի կրանգ Դատքսին (Մեծի
« Դրմին), ոչ ոք կարէ՝ ի նմանէ պատանդիլ գդնեալ մի » ։ —
Դատքն Տանտանոյ ատ՝ ի քարգատանել վանատանութեամբ ըզ-
Լիխտանոյ՝ հրամբեալ վանատանաս յանձնոյն ազգայ, ընդ որս
և գՀայս և գՀրեայս, շարձնալ ազատութիւնս քան քաղքենական
հրանանգայ, այլ ոչ անխափ արշակարար անգարս առնելով
գպարատանան։

[2] Բազգնդ՝ որպէս գրանգամն Աբշակատանի, այպէս և գհան
Մերուժանայ ալագ պատմէ (Ի· ԽԹ)։ Անհամարհանալ ընդ Մտան-
էլի Մամիկոնայ, հեգտատ նորհալ ընդ հոգն և՝ ի գնահն վարանալ,
և ազատ ազանելալ գչխատանութեամբ։

'ի քաղաքական տեսութեան, բան պատմութեան Ա-
թթոսի, յետ Զ դարու, յորում խօսքով Ագրուէզ արքայ
Պարսից վասն երախտեաց Մօրիկայ կայսեր պաշտպանի
իւրում, եւս 'ի Հայոց աշխարհէ և ՚ զԿոգովիտ գաւառ.
մինչեւ ցՀայիւն և ցՄակու ՚. զեր յայն ատեն, զի հա-
նապարհ անցից էր ասո ընդ Աբարան և ընդ հարա-
ւային աշխարհս, ընդ Աղբպատական, և այլն, եւ ընդ
յերինս. ընդ որ և Աբարացիք 'ի սկզբան երկրակալու-
թեան իւրեանց 'ի Հայս՝ զաւազինն 'ի Բերկրի-Զորոյ
եկեալ ընդ Ոդիպոդոյ և ընդ այս Կոգովիտ՝ թափեցան
յԱբարան, և առին զԿաղի, և 'ի գառնալն ընդ նոյն
ճանապարհ՝ բազմութեամբ գերեցան (յամենան հակ-
տեմբ. 640), քանզ և Հայրենախառնն իշխանն Թէոդորոս
« Ռշտունեաց Տէրն՝ դարանակալ եղեալ 'ի Կոգովիտ
« գաւառի՝ գիմէ 'ի վերայ նոցա սակաւուք. և ոչ կարաց
« զդէմ անել նոցա. փախստական լինի առաջի նոցա.
« և նոքա զհետ մտեալ նոցա՝ սատակէին զբազումս 'ի
« նոցանէ. և ինքեանք չգան անցին յԱղուանս ». իսկ Թէոդորոս վասն քաջութեանն պատուեցաւ 'ի կայ-
սերէն Յունաց զօրավարութեամբ և պատրկութեամբ.—
Յառաջ քան զայս գէպս յիշէ այլ ումն պատմիչ մեր՝ զոր-
չառանս գնդի միոյ Աբարացն 'ի կողմանց Աբատաց. « 'ի
« վերայ զօրավարին Յունաց՝ սրամբ անուն էր Պռոկոպ,
« որ էր բանակակալ 'ի գաւառին Կոգովիտ 'ի կողմանս
« Բազու-Ձորոյ և Մարդուցայից, սրամբ իրագիտէ և-
« զեալ իշխանն Թէոդորոս ... ազդէր զօրավարին Պռո-
« կոպեայ, եթէ զգոն հնձին խասդէլի զարթուցեալ գայ
« 'ի վերայ մեր: խակ նա 'ի բազմութիւն զօրացն ապա-
« սատանեալ և ոչ յԱստուած՝ որ յանգէտ գտանելոցն, ոչ
« ինչ գրէր զրանս իշխանին Հայոց. և նա մերձենալով
« ընդ կարաւան աշխարհս Հայոց և ընդ Ծաղկոտն զօ-
« րավարին, ոչ անէր ժամ, այլ մտեալ երկրորդէր և եր-
« րորդէր զրանն. և բարկացեալ զօրավարին 'ի վերայ
« իշխանին՝ ձգէր զվարգն որ 'ի ձեռինն՝ զհետ նորա. և
« պատմեալ Թէոդորոս ելանէր յերեսաց նորա. և նոքա-
« ժամայն հրամայէր զօրացն որ ընդ իրով իշխանու-
« թեամն էին. վաւելգործաբար, ասէ, և նիզակ ընդգէմ
« խասդէլի: և նորա հնծեալք յերիվարս իւրեանց՝ գա-
« րանամուտ եղեն 'ի Յարտին պրամ Եղբարան կոչեին.
« և կոխեալ գաւաշս կրճեցին՝ զբազումս 'ի նոցանէ սա-
« տակէին. և առեալ զկապուտս անկիլոցն, Հառատա-
« ծեալ 'ի զօրավարէն՝ գնացին 'ի գաւառն Դաձնի:
« Հրամայեաց նա ապա և Պռոկոպն իւրում զօրացն՝ ելա-
« նել 'ի վերայ Քշնամեացն. յարոյց վերայ հզոյեալ զօրն
« խասդէլի՝ հարկանէին զմեծ մասն Յունաց, և զայլս
« փախստական արարեալ անցուցանէին ընդ բանակն
« իւրեանց, և ինքեանք դարձեալ 'ի բանակս նոցա հանգ-
« չէին: Եւ ասեն լինել զքիւ զօրացն Յունաց ասելի
« քան զվեց բիւր սրանց, և զխասդէլացիսն՝ նուազ
« քան զբիւր մի սրանց: Եւ 'ի վաղիւն ժողովեալ զկա-
« պուտ բանակին՝ գարձեալ ընդ կրտնէն գնացին յաշ-
« խարհն իւրեանց ».

Յետ այսց դիպաց, և երկարագ անգամ ասման Դըւ-
նոյ յԱբարաց յամի 646, և բարձման Սահակեանց ինքնակալութեան (652), յայս է եթէ նոր արշաւ և նոր
անշահութիւնք եգան երկրի մերում. և բարձաւ 'ի կո-
գովիտ արքունի սեփականութիւն, եթէ կայր իսկ ցայն
վայր, և մնաց 'ի ժառանգութիւն Բագրատունեաց, ո-
րոց նախին Աշոտ Մամա, որպէս 'ի վերդ յիշե-
ցաք, չինեալ էր ասա զԲագարան ասան. և վկայեն
պատմիչք, զի յայսմ գաւառի էր ասան նոցա, և 'ի
սիւղն կոյս Թ դարու, Թէպէտ և Աշոտ Մահկիր « զար-
քունիսն 'ի Կոգովտէ յԱրտարանիս փոխեաց », այլ
ոչ փոխեցաւ և պայազատութիւն երկրին, այլ Թաի կըր-
կեր զորմի միոյ Բագրատունեաց միմակեալ, նաեւ յե-
տոյ 'ի պատուել Բագարատութեամբ՝ ասագ զարմին.
քանզի և 'ի վախճան Ժ դարու յիշատակագիր մատենի
միոյ յամի 999, ասէ գտեալ գիրս ինչ « ի Կոգովիտ գա-
ւառի 'ի տանն Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանի ». յո-
րում ժամանակի եպիսկոպոս նոցա էր Տէր Թադէոս.
— Դարձեալ ասեմ զկնի, այն է յամի 1000, Տէր Կո-
գովտի և Ծաղկոտան հանուիչ Աստուանկ, 'ի մերկ՝ Թառն
Աշտոց Ողորմածի, որ զի քաւութիւն ինչ արար առ վա-
սիլ կայսր, 'ի գալ նորա 'ի Հայս, գթեալ իւրոյ Գագ-
կայ Ա. Թագաւորէ, առաքեաց առ զորդի իւր Յովհաննէս
(յետոյ Թագաւոր) և յաւարի էառ գաւառս նորա: Ոչ
գիտեմ սյս Աբասաշվ բագրատունի էր և 'ի հօրէ, եթէ
Աբծրունի, որպէս Թաի բան անանձն, և բան յետնոյդ
պայազատաց երկոցուն գաւառացն, որք յետ կիսոյ ԺԱ.
դարու յիշին, Աղուզ՝ իշխանաց իշխան և որդի նորա
Գրիգոր. և մանաւանդ զի 'ի սկիզբն Ժ դարու Գագիկ
Աբծրունի նաւանեալ էր զգլխաւոր բերդ գաւառին: Եւ
զի ընդ աւագ նախարարս կամ իշխանս Հայոց էին
տեսք Կոգովտի յայս ժամանակս (Ժ-ԺԱ. դարաց),
վկայէ և Կաստանդին Ծիրանածինն կայսր՝ 'ի գիրս Հրա-
հանգաց կայսերական պալատան, ընդ առաջինս 'ի տան
կամ երկրատուն տերանց Հայոց կարգելով և զսա, ընդ
որս Թզիքէին կոչեցեր, և գրէին այսպէս. Այս իշխանիս
կոգովտի, 'ի Հայս[2] լատին Թարգմանն յաւելու, Այս
նախայոյր բերդին և գաւառին կոգովտի[3],

1 Ղևոնդ.— Սա զի ոչ վարի Հայոց Թուականաւ, այլ մերթ
զամս իշխանութեան ամիրապետացն յիշէ և մերթ զկոչեցեալ;
չթերի ասէ. այն զի զայս գնաց ասէ լեալ « 'ի քառասնիցս. ամ
» Աբուլաբասայ և Օմմայեան և Ամրի իշխանացն Իսմայէլի ». եթէ
իշխանութիւն սոցա հաշուեսցի 'ի մահուանէն Մուհամմատ սկս ամ
լինի 634, եթէ 'ի Հէճիրայէ՝ լինի 643–4. երկոցունս եւս անճանիչ.
քանզի և անբնդմէջ յետ սոյն բանից ինչն Ղևոնդ յաւելու պատ-
մել, եթէ յետ երից ամաց անկելոյ յայսմ գիպուածէ, 'ի 26 ամի
Նոցին և յերկրորդ ամի Կոստանդեայ կայսեր, եկեն զաբձակ Իս-
մայէլացիք. և առն գնեն, բան վերոյ պատմիչսդ: Այգ զի
յայսմի է վկայութեամբ ժամանակագրին Աբբիսաի ամ և որ առ-
ման Դաւնոյ (սեպտեմբ. 6 հինգ. 640), սպա գնեալ մտաքեն Թէո-
գորի և Պռոկոպեայ եղեալ են յամի 657. և այսմ վկայեն և այլք
'ի պատմչաց մերոց, որպէս Ասողկին՝ որ ասա Հետեւի Ղևոնդի,
յաւելցագին զատաչին եկն Աբաբայ յոշխարհս մեր՝ ասէ 'ի 22
Թուականի, որ է 657: Ապա սրեմն քառասնիցերորդ ամն զոր յիշէ
Ղևոնդ՝ սկսանի 'ի 616 ամէ, յորմէ սկսեալ և այլք ամենք սկսա-
նեն զիրաւական մահմետականաց:— Պռոկոպ զօրավար, ոչ յիշէ
'ի Բերդագործոց յայս գործ, այլ նոյն կամ համանուն ամի յամի
650 առաքեալ յԱրտարիս ցառաջապահութիւն ինչ:

2 Εἰς τοῦ ἄρχοντα τοῦ Κογοβίτ, Ἀρμενία.

3 Ad Praefectum Castri et nomi Cocobit.

199. Ո՛ր էր բնիկն այն Կոգովտ, ուր և վերոյիշեալ արքունիք կամ ասան իշխանացն Բագրատունեաց։ Զիք երկբայել ինձ, զի Դարօնք կամ Դարաւնից բերդն էր, որոյ և անուն ցուցանէ զինն ոտիճն մի Հայոց, և՝ ի բառակարգ աչխարհագրութեան ուրեմն պարզապէս ասի, «Կոգովիտ՝ Դաբաւն է»։ և յիշի՝ ի կիսոյ Դ դարու և անդր։ Նախ իրրեւ ամից հզօր և ապաստանարան արքունի անձանց և գանձուց, և ապա իրրեւ տուն հայրենի պայազատաց Բագրատունեաց։ և հարկ է քէ արդարեւ քաղ ամուր տեղի էր՝ ի բնէ և յարուեստ, միանգամայն և հոխ չինութեամբ և պէսպէս բարեբաստութեամբ։ Զիշատակի գաւառինն յետ մահուան Մեծին Տրդատայ, յարշաւս Մագքթաց կամ հիւսիսայնոց՝ ի Հայս. յորոց ասէ «խոյս եհա թագաւորն Հայոց Խոսրով... և անկաս յամուր բերդն Դարանից. և ընդ նմա «Ծերանին վրթանէս եպիսկոպոսապետն Հայոց»։ Ասա ամրացաւ երբեմն և Քաղն տարա Աբրշակ Բ՝ ի ժամանակի յերկար պատերազմացն ընդ Շապհոյ Թագաւորի Պարսից. որք յետ գերութեան նորա տիրացան և բերդին. իսկ՝ ի Թագաւորել որդւոյ նորա Պապայ, ընդ այլս յամրացաց «Թափեաց յինքն... և զբերդն Դարօն «Նից որ է յերկրին Կոգայ, ուր կոչին գանձք Աբշակունեաց «Նեացն առաւել յոյժ. քանզի գիտացան մանրիմք բերդակալքն. զի քէպէս՝ ի ժամանակին իրրեւ տարան զԹագաւորն Հայոց զԱբշակ՝ ի Պարս՝... մարտեան ընդ բերդին ընդ այնմիկ Պարսիկք, և ոչ կարացին առնել մինչեւ ելին Պապ Թագաւորն յերկիրն Հայոց. զի պահեցան գանձն և եհաս տիրոջ՝ ի Պապ»։ — Ի սահմանակութեան Բագրատունեաց՝ ոչ միայն արդունիք նոցին այլ և գերեզմանք եղեն՝ ի Դարօնս. ուր յամի 616 զմարմին Բագուայպրն Ամբատայ տոհմպետի, որ՝ ի գրան Պարսից վախճանեցաւ փառաք, բերին այսր «՝ ի «բնիկ Հանգստարանսն, և եդին՝ ի տապանի, ի գեօղն «Դարիւնս, որ է՝ ի Կոգովիտ գաւառի»։ Նոյնպէս յամի 642 «թարձին զմարմին (որդւոյ նորա վարազտիր «ըոցի) և տարան Թաղեցին առ հօր իւրում՝ ի Դարիւնս», մինչ գայր նա՝ ի Հայս մեծաւ պատուով՝ ի գրանէ կոյսեր, և հասեալ նմա հիւանդութիւն՝ մեռաւ. և փոխանակ նորա կարգեցաւ որդի նորա Ամբատ՝ Աբգարեան և Ջրանգաթ՝ ի գաւս զօրուց Ցուսոյ. յորում ժամանակի գունդ մի Աբաթացւոց եկեալ պաշարէր զԱրծափ, և բերդապահքն խնդրեցին ազատութիւն՝ ի Դարօնից, և առաքեաց Ամբատ իշխան[1] առ քաջառատն։ — Սորա որդի Քաւ բազմագրաւեան Աշոտ սպատրիկ իշխանապետ Հայոց կարգեալ յետ մահուան Գրիգորի Մամիկոնենի՝ ի մարտին Թագրայ, յամի 685, «ետս և «պերճ իշխանութենէն, և յամենայն վարս երկրա«չին զգաստ և առաքինասէր, և ազնուական քան զա«մենեսին, Ծանօթ երկիւղի Աստուծոյ. և հոգաբարձու «ամենայն բարեգործութեան, փոյթ յատուկ ունէր զԹեան... պատուէր և երեւելի ապաւէն յիւրոց գան«ձուց, և չինէր զեկեղեցին Դարունից յիւրում Ըստանին. «և զկենդանագրեալ պատկերն Մարգեղութեանն «Քրիստոսի՝ ածեալ՝ ի մոխրն արուս, մեծապանձ զո«րութեամբ հանգուցանէր՝ ի նմա. և նորա անուամբ «զեկեղեցին անուանեաց»[2], Աբենսիփրիխ, պատէս ա«ւանդեն այլ պատմիչք։ — Մի՝ ի գերահռչակ որդւոցն ապաւաչ եղեւ և է ցարդ այս պատկեր փայտեղէն (իջուցման Քհանայի՝ ի խաչէն), իրր երեք Թիզ և կէս երկայն և Թիզ և կէս լայն, համարեակ ձեռագործ Քաղհանեաց Աբեսաբանչի, և պահի արդ յԱրմաւիրն, փութագրեալ՝ ի Հաւաց Քառէ, ուր ասրեալ էր՝ ի Դարօնից ասի, վասն որոյ և այնր վանից եկեղեցի չինեալ՝ ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ՝ նոյնպէս Աբենսիփրիխ կոչեցաւ, որպէս յիշեցաք՝ ի կարգի տեղագրութեանս (355)։ — Որքան անժխտելի Քան բերեալ պատկերիս այս՝ ի ձեռն (Ամբատայ) որդւոյ Աշոտ պատրիկ, այնքան և կարօտ առաւգութեան հանգամանաց և ժամանակ և տեղի մոխրոյն արուս՝ ասասի բերաս. զի ամանք խնամեան զԿ. Պոլիս՝ զԿորն Հռոմ, և այլք զԱրեւն՝ դրամբնա կանն. և՝ ի բերման սուս հաւանելի է երգեալ հռչակեալ տուն չարականին, «կեցո զորդի ծառայի քո, զոր «՝ի Հռոմէ գահէյն վերադառնեցիր, ուր եդին «զվէմն հատուցոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ»։ Քէպէս բազումք այլ և այլ օրինակս մեկնեն զայսոսիկ[3]. և զժամանակս եւս չիմքեն. զի Մխիթար Աբրիվանեցի ընդ ամէն ձՂ–ՃԿ (701–711) Թուականին ասէ, «Աշոտ զԹագրեան չՓրկիչն չինեաց»։ և այլք բաս նանաէ, առկայն հնագոյն և հաւատարիմ պատմիչք ծանուցանեն, զի չինող եկեղեցւոյն Աշոտ որ եկաց իշխանապետ յամի 685, ոչ ասելի ման զերիս ամս եկեաց յետ սմին. քանզի յերրորդի կամ՝ ի չորրորդի ամի իշխանութեանն հէն արաբացի տապատակեաց յաւանս Վարաց, այսինքն՝ ի Ջուղա, ի Թրամ, և այլն, և բազում անօրէնութիւնս գործէր. զոր լուեալ Աշոտ, «վազվազակի հրաման տայր «զօրացն երանել՝ ի վերայ նոցա. Հարին զամենեսեան «տապակմամբ սրոյ, և զինացորդսն փախստական առ«նէին»։ — այլ իրրեւ անխորհրդաբար սփռեցան յաւար, «զօրացեալ քշնամեացն՝ դարձան՝ ի վերայ նո«ցա, և հարեալ վիրաւորեցին զիշխանն Հայոց. ապա «հիշ բարձեալ զօրացն, և նորա վազվազակի հասեալ «տապակէին զքշնամիսն. և ինքեանք առեալ ածէին զիշ«խանն՝ ի Կոգովիտ՝ կարէվէր խոցմամբն, որ՝ ի նմն «մահիճս վախճանեցաւ փառաւորապէս, և Թաղեցաւ «՝ի կոյս հանգստեան իւրոյ՝ ի գիւղն Դարիւնս»։

Յետ սորա Աշոտ անուանի՝ ի պայազատաց եղեւ միւս Աշոտ Պատրիկ որդի Վասակայ, իշխանապետ կարգեալ՝ ի Հէմ ամիրապետէ, յամի 734, ընդ որ խռնգացեալ որդիք Ամբատայ և Մամիկոնեանքն Գրիգոր և Դաւիթ, յետ տասն ամի գիշերային կամեցան գաւառանել զնա. իսկ նա «ժողովէր զաիս տասն իւրոյ յամրոցս «Դարիւնից, և զամիկին և զամենայն ընտանիս իւր, և «Թողոյր՝ ի վերայ պահապան՝ զամրոցն պահել. և ինքն «անցեալ գնայր յաշխարհն Աղուանից առ իշխանն Խա-

1 Ա՛ս Աբբիսոե տասս Ամբատ որդի կոչի Վարազ-Պաճակայ, եթէ ոչ չիմքութեամբ գրեալ իցէ փոխանակ Վարազ-Տիրոցի։

2 Ղեւոնդ պատմագիր։

3 Տեսցեն քննագ՝ի Նշատակարանս Շարականաց, էջ 522։

« մայելի Մրաան », ամիրապետ, որում և մեծ օգնեաբիւն մասոյ քաջութեամբ վանեալ զհակառակորդս նորին. վասն որոյ կրկին մեծարեալ 'ի խալիփայէն' դարձաւ յերկիր իւր. այլ յետ տանց (751) ձերբակալ լեալ 'ի Գրիգորէ' զրկեցաւ 'ի լատց ազգն, ընդ որ սպացան ամենայն նախարարք Հայոց, զի հաճարէին նմա « անկիալ կարծանէր պատկն պերճութեան 'ի գլխոց նոցա. « և յայտ հետէ բառնալը փառք ազգիս Հայոց ... իսկ « Աշտատ ... կեցեալ յետ այնորիկ ամս երկուասան, « վախճանէր բարւոք ծերութեամբ, և եդեալ 'ի տապան« նի փառաւորապէս 'ի կոյս Հանգստեան իրոյ 'ի գիւ« ղըն Գաբիւնս » : — Սորա քոռն է (և որդի Սմբատայ) Աշոտ Մսակեր, որ գանձագին արարեալ զԱրշարունիս՝ եհատ զառատն Գաբանից. վասն որոյ և ոչ եւս յիշին անդ պայազատք տոհմին: — Սակայ ամենք յետ մահուան վերադրեալ Աշոտոյ Պատրկի' 'ի միաբանել նախարարաց Հայոց յաստատութիւն Աբբասեց (յամի 774), ամենք 'ի նոցանէ ազատասանեցան յամուր բերդս այս Գաբանից:

Եպիսկոպոսք.— Ընդ իշխանական գահոյն՝ անկ էր լինել աստուածք և վերադիտել եպիսկոպոսարանի տանն Բագրատունեաց. զի և յիշի իսկ եպիսկոպոս Գաբանեաց

« Գրիստափոր յամի 628. իսկ յառաջ և յետ նորա տակաւք ամենք 'ի պատմութեան' յանուն Բագրատունեաց եպիսկոպոսք. որպէս, Յովսէփ յամի 364. Սերիոս պատմիչն յամի 645 և զկնի. վերադիտողն Թադէոս յամի 999, որ զի քեւորդի տի Տճառն Մուշէի. Թոմ և սա նախորդ նորին եպիսկոպոս տոհմին[1]. յետ որոց ոչ եւս յիշին եպիսկոպոսք յանուն Բագրատունեաց կամ Գաբանից. և զոր Թոմմա Մեծոփեցի յիշէ յամի 1392' Մկրտիչ եպիսկոպոս Բագրատունոյ, յայլ օրինակս գրի Բագարատնոյ, զի և յԱլբարատեան գաւառի ասէ, և Թոմ Բագարանն Շերաձոյ:

Ի սկիզբն ժ դարու՝ 'ի Թագաւորութեան Յովհ Գագկի Աբծրունի գնացեալ 'ի գաւառն Կոգովիտ, պաշարեալ « զանասն Գաբրիէլ, գայացեալ առնու 'ի գիշերի, ըստ յաղողելոյ նմա 'ի վերատա » . չասէ պատմիչն՝ յմիր ձեռաց, այլ Թոմ 'ի Հայգաբայոց. « և տիրէ գաւառացն, սկսեալ 'ի Կոգովէտ մինչեւ ցմիջոց Այղոյ և « Մասեաց Ասին » : Եւ յետ ամաց 'ի Թագաւորութեան Աբբասեց Բագրատունեոյ՝ յետ Հարկանելոյ զԿնկաղն 'ի վերայ Նոբա զԱբբասեցին 'ի Բլրին Գինոյ՝ 'ի Մասիս, և աւերելոյ գաշխարհս Գաւառայ, նոյն ինքն Գագիկ առանալ անտի պատանդս, եկն այսր « յամուրն Գաբ-

1 Մասեանն յորում յիշի այս և որոյ է պատմիչն լուսաւորիչ (յէջ 498). քառասի զնմանաւոր է. զի է միայ 'ի հնագոյն հայկական ձեռագրաց՝ յառաջ քան գնացոց Թուականի փրկչին. և զի գրեալ է ոչ 'ի վերայ մագաղաթի, այլ թուանթիթ [illegible]. զոր գրգռն ոչ-ինչ տեսեալ կոչէ, որպիսի հնանիանար նոյ գիր 'ի Թոքիի վերայ' ոչ գիտեմք այլուր յայտնեալ. և զի նորանեւ ինն անուն գոյն գրագ խոնարհութեամբ անհնդիք ելէ համարի: Իր գտնեալ վասն ծանրութեանցն զոր բնծայէ գեպիսկոպոսարանէ և վեղիսկոպոսաց ամանց տանն Բագրատունեաց, գոյս այլուսատ ոչ համարձակեցայ: Իսս և կրանական ինչ տեսութեամբ փոստարարական բանիցն:

Բաժանգոյութիւնք մատենիցն է Մխիթարեան Թղթակց Պզոսի յԱկիբերանէ և 'ի II- Նիւթիւ. ուրգն ուրգն: Ի գիւրութիւն բնթերցուածոց խոմանիւ' ընդարձակագոյց գրագրէինս մերոյք հատարտասութ. պահելով կատարութիւն և զթիւրագրութիւն ինչ բնագրին, յանկարծ սակս ինչ և յատարոյց և 'ի վերջոյ հատուածոյն լուսաւորիչոյ:

« Փոստ Աբատոյ անակդեան եւ անժամանակի, արարչին ժամանակ նահաց փոստ Յիսուսի Քրիստոսի գերագոյի Հաւր եւ փառակից « Սուրբ Հոգոյն եւ սրարչակ(ց)ին երկոցունց. փոստ Հոգւոյն Սրբոյ « հլուկին 'ի Հաւրէ եւ յՈրդւոյ, ոչ թուրժանագին, եւ խակակցին Հաւր « եւ Որդւոց. սկիզբ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

. . . . . .

« Սորա (Ա- Հաւրն մեկնիչք) եւ[illegible]ապահի ծագեալ քան զարեւ« գակն' փոխառեալ սրարչին գերատ սպրատնեան յոգոյէ « մարգկան. վասն որոյ և առաւել եւս յագգէս Հայոց. ուստի եւ « եւս եւ Աիփաւնի, նուագաս եւ անպիտան կրատնատոր. որ բնւ« նեքդաձր եւ ցանկացող եգեալ 'ի մանկութենէ իմմէ' յոգեի« նեքդեան եւ գանկացող եգեալ 'ի մանկութենէ իմմէ' յոգեի« խնդրելի զդերս Տճառն Նիրեանի. զնին կամակատեալ ինքգինս « նուիրեալ եւ գերս: Զոր գնացի յաշխարհն ուստի եւ սուրբ սուա« քեալն Բարթողիմէոսն կատարեցաս 'ի անդունդ' որ անհատակա« լութիւն Աբծրունեոց սուրն կոչի նմանն ինչ անդունդ. և « գոհ գՔհնութիւն հրամանի Աստուածոյն' Տճառն Նիրեանի Թորին « Աստուած. եւ գրելի 'ի սուղ եւ 'ի հին սուրինակէ, զոր եւ քնրի« եւ սպատ միջոցս ոչ հատանելով' այլ եւ յոյլ անգ գան գերանե« լոյն Տճառն Յովհաննու Ոսկեբերանի կոտնատաս Մխիթարեան « ի'ի Թղթոյն Պատրոն. եւ 'ի մին գերս գրելի. Նոսիս ատաչեն զոչ« Տճառն Նիրեանի. և սպատ Տճառն Յոհաննու. Զոր եւ անքատ եւ « մեծ գերատութիւն յինքեան բոմնագրակալ ունի: Նր գրելոյս գեր« քոս Տճառն Նիրեանի' սրպէս յատարին ատացի' յԱգրատ գաւառի « 'ի տանն Աբծրատնոյց. և գերիցորդ գերքս 'ի Կիպովիտ գաւառի « 'ի տանն Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանի. 'ի Տճառն Դաւիթեան « մատենադի' Տճառն Մուշէի եգրատրդոյ. որ գաւագերոյն ինա« գեւոք ունէր գմարս եւ գրքրատութիւն. գոր համարձանիմ եւ ատեմ, « թէ գրատրք եւ գմեծաբ կատարութիւնն ատեհատարարին ՅովՀաննու. « այլ խոտատրան եւ սրարիչս եւ վիպոյեալ յատենադն բերատուոյ, « եւ յԱստատոյ փոստարարեալ: Իսորա յատարս եւ Աստատած հաւա« էր ընդ ոչխարին· զի կենդանի մորդ էր. եւ Աստատոյ' հանա« պազ մնալով. եւ ամենայն նոգեւոր գանձս գիտութեան հրատ« ատեմարան. գոր ոչ է բատական մատենագիս բարերարանել գերանեւ« լի հոգին' որպան արժան է. այլ յոյնժ մատս եւ 'ի մեռն նորս « գրեցաս գերքս. 'ի Նմ եւ ատ թուականութեանս Հայոց 'ի « Թագաւորութեանն Գահլիս սրգոյ Աշտոյ. եւ 'ի Հարմանն « Պատրից 'ի մեռոյ Թուոյն Թագաւորատի, ատ գանականութեամբն « Աստատոյ: Յայնժ մատենագիր այս գերքս գրեցան ատքատ Նր« Թով եւ խոյոր. Զորս ապաչեմ ատենդպագիր լինել ատենգեզ գերյս « ատքատ քատանատիս. այլ գոչխարատութիւնս գոր բնդոլոյ 'ի ատս' « գոյս ատ եւ բնդոլ եւ ատրատիս լեր 'ի ատր Արբորս »: ...

Կատարէր նկէն նրքանեն ատանդ նեռ գրիչ մատենիս Սիմեոնիս' իսկ նոյն ինքն սքանչելագործ Աստրքն' պաշտպան Աստատատոյ քաղաքի Իւատիոյ, ատր նկն յերկրէս Հայոց 'ի սկիզբն ժԱ դարու. և Հանգատ 'ի ատհմանս նորին 'ի Հոյակապ վանս Ամենգիկատանց,'ի Բաբերատնէ գիւղ. (տես Բագրատվեոց Տատ. Թղ 1884). Մատրի էր մեզ ատատգել գոյս' նեռ գտանել էր ատաջատի 'ի վատս անդ ատեհատարան նորա և այլ գերք ատ և նորին ձեռաց գերս Համարելին. և գկնէս ատ« գեկոյ գաղատ պատհանել լեռներ անդ մի 'ի գրոցն. յետ ատնր' յոր« չատարին փատնկոյ յԻատատիս' յեկու գարատ, անպատատս և ատն:

Իսկ մատենատս Մխիթարեան Թղթոյ' յետ ատկատ ատմոց գրչատ« թեանն' անգնատ է 'ի գրատատն կամ գանձատոյն ատքատի' յԱխեր. և յետ մատենադիսեանս Աստատոյ Թագաւորի գտեալ 'ի Ատքատ« գիտ գատրատ Սատնատնեցոյ. (որոյ յիշատակարան գրեալ յամի 1059 կամ 1040 խնամես հրատարակեցաս հրքանեն 'ի ատգարին Շիրակոյ. յէջ 30. որպէս և ձեռնագիր յիշատատն Գրիգորի Տատեւգրոյ' յոյսամ իսկ ատգագրութեան Աբբրատատոյ. յէջ 167). յետոյ ատատեալ է մատենիան ատ Յովհան Պատոնեցի. որ խնամով բնգորհնակեալ է ատգէն գրան յիշատատի Սարգսի վարգապետի. « որ չեգծանի. (ատե) եւ գերիտատ խնամի գինչ գրեալ գոյ ատգր »·

191 · Ցիլիցիայի վրայով դէպի Միջագետք, տպագրութիւն Վասիլ Գաբրիելեանի, Բոստոն, Ամերիկա, 999 էջ։

» բիւնս, բարձեալ զդէն և զասպազէն առնուն ձիոյ զո-
» բացն այլազգեաց, այնչափ բազմութեամբ » : Յայսմ
հետէ երեսի ընդ իշխանութեամբ Արծրունեաց զրա-
ւեալ Կոգովտի և Ջաղկոտան, որոց իշխէին նախայիշեալքն
Աբասահլ, Աշոտ և Գրիգոր: Հասակ յիշատակ անուան
տեզուցս գտանեմ առ Թովմայի Մեծոփեցւոյ, յընթացս
ԺԵ դարու, որ յետ ասելոյն Աշնկոյ, Ռագրատնու և
կոզմանց ձակատուց գտաւոր 'ի զօրաց Լանկթիմուրի,
« եկեալ հասաք, ասէ, 'ի գաւառն Կոգովիա, 'ի գիւղն
» Գաբան, և անդ հանգեալ սուրբ վարդապետն Յով-
» փաննա ասկիերան Մեծին Յովհաննու Ըռոտնեցւոյ,
» ընկերակից սուրբ վարդապետին Յովհաննու՝ Մեծո-
» փոյ » : — Սուրբն Թովմայի Մեծոփեցւոյ Քաւի ինձ և
յիշատակ մի տեղեկասցի, (օրպիսիք և յիւրում պատ-
մութեանն գտանին), զերկուց կրօնաւորացդ, որք ասա-
ցին. « Եկաք հասաք 'ի սահմանս Գաբանիդ բերդին, 'ի
» տեղին որ կոչի Ղզըլ-գօլ[1], և իշխանիցդ անդ 'ի
» հանապարհէն ոտկոտ ինչ հնաւ. և յիշեալնել կարա-
» ւանին փոքր մի հեռացեալ՝ զերեկոյին ժամն կատարե-
» ցաք. և տեսաք առաջի մեր երկու ինչ նշան, իբր թէ
» գերեզմանի. և ասելք մի առ մի, թէ Այս գերեզման
» քրիստոնէից է, կատարելք 'ի վերայ սոցա զԱմփիծան
» զկարգ ննջեցելոյն » . զոր և կատարեալ տեսանեն 'ի
տեղեան գիշերոյ երկուս երիտասարդս, և տեղեկանան
'ի նոցանէ զի նահատակք էին չորեքտասան վանականաց
նըն Գրիտասի, 'ի վաղուց հետէ:

192. Պայէզիտ եւ Մասիք.

200. Ի լսել պատմչաց և յիշատակագրաց զանուն կարեւոր բերդին Գաբանից, հաշակի և հանգիստանոց 'ի ԺԵ դարէ անտի մինչեւ ցօրս այս՝ նոր անուն, այն է Պայէզիտ, որ նոյն ինքն է կամ անի գտեղի հնոյ հայկական բերդին. և որպէս նա 'ի հնումն և առ 'ի նորումս հանդիպացեալ է պատերազմական գիպուքն և հոյակապ չինուածովք: Անհնկնել իմն Քաւի փոխոխութիւն անուանն և պատճառ կամ ծագումն նորոյս, և յիշեցուցանէ ապաքէն զհաշակագոյնն սրանց համանուանց, զՄուստաֆա Պայէզիտ Ա Օսմանեանն. և է իսկ որ ասէ [2] 'ի սմանէ կամ սորին հրամանաւ չինեալ նորոյ քաղաքին, 'ի ժամանակս մարտից նորա ընդ Լանկթիմուրի. ինձ ոչ Քաւի հաւանութեան. զի չեւ եւս էր ցայնժամ Օսմանեանց անցեալ ընդ Եփրատ և մխել 'ի Մեծ Հայս, Քաղ Քէ 'ի ժամանակի հակառակութեան Լանկթիմուրի՝ քաղաք կառուցանել: Ժամանակիցս պատմիչն վարդ յետնոյս [3] ասկաւաք երիցագոյն քան զմերս Մխոփեցի, նոխ (ըստ մերս գիտութեան) յիչէ զանուանս այս, և ասէ բանաւորին առաքեալ զՇէհին Ալի Պէհադուր 'ի նաւահանգիստ բերդին, և ապա զԱմիր Հաճի Սէյֆէտտին և զԱյքութմամբ. զոր հասեալ զնոր նորին, պաշարեալ և նգախաբեբար արարեալ զպարիսպն, առնուն, և գերի վարեն զիշխող տեղւոյն. բերդն յայնժամ կոչէր, ասէ, Այտին? · որ յետոյ եկեալ սլյոց զոր-դաց նորա՝ յերիսին 'ի վերայ Ակներկայ, յաւարի առին զԱզգեան 'ի բնակչաց տեղւոյն: — Ի գիրս մեր առաքին

1 Ասպէս էր գրեալ յօրինակին, և է անշուշտ Գաղը-Ներլն (Սպասց չիշ), երբեմն մեծ մշտնաս 'ի Հր. Պոլսոյ. այլ մարքէ է թէ 'ի սկզբան Ղազըչէ չէ կոչեր տեզին' 'ի Հայոց, յառաջ անժամանելի սրտին առ 'ի մէնէ, և այլազգեաց առ նշանակել յետոյ քան զայն Ղզըլ-գօլ:

2 La fondation est attribuée au Sultan de ce nom pendant sa lutte avec Timur- Lengh.— FONTON, 184.

3 Շէրեֆեաման, որ գրեր յամի 1425:

յիշատակ Նորոյ անուանս սակաւ ինչ այլայլութեամբ գտանեմ գյատաղծութիւնսն յԱլաթէչ պատմիչէ (Գլ. Լ.) ի յիշատակարանէ ցայսմաւուրք գրոց գրելոյ յամի 1461, վասն Չաքարիայ կաթողիկոսի Աղթամարայ, որոյ խոյս առեալ յերեսաց Չաուսն Ալեայ որդւոյ Ջհանշահի, գայ ի Նագաւան (Խչ գիլիէ) և անտի ի Բիդլիս Բիւզանդի, և անտի այսուբ։ — Յարշաւանս իւր ի վերայ Պարսից՝ Սուլթան Սելիմ բանակեցաւ առ վայր մի յեզերս վերոյիշեալ Գագիը կէտ լճի որ ի Հր. Պայէզիտոյ, այլ ոչ յիւի տեղիս այս կամ բերդ Նորին՝ յայնժամ. իսկ յարչաւանս որդւոյ Նորա Սիւլէյմանի, յիւին զորք ածուս յամի 1554 բանակեալք առ բերդին Պայէզիտայ՝ որ էր յայնժամ աւերեալ։ Ի հաստատել ախտութեան Օսմանեանց ի Հայս՝ զոր թափեցին ի Շահաբեանց, առեալ զանձնեցին զկոմսութիւն Պայէզիտու՝ ի ձեռս մերձաւորի Բրգոյ, որոց անդ տաճմ գլխաւոր էր Ալիխանի, յոր ասկս և գաւառն իսկ Ալխանն կոչեցաւ, զի զգաւառացոյնն կոմսանդն ի Պարսից. և նոքա իրրեւ կէս ախտ զլուխ՝ պայազատութեամբ անէին զանդին, գրեամբ մինչեւ ի մեր ժամանակս. Քէպէս գաւառ մի համարէր երկիրն՝ որպէս և ցարդ մեծի կուսակալութեան Էրզրումի, և երինչանեան գրոշիս փայլոյ անուանէր իշխանն Պայէզիտոյ, անձեռով ընդ իրեւ և զվիճական Ալաշկերտ, Խամուր, Տխատին և Կահիճ. կամ ըստ նորագոյն վիճակագրութեան Իսաւոյ հրատարակելոյ յայսմ ամի (1889 ի Տփղիս), Պայէզիտ, Տխատին, Գարագիլիսէ, Ալաշկերտ և Էնթաղ. որք յոյժ սակաւանդր նշանակին, ի սակս ապիսից վերջին պատերազմից. որպէս զի բնիկ վիճակին Պայէզիտոյ գրին գեօղք 78, տուն 1452, բնակիչք 7090, քեռեւս արուք միայն։

Ի սկիզբն անցելոյ գարու (1705) յիւի առ գրիչս մեր Մհխիմիմ տիկ իչխող Պայէզիտոյ, յորոյ ձեռաց առնու զրերգն Միւիչման տիկ և խեղդամահ առնէ զնա, վասն որոյ լինի խռովութիւն մեծ. իսկ ի վերջ կոյս գարուն պայազատէր Մանուտա փայլոյ, անուանի ախարկու բրնաձակութեամբն այլ և պերճասիրութեամբ, որոյ և մեծ ազութեանն վկայ մնան (որդ գրեաթէ ի տպատ աւեր) ապարանք Նորին և մզկիթ՝ հայակապք և բազմազարդք, ծնունդք հանճարոյ Հայ (ըստ ամանց յոյն) ճարտարապետի միոյ, որոյ անուն անյայտ, այլ գործն հիացոյց զամենայն եւրազացի տեսուղս. և սին վայելչագոյն առէր քան զամենայն ապարանս զոր եռանս յՕսմանեանսն[1], և քան զպալատն իսկ Բագտատոյ, և անրուեամբ չինուածոյն գերազոյն քան զարքունիս Սպահանեն. սին՝ ամենակատար յարուեսոյ արարական ճարտարապետութեանդ, և այլ սին՝ արդարեւ գոհար իսկ չըքնազ համարեալ[2]։

Այդ քաղաքն կամ քաղաքատուն Պայէզիտ կայ ի կողս գժատարտ բազմահնձակ լերին Ալա տաղ կոչեցեալ, որ և ասա մի համարի լերանց անջրդեւոյց Արածանւոյ և Երասխայ, երկայնեալ ընդ կողմն Մասեաց՝ յորմէ իրր 13 մղանաւ ի Հր. Մոկ հնոի կայ քաղաքն, զեռեալ ի գագ Գոլ տաղ և Շարան քարարրոց, ի 5735' բարձրութեան, առ Կաձառիկ գետակաս, յորոյ վերայ արկեալ է գեղեցիկ քարաչէն կամարջ միալար ճարտարապետեալ ի մերազգւոյ ուսումնէ. գլերինս և զաւազաժս և զկիրճս անձուկս ունելով բնական ամրութիւնս, և մարակոյս և աչտարակս ի կատարս բարձր բարձր քարաժայռից, զառ ի բուն բերդէն, յիրաւի մի յամար քազաքաց ուխտիրհս մերոյ և Օսմանեան պետութեան համարէր. այլ ոչ ունէր բաւական ձեռագործ ամրութիւնս, և ոչ քաջ զգուշութիւն. քանզի յորժելոյ կոսէ անպատապար թողեալ կային բարձունք, յորոց մարթ էր քշնամեաց ամրոցիդ յինել ի նոս։ — Ի Հր. քաղաքին ամրանայ բերդն, երրեմն հին բերդ Դարիւնից, կըռաւեալ ի բարձրագագաթն քարաժայռ մի՝ Աշտանի դար անուանեալ, գրեամբ ուղղորդ սեպագեալ· ընդ որոյ յանդուգն և գժատարձնաւորելի յանդգնած հին ճարտարապետին՝ զարմանալ գերմանացի ուխտաշուխան վկայէր, որ փորձեալ ընդ մերն կամարակապ փղոցս Նորին և ընդ կիսաքանդ անդգաձեւ ասաիճանս ելանել. այլ ոչ կարաց ժամանել մինչեւ ի գագաթնն, վասն զըժատարութեան հանապարհին, և գերբերայ, և անուսութեան ոգոյն։ — Ներգնեալ և կարկառեալ ի յետին գարս, բերէ տակաւին գշնութեան կերպարանս, զոր Էրասպէսպիկ անուանք կարծեցին Ա.Ր կամ Ա.Գ գարս չինած, և աւելին՝ ըստ սովորականին՝ Գինուսցւոց ձեռակերտ։ Ի վերոյ ասենայն ուրեմն կահակապ լերինն կանգնեալ կայ մեն մի ուղղարակ բարձր և բոլորիթ. պարիսպքն ըստ ձեւոյ լերինն չորք բոլորեալ՝ օձաձեւ ուսարսին յամրացս մանաւանդ ի գագաթնն, և ընծայեն անհամեմատ իմն նկարակերպ և խոժոռագեղ տեսիլ. մանաւանդ պէսպէս ձեւոք և գունոք քարաժեռիցն, կարմիր և կճապոյլ, և վիհագոյն ետս տեսարանաս հանդիպակաց երկոցուն երկնաձգեալ Մասեաց։ Ըստ տեսլեանն ունէր և մեծ չնորհ ամրութեան յառաջ քան ըզգիտ ամրութիւ տեսողաց, մանաւանդ վասն ամենեսեան անհարթ և ափափոյ երեսաց գետնոյն և կոթողակերպ ցցուեալ ժայռից և հերձակատար կրճից և ձորոց, որք թուին ի մեծէ իմն բանութենէ բնութեան՝ այդպէս զըզրգեալ և անհնգեզ կերպացեալ։ Այլ որպէս ի յագանս ի մեծաւոյ վայրոց ուխտիրհս մերոյ՝ պահաս և ի սմա զարդ գայրուց, որով և յաւելու խոժոռութիւն կերպարանացն[4]։ — Մերձ առ գրան բերդին

1 Գրանդ (Brant) վերաբ Անգլիոյ· The Pacha's palace, a handsome stone building superior to any have seen in Turkey. Հաստատ գրաս սորա վկայէր գերմանացի հանգերձ յաւելուածով. Brant hat dasselbe nicht mit Unrecht für den schönsten aller Paläste in ganzen türkischen Reiche erklärt. Selbst das Kaiserliche Serail in Konstantinopel kommt demselben as solider Bauart nicht gleich.- WAGNER, I. 298.

2 Véritable chef d'œuvre d'architecture arabe.. sa solidité égale à la richesse de sa décoration intérieure. — TEX.

3 Ce palais est un véritable bijou, aussi original qu'élégant.— FLANDIN.

4 Das Landschaftsgemälde ist so wild pittoresk, wie es die phantasie eines Malers, der in allen Formen das Nackte liebt, nur immer wünschen mag. Ein Freind von sanfteren Naturbilderen empfindet hier freilich den gänzlichen Mangel an Wald und Vegetation. — WAGNER, I. 296.

193. Գայէգիա. Դղեակի եւ չրչափայրք.

կառուցեալ կայ երկկարգեան ապխակ և կարմիր քա-
րամբք մկկիթ մի բոլորագմբէթ. իսկ կարմրագոյր պալա-
ատն այն հոյակապ, ապարանք փառացին՝ փոքր մի՛ ի
տոքեւ կայ (իբրեւ՝ ի 5,900՝ բարձս) ի վերայ գահաւան-
դի միոյ լերին պարապատուա, և բաժանեալ յայլեւայլ
գաւիթս. որոց առաջին պահակապանաց կայարան է,
արարիկ ոճովք և արձեւ կամարաք. յերկրորդումն՝ ի
մեծի գաւիթն է բուն պալատն, բաժանեալ՝ ի կանանոց
և յապարանս այգորելի կամ հիւրանոց, որոց երկոցուն
եւս են կենաց պաղպաջուն քանդակագործ զրաւնք:
Յանկեան միում կան չիրիմք Մահմետի չենոզի ապա-
րանիցն և հնոյ Նորին, ի պղպջուն կենաց տապանի,
՝ի Նոճէապատ պարտիզակի, չրջափակ պատուարաւ ա-
ռաւել մղկիթն: — Մեծ գահլիճն պէսպէս դրաւագօք և
նկարուք ծաղկանց և թռչնոց, հայելագործ, պարսկա-
կան ոճով և ճաշակաւ յօրինեալ և յարդարեալ էր, և հա-
նէր յոյլ սրահս մեծամեծս, յորոց մի զօրանեաս էր փա-
շային. և յանկեան միում նորին գուբ խոր հաւաքեալ և
փորեալ էր՝ ի ժայռ, հանգոյն հանրաբեալ վիրապին
Աթաբաւաս, բանս անել, անասնագուշ, յոր պարանաք
կոխեալ իջուցանէին զպատժապարտս: Կայ և՝ ի բեր-
դին հանմանման գուբ բանտի, յոր արգելեալ եղեւ՝ ի
բանտաւոր փաշային բազում ամիս՝ Ֆոյէր գիտնական՝ ի
Մեծէն Նաբոլէոնէ առաքեալ դեսպան՝ ի Պարս, յամի
1805: Բազում ինչ ատենդեն ցարդ բնակիչք կողմանցս
զՄահմետ փաշայէ, որ Պարդ էր ազգաւ և վեհ մակ-

194. Պայկիտ.— Դիտակն.

անուամբ, վայրագ այլ մեծագի. որոյ կամեցեալ չինել ա-
պարանս չքնաղս և գերազանցս բնաւից, կոչեաց և
քննեաց բազում հարտարապետս, և ընտրեաց զամն
հայագգի, հաճեցեալ յոյժ ընդ գործ նորա. այլ գժնդակ
նախանձս, գի մի և այլում ումեք չինեսցէ ապարանս
հանգոյն իւրումն, ետ հատանել գձեռս հարտարին, յոր-
մէ և մեռաւ նա. ոչ յետ բազմաց և ինքն բանտարկն,
փարակեալ՝ ի ժամս ախտ, որպէս և որդի իւր և յա-
ջորդ՝ Ալիմուրատ. զոր փոխանակեաց եղբայր նորա Պահիրէ
փաշայ ընդ երկոտ ամս, և արձակեաց զՖոյէր: Յետ
երեսուն և հինգ ամաց իրրեւ յայց ել կողմանցս հար-
ատարն Դեսթէ, բանտապետն Հայազգի որ պահէր և
գազան գերծայց գՖոյէր, ասկարին կենդանի էր: Որդի
բանտարկին ասէրն Պայէզիտայ, չարաչար քան զհայրն
բանտիեամբ և անգթութեամբ վարելով, մերժեցաւ
յիշխանութենէն, և՝ ի կողմանս Ազերբէյճանի քա-
զաքի (Թաբէնտէրան) ասի ամենայն մեռանել: Իսկ ասա
որդին դեհպետ (գայմագամ՝) կարգեալ Թաւրագ-գա-
լէի՝ պատանւոյ Աեգերացի փոխանակողէ իրմէ, ոչ յա-
ռաջ քան զրազում ամս: — Մերձ՝ ի գաւ բանտին յան-
ձուկ պահապետացի որ ընդ մէջ օրոյց և քարաւերինն,
կայ յոյժ նշանաւոր Աեազուած մի հնութեան, քանդա-
կեալ՝ ի ժայռ. պատկերք (արուէս թաւ) երկուց քըր-
մաց, հոկտական ազատարտաձեւ խարիս, և՝ ի միջի՝ ի
վերայ բագնի միոյ կամ եղջերու մի նուիրական, ՝ի պա-
տուհանաձեւ փորեալ վիմին[1]. քարին անճարուս ունի՝ ի
ձեռին, որպէս թաւ, գատապանաձեւ ասկր ազդեր.
միւսն ծերունի ալեւոր զլոյն լոդինն հարնեալ՝ ի վերայ
բագկացն՝ ազօթանուէր մաղթէ: Մանր խուզարկուաց
գոյ յատուկ գտանել և այլ հետս հնութեանց յորմանս,
յաշտարակս և՝ ի փապարս քարանձաւաց լերինն, և
յայտնել զգազանիս գարանակալ Դարեհեայ: Քննելի են

1 Նմանարձակ իմն քանդակ գտաւ յամի 1803 ՝ի հետաւոր
յոյժ կողմանս երկրի՝ ի կատարեան կղզիս, երկոց մերձաւորեաց և
ծագկագործ կուսանաց (Gouanches), հրելով՝ ի մեռս իւրեանց
ազգիս:— Տես. SNIEDER, La Création, 325.

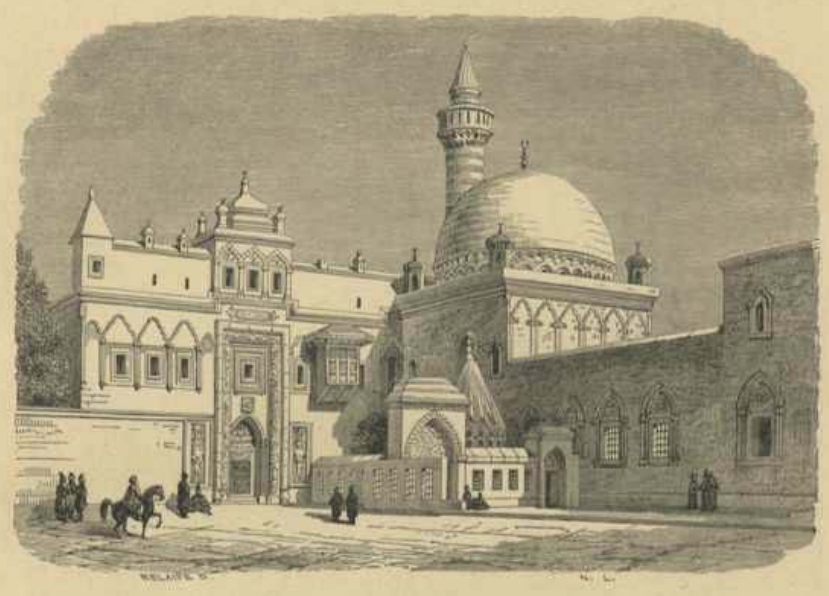
Պայեզիտուռ բերդ եւ շրջակայքը (յամին 1828).

1. Պազարայ Էրեւանայ. – 2. Գող. Կոզլուճայ. – 3. Ջանիէզար գետ. – 4. Գող. Տիմանինայ. – 5. Գէկճաբէ գետ. – 6. Խանաձէ քէօղ. – 7. Չիլխանճա քէօղ. – 8. Ազաթիկար քէօղ. – 9. Տէմիւք քէօղ. 10. Նոր քերդ. – 11. Հին քերդ. – 12. Ինկիսէր. – 13. Մէկիթ. 14. Ղարաւանսարայ. – 15. Աղպաղ. – 16. Բազարճիք. – 17. Չոր կերէզ. – 18. Ախտարճիք. – 19. Ախտարճիք ատերճայք. – 20 ½ Գալա-ասդ Մահտասդ. – 21. Բազիրգան. — ⅓ Գերեզմանոց Հայոց. — ΥΥ Գերեզմանոց Խոյեցոց։

և աւերակք Ս. Գրիգոր անուանեալ եկեղեցւոյ, առ որով և լուսապրիբ աւազան սխոտաւեղի։ — Յառաջ քան զչինութիւն հոյակապ պալատանն՝ Մահմուտ արքեալ էր իւր բնակութիւն հանդէպ նորին յայլում մասին լերինն, հաստեալ քարայրս ամուր և գժուարամատոյց՝ ի քաղաքին կամ յաւանին, որ՝ ի ներքոյ հոյակապ դղեկին (՝ի 5,730՝ և ՝ի խանարհ)։ չկայր ինչ՝ ի նմին նշանաւոր, մանաւանդ թէ ամենայն ինչ անշուք, և սուակք կատարեալք թատերաձեւ մի զմիով կոյկոյեալք՝ ի մեծս լերինն. բայց զի անդք կարաւանաց էին ընդ Պարսկիա՝ ի վաղեմի գարուց հետէ, ընդ մէջ Դամրիժու և Կարնոյ քաղաքի, համարէր հանգոյց մի վաճառականաց. և էին՝ ի նմա յայնժամ 50,000 բնակիչք [1]։

201. Ի կէս ԺԸ դարու յիշին 2000 երդ Հայ, սակաւ ինչ ասելի և՝ ի սկզբան առաջնոյ նուագի պատերազմաց Ռուսաց և Թուրքաց, զի էին ըստ Ֆանդանի 1735 տուն Հայոց, 310 տուն մահմէտականաց, ՝ի չորեսին Քաղաքին, որք կոչէին Բանանիկ, Ջիւխանիկ, Ցևվիլիկ և Ալթիկոր [2], յորում եկեղեցին Հայոց՝ Ս. Վարդան կոչեցեալ։ Ի սրաժամբենէ և՝ ի պատերազմէն Պարսից յամի 1821, ոչ սակաւ վտանգեալ էր Պայէզիտ. և մինչև չեւ ազի առեալ՝ ծագեցաւ կռիւն մեծ յամի 1828. յորում զառաջինն՝ Պէհլիւլ փաշայ գալաւ գՊասւոց կոշմն ունէր և զգուշանայր՝ ի մօրաէ. այլ իրրեւ ըմբռաւ հրոյք Ռուգաց սկսան Քշնամութիւն առնել Թուրաց, խրախուսեաց և ինքն զդէմ առնել նոցա. վասն որոյ զգաւառ

195. Պայէզիտ. — Աչպարանք և՝ Մզկիթ։

ասցին վրացի իշխանն Ջաւջեւացէ՝ էանց ընդ լեռնանցս խաչկեռանի (՝ի 28 օգոստ.) և վառնալ զգունդ մի հեծելոց Թուրքաց, բանակեցաւ՝ ի Ջանկիզօր մերձ՝ ի քաղաքն. հարեալ և զգունդ մի Քրդաց որ՝ ի թիկանց կուսէ գային՝ ի վերայ իւր, ապա սակաւ ինչ ամրակածաքեամբ պարապացն, եմուտ՝ ի ներքս (29 օգոստ.) քանզի փախուցեալ էին զօրականքն պահակապանք, և Պէհլիւլ անձնատուր եղեւ։ Ի միւսում ամին (1829) ՝ի կէս յունիսի փաշայն վանայ եկն հզօր գնդաւ պատերել և առնուլ զքաղաքն, զոր ըստ կարի ամրացուցին Թուրք, ընդ որս և հազար Հայք ինքնակամ զինուորելք և բաժանեալք՝ ի ջոկս ջոկս յայլեայլ կողմանս ամրոցացն, և յաւէտ՝ ի բարձրաւանդակի միում հուպ՝ ի հին բերդն Դարանից, և յիւսն այր՝ ի նոցանէ առ արեւելեան բաղխացաւ հըրանաքոց, որ Հայէր՝ ի կողմն Վակասոյ. այլ ոչ կարացին զդէմ առնել բազմութեան Թուրքաց. որոց չեռ բուռն և յամառ կռուոյ տիրեալ պարապաց և արեւելեան մասուկոցին, խրախուսեցին և զմաշմէտական բնակիչսն՝ երկուստեք նեղել զՊատա, ընկրկեալս՝ ՝ի բերդն Նոր. իսկ ոստ ամրացուցեալ զտաղտոցան (Նոր և Հարմիր անուա-

1 Ի հանապարէն կարաւանաց վաճառականաց՝ զոր նշանակէ Ռիչ. կոլտգեր՝ ՝ի ԺԴ դարու, յԱյտոյ Հայոց Սիւնեաց գԹռվբեմ, հանգոյցս Պայէզիտու կոչի Նչխան գաղան, Arca di Noè, որ և՝ ՝ի հայ գոյ Թիւրկունք Մասեաց անուան։ Նոյնպէս Երևիւ Նոխան գաղանի, Terra dell'Arca di Noè կոչի՝ ՝ի կասկի վաճառա-

կանի մերձ Հայոց (գտնեալ՝ ՝ի Դիւանս վենետկոյ՝ յամի 1639, յանուս 31), որ ստուգեր ասաի վաճառս՝ ՝ի Սեւծիա Պարանիկ, և յհայոց յիշէ զեպքսս իւր բնակելոյս՝ ՝ի Պայէզիտ ֆոլիո։

2 Ի տառագրութենան Պայէզիտոյ՝ հրատարակեալոյ յԱմստերտամ ամսագրի (Ի, 573) Թագն կոչին Ալթիկոր, Ընդ. Նոր և Փլանկի։

նեալս) առաջնորդութեամբ արթափրա զօրավարին Բաշխուհին, քէպէտ և կարելւէր խոցեալ ի մարտին, յերկրորդում առումն (21 յուն.) վանեցին զկրկին յարձակմունս Թաւրեզոյ, ամրակոծութեամբ քանդելով և զարտաւանս քաղաքին՝ յոր ապաստանէին նոքա. Ցետ երկուց աւուրց դարձեալ եկն փաշայն Վանոյ և կարաւ զրաքառնան, այլ ի վաղին տեղի առեալ մեկնեցաւ համարէն բանակաւն, կոթատեալ ի մարտի անդ, որպէս ասեն, երկու հազար արս. իսկ ի Ռուսաց մեռան իբրեւ 300[1]։ Մեծագոյն հոչակեցաւ արութիւն և հնարագիտութիւն Բանիւղին և Բոլով զօրավարացն ընդ որս ոչ սակաւ առաքինացան և Հայք, յորս գլխաւորք Բարսեղ և Մխիթիր քաջազգիքն։ — Ցետ հաշտութեանն յոգունք ի Հայոց չունել գալոցին ի բաժին Ռուսաց. զարձաւ

Պէհլիւլ յիխանութիւն իւր, յորմէ և առ վայր մի գրկեցաւ (յամի 1834), վասն ոչ ամձնելոյ դձէլոլի Թուրքս երկրին՝ զկազապարչս կարաւանաց Պարսից. և փոխանակ նորա կարգեցաւ Ջեմիր փաշա. այլ ընդ հուզ վերագարձաւ Պէհլիւլ, և մեծարանօք ընդունէր զերազոյն ուզուրս եկեալս ի հնուազօտութիւն վայրացն՝ խանգարելոց ի մարտից. որոց մեծագոյն ասեր հասոյց ընդ հուզ (1840) ահեզ առաքնութիւն լերանցն Ալաբասայ, և ծածկեաց զփառս Պայէզիտայ և զգեղեցիկ տեսիլ չինուածոցն[2], որոց պատկերք մեզ ի գիրս նամատարիս գրութենանց երկոցուն փառաց հարստացաց, Դևաբէի և Ֆրանսէնի, յորոց և առեալ ընծայիմք. Պէհլիւլ իջեալ ի հայրենի հարափայլ պալատանէն՝ բնակեցաւ ի տան միւսմ քաղաքին. ոչ միայն ապարանքն չքեղք անչքեցան,

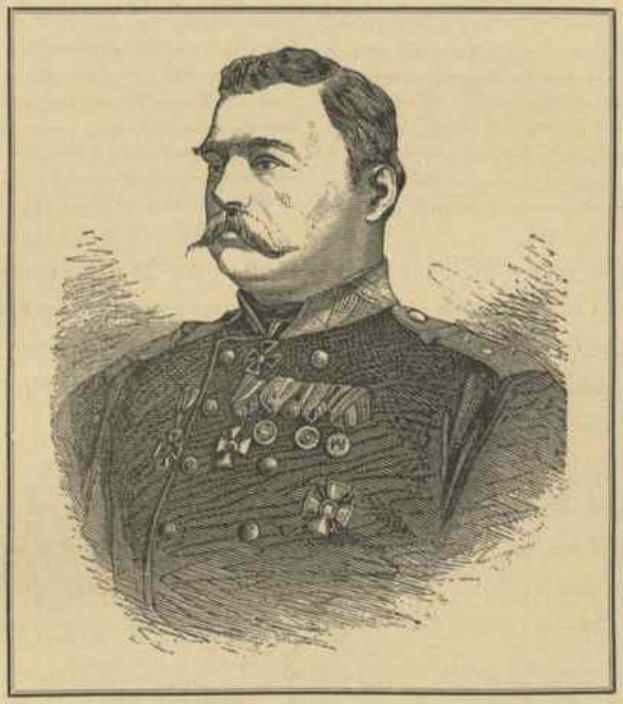
196. Հին Միջագետական քանդակ ի Պայէզիտ.

այլ և քաղաքն ոչնչոյն նուազեալ յամենայնի, և Նորանոր հարուածովք գրեթէ չքացաւ. Նախ առ փոքր մի յերկրգործում նուագի արեւելեան պատերազմին, յորում Ռուսք (յամի 1854, յուլ. 29) միւսանգամ սրբեցին Պայէզիտայ. իսկ ի վերջնում քաղաքէս պատերազմի (1877), գժնդակագոյն ևս անցք անցին ընդ նմա. քանդի ի սկզբան հակառակութեանցն՝ Հայոցդի զօրավարն Ռուսաց Արշակ Տէր Գուկասով, եկեալ ի կողմանց Խլաթոյ (ի 27 ապրիլի) և անցեալ ընդ Զինկիլ լերինս՝ Թափեցաւ ի Կոգովիտ. և անցեալ ընդ Շուանս լեառն՝ ար ի Մ. Աղձոփոյ, նախ կալաւ զՋանկիփզոր, և ապա ի սկիզբն մայիսի հնուաւ ի Պայէզիտ, ուստի կայծակնակալ նորին Այի Փնամիլ փաշայ՝ վասն անպատրաստ գոլոյ բերդին՝ խոյս տուեալ էր պահապանացն, և զրով յանձն առնէր զքաղաքն ի մարգարէութիւն Ռուսաց. ազա մեծարանօք ընկալեալք ի քաղաքացւոցն ի Հայոց և ի մահմէտականաց, նորոգեցին ըստ ժամանակին փութով զպարիսպս ամրոցացն, և թողեալ ի նմա 2,000 պահապանս, (8 մայիս) անցեալ գնացին ի Ջաղկոտն և ի Բագրեւանդ. Այլ ի հետանալ բուն բանակին ի տահմանաց անտի՝ Ջոյիք փաշայ կուսակալ Վանոյ բազմութեամբ վայրագ Հայաբանէք Քրդաց և առաջնորդս

1 Ջանգան (484) առէ 400 զօրականս ի 24 ապայս. յերիվերոյ պաշարման բերդին՝ սպանեցին 1450 գնասակս հրանօթոց. իսկ հրացանէից 120.000։

2 Վանիկէր նաեւ ի կիսաւեր վիճակի անդ ապարանիցն գտանէին զոյր ընդ վտանգելութիւն և հարուածոյն. մնացիքն ձագեալ էր անհետանալ հանդերձ ժիրոյնեւ։

Քեամբ ձիապետին և խոստ Ալլահ զկնաւորաց նոցին՝ յարձակեցաւ 'ի վերայ բերդին (18 յունիս), և առ-պնաց զպահնական անօգնականս՝ անձնատուր լինել. և իրրեւ կառուցին Ռուրդք' զկնալսն 'ի բերդէն անգէնս, Շոպեալքն 'ի ներքս՝ փակեցին զդրանն. յանժամ Ռուրդք մտեզնեալք, սգնելով նոցա և այլոց ումանց, 'ի հուր և յսուր դատեցին զողջոյն քաղաքն, և զբոլ կեն-դանւոյն կալան 'ի բնակչացն' ընդ սուր հանին կամ գե-բի վարեցին, իրր 300 երդ 'ի Հայոց[1]. միայն 100 տուն զերծան և փախեան 'ի սահմանս Կարուց և Մակասց. իսկ զբերդականան նեղէին անդադար ամբակոծա-Քեամբ, և առեալ քան զոյն ամով և ծարաւով, քանզի հատեալ էին և զջուր, և 'ի պակասել պարէնի' ա-ռէին զմիս ձիոցն. այլ յոյսր ամենայնի վերայ ժամկա-լեալ Շոպին Ռուք եօթնեակս երթս, գործան առա-քեալ պատանի մի Հայ Ագաթանցի Ծպտեալ 'ի տարազ Ռրդաց, զի գիտակ էր և լեզուի նոցին. և մինչ 'ի վերջ հասեալ էր ուռելի նոցա և ընկալէ, 'ի 10 յուլիսի եհաս Տէր Ղուկասով յելից հիւսիսոյ կուսէ քաղաքին և ցբ-բառեաց զերկուս գունդս Թուրքաց, որոց ոչ ժամանեալ

197. Աչքան Տէր Ղուկասով, † 8-20 յունուարի, 1881, տարց 62.

սգնել Ցոպիք' բանակեալ գոլով 'ի Թէփէրիզ գեղջ, երթալ զպաշարումն և 'ի բաց մեկնեցաւ. Քայմ վասնզի կո-բառնին Ռուք 120 ոգի մեռեալ, ընդ որս և հրամանա-տար Թէռապոն Ռոմարեսքի[2], և 300 վիրաւորս, և Շոպեալքն զրեաթէ ամենեքին անզօրք և հիւանդագինք էին, վասն որոյ առաքեցան 'ի Հռմ. ընդ նոսին մեկնե-ցան և զերծեալքն 'ի կառատած Ռրդաց' Հայք, բնակիչք քաղաքին ուրեքելոյ և ամայացելոյ. ապա հանգերձ կին-ուներ բերդան եկիք զոյն Տէր Ղուկասով և գործու-յիւր սահման և 'ի զօրակոյս' յԻղղիր.

202. Զկք երկրագել ուժք եթէ յետ այսքան և այսպիսի հարուածոց, և հոյլ և սրոյ նաթակութեան յինչ գործան վայելչութիւնք Պայէզիտու. ոմր բարձրաշխարհ բերդն Դարօնից, ոմր ապարանք Մահմատի. որպիսի փափա-խութիւնք յատուկ առաջնոյ յիշատակի տեղւոյն' Ալեք-քսէյ Բագրատունեայն Սմբատայ, մինչեւ 'ի վերջին հար-ատար Հոգալրաւմն բերդապահացն 'ի ձեռն այլոց Հայկազ-նոց (Տէր Ղուկասովի). Գայլ յոյս յետ այսպիսի և այս-քան Հարանար և գեհաժոխ ատերակաց գոանալ Նշմար 'ի դառնակերտաց մերոց Նախնի այսպագառաց, կամ 'ի

1 Զայսպիսի գազանական գործ լուեալ ազարտպետն Թուրքաց' Մահմետ փաշայ, հրաման առաքեաց առ Շոպիք 'ի բաց արձակել դանկերէզ մարտիկան. յորոց յետոյ կալեալ դամանս և Ռուք 'ի կախարդան Հանին:

2 Զոր փոխանակեաց յետոյ Ոտոքվիչ գինապետս (Stokwitch, capitaine).

բերդի անդ բարձաւ, կամ 'ի արբազանն Ամենափրկիչ եկեղեցւոջ՝ որ կայր 'ի սոսրեւ յարեւմտեան հարաւակողմն քաղաքին, 'ի միջի նորոց գերեզմանաց Հայոց. այլ վաղս իսկ քայքայեալ և ապերեալ, հազիւ մնան ինչ որ-մունց պահելով, և 'ի նոսին ('ի հիւսիսակողմն) թերատ և կիսեղծ արձանագիր մի՝ 'ի վկայութիւն իսկութեանն.

Ի Պատրկութեան (Աշոտոյ) իշխանի Հայոց ազգի . . . . . ինքնական կեն-նակցութեան . . . . . Եւ ի հանդերձեալ քո գալստեան.

Եւ յոմն հարուածին.

Ի ծագաց մնոցն արեւու ածեալ պարգեւել մեզ հաճեցար որ յամենայնի.

Աւանդեն չիկեղեցւոջ սոյ ամիսփեալ գիրիմ Մկրտ-տոյ ուրումն Սպարապետի Հայոց։ Պատուին անդ և թուխ մանուկ Նշան, և մատուռնք փոքունք, յորոց մին կոչի Ս. Մ'ոնոն, միւս Գլորոյ (Գլուգարու)[1], յորում գոյր ա-ւետարան մի նոտրական, և Գասնիկ Աղբիւր։ — Պըն-գասիրտ հայրենասիրի միայն մարթ է յարուցանել և յայսպիսի վշտատակ վսյրաց յիշատակս նախնականա, յոր խոտս չիցէ մխեալ ատերածու և ատարատու ձեռաց և նիզակաց Յիսմայելի, Հայտէրանցի[2], Ճէլալի, Ջուռնի, և Սկսիրի կամ Սկսիրանցի ցեղից Քրդաց, որք ճարա-կին յամարանի պարարատութիւն Կոգովմի, սփռեալք յաչս գոփամիջ Գողզը կէօլ լճի։ — Բնակիչք քաղաքին հաշուին արդ 400 տունք, յորս 180 Հայոց։ Աչժմեան եկեղեցի ոսցա կոչի Ս. կարապետ, քարաշէն, այլ փոյ-տոյարկ կարկատեալ՝ չինողքն և ժամանակ չինութեանն՝ ոչ հին՝ յայտնին յարձանագրէն (1754–1789 տմաց).

ՈՒՐԲ *Թուին յառաջին՝*
Էր նախ չինեալ առքն մեծի
Միհնաս անուամբ վարդապետի,
Ընդ խոհական մեծ իշխանի
Որ կարապետ անուամբ յորդի.
Որոց հոգւոյն Տէր ողորմի.
Զոր յիշատակս մեզ Թողին։
Եւ ներկայ ժամանակս կրկին
Եղեւ չինուածն տաճարիս
ՈՒՄԼ Թուականիս.
Զոր համակամ ժողովեցաք,
Հիմամբ ի վերայ նորոգեցաք
Հաստարակութեան զօժիտս տուաք.
Անձամբ մերով աշխատեցաք,
Մինչ ի կատարումն տեսաք.
Ի փառս Սուրբ Երրորդութեան
Եւ ի պարծանս Հայկազեան.
Զի սա է դուռն արքայութեան
Որ մտցեն ի սուրբ խորան
Նոքա եկեալն յերկնից կայան.
Լսեն զձայն երանական։

Աւրդ հայցեցէք ի Սուրբ Հոգւոյն
Աշխատողացըս թողութիւն,
Եւ համայն ժողովրդոց
Ննջեցելոց արքայութիւն.
Ամէն

ՈՄՔ Թիւ յառաջ.
Աւրդ ի չնորհէ կանխագէտին
Նորոգեցաւ կամօք փրկչին,
Հանգոյն երկնային կամարին.
Տապան կազմեաց
Ի Գրիգորեան Սուրբ տաճարիս,
Հեղինակին տեառըն Մինաս
Հանգուցեալ վարդապետին.
Եւ այժմ ի նորոյս պատճառն
Ողորմութեամբ Տեառն անձին
Սա չինեցաւ տուն Աստուծոյ զարմա-նալի.
Եւ յոյժ փեհն?
Զոր Տէր պահեսցէ հաստատուն
Մինչ ի կէտ վերջին դուռ? (դարուն)

1 Թերեւս յանուն սորա իցէ կոչեցեալ լճին յիշեալ ԱԽԶ 499։ վանայ ծովուն ասին. քայց ն. 'ի գաւառս կոզովմի են ասկի քան գհազար ծուխ Քրիստիանոյ, Իշիմեզէք, Մոչխոյէ և Ագուլ տաճիկ։
2 Զոր ն. քաղմատուիմ Հայաբերայ ցեղք կշռ. եւ. կոչմանս

Ի ծոց սրբին Ժողովելոց
Համարակացն փրկութիւն.
Քահանայից զգաստութիւն
Եւ իշխանաց կարողութիւն.
Մեծամեծաց եւ ի փոքունց
Ամենեցուն վարձատրութիւն.
Եւ մեծաչան աշխատողաց
Ջողդմութիւն տալողաց,
Ջյիշատակից կազմողաց
Տացէ Աստուած վարձս բարեաց։

— Ի սկիզբն գրուած նորագիւղ է եկեղեցիս այս, ըստ նորագոյն արձանագրութեանն որ յամի 1818.

Թուին ՌՄԿՋ. կամօքն Աստուծոյ եւ Սրբոյ Աստուածածնին վերստին նորոգեցաւ Սուրբ Կարապետ եկեղեցիս ի հայրապետութեան Տեառն Եփրեմի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, եւ մերոյս առաջնորդ Սիմէոն արքեպիսկոպոսի։

Որ եւ ողջմութեամբ ամենազօրին
Եւ օժանդակութեամբ Ս. Աստուածածնին
Շինեցաւ եկեղեցիս մեր վերստին
Անուամբ Սրբոյ Կարապետին.
Ի պարծանս Հայոց ազգին
Ի փրկութիւն հոգւոց նոցին.
Նաեւ արդեամբք հասարակաց
Եւ բարեպաշտօն իշխանաց,
Համայնից է յիշատակ,
Մինչեւ յետին աշխատողաց.
Վարձս բարեաց տացէ Աստուած
Ամենեցուն հասարակաց.
Ի ծոց սրբին քահանայից
Տացէ Աստուած խոնարհութիւն.
Եւ ըղնորոգ եկեղեցիս մեր
Պահեսցէ Տէր հաստատուն.
Թուին 1266 էր ընդ նմին։

Յայնմապէս նշանաբին յարձանագ բազում վիխակը գրութեան և առաջելիք։

203. Ըստ մի լերանց՝ որք կոհակաբերձ ամբառնան զՊայէզիա, երկայնեալ ընդ հիւսիս, իբր փոքրասիս բացագոյն, յանդի հրուանդանաձեւս ի գաշտն, վասն որոյ և կոչի Գալատուսաւն։ Ի Հա. նորին է վերջ ընդարձակ Շամբին Գալատուց ի Հա. ընդ Հր. ձգելոյ, զորդիս բազում ունէք մարացեալ և սկացեալ, և բաժանեալ յայլեւայլ ճահիճս. ի հարաւային ծայրի անդ նորին է մեծ գեօղն Ձ՛լալի՛ յանուն հզոր ցեղի Քրդաց, որոց և ամառանոցք են վերագոյն առ եզերբք շամբին և ի յետին աստրատա թիկանց Վասպուց։ Իսկ ի հիւսիսային ծայր շամբին կայ Լօրրիւիւ գիւղ եկեսի Քրդաց։ Առանձինն տահկք ձէլալեաց են խալքանքր, տունք իբր 550, Միքեանքր, 500, Պիլիքեանքր, 560, Մարքրեանքր և Գանառքի, 160, Ձիբուչեանքր, 200, Հառամնուրանքր, 240, Գրգրդրայաւիլի, 200. յորոց և տակաւ ինչ տունք գտանին ի բաժնի Պաբախց և Գաւառաց։ — Հարաւ ի Ձէլալի ի Հր. նորին կայ և Շէյխ-Ալի գեօղ մեծ, և առ նոսա կամուրջ ի վերոյ Սարը սու գեօղ այն ինչ ելելոյ ի Շամբէն. զսա կարծեմ Ազգդիացի ոք ուղիւր կոչէ Պուրտասիր? (Burdaschir) [1] ի 4,210՝ բարձու։ — Ըստ ընթացից գետոյն ի Հր. եւ ի Հիւսիսելոյ առ եզերբք նորին նշանակին գեօղք մեծամեծք ընդարձակ անդաստանօք և մզկիթք. Զիֆրլիկ, Թիւրքմէն, Քամէ? գիւղախիք, Ջեմիրլի գոփու (երկաթագուան), յորում թուի նշանաւոր ինչ հին շինուածոյ լինել. — Քառկրան, Ջուրտա, Հաչեա? յորմէ և անդր՝ ընդ արեւելս՝ կարծեմ սահմանք են Մակուայ, և բաժին Պաբախց։ Գետին յիշեալ գեօղ կայ յանկեան Սարը սու գետոյ և Տիրեսու-բէփէլիք կամ Թաւիլքի (?) վտակի, (յոր անուն յիշի և գեօղ? մի եղիսեաց), որ յելից հարաւոյ Պայէզիտոյ իջեալ գտանայ յարեւելս. և են առ նոսին գեօղք Տաղ-Ալի առ ստորոտով Գոյիս? լերին, երկու կամ երեք մղոնաւ յարեւելից քաղաքին. և ի Հր. նորա Թաւէլ աւերակ գեօղ։ — Միւս եւս ոտրեալ վտակիս, (Թերեւս և գլխաւորն) ելանէ ի հարաւոյ կուսէ, ընդ մէջ քաղաքին և Գալը լճի, և կոչի Գաւրագ-Չիչաղ? երկու գեօղք են առ նոսին, վերին և Ստորին Միրզազաճ։ Ըստորոյ ի հարաւոյ ի ստորոտս լերանց անշրպետաց Սարըսաի և գեօղն Մահաւայ (Ագչայ) Մէխիչան գեօղ, յորի Մինսորու լերին, որ և ի գէպ

1 Չի ասէ ի Հա. Պայէզիտոյ առ կամրջաւ Սարըսու գեօղ. և արգարեւ ոչ նշանակի սոյն կամուրջ ի վերոյ գեօղն ի ստորոտս Պայէզիտոյ։

2 Թերեւս Դաշտ չոր. զի յոյս անուն յիշէ Ջանգան վիճակ մի ի գաւառի Պայէզիտոյ։

3 Ոչ գիտեմ գիմաստ անուանս՝ յոր կոչին և այլ գեօղք. ա. 1899

այսպէս կոչի առհմանահատ գոլով յայնմ մարզէ՝ երկոցուն գաւառացն (Կոգովտի և Աբատզոս), որպէս և երկոցուն աշխարհաց՝ Աբատեանց և Վասպուրականի։ — Բայս կոչմանս ի գեղջ միւսմ էր ուխտաւորի մի մահմետականաց Էհտի-գարատայար կոչեցեալ (Եօթն-եղբարք), զի է չերիմ մի մեծ և այլ փոքր գերեզման։

Յաբեւմտից Պայէզիտոյ և ընդ ոչխարս և Գայլասատառան հրաւանդանի, իբր կիսով փարախաձև ունէր տարածս՝ ի նոցանէ, առ Կրձնաձիկ գետակաւ կոյ Ջնան-կիղօր առատ, երբեմն չէն և բազմաւան, ներձաւորաբնակեալ ամսոյն ի քաղաքն, այլ ի յետին մարտի Ռատաց և Թաւրքաց և յատկատակէտ Քրդաց, կարծեմ խանգարեալ. ի սկզբան մարտին Ռուք անաչխատ սերտացան Նմին (30 ապրիլ, 1877), որպէս և յիսուն ամաւոր յառաջ առ Բագեւիչս։ Ինձ հնարհնան ազխարհագիր մեր յիշէ բազմաձև չինուած իմն ի գեղջս և ակեզեցի. այժմ ի գերեզմանս նորին երեւի մնասուն ուերակ, և ի վէմ տապանի միոյ ՁԻՆՔԹասական։ — Գետակս այս Կրձնաձիկ (Կեռնավիք գրեալ յԵրբատցացոց), ի հարաւոյ ընդ արեւմուտս չրջան առեալ և գարձեալ ի հիւսիս՝ քան փի ի Շամլն Գայլատատոյ յարեւմտից կողմանէ։ Գրեթէ ըստ այսմ ձեւոյ ընթացից և գազաշհատական Նմին Նշանակի միւս և հզօրագոյն եւս գետակ, յարեւմտից կողմանէն և Նման Նմին ի չամլան անկանի, բղխեալ ի հարաւոյ կողմանէ գաւառին յանջրպետատոյ Եփրատայ և Երասխայ, և ի սահմանագ Գազլը կէտ լճի։ Քերեւս կոչեցի Խնձ առ (Բարակ ջուր), զի այս անուն հանգրեալ մի է առ եզերօք։ Ուր ազբերակամբն փարատեալ հեռի ի հիւսիսոյ Գազլը լճի՝ կոյ հանգրուանն փոխ լինելոյ? այլ առաջին գլխաւոր չէն է, որպէս և անուանն ցուցանէ, Պաչ-քէնտ. և սակաւուք ստորեւ յԱլ. Օղրա-քէնտ (Մէջին գիւղ)։ յայս է Քէ էր և այլ գիւղ համանման՝ Ստորին կոչելի, բայց ոչ նշանակի ի տեսութիւս, այլ ի Հս. Մէջնոյն կոյ Գարա-կիսդ գիւղ, և ի ստոր Հս. Մ. Քէօսէք. յորոց իրր երկու մղոնաւ ի բացեայ է ի Մ. կուսէ յիշեալն Խնձ առ։ Ի սմանէ իրր փարատեալ հեռի կոյ ի Հր. Մ. Թէփէրիզ գետ, առ ստորոտով կարկառակոյս հատանց երբեմն հրեղինաց Թառաբլիկ լերին, իբրեւ ի 5,500՛ բարձրս։ Ուր երի գեղջս սմոտաննոյ լեռնակ մի պատատեան, և անծանօթ ի պատմութենէ կամ անյիշատակ ամրոց վազեմի՝ ի տափարակի գագաթան նորին, որոյ ստորոտք պարսպացն մնան մեծամեծ պատառիկ կարկառաք անշուշտ կուտակեալք, և չարչ պատ առեալ բաց յարեւելից կողմանէ (որ ցցուեալ ժայռք են), և ի հարաւոյ կուսէ խոնարհին ընդ երեսս լերինն, անկիւնաձեւս գործելով ի ներքոստատ, և ի գլուխ անդ հարաւակողմանն կոյ աչատրակ մի. և այլ աչատրակք բոլորշիք ի կարգի պատրաստցեն, որոց երկայնութիւն է իրր 250 Ձ. ի նմին ի հարաւակողման տափարէն չորք կամ հինգ կարգք քարանց անեզծ կան. և Թուի յայսմ կողմանէ լինել մտից բերդին. նոյնպէս և յարեւմտից կողմանէ առաւելագոյն եւս կան մնացուածք պարսպաց։ Ի քարաժեռի ուրեմն լեռնակին երեւի կիսեղծ արձանագիր, որ և հայերէն Թուեցաւ անհայագէտ քննողին՝ Դեսիէի, այլ վէմք արձանին խարտակեալ են և ի վայր անկեալք։ Ի ստորոտ քարաժեռին բղխեն ազբերք գետն և ազէհամ ջուրց, Թուի՝ օժանդակք անուանն գետոյն՝ զոր ինձէ առ համարեցաք կոչել։ — Ցետ Գարանից և Աղտափայ՝ այս տեղի է արժանաւոր քննութեան, ի ծանօթիցն մեզ վայրաց Կոգովտ։ Շարչ գլեռնակաւն և զգեզիւն ամրաձեան արբակատոր բլրակք պատատեանք, որոցմէք հրամայ ժայթքմանց, այլ սրձոտքար (որոտիդ) չերեւի ատ։

Ի Հր. Թէփէրիզոյ և մերձ ի լերինս անշրպետս երկոցուն գետոցն մեծամեծաց, ցորոնեն էգիմբ կողմանէն զաւերակս բերդի՛ հզօրի միոյ նախնոյ խրնանց, առ Սուլդան Մուրատատ ի սիլիդրն կոյս Ժէ դարու, Ցիւղոպին կոչեցելոյ, որ հինհարութեամբ տատապէցուցանէր զամենայն գաւառն. վասն որոյ հրամանաւ սուլտանին փաշայն վանայ եկն պաշարել զբերդն ամուր, և դէպք յաջողեցին նմա. քանզի ի քաւն տասանութենէ երկրի, ասեն, ինքնին կործանեցաւ և հիմնայատակ եղեւ. և այնու գադարեաց հարատաշարութիւն բանաւորին։ — Լերինք որ յարեւմտից Ցիւղոպինոյ՝ Հակ կոչին, ըստ Դեսիէի (Հակ-տաղ)։ — Ի Հս. Թէփէրիզի և ի Մ. Հս. Ինձէ առ՝ ի վերոյ արտևտ ճանապարհին կոյ փոքր գիւղն Գայտաքենտ կամ Գատաքէօյ, յորում և մեսյսուածք հնութեան՝ բարձր աշտարակք, նշանակք բարգաւառութեան տեզուցն յերբեմն ժամանակի. զոր և կարծեմ հանգոյց մի մեծի հանապարհի կարաւանաց վաճառականութեան, զկաշեցեալն կամ զգրեալն առ Բէկլզդեոյ Scaracanti, զոր և կարգ անընդմէջ յետ հանգուցի Ղզլատ տապանի, սպրիզն Պայէզիտատ. արպէս և յետ նորին գհանդոյցն Լոկիկ (Locche), զոր արժան է քերեւս գրել և ընթեռնուլ L'Oche, որ նշանակէ Սագք, և խմանալ զԳազլը-կէտ (Սագատ)։ զի և առ ասվան անցանէ արգունի հանապարհն յելից կուսէ, և ի ծայր լճին կոյ ուերակ տեղի Գէրրդ կամ Գիրիք անուանեալ։ — Մնան են ի Գարապէնտ և Քէմէրթիկ (Թէմէրհիկ ի Գեսիէ) գեղ, և ուերակ բերդի Քեսրմէրթի գաւէ? կոչեցեալ։ Ի Հս. Մ. Քէմէրճիկոյ փարատեալ հեռի առ գետակերբն Նշանակի Գոլլ գիգէ գիւղ. և ի Հս. ստոր երկու մղոնաւ բացագոյն՝ Աչեանի? յընդարձակ հարթավոյ, որ երկայնակաղ ընդ մէջ գետակին և արեւմտեան լերանց Պայէզիտոյ, յորոց հիւսիսային ստորոտի՛ փարատեալ ի Մ. քաղաքին կոյ Մէչրեմ հնամէ գիւղ. Քերեւս այս իցէ Բազու-Ձորն յիշեցեալ ի պատմչէն մերմէ, առ որով բանակեալ նահատ Պատկոյ զորավարն բիւզանդացի։ Ի հիւսիսակողմն սորին հորամիջի կան հանգրուանք Քրդաց, Տուշամ, Ջէկիրմէն, և նմա ստորեւ ուերակն Գարաձավիրան։

204. Հովիտ Աբատ գետոյ, այն է Պալըզչայ յայժմեան, գրաւէ զրաժանդակ հիւսիսային արեւմտեան մասն Կոգովտ։ Քելից Ծովակին Գայլատատոյ առ ստորոտով Սահյոս լերին կոյ վէրին Մարդակի գետ, զի ի հարաւոյ Նորին է և Ստորին Մարդակի առ Համամատ վանակս։ Մի չերկոցուն ասցս է յիշեալն ի գիրս մեր Սարիափ, զոր Հայրենիս Լանկթիմուրի առանդնէն լինել, ըստ Թովմայի Մէծոփեցւոյ. են այժմ ի Նմին 10 առանք Հայոց, ի հարաւային եզեր Ծովակին կոյ Մազիկ կամ Մուզիկ

գեաղ. և վէգիր-խանի Սոսրին և Վէրրին ի սիկրդն Եղից Աառանի ի ծամակէն։ Ի սոսրու, ընդ արեւելս խազալով, երկաւաքք գեաղն մներ գեաղք են կամ հանգրուանք Ջրգաց, որպէս Զիարկ, Քօրագիխ?, Տաղախ, Կիւղիձ, Մէչիդլի, Թէփէսիկի, և այլն. և ապա մեծագոյն գեաղք և պատուականք Ջրգաց, Մուսուն կամ Միսուն, յորում 25 տունք Հայոց, և Քոյում կամ Քոկում՝ 20 տունք Հայոց. որոց ընդ մէջ անցանէ հանապարհն որ կոչեալ զգայ Աղրի լերանց՝ ի գաւառէ Ճակասուց ի Կոգովիա. ընդ այն էլ և էանց Տէր Ղուկասի ի յետնում պատերազմին, և յետ Նահանգն Պայէզիտոյ՝ զոլ Քեւ բանակին իւրոց նաւոյց ատուր ինչ ընդ մէջ երկոցուն գիւղից, ոչ կարելով չառել վազագոյն, վասն յորդառատ անձրեւից իջելոց (՝ի սկիզբն մայիսի, 1877) ՝ի ծարաւոյ լեռնանցիցն։ — Ի հարաւոյ սոցին և գեաղն, որ է յաջմէն, կան ատերակ և ամայի տեղիք՝ Թօձիկ, Մօղու Մուսրաֆա, Շէհիրին?, Թասու, և Հանգրուանն Պապաձրգ. յորոյ հարաւոյ ընդունի Աառան գետ՝ յաջմէն՝ զգետային Դարակ, դիմեալն յարեւմտից ՝ի լերանց անջրգետաց Ջրագաստան. առ որով են գեաղքն վէրին և Սոսրին Դարակ՝ և Իչեան? ատերակ ՝ի վերնոյ կողմանն, իսկ ՝ի սոսրուն հանիճք և լճակք են։ Ցաջոյ կողմն հաճախ Դարակայ առ սոսրոտով լերանց անջրպետեալ Ջրագաստան, նշանակին ատերակ գեաղք Գորոյ, Թուրակ, Քուղուն-ագա? ։

Աղր քան զգետախառնուն՝ յաշխիէն ՝ի սոսրոտ լերանց նշանակի գիւղ մի՝ զոր մարթ է ընծանել Բուրակատ և փառախոտ (ամասիոչէն?) զգրեալն առաքէն Боракотъ։ — Ցնոյից սոցա Աառան ընդունի զվտակ մի եւս փոքր Գաւռատ-չայ, որ ՝ի հարաւոյ ինչանէ, և առ խառնըրգոյքն կոչ Շամախ կամ Շամախի հանգրուան Ջրգաց, յանուն լերինն՝ որ իբր երկու փոքրաքար ՝ի Հոկոյմանէ կոչ, և ընդ մէջ երկոցուն յաշխէ գետոյն Գաւռաչինա հանգրուան և այլ միւս եւս։ Խանարշագոյն ընդ սոսրելս և մերձագոյն Շամբին Գալլատաւոյ՝ գեօղիկք և հանգրուանք Գրղզ-Միրզա, Դաւրգափան, Լօրբիւղի, և այլն։

Ի հիւսիս — արեւելակողմն գետաշխարհին Աառանի ընդ մէջ վտակի որ իջանէ ՝ի հիւսիսոյ ՝ի Զինկիլ լերանց և ընդ մէջ Շամբին՝ առ սոսրոտով պարտ հայկական (Աղբ) լերանց, կան հանգրուանք Գաւրքարախ?, Թապիրք, Կիւղրկիվ, Գաւրապուղագ, և այլն։ Ի միջոյ երկոցուն յետին գիւղիցս յամի 1868, ՝ի յորդագեղ անձրեւի՝ առջոյին ձկունք մնանեք իրրեւ գիտակի ձուկն և միջագոյն եւս, որպէսզի ՝ի Շամբէն վերացեալք փոքրիկ հողմով, զոր հիացմամբ Ժողովին Քուրդք։ Եւ ՝ի հարաւոյ բնակից առ վտակաւն այնու (որ ոչ գիտեմ ՝ի Շամբն Թափիցի Քէ յԱառն), առ երի լեռնաբլրոյ միոյ Գալուստ? կոչեցեալ կայ հինն և նշանաւոր քան զամենայն չէնս Կոգովիոյ, յետ բերդին Գարբինից կամ Պապագիւ, իրր երկաւասան մյձնաս ՝ի Մ. Հա. Նորին միւս եւս բերդ և գեաղ Աղճափ, ՝ի լեռնահովիտս Զիւնիիրի կամ Զիենիրի, որ և ցարդ պահէ գհայկական անունն. ասա ՝ի սկիզբն գարուս բանաւոր փաշայն Մուհմետ խաբէթ Քեամբ եաս ըմբռնել զՔաղէր և բանտարկել սրաբ ՝ի զնգանս ամրոցին իրոց։ Ցետս այս ՝ի պատմութեան յիշի պատմիչն յետս Զ գարու կամ ՝ի սկիզբն Է ՝ի ժողովի Աբրահամ կաթողիկոսի ՝ի Դարին, սր ընդ ժողովականան գոաս և վանաց երէց տեղոյն՝ Յովհան Նիկ։ Աչ նշանաւոր դէպք Աղծափայ եղեն ՝ի սկզբան ազխաբհակալութեան Աբասեանց ՝ի Հայս, յամի 643. զի գունդ մի Նոցին եկեալ ՝ի կողմանց Կոմաճաւանի և ոչ կարացեալ առնուլ բերդին Երուանա և Արգոսպատ, « գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս, հանգէպ » բերդին, առ ջրովն (որ Քաւ ՝ի Նոյն անուն կոչե» ցեալ), և սկսան պատերազմել ընդ բերդին, և բա» զում անձրս ՀԱասուց գործեցին անդ ՝ի բերդին։ Արդ » էր Նոցա ՝ի ԲԻկանց կողմանէ եղ ՝ի գլուխ անգր, յԱ» սորինոյ կողմանէ, որում կախանակատուցն[1] կոչեն. » սրդ իշին ընդ այն սրջ ՝ի բերդէն, երթալ խնդրել ՝ի » բերդէն Դաբոնից զոր՝ յօգնականութիւն իւրեանց. և » եւս Սմբատ Բագրատունի սրդի Վաչագ Սահակայ սպա » ֆատասուն. և գնացեալ ՝ի գիշերի եկին ՝ի բերդն. և ոչ » գտուչացան տեղւոյն. և գիտացին խռովչացքն զան» դին. և գնացեալ ՝ի Նոյն հետքն՝ եկին ՝ի բերդն, և կա» լան զտեղին մինչեւ ցառաւսան. և սրս սասն պահա» պանս տեղւոյն ըմբռնեցին ՝ի քան և սպանին. և ե» գեւ ... յամենայն Հոռի սր սր 23 էր ամսոյն (սգոստ. » 11), յոսր կիւրակէի ընդ առաւսոս ձղեցին խռնչե» լոյիքն ՝ի բերդին՝ ՝ի վերջոյ և յառաջոյ. և Հարին զնա» ս սրով առաբի. և բազումք գահավէժ յեալ սատա» կէին. և գիտացս և գմեռկանս իշուցին ՝ի բերդէն, » կամէին սատակել. և ոչ գոյր Քեւ գերւոյն. և անա» ռն պահապանն բազում յոյժ։ Եւ եղեւ ՝ի վաղիւ յա» ռաւսոսն եկն եՀատ ՝ի վերայ Նոցա զօրավարն Հայոց, » (Թէոդոսիոս Ոչոռնի) սրպագքեւ յարեակմամբ իր» բեւ գիտացեալ սրծաւոյ, և ընդ Նմա սրք վից Հարիւր » վառելոք գինու, և եՀար գնաս անՀան կառարածով, » և էին Նոքա երիք Հազարք ընտիր սպառազինք յամե» նայն զօրացն Իսմայէլի. և ոչ ոք գերծաւ ՝ի Նոցանէ, » քայց սակաւ Հազարելոք Հետեւակք երթեալ սմրա» ցան ՝ի Շամբս։ Եւ սպրեցոյց Տէր յաւար յոյնիվիկ ըզ» բազմութիւն գերւոյն ՝ի ձեռաց Իսմայէլացւոցն. և » գԻսմայէլ կարծանեաց կարծանմամբ մեծաս։ Եւ մե» ռան երկու իշխանքն Իսմայէլի Օթման և Ոչոռնոյ։ Եւ » եղեւ յաղթութիւն մեծ զօրավարին Հայոց. և եւս սա» նիկ զօրավարն Հայոց ընծայս կատարեցին (կայսեր) » ՝ի սպառելոյն, զընտիր ընտիր երիւրացն, Հարիւր » ձի. զոր առեալ սրքայի՝ սրբոս եղեւ ինքն և ամենայն » պարան. և սրձակեաց անդէն չեորՀակալութիւն » մեծ »։ Զնա իրր սր Հարիւր ամաց սյոր դիպաւածոյ սխրութեամբ սկսեալ և պլուզդ կատարելոյ ՝ի Ներսեան-

[1] Ասրինքն, կոչ սեպ հին ՝ի բերդէն ՝ի գլուխ, կամ զոհաւանդն կոչեցեալ կախաղանակոց. որ և Քոթ լեռնաբլրոյն՝ զոր Գալուստ համարեցաք կոչել սյժմ, և էր սյն ՝ի կողմանէ Ասրինքեան։ Զգիտեմ յետնիս յասուկ անուն իրեն մեզ հասեալ զիպցի Ասրիասանի. զի սրգարս ՝ի Հարաւոյ բերդին ասկայացեալ է գլուխն սյն։

ւոյն, յիշատակի Արծափ դարձեալ իրրեւ բերդ ամուր, յոր անկաւ Իաքէնաէբ Թուրքման Աեւսխյեանն, (տ. 326) փախուցեալ յերեսաց Լանկիթիմուրեանն Շահռուհի (յամի 1437), և ասաի գնացեալ այլոյր՝ ասացաւ։ — Ի սկիզբն մերոյ դարուս և յառաջ քան զնուաճել Թուրաց զերեւան, Մանուկ Բանէեան ոմն յԱրծափայ այր կռրամի և արիասիրտ՝ ժողովեալ ընդ իւր ի Հայոց արս նմանիս իւր իրր քառասուն կամ վեցասուն, ահ արկանէր Ջրդաց և Պարսից, և բազում անգամ մնասուցեալ կռսորէր ի նոցանէ. մինչեւ խանին Երեւանոյ ազաչել զփաշայն Պայէզիտոյ՝ արգելուլ զնա կամ հալածել. և նա զի սիրէր զՄանուկ՝ զգուշացոյց. այլ սա աներկիւղ չընկալով ի քաղաքին՝ յեզակարծումն չրջապատեցաւ ի Պարսից գաւառանաց տասն սպանց, յորոց սպան զվեցսն և ինքն սպանաւ յայլոցն[1]։ — Իսկ ի յետին պատերազմին Թաւրաց և Թուրքաց, Տէր Գևոկասով յետս նահանջման Պայէզիտոյ՝ զեռեգնաց յԱրծափ գրուն բանակի իւրոյ ի սկիզբն ամսեան մայիսի (1877), և յաթ նորին անաոյ մեկնեցաւ գնալ նուաճել զկողմանս Վաղկասան։ Քայժմաս իրրեւ 30 տուն Հայոց է ի չինին։ — Ի սահմանս Արծափայ յհին Ո. Գևորգ վանք աւերակ, և Ջրաղկափանք՝ որ և տակաւին չէն տան լինել։

1 Այս հին հռամանաս Հատանոյ կորոյ սերտորին Երեւանոյ. քան գրութեան Պ. Յ. Մատրոսեան (Ազատաս տարեգրի, 1871, 196), որ և յայտնագոյնս, այսինքն որս հազար տուն գնամարգիան դիւտարհալս կամ մխոտեհալս ընդ յանգգնելոյն Մանուկի։

Գլուխ Աստուածոյ. (Տես էջ 400).

Ի

ԾԱՂԿՈՏՆ

ԻԱՏԻՆ՝ փոքրագոյն ի հընգեսին նոր վիճակս Պայէզիա գաւառի, ըստ այժմու Օսմանեան վարչութեան, լակ ի բրև 1400 քառակուսի բնակչութեամբ, պարագրէ գրոլոր կամ գմիմանն հնոյ և ըստ անուանն իսկ՝ վայելչագեղ գաւառին ԾԱՂԿՈՏՆ. որ և առաջին է երկոցուն արարչոյ երասխեան գետաշրջանին եղելոց գաւառաց Այրարատեայ, զոր մինչև ցարդ տեղագրէաք, և կայ ի գլուխ եփրատականին, և յատկապէս Արածանւոյ վտակաչատ հովտին։ Ընտրութիւն Նախնի յիշատակաց չինից սորին, որք և յառաջս բնութեան տեղեաց մեծագոյն գաւառաց, և անձկութիւնս տեղեացն, ցուցանեն զի ոչ միմ և հզօր էր Ծագկոտն, վասն որոյ և յարեալ ի մերձակիցն և ընդ վարչութեամբ իշխանաց նոցին եղեալ. տակայն բնական և աշխարհագրական դիրքն ոչ աննշան։ Քանզի կայ յանկեան մեծամեծ և հրաբուն լերանց անջրպետաց երկոցուն լայնաձիգ գետաշրջացն, և երից ընդարձակ աշխարհաց Մեծին Հայոց, յարեւելից հիւսիսոյ ունելով զԱրտրատեանն Կոգովիտ կամ զԲիկնիս Մասեաց, յարեւելից և ի հարաւոյ գերկուս և գերիս գետս Վասպուրական աշխարհի, յարեւմտից հարաւոյ գրեթէ գծագ Տարաւերան աշխարհի. իսկ յարեւմտից գնացս գրեւանդ՝ գհամագոյդ իւր ի հոխոր նախընծայ Արածանւոյ, որում և բնական մուտ է, և քաղաքական օրինօք միայն անջատեալ յուրոյն գաւառ և յիշխանութիւն, (թէ եւ ի սկզբանէ անտի Աշտիշատեանց հարստութեան գոյէ և նոցա կանոնս), քան եթէ բնական բաժանմամբ Ողջոյն լերին՝ որ ի հարաւոյ մեծի վանայ Ս. Յովհաննու (Խշ գիլիսէ), և այլոց նոցա լերանց անջրպետաց բեկիկ վըտակաց ապրերակաց Արածանւոյ՝ յայլոց ինչ վտակաց Նորին։ — Յայմ կուսէ (ի հարաւոյ) Աչա տող լերինք աղխատիսաչք սահմանն հանանեն մինչև ի Կոգովիտ՝ ընդ գաւառս Վասպուրականի, ընդ Աղիովիտ, Արճիշ, Հովիտ և Գաւանի. յարեւելից՝ լերինքն որ ի Թանտրիկէ մինչև ի լիճն Գայլատոյ՝ զոր յիշեցաք ի սահմանս Կոգովտի, անջրպետեն զերկոսին գաւառս. իսկ ի հիւսիսոյ՝ նոյն ծովակն և մասն Բագրեւանդայ։ — Հարաւասահման լերինքն որ Աչա տող կոչին այժմ, (որպէս և յառաջն Պայէզիտոյ, թէ և ոչ կցորդ սոցին), առ Նախնիս մեր ոչ յիշին միով սեռական անուամբ, այլ ըստ յատկին մասնաձագուց կոչելի են Ղուտա կամ Ղպատական լերինք. քանզի որ առ մեզ իբրեւ առանձնակ լեառն մի կոչի յայս անուն, առ Նոսա ողջոյն պար մի կամ լեառն մեծ և առանձնաւոր հանդիսանայ. վասն որոյ և գիպուղագոյն է ասել եթէ զողջոյն Արտաւասան պարն և զՄասիս՝ իմանան նոքա յանուն Ղպատայ։ Իսկ Աչա տող լերանց կենդրան կամ գլուխ է մերս Ծաղկի կամ Ծաղկէոյ լեառն, բարձրագոյնն և բնիկ Աչա տող այլազգեաց, յորմէ և անուն հին գաւառին, պէսպէս գրեալ Ծաղկոյ ոտն, Ծաղկէոյ ոտն, Ծաղկէոտն, Ծաղկուտ, Ծաղկաց լեառն, և համառօտաբար յաճախեալ Ծաղկոտն, որ կոչ յարեւմտակողմն հարաւոյ գաւառիս, ի սահմանակցութեան Խամուր վիճակի, իբրեւ 30 մղոնաւ հեռի ի Ս. Յովհաննէ Բագրեւանդայ՝ յարեւմտից հարաւոյ. և է ըստ բարձրութեան մի ի բարձրագոյն լերանց կողմանցս, հաւասարեալ 10,830'. այլ իսկն Քեղևս բարձրագոյն քան զնա կաւաբոյր ի պարսն, (որ չեն մանր քննեալ ի գիտոց, որպէս արժանն

էր, քան կարի նշանաւոր երկրաբանական հանգամանաց համարէն գաւառին). Նա ասելիկ լեառն Թոսի որ յաբեւելակողմն կայ և մերձ ի Թոնտրիկ, իբրեւ կոթող սահմանահատ ոչ երկոցուն գաւառացն միայն (Ծաղկոտան և Կոգովիտ,) այլ և Գաւառնոյ Վասպուրականի, բարձրագոյն եւս ունի կատար, 10,920′։ Անգղիացին Պրէնդ որ ի սկիզբն սեպտեմբերի 1838 ամի էանց ընդ բարձունս Ագատպի՝ եպիտ ձիւնաձիտ գլխովսկզմէ։ Յելս կոյս ապրիլ ամսոյ 1885 ամի՝ հինս մեծ ձեան թաւպետ յանկարծագնդ յԱյատաղ լեռնէ՝ անկաւ ի վերոյ կոթողեանի 75 անձանց որ անցանէին, և ոգիք եօթն միայն գերծան։ Ընդ մէջ երկոցուն բարձր լերանցս կոյ միւս եւս լեառն Նոյնպէս Ագատպ կոչեցեալ և ոչ չափեալ. և թէպ Շահապիվանն կոչեցեալ ի Նախիջեւանց, սակայ հավոց արգելն բանակին։ — Ագ քան բարձրութեամբն առաւելու լեառնս Ծաղկեոյ՝ բնական բարեմասնութեամբք, բուսական և կենդանական բերմբ, բոլիմամբ եփրատականն Ագածանայ, պատմական և սկիզբնական յիշատակօք։ Հանգոյն Ագատպ ընդ արեւելս հիւսիսոյ տարածել կիշնին օտք նորին, վասն որոյ և քան զամենայն գործ զգաւառն և կոչի Ծաղկոտն. երկաւոտք, յարեւմտից և յարեւելից են ի նմա կատարք լեառնացիոյ, որ ընդ հիւսիս տանին յԱյրարատ, ընդ հարաւ՝ ի կողմանս Արճիշոյ, Վանոյ և Մանազկերտոյ. գագաթինն խոշ կոչի, և երեւի զոլ ոչ սակաւ քան զամենայն. երկու կամ երիք օտք ինն նորա երկայնելոյք որպէս առաջագոյն ընդ Հս. Եել. ի մէջ երկոցուն ձորանեւ ծոցից հիւսիսային լանջացն բղխեն երկու « Ակունքն Եփրատայ ի ծագկագոյն վայելչա- » քիւնս, քան զբազմեալ երգոց չարականին Ոսկեանց՝ յաւէտ զբազգծագոյց վայրուցս։ Հանդգնական իմն հանգիստիւնաւք՝ երկոքին եւս առաջք եղեմական գետոյս՝ ի համանուն Ծղկի լերանց բղխեն, բնիկն Եփրատ (Ֆրաթ) ի Կարնոյ գաւառի, և Արածանի՝ առաջ, որ զգագ ազբարհարեն Մոլատաւոր կոչ, յանուն առյառանին Օամանեանց, որպէս ասէ։ Հին ազբարհագիր մեր զբ յազգս գետոց, զԱրածանոյ ասէ՝ երանէ ի Մէլէրիրայց կամ ի մէջ երկրի, ոչ գիտեմ յատկանշանաւոր իմանալով զանգիս՝ զբ ի մէջի կրկին ուսոց լերինս Ծաղկոյ, եթէ զբամանգակ իսկ զայս կոգմն երկրի Հայոց՝ մէջերկրեայ կոչելով։ Մի սակ ի հնագոյն թեզգմանչաց մերոց՝ զբ յեղեալ է ի հայ զպատմութիւն Աղեքսանդրի, ասէ պարզ վասն ականց գետոյս և անուան գաւառին. « Եկեալ հասանէր (Աղեքս.) ի գետն Արածանի, որ հոսի « ի Ծաղկաւէտ լերանցն Ասդրոյ գաւառին, յակունքն « քեն Եփրատայ, հանդէպ լերին Արարատայ. (և յաւէտ « լս պատմել) և գնա կամրջեալ կամարք և երկաթի « խողիք, ընդ որ հրամայեաց զօրացն անցանել. և իբրև « եհաս գնաց երիցագոյս, հրամայեաց զդրաստականսն « և զապրան և գկերակուրն ամենեցուն անցուցանել « նախ առաջին. և յայնժամ զօրացն հրամայեաց անցանել », և այլն։ Իսկ վկայակիրք պատմութեան Աղեքսանդր սակս վասն տեղոյ ճգնութեան ասացին, (որ սակաւուք ի վերոյ կոչ խոսնդրեցոյ երկոցուն ականցն, ի տափարակի գործելոյ ի մէջ երկուց պտկանց), « ի լե- » բինս որովնե Ղրմակայինս յակունս Եփրատայ, ի խոս- » նատեւս Ձորոց որովնե, որ սկիզբն առնուլ իջանեն, որ » կոչի Ծաղկէ, յորոյ անուն և չէնքն կոչին մինչև ցայս » օր Ոսն Ծաղկէոյ »։ Վասն հիւսիսակող դրից լերինն և ծագծորցն՝ երեւի պատշաճեալ ծմեռակայինն կոչեսին, զոր Բայսունեւորք առաւել եւս սեփականօրէն սահմանն « Ծմեռ լեառն Ծաղկոց »։ Յանուանէ վկայիցն, որոց գլխաւոր քան յոյն Ձոյնի Խրիսոն կոչիր, և է քան հայասն Ոսկի, կոչեցեալ և լեառնն կամ այն մասն լերինն՝ Ոսկիք։ Քան սմանց այժմ Ձիր-կնախ կոչի աղբերքս, բուղխ վոյր լերինն։ Մխառնեին բանից հին վկայագրին և սմինայն յետին և արդի սխալագիրք խառնուածս կամ քան այլ օրինակի խառնուրդս ձոյոց լինել ի սասրև անդ երկոցուն ականցն Եփրատայ, ընդ այլոց եւս ձորոց կամ վտակաց. որպէս առէ և պատմիչն Գրգոյ (Շերիֆէտինն), և զսեղի խառնըրդոցն՝ որ և Հան անցի, կոչէ Ջարմար, چارمور, այսինքն՝ չորք մրջիմք, (Քերեւ վասն սասոիկ պղպջոյց և զեռալոյ կարկաչասուն ջուրցն). և յետ յառաջ խոզալոյ գետոյն, սակ անցանել ընդ մեծաս փարաչէն կամրջաւ՝ غاصمنی حداهنی կոչեցեալով, և ասլա գառնալ երթալ ի կողմն Մէլազկերտոյ։ — Ոչ գիտեմ մի ի չորից սասի վտակաց իցէ եթէ որիշ որ յարեւելից երկոցուն գլխաւոր ականցն՝ իշանէ ի գոգոյ այլոց մերձաւոր լերին՝ ի հիւսիսոյ սահմանաց Արճիշաձորի, և կոչի Ջիլան, յոր անուն և ձորակ իւր, որ և սրոյն իմն վհակ Քաի Համարեալ ի հնումն. զի յիւր Ջիլանի-ձոր անուամբ ի գիւղաքս Աղթամարայ, և Քարդգ կոչմանցն եւս ցարդ Ջիլանի կոչին։ — Ի հիւսիսոյ Ծաղկոց լերին ամբառնոյ զաս յայլոց՝ լեառն մի յանուն Ղ. վաղահասոյ կուսի, որ և սխտառուղի, գեղեցկազան սրմանփակ ի հասարակ քարանց, յորում հանդերձ սրմանփակ զնշխարս նորին։ Ի սորա եւս հիւսիսոյ և ի հարաւոյ մեծի վանացն՝ ամբառնոյ երկայնաձիտ և անձկատ սեփական լեառնն Կլատատ, յարեւելից հիւսիսոյ ընդ հարաւ սրեւմտից ձգեալ, կրային զանգուածով, ներգործեալ ի հրաման զօրութիւնէ։ Սորատան սխտորհագիր և սրք ըստ նմանէ և պատմիչք, և մանաւանդ քերդողք Լատինաց, յանախ և իրբեւ յատակի յիշեն վասն ցրաւքեան և խոժառքեան վայրուց՝ գնիփատ կամ Նիփատ լերինս, զի սոպէս գրեն (O' Niφάτης, Niphates). այլ քան բանից նոցին առաւել սրեւմտային և սորատական լերինքն են այնոքիկ, Քէպէտ ի մերոյս սասի ի հայկականէն հասանելի է ծագումն անուանն, այլ սրպէս և գիարդ՝ ոչ գիտեմ. իսկ առ մեզ է սր համարձակեցաւ մինչև յանուն Նոյի հանել և տալ զանունն Նոյատատ, իբրեւ Նոյաշէն։ Այլ ի սառգագոյն պատմութեան մերում նաւթրական է լեառնս՝ յիշատակս Մեծին Նեթրոթի, և սխերիմ պատերազմին՝ որ սովորաբար կոչի յանուն Ջիրաւ գոշոի՝ յոյից կոչէ Նեռրին սորածելոյ մինչեւ ի սահմանս Կոգովտի և ընդ մէջ Ցխտրենոյ և Ս. Յովհաննու վանից, զորմէ կոյ մեզ հասանել ոչ յետ բազմաց ի տեղագրութեան Ծաղկոտանն։

1 Յորխորհուրդս սոսկասիս սմանս խոսի և Թոնտրիկ մի և. նոյն լեառն նշանակին, կամ միոյ լերին կրկին կոտորք։

206. Որպէս լեառնս այս Կապատ, նոյն և Ծաղկոյն (որ չէ քաջ քննեալ) և համօրէն գաւառ Նորին երբեմն Թաւր գոլով մեծամեծ հրաբուղխ ներգործութեանց, հանգոյն ահմանակիցին՝ Կոգովիտ, ցարդ եւս ազգ ազգ հրոյին և հանքոյին հողոց և ջրոյց և կերպարանաց երկրի՝ զնոյն արտայայտէ հզօրեզօպէս. գրեմք է բուսական Հովիտ Նորընծայ Արածանւոյ՝ ընդ ակամանակիս պայծառ և բարեհամ ջրոյն՝ ունի և յատկութիւն ծծմբային եռացեալ ազբերաց, անեծուժելիս ձեռաց, (40-42° Բէաւմ). որոց կէաք հանդարտ հոսպղին, այլք պղպջիլ ցոյանեն ց'8 և 10 ածուպափ. գոն և ցուրտք և գաղջ. քուին ունել կրտրգութիւն ընդ Թամարիկոյ, որ՝ի կողմանեաք յոյս փիւքիւրուիւս տալ կոչի, այս ինքն է ծծմբուտ լեառն: Գլխաւորք ծծմբային ջերմկաց՝ մերձ են՝ի Տիւրմէն ասան, մին՝ի Հր. Մ. իրր փարախաւ հեռ, միւս՝ի Հս. Մ. նոյնքան կամ սակաւ աւելի հեռագոյն, իրր 40՝ բարձր յատակաց Արածանւոյ, յորոց յամէն կայ առերի, ՝ի 5910՝ յերեսաց ծովու. բայց չատք են ազբերացն ուղղակի իւն սուղեալ են յատակս Արածանւոյ ստի և անտի, ՝ի կատ չորս ըլրակաց, ընդ երկայնութիւն երից ժամուց ճանապարհի, ուրանօր և յոգարանս ուրեք ուրեք հաստատեալ է՝ի պէտս թժշկութեան և մաքրութեան. գոն և՝ի վերնակոզմն յայրերակուռս կոյս գետոյն՝ ջերմուկք. բաց՝ի ծծմբացեոց, որոց հատ ժամս առատիկ բուրէ, են և որշապպիկք, բարակայինք և պղպջագոյնք:

Ղանաւոր երեւոյթ մի և չարչն է կեղեւանալն կամ քարանալ, որով ոչ միայն ձեւանան (կէս՝ի քեզ և կէս ձեռնարուեսու.) այլեւայլ սեւակարմիրք և պղծառք, հաշակեալք՝ի կոզմանս յայտոսիկ, և ապիտակք՝ գոյացեալք յատագ կամ՝ի փխրուն քարանց արկելոց՝ի ջուրն, այլ և մերձ՝ի Տիւրմէն բովանդակ երկու բնական կամարջք են՝ի վերայ գետոյ՝ի ցայտից հանգիպակաց ջերմկացն, առ սակաւ յատաջեալք երկաւոտք և կցեալք յիրեար. մին չորնարձակ իրրեւ քառասուն քայլ, միւսն քարընկէցիւ՝ի բացեայ՝ անձկագոյն և անհարթ, վասն որոյ և ոչ որպէս զառաջինն անցանելի սոյնից: Են և՝ի վերայ բնակամրջիդ հօմն կամ ութ ծծմպղբերք, որք հասեն՝ի գետն, և՝ի հարաւային զառէյան թողուն ազատ ծծմբայինս, խառնելով՝ի քար կակուղ և կորեւ. առ որով և այլ ազբերք ջերմիկք կազմին պպզակս և քարացմունս պէսպէս ձեւոք և գոնձիք. բայց յոյժ գտանհատ են անդ ջուրքն ծծմբայինք՝ի կամրջէ անտի ծոբեւոք՝ի պայծառ ալիսն Մաւրաւոյ, իրր՝ի 45՝ բարձուէ: Բառասնագոն գլխաւոր ծծմբային ջերմկացն էր խանարհագոն՝ի գաշտակոզմն, այլ՝ի մեծի առաւաւթեան երկրի յամին 1859 տեղափոխեալ տղեցաւ այսր, և այլք՝ի նորա տեղին փոխեցան. — Աջոյեալ ընդ քնակամրջս այս՝ Արածանի մտանէ՝ի խարահվիտ կամ՝ի գոգ պատաւանն, առ որոյ եզերք ամրառնան ուղղորդ մեծամեծ կոկոսք համանիւթ քարանց, փրթատածք մերձակայ լերանց, իրրեւ ձեռագործ պատաւարք ահմանեալ Տիւրմէնոյ: Ի յեզափոխութեան անդ գրից ջերմկացն՝ի ժամանակի տատանութեանն՝ Թաւի նուազեալ և քարացուցիչ բնութեան ջուրցն. և ուրանցն Տիւրմէնոյ վերոյ նոյնպէս նուազեալ է արդ, քանզի տեսաք զի փոքրեալ՝ի հար՝ ոչ հանդարժեն, այլ վազ լուծանին. — Մի՝ի հանքայք ջերմկացս յիւրմէ՝ի նախնեաց մերոց՝ վարշակի ջերմուկ անուամբ, առ որով երբեմն զորք քաջի Մամիկոնենանն վահանայ հանգիստ առնուին, յետ նահատակութեան եղբարն վստահոյ, յորժամ հասին անդր զրաքսու գաւժկանք վախտանգոյ վրաց Թագաւորի՝ իրրեւ նեղելոյ՝ի հինից, և փութացան յգնութիւն նմա մինչեւ՝ի լերինս Կանգարաց, ՝ի Գուգարս. — Պատմիչն Փիլոքսոց յիշէ այլ և այլ ջերմուկս՝ի Տիւրէն, զմին հզօր և չարժիչ ազօրեաց, և չարչանակի ցայտելով որպէս շաչրատան. և միւս՝ որպէս յետագան կատասի, և միւս ևս յոյժ սխորժահամ, ասէ, որպէս ազբիւր կենաց:

Զատ՝ի վերոյիշեալ հրաբղխի նիւթից և ուլունից, գըտանին և այլ ազգք կակուղ քարանց՝ի սահրատս Գայանտար լերին որ մերձ՝ի Կապատ, սպիտակ և գեղեցկագոյն, զորոց զմին՝ արծաթախառն կարծէ ամիկն, և զմիւս ասկէիսառն, և առեալ՝ի յետնոյս՝ ածանեն զանօթս բրանոցս և փայլուն յոյժ գործեն: — Ի սահրատս լերին Ծաղկոյ են և փայտանիք երկաթի՝ի վաղ ժամանակաց մինչեւ ցարդ հատուածք, և կոյրն այժմ Զէյնապի քերհատեն, ոչ կարի հեռիք՝ի նախայիշեալ ջերմկաց:

Ընդառ մերկ և լերկք են երեսք կրային և պատառիկ հրակուզմ լերանց կազմանց Տիւրմէնոյ և որք ընդ արեւելս՝ի Կոգովիտ կոյս, այնքան քաղաքատակ և ծաղկաւէտ է լեառն ազբերակունց Արածանւոյ, վասն որոյ և զիրաղկի անուն անփականեաց, և ՀՀաղկազարդ վոյնշրարիւնք կոչեցան կողք նորին. յորս ասկս ասի և յայլազգեաց Աշտատ կոչեցեալ, իրր գեղեցիկ կամ խայտաբղետ լեառն. և զայս ասեն Հայոցդ զանի Թաթարաց նախ այսպէս անուանեալ, սքանչանալով ընդ գեղեցկութիւն վայրացն, ընդ յատակութիւն և ընդ զովութիւն օդոյն, վասն որոյ և անդադար՝ի մերմեռ ասհմանս Դասանի լեռնագաւառին վաստատիանի՝ հաստատեալ իւր աճմարանոցս, որպէս և յաջորդք նորա, մանաւանդ Աջապատն. որոյ յատկեալ՝ի չինածան, տղոյն իսկ սահմանքն այնու հետեւ յանուն Նորին կոչեցան Աչապաղա: Յուէ զի չէ քաջի բուսարանի լուռ արժանացն քննեալ զայսպիսի ծաղկընծայ տեղի, ուր յատակի էր գտանել և ազգս կամ տեսակս անծանօթ բուսոց կամ սակաւածանաքիկ. յորոց սակի կարծեմ լինել գՀրաշալի բուսոգոյնն լերկածագին (Anoplanthus), որ գտանի և յԱնիկ և՝ի Շաղրաւ. քանզի ասի՝ի մերայոց յիշէ ասու բոյս մի անտերեւ Թգաշափ բարձրութեամբ և կարմրատիպ գեղեցիկ ինձիւ ծաղկան, որ ծղրտէ զնկարագիր լերկածագկին՝ ըստ բուսարանից: Ցիշէ մերազգին այն ընդ նմին և գՆիւրատամ ծաղիկ: — ԵՔէ ծաղկունք և բոյսք պիտանիք Ծաղկատան չեն մեզ քաջ ծանօթ, ոչ նոյնպէս և ընդարձակ յատաքի արտաքն՝ հարակք բազմահոյլ հօտից Ցրդոց, որք առատել ևս հաղագրեալ սխալեցան ընդ գաւառս այս յետ գալստելոյ Հայոց՝ի հիւսիսային կողմանս, յամի 1829: Ցետ Թաթարաց և այլ իշխողք՝ի վերայ աշխարհս մերոյ զնոյն օրինակ՝ի գեղեցիկ բարձրաւանդակս անդ բանակէին յամարանի. յորոց սակի գՇահ Իսմայէլ նահապետ Սոֆեան չահից Պարսից՝ յիշելով իսալացի ամն բժիշկ յամի 1504, ընդ նմին յիշէ և զառատաւթիւն

կենդանաբար ջուրցն և զպտրտաւթիւն մարգացն։[1]

Առաւել քան զրուսականն՝ հաչակել է ՚ի նախնեաց մերոց հարստութիւն կենդանական սեռից գառաթռչնոց, սոսկալի բազմութիւն և զանազանութիւն որսականացն երեց վայրենեաց, մանաւանդ յերկոսին ծանօթագոյն լերինն՝ ՚ի Ծոզկոց և ՚ի Շահապիվան. ապա՝ որպէս յայժմուս միավ անառատ Ագռաւազ կոչին, փոխան մեծաց երեխն և առ նախնիս մեր կոչեցեալ, որպէս է կարծել ՚ի բանից Խորենացւոյ (Գ. ԽԹ)։ Ցերեկոյ անտի նախանձաբեկ առնուզոց զԱրշակ Բ՝ ծանօթ են կարմրագեղմն վայրի Աղիճ, Այծիմանք՝ երկար և ձիգ ոզորկագեղ եղջերաք, էրէներուք և նմանիք. ընդ որս գոսին և վարազք։

207. Գառատի կամ տեղւոյ այսպան բարեմասնութեամբք ճոխացելոյ և յարդարելոյ ՚ի բնութենէ՝ հարկ էր ամենայնիւ ակնախոհ եղանել ՚ի սկզբանց անտի, որովհետև ՚ի նահապետութեան Հայկազանց մերոց, զէր յառաջ Զարեհի Թագաւորի՝ միոյ ՚ի յաշերդաց Տիգրանայ Ա. և նախորդաց Վահէի՝ զի գլխաւոր չէն գառատիս Զարեհաւան կոչի. ապա նախնիս մեր յիշի և առհասի Զարեհաւանեան՝ ՚ի նմին Զարեհէ Հայկազանէ սկսեալ, և ՚ի վազարշակայ վերապատուական նախարարութեամբ, և կարգեալ ՚ի համանուն տանի. որոյ թէպէտ վիճակ փոքր՝ այլ բարձ ոչ յեռագաս. զի յիշի ՚ի Գահնամակին Սահակայ ՚ի թէ կարգի, և ՚ի Մեսրովբայն (ՁԸ)։ և յեռաբաժանեալ վանք մի էր արտաքոյ քաղաքին՝ յանուն տաճարիս, բան արիւնակի վանորայիցն չինելոց ՚ի մեծամեծ տանուտերացն Հայոց։ Իսկ յարքունական բանակին զօրաթափումն իւր էր 300 այր, որով յայտնի սակաւամասութիւնն, թէպէտ և ոչ ընդ նուազագոյնս. վասն որոյ և գրեմք ոչ յիշի ՚ի պատմութեան գործ ինչ տաճարին, և ոչ մի իշխան կամ նախարար յանուանէ. իսկ էջմիածնոյն Զարեհաւանի որ գառի ընդ վերջինս յերեսանից աթոռընկալ ուստ եպիսկոպոսաց Հայոց, ոչ այսր ասանի է, այլ հասանուն գառատին Պարսկահայոց։ Թուի եւս վաղ ուրեմն նուազեալ ուսումնութեան կամ զօրութեան տաճարին, և երկրին մնասմբ յարքունիս գրաւեալ և յագեալ ՚ի սեփականն Նոցին յԱրտաշատ աշխարհ, և մնասմբ այլոց մերձակաց տաճարաց և նախարարաց վիճակեալ. յորոց բաժինս յիշին և գլխաւոր չէնք Ծոզկոտան, մերձաւորմնիք իսկ գոլով. որպէս, Շահապիվանն՝ Գընունեաց եղեալ կալուած, յորոց զարմէ գոլով մեր Գընունեայ Արշակունւոց՝ սա ժառանգեաց զայն։ – Բայց վաղ իսկ ուրեմն, որպէս ասաղ յառաջ յիշեցաք, վայրկն գեղեցկիք և տափքն ընդարձակք գաւառաւէտք, լրաբերիք և երէսաւոյք՝ ընտրեալ էին ՚ի թագաւորէն և յազգէն Հայոց՝ ՚ի հանգիստուան աշխարհախուզմբ տաճից Ղաւառարդոց, ուր և ընդ Ամենայնոյ կանաչէին, որպէս ասի, և յիշատակք Լրհեղեգին, ՚ի Շահապիվան. զոր հին պատմիչ Խորենոյ կամ Կանոնագիրք՝ կոչէ, «Բանակ-

« եալ Թագաւորացն Հայոց ՚ի ժամանակս Ամենայնա-
« բեր տանին »։ և յառաջ քան զայլս Բուզանդն (Գ. ԺԵ.) « Բան բանակի տեղի Արշակունեացն »։ յանլեայն իմն գնոյն վկայէ և Ղազար, յաներկուսն նոյնպէս տարբացեալոց յատկութենէն. « Զաւ որարեալ ա-
« մենայն բազմութիւնն Հայոց՝ ՚ի տեղիս հովոց, գայլին
« հասանէին ՚ի գառատն որ կոչի Ծղաղկաւան, մերձ ՚ի
« բերդն ամուր՝ զոր Անգղն անառանն. գայն տեղոջ ա-
« րարեալ բանակատեղւս իւրեանց, գագաթին անդ զա-
« տուրս տաճգն »։ Հարկ է քէ բազում և բազմապատիկ էին տեղիք զրաստանաց ՚ի բնակել բարձրատունգակ գառատիս, արժանաւորք Թագաւորի և հասքէն Հայութեան, որ գէթ երեսփոխանաբն գայր գումարէր անդ որպէս յաշխարհախուզմբ Թաւոր. յորոց սակի էր նախ բան Բանակատեղն արքունի. Բերէաս սատ գումարեալ բան օրինի և կարգի գնդիցն, ՚ի չորս Քեւս յարեւելեան, յարեւմտեան, և այլն, և բոլորաձեւ իմն բանակեալ, միով միով դրանն Թաղովք ՚ի չորից կողմանց, զորոց ձեւ և գաւակարգ ընծայեցաք ՚ի Դրուագի Դրան արքունեացն Հայոց։ — Սիւնն կամ Միհրքն արքունի, զոր Բուզանդ յիշէ[2], և Թուի չինուած իմն գրաստանաց կամ հովանոց. — Առպարկգ, զոր նոյն պատմիչ յիշէ անդ ՚ի բանակատեղ Շահապիվանի, և Թուին կրկէզք և խաղղ տեղիք. ընդ որս հարկ է անհրաժեշտ համարել և զսփականեալ և յարդարեալ ինչ տեղիս որոց, կամ գոմս և փակս. որպիսի է յիշեալն ՚ի Բուզանդայ, « մատ ՚ի
« Սիւան արքունի ... և ՚ի սարակ լերինն՝ որում տե-
« ղւոյն Լսնին անուանեալ է, մատ յարմատս արգելոցացն
« որոյն երէոցն, ընդդէմ Մարտասանեին Ագռերացն՝
« Բազմացացն արքունի, յանդիման բանակատեղ բնին »։
Ագռիսի իմն երեւի արդ տեղի ՚ի Պագիրկիան չոյի կո-
չեցեալ հովտի ՚ի հիւսիսոյ Ցխասիենոյ, ընդ մէջ Նորին և Եղնիքք լերին և Ձիրատոյ գաշտին. ամենատատ պատեալ հին պարսպիք ձիգ ժամուչափ երկարութեամբ, իբրեւ քաղաքատեղի մեծ. և զի չէք ՚ի միջի նշոյր չինատծոց, ՚ի գէպ է քէ կամ որսման էր, կամ մի ՚ի յիշեալ ապարիսպաց անտի, որ ոչ միայն ՚ի Շահապիվանեն այլ և ՚ի Զարեհաւանի ասին գոլ։ — Գխաւոր պատճառ տանիցն էր Ագռաւորն, այսինքն տարէգլուխ, նախրեալ յատուկ դիպ՝ վանատուր կոչնցելոյ, որպէս հիւրընկալ և տապնչական բոլորից, որում ձանձին զերաթռչունս տարեցն, որպէս վկայէ Ագաթանգեղոս՝ ապատնասես հանդիսից երկոցուն կրօնից Հայոց, դիւցականին և փոխանակողին գնոյն՝ քրիստոսականին. « յառաջա-
« գոյն կարծեալ անառատացն պատճառանն, ՚ի ժամանակի
« դիցն Ամենայնոյ՝ ամենայնիւ նորոց պաղոց տանից հիւր-
« րընկալ դիցն վանատուր, զոր յառաջագոյն իսկ ՚ի նմին
« տեղւոջ պաշտէին, յատուկ նշանաւորեալ ագ-
« տուր »։ ի Թագաւորութեան հանդիսատեր որդւոց Ար. տաշիսի Բն հասատատեցան կամ մանատանդ եւս յատկան

[1] Ցովհան Ռոթա (Joanne Rotha) գրէլով ՚ի Հռլոզ ՚ի 26 պատասի. Al presente se atrova in uno locho dicto *Aladach* che è de qua de Tauris in 4 jornate, amenissimo et commodo al tempo estivo a ristorar un exercito stracho, si per le aque, si etiam per l'herba abondante et bella; se trova sempre l'estade in dicto locho. – SANUDO MARINO, *Diar*, *VI*. 4

[2] Բուզ. Գ. ԺԵ. Ցայլում օրինակի պատգ գրի տատ բառգ. « ի Ներքոյ Աւոնդն և. ՚ի վերոյ ատպարիսացն »։ ապ գինի յորմ Աւոնդ և գտանեալ Աւոն արձանի։ Հարկ է քէ յատուկ ինչ նշանակութիւն ինչ բառիս՝ զոր անգիտանամ։

տանքս. զի Տիգրան Բ որպէ նորա չինեաց բազին 'ի վերոյ գերեզմանի եղբօր իւրոյ Մաժանայ քրմապետի 'ի Բագաւան (Իշ գիւխէ), « զի 'ի գոհիցն ամենայն ան-
» ցաւորք վայելեսցեն, և ընդունիցին հարք երկն-
» ային » : որ նշանակէ Վաստատար դից բագին լինել. իսկ որդի նորա « վաղարշ՝ ասեն ազատհաստատ կար-
» գեաց 'ի սկզբան ամի նորոյ 'ի մուտն Կաւատարդի » . յայտ է թէ ըստ անշարժ տումարի Հայկին էր ասե տա-
րեմտիս, որ է ըստ նորոյ տումարիս յամսեան սկզբամ-
սի 'ի 11. որպէս զի կատարեցին միշտ 'ի նմին պայ-
ծառ եղանակի և 'ի բարգաւաճանս բնութեան յայնպի-
սում բարձրագիր, հովասուն և յընդարձակ տափարա-
կի, մինչ տակ ամպրայնոց ուշորէր խումբեր զդալան Այրարատեան և ցամաքեցուցանէր զվտակս ջուրց, իսկ աստանօր անպակաս յորդէին քաղաքաղ սկուռքն Արա-
ծանւոյ: Ցամիկն խառնեալ 'ի տաճս Վաղարշու և Վա-
ժանայ' և զնդրօտ սորին արտախելակն Արտաւազդայ յիշատակ, զցնորեալ գահավիժումն 'ի վիհն Մասեաց, ուր չունք նորին երկու անաւ և ապիտակ' տիւ և գիշեր կրծիցեն զղեթայս նորին, և յայն ինչ հասանել նոցին 'ի նրբաքիւն մազի և մերձել 'ի կտրատմն յեւս ատրուցն, վերստին զոդիլ պնդիլ հաստանալ' 'ի լուր ձայնի կաս-
նահարութեանց և որպիսի և է հնչողական բաղխանց. որպէս առնէին ամիկքն և անտիրհասատք, և մինչեւ 'ի քրիստոնէութեան իսկ յատուրս Թարգմանչաց մերոց, « թագաւք 'ի գարնանայ գհետ երթալով առատկիրն'
» յատուր միաբաթաւջ երից կամ չորից բանեն ըզ-
» ատղն, զի զօրացին, ասեն, չղթայքն Արտաւազդայ »: Ցետինք փախանակ Արտաւազդայ զորդի սմն նորա Շի-
դասր անուն ասեն խնչագործ, և 'ի նա յոգեն գղրոյցն, — փոխանակ այսպիսեաց անտի և գիշատիչ առան-
զութեանց' Լուսաւորիչն մեր Ս. Գրիգոր 'ի բերէն 'ի Կեսարիոյ գնդիսեր Յովհ. Կաթողիկոսն և զԱթանագի-
նես եպիսկոպոսին 'ի Սերաստիոյ, զմասն մի նոցուն եղ առա 'ի Բագաւան, 'ի կենդրան պաշտամանց և հան-
դիսից աշխարհագումար Հայաստանեայց, « զի ժողո-
» վեալ, ասէ ժամանակակից պատմիչն Ագաթանգեղ, 'ի
» յիշատակ մեծի երանելոյն Յովհաննու և սուրբ վը-
» կային Աստուծոյ Ագաթանգեղի, յայնմ ատեր խմբեա-
» ցեն 'ի Նմին յատանի »[1]:

208. Վաղու իսկ սրբեալ էին մերձակայ սահմանքն և գիւղատունք բնաւից Ականց Արտաւանոյ, բնակութեամբ և նահատակութեամբ Սրբոյ Ոսկեանց, յորոց տեսաք Ոսկիս կոչել տեղւոյն, որ է իբր կիսով մեռեալ կամ տա-
կաւուք 'ի վերոյ մխուրութեան երկրացուն ակնատրե-
բացն, 'ի ծործոր կրծոյ լերինն, զոր հին պատմիչն Յով-
սէփ Փաւստոս Բուզանդ կոչեաց, և քան նմանէ Շմաւկ լեառն անուա-
նեցին, անդ սրսրեալ իբրեանց վանս: Ոսկեան կոչի ցարդ (ըստ առս աշխարհագրաց) վտակ մի յարեւելից վերոյի-
շեալ բարձու Աստատ լերին բղխեալ: Ըստ առնգուա-
ծեան պատմչաց մերոց՝ Ոսկեանքդ՝ ազգաս Ցունք էին, զնապատութեամբ եկեալք 'ի գրանէ կայսերաց՝ յայրար-
հրս մեր, և պատահեալք առաքելոյն Թադէի և քարո-
զութեամբ նորին հաւատացեալք 'ի Քրիստոս, և առաս-
նոր գաղարեալք. ապա յետ ժամանակաց (որ չատ յեր-
կարեալ թուի) երթեալ հաշակեցին զնոյն հաւատս յար-
քունիս Աբգարայ, և համարձակութիւն առեալ' « ան-
» հրաժեշտ դաւանութեամբ քարոզեցին զՔրիստոս 'ի
» գրունս Թագուհւոյն » Ասթիճեան, ըստ հոգեւոր եր-
գոյն. և մերձաւորք անուք սորա յԱշանայ ազգէ, որոց գլխաւորին անուն Բանադրաս՝ յետոյ Սուքիաս կոչե-
ցեալ, հաւանեալ գնացին գհետ նոցա. իսկ սորա առեալ զնոյն գլխաւորն

« Եւ զընկերսըն, մկրտեցին
Ի սուրբ լերինն, յակունս Եփրատին,
Ի ծագկազարդ խառնուրդըս ջրերն ...
Բնակելով Արրոցն 'ի տեղին
Ի ծերպ վիմացըն գագաթէին »[2]:

Ընդ որ խանդացեալ արքայորդեացն՝ վնասն և վրոյ՝ սոխակէին զմկրտազան շրջել զմիտս աշակերտելոցն. և իրրեւ « անպարտելի մնացին 'ի հրապարանաց որդւոց
» Թագաւորին, չարշարեալք վասն Քրիստոսի' արագա-
» պէս խողխողեցան 'ի նոցանէ », մինչեւ ժամանեալ մնալ 'ի խրճիթս իրեանց, մինչ գահանային 'ի ան-
տառենէն Սուքիասանց: Իսկ 'ի լուսաւորութեան ազգիս եկեալ մեծին Գրիգորի, « յիւրաքանչիւր տեղի վկայա-
» քեանց Ոսկեանցն և Սուքիասանցն, չինեալ եկեղեցի
» և կարգեալ կրօնաւորս 'ի պաշտօն. և մինչեւ ցայսօր
» հոգ տեղեացն, ուր հնգան արիւնք նոցա' բժշկութիւն
» լինի ամենայն ցաւոց »: Եւ ինքն իսկ Ս. Գրիգոր առ ժամանակ մի կալաւ անգէն վանս, ըստ վկայութեան Բուզանդայ (Զ. ԺԶ) որ յիշէ զայս « Աճատատ (վանս) ուս-
» տի հաստել բղխեն ակունք կիսիատ գետոյն.. (և զ) ժա-
» կրս վիմացն, ուր յաճախ կայանէր էին Մեծին Գրիգո-
» րի առաջնոյ, որոմ տեղեացն Ոսկիք կոչեն»: Զայս տեղի ընտրեալ յիւր բնիկ մենարան և Ս. Գինդ' աշակերտ Գանիէլի ծերոյ, յատուրս Մեծին Ներսիսի, 'ի վեր քան զայլ մենաստանս, ինքնին հաստատեալ և վերակացու գտեալ նոցին, լցեալ « զամենայն անապատս մենակեցոց
» և զամենայն չինս վանեցոյս... բայց սակայն ինքն առեալ
» վիճակ բնակութեան ունէր զանապատն » (այն): Աղգ աշակերտէր նմա և մանկահասակն Ս. Մուշէ ձեռնասուն

[1] Զոր պարզէս ասեն Յայսմաւուրքս. « Աւուրնեւնայ սմ յամէ
» աշխարհաժողով և Թագաւորական ասն լինել, որ ար մնաս է
» Նահատակի ամոյ, որ է ապրասոյ ԺԱ և ատ (ամիս սասրի)
» Ինչ Եւ զի յայն ար ասն էր 'ի Հայս' 'ի կռապաշտութենան' Ա-
» բանդոյ և Աթոռոյ »:

[2] Ագաթանգել. Գահն Ոսկեանց:— Միւս գահնասոց (Գրիգոր) հաւատացեալն նոյն ամով ասղէ.

« Յանապատ նոցին
Լրացուածս լերինն
Ի խոր ձորուին
Խառնուրդըս ջրերն
Ականց Եփրատին.
Ցոր մկրտեցին
Տասն և ինն ազին
Ընդ Սուքիասին »:

Վկայէլոցդին քան զասատ ասղասոց սմն հրգէ.

« Նկեալ հասեալ մՅսրն Լրացեալ.
Մերձ 'ի յակուն սրն Եփրատայ.
Տեղ վկայելոյ Ս. գերակայ »:

խր։ Ցայնմ են ցայսօր տեղիք վանացն ՚ի մուտս ձորա-
կին և ՚ի ստորոտս ապառաժի լերինն, միացորդք եկեղե-
ցւոյ և խրճից, և այլոց ինչ շինուածոց, և գերեզմանք.
յարեւելակողմն խանարհագոյն կոյ ակաւաշաւր գոբ
կամ ուազան, ուր համարին տեղացիք միանալ զՈ-
կեանոս փոխանակ ասելոյ Ատքիանոս։ ի կարծս ապա-
ւաժին փորելով է եկեղեցեակ մի, յորոյ վերայ ասան-
դեն Ադաքելոյն Թագէոսի կանգնեալ զԱխտակաց խաչ-
վանն օրոյ Գանձասացն յիշէ.

« Ոտք միշրաէին՝
ՉՔրիստոս տեսանէին
ՅԱխտակաց խաչին »։

Թէպէտ և անժանօթ են մեզ այլ ինչ հանգամանք վա-
նացս, և ոչ յիշին ոչ ասաչնորդք և ոչ այլ ինչ դէպք,
բայց երեւի երբեմն կարի նշանաւոր լեալ և միաբանակե-
ցաց տեղի. քանզի յիշի ընդ եպիսկոպոսի և ընդ Մարթ-
նացաց, Սուրբ Ասկի անուանելով. յորս՝ խրատ տայր
ծեր հղնաւորն բնակեալ ՚ի Սուրբ Ցակոբ Մասեաց՝ իշ-
խանի միոյ կրօնաւորիլ բազձացելոյ, երթալ ՚ի միաբա-
նակեացս և կալ ՚ի հնազանդութիւն. ուստի գուշակի իյր
յ՚Ը դարս չէն և բարեկարգ գոլ։ Գանձասացն Ադաքէլ,
զորոյ զուարզ ինչ գրեցաք ՚ի վերոյ, յետ ասկաւարդ ասէ
Դրախտ կոչիլ լերինն, կամ այնր մասին՝ ուր Ոսկեանք
հղնէին.

« Եւ բառաչեա եկեալ եւ հասեալ
Ի սուրբ լերինն՝ որ Դրախտ անուանեալ,
Եւ սուր եղեալ զՈսկեանքն սպանեալ..
Ի ծերպ վիմաց նոքա մեացեալ »։

Գեղեցիկ և ուանահանդէս վայրք Ծագկոտան՝ ագաւե-
ակ և ազնիւգական ևս տեսարան եղեն յաւուրս վա-
անձանն Ադրակոյ Բ՝, որ պարծէր ընդ օրակաս քա-
ղաքիանս իւր ՚ի Կոգովիտ, և լուեալ ՚ի չարաչեաս չըն-
քոզէն եթէ Գնել եղբօրորդի իւր բազմոգոն և օրասցէ
երէս ՚ի Շահապիվանն լերին, յաչագելով գրէր առ նա.
« Տեսցես տեղիս քաղքերս ՚ի լերինդ Ծագկոյ զՊարկա-
« ցիր չրով (որ Քաւի մի ՚ի վտակաց Ագածանոյ). զի ե-
« կեալ մեր բան արժանեսցէ՝ Քաղաքականաց հանգի-
« պեսցուք օրոց... իրրեւ եաեւ, զոր չէր երբէք տե-
« սեալ, զայնպիսի պատրաստութիւն օրոց և բազմու-
« թիւն երէից, խացեալ խորշոմք նախանձու և կա-
« կածանաց, հրամայեաց... ՚ի նոյն օրսին սպանանել
զԳնէլ »։ Եւ գործն եղելական ՚ի նոյն իսկ ՚ի ժամուկան
առաւս Նաւասարդեայ կատարեցաւ, ըստ Բուզանդայ. և
« աշխարհաբնակք մարդկան ժողովեալ էին և քազաւ
« եպիսկոպոսք, ընդ որս և Խադ աթոռակալ Մեծին
« Ներսիսի և Մուրիկ արկաւազապետ իւր, զոր ա-
« ւաքեաց յաշխարհախումբ ժողովն կատարել զաձն,
« և ինքն անդէն մնաց յարքունական բանակին, զի ըզ-
« նոյն հաղորդութիւնն և անդ կատարեսցին. և յայնմ
« գիշերի ցայգապաշտաձն մեծ եղեւ. ՚ի բանակին առ կա-
« Քաղիկոսին »։ Եկաս անդր և Գնէլ յաւուրսն՝ ի-
րով վաշտաւ. և մինդեռ միջամուխ լերինք յարքունական
բանակն, ՚ի պահաւ՝ յորում քահանայք զպատարագն կա-
տարէին, զօրականն և ամիրին ՚ի պէսպէս հանդէսս և
խաղս մասնէին, փոխանակ արքունական և ընտանեկան
հրաւիրանաց՝ ընդ առաջ ելանէին նմա « բազում ապաւա-
« ւորք վաճառաք... բազն Հարեալ ընկենուին յերիվարէ
« անտի զպատանեանն Գնել և ձեռն յետս կապէին զնա,
« և առեալ գնացին ՚ի տեղի կառափելոյն։ Եւ քանզի կին
« նորա (Փառանձեմ) եկեալ էր ընդ նմա ժամուս...
« վաղվաղակի ընթացաւ յեկեղեցւոյ տանդն, ուր պատան
« մարդկան բանակին առ Աստուած կառարէր.. և անդ
« Ղերսէս մեծ եպիսկոպոսապետն... զոյժ արկանէր
« նմա զիւրոյ ազին ապրուպարս կորուսան ելեալ մեծա-
« ձոցն. Ձոյն. վաղ հասիր, ասէ, գնա զամուսինն իմ՝ զոր ա-
« ռանց վնասու և յանցանաց խողխողեն, իսկ նորա խա-
« փանեալ զպատանն՝ ընթանայր ՚ի խորանն արքունի..
« առ Քագաւորն անկանէր... (որ) զամբոյրան զղխամբն
« ածեալ.. զիւր գեմս երեսացն ծածկէր, քնոյ պատճառ
« եղեալ, զի զնորա բանն մի լուիցէ... և չարժել ան-
« զամ ոչ տպէր. (մինչեւ) գոյր արտաքուստ գահճապե-
« տըն Եղազմակ, մատներ ՚ի խորանն արքունի, ակը-
« ատներ պատմել... Ահ գնացի զԳնէլ, տարաչ մինչեւ
« յօրմ Միսին, պատնի և անդէն քաղեցի, (՚ի վերոյի-
« չեալ տարակ Լմին լերինն։)... Պատ... ինքն Քագա-
« ւորն գնացեալ ՚ի լոյիսն Նաւասարդեայ չոյր զնդրօրորդին իւր,
« զոր ինքն նապատ. երթեալ նստեր մատ առ գին, չոյր ին-
« քըն, և տայր հրաման կոծ և ուխտար մեծ գնել զպատանե-
« լով գնաւ։ Իսկ կինն պատանելոյն Փառանձեմն՝ ըզ-
« հանդերձան պատառեալ, զգեաս սրձակեալ, մերկատիս
« ՚ի մէջ աշխարհին կոծէր, ձայն սրձակելով հչէր,
« յորում արտասուաց յաղիզորմ գոհի առ հասարակ
« զամենեսեան լացուցանէր։ (Ցետ այնարիկ) Ադրակոյ
« հանդերձ նախարարօքն ինչուելով ՚ի գաշտ Ագիովտի
« գրին Գնելոյ, Քագեաց յարքունական քաղաքին Զա-
« րիշատ »։

Ցետ բարձման Քագաւորութեան Ադրակունեաց՝ հա-
ւանօրէն ընդ Կոգովտի և Ծագկոտն վիճակեալ էր Բա-
գրատունեաց, և օրպէս տեսաք անդ՝ երկոքին գաւառ-
քըն անբաժանք ընդ միմեանս իշխանութեամբ էին և ՚ի Գ և
՚ի ՃԱ դարս. յետ որոյ ոչ ևս յիշի Ծագկոտն իբրեւ ան-
փոփոխն վիճակ, և ոչ տակաւ չէնքն յիշեցեալք ՅԶ գար-
նա և յայժմուս ՚ի Նորատուս՝ տակաւ տեղիք չէնք և ասերք
ճանաչին ՚ի նմին, վասն անձամբ տեսչութեան, և նուա-
գութեան Հայ բնակութեան[1], մանաւանդ յետ երկիցս
գաղթելոյ սոցին, ՚ի 1829 և ՚ի 1878. միայն գերեզմանքն
մեծ տապանին և վերինն նշանակք երբեմն բնակցաց. իսկ
յընդարձակ արտատվոյսն Ճարակին որդ Հայաբանքը
և Ջիլանքը Ծուրդք հասիք իւրեանց։

209. Աչժմեան գլխաւոր չէն վիճակին է Համամատ
տանն, և տակաւ ՚ի բացեայ ՚ի չինէն՝ անպիտան
քերդն Ցիատին, ՚ի Հարաւոյ Ջարայ-Հրի, այսինքն կցոր-
գութեան չորից վտակաց Ագածանոյ, որք գետ գործեն
՚ի միջոցի կրկին գլխաւոր Ջերմկացն ՚ի պատուհասն Հրա-

[1] Ցանգան (էՀ 184) մեռաւան գեղս միայն գրէ վիճակին Ցիա-
տինոյ և տասն իրրեւ 120 ընդ բնա։ և պատճառ տակաւտարա-
գութեան համարէն գաւառի Պայէզիտոյ, որոյ մասն էր Ցիատին,
գործութիւն, և գաղթատեղն Պարսից յամի 1822։

կազմ Ձորահովիտին, իբրեւ ՝ի 6000՝ (5957) բարձու, ՝ի հարաւոյ դաշտին Ջիրաւոյ, և երիւք կամ չորիւք մղոնաք լերին եղջերաց։ Ըստ նախագրելոցս կարծի ՝ի դէպ գալ հին հանդիսավայրաց Շահապիվանի և մեծի տրապանին, և յամանդ կարծի Զարեհաւանն հին չինագլուխ Ցաղկոտան. բայց ինձ ոչ թւի ոչ միայն և ոչ միւս, այլ Տատեոնս կամ Տատեոնս ասեն՝, զոր Տիրան Ա. Արշակունի տուեալ էր Դրուատպայ Պարսկի մտերմի իւրոյ խնամեցելոյ ընդ նախարարս վաստակականի, հանդերձ ագարակօք. զի ոչ միայն անուն՝ այլ և մերձաւորութիւն մեծի այգւոյն յոր մնացեր Աշոն գետ Գողտասպ Ծովակին՝ (որ և զդդ ընդ նմին տալու նմա), երկայնաւորէ ինձ զկարծիս։ — ի նուաճել Գառնայ զՊայէզիտ՝ յամի 1828, գլուխ ամ բարձին Հայք Տիտրնայ և տիրացան բերդին. քանդի և Քուրդք կողմանցն վտարանձնեալ ՝ի Թուրքաց՝ նուաճեցան կամովին ընդ իշխանութեամբ Գառնայ, որոց որպէս և Հայք զօրավիգն եղեն, առաջնորդութեամբ պատանւոյ Հասան-Աղայի որդւոյ Գասիմ Աղայի գլխաւորի Զիլանլի Քրդաց, հալածելով զԱջոհիւ-բիւրակ պէկ զեղբայր Պէհլիւլ Փաշայի Պայէզիտայ՝ ի գադարել մարտիցն՝ խոյս տալով Հայոց՝ գաղթեցին ՝ի Գառնայ բաժին, որով խափան անչքեցաւ ասեն, յորում յառաջն էին քառասուն կրպակք, և յետ երկեմտից ՝ի գիշերօթիկ անդ Սմիր էրկայ ամերիկացի քարոզչի՝ եգիտ երիս տասն միայն Հայոց և 20 կամ 30 Քրդաց (1831, ապրիլ 15)։ Յետ նորա անդրկացի Հիւպսան Պրէնց ընդ Տիատրին (1838, մեպտ. 12), և ՝ի միւսում ամի փառանդն Դեսիէ, որք ոչ ասելի ինչ գոհն ՝ի նմա. և ոչ վկայեր որ յետ ասաց ինչ ագան ՝ի միւս ՝ի չորից տանց Հայոց (1843), և եգիտ հիւրընկալութիւն ՝ի վերոյիշեալն Ապտիւր-Բիզագ պէկէ. միայն վկայէ զի չինուած բերդին բարւոք էր երբեմն և հզօր պարիսպքն, բաւականք առ ՝ի զդէմ ունել Քրդաց. և այլ ոմն (Մէքինթոշ անգղիացի) գովէ զվայելուչ ձեւ և զգանգակ գրանն։ Բայց միւս նոյ ուղեւոր գերմանացի (Պլաս) յետ նորա եկեալ, համարի ՝ի Տիատին 72 տունս Քրդաց, 2 միայն Հայոց։ — Ի ձմեռանի յանցս կարաւանաց՝ արծաթափոր մի տեղին, վանահովք անցորդաց և գրասուց նոցին՝ զկարեւոր պարէնն. բայց խիթալի են անցք կարաւանաց առանց բազմութեան հրազինաց, առ ամէն հազկաւոր Քրդաց։ — Կանգուն կայ եկեղեցին Հայոց Ս. Աստուածածնի, վայելչակերտ և երկթեղան, այլ յարկն փայտակերտ ծածկեալ։

Զարեհաւան հին չինագլուխ գաւառիս Ցաղկոտան, եթէ չէր Տատեոնս, սակայն մերձ նմին ՝ի դէպ էր լինել և յարեւմտահարսն, ՝ի սահմանակցութեան Բագրեւանդայ, որոյ և յաւուրն քաղաքն ասէ զայն լինել Բազանդ, առ որով ժամանակաւ Թուի Ցաղկոտան չլինել ՝ի համարի առանձնակ գաւառաց. և յիշատակէ զայն յանդարձի գէպս առաջն նորին ՝ի Պարսից՝ ընդ այլ երեւելի քաղաքաւոց աչխարհիս մերոյ, յետ կոչանալ և վտարանդութեան Արշակայ Բ. «Առնուին, ասէ, և » գքաղաքն Բագրեւանդայ Զարեհաւան, և խաղացուցա» Նէին անտի հինգ հազար երդ Հայ և ութ հազար երդ » Հրեայ. և գքաղաքն ՝ի հիմանց ապականէին յատակէին։» Որ յետ սակաւուց ինքնին եկեալ Շապհոյ «յանդր» քաղաքին Զարեհաւանի,... հրաման տայր զամենայն » այր ՝ի չափ հասեալ (՝ի գերեվարեցն) կոխան առնել փը» դոց, և զամենայն կին և զմանուկ հանել ընդ ցից սպա» լից. հազարք հազարաց և բիւրք բիւրոց սպանան... և » զկանայս ազատացն և նախարարացն զփախուցելոցն՝ » հրաման տայր ածել յապարիզն որ էր ՝ի Զարեհաւան » քաղաքի... գործել զանօրէնութիւն»։ Եթէ արգարեւ մինչեւ ՝ի յատակս ապականել էր տեղին՝ չկայր մեզ յոյս և հետացն գնոտի. այլ որպէս յամենայնի՝ և յայսմ բանի առաւելագանց է պատմիչն և սիժգալի, և ոչ անխոր

198. Շապուհ Բ (յամս 310–80).

հաւատալի. զի և յետ ոչ միոյ գարու ժամանակի անցելոյ (յամի 450) յիշի Զարեհաւան իբրեւ գիւղ, ուր միաբանեալքն ընդ վարդանայ յընդդիմութիւն Պարսից և ՝ի հերքումն կրակապաշտութեան, կատարեցին զումանս ՝ի մոգուցն եկելոց ՝ի Պարսից առ ՝ի մարթեցուցանել զՀայս և վտակ կամակից առ այն ցուցանէր զանձն. վասն ա» րոյ և յետոյ, հանդերձ այլովք, և վասն այնր իսկ պարտաւորեցաւ յատենին Ցաղկեբաւ Գիչի Զարեհաւան և յետ երկերիւր ևս ամաց (իբր ՝ի 635), յաւուրս առաջնոց արշաւանաց Ա֊րաբացւոց, որոց գամ մի նեղեալ ՝ի զօրացըն Քաւաց՝ ապաստանեցան այսր, յորմէ երեւի և ամար չինել անգոյն։ — Ի գեղջ ոստ էր Հայրենեաց յելս վիպ Թ գարու Ամբատ առաջնորդն Թոնդրակեաց Զքրաւոյ. յաղագս հայաբաստիանեան հոգւոյն. և վասն այսր բանի՝ նչանակել գիակաց առն և անգի. և յեղյեղ բառին փոխել ՝ի Տ֊ՈՒ։

1 Թաւ թէ ոչ յիչելով զայս անուն՝ աւանդեցին անունք ՝ի միաբանիչ Ս. Յովհաննու. Դիւցազն կոչի աւանին, ՝ի պատճառս թագելոյ անդ զդիակունս Յունաց կառաւելոց ՝ի Հայոց, յետ մարտի Զքրաւոյ. յաղագս հայաբաստիանեան հոգւոյն. և վասն այսր բանի՝ նչանակել գիակաց առն և անգի. և յեղյեղ բառին փոխել ՝ի Տ֊ՈՒ։

ցաց ազանդաւորաց, որպէս վկայեն Աւագիկն և Գր. Մագիստրոս կոփիչ Նոցին, ի կէս ԺԱ դարու։ Ազնաւհետեւ անհետ լինի ի գիրս նախնեաց մերոց անուն Զարեհաւանի. և որպէս կարծի ի դիտաց՝ յաւագ քան ի մերայոցս չկի ի Պաղտմոյ ոչխարհագրէ այն, որ գրեր յաւուրս Թագաւորութեան արքայ Արտաշէսի Բ, ի կէս Բ դարու, և գրի (Ζαρούανα, Zaruana)։ և յայտ է ասել և յատպարիզէն, և ի բազմաթիւնէ Հրէիցն բնակելոց ի նմա, զի քաղաք բարգաւաճ էր վաճառականութեամբ և պյլովք հրահանգօք։

Մերձ ի Զարեհաւան ցուցանեն բանք Վազարշապ Փարպեցոյ լինել և « զբերդն ամուր զոր Ազդն անուանեն։ » (ուր Վարդանանք) զոյն տեղոք արարեալ բանակ։ » եւեթս իբրեանց՝ զազաբէին անդ զաւուրս ոսքիոյն »։ ուր և յետ ապատգրութեան իբրեանց Քոյլ եռաւն ապա նանել զամանս ի մոգուն ի Զարեհաւան, զի մերձ աբեմն էր յԱնգղ- զոր միւս պատմիչ Եղիշէ՝ կոչէ Գիւղա- քաղաք մեծ. և ի բանակելոյ անդ բազմութեան զօրաց՝ յայտ է զի չէր հեռի ի սահմանաց Հօղոյն Հանդիսարա- նաց Աղուանիանաց։ Էր յատիպայ լեռնավայրի և ի կիր- ճոյ լերանց, որպէս վկայէ Պաւստոսիոս [1], Անկոն կոչ- լով զայն, Ἀνγλών, և 120 ասպարէզ հեռի ասէ ի Պարնայ- ըստ Ակրիսոի էր առ Արաժանի գետով [2], որ պատմէ ի ժամանակի պատերազմաց Խոսրովու Աշրուէգի ընդ Բռնաց՝ յամի 605, զգալուստ Ներսեհաւ Խորով զօրա- վարի Պարսից ի կողմանեաս։ « Եւ զօրն Բռնաց գումա- » րեալ Նոտան ի Ջրաշտոտան, մերձ ի գիւղն որ կոչի » Անգղ, ընդ որ անցանէ գետն Արաժանի. և ի միւս » կողմանէ փակեալ զդեղն՝ ածին ամրութիւն չուրջ » զինքեանս։ Եւ զօրագլուխն Նոցա Թէոդոս Խորխոռ- » ունի, և զօրն Պարսից եկեալ բանակեցան մերձ առ- » նոսա ի քիչունց կողմանէ. և Նոքա զօրշուրեալ խո- » սեցան ընդ Նոսա ի խաղաղութիւն, ասացին ոչ ունել » պատերազմ, այլ Քոզալ զբերդն և երթալ խաղաղու- » թեամբ. ապա անմիտանք եղեալ՝ ոչ հաստատեցաւ » բանն, այլ վատահացեալ յամրութիւն իբրեանց՝ կար- » ծէին առնել ինչ։... Եւ եկեալ զօրն Պարսից ճակա- » տեցան մերձ առ նոսա գէմ յանդիման ի գաշտին կող- » մանէ. և ձգեալ բազմութեան զօրու ապեղանուրացն՝ » և թափեցին ի Նոսա զկապարճս իբրեանց. և ծակո- » տէին նետիւք իբրեանց առ հասարակ զամենայն արս և » զերիվարս. և ընդաստուցեալ ամենայն երիվարք որ » կապեալ էին առ մուրս առ իբրաքանչիւր դրան խո- » բանաց, ընթռչեալ առաքուր հարկանէին զիարանն » և զրանեան ամենայն. և ընդմէջն հառեալ զամրա- » քիւնն՝ անկաւ ի բանակն, և սկսաւ սատակել. և ան- » հնարին լինէր կատարածն։ Եւ նոցա հառեալ զտեղի » մի՝ ամանք հեռեւանք և ամանք հետեւանք յանկամոզի? » ձի, երիվն և գնացին փախստական։ Եւ Թէոդոս Խոր- » խառնիի անկեալ ի բերդն ամրանոյր »։ Այսպէս պիտի ի պատման գործն՝ էզ առ զօրավարն Պարսից և առաքեցաւ պատառով առ Խոսրով, յորմէ և մեծապէսցան.

« իսկ ի բերդին Անգղ Նոաւցեալ բերդակալ », մեկ- նեցաւ Սեբէոսեան զօրավար։ — Վաթառն և առեալ ի- մաք յաւագ քան զոյն՝ (542–3) այլ զօրավար Պարսից հրամանատար ի Հայս առաքեալ յԱծուշէտանն Խոս- րովոյ արքայէ՝ նոյնպէս յաղթութիւն մեծ գործեաց ի վերոյ ցուցեալ, զօրավարաց կոչեալ Յաւոխինեանս, ո- րոց գլխաւորք էին վայրերիանաւ զօրագլուխն Հայոց, Մուսինի՝ ազարապետ Արեւելից, և այլք, ընդ որս և կամսարականքն քաջք Ներսէս և Սահակ, Հայկական և Հերուլացի գնդաց, միաշանաւ երիք բիւր զօրաց. ընդ- գէմ որոց՝ զօրավարին Պարսից որ կոչէր Նապետ (կամ Նամապետ) չորս հազար ոչ միայն էին. վասն որոյ քաջ ամրացոյց զբերդն Անգղ, և կոչնագոչ միմոյն և կռճեղրգ ծառոց անմատոյց գործեաց զսահմանն, եգեալ եւս ի գարանի ի տաճա տանին՝ զնան մի ի զօրացն, և ի ձեռն լրտեաւ (զոր խաբէութեամբ արկ ի ձեռս Քառնոց) համրաւեալով խոյս տալ ի բերդէն. յոր իրրեւ մատեան Քոյնք անպատրաստք՝ գարանակալքն սկսան սեղալ ի նոսա նետս. հասին և այլ գունդքն. ի խուճապել Քառնոց՝ քաշն Ներսէս յաւագ մատուցեալ վանեաց զնոսին. այլ ի գումարել բանդագ զօրուն Պարսից՝ տագնապէին Քոյնք յանձուկս լերանցն, և բազմութիւնն միասէր քան օգտէր ինքեանց. բայց մեծագոյն միաս եղեւ կարեվէր խոցումն Ներսեհի՝ ընդ բիր սկանն. զոր եղեալ իր Սա- հակ եհան ի սազմէն, այլ ոչ բաւեալ ընդ երկար՝ մե- ռաւ. այսն ընդեր և երեւելի, որպէս ասէ պատմիչն Խո- զանացի (Ղազար)[3]. որպ և յաւագն բազում գործս ա- բութեան կատարեալ էր յայլեւայլ պատերազմանս Ի- սալիոյ. ընդ նմա անկան և շատք քան զսակաւս ի Հե- բրայց, և սմենայն բանակն Քառնոց ի փախուստ գար- ձաւ, ոչ փոքր կատարած։ Ի փախուստն անդ սպանաւ և Աղտ սմն զօրավար յանցանելն սաղնեակ բերդի միոյ՝ քարամբ հարեալ։

210. Հաչակաւորն քան զԱնգղ ի հնումն Շահապի- վանն, բազում անգամ յիշեալ և առ ի մէնջ, ըստ նկա- բագրի նախնեաց՝ եթէ ոչ զառաջին՝ զերկրորդական տեղի ունէր ի չէնս Ջաղկոտան (յետ Զարեհաւանի), և ոչ հեռի ի Տիտաւնոյ Թուխ. ասկոյն բան Մեսրոպայ երիցս որ ի Գաւառի գաւառի առ զոյն, ըստ յոյժվից ձեռագրաց, և ըստ իս պիտի ընթեռնուլ Գաւառի, (որ է գաւառ վաղապետականի և կոչ ի կաս լերանց անդրը- պետաց Հաւոխին Արաժանոյ և պարատափին Վանայ), Թուեցուցանէ ի սմին սահմանի լինել զաւանն, և ըն- դարձակ տափարակի լերանցն հաղորդս գալ երկոցուն գաւառաց, վասն որոյ մերթ ի միոյ և մերթ ի միւսոյ ա- նուան կոչին։ Որ գիարդ և է, այն էր գլխաւոր գրասաւե- զի և հանդիսարան հայկական պերճանաց և ուրախու- թեանց, պէսպէս ասելիքն զոր ի վերդ յիշեցաք, հան- գերձ տեղական պատահարօք գաւանաց գնելոյ. որոց սպանչաց մտքինք, ըստ վարդանայ պատմչի, յետ իրր ութհարիւր ամաց յոյանեցան ի կէս ԺԲ դարու, ան- փառք և արիւնազանգք, որպէս թէ յանիծից Ս. Ղեր-

1 Ի Պատմութեան Պաւստոսիոյ Պարսից. Բ. ԽԵ։

2 Յետ որք (չէ՛ 512) հին Թարգմանչի Մերոյ տղկցի քան զա- սաս կոչել զԱնգղ։

3 Ἀνὴρ ἀγαθὸς ἐν τῷ πόνῳ τότῳ γενόμενος.

սիսի. Թէպէտեւ ըստ հին պատմչաց՝ գլխաւոր գաւառաձեռն Ցիրիր և վարդան այլոց սպանան։ — Ա. Ջըրդասաւ՝ ի սկիզբն Դ դարու՝ ի լուսաւորութեան ազգիս, ընդ առաջ նախաբարս և պատուհասեալ թագաւորութեան Հայոց կարգի և Շահասին Շահապիվանի, ըստ Ագաթանգեղոսի, որ այսու իշխանական պատուանուամբ յիշէ այլոց միայն զիշխանն Հերի և Ջարաւանդ գաւառի, և Թուի նշանակել գկողմնակալ՝ սահմին կարգաւ քան զնախարար. այլ զինչ առանձինն պաշտօն էր Շահապին՝ ոչ գիտեմ. կամ թէ էր ինչ համանշանակ մերձաւոր հաւասին բնիկ Պարսից աշխարհի (Ֆարս) Շապհվան شعبان կոչեցեալ, զոր բազում անգամ տեղեաց և աշխարհագիրք Պարսից և Արաբաց գրաւանն, և համարին մի՝ ի չորից կամ հնգից դրախտանման տեղեացն երկրի, (այսպէս առելով կոչեցեալ յանուն Պեվանայ կամ Բևանայ Թագաւորացն Սկնոյ)։ Ներկրայապէս՝ ի ճահ գոյ այսպիսի վայելչութիւն և մերոյ Շահապիվանի, զոր նախ բնիկք մեր Թագաւորք և նախահարք՝ այնպէս ծաւալեալ ընտրեցին և ապա առաւ աշխարհս կալչն և վայրագասուն Թաթարք անգամ. — Ցնոտ բարձման Արշակունեաց մերոյ Թագաւորութեան՝ այլազգ իմն համախմբութեամբ հանդիսացաւ Շահապիվան, յամի 446, ի նոյն իսկ « ի ժամ Ամենաբարեր ասենին (Դասաւորացդ, յորում) գոյին ժողովէին ի հրամանէ » միաբանութեան՝ յեգեալ կէսն ի Շահապիվանի ի » բանակեղոց Թագաւորացն Հայոց ... եպիսկոպոսք քա- » հանայք և երիցունք բազումք ... և համարէն ուխտ » աւուրբ եկեղեցւոյ, և իշխանք ամենայն, գաւառա- » պետք, պետք և բանաւորք, զօրագլուխք, ազատք, կու- » սակաւք կաղմանց կողմանց աշխարհիս Հայոց, նահա- » պարք ամենայն », որոց գլխաւորք Վասակ Մարզպան, Վահէ Վարդան Մամիկոնեան, Վահան Ամատունի Հազարապետ, Վրվայր կամ Վրիւ Խորխոռունի՝ Թագազապետ, Աղշաւիր Կամսարական և Մանաեհիր Ռշտունի սպարապետ, Ջնկ Դիմոքսեան. իսկ գլուխք եպիսկոպոսական դասուն, յետ Ս. Ցովսեփոյ ընտրեալ կաթողիկոսի, նախ Ղեւոնդ[1], ապա, Տաճատ, Արտակ, Գադ, Եփրեմ. գլխաւորք երիցանց, Ս. Ղեւոնդ, Ցովհաննէս (Մանդակունի), Մելիտէ, Երեմիա, Եղիշէ, Ասպուրակէս և Գանիէլ. և ամենայն թագաւորութեանն միաբանեալ եդին հաստատեցին զզօրութեամբ կանոնս քան՝ յուղղութիւն եկեղեցական և աշխարհական կարգաց. « և ընթերցեալ առաջի ամենեցուն (իշխանաց), » հաճէին հաւանութեամբ, ասելով միաբան զօրացն և » զօրագլխացն և իշխանացն, Այո, այո, կարգ և օրէնք » այդ կացցեն, ինչ որ վասն մեր օգտի ի փրկութիւն » հոգւոց և մարմնոց մերոց, ի շինութիւն եկեղեցւոյ և » ամէն փրկութեան մերոյ ի կեանս յաւիտենից »։

Մերձ էր ի Շահապիվան Աւաւիւտից գիւղ, ուր գազարեաց գնել ի գնացն առ Արշակ, և յաւուրսն յանդիման եղեւ նմա։ — Ոչ հեռի կարծեմ ի վայրացս և գկոստանաք գիւղ, ուր յետս կոչ ժ գարու (իբրեւ ժամի 984) Մահան Ամիրայ Աղրպատականի և ամենայն գլխաւոր ամիրայք Տաճկաց և Պարսկաց գումարեցան բազում զօրաք. « և առաքեն դեսպանս պատգամաւ » առ Դաւիթ կիւրապաղատն, դարձուցանել ի նոսա » զքաղաքն (Մանազկերտ), ապա թէ ոչ պատերազմաւ » պատահեսցին նմա »։ Այլ ի գալ ժողովել և Հայոց առաջնորդութեամբ Դաւթի ի Բագրեւանդ, զարհուրեալ այլազգեացն՝ ապականեցին գչէնս ինչ հրով և կըրկնեալ գնացին յերկիր իւրեանց.

Զարդիս ոչ ի վիճակագրութիւնս և ոչ ի հանապարհագրութիւնս նշանակին անուանք սակաւ գիւղօրայից Տագկաստան, այլ յարխարհացոյց քարտս, ընդ մէջ բան Տագկաց յերին և Ջիաթնոյ, ի հարաւոյ ընդ հիւսիս խազալով ըստ հասանաց գետոյն, այսոքիկ. Ալաւգաստ?, Այուքլնս (Մեծ գիւղ), Կերան-քլնս, Ճանգիս, Գաչքլնէն (Քարկատար), Ցառար կամ Ցառոտ, Ալաքլնս (Կղզիագիւղ) իբր կիսով փարսախաս ի հարաւոյ Ցիսմինոյ- ի Մ-Հս. մերձ ի վանս Բագրեւանդայ Ճուձան։ Ցառոտի գետոյն որ իբր փարսախաս ի Հր-կոյ Ցիսմինոյ՝ կարծի հինն Աղդ՝ զոր վերագոյնդ յիշեցաք, ունելով սակաւուք ի բացեայ ի յերին ընդ հին, որպ պրիսպք երկաւուք խոնարհեալ ինձանէն ըստ հակման լերինն։ — Կայ և այլ բերդ ի Հս. Մ-սորին՝ Թոխլուճա անուանեալ, որպէս և ամայի գիւղն առ նովաս։ — Կայ միւս եւս այլ բերդ ի նոյն սահմանս, Մայա՝ հանուանն քրդարնակ գիւղիս, ընդ մէջ Ցառոտոյ և Ճուճանոյ. բերդն սակաւուք հեռի է ի յինէն, յափսխոյ և յանմատոյց քարաժեռի, յոր և սահմանք ելից հասեալ են ի վիմին, որպէս և ջրամբար ի վերոյ. և սոի ընդարձակ լինել տեղւոյն այլ և այլ ոմարանոք կամ անձնիկք. առ որովք են արտաքոյ և քարայրք բնականք և ձեռագործք բարձր գրամբք, առնդգոք ելանելիք, զորս և բնակարանս ճգնաւորաց կոչեն լինել. և մատուռնք նոյնպէս վիմափորք, հանգերձ արձանագրութեամբք։ Ի բերդի և յաւերակս անդ նորին սահն գտեալ և գտանել ոչ սակաւ դրամոց և այլոց հնութեանց.

Իսկ Ճուճան որ իբր ժամաւ հեռի ի Հր-կոյ Մ-Ցովհաննու վանայ Բագրեւանդայ՝ ընդարձակ գիւղ է բըրդամբք և պարտիզք, և յառաջ քան զմեծ գաղթականն ասի 500 տանց Հայոց բնակել անդ, զորոց թերեւս առանգամանի և առելի նուազ՝ մանաւանդ յետ վերջին ազէտսալի անցից (1877–8). շորք եկեղեցիք էին ի նմին, մին Ս. Աստուածածնին կոչեցեալ հին և մեծ, և կիսաւեր, ձեւով նման Ս. Ցովհաննու, և ունէր գմրէք ի վերոյ շորից սեանց, երկգումբք աւանդաւորմամբ ասաի և անսի խարանին։ Ներագոյն քան զսա են միւս եկեղեցիքն։ — Կիսով մղձաւ ի բացեայ կոյ ի բարձու վանք քարաշէն, այլ աւերակ և լքեալ, որպէս և սգուգոյ շրոյ նորին զոր ի բարձանց սեէնին փողրակաք։ Ընդարձակութիւն սեզոյն, պարիսպքն և եկեղեցիք և մերձաւորութիւն ի Բագրեւանդ՝ սան ինձ զսա կարծել Զարեհաւան, զոր վերագոյնդ խնդրէաք։

1 Օտարազգի խմն է անուանդ ի լուր մեր, եթէ չիցէ Ղազար. այլ թերեւս նոյն անուն է որ ի վերջին գարս լսի՝ յաւէտ առ Աբծրունիս. Աւետ եւ Աւետիկ. թայց թէ լսկ փաղաքշական ձայն է եթէ նշանական, ոչ գիտեմ։

Ցելից ձաճանայ և մեծի վանայ Ս. Յակոբեանց՝ ձգեալ տաղաւոտի Ջիրաւ գաշտ մինչեւ մերձ ի սահմանս Տմաորինոյ, ընդ հիւսիսի, որպէս և յառաջ նշանակեցաք, հաշակեալ վասն մեծի ճակատամարտին, զոր Հայք՝ յետ գերութեան Արշակայ Բ՝ ի զաւթին Պապայ՝ ի դրանէ կայսեր, ոգեւորեցեալք Ցունաց մղեցին ընդ Պարսս, որոց առաջնորդէր վաչուէր ուրացող Մերուժան, անց ցեալ ընդ սահմանս Եղկերց լերին, այսր՝ ի Կոգովտէ հզօր բանակաւ, ի բազում ազգաց և ցեղից նուաճելոց ընդ իշխանութեամբ Սասանեանց, ընդ որս և Ոստանայր արքայ Ազուանից և Շերգիր արքայ Լեկաց. իսկ մերոյ կողմանն առաջնորդք էին ի Ցունաց՝ Տիրենոյ և Ազգի կոմսք, Գորգենոս՝ հետեւակազօրաց վարիչ, և ի Հայոց՝ Պապ թագաւոր, Մուշեղ Մամիկոնեան, Սմբատ Աղբակեան բագրատունի, Սպանդարատ կամսարական, և բազումք ի նախարարաց. և բնաւից վիճագոյն՝ Մանճն Ներսէս, մանաւանդ ի գլուխ Նպաստական լերինն առաջնորդէր բազիւք հաւանաւորեալ և զյաղթութիւնն բառնագտեալ, « մինչեւ պատեցաւ երկրորդն Ամազէկ », ըստ իմաստասիրութեան Խորենացւոյ. որ զի և գեղեցիկ ոճով և ախտաժիր նկարագրէ զպատերազմն և յերկար, ըստ աշ սովորութեան իւրում, հանդ հանդիպմ ընթերցանութեամբ բանից նորին՝ ինքել զանզգրուքիւն ցաղկասան։ « Խնդեցաւ պատերազմն ի դաշտին՝ որ կոչի Ձիրաւ, և մատեան հակառակ առ հակառակս։ Եւ մանկունքն քաջ նախարարացն Հայոց ինքնակամ նահատակեալք՝ մնին ի մէջ հակառակաց, առաջնորդութեամբ պատերազմաւորին իւրեանց Ամրատայ տպատի, որպէս բագրատունոյ, որ յազգէն Բագրատունեաց։ Եւ լին և ի զօրացն Պարսից հանդիպք նոցա, և խաչացին ի մէջ հակառակաց. և ցիր ընդ ցիր լինէր։ Եւ ի գառնացեալ մանկունքն Պարսից՝ ընդ հուպ գտանէալ մերոցն զնա նոցա, արիւնակ իմն որպէս փոթորիկ յանդառնալ սերեւութիւն, այնպէս երագ յերիվարացն առնել նիզակաց, զի ցուրա յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց հակառակ մնանել։ Իսկ յորժամ Պարսիկքն զմերն չրջէին, նոքա ի վանահարսին Ցունաց իբր յամուր փղոյք մնանէին՝ առ ոչ ինչ ճշտասելոյ։ Քանզի այնպէս արար Գորգենոս իշխան հետեւակ զօրացն, իբր պատուաստ պատեալ վահանաք զնակատ Պապայ։

Քանզի զօրքն Ցունաց վառեալ էին ի գէնս ահագին և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու։ Եւ էր տեսանել իբրեւ զպարիսպ ինչ, յորոյ յոլովք ի ըզ-

» զնայ և ի կուսեայ պահպանակաց զգեստուն՝ գիւտ
» բանիեան վիճաց բերէին երեւոյթս։ և ի վերայ նոցա
» անթափառ գէպք նշանք արձակելոյք իբր զառագաթ ինչ
» հանդարտ ծառոյ։ Բայց զվիշապացն մանուած ահա-
» գին բերանաթոյթեամբ ատելագնալ ի փշանել օ-
» դոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն
» իրրեւ զլեառն ինչ ոգեմանդեալ խանարհել ի ծով՝
» զրահազարդ հակառակ Ցունաց ի պարսկական զօրաց։
» Քանզի և զնաա էր տեսանել իրրեւ զհզօր ինչ գետ
» առ ի կոզմն ի լոյն ծագելոյ. արգարեւ զլոյս զոյն
» զրահազգեստացն բերէր տեսութիւն։

» Այլ իրրեւ տեսաւ մեծն Ներսէս զոյն ամենայն, եւ
» նա ի կատար լերինն Կոգովտայ, և ամբարձ զձեռս իւր
» յերկինս, անթանարհելի պահելով ի խնդրուածս, հան-
» գոյն նախանարգարեին Մովսէսի, մինչեւ պատեցաւ
» երկրորդն Ամազէկ։

» Իսկ ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն,
» ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք գլերամրքն փայլա-
» տակէին իրրեւ յանկոյս մեծէ, և ի նոցանէ ի գուբս
» ասղէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որ-
» պէս փայլատականց հառագայթք. յորոց միոյն ի տե-
» սութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ
» ինչ ի մերն վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգա-
» կանն ծագման։ Իսկ ի բախելն զմիմեանս՝ եղեւ ի
» վերայ հանդիպ ամպոյ, և հոգի աստիկ ի մերոցն կա-
» ռ ընդդէմ պարսկականին փչել։ Եւ ի խառնակել
» մարթին՝ պատահէ կամաքարականն Սպանդարատ խմբի
» մեծի, յորում էր քաջն Շերգիր Ազկաց արքայ, զգլուխ
» միոյ գնդին պեղութեամբ զտեղի հակառակն կալեալ,
» Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն,
» որպէս չանթահաս յերկիր կործանէր զքաջն, և զխումբ
» բըն պատառեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէր։ Եւ այս-
» պէս ի վերին պղնձակապութենէն զօրացեալ հառաչակ
» զօրքն Ցունաց և Հայոց, գիտակաւքը Քաջամեաց լցին
» զդաշտն ամենայն, և զմեացորդսն ամենայն ի փա-
» խուստ շրջեալ հալածեցին։ Ընդ որս և զԱւանայր Ա-
» զուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ արքայ Վա-
» ակայ մամիկոնենի, հանին ի պատերազմէն։

» Բայց ամբարշտին Մերուժանայ վիրաւորեալ ձին,
» ոչ կարաց երագել ընդ փախուստեան. որում անագան-
» բեալ հասանէ պարսկական Հայոց Սմբատ ... ձերբա-
» կալ առնէ զմեծապետն յետին Շամքին Կոգովտի ».
և առաջիկ չամբրաւ պատկէ ի մահ գառնութեան, որ-
պէս նշանակեցաւ այլուր յառաջագոյն (յէջ 494)։

1 Թէ և ոչ սակաւ տարբեր ի Խուզաձոյ մեքենասանակէ, որ յերկուս ժամանակս և գէպս զոտանէ զմիակ պատմելն ի

խոբենացւոյ. իսկ սա և բազում մեծ գէպս յէջէ. որք ոչ գտանին սա Խուզաձոյ, և սուտզագոյն թուի յոյսմ մեծին պատմութեան

ԻԱ.

ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ-ԱԼԱՇԿԵՐՏ

ԱԳՐԵՒԱՆԴ վերջին գաւառ Այրարատ աշխարհի և մի յերկուց եփրատականաց ցրն, ընդարձակագոյն իջէ Թերեւս քան զբնաւս, սահմանել յարեւելից յարեւմուտս ընդ մէջ գաւառաց՝ Մագհատան՝ որ յելից կուսէ, Ճակառոց, Գաբեղենից, Հանունեանց և Բասենոյ՝ որք ի հիւսիսոյ. իսկ ի հարաւոյ ունելով զգաւառս Տարաբերան աշխարհի՝ զՏարաժառոյի, զԴաւղա և զպլղս, յորս խազացուցանէ զԱրածանի միահեծեալ ի բազում վտակաց և գետակաց իւրոց, ընծայելոց ԱՅրարատեան կամ Այգրի լերանց՝ յարեւելից հիւսիսոյ ընդ արեւմուտս կոյս մանեկամբ պարապեալ պատկոյց գնաւս. որք ձգին ի Սիւնեաց լերանց որ ի Մ. Գողչատաղ Ծաղան, ընդ լերինս Գղղզ-գիւղի, Ագ պուղաղ, Գաշտեղրդ, Գող տաղ, Քեօսէ տաղ (Սուկաւէտ), զլերինս խաչի եզափ և Շէխանաղ, որ համնանան վիհակաւն առհասն հատանէ յարեւմտից կուսէ և խառնի ընդ այլ լերինս, զհարաւային եզերս մեծի գաշտանդ. հավասին ձնելով զլերինս Ծաղկեղ, և զոր անուանք և հանգամանք չեն մեզ քաջածանօթ. բայց զի հեռագոյն լեալ ի միջնակաղմանս հարաւոյնոց գծի առհասնացս, անդի ասի խառնելոցն հատանել Արածանւոյ՝ թափիլ ի Տարօնագերան, և արբուցանել հանգերձ զլերկիր Տարանոյ՝ — Ամենայն վտակք և քամիք Այրարատեան լերանց ի հիւսիսոյ կողմանց կամ առաջի Արածանւոյ, որք յարեւելից և յարեւմտից առաջնոյ ժողովին զնաին. արեւելեանն ինքն իսկ Արածանի է կամ Մուրատ առ, զոր տեղիք բղխեալ և հեկեալ ի Ծաղկառատէ. արեւմտեանն ի Շէխանի լերանց գայ և յայն անուն կոչի. և երկոքին եւս գրեթէ հաւասարք երկարութեամբ և ուղղութեամբ դիմեալ՝ հանդիպին և խառնին ի միջակաղման գաւառիս, առ Տարմուս կամ Տարագերան? գիւղիս, իբր երկու փարախաւ ի Հա. Թամուր բերդաւանին՝ — Օժանդակք բնիկն Արածանւոյ կամ արեւելեան առաջիցն՝ են՝ ըստ նշանակելոցն յաշխարհագրողացս, ի կողմանց Տիտաւնոյ խազալով յարեւմուտս, անդր քան զՍ. Յովհաննէս, Դաշղ-չայ, Մանկասար, Աիւդ՝ որ առաջս կոչի Զէդի և խառնի ի Տառապի, որպէս և Թորնա ի նոյնի թափեալ, ապա միասնան ընդ Մանկասարայ և իջանեն ԱՅրածանի մէրձ ի կցուածս Շէխանայ գետոյն. իսկ առաջ օժանդակք են, յարեւելից՝ ի գետակցութենէն՝ ընդ արեւմտս յազբերս կոյս նորա երթալով, Ալմէտ չայ, Տիւռէ-Մագուտա, Խաչու չայ, Զանչանու?, Խոփաս, Ղազի, Զէյտիլեան որ ի սկզբան կոչի Ջամ. Այսոքիկ են որ արբուցանեն զգեղեցիկ գաշտն կամ զհալիս Բագրեւանդայ հարթաժուռալ երկայնանիստ ընդ մէջ երկաբ լերանցն որ ի Հա. և ի Հր. — Ցետ միութեան երկուցն առաջիցն և իջից Արածանւոյ ի Թամուր, ընդունի ի միհակի առ յաղեկէն՝ որ է յարեւելից՝ գետոյն Ուզունվալի, Մանատպէդ. իսկ յաղիէն՝ յարեւմտից՝ նուազագոյն ածանս վտակս.

Ցոլովութիւն գետակաց յայտ առնէ և զհակառակութիւն բնութեան երկրի հիւսիսակողմանն, որ ի բարձանց անտի Այրարատեան պարան՝ յօրասցսեալ խանարհի գաշտանդայ ի միջակաղմն գաւառին, գեղեցիկ արտասխրս գործելով, յայտ է թէ և նոյնպիսի բնաւարերութիւն ապետան կամ առաջպետան. և լեռնակս յոլով և պէսպէս ունելով, որք ի քննութենէ և ի գիտութենէ մերմէ վրէպ գտանին, կամ թէ մեք ի նոցունս. այլ հատատ զկարծիս մեր հարեւանցի ակնարկութիւն վաւերի բնագիտի, որ ի վերջ կոյս ամենան յուխիսի (1843 ամի) էանց ընդ գաշտս Բագրեւանդայ, և ի առհասնս Գաբա-

գիլխէի եգիտ նոր տեսակ մի միջատ յազդէ Saperda և Juladis կոչեցելոց։ — Հեղինակ Նոր Հայաստանի (Հ. Ինճիճեան) յիշէ զկավրիճիր երկայնանիստ լեռան յաբեւելակողմն գտանել, որպէս Թուի՝ ի Հա. Գարապլիլեի, ըստ բնութեանն որձաքար նշանակելով՝ ի լեզու Քրդաց, կարկառեալ գագաթամբ ընդ արեւելս, կարմրերանգ գունով. յորում նշմարին, ասէ, և երակք նիւթոց ոսկւոյ և արծաթոյ, անգործ թողեալք. բայց միայն՝ ի հողոյ անտի չինեն անօթս։ — Ի Բժշկարանս մեր յիշի բագրեւանդայ Հող, և համանիշ նմին կարգի յանուանեն Բորեն, որ և Թուի կոչեցեալն՝ ի Փռանկաց Bore, սկզբնատարր բարակային նիւթոց. այլ քննութեան կարօտ։ — Ընդ միջ լերինս և սահմանայ կազմուանայ՝ տարածանի լեռնադաշտն Մրկէզար, որ Թարգմանի՝ ի լեզու Քրդաց՝ Դեղին Մարգ, ըստ գունոյ բուսաբերութեան սրտիցն, և համարի փոքրիկ առանձնակ վիճակ մի Քրդաց։

Քանզի առ կարի ընդարձակութեան դաշտագաւառս, (որ յարեւելից յարեւմուտս ընդ բովանդակ հովիտ երկոցուն Թեւոց Ալաճանոյ ձգի ընդ մղոնս աթսուն, աւելի կամ պակաս, և միջին լայնութեամբ իրրեւ 30, տարածութիւնն աւելի քան զ'700 մղոն), հարկ է Թէ և՝ ի սկզբանց անտի արուհալ էր յարբոյն վիճակս, ընդ միահաւուռս անուամբ Վալաշկերտ գաւառի, յորում պարագրիւր և Ջիւտին իսկ, որպէս տեսաք, ըստ նախնեաց՝ առանձին գաւառ Ծազկոտն, այլ Թուի Թէ՝ ի քաջ հնութեան անանձնացա՝ ի բագրեւանդայ։ Այժմեան վիճակքն են բուն Վալաշկերտ և Թօփրագգալէ (Հազարերդ ըստ նիւթոյ չինուածոյն), և կայ յարեւմտից գաւառին՝ ի Հա. գեաղն. յելից նորա է վերոյիշեալ գեհն Մրկէզար, և յելից սորա ցաւհմանս Ծաղկոտան ձգի մեծ վիճակն Կանիէ, որ և յանուն գլխաւոր աւանին կոչի Գասրագիլիսէ։ Հարաւակողմն սորին և գեաղն է Խամուր վիճակ, յորոյ յարեւմտից հարաւախառն Ալճապ կամ Էնճապ վիճակ սակաւածանօթ, և՝ ի մտից սորա՝ ի սոսրաս Շեռխան լերանց՝ Խալի-նազի, բարձրաւանդակ երկիր պարարտաբոյս. ուր ոչ միայն տաւարածք յաճախեն, այլ և ազատաւան ամենք վայրի և այծեմանք. և Թերեւս՝ ի սոցին սակս մերձաւոր լեռանն Սուկաւ՝ կոչիւր Քօյից լեռան նախ քան զտանգաթիւն այնպիսի կոչման՝ ի պատճառս Մոքիսանց հզնաւորաց քաշնման Թաւանողից։ Իջեն Թերեւս այլ եւս մանր գետք յընդարձակութեան Բագրեւանդայ, բայց ոչ նոքին միայն՝ այլ և յիշեցեալքս չեն մեզ քաջածանօթք ի՛ւ ըստ սահմանաց անշրջաւութեան եւ ըստ գիւղօրայից։ Զի Քրդաց կալեալ է զմեծ մասն երկրին բազմաշէն հարուստ և հարանոք իւրեանց, և անդադարացուցեալ զանաւանս չինից լեռնաստանցն. սակաւուց ասմանց՝ ի միջավայրս գաշտագետնին ծանօթ գոլով, միոյ անկ էր գէթ իրրեւ երից հարիւրից և աւելի եւս գիւղօրայից լինել անգ. քանզի և հինգ հարիւր գեօղք համարէին երբեմն՝ ի գաւառին Ալաշկերտաւ. յորում՝ ի գան յիշեցեալ վիճակաց՝ գրիւր և Բադնոց, որ Ագաշանենաց գաւառի Տարօնագեղանի՝ ի հակ գաց, և չէ ինչ մեծ և գեղաշէնս. մասն գոլով Աբարաւոյ և՝ ի կառն ասաւանիկ նահանգին, հարկ իսկ էր Բագրեւանդայ բազմամարգ և բազմաչէն գալ։ Նոր վիճակագրութիւն ըստ Թուոյ (1889) համարի գեղս՝ ՝ի Նահիճ կամ Գարապլիսէ 58, յԱլաշկերտ (փոքր վիճակքն) 115, յԱղթամայ 79. յորս միանգամայն ասուն 5,266, ազիս 23,200[1]։ — Ալյազդ բաժանմամբ կամ կշռմամբ նշանակէ ամն՝ ի մերազգեաց[2], յերթս վիճակս գաւառիս Բագրեւանդայ՝ զհայաբնակ գիւղս և զքիւ տանց նոցին, ըստ երկուց ժամանակաց, մի՝ ի սկիզբն յետին Թուս-Օսմանեան մարտին, և միւս յետ այնր, այսպէս.

Գեօղք	Ա՛ 1877 Տուն		Ա՛ 1882 Տուն	
Իչ գիլիսէ	31		9	
Գուլիուպուճագ	27		1	
Գարաբազար	30		10	
Ջուջան (Ճուճան)	35		20	
Բօսի կամ Պոդի	13			
Մէյրէմ-անա	18		9	
Բադնոց	25		25	
Գզըլ գայա	22		22	
		201		96
Գարագիլիսէ	102		81	
Երանոս	18		11	
Մանկասար	52		27	
Ծօնճալու	55		47	
Քիւփգրան	34		12	
Ջիրոյ	20		10	
Ղազու գիւղ	21		18	
Սօֆիան	5		3	
Մազրայ	15		19	
Խոզր	20		15	
Երիցու գիւղ	43		32	
		385		275
Թօփրագ գալէ	151		123	
Ջէսկան	66		30	
Խաստուր	91		76	
Եաննի Թէփէ	63		63	
Խոշան	13		7	
Ջլվաննի	38		31	
Գարաաու	11		11	
Մօլլա Միւլէյման	83		82	
Եամար	98		67	
Ղայաբէգ	25		16	
Ֆրանկ Երիցու գիւղ	34		20	
Հաճի Սաֆար	13		2	
Խաչու	72		63	
Եաշխալի	14		9	
Ֆէրան	4		1	
		776		601
	1362		972	

1 Ըստ այսմ վիճակագրութեան (Աւշկերթայ, Գարագիլիսէի և Էնճապոյ) երկրի 6000 քառակուսի վերստ է տարածութեան։

2 Առաւել տարբեր խոչտութեան, հրատարակեալ յԱմստերդամ տպագրի, Ա. 593–4։

212. Բագրեւանդ՝ի միջի կալով երկոցան հնագոյն կայից Հայկազանց մերոց նախնեաց, Աբրաամեան նահանգին՝ ի հիւսիսոյ, և Հարքայ և Աղահունեաց Տարօնեցոյ՝ ի հարաւոյ, չիք երկրագիւղ զի բնակեցաւ և՝ ի նոցան զարմից՝ ի սկզբան տարածման սերնդոցն Հայկայ, վասն որոյ և Աբրահամայ ազխարհին յարակից մնան եկաց մեծ, քէպէս և արտաքոյ երեսփեան հալածի. և անուանն իսկ ցուցանէ զի չէ այլոց ինչ տունմի կամ ազգի սեփականեալ՝ ի սկզբանէ, որպէս անուանակիրք նոցին գաւառքն (այսինքն, Տայք, Մոփք, Աղձնեանք, Բասենիք, և այլն). այլ զանազական անի նշանակ՝ անդ մանաւանդ, որպէս Վանանդ, Հաբանդ, Զարեւանդ, Մարանդ. այլ խնամ բնիկ անուանն Բագր կամ Բագրեւ զանխալ մնայ[1], եթէ արգարեւ հայկական իցէ, որպէս Թաւ, և ոչ պարթեւական՝ ի Բագ (գիք) անուանէ. որգամ և՝ ի հաճ գոյ վասն Բագաւան կամ Բագնեաց աւան գոլոյ և կոչելոյ գլխաւոր ինին իւրոյ: Եւ է մի՝ ի սակաւուց անտի անուանց ազխարհիս մերոյ ծանուցելոց առ առաքս՝ յառաջ քան զդպրութիւն սգրիա. զի յիշատակի յաշխարհագրէն Պտղոմէոսի (Ե. ՃԳ) Բագրաւանդեան կոչմամբ Βαγραβανδηνή, և ըստ այսմցանէ գրչութեան ձեռագրոց Բագրաւցանեան Βαγραυδαυηνή. առ մերան իսկ բազում անգամ ա առաթե Բագրաւանդ գրի: — Մասն գոլով արքունի սեփականութեան՝ ոչ ունի առանձինն տէրմնջին պատմութիւն, կամ գունդ զօրաց յաշխարհախումբ բանակին, և ոչ նախարար և իշխան՝ ի հնումն. այլ յառաջ քան՝ ի քաղաքականին՝ յեկեղեցականին նշանաւոր հանգիսանայ, կամ պարտ ասել՝ ի կրօնականին. քանզի և կանխէ քան զքրիստոնէութիւն՝ հանդէս կրօնական պաշտամանց՝ ի սմա, և առաջնորդ լինի մեծահանդէս պայծառութեան նորին, Ոչ է յայտ ևրբ եղեւ սմա սկիզբն կրօնականս յառաջադրութեան, հաստատութեամբ մեհենից՝ ի գլխաւոր չինին, որ և յայն ատեն կոչեցաւ Բագնեաց աւան կամ Համատոհմ Բագաւանն պարթեւարէն, որ է հայերէն Դիցաւան. յայտ է զի այսպէս ճանապարհ և կոչիւր տեղիս անգամին յ՚Ա. դարէ, և վասն այնորիկ անգ Թագեցին «զՄաժան ... իբր զքրմապետս», զորդի Արտաչիսի Բ, սպանիչք նորա և եղբորք նահանգապ. Արտաւազդն և Տիրան. իսկ յետոյ միւս եղբայր նոցին Տիգրան Գ «պատուել զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մա» ժանայ քրմապետի ... բայցի՝ ի վերայ գերեզմանին «չինել, զի՝ ի գոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեսցին, «և ընդունելոյն հիւրք երեկոքիւք. Ցորում և զկնի վա» ղարշ (որդի նորա) ածն աշխարհախումբ կարգեաց՝ ի «սկզբան ամի նորոյ՝ ի մուտն Նաւասարդի»: Ցայտ է ամենեցուն մերազնեայց, զի խափանելով զկենք անասնական ածանն, այլ զաշխարհական հանդէսն ոչ կարելով կամ ոչ կամելով Ս. Լուսաւորչին մեր, զաւազինն փոխեաց՝ ի քրիստոսական ածն, և զերկրորդն՝ ի նոյն յաթեալ՝ սրբեաց, զՍ. կարապետին յիշատակ հաստատեալ յատուրս նահատարգաց, և մեծագոյն անեցուցեալ զպաշտօնն. և որպէս մեծ էր պատիւ տեղւոյս յառաջն, նոյն եղեւ և՝ ի կարգի քրիստոնէութեան, սքոտ մեծապատիւ եպիսկոպոսի հաստատեալ անդ, որ ՃԳ դասի՝ ի թիւս երեսանից բարձրնկալ եպիսկոպոսաց կարգելոց՝ ի Լուսաւորչէն. և՝ ի գաւազանագիրս ասի, «՝ի Արբոյն «Գրիգորէ Բագրեւանդ և Արշաուիր միոյ եպիսկո» պոսի վիճակ կարգեալ էին մինչեւ ցվախճան Քերքո» զահօրն երանելոյն Մովսէսի եպիսկոպոսի. ապա զա» տուցեալ, Աբրահամեանց և տան Կամսարականացն» եկաց առանձին եպիսկոպոս: Ի նոյն Կանանագիրս ասի քան զահմանեալն պատիւ և բարձ՝ ի վերագոյն եւս նկրտիլ փառասիրութեամբ՝ առաջնոյ յանուանէ յիշեցելոյ եպիսկոպոսի վիճակին, այն է Տարբ, որ զդէղ ընդ ամին էր և Բասենոյ եպիսկոպոս, և յետ փոխման Ս. Լուսաւորչին պինդացեալ թիւն իմն կամ զհամատարածութեան եպիսկոպոսապետին թեկն ածէր. և ոչ միայն՝ ի բարեն, այլ և՝ ի հաստատ խոստացեալ համարիւն, իբրեւ «սակաւուք ընդ Աբրահամ միաբերել». վասն որոյ խրատէր Մահար հայրապետն Երուսաղէմի «զոյնպիսին «սին, քաղցրաբեմբ՝ի հնազանդութիւն կոչել. և թէ «՝ի նոյնս (՝ի մոլորութենէն) միացէ, խոբչել իբրեւ «յատարէ»[2]. — Մեծապատուութեան եպիսկոպոսի վիճակիս փառ իմն է և սքոտակալութիւն Ս. Խաղայ, որ սարկաւագապետ գոլով Մեծին Գրիգորի, ի գնալն նորա «՝ի Բոյնս՝ էր ձեռնադրեալ... յեպիսկոպոսա» թիւն Բագրեւանդայ և Աշարունեաց, և հաստատ՝ի «նա զամենայն գործ վիրակացութեան աշխարհին, «մինչեւ ցժամանակ իւրոյ գարձին»: Բուզանդ՝ որ համառօտ խորենացւոյ գաւազինն յիշէ զոյս, ծանուցանէ և զյաջորդն Խազոյ յայսմ վիճակի. Ապրիկ անուն, որ և փեսայացեալ էր յառաջագոյն՝ ի գաւառ նորին, ի կէս և գարուս առ Վարդանամբք՝ ի ժողովին Աղուաձոր եպիսկոպոս Բագրեւանդայ անաւանի Եղնիկ կամ Եղնակ, որպէս Թաւ քաղ գրէշն Կողբացի. և անս Թաւ յաղերգեալ Քերքազահայրն մեր Մովսէս: Ցետ որոյ ցգար մի ոչ գտանիմք զանուանս յաջորդացն, այլ յամի 525 զՏիրիկ, և յետ սակաւ ամաց զՄարկոս. ապա՝ի սկիզբն Ը գարու զԱտեփանոս. յետ որոյ ոչ եւս գտանեմ եպիսկոպոս յանուն գաւառիս. այլ այսոքիսի հանգրեալ է Զարարիա՝ի սկիզբն ԺԱ. դարու (1022) վաղարշակերտու եպիսկոպոս կոչեցեալ: Ցետ երիցհարիւր ամաց (1321) Թաւ գտանեմ յանուն Բագաւանայ կոչեցեալ եպիսկոպոս վիճակիս Թադէոս, ի Քղթի ցավհաննու Իր քահանայապետի Հռոմայ, յորում Pacevan գրի անուն վիճակին: Իսկ յետ այսորիկ չեն ինձ ծանօթ յաջորդք սքոտացն՝ մինչեւ ցհին ԺԷ. դարս, յորում առաջնորդք

[1] Բագրեւան անուն (գնայ) լսի յառաջ աչխարհս, ոչ միայն՝ ի Պարսս, (յորոյ ծագմանց Թագէր Հռոմեաւն ՀՀրէն), այլ և ՀՀՎերիկի իսկ. գիտելոց գնան կարդեցողք:

[2] Ի Կանանագիրս մեր յետ կանանայ Ս. Լուսաւորչին և Ս. Աթանաս, կարգի յանուն Ս. Մահակայ Եբուսաղէմի հայրապետի

Ս. Յովհաննու վանից Համաքերին եպիսկոպոսք կոչումն, որպէս և մինչեւ ցարգ. յէջս անդ դարուն (1697) արքեպիսկոպոսն էր Սարգիս Դոփեցի։ Յետ նորա ծառնաքք են Մխիթար՝ աստուածաբանութեան վարդապետ կոչեցեալ յամս 1700–5.– Գաստպար 1734–5.– Զաքարիա 1754–76.– Մկրտիչ 1783.– Սահակ 1786–1827։ Զոր յաջորդեաց յամի 1827 Գալուստ վարդապետ, զոր և հաստատեաց սրինգն Էջմիածնի, մերժեալ զրանաթոռեցն Թեոդորի Բուրդ Յովհաննէս եպիսկոպոս (1829)։ Յետ Գալուստի եկաց Սիմէոն վարդապետ յամն 1860։

Թէպէտ և մեծ կենդրան հեթանոսական պաշտամանց էր Բագրեւանդ, այլ և քան զյայլսն ի գաւառաց կանխանաց, և յառաջ իսկ քան զԼուսաւորիչն մեր, ընդունել զլոյս աւետարանին, լսա մասին միոյ, յաշակերտաց անմի Ս. Թադէի, յԱբգարայ, որոց աշակերտք և հետեւողք Աւետիքն Յուդիտացիք՝ աստուածեր ի տարօրս Սուրբ կուսոյ Յուդիթայ և նահատակեցան, որպէս տեղւոյն ի տարբեր։ ի տեղագրին Թաւրակ իմն բանիւք ասի տ. Մատթ. Քահանայիցյ պատմի ի քերանոյ Գագկայ Բ Բագրատունւոյ, աստուածեր ի Բագրեւանդ նահատակեալ և Սարգսի տերաք՝ յորդւոցն Մուշէհի տ. Թէոդոսի Քագաւորա, իմա գկայսրն Թէոդոս Գ, որ եկաց յամս 716–7։

213. Յաչխարհական կամ ի քաղաքական գէպս, Բագրեւանդ՝ ըստ ժէ՛ երկրիցեայ գրիցն և երկարաձիգ տասնամեայ ժամանակաց, հուն անցեալ եկաց և կայ կարաւանաց և հակառակադէմ ասպատակող բանակաց. անցուդարձ զօրախմբից յիւր յառաջ ասեմ երկարաձիգ մարթից Յունաց և Պարսից, որոց թագաւոր Խոսրով Ա. Անուշեւան՝ ի գիմէն յերեքաս՝ ի սահմանս Փոքր Հայոց (յամի 576), էանց ընդ Բագրեւանդ. նոյնպէս և Հերակլ կայսր՝ ի գիմէն յարեւմտից՝ ի վերոյ Պարսից։— Յետ քարձման Աբրահամեանց Քագաւորութեան՝ ընդ արեւմտեան մասին ազատիչն մերոյ և այս գաւառ քան անկեալ ընդ տէրութեամբ Յունաց կայսերաց. իսկ ասանձին հայկական տէրականութիւն եղեալ երեւի՝ նախ կամաւորական իշխանաց, որոց բնիկ երկիրն Արտահանոյ սահմանակից իսկ է, ի հարաւոյ կուսէ. և հին պատմիչք Աղթամարցւոց՝ ի սկզբան ազատարհակալութեան իւրեանց՝ վկայեն միոյ իշխանի մեծի վիճակ գՇիրակ և զգ. Բագրեւանդ (զոր կոչեն Պագրէվանա بغريفان). և ասեն զառաջին նահատակ կոչմանց Հայոց՝ Հայոյ զորավար, յառաջ քանզքարձումն Սասանեանց, գոյն եգեալ գի ատչէ պատերին Հայոց հարկ և հոգ խոյանաց՝ որոց բնակիցքն յերկրէ նորա, և նիզակակիցք լինին. և այսքիկ ի գէպ գան մեծագոր և մեծապատիւ պատերազմն Կամսարականաց, Բայց յետ նահատելոյ նոցին կամ մեկնելոյ ի յառնական բաժին Հայոց (յԸ դարու). Բագրեւանդ երեւի վիճակեալ տահմին Մամիկոնէից, և գէթ ց՛ի դար մնացեալ ի ձեռս նոցին, որք ոչ սակաւ գործ արքեան և մարտից ցուցին և յոյսմ գաւառի յաւուրս բանակալութեան Աբբասեանց. որպէս, Մուշեղ որդի Հրահատայ Կամսէ, (յամս 771–3) յետ հարածելոյ ընդհարձակեալ հարկահանան ի բնիկ գաւառէ իւրմէ Տարօնոյ, « եկեալ նոյնժամայն ի գաւառն Բագրեւանդ, » և ընդ նմա զոր վաթսուն, և ըմբռնեալ զպահանջողն » հարկին՝ որում անուն էր Աբու Մուսէր, և զոր ընդ նմա, » հարեալ սատակէր ի սար սուսերի իւր, և յանցուցա- » նէր զպահանջումն հարկին յերկրէս։ Եւ իրրեւ այս » այսպէս վճարէր, ժողովէին առ նա ամենայն վշտա- » տեալ և վտանգեալք հոգւով. և յայնմհետէ զարթեան » յամենայն կողմանց Թշնամիք ի վերայ նորա »։ Որոց գլխաւոր՝ ասորիկան Մամիկոն առաքեաց ի Գառնոյ զօրագլուխ մի « որում անուն էր Աղու Ղէիպ, երկնել ի » իւղիր վրիժու սրեան սպանելոցն. և առեալ զօրավար- » բին այնօրիկ զընտիրսն հնծելոց՝ իրրեւ սրս չորս հա- » զար, ուչ եգեալ ընդ պղտոցն արքունի, հասանէր ի » գաւառն Բագրեւանդ, ի գիւղն Բազուան։ Անդ ի » վերոյ հասանէր նոցա Մուշէղ, ընդ նմա իրրեւ սրք » երկերիւր. և մարտուցեալք ընդ միմեանս, սգնութիւն » ի Ջհառնէ վաղվաղակի հասանէր ի թիկունս գնդին » Մուշեղի. և բազում հարուածս հարեալ ի զօրացն Խա- » մոյելի, և զմնացորդսն ի փախուստ դարձուցեալ հե- » տամուտ լինէին մինչեւ գետնէն Արտ՚, և գրաւումն » ձեռաց առնէին. մինչեւ գնոյն ինքն զզօրագլուխն » հարեալ..., մեծաւ յաղթութեամբ դարձեալ ի հետ դ » նոցա, լեռնին բազում աւարաւ յատուկ թշնամեացն »։ Աչսպիսի յաջողութիւն առեալ քան զլուխ յանդգնեցոյց զՄուշեղեանս, յոր յարեալ միաբանեցան և այլ բազումք ի նախարարաց, « ձեռնամուխ եղեն չքնա- » պատուիրն, որ ոչ կարէին վճարել, վասն զի նուազունք » էին, (իրրեւ հինգ հազարք). այլ սակայն լսա համա- » բեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր, » և ձեռնամուխ եղեն չքնա պատասխանութեան »։ զըր- գռելոյք և յորդորմամբ երազանաս մանկանի միոյ։ Այլ ամիրապետն առաքեաց (յամի 774–5) երեսուն հազար սպա մարտիկս ի վերայ նոցա, որոց հարեալ զմիաբա- նեսան և զանմիաբանս՝ նախ ի կողմանս Թաթոյ և Ար- ճիշոյ, « ընդ գաւառն Այրարատեան հասանէին ի գա- » ւառն Բագրեւանդ, ի գիւղն Աբծնի. անդ հարկա- » նէին զրանեակս իւրեանց առ եկերբ գնացն՝ որ ընդ » Նա անցանէ. և ընդ նոսա ամենայն արտեւտականք » յորդորիչք գինուց, որք պատրաստէին զՀնա և անեծա- » պատճառին »։ Զայս զգացեալ գլխաւորք գնդին Հա- յոց որ պաշարէին զԿարնոյ քաղաք, փութացեալ « ան- ցանէին ընդ սահմանս Բասենոյ՝ ի գաւառն Բագրե- » ւանդ. իսկ և իսկ անցեալ ընդ գետն Աբածանի յար- » ձակէին արիաբեամբ զօրի ի վերայ Թշնամեացն. և » բացագոյն երկու վաստակաք զաւուցանէին զանն իւ- » բեանց և զերիվարս. և ի հետիոտս զայրացեալ պատ- » բաստէին ի մարտ պատերազմի Թշնամեացն։ Եւանէին » ապա և գունդք Թշնամեացն ի վերոյ նոցա բազում » պատրաստութեամբ. և ընդ ծագել արեգականն՝ խմ- » բեցան պատերազմն. և իրրեւս բախեցին ընդ միմեանս, » նախ զօրացեալ գունդն Հայոց՝ հարկանէին բազում » հարուածս, և ի փախուստ դարձուցանէին զԹշնամին, » սասակէին զրազումս. և զարձեալ զօրացեալ դարձան » ի փախուստն էին. և զիմագարձեալ զպյրագին ցասմամբ՝ » ընտրի արշաւօրք զրազմութիւն ամենի ժողովոյն (Հա-

» յոց), և ի փախուստ դարձուցեալ զոմանս ի նախա-
» բարացն և ի նոցին հեծելոցն և զամիկան որ ընդ նա-
» սա, զի զրազումս ի նոցանէ հարեալ՝ տապատա դաշ-
» տացն արկանէին. իսկ քաջայոցի նահատակքն թէ-
» պէտ և նուազագունք էին ի մէջ չարաչարք որոգայն,
» սակայն ոչ ինչ զանգիտեցին ի գառնադառն օրհասէն.
» այլ միանչ խապատ գումարեալք ազատ չափ՝ մարզէին
» զմիմեանս բանիւք, ասելով. Քաջալերեսջիք միացուք ի
» վերոյ աչխարհիս մեր և ի վերոյ ազգիս. և մի տես-
» ցեն աչք մեր կոխան առից պղծոյից լինել զորբարանս
» մեր, և զտեղի փառատրութեան Աստուծոյ մերոյ. այլ
» նախ ընդդէմ մեր լիցի սուր քշնամեացն, և ապա լիցի
» զոր կամիցին: ... Եւ զոյս քաջալերութիւն առեալ
» միմեանց ... զարձեալ զօրացեալք յօդնականութենէ
» վերնոյն, ոչ ինչ կասեցին յառաջի արկեալ խորհրդէն.
» քանզի չէին աւելի քան զհազար մի սրանց ի մէջ և-
» բեան հազարացն ... և անխնայ կոտորմամբ ինդրե-
» ցին զվրէժ անձանց. մինչեւ պատուցան ձեռք ի ծան-
» րութենէ գինուցն. զի ամենք թափեալ միացեալք ի
» գինուցն՝ անկան ի ձեռս նոցա. և խոկոն առեալք ըզ-
» հրաժեշտ մեռանելական կենցաղոյս՝ փոխեցան ի հան-
» դերձեալ յաւուն ակնկալութիւնն, երանելի և քաջ
» նահատակքն. որոց անուանքն են այսոքիկ զօրագլե-
» խացն. ի տանէն Բագրատունեաց՝ Սպասպետն Սմբատ, և Սահակ Տիզակակից և բարձակից նորին. ի
» տանէն Մամիկոնենաց՝ Մուշեղ զօրավար, և Սա-
» մուէլ՝ Տէր Մամիկոնէից, որ և սրբի մասուց և ա-
» ւագ գնզեցկութեամբ, աներ սպասպետին մեծի. և
» ի տահճէն Գնունեաց՝ Վահանն Դաշնակ, և այլք
» բազումք ի նախարարաց և յ'ազատաց ... իրրեւ սրբ
» երիք հազար: ... Ցետ կորուսանն որ եղեւն յԱրձէն
» ատանի, անդէն ընդ հուպ հասին չարքս այս, ի նոյն
» ամսեան ի հրոյ ԵԳ, յաւուր երկշաբթոջ, (որ է
» 25 ապրիլի 775 ամին): ... Իսկ քշնամեացն սփռեալ
» զաւազակս իւրեանց ի գառնադ Բագրեւանդ և ի
» ահմանակիցս նորա, և տագնապ մեծ յարուցանէին
» ի վերոյ բնակչաց երկրին »[1]: — Ցերկարեաց ար-
դեօք նկարագիր դիպուցս, բայց ոչ կամիցոք զանց առ-
նել, զի յաւուրց անտի արքազան պատերազմացդ վար-
դանանց և Վահանանց՝ Քերեան չիք քան զայս նշանա-
ւոր ի բազմապատիկ պատերազմսնա և անցս Հայոց, որ
և ի ժամանակագրութիւնս նշանակի՝ Բագրեւանդայ կր-
սիւն. նաւագ խոհեմութեամբ ձեռնարկեալ, այլ ոչ պա-
կաս քաջութեամբ մղեալ: Ըղձալի էր վասն առարգրու-
թեանս՝ գիտել ճշգրտիւ զտեղի հակառակն, զզեղն
Աղձնի, որ արդ անյիշատակ է եւ անհերձելոյ յաչխարհս
ցայս, գէթ առ ի մէնջ. այլ որպէս պատմութիւնն տայ
նշմարել զեկս Աւարայոց յԱպահունեաց կոզմանէ, և
գՀայոց՝ ի բաւենոյ, ընդ արքունի պղտոյնն համա-
րիմ անցանել և ընդ Արաժանի՝ ընդդէմ նոցին, հարկ
է յարեւելակոզմն գառաւին լինել ի սահմանս Բագա-
ւանոյ ի հարաւոյ Արաժանոյ, առ միով ի վտակաց ո-
ժանդակաց նորին յայնմ կոզմանէ: — Թէպէտ այսպէս

1 Ղեւոնդ Պատմիչ առանձ զօրատիկ։

չարաչար վտանգեցաւ Բագրեւանդ ի մարտից և յա-
պատակէն Աւարայոց, և եապան նենգաթեամբ Մեհ-
յոռեանն Աբծրանի զորգիս քաչայանդուգն Մուչեղայ՝
իրրեւ զպատճառ չարեացս, այլ մերձաւորք նոցին չե-
գեն ձեռնթափ ի յանձնանձելոյ գկաց մեաց երկրին, ա-
րեամ և ճախարար սրբէին դարձեալ. որպէս զի ի գալ
Բուղային ի կէս յաջորդ գարնան (թ), ճանապարհ առնել
զնահարարեան սփարհիս, Թէպէտ վարեալ ընդ նոսին
ի գերութիւն և զԳրիգոր Մամիկոնեան, այլ նա «ա-
րիաբար պահեալ գհաւատն՝ երանէ ի բանսէն, և գայ
մնանէ ի գառան իւր Բագրեւանդ ... և զինի հօրն
աւուրց մեռանի»: Իսկ ասորիքն Մամիկա հրամա-
նաւ Ջաւիր ամիրապետի «պատուէ զԱշոտ (յետոյ Ա.
Թագաւոր) տալով նմա զգառան Բագրեւանդ ... և
յայնմհետէ բարձաւ ի Հայոց ալեարհէս ազգն Մամի-
կոնէից»: Թերեւս ի գառաւ ասաի կաւէր ասել որ
գայս ասէ[2]. զի և ի յաջորդ գարս երեւին իշխանք Մա-
միկոնենաց ի բնին իւրեանց ի Տարօն. իսկ Բագրե-
ւանդ Թէ ցՀրը Աեաց ի ձեռս Բագրատունւոյն կամ Թէ
էանց գարձեալ, որպէս և հաւանելի է ինձ՝ առ Նոյն
Մամիկոնեանս, ոչ գիտեմ ստուգիւ, զի ոչ եւս յիշին ի
պատմութեան իշխանք երկրին. որ՝ միայն բան վերոյ-
գրելոցս, հանդիպացաւ և յայնմհետէ ասպարէզ մարտից
և բանակաց. զոր օրինակ, յետ կոչ Ա. գարս ի խնդել
Մամլանայ ասորիանին Աբուսաստանի զամենայն իշ-
խանս Պարսից և Աղուանից ի վրէժ նաւաճման Մանաս-
կերտայ ի Դաւիթ կիւրապալատէ, առ, «և սրբոյն Հա-
յոց Գագիկ (Ա), և Աբաս (Թագաւոր Վրաստանի)
ընդ նմա, և Բագարատ Թագաւոր Վրաց, գան ընդ-
դէմ նոցա ի գառան Բագրեւանդ, բանակ մեծ հա-
րեալ ի Վաղարշապատ (Վաղարշակերտ) քաղաքի.
իսկ Պարսիկ զօրան զարձուցեալ յայնոսիկ պատե-
բազմել, գունդս հաւաքեալ ցոյգագնացս արարեալ,
զաճարքաք և ջահիւք սրերսին զգիշերն ամենայն զկռուին
Բագրեւանդայ՝ յոյժ չէնս՝ որ ըստ արեւելից. և ին-
քեանք զարձան յերկիր իւրեանց»:

Ցետ առեալ ամոյ ի վախճանել Դաւիթ՝ ժառանգ
նորա կացեալ Վասիլ կոյսր Քառնայ՝ նկեալ ի Նաւաճել
զկալատաժս նորին, և անցեալ ընդ Հարք և ընդ Մանագ-
կերտ՝ բանակեցաւ ի Նմին առհասին, «ի գաչտին,
մերձ ի քաղաքն Վաղարշակերտ, Ձայր գալստեան
Գագկայ արքայի Հայոց. այլ նա իրրեւ փոքրութիւն
հասարակաց զայն իւր առ նա ... Վասիլ չառ արարեալ
գնաց ի քաղաքն Արծկեաց»: — Ցետ բազմապատիկ
եւս գիպուց գառաւին, յորոց զոմանս յիշեցաք ի առ-
զագրի առանձինն տեղեաց անցիցն, պատերազմն մի
եւս մեծանշան մղեցաւ ի Նմին՝ յերկուց խրոխտ բանա-
կաց, ի Շահ-Ռուհէ արգոյ Լէհնիմարի և ի Աքէն-
ատէրայ որդւոյ Սեւադայ Գարա Եուսուֆի, յամի 1422,
(որպէս պատմեցաք ի Դրուագի արիապատութեան
Թուրքմանաց ի Հայս, գէջ 325): — Ցայտ է ի բանից
պատմչի իրացս (Թովմայի Մեծոփեցւոյ) և ի յաւաչա-
գոն եւս յիշատակէ Գարա Եուսուֆի՝ հարն Աքէնատէրի,

1 Ղեւոնդ Պատմիչ առանձ զօրատիկ։

2 Աչ Խոքն Ե վարդան պատմիչ, Խդ։

զի Թուրքմանաց տեղի բանակի էր գաւառս այս[1], զուցէ վաղագոյն քան զնոսա ծաւալեալ էին ասա և Քուրդք, ուր զբաւար ցեղ Նոցին Բազուկի կոչէր. այժմ հզօր և բազմաւահճի ցեղ է Մհապի կամ Մհապքանլը որ և Մհիքանլը, յազգէ Հայաբերանլը Քրդաց[2]. որք մերթ աշխատէին վաբէին և վաբին, և մերթ նահատէին ընդ միով յերկոցուն հակառակամարտս պետութեանց, Պարսից և Օսմանեանց. որք և յամի 1822 բազմեցան ի գաւառին վաղագրկակերտաւ[3]: Յաւուրնմանէ անդ Նոտագի պատերազմաց Օսմանեանց ընդ Ռուս, ի նոսանել յետնոցս զՊայեզիտ, ընդվզեցին և բնակիչք գաւառիս, Հայք, այլ յետ պայմանի հաշտութեանն՝ զանգիտեալ ի վրէժխնդրութենէ նախկին տերանցն, հարիւրաւոր գերդաստանք լքեալ զհայրենի հող և զգերեզմանս՝ շուէյին ընդ բանակին Ռուսաց և բնակեցան ի վիճակի Նոյին յարեւելեանն Շիրակ, ուր և բարգաւաճեն ցայսօր, տիեզերք յայլ և այլ գեօղս:— Ալաշկերտ անդր պատերազմաց և գաղթից անցին ընդ Բագրեւանդ և ի յետնում պատերազմի Նոցին, յամի 1877. քանզի Ռուսք յետ Նոսանման Պայեզիտոյ և Ջիաճիրի՝ իջին յայս գաւառ ի կէս մայիսի, առաջնորդութեամբ հայոց Տէր Ղուկասի, և բանակեալ նախ առաջս բազում ի Բասգաւան, ապա ի 4 յունիսի եկեալ կայան և զառանն Գաբակլիսէ, զի անտի եւս հեռացեալ էր Թուրքաց, և յապահովիցին զլեռանցս Շամ-Նոյի, և այնու զհազորդակ. Քիւն միւսոյ գնդի իրեանց՝ որ կայր ի Կոզլուան. ապա յառաջեալ կայան զմեծ ասեանն Ալաշկերտոյ և դՕլչաիկեան գեաղ՝ յարեւմտից Նորին: Քեւ այսր իրրեւ կամէին միով ի գաւառս Բասենոյ ի վերոյ ասեմնեան բանակին, ապարապետ Նոցին Մուխթար առաքեաց ի վերոյ ասցս զՄհմհմիլա փաշայ, որպ անցեալ ընդ պատհարն Գաբա-սէբպէնտ (Մեծ Կապան) Տրամ լերին, (ընդ ուժ շէհրիանոյ և Սուկաւոյ), եհատեցաւ ի դիպան վայրի, ի լանջս լերանցդ որ Հոյին ի գաշտան Ալաշկերտոյ: Ի 16 ամսոյն բաղխեցան բանակքն, և հզօր կռիւ եղեալ՝ յանկանել զօրապետին Թուրքաց (Մհհմհմէտ փաշայի), յետս ընկրկեցան զօրք Նորա, ընդ որս և Քհմպել (Kemball), զօրավար անգղիացի ի Կարին: Քեւս գարձեալ և Ռուսաց բանակեցան առ Տագար գիւղս, ի տարտաս անդ Տրամ լերին. ուրուբար ի վերոյ և հան Նոցա սպարապետն Մուխթար (ի 20 յունիսի), լուեալ զձախողել և զմահ զօրավարին խրոյ. և անհնարին ճգամբ եւս ամրանալ յափսիոյ բարձունս քարայերին միոյ երկս մեծամեծ (կառափեան) հրեաս, յոր ասէս Թուրքաստաղ անառանեցին Թուրքք զանգին, ուսոր և ի վաղիւն յաշզուքեամբ անզգաստիք լինէին ի բանակ Ռուսաց. այլ և տգէտ քաշնութեամբ կառավարացն զօրն ազնեցն, բայց գի անկան ի տագնէ հինգհարիւր տղք՝ և պակասէին մերկք մարտի, Տէր Ղուկասով գիշերացն տեղի առեալ հեռացաւ. և Մուխթար ոչ պնդեցաւ զհետ. քանզի լուաւ նմէ գունդ Քշնամի ոչնաւս դիմէ ի բուն բանակի իւրոյ ի Զայիմ, և փութացաւ գառնալ անդր և վանել զԼօռիս Մելիքովն: Ի մեկնել Ռուսաց ի Բագրեւանդայ իջին Քուրդք ի շրջակայ լերանց, ոչ միայն յաւարի առնուլ զկաց Ռուսաց բանակին Տէր Ղուկասովի, յորոյ վերջապահ գնդից վերոյ հասեալ էր (յ'2 յունիսի) և խռնայիլ փաշայ, այլ և ի կոզլուան զգերուղոցս Հայոց հանդերձ տպանութեամբք. վասն որոյ չահէ Նոցա և Օսմանեանց՝ աւելի քան 2000 Հայ գերդաստանք խառնեցան ի բանակ Ռուսաց չտալ գայթել ի բաժին Նոցին, կրելով բազում տառապանս և ի չան և յամարութեան. բազմաց եհան վասնզ մահու, կէաք միայնոյն ուր և գնացին, և այլք տառապութեամբ և աղքատութեամբ ազգակցացն վերադարձան յանկայեալ տունս և յագարակս իրեանց: Ընդ յաղթելոյ ի մարտին՝ սակայն ճարտարութեամբ հազարապետացս Տէր Ղուկասով ընդ լեռնականացն Ս. Քաշխանցոյ վանից, անցեալ ի հող Ռուսաց, ուսոր ընդ հուպ վերադարձաւ և գերծոյց զրերդապահս Պայեզիտոյ (11 յուլ.) մեծագոյն եւս հարատարութեամբ, որպէս յիշեցաւ ի տեղագրութեան այնր քաղաքի:

1 Համառօտ քան զամ նշանակէ յիշատակարանս ամեն ժամանակից. 2 Ի սոյն ամի (գշ) յազգէն Զազամէն գիմուրքմանն, գորդիք Ցուսուֆին ի վաղարշակերտ, ու գառն գերեցաք:

2 Մհհմհմէտ Պէկ Քուրդ մերձաբ (գաւառակ) Ալաշկերտոյ յամի 1853, ասէր 15 կամ 20,000 հեծելոյ գումարել Հայաբերանլը Քրդաց:

3 Գաբահդ առաջնորդէր յայսմ մարտի տրտպատրկին Ազգաս Մխրգրս և յազգական հլանէր:

Ա· ԲԱԳԱՒԱՆ=ՆԱՀԻՒ=ԳԱՐԱԳԻԼԻՍԵ·— Բ· ՄՐԿԷԶԱՐ

» եւ գաղթեաց անդ յետ այնորիկ աւուրս եօթն վասն » հոգեւոր միթիթարութեանն. և յայն աւուրս եօթանցն՝ » որ մինչեւ յարքունական բանակէ անտի ընդ այր » և ընդ կին և ընդ մանուկ՝ աւելի քան զչորեքտասիրս » բիւր [1]։ Եւ գյիշատակս Վկային բերելոց ժամագրեաց » ոտն մեծ հաչակել... յարթասութեան նաւատարդ ա- » ւուր. զի ժողովեալ ՚ի յիշատակ մեծի երանելոյն » Ցովհաննու, և Ս. Վկային Աստուծոյ ԱՁանագինի՝ » յայնմ աւուր խմբեացին ՚ի Նմին յաւանի »։ — Քանի՛ այլազան և սրբազան, վեհ և վսեմ էր աստուածօր Տրդատ՝ ՚ի մուտս և ելս ակնառիւս և շնորհաբեր ուխտս Աբած-ածուց, գերօրինակ յաղթողապէս հաստելով ընդ քրիստոսակիր բանակին ՚ի ծագիզարդ ափունսն, քան մինչ պարտական ՚ի մարտին կառնակաց, » առեալ զղէնն » և զկռնցած ձիոյն, ՚ի լուր ընդ լայնատարած խորհս- » ուին անցանէր ընդ Եփրատ». անդադար արդարու հակայազօր երեւէր այր, իսկ աստ՝ ըստ առանձնութեան, ոչ միայն հոգւով այլ և մարմնով մատուցանել առաւգա- գոյն վազէր ՚ի արբարար ուխտն, և ՚ի վերայ հայրենա- տուր անուանն ընդունէր զՅովհաննուն՝ զԿիրիաոսի Մկրտչին. յար անուն և գրիգորաչէն եկեղեցին այն կո- չեցաւ և կոչի ցարդ, հազար և վեցհարիւրամեայ վկայ մեծիս այսմ քրիստոսական գործոցութեան, և թերեւս մեծագործ ըստ Քրիստոս մկրտելոց և հաւա- տացելոց ՚ի Քրիստոս՝ յայնկուստ նուազ ժամանակի։ Հա- մարին ամենք և ՚ի նորին իսկ արքայի նորընկալ ա- նունն՝ այսպէս Ս. Յովհաննիս կոչել այսմ յաւերժա- յատակ եկեղեցւոյ, որ առ սպազիս ծառաք է խուչ-գիւխ- ան կոչմամբ (Երիք եկեղեցիք), վասն երեցուն խորա- նացն. բայց առ հին մատենագիրս մեր՝ յանուն հիմնա- դրին կոչի Տէրի կամ Մատուռն Ս. Գրիգորի. և այս ոչ վասն հիմնարկութեանն միայն, այլ քաւ թէ և վասն բնակութեանն կամ երթելի անդ առանձնանալոյ Սբր- բոյն. զի Ղազար Փարպեցի՝ « սուրբ անդի տան Գրիգո- րի » կոչէ զայն, (թերեւս պարգեւեալ նմա ՚ի Տրդատայ)· և Յովհան Կաթողիկոս, « վանս մայրաքաղի Ս. Գրիգո- րի », և Սամուէլ Անիւա Ս. Գրիգորի. արգարեւ արժա- նաւոր նմա տեղի առաւաժախառնութեան, ոչ ինչ ընդհատ ՚ի վիրապէն Աթաչատայ, կամ յերիցդոյ տեղեաց չար- չարանաց իւրոց, կամ ուր զտեսին հառս՝ ՚ի վաղարշա- պատայ։ Եւ աներկրայապէս զոյգ սիմն և վանսայ Ս. Կարապետի Տարանոյ՝ մի յերից գերագոյն ուխտատե- ղեաց հիմնելոյ ՚ի նմանէ՝ եղեւ և Ս. Յովհաննիս Բազ- յեւանցոյ, ՚ի սկզբանց անտի համարէն յաւատարութեան ազգիս. ուր յերկսին վիճակացն կերպարանս առիթ չաւատարութեանն՝ ՚ի Գրիգոր և ՚ի Տրդատ, յաւերա- գարաւ յետոյ միւս եւս վեմական և գրեանք համարա- տակ երախտաւոր մեծ, և մատաւոր առիթ բարգաւաճ- ման լուսոյ, Քան Քաղի Նորա Ս. Սահակ. որ յետ գահ- ընկէցութեանն՝ կամաւորապէս հրաժարեալ յաթոռոյն վաղարշապատի, այլ հաստատեալ անդ իւր եռանգեալ զգաւազանիւ իւր Ս. Մեսրովպ, եկն կատարել զարդիւնա- կան կեանսն այսր, « ՚ի անդունդն ուր ծագեաց յերկ- » նաւատ լոյն ՚ի մկրտել Արշոյն Գրիգորի զՏրդատ սր- » քոյ և զբոլոր Հայս », որպէս կրկնէ Մ. Խորենացի (Գ- կգ)։ Այլ բաղդ հալածանաց՝ որ յոլովից այսպիսի չքնաղ և կենցաղագուա սրանց՝ քաւ դժնդակ գատակնիք, ոչ ներեցաց և սմա ասացէ ՚ի խաղաղութեան հանգուցանել զաստղացեալ հունձ հասակին յանգստատան երկանց նա- խաշուան իւրոյ, տէրնա և Հազկերտ Արշոյ՝ զի այն ինչ Քաղաքապետ Պարսից մայրաքաղն Ցաղկերտ (յամի 438–9) պատերազմի յուգեաց ընդ Ցոյնս, « հրամայեալ գնդին » Աստղատականի ՚ի մեր աշխարհս երանել. զոր եկեալ՝ » անեպարգահէս բանակեցան հասս առ Բագինացն աւանի, » Ցայնժամ Մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն » մահու, և առեալ աշակերտացն՝ տարան ՚ի գիւղն որ » կոչի Բլուր (՚ի սմին գաւառի Բագրեւանդայ), որպէս » Քէ ՚ի վայր և բնաւանիգոյն և գերծ անդի մատուցեալ՝ » ՚ի զօրացն Պարսից կատաղացն գնասս. ուր եհաս վախ- » ճան (նորա)... յետ ամսոյն Նաւասարդի, յաւուր հ- » րոյ ծննդեանն. Ըր մահկանացու ծնեալ՝ անեմահ գիւրն » ներոց յիշատակ». զոր և մեք ՚ի հաճ վարկանիմք պա- տասխանել ասասանօր, ոչ գիտելով արդ, ցաւէ ասել, զսոյգ տեղի գեղջն այնորիկ Բլուր. որ Քէպէս ոչ ար- ժանացաւ գանձել և զպատասխան նշխարս մարմնոյն, (զի բարձեալ աշակերտացն և ժառանգաց տարան ՚ի Ցաշտիշատ Տարօնոյ), այլ փոխանակ հողոյն զհոգին հրա- շալի առնդեալ Հասային իւրում. և եթէ յայսմիսի արգ կամ յետոյ տեղին այն, զոր անկ է կարծել ՚ի յեա- նակուածս ուրեք հեռի յարքունի պղտատչէն, ուխտեմ անդէն գէթ սիւն մի յիշատակի կամ մատուռն յանուն Նորին։ Երիցագոյն յաշակերտաց Նորա և զրոյս վարացն՝ Կորիւն, Բլրոցացի գիւղ կոչէ զտեղին.

Ցետ ոչ բազում ամաց, յաւուրս չահատակութեանց Վահանայ Մամիկոնենի միւս եւս շնորհ արքային հան- գերձ պատառուչ գիպուածով եհաս վայրացս. Նահատա- կութիւն Ցաղդոյ տեզհոյ Միհրոյ. զոր կոչեալ ՚ի մար- տի՝ ՚ի կռմանս Վրաց՝ վարէր Միհրան զօրավար Պար- սից յաչխարհ իբր, և ընդ Նմին գՀրահատ Կամսարական. որս եղբայր և բանդակաւ սիրելի Ղերսեհի՝ արտատե- լոյ գՀետ երթոցդ, խնդրէր զայր դէպ պատահ հաղագ- բերոյ գնա. « և երթեալ բազում անգամ օքս գՀետ՝ և » ոչինչ կարացեալ գտանել Հետս. և միբանեալք որպէս » Քէ օքեւանաս միով ՚ի ատրս տեղի տան Նահատակին » Գրիգորի... ձայն ատտիկ բարբառոյ հանգերձ ար- » տասուս արձակեալ առ այրն Աստուծոյ՝ ազգա- » կեաց. ասելով, Տէր Գրիգոր, ... փարատեա և զիմ » ատտիկ մեզս որպէս ՚ի օրէս, և չնորհեա » ինձ գանձկալի գեղոյդն իմ տեսանել առաջ առ քս- » եւ Փրկչին Աստուծոյ անդ և անդ հանելով գհայեցուն » Հրահատ ՚ի շրջափակ զգուշութենէ պահապանացն՝ » արձակէր խորհրդոյ առ սիրելի եղբայրն իւր և » յոյժարհ ». Ընդ որ մեծագործ գլուխ զօրավարին Պարսից՝ գիրէժ քինան քաջիր յերանելի տեսուհն Ցագդ, ոչ կարացեալ ՚ի հրապոյր ուրացութեան արկա- նել զքաջհաւատսն, և յամօթ լեալ ՚ի բանից նորին. վասն որոյ և հրամայեաց հան հանգերձ իւրանմանն գատա- ւորացն, « կարել զգլուխս երանելոցն, մերձ ՚ի տեղի սուրբ

[1] Թերեւս նշանագր գրեալ էր քիւ. մկրտելոցն՝ ՚ի սկզբնագիր օրինակին, և քիթեանալի էր շրջանաւորիւ հազար փոխանակ չորս մկրտից։

» մատրանն առաքելոյն Նահատակին Սրբոյն Գրիգո-
» բի, 'ի գեաղն որ կոչի Բագաւան, 'ի նահանգին Բագ-
» բեւանդայ, 'ի յանլեռդոյնն Ներքին' որ անուանի Կը-
» պատ, մատ 'ի տուրբ տեղի մատրանն' որպէս երկու
» քարընկեցոք ... յամենայն Հաւր, որ օր վիշտասան
» էր ամսոյն· և անիծեալ նիշարք նորա եգան անդէն
» 'ի տուրբ մատրանն Գրիգորի » ։

Որպէս այլք 'ի գրիգորաշէն մատրանց և եկեղեցեաց՝ աներկրայապէս և այս որ 'ի Բագաւան՝ փոքր և անանձ էր, և ոչ յիշի եթէ Ս· Յակոբ կամ այլ ոք յա-

առաջ և յետոյ ընդարձակեաց զայն կամ գվանան, մինչեւ յառաջին կէս Ի դարու· յորում յիշեցոք զանցս Հերա-կլի կոյսեր ընդ Բագրեւանդ՝ յերթայն 'ի վերոյ Պարսից, և թէ գագաթեալ կամ յայց եւեալ ուխտաւորացն, և յետոյ աստաբեալ 'ի վերադիմութիւն նորին, յամի 634, որպէս է գուշակել յարձանագրէ մեծի եկեղեցւոյն· որ թզուկ մեծամեծ առաքիւք վիմագրեալ է միասող շարչանակի գհարաւային, արեւելեան և հիւսիսային վերին կողմանցքն արտաքուստ, մինչամեա ընդ երկայնութիւն իրրեւ 85 քայլից, այսպէս·

ՁԳ· Ւ Քան եւ մի ամենայն աստուածատուած Երակղի թագաւորի, Հրոսից ամսոյն որ աւր երեսունն էր· Ես ... Հայր .. վանից երից հաճոյիւք Աստուծոյ հիմն արկի սուրբ եկեղեցւոյս. եւ (յերեսանն)րորդ ամի նոյն Երակղի թագաւորի յամենայն նաւասարդի ... ուր եղեւ կատարումն նոյն գործոյս տեղւոյս չեն .. կամաւ ամենայն իրաւք· վարդապետութեամբ Խորայէլի Գո ո աղեցւոյ։

Ընդանագիրդ[1] թէպէս աստղագոյն վերծանութեան կարօտ, հաւատաւէ գժամանակ չիներեւութեան, ըստ այժմեան ժամանակագրութեան 'ի միջոցի 634-640 ամից· քանզի Հերակլ թագաւորեաց յամի 610· հարատարակեաւն եղեալ է Իսրայէլ որոյ հայրենեաց անուան սկիզբն որպէս տեսանիդ՝ անատգդ մնաց, նոյնպէս և անուն վանից երիցանն՝ չիճողի· իսկ չիներեւածն արժանի արգարեւ կոչեսն և արժանացուցիչ վարդապետին իւրում, այսինքն հարատարակութեն· քանզի մեծագոյն է ամենայն նախանի եկեղեցեաց որ 'ի Հայս, և 'ի 1250 ամից հետէ՝ անցեալ ընդ բազում փոքանս՝ կոյ կանգնած[2], վասն անհնարին հաստատեաւ ամրութեան օրմանն, և անանց չորեցուն բարձրոց գմշէքն լոյն և ցածուն, և այնքան ստուարք են, զի գործեալ է գաւառիկ 'ի մէջ և անգուզդս եւանելիս 'ի անհնական ամանս· երկու մատրանք են աստ և անտի ընդարձակ խորանին, զորս միանգամայն յիշէ արձանագիրն, և թէ յայն ասկս կոչի 'ի ասկոց (Եբեք եկեղեցի) իւր գիւխակ· որպէս և Իտալացի վանեցաւգերն (Բնկոլոգդի) կոչեր յաւմէին կէս ՃԴ դարու, իրրեւ հանգոյց մի կարաւանի, Tre-Chieso[3]. և զի ոչ յիշին անուանք խորանացս (գէթ չեն ինձ ծանօթք), թէ ան-գրաւորն 'ի սկզբանէ երկուցն կոչեցեալ յանուն Ս· Յովհաննու և Աթանագինեայ, զորոց մասն նշխարաց եդ անդ Ս· Գրիգոր, և երբորդն յիւր անուն կոչեցաւ· յետ

փոխման իւրոյ· յաւելեալ է յետնոց և այլ երկաս խորանաց փայտայարկս 'ի կուսն երկոցուն մատրանցն կամ հին խորանաց· Համակ քարաշէն է եկեղեցին մեծամեծ

199. Ս· Յովհաննէս Բագրեւանդայ (Իւղ գիլիսի)·

արբասաք վիմաք, և գեղապատաս չափակցութեամբ մատանց, այլ մեքին, բաս տապաղաս ամենայն հին եկեղեցւոց· մանաւանդ զի և խցեալ են ամանք 'ի լուսամատիցն 'ի ժամանակս նորագութեանց· Զկան կամ չծանուցան այլ հին արձանագրութիւնք եկեղեցւոյս մեծի,

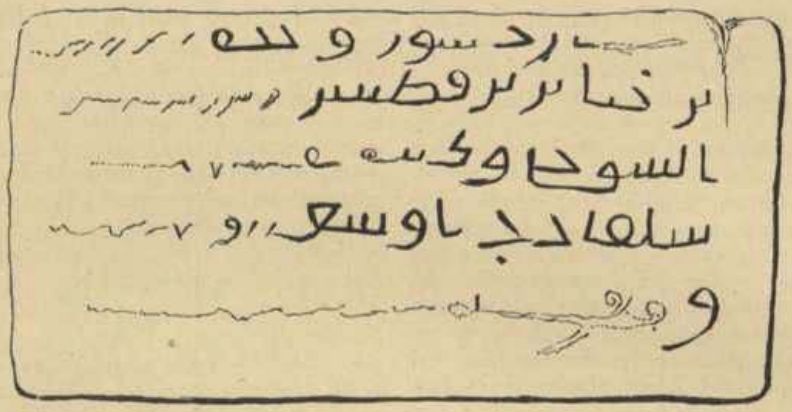
1 Այս ընթերցուած՝ բաս Պարթևական Իւսա Շահպհր· (որ թէպէտ չէր հմուտ լեզուիս· այլ բաս սրտակաթ նմանահնարութեան ընդարձակեր)· հաւատացաղն թէտ ինձ քան զոր շահեցաս-նէանն հրատարակէ· ոչ գիտեմ յաւէ առեալ և յարմարեալ այսպէս· * ինձ Հայոց ՋԳ· քան և մի ամենայն աստուածատուած Եր-
» բակղի թագաւորի հրամբ ամոյ վեց, և վեց հարիւր երեսուն
» եւ չորս ամի Ցնոան· վերադրեն անգիցն խորանացս հրից հաճոյս-
» քըն Աստուծոյ վիճարկին· եւ 'ի քան եւ վեց ամի նոյն Ե-
» բակղի թագաւորի յամենայնի նաւասարդի քան եւ ալ եղեւ
» կատարումն նոյն գործոյս տեղւոյս· սա չէն եկաս ամենայն իրաւք
» վարդապետութեամբ Խորայէլի Գոտապետնեցւոյ »։ — Անհատատա-բիմ երեի փրկչական թուականին գրութիւն յայնմ ժամանակի, որպէս և նմա գրութիւնն· Իսկ ամ աստղաման չիներեւածոյն որ սաս քառանեւվեցն Երեակի գրե· 'ի մրուսն թէպէտ թերի այլ միով

թուային բոլոր աստղաթ· և զի երեին աստղ պտիոս կամ խաղաղ զոյ 'ի սկզբանն, չէ մարթի ասել և ինչ բնիեռեալ· Պրոսէ աստղարուկ ընթերեալ ասել չէրէրէր, գիշերէլով գնած· ինձ հաւագոյն է երեսնէրէրէր· զի այսմ միայն յարմարագոյն է բոլոր Աստղաստեն, և զի աստղիս երեին աստղ են նախակարգք· և ևս աստեղ, զի այն-պիսի մեծագոյն եկեղեցի ասէլ ասս պտճանելիր չիներեւթեան քան որ ինչ ընդ մեզ 21 և 24 կամ 26 թուաց·

2 Ջարժանաւոր չիներեւածոյս ոչ ասակս գոհ գոյանակս (որպէս և ոչ գլուխս)· լուսատիպ կամ ապշագոյ եկարեալ, բայց միայն վարկ-պատկի գիտեմ մի, զոր փորք մի ևս բարեբաղեալ յանդիման առնեմ·

3 Ըստ ասանց այսպէս կոչի· զի էին երկու ևս եկեղեցիք մեաստղք· մին 'ի վերոյ լերինն և միւսն 'ի գաւառի յայնմ գիւղն, որոյ հետք հազիւ Նշմարին, և փոքրագոյնք էին քան զսս·

որպէս արժան էր անն անել. այլ միայն յետին գաւթոյ գրուածք սահն ձեալ, և այնք եւս ոչ ուրեք հրատարա- կեալք։ Բայց թերեւս հետապնդելիք քան զայնահիկ և ան- ակնկալք իցեն որ յարտաքին երեսս զմեղն հիւսեալ քարինք, որպէս թուի 'ի նախնեացդն չինութեանց, յոր երեւին թերակատար բազք քաղքենաբէն կամ հին ասորի տաճիկք, և թուին երիցագոյն քան զհայերէն գտրու- թիւնս մեր, և թերեւս 'ի ժամանակաց Տրդատայ և Գրի- գորի, մինչ յաւէտ ասորի գրով վարեր նոքածին եկեղեցիս մեր, մանաւանդ հարաւային Հայք. և մարթ է հայերէն իսկ չինել բազքն. զի և զազգ ինչ բազք զոր ընդօրի- նակեալ է երիտպէսցի հանդիպողի միոյ՝ ցուցեալ մեր գիտակաց տաճիկն ասելոց, ընթերցաւ յ'ի արձանին երկրորդ տողն կոռնակ, երրորդն Պաճառևս. վեցերորդն Բռանակ, եօթներորդն Ալտատ[1]։ Բազում և այլ կարեւոր քննելիք են 'ի մեծիս յայսիկ և 'ի հնուամաճարի, ըստ հարատարագետական մասանց և ըստ ձեւոյ գրութեան հին արձանին որ առ Հերակլիւս. և նախ՝ չափ և ձեւ հին շի- նուածոյն, զոր ոչ գոյ առագիր նշանակեալ. սակաւ եւ- րոպէացի տեսողք և կամ հարեւանցի քննողք՝ նշանա- կեն զմեծութիւնն, զանարգիլ կամ առաւարակարկառ զանգուածն, այլ և ոչ անվախելոյ կամ անպատշաճ։ Նոյնպէս քանձր և խոշորակերպ են և պարիսպք վանա- յըն, զոր ամրոյի քան մենաստանի նմանելագոյանեն, մեծամեծ և երկաթապատ գրամբք, և մարակոցաձեւ իմն բրգամբք[2]։

200. Քաղդէացի արձանագիր յորմունս Ս. Յովհաննու. (Ա).

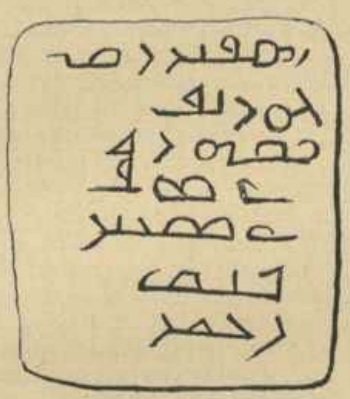
— Թէպէտ և հին իցէ և ասրա չինուած, այլ հարկ է թէ առասել և ասէպ քան զեկեղեցին Նորագութիւն առեալ, վասն բազում անգամ վտանգելոյ 'ի հինէ Քրդաց և Նը- մանեաց. յորոց մի 'ի գլխաւորաց ասի աչխարհածանօթին և աչխարհակալ Լէնկթիմուր, յորոյ հարուածոց գոյս իսկ ազնչն ասոյի մեաց տեղին, և վերասին սկսաւ չինու- թիւն և բնակութիւն առնուլ յետ կիսոյ ԺԷ դարու։ Պահապան յիշատակք տեղւոյն և յաւալ քան զայն ոչ- ջոյն գոյս, մինչեւ մերձ 'ի սկիզբն չինութեանն առ Հե- րակլիւս. առ յաղորդաս ասրա կատանդեաս՝ յորդւոյն դրանն կոյր Գաւիթ ամն՝ « Հայրենեաք 'ի Բազաւան « գեղջէ ասոի, որոյ ուսեալ էր զարուեստ փիլիսոփայու- « թեանն, ընտելացեալ լեզուի և կրօնից Յունաց, և նկն հրամանաւ կայսեր 'ի Հայս, առ կաթողիկոսն Ներսէս Գ., վասն խնդրոյ բանի Հաւատոց. է անշուշտ Նորին խոկ « Գաւթի փիլիսոփայի 'ի խնդրոյ Աչտոց պատրկի », որ- պէս խորագրի 'ի գաղընտիր գիրս, ասացեալ բան մի խոհական Յազգս Բնուրեանց Քրիստոսի։ Քիչեաս այս կաթողիկոս Ներսէս զայնս ժամանակագք եկաց կամ հանդիպեցաւ 'ի վասն ասոր յետոյ ասնի վար- գամասին, յորում գէպ եղեւ գասապետանց եկեղեցւոյն 'ի պաշտամանն՝ վից կամ եօթն չարակարս փոփոխել զաւուր պատշաճին, որով և չփոթութիւն ածել. վասն ա- րոյ պատուիրեաց նա վարդապետ ումեմն Ճոն մենա- կոչելոյ, ընտիր առնել լատագոնիցն, և զայսն խոփա- նել. և հանդգնեցաւքն չարակարք կոչեցան Ճոնբնուիրք։

1 Բայց այլ անն ինչ ինչ նման և ինչ ինչ այլոգդ ընթերցու- ցաւածքին ասղն՝ հաթաթաւ, ղչղրորդն՝ աաբ. զհինգերորդն՝ ասասանաւ։

2 Այսպէս գասի Ֆլանտէն համառ արուեստի հարատարագետա- թեան. Un peu lourde, massive, mais ne manquant ni de la sévérité ni de la grandeur, qui siéent à un édifice de ce genre. Կամ այսմ և Ալպիտացին Պրէդ, որ յաւալ քան զնա (1837) նման գտանին. This is a massive stone building, both larger and handsome than the church at Changeri (Ճանկըր գեխեսի, Մշոյ Ս. կաթողիկէ). but the out-buildings here are less extensive and in more dilapidated state. — Սակաւ ամեր յաւալ քան զայցելութիւն ասրա՝ հրկրորդում ասղն կոռնակ, երրորդն Պաճառևս. վեցերորդն Բռանակ, եօթներորդն Ալտատ։ Բազում և այլ կարեւոր քննելիք են 'ի մեծիս յայսիկ և 'ի հնուամաճարի, ըստ հարատարագետական մասանց և ըստ ձեւոյ գրութեան հին արձանին որ առ Հերակլիւս. և նախ՝ չափ և ձեւ հին շի- նուածոյն, զոր ոչ գոյ առագիր նշանակեալ. սակաւ եւ- րոպէացի տեսողք և կամ հարեւանցի քննողք՝ նշանա- կեն զմեծութիւնն, զանարգիլ կամ առաւարակարկառ զանգուածն, այլ և ոչ անվախելոյ կամ անպատշաճ։ Նոյնպէս քանձր և խոշորակերպ են և պարիսպք վանա- յըն, զոր ամրոյի քան մենաստանի նմանելագոյանեն, մեծամեծ և երկաթապատ գրամբք, և մարակոցաձեւ իմն բրգամբք[2]։

2 Այսպէս գասի Ֆլանտէն համառ արուեստի հարատարագետա- թեան. Un peu lourde, massive, mais ne manquant ni de la sévérité ni de la grandeur, qui siéent à un édifice de ce genre. Կամ այսմ և Ալպիտացին Պրէդ, որ յաւալ քան զնա (1837) նման գտանին. This is a massive stone building, both larger and handsome than the church at Changeri (Ճանկըր գեխեսի, Մշոյ Ս. կաթողիկէ). but the out-buildings here are less extensive and in more dilapidated state. — Սակաւ ամեր յաւալ քան զայցելութիւն ասրա՝ հրկրորդում ասղն կոռնակ, երրորդն Պաճառևս. վեցերորդն Բռանակ, եօթներորդն Ալտատ։ Բազում և այլ կարեւոր քննելիք են 'ի մեծիս յայսիկ և 'ի հնուամաճարի, ըստ հարատարագետական մասանց և ըստ ձեւոյ գրութեան հին արձանին որ առ Հերակլիւս. և նախ՝ չափ և ձեւ հին շի- նուածոյն, զոր ոչ գոյ առագիր նշանակեալ. սակաւ եւ- րոպէացի տեսողք և կամ հարեւանցի քննողք՝ նշանա- կեն զմեծութիւնն, զանարգիլ կամ առաւարակարկառ զանգուածն, այլ և ոչ անվախելոյ կամ անպատշաճ։ Նոյնպէս քանձր և խոշորակերպ են և պարիսպք վանա- յըն, զոր ամրոյի քան մենաստանի նմանելագոյանեն, մեծամեծ և երկաթապատ գրամբք, և մարակոցաձեւ իմն բրգամբք[2]։

Յամի իբր 788 վտանգ անհնարին եհաս մեծի ախտից և վանականացն, առ էջմիա ասիպետաւ, որոյ մի՛ ի գործակալացն՝ Ովի անուն[1], « երթեալ հասեալ ի վանս » միայնաբանի Սրբոյն Գրիգորի, որ ի գեղջն Բագաւա- » նոյ, երեկոյթս անդ առնէր. և տեսեալ ապա զգեղե- » ցիկ և զյատէս չքնաղատես ապատս աստուածակերտ » խորանին, զսկիզբնս և զարձաքեզնս, և զգունակ » գունակ երանգս առագաստին սրբութեան, և զհան- » գերձանս և զարկանելիս, ապա հրապուրեալ ի չար » ագահութենէն... զմի ի ծառայից իւրոց յանարգա- » գունից՝ ի ծածուկ խորգաւանեալ խնդրամուհա- » թեամբ ընկենոյր ի գիշերի ի միմ մեծ խորափիս, ըզ- » վայրս մոմն ի վերայ կախուցեալ. և ապա այգաւն ի- » րրեւ զանխաւսիր իրին գոլով, ինքն ի խնդիր լինէր խեղ- » դամահ ժանտին. և առ հասարակ զսուրբ կաւակրօն- » սըն ի բանս և ի կապանս ընդունել, իրրեւ թէ նորա » գաւան պատճառ կրօնաւան ծառայի նորա. և յոչ ապա » արարեալ զառնս և գկայանս ախտականացն, երթայր

201. Քագհացի արձանագիր. (Բ)·

» բանայր զիւր միմեալ ծառային ծածկեալ միհն. և իս- » կոյն հիշ բարձեալ մարգակերն՝ մահաւպարտս զսուրբ » արան պարաւարս առներ... Հրաման ընդունի յա- » տիկանէն առանց հարցուփարձ առնելի՛ կոտորել ըզ- » սուրբ արան. իսկ անօրէն վտառեր չար գահիճն՝ որոյ » ճարակ զսուրբ գունդն առ հասարակ տայր առնի քան » զքառասուն այր. և ապա գրոհմնդակ սպառուցն բազ- » մութիւն միանգամայն իսկ յինքն յախշտակեալ, ընդոյ » գկարօտական չար ագահութեանն չափ. Իսկ ի բազ- » մաց առակաք ձեացեալք եւնայք ի փախստենէ փոպա- » բացն, և եկեալ գտեալ ի բազմախազվոյզ երկաթեղն » տապատս անկեալ գդիակունս սրբոցն, և զեկեղեցին » Քրիստոսի խրճնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին... » Հազիւ իմն զսուրբն գերեզմանի առեալ, ի միմեա- » բութիւն խրճանց բերելին գանդիծ արհանցն պարտա- » ւորութիւնն, զոյ ընդ մարարիսս անուանք նոցա » գրեցան ի գպրութեան կենացն »։ Պատմիչ խոչին Ս·

Նաւենայ՝ ի ձայսմանաւրս, ասէ, ոչ զեկեղեցին յոկ՝ « սկսաւ քակել և աւերել այլ (և) զվանօրայսն, և նախ » զմեծ վանքն զԲագաւան, որ յի էր ամենայն և արծաթով » և այլ բազում զարդիւք »։

Ի գէպ էր ըստ պատշաճի եկեղեցւոյն մեծ և վայելուչ կարծել և զվանան յայնմ ժամանակի. բայց յայնմ հետէ ոչ յիշի ընդ հաշակառս վանորայս Ա[յ]րարատեայ և Սիւ- նեաց և որ առ Բագրատունեաւքն պայծառացան, միայն իրրեւ ուխտատեղի աներկրայապէս պատուեալ է յամե- նայն ժամանակի. և որպէս ի վերդ յիշեցաւ, յետ եր- կարժամանակեայ անցուդարձին ի հարուածոց Լ[ե]նկ- Քիմուրի, վերսին չինութիւն և բնակութիւն առեալ

202. Քագհացի արձանագիր. (Գ)·

յետ կիսոց ԺԼ դարու, յորում ժամանակի և եպիսկո- պոսական աթոռոյ Բագրեւանդայ կամ Վաղարշակեր- տի՝ փոխադրեալ է այսր. այլ զի չէ հասեալ ի ձեռն մեր պատճէն թագմաթիւ արձանագրութեանց որ յետ այսր ժամանակի, ոչ գիտեմ զանցս և գյաջորդութիւն ա- ռաջնորդացն, իսկ զոր ինչ գտի՛ կարգեցի յառաջագոյն (յէջ 523–4)։ Կաթուղիկոսն է յիշատակ նորոգութեան և եկեղեցւոյն յամի 1680–ն, որպէս զեկուցանէ ինքն նորոգ- ղըն Խաւսիակ եպիսկոպոս Թոռչէ վանից, չրշաւթաբաւկան Քղթով (14 յուլ. 1685) առ հայազգի վանառականս որ յաշխարհս Փառնկաց. և աւելի քան զիւր վանայ եկեղե- ցին (Թոռչէի) ասէ, « խարխափեալ և քայքայեալ և քան- » զեալ աւերեալ էր ի վայոց հետէ. մանաւանդ ի բա- » զրեւանդ գառաւ Ս· Գրիգորի անառամբ հրաչալի և- » կեղեցին... խոպան խանգարեալ էր։ Ցոյսպիսի գառ- » նացեալ ժամանակիս իշխանն տեղւոյն Հարկեաց զմեզ, » և հրամայեաց չինել և նորոգել. և ահա այս վեց ամ է » որ ձեռն արկեալ եմք, գեռ ևս չեմք կարել քառասել, » վասն անհուն մեծ և բազմածախ գոլոյն։ Ջորոց աշ- » խատութիւնն և Ս· Աստիճոյն և Ս· Գրիգորի եկե- » ղեցեացն ակնառուս եղեալ են վանառականք և երթ- » եւեկոյք և պատահողք։ Այլ դինչ և իցէ, ըստ մեր » տգիտասութեանն հազիւ ատարածինք զՍուրբ Աստի- » ղոյ եկեղեցին. Ապաց Ս· Գրիգորին»· վասն որոյ ա- ւարտմանն նպաստս հայցէ ի վանառականացս անտի, նաւթակ առաքելով զՀէր խոյիկ հոգեւոր որդի իւր։

[1] Այսպես կոչէ ի գիրս Յիշատակաց, զի Յովհաննէս կաթողիկոս՝ որոյ է բան պատմութեանդ՝ ոչ յիշէ զանուն ապիրատին։

Ցեղս կոչ այծ (ձիւ) դարս (յամի 1697) յիշատակա-
գիր մի ճառամաքանութեամբ յիշէ « զարիւրատրեալ չը-
» նորհաք Ս. Հոգւոյն... գքաղցրաբարոյ և զհեզահո-
» գի Տէր Յարգիս, մեծ վարդապետ կոփնցի, որ է 'ի
» կարնոյ մայրաքաղաքէն, և այժմ արքեպիսկոպոս և
» առաջնորդ մեծ նահանգին Վաղարշակերտոյ, քաղ-
» մեալ յաթոռ պատրիարգական! 'ի ստրբ և յար-
» քայէն վանս որ անուամբ Լուսաւորին մերոյ կոչա-
» ցեալ է, և կոչի Ս. Գրիգոր »։ — Սակաւ ածաք յետոյ
(1700–5) յիշին յաւանդաբերութեան Մխիթարեայց վար-
դապետքն Սոփրիս Թէրվիզցի, Ներսէս, Գրիգոր, Մար-
տիրոս, « և միաբանք և արեզակք և գայիլք և ապրա-
» ւադք »։

Թէպէտ և 'ի սակս ուխտական անհոգւոյն բազում նը-
եղերք նախանձոյ և բարգաւաճէր վանքս, և Քերեա ա-
ւատել ևս 'ի տաբեւաւոր չահուց, (քանզի 'ի վաղուց
հաստատեալ էր անդ տաբեւոր տանուտեառ մեծ, հան-
գոյց մի գոյով կարաւանի վաճառականաց 'ի միջին գա-
րուց ժամանակէ, որպէս վերագոյդ յիշեցաք), այլ դի և
չարչ պատեալ է 'ի կոյից և յարտից Քրդաց, բազում
անգամ կողոպտեալ և աւերեալ է, և բազում նախճիր
եղեալ 'ի նմա. որպէս, յետ երկտասանամեայ տիրա-
պետեան Օսմանեանց յԱրեւան՝ 'ի նուաճել անդրէն Պար-
սից զերկիրն, յարձակեալ գունդ մի ոսոց և 'ի Խոզբե-
ւանդ (յամի 1735 յամենան մայիսի), քան չափսան
վիպասանութեան ժամանակագրի (Տէր Պօղոս վարդա-
պետի Վանեցւոյ),

« Ցանկարծ ելիչ բարձին յալագին
Թէ Պարսից զորքն 'ի վանք մտին,
Բնաւքն 'ի տրամ անցուցին,
Վարդապետ ամն անուն Ղազար...
Ինքն բազանաւ յոժ չարաչար.
Եւ միւսոյ անուն Մարգար....
Ինքն եղեւ որս պաշար.
Ալ և որքան միաբան կայր...
Փախչելոյ ոչ գտին ճար,
Սրով մահերեցան որպէս բանձար....
Որքան որ միաբան կային'
Վէց գետ ժողովեալք ընդ նոսին'
Ի միասին խաղխզեցին,
Մինն 'ի նոցանէ ոչ զերծուցին.
Ալ չիմաց մարդ բանական.
Զգետս և անօթք տարան թալան.
Վանքըն գարձաւ աւեր խոպան,
Եղեւ գազանաց բնակարան...
Գերի տարան երեսուն գետ
Որ չունէին բարեաց պատուդ...
Արքն ամէն ժողովեցին
Որպէս ոչխար 'ի տապդ ածին.
Աղի ողբոց ոչ անացին,
Ալ անողորմ կոտրեցին.
Ծերք կոտրեցին սուսերաք,
Երիտասարդք յոժ տանջանաք,
Կանայք տարան չարչարանաք
Մերկ խոպտաւակ և բոկ ոտաք »։...

Եւ 'ի մերումս դարս բազում անգամ այսպիսի անցք
և վտանգք անցին ընդ վանքս, որ զի և ամրակերտ չի-
նեաւ ածոյին՝ ապաստան լինէր վտանգելոց՝ նոյին և նոյա-
տակ քինու թշնամեաց և յոյս հարստատ ապրի։ Նայա-
տուր վարդապետ Հաւանցի ազնական ծերունի առաջ-
նորդի տեղոյն Աաւակաց եպիսկոպոսի՝ յաշխոյժգոյն
գոյս յոյսիսի վտանգ ժամանակի. քանզի յոյսդա-
տակել խանին Երեւանայ Հաշէկերտ (1821), ոչ միայն
զերծոյց զրազամս 'ի գեղջէից ապաստանելոց 'ի վանան,
այլ և գգերեալսն թափառս նոցին և քա-
ջալեամբ՝ 'ի ձեռաց գերեվարացն. և թէպէտ յետոյ
խաբէութեամբ ըմբռնեալ 'ի սերտարէն 'ի ձեռն Սաֆար
Ալեայ, սրկաւ 'ի բանս յիշեաւն, ամ մի և կէս, այլ
զերծեալ և զարձ պարեալ 'ի վանան՝ յանձնաձէր զան-
գին և հոգայր լնուլ զպէտսն. զնոյն յետ մահուան նոյա
սպարին վանահարքն՝ Այտուվեանս Գալուստ և Միմէոն՝
յանխրատ խղխղանալն 'ի Քրդաց, յամի 1861։ — Ի
ժամանակի վերջին մարտից Ռուսաց և Օսմանեանց
(1877–8) և յետ մեկնելոյ բանակաց նոցին 'ի կոզմանեցս,
դարձեալ յանդրահանգ գինուորելոց և յապաստակող
Քրդաց յատար և 'ի չարաչար վտանգ մատնեցաւ վանք
Ս. Յովհաննու, որոյ ազիտալի անցք դեռ եւս ժանրագիր են
մերասեաց, իսկ զնախերգելոյն յ'ամէ 1808 ցամի 1829
յերկարագրեցն գրեալ է Պատռ Յ. Մուրատեան, և դեռ
իսկ հրատարակեալ յԱրարատ Օրագրի Էջմիածնի (1889,
յանուար — յունիս)։

Ի սկզբան դարուս մեծ իմն եկեղեցական դէպք եղեւ
ի վանս Ս. Յովհաննու. այն է ժողով և օծումն 'ի կա-
թողիկոսութիւն Գասպարեան Սուրմտացւոյ, յետ մահուան
Ղուկասու, և սրագավսխման լինելոյ Յովսեփոյ Ար-
զումեանց՝ ընտրելոյն յաթոռն. զոր 'ի ձեռն խանին Ե-
րեւանայ՝ կալեալ էր Դաւիթ Էնէգէթացի (1801), և
սրգելոյր զմուտ և զել Էջմիածնի. վասն որոյ ժողովեալ
սյսր Կարապետ կաթողիկոս Աղթամարայ, Գէորգ սրբ-
եպիսկոպոս Թադէի վանից և այլ երկուասան եպիսկո-
պոսունք 'ի կոզմանց կոզմանց և վարդապետք բազումք,
յամի 1802 (6 յունիսի) ձեռնադրեցին զԴանիէլ 'ի կա-
թողիկոս, և հրատարակեցին զժողովական գիրն, սր և
տպագրեալ՝ կոչի Հայիկի Շրանեսարեանց. բայց նախատա-
բութեամբ Դաւթի ձերբակալ եղեւ. Դանիէլ և վարեալ
'ի վանսս (՚ի սկիզբն սանեանն գիտ.) սրգելոյ Էջմ-
միածին և 'ի Մարտա, մինչեւ 'ի գահընկէց լինել Դաւ-
թի (1807, մայիս 26)։

Աչալոյ եւս օրինակաւ կրօնական տեսութեան նշանա-
կան եղեւ սիրտ վանացս, որպէս և համարէն վիճակին
կամ գաւառս Աշկերտաց. միաբանութեամբ մահին
միոյ ժողովրդեանն ընդ Հաւատկական եկեղեցւոյ, և հա-
րածանաք յառաջնորդացն Ս. Յովհաննու։ Ոչ գիտեմ սիրք
և սրպէս եղեւ սկիզբն քարոզութեան և աշակերտութեան
Աշկերտաց, այլ յայտ է թէ յառաջ քան զԻ դար.
քանզի գրէ առ Էւտոկիոսիոս Վարդան Յովհաննեան՝
արքեպիսկոպոս Ներսէսյոց, ինքեան յամի 1682 ասս 'ի
վանս Ս. Յովհաննու ընկալեալ 'ի միաբանութիւն Հաւա-
տական եկեղեցւոյ՝ դեսանակ Մակուեցի՝ զաթոռա-
կալն Ս. Թադէի որ յԱրատ. յորմէ մարթ է կարծել

թէ և առաջնորդ վանացս յայնժամ հասան էր այնմ գաւառամբեան. զնոյն հաստատ ունէր և Մխիթար առաջնորդն ի սկիզբն ԺԸ գարու. այլ յայժ այլազգ խորհեցաւ յաղբրդն (Գասպար) յետ կենաց դարու, հակառակելով և նեղելով զկաթոլիկան. յորմէ դէպքն կոչեցան Հայոց ժանք վաղարշակերտու. զորմէ մի ի հալածելոց քահանայիցն՝ վերոյիշեալն Պօղոս վ. Վանեցի կամ Վասպուրականեցի, չափով գրեաց [1] ի սկզբան ամենան մարտի, 1734 ամին, ապրանաք առաջնորդին և հրամանաւ ամիրային Թօփրագ-գալէի ի քաղաս արևան, և յետ անոյ արձակեցան. բայց ընդ հասու ի ծագել պատերազմացն Պարսից և Օսմանեանց, միւսանգամ կարգաւորեցան անուանք ի Նաւկոյ գեղջէ և ի Մօլլա Միւէյսմնէ, և զարձեալ արձակեցան [2]. Յետ քան անց (1754) վերանին եղեւ հակառակութիւն յիշխանութենան Աղուի բէկի և յառաջնորդութեան Զաքարիայ վարդապետի, որպ կալեալ զվերոյիշեալ Ցէր Պօղոս և կապեալ արկ ի բանտ ի վանան, անօրինաց աւուրս, այլ յետոյ հրամանաւ իշխանին ազատեցաւ ի բաց արձակել։ — Դառնանգոյն եւս ազգնապ հասոյց առաջնորդն Մկրտիչ վարդապետ յամի 1783, ի ձեռն փաշային Պայէզիտոյ, յորում ժամանակի նահատակեցաւ խեղդամահ Ցէր Ներսէս ի Նաւկոյ գեղջէ, որդի Ցէր Գրիգորի, և գեղջացոյն Դաւթեան վարդանեան, և այլ ոմն մեռաւ ի բանտի, և երիցունք հնգետասան յայլեայլ գեղոյց վախճանական գնացին յայլ գաւառս առ համագատանս իւրեանց [3]։ Ի կարեւոր հմտութիւն կրնամբրոյց կարգացողի՝ ի սորեւ թիւ գիւղից և որ ի նմա՝ կաթոլիկաց ժամանակին, գրեալ երիք ամք յառաջ քան զվերջին դէպսդ, այն է յամի 1780, յառաջնորդէ նոցին՝ որ ի համարէն նահանգին Կարնոյ, այն է Հ. Պօղոս վ. Մէհէրեան Աբրնեցի (ի Մաշ գաւառէ) ի Մխիթարեանս Ուխտ [4]։

216. Ա՛ր երի վանայ Ս· Յովհաննու՝ իրրեւ Միացօրդ Հնոյ Բագնեցւոց տանի՝ կան տակաւ հայաբնակ տունք. յառաջ քան զվերջին պատերազմն 30 երդք էին հասարեալք ի կալուածս վանացն, և մնակք նորին, վասն այնորիկ և կոչի տրդ վանքի գիւղ։ — Յարեւմտակողմն իրք մղոնաւ ի բացեայ արկեալ է ի վերայ գետոյն, (որ չէ անդ խորացուցակ), գեղեցիկ քարաշէն կամարջ միալար, բարձր և լայն, որպէս ասեն՝ ի Սուլտան Մուրատայ (յառաջին կէս ԺԷ դարու), որոյ մի ի խորտիցացն քայքայեալ գոլով՝ նորոգեցաւ յամի 1867, այլ հնագոյն եւս քարի չինուածն։ — Ա՛ր կամրջեալս գետակ մի իջեալ ի հարաւոյ լերանց Գայլատաւայ ծովակին խառնի ընդ Աբաժանայ. ի վերնակողմանս նորին կայ վէրին բազի կամ պատի գիւղ, և խառնաշագոյն Սորինն, հանգոյն վանացի գեղջն կալուածք կամ բնիկ քիմ համարեալ Ս· Յովհաննու. որպէս և ձաւանին, զոր յիշեցաք ի Մազկոտանին, և Գաւիւռ պուճագ, որ մղեալ ի հարաւոյ կայ վանացն, յարեւմտեան թիկանս Նպատ լերին. և Գարկատագար, ուր բանակեցան Օսմանեանք յամի 1554, յերթալն ի վերայ Պարսից։ Պօղի՝ ասի ըստ Հայոց Ենղնգնիս կոչիլ։ — Յոլովք ի գեղոյդ Նահիճ վճռակիս սակաւաժանեցիք են այժմ և անչուք՝ Քրդոյ գոլով բնակարանք և ոչ մշտարնակք։

Յարեւմտից վերոյիշեալ գետակին՝ փոքրագոյն եւս գետակ քերեալ գԴաստպատ[5] լերամբ իջանէ ի ծագմանինն յԱբաժանի, ունելով յանկէն (ի Մա·) զաւերակ գիւղն Թէլիքա? և մերձ ի գետահանդանան զՀիկոր կամ Օհիկոր, բնակեալ ի պարակատամ այազգեաց. ուր հանդիպեցաւ Պրէնդ անգղիացի հետապ Կապեոյ (յամի 1834, մեպտ. 14) կոտաւանի վանատակնոյ որ ի Տըփզնոյ երթայր ի Դաւրէժ։ Ի հարաւոյ սորին որպէս և Աբաժանայ՝ մղեալ և կիսով հետ յանիանցն կայ Գաւիւռնոյ հանգրստան առ վտակի փոքու. և յարեւմտից առ բին առ այլով հզօրագոյն վտակաւ՝ Քաւորք կամ Գոմարոյ անոյ գետոյ ի սորին եւս արեւմտից Աբաժանի ընդհանդ յամիէն՝ որ է ի հիւսիսոյ՝ գԴայլըձամ գետակ իջեալ ի լերանց արեւմտեան անդրպետուոյ Գայլատաւոյ ծովակին. յորմանս նորին են Կիւնաւաբերի? գետոյ երկու, Թռնիկ, Դայլըձամ վերին, և Դայլըձամ Սորին, որ մեծագոյն է և կոչ յանկեան խառնըրդոյ գետակին յԱբաժանի, ի 5620՝ բարձու։ Ի ամանէ չորիք մղանք յարեւմտեան յահկէ Աբաժանայ (ի հարաւոյ) կոչ Գէլագօր կամ Կիւղէտուր գետ պարակարնակ. որում մերձ յեզր գետակին ահեր հին քարաշէն կամրջի։ — Յետ ընդհանդելոյ գետակն Դայլըձամ Աբաժանի խառնելալ յարեւմտեայ ընդ այնիկ՝ պատանելով գանոյ ի հիւսիս իրրեւ փարախաս հանապարհի, և ապա վերոյհն յարեւմտեան (հիւսիսախառնն), այլ սակաւ խառնակուր գնգերանգաք մինչեւ մերձ յատանն Գարա-գիլիսէ, յորմէ և անդր իջանէ ընդ հարաւ։ — Յայսմ միջոցի ի Դայլըձոյ մինչեւ ի Գարա-գիլիսէ ի յաջակողմանն Աբաժանայ (որ է հիւսիսի), ի գեղեցիկ բարձրատանդակ երկրի նշանակին գեղք

Գեղք	Թուք	Վանաժողք
Թոփրագալէ	30	
Մօլլա Միւէյսմն	1500	3
Կարբատ	1000	2
Երիցու գիւղ	500	2
Խարտաս	500	2
Շահնազարի գիւղ	500	1
Մխրանցի գիւղ	150	1
Նաւկոյ գիւղ	50	1
Խաստաւր	500 կամ 600	4
Գարագիլիսէ	30	
Ձմիլքան	30 կամ 40	
Օհիկոս	30 կամ 40	
Խորի գիւղ	20 կամ 30	
	4660 կամ 4790	16

1 Ասէ ոմն յիշատակագիր ի նոյն աւուրս գրէ ։" Թվին ՌՃՀԳ· յամենան փեսրվարի ար մեծ հալածանի եղեւ. ի վազարշակերտ „։

2 Յագրէ և մնանիչ ասացս, քան վիպասանին էին՝ Պաշտոր ոմն Ա արհղացի Մուրէսոր Ա Յոխան Զաւագեան· որք

Գնացին ի գիւղն Շ-Լերան
Ա՛ր կախարդ ոմն անուն Յ-Էշեան.
Ասքերն է ծուռ ևս սիրտ բերան.
Որ միշտ անի գործ գիւտական
Մոլոր բանիս պատրուգական
Գրաչեր առ ինքն գամենեսեան.
Մխամտացն էր գաւառեան „, և այլն։

3 Գրեաւորք կաթոլիկացն էին, յերիցանց՝ Տէր Բաւրէղ Տ· Յովհ, Տ· Յ—եան, Տ· Մէսէրոր, Տ· Գրիգոր, Տ· Յ—էշեան· Տ· Մէսէրոր միւս ի գիւղն գեղջէ· յայնժամ՝ Պր· կիւրեղ, Աւետ Գալշ, Ձաւոնիկ, Վարդան, և այլն։

4 Գեղք թոփրագալէ Պողի 30 Վանաժողք
Մօլլա Միւէյսման 1500 3
Կարբատան 1000 2
Երիցու գիւղ 500 2
Խարտաս 500 2
Շահնազարի գիւղ 500 1
Մխրանցի գիւղ 150 1
Նաւկոյ գիւղ 50 1
Խաստաւր 500 կամ 600 4
Գարագիլիսէ 30
Ձմիլքան 30 կամ 40
Օհիկոս 30 կամ 40
Խորի գիւղ 20 կամ 30
4660 կամ 4790 16

Աչտա, Լբլնայ, Զիրոյ որ յանգամանի է Զիրաւոյ, այլ ոչ սակաւ հեռի 'ի Նպատա լեաճէ, ուստ որոյ սաստիկաւ տաքանալ ցուցանեն նախնիք գոյութ զոյն։ Նմանապէս առ ընթեր Նմին և բերդ փոքրիկ Մէյի անուն։ Ի հարաւոյ սոցին և Արածանւոյ հուսկ 'ի գետզրն՝ գետոյն կամ հանդերձեալն կիրկիր կամ Հերներ։ Իսկ 'ի հիւսիսոյ Զիրոյի վերագոյն Գիւրիքրաան? և Մանկասար, յորոյ անուն և գետակ մի՝ հզօր քան զնախայիշեալն՝ իջեալ 'ի Քիւրանց Աղբի տալ լերանց և չրջան առեալ՝ խառնոյ յարեւմուտս, և 'ի հարաւոյ Գարագիլիսէի Թաթի յԱրածանի. առ սպերակաւիք Նորին Նշանակի ուեղակ Ձորոյ գըբնալ, և 'ի սահրեւ հանգրուանն փոքու. յարեւմտից կամ յաջմէ գետակիս՝ վաղասւեր հանգրուան, Մագրա, և Թրուր առ ափամբն, որ իրր փարախաս 'ի Հա. Մ. կոյ Մանկասարոյ. յորմէ Նոյնքան հեռի է յարեւմտակողմն Նաւիկ կամ Նաւկայ գիւղ, որ ոչ աննշան Թաթ տեղի 'ի հնումն, և վազագոյն ժամանակաց բնակեալ 'ի Հայոց, այլ գործիս ամայացեալ։ Յարեւմտից Նորին Զամբրդ գիւղ 'ի Նմին գետակիս. Իսկ առ Արածանեաս անդր քան զկերկէր, իրր կիսով փարախաս 'ի Հր. Մ. Խաբրայ՝ Լուսնայս գեղ, յորում յաւել քան զվերջինն պատրաստի էին իրր 15 տանք Հայոց։ Կիսով փարախաս և 'ի Մ. սարս, այլ յահեկէ Արածանեայ կոյ Ձմերքրան գեղ փոքր, յորմէ գրեաթէ Նոյնքան բացագոյն կոյ 'ի Մ. կուսէ վերոյիշեալ Փիւռ-գրան գիւղիկ։

Ի հարաւոյ կամ յահեկէ՝ ընդունի Արածանի ընդ մէջ Գայլընայ և կերկերի՝ գետակ մի Միջոյ անուանեալ 'ի քարաթ. եկեալ յարեւմտեան Արածայ լերանց, առ ո՞րով իրր մղոնաս հեռի 'ի Գայլընայ՝ նշանակին 'ի հարաւոյ 'ի հիւսիս գնալով ըստ ընթացից գետոյն, Միջոյ Հանգրուան, Շէյխ Խրամիսի, Մարտիկ, Աչտակ. — Յարեւմտից գետակիս այլ գետակ փոքրագոյն Ուզունվալի կոչեցեալ՝ Թաթի յԱրածանի, առնելով 'ի գլուխ Ձորոյն գհամանուն գիւղն Ուզունվալի, 'ի միջակագոյն՝ գԽոնասայ և Տիւզ մեյտան. 'ի սահրեւ մերձ 'ի գետաբաւնեան՝ առ Արածանեաս գՈջիխան գիւղ։

Ի Ձորակի փոքու ժամագոյնի Մանկասարոյ յարեւմտից՝ անդր քան գԹարի և գՆաւիկ՝ կոյ Ալեքսան գետ, և 'ի սահրեւ Գէյոզ պաշի կամ Գիւղիւղ պաշի, 'ի Հա. Զամբրլաբ. ընդ մէջ սորա և Գարա գիլիսէի իրրեւ մղոնաս հեռի յերկոցուն կոյ Քէչիշ քէօյ, այն է Երիցու գիւղ և յաւելուածով կոչի Ջաջուռ. յորոշումն միացան որ յԱլաչկերտ։ Առ սոյնս ասի բանակեալ Սուլտան Մուրատայ յաջորդանին 'ի Պարսս, և նշմարին կամ հանդիպին լինել հետք պատնիշի Նորին որմածք, Նման հանդիսական բանակատեղեաց։ — Ի հարաւոյ սորին 'ի գետամէջս Մանկասարոյ և Տատապի՝ կիսով փարախաս եւեք 'ի Հա. Արածանւոյ կոյ գլխաւոր չէն վիճակիս, գեղաւանն Գարա գիլիսէ (Սեաւ եկեղեցի) 'ի 5340՝ բարձր. ոտս պէս կոչեցեալ վասն քիւղոյն քարանց չինուածոցն մեծ և այժմ քակտեալ եկեղեցւոյ, որոյ աւեր ոչ է յայս երբ եղեալ, իսկ անուանն Քուրքարէն լսի և յաւել քան զկէս ԺԴ դարու, յաւուրս սէրազեստութեան Թաթարաց, և ոչն յԻտալացի գրչէն ճանապարհի վաճառականի կարաւանաց, որոց հանգոյց մի էր տեղիս, Քէպէս և սխալակեալ գրի Calacresti (Գալագրեացի), և անընդհէջ յետ սորա (գալով յարեւմտից) կարգէ գTre Chiese որ է (Երիք եկեղեցիք) Խշ-գիլիսէն։ Հարկ է Քէ և 'ի հնումն նշանաւոր տեղի էր գետոյս, Քերեւս մի յայնցանէ զորոց անուանս գտանեմք 'ի գիրս նախնեաց, որպէս և 'ի սոսրեւ յիշեցին, և տեղիքն անյայտ Ջնան։ Ի սկիզբն երկրակալութեան Օսմանեանց 'ի կողմանցս, առ սուլգան Սիւլէյմանէ, յիշի իշխող տեղւոյս Ջիւրնատ սիկ ա. Նուն։ — Ջեռին գէպք տեղւոյս են կամ մի Թուրայ 'ի Նշանիլեն յետս 'ի գաւառէս, առաջնորդութեամբ Տէր Գրիգորեան, յորոյ վերոյ անկաս խոսիլ փաշա (2 յուլ. 1877), և 'ի վերջապահ գնդէն եհար իրրեւ սպա հարիւր և կորգեաց մնան 'ի պաշարել Նոցին, այլ ոչ անգրագոյնս հետամնաս եղեւ։ Յառաջ քան զնորան՝ 40 տանք էին Հայոց 'ի գեղջաւանիս՝ յորոց շատք չուեցին ընդ բանակին Թուրայ 'ի բաժին Նոցա, որպէս և բնակիչք Նախայիշեալ գիւղին Երիցու, Զիրոյ, Մանկասարի, Խարի, Եանձալու, և այլն, և Քեսիշ Ո. Ջավհաննու, և սմանց 'ի բնիկ Աչտկերտայ։ — Սահմանք Գարա-գիլիսէի քաջ մչակեալ և բարերիք են, այլ և կարի ջրարբի, և բազում անգամ ջրազուլ եւս, վասն խառն իջանելոյ անդ գետակաց և միահատոյ անկանելոյ յԱրածանի։

Գխաւոր գետոցս է Տատապի կամ Տատապի յերկուց և յերից առաջից գոգաւորելոց, որք իջանեն 'ի լերանց սահմանաց Կոզոփի և Ջակատուց. արեւելագոյնն կոչի Ագձէ կամ Ախտ յանուն գեղին՝ որ առ ակամբն, յորոց սկն եւնէ 'ի լճակէ. և մերձ Նմին կոյ այլ գետ Ջագնի անուն, ի սոսրեւ՝ յերիս սյոր վտակի կոյ Ջնմինաց գետ։ Ա. բնիկ Տատապետ՝ Տատրնայի գետիկք վերին և Սոսրին. և խառնարհագոյն՝ անուանատու գետոյն՝ գետն Տատապի կամ Տատապի, յոր անուն գոյ և հանգրուան մի 'ի հարաւոյ կուսէ։ Սիրին առաջ գետոյն յատկապէս Տատապի կոչի, և խոտացեալ գոյ 'ի հարաւարեւմտեան վայրաց. բայց չէնք ոչ Նշանակին 'ի խոտս և 'ի հովիտս Նորին։

Արեւմտեան առաջք Տատապեայ 'ի վերնակողմանն կոչի Մրկիգար, յորմէ և փոքրիկ և սակաւաժանաք վիճակին Մրկեզար, Գեղին Մարգ Քարգմանեալ, և բնակեալ 'ի Քրդոց, որոց գեօղք ոչ են Նշանակեալք յաշխարհացոյցս։ Ի սոսրեւս Պաշ-Հուրք (Գլխաւոր Համբարս) լերին որ կոչ 'ի հարաւոյ Մանկասար բարձու լերին անջրդեաի կազմաւանալ վիճակի, 'ի վերոյ ճանապարհին որ ի՞նչգանէ 'ի Նահիճ, Նշանակի Թիւաւան, քաննէ. ի անուն և տեղի, և որոտպէս պղտասոյին Ջոխան քէօյ? և այլն։ Գոտի լերանց սահմանն հասանէ ընդ վիճակս այս Մրկէզար և ընդ Նահիճ, և երկաւանէք անձուկ ձորակին ընդ որ հոն գործէ արեւմտեան Տատապի և անդր են հանապարհի, սմրաձան իրրեւ պահնիկք գրան երկու քարաժայռք 1,500՝ կամ 2,000՝ բարձունք։ Ազա Տէր մի կոչեցեալք, զորս միակ պղնձու տեղւոյս (յամի 1859, սեպտ. 7–8) Պրոմ Գերմանացի 'ի սպասս սանձանան

1 Բայց գործս հաստակեալ ասի 150 տանց Հայոց 'ի Գարագիլիսէ, որոց է Նորաշէն եկեղեցի Ս. Աստուածածին, և գործոց փոքր։

տէրութեան՝ թարգմանէ Ուղաք տեառն կամ իշխանի. այլ մարթ է կարծել ընդ անուան նախանշանակեալ գեղջն (յիշելոյ ի Նմանէ) դիւցական և դիւական իմն, քան մերոց հեթանոս նախնեաց յարժանպէսն վայրս.

Մերձ ի կղուած Մրկէզարեան Տաւտապեաց ընդ երկոցուն արեւելեան գետակցացն, կայ Ջուռոյ Հանգրաւան. ընդ մէջ սորա և Ախք քէօյ գեղջ մինին խառնուրդք երկոցուն գետակացն. յորոց միւսեան ի սարեւ կայ յիշեալ Հանգրաւանն Տաւտապի, և սակաւուք ի բացակ ի հարաւոյ նորին Էրմանու փոքր գիւղ կամ Հանգրաւան.

Գ. ԱԼԱՇԿԵՐՏ=ԹՕՓՐԱԳԱԼԷ. — Գ. ԽԱԼԻ ԵԱՋԻ

217. Արեւմտեան ձորեզր Տաւտապի գետոյ սահման հառանէ ընդ Նահիճ և ընդ բնիկ վիճակ Ալաչկերտոյ, որ ձգի մինչեւ ի ծագս գաւառին Բագրեւանդայ կամ ՅՇէհան լերինս. և է արեւմտեան կէս երկրին, հարթաձաւալ քան զարեւելեանն և արգաւառիք, այլ և հանդայնի վառն գնդոյ բազմաթեան գետակաց ի սա փարակն. յորոց առաջինն և մերձառաջինն Նահիճի և ի բազում վտակաց միացեալ՝ խառնի ընդ Տաւտապեայ հանդէպ Գարա-գիլիսէի, և թուրնա կոչի. ունելով ի գլուխ հովին գՀաւանսկ գետ և ոչ հեռ յԱմասայ և ի Հահ Սէֆէրէ գգետոյ փոքանց կամ Հանգրաւանս Էրախանի, Ագիաճի։ Վերագոյն ի հիւսիսի՝ ընդ մէջ նմա Նեայ Հանգրաւանայ (Գեանկի, Տէնգան, Համկի կամ Դամկի, Շատոյ), ամրառնայ խոյրագա գագի (Քնդգ ասէր) անուն լեառն 7700՝ բարձր։ — ի մոխ Քաշնոյ հովտի կայ մեծագոյն հովտայ և գետոյ վիճակիս, որպէս Քոփ, Ալճատայ կոչեցեալ. յարեւելից ունելով գՄրկէզար վիճակ, և իշանելով ի լերանց անջրդեւոյ Կապզուտնոյ. պէսպէս անուամբք կոչին վտակք ապրերացն կամ վերին կողմանն, Ջահու, Գայէ, Դարաձէհհիսէ, և այլն, այսպէս կոչեցեալ վասն բազում սպանութեանց եղելոց ի ձորի անդ՝ յաւազակ Քրդաց[1]; իսկ գագի (քնդգ) առնուդ՝ որպէս և վերոյիշեալ լերինն՝ կարծիս իմն այդ յայսմ հիւսիսակողման գաւառիս լինել Բերդկունս առնաւանեալ հին գեղջ, ուր նախապարսից Հաւատարիմք Ս. Վարգանայ՝ քարկոծ արարին զոմանսինդ մանուիլն Զանդաղան, կայեալ գնա յԱրծակ գեղջ, ի սմին գաւառի և Թեղուս ոչ հեռ յատակինն. Նոյն Քաւ սա և ընդ Աղմնի գեղջ յիշելոյ ի Ղեւոնդեայ պատմէ, ուր Աբարայիք յամի 775 յետ հարկանելոյ զապստամբեալ Հայս յԱրեւել, սակաւ առաջս քան զմեծ կռիւն Բագրեւանդայ պատրաստէին զղէնս իւրեանց, որպէս անաւք ապրեր։ — ի բամբակալ լեռնակողման գետակիս սկս՝ որ գրեաթէ մեծ կէսն է, ոչ նշանակի գետ յայլ հարաւոյցս, քայս է քէ ոչ արագ գետնոյ ջրեալ ըզվայրսն՝ գրաւեալս ի չուանակ տատապեից Քրդաց. միայն արեւմտակողմն նշանակի Սարըցա կոչիլ, որ գի համանշանակ է Մրկէզարայ և բաշմանակից նորին, համարելի է և մանակից։ — Ընդ մէջ ձորակաց գետոյս անձուկ հանդապարհ տանի յանուանի լեռնանցան Շահ-ևոյ՝ որ յԱյրարատեան լեռնագարս, 8350՝ բարձր, և հանէ ի կողմն Կազզաանայ։ Ա. տատրատով պահակին կայ տեղեակ Զադակ գեղջ, ի սկիզբն նոյեմբերի (1843) անցանելով ընդ այս Քոխ բնակէս գերմանացի, եւտես ի տահմանս գեղջս տակաւին գալարիս՝ Մշոյս, Թխտեհոս, Կարմիր ուռենիս, Լատենիս, և Տերեփուկս։ — Քեղից Զադակայ բացագոյն կայ Ագդարայ գետ, յոր անուն ամենք և գլեառնն կոչեցին. ստ որոյ տատրատով բանաձևին Ա. զգյոյ-ետարբ։ Կապանս կամ կլեսարս այս լերանց կոչի եւս խայտու-կետիկ յանուն գեղջն, որ կայ ի հարաւոյ, և յորմէ սկսանի անձուկն։ — Ի գաշտակողման գետահովիտն գլեառնր գիւղ է Սեւ երիցու անուանեալն կամ գարգապէս երիցու գիւղ (Քէչիչ քէօյ), յորոյ հարաւոյ կայ փոքր գիւղ կամ հանգրաւան Քալնոցու, և ի սորին հարաւոյ՝ Միրանցի. յորմէ և անդր ընթացեալ գետոյն լերեւ չորս կամ հինգ մղան եւս՝ խառնի ի Շէհան. և սա սակաւ եւս մղանօք ի սարեւ թափի յԱրածանի առ Ջուլղայեան գիւղիւ, և ի սորին յայնմ մասին կոչի և յանուն Գիւչիկ գեղջ։

Յարեւմտից գետահովտիս նշանակի փոքր հովիտ Ջիւտ-Մագաւռ գետոյ, և ի գլուխ նորին Հաճի-Ալմանա գեղ ամայի. կիսով փարատեալ ի սարեւ՝ Գայա-սկիզ և խանարշագոյն եւս (ի հարաւ) ի գաշտամիջի՝ Էնկիրեփէ. որ գի նշանակէ Նոր-Քարս, յիշեցուցանէ գՀինն Բլուր կամ Բլրոցաց գիւղ, ուստի Մեծն Սահակ վերադարձեցաւ յանմահական կեանս։ Եւ ևս խանարշագոյն և գրեաթէ տատ ամին Շէհանայ՝ յոր թափի Տէհէ-Մագ-

1 Մեքենիթոշ անգղեցոյն կնշանի գոյն գիտէ Քրդաց կոչմանս, և գգետաւոր նորին բնակեալ՝ ի Գարա-Մուսան գեղջ, 1200 տանեաք։

առաւ՝ կայ Մալյա-Օտման գիւղ, յորում եօթն տուն Քուրդք միայն հաշուէին յամի 1838 (ի Պրէնդոյ)։ Ընդ մէջ գետակիս և Ալճէտ-չայ գետոյ և Շէռխանոյ է վիրսիչեան Պէշչէկ գիւղ, նման այլոցն նաւագետ՝ ի բնակութենէ, ի ասկս երկիցս գաղթելոյ Հայոց։ Ընդ մէջ սոքին և Ջամուկիանոյ, ի հարաւոյ Շէռխանոյ, որ է յաջմէն, կայ Էկինլ Հանգրուան։— Մերձակայ գետաձիման բաբերք՝ յարեւմտակողմանէ, կոյն յանուն խայտու գեղջ, որ ի սառոյս լերանց ի մուտս գաշնին. յորոյ յահեկէ (յարեւելից) ի սաղիւ ի գաշտամիջի կան հանգրուանքն Մահրան, Փիրքան, և այլն։

Փոքրագոյն քան զսա է ընդերակայ գետահովիտն, յայրեալ վտակաց զուգեալ. որոյ մերձ յաղբերակունս յարեւմտից կամ յաջ կողմանէն, ի սառոյս լերանցն՝ կայ այժմեան քաղաքաւան Համարէն Աշչկերոց և հնոյն Բագրեւանդայ, Թօփրագ-գալէ (Հողմ. բերդ) կոչեցեալ, զի ի հողաբարս լեռնաոյն իրրեւ ի 5950՝ բարձս կառուցեալ է, և զի պարիսպքն ևս հողաշինք են. նոյնպէս և բերդն որ իբր քառակուսի ժամս ի վերոյ կայ ի դժուարանցս սրագագաթն լեռնակի՝ քէ և կրաքարիս չինեալ, այլ ազմով չափաբեալ. երկոքին ևս անշուքք և գձնակերպք են սրգ, իրրեւ 200 տումբ Քրդաց. յորոց զարմէ պայազատէր կառավակ պէկ վիճակին, և յառաջին կէս գարուս էր Մհմմմտ սրդի Հըշչակեալ Պէհլիւլ փաշային Պայեզիտոյ։ Առաւաքիս են սրդ՝ ի սմա տունք Հայոց, յետ երկիցս գաղթելոյ նոցա ի Թաւասհոյս. բայց առեւտուր տեղւոյն ոչ սակաւ բարգաւած է, միակ կենդրան գոլով ընդարձակ գաւառագաւառին. և առաւել ևս չինէր աներկրպագեալս, ևթէ Հայոց՝ որ էին երբեմն առ 100 տունք, զտեղի կալեալ ձեռնեալ էր, և ևթէ չէնն չէր հեռի յայժմեան սրգունի պողոտայէն։ Ցառուն վիճակին Ալաշկերտ ևս կոչի քաղաքաւանս, պահելով և յայս առնելով զհին անուանն ՊՏՈՒԱՆԵՐԲ, որ և վաղարշակերտ. գաստակերտ վաղարշոյ Թագաւորի Աբշակունւոց՝ Թառին Արտաշիսի Բ, յեղս կոյս Բ դարու չինեալ, հանելով ընդ գեղեցկութիւն փայրացն, և մանաւանդ ընդ բարեխառնութիւն օդոյն, (որպէս հաւաստէ հին վիպասանութիւն Աւրթոյ Ոսկեանց՝ վարդապետացն Սոփրաանց, սրբագործ ազգ կռմանս)։ « ի տեղին չինեալ առաւ մեծ ի Թագաւորէն
» վաղարշոյ, անդ զորդի իւր բնակեցուցանէր, ասկս
» տեղոյն բարեխառնութեան, վաղարշակերտ յանուն
» իւր կոչեցեալ ». զոր ոչ բազում ամք յառաջ երկու ընկերք Սոփրաանց՝ գերծեալք ի կառապետէ Նոցին, « գըտ
» տեալ տեղի բարեխառն, մտ ի գաւառսերտանն, յո
» բաւ բղխէին ազբիւրք ոչ սակաւք ընդդէմ հարաւոյ.
» յոր իբրեւ հաւանել նոսան հանգուցեալք ի տեղւոյն
» բարեաւսութենեն. ար և արգելանոցս իւրեանց սար
» թեալ գետնափոս գորիւք՝ բնակեցան մինչեւ ցօր կա
» տարման իւրեանց. զոր գտեալ անդ արտրդոյ՝ ա
» ռեալ Թագեցին ի նոյն գարափոս՝ իբրեւ զմի ոք ի
» հիւանդաց հալածելոց յայրարէ » ։

Զի երկրորդել՝ զի Թագաւորաշէն տեղին՝ ընդ Բագաւանոյ մրցեր չքով և հանդիսիս, և վասն մերձակայ տեղեաց ճգնաւորեան և նահատակութեան Սուքիասեանց՝ պայծառանայր յաւուրս Տրդատայ և Գրիգորի. և որպէս ի միում յերեւելի ախտաւոր վայրուց՝ Շինողն Աբրհս կաթողիկոս ի կէս Է դարու, չինեաց և սուս եկեղեցի մի Հոյակապ յանուն Ս. Աստուածածնի, որ եղեւ յետոյ աթոռանիստ եպիսկոպոսի, այլ և իշխանանիստ. միանգամայն և վասն դիպուն դրիցն՝ բազում անգամ բանակեալ բազմութեան զօրաց։ Զրնիկ իշխանս Բագրեւանդայ և զԱրտաշիս յետ նոցա՝ փախստականեցին այլք, մինչեւ ի սկիզբն ԻԳ. դարու՝ Թափեցին ի նոցանէ Զաքարեանք. և յետ ազատագործութեան Թաճատրոյ՝ Սեւադէոյ Թագրմանոյ պնդ անդ հաստատեցին իշխանդ բնակութիւն. սոյա՝ ի դէպ է յաղագս սակի զԹագրդս, իրրեւ կողմնակալ կարգելոյ — Գավիտն ի վկայաբանէն բարեխառնութիւն երկրին և ջրոյ սառաւթիւն՝ չինաչատ և արգասաւոր յոյժ յարդարեցին զառհմանան, այլ չեզն բառականք միշտ զերծացանել և ի ժամս սխոյ։ Պատմէ հին կենսագիրն Ս. Թաթէոս, զի երբեմն, իրրեւ յելս Զ դարու, « ի վաղակերտ
» քաղաք մահաւարաժամ սատակացաւ, և մեծ սգոնապ
» պատահեաւ հասոյց, զի սրագ սպանանէր, քան զմի
» որ և զերկուս ոչ նեբէր այլ սակի. և պատճառ մա
» հան սոյա էր՝ խաղաւարտ փոքրիկ նման խաղոյդ ծի
» բանագոյն։ Իրրեւ ոչ գտանէին բժշկութիւն զգօրմեալ
» և երագահաս մահուն, եկին ի տարբ տեղիսն (Թաթ
» ևոյ և վարսոյ հանգստարանաց), ամենայն բազմա
» թիւնն. և զդիշերն հանգեալք ելերմեանդն արտասուք,
» և սգացան հանդիպելոցք սրբոց մեծ հգնաւորացն. և
» ընդրհնաց Աստուած զերբ զգօրմութիւնն, զի յոյսնա
» տէս երեւեցաւ բժշկութեան շնորհն. և գտանան ուրա
» խութեամբ, և ուխտեցին ամ յամէ հաւաբ գրամ » ։

Ի յետին գարս սյլազգ հարուածս հասոյց Աշչկերտոյ տղիկամի անասաւթիւն Քուրդ պէկից և հինից, անցք և մրցանք բանակաց, մինչեւ ի մեր աւուրս. յոր սակս և գաղաթ Հայոց յամս 1829 և 1877, ամբոցաւորեցին զմեծ մասն երկրին. բայց սակաւին ոչ սակաւ չէն էր յառաջ քան զվերջին պատերազմն. և սասն և ասելի սանք նախագոյն՝ կոպմնակալ պէկն սա՝ ի լռեցուցանել զկաց Հայոց և Քրդաց խառն բնակելոց՝ ի գեղս սրբեք, հրամայեաց զի նաւագանքն Քուռ բնակիչք մերձ յաղգոյն՝ ելցեն ի գեղջէ սմանի և հաստատեսցին յայլ տեղի, երկոցան եւս անխառն յիրերաց բնակելով։ Զարգիս սակաւաթիւ յոյժ են Հայք ի քաղաքաւանիս. անուն ևս կան մի. իսկ ընդ Քրդաց բնակէն և Թէրէքէմէ Թուրքք եկեալք սյսր ի կողմանց Էրեւանի։— Ի սառբն և ի գաւառային կողմանս գետահովին վաղարշակերտաւ՝ հանգրուանք միայն նշանակին։

218. Ընդերակայ հովիտն յարեւմտից Թօփրագգալէի և գետն կոչի Խոփուռ, յանուն գեղջ միոյ փոքու. որ ի կիսս վտակաց ազբերաց նորան, բղխելոց յանջրպետաց լերանց Զարպհանէ վիճակի փոքու Սաբին Բասնոյ կամ Աբեղիմից։ Գլխաւոր լերանցն որ և գետահաս Բագրեւանդայ սեփական՝ է լեառն Սուկաւ կամ Զրաբաշխ ըստ նախնեաց, իսկ այժմ յայլազգեաց կոչեցեալ Քէօսէ տաղ, եզծմամբ հայկական բառի Քօշի, յոր անուն կոչէին ճգնաւորքն ի նմին ազանազնեան Սուքիա-

սանք[1], որոց յիշատակաւ և բնաբեռան իսկ հանդամանաց նոցա՝ մի՛ ի մեծանալն լերանց ազատիլիս մերոյ է, նա և ի բարձրագունից և բարձրագոյն եւս երեւելոց, զի ըստ եռանկիւնաւոր չափման գոյա 10,480′ յերեսաց ծովու (կամ 10,570′). այլ զի անկարգ այլոց մերձակայ լերանց և ազատաբար չեզջանէր իմն ամպամանայ ի մէջի նոցին, յոյժ բարձր և հրաշափառ երեւիլ[2]. որպէս զի ամն յերբեմն պաղի սեռողաց՝ ըստ այսմ նկատագրեան՝ Մասեաց գազգակից համարէր. և քանզ հաշտագէս պատրաստէ ինքեան գհոգերգութիւն դրաւոր. « Մուկաւէտ՝ լեառն դիտակ և բնակարան »: Իսա և յայլերս սորին տկնարկէ վերս. յիշեալ վկայագիրն Ս· Յակեանց, յասելն վասն աշակերտացս սոցին. « Երթեալ կրօնաւորեցան ի լերինն՝ որ կոչի Զարզարէս, յարդիւք սրբեմն յորգագունէ ... իսկ լեառնն Զարզարէս՝ յանուն գլխաւորին նոցա Մովսիսէոյ՝ Մուկաւ կոչեցաւ, վասն յիշատակ անմահացս Սրբոցն առնելով զանուն »: Ոչ միայն բարձրաժայռաքարեամբն նմանի Մասեաց, այլ և ձեւովն և կերպարանօք, պատգամիւն և կանակերպ գոլով քան զՓարիսն Մասիս, և ըստ ասից Ագիխոյ գիտնական քննողի լերանց Կովկասու և Հայոց, կատարեալ գանգակաձեւ. և ասաւել քան զամենայն լերինս Հայոց՝ նման Մասեաց բերելով զհրաբղխի հանգամանս[3], և ակաւարտոյս և լերկ գոլովյոյս ասկս ասեն այլազգեացն կոչեցեալ գայն Գիւսկ (Գաշ, անմիզ غاش ձաշ). միանգամայն և գմենգակ և խրթնի է, հաւասար վայրենագոյն մասանց Կովկասու. բայց ասաւելու առաւելութեամբ լարց և ապերաց, մանաւանդ զի երկաւոտք նորին խաղան գեւտակք՝ ժամանակք երկուց մեծամեծ գեւոց և հովտաց, Արածանւոյ ընդ արեւելս և Եփրատայ ընդ արեւմուտս: Աչեւանի՛ ի ջերան է ապրիլ մի՛ ի սարին կոչմանս լերինն. սպիտակ սեպհականէ և կաշմոյն, յոյժ բարեհամ և քաղցր, զոր մարթ է՝ ասէ գրիչ մի ամանեան՝ արգասիքեան ազգիս կոչել. այն է սեռաձաւած ազօթարուիս ապրիլն կամ Լուսապրիւր Սրբոց Աթքիասանց, փոքր մի՛ ի խոնարհ քան զաւելի նահատակութեանն նոցին, որ՛ ի բլրակի արեւմ լերինն. իսկ հզնագարաւք նոցա վերագոյն եւս են, անդ ուր յետ նահատակութեան Սակեանց, ըստ երգոյ հին ասղաւացին,

« Փաթթապէս առաքեցան, վասաց Հասին՝ ի Սուկաւէտս
Բնակեցան՝ ի սուրբ լերինն որպէս ըզքոյրս վարդենիս.
Լեառնագէտս ունայնացան՝ ի ծերմանց մարմնազգեցից,
Տքնութեամբ և ազօթիւք յոյժ գասակից եղեն վիրտնցն.
Քառասնամեայ ժամանակաւ խոտաճարակ կերակրեցան.

1 Իբրու զի, բան վկայաբանին, խոտաճարակ վիճելով նոցա՝ ի լերինն՝ « մարմինք Սրբոցն էին իբրու գմանուս քարի, և վարագ « նոցա որպէս քարիք քարւոին. ոչ ինչ ուտելով »:

2 Kussa-Dagh...sich als ein riesiger Monolith über die Kette erhob.— WAGNER, I. 277.

3 Die regelmässige Glockenform des Kösadagh, in morphologischer Beziehung (ist) nach dem Ararat der frappanteste vulkanische Berg in Ararat.— ABICH.

4 Որպէս կէպքի՝ առաւել եւս ժամանակ նահատակութեան Սուքիասանց անասպ և անճառ է· քանզի վկայութիւն Սակեանց առ Բ Աստուածբան (ԹԲՀ առագի ինչ և այս) առ անագանի՝ յաստ ընտ վկայաբանիցդ ամս քառասուն և չորս[5], մինչեւ համագգիք նոցին Աղանք անանք եկեալք՝ ի դրանէ Քաղաւորին իբրեանց (Գիդիանու), և զամենայնեան առէին. « Տեղիքս ծմեկայինք են և ձիւն բազում է՝ ի լերինս. « զիարդ կարէք բնակել ի սմս այսպիսի կենաց »· և յորդորեալ զարձ առնել ի հայրենի երկիր և ի կրօնս, իրրեւ չառնն նոքա յանձն, « սուր՝ ի վերայ եղեալ կոտրեցին « սրս եռմինեւտան[6], և բարձեալ ընկեցին ի վիհս, կար « կառ քարանց ի վերայ կուտեալ ... Բայց երկոքեան « մանք որք անարգագոյնք սրոք էին, աչ բերելով զահ « սրոյն խոհանոց (?), ի մանկագունի սակս իբրեանց « սեռոյն, փախուցեալ ծածկեցան ի խորշ մի լերինն. և « յետ աւուրց հինչ դարձեալ ի տեղին՝ գտին զՍուրբսն, « գառնէին և ոչ զոք. բայց զտեղի կատարմանն գտեալ՝ « ծածկէին հողով զնոսիրական սրիւն նոցա, սրձան « քարի նշան կանգնելով ի վերայ իւրաքանչիւր տե« ղացն. և ինքեանք ոչնահասեալ ոչ խնդացեալք մնալ « ի տեղւոջն, վարձան յարեւմտեան կոյս՝ ի հարաւոյ « կաւսէ, առ ստորոտով լերինն ... և սրդեհանոցս իւ« րեանց սրարեալ գեանտիրոս գարիւք, բնակեցան « միտնեւ ցոր կատարման իւրեանց. զոր գտեալ անդ սր« սրոյց՝ տանալ Քաղեցին՝ ի նոյն դարափորս, իրրեւ « զմի ոք ի հիւանդաց հարածելոց յոչխարհէ ... Ցորոց « միտնեւ ցայսօր հող երկոցանց տեղեացն ի բժշկութիւն « ցաւոց տղօքիւք նոցա ընդունելեաց »: Կաւս ցմեր իսկ աւուրս զիմն անդր ասխատարք, մանաւանդ ամսոսանի՛ ի տանի Վ[ա]րդանանի կաւսին և ի խաչվերացին, ի հողն և յապրիլն. զոյս երկ և շարականն. « Կոյն և « զինչն իսկ տեսանելիս Փրկաւաիկէ աւազանին. յորս « դնին բազմութիւնք տկասաժեալոց, ակն ունելով վերըս« տեն ջուրցն յուզման: Զասանոր նորոգեցաւ մեզ ա« ւազանն Սիլոամայ. ի բանալ զաչս սրտից, առ ի « միշտիլ զտխուս հոգւոց և մարմնոց »: Իսկ Յայսմաւուրք առեն, ի հիզալ արեան Սրբոցն՝ « բղխեաց ապ« բիւր ի տեղւոջն, և մինչեւ ցայսօր յաւուր տանի երա« նելեացն[9] բղխէ ապրիւր, և լինի բժշկութիւն ամենայն « ցաւոց մանաւանդ բորոտաց. և գարձեալ նուագի ջուրն « մինչեւ ցմիւս տարի. (և յաւելուն). իսկ « մարմինք երանելեացն ծածկեալ կան ի նոյն տեղւոջն « անչյոյտ մինչեւ. ցայսօր ժամանակի, և գրեալ է ի« չայտնելոց է ի վերջին աւուրս մերձ ի կատարածն աչ« խարհիս »: Արդարեւ գրեալ է յառաջ քան զՅայսմաւուրսդ Հեղինեանն՝ խաթոյի կամ խարելոյ սրտից, տեսիլ մի Կաւսանեղիանոսի կոյսեր, և հրաման առ նա՝ ի

5 Ըստ զի, բան վկայաբանին, խոտաճարակ վիճելով նոցա՝ ի լերինն՝ « մարմինք Սրբոցն էին իբրեւ գմանուս քարի, և վարագ « նոցա որպէս քարիք քարւոին. ոչ ինչ ուտելով »:

6 Ըստ ձեռագրի Բ գտաւն հանդիպի· իսկ զՍուրբսանցս Հայոց, յետ ազատման խաթոյին, յաւուրս Շապհոյ Բ Պարսից, յետ 150 ե ասելի եւս ամաց:

7 Ա·Յ վկայաբան Քառ յանուանէ եւս միով ասելի. Սուքիաս. Դանիէլեան, Պօղիքոնոս. Կոզմասաս. Իսդիոս. Աթանքեան կամ գուգաթար Իսիոքոքեքեան. Մեհեաս կամ Մենաս. Սերգի կամ Սարգիս. Դեմետրեան կամ Դամետեան. Ադրիանաս. Զոսիմոս կամ Զոսիմեան. Բիկտոր· Թեոդիկոս կամ Թեոդեան. Զոսիմոս կամ Զոսիմեան. Աթանասիոս. Թէոգնիտոս կամ Թէոգնեան. Զոսիմոս. Թէոգոսիա կամ Թէոգոսիոս:

8 Որ է միւն Նաւասարդի, ե 27 ամսեան պատասխ·

հրեշտակէ երթալ ՚ի Հայս և թաղել զմարմինս Արրոցն[1]. « և այս ինչ է նշան հոգւոյն. կանաչ, կապոյտ, սեաւ, » գեղին, սոս, սպիտակ և երկամպղագոյն. և հոգի ծա- » կռակէն[2] » . և եկեալ կատարդիաճոսի գտանէ զմար- մինս Արրոցն և տախտակ կապարեայ՝ յորում գրեալ էին անուանքն. թաղէ, և առնուս մնան ՚ի նշխարացն, և չինէ վկայարան յերկրի իւրում[3]: Զայս կարծիս ընդունի և երգիչ խափանեալ չարականի միոյ (Օրհնութեան) Սա- քիսեանց, ուր տումիք, որոց վերջին է այս.

« Ահաւոր ծածկեալ գանձըն կենաց
Մոգուս նշխարք երանելեաց,
Ի ձեռն սուրբ Թագաւորին
Վերացօղին զյոգ շնորհաց,
Բաժիչ ախտից հոգւոց մարդկան » :

— Հաւանագոյն է առաջնոյ վկայարանի (Ոսկեանց) ա- ռաքիսն, եթէ անքակ մնացեալ նշխարացն « մինչեւ ՚ի » ժամանակս մեծին Գրիգորի, նորա խնացեալ ազգե- » ցութեամբ Սուրբ Հոգւոյն, եկեալ չինէ վկայարան ՚ի » վերայ նոցա. և առաջին վանայ երէց Թոդեալ գԱնաւ[4] » ամն անուն յիւրոց աշակերտացն » : Թէպէտ և յետ առաջնոյս այսօրիկ ոչ յիշի ուրեք այլ ոք առաջնորդ կամ դէպք վանացս, այլ աներկբայ է անդ հաստատութիւն մենաստանի ՚ի վաղուց. քանզի ընդ հնագոյնան յիշի ա- առքին ՚ի պատմութեան անդ Հայոց վարուց, յորում հգնաւոր մի Յակովբոյ վանաց որ ՚ի Մաճս՝ թերգրէ իշխանի հրաժարելոյ յաշխարհէ երթալ բնակել ՚ի վանս միաբանակեցաց. « Գնաւ գա, ասէ, ՚ի Սեւկա, կամ ՚ի Սուրբ Ոսկի, կամ յԵրզնկայսրան կամ ՚ի Մաքենոցն » . և յայս առնէ բանն, զի նշանաւոր և բազմարնակ[5] էր յայնժամ մենաստանս Սուքիասոնց. ուր և բազում դա- րուք գկնի, գաս ՚ի աւերական հրահանգաց՝ առաւել- պէս ծագկեր և երաժշտական կամ երգեցողութեան արուեստ, որպէս է գուշակել ՚ի բանէ միոյ վարդապետի մեծի վարդապետաց. « Յաճախել այսր իրաց (հոգեւոր » երգոց) ՚ի սիրոյ և յարուեստ ունից պատշաճաւոր » մտաց, չափեալ փակեցաւ ընդ ասմնատաւ, ՚ի Սեկաւ՝ » ՚ի Մոքիասանց խազաղասէր փիլիսոփայից » : Թէպէտ միոյ ՚ի փիլիսոփայիցն իւրէ երգն՝ զորմէ ոտանաւոր գրեցաք ՚ի վեր անգր, և այլս եւս յաւելցուք առաւնար գնաշա- ահաւութենէ նոցին՝ ՚ի ձեռն զօրավարին Վահանայ.

« Եւ ապա գայր հասանէր գանդն անօրէն չուն Պաբլահայ,
Զաւրաթար ձեռով կամէր առնել ՚ի գուն արքունական,
Եւ պարգեւըս խոստանայր, որ էր ահիճ կօրըսական; —
Մէկ ոչ առնուք ՚ի յանձն ըզնէր պարգեւըս զանցաւոր; —
Զրով հատեալ պատկեցան ՚ի յերկնաւոր թագաւորէն,
Շուշանափայլ զարդարեցաւ երանելին սուրբ Սուքիաս;
Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, զարմանալին սուրբ Սուկաւէա,
Գրեալքն ՚ի քեզ կատարեցան Պրորոտիկէ աւազանին.
Եւ գարձեալ առ քեզ գընին յոյժ բազմութիւնք ախտաժեռաց » : ...

219. Երկաւոտք լերինն Սուկաւոյ կամ ընթերակայ լեռնագաւառաց՝ են մէն մի կապանք կամ անձաւք ճոնա- պարհի, որ տանին ՚ի Բասէն. մին ՚ի Հս. Եղ. կոչնագոյն, այլ յոյժ նեղ և գժուարակոխ, և անգնալի ՚ի ձմերա- նի վասն բազում ձիւնակուտի, որպէս և ՚ի գարնան վասն մարից և հոսմանց. հանէ առ ՚ի գլուխ գետաւհով- սին Զարպհանդէի, ուրանօր ՚ի խախանս լերանց կայ կամ կայր գետն Զայ մերձ յաւագակատան որջս, վասն որոյ չքեալ ՚ի բնակչացն ամենեցուստ (1833), այլ ՚ի սակաւուց արդ տանց հաւատքի. յանուն նորա կոչին յոմանց և լե- րինքն որ և Զադին. և վտակ մի եւս օժանդակ Շէռնա- նայ ՚ի նոցունց Զայ կոչի զաւակինն, և ՚ի տա- քեւ Ակչտիխան կամ Ջլչտիքլան: Ա յս հանապարհ տաճ- բաբար կոչի յանուն Ցէլի-Գատա գեղջ Բասենոյ (36): Երկրորդն որ ՚ի Մ. Հր. Սուկաւէաի՝ թէպէտ երկայա- գոյն, այլ գիւրագնալի եւս է նաեւ ՚ի ձմերանի, լայնա- գոյն և հարթագոյն. և երկու հանապարհք են անցից, մին ՚ի Հիւսիսակողմն՝ Հաճի-Խալիլ գեղջ Բասենոյ (36), միւսն Գարս-Ջլրպկնա կամ Կիտիք-տաղ բազմահերձ ձորակաք յաճախ եւս կոչի յանուն Ցաղար գեղջ որ կայ ՚ի լանջս լերինն. յոյժ կողմն սա յետին քրդաբնակ գիւղ (Բագրեւանգոյ). ուր յամի 1831 Սմիռն եկիս ա- մերիկացի քարոզիչ՝ ագաս (՚ի 21 և 22 ապրիլի), տա- ատպետ յոյժ յետս և յանցս լերինն, ընդ բուռն ընդ ձիս և ընդ կռնկոտս լարծուս, որպէս յերկար նկարագրէ: Աստանօր ընդ մէջ Էչմիկ-Խոյիան և Հայոտար-քէօյ ? գիւ- ղից Քրդաց՝ բանակեալ Մուխթար պատրոպեսի Օսմա- նեանց, բարեհաճեաց ընդ Տէր Գաւակովի զօրավարի Իս- տաց ՚ի 21 յունիսի, 1877, և հզօր կառի եղելոյ յերկուց կողմանց զօրն ամենայն, մեկնեցան Քուրդ լռելեայն ՚ի գիշերի, և կոչեցաս պատերազմն Ցաղարայ յանուն Խա- լի-Էյազի. Քանզի արեւելեան ծայրս այս Բագրեւան- գոյ՝ որ ՚ի գագս լերանց Սուկաւէաի և Շէռնանոյ, և ազգերամոյզք Խափաս գետոյ՝ այդպէս կոչին, Խալի- Էյազի, և համարի վիճակ առանձնակ վից կամ ենթ գեօղօրայիք Քրդաց, և նշանակէ Դաչա կամ Մարգ

1 Զբոցս այս կոտառնդիաճոսի և Սուքիասոնց, առանգի և յանվաւեր այլ ՚ի Շագիր տեսեան Մեծին Կիրակոսի:

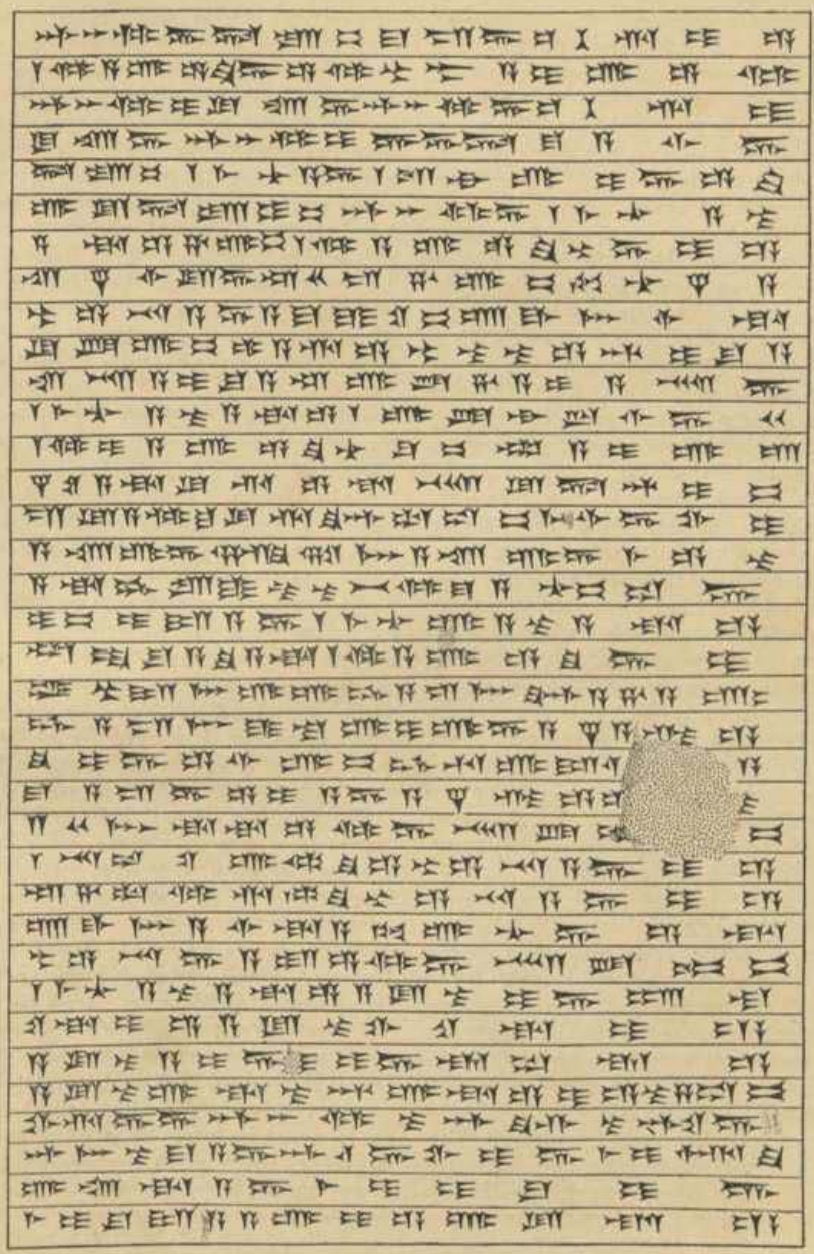
2 Մինչ այս էին յիշեալն ՚ի Թէլկոպանի Բագրեւանգոյ հոգւոյ:

3 Յառաջս վկայաբանութիւնն գրի և յիշատակ տեսի տեղի- գիմակին. [4] կամ Անդան տեղագրեալն ՚ի Հռովմ, ցանկացոյց վա- » կայութեան Նոցա, և վասոյց երանելեացն գիտակ լինելոյ, որ » ՚ի ձեռն մեծի Թագաւորին կոտառնդիաճոսի յայտնեցան. և » առաջս գիս արժանի տալոյ գտանելի ՚ի մատենի, և գվկայու- » թիւն և գվասս նոցա գրելի. և մէկ որպէս ծածկեալ կան առաջ » վկայեալ մինչեւ ՚ի ժամանակս յոյժ Աստուած յայտնեացէ » :...

4 Ալ օրինակ Աթոս գրէ գանան ազգերամոյն Գրիգորի:

5 Թերեւս գայս նշանակիցէ և քաղաքական պատմութիւն Թուղ- մոյ Մեծափեղոյ, իբրու զի հարկեալ հեգտասանին թէ քանի ոք էին Սուքիասանք, ասէ, երիք հարիւր:

մերկ և քաֆսար, և է արօտավայր յատկի. ուր ոչ միայն բակին ի լեռնատափան, Բազում վտակք խլանեն ի լե-
տատրածք գան, այլ և ազատատուն ատիճք և քօչք նա- ռանց անշրպետաց վիճակիս և Բաժնոյ, և խազան ընդ

203. Քեւեւազանգակ արձան ի Տազար.

ստատաւ լերանցն երկու փարախաւ ի Հս. Ա. Տազարայ,
փուռ, Ամառ չոյ, և այլն, և Հարաւակէն երեսս միոյ յա-
արեւելս ժամեզակիկ գիմբատա, յորս գիմատար է Շեհ- ման, և ընդունի գմանուանն, որպիսի են Ձիյտիքան, Խա-

յղկեալ է վէմ տախտակաձեւ. եաթն առնաչափ տարածութեամբ և քանդակեալ առնաչափ խոր՝ ի ներքս բնաւեանիչ տձեան, յոր սակս և տրձանաքանդակն և փորրիկ գիւղն Քրգաց որ առ երի նմին՝ կոչին Էտզըլը-Դաշ (վէմ տրձանագրեալ). և է գրատածն երեսաձև և ինն տող, գրեալքէ անաղարտ Հայոց, որպէս տեսանիմք։

— Սակաւ գեղջ նշանակին՝ ի ձորահովիտն Խոխոսի, յորոց մի համանուն խոխուս, ի բնակոզմանն, և սուղ տարբեր կարծիքներ, զորոց համանուն լեառն վերագոյն յիշեցաք և Թարխալըխ։ Ի միջակոզմանս՝ ի դաշտավայրի առ եզերք գետակին կայ Շամիան գիւղ։

Յարեւմտից հովիտն Խոխուսոյ զոյգ գետակաց յիրար անկեալ՝ ի տարբեր՝ և խառնեալ՝ ի Շէխան՝ գործեն ա ա ա ն ձ ն ա կ հովիտս, յորոց արեւելեանն՝ որ փոքր է՝ կոչի Ղաոփ?, արեւմտեանն և մեծագոյն է Զագն յիշեալ՝ որ՝ ի տարբեր կոչի Զէյտիխան ըստ անուան գեղջն։ Ա ա ա ա ն ձ ն ի՝ ի վերնակոզմանն կայ Կասբեր? գիւղ՝ ի տարա տաս Սաւաւէտ՝ ի միջակոզմանն՝ Մ ա ղ ա - Մ ի ւ կ ի ա ն, մի՝ ի մեծագոյն գիւղից Աշխերտոց և Հայարնակ յարամ յառաջ քան զվերջին պատերազմն՝ էին տունք ա ւելի քան գտատասան. և թէպէտ՝ ի տարտաս լերանց, այլ ընդ այն է արգանի պղտատայն և անցք կարատանաց և տարհանդակաց։ Սակաւուք հեռի՝ ի սմանէ՝ ի Մ. Հա. կայ ամայի գետն Շատիան։ Խոնարհագոյն ընդ հարաւ՝ ի դաշտավայրի առ գետակերբն խոշիան Հայարնակ, և Մ ա ժ ա ր ի կամ Մ ա ր ի քրդաբնակ փոքր գետգ։

Ի գետահովիտ Զագոյ, ի լեռնակոզմանն, ի հարաւոյ Ջաղարայ կան ա ւ ե ր ա կ գետն Զէրքէզ, քրդաբնակն Քէյտաալի իբր 30 տամբք. Ո յ մ ա տ ո յ ? , և ընդ ա ն ի գետայս և այլոյ վտակի ա ժ ա ն դ ա կ ի՝ Զէյտիխան կամ Մ ե հ ր խան կամ Զէյտիխեան գետ Հայարնակ, յորում յառաջ քան զվերջին պատերազմն էին տունք իբրև 25. յանուն տարա կոչի և գետն ցխառնարդան ընդ Շէոխանայ. իսկ մերձ՝ ի խառնարդան ընդ Ղաոփայ՝ կայ Թաւի կամ Թաղար Հանգրատան. ընդ ա ն ի երկոցուն խառնարդոցն՝ Զիւրիկ Հանգրատան կամ գիւղ փոքրիկ։

Շահմարան գետակաց արեւմտեան մասին Բագրեւանդայ Շէոխան, որ և արեւմտեան առաջն է Ա ր ա ծ ա ն ո ւ ց, ի համանուն լերանց իջեալ՝ յանդիպակաց Բասենոյ և յարակցացն Խոլիկապի, գրեթէ ուղղակի խազոյ յարեւելս, ընդմիջելով զգալան կամ մանատանդ լերապատաժս նորին ընդ հարաւ կոյս քերելով զդիր կոզմանն լերանցք, որ կոչին Գլխ-կէտիկ, խառնի ընդ արեւելեան առաջիցն առ Ջամալեան գիւղիս, փոփոխաւ կամ առելի՝ ի Մ. Հր. Ջաղաւ Երիցս գեղջ։ — Ի գլուխս գետահովտին և առ տարտաս լերանցն որք անջրպետեն ընդ Բագրեւանդ յարեւելակոզմն և ընդ Բասեան՝ ի Հա. Մ. և ընդ Ցուրտաժատափ՝ ի Հր. Մ. խնդրելի է հին գիւղն Արամանայ, զոր երկոցուն յիշեալ գուտատան « մերձակոյ սահմանակից » լինել ասէ Ղազար Փարպեցի, և անդ վկայն վ ա ր դ ա ն՝ ի գարձին յաղթարհէն Պարսից՝ ի Բագնս գադիել կամելով, « առաւ « ինչ տուրս կամեցեալ հանգչել, և զոչ եդեալ հանդ « պարշն գնալ ». զոր լուեալ իշխանացն Հայոց և վտակաց մարզպանի՝ ջանացան յետս գարձցանել առաքելով գիր և ազաչագրս, « գերանելին Ղեւոնդ երէց, և « գերանելի երէցն Երեմիա՝ ի Ղոր քաղաքէ, և գերա « նելի երէցն Յորէն՝ ի Մրենոյ, և այս առաջս՝ ի տա « նուտերացն Հայոց, գիշխանն Աղցաբանեաց Աղշա « ւիր » , այսպէս հանդերձ. որոց անաստղ լեալ առաքս զգալարին, մանատանդ՝ ի տեսանել զառատարանն ախաթն, գարձաւ իբրայգին՝ ի բանակն Հայոց։ — Զարդիս՝ ի վերնակոզմն գետոյն նշանակին՝ ի քարատ գիւղք, յաբեւմտից յարեւելս գետայք՝ ըստ ընթացից նորին, Տ ի ւ ի կ, Գ ե լ գ ո ր (գուցէ Կ ե ա ւ ր), Գ ա ւ ա ռ ա, Հ ա ձ ի - Մ ի հ ի ? Գ ա զ ա ն կամ Գ ա զ ա ն, Գ ա ր ա զ ա ռ ա ձ ա գ, Ա վ տ ի քէյ, Թ ո փ ա լ, Մ ա ղ ա - Հ ի ւ ս ի ն. սմա մերձ Հոյդ կամ Հայդ մեծագոյն գիւղ[1]. որոյ անուն անի ինչ մերձաւորաբերն ընդ խոս տեզայ, ար ասէ Բուզանդ (Ե, ւթ.), « Էր « Թագաւոր Հայոց Պապ բանակեալ՝ ի Գաշտին Բագ « բեւանդ գաւառի, ի Թաւ անուն տեղւոյն. և բանակ « զօրացն Քաւշոց բանակեալ էր սեղէն մօտ առ բանա « կին Հայոց ազգային. ապա զօրավարն Քաւշոց (Ցե « բենոս) Հայ մեծապէս զգործեալ՝ յընթերիս Հրաւիրեցին « զմեծ Թագաւորն Հայոց զՊապ ». զոր և ընդգատ պատրաստեալ ազանին յընթերիան, պատուիրանաւ կայսերն Քաւշոց, վասն կամելոյ նորա ձեռն տալ՝ ի Պարս։ Ընդ մէջ Գաղքանայ և Գետահայոց առ գետակերբն կայ հայանաւան և Հայարնակ Չէլվանլի գիւղ. առ որով յամի 1880 յատագրատան խորոջ գետափին՝ գտան մեծաւար կըմախք, զոր համարեցան մարդոյ հսկայի (ըստ Ծանապարհորդին Հրատարակելոյ՝ ի Մեզու օրագրի, եդ, 71)։

Մերձ են՝ ի վերոյ գրեալքդ՝ Գիւղի կամ Գիւղար, Մոլլազատ, յորոց հիւսիսոյ Շ ա ն ն ա զ ա ր, և յիւրմ Ա ր ա զ քէյ. և՝ ի սորա երիս Հա. Մարտոյ գիւղ. իսկ յերիս հարաւոյ՝ Բազմաշէն, որպէս թաւ լինել գրեան յայնարհացոյց տախտակի Բոլմիգի. և՝ ի սորա երիս և հանգոյն նմին՝ ի հարաւոյ գետայն, որ է յայնկէն, Ա ղ ա ա հանգրատան։ Ի Հա. սորա և գետայն, մեծ գիւղն Խատատուր. յորում՝ ի սկիզբն գարուս էին 300 տունք, և գտան ետս տունք յառաջ՝ միայն կաթոլիկ Հայք 5 կամ 600 համարէին. իսկ յառաջ քան զգատերազմսն 1828-9 ամաց՝ 500 տունք էին. ոչ գիտեմ արդեօք ձեռն այժմեան կրկին և երեքկին պատերազմաց և գպղծից։ — Սակաւուք հեռի յարեւելից Խատատուր կայ Կարբասան գիւղ կամ Գարասան ըստ այլազգեաց, երբեմն մեծ և բազմանդակ՝ ի Հայոց, ուր հազար տղիք էին կաթոլիկք գարս յառաջ՝ ի ժամանակի Հալածանացն, զոր կանխաս յիշեցաք։

[1] Թէպ տեսայ և յիշեալ գեղջս (Բ. 443) գրէ Hoik, յորմէ առեալ Փիթերման յաշխարհացոյց տախտակին գրէ Haik։

220. Վիճակքս այսոքիկ անձնական բնակութիք կամ բանակեալք ի Քրդաց, հարաւային մասն են Բագրեւանդայ, ի հարաւոյ երկոցուն ասացիցն Ազատանդ. Անթեպ կամ Ենթէպ յարեւմտեան կողմանն, որ է յայլմէ Շեռանդայ և ի հարաւոյ նորին, թամար յարեւելեան կողմանն յահեկէ Եփրատայ, յարեւմտից Մաղկասան· երկոքինն եւս սակաւաժանեալք, վասն ազատակեաց Քրդաց ունելոյ զտեղիան, և անոյշելու յաղեւոյ գիտնոց, մանաւանդ առաքինին որ կոչի և Աբդոթ, և զիրքն իսկ և սահմանք չեն քաջ յայտնի· զի երբեմն ընդ Թամարի և երբեմն ընդ Բագնոյի յիշի, որ յարեւելից հարաւոյ կոյ համբէն գաւառս Բագրեւանդայ, գրեալք ընդգրձակութեամբն հատուած յատուկ վիճակին Պայէզիտաւ, 80 գեղս և հանգրուանս ունելով, ըստ նոր առւսական վիճակագրութեան, տուեալ կամ Ծ տարւոյ 1320, ազխ 5900· ի չինիցն յիշի միայն գլխաւորքն կամ ասեանն Թուխաք, ուր նահ և վիճակագեան·

221. Թագաւոր վիճակ ընդ ամէն կոյ Աղթամարայ, Աղշկերտոյ, Տիատինոյ և Բագնոյի· մեծամասնութիւն գաւառացեալ է ընդգրձակ, և յուրաքեանչիւր հատից Համրանի Քրդաց և այլոց ազգաց նոցին, որոց ընդգրձակեցան սահմանք ի գալ ի Հայոց յետ ասացեալ Թուրք-Պարս պատերազմին, (1829), այլ նուազեցին չէնք կամ գեղք՝ ոչ սակաւաթիւք, զի սորա և սահմանակից վիճակին Բագնոյի միանգամայն իրր հօթանասան գեղք միայն համարէին յետ գալոյ անդին, ի կէս գարուս·

Գեղակք երկու ի հարաւոյ իջեալ ի սահմանոյ յիշելոյ Բագնոյի կամ հին Ազաւնեանց գաւառի, Մանասոյրց և Պահիկ՝ ըստ քարտից ունից, խառնին յԱրտծանի, իրր երկու փարախս ի սահման գեղակցութեան երկոցուն ասացից նորին, հուպ յիրար բերանացեալք· Քեղր առաջնոյն և մերձ ի բերանն կատուցեալ կոյ Թամուր բերդաւան՝ հին և խորխորեալ պարսպով, չուրջ ունելով բարձրաւանդակս, որք առանել եւս ակնառացուցանեն զնա՝ ըստ պատերազմական արուեստի, ի պաշարման ժամանակի· Տունք հազար էին ի նմին ի սկզբան գարուս, յորս սակաւք Հայոց, այլն ամենայն Քրդաց· — Ի նահանգս մերոց ոչ յիշի այս անուն, այլ հարկ է քէ էր չէն մի նշանաւոր և նիստ գէթ փոքր դէհկեան· Ուղեւորն գերմանացի Քոխ՝ նշանակէ ի գիրսն մերձ ամն ի հարաւոյ քաղաքաւան մի հին Շատդաւ կոչելով. այլ չտես զորպէան· ի քարտս Ռուսաց նշանակի ի նոյն սահմանս Շատաի հանգրուան, և նոյն թափ· — Ալիէս Ազա անն էր իշխող կողմանցս յառաջ քան զամն 1850, յորում ձերբակալ եղեալ յՕսմանեանց՝ սպառնացաւ յերզնկա, վասն հարստահարելոյն զգիւղս·

Իրր երկու մղոնաւ ի հիւսիսոյ Թամար բերդաւանի կայ Պօրնի մատուռ գիւղ, ուր Աղատծանեան, յորում և մեռանասան Հայոց· որ թէ զինչ կոչի կամ յինչ հանգամանս իցէ սրդ, ոչ գիտեմ· գալոյ միով յառաջ (1773–6) Ծովհաննէս վարդապետ ասէ էր առաջնորդ վանացն, որ եպիսկոպոս կեղծաւորելով՝ թագուցեալ ասա ձեռնադրութիւն քահանայից սրաբ, վասն որոյ կոչեալ զնա Զաքարիայ եպիսկոպոսի առաջնորդի Ս· Յովհաննուա վանիկ՝ եղ յարգելս· ուստի փախուցեալ նորա չդադա առ կաթողիկոսն Սոյ և ձեռնադրեցաւ առադապէս· այսպէս և կարծեցեալ քահանայքն՝ ձեռնադրեցան վերստին ի հնմարիս եպիսկոպոսէ·

Հանդէպ Պօրնի մատուրի գետակ մի թափի յԱրտծանի յայլ կողմանէն (յարեւմտից)· ի ձորահովիտ նորին նշանակին հանգրուանք կամ գիւղիկք, Աքիխանի, Գարատառ, Գասլ, Պուպէ, Զատառ, և այլն· ի հիւսիսոյ Պօրնի մատուրի յեղր Ազատանդայ կոյ Տամբատ գեղ,— Յարեւմտից Թամուրի, և ի հարաւոյ արեւմտից՝ յայնմէ Ազատանդայ են Ալոխ հանգրուան, և գեղք՝ Պշղի, Թոքան· յորմէ ոչ հեռի՝ յահեկէ գետոյն (յիշից) Ազատպղը, և գտնելով յահեկէն՝ Տուղխա, Հարատագոյն քան զայլ յիշեցեալ գեղանդ, որոց անուանք և հանգամանք ծանօթութեան կարօտին·

222. Հարատահարութիւն ակամուտ ազգին Քրդաց ի գեղեցիկ և ընդգրձակ գաւառս Բագրեւանդայ ի մեռացութիւն և յանժանօթութիւն մատնեցին զյուսանս ի գիւղորէից նորին հնոց, որպէս և ի սկզբանէ ազգեցաք, և ցանուս յիշեցաք ըստ նախնեաց ասանդից· յաւելցուք և զայս, զանազ կարծեաք նկատելով գիրս, ի գիրս ևէք գտեալ զանուանս· ի սոցին սակի են, եղիգնական գիւղ, յորմէ էր Ս· երէցն Արշէն նահատակեալ կամից Վահանգեանց, և քահանայ եկեղեցւոյ գիւղին, որպէս ցուցանէ բան պատմին Ղազարու (Խե), « Տէր » Արշէն երէց եղեգնկի »·

Տիրադիմ գիւղ, որոյ անուն ցուցանէ գհեթանոսական հնութիւն, և ասյ գոլշակել բազմիս Տէր գից· ի գիղէ ասի ընծայեցաւ յաթոռ քահանայապետութեան Հայոց Քրիստափոր Բ, յառաջին կէս Զ գարու· որպէս

և երկրորդ յաջորդ նորին զկիսով գաւառն՝ Ներսէս Բ, էր յայլմէ՝ յանծանօթացեալ այժմ գեղջէ այսր գաւառի, այն է Աշտարակաց զիւղ, որիշ՝ ի համանուանէն որ յԱրագածոտն։ Սոքա ոչ յիշին այլ ուրեք՝ ի գիրս. բայց մարթ է առաջնոյն (Տիրատնոյ) լինել՝ ի հարաւակողման Թամուր վիճակի, եթէ նոյն իցէ գա ընդ Աղիովտի Տէրաւիճն, յորմէ էր Եղիա կաթողիկոս. քանզի երկոքին գաւառքդ՝ Բագրեւանդ և Աղիովիտ, սահմանեալդք են յայգմ կողմանէ, և մարթ է գեղջն երբեմն կամ յամանդ միոյն և երբեմն միւսոյ համարել. իսկ նշան ազի գոհանի իսկ յաւին Գառիչէ գիտոյ վիճակիս, և իբր ապահասից կամ ազահանից զիւղ նշանակի յաշխարհացոյցն ասխատակի Ռուսաց։

ԿըՁնի, ուր յաւուրս երկար պատերազմանց Սասանեանց ընդ Յունաց, Տամ Խոսրով զօրավար Նոցա (յամի իրր 577–8) յետ հարկանելոյ զՅոյնս՝ ի Խալթոպաշահակին Բասենոյ, եհար և ասա, « և յերկասին յաղթութիւնս զօրծեաց մեծամեծ »։ Ոչ միայն երկոքին ճանապարհք գուշակին զոհմանակցութիւն տեղւոյս, այլ և յիշատակ մի եկեղեցական պատմութեան, յորմէ, ըստ ամանց, Գառնիկ գտող նշխարաց Ս. Լուսաւորչին առ վիճել յԱնըկոյ, յայլոց՝ ի կԸնոյ. և զի Աշնիկ ոչ հեռի կայ յարեւմտից սահմանաց Բագրեւանդայ՝ ի թիկանց Շէուխան լերանց և պարակցոյն, ուր գկոպան կամ զանցան ցուցաք, համարիմ եթէ՝ ի կողմանս Տպաղարայ կամ Խալի կազի վիճակին խնդրելի իցէ և կԸնի։

Հազր. ուր գկիսով Ը գաւառ Աշոտ իշխանապետ Հայոց իւրայոքն գտագարեալ կայր, յետ ականալ մխիթարութեանն ընդ այլոց նախարարաց, և ապա սարջնացար ընդ ապստամբելն յԱրտաշատոյ. վասն որոյ Գրիգոր իշխան Մամիկոնեան « հետամուտ եղեալ գկնի նորա (ըստ Դեւոնդեայ պատմչի), իբրեւ զագաւ ընդ լերինս ընթացեալ, հասանէր՝ ի գիշերի՝ ի վերայ նորա, և պաշարէր գկոյ հանգուստեան նորա՝ գիտացեալ գերկմտութիւն զօրաց նորա, զի ոչ եկին՝ ի թիկանս օգնականութեան. և բմբռնեալ զնա... հրամայէր բառնալ գբաւատրութիւն աչաց նորա, և առաւերամած խուարատ նետմացուցանէր գոլոր ախարհս պարծանս նորա »։ Այս Աշոտ է որ յետ եօթնեւտասնամեայ իշխանութեանն այսպէս գառանձնեալ՝ կեցեալ երեքտասան ամ եւս, փառաւորապէս՝ ըստ արժանի գգանձութեանն՝ Քաղեցաւ՝ ի Գարդման, ուր և յիշեցաք (էջ 496)։

Թուի գանձիւ մի Դպնիին Պայեզիտու.

304. Rheinpfalz. Lyfke Overweg.

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾՔ

ԵՒ

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՔ

Ա. Ազար գիւղ Բասենոյ. — Էջ 23.

Ի կէս ԺԴ դարու գոնէ յիշատակ գեղջս կամ գիւղաքաղաքի՝ ի գրչագիր մատեանէ, որ պահի ի կայսերական գրատան Վիեննայ մայրաքաղաքի, հակիրճ այլ կարեւոր Ծանօթութեամբք. « Գիրք Մեկնութեան ամէ-
» նասուրբ խորհրդոյ Պատարագին Յիսնովք
» կենդ Գ (Պասկի)... Յամի մարդեղու-
» թեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
» (ՌՅՇԴ) (1354)... յամենայն... Քարգ-
» մանեցաւ գիրքս որ կոչի Մեկնութիւն
» Պատարագի, Ձեռամբ Թադէոսին և-
» պիսկոպոսի Կռիայիճ[1], ի կարգէ Քառա-
» զաշեան, և գրեցաւ Ձեռամբ տրտում և
» փցուն գրչի Թորոս տէրեի Ավրցոյն.
» ի յամի Նոյեմբ Ցեառն մերոյ և Փրկչին
» ՌՅՇ եւ Դ. յամենայն ուսումասիրաց և Գ. ուսուցչաց
» տաս գիրքս ի քաղաքիս որ կոչի Պիզ. ընդ Հովանեաւ
» Աբբայն Աստոնի Հայասան[2], և ի հոգեպահութեան
» Պապոյն Իննոցէնտիոս Ջ^ին. եւ Քրիստոսի փառք ».

Ձիշ Ավետ և իրր յամի 1664, յորում Մկրտիչ ամենեցուն նկատել այսր ի կարեւոր քաղաքէ, աստուածեհամբ քաղաքակցի իւրոյ Ասկերիչ Մխիթարայ և այլոց, թափէ յանապատն Ձեռաց զԱստուածն մի, գեղեցիկ տասն ֆլորինոց (ոսկւոյ).

Բ. Զանկլի գիւղ. — Էջ 48.

Սակաւուք հեռի ի գեղջէս առ յորգահոս և պայծառ ագրերբ կամ վտակաւ՝ որ հոսելէ առնի քան զտասն ջրաղացս, ի պատուանդանի կիսեղծ կամարիաքար խաչվիմի մեծի ընդօրինակեաց Ծանօթ բանասէրն Գրիգոր Խալաթեան՝ զոր արձան 1924 ամի Փրկչին.

ՆՀԳ·ԵՒ Սիմէոնս կանգնեցի զքեզ Նշանս (ի) բարեխաւսութիւն Գագկայ .. իշ .. անութեան եւ Հայոց թագաւորին, ինձ, իմ ծնողաց եւ ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս։

Նոր քննողք կոչմանցս Ի-աւք՝ առնլի քան զնշան մի ասեն գլխնագոյնն մասն Զանկլի լճի, և գափտանն՝ չամբատա յոյժ, յորս գագաթն հոյակ վայրի բազից և նմանեցեալ նոցին. առաս են և ձկունքն, զորոց որս ի վարձու առնէին երբեմն մոգաքան աղանգաւորքն.

Գ. Բնութիւն կաղզուան գաւառի. — Էջ 53.

Քննութիւն բնագիտաց Ի-աւաց հրատարակեալ ի Տփղիս ի յետին աղքս ի տարեգիրս Կովկասեան բաժնի Աշխարհագրական ընկերութեան, անհատապես ցուցանէ

1 Ե-կաս Համառօտ հպիսկոպոսք հերետիկ կոչեալ ի կոթա, Հերձուժամանակք, կամ հերիքս կոչեալ մերոյ գոհեան. զի չեա թագէր զոր հարքդ առաքեալ Յովհաննէս Իմ առ Լեւան Վիճասարս մեր, չէր Առեփանոս և այլ ոմն հպիսկոպոս կոթայք, և ապա գարձեալ թագէաս. որպ և վախճան չէր չոյլատ Ձեռագրի. (և այն պահեալ ի քաղաքի սրբոյն չիսաւիս). 2 Յամի Ցեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՅՇԴ. ամիս սպասաս Իգ. ի չորս ժամն. Հանգեաս ի Քրիստոս պատուելի Հայրն Տէր Թադէոս հպիսկոպոս կոթայիս։

2 Հայոցած, որպիսի Հայոց ասած կոչէին վանատուէք Հայոց Հասատատեալք յոյլեւոյլ քաղաքս Իտալիոյ ի ԺԴ–Գ դարս. յորոց մի էր և ի Պիզ կամ Ռիվս քաղաքի Տոսկանայ, և հնկեցեալ հարքն հատրեալ էր Ս. Աթանաի. և չէրի գրեսթէ չրիթացս ամաց հրկու հարիւրից։

զկլեմ կամ գլուգսեառնաւթիւն ջերմին և ցրտոյ՝ երկուցուն կոչմանցն. որոց հիւսիսային յահեկէ կողմանէ բարձրադիր և լեռնուէս՝ ցրտագոյն յոյժ է քան զհարաւային, որ զնոսագոյն երիր է։ Եղանակաց զննութիւն 1883–5 ամաց, զոր ցուցին Ծաղրագոյն աստիճանս՝ ըստ Ելթոպանդիւթ ամաց տարւոց, Ռէամիւրեան ջերմաչափիւ.

	1883		1884		1885		
	Ջ.	Ց.	Ջ.	Ց.	Ջ.	Ց.	Միջակ
Յունուար	2,5	— 18,8	7,5	— 15,5	3,5	— 15	— 5,7
Փետրուար	6	— 19	5,5	— 22	8,5	— 10,5	— 3,3
Մարտ	13	— 9	14	— 6	15,5	— 6,5	3,4
Ապրիլ	21	2	16	4	21	— 1,5	10
Մայիս	25	10	24	1	22	9	15,1
Յունիս	23	9	25	9	27	10,5	16,3
Յուլիս	29	16	27	11	29	12	20,9
Օգոստոս	26	10	26	10	28	9,5	17,4
Սեպտեմբեր	23	9	18	— 6	23	7	13,5
Հոկտեմբեր	17	1	20	1,5	18	— 1	8,2
Նոյեմբեր	11,5	— 6	12	— 7,5	11	— 8	2,7
Դեկտեմբեր	8	— 15	7,5	— 13,5	0	— 15,5	— 4,3

— Յորոց երեւի ջերմագոյն ամիս յուլիս, ցրտագոյն յունուարն։ — Իսկ ըստ խոնաւութեան օդոյ՝ նշանակեցան աւուրքն անձրեւաբերք և ձիւնաբերք յերեսին ամեն, այսու թուով.

	Անձրեւ	Ձիւն	Գումար
1883	52	45	97
1884	70	29	99
1885	81	38	119

— Ըստ այսոցիկ և այլոց ևս զննութեանց՝ ի յիշեալ ամեն՝ միջին քանակ պայծառ աւուրց տարւոյ նշանակեցան $^4/_7$ մասն։ — Ձիւնաբերք սկսանին ի կէս նոյեմբեր ամսոյ, ձիւնահալք ի կիսոյ փետրուարի ցկէս մարտի ամսեան. ի հիւսիսակողման բարձրաւանդակին ձիւնէ յամախ, և զբեռնէ ցկէս յոնիսի բարձունք ի վեր քան զ'7000' ձիւնապատ Ճան, և բարձրագոյն սարք ամենք՝ զամն ողջոյնգան սրեք սաւ կերտս, և այն զամիսքն։ Ձհոյս ձեան յախրդեն անձրեւք. ամառնային եղանակն պարզ և պայծառ է, և ի գիշերի զովագին։

Ըստ բարձրութեան և ցածութեան դրից տեղեայ՝ կանխէ կամ անագանէ և զանագանի բուսաբերութիւն, որ հասարակաբեր բարգաւած է, և գրեթէ բովանդակ երկիրն զգեցեալ երեւի զնորն իւր գալարի յամենայն յաներախ. և ինչպէս բարձանցն՝ փշաբեր են բոյսք, այլ և ճանապարհն զկակղագոյնս և զպիտանիս, յամախ աւրեք ի քարուտ կողմանս երեւին խաղիրանք և կոժոջ (Acantholimon) և այլ պէսպէս փշատեսակք, երիճնակք, փշահանգաք (Cirsium), մանրատերեւ. Տերեփուխք, եզնապոկք, վայրի էշգնաիգազի,* Քլանցատիլ փշաւս (Xanthium spinosum) որ ամէ ի մերումս։ Ի բարձրաւանդակսն և ի լանջս լերանց սեաի Պագանդ կարմիր (Paganus Harmala) ապիտակ պտուղք, խառն ընդ դեղեցիկ Ջշխրակի և վարդագոյն Տերեփկի։ Ի բարձրագոյն ևս սարս՝ Քոսքաւկք (Scabiosa), Ծիրանեփայլ Մէխանք, վարդագոյն Աներիկք, և չուշանագոյ *Աստղածաղիկք (Aster)։ Քալդեայ կամ ի վայրենի Թթոյ և Ծառոյ՝ ի հարթ կողմանս ի գետաշէմին Եզրախոյ սահն Մշոյգ, Միւրիկք (Myrica), Ձիաապոյտ (Hippophea), փշատի, Ղորենի, վայրենի վարդի, և Տխլի ի սահմանս Զարեհանի, ուր և Քառնագի, որ ոչ երեւի յամախ յայլ մերձաւոր գաւառս։ Ի սմին կողման նշանաւոր է և հոխ սեխելութիւն Ըզուփչոյ կամ վայրի Կանգուռ, Ծածկելով ընդարձակ վայր։ Ի սահմանս Աղահանից յայտ է Թէ սահն յանկագոյն Նոյեմբեր բոյոք, Աղտագտակք, Բոշխ (Salicornia), և այլն. և ի կաւաւտ կողմանս՝ Կապպար, Սպանախ (Chenopodium), Ձիու ապի Ջրային (Ephedra)։ Յագգէ վայրենի Ծառոյ՝ Գինի բարձրաբուն (Juniperus excelsa), Տանձի փշատատերեւ, Կծոխորտի, գառն ուրեք և Թրենի, այլ և Գեղձի, Ջաղալի, Մամիսի, Ռուենի, և ոչ սակաւ բարձրաբերձ Ծառք անտառի։ — Պտղատու և պիտանի բուսեզիներ, ազնուագոյն և ընտիր բերք գտանին՝ յիշատակեալ են ի կարդի տեղագրութեանս։

Տարածութիւն վիճակին կազդուռնոյ համարեալ է 3200 քառակուսի մղոն ռուս (վերստ). Ի նմ բնակչացն Թուի ունելի քան զ 30,000. յորս ունելի քան զերբորդ մասն են Հայք, իրրեւ 12,000, և յետ նոցա Քուրդք, իրրեւ 10,000, Նոյնքան միանգամայն Թուրքք. Թուրքմէնք և Լղկիսք. այլ և Գնչք իրր 2000 ոգիք։

Ի հաշիւ արկեալ և զանասուն ընտանի կենդանիս, յամի 1885 հանդերձ այծեաք 100,000, նախիրք 32,000. Գրաստք (էշ և Ջոր) 2,300, Ձի 2,265։ — Ըստ այսմ սրինակի հողմնակ բանիս և զհոչակեալ պարտիզացն Քի կարգէ 753, զոր և բան ասպիճանաձեւ. զրից քաղաքացանէն ասէ զանագանեալս բարձրաթեամբ ց'800', և տարածեալս յաէն զեզերքս գետոյ Ձորոյն Կազդուռնոյ (Գազգուռնի տէրէ սու), որ սրբացանէ զնոսա ի տաէ, և ի գիշերի հոլովէ զշրաղացան։ Թէպէտ բազում ազգք են պաղոց և բազմատեսակք, որ.

պէս Յունձների 23 տեսակ, խնձորենի 8 տեսակ, որթք 10, և այլն, այլ ընդարձակագոյն է սահման թիւներուց, զոր բազում խնամով գաբեանեն բնակիչքն, ոչ վասն շքեղութեան՝ այլ յատուկս, եթէպէտ կամ անուշ, անփոյթ սրտբեալ զորիսն այգեացն, յորս բնակեն անապահ, քեզ գառնոյ խրտնեց, և պարապեալ 'ի պտղաքաղութիւն և 'ի գրաստոս, և 'ի վաճառ մրգոց, որոց գին հաշուի իրրեւ 25,000 առուպն։

Դ. Կամրջաձոր վանք, կենսաբեր Ս. Նշան. էջ. 58.

Դէռ այն ինչ հրատարակեալ էր համառօտ տարօրինակ վանաց Կամրջաձորոյ յԱշտարակեցիս (էջ 58), ըստ ցոյն ժամու տակաւ ծանօթանալու, յաղագս բազմիւ գտանել մեզ 'ի նորատաց մատենի զնաւորբէն «Պատմութիւն Ս. կենսաբերին և տեսակի Ս. Նշանին, թէ որպէս բերաւ յաշխարհին Աշտարակեցոց 'ի Կամրջաձորոյ»։ — Թուխի Քեռիս ընթերցողին գնահատելոյն՝ տեսիլ վերնագրի հատիս, փոխանակ 'ի Կամրջաձոր գրելոյ՝ 'ի Կամրջաձորոյ եղեալ. սակայն պատմութիւնն գերկոսին ևս հաստատէ. այսինքն՝ երկուս գալ Կամրջաձորս. առաջին 'ի Լիկանդոն գաւառի Փոքուն Հայոց, ընդ մէջ երկոցուն աշխարհացն Բ և Գ Հայոց, որք են Կեսարիա և Մելիտինէ. ուր 'ի վաղեմի գտուց հատուածել վկայի վանք և անդ պատուել և պահել և պաշտել զանձնելիզ հոչակեալ կենսաբեր Ս. Նշանին։ Նշանն այս, ըստ Պատմութեանն՝ մատն էր խաչին Քրիստոսի՝ հատեալ 'ի նմին խաչ 'ի Պետրոսէ առաքելոյ, ըստ խնդրոյ Աննիկիանոսի Հարիւրապետի և տեսեալ սմա, ապուշանալով յահին խաչին մատնոյս յայսոյ ևս տեսութեան սրբութեանց. զոր առեալ Աննիկիանոսի ընդ աստուածամատոյ Գեղարդանն՝ գայ 'ի Հայաստան իւր 'ի Գամիրս (Կապադովկիա), և յագարակ իւր Սանդալիս կամ Սանդրալիս[1] կոչեցեալ ըստ Յայսմաւուրցդ. իսկ ըստ պատմութեանս, ա Գայ 'ի գաւառն Գամրայ՝ երկրորդն » կոչեցեալ Հայք, և բնակէ 'ի յիրմեն, քառն և աւթ սահ » յանապատին։ Եւ զորութեամբ սուրբ կենսաբերին » հանէր 'ի մարգկանէ դիւս, և բժշկութիւնս բազում » կատարէր։.. Եւ իրրեւ լուաւ զհամբաւ Ս. կենսաբերին գաւառացոյ, որում անուն էր Ոկտաիա, » հրամայեաց կոչել զԱննիկիանոս ». և յետ հարցափորձութեան վասն պանդխտացեալ Նշանին և հաւատոց Նորին, և իւր (գաւառացոյն) կատարելոյ, և ըստ խնդրոյ Սրբոյն գլխատելոյ գնա[2] և քարկոյ » 'ի պատառատուր » տեղւոջ, և ինքն հաւատացեալ 'ի Քրիստոս մկրտեցաւ » ամենայն տանվքն և տարբ իւրով. պատատուրէր առաքել » Տաճկաց Գեղարդին և կենսաբեր Ս. Խաչին, մեծաւ » երկիւղիւ։ Եւ ահա անցին ազգք զկնի ազգաց՝ մինչեւ » յամս 960. և առաքեալ Գեղարդն և կենսաբեր » Խաչն սպատատուրէր այլ յայլմէ, ընկալեալ սրգիք 'ի » Հարց և 'ի Հաւուց, և փոխոխէր տեղեաց 'ի տեղիս։ Եւ » ապա յետ ատենից այսոցիկ բազմաց՝ թագաւորեաց 'ի » վերոյ Յունաց Իսահակ, և չարչարէր » (զանհնատն Ղազկեցոյն Ժողովրդն)։

» Ձայնաւ ժամանակաւ փայլէր առաքինութեամբ Տագ » կեալ Հայոց Յովհաննէս[3] յաշխարհին Լիկանդոնա » ցւոց, 'ի մենաստանին որ կոչէր Կամրջաձոր[4], և անէր » առ ինքեան զկենսաբերն. և բնակեալ էին 'ի տեղւոջն » յայնմիկ ընդ Հօրն Յովհաննիսի ոտիք իրրեւ քառասուն, » որք ոչ ինչ պակաս էին հգնութեամբ 'ի Հօրէ Յովհա » ննէ։ Բայց զօրութիւն և համբաւ սքանչելեաց Ս. » կենսաբերին տարածէր ընդ կողմանս կողմանս նա » հանկին այնորիկ, և գային յամենայն գաւառացն, և » թժկէին յիւրաքանչիւր ախտից՝ հգոյց և մարմնոց։ » Եւ իրրեւ գիտաց Հայրն Յովհաննէս եթէ թագաւորն » Յունաց ոչ միայն զամիկ մարդիկն Նեզէ՝ այլ և զգ » վանականս, խորհեցաւ փախչել յաշխարհէն Յունաց. » և մանաւանդ երկեաւ իակ եթէ կայսրն Յունաց յա » փշտակեսցէ զՍ. Նշանն. և եղեալ տարագէմ յաշխար » հէն Լիկանդոնացւոց՝ հանգերձ Ս. կենսաբերին և » գաւառացն մարգոյն, փախուստս չիներն, և գային » հասանէին յաշխարհս Հայոց, 'ի սահմանս Աբասա » Նեաց Նահանգին, որ էր ընդ սերտութեամբ Աբասա » թագաւորի որդւոյ Աշոտայ Տիեզերակալի։ Բայց որ » պէս արեգակն որ չընթանայն՝ յտակիցս գլխոյ իւր սր » փէ, և յառաջ կոյմ գնացագոյնսն տարածանէ, » այպէս և Ս. կենսաբերն 'ի Հօտանոյ սահմանէն զան » քիչ գօրութիւնս կատարէր, և 'ի Հայս զանհամար » պանդխտիս գործէր. մանաւանդ յարժամ գային երանե » լիքն 'ի հանապարհին... իակ բարեպաշտ թագաւորն » և առատաձեռն արքայն Հայոց Աբաս՝ անասնէր յա » նուրջս անսիլ մեծ՝ յառաջ քան զգալուստս կենսաբե » րին 'ի պալատ նորա... յառաջ քան զՅայտնութեան » պահքն 'ի մէջ ասելոյն՝ կիւրակէի գիշերի, » (զարեգան մարգակերպ շուրջ բակ առեալ 40 տասե » ղաք՝ որք մտանէին յայսպատիս նորա, և այլն, և խնդրէր զմեկնութիւն տեսլեանն՝ 'ի գիտոց և 'ի քահանայից, և ոչ հաւանեալ մեկնութեան նոցա՝ առէր). Եւ փախուցի մտաք այսպէս իմանամ, քէ յարեւմտից կոյմանէ » սուրբք սմանք գալոց են յաշխարհս մեր. և մի ասէ 'ի նոցանէ մեծ է կարի՝ որպէս տեսի զարեգակն հառա » գագիմարձակ. բայց եթէ թագաւոր ոք է կամ իշխան, » գայն ես ոչ գիտեմ։ Եւ մինչ գնա նա զայն խոսէր, ա » հա Հայրն Յովհաննէս Հանգերձ Ս. Խաչին և 40 քա » րանպագնատիրն եհաս 'ի պալատ թագաւորին. և » ծանուցին ծառայքն զպալատս երանելեացն։ Իակ բա » րեպաշտն Աբաս քանզի հեզ էր և հանդարտ և եռայր » հագուսք, ինքն իակ հետիոտս գայր անկանէր առաջի և » բանեցեալն. և իրրեւ եռաս զՍ. Կենսաբերն՝ անկաս 'ի » վերոյ երեսաց իւրոց յերկիր 'ի գուռս, և երկիր եպագ. » և առեալ գնէր 'ի վերոյ աչաց իւրոց, համբուրելով և » արտասուալից ցնծութեամբ. և աղաչանաց զսուրբ

1 Անծանօթ տեսիլ յայտնուս, և ոչ յիշեալ կարծեմ և 'ի Սեոսի։ Սարգսան յիշէ զՍանդրալին բերդ. այլ 'ի Սեոսոյ ոչխարհի Պիսիդիոյ տրեւմտեան փոքուն Ասիոյ։

2 Յայտնապէս առնի հրամանաւ Տիբերեայ կայսեր եղեալ զնահատակութիւն Սրբոյն. և զգլուխն բերեալ առ Պիղատոս, որոյ առեալ հայուս՝ յետս դարձուցանէ։

3 Նոյն ինքն յիշատակեալն յԱշտարակ (տես էջ 58)։

4 Յորիմակի գրեալ էր Կոմրէ էջ։

» Հայրն Յովհաննէս և զայլ եղբարսն մի ըստ միոջէ, և
» նոսայց գնոսա կարգաւ ընդ իւր, և եդ առաջի նոցա
» սեղան սիրոյ, և խրախութիւն մեծ արար Թագաւորն
» յաւուր յայնմիկ։ Եւ ապա յետ այնորիկ եկաց և պատ-
» միաց Հայրն Յովհաննէս զպատճառս գալոյն իւրեանց առ
» նա փախստեայ։ Ասէ ցնոսա Թագաւորն. Մի ինչ վհա-
» սիք վասն այդր. ահա առաջի ձեր են ամենայն ախթարիս
» իմ, ուր և հանդ իցէ ձեզ բնակել՝ լիցի ձեզ տեղին այն,
» եթէ գիւղ լինի և եթէ բերդ։ Եւ նա գՅովհաննոյս՝ ի գրանց
» իւրոց գհաւատարիմս իւր, զի շրջեսցին և խնդրեսցեն
» տեղի բնաւրելոյ և սեփական։ Եւ եկեալ ի բերդէն Կա-
» րուց՝ հանդերձ կենաւրեր Ս. Խաչիս, գան ի Զորն
» Աւսրանեաց. և եկեալ Հասին ի տեղի մի ջրաւէտ՝ որ
» հայէր ընդ հիւսիս։ Ասէ Յովհաննէս. Նման է սա վա-
» նոցս, որ ասի անուն տեղւոյն այնորիկ մինչեւ ցայսօր
» Մանէվանս։ Եւ անտի ապա երեալ եկին ի տեղի մի
» որ ի քաջկոյ էր ի բազմախոտութենէ. ասէ Հայրն
» Յովհաննէս. Եւ սա կարի վանայ տեղի է, ուստի և ա-
» նուանեցաւ տեղին Սակրէվանք։ Եւ յարուցեալ անտի
» գնացին ի վայր մի՝ որ և բարեհամ ջուրք հոսէին. ասէ
» Յովհաննէս. Ցայժ նման է սա վանաց. որ և կոչեցաւ
» տեղին այն Մանկվանս։ — Ցայնժամ ասէ Հայրն Յով-
» հաննէս. Այս տեղս ունի գնմանութիւն կամրջաց Հոյոց
» զոր ունէաք մեք յաշխարհին Իկաւնացոց. եկայք եղ-
» բարք, չինեսցուք զայս տեղիս։

» Եւ ապա սկան ի գործ չինութեանն, և կատարեցին
» ի պահս աւուրս, և հաստատեցին եկեղեցի. և բազ-
» մեցաւ Ս. Կենաւրերն յաւազաւոի խորանին. և ա-
» նուանեցին գտեղն վանացն Կամրջաց Ձոր. և էր Թը-
» ւականն յայնժամ ՁՀԸ (939)[1]։ Իսկ բարեպաշտ արքայն
» Հայոց Աբաս յաւուրս գան զՅայտնութեան պահքն
» գայր ի վանքն բազում ընծայիւք, հանդերձ ազատացն
» իւրովք և մեծաւ ամբոխիւ. և արարին նաւակատիս
» Ս. Հաչանին. և յայնմ աւուր բազում բժշկութիւնք կա-
» տարեցան ի ձեռն սրբոյ Խաչին՝ ի վերայ ախտահարաց
» և գօսացելոց և ամենայն ցաւագնելոց. և տեսեալ
» զբանչելիսն ամենայն Հայկազանց՝ ապշեն փառս Աս-
» տուծոյ։ Իսկ Թագաւորն շնորհեաց դաստակերտս և
» աւանս վանացն. և ապա գարձան ուրախութեամբ ի
» յարկս իւրեանց։

» Եւ ի ձեռն Հօրն Յովհաննէսի մեծացաւ վանքն. և և-
» զեն միաբանք 300 հոգի։ Եւ ապա յետ աւուրց ինչ և-
» հաս կէտ կոչման Յովհաննէսի. կոչեաց նա զեղբարսն,
» և ասէ ցնոսա. Ահա, եղբարք, ես երթիմ զճանապարհ
» հըս իմ. բայց գոք զոր ասացք և տեսէք յինէն զվարս
» և զգնութիւնս՝ յաւելէք ի գս, մի պակասեցուցանէք։
» Իսկ եղբարցն յարտասուս հարեալ ասէին ցնա. Ահա
» դու ծարաւի սիրոյն Ցհաւն՝ երթեալ երեւիս երեսաց

[1] Ասպետս էր յորինակին, այլ Թուի սխալմամբ փոխանակ այլոց անուան կրկնեալ գՊահլաւնա։

[2] Ըստ միաբանիցն բնդ նախ եգելոյ Թուականին, 960, յորում ժա-
մանակի կոյս Յուստոս էր Յոանեաց Բ., իսկ յայտ 939 ամի՝ Ա
Յոանեաց Լիկաբեն։ Ուրիվ է ժամանակագրութիւն Թագաւորացն
Հայոց, որք գԱբասայ անտի մինչեւ զՄուշեղ՝ Բազրատունիքն են
անուրջ շիրակայ. իսկ Մուշեղ և յաջորդքն առանձին Թագաւորք

[3] Ցիշելի է և այս ժամ ընդ նախորդիցեալն՝ յէջ 510–1։

[4] Սահմանաւ՝ զոր հնգիսակ թանիս կամ զրիչ մատանիս միշտ
Ա-ՃԽԱ գոչէ, որպէս և գկարս՝ կաւս, հաւանօրէն պատճէն է, որ
ինքն զպատճէնութենն ի սկիզբն ՃԼԱ գարս. իսկ ասս մամ ասս
ասի յետ գործելոյն Գագկայ ի Ցոյնս, ուրմէն վերադառնալ է ի
հնս ՃԼԱ գարս։

վանականց, ընդ որոց խնամաւորեսմբ էին և Աբասեանք։

» եւ առին Պարսիկքն զկարս և զկապոյտ և զկնչրոր
» և զկաղզվան. և յոյսմ առաքս վախճանեցաւ. Հայր
» վանացն Սահփանոս, որ և Աղնիկ։ Եւ իբրեւ գիտաց
» ցին եղբարքն՝ եթէ Տաճիկքն անխնայ կոտորեն գերիս
» տանեսցս, և ասաբ առնուն զառաջնուածս, ամիս
» փեակ պահեցին զգործս եկեղեցւոյն, զդիրք և զխաչ.
» իսկ զկենսաբեր Ս. Նշանն՝ եդին ի նոր պատկի և
» ծածկեցին զերկրաւ. և է տեղի պահառեան Ս. Կենս
» ատրբին՝ հանդէպ վանացն, ի տեղի Գողգոթայ, յա
» բեւելից հիւսիսոյ. որ մինչեւ ցայսօր լեռնակն այն ա
» նուանեալ կոչի Խաչգիւտ։ Եւ եկաց նա անդ ամս
» 177, սպասաւորեալ ի հրեչտակաց. քանզի ոչ խաչն
» է՝ անգ է և խաչեցեալն ի նմա։ Եւ իբրեւ չշուին շա
» տացաւ և աշն հասաւ, գրուեցան միաբանքն յոյլ գա
» ւառս, և վանքն անմարդ և ամայի մնաց։ — Իսկ ի
» յաւուրս յոյսոսիկ յեռին բնակեցաւ ի վանքն այլազ
» գի ոմն մեծատուն, որոյ անուն կոչէր Աստուած, և ա
» րար գրնակութիւնն զվանքն՝ ամեն իրաւմ և ամէնին,
» և հանգրուանք հօտից և խաշանց. և եղեւ որ մի յա
» ւուրց և գայր գիշեր մի որ էր նա կիրակէ այդ, ածն
» Գիւտ խաչին. և ահա կին այլազգւոյն կոտաւէր խա
» չիւք հանդերձ ազախնաք և ծառայիւքն իւրովք, ընդ
» երեկս չաթաթոյն ի նահանջն. և ահա տեսանէին
» սիրն լուսոյ էջեալ ի տեղւոջ Գագաթանն՝ ուր կայր
» կենսաբերն տուրբ. և իբրեւ տեսին՝ զարմացան և յի
» մարեալ ափշեցան, և ոչ գիտէին եթէ զինչ իցէ. և ի
» յուսանալ առաւաւտն՝ հրամայեաց տիկինն երթալ
» ծառայիցն և բրել զտեղին. մինգամայն և կարծէր
» իսկ եթէ գանձ կայցէ ծածկեալ անդ. և իբրեւ բրեալ
» բացին, և ահա բաց ծիածան և ծիրանէգոյն եւաձեր
» ընդ պատառաւածս փոքածին, և գարձեալ ի յետս կոյս
» լոյսն ժողովեալ ամիսփակալ ժողովէր. և իբրեւ քուլ
» նշմարեցին և տեսին, և ահա կայր նոր պատուակ քա
» զեալ հանգոյն հողոյն. և անդր ի ներքս բազմեցաւ
» ցեալ զպատուական Ս. կենսաբերն. և հաս տեսուչս
» քեան բարեալ ընդ զվարան ամենեցուն. զոր տեսեալք
» զարհուրեցան և ոչ իշխէին մերձենալ, երկուցեալ եթէ
» գուցէ բոցն գարձեալ վառեսցի և սրեսցէ զնոսա. և
» կին գարձեալ և պատմեցին գահառաւ և զնոր պանչե
» լիսն։ Յայնժամ զարհուրեալ տիկնոջն տանու ընդ
» իւր ազգիկ մի տասնց տան փոքոյ, և գայ ի Գագաթն
» րակ և հետեսաս. և հրամայեաց կուսին առնուլ զՍ.
» խաչն՝ հանդերձ անթամբք. և բերեալ ի վանքն՝ եդ յե
» կեղեցւոյն. և կացոյց զկոյսն սպասաւոր, լոյս վառել և
» խունկս արկանել. և ապա խնդիր արարեալ տիկինն
» քահանայից, և եկեալ գտանէին ի գիւղն յԱստղունս
» քահանայ գալն կուսակրան՝ Կիրակոս անուամբ ի նոյն

» գեղջէ. և իբրեւ եկն Կիրակոս, ետ տիկինն ի ձեռս
» նորա զկենսաբերն և հրամայեաց ժողովել զվանակա
» նըս և գալ բնակել ի վանքն։ Եւ երթեալ Կիրակոսի
» ի Կաղզվան աւանն՝ առաջի ամիրապետին, և առնու
» հրաման վասն շինութեան վանացն. և նա յոյժ կամե
» կից եղեալ շինութեանն. և ինքն Կիրակոս Հայրն ժո
» ղովեաց եղբարս միաբանս և սրբակրօնս, և շինեաց
» զուխան։ Իսկ Կիրակոս (կնգնեալ) անգ ամս բազումս
» ի հոյրութեան՝ վախճանի ի կենաց սաստ. և եկաց
» նորա յետս հայր վանացն Ջէր Աբրահամ, և գնի տա
» րս Սարգիս, և յետ սորա Խաչատուր. և յետ Ջէր
» Խաչատրի՝ Գրիգոր. և ապա յետ ամենեցան ասցա
» ցուվհանէս Սուրբմարեցի, որ էր նա այր չինարար
» և եղերգրաշէն. այլ և արգոյ էր խաչ նորա առաջի մե
» ծամեծացն Պարսից. քանզի անձնեակ էր ի հասակս
» անձինն և ի տեսս երեսացն գեղապահոյն, նաեւ ի
» բանս կորովի, և ի պատասխանիս խոհեմ և իմաս
» տուն։ Սա արար սկիզբն կաթողիկէին որ է ի վանքն,
» և կատարեաց գնա. և ապա գեղեալ չափն լցեալ ա
» ւուրց իւրոց՝ երթայ առ Ջէր իւր. և առնու գհոյրա
» քին իւր՝ Մխիթար հանգգի իւր ի նոյն քաղաքէ
» (Սուրմաղ). որ և առ ոչինչ պակաս էր ի Յովհաննէս
» Չարէ անտի ամենայն արգասիք։ Բայց հոմքան ամե
» նայն պանչելեացն առակալի Ս. Կենսաբերին՝ տարա
» ծեալ սփոբք իրբեւ գնատագոյնս արեգականն ընդ
» ամենայն տեղիս. գոյին յամենայն կողմանց, և ի
» ձեռն Ս. Նշանին առնուին գրժշկութիւն հոգւոց և
» մարմնոց. և մեծաս գոհութեամբ փառաւորէին զԱ
» ստուած՝ որ պանչելի է ի վերայ Արբոց իրոց[1]։

Ե. Բոյսք Արագած Լերին։ — Էջ 131.

Գիշատակեալ էին ի առաջագրութեան լերին Արագա
ծոյ՝ ազգք ինչ բուսոց, ըստ նշանակելոյ եւրոպէացի
քննողաց, էջ 131. յետ այնորիկ առաքեաց մեզ
Գր. Ալեքսանդր Գադոնբարնան գներքոյ կարգեալ ա
նուանս բուսոց, զոր ինքեան քաղեալ է անդ, ի հետս
(1888), և առեալ գառաւորել բուսագիտաց՝ ի Տփղիս,
որշափ ինչ գերծեալ է յապականութենէ խոնաւութեան.
և են այսոքիկ բուս ազգս և տեսակս նոցին.

ա. Ազգ Խաւարաղկաց. Ranunculaceae.
Thalictrum Minus. Գնձմեձուկ փոքր.
Pulsatilla Violacea Rup. Կակաչ վայրի.
Ranunculus Caucas. Խաւարաղիկ Կովկասեան.
Caltha palustris. Վալենակ? Ճահնային.
Delphinum hybridum. * Դելֆին սպեսիոսան.
— speciosum. Դ. գեղանի.

[1] Ագաղէս առաքեալ պատմութիւն Խաչիս. Հնգեմակն ոչ միշտ գիտակաւս, բայց միայն գ՝177 ամ թեպետեան նորին, զոր հա
մարեալ յետ գալենչոյն Գագկոյ թագաւորին Կարսոյ, իբրեւ
յամի 1060. կամ Յոհաննեայ ի Գագկոյ, յամի 1045. լինի
գիտ նորին իբրեւ. ի միջոցի 1225–35 ամաց. ի ժամանակի հնից
Թամարայ. յոր յաւելեալ գժամանակ առաքեալութեան վերջին
վանաւորց ի նոբագաւթենէ վանացն՝ գէթ իբրեւ զոր մի ամաց,
հասանէ ժամանակն ի կէս ԺԻ դարու. այլ զորմանաց է (եթէ իցէ
զաքմանաց լուսթիւնն) գի և ոչ միշտ ի պատմչաց նախնեացց գա
րուն (ԺԳ. վարգան, Կիրակոս, Օրպէլեանն, և այլն). ոչ միշտն
գնհնգեալ. և գոյր յայլոց բազմաթիւ խաչից պատմութիւնս յիշելոցն։
Զայնու ժամանակաւ յամի 1331 յետ Կենսաբերիչ Ս. Նշան ոմն յԱՀ
գրիսաւոց վանս ի Կիլիկիա. այլ թէ յասուկ անուն իցէ այդ
խաչին, եթէ սակ մանկեր յորպական, ոչ գիտեմ. բայց գնկենսա
բեր Ս. Նշանն յիշատակէ Մխիթարեց կաթողիկոս ընդ այլոց որբ
թութեանց Լիմիածնի ի վերջ ԺԶ. կամ ի սկիզբն ԺԷ դարու։

ԺԸ. Ազգ Մեկնոնից. Papaveraceæ.
Papaver orientalis. Մեկոն արեւելեան.
ԺԹ. Ազգ Խաչածաղկից. Cruciferæ.
Barbarea minor. Կծիծաղուկ փոքր.
Arabis flaxiflora. * Արաբիկ կակղածաղիկ?
— Huetij. Ար. Հուետեան.
Hesperis matronalis * Երեկոյին սիրնուէն.
Erysimum gelidum. Զագխոտ սառնասէր.
— perfoliatum Զ. միծամերձ
Sisymbrium Laphia. Մխաժոյռ.
Alyssum Calycinum. Վատվռուկ.
Draba Araratica Rupr. Կծուտուկ? այրատառեան
— Brunisfolia. Կծ. թխածաղիկ
— Tridentata. Կծ. եռաժեռ
— Nemoralis. Կծ. անտառային
Thlaspi. Վայրի Մանանեխ.
Bursa pastoris. Շուապաշար.
Ի. Փերնկաւորք. Cistineæ.
Helianthemum. Արեւածաղիկ.
Ե. Մանուշակայքնի. Violaceæ.
Viola Altaica. Մանուշակ ալթայեան.
Զ. Կաճնխոտք. Poligaleæ.
Poligala alpicola. Կաճնխոտ ալպեան.
— Supina. Կ. Գետնամած.
Է. Ձիւելկք. Sileneæ.
Silene dianthoides. Ձիւելկ չոհազգամոյին.
— repens. Ձ. վազվզուկ.
— spergulifolia. Ձ. տերեւատիպ.
— saxatilis. Ձ. քարատոյտ.
Dianthus petreus. Շահազգամ առապարի.
D. Atrarubens. Շ. յիկակարմիր.
D. Montanus. Շ. լեռնային.
Melampyrum pratense. Արջիհաս? մարգայց.
Ը. Բգրկայինք. Alsineæ.
Alsine recurva. Բգրուկ գալարան.
— Nivalis. Բգ. ձիւնասէր.
— Intermedia. Բգ. միջակ.
— Graminifolia. Բգ. սիզատերեւ.
— Rotundiflora. Բգ. բոլորածաղիկ; Ար եւս տեսակք.
Stellaria graminea. * Աստղ սիզային.
Cerastium purpurascens. Կարնգան ծիրանի.
Թ. Մոլոշք. Malvaceæ.
Malva neglecta. Մալոչ գծուծ.
Ժ. Գոնամօրուք. Hypericineæ.
Hypericum repens. Գոնամօրուք վազվզուկ.
— hysopifolium. Գոն. զոգատերեւ.
ԺԱ. Վշայինք.
A. Linum hirsutum. Վուշ թաւաթիթ.
ԺԲ. Կտուցանեւք. Geraniaceæ.
Geranium pratense. Արտնակտուց մարգայց.
Erodium absinthioides. Ձուկտուց օշինդրեան.
— armenium. Ձ. հայկական.
ԺԳ. Ընդգէղք. Leguminosæ.
Trifolium alpestre. Առուտոյտ լեռնային.
Trifolium armenium. Ար. հայկական.
— ambiguum. Ար. երկդիմի.
Lotus corniculatus. Ար. առապարի.
Melilotus officinalis. Ծաւանդ պաուղ (Անուշիմէլիք).
Astragalus falcatus. Թագիրան մանգաղաձեւ.
— onobrychis L. Թ. իշառատոյտ.
— aureus. Թ. ոսկեգոյն.
— incertus. Թ. անտագոյգ կամ անգոյն.
— oxytropoides. Թ. Նեղսիկ.
— hyalalepsis. Թ. ապակակեղեւ.
Vicia tenuifolia. Թոլորձ կամ վիկ նրբատերեւ.
— Balansæ. Վիկ բալանսեան?
Lathyrus cyaneus. Ճուկպան կամ Իկնաքնուկ կապուտակ.
— petiolata. Ճ. ագեւոր.
Hedysarum caucasicum. Քաղցր Կոմնգան կովկասային.
Coronilla varia. * Պսակուկ գանազան.
Anthyllis vulneraria. Նէրքնազ? վիրաբոյժ.
Onobrychis oxytropoides. Իշառատոյտ Նեղսիկ.
ԺԴ. Վարդատեսակք. Rosaceæ.
Spiraea crenifolia. * Պարուրակ հերձատերեւ.
Potentilla argentea. * Հզօրուկ արծաթազգեստ.
— opaca. Հզ. անթափանցիկ
— recta. Հզ. ուղղաբերձ.
— hirta. Հզ. տեւեազգեստ.
Alchimilla sericea. Ճնճղկաթիթի մետաքսեայ.
A. vulgaris. Ճ. վայրի կամ Հասարակ.
Sibbaldia parviflora. Սիբբալդիա մանրածաղիկ.
Sanguisorba officinalis. Արիւնածուծ դեղագործաց Ճ՞իման?
ԺԵ. Խնձորակերպք. Pomaceæ.
Cotoneaster Fontanesij. * Սերկեւիլ Ֆոնտանեսեայ.
ԺԶ. Իշարօտք. Onagrariæ.
Epilobium origanifolium. Ակռազան զոխրակատերեւ.

Զ. կարգ ցաչօրդաց կամ եպիսկոպոսաց երեւա-

Նայ ի մերումս դարու. — Լ. 316.

Ըստ վաւերական գրութեան Ժողովոյ այսր աթոռոյ, որ առաքեցաւ մեզ յետ տպագրութեան մերոյ ցուցակիս, որ յէջ 316, այսպէս ուղղելի է գլաշօրդաբիւնն.

1836–46 Յոհաննես արքեպիսկոպոս Արղութեան.
1857–62 Յոհաննես եպիսկոպոս Բասապեան.
1862–63 Մովսէս արքեպիս. Մազաքեան Գանձակեցի.
1863–4 Աբել արքեպ. Մխիթարեան.
1864 Յարգիս վարդապետ Գասպարեան.
1864–6 Յոհաննես արքեպ. Բասապեան վերաբին.
1866 Յովհաննէս արքեպ. Աղթամարցի.
1866–7 Մկրտիչ արքեպ. Բասմաճեանց.
1867–8 Սերովբէ վարդապետ Աղթամարեան (յետոյ եպիսկոպոս).

1868–71 Մեսրովբ վարդապետ Սմբատեան (այժմ արքեպիսկոպոս Շամախեայ).
1871–3 Մկրտիչ Բաբամեանց երկրորդ անգամ.
1873–81 Եղիազար արքեպ. Ջէր Կարապետեանց.
1881–7 Գէորգ վարդապետ Սարգիսեանց (յետոյ եպիսկոպոս).
1887 Սուքիաս եպիսկոպոս Պարգեանց, յաջորդեալ յ' 19 յունիսի=1 յուլիսի տարւոյն։

Լ. Վիճակագիր վէտի—Պասարի (Ոչխ և Ախած) յամի 1873*

Գիւղք	Տունք	Ոգիք	
Ագգիլիսէ	13	111	թ.
Ալի Մէհմէտ գլուղը	83	607	թ.
(Ախիս) Աղս	33	242	թ.
Աղասիպէկլու	11	100	Ռրդ.
Ադ	9	106	թ.
Անի	11	80	թ.
Ավշար	115	886	թ.
Արմիկ	46	312	թ.
Բնուտ	23	178	թ.
Գատիլի	49	380	թ.
Գարաճօփրագ	16	138	թ.
Գարալեար	58	443	թ.
Գարախաչ	31	324	թ.
Գարապաղլար Վեր	16	135	թ.
— Ստորին	80	755	թ.
Դաշլու	24	147	թ.
Էնկիճէ	18	189	թ.
Ջիմմի	29	184	թ.
Ջինճիրլի	91	707	թ.
Թպղան	18	166	թ.
Խալիսա	138	864	թ.
Խնուտ	15	114	թ.
Խոսրով	15	155	թ.
Կերանիս	13	113	թ.
Կորովան	36	244	թ.
Հիւնուս-ճաֆարլու	21	178	թ.
Ճամուշպասան	10	94	թ.
Ճաճգըրան	26	212	թ.
——	8	53	Ռրդ.
Ճերմանիս (Ռէօլանա)	55	545	թ.
Ճիղին Գարագոյուն	44	376	թ.
Ճիղին Կիւլ	20	160	թ.
Մաէտտապատ	6	34	թ.
Մանկուս (Մանկիւք)	21	100	թ.
Շաղափլու	55	437	թ.
Շըխլար (Խորվիրապ)	79	649	թ.
Շիտլի կամ Շիլթու	106	806	թ.
Շիրազլու	19	150	թ.
Ջանկը	6	57	թ.
Ջիվանտարա	11	113	Ռրդ.
Պաղչէճիկ	28	236	թ.
Ջղուն տ. Ճիղին			
Ռէղանլը	23	206	Հայք
Սարուխանլու	38	288	թ.
Վէտի-Խլեա	241	1743	թ.
— Սուֆլեա	94	640	թ.
Տաղնաս (Տօխնազ)	8	59	թ.
Տէվէլի	217	1750	Հայք
——	43	416	թ. և Ռ.
Քեսրքի	13	131	թ.
Քէշիշտաղ	14	97	Ռրդ.
Քիւսուս	15	151	թ.
Քոճիզ	19	188	թ.

Ը. Բաբիւրսա բերդ՝ — Լ՚ 352.

Յաւուրս տպագրութեան վերջին թերթից Աբրահամ, Թէոդոր Ռայնախ (կամ Ռայնաու) հնագէտ փառաւոր ճառեաց՝ ի ժողովի գիտնոց գերապատիւ Ասահակ, զորս վարեին հինգ՝ ի պատերազմանս, մանաւանդ յարեւմտեան Ասիա. էին և Հռովմայեցւոց պատասխանի վարձեալք. գտանին այսպիսի գնաւակք կամ քարինք յաճախ և՝ ի Բալէսթեան կղզիս. յորոց վերայ գրէին աբրեւատաւորքն խիզախական ինչ բան կամ բան. օրինակ իմն. Է՚ր. Թաթր. Հայր. կորնչիս, և այլն։ Արդ հնագէտն՝ ի միում՝ ի պատուաբանեցս եգիտ գրուածով յանուանէն BABYPΣA, Բաբիրսա, զոր վաղ ուրեմն անուանի հնախօսն Լանկերբիէ համարեալ գրէր յանուն հայկական բերդին յիշեցելոյ՝ ի տեղագրիս, յէջս 352 և 396. և կարծէր՝ ի ժամանակի պատերազմացն Մհրդատայ և Տիգրանայ հաստել և գծագրեալ։ Բայց Ռայնախ՝ ընդ որում և ազգակից իւր Շլոսմպերկէր (քանզ համաշխարհ և հրատարակող Բիւզանդական կիզքոց)՝ ոչ Բարբիրսա ընթեռնուն, այլ Բարիւրդա, և ասեն զրառդ յինել անուական հայոյ Բարիւրսայ. և զայս՝ յինել անուն մարզոյ, անծանօթ զօրավարի ուրումն կրեսացւոյ. քանզի՝ ի կրեսէ գրեսել էր գիտակն, և Լանկերբիէ համարեր ձգեալ՝ ի պարսաւարդոյ Հայոց Նիզակակցոյ Մհրդատայ։— Ոչ՝ ի հաստատութիւն կամ՝ ի ջրումն կարծեաց ուրուք յիշեցաք զայս, այլ ըստ պատեհի զուգադիպութեան յիշատակի տեղւոյն, զորմէ բանքս են. որում մերձաւոյն յիշէ ապագէն ամենայն ազգային՝ գրալ ծանօթ Բարեդ քաղաք մեր, Քէպէտ և յետին տառ սորին գրելի է յունարէն ոչ T տառիւ այլ Δ։

* Քէպէտ և ծանօթ էր՝ այլ մատենագրութեամբ վերծուել էր՝ ի կարգէ ապագրութեան՝ վիճակագրութիւնս այս վէտիպասարի։

Թ. Նոր վերելք ի Մասիս։ — Էջ 482.

Գրեաթէ յաւուրս իսկ ապագրութեան բանիցս զվերելակաց Մասեաց, ընթերցաք ի լրագիրս (Նոր Դար, Զ, 166), Նոյագոյն փորձ վերելից Մոյսոկովիչի ուրումն, յորմէ ոչ ծանեաք նոր ինչ, բայց զոյն՝ զի ոչ միայն և արդի նորա այլ և գաւառն Քաւիաճէ եկ ի լեռանէն, և յառաջեաց իսկ քան զրագումս կընկերացեն, մինչեւ մերձ ի գագաթն. այլ գրեաթէ կիսամեռ զարձաւ ագնութեամբ այլոց, ցրտահար և ագնապառ. ընդ Գրդոց և այլոց ոմանց առաջնորդեր և Մակար Խոյեցեան անձառապահ Նորն Ակռաւոյ։ ի Սէբաստիայէ օրացան կոչեաւ, և վերագոյն ի 11,000՝ բարձրութեան զՄարիկ հաւ, որ թուի նոյն ընդ կոչեցեալսն Մարանաւ, այլ ինձ անծանօթ անուանեաւ։ — Այս եղեւ յառաջնում և յերկրորդի աւուր սեպտեմբեր ամսեան, ըստ նոր տումարի, 1883։

Ժ. Գաւնամակ Հայոց։ — Էջ 417–430.

Ուխտանէս պատմիչ Բագրատունեաց (Գլ. ԽԹ), ոչ միայն թուի ի Հայկազանց ժամանակս հանել զկարգ բարձից իշխանաց Հայոց, այլ և Նման իմն վաւտականին նորոգ հաստատեալ ի վաղարշակայ. բայց թուի ինձ թէ զոր ճանաչէր նա՝ նոյն իսկ հրաժարակեալս է առ ի մէնջ, այլ յայտ է թէ նա զբովանդակն ունէր, մեք զմասն։ Իսկ բանք նորա այս են. « Թորչարդ արարեալ վաղարշակայ մեծի արքային Հայոց՝ առաքէ հրովարտակ առ « Արշակ Մեծ՝ եղբայր իւր, ի ձեան Մարիրեաց կատ. « Նեայ, պանել զգիւտն արքունի և տալ զԳառնիտակն « Նախարարացն Հայոց։... Իսկ նա գտեալ զԳառնիտակն « կընդ, բերաս առ վաղարշակ արքայն Հայոց. իսկ նա « առեալ զօրինակն՝ նախարարութիւնս կարգէ իւրա« քանչիւր ումեք բարձ, տալով իշխանութիւն միոյ միոյ « ըստ արժանեաց՝ որամ վայել էր։... Եւ զայս ի ըստ « միոջէ կարգէ, և կոչէ անուանս. ա. Սիւնեաց Տէր. բ. « Աղձեա Բագրատունի. գ. Աբժռունի. դ. Մոխաց. ե. « Մամիկոնեան. և զայլս եւս կարգէ և հաստատէ յի« րաքանչիւր իշխանութիւնս »։

ԺԱ. Ազգաբնակ եպիսկոպոսունք։ — Էջ 523.

Բազում անգամ յիշեցան ի մատենիս ի ճառս եպիսկոպոսաց գլխաւոր գաւառաց Աղբատաց՝ Աղուանից կամ Բաղէնից, այսինքն ասաց և նախարար եպիսկոպոսաւնք՝ յոմանք ենկեզեալ Հայոց, զոր վկայէ Ուխտանէս պատմիչ՝ լինել թուով երեսուն, այսպէս գրելով և գասելով, (Գլ. ՃԸ). « Ցայսմ վայրի զԱթոռակալս չորս« գրեցից, և յայս արարից դիրքանշիւր Գահս, որպէս « Լուսաւորչին մերոյ Սրբոյն Գրիգորի է կարգեալ և ե« գեալ զսիփհական աթոռընկալ եպիսկոպոսացն ըզ« կարգս։

ա. Հարքայ եպիսկոպոսն.
բ. Ոստան եպիսկոպոսն.
գ. Տայոց եպիսկոպոսն.
դ. Մարդադոյ.
ե. Աբշամունեաց.
զ. Արծրունեաց.
է. Սիւնեաց.
ը. Ռշտունեաց.
թ. Մոկաց.
ժ. Այմատունեաց.
ԺԱ. Բասենոյ.
ԺԲ. Մամիկոնէից.
ԺԳ. Բագրեւանդայ.
ԺԴ. Խորխոռունեաց.
ԺԵ. Վանանդայ.
ԺԶ. Ապահունեաց.
ԺԷ. Աբշարունեաց.
ԺԸ. Գնունեաց.
ԺԹ. Գողթան.
Ի. Գարդմանայ.
ԻԱ. Ակէոյ.
ԻԲ. Բաժունեաց.
ԻԳ. Երուսակաց.
ԻԴ. Ասորեաց.
ԻԵ. Անձեւացեաց.
ԻԶ. Գալունեաց.
ԻԷ. Մեհնունեաց.
ԻԸ. Ելոյ.
ԻԹ. Զարեւհանից.
Լ. Միւսաւորեաց.

« Այս երեսուն եպիսկոպոսք որք Աթոռակալութեամբ « ընկալան ձեռնադրութիւն ի Սրբոյն Գրիգորէ. և այլ « եւս 370 եպիսկոպոսք, որ և նոքա կարգեցան ի տեղիս « տեղիս՝ տեսուչք և առաջնորդք յիւրաքանչիւր գա« ւառս, ի փառս Աստուծոյ »։

Սահմանս Օրպէլեան պատմիչ Սիւնեաց՝ (Գլ. ե), փոխանակ երեսնից՝ երեսուն և վեց ասէ զԱթոռընկալսն, այսպէս ուսեալ ի Սամուէլէ Կամրջաձորեցւոյ. « Կար« գէ Սուրբն Գրիգոր զհիզեցական գան, զգահ և « զգաւաթս եպիսկոպոսացն. և հրամայէ բազմել ընդ ին« քեան՝ աթոռով և տեղիակօր քարձու՝ ԼԶ (36) եպիս« կոպոսաց, ութեւտասան յաջմէ և ութեւտասն յահեկէ։ « Առաջինն՝ Բասենոյն. իսկ զԱիւնեաց՝ յաջ կողմանն « յեօթներորդ գահն նստուցանէ։ Եւ ցուցանէ գոյս « Սամուէլ Կամրջաձորեցի »։ — Որպէս տեսանի ի բանաց՝ միաբանին Ուխտանէս և Սամուէլ, եօթներորդ գասակարգելով զԱիւնեաց եպիսկոպոսն. բայց ոչ միաբանի կանոնագիրն՝ որ հնագոյն քան զՈւխտանէս է՝ ընդ սմա. զի սա որիշ որիշ կարգեալ ցուցանէ ի մէնջն Գրիգորէ զեպիսկոպոսն Բագրեւանդայ յ՛ԺԳ գահս, և զԱշտրունեացն՝ յ՛ԺԷ. իսկ կանոնագիրն ասէ ի Նմին իսկ ի Ա Գրիգորէ՝ զերկոսին միանգամայն՝ « միով և« պիսկոպոսի վիճակ կարգեալ »։ Եւ սա ասէ կարծել եթէ Ուխտանէսեան գասակարգդ ոչ ամենեւին քան գրիգորազիր կարգին էջէ, այլ քան փոփոխութեանն ինչ եղելոյ յետ մահուան Գերդաստանին Մամիկոնի։ Քան աշխարհական իսկ վարչութեան՝ ի կէս և գասս գրեալ և զՇիրակ՝ միով իշխանի վիճակ ցուցանէ աթոռացի պատմիչն Գէղամեցւոյ։

ՀԱՅՊԵՏՔ

կարգ Նահապետաց, Թագաւորաց, Վերակացուաց

Աշխարհին։

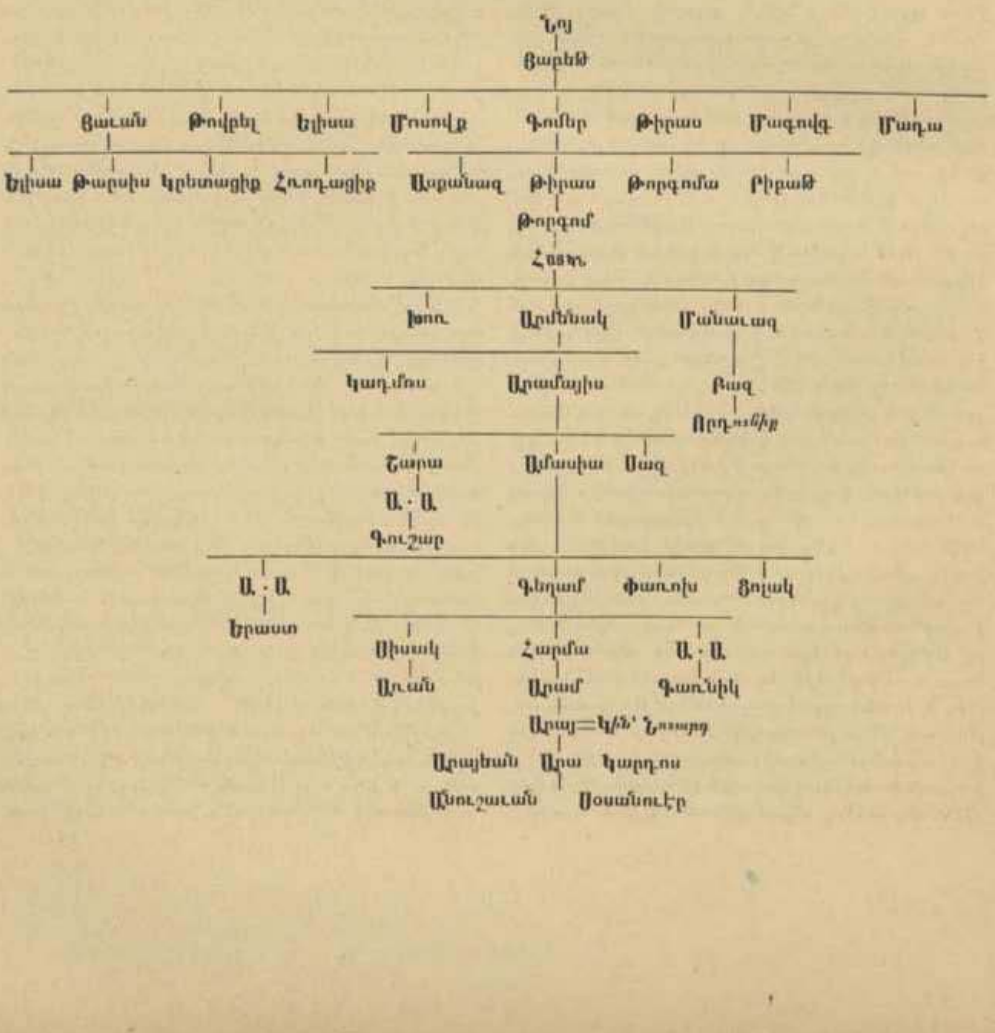
ԶԳԱՑԻՆՍ մեր առանձնական պատմութիւն, որում ի սկզբան գոգմիր զուգաձայնին Ս. Գիրք և հին պատմիչք արեւելեայց, և նոցա հնագոյն արձանագրութիւնք (եթէ ուրիշ ընթեռնուն որք ընթեռնուն), գրեաթէ յարշաւս պատմական ժամանակաց և ծնընդ. գոց ազգաց՝ առեալ հանեն զուահմբս մերոյ ծագումն և գյառաջխագացութիւն, գէթ անուամբք հոյ նահապետաց, թագաւորաց և վերակացուաց աշխարհիս Հայոց, (զորս սիրեմ Հայկեան կոչել), յանընդհատաբար ընթացս իրրեւ չորից հազարաց ամաց։ Որ ինչ անցք յԳոմ Երկիր. Նի Հայկին, այսինքն յամէ անտի բարձման Թագաւորութեան Աշխակունեաց՝ մինչեւ ց'այս այս (յամս 1460), մարթ է աներկբայապէս առ գագաստամ և ծանօթ հանալել, վկայեալ անանձնաս յաջորգութեամբ մերոց և ասար պատմչաց և յիշատակարանաց. սակ ինչ պակաս առաւգութեամբ և որ յառաջ քան զայն չրջան՝ ծանօթ է ժամանակն Աշխակունեաց և յաջորդացն Արքաքանչրի Մեծի. այլ և վերագոն եւս խաղալով՝ ժամանակ պեառքեան Աքեմենեանց Պարսից և նախորդաց Նոցին Բաբելացւոց և յետին ինքնակալաց Ասրեւտառնեայց, յորում՝ Հնչեն և կրինեն Ս. Գիրք զանուն Աշրարատայ և զԱրքանագեան Թագաւորութեանց. և ահա հազարամեայ դար մի եւս մերթ ազատ և մերթ պայծառ նշոյղ ի պատմութեան մերում. և միանգամայն 2500 և աւելի եւս ամաց ծանօթութիւն Հայ ազգի՝ յընդհանուր պատմութեան։ Որ ինչ ի վեր քան զայն ժամանակ, այսինքն յառաջ քան զԿիբրա, զԱբգահակ և զԿարուգոգոնոսր, (յորում քառասնից չափ Հայկազուց չարակարգեալ գըտանին անուանք և յաջորդութիւն), մինչեւ ի Հայկն և ի Թորգամ՝ ի վեր խաղալով, արգարեւ քան կանխագիտեանն և հեաւորութեան՝ մթագոյն և երկրայագոյն է ժամանակն այն, որ ի գէպ գոյ Ա. չրջանի Հայկին. և հարկ իսկ էր այնպէս լինել, զի ի վերոյ հաւաքակաց ամենայն ազգաց սփռեալ է քաղն այն Թաքուցիչ։ Սակայն և յայսմ խաւարեան մթագաւս մինչեւ՝ բեւեռաբանքն, նշմարիտ ինչ Ս. Գրոց և մեկնչաց նոցին, ուանգաւթիւնք մերոց և ասար պատմչաց՝ մերձ ընդ մերձ փայլակհանեալ ճառանչեն, և խորհրդագոյժ գագաթնն այն Աշարատայ անբնաւաս Ձայ յաւորց գերծանելոյ ի հանդիպելոյ ջուրց ազատման ոչխարհի, անսաթարկանաւ իմն տրձաւնագրութեամբ կրելով գառաչին էջ պատմութեան համաչքն վերածնելոյ մոգդկութեան. Որքան եւս չիցէ անժխտելի և անքերի յիշեալ չարակարգ Հայկազուց մերոց՝ պայազատաց Հայկին և անուանց նոցին, ոչ օրինաւոր և ոչ արժան համարիմ՝ քան մանրակրկիտ և յաճախ անչահ խնաստակութեան պատմագնեաց անանց ժամանակիս, ի բացատրութիւն յանգիլ, և իրրեւ միավ վրձնաւ կամ գրչաւ՝ նգծանել ընդել գառանգութիւն և գհաւատս քառասպառ ամաց գարուց, առասպելոյգոս վարկանելով զանձնոյն՝ որոյ ոչ գառնիցի արձան կամ յիշատակարան յիր և ի գիր։ Եթէ մարգարէք անանք (եսայի, երեմիա), գիրք Տովրիթայ և այլք ի Ս. Գրոց, չառնէին ինչ յիշատակ զաշխարհս և զազգիս Հայոց, կամ եթէ Երոդոտեայ և Քսենոփանի չէր յիշեալ գՀայս, և երկրորդին յառաւաձէ իսկ գՏիգրան մեր Թագաւոր, Թերեւս բացասիկ կամ ժխտող խնաստաւերքն, խագաս անգոյ իսկ անէին համարել զազգ և զպատմութիւն մեր՝ յառաջին կէս ժամանակին զոր ի վեր անգր գումարեցաք։ — Եթէ գուշնաքնայք և յանկարծագիւք ոտպոյր սի յիշատակք ազգիս, սակայն առաւել քան զրուսական ի հաւատս ազգմանց, եթէ՝ և յառաջ և յետ քան զայն յիշատակս՝ գոյր և նկաց ազգ, լեզու և իշխանութիւն Հայոց ի վերոյ երկրի և ի միջի ազգաց նահանեաց, յորոց չատք անհետացան առ նուազ, և չատք եւս կան մնան ընդ նմին։

Այլ իմ առաջնոր ոչ կամք են և ոչ տեղի պատմելոյ կամ պայքարելոյ, այլ միայն ժամանակագիր կարգաւ ցանկելոյ գյաջորդութիւն Հայկազուց Աշրարատեան աշխարհիս, և որ յետ նոցին ասար և բնիկ վերակացուաց Թագաւորաց կամ մարզպանաց (Պարսից), ասիկանաց (Աւրաց), ապա և զմերանորոգ Թագաւորաց Հայոց ի տաճիկ Բագրատունեաց, ցկէս ԺԱ. դարու Քրիստոսի։ Իսկ որ յետ այնր յաշխարհակալութեան Աղեքսեանն Թորգաց և Թաթարաց մինչեւ ցԺԵ դար Ժամանակն է, (առ որոմբ չնկաց միապետ վերակացու ոք երկրիս Հայոց, այլ բազումք ի բազում կողմանս բռնաբարեալս և հաւատաժեալս, որպէս ի բնիկ յԱշրարատեանս աշխարհի՝ ի Դաբին, ի Կարս, յԱնի, և այլն, և յեզերական աշխարհսն՝ ի Կարին, ի Թալ, ի Մանազկերտ, ի Տարօն, յԱլաման, և այլն), զանց լինիմ առ յինէն. Քէպէտեւ յայսմ իսկ ժամանակի կացին և մերազգի իշխողք ամանք առաւել կամ նուազ ազատութեամբ ի կողմանս կողմանս, որպէս Զաքարեանք, Օրպելեանք, Գագկանք, և այլն։ — Ի ԺԵ դարու երկրորդին առնիք խոյանչան Թուրքաց՝ գրեաթէ ողջոյն կալան զՀայաստան երկիր և տի-

բացան միջնէ՝ ի սկիզբն յաջորդին, յորում յարեաւ Շահ Իսմայէլ և նուաճեաց զնոսա և զայլս, կարգեալ զամն կողմնակալ յերեւան, ի նոր մայրաքաղաք Աղրաթատոյ. զերկոցուն այգոցիկ իշխողս կամ երեսփոխանս (Թագաւորական Թուրքմանաց և Շահսէվեանց) ի գէպ է համարել (քէպէտեւ ստաթոսիս) յաջորդս Հայոցեատոյ Աղրաթատոյ. և ընդ վերջնոցն խառն նաեւ զՕսմանեանն կուսակալս՝ ի նոյն իսկ յերեւան. զորոց զերկոցուն եւս յաջորդութիւնս կարգեցաք ի տեղագրութեանս, զԹուրքմանացն ուրոյն գրուագաւ (321–39), զկոզմնակալացս երեւանայ ի տառագրութեան այնր քաղաքի (303–8). որոց յաջորդէ արդ մեծատարած ինքնակալութիւն Թուրքաց Հրաստանեան գեսաւորի, իսկ Հերիրատականն՝ նախաժաման պետութիւն Օսմանեանց։

Զոր վասն Հայկազեան նահապետացն անտուգութեան կարգի և ժամանակի յիշեցաք, զնոյն է տալ փոքր ի շատէ և գյաջորդել Հայպետացն մինչեւ ցԱրշակունս. Նխ, այլ եւ զնարզպանաց ունից Պատանեանց և զոստիկանաց Աղրաթատոյ. ընդ որս խառն կարգեմ ուրիք ուրիք և զմերազնեայս ունիս իշխանս. զի կամ իրաւ պէս Հայկազք կային, որպէս Վասակն Սիւնի, Վահան և Վարդ Մամիկոնեանք, կամ իշխանաց իշխանք, որպէս Թէոդորան Ռշտունի, Սմբատ և Աշոտ Բագրատունիք, այլոքն հանդերձ. և կամ զի ապստամբեալ վանեցին զնա կամաւոն և տիրացան, քէպէտեւ ոչ ընդ երկար ժամանակս։ Ի տիրապետութեան Աղրաթատոյ (Աղրաթացւոց) բազում անգամ բազմաց առաքեցան ի գրանէ նահանջին ի Հայս ի գործ ինչ տէրունի, է որ իրրեւ զօրավար, և է որ հարկահան, զոր ոչ է գիւրին երբեմն որոշել յոստիկանացն վերատեսչաց. իսկ զմերազնեայս իշխանացեալս յոստիկանութեան Աղրաթացւոց՝ առաջ նշանակ զրուցեմ։ — Որպէս յարակարգ ասացաք նոյն և տարէթիւ ժամանակի ունից՝ նշգելոյ և առաքութեան կարծիք. վասն որոյ ոչ ամենայնն առ ի միջի կարգեալ ի առաքեալ՝ իրրեւ անյոգնի և անչափ համարեցայ, այլ իրրեւ միջակաւոր և հաւանելի, զոր մարթ է մտագիւր եւս քննութեամբ նշգրտել և ուղղել առ յապա։ — Բայց յառաջ քան զգնաւազանաձեւ յարակարգութիւնդ այդ՝ յանդիման յիշի նահապետութիւն Հայկեան գրոհի, ըստ ասանգութեան նախնեաց մերոց, է ինչ և որ ըստ Մ. Գրոց,

Նահապետք եւ Սերունդք Հայկայ

Գահագան Հայկեւոց

Արարչութիւն կամ Ադամ, ըստ Տրիանի Հայկին [1] Ն. Քրիստոս 5411–2
Ջրհեղեղ 3086
Աշտարակաշինութիւն . . . 2561
Թորգոմ յԱյրարատ [2] 2543
Հայկն, և սկիզբն Տրիանի Նաբին . . 2492
— վանեալ սպանանէ զԲել [3] . . . 2488
Արմենակ, Արամանեակ կամ Արմինիկ .
Արամայիս չինէ զԱրմաւիր [4] . . .
Ամասիա, յորմէ ասացեալն զանուն Մասեաց [5]
Գեղամ . . . . . .
Հարմա, հոգւակաց հիմնարկող, ըստ Մագիստրոսի.
Արամ [6] 2087
Արա 2007
Կարդոս, որ և Արայեան Արայ ըստ Շամիրամայ 1990
Անուշաւան-Յովանուէր (կամ Յով անուանէր) 1964
Պարէտ «պարտաւորեալ պերճացեալ», (Մագ.) [7]
Արբակ կամ Արբոկ . . . .
Զաւէն կամ Զաւան . . . .
Փառնակ կամ Փառան (ըստ Վարդանայ)
Յուր կամ Տուրք, առ Քեռատ . . 1605–585
Հաւանակ, Զաւանակ, կամ Քանակ [8] .
Վաշտակ, Վաչեակ . . . .
Հայկակ Ա [9] . . . . .
Ամբակ, Անբակ, Համբակ . . .
Առնակ [10] . . . . . .
Շաւարշ, ըստ Մագիստրոսի Շարիրաշ [11]
Ներսէր, «զի նոր արութիւն ցուցանէր».
Վստամ, վհհատամ կոչեցեալ ի զորացն, ըստ Մագիստրոսի . . . .
Կար, «իբրու կարող բոլորին». (Մագ.) [12]

1 Զայս թուական արարչութեան ընկալեալ էր Հայէս ժամանակագիր (Hales), ոչ գիտեմ որպիսի հաշուով և քննութեամբ։

2 Ըստ վրաց պատմագրութեան։

3 Ըստ վախուշտի վրաց պատմագրի այս լինի յամի 2472։ իսկ Ցովհաննէս կաթողիկոս ի Հայկայ ցվաղարշակ համարի ամս 2295, որով մինչեւ ցՔրիստոս՝ 2448։

4 Ըստ Ցովհ. կաթողիկոսի՝ էին «Սորա արիական» քաղաքանութեան հանգէտք»։ Որպիսիք և մեր արդեաք. մի արդեաք չիցեն ընդ համանուան (Արմայիս) թագաւորի Եգիպտացւոց, որ ըստ ամանց նոցն ինքն է Սեսոսթր, կամ Համսէս Բ, աշխարհակալ։ Զանուանէ դասակերպի սորայ զԱմաւիրայ յիշելի ինչ ի կորգին. (150), յիշելոյ և զայս, զի առ հին Թրակացիս (ըստ ամանց ցեղակիցս Հայոց) Իրիս կամ Իրիսա նշանակէր գքաղաք. որպէս ցուցանեն և անուանքն Սելեմբրիա, Մեսեմբրիա, Մենեբրիա (զոր մարթ էր ըստ մերս լեզուի Մանաւիր ասել)։ Աւասիկ հանապին ամանք և զBrig կոչումն գալլիական քաղաքաց, որպէս և զBurg Գերմանաց, որ յաւէտ գԻուրդն մեր լանցուցանէ։

5 Ազգապանծք մեր հանապին զոմն չինող Ամասիայ քաղաքի Պոնտոսի, ոչ եդեալ միտ նորութեան անուան յեռնոցս, այլ և զհանապին Աթոս առն յանուանէ նահապետս մերոց կոչեցեալ։

6 Ա՛ր Ադամ, յառաջ և յետոյ՝ եկեաց Աբրահամ Հրէից նահապետ։ Ցառնէ Մասեկայ հազարապետի առն նորա՝ վիպասանէ Սիմէան Ալեքսանդրի, իբրեւ ՚ի Վաղարշ փարեցւոյ առեալ, գկռուածն Մասեաց լերին։ — Եւպողեմոս հին պատմիչ (առ Եւսեբիոս Պատրաստաբերեան Աւետարանի, Թ. ԺԷ), զպատասխանի գերով Ղափսոյ եղբարցւոյ Աբրահամ, ասէ Հայս լինել. զոր՝ Ժառանգիքն գինաւրէնքով վանէ Աբրահամ, գերեալով գերբչացն մանկունս և կանայս. այլ գինել յաչեր նոցա և առեալ միայն զվարձս զօրականին, արձակել զձերբակալեալսն Ասանգութեանն ժամանակ չէ հեռի յարշաւանաց Աբրամայ, առաւգութիւնն կամ կարծիք՝ Թողնի մեկնչաց Ս. Գրոց։ Ὅτειρον δὲ Ἀρμενίους ἐκστρατεῦσαι τοῖς Φοινιξὶ νικησάντων δὲ καὶ αἰχμαλωτισαμένων τὸν ἀδελφιδοῦν αὐτοῦ, τὸν Ἄβραὰμ μετὰ οἰκετῶν βοηθήσαντα, ἐκκρατῆ γενέσθαι τῶν αἰχμαλωτισαμένων, καὶ τῶν πολεμίων αἰχμαλώτους τέκνα καὶ γυναῖκας. — Euseb. Præp. Evang.

7 Պարէտ համարի կիցեալ առ նահապետսն Քանաանացւոց։ Ժամանակակցութիւն նահապետաց Հրէից և գմեր ցոյց՝ յորմանէ ժամանակագիր պատմիչք մեր, ըստ ոչ ոց և եղիա Զմիւռնացի սմն վարդապետ՝ յանգելոյ (ՃԸ) դարու։

8 Արթ էր համանուն ասել զառ Քանանայ նահապետի յորգւոցն Քարեթի, յաւելուածով նահապետական կամ փառաւորական մականանն, որպէս ՚ի Հայկէն՝ Հայկակ։ — Ի սմանէ մինչեւ ցԱռնակ՝ նահապետք մեր, ըստ Մբխթի. Աբրիմանեցւոյ, իշխելոցին յաւուրս պատասխանութեան Հրէից Աւվդայ։

9 «ԶՀայկակ սանն լինել առ Բելոքսիս (Ասորեստան» Նեւայ Քագաւորաւ), և ամբոխս իմն պարտեալ անխոց» հարցս, և մեռանել ՚ի Նմին»։ — Խորեն. Ա. ԻԱ։

10 Առնակ՝ ըստ հնութեանական կարծեաց Հայոց՝ նշանակէ զԳրաղն, որմինքն գհագեհան հրեշտակին կամ գդեւ։

11 Ի պարսիկ լեզուէ զանուն սորա մեկնաբանէ Մագիստրաս՝ Միշտ ուրախ։ Իսկ Ս. Զաքէեան զոմն Հայոցն չինող պատագեանն Շաւարշանայ։ Ի սմանէ մինչեւ ՚ի Գառակ՝ ժամանակ է գաւառութեան Գեղեամ — Ցայերոյ, ըստ Մխ. Աբրիմանեցւոյ. ՚ի Հրանտայ ցՋարմայր՝ գաւառութեանն Քեփիսոյ։

12 Ջվստամ և գկար՝ սմանք ՚ի գաւազանագրաց մերոց՝ մի անձն գրեն և ընթեռնուն վստամկար. իսկ առ Պարսիկս վստակար անուն յաւուրս Սասանեանց, իսկ առ Ցոյնս՝ Կար՝ մի ՚ի գիւցազանց է, անուանեալ Կաբիոյ աշխարհի։

Գոռ.ակ կամ Գառակ « խիզախող ՚ի մարտի ».
Հրանտ, Հրատ ըստ Ցովհ. կաթող. Ցուռանի ըստ Վարդանայ . . . .
Ընձակ, « Ընծայեալ բազմաց արքայից »!
Գղակ, « սուրս գիւղս բազումս կերասցեալ », ըստ Մագիստ. . . . . .
Հօրայ կամ Հօրոյ, կամ Հուռան . . .
Զարմայր [1] 1077–84
Շաւարշ Բ 1055–15
Պերճ Բագմաիկաց, « ՚ի Սիւնական նահանգէ », ըստ Մագիստ. [2] . . . 1040–1000
Ակիզբն Բ Շրջանի Հայկին . . . 1032
Աբբուն, Աբբան, Աբբոյն, Աբբղան . .
Պերճ Բ, ըստ Հ. Զամչեան . . . .
Բազուկ, Բգնաւնեաց Նահապետ, ըստ Մագիստրոսի . . . . . .
Հոյ. « հրաշակերտ տեսլեամբ ». (Մագ.) .
Ցուսակ կամ Կուսակ . . . . .
Ամբակ Բ, ըստ Հ. Զամչեան . . . .
Կայպակ՝ Ցուսկոյ որդի, Պայպակ [3] . .
Պարոյր, որդի Սկայորդւոյ՝ ըստ անանց 821 կամ 711–22
Հարաման, ըստ Թովմ. Արծրունւոյ, առ Սենեքերիմա [3] 705–681
Արտաշէս, առ որ գան որդիքն Սենեքերիմայ 682
Զարեհ, [6] 670

1 Ցայս է ամենեցուն մերսեռեից առանձնաչն ՚ի Խոբենացւոյ (Ա. ԼՐ) երթալ սուրբ յԻկիական պատերազմն, « ընդ եպիսկոպոսի զօրուն (Մամեծնի առաջնորդելոյ) » ազնական Գոհարանս. և անդ ՚ի քաջացն ելլենացւոց » վիրաւորեալ՝ մեռանի. այլ կամիմ յԱբիւլեայ, և մի » յայլ ումեքէ ՚ի քաջացն ». Համակամիմք և մեք.

2 Պերճ՝ ասի կենցալ առ Դաւիթ մարգարէ Թագաւորաւ, առ որով ժամանակաւ՝ բեւեռագրան ընթերցուք համարին զԱրամ կամ Ազամա սմն լինել Թագաւոր Հայոց, և մարտուցեալ ընդ Ասորեստանեայց և յաղթող գտեալ. Բայց իրր զարս միով յատաչ (յամս 1130–10 Ն. Ք.). ասեն, Թագաւորացաւոր Ա. Թագաւոր Ասորեստանի՝ երիցս մաքառեալ ընդ Հայոց՝ յաղթէ, և զգ. պատկեր իւր ոսկի քանդակել մերձ յաբեւմտեան ակունս Տիգրիսի ՚ի քարայրի սրբեմն, յորմէ և լուանէ Զիսդհեմ գետակ, մերձաւոր Ծոփաց անաւան. յետ գարուց՝ մի ՚ի գործէ նորին և ՚ի յաջորդաց, Սալմանասար Բ կամ Գ՝ արձանագրէ անդ և զայսոր գործ նմանիցն իւրոց. ոբոյ պատկեր և արձան յայտնեցան յաւուրս մեր յորի անդ. Սա ինքն եւս Սալմանասար կոչի և յաղթէ Հայոց (յամի իրր 831), որոց Թագաւոր յայնժամ կոչէր Սետուր. Զնա նորա միւս Սալմանասար (յամս 781–71) վճռից մարտիւ ընդ Հայոց. ապա և փոխ կամ Թագլաթպաւասար Բ նուաճէ զՀայս (743–1).

3 Ալեքս օրէն համարիմ ընթեռնուլ և ուղղել ըզպրեալն ՚ի յոլովից Կայպակ Սկայորդի, կամ ուրոյն գերիսին արպէս երկուս անձինս, արպէս գրէ և Մագիստրոս; Իսկ մերս Հ. Զամչեան՝ ընդ մէջ երկոցան առցին մեծանալ զՓառնաւազ Ա. և զՓառնակ Բ, որ ոչ Թոռ հաւանաբեան; Ա. անանց ՚ի գաւազանագրաց բնաւ իսկ չկոչ անուն Սկայորդւոյ. և ՚ի հակառակէն՝ Ցովհ. կաթողիկոս և այլ ոք՝ զՀրաչէ՝ որ առ Նարսեհ գաղանասրիւ՝ որդի ասեն Սկայորդւոյ;

4 Յառաջ և յետ Պարսից Թուի միջոց պարապոյ, կամ պակաս և շփոթութիւն անուանց և ժամանակի. զոր Թերևս ուղղել կամելով ասանց՝ ասեն զոս կենցեալ աւելի քան զհարիւր ամ; Իսկ բեւեռագրանաց ընթերցաւքն՝ ՚ի կիսոյ Թ դարու ցսկիզբն ՃՔ (Ն. Ք.), մի ըստ միոյէ Թագաւորս Հայոց և պետացաւս գտանեն՝ զոսո կորգաս. Արամ (յամի 851). Սեդուր (831). Լուդիպրի. Բելիտուր. Խազուինիս. Յարտա. Մանաւազ Ա. Ուրսա քաղամարտիկ. Արգեստէս. Խապուին Բ. Իքսաքիս. Բելիտուր Բ. Խապուին Գ. Մանաւազ Բ.

5 Վկայեալ է յերկուց և յերից Ց. Գրոց՝ գալուստ կամ փախուստ Հայրապետին որդւոց Սենեքերիմայ՝ ՚ի Հայս, Սանատարայ, յորմէ Սասունք, և Ադրամելիքայ կամ Արգամոզանայ (որ և Ադրամոզան գրի), յորմէ Արծրունիք. ի վրէժ սպանին՝ հօրասպան որդի սպանելոյն՝ Ասորեստան՝ արշաւէ ՚ի Հայս և յաբեւմտեան մինչեւ ՚ի Կիլիկիա. Ըստ մերոց պատմչաց գալուստ նոցա եղեւ առ Արտաշիսիւ մերով Թագաւորաւ, զոր Խորենացի և այլ հինգ ոչ յիշեն. իսկ սմն (Ղեվոնդ Ժամանաչ) զԱրտաչէս և զՊարոյր մի և նոյն անձն գրէ;

6 Այս ՚ի հին պատմչէ, որոյ հատուածք ինչ բանից մնան, (ընդ գործս Սկրիսեի պատմչի հրատարակեալ) վրկայի լինել « այր զօրաւոր և կորովի ազեղամբ ». և յորդւոցն Արամենակայ սերեալ. զոր և համարիմ լինել Թառն Հարամայ՝ նախորդին Արտաշիսի. Այս Զարեհ և չորիքեան յաջորդքն և պետազաւք՝ ըստ հին պատմչին, (կամ ըստ Ագաթանգեղի և Ղազարայ Փարպեցւոյ կարծեալ պատմութեանց, զորս յիշէ Սիմէոն Ապարանեցի), ինքնապլուխ և ազատհակակ Թագաւորք եղեն,

« Այս հնգիքեանքս զօրացեալ
Ըզպատերազմն ազգայ վանեալ ».

բայց յետնոյն (Փառնաւազայ) ոչ յաջողեաց մինչեւ ՚ի սպառ. քանզի նիզակակից գոյով Ասորեստանեայց՝ առելի եղեւ. յաղթողի նոցին և քանդողի Նինուէի՝ Բաբելացւոյն Նաբոպալասարայ. որոյ

« Ըզհայրական քէնքն յիշեալ՝
Զոր ընդ Ինչոյ Հայկին սրսրեալ ...
Ասա թիւնաթափ սպառ եղեալ
Զհօր բարկութեանցն հրդեհեալ,
Բազում ամաւք զՀայք տանջեալ ...
ԶԱքամանեան գունդըն կոչեալ
Զթագն ՚ի գլխոյ նոցա առեալ;
Փառնաւազայ այս պատահեալ,
Ի Բաբելոն վախման եկեալ ».

վկայեսանն առ Նաբուգոդոնոսորի սրսրեալ գայս. և

Արմոգ, Թաւի կամ Թոգ, Հայ Ջրագաշտ կոչե-
ցեալ Աձնորեայ . . . . .
Սարաք կամ Սարհանգ (Շարաք) . .
Շաւարշ միւս 604
Փառնաւազ կամ Կարու-Փառնազ . .
Հրայչ [1] 604–587
Պաճոյճ . . . . . .
Կոռնակ կամ Կառնակ, Կռնակ, Կոյնափ.
Փաւոս կամ Փաւազ, Բագմանի.? ըստ Մա-
գիստրոսի . . . . . .
Հայկակ Բ . . . . . .
Երուանդ.[2] Սակաւակեաց, որդի Հայկակայ,
ըստ Հ. Ջամչ . . . . . .
Տիգրան « ըստ պատմեւին մեծ և ծանր ».
(Մագիստ.) [3] 565–502
Բաբ « գառան բարեաց » (զի գառն Նշանակէ)
Տիրան . . . . . .
Վաճագն . . . . . .
Առաւան . . . . . .
Ներսեհ, « որ և գեա յորդ ». (Մագիստ.) .
Զարեհ [4] . . . . . .
Արմոգ Բ . . . . . .
Բագամ, թագնեայ յարդարիչ (Մագիստ.).
Վան, « վանդն թագմայ » . (Մագիստ.) .
Վաճէ կամ Վահան [5] . . . . .
Վերջ Հարաւտքեան Հայկազանց . . 330

սաւգիւ. Նա ինքն էր յայնժամ զօրավար Հոր իւրոյ և Թագաւիից. — Բնեւռակարդացքն հակառակ իմն այսոցիկ, զէթ փոփոխութեամբ ժամանակի, իբրեւ յամս 663-4, Սարդանապազոս (Ասուրբանիբալ) ասէն Նաւահել զՀայս, որոց Թագաւոր էր Ամիսրի, որում յաջորդեն՝ որդին Վասալի, և Թառնն Երիզիմնի. յետոյ Սադուրի միւս՝ կամ Սեդուր Բ՝ բարեկամ Սարդանապազոյ։

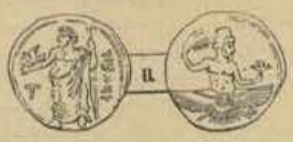
1 « Հրայչեայ սա կոչի վասն առաւել պայծառութեան և » բացակնագոյն իմն լինելոյ։ ... Սորա սակն զմի՛ի գլխա- » ւորացն Երրայեցւոց գերելոց (յառաջ Երուսաղեմի) » խնգրեալ՝ ի Նաբուգոդոնոսորայ, Շամբատ անուն, » ածեալ բնակեցոյց յերկրիս՝ մեծաւ պատուով. ի սմա- » նէ ասէ պատմագիրն լինել զազգն Բագրատունեաց և » հառատ է։ » (Խորեն. Ա, ιδ)։ — Նշանական իմն Թուի պնդել Խորենացւոյ զհաստատութիւն ծագման Բագրատունեայց, և յանէծսն հակառակել անծանօթին այնմ հնոյ պատմչի, որ յորդւոյ վերոյիշեալն Փառնաւազայ՝ ի Բագարատ կոչեցելոյ (յորինակին Բագարատ գրեալ) ասէր գծագումն. և որդի յետնոյս զԲիւրատ (Բիւրատ գրեալ), և սորա որդի Ասպատ. և յաւելոյր, եթէ՝ ի կոզմանս Աղեզեաց յաշխարհին Ծոփաց ներքնոց և անէծսին սորա, Որ՝ ի հետեւողաց խորենացւոյ պատմութեան՝ գրկրեալն՝ ի Հրաչեայ՝ ի Հայս՝ զՇամբատ՝ ասէ լինել որդի Յովհաչ սրքոյի Յուդայ։

2 Erouant կամ Aerouant՝ ի բարբառ Կելտաց և Բրեաձաց նշանակէ վիշապ կամ Դեւ։

3 Սա առաջին յանուանէ յիշատակեալ Հայոցն է առ դասական մատենագիրս Հելլենացւոց, ի Քաղդիա, որոյ վիպասան պատմութիւն՝ ի կիսարմատ գիրն՝ ծանօթ է հատագրակաց բանասիրաց։ Նմանակել առաձոր կամիմ միայն զանունն Σάβαρις, անդուստ Շաւարշ, յոր կոչէ նա զկրակ երգոյին Տիգրանայ։ Յանկալի էր մեզ յաւէտ գտանել զնիւթոյս Դասեի փիլիսոփայի առաջադրութեամբ չարագրեալ պատեբազմն Հայոց եւ Մարաց, յորմէ առաջ երկուս միայն ուանդէ հին քերականն մեր կամ մեկնիչ քերականի, և ի նմին յիշին Տիգրան և Տիգրանահիւն աչխարհանուն, իբրեւ համաչխարհական թագուհի Մարաց ինքնակալութեան կամ տիկնոց տիկին։ Թուի և Թովմայի Արծրունւոյ հանգիպեալ քերդուածոյն Դասեի։

Յաջորդք Տիգրանայ երեւին երբեմն ինքնագլխութեան թևկն ածեալ, ոչ հնազանդելով Պարթից. ըստ որոց բեւեռագանդակ արձանոյ՝ հնոյիցս բաղխեցան ընդ նոսա Հայք մարտիւ պատերազմի և ոչ սրեամն նուաճեցան, առ Դարեհիւ Վշտասպեայ. առ որով և Արտակ ամն Հայկազն՝ պատրաստեալ սուէր զինքն լինել Նաբուքոդոնոսորոս (Բ) որդի կամ Թառն Նաբոնեդեայ վերջին Թագաւորի Բաբելացւոց, և Թագ կապէր՝ ի Բաբելոն, իսկ Դարեհի առաքեալ՝ ի վերայ նորա գինուսփեռնէս նախարար՝ ի բառն առնոյր և ի մահ վարէր։ — Ընդհակ ինքն յաջորդ Տիգրանայ կարգեալ է Բաբ, այլ որ յետ նորա Տիրան և գիւցախառնն Վահագն՝ Բաբոյ նգրոյիք երեւին գոլ. և ի Վահագնի Աւառան որդւոյն՝ սերեալ յետին Հայկազանց։

4 Սա և երկոքին յաջորդք Համանուն գտանին երբից՝ ի վերոյիշեալ հնգեցուն աչխարհակալ կամ տիրապետից Թագաւորացն Հայոց, և կարծիս ասի չհաթաթեան կարգի և ժամանակի, և հաւաստիս հչմարտութեան քաղանդան գործոց և դիպուց՝ ի հարատութեան անդ Հայկազանց. — Ա. յաջորդք ասցին՝ յամին իբր 400–380՝ Հայաստան Համարի մի կամ երկու՝ ի 20 կամ աւելի մարզից ինքնակալութեան Պարթից. յորոց դրանէ Աբեւելեան հարաւոյին Հայս կողմնակալ կարգեալ էր Հրանտ ան, իսկ յարեւմտեան հիւսիսակողմն՝ Տիրբազ (յամս 400–384)։ Ա. Ովքան Արտաչէսիս կողմնա-

205. Տրիբազ Նախարար.

կալ Հայոց էր Կոդոմանն, որ յետոյ Թագաւորեաց Պարթից, և հետոյ բնաւից առ ասէաս և Վահէիս՝ Հիւդասն կողմնակալ։

5 « Սա (որպէս յայտ է) ընդվզեալ մեռանի յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ », ըստ Խորենացւոյ, որ Թուի իմն անտեղի շարագրութեամբ բառիցն՝ կամել և առասնոր ասել՝ որպէս վասն Զարմայրի, եթէ՝ ի թագկէ Ա-

կողմնակալք օտարաց եւ թագաւորք Հայոց մինչեւ ի թագաւորութիւն Արշակունեաց.[1]

	Ն. Քրիստոս
Միհրան, կարգեալ յԱղեքսանդրէ Մեծէ	330
Նէոպտղոմէոս յետ մահուան Աղեքսանդրի	մ. 321
Եւմենէս	323–19
Հրատափեռնէս	322
Ադուարդ կամ Արդուատ, ըստ Դիոգ. Սիկիլ. (ԼՀ)	321
Հրանտ, Նախարար, (ըստ Դիոգ. Սիկիլ. ԺԹ, ԻԳ)	316
Արտաւազ (ըստ Հ. Զամչեան)	
Արշամ Թագաւոր	255

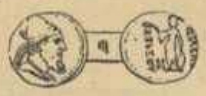
206. Արշամ թագաւոր

Զաւէս	

207. Շամ կամ Զաւէս թագաւոր

Քսերքսէս Թագաւոր 220–200

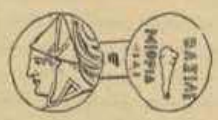
208. Քսերքսէս թագաւոր

Հրանտ Պարթիկ (ըստ Արտաբ. ԺԱ, ԺԹ)	200–190
Արտաշէս կամ Արտաշիաս Թագաւոր	190
Զաճրիատ Թագաւոր յԱրեւմտեան Հայս	190

209. Զաճրիատ թագաւոր

Միհրդատ Թագաւոր ի Փոքր Հայս	170

210. Միհրդատ թագաւոր

Արտաշէս Բ (ըստ Դիոգ. Սիկիլ. ԼԱ)	165
Արտաւազդ, (ըստ Հ. Զամչեան)	
Միհրթարզան որդի Զաւրատայ	160
Մօրփիւլիկէս, (Մար Փելիքս)? ի փ. Հայս.	150

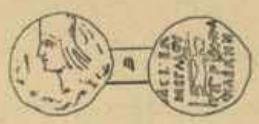
դեքսանդրի ինքեան և ոչ յայլոց ումեքէ ի յոլովից զօրավարաց նորին։ Սակայն Թովմաս Արծր. Բաւեցուցանէ ոչ անկեալ ի մարթ զվահէ՝ վանան կոչելով, այլ բմբռնեալ և կարգեալ « ի Դրան արքունի, յառաջանալ « ի գործ պատերազմին՝ մեծաւ աչխատութեամբ, կամ « մեռանել ի սրոյ թշնամեաց դիպելոյց, կամ յաղթել « քաշմատրաստութեամբ ». Այս պատմիչ և զվանաւտ առհմահիչէ իւրմէ՝ Աւենքերիմեանն Աստղայ՝ Նիպակակից վահէի՝ ասէ, « Հերակլեայ նահատակութեամբն « գիւցազնաբար ի դիմի հարեալ, ի բաց նահանջէ զտ « ժեղագոյնս ի զօրագլխացն Աղեքսանդրի՝ հարուստ « ժամ մի ». Հալածեալ զզօրս նոցա և հասեալ յԱղեքսանդր, ափշեալ հիանայ ընդ աստուածակերպ տեսիլ նորին, և « փութանակի յապաղենէ երիվարին ի վայր « արկեալ զինքն առաջի Աղեքսանդրի ... եւս աղիողն արքայի, ասէ. Քաջ քաջի պատահեալ՝ անմեղապրելի « կան միան զյաւակնութեամբդն, զի մի վատութիւն « քան զքաջութիւն հռիսցի ... Ընդ որ զքանչացեալ « ընդ քաջասրտութիւնն և ընդ խնամատան բանակար. « գութիւնն, Պտղոմէի և Սելեւկեայ զօրագլխացն Աղեքսանդրու, խնդրելոյն (զնա) պարգեւ ի Թագաւորէն ... և առեալ Պտղոմէոյ զԱստղ՝ ասել յՀեղ-

» գիպատս, ի պարգեւեալ աչխարհն նմա յԱղեքսանդրէ, » և կարգել նմա առաջիկ առաստապէտ, մինչ ինքն պատ» պազդն ժամու անդր հասանիցէ » ։

1 Ի վահէէ ցվաղարշակ իրրեւ երկու զարք ժամանակի անցին, յորս՝ միավ բանիւ ասէ Խորենացի (Ա, ԼՅ)։ « Շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զօրամբ ելանէին՝ տի» րել աչխարհիս (Հայոց. վասն այսորիկ) ոչ ինչ հնմար» տագդն ունիմ պատմել քեզ ». և ոչ զկարծիականն ինչ պատմէ, այլ իսպառ լռէ։ Բայց ոչ միայն առ արտաքին պատմիչս գտանին յիշատակք և անուանք Թագաւորաց Հայոց՝ յայն ժամանակս, այլ և զրամք նոցին յանման տառիք. և ոչ վարկապարագիր ունէք Թագաւորք, գէթ ըստ յանձնապատասխանութեան իւրեանց և ազգային նախանձու, այլ ունէք և Թագաւորաց բազմութիւն. և այս արդարացուցանէ զքան պատմչին և ոչ պատմչին մերոյ, որանց գործովք ելանել, այսինքն բազմաց Թէկն ածել զանագութեան, և Թագ կապել յայլ և այլ աչխարհս Հայաստանեայց. որպէս և բանք պատմագրացն Եկեղեցւոց յուցանեն և կարծիք գրաւոցիւն հընագիտաց. ըստ որոց ինքնագլուխ Թագաւորք կացեալ են Հայոց, ապստամբելոք ի Սելեւկիացւոց (որոց մարգ համարեալ էր Հայաստան), ի Մեծ և ի Փոքր Հայս.

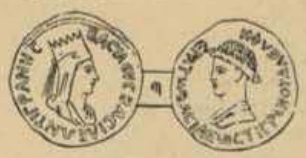
Թագաւորք Աշխակուհիք, եւ որք առ Աշխակուհեօք

Ըստ Հայոց		Ըստ յունաց եւ Հռովմայեցւոց.	
	Ն. Քրիստոս		
Վաղարշակ Պարթեւ	149		
Արշակ Ա.	127		
Արտաշէս Ա. (Աշխարհակալ) . . .	115	Արտան *ի յաջորդաց Միհրդատայ*	93
Տիգրան Ա. (Աշխարհակալ) . .	90	Դիւտար Գալատացի, *ի Փոքր Հայս* .	65
Արտաւազդ Ա. *Թագակից Հօրն* ¹ . .	57–37	Տիգրան (Ջահրատ) *որդի Տիգրանայ ի Փոքս և Կորդիս*	65
		Աղեքսանդր *որդի Կլէոպատրայ և Մ. Անտոնիոսի*	34–3
		Արտաշէս (Բ), *որդի Արտաւազդայ Ա.* .	33–20
		Տիգրան (Գ) *եղբայր Արտաշիսի* . .	20

211. *Տիգրան (Գ) որդի Ա. Արտաւազդայ*

Արշամ	21	Արտաւազդ Բ, *որդի Արտաշիսի (Բ)*	15
Աբգար	2	Տիգրան (Դ) *որդի Արտաւազդայ (Բ) և երատով քոյր նորա և կին* . .	6

212. *Տիգրան (Դ) եւ երատով.*

'ի սա 'ի թիւին Փ. Հայս, ընդ մէջ Եփրատայ և Պանտոսի, ուր Թագաւորեր Միհրդատ, մի 'ի տոթակարգեցեալս. Թէպէ սրբեաւն եթէ անդ և հայր նորա Քսերքսէս. բայց սորա՝ ըստ Ապպիանոս (ԽԴ–Զ) գահանիստն էր Արշամուհեայ քաղաք Ծոփից, ուր և յառաջ քան զնա Արշամ. իսկ գնահարդ նորա Զամէս՝ ըստ անուան տեղոյ գրամին Հաճեղոյ՝ համարին Թագաւորեալ 'ի Շամուշատ. սակայն երկոցունց տեղեացն գաւառութիւն անուանց (Շամուշատ և Արշամուշատ) թուեցուցանէ ինձ և միաբերն տեղոյ, և Թագաւորութիւն մի առանձնակ հաստատեալ 'ի Ծոփից տէրտերի, որ և առ Արշամուշատ կոչեցեալ էր և հաւասար նախագահ իսկ միւս նախապատուիւ էր և հաւասար նախագահ Բզնունեաց, և յերկոսին եւս կողմանս Եփրատայ տարածեալ գիշխանութիւնն։ — Արտաւարդայ և Հրանտայ և այլոց որք 'ի Մեծ Հայս Թագաւորեցին, չեն յայտնեալ գրաւք. իսկ Ջաճրիատայ կամ Ջաճրատայ (ըստ անուանց և Դարեհի) որ միակ ոսկի բերէ 'ի պատկերի գրամին՝ զհայկական կամ տիգրանեան թագն, և ասի յաբեւմտեան Հայս Թագաւորեալ, զորմանալի իմն դիպուածով գտաւ գրամն պղնձի, իբր վաթսուն ամաց յառաջ՝ 'ի Գաբրանիա, 'ի սահմանս Մագնեսիոյ քաղաքի, ուր համարի անկեալ 'ի գնդէն Հայոց Նիզակակցելոց Աղեքսանդրի Մեւերու կայսեր, որ պատերազմ մղէր անդանօր

¹ *Յետ Արտաւազդայ յայժ Թերի և չիմք է Թագաւորութիւն և պատմութիւն իսկ Հայոց՝ ըստ բնիկ մերոց գրչաց. որոց երիցագոյնք Թուին առաւելագունց նախանձու ազգասիրութեամն՝ ապատագեալ և եղծեալ գլխաւորակս անցիցն անցելոց յաշխարհակալուածս Հռովմայեցւոց՝ ցողջոյն գարս, գէթ մինչեւ զԱրտաշէս Բ, որպէս և յ'Գ գարս Քրիստոսի։ Ա՛ն 'ի գիտել ինձ և առաւգիւ՝ յայն ժամանակս քաղաքագիտացս առ 'ի մերոցս, հարկ է գիտել առ ցայնս և առ Լատինս, և իսկ բաբեզպատութեան կամ հակառակութեան առ Աստրիս՝ գիւտ հնարիլ գլխնելն Եղեռացոց նախաբարաց կամ Թագաւորացն՝ որ առ ժամանակաւ անօրէնութեանց փրկչին մերոյ՝ և Թագաւորս Հայոց։*

	Ց. Գրքոյսի
Ասանէ	36
Սանատրուկ	38
Երուանդ, բռնաւոր	68
Արտաշէս Բ (կամ Դ) որդի Սանատրկոյ	88
Արտաւազդ Բ (Դ) որդի Արտաչիսի	129
Տիրան Ա	131
Տիգրան Բ (Դ կամ ե)	151
Վաղարշ որդի Տիգրանայ [1]	181–217
Խոսրով Ա	217–58
Բռնակալութիւն Սասանեանց	258–82
Տրդատ Մեծն, թագաւորէ	282–4
—— երկրորդ անգամ	287–93
—— երրորդ անգամ	297–342
Խոսրով Բ	344
Տիրան Բ	353
Արշակ Բ	362
Պապ	369
Վարազդատ	374–7
Մանուէլ սեպաստ	377–81
Արշակ Գ և Վաղարշակ Բ	381–7
Խոսրով Գ	385
Վռամշապուհ եղբայր Խոսրովու	391
Խոսրով Գ երկրորդ անգամ	412
Տիգրան Գ (կամ Զ) [2]	413–5
Շապուհ արքայորդի Պարսից	416–19
Արտաշէս Գ, որդի Վռամշապհոյ	423–28
Վերջ թագաւորութեան Արշակունեաց, միապետութեան Հայոց, և Բ Շրջանի Հայկին [3]	428

	Ց. Գրքոյսի
Արիոբարզան Մար (Այրարատ ըստ Հ. Զամչեան)	2
Արտաւազդ որդի Արիոբարզանայ	4
Վռնոն կամ Վնոյն որդի Հրահատայ Պարթեւ և Արտաւան	16
Որովզ (Արշէզ ըստ Հ. Զամչեան) Պարթեւ	17
Արտաշէս (Գ. Արտաշիսս Զնոնն) Պահլաւացի	18–34
Արշակ որդի Արտաւանայ, Պարթեւ	35
Տրդատ Ա.	34
Միհրդատ վրացի	35
Հռատամիզդ	51
Տիրին կամ Տրդատ (Բ) Պարթեւ	52
Տիգրան (Դ) թոռն Արքեզայոսի Կապադովկիացւոց	60
Տիրին, երկրորդ անգամ	66
Աշխադար կամ Ցեզիտար որդի Խոսրովու Պարթեւ	100
Պարեհամասիր (Վարդանատար?)	106–15
Պարեհամասպատ, (Վարդան-Պապե?) որդի Աշխադարայ	116–39
Քեմնինդ? որդի Արշակայ	140
Շոհեմ որդի Քեմնինդայ, և Տիգրան	160
Վաղարշ որդի Տիգրանայ	193–7
Սանատրուկ (Բ) առ Սեւերոս կայսերբ	193–216
Տրդատ (Գ) որդի Վաղարշայ	217–21
Արտաւազդ (Մանդակունի)	260
Վաթակաճ, որդի Զնորիոյ, Թագաւոր մասին միոյ Հայոց	274
Ամմիանոս, թուն Կոստանդիանոսի ի Փ. Հայս և ի Պանոս	326–37

1 Զթագաւորայ Հայոց որ ի վաղարշայ մինչեւ ի հաստատութիւն թագաւորութեան Տրդատայ, առեալ ի ժամանակագրութենէն Պրոտագի անդ՝ որ գտանել կարգեցաւ (յէջ 373–4), և աստանօր ի հանդիպակաց գտաւքանի, որ քան առաջ պատմչաց է կարգեալ։

2 Այս ոչ յիշի առ պատմիչս մեր, այլ ի Պրոկոպեայ (ի Պատմ. Շինուածոց Յուստինեանի, Բ, գ.), և է եղբայր Արշակայ Գ.ի, երկրորդ եւս որդիք Արշակայ Գ., որոց Պապայ, որ պատերազմեաւ պարսեալ ի Խոսրովայ Գ., մեռաւ չկենդանոյ ի բանտին Յունաց (387–8), և բաժանեաց զժառանգութիւն իւր յերկուսին ի սուտ. որպ առ վայր մի վիճեալ, ապա Տիգրան յանձն արար զբաժին իւր յարքայն Պարսից, առ որում և եկաց. նոյնպէս և Արշակ եղբայր միւրն առ Թէոդոս Փոքրն, պայման եղեալ զի որդիք իւր և ժառանգք՝ յազգէ յազգ՝ ապահարկ պայազատեսցին յերկրի անդ բաժնին Յունաց. և այնպէս կացին մինչեւ միւռ ի կէս Զ դարու. յորում (յամի 539) գրկեալք կամ անհետանք նորոց օրինաց Յուստինեանոսի, բոլորեցին առ թագաւորն Պարսից. (Պրոկոպ. Ց. Պատերազմ. Պարսից, Բ, գ.)։

3 Զառգադիպութիւն զարմանալոյն, որպէս յառաջագոյն անքնին առեալքնէ ասմնեալ. որպ և յաղագս Գ. Շրջան ասացեալ յոյսմ ասի սկզբան ապագրութեան մատենից։

Մարզպանք եւ կռունք Հայոց

Մարզպանք Պարսիկք եւ Իշխանք Հայք յԱրեւելիսն Հայոց.

Վեհմիհրշապուհ առաջին մարզպան . 428
Մշկան 439–40
Վնդոյ մարզպետ 441
*Վասակ Սիւնի 441–51
Դենշապուհ 451
Աորորմիզդ 452

Աորվէնասպ Յազմանգեան . . . 464–80
*Սահակ Աշտիշատ 481–4
*Վահան Մամիկոնեան մարզպան . 486–505
*Վարդ եղբայր Վահանայ . . . 506–12
Բուրզան կամ Ձիին Բուրժէն . . . 514
*Մժէժ Գնունի 518–47
Նիխորական կամ Նախորական . 547
Նախապետ կամ Նապետ (Νεβίδης) . 548
Քնարիկ 551
Խոսրով Պերոզ համակար . . .
Վշնաս-Վահրամ 552
Նասոյ Գրովանդական . . . 553
Վարազդատ պատրիկ 558
Սուրէն Ձիին Վշնասպ 564
*Վարդան որդի Վասակայ որդւոյ Վարդայ 571–7
Միհրան Մեհրեւանդակ կամ Ձիին Վղոն կամ Գողան (զօրավար) . . . 572–3
*Փիլիպպոս Սիւնեաց Տէր (զօրավար) . 573–7
Տամ Խոսրով (զօրավար) . . . 577
Պահլաւ Աշտիշատ, հայր Վնդոյ և Վասակայ 579–86
*Գորիս կամ Գուրիս Հայ? . . . 584
*Հրահատ մարզպան (ամիսս 4) . . 587
Հրարտին Տատան 588
*Մուշեղ Մամիկոնեան 590
Վնդատական 591–603
Նիխորական . . . . » »
Մերակրուտ կամ Մերկուտ զօրավարք . » »
Ցազդէն . . . . » »
Բուտմահ . . . . » »
Հոյիման . . . . » »
*Սմբատ Բագրատունի 593
*Մուշեղ Մամիկոնեան մարզպան . . 593–600
Ջուանական վեհ 601
Միհրան, քեռորդի Խոսրովու արքայի . 603
Դատոյեան 604
Սենեսրամ Խոսրով 605
*Սմբատ Գուրգան (Վրկանի) Մարզպան . 606–7
Աշտատ և Ցեզտոյար զօրավարք . . 608

Կռունք եւ Տոհմատեղեաւք Յոյնք եւ Հայք յԱրեւմտեան Հայս.

*Գազաւոն Կամսարական . . . 388–9
*Արշակ Գ, որդի Գ Խոսրովու . . . 412–5
Ա. Ա. Կամս 415–20
*Համազասպ Մամիկոնեան . . . 415–21
Անատոլ զօրավար (Արեւելից) . . 421–444
*Վասակ Մամիկոնեան, սպարապետ Սոսրբին Հայոց (ըստ Ղազիկայ) . . . 450
*Մանգնոս? 461–80
Պասինիկ, քեռայր Ս. Յովհ. Լաւակայի . 481
*Արշամ? 481

Դորոթէոս 531
*Համազասպ Գուգճաեան . . . 535
Յովհան Նախարար Արեւելից . . . 535–6
Թովմաս Աղթհիւսպատ 536
Սիդդաս զօրավար 537–9
Վեսասս զօրավար Հայկական գնդին . 550

Յովհան գունդ 573
Յուստինիանոս զօրավար . . . 575

Մաւրիկ (յետոյ կայսր) . . . 578
*Փիլիպպիկոս 584
Հերակլ 586–7
*Ներսէս սպարապետ 586–91
Յովհան պատրիկ 591
*Մաղխազ 593–4
*Փիլիպպիկոս երկրորդ անգամ . . 595
*Սմբատն սպարապետ 598–602
Պրիսկոս 602

*Թէոդորոս Խորխոռունի զօրավար . 607

Շահէն Պատգոսապան . . . 609
Շահրացեան պէտ, մարզպան . . . 610
Պարսեան պէտ կամ Պարչն Ազդատ . 611
*Վահան Կամսարական 615
Նամգարուն Վշնասպ . . . . 619?
Թոռեմ Ռազման կամ Ռազմիոզան .
Շահր Ապրական, և Շահր Վարազ .
*Տիրան Կամսարական 625
Ձոռճ Վեհան կամ Ռոճ Վահան . . 627
Ջոջիկ Վրաց իշխան 628
*Վարազտիրոց Ջուխտեան որդի Սմբատայ մարզպանի 628
Գարիբպետ 631
*Թէոդորոս Ռշտունի 632–43
*Վարազտիրոց երկրորդ անգամ . . 642
*Սմբատ որդի Վարազտիրոցի . . 648
Յովհաննես 611
*Մժէժ Գնունի 628
*Գաւիթ Յովհաննէի կիւրապաղատ . . 635–8
*Մուշեղ Սպարապետ 638–9
Թովմաս 641
Պետրոսիոս զօրավար 642–3

Ասորիական Աղաբացոց եւ Իշխանիք Հայոց

Աբդռահիմ իբն Ռէպիաղ· Առաջին մուտք Արաբաց ի Հայս . . . 638–9
—— Առաջին Դաւնայ (հակա· 6) 640
*Թէոդորոս Ռշտունի 641–3
Խնատ իբն Զանիմ ի Հարեւանին Հայս . 642
Հապիպ իբն Մասլամայ կամ Սելմայ
—— Երկրորդ առաջին Դաւնայ . . . 645–8
Ռէլման իբն Ռէպիաղ էլ Թայիլ . . 646–7
Սալիճ իբն Զաֆր էլ Ազգասի . . 649?
*Թէոդորոս Ռշտունի իշխան կարգի Հայոց 653–7
Մօղայիրա Պէն Շուգա . . . . 654?
Գրամ էլ Ռէպիաղ 655
Ամր իբն Միւավիէ և Ալ Ազաճ իբն Պիյս 655–6
*Մուշեղ Մամիկոնեան 657
*Գրիգոր Մամիկոնեան· 662–83
Մուհամմէտ որդի Մրուանայ . . 684
Օճման և Օգբայ 688
Օճման իբն Վէլիտ 692
Աբդլա իբն Հաճէմ էլ Պահրի . . 693–700
*Սմբատ Բիւրատեան 694
Մահմէտ իբն Օգբա (փոքր Մահմէտ) . 700
—— Վարդանակերտի Կռիւն . 702
Կասմ կամ Հաշմ (Գեամ), և Մուհամմէտ իբն Մրուան 705
Աբդ-ազիզ Հզրայր Արքելայ . . . 706–13
Ասի որդի Էմր Ասիի 714
Մսլիմ 715–6
Վլիճ 716–7
Միւսք? որդի Խոֆաթ Գէհրանի . . 719
Ալ Հարճ (Հերճ) որդի Էմր Էլիաս . 724–5
Ձէռաճ էլ Հաքիմի 730
Մէսլամա իբն Աբդլմէլէք . . . 730
Յահիտ էլ Հարաշի կամ իբն էլ Ձուրաշի 732–4
*Սմբատ որդի Աշոտ 735–58
Մրուան իբն Մուհամմէտ . . . 734–44
Խանագ իբն Մասլիմ 744
*Գրիգոր Մամիկոնեան· . . . 744–9
Մանսուր Ապու Ճաֆէր . . . 750
Եզիտ իբն Էսհէտ (Ուսալ) էլ Մէլամի կամ Սիւլամի 753–67
Սլիման կամ Սայիտ իբն Սալիմ . . 767
Պէքիր իբն Միւսլիմ 768
Հասան իբն Կահդաբայ Թայի . . 769
*Սահակ Բագրատունի 768
*Արտաւազդ և Մուշեղ Մամիկոնեանք . 770–3
Կահդաբա Օաման իբն Էսմէր . . 773–4
Էմր իբն Խամպիլ 775
Եզիտ, վերստին 775–84
— Ջահապ և որդի Նորա Աբդլա Խալտան 775–80
Հարուն էլ Ռէշիտ (յետոյ ամիրապետ) . 780
Օճման 781–3
Էմր Ռուհ իբն Հաճէմ էլ Մահրի . 784–5
Թազիմէ (Խուզիմա) իբն Թազիմ (Թազմ) 785
Եզիտ իբն Մէզիյտ էլ Շապանի (որդի Մզդէի) 786
Աբդլա էլ Քէպիր կամ Ալ Մէհէտի . 787
Մուլէման . . . . . .
— իբն Գոնէ Հարկահան . . . .
Ալպէտուլան Մէհտիի . . . . 789?
Ֆաճլ իբն Եահիա 797
Սալիտ իբն Սալիմ . . . . .
Մուհամմէտ իբն Եազիտ իբն Մէզիյտ· 799–800
Թազիմէ իբն Թազիմ, վերստին . . 800–1
Թալիտ Հզրայր Մահամմէտի . . . 813

Աղվէզիք Ջահապետ . . . 814–18
Հօլ 819–20
*Սմբատ Ապլաբաս 820
— Սեւադա կոչիկ . . . .
— Բաբան պաբուկ . . . .
Սահիտ իպն Սալիմ . . . . 830?
Հասան իպն Ալի Ալ Պատղիսի (*ի կոչմն Մարաց) 838
Աֆշին 838
*Բագարատ իշխանապետ . . . 839–54
Թալիտ իպն Եզիտ 844–5
Հայտար իպն Քառուս . . . . 846–7?
*Սահլ որդի Սմբատայ . . . .
Ապուսէթ 848–50
Եուսուֆ իպն Մուհամէտ էլ Միրուզի . 850–1
Գարա Բուղա էս Շարապի . . . 853–5
Իպրահիմ փոխառորդ Բուղայի . . 855–6
Ամման կամ Համադա իպն Թալիտ . 856–7
Ալի իպն Եահիա (որդի Վահէի) էլ Արմէնի 858–9
*Աշոտ իշխանապետ որդի Սմբատայ Թոռամաղի 859
Ամման, վերոյհն 876–81
Ցիսէ Յամանիկ որդի Շէխայ . . 874–86
*Աշոտ Բագրատունի թագաւոր . . 887

Թագաւորք Հայոց Բագրատունիք

Աշոտ Ա. 887
Սմբատ Ա. որդի Աշոտայ . . . 891
— Նաւահէ գմբորթագործն Դուին . . 894
Աշոտ Բ երկաթ, որդի Ա. Սմբատայ . 814
Աբաս կդեսցի Բ Աշոտայ . . . 928
Աշոտ Գ = Գագիկ Ողորմած, որդի Աբասայ 953
Սմբատ Բ Յիեզերակալ, որդի Գ. Աշոտայ . 977
Գագիկ Ա = Աշոտ Գ. Շահնշահ, կդեսցի Սմբատայ 990
Յովհաննէս = Սմբատ Գ. որդի Ա. Գագիկայ 1020–41
Գագիկ Բ. որդի Աշոտայ որդւոյ Ա. Գագիկայ 1042–5

213 *Տիպարս տպ Մոնթիրէօ*.

*Dubois de Montpérreux Հելուետիացի (ծնեալ ի Մոդիէ Mötiers Նէօշադէլի, և † ի 1850), մի ի քաջ դիտնական և մտադիր քննողաց և գաւառաց ուղեւորաց է Կովկասեան և այլ բազում կողմանց, և առաձիւն մասին Աղբատայ և Միհեանց. զորոց և պէսպէս հարիւրաւոր պատկերս տեսարանաց և հնութեանց հրատարակեաց ի հինգ մեծադիր պրակս (ատլասս) և ի վեց հատոր տեզագրութեանց. յորոց քաղելով կարգեցաք հատուածս ի բանից նորին, որպէս է տեսանել յէջս 6. 120. 337. 364. 404, և այլ տրիք տրիք։

ՑԱՆԿ ՏԵՂԵԱՑ*

Աբեղեայք 43. 57–44
Աբեղայ գիւղ ս. Աբեղագիւղ
Աբ Աշոճա 448
—— յԱբբերդ 458
Աբգարան, ի Կոգբ 449
—— Մոգաց 334. 349
—— Շիրակ 442
Աբգարան Խաբուպա 457
Աբգարեան 77
Աբգիսիան, ի Մծնկերա 39
—— յԱ.րձ 444–5. 534
Աբգամ 78 (Նահ.)
Աբգոտ Լ. 78
Աբգար 88
Աբգիսոց լիճ 494
Աբ Ձամգալի 434
Աբ Ծագպաւէն վիճակ 46
—— Լերանագագերա 62
—— քերդ 48
—— ի Զաբիլաւա 107
—— ֆիաքեն 137
—— Կոթո 78
—— Կեչուան 47
—— Վաղարշապատ 63
Աբգեա գէղագ 285. 319. 334. 434
Աբգէ. ս. Աբեա
Աբ Մաշհեա 425. 450
Աբ Ոգբե Լ. 46. 70
Աբ Ոճիա 32
Աբ չոշ գ. 38
Աբ պուշ Վերին և Ստորին 434
Աբ պատա Լ. 32. 70. 78.
Աբգարեզ. յԱվաշկերա 533
—— Կապտա գ. 58
—— Լ. 53. 521
Աբգաս գ. ի Կոգզան 54
—— յԱրծ 441
Աբգատ Լ. 25. 444
Աբգանվէրեր Լ. 46. 70
Աբգամ Լ. 4. 32
Աբգամեղա 59.
Աբգագ 78
Աբգատ 32
Աբգատ ատ. գ. 4. 32
Աբգատ գ. 6. 334
—— Լ. 469 (Ստահ)
Աբեղ 440
Աբիկեան տղգի 497
Աբիկեան 434
Աբիսան 448
Աբիսանէ 535
Ամիաբիկնոյ տղգի 474
Աժգանեան 414
Աբագարա 519
Աբագիսիան, Աբաձագիսիան 33
Աբակնգ Լ. Աբագան 452
Աբակեան 31
Աբամա տատ Լ. 79
Աբաշխերա վիճակ 522. 535–8
—— ատան ս. Վաղարշկերա
Աբատագ Ը. Բաանէն. 15. 46
—— Կամկեոյ Լ. 511–5
—— Գայէկիա 500
—— Հոգ 292
Աբափարա. ս. Աբշարեզեա գղ.
Աբարայր 488. 492.
Աբեղան 534
Աբեղատարածքա 78
Աբեմելը 126
Աբեմատա կամ Աբբատա 532
Աբի ագա 450
Աբիբակ Լ. 247
Աբիբակեան 205–4
Աբի ղղէ (Նոր Աբեաթ) 489
Աբի գեան 119
Աբի գշտագ 434
Աբի ղրդէ (Գոբեի) 333. 434. 475
Աբիմագրատ ս. Աբատ Ձորատ
Աբիման 126
Աբիման գ. 151
Աբի Մհերեանեա գշտագը 444. 534
Աբիմելեան 532. 454
Աբիշոր ի 448. 451
Աբիշէր ի
Աբիշագագ 119
Աբիշոփար 282
Աբիպագիրեան 25
Աբիպակ Լ. 251
Աբիպակերի ագգատ 54
Աբիսար 434
Աբիսորիկ 448
Աբիսաֆի 77
Աբիքնեզիբի. Աբիքատար 125
Աբիքնեա 145
Աբիքագագ. Աբիքատագ ի Մատեան 125
—— Ղեկ 254
Աբատհէրակեր Լ. 70
Աբատհէրատ 279
—— Լ. 551
—— Խորապա 116
—— Օգրատ, ս. Աբիպակերի.
Աբշագ գ. ս. Մաշ
Աբվար 25. 545.
Աբտիրի 54
Աբատ 19
Աբեգագ. ս. և Ագգագ 116
Աբեգ 521
Աբեգիսար 205
Աբեմիճին Լ 199
Աբեա ս. Ագա
Աբեան գ. 6
Աբատ Ձիկ. Աբատ Ձոգ 26
Աբեան գ. 4. 61. 64. 272
Աբատեայ 455
Աբեմէրա 426
Աբեմերան 282
Աբատա Վեր. և Ստոր. 282
—— (Ագձէ) 534
Աբատագ Լ 324
Աբատեր 554
Աբատիգեներ Հոգ 464
Աբիր 535
Աբո 59
Աբգանա 540
Աբկ 532
Աբկոգեոց գգ. ս. Կամիկագ
Աբկատ, Աբբեատաթ 439. 471–4
—— Ղոգ 474. 489.
Աբհակեր 434. 457
Աբհամեանք Լ 284
Աբհատա չոգ գ. 524. 535
Ագագոր, Ագատոր 283. 289
Ագատգագ 56
Ագագրիւթ 54
Ագամեգատ 285
Ագատագատաչ ս. Եգիպատաչ
Ագատակ 417
Ագատարակեան 554
Ագատակիճ Լ. 554
Ագատակաե Լ. 77
Ագատատատե 242
Ագրիբագամագ գագատ 16. 18.
Ագրիբոյ գեագ 286
Ագրագրատանիք 162
Ագգատ 409
Ագգոտ ատշգ 107
Ագոր Աբհատ ատագ ի 469
Ագրիագագ Լ (3. 46. 469. 483
Ագրե 182
Ագրա ս. Ագոր
Ագտեանագը 145
Ագգատե 162
Ագձատ տրեա 154
Ագձատատ 51
Ագքագատագ ս. Աբձագագիք
Ագքոց կամ Ագքհատց վ. 15. 552–4
Ագո (Աբեա) 444. 551
Ագատե. 272
Ագտեն կամ Ագտիգ 118
Ագոբ կամ Աբոբ չոգ գ. 442
Ագրիատագ. ս. Ագոբ
Ագոգ 15. 457
Ագփատա 270
Ագձիքատեի 541
Ագձիքագ գ. 115
Ամատատատատեի ջատ 545
Ագեատ 534
—— գեա 558

* Ինդատիկ ատատատեիցն տատիցն. գ. գեա. — հգ. գիւղ. — Լ. լեատե. — վ. վանք. — ծատ. ի ծատոմատիեան յիշեալ։

Ամասունիք 45. 433. 489–95.
Ամբիրդ ս. Աբիրդ
Ամենափրկիչ ս. Հայոց Թեոս
Ամիրա 426
Ամիրպաթանդ Խոր 285
Ամպարլու գ. 432. 254
Ամրոցամ 18. 50
Ամպլու կամ Ամպլու 333, 454
—— Ակրոց 448
Ամշ 78
Ամորիս 202
Անգի 50
Անկարդ գղ. և լ. 16. 48–9
Անձրևքդ, Անձրևքր } 285–6
Անձրևքրիդ գղ }
Անձնկու վիր. և Պատ. 205
Անչհանի 508
Անծամանդ Հոգ 186
Անգլա գհոգ 6. 75
Անդրան 59
Անդռիզ 107
Անուշ գ 164
Անվոգ Ակի 161
Անտամ 554
Անտար գ. 232
Անտեն 499
Անտրատա, ս. Աբրատա
Անտրիպոլիս 64
Անտրիկան, Անտրիկանք 334–51. 356
—— բերդ 345
—— Խոր ս. Գեղարդաձոր
Անտագու 156
Ա. Անանիա անապատ 341
Անապատ Լուսաւորչի 164 (Աղգանապատք)
—— վ. Ոսկեանդ 345
—— վ. Աթրպետիլ Խոր 163
—— վ. Սիսնեանդ 268
Անրերդ 453. 456–60. 469. 475. 253
—— լեռան 432
—— ջուր 6. 432
Անգնդ ստան 422
Անգղ ր. 342. 348
—— գաւառ 342
Անդ 444. 551
Անգան 50–1. 52
Անգաստիկ Հոգ 184
Անհաղ, Անհաղ վիճ. 522. 541
Անի 409–12. 502
—— Ծրգներ (Շնորհք) 111
—— ջուր (Ախտրեան) 111
Անկանանիներ Հոգք 184
Անհատանան ապրիւր 470
Անգրոչ 158
Անճապանճաղ լ. 54
Անուան 426
Անուանի գաւ լ. 300
Անոթ տոգ լ. 54
Անջախրատոց Ծրգներ 56
Անպտղ ածիներնէրի 143
Անպտուղներ ս. Անշարժներ
Անշանգ 142. 469
Անտաղ Ծրգներ 52
Անշրժներ. ս. Անշարժներ
Անշրան. Անշանդր 428
Անշրդ Խոր 427. 56
Անշրդր 427–8. 248. 432
Անտարան 483–8
Անտարանդ գղ. 553
Անտղաս 535
Անտղաս գաշտ 543
Անտաս 540
Անտաս գշտոց 452
Անտրան վիճ. 468. 247
—— ստան 248. 250
—— գիւղ 6
Անտրանիդ 250
Անտրանիներ (Հյուռեիշք) 250
Անտիգեն 450
Անտիկերտ ս. Ջնիրմիկ
Անտղ 127
Անտուրքնա 283. 320
Անտղաս գհոգ. և լիճ 449
Անտղատապատ 443
Անտաղ տաղղ 125
Անտաղյար 334
Անտրիկոր Թոգ. Պետերիայ 503
Անտաղ Աբար 448
Առաջաւոր Վանտրշտաւորի 200. 208
—— Ս. Գրիգոր Վ. 244–6
Առաբատ-ի գղ. 549
Առաքելոց Վ. Հյուիմարդ 196
Առքինոց Վ. 294
Առիճ 67
Առիճ 283. 293
Արագած և Աղրդին և Պատրին 443
Առան գ. 492. 508
Արատա 77
—— Հայ. գ. 49
Արան 120
Արան կամ Ասղան գիւղաքաղ 256
Արան 444. 534
Արարիա? 509
Առատրգաստ 486
Ս. Առաւաստանին 33
—— Վ. Բասիլեայ 24
Առատաստրեանց 196. 235.
Առատան 549
Արեւտր 444. 551.
Արեւելք գ. 78
Արեւ 540–4
Արծիտար կամ Լիգիա լ. 79
Արարիա 379
Արարչա 489
Արեհատան 454
Արարկերտի 425
Արագած լ. 4. 429–34. 453–5. 549.
Արագատան 45. 429–246
Արագան 489
Արաղ (Ախտատ) } 42
Արատ }
Արարիր 489
—— Գաղչ Աղիհան 452
—— Խան 448
—— Մեհչիա Աբիրեկ Ի Առատրան 452
—— Ի վերարչատատ 205
Արատու գ. 147
Արտիտա կամ Արտիտ 289. 292
Արան 45. 444. 445
Արատանգան 14
Արատանի գ. 4. 342
Արտեղ գղ. ս. Արտանիա
Արատանայ գղ. 540
Արատու 202
Արատա 292
Արատանի 283. 284
—— Խոր 354
Արայի գղ 461. 254
—— գաշտ 11
—— լեռան 4. 432. 461. 499
Արատաչու 544
Արատ քհոգ 540
Արատիրգան 78
Արտատ քղ. 11
Արտատա, Արտրատա աշխարհ 1 և այլն
Արտատահան գաւառ 2. 7. 10. 45
—— գաշտ 11
—— լերինք 1. 8. 11. 455
—— Նահանգ 10
Արգինա 142
Արգատատրի մատաան 458
Արդիկ 554
Արծնի, Յարծնի 180. 172
Արծգան 238
Արգնի 285. 288
Արգրատա ս. Աբրատա
Արխատան լ. 156. 277. 444
Արծամիաղքերը 16
Արծակ 553
Արծնի ս. Արգնի
Արծատա լ. 55
Արհատ ս. Ակռատ
Արամի 529–5. 535
Արգիշ 116
Արտատր 42. 149–52
—— գաշտ 149
Արգիկ 534
Արտատատ, Յարգատանան 154
—— Ի Բասեն 59
Արշատանան 494
Արշատանիք
Արշտրատանիք } 45. 55
Արշտանիք
Արշտրատնեայ աշխարհ 547
Արշատա 425
Արատ 445. 452
—— գիւղ 452
Արատաղատ 34
Արպատ 285. 349
Արգատան 548. 552
Արբատ, Արբատ 48
Արբատնիկ 45. 545
Արբատ գերեզման 54
Արբղիա 48
Արտատերիդ ր. Արտատերա 57
Արատ գատատ 490
Արատերիկան 57
Արատ 595
Արատատա 595–604
Արատատր 292. 595. 550
Արատչիատ 396
Արատատի 57
Արատատիկ 458
Արատ 54
Արտիտիգ (Վարդրշատատ) 204
Արտին լ. 458
Արտատ 55. 78
—— գիւղ 4. 32
Արատանդն գ. 6. 549
Արտիա գ. Աբիտեայ 6. 447
Արտատր 59
Արտա շտ. ս. Աբատերան
Արտատչատիր 59
Արտատատ 454
Արատիան Ծրգներ 45
Արան 445
Արան 145
—— Կատարիդ 285. 292
—— գիւղ 283
Արանատար 237
Արանիկ 557. 440
Արգարներ 549
Արնիկ ր. և լ. 27–8
Արնատգեղ 254
Արբատ 24
Արտիրգեան 458

Բաբատրիդ 279
Բաբիրատ ր. 332. 396. 534
Բագարան 69–9
—— Կոգովքի 493. 498
Բագարան, Բագարան } 325. 327–33
Բագենեայ ստան }
—— վիճակ 327–
Բագրեւանդ գաւ. 15. 521–3. 532
—— գաշտ 4
—— քաղաք 41
Բագնայ 522. 541
Բագարաշէն 292

Բազմաչէն 340
Բազու Յար 491. 493. 508
Բաիմախնէ 458
Բաժանիք 352
Բալու Յար 78
Բասէ 249
—— Բէռիքլու է 249
—— Գրգի 249
Բայաւլուխլու 278
Բանանիկ Թագ Պայեզ. 303
Բանիկ 126
Բանիհարապա 486
Բանճիկ 440
Բառնախօտա, Բառնաւա 416-8
—— առած, գեա, 116
Բառնի, Բառնանդ 15. 45. 47. 82
—— Աթիայա (Վանանդ) 15. 73
—— վէրքն 15-51. 73
—— Պաորքն 14. 27. 32-44
—— Փորր 15
—— բնիրգ 19
—— գեա, գաչու 15-6
Բառնիդնէր 45
Բառնիայ առած, ա. Վազգրշապատ
—— գլուխ 17
—— գառաւար 16
Բառխա՞ գ. 277
Բառաւաւ 47
Բարգաղ է 115. 117. 150
Բարիձար 213.
Բարծաւքի 283. 289. 549
Բարչէնիս 116. 118-21
—— Գարաճա 118
—— Խարապա 118
Բարչին 448. 452
Բեռնաւա 77
Բերգամիազ 185
Բերգանի 18
Բերգազ 340
Բերգաւանկ 360
Բերդին գղ. և գեա 107
Բերգկանդ գղ. (Պարտիկ) 352
Բերգկանդր 415. 553
Բզովանդ Աքառնու
—— Գբա 333. 454
—— Գաւյատ Աձի
Բէռնաւա. Բեռնաւա
Բիւգիա (Պազեգիա) 300
Բիճնաւաւա 31
Բիճնիկի 444
Բիւաւանի 445
Բիւրական վիճ 155. 156-8
—— առած 156
—— վանք 158
Բլար Խաչկայ (Բլար?) 445
Բլար ա. Աքանարբ 450
—— Ի Բագրեւանգ 328. 533
—— Բաանն 25
—— Ճանգաւար 126
Բլբոյայ գղ. ա. Բլար Բագրեւանգայ
Բղտուջ 59
Բնաւա 444. 551
Բոգի, Պագի 322. 533
Բոչրաապաշտակ 25
Բոգքերգ 18
Բոչիճնդ վ. 25. 58
Բոգնկ է. 28
Բուգակ 18
Բուռնան 260
Բուռնական գաւ. 236
Բառաուեցի (Պաւրգր) 203
Բուռնան 448. 452
Բառրաւա 47
Բուռչոյ 454
ԲՂԻ, ԲՃՆԻ 15. 270-6
—— գաւառ 248. 256-
—— էնաան 4
Բռնաւաճիի չահաւաան 442
Բրգիճոյ ա. Բնբգկանդ
Բռաի. ա. Բոգի

Գաբելգնդր 15. 45-54
Գագկանդ 59
Գազանաճանկ 50
Գազանձի, ա. Գազանչի
Գազաւուի վ. ՀԱբռաւազեմ 239
Գազբգազարան 116
Գազլու էնձ 287. 494
Գախիբր ագա 154
Գախիբրլու 125
Գախրանայր 77
Գալաճաւար է 515
Գալաչագկի գալէնաի 145
Գալչ 535
Գալչ-ագբ 154
Գալչէի 283
Գալչագոյն 45
—— քեզ 77
Գալչ աա. 16
Գալչախագի 353. 360
Գալչաւաա է 509
Գալչիաչու 113. 123
Գալչգաան. ա. Կազգաւան
Գաճնաւար 51
Գամանգիանի վ. 215
Գամիչչր 78. 119
Գամիրք 547
Գամճիա 283. 287 (Կեամիիա)
Գայազագչրճաան? 148
Գայազակ 535
Գայազագաան է. 507
Գայլիանի, Գայլիանէր 54-5
Գայլչագր ա. Գայլչաար
Գայլչաաւայ ծագ 7. 491
—— քաղքր 492
Գայլչաաւա
Գանդր 78
Գանդր մագաա 77
Գանձակ 444
Գանաագրնի? 47
Գագագ Բնէնի է. Ի Բաանն 37. 77
—— Ի Ճանգաւա 113-6
Գաանը հարբգ է. ա. Աքայի ս
—— կամ Գաանը հբբդբբ Ի Աաանս 451
Գաանեկին 282
Գաանի բնբգ և գեաց 361-7
—— գաւառ 331-70
—— էնբրնք 332
—— խրաի 334. 370
—— Յար 331. 370
—— Ջաւր ա. Ագաա
Գաանիկ ագբիր, ա. Խաւաանգի 506
Գաանիգաւար գ. 333
Գաանանքա 66
Գաայան 540
Գաագբագագիան 18
Գաախմ'ան 123
Գաանի վիճակ 16
Գաանքի 445. 551
Գաարաագար 522
Գաբագագնէ, Ի Թաչին 137
—— Կաթո 77. 108
—— Կաաագբ 283-6. 485
—— Ջագնիքա 122
—— ԿաՀաիքա. 59
—— Կաւբանաի 65
—— Տարաշէշնկ 279
Գաբագիբիաե ՀԱբնգնէր 39
—— Բագրեւանգ 322. 533-4
—— Կարս 77
—— Նիկ 254
—— վիճակ 522
Գաբագչչագ 148
—— Ի կաաչս 285. 320
Գաբագաւէն, ա. Ճերմանիա
Գաբագագբա 125
Գաբագաւրա 39
Գաբագանագ է. 132
Գաբագչրաէնու Ի Բարչէնիս 119. 126
—— Վագագ 335
—— Վաանաց Լան 486-7. 489
Գաբագչրաէրա գեա 115
Գաբագաչ 118
Գաբագիկի 78
Գաբաանաչբգ 108
Գաբանիկիկ 202
—— Ի Կաագագբ 285. 320
—— Վագագ 335. 454
Գաբանիանբագ 551
Գաբաչագր 444. 551
Գագաչգ ա. Գաբագնէ
—— ՀԱկրան 445. 551
Գագբանաչ Ի Վանանդ 88
—— աեա 157
Գաբանիաբագաա 118
—— Ի Պայեզիա 508
—— Ճամգաչու 454
Գաբանկեագ Ի Բաանն 41
Գաբանկեագ 444. 445
—— էնձ 150
Գաբանկիանէ Ի Բաանն 39
—— Ի Կճանիչու 39
Գաբաշաճնէի 454 489.
Գաբաշամգէ 77. 535.
Գաբաշամանդչ 452. 448
Գաբաչնաար 123
Գաբաճա 285-6
Գաբաճաա է. 56
Գաբաճանչր 445
Գաբաճանկիան 508
Գաբաճէչհնեանէ 535
Գաբաճէագնէն 198. ա. և Կեաանք
Գաբաճնիան 118
Գագաա ագբգէ 123
Գագանդչգ Ի ճանգաագ 116
—— Ի Նկագ 254
Գաբաա էնբրն 205
Գաբաաւբգան 35
Գաբուչա 118
Գագաչաճաա 132
Գագաչաանան է. 3. 123
Գաբագագչրաա 441. 444. 489. 534
Գագբագաճագ 540
Գագաագաչ վ. Բաանն 24
—— ՀԱչբաանանագ 48
Գագաագաչագ 252
—— գեա 445
—— ագաա 509
Գագաագաճար Ի Բաանն 39. 41
—— Ի Զաբիչաա 107
Գագաագաաան 445
Գագաագաբչգ 450
Գագաագաբագ 107
Գագաաա (Պճնանար) 6. 204
—— գեայ Պաանաց 7. 455. 461. 489
—— բնբգ 450
—— Ի Բագրեւանգ 322
—— Ի Խաաներ 541
—— գեայ Ի Շագաւբ 448
—— ա. Խանիչայ
Գագաագիչեա 23
—— աեբգկեան 34. 538
Գագաաաչգբ 333. 454
Գագաբկեան կամ Գագագբկայ 508
Գագբչանի գաւառ. 429. 552
Գագբկագանանգ 457
Գագբկայբ աա. 3. 78
Գագբկագագար 353
—— էնաան 45
Գագաան ա. Կագբգան
Գաաաա 444
Գագիաա գայա է. 37
Գագիաա գիչեան 45
Գենգագ 47
Գեէնիկան 27. 28
Գենչ ա. Գենգ
Գենչագր 540
Գենգ (Գենչ) 444
—— է. 12. 334. 345
Գենգաանչ է. 334
Գենգաանչէն 359

Գինգաի (Գառնի) 12. 332. 364
Գինգայ ա. Քնգ
Գինգ-սաարի 333
Գինգարգայ-Նար 333. 338. 346
—— տար 334
—— վանք 221. 338. ա. Աստիվանք
Գինգարանիք գ. 3. 15
—— չեն 12
Գինգուանիք (Քնաւանիք) 19
Գինաս գ. 285
Գինարգնէ ա. Զարգանիք
Գինարան 283. 289
Գինբա ա. Քնաս
Գոգէ գալէ Ի Սարգսանի 125
—— Ի Կասպից 283–6
Գոգէ գալեան 334
Գոգէ գայա յԱյրարատեան 68
—— Բագրեւանդ 322
—— Ի Մասիս 337
—— Սարգսանի 125
Գոգէ գինքան Ի Բասէն 33
—— Գաբելցէնդից 34
—— Զարիշաս 107
Գոգէ գուչէ պէզարիր 143
Գոգէ գիկէ 308
Գոգէնար է. 152
Գոգէ Զարիր 126
Գոգէ ձիարեգ է. 132. 490. 521
Գոգէլիճ ամիր 188
Գոգէ Քեղէ 59. 60
Գոգոլար է. 145. 200
Գոգէ կեռիկ է. 58
Գոգէ կենէ լիճ 150. 491
Գոգէնա 32
Գոգէ չոգէտ 120
Գոգէ չիգուտ 77
Գոգէ պուլտ 120
Գոգէ պատատ է. 152
Գոգէ վերան 47
—— է. 444
Գոգէ տաղ է. 331. 371
—— Գայեկիաղ 300
Գոգէ տեկիրտէն 230
Գնէքի գալա 448
Գնէլազար 353 ա. & Գնէլազար
Գնէն 64
Ս. Գնորգ վ. (Մասիք) 182
—— Կոգովկի 310
Գնէրկ ա. կնէրեկ
Գոշկայագաւա 448
Գոշկագուղ 157
Գոշոզ Մխիթա 309
Գոշոմիայ. (Գոմգիւղ) 154
—— Ձոր 154
Գոշոր Թոգար ? է. 32
Գոշոր պուլտ 148
—— գնա 115. 289
—— վինակ 283. 286
Գոշոր պուռնար 77
Գինեգոյն գնա } 3. 361. 463
Գինոյ գնա }
Գինոյ բլուր (Քաղքաղաւ) 461. 472
Գինու ա. Գնէն
Գինուհան 253
Գինուհանէ 125
Գինու տերմիչ 134
Գինուվանիք 78
Գինուրի է. 70
Գինուչինիկ 161. ա. կնէրեկինիկ
Գիւան 334
Գիւռնիւ 147
Գիւռնիկեան 340
Գիգաչ ? է. 116
Գինչենի (Գինուվանիք) 107
—— ջուր 107
Գնհիաններ 298
Գիլուգ 107
Գոգիս է. 507
Գոհիմ 125
Գոգգոհա յԱշտարտեան 349
Գոգիթ (Կոմիգ) 349. 532
Գոգիմն 429. 552
Գոմանոր վ. Բասէն 30
—— Ի Վանանդ 78
—— Վաքտիաններ 282
Գոռհի 448
Գոռշախիսար 187
Գոռը 78
Գոռ ագլու 148
Գոռնէձոր ա. Գոռհի 263
Գոռաղ վ. 371
Գոռաղայ Ս. խաչ 47
Գոգոյ ? 309
Գոսրհա ? 174
Գոսգոյը 3. 422
Գոսգու գայա 41
Գոսգու կիւռէն Ի Սարգսանի 125
—— Սարտարապատ 154
Գոռհանի 455
Գոսլագոյզ 454
Գոսլամ-աչի ա. Բզոմանգ
Գոսլուսի ա. Կիւրլիսան
Գոս Հանապազ ա. Կիւրլհանգազ
Գոսլուձոր 333
Գոսլուգարձաց 322. 333
Գոսլագուլագ 118
Գոսլգայ գայա 39
Գոսլլաձոր 333. 454
Գոսլյու 283–6
—— պուլաղ 107
Գոսչէն Տնէրձէն 448
Գոսս կամ Գոսգ է. 37
Գոսգագհան 309
Գոսգգան է. 487
Գոսգու 3. 130
—— Ալաղ 130
—— Գագաղ է. 4. 247. 249. 277
Գոսգուճոսգ 23
Գոսգագալու 334. 371
Գոսգգան Քնէքէ 454
Գոսգագվանէ 454
Գոսգոսգագուլի գ. 491
Գոսգոսս չոգ գ. 309
Գոսգգուլանիս 309
Գոսկոյ վ. 50
Գգոսանիա կամ Կգոսանա 205
Ս. Գրիհոր վ. փայտոյ 130
—— ուխտ (Ս. Յովհ. Քաղքեւանգ) 328
Գօգ գուտանիքի 303
Գագլիսէ 78
Գոյհոսէլէ 146
Գոյոնդու 283–6
Գոշագուլագ 156
Գոշլի 486
Գոսխագ կամ Գուագար 333
Գոգուագար 339. 374
Գոգուզ 143

Գագլագը կամ Տնէրիրէ 256
Գաշնա կողան 446. 483
Գաշնագնէձա 452
Գոպիր ? քաղաք 474
Գանիրչան 23. 59
Գագլգրա 448. 451
—— խոգագար 448
Գագչագէ 143
Գագ գայա է. 70
Գագ գիլիան է. 458. 484
Գագ հաւրի է. 321
Գագ Քնէքէ է. 490
Գագլը կամ Գաղլու. 444. 534
—— գնա 321
Գագլուձա է. 490
—— այլ գնագք 333
—— գնա 333
Գագլգուլագ գ. 441. 443
—— լճաձ 247
Գագլգաուան է. 487
Գագվագրլու. 126
Գաստագլէսի ա. Տէոնգլէսգ
Գագագի 486
Գագգագը 283
Գագակ 509
—— գնա 491
Գագակ կամ Գագագլու. 454
Գագագ 489
Գագագիչակ ա. Կագգիաններ
Գագագագա է. 293
Գագգագու. 484
Գագգգիր. Գագիւն Բասէնագ 19
—— Կագգագի 45. 493–9
Գագիչանու. 203
Գգանագլէն 280
Գնէսանիկ Քնէքէ 125
Գնեգնագանիք 440
Գնեմագրի Հագ 543
Դէղգոր ա. Տիգնէր
Գնէագագնէմ 288
Գնէգագակ ա. Տաճարագաձ
Գիման 143
Գիգա 143
Գիգգա կամ Գիգգի 19
Գիման կոձ 491
Գիգագաան 327
Գիւաաան 272
Գիւաաան 334
Գագգաա ա. Տագոագ
Գագա 203
Գաւ Կնէ և փդգր 47
Գաւգան 454
Գաւին 43. 504–14. 352
—— Աարի 333. 405
—— Հայ 405
—— Քիւգագքնաա 333
—— գաւաա 333. 504–414
—— գագա 13. 333
Գաւաձա կնէձ լիճ 46
Գագգագանագ սգգի 168
Գգոսաա է. (Անգիր) 316
Գգոսագնա 89
Գգնանգրի (Գաւգգր) 203
Գգոգհաձան ? 54

Նագգա 454
Նագգէ գալ (Բագրեւանգ) 340
—— Ի Մմնգկգա 58
Նագգագի 45
Նագաագ կամ Նագագգ ագաձ 47. 452
Նաշնի Քնէքէ է. 79. 522
Նաշնիչեր կամ Նագնի է. 70. 78
Նագան 26
Նագեն 500
Նագգձա է. 4. 46
Նագգի 120
Նագագ կամ Նագնգգ ագաձ 448
Նաանան ձաձ. 333. 454
Նաանար 522
Նագագա 107
—— Կագագգ 287
—— Վձգագանիք 280. 282
Նագ Ին Ի Սարգսանի 125
Նանգան Ձագան 43
Նագհագ 522
Նագհանէ 535
Նագաագձ. 203
Նագաձգա 88
Նագգան ազգի 452
Նագգանի 78
Նէնի քնագ 107
Նէնի 137
Նէաի գնէնակ 78
Նաձգագգ կամ Նաձգաի 78
—— ձնաան 331. 444
Նաձգանձգագան 461
Նաձգնձան 25
Նաձգանգ 24
Նիագկնէրն 30
Նիագրկ գագգագնի 119
Նէնանագա 282
Նաի (Անաի) 332

Եկամուտ տ. Իշխանական
Եկեղեց 536
Եկեղեցի ազգակ 493
Եկեղեցական 541
Եկեղցին 535
Եկեղցիաբերան 332
Եկեղցատուչ 251
Եկեղվարդ, Եկեղարդ 193–200. 224
—— գաւառ և ձոր 196
Եկղիտրք է. 490
Էնդի Թեկեփե 535
Էնդիմէ 349
—— յԱրևք 444. 351
—— Աքսակ 448. 452
—— Կապուտ ձիգէք 448. 451
Էուփա տ. Ովմայք 333. 434
Էսիրանին տ. Իշխանական
Էջ է. 406
Էջմիածին 400
Էջմանիա տ. Աքսանիա
Էջրանիս 444
Էջրանուս 333. 374. 434
—— Ի բագրեւանդ 322. 333
Էջրասի գ. 3–5
Էջրատիտոր 5. 45. 55. 55–69
Էջրեվանք 531
Էջրերանդ 162. 442
—— լեառն 444
Էջրեւան 215. 299–319. 330
—— բերդ 300
—— գաւառ 284. 308
—— ձոր 6. 316
Էջրեւնէ գաւշ 73. 89
Էջրիցու գետ 322. 333–4
—— Աեւ Էջրիցու գէղ 333
տ. Ջաղջուռ
Էջրկայծագարձ հող 186
Էջրուանդայ գաւառ 39
Էջրուանդայ քաղաքը տ. Էջրուանդաշատ
Էջրուանդակերտ 62–4
Էջրուանդաշատ 3. 39–64
Էջրուանդական 69
Էջրուսակք 332
Էոլ կեղտիզ 88
Էտմհածին 322. 334
Էտմիածնեցիներ 484

Ձագէնէ, Ձագէնէ 78
Ձագաբան գ. 46. 59. 113
Ձագին, Ձնգին 34–5
Ձագանք 334
Ձագիճ 107
Ձանկի, Ձենկի գ. (Հրազդան) 277
Ձանկեզոր 308
Ձանկիզաւար 284. 299–320
Ձաո, Ձոր 283. 287
Ձաոաֆիանա 44
Ձաոս. 341
Ձարապղը տ. Ձօհրապեր
Ձարեհասան, Ձարեհասան 41
—— Պապկաստան 342. 347. 352
Ձարբունի 114
Ձարիչաո վիճ. քղ. գ. 76. 106–7
Ձարպհանէ գղ. գտ. Ձոր 41
Ձարա տ. Պարա
Ձոր տ. Ձնկ
Ձաքարագաո 184
Ձնկ 36. 38
Ձկիվա (Շաբաթ) 448
—— Թաղիար 202
—— Ցաքենիկա 450
Ձկոտիկեան, Ձկոտիկան 340
—— գեղ 321. 338
Ձնեկան 322
Ձնվին գալէ տ. Ձաւին
Ձրվար 185
Ձիտրեմի 309
—— լեառն 15. 46. 70. 432
Ձիլան, Ձնչեան 108
Ձիլան է. 342
Ձիլանի Ձոր 342
Ձիլիգեաոր 426
Ձիմմի 444. 351
Ձիմնձիլի 443. 531
—— (վաթաճն) և է. 247. 252. 256. 277
Ձիրոյ տ. Ձիրաո 322. 334
Ձաւին 47. 35
—— վիճակ 46
—— գեղ 748
Ձաւրավա 307
Ձահրապ 107
Ձահրապլու 333
—— յՈտաան 434
Ձոր 39. 425
—— լեառն 3
Ձորամանք 39. 425
Ձորամարք, տ. Ս. Թեկոգրաո
—— տ. Ո·շղ Ս· Սարգիս
Ձորին կամ Սորին է. 34

Իգէպաո 25
Իշաո, Իշխար 283. 290
Իշխնձէ 333. 360
—— Պատեաց ազգն 489
Իչմադզ 118
Իչքանան 285. 290
Իսրդին կամ Պրդին 360
Իսիրէր 34
Իսիրխանձու. 78
Իչքաձիս տ. Իշքանիս
Իտգուխանաո.? 474
Իտիմապ տ. Պիմապ
Իտհիձէ 78. տ. Իտհիձէ
Իտուկը տ. Պիգուկ
Իշեկ Իշխաո 34
—— Խաչեան 338
—— գաւառան 270
—— ձիգաան է. 70. 277
Իչխանձին 209–234
Իսկիբէնաո 450
Իովքաո է. 79
Իովհիկէր 126. 454
Իշրնով 456
Իշրուձ 334. տ. Իչխուձ
Իտրիքէ. է. 490
Իտրիքէ. Ի վաճառք 77
—— Պայեզիտ 307. 309
—— Բաաձին 23
—— լեառն 4. 247. 277
—— Թաղարկնաո 450
Իտրանկէ. (Պարսակ) 78
Իշքիւգէ. 489

Ըղբպղպղը 39
Ընկուզաո է. 46. 49
Ընձիաո 137
Ընտաոակ 204

Թագնի վանք 78
Թաղարկնաո (Գրաբագիղ) 283. 320
—— Իտրիքէ. 450–2
—— Պարսաղաղաաո. 448
Թահիլաձա տ. Թաղիլաձա
Թալաաան 445
Թալին վիճակ 454–45
—— Շին, Թալինաո 137
—— Ցաոր 140
Թալնոյ ան 137
Թալիչ 445. տ. Աւաձ
—— վիճակ 445–4
Թալուաղաչ 491
Թահգին 76
Թահմազու. 333. 434
Թահին 182
Թահիրաո 78
Թայար 34
Թայգան 334
Թայիաո Շոնաո 34
Թայչաուխ 279
Թանաուբրիկ 116
Թանաուբրկ գիւղ 115
Թանաուբրկ է. տ. Թանաբրիկ
Թաշտանձկ 59
Թաշլուձաո 125
Թաշլուձան, Թաշլուձան 119
—— գ. և է. 115. 115
Թաշտիս 524. 535
Թաուշ կնոջ 120
Թաուձիս 537–8
Թաուս 509
Թաւրագուկ 139
Թաւրակամէջ 533
Թաւրիսպէ 540
Թաւրիսպ 125
Թաւէ, Թաւպու 540
Թաւչէ 507
Թիաոից կամ Գնդաւանք 19. 28
Թալեաձպու է. տ. Բարդաց
Թալեաուրք կամ Թալեաուրկ 279
Թալենաց 160
Թէնաոիս է. 286
Թէկգնդիք վ. 257
Թէկուաո, Թիգուաո 256
Թէկուանձոր 294
Թէկէկ գ. 115
Թէկիսպաոց տ. Վաղաձոր
Թէչիքաո ? 535
Թէչիրապաո տ. Տաճարաբակ
Թէչիրկ 126
Թէչիրկաո 451
Ի· Թէկոգրաո վ. 198
Թէկգէրկ 116
Թէփհապաչի 59
Ի Պապաց 333. 434
Թէփհաձոպի 130
—— Ի Կոգանիաո 509
Թէփհէձիկ 23
—— Ի Կաթո 78. 407–8
Թէչիերիկ 495, 508
Թէչգիւմանկեի 283
Թէկրկրկ 234
Թէկնձէձիկ 59
Թիմար 22
Թիւր տ. Պատ
—— ասպի է. 17
Թիւրքաձէն 507
—— գաչեան է. 28
Թիւրքաձէնկ. 454
Թիրձիկ 77
Թգատ տ. Թէկուատ
Թոգամէրան 34
Թոռնաչէս. 448. 452
Թոռնաորիկ է. 491–3
Թորգան (Ի Բաոձն) 28
—— Նչեզեցաց 39. 8
Թուխ 116
Թուխիա 283. 287
Թուչի 77
Թուրլատարան է. 48
Թուրիսատ 78
Թուռնաց 541
Թուրսկ 509
Թուրսպի 120
Թրքին վանք 548
Թոգամէր. Թուգանի 77
Թոգլուձա 78
Թոխանձդուձու. 333
—— Պզոգ 126
—— Ցաձաց 126
Թոխլուձա բ. 509
Թոքսիս 444
Թոքուչ 448
Թոփ տաղ է. 5. 16
—— Բագրեւանդայ 326
Թոփուչ 540
Թոփսպաց վիճ 16
Թոփրաղգաչէ (Ալաչկերտ) 322. 336
—— Ի Պապաց 333. 434
—— Վանանդ 77

Իգերմիկ կամ Իսիրմիկ 25
Իգնոց 39
Իլիան քճնար 203
Իլան 482
Իլքի գործարք 283
» ակնի 454
Իմար, Իշմիր 126
—— Պատա 126
—— Վաճառական 77
Իսմայիլ 45
Իսմայիլշէյտ. 333. 454
Իսմայիլբարի գաչնար 454
Իսկիրիս 251
Իսկրդիկ 333
Իշխանկ 16
Իսնկ է. 286
Իսնկիլի 333. 454
Իսնկե լիճ 48
Իսնկե առ. Ի Ջաբիչատ 407
—— կողք 419
—— Պազիկիա 508
—— գետ 407. 508
Իտա 19
Իտե տզրտ. ա. Իսնկիլի
Իչկն 44
Իչխան, Իչխատ 28
Իչխանե 28
Իչխի գործարք 320
Իչխատիրց գզ. 90
Իչգի առ. գզ. և գ. 32
Իչխամ՝ ձար վերք. և Պատր. 39
Իչկ լիճ 126
Իչտահիգատ 408
Իչխիտա ա. Ըսխիտա
Իչէ գիլիան 522. ա. Պ. Յովհաննէս վ.
Իչէ Բնիգիլէրը է. 432. 464. 490. 200
Իչէ սերբ է. 70
Իսան Բնիգիլ 445
Իտվա ա. Ուվազք
Իտրքեր 45

Լագրնատ 458
—— Ջուր 456
Լաչերցէտ. 77
Լաչիկրտ 78
Լճատա քնատրանց (Բագրատատ.) 68
Լճտոզատ-պոլիս 35
Լճչլի խորատա 257
Լիգանցան գատա
Լիգատատրանց տչխարհ } 547
Լուտար է. 469
Լուտատրեր 77
Լուտատրչի տճատատ (Պագտճատվանք) 464
Լսին է. 349
Պ. Լոլիկ (նիկոգիկոս) 447

Խախատ-պոլիս 203
Խաչատ 448
Խաչի գշտարք 59
Խաչի նարի վիճ. և է. 321-2. 538
Խաչիտա 444. 534
Խաչի լուիվանէ է. 26
Խաչիվազէի 78
Խարատանիտանց գաչտա 407
Խատուր վիճ. և ատան 321-2. 544
Խանամիտ 56
Խանի չոգ գ. 4. 32. 34
Խանչրի, Խանչատարք 314
Խանչրիկար 452. 482
Խանրատչատարի 203
Խանատ 354
Խանատրի գ. 34
Խանատատ ձար և գզ. 49
Խաչտա 31
Պ. Խոչ է. 4. 38
—— վանք 38
Խաչափատարի 285. 349
Խաչկիտա է. 349
Խաչի վ. Ալիքատանատ 447
—— Ի Վաճառ. 88
Խաչի գիւղ 203
Խաչտա 34
—— Ի Բագրեւանդ 522. 536
—— շուր գ. 321
Խոշ տար 424
Խատարերանց տչգի 172
Խատգեղ 88
Խատգեկ 88
Խատատար 522. 537. 540
Խատքի 450
Խատխրչքե 45
Խատիք ա. Խատիկ
Խար 48
Խարագտ. 333. 454
Խարխատատատ Խարատվիլեա
Խարատար ատգարան 457
—— Բատար? 487
—— գոչէ 533
Խարատատ 533
Խարատվիլեա 39
Խարեկ 446
Խատարատար 52
Խգերչատիչտա 407
Խերգեկչգի 59
Խիչխատատ է. 277
Խյատատչ Խիատատչ 202
Խծկնդր 445
Խնձորերգ 48
Խնձորկ 78
Խնատա 444. 534
Խոգատրերար 39
Խոտան 41
Խոտմար 452. 204
Խոտոտ 444. 534
Խոտոտվածերար } 532. 405
ատատատ }
Խոտոտվերան 34
Խոտատվիա 249
Խոտիկ 32
Խորատան 53
—— վիճակ 46
Խորգնեի 74. 79
Խորի է. 594
Խոր-Վիրատ 454-40
Խոգնվանց 34
Խոս 540 (Չոգր)
Խուգան Պաշմնատեղ 90
Խուհատեի 471
Խուհան 45
Խուտատրչա. 489
Խուգատատ է. 70. 406
Խոփանչա 78
Խոփերան 55
Խոփատ 540
—— գետ 524. 559
Խորհրդ 56
Խուր, Խորի 522. 533
Խորրչա 454
Խրխնճան 230
Խոգան 47
Խոնա ձորատչա. 454
Խոչ կամ Խոչա գիլիան 38
Խոչտատատար 88
Խոչկան 252. 540
Խոչտա ճոգտա 59
Խոչկատարք 125
Խոչգատչոգ 278
Խոչ է. 572
Խոգան 541

Ծագկավանք 464
—— Կոգոմի 540
Ծագկիվանից ատր 464
Ծագկ, Ծագկի, Ծագկոց } 541-2
Ծագկատեա, Ծագկեպ է. }
Ծագկեատ, Ծագկատ, Ծագկատ գ. 541-20
Ծագկեատա Հոգ 202
Ծագկատեպ ձոր 277
Ծագկատիք (Վարատճատեիք) 45. 277-
Ծագկատիք 280

Ծայտատիկան? 16 ծ.
Ծանծաղ 35
Ծատատար 47
Ծատատաբ-Քոխ Հոգ 184
Ծար գ. 272
Ծարքատ գ. 461
Ծարտա 55
Ծերգի 471

Կիծծատաիկ գ. 541
Կիրատանատ է. 46. 49
Կիրատի Բագ Կրեատաղ 541
Կիմակ, Կիմակցիկ է. (Կատկատ) 542. 547
Կինիգոց ատատատ 64
Կիատգոց 50
Կիտգար լիճ 46
Կոտվակ Հիւսիսոց (Զբլյարբ կեղ.) 5
Կոտվիտա 46-7. 53
Կոտվոց տչխարհ 3. 428
Կոտվերան ատ. Խոփերան
Կոգեկից տչխարհ 432

Կաչտ 59
Կախատանիատաց 509
Կախատցց գետ. Կոխատա 574
Կատգատատ, Կատգատան } 45. 53. 545-7
Կատգեան վիճ. և ատան }
Կատգատատոց ձոր 53
Կատճիգոց ատ. Չատճատաղ
Կատճիգարտ 89
Կատատատա? 540
Կատրքատոր 58. 547-9
—— Ի Լիկատգան 547-9
Կայեն 540
Կայենն 540
Կատգատրհատեր Ի Բրերի 257
Կատգատ է. գ. և բ. 57-8. 549
Կատգատատչար 58
Կատգատ մատգրա 572
Կատգատատատ բ. 48
Կատգերք 540
Կատրքներք 540
Կատգատանի գզ. 282
Կատրքի 177
—— Պատատ վիճակ 455. 458. 464-
—— ատատատա 480
—— գատտ 478
—— գատերք 478-9. 490
Կատրնատվածք, Կատրնատց վ. 288
Կատրնիա 265. 285. 288
Կատրքատ 535. 540
Կատրիր վ. Բատանեպ 21
Կատրիր փատակ 76
Կատա 79-88
—— գատատ, տչխարհ 74. 77-88
Կատատիերա 503. 520
Կատատհանք Հոգ 184
Կենատգր? 455
Կեատչհատատ (քի Փատրգք) 205
Կեատրիա ա. Գատրիա
Կենատրնատինց գատրատրքե 464
Կեատգեր Ալէ 257
Կեչտատար 259-69
Կեչտատ Հոգ 292
Կենատհ Հոգ 484
Կերատնիա 551
Կերատրքենատ 549
Կեչտր 408
Կենիգ 532
Կենատատ 426
Կեչ, Կեչտատ, Կեչենփատ } 45. 47
Կեչերտր 549
Կեչերքտ. 454
Կեատիկ 56
Կեատիկ տատգ է. 538
Կերատկ է. 22. 32
Կերքրկիկ, Կերքրքիկ 54
Կեատգատ 535. 544
Կեատգքե. 457
Կեատչատատ ա. Գեքտատար
Կեատգքե. 23

Կեռչքեռնէ գ. 372
Կեռնկերանքն 445
Կեռնկերանքն 407
Կեռորկէ (Աստր վ.) 347
Կիսգիշերաց 44
Կիրամբա, ս. Գրամբա
Կիւզելտերբ 250
Կիւթահա տաց ս. Շամիրամայ է.
Կիւլտեփայ 59
Կիւլտապա 254
Կիւլխիճկի 509. 54
Կիւլխիտար 333. 560
Կիւլխնէ գ. 54
Կիւլլէ 25
Կիւլլէ Քարէ 77
Կիւլլէնէ 420
—— Ի Կապոփա 509
Կիւճիր գ. 27
Կիւնկնեաքէզ 407
Կիւնտաղիերբ 333
Կիւտապլու ս. Կեղապէլու
Կնտեցի 25
Կող, Կոգոփա 43. 490–540
—— բերգ 495
—— շամբ 491
Կոգոփանեաք 452. 493
Կոզեան բլուր 341. 345
Կոմիձկան 474
Կոմա, Կոմայ ս. Գոգի 353
Կոպոչ ս. Ոսկիպոչ
Կոպր 443. 449. 452
—— Ագաշանք 420–1. 3
—— Կապրափոր գս. 445
Կոմոգ թաղ 344
Կոմիճեցաւս Հոգ 470
Կոսանանք 349
Կոշ Կուռչ 444–6
Կոչամանք 445
Կոմքոյ Հոգ 446
Կոմքած 445
Կոտապլը, Կոտանք 43. 282—550. 452
Կորդան, Հարսան 444. 834
Կուռնի, վիճակ 46
Կուտաս 357
Կուտաւոյ վ. 357
Կռանաւորի գ. 491
Կռատանք 489
Կրատա, Կիրատա, Գրատա 205

Չապր 392
Չալտաշէն 128
Չալթա 507
Չալճոպոնի 77
Չակ է. 508
Չաղի Ալիմա 555
—— Ախվոզ կամ Իչմագ 285. 549
—— Գաթա 452
—— Խոսիզ 34
—— Կելոնիկ է. 34
—— Մէնիթ 540
—— Պապըր 251
—— Պապրամէզ 59. 60
—— Պիչխրամ 450
—— Պաշար 522
—— Տաճիր 450
Չաղիչներ 25
—— Ի վաղարշապատ 205
—— լեռան 4. 70. 77–8. 538
Չամամզիր 161
Չամիկ կամ Պամիկ 553
Չապատան (թեաց Ի Չաուձոտ) 428
Չապիտագ 205
Չապոյ թաս, Չաուս թաս 535–8
Չապոտքէզ 538
Չապքատա 54
Չանձաղագ, Կանձիքագ 25
Չասանապատ ս. Չասանքէտա
Չասանգոյլէ 19–21
Չասանկլայ 19–27
—— Ջուր 19
Չասանձոր 285. 320
Չասանկեսիկ է. 45–6
Չասանկլոյ Ամրտ 444
Չասանձան 449
Չասանպկ 555
Չասան ասու (Ագ ասու) 444
Չասան ակառ 20
Չասանքէտա 125
Չատիս է. ս. Շամիրամայ է.
Չարամլու ս. Ագամլու
Չարան 32
Չարման ագա 78
Չարսին և տապալ գերեզման 54
Չարսնկաբ 28
Չաւձոտիք, Չաուձոտիք } 43. 27–34
Չաւտիք }
Չեզ 50
Չերգեր, Չերքեր 23
Չերկեր, Կերկեր 534
Չելիմէան 39
Չերմար է. 24. 32
Չիմայ է. 3 49
Չիտար 59
—— պապակ է. 70
Չիւնուտ Չաշիորէտ 551
Չիւղքեար ասու } 54
Չիւղնեար տիւզիս }
Չիւսէին Քէֆիճ 443
Չիւսէին քէմու 39. 426
Չոլր (խոտ) 540
Չոտոմոսի վ. 442
Չոտոմոց մարզ 496
Չորաման ս. Կորաման
Չոճուս 51
Չուրսատան ս. Չրագդան
Չուրտրատ (Արտրատ) 41
Չոխիսիմոպ վ. 256–41
Չրագդան 6. 256. 277. 283

Չոգ 283. 294
Չոգոմանք 172. 294. 546
Չիխոճոր 39
Չիրատ 542. 320
Չինոսիճոտ 249
Չոգի
Չոգչիրա 125
Չոսոպկուզ 171
—— թաղ Էրեւանոյ 503. 544
Չոսոկիրա 125
Չոսոհորիկ տլղի 187
Չոսոյրերան 255

Պաղտի Քէֆիճ է. 39
Պաղանչի 126
—— Ամրտ 444
Պաղտրատան ս. Լագրեւան
Պաղտ գալճ 45
Պաչտպիւղ 322
Պաչտոնի 161
—— Քիւրմանեաքոյ 164
Պամանգոց 170
Պամպրեւ ս. Քիմիրլիճ
Պայտաքէճ 322
Պանճաճար 254
Պապոնց Ձոր 285
Պասապոյ 41
Պասէ 541
Պարսկի 107
Պարտաղնոր, ս. Գարտաղնոր
Պարտպիճի, ս. Գարտապոյան
Պարտաղան 288
Պարսխին 454
Պարգարեւ 484
Պարս, ս. Կարս
Պեղէ պար 137
Պչոի գոչ (կին) 499
Պչ? 471
Պրաձոր, ս. Զարաձոր
Պուչկի 254
Պուչքեպ 108

Պարտաղպչի 454
Պամի գ. 321. 540
Պղպեձուկ 78
Պղնձագրատեաք 177
Պղտոխ Ի Վաղարշապատ 229
—— Կասպից 289
—— Գիւմիի 282
Պղպեձուտ 282

Ձաթիգան 285. 287
—— Ամրտ 444. 551
Ձախրա 78
Ձակատ 415–26
Ձաճարիս, Ձարճանկիս 249
Ձաման կէզ 282
Ձամիկոգ 554
Ձամուչյուս Ալպարան 249
—— կէչան 47
Ձամուչպատան 551
Ձոռագիս 349
Ձոռագոպատ 126
Ձոռագյուս 553
Ձոռնկի, Ձանգու 249
—— լեռան 4. 249
Ձան Ձիկ 251
Ձանձի ս. Ձիկի
Ձան ակերսի կամ Ձամանկրմէզ 118
Ձանգիլու 159
Ձապպուչյուս 285. 321
Ձամէզիմանկէի 507
Ձասեզբան 507
Ձոսիորապատ 454. 285. 349
Ձոսիորյուս 555. 454
—— Ի Շապատ 450
Ձիրմակ վ. 59
Ձիրմանիս 551
Ձէլչպի 507
Ձէպկէճ 407
Ձէպկէճիքեր 553. 454
Ձէսէրէ 108
Ձիրճրան 553
Ձիպցիկ 544
Ձիչոմուզ կամ Ձիռատուզ հողերոց 407
Ձիչի կամ Ձանձի է. 490
Ձիպնի ս. Զգուռ
—— Գաթագոյան 551
—— կիւղ 551
Ձիրմանիս 454. 551
Ձիհապրակ վիճ. 46
—— գեղ 51
Ձիռատուզ է. 58
Ձիռչի 250
Ձիփանգալէ (Ալձիկ) 28
Ձիփանձեր կամ Ձոռանձեր 116
Ձիփլիկէ ս. Զատչոգ
Ձիրմանիս 444. 551
Ձոռանձ 519. 522
Ձոռանձեր 116
Ձոռաս 554
Ձոռատ, Ձիրատ 59
Ձոռնչոս, Զրոխչոս 59
Ձամուչպատան 454

Մագազ. Մագազանք 43. 551–452
Մագդոլիք 522
Մագդոս 23
Մագրաչ 522
Մահճէտս կամ Վահճէտս գ. 209
Մահցաս? 448
Մարտիր 126
Մահտագան 42
Մահտագանիք
Մահցա 450
Մանուցանիք 41
Մաշկատապատ 444. 551
Մաշմատաւոյ Ի Կարս 88
—— Զարիչտան 107
Մաշմատչիկ 448
Մաշրաս ակերսի 234
Մագարաձոգ 59

Մաշտոցաձեզք ք կտոր 78. 87
Մագաղաթ 145
Մահճակալ 46
Մահաձև 279
Մահիճ 45
Մահճակալ ը. 3. 46. 49. 534
Մահճէ լքեալ 126
Մահճապատան 534
Մահիճ Յովսէփայ 448
Մահճական 536
Մահիճ ս. Մահճակալ
Մահճական 450
Մայր բ. 549
Մայրագաւ
Մայրագոյն, Մայրագոյն վ. } 270
Մայրաքաղաք 50
Մանատակ 54
Մանատակիանք 17
Մանգար, Մանգարտ 47
Մանգէլանտ 548
Մանգանոց 193
Մանկտաւոր 522. 554
—— գիծ 524
Մանկիւս, Մանկիոս 285. 288. 537
Մանկրտա, Մանկրտաց 440. 445. 534
Մանուագաւ 18
Մանուսկէլ անապատ 546. 574
Մանուէլ գալէ 58
Մանասարգ գ. 321. 541
Մաշտոնէ 116
Մաշիկ 107
Մասունգ 78
Մասուռ 78
Մասրգ 59
Մասեաց սահ 12. 455–80
—— գաւառ 11
—— Թիւկասանք (Կապաղիա) 490
—— Փլատեն 456
Մասիս լ. 3. 455–84. 532
—— փարք 3. 453. 485–7
Մասատմբ. 535. 454
Մասատգ 25
Մասատբա 454
—— գ. 132
Մասեիկ սլգի 198
Մարաղեբա 401. 447
Մարաց մարգ 69
Մարգարա 454
Մարգասի գաւառ 532
Մարգուցոյ, Մարգոցեան 491. 495
Ս. Մարիամայ վ. 254
Մարմանէն 477
Մարաիա 60–2
Մարտիկ 534
Մարսաց 540
Մարտնաց քաղաք 449
Մարգարանք 270
Մաշիրաս 44
Մահղոց 534
Մահ գ. & գաւառ 4. 406–7.
Մահագեան. 4. 5. 406
Մահամարեի գ. 6. 452. 204. 233. 398
Մահդու մեզրկ 407
Մահդացք լ. (Ս. գաւառ.) 4. 33. 46. 70
Մահճանիք 532
Մակարանց սլգի 262
Մահաստան Ս. Գրիգորի ս. Ս. Գրիգոր վ.
Մեկար Ոշոց 154
Մեկերիկ 51
Մեկիս 107
Մեկոյ անձ & փարք ի Զարիշաս 87. 407
—— Զազկերա 125
Մեկի 534
Մեկիր 107
Մեկերի գիւղ. Մեկիրեցիա 249
Մեկիրեցի 507
Մեկիրեցիոց 107–8
Մեհենք, Մհենոց } 285. 290
Մեհենաս
Մեհենանաւոր 205
Մեհրիջան 457
Մեհեան 320
Մեհրատնէգ 463
Մեհրուհանակ 508. 522
Մեհենիկ 108
Մեհերիկերեցական 542
Մեհիկոյի 509
Մերգ 250
Մերկեղէն լ. 28
Մժնկերա սկզբ. & Սաար. 58
Միթիկ լ. (Մաստ.) 469
Միասուն 23
Միլտոյ (Միաւորք) 205
Միլոյ տուրք 59
Միհրդատեա. 553. 454
Միհրեհան 457
Միհրոց քրիստոսեան 555
Միհրնեհերա ս. Միհերա
Միհնկեղ. գիծ 75
Միհոց գաւառ. 469
Միմոսիաց Հայոց 45
Միսիան 146
Միսիանէ 279
Միսիանոյը լ. 4. 252
Միրանցի 555. 555
Միրզա սպա 450
Միրզախան Հերասխաձոր 64
—— Տիերիքեան 146
Միրզա Հնուհին 205
—— Սեհրայի 450
Միրին? 190
Միւլք 75
Միասատգ? 352
Միրզիսի 360
Միհասիանք 48. 55
Միասիան 50
Միշտոնիք 79
Միշու, Միշնեց 79
Միաին, Միսկին 472. 482
Միսխա կամ Միասող 78
Միսխոնէ, Միսիրոնէ 78
Միսանսրիկ կամ Միսաբ 540
Միհամիան Յոսիք 432
Միսգանդա. 451
Միսգանգագ 205
—— Միհրսապեհ 448. 454
—— Միհրդա Միհռիւտ 454
Միանձնատիս. 259
Միաշապհ. ը. Միանգղրիւք 520. 540
Միսկեր 51
Միսիր լ. 487
Միսպարիք Թիւիկ լ. 201
Միսաա 78
Միսասիկանիկ 486
Միսասհիկ 444
Միսգոտիկ. 145
Միսասիկ. 454
Միսասան 507
Միսբաա Թիւիկ լ. 199
—— ձոգ (Աբասեանք) 4. 342
—— պնիկ 107
Միսրիսագ 257
Միսրշաա Աևի գշխոյք 126
Միսրասասանի սպրիկք 544
Միսրդ գ. 3. 4. 16. 25
Միպիկ կամ Միսպիկ 508
Միսոր ս. Միանգրիկ
Միսանկալ? 154
Միրան 115
Միրհիգար գիծ. 522. 554
Միրանիք 549
Միայս Ահմետ 54
—— Աքա 123. 338
—— Զաան 540
—— Իսպահանի 125
—— Շիւանեան 540
—— Պաշիր 120
—— Պաշտ 234
—— Միասպանիա 77. 509
—— Պարիզեան 454. 484
Միայս Պիչխա 454
—— Ինիչխա 486
—— Սիւրխիսան 322. 333. 340
—— Տատրատ (Խոշի գիւղ.) 204
—— Օսման 536
Մար. Մար Մնձ գ. 5. 7. 71. 407

Ն. Յաիոր վ. Հեղինվարգ. 196
—— —— Մաանոյ 438. 470
—— —— Ազբուր 469
Յակորգատ 59
Յայար ս. Թոյար
Յայրանաւար? լ. 471
Յանիհիանոյ վ. 52
Յարձիր ս. Արձիր
Ն. Յոհան (Սարգսեցի) 22
Յովհաննիսեանք և զգ. 463–177
Ն. Յովհաննու վ. (Ին լ գիւղ.) 528

Նալբեհիկ ս. Գիւղ լ.
Նալ տալու ս. Լալտալու
Նախանոցք 278
Նախնիքն } 48
Նախնիքեան }
Նահիկ գիծ. 522
Նասի սպայ 450
Նապի կամ Նեպի 23
Նասիր սպայ 450
Նասրխանդը 145
Նարեկ, Նարեկայ զգ. 553–4
Նաւատգու. 553. 454
Նգոյ տան ս. Նիգ
Նիգատա զգ. & վ. 258
Նիանիս 519
Նիգրանիս 598
Նիմիկի 285. 319. 483
Նիգ 45. 247–271
Նիտա 19
Նիշխատանոց 456
Նոտայատիք 285. 510
Նոտայիգ 162
—— տալը 285. 504. 520
Նոտակ 53
Նոտակեան 120
Նոտալիգ 265
Նոտալիկ 462
Նոտատանը (Աիւնեակայ) 268
Նոր Նիկոլայեան 285. 288
Նորշեն, Պուռնայ 454
—— վկր. & Սաար. Ի Շաուար 448. 450
Նոր Շիրաման 522
Նորը Աշատաբակ 174
—— Կատայիգ (Նորգ) 283. 293. 345
Նոր քաղաք (Վաղարշապատ) 204–6
Նոռաձոր 285. 288
Նոր տալ լ. 534
Նոպատ լ. 969. 514–2

Շապին լ. 49
Շաթիրը տալու 79
Շալուալէն 470
Շահապ 285. 290
Շահապատիան 428. 512–18
Շահապատ. 445
Շահ գիծ. լ. 53. 526. 535
Շահ գալատաան 270
Շահնազար 535. 540
Շահգատիան? 489
Շահգալատալ տգի 450
Շահվարդան 59
Շահրիար 132. 484
—— Յոսան 454
—— Ի Շաուար 448–54
Շահրիգ 282
Շապատիան 554
Շապատիան 158
—— գ. (Աձամանը) 132. 436. 200
Շամի Կապատիան ? . . .
Շամբիմար (Աձամանը) 132. 204
Շամի 47. 49

Շամիան 340
Շամիրամայ լ. 161. 284. 289
Շամչատ լ. 407
Շամամ 509
Շամամս լ. 491. 504
Շապան մեզբե 452
Շապպ 535
Շաստպի 544
Շաւուշկի գ. 53
Շահեվան 45
Շահ 452
Շահիկ 424
Շապան 500
Շարաշլի 450
Շարապխանեն 477
—— վիճակ 248
Շարաւ լ. 446
Շարաւր գ. 15. 446. 450–2
—— գաշտ 14. 446
—— Դաշվա (կապան) 446
Շաս գաչէ 341
Շաֆխապատ 434
Շէխրէն 509
Շէյխ Ալի 507
—— Իսաաւիֆ 59
—— Խպրահիմ 534
—— Շահ 137
Շէնպաղիի, Շէհրապաղիի 264
Շեռխան, Շեռխան լ. 4. 544
—— գետ 521. 538
Շերամէրա 45
Շեքէտար 444. 534
Շեհն-Շահիա վէր. և Ցատր. 285. 349
Շիլիճեկի լ. 490
Շիտլի 444. 534
Շիրապտա 444. 534
Շիրակ 13. 109–14
Շիր Ալհմա 38
Շիրազա 126
Շիրազտալայ գղ. և վիճ. 248. 254
Շիրիմլը, Շիրմաց գղ. 48
Շիրխլի ա. Շեխլի
Շիրկ 443
Շղթայ 36
Շահատն 260
Շորտաղար 238
Շուխտաց ապգիր 187
Շուրաթ, Շորակ 279
Շրեզ, Շրեզ բլուր 204
Շազապիկ 454
Շօրաթ, Շօրաք 78
Շօրլու 205–4. 229. 484
—— Մեչհամատար 285. 349
—— Տեփրէնի 285

Ոլոյ Ս. Նշան 116
Ոհմանս, Ոհմանս գղ. 89
Ոկսի 22
Ոզլաթիրկ 283. 288. 340
Ոլիսարաց փոքրիկ 457
Ոսխա 50
Ս. Ոսկի վ. 516
Ոսկիք լ. 242–3
Ոսկիրագայ 486
Ոսկրի 52
Ոստան (Դաւիթ) 403, ա. Դաւիթ
գաւառ 13. 333. 594—403
Ովկրիկ գղ. 434. 484
Ոտն Վարդենյ ա. Վարդենան
Ոտն Վաստակ ա. Վաստակ Ոտն
Որգնան գղ. 161. 170. 177
Որգոթա, Որգոթս 17
Որգոսկ 543
Որգոսնիք 16–7
Որգոսաց գղ. 17
Որգոպաս 595
Որոզմի 13. 487
Որ յամենից կողմ 254
Ուզուն Ալհմա 22. 407
Ուզուձլար 256
Ուզուն խաչաւեր 452
—— վկայի գղ. և գ. 321. 334
—— Օպա 134
Ուլաշիկ 279
Ուլտամիկ լ. 187
Ուլտխանքս. 283. 320
Ուլտաւերէ գ. 27
Ուլտրկնա 519
Ուզնց, Ուզտիկ գղ. 486. 497
Ուզտաս ապատիք 339
Ուհան ա. Վիճան
Ուշի 180
—— Ս. Յարգիս վ. 181
Ուրբ գս. 13. 441–3
Ուրթայ վանք ա. Աբրահաւորիկ
Ուրթանար, Ուրթանար 440
Ուրթնաչէք 423
Ուրսաճ. ա. Աբսաճ
Ուրց 443
Ուրաց (Թարթառ) 18

Զագէր պապտ լ. 32. 35
Զագ գղ. և գ. 538
Զագան վէր. և Ցատր. 107
Զագակ 535
Զագին լ. 538
Զաթիլ լ. 538
Զաքիկիկ 145
Զայլատղ 78
Զալաւերնան գղ. և ձոր 51
Զալտրան 16. 49
Զախիր կամ Զախին 54
Զամ գ. 521
Զամոր լ. 4. 52
Զամչիա 23
Զամչա ի Կարգի 161
—— ի Կղզի 254
—— Աչաչկերտ 535
Զամուրչա. Ի վ. Բասէն 50
—— ի Բագրեւանդ 534
—— Զարիչատ 107
—— Մասաց տոհ 489
Զամչաձոր գ. 521
Զայլախ ա. Զաուչգ
Զայլաթիրան 292
Զանախ Ղար և Չէն 448. 450
գետ 441. 447
Զանկլի 47. 543
—— ԺՊ-դի 444. 534
—— չիմ 46. 543
Զաուչգ 71. 77
Զարմանատ գղ. և գետ 77–8
Զարմուր 512
Զարատ խոճ 123
Զարչիպոզան 448. 452
Զարպագ 285. 349
Զարատչա. Զարատչի լ. 125. 490
Զափան գ. 441. 445
Զափարչա 25.
Զեզի գ. 521
Զեփիրեն քեղրամազ? 249
Զեփրեկ 540
Զեսոյենկ՝ն ա. Ղարր
Զեսպ տագմազ 145
Զէլչարր կճուռ ա. Պագաւազիա
Զէրտղէզ գղ. և գ. 77
Զուչտ ա. Վարար
Զիչախաձոր 17
Զինախանձոյս 253. 434
Զինարբար 54
Զինկիլ լ. 490. 509
Զիչկոյս. Ի կողբ 148
—— Թաղիչ 145
—— ա. Ցատկաձոր
Զիչեկ գ. 115
Զիխանաւորս 531
Զիքախչու. Ի կողս 77
—— Տեփրէնիա 116
Զիանկիւր ա. Զինկիլ
Զիւրիւկ Ալաչեկերտ ա. 540

Զիւրիւկ Ալանկերտ 59
Զիքատաճյու կամ Զիատաճյու. 333. 434
Զիֆտ Թենկէ լ. 79
Զիֆտչիկ՝ի կողս 51
—— կոգտիիա 307
Զմեռնկնիա 444
Զմշկայ ապգի 262
Զոչատատ գ. 115
Զորատար 258
Զորատ 257
Զոտգոր կամ (Ալայրատար) 46. 50
—— Ցատ 284. 308
Զատչու. 41
Զուտգոգնու. 134
Զրահչու. կամ Ճորքիչք 59
Զրփրչու. 182
Զտանտիճատ 448. 452
Զտպան տրեր գ. 6
—— գորտ 283. 320
—— տտղ լ. 23
—— քեռափրիտաին. 24
Զտրիճատչի 443

Պագան 50
Պագարհատ 254
Պագիրկինան կեչիտ 90 և.
—— չտղ. Հովիտ 344
Պաչտղ կեռչ ա. Պաչչատատ. 7. 491
—— գ. և չիտատ 490–4
Պաչինա 283. 287
Պատրգի, Պատրեգիս. 18
Պահակատատ 25
Պահարչու. 126
Պագատկայիս չիճ 4
Պագչուրկնա 145
Պագկեճկ ի Թաչչին 137
—— ԺՊ-դի 444. 534
Պագտղ (Շհն-Շահիա) 283. 349
Պագտատ գ. 6. 46
Պայկեիս գետ. քղ. 499–507
Պագպատրգ 535. 552. 560
Պագրատ Ալի ի Թաչչին 146
—— ԺՊ-դի 454
—— գչտղ 533. 552. 560
—— քեղնա 444
Պագրատչու. 485
Պագչատ 78
Պաչ Ալագատ 290. ա. Ալագատ
Պաչնատրթի 354
Պաչձատչու. 535
Պաչ Ղտրատչէն ա. Ղտրատչէն Խուչնա
Պաչչտատչագ 489
Պաչ քեղնա 508
Պաչ քեղնա՝ի կատագս 285. 289
Պաչչիկտ՝ի Բասէն 5. 41
—— Զորիչատ 107
—— Կտրս 78
Պապագարատաղ 432
Պապատեքի 509
Պապատա? 108
Պապագրկպրթ. 45
Պապագրի 448. 452
Պապագրիչի 256
Պապագատ 540
Պատիվան, Պատրճվան 23
Պատիչի գ. 521. 541
Պարշէղչի 450
Պարկապիր ջուր 346
Պարատաղչ 108
Պարատաս 415
Պետար ա. Պետիր
Պետրճվանց 54
Պեչգղչու. 285. 287
Պեչչեզի 250
Պեչչեսրկերն 450
Պեկ Ալհմա 74
—— Մահմատա 78
Պեկճիգագչու. 333. 454
Պենկեզի 47
Պենկեզի Ալհմա 78

Պէնաէմիր 118
Պէնաէմարթաա 128
Պէնաիման 407
Պէտիր 540
Պէքտիկ 88
Պէոյիւկ պաշի ա. Պաւլագպաշի
Պէօշէկ 535
Պինիկնէշէ ա. Պրմանդ է.
—— առ. Պաւրդ գ.] 16
Պիրալե ա. Պաւրալի
Պլէնան է. 269
Պլիւնր 254
Պղպաան 54
Պղնձաշխատը ի Բիշնի 258
Պոդի ա. Բոդի
Պոշիկ 436
Պուռլան ա. Պաւրլան
Պոպտիկ 349. 351
Պոտլու գիտրկեզ է. 28
Պուլտպէզ 54
Պուլտպ պաշի ի Բագրեւանգ 534
—— յՄուրի 534. 489
Պուլտպ տուլտկի 507
Պուպրնէկին ի Զարիբլաա 406
—— գամ Պոյագպէզ 46
Պուպտիս 283. 320. 333. 454
Պուպրիքաս է. 454
Պուպտչէն 444
Պուտան 340
Պուրլան, Պաուլան 454, 448. 450
Պուրզէկ 448. 450
Պուրտիկա 452
Պուրա, Պաւրաա, Պիրա 352
Պուրաալիր 507
Պուտպէզ, Պաւզիկ } 283. 290
Պուպզիզ }
Պոպ գալե է. 70. 78
Պոպկանա ա. Վոպգալե
Պոպկոպ 78
Պոպպուրան 334. 341
Պոպ տող է. 3. 49. 321
Պոպա գալե ա. Պուպա բիճկի
Պոպաղը 77
Պոշա գէլլաղը 452
Պոշկի 341
Պոպրնիմաաար 541
Պոպոլար 450
Պոպ քեպ 73

Ջանիքանակ 195
Ջանիւզկենդ Հող 184
Ջաֆտա երիկաո գիւղ 534
Ջերմիկ (Ադի կերմ՝) 56
—— ա. Տնկիկ ջերմիկ
Ջերմուկ (Ջաւանիկաց) 19. 21
Ջէյհունի 522. 540
Ջղան (ձիգան) 440. 444–5. 531
Ջուխա ա. Ճուճան
Ջուրիկան 78
Ջրաթաղը 495
—— լճաան ա. Աուխտ.
Ջրվէժ 293
—— լճաան 405
Ջրվէժկի գ. 438

Ռաշ 3
Ռամազանաաար } 489
Ռամազան քէնտ }
Ռապատ կամ Աբդաան 349
Ռասբերդի Պատրդը 203
Ռեչանդը Ռաղանդը, } 480
Ռիվանդը }
—— յՄուրի և Շաթաբ 444. 448. 531
Ռնեաանիզ 277
Ռամաաոց 540
Ռուսգաղ ա. Ղազաաաակ

Սագրաբերդ, Սաղաաբերդ 445
Սագ գ. 491

Սաթաղան 39
Սաժլեր կամ Սաշլը 41
Սալտա 77
Սալտավաշ ա. Շահիլաուշ
Սալ քորա, Սալ քորի 46. 56
Սախլեվանդ 547
Սահմաաիա, Սաաթ } 56. 299. 308
Սահմաա. Երկիր }
Սահման 454
Սազան 59
Սազար 145
Սազնաաամանդ 161–5
Սամուղար 205
Սամաաէրվիշ 251
Սայիրալու? 54
Սանամեր 54
Սանդալիա, Սանդրալիա ի Լիճանգան 547
Սանոար 22
Սաղլու 234
Սապատնի Ակի 333. 454
Սապատնիկէր 445
Սապատաան Պաանաաց 460
Սաստակ 18
Սաստրակ վիճ. և ասան 447–9
Սաուկիլի 485
Սաստղ 54
Սարալու 450
Սարամալար 285. 320
Սարալլու ա. Ալրգնի
Սարասան 78
Սարբաղ 468
Սարատլիի Տրգաստալ 535
Ս. Սարգիս 537
—— ա. Ո՛ւշղ վ.
Սարը Ալգաալ 118
—— գամիշլ, Սարի գամիշ և. 71
—— չոգան 123
—— պաղար է. 444
—— պեկ 508
—— առ. գ. ի Կասալա 349
—— —— գ. ի Կոգավիա 491, 507
Սարդնա 535
Սարիաի 508
Սարնանձլու, Սարսխանձլու 531
Սարիպաան 138
Սարվանդար 283. 349. 484
—— ա.չեա 349
Սարսարապատ վիճակ, քղ. 149–153
—— ի Շարաբ 448.52
Սաֆիար գալլու 126
Սեգհանի գնգին գոգմ 420
Սերկեւիլ 164
—— Սեռապատ 173
—— լճաան 272
—— ծագ 165. 171
—— Շանգ 171
Սերմնագործաան ալգի 182
Սեւաշեղ 495
Սեւաւեր 256
Սեւշող 184
Սեւլար գ. (Պեճամանր) 6. 200–4
—— Պաանաց 489
Սեկիալի 153
Սեհրաբեան 285. 320
Սեչխաբամ 161
Սեչիմչեղ 47
Սեռնախրան քարալրը 486
Սեչկան 108
Սերխիան ա. Զեկյախիան
Սերպպուլալ է. 441
Սերպաան ա. Սղաղաան 486
Սերսեմ 45
Սերաարպուլալ 458. 485
Սեսկիալի. ի Վերին Բաաեն 26
—— Սաորին Բաաեն 54
—— Կարս 78. 108
—— լճաան 26
Սեֆիլաալա 205
Սերգար (Ս- Գրիգոր) 77
Սեմկան ա. Սահմաան

Սբհաի ա. Սալա
Սբղբղար 23
Սբղանգալչ 53
Սբղանը 123. 445
Սբնշալպզալ 23
Սբղալաան, Սեգրալաան 54
Սիալա ա 448. 452
Սիրալի գ. 454
Սիաի 450
Սինեկ գ. 417. 418
—— լճաան 3. 445. 448. 490
Սիհնալու է. 491. 507
Սիս (Փոքր Պաահս) 455
Սիսական (Սիսնիր) 12
Սիսրի Բեկվե ա. Զիլիկի Բեկվե
Սիրալալան 489. 507
Սիւնեյամանալալա 126 ա. Գիլա
Սիպի վանք ա. Զոփշանձավանք
Սիւնեձգալա, Սիւնեձգաան գղ. 54
Սիւրմելի չուգալր 54
Սլեվան գալաա 500
Սնհալու ա. Սաշհաա. Երկիր
Սոսկրան 45
Սոս կամ Սալ 23
Սորիկ 51. ա. Զորիկ
Սորխոր, Սորխաձալու 78
Սոպի 449
Սուլալ է. 490
Սուլղան Բեկվե 454. 485
Սուլու վիրգա 486
Սուհան, Սուհանձա է. 3. 321. 536–8
Սուսալ 39
—— ի Վանձաձոգ 78. 407
Սուսհորլուչեն 153
—— ի Շարաբ 448
Սուրենալ անապատ (Էչմիածին) 213
Սուրգսավանք 334
Սուրսաան, Սուրբ Պաորի 421– 547
Սուրպաոան 22
Սուսհան 41
Ս. Սահփանաան վ. (Գնգալրգաձոր) 364
Սրանձղ է. (Պինհնալ) 3. 15
Սրակ 270
Սրգան վիճակ 16
Սրգանլու է. 4. 45. 70
—— Խոլլաալը 70
Սուսպ պալլալգ գ. 278
Սոսի ա. Սաա
Սոֆիան 522. 534

Վաղգաձա գաղալր 47
Վաշուշկերա ա. Աւաշկերա
Վաշրաանալ գիւղ 170 } 536
Վաղարշապերա (Թաղրգագաչէն) }
Վաղարշապատ 203
—— գալա 11. 201
—— վիճակ 201–9. 229
Վաղարշապատ 25
Վաղգաձեր 28
—— Ի Բագրեւանգ 334
—— Կասալը 285–6
Վաղժվան 23
Վաղրիր 448. 452
Վաձանգ 45. 70–108 352
—— Փոքր 73
Վանիկ 440
Վանկալ Խոշ } 54
Վանկզալր }
Վանաատան 440
Վանք 128
Վանք առ գ. 58
Վանքատանգ 125
Վանքրի գիւղ 353
Վասակամանաա 164
Վասպուրական 3
Վարագկերա 489
Վարամեանքր 277–282
Վարդապետ 249
Վարգաանգ գ. 115
Վարգանակերա 486

Վարպետի ուսան 204
Վարպետներ, Վարպետաց գք. 253
Վարպետհայր 50-1
Վարժագուսան Լեռնիվարդ 498
Վարժարան 285. 320. 448
Վարշակի ջնջման 543
Վարուձր 282
Վէրդիկ գ. 107
Վէրիրէն 77
Վէպերիանէ 509
Վէրի ազգ 107
Վէրէնան 483
Վէրան, Վէրան, Վէրին վիճ. 440. 442-6
—— գաշտ 442
—— Խւչեան (Վէրինն) 551
—— Պատիշեան (Պատրինն) 551
Վէրահպատար 441-6. 550
Վէրջաւորեալ ու. Վարժարան
Վիգանիա ու. Վազանա
Վիգին քեզ 79. 87
Վիժան 146
Վիմափոր վ. ու. Փառաւոյր
Վիշապաձոր 50-1
Վրթէսեանք 486
Վազկայի 78

Տալիներ լ. 432
Տալլար 49
Տալլուչեր ու. Տէվլիներ
Տալվանց 79
Տաղար 326. 358
Տաղթաս, Տաճատ 551
Տաղնի կնոջ յիշ 46
Տաղնիս 444
Տանձաբափակ 283. 293. 349
Տանձար մայրի 532
Տանկամարգ 170
Տանճկերտիկ 250
—— ի կատայա 285. 287
Տանճատ 486
—— ի խանձոր 541
—— գեղ 455
Տանճքար 251
Տանձոր - գոհիքար 47
Տալք 429
Տանձոգաթխի ապգի 162
Տանձոզան? 553
Տանձոտա ապգի 474
Տանձուտակ 184
Տարիր 247. 277
Տատապի ու. Տատապի
Տատալու 457
Տատարկնա 486
Տատեանս. Տատեանք 547
Տարաչիչակ ու. Վարդանիք
Տարգալու 553-4
Տարփիլներ 448
Տատուի, Տատերի 549
Տափանիսպրի 270
Տէտագան 555
Տէհատաշտ 484
Տէրիներ 258
—— ի Վարագ 535. 454
Տէրի Հօճա 50
—— Վասա 77
—— Պապա 50. 538
—— Ջնբրիկ 25
Տէրիրանէ 508
Տէմիրլի գաւիս 307
Տէմիրխան, Տէմիրգրան 41. 148
—— գեղ 41
Տէմիրճի 450
—— գէղացիք 452
—— Պաչճի 450
Տէմիրճիներ 407
Տէվելագ լ. 227. 277
Տէվելիք, Դեվելցիս 444. 551
Տէվելեկնոցիս լ. և գ. 539-60
Տէվելպոյան լ. 15
Տեսեհմագասան գ. 521
Տեհեհմագասան Հոփիս 535
Տերեչիչեկ ու. Վարգանիք
—— գեղ 277
Տերեան Թեփեկիկ 507
Տերեքնեան վիճ. 116
—— Թագ Կրուհայ 541
Տերծխան 171
Տեսչեկնեայս. 77
Տիառին ու. Տատեանս
—— ի Շարար 448. 452
Տիգրանակերտ (Դարագաչէն) 423
Տիկնոյան (ազգանուն) 532
Տիկար 128
—— գեղ 5
Տիտրիտ լ. 469
Տիգանիս. 252
Տիգրիդ կնոջ յիշ 491
Տիտաան լ. 444
Տիրատէ 541
Տիւգիերան 78
Տիւգնեան 230
Տիւրկ 88
Տիւրնկիկ լ. 81
Տիւրկ 78
—— լեռան 70
Տիւրկ գաշ լ. 452
Տգմակք 50
Տգնեան գ. 491
Տոգհան 535. 454
Տաոի լ. 535
Տոթոգնեանց ուան 452. 478
Տուտրատաւոփ 540
Տուգան 509. 541
Տուլա 452
—— գեղ 454
Տուշաց գուան 204
Տուչան 508
Տուտապի, Տատապի 534
—— գեղ 534
Տուտանեան 449. 451
Տուբժոյի 534
Տուրտրեցան 3
Տրգատաակերտ 526
Տգատ պատկաց 45
Տրխնաց ու. Տգնեան
Տրխուց ու. Տգնեան
Տգատնչուտ 454
Տտուկեան 321. 535
Տտնուկպատկաց ու. Խոպպրիր
Տոնդուգնեան 283
Տոտ Ալբ 507
Տոփանքեզ 534

Փալամանեզքեն լ. 15
Փալան ու. Փալան
Փանդատ լ. 3. 487. 490
Փանդատ ?
Փայլաբեր 278. 283. 287
Փայտակերան ազգ. և քղ. 413. 429
Փայլեկան 51
Փանիկ 54
Փաչպրկանան 279
Փառանգեանք ? 251
Փառանիակերտ ?
Փառատան 12. 487. 509
Փառառնանիր 251
Փառատքենս 145
Փառեանք, Փառեանեանք 15. 17
Փարատանց ապգի 186
Փարպեցի 204. 285. 303. 349
Փարպես ու. Փիլիպես
Փարպի 158-60. 475
Փարատան 77
Փենճամարատան 450
Փերբես լ. 415
Փիլոտի 458
Փիլիպոսիկ 51
Փիրնանիկ ու. Փռնիկ
Փիրայի, Փիրգայի ի Բասեն 39
Փիրայի, Փիրգայի լ. 120
—— յԱՒթ 445
Փիրամխալ 125
Փիրգիրիր 143
Փիրատ 120
Փիր ազգ լ. 280
Փոլատ 407-8
Փոխարերդ 183
Փոլա 554
Փոչե-Հանք 272
Փորակ Փորր (Վանանգ) 75
Փուրիկ 59
Փոպես, Փոպես գք. և լ. 28. 47
Փորանգիես 45
Փորատ գ, Փորատ 49
Փորատգես 407

Քաւար 505
Քաղհատեր 508
Քաղաքարեր ու. Պատասպարան
Քաղպատրաստ (Վաղարշապատ) 294
Քաղհ, Քաղհն 148
Քաղար 270
Քառաքեռ 285. 293-8
Քանկոյի ? 555
Քանդան 285-6
Քաչխան 449-50
Քառասուն Քաղաքք 505
Քառասունք 54
Քառագ, Քարտաս 249-50
—— գ. և. 432. 247
Քաճիկ 486
Քարագիկ? 509
Քարահանեաց ապգի 186
Քարաչամ (Քեաչամ) 256
Քարափատզոց Հագ 545
Քարտգիկ 204-5. 289
Քարգարեանց Հագ 186
Քարխան 449. 454
Քարտար 555
Քարտիկ 78
Քարտիրնկի? գ. 508
Քարտնեց (հգկ) 362
Քարշարագ լ. 432
Քաւիթ ագարար 245
Քեաչաչքենս 256
Քեամալ 285. 287
Քեարխանգեկնա 449
Քեագրի 534
Քեաչիթ արչա 555
Քեամիր քեզ 489
Քեզ, Քեզա 559
—— Ալաորի 560
—— Ձոր 554. 559
Քեզկ 574
Քեռա 48. 58
Քեչ ու. Քեզ
Քեհեհնկեն ու. Գեհենիկան
Քեամերդ 47
—— Պագագ 555
—— Վազարշապատ 293
—— Բասեր 247. 454
Քեամերնիկ 508
Քեամերտաս (Քեամերգագչ) 247. 249
Քեհետաս լ. 54
Քեչչագ 449. 452
Քեչիչչկան 450
Քեչիչ ագազ 554
Քեչիչ քենս 259
Քեչիչքենց ու. Երիկաս գիւղ
Քեչտար (Գեղգագ) 47
Քեամեեան 452
Քեերմանեաց 140. 182. 282
—— հիրճ 125
Քեերփինչի ի կատայա 285
—— Պագագ 554
Քեհեհնեհկ 51
Քեքեհ 78
Քեգրիկ վ. և Ձոր 55
Քեսեհան ագազ լ. ու. Ալագի լ. և. 461

Քնչանդու 205
Քնեփերբու լ. 277
Քնեմարգար 487 ծ.
Քնոչչու 182
Քնաձ գիտնկնի լ. 77
Քնաձ ասպ լ. 321. 557 ա. Յուհաս
Քնասիճկնու 156
Քնարգանդար 43
Քնարփաչու 202
Քնարգոցու բ. 33
—— ի Քաձաճիաս 33
—— լնաձ 3
Քնափրու քնդ 24
Քնպչիւնե 78
Քիգրան 285. 289
Քիլտքե 112
Քիլնքիճապաղ 145
Քիշիկքնիա 480
Քիքսափչի 489
Քիքնձի 256
—— լնաձ 45–6
Քիրնիկ 88
Քիրքան 556
Քիւգաձըգ 285. 287
Քիւլիճկե ի Վաղարշապատ 205–4
—— Շարար 449
Քիւլնձե, Քիւլիւձե ի 253
Քիւլիւձե ի Քաւազ ՝
—— կաուչք 285. 287
Քիւնձաքաչուքի ? 434
Քխնձաքարփի 180
Քխնձաս 125
Քիւշիւկ քնդ 78. 407
Քիւշիւկ քնձաս 205
Քիւսաս 444. 551
Քիւտաքնճաձչու 202
Քիւտասի 540
Քիւտա Էսանր 449
Քիւտաշչուչու 449
Քիւրքնճ պպչապ ակրե 452
Քիւմ գրաան 522. 534
Քիւրքիւտաչնե ասպ լ. (Քնձաարիկ) 343
Քիփիրիգաւչապ 353. 560
Քոգիչ, Քուգիչ գչ. ե լ. 444. 451
Քաճիկ 551
Քոչարնձպ (ասեղ) 484
Քուպան ապա? 509
Քաւանիչ 486
Քար 486
Քարտաս 108
Քարտաչնձաս 516
Քրգի Քոսր ա. Քոսր
Քաչչու 47
Քոճանդը 78. 88
—— ի Վաղպչ 535. 574
Քոճաար լ. 5. 46
Քաղաս 574
Քանասիգրչ, Քանապպչ 449
Քոշչպաչ լ. 118
Քաասնան 449
Քարագարա ա. Կարագարա
Քարսւմ 509
Քարչուչու 449. 504
Օրատիչան ա. Որոչ Ս-Կնչան
Օգնի ապչի 108
Օլիմպոչ գ. ա. Ոլիմպոչ
Օչորան սչգնիչ 187
Օխնաճպչ Ջար 158
Օկումի ա. Ոկումի
Օղտարպնիկչու 535. 454
Օղբուռնա 118
—— գնա 115–7
Օնճաչու (կամճաչու) 533
Օչատա 125
Օչոխան 188–92
Օանա 125
Օանանիգնչ 116
Օատիչու լ. 137
Օտաչար 45
Օրնիապաչե 41
—— ի կաթա 78
Օրնիապնիգնե 407
Օրնիաքնիա 508
Օրչար 79
Օտուն Էպչ գ. 116
Օրուչգիչ 125
Օփուկ 25

Ձախիչ Վաշճիա 450
Ձաւհրատ արնիի 452
Ձատուխ 279
Ձէբան 522
Ձոնդամագա 285–6
Ձաանիգանդչ 202
Ձաաճկ Ներկու գնչ 202

214. Ընդ Կրագրան լեռին (Capra ægagrus).

ՅԱՆԿ ԱՆՁԱՆՑ

Աբաս սրդի Աշխատայ թագ. կարգագ 82. 525
—— սրդի Մուշեղի թագ. կարգագ 82
—— փարպեզ վանից երկը 159
—— եպիսկոպոս Ա. Աշտատ 510
Աբաս խան 505
Աբաս-գուլի խան 505
Աբգար. ս. կաթողիկոսիր. 325
Աբգէզեցիկ ասորիկան 408
Աբդըլլահ խան Շահիմ ասորիկան 410
Աբգիշոհ Նահապետ. 113
Աբելոյ Աբգիսեանց 37
Աբել Քահանայապետաց հայհոյութիւն 184. 516. 550
Աբու Մնաւր 524
Աբուձաբար եպիսկոպոս Մանուչէհր 412
Աբուսահլ իշխան կոչումով 496
Աբջահամ Աղամալեան 507
—— Աբուձաբի Սարգ. 443
—— կաթ. Բ. խոշապատի 234. 245
—— կաթ. Գ. կրետացի 251. 253
—— Էչմիածնի վանաց երկը 214
—— ատաղձ. ձոլվանձամարիքը 172. 174
—— վանահոգաբ եպս. 76
—— փարպեզ վանից երկը 159
Աբրահամեանք 452
Աբոսիանց եկեղեցու 421
Աբգէ կամս 529
Աբերիս ատաղձ. Հաւատոյ թուաբեր 537
—— Զէյթունի 545
Աբիկ բերի Լեզիմբուրգ 197
Աթաբեկ Խանձէ 521 ս. Խանձէ
—— Աբիր Զաքարէ 273
Աթանագինէս (Ս.) 528
Աթանաս ատաղձ. Կենդանագրէ 267
Աթոռական (Պատրան) Շահձէյշ 412
Աիլիա գետի 509
Աիլ գուլի խան 506
Աիլէր ասիրեայ Դասնայ 412
Աիլ պեկ Բայինդուրեան 550
Աւլուհ գուլի խան 505
Աղաղ իշխան կոզովսի 495
Ակնայիք 429
Ակտար (Հայր) վանահոգայի 404
Ակնունի Պետրոսեցիք 508
—— Խոյն Խայիթի ասորիկան 410
Ակռիս Լոքենց փաշայ 505
—— Պատրիարքարան 522
Աղամալ նահիրատաս. 255
Աղդգան երկը նահիրատաս. 472. 480
Աղատի Քանաքեռցի 298
Աղտատա նահիրատաս. 141
Ախչաղանգոր Ա. և Բ. կամիոց. 234
—— Գալանիտաբերան 549
—— Թեպիրիսանց 194
Ախնուսիանք 426
Ախոսիանք 432
Ախտամանք 528
Ախրդիճայ խան 504
Ախրման ատաղձ. Քանաքեռցոց 295
Ալաձնացիք 452
Ալվաղ կարգիչի 161. 479
Ալրուկ Աշխատի 450
Ամանիա եպ. Արշարունեաց 56. 413
Ամասատա կամիոց. 472
Ամգանամի Արարքն 478
Ամիրեան եպ. ատաղձ. Գարապագի 191
Ամնեւսիք 428
Ամնեանիք 452
Ամնիրայ 596
Ամոյշ սրիկին 486
Ամուչատան Թոռն Արայի 151
Ամատ Չէչէցի Ապրոյեան 218
Ամատ վ. ատաղձ. Ս Գայիանեայ 241
—— վ. ատաղձ. Խորվիրապին 458
Ամիապարեանք 452
Ամնեն սրիկին 567
Ամրա Բագրատունիք 510
—— Գնեմատի 258
—— Դաստակի ատաղձ. Յովհաննավանից 165. 174
—— Պատրիկ 496
—— Նահիրատաս. 175
Ամրոցան, Ամրոցանի, Ամրոցեան ատեամ 452
Անգլէ ուղեւոր անգլիացի 54
Անգամիք 427
Անգար գետ 513
Անկեղծիք 426
Անիին (Հերմեան) Երկիրգրան 22. 26. 49. 288. 478. 479
Անիրատ սրդի Հասանայ 239
Անչհամ սրդի Յովհաննէս Գասնայ 411
Անգաէ- Աբաս 532
Անգամչատաբ ասիր Գասնայ 411
Անգու Նշխոյ գորտվոր 509. 524
Անգաւակիր ասիրեայ Գասնայ 512
Անգամիր Աբահամի 443
Անգաւորի (Նշան. Թուչէց) ասիրեայ 411
Անգակերտիի 67
Անան ասիր Գարգմանայ 429
Անանիա անապատ 495. 498
Անասան Իշխան 449
Անանկեանք 429
Անանձեանք 429
Անաքիսէ (Հայր) ոսխոնի Բագրատաս. 67
Անարիէ Կամի. 254
—— (Տէր) նահապետ Ի Կեչերք 47
Անանկ Անդոյ 496
Անագաստանիք 429
Անայէլ եպ. Սեմասունեանց 496
Անիս կայծակաց Ասրայ 412
Անրան նահիրատաս. 289
Անայի Գարան 412
Անձնեանք 452
Անապատանիք 452
Անապահան 524
Անապատական երկը 519
Անասատատաբ կամիոցիկա 234. 244
—— եպ. ատաղձ. Աղրիգանից 386. 550
—— Հոգեպատիս յԱնկիւնայ գաւա 52
—— Հաւանանի իշխան 27
—— (Տէր) Ի Սպասնատաբան 165
—— ասիր Վանահոգայ 75
Անատաբատաբ երկը նահիրատաս. 67
Անրիկ եպ. Բագրեւանդայ 525
Անամ Պետեանցիք 510
—— Բոկայիք 428
Անար կամ Անատ քերդապաշ 57
Անորդատանիք, կամ Ջրդպատանիք 432
Անա գնդիկիկ 12
Անագանեանք 452
Անայի կամ Նար Ալի 525
Անիսատեան Ի. Գ. Գ. կամիոց. 250. 254
Անիկնայիք 432
Անիգատիք 425
Անչակ Տէր - Ղու. կամով գորտվոր 25. 505
Անչատիր Կամսարական 55. 519
Անչհին երկը նահիրատաս. 551
Անչհին կամ Անատեանք 532
Անատ Հնանք կամ Անատեանք 532
Անատ խոհանոց նահիրատաս. 170
Անատական կին Ջահիսպայ Հայոցին 56
Անջայ իշխան 532
Անանի Անդար 429
Անատակ Պագրատի 429
Անատակ հոգեհոգատաս 519
Անատականիք 452
Անատատանիք 598. 452
Անատարատ 595. 596
Անատչիր Աստիսպ 421
—— նահիրատաս. 199
Անատատպ Աշղոյայ տեղ 428
—— Գիմիտգեան նահիրատաս 143
—— Աստիկանեան 408 - 409
—— Աստիպանիսի 575. 529
Անատատան պեռա գորտվ 57
—— տեղ Վանահոգայ 75
Անանի իշխան Գարձպետից 56
Անատ Պարսի 171
—— տանտատեր Էչմիածնայ 199
—— տիկնին նահիրատաս. 257
Անատատիք 452
Անեսարա (Սիւնիք) Բագատրեան 286
—— Կանգիկ 171
Անեսարա տատրի. Աստատատանից 164
Անիմանիկ (Խոտոյ) Թիֆլիզցիի 457
Անատար Կապտագի 68
Բար եպ. Սեմասունեանց 496
Բարատեան 458
Բարգէն Կամի. 89
—— Վանահոգայ եպ. 76
—— Սիւնեաց իշխան 489
Բարդիկ անապատ 529
Բարբէրատ վանաց երկը 165. 174
Բարգ ագատարդի գիտցի 158
Բագատանիք կամ Բագնկիր 452
Բագրատատունիք 425
Բակ որդի Աստատագայ 17
Բագնատունիք 452
Բագրատանիք 452
Բագրամ 523
Բազա (Պատրան) 420
Բատաց, Բարբառ ազգատ գերժանագի 478
Բագրեւիշ տատրատեցի 35. 29. 308. 479

Ռաճեցոցիք 429
Ռարգոցիկեաս Վ. Գէորգեան 245
Ռարձացք 452
Ռարսեղ կամեց. 231
—— ատաֆ. Աւրիվանից 549
—— եպ. Լիմոյ 47
—— Ռիշրատեան 485
Ռարքան 452
Ռիշրատ Աարտիրոս գզրապար 21
Ռլեղանիք 427
Ռնատիմայ Յոհրատաս. 190
Ռշր ատաիկան 411
Ռորտի ատաս 482
Ռոցուիք 432
Ռուզա ատաիկան 409

Գաբազ Յոհրապար 46
Գաբրիել Վ. Յորգոզ Աոգմատավանից 165
—— Վ. ատաֆ Աոգմատավանից 164
—— Վ. ատաֆ. Յովհաննավանից 172–4
—— եպ. Կիլիկիոնի 215
—— Հարիւրապետ Լրեւտացի 515
—— (Հ.) Շիրան Վիզապատար 515
Գադիկ Թագ. կատաց 85
—— Շահնշահ 156
Գազ եպ. Վանանդեցւոյ 76
Գազիկէզ ուրացող 421
Գազտատ արեզակ 554
—— Աատմիան 552
—— Վ. ատաֆէորգ Խորհրդակից 459
—— (Տէր Հայր վանաց Ա.ր.ծոյ 445
Գանձան Բուշէզ ամգղիացի 407
Գանձանակ 452
Գապա Լուսաւ. 322
—— Մուհամմէա 522
Գարգապապիք 452
Գարգմանացիք 429
Գարճուղ Մարկոզ 421
Գեղամ Հայկազն 552. 564
Գեղամանիկա 596
Գեղոզ վ. Թոսիկեցի 59
—— Լամբրոնացի կամ Պկեւտացի 165
—— Բ. կամեցիկոս 197. 562
—— Գ. —— 225. 234
—— Ռոգոցի Տաճատ. ի Գաբն 410
—— Գաանայ եպիս. 362
—— արքեպ Թոգէի վանից 532
—— Յատրենանց, արք. Լրեւտացւոց 516
—— Իշխան Գիզոզ 549. 559
—— Շաւնատեի հրամատար 27
Գիզ ամր Գաշտիարտից 425
Գիմգ (Ս.) 515
Գիամիք 452
Գիա եպ. Վանանդեցւոյ 76
Գիզան. Նէրքինի Տարեպար 57
Գինէ, ապատարիս 428
—— արգի Տրգատայ 145
Գինեանիք 425
Գինատիք 426
Գապիճացիք 429
Գանիգիր ամգղիացի Հայազգս 454
Գարգանաս գզրապար 520
Գարուգեացք կամ Գրատգվածք 432
Գատիլէոզ 522
Գատար ամր Ալշոցայ 428
Գարզին Գինատի 411
Գիրգ Ճատիք 432
Գրիգոր Լուսաւորիչ 207. 240, հայլեր
Գրիգոր կամ Գրիգորիս) եպ. Արշարունեաց 56
—— Վ. Սկաճառեաս 165
—— եպ. Աղատատեաս 196
—— Ա. Բ. ատաֆ. Աւրիվանից 349–50
—— Իշխան Աբեղեանից 57
—— Գաբան Ռոգարատացւոց 67
—— արգի Ռոճաբարեաց 89
—— Բիւրակի ատաֆ. Յովհաննավանից 172. 174. 276
—— եպ. Բիւրոց 273. 274. 276
—— Ռարչեցի 458
—— Ա. Բ. եպոզ. Բատատեաց 43

Գրիգոր Տէր Գինէատեաց 248
—— Վ. Դատեցի 414
—— Խոյաքեան 543
—— Կիկոսեաց Իշխանից 523
—— Բատ Վ. կաժախիցի 164
—— կաթողիկի 172. 174
—— ժԱ Ի.Բ. ժԳ. կաթողիկոզք. 230. 234
—— հրամատար 286
—— Իշխան կոզովի 495
—— Նահապատ Ի Սիւնիք 47
—— որդի Շապրակայ 268
—— որդիզ. ատաֆ. Քերովբէ վանից 39
—— Պահիկատեան 154. 255. 408. 525
—— ատաֆն. Պատգոյ 184
—— ի. Պահատեցի կամեզ. 230
—— Պապկատրատ 259. 271. 554
—— Պահնիկ, 267
—— Վ. ատաֆէորգ Վանանդեցւոյ 76
—— Իշտատեաց եպ. 340
—— Սիւնեաց ամր 289
—— Վահրամ 554
—— եպ. Վարդվիճէրցւոյ 46
Գրիգորիս եպ. Արշարունեաց 56
—— Ակռատեան եպ. Վանանդեցւոյ 76
—— Վշտաց երէց 145
Գրշատիք 426
Գարգար 529

Գաղ Ռատեցիան 429
Գանձիէ ատաֆն. Աւրիվանից 350
—— Պատրատեցի կամեզ. 231. 532
—— երէց 519
Գաշտիարտիք 425
Գատգատրէզ Նահապատաս. 173
Գատա արատատ 425
Գարբանդատիք 432
Գարտան Վարդատեան 533
Գատատնէի փատանի 51. 252. 305. 348. 405
Գատէի (արգի Շրեմարգոյ) Նահապատաս. 67
—— գզրատար արգի Գերիգորոյ 112
—— քառասնից յԱրծրերդ 157
—— Իշխան Նահապատաս. 170
—— Շնճատաց 171
—— Վ. Ատաֆն. Պատգոյ 185
—— Ա. Ի. կամեզ. 231. 289. 532
—— Յովհաննէսեցի կամեզ. 231. 245. 532
—— ձգ. ատաֆն վանաց Ռիշոյ 276
—— Գատատրեացի 297
—— Պաշտատեաց 293
—— Ա. Բ. Գ. ատաֆն. Աւրիվանից 550
—— Գատեցի 408
—— Հայրապատ 509
—— Գնունեաց Նահապատ Ի Գաբն 414
—— Ներատապատ 429. 519. 525
—— Վ. Տփղիսեցի 457. 458
Գատէվան բզկ Նահրատաս. 172
Գատատի ցատատատեան կատարից 156
Գնարէ փատանի ատիեատ 55, 48, 53, 466, 493
Գներշապեաց կամ Գներսեանց 432
Գնէատեան խաչատան 522
Գնիատատեան ատաՀ 429
Գիրերոզ ամգղիացի 478. 479
Գատեանիկոս Ակերատացի Հզնատար 477
Գատհարշապ Կոզտացի Նահրատաս. 68
Գատատեքիար բատատրան 8. 55. 71. 253. 276. 396. 456. 458. 464. 478
Գապիկ ամատատեաց Գատհարշապ 68

Կապատ ապոյ կամ բզկ 500. 522
Կզեհատեաց 432
Կվիրկ կամ Կզեհակ կապտացի 419. 523
Կոր կամ. 234
Կճեղճատեաց կամ Կճեկապատեաց 432
Կզեհա կամեզատիկոս 542
—— ատաֆն Հատաց Թատաց 536
Կզեհապար կամ. 251
—— արգեպ Կրեւտացւոյ 516
—— Տէր կապատիսատեաց 554
Կզեհշոյ եպ. Աբատատեաց 196

Կզեհշ Բ. կամ. 230
—— Կրեհց 519
Կատատ Թատզրճատ 521
—— Զգատճատ 501
Կատզատ (Պատա) 522
Կոգիկատ Հայր վանից Գշեհոյ 414
Կատատ կամեզ. 251
Կզատատակ գատճատիս 316
Կզատհատատ 428
Կզեհիա ատաՀ. Ս. Աբատատոյ 208. 349
—— Ձգնատար 257
—— գրիչ 274
—— ատաֆն. Ակշոյ վանաց 334
Կզատատեի Թատ. 7. 59
Կզեհատատ եպ. Ռատեցւոյ 45
Կոգեհատ Կզեհատեցի կամեզ. 251
—— եպ. ատաֆն. Բշեցւոյ 276

Զալ Խատ 505
Զաքարէատ, Զատատիս Աբգեատոզ 41. 174. 295
Զատգատան մատեիկ 553
Զատգատատիք 432
Զատեցիք 552
Զարեհատատեան ատաՀ 529
Զատէն եպ. Ռատեցւոյ 43
Զատատիս արեզակ 147
—— Վաղարշապատի ատաֆն Յովհաննավանից 175. 174
—— Գ. կամեզ. 230
—— եպ. Կրեւտացւոյ 516
—— (Ա.ժ.ա.) 520
—— Ա. Բ. Գ. ատաֆն. Հատաց Թատատ 557
—— եպ. Վաղատրշակերտատ. 525
—— Պարեատզ ա. Զաքարէատ
Զատգատ (Ա.ժիր Ներատատար) 67. 521
Զէնատ Խատատար 596
Զիկ ամր Վանանդեցւոյ 75
—— Գիմոքրատատ 519
Զատրհատատ եպ. Վանանդեցւոյ 76
Զատրի երգիցատես 502
Զատհրոյ Խատ 505
Զատոյ Գնունեատի 248

Կշմէնատ Խատ 328
Կատիր Կաղատ 326
Կոգատ Կուատաֆ 328
Կշրհ ոգրատ 522
Կատեր Խատ տատ Թհատատրի 523

Կհեհատկոզիք 429
Կնատատեիք 432
Ընատ Խատհատ 112

Թատգատհի Նահրատաս. 186
Թատգեատ եպիսկ. ի Բհիւրական 158
—— (Հայր) Զատգավանից 172. 294
—— Ա. Բ. կամեզ. 230. 234
—— եպ. Ռատգրեատզոյ 525
—— եպ. Կատիպոզ 515
Թատգիկ եպ. Ռատեցւոյ 45. 103
Թատհատ (Պատա) 120
Թատհատէ եպ. Աբշարունեաց 56
—— Վատատգոզ 75–6. 428
—— Գ. Ձգնատար 49
Թատհհատ բզկ 505
Թատհատ կգտ 198
Թատհհատ խատհատ 274
Թատգիկ Նահրատաս. 171
Թատեզ կհի Վատրգոյ 67
Թատատ խատհատ 171
Թէկգատ խարհատատէի գտր. 518
Թէկոզատատ եպ. Գնունեատ 135
—— Ներկատատ 157
—— Զատրհ 171. 254
—— Փիատէքէնէ 181
—— Վատհհատեատի 407
—— Ռիշատատի 428
Թէոփիլոս եպ. Արշարունեաց 56
Թատգիկ 189

Թոփմա Վ. Մեծափնյի 473
—— Ա. Բ. եպ. Արշարունեաց 56
—— Յ. աշակերտ Թոռնիկյ 50
Թորոս արքեպ. Աչեցի 545
Թուխիխտա գրաված 404
Թուր Աբիսկի 522. 550

Խդե-Դոկե սահիկան 409
Խզրահիմ փաշայ 505
Խոսրով Մոկաւնցի 372
—— եպ. Թոգեի վանաց 551
Խոսրով ս. Շահ Խոսրէ
Խոսրէ վանայ երէց 502
Խոսրէ Կոմպոլիոս 89
—— եպ. Վանանդայ 76
—— վանայ երէց Պազանիէ 294
—— Հաբուսապոնս 529
Խզանասար բլուր 521
Խանճ Օրպիլեան 370
—— Ալիապկի 370
Խանուի 478. 482

Լազարեփ գրաված 52
Լանկ-Թիմուր 522
Լեռանամարդ 452
Լճկանգնաւոր 452
Լիպարիս Օրպիլեան 18
Լոռեայ (Հ.) Յիշատական 543
Լորիս Մելիքով 36
Լուցիս խան 525

Խոզ (Ա.) 516. 525
Խոզաոնիք 452
Խոյիլ խան 505
—— Պեհլաւատ 528. 550
Խոցաձեռք 452
Խոճնա Պեհլաւ 550
Խանիկով 478. 479
Խոշտատար արքայ Հառաչ Իմաոյ 357
—— Աբգարան Աարիկատ 298. 479
—— եպ. Վաղանդայ 76
—— Կիւրեանցի 267
—— Վ. Բ Աատատրա 156
—— Վ. Ձուռանցի 552
—— Պապակցի առաջ. Յոհաննէս վանից 472. 474
Խոշեան Աստեղեան 407
Խոշնիկ 452
Խոշկի առաջ. Յոհաննէսվանից 166. 474
—— եպ. Արշարունեաց 56
—— Երասխէս 39
—— Նուիրատու 67
—— Ջրեվազեան 240
—— Վ. աշակերտ Ս. Թորգոմեանց 472
Խորը կամ Խորը պեկկէրպեկ 504
Խնկիկի Նուիրատու 250
Խնուրիք 452
Խոնամիք 420
Խոյիկով (Խոսս) 478-479
Խոշոր կին Խանիկի 170. 275
Խոսրով ասպ. երկեղ Օշականու 496
—— Իշոպցմանիէ 238
—— խան 505
—— սպրդ Հայոց Ա 374
—— Ա. 7
—— Պերոզ մոգ 406
—— Իշխան Պաբկպենից 46
—— Նաշատակ 46
Խոսրովիգուրխա 564-569
Խոլեին Խոսասմանաց 487
Խորիշոյ Խոսիան 123
Խորհուրդիք 427
Խոչմէնիք 452
Խուանց Խոսիան 474
Խուգիմայ կամ Խոչմ սահիկան 409
Խոսիվշուշ 527
Խոշշիր սահիկ 412
Խոշշոյ Աբիհացի Նուիրատու 67
Խորին Իմուրք գրաված 442
Խորա Կամսարական 48

Խոհոյ Մխոյր 529
Խոշոյ Փլաս 185

Ծագկունիք 452
Ծայրամարիք կամ Սամիրամարիք, Յամիրամարիք 452
Ծարկեացիք կամ Ծագիր 452

Կազմակացիք 427
Կազարէլք, Կզարէլք 452
Կազդր 452
Կամիճակարիք 452
Կամխեսար, Կամխեացիք 452
Կամսար Դիմակսեան 429
Կամսարականք 427
Կոչտշենիք 452
Կապակիկ առաջ 428
Կարապետ Կամրեց Աղիճամարեց 532
—— Վ. Ակռաթաղի առաջ. Էրեբատնայ 516
—— եպ. առաջ. վանաց Բէնայ 276
—— եպսիկոպոս ի Բերքանի 158
—— առաջն Յովհաննավանից 172. 174
—— Ուռհեցի Կամեց 234. 244
—— Տէր եպ. Պալատեան 244
—— Երզնկացի գրէշ 463
Կարկին Իշխան Աշմաստեի 193
Կարնացիք 452
Կնձեան Իշխ. Աշմաստեի 193
Կղնուիք 426
Կիներիք 452
Կիրակոս եպ. առաջ. վանայ Տեղերու 147. 249
—— վկայ 237
—— վիրապէցի Խրլոց Կամեց 230. 458
—— Պերանեան 257
—— եպ. Պետիկեցոյ 58
Կիւրեղ եպ. Բասենոյ 45
Կիւրիոն Կամեց. Վրաց 214
Կղզուիք 452
Կնճրուիք կամ Կրճուիք 452
Կնդակ կամ Խնդակ եպ. Արշարունեաց 56
Կոզոպանեանք 452
Կոզրացիք 452
Կոզմեկ Իշխան Ութիոյ 442
Կոմիտաս Կամեց. 448. 237
Կոստանդին Ա. Կամեց. 469
—— Վ. Կոզլուանեցի 58
Կոստանդիք 452
Կոստեա սեր Աշմաստեաց 196
Կոզրոլոն գրաված 397
Կորճեանք կամ Կաբճեանք 452
Կոտուիք 452

Հաճըն Փիրուզ 39
Համազասպ Երիսեցոյս առաջն. Յովհաննավանից 170. 174
—— առաջն. Կիւրեղեցոյ 267
—— Վ. Ի Հառաչ Իմաոյ 357
—— եպ. առաջն. Հառաչ Իմաոյ 357
—— Իշխան Արծրունեաց 409
Հանգցուիք 452
Հանամ Իշխան Աշմաստեի 196
Հանամոյ եպ. Բէնայ 260
Հանձա բլուր 388. 550
Հանգէ Պահլաւաստի 456
—— սրդի Պարսա Օսմանայ 326
Հայկազունք 427
Հայրապետա Նուիրատու. 258
Հաչանաձոր առաջն 452
Հապիկ գրաված 324
Հասան սրդի Քուրդ Իշխանի 470
—— սրդի Խոզանայ 248
—— Ա. Իի 503
—— բլուր 500
—— Իսկ Կաշգարա սահիկան 408
—— սրդի Վահրամայ 262. 540
Հասանդուզա 274
Հարամիանք 452
Հարցնանք 452

Հաճոնդիք 426
Հասակ եպ. Արշարունեաց 56
Հեմամ քաշմայ 172
Հեմամաւիք 452
Հիաւէն (Հաճէն) փայտ 503
—— խան Կրեւանայ 508
Հիսանականք 426
Հմայեակ սեր Աշոցոյ 428
—— վարդապետի 278
—— Իշխան Խորխոռունեայ 424
—— Հզօրագոյն տիեզն Վաչրագանայ 429
Հոլամ Վասակ 164
Հոմայ 474
Հոչոցաս գան 8
Հոռոմիգ կամ Հռոմաւորիգ 365. 397
Հոռոմ երէց Նուիրատու 484
Հրաշատ սեր Աշոցոյ 428
—— գոմս 524
Հոգ Անուանց Քաշտեան 409

Ձառնդգա ասորերացի 478
Ձեռնա Նուշապատ Պետիտունեանց 425
Ձիրնաձոր 426
Ձոգնէրդ 452
Ձորթորնիք 452

Ղազախ խան 505
Ղազար սահմանակ Աիմաոյ 472
—— Վ. Աղուաղորդի 244
—— եպ. Արշարունեաց 56
—— եպ. Բասենոյ 45
—— Վ. առաջն. Խորվիրապեզ 459
—— Փարպեցի 158. 174. 208
Ղազ հոխանգաստ 519
Ղեւոնդ երէց 90-106. 428. 549
Ղեւոնդ սպիրոյ Պիկիլեացի 442
Ղեւոս 520
Ղիզան կամ Ղզիզան 448
Ղուլամ Ալի 506
Ղուկաս առաջն. Յովհաննավանից 173-174
—— Վ. Գիրանեան 173-174
—— Կարնեցի կամեց. 231. 245
Ղուհաւոյ (Տէր) գրաված ս. Արշոկ
Ղանձկիանաս վարդապետ 487
—— առաջն. Աղբիվանից 350

Ճեմելչի սպահաղ խաչոյցի 58. 311
Ճէղոյիր սուլյան 522
Ճիհանգիր 350
Ճիհանգուշ 521
Ճիղրդ 452
Ճան վարդապետ 550

Մագազացի (սահմ 452
Մագաձորիք (426
Մահան քրմապետ 515. 523
Մայիսաեան սուն 421
Մախոյենից կամ Մաչխոյենից 452
Մակաց կրաւորական Հայրապետ 523
—— Ա. Կամենացիս 219. 227. 251
—— Խորհրդան 552
Մանկիիսաեան ազգ 145
Մանկեանք 452
Մանեան 450
Մանգնաս Քանդակեալ բանաստ 178
—— գաւիթ խան 505
—— գաւիթ Մատթէոսեան 505
—— (Փիր) 505
—— խան Կրեւանայ 506
Մանգնա Խոր-Օդրոյ սահիկան 508
Մանգնաս սահրոյ 512
—— Շահ 525
—— Թագուհոյ խան 500
Մարգարիտ Վ. առաջն. Հառաչ Իմաոյ 357
Մարկոյ 421
Մարկոսականք 421
Մահամեխմեան գիւղ Վարչիի 146-147. 162. 168. 236
Մահիկոնեանք 450
Մահլան սահրոյ 549

Ա՝ռնոգ իշխան Բառնեայ 16
Ա՝ռնաՇիՀր Ռշտունի 319
Ա՝ռնաՇիՀր Նաժարիկ (Դիմիգոր) Դաշտասակ 413
Ա՝ռնասէ ծպ. Բառնեայ 43
Ա՝ռնատպետութ 427
Ա՝ռնգէն տէր Ա՝մատունեաց 196
Ա՝ռնգոհունիք 429
Ա՝ռնձիկ Գնտրգ 165
Ա՝ռնսրմիկ անկգիտացի 474
Ա՝ռնուէ իշխան Ա՝մատունի 193
—— արքից առան վանաց Բիչնայ 276
—— ծպ. մեռ 276
—— ծպ. առաջ. Խորգիրապին 458
—— ծպ. առաջ. վանաց Հառաց թա՝ ղայ 337
—— արքից Յովհաննէսեանից 164
—— ծպ. ՎարդիՀոր վանից 46
Ա՝ռնուկ Բանկնան 340
Ա՝ռնուկով 482
Ա՝ռնուէի տէր Վրաց 512
Ա՝ռչաց կաթող. 197. 362
Ա՝ռածկ ընդունին Լբրաշատու. 469
Ա՝ռածՀ 350
Ա՝ռաքնեա ծպ. Ա՝մատունեայց 196
—— կաթողիկոս 234. 243
—— վ. առաջն. Հառաց թագայ 337
—— արքից. Յովհաննէսեանից 172. 174
Ա՝րգաւթ խոշտանգանց 228
Ա՝րգաւոյ վանաՀայր յՍիւնիս 194
—— վ. ի Կնծոյս 258
Ա՝րգաւտանիք 452
Ա՝րգա Աչէժ Շահ՝ 329
Ա՝րդի Ա՝ստր) 122
Ա՝րթամ Նահապատ. 141
—— վրացի 309
Ա՝րթանէ կոյս 251
Ա՝րիկա Հ. արդի ՇապՀոյ քաՀանայի 66
Ա՝րիկա ծպ. Բագրեւանդայ 525
—— վ. առաջն. Հառաց թագայ 337
—— արքեպիսկոպոս Ա՝տրպատ. 122
—— ծպ. Վանանդայ 76
—— վիքտոր կայսեր 401
Ա՝րիկով 478. 582
Ա՝րտաշով (Տիր) 154
Ա՝րտաւի 523
Ա՝րտաւրտա ս. ԲնՀրատ
—— կնտաբագի ծպ. 484
—— Ա՝ստղնիկի ծպ. 482
—— վաչտրէշապատակի 549–550
Ա՝ռաբիական գրագրաց 408
Ա՝ճխանդիք 452
Ա՝նիրաւոի Բրեզ 549
Ա՝նլբիանց կաթողիկոս 231. 232
—— վ. առաջնորդու 146
—— քաՀանայ ի Դարբ 293
Ա՝նՀանդիք կամ Ա՝ռաՀանդիք 450
Ա՝նՀրաժան իշխան Ալբիանեանց 409
Ա՝նՀրանիք 452
Ա՝նաբոլք Ս. Թա՝ռ,ամանիչ 189
—— վ. ՅովՀաննէսեանցի 174
—— ծպ. առաջն. վանայ Բիչնայ 276
—— վ. Ա՝մատեան առաջն. կոնտա՝ Նայ (արքից. Շահանշայ) 346
Ա՝նաբաժան տրացագ 520
Ա՝նիչք խոշոնտ 274
—— Շահ 505
—— Ա՝կաւտ 155
Ա՝նիքու վարդապետ 293
Ա՝նՀնձոյա Շհերի՛ փառայ 504
Ա՝նՀոյի գուբ խան 508
Ա՝նՀրայի խան 505
Ա՝նանդակ 429
Ա՝ՐՀրդատ Թագաւոր Հայոց 363. 397
Ա՝նտոա Ալեքսի կաթ. 231. 243
—— Պատրիարք Լբրատագրի 439
Ա՝նտանշաՀ 321
Ա՝նտրա ոսկերիչ 343
Ա՝նտգա Աչէ 529
—— Ա՝Հաա 350
Ա՝նտպատ վանայ Բրեզ Աղտից 148
Ա՝նտրիչ առաջն. ՅովՀաննէսեանից 172–4
—— ծպ. առաջն. Ս. Աստղած. 134
—— Ալպիանցի պղնձագործ 229
—— Պերատացի կաթող. 234
—— ծպ. Բանագնեացի 295
—— վ. Զաժչիանց 549–550
—— ծպ. առաջն. Ագիոց վանայ 354
—— ՆաՀատակ ի Դարձ 511
Ա՝յեաՀ վարժարանի Նահատակ 510
Ա՝խթիար (Հ.) առաջն. ի Բագրատ 69
—— առաջ. ՅովՀաննէսեանից 166. 174
—— քաՀանայ Նախրատու. 171
—— վ. Սիւնեանցի 215
—— առաջն. Սիւնատաց 267
—— (Տեր) Ա՝ստրիկեանցի 350
—— ծպ. առաջն. Հառաց թագայ 337
—— վ. առաջատարած ի Բագրեւանդ 324
Ա՝խթիարիչ Նախրատու. 170
Ա՝խիկ Հրոյնու 290
Ա՝կաւիչ ծպ. Ա՝ծեղբատ. 456
—— Բաբասեանց ազգ. Հրեւանայ 330
—— վ. առաջն. վանայ Տեղերու. 147
—— Հայիկազատ ի Բիւրական 158
—— ծպ. առաջն. ՅովՀաննէսեանից 166. 174
—— ծպ. Գիւրան Հրիփսիանի 241
—— Վահանկեանց Նախրատու. 292
—— ծպ. առաջն. Հառաց թագայ 337
—— վ. Տիրեցւոյ առաջն. Խորին բատի 458
—— պետրոսեանցի ծպ. Բառնեայ 43
Ա՝կաւտանիք 452
Ա՝կաւտանիչ 532
Ա՝կիք 428
Ա՝կաւնա Բերդպատ՝ոյր 56. 523
—— ծպ. Ա՝ՐՀատրատնեայ 56
—— քաՀանայ ի Բիւրական 157
—— քաՀ. Հզկայր Դաւիթ ի Բիւրական 157
—— Բ. Կաթողիկոս Մհերեանց 164. 196
—— Գ. Հաթ. Ա՝իրենցի 216
—— վ. առաջ. Բիչնայ վանայ 273
—— քաղաՀապետ առաջն. Բիչնայ վանայ 276
—— վ. առաջն. Գանձասեռի վանայ 293
—— ծպ. Լբրեւանայ 316
—— վ. առաջն. Լբրեւանայ 316
—— Ա՝պագենեան ազգ. Լբրեւանայ 350
—— առաջն. Ագիոց վանայ 354
—— ծպ. Բառնեայ 43
—— առաջն. Շիրմայ վանից 48
Ա՝պահաւակ 408
Ա՝րբին ագեւտր անգլիացի 183. 213. 230. 546. 549. 554. 565. 465. 467
Ա՝ռաջնան կամ Ա՝ռաջնան ազգ 432
Ա՝ռաքնոյ փայտ 56. 526
Ա՝ռակաթէ վաՀանիկներ 73
Ա՝ռչէզ Թաղ կաթող 82
—— Ա՝ռաքելեան 508. 520
—— տրգի Հրեւտասարդ 524
Ա՝ռչէզ (Ս.) Բրեզ 515
—— կաթողիկոս 286
Ա՝ռաՀաքիս փայտ 503
Ա՝տրպատկի գրագրաց 55
Ա՝տրատ Խոտրջեան 529–530
Ա՝տրպատ ազգ 449
Ա՝տրՀաձոյց փայտ 505
—— գործ 505
Ա՝տրիկ տարեգրագիտ 516
Ա՝րտատ ասորեստ 508
Ա՝րտաւիրք 449

Յագպ անապատ Սիւնեաց 528
ՅաՀաղթ ծպ. Վանանդայ 76
—— ծպ. կոպայ 129
—— վ. առաջն. ՅովՀաննէսեանից 163
—— սիւրմակեանց 454
ՅաՀաղթ վ. առաջն. ՅովՀաննէսեանից 174
—— Բրեզ Աղտղերիփի որդի 186
—— վարժապետ կարնեցւոյ 228
—— Գ. կաթ. Ջուղայեցի 274
—— Ե. կաթ. Շահնախիրի 234. 243
—— Յաւաքանեցի ծպ. 254
—— վ. Աւբրնեցի 295
—— ծպ. Լբրեւանայ 316
—— վ. առաջ. Լբրեւանայ 316
Յաճարեան 179. 505
Յաւետեան վանայ Բրեզ 197
Յեւտ ծպ. Բառնեայ 43
Յիւսիսրատեան (Ս.). Մաթէ. 506
Յինովկենտոս (Ինոկենտիոս) Գ. Պապ 543
Յիւրանեանց կամ Յիւսանեանց 452
Յիւրպեանց կամ Յովհաննեանց 452
Յոյս ծպ. Աղաւտանեայց 56
ՅովՀան ծպ. Աւբրատնեանց 56
—— ծպ. Վահատնեայց 196
—— Սարեան Շահխաթանեան 454
ՅովՀաննիկ վանայ Բրեզ 214
—— Մեծոպ 428
—— Մանգակեանի Բրեզ 349
ՅովՀաննէս ծպ. Աւբրատնեայց 56
—— (Հ.տր) առաջն. ոսկեբեր կամբրղամեծոյց 58
—— Ոգու ոսկեբեր 64
—— Շահնշահ կամ. 66
—— ծպ. Վանանդայ 76
—— Իրատնեի ծպ. Վանանդայ 76
—— այրի Բրեզ 164
—— ծպ. առաջն. Յաղտատեանցից 264
—— առաջն. ՅովՀաննէսեանից 165. 173. 174
—— քՀեղխինոց ծպ. 179
—— Բ. կաթողիկոս 180
—— Ը. կաթողիկոս 230
—— Թ. կաթողիկոս 230
—— վ. առաջն. Մատենի 185
—— Շահրատեանց 209
—— Պայրամեանցի 214
—— վարժապետ 215
—— Շահխաթանեան 228
—— սրեղպոյ 242
—— առաջն. Կէչառատաց 267
—— փոխանակ 270
—— Բիչնեցի սրեղպոյ 275
—— ծպ. առաջն. վանայ Բիչնայ 276
—— վ. առաջն. Զաղամեանցից 294
—— Ա՝իրենեան 292
—— Մահատնցի 301
—— Խաղպեկ 307
—— վ. Կոպենան 311
—— Ա՝ՐՀրատնեի՛ա. Լբրեւան. 346. 350
—— Գառնեցի 346. 362
—— ծպ. առաջն. Լբրի՛ամեանց 346. 350
—— վ. Նախիջեւանցի 349–350
—— ծպ. Հայոց թագայ 357
—— Սկեւրիչ (Ս.) 428
—— Պարսրատնցի 349
—— առաջն. ՔաՀնիչոյ վանայ 50
Յովսէփ առաջն. ՅովՀաննէսեանից 173–174. 250
ՅովՀաննան Ծկարիչ 225
Յովնան ծպ. Վանանդայ 76
—— վանայ Բրեզ Աւանայ 291
ՅովՀէփ վՐդի. առաջն. Յաղտատեանցից 164
—— Ա՝ղտրիեան կամ. 231. 243
—— Նոր վերջ Նորչէնցի 454
Յովհան պատմագիր 46. 52
Յուխան անապատ 429
Յուսիկ Ս. կամ. 250
—— Բրեզ Նահատակ 171

Ղաշաղակ Ղզոցի առաջն. ՅովՀաննէսեանից 172. 174
—— կաթողիկոս 234. 236
Ղաճաճի գուբ խան 505
Ղամիկազնիք 526
Ղանա գետառ Ա՝տրպատ Ա՝պատղորի 474. 475

Նիքոլեց Պատրիկ կամաթոական 35. 438
—— Բաղրատունի 450
—— իշխ. Բասենոյ 16
Նիքոլաս (Հ.) Ապոստոլական 63
—— նոպ. Վանանդեցոյ 76
—— առաջն. Յովհաննուփոլիսի 472-4
—— Ս. Պետեր 423. 520
—— Գ. կամարայ. Շինոց 245. 538
—— Լ. կամր. Աքսորակոցի 187. 230
—— վանայ հրեց Ս. Գայլհանեայ 240
—— Վ. առաջն. Նիշատակաց 267
—— նոպ. Տարսեցոյ 458
—— կամարտական 518
—— նոպ. Բասենոյ 45
Նկար սահիան 411
Նիկոգոպատ Վ. Խրվոյ 475
Նիհարական 123
Նոթ Ուլի 529
Նոթ Աչվանոց 527

Շալուէ ազատարգի վոպի 158
Շահ Խոմայել 500. 529
—— Աբաս 521
Շահէ նոպ. Ալամատենաց 196
Շահ-գոյլ 500
Շահինշահ Պարսն 61
Շահաբաս 526
Շահան (Շահատ) Աչոսլոյի 457
Շապուհ քահանայ 66
—— իշխան Աղուանից 196. 407
Շարաձէն ազգատ վառնի 46. 233. 504. 504. 459
Շիրլյիր արքայ Լիկոց 520
Շնորհաւոր առջն 411
Շիրակ (Աբատատգ Բ) 345
Շիրիմշահ 172
Շմաւոն Եպիսկոպոս 428
Վ. Առաքելի առաքելոյ 215
Շուշան Խոնեաց տիկին 511
Շուքրիա ջոգապատեր 67

Ոգերիկոս Փրանկիսկեան 474
Ոսկան վարդապետ 194. 181. 316
Ոսկեանք (Ս.) 343
Ոսկեմանկեր 426
Ոսկեսիկեան 472
Ոտա կամ Ոտայ 194. 428
Ոտրոխոկ Փարպոյ վանայ հրեց 459
Ոտրիկ հրեց 120
Ոտրոնիք 428
Ոտքան Հառան 528. 550
Ո-իշխրելհէմ ազգատ անգղ. 466
Ուշա խոխան նահրատակ 181
Ուխտապատր վանական 158
Ուռհայոյ արքայ Աշուանից 520
Ուվասով Հնազէտ առաջ 151
Ուռհայիք 452
Ուրհնայք 452

Չուկուռնի 478

Պաղտնիք 429
Պաղնատնիք 527
Պագատնիքք 452
Պաշնակ 520
Պայտաքարը 529-550
Պաղ խոպատար 520
Պատարք նահրատակ 542
Պատաս հրեց 120
Պատրան Բիւնեցի 487
Պարգեւ իշխան Աղուանից 195
Պարիսնեւանք 427
Պարիկեան հրեց 275
Պետրոս նահրատակ 297
Պետրոս Աղուանատեր 195
—— քահանայ նահրատակ 171
—— Վ. Աղուանից 184
—— Բիւրականցի 225
—— Լուսաւորիչեան 229
—— Բ. Գիւրիքեր կամարայիկոս 251
Պետրոս (Հայր) առաջն. հիշատակ 264. 264. 267
—— Բագրատ Զաքարեանք 273
—— Վ. Ձաղկոյնի առաջն. Աւրիկանից 349-350
—— արքեպս 334
—— առաջն. Ս. Յակոբայ վանից 375
—— նոպ. Ի Գերեզման վանս 39
Պիւրնիա կարգ 478
Պուլիչ Լրկոգ փառնի ազգատ 477
Պուռ նահրատակ 539
Պրայր ազգատ անգղ. 465. 478. 479. 480. 481
Պագիկարպոս առաջն. կամրկանայոյ 59
Պագրատ Լուսաւորիչեան 229
—— Բ. կամարայիկոս 363
—— Վ. առաջնորդ Հայոց Թուոց 356
—— Վ. Մաշտոցեան 459
—— Վ. Վանեցի 353
—— (Հ.) Պիւրնիեան 353

Ջազամա քեռիներիկ Պաշտիա 303
Ջանիսխան նահրատակ 474
Ջերապետն Ներսէս 289
Ջհանգիր միքրա 528
Ջոլիկ Աբամանից վանայ հրեց 290
Ջուրբար կամ Ջահան 151
Ջանգա 526

Ռագնաներիք կամ Ռոմլոնիք 425
Ռաճայ փաշայ 305
Ռոմանիք 452
Ռաչան նահատակ Ներսեհեան 428
Ռոսէ որդիք յԱբատ 145
Ռոսան 478
Ռուփինէ Վ. առաջն. Աւրիկանից 350
Ռեխան խան 300
Ռերսամ Աստուածեան 429
Ռշտունիք 428
Ռոսամ որդի Պարսատ 529-550
Ռու (Հ.) Ցիսուսեան 345
Ռոփէ կին Ի Տիրանոյ 429
Ռոսխանիք 429

Սագրատունիք 572
Սահակ Թոնդրկեան 56
Սահակ (Ս.) Հայրապետ 528
—— նոպ. Աբշարունեաց 56
—— Վանանդեցի 75
—— նոպ. Կրան կամարայիկոսին 157
—— գուշպատ. 157
—— Հիգատեցի Ճարտարապետ 184
—— գիցիատ էրիվարդոյ 199
—— Գ. Ի. կամարայիկոսիք 251
—— Պարգոյն 278
—— Կատուլեան 511
—— իշխան Աբեղեանից 509
—— Սիւնեաց տեր 509
—— իշխան Մամիկոնեան 429
—— իշխան Աբասպեան 445
—— կամարտական 518
—— Պապկոյտար եպիսկոպոս 484
Սահակ 525
Սահատունիք 429
Սահմայիլ (Պարսն) 189
Սամուէլ նոպ. Բասենոյ 45
—— կամրկանոցի 59
—— Պահլաւի նահրատակ 172
—— վանայ հրեց 257
—— (Ս.) հրեց Աբասպեան 445
Սապրատանեանք 452
Սարգիս նահրատակ 67
—— Վ. Բիւրականցի 147. 458
—— քահանայ նահատակ 157
—— հայհոյող կարգիչ 163
—— Վ. առաջն. Յովհաննուփոլիսի 174
—— նոպ. Ալամատենաց 196
—— Ր. Գ. Ի. կամարայիկոսիք 250
—— Ղեկաւար 257
—— նոպ. Ալարատոյ 264
—— նոպ. առաջն. վանայ Բիւրակ 276
Սարգիս Վ. առաջն. Զագաւանից 294
—— վանական, Հայոց Թուոց 337
—— կոթողի արքեպ. 524. 532
—— նահատակ Ի Բագրեւանդ 524
—— Վ. Գանձասրեցի 550
Սարգսան նոպ. Աղուանենաց 408
Սարիսաց արքեպս վանայ Տնկերաց 147
—— ժամագիր 172
Սաթսխան 503
Սատոյ տեր Աբիկեան 526
Սաքի խան 503
Սիգիսթոյ անգղիացի 478
Սկատարգ անգղիացի 478
Սիսաս վանայիրեց 538
Սիրատանդիր 452
Սիրգիսէ Աղուանատեան նոպ. Լրեւանայ 350
Սիւնիա (կին) 125
Սիւնի 428
Սկզա կին Աստուոյ Կոպրացոյ 68
Սկիւռ սկիզ տեր Վաղարշապատի 209
Սկիֆ-գոյլ խան 505
Սիմեան փարպ. նահրատակ. 172
—— վարդան Զագամիեցի 173
—— բարեպատիճ 197. 294. 346. 350
—— Վ. Գասատացի 288
—— Աստծոյ նոպ. Լրեւանայ 316
—— Վ. առաջն. Լրեւանայ 316
—— Վ. Զագամիեցի առաջն. Հայոց Թուոց 357
—— Պապատենցի 367
—— վարժապետ 40
Սիմեան նոպ. առաջն. վանայ Բիմայ 276
—— Լրեւանենցի կամր. 234. 243
Սկպտոյտոս առքեպս 484
Սիսակիանք 452
Սիսաեանք 452
Սիվազատպոլ գաս 478
Սիրագատես Հիերսեան 295
Սիրգս առաջն. Յովհաննուփոլիսի 165. 174
Սիւնիքս 478
Սյոք 425. 429
Սյոկ նահատար 429
Սգեստիք կամ Սգեստիք 529
Սմբատ Շահիշոյ նահրատակ. 459. 444
—— սպարապետ 401. 509
—— Բագրատոյնի Պարգատն 496
—— առաջն. Խուդապետեցոյ 517
—— Պապետ 529
—— Օրպելենան 8
Սպաղիք 552
Սուհամ իշխատար 401
Սպասեն կամրկ. 562
—— վկայ 157
Սրբոնէ առյուծակեր 507
Սուլէման գոյատար 529
Սուլթան-խանում նահրատակ. 474
Սուրեան 532
Սուրբիկ 257
Սուրբան Պարգեւանդ նոպ. Լրեւանայ 346. 534
—— (Ս.). Բաշտարան 515
Սուրբատիք (Ս.) 536
Սպանդարատ Կամատրական 520
Սպանդարիք 425
Սատանան Պրիսկոս 401
Սպարք սահիան
Սահմանադիր նահրատակ. 67
—— առաջնորդ կարգոց 76
—— վերակ 158
—— Թեղերացի նոպ. 184
—— Յեռանատար 189
—— Վ. Գայլոյ Ի ապյու 204
—— Վ. Լիճացի 224. 241
—— Աշտիճան 229
—— Ի. Սալամատենցի կամր. 250
—— Զ. Արծրունեաց կամր. 251
—— սրբոյ Հրիսիմեանց Լրեւանայ 316
—— Ներսիսեան նոպ. Լրեւանայ 346. 350
—— Ի. Ր. առաջն. Աւրիկանից 350
—— Սիւնեաց 414
—— առաջն. Պապատնայ 439

Ոսկեփաթաթ հագ. բազկեւանգոյց 523
—— վ. Աստիճիկ 548
—— Աղջամիձոր ազգ. էջմեւանայց 550
Ոսոխյա Հանապարհորդ 477–478
Ոչուանձոյձայք 452
Ոչուձիք 452

Պահիկք բնակիչ գեղամեցոյն 30. 466. 474. 478. 479. 493
Պաշան քաշանայ գծոյ 66
—— ակր Վահանգայ 75
—— էչխան 189
—— Լմնաւանիք 183. 194. 195. 519
—— վ. Բուռաստանգանց 244
—— Դոպիձոյն 429
—— Կառնեգեան 429
—— Պասիկնանան 513
—— Գաշեան 525
—— էչխան Հաձառնեանց 27
Պաշնաւանիք 427
Պաշտանիք 452
Պաշտաւ Նռիքատաս 423
—— էչխանայ էչխան 156. 168
—— Քեխիդարի 189
—— ակր Գագոյ 570
Պագարէշ ագրոյ 574
Պանոխան հագ. Բիձոյ 260. 273. 274. 276
Պանանգայիք 428
Պաչէ էչխան 156. 402. 468. 253
Պառնէն Պապիկոյ 421
Պառնանիք 429
Պառաւ Գեհենաձոր 248
—— Հայր Պաուլ 265
—— որդի Հարցանկայ 268
—— Հայրամ 274
—— Նահապետ Ի Դարեն 510
—— հոգոյոյր մեծէն պաշտանայ 489
Պարիկ կույսը 525
—— Հայր Յովհաննուամարիէ 156. 172–5
Պարսպ (պարապ) էչխ. Գաղթականէ 46
Պարպուկն Աղուսկեան 429
Պարպանեցւոյ Պաշտաման 425
—— էչխան Արծայ 442
Պարպաչատոյ Պալտանի 429
Պարպատիանք 432
Պարպատիրոյ էչխան Բագրեւանգոյց 35
—— Ջարխանան (մարզպան) 407
Պարտաձանիք 427
Պարզ ագրիս Բագարանայ 67
—— Ալբեին Պլեւոյ 75
—— Պատրան Լրբեւանցի Նռիքատաս. 262
—— Պատրիկ 428
Պարգան ատաղ. Բագարանայ 69
—— վ. Օձնեցի 76
—— վ. Նռիքատաս. 170
—— Պատան ԺԱչատաղ 184
—— Ծրեց Ի Վարդերսար 249
Պարգան Ծրեց Ի ԲԷԻՒ 276
—— վ. Վարդանեան 350
—— Պահն Պահիկնանան 519
—— էչխան Պահիկնանէից 406
—— Ալբեւեզրի պատիշ 438
—— էչխ. Գաղթականէից 46
Պարդեչեանք 432
Պարպակ կամ Պարպիկ Հայր 51
Պարտ որդի Դատայ 278. 423
Պարձառանիք 426
Պարտս (Ս.) 49
Պարպեա Պատրան 274
Պեղրիկ վարդապետ 265
Պիծ արշաւարդի 515
Պիչէչ (Պատան) 328
Պիրոյ արշաւարդի 515
Պճնանք 452
Պորոմ ակր Վահանգայ 75
Պոնդ կամ Պիճ 74
Պրճանք 452
Պրճանձեա հագ. Պմարատայ 261
—— հագ. առաջն. վանայ Բիճոյ 276
—— վարդապետ 507
Պրիւ Խորհրատանի Պապիտայ 519. 521

Ռամճեւանք 452
Ռատատ ակր Պչտայ 128
—— հագ. Լմնաւանձայ 196
—— Գեհենաձոր 248
—— հագո. Ի ժողովի Շահապիվանի 519
Ռամբեւայիք 452
Ռոչեցիք 429
Ռոշտայիք 452
Ռատիտ մայր Ջիւրախի 172
Ռեւանդիայ Նահապետ 59. 77
Ռեւրենդ կամ 320
Ռեւիայր գորամար 542
Ռեմայի Պեչմոյր անգղ. ազնւար 478
Ռեմայեի բրկ 479
Ռճիաեբատար Պչի փաչա 505
Ռիգրան Բ. Բիայ. 515
Ռիկճմամ գուտար Գասհարյաշէն 68
Ռիկատիգնր ազնւար 252
Ռիգան Պ. 525
Ռիբատար հագ. Բատճեայ 45
Ռիբատաս (վարժապետ) 76
Ռիբրկ հագ. Բատճեայ 45. 52
Ռիրուկ յաշնանայ 108
Ռիրնիր Ցիւսանեան յաղագիչ 253. 515
Ռիւզատ Տանապարհորդ 64. 362. 364. 365. 404. 468
Ռչրեանք 452
Ռատչի հգրայրերկ 458
Ռուր Նահապետ Ցրտենայ 450
Ռատրաբերանեանք 452
Ռուրք հագ. Բատճեայ 17. 45. 523
Ցրգատ (Տէր) Պ. կամ. 89

Տրգատ որդի Տիրանայ 455
—— որդոյ Հայոց 372–393. 397. 528
—— հագ. Բատճեայ 45
Տրգատատիք 452
Տրատիք 450. 452
Տիխատիք 452

Բիւզերիգ յաղագիչ 474
Բատ Ցիսատանան յաղագիչ 253

Ցալտի 487
Ցոչկիպատ 452

Փանատ (խաչոյ) 343
Փապակ Պատենկեան 429
Փատատնատիք 423
Փատրա 487
Փառչատ ամիրայ Պ. Բ. 411–412
Փափատան Պանգատատիք 429
Փերեժատիք 452
Փիլիպպոս կամեայ. 251. 250
—— ծրեց կենչատանի 263
—— առաջն. կենչատատայ 267
—— հագ. առաջն. վանայ Բիճոյ 275. 276
—— (Հ.) կարմիգպան 477
Փիր էտաիր 322
—— Հատատ 347
—— Պատատ 323
Փոչոյատիք 452

Քաչիկ Պչի խան 503
Քաղատեանք 452
Քաչերեատիք 450
Քատատիք 452
Քատպետատիք 426
Քենդալ գորամար ազգ. 526
Քենան պեկ 64
Քևպտեր Թիւրքերէն 62
Քիր–Բարգեր ազնւար ազգ. 32. 71. 341. 349. 561. 564. 565
Քոր ազնւար գրատարան 28. 55. 485
Քոգեանք 452
Քոչարներ Նռիքատաս 275
Քուրդ էչխան 162. 165. 168. 235
—— Ուրերդցի 174. 253
—— Յովհաննէս հպատակաց 334. 324
Քրիստափոր Բ. Պ. Կամենց. 486. 544
Քրիստատատար հագ. Բատճեայ 45

Օթման 524
Օտման (Գաբատ) 522. 550

Ֆորփայի 503
Ֆոտրոյ Ալպերցի քեռորդ Խոսէ 474
Ֆերատիկատ 550
Ֆրենչզեր ազգ. ազնւար 478
Ֆրէնչֆիլը ազգ. ազնւար 466. 479
Ֆրատանատ ազխատար 474

Յ Ա Ն Կ

Տ Ե Ղ Ա Գ Ի Ր Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ա Ց

Ի բազմաց գրոց և հեղինակաց՝ յորոց քաղեցան գիտելիքս Այրարատայ, զայնոսիկ եւեթ՝ ի տեղագրաց և ուղեւորաց նշանակեմ՝ ի Ցանկիս, յորոց առառել ինչ ագահեցայ, կամ որք յառաջս և յառաւօտէ և վկայութեամբ բանիցն յիշատակին՝ ի մատենիս։

Աութլէյ· — W. Ouseley. — Travels in various countries of the East, more particularly Persia, &. 1819–21, *London.*

Ագիս· — H. Abich Hermann. — Vergleichende Geologische Grundzüge der Kaukasischen, Armenischen und Nord—Persischen Gebirge. Prodromus einer Geologie der Kaukasischen Länderen. 1858, S. *Petersbourg.*

—— Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern. — I. Theil. Eine Berg — Kalkfauna aus der Araxesenge bei Djoulfa in Armenien. 1878, Wien. — II. Theil. Geologie des Armenischen Hochlandes. 1882, Wien.

—— Quelques résultats de mes Voyages en Géorgie, en Turquie et en Perse, en 1862.

Բարրոդ· — W. Parrot Doct. Friedrich. — Reise zum Ararat. 1834, *Berlin.*

Բաթլնդ Գեմըրոն· — G. Poulett Cameron. — Personal Adventures and Excursions in Georgia, Circassia and Persia. 1845, *London.*

Թաւերնիէ· — J. B. Tavernier. — Les six Voyages en Turquie, en Perse, et aux Indes, &. 3 Tomes. 1616, *Paris.*

Բիւչեր· — Buchan Telfer. — Crimea and Transcaucasia . . . Armenia, &. 1876, *London.*

Թեյլոր· — I. G. Taylor. — Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866. *Հրատարակեալ յ' Լ. Ընկ. Հասարակ. Աշխարհագրական Օրագրի Լոնդոնի, 1868.*

Թեսիէ· — Texier Charles. — Description de l' Asie Mineur, faite par l' ordre du gouvernement, de 1833 à 1837, &. *Paris,* 1839–49.

—— L' Arménie, la Perse et la Mesopotamie. Géographie et géologie de ces contrées, monuments anciens et modernes. 1840–52, *Paris.*

Պիթոնդըթուռ· — Pitton de Tournefort. — Relation d'un voyage du Levant, &. 1717, *Lyon.*

Ժիլ· — Gilb. — Lettres sur le Caucase et la Crimée. 1859, *Paris.*

Համիլթըն· — Hamilton William. — Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, with some account of their antiquities and geology. 1842, *London.*

Ճեմելլի Քարերի· — Gemelli Careri. — Il Giro del Mondo. 1719, *Venezia.*

Մորիէ· — I. Morier. — Second Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor. 1818, *London.*

Շահնազարեանց Յովհ. Եպիսկոպոսի· — *Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ Գաւառացն Այրարատայ· 1842, Էջմիածին։*

Շարդէն· — Chardin Jean. — Voyage en Perse et en autres lieux d' Orient. 4 vol. 1735, *Amsterdam.*

Ուիլբրահամ· — Rich. Wilbraham. — Travels in the Transcaucasian Provinces of Russia, and along the southern shore of the Lakes of Van and Urumia, in the autumn and winter of 1837. *London,* 1839.

Պարթօլոմէի· — Bartholomaei. — Lettres numismatiques et archéologiques relatives à la Transcaucasie. 1859, *St. Pétersbourg.*

Պըրնապի· — Capt. Fred. Burnaby. — On Horseback through Asia Minor. 1877, *London.*

Պլում· — Bluhm Julius. — Routen in Türkischen Armenien (zwischen Erzerum und Kars) aufgenommen in Sommer d. J. 1859. *Հրատարակեալ ի ԺԶ Հատոր Աշխարհագրական տեղեկ. Պետրբուրգ։*

Պուլլէ Լը Կուզ· — La Boullay Le Gouz. — Voyage et observations, où sont decrits les états et les royaumes d'Italie, Grèce, Natolie, Syrie, Perse, Palestine, Indes Orientales des Portugais, Arabie, Egypte, &. 1653–7, *Paris.*

Պոռչոչ· — Doct. F. Bunge. — Aufzählung der auf einer Reise durch Trans-Kaukasien und Persien gesammelten Pflanzen. 1860, *Moskau.*

—— Eine Reise durch Transkaukasien und Persien, in den Jahren 1847–9.

Պրայս· — James Bryce. — Transcaucasia and Ararat, being Notes of a Vacation tour in the autumn of 1876. *London*, 1878.

Պրնդ· — J. Brant. — Journay through Armenia and Asia Minor, in 1835.

—— Notes of a Journay through a part of Kurdistan, in summer 1838. — *Երկրքին ևս հրատարակեալք ի 2 և ի 3 հատոր Ազիատ. հանդեսին Օրագրի Լոնդոնի.* 1836, 1838.

Պրոսե· — M. Brosset. — Ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides aux Xe et XIe siècles. 2 vol. avec planches et atlas. 1861–1. *St. Pétersb.*

Ռոուլինսըն· — H. C. Rawlinson. — Notes on a Journay from Tabriz through Persia, Kurdistan.

—— Memoir on the site of the Atropatenian Ecbathana. 1840, *London.*

Սմիթ եւ Տուայթ· *Ամերիկացի Բարգիչք.* — Eli Smith and H. G. O. Dwight. — Missionary Researches in Armenia, including a Journay through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormia and Salmas. 1834, *London.*

Վագներ· — Wagner Moritz. — Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armeniens. 1848, *Stuttgard.*

—— Reise nach Kolchis und nach dem Deutschen Colonien jenseits des Kaukasus, mit Beiträgen zur Völkskunde und Naturgeschiete Trans-Kaukasiens. 1850, *Leipzig.*

—— Reise nach Persien und dem Lande der Kurden. 2 Banden. 1852, *Leipzig.*

Տեվռոլ· — Deyrole Théophile. — Voyage dans le Lazistan et l'Arménie. 1870. *Հրատարակեալ ի Tour du Monde Օրագրի. Հատ. ԽԲ.*

Տիտյոռն դը Մոռբերէօ· — Dubois de Montpereux. — Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Arménie, et en Crimée. 1833.

Հ· Փիլիպ· Կարմեղիտաց· — P. Philippe. — Voyage d'Orient. 1669, *Lyon.*

Փըր Փաորթըր· — Ker Porter Robert. — Travels in Georgia, Persia, ancient Babylonia, during the years 1817–20. 2 vol. *London*, 1821.

Քինէար· — J. Macdonald Kinneir. — Journay through Asia Minor and Kurdistan, in the years 1813 and 1814, with the remarks on the Marches of Alexander and the Retreat of the Ten thousand. — 1818, *London.*

Քոխ· — Karl Koch. — Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus, in den Jahren 1836–8. 2 Band. 1843, *Stuttgard.*

—— Wanderungen in Oriente während der Jahre 1843–4. 3 Band. 1846 7. *Weimar.*

—— Reise in Grusien, am Kaspischen Meere und in Kaucasus. 3 Band. 1847, *Weimar.*

Ֆեռուե· — Feroue. P. Michel Justinien. — Théatre de l'Orient. — *Թատերկն Քրդստանեայքն գրոցն*, Teatro della Turchia... dato in luce dal Marchese Feburo C. M. A. 1684, *Venetia.*

Ֆլանտէն· — Flandin Eugène. — L'Orient. 1856, *Paris.*

—— E. Flandin et Pascal Coste, attachés à l'ambassade perse en 1840–1. Voyage en Perse 1843–54, *Paris.*

Ֆոնթոն· — Felix de Fonton. — La Russie dans l'Asie Mineur, ou Campagnes du Maréchal Paskevitch en 1828 et 1829; précédés d'un Tableau du Caucase. 1840, *Paris.*

Ֆրէշֆիլտ· — Douglas W. Freshfield. — Travels in the Central Caucasus and Bashan, including visits to Ararat and Tabreez, and Ascents of Kazbek and Elbruz. 1869. *London.*

ՅԱՆԿ ՊԱՏԿԵՐԱՑ՝

1 Գաւառացոյց Աղթամար ազգարհի 2
*Արեանց լերինք = Պինգէօլ (Ասիա) 15
2 Հասանկեայ (Տէյրոլ) 19
3 — Արեւելեան կողմն (Գաւառքիար) 20
4 — Արեւմտեան կողմն (Կոյն) 21
5 Բնակրաւոյ զօրավար Հայ 22
6 Կոթուածատան մերձ ի Հասանկեայ (Քոխ) 25
7 Բնակատեղեաց մերձ ի Հասանկեայ 26
8 Աղբերաց արիւն Ծաղիկ 29
9 Խոտասան. Ձամբար Զէրքէզաց 33
10 Պետրէվանց գիւղ (Ասղէյ) 34
*Ձակատատեղի ի Գասկինի (Ճինդան) 34
11 Մեծից լերինք = Սպանդու, արեւմտակողմն 35
12 Cachris Ծաղիկ (Գաւառքիար) 35
13 Մատթար փաչայ սպարապետ Օսմանեանց 36
14 Անձուկք Մէլիխուզի (Ճինդան) 40
15 Երասխահայր ԱՀամատու (Ասիա) 41
16 Ի հետեւան գրելոյ ի Ճերմակ վանս Բասէնոյ 42
17 Գետնափոր տան գիւղական (Տէյրսաս) 44
18 Փօղու և այլ լերինք (Ասիա) 47
19 Գետս և տաշմանքն (Կոյն) 48
20 Կապզամոյ Աղշահաք (Կոյն) 49
21 Ի հետեւան գրելոյ ԱՀէկիմոյ վանս 52
22 Երեսանգաշտա (Գէօգնէր[1]) 60
23 — Մահարձան (Տէյրսաս) 62
24 Երեսանգակերտ (Գէօգնէր) 63
25 Արձանագիր սրաթացի ի Մարմէտ (Կոյն) 64
26 Ախտրեան Ձոր 65
27 Անի. Մզկիթ կամ Դիւանատուն (Գեոիէ) 69
28 Կարդես Ծաղիկ արեւելեան (Գաւառքիար) 71
29 Ձանգակծաղիկ արեւելեան (Կոյն) 72
30 Կարս, գետառերն 75
— Շրջակայքն Կարսոյ 77
31 — Արեւմտակողմն (Գեոիէ) 79
32 — Ի սկիզբն ԺԲ դարու (Գաւառքիար) 80
33 — Կամուրջն 81
34 — Հին եկեղեցին Աղաքելոց 83
35 — Միջնաբերդն 86
36 Լօռիս Մէյիքով (Շ. 1825. † 1888) 89
37 Անի. բնկոր մեծի աշտարակին 100
38 Եկեղեցի Ագռակ գեղջ Շիրակոյ 100
39 Թմկանից եկեղեցիք (Կ. Յովհաննէսեան[2]) 111
40 Անի. Պարիսպքն (Յ. Քիւրքեան[3]) 113
41 Բարդոզ լեառն (Ասիա) 117
42 Գոտագոյ լեառն (Կոյն) 118
43 Կոպր (Տէյրսաս) 119
— *Աղաբյուրն և Բարդոզ լեառն (Տէյրսաս) 121
44 Շիրիմ ի տաշմանս Զոզկերտի (Կոյն) 122
45 — Զոզկերտ Գաւառագիւղ (Գէօգնէր) 123
46 Համատիւռ Ծաղիկ (Գաւառքիար) 124
47 Բնակատեղի ի Գագանցի (Մ. Սմրատեան[4]) 126
*Յատակագիծ եկեղեցւոյն Տեկորոյ, (Գեոիէ) 128
48 Արագած լերին կատարք (Ասիա) 130
49 — յԱղեքսանդրապոլէ տեսեալ 131
50 Մատաւոյ գեղջ եկեղեցի (Գէօգնէր) 135
51 Թագին Հին, եկեղեցի (Ն) 137
52 — Արձանագիր Ներսէհի Կամսարականի (Ն) 183
53 — Արձանագիր Ի. Խաւարոյ (Ն) 139
54 Թագին Նոր (Ն) 140
55 — Մահարձան սրաթացի (Ն) 142

* Փակագծեալքն են տեառնիք Հեղինակաց, պատկերահանիկ և լուսագրագոց. բայց են և պատկերք՝ որոց Հեղինակք կամ տեղեակ չեն ինձ և կամ մոռացայ։ — Պատկերքն առագոնիչք չեն ընդ քեռով արկեալ, կամ գի գիտի քեռվիքք են ոչ ընդ մատենիւն պատգրելոցք, և կամ ես ի գործ և ի յուշ ինչ հնձելոցք։

1 Գերմանացի պատկերահան, յառաջ քան գրելս լուսագրութիւնն առաքեալ ի կողմերեկան ձեմարանէն Գերգրիւրիսեան արձանագրաց և տեսութեանց հոգմանց Հայոց և վէմք գորոց՝ ոգեռատգէս առաքելով շնորհեաց մեզ ձեմարանին առնուլ բնագրանաւ գնաւառաց նոցին, յորով տեղք յառաջ։

2 Գր. կարապետ Յովհաննիսեան Աղթամարգրագոյնէ, այժմ ի կարս, որոյ լուսագրեալ է ոչ սակաւ տեսութեանս չիեւսեցաց Շիրակոյ։ տպագրեալ եւս գՀնաւոյ արձանագրութեան նկատագրիւնս ինչ խոր, յամի 1883, ի Վիեննէ։

3 Յովհաննէս Քիւրքեան, ծանօթ լուսագրող տեղեակոյ Անւոյ։

4 Մեսրովբ Սմրատեանց, յայժմուս արքեպիսկոպոս Շամախւոյ, ԱԱրտաս գրագրի Ն. Էմինեանի հրատարակեալ գործոյն բնեւնքանգամ տեղեակ եղեալ Աղթամարոյ և Սիւնեաց։

56 Քիաւս արդի գրեալ 'ի Բիւբլիան 148
57 Գանգակպատկեր յԵղընկայ 148
58 Աղանւիր լուր (Փէօդնէր) 149
59 — Վէմ բեւեռագրանի (Ն) 150
60 — Բեւեռագրանն (Մ. Ումրատեան) 152
61 — Բեւեռագրան միւս (Ն) 153
62 Մրեն. Գանգակպատկերք եկեղեցւոյն (կ. Յովհաննէեան) 155
*Աթաթաւեան յերինք և երասխայ գաշտ, գաւառ. (Պիխ) 156
63 Անի. կողմն Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ (Յ. Քիւրքճեան) 160
64 Աւ մյս գիրք գրեալ 'ի Սպմսաւանս 163
65 Յովհաննավանք, եկեղեցի (Կրիմ[1]) 166
66 — Ջեւագիր Գր. Տուտէորցւոյ 167
67 — Գանգակպատկեր 'ի գրան եկեղեցւոյն 169
68 — Խաչարձան Սարգսի 176
69 — Ջեւագիր Զաքարիայ Սարկաւագի 178
70 Մաղնի (Պեկկրով[2]) 182
71 — Սպասք եկեղեցւոյն (Ն) 183
72 Ս. Մարիանէ մատուռն յԱշտարակ (Մորիէ) 185
73 Ղեբտէս եւ կաթողիկոս Աշտարակեցի 188
74 Մաշտոցեան յՕշական (Պէրնշտամ[3]) 192
75 — Եկեղեցի Հանգստարանի Ս. Մեսրովպայ (Տէր Դանիէլեան[4]) 193
76 Մաշտոց գրեալ յԵղիվարդ 198
77 Աջաղալէ (Լըկոզ) 202
*Վաղարշապատ եւ Էջմիածին, յատակագիծ 203
78 — Վանատանց 205
79 — Ցոյն արձանագիր 206
80 Էջմիածին 210
81 — Կաթողիկէն (Տիւպուա) 211
82 — — Հին գանգակպատկերք (Յ. Շահխաթունեան) 213
83 — — Ցոյն արձանագիր (Ն) 213
84 — Հին ձեւ եկեղեցւոյն (Տիւպուա) 214
— *Յատակագիծ վանացն 216
85 — Յատակագիծ կաթողիկէին (Տիւպուա) 217
86 — Զանգակատուն (Պեկկրով) 218
87 — Հին գաւառ խորանին (Ն) 219
88 — Դիպեքացի գիր գանգակի (Տիւպուա) 221
89 — Գաւառ գանգակատան (Պեկկրով) 222
90 — Գէղարդ կաթողիկոս, հիմնադիր Զեմարանի 226
91 — Քանգարան 227
92 Շողակաթ եկեղեցի Ս. Մարիանէ վանաց 235
93 Ս. Հռիփսիմէ կոյս քան Ճաշոցի ԺԴ դարու, 236
— *քան Յայսմաւուրաց վասլի կոյսիս, 227
94 — Եկեղեցին (Տիւպուա) 237
95 — — Հին ձեւ եկեղեցւոյն (Ն) 239
96 Յատակագիծ եկեղեցւոյն Ս. Հռիփսիմեայ (Ն) 239
97 Ս. Գայիանէ եկեղեցի (Ն) 242
98 — Յատակագիծ 243
99 — Աուտերպէի (Տիւպուա) 244
100 Ծառատառ քնդ մէջ Ս. Գայիանեայ վանաց և Էջմիածնի 246
101 Գաւազ. եկեղեցի աւերակ (Պրոսէ) 250
102 — — Յատակագիծ (Ն) 252
103 Կեչառաք. եկեղեցիք (Ն) 264
104 — Մի յեկեղեցեացն (Ն) 265
105 — Մաշտոցեան վեցիկ վարդապետի (Պէրժէ) 266
106 Սօղակ, կողմն եկեղեցւոյն (Ն) 267
107 — Յատակագիծ (Ն) 270
108 Շարաէն փառնի հանապարհորդ 275
109 Մատուռն 'ի Ծովակունեաց ձոր (Կ. Յովհաննէան) 277
110 Ընտամոլ, կիւրմի գիւխէ (Պէրժէ) 278
111 — Յատակագիծ (Ն) 279
112 Եկեղեցի 'ի Ծովակունեաց ձոր 280
113 Քէրմանեէրոյ գիւղ 281
114 Ալիխ գերմանացի երկրաքնին 287
*Ըրատոյ ժժմակք 'ի սահմանս Ողջաբերդոյ (Ալիխ) 288
115 Լչաւ. Բեւեռագրան (Մ. Ումրատեան) 290
116 Նորք գիւղ 294
117 Աւետարան գրեալ յԱբինդ գեղջ 295
118 Քանաքեռ, տեսիլ Մատեաց 296
119 Թաշտատար Աթոռեան 297
120 Շահաթաս II. Թագաւոր Պարսից 298
121 Երեւան 299
122 — Աշտարակն (Շարէն) 304
123 — Բազմերիչ տպարապետ (Ֆրանդեն) 306
124 — Ագպաս Միրզա տղքայորդի Պարսից (Քէր Բորդըր) 307
125 — Հիւսէին, վերջին խան Երեւանայ (Տիւպուա) 308
126 — Գահկիճ Աղաբաթից (Ն) 309
127 — — Գաւշդաժ գահկիճն (Պէրքէր) 310
— *Յատակագիծ գաղաքին (Զելինգէր)[5] 311
128 — Աղապաթ եկեղեցին 312
129 — Մեռալ յիշատակի առաջին Երեւանայ 313
130 — Ծիրանի Քաղ Երեւանայ 314
131 — Կարմիր կամուրջ 317
132 — Թաթար մզկիթ (Տիւպուա) 318
133 Դրամ Թուրքմանի Աքանդար սուլթանի 324
134 Կնիք Հասան Աղեայ որդւոյ Զհանշահի 328
135 Գնդարգաւար (Քէր Բորդըր) 334
136 — Գնդարգաւար և Աղրիմակ (Տիւպուա) 335
137 — Աղրիմակ 336
138 — Յատակագիծ եկեղեցեացն (Տիւպուա) 337

1 Իսուս վարժապետ Զեմարանի Գնդարգաւարեայ ի Պետրոպօլիս, որ հրատարակեաց յամի 1864 փորագիր պատկերս ԼՀ յ'ԻՒ պրակս, որոց խորագրեալ. Monuments d'Architecture Byzantine en Géorgie et en Arménie.

2 Հրատարակեալ ի Ամստերդամ գեղեցիկ պատկերաց յԱրեւմտեան ի Հայս և ի Վիրս։

3 Ուսեալ կամ Գնդրմանացի, յատագրել տեսարանաց ի Հայս և ի Կովկաս. մինչեւ հրատարակեալ ի սոյն՝ համեմատ ուսումն մեզ գտանեմ ի պատկերացն։

4 Ց. Տէր Դանիէլեանց ատենապետ յԷջմիածին, յատագրել։

5 Ուսեալ Զելինգէրի, ի սուտարէն տեսապրութեան քաղաքին Երեւանայ՝ նկատել էր և գյատակագիծ նորին։

139 — Ժամասացն (Ն) 338
140 — Ս. Գեղարդն (Մարիէ) 338
141 — Աւագ գուռն միջի եկեղեցւոյն (Պէռնէյամ) 339
142 — Գ. Մասուռն քարափոր 341
143 — Ի Մասուռն Ս. Սարգսի 342
144 — Քանդակ յԳ. մասուռն, Ելեան Պռոչեանց (Դելիքէր) 343
145 — Քարափոր մատռնէք՝ի Գեղարդաւար (Պէռնէյամ) 345
146 — Ս. Գեղարդն (Դաւեռնիէ) 347
147 — Դաւեռնիէ փառակ համապարհագիր 348
148 Դրամ Ա. Տիգրանայ Արշակունւոյ 352
149 Աչեռապան գրեալ յԱղիոց վանս. պատկեր գանուր 353
*Աչեռապան գրեալ՝ի Հայոց Քառ. երփներանգ 356
150 Էլինճէ, եկեղեցի (Պէռնէյամ) 360
151 — յատակաձեւ 361
152 — Մասուռն (Տիպուա) 362
153 — Սարուխի Տրդատայ (Տիպուա) 364
154 — Դրուագք Հովանոցին Խոսրովիդխտայ 366
155 Քանդակպատկեր Հայ գլխոյի 367
156 Նչխար յատակի Հովանոցին (Դելիքէր) 369
157 Թագ Տրդատայ 393
158 Աննիբազ 395
159 Դրամ Ա. Քառասաղտայ Ա. 396
160 Գերմանիկա 396
161 — Նոյն եւ Աթաուլիա Թագաւոր, Դրամ 397
162 Կորնթեան գորավար 397
163 Աթաուլա, յատակաձեւ (Տիպուա) 399
164 Աջոյր Աքաշայ գտեալ՝ի Սասաղ 400
165 Աքաւադղ կրօնք, ըստ գրամանն 401
166 — Նոյն եւ Օգոստոս կոյսր 401
167 Թագաւոր սուն Հայոց, ըստ քանդակեալ սկահի, 407
168 Թագուհի Հայոց 418
*Պատճէն Գահնամակի Հայոց 430
169 Վրամ Կրման Սասանեան 431
170 Ձեռն անգրոյն Աքաշայ 433
171 Խորխրատի վանք (Դելիքէր) 435
172 Դագարեաց (Dodartia) Ծաղիկ (Դաւեռնքեար) 436
*Ս. Լուսաւորիչ (Յայսմաւուրք Վասպ կոյսեր) 440
173 Յայսմաւուրք գրեալ յԱրջահերեկ վանս 443
174 Նորաշէն խրիա՝ի Շաթար 451
*Մատն աւերակաց Անւոյ 452
*Աւագ Մասիս, երկրաբանական (գունաւոր) 453
175 Խորհրդաշխատիւնք կազմանց Աղտատայ 455
176 Մասիս լեառն 455
177 Դասաւորիւթ փառակ բուսոցքին 458
*Պտղոցն և Սաստմանիք Մասեաց, գունաւոր (Ալիխ) 461
— *Մեծ փրկած Մասեաց (Ն) 461
178 — Հռմասպրամ Մասեաց (Դաւեռնքեար) 462
— *Ակռաւոյդ ի գահավէժ՝ի վիհ Մասեաց 464
179 — Մասիս՝ի հիւսիսոյ կողմանէ (Թոյնքոյ) 467
180 — Մհնասական Ս. Յակովբոյ (Բաւոդ) 470
181 — Սիրք եկեղեցւոյ Հին Աղուոյ (Տիպուա) 472
182 — Յատակաձեւ Ս. Աստրէասս եկեղեցւոյ Աղուոյ (Նոյն) 473
183 — Աչրարատեան վիմագ 475
184 — Լեառն Մասեաց ըստ Պուլէյ Լբիսդի 478
185 — Պրոյս, տասրագրող Մասեաց լերին 480
186 — Կատար Մասեաց ըստ Մարիամի 482
187 — Արդն Կարմիոյ 483
188 Յաշակ եպիսկոպոս Ծագկարար 484
189 Բնեւադրեան՝ի Խոշպուհան (Մ. Սմբատեան) 488
190 Թանգրիկ լեառն (Ալիխ) 493
191 Մեհնաբերդն Թրքաց Պազոռի գրեալ՝ի Կագզիա յամի 999. 498
192 Պայէգիա քաղաք և Մասիք (Դեսիէ) 499
193 — Դղեակն և շրջափոյրք 501
194 — Դղեակն (Դեսիէ) 502
— *Սահմանքն, ի մարտի 1828 ամի (Ֆինդան) 503
195 — Աչտարանքն և Մզկիք (Դեսիէ) 503
196 — Քանդակ հեթանոսական (Ն) 504
197 Ցէր Ղուկասի գորավար 505
*Գլուխ անգրոյն Աքաշայ 510
198 Շապուհ Բ Սասանեան 517
199 Ս. Յովհ. Խոգրեւանգայ (ըստ Պարթռամեայ) 529
200-2 Քաղդէացի արձանագիրք 530-1
203 Բնեւոքանդակ արձան՝ի Տաղոր 539
*Դահլիճ ապարանից Պայէգիա, ըստ կարծեաց. 542
204 Տէասրան լերին Մասեաց 544
205 Դրամ Տրիգաց Նախարարի 557
206 — Արշամոյ Թագաւորի 558
207 — Զամեռ 558
208 — Քաբրքաէռ 558
209 — Զահրիատայ 558
210 — Միհրդատայ 558
211 — Գ. Տիգրանայ 559
212 — Գ Տիգրանայ և Կրատայ 559
213 Տիպուա որ Մասերիէա Հանապարհորդ 563
214 Քոշ Արագած լերին 576

ՑԱՆԿ

ԵՒ ԳԼԽԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՆԻՒԹՈՑ ԲԱՆԻՑ

1 Ընդարձակութիւն Աշխարհի, 3
2 Լերինք 3
3 Գետք 4
4 Նաւագնութիւն ջրոյ 7
5 Կլիմայ. Բոյսք. Կենդանիք 7
6 Ազգն աշխարհին 10
7 Պատմական տեսութիւն 12
8 Գաւառք Աշխարհիս 13
9 Ա. Բաժին գաւառ. Բաժանք 15–26
10 Վերին Բաժին 16
11 Դաւ գետ. Որդւոյս. Որդունիք 17
12 Բագրեւոգ. Թնձորկերդ 18
13 Հասանկայ 19
14 Բաժնոյ վանք 21
15 Ոկամի. Պատժվան, Լապին 22
16 Յաս. Ակար. Հերդեւ. Մազդաս, Լապին 23
17 Հովտակամարքն. Հիմար լեառն 24
18 Վազաբշաւան. Պաշխատաւն 25
19 Օխոկ. Եղազան. այլ գեղք 25–6
20 Բ. Արեւելեան Վերին Բաժին. Հանդունիք 27
21 Անիկ. Կիներ 27
22 Վազաւեր. Խեթաւ 29
23 Աղթագամ. Մնաւվան. Աղբերաց սրբին Ծադիկ 30
24 Աղիճագրակ. Արտ. Ձիճագրակ. Թաչլու 31
25 Գ. Սասրին Բաժին 32–6
26 Թաւիկ. Ազապ. Ագրակ. Թորտաւն. Պետրեվանց. Զագին 34
27 Զաւին 35
28 Զկրմիկ. Ալչքորի. Շղփայ 36
29 Դ. Արեւելեան Սասրին Բաժին. Բնեկեանք 37–44
30 Ընաւթիւն երկրին 37
31 Մինկերտ. Ս. Թաչ. Իգնոց 38
32 Մխլի սր. դի. Ցակորգամ. Ձերմակ վանք. Զիքաւհանք 39
33 Գետք առձանութք 41
34 Պատմական դէպք. Եպիսկոպոսք Բաժնոյ 43
35 Ե. Գաւառչունք. Երեսխաւոր 45–54
36 Ցամէն Գաւառներէն 46
37 Կէչաւան. Ծաւագար
38 Շերիմք. Նախճաւոր. Խար. այլ գեղք 48
39 Զալտրան. Խանասար ձոր. Թաքլոյ վանք. Վիշապաձոր 49
40 Վարդիվեր. Վանկայք 51
41 Ցանկիւնաց վանք. Խաւարաձոր. Աղգուկ լ. 52
42 Կազգաւան. Գեաւաւանք. Սիւնեվանդ 53
43 Զ. Արշարունիք. Կամարականք. Երեսխաձոր 56–69
44 Արշարունեաց գաւառ, տաճկաց 56
45 Եպիսկոպոսք Արշարունեաց 56
46 Արտագերից բերդ. Կապոյտ բերդ 57
47 Կամրջաձոր. Կոլոց. Գագկունք. Աղբիկոյս 59
48 Երասխոյ գաւառ — Մաշտոց. Երասխագաւառ 59
49 Երասխագետիկրտ. Ծենգոց անտառ 62
50 Բագարան 64
51 Լ. Վանանդ. 70–108
52 — Ցեղութիւն աշխարհագրական, եկեղեցական, պատմական 76
53 Վիմակք Վանանդոյ 76
54 Վանանդ. Կարս. Բնակաւտ. Լապին 77
55 Արաւարգան, Դամձոր, և այլ գեղք
56 Կարս քաղաք 79
57 Պատմական դէպք 82
58 Նոր դէպք 86
59 Գեղք. Խաչի վանք. Երեւեալ. Ոլիմաւ. Դրաշպետ. Կամկաքար 88
60 Դրուագ (ա) Ի Ս. Ղեւոնդ Երէց 90–104
61 Զարիչաւ վիճակ 106
62 Գեղք, Պենտիվան, Մարիկ, Լապին 106
63 Զարիչաւ 107
64 Ը. Շիրակ 109
65 Թ. Ճոկաստ 115–26
66 Ցէրէքէնաւ. Բաձնակաւտ. Խորդոյ լ. Փագին 116
67 Բարչինիս. Գանձակ, և այլ գեղք 118
68 Կողբ 119
69 Աղաշձաքի Կողբոյ 120
70 Սոսրմաւր 121
71 Գարագալէ. Զողկերտ. Շաւրիկ 122
72 Գողթան. Զար. Զօրավանք 124

73 Խլտիր · այլ գեօղք 126
74 ՃՃ · Աշոցք · Հալաչէն · վանք · 127
75 ՃՄ · Ախագածատն 129 – 246
76 Ախագած լեառն 129
77 Գեօղք 132
78 Պատմական դէպք · Աշխարհագրականք 133
79 (ա) Թալին վիճակ · Անուանք 134
80 Մատաթա · Մխիթեան 137
81 Հին Թալին · Նոր Թալին 137
82 Թէրվանոէրոյ
83 Աշնակ · գեօղք 142
84 (բ) Թալիշ վիճակ · Ազուձ · Շամիրամ 143
85 Լուսո · Կաւաշ 145
86 Վրաստան · Լոռիով · Տիգեր 146
87 Աղցք · Կամրատա կաթողիկոս 148
88 (գ) Սարատարապատ վիճակ · Արմաւիր 169
89 Շահրիար · Մարգարա, այլ գեօղք 152
90 Սարատարապատ 154
91 (դ) Այրարդ վիճակ · Բխրական · Այրարդ 156
92 Բխրական 156
93 Արզատափկ · Բաթմանէն · Փարպի 158
94 (ե) Կարբի վիճակ · Ջաղկավանք · Որգան 161
95 Յարմատավանք · վատականատոք 164
96 Սերկեւիլ · Ջոխակ Սերկեւէլոյ 164
97 Յովհաննավանք 165
98 Կարբի 177
99 Յարենի · Ուչի · Ս · Սարգիս ուխտ 180
100 Արզնի 182
101 Աշտարակ 185
102 Օշական · Հանգստարան Ս · Մեսրովպայ 188
103 Յահմանք Օշականոյ · Դիտի կոնդ · Մանկանոց · Յուզլուխ 191
104 Աճառունիք 193
105 Եղիվարդ 195
106 Պատմական դէպք 206
107 (գ) Վաղարշապատ · Դաշտ 201
108 Արտաշար · Ագճագալէ · Ֆառանկանոց · Դաղս 202
109 Վաղարշապատ 203
110 — Պատմական դէպք 206
111 Էջմիածին 209
112 — Կաթողիկէն · Վանքն · Քառ կաթողիկասական 212
113 — Նորոգութիւնք եկեղեցւոյն 216
114 — Անյիշատ մատունք յինատածոց 224
115 — Շուր կաթողիկասաց 230
116 — Պատմական դէպք · Անցեալք 232
117 Ս · Մարիանէ վանք 234
118 Ս · Հռիփսիմէ վանք 236
119 Ս · Գայիանէ վանք 241
120 Առապարի Ս · Գրիգոր 244
121 ԺԲ · Նիգ – Ագարան · 247 – 76
122 Պատմական դէպք 247
123 (ա) Քասաղ վիճակ – Շարապխանէ 249
124 Քասաղ ստան · գեօղք 250
125 Վարդենիս · Վանատեանց տաճարն 252
126 Արենագեղ · գեօղք 254
127 (բ) Բջնի գաւառ · գեօղք 256
128 Զարուտ · Շորաձոր 257
129 Կեչառաւք 259
130 — Պատմականք 264
131 Ծաղկ · Մայրագոմ 270
132 Բջնի 270
133 — Ադամնորդք 27
134 ԺԴ · Վարժեանք 277 – 82
135 Նախամարք · Նահանգս · Բնոտանիք · Ժողովուրդք, այլ գեօղք 278
136 ԺԴ · Կոտայք 283
137 — Անուն, վիճակք 284
138 — Աշխարհահամար 1873 ամի 285
139 (ա) Գըրգռպուլաղ վիճակ · Աղստեւրիոյ գիւղ · Գամբրիս · Կարենիոյ վանք · Ողջաբերդ · 286
140 Ադամանք · Լուսա · Պազուխք 289
141 Զագ · Զագամանք 291
142 Լուսո · Տանաբարակ · Աբինեմ · 293
143 Քանաքեռ · Ադովեան Թաչատար 294
144 (բ) Զանկիպատար վիճակ · Պատմական 299
145 Երեւան քաղաք · Եկեղեցիք · առաջնորդք 314
146 — Վանահաք · Գինի · Կիմոյ 316
147 Շինահովիտ · Նորք · Թաչափարախ · Նզարագաւիթ 319
148 Դրաստ (բ) Թագաւոր Թագրմանիք տիրոջք 331
149 ԺԵ · Մազազ 331
150 — Պատմական · Վիճակագրութիւն · 333
151 (ա) Գառնոյ ձոր · Մազազ · Գեղարդաձոր 334
152 Ազրիվանք 336
153 — Պատմական · Ադամնորդք 344
154 — Մխիթար Ազրիվանեցի 350
155 Պարսիկ · Բնորգանոց 351
156 Աղջոց վանք 352
157 Հայոց թաղ 354
158 Յովհէփ Ն · ր վիկոյ 358
159 Քեղդնոր · Լիմնէ 360
160 Գառնի 361
161 — Բնորգ · Հաւվնայեցւոց պատերազմ · Սարաւզիմն 363
162 Թոսրովիդուխտ · Որդի ի Թագաւոր Տրդատայ 366
163 Պատմական դէպք 369
164 Քարագարա · Կակազ 370
165 Տրդատ (Դրաստ Դ) 372 – 93
166 (բ) Ոստան · Դաւին 394
167 Աբուսաղ 395
168 — Պատմական · Շահաստան վանահաւք 398
169 — Ազեցիք · Ազիմա վիճակ 403
170 Դաւին քաղաք 404
171 — Յիշատակութիւնք Ազգացւոց 407
172 — Շահաստան վանահաւք · Ազիմա վիճակ 412
173 Գառն Հայոց (Դրաստ Դ) 414 – 33
174 Գեղդ Ոստան գաւառի 433
175 Թորմիրակ 434

176 ԺԶ· Ութ եւ Աւած 441
177 (ը) Ութածաղ = Վեցի· գեօղք 444
178 (բ) Աւած 445
179 ԺԸ· Շաբաթ 446
180 — Քաղաքական վիճակագրութիւն 448
181 Սաաթակ 449
182 Շաբաթ· Նորաչէն Խլեա 451
183 ԺԹ· Մաահաց Ոան 453
184 Բարձրաչափութիւնք 454
185 Մաահաց լեառն· Բարձրութիւն· Պատառած 457
186 — Հրաղեհաց նիւթք· Դպրդմանք 459
187 — Սաամանիք· Ջուրք 461
188 — Բոյսք· Կենդանիք 463
189 — Տեսարան 464
190 — Եփականութիւն· անուն 468
191 — Աղբիւր Ս· Յակոբայ· Ակոռի· Ժամն 473
192 — Ի·խուսուրք· Աղբեւրք· Արարատեան Վկայք 474
193 — Որգն Կարմրոյ 483
194 Փոքր Մասիս· Սէբաստիայ 485
195 Ուղեդ գիւղ· Տամբատ քարայրք· Որկովի 486
Յովակերտ· Փառնատա· Վարագկերտ 487
196 ԺԹ· Կոգովիտ 490
197 Գայլատուայ Ծով· Թռչնարիկ հրաւոյնք 491
198 Պատմական· Արշակաւան 493
199 Գարունից բերդ· Ոստան և Եպիսկոպոսարան Բազրատունեաց 499
200 Պայէզիտ 499
201 — Պատերազմական դէպք 503
202 — Ազժդահա վիճակ 505
203 Կոզմանք Պայէզիտոյ 507
204 Հովիտ Ազատ գետոյ· Ախթափ 508
205 Ի· Ծաղկան· Լերինք 508
206 — Բնութիւն երկրին· Հրաւոյնք· Ջերմուկք 513
207 Ջաթեհաւան· Հովոյ տեղիք արգաւնիք 515
208 Ս· Ոսկիք· Ծմակ լեառն· Գնել Արշակունի 516
209 Տիտաքիւ = Տատեանս· Ջաթեհաւան· Սնգղ 518
210 Շահապիվան· Ձիրաւ գաչա 520
211 ԻԱ· Բայբուռանդ· գեօղք 521
212 — Ոստան· Եպիսկոպոսք 523
213 — Պատմական 524
214 (ռ) Նահիճ = Բագաւան 527
215 Ս· Յովհաննու վանք (Խոշ գիլիսէ)· Ագաչնորդք 530
216 (բ) Գեօղք· Գարագիլիսէ· Մրկէզար 533
217 (գ) Ակռկերտ = Վարարշակերտ· Արծնի· Բլրոյ գիւղ 535
218 Սուկաս Լեառն· Սուքիասանք 536
219 (դ) Թալինապի· Տարար· Բնութագանգակ արձան 538
220 (ե·զ) Անթաղ և Թամուր· Պարխմաատր· Տիրաւիճ· Կըմնիճ· Աշտարակաց գիւղ· Հաղր· 541

Ցանկ

ա· Աւիւոր գիւղ 545
բ· Զանկլի գիւղ 545
գ· Բնութիւն կազդուան գաւառի 545
դ· Կամրջաձոր վանք, Կենսաթիր Ս· Նշան 547
ե· Բոյսք Աւրագած լերին 549
զ· Կարգ Եպիսկոպոսաց Երեւանի 550
է· Վիճակագրութիւն Վեհապատարի 551
ը· Բաբիւրատ բերդ 551
թ· Նոր վերելք ի Մասիս 552
ժ· Գահնամակ Հայոց 552
ժա· Ազգաբնակ Եպիսկոպոսունք Հայոց 552
Հայոցք· Գաւազան Նահապետաց, Թագաւորաց, Վերակացուաց Աշրաթաց 553–63
Ցանկ տեղեաց 565
Ցանկ անձանց 577
Ցանկ տեղագիր հեղինակաց 585
Ցանկ պատկերաց 588

